De Tijdspiegel. Jaargang 63

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 63. G.C. Visser, Den Haag 1906

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008190601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

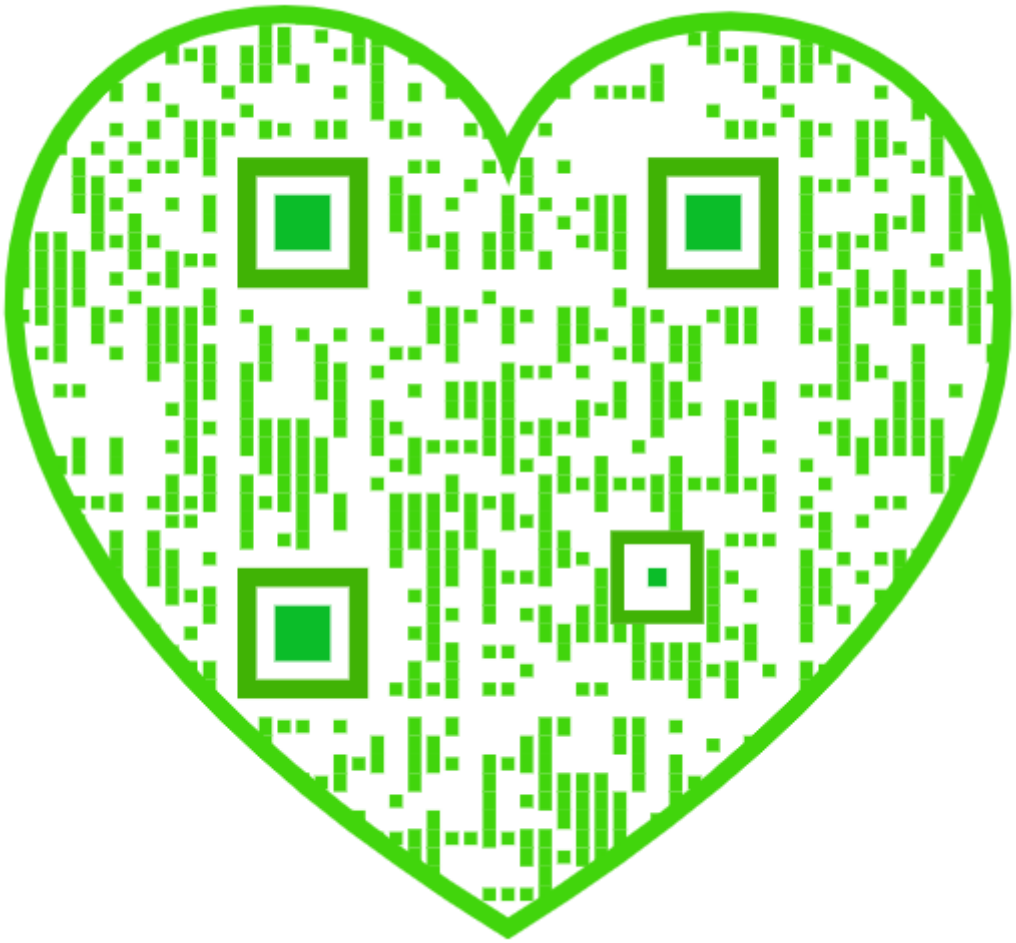

[Eerste deel]

Hegel.

In den vorigen jaargang van dit maandschrift heb ik getracht, prof. Bolland's *Zuivere rede* en zijne ingenomenheid met Hegel, wiens feilen hem eertijds niet geheel ontgingen, uit de mystieke behoeften te verklaren, waaraan hij lijdt. Zijne vroegere geschriften kunnen den oplettenden lezer toonen, hoe hij tot Hegel kwam of terugkeerde, en ik voor mij wil gaarne bekennen dat ik er in dat opzicht veel aan te danken heb, ja dat Hegel mij misschien altoos min of meer een raadsel zou gebleven zijn, ware de heer Bolland mij met zijne *charade en action* niet te hulp gekomen.

Dezen keer geef ik zoo beknopt mogelijk eene uiteenzetting van Hegel's stelsel. Ik doe dat geenszins ter bekeering van zijne huidige aanhangers ten onzent, want bij hen staat van te voren vast dat wie met Hegel niet dweept te dom is om hem te hebben begrepen. Maar ik doe het ter voorlichting van anderen, die nog voor redeneering toegankelijk zijn en wier bezigheden hen verhinderen, zich in Hegel te verdiepen, zoodat zij eigenlijk niet weten, wat zij van de hegeliaansche drukte moeten denken. Natuurlijk zal ik mij op groote duidelijkheid toeleggen; doch zoo duidelijk kan ik niet zijn, of de lezer heeft groote aandacht bij het onderwerp noodig.

I.

Hegel leeraart de identiteit, de eenheid van denken en zijn. '*Diejenigen*, *welche von der Philosophie nichts verstehen*, *schlagen zwar die Hände über den Kopf zusammen*, *wenn sie den Satz vernehmen: Das* Denken *ist das* Seyn. *Dennoch liegt allem unseren Thun die Voraussetzung der Einheit des Denkens und des Seyns zu Grunde. Diese Voraussetzung machen wir als vernünftige*, *als denkende Wesen*' (E, § 465)(*).

't Is maar de vraag, wat wij onder de eenheid van denken en zijn verstaan. Zegt Hegel: '*der Gedanke*, *der in Einer Einheit ebensowohl Realität als Denken ist*' (XIV, 169), dan klinkt dit mij als woordenspel.

(*) Waar ik ook verder slechts E zet, beteekent die letter de *Encyclopädie*; en ik vermeld alleen de §, ook wanneer het geciteerde in een *Zusatz* staat. Gebruikt werd de *Vollständige Ausgabe* van Hegel's werken door eenigen zijner vrienden.

Zeker, elke gedachte is '*Realität*', namelijk eene reëele gedachte. Zoo ook is elke wensch '*Realität*', namelijk een reëele wensch. Echter waarschuwen wij elkander nu en dan dat het verkeerd is, wenschen voor werkelijkheid te houden; en daarmee wordt niet bedoeld, de werkelijkheid dier wenschen, als wenschen, te ontkennen, maar wij bedoelen dat wenschen hunne vervulling niet insluiten. Precies hetzelfde is het geval met de gedachte en hare werkelijkheid. Werd met de identiteit van denken en zijn eenvoudig bedoeld dat eene gedachte eene werkelijke gedachte is, evenals een wensch een werkelijke wensch is, en evenals, in het algemeen, alles werkelijk is wat het is, dan viel er niets tegen in te brengen en kon men het gerust voor zich houden. Wij denken nu eenmaal volgens de denkwet der identiteit, A = A, - Hegel ook, al loochent hij het; wij laten ons niet uit het hoofd praten dat alles is wat het is en dat dus eene gedachte is eene gedachte.

Dermate simpel is het vraagstuk echter niet. In de *Kritik der reinen Vernunft* maakt Kant naar aanleiding van het ontologisch bewijs voor het bestaan van God de opmerking dat wij zeer goed een begrip kunnen hebben, zonder daarom zeker te zijn van het bestaan van het wezen of voorwerp, 'twelk door ons begrip als bestaande gesteld wordt. Kant licht dit toe met het voorbeeld van honderd geldstukken, - guldens, zal ik maar zeggen, ofschoon Kant natuurlijk van *Thaler* spreekt - wier begrip juist evenveel bevat als honderd werkelijke guldens, wat nochtans niet belet dat in mijn vermogenstoestand honderd werkelijke guldens wel degelijk meer zijn dan honderd louter gedachte (H*b* 409).

Hier is denken volstrekt niet eenerlei met zijn. Ja, antwoordt Hegel, zoo wijs ben ik ook. '*Nichts kann so einleuchtend seyn*, *als dass dergleichen, was ich mir denke oder vorstelle*, *darum noch nicht* wirklich *ist*, - *der Gedanke*, *das Vorstellen oder auch der Begriff zum Seyn nicht hinreicht*' (E, § 51). Hegel vindt Kant met zijn honderd guldens eenigszins vervelend, want zulke voorbeelden snapt iedereen en dan gaat van het filosofeeren het mooie af. Men dient te bedenken, zegt Hegel, '*dass wenn von* Gott *die Rede ist, diess ein Gegenstand anderer Art sey als hundert Thaler und* irgend ein *besonderer Begriff*, *Vorstellung oder wie es Namen haben wolle*'. Er kunnen, heet het elders, wel vermogenstoestanden zijn, waarin dat sommetje onverschillig is; ook moet de mensch in het algemeen, en de christen in het bizonder, onverschillig wezen voor het bezit ervan (III, 87). Redeneer nu maar eens met iemand, die zich niet te goed acht voor zulke uitvluchten. Ligt in eene gedachte het bestaan van het gedachte opgesloten? God is heel wat anders dan honderd guldens, geeft Hegel ten antwoord. Jawel; doch daar volgt niet uit dat, gelijk het ontologisch bewijs ons zou willen opdringen, het godsbegrip de werkelijkheid van zijn '*Gegenstand*' waarborgt. '*Diese Einheit des Begriffs und des Seyns ist es, die den Begriff Gottes ausmacht*'

(E, § 51), houdt Hegel desondanks vol, met de bijvoeging dat dit voorloopig slechts eene formeele bepaling van God is.

De zaak komt daarna weder ter sprake in E, § 64, waar Hegel het '*Cogito, ergo sum*' van Cartesius den bondigsten vorm noemt van '*jener Satz*, *um den, wie man sagen kann, sich das ganze Interesse der neuen Philosophie dreht*', namelijk dat in ons godsbegrip het denken van Gods bestaan met de zekerheid van dit bestaan onmiddellijk en onafscheidelijk verbonden is. Voorts wordt dan betoogd dat het geen '*Schluss*', geen syllogisme of sluitreden is, al staat er *ergo* in, want dat er geen *terminus medius* in voorkomt, wat ook Cartesius reeds deed opmerken. In § 76 worden wij eraan herinnerd dat Cartesius (*Principia philosophica* I, 9) uitdrukkelijk verklaart, onder *denken* het *bewustzijn* in het algemeen te verstaan, en dat de onafscheidelijkheid van denken en zijn de eerste, rechtstreeksche en volstrekt zekere kennis is. Alles, waarvan '*in nobis conscientia est*', heet denken. '*Atque ita non modo intelligere, velle*, *imaginari*, *sed etiam sentire, idem est hic quod cogitare*'; het hebben bijvoorbeeld van lichtgewaarwordingen is, naar cartesiaansch spraakgebruik, evengoed denken als het begrijpen, willen, verbeelden.

Zou nu Hegel zijne identiteit van denken en zijn inderdaad te voorschijn kunnen brengen uit het beroemde *Cogito*, *ergo sum* van den franschen wijsgeer en het recht hebben, minachtend te gewagen van Kant's bezwaar als van '*die gewöhnliche altkluge Instanz der Unfähigkeit*, *das aufzufassen*, *wovon die Rede ist*'? (XV, 341; men leze 339-344). Ik geloof het niet; ik vind de bedoelde '*Unfähigkeit*' in dit geval bij Hegel.

Cogito, *ergo sum*, ik ben mij van iets bewust, dus ben ik. Ja, dat staat vast. Ik ben, dus ik ben; zich van iets bewust te zijn is... zijn. Daarin ontdek ik niets dan toepassingen van de onvermijdelijke denkwet der identiteit, op welke denkwet derhalve ook de hegeliaansche wijsheid, evenals alle menschelijke wijsheid, steunen zou. Doch wat mij aangaat zij het ik van 'ik denk' meer dan logisch subjekt, wat nu verder? *Cogito*, *ergo sum*, ik ben mij van iets bewust, dus ben ik. Ik, weet gij? Ben ik God? Ten einde toch zoo helder mogelijk te kennen te geven, wat hij bedoelde, schreef Cartesius, al vindt men meestal slechts *Cogito*, *ergo sum* vermeld, '*Ego cogito, ergo sum*'. Volgens het latijnsche taaleigen is dit *ego* veel nadrukkelijker dan ons ik. Cartesius zegt dus: *Ik* denk, dus ben ik. Buiten dit ik komen wij langs dien weg echter nooit of nimmer. Ik ben mij bewust van allerlei, bijvoorbeeld van honderd guldens; maar of het begeerde, gedroomde, gedachte, dan wel werkelijke guldens zijn, valt daar niet uit af te leiden. Denken en zijn mogen identiek wezen in den zin dat wie denkt is, zij zijn stellig niet identiek in den zin dat ook het gedachte is, anders dan als gedachte. Wie heeft nu gelijk, Hegel of Kant? Zonder eenigen twijfel Kant; de begripsverwarring bij Hegel komt voort uit

miskennen van het onderscheid tusschen denken en gedacht worden. Zulke begripsverwarringen zijn bij Hegel, als blijken zal, schering en inslag.

Nog iets. Denken of bewustzijn is zijn van het bewustzijnde wezen. Gaat daarom alle zijn in bewustzijn op? Hegel zelf erkent het tegendeel. '*Niemand weiss, welche unendliche Menge von Bildern der Vergangenheit in ihm schlummert; zufälligerweise erwachen sie wohl dann und wann, aber man kann sich*, - *wie man sagt - nicht auf sie besinnen*' (E, § 452). Hiermede geeft Hegel een zijn buiten het bewustzijn toe, al wordt dit tot '*Bildern der Vergangenheit*' beperkt. Daar ben ik voorshands tevreden mede. Wij zagen reeds dat iets in een bewustzijn kan zijn, zonder erbuiten werkelijk te zijn; thans bleek ons dat iets kan zijn, zonder aan iemand bewust te zijn, zonder in eenig bewustzijn te zijn.

Ik keer nu terug tot de honderd guldens, die misschien louter gedacht, misschien werkelijk zijn. Hoe zullen wij dat beslissen? Wat is het verschil tusschen louter gedachte guldens en werkelijke guldens? Dat wij altijd guldens kunnen denken, maar er niet altijd kunnen zien en tasten, zooals iedereen weet, die wel eens om geld verlegen is geweest. Dat zinnelijke waarneming ook weder een zich bewust zijn, dus iets psychisch is, ga ik voorbij, als ter zake niet dienende. In de stofloochening zie ik slechts een vraagstuk van den tweeden of derden rang, lokaas voor wie gaarne de objektieve werkelijkheid verdonkeremaanden en de identiteit van objekt en subjekt predikten, doch geheel onverschillig voor wie bevroeden dat het objekt in allen gevalle blijft bestaan.

Volgens de meening van het panpsychisme of psychisch monisme, - waar prof. G. Heymans een lezenswaardig boek over schreef, *Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung*, 1905 - is hetgeen wij in het dagelijksch leven een stoffelijk voorwerp noemen een geest, die in een anderen geest de aanschouwing van zoodanig voorwerp opwekt. Zie ik een gulden, dan heb ik met een geest te doen, die mijn geest dwingt, zich een zilveren schijf met bepaalde eigenschappen voor te stellen. Wederkeerig zou nu mijn geest den guldensgeest dwingen, zich een menschelijk lichaam met bepaalde eigenschappen voor te stellen, had de guldensgeest de daartoe vereischte ontwikkeling bereikt, doch dit is nog twijfelachtig. Andere geesten zijn er wel bekwaam toe; het zijn die, welke zich hunnerzijds aan mijn geest vertoonen als lichamen van medemenschen of van hoogere dieren.

Dit panpsychisme, dat, - behoudens het door prof. Heymans op bladzij 303-304 aangewezen onderscheid - een onmiskenbaren familietrek met het aloude animisme gemeen heeft, brengt alle werkzaamheid tot geesten terug en loochent dus de stof als zelfstandige realiteit zonder voorbehoud. Doch de geesten zijn objekten voor elkander en een louter gedachte gulden verschilt ook in het panpsychisme van een

werkelijken gulden doordien aan dezen iets buiten mijn bewustzijn beantwoordt, namelijk de guldensgeest, terwijl de louter gedachte gulden slechts een voortbrengsel van mijn eigen geest is. Dit is dan ook de reden, waarom ik altijd zooveel guldens kan denken als ik goedvind, maar er soms veel minder aanschouw dan mij behaagt; en terwijl ik mogelijk te weinig guldens naar mijn zin aanschouw, kan het ook gebeuren dat ik andere dingen veel meer waarneem dan mij lief is.

Kortom, zinnelijke gewaarwordingen, waarnemingen, ervaringen in menigte worden ons opgedrongen of blijven tegen onzen wil achterwege. Dit getuigt van eene meer dan gedachte werkelijkheid, van eene werkelijkheid buiten ons bewustzijn, die ons gedurende ons gansche leven op allerlei ruwe manieren haar bestaan doet voelen en met elke solipsistische droomerij onbarmhartig den draak steekt. Dat die werkelijkheid op de eene of andere wijs met ons bewustzijn in verband moet treden, zullen wij ons ooit van haar bewust worden, is een platte waarheid. Doch zij hangt in haar werken niet van ons af, wordt niet door ons beheerscht, gelijk wij door haar beheerscht worden, al kunnen wij ‘in gedachte’ van alles afzien, wat ons ‘in de werkelijkheid’ niet aanstaat en al kunnen wij die werkelijkheid in eng beperkte mate naar ons goedvinden regelen. Er is hier weder eene begripsverwarring in het spel; verward wordt ‘van ons afhankelijk’, in den zin van ‘in ons bewustzijn’, met ‘van ons afhankelijk’, in den zin van ‘door ons veroorzaakt’. Wanneer ik door den dood iemand verlies, die mij lief was, dan is het verdriet daarover in mijn bewustzijn en zou met mijn bewustzijn verdwijnen; de ziekte, het sterfbed, de begrafenis en al de ellende zijn voorstellingen in mijnen geest, zoo gij wilt, maar die voorstellingen en het verdriet zijn niet door mij veroorzaakt. De oorzaken dier veranderingen in mijn bewustzijnstoestand liggen in eene van mij grootendeels onafhankelijke werkelijkheid, door welke de treurige ervaring mij wordt opgedrongen. Of die werkelijkheid stof is, of geest, of spinozistische substantie, of wat ook, daarover kan beraadslaagd worden; in elk geval is zij niet-ik, weerstreeft mijn ik haar uit al zijne kracht of zwakte.

Met Cartesius komen wij niet verder dan ons bewustzijn; en dat hij ook het *sentire,* het zinnelijke, onder het begrip van *cogitare*, het verstandelijke, opnam, is een nog steeds onuitgeputte mijn van misverstand. Want juist door de poort der zinnelijkheid loopt de weg, die subjekt en objekt verbindt en langs welken de werkelijkheid buiten ons bewustzijn dit bewustzijn binnentreedt, althans zich ermede in verbinding stelt. Daarop gewezen te hebben is de onvergankelijke verdienste van Kant's *Kritik der reinen Vernunft,* hoeveel overigens op dit boek zij aan te merken. De klassieke plaats luidt als volgt: ‘*Wollen wir die* Receptivität *unseres Gemüths*, *Vorstellungen zu empfangen, so fern es auf irgend eine Weise afficirt wird*, Sinnlichkeit *nennen*, *so ist dagegen das*

Vermögen, *Vorstellungen selbst hervorzubringen, oder die* Spontaneität *des Erkenntnisses*, *der* Verstand. *Unsere Natur bringt es so mit sich*, *dass die Anschauung niemals anders als sinnlich sein kann, d.i. nur die Art enthält*, *wie wir von Gegenständen afficirt werden. Dagegen ist das Vermögen*, *den Gegenstand sinnlicher Anschauung zu denken*, *der* Verstand. *Keine dieser Eigenschaften ist der andern vorzuziehen. Ohne Sinnlichkeit würde uns kein Gegenstand gegeben und ohne Verstand keiner gedacht werden. Gedanken ohne Inhalt sind leer*, *Anschauungen ohne Begriffe sind blind*' (H^b 82; zie ook 33 en 223). Dit vind ik duidelijk; en wie het nog duidelijker zou wenschen heeft slechts de *Prolegomena* op te slaan, waar te lezen staat: '*Der Satz aller ächten Idealisten*, *von der eleatischen Schule an bis zum Bischof Berkeley*, *ist in dieser Formel enthalten*: '"*alle Erkenntniss durch Sinne und Erfahrung ist nichts*, *als lauter Schein*, *und nur in den Ideen des reinen Verstandes und der reinen Vernunft ist Wahrheit*"'. *Der Grundsatz, der meinen Idealismus durchgängig regiert und bestimmt*, *ist dagegen*: '"*alles Erkenntniss von Dingen aus blossem reinen Verstande oder reiner Vernunft ist Nichts*, *als lauter Schein, und nur in der Erfahrung ist Wahrheit*"' (H^b 122).

Het is, dunkt mij, ondoenlijk, de twee richtingen scherper te onderscheiden. Bij Kant staan tegenover de begrippen de aanschouwingen, tegenover het denken de gegevens der zinnelijkheid, tegenover het subjekt het objekt. Bij de anderen is die tegenstelling opgeheven, ontwikkelt alles zich uit het subjekt, de eenige werkelijkheid. Bij Kant is schijn wat geen verband houdt met de objektieve werkelijkheid. Bij de anderen is juist die werkelijkheid schijn, een niet-zijnde, in het beste geval een niet-waarlijk-zijnde, terwijl het denkend subjekt de wezenlijke werkelijkheid is. Er zijn in de *K.d.r.V.* tal van plaatsen aan te wijzen, waar Kant even beslist als op bladzij 82 (H^b) de ervaring tot zekere hoogte uit dingen afleidt, die ons indrukken geven, welke indrukken wij dan op onze wijs tot aanschouwingen of voorstellingen en tot het geheel der ervaring verwerken. Dit is trouwens de opvatting, waartoe wij bij onbevooroordeeld nadenken geraken, de opvatting van iedereen behalve ettelijke wijsgeeren; en dat dus zoowel de aard van het kennende subjekt als de aard van het ding op zichzelf, '*an sich*', onze kennis bepaalt, is eene sinds eeuwen ingeziene en beleden waarheid. De onderscheiding tusschen dingen '*an sich*' en onze voorstelling dier dingen, volgens onze zinnelijk-verstandelijke verwerking van de door hen gewekte indrukken, is allerminst eene van Kant afkomstige filosofische haarklooverij, doch eene voor de hand liggende, zich aan ons nadenken reeds vroeg opdringende leer(*). Wat is 'de stof' der

(*) Zie bijvoorbeeld J.Th. Beysens, hoogleeraar aan het Groot-Seminarium te Warmond, *Criteriologie*, n°. 28. Hij had nog veel verder terug kunnen gaan. Ik neem de gelegenheid te baat om hulde te brengen aan de helderheid der geschriften van dezen katholieken hoogleeraar in de wijsbegeerte. Zoo antiklerikaal als ik ben, zond ik een jongmensch, dat in de wijsbegeerte den weg moest leeren, tegenwoordig liever naar Warmond dan naar Leiden.

natuurwetenschap met hare molekulen, atomen, ionen, elektronen, wat is zij anders dan het '*Ding an sich*', 'twelk door ons op onze manier als 'de wereld buiten ons' waargenomen wordt, tot welke buitenwereld ook onze eigen lichamen, - zenuwen en hersenen niet uitgesloten - behooren? De stof is de metafysika hunner fysika; dat hebben de materialisten altijd voorbijgezien.

Hadden nu de wijsgeeren na Kant, in plaats van hem te gaan bevitten, zijne oorspronkelijk zoo eenvoudige denkbeelden in eere gehouden, en aan natuuronderzoekers en psychologen de verdere uitwerking ervan overgelaten, waarbij nauwkeurig diende nagegaan te worden, wat in onze kennis herkomstig is van de zinnelijkheid, wat daarentegen van het verstand of de rede, dan zouden de wijsgeeren, hunnerzijds, de vraag hebben kunnen overwegen, hoe in onze kennis, een zinnelijkverstandelijk gewrocht, verstand en zinnelijkheid zich aan elkander paren in stee van elkander te negeeren of met elkander te harrewarren(*). Ook konden de wijsgeeren, de metafysika als '*Wissenschaft von den Grenzen der menschlichen Vernunft*'(†) beoefenend, de taak van grenswachters op zich genomen hebben, die de smokkelarij moesten tegengaan en daarom beweerde veranderingen van het absolute strengelijk afwijzen, wijl verandering oorzakelijkheid en dus afhankelijkheid veronderstelt, wat met het begrip van het absolute in volslagen weerstrijd is(§). Zoo bleef de theologie, naar Kant's loffelijke bedoeling, buiten de wetenschap, doch bloeide zij des te prachtiger in het rijk der mystiek, religie en poëzie. '*Ich musste das* Wissen *aufheben um zum* Glauben *Platz zu bekommen*', deelt hij ons mede(**). 'Niets te weten geeft het zekerste geloof', had Oldenbarneveld reeds gezegd(††). De wijsgeeren hadden den geloovigen steeds moeten voorhouden dat zij niets wisten, dan zouden de geloovigen op den duur wel een toontje lager zijn gaan zingen en nog dankbaar zijn geweest voor de bescheiden, maar veilige plaats, hun aangewezen buiten de wetenschappen, die hen voortaan niet deerden, doch evenmin last hadden van hen.

Tot mijn leedwezen is het met de wijsbegeerte anders geloopen, mede door de schuld van Kant, die het objektief bestanddeel onzer kennis, in de hierboven overgenomen plaatsen zoo krachtig gehandhaafd, elders meer op den achtergrond liet, het '*Ding an sich*' in verschillende beteekenissen vermeldde, ja, erger nog, § 36 der *Prolegomena* besloot met de verbijsterende stelling: '*der Verstand schöpft seine*

(*) *K.d.r.V.* H_b 52, 289, 592, 604.

(†) Aldus noemde Kant haar in zijne geestige *Träume eines Geistersehers erläutert durch Träume der Metaphysik.* H^b II, 375. Dit geschrift zij onzen spiritisten aanbevolen.

(§) In mijne verhandeling over *Zuivere rede* ten vorigen jare noem ik het absolute 'van alles afhankelijk' (248); natuurlijk moet dit wezen: onafhankelijk. Op het omslag der April-aflevering is het verbeterd; voor alle zekerheid doe ik het hier nogeens.

(**) In de voorrede tot de tweede uitgaaf van de *K.d.r.V.* H^b 25.

(††) Fruin, *Tien jaren*, 1861, bladzij 329, noot.

Gesetze (a priori) *nicht aus der Natur*, *sondern schreibt sie dieser vor*'. Kant bedoelt hier, wel te verstaan, niet '*empirische Gesetze der Natur*', maar spreekt van '*den reinen und allgemeinen Naturgesetzen*'. Tot die algemeene natuurwetten zal stellig wel de wet der veroorzaking of oorzakelijkheid behooren, naar welke niets vanzelf gebeurt, doch iedere verandering van iets anders afhangt, eene oorzaak moet hebben; en dit zou ons verstand aan de natuur voorschrijven! Alsof er geene doorzichtiger verhouding denkbaar ware, bijvoorbeeld dat in de natuur alle veranderingen, onafhankelijk van ons verstand, inderdaad veroorzaakt zijn, terwijl ons verstand *a priori* de zekerheid heeft dat het zoo wezen moet, overmits volgens de denkwet der identiteit alles aan zichzelf gelijk is en elke verandering van iets dus moet afhangen van iets anders. Kant heeft zich door Hume in de war laten brengen, vrees ik. Dat wij uit waargenomen opeenvolging het begrip van veroorzaking niet kunnen afleiden, daarin had Hume volkomen gelijk. Dat wij het *a priori* bezitten, daarin had Kant volkomen gelijk. Dit sluit evenwel niet in dat ons verstand de werkelijke veroorzaking schept en dat onafhankelijk van ons verstand slechts opeenvolging geschiedt. Waarom zouden wij dan niet elke opeenvolging voor een oorzakelijk verband houden?

Intusschen had Kant den noodlottigen stap gedaan; hij had aan de werkzaamheid van het subjekt veel meer toegekend dan eraan toekomt, het voorschrijven der algemeene natuurwetten namelijk. Toen volgden Fichte, Schelling en Hegel, - en het eind was de identiteit van denken en zijn, een denken met scheppende kracht, *toto genere* verschillend van ons menschelijk denken, dat hoogstens tot overeenstemming met het zijn komt. Overeenstemming is nochtans geen identiteit. Wanneer de spoortreinen vertrekken en aankomen op de tijden, die het spoorwegboekje aanwijst, dan zeg ik dat de opgaven van het boekje en de loop der treinen met elkander overeenstemmen, maar daarmede beweer ik volstrekt niet dat de opgaven van het boekje en de loop der treinen hetzelfde zijn. Wanneer iemand een boodschap doet, die een ander hem opdroeg, handelt hij in overeenstemming met de opdracht, maar het opdragen der boodschap is en blijft iets anders dan het doen der boodschap. Gaat water onder de gewone luchtdrukking bij 100° C koken en denk ik dit, dan is die gedachte in overeenstemming met het zijn, zonder hetzelfde als kokend water te wezen. Wie over Fichte, Schelling en Hegel een boek wilde schrijven kon als titel dien van een denkbeeldig boek uit de middeleeuwen kiezen, *De tribus impostoribus magnis*(*).

II.

Onder mystiek versta ik, naar het geijkte spraakgebruik, eene beweerde vereeniging met God, door bovennatuurlijke openbaring, hooger

(*) Zie daarover Ch. de Rémusat, *Lord Herbert de Cherbury*, 1874, p. 301-302.

licht, intellektueele aanschouwing of hoe men het noeme; mystieken zijn dan menschen, die uit zulke buitengewone kenbronnen meenen te putten en voortbrengselen hunner verbeelding met werkelijkheid verwarren.

Hegel was iemand van zeer mystieken aanleg, die dit zelf heel goed wist en er rond voor uitkwam. Jakob Böhme krijgt menig pluimpje en even gul is Hegel met schimpscheuten op Newton, '*ein so vollkommener Barbar an Begriffen*', dat het hem ging als een '*seiner Landsleute*', die zich verwonderde toen hij hoorde, altijd proza te hebben gesproken (XV, 447 en 653). Welke landgenoot van Newton zou dat geweest zijn?

Bij Hegel heet de buitengewone kenbron spekulatieve rede. Wijlen de oud-hoogleeraar in de godgeleerdheid dr. J.H. Gunning Jr., beminnelijk warhoofd en onverstoorbaar oprecht man, groot vriend ook alweer van Böhme, sprak van eene bizondere ontvankelijkheid, welke noodig is om de geloofswaarheden te aanvaarden, evenals wij zonder muzikaal gevoel onverschillig blijven bij de heerlijkste uitingen der toonkunst(*). Dit is echter eene zeer gewaagde vergelijking. Ongetwijfeld hebben wij muzikaal gevoel noodig voor het waardeeren van muziek, maar even zeker moet ons verstand welvarend zijn, zullen wij in logischen gedachtengang behagen vinden. Wie zulk een gedachtengang als eene kwelling ondergaat, als iets onaangenaams, is daardoor niet boven anderen verheven, maar derft iets, 'twelk zij bezitten, precies gelijk wie de muziek als '*le plus désagréable des bruits*' kenschetste daardoor niet rijker, doch armer dan anderen toonde te zijn.

Hoe dit zij, de ontvankelijkheid der mystieken verschaft hun de ekstatische aanschouwing der godheid, welke aanschouwing volgens Plotinus, een der aanschouwers uit de derde eeuw onzer jaartelling, belangrijk afwijkt van het aanschouwen in den gewonen zin, waarbij de aanschouwer zich van het aanschouwde blijft onderscheiden, terwijl hij bij de mystieke aanschouwing er daarentegen mede samenvloeit, erin opgaat, tot eenheid van denken en zijn, subjekt en objekt komt, een toestand beleeft, het midden houdende tusschen dronkenschap en verliefdheid(†). 't Is een tragisch-komisch geval. Lezers van Zola zullen zich uit *La bête humaine* juffrouw Misard wel herinneren, wier man haar langzaam vergiftigt. Zij vermoedt het en is daarom uiterst voorzichtig met alles wat hij haar te eten of te drinken geeft, maar ontvangt zonder zweem van achterdocht de lavementen, waarin hij het gif toedient. Zoo gaat het ook mystieken droomers, die misschien zelfs in hunne jeugd nooit eene vrouw aanzagen om haar te begeeren en zich van alkohol steeds onthielden, maar levenslang in de maling werden genomen door een hemelsch Wijntje en Trijntje, dat zij argeloos vertrouwden. Of de hemelsche firma, die hare klanten niet in opspraak

(*) *Spinoza en de idee der persoonlijkheid*, 1876, bladzijde 158.

(†) E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen,* III, *zweite Abtheilung, dritte Auflage*, 615. Een goed boekje over ekstase schreef prof. dr. Thomas Achelis, *Die Ekstase in ihrer kulturellen Bedeutung*, 1902.

brengt, minder gevaarlijk is dan de aardsche, staat nog te bezien. Onze helderheid van hoofd bevordert zij stellig niet.

In welk samenweefsel van drogredenen wij bij Hegel elk oogenblik gevaar loopen, verstrikt te raken, moge uit het volgende staaltje blijken. In E, § 450 wordt tegenover de '*Anschauung*' de '*Vorstellung*' geplaatst, wat al aanstonds doet vragen of eene aanschouwing geene voorstelling is. Voorts heet de aanschouwing in de voorstelling '*aufgehoben*', welk woord het ongeluk, volgens Hegel het geluk heeft, zoowel *opgeheven* als *bewaard* te beduiden(*); hier beduidt het *bewaard.* De aanschouwing is in de voorstelling bewaard, anders gezegd: *voorstelling* is *herinnering.* Daaruit wordt dan afgeleid dat 'ik heb dit gezien' betrekking heeft tot een verleden, 'twelk tevens het tegenwoordige is, want 'ik heb' geldt van het tegenwoordige en de voorstelling van 'dit', als herinnering van iets geziens, bewaart het verledene. Later wordt nog tusschen '*Erinnerung*' en '*Gedächtniss*' onderscheiden.

Wil men nog een staaltje? In E, § 20 wordt de opmerking gemaakt dat ik door mijn 'ik' al het overige uitsluit; maar de andere menschen zeggen ieder voor zich ook 'ik'. Zoo blijkt het ik de volstrekte verbizondering en tevens het volstrekt algemeene te zijn, waarin alle bewustzijnsinhouden worden opgenomen, want het bewuste is bewust aan (een of ander) ik. Door middel van wat gegoochel met *Cogito, ergo sum* krijgt men dan gemakkelijk de identiteit van denken en zijn, de verwarring van 'ik denk, dus ben ik' met 'ik denk iets, dus is het', die ik reeds uitploos.

Van een leien dakje gaat het bij de wijsgeerige mystiek niet; en dit is geen wonder. Dat het zielsverlangen om tot het wezen der dingen door te dringen langs den weg der zinnelijkheid niet kan bevredigd worden, staat boven twijfel. Dat met de ledige vormen der logika niets valt uit te richten, spreekt vanzelf. Dat het denken de werkelijkheid van het gedachte niet medebrengt, weet Hegel evengoed als Kant.... waar het guldens betreft. Toch moet tot elken prijs het onmogelijke mogelijk schijnen en drogredenen zijn daarbij onvermijdelijk. Wij nemen in onze ervaringswereld, in onze empirische werkelijkheid veranderingen waar, overgangen van iets in iets anders. In plaats van nu te erkennen dat dit met ons denken, met de denkwet der identiteit strijdt, en zich overigens aan de ervaringswereld, die er nu eenmaal is, waarin wij geboren worden, leven en sterven, te houden, loopt Hegel liever met het hoofd tegen den muur. Erkende hij dat verandering met ons denken strijdt, dan liet hij de eenheid van denken en zijn los; maar zoodoende ontzeide hij aan het denken de macht om zonder hulp der zinnelijkheid verder te komen en de mystiek werd louter inbeelding. Daarom moet het feit der verandering in ons denken passen en komt

(*) Zulke woorden met meervoudige beteekenis, vooral die met bevestigende en ontkennende beteekenis (*aufgehoben*, bewaard en niet-bewaard), vindt Hegel het sieraad eener taal en tevens het bewijs dat ons denken boven het verstandelijke '*Entweder-Oder*' verheven is. III, 110-111; E, § 96.

Hegel met het spekulatief-redelijke denken op de proppen, dat de voor het verstand onverteerbare vereeniging van kontradiktorische tegenstellingen, A en niet - A, denkt. Volgens hem is het denken of het logische eerst verstandig denken, schrijdt voort tot het dialektische of negatief-redelijke en bereikt eindelijk het spekulatieve of positief-redelijke denken. '*Diese drei Seiten machen nicht drei* Theile *der Logik aus*, *sondern sind* Momente jedes Logisch-Reellen, *das ist jedes Begriffes oder jedes Wahren überhaupt*' (E, § 79-82).

Het verstand denkt in tegenstellingen, in scherp afgescheiden begrippen en beweert bijvoorbeeld dat een mensch levend of niet-levend is. Het negatief-redelijke denken heft zulke tegenstellingen op en het positief-redelijke of spekulatieve denken acht in elk begrip het tegendeel ervan reeds vervat. Wij leven stervend.

Och ja! en wij sterven levend, had Hegel erbij kunnen voegen. Maar wanneer wij leven, zijn wij nog niet dood, en wanneer wij dood zijn, leven wij niet meer. Hoe kan nu leven in niet-leven of dood zijn overgaan? Dat is voor het verstand even onbegrijpelijk als elke overgang van iets in iets anders, als elke verandering dus. Het verstand houdt het eene steeds van het andere gescheiden, want deed het dit niet, dan zou het moeten aannemen dat er een oogenblik kwam, waarin de oude toestand zich met den nieuwen verbond, waarin wij - om bij leven en dood zijn te blijven - nog leefden en toch reeds dood waren. Dit bezwaar zag het verstand vijf-en-twintig eeuwen geleden al in, reden waarom de Eleaten, de grondleggers van ons idealisme, de verandering een schijn en het wezenlijk zijnde onveranderlijk noemden.

De twist tusschen Hegel en hedendaagsche verstandsmenschen raakt geenszins de vraag of er veranderingen plaats hebben, maar of wij het kunnen begrijpen, of het logisch mogelijk is. Neen, zeggen de verstandsmenschen; ja, zegt Hegel, echter met de bijvoeging dat niet het verstand, doch de spekulatieve rede het begrijpt. Wat dreef hem daartoe? Mijns inziens de afkeer om zijne onkunde te belijden, welke afkeer ontsprong uit den vurigen wensch om te begrijpen. Wat te begrijpen? Wel, de eeuwenoude kwestie, den samenhang der veranderingen, die wij in de empirische werkelijkheid zien gebeuren, met het onveranderlijk wezen der dingen. Daar zat de oude logika verlegen mede; maar Hegel hakte den knoop door en verzon eene nieuwe logika, die de tegenstelling van veranderlijk en onveranderlijk opheft en beide begrippen, gelijk alle kontradiktorische tegenstellingen, in elkander vervat denkt.

Van F. Max Müller kunnen wij vernemen dat het engelsche *to believe*, familie van het duitsche *belieben*, en *glauben,* ons *gelooven*, den wortel *lubh* gemeen hebben. De oorspronkelijke beteekenis van dien wortel bleef behouden in het sanskrietsche *lobha* en het latijnsche *libido*, hevige, onweerstaanbare begeerte. Het geloof is zulk eene begeerte, '*which makes man break apparently through the evidence of the senses and*

the laws of reason(*); het is ‘een vaste grond der dingen, die men hoopt, en een bewijs der zaken, die men niet ziet’(†); het *Credo quia absurdum* van Tertullianus is er de rijpste vrucht van. Ieders ‘*belief*’ is zooals hem belieft en heet dan eene ‘vastigheid’, wat het trouwens is, hoewel allerminst in den objektieven zin, door den geloovige bedoeld; ook onder den dubbelzinnigen naam van ‘gevoel’ doet het opgeld en staat het alweder tegenover of zelfs boven het verstand(§). Hegel aanvaardt daarom met blijde instemming voor zijne wijsbegeerte den naam mystiek. Al het ‘*Vernünftige*’ is volgens hem ‘*mystisch*’, waar hij eenvoudig mede bedoelt dat het ons verstand te boven gaat, geenszins echter dat het voor ons geheele denken ontoegankelijk en onbegrijpelijk is. Met deze uiteenzetting in E, § 79-82 vergelijke men wat XIII, 96 en XV, 72 over de mysteriën van het christendom, als onbegrijpelijk voor het verstand, maar begrijpelijk voor de spekulatieve rede, te lezen staat. Het zijn moet *begrijpelijk* wezen, dat eischt de *libido* van den door en door mystieken Hegel; en is het onbegrijpelijk voor het verstand, dan dicht hij eenvoudig aan de rede het vermogen toe om te denken zooals het verstand niet kan denken. Bij Kant is de onderscheiding van *Verstand* en *Vernunft*, waar hij bovendien nogal eens de hand mede licht, onschuldig. Bij Hegel herinnert zij mij aan de opmerking van Max Müller: ‘*Because in German there are two words,* Verstand *and* Vernunft, *originally meant for exactly the same thing*, *the greatest efforts have been made to show that there is something to be called* Vernunft, *totally different from what is called* Verstand, *till at last* Vernunft *was changed into a mere name for* Unverstand, *or the power of suggesting insoluble problems*’(**).

‘*Suggesting*’ is waarlijk niet noodig. Tot de ‘*insoluble problems*’ komt iedereen, die diep genoeg doordenkt. Doch de een berust in de onoplosbaarheid dier vraagstukken, den ander is dit berusten onmogelijk. Ziedaar het verschil; en dat verschil maakt die twee soorten van menschen weder onoplosbare raadsels voor elkander. Want al zien wij het verschil helder in, daar begrijpen wij van weerskanten nog niet door, wat den ander belet, over het verschil heen te komen; en dit valt ook niet te begrijpen, wijl wij hier te doen hebben met neiging, met iets buiten het gebied van het verstand en waartegen redeneering machteloos is. De mystieke *libido* heeft een mensch te pakken of niet. Waar die *libido* zich niet doet gevoelen, wordt hoegenaamd geen lust bespeurd om ten pleziere ervan de logika af te schaffen. Zelfs door Hegel wordt de verstandelijke, aristotelische logika volstrekt niet onbepaald verworpen, doch integendeel als onmisbaar beschouwd in de lagere sferen. Haar eenige fout is,

(*) *Lectures on the science of language. Second series*, 1864, p. 343.
(†) *Hebreeën*, XI, 1.
(§) Zie over dit gevoel Land's *Inleiding*, 136-137 en 484.
(**) *The science of thought*, 1887, p. 72.

‘*nicht-spekulativ*’ te zijn. ‘*Diese Logik ist Logik des Endlichen*, *aber man muss sich damit bekannt machen*; *denn im Endlichen findet sie sich überall*’ (XIV, 414). Nevens haar, - of eigenlijk met haar samengeweven - hebben wij, altijd volgens Hegel, eene spekulatieve logika voor het oneindige; terwijl wij, verstandsmenschen, beweren dat wij van die tweede logika niets weten, dat onze kennis zich tot het eindige bepaalt. Inderdaad is mij geheel onverstaanbaar hoe wij, na eenmaal eindig en oneindig, tijdelijk en tijdeloos of eeuwig, veranderlijk en onveranderlijk, en wat dies meer zij, logisch tegenover elkander gesteld te hebben, onder leiding der logika die tegenstellingen weder zouden kunnen verbinden. Ik weet wel dat, moeten wij ons op Hegel verlaten, zulke tegenstellingen slechts voor het eindig verstand bestaan, dat het oneindige, tegenover het eindige staande, zelf eindig ware (E, § 95) en dat het ‘*in der That ewig aus sich heraus und ewig auch nicht aus sich heraus ist*’ (E, § 94), maar dit en dergelijke hegeliaansche antwoorden zijn echte dooddoeners, geestdoodende babbelguigjes, waar theologen en spekulatieve wijsgeeren hun hart aan mogen ophalen, doch die mij den inkt niet waard schijnen, waarmede zij geschreven of gedrukt worden.

Wat Kant mij geleerd heeft, als ‘ledige gedachten’ te beschouwen, geeft Hegel voor ‘*Thaten des Weltgeistes*’ uit en de spekulatieve wijsgeeren zijn de sekretarissen, die er aanteekening van houden (XV, 72). Welnu, ik ben niet meer dan een mensch en heb mij niet te schamen wanneer de daden van den Wereldgeest mij ondoorgrondelijk zijn, maar dan zwijg ik er liefst over. Dit zwijgen lijkt mij ruim zoo eerbiedig als de zelfzuchtige eerbied van anderen voor hun eigen brouwsel.

De *Logik* van Hegel, met haar *Seyn* en *Nichts,* die hetzelfde zijn, met haar *Ansichseyn*, *Fürsichseyn*, *An-und-fürsichseyn*, *Daseyn*, enzoovoort, heeft mij altijd bedroefd. In mijn jongeren tijd bedroefde zij mij doordien ik er niets van begreep; en toen ik haar later allengs ben gaan begrijpen, - mede door de ontwikkeling van 's heeren Bolland's denkbeelden belangstellend te volgen - bedroefde de reactionnaire geest mij, waarvan zij getuigt. Dezen reactionnairen geest thans aangewakkerd te zien, hem voortgang te zien maken onder jonge lieden, die, nog weinig bekend met de geschiedenis van het menschelijk denken, iets fonkelnieuws wanen te vernemen, is allertreurigst en geeft afdoende reden voor het leedwezen, waarmede ik de wijsbegeerte na Kant nog bij het leven van Kant op een dwaalspoor zag geraken. In ons goede landje hebben wij aan theologie waarachtig geen gebrek; en nu komt de hoogleeraar der wijsbegeerte aan onze oudste rijksuniversiteit ons op Hegel trakteeren, die tot over de ooren in christelijke dogmatiek en daarmede in neoplatonische theosofie steekt (XV, 108 vgg.). Wat hebben wij in de twintigste eeuw aan geleuter over een zijn, dat hetzelfde is als niets, en uit het omslaan van welk zijn in het niets en van het niets in het zijn nu het worden ontspringt? ‘*Das Nichts ist mindestens ebenso*

unfruchtbar wie Abraham's Sarah', zegt prof. G. Teichmüller, na dat fraais te hebben toegelicht(*). Zelfs die waarheid blijkt nochtans te zwak om een mystieken dweper tot bedaren te brengen.

Bekend is de leer van de vier elementen, vuur, lucht, water en aarde, die zoowaar ook bij Hegel af en toe nog als elementen vermeld worden, en waaruit het ondermaansche zal bestaan, terwijl de rest van het heelal, voorbij de maan, uit eene vijfde zelfstandigheid gevormd is, den aether, de *quinta essentia.* Aan de onderscheiding tusschen hemelsche en ondermaansche stof heeft de spektraalanalyse voorgoed een eind gemaakt en wie tegenwoordig van *quintessens* spreekt weet meestal niet eens, welke herinnering aan dien term verbonden is. Eene en dezelfde natuurwetenschap omvat thans hemel en aarde.

De middeleeuwen kenden nog eene andere onderscheiding, die van de tweeërlei waarheid. Dezelfde stelling kon waar of onwaar zijn, naar gelang zij wijsgeerig dan wel theologisch bedoeld werd, en omgekeerd. Gedekt door deze onderscheiding heeft menigeen, bij het licht der brandstapels, tegen christelijke leerstukken een scherpe kritiek gevoerd, waar hij dan slechts aan toe te voegen had: Wat ik zeg is verstandelijke of redelijke, rationeele waarheid; strijdt het met de openbaring, dan houd ik het, gelijk vanzelf spreekt, theologisch niet vol, al handhaaf ik het filosofisch. In de middeleeuwen stond dus de rede tegenover de zoogenaamde openbaring. Bij Hegel staat de rede, zijne openbaring, tegenover het verstand, hebben wij tweeërlei logika en dreigt aanhoudend de kans dat wij uit het verkeerde vaatje tappen. Hoe die tweeërlei logika te rijmen valt met de opvatting van natuur en (eindigen) geest als dialektische ontwikkeling der logische Idee, is mij een raadsel, waarmede vergeleken de tweeërlei waarheid eene eenvoudige zaak is. Op zekere hoogte te vernemen: Hier houdt de logika op, vind ik veel minder zwaar te dragen dan het bericht: Hier begint de logika het tegendeel te zeggen van hetgeen zij totnogtoe zeide. Het moet voor zoo'n middeleeuwschen rationalist een groot genot geweest zijn, de dogmatiek uiteen te rafelen en dan ten slotte met een effen gezicht te verklaren dat dit theologisch alles onaangetast liet; de hooge geestelijkheid zal ook wel geweten hebben, wat ervan was, maar de schijn werd gered en het volk niet wijzer gemaakt. Later heeft men zelfs dien schijn moeten prijsgeven. Doch Hegel zette alles weder op losse schroeven en haspelde met zijn tweeërlei logika alles dooreen. Strikt genomen bewees ik hem nog te veel eer door hem reactionnair te heeten; wat hij doet is geen teruggaan, 't is eene afdwaling, eene buitensporigheid, een voor logisch uitgeven van wat vroeger ook wel aanvaard, maar toen juist als antilogisch aanvaard werd, zoodat de wijsbegeerte er niet mede te maken had en de zaak aan de theologen

(*) *Die wirkliche und die scheinbare Welt*, 1882, S. 147.

werd overgelaten. Juist daartegen richtte Abélard zijn geestigen zet, dat het christendom logisch moet zijn, want dat in Christus de *Logos* verscheen.

III.

Het stelsel van Hegel is eene theologie of theosofie, het passiespel eener ekstase Gods, de lijdensgeschiedenis der buiten zichzelf getreden logische Idee, welke ten laatste in terugkeer tot zichzelf de verlossing vindt. Ons menschelijk denken is, naar ons bleek, met het zijn niet identiek. Hoe heeft Hegel dan de identiteit van denken en zijn in tegenspraak met ieders dagelijksche ondervinding kunnen volhouden? Doordien hij het goddelijk denken bedoelde, waarvan hij weliswaar zoomin besef had als ik of een ander, doch waarover hij des te vrijer kon praten. In zijne mystieke 'aanschouwing' verdween voorts, gelijk bij Plotinus en alle mystieken, de grens tusschen goddelijk en menschelijk, en de identiteit van denken en zijn was eene 'vastigheid' geworden.

Reeds de vele namen, die Hegel aan God geeft, zijn verwarrend. God heet niet slechts de Wereldgeest, het Absolute, het Oneindige, maar als '*Definition des Absoluten*' worden ook het Begrip en de logische Idee vermeld (E, § 160 en 213). Hoor ik dat de logische Idee buiten zichzelf is getreden of, zooals Hegel het ook wel eens uitdrukt, zich tegenover zichzelf gesteld heeft, Böhme zou zeggen, haar eigen '*Gegenwurf*' geworden is, dan let ik daar minder op. Hoor ik echter hetzelfde van het Absolute, dan dringt de vraag zich aan mij op, hoe dit Absolute of Oneindige tot het besluit kwam, buiten zichzelf te treden. Die vraag werd ook reeds ten tijde van Hegel gedaan, maar hij vindt haar hoogst ongepast. '*Auf diese Frage*, *welcher die Voraussetzung eines festen Gegensatzes von Unendlichem und Endlichem zu Grunde liegt*, *ist nur zu antworten*, *dass dieser Gegensatz ein Unwahres*, *und dass das Unendliche in der That ewig aus sich heraus und ewig auch nicht aus sich heraus ist*' (E, § 94).

Voor mij, die mij behelpen moet met de 'gemeene gratie' der gewone, verstandelijke logika, is dit antwoord alles behalve afdoende. Hoe kan iets buiten zichzelf en tevens niet buiten zichzelf zijn? Waar zijn de denkwetten gebleven? Wij hebben het hier over het Oneindige, zou Hegel mij doen opmerken. Zeker; maar ik, als verstandsmensch, kan ook daarover niet anders spreken dan volgens de gewone logika en van deze logika af te wijken is, naar mijn begrip, zooveel als nonsens uitkramen. In E, § 115, worden nu de denkwetten der gewone logika heelemaal opgeruimd of eigenlijk geloochend. Niemand spreekt volgens haar, leeraart Hegel, niemand zegt, een planeet is een planeet, enzoovoort, of werd het gezegd, dan zou het onnoozel gevonden worden.

Alsof dit iets bewees tegen de denkwet der identiteit en hare beide zusjes. Een vallende steen zegt nooit een woord over de valwetten en

valt toch volgens die wetten. Dat wij, denkende menschen, in het dagelijksch leven ons nooit of bijna nooit onmiddellijk op de denkwetten beroepen, heeft de zeer goede reden dat die wetten voor ieder onzer vanzelf spreken. Wordt iemand beschuldigd, te Amsterdam een moord gepleegd te hebben, en levert hij het bewijs, tijdens den moord te Rotterdam geweest te zijn, dan is de zaak daarmede uit. Beging de rechter de dwaasheid, te vragen, wat het met de zaak te maken heeft of hij te Rotterdam was, dan zou de beschuldigde, al had hij van denkwetten nooit gehoord, wellicht antwoorden: Ik ben ik, en Rotterdam is Rotterdam, en ben ik in Rotterdam, dan ben ik niet buiten Rotterdam, bijvoorbeeld te Amsterdam. Doch wijl de rechter volgens dezelfde logika denkt en spreekt, blijft die omhaal achterwege. Gij steekt uwe riemen in het water om te roeien en zij schijnen gebogen, maar buiten het water gaven zij u den indruk, recht te zijn, en dienzelfden indruk krijgt gij door in het water met de hand de riemen te betasten. Zoodra gij daarover denkt, zij het slechts om u een oogenblik te verwonderen, past gij de denkwetten toe en overweegt: Een rechte riem is een rechte riem en niet een niet-rechte of gebogen riem, een riem moet of recht of niet-recht zijn. Of gij dit al dan niet zegt, is bijzaak; gij denkt het en Hegel dacht het ook, getuige zijne welwillende toelating der aristotelische logika in onze eindige wijsheid, XIV, 414, boven vermeld. Op de denkwet der identiteit steunt onze verwondering over verandering, onze overtuiging dat elke verandering van iets anders afhangt, ons zoeken naar die oorzaken en dus bij slot van rekening onze geheele ervaringswetenschap. Maar wat gaat zij Hegel aan?

Dat wij soms fouten tegen de logika begaan, is een onjuiste manier van spreken. De bedoelde fouten zijn verwarringen van begrippen en van de woorden, waarmede wij die begrippen aanduiden. Ook worden zulke verwarringen wel met opzet begaan, hetzij te kwader trouw, hetzij om woordspelingen en dergelijke grappen te maken. Luister maar. Gij hebt een hond en die heeft jongen; dus is zij de moeder van honden; dus hebt gij een moeder, wier kinderen honden zijn; dus zijt gij een hond en broeder of zuster van honden. Wilt gij voor de aardigheid eens zien aantoonen dat alles hetzelfde is? Let dan goed op. ‘Anders’ is hetzelfde als ‘anders’. Een paard is anders dan een boom, die weder anders is dan een ster, en zoo vervolgens. Dus is alles ‘anders’ en daarom hetzelfde. Korter nog: dit is een paard, dit is een boom, dit is een ster, dus is alles ‘dit’ (III, 122 vgg:). J. Van Lennep heeft onder het opschrift *Een staatsexamen in* 1851 risten uien dier soort ten beste gegeven. Een wetenschappelijk betoog eischt echter nauwkeurige begripsvorming met strenge handhaving van elk woord als vertegenwoordiger van een en hetzelfde begrip, want iedere slordigheid baart hier misverstand, dit moet dan hersteld worden en daar moet de vooruitgang op wachten. Bij Hegel stuit men telkens op slor-

digheden, bijvoorbeeld in E, § 118, waar hij *gelijkheid* omschrijft als eene identiteit van dingen, die niet identiek met elkander zijn. 's Mans liefhebberij voor woorden met wisselvallige beteekenis kennen wij al. Wij behooren dus op ons tellen te passen.

De logische Idee, het Oneindige of Absolute, is buiten zichzelf getreden. Eene verandering moet een oorzaak hebben en daarom vraag ik: Wat bewoog de Idee, buiten zichzelf te treden? Die vraag wijst Hegel af. Toch schijnt ook hij haar zich gesteld te hebben. Ten minste ik maak dit op uit eenige versregels, die ik bij hem aantrof (XIII, 92).

> '*Freundlos war der grosse Weltenmeister*,
> *Fühlte Mangel*, *darum schuf er Geister*,
> *Sel'ge Spiegel seiner Seligkeit.*
> *Fand das höchste Wesen schon kein Gleiches*,
> *Aus dem Kelch des ganzen Geisterreiches*
> *Schäumt ihm die Unendlichkeit*'.

Volmaakt duidelijk is ook dit nog niet. Er is spraak van den '*Weltenmeister*'; derhalve bestonden de werelden reeds, de natuur, toen de geesten geschapen werden, en overmits de natuur de Idee in haar anderszijn is, was de Idee toen al buiten zichzelf, zonder dat wij vernemen hoe dit kwam. Doch met niets dan die werelden of de natuur tegenover zich voelde zij '*Mangel*', gebrek aan vriendschap, en dit bracht haar tot het scheppen van geesten. Op den duur schijnen nochtans ook die geesten haar niet voldaan te hebben, want na het achtereenvolgens met subjektieve en met objektieve geesten geprobeerd to hebben, keerde zij eindelijk als absolute Geest tot zichzelf terug en was toen verlost. Oost, west, thuis best. Het buitengewoon diepzinnige dezer theosofie ontgaat mij. Het anthropopathisme ligt er dik op en men heeft dan ook al spottenderwijs gevraagd of de Idee zich altemet verveelde in hare eenzaamheid. Daarenboven, indien het buiten zichzelf treden der Idee de schepping is, waarom is dan haar terugkeer tot zichzelf niet de ondergang der schepping? Maar de schepping houdt stand ofschoon de Idee sinds jaren weder tot inkeer is gekomen.

'*Es scheint*', - schreef Hegel - '*dass es dem Weltgeiste jetzt gelungen ist*, *alles fremde gegenständliche Wesen sich abzuthun*, *und endlich sich als absoluten Geist zu erfassen, und was ihm gegenständlich wird*, *aus sich zu erzeugen, und es, mit Ruhe dagegen, in seiner Gestalt zu behalten*' (XV, 689). De Wereldgeest, vernemen wij nader uit Hegel's rede bij de opening zijner lessen te Berlijn op 22 October 1818, had het in den jongst verloopen tijd nogal druk gehad met de '*Wirklichkeit*', doch thans gelegenheid gekregen, '*sich nach Innen und auf sich selbst zu kehren und in seiner eigenthümlichen Heimath sich zu geniessen*' (VI, XXXV-XXXVI). Deze '*Heimath*' is het absolute denken, anders gezegd de Hegelarij. Doch wat is de '*Wirklichkeit*',

wat het '*fremde gegenständliche Wesen*', het lastige aanhangsel, waarvan de Wereldgeest zich bevrijd scheen te hebben? Ik weet het niet.

Heeft die bevrijding inderdaad plaats gehad? Is de Wereldgeest er waarlijk in geslaagd, '*alles fremde gegenständliche Wesen sich abzuthun*'?

Bij wijsgeerige beschouwing, '*bei dem denkenden Betrachten*', lees ik in E, § 1, blijkt al spoedig dat dit eischt, '*die* Nothwendigkeit *seines Inhaltes zu zeigen, sowohl das Seyn schon als die Bestimmungen seiner Gegenstände zu* beweisen'. Zoodra echter de '*an sich rationeller Anfang*' der wetenschappen '*in die empirische Einzelnheit und Wirklichkeit*' zal doorgetrokken worden, stuit men op onoverkomelijke bezwaren (§ 16), wat dus, zou ik zeggen, de onmogelijkheid insluit van het samenvallen der wijsbegeerte, gelijk Hegel haar bedoelt, met de verschijnende werkelijkheid (§ 6). Er is blijkbaar nog iets anders in het spel dan de logische Idee, en met te zeggen '*dass es die eigne Thätigkeit der logischen Idee ist, sich zur Natur und zum Geist weiter zu bestimmen und zu entfalten*' (§ 43), is men geenszins van alles af. Hegel was dan ook gedwongen, de termen '*Erscheinung*' en '*Wirklichkeit*' in ongewonen zin te bezigen en de '*Wirklichkeit*' tot het rationeele te beperken, terwijl hij de '*Erscheinung*', naar Plato's voorbeeld, buiten het waarlijk zijnde bant (§ 6). Op die manier verdedigt hij zijne uitspraak in de voorrede tot de rechtsfilosofie: '*Was vernünftig ist*, *das ist wirklich, und was wirklich ist*, *das ist vernünftig*'.

Met zulke vrijmoedige of vrijpostige begripsbepalingen kan men verrassende uitkomsten krijgen. Is '*wirklich*' slechts een andere naam voor '*rationell*', 'twelk op zijne beurt slechts een andere naam voor '*vernünftig*' is, dan heeft Hegel gelijk; doch zoo wordt de gansche Hegelarij eene soort van dieventaal, ter misleiding der oningewijden. Feitelijk zegt Hegel niets anders dan '*was wirklich ist*, *ist wirklich*' of '*was vernünftig ist*, *ist vernünftig*', twee waarheden, die door de formule van de denkwet der identiteit, A = A, in hare algemeenheid worden uitgedrukt. '*Von dem Begriffe in spekulativem Sinne ist das*, *was gewöhnlich Begriff genannt worden ist*, *zu unterscheiden*' (§ 9); natuurlijk, want het zou wel zonde zijn indien Hegel eens een woord in den gewonen zin gebruikte.

Intusschen hebben wij nu van Hegel zelven te verstaan gekregen dat wij op onoverkomelijke bezwaren stuiten wanneer wij in de empirische werkelijkheid louter logisch en deduktorisch willen arbeiden. Het kan gebeuren, onderricht hij ons nader, dat de '*Ohnmacht der Natur*' met zich brengt, '*die logischen Formen nicht rein darzustellen*' (§ 24).

Hoe dit gebeuren kan, vat ik niet, want de natuur is volgens Hegel de buiten zichzelf getreden logische Idee, de logische Idee in haar anderszijn. Of moet ik dit anderszijn juist als eene afwijking van

de logika begrijpen? Dan schenk ik Hegel gaarne het antwoord op de vraag, wat de logische Idee deed afwijken van de logika, maar wijs ik zeer nadrukkelijk op de dwaasheid van het plan, langs zuiver deduktorischen weg de wetenschap op te bouwen. Is de natuur onmachtig om de logische vormen volmaakt af te beelden, of is, gelijk ik het ook wel gezegd vond, de logische Idee in de natuur niet oppermachtig, dan staat de natuur als onlogisch of slechts betrekkelijk logisch, - te weten: logisch slechts in de onveranderlijkheid harer wetten - tegenover de logische Idee. Maar dit is doodeenvoudig de oude tegenstelling van de veranderingen, die wij zinnelijk waarnemen, en van hare logische onmogelijkheid, die wij op grond van de denkwet der identiteit genoodzaakt zijn, te denken. De terloops toegegeven 'onmacht der natuur' doet Hegel's geheele wijsbegeerte der eenheid van denken en zijn als een zeepbel uiteenspatten.

IV.

Laten wij thans de zaak eens van een anderen kant bezien en aannemen dat de werkelijkheid, het zijn, voor ons niets volstrekt onbegrijpelijks heeft. Dan moet theoretisch de bereikbaarheid van volmaakte wetenschap erkend worden, op wier verheven standpunt wij, van elk willekeurig gekozen onderdeel uitgaande, ons de rest voor den geest zouden kunnen brengen. Doch zoover zijn wij nog niet en wat dan mogelijk ware behoeft niet heden al mogelijk te zijn. Hegel daarentegen, als had hij het andere standpunt reeds bereikt, wil ons met geweld den zuiver deduktorischen weg voor den eenigen goeden doen houden. Het spekulatieve denken heeft '*jeden seiner Gegenstände und die Entwicklung derselben in ihrer absoluten Nothwendigkeit aufzuzeigen. Diess geschieht, indem jeder besondere Begriff aus dem sich selbst hervorbringenden und verwirklichenden allgemeinen Begriff oder der logischen Idee abgeleitet wird*'(*). Op dat stuk is bij Hegel niets af te dingen. De neoplatonici krijgen een standje omdat zij de waarheid der Triniteit niet *bewezen* hebben (XV, 101). Hegel bewijst haar, dat spreekt vanzelf; hij bewijst alles. Zoo hebben wij vijf zinnen. Waarom wij er juist vijf hebben en juist deze vijf, '*davon muss in der philosophischen Betrachtung die vernünftige Nothwendigkeit nachgewiesen werden*' (E, § 401). Dit poogt Hegel dan op zijne wijs te doen, nadat hij ons in § 398 heeft bewezen, waarom wij twee oogen, ooren, handen en voeten, maar slechts eene maag hebben. De uitwendige lichaamsdeelen staan in betrekking tot de buitenwereld en moeten dus dubbel zijn; weliswaar zijn ook hart en longen dubbel, doch rechter en linker hart, rechter en linker long zijn niet zoo symme-

(*) E, § 379. Zie ook § 420, XIV, 266 en tal van andere plaatsen. Dat elders bij uitzondering ook wel eens hulde aan de empirische methode gebracht wordt, zooals in E, § 12, is in het beste geval een hinken op twee gedachten. Wij zijn hier in het paradijs der warhoofden.

trisch als rechter en linker oog, enzoovoort. Over de twee nieren en den eenen uterus met de twee ovaria vernemen wij niets.

Men kan de wijsbegeerte van Hegel niet billijker beoordeelen dan naar aanleiding van hetgeen hij bij anderen afkeurt. Aan Kant wordt verweten: '*Es wird im Seelensack herumgesucht*, *was darin für Vermögen sich befinden*', en dan vindt Kant, behalve *Sinnlichkeit* en *Verstand*, nog de *Vernunft*, die evengoed niet zijn kon en in dien zin toevallig is, gelijk bijvoorbeeld het magnetisme toevallig is voor de fysici (XV, 574). Een ordentelijk wijsgeer bewijst van te voren, wat er zijn moet en hoe het zijn moet, door simpele afleiding uit de logische Idee. Uitgaan van waarnemingen, ervaringen, zooals Locke en de geheele engelsche wijsbegeerte na hem deed, voert tot '*eine sehr begreifliche und triviale*, *eben desshalb aber auch populäre Philosophie*'. Dat is zoo de manier van Newton. '*Dieser metaphysicirende Empirismus ist die vorzüglichste Weise der Betrachtung, des Erkennens in England und in Europa überhaupt*'. Maar de manier deugt volstrekt niet; zij leidt ons geheel op den verkeerden weg. '*Die Beobachtung der Dinge*, *und das darin immanente Gesetz*, *das ihnen innewohnende Allgemeine, zu erkennen*, *ist das Interesse geworden*'. 't Is vreeselijk! Nu komt de groote grief. '*Das scholastische Ausgehen von Grundsätzen*, *Definitionen hat man verworfen*; *praktisches Philosophiren, Philosophiren des raisonnirenden Denkens ist das*, *was jetzt allgemein*, *und wodurch die ganze Revolution der Stellung des Geistes hervorgegangen ist*' (XV, 438-439). Dat is al met Descartes begonnen. Eerst Fichte bracht ons weder in het goede spoor. '*Das spekulative Erkennen*, *Ableiten aus dem Begriffe*, *freie selbständige Entwickelung des Begriffs ist erst durch Fichte eingeführt*' (XV, 363).

De methode kennen wij nu.

Thans ga ik den lezer onthalen op eenige wijsheden, volgens die methode verkregen; wij zijn zoolang ernstig geweest, dat wij ter afwisseling ook wel eens mogen lachen.

Soms doet Hegel door de duidelijkheid zijner uitleggingen aan kapitein Bunsby, in *Dombey and Son*, denken. Wat is de regen? In E, § 286 heet het verdampen van water larie en het nederslaan van verdichten waterdamp als regen heet ook larie. Het zoogenaamd verdampende water verandert in lucht; bij het regenen verandert lucht in water, '*und schlägt aus dem Fürsichseyn ins Gegentheil*, *die todte Neutralität*, *um, welche ihrerseits sich zum Fürsichseyn spannte*'. Dat water chemisch uit waterstof en zuurstof bestaat, is niet waar (Zie ook XIII, 345-346).

Van dezelfde kracht, *vis comica,* is hetgeen in E, § 303 over de warmte te lezen staat. '*Die Wärme ist das sich Wiederherstellen der Materie in ihre Formlosigkeit, ihre Flüssigkeit*, *der Triumph ihrer abstracten Homogeneität über die specifischen Bestimmtheiten*; *ihre abstracte*,

nur ansich*seyende Continuität*, *als Negation der Negation*, *ist hier als Activität* gesetzt, *als daseyendes Auflösen*'.

In E, § 396 heet de dood '*abstracte Negation der lebendigen Einzelnheit*', in § 398 het ademen '*diess ganz abstracte Verhältniss zum unterschiedslosen Elemente der Luft*'. Hiermede vergelijke men wat in § 394 uiterst naief over den roep der Duitschers als '*unklare Denker*' en hun aanwensel '*eines willkürlichen Construirens*' gezegd wordt.

Elders is het de redeneering, die ons versteld doet staan. In E, § 393 bestrijdt Hegel de theorie, volgens welke het soortelijk gewicht der verschillende stoffen '*durch die Annahme* von Poren *erklärt* [*wird*]', die bij de eene stof grooter zijn dan bij de andere. Daar voert hij tegen aan dat eene op haar ondersteuningspunt in evenwicht zijnde ijzeren staaf haar evenwicht verliest wanneer zij gemagnetiseerd wordt, en dus nu aan de eene pool zwaarder blijkt te zijn dan aan de andere. '*Hier wird*' - meent Hegel - '*der eine Theil so inficirt*, *dass er ohne sein Volumen zu verändern schwerer wird*; *die Materie*, *deren Masse nicht vermehrt worden*, *ist somit* specifisch *schwerer geworden*'. Zeker, de eene pool gaat naar beneden, evenals zij doen zou *indien* de staaf er zwaarder ware geworden; maar dat die daling ook eene andere oorzaak kan hebben, bijvoorbeeld het aardmagnetisme, ziet Hegel voorbij. Schopenhauer, dezen en nog een paar flaters in de natuurfilosofie van den '*summus philosophus*' aanwijzend, doet terecht opmerken dat men evengoed als volgt zou kunnen redeneeren: De gans is tweebeenig; gij zijt tweebeenig; dus zijt gij een gans(*).

Van natuurwetenschappelijke proefnemingen verwachtte onze natuurfilosoof bitter weinig. Daarbij brengen wij '*die endlichen Bedingungen auf das freie Naturleben*' over en komen tot allerlei malligheid. Zoo ziet de fysika in den bliksem vonken van elektrische ontladingen, welke elektriciteit dan door de wrijving der wolken tegen elkander verklaard wordt. Nu ja, zeurt Hegel, door middel van een elektriseermachine kunnen wij zulke vonken krijgen. '*Im Himmel fehlt aber das Glas*, *der Siegellack*, *das Harz*, *das Kissen*, *das Herumdrehen, u.s. w*'. Bovendien moet de elektriseermachine droog gehouden worden, doch bliksemt het in zeer vochtige lucht (E, § 286; zie ook XIV, 496). In E, § 324 komt hij op de zaak terug. Hoe kunnen wolken elkander wrijven, ofschoon zij nog weeker dan een spons zijn? Daarna vertelt hij ons op zijne manier, wat elektriciteit is. Bunsby zou het hem niet verbeteren en Sganarelle ook niet met zijn '*Ossabandus*, *nequeis*, *nequer*, *potarinum*, *quipsa milus. Voilà justement ce qui fait que votre fille est muette*'.

Och, och! En evenmin als de natuur elektriseermachines oplevert, voorziet zij ons van barometers, thermometers, mikroskopen, retorten,

(*) Uitgaaf van Frauenstädt IV, op bladzij XXI der *Vorrede zur ersten Auflage* van *Die beiden Grundprobleme der Ethik.*

reageerbuisjes en meer zulke prullen, waar empiristische tobbers zich mede behelpen. Groote wijsgeeren daarentegen brengen de natuur uit zichzelven voort, - zuigen haar misschien wel uit hun duim. '*Ueber die Natur philosophiren heisst die Natur schaffen*', zei Schelling; en Michelet, de uitgever van Hegel's *Vorlesungen über die Naturphilosophie* in de *Vollständige Ausgabe* zijner werken, plaatste die woorden ter kenschetsing op het titelblad. Terecht, want op de voorlaatste bladzij vernemen wij van Hegel zelf: '*Der Geist also, zunächst selbst aus dem Unmittelbaren herkommend*, *dann aber abstract sich erfassend, will sich selbst befreien*, *als die Natur aus sich herausbildend; dies Thun des Geistes ist die Philosophie*'.

Hoogst vermakelijk is ook hetgeen Hegel in het volgend deel der *Encyclopädie*, de *Philosophie des Geistes*, waaruit ik trouwens al iets overnam, aangaande het schreeuwen der kindertjes te berde brengt. '*Durch diese ideelle Thätigkeit zeigt sich das Kind sogleich von der Gewissheit durchdrungen*, *dass es von der Aussenwelt die Befriedigung seiner Bedürfnisse zu fordern ein Recht habe*, *- dass die Selbständigkeit der Aussenwelt gegen den Menschen eine nichtige sei*' (E, § 396). Er hangt mij iets in het hoofd van Bilderdijk, dat hij als tweejarig knaapje, of omstreeks dien aanvalligen leeftijd, van levensbeschouwing zou veranderd zijn; in het hegeliaansche licht maakt die bluf niet zulk een zotten indruk.

Het gevaar, waarmede de Hegelarij ons bedreigt, steekt in Hegel's volstrekt verkeerde manier van doen, zijne door en door onwetenschappelijke methode. Daar moest een onzer groote natuurkundigen zijne meening eens over zeggen, indien wij nog lang met de Hegelarij blijven opgescheept. Uit natuurwetenschappelijke proeven te besluiten tot de oorzaak van bliksem of regen, keurt Hegel als onwijsgeerig af; doch op grond van 'spekulatieve' begrippen vol te houden dat zuigelingen door hun geschreeuw welbewust hunne menschenrechten bepleiten, tracht hij ons als '*Philosophie des Geistes*' aan te smeren. Heel wat spekulatieve geldbelegging is minder fantastisch dan Hegel's spekulatieve filosofie.

Bij beschouwingen als die van dezen man moeten wij altijd zeer nauwlettend voet bij stuk houden, of wij verzinken in het moeras der bodemlooze theorie, waar wij opgelost worden in de eenheid van het zuivere zijnde en het zuivere niets. De ontwikkelingstheorie, de leer van het voortkomen der soorten uit elkander, wil Hegel niet laten gelden, ten minste ik maakte dat op uit de volgende plaats. '*Solcher nebuloser im Grunde sinnlicher Vorstellungen wie.... das* Hervorgehen *entwickelterer Thierorganisationen aus den niedrigeren u.s.w. ist, muss sich die denkende Betrachtung entschlagen*' (E, § 249). Nu schreef echter Hartmann dat '*die Einführung des Begriffs der Entwickelung in Gestalt der Descendenztheorie am Ende auch nur als ein von Hegel selbst noch ungeahnter Triumph des Hegelianismus zu bezeichnen ist*'(*).

(*) *Gesammelte Studien und Aufsätze*, 1876, S. 568.

Waarom juist het Darwinisme een triomf voor Hegel was, zie ik, in verband met zijn uitval tegen de ontwikkelingstheorie in het algemeen, niet in. Van den anderen kant had die uitval mij verwonderd, omdat de veranderlijkheid der soorten mij voorkwam, in Hegel's wijsbegeerte noch beter, noch slechter te passen dan welke veranderlijkheid men wil. Misschien betreft Hegel's verzet alleen het 'natürlich *erzeugt* [werden]', het '*Hervorgehen*', terwijl hij de ontwikkeling in de '*Idee*' erkent. Dan blijft voor mij nochtans de vraag, hoe deze ontwikkeling zich in de natuur waarneembaar kan maken, indien het niet is op de gewraakte zinnelijke wijs. Het '*Hervorgehen*' te loochenen en de ontwikkeling in de '*Idee*' te beamen, vind ik verward en verwarrend.

Hier is de verwarring evenwel nog licht te ontwarren. Elders, bijvoorbeeld waar de wijsbegeerte van den godsdienst aan de orde is, valt dat dikwijls zeer zwaar. De godsdienst, - een mengsel van verstandelijke wijsbegeerte uit vroegeren en lateren tijd, veel *libido* of 'gevoel' en tal van andere bestanddeelen - heeft toch reeds het ongeluk, der meesten gemoed in beweging te brengen en zoodoende de gedachtenwisseling onzuiver te maken. Is iemand nu daarenboven in zijn eigen spraakgebruik te verliefd om te ontdekken dat een ander in andere termen soms hetzelfde zegt als hij, en redeneert hij ten overvloede zoo erbarmelijk slecht als wij Hegel bij herhaling hoorden doen, dan heeft men geenerlei profetische gaven noodig om vooruit te weten, wat er van zijne wijsbegeerte van den godsdienst te verwachten is. Dien doolhof wensch ik thans niet te betreden en ook de rechtsfilosofie laat ik gaarne aan meer bevoegden over. Hegel's natuurfilosofie is mij al erg genoeg en ik hecht luttel waarde aan de bewering van dezen en genen dat, al schiet de natuurfilosofie tekort, Hegel's verdiensten op ander gebied des te grooter zijn. Op dat andere gebied zijne vele fouten niet zoo afdoende aan te toonen, niet zoo tastbaar te maken, kan de volgeling van Hegel zich gemakkelijker met algemeenheden redden en den strijd in het onbepaalde rekken. Hegel's kwaal is zijne averechtsche methode, zijne geheel en al verouderde, scholastieke manier van doen. Wie, behalve zijne wijsbegeerte van den godsdienst, bijvoorbeeld ook de *Hibbert-lectures* kent, zal begrijpen wat ik bedoel en waarom ik hedendaagsche godsdienstwetenschap verkies boven wijsbegeerte van den godsdienst op hegeliaanschen trant. Hegel brengt te veel uit zichzelf voort, uit de Idee; dat kan zeer mooi, zeer dichterlijk wezen, maar om wetenschap te bekomen dient men het anders aan te leggen. Volgens de geschiedenis kwam het boeddhisme uit het brahmanisme voort, volgens Hegel ging het eraan vooraf, wat Gans (IX, 139 in de noot) dan poogt te vergoelijken door te zeggen dat de bewegingen van den tijd '*nicht gerade immer aufs Genaueste*' met de bewegingen der gedachte samengaan. Op die wijs kan men de identiteit van denken en zijn licht volhouden. Flinker echter doet Rosenkranz, die grif erkent dat Hegel's opvatting der geschiedenis '*durch die*

Julirevolution 1830 *einen nicht wieder überwundenen Stoss erhalten hatte*'(*).

Over de planeet Ceres zal ik liever zwijgen. Wat Hegel (XVI, 28) aangaande de planeetlooze ruimte tusschen Mars en Jupiter zegt, is mij niet duidelijk. Humboldt (*Kosmos*, III, 548-549) schijnt eruit begrepen te hebben dat Hegel '*die Nothwendigkeit einer Kluft*' loochent en men hem niets kan verwijten dan onbekendheid met de reeds eenige maanden oude ontdekking van Ceres. Echter bedenke men dat Hegel, volgens den eisch zijner leer, Ceres 'uit het begrip' had behooren af te leiden.

Is het wonder dat Hegel's de natuur uit zich voortbrengende filosofie alle filosofie verdacht maakte, het karakter der ervaringswetenschappen deed miskennen en hare beteekenis deed overschatten, waardoor de weg geëffend werd voor Moleschott, Vogt en Büchner, die in naam der natuurwetenschap een materialisme predikten, 'twelk toch ook weder filosofie en daarenboven even eenzijdig was als Hegel's panlogisme? Ondertusschen verschafte het ons allerlei degelijke kennis op stoffelijk gebied, naar den toenmaligen stand der wetenschap.

Ik heb in mijne jonge jaren, in mijn studententijd, dit wijsgeerig materialisme even blind vertrouwd als thans vele jongelui de wijsbegeerte van Hegel vertrouwen en het voegt mij daarom niet, uit de hoogte op hen neder te zien. Dat doe ik dan ook allerminst. Maar ik wil niet doorgaan voor een ouden paai, die het nieuwe vreest en bekampt, terwijl ik integendeel het oude en verouderde bestrijd, en opkom voor de wetenschappelijke methode, nu een mystieke geestdrijver haar belaagt. Anderen hadden alarm behooren te blazen. Wijl zij het nalieten, heb ik het gedaan. Naar de redenen of de oorzaken hunner nalatigheid wil ik niet eens gissen. Persoonlijke kwestietjes trokken mij nooit aan, hoe inheemsch zij ook zijn.

V.

Hegel is eene allerkluchtigste figuur, anachronistisch in zijne voorkeur en overigens toch weder man van zijn tijd; een wijsgeerig amfibie. Hij zou niets liever willen dan dat wij ons als vanouds in de christelijke dogmatiek verkneukelden en heeft zelfs een grappige woordspeling bedacht om zijn ongenoegen te uiten over het feit, dat de menschen van de spekulatieve waarheden des christendoms hun bekomst beginnen te krijgen. Hij noemt dat '*Ausklärung*', in plaats van '*Aufklärung*' (XV, 588). Wij zouden de aardigheid in het hollandsch kunnen weergeven door de dubbele beteekenis van het woord *verlichting*; wij krijgen verlichting door het ontsteken van licht, maar ook door het afwerpen van een last, en verlichting in dezen tweeden zin heet dan '*Ausklärung*' bij Hegel, met dien verstande dat hij ons kwalijk neemt, den afgeworpen

(*) *Neue Studien*, 1875, II, 273.

last als een last beschouwd te hebben. Volgens hem hadden wij daar groot ongelijk in. Die vraagstukken zijn de aantrekkelijkste van allen en eigenlijk het eenige, waar een wijsgeerig mensch aandacht voor hebben moest. Doch tevens is hij genoeg man van zijn tijd om ons niet met eene bovennatuurlijke openbaring aan boord te komen. Wij doorzien de dogmatiek tot op haren bodem, wel niet met ons verstand, maar met de spekulatieve rede, en wij behoeven de logika niet te negeeren, want Hegel heeft eene nieuwe logika opgediept, waar alles in past.

Kan men zich gevaarlijker, verderfelijker wanbegrippen denken, en is '*Kopfverdreher*', een der vele eeretitels, die Schopenhauer aan Hegel geeft, niet ten volle verdient?

Het bevestigend antwoord op die vraag meen ik door al het voorafgaande behoorlijk onderheid te hebben.

De jonge dames en heeren, die prof. Bolland in 'de taal des begrips' napraten, schijnen te meenen dat zij met eene zaak van verbeelding, van fraaie letteren, van woordkunst te doen hebben en dat het er maar op aankomt, zich hegeliaansche stopwoorden eigen te maken, evenals menige preek onzin is voor gewone stervelingen, doch vol van dierbaarheid en stichting voor de leden der gemeente. Welnu, juist daarin steekt het gevaar, omdat wij hier integendeel te doen hebben met wetenschappelijke kwesties van den hoogsten rang, met beschouwingen over den aard der menschelijke kennis en met onderzoekingen aangaande mogelijke grenzen van ons kenvermogen. Daar heeft men groote oplettendheid en veel gedachtenwisseling bij noodig en brengt men niets tot stand met een brabbeltaal, die goed is voor een onderonsje of voor een geheim genootschap, maar openbaarheid afwijst. De Hegelarij wordt, vrees ik, door hare vrienden en vriendinnen geheel als een relletje behandeld, waarbij de principiëele vraagstukken op den achtergrond blijven of geraken en uiterlijkheden als het wezenlijke gelden. Dat is haar euvel, dat onbenullig voorbijzien van hetgeen ermede gemoeid is.

Wie den weg op wil, door prof. Bolland gewezen, zal zich door mij niet laten weerhouden. Maar wil men hem op, weet men waarheen hij leidt? Weet men wat men doet? Ik heb getracht, een weinig licht te werpen op dien weg; en daarmede heb ik alles gedaan, wat ik kan doen ten bate hunner, die duisternis altemet voor wijsheid aanzagen, omdat de uil van Minerva een nachtvogel is.

Het stelsel van Hegel is een theologisch stelsel. Ik ben, verklaarde hij in zijne *Geschichte der Philosophie* (XIII, 89), ik ben lutheraan en ik wensch het te blijven. De heer Bolland had evenmin de katholieke kerk behoeven te verlaten, waar wel grootere geesten rust vonden en de Drieëenheid evengoed geëerd wordt als door Hegel. Maar buiten de theologie, in elk vak van wetenschap, is de methode van Hegel onbruikbaar. Op dat gebied geldt het woord van Kant: '*Alles Erkenntniss*

von Dingen aus blossem reinen Verstande oder reiner Vernunft ist Nichts, *als lauter Schein und nur in der Erfahrung ist Wahrheit*'. Op dat gebied is de identiteit van denken en zijn een ijdele waan en hebben wij voeling te houden met waarneming, aanschouwing, den vasten grondslag onzer kennis eener objektieve, naar ons welnemen zich niet richtende werkelijkheid.

Dat die kennis uit haren aard begrensd is en dat onze begeerte om te weten verder reikt dan de middelen om haar te bevredigen, moet eerlijk beleden worden en slechts oppervlakkige vrijdenkerij kan het tegenspreken. Wie nu aan die begeerte wil voldoen, wie het transscendente rijk van het eleatische Zijnde in gedachte wenscht te betreden, wie behoefte heeft aan mystiek, religie en poëzie, dichte naar hartelust. De anderen hebben nochtans het recht te vorderen dat die poëzie hun niet als 'de waarheid' worde opgedrongen; daarom zal het klerikalisme pas goed dood zijn, wanneer de menschen de onmogelijkheid van theologie of 'kennisse Gods' helder inzien. Eerst dan zullen zij zich bepalen tot het binnen hun bereik liggende en op dat terrein sneller vooruitgaan, mogen wij hopen, dan wanneer zij een deel hunner krachten blijven verspillen aan onoplosbare kwesties. Ik heb goeden moed dat het menschdom zich in die richting zal bewegen, want ik houd het voor den natuurlijken gang van zaken, die wel belemmerd kan worden, maar belet niet. In het *Handelsblad* van 22 April '05 stond een adres van russische boeren aan hunne regeering, waar ik het volgende uit overneem. 'Wij hebben in de couranten gelezen dat in de kloosters zich zeven milliarden roebels bevinden. Laat de staat dat geld nemen, daarmee zijne schulden betalen en een nieuwe vloot bouwen. Dit geld is toch ook eigendom van het volk. Moge de geestelijkheid den staat geld geven; gedurende den oorlog heeft zij slechts gebeden en naar het schijnt niet eens zooals het wel behoort'. Gaan zelfs russische boeren zulke voltaireaansche beschouwingen houden, dan ziet het er voor het klerikalisme niet te best uit.

Het antiklerikalisme van den heer Bolland is er een van den kouden grond. Er is tegenwoordig te veel kritiek in de wereld, kritiek der zuivere rede en van wat niet al, om in de wijsbegeerte Hegel's 'absolute weten', anders uitgedrukt de theologie, eerbiediger te blijven behandelen dan het absolute koningschap in de staatkunde. Den heer Bolland valt zooveel kritiek evenwel nog te zwaar, eene metafysika in den zin van Kant, als '*Wissenschaft von den Grenzen der menschlichen Vernunft*', is hem te eng voor zijne mystieke kapriolen; en of men nu de theologie als eene buitengewone openbaring aanprijst, dan wel met Hegel eene buitengewone logika aan haar ten grondslag legt, dat komt in de praktijk op hetzelfde neder. 't Is - afgescheiden van kwade trouw, die ik hier uitsluit - eenvoudig te wijten aan den waan als kon men op eene buitengewone manier te weten komen wat voor onze gewone middelen van onderzoek, zinnelijkheid en verstand, niet

toegankelijk is. Het op zulke buitengewone wijs naar men zegt verkregene kan aan persoonlijke behoeften voldoen en daarom recht hebben, door anderen ontzien te worden, doch meer moet niemand eischen; als wetenschap is het waardeloos en als richtsnoer van staatkunde is het dwingelandij. Wat wij willen dat voor iedereen zal gelden, moet ook verstaanbaar zijn voor iedereen. Tegen de vrienden van gelijkheid onder de menschen wordt zeer terecht aangevoerd dat er wel altoos verschil in spierkracht, schranderheid en zulke dingen bestaan zal. Maar hoe zou dit ooit een reden kunnen wezen om bij natuurlijke verschillen kunstmatige te voegen of te dulden, en ons onderling verkeer te laten bemoeilijken door het gezag van personen, wien wij de russische boeren hoorden verwijten dat zij niet eens weten hoe zij moeten bidden?

Of ik het offer der denkwetten op het altaar van den eenen of anderen godsdienst breng, dan wel op het altaar van deze of gene gevoels-filosofie, is mij onverschillig. Wij hebben niet, in een strijd van eeuwen, de rede tegen de beweerde openbaring verdedigd, om thans klakkeloos de vlag te strijken voor de mystiek van een Hegel of wien ook. In onze gemeenschap behooren wij aan de denkwetten te gehoorzamen, op grond waarvan wij voor iedereen geldende besluiten kunnen trekken, en dienen mystiek, religie en poëzie te zwijgen. Dat is, dunkt mij, eisch van gezonde wijsbegeerte en van gezonde staatkunde meteen. Het ligt in het begrip van demokratie opgesloten. Wij behoeven het woord *demokratie* niet als een heerschen van het gepeupel te verstaan, van het 'lompenproletariaat', om een tamelijk aristokratischen term der sociaaldemokraten te bezigen, doch mogen het nemen in den zin dat een volk zelf zijne belangen behartigt, zich door het gepeupel evenmin als door een wettelijk bevoorrechten stand of door een alleenheerscher laat ringelooren. Daarom laat het zich niet leiden door persoonlijke opvattingen, door de belangen van een groep of een kliek, maar door algemeene nuttigheid, die het op algemeen verstaanbare wijs, derhalve met de algemeene denkwetten tot leiddraad, als redelijke wezens in redelijk overleg bespreekt en bevordert. Zoo blijkt de wijsbegeerte, - naar de zotte meening van velen, die zich er nooit mede inlieten, slechts ijdele bespiegeling - ook op het bij uitstek praktisch terrein der staatkunde recht en plicht tot spreken te hebben en is hare taak, den louter persoonlijken, individueelen aard van mystiek, religie en poëzie duidelijk en onverdroten aan te toonen. Dat was de '*culte de la Raison*' der fransche revolutie.

G.H. Lewes klaagt in zijne *History of philosophy* dat hij bij het lezen van Hegel altijd een gevoel had als ademde hij in eene zeer verdunde lucht, die daarenboven onzuiver was. Toch schrijft Hegel soms helder genoeg. Waar hij de denkbeelden van anderen mededeelt, bijvoorbeeld in zijne *Geschichte der Philosophie,* kan hij bladzijden achtereen volkomen verstaanbaar zijn. Nauwelijks echter neemt hij het woord voor

zichzelf, of het loopt spaak, en van de *Phaenomenologie des Geistes* zegt Henne-am-Rhyn in zijne *Kulturgeschichte* (tweede uitgaaf, VI, 497) dat het een onleesbaar boek is; ik zeg het hem na. Ongetwijfeld kan de schuld bij den lezer liggen, die niet gewend is, abstrakt te denken. Doch indien nu dezelfde lezer met geen anderen wijsgeer zooveel moeite heeft als met Hegel, dan is dat toch wel vreemd, waar nog bijkomt dat de wijsheid van Hegel, na veel hoofdbreken eindelijk doorschouwd, zeer weinig zaaks blijkt te zijn.

Terloops zij hier het verhaaltje gedaan dat Hegel op zijn sterfbed zou gezucht hebben: Slechts een heeft mij begrepen, - en die heeft mij verkeerd begrepen. De beruchte duisterheid van Hegel, zijn verklaren van *obscura per obscuriora,* maakt hem voor jonge menschen uitermate gevaarlijk. Zij doet hen zoo licht zweren bij het onbegrepen woord van den meester, of leert hun, zich met klanken tevreden te stellen bij gebrek aan scherp omschreven begrippen, en brengt hen daarbij misschien in den zaligen dunk, een inzicht deelachtig te zijn geworden, waardoor zij ver uitsteken boven de domkoppen, wien de Hegelarij een gruwel is. '*They prefer the unintelligible which they can admire, to the intelligible which they can only understand. But to a mature mind reality is more attractive than fiction*, *and simplicity more wonderful than complication*'(*).

Lewes, dien ik noemde, veroordeelt Hegel niet minder streng dan Schopenhauer deed, en had toch hoegenaamd geen aanleiding om Hegel te benijden. Het is wel wat erg gemakkelijk, Schopenhauer's innigen afkeer van Hegel maar op rekening van jaloerschheid te boeken, alsof oprechte belangstelling in den geestelijken welstand zijner medemenschen volstrekt onaannemelijk ware. Wat mijzelf aangaat, ik ben in 't minst niet afgunstig op prof. Bolland en zijne benoeming heeft mij groot genoegen gedaan, zooals ik destijds openlijk heb getoond. Wel deelde ik zijne bewondering voor Hartmann niet, maar die was toen al aan het tanen, en ik leefde in de blijde verwachting dat het gezond verstand op den duur de mystiek te boven zou komen. Tot mijn spijt is dit nog niet gebeurd en zeer tegen mijn zin ben ik den heer Bolland gaan bestrijden. Ik had het liever door anderen zien doen; en nog liever zou ik naast hem of onder zijne aanvoering gestreden hebben.

Doch zoolang er leven is, is er hoop, - en er is zeer veel leven. In 1902 zond prof. Bolland een boekje in het licht tegen Hartmann's geschrift *Ueber die dialektische Methode*; de titel luidt: *Alte Vernunft und neuer Verstand*, *oder der Unterschied im Princip zwischen Hegel und E. v. Hartmann.* Aan Hartmann deugt niets meer. Zijne oorspronkelijkheid wordt ontkend en zijne diepzinnigheid betwijfeld (30). Wij worden onderricht dat Hartmann '*weder weiss was Hegel eigentlich sagt*, *noch seine eigenen Principienfragen gehörig durchdacht hat*' (38);

(*) Max Müller, *Lectures on the science of language*, 1861, p. 343.

dit gebrek was den heer Bolland dus vroeger geheel ontgaan. Iets verder wordt de betichting van '*dialektischer Sophistik*', door Hartmann tegen Hegel geuit, door prof. Bolland van eene betere toekomst tegen Hartmann verwacht (44). Het werkje *Ueber die dialektische Methode* heet een '*Jugendschrift*' van Hartmann (58). 't Is van 1868 en Hartmann werd in '42 geboren; zijn hoofdwerk, de *Philosophie des Unbewussten*, is van '69 en deed hem door den heer Bolland als 'titanische jongeling' opvijzelen. Eindelijk is nog spraak van '*die Verworrenheit der hegellosen Begriffslehre unseres Philosophen*' (70). Wie bij de schampere verwijten, Hartmann hier toegevoegd, zich den uitbundigen lof herinnert, hem vroeger door den heer Bolland zoo kwistig geschonken, en waarvan ik in mijn vorig stuk op bladzij 243-244 eenige staaltjes gaf, zal wellicht mogelijk achten, ook Hegel mettertijd door den heer Bolland van het voetstuk te zien verwijderen, waarop hij hem plaatste. Gaarne zou ik de terechtstelling beleven; maar de vervlogen jaren keeren niet terug en het roekeloos gestichte kwaad blijft nawerken. Toch beter ten halve gekeerd, dan ten heele gedwaald(*).

Dr. H.J. BETZ.

Naschrift.

Blijkens zijn jongste mij bekende geschrift, *In den strijd om de waarheid*, heeft prof. Bolland de kern der kwestie nog steeds niet ontdekt. Hij herinnert ons telkens opnieuw aan het worden en verworden der eindige dingen, aan hunne verandering, en meent zoodoende te bewijzen dat 'de ware logica eene *tegenstrijdigheidslogica* is' (43). Maar het feit der verandering, als feit, ligt buiten het geding; slechts over de begrijpelijkheid van verandering wordt gestreden. Verandering is overgang van iets in iets anders, bijvoorbeeld van ijs in water, een groen blad in een geel blad, een levend mensch in een lijk, kortom van A in niet-A; wij zouden daarom moeten denken dat er een oogenblik kwam, waarin A en niet-A samenvielen, want bleven zij steeds gescheiden, dan gebeurde de verandering nooit. Nu is het samenvallen van A en niet-A, de eenheid van kontradiktorische tegenstellingen, voor onze logika onmogelijk en verandering voor ons dus onbegrijpelijk.

Ziedaar wat op het standpunt der ervaringswijsbegeerte wordt beweerd. Doch prof. Bolland, op zijn theologisch standpunt, schrijft die bewering aan onwil en partijdigheid tegen Hegel toe. Gaan wij op theologische avonturen uit en nemen wij bijvoorbeeld een wereldscheppenden *Logos* aan, dan heeft de verandering haren grond in dien *Logos* en zal daarom logisch moeten heeten, wat ons tot de Hegelarij en de 'tegenstrijdigheidslogica' van prof. Bolland brengt. Echter zou het,

(*) Ook A. Drews, in *Het Wereldraadsel* (576 vgg.) zoo opgekamd, heeft thans geheel uitgediend. (Zie *De XX^ste Eeuw* van September l.l.).

theologisch gesproken, ook wel kunnen wezen dat tegenover een eeuwig en onveranderlijk goddelijk beginsel eene satanische macht stond, van welke de veranderingen uitgingen. Deze leer zou ik boven de Hegelarij verkiezen, wijl zij ten minste onze denkwetten ongemoeid laat, daar zij ons niet dwingt, verandering logisch te heeten. Het veiligst nochtans handelen wij wanneer wij van alle theologische bespiegelingen afzien, ons bepalende tot het feit der verandering en de ondenkbaarheid der eenheid van kontradiktorische tegenstellingen, een even onloochenbaar feit op het gebied van het denken als de verandering er een is op het gebied van het zijn. Dat wij de identiteit van zijn en denken dan niet kunnen volhouden, vind ik jammer voor Hegel, maar... *magis amica veritas.* Wie door het feit der verandering meent te bewijzen dat ‘de ware logica eene *tegenstrijdigheidslogica* is’, heeft de identiteit van denken en zijn reeds binnengesmokkeld en eene *petitio principii* begaan.

22, 11, '05.

Bz.

Het progressieve recht van successie.

I.

Dit onderwerp leidt mij tot de bespreking van een der moeilijkste vraagstukken op belastinggebied.

Moet het recht van successie progressief worden gemaakt en, zoo ja, hoe?

Eene kleine opmerking.

Er zijn er, die meenen, dat ons recht van successie reeds wordt geheven naar eene progressieve schaal. Een paar jaar geleden toch las ik in eene circulaire, die eene zich vormende nieuwe politieke partij rondstuurde, den eisch:

Het recht van successie moet progressiever worden gemaakt.

Nu zou ik geneigd zijn aan eene onwillekeurig minder juiste redactie te denken, zooals dat ieder, die schrijft, wel kan gebeuren, indien ik niet in mijne omgeving herhaaldelijk had hooren spreken van het progressiever maken van het recht van successie.

Toch berust die wensch op minder juisten gedachtengang. Het recht van successie wordt wel geheven naar verschillende tarieven; zoo b.v. bedraagt het in de nederdalende rechte lijn 1%, van broeders en zusters 4%, van ooms en tantes 6%, van vreemden 10%, welke percentages nog al aanmerkelijk verschillen; maar daarbij blijft het dan ook. Als men van zijn vader erft, betaalt men 1%, onverschillig of men *f* 10000 erft of een millioen.

De tarieven zijn dus proportioneel en niet progressief; men kan dus niet spreken van het ‘progressiever’ maken van het recht van successie.

Over het progressieve recht van successie en over de herziening van het successierecht is al heel wat geschreven.

Ik zal mij in al die quaesties niet verdiepen, niet vragen b.v., of het successierecht moet worden een staatserfrecht, doch alleen als mijne persoonlijke overtuiging stellen, dat de billijkheid medebrengt ook het recht van successie te heffen naar een geleidelijk progressief tarief.

De ideale toestand zou natuurlijk zijn, dat ieder evenveel, ik bedoel een gelijk evenredig deel, betaalde aan de staatshuishouding, en daartegenover, dat ieder volstrekt gelijke rechten had. Het laatste is, althans in wetstheorie, reeds het geval, maar wij hebben er nooit toe kunnen geraken, en zullen er ook wel nooit toe komen, van ieder een

even groot percentage in de staatsinkomsten te ontvangen, want er zijn zelfs menschen, die absoluut niets kunnen betalen. Uit dit onwederlegbaar feit volgt onmiddellijk, dat van hem, die betalen kan, meer geëischt wordt dan van hem, die niet betalen kan. Onder de betalenden zijn er noodwendig, die slechts een minimum-percentage kunnen offeren, en anderen, die gemakkelijk een veel hooger percentage kunnen voldoen. Aangezien er geen grond is, om van dengene, die niets betaalt of nul percent, tot dengene, die het maximum, stel b.v. x%, betaalt, te stijgen van 0 percent tot het maximum zonder eenigen overgang, volgt daaruit, dat men zoo geleidelijk mogelijk moet trachten te komen van 0 tot x, want omdat er zijn, die niets betalen kunnen, kan men toch niet van ieder ander x vragen. Uit de natuur der dingen volgt dus onverbiddelijk de progressieve belasting. Zij is er geweest van het oogenblik, dat men de eerste belasting hief in goed of in geld, tot op heden. Het heeft echter zeer lang geduurd, eer de overheid het feit wilde erkennen. De overheid heeft het steeds willen doen voorkomen, alsof de belastingheffing was proportioneel en niet progressief, of althans, alsof zij streefde naar proportioneele en niet naar progressieve heffing, en zelfs thans nog zijn er, die zich moeite geven, om te betoogen, dat de proportioneele heffing wel billijk is en de progressieve niet; maar ik heb nog nooit bewezen gezien, dat men in eenig land ter wereld erin geslaagd is te voorzien in de staatsbehoeften door proportioneele heffing.

Dikwijls verschuift men de quaestie, door te zeggen: het stelsel mag wel leiden tot progressieve belasting, het stelsel mag wel progressief zijn maar niet de belasting.

Waarom niet? Omdat, indien men eene bepaalde belasting progressief maakt, de progressie door ieder kan worden waargenomen en gecontroleerd, terwijl, indien uit het belastingstelsel progressie volgt, men die beter kan verstoppen? Moet de belasting progressief zijn of proportioneel? kan derhalve geene strijdvraag meer wezen, en dat eenmaal zoo zijnde, zou ik wel eens gaarne op afdoende wijze hooren betoogen, waarom b.v. de inkomstenbelasting wel progressief zou moeten wezen en het recht van successie niet.

Voor mij persoonlijk is dus eigenlijk de vraag: moet het successierecht progressief worden? geene vraag meer; naar mijne overtuiging is dat beslist noodzakelijk, zelfs noodzakelijk, indien men aantoont, dat in de Nederlandsche uitgaven kan worden voorzien, al blijft het recht van successie proportioneel. Mocht dat het geval zijn, dan kan zulks slechts leiden tot den eisch, dat de belastingschaal van andere heffingen worde herzien in den zin van gematigd of andere belastingen, die schadelijker zijn dan het recht van successie, worden verminderd of afgeschaft.

Ik denk hier al dadelijk aan de accijnzen, de schadelijkste van alle, die nog steeds naar Gogel's ideaal, waarvoor in zijn tijd alles

te zeggen was, maar thans aanmerkelijk minder, worden geheven *aan de bron.* In tegenstelling met toen ware het thans misschien wenschelijk, alleen die accijnzen te behouden of in te voeren, die in den vorm van debietbelastingen kunnen worden geheven. Dat zou misschien kunnen gebeuren door middel van het Banderole-systeem, voor zoover de te veraccijnzen stoffen zich daartoe leenen. Langs dezen weg zouden wellicht sommige plaatselijke verbruiksbelastingen kunnen worden ingevoerd en zou aldus een nieuw belastingveld voor de gemeenten beschikbaar kunnen worden gesteld. Het zou mij niet verwonderen, indien dit onderwerp gezette studie alleszins waard was.

De vigeerende accijnsheffing heeft ten gevolge, dat op de belasting, die aan de bron wordt voorgeschoten, telkens wanneer de belastingschuld wordt overgedragen, iets wordt opgelegd voor renteverlies.

Dit belastingdisconto, vergun mij het zoo te noemen, stijgt steeds hooger bij iedere overdracht der belastingschuld. Het is eene bepaalde woekerrente geworden, als de waar eindelijk is aangekomen in de onaanzienlijkste winkeltjes, waar de armsten koopen. Het wordt een echt bloedgeld, geheven gedeeltelijk in geld door prijsverhooging, gedeeltelijk door den verkoop van inferieure waren, veelal door beide. Het is eene even algemeene als groote dwaling, dat de duurste prijzen achter de grootste spiegelruiten liggen. Het tegendeel is waar, maar de minder gegoeden kunnen betrekkelijk groote sommen niet in eens betalen. Konden zij dat wel, dan zouden zij spoedig bemerken, welke groote besparing zij op hunne uitgaven maakten door het verkrijgen van onvervalschte, voedzame waar of door meerdere duurzaamheid en minder slijtage van hetgeen zij kochten.

De ongunstige toestand, waarin de minder gegoede zich bevindt, omdat hij slechts kan koopen uit de zooveelste hand, wordt aanmerkelijk verscherpt door het belastingdisconto, dat de prijzen van het accijnsgoed verhoogt en de qualiteit, de voedingswaarde en de duurzaamheid van de waar vermindert.

Men wachte zich echter wel hieruit een pleidooi te lezen voor afschaffing van alle accijnzen. Met afschaffen of verminderen - men denke aan de zeepbelasting, de mutatierechten en vergete ook de peraequatie niet -[*] moet men steeds overvoorzichtig zijn en het moet

(*) Ten einde de totstandkoming van de gesplitste inkomstenbelasting te verzekeren, getroostte men zich o.a. de volgende opofferingen:

de afschaffing van den zeepaccijns	*f* 2.000.000	
de verlaging der mutatierechten		*f* 4.336.000
de verlaging van de grondbelasting		*f* 960.000
	Totaal	*f* 7.296.000

Indien men een onderzoek instelde, dan zou men de minder aangename ontdekking kunnen doen, dat deze vrijgevigheden slechts ten bate van enkele categorieën zijn gekomen en dat niet eens altijd zij, die men wenschte te begunstigen, ervan geprofiteerd hebben.
Had deze verkwisting niet plaats gehad, dan behoefde men nu niet naar millioenen te zoeken.

nimmer geschieden, voordat grondig is onderzocht, of de bezwaren en de nadeelen, die men meent te bespeuren, ook op andere wijze kunnen worden weggenomen.

Voorts legge tevens de overweging gewicht in de schaal, dat iedere accijnsheffing in den regel plichten oplegt aan hem, die den accijns op het publiek moet verhalen, waaruit volgt, dat de gedwongen dienst, dien de Staat zijn accijnsschieter oplegt, moet worden goedgemaakt door voordeelen, die de Staat hem moet toekennen. Eene accijnsheffing kost daarom altijd veel meer, dan op de begrooting staat. Hoeveel zij kost, weet de Staat gewoonlijk zelf niet, getuige de zoutbelasting, de suikerbelasting, de jeneveraccijns, enz. enz. Iedere korting, die wordt toegekend voor fabrieksverlies of vervoerverlies, hoe men het ook noemen wil, geeft altijd aanleiding tot eene bedekte premie, die in den regel het kleinst is voor den producent, die onder de ongunstige omstandigheden werkt en daardoor de best ingerichte fabrieken in staat stelt groote winsten te behalen.

Iedere plicht, dien de overheid een producent oplegt, eischt altijd zijne protectie door den Staat, onverschillig of men hem dwingt belastingpenningen voor te schieten en op zijne consumenten te verhalen of dat men hem dwingt assurantiepremiën voor zijn werkvolk te betalen en de rekeningen van de afnemers te verhoogen met die assurantiepremiën, met renteverlies, onkosten en vergoeding voor onaangenaamheden en fiscale inmenging in de zaken. Iedere verplichting tot werkliedenverzekering leidt tot den eisch: protectie, want de Staat moet den patroon in staat stellen de prijzen zoodanig te verhoogen, dat hij het voorgeschoten geld op de cliënten kan verhalen. Deze waarheid noodzaakte ook Mr. Pierson indertijd zijne zoogenaamde fiscale tariefsherziening ter hand te nemen.

Afgescheiden van de vraag, of protectie goed of slecht is, meen ik toch, dat iedere zoogenaamde vrijhandelaar, die de arbeidersverzekering wil brengen ten laste van den fabrikant, in strijd handelt met zijn eigen vrijhandelsbeginsel, dat hij zegt voor te staan. Het valt echter tegenwoordig wel eens zwaar, om te kiezen tusschen beginseltrouw en werkmansgunst.

Zoolang er dus nog schadelijke accijnzen bestaan; zoolang men nog de arbeidersverzekering niet kan nemen ten laste van den Staat; zoolang men erkent, dat er geen grond is, waarom de rentetrekker *wel* progressief zou worden belast en de gelukkige erfgenaam *niet*, - zoolang kan het antwoord op de vraag: moet het successierecht progressief worden gemaakt? bevestigend luiden, voor ieder althans, die, al is hij niet een theoretisch vrijhandelaar, toch van oordeel is, dat in den regel de vrije handel de voorkeur verdient boven protectie.

Eene andere vraag is: hoe moet het successierecht progressief worden gemaakt? Ik smaak hier het genoegen in de eerste plaats te mogen constateeren, dat Mr. N.G. Pierson, aan wien wij alles te danken hebben, wat in de laatste jaren in ons land op belastinggebied goeds

is tot stand gebracht of voorbereid, zich niet geheel afkeerig toont van het progressieve recht van successie. Ook over de wijze, waarop dat moet geschieden, heeft hij zich uitgelaten.

Hij schrijft(*):

'Men gevoelt algemeen, dat het erven van broeders en zusters, nog meer het erven van ooms en tantes, nog veel meer dat van verdere verwanten, het meest dat van vreemden, iets anders is dan het erven van ouders, en niemand keurt het af, dat de belastingwetgever deze verschillen bij de regeling van het successierecht in aanmerking heeft genomen. Het verband tusschen successiebelasting en erfrecht, daarin heeft Schanz gelijk, is in de wetenschap veel te laat erkend;

hij had er kunnen bijvoegen, dat toen het eindelijk erkend werd, zonder noodzaak het karakter der successiebelasting als belasting is aangetast. Maar in het volksbewustzijn heeft dit verband altijd bestaan.

Heeft dan de draagkrachttheorie niets met de successierechten te maken?

Door op deze vraag te antwoorden, verklaren wij tevens waarom in den aanhef dezer beschouwingen slechts van een belangrijk deel der successierechten gewag gemaakt en later gesproken werd van de successierechten *voor zoover zij meer bedragen dan zeker minimum.* Gedeeltelijk zijn deze rechten louter aanvulling van de inkomstenbelasting; dermate, dat men dit gedeelte zeer wel van de overige rechten zou kunnen afscheiden. Men zou het zelfs onder de inkomstenbelasting (hier te lande onder die der wet van 2 October 1893 *Stbl.* N° 149) kunnen opnemen, indien dit - wat wij niet gelooven - verkieselijk ware.

Een koopman of fabrikant was in een gegeven jaar zeer gelukkig; hij verdiende *f* 50.000 boven zijn normale winst. Dit zal invloed hebben op hetgeen hij aan inkomstenbelasting zal verschuldigd zijn, en wel voor het volle bedrag, ofschoon (dit hangt af van de bestaande wettelijke regelingen) vermoedelijk niet op eens. Legt hij deze som op, dan wordt zij nieuw vermogen, en dan klimt, waar een vermogens- of algemeene inkomstenbelasting bestaat, ook zijn *jaarlijksche* belastingplicht. Maar zij is éérst in aanmerking gebracht als inkomen. Om het even of hij ze oplegt of verteert, onze koopman moet daarover betalen.

Men verandere nu de onderstelling; de *f* 50.000 worden niet verdiend, maar geërfd. Bestaat er thans reden om ze ongemoeid te laten? Toch zou dit geschieden, indien geen successierechten werden geheven. Men is zoodanig gewoon het woord inkomen te verbinden met het denkbeeld van iets periodieks, iets dat ieder jaar, zij het dan ook in afwisselende bedragen, terugkeert, dat bij velen aarzeling zal bestaan om de hier voorgedragen redeneering als juist te erkennen. Zij zullen zeggen, dat een erfenis, een groote althans, geen inkomen, maar vermogen is, waarvan alleen de rente verteerd mag worden. Zeker

(*) Mr. N.G. Pierson, *Leerboek der Staathuishoudkunde.* Tweede deel, 2de, herziene druk, blz. 555 e.v.

zal ieder, die een groote erfenis ontvangt, verstandig doen door haar aldus te beschouwen. Het is ook juist, dat zij uit iemands vermogen voortkomt en dat het hare bestemming is, ander vermogen te doen aangroeien. Maar dit neemt niet weg, dat zij voor hem, wien zij toevalt, een bate is, die voor den fiscus met alle andere baten gelijk staat, en deze, omdat zij zonder moeite of risico verkregen is, in de eigenschap van zich te leenen tot belasting minst genomen evenaart. Ook de fabrikant of koopman, die een buitengewone winst van *f* 50.000 maakte, zal verstandig handelen door deze som op te leggen, want tegenover die buitengewone winst kan na eenige jaren een groot verlies staan.

Toch zal de fiscus haar straks in aanmerking nemen bij de berekening van hetgeen hij aan inkomstenbelasting schuldig is. De geërfde som moge stammen uit het vermogen van den erflater, voor den erfgenaam is zij, in het jaar, waarin zij hem toevloeit, wel degelijk inkomen, want inkomen is alles wat men verteren kan zonder te verarmen. Wat hij met dat inkomen zal doen, is zijn zaak; hij kan het verbruiken, hij kan er kunstwerken voor koopen, hij kan het brengen in zijne ondernemingen of er ruime geschenken uit geven, hij kan daarmede b.v. een fonds stichten voor werklieden of anderen. De fiscus houdt zich aan het feit, dat hem een bate is toegevloeid, dat zijn draagkracht voor het jaar, waarin dit geschiedde, is versterkt met het volle bedrag daarvan. Hoe zou zich de fiscus aan iets anders kunnen houden zonder tot onbillijkheden te vervallen?

"Inkomsten wegens tijdelijke werkzaamheden," hoewel misschien maar ééns genoten, belast hij; zij "worden gebracht onder de inkomsten van het jaar, volgend op dat waarin zij zijn ontvangen"(*). Moeten dan inkomsten, waarvoor zelfs geen "tijdelijke werkzaamheden" werden verricht, vrij blijven? Zij blijven het naar onze wetgeving niet, maar worden alle zonder onderscheid (behoudens vrijstelling van minima) getroffen door de successierechten. Wel verre van buiten verband met de belasting naar draagvermogen te staan, dienen derhalve deze rechten juist om het beginsel daarvan te helpen toepassen. Evenwel, slechts voor een gedeelte; en om dat gedeelte een gezonde ontwikkeling te geven, zou het wenschelijk zijn het los te maken van de rechten naar den graad van verwantschap. Noemen wij de rechten naar den graad van verwantschap successierecht A. Het daarvan losgemaakte deel - successierecht B - ware dan te behandelen als aanvulling der inkomstenbelasting; het percentage zou geregeld moeten worden ongeveer naar den maatstaf die voor deze laatste geldt, zoodat in een gegeven jaar aan successierecht B en inkomstenbelasting te zamen evenveel werd betaald, als ware in dat jaar het uit een nalatenschap geërfde of verkregene onder het inkomen van dat jaar gebracht.

(*) Art. 4, § 2 der wet van 2 October 1893 *Stbl.* 149 (Belasting op bedrijfs- en andere inkomsten).

Een regeling derhalve, op de Engelsche van 1894 eenigermate gelijkende wat den administratieven vorm betreft, maar in het wezen der zaak verschillend. Want het successierecht B zou geen *Estate duty* zijn, immers niet geheven worden van de nalatenschap in haar geheel, maar van ieders erfdeel of legaat. Het zou niet het karakter dragen van een "nabelasting", van een "opgeloopen schuld", geen gebrekkig correctief zijn van een gebrekkig geregelde inkomstenbelasting. Het zou - wij zeggen het nog eens - moeten bijdragen tot verwezenlijking van het beginsel: belasting naar draagvermogen. Bij deze beschouwing vindt het anders zoo moeilijk vraagstuk der progressie naar de bedragen (hoogere percenten voor grootere sommen) zijn natuurlijke oplossing. Men had alle reden om een zoodanige progressie te eischen, en door de heffing van een successierecht B kan aan dien eisch worden voldaan. Daartoe echter moet zich de progressie, waarvan wij nu spreken, bepalen; paste men haar ook op de rechten naar de verwantschap toe, dan zou dat een *bis in idem* zijn; deze rechten hebben een grondslag, die met draagvermogen in geenerlei verband staat; zij hebben een eigen progressie, de welbekende.

Wat nu den maatstaf betreft voor het tarief van successierecht B, die is in landen met een progressieve inkomstenbelasting van zelf aangewezen. Is de progressie bij deze belasting onvolkomen, zoo worde zij gewijzigd; is zij op de belasting van zulke groote bedragen als soms geërfd worden, niet ingericht, men vulle haar aan. Doch wij kennen geen enkele reden, waarom voor het successierecht B principieel een ander tarief zou moeten gelden dan de voor de inkomstenbelasting aangenomene; schoon deze natuurlijk met eenige vrijheid kan worden gevolgd, indien practische redenen dit wenschelijk maken.'

Welk eene verwarring van denkbeelden!

Met verbazing merken wij op, dat zelfs Mr. Pierson moet worden ingelijfd bij hen, die meenen, dat ons successierecht reeds progressief is. Omdat eene belastingwet het belastingobject indeelt in categorieën, waardoor gelijke hoeveelheden ongelijk worden belast, daarom is die belasting toch niet progressief! Zoo zou men evengoed kunnen beweren, dat de suikeraccijns progressief is, omdat van een kilo broodsuiker meer moet betaald worden dan van een kilo basterd. Men zal misschien zeggen: maar broodsuiker en basterd is ook niet hetzelfde. Volkomen waar, maar *f* 10.000 erven van een vader en *f* 10.000 erven van een vreemde is ook niet hetzelfde, en juist omdat het niet hetzelfde is, wordt van deze beide even groote hoeveelheden (*f* 10.000) krachtens de successiewet een verschillend percentage geëischt. Progressieve belasting vloeit daar niet uit voort.

Doorgaande op zijne onjuiste praemisse, verkondigt de heer Pierson voorts, dat, omdat hij vindt, dat ons successierecht reeds progressief is, men de belastingplichtige kapitalen eener zelfde categorie niet progressief mag belasten, m.a.w. de belasting per duizend gulden niet

mag stijgen, naarmate de kapitalen grooter worden, want dat zou zijn ‘bis in idem’.

Gij moogt echter wel het successierecht splitsen in een successierecht A en een successierecht B. Het successierecht A, afhankelijk van den graad van verwantschap, moet gij onaangetast laten, maar daarnaast moogt gij heffen een successierecht B, dat rekening houdt met de meerdere draagkracht, die het individu heeft gekregen, door te erven, en dat successierecht B mag dan progressief zijn. Dat is, indien ik Mr. Pierson goed begrijp, zijne bedoeling, ofschoon dit weer niet precies is hetgeen hij aangeeft, want hij wil het successie*recht splitsen* in deel A en deel B. Maar wanneer ik een geheel in deelen splits, dan is toch de som der deelen gelijk aan het geheel, en dat zal niet het geval zijn, wanneer ik naast een constant successierecht A een progressief successierecht B hef.

Trachten wij eens het denkbeeld van Mr. Pierson practisch toe te passen. Ik neem tot voorbeeld het successierecht, zooals het thans wordt geheven in de rechte nederdalende lijn. Dat bedraagt thans 1%. Indien het geërfde *f* 1000 of minder bedraagt, is niets verschuldigd. Bedraagt het meer dan *f* 1000 doch niet meer dan *f* 1500, dan wordt *f* 500 vrijgesteld en 1% geheven van de rest.

In andere gevallen heeft geene vrijstelling plaats. Indien dus het erfdeel *f* 1000 bedraagt, is niets verschuldigd, en indien het *f* 2000 bedraagt, 1% van *f* 2000 of *f* 20.

Toen het successierecht in de rechte lijn werd ingevoerd, was het denkbeeld: ‘belasting naar draagkracht’, in den zin van ‘progressieve belasting’, nog zoo weinig doorgedrongen en begrepen, dat men zich met eene dergelijke zonderlinge tarifieering kon tevredenstellen.

Naast het bestaande successierecht, dat ik nu voortaan ‘verwantschapsrecht’ noem, wil nu Mr. Pierson een ander progressief recht heffen, dat ik ‘draagkrachtsrecht’ noem. Hier wil de voorsteller echter, geloof ik, een zeker minimum onbelast laten. Ik stel dat minimum op *f* 1000.

Houden wij ons thans uitsluitend bezig met de nederdalende rechte lijn.

Het vroegere successierecht, genaamd ‘verwantschapsrecht’, stel ik op ¾%. Hierbij pas ik alleen de vrijstelling toe van *f* 1000, overeenkomstig de wet, indien het geërfde *f* 1000 of minder bedraagt. Daarnaast hef ik een ‘draagkrachtsrecht’ ad ¼%, waarbij ik *f* 1000 van het geërfde vrijstel van belasting. Ik pas hier dus toe het bekende Benthamsche stelsel.

Onderstaande staat moge thans een beeld geven, in zeer ruwe trekken, van de wijze, waarop de zaak zou werken.

Geërfd kapitaal.	Blijft te belasten naar draagkrachtsrecht.	Draagkrachtsrecht.	Verwantschapsrecht	Totaal der	Percentage,
		¼%, te heffen van de kapitalen, vermeld in kolom 3.	¾%, te heffen van de kapitalen, vermeld in kolom 1.	te heffen belasting van de kapitalen, vermeld in kolom 1.	geheven van het kapitaal, vermeld in kolom 1.
1	2	3	4	5	6	7
1000	Het onbelast te laten minimum krachtens draagkrachtsrecht is gesteld op *f* 1000.	Nihil	Nihil	Nihil	Nihil	Nihil
2000		1000	*f* 2.50	*f* 15. -	*f* 17.50	0.875
3000		2000	*f* 5. -	*f* 22.50	*f* 27.50	0.92
4000		3000	*f* 7.50	*f* 30. -	*f* 37.50	0.94
5000		4000	*f* 10. -	*f* 37.50	*f* 47.50	0.95
6000		5000	*f* 12.50	*f* 45. -	*f* 57.50	0.96
7000		6000	*f* 15. -	*f* 52.50	*f* 67.50	0.964
8000		7000	*f* 17.50	*f* 60. -	*f* 77.50	0.969
9000		8000	*f* 20. -	*f* 67.50	*f* 87.50	0.97
10000		9000	*f* 22.50	*f* 75. -	*f* 97.50	0.975

Kolom 1 vermeldt het geërfde kapitaal; kolom 2 den aftrek, krachtens ‘draagkrachtsrecht’ gesteld op *f* 1000; kolom 3 het kapitaal, onderworpen aan het ‘draagkrachtsrecht’ ad ¼%; kolom 4 het draagkrachtsrecht ad ¼%, te heffen van het kapitaal, vermeld in kolom 3; kolom 5 het verwantschapsrecht (¾%), te heffen van de kapitalen, vermeld in kolom 1, waarbij is op te merken, dat het bestaande successierecht, wanneer het geërfde *f* 1000 bedraagt, dat onbelast laat.

Overigens heeft er geen aftrek plaats voor de heffing van het verwantschapsrecht in het gestelde voorbeeld. Behoudens de uitzondering omtrent *f* 1000 wordt dus het verwantschapsrecht geheven van de kapitalen, vermeld in kolom 1.

Kolom 6 vermeldt het totaal der te heffen belasting van de kapitalen, vermeld in kolom 1; kolom 6 is ontstaan door optelling van de kolommen 4 en 5. In kolom 7 is uitgerekend, hoeveel percent van het kapitaal, vermeld in kolom 1, de belasting is, vermeld in kolom 6. Zooals te verwachten was, vinden wij in kolom 7 terug onze

oude bekende, de Benthamsche progressie, pur et simple. En let wel: wij hebben nu, volgens Mr. Pierson, niet gezondigd tegen den regel: ‘non bis in idem’.

Merken wij nu in de eerste plaats op, wat wij *niet* hebben gedaan. Wij hebben het bestaande successierecht, dat wij meenden te splitsen, niet gesplitst in een recht A en een recht B, want zoodra men een geheel splitst in deelen, moet de som van die deelen gelijk zijn aan het geheel (hier 1%) en wij zien duidelijk in kolom 7, dat de som der deelen kleiner is dan het geheel 1%.

Wij komen daardoor tevens tot de ontdekking, dat eene splitsing, zooals Mr. Pierson ons aangeeft, in den letterlijken zin van het woord niet wel uit te voeren is. Wij zien nog meer. Het draagkrachtsrecht, vermeld in kolom 4, zal nimmer stijgen tot ¼%. ¼% is de uiterste limiet, die nimmer zal worden bereikt. Het verwantschapsrecht is constant ¾%, ergo zal de som der rechten 1% nooit bereiken.

Toch heeft ook thans, zooals steeds het geval is, hetgeen Mr. Pierson in overweging geeft, weer een goeden kant, die niet over het hoofd gezien mag worden, nl. dat het ook bij de heffing van een successierecht gewenscht is, zoo mogelijk de draagkrachtstheorie in toepassing te brengen. Zijn stelsel heeft bovendien dit voordeel, dat de kleine vermogens waarschijnlijk eenige verlichting van belastingdruk zouden ondervinden. Aangezien echter de groote nalatenschappen in geen geval zwaarder zouden worden belast dan thans, volgt uit een en ander onverbiddelijk, dat het stelsel, hetwelk Mr. Pierson bedacht heeft, minder in de schatkist zou doen vloeien dan het bestaande successierecht.

Dat behoeft echter niet noodzakelijk zoo te zijn. Men kan het denkbeeld van den heer Pierson misschien nog wel iets verder uitwerken en het opvatten in dezen zin, dat naast het bestaande successierecht eene soort progressief aanvullingsrecht wordt geheven. Dat zou kunnen geschieden in eene spiksplinternieuwe wet, maar het zou ook kunnen geschieden, door onze gesplitste inkomstenbelasting op de eene of andere manier daarvoor pasklaar te maken. Doet men het laatste, dan vervalt echter een der door ons opgemerkte voordeelen. De kleine erfenissen zullen dan eene hoogst noodzakelijke belastingontheffing blijven ontberen.

Herlezen wij nu nog eens de uit Pierson aangehaalde bladzijden. Hij zegt ongeveer: als gij het successierecht, dat in de verschillende categorieën verschuldigd is, progressief maakt, dan zondigt gij tegen de leer: ‘non bis in idem’; maar als gij het verwantschapsrecht constant houdt en daarnaast een progressief draagkrachtsrecht heft, dan zondigt gij niet tegen het ‘non bis in idem’, ofschoon het resultaat, blijkens kolom 7, precies gelijk is aan dat, hetwelk gij zoudt hebben verkregen, wanneer gij een progressief verwantschapsrecht hadt geheven.

Dit laatste moogt gij echter niet doen, want, zegt Mr. Pierson, dat is ‘bis in idem’.

Heeft men ooit zonderlinger toepassing gehoord van den ouden rechtsregel: ‘non bis in idem’? Zou men niet zeggen, dat deze een bepaald verbod bedoelde, om ooit tweemaal hetzelfde te doen? Mr. Pierson weet natuurlijk beter. Hij waarschuwt alleen maar: pas op ‘bis in idem’, wanneer hij iets ziet aankomen, dat hem, zoo uit de verte gezien, niet erg bevalt. Als hijzelf de heffing van opcenten aanbeveelt, hoort gij niet: ‘bis in idem’[*]; maar nu vraag ik u: waarom zou men de zaak

(*) In *De Economist*, 1903, blz. 959, schrijft Mr. Pierson: ‘Maar het zou overweging verdienen om 5 opcenten te leggen op al de drankaccijnzen, hetgeen de inkomsten met ongeveer *f* 1.400.000 versterken zou. Daarnaast zouden dan evenveel opcenten op directe belastingen geheven moeten worden. De grondbelasting, wegens haar zakelijk karakter, en de personeele belasting, wegens de hooge plaatselijke opcenten, die haar in vele gemeenten treffen, leenen zich daartoe niet, maar 5 opcenten te brengen op de Vermogens- en de Bedrijfsbelasting ware toch voor niemand te drukkend en daarmede zou men *f* 700.000 verkrijgen.’

zoo ingewikkeld maken, als Mr. Pierson voorstelt? waarom zou men naast het bestaande successierecht nog eene tweede belasting gaan heffen, die progressief is en de vermeerderde draagkracht treft, indien men hetzelfde resultaat kan bereiken, door het geërfde dadelijk progressief te belasten? Immers, indien ik bij een constant proportioneel recht een progressief recht optel, krijg ik eene belastingschaal, die progressief is. Hoe kan men nu zeggen: als ik hetzelfde resultaat door één heffing krijg, dan is dat 'bis in idem', en wanneer ik het resultaat door twee heffingen verkrijg, dan is het niet 'bis in idem'?

Volgt men echter dezen laatsten weg, voert men een progressief successierecht in, dan is het doel, hetwelk men bereiken wil, nl. het beginsel 'belasting naar draagkracht' ook toe te passen bij de heffing van het recht van successie, wel naderbij gekomen, maar nog niet bereikt. Het is nl. niet hetzelfde, of iemand, die *f* 100.000 heeft, nog *f* 100.000 daarbij erft, dan wel of iemand, die niets heeft, *f* 100.000 erft. De eerste kan aanmerkelijk meer betalen dan de tweede, zonder dat het hem deert. Het schijnt billijk, met dit verschil rekening te houden, en ik geloof, dat dit denkbeeld ook Mr. Pierson voor oogen zweefde, toen hij de door mij aangehaalde bladzijde schreef.

Straks kom ik hierop terug.

De fout van Mr. Pierson's betoog, ik stipte het reeds aan, is deze: hij argumenteert, alsof het denkbeeld belasting naar draagkracht, in den zin van progressieve belasting, reeds in ons bestaand successierecht is tot uiting gekomen. Niets is minder waar. Men dacht in de vijftiger jaren niet aan belasting naar draagkracht in den zin van progressieve belasting. Men was geheel onder den invloed van Adam Smith; zijne bekende stellingen strekten tot richtsnoer. Eene belasting moest duidelijk zijn, op een geschikt tijdstip verschuldigd zijn, goedkoop te heffen zijn en *bijdragen vorderen in evenredigheid van het vermogen, dat is in evenredigheid van de inkomsten.* Betaling naar evenredigheid van de inkomsten, dat is de draagkracht, waarvoor het recht van successie de belastingbetaling aan den Staat moest helpen bevorderen.

Eene andere draagkrachttheorie, eene, die niet proportioneele maar progressieve belastingheffing eischte, werd in die dagen ongetwijfeld geacht te zijn uit den booze. Niemand op den Kneuterdijk zou eraan gedacht hebben zulk een beginsel in eene wet te willen belichamen. En mocht het denkbeeld ook al eens zijn opgekomen in het brein van een enkelen bureaucraat, die zijn tijd vooruit was, dan heeft hij het toch ongetwijfeld dadelijk vol afschuw uit zijn hoofd gebannen als eene booze ingeving tot anarchisme van de daad.

Zooveel jaren is het nog niet geleden, dat ieder, die de billijkheid

van progressieve belasting bepleitte, zich hoorde betitelen als radicaal, sociaal en met andere dergelijke qualificatiën, waaraan eene zeer ongunstige beteekenis werd gehecht. Ambtenaren, die sympathie toonden voor dergelijke nieuwigheden, werd dat zeker wel niet als verdienste aangerekend. Maar zelfs op den Kneuterdijk wijkt de duisternis. Met Pierson is het licht daar binnengetreden, en toen hij heenging, heeft hij het er gelaten. Het schijnt wel is waar niet constant maar slechts intermittent, doch de tijd zal het wel verbeteren.

Men schatte vooral de moeilijkheden, die Pierson te overwinnen heeft gehad, niet gering; een machtig talent was noodig, om ze te boven te komen. Maar juist Pierson's groote en sierlijke gaven, het vermogen, dat in hem is, om het meest dorre aantrekkelijk te maken, om te electriseeren en mee te sleepen, maakt het raadplegen van zijne werken zoo gevaarlijk. Wat hij ons schenken wil, moeten wij daarom nooit aanvaarden zonder nauwlettend onderzoek. Hij heeft zoo'n rijkdom van gegevens en gedachten, waarmee hij zoo vaardig jongleert, dat het dikwijls moeilijk is, te ontdekken, of hij behandelt hetgeen is, of toelicht hetgeen komen moet. Daarom, indien men onze bestaande successiewet wil beoordeelen en op hare grondslagen wil voortbouwen, herleze men de voortreffelijke bladzijden, die het chef-d'oeuvre van Sprenger van Eyk voorafgaan(*).

Ik weet wel: de voorrede van den derden druk is brillanter; de surnumerair Sprenger van Eyk had die nooit kunnen schrijven; maar de voorrede van den eersten druk plaatst, dunkt mij, onze successiewet nog meer in het kader van haar tijd.

Indien men aldus opnieuw doordringt tot den geest van den wetgever dier dagén, dan zal men terugkomen tot de erkenning van de waarheid, dat, al vult men ook boekdeelen met theoretische beschouwingen, ons bestaande successierecht nooit iets anders is geweest dan eene belasting op het ‘toeval’. Ik bedoel daar niet mee, dat men dat niet zou mogen veranderen; dat men niet onze successiewet zou mogen omwerken tot eene belasting, die op een ander denkbeeld berust. Maar indien men dat wil, dan mag men voor dat andere denkbeeld geene propaganda maken, door den indruk te geven, dat ons bestaande successierecht iets anders is, dan het altijd geweest is, nl. eene belasting van toevallige baten.

Men heeft gemeend, dat men zwaarder moest belasten, naarmate de erfgenaam minder kon rekenen op de erfenis. Daarom betalen ouders, die van hunne kinderen erven, 3%, broeders en zusters 4%, vreemden 10%, enz. De categorieën, die de successiewet koos, sluiten zich hoofdzakelijk aan bij de onderscheidingen, die gemaakt zijn in de artikelen 877 e.v. B.W. Het was ook logisch, dat men bij de belasting van

(*) *De Wetgeving op het regt van Successie en van overgang bij overlijden*, *toegelicht door* J.P. Sprenger van Eyk, Ontvanger der Registratie en Domeinen. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1870.

hetgeen geërfd werd, rekening hield met het bestaande erfrecht. Kan men nu in het algemeen zeggen, dat het grooter toeval is, wanneer men erft van oom of tante dan van zijne ouders, evenzeer heeft men minder kans op eene groote dan op eene kleine erfenis. Hoe grooter erfenis, hoe grooter toeval.

Voor de belasting op grond van het toeval zou men nu wel rekening mogen houden met den verwantschapsgraad tusschen erflater en erfgenaam, maar niet met de grootte van het erfdeel? Zoo neen, dan zegge men ruiterlijk, dat men niet gediend is van het progressieve recht van successie; daarvoor behoeft men zich niet te schamen. Aangezien ik echter beweer, dat het successierecht is eene belasting op toevallige baten, vergunne men mij ook te meenen, dat in den geest van onze bestaande wet wordt gehandeld, indien men niet alleen rekening houdt met den verwantschapsgraad tusschen erflater en erfgenaam, maar ook met de grootte van het erfdeel. Dat is het standpunt, dat ik zal innemen bij de becijferingen, die hierachter volgen. Ik zal mij daarbij houden aan de indeeling, die in onze successiewet voorkomt, en trachten te onderzoeken, welke bate voor de schatkist kan worden verkregen, wanneer ook bij de heffing van het recht van successie de billijkheid wordt betracht, door het eenig goede beginsel, dat der progressieve belastingheffing, daarbij in practijk te brengen.

Hierbij zal ik uitgaan van het denkbeeld, dat de kleine erfdeelen minder zwaar moeten worden belast dan thans, dat de groote erfdeelen daarentegen wel iets meer kunnen opbrengen en dat er een geleidelijke overgang behoort te wezen van het minimum- tot het maximum-recht.

De bestaande successiewet is inderdaad zeer hard voor de kleine erfenissen. Een klein sommetje geld, dat geërfd wordt, geeft juist aan iemand, die niets heeft, een oeconomischen steun, wegnemende den grootsten angst voor iedere onverwachte gebeurtenis, aldus gevende eene soort van bestaansgerustheid, die eigenlijk niemand in eene beschaafde maatschappij kan missen, waarin voorloopig althans armoede het allerverachtelijkste schijnt te wezen. Juist daarom is het eene bittere teleurstelling, als er eenig licht schijnt te komen in de donkerste dagen, den fiscus te zien aanrukken, die met meedoogenlooze hand het teere château en Espagne slecht, voor en aleer het werkelijkheid kan worden.

Iedere herziening van het recht van successie, die ondernomen zal worden, schijnt zich daarom in de eerste plaats te moeten bezighouden met het scheppen van betere tijden voor den armen erfgenaam, die een klein sommetje erft. Dat is vooral noodig met het oog op de hoogst onbillijke wijze, waarop het ‘overgangsrecht’ somtijds werkt. Ook daarvan mag de herziening niet uitblijven. De vraag rijst zelfs, of het ‘overgangsrecht’ nog wel eene plaats kan vinden in ons belastingstelsel, sedert de vermogensbelasting is ingevoerd en de mutatierechten gewijzigd zijn.

De herziening van het overgangsrecht en de vraag, of het wellicht

ook moet worden afgeschaft, is een onderwerp, dat eene afzonderlijke behandeling eischt. Voor het oogenblik zal ik mij er slechts toe bepalen een paar voorbeelden te geven, waaruit kan blijken, tot welke ongerechtigheden het overgangsrecht aanleiding kan geven.

a. Een broeder en eene zuster wonen samen. Zij hebben nog vier broers en zusters. De broer sterft en benoemt de zuster tot erfgenaam. In de nalatenschap zijn noch fondsen noch vorderingen. Zij bestaat uit vee, meubels en schulden.

Het saldo der nalatenschap is				*f* 1000.
De zuster betaalt:				
successierecht	over 1000/5 =	*f* 200	4% = *f* 8	
	over	*f* 800	10% = *f* 80	
			totaal *f* 88	
			+ 38 opcenten =	*f* 121.44.

b. Als *a*; maar nu stel ik, dat de overleden broeder boekhouder was en eene inschrijving op het Grootboek ad *f* 6000 verbonden had tot waarborg van zijn beheer. Aangezien hij geen geld had, heeft hij *f* 6000 geleend, om de inschrijving te koopen, en daarvoor eene schuldbekentenis afgegeven.

Actief als *a*		*f* 1000
inschrijving Grootboek		*f* 6000
	totaal	*f* 7000
af: schuld wegens geleend geld		*f* 6000
	saldo	*f* 1000 als bij *a.*

De zuster betaalt nu:

1°. successierecht als in geval *a*		*f* 88
2°. overgangsrecht 2% van *f* 6000		*f* 120
	totaal	*f* 208 + 38 opcenten = *f* 287.04.

In beide gevallen erft de zuster *f* 1000. In het eerste geval eischt de fiscus *f* 121.44, in het tweede geval *f* 287.04 of bijna 29% van het kleine erfenisje, groot *f* 1000, en zulks *omdat*, men lette er wel op, *omdat* de erflater in geval *b* een onvoordeeliger boedel naliet dan in geval *a.*

In de practijk heeft deze regeling nog een harden kant, die niet bepaald onder cijfers is te brengen. Van meubels moet óók successierecht worden betaald en bij kleine erfenissen maken zij in den regel naar verhouding van het geheel een grooter deel van de nalatenschap uit dan bij groote erfenissen. Eene erfenis van meubels verrijkt iemand minder dan eene erfenis, bestaande uit vruchtdragende zaken.

Is het niet hoog tijd, dat dergelijke misstanden worden weggenomen? en is het niet verbazend hard, dat, wanneer kinderen uit hetzelfde huis van één hunner erven, de fiscus reeds zijne hand uitsteekt en de volle

belasting eischt, indien het erfdeel slechts *f* 300 bedraagt, vooral wanneer dan daarbij nog komt de noodlottige werking van het overgangsrecht?

Er is dus wel grond ons successierecht zoo te herzien, dat de kleine erfenisjes niet langer overbelast worden. Doet men dat inderdaad, ontlast men de kleine erfenissen, dan zal, vrees ik, blijken, dat het progressieve recht van successie wel is waar eene zeer aardige bijdrage aan de schatkist kan geven, maar dat zelfs wanneer de limiet van het maximum-percentage tamelijk hoog wordt gesteld, hooger, dan misschien practisch mogelijk zal blijken, de opbrengst verre zal blijven beneden den goudregen, dien sommige volksvleiers hunne onwetende kudde ervan doen droomen.

Alvorens verder te gaan, zal ik overeenkomstig de gedragslijn, in vorige artikelen gevolgd, een blik slaan op het tarief der successiebelasting en de magere statistische gegevens, waarover ik kan beschikken.

II.

Het recht van successie wordt bepaald als volgt.

Wanneer wordt geërfd of verkregen:

1°. door bloedverwanten in de rechte nederdalende linie van bloedverwanten in de rechte opgaande linie of door den eenen echtgenoot van den anderen, indien kind of kinderen, uit hun huwelijk verwekt, of afstammelingen daarvan aanwezig zijn, *één ten honderd*;

2°. door bloedverwanten in de rechte opgaande linie van bloedverwanten in de rechte nederdalende linie *drie ten honderd*;

3°. door den eenen echtgenoot van den anderen, indien geen kind of kinderen, uit hun huwelijk verwekt, of geene afstammelingen daarvan aanwezig zijn, *vier ten honderd*;

4°. door broeders en zusters van broeders en zusters *vier ten honderd*;

5°. door neef en nicht, naneef en nanicht van oom of moei, oudoom of oudmoei en omgekeerd door oom of moei, oudoom of oudmoei van neef of nicht, naneef of nanicht *zes ten honderd.*

Op hetgeen in de gevallen, vermeld onder n°. 4 en n°. 5, meer wordt verkregen, dan het aandeel bij versterf zou hebben beloopen, mitsgaders in alle andere niet voorziene gevallen, *tien ten honderd.*

Omtrent deze verschillende categorieën vinden wij echter geene afzonderlijke gegevens in de officieele *Statistiek*(*). Wij vinden daarin alleen afzonderlijk vermeld de nalatenschappen, waarvan één percent is betaald. Al de overige nalatenschappen zijn saamgevat in één rubriek. De vraag doet zich nu voor: hoeveel nalatenschappen waren er, waarvan 3, 4, 6 en 10 percent werd betaald, en hoe groot was gemiddeld de waarde van ieder dier nalatenschappen?

(*) Indien ik verwijs naar de *Statistiek,* dan bedoel ik de *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de geldmiddelen.* Zes-en-twintigste stuk (eerste gedeelte), 1900.

Een ander bezwaar, dat zich voordoet, is, dat wij voor onze berekeningen niet kunnen volstaan met te weten, hoe groot die nalatenschappen zijn, maar dat wij moeten weten, hoeveel ieder erft of verkrijgt. De heer Treub, die eenige beschouwingen heeft ten beste gegeven over het progressieve recht van successie, is bij zijne becijferingen op dezelfde moeilijkheid gestuit. Hij heeft toen aangenomen, dat de nalatenschappen, waarvan één percent wordt betaald, en die, welke geërfd worden door broeders en zusters van broeders en zusters, in den regel in vier parten gaan en alle andere nalatenschappen in zessen worden gedeeld(*).

Vermoedelijk heeft Mr. Treub hetzelfde gedaan, wat ik mij veroorloofd heb, en in kringen, die met de successiebelasting dikwijls in aanraking komen, inlichtingen gevraagd. De uitkomst van mijn onderzoek is geweest, dat er geene reden is, om aan te nemen, dat de gemiddelden, die de heer Treub koos, zoo ver van de werkelijkheid zouden afwijken, dat zij niet zonder gevaar voor al te groote onnauwkeurigheid zouden kunnen gebruikt worden voor de becijferingen, die hier gaan volgen. Ik neem daarom aan, dat de nalatenschappen in de rechte nederdalende lijn en die geërfd worden onder broeders en zusters, in den regel verdeeld worden in vier parten en alle andere nalatenschappen in zes parten. Uitzondering is alleen gemaakt voor de opgaande rechte linie en den echtgenoot zonder kinderen, die van zijn overleden echtgenoot erft. Deze laatste erfenis blijft uit den aard der zaak onverdeeld. Het geval, dat een kind sterft, hetwelk iets nalaat, behoort zeker tot de uitzonderingen. In den regel zal hij zijn ouder of zijne ouders wel tot erfgenaam benoemen. Het is onverschillig, of dan drie percent betaald wordt van ieder der beide helften of drie percent van het geheel. Bovendien is deze zaak van ieder belang ontbloot, daar b.v. in 1900 (zie blz. 75, *Statistiek*) slechts over *f* 2.296.766 drie percent werd geheven. De opbrengst bedroeg dus nog niet eens *f* 70.000. Hiermede zijn alle bezwaren echter nog niet opgelost. De statistiek der vermogensbelasting geeft de waarde der vermogens en de statistiek der successiebelasting (blz. 81, *Statistiek*) het getal der nalatenschappen, ‘gerangschikt naar de hoegrootheid van het zuiver saldo’.

Nu wordt wel is waar zoowel voor de berekening der waarde van de vermogens als van die der nalatenschappen aftrek van schulden toegelaten, maar de waardeering dier waarden geschiedt niet op dezelfde wijze, doch in den regel zal toch wel de waarde van het vermogen van den levende grooter zijn dan het saldo zijner nalatenschap. Het tegenovergestelde zal echter ook wel voorkomen.

Indien dus, zooals hieronder wordt gedaan, ramingen worden gemaakt, die ook op de gegevens der vermogensstatistiek gegrond zijn, dan zullen die schattingen dikwijls te hoog zijn, en indien men op de waarden, welke men aldus krijgt, progressieve tarieven toepast, dan zal in den

(*) *Vanwaar moeten de millioenen komen?* Door Mr. M.W.F. Treub, Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam. Blz. 16.

regel de uitkomst hooger zijn, dan de opbrengst in de werkelijkheid zou wezen. Op grond echter van het gestelde feit, dat de fouten elkaar in sommige gevallen zullen compenseeren, kunnen de verschillen niet van zooveel beteekenis zijn, dat de gegevens, die ik aldus ga verzamelen, niet een beeld zouden kunnen geven van hetgeen men van een progressief recht van successie zou mogen verwachten. Bovendien: eenmaal wetende, wat er aan de schattingen hapert, zal ik de fout, die daardoor kan ontstaan, ook wel tot de kleinst mogelijke proportiën kunnen terugbrengen.

III.

Volgens blz. 43 van het 26ste stuk van *Bescheiden betreffende de geldmiddelen* zijn er 1425 vermogens boven *f* 500.000. Deze kunnen gesplitst worden in 2 groepen:

a. *f* 500.000 tot *f* 750.000 - aantal 692; gemiddeld bedrag *f* 606.400.

b. boven *f* 750.000. - aantal 733; gemiddeld bedrag *f* 1.515.200.

Groep *a* bevat ± 48½%, groep *b* ± 51½% der vermogens boven *f* 500.000.

Volgens blz. 81 vererfden uitsluitend, hetzij in de rechte nederdalende linie, hetzij in die linie en tusschen echtgenooten, kind of kinderen, uit hun huwelijk verwekt of afstammelingen daarvan nalatende, 49 en in alle andere gevallen 27 nalatenschappen boven *f* 500.000. Als wij aannemen, dat de waarde der vermogens gelijk is aan de saldi der nalatenschappen en ook de verdeeling der vermogens onder de levenden gelijk is aan de verdeeling der vermogens onder de dooden, dan zal ook de verhouding van de nalatenschappen beneden *f* 750.000 tot die daarboven moeten zijn als 48½ tot 51½.

Er zouden dus zijn:

in de rechte lijn 24 nalatenschappen van *f* 500.000 tot *f* 750.000; gemiddelde grootte *f* 606.400;

25 nalatenschappen boven *f* 750.000; gemiddelde grootte *f* 1.515.200; en in alle andere gevallen:

13 nalatenschappen van *f* 500.000 tot *f* 750.000; gemiddelde grootte *f* 606.400;

14 nalatenschappen boven *f* 750.000; gemiddelde grootte *f* 1.515.200.

Uit eene vergelijking der voormelde opgaven blijkt, dat de saldi van *f* 15.000 tot *f* 200.000 op blz. 81 in dezelfde rubrieken zijn ingedeeld als de vermogens dier waarden op blz. 43. De gemiddelden dier saldi kan ik dus gelijkstellen met de gemiddelden dier vermogens. Zoo stel ik b.v. het gemiddelde der saldi der nalatenschappen van *f* 20.000 - *f* 30.000 gelijk aan dat der vermogens dier waarden. Er werden 17038 aanslagen gedaan, samen groot *f* 406.330.000; het gemiddelde van iederen aanslag was dus 406.330.000/1703 = *f* 23.800. Ik neem nu

aan, dat gemiddelde der nalatenschappen van *f* 20.000 tot *f* 30.000 = *f* 23.800.

Voor de vaststelling der gemiddelden van de nalatenschappen beneden *f* 15.000 vind ik geene directe gegevens. Die gemiddelden schijnen zonder bezwaar te kunnen worden vastgesteld in verhouding tot de gemiddelden der nalatenschappen boven *f* 15.000.

B.v.: wij vonden: gemiddelde waarde der nalatenschappen van *f* 20.000 tot *f* 30.000 = *f* 23.800.

Nu stel ik: gemiddelde van *f* 20.000 en *f* 30.000: gemiddelde van *f* 2000 en *f* 3000 = *f* 23.800: x, of 50000/2: 5000/2 = *f* 23.800: x of 50.000: 5000 = *f* 23.800: x, waaruit x = *f* 2380, afgerond *f* 2400.

Door vermenigvuldiging van ieder gemiddelde met het daarbij behoorend getal en optelling dier producten vindt men het totaal bedrag der nalatenschappen, waarvan 1% successierecht is betaald, of *f* 188.037.400 (zie tabel A, kolom 5).

Op gelijksoortige wijze zijn de opbrengsten geraamd van het bestaande successierecht ad 3%, 4%, 6% en 10%. Hierbij deed zich echter de moeilijkheid voor, waarop ik reeds wees, dat deze alle in de *Statistiek* in één rubriek zijn saamgevat. Wij vinden echter op blz. 75 dier *Statistiek* eene opgaaf van de waarde, waarover deze rechten zijn geheven. Indien nu de aantallen 572, 1003, 602, enz., voorkomende op blz. 80 en 81, worden onderverdeeld in verhouding tot bovenbedoelde waarden, dan krijgt men de meest rationeele hypothese, waartoe de bestaande gegevens ons in staat stellen. Op blz. 75 wordt gegeven de werkelijke waarde, waarover het 1% recht is geheven = *f* 165.629.693 + *f* 14527.540 = *f* 180.157.230. Het verschil tusschen dit bedrag en mijne raming ad *f* 188.037.400 is klein; het kan veroorzaakt zijn, gelijk wij boven reeds aanstipten, doordat de saldi der nalatenschappen kleiner zijn dan de waarde der vermogens, zooals die onder de levenden voorkomen. Ook zijn de gemiddelden afgerond en misschien wel eens te hoog geschat. Hoe kleiner bovendien het aantal is der waarden, waarvan men de gemiddelden zoekt, hoe grooter kans, dat de werkelijkheid niet met de raming zal overeenkomen. Het verschil is echter zóó klein, dat de gemiddelden, die ik vond, tot basis kunnen strekken voor eene vergelijking van het bestaande tarief der successiebelasting met de proeve van een nieuw tarief, dat ik thans onder de aandacht zal brengen(*).

(*) Volgens de voormelde bijlage A schat ik de waarden, waarover die rechten worden geheven:

Voor het 1% recht op	*f* 188.037.400
Voor het 3% recht op	*f* 1.828.100
Voor het 4% recht op	*f* 37.074.500
Voor het 6% recht op	*f* 23.262.600
Voor het 10% recht op	*f* 41.491.300

Indien ik nu de gemiddelde opbrengst, die dat nieuwe tarief zou geven, niet vergelijk met de werkelijke opbrengst der 1% successiebelasting = *f* 1.801.572.33, maar met de door mij geraamde opbrengst ad *f* 1.880.374, dan zullen tevens de fouten zijn gecorrigeerd, die noodwendig uit mijne ramingen moesten voortvloeien. Dit nieuwe tarief ontwierp ik met behulp der formule $p = \frac{1}{2} + \frac{1\frac{1}{2}}{1.45^{\frac{750}{x}}}$, waarin x voorstelt het erfdeel in honderdtallen guldens en p het daarvan te heffen percentage. Deze formule, indertijd gevonden door den ingenieur Van Anrooy, is in verschillende vormen reeds herhaaldelijk door mij toegelicht(*).

Voor x = 0 wordt p = ½. Als x grooter wordt, stijgt ook p. Voor x = ∞ wordt p = ½ + 1½ = 2. Het percentage blijft dus in de practijk steeds beneden 2%.

Op het voetspoor der bestaande wet wordt van saldi beneden *f* 300 niets geheven en worden, voor zooveel de rechte lijn betreft, erfdeelen, kleiner dan *f* 1000, verwaarloosd. De opbrengst ervan naar het door mij ontworpen tarief is zoo luttel, dat die zonder bezwaar kan worden gemist. Weinige druppels vullen geen emmer.

Een voorbeeld der progressieschaal geeft onderstaande staat.

	totaal	*f* 291.693.900
Volgens *Statistiek*, blz. 75, bedroeg dit		*f* 290.735.809
Mijne raming is dus te hoog		*f* 958.091
of niet ⅓% van het officieele totaal *f* 290.735.809.		

(*) Zie: '*Onze gesplitste Inkomstenbelasting*'. *Geschiedenis en kritiek*, door A.G.A. Elias Schovel, blz. 258 e.v. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1895.
'Iets over de toepassing der progressie in onze vermogensbelasting'. *De Tijdspiegel*, 1904, blz. 130.
'Iets over de toepassing der progressie in onze bedrijfsbelasting'. *De Tijdspiegel*, 1905, blz. 46 e.v.
'De fondamenteele fout onzer gesplitste inkomstenbelasting'. *De Tijdspiegel*, 1905, blz. 265.

Progressieschaal,

ontworpen met behulp der formule $p = \frac{1}{2} + \frac{1\frac{1}{2}}{1.45^{\frac{750}{x}}}$, waarin x voorstelt het erfdeel in honderdtallen guldens en p het daarvan te heffen percentage.

Waarde, waarvan het recht wordt geheven.	**Percentage, te heffen van de waarde in kolom 1.**	**Te betalen recht.**
f 300	0.500	*f* 1.50
500	0.500	2.50
1000	0.500	5. -
2000	0.500	10. -
3000	0.500	15. -
3800	0.501	19.04
5000	0.506	25.30
7500	0.537	40.27[5]
10000	0.592	59.20
15000	0.734	110.10
20000	0.872	174.40
25000	0.992	248. -
30000	1.092	327.60
40000	1.247	498.80
50000	1.359	679.50
75000	1.532	1149. -
100000	1.635	1635. -
150000	1.746	2619. -
200000	1.805	3610. -
300000	1.867	5601. -
500000	1.919	9595. -
750000	1.945	14587.50
1000000	1.959	19590. -
1500000	1.972	29580. -
2000000	1.979	59580. -
5000000	1.992	99600. -

Deze gegevens zullen ook ten grondslag strekken voor de tarieven van nalatenschappen, waarvoor volgens het bestaande tarief meer dan 1% verschuldigd is. De onderlinge verhoudingen 1%, 3%, 4%, 6% en 10% blijven behouden, en daartoe behoeft slechts de bovenstaande schaal vermenigvuldigd te worden met 3, 4, 6 en 10.

De progressie, die de formule geeft, is aanvankelijk zoo uiterst zwak, dat de derde decimaal pas bij *f* 3800 verandering ondergaat. Tot ± *f* 25.000 blijft het percentage beneden 1% en geeft dus ontheffing

van alle erfdeelen, die kleiner zijn dan *f* 25.000. Dat is, ik wijs erop, eene tamelijk aanzienlijke ontheffing, aanzienlijk genoeg, om de voorstelling van een progressief tarief te rechtvaardigen.

Ten einde de opbrengst te kunnen ramen, die dit tarief zou kunnen geven, is het mij niet voldoende, de saldi der nalatenschappen te kennen, maar ik moet weten, hoe groot de waarde is van hetgeen ieder erft of verkrijgt. Op de gronden, hiervoor vermeld, neem ik met Mr. Treub aan, dat de nalatenschappen in de rechte nederdalende lijn en die, geërfd door broeders en zusters van broeders en zusters, in *vier* en dat alle andere nalatenschappen in *zes* parten verdeeld worden.

De resultaten dier becijferingen vindt men in staat B. Kolom 1 is overgenomen van blz. 80-81 der *Statistiek*; kolom 2 bevat de gemiddelden der rubrieken, vermeld in kolom 1. Bij de samenstelling van kolom 3 is de onderstelling in practijk gebracht, dat de nalatenschappen in de rechte lijn in 4 parten gaan. De getallen, die daar staan, zijn dus ¼ der waarden, die ernaast staan in kolom 2; kolom 4 bevat het te heffen percentage, kolom 5 het bedrag, te betalen van ieder erfdeel; kolom 6 bevat het aantal nalatenschappen; kolom 7 geeft het vierde deel der te ramen opbrengst; door vermenigvuldiging met 4 krijg ik de ware geraamde opbrengst = *f* 2.209.861.24. Immers, kolom 4 bevat het aantal nalatenschappen. Het aantal erfdeelen in de rechte lijn is echter, naar de aangenomen onderstelling, dat de rechte lijn vererft in 4 parten, viermaal zoo groot; ieder bedrag, vermeld in kolom 7, zal dus in de werkelijkheid viermaal zooveel bedragen, als daar is vermeld. Kortheidshalve is daarom het totaal van kolom 7 met 4 vermenigvuldigd.

Bij de rechte opgaande linie is, gelijk gezegd, aangenomen, dat elke nalatenschap in haar geheel blijft. De gemiddelden, vermeld in kolom 8, zijn op grond van het bovenstaande gelijk aan die, vermeld in kolom 2. Maar daar ik het percentage, te heffen van nalatenschappen, vererfd in de rechte opgaande lijn, driemaal zoo groot wil nemen als het percentage, te heffen van nalatenschappen in de rechte nederdalende lijn, moet de uitkomst van kolom 12 met 3 vermenigvuldigd worden ter raming van de vermoedelijke opbrengst dezer rubriek(*).

Dezelfde opmerking geldt ook voor de raming van de belastingopbrengst van hetgeen geërfd of verkregen wordt door den overleden echtgenoot, indien geen kind of geene kinderen, uit het huwelijk verwekt, of afstammelingen daarvan aanwezig zijn. De uitkomst van kolom 14 is daarom met 4 vermenigvuldigd.

Daar ik aangenomen heb, dat de nalatenschappen van broeders en zusters in vier parten gaan, is het aantal erfdeelen viermaal zoo groot als het aantal nalatenschappen, vermeld in kolom 17, en daar het percentage viermaal zoo groot zal zijn als dat, aangenomen in de rechte

(*) De aantallen nalatenschappen, vermeld in kolommen 11, 13, 17, 22 en 24, zijn op dezelfde wijze geschat als die, vermeld in de kolommen 6, 8, 10 en 12 van bijlage A.

lijn, moet de uitkomst van kolom 18 met 16 vermenigvuldigd worden ter raming van de opbrengst, die dit tarief zou geven.

Iets dergelijks geschiedt dáár, waar 6% en 10% wordt geheven (kolom 19 en volgende). De uitkomst van kolom 23 moet daarom met 6 × 6 en die van kolom 24 met 10 × 6 worden vermenigvuldigd ter raming van de opbrengst.

De recapitulatie mijner berekening vindt men onder aan den staat vermeld. Het progressieve successierecht, dat ik voorstel, zal opbrengen:

	f 10.193.328.27
Ik raamde de opbrengst voor het vigeerend successierecht op	*f* 8.963.083
meer	*f* 1.230.245.27

IV.

Mijn programma is hiermede nog niet afgewerkt.

Het progressieve recht van successie, zonder eenige correctie, leidt tot een eigenaardig resultaat, waarop, voor zoover ik weet, door anderen nog niet de aandacht is gevestigd. Toch is het niet onbelangrijk, daarop te letten, omdat men daardoor tevens den weg leert kennen, waarlangs de draagkrachtstheorie ook bij de heffing van het progressieve successierecht in de practijk behoort te worden toegepast.

Stel: A erft van zijn vader *f* 100.000. Volgens het door mij ontworpen tarief betaalt hij dan *f* 1635. Maar stel: A erft eerst van zijn vader *f* 50.000 en daarna van zijne moeder *f* 50.000; dan betaalt hij 2 × *f* 679.50 = *f* 1359. In het eerste geval betaalt hij meer dan in het tweede; in beide gevallen wordt hij echter met *f* 100.000 verrijkt. Uit een belastingoogpunt zou hij in het tweede geval evenveel moeten betalen als in het eerste. Dat is niet speciaal een uitvloeisel van het door mij voorgestelde tarief, maar elk progressief tarief leidt tot dien misstand, onverschillig of het ontworpen is door middel van eene formule of zoo maar losjes uit de hand beslagen.

Daar, waar boedels onder broeders en zusters worden vererfd, wordt de onregelmatigheid nog grooter.

Dit ongewenschte gevolg kan verholpen worden, door dezelfde methode toe te passen, die ik in overweging gaf in *Onze gesplitste Inkomstenbelasting*, blz. 269 e.v. voor de tarifieering der inkomens, die voortspruiten zoowel uit vermogen als uit bedrijf, de zoogenaamde gemengde inkomens. Diezelfde methode lichtte ik later toe in mijn artikel: ‘Iets over de toepassing der progressie in onze bedrijfsbelasting’ (zie *De Tijdspiegel*, 1905, blz. 48 e.v.).

Het bedrijfsinkomen beschouwde ik als een toevoegsel van het vermogensinkomen. Ik schreef: ‘B.v.: iemand bezit *f* 175.000 kapitaal of à 4% *f* 7000 inkomen uit vermogen benevens *f* 1000 uit bedrijf. In de bedrijfsbelasting moet hij nu betalen het bedrag, verschuldigd van *f* 8000

bedrijfsinkomen, verminderd met het bedrag, verschuldigd van *f* 7000. Met behulp van eene uitgewerkte tabel naar het ontworpen tarief of, eenvoudiger nog, met eene tabel van accressen zijn deze bedragen zeer gemakkelijk te vinden.

Naarmate het vermogensinkomen grooter is, moet men aldus van het bedrijfsinkomen, dat ermee gepaard gaat, meer betalen.'

Iets dergelijks zou ik willen toepassen bij de tarifieering der nalatenschappen. Ik zou daarbij rekening willen houden met het vermogen, dat aanwezig is op het oogenblik, dat geërfd wordt.

B.v.: het vermogen van A bedraagt *f a*; hij erft er *b* gulden bij. Nu betaalt hij aan successierecht hetgeen verschuldigd zou zijn, indien hij (*a* + *b*) had geërfd, verminderd met hetgeen verschuldigd zou zijn, indien hij *a* had geërfd. De misstand, waarop ik hiervoor wees, wordt daardoor weggenomen.

B.v.: A bezit niets. Hij erft *f* 50.000. Volgens tarief (blz. 50) bedraagt het successierecht nu *f* 679.50.

B heeft *f* 25.000. Hij erft er *f* 50.000 bij. Hij betaalt nu aan successierecht het bedrag, verschuldigd van *f* 75.000, verminderd met het bedrag, verschuldigd van *f* 25.000, of *f* 1149 - *f* 248 = *f* 901.

C heeft *f* 100.000. Hij erft er eveneens *f* 50.000 bij. Hij betaalt nu het bedrag, verschuldigd van *f* 150.000, min het bedrag, verschuldigd van *f* 100.000, of *f* 2619 - *f* 1635 = *f* 984.

Mij komt eene dergelijke regeling zeer billijk voor. Of iemand nu eene zekere som erft uit één nalatenschap of die som uit verschillende nalatenschappen krijgt: hij betaalt hetzelfde recht aan successiebelasting(*). Het voorgestelde heeft tevens het resultaat, dat iemand, die reeds over eenig vermogen beschikte en eene zekere som erft, van het geërfde meer betaalt dan hij, die, door te erven, voor de eerste maal gaat behooren tot hen, die niet van alle aardsche goederen zijn ontbloot.

Langs dezen weg wordt tevens het doel bereikt, dat ook Mr. Pierson voor oogen stond. Zie blz. 36.

Bij de heffing van het recht van successie wordt met de draagkrachtstheorie rekening gehouden. Wij zien hier bovendien opnieuw, dat in zake belastingheffing eene belasting slechts dan goed werkt, indien zij geheel voldoet aan de eischen, die de belastingtheorie stelt. Iedere transactie met die theorie leidt tot misstand.

Hetgeen ik hierboven stelde, heeft nog een ander voordeel. De resultaten mijner berekening toonden aan, gelijk ik vermoedde, dat het progressieve recht van successie niet de gouden droomen kan verwezenlijken, die sommigen, ja, zelfs mannen als Treub ervan droomen. Ofschoon de maxima, die ik voorstelde, ver blijven beneden het tarief, dat Mr. Treub zou willen heffen, zal toch menigeen van oordeel zijn, dat zelfs de door mij ontworpen tarieven in de practijk bezwaar kunnen ontmoeten.

(*) Hetgeen men reeds geërfd heeft, behoort natuurlijk alleen in aanmerking te worden genomen, voor zoover het nog aanwezig is op het tijdstip, dat men opnieuw erft. Waar niets is, verliest de keizer zijn recht.

Past men echter den regel toe, dien ik zooeven aangaf, en houdt men bij de heffing van het recht van successie rekening met hetgeen de gelukkige erfgenaam reeds bezit, dan wordt de zaak geheel anders. Men zal dan kunnen volstaan met een progressief tarief, waarin de maxima heel wat lager kunnen worden gesteld, dan ik hier deed.

Men zal het tarief veel geleidelijker kunnen laten stijgen van de minima naar de maxima. Men zal vrijgeviger kunnen zijn ten opzichte van kleine erfenissen.

Men zal bij de algeheele vrijstelling der kleine nalatenschappen een heel eind verder kunnen gaan, dan ik hier voorstelde. Men zal, dus doende, de zoogenaamde sociale rechtvaardigheid metterdaad kunnen toepassen, in plaats van er alleen over te spreken. En ten slotte zal men aanmerkelijk meer voor de schatkist verkrijgen; hoeveel meer, kan ik niet schatten.

De studie, die ik hier gaf, toont opnieuw aan, dat de verbetering van ons belastingstelsel met de bedoeling, om voor de schatkist hoogere inkomsten te verkrijgen, niet kan worden bereikt enkel en alleen door progressieve belasting en vooral niet, door dat denkbeeld alleen maar bij eene enkele heffing rationeel toe te passen. Veeleer zal men goede uitkomsten kunnen verwachten door herziening van het belastingstelsel in zijn geheel, door herziening van de grondslagen, waarop de belastingen rusten, verbetering der contrôlemiddelen en der heffingswijze.

Op stokpaardjes rijdt gij niet naar uw doel. Volgt gij echter de methode Treub, eischt gij bij de heffing van het successierecht exorbitante percentages, belet gij daardoor de vorming van groote vermogens en bevordert gij bovendien de wegsmelting der vermogens door een overmatig deel ervan voor den Staat op te eischen, dan zal dat progressieve successierecht, waarvan gij zooveel verwacht, hoe langer hoe minder opbrengen.

Te laat zult gij dan tot de ontdekking komen, dat gij de domheid hebt begaan van het staatshoen te slachten, dat zulke rijke gouden successie-eieren gaf. De tijd zal dan rijp zijn, om uwe tweede illusie tot werkelijkheid te brengen en het dan bestaande successierecht tot een staatserfrecht te hervormen, maar... er zal dan voor den Staat niets meer te erven zijn.

'*s-Gravenhage*, Dec. 1905.

A.G.A. ELIAS SCHOVEL.

Bijlage A.
Raming der opbrengst van het recht van successie ad 1%, 3%, 4%, 6 10% naar de bestaande wet met behulp der gegevens, vervat in de *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de Geldmiddel*s-en-twintigste stuk. Eerste gedeelte. 1900.

No.	Saldi der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde der saldi.	Successierecht 1%. 1% van kolom 2.
	1.	2.	3.
1	*f* 300-500	*f* 400	4
2	500-1000	700	7
3	1000-1500	1200	12
4	1500-2000	1700	17
5	2000-3000	2400	24
6	3000-5000	3800	38
7	5000-7500	6000	60
8	7500-10000	8500	85
9	10000-15000	12000	120
10	15000-20000	16800	168
11	20000-30000	23800	238
12	30000-40000	34300	343
13	40000-50000	44200	442
14	50000-75000	60500	605
15	75000-100000	86200	862
16	100000-150000	121500	1215
17	150000-200000	171700	1717
18	200000-300000	240900	2409
19	300000-500000	379900	3799
20	500000-750000	606400	6064
21	750000 en hooger.	1515200	15152

No.	Saldi der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde der saldi.	Successierecht 1%. 1% van kolom 2.	
	1.	2.	4.	5.
1	*f* 300-500	*f* 400	5	*f* 20
2	500-1000	700	22	154
3	1000-1500	1200	136	1632
4	1500-2000	1700	130	2210
5	2000-3000	2400	341	8184
6	3000-5000	3800	770	29260
7	5000-7500	6000	754	45240
8	7500-10000	8500	508	41380
9	10000-15000	12000	655	78600
10	15000-20000	16800	396	66528
11	20000-30000	23800	422	100436
12	30000-40000	34300	267	91581
13	40000-50000	44200	183	80886
14	50000-75000	60500	232	140360
15	75000-100000	86200	115	99130
16	100000-150000	121500	133	161595
17	150000-200000	171700	66	113322
18	200000-300000	240900	62	149358
19	300000-500000	379900	38	144362
20	500000-750000	606400	24	145536
21	750000 en hooger.	1515200	25	378800
			Totaal	*f* 1880374

No.	Saldi der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde der saldi.	Successierecht 1%.

			Aantal nalatenschappen.	1% der waarde dier nalatenschappen. Gemiddelde = kolom 2.
	1.	**2.**	**6.**	**7.**
1	*f* 300-500	*f* 400	12	*f* 48
2	500-1000	700	21	147
3	1000-1500	1200	13	156
4	1500-2000	1700	9	153
5	2000-3000	2400	12	288
6	3000-5000	3800	13	494
7	5000-7500	6000	9	540
8	7500-10000	8500	6	510
9	10000-15000	12000	6	720
10	15000-20000	16800	4	672
11	20000-30000	23800	6	1428
12	30000-40000	34300	3	1029
13	40000-50000	44200	2	884
14	50000-75000	60500	2	1210
15	75000-100000	86200	1	862
16	100000-150000	121500	1	1215
17	150000-200000	171700	1	1717
18	200000-300000	240900	1	2409
19	300000-500000	379900	1	3799
20	500000-750000	606400	0	-
21	750000 en hooger.	1515200	0	-
				———
				f 18281

Eindraming der opbrengst.

Successierecht 1%	1 × *f* 1.880.374 =	*f* 1.880.374
Successierecht 3%	3 × 18.281 =	54.843
Successierecht 4%	4 × 370.745 =	1.482.980

Successierecht 6%	6 × 232.626 =	1.395.756
Successierecht 10%	10 × 414.913 =	4.149.130
		———
		ƒ 8.963.083

No.	Saldi der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde der saldi.	Successierecht 4%.	
			Aantal nalatenschappen.	1% der waarde dier nalatenschappen. Gemiddelde = kolom 2.
	1.	**2.**	**8.**	**9.**
1	*f* 300-500	*f* 400	205	*f* 820
2	500-1000	700	360	2520
3	1000-1500	1200	216	2592
4	1500-2000	1700	147	2499
5	2000-3000	2400	200	4800
6	3000-5000	3800	230	8740
7	5000-7500	6000	161	9660
8	7500-10000	8500	100	8500
9	10000-15000	12000	120	14400
10	15000-20000	16800	66	11088
11	20000-30000	23800	83	19754
12	30000-40000	34300	41	14063
13	40000-50000	44200	33	14586
14	50000-75000	60500	38	22990
15	75000-100000	86200	21	18102
16	100000-150000	121500	21	25515
17	150000-200000	171700	15	25755
18	200000-300000	240900	10	24090
19	300000-500000	379900	9	34191
20	500000-750000	606400	5	30320
21	750000 en hooger.	1515200	5	75760
				———
				f 370745

Successierecht 6%.

No.	Saldi der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde der saldi.	Aantal nalatenschappen.	1% der waarde dier nalatenschappen. Gemiddelde = kolom 2.
	1	2	10.	11.
1	*f* 300-500	*f* 400	130	*f* 520
2	500-1000	700	227	1589
3	1000-1500	1200	136	1632
4	1500-2000	1700	93	1581
5	2000-3000	2400	127	3048
6	3000-5000	3800	145	5510
7	5000-7500	6000	102	6120
8	7500-10000	8500	63	5355
9	10000-15000	12000	76	9120
10	15000-20000	16800	41	6888
11	20000-30000	23800	53	12614
12	30000-40000	44200	26	8918
13	40000-50000	44200	21	9282
14	50000-75000	60500	24	14520
15	75000-100000	86200	14	12068
16	100000-150000	121500	13	15795
17	150000-200000	171700	10	17170
18	200000-300000	240900	6	14454
19	300000-500000	379900	6	22794
20	500000-750000	606400	3	18192
21	750000 en hooger.	1515200	3	45456
				———
				f 232626

Successierecht 10%.

No.	Saldi der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde der saldi.	Aantal nalatenschappen.	1% der waarde dier nalatenschappen. Gemiddelde = kolom 2.
	1	2	12.	13.

1	*f* 300-500	*f* 400	225	*f* 900
2	500-1000	700	395	2765
3	1000-1500	1200	237	2844
4	1500-2000	1700	160	2720
5	2000-3000	2400	219	5256
6	3000-5000	3800	253	9614
7	5000-7500	6000	176	10560
8	7500-10000	8500	109	9265
9	10000-15000	12000	131	15720
10	15000-20000	16800	72	12096
11	20000-30000	23800	91	21658
12	30000-40000	44200	45	15435
13	40000-50000	44200	36	15912
14	50000-75000	60500	42	25410
15	75000-100000	86200	24	20688
16	100000-150000	121500	24	29160
17	150000-200000	171700	17	29189
18	200000-300000	240900	11	26499
19	300000-500000	379900	10	37990
20	500000-750000	606400	5	30320
21	750000 en hooger.	1515200	6	90912
				———
				f 414913

Het successierecht bracht in 1900 op:

Zie blz. 75, *Statistiek*	*f* 9.344.697.56[5]
Ik raamde de opbrengst op	*f* 8.963.083
	———
dus	*f* 381.614.56[5]

Bijlage B.

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 1%. Rechte nederdalende linie, enz.	
			I. Erfdeel = ¼ der waarde van kolom 2.	Te heffen percentage.
	1.	2.	3.	4.
1	*f* 300-500	*f* 400	*f* 100	
2	500-1000	700	175	
3	1000-1500	1200	300	
4	1500-2000	1700	425	
5	2000-3000	2400	600	
6	3000-5000	3800	950	
7	5000-7500	6000	1500	0.500
8	7500-10000	8500	2125	0.500
9	10000-15000	12000	3000	0.500
10	15000-20000	16800	4200	0.502
11	20000-30000	23800	5950	0.513
12	30000-40000	34300	8575	0.558
13	40000-50000	44200	11050	0.643
14	50000-75000	60500	15125	0.738
15	75000-100000	86200	21550	0.912
16	100000-150000	121500	30375	1.099
17	150000-200000	171700	42925	1.284
18	200000-300000	240900	60225	1.444
19	300000-500000	379900	94975	1.619
20	500000-700000	606400	151600	1.748
21	750000 en hooger.	1515200	378800	1.894

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 1%. Rechte nederdalende linie, enz.		
			I. Verschuldigd recht per erfdeel.	Aantal nalatenschappen = ¼ aantal erfdeelen.	¼ van de geraamde opbrengst.
	1.	2.	5.	6.	7.
1	*f* 300-500	*f* 400			
2	500-1000	700			
3	1000-1500	1200			
4	1500-2000	1700			
5	2000-3000	2400			
6	3000-5000	3800			
7	5000-7500	6000	*f* 7.50	754	*f* 5655.-
8	7500-10000	8500	10.62[5]	508	5397.50
9	10000-15000	12000	15.-	655	9825.-
10	15000-20000	16800	21.08	396	8347.68
11	20000-30000	23800	30.52	422	12879.44
12	30000-40000	34300	47.85	267	12775.95
13	40000-50000	44200	71.05	183	13002.15
14	50000-75000	60500	111.62	232	25895.84
15	75000-100000	86200	196.54	115	22602.10
16	100000-150000	121500	333.82	133	44398.06
17	150000-200000	171700	551.16	66	36376.56
18	200000-300000	240900	869.65	62	53918.30
19	300000-500000	379900	1537.65	38	58430.70
20	500000-700000	606400	2649.97	24	63599.28
21	750000 en hooger.	1515200	7174.47	25	179361.75

		Totaal	*f* 552465.31

Volgnummer.	**S A L D I der nalatenschappen.**	**Gemiddelde waarde.**	**Vigeerend successierecht 3%. Bloedverwanten in de rechte opgaande linie van bloedverwanten in de rechte nederdalende linie. II. Erfdeel = saldo der nalatenschap.**
	1.	**2.**	**8.**
1	*f* 300-500	*f* 400	*f* 400
2	500-1000	700	700
3	1000-1500	1200	1200
4	1500-2000	1700	1700
5	2000-3000	2400	2400
6	3000-5000	3800	3800
7	5000-7500	6000	6000
8	7500-10000	8500	8500
9	10000-15000	12000	12000
10	15000-20000	16800	16800
11	20000-30000	23800	23800
12	30000-40000	34300	34300
13	40000-50000	44200	44200
14	50000-75000	60500	60500
15	75000-100000	86200	86200
16	100000-150000	121500	121500
17	150000-200000	171700	171700
18	200000-300000	240900	240900
19	300000-500000	379900	379900
20	500000-700000	606400	606400
21	750000 en hooger.	1515200	1515200

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 3%. Bloedverwanten in de rechte opgaande linie van bloedverwanten in de rechte nederdalende linie. II. ⅓ van het te heffen percentage.	Vigeerend successierecht 4%. Echtgenoot van echtgenoot zonder kinderen, enz. ⅓ van het verschuldigde recht per erfdeel.
	1.	2.	9.	10.
1	ƒ 300-500	ƒ 400	0.500	ƒ 2.-
2	500-1000	700	0.500	3.50
3	1000-1500	1200	0.500	6.-
4	1500-2000	1700	0.500	8.50
5	2000-3000	2400	0.500	12.-
6	3000-5000	3800	0.501	19.04
7	5000-7500	6000	0.514	30.84
8	7500-10000	8500	0.557	47.35
9	10000-15000	12000	0.647	77.64
10	15000-20000	16800	0.786	132.05
11	20000-30000	23800	0.965	229.67
12	30000-40000	34300	1.166	399.94
13	40000-50000	44200	1.299	574.16
14	50000-75000	60500	1.446	874.83
15	75000-100000	86200	1.586	1367.13
16	100000-150000	121500	1.693	2057.-
17	150000-200000	171700	1.775	3047.68
18	200000-300000	240900	1.836	4422.93
19	300000-500000	379900	1.894	7195.31
20	500000-700000	606400	1.933	11721.71

21	750000 en hooger.	1515200	1.973	29894.90

Volgnummer.	**S A L D I der nalatenschappen.**	**Gemiddelde waarde.**	**Vigeerend successierecht 3%. Bloedverwanten in de rechte opgaande linie van bloedverwanten in de rechte nederdalende linie. II. Aantal nalatenschappen = aantal erfdeelen.**	**⅓ van de geraamde opbrengst.**
	1.	**2.**	**11.**	**12.**
1	*f* 300-500	*f* 400	12	*f* 24.-
2	500-1000	700	21	73.5
3	1000-1500	1200	13	78.-
4	1500-2000	1700	9	76.5
5	2000-3000	2400	12	144.-
6	3000-5000	3800	13	247.5
7	5000-7500	6000	9	277.5
8	7500-10000	8500	6	284.1
9	10000-15000	12000	6	465.8
10	15000-20000	16800	4	528.2
11	20000-30000	23800	6	1378.0
12	30000-40000	34300	3	1199.8
13	40000-50000	44200	2	1148.3
14	50000-75000	60500	2	1749.6
15	75000-100000	86200	1	1367.1
16	100000-150000	121500	1	2057.-
17	150000-200000	171700	1	3047.6
18	200000-300000	240900	1	4422.9
19	300000-500000	379900	1	7195.3
20	500000-700000	606400	-	-

21	750000 en hooger.	1515200	-	-
			Totaal	ƒ 25765.31.

Volgnummer.	**S A L D I der nalatenschappen.**	**Gemiddelde waarde.**	**Vigeerend successierecht 4%. Echtgenoot van echtgenoot zonder kinderen, enz. III. Aantal nalatenschappen = aantal efdeelen.**	**¼ van de geraamde opbrengst.**
	1.	**2.**	**13.**	**14.**
1	ƒ 300-500	ƒ 400	54	ƒ 108.-
2	500-1000	700	95	332.50
3	1000-1500	1200	57	342.-
4	1500-2000	1700	39	331.50
5	2000-3000	2400	53	636.-
6	3000-5000	3800	61	1163.24
7	5000-7500	6000	43	1326.12
8	7500-10000	8500	26	1231.10
9	10000-15000	12000	32	2484.48
10	15000-20000	16800	17	2244.85
11	20000-30000	23800	22	5052.74
12	30000-40000	34300	11	4399.34
13	40000-50000	44200	9	5167.44
14	50000-75000	60500	10	8748.30
15	75000-100000	86200	6	8202.78
16	100000-150000	121500	6	12342.-
17	150000-200000	171700	4	12190.72
18	200000-300000	240900	3	13268.79
19	300000-500000	379900	2	14390.62
20	500000-700000	606400	1	11721.71
21	750000 en hooger.	1515200	1	29894.90

		f 135579.13

Geraamde opbrengst.

Rubriek I	4 × *f* 552.465.31 =	*f* 2.209.861.24
Rubriek II	3 × *f* 25.765.09 =	*f* 77.295.27
Rubriek III	4 × *f* 135.579.13 =	*f* 542.316.52
Rubriek IV	16 × *f* 84.040.72 =	*f* 1.344.651.52
Rubriek V	36 × *f* 41.518.87 =	*f* 1.494.679.32
Rubriek VI	60 × *f* 75.408.74 =	*f* 4.524.524.40
	Totaal	*f* 10.193.328.27

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 4%. Broeders en zusters van broeders en zusters. IV. Erfdeel = ¼ der¼ van het	
			waarde van kolom 2.	verschuldigde recht per erfdeel.
	1.	2.	15.	16.
1	*f* 300-500	*f* 400	*f* 100	
2	500-1000	700	175	
3	1000-1500	1200	300	*f* 1.50
4	1500-2000	1700	425	2.12[5]
5	2000-3000	2400	600	3.-
6	3000-5000	3800	950	4.75
7	5000-7500	6000	1500	7.50
8	7500-10000	8500	2125	10.62[5]
9	10000-15000	12000	3000	15.-
10	15000-20000	16800	4200	21.08
11	20000-30000	23800	5950	30.52
12	30000-40000	34300	8575	47.85
13	40000-50000	44200	11050	71.05
14	50000-75000	60500	15125	111.62
15	75000-100000	86200	21550	196.54
16	100000-150000	121500	30375	333.82
17	150000-200000	171700	42925	551.16
18	200000-300000	240900	60225	869.65
19	300000-500000	379900	94975	1537.65
20	500000-700000	606400	151600	2649.97
21	750000 en hooger.	1515200	378800	7174.47

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 4%. Broeders en zusters van broeders en zusters. IV. Aantal nalatenschappen = ¼ van het aantal erfdeelen.	1/16 der geraamde opbrengst.
	1.	2.	17.	18.
1	*f* 300-500	*f* 400	151	
2	500-1000	700	265	
3	1000-1500	1200	159	*f* 238.50
4	1500-2000	1700	108	229.50
5	2000-3000	2400	147	441.-
6	3000-5000	3800	169	802.75
7	5000-7500	6000	118	885.-
8	7500-10000	8500	74	786.25
9	10000-15000	12000	88	1320.-
10	15000-20000	16800	49	1032.92
11	20000-30000	23800	61	1861.72
12	30000-40000	34300	30	1435.50
13	40000-50000	44200	24	1705.20
14	50000-75000	60500	28	3125.36
15	75000-100000	86200	15	2958.10
16	100000-150000	121500	15	5007.30
17	150000-200000	171700	11	6062.76
18	200000-300000	240900	7	6087.55
19	300000-500000	379900	7	10763.55
20	500000-700000	606400	4	10599.88
21	750000 en hooger.	1515200	4	28697.88

		Totaal	ƒ 84040.72
Volgnummer.	**S A L D I der nalatenschappen.**	**Gemiddelde waarde.**	**Vigeerend successierecht 6%. Neef en nicht, naneef en nanicht van oom of moei, oudoom of oudmoei en omgekeerd. V. Erfdeel = □ der waarde van kolom 2, afgerond.**
	1.	**2.**	**19.**
1	ƒ 300-500	ƒ 400	
2	500-1000	700	
3	1000-1500	1200	
4	1500-2000	1700	ƒ 300
5	2000-3000	2400	400
6	3000-5000	3800	650
7	5000-7500	6000	1000
8	7500-10000	8500	1400
9	10000-15000	12000	2000
10	15000-20000	16800	2600
11	20000-30000	23800	4000
12	30000-40000	34300	5700
13	40000-50000	44200	7400
14	50000-75000	60500	10100
15	75000-100000	86200	14400
16	100000-150000	121500	20250
17	150000-200000	171700	28600
18	200000-300000	240900	40150
19	300000-500000	379900	63300
20	500000-700000	606400	101100
21	750000 en hooger.	1515200	252500

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 6%. Neef en nicht, naneef en nanicht van oom of moei, oudoom of oudmoei en omgekeerd. V.	
			□ van het te heffen percentage.	□ van het verschuldigde recht per erfdeel.
	1.	2.	20.	21.
1	*f* 300-500	*f* 400		
2	500-1000	700		
3	1000-1500	1200		
4	1500-2000	1700	0.500	*f* 1.50
5	2000-3000	2400	0.500	2.-
6	3000-5000	3800	0.500	3.25
7	5000-7500	6000	0.500	5.-
8	7500-10000	8500	0.500	7.-
9	10000-15000	12000	0.500	10.-
10	15000-20000	16800	0.500	13.-
11	20000-30000	23800	0.501	20.04
12	30000-40000	34300	0.511	29.13
13	40000-50000	44200	0.535	39.59
14	50000-75000	60500	0.595	60.10
15	75000-100000	86200	0.717	103.25
16	100000-150000	121500	0.879	178.-
17	150000-200000	171700	1.066	304.88
18	200000-300000	240900	1.249	501.47
19	300000-500000	379900	1.466	927.98
20	500000-700000	606400	1.639	1657.03
21	750000 en hooger.	1515200	1.843	4653.58

Volgnummer.	S A L D I der nalatenschappen.	Gemiddelde waarde.	Vigeerend successierecht 6%. Neef en nicht, naneef en nanicht van oom of moei, oudoom of oudmoei en omgekeerd. V. Aantal nalatenschappen = □ van het aantal erfdeelen.	1/36 van de geraamde opbrengst.
	1.	2.	22.	23.
1	*f* 300-500	*f* 400	130	
2	500-1000	700	227	
3	1000-1500	1200	136	
4	1500-2000	1700	93	*f* 139.50
5	2000-3000	2400	127	254.-
6	3000-5000	3800	145	471.25
7	5000-7500	6000	102	510.-
8	7500-10000	8500	63	441.-
9	10000-15000	12000	76	760.-
10	15000-20000	16800	41	533.-
11	20000-30000	23800	53	1062.12
12	30000-40000	34300	26	757.38
13	40000-50000	44200	21	831.39
14	50000-75000	60500	24	1442.40
15	75000-100000	86200	14	1445.50
16	100000-150000	121500	13	2314.-
17	150000-200000	171700	10	3048.80
18	200000-300000	240900	6	3008.82
19	300000-500000	379900	6	5567.88
20	500000-700000	606400	3	4971.09
21	750000 en hooger.	1515200	3	13960.74

			Totaal	ƒ 415 18.87

Volgnummer.	**S A L D I der nalatenschappen.**	**Gemiddelde waarde.**	**Vigeerend successierecht 10%. Alle andere gevallen en overbedeeling. VI. Aantal nalatenschappen = □ van het aantal erfdeelen.**	**1/60 van de geraamde opbrengst.**
	1.	**2.**	**24.**	**25.**
1	ƒ 300-500	ƒ 400	225	
2	500-1000	700	395	
3	1000-1500	1200	237	
4	1500-2000	1700	160	ƒ 240.-
5	2000-3000	2400	219	438.-
6	3000-5000	3800	253	822.25
7	5000-7500	6000	176	880.-
8	7500-10000	8500	109	763.-
9	10000-15000	12000	131	1310 -
10	15000-20000	16800	72	936.-
11	20000-30000	23800	91	1823.64
12	30000-40000	34300	45	1310.85
13	40000-50000	44200	36	1425.24
14	50000-75000	60500	42	2524.20
15	75000-100000	86200	24	2478.-
16	100000-150000	121500	24	4272.-
17	150000-200000	171700	17	5182.96
18	200000-300000	240900	11	5516.17
19	300000-500000	379900	10	9279.80
20	500000-700000	606400	5	8285.15
21	750000 en hooger.	1515200	6	27921.48
			Tot.	ƒ 75408.74

De tegenwoordige toestand van Rusland in een historisch perspectief.

De regeering van Tsaar Peter den Groote en diens hervormingen worden gewoonlijk als het tijdperk van ‘Europeesch worden’ van het oude Moskovietische rijk aangemerkt, welke omschrijving echter vrij eenzijdig genoemd mag worden. De geniale Tsaar is ongetwijfeld een groot bewonderaar der Europeesche beschaving geweest; hij heeft de Westersche wetenschappen, de techniek, de kleeding, de uiterlijke vormen, de zeden, de levenswijze der Westerlingen zeer hoog geschat. Maar - wat meer beteekent - hij haatte tegelijkertijd de Russische wijze van zijn en kon aan dien haat in een voor zijne onderdanen zeer pijnlijken vorm lucht geven. Door zijn ganschen aard was Peter een volkomen type van een Aziatischen despoot en onderscheidde hij zich van de Oostersche heerschers alleen hierdoor, dat hij in zijn despotisme consequent bleef.

Wanneer we als hoofdkenmerk der Aziatische staatsgedachte het vernielen van den innerlijken bouw der maatschappij en van elke buiten de staatsmachine staande sociale organisatie aannemen, dan is Tsaar Peter in die richting verder dan al zijne voorgangers gegaan. De eenige toen bestaande zelfstandige en betrekkelijk autonomische instelling - de kerk - vervormde hij in een staatsdepartement, dat van den tsaar en van diens regeering volkomen afhankelijk en, tot in de parochiale bedieningen, hun onderdanige, tot alle diensten gewillige dienaar geworden is. Door de ambtelijke hiërarchie te scheppen, heeft de groote hervormer iedere andere vernield en het volk genivelleerd, zóó, als alleen een Aziatisch despotisme het tot stand zou kunnen brengen.

Sinds Peter is de ontwikkeling van het Russische staatswezen op geheel andere banen geraakt; de hoofdoorzaak daarvan waren echter noch zijne Europeesche hervormingen noch was het de Aziatische geest van zijn despotisme. Eenerzijds begreep hij heel goed, dat het Moskovietische volk eene voor onderdanen uitmuntende maar voor regeerders mindersoortige stof opleverde; hij begon dus naar deze laatsten buiten zijn volk te zoeken en hen uit het buitenland te importeeren. In den staatsdienst verschenen in grooten getale Duitschers, die zich spoedig van alle hoogere betrekkingen meester maakten. Anderzijds, na de op de

Zweden behaalde overwinningen, werd het zwaartepunt der staatsbelangen naar de Oostzee verschoven en eene nieuwe hoofdstad aan de Finsche golf gebouwd; daardoor werd het middelpunt van het rijk en de regeering van de Moskovietische invloeden verwijderd en er verschijnt eene nieuwe vorming, welke van de oude Moskovietische tradities bijna geheel en al afgesneden wordt.

Op die wijze heeft de regeering van Peter den bodem voorbereid voor een in zijne soort eenig historisch feit: de veroverde Duitsche provincies en de 'Koerzem' (de Lettische naam van Koerland) worden de leveranciers van regeerders aan het rijk, dat hen ingerekend had.

Het Moskovietische rijk, dat onder Peter den nieuwen naam van 'Rossïa' (Rusland) met de een Duitschen naam dragende hoofdstad verkreeg, geraakt heel spoedig onder de heerschappij der Duitschers, die zich langzamerhand zoo machtig gaan gevoelen, dat ze, zooals b.v. tijdens de regeering van Anna Ioanowna(*), hunne minachting en verachting jegens het Russische element gaan toonen en het in het staatsleven achteruitzetten.

Wel is waar bestaat het besef dier achteruitzetting en leidt het soms tot botsingen en wrijvingen, maar het vroeger door zijne Moskovietische en thans door zijne te St.-Petersburg zetelende regeerders genivelleerde, innerlijk gedesorganiseerde en tot poeder fijngewreven Russische volk is niet bij machte, om een degelijk georganiseerd verzet tot stand te brengen en de vreedzame Duitsche overrompeling van zich af te schudden. Het vastnestelen op den troon der Duitsche dynastie van Holstein-Gottorp, die den naam van Romanoff willekeurig aangenomen had, zette de kroon op die Duitsche overstrooming.

't Was deze laatste, die over de lotgevallen van het rijk, over zijne uiterlijke macht en over 't karakter zijner organisatie beslist had; er valt niet aan te twijfelen, dat het juist aan die omstandigheid te danken was, dat het zich onmetelijk uitbreidende rijk gered is van eene inwendige uiteenspatting, welke met de territoriale uitbreiding aller Aziatische, despotisch geregeerde staten steeds gepaard is gegaan. Discipline, volharding, consequentie, onbuigzaamheid in het doorzetten van een voorgenomen plan, waakzaamheid bij de verdediging van zijn bezit, koele onbarmhartigheid, welke aan het bereiken van een nagestreefd doel alles en allen ten offer doet brengen; besef van hiërarchie, trouw en plichtbesef in dienst, de kunst eigen belang met dat van den Staat te vereenigen en, last not least, eene buigzame ruggegraat en eene fluweelen tong tegenover den meerdere - dat alles zijn de eigenaardigheden van het Teutonischen ras. Des te sterker maakten zich die eigenschappen kenbaar bij de Oostzee-barons, nazaten van hen, die indertijd het land veroverd en aldaar geregeerd hadden onder den naam van Duitsche Orde, wat slechts de specifieke benaming eener Germaansche rooverbende is geweest. Die eigenaardigheden

(*) Dochter van Ioan V, den ouderen broeder van Tsaar Peter; zij regeerde van 1730-1740.

gaven aan den door Tsaar Peter ingevoerden Duitschen vorm ook een Duitschen geest en stelden het nieuwe Rusland in staat, niet alleen zijne centralisatie te bewaren, maar ook nog nieuwe annexatiën te volbrengen. Er heeft zich op de uitgebreide vlakten tusschen de Europeesche en de Aziatische wereld een staat gevormd, die zijns gelijke in de geschiedenis moet zoeken. Aan 't hoofd van dien staat werd een Europeesch element gezet - 'tzelfde Germaansche element, dat de machtigste rijken van Europa in elkaar heeft helpen smeden; 't heeft dan ook bewonderenswaardige vereenigingsbouten voor dit wonderlijke gebouw geleverd. Maar ondanks de uiterlijke vormen bleef het karakter van den staat Aziatisch en Aziatisch bleef ook het wezen van het staatsbestaan. De buitenlandsche staatkunde: op telkens nieuwe veroveringen gericht; de binnenlandsche: het vernielen van alle traditioneele organisatie nastrevende; de staat erkent geene groepen, geene collectiviteiten; ieder onderdaan is slechts een éénling, een atoom en ieder collectief optreden is eene strafbare, streng vervolgde misdaad. Daarboven zweeft alleen de staatsmachine, alomvattend, almachtig, hare eigen wetten slechts, voor zoover het haar belieft, erkennende, hare onderdanen op genade of ongenade aan de plunderinstincten van hare vertegenwoordigers overleverende, terwijl de onderdanen de welwillendheid dier vertegenwoordigers op allerlei wijze moeten trachten te winnen, want er bestaat geene wet, waarin men een steun kan vinden, zoodra men als ‘nieblagonadiejni’ (onweldenkend, onbetrouwbaar in staatkundigen zin) gebrandmerkt wordt. Is dat geen toonbeeld van een Aziatisch rijk?...

De Duitsche regeerders gaven aan den half-Aziatischen staat eene zeer kostbare en aan de Oostersche despoten ontbrekende zaak, nl. eene vlugge organisatie. Ze ontnamen hem echter iets niet minder kostbaars, dat de voornaamste kracht - afgescheiden van al het andere - van het despotisch geregeerde Japan uitmaakt, nl. de patriarchale traditie.

De Moskovietische tsaar, zelfs dan, wanneer hij door zijne ‘opritjniki’ omringd was, bleef de vader van zijn volk: een ‘gestrenge’, een ‘verschrikkelijke’ vader, maar hij bleef vader krachtens de door de overlevering geheiligde, onderlinge moreele verhouding. Den door zijne geïmporteerde Duitschers omringden ‘imperator aller Russen’ erkende het volk slechts in zoover als ‘vader’, als hem de traditie der Moskovietische tsaars een nimbus verleende. Op die overlevering hebben zich de Russische alleenheerschers altijd beroepen en zij doen zulks nog, beseffende, dat zij eene zekere, alhoewel sterk verminderde beteekenis nog steeds blijft behouden. Eene grootere beteekenis heeft die overlevering nog slechts voor de onbeschaafde volksmassa, die van de regeeringsmachine vèr verwijderd staat, die zich van de feiten geene rekenschap geven, die noch denken noch critiseeren kan.

Voor het nadenkend gedeelte van 't volk kan de eigenlijke geest van den door Peter geschapen en door de Duitsche regeerders voltooiden

staat niet verborgen blijven. Al deze zoowel uit het buitenland gekomen als door de Oostzee-provincies geleverde Duitschers zijn eigenlijk niets anders dan condottieri geweest; er bestonden tusschen hen en het door hen geregeerde volk geene traditioneele banden, geene overgeleverde wederzijdsche verplichtingen. Brutaal eigenbelang, eerzucht of hoogstens de bewuste Duitsche loyaliteit tegenover den meester, dien men dient, wiens brood men eet en voor wien men buigt, - zoo diep, als de lenigheid van de ruggegraat zulks gedoogt, - ziedaar de voornaamste banden, welke deze condottieri met het Russische staatswezen vereenigden. Ze bezaten geene traditioneele ‘vooroordeelen’, geen geloof, geene gehechtheid en *dat* is 't juist geweest, wat op het nieuwerwetsche Russische staatswezen een stempel van misdaad gedrukt en een immoreel en cynisch karakter eraan verleend heeft. Daardoor is 't geschied, dat de Russische regeeringsmannen de koelbloedige beulen van 't land zijn geweest; daaraan heeft de officieele kolos van 't Noorden zijn afgrijselijk en afschuwwekkend koloriet te danken.

Laat ons hierbij aanstippen, dat Rusland nimmer uitsluitend door Duitschers geregeerd is; 't waren echter de Duitschers, die Rusland's staatswezen schiepen, en aangezien ze, zoo niet numeriek, dan toch geestelijk sterker waren, moest alles, wat naast hen tot de samenstelling der Russische staatsmachine behoorde, zich aan hen assimileeren. In hunne school groeide op en voltooide zich het nieuwe type van den ambtelijken Rus, die zóódanig van zijn particulieren landgenoot verschilt, alsof die twee typen tot twee verschillende volken behoorden. Tegenwoordig heeft het ambtelijke type, ten gevolge van nader te bespreken oorzaken, veel van zijne oorspronkelijkheid verloren; niettemin zal het door de voornaamste Russische schrijvers vereeuwigd blijven en sommigen dezer, zooals b.v. Stjedrin (Saltikoff), hebben haast hun geheelen letterkundigen arbeid eraan gewijd. De onverbiddelijke Duitsche consequentie verleende zulk eene kracht van assimilatievermogen aan de staatkundige school, dat de uit het particuliere leven in den staatsdienst komende Rus in eens onherkenbaar werd: alles, wat hij gisteren nog gedacht, gesproken en gevoeld had, ging hij loochenen. Zijne psyche onderging eene totale verandering en, zijne spreekwoordelijke goedmoedigheid, gemoedelijkheid en nonchalance verliezende, werd hij een koele, onbarmhartige, waakzame en hartelooze ‘tjinovnik’.

Er bestond ten allen tijde eene diepe kloof tusschen den particulieren en den ambtelijken Russischen geest; dat verschil is echter het duidelijkst in de tijden van Nicolaas I tot uitdrukking gekomen en de Russische letterkunde van dat tijdperk heeft dat verschil ondubbelzinnig aan 't licht gebracht.

* * *

De in den Krimoorlog geleden nederlagen en vernederingen brachten het officieele Rusland tot de overtuiging, dat het noodzakelijk was geworden, wat vlugger den oeconomischen en beschavenden vooruitgang van het overige Europa te volgen; dat besef riep het hervormingstijdperk van Alexander II in 't leven. Toen bleek o.a., dat zoowel op het nieuwe gebied van het oeconomische en sociale leven als in de uitgebreider en ingewikkelder geworden regeeringsmachine een groot gebrek aan kundige en ontwikkelde medewerkers zich deed gevoelen. De behoefte, om eene talrijker schaar der z.g. 'intelligentie' te vormen, deed zich nijpend gevoelen en leidde ertoe de toelating der minder gegoede jeugd tot de reeds op Europeesche leest geschoeide inrichtingen van onderwijs gemakkelijker te maken. Op de banken der universiteiten en der hoogere technische scholen verschenen drommen jongelui van eene nieuwere vorming en de tempel der wetenschap werd door zoons van popen, van kleine burgerlui en zelfs van boeren bestormd.

Waar vroeger het toch reeds niet al te ruim verleende hooger onderwijs uitsluitend bestemd was voor ambtenaars- en officierskinderen, wien de neigingen en geboden van den in de Duitsche school afgerichten ambtelijken Rus reeds in 't ouderlijk huis ingeprent waren, werden nu de toegangspoorten wijd geopend ook voor den particulieren Rus, den zoon der Russische maatschappij, den vertolker van den door het tsarisme gevormden Russischen rassengeest. In eenige tientallen van jaren ontstond eene talrijke, zelfbewuste, hare moreele kracht gevoelende Russische 'intelligentie'.

Dit nieuwe, jonge Rusland - de eigenlijke vertegenwoordiger der Russische ziel - nam van de wieg af eene vijandige houding tegen het ambtelijke Rusland aan. Daartoe heeft alles bijgedragen: de psychische eigenschappen van den oorspronkelijken, echten Rus, welke zoo geheel anders waren dan die van den ambtenaar; het gevoel van vervreemding van de regeering, een besef, dat over 't algemeen instinctmatig was en soms zelfbewust zich uitte, zooals b.v. bij Herzen, die de regeering als eene Duitsche overrompeling van Rusland beschouwde; de invloed der nieuwere, door groote talenten vertegenwoordigde letterkunde; de Europeesche wetenschappelijke, staatkundige en ethische stroomingen, onder welker ingevingen de idealen van het nieuwe Rusland zich vormden, idealen, die ver van de verwezenlijking waren en ook strijdig met de bedoelingen der regeering. Men had een voortdurend conflict van den particulieren éénling met de regeering, die de nieuwe intelligente krachten wel noodig had, maar niet van plan was die zonder beneficium inventarii over te nemen, namelijk met alles, wat naast de practische wetenschap in de opgewonden hoofden broeide, wat naar nieuwe banen zocht en de gedachte in daden wilde omzetten.

De geestelijke opstand tegen het ambtelijke Rusland maakte al spoedig plaats voor een werkdadigen staatkundigen, welke in het tijdperk van

het revolutionnaire terrorisme in de tweede helft der regeering van Alexander II zijn toppunt bereikte.

Wanneer men dezen strijd meer van nabij gaat bekijken, meer in zijn geest tracht door te dringen en de toenmalige revolutionnaire letterkunde doorleest, zal men tot de overtuiging geraken, dat men hier met iets meer dan met verzet tegen een zeker staatkundig stelsel te doen heeft. Dit verzet heeft alle kenmerken van een strijd tegen eene uitheemsche heerschappij, tegen eene vreemde overrompeling; 't is eene wederzijdsche en zonder genade doorgedreven verdelging; aan de eene zijde: revolverkogels, bommen, mijnen; aan de andere zijde: Schlüsselburg, dwangarbeid, Siberië of de galg. Zulk eene ophooping van wederzijdschen haat, zulk een streven, om elkaar uit te roeien, - en dat in eene maatschappij, waarin de afscheiding der klassen eerder formeel dan door de traditie voortgebracht was, - had eene diepere onderlaag dan eenvoudige verschillen van staatkundige idealen. Hier gold het eene worsteling tusschen twee verschillende, met haat en afschuw tegen elkaar vervulde zielen: de echte Russische en de half-Duitsche ambtelijke. Dat antagonisme, dat men een rassenstrijd zou kunnen noemen, vindt zijne uitdrukking hier en daar in de revolutionnaire letterkunde. Van dit standpunt bekeken, is de revolutionnaire beweging uit den tijd van Alexander II als 't ware een erfgenaam van den haat van Moskou tegen Petersburg, van de ontevredenheid der echte Russen over het zich bij de opvolgers van Peter den Groote hoe langer hoe meer kenbaar makend Duitsch worden der regeering.

De regeering van Alexander III was een tijdperk van reactie ten opzichte van het ‘liberalisme’ van den voorgaanden tsaar en van repressie tegenover het revolutionnaire streven van het jonge Rusland. 't Is echter geene zuivere regeeringsreactie geweest; er werden pogingen aangewend tot het sluiten van een bondgenootschap met de nationale Russische elementen, die aandeel in de regeering mochten nemen; echte Russen beginnen in grooten getale tot de hoogste sporten der hiërarchische ladder op te klimmen en de ambtelijke Duitschers beginnen voor 't eerst te gevoelen, dat het hun niet meer veroorloofd zal zijn, Duitschers te blijven. Kort na de troonsbeklimming van Alexander III begint men het tot nu toe sterk bevoorrechte Duitsche element in de Oostzee-provinciën te vervolgen en de opkomende Russische autocratie gaat er even hard aan 't russificeeren als b.v. in Polen. Die anti-Duitsche strooming is in alle richtingen zoo snel en zoo krachtig geworden, het nationalisme der regeering scheen zich zoo goed met dat der maatschappij te kunnen verdragen, dat er toen een tijd is geweest, waarin men den indruk kon krijgen, dat de kloof tusschen de regeering en de maatschappij gevuld zou kunnen worden; dat de regeering - de veranderde omstandigheden in 't oog houdende - de voeling met de tradities van het Moskovietische tsaraat had hervat; dat de revolutionnaire beweging onder 't volk aan

't verdwijnen was; in één woord, dat er eene nieuwe periode der geschiedenis begon, waarin het nationale Rusland op het tooneel verschijnt, een Rusland, dat door de inwendige overmacht van het zuiver Russisch element en door de door het volk erkende alleenheerschappij van den tsaar een krachtig geheel is geworden. In dezen niet zoo ver van ons verwijderden tijd rees het prestige van Rusland, een prestige, dat door de Fransche vriendschap, die de Russen in eigen oogen verhief, nog versterkt werd.

De vooruitzichten, waaronder de tweede Nicolai den troon der Holstein-Gottorp's beklom, waren zeer gunstig en er is nog nimmer een Russische heerscher geweest, die het schijnbaar beter getroffen zou hebben; geen hunner had bij zijne troonsbeklimming een beteren toestand van de buitenlandsche en de binnenlandsche politiek gevonden. Alleen zeer goede kenners van Rusland, of sommige bijgeloovigen onder den indruk van de kroningsramp op de Chodinka te Moskou, zagen toen de toekomst minder helder in.

Ondanks het zich naar alle richtingen uitbreidende russophilisme, ten gevolge waarvan aan alles, wat Rusland betrof, eene gunstige uitlegging werd gegeven, werd het voor den aandachtigen toeschouwer hoe langer hoe meer zichtbaar, dat er aan de Russische regeeringsmachine iets haperde en wel ten opzichte van de eenheid en de doorzetting van het werk. Al die verschijnselen mag men niet uitsluitend aan het weifelend karakter van den tegenwoordigen Tsaar toeschrijven, te minder, omdat ze niet alleen in het hoofdbestuur maar ook in de plaatselijke organen te vinden waren. Dat gebrek aan eene behoorlijke organisatie, dat de oorzaak werd van de voorbeeldelooze ramp op de Chodinka, begon zich in alle takken van het bestuur kenbaar te maken, terwijl de Japansche oorlog die vele leemten en gebreken nog duidelijker aan het daglicht bracht. Zulk eene algemeene en alles omvattende desorganisatie kan onmogelijk hare eenige of voornaamste bron hebben in de persoonlijke hoedanigheden van den monarch; men dient de reden in de geheele regeering in den breedsten zin des woords, hetzij in het stelsel of in de met dat stelsel vereenzelvigde menschen, op te sporen.

Zoowel in Rusland als in 't buitenland geeft de openbare meening doorgaans de geheele schuld aan het stelsel, welks ontaarding noodzakelijk moest leiden tot eene zekere verslapping in de organisatie van den staat, tot het verloren gaan van het plichtgevoel, tot eene met alle beschrijving spottende corruptie der ambtenaren en, ten slotte, tot de terugtrekking van het beste gedeelte der maatschappij van alle deelneming aan een bestuur, dat met een chronisch gebrek aan bekwame en consciëntieuze mannen behept is. De door de hedendaagsche, zeer geschakeerde pers gevormde liberale school deed den gemiddelden mensch er zich aan wennen de vorming en de oorzaken van alle staatkundige verschijnselen te gaan zoeken in dorre beginselen en in doodsche

formules, maar niet in levende menschen met hunne traditioneele, door de geschiedenis gevormde instincten. Aan de in deze school grootgebrachte beoordeelaars schijnt het een of ander regeeringsstelsel de voldoende en volkomen begrijpelijke oorzaak toe van alles, wat in een gegeven rijk geschiedt, van alle positieve en negatieve verschijnselen in zijn toestand en ook van alle overwinningen en nederlagen in zijne buitenlandsche staatkunde.

In welken vorm ook van zijn staatkundig bestaan blijft echter een volk, wat het geweest is, hoe 't gevormd werd, met dezelfde instincten en bekwaamheden; en alleen dán, wanneer een gegeven regeeringsvorm den tijd heeft gehad, om bestendig te worden; wanneer die vorm gedurende een langen tijd dezelfde blijft en eene school voor vele geslachten wordt, dán alleen kunnen in die school nieuwe menschen grootgebracht en gevormd, nieuwe instincten geboren, nieuwe bekwaamheden geschapen en ontwikkeld worden.

De buitenlandsche politiek en het leger vormen een gebied, waar men van de inwendige structuur van den staat het minst afhankelijk is. Dat is de reden, waarom in Pruisen de grondwet geene verandering in zijn streven naar uitbreiding en naar de hegemonie in Duitschland teweeggebracht en evenmin Pruisen's militair karakter verzwakt heeft. In Oostenrijk heeft de *na* Sadowa ingevoerde hervorming noch verbetering in den toestand mogen brengen noch de kansen op een tweede Sadowa minder doen worden.

Indien het bouwvallige politieke staatsgebouw in Rusland de bron van zijn gesukkel is, dan is het niet de eenige noch zelfs de voornaamste bron. Men zoeke naar andere oorzaken, die in levende menschen, waaruit de regeering bestaat, en in de door die regeering te vervullen taak gelegen zijn.

Die taak was voorwaar niet gemakkelijk: de vóór de Petersburgsche regeering liggende vraagstukken van binnenlandsch bestuur zijn talrijker en ingewikkelder geworden en wel om de volgende redenen: territoriale uitbreiding van het rijk, de daaruit voortvloeiende toeneming van het gebied der centrale regeering in verband met de opheffing der plaatselijke besturen en met de russificatie der niet-Russische landen en eindelijk het inslaan van een nieuwen weg door de Europeesche oeconomisch-sociale ontwikkeling. Niet minder gecompliceerd werd allengs de taak der buitenlandsche staatkunde: de snelle ontwikkeling van het vereenigde Duitsche Rijk, de inwendige veranderingen in Oostenrijk-Hongarije en zijne politiek in den Balkan, de uitbreiding van de belangen in Azië, waar men met den machtigen wedijver van Engeland rekening moest houden, en eindelijk - het verschijnen op 't politieke tooneel van het hervormde en modern bewapende Japan: ziedaar eenige ingewikkelde gordische knoopen, welke aan de Newa hun Alexander moesten vinden.

Hoe breeder en ingewikkelder de taak, welke de regeering van een

gegeven staat te vervullen heeft, des te veerkrachtiger moet de organisatie zijn. Niet alleen moest de Russische regeering gebleven zijn 'tgeen ze geweest is; niet alleen mocht zij het peil harer organisatie niet lager doen worden, maar zij had zich bekwaam moeten toonen, om eene vluggere afwikkeling der staatszaken te bewerkstelligen. Stilstaande of slechts langzaam vooruitgaande, moest zij daarmee vroeger of later het bewijs leveren, dat zij voor hare taak niet berekend was, en kenmerken van eene trapsgewijze toenemende desorganisatie gaan vertoonen.

Niet alleen in de uitbreiding en in den aard der staatszaken liet zich eene verandering bespeuren: ook in de regeering kwam eene evolutie tot stand. Reeds bij Alexander II begon de Russische bureaucratie talrijke zuiver Russische elementen in zich op te nemen, die wel de bestuursorganisatie binnendrongen, maar tevens voeling met de nieuw gevormde intelligente lagen der maatschappij bleven houden en zich minder gemakkelijk met het ambtelijke Rusland assimileerden dan zij, die veel vroeger in den boezem der bureaucratie opgenomen waren. Op deze wijze ging de echte Rus met eene Russische ziel meer en meer zijne plaats in de bureaucratie veroveren; de Russische staatsmachine werd meer nationaal en de kloof tusschen den ambtelijken en den particulieren Rus werd kleiner.

Bij Alexander III voelde zich het Russische element in de regeering zóó sterk, dat het tegen de Duitschers openlijk optrad, de bovenhand over hen verkreeg en hen ertoe dwong zich met de Russen te assimileeren. De Grieksch-orthodoxe onverdraagzaamheid, het huldigen van het panslavisme, de haat tegen al het uitheemsche en meer speciaal de germanophobie werden onmisbare eigenschappen van den Russischen tjinovnik en van den Russischen staatsman.

Edoch - den Duitschen geest prijsgevend, moest de regeering ook de Duitsche deugden gaan verliezen, welke haar krachtig gemaakt, van de desorganisatie gered en haar de middelen gegeven hadden eene bevolking van ruim honderd millioen menschen eronder te krijgen en te houden. Alles om zich heen russificeerende, werd de regeering zelf eveneens gerussificeerd: in de plaats der Duitsche waakzaamheid verscheen de Russische ‘bezzabotnost’ (zorgeloosheid); de zelfbeheersching maakte plaats voor de inertie; consequentie, volharding en het voortdurend bedacht zijn op het doel, waarnaar gestreefd werd, werden door wispelturigheid, lakschheid en door de ingevingen der ‘breede natuur’ vervangen; het plichtgevoel begon snel te verdwijnen; nonchalance en slordigheid begonnen zich zelfs dáár te vertoonen, waar ze den schuldige zelf nadeel berokkenden. Eene neiging, om alles te critiseeren en zelfs zijne eigen macht of bevoegdheid in diskrediet te brengen, verving de vroegere tucht en het besef der hiërarchie. Wel bestal de ambtelijke Duitscher zonder gewetenswroeging de schatkist, maar hij deed zulks toch met een zeker plan, met eene zekere zelfbeheersching

en binnen zekere grenzen; hij besefte, dat hij, die grenzen overschrijdende, het werk der regeering en dus zichzelven zou vernielen. De ambtelijke Rus kent die grenzen niet en vervalt vaak in eene zonde, welke in 't Russisch ‘proworowatsia’(*) heet, wat in geene enkele taal vertaalbaar is. Waar de Duitscher op eene hem toevertrouwde gewichtige zaak voortdurend een waakzaam oog houdt, wetende, dat de belangen van den staat en dus ook zijne eigen belangen van den uitslag dier zaak zouden kunnen afhangen, zal een Rus vele oogenblikken kunnen hebben, waarin hij alle gedachten aan plichtsbetrachting van zich af kan schudden, waarin hij vergetelheid zal zoeken en vinden, waarin hij aan de neigingen van zijne ‘breede natuur’ beter bot zal kunnen vieren en, 'tgeen 't gewichtigste en 't noodlottigste is: hij zal die oogenblikken weten te kiezen juist dán, wanneer de grootst mogelijke waakzaamheid het wachtwoord is. Waar een Duitscher geen oogenblik zal ophouden over de gevolgen van 'tgeen hij doet en van 'tgeen om hem heen gedaan wordt, na te denken, zal de Rus in de meest gewichtige en moeilijke oogenblikken zijn ‘nitjewo’ weten te zeggen.

‘Nitjewo’! Dit vermaarde stopwoord, dat door de Franschen in proza en in gedichten bezongen is, heeft de buitenlandsche berichtgevers in Mandschoerije getroffen, als zijnde een der meest oorspronkelojke trekken van het Russische karakter. Voor den psychologischen onderzoeker van dit volk is dit woord een gewichtig document.

Ongetwijfeld drukt dit woord sommige sympathieke en innemende trekken uit: onverschilligheid ten opzichte van eigen belang, van gevaar; gereedheid, om zijn goed, om have en leven op 't spel te zetten; maar - met dat al vindt men erin ook de onverschilligheid ten opzichte van de belangen van anderen, van het algemeen, de plichtverzaking, de nonchalance, de ontkenning van eigen verantwoordelijkheid. De regeering heeft ten allen tijde alles gedaan, om die eigenschappen aan te kweeken, aangezien op die wijze haar doel - eene onverantwoordelijke regeerderij - gemakkelijker te bereiken was; zij plukt nu de wrange vruchten van de opleiding, welke zij aan gansch 't volk getracht heeft te geven. De Duitsche elementen uit haar boezem verwijderend en de door haar opgeleide Russische erin brengend, kon de regeering niets anders verwachten dan 'tgeen men nu waarnemen kan: eene desorganisatie en eene algemeene onverantwoordelijkheid op alle sporten van de ambtelijke ladder.

't Zou niet wel doenlijk zijn, om hier èn de wording van het Russische èn die van het Duitsche karakter na te gaan of ons in de oorzaken van het verschil te verdiepen; waar echter sprake is van het beginsel van verantwoordelijkheid, dat een der grondslagen van elke ethiek en de voornaamste grondslag der politieke ethiek is, dient opgemerkt te worden, dat dit besef eene hoogere ontwikkeling alleen dáár bereiken kan, waar

(*) In 't Nederlandsch zou men bij benadering kunnen zeggen: ‘tegen de klippen op’ (stelen).

eene duidelijke en scherp afgebakende verdeeling van macht en van de daaraan verbonden verantwoordelijkheid bestaat; waar ieder goed weet, wien hij bevelen mag, wien hij tot verantwoording roepen kan en door wien hij tot verantwoording geroepen kan worden.

Dat gevoel van verantwoordelijkheid bestond dus in zekere mate bij de organen der regeering, maar dan ook zeer eenzijdig, aangezien het regeeringsstelsel een ruim veld voor willekeur en misbruik van macht aanbood, terwijl de hoogere besturen die willekeur tot een zekeren graad welgevallig toelieten als een uitvloeisel van den geest van het Russische staatswezen, welks behoud eveneens in willekeur gelegen was. Van het oogenblik af, waarop de particuliere Rus, die nooit eenige macht over iemand of over iets bezeten had, die nooit voor iets verantwoordelijk gesteld werd, met een breeden stroom de regeeringsorganisatie binnen is gerukt en zich van gewichtige posten meester heeft weten te maken, - van dat oogenblik af moest die onverantwoordelijkheid zich in eene dergelijke regeering noodzakelijk uitbreiden en zooveel lakschheid en misbruiken gaan baren, dat de regeering in hare grondslagen aan 't wankelen moest geraken.

Twee eeuwen van bestaan van een staat met een onveranderd staatkundig regime schiepen eene krachtige routine, welke - hoewel slechts tot tijd en wijle - de individueele bekwaamheden der regeerders vervangen kan. Met die routine zou het tegenwoordige Rusland misschien nog eene poos voort kunnen bestaan; 't is nu echter duidelijk gebleken, dat de politieke vraagstukken de Russische regeering boven 't hoofd zijn gegroeid, dat zij niet meer bij machte is ze op te lossen. De gevolgen daarvan zijn: anarchie, onbeslistheid en angst boven, wanordelijkheden en uitspattingen beneden.

't Zou voorbarig zijn, daaruit tot eene liquidatie te besluiten; zulk eene oplossing heeft veel, zeer veel tijd noodig, getuige Turkije. De Russische maatschappij, die naar licht en lucht verlangt, die naar een op Europeesche grondslagen gevestigd leven haakt, die van een ruimer arbeidsveld voor den eenling droomt en die op haar weg daarheen de regeering en de bureaucratie als hinderpalen vindt, - *die* maatschappij *moet* het vaste geloof en de vaste overtuiging hebben, dat alle fouten en gebreken van het hedendaagsche Rusland hunne bron in het regime en in den staatkundigen regeeringsvorm hebben. Een onpartijdig onderzoeker heeft dat geloof, die vaste overtuiging niet noodig en durft gerust de werkelijkheid onder de oogen zien; naar alle waarschijnlijkheid zal hij dan moeten erkennen, dat de oorzaak dier leemten in de eerste plaats ligt in de wijze, waarop de regeering hare onderdanen gedurende eeuwen opgevoed en opgeleid heeft, in de tweede plaats in de bureaucratie, welke uit die gebrekkig opgeleide menschen en slecht gevormde karakters bestaat.

* * *

De tegenwoordige toestand van Rusland is een der moeilijkste toestanden, waarin ooit een land verkeerd heeft. Het oude, afgeleefde en bouwvallige regime heeft doorslaande bewijzen van zijne totale onbruikbaarheid gegeven, terwijl de intelligente massa, die door een bestendig in zich opnemen van talrijke lagen van 't volk met dag en uur grooter wordt en hoe langer hoe krachtiger steun bij het volk vindt, naar licht, naar lucht en naar wettige toestanden verlangt in 't besef, dat een nieuwe, betere toestand alleen door grondige en tot den wortel reikende hervormingen op staatkundig en sociaal gebied verkregen kan worden.

Hoe staan echter de zaken? Van een min of meer spoedigen overgang tot een nieuw tijdperk, waarin inwendige orde zou gaan heerschen en het rijk eene nieuwe, krachtiger onderlaag zou verkrijgen, zou alleen dan sprake kunnen zijn, indien in het Russische volk elementen eener zelfstandige staatkundige scheppingskracht voorhanden waren, waarmede eene nieuwe, met het karakter en met de behoeften van het land strookende organisatie tot stand zou kunnen worden gebracht.

Intusschen, wat zien we?

Nergens kan zoo duidelijk als in het tegenwoordige Rusland bewezen worden, dat de staatkundige scheppingskracht niet het werk van een enkel geslacht kan zijn en dat elke nationale, aan de natuur van eene gegeven maatschappij beantwoordende staatkundige schepping alleen op een nationalen grondslag kan gebouwd worden. Wanneer die ontbreekt, dan blijft alleen eene blinde nabootsing van vreemde voorbeelden, van vreemde scheppingen.

Door de heerschers, die het had, heeft het Russische volk geene traditie van politieke vrijheden, rechten of voorrechten, noch ook bezit het eenige zelfstandige sociale scheppingskracht in de staatkunde. Afgescheiden van de Byzantijnsche invloeden sedert het aannemen van het Christelijk geloof, zijn de in 't oorspronkelijke Slavische staatswezen sluimerende kiemen door het Aziatische Moskovietische tsaraat en vervolgens door het op zijne manier Europeesch geworden keizerrijk vernield. Het hedendaagsche Rusland heeft slechts twee overleveringen: de eene is de Petersburgsche overlevering van een half-Duitsch keizerrijk, die eene school van een, zoo niet krachtig, dan toch taai staatswezen is geworden en het type van den ambtelijken Rus in 't leven heeft geroepen; en de andere is eene vroegere, Moskousche overlevering van het tsaraat, dat Aziatisch, in zekere mate patriarchaal despotisme, welke laatste overlevering thans vrij nevelig is geworden. 't Is hoofdzakelijk op de eerste der twee tradities - op de Petersburgsche -, dat de tegenwoordige regeering haar staatkundig stelsel bouwt, waarin een steun wordt gezocht door hen, die het tegenwoordige stelsel met behulp van gedeeltelijke en niets zeggende hervormingen willen redden. De oude Moskovietische traditie diende vroeger als grondslag voor de staatkundige idealen der slavophielen; tegenwoordig steunt men op het ide ale tsarisme

en de niet al te populaire staatkundige programma's, welke, den strijd tegen de bureaucratie voerende, naar eene verbinding tusschen tsaar en volk tevergeefs zoeken.

De Russische maatschappij als intelligente massa, die de staatkundige zelfstandigheid veroveren, zichzelf besturen en hare toekomst zelf bouwen wil, bezit geene staatkundige traditie. Ze heeft daarom niets geschapen, bezit geene eigen idealen en was niet bij machte een programma van staatshervormingen op te stellen. Het programma der meeste Russische constitutionalisten is eene ziellooze verzameling van min of meer radicale formules; men vindt er niets in, dat erop zou wijzen, dat dit programma op Russischen bodem is ontstaan, dat het een programma is van eene natie, welker individualiteit en geestelijke physionomie zoo eigenaardig, zoo bijzonder zijn. Men zou dit programma evengoed overal kunnen opstellen, wel is waar minder in West-Europeesche landen, die de eene of andere staatkundige traditie bezitten, dan in zulke als b.v. Brazilië, Venezuela, Haiti, Liberia, in zekeren zin Servië en in 't algemeen overal, waar de traditie geene hinderpalen in den weg legt, aangezien zij er niet bestaat. En omdat dit programma niet op den bodem van een reëel streven is ontstaan en evenmin politieke instincten tot grondslag heeft, vindt men er voor Rusland onpractische en zelfs lichtzinnige eischen in opgenomen, zooals b.v. één enkele Kamer, eene algemeene, gelijke, geheime en rechtstreeksche uitbrenging van stemmen aller staatsburgers zonder onderscheid van geslacht!!!

Indien in 't algemeen Rusland tot een constitutioneelen staat hervormd moet worden, bestaan er weinig gegevens, om te verwachten, dat de hervorming buiten de regeering en de bureaucratie om zou kunnen worden volbracht. Het meest waarschijnlijke, dat men zich kan voorstellen, is, dat de door de uitwendige rampen terneergedrukte en tegenover de inwendige anarchie radeloos staande regeering - in eene nieuwe samenstelling evenwel - zelve naar een weg zal gaan zoeken, waarlangs zij, zonder definitief van hare macht afstand te doen, het volk, hetzij door beloften, hetzij door een begin van hervormingen, rustiger zal trachten te stemmen, - indien het daarvoor niet te laat is. In ieder geval is het te verwachten, dat het Russische volk het recht toegestaan zal worden, om in meerdere of mindere mate invloed op de staatszaken uit te oefenen.

Hier dringen zich drieërlei vragen vanzelf op: 1°. is het volk tot die hervorming voorbereid? 2°. zal het de verkregen staatkundige rechten goed weten aan te wenden? en 3°. zal deelneming van het volk aan de staatszaken tot het krachtiger worden van den staat leiden?

De toelating der Russische maatschappij tot het uitoefenen van invloed op het regeeren zal voorloopig geene oogenblikkelijke genezing van het staatsleven ten gevolge hebben. Aangezien de Russische maatschappij nimmer eenige staatkundige rechten heeft mogen hebben noch eenig deel aan het regeeren heeft gehad, is zij ook nimmer in de gelegenheid

geweest van hare staatkundige bekwaamheden te getuigen. Men zal daarom moeielijk tot de overtuiging kunnen geraken, dat zulk eene maatschappij, éénmaal tot het regeeren toegelaten, in die richting en in eens een grooten arbeid zou kunnen verrichten. In het staatkundig leven, op het gebied van rechten heeft men geheel en al omgekeerde ondervindingen opgedaan: de daartoe noodige bekwaamheden worden in de volken geleidelijk, van geslacht tot geslacht gevormd en ontwikkeld en een volk, dat ten allen tijde van alle rechten verstoken is gebleven, zal die rechten in hun vollen omvang niet in eens naar behooren weten te gebruiken. Eene plotselinge constitutioneele hervorming zal in Rusland het staatsleven gedurende langen tijd nog moeielijker kunnen doen worden, dan het nu reeds is, want eene constitutie, welke noch met de actueele behoeften noch met de geestelijke ontwikkeling van 't volk rekening zou houden, zal een meer of min chaotischen toestand in 't leven roepen. Men mag althans in geen geval de verwachting of de hoop koesteren, dat het verleenen eener op West-Europeesche leest geschoeide constitutie in eens tot het krachtiger worden der staatsmachine, tot herstel der inwendige orde en tot het aangroeien der uitwendige macht van het rijk zou kunnen leiden.

De tegenwoordige, voor de Russische patriotten alles behalve troostvolle toestand heeft, als we ons niet bedriegen, zijn oorsprong aan het feit te danken, dat de fundeering, waarop de macht van 't hedendaagsche Rusland gebouwd is, in een kort tijdsverloop zwak werd, terwijl men anderzijds bij het volk tevergeefs naar eenige min of meer solide grondslagen voor eene krachtige organisatie zou gaan zoeken. Daarom laat zich het allernaaste tijdperk der Russische geschiedenis als eene periode van een slependen, inwendigen chaos voorzien: aan den eenen kant een uiteenrukken der bestaande afhankelijkheden, woelingen, botsingen tusschen de maatschappij en de regeering, staatkundige vervormingen, wijfelingen ten opzichte der in dezen te geven richting; aan den anderen kant een trapsgewijze dalen van Rusland als mogendheid. De naaste toekomst belooft geenszins, dat er nieuwe grondslagen voor het bestaan van den staat geschapen zullen worden; zij zal hoogstens voorwaarden meebrengen, waaronder met de vorming dier grondslagen begonnen zou kunnen worden. 't Is moeielijk te veronderstellen, dat der 70 millioen tellende kern van Rusland - den Groot-Russen - met hunne inwendige gelijkslachtigheid en met hunne zoo sterk uitgesproken geestelijke individualiteit niet eene historische rol in de toekomst voorbehouden zou zijn. 't Is best mogelijk, dat dit volk eens eene der eerste rollen zal vervullen. Maar - dat zal eene langjarige, eenige geslachten durende voorbereiding eischen onder een regime, dat de tegenwoordige ontbindende en vernielende instincten door scheppende en verstandig-behoudende zal vervangen. Of een ontstaan dier voorwaarden mogelijk is?... Die vraag kan alleen de toekomst beantwoorden.

Alleen van dit staatkundig-opvoedend standpunt mag men de toe-

komstige Russische constitutie beschouwen; dat Rusland een constitutioneel staat zal en moet worden, is buiten kijf; we wenschten alleen de met die evolutie verbonden en niet te onderschatten moeielijkheden in 't kort te bespreken.

Ongetwijfeld kan eene constitutie eene staatkundige school voor een volk worden en tot de vorming van bekwame en zelfbewuste staatsburgers bijdragen, maar ze kan eveneens de oorzaak worden van een staatkundig bederf der massa's en van eene ontbinding der nationale krachten. De geschiedenis der beschaafde volken levert ons voorbeelden zoowel van 't eene als van 't andere. Alles hangt af van de omstandigheden: of de constitutie uit den geest der natie ontsproten is, of ze bij het volkskarakter, bij den trap en bij den aard der staatkundige ontwikkeling van een volk past. Als wij het gemis van een inwendigen bouw, van een samenhang van het Russische volk in aanmerking nemen, dringt zich de vraag op, of het mogelijk zou zijn, eene constitutie uit te werken, welke aan het verleden, aan de actueele behoeften en aan de eigenaardigheden van het ras zou voldoen. Wis en zeker. Er zij hier echter opgemerkt, dat, waar zulk eene geschikte constitutie den Groot-Rus uit Orel of van de Oka tot een goed en degelijk staatsburger zou kunnen opvoeden en, hem uit zijne traditioneele lijdelijkheid en zijne apathie wakker schuddende, tot het deelnemen aan den staatkundigen arbeid zou kunnen aansporen, dezelfde constitutie, bij den Klein-Rus uit Tjernigoff of van den Dnieper ingevoerd, misschien diens ingeboren Haidemaken(*)-instincten zou doen behouden en ontwikkelen.

Men mag wel gelooven, dat een gegeven, alhoewel staatkundig onrijp, toch met eene zekere levenskracht en met gezonde instincten begaafd volk in staat zou zijn uit en door zichzelf een staatkundigen vorm te scheppen, welke eene uitmuntende staatkundige school zou kunnen worden. Men zou echter moeilijk kunnen veronderstellen, dat in een rijk met zulk eene heterogene bevolking een gezond gelijkslachtig stelsel zou ontstaan, dat voor al die verschillende bevolkingen even geschikt en doelmatig zou blijken te zijn. Zelfs wanneer er een genie was, die zulk een stelsel samenstellen en invoeren kon, dan zouden de tot samenwerking geroepen heterogene nationale factoren dat stelsel al spoedig verwringen en doen ontaarden. Het rijk zou misschien met zoo'n stelsel nog levensvatbaar blijven en kunnen voortbestaan, maar het volk zou geene voorbereidende opvoeding voor eene groote rol in de geschiedenis ontvangen, evenmin zich de tot eene krachtige wedergeboorte noodige deugden en bekwaamheden eigen kunnen maken.

Met betrekking tot de verdere lotgevallen van het Russische volk en tot zijne historische rol in de toekomst zou 't misschien het beste zijn, indien Rusland zich van al zijne vreemde veroveringen ging ontdoen en

(*) Benden van plunderende en roovende Kozakken van Zaporojie, die in 't midden der XVIII^{de} eeuw in oproer kwamen en te gelijk tegen de Russen en tegen de Polen vochten.

zich tot de grenzen van het voormalige Moskovietische rijk bepaalde. In zulk een bescheiden staatkundig bestaan, van al de zijne middelen te boven gaande staatkundige vraagstukken verlost, niet in de verzoeking verdere territoriale uitbreidingen na te streven of aan zijne gedachtelooze gulzigheid en aan zijn vernielingsinstinct bot te vieren, zou Rusland tot zichzelf kunnen inkeeren; het zou ongestoord kunnen streven naar het voldoen aan zijne behoeften en werken aan de voorbestemde taak, overeenkomstig zijn door de traditie en door zijne gelijkslachtige samenstelling geboden middelen. Het Russische volk zou dan in eene reeks van jaren een regime kunnen scheppen, waaronder het eene staatkundige opvoeding zou ontvangen en uit zichzelf de deugden en de bekwaamheden doen ontluiken, welke mettertijd een nieuwen grondslag voor de nationale en staatkundige macht zouden vormen. Met nieuwe en degelijke krachten toegerust, zou het wellicht als eene jonge, onoverwinnelijke macht naar buiten optreden en zijne uitbreiding zou misschien straks nog verder dan de tegenwoordige reiken, vooral wanneer de naburige volken aan het staatkundige ontbindingsproces bleven lijden, waarin het grootste deel van Europa verkeert.

Maar zal dat geschieden? Het hedendaagsche Rusland - het Rusland van Tsaar Peter en zijne opvolgers - wordt door een naderend einde niet bedreigd, want hoe zijne macht ook gedaald mocht zijn in de naaste toekomst, zal er geene mogendheid zijn, die eene definitieve vernieling der Russische macht zou kunnen of willen ondernemen. Rusland is ongetwijfeld tot een langdurig bestaan voorbestemd en de tot het Russische rijk behoorende volken - wellicht niet alle - zijn aan dezelfde staatkundige organisatie gebonden.

De constitutioneele hervorming in Rusland - voor zoover ze tot stand mocht komen - zal hoogst waarschijnlijk niet anders dan enkele inwendige veranderingen in het leven roepen, welke echter niet duurzaam zullen zijn en chronische anarchie met zich zullen brengen.

Het tijdperk van de geschiedenis van Rusland, waarin het met zijne macht Europa bedreigde, den vrede door zijne avontuurlijke ondernemingen telkens verstoorde; waarin het zijn wil aan de grootste mogendheden brutaal opdrong en van eene wereldheerschappij droomde, - dat tijdperk wordt door de tegenwoordige omstandigheden, misschien onherroepelijk, afgesloten. De Zieke Man in 't Oosten en de Sterke Man in 't Westen van het Tsarenrijk wisselen een beteekenisvollen blik; aan de Newa ligt nu ook een Zieke Man.

IGNOTUS.

Een vergeeld blad.

Ten allen tijde heeft het gemeenschapsleven offers gevergd van den enkelen mensch, offers te grooter, naarmate de eischen, door de gemeenschap gesteld, onverbiddelijker luidden of fanatieke leiders naar de verwezenlijking van min of meer onbereikbare doeleinden streefden, waartoe velen individueel moesten medewerken.

Dan ontwikkelt zich eerst eene stille energie in beperkten kring, die zich later ook daarbuiten wil laten gelden. Bij het opbruisen der hartstochten schuimt de ketel over; meestal is het juist dat schuim, dat de aandacht trekt en waarnaar door den kortzichtige de geheele beweging wordt beoordeeld en vaak veroordeeld.

Eene spontane volksuiting ter wille der gemeenschap draagt zeer zeker vrij wat geestdrift, trouw, gevoel voor recht, edelmoedige zelfopoffering in zich, hoe onbeholpen, ruw, ja, afkeerwekkend die uiting soms moge zijn. De vrijheidsbewegingen van alle eeuwen hebben iets met elkaar gemeen en wel dit: achterstelling van het individu ter wille van het geheel. En toch schuilt in diezelfde bewegingen de zeer sterke drang naar ruimer ontplooiing van individueele krachten ter bereiking van ook vaak zeer persoonlijke doeleinden.

Velen willen soms ‘in weinige dagen den haat bot vieren, opgestapeld door lange jaren van smart’. Trots fiere leuzen is er iets eenzijdigs in elk massaal optreden, iets verwards, iets tegenstrijdigs in de uiteenloopende verlangens en wenschen, inderhaast onder één dak gebracht.

Hartstocht verblindt en... zonder hartstocht is geene volksbeweging denkbaar. Huet's woord een weinig gewijzigd toepassend: ‘Hartstocht is geen olie in de heilige lamp des vredes’; en.... en toch moet vrede het einddoel zijn van elke maatschappelijke beweging, wil er eenige vrucht ten goede uit voortspruiten. Zoo, met zichzelf in tegenspraak, ja, in strijd, gunt de voorwaartsstormer zich geen tijd tot stilstaan, tot bezinnen, tot rustig nadenken. Het ‘nu of nooit’ is in hem ontvlamd; wat lang smeulde, is aangelaaid tot een verterend vuur; hij zet welvaart, toekomst, leven, alles op het spel, en het is die machtige wilsuiting, dat krachtdadig optreden, het strijdend sterven voor een denkbeeld, een volksdroom, een ideaal, dat als eene aureool de groote revoluties omgloort en omstraalt, zoodat zij na eeuwen nog

als vuurbakens oprijzen voor ons oog uit de zeeën der historische gebeurtenissen.

Maar wat te zeggen van volksbewegingen - uitgelokt door burengerucht - volksbewegingen, voor de eene helft bestaande in misbaar, voor de andere in naäperij? Is het niet, alsof de ezel beproeft leeuw te schijnen? Zijn naargeestig gebalk moet brullen verbeelden; men kan zijne grimassen niet zonder lachlust aanschouwen; als hij valt bij zijn pogen, wekt dat eer voldoening dan medelijden.

Daar moge, zelfs bij dit soort van revoluties, een enkele zijn, die van waarachtige vrijheidsliefde gloeit; daar moge een tweede wezen, die recht en waarheid hooghoudt, een derde, die zich wijdt aan de belangen der gemeenschap, zonder aan eigen voordeel of heil te denken, - het geheel is niet bezield met, niet doordrongen van, niet gedragen door die heilige geestdrift, zonder welke niets groots tot stand komt.

Zij zwaaien met fakkels, die meer walmen dan verlichten; met vaandels: het is alles namaak; zij pralen met groote woorden: alles napraterij; zij barsten van grootdoen als de kikker, die zich opblaast; zij schrijden voorwaarts op een sukkeldraf; eene nietige hindernis brengt hen tot stilstand, ja, tot omkeer.

Vergis ik mij, wanneer ik in onze volksbeweging van 1795 bovenstaande trekken ontdek?

Uit de berichten dier dagen slaat ons een doffe walm van kleingeestigheid, van zelfverblinding, van grootheidswaanzin tegen. De pruik en de pijp ontbreken niet op de urenlange vergaderingen; in gemoedelijken praatlust tracht men elkander te overtreffen.

Tamme runderen bewonderen het woest gebrul van Frankrijk's wilde stieren; een klein kuddeke schoolt bijeen; Holland zal niet onderdoen voor den machtigen nabuur en: ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap!’ bauwen zij hem na.

Het poeder der pruiken stuift in wolkjes op, de dampen van den Gouwenaar vervullen de zalen, snuifdoozen klapperen, kanten jabots worden haastig betikt.... Ha! zij ook zijn wereldhervormers; zij ook willen de guillotine - zij 't in bescheiden mate - in werking stellen; zij ook zweren den dood aan alle tirannen.... Met roode hoofden verlaten zij de vergadering; zij hebben durf! Het regeeringsstelsel der stadhouderlijke republiek wordt omgestooten; onder fel geschreeuw verdrijven zij den leeuw uit Holland's tuin, het arme oude dier met de vermolmde tanden; helden voelen zij zich! Met stijve beenen trachten zij nu mede te huppelen om den vrijheidsboom; het gaat nog niet best. Onder een vergoelijkend lachje erkennen zij daarin ten minste de meerderheid der ‘vroolijke Franschjes’. Voor 't overige: zij bevroeden geen nadoen, geen napraten, geene naäperij; vol deftigen eigenwaan willen zij het den Franschen zelfs verbeteren.

Hoe de oolijke buren meesmuilen om den ‘Hollandschen mijnheer’; hoe zij straks grasduinen in zijne brandkast! De assignaten fladderen

over de grenzen en het goede Hollandsche goud rolt naar den anderen kant.

Men heeft dat zaakje met dien leeuw niet alleen kunnen afdoen; dus moet men van de ‘bevrijders’ heel wat verdragen, van de bevrijders en hunne medehelpers, de teruggekeerde patriotten. Één dezer, de talentvolle, rumoerige Daendels, vaardigde zelfs eene soort van manifest uit, waarin hij zijne landgenooten en voornamelijk de Geldersche boeren opriep, om de heerenhuizen binnen te dringen en de wapens eruit te halen of zich desnoods van ander lang en scherp gereedschap te voorzien, ten einde het adellijke en aristocratische *ongedierte* weg te jagen.

Ontuig, ook van niet adellijken huize, hadden onze boeren reeds voldoende leeren kennen. Juist de oostelijke provinciën hadden heel wat te lijden gehad van den oorlog, toen de nadering der Franschen de geallieerden dwong weg te trekken. Het Engelsche leger had barbaarsch huisgehouden. Hoonlachend hadden de soldaten den ontstelden boer toegevoegd: ‘Je vrinden, de Fransche Carmagnolen, zullen spoedig komen, om je uit te plunderen; maar wij willen hun vóór zijn.’ Is 't wonder, dat men jubelde, toen de laatste dezer roovers over de grenzen was? Doch wie haalde men in?

Ooggetuigen vertellen het ons.

Aan den avond van denzelfden dag, waarop Willem V naar Engeland was vertrokken, vertoonden zich de eerste Fransche troepen in Den Haag.

‘Hun uitwendig voorkomen was allerjammerlijkst, en leverde een zonderlinge verrassing op. De hen aangapende menigte, die zich in spijt van de geruchten, die daaromtrent alreeds in omloop waren, maar die men als lasterlijk of hoogst overdreven beschouwde, de heldhaftige Franschen als een ordelijk en goed uitgerust leger voorstelde, werd op het gezicht der vreemdelingen met de grootste verbazing vervuld. In allerlei soort van kleedingstukken gedost, die bij sommigen ter nauwernood de naaktheid bedekken konden’ - het was een fel koude winter - ‘niet zelden barrevoets of met een soort van sandalen aan de voeten, en gewapend met sabels en geweren van zeer verschillend kaliber, boden deze voorloopers van het leger der alles overwinnende Republikeinen een deerniswaardig schouwspel aan. De wat later aanrukkende troepen, vooral de officieren, hadden een gunstiger voorkomen, maar ook bij hen liet toch de kleeding en de geheele uitrusting veel te wenschen over. Eerst toen de generaal Moreau zich vertoonde met zijn staf, kreeg men betere gedachten van de Fransche verlossers.’

Maar de zon zelfs heeft vlekken. Was het niet de zon der vrijheid, die opging over het vaderland! Een zonnetje echter, dat naar de wetten van ons klimaat ‘regen haalde’, in tranen onderging.

Voorshands luidde het echter: leve de vroolijkheid! De geesten zijn

opgewekt, de verwachting is hooggespannen. Men fuift(*), men verbroedert zich. 'Wie lacht over Griekenland?' luidt de vraag. 'Een eeuwig heldere hemel!' is het antwoord. In die dagen was men vertrouwd met de classieken. Kleine jongens en meisjes prijkten met de namen Tarquinius en Lucretia; het verhaal van de Gracchen was op aller lippen.

Onze stadhouderlijke republiek, de voormalige speelpop der Engelschen, was met eene vingerbeweging voorgoed naar de kinderkamer verbannen. 'De bouwval der Unie,' zegt Jorissen, 'dien men in 1787 had opgelapt en kunstmatig gestut, zonk ineen.'

Nieuwe wetten, nieuwe staatsregelingen, nieuwe leuzen vooral zouden bewijzen, dat de bondgenoot der Franschen in vernieuwing van al het bestaande niet voor 'de groote natie' wilde onderdoen. Om te beginnen: een naam voor den nieuwen staat: 'Bataafsche Republiek'! Vervolgens, kenschetsend voor den waren toestand, versierden duizenden zich met de Fransche kokarde! Het verleden werd verloochend, uitgewischt, vergeten. Bedwelmd door de leuzen van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, scheen elk nationaal gevoel verstikt. Wie was nog zoo achterlijk een vaderland met grenzen te erkennen?! Bestond er zoo iets, dan was het op het papier. Frankrijk en Nederland waren één. Bij dit vreemdsoortig huwelijk stroomde het goud. 'On eut dit qu'en Hollande il pleuvait des ducats!' schreven de Franschen jolig. Maar er moest ook gewerkt worden. Pieter Paulus presideerde de Nationale Vergadering, geopend den 1sten Maart 1796.

Men heeft het meermalen betreurd, dat deze bekwame man zoo spoedig door den dood aan zijn werkkring werd ontrukt. Zou hij evenwel in staat zijn geweest den stroom van langdradige, op schrift gebrachte opstellen te stuiten, waarin deze vergadering haar heil zocht? Allerlei partijtwisten staken opnieuw het hoofd op: unitarissen, federalisten en de moderaten, die spottend 'slijmgasten' werden geheeten, bestreden elkaar lang en heftig. Eene commissie werd benoemd voor een ontwerp van staatsregeling, dat, zooals menig deskundige beweert, gereed had kunnen en moeten zijn vóór de opening der Nationale Vergadering. Het duurde tot 10 November 1796, eer men dit ontwerp uit handen der commissie ontving. Gelukkig voor zulke commissies, dat er een vaderlandsch spreekwoord bestaat: 'Haast u langzaam'.

'Ik kom al, ik kom al!' roept Heemskerk in de dagen der grondwetsherziening van 1887, als hij op eene spotprent wordt afgebeeld in een wagen, door slakken getrokken. Zou de toekomst ons op parlementair gebied weer iets dergelijks beloven? Quien sabe? In zulke dingen schijnt men den landaard trouw te blijven.

Maar de onderwerpen ter discussie waren van dien aard, dat een voorzichtig Hollander daarbij dan ook waarlijk niet over één nacht ijs

(*) De rekening van Het Wapen van Embden te Amsterdam, waar de patriotten hunne vergaderingen hielden, sinds Doctrina voor hen gesloten was, bedroeg voor 'het eerste jaar der Hollandsche Vrijheid, 27 Januari 1795', *f* 5650. Alleen aan gebroken stoelen, stoven (!), glazen, schotels, kelken, lampen, enz. stond er een post op van *f* 350

kon gaan. De rechten van den mensch, de scheiding van staat en kerk, gelijkheid voor de wet, burgerwapening, kiesstelsels, vrijmaking der slaven, emancipatie der Joden, organisatie der rechterlijke macht.... wat niet al kwam ter sprake, moest van vele kanten bezien worden. De vraag echter over de één- en ondeelbaarheid der republiek ging toch alles te boven. Heftige taal werd zoowel in als buiten de vergadering gehoord, ruwe straattooneelen grepen plaats. Het kanonniers-oproer te Amsterdam in Mei 1796, aangewakkerd, zooals men beweerde, ook door eenige leden der nationale vergadering, leidde tot zulke verregaande buitensporigheden, dat de krijgslieden het stadhuis binnendrongen en als de Doelisten in de dagen van 1748 den Raad de wet stelden.

't Kan echter geen wonder worden genoemd, dat sommigen het geduld verloren bij het getalm der nationale vergadering, die maar niet gereed kon komen met hare constitutie; eene lappendeken, een veelvervige rok van Jozef: daarbij werd het onderwerp vergeleken; het nootje was gepeld, maar morsig gemaakt ook. De natie wilde het niet aanvaarden. Men moest van meet af aan beginnen. Achttien maanden arbeids waren vruchteloos geweest.

Maar ook het nieuwe werk vorderde slecht. Toen werd er door den bekenden staatsgreep van 22 Januari 1798 een einde gemaakt aan het hopeloos geharrewar. Eigenaardig kenschetsend voor onze ‘onafhankelijkheid’ is het feit, dat Daendels naar Parijs is geweest, ten einde van het Directoire machtiging te verkrijgen tot dezen ‘coup d'état’.

De constitutie, die wij daarna kregen, was niet veel meer dan een afschrift der Fransche van 1795. We bleven met de mode een weinig ten achter!

Centralisatie werd het wachtwoord. ‘Een soort van schrikbewind in miniatuur’ werd gevormd. Pieter Vreede en zijne trawanten beproefden het Parijs van 1792 na te bootsen; men ging alvast eenige federalisten gevangennemen en besloot ook, dat de nationale vergadering zichzelf zou veranderen in een vertegenwoordigend lichaam; in strijd met de grondwet zouden er dus geene nieuwe verkiezingen plaats grijpen. Eene ordonnantie, op dit besluit betrekking hebbend, kwam mij toevallig in handen; zij spreke voor zichzelf.

> ‘Gelijkheid, Vrijheid, Broederschap.
> Publicatie.
> Het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek doet te weten: Dat het Vertegenwoordigend Lichaam, op de wijze bij de staatsregeling vastgesteld, overwoogen hebbende, dat eene nog langer voortduurend misbruick in de titulature van het Vertegenwoordigend Lichaam bij de inkomende Missives en Petitiën, schadelijke indrukken op den heerschenden volksgeest moet maaken, besloten en verordend heeft:
> Dat het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek zal worden

gelast, om aan het Bataafsche Volk bij Publicatie ten spoedigste kennis te geven, dat van nu af aan geene inkomende Missives, Petitiën, Adressen, enz., bij het Vertegenwoordigend Lichaam zullen worden in deliberatie gebragt, dan aan welker hoofd, mitsgaders op het opschrift der Enveloppes, waarin dezelve verzonden worden, gevonden wordt deze titulature:
Aan de Eerste (of Tweede) Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks.
Diensvolgens gelast het voorn. Bewind, in naam des Vertegenwoordigenden Lichaams, dat deze zal worden afgekondigd en aangeplakt, alomme waar zulks behoort.
In den Haag, den 23 Mey 1798, het vierde Jaar der Bataafsche vrijheid.
(Was geparapheert).
B. W I L D R I K , vt.
(onderstond)
Ter ordonnantie van hetzelve,
(was geteekend)
S. D A S S E VA E L ,
Prov. Alg. Secr.
In den Haag, ter 's lands drukkerij, 1798.'

Een vignet bovenaan dit stuk stelt voor: een altaar met een boek - de grondwet? - erop. Naast het altaar staat de Hollandsche Maagd, op hare speer geleund, de linkerhand op het boek; ter andere zijde is een klimmende leeuw aangebracht.

Maar de Fransche vrienden hielden een oog in het zeil. Het Parijsche Directoire had voorshands genoeg van schrikbewinden. Men veronderstelt, dat de Fransche gezant, Le Croix, een wenk heeft gegeven. Daendels toog nogmaals naar Parijs, won daar inlichtingen in omtrent zijn te volgen gedrag en... een nieuwe coup d'état, een allerbeminnelijkst, slim, o, zoo klein staatsgreepje deed den staat van zaken volkomen veranderen. Men overviel drie der heftigste unitarissen aan het middagmaal. Twee ontsnapten, één werd gevangen. Nederland was gered! Pieter Vreede, de Robespierre in zakformaat, was overwonnen, minder bloedig en tragisch dan zijn voorbeeld in de Fransche Conventie.

12 Juni gloorde de zon der vrijheid opnieuw door de dikke wolken van burgertwist; of verzilverde zij alleen de randen? Het lijkt er veel op, of slechts dit laatste het geval was. Immers, de partijschappen veroorzaakten, dat ook goede voorstellen, gedaan in de nieuwe volksvertegenwoordiging, die 31 Juli saamgekomen was, niet of slechts zeer langzaam, na veel gehaspel werden aangenomen. Het land, door al het langdradig geredeneer moede geworden, aanvaardde de wetten met onwil; vooral aan het besluit omtrent de burgerwapening werd slechts ten deele gehoor gegeven. Men moest de burgers en inge-

zetenen van vele steden, Leiden b.v., bij notificatie herhaaldelijk oproepen, ten einde op de registratielijst te worden ingeschreven, wordende de nu nogmaals nalatigen in dezen met alle poenaliteiten bedreigd. Men doet wijders een beroep op de vaderlandsliefde van hen, die niet behoeven te dienen, om zich toch vrijwillig aan te melden. Als lokvink bezigt men daarbij een artikel uit het reglement op den gewapenden dienst, waarbij zij, die na 1 Januari 1795 zeven jaar onder de wapenen hebben gestaan, geen plaatselijken dienst behoeven te verrichten. Zoo iemand werd ook ontheven van de verhooging, op de algemeene belasting voor beveiliging gesteld. Dit alles werd den volke gepubliceerd in het vijfde jaar der Bataafsche Vrijheid, 1799. Dus vier jaren na de stichting der Bataafsche Republiek, waardoor er, als ik goed reken, in de eerste vier jaren althans op geene vrijstelling kon gerekend worden.

Stellig zag het er slecht uit met de krijgshaftigheid dezer Bataven. De regeering wordt boos: stoute jongens zullen gestraft worden; edoch, van het straffen kwam ook niet veel. De druk der tijden werd groot voor regeering en volk. Verarming, achteruitgang had de veelgeprezen Vrijheid gebracht; de Broederschap was uitgeloopen op twist; van Gelijkheid zag men slechts gemeenschappelijk leed. De inval der Engelschen en Russen deed het zijne, om de tweedracht te vergrooten. Wij geraakten nog dieper dan te voren in het Fransche net verward. De Fransche broeders hadden het Engelsch-Russische leger helpen verslaan. Die dienst moest duur betaald worden.

En in datzelfde jaar 1799 waagde Napoleon zijn staatsgreep, waagde en won; won zoo schitterend, dat aller oogen op hem gevestigd werden, op den Meester, ‘die het ros der révolutie in den teugel greep’, zoodat het sidderend gehoorzaamde aan den Alexander der 18de eeuw.

Ook wij zouden de ijzeren hand leeren voelen, die weldra half Europa de wet zou voorschrijven. Van eigen wil en wensch, van hooghartige besluiten zou alras geene sprake meer zijn. Deemoedig, vernederd, gebroken, zouden wij Napoleon naar de oogen zien. De vrijheidshelden van 1795 zouden het wierookvat zwaaien ter eere van den genialen soldaat, den wetgever-despoot, getooid met de keizerskroon.

Maar de jammerlijk ontzenuwde massa zou door dwang leeren, wat zij in vrijheid niet had willen verstaan: ‘Het beginsel der staatseenheid moest der natie als het ware worden ingebrand.’ Na een nacht van diep, zwaar lijden zou een morgen gloren, die ons gereed vond voor onze onafhankelijkheid te strijden met nieuwe, frissche kracht; ditmaal niet met verloochening van maar in aansluiting aan een schoon verleden, onder het oude stamhuis van Oranje.

EMAIS.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
‘Dat heerlijke’.

Zij had de nieuwe bezending kleine, geslepen kralen, die uit Venetië gekomen was, geboekt en nu vlijde zij de tot bundeltjes saamgeknoopte snoeren in de gegeven kleurenschakeering naast elkaar. Het geheele tafelblad schitterde. De vlugge vingers der jonge verkoopster waren zonder overhaasting doch onophoudelijk bezig; zij grepen telkens in den glinsterenden voorraad en schikten de bosjes naar de elkander zeer zacht opvolgende tinten, die zich langzamerhand tot prisma's ontwikkelden.

Een sprookjespaleis scheen zijne deuren te hebben geopend te midden der grijze, stoffige kamer in het oudste huis eener halfvergeten achterstraat van het drukke en lichte Berlijn.

Overgrootoudersmeubelen stonden tegen de wanden, daartusschen portretten van beroemde personen uit het verleden: de actrices Schröder-Devrient, Crelinger en anderen. Aan den oud-Frankischen lessenaar van het lage kantoor zat eene mannelijke gedaante, die in eene lange grijze jas ook al den indruk gaf van ouderwetsch te zijn. Over het hooge maar smalle voorhoofd een paar eigenzinnige haarvlokken, grijs bestoven; daaronder buitengewoon heldere oogen, wier blik het soms met de verstandige kalmte van 't gelaat niet ééns bleek te zijn. Ondanks zijne eenigszins houterige bewegingen was de man toch betrekkelijk jong.

Eene poos vermaakte hij zich met het vlijtige meisje gade te slaan. Toen stond hij op.

‘U doet altijd meer, dan uwe taak is, Juffrouw Marie,’ begon hij zacht. ‘Nooit merkt men bij u iets van vermoeidheid. Dat is iets bijzonders.’

‘Ik ben nog jong,’ antwoordde zij eenvoudig, zonder den blik van haar werk op te slaan.

Hij zag rond. De andere verkoopsters waren in den winkel bezig; de glazen deur tusschen dezen en het kantoor was gesloten.

‘Dat ik u als onze eerste werkster op prijs stel, weet u, Juffrouw Marie; maar bovendien is het mij hoe langer hoe duidelijker gebleken, dat u niet, evenals de anderen, werktuiglijk bezig zijt; u bezielt den arbeid uwer handen met uwe belangstellende zorg ervoor.’ De trouwhartige oogen van den patroon zagen welwillend op het jonge meisje neer, toen hij vervolgde: ‘En daarom - neen, niet alleen daarom, Juffrouw Marie - zou ik zoo

hartelijk wenschen u voorgoed aan ons huis te hechten,' hij bukte een weinig tot haar over: 'als mijne vrouw.'

Zij schrikte op. Een bosje donkergroene kralen gleed haar uit de vingers als eene wegrollende golf naar zee. 'Als uwe vrouw?' herhaalde zij. 'O neen, Mijnheer Sielisch, dat gaat niet. Stellig niet.' Bevend en verlegen zocht zij naar een woord, om hare weigering te verzachten. 'Wat zoude uw vader daar wel van zeggen?'

'Mijn vader? Ik ben sedert gisteren zelfstandig compagnon der firma, die onder den titel van "Sielisch & Co." verder zal worden gedreven. Mijn wil en mijne handelingen worden alleen, en van ieder ander onafhankelijk, door mijzelf bepaald.'

Op goed geluk tastte Marie naar de bonte bosjes. Wat was dat glas ijskoud ondanks de warme tint. Langzaam, zoekend en vragend sloeg zij de oogen op tot het goedige gelaat van den man naast haar.

'Mijnheer Sielisch.... o, Mijnheer Sielisch....'

Onwillekeurig bedekte zij de schitterende kleurenpracht met hare saamgevouwen handen.

Hij kon hare verlegenheid niet aanzien en keerde zich naar het raam.

'Ja, ik weet best, Juffrouw Marie, dat u ver boven uwe tegenwoordige betrekking zijt opgevoed. Ik weet, dat de officiersdochter iets vernederends zoude zien in de gedachte haar verder leven door te brengen als de vrouw van een eenvoudigen, misschien wat ouderwetschen koopman. En ik weet ook, Juffrouw Marie, dat u leeft in afwachting van "dat heerlijke".' Hij zuchtte en zijne oogen werden even verduisterd door een nevelachtig waas. 'Maar "dat heerlijke" komt nooit,' fluisterde hij.

Juffrouw Marie richtte zich even op uit hare voorovergebogen houding.

'En toch hebt u het van mij verwacht?'

Hij haalde zwaar adem.

'Juffrouw Marie, u zijt sterk en jong; gij verheft u gemakkelijk boven sommige alledaagsche dingen, omdat gij meest altijd alleen leeft; in uwe vrije uren en ook als u met de andere meisjes werkt, zijt u alleen. Slechts deze kraaltjes hebben zin en beteekenis voor u met hun schijngloed als in een sprookje.'

Over de fijne trekken van het anders bleeke gelaat verspreidde zich een zachte blos. Hoe wist die stille, terughoudende man, dat dit zoo was? Hoe kon hij vermoeden, wat zij in haar hart verborgen waande?

'Maar wanneer u later in het werkelijke leven treedt, den levensstrijd aanvaardt, dien ieder van ons moet strijden, dan zullen er ook bij u oogenblikken komen, waarin u zich machteloos gevoelen zult zoo fier staande te blijven als thans. - Maar genoeg daarvan; het is mijne bedoeling volstrekt niet, u den moed te ontnemen. Ik had zoo gehoopt u dan tot steun te mogen zijn, Juffrouw Marie; ik zou dat met hart en ziel hebben willen doen.'

Angstig zag zij hem aan. Zou zij dan nu de vredige haven moeten verlaten, die zij na droeve zwerftochten door stormen en strijd en na bittere slagen van het noodlot eindelijk hier gevonden had? Zou zij haar ontslag moeten nemen uit deze betrekking in het ouderwetsche magazijn, dat zij had liefgekregen; uit de betrekking, die haar een flink, althans voor hare behoeften voldoend inkomen opleverde? En dat ter wille van het huwelijks-

aanzoek van dezen man, die haar beminde en voor wien zij geen ander gevoel dan achting en eerbied koesterde?

Alsof hij hare gedachten had hooren uitspreken, zeide het jonge hoofd der firma:

'Juffrouw Marie, onze wegen kruisen elkander hier op het kantoor slechts éénmaal iedere week, op den dag, dat de zending uit Venetië aankomt. Denkt u in den tijd van nu tot aanstaanden Donderdag zoover te kunnen vergeten, wat ik u heb gezegd, dat wij even ongedwongen samen zullen kunnen omgaan, alsof dergelijke woorden nimmer tusschen ons gesproken waren?'

Zij stak hem dankbaar hare beide handen toe.

'Ik zal uwe goedheid zeker nooit vergeten, Mijnheer Sielisch. Hoe zou ik dat kunnen? U zijt geheel anders dan gewone menschen. Eerst nu heb ik dat begrepen.' Zij liet peinzend hare mooie oogen even op zijn gelaat rusten. 'En daarom zult u het ook niet noodig achten, mij vanhier te verjagen, niet waar?'

Zij was reeds weder aan het werk; de bonte snoeren gleden door hare behendige vingers met de aristocratisch fijngevormde toppen.

Hij wilde iets antwoorden, een paar hartelijke woorden, maar daar rinkelde de glazen deur en eene heldere meisjesstem riep om het hoekje:

'Juffrouw Marie! O Juffrouw Marie! Kunt u even komen? Gauw! Men verlangt uw raad bij de keuze van een borduurwerk!'

De jonge patroon deed een stapje achteruit en liet de tengere figuur langs hem voorbijgaan. Schuchter tot dank haar hoofd buigend, spiegelde Marie haar blik eene seconde lang in den zijnen met eene zachte uitdrukking van leedwezen.

Hij bleef haar van zijne plaats aan den lessenaar door de glazen deur nazien. Hare innemende spraak, den eenigszins treurigen maar toch zoo lieven klank van hare stem kon hij nu niet hooren. Hij kon alleen het fijngevormde hoofd van Marie onder het licht der hanglamp onderscheiden.

Plotseling zag hij daar in den winkel iets, dat hem met ingespannen belangstelling zijn hoofd deed vooruitsteken, om zeker te zijn, dat hij zich niet vergiste.

Twee dames hadden voor de toonbank plaats genomen, eene dame van reeds gevorderden leeftijd en eene jongere.

Achter die jongste stond - en op dezen persoon vestigde Sielisch hoofdzakelijk zijn onderzoekenden blik met gefronste wenkbrauwen - een rijzig jongmensch met alle kenteekenen van verveling op het niet onknap gelaat, dat van weinig karakter getuigde. De jonge dame vormde door haar al te dik figuur, hare hoogroode wangen en hare lompe bewegingen eene alles behalve aantrekkelijke tegenstelling met hare uitgezochte, sierlijke en kostbare kleeding, waarvan de fijne smaak van de eerste modiste der stad niet in staat geweest was iets te maken in harmonie met de persoon der draagster. Achteloos en zonder op de broosheid der parelen te letten, nam zij nu het eene dan het andere snoertje met verschillende schakeeringen, die de verkoopster haar voorlegde, in de hand, om het dan met eene afkeurende beweging weer naar de winkeljuffrouw terug te schuiven of op de toonbank te werpen.

'Neen, Juffrouw, dat is niet, wat ik bedoel. In mijne gedachten zie ik iets anders, iets buitengewoons.'

Juist voegde Marie zich bij de groep.

‘Wat is de quaestie?’ vroeg zij, koel beleefd, een paar bosjes smaragdgroene parelen met eene bijna liefkoozende beweging in veiligheid brengende.

De oudste der dames antwoordde met een zucht: ‘Om borduursels op een avondtoilet is het te doen.’

Driftig verbeterde de jonge dame het gezegde: ‘Voor een toilet op mijne verlovingspartij. U begrijpt, dat ik daarvoor niet van iets gewoons gediend ben.’

‘Zeer natuurlijk, Freule.’ Marie bedacht zich even. ‘Als sneeuw zoo wazig moet het geheel zijn, alleen boven de zoomen iets fonkelends... op de borst... als van tranen...’ zeide zij peinzend.

Het jongmensch was gedurende die overleggingen in zijne verveling naar een glazen kastje getreden, dat met Venetiaansche halssieraden gevuld was. Nu, bij 't hooren van Marie's lieve stem keerde hij zich fluks om. Hij hief zijne eenigszins voorovergebogen cavaleristenschouders op; vol scheen nu het licht der lamp op zijn gelaat.

Een scherpe blik fixeerde Marie; onder den indruk ervan sloeg zij hare donkere, zachte kijkers tot hem op. Met stralende, trillende oogen zag zij hem één oogenblik aan; een gloeiend rood kleurde hare ooren. Nu scheen zij eventjes moeite te hebben, om te blijven staan; ten minste, zij liet hare hand bevend steun zoeken aan de toonbank.

Het kleine, dikke dametje had met belangstelling naar de opmerkingen der kralenverkoopster geluisterd. Nu vroeg zij: ‘U zijt zeker modiste, niet waar, Juffrouw?’

‘Neen, gelukkig niet! Ik geef alleen aan dames, die het verlangen, een weinig raad voor het opmaken van hare kostumes, vooral op 't gebied van borduursel met kralen.’

‘Maar voor een wit kleedje ben je niet tenger genoeg, kindlief,’ zeide de oude dame, terwijl zij een paar waspareltjes, die onder haar bereik lagen, met de vingers stukwreef.

Het heertje vertrok spottend zijn mond tot een glimlach, toen hij zeide: ‘Foei, Tante, hoe kunt gij zoo iets zeggen!’

Het dikke dochtertje fronste de wenkbrauwen.

‘Ik niet tenger genoeg? Daarom niet. Maar op de bruiloft moet ik toch ook in 't wit gekleed zijn; dus zou ik nu liever mijne keuze bij een gekleurd kostuum bepalen.’

‘Ik zou er wel iets op weten, geloof ik,’ zeide Marie; hare stem klonk dof en als uit de verte. Wederom dwaalde haar blik, ondanks haarzelf, naar dien man af.

‘Nu?’

‘Het moest iets zinnebeeldigs zijn. Een kleedje als het morgenrood. Een wazige tulen grond en daarop van de schouders afhangende garnituren van kralen, in stralen uitloopend; bij het allerlichtste rood beginnende en in diep purper op den sleep eindigend.’

‘Allerliefst bedacht!’ juichte de bruid. ‘Maar wie zal die gedachte ten uitvoer brengen? De modisten hebben tegenwoordig geen greintje poëzie.’

Zij stond op, boog zich over de toonbank naar Juffrouw Marie toe en nu kon haar straks zoo gebiedende mond waarlijk vleiend vragen:

‘Zou u zoo vriendelijk willen zijn bij ons aan huis dit garnituur op mijn

kleedje te schikken? U zoudt er mij zooveel genoegen mede doen; al was het ook maar, dat het werk onder uw opzicht gedaan kon worden...'

Marie voelde, hoe haar hart plotseling sneller klopte. Hare oogen schitterden.

De oude dame stond op. 'Het zal voor u geen nadeel zijn, als u aan den wensch mijner dochter gevolg geeft, Juffrouw.'

'Ik maak hoegenaamd geene aanspraak op betaling voor mijne raadgevingen,' antwoordde zij fier.

Marie schreef in haar boekje het adres op van de dames, die voor alle zekerheid op een groot gedeelte der Aurora-parelen beslag hadden gelegd.

Hierop volgde nog een kort over en weer praten, een geritsel van zijden rokken, en toen vertrok het aanzienlijk gezelschap. Helder en scherp als een noodkreet piepte het geluid der ouderwetsche schel, die boven de deur hing, door het oude huis de vertrekkenden achterna.

De jonge man keek nog eens om; met eene haastige beweging zette hij de hielen tegen elkander en groette Marie met eene eigenaardige, veelbeteekenende uitdrukking op militaire wijze. Toen ging ook hij weg. Eene seconde lang bleef Marie hem nastaren; toen keerde zij langzaam, met voorovergebogen hoofd, naar het kantoor terug, naar de tafel vol schitterende, volgens de kleuren gerangschikte kralen.

Het jonge hoofd der firma zat aan zijne schrijftafel, toen Juffrouw Marie binnenkwam. Hij zag niet op, maar de pen in zijne hand beefde. Wel een buitengewoon verschijnsel bij den kalmen kantoorman.

Op de eerstvolgende dagen verscheen Marie nog vroeger, dan zij anders gewoon was te komen, op het kantoor. De verborgenste kistjes en laatjes bracht zij aan het daglicht; er lag eene koortsachtige gejaagdheid over hare bewegingen, die zoo bedaard en gelijkmatig plachten te zijn. Het bloed stroomde warm door hare aderen; alleen de lippen gloeiden rood in het bleeke gezichtje.

Dus zóó had dan ten slotte alles moeten loopen. In hare tegenwoordige betrekking als ondergeschikte, als winkeljuffrouw had zij den trotschen kurassier onder de oogen moeten treden, den schitterenden officier, die haar, jaren geleden, te Koningsbergen gezien had in het huis van den overste Von Ruddorff als diens eenige, tamelijk verwende dochter. Een kind was zij geweest in dien tijd, een droomend kind, dat zich vermaakte met het verzinnen van sprookjes uit het tooverland, die zij voor hare eigen toekomst begon te houden. De ondernemende cavalerie-officier, de vriend en kameraad van haar eenigen broeder, was door het eigenaardige, zeldzaam droomerige wezen van het jonge meisje bekoord. Vaak had hij het donkere, nog lochangende haar van Marie, dat, door de zou beschenen, als met loovertjes bestrooid glansde, tusschen zijne vingers genomen en, daarmede spelend, 'mijn tooverprinsesje!' gefluisterd. Was het wonder, dat dit op het droomzieke meisje een diepen indruk maakte? Eene liefde als uit het sprookje, die ver boven de werkelijkheid zweefde, maar die hun beiden toch zeer duidelijk en natuurlijk toescheen, was allengs tusschen die twee jonge menschen ontstaan. Voor den doorgaans lichtzinnigen officier beteekende het wezen van dit kind de lichamelijke vertegenwoordiging van alles, wat rein was en goed; en Marie had in hem haar Lohengrin gezien, haar ridder van den heiligen Graal, zonder vrees of blaam. Eens, één enkelen keer hadden zij elkander

gekust - warm en innig -, verloren in het genot van dat ééne korte oogenblik. Het was geweest vóór het uitbarsten van een onweer: zoele atmosfeer, donkere lucht. De biezen aan den waterkant hadden zich ritselend heen en weer gebogen onder den eersten stoot van den naderenden storm.

Maar een ander, veel erger onweder was boven hunne hoofden losgebarsten, een paar dagen later. Marie's broeder had gespeeld, hoog gespeeld in de hoop zijne schulden, die hem sedert lang te machtig waren geworden, te kunnen betalen met zijne winst. Maar hij had verloren! Het geheele vermogen der Ruddorffs bleek niet voldoende, om de schulden, die onder de handen van gewetenlooze woekeraars tot eene onzinnige som waren aangegroeid, te dekken. Marie's bruidsschat moest erbij worden genomen en het kostbare huisraad van den overste moest verkocht worden. En zelfs al die maatregelen waren nog onvoldoende. De oude overste kon den val van zijn gezin niet overleven; de lichtzinnige oorzaak van al dat leed verdween met de Noorderzon. Ergens in Amerika was hij na eene poos teruggezien, als kaaiwerker den kost verdienende, zonder een greintje eergevoel te hebben behouden.

Marie, die plotseling uit haar rijk en welbeschermd leven in donkere onzekerheid was geworpen, verhuisde naar Berlijn. Als gezelschapsjuffrouw en als kinderjuffrouw deed zij treurige ondervindingen op. Voor de eene dier betrekkingen was zij te mooi, voor de andere te fijnbeschaafd. Vermoeid, zonder geld, had zij toen in haar nood, om op de eene of andere wijze in haar onderhoud te voorzien, eene betrekking als winkeljuffrouw aangenomen, als verkoopster van kralen. Deze stoffige winkel in een verborgen uithoek der groote stad scheen in hare oogen de beste plaats, om er zich te verschuilen met hare smart en hare onverdiende vernedering. Ja, het magazijn, het kantoor en alles, wat daarbij behoorde, mocht dan al eenigszins den stempel van ouderwetschheid dragen: men toonde er toch eerbied voor hare persoon en men verlangde er ten minste geen werktuiglijken arbeid van een warmgevoelend wezen met bruisend bloed in de aderen.

De koopsters waren in den regel dames uit den gegoeden, beschaafden stand en voor onheusche bejegening eener mooie, jonge verkoopster behoefde men niet te vreezen. Het bezig zijn met die boute, geslepen glaskraaltjes beviel Marie wel; het was in overeenstemming met haar droomend wezen. Zij verzon sprookjeskleederen, nu eens zonnebloemen-, dan sterrenkleedjes; zij vlocht diademen en kronen en hare vingers baadden in fonkelende stukjes glas, die diamanten verbeelden moesten. Voor haar waren die nagemaakte saffieren, smaragden en robijnen echt. Het scheen, dat Aladin's wonderlamp voor haar een geheimzinnigen berg Sesam geopend had. Zij had ze lief, die golvende snoeren, die in alle kleuren van zon en maan, in zeegroen en zachtblauw schitterden; zij leefde in eene stille sympathie met die kleine, geheimzinnige wezentjes, die toch bestemd waren, om, op een prachtgewaad aangebracht, getuigen te zijn van tooneelen van haat en van liefde, getuigen van ‘dat heerlijke’.

En diep, zeer diep in haar hart leefde de hoop, dat zij eens zelf gekleed zoude staan in zulk een met parelen versierd feestgewaad, wachtend op ‘dat heerlijke’. Als geweven uit sneeuw en morgendauw zou dat kleed moeten zijn - alleen boven den zoom iets, dat schitterde - op de borst - van hare tranen.

En hij, die haar dan in zijne armen nemen, haar aan zijn hart drukken zou, hij geleek sprekend op haar ridder van den Graal in de witte kurassiersuniform.

Op het door de dames bepaalde avonduur verscheen Juffrouw Marie in de villa in den Thiergarten bij Mevrouw Von Sellin. Eene rijke uitstalling van bonte stoffen en bloemen vulde de kleedkamer der bruid voor een groot gedeelte; deze droeg het kleedje van lichtroode tule, dat door Juffrouw Marie in een kleed uit het sprookjesland moest worden omgetooverd. Met koortsachtig schitterende oogen en trillende vingers begon de jonge verkoopster de kraaltjes naar de verschillende tinten te schikken en ze te hechten op de wazige tule, waarover zij weldra als in levende golven heenkronkelden. Zij gloeiden en fonkelden.

'Ik ben u toch zoo dankbaar, mijne lieve Juffrouw,' zeide, na een onderzoekenden laatsten blik in den staanden spiegel, de verheugde bruid. Zij trok een kleinen gouden ring met eene enkele echte parel van haar vinger. 'Als een souvenir, lieve Juffrouw Marie.'

Marie was gereed. Vermoeid, bleek en droefgestemd stond zij achter de rooskleurige, van genoegen stralende fee. Het bloed stroomde nu traag door hare aderen. Zonder er zich rekenschap van te geven, dat *dit* de drijvende kracht was, die haar zoo gaarne naar de dames Von Sellin had doen gaan, had zij in stilte gehoopt hem, dien zij nooit vergeten had, Rolf, den prins uit hare sprookjeswereld, te zullen ontmoeten in het huis van zijne tante en nog op dienzelfden dag 'dat heerlijke' te zullen beleven, den tooverstaf te zullen voelen, die haar van een arm, onopgemerkt wezen zoude veranderen in eene van geluk stralende, gelukkig makende bruid.

Verlegen en haastig liep zij weg. Als eene schim zonder bloed of leven zag zij in 't voorbijgaan haar beeld in den muurspiegel van het voorhuis.

IJskoud floot de wind haar buiten in het aangezicht; bevend greep zij naar haar sluier, om dien het opwaaien te beletten. Daar voelde zij eene aanraking van haar arm; zij hoorde een stemgeluid, een klank, een zucht van gelukkige verademing. Dan haar naam, zacht gefluisterd, aarzelend maar innig. De sluier vloog omhoog.

'Rolf!'

'Marie! O, dat ik je nu eindelijk gevonden heb, liefste Marie....'

Hare ademhaling stokte. Nu was het er waarlijk, 'dat heerlijke'! Het was tot haar gekomen, door nacht en nevelen, door wind en storm.

Zij juichte. Zij richtte zich op hare teenen tot hem op. Zij was gewekt uit haar slaap van Doornroosje in dien vergeten hoek der aarde. Nu kwam het geluk. Zij neigde het kleine, gloeiende oor een weinig ter zijde; zij luisterde naar den toon van zijne stem, die naast haar teedere liefkoozende woorden fluisterde. Reeds dat luisteren was zaligheid!

'Hoe zal ik voor je zorgen!' zeide hij. 'Als ik maar eerst mijne zaken geregeld heb. In de eerste plaats moet je uit dat akelige stofnest bij de Visschersbrug weg! Welk een stand voor jou, lieveling! Hoe ben je daarheen toch verzeild geraakt?'

'O, spreek daar *nu* niet over!' En met eene enkele beweging van het sierlijke handje joeg Marie de droeve ervaringen der laatste jaren op de vlucht.

Zij sloegen de stille Hildebrandstraat in. De jonge man drukte zijn hoed

dieper in de oogen. Hij legde zijn arm om de schouders van het meisje.

'Hemelsche goedheid, wat heb ik naar je verlangd! En ge zijt geen greintje veranderd, volstrekt niet! Altijd nog mijne waternimf, mijn lief prinsesje uit het tooverland. En kleedjes met parelen en met gouden loovertjes zal je ook dragen, mijn engel.'

'Ook een geheel wit kleedje,' fluisterde Marie in de overmaat van haar geluk. Zij wankelde even, maar hij hield haar vast met zijn sterken arm. 'Dat heerlijke' kwam zoo overstelpend....

'Voorloopig kan ik nog niet zoo heel veel met je samen zijn, mijn duifje. Maar zoodra die zotte bruiloft voorbij is, ben ik weer een vrij man.' Hij lachte.

'De bruiloft? Heb jij het met de bruiloft van je nichtje dan zoo heel druk?'

'Neen maar! je bent onschuldig als het sprookje in ons droomland. Ik ben immers zelf de bruigom; ik heb sedert lang mijn ontslag genomen om schulden.'

'Ben jij de bruigom? Jij?'

Als door een bliksemstraal getroffen, zakte zij in zijne armen in elkaar.

'Ja! heb je dat dan niet geweten?'

'Of ik *dat* geweten beb? *Dat*?' Zij rukte zich van hem los. Zij snelde over den smallen dijk terug naar de Thiergartenstrasse. Als voortgezweept, als een door de drijfjagers vervolgd wild, dat geene uitkomst weet, vloog zij, hijgende en met gloeiende wangen, in het donker voort.

De sluier, die was opgewaaid, vloog als eene donkere wolk boven haar hoofd, totdat eene windvlaag hem voorgoed meenam. Hare voeten werden door scherpe steenen gekwetst. Zij merkte er niets van. Als iets afschuwelijks trok zij den ring, dien dit laatste uur haar gebracht had, van haar vinger en wierp hem van zich af op de straat.

Vooruit, altijd maar vooruit stormde zij, zonder te begrijpen, dat zij onder die kale, door den wind heen en weer geschudde boomen steeds in de rondte bleef loopen. Plotseling had zij de gewaarwording van iets zonderlings, iets onverklaarbaars; instinctmatig werd zij zich bewust van de beschermende nabijheid van een mensch. Woest zag zij om zich heen. En zij herkende eene rijzige, smalle gedaante, gekleed in eene ouderwetsche, lange jas, met een hoogen hoed op het hoofd.

'Juffrouw Marie,' zeide eene diepe, vriendelijke stem zacht maar duidelijk naast haar.

Zij kreunde; zij sloeg hare handen voor 't gelaat.

'Juffrouw Marie, ik heb u al deze laatste dagen niet uit het oog verloren. U hebt veel droevigs moeten beleven sedert het onderhoud, dat wij te zamen hadden. Het ergste van alles ivas de leugen. Zij is tot u gekomen in eene bedrieglijke verkleeding: als "dat heerlijke".'

Geen woord, zelfs geen geluid antwoordde hierop. Alleen het beven van de teedere, lichte gedaante was 't bewijs harer ontroering.

'Juffrouw Marie, hebt u na deze treurige ervaring uw eigen helderen blik bewaard, om het echte, dat, wat waarde geeft aan het leven, te kunnen onderscheiden? Hebt gij moed genoeg behouden dat aan te nemen en op den juisten prijs te schatten? Mag ik u zeggen, Juffrouw Marie, wat "dat heerlijke" in ons leven werkelijk is? Het is de trouw, de onwankelbare vertrouwbaarheid, die, ondanks alle wisselvalligheden van het lot, zich daar-

boven verheffend, ons altijd het evenwicht doet behouden. Het is de zachtmoedige, geduldige liefde.'

Zij liet de handen neerglijden van haar gelaat. De kinderlijk verbaasde oogen werden als om vergiffenis smeekend, vragend tot hem opgeslagen.

Toen gleed er een vriendelijke glimlach over zijne trekken, een glimlach, die van goeden moed voor de toekomst getuigde.

'Ik breng u thans naar huis, arm kindje. Ik weet, dat er een dag zal komen, waarop wij *beiden* "dat heerlijke" zullen beleven.'

Naar het Duitsch van A. SCHOEBEL.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Inleiding tot de wijsbegeerte door dr. C.J. Wijnaendts Francken. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1905.

De vraag of zestien jaren na Land's *Inleiding tot de wijsbegeerte* reeds eene nieuwe inleiding noodig was, kan verschillend worden beantwoord; maar nu dr. W.F. haar bevestigend beantwoordde, verheug ik mij dat de zijne met de andere medewerkt. Wel treedt dr. W.F., naar hij in de voorrede zegt, niet als pleitbezorger van eigen overtuigingen op, doch hij laat die zoo duidelijk 'doorschemeren', dat wij er geenszins naar te raden zouden hebben, ook al kenden wij den schrijver niet van vroeger. Hij is aanhanger van hetgeen agnosticisme, positivisme, kriticisme, ervaringswijsbegeerte genoemd wordt en waarheen Kant op weg was, toen hij ter kenschetsing zijner zienswijs schreef: '*Nur in der Erfahrung ist Wahrheit*'. Niet alsof ervaring alle raadselen kon oplossen, doch problemen, die uit den aard van ons kenvermogen onoplosbaar zijn, behoort een wijsgeerig denkend mensch te laten rusten, en wie daartoe niet wijsgeerig genoeg denkt heeft in geloofspoëzie en godsdienst het middel om in zijne persoonlijke behoeften te voorzien.

Dat zulke godsdienstige voorstellingen aan hetzelfde euvel lijden als 'de speculatieve stelsels van het begin der 19de eeuw', die 'als een kaartenhuis ineenstortten, zoodra voortgezet wetenschappelijk onderzoek de onjuistheid der praemissen blootlegde' (20; zie ook 65-67), ligt voor de hand. Wij moeten echter onderscheiden tusschen '*wetenschappelijke overtuiging*' en '*geloofsverzekerdheid*' (45); laatstgenoemde, die zich aan feiten en redeneering weinig stoort, heeft juist daardoor een taaier leven dan menige wetenschappelijke overtuiging. Konden de geloovigen zich nu maar stevig inprenten 'dat alle geloofswaarheden noodwendig zeker persoonlijk karakter dragen' (49), het zou met hen best uit te houden zijn. Doch naarmate hun geloof ernstiger is, blijken zij meer geneigd, hunne 'geloofswaarheden' als hoogere wijsheid, als goddelijke openbaringen te beschouwen, en dan worden zij lastig. Daarom verlangen anderen hard naar den tijd, waarin iedereen wijsgeerig genoeg zal denken om zich van geloofsvoorstellingen aangaande het wezen der dingen te onthouden. Dat die anderen dus atheïsten zouden wezen, is de ongerijmdheid zelve (42-43). Ik vermoed dat de behoefte aan geloofsvoorstellingen veel meer ontbreken zou dan het geval is, werden zij ons niet in onze prille jeugd bijgebracht. Daar begint men mede en later zegt men: ziet gij nu wel dat de meesten er niet buiten kunnen?

Het heeft mij verwonderd, nergens Spir genoemd te zien, van wien dr. W.F. toch wel iets had kunnen leeren, meer bepaald ten opzichte van het begrip van veroorzaking of causaliteit. Onze schrijver gewaagt van 'zeker aprioristisch uitgangspunt en geestesrichting' (83), wat mij nogal vaag lijkt. Spir daarentegen wijst ons op de denkwet der identiteit, volgens welke alles aan zichzelf gelijk is. Nemen wij nu verandering waar, dan zijn wij op grond dier denkwet over-

tuigd dat de verandering niet ‘vanzelf’ geschiedt, van iets afhangt, een oorzaak moet hebben, en trachten wij te ontdekken, wat hier de oorzaak is.

Miste ik Spir met leedwezen, met evenveel genoegen ontmoette ik Véron, van wien *L'esthétique* in de *Bibliothèque des sciences contemporaines* is. Ook hij staat geheel op het standpunt der ervaringswijsbegeerte. ‘*Il n'y a pas de science qui ait été plus que l'esthétique livrée aux rêveries des métaphysiciens*’, zoo heft hij aan, het woord ‘*métaphysiciens*’ bedoelend in den ongunstigen zin, dien veler spraakgebruik er nu eenmaal aan hecht. De pogingen, in ons toch al achterlijk landje aangewend om ons tot Hegel, ‘*métaphysicien*’ in den slechtsten zin, terug te brengen, maakten Véron mij bizonder welkom en tevens zag ik met blijdschap ‘doorschemeren’ dat dr. W.F. de voorkeur geeft aan deze ‘meer *inductief-empirische* [aesthetica], die meer voeling houdt met de gegevens der ervaring en met de uitkomsten der moderne physiologische psychologie’ (161).

De *Inleiding* van dr. W.F. beveel ik met warmte allen vrienden van verlichting en vooruitgang aan. Zij is helder geschreven en verwerpt dan ook de meening ‘dat eerst zekere onduidelijkheid van uitdrukking blijk geeft van diepzinnigheid van gedachte’ (21). Of dr. W.F. dit zoo in het algemeen zegt, dan wel aan bepaalde personen dacht, is mij onbekend.

Het woord ‘geloof’, in de beteekenis, die het op 73 heeft, noopte mij, Land's *Inleiding*, 247-249, weder eens te lezen. Misschien volgt dr. W.F. mijn voorbeeld; hij weet zoo goed als de beste dat ‘het planloos en dubbelzinnig gebruik van vele termen’ (22) reeds heel wat onheil brouwde.

Een gemak voor dr. W.F., maar een last voor zijne lezers is dat hij niet altijd aanwijst, waar hij zijne citaten vandaan heeft. Op 77 staat er een, 'twelk mij deed denken aan Kant's: ‘*Gedanken ohne Inhalt sind leer*, *Anschauungen ohne Begriffe sind blind*’ (*K.d.r.V.* H*b*, 82).

Dr. H.J. BETZ.

Het leven van Graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, ‘uz heit’, (VIII en 496), door Dr. L.M. Wagenaar.

In afwachting van het standbeeld, waarvan Dr. Wagenaar alvast een ontwerp meedeelt (blz. 409) en dat wij mogen hopen binnen niet te langen tijd te zullen zien verrijzen, heeft de schrijver zijn held een monument gesticht in deze lijvige, met zorg bewerkte en op zeer ernstig bronnenonderzoek berustende biographie. Dat Willem Lodewijk dezen arbeid waardig is, beamen wij van harte; het licht, waardoor Maurits voor de oogen van het nageslacht wordt beschenen, heeft het zijne te veel verduisterd en Dr. W. bewees zoowel der geschiedenis als het vaderland een dienst met deze schildering van den regent, den veldheer, den edelen, voortreffelijken man, aan wien waarlijk niet alleen de Noordelijke gewesten maar het gansche gemeenebest zooveel verschuldigd zijn. Van zijne vriendschap met zijn neef Maurits, met hem op den Dillenburg opgevoed, heeft Nederland, zegt Dr. W. te recht, de rijkste vruchten geplukt. Door hun gemeenschappelijken arbeid voor eene voortreffelijke legerorganisatie zijn zij de vaders geworden der nieuwere krijgskunde; door hunne eendrachtige samenwerking en hun vereenigd optreden hebben zij den aartsvijand

teruggedrongen en Holland's tuin bevestigd; maar vooral ook, dit boek leert het aan wie het niet weten mochten, heeft Maurits' binnenlandsche politiek onder sterken invloed gestaan van Willem Lodewijk's bezadigde en wijze inzichten, in gesprekken en brieven ontvouwd. Leerzaam is te dezen opzichte de vijfde afdeeling der biographie, waarin het Bestand en de troebelen van '18 en '19 behandeld worden en waarin de Friesche Stadhouder vooral optreedt als vredestichter tusschen Maurits en Oldenbarneveld. Met reden heet hij hier 's Prinsen ‘goede genius’ (blz. 309), al heeft hij het doodvonnis van den Advocaat, naar zijn vurigen wensch, niet kunnen voorkomen (blz. 387, 389 vlg.).

Eene niet geringe verdienste van dit boek is het streven, om niet slechts de handelingen van den held te beschrijven, maar ook de beweegredenen te ontleden, waaruit zij voortkwamen. Voor deze karakterstudie stond den schrijver de uitvoerige briefwisseling van den Nassauer ten dienste. Ik denk vooral aan de correspondentie tusschen hem en zijn vader, voor wien hij, in groote vertrouwelijkheid, geene geheimen had en wien hij zijne intieme gedachten openlegde. Met groote klaarheid treedt Willem Lodewijk hier naar voren in zijn zuiver, onzelfzuchtig vaderlandsch streven, in de lasten en moeiten, hem door mannen als Carel Roorda aangedaan en met geduld en wijsheid gedragen, waarvan de behandeling (blz. 181-186, 191-199, 237-244) tot de beste gedeelten van het boek behoort; in den soberen eenvoud van zijn eenzaam weduwnaarsleven na zijn kortstondig huwelijk met Anna van Oranje; in de ongereptheid zijner zeden, waarop zelfs de laster geene smet schijnt te hebben kunnen werpen (blz. 151 vlg., 406 vlg., 488); in zijn zeer oprecht kerkelijk en godsdienstig leven, dat, naar het hart van zijn biograaf, beslist Gereformeerd was. Wij krijgen dus wel den ganschen man en in zijne brieven zijn ons tal van trekjes bewaard, die ons hem inderdaad doen bewonderen en liefhebben.

Willem Lodewijk's groote belangstelling in kerkelijke zaken en de verhouding, waarin hij als stadhouder stond tot de kerkelijke aangelegenheden zijner gewesten, maken zijn leven en dus ook zijne levensbeschrijving van gewicht voor onze kerkgeschiedenis. Dat Dr. W. juist daarbij met liefde verwijlt, is begrijpelijk en de Hervormde kerk heeft aan het, zij het autocratisch, optreden des Stadhouders veel te danken. Hoe hij met name de verwarde Drentsche kerkelijke toestanden heeft geregeld, is bekend. Autocratisch? Zonder twijfel, al geeft Dr. W. dat in zijn held maar aarzelend toe. De Gereformeerde kerk heeft wel altijd zelfbestuur geëischt, maar het nimmer verkregen. En gelukkig. Want zij zou er niet tevreden mee geweest zijn en ook den staat hebben willen regeeren. Omgekeerd heeft de kerk van staatsbemoeizucht veel te lijden gehad en wat, met name in 't Noorden, de gemeenten van de jonkers, grietmannen en scholten hebben moeten verduren, komt telkens meer aan 't licht. Onder onzen Graaf had de kerk 't goed. Wel gaf hij de kerkorde, wel kwam men bij hem in hooger beroep van classicale en synodale besluiten, wel schreef hij de kerkvisitatie uit (blz. 273), maar te gelijk bracht hij orde in de wanorde, trad streng op tegen het slechte leven van sommige predikanten, legde verschillen bij en, vooral, steunde het werk der kerk door persoonlijke sympathie. Hij was niet slechts staatsman en veldheer maar ook theoloog, waarom hij ook, beter dan Maurits, een eigen oordeel vermocht te hebben over de kerkelijke twisten zijner dagen, al achten wij *met* Dr. W. (blz. 370, 478) de anekdote over des Prinsen domheid in dezen onhistorisch(*).

Het is echter op dit terrein, dat ik een paar bedenkingen tegen het belangrijk boek van Dr. W. moet in 't midden brengen. Het is opmerkelijk, hoe moeielijk het nog steeds aan sommige historici valt, rechtvaardig over de Remonstranten en over Oldenbarneveld te oordeelen(†). Zij voelen zich nog steeds partij; zij zijn nog niet geheel sine ira et studio. Vergis ik mij, of geldt dat ook van onzen schrijver? Hij noemt de onthoofding van De Maulde en Pesgarensis te Leiden in 1587 een gerechtelijken moord (blz. 113) en waagt daarbij eene toespeling op Oldenbarneveld's

(*) Eene haast gelijkluidende maar historische anekdote van Maria van Reigersberch in hare *Brieven*, uitg. Rogge, blz. 172. Verg. *Onze Eeuw*, IV, 241.

(†) Voor Dr. G. Vos toonde ik dat aan in *Theol. Tijdschrift*, 1904, blz. 67-71.

schavot. Het uiteinde van den Advocaat echter beschrijft hij wel waardig, maar hij zegt niet, dat onze beste historici juist hier van een gerechtelijken moord gesproken hebben (blz. 391). De Advocaat heet voorts een libertijn (blz. 338) in den onjuisten zin van anti-godsdienstig, waarin dit woord hier en elders zoo vaak wordt gebruikt. Het kan Dr. W. niet onbekend zijn, dat ook Prins Willem I door de preciezen een libertijn gescholden werd, alleen omdat hij hunne felle onverdraagzaamheid tegenging in het belang des lands. Even onbillijk is ook de samenkoppeling van den naam van Wtenbogaard met de

Socinianen (blz. 340). Verzetten moet ik mij ook tegen de wezenlijk noodlottige verwarring van de begrippen ‘calvinist’ en ‘gereformeerd’, waarin Dr. W. trouwens niet alleen staat. Willem Lodewijk heet een ‘bezielde calvinist’ (blz. 40), die ‘troost vindt in zijn calvinistisch geloof’ (blz. 127); maar elders is sprake van de eerste ‘gereformeerde’ predikanten als van fiere geloofshelden (blz. 85), terwijl zelfs als Leycester's aanhang op één bladzijde (91) het ‘calvinistisch’ volk en de ‘gereformeerde’ predikanten worden genoemd, welke gelijkstelling van beide begrippen ook b.v. op blz. 141 gevonden wordt. Toch zijn ze allerminst gelijksoortig. Onder ‘gereformeerd’ is te verstaan die breede groep Protestanten, die zich aldus van Roomschen en ook van Lutherschen en Doopsgezinden onderscheidde en in ons land een bij uitstek nationaal karakter droeg, oorspronkelijk en positie nemend, niet slechts tegen Luther, maar ook tegen Calvijn. Onder ‘calvinist’ is te verstaan, wat onder directen invloed van den Geneefschen hervormer (of van Beza) stond, zijne woordvoerders uit het Zuiden ontving en van den beginne af onder de Nederlandsche Gereformeerden eene afzonderlijke plaats innam. De gansche geschiedenis van de Nederlandsche Hervormde kerk door is dat Calvinistisch element in hun midden duidelijk te onderkennen, scherp belijnd, beslist dogmatisch, nu eens triomfeerend, dan onderliggend, als de preciezen tegenover de rekkelijken. Dat ook Willem Lodewijk van die Calvinisten heeft te lijden gehad, schrijft hij in dien hoogst merkwaardigen brief aan zijn vader, 23 Augustus 1887, waaruit Dr. W. ons eene zinsnede meedeelt (blz. 108).

In dit verband moet ik nog een punt noemen, op gevaar af van meer plaats in te nemen, dan manierlijk is. De heer Wagenaar noemt een- en andermaal den Frieschen Stadhouder ‘den held van Neerlands nationaliteitsbesef’ (blz. 141 en sparsim). Wie zou niet gaarne dat onderschrijven en voorts den biograaf dank weten, dat hij deze uitnemende verdienste van zijn held zoo naar voren schuift? Maar het schijnt mij onjuist, haar toe te schrijven aan wat heet des Graven Calvinisme. Niemand zal ontkennen, dat de Hervormde kerk ten onzent in sommigen harer vertegenwoordigers zich als eene nationale éénheid heeft gevoeld; dat er verzet bestond tegen provincialisme en begeerte naar onderlinge ‘correspondentie’; ook niet, dat zij een groot organiseerend talent bezat, dat naar éénheid heenwees, al heeft men haar niet toegestaan dat talent vrijuit te ontwikkelen; ook niet, eindelijk, dat juist Calvijn's kerkbegrip het éénheidsbesef bevorderde. Maar wel moet het recht worden afgewezen, om nu den sprong te doen en te zeggen: dus was het besef onzer nationale éénheid Calvinistisch. Was niet één vereenigd en ondeelbaar Nederlandsch volk het ideaal van Prins Willem(*)? Toch was hij in zijne laatste jaren wel Gereformeerd, maar nooit Calvinist. Trouwens, op eene belangrijke bladzijde van zijn boek (337) zegt Dr. Wagenaar zelf, dat Carel Roorda met zijn Friesch provincialisme, tegenover Willem Lodewijk's nationalisme, even streng Calvinist was als deze. En toen Oldenbarneveld op een bepaald tijdstip den Stadhouder tegen de provincialen steunde (blz. 238), was hij evenmin Calvinist, als toen hij later met Holland en Utrecht (en Overijsel) stond tegenover de andere provinciën. Ons dunkt, de Hervormde kerk mag tevreden zijn met den roem, dat zij door hare organisatie het provincialisme heeft helpen bekampen; de geschiedenis weerspreekt ten stelligste, dat de nationaliteitsidee het uitsluitend eigendom van de Calvinistische groep in haar midden zou geweest zijn.

(*) Maurits' bekend woord over de religie, waarvoor zijn heer vader gestorven was, mag niet bepaaldelijk met het Calvinisme in verband worden gebracht.

Men bespeurt: deze bedenkingen raken niet Willem Lodewijk maar eene bepaalde opvatting van zijn biograaf. En ook deze laatste gaat, vooral waar het niet zijn eigenaardig kerkelijk standpunt geldt, om in zijne eigen taal te spreken. ‘vrij uit’. Geroemd moet nog in 't bijzonder worden, ik wees er al op, zijn bronnenonderzoek. Ook waar het zeer bijkomstige onderwerpen betreft raadpleegt hij de beste gedrukte bescheiden (b.v. aant. 125 op blz. 471), terwijl hij in 't algemeen over eene rijke literatuur, ook van Spaansche zijde, beschikt (blz. 72).

Vooral echter heeft hij de ongedrukte stukken in de archieven ijverig gebruikt en in de aanteekeningen ook wat hij niet heeft doorgewerkt, uitvoerig vermeld (aant. 43 op blz. 417; aant. 94 op blz. 439, enz.). Het huisarchief der Koningin en andere groote archieven hebben hem rijke stof geboden, maar ook kleinere, als dat van Hasselt (blz. 452), Culemborg (blz. 457), is hij niet voorbijgegaan. Voor de geschiedenis van Drente wijs ik op aant. 92, blz. 466.

En de vrucht van zijn arbeid is geweest dit boek, den grooten Stadhouder alleszins waardig, met de voltooiing waarvan men hem oprecht mag gelukwenschen. Dat er liefde uit spreekt voor het 'goede Friesland' (blz. 116 en sparsim), verhoogt er de aantrekkelijkheid van; dat de humor niet ontbreekt (de soldaat en de jongedochter voor Bommel, blz. 252; de Harkesperen, blz. 315), mag dankbaar worden vermeld; in den toon, waarin het boek is geschreven, ligt hier en daar iets zoetelijks ('het verdwijnen van haar moesje', blz. 118; de 'trouwe herder', blz. 294; 'het in stilte minnend hart der jonkvrouw', blz. 120), dat mij weinig in overeenstemming schijnt met het stoere, het heroïeke, het nobele van den hoofdpersoon. Daarentegen zijn de bladzijden over des Graven al te kortstondig huwelijksleven aantrekkelijk en dat in eene biographie van Willem Lodewijk het godsdienstig element zijne plaats inneemt, is gelukkig.

Alles te zamen genomen, mogen wij het Friesche Genootschap dankbaar zijn, dat den stoot tot het ontstaan van dit boek gegeven heeft. Moge Leeuwarden nog eens bogen op een standbeeld van dezen vader des vaderlands en het museum des Genootschaps in het bezit komen van die looden soldaatjes, waarmede de groote Stadhouder zich in zijn eenzaam huis op zijne overwinningen voorbereidde en die Onno Zwier van Haren nog heeft gezien (blz. 135 en 446).

L. KNAPPERT.

Dr. K. Kroch-Tonning, Hugo de Groot en de religieuse stroomingen in het Protestantisme van zijn tijd. Vertaling van D. de Bruijn. - Rotterdam, B. van de Watering.

Dit boekje is eene soort van dogmenhistorische studie, ik zal niet zeggen met het doel om, maar toch ondernomen in de hoop te kunnen aantoonen, dat Hugo de Groot in zijn hart Roomsch is geweest. Daartoe begint de schrijver met eene schets van de godsdienstige stroomingen in het 17de-eeuwsche Protestantisme, in zeer donkeren toon gehouden. Hij wijst op de felle onderlinge twisten, op de bittere onverdraagzaamheid, op den uiterlijken godsdienst en de ontaarde zedelijkheid, vaak met de woorden van bekende Protestanten zelven. Hij verzwijgt daarbij niet, dat èn critiek èn reactie niet tegen het Protestantisme waren gericht, maar tegen de schoolsche theologie en het dorre, eigengerechtigde dogmatisme, waartegen mannen als Johann Arndt, Spener, Böhme, Calixtus zich ieder op zijne wijze hebben verzet. Ten onzent worden de Remonstranten genoemd. Ook zij hadden geen vrede met de in hun land overheerschende richting onder de Protestanten. Doch hier komt de fout in des schrijvers redeneering aan den dag. Der Remonstranten strijd tegen het Calvinisme heeft niets te maken met eene zwenking naar het Katholicisme en geen hunner heeft, ook niet in de dagen der felste vervolging, gedacht aan eene 'aansluiting aan de

grondbeginselen van de eenige, door Christus den Heer zelve gegrondveste, heilige, katholieke kerk'. Maar wel blijkt, ook weer uit dit boek, hoe weinig de Protestantsche beginselen van vrij onderzoek en van de autoriteit van eigen geloofsovertuiging in het Protestantisme zelf tot heerschappij waren gekomen, juist genoeg om éénheid te verbreken en onvrede te brengen, maar te weinig om eene duurzame reformatie in hoofd en hart tot stand te brengen. En dat een oprecht, geleerd, vroom Katholiek de Luthersche en Calvinistische twisten der 17de eeuw met weerzin beschouwt, is volmaakt begrijpelijk. Maar volstrekt ongerechtvaardigd is het, om te besluiten: wie zich onder de Protestanten zelven tegen deze dogmatische felheden verzetten, neigden tot het Katholicisme. Het ging niet op, zagen wij, voor de Remonstranten; het gaat niet op voor Grotius. Men vreesde voor het 'nieuwe pausdom' naar eene uitdrukking

van Laurenz Jacobsz. Reaal; daarom wilde men niet naar het oude terug. Hugo de Groot heeft zeker voor het Calvinisme geene sympathie gehad; ook had hij door zijne geleerdheid, door zijn karakter van nature oog voor wat er goeds was buiten de Protestantsche erve; hij was van den geest van Erasmus, Baudowim, Coornhert, van den geest van Willem van Oranje ook; de invloed van Uitenbogaart op hem is sterk geweest; en eindelijk: hem heeft aangetrokken de eenheid, niet die, welke de Katholieke kerk vertoont, maar de echt-katholieke, godsdienstige éénheid aller vrome geloovigen. En het gaat niet aan, zijn leven eene tragedie te noemen, omdat hij zich met hart en ziel tot de Roomsche kerk voelde aangetrokken, terwijl te gelijk iets hem tot aan het einde terughield (blz. 86). Hij heeft de betrekkelijke waarheid ook in sommige Roomsche dogmata erkend, maar ging ook hier liever terug tot het ‘geloof der drie eerste eeuwen’, de verschillen waarvan hij niet scherp genoeg zag. Of hij inderdaad geloofde, dat ‘het lichaam en het bloed Christi in het H. Avondmaal door ons geofferd wordt’ (blz. 143), staat mij op 't oogenblik niet voor den geest. De overgang tot de Roomsche kerk zou hem groote voordeelen hebben aangebracht; men leze er de brieven van zijne vrouw maar op na; nochtans heeft hij dien stap niet gedaan, omdat hij, bij allen afkeer van het Luthersche en Calvinistische dogmatisme zijner dagen en bij alle sympathie voor sommige Roomsche denkbeelden, zijn groot ideaal van eene algemeene, Christelijke kerk ook in die van Rome niet belichaamd zag.

Met dat al heeft Dr. K. op verdienstelijke wijze ons eene ontleding gegeven van het dogmatisch denken van den beroemden man. Elke poging, om Grotius beter te doen kennen, is welkom. Jammer slechts, dat elke opgave van bronnen ontbreekt, elke verwijzing naar De Groot's werken en brieven. De noodige contrôle wordt daardoor zeer bemoeielijkt. De vertaling verraadt op enkele plaatsen den aard van het oorspronkelijke, b.v. door het woord ‘bewerking’ (blz. 23). ‘Lithurgie’ (blz. 106) is eene drukfout voor liturgie.

L. KNAPPERT.

J.D.J. Moorrees, Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Nederland. Volksgeschrift, bekroond door de Evangelische Maatschappij. Vierde druk. (152 blz. Prijs *f* 0.60.) - Groningen, P. Noordhoff.

Gaarne vestigen wij op dezen vierden druk de aandacht van de lezers van dit tijdschrift. Voor het algemeen begrijpelijk, rust het nochtans op degelijk en uitgebreid onderzoek; aan klein bestek gebonden, stelt het de hoofdzaken in 't licht en, wat veel waard is: ofschoon het zekere strekking heeft, is het rustig, bezadigd en oprecht. Strekking? Ja, voor zoover het tegenover de eigenaardige ultramontaansche opvatting van onze hervormingsgeschiedenis de ware toedracht der dingen doet zien. Er wordt door een groot aantal Katholieke historici ten onzent met groote toewijding gearbeid, getuigen o.a. vele artikelen in de *Bijdragen* van het bisdom Haarlem en het aartsbisdom Utrecht. Maar als zij over onzen opstand en vooral als zij over Willem van Oranje schrijven gaan, verliezen zij al te vaak de bezadigdheid van den historicus en zien inderdaad de dingen in valsch licht. Welnu, de heer Moorrees heeft ook zijne voor- en zijne afkeur, wat voor Roomsch en on-Roomsch natuurlijk en geoorloofd

is, maar hij is er niet partijdig of eenzijdig door geworden. Wij wenschen ook dezen vierden druk vele lezers toe.

L. KNAPPERT.

Studies in Volkskracht. Vergeet niet het huisgezin door Mr. J. van Drooge. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

Wij leven in een tijd, die neiging vertoont het gemeenschapsleven op de spits te drijven. Er gaat bijna geen dag voorbij, of we lezen van nieuwe bonden, die zijn opgericht; van nieuwe vereenigingen, die zijn gevormd. Al zullen slechts betrekkelijk weinigen zoover willen gaan als b.v. Dr. Paul Bergemann in zijne

Soziale Pädagogik en eischen, dat de mensch alleen worde opgevoed tot deel der gemeenschap en in hem alleen ontwikkeld worden de qualiteiten, die als zoodanig waarde voor hem hebben, toch mag men zeggen, dat een sociaal gevoelen onze maatschappij doorstroomt en reeds min of meer zijn invloed merkbaar is in de verst verwijderde uithoeken, waar de meest starre conservatief zich heeft opgesteld, om aan den vooruitstuwenden drang te ontkomen.

We kunnen het toejuichen, dat men in de tweede helft der vorige eeuw de banen van een overdreven individualisme heeft verlaten, om zich meer in tegenovergestelde richting te bewegen; wij, twintigste-eeuwers, mogen doordrongen zijn van het besef, dat 'alle leden lijden, indien één hunner lijdt', en daaruit de kracht putten, om mede te werken aan verbetering van sociale toestanden; we mogen de stelling aanvaarden, dat een welbegrepen egoisme zich voornamelijk door een verstandig altruïsme zal uiten, - doch we mogen ook niet blind zijn voor de gevaren, waaraan de nieuwere richting ons kan blootstellen, indien zij te ver wordt gedreven.

En er is overdrijving, wanneer, zooals nu en dan geschiedt, de maatschappij wordt voorgesteld als een gebouw, waarvan de individuen de bouwsteenen voorstellen, die willoos zijn in de handen van den bouwmeester en slechts dienen mogen, om grooter schoonheid, grooter hechtheid te geven aan het geheel, dat hij zich heeft voorgesteld in het aanzijn te roepen.

Die voorstelling van de maatschappij, de sociëtas, is naar onze meening ten eenenmale onjuist. Wij beschouwen haar bij voorkeur als een levend organisme, opgebouwd uit cellen, die ieder een eigen leven leiden, met eigen levensvoorwaarden, die niet straffeloos veronachtzaamd kunnen worden, die echter door eene verstandige verdeeling van den arbeid voor zichzelf zoowel als voor het geheel het leven rijker en krachtiger kunnen maken. We kunnen ons geene gezonde maatschappij voorstellen, die niet hare kracht vindt in het geluk van ieder der samenstellende individuen. En dezen kunnen niet gelukkig zijn, wanneer zij zich genoodzaakt zien willoos te zijn tegenover een denkbeeldigen al-wil.

Het valt niet te ontkennen, dat de geschiedenis der laatste jaren feiten oplevert, die getuigen van zulk eene verkrachting van den individueelen wil.

Doch zoodra de overdrijving zich doet gevoelen, verneemt men ook de waarschuwende stemmen, die tot tijdigen terugkeer aanmanen. Al zouden we daartoe niet willen rekenen die van den Duitschen wijsgeer Nietzsche, welke door zijne uitersten meer afstoot dan aantrekt, toch valt zijn invloed in dezen niet te ontkennen. In zeer gematigden vorm kunnen we eene nawerking van zijne leerstellingen vinden in de geschriften van Ellen Key, die eene lans breekt voor de individualiteit ook van het schoolkind, en we hebben in de laatste dagen zelfs de stemmen vernomen van leiders op sociaal gebied, die hunne afkeuring uitspreken over eene doodende solidariteit.

We beschouwen het pleidooi van Mr. Van Drooge, van wiens werkje we boven den titel afschreven, ook als eene poging, om het bewustzijn te doen herleven, 'dat alle maatschappelijke hervormingen, alle verbeteringen in de wetgeving niet baten, als wij niet de menschen verbeteren'. De harmonische ontwikkeling der menschheid moet beginnen bij den individueelen mensch. Deze mag niet opgaan in de menigte; zijne opvoeding moet in de allereerste plaats ter hand worden genomen; daaraan moet de meeste zorg worden gewijd. Een groot deel van die opvoeding ontvangt hij in het huisgezin, hetzij in dat zijner ouders of in dat, hetwelk hij zichzelf heeft gesticht.

Want we zijn het met Mr. Van Dr. volkomen eens, dat de opvoeding eerst eindigt met den dood. Geene geschikter plaats dan het gelukkige huisgezin met zijne liefde, die alles heiligt en wijdt, om in den mensch te ontwikkelen die talrijke qualiteiten, voor het sociale leven misschien van minder belang, doch niettemin van grooten invloed op het geluk van den mensch. Daarom dient eene ernstige waarschuwing uitgesproken te worden, wanneer we het huisgezin in gevaar zien. Het wordt inderdaad bedreigd, meent Mr. Van Dr. en wij zijn dat met hem eens. Hij herinnert ons aan den vrouwenarbeid en aan den verwoestenden invloed, welken die op het gezinsleven heeft. Zonder

zich als een bepaalden tegenstander van de nieuwere ideeën te dezen opzichte te doen kennen, eischt hij toch, dat de *moeder* - niet te verwarren met de vrouw in het algemeen - thuis blijve, om zich aan de opvoeding en verzorging van haar kroost te wijden. Dat mag niet aan vreemden overgelaten worden. Blijken de moeders nu en dan ongeschikt voor hare taak, welnu, men zorge, dat zij eene betere opleiding krijgen, en haar natuurlijk talent zal beter tot zijn recht komen.

Schr. meent ook bij de school eene neiging op te merken, om hoe langer hoe meer in te grijpen in het gezinsleven. De onderwijzers matigen zich soms ten opzichte van het huisgezin rechten aan, die hun niet toekomen, en grijpen door hun huiswerk in den geregelden gang van het huiselijk leven in. De ouders behooren de perken te zetten, niet de onderwijzers.

De dienstbodenquaestie dreigt mede gevaar te zullen opleveren voor de rust van het huisgezin. Schr. acht verbetering in dezen mogelijk, door de dienstbode meer, dan tot heden algemeen geschiedt, te beschouwen als lid van het gezin.

En dan ten slotte de verhouding tusschen man en vrouw. Het huwelijk, hoe vaak ook bespot en aangevallen, schr. zou het nog niet gaarne missen. Doch het dient herzien te worden. De wettelijke alleenheerschappij van den man neme een einde. De desbetreffende bepalingen der wet waren misschien goed in 1838; thans zijn zij 't zeker niet meer. Laat ieder het zijne. Het huwelijk doet geen kwaad, wanneer slechts de verhouding goed is. En daartoe behoort ook, dat de moeder medezeggenschap verkrijge over het lot der kinderen; dat de ouderlijke macht bij beide ouders beruste en bij ernstige geschillen de beslissing aan den rechter worde opgedragen. De verbeteringen, die de kinderwetten te dezen opzichte brengen zullen, juicht schr. natuurlijk toe.

Doch wat de wet niet kan doen, is, man en vrouw te maken tot één. Daarvoor is noodig, dat zij belangstelling leeren gevoelen in elkaars arbeid, dat zij meer elkaars gelijken worden in beschaving, waartoe eene betere opleiding van het meisje veel kan bijdragen. En dan: in dezen is ook de liefde de meeste. De liefde in verschillende verhoudingen, tusschen man en vrouw, tusschen ouders en kinderen, zij is het beste middel, om den mensch te verbeteren, en, wij hoor den het reeds, dat beschouwt schr., en o.i. te recht, als het voornaamste. Waar de liefde op de rechte wijze heerscht, ‘daar is de geest, de stemming, de verhouding, zooals ze moet zijn’. De bladzijden, waarin schr. dit denkbeeld ontwikkelt, de laatste beide met de schoone aanhaling van Ellen Key, zijn zeker niet de minst sympathieke van zijn boekje.

Mr. Van Dr. heeft geene studie willen leveren. We mogen zijn arbeid dus niet als zoodanig beschouwen. Vele nieuwe waarheden heeft hij ons niet verkondigd, doch in zijn ‘pleidooi’ heeft hij ons herinnerd aan veel, dat wel oud, doch nog niet verouderd is, en hij deed dat op eene wijze, die ons doet wenschen, dat zijn geschrift in veler handen zal komen.

Wij hebben het met genoegen gelezen en herlezen. Wie zich niet te hoog acht of te verstandig voor een ernstig woord, dat bedoeld is als opwekking ten goede, mag niet verzuimen kennis te nemen van den inhoud van n°. 5 der *Studies in Volkskracht.*

Oct. 1905.

v. N.

Studies in Volkskracht. De aesthetische opvoeding der jeugd door J.W. Gerhard. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

De titel van dit werkje deed ons meer verwachten, dan de schrijver heeft gegeven. We meenden, een boekje van 64 pagina's, dat waardig gekeurd was opgenomen te worden in de rij der veelal uitstekende *Studies in Volkskracht*, zou ons heel wat belangrijks te lezen geven over de aesthetische opvoeding der jeugd. Daarin zijn we min of meer teleurgesteld. Toch richt ons bezwaar zich meer tegen den titel dan wel tegen den inhoud, want de taak, die schr. zich heeft gesteld, heeft hij ook vrij goed uitgevoerd. 't Lag niet in zijne

bedoeling, eene alzijdige behandeling van het vraagstuk te geven, ‘eensdeels wijl (hij zichzelf) daartoe niet in staat acht, en anderdeels wijl (hij) door de uitgebreidheid van de stof er ook niet naar poogde te streven’. Dat deelt hij ons mede aan het eind van het eerste hoofdstuk, waarin hij aan de hand van uitspraken van Schiller een kort betoog houdt over de noodzakelijkheid van de aesthetische opvoeding der jeugd.

Als de belangrijkste middelen daartoe beschouwt schr. het prentenboek en de platen in de school en onder de laatste vooral ook die, welke niet uitsluitend voor het geven van onderwijs worden gebezigd.

Men krijgt den indruk, dat de schr. van deze hulpmiddelen eene grondige studie heeft gemaakt. Men vindt in zijne boekjes eene opgave van prentenboeken en plaatwerken voor de school, zoo uitvoerig, als wij die nog niet hebben aangetroffen, en zijne beoordeeling van een en ander is de kennismaking wel waard. 't Zal echter slechts weinigen gegeven zijn, al zijne uitspraken te controleeren; ons althans is slechts een deel van de verschillende door hem genoemde uitgaven bekend, doch ten opzichte daarvan willen we dan ook gaarne verklaren, dat wij het in hoofdzaak met zijne critiek eens zijn, en wanneer we dan van het bekende tot het onbekende mogen besluiten, achten we zijn werkje een betrouwbaren gids voor ieder, die zich goede prentenboeken voor de jeugd of goede platen voor de school wenscht aan te schaffen.

In het hoofdstuk: ‘Hoe brengen we de kunst onder het volk?’ doet schr. het denkbeeld aan de hand in de bibliotheken voor de jeugd zoowel als voor de volwassenen ook portefeuilles met platen op te nemen, die z.i. meer nut zouden stichten dan vele van de romans van twijfelachtige waarde, die thans hier en daar worden ter lezing gegeven. Schr.'s voorstel verdient zeker ernstige overweging.

In een naschrift behandelt hij nog de voornaamste uitgaven van het jaar 1904 en waar hij zoo bij herhaling erop heeft moeten wijzen, dat het buitenland meer voor de aesthetische ontwikking van het kind doet dan wij en velen van Holland's grootste schilders bij het Duitsche schoolkind b.v. beter bekend zijn dan bij onze jeugd, daar kunnen we het begrijpen, dat hij met genoegen constateert, dat wij, hoewel dan ook ‘uiterst langzaam’, vooruitgaan.

‘De hoogste aesthetische werking zal nog wel uitgaan van de omgeving, waarin het kind dagelijks leeft. De school van buiten mooi en van binnen gezellig, huiselijk, blijft daarom de eerste eisch voor de aesthetische opvoeding.’ Daaraan wordt echter nog slechts in zeer weinig scholen voldaan; dus moeten we het toejuichen, dat de heer Gerhard er het zijne toe heeft bijgedragen, dat de aandacht van het ontwikkelde deel van het Nederlandsche publiek opnieuw op deze belangrijke zaak is gevestigd.

We willen onze korte aankondiging besluiten met deze woorden van den schr.: ‘Nederland telt onder zijne groote mannen ook Rembrandt. Nog een jaar en het zal zijn 300sten verjaardag ongetwijfeld luisterrijk vieren. De *beste* en tevens *hoogste* hulde, welke hem gebracht kan worden, bestaat in het brengen van *de kunst in de school en onder het volk.*’

Oct. 1905.

v. N.

Nederlandsch Oost- en West-Indië. Geographisch, Ethnographisch en Economisch beschreven door Dr. H. Blink, Priv. docent in de Aardrijkskunde a.d. Rijks-Universiteit te Leiden; I^{ste} deel. - Leiden, Boekh. en Drukk. v.h. E.J. Brill.

In de laatste jaren werd herhaaldelijk gewezen op de onvoldoende, ja, gebrekkige kennis van de Nederlandsche koloniën in het moederland en werd de wenschelijkheid betoogd, dat daarin verbetering zou komen. De vereeniging 'Oost en West', overtuigd, dat meerdere bekendheid met de Nederlandsch-Indiën ertoe zou bijdragen den band tusschen moederland en koloniën te versterken en de belangstelling voor die laatste bij de Nederlanders op te wekken, wendde zich in Februari 1904 tot de Regeering met het verzoek bij het onderwijs, door

den Staat gegeven, ook dat der land- en volkenkunde van Oost- en West-Indië tot zijn recht te doen komen. Tot nu toe heeft dat verzoek niet veel weerklank gevonden. Hoewel volgens het programma der exameneischen voor onderwijzer en hoofdonderwijzer het zwaartepunt van de kennis der aardrijkskunde gelegd moet worden op *Nederland en zijne koloniën*, blijven de laatste stiefmoederlijk behandeld. Terwijl het onderwijs in de aardrijkskunde van Nederland in de laatste dertig jaren met reuzenschreden is vooruitgegaan, bleef dat van de koloniën nog op de oude leest geschoeid. Hoogstens bepaalt zich het onderwijs in de aardrijkskunde der overzeesche bezittingen tot het doen aanleeren van eenige, soms van zeer vele, namen. Van den physischen toestand dier Oostersche en Westersche landen, van de natuur, de planten- en dierenwereld dier tropische gewesten, van het leven en bedrijf der volken onder ons gezag, van hunne zeden en maatschappelijke omstandigheden blijven de leerlingen der volksschool zoogoed als geheel onwetend en vernemen de volgers van hooger-onderwijsinrichtingen al evenmin veel, wat hun blijvende belangstelling kan inboezemen en wat hun een goed inzicht in het wezen van land en volk onder de tropen kan geven. Evenzeer is dat het geval met betrekking tot de bronnen van welvaart der koloniën, den handel en het verkeer, de gemeenschaps- en vervoermiddelen dier rijke, doch in vele opzichten verwaarloosde gewesten.

En dat, terwijl in de overige staten van Europa en in Amerika in de laatste jaren juist eene groote belangstelling levendig is geworden voor de bezittingen in andere werelddeelen; terwijl zelfs buitenlanders zich steeds meer tot de studie van onze Nederlandsche koloniën voelen aangetrokken en daarvan in den laatsten tijd de meest degelijke bewijzen hebben gegeven.

Toch zijn er tijdschriften, boeken, zelfs standaardwerken genoeg, waaruit kennis omtrent onze koloniën kan geput worden; wellicht zelfs is de stof te overvloedig, in ieder geval voor een deel te zeer verspreid, om de studie van de kennis dier gewesten, welke ons zoo nà staan, gemakkelijk te maken; aan een verzamelwerk, waarin de aardrijkskunde, in meer beperkten zin, naast de ethnologische en vooral de oeconomische geographie behandeld werd, is stellig wel behoefte.

Blijkens het voorbericht van het hierboven genoemde werk - waarvan het eerste deel nu geheel verschenen is - heeft Dr. Blink dat zoo ingezien en heeft hij er zich toe gezet een werk samen te stellen, waarin vrij uitvoerig behandeld wordt hetgeen op geographisch, ethnographisch en oeconomisch gebied omtrent onze koloniën meer algemeen bekend behoort te worden.

In dat eerste deel is, zooals de schrijver zich uitdrukt, de algemeene geographie van Nederlandsch-Indië behandeld, dat wil zeggen: daarin zijn, na eene algemeene inleiding, de zeeën, de geologische ontwikkelingsgeschiedenis, het klimaat, de planten- en dierengeographie benevens de algemeene volkenkunde van den Indischen Archipel behandeld; is verder een zeer beknopt historisch overzicht gegeven van de wording van het Nederlandsche staatsgezag en de huidige inrichting daarvan in den Archipel en is ten slotte de oeconomische geographie van Nederlandsch Oost-Indië in beschouwing genomen(*).

(*) Alleen 'Handel en Scheepvaart' bleven voor het tweede deel bewaard. In dat tweede deel zullen de eilanden of eilandengroepen nog nader geographisch, ethnographisch en oeconomisch besproken worden, voor zoover dat, na het algemeene overzicht, nog in het bijzonder noodig mocht zijn, en zal van Nederlandsch West-Indië een gelijkwaardig overzicht worden gegeven.

In ruim 570 bladzijden is die overrijke stof verwerkt; het spreekt dus haast vanzelf, dat veel tamelijk beknopt behandeld werd; en niettemin, of juist daarom, kan het werk aan het gestelde doel beantwoorden. Het moet toch meer de vraag zijn, of de stof met oordeel verwerkt is, dan deze andere, of de beknoptheid wellicht aan de volledigheid geschaad heeft; moge dit laatste voor sommige hoofdstukken uit den aard der zaak, bij zoo rijke stof, eene open vraag blijven, stellig zal men door lezing van Dr. Blink's werk een helder inzicht verkrijgen in den

physischen toestand van den Archipel en zal men zich een begrip kunnen vormen van land en volk, van de eigenaardigheden, de leefwijze, den graad van ontwikkeling en de behoeften van de vele verschillende volksstammen in den Archipel.

Onwillekeurig rijst nog eene andere vraag, nl. deze, in hoeverre de oudere werken, die evenzeer een algemeen overzicht van den Oost-Indischen Archipel geven, door Dr. Blink's werk op den achtergrond worden geschoven; wordt het vroeger als standaardwerk geroemde boek van Dr. J.J. de Hollander als te zeer verouderd en worden kleinere overzichten als te beknopt buiten beschouwing gelaten, dan blijft het werk van Prof. Van der Lith als een mooi staal van een overzicht gevende land- en volkenkunde mededingen naar eene plaats voor tegenwoordig gebruik(*). Wij zullen gelegenheid hebben hier en daar door vergelijking op Van der Lith's boek terug te komen.

Indien de onderwijzer aan de hem toevertrouwde leerlingen een klaar begrip van de Austraal-Aziatische Zee, die de Indische eilandengroep omspoelt, wil geven, heeft hij Dr. Blink's hoofdstuk: ‘De zeeën van den Indischen archipel’, te lezen; indien hij den inhoud daarvan goed in zich opneemt, zal hij op boeiende en belangwekkende wijze aan die jongeren eene beschrijving kunnen geven van de configuratie van den zeebodem, die als een werelddeel zijne hoogvlakten, dalen, bergen en gebergten heeft; die leerlingen zullen dan een inzicht verkrijgen van het verschil in temperatuur van de onderscheidene deelen dier watermassa en van de oorzaken daarvan, van het verschillend zoutgehalte, van de getijden en getijde- en zeestroomingen en den invloed der winden op die wateren. Dit hoofdstuk is een mooi stuk werk, waarin Dr. Blink gelegenheid had gebruik te maken van de nieuwste ontdekkingen, die door het onderzoek der Siboga-expeditie aan het licht kwamen, en van de door Dr. J.P. van der Stok als directeur van het Meteorologisch Observatorium te Batavia gepubliceerde uitkomsten van jarenlang gedane waarnemingen in den Archipel.

Ook voor het ruim 50 bladzijden beslaande geologische hoofdstuk maakte de schrijver gebruik van de nieuwste gegevens, zonder echter oudere studiën en mededeelingen te verwaarloozen; aan de verdiensten van Junghuhn b.v. laat Dr. Blink nog alle recht wedervaren. De geologische ontwikkeling, de wording der tegenwoordige geologische gesteldheid der eilanden wordt in hoofdlijnen geschetst; na ontwikkeling der algemeene theorie over het vulkanisme worden omtrent de vulkanische werkingen en verschijnselen in den Archipel vele mededeelingen gedaan en worden deze aan die theorie getoetst; de verbreiding der vulkanen in den Archipel wordt in groote lijnen aangegeven; aan de theorie, de wijze van waarneming der aardbevingen en de verschijnselen daarbij zijn een zevental bladzijden gewijd; de koraalvormingen in den Archipel worden ten slotte in haar ontstaan, hare levensvoorwaarden, hare meest voorkomende vormen geschetst; de belangrijkste koraalvormingen in den Archipel worden opgesomd, maar zóó, dat het een belangwekkend verhaal vormt, dat men als 't ware met al die eilandjes en riffen in hunne wording en vervorming meeleeft.

(*) *Nederland tusschen de tropen. Aardrijkskunde onzer koloniën in Oost en West*, door R. Schuiling is een practisch handboek, maar de volkenkunde wordt er wellicht wat al te beknopt en de oeconomische toestanden worden er zoogoed als niet in besproken, terwijl aan de cultures en andere bronnen van bestaan of welvaart in beperkte mate aandacht wordt gewijd. Zuiver aardrijkskundig is het echter eene zeer waardevolle handleiding. De beschrijving van de bergstelsels en de rivieren is, over 't algemeen, zeer nauwkeurig.

Bij al de hoofdstukken laat Dr. Blink aan de eigenlijke behandeling van zijn onderwerp eene inleiding voorafgaan, waarin een overzicht gegeven wordt van de ontwikkeling der kennis met betrekking tot den Archipel op het gebied, waarover ieder hoofdstuk loopt. Dat is eene goede gedachte; al die inleidingen te zamen geven dan een algemeen overzicht van de geleidelijke ontwikkeling tot

het tegenwoordige standpunt van de kennis op ieder gebied. Zoo laat de schrijver ons een inzicht krijgen in het langzaam toenemen der kennis van het klimaat, de heerschende winden, de temperatuur, de vochtigheid, den regenval. Er wordt medegedeeld, wat de Arabieren, de Portugeezen, de Hollanders in vroegere tijden daarvan wisten of hoe zij daarover dachten; hoe in de 18de eeuw (2de helft) door het gebruik van barometer en thermometer en door meer geregelde waarnemingen de kennis meer op vaste grondslagen werd gezet; dat eindelijk eerst in de 19de eeuw meer ernstige studie van het klimaat werd gemaakt. De verdiensten van Zollinger, van Junghuhn vooral voor de klimatologische kennis van Java worden in het licht gesteld. Door den invloed van A. von Humboldt en van Buys Ballot werd in 1856 tot de oprichting besloten 1o. van een magnetisch-meteorologisch observatorium te Batavia, 2o. van stations voor gelijksoortige waarnemingen over den geheelen Archipel, waaronder die voor den regenval het meest verbreid waren; het duurde echter tot 1879, eer al die waarnemingen geregeld werden uitgevoerd. Een literatuuroverzicht besluit de inleiding.

In het hoofdstuk zelf wordt nu een beredeneerd overzicht van de temperatuurs-schommelingen in het laagland en in het bergland gegeven; de oorzaken dier schommelingen worden besproken, de gevolgtrekkingen uit de cijfers afgeleid. Uit de te Batavia gedurende 15 jaren opgeteekende barometerstanden worden regels afgeleid voor de regelmatig voorkomende luchtgolvingen. De algemeene theorie der moessons en passaatwinden wordt gegeven en getoetst aan de werkelijkheid; de afwijkingen ten gevolge van de geographische ligging van den Archipel, de invloed van land en zee en die van localen aard worden verklaard; kentering, land- en zeewinden worden behandeld en de verschijnselen daarbij toegelicht. Vochtigheid en regenverdeeling worden, op grond van in vroegere en in latere jaren gedane waarnemingen, ook in verband met moessons en passaten, besproken en verklaard; omtrent regenval, bewolking en onweders, zooals die in de verschillende deelen van den Archipel voorkomen, treft men beredeneerde mededeelingen aan. In 't kort: het klimaat van den Archipel wordt uitvoerig en met gebruikmaking van vele en nieuwe gegevens, grootendeels berustende op de mooie publicaties van het magn.- meteor. observatorium te Batavia, besproken. Ten slotte worden nog eenige beschouwingen gewijd aan den invloed van het Indische klimaat op de bewoners, de Europeanen vooral, ook in verband met kolonisatie.

Tot dusverre bestond er geene aanleiding Dr. Blink's werk met dat van Prof. Van der Lith te vergelijken, omdat de laatste van de physische geographie van den Archipel zoogoed als geen werk maakte. Nu wij tot de planten- en de dierengeographie genaderd zijn, komt de neiging tot vergelijking meer op den voorgrond. Beiden putten grootendeels uit dezelfde bronnen; beiden geven een mooi overzicht van de planten- en de dierenwereld; de aard van het onderwerp leidde tot hier en daar aanhalen van hetgeen nauwkeurige opmerkers over de flora en de fauna hadden meegedeeld; geen van beiden geven eigenlijk gezegde botanische of zoölogische studiën, maar beiden beschrijven het uiterlijk aanzien van de (zee) tropische plantennatuur in de verschillende deelen van den Archipel, in de lagere en de hoogere zonen en geven een overzicht van de verbreiding der verschillende diersoorten, die hier en daar in hunne eigenaardigheden beschreven worden. Dr. Blink ging echter, gebruik makende van de nieuwste onderzoekingen op geologisch en zoölogisch gebied, verder dan

Prof. Van der Lith in het aantoonen van de oorzaken, waardoor de verbreiding der diersoorten in den Archipel - zóó als die gevonden wordt - verklaard kan worden geacht. Was toch de grenslijn van Wallace in 1893(*) wèl betwist, o.a. en vooral op grond van geologische onderzoekingen van Prof. Martin, maar nog niet beslist veroordeeld - hoe geniaal ook ontworpen -, thans, na de onderzoekingen van Max Weber, A. Wichmann, van de Sarasins, Kukenthal, A.B. Meijer e.a., is de onhoudbaarheid dier grenslijn vrij wel vastgesteld. In de laatste jaren zijn trouwens zooveel onderzoekingen

(*) Tijd van verschijning van Prof. Van der Lith's tweeden druk.

op zoölogisch en botanisch gebied in den Archipel gedaan, dat de kennis in dat opzicht, vooral van de oostelijkste deelen, groote vorderingen heeft gemaakt. Merkwaardig is zeker, dat meer en meer blijkt, hoe de zoölogische vondsten een haast onmisbaren steun geven aan de gevolgtrekkingen, welke op geologische gronden omtrent vroegere toestanden van land- en waterverdeeling gemaakt worden.

Ook voor de bespreking van de wijze van behandeling der volkenkunde wenden wij het oog naar Prof. Van der Lith's werk. Deze beschouwt eerst de bestanddeelen der bevolking uit een, als wij 't zoo mogen noemen, rassenkundig oogpunt, ook in verband met de talen, door de verschillende stammen gesproken; komt dan tot het besluit, dat er hoofdzakelijk aan twee rassen, Maleiers en Polynesiërs, moet gedacht worden, hoewel de talen van al de stammen op eene gemeenschappelijke oerafkomst wijzen; en schetst dan de algemeen kenmerkende eigenaardigheden, het karakter en de ontwikkeling dier verschillende stammen. Vervolgens geeft hij in twee hoofdstukken: ‘Schetsen uit de huishouding der moslemsche bevolking’ en ‘Tafereelen uit het volksleven der heidensche stammen’, een breed overzicht van het leven en bedrijf, de zeden en gewoonten, godsdienstige en zedelijke opvattingen, maatschappelijke verhoudingen, spelen en vermaken, enz. enz., in 't kort van de ethnologie en de ethnographie dier stammen, en wel achtereenvolgens van de Javanen, de Maleiers der Padangsche Bovenlanden, de Atjehers, de Batak's, de Dajak's, de Alfoeren, de Baliërs en enkele nog zeer onbeschaafde stammen. In eene aangename maar tevens zeer leerzame causerie doet hij zijne lezers met die verschillende stammen in hunne geheele wijze van zijn kennis maken.

Dr. Blink neemt ook eerst de bestanddeelen der bevolking in het algemeen in beschouwing, is meer uitvoerig over de rassenkundige onderzoekingen en komt op grond van nieuwe nasporingen in zijne afdeeling ‘Anthropologische indeeling’ tot het besluit, dat de stammen verdeeld kunnen worden in drie rassen: Maleiers, Papoea's en Indonesiërs, met welke laatsten dan bedoeld zijn de aborigenen of oorspronkelijke inwoners van den Archipel, hoewel ook naar zijne meening de rassenquaestie nog niet uitgemaakt is. In zijne afdeeling ‘Talen en taalfamilies’ komt hij echter evenals Prof. Van der Lith tot het besluit, dat aan alle stammen in den Archipel een gemeenschappelijk stamland, nl. Annam, Kambodja of Cochin-China, moet worden toegeschreven; waar trouwens Prof. Kern in dezen gesproken heeft, was er ook eigenlijk op dit gebied moeielijk iets nieuws te vermelden. Dr. Blink geeft dan een overzicht van de verschillende talen met betrekking tot hare vermoedelijke afkomst en hare verwantschappen, verbreiding, dialecten soms en haar letterschrift.

Vervolgens wijdt Dr. Blink in zijn hoofdstuk ‘Godsdiensten’ eenige woorden voornamelijk aan dever breiding van den Christelijken godsdienst en behandelt hij meer uitvoerig de natuurgodsdiensten, het Hindoeïsme(*) en den Mohammedaanschen godsdienst in den Archipel; bij den laatsten staat hij het langst stil en bespreekt hij ook den invloed, welken deze bij de onderscheidene stammen, waar het Mohammedanisme overheerschende is, heeft gehad op de gebruiken en plechtigheden in het familieleven, op het huwelijk, waarbij ook de oorspronkelijke huwelijksvormen

(*) De geschiedenis van het Hindoeïsme in den Archipel wordt kort gememoreerd, evenals de thans nog merkbare invloed ervan. Bij het bespreken der Hindoebouwwerken is Dr. Blink wel wat heel onvolledig; de Mendoet en de tempels in Djokdja worden in 't geheel niet genoemd, die van Prambanan alleen maar terloops. Wellicht echter vinden deze bij de topographische beschrijving in het 2de deel eene plaats.

ter sprake komen, op de rechtsgebruiken, de maanden en feesten, de tijdrekening, enz.(†).

In een hoofdstuk ‘Uit het leven der inlanders’ worden de woningen en nederzettingen, kleeding en sieraden, voedingsmiddelen, dranken en prikkelende genotmiddelen, spelen, vermaken, muziek en dans en gebruiken en bijzonderheden

(†) Aan het einde van dit hoofdstuk worden rangen, standen en titulatuur, eigenlijk alleen maar voor Java, besproken.

van verschillenden aard besproken, onder welke laatste o.a. de verbreiding van het kannibalisme en het koppensnellen(*) ter sprake komen; ook worden daarbij opvoeding en onderwijs(†) in beschouwing genomen. Ten slotte worden een zevental bladzijden aan de vreemde Oosterlingen in den Archipel gewijd.

Prof. Van der Lith laat dus, als 't ware, de voornaamste stammen in hun zedelijk, godsdienstig, maatschappelijk en huiselijk leven, een voor een, aan ons voorbijgaan en laat het meeste licht vallen op de in zielental grootste en tevens meest ontwikkelde stammen. Dr. Blink laat ons eerst kennis maken met de godsdienstige en zedelijke opvattingen, zooals die bij de verschillende stammen bestaan of zich ontwikkeld hebben, en daarna wijst hij aan, hoe aan de meer materieele behoeften bij de onderscheidene volken voldaan wordt en hoe het huiselijk en het familieleven zich bij hen voordoen.

Het wil ons voorkomen, dat voor iemand, die weinig van Indië weet, de door Prof. Van der Lith gevolgde weg gemakkelijker tot leering strekt; geleidelik vormt de lezer zich eene voorstelling van die verschillende stammen en aan de belangrijkste daaronder wordt uit den aard der zaak de meeste aandacht geschonken. Voor iemand, die Indië reeds in hoofdzaak kent, die reeds eenige studie van de bevolking heeft gemaakt, kan de behandelingswijze van Dr. Blink, waardoor dadelijke vergelijking meer op den voorgrond treedt, aangenamer zijn; voor leerlingen, die zich niet zoo onmiddellijk in hunne gedachten kunnen oriënteeren en die zich nog niet het juiste denkbeeld van de verhoudingen hebben gevormd, is zij eenigszins verwarrend, ook omdat nu niet genoeg nadruk wordt gelegd op de betrekkelijke belangrijkheid der verschillende stammen, nu alle, als 't ware gelijkwaardig, gelijktijdig worden besproken.

Een zeer beknopt hoofdstuk geeft vervolgens een overzicht van de vestiging en uitbreiding der Oost-Indische Compagnie, het optreden van het Nederlandsche staatsgezag, de verhouding daarvan tot de volken en gewesten, de grenzen en den omvang van het Nederlandsche gebied ten opzichte van andere Europeesche koloniën en eindelijk van het bestuur en de administratieve indeeling; ten slotte van de dessa's of gemeenten, hare organisatie en hare bewoners, eigenlijk alleen met betrekking tot Java.

In zijne hoofdafdeeling ‘Economische geographie’ brengt Dr. Blink ettelijke onderwerpen ter sprake, die van actueel belang zijn, die nog geruimen tijd de aandacht zullen blijven vragen en waarvan algemeene bekendheid, waarvoor algemeene belangstelling tevens hoogst nuttig zouden zijn.

Na een overzicht van de ontwikkeling onzer kennis der oeconomische toestanden in den Archipel worden de elementen der oeconomische geographie en daarna de producten en onderscheidene bronnen van bestaan met veel van hetgeen met deze laatste samenhangt, in beschouwing genomen. De geschiktheid van den bodem voor de cultuur, het bestaan en de verbreiding van delfstoffen worden besproken in verband

(*) Menschenoffers en koppensnellen, als uitingen van animistische denkwijze, werden reeds onder de natuurgodsdiensten behandeld.

(†) Dr. Blink zegt, dat de scholen der eerste klasse bestemd zijn voor de zonen van inlandsche hoofden; dat is minder juist. Er zijn scholen voor zonen van inlandsche hoofden, kweekscholen voor inlandsche onderwijzers en verder scholen der 1ste en der 2de klasse voor de bevolking in het algemeen, waarvan de 1ste een meer uitgebreid leerplan hebben dan de 2de en uit den aard der zaak door kinderen van meer stand dan die der 2de kl. bezocht worden.

met de bevolkingsdichtheid en de eigenaardigheden der inlandsche volken; het ontbreken van eene geldhuishoudkunde, het langzamerhand ontstaan van loonarbeid worden ter sprake gebracht, ook in verband met de bijdragen der inlanders ten behoeve van den Staat of de gemeenschap; het spreekt vanzelf, dat heeren-[(§)], cultuur- en dessadiensten daarbij in beschouwing

(§) De pantjendiensten werden eerst in 1882, niet in 1866 voor de inl. hoofden afgeschaft (zie blz. 465); in 1867 en later nog eens in 1874 werden zij beperkt. Eerst in 1882 werd het hoofdgeld geheven.

worden genomen; grondbezit en grondeigendom met de daarmede samenhangende huur- en erfpachtsbepalingen alsmede andere agrarische aangelegenheden vormen een belangrijk onderwerp van bespreking. De meest verbreide cultures van den inlandschen landbouw en die voor de Europeesche markt, vooral onder Europeesch toezicht, worden elk afzonderlek behandeld en in hare geographische verbreiding en hare oeconomische belangrijkheid nagegaan; van de voornaamste cultures wordt de geschiedenis beknopt vermeld; van sommige wordt over de bereiding een en ander medegedeeld; uit- en invoer, afzetmarkten en handel worden behandeld. Aan bosschen en boschproducten wordt de noodige aandacht gewijd.

Als nauw samenhangende met den oeconomischen toestand, worden besproken de paarden- en runderstapel en -teelt, evenals die van andere huisdieren; de zoetwatervisscherij en de vischteelt, de strand- en diepzeevisscherij, alsmede de achteruitgaande toestand van die hoofdbronnen van welvaart. Na een historischen terugblik op den mijnbouw in den Archipel volgt een overzicht van de verbreiding en de belangrijkheid der delfstoffen en wordt de steenkolen-, tin- en petroleumproductie meer in bijzonderheden, die van andere delfstoffen in zeer algemeene trekken nagegaan en deze voorts in verband beschouwd met de persoonlijke vrije arbeidskrachten(*). Daarmede komt Dr. Blink als vanzelf op de fabrieksnijverheid, waarbij uit de door cijfers aangetoonde betrekkelijk geringe verbreiding der stoomwerktuigen het besluit wordt getrokken, dat die nijverheid zich nog in geringe mate ontwikkeld heeft. De voornaamste takken van inlandsche nijverheid, die bijna geheel onder den huisarbeid is te brengen, worden kortelijk doch met kennis van de nieuwste mededeelingen op dat gebied besproken voor wat betreft hunne geographische verbreiding, hun omvang en hunne belangrijkheid, ook als teekenen van merkwaardigen inlandschen kunstzin.

Het spreekt vanzelf, dat Dr. Blink in zijn tweede deel behalve een overzicht van handel en scheepvaart, dat nog tot de oeconomische geographie behoort, bij de behandeling der eilanden ieder afzonderlijk de beschrijving van het land meer in bijzonderheden zal geven; van plaatsen, rivieren, wegen, in 't kort van de topographie der eilanden vermeldt het eerste deel nog niets. West-Indië moet voorts nog geheel besproken worden. Het nu gereed zijnde vormt echter een min of meer afgerond geheel, dat beoordeeld kan worden. Indien nu nog vermeld wordt, dat de hoofdstukken over de zeeën, de geologie en het klimaat door enkele kaartjes verduidelijkt zijn en dat in het hoofdstuk ‘Uit het leven der inlanders’ afbeeldingen van woningen zijn gegeven, dan is de inhoud van dit eerste deel vrij wel overzien.

De overrijke stof moet het den schrijver menigmaal moeielijk gemaakt hebben, zich te beperken; allicht is dan ook hier wat te veel, elders wat te weinig gezegd; over het geheel is er evenwel evenwicht en is de opzet goed overdacht; dat is in den regel ook het geval met de zeggingswijze, maar hier en daar schijnen de gedachten te haastig neergeschreven, zoodat er soms op den zinbouw wel aanmerking te maken zou zijn.

(*) Dr. Blink zegt (blz. 562): ‘De koelies in N.-I. zijn hoofdzakelijk van het vaste land van Azië afkomstig.’ Dat is minder juist; in Indië worden alle gekleurde arbeiders, zooals lastdragers, werklieden op ondernemingen, fabrieken, enz., koelies genoemd; dus dat kunnen ook Javanen, Madoereezen, enz. zijn.

Stelt men zich nu de vraag, in hoeverre het werk aan de in den aanvang dezes genoemde behoefte zal voldoen, dan kan het antwoord slechts aarzelend gegeven worden; wij zouden zeggen, dat het voor de studie der physische, ethnologische en oeconomische geographie van Nederlandsch-Indië meer dan eene kostelijke en waardevolle handleiding zal zijn. Voor een gewoon aardrijkskundig handboek voor de school is het te uitgebreid, te breed opgezet, wij mogen wel zeggen te mooi; en toch: in sommige opzichten gaat het op ethnologisch, ethnographisch en oeconomisch gebied weer niet diep genoeg, om het onder de standaardwerken te rekenen. Het meeste nut zal 't geven aan onderwijzers van alle soorten van

onderwijsinrichtingen, die zich een goed inzicht in onzen Archipel willen vormen; voor de physische en oeconomische geographie zullen dezen in Dr. Blink's werk een zeer kostelijk studieboek vinden, en indien zij voor het ethnologisch en ethnographisch gedeelte dan nog tevens studie maken van Prof. Van der Lith's II^{de} en III^{de} hoofdstuk van diens derde boek(*), dan zullen zij volkomen voorbereid zijn, om den aan hunne leiding toevertrouwden leerlingen het onderricht te geven, waaraan zoozeer behoefte bestaat.

Voor hen, die veel verder willen gaan, in welk onderdeel ook, kan Dr. Blink's werk een goede grondslag, een goede wegwijzer zijn, daar hij overal naar de meer uitgebreide literatuur verwijst. Aan hen, die hunne toekomstige loopbaan in Indië zoeken, kan het eene uitstekende voorbereiding schenken; het vermoeit niet door overdadige mededeelingen omtrent kleeding, sieraden, huisraad, in 't algemeen ethnographische bijzonderheden, waarmede de toekomstige Indischman later veel beter plaatselijk kan kennis maken, maar het schenkt een inzicht in de natuur in het groot van land en volk; het leert de zeeën en de bergen, de vlakten en de dalen in hun ontstaan en hunne grootheid kennen; het verklaart helder de eigenaardigheden van het klimaat; en de toekomstige burger, die bezield is met het verlangen wat goeds voor het volk te verrichten, kan door de oeconomische beschouwingen tot nadenken worden gebracht en geleid tot den wensch, om ook het zijne bij te dragen tot het geluk en de welvaart van de volken, die aan zijne hoede kunnen worden toevertrouwd of te midden waarvan hij een groot deel van zijn leven zal slijten.

De uitgave in groot octavo is goed verzorgd; letter en druk zijn goed; in 9 afleveringen is het eerste deel compleet; de 10de is bereids verschenen.

H.B.

October 1905.

Dr. J. Rutgers, Rasverbetering en bewuste aantalsbeperking. Kritiek van het Malthusianisme en het Nieuw-Malthusianisme. - Rotterdam, W.J. van Hengel.

B e w u n d e r t v i e l u n d v i e l g e s c h o l t e n .... Bewonderd wordt Malthus maar zoo, zoo; doch gescholden, zie, dat gaat van 'n leien dakje. De christendichter Bilderdijk, soldaat in het hart, verklaarde ‘den ongodisten krijg’. Ware zeker iemand deze leuze te binnen geschoten, dan had hij de nederlandsche paganist niet ‘gegenereerd’, of, volgens tante Occulta, ‘gereïncarneerd’.

Bekladden en afmaken is gemakkelijk, vooral als het geschiedt op zoo weergaloos geestige wijze als 't William Godwin deed, Malthus' politieke tegenstander. Jammer maar, dat zoovelen deze pseudo-critiek direct of indirect voetstoots hebben overgenomen.

De heer Rutgers echter plaatst zich op onzijdig standpunt en beziet Malthus in den lijst van z'n tijd, onbevooroordeeld en onpartijdig. De lezing van het werk zij daarom aanbevolen, met dien verstande, dat het niet doorgebladerd, maar bestudeerd worde; dan zal men Malthus en het Malthusianisme met een helder oog beschouwen, en

(*) Van der Lith geeft ook nog een goed historisch overzicht van Nederlandsch-Indië in zijn tweede boek: *Schetsen uit de geschiedenis van N.-I.*

‘hoe men het wendt of keert, en hoe de omstandigheden ook wisselen, altijd zullen ouders en staatslieden den wenk van Malthus moeten behartigen: dat het gemakkelijker gaat, de bevolking te vermenigvuldigen, dan den voorraad van voedingsmiddelen van jaar tot jaar evenveel te vermeerderen. Men zal op beide zaken moeten letten’ 279.

De bekwame schrijver zette voortaan aanhalingen uit den vreemde in de moedertaal over. Jan en Jannetje kunnen dan het Nieuw-Malthusianisme beter begrijpen; want dit vraagstuk, schijnbaar eenvoudig, is zeer ingewikkeld en hangt innig samen met het fijnste zieleleven.

R. KRUL.

Homoeopathische bibliotheek n° 1: Dr. J. Voorhoeve, Zenuwzwakte, hare voorkoming en behandeling. - Zwolle, La Rivière en Voorhoeve.

'Het doel dezer bibliotheek is om door een *duidelijke* en *uitvoerige* bespreking van de praktische behandeling van ziekten van algemeen belang het publiek in Nederland en de Koloniën voor te lichten, en het daarbij tevens de groote waarde der homoeopathische geneeswijze in toenemende wijze te leeren kennen'. Aldus spreken de uitgevers en vergasten het publiek op de uitstekend bewerkte 'zenuwzwakte' of neurasthenie door den dilleburger geneesheer J. Voorhoeve. Zij is de mode-zondebok, die, 'belast' en beladen met de meeste moderne kwalen, de straat wordt opgejaagd.

De Tijdspiegellezer kent den schrijver, hem indertijd voorgesteld als groot geleerde, die een goeden kijk heeft op de geneeskunde, doch een eenzijdigen blik op de geneeskunst, m.a.w. als therapeut de homoiopathie beoefent. Referent heeft daar verleden jaar het zijne van gezegd, en herhaalt, dat een goed medicus àlles als geneesmiddel beschouwt, wat tot heil strekt niet alleen van het zieke organisme, maar ook van het gezonde. De Achilles' pees van den homoiopaath is zijn beginsel: 'wel, lezen wij bl. 21, wel kunnen er gevallen voorkomen, waarin het een of andere palliatieve middel tot verzachting van hevige pijn of buitengewone onrust aangewezen is, maar *deze gevallen zijn uitzonderingen*, *vooral voor den geneesheer*, *die weet gebruik te maken van de juiste toepassing der geneesmiddelen volgens het homoiopatiesch beginsel*.'

De homoiopathie huist alzoo in de apotheek; want, blijken de uitzonderingen regel, dan worden alleen verschijnselen waargenomen en - behandeld. Wij, kortzichtigen, zien dan ook enkel de verschijnselen; zoo zijn bij den zenuwlijder, den neurasthenicus, de zenuwen gezond, doch het centraalorgaan, de hersenen, reageert abnormaal. Waardoor? Ziedaar de groote vraag.

Bovendien lette men er op; de schrijver vermeldt het niet; dat neurasthenie door den oppervlakkigen waarnemer kan verward worden met melancholie; de affectstoornis der eerste bestaat voornamelijk in een ziekelijke prikkelbaarheid, die der laatste in een ziekelijke treurigheid. Om tusschen beiden te beslissen, is gewoonlijk de eenvoudige vraag voldoende of de stemming bepaaldelijk prikkelbaar of bepaaldelijk treurig is. De meeste patiënten geven daarop een zeer duidelijk en stellig antwoord. Voorbijgaande treurigheid en angstaanvallen komen ook voor bij de neurasthenie; zie Ziehen, Die Erkennung und Behandlung der Melancholie in der Praxis.

Geneeskunst is een m o e i l i j k vak.

R. KRUL.

Colette Willy, Dierenpraatjes. Vrij bewerkt naar het fransch door L.F.C. - Kampen, Stads- Boek- en Courantdrukkerij.

Vier gesprekken tusschen Kiki-la-doucette, een karthuizer kater, en Toby-chien, een kleinen bulhond; waarbij Hij en Zij, twee personen van mindere beteekenis, nl. de baas en de vrouw, ook een woordje mogen meespreken. Dat alles is bestemd om Willy eens te doen lachen.

De drie eerste samenspraken zijn nogal aardig; doch de vierde is wel wat hoog voor kinderen. Evenals van de z.g. fabelen, zullen ontwikkelde volwassenen de ‘finesses’ ervan begrijpen. Jan Alleman vliegt wel iet-wat ‘hoog, maar toch niet al te hoog’, en Jantje, zijn hartlap, fladdert nog laag bij den grond.

L.F.C. hanteert de pen zeer goed; doch verwart, evenals sommige hooggeleerden, ruiken met rieken. De namen van kat en hond zijn fransch gebleven; waarom niet bijv. Kiki-snoes en Toby-baf?

R. KRUL.

Rijkspostspaarbank.

Wanneer het jaarverslag dezer instelling in boekvorm het licht ziet, dan is de inhoud daarvan reeds lang te voren door middel van de *Staatscourant* publiek domein geworden en zijn de voornaamste bijzonderheden daarvan door de pers reeds wereldkundig gemaakt.

Wordt niettemin het verslag in boekvorm steeds met belangstelling te gemoet gezien, dan geschiedt het om de graphische voorstellingen, die het bevat en die nog duidelijker dan cijfers de krachtige ontwikkeling doen uitkomen, waarin de zoo uitnemend beheerde en nog steeds in populariteit toenemende instelling zich heeft te verheugen.

H. DE J.

De Kennemer Vrijbuiter door C. Joh. Kieviet. - Amersfoort, Valkhoff en Co.
Onder de Vlag van Jan Pz. Coen door L. Penning. - Rotterdam, D.A. Daamen.

Nu de lange avonden weer zijn gekomen, is er ook weer gezorgd voor nuttige en onderhoudende lectuur voor onze jongelui. De twee bovenstaande boeken kunnen ongetwijfeld daartoe worden gerekend. Joh. Kieviet, die door zijne historische jongensboeken bij ons gunstig bekend is, opent met *De Kennemer Vrijbuiter* eene tweede serie historische verhalen voor de jeugd, voor welke hij zijne stof thans put uit de heldendaden der vrijbuiters, ‘wier moed en vaderlandsliefde in geen enkel opzicht behoeft onder te doen voor die van mannen als Tromp, de Ruyter en zoovele anderen, wier namen bij elken Nederlandschen jongen terecht bekend zijn... Ook zij hebben den strijd tegen den overmachtigen vijand aangedurfd en zoo den grond helpen leggen voor Neêrlands onafhankelijkheid.’

Ook dit historisch verhaal is weer onderhoudend en prettig geschreven. Het tooneel der handeling is in hoofdzaak de Zaanstreek, in welker historie de schrijver blijkens zijne vroegere werken zoo geheel thuis is. Dat de in dit verhaal genoemde vrijbuiters werkelijk hebben geleefd en dat hunne daden hier naar waarheid zijn beschreven, zal de belangstelling ongetwijfeld nog verhoogen voor dit werkje, dat door Joh. Braakensiek met aardige illustraties is verrijkt.

Het boek van L. Penning: *Onder de Vlag van Jan Pz. Coen*, geeft een sprekend beeld van het leven en werken van den grooten stichter van Jacatra. Zeer omstandig worden hier de lotgevallen en daden van den grooten Coen beschreven en een scherp licht wordt geworpen op 's man karakter, op den koenen geest, ‘die nooit desespereerde’. Ook als beeld van den toestand van Indië in dien tijd is dit boek zeer interessant. Een portret van Coen alsmede een honderdtal illustraties naar penteekeningen van J.H. Ising Jr. luisteren dit werk op.

M.S.

De Bieboeren door L. Smits. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

In de laatste jaren zijn we door verschillende auteurs van Noord- en Zuid-Nederland onthaald op uitvoerige beschrijvingen van het bestaan en het gemeenschapsleven van arbeiders en proletariërs; tafereelen uit het landleven, natuurgetrouw weergegeven en aan de werkelijkheid ontleend, waren niet zeldzaam. Het leven van de kleine burgerij, van dorpsbewoners en landlieden trok de schrijvers, die zich bij voorkeur op naturalistisch en realistisch terrein bewegen, sterk aan, en zoo hebben we aan bekwame schrijvers - men denke slechts aan Cyriel Buysse en Stijn Streuvels - menige verdienstelijke schets van het leven ten platten lande te danken. Ook de Vlaamsche schrijver L. Smits heeft zich tot dit onderwerp aangetrokken gevoeld en verhaalt in *De Bieboeren* van het bedrijf en het leven en lieven van de boeren, die zich bezighouden met de bijenteelt. Hoe dat volkje onder elkaar leeft, hun werken en ploeteren, hun gekibbel en hunne kleine ruzietjes, die dan later gewoonlijk weer in der minne

worden bijgelegd, hunne vrijages en al wat zich zoo in het leven van die bijenhouders in Vlaanderen voordoet, dat alles wordt door den schrijver op zeer uitvoerige wijze in een lijvig romantisch verhaal verteld. Spannende of ergerlijke tooneelen komen in dit boek niet voor; alles loopt met kleine schokjes vrij gelijkmatig voort en men krijgt den indruk, dat deze bieboeren behooren tot een gemoedelijk slag van volk, welks leven, zooals Poot zei, vrij 'genoegelijk heen rolt'. Ook in den verhaaltrant van den schrijver ligt iets gemoedelijks en eenvoudigs. Maar de beschrijvingen zijn bij weinig afwisseling van tooneelen hier en daar wat al te gerekt; de schrijver verliest zich te veel in onbeduidende kleinigheden, waardoor het geheel den indruk maakt van eentonigheid.

M.S.

Carla door Benno Vos. - Voorburg, Uitgevers Mij. 'Voorburg'.

'Scheppingen uit Levensleed', heeft Benno Vos boven zijn Haagschen roman *Carla* geschreven. Ongetwijfeld is het leed in dit aardsche leven in zoo overvloedige mate voorhanden, dat het weinig moeite kost, om daaruit altijd maar weer stof te putten voor een roman. Benno Vos heeft zich dan ook van eene behoorlijke dosis leedstof voorzien en die met kwistige hand over zijn verhaal uitgeschud. De lotgevallen van Carla, de dochter van eene vrouw uit een circus, en van Grada, een meisje van adellijken huize, die ten slotte tot het laagste afdalen, waartoe eene vrouw zinken kan, vormen een zeer onverkwikkelijk verhaal. De schrijver laat niet alleen Carla, die door haar minnaar verlaten wordt, maar ook de deftige Grada eindelijk in een bordeel te land komen en vindt daarin aanleiding, om over al de moreele en physieke ellende, die in een bordeel kan geleden worden, uitvoerig uit te weiden. Het is eene opeenstapeling van leed en ellende, dat leven van die twee vrouwen, maar het is eene gewilde en ongemotiveerde opeenstapeling, en daardoor geraakt de lezer eigenlijk ook niet onder den indruk van al dat leed. Carla voedt haar eenig dochtertje in het bordeel op en het scheelt maar weinig, of dat arme kind zou, toen het zestien jaar oud was geworden, door haar eigen vader geschonden zijn. Inderdaad, de maat van verzonnen leed en bederf loopt hier over. Had de schrijver zich weten te beperken en had hij zijne stof meer logisch weten te ordenen, dan had hij zeker meer kunnen bereiken dan met deze schepping. Want aan talent van beschrijving ontbreekt het hem geenszins. Moge het hem gegeven zijn, dat talent nog eens in dienst te stellen van scheppingen uit levens*kracht* en levens*lust.*

M.S.

Broeder en Zuster door Thérèse Hoven. - Amsterdam, Cohen Zonen.

Thérèse Hoven verhaalt in dit boek van twee arme kinderen uit Savoye, Lallo Balmet en Nica Raveneau. Zij worden door een opkooper, die als een moderne rattenvanger de kinderen van arme lieden uit Savoye meetroont onder voorspiegeling van eene prachtige toekomst, meegenomen en belanden na vele avonturen in Holland. Daar

worden de stumpers geëxploiteerd door een schoorsteenveger uit het Achterom in Den Haag en wanneer ze dan na eenigen tijd van dezen baas wegloopen, belandt Lallo in een circus en Nica, het meisje, komt na eenige wederwaardigheden terecht in het gezin van een dokter, die haar eene beschaafde opvoeding laat geven. De Westersche beschaving heeft echter niet veel vat op dit natuurkind, zoodat zij later als jongedame de voorkeur geeft aan eene verbintenis met den circusman Lallo, met wien ze naar Savoye teruggaat, boven een deftig huwelijk met den geleerden dokterszoon, die op haar is verliefd geraakt. Het verhaal is onderhoudend geschreven, losjes en luchtig, zooals we dat van Thérèse Hoven gewend zijn. Over eenige onwaarschijnlijkheden, die in 't verhaal voorkomen, willen wij de schrijfster niet lastig vallen; wel echter over enkele slordigheden in stijl en uitdrukking, die het boek ontsieren. Is b.v.

gasthoven een Nederlandsch woord? Van Chambéry wordt gezegd: ‘een machtig *geleerde stad*, waar je om de twee pas een advocaat (!) tegenkomt’, enz. Van veel handigheid getuigt dit boek, maar ook van veel ondoordachtheid.

M.S.

Achtste Bundel verzamelde opstellen door L. van Deyssel. - Amsterdam, Scheltema en Holkema.

Deze bundel bevat evenals de vorige weer eenige critieken en zoogenaamde proza-gedichten. Enkele dier critieken, zooals die over Van Looy, Frans Coenen, Erens, kenmerken zich evenals vroeger door een hinderlijk individualisme en door verregaande gerektheid; van enkele opstellen, als: ‘Een monument voor Zola’, ‘Hulde aan Jozef Israëls’, die toch niet boven het peil staan van gewone tijdschrift- of courantenartikelen, mag men te recht vragen, of het de moeite waard was, ze te laten herdrukken. De lectuur van ‘Kind-Leven’ (Proza-Gedichten), waarvan indertijd *De Gids* een voorproefje gaf, moet voor ieder, die niet door blinde vooringenomenheid bevangen is, een onverteerbaar en ongenietbaar iets zijn. Vrij uitvoerig is de bespreking van Beets' *Camera Obscura.* Beets' nazaten zullen er zich wel in verkneukelen, dat Hildebrand hier nog eene *marque de bonne conduite* krijgt.

M.S.

Feestschrift bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën.

Het *Feestschrift*, uitgegeven naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Genootschap van Leeraren onzer gymnasiën vangt aan met eene feestrede van Prof. Van den Es. Deze herdenkt daarin de benauwde dagen van het jaar 1830, toen het Genootschap werd opgericht; hij wijst op den invloed, dien het Genootschap op het gymnasiaal onderwijs heeft uitgeoefend; op de uitgave van het Tijdschrift van het Genootschap en vooral op het feit, dat het Genootschap de leeraren tot elkander heeft gebracht, hetgeen de opvatting van de taak der leeraren en dus ook het onderwijs zelf zeer ten goede is gekomen. Verder bevat dit geschrift een kort historisch overzicht van het Genootschap, door den secretaris Dr. P. Leendertz Jr. met zeer veel zorg in elkaar gezet. Als eene der belangrijkste daden van het Genootschap op wetenschappelijk gebied noemt Dr. Leendertz het tot stand komen van de philologencongressen. Dan volgen eenige Bijlagen, waarin ook de letterkundige en wetenschappelijke voordrachten der leden zijn vermeld en eene mededeeling wordt gedaan over het archief en de bibliotheek. Eene complete ledenlijst besluit dit boekje, dat ongetwijfeld zeer belangrijk is voor allen, die zich voor het Genootschap interesseeren.

M.S.

Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd, door Th. Coopman en Jan Broeckaert. Eerste Deel, 1787-1844. - Gent, A. Siffer.
Tweede Bundel van Aug. Vermeylen's Verzamelde opstellen. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

De Vlaamsche beweging, die krachtige, jonge reactie tegen het Fransche belgicisme, is in den laatsten tijd aan de orde van den dag. Men denke slechts aan de beweging, die thans in Vlaamsch-België op hooger-onderwijsgebied aan den gang is, aan den strijd om eene Nederlandsche hoogeschool. Het is den Vlamingen hooge ernst met deze beweging, overtuigd als ze zijn, dat 'hun toekomst grootendeels afhangt van de grondige vervlaamsching van Vlaanderen', zooals Prof. Vermeylen onlangs schreef. De jonge Vlamingen werken voor dat doel krachtig, onvermoeid. Zij zien niet tegen een beetje werk op. Zoo stelden twee voorvechters in dezen Vlaamschen strijd een omvangrijk werk samen: *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd*, waarvan het 1ste deel nu voor ons ligt. Het

lijvige werk bevat eene opgave en eene korte beschouwing van niet minder dan negenhonderd vijf en vijftig geschriften, die in het tijdsverloop van 1787-1844 over den Vlaamschen taalstrijd zijn gepubliceerd of althans daarmee in verband staan. Aan elk der vermelde werken is door de heeren Coopman en Broeckaert eene beknopte opgave van den inhoud of eene uiteenzetting van de beteekenis van het werk toegevoegd. Aldus hoogst practisch samengesteld, zal deze kolossale arbeid eene zeer belangrijke bijdrage worden tot de historie van den Vlaamschen taalstrijd. De samenstellers zullen later aan het werk nog toevoegen eene gepagineerde inleiding en eene naamlijst der medewerkers benevens de systematische inhoudstabellen en eene lijst der openbare boekerijen, waar de geëxcerpeerde dag- en weekbladen en tijdschriften berusten.

Wanneer deze *Bibliographie* tot op den jongsten tijd is voltooid, zal zij natuurlijk ook vermelden de *Verzamelde opstellen* van Aug. Vermeylen, waarvan ons de tweede bundel werd toegezonden. Ook in dezen nieuwen bundel vindt men, evenals in den eersten - die vroeger door ons werd besproken -, een tal van opstellen, gewijd aan de Vlaamsche beweging. Prof. Vermeylen is een der onvermoeide kampvechters. In een dezer opstellen leest hij o.a. Frans Netscher de les over diens bewering, dat de Vlaamsche beweging zou zijn ontsproten aan de *Nieuwe-Gids*-beweging. Ook vindt men hier beschouwingen over Guido Gezelle, Constantin Meunier, Styn Streuvels, Teirlinck en anderen, alle goed, enkele zelfs met gloed geschreven.

M.S.

Aage en Else (In de schaduw van den dood) van Harald Kidde, naar het Deensch bewerkt door A. Gorter-De Waard. - Utrecht, H. Honig.

Dit boek is met zeldzaam talent geschreven en in zoo vloeiend Nederlandsch bewerkt, dat men werkelijk vergeet een product van vreemden oorsprong voor zich te hebben.

Wanneer wij zeggen: ‘met zeldzaam talent geschreven’, bedoelen wij de gave van uitdrukking en detailuitbeelding van 'tgeen de schrijver heeft willen zeggen, waaruit nog niet volgt, dat wij het met zeldzaam genoegen hebben gelezen om den algemeenen gedachtengang.

Ons kwam die gedachtengang voor te zijn een type van onnatuur en gedwongen sentimentaliteit.

Onder den indruk van een ziekelijk sprookje dringt de jonge held van 't verhaal zich den plicht op onophoudelijk het beeld van zijn overleden broeder voor oogen te houden en zich voortaan alle levensvreugde te ontzeggen; wanneer de jonge levenslust zijne rechten herneemt, suggereert hij zich slecht en ongevoelig te zijn.

Onder den invloed van school en kameraden, van 'tgeen het leven verder aanbiedt en oplegt, zouden levenskracht en levensmoed het natuurlijk winnen op den somberen nagalm van dit sprookje; immers, in 's menschen aard ligt: ‘Let the dead Past bury its dead.’

Maar juist op het oogenblik, dat de jongen weer wat op zijn verhaal komt, als de gezonde jongensnatuur hem weer op de been helpt, ploft de auteur hem door een sterfgeval of eene desillusie in een afgrond van akeligheid terug.

Ware het te doen om eene natuurlijke ontwikkeling van eene Hamletachtige kinderziel - dat onderwerp kon dankbaar zijn, maar de natuurlijke ontwikkeling wordt hier telkens gestremd door een nieuw ongeluk, zoodat we den rampzaligen jongen op 16-jarigen leeftijd zien in een toestand, dat we hem maar liefst dadelijk naar eene zenuwinrichting zouden brengen. Zoo is 't geene kunst, iemand *klein* te krijgen, maar noch de lezer noch de zielsontleding is daarmede gediend.

Kon onze stem den schrijver bereiken, we zouden hem willen aanraden de ontwikkelingsgeschiedenis te lezen van een jongen van denzelfden leeftijd, óók

een droomer, dweper, idealist, maar als Wouter Pieterse vrij wat sympathieker dan dit overspannen, neen, gekgemarteld jongetje.

We hopen voor des schrijvers, ook Hamlet's vaderland, dat sprookjes zoo somber als *Aage en Else* niet te veel invloed zullen hebben op 't aankomend geslacht. Eene herinnering aan de onderstaande regels van Longfellow is werkelijk in onze dagen niet misplaatst:

> 'Let us, then, be up and doing
> With a heart for any fate,
> Still achieving, still pursuing,
> Learn to labour and to wait.'

B.

De roode lach. Fragment uit een gevonden Russisch handschrift van Leonid Andrejef, vertaald door J.C. Termaat. - Nijmegen, Prakke.

Een griezelig, afschuwelijk boek!

Een officier, in den jongsten oorlog zwaar gewond, is door de doorgestane en bijgewoonde ellende krankzinnig geworden; hier worden grepen ondersteld uit zijn dagboek.

Hier heeft waanzin in zijn verschrikkelijksten, den zelfbewusten vorm, voortdurend gevoed door de afgrijselijke herinneringen uit den krijg, een boek geschapen, om te rillen, eene combinatie van bloed en delirium!

Brengt het nu ook nieuwe inzichten, nieuwe theorieën, nieuwe waarheden? Geenszins.

De ellende, om welker schildering het te doen was, werd minder hartstochtelijk maar daardoor juister, duidelijker, aangrijpender ten toon gesteld in Dunant's *Un souvenir de Solférino* (1860), in *Débâcle* van Zola, door Bertha von Suttner e.a.

Het nieuwe in dit boek is het afzichtelijke van het milieu, het schokkende der woordenkeus.

Dat oorlog eene verschrikkelijke bezoeking der maatschappij is, betwijfelt niemand, maar een boek, als hier vóór ons ligt, brengt ons geen stap nader tot den eeuwigen vrede; daartoe is meer noodig dan heftig declameeren tegen den oorlog.

Wij begrijpen den lust, om zulke dingen te vertalen, alleen, wanneer men zich daarvan een nuttig effect belooft, want voor zijn genoegen of zijne stichting leest niemand zulke geestelijke nachtmerries.

B.

Blijde Kunst. Geïllustreerde bibliotheek van opwekkende lectuur. Redacteur van Dokkum. N°. 1, Jacobs. Humoristische vertellingen van J. Brevee. N°. 2, Van Aken. Lotgevallen van een Notaris van E. Blum. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Er zijn nog al menschen noodig geweest, om die *Blijde Kunst* ter wereld te helpen, nl. een redacteur, een schrijver, een vertaler, een illustrator en een uitgever, 'tgeen ons herinnerde aan véél koks in één keuken. We verheugden ons na een paar werken, waarin volgens de hedendaagsche mode het sinistre op den voorgrond trad, *Blijde Kunst* in handen te krijgen, waarbij men ten minste met een opgeruimd gezicht mocht beginnen.

Wij erkennen, dat er pogingen gedaan zijn, om den lezer in die stemming te houden; onderwerpen, herinnerend aan *Marine-Schetsen* van Buning, *Jouk de Hartenstreuper* van Brusse, *Taming of the Shrew* van Shakespeare, Micawber van Dickens, zijn op min of meer komieke wijze behandeld - maar kunst is het naar onze bescheiden meening niet, ook de illustraties niet, die wij zelfs beslist leelijk vinden.

De dingetjes in bundel I zijn hier en daar wel aardig verteld, maar de scherts is niet fijn, de toestand niet pikant, de humor niet tintelend, zoodat de lezer wel grappigheid bespeurt, maar geestigheid mist.

We zouden bundel I nog wel durven aanbevelen voor keuken, stal en volkslogies, maar bundel II maakt het met zijne laffe en dwaze phantasie, XXVI hoofdstukken lang, zóó bont, dat we zelfs het dáár aanwezig personeel te hoog ontwikkeld achten, om genoegen te nemen met dit soort van humor.

We kunnen tot ons leedwezen niemand aanbevelen, om zich *Blijde Kunst* aan te schaffen, daar het in beide richtingen verre beneden het peil blijft, dat de lezer recht heeft te verwachten.

B.

De roman eener eenzame vrouw. Naar het Engelsch van C.E. Playne door M. Dozy-Evers. - Leiden, Boekh. E.J. Brill.

Eenzaam na den dood van haar man, dien zij hartstochtelijk had liefgehad, totdat zij tot de vreeselijke ontdekking kwam (die de lezer zelf maar moet doen), welk eene bittere spotternij haar huwelijk geweest was. Tot eene nieuwe echtverbintenis is nu voor haar geene mogelijkheid meer. Met hare groote behoefte, om zich te geven, en hare teedere aanhankelijkheid sluit zij gaarne vriendschap. Maar goede kameraadschap met een man moge heerlijk prikkelend zijn: de liefde luistert dadelijk aan het sleutelgat, wanneer een man en eene vrouw vertrouwelijk met elkaar omgaan. En hare vriendschap voor een ziekelijk meisje werd wreed teleurgesteld. Vanzelf leidden de omstandigheden en hare levensbeschouwing tot hare eenzaamheid. Zij vond er haar vrede bij.

Het einde van het verhaal is te romantisch, daar toch hoofdzakelijk eene zieleschildering werd bedoeld, die ook zonder dat boeiend genoeg was.

Is de vergissing met de Sunamietische vrouw, die zich tot den profeet Elisa wendde en hier aangeduid wordt als de Shunanieten, en is de teekening van Johannes den Dooper als iemand met een mooi gezicht met eene zeer reine, zeer ideale uitdrukking te wijten aan de schrijfster of aan de vertaalster?

J.H.

Margaret Ogilvy, door haar zoon J.M. Barrie. Uit het Engelsch vertaald door J. Kuylman. - Amsterdam, G. Schreuders.

De uitgever schenkt ons bij het portret van dezen schrijver eenige biographische aanteekeningen, die niet ongewenscht zijn, daar Barrie nog weinig onder ons bekend is. Toch heeft deze thans vijf-en-veertigjarige Schotsche auteur reeds menigen roman geschreven, terwijl hij ook op tooneelgebied geen vreemdeling is. *The admirable Chrichton* is te Amsterdam opgevoerd. In fijn gevoel en humor evenaart hij Jan Maclaren; volgens sommigen overtreft hij hem zelfs.

Van beide heerlijke schrijverseigenschappen wordt ons in deze levensbeschrijving van Margaret Ogilvy (haar meisjesnaam) een- en andermaal eene proeve gegeven; het eerste komt meer dan het laatste uit, al ontbreekt meermalen de leuke opmerking niet. Er was in het verhaal van de geschiedenis eener moeder meer gelegenheid voor

het gevoel, om te spreken; en het is eene deugd, dat dit geschiedt zonder sentimentaliteit.

Barrie doet meer, dan men van een Schot gewend is. Deze toch is ‘niets anders dan een huis met al de blinden toe en de deur op slot’. Maar daarbinnen is hij dan ook geheel zichzelf; daar kennen de huisgenooten elkaar als schier nergens anders, en dat goed kennen staat gelijk met waardeeren. In deze karakteristiek vinden wij van ons eigen volk eenige trekken weergegeven. Daarbinnen dan een blik te mogen slaan, met de oogen ziende, zooals een zoon zijne moeder ziet, is een voorrecht. Inderdaad is 't niet onaardig, zulk een Schotsch binnenhuisje met dichterlijk talent geschilderd te zien.

J.H.

Raymond Jacberns. Een robbedoes op kostschool. Naar het Engelsch door Mevr. J. Van der Hoeven. Illustraties en bandteekening van A. Rünckel. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Van eene robbedoes maken wij ons toch eene andere voorstelling. Veel meer beantwoordt daaraan de zestienjarige Toni, die aan E. Stuart aanleiding gaf hare geschiedenis te schrijven onder gelijkluidenden titel (vertaling van Claudine Bienfait, uitgever H.J.W. Becht te Amsterdam), dan deze tienjarige Betty Lea, een verwend en lastig kind, waarvan echter onder goede leiding nog veel terechtkomt.

Die goede leiding vindt het kind op de school van Mevrouw Honeysett te Cromer Hall. Inderdaad eene model-meisjeskostschool. Ten grondslag aan onderwijs en omgang liggen onderling vertrouwen en eergevoel. Vrijheid kan daarom in groote mate worden toegestaan. Wat zeker niet overal geschiedt of geschieden kan en toch uitstekend is, dat wordt hier aanschouwd, nl. dat de leerlingen haar eigen tuintje hebben en ook eigen huisdieren, die in een gedeelte van het uitgestrekte landgoed zijn onder dak gebracht. Bepaalde klassen waren er niet. Niet meer dan zes meisjes werden tegelijkertijd onderwezen, bij elkaar geplaatst niet volgens haar ouderdom doch naar hare vorderingen. Dat werkte de ambitie in de hand en voorkwam tevens alle ontmoediging. Oudere meisjes hielden in de klasse het toezicht, gelijk op meer Engelsche scholen het geval is, als *monitors*, een naam, dien ons taaleigen wel kent voor zeker soort oorlogsschepen maar niet voor lieve en flinke meisjes.

Onwillekeurig werd hier meer gezegd van de school en hare inrichting dan van de leerlingen. Men krijgt ook den indruk, alsof het der schrijfster meer om de eerste dan om de laatsten te doen was. Den lezer althans, al volgt hij al wat van de zoogenaamde robbedoes en hare medescholieren wordt verhaald, niet zonder belangstelling, staat aan het einde toch 't meest de school met hare werkzaamheden en ontspanningen onder leiding der zeer verdienstelijke directrice voor den geest. Zeker heeft dat ook zijne bijzondere waarde, te meer, daar alles onderhoudend wordt meegedeeld.

J.H.

Walther Christmas. Koning Most. Naar het Deensch door Mevrouw D. Logeman-Van der Willigen. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Een boeiend boek vol avonturen, waarin jongelui wel vermaak zullen scheppen. Dat ongezocht wetenswaardigheden uit vreemde landen worden meegedeeld, strekt tot aanbeveling. Toch hebben zulke boeken m.i. eene bedenkelijke zijde, waarop althans de aandacht moet gevestigd worden. In de verhalen van gevechten en vooral van jachten, met name op wilde dieren, komen onwillekeurig trekken van wreedheid voor, die wij liever onzen jongen menschen zouden willen besparen.

J.H.

Mikaël. Door H. Bang. Vertaald door Mevr. D. Logeman-Van der Willigen. - Utrecht, H. Honig.

Op uitnemende wijze beschrijft Bang 't nuttelooze leven van dat deel der mondaine wereld te Parijs, dat, nu ja, de kunst bewondert, maar nochtans op- en ondergaat in futile liaisons en kortstondige amourettes. Daartegenover staat - en hierin munt onze schrijver nog veel meer uit - het leven en lijden van den Meester, een dienaar der kunst, die grooten roem verwerft, maar niettemin al zijne liefde gegeven heeft aan zijn pleegzoon Mikaël. Dien voedt hij op, dien onderwijst hij in de geheimen der schilderkunst, voor dien leeft en arbeidt hij. En wat is zijn loon? Dat Mikaël in koel berekenend egoisme zijn weg gaat, zijn tijd verknoeiende, hoogst ondankbaar zich betoont en onverschillig zijn Meester laat sterven, terwijl deze nog in zijne uiterste ure hem terugwacht.

Neen, de Meester is geen heilige, want nolens volens doet de auteur ons gevoelen, dat hijzelf ook schuld draagt aan 't verongelukken van Mikaël: 't verafgoden doet altoos kwaad. Maar de wijze, waarop Bang 't lijden van den Meester uitbeeldt, is bewonderenswaardig; zonder gebruik van exclamaties, zonder groote woorden over zelfverloochening en zelfopoffering beschrijft de auteur ons 't leed van den Meester, een leed zoo diep en innig, als alleen door grooten van geest gevoeld en doorstaan kan worden. Dit is een boek, dat tot ernst stemt en de diepte van in stilte gedragen leed uitnemend weergeeft.

H.G.

Eene Liefde. Door G. af Geyerstam. Vertaald door J.E. Keyser. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Een romannetje, dat, aangezien 't nog al eens aan eene verzameling aanteekeningen doet denken, eerder voldoet aan de eischen van een schetsje dan aan die van een uitgewerkt verhaal. Toch geeft de auteur zijne bedoeling goed weer. Hij schetst ons 't leven van een man en een meisje, welke eindelijk huwen, maar 't geluk toch niet vinden. Als hij voor de eerste maal weduwnaar geworden is, wordt zij zijne huishoudster; weldra blijkt, dat zij zijne liefde niet kan beantwoorden, zoodat hij uit spijt met eene andere hertrouwt, die hij niet lang bezit. Als hij wederom weduwnaar geworden is en nog altijd Elsa liefheeft, begaat zij de onvoorzichtigheid, waartoe meer vrouwen overgaan, hem uit medelijden aan te nemen. Daaruit volgt een voor beiden ongelukkig leven, want beiden zijn teleurgesteld en komen tot het inzicht, dat de liefde zich niet laat dwingen. Hij leert zijn leven beschouwen als leeg en arm, vol vergissingen en onvervulde droomen, terwijl Elsa, 't raadsel des levens als zoodanig aanvaardende, tamelijk fatalistisch - ook in 't Noorden vindt men Turken - tot de meening komt, dat het leven aldus toch goed is geweest.

Op duidelijke en indrukwekkende wijze geeft de auteur de treurige wijze weer, waarop het leven door sommigen geleefd, gevoeld en ervaren wordt, vooral wanneer liefde en sympathie zich niet op de rechte wijze weten te uiten.

H.G.

Luchtkasteelen. Door Cl. Viebig. Vertaald door J. Lulofs. - Utrecht, W. de Haan.

Met recht heet dit werk *Luchtkasteelen*, want niet anders dan dat zijn de idealen, welke twee jongelui, Lena en Richard, zich scheppen op grond van hunne wederzijdsche talenten op kunstgebied. Van den aanvang af doet de schrijfster goed gevoelen, hoe beiden wel willen, maar niet kunnen, wel eenigen aanleg hebben, zelfs talent, maar niet genoeg, om overwinnend het strijdperk te verlaten. Persoonlijk karakter en omstandigheden hebben zij zoozeer tegen, dat mislukking op mislukking volgt.

De auteur verdient lof voor de wijze, waarop zij den levensloop dezer jongelui zich doet ontwikkelen; zoo moet het wel met hen gaan, als men let op hun aanleg en hun temperament. Hoewel geen van beiden zeer sympathiek is en een tamelijk alledaagsch tintje over menige figuur ligt, wordt de belangstelling toch opgewekt door de eenvoudige uiteenzetting en het tragisch verloop der geschiedenis, terwijl enkele tooneelen en dialogen keurige proeven zijn van het talent der schrijfster.

Eene voorname fout komt echter telkens uit, nl. het te sterk accentueeren van de gebreken der personen. Als Richard nu eens niet altijd zulk een opgewonden standje was; als Oom Herman zijne gemoedelijkheid niet altijd bedekte onder grove woorden, etc. etc, dan zou de lezer meer sympathie kunnen gevoelen voor deze familie in al hare leden en 't werk zou winnen aan diepte van geest. Juist de sterke kleuren, waarin zij hare personen schildert, geven iets banaals, iets oppervlakkigs aan 't ensemble, 'tgeen te bejammeren is voor de schrijfster zelve.

H.G.

De democratie in het oude Athene.

In het uitnemend geredigeerde Fransche dagblad *l'Autorité* wees onlangs Guy de Cassagnac, Paul de Cassagnac's talentvolle jongste zoon, op de toepasselijkheid voor het huidige Frankrijk van Demosthenes' redevoeringen tegen Philippos van Makedonië.

Inderdaad: de democratische ontwikkeling, die parlementair geregeerde landen in den tegenwoordigen tijd ondergaan, vertoont de meest treffende punten van overeenstemming met de ‘democratische ontwikkeling’, waaraan, na Perikles, de Atheensche republiek te gronde ging.

Bij de leiders, toen en nu, de zucht alleen nog maar, om carrière te maken. Bij een Perikles of een Bismarck beteekende staatsman te zijn een zware, opofferende, vermoeiende taak. Bron van hun levensonderhoud was hun eigen vermogen. Hun hooge en edele eerzucht zocht geen bevrediging hunner ijdelheid, maar trachtte het welzijn te behartigen, de toekomst te verzekeren van het volk, welks belangen hun waren toevertrouwd.

In de democratische periode, toen en nu, heeft dat grootendeels uit.

Voor een Kleoon werpt het volksleiderschap geldelijke voordeelen af, evenals voor een minister of invloedrijk politicus in het huidige Frankrijk. En hoevelen zijn er niet ook ten onzent, voor wie - de uitzonderingen niet te na gesproken - het lidmaatschap der Tweede Kamer, vooral ook het ministerschap, een carrière is, om eer, aanzien en invloed begeerd; een baantje of burgerlijke betrekking, zoogoed als het ambt van ingenieur, advocaat of directeur eener levensverzekering? Heeft men geadministreerd, de zaken gaande gehouden, aan de uitvoering van een partijprogram meegewerkt, men waant genoeg te hebben gedaan.

En bij de groote massa in een democratie hetzelfde eigenbelang, dezelfde kortzichtigheid ten aanzien van de toekomst als bij de leiders. Zuinigheid op de uitgaven voor leger en vloot, die verzekeringspolissen voor een krachtig zelfstandig volksbestaan.

Maar geld steeds beschikbaar, ook als het er niet is, voor ‘sociale’ doeleinden: ginds korenuitdeelingen en presentiegelden in de volksvergadering en op de gezworenenbank, hier de ‘bijdrage van den Staat’, zoo het een werkman is, die ziek wordt, wien een ongeval overkomt of die op 's lands kosten een rustigen ouden dag wil hebben.

Door het bestudeeren der geschiedenis wordt deze overeenkomst tusschen toen en nu spoedig duidelijk; maar met schitterend licht springt ze in het oog aan al wie de blijspelen van Aristophanes naleest.

Meer dan tweeduizend jaar oud, zijn ze, zoodra men de locale toespelingen weglaat of door equivalente vervangt, zoo jong en zoo actueel, alsof ze in den loopenden jaargang van de *Fliegende Blätter* hadden gestaan of in een theater te Londen, Berlijn of Parijs over de planken gingen.

En zoo heb ik de verleiding niet kunnen weerstaan, om een der meest actueele dier dramatische scheppingen, het blijspel *De Cavalerie*, in uittreksel onder de oogen van een hedendaagsch publiek te brengen.

Het doel, dat ik daarmee beoog, is dus van politieken, niet van letterkundigen aard.

Het is mijn streven geenszins, om over Aristophanes of zijn tijd iets nieuws te zeggen; ik houd mij aan hetgeen omtrent hem en zijn milieu in philologische en historische kringen bekend is(*).

Alleen tot beter begrip van onze tegenwoordige politieke verhoudingen wil ik dien ouden Helleenschen spiegel eens ophangen.

Gelijk men een zonsverduistering beter waarneemt in haar weerspiegeling in een waterplas, dan door het oog rechtstreeks naar het felle licht te richten.

Felix quem faciumt aliena pericula cautum.

Dit doel bepaalde mijn wijze van werken.

Er kon mij niet aan gelegen zijn, om Grieksch te geven met Nederlandsche woorden en scherpzinnigheid op het oplossen van conjecturen te wetten. Het kwam erop aan, een zinsgetrouwe vertaling te vinden.

Maar bovendien had ik al wat op specifiek Helleensche toestanden en feiten ziet, niet noodig. Dat een zekere Kleonumos zich door lafheid en andere slechte karaktereigenschappen onderscheidde, kan ons thans weinig belang meer inboezemen. Ja, dat de veldheer Nikias, een hoogst fatsoenlijk en eerlijk man, het slachtoffer van zijn al te groote voorzichtigheid is geworden, kan ons uit historisch of uit moreel oogpunt belangrijk voorkomen, maar voor onze hedendaagsche politieke toestanden leeren wij er niets uit.

Ik laat dus alle antiquiteiten weg en bepaal mij tot het algemeen menschelijke.

Ik reconstrueer den uit den grond opgedolven spiegel niet in zijn geheel, om structuur en ornamentiek van het kunstwerk te verklaren; maar ik zoek de stukjes bijeen, die nog spiegelen, om te laten zien... hoe goed hij spiegelen kan!

Laat mij de bekende tijdsomstandigheden even mogen ophalen.

Kort nadat Perikles' dictatuur over den Atheenschen staat tot haar glanspunt was gestegen, begon de oppositie der verbonden radicalen en orthodoxen voet op hem te winnen. De voornaamste aanvoerder dier oppositie was de lederfabrikant Kleoon.

(*) O.a. aan de uitgave met noten van Theodor Kock.

Het is mij natuurlijk niet onbekend, dat later van democratische zijde pogingen zijn gedaan, om Kleoon schoon te wasschen. Ik kan die pogingen echter niet als geslaagd beschouwen.

Wel is het waar, dat het Perikles was, die den grondslag heeft gelegd voor de democratie, die, zoodra zij niet meer door zijn persoonlijk prestige werd in bedwang gehouden, Athene tot zoo razend snellen val heeft geleid.

Grooter tegenstelling dan tusschen Perikles en Kleoon laat zich niet denken.

Perikles, aristocraat van geboorte, aristocraat in den adel van zijn optreden, in de hoffelijkheid zijner vormen, in zijn veelomvattende kennis en fijne beschaving, voelde zich als den dienaar van den Staat en den Staat als het organische geheel van verleden, heden en toekomst. Kleoon, democraat van afkomst en van manieren, een man zonder algemeene kennis en cultuur, een lid der bourgeoisie, wiens horizon niet verder reikte dan zijn fabriek en zijn zaken, gedroeg zich als de dienaar der telkens aanwezige volksvergadering en beschouwde het als de hoogste kunst en eer, om te spreken naar den wensch der aanwezige meerderheid en zoo ‘à la tête’ te blijven.

Perikles liet zijn particuliere zaken door een rentmeester beheeren en wijdde al zijn studie en talenten aan de publieke zaak. Met groote bekwaamheid en genialiteit kweet hij zich van zijn veelomvattende taak als opperbevelhebber van leger en vloot, minister van financiën en minister van openbare werken.

Kleoon daarentegen kon er niet aan denken het bestuur zijner fabriek, den eenigen grondslag, aanvankelijk, van zijn vermogen en zijn inkomen, los te laten. Hij deed aan politiek uit liefhebberij, als middel, om ‘er te komen’. Studie van staatszaken heeft hij noch vóór noch tijdens zijn volksleiderschap ooit gemaakt. Zulke studie is trouwens voor wie ‘aan politiek wil doen’, slechts hinderlijke ballast. Zoo hij iets bestudeerde, dan waren het de vooroordeelen van de groote massa, voor zooverre hij die niet reeds vanzelf deelde, ten einde steeds in ‘democratischen’ zin te spreken.

Als minister van financiën staat Kleoon's integriteit in een kwaden reuk. Veldheer is hij alleen bij ongeluk geworden. De eerste maal, dat hem dat overkwam, bepaalde hij zich ertoe de leiding aan een ander over te laten en alleen met diens veeren te pronken. De tweede maal kostte het hem het leven.

Bekrompen, als hij was, voelde hij, hoewel radicaal, zich tot de partij der orthodoxen aangetrokken, die Perikles haatten als liberaal ook op geestelijk gebied.

De coalitie nu der verbonden radicalen en orthodoxen ging stap voor stap stelselmatig op haar doel: Perikles ten val te brengen, af.

De eerste stap was de vaststelling bij meerderheid van stemmen van een wet, die de doodstraf bedreigde tegen wie niet geloofde aan de officieel door den Staat erkende goden.

Van die wet zou later Perikles' vriend Sookrates het slachtoffer worden; de eerste aanval met dit instrument werd echter gericht tegen een anderen met Perikles bevrienden wijsgeer: Darwin's voorlooper Anaxagoras. De aanklacht werd ingediend in het jaar 432 v. Chr. En zoo ernstig was het gevaar, dat Perikles geen ander middel heeft gekend, om zijn vriend te redden, dan hem heimelijk behulpzaam te zijn bij de vlucht naar Lampsakos in Klein-Azië.

Hierdoor was alvast één van Perikles' vrienden verwijderd. Thans richtte zich de aanval tegen een anderen met Perikles bevrienden, beroemden tijdgenoot, den architect en beeldhouwer Pheidias. Toen deze, met roem beladen, uit Olumpia terugkwam, waar hij het heerlijke Zeusbeeld in den grooten tempel had geschapen, werd hij aangeklaagd goud te hebben gestolen van den mantel van het Athenebeeld in den Parthenoon. De aanklacht kon gemakkelijk krachteloos worden gemaakt, door den mantel, die afgenomen kon worden, na te wegen. Hetgeen door Kleoon en consorten met venijnigen aanval beantwoord werd: met beschuldiging van heiligschennis, omdat Pheidias in den Amazonenslag op het schild der godin zichzelf en Perikles afgebeeld had. Die slag trof. Pheidias werd gevangengezet en is in de gevangenis gestorven.

En dichter trokken Kleoon en zijn politieke vrienden het net om Perikles heen. Perikles' gade Aspasia, een Ionische van voorname afkomst en fijne beschaving, eerst jarenlang in particuliere gesprekken systematisch belasterd, werd thans openlijk van ongeloof en ontucht aangeklaagd. Perikles verkoos zelf haar advocaat te zijn en voerde in diepe ontroering haar verdediging; en nog was de betoovering, die van den held en staatsman uitging, niet geweken; nog éénmaal brak een zonnestraal door: onder uitbundig gejuich van het volk verkreeg Perikles Aspasia's vrijspraak.

Maar Perikles' stelling was ondermijnd. Men waagde het nu, den aanval rechtstreeks tegen hem te richten. Kleoon klaagde hem aan wegens verduistering van staatsgelden.

Dit proces werd onderbroken door den oorlog, die met Sparta uitbrak, 431 v. Chr. Uit Azië kwam te gelijk nog vreeselijker geesel: de pest, aan welke Perikles' twee zonen bij zijn eerste vrouw ten offer vielen.

En te midden der verbijstering, door de ziekte veroorzaakt, herhaalde de oppositie haar aanklacht.

Daar nu Perikles uitgaven had moeten doen tot omkooping van Spartaansche gezanten en die post derhalve in 't openbaar niet voor voldoende omschrijving vatbaar was, was de gezochte gelegenheid, om hem in 't verderf te storten, gevonden. Hij werd veroordeeld tot een geldboete, die het bedrag van zijn vermogen overtrof, en afgezet als opperbevelhebber. Wel kreeg een jaar later het volk berouw en maakte een en ander ongedaan, maar Perikles was een gebroken man. Hij is 429 v. Chr. van verdriet gestorven.

En Kleoon had het veld vrij.

Hij was nu de eerste in de volksvergadering. En hij verloochende ook in 't vervolg zijn edelmoedigheid niet.

Een teekenend staaltje bracht het volgende jaar. De opstand der stad Mutilene op Lesbos tegen den druk der Atheensche heerschappij was overmeesterd en de leiders der beweging waren naar Athene gebracht ten getale van duizend. Kleoon nu ontlokte aan de volksvergadering het besluit, om geheel de bevolking der ongelukkige stad, vrouwen, grijsaards en kinderen, uit te roeien. Den volgenden dag heeft het volk berouw gekregen en genade verleend; maar de duizend edellieden, die den opstand hadden geleid, zijn allen ter dood gebracht.

Kleoon's veldheerschap valt in het jaar 425.

Toen de overgave der Spartanen, die op het eiland Sphakteria bij Pulos opgesloten zaten, op zich wachten liet, schimpte Kleoon deswege in de volksvergadering op het beleid van den daar bevelvoerenden generaal Demosthenes. Waarop Nikias hem toevoegde: ‘Doe het dan zelf!’ Het volk juichte. Kleoon schrok, krabbelde achteruit, maar moest zich de benoeming laten welgevallen. Hij was echter zoo voorzichtig, om versche troepen mee te nemen en Demosthenes als ambtgenoot te behouden. Een boschbrand en het verraad van een Messeniër waren ten slotte den Spartanen tot verderf. En Kleoon keerde terug als de man, wien de moeilijke taak gelukt was.

Zooals hij zich in zijn oppositie tegen Perikles had doen kennen, zoo bleef hij als volksleider: gewetenloos en haatdragend, steunende op de groote massa, wier laagste instincten hij vleide; zich handhavende door omkooping en verdachtmaking. Als directeur-generaal der directe belastingen of als minister van financiën liet hij de drukkendste vermogensbelastingen uitvaardigen tegen de rijken; maar het presentiegeld der gezworenen - en bij de tallooze processen kreeg ieder Athener als jurylid zijn beurt - liet hij verdriedubbelen. 't Was het leegpompen van de brandkast, om de broodkast te vullen.

Maar Kleoon sneed zich toch bij zekere gelegenheid in de vingers.

Vanwege een der vazallenstaten had hij vijf talenten ontvangen, ten einde een vermindering van drukkende lasten te bewerken. Dat lekte uit. Door enkele aristocratische jongelui uit het korps der cavalerie werd hij aangeklaagd, met het gevolg, dat hij althans werd veroordeeld de vijf talenten terug te betalen.

Ik spreek van een korps cavalerie, ruiterij, zoo men wil. Van een stand van ‘ridders’ was in den tijd, waarin het stuk speelt, geen sprake meer. Die naam had alleen nog beteekenis als klasse in de inkomstenbelasting. En tusschen de leden van die vermogensklasse en de leden van het korps cavalerie bestond geen wettelijke, hoogstens een toevallige identiteit.

Het korps cavalerie was een staand korps, in tegenstelling tot de infanterie, die als militie werd opgeroepen. Dit korps was uitgelezen

* uit jongelieden uit de hoogste standen, op wie de dienstplicht bij dat korps rustte en die verplicht waren zelf hun paard en hun uitrusting te bekostigen. Alleen de fourage werd door den Staat verschaft. Het korps telde 1000 man, in tien eskadrons, elk van 100 man, verdeeld, en stond onder twee door het volk benoemde kolonels, hipparchen, die elk vijf eskadrons commandeerden. In de tallooze gevechten van den Peloponnesischen oorlog en de voorafgaande oorlogen heeft dat korps veel lauweren behaald en het genoot bij het publiek een zoo hoog aanzien als te Berlijn de Pruisische garde-du-corps en garde-kurassieren.

In dat aristocratische korps gloeide natuurlijk het brandpunt van de vijandschap tegen Kleoon.

Daarom kon Aristophanes, in leeftijd en stand de gelijke dezer jongelieden, het wagen, hun korps als koor op het tooneel te brengen. Aan ieder ander en onder andere omstandigheden zou dat zeer kwalijk genomen zijn.

En dat geeft Aristophanes bij wijze van snaaksche verontschuldiging met zooveel woorden den kooraanvoerder in den mond bij gelegenheid der parabasis, de figuur in de comedie, waarmee het koor zich in parade voor het publiek opstelt en dit rechtstreeks toespreekt:

507.
‘Als ooit van de oude dramatische
dichters het iemand gewaagd had,
Ons op te doen treden in 't rondom
van kleuren weemlend theater,
Wèl zou het hem wis niet vergaan zijn.
Maar nu is de dichter het waardig,
Die denzelfden als wij verfoeit en het
waagt, de waarheid te zeggen,
En dapper het brieschende, wervelwind
brakende monster te lijf gaat.’

Het wervelwind brakende monster is Kleoon, die zijn kracht in groote stemuitzetting en heftigheid van voordracht placht te zoeken.

Wij zijn nu hiermee geleidelijk tot Aristophanes' kluchtspel genaderd.

Het werd een jaar na de expeditie van Sphakteria opgevoerd, in 424 v. Chr., Februari.

Talrijk zijn dan ook de toespelingen op deze expeditie. Daar ze voor ons van geen politiek belang meer zijn, heb ik ze echter weggelaten.

Voor ons is de hoofdgedachte van het stuk het belangrijke.

Die hoofdgedachte is: Kleoon ten toon te stellen in al zijn nietswaardigheid en gemeenheid; kan het zijn, aldus zijn val voor te bereiden.

Maar wie moet hem ten val brengen?

Een fatsoenlijk man zal zich met hem niet inlaten en in het schelden, in laaghartigheid en laster is een fatsoenlijk man niet tegen hem opgewassen. Een eerlijk man zou bij den eersten aanval op Kleoon zoo door hem worden gehoond en verdacht gemaakt, dat hij voor een

* 507: volgnummer van den versregel in het oorspronkelijke: anapaestische tetrameters, het gebruikelijke metrum voor de parabasis.

democratisch publiek de nederlaag zou lijden. Zelfs een man van het karakter en het genie van Perikles werd door hem in het graf gebracht.

Neen, Kleoon moet met zijn eigen wapenen worden overwonnen.

Na Perikles hebben kooplieden in vlas, in schapen en in leder den Staat beheerscht; in de phantasie van Aristophanes komt nu een koopman in braadworsten aan de beurt. Na een edelman als Perikles burgerlijke 'Streber' en parvenu's, na deze bourgeois het kind van de straat, een vliegende worstjeskoopman, die, gelijk thans nog in München of Weenen, met braadworst vent langs de straat. Waarom ook niet?

In platte bekrompenheid, in de consequentie en onbevangenheid zijner gemeenheid laat deze de tot dusver heerschende volksleiders nog ver achter zich. Schaamte en aarzeling zijn hem vreemd en met de gemeenste ondeugden is hij van jongs af zoo vertrouwelijk opgegroeid, dat ze in zekeren zin zijn goed geweten zelfs niet hebben aangetast.

En daar nu de meest besliste en consequente doorvoering van een beginsel altijd in 't voordeel is, zoo wint de worstventer het van Kleoon, die in zijn tegenstander zijn eigen spiegelbeeld als totalen, niet meer menschelijken schurk moet aanschouwen.

De worstventer symboliseert de uiterste consequentie der gemeenheid, die in den persoon van Kleoon den Staat beheerschte; en die uiterste consequentie zijner eigen schurkerij, in de figuur van zijn tegenstander gesymboliseerd, wordt oorzaak van Kleoon's val.

Op dit gegeven is het stuk zeer eenvoudig opgebouwd.

De oude heer Volk, ook Demos genaamd, heeft het bestuur over zijn huishouding opgedragen aan een pas gekochten slaaf, een Paphlagoniër, d.w.z. een individu uit een om zijn onbetrouwbaarheid en domheid zeer slecht aangeschreven volksstam, leerlooier van zijn ambacht. Eenvoudigheidshalve kunnen wij voor hem wel aanstonds den naam Kleoon substitueeren.

Bij het begin van het stuk jammeren nu twee slaven voor het huis van den heer Volk over hun treurig lot.

De Paphlagoniër is de gunsteling, die over huis en hof en alle slaven gebiedt. Door de laagste vleierijen, door pronken met anderer verdiensten, door orakels en machtspreuken heeft hij den ouden heer geheel voor zich ingepalmd. De andere slaven laat hij bij den meester niet eens meer toe; hij kan ze trappen en slaan, zonder dat de heer Volk ernaar omziet.

Onder burleske clownsgrappen komt nu een der slaven op het idee, om van den Paphlagoniër in den slaap een orakelspreuk weg te kapen.

Die orakelspreuk voorspelt, dat een worstventer hem ten val zal brengen.

En nauwelijks hebben beide slaven de spreuk gelezen en ontcijferd, of er loopt juist een worstventer over de markt, - in casu wel de orchestra voor het tooneel. Dien moeten ze hebben.

Zij begroeten hem als redder in den nood en overtuigen hem na eenige

moeite, dat juist zijn lage afkomst, zijn gebrek aan opvoeding, zijn gemis aan kunde en beschaving hem bij uitstek geschikt maken voor de politiek.

180.

‘Slaaf.
Juist daardoor zult ge tot hoog aanzien klimmen,
Dat ge uit het plebs stamt, op de markt schreeuwt en brutaal kunt zijn.

Worstventer.
Ik stel mijzelf toch niet zoo hoog.....

Slaaf.
O wee, waarom keurt ge uzelf niet waard den Staat te leiden?
Zijt gij u dan iets goeds bewust?
Gij hoort toch soms niet tot beschaafde kringen?

Worstventer.
O goede vriend, 'k heb nooit iets goeds geleerd;
Ik kan niet schrijven, maar zoo zoo slechts lezen.

Slaaf.
Dat maar zoo zoo is nog te veel; om 't volk te leiden,
Wordt geenszins studie of ernst verlangd;
Dat komt aan òngeletterden en schaamteloozen toe.’

De orakelspreuk wordt nu voor den dag gehaald en door middel van tekstuitlegging verklaard.

211.

‘Worstventer.
't Orakel overtuigt me. Maar ik begrijp toch niet,
Hoe ik het volk zal kunnen leiden.

Slaaf.
't Is zoo gemakkelijk mogelijk. Je doet maar, wat je gewoon bent te doen. Haal de zaken maar dooreen als worsten en smeer met vergelijkingen uit de keuken het volk honing om den mond. Je hebt alles, wat voor een volksleider noodig is: een ruwe stem, een slechte afkomst, praktijk van 't kijven op de markt. Je hebt al wat er noodig is in de politiek.

Worstventer.
Ja, maar wie zal me helpen? De rijken zijn bang voor hem en de kleine luiden heeft hij onder den duim.

Slaaf.
Er zijn echter duizend cavaleristen, eerlijke lui, die een hekel aan hem hebben en je zullen helpen; en verder alle fatsoenlijke burgers; en ik zal met Gods hulp ook meedoen.
En wees maar niet bang, want hij lijkt niet. Uit puren angst heeft niemand van de maskermakers hem gelijkend willen maken. Maar het publiek zal toch wel begrijpen, wie het is: het publiek is verstandig.’

Nadat aldus het publiek is verwittigd, dat het masker van Kleoon, die veelzeggend met ‘hij’ wordt aangeduid, niet lijkt, wordt deze wakker.

Scheldend en bulderend komt hij uit de deur. In den eersten schrik gaat de worstventer op den loop. Maar hij wordt opgevangen door de cavalerie, die op dit spannende oogenblik de orchestra komt binnenmarcheeren.

Fier als een marsch klinken de viervoetige trochaeën, en driftig stormt de alliteratie erdoor.

*

247

Koor.
‘Ransel, ransel het canaille, dat voor geen gemeenheid staat,
In zijn tollenaarswoekerroofzucht bodemloozen put gelijk;
Het canaille, het canaille, honderdmaal heet ik hem zoo,
Daar hij daaglijks honderd keeren een canaille zich betoont;
Ransel hem - laat hem niet loopen - houd hem vast - hem achterna!
Geef hem danig op zijn baadje, dat hem hooren en zien verga.’

Daar het burleske van den circus door Aristophanes, in verband ook met den vorm van het theater in de open lucht, evenzeer wordt aangewend als de fijnere humor, kan men zich een duchtige klop- en jachtpartij voorstellen, waarschijnlijk eenigermate in balletvorm geïdealiseerd en met muziek begeleid.

Kleoon roept in zijn angst de gezworenen onder 't publiek te hulp, wier presentiegeld hij verdriedubbeld heeft. Maar tevergeefs.

De kooraanvoerder wijst hem er ernstig op, hoezeer hij te recht wordt geslagen om zijn systeem van uitpersingen en valsche beschuldigingen. Onder meer heeft hij zich verrijkt met de verbeurdverklaarde goederen der slachtoffers uit Mytilene.

Kleoon beproeft zoete broodjes te bakken en belooft een gedenkteeken voor de wapenfeiten der cavalerie op te richten.

‘Houdt de onbeschaamde kerel ons voor oude suffers, dat wij er zoo zouden inloopen?’ vraagt het koor in jeugdige verontwaardiging.

‘O Land en Volk!’ roept Kleoon, ‘door wat voor beesten word ik hier geslagen!’ 273.

En nu halen de overmoedige jongelui den worstventer, die zich onder hen verschool, maar die inmiddels weer moed gevat heeft, naar voren; en gelijk ten onzent studenten een schimpwedstrijd tusschen twee proleten zouden organiseeren, zoo voegt het koor bij monde van zijn aanvoerder aan Kleoon toe:

276.
‘Zoo gij hem kunt overschreeuwen,
Zal aan u de overwinning zijn;
Overtreft hij u in onbeschaamdheid,
Dan is ons des kampstrijds prijs.’

Onmiddellijk klaagt Kleoon den worstkoopman aan, dat hij den Lakedaimoniërs worst in handen speelt.

Gene beantwoordt die phantastische beschuldiging, door Kleoon te verwijten, dat hij elken dag met een leege maag in de stadsrestauratie Prutaneion komt en er met volle maag weer uitkomt, aldus verboden goederen uitvoerende.

In aansluiting daaraan ontstaat een schreeuw- en scheldpartij, waarbij de koopman nooit een oogenblik verlegen is, om troef te geven, en steeds het hoogste woord heeft.

In schreeuwen, dreigen en lasteren, in alles overtreft hij zijn tegenstander.

Het koor veegt tusschendoor Kleoon den mantel ook nog eens uit.

* 273. Letterlijk zoo: □ πολις, □αι δημ□

Deze voelt zich ten slotte in het nauw gebracht en roept bij herhaling:
‘Laat mij toch spreken!’

336.

‘Worstventer.
Waarachtig niet; eerst ik; ook ik ben proletariër.

Kleoon.
Laat mij toch spreken!

Worstventer.
Neen!

Kleoon.
Jawel!

Worstventer.
Wel neen!

Kleoon.
'k Zal uit mijn vel nog springen.

Worstventer.
Je zult het laten!

Koor

(haastig invallend).

Zeer zeker wel! Zeer zeker wel!
Laat hem gerust zijn gang gaan!’

Kleoon kondigt ten slotte zijn voornemen aan, zijn tegenstanders in den Senaat wegens hoogverraad aan te klagen. Beide partijen begeven zich daarheen op weg, terwijl het koor inmiddels het publiek met dansen en gezangen bezighoudt.

In het tweede bedrijf komt de worsthandelaar terug als overwinnaar. In een voordracht, die de verhalen van boden in de tragedie kostelijk parodieert, geeft hij verslag, hoe hij de oude heeren van den hoogwijzen raad, door verstandig gebruik te maken van hun menschelijke zwakheid, geheel voor zich heeft gewonnen.

Onderwijl komt Kleoon hem achterop, ‘zwanger van storm en onweer, bruisend en woelend als een bergstroom, gereed zijn tegenstander te verzwelgen’.

710.

‘Kleoon.
Ik zal u voor heer Demos dagen,
dat gij uw straffe niet ontgaat.

Worstventer.
Ik daag u weer op scherper aanklacht.

Kleoon.
Maar, ongeluksvogel, u gelooft hij niet;

Ik echter lach met hem, zooveel ik wil.

Worstventer.
Denk jij, dat jij heer Volk zoo vast in handen hebt?

Kleoon.
Ik weet sinds lang, wat ik hem voor moet kauwen.

Worstventer.
En 't meeste slok je daarbij voor jezelven op.

Kleoon.
Jawel, ik heb den slag wel handig beet,
Heer Volk naar mijnen wil te maken en te breken.

Worstventer.
De uitkomst leer', of ik het soms niet beter kan.

*

Kleoon.
Kom, gaan wij naar heer Demos.

Worstventer.
Niets heb ik ertegen.
Vooruit!

Kleoon.
Vooruit dan!

Worstventer.
Geen bezwaar!

Kleoon

(aankloppend aan de huisdeur).

Heer Volk! kom eens naar buiten.

Worstventer

(aankloppend).

Lief vadertje, kom uit uw deur,
o lieve, beste Volkje!
728.

Demos

(in de deur).

Wat een spektakel vóór mijn deur! Weg van mijn stoep!
Gij zult de bloempotten beschadigen!

Kleoon.
Och, kom naar buiten; zie, wat ik hier moet verduren!

Demos.
Wie dan, o Kleoon, doet u kwaad?

Kleoon.
Om uwentwil
Word ik geslagen door dien kerel en de jongeheeren.

Demos.
Waarom dan toch?

* 728, 729. De Atheners hingen een met allerlei ingrediënten omwoelden olijftak voor de deur: ik gaf 't weer met bloempotten. Men moet zich den heer Volk als een knorrigen, burgerlijken ouden heer voorstellen.
749. In den tekst is sprake van de Pnyx, de voor de volksvergadering in Athene bestemde plaats. Ons equivalent is Binnenhof. Overigens is de tekst letterlijk zoo.
755. Mijn vertaling van σχαδας, overeenkomstig ons spraakgebruik ten aanzien an.... paarden, is gewaagd, maar geeft althans zin.

Kleoon.
Omdat ik u, o Volk, bemin en wensch te dienen.

Demos

(tot Worstventer).

En jij, wie ben jij dan?

Worstventer.
Een, die u goed wil doen
In zijne plaats sinds lang, in bond met tal van brave burgers;
Maar hij laat ons niet toe tot u te naadren,
Daar gij niet om u duldt, wie onbaatzuchtig is,
Maar u aan allerlei slag van schoolmeesters verslingert
En lederhandelaars en lompenfabrikanten
En wie al meer op eigen zakwaarneming vlast.

Kleoon.
Maar ik heb u, o Volk, getrouw steeds goedgedaan.
Beleg daarom, o heer, aanstonds vergadering,
Opdat gij ziet, wie van ons beiden u het best
Gezind is. Laat van ons dan deez' uw dienaar zijn.
749.

Worstventer.
Ja, ja, beslis terstond - maar niet op 't Binnenhof.

Demos.
Maar elders kan en wil ik niet vergaderen.
Gelijk vanouds, is thans het Binnenhof de plaats.

Worstventer

(voor zich).

Helaas! wat overkomt mij! Want de oude heer
Is thans wel drommels bij zijn positieven nog,
Maar als hij eenmaal op die bankenrijen zit,
755.
Gaapt hij versuft, als plaagde hem constipatie.'

*

Men wandelt samen naar een deel van het tooneel, dat door banken als vergaderplaats is kenbaar gemaakt.

Kleoon vangt daar aanstonds aan te oreeren in deftige anapaestische tetrameters.

774.

'Kleoon.

Hoe zou, Mijnheer Volk! het mogelijk zijn,
dat nien warmer dan ik u kan minnen?
Terwijl ik toch steeds voor u opgespoord heb,
waar 't meeste geld was te halen,
Door sommigen deerlijk te drijven in 't nauw
en and'ren de schroef aan te leggen;
Terwijl ik om billijkheid jegens de burgers niet gaf,
als ik daardoor uw kas kon doen zwellen.

Worstventer.

't Is waarlijk zoo heel veel bijzonders niet.
Die kunst kan ik ook wel verrichten.
Met andermans brood, van zijn tafel geroofd,
wil gaarne ook ik u wel dienen.
Maar dat *hij* niet volklievend, niet wèlgezind is,
dat zal ik dadelijk toonen;
Hij warmt hier alleen aan uw vuur zijne pens;
maar dat gij, die in roemrijken oorlog
Het land hebt bevrijd met wapengeweld en
ontwoekerd aan dreigende baren,
Hier zóó maar op steenharde banken zit,
daar geeft hij niet om in zijn hoogmoed
En denkt er niet aan - wat *ik* hierbij doe! -
beleefd u dit kussen te brengen!
Ga zitten daarop; aanvaard het van mij en
maak het u hiermee gemakk'lijk!

Demos.

O zeg, wie gij zijt! Een telg soms toch niet
onzer oude, roemrijke helden,
Uit glorievol tijdperk der groote republiek?
Zoo edel zijt gij, zoo volklievend!

Kleoon

(ter zijde tot Worstventer).

Wat poogt gij hem toch met kleingeestig gevlei
langzaam aan op uw zijde te krijgen!

Worstventer

(ter zijde tot Kleoon).

En was dan het aas, waarmee gij hem wel lokt,

* 824. 'Des trocknen Tons nun satt', gaat de worstventer plotseling van de breede viervoetige anapaesten tot een vroolijk, kijvend wijsje over.

niet nog kleiner en pooverder soms nog?

Kleoon

(tot Volk).

Voorwaar, indien ooit op de wereld verscheen
een wakkerder strijder voor Demos,
Aan de democratie meer dan ik nog verknocht,
mijn hoofd wil ik gaarne verpanden.
821.

Demos.
Houd op en zweer geen lichtvaardigen eed;
reeds lang hebt gij mij reeds bedrogen.

Worstventer.
Een schandelijk mensch, o mijn Volk, o mijn heer,
die de grootste gemeenheden uithaalt:
824.
Als gij dommelt, voor zichzelven
Vette baantjes vlijtig uitzoekt
en met bei zijn groote handen
Gretig in de Staatskas graait.

*
860.

Kleoon.
Heer Demos, neen, geloof hem niet
en meen niet, dat gij ooit weer
Een beter vriend, dan ik u ben,
hier in de stad zult vinden;
Daar ik alleen heb afgeweerd,
wie tegen u zich keerden,
En geen misdadige woeling bleef
mijn waakzaam oog verborgen.

Worstventer.
't Is u gegaan als peueraars,
die gaan ter palingvangste:
Als 't klare water stil blijft staan,
dan kunnen zij niets vangen;
Maar als zij op en weder neer
de zwarte modder roeren,
Is hun in troebel water dan
een rijke buit verzekerd.
Zoo brengt het u ook voordeel aan,
als 't land in rep en roer is.
Doch zeg mij nu een ander ding:
zoo grooten voorraad leder
bezittend, hebt gij zeker wel
daarvan een paar pantoffels
Gemaakt voor onzen goeden heer
als blijk van uw vereering?

Demos.
Hij dacht er heelemaal niet aan,
ze aan te biên, waarachtig!

Worstventer.
Dan ziet gij nu toch, wie hij is!
Edoch uit eigen fondsen
Heb ik dit paar voor u gekocht,
dat lekker u zal zitten.

Demos.
Nu zie, voorwaar, ik zonneklaar,
welk een uitnemend staatsman
En welk een vriend des Volks gij zijt
alsmede van zijn voeten.

Kleoon.
't Is erg, dat gij zoo'n drukte maakt
Voor 'n paar goedkoope klompen!

Worstventer.
't Is erg veeleer, dat gij heer Volk
Op zijnen hoogen leeftijd
Nog geenen mantel waardig keurt!

* 860. Jambische tetrameters.

(tot Volk)

Wil hem van mij aanvaarden.

Demos.

Zoo iets is zelfs Themistokles
nog nimmer ingevallen;
Ik vind de grootste vondst der eeuw
't idee van gratis kleeding.

Kleoon

(tot Worstventer).

't Is kras, hoe gij mij overtroeft
met uwe apenstreken!

*

Worstventer

(tot Kleoon).

Ik ga daarin bij u ter school.....

Kleoon.
En desniettegenstaande
Zult gij in vleierij des Volks
Mij toch niet overtreffen.

(tot Volk)

Aanvaard van mij een pels erbij!

(tot Worstventer)

Jij mag van nijd dan barsten!

Demos.
Ajakkes! Weg aanstonds daarmee!
Wat stinkt dat ding afschuwelijk.

Worstventer.
Dat heeft hij dan expres gedaan,
om u te laten stikken.

Kleoon

(tot Worstventer).

Met wat voor praatjes, galgestrop,
poogt gij mij te verdringen?

Worstventer.
In onbeschaamdheid nam ik aan
m' uw meerdere te toonen.

Kleoon.
Ge wordt me nooit de baas daarin.
Zie, ik, o Volk, beloof u,
Dat, zonder dat gijzelf het u
er moeilijk voor moet maken,
905.
Gij ouderdomspensioen erlangt
op kosten van de schatkist.
906.

Worstventer.
Maar ik heb hier terstond voor u

* 905. In 't algemeen μισθον: staatstoelage.
μηδεν δρωντι: zonder dat gij zelf er iets voor behoeft te doen.
906-911. 't Is een beetje onsmakelijk maar kenmerkend voor de laagheid der volksvleiers, die b.v. ten onzent ook niet den stank van met tabaksrook, enz. verpeste lokalen ontzien.

een potje treffelijk smeersel,
Om u de zweren aan uw been
genezend mee te zalven.

Kleoon.
Ik trek uw grijze haren uit,
om dus u te verjongen.

Worstventer.
Ziehier, neem dezen hazestaart,
om uw oogjes af te vegen.

Kleoon.
Als uwen neus gij voortaan snuit,
wisch aan mijn hoofd uw vingers.

Worstventer.
Aan 't mijne, als het u behaagt!
911.

Kleoon.
Aan 't mijne toch veeleer nog!
923.

(tot Worstventer)

Mijn wrake zal verschrikkelijk zijn;
Ik pers in de belastingschroef,
Die op 't vermogen drukt, je vast,
Zoodat gij in de hoogste klas
Ambtshalve aangeslagen wordt.

*

Worstventer

(tot Kleoon).

Ik hoop, dat aan het middagmaal,
In haast, alvorens op te treên,
Gebruikt, een strooman komt, om goud
Voor uw advies en stem te biên,
En jij, hem gretig te gemoet,
Je in de heete spijs verslikt -
En stikt!
943.

Demos

(na eenig nadenken).

Hij lijkt me werkelijk een volksman puik te zijn,
Zooals sinds lang niet in de groote menigt' was.
Maar gij, Kleoon, in schijn u voordoend als mijn vriend,
Hebt ergernis gewekt. Geef op mijn zegelring;
Gij zult mijn huis niet meer beheeren!

Kleoon.
't Is mij wèl,
Maar weet, dat, als gij mij 't beheer des Staats ontneemt,
Een ander 't erger nog licht maken zal dan ik.'

De heer Demos wil nu den zegelring aan den worstventer geven, om aan dezen het beheer der zaken toe te vertrouwen; maar Kleoon verzoekt hem daar toch nog mee te wachten, totdat hij, Demos, van Kleoon's orakelspreuken heeft kunnen kennis nemen. Maar ook de worstventer is van voorspellingen voorzien en beiden dragen ze nu met manden vol op het tooneel.

'Demos.
Nu, leest de spreuken mij dan spoedig voor en ook
Die woorden over mij, die ik zoo gaarne hoor,
Dat ik als arend in de wolken zweven zal.'

Er ontstaat nu een wedstrijd in tekstverklaring, waar de bij ons in sommige burgerkringen gebruikelijke Bijbeluitlegging slechts kinderspel bij is.

Ook hierin is de worstventer Kleoon de baas, zoodat de heer Demos opnieuw zijn voornemen verkondigt, om zijn belangen aan dezen toe te vertrouwen.

Wederom zoekt Kleoon uitstel.

1100.

'Kleoon.
Wacht nog, ik smeek het u, tot ik in staat zal zijn

* 943. Jambische trimeters.
1102. Men vergelijke bij ons de lang beloofde 'bijdrage van den Staat' voor 'sociale' wetgeving.

U koren uit te keeren en leeftocht ied'ren dag.

Demos.

Ik wil van zulk een staatsrantsoen niet hooren meer;
Zoolang hebt gij mij nu daarmee alreeds gepaaid.

Kleoon.

Maar 'k zal u 't meel gemalen sturen in uw huis!

*

Worstventer.
Doch ik geef u gebakken broodjes kant en klaar,
1106.
Gebraden duiven en al wat uw maag begeert.

Demos.
Welnu, volvoert dan, wat gij zijt begonnen,
En wie van u mij thans het meeste goeds bewijst,
Aan dien wil ik de teugels toevertrouwen.'

Beide mededingers draven nu naar binnen, om den beloofden volksmaaltijd klaar te maken.

Onderwijl houdt de kooraanvoerder een gemoedelijk discours met den ouden heer Volk, die zoo gemakkelijk zou kunnen heerschen, omdat allen hem vreezen als een tiran, en die toch, als een kind, steeds de opinie omhelst van een ieder, die het laatst het woord heeft of die hem het best weet te vleien en te bedriegen.

De heer Volk tracht zich te verdedigen en beweert zijn vleiers wel te doorzien, die hij alleen hoog verheft, om ze daarna met te grooter smak te kunnen verpletteren.

Het derde bedrijf vangt dan met den volksmaaltijd aan. Kleoon en de worstventer komen dringend en duwend de huisdeur uit.

1152.

'Kleoon.
Ik sta weer als vanouds gereed u wel te doen.

Worstventer.
Maar ik van overouds en overoveroverouds!

Demos

(voor zich).

En ik heb jelui reeds sinds honderd jaar in 't oog.

Worstventer.
Nu, weet gij, wat te doen?

Demos.
Gewis! zoodra gij 't zegt.

Worstventer.
Welnu, laat hem en mij vanhier een wedloop doen,
Dat wij u weldoen mogen op gelijken voet.

Demos.
't Is best. Gaat staan!

Worstventer en Kleoon.

* 1106. In den tekst: ''t Gebraad gebraden'. Gebraden duiven gespecificeerd om de toespeling op Luilekkerland.
1167. Inlassching ter vervanging eener andere, niet meer gangbare toespeling.

Ziehier!

Demos.

Vooruit!

Worstventer.

Je licht me 't been.

Demos.

'k Zal waarlijk van geluk nog spreken, als vandaag
Ik door mijn eigen knechts niet in verdrukking kom!

Kleoon.

Ziet gij het wel? Het eerst breng ik u nu een stoel!

Worstventer.

Maar zonder tafel! Die breng ik nog eerderder
1167.

Kleoon.

Ziehier, o vader Volk, dit brood bied ik u aan,
Uit graan, dat vrij van recht werd ingevoerd, bereid.

*

Worstventer.
1170.
En ik deez' korsten brood, die, dienstig voor de soep,
Athene met ivoren hand heeft uitgehold.

Demos.
O hemelsche godin, wat is uw vinger groot!

Kleoon.
Hier breng ik u een vette, groene erwtensoep,
Door dapp're Pallas zelve roerend toebereid.

Worstventer.
O uitverkoren Volk, hoe waakt Zij over u,
Die u beschikbaar stelt deez' volle sauskom jus!

Demos.
Hadt gij in deze stad aan welvaart nog geloofd,
Hield blijkbaar Zij haar sauskom ons niet boven 't hoofd?

Kleoon.
De hemelsche godin gaf u deez' moote visch:
Als wijsheidbrengster maakt Ze zoo uw hoofd weer frisch.

Worstventer.
Edoch, gebraden vleesch gaf Pallas bij de jus.
Een snee gebakken lever volgt mitsgaders nu.

Demos.
Dan heeft Ze 't staatsiekleed, dat ik haar schonk, geloond!

Kleoon.
Wilt gij nu proeven van deez' omelette soufflée?
Dan vaart, zegt Zij, de vloot met gunstigen zeewind mee.

Worstventer.
Neem dit van mij.....

Demos.
Waarom nu nog deez' rib vertoond?

Worstventer.
Die stuurt Athene juist van pas, gedachtig aan
De ribben in de schepen. Blijkbaar immers gaan
Marinezaken haar ter harte: ribben, raas....

* 1170. Blijkbaar drijft de dichter den spot met de orthodoxen, die in alles de tusschenkomst der goden ontwaren en de stad Athene onder bijzondere bescherming wanen van haar nationale godin.
Zoo zag in Nederland in 1905 in den verkiezingstijd een blad ‘den vinger Gods’ in het feit, dat ergens de antirevolutionnaire partij aan de stembus met 7 stemmen meerderheid gewonnen had.
1192. Haas was een zeldzame lekkernij, daar wegens den oorlog in Attika niet gejaagd kon worden.

Kleoon.
Ontvang hierbij van deze lekk're taart een deel!

Worstventer.
Edoch, van mij deez' taart, in Pallas' naam! geheel!
1192.

Kleoon

(tot Worstventer).

Maar waarvandaan zult gij, als ik! gebraden haas
Wel voor hem krijgen?

Worstventer

(voor zich).

Wee, dat het haasje mij ontviel!
O Muze, sta mij bij, geef vleugels aan mijn ziel!

Kleoon

(tot Worstventer).

Kijk, zie je dat, jij ongeluksman?

Worstventer.
Wat geef 'k erom!
Daar komen ginds voor mij.....

*

Kleoon.
Wie, wat?

Worstventer.
Gezanten, rijk
Van geld voorzien.....

Kleoon.
Waar, waar?

Worstventer.
Och kom, wat raakt je dat?
Laat jij die afgezanten.....'

Kleoon draaft weg, den gewaanden gezanten te gemoet; onderwijl maakt de worstventer zich van het hazegebraad meester en biedt dat den heer Volk aan.

'..... Volkjelief, ziet gij
't Gebraden haasje hier? Neem 't aan. Ik breng het u.

Kleoon

(terugkomend en ziende, wat er gebeurd is).

O jou ellendeling. Gij hebt mij 't mijne ontroofd!
1201.

Worstventer.
Deedt gij datzelfde niet met d' ongevallenwet?

* 1201. In den tekst een toespeling op Kleoon's pronken met Demosthenes' veeren bij Pulos in Sphakteria. Men kan ten onzent een toespeling maken op de ongevallenwet, die door het ministerie Röell-Van Houten werd ingediend, door Borgesius ingetrokken en in anderen vorm opnieuw opgezet.
1208. Een treffende tegenhanger voor heel deze scène is een strooibiljet, dat bij de jongste verkiezingen werd verspreid, luidende:
'A r b e i d e r s , k e n t U w b e l a n g .
De sociale wetten liggen gereed ter behandeling.
ZIEKTE-, INVALIDITEITS- en OUDERDOMS-verzekering zijn daaronder.
ALLE WERKLIEDEN krijgen op zeventigjarigen leeftijd RECHT OP PENSIOEN, OOK AL KUNNEN ZIJ DAN NOG ARBEIDEN.
Arbeiders, die vroeger ONGESCHIKT worden voor HUN GEWONE WERK, worden ook GEPENSIONNEERD.
WEDUWEN en WEEZEN zullen eveneens STEUN ontvangen.
Een som van 6 MILLIOEN 's jaars wordt daartoe door het Rijk bijgedragen.
Bij ZIEKTE niet alleen van HEMZELF maar ook van zijne HUISGENOOTEN ontvangt een werkman vrije geneeskundige hulp en medicijnen en, zoo hij door zijne ziekte niet werken kan, 70 PERCENT VAN ZIJN LOON, 26 WEKEN LANG.
Wat dunkt U?
Als dit Ministerie aanblijft, kan dit alles spoedig W e t worden.
Treedt het Ministerie af, dan worden die wetten INGETROKKEN en het kan j a r e n d u r e n eer er iets tot stand komt.
ARBEIDERS, kent Uw belang!!!
Maakt het mogelijk dat de pensioenwetten er spoedig komen door te stemmen op.....'
(Volgt de naam vau den candidaat.)

Demos

(tot Worstventer).

Vertel mij, bid ik u: hoe hebt gij 't klaargespeeld?

Worstventer.
Voor d' inval zij Athene prijs; de daad was mijn.

Kleoon

(jammerend).

En ik heb 't beest gestrikt!... Ik bracht het ten festijn!

Demos.
Loop heen; de dank behoort aan wie 't heeft voorgediend.

*

Kleoon.
Helaas! hoe heeft mijn onbeschaamdheid uitgediend!

Worstventer.
Is 't nu nog niet voor u, o Demos, uitgemaakt,
Wie hier het beste zorgt voor u en voor uw buik?

Demos

(aarzelend).

Op welke wijs, geëerd publiek, meent gij, dat ik
In dit geval met wijs beleid te werk zou gaan?

Worstventer.
Ik zal 't u zeggen. Neem in stilte mijne mand
En onderzoek, wat zij bevat, en doe met die
Van Kleoon desgelijks; ge oordeelt stellig juist.

Demos.
Laat zien: wat is erin?

Worstventer.
Ontwaart ge haar niet leeg?
O Volk, ik heb al wat ik had, u voorgezet.

Demos.
Volklievend is die mand.

Worstventer.
Bekijk de zijne thans.
Nu, ziet ge 't wel?!

Demos.
O wee, van lekk're dingen vol!
Wat heeft hij van de taart een stuk apart gelegd!
Voor mij sneed hij slechts zóó'n armzalig stukje af.

Worstventer.

* 1227. In 't oorspronkelijke is sprake van een krans, het onderscheidingsteeken van den chef der bedienden.
1229. Worstventer is dadelijk zoo goed thuis in zijn rol van meesterknecht, dat hij de orders van zijn meester herhaalt met een knoop er nog op.
1249. Ik ben 't in de verklaring van dezen regel niet eens met Schönborn: *Die Skene der Hellenen*, blz. 316, noot, die in de tekstwoorden slechts een tragisch-pathetische omschrijving leest voor: 'Geleidt mij naar binnen.' Wie moet Kleoon naar binnen geleiden? Kan hijzelf niet meer loopen? □υλινδετ□ εισω τονδετον δυζδαιμονα beteekent: 'Rolt dezen ongelukkige' (d.i. mij) 'naar binnen'; nu mag men zeggen, dat dit tragisch spraakgebruik is, ik kan er niets tragisch in ontdekken. 'Gerold' kan men alleen worden met het □□□υ□λημα, waarmee de goden verschenen; ik nam voor □□□υ□λημα valluik. Overigens is 't opmerkelijk, dat er aan het slot van de comedie nog eens sprake van is Kleoon weg te brengen. Ik vermoed, dat hij in 't laatste bedrijf, aan het slot, nog eens weer te voorschijn wordt geleid, om dan zwijgend weggevoerd te worden. Zijn afscheidsrede hier parodieert ook in 't oorspronkelijke tragisch pathos.

Zoo heeft hij steeds te voren jegens u gedaan.
Aan u gaf hij een beetje slechts van wat hij kreeg,
Maar 't grootste deel behield hij steeds voor zich alleen.

Demos.
Ellendeling, hebt gij met uwe dieverij
Mij zoo bedrogen, mij, die steeds u heb vertrouwd?

Kleoon

(tusschen de tanden).

Tot heil des Staats alleen heb ik gestolen steeds.
1227.

Demos.
Leg dadelijk uw portefeuille neer, opdat
Ik hem ze geev'!

Worstventer.
Leg neer terstond, jou galgenaas!
1242.

Kleoon.
Wee mij! het noodlot werpt mij uit; ik ben niets meer!
1249.
O machinist, laat straks voor mij het valluik neer! -

Gij portefeuille, wees gegroet.... gegroet.... vaarwel:
Helaas! onwillig moet ik arme van u scheiden;
Een ander neemt u tot zich, onbarmhartig snel,
Gelukkiger misschien.... maar dieven zijn wij beiden.

(Kleoon af naar den achtergrond.)

Worstventer.
Tot heil des vaderlands de schoone zegepraal!

Demos.
Uw naam, o dapp're held?

Worstventer.
Mijn naam is Marktgeschreeuw;
Met schreeuwen op de markt wies ik tot staatsman op.

Demos.
Welnu, o Marktgeschreeuw, aan u draag ik thans op
Mijn zaken te besturen, zoo u 't beste dunkt.

Worstventer.
Ik zal, o Volk, besturen trouw d' Atheenschen staat,
Zoodat ge erkennen zult, dat niemand meer dan ik
In 't schoone Attika regeeringskunst verstaat.'

In 't laatste bedrijf komt dan feeërie en apotheose.

Worstventer Marktschreeuwer heeft het nederige kleed van den straatkoopman met diens gemeenheid van zich geworpen en straalt in jeugdigen glans als de prins in het sprookje.

Hij heeft met toovermiddelen den ouden heer Demos opnieuw opgepoetst en tot een krachtig jongeling gemaakt.

Met groote plechtigheid gaat nu het wederoptreden van den verjongden Demos in zijn werk.

'Ja!' zegt Kleoon's overwinnaar, 'en als je nu eens wist, hoe je vroeger geweest was, dan zou je nog meer doen, dan me enkel bedanken voor de verjongingskuur; je zoudt me voor een god houden.'

'Demos.
Hoe was ik vroeger dan? wat deed ik toen?

Agorakritos, vroeger Worstventer.
Vooreerst, zoodra in 't openbaar een redenaar tot u sprak:
"O Volk, ik ben uw vriend en ik alleen meen 't goed
met u", dan staakt gij fier het hoofd omhoog en liet
u glad door hem bedriegen.

Demos.
En merkte ik dan niets daarvan?

Agorakritos.
Wijd zettet gij uw ooren open, als een opgestoken parasol.

Demos.
Was ik zoo dom en suf van ouderdom?

Agorakritos.
Ja, en, bij Zeus! wanneer twee redenaars spraken en
de een den bouw van oorlogsschepen aanbeval
en de ander het staatsgeld voor traktementen en
arbeiderspensioenen wilde opmaken, - dan placht de man,
die van sociale wetten sprak, hem, die de vloot
versterken wilde, in uw gunst voorbij te streven.
Hei, waarom buk je? Blijf je niet rustig op je plaats?

Demos.
Ik schaam mij over mijn vroegere tekortkomingen.

Agorakritos.
De schuld is niet aan u, maar aan de politicians, die u zoo hebben bedrogen.'

En nu onderwijst Agorakritos in den vorm van een examen, dat hij den verjongden Demos afneemt, hem in rechtvaardig staatsbestuur.

Rechtvaardigheid in de rechtspraak, eerlijke toepassing van den persoonlijken dienstplicht, afstand desnoods van de presentiegelden der gezworenen ten behoeve van de weerkracht ter zee, ontneming van het recht, om in de volksvergadering op te treden (het kiesrecht?), aan wie daarvoor onrijp zijn: ziedaar, wat de Demos zich thans voorstelt ten uitvoer te brengen.

Ter belooning laat Agorakritos daarop het verbond met Sparta, dat Kleoon achterbaks gehouden en tegengewerkt had, fraai uitgedost ten tooneele verschijnen.

En wat moet er nu met Kleoon gebeuren?

Die wordt nog eens even bij zijn schouders naar voren gehaald en naar de stad gebracht, om op zijn beurt worstjes te venten op de markt en met deernen en vischvrouwen te razen en te tieren.

In optocht verlaten de medespelenden het tooneel.

Hoe is het echter in werkelijkheid met Kleoon afgeloopen?

Hij werd het offer van zijn eigen ondeugden, met name zijn hoogmoed en zijn ijdelheid.

De Spartaansche veldheer en koning Brasidas opende in den loop van hetzelfde jaar 424, waarin de comedie was opgevoerd, een veldtocht tegen de Atheensche koloniën in Thrakië en Makedonië en veroverde de stad Amphipolis, twaalf jaar te voren door Perikles gesticht aan den mond van den Strumoon.

Het jaar 423 bracht een gedeeltelijke staking der vijandelijkheden, maar in 422 liet Kleoon zich, nog door zijn schijnsucces bij Pulos en Sphakteria verblind, tot strateeg benoemen, om Amphipolis te ontzetten.

Op den dag, dat Kleoon met zijn geheele leger een geforceerde verkenning naar de stad ondernam, zonder ook maar eenigszins dekkings- of zekerheidsmaatregelen te nemen tegen een mogelijken aanval, zag Brasidas aan de onregelmatig in de zon flikkerende speerpunten, dat het Atheensche leger zoo ongeregeld marcheerde als een Hollandsche schutterij. De energieke Spartaansche koning deed nu een uitval in de rechterflank en hakte in onnoemelijk korten tijd de heele Atheensche strijdmacht in de pan. Kleoon, wiens evenbeeld in de comedie het eten van haas zoozeer naar waarde wist te schatten, koos toen ook in persoon het hazenpad en werd - 422 v. Chr. - smadelijk op de vlucht gedood.

Athene echter was er niet veel door gebaat, want de moreele verjonging van den Demos, door den optimistischen Aristophanes gehoopt, bleef uit.

Helaas behoorde ook koning Brasidas onder de weinige Spartanen, die sneuvelden. In Amphipolis werd zijn nagedachtenis als die van een held en halfgod en als de tweede stichter der stad vereerd.

En zoo heeft dan Kleoon zijn moreele veroordeeling door Aristophanes, waarvan het besef wel niet door zijn lederhuid heengedrongen zal zijn, niet lang overleefd....

't Is jammer, dat onzen politicians niet eens de ijdelheid bekruipt, om ten oorlog te trekken.....

J.H. VALCKENIER KIPS.

Ascese.

I.

Friedrich Naumann, stichter en leidsman der Duitsche ‘nationalsoziale’ partij, een man, ten onzent nog te weinig bekend, althans buiten den beperkten kring van eenige theologen, pan-germaan, maar even pittig, als hij Duitscher wil zijn - en dat is niet weinig -, verhaalt ons in zijn *Asia* van eene reis naar het Oosten, die van grooten invloed geworden is op zijne godsdienstige beschouwingen. Het boek is geschreven in den vorm van een dagboek en zoo beschrijft hij den lezer, hoe men in een zoelen zomernacht, waarin allen de heete scheepshutten ontvluchten, zoodat ‘ein Divisionspfarrer lagert auf Deck wie ein Engel von Correggio oder sonst einem Maler, der freie Situationen liebt’, vaart door de Middellandsche Zee langs de Italiaansche kust. 't Is te vroeg, om elkander reeds goeden morgen te wenschen; zee en hemel vloeien nog samen in blauwgroene omarming; een enkele vuurtoren doet zijn licht aan de kust daarginds nog flikkeren; 't is juist een oogenblik voor de geesten der schemering. Wie is het eigenlijk, die op gindsche bank zit, waar de scheepstouwen als slakkenhuisjes opgerold liggen? Ik moet hem kennen, want ik heb hem reeds eenmaal eerder in mijn leven ontmoet. Hier behoort hij echter in 't geheel niet thuis, want hij is een bedelaar en een dwaas! Op 't schip bevinden zich slechts beambten, bedienden en goedgekleede passagiers. Wat ter wereld wil hier toch de heilige Franciscus! 't Is gek, zooals hij lacht. Vroeger kon ik dat lachen beter verdragen dan nu, want ik zag nog niet, dat het geen kinderlach was, noch van een kind Gods noch van een kind dezer wereld. Waarom lacht het spook vanmorgen reeds zoo vroeg op het donkere schip? Het lacht uit wrok, waarvoor het geene woorden kan vinden; het lacht, haast zou ik zeggen: uit historische vertwijfeling. Sinds meer dan zes eeuwen is de geest van den heiligen Franciscus er al en nooit zijn de menschen dezen geest getrouw gebleven. Altijd opnieuw heeft de bedelaar de jeugd tot zich getrokken en haar bevolen: dien, arm als Jezus, de armen! Maar toen de jeugd het leven zag, werd zij practischer, diende de kerk of den staat, de familie of het beroep, ging in geordende kloosters en droeg zedig het manteltje der Tertiarissen, maar den oorspronkelijken wilden, dwazen geest, den vurigen, blinden bedelaars-

geest van den heiligen Franciscus kon zij niet behouden. Franciscus verwondert zich erover, dat ik wijn drink en aan de table d'hôte eet. Hij houdt dat voor onchristelijk. Hij is slechts hierom even op 't schip gekomen, om zijne kleine zinspreuk te zeggen: wees arm en dien de armen! Ik begin hem te antwoorden, dat hijzelf niets heeft gedaan tot opheffing der armoede; dat hij mee schuldig is aan Italië's vrome bedelaarskraam; dat hij van arbeid, staathuishoudkunde en vooruitgang niets weet; dat zijne methode niets anders is dan verheerlijking der ellende, die nooit door hem zal worden verdreven; - maar hij was weg, want voor logica is de heilige Franciscus nu eenmaal niet vatbaar. Hij ging door den nevel over 't water naar Napels, waar altijd bedelaars zullen zijn, wien een koperen soldo en een voormiddag aan het kalme, mooie strand liever is dan alle methodisch en practisch socialisme.

Nu meene de lezer echter niet, dat Naumann oog noch hart heeft voor wat de groote asceet der middeleeuwen heeft bedoeld en gewild. Gij gevoelt intusschen, waar zijne sympathieën zijn. Maar aan den anderen kant toone eene enkele zijner *Andachten* u, hoe hij ook ascetische stroomingen weet op prijs te stellen en te waardeeren. Deze luidt aldus: ‘In den dom preekte de “Konsistorialrat”. Daar dat zelden gebeurde, waren alle banken, van welke af men iets verstaan kon, dicht bezet. Men ging tòch graag naar den dom. De middeleeuwen hangen daar nog aan de wanden, de lucht is er nog half Katholiek, men voelt er niets van de vreeselijke kaalheid van het starre Protestantisme. Eigenlijk had Mijnheer de “Konsistorialrat” ook nog een mooi priesterkleed moeten dragen. Dan eerst zou alles bij elkaar gepast hebben. Maar hij was daarvoor te goed evangelisch, stond op den grondslag der Heilige Schrift en was gelukkig gehuwd. Hoe gelukkig hij als huisvader was, kon men lezen in de blauwe oogen zijner vrouw, die vóór in de domineesbank naar de preek zat te luisteren. In den grond der zaak werd immers over haarzelve gepreekt, want het thema luidde: het Christelijk huisgezin. Hoe zou ik nog alles, wat er werd gezegd, weten? De familie is de kern en hoeksteen van alle menschelijk leven, een stuk paradijs, dat God den zondaars uit genade heeft gelaten, gave en taak(*) tevens. Tot familiezin werd met kracht opgewekt. Men hoorde steeds maar weer: “Gij vaders, gij lieve moeders, gij mijne lieve kinderen!” Het was, alsof Jezus op aarde was gekomen, om het evangelie des huisgezins te prediken; alsof van Jeruzalem tot op onzen tijd toe de geschiedenis des Christendoms niets dan een machtig psalmgezang van de heerlijkheid, heiligheid en hoogheid van het huisgezin zou zijn geweest. Natuurlijk zagen wij Dr. Luther met zijne kinderen onder den kerstboom en daar 't niet mogelijk was, Paulus, Petrus en Johannes aan te halen, moesten Chamisso, Geibel, Sturm en Spitta te hulp komen. Wij waren allen grage toehoorders en zongen dankbaar het slotvers.

Toen echter de menschen den dom weer hadden verlaten, ontstond

(*) “Gabe und Aufgabe” in 't oorspronkelijke.

eene groote onrust onder de geesten, die er sliepen. Eene oude abdis, die sinds eeuwen onder de groote leisteenen zerk lag, begon te zeggen: “Wordt in het Christendom de lof der maagdelijkheid dan niet meer gezongen? Tot ons heeft men gezegd: trouwen is goed, maar niet trouwen is beter! Wij hebben van het leven afstand gedaan, om den hemel te winnen. Nu kan men het leven genieten en wordt daardoor zalig!” Zoo sprak de oude met hare groote muts, maar de doctor der Protestantsche theologie, die naast den doopsteen begraven is, antwoordde haar: “Alsof het huwelijk eene aardsche verkwikking zou wezen! Het is veeleer een kruis, dat God ons heeft opgelegd en dat wij moeten dragen. Daarom dulden wij geene monniken en nonnen, omdat wij willen, dat ieder zijn kruis zal dragen. Ik deed het! En is Doctor Lutherus soms getrouwd, om gelukkig te zijn? Hij wilde den Paus ergeren!” Zoo sprak de doctor der theologie en na hem liet zich ergens eene stem hooren, die nog nooit in de schemering aan gesprekken in den dom had deelgenomen, en zeide: “Toen ik nog leefde, was ik een dichter, een klein en vergeten poëet. Ik heb gezongen van de liefde. Wij konden dat toen nog niet zoo goed, want Goethe had nog niet geleefd. In dien tijd heeft de geestelijkheid mij echter gezegd, dat mijn dichten niets was dan aardsche lust en dwaasheid en niet paste aan den leerling van Jezus Christus. En nu hebben de predikers zelf het dichten over de liefde van ons overgenomen. Hebt gij gehoord, hoe alles overvloeide van poëzie? Dus hebben wij dichters toch het Christendom overwonnen.”

Het domgesprek hield nog lang aan. 't Was merkwaardig, dat juist de Katholieken hier steeds Bijbelteksten bij de hand hadden, terwijl de Protestanten slechts streden met algemeene bewijzen, aan de rede ontleend. Het valt waarlijk niet gemakkelijk, het moderne ideaal der familie op een Bijbelschen grondslag te plaatsen. Maar daar is 't niet minder om; daarom houden wij ons er toch wel aan vast, mits wij er maar voor zorgen, onze hedendaagsche gevoelens niet naar de oude tijden te verplaatsen. Van het huisgezin van Abraham en David tot het huisgezin van den vromen burger van heden heeft veel zich gewijzigd. In den grond der zaak is er een vooruitgang, waarvoor wij God danken. Jezus zelf sprak vaker van het verlaten der familie dan van hare verzorging. Maar hij behoorde aan geheel de wereld en stond midden in het strijdperk. 't Zou dus onjuist zijn, de woorden, die hij in een zeer bijzonder persoonlijk geval sprak, als voor ieder van kracht te generaliseeren; maar even onjuist ook is het, zooals Mijnheer de “Konsistorialrat” deed, van den Heer Jezus te spreken, alsof hij zoo ongeveer de brave huisvader Ludwig Richter zou zijn.’

Naast de hoop, die ik koester, dat deze twee aanhalingen uit Naumann's werken, die, hoe kan 't anders? natuurlijk door de vertaling geleden hebben, enkelen mijner lezers mogen opwekken met dezen in menig opzicht zoo sympathieken geest nader kennis te maken(*), hebben

(*) Binnenkort verschijnt eene bloemlezing uit zijne *Andachten* bij den uitgever L. Hansma te Assen.

beide dit voordeel, dat zij ons brengen midden in ons onderwerp en te gelijk bij de dissertatie, met welke de heer C.E. Hooykaas zich den titel van theologiae doctor verwierf(*). Om twee redenen vooral begroet ik dit proefschrift met groote ingenomenheid. Dit ‘onderzoek naar de getuigenissen betreffende het ascetische leven in het Christendom der eerste en tweede eeuw’ toch bewijst, dat men 't in wetenschappelijke kringen mogelijk begint te achten, eene schrede verder te gaan dan 't pogen, om allerlei vraagstukken van inleiding en exegese en tekstcritiek op te lossen; al bestrijdt hij m.i. met recht Harnack's bewering, dat de tijd van samenvatting der resultaten gekomen is, omdat door de grootmeesters der Duitsche school nog altijd te weinig, of haast geene, rekening wordt gehouden met het werk van geleerden als Loman, Steck en Van Manen. Men durft dus vragen naar den aard der godsdienstig-zedelijke verschijnselen en niet enkel naar hun historisch verloop. Na den reusachtigen, noodzakelijken voorarbeid begint nu te komen datgene, waarom 't ons bij 't onderzoek van het jeugdige Christendom, dat zich maar al te zeer, hoe verder men naar zijn oorsprong doordringt, in steeds dichtere nevelen hult, toch eigenlijk vooral te doen is, een antwoord op de vraag: wat heeft in die eerste eeuwen eigenlijk geleefd in de harten dier vromen, die, bij alle verschil van opvatting en bedoelen, toch allen hierin overeenkomen, dat zij den profeet van Nazareth, den kruiseling van Golgotha, beschouwen als den van God beloofden Messias, den Christus?

Daarnaast is de verschijning van dit proefschrift mij, en zeker meer dan één met mij, eene reden tot vreugde, omdat hier voor ons ligt een degelijk stuk werk, van grooten ijver en nauwgezetten arbeid voortdurend de sporen vertoonend. In vergaderingen van moderne theologen wordt er voortdurend op gewezen, hoe noodzakelijk 't juist voor moderne theologen is, zich te wijden en te blijven wijden aan wetenschappelijk werk. Dat er tot dit vermanen reden is, laat zich begrijpen en tot op zekere hoogte ook billijken. De meeste theologen zijn practisch werkzame predikanten, als zoodanig overladen met steeds aangroeienden ambtsarbeid. Is 't wonder, dat de beoefening der wetenschap, voor hen allicht de theologische, erbij inschiet? Misschien is dat voor hen, naar de bepaling van Spencer(†), ook wel eene soort ascetisme, maar dan toch eene, waaraan de heer Hooykaas zich gelukkig niet heeft schuldig gemaakt. Maar nu er - hoe anders dan vóór eenige tientallen jaren! - juist van vrijzinnige zijde betrekkelijk zoo weinig wordt gedaan aan de studie van het oudste Christendom, begroeten wij dezen jeugdigen doctor met des te meer vreugde onder wie zich

(*) C.E. Hooykaas, *Oud-Christelijke ascese. Onderzoek naar de getuigenissen betreffende het ascetische leven in het Christendom der eerste en tweede eeuw.*

(†) Spencer vindt ascetisme ‘bij den geleerde die voedsel en nachtrust opoffert voor zijn studie, bij den acrobaat, die zijn lichaam ziek werkt en wringt, bij een ziekelijke naaister, een rheumatischen boer en allen die hun lichaam verwaarloozen om hun werk, aangezien zij hun leven verwoesten en de natuur geweld aandoen’. Te recht meent Dr. Hooykaas, dat weinigen zoo ver zullen gaan (blz. 4).

aan die studie willen wijden, te meer, nu hij blijkens zijne 21ste stelling een man wil zijn, die ons klaren wijn wenscht te schenken(*).

Ik meen dan ook een grooter publiek, dat uit den aard der zaak voor theologische dissertaties den tijd en den lust tot lezen mist, geen ondienst te bewijzen, met een beknopt overzicht te geven van de resultaten, waartoe dezes jeugdigen doctors onderzoek leidde, terwijl ik daarna, vooral aan de hand van Prof. W. James' ook nog te weinig ten onzent bekende *Varieties of Religious Experience*, eenige nieuwere beschouwingen over ascese onder de aandacht mijner lezers hoop te brengen. Misschien zullen zij met mij het onderwerp belangrijk genoeg achten, om er eenigen tijd aan te geven.

II.

'Ascese is de vrijwillige zelfheiliging door eenzijdige oefening in het verwerpen van zinnelijken lust.' Aldus Dr. H., met wiens omschrijving wij voorloopig genoegen zullen nemen, om te zien, wat hij van die ascese in het Christendom der eerste twee eeuwen heeft gevonden. Op de praktijken van celibaat en maagdelijkheid, vasten, vegetariaat en vrijwillige verzaking van geld en goed bij de Christenen van dien tijd richt hij zijn onderzoek, zich daarbij natuurlijk niet ontveinzend, dat de chronologische volgorde der bronnen, waaruit hij zijne kennis moet putten, nog geenszins voorgoed werd vastgesteld. Met name levert de plaats, die in deze volgorde aan het Paulinisme toekomt, groote moeilijkheden op(†). Zijne stof blijft beperkt tot het geheel der oud-Christelijke letterkunde, van de oudste gedeelten van het Nieuwe Testament tot Irenaeus, Tertullianus en Clemens van Alexandrië. 'Uit deze geschriften kunnen wij een groot aantal gegevens verzamelen, die tot de wording van het ascetisme der Middeleeuwen hebben geleid, zoodat wij ons vleien uit de getuigenissen der oud-Christelijke letterkunde de geschiedenis der oud-Christelijke ascese te kunnen opbouwen.'

Natuurlijk vormen de eerste drie Evangeliën de voornaamste bron voor de kennis der Christelijke zedenleer in de eerste eeuw, waarbij 't opmerkelijk is, dat van verschillende soort van onthouding op zedelijk gebied de herinnering is bewaard gebleven. Ten opzichte van het huwelijk staat het verbod van echtscheiding op den voorgrond. Het te niet doen van de heilige daad der huwelijksverbintenis wordt opgevat als een vergrijp tegen God. De beteekenis van dit verbod en van de

(*) 'Handhaving van dogmata en dogmatische formules wier geijkte beteekenis de prediker niet meer voor waar houdt, is af te keuren; en dit des te strenger naarmate het verlangen daartoe bij hem of bij de gemeente levendiger gevoeld wordt.'

(†) Dr. H. meent, dat 'het Paulinisme in de schets der ontwikkelingsgeschiedenis geplaatst moet worden bij het bespiegelend Christendom onder vreemde invloeden' (blz. 17). Waar ik dat van de Paulinische literatuur, die in het N.T. voorkomt, in hoofdzaak toestem, meen ik toch, dat daarin stukken voorkomen, die beslist tot eene veel vroegere periode mogen worden gerekend. Dr. H. zelf schijnt dat toe te geven, maar ik vrees toch, dat hij er soms te weinig rekening mee hield.

daarmee verbonden kernspreuk over de heiligheid van het huwelijk en haar invloed op de Christelijke beschaving - tot op dezen tijd, mogen wij wel zeggen - kan nauwelijks hoog genoeg worden aangeslagen, daar zij in felle tegenspraak zijn met de antieke beschouwing en levenspraktijk. Werd bij het Joodsche volk de moeder der kinderen, in Rome meer in het bijzonder de huisvrouw in het huwelijk geëerd, het Evangelie komt de wereld eerbiediging afeischen voor de vrouw als echtgenoote. Toch gaat daarmee gepaard kleinachting van het huwelijk zelf door Christenschrijvers der volgende eeuwen. En een terugval is dat niet, want wij zouden mistasten, als wij het oudste Christendom voorstelden als een in het leven getreden Evangelie. Maar indien het al geen leidend beginsel was, leuze is Mattheus' woord over de onontbindbaarheid van den huwelijksband altoos voor de Christenheid geweest.

Geen wonder dus, dat er uit dien tijd berichten zijn van onthouding. Deze wordt in verband gebracht met de gespannen verwachting van het te stichten Godsrijk. Holtzmann heeft het hier vermoedelijk bij het rechte eind, als hij aan zekere 'Vorausnahme des engelgleichen Zustandes' denkt. Waarom zou men in de tegenwoordige wereld nog trouwen, als de toekomstige wereld der eeuwige heerlijkheid elken dag een aanvang kan nemen? Overspannen godsdienstige verwachting is eene der meest voorkomende oorzaken van ascese. De heiligheid-in-afwachting onderscheidt de onth*o*uders van de groote menigte (in de gemeente), wordt daarmede een vrijwillig offer van het zinnelijke, waardoor de offervaardige meent - en in die meening zeker door anderer bewondering versterkt wordt - zich naar Gods wil te plaatsen op een hooger peil, dan voor het gros der menschen bereikbaar is. Men mag dus voor zeker aannemen, dat door een aantal vrome Christenen van de eerste eeuw volstrekte maagdelijkheid levenslang betracht werd. Vooral onder den invloed van het onstuimig verlangen naar de wederkomst van den Stichter van het Godsrijk is de plechtige en bijna feestelijke onthouding, waarin door sommigen de Dag des Heeren verbeid werd, begrijpelijk. Ascese werd het nieuwe offer. De onthouding is mystiek, niet moreel van aard, eene genadegave, hun, die het bevatten kunnen, medegedeeld. De korte duur der nog bestaande wereldorde doet voorts de noodwendigheid der voortplanting minder gevoelen.

Wat de onthouding van voedsel betreft: van den aanvang af is blijkbaar door de Christenheid gevast, ofschoon zij zich voor die handelwijze niet op een gebod des Heeren kon beroepen. Zij nam 't gebruik eenvoudig van de Joden over en hield zich er streng aan. Een teeken van de ascetische neiging in de gemeente, maar meer ook niet. De latere vastenascese - de oorspronkelijke neiging verdient nauwelijks dien naam - moet dan ook van elders worden afgeleid.

Met de vrijwillige armoede staat het anders. Anders ook dan met de kluizenaars, die de wereld ontvluchten, van wie in geen geschrift

vooralsnog sprake is, en met kloosterlingen, die in hunne gelofte de vrijheid prijsgeven en die men eerst vindt in de kerk van later eeuw. Maar vrijwillige armen, die zich in hunne armoede verheugden als een uitverkoren staat, vindt men juist in het oudste Christendom. Toch blijkt bij nader onderzoek de opoffering van bezit van den aanvang af iets buitengewoons te zijn geweest, maar daardoor juist draagt de offervaardigheid der enkelen een ascetisch karakter. Lucas vooral is de woordvoerder dezer asceten. Waarschijnlijk behoorde hij tot eene groep van Christenen, die gebrek en armoede niet slechts onbevreesd aanvaardden, maar zelfs als hunne Christelijke bestemming (men denke aan het 'zalig gij armen' en het 'wee u rijken') najoegen, allen eigendom met groote blijdschap prijsgevende, verzekerd als zij waren van de belooning, die voor hen, de kleine kudde der gevorderden, was weggelegd. Hier is dus opzettelijke onthouding, die daardoor haar ascetisch karakter doet uitkomen. Wij mogen spreken van geneigdheid tot verloochening van lust, tot opoffering van eigen behaaglijkheid. En al moge het eudaemonisme dezer vromen (in de toekomende eeuwen ontvangt men ruimschoots vergoeding - men denke aan de gelijkenis van den rijken man en den armen Lazarus) grof zijn, de lof kan daaraan niet onthouden worden, dat het toch door een machtig geloof werd gedragen. Lucas' 'armen' geven het hunne prijs, om des te zekerder de zalige toekomst te beërven. En zoo staat dan mede hier gelijk elders in de eerste eeuw niet zoozeer een streven naar zelfbeheersching als wel de godsdienstige prikkel tot zelfverzaking - natuurlijk onder den invloed van de voorstellingen van dien tijd, zoo hier als overal en immer, - als beweegreden der ascese op den voorgrond.

In de tweede eeuw zien wij dezen prikkel zijne kracht verliezen; de godsdienstige geestdrift en de verwachting van het aanstaand Godsrijk beginnen te verflauwen. Niettemin breidt zich onder de rechtzinnigen, zonder dat eene nieuwe drijfveer hen in beweging bracht, de ascetische offervaardigheid, in het bijzonder de bereidheid tot vasten en tot beperking van het huwelijk, uit. Het korte woord uit den brief van Barnabas: 'Leef in kuischheid (d.i. onthouding), zooveel gij dat ten bate uwer ziel vermoogt', geeft eene aanwijzing, hoe bekend en verbreid de onthouding van het huwelijk was. Men bedenke, hoeveel strijd zij gekost moet hebben bij het zinnelijk karakter der Romeinsche samenleving. Een redelijke noch zedelijke grond wordt ervoor aangevoerd, zoodat wij, lettende op de verscheidenheid der getuigenissen van onthouding en op de toeneming van het getal celibatairs, hier wel moeten vinden eene der groote uitingen van het godsdienstige, mystieke verlangen, zoodat de ascese wordt eene Genadegave van God en een Offer, Hem toegewijd. Hermas, den geheiligde, wordt dan ook bevolen zich, Gode ter eer, van de gemeenschap des huwelijks te onthouden: zijne levensgezellin zal voortaan zijne zuster zijn. Hier is eene eerste schrede - en vermoedelijk geene zeldzame - op den weg van het ontaarden

der oefening in zelfbedwang. In de geschiedenis der volgende eeuwen toch komen vele berichten tot ons van sensueel-ascetisch samenleven tusschen monniken of geestelijken en maagden, een der treurigste voorbeelden van verfijnde zelfkwelling en zinnelijk ascetisme, door de besluiten der kerkvergaderingen te recht streng veroordeeld en herhaaldelijk verboden. Hoe dicht naderen hier elkander geestdriftige offervaardigheid en decadentie, zelfkastijding en wellust!

Wat de voeding betreft: het is wederom niet de zedenleer maar de vroomheid, die de Christenen van deze soort en generatie tot vasten aanspoort; hunne onthouding is een goed werk tot Gods eer. Het vasten wordt zoodoende een der eerste opera supererogatoria, een dier verdienstelijke werken, waardoor men hoopt den hemel te verwerven.

Voor sociale ascese is daarentegen in de Christelijke wereld der tweede eeuw geene plaats. De verzaking van geld en goed is voorloopig uit den tijd. Een bewijs te meer, dat het de Christelijke ascese onder de rechtzinnigen, ook waar zij rijkelijk bloeit, aan innerlijke kracht ontbreekt. De frischheid en oorspronkelijkheid, die de vaderen voor 't eerst tot verwerping van het aardsche dreef, wordt hier gemist. Zoodat de bedoeling der zelfkastijding vaag, haar grondslag onvast bleef. 't Zou de taak der Katholieke kerk zijn, daarin verandering te brengen, der rechtzinnigheid niet enkel eene dogmatiek, maar ook eene ascetiek te geven. Waar zijzelve daartoe echter de kracht miste, is de ascetische levensleer haar, gedeeltelijk tegen haar zin, door haar leidsman Tertullianus opgedrongen onder den invloed van het ascetisme van andere soort, dat bij de verafschuwde kettersche Christenheid zijn hoogtepunt bereikt heeft.

Immers, door de dualistische levens- en wereldbeschouwing beide in Paulinische en Gnostische kringen krijgt de ascese een nieuwen grondslag en tevens een nieuw doel. De onthouding mag nu kortweg goed heeten, omdat men daarmede zich boven het zinnelijke, het vleeschelijke verheven toont. Vooral de onthouding van het huwelijk was eervol (1 Cor. VII leert het) als eene overwinning op de zinnelijkheid, eervol in 't bijzonder voor de heilverwachtenden, maar daarbij gevaarlijk, want hoe licht komt de omhoogstrevende sterveling ten val! Daarom: beter te trouwen, dan te branden. Kunnen ongehuwden en verweeuwden volharden, voortreffelijk! maar anders: treed liever in 't huwelijk, want het is beter, te trouwen, dan door onreine driften als door een inwendig vuur verteerd te worden(*). Hoog is de waardeering van het huwelijk hier zeker niet.

Ook van vegetarisme is sprake. In de Paulinische gemeente kwamen ascetische onthouders van vleesch en wijn en andere prikkels voor. Door den schrijver van Rom. XIV, die hunne inzichten geenszins deelde,

(*) De vraag kwam hier onder 't lezen bij mij op, of Dr. H. bij zijne bespreking van 1 Cor. VII er wel voldoende rekening mee houdt, dat hier de parousie eene vrij groote rol speelt, en of daarom althans een deel van dit hoofdstuk niet veeleer past in de 1ste dan in de 2de eeuw.

werden ze ‘zwakken’ genoemd; zij schenen hem in strijd met des Christens vrijheid te handelen. Zonder aarzeling erkende hij hen evenwel als broeders, eischte te hunnen opzichte verdraagzaamheid en zelfs toegevendheid, zoo sterk als men niet licht van den beschermer der zwakke broeders verwachten zou te hooren. Als goed werk en als geordende oefening in zelfheiliging komt de vrije verwerping van bezit in deze kringen echter niet langer voor.

Van ascetisch drijven was men in Paulinische kringen allerminst gediend, maar wel is ascese hier hulpmiddel geworden ter bereiking van eene hoogere zedelijkheid, zedelijke volmaking. Van nu af wordt zij aangezien, vooral in sexueel opzicht, voor eene hoogere zedenwet, een plicht voor gevorderde Christenen. Den sterken wordt zij aanbevolen, den zwakken is zij een wenschelijk goed. Daarnaast is sprake van ijveraars, die willen, dat ieder Christen van inzicht zich onthoude, en wier leuze is: ‘Raak niet aan, proef niet, roer niet aan.’ In Gnostische kringen vinden zij hunne geestverwanten(*), door een jonger geslacht zonder terughouding aan de kaak gesteld.

In deze laatstgenoemde kringen leidt het dualisme òf tot onverschilligheid voor alles, wat het zinnelijke betreft, òf tot het andere uiterste, dat der stelselmatige onthouding. Doel dezer laatste is, sensueele prikkels te vermijden. Daarom legden de Marcionieten b.v. wel voorliefde voor visch aan den dag, anders dan onze hedendaagsche vegetariërs, bij wie vooral het dooden van dieren, naast het sanitair bezwaar, als bezwaar tegen het vleescheten geldt.

Zoo wordt dus zoowel bij Gnostieken als bij Paulinisten het leven in zelfbedwang als de ware weg tot zaligheid aangeprezen. De meeste Gnostieken dreven 't echter te fel en daarom werd hunne leer voor de wordende Katholieke kerk geheel onaannemelijk. Haar dualisme moest dus in overeenstemming worden gebracht met de Christelijke geloofsoverlevering, haar ijver gematigd worden ter wille van de belangen der kerk. Maar hoe ook gematigd en vervormd, in alle volgende eeuwen bezielde het dualisme de kerkelijke ascese, die voortaan aanbevolen zal worden als de kruisiging des vleesches, den gevorderden Christen als eene hoogere zedenwet voorgeschreven. Als Franciscus van Assisi, die geenszins dualist was, maar die het lichaam een ‘broeder ezel’ noemde, daar het veel slaag en weinig voeder noodig had, dien armen broeder ezel later zoo hard kastijdt, dat hij bij zijn heengaan moet zuchten hem wel wat te kort gedaan te hebben, is het toch de invloed van dat dualisme, die hem daartoe drijft.

Zoo heeft dus de Katholieke kerk, gelijk elders ook hier, op het gebied der ascese veel van het bonte Christendom van verschillende richting in zich opgenomen en is zij ook hier wederom te beschouwen als eindpunt en resultaat van alle gisting en verscheidenheid in het Christendom der eerste en der tweede eeuw. Wat voor ons van belang

(*) Vindt men ze ook in onzen tijd niet onder de geheelonthouders?

is, omdat met de vestiging der kerk ook de ascese voor alle volgende eeuwen is gevormd. In haar wezen toch zal zij zich gelijk blijven, zooals zij aan het einde van ons tijdperk, omstreeks 200, tot stand kwam.

Tertullianus van Carthago en Clemens van Alexandrië zijn hier de kenmerkende persoonlijkheden. De eerste mag zelfs de vader der Katholieke ascese genoemd worden, ook waar zijne Montanistische nieuwigheden geene van alle burgerrecht kregen in de kerk. Wat de waardeering van 't bezit betreft, is er stellig overeenkomst tusschen hem en den derden Evangelist. Beiden verheerlijken de armoede als den staat van uitverkoren heiligheid, waartoe bij den kerkvader zeker deze ervaring 't hare bijdroeg, dat reeds van den aanvang af in de kerk van Rome de hoogere standen veelal tot de onverschilligen behoorden. Het celibaat acht hij voortreffelijk; besnoeiing van het zinnelijke verdient ‘sanctitas’ te heeten. Maar ten eerste: het geschiede vrijwillig, naar ieders vermogen; ten tweede: wee hem, die consequent den afkeer van het zinnelijke als ongoddelijk belijden durft(*)! Het huwelijk wordt tot sacrament verheven, terwijl het celibaat als ‘sanctitas’ geëerd wordt. De invloed van het Montanisme, in welks kringen de oud-Christelijke hoop herleefde, laat zich hier gemakkelijk aantoonen. Maar in plaats van een mystieken krijgt de ascese een meer zedelijken grondslag. Met de vasten gaat het denzelfden weg. Van eene sacramenteele daad worden zij een moreel handelen, één der vele wapens in den strijd der zelfbekwaming en zelfheiliging, eene beveiliging tegen de zinnelijkheid, eene hulpe tegenover de wereld.

Een gansch ander man dan Tertullianus is Clemens van Alexandrië. Hij strijdt minder vóór de ascese, dan dat hij allen wereldschen lust en vooral overdaad daarin bestrijdt. Zoo is hij van oordeel, dat een matig gebruik van landwijn geene schade doet, en acht hij onthouding van alle dierlijk voedsel sterk overdreven. Maar hij prijst zeer het kloek verzet tegen de verwijfdheid van de weelde en zijn vertoog is vooral tegen wereldsche lieden gericht. Zoomin als ergens in de oud-Christelijke letterkunde, behalve in enkele Evangeliewoorden, vinden wij bij Clemens waardeering van het natuurlijke leven. Met kloeken zin en vromen ijver stelt hij zich echter te weer tegen de aanmatigingen der eenzijdige en oppervlakkige heilsbegeerte der asceten, al onthoudt hij aan celibaat en het eenmaal-gehuwd-zijn zijne bewondering niet. Zoo is hij de drager der vrijzinnige Christelijke idee van zedelijke reinheid zonder bijmenging der ascese, maar daardoor is hij een eenzaam en weinig begrepen man. Niet hij maar Tertullianus heeft de ascetische neigingen der velerlei Christenen met vaste hand in nieuwe banen geleid.

De lezer, die in het vorenstaande met mij kennis nam van de resultaten van Dr. Hooykaas' onderzoek, ziet duidelijk, waarom de ‘Konsistorialrat’, dien Naumann hoorde preeken, geene Bijbelteksten kon

(*) Tertullianus bestrijdt heftig Marcion's tegenstellling van stof en geest, maar verdedigt even vurig de eigene van vleesch en geest.

aanhalen ter meerdere verheerlijking van het huwelijksleven. Er is in dit opzicht inderdaad een kenmerkend verschil tusschen de waardeering, waarmee onze tijd tegenover het huwelijk - om van voeding en bezit maar niet te spreken - staat, en die van de eerste eeuwen, waarin het Christendom de wereld trachtte te veroveren. Toch zou men m.i. verkeerd doen, met dat Christendom der eerste eeuwen als het huwelijksleven vijandig gezind voor te stellen. Natuurlijk, zoolang en bij wie de verwachting van het aanstaande Godsrijk gespannen was, zoolang en voor die zal er een sterke prikkel tot ascese in dit gelijk in menig ander opzicht geweest zijn. Maar zou die verwachting wel langen tijd hebben kunnen standhouden of in breedere kringen dan van enkele bijzonder begenadigden? Vandaar eene vrij sterke ascetische strooming, vooral godsdienstig gemotiveerd, in den eersten tijd. Vandaar ook onwillekeurig achting en eerbied daarvoor bij de breedere menigte der geloovigen, die beter deden te trouwen, om niet te branden. Ziet met dergelijke gevoelens ook in onzen tijd niet de meer wereldschgezinde vrome in de Katholieke kerk op naar wie zich, zij 't dan ook om andere, hoewel toch niet geheel ongelijke redenen, van huwelijksgemeenschap onthouden of de kloostergeloften afleggen? Zoodat als vanzelf in deze jonge Christengemeenten, ook waar die verwachting verflauwt, reeds eene reden en oorzaak is met ascetische praktijken voort te gaan. Wat eenmaal in den reuk eener bijzondere heiligheid staat, blijft licht daarin. Bovendien: ook de gestrengeren onder de oude Grieksche en Romeinsche wijzen oordeelden uit een zedelijk oogpunt niet gunstig over het huwelijk, zooals Prof. Hoekstra opmerkt(*). Zoo noemt Seneca, een tijdgenoot van een deel der N.-Testamentische letterkunde, de geslachtsdrift een verborgen verderf, dat in onze ingewanden huist; hij beweert, dat zij, die dit kwaad overwinnen, onaangetast blijven door iedere andere verkeerde begeerte(†). Reden te over dus, althans voor wie van nature, krachtens hun aanleg en karakter, tot rigorisme geneigd waren, om ascetische neigingen te blijven volgen. Waarbij men ook niet vergete den vollen nadruk te leggen op den strijd, dien het jonge Christendom wel moest aanbinden met de wereld, die het wilde bekeeren, en vooral met de praktijken van weelde en zinnenverlustiging, die het in die wereld vond. Ook deze reactie moest onwillekeurig naar uitersten drijven.

Op nog iets anders zou ik de aandacht willen vestigen. Het jonge Christendom is ‘issu d'Israël’ krachtens oorsprong en besef van roeping. De nieuwe Christengemeente is het eenig-ware, het nieuwe Israël, het nieuwe Godsvolk te midden der wereld van duisternis en zonde. Als zoodanig moet het zich van die wereld onderscheiden, mag het allerminst wereldsch zijn of der wereld gelijkvormig worden. Nu weten wij, dat de ascese in Israël niet gebloeid heeft, tenzij misschien zeer vormelijk bij de Esseërs en Farizeërs, waarbij echter niet vergeten worde, dat de Evangelische overlevering Jezus zoo scherp mogelijk

(*) *Zedenleer*, III, 385.
(†) Eene bewering, die wij voor zijne rekening laten.

tegenover deze laatsten plaatst. In dit opzicht dreigt er dus geen gevaar voor ascetische overdrijving. Maar - zoo zou ik willen vragen - bracht de taak van Israël als volk, zooals die door de profeten werd opgevat en hun volk ook werd opgelegd, voor zoover hun dat gelukken mocht, niet eene vrij sterke ascese met zich? Wat voor de jeugdige Christenheid te belangrijker werd, omdat deze immers een wedergeboren, het echte en ware volk van Israël wilde zijn. 'Naast de school des lijdens staat voor Israël de tucht van priesters en profeten. Gemeenlijk wordt een natie bij de ontvouwing van eigen aanleg en in eigen richting aangemoedigd door hare groote mannen. Bij Israël het omgekeerde. Eeuwen achtereen wordt het in zijn natuurlijke ontwikkeling gedwarsboomd door zijne groote mannen. Het uit zijn aard kosmopolitisch Israël hebben de profeten tot een afgezonderd volk van God; hebben straks de priesters tot een gemeente van priesterlijk reinen willen maken. Niet dan bij hooge uitzondering zijn deze leidslieden met hun volk tevreden geweest; de smadelijkste namen, de grievendste beschuldigingen hebben zij dat volk naar het hoofd geworpen. Geschiedschrijvers, werkzaam in hun geest, hebben een maatstaf ter hand genomen, aan Israëls verleden noch aanleg ontleend, om koning na koning, geslacht na geslacht, van trouweloosheid en afval te kunnen betichten. Het overlaten en laten begaan, is nooit meer uit beginsel verloochend; de opvoedkundige eisch van het bestaande aan te kweeken, van op het gegevene voort te bouwen, is nooit meer opzettelijk in het aangezicht geslagen.... De natuurlijke ontwikkeling is gestuit'(*). Is dat geene ascese: wat ter wereld is het dan? De voornaamste elementen zijn aanwezig: tucht, een dwarsboomen in de natuurlijke ontwikkeling, een stuiten daarvan, voorts afzondering, harde eischen, aan het eigen ik gesteld, ontevredenheid met zichzelf, de meest overdreven, althans onbillijke zelfbeschuldigingen van trouweloosheid aan en afval van, niet wat blijkens natuurlijken aanleg taak en roeping, maar wat dat voor de verbeelding is. Moet zulk een ideaal, bewust of onbewust, - het Oude Testament was immers in den aanvang *de* Heilige Schrift - zijn invloed niet uitoefenen, zijn stempel niet drukken op levenspraktijk en levensbeschouwing? En daarmede laat zich 't bestaan en voortduren - want deze beweegreden doet zich uit den aard der zaak langer gelden dan die der verwachting van het nabijzijnde Godsrijk - eener vrij sterke ascetische strooming in het Christendom der eerste eeuwen verklaren.

Allengs echter moet dit meer godsdienstig motief wel verflauwen, zwakker worden, naarmate men zich meer losmaakt en vrij gevoelt van het aldus begrepen Jodendom. Men gaat in de Romeinsche wereld eene eigen plaats innemen en wil die - kenmerk van elk ernstig en krachtig godsdienstig-zedelijk streven - uitbreiden. Met het beste en hoogste, dat die wereld op het gebied der religieuze en moreele eischen kent, moet men kunnen wedijveren en toch tegelijkertijd de groote

(*) Dr. A. Pierson, *Israël,* blz. 32 vgg.

menigte zien te winnen voor de nieuwe waarheid. Reden te meer, om aan de eene zijde de bestaande ascetische praktijken te eerbiedigen, zelfs te handhaven, zij 't dan ook met gewijzigde motiveering, - zij worden middelen van de ‘Diätetik der Seele’ - en aan den anderen kant rekening te houden met natuurlijke toestanden, de ascese te matigen, tot de uitverkorenen te beperken. Zoo laten èn Tertullianus èn Clemens Alexandrinus zich begrijpen. Persoonlijke aanleg en sympathieën, die den eerste trekken tot Montanistische gevoelens, zijn den laatste vreemd, maar ook Clemens is nog voldoende onder den invloed der overlevering, om te waarschuwen tegen wat Harnack eene ‘acute Verweltlichung’ van het Evangelie heeft genoemd, die zeker niet minder op moreel dan op leerstellig gebied heeft gedreigd. Zoo - want het eigenaardige van al deze invloeden is, dat zij in den een of anderen vorm blijven na- en voortwerken, - laat zich dan verklaren, hoe in de Katholieke kerk 't huwelijk sacrament worden en te gelijk het celibaat geprezen, als een staat van genade of bijzondere verdienste, al naarmate de vroomheid min of meer werkheilig was, aangerekend worden kon. Zoo ook, dat men in de N.-Testamentische letterkunde, die ten slotte toch niets anders is, dan wat ons uit de eerste twee eeuwen als kerkelijk gesanctionneerd en gecanoniseerd van de oud-Christelijke letterkunde werd gelaten, die verschillende waardeeringen van huwelijk(*), spijs en bezit kan vinden, waarop haast ieder zich zal kunnen beroepen, asceet en niet-asceet van verscheidenheid van schakeering. Waarbij intusschen niet verzuimd worde op te merken, dat zoo menige teekening en aanbeveling van natuurlijk familieleven, als in het heilige boek van Israël gevonden wordt, onwillekeurig haar invloed zal hebben uitgeoefend en menige vrome maar niet-ascetisch aangelegde natuur teruggehouden van den weg, waarop zij waarschijnlijk zou zijn gevallen. Vele gnostici mogen zich consequenter dan de wordende kerk hebben voortbewogen in de lijn van het oudste Christendom - althans in eene der sterkst religieuze lijnen daarin -, die kerk heeft zich laten waarschuwen door de waarheid, die ligt in de opmerking, dat ‘jede Konsequenz führt zum Teufel’. En hare verdienste is ongetwijfeld, dat zij de overgeleverde ascetische neigingen niet kortweg onderdrukte - wat haar zeker ook niet zou zijn gelukt -, maar ze, zoo goed zij kon, geplaatst heeft in het systeem harer levenspraktijk. Toch blijft zij hinken op twee gedachten: de ascese der middeleeuwen draagt èn een godsdienstig èn een zedelijk karakter. Wat ons trouwens niet zal verbazen, zoodra wij uit het reeds genoemde werk van Prof. James leeren inzien, hoe verschillend en uiteenloopend bij onderscheiden naturen en karakters, en ook in onderscheiden tijden de beweegredenen zijn, die dringen tot ascetische praktijken. Trouwens, wij zien dat reeds in het leven van elken dag. De een is vegetariër uit een gezondheidsoogpunt, de ander meer uit een motief van barmhartigheid en zachtmoedigheid: hij vindt

(*) Eene zeer hooge waardeering vindt men o.a. in Efez. V:22-33.

het denkbeeld van dieren, die mede om zijnentwil worden geslacht, zóó vreeselijk, dat hij zich liever van alle dierlijk voedsel onthoudt, terwijl het vegetarisme der Boeddhisten vooral uit eene godsdienstig getinte beweegreden voortvloeit. En met de geheelonthouders is 't niet anders. Nu eens wordt bij de propaganda gewezen op den verderfelijken invloed van het alcoholgebruik zoowel op onze lichamelijke als op onze geestelijke levensfuncties, dan weer een beroep gedaan op het geweten, dat immers gebiedt zich een genotmiddel te ontzeggen, zoodra 't gebruik daarvan den zwakkeren medemensch schade kan aandoen, reeds door hem tot navolging te prikkelen. En eindelijk: men kan aan ziekenverpleging zich wijden, ‘met innerlijke ontferming bewogen’, uit barmhartige naastenliefde, maar daarnaast kan ook een meer speciaal godsdienstig motief zich doen gelden. Prof. Harnack(*), allerminst een voorstander der ascese, meent toch: ‘Eine jede Gemeinschaft braucht Persönlichkeiten, die *ausschliesslich* ihrem Zwecke leben; so braucht auch die Kirche Freiwillige, die jeden andern Beruf fahren lassen, auf die “Welt” verzichten und sich ganz dem Dienst der Nächsten widmen, nicht weil dieser Beruf ein “höherer” ist, sondern weil er notwendig ist, und weil aus einer lebendigen Kirche auch dieser Antrieb hervorgehen muss.’ Hij voegt eraan toe: ‘In den Diakonissen und manchen verwandten Erscheinungen erhalten die evangelischen Kirchen das zurück, was sie einst von sich gestossen haben, weil sie es in seiner damaligen Gestalt’ (nl. het kloosterleven) knicht anzuerkennen vermochten. Aber es muss sich noch viel reicher und mannigfaltiger ausgestalten.’ En het is dezelfde woordvoerder van het Protestantisme, die in een ander verband(†) spreekt: ‘Aber ich zweifle auch nicht, es wird die Zeit kommen, in der man *wohllebende* Seelsorger ebensowenig mehr vertragen wird, wie man *herrschende* Priester verträgt; denn wir werden in dieser Beziehung feingefühliger, und das ist gut..... Die Anweisung des Herrn, dass der Diener am Wort sich des irdischen Besitzes zu entäussern hat, wird in der Geschichte seiner Gemeinde noch zu Ehren kommen.’ Men mag 't met deze opvattingen eens zijn of niet: 't gevoelen van dezen, misschien besten, kenner der geschiedenis des Christendoms mag in dit verband niet worden verzwegen en stemt tot nadenken. Trouwens, wie de kaart van ons vaderland kent, weet, dat Harnack's verwachting reeds op sommige plaatsen is verwezenlijkt. En zóó goed bezoldigd worden de meeste Protestantsche godsdienstleeraars zeker niet, dat men hunne betrekking ‘uit lust des gewins’, als Menno Simons in zijn kwaden tijd, zal zoeken of wenschen te behouden.

III.

Zoodra tot den mensch komt de eisch van reinheid van hart, hoe dan ook opgevat en verstaan, met zijne beloften van rust, vrede en

(*) *Wesen des Christentums*, blz. 181.
(†) A.w., blz. 62.

geluk, een eisch, die als vanzelf dien van reinheid van leven in zich sluit en meebrengt, zal er een pogen, min of meer ernstig, zijn, daaraan te voldoen. Natuurlijk bij den een en in sommige tijden van hetzelfde leven meer bewust dan bij den ander en in andere. Niet minder natuurlijk ook, dat, evenals men zich van die reinheid zelve verschillende voorstellingen en begrippen vormt, - onder den invloed van aanleg en karakter, omgeving, verleden en leidende persoonlijkheden - men ook langs verschillende wegen trachten zal haar te verkrijgen. En nog meer natuurlijk eindelijk, dat men bij dat trachten de ervaring opdoet, die de ervaring is van allen en voor geheel de Christenheid hare classieke uitdrukking heeft gekregen in het zevende hoofdstuk van den brief aan de Romeinen, met name in de bekende woorden: ‘Want hetgeen ik wil, het goede, doe ik niet; maar hetgeen ik niet wil, het kwade, dat doe ik.’ Zou er wel één mensch zijn of geweest zijn, wien die ervaring vreemd bleef? En zou er ook wel één zijn, die niet pogingen aanwendde haar te boven te komen? Zoolang wij menschen en geene goden zijn, zal de gewillige geest wel blijven strijden met het zwakke vleesch. Bij godsdienstige naturen zal die strijd zich anders voordoen dan bij ongodsdienstige, bij beschaafde wederom anders dan bij onbeschaafde en zoo werken nog tallooze invloeden mee daarop in. 't Is zelfs denkbaar, dat men zich niet of slechts ten deele bewust wordt van dien tweestrijd. Dus ook, dat de ascese of oefening, waardoor de geest het vleesch tracht te overheerschen, althans zich te bevrijden van zijn overweldigenden invloed, nog niet met volledig bewustzijn als zoodanig wordt bedoeld of betracht. En zoo zal 't in eenige mate wel blijven bij allen, voor wie de ascese nog niet geworden is tot ascetiek, een soms tot in de nauwkeurigste bijzonderheden - men denke aan de voorschriften van Loyola - uitgewerkt stelsel van ascetische praktijken.

Prof. James rangschikt reeds onder ascese dat harden van het lichaam, dat voortvloeit uit een afkeer van te groot gemak. Een hooge graad ervan is 't zeker nog niet, als men b.v. evenals Carlyle iederen morgen van een Berlijnschen winter bij vriezend weer een koud bad neemt, maar ietwat verder gaat reeds een agnosticus, die aan James schrijft: ‘Dikwijls kan ik mij 's nachts in mijn warme bed erover schamen, dat ik zooveel behagen schep in de warmte; en als dat gevoel van schaamte bij mij opkomt, dan kan ik niet nalaten even 't bed te verlaten en eene minuut in de koude te gaan staan, als 't ware om mijne flinkheid (manhood) te bewijzen.’ Bij dezen agnosticus kan natuurlijk geene sprake zijn van ‘zelfheiliging’, maar 't aanwezig zijn van ‘eenzijdige oefening in het verwerpen van zinnelijken lust’ kan niemand ontkennen. Of is hier meer dan eene gril of dwaasheid, die aan een enkel pathologischen, op zijn minst zonderlingen toestand doet denken, en vindt de ietwat vreemde handelwijze van den ongenoemde hare verklaring in eene zelfde of soortgelijke beweegreden, die den Boeddhistischen wetgever 't gebod deed

voorschrijven: ‘Wacht u voor weelderige bedsteden’? Vermoedelijk is bedoelde agnosticus in zijn diepste binnenste sterk doordrongen geweest van het gevaar van verslapping, waarmee eene weelderige levenswijze alle geestelijk en lichamelijk leven bedreigt, en heeft dat zijn invloed doen gelden. Nu is de neiging tot zulk eene levenswijze natuurlijk en algemeen, zoodat gemis aan matigheid de oorzaak wordt van veler ondergang. Men laat zich waarschuwen en vervalt licht tot het andere uiterste. Vandaar, dat wij overal ascese en wereldzin gepaard zien gaan. Bij arme volken vindt men geene principieele onthouding en bij de oude Grieken kwam het wijsgeerig ascetisme eerst op, toen de weelde reeds tot eene aanmerkelijke hoogte was geklommen. Zóó zijn sterk zinnelijke naturen licht geneigd hunne toevlucht en hun steun te zoeken bij de ascese: voor den drankzuchtige, die daarom nog geen dronkaard behoeft te wezen, maar het tien tegen één wordt, zoolang hij geen afstand doet van drinkgewoonten, is geheelonthouding het eenige redmiddel.

Zóó kan dus verlangen naar reinheid van hart en leven leiden tot matigheid in het gebruik van spijs en drank, eenvoud van uiterlijk, kuischheid en in het algemeen tot het niet bevredigen van zinnelijke lusten. Naarmate het gevaar, dat deze laatste overheerschend worden, te meer dreigt, zal genoemd verlangen te sterker drijven in de tegenovergestelde richting. Een voorbeeld daarvan is Channing, toen hij zich als unitarisch predikant vestigde. Hij koos de kleinste kamer in zijn huis voor studeerkamer en tot slaapvertrek eene zolderkamer, die hij bovendien nog deelde met een jongeren broeder. Zij was even armoedig gemeubileerd als de cel van een kluizenaar: eene harde matras in eene bedstede, houten stoelen en tafel en matten op den vloer. Hoe gevoelig hij ook was voor koude, er werd nooit gestookt. Alleen als hij ziek was, nam hij een ander, ietwat behaaglijker vertrek. Zijne kleeren waren van de minste qualiteit, hoewel hij er buitengewoon netjes op was.

Dergelijke ascese kan ook 't karakter dragen van een offer, dat men zich uit liefde tot de Godheid gaarne getroost. Zoo b.v. bij den Franschen pastoor, die in een reuk van heiligheid stond. Volgens dezen was het ook hier slechts ‘le premier pas, qui coûte’, en is er slechts één wijze mogelijk, om zich aan God te geven, en dat is: zich geheel aan Hem te geven en niets voor zichzelf te behouden, want zelfs het weinige, dat men behoudt, brengt verwarring en doet lijden. Daarom ontzegde hij zich ooit eene bloem te ruiken, te drinken, als hij dorst had, eene vlieg weg ze jagen, weerzin te toonen jegens iets, dat hem afkeer inboezemde; daarom zou hij zich nooit beklagen over iets, dat hem last berokkende, nooit gaan zitten of op zijne ellebogen leunen, als hij knielde. Hoe gevoelig ook voor koude, hij zou zich er nooit tegen beschutten. Hier is dus een sterk spiritueel enthusiasme, dat zich als zoodanig wil doen gelden.

Anders wederom wordt het, waar de zinnelijke neigingen en harts-

tochten worden beschouwd als de oorzaken der begeerlijkheid en deze wederom als die der zonde. Dan worden tucht en zelfkastijding vereischt, om daaraan weerstand te bieden. Op dien grond raadt St.-Johannes de Cruce, een Spaansch mysticus uit de 16de eeuw, aan, dat de ziel zich keere niet tot wat het gemakkelijkst, maar tot wat het moeilijkst is; niet tot wat het meest overeenkomstig haar smaak is, maar tot wat haar 't meest tegenstaat; niet tot wat haar vooral be-, maar tot wat haar vooral mishaagt; zij zoeke niet, wat haar vertroosten, maar wat haar wanhopig maken kan; zij begeere geene rust, maar moeite, verlange niet naar meer, doch naar minder, niet het hoogste en heerlijkste, maar 't laagste en afschuwelijkste; zij leere niet iets, maar niets te willen, verachte zichzelve en begeere, dat anderen haar verachten; spreke tot haar eigen nadeel en wensche, dat ook anderen 't zullen doen. Op deze wijze gaat hij voort, terwijl zijn ascetisme weldra zoo volkomen mystiek wordt, dat het niet meer van God maar van een zuiver metaphysisch begrip spreekt: ‘Als gij u ook maar bij één ding ophoudt, houdt gij op u voor het Al-Eene te openen; want om tot het Al-Eene te komen, moet gij van alles afstand doen. Alleen daardoor komt de ziel tot rust; enkel uit de begeerte toch komt smart voort.’ Men ziet, welk eene overeenkomst er is tusschen deze Westersche en de oude Oostersche mystiek.

Wij zijn hier zeker reeds op de grens der zielsziekten, maar wij overschrijden haar, zoodra eene of andere idée fixe drijft tot allerlei zelfkwellingen en niet dan door deze zich laat uitbannen. Een zeer duidelijk voorbeeld daarvan is Heinrich Seuse, een 14de-eeuwsch Duitsch mysticus († 1366). In diep stilzwijgen brengt hij jaren aaneen in het klooster door, slechts éénmaal per dag etend en niet drinkend, vooral geen wijn. Zijne oogen mogen niet verder zien dan op vijf voet afstands. Hij betreedt zoogoed als nooit een verwarmd vertrek, neemt nooit een bad, slaapt op eene oude deur op eene te korte biezen mat of zittend op een stoel, geeselt zich vaak en wrijft de wonden in met zout en azijn, snijdt den naam van Jezus in zijne borst, draagt op zijn rug een met dertig spijkers doorstoken kruis, voorts eene ijzeren keten, een hemd van haar of een onderkleed met honderd vijftig spijkers. Door allerlei ongedierte liet hij zich plagen (luizen waren in de middeleeuwen een bewijs van heiligheid). 's Winters sliep hij met bloote voeten op den grond, zoodat zij met zweren bedekt werden. En gedurende langen tijd wilde hij zijn lichaam niet aanraken. Gelukkig kreeg hij na zijn veertigste jaar in eene reeks visioenen de zekerheid, dat hij den natuurlijken mensch in voldoende mate had verwoest en daarom met al die oefeningen moest ophouden. Het genot, dat sommigen in die zelfkwellingen hadden, schijnt hij niet te hebben gekend. Zoo wordt van de stichteres van het Heilige Hart verhaald, dat aan haar verlangen naar smart en lijden niet te voldoen was. Zij zeide graag te willen blijven leven tot den dag des oordeels, mits zij maar altijd voor God

mocht lijden, maar dat één enkelen dag zonder pijn te leven, haar onmogelijk zou zijn. ‘Niets dan smart’, zei ze gedurig in hare brieven, ‘maakt mijn leven draaglijk.’ Hier zien wij dus - maar deze gevallen zijn zeldzaam -, dat de physieke gevoeligheid totaal is veranderd: wat bij normale menschen smart veroorzaakt, wordt hier gevoeld als een genot. Onnatuurlijker kan 't zeker niet. Toch staan gevallen als van Heinrich Seuse en de Bienheureuse Marguérite Marie niet alleen en met name in de 13de eeuw behoeft men niet lang te zoeken, om die ‘geestelijke dronkenschap’ te vinden. Een der meest onzen weerzin gelijk de toenmalige bewondering wekkende slachtoffers daarvan is wel de Heilige Elizabeth, van wie Pierson(*) meedeelt, dat haar leven na het aannemen van den sluier (1230) zich zoozeer verloopt in al de walglijkheden van de meest overdreven kruisiging van al de natuurlijkste instincten der vrouw, dat hij zich gelukkig acht, omdat hij ze niet behoeft te herhalen. Zoo drinkt zij het water, waarin zij de voeten gewasschen had van een arme, die haar zelf walgde, en onderwerpt zij zich aan een biechtvader, die haar wegens eene lichte overtreding door een monnik met een stok laat slaan. ‘De geliefde kinderen van mijn schoot,’ - zoo getuigt zijzelve - ‘die ik met zoo teedere omhelzing placht te omarmen, nu zie ik ze aan, alsof ze vreemden waren. Nu heb ik geen enkel schepsel lief, maar alleen den Schepper van allen.’ In denzelfden geest getuigt de vrouwelijke heilige uit de Dominicanenorde, Catharina van Siena († 1380): ‘Niemand kan de wereld bezitten, dan die haar volkomen veracht.’ Toch dreef zij 't minder ver en hooren wij van haar ook andere woorden: ‘Zelfkastijding is slechts een middel. Velen dooden met hunne boetedoeningen wel het lichaam, maar niet hunne eigenzinnigheid.’ Voor hare menschenkennis pleit voorts eene uitspraak als deze: ‘Onze zonden moeten wij meer in hare algemeenheid beschouwen; denken wij aan elke in het bijzonder, zoo wordt onze geest licht door de herinnering bezoedeld.’ Wij zien bij deze twee groote heiligen, gelijk ook bij Franciscus, hoe het ascetisme niet langer - als in de eerste tijden der kerk - de rust vergoodt, maar zich midden in het strijdgewoel begeeft en de aanraking der wereld in geen enkel opzicht schuwt. Het ascetisme is in die eeuwen echter niet tot de kerk beperkt. Wij vinden 't ook bij de Waldenzen, die uittrokken twee aan twee, vrijwillig arm, weldra ook met het huwelijk brekend, met eenvoudige voetzolen geschoeid, een wollen, door een gordel sluitend kleed tot volstrekt eenig reisgewaad. Lang kon die toestand echter niet bestaan en zoo ging hunne oorspronkelijke eigenaardigheid: celibaat en armoede, weldra weer verloren.

Opmerkelijk, hoe juist in de 13de eeuw het ascetisch drijven 't verst gaat, alle perken overschrijdt. Want in deze eeuw heeft de ketterij plaats gemaakt voor het ongeloof, dat zoowel in Frankrijk als in Italië

(*) *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme*, IV, 252.

weldra geene grenzen meer kent. Wat van den heiligen Franciscus geldt, is betrekkelijk van toepassing op allen, die met hem van één geest waren. Het Christendom maakte in die eeuw de grootste crisis door, die het nog ooit doorleefd had. En ‘voor de oogen eener eeuw, hier onverschillig door haar scepticisme, daar afvallig door haar dualisme, ginds ontgoocheld door den aanblik eener verwereldlijkte Kerk en geestelijkheid, moest de Kristus afgemaald worden, afgemaald in den adel zijner geestdrift, in den gloed zijner verzoenende liefde, in de belangeloosheid zijner zelfopoffering; en dit afmalen moest geschieden, niet door een boek, zelfs niet door een woord, maar door een levend persoon, en die dit deed niet uit overleg, niet ter uitvoering van ik weet niet door welk genootschap tot verdediging van den kristelijken godsdienst uitgeschreven program, maar uit innerlijken drang des harten en omdat hem de nood was opgelegd’. Het spiritualisme moge in de kloosters op de spits zijn gedreven, zichzelf voorbijstrevend, door als bij St.-Bernard niet enkel den lust der zinnen, maar de zinnen zelf te dooden, de lof mag hun niet onthouden worden, dat men ‘binnen die sombere muren heeft geweten, wat liefhebben is’. En eene wereld, die men ten allen tijde slechts heeft kunnen veroveren, door haar in al hare vooroordeelen te ergeren, heeft de dwaasheid van het kruis, sedert het op Golgotha geplant werd, nooit tastbaarder voor zich gehad dan in St.-Franciscus(*).

Wij denken hier nog eens aan wat Naumann's verbeelding van dezen heilige zag en hoorde. Het vindt een tegenhanger in een vers van denzelfden Pierson, die het middeleeuwsch ascetisme niet minder dan Naumann weet te waardeeren, maar te gelijk daarin doet blijken, hoe vreemd een kind van onzen tijd ertegenover staat. Het luidt aldus:

‘Heilige Elisabeth,
Gij waart goed!
Maar dat wij 't beter dan gij mogen maken;
Dat we geen plichten als ouders verzaken,
Ja, met onze hulp'looze kleenen
't Beter nog dan gij mogen meenen!

Heilige Elisabeth,
Gij waart goed!
Maar dat ik, proper van buiten, van binnen,
Nimmer als gij moog' d' onreinheid beminnen,
Nimmer wane als gij, dat in 't vuile
Ooit een zweem van heiligheid schuile!

Heilige Elisabeth,
Gij waart goed!
Maar dat niet eens een verlichter gemeente
Naaie in een zak al ons ramm'lend gebeente,
In haar toorn het werp' naar beneden,
Vanwaar Luther's strijd werd gestreden!’(†)

(*) Pierson, a.w., IV, 244, enz. Men zie vooral blz. 257.

(†) Zooals verhaald wordt van haar achterkleinzoon Filips van Hessen (1538), eene daad, die hem zeker alles behalve tot eer strekt en al heel slecht past bij zijn bijnaam ‘de Grootmoedige’.

Hoe anders oordeelen kinderen van onze eeuw over zulke ascetische praktijken. En toch, ze hebben hare waarde en dus ook haar recht van bestaan gehad in haar tijd. Zeer zeker is hier van toepassing, wat Carlyle eens schreef: 'We have repeatedly endeavoured to explain that all sorts of Heroes are intrinsically of the same material; that given a great soul, open to the Divine Significance of Life, than there is given a man fit to speak of this, to sing of this, to fight and work for this, in a great, victorious, enduring manner; there is given a Hero, - the outward shape of whom will depend on the time and the environment he finds himself in'(*). Maar daarom juist blijft ascese een verschijnsel van alle tijden. Zij is voor alle volken onmisbaar in die dagen, waarin een hooger belang gebiedt voor eene wijle het schoone aan het goede, het liefelijke aan het ernstige op te offeren. Daardoor wordt dan het evenwicht in de ontwikkeling verstoord, maar dat is onvermijdelijk, om de schade eener grootere stoornis te herstellen. Aux grands maux les grands remèdes. Met Harnack erkennen wij, dat een godsdienst of eene geestesrichting arm is, die niet, waar noodig, in staat stelt tot ascetische praktijken.

Hoe anders staan wij ertegenover dan de vroegere eeuwen. Ons schijnt van nature een besef ingeschapen, dat smart niet iets noodzakelijks is. Het kind van onzen tijd tracht haar te ontkomen, waar hij maar kan. Zelfs in de Moederkerk dringt dit besef door. Men zoekt algemeen het gemakkelijke en aangename en men vindt dat niet meer dan vanzelf sprekend. Doch er zijn ook naturen, merkt James op, wien 't eene behoefte is, tegen iets te strijden, die gaarne offers brengen. Onder den invloed eener bepaalde, meestal religieuze, doch soms ook wijsgeerige levensbeschouwing wordt dan 't natuurlijke of zinnelijke dat, wat bestreden en vernietigd moet worden, en daaruit vloeit vanzelf ascetisch leven voort. Zoo laat het monnikenideaal met zijne drie soorten van zelfkwelling als even zoovele vereischten voor volmaking en oververdienstelijke werken zich zielkundig verklaren. Misschien kan 't zijn nut hebben, aan het slot van dit opstel nog eens even na te gaan, wat dit ideaal te zeggen heeft tot hedendaagsche menschen.

Daar is in de eerste plaats de eisch der gehoorzaamheid, in geene orde meer op de spits gedreven dan in die der Jezuïeten, wier 'perinde ad cadaver' of 'als een stok in de hand des oversten' te recht berucht is geworden. In onze eeuw wordt deze deugd echter niet onder de hoogste gerekend. Onze Protestantsche sociale idealen eischen, dat ieder individu zijn eigen gedrag bepale en daarvoor verantwoordelijk worde gesteld. Onbegrijpelijk dunkt het ons, dat menschen met een vrij sterk ontwikkeld innerlijk leven zich geheel aan anderen onderwerpen. Toch beantwoordt de gelofte der gehoorzaamheid aan veler innerlijke behoefte. Het is een feit, dat soms anderen beter voor ons kunnen beslissen, dan

(*) Carlyle, *On Heroes and Heroworship*, blz. 107.

wij dat voor onszelf kunnen doen. Vermoeide zenuwen verhinderen een vast besluit te nemen; een vreemde overziet onzen toestand vaak beter. Zoo vloeit op een hooger geestelijk gebied dan dat van het alledaagsche leven gehoorzaamheid voort uit de behoefte aan zelfovergave aan en vertrouwen op hoogere machten. Onder bepaalde omstandigheden wordt zij nu een ascetisch offer, bron van vreugde voor de ziel, welk nut zij verder ook moge dragen. Door gehoorzaamheid wordt dus de overgave volkomen, waarbij men niet vergete, dat volgens de Katholieke tucht de superieur niet een gewoon mensch, maar de vertegenwoordiger van Christus is. Zoo noemt eene Jezuïetische autoriteit als eene der vertroostingen van het monnikenleven, dat men ervan verzekerd is, door strikte gehoorzaamheid geene fouten te kunnen begaan. En dezelfde schrijver verhaalt van Loyola, dat hij zou hebben gezegd, toen hij generaal zijner orde was, dat, ‘mocht de Heilige Vader hem bevelen scheep te gaan in de eerste bark, die hij in de haven van Ostia zou vinden, en zich aan de zee toe te vertrouwen zonder mast, zonder zeilen, zonder riemen of roer of een van die dingen, die noodig zijn, om te varen, dan zou hij niet alleen vlug, maar ook zonder vrees of tegenzin gehoorzamen en zelfs met groote innerlijke voldoening’.

Armoede is in alle tijden en bij alle geloofsbelijdenissen opgevat als een der sieraden van het heilig leven. Daarin komen zoowel Hindoefakirs als Boeddhistische monniken, Mohammedaansche derwischen, Jezuïeten en Franciscanen overeen. Voor Loyola is hier de eerste eisch, dat niemand iets gebruikt als zijn bijzonder eigendom. Lessing's Tempelridder zegt in zijn *Nathan*: ‘Wer nur selbst was hätte, mein Gott, mein Gott, ich habe nichts!’ Lieden van deze soort worden dus ook door niets verhinderd zich aan hunne zaligheid te wijden. In de middeleeuwen ontstaat het ideaal van den dolenden ridder. En in onzen tijd schijnt de meer en meer toenemende afkeer van het ‘kapitaal’ bij de arbeidersklasse vooral te berusten op het gezond gevoel van antipathie tegen een leven, enkel op bezit gebaseerd. Slechts wie voor geene particuliere belangen te zorgen hebben, kunnen zich volkomen aan hunne idealen wijden. De Heilige Franciscus wilde een leerling zelfs niet toestaan een psalmboek te bezitten. Waarbij dan nog komt als diepst religieus motief voor de verzaking van alle bezit, wat James noemt het fundamenteel mysterie in de godsdienstige ervaring: de voldoening, de vrede, de rust, die men vindt in algeheele overgave aan de hoogere macht of machten(*). Dit motief brengt eene volkomen verandering van krachten teweeg. Als Antoinette Bourignon ontvangt de mensch 't bevel van alles afstand te doen. Als zij aarzelt, hoort zij de vraag: ‘Waar is uw geloof? in een stuiver?’ en 't antwoord luidt: ‘Neen, Heer, mijn geloof is niet in een stuiver, maar in U alleen.’ Toen deed zij afstand van alles en kreeg een nieuw geestelijk evenwicht!

(*) ‘Le plus heureux des hommes est celui qui sait le mieux être pauvre’ (Proudhon).

Daarnaast doen zich in den cultus der armoede nog andere religieuze mysteriën gelden. Wie voor 't eerst zeide: ‘Naakt kwam ik ter wereld’, verstond het mysterie der waarheidsliefde. Dan is er het mysterie der democratie, het gevoel van aller gelijkheid voor God. Ook dat der menschlievendheid, dat niet genieten wil, waar anderen in dat genot niet kunnen deelen. Men moet - zegt James te recht - die emoties zelf doorleefd hebben, om ze te verstaan. Elke van die aandoeningen gehoorzaamt hare eigen logica en doet dat op hare wijze. Gij zult dat zelf opmerken, zoodra gij met een geheelonthouder of een vegetariër in twistgesprek komt. Zeer te recht zeide Naumann dan ook, dat de Heilige Franciscus voor logica nu eenmaal niet vatbaar is. D.w.z. voor uwe logica en de mijne niet. Hij houdt er nu eenmaal eene eigen logica op na en is zoo vrij zich daaraan te houden. Hoe kan hij ook anders?

Met dat al dunken menschen als Heinrich Seuse en Peter van Alcantara, van wien de Heilige Theresia ons meedeelt, dat hij gedurende 40 jaren slechts anderhalf uur per etmaal sliep, - wat hem van al zijne zelfkwellingen 't moeilijkst viel - ons eer tragische figuren, dan dat zij ons eerbied zouden afdwingen. Hier dreigt het gevaar, dat men de uitwendige zijde der natuur, ook der menschelijke natuur, voor te belangrijk gaat houden. Augustinus zeide: ‘Ama Deum et fac quod vis’, heb God lief en doe dan, wat ge wilt. Boeddha beval den middelweg aan en waarschuwde voor beide uitersten: zelfkwelling en genotzucht. Innerlijke wijsheid maakt voor beide onverschillig en zoo zien wij dan ook, dat, wanneer ascetische heiligen ouder - en wijzer - worden, zij minder nadruk leggen op lichamelijke zelfkastijding.

Onze tijd wil daarvan niet meer weten. Zelfs de Katholieke kerk staat hier dichter bij Catharina van Siena dan bij Elizabeth van Thuringen. Misschien is men zelfs geneigd de algemeene strekking der ascese als pathologisch, de ascese zelve als eene ziekte of althans als een ziekteverschijnsel te beschouwen. Toch moet reeds het enkele feit, dat men in alle kringen en tijden - ook in onzen tijd - ascetische neigingen vindt, daarvan terughouden. James tracht dan ook de ascese in eer te herstellen. Volgens hem symboliseert zij, zonder twijfel gebrekkig genoeg, het geloof, dat er in de wereld een element van werkelijk kwaad is, dat ontkend noch ontdoken kan worden en alleen overwonnen, door een beroep te doen op de heroïeke hulpbronnen der ziel, terwijl lijden het moet opheffen en zuiveren. Dat kwaad eenvoudig te negeeren, wordt niet toegelaten. Men wil ervan bevrijd worden en die bevrijding moet universeel zijn.

Nu heeft het algemeen menschelijk gevoel de wereld steeds voor een schouwtooneel van het heroïsme gehouden. In dat heroïsme ligt voor ons gevoel het hoogste mysterie des levens. Hij staat boven ons, die afstand kan doen van het leven. De dwaasheid des kruises, voor 't verstand onverklaarbaar, heeft toch voor het leven onvergankelijke beteekenis. Daarom dan ook gaat het ascetisme dieper dan naturalistisch

optimisme. Maar in het oudste ascetisme stak een overheerschend element van zelfzucht. De vraag, ons gesteld, is daarom deze: kunnen wij dat heroïsme niet in betere banen leiden? Is in de stoffelijke weelde en in den rijkdom niet iets verwijfds en onmannelijks? Is de sport hier niet reeds eene reactie? Maakt onze geheele manier van opvoeden niet een geslacht met bitter weinig weerstandsvermogen?

Men noemt als geneesmiddelen sport, militairisme, individueele en nationale, min of meer gevaarlijke ondernemingen, vooral den oorlog. Maar de oorlog is immers niet het eenige middel tegen verwijfdheid? Het zou er droef voor ons gaan uitzien, als dat zoo ware, want volgens Moltke is het onmiddellijk doel van het soldatenleven verwoesting en niets dan verwoesting.

Blijft dus de dwaasheid des kruises. Algemeene voorschriften, gebiedende regels, die voor allen in gelijke mate geldig zouden wezen, zijn hier echter niet te geven. Maar vooral onder de Engelsch sprekende volkeren - meent James - mag de lof der armoede wel wat luider worden gezongen. ‘We have grown literally afraid to be poor. We despise anyone who elects to be poor in order to simplify and save his inner life. If he does not join the general scramble and pant with the money-making street, we deem him spiritless and lacking in ambition.’ Zou 't elders beter zijn? Is 't niet waar, dat men in breede kringen onzer samenleving voor niets ter wereld meer beducht is dan voor armoede? Hier heeft, ook waar wij de beteekenis van welvaart en rijkdom voor 't streven naar ideëele doeleinden ten volle waardeeren, menige oud-Christelijke beschouwing en praktijk, meer dan één trek in het heiligenideaal der middeleeuwen iets te zeggen tot de kinderen van onzen tijd. Zoodat ik eindig, met de woorden van James tot de mijne te maken: ‘I recommend this matter to your serious pondering, for it is certain that the prevalent fear of poverty among the educated classes is the worst moral disease from which our civilization suffers.’

Enschede.

P.B. WESTERDIJK.

De stad van Kalvijn.

Weer is een deel verschenen van het uitgebreide werk over Kalvijn van Prof. E. Doumergue. Met nog twee deelen van denzelfden omvang zal het kompleet zijn. Wie had verwacht, dat dit derde deel ons een eind verder zou brengen in de levensgeschiedenis van den Hervormer, zal zich teleurgesteld vinden. *De stad van Kalvijn* is de titel, dien dit deel ten opschrift draagt. Wij worden hier rondgeleid in het oude Genève, zooals het was vóór en in den tijd van Kalvijn, tot in de kleinste bijzonderheden, alles weer met een tal van afbeeldingen toegelicht. De schrijver heeft gevoeld, dat menigeen van een geheel deel van 732 bladzijden, groot quarto, alleen aan de beschrijving van Genève gewijd, wel wat vreemd zou opzien. Daarom rechtvaardigt hij zich aan het slot met de opmerking, dat men de stad vóór Kalvijn moet kennen, om te kunnen beoordeelen, wat hij ervan heeft gemaakt, en vertrouwt, dat de lezer, die hem op zijne wandeling door het oude Genève gevolgd heeft, zich den tocht niet zal beklagen.

Dat zal hij ook niet, als hij merkt, dat op dien tocht Kalvijn niet uit het oog wordt verloren. Hij ontmoet hem telkens, 'werkende, etende, te paard, ziek, met zijne geneesheeren en geneesmiddelen, deelnemende aan gezelschapsspelen. Men wordt binnengeleid in zijne omgeving, bij zijne vrienden en bekenden. Men is getuige van zijn dagelijkschen omgang, bij zijn leven, bij zijn dood. Het is, als het ware, eene groote familie, die elkander bezoekt, bij elkaar in- en uitgaat, in elkanders belangen, moeiten en zorgen deelt, samen eet, met elkaar leeft. "Zeg mij, met wie gij verkeert; ik zal u zeggen, wie gij zijt": dit spreekwoord is ook op dezen kring van toepassing, zoodat men ook daardoor den persoon van Kalvijn beter leert kennen. Het is de dampkring, waarin hij leefde.'

Al boezemt ons dus de nauwkeurige beschrijving van het oude Genève, die voor Zwitsers veel aantrekkelijks zal hebben, vooral voor de tegenwoordige inwoners der stad, minder belangstelling in, de bijzonderheden, die wij hier omtrent den Hervormer vernemen, zijn onze aandacht overwaard. Wij stippen er het een en ander van aan, met het doel ook voor dit deel eenige lezers te winnen.

Als wij, komende van den kant van Lyon, één van de drie poorten, die van Cornavin, binnengaan, doet ons de schrijver al dadelijk stilstaan

en noemt hij eene reeks van personen op, die deze poort in de 16de eeuw zijn doorgetrokken: predikanten, met Kalvijn aan het hoofd, rechtsgeleerden, geneesheeren, hoogleeraren, edellieden, Engelschen, Franschen, Duitschers, alles volgens den *Citadin de Genève* van 1606. Wij laten ze rustig voorbijtrekken, maar vestigen meer bepaald het oog op eene kleine groep vrouwen uit Nimes, die in 1550 met een aanbevelingsbrief van Baduel, den beroemden stichter van het Collège des Arts, ondanks alle bezwaren der reis naar Genève togen, alleen om met Kalvijn en zijne kerk kennis te maken.

Eene eeuw later, in 1626, ging ook door diezelfde poort eene vrouw, wier naam onze belangstelling wekt: Emilia van Oranje, dochter van onzen Prins Willem I. Waar kwam zij vandaan? Uit Portugal. Daar was zij in het geheim, in tegenwoordigheid van een Roomschen priester, getrouwd met Don Antonio, zoon van den koning. Na eene zware ziekte en allerlei beproevingen, die niet nader bekend zijn, maar aan een ongelukkig huwelijk doen denken, nam zij de vlucht, met zes dochters, naar Genève, waar zij afstapte aan het kasteel van St.-Gervais, dat later in eene herberg, de beste van de stad, herschapen werd en den naam kreeg van Château Royal. Kort daarop kocht zij een huis in de Rue Verdaine, waar zij verscheiden mannen van naam, als Diodati, Tronchin, Turretini, op bezoek ontving. Zij stierf reeds in 1629, na eene lange ziekte, 60 jaren oud, en werd in de Pieterskerk begraven. Dat zij juist in Genève eene toevlucht zocht en daar bleef wonen, doet ons vermoeden, dat zij met den godsdienst van haar man geen vrede had, maar zich door de kerk van Kalvijn voelde aangetrokken.

Zoo zijn wij ongemerkt Genève reeds binnengegaan, en wel la petite Genève, St.-Gervais. Wij zijn in de straat van Cornavin, die thans den naam draagt van Rue des Corps-Saints. Een sprookje gaf tot die naamsverwisseling aanleiding. Toen de priesters hun gezag ten gevolge van de Hervorming zagen verminderen, verspreidden zij het gerucht, dat in den nacht van Kerstmis de heiligen van Saint-Gervais zich hier zingende kwamen beklagen, dat men hun de mis ontnomen had. Die heiligen waren Nazaire, Celsus en Pantaleon, die, naar men zeide, in de krypt van de kerk begraven waren. Later bleek, dat het geluid, dat men voor zingen hield, door den wind onder het altaar veroorzaakt werd.

De kerk van St.-Gervais dagteekent van het midden der 15de eeuw. Binnen hare muren heeft het woord van Kalvijn, Farel, Coraud, Viret ontelbare malen weerklonken. Daar verklaarde Farel op Paaschzondag van 1538, waarom hij het Avondmaal niet bedienen kon, hetgeen twee dagen later de verbanning der Hervormers ten gevolge had. Daar gaf de doop in 1546 aanleiding tot ongeregeldheden. Een barbier wilde zijn kind in den naam van Abraham laten doopen, hetgeen natuurlijk niet werd toegestaan. Maar ook de namen, die men aan de kinderen wilde geven, waren niet vrij; het mochten alleen Bijbelsche namen zijn.

Toen nu iemand zijn kind met den naam Claude wilde laten doopen, werd het geweigerd, omdat die naam herinnerde aan een heilige, die in de buurt werd vereerd. Een ander, een der aanzienlijkste burgers, was in 1552 gesteld op den naam van Balthasar, een der Oostersche wijzen. Maar die naam kwam niet in den Bijbel voor. De predikant weigerde. De vader liet zich niet zoo gemakkelijk de wet stellen en zette een grooten mond op. Anderen kwamen erbij en deden weinig stichtelijke woorden hooren. De vader, steunende op zijn aanzien, beklaagt zich bij den raad. De zaak wordt voor Kalvijn en de predikanten gebracht en de eer der kerk wordt gehandhaafd; de vader krijgt ongelijk.

In 1546 had een inwoner dierzelfde buurt, Pierre Arnaud, aan een maaltijd met een viertal vrienden kwaad van Kalvijn en zijne leer gesproken, hem een slecht mensch genoemd, die bisschop wilde worden en Genève door de Franschen laten regeeren. Het lekte uit; Amaud werd aangeklaagd, in de gevangenis gezet en moest blootshoofds, in zijn hemd, met eene fakkel in de hand, geknield zijne woorden terugnemen. De markt, waar dat gebeurde, was vol menschen, die luide hun misnoegen over die strafoefening te kennen gaven. Den 14^{den} Maart daaropvolgende preekte Kalvijn 's namiddags in de kerk van St.-Gervais. Reeds twee- of driemaal had hij over het gedrag der burgers van die wijk geklaagd. Ditmaal deed hij het in nog sterker bewoordingen. Meer dan honderd, zeide hij, had hij door de straten zien loopen, in plaats van naar zijne preek te komen luisteren; zij waren erger dan beesten. Daartegen kwam een banketbakker, Aleod, in verzet, die luide riep: ‘Dat is niet waar; wij zijn geene beesten.’ Met moeite trachtte men hem tot zwijgen te brengen. Na de preek begint hij opnieuw, loopt door de straten, Kalvijn luide beschuldigende, dat hij hen voor wolven, honden had uitgemaakt, zoodat er een oploop ontstond, die eerst een eind nam, toen de raad op de markt ter waarschuwing eene galg had doen oprichten.

Kalvijn had in die dagen, in 1551, vooral in St.-Gervais met veel tegenstand te kampen. Den 8sten Maart had hij daar gepreekt en keerde hij over de brug naar Genève terug, toen eenige losbollen opzettelijk tegen hem aanliepen. Kalvijn zegt tot hen op kalmen toon, dat de brug breed genoeg is, om iedereen te laten voorbijgaan. Naast hem liep een pottenbakker, die over het geval begon te lachen. Daarover in toorn ontstoken, vallen de onverlaten op den pottenbakker aan, trekken hunne zwaarden en vervolgen hem tot in zijn winkel. Er ontstaat een gevecht, waarin een der aanvallers en de pottenbakker gewond worden. De wacht treedt op en neemt beide partijen gevangen. In diezelfde dagen werd de knecht van Kalvijn afgeranseld. Terwijl deze college gaf, maakte men zoo'n geweld met balspelen vlak in de buurt, dat hij bijna zijne les niet kon voortzetten. Een zijner collega's, Raymond Chauvet, predikant te St.-Gervais, zou op een avond uit de stad huis-

waarts keeren. Men wist het en had een balk op de brug in zijn weg gelegd, om hem te doen vallen. Gelukkig merkte hij het in de duisternis nog bijtijds, zoodat hij aan het gevaar ontkwam.

Een langen tijd gaan wij met den schrijver mee, zonder iets omtrent Kalvijn te vernemen. Alleen kleinigheden: dat hij zoo'n last van de rookende kachels had; dat hij ook heeft meegewerkt aan de wallen, die ter verdediging der stad werden opgeworpen, om aan anderen het voorbeeld te geven; dat hij geene vork bij het eten gebruikte. Ook was er in 1543 eenige beroering onder de predikanten wegens het uitbreken van de pest. Enkelen hunner weigerden in het hospitaal dienst te doen, zeggende, dat zij liever naar den duivel zouden gaan. Als Kalvijn dat hoort, is hij er zoo verontwaardigd over, dat hij meent, indien het waar is, dat zulke predikanten dan verdienen te worden afgezet. Zoover schijnt het niet gekomen te zijn. Maar wel bleven de meesten bezwaar maken, vooral toen één hunner, Blanchet, die zich bereid had getoond, aan de ziekte bezweek. Wat Kalvijn betreft: al ontveinsde hij zich niet, dat ook hij ertegen opzag, toch zou hij zich niet onttrokken hebben, indien hij daartoe ware aangewezen. Maar de raad wilde hem niet aan het gevaar blootstellen, evenmin, zegt onze schrijver, als men in den oorlog een generaal in de voorhoede plaatst.

Als wij de Ville Basse verlaten hebben en de Ville Haute binnentreden, komen wij weer meer bepaald met den Hervormer in aanraking. Daar was de kerk van Kalvijn, de Pieterskerk, die weer uitvoerig in hare geschiedenis en haar bouw beschreven wordt, met tal van afbeeldingen opgeluisterd. Daar waren in den jongsten zomer de vrijzinnigen op godsdienstig gebied bijeen, om te luisteren naar de rede van Dr. Roverty uit Parijs naar aanleiding van de woorden: ‘Er zal geene vervloeking meer zijn’; daar sprak de New-Yorksche predikant R. Minot Savage over de veranderlijke vormen en de eeuwige kern van den godsdienst. Het waren geheel andere denkbeelden, die daar ontwikkeld werden, dan die van Farel, toen hij er den 8sten Augustus 1535 optrad en zijn anathema tegen Rome zoo krachtig deed hooren, dat twee dagen later de mis door den raad werd afgeschaft; geheel andere denkbeelden dan die van Kalvijn, toen hij daar den 3^{den} September 1553 tegen de Libertijnen zoo duchtig te keer ging, dat zij niet aan het Avondmaal durfden deelnemen, maar de kerk verlieten. Daar werd den 5^{den} Juni 1559, in tegenwoordigheid van de vier burgemeesters, den raad, de predikanten, de nieuwe professoren en regenten en ongeveer 600 studenten, de ordonnantie van de scholen afgekondigd en daarmee het college en de hoogeschool gesticht. Kalvijn, die pas van eene zware ziekte was hersteld, hield eene toespraak in het Fransch, om door allen verstaan te worden, terwijl Beza, rector der hoogeschool, eene rede uitsprak in het Latijn over het nut der academiën, waarna Kalvijn nog eens het woord nam, om den raad te danken

en de leden der hoogeschool te vermanen hun plicht te doen. Een dichter van die dagen heeft de kerk bezongen in de woorden:

‘Non, tu n'es pas pour nous un temple comme un autre,
Édifice muet, cadavre de granit,
Mais un être vivant, une âme qu'à la nôtre
Un lien invincible unit.’

Van de kerk gaan wij naar de gevangenis. Den 23sten November 1533 werd het bisschoppelijk paleis, dat door de Hervorming zijn bewoner verloren had en ook reeds voor gevangenis diende, alleen voor dit laatste doel bestemd. En dit is het eigenaardige van deze gevangenis, dat bijna iedereen in de 16de eeuw daarmee vroeg of laat kennis maakte, zelfs de burgemeesters, de aanzienlijkste dames, bijna zelfs Kalvijn. Wanneer men iemand aanklaagde, ging men zelf vrijwillig de gevangenis in, soms voor een dag, voor enkele uren, maar men werd een gevangene. Toen Kalvijn Servet aanklaagde, had hij in de gevangenis moeten gaan; maar men kon een plaatsvervanger stellen en zijn secretaris deed het voor hem. Ook de schoonzuster van Kalvijn, de vrouw van zijn broeder Antoine, heeft in de gevangenis gezeten; maar zij had het verdiend. Het was op zichzelf geene schande; het was ‘even gewoon, als dat thans een proces-verbaal tegen iemand wordt opgemaakt’. Vandaar, dat dan ook eene reeks van bekende personen kan worden opgenoemd, die allen korter of langer in het bisschoppelijk paleis van Genève hebben gelogeerd. Waren het welgestelde personen, dan maakte men er goede sier, zoodat daarop de woorden toepasselijk waren:

‘En ce logis, qui devroit être
Purgatoire d'enfans gastés,
Comme en leur Paradis terrestre
Ils mangent tartres et pastez.’

Dit versje werd op de deur geplakt in een tijd, waarin het gebeurde, dat iemand in de gevangenis eene beroerte kreeg, waarop de dood volgde, omdat hij te veel gegeten en gedronken had!

Anders was het met Servet in 1553, die zich beklaagt over zijne behandeling in de gevangenis.

Wij gaan verder en komen bij de kerk Notre-Dame-la-Neuve, die in 1545 buiten gebruik gesteld, maar in 1559 aan de drie reeds bestaande kerken: St.-Pieter, de Madeleine en St.-Gervais, toegevoegd werd. Van jaar tot jaar klom het getal der kerkgangers. Het was eene zeer eenvoudige kerk met een enkel schip en kleine kapellen eromheen. Hier werd iederen Vrijdag, 's morgens te 7 uren, eene bijeenkomst gehouden, waarin de predikanten duistere gedeelten der theologie verklaarden, terwijl de toehoorders daartegen konden opkomen. In hoeverre hier van eene vrije discussie sprake was, leert het volgend geval.

Den 10den October 1551 opende de predikant De Jussy de vergadering met de voorlezing van Joh. VIII:47: 'Wie uit God is, hoort de woorden Gods; daarom hoort gijlieden niet, omdat gij niet uit God zijt.' Uit deze woorden leidde Farel de leer der voorbeschikking af. Daartegen kwam een der felste vijanden van Kalvijn, Jérôme Bolsec, gunsteling van den aartsbisschop van Lyon, in verzet. Terwijl hij daarmee bezig is, komt Kalvijn binnen en, als Bolsec geëindigd heeft, staat hij op en houdt eene van die welsprekende improvisaties, 'waarvan hij het geheim had'. 'Hij weerlegde, versloeg, vernietigde Bolsec', zegt Beza. Daartoe had Kalvijn het volste recht. Maar zie! aan het einde der bijeenkomst wordt Bolsec gevangengenomen en naar het bisschoppelijk paleis gebracht, waar hij een scherp verhoor van den rechter moest ondergaan. Dat was minder fraai.

Sedert 1562 werd de naam dezer kerk veranderd in dien van Auditoire; daar hield toen Kalvijn publieke voordrachten, die soms door meer dan duizend toehoorders werden bijgewoond.

Maar de eigenlijke zetel van zijn onderwijs was de school, le Collège. Zij dagteekende van het jaar 1428. Toen had de algemeene raad het besluit genomen eene eigen school te stichten, daar de bestaande plaatsen van onderwijs niet voldeden aan de behoeften. Een edelmoedig burger, François de Versonnes, de philanthroop van dien tijd, had de kosten ervoor op zich genomen en een doelmatig gebouw ingericht, dicht bij de kerk der Minderbroeders. Het onderwijs was er kosteloos. Eene eeuw lang heeft deze school bestaan en niet weinig tot de ontwikkeling der burgers van Genève bijgedragen. Het was geene hoogeschool, zooals sommigen hebben gemeend, maar eene inrichting voor hetgeen wij zouden noemen: lager en middelbaar onderwijs. Langzamerhand steeg zij echter in aanzien. In het midden der 15de eeuw kwam zij onder het bestuur van een rector en in het begin der 16de eeuw werd zij aanmerkelijk uitgebreid en stelde de raad statuten voor haar vast.

In 1531, den 3den Januari, werd zij ten gevolge van de onlusten, die aan de Hervorming voorafgingen, en het heerschen der pest gesloten, maar den 18den April weer geopend. Evenwel slechts voor korten tijd. Nieuwe onlusten in 1534-'35 deden haar sterk achteruitgaan. De rector klaagde, dat het huis ongezond was en daarenboven ongeschikt voor het onderwijs wegens het rumoer in de buurt. Ook was het onderwijs niet meer kosteloos, want de rector werd zeer ongeregeld door zijne leerlingen betaald, zoodat hij niet had, om te leven, en zijn ontslag nam. Daarmee hield de oorspronkelijke school op te bestaan.

Maar zie! Den 19den Mei 1536 verschijnen Farel, De la Mare en Saunier voor den raad en na eene ernstige vermaning, om overeenkomstig het Evangelie te leven, brengen zij ook de belangen van het onderwijs ter sprake, waarvan het gevolg is, dat Saunier tot eersten rector van het onderwijs wordt benoemd en de school verplaatst wordt naar de Rue de Rive. Daarmee begon het onderwijs te herleven. Doch

eerst in 1550 kwam het, onder den invloed van Kalvijn, weer tot bloei. Door hem werd een nieuwe rector aangesteld, die vrij hardhandig met zijne leerlingen placht te werk te gaan. In 1558 wordt een nieuw gebouw gesticht, waarbij voor de gezondheid der leerlingen bijzondere zorg wordt gedragen, met het uitzicht op het meer. Onder het opzicht van Kalvijn, in vereeniging met de burgemeesters, de bouwkundigen en anderen, die er verstand van hadden, verrees deze school, die van nu af den naam droeg van ‘de school van Kalvijn’ en nog heden ten dage bijna onveranderd in Genève te zien is met hare vier forsche pilaren en de opschriften op de sluitsteenen van het gewelf; in het Hebreeuwsch: ‘De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid’; in het Grieksch: ‘Christus is ons geworden wijsheid van God’, en in het Latijn: ‘De wijsheid van boven is rein, vredelievend en barmhartig.’ De kleine vensters hadden geene ruiten, en toen de leerlingen zich te recht over de koude, den tocht beklaagden, kregen zij van den raad verlof, om ze met papier dicht te plakken, hetgeen zeker niet diende, om de somberheid der vertrekken te verminderen. Ook was er geene gelegenheid, om te stoken. Voor eene bijdrage van elken leerling werden er 's winters potten met houtskool geplaatst. Alles dus nog zeer primitief.

Wij hebben gezien, hoe deze school, te gelijk met de hoogeschool, den 5^{den} Juni 1559 door Kalvijn en Beza werd ingewijd. En vragen wij nu: waar was de *hoogeschool*? waar was haar zetel? dan moeten wij het antwoord schuldig blijven. Kalvijn begon met onderwijs te geven in het Collège; maar toen binnen twee of drie jaren de ruimte te klein bleek, hield hij zijne voordrachten in het Auditoire, zonder dat dit gebouw ooit uitdrukkelijk voor hoogeschool werd verklaard, zoodat men heeft kunnen zeggen, ‘dat de hoogeschool van Genève in de lucht was, in de straten, in de huizen; dat de geheele stad eene hoogeschool was’. In 1564 waren er 1500 leerlingen en twee jaren later 2000, zoodat Beza met het oog op al de vreemdelingen, die naar Genève stroomden, om te studeeren, uitriep: ‘Wij zouden zeker zijn te blijven leven, ook al moesten wij sterven. Want thans hebben wij de gewisheid, dat, al moet deze stad vallen, haar val in de naburige landen zal weerklinken en eene ramp zal zijn zelfs voor hen, die daarvan niet het minste denkbeeld hebben. Het zou de ondergang der vrijheid zijn.’

Het was in Genève een weelderig leven, voordat Kalvijn er orde op stelde. Zoowel in de maaltijden als in de kleeding gingen velen de palen der betamelijkheid te buiten; dronkenschap en overspel waren aan de orde van den dag. Geen wonder, dat de strenge Hervormer daaraan paal en perk poogde te stellen. ‘Niet genoeg was het hem, dat de regeering de moordenaars en dieven strafte: op alle buitensporigheden moest zij de hand leggen, indien zij niet schuldig voor God wilde zijn. De menschen moesten toonen, dat zij geene honden en zwijnen waren.’ Overdadige maaltijden waren zeer in zwang; het kostte moeite, daartegen op te komen, en wat zij te voren waren, kan men

nagaan, als men hoort, dat zij thans tot drie gangen werden beperkt en dat elke gang niet meer dan vier schotels mocht hebben, zonder de vruchten te rekenen. Wie de beschrijving van een maaltijd vóór de Hervorming wil lezen, raadplege Mathurin Cordier in zijne *Samenspraken.*

Niet minder weelderig was de kleeding. Ook daarin drong Kalvijn op eenvoudigheid aan. Hij deed het in de kerk. Het was er altijd vol, en men verveelde zich nooit. Soms ging den hoorders eene rilling door het lijf bij zijne strenge boetreden; maar menigmaal kwam hun een glimlach op de lippen bij zijne beschrijving van de zeden der stad. Hij kwam ertegen op, dat men gekleed ging als op een gemaskerd bal; dat de mannen er uitzagen als vrouwen en de vrouwen als mannen. 'Het is,' zei hij, 'alsof de mannen het betreuren, dat God hen geene vrouwen heeft gemaakt, en alsof de vrouwen liever een geweer zouden willen dragen. God wil, dat wij ook in onze zeden de betamelijkheid in acht nemen. De kleeding moet alleen dienen, om zich te bedekken tegen de koude en de hitte. En ze moet zoo zijn ingericht, dat zij de aandacht niet trekt en men niet zegt: wie is dat toch? Sommigen zouden verdienen veroordeeld te worden, om kleermaker te zijn, omdat zij zooveel waarde aan hunne kleeren hechten.'

Niet tevreden in zijne preeken tot eenvoudigheid te vermanen, stelde Kalvijn regels vast, die men op straffe van boete of gevangenis niet mocht overtreden. Aan de kleermakers werden voorschriften gegeven, wat zij al of niet mochten maken. Gouden en zilveren kettingen te dragen, was verboden. Aan de vingers mocht men niet meer dan twee ringen hebben. De dag van het huwelijk en de daaropvolgende maakten daarop eene uitzondering. Tot in alle bijzonderheden werd de kleeding bepaald, ook de manier om het haar te dragen. Tegen dit laatste kwamen vele jonge meisjes op; soms spraken zij met elkander af, zich niet aan het verbod van hangende haren te storen. Voor eene bruid was het tot nog toe een teeken, dat zij maagd was, wanneer zij blootshoofds in de kerk verscheen, om te trouwen. Maar dat mocht niet meer, en toen in 1536 eenige bruiden de oude gewoonte wilden blijven volgen, waarschuwde de predikant, die van het plan had gehoord, de ouders, dat hij ze in dat geval niet zou trouwen. Farel juichte hem toe. Maar toen hij en Kalvijn verbannen waren, keerde men haastig tot het oude gebruik terug.

Nog strenger werd toegezien op het zedelijk leven. Van het vloeken tot het overspel waren op ieder misdrijf straffen gesteld. Wie Gods naam misbruikte, werd de eerste maal veroordeeld den grond te kussen, de tweede maal daarenboven drie stuivers boete te betalen, de derde maal tot zestig stuivers en drie dagen gevangenis op water en brood; de vierde maal werd hij voor een jaar uit de stad verbannen. Wie bij het eten in eene herberg niet bad en dankte, werd met eene boete gestraft. Evenwel, deze strenge bepalingen op de zedelijkheid zijn volgens den Amerikaan Foster en volgens Doumergue geene uitvindingen van

Kalvijn geweest, maar bestonden reeds, voordat hij in Genève zijn invloed deed gelden.

Verder werd het zingen van onbetamelijke liederen met drie dagen gevangenis op water en brood en zestig stuivers boete gestraft; eveneens het dansen en gemaskerd gaan. Maar gelijk deze bepalingen van ouden datum waren, zoo ook die omtrent het kegel-, kaart- en dobbelspel. Vooral was het verboden, om geld te spelen. Men kan dus hoogstens aan Kalvijn ten laste leggen, dat hij deze bepalingen, voor zoover zij in vergetelheid waren geraakt, vernieuwd heeft en voor de uitvoering heeft gezorgd. Hij veroordeelde het spel op zichzelf niet; zelf heeft hij eraan meegedaan; maar alleen het misbruik en hetgeen er dikwijls uit voortvloeide: vloeken, bedrog, twist. Men liet er zich door meesleepen; ook waren er allerlei onkosten aan verbonden. Daarom achtte hij het beter, zich geheel van het spel te onthouden. De speler, zeide hij, is gelijk aan den drinker; de onthouding is gemakkelijker dan de matigheid.

In de bestrijding der ontucht is Kalvijn verder gegaan, dan vroeger geschied was. Vóór de Hervorming bestond de bepaling, dat de prostituées in eene bepaalde wijk der stad moesten wonen en aan eene voorgeschreven kleeding kenbaar moesten zijn. Zelfs moesten zij eene koningin kiezen, die orde onder haar hield, of wel de burgemeesters kozen er eene, die op het Evangelie(!) moest zweren haar plicht getrouw te zullen vervullen, zonder voorkeur of haat. De Hervorming heeft daaraan een einde gemaakt. Den 7^{den} Maart 1536 wordt een bevel uitgevaardigd aan alle publieke vrouwen, om haar bedrijf te staken en de stad te verlaten. Doen zij het niet, dan zullen zij met de zweep worden gestraft. Dat daarmee het kwaad niet werd uitgeroeid, toont een edict van 1555, waarbij alle tusschenpersonen, wie zij ook waren, met den dood werden bedreigd.

Ook het godsdienstig leven werd door den Hervormer gereglementeerd. ‘Genève is eene Christelijke stad, en het huis is een Christelijk huis.’ Elken Zondag is er vijfmaal kerk, in de week elken dag tweemaal, op zulke uren, dat ieder eraan kan deelnemen. Als er kerk is, mag niemand in de straten spelen of rondloopen. 's Zondags moeten onder kerktijd alle winkels gesloten zijn. Maar buiten kerktijd is op de groote feesten arbeid geoorloofd. Wie zich in het openbaar of in het verborgen tegen de prediking van het Evangelie verzet, om terug te keeren tot de paapsche gewoonten, wordt met den dood gestraft. Aan den kerkeraad is opgedragen rond te gaan en de namen op te teekenen van allen, die zich aan ongeregeldheden schuldig maken; twisten bij te leggen, nalatigen in het bezoek der godsdienstoefeningen te vermanen. Ook moet worden gelet op Roomsche bijgeloovigheden, gebeden in het Latijn. De onbekeerlijken hadden de zweep te duchten. Wie te duren wijn drinkt, loopt gevaar uit de stad verbannen te worden. Waar men boeken vindt van Amadis de Gaule, worden ze meegenomen en ver-

brand. Soms riepen de ouders de hulp van den kerkeraad in, om ongehuwde kinderen tot rede te brengen, of vrouwen, die zich over hare mannen hadden te beklagen. Dan trachtte hij door overreding of met geweld zijn gezag te doen gelden.

Dat er reden was, om strenge maatregelen tegen alle onzedelijkheid te nemen, geven zelfs de vijanden van Kalvijn toe met het oog op het ongebonden leven, dat in Genève vóór de Hervorming heerschte. Het schijnt, dat de meesten der burgers zich van Rome hadden afgekeerd minder uit godsdienstige overtuiging dan wel uit een geest van onafhankelijkheid, om het juk van Savoye af te schudden. Al werden zij dus Protestant, hun leven veranderde niet. Overdag werd er gearbeid, maar 's avonds waren de herbergen vol en werd er druk geredeneerd, ook over den godsdienst, en veel gedronken. De stad was vol herbergen. In het Quartier de la Madeleine b.v. was één herberg op elke drie huizen. In die herbergen preekten de Anabaptisten. Genève was eene wereldstad, waar van alle kanten de vreemdelingen samenstroomden, vooral kooplieden, die er kwamen met een welgevulden buidel. Vrijheid en vroolijkheid, dat was de leus der meeste burgers, vooral van hen, die in de 16de eeuw als Libertijnen bekendstonden. Die Libertijnen in Kalvinisten te veranderen, was geene gemakkelijke taak. Toch heeft Kalvijn die taak ondernomen. Hij was er de geschiktste man voor met zijne vaste overtuiging, zijn vromen zin, zijne strenge zedelijkheid. ‘Genève’, meende hij, ‘moet heiliger zijn dan andere steden, want het kent het Evangelie beter. Schande over de Christenen, die niets anders van Christus hebben dan den naam. Het Evangelie is geene leer van de tong, maar van het leven. De papisten zijn te veroordeelen, als zij zich slecht gedragen, maar Genève is dat tweemaal meer.’

Een afzonderlijk hoofdstuk wordt door den schrijver aan het traktement van Kalvijn gewijd. Het is, om hen te weerleggen, die hebben beweerd, dat het uiterst gering, en hen, die meenen, dat het buitengewoon hoog en hij daardoor rijk was. Veel hangt ter beoordeeling van deze quaestie natuurlijk af van de waarde van het geld in die dagen. Het is eene lange berekening, waarmee de schrijver ons bezighoudt, en wij zullen hem daarin niet volgen. Met zijne uitkomst stellen wij ons tevreden. Die is, dat Kalvijn een traktement van 500 gulden ontving en dat de gulden (florin) in die dagen eene waarde had van ongeveer 7 francs. Zijn traktement bedroeg dus hoogstens 3500 fr., het dubbel van dat der andere predikanten te Genève, die dan ook moeilijk konden rondkomen. In 1562, twee jaren vóór zijn dood, werd Kalvijn's traktement verhoogd tot 600 gulden en dat der andere professoren en predikanten tot 400 gulden. Bovendien genoot Kalvijn nog de volgende toelagen tot zijn traktement: het gebruik van het huis, dat hij bewoonde en waarvan de huur op 500 fr. wordt geschat; 12 *coupes de froment* ter waarde van 350 fr. en 2 vaten (*bossots*) wijn ter waarde van 250 fr. Daar het vat 432 liters of 365 flesschen

bevatte, kan men daaruit afleiden, hoe goedkoop de wijn in dien tijd was(*), maar ook, dat er heel wat van gebruikt werd, terwijl wij nog in 1541, '44, '46 en '60 van een extra vat vinden melding gemaakt, soms witten wijn of den besten, dien men krijgen kon. Een paar malen wordt hem ook door de regeering eene *robe*, eene dikke jas voor den winter, geschonken. De kosten voor zijne reizen werden hem vergoed, want zij geschiedden in het belang der kerk, niet van Genève alleen, maar van geheel Zwitserland, ja, van geheel Europa. Als men daarbij denkt aan de ontelbare brieven, waarvoor hij een secretaris noodig had en die door een afzonderlijken bode moesten overgebracht worden; aan al de menschen, die bij hem in- en uitgingen; aan al de vreemdelingen, die hij ontvangen en dikwijls herbergen moest, dan kan zijn inkomen niet overdadig worden genoemd. Voor de werken, door hem uitgegeven, ontving hij niets, ook zelden iets van de koningen en vorsten, aan wie hij ze opdroeg. Eduard VI van Engeland maakte eene uitzondering. Die schonk hem honderd kronen, gelijkstaande met 600 gulden of 4200 fr. Maar Kalvijn was mild, zoowel voor de armen en behoeftigen als voor de groote zaak, waarvoor hij leefde, zoodat hij soms geen enkelen gulden in huis had. Daarbij was hij dikwijls ziek en de geneesheeren en apothekers spaarden hem hunne rekeningen niet. Alleen bij zijne laatste ziekte nam de regeering de onkosten op zich.

Toch strooide men bij zijn leven allerlei geruchten uit, dat hij rijk en gierig was. Toen hem het laatste voor den raad door een Wederdooper werd verweten, barstten allen in lachen uit, want zij wisten, zegt hij tot Farel, hoeveel hij nog in datzelfde jaar (1546) geweigerd had van den raad aan te nemen en dat hij zelfs gezworen had niet meer te zullen preeken, als men niet ophield erop aan te dringen. Zelfs had hij van een gedeelte van zijn traktement afstand gedaan. Men vertelde, dat hij een stuk land gekocht had, en wel voor duizenden guldens. ‘Hoe dwaas!’ zegt hij; ‘hier in de geheele buurt weet men, dat ik geen voetbreed gronds bezit. Nog altoos bedien ik mij van geleende meubels; de tafel, waaraan wij eten, het bed waarin wij slapen, zijn mijn eigendom niet.’

Hieruit kan men opmaken, wat er waar is van de beschuldiging, dat hij geldsommen, hem o.a. door de Koningin van Navarre voor de armen verstrekt, ten eigen bate zou hebben gebruikt of aan kooplieden tegen interest zou hebben geleend. Geen wonder, dat hij met verontwaardiging tegen zulke beschuldigingen opkwam. De voornaamste dier lasteraars was Bolsec, die hem zwart maakte, waar hij kon. Maar ook anderen deden eraan mee. Aan het eind van zijn leven is duidelijk de onwaarheid dier aanklachten gebleken. In zijn testament vermaakte hij het ‘weinige, dat hij had,’ aan zijn broeder Antoine. Het was een zilveren beker, dien hij van Guillaume de Trie, heer van

(*) In 1556 werd een brand in de Pieterskerk bij gebrek aan water met *wijn* gebluscht.

Varannes, had gekregen. Twintig kronen schonk hij aan de school en even zoovele aan arme vreemdelingen, tien kronen aan eene dochter van zijne halve zuster, veertig kronen aan elk der twee zonen van zijn genoemden broeder, dertig kronen aan ieder van diens drie dochters, zijne nichten. Diens zoon David kreeg maar vijf en twintig kronen, tot straf, omdat hij lichtzinnig was. Eene kroon had de waarde van zes gulden. In het geheel liet hij met inbegrip van zijn huisraad en zijne boeken, die duur verkocht werden, eene som van 200 kronen na, gelijkstaande met 1200 gulden of ongeveer 9000 francs. Hij was geen financier en vond het lastig, meer geld in huis te hebben, dan hij noodig had. ‘Ik heb geleerd’, zegt hij, ‘met weinig tevreden te zijn.’ Toch verachtte hij het geld niet, maar hij beschouwde de rijken als op glad ijs gaande, in gevaar van uit te glijden. Daarom waarschuwde hij de predikanten tegen geldzucht; en ging hij in sommige zijner preeken daarin wel wat ver, in andere bindt hij zijne eischen aanmerkelijk in, als hij zich op het voorbeeld van Paulus beroept, die ‘geleerd had overvloed te hebben en gebrek te lijden’. Het laatste had ook hij geleerd, tijdens zijn verblijf te Straatsburg; maar overigens: al was hij niet rijk, evenmin kon hij volgens sommigen arm worden genoemd.

Het huis, waar hij van 1543 tot 1564, het jaar van zijn dood, gewoond heeft, in de Rue des Chanoines, wordt als zoodanig door een opschrift op eene marmeren plaat aangeduid. Het is thans een bureau de salubrité. Toen de kardinaal Sadolet, tegen wien Kalvijn geschreven had, incognito door Genève trok, wilde hij hem een bezoek brengen en verwachtte, dat hij hem in een paleis zou aantreffen. Vreemd zag hij op, toen hem zoo'n bescheiden woning werd aangewezen. Hij klopt aan de deur, en door wien wordt hij opengedaan? Door Kalvijn zelven. Zeer eenvoudig was die woning ingericht. Wij kunnen het opmaken uit de meubelen, die hem door de regeering tot aan zijn dood waren geleend en die daarna werden teruggegeven. Zij hadden eene waarde van ruim 121 gulden of 847 francs; bedden, tafels, banken, stoelen, alles was van notenhout. Nauwkeurige berichten omtrent de inrichting van het huis zijn er niet. Men kan die alleen opmaken uit eene vergelijking met de woningen van anderen, zooals Viret of Farel, die ons beschreven zijn. Beza noemde het huis ‘armelijk gemeubileerd’.

Even eenvoudig als zijn huis was zijne leefwijze. Wegens zijne maag moest hij zich van enkele vleeschsoorten onthouden. In zijne maaltijden was hij wat al te matig. Jarenlang stelde hij zich met één maaltijd in de 24 uren tevreden. Op raad van zijne geneesheeren heeft hij in de laatste jaren van zijn leven daaraan nu en dan een glas wijn(*) en een ei op den middag toegevoegd. Hij beweerde, dat zijne maag niet meer kon verdragen. Soms vastte hij een dag lang.

Ook aan den slaap besteedde hij niet veel tijd. Als hij niet moest preeken, liet hij zich 's morgens te vijf of zes uren boeken op het bed

(*) Werden dan al die flesschen wijn alleen door zijne gasten opgedronken?

brengen en dicteerde dan voor de werken, die hij onder handen had. Ook overdag, nadat hij gepreekt had, ging hij soms gekleed in bed liggen onder verwarmde lakens wegens zijne zwakke maag, maar zette er zijne studiën voort. Overigens had hij het druk met preeken, met redevoeringen houden in het openbaar, waarop een dispuut volgde, en met onderwijs geven in de school. Voorts met zittingen van den raad der stad, van den kerkeraad, met onderzoek van kerkelijke zaken, raadplegen met de ouderlingen, den een troosten, den ander berispen, een derde buiten de kerk sluiten, als het noodig was. Dikwijls, als hij met zijn secretaris aan den arbeid was, werd hij er bij herhaling afgeroepen door menschen, die zijn raad kwamen vragen, of door vrienden, die hem kwamen bezoeken, soms door een deugniet, die hem geld wist afhandig te maken. Maar gelukkig had hij een zeer sterk geheugen, zoodat, als hij dan terugkwam, hij aanstonds den afgebroken arbeid kon voortzetten. Als hij uitging, wist men nooit, wanneer hij terugkeeren zou, want telkens werd hij opgehouden door menschen, die hem spreken wilden: bij het uitgaan der kerk, bij het einde zijner voordrachten of op straat. Daar hij te goed van vertrouwen was, stond zijn huis voor iedereen open. Daarvan werd meer dan eens misbruik gemaakt door personen, die zijne papieren kwamen doorsnuffelen, brieven en andere stukken meenamen en die dan ten zijnen nadeele plachten aan te wenden. Door zijn knecht Pierre Daguet, le bossu, die daarenboven eene ongeoorloofde betrekking met zijne schoonzuster had aangeknoopt, werd hij twee jaren lang bestolen, zonder dat hij er iets van gemerkt had. Soms was hij zoo door den arbeid en door brieven, die beantwoord moesten worden, overstelpt, dat het leven hem te zwaar viel. ‘Geen uur heb ik vrij’, schrijft hij aan Farel. ‘Meer dan twintigmaal moet ik een brief afbreken, waaraan ik bezig ben. De lange nachten zullen mij wat meer tijd geven.’

In zijne werken zijn tien deelen, groot quarto, in twee kolommen, met brieven bewaard van en aan hem. Nog meent men, dat meer dan de helft is verloren gegaan. Den eenen dag krijgt hij een brief uit Engeland met verzoek, om aan drie bisschoppen te schrijven ter verhindering van een huwelijk der Koningin met den Graaf van Glocester. Den anderen dag zoekt hij eene dienstbode voor Farel. En tusschen die hooge en lage bemoeiingen: wat al zaken werden hem opgedragen, waarvoor eene uitgebreide correspondentie noodig was! En te midden van al die drukke bezigheden beklaagt hij zich nog over zijne traagheid, zijne luiheid, vooral met betrekking tot de uitgaven, die hij onder handen had.

Dat de gezondheid van Kalvijn veel te wenschen overliet, is ons reeds gebleken. Onze schrijver wijdt daaraan een afzonderlijk hoofdstuk. ‘Men zou eer’, zegt hij, ‘kunnen spreken van de ziekten, die hij niet, dan van die, welke hij wel had.’ In een brief aan Mad. De Coligny beschouwt hij ze als middelen, om ons van wereldsche neigingen te genezen, en als boden,

om ons gereed te houden, wanneer het Gode behagen zal, ons vanhier te doen verhuizen. Hij had achtereenvolgens twee geneesheeren: Textor en na diens dood, in 1556, Sarrazin. Beiden hadden veel met hem te stellen. Reeds vroeg had hij zijne gezondheid ondermijnd, door laat in den nacht te studeeren. Het gevolg daarvan was: schele hoofdpijn, voortkomende uit eene slechte maag, en katarrh, teeken van eene verzwakking der longen. Door beide ziekten werd hij voortdurend gekweld en daardoor was zijn gestel bedorven. Daarbij kwam pleuris, de voorbode van tering, gepaard met opgeven van bloed; aambeien, die ook weer tot onwaardige beschuldigingen aanleiding gaven; derdeen vierdedaagsche koorts, graveel, jicht, koliek. Al die ziekten worden uitvoerig beschreven. Men kan eruit opmaken, dat Kalvijn weinig gezonde dagen heeft gekend en dat er eene buitengewone geestkracht toe noodig was, om met zoovele kwalen zooveel te doen, als door hem tot stand is gebracht.

Den 14^{den} Maart 1558 heeft hij pijn in de zijde, die hem verhindert meer dan enkele regels te dicteeren en hem eene maand lang ongeschikt maakt tot eenig werk. Den 24sten December 1559 spreekt hij voor eene groote menigte in de kerk, is daardoor gedwongen zijne stem uit te zetten, wat eene hevige bloedspuwing ten gevolge heeft. Vergeefs drongen zijne vrienden erop aan, dat hij ten minste eene maand rust zou nemen. In de volgende jaren herhaalde zich dezelfde kwaal nog twee of drie malen. Dikwijls was hij door zware hoofdpijn gedwongen zijne correspondentie af te breken. Ondanks de koorts betrad hij toch den kansel, liet daarin een stoel brengen, maar zag zich genoodzaakt in het midden van zijne preek te eindigen. In de laatste jaren van zijn leven vermeerderen zijne kwalen en zijne brieven zijn daarvan vol, totdat de dood een eind aan zijn lijden maakt.

Maar, gelijk zijn huis twee kanten had, een naar het noorden en een naar het zuiden, zoo had ook zijn leven twee zijden, eene donkere zijde en eene lichtzijde. De laatste wordt wel eens uit het oog verloren. Uit zijne geschriften blijkt, dat hij niet blind was voor de schoonheden der natuur om hem heen. Zij was hem ‘een spiegel van God, waarin de onkundigste den Schepper kan leeren kennen, die ons de brokjes voorkauwt en, als aan kleine kinderen, in den mond steekt’. Hij zag hem in den kleinsten grasspriet en in de starren aan den hemel. Daarom schrijft hij ook in zijn *Institutio* de beschouwing der natuur voor als een plicht van den Christen. Ook het gebruik van alles, wat de natuur ons schenkt, niet alleen van wat wij noodig hebben, om te leven, zooals voedsel en kleeding, maar ook van wat ons hart verheugen kan, zooals wijn, goud en zilver, marmer en ivoor. ‘Wie zich van deze dingen afkeert, wordt een stuk hout, zonder eenig gevoel.’ Een der genoegens, die hij zich veroorloofde, was dan ook, nu en dan naar buiten, zooals hij het noemde, ‘op den boer’ te gaan. En dat was niet, zooals men hem verweten heeft, om de pest te ontvlieden. Hij achtte dat wel

geoorloofd, evenals het zwaard of het vuur te ontvlieden, maar alleen, wanneer men daarmee zijne plichten niet verzuimde, zooals het kon zijn bij een predikant tegenover zijne gemeente. Maar zich onnoodig aan gevaar bloot te stellen, noemde hij onzinnig. Een asceet was Kalvijn dus niet. 'De vrucht des geestes is blijdschap', zeide hij, 'het tegendeel van somberheid. Die vreugd is een plicht.' Hij hield van eene grap, een calembour, een gullen lach; hij hield van ironie. Maar 'alles met mate, met gratie, met vermijding van lafheid en dwaasheid'. Als hij in gezelschap van zijne intieme vrienden: Beza, Farel en Viret, was, gaf hij zich menigmaal over aan zijne vroolijke luim. Ook had hij een toegevenden glimlach over voor de dwaasheden der oproerige studenten te Straatsburg. Uit dit alles kan men opmaken, dat het huis van Kalvijn geene sombere woning was.

En het was er druk. Zelden was zijne tafel ledig. Als hij 's morgens te negen uren uit de kerk komt, wacht hem een bode op met de vraag, of zijne brieven klaar zijn. Hij vraagt hem ten eten bij zijne vrouw Idelette, want hijzelf is elders genoodigd. Een Pool brengt hem brieven van à Lasco en laat bij hem twee vrienden achter. Dagen achtereen brengen Farel en Viret bij hem door. Als hij te Frankfort is, schrijven hem beiden: 'Wij regeeren bij u en bevelen er naar welgevallen.' Als Viret ziek is, wordt hij bij hem verpleegd; als hij in droefheid is, bij hem vertroost. Talrijk waren ook de boden, die hem brieven kwamen brengen uit alle deelen van Europa of hem mondeling kwamen inlichten omtrent hetgeen er in de wereld, vooral in de kerkelijke wereld, voorviel. Men had toen geene dagbladen en ook geene geregelde en veilige post. Telkens werd hem de zorg opgedragen, om aan jonge menschen, die naar Genève kwamen, een goed onderkomen te bezorgen. Ook werd hem menigmaal om raad en hulp gevraagd voor het sluiten van huwelijken. Hij kent de jonge meisjes in de stad; hij weet, hoe zij er uitzien, of zij wat mee ten huwelijk brengen of niet. In alle bijzonderheden geeft hij daarover bericht. In alles stelt hij belang: in eene nieuwe uitvinding voor fornuizen, voor schoorsteenen, in de inrichting van den tuin van een vriend. Aan een anderen vriend bezorgt hij wijn. Doorgaans ging hij na den maaltijd, nadat hij een kwartier of een half uur in de kamer met een zijner gasten pratende had rondgewandeld, naar zijne studeerkamer. Maar soms liet hij zich overhalen tot een der gezelschapsspelen, die niet door de wet verboden waren. Die spelen waren het 'palet' en het sleutelspel. Het eerste bestond in het werpen van ronde schijven langs den grond. Het moest in een tuin of eene herberg geschieden. Het andere was het werpen van een sleutel langs eene lange tafel, om zoo dicht mogelijk bij den rand te komen, zonder dat hij erover heenging. 'Niemand', zegt Beza, 'was, ondanks zijne aangeboren deftigheid, aangenamer in den omgang dan hij.' En onze schrijver? Hij geeft toe, dat Kalvijn streng van karakter was, zenuwachtig, zeer prikkelbaar, heerschzuchtig; maar ondanks dat alles is

volgens hem de groote invloed, door hem geoefend in wijden kring aan de aantrekkelijkheid van zijn persoon toe te schrijven, meer nog dan aan zijn genie, zijn ijver, zijne geleerdheid. Een aantal brieven van dankbare harten zijn daar, om het te getuigen.

Het algemeene oordeel over Kalvijn luidt anders. En ook zij, die met Beza instemmen, wat zijne jeugd en de eerste jaren van zijne werkzaamheid betreft, beweren toch, dat zijn karakter langzamerhand iets hards, iets ongevoeligs heeft gekregen, dat in het proces van Servet ten volle aan het licht gekomen is. Ook met dit oordeel is onze schrijver het niet eens, en hij heeft wederom uit de correspondentie van Kalvijn een aantal bewijzen bij de hand, dat hij ook in de laatste helft van zijn leven een gevoelig hart in den boezem droeg. Ja, als Brunetière in 1901 betoogt, dat bij Kalvijn de godsdienst eene zaak is van het verstand, meer dan van het hart, of liever alleen van het verstand, dan heeft Doumergue ook weer een aantal uitspraken van den Hervormer gereed, die het tegendeel bewijzen.

Wij behoeven dus niet te vragen, of onze schrijver ingenomen is met zijn held. Indien het niet zoo ware, zou hij er niet toe gekomen zijn, om een gedeelte van zijn leven aan dit omvangrijke werk te wijden, daaraan zooveel arbeid, zoovele onderzoekingen te besteden en hem op alle punten tegen zijne vijanden, zijne lasteraars in bescherming te nemen. Zeer benieuwd zijn wij echter te weten, hoe hij staat tegenover den moord van Servet: of hij hem ook op dit punt van alle hardheid, van alle schuld zal vrijpleiten. En reeds in het begin van dit deel worden wij daaromtrent gerustgesteld. Zoo zegt hij ervan: ‘Om billijk te zijn, moet men rekening houden met de temperamenten. *Wij* zouden Servet niet verbranden, en daarin zouden wij zeker gelijk hebben. Onze vaderen hebben groot ongelijk gehad met het vuur onder dien brandstapel te leggen. Wij zijn verfijnd en zelfs verwijfd.’ Later, als hij spreekt van de plaats, waar Servet werd ter dood gebracht, heet het: ‘Vandaar gingen de vlammen en de rook op, die den *roem van het Kalvinisme dreigden te verduisteren.*’ En aan het eind van dit deel in een appendix, aan het monument voor Servet gewijd, zegt hij, dat het plan daartoe, dat sinds lang in de lucht was, hem heeft gebracht tot het schrijven van dit werk: ‘Twee dingen waren noodig, om de gevoelens der geestelijke nakomelingschap van den Hervormer te openbaren: eene *biographie*, waarin de geheele Kalvijn werd afgebeeld met zijne goede eigenschappen en zijne gebreken, en een *monument*, dat duidelijk het oordeel uitsprak over deze dwaling, die een misslag, en dezen misslag, die eene dwaling was.’ In eene noot verwijst hij naar de volgende woorden uit zijne derde voordracht over *De kunst en het gevoel in het werk van Kalvijn*: ‘Wat mij betreft: indien, in plaats van een standbeeld op te richten voor Kalvijn, die het niet noodig heeft, zijne vrienden een gedenkteeken wilden stichten voor den brandstapel van Servet, ik zou het denkbeeld toejuichen, en dan zou ik er dit

opschrift op willen plaatsen: “Deze steen is opgericht door de vroomheid der Kalvinisten ter eeuwige gedachtenis van den misslag van Kalvijn”; en alleen zou ik dan nog verlof vragen, om mijn penningske voor dit zoenoffer bij te dragen. Kalvijn heeft zich in zijn leven tegengesproken. Wie zonder zonde is, werpe op hem den eersten steen.’

Na deze duidelijke verklaringen kunnen wij erop rekenen, dat in een volgend deel deze donkere bladzijde uit het leven en de werkzaamheid van Kalvijn met onpartijdigheid zal worden beoordeeld. Met verlangen zien wij dit deel te gemoet.

Arnhem.

J.H. MARONIER.

Naar aanleiding der Belgische onafhankelijkheidsfeesten.

De Belgische omwenteling door Dr. H.T. Colenbrander. (Met gebruikmaking van onuitgegeven bronnen.) - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1905.

> 'België en Nederland hebben te veel gemeen, dan dat, bij het feest ginder, de gedachten van hier niet over den Moerdijk zouden vliegen.'
> Uit het Voorbericht.

De natuurwetenschap heeft boven de geschiedkundige wetenschap iets voor. Doet men eene ontdekking op het gebied van gene, men weet, dat de wet niet met zich laat spelen, waardoor aanstonds eene zekere richting is aangegeven, volgens welke men het feit zal kunnen inschakelen. De geschiedenis is daarentegen tot zekere mate geene systematische wetenschap; haar beoefenaar mist aldus de vaste basis, die methode en logica aanbieden. Er zijn daaraan gevaren verbonden. De dilettant vergeet licht zijne groote gebreken; de geschoolde overschat licht zijne verdiensten, wordt een pedant in zijne oordeelvellingen, en enkel de nieuwsgierigheid bevredigend resultaat van soms verstandelijk weinig hoog te schatten archievenarbeid doet wel eens vergeten, dat men dat meer te beschouwen heeft als product van plichtbetrachtende toewijding dan als zoovele de geschiedenis voorwaarts brengende, belangrijke ontdekkingen.

De grenzen der natuurwetenschappen zijn bovendien min of meer afgebakend, ook in hare zelfstandige onderdeelen; de geschiedenis weet eigenlijk nog niet volkomen, wat zij is. Dat maakt, dat onze gedachten erover nogal redelijk vrij zijn, wanneer ze aan het vliegen gaan; er is dan ook op zichzelf niets verwonderlijks in, dat het I^{ste} hoofdstuk van Dr. Colenbrander's werk ons doet teruggaan gansch 'tot Caesar's tijden' (blz. 6). Het past in het kader van dit Omwentelingswerk, omdat het de strekking heeft, een beeld te geven van de ontwikkeling der Zuid-Nederlanders tot eene Belgische natie, wier geboorte en groei zich geheel onderscheidden van hetgeen de Noord-Nederlanders allengs tot eene eenheid bracht. België toch, meent de schrijver (blz. 6), 'vormt, ondanks zijn tweetaligheid, in veel hooger mate een eenheid, dan men het zich dikwijls voorstelt'; en evenals de reiziger, die zich de weelde veroorlooft een stukje over zijne lotgevallen te publiceeren, niet nalaten

kan over de door hem geringgeachte Baedeker-reizigers de schouders op te halen, behoeft het geen betoog, dat de vrucht van Dr. Colenbrander's studie vrij wat meer is, dan hetgeen ‘de wartaal’ van ‘eenweeksreizigers’ zou kunnen voortbrengen (blz. 2).

Om België's eenheid te begrijpen, moet men zijne geschiedenis raadplegen (blz. 6). De poging is niet nieuw. De door den schrijver in herinnering gebrachte Pirenne beproefde het inderdaad op eene waarlijk indrukmakende wijze. Beproefde het, zeg ik: is hij erin geslaagd? Uit de wijze, waarop Dr. Colenbrander ons België's wording schetst, meen ik te mogen opmaken, dat naar zijn inzien Pirenne volkomen het doel bereikte. De studie van diens werk gaf mij dien indruk niet en, laat ik er dit bijvoegen: na de lezing van Dr. C.'s uiteenzetting is mijne overtuiging in dezen geenszins verzwakt. Het boek van den Belgischen geleerde is eene zeer diepgaande publicatie; daardoor wordt het vasthouden van den draad der gedachten niet zoo gemakkelijk; maar de Nederlandsche archivaris behandelt gelijke stof in veel minder omvang: eene concentratie, die tot beter overzicht leidt. Welnu, de belangstellende neme de proef. Hij leze eens en herleze dat I^{ste} hoofdstuk, sla het boek dicht en trachte zich nu rekenschap te geven van het bestudeerde. Let dan op, hoe moeilijk dat zal vallen! Hoe komt dat? Ik zoude als reden aangeven, dat juist die geleidelijke ontwikkeling ontbreekt, die men in het verhaal heeft willen leggen, om tot de karakteristieke schets van de eenheid te komen.

En is de thesis ook wel juist gesteld, vroeg ik mij af, ‘dat België een nationale geschiedenis (moet) hebben gehad, aangezien het eene natie is geworden’ (blz. 6)? 't Is dan echter wel eenigszins de vraag, wat onder nationale geschiedenis is te verstaan. Lang, eeuwenlang vóór de vestiging van het koninkrijk Italië bestond de Italiaansche natie, maar - misschien of zeker ligt het aan mijne gewone kennis - ik weet niet, waar ik de nationale geschiedenis van het Italiaansche volk, dat wil zeggen een verleden, door zekere eenheid van streven en werken gekenmerkt, moet zoeken. Neemt bovendien de schrijver niet als feit aan dat, wat nog altijd te bewijzen valt?

Met den naam België is inderdaad gedoopt zeker koninkrijk, daar en daar liggende, en men heeft dien naam gevonden in oude geschiedenissen, maar hem niet gegeven als eene spontaan ontstaande benaming; zij was even gezocht als die ten tijde der vestiging van de republiek der Bataven onder Rutger Jan. Zoo ook spreekt men van een Oostenrijk, zonder te denken aan een Oostenrijksch volk. Ik althans zou niet weten, op welke gronden men den Belg als een type onder de volkeren mag beschouwen. Of niet de loop der eeuwen daarin verandering zou kunnen brengen? Wie zal het durven weerspreken, wie dat als eene zekere toekomst voorspellen? Ook het wezen der volken is niet iets, dat als onwrikbaar vast mag beschouwd worden; het samenzijn onder min of meer gelijke omstandigheden werkt natuurlijk ten gunste van zeker samensmeltings-,

zeker kristallisatievermogen. Dr. Colenbrander geeft ons een zeer sprekend voorbeeld ten aanzien van onze provincie Gelderland. Volgens hem waren er indertijd feitelijk in Noord-Nederland 'drie verschillende werelden': eene Hollandsche, eene Geldersche en eene Friesch-Groningsche (blz. 40). Gelderland met name bleef zich tot zelfs in de 15de eeuw meer richten naar Brabant, Limburg, Gulik, Kleef, Berg dan naar Holland; in de 16de eeuw was er het Hollandsch nog niet als schrijftaal in gebruik; de toetreding van het gewest tot de Unie van Utrecht werd niet dan met moeite verkregen (blz. 45). Van al die 'werelden' is niets meer over; alles heeft zich in het Nederlandsche volk opgelost. Walen en Vlamingen daarentegen verschillen tot op den huidigen dag nog zóó diep van elkander, dat men de waarneming geweld moet aandoen, om deze groepen vereenigd eene natie te kunnen noemen. Het verschil loopt niet uitsluitend over de tweetaligheid, door Dr. Colenbrander aangewezen, maar over hun geheele zijn, en hoe goed ook bedoeld: zulk een verschil wordt niet weggenomen, door eene zoogenaamde geschiedenis van België te raadplegen. Geleerdheid is zeker tot véél in staat, maar het elimineeren van ethnographische verschillen is haar niet gegeven. Met nagenoeg evenveel of even weinig recht - ik wil echter nadruk gelegd hebben op dit nagenoeg - zou men de Ieren onder de Engelsche natie kunnen brengen; maar de Engelschen zijn practische luitjes: zij laten de quaestie in het midden en doopen hun rijk Groot-Britannië; ook het 'België' spreekt ethnographisch tot ons niet, zoomin als Oostenrijk.

De strekking van des schrijvers betoog is ten slotte, dat de Zuid-Nederlander een ander mensch is dan de Noord-Nederlander; een betoog, dat bezwaarlijk hem kan bevredigen, die vooropstelt, dat de Zuid-Nederlander niet eens één type is. Volgens den schrijver is het intusschen de Hervorming geweest 'en niets anders dan deze, die Noord en Zuid heeft vaneengereten' (blz. 68), al moeten wij daarna ook weder een betoog lezen, 'dat het verschil niet enkel, of niet voornamelijk zijn oorsprong heeft in de groote gebeurtenissen der zestiende eeuw' (blz. 80)! Het verschil kiemde reeds van veel vroeger, ter herinnering waaraan de schrijver ons wijst op het onderscheidend karakter der schilderscholen, dat zich zeer vroeg uitsprak 'als uitvloeisel van eenzelfde verschil in nationaliteit, als tusschen Rembrandt en Rubens bestaan heeft' (blz. 47). Maar aangenomen het bestaan van het verschil, is dat dan voldoende grond voor de bewering (blz. 47), dat 'daarmede voor de bepaling der onderlinge verhouding van Noord- tot Zuid-Nederlandsche nationaliteit een gewichtig punt gewonnen (is)'? In die vroegere eeuwen, toen de gemeenschap der ingezetenen hoogst bezwarend was en dientengevolge bijna elke stad, elk gewest een eigen leven leidde en een eigen karakter kon erlangen door den bijzonderen aard der burgerlijke verhoudingen, waarin de menschen zich geplaatst zagen, in die tijden konden zoo licht, ook zelfs in nu voor ons naast elkander zich bevin-

dende streken, zeer onderscheiden levensopvattingen ontstaan, die ook op de kunst terugwerkten, zonder dat men daarom zich gerechtigd mag achten tot de gevolgtrekking, dat de burgerij zich naar een specifieken nationaalstaat ontwikkelde. Onwillekeurig denk ik hier weder terug aan Italië, waar, om een voorbeeld te noemen, de school van Titiaan zoo geheel verscheiden was van de schilderkunst in de meer zuidelijk gelegen Italiaansche landen, zonder dat men daaruit de gevolgtrekking zou willen maken, dat in Venetië niet evenzeer eene Italiaansche school bloeide.

Ook aan het slot van hoofdstuk I (blz. 80) komt de schrijver ons te gemoet - want bij dergelijke zwevende voorstellingen zijn herhalingen nooit buitengesloten - met de herinnering, dat zijne bedoeling was ‘ons te binnen te brengen hoezeer Noord- en Zuid-Nederland vóór de vereeniging van 1815 in samenstelling, in aanleg, in lotgevallen hadden verschild’. Dit gedeelte heeft ons moeten voorbereiden op het lot van ‘de Vereeniging’, het onderwerp van hoofdstuk II. De proef op de som komt natuurlijk nu precies uit. ‘De zaak is waarlijk reddeloos geweest van het begin af’, verzekert de schrijver (blz. 128); zóó reddeloos, dat wel verre van bevreemding over het verbreken van de vereeniging men veeleer verwondering gevoelen moet, besluit de beschouwing (blz. 129), ‘dat zij vijftien jaar heeft geduurd’.

Deze gedachte is de draad, die door het gansche werk heenloopt. ‘Ziet men wel,’ leest men alzoo op blz. 133, ‘dat het niet katholicisme of liberalisme, maar nationaal verschil geweest is, dat de scheiding noodzakelijk heeft gemaakt? Van welke zijde men ook in de zaak doordringt, steeds komt men op het verschil in nationaliteit terecht. Hoe konden, bij voorbeeld, met mogelijkheid de Noord-Nederlandsche katholieken, aanzienlijke minderheid voorwaar, met de regeering van Willem I ingenomen wezen? Echter is niemand van hen in 1830 opgestaan, zelfs in Noord-Brabant niet. Het jaar '30 bewees niet slechts dat België, het bewees evenzeer dat Holland leefde.’

Het ligt natuurlijk aan mij, maar *zien* doe ik heelemaal niet. ‘Reeds dadelijk trekt het de aandacht,’ leeren wij echter op blz. 203, ‘dat de Vlaamsche gewesten in 1815 het onwilligst waren, om zich te laten vereenigen, in 1830 het traagst waren, om zich af te scheiden.’ Ei! Maar aanstonds krijgen wij daarvoor van den schrijver eene bijzondere reden. Zoo gaat het met de geschiedenis: men vindt daarin altijd den weg, dien men wil opgaan. Intusschen, al is het niet mijne bedoeling, om onze goede Noord-Brabanters te bekladden: ze waren toch ook wel een beetje ontevreden in 1830; de steden waren er geenszins volstrekt te vertrouwen; maar de eer van een concentratiepunt te zijn voor de Nederlandsche troepen, maakte de uiting der ontevredenheid er heel wat lastiger dan elders in het Zuiden. Lettende op het behoud van Limburg, dank zij de handhaving van het gezag te Maastricht, mag men het er gerust voor houden, dat bij de lusteloosheid van Vlaanderen, om de Brabançonne boven het Wilhelmus te verkiezen, deze voor Groot-

Nederland kostbare streken behouden zouden zijn gebleven, indien niet militair en politiek beleid gewedijverd hadden, om het spel te verknoeien en de scheiding ook dáár tot stand te brengen.

Zoo komen wij aan het III^{de} hoofdstuk, het onderwerp, waarover het boek zegt te handelen.

Geene stof zoo dankbaar voor talentvolle geschiedschrijvers als eene staatkundige omwenteling, zij het in groote of in kleine landen, zij het bij min of meer van ons verwijderde natiën, zij het in grootere of geringere mate in ons vreemde maatschappelijke toestanden.

Er moge eenige overdrijving liggen in de bewering, dat de ontwikkeling van de bewustheid der vrijheid eigenlijk de geschiedenis is, - eene omwenteling, waarin zulk een vrijheidsstrijd tot een hoog ideaal wordt opgevoerd, stempelt de gebeurtenissen toch tot eene geschiedenis bij uitnemendheid. Hoevele aantrekkelijke tegenstellingen, hoeveel teekening niet voor den aesthetisch ontwikkelden beschouwer! De hartstochten zijn erbij in beweging; het dramatische ontbreekt evenmin als het potsierlijke; het persoonlijke in den strijd treedt telkens kenschetsend aan den dag; het volkskarakter uit zich in de volle kracht van zijne natuur. Het gaat om levens en om fortuinen, om verledens, die worden afgesloten, en toekomsten, die worden geopend. Mannen, die onder den voortduur van de bestaande omstandigheden als betrekkelijk vergeten burgers zouden sterven, treden daar plotseling voor den dag, beheerschen de massa's, de legers, zetten vorsten af, stellen anderen aan. Mannen, tegen wie werd opgezien als corypheeën van den lande, verdwijnen onmerkbaar, zooals zij onmerkbaar omhoog waren gekomen. Op het juiste oogenblik grijpt de een de gelegenheid aan, om zijn naam eervol in de geschiedenis van zijn land te zien geschreven; in een ander oogenblik bederft karakterloosheid den weg van den roem. Een erbarmingsloos noodlot spot met den eeuwigen triomf der rechtvaardigheid en verheven deugd gaat ten onder, zonder dat men juist weet waarom. Het geronzebons van donderende welsprekendheid doet glimlachen over pygmeeën, die zich atlassendragenden wanen, en het gezond verstand golft op den geweldigen stroom, die niet gekeerd, wel geleid kan worden.

Dr. Colenbrander heeft echter van de door hemzelf opgenomen gelegenheid, om zulk een onderwerp tot zijn recht te brengen, geen gebruik gemaakt. Misschien heb ik bij mijne teleurstelling daarover uit het oog verloren, dat, om in zijn werk te vinden, wat ik erin zocht, de vrijheidscrisis had beschreven moeten zijn, niet slechts door den letterkundig ontwikkelden historicus, maar door hem, die tevens geleefd heeft en opgegroeid is in de behandeling der publieke zaak, die gehandeld, geadministreerd, aangevoerd, bestuurd, geregeerd heeft: den man van ervaring, gewoon de zaken van alle zijden te bezien en onderwerpelijk de hereeniging der XVII Nederlandsche gewesten van 1815 tot 1830 de plaats toe te kennen, die daaraan in den algemeenen

politieken toestand van het koninkrijk der Nederlanden met het oog op zijne machtstelling en zijne verhouding tot het buitenland toekomt.

Het is waar: onverwacht kwam de teleurstelling niet. Evenals in het theater de heer met rok en witte handschoenen bij het ophalen van het gordijn ons komt vertellen: 'Het geacht publiek moet niet boos worden, maar het krijgt niet, wat wij afficheerden', evenzoo deelt Dr. Colenbrander ons in zijn voorbericht mede, dat bij het vliegen zijner gedachten hij van het heden tot het verleden terugkeerde en hij ons als resultaat daarvan zal uiteenzetten: 'Wat ons vereenigt, en wat ons scheidt.' Zoo kwam de geschiedenis der omwenteling eenigermate in de verdrukking. Van de 211 bladzijden, die de pennevrucht telt, zijn er reeds, goed gerekend, niet minder dan 80 noodig geweest, om aan te toonen, - alsof wij dat niet al lang wisten! - dat Noord- en Zuid-Nederland in meer dan één opzicht van elkander verschillen, zij het ook, dat dit verschil berust op een bodem van verwantschap. Het élan, waarmede de schrijver aldus aan den arbeid toog, om te bewijzen, dat de hereeniging onmogelijk bleek, schijnt onder het schrijven van het aan 'de Scheiding' gewijde III^{de} hoofdstuk gebroken. Hij deed mij denken aan den reiziger, die, van plan zijnde een flinken berg te beklimmen, zijne krachten niet voldoende had geraadpleegd en te hard liep, waardoor hij afgemat werd, alvorens het eindpunt van den tocht te bereiken. Hij kwam wel, waar hij wezen wilde, doch bij het te hulp roepen van vele andere krachten (blz. 138-197) trad aan den dag, hoezeer hij den invloed dier afmatting onderging. Immers, wie op den 75sten verjaardag der Belgische onafhankelijkheid een boek uitgeeft over de omwenteling van 1830 en in zijne conclusie het verleden aan het heden en het heden aan de toekomst van Noord- en Zuid-Nederland vastknoopt, zou, gelet op hetgeen de ervaring na 1870 aan beide kleine staten geleerd heeft van de machtsontwikkeling der groote mogendheden te verwachten, het antwoord op de vraag, of 'scheiding de *eenige* leus' is, méér uitgewerkt en zeker met niet minder toewijding behandeld hebben, dan de eerste 80 bladzijden van dit boek openbaren. Men zou zeggen, dat de schrijver van de pagina's 198-212 dan vrij wat meer had kunnen maken. Nu hooren wij aanhoudend: 'onderscheiding op den bodem van verwantschap' - 'groote overeenkomst bij veel verschil' - 'verschil bij verwantschap' - 'een eng verband, maar geene gelijkheid' - 'een diepgaand verschil bij onloochenbare verwantschap'. Zeide ik het niet, dat nog al eens herhaald wordt? Dat hindert echter niet, wanneer het er ons slechts helderder door wordt, dank zij eenheid van opvatting. Doch zoo drie vierden van dit werk ons duidelijk moeten maken, dat al die verschillen de vereeniging onmogelijk maakten, wat doet het er dan eigenlijk toe, of de regeering van Koning Willem I allerlei kleinzielige fouten beging? Of ligt daarin wellicht de oorzaak van de zwakte der Omwentelingsbeschrijving, het gevoel - bewust of onbewust -, dat het voor eene in de kiem reddelooze zaak

van geenerlei belang is, welke onbeduidendheden een handje hebben geholpen?

Och, dat ongelukkige III^{de} hoofdstuk, vormende de pagina's 130-196! Nieuwe gezichtspunten worden niet geopend; een andere kijk op de gebeurtenissen, dan dien men er reeds sinds lang op had, wordt niet gegeven. Aaneengeregen citaten, bladzijdenlange, - en om het aesthetisch genot nog wat meer terneer te drukken, in verschillende vreemde talen - volgen in bonte rij over alles en nog wat op elkander.

Ja maar, merkt de schrijver op (blz. 137): 'De gansche overlevering omtrent de geschiedenis van Groot-Nederland van 1815 tot 1830 aan de bescheiden te toetsen zal een reuzenwerk zijn, niet op éénmaal tot stand te brengen. Daarom doet men wel, gedurig te geven wat men heeft.' Hm... dat is ernaar. Als het werkelijk is een reuzenwerk, rijst de vraag, of men zijn tijd dan niet wat beter zou kunnen besteden. Zelfs voor een catalogus, zelfs voor een museum geeft men niet altijd, 'wat men heeft'. Voor degelijken arbeid, voor een arbeid, waarmede men zijn doel niet voorbij wil streven, is altijd toch critische zelfbeperking noodig, eene opvatting, die tot de vraag leidt: past dit in dat kader? Zeker, men kan die vraag in concrete gevallen op goede gronden wel steeds verschillend beantwoorden. Maar ik bedoel ook niet aldus te schoolmeesteren. Er is echter eene taak, die ook op het gebied der historie slechts verzamelend werkt; eene andere, die opbouwt, samenstelt, inschakelt, de regels uitwerkt. In des kunstenaars opbouwende werkzaamheid kan dan veroordeeld worden, dat hij zijn idee niet afdoende behandelde, de eenheid uit het oog verloor, dezen of genen misgreep in opvatting, in stijl als anderszins beging. Dat zijn min of meer quaestiën van smaak of gevoel, waarop tegenover het oordeel van den criticus de arbeider zijn inzicht wellicht met goed recht zal kunnen handhaven, al ware het slechts met een beroep op zijne oorspronkelijkheid. Maar wat men den geschiedschrijver niet moet kunnen verwijten, is, dat hij een hoop steenen voor een organisch werk wil doen doorgaan.

Nu aangewezen op een archief van mededeelingen, vinden wij citaten, behalve van den Minister van Justitie Van Maanen: van den geheimen Franschen agent Julian, een gewezen politieambtenaar van Fouché, gemeener gedachtenis; van de Fransche gezanten in het koninkrijk der Nederlanden tusschen 1815 en 1830, die niet uit het oog hadden te verliezen, gelijk ik elders in dit tijdschrift memoreerde, dat het koninkrijk was gesticht in haat en als eene bedreiging tegen Frankrijk, en die, als alle ambassadeurs bij kleine staten in den regel weinig te doen hebbende, tuk zijn op stof voor een rapport; van groote dagbladen als te Brussel, Luik, enz., gewoon, om rechts en links te beschuldigen; van Engelsche diplomaten als Cartwright en White; verder van in de Zuidelijke Nederlanden geplaatste ambtenaren, Nederlanders en Belgen.

Maar zelfs zooals deze berichten te hooi en te gras in Colenbrander's

boek gegeven werden: had men er althans niet wat meer gloed, meer teekening aan kunnen geven, door er de betrekkelijke waarde van na te gaan?

Hoor den vorst, die in 1823 Generaal Van Bijlandt, gouverneur der Brusselsche residentie, zou toegevoegd hebben: ‘Ik zeg het en herhaal het dikwijls aan Clancarty’ (den Engelschen gezant en in den ballingstijd eene soort van vriend van den toenmaligen erfprins) ‘ik zeg het en herhaal het dikwijls aan Clancarty: ik zou veel liever mijn Holland alleen willen hebben. Ik was dan honderdmaal gelukkiger.’ In het Fransch gesproken woorden, dadelijk door den gedienstigen agent Julian overgebriefd (blz. 138). Maar dergelijke uitlatingen, schoon onvoorzichtig, zijn van een door zorgen gedrukte, gelijk men die ook wel hooren kan van rijk of machtig gewordenen, die van den tijd van hunne beperkte middelen of van hunne meer bescheiden werkzaamheid verklaren, toen veel gelukkiger te zijn geweest. Leerrijk ten aanzien van de waarde, die men steeds aan zulke mededeelingen heeft te hechten, is, dat de vorst, die reeds in 1795 de hereeniging der XVII Nederlanden in verband bracht ‘met de vooruitzichten van zijn persoon en zijn huis’ (blz. 96) en in de verwezenlijking ervan zijn tijd ternauwernood kon afwachten (blz. 104-107), eers in 1839 formeel in de scheiding berustte, d.w.z. acht jaar, nadat de groote mogendheden den Belgischen staat hadden erkend, en wel omdat hij... ‘niet ophield aan een restauratie te denken’!

Bij andere uitlatingen, die wij in deze bladzijden lezen, gevoelt men zich geneigd te vragen: is het mogelijk? Een vorst bij voorbeeld, die niet alleen de onvoorzichtigheid heeft, om in eene hem niet trouwe omgeving over de journalisten uit te roepen, ‘qu'il fallait en finir avec cette canaille’ (blz. 142), maar op den dag der veroordeeling van De Potter zelfs aan het Brusselsch gemeentebestuur zou toegevoegd hebben, altijd volgens Mijnheer Julian (blz. 143): ‘Je dois vous déclarer, que si de semblables excès venaient à se renouveler, je me déciderais à quitter votre ville pour me retirer à la Haye d'où je ne sortirais plus.’

Dat de ‘Klatsch’ vrij uitging, mag in ieder geval aangenomen worden. Zoo rapporteerde d.d. 6 Juni 1824 de aan ons hof geaccrediteerde Fransche gezant D'Agoult aan zijn gouvernement (blz. 144), dat de Koning de Staten-Generaal alleen hierom geene inzage liet nemen van zijn financieel beheer, omdat hij aan de mogendheden, die hem België geschonken hadden, uitkeeringen deed, die eerst in 1826 zouden afloopen! De briefschrijver zelf vindt dat echter eene zoo groote monstruositeit, dat hij daarop laat volgen: ‘Je ne me serais pas décidé à vous faire remarquer d'aussi absurdes suppositions, si accueillies dans les premières sociétés du pays’... maar: ‘Citées, d'abord, par un homme important de l'État, je les ai vu ensuite positivement affichées par un membre ministériel de la première Chambre, personnage de la plus haute noblesse et grand officier de la Couronne.’

Inderdaad, men zou niet altijd het ergste willen gelooven, en toch...? De Fransche gezant van 1829, nu Lamoussaye, rapporteerde den 11den December van dat jaar (blz. 148), dàt de Luitenant-Generaal De Constant Villars, militair gouverneur van Brussel, hem in de dagen van spanning gedurende de behandeling der tienjarige begrooting in de Tweede Kamer had verteld, dat 's Konings oogen eindelijk open waren gegaan en de vorst inzag, dat hij op België niet rekenen kon, zoo het land door geweld in bedwang gehouden zou moeten worden; maar, zou deze onvoorzichtige babbelaar gezegd hebben, 'nous ne sommes pas sûrs des troupes. Elles seraient d'ailleurs paralysées par les gardes communales que l'on a eu l'imprudence d'organiser. C'était mettre à ses ennemis les armes à la main. Il n'y a donc qu'un parti à prendre', zegt maar ronduit deze Nederlandsche generaal: 'C'est celui d'appeler des bayonnettes étrangères. Tel est du moins mon avis; c'est aussi celui du comte de Reede, grand chambellan, dépositaire de la plus intime confiance du Roi. S.M. ne s'y résoudra que le plus tard possible, mais je ne doute pas qu'il ne faille en venir là.' Ook de gouverneurs van Zuid-Brabant en Antwerpen hadden dergelijke taal doen hooren, luidde het in een ander rapport; 25,000 Pruisen zouden de rust komen herstellen (blz. 148, noot 1). Na de indiening der koninklijke boodschap van 11 December van dat jaar was het in het Zuiden een algemeen praatje, dat dergelijke geruchten vanwege de Regeering zelve slechts werden verspreid, om den indruk van dat staatsstuk te versterken. Onze gezant te Parijs, de Generaal Fagel, verklaarde daar al deze vertelsels voor ten eenenmale ongegrond. Minister De Polignac berichtte dat weder aan Lamoussaye, maar deze hield bij schrijven d.d. 20 Januari 1830 staande, dat niet slechts hooge ambtenaren, maar de Koning zelf de bedreiging had uitgesproken: 'A l'époque où les députés belges manifestaient une très vive opposition, le Roi répéta plusieurs fois devant des personnes dont la véracité ne saurait être mise en doute les paroles suivantes: *Que ces messieurs y prennent garde*; *d'un coup de sifflet je puis faire entrer les Prussiens.*'

Dit, zeker, zou men liever niet willen gelooven, maar, helaas! als de revolutie op het einde van Augustus is uitgebroken, dan voldoet onze gezant te Londen A.R. Falck aan koninklijk bevel, door bij nota van 5 October 1830 o.a. te verzoeken, dat het Zijne Britsche Majesteit behage 'te bevelen de dadelijke zending van de noodige troepen naar de zuidelijke provinciën der Nederlanden, waarvan de vertraagde aankomst ernstig de belangen van deze provinciën en die van geheel Europa zou kunnen schaden'(*).

Wij weten, dat dit beroep tot niets anders geleid heeft dan tot schade en schande voor Noord-Nederland. Nochtans kan, meent de schrijver (blz. 133), zoowel Noord als Zuid 'zonder wrok aan den tijd der

(*) Zie mijne critiek hierover in 'Het beroep van Koning Willem I', enz. in den jaargang 1903 van dit tijdschrift, afl. no. 9.

mislukte vereeniging denken'. Nu ja, dat zijn praatjes; de feiten vallen niet te veranderen en erover te pruilen, brengt niemand een stap verder. Maar de moraal der mislukte vereeniging? 'Zij heeft', wordt ons dadelijk verzekerd, 'ondanks de gewelddadige ontknooping ons beiden veel meer goed dan kwaad gedaan.' En zou Holland dan nog *murmureeren*? Hoe kan men eraan denken! 'De scheiding was in 1830 ook een wensch van het Noorden', lezen wij (blz. 198). 'Wij hebben verkregen, wat wij toen hartstochtelijk hebben verlangd.'

Maar dan toch de taak, die wij volgens blz. 199 in 1815 op onze schouders lieten leggen en die wij zoo ellendig hebben laten liggen? 't Doet er alles niets toe. 'Ook Holland', lezen wij nader op blz. 134, 'mag zich waarlijk niet over het lot beklagen, dat het in 1815 aan België klonk.' Goedmoedig optimisme in de geschiedbeschrijving. En als men dan wat vroolijk is aangelegd en Broeder Zuid over de ontknooping feestviert, dan mogen wij dus ook wel een dansje meedoen, zou men denken. Alweer niet juist. 'Voor ons', lezen wij op blz. 199, 'is de herinnering aan 1830 niets, dat opwekken kan tot een feest; een Hollandsch feest kan de gedenkdag van 1830 nooit worden.' Geen wrok, niet murmureeren, veel meer goed dan kwaad, en toch geen plezier maken! Die Hollanders zijn toch onmogelijk saaie papierwormen.

Als ik zoo'n geredekavel hoorde ter gelegenheid van eene door Dr. Colenbrander gewraakte letterkundige 'liefhebberij' (blz. 206) en hij dan met zeker deftig emphase uitriep (blz. 210): 'Geen overijling, en om 's Hemels wil geen gemaaktheid!' dan zou ik wellicht vinden, dat 'n beetje gegoochel met woorden er wel bij behoort. In een waardig geschiedboek maakt het echter op mij den indruk van een ongenietbaar pedantesk gezeur. Zeker, niets is zóó slecht, of men kan er wel met goeden wil eene nuttige strekking uit preeken. Maar 't is toch een machtig goedkoop philosopheeren, een betoog, dat, *als* dat nu niet zoo gebeurd ware, wij niet zoo gelukkig *zouden* geweest zijn. Allerminst natuurlijk wraak ik de methode, om naar analogie gevolgtrekkingen te maken; zoo voor de natuurwetenschap als voor de geschiedenis is het een voortreffelijk hulpmiddel, maar zij dient dan toch steeds met voorzichtigheid toegepast te worden. Wij hebben in de eerste plaats de feiten te nemen, zooals zij zich in waarheid aan ons voordoen; met *alsen,* niet gerugsteund door degelijke analogische gegevens, verdwalen wij naar debatingclubs en koffietafels. Die feiten zijn: dat wij als Nederlanders aan den dag hebben gelegd een gemis aan politieken zin 'monsterachtig groot' (blz. 117), eene engheid van opvatting, die van vele jaren vroeger terugging en die gierig tegen elk offer zich zou verzetten, 'te leggen op het altaar eener groot-Nederlandsche gedachte' (blz. 85). Gierig, ja; wat vooral den Belgen in hunne klacht over de onevenredige vertegenwoordiging van het Zuiden in de Staten-Generaal althans in de eerste jaren der vereeniging den mond zou hebben gesnoerd, dat ware de m.i. zeer billijke bepaling geweest, dat de schulden, die beide deelen des rijks

bij de vereeniging hadden - Holland 589 en België slechts 27 millioen gulden -, *niet* vereenigd werden; doch dat zou een te sterk stuk geweest zijn voor het hoofdkaraktergebrek van het Nederlandsche volk, dat volgens den Hoogleeraar Fruin in zijn opstel 'De wederopluiking van het Katholicisme in Nederland' (*De Gids*, 1894) geldzucht is. Maar waar bleef dan, vraagt Dr. Colenbrander (blz. 128), 'de *innige en volmaakte vereeniging,* zoo men de schulden niet gemeen maakte'? Werkelijk, ik begrijp er niets meer van. Ik versta die vraag met het oog op de toekomst, doch waarom men niet eene afzonderlijke boekhouding kon wettigen voor de op het oogenblik der vereeniging bestaande schulden, gaat mijne bevatting te boven. Nogmaals: die feiten zijn, dat wij aan Europa hebben vertoond een staatstooneeltje, ontdaan van hoogstaande mannen en van een militair beleid in 1830, dat ons met schaamte heeft te vervullen; die feiten zijn, dat wij ons hebben belast met een schuldenboek - zoo bedroog alweder de zuinigheid de wijsheid -, waardoor de welvaart van ons vaderland ten diepste is geschaad; die feiten zijn, dat wij in oorlog geraakten met buurlieden en daardoor de zedelijke verhoudingen jammerlijk verbraken voor langen tijd. Dat alles goed te praten met bespiegelingen over de opwekkende gevolgen ten aanzien van ons nationaal bewustzijn, van het meer zichzelf worden van onze volksvertegenwoordiging (blz. 134-136), is eene te subjectieve gedachte over de geringe mogelijkheid, dat dezelfde resultaten niet evenzeer langs andere en meer geleidelijke wegen waren te verkrijgen geweest, om voor vruchtdragende bespreking vatbaar te zijn.

Te sterker spreken mij de feiten, die de rampzalige geschiedenis van 1830 vormen, nu ik niet slechts aan Dr. Colenbrander's uitnoodiging gevolg gaf, om mijne gedachten te doen vliegen over den Moerdijk, maar ik ze tevens een uitstapje deed maken over Skagerrak en Kattegat. Ook dáár eene vereeniging van twee naties, die zich ontbindt; het is echter de kleinere, die zich afscheidt van de grootere. Welk eene waardigheid bij gene, welk eene hoogheid bij deze, ook in de uiting van het leedgevoel, dat natuurlijk moest opgewekt worden. Eenigen tijd geleden, namelijk in de November-aflevering 1904 van het tijdschrift *Museum*, verscheen eene hoogst geleerde mededeeling over het voeren van omwentelingen van een leeraar te Wageningen, den heer G. Slothouwer, die ons precies wist te vertellen, wat er alzoo de gebruiken bij zijn; eene mededeeling van te meer belang, omdat zij herkomstig is van iemand, die heeft doorloopen, wat hij noemt, de 'historische school'. Niettegenstaande namelijk de Belgische scheiding geene aanleiding gaf, om haar tot eene wereldschokkende gebeurtenis van helden en martelaren op te schroeven, vindt hij het eene vanzelf sprekende zaak, dat daarbij eindelooze onzin verkocht is geworden. 'Dat die mannen veel drukte maakten... wat wonder?' vraagt hij. 'In welke revolutie gebeurt dat niet?' Het is immers eene tafel van vermenigvuldiging! 'Welke

omwenteling levert niet op een menigte phrasenmakers, visschers in troebel water, politieke schelmen, die de verstandige leider niet zoo dadelijk op zij kan zetten?' Ga naar Skandinavië en bekeer u van de malligheden van door en door verwarde schoolsche opvattingen, zooals ze in dat zotte *Museum*-stuk zijn neergelegd. Oneindig meer dan zuidwaarts den Moerdijk over zijn in de laatste maanden mijne gedachten 'gevlogen' naar gindsche noordelijke streken. Zooals men de menschen dáár leert kennen, zoo zien wij ze handelen in verheven oogenblikken van eene staatkundige beroering. Geen bloedstroom loopt daartusschen, die eene hereeniging voor eeuwen en eeuwen onmogelijk zal maken. Geene zwetsende heldenscharen, geene scheldende ministers, geene pochende kamerleden. Het Nederlandsche volk van 1830 was pardoes blijde, naar wij hoorden van den goedgeloovigen geschiedschrijver, dat het van de schreeuwers af was. Denk niet aan eene *bonne mine à mauvais jeu*! Wel neen: de scheiding wenschten wij *hartstochtelijk* (blz. 198) en we waren *innerlijk* verheugd 'uit den knellenden band verlost te zijn' (blz. 199)!! Zoo schrijft men geschiedenis. Inderdaad, men zeide het destijds zoo; maar het Zweedsche volk speelt geene comedie; het uit slechts diepe smart, in het gevoel van zelfbewuste kracht, over eene scheiding, die illusiën over een Skandinavisch rijk zoo in rook doet verdwijnen. De Oranje-vorst machtigt onder het barnen van eene voor het Nederlandsche volk beleedigende omwenteling den Nederlandschen troonopvolger de Belgische souvereiniteit aan te nemen (blz. 190) en de troonopvolger verklaart eigenmachtig zich te stellen aan het hoofd der anti-Nederlandsche beweging (blz. 191)!! En toen al dat klein gedoe geen practisch resultaat opleverde, moesten intriges het verloren land voor de dynastie herwinnen. Ginds daarentegen het scheidende volk, dat de souvereiniteit een Bernadotte blijft aanbieden, en 's Konings prachtig antwoord. Ja, laat ik mij het genoegen geven, na al het geschoolmeester, even dat antwoord te herlezen, want het spreekt boekdeelen, ook voor onze geschiedenis:

'Nadat ik, uit naam van Zweden, Noorwegen als een uit de unie met Zweden getreden staat erkend heb, wil ik aangaande mijne verhouding tot Noorwegen en de gebeurtenissen, die met het besluit van het Storthing van den 7^{den} Juni in verband staan, het volgende mededeelen:

Ik spreek hierbij mijn besluit uit, om afstand te doen van de Noorsche kroon, die mij, trots mijn eerlijken wil, in den loop der jaren zoovele bittere zorgen heeft berokkend en die ik in de toekomst niet meer tot eenig nut zou kunnen dragen, nadat met het onwettige besluit van het Storthing ook het opschortende veto van de koninklijke macht buiten werking was gesteld. Toch wensch ik in waarheid niets dan goeds voor het land en volk, dat ik van mijne jeugd af oprecht heb liefgehad en de bevordering van welks welvaart, zoover het met de vervulling van mijne plichten als koning over beide rijken op het Skandinaafsche

schiereiland overeen te brengen was, mij altijd op het hart heeft gelegen.

Wanneer ik zie, welke richting de verhouding tusschen de twee volken heeft genomen, kan ik niet gelooven, dat het hetzij voor Zweden hetzij voor Noorwegen gelukkig zou zijn, dat een troonwaardig lid van mijne familie eene keuze tot koning in Noorwegen aannam. Wantrouwen en achterdocht zouden er dan stellig in beide landen ontstaan en zich zoowel tegen hem als tegen mijzelf keeren. Daarbij zou het al te licht stoornis kunnen brengen in de vriendschappelijker stemming, die ik tot het welzijn van beide volken wil hopen, dat binnen niet langen tijd hersteld zal worden tot bevestiging van den vrede tusschen de nu, helaas! gescheiden rijken van het Skandinaafsche schiereiland. Ik verklaar dus het aanbod van het Storthing niet te kunnen aannemen.

Aan hen, die mij in mijn 33-jarigen regeeringstijd in Noorwegen trouw gediend hebben en die nog eenige genegenheid hebben voor hun vroegeren Koning, zend ik ten afscheid mijn hartelijksten dank en mijne oprechte heilwenschen.'

Zoo sprak de vorst, zoo het volk; zoo kan de geschiedschrijver er eerlang trotsch op zijn, dat men destijds scheidde onder de meest waardige gevoelens van leedwezen. Bij ons is dat anders. Een Nederlandsch geschiedschrijver vindt het perfect in orde, dat men zich in de handen wrijft van voldoening: 'Zoo, nu zijn we Goddank van elkander af!' Maar al het gepreek van die Nederlandsche historische schoolheeren kan mij het verdriet niet wegnemen over eene scheiding, die, zoo zij dan moest plaats hebben, niet aldus had moeten geschieden. Laat het Waalsche gedeelte voor hetgeen het is; wanneer echter in de geschiedenis speculatie blijft geoorloofd, valt het feit niet weg te nemen, dat, nadat de Nederlandsche politiek het er letterlijk op toegelegd had, om de vereeniging van 1815 te doen uiteenbarsten, zonder veel moeite doch slechts met beleid, gesteund in die dagen door militair talent, schoon Vlaanderen had behouden kunnen worden. Dat het anders uitliep, is de ramp èn voor Vlaanderen èn voor Noord-Nederland. Zeker, ginds is een ander volk, maar een, dat ons toch door zijne sympathieke levensopvattingen gemeen is, dat door talent en vlijt hoog staat en juist, dank zij zijne oorspronkelijkheid, nog voor de ontwikkeling van den Nederlandschen geest in tal van richtingen uitermate heilzaam zou zijn. En kan men de bestaande verschillen zóó op eene goudschaal leggen, dat in gemoede ware vol te houden, dat het verschil tusschen een Nederlander en een Vlaming grooter zou zijn dan dat tusschen een Vlaming en een Waal? Ik wil niet taalgemeenschap hooger waardeeren, dan zij verdient, maar zij is toch een buitengewoon gewichtige factor ter aanwijzing van gemeenschap in het zieleleven der volken en van geschiktheid tot gemeenschappelijke werkzaamheid. Het godsdienstverschil is evenzeer niet van belang ontbloot, maar wij zijn reeds ver op den weg eener beschaving, waardoor dat verschil eerlang zal opgaan in eene hoogere, gemeenschappelijke ethische richting. Vlaanderen's éénwording met

Nederland zou zeker niet moeilijker, ja, wellicht ten slotte oneindig gemakkelijker blijken te gaan dan, naar wij lazen, die van eene ‘wereld’ als Gelderland. Toen de vereeniging van Noord en Zuid ten val neigde, had voor onze staatslieden ten aanzien van het Waalsche gedeelte het streven moeten zijn, wat Dr. Colenbrander opmerkt ten aanzien van Bismarck's genie over de uitsluiting van de half-Duitsche macht (blz. 79), dus de Waalsche uitsluiting, om Vlaanderen, ook ter wille van zijne eigen hooge afkomst, te redden uit een staatsverband, waarin het nooit, nooit, nooit afdoende zichzelf zal kunnen zijn. Wij weten het intusschen wel. Wanneer ooit in den loop der eeuwen - wie heeft de toekomst in handen! - de gedachte aan eene nieuwe hereeniging een practisch uitvoerbaren vorm mocht krijgen, dan zullen onze nazaten parmantig daartegen moeten opkomen, dank zij toch de waarschuwing in Dr. Colenbrander's werk: ‘*Een dergelijke fout mag maar ééns worden begaan*’!! En Vlaanderen zelf behoeft daaraan ook niet te denken, dank zij alweder dit nieuwe, inderdaad vindingrijke voorschrift van blz. 206-207: ‘Het Vlaamsch-zijn moet geen particularisme blijven, maar de levensuitdrukking van de helft van België's ingezetenen zelf worden. Zal de groot-Nederlandsche samenleving iets aan den Vlaming hebben, dan moet hij zijn opneming durven eischen als zelfstandige macht.’ - De Vlamingen kunnen het met deze durftaal van een Nederlandsch receptenboek alvast doen; maar wanneer de eisch van het onveranderlijke ons intusschen aanspoort tot berusting, dan zij het met een door smart vervuld gemoed bij het voor immer heengaan van eene volksloot, waarvan de toekomst door veler eigen schuld zonder noodzaak bedorven is geworden.

's-Gravenhage, 4 November 1905.
P.H. VAN DER KEMP.

Zwitserland's neutraliteit in 1870-'71.

Dat het voor kleine staten, zooals België, Zwitserland en ons land, onmiddellijk grenzende aan groote militaire mogendheden, zaak is, niet alleen neutraal te zijn in naam, maar ook die neutraliteit ten volle te kunnen handhaven, bewijst het gevaar, dat Zwitserland in 1870-'71 geloopen heeft. Had toen Zwitserland niet behoorlijk uitgerust op zijn post gestaan, dan was het misschien met zijne onafhankelijkheid gedaan geweest. Slechts groote krachtsinspanning en groote offervaardigheid van het Zwitsersche volk hebben toen eene nationale ramp voorkomen.

België is in September 1870 den dans ontsprongen. Indien het Fransche leger onder de muren van Sédan tijd had gehad, om, zooals Ducrot dat wilde bij het aanvaarden van zijn kortstondig opperbevel, op Mézières terug te trekken, dan was daarvan door het opdringen der Duitsche legers een overgang op Belgisch grondgebied hoogst waarschijnlijk het gevolg geweest. Of België in dat geval in staat zou zijn geweest zoo krachtdadig op te treden, als Zwitserland dat vijf maanden later gedaan heeft, is te betwijfelen, te meer, omdat het Fransche leger van Sédan hoofdzakelijk uit beroepssoldaten bestond en in oneindig betere conditie was dan de grootendeels uit mobiele garden en franc-tireurs bestaande afgetobde troepen, die de Zwitsersche grenzen overtrokken, en omdat een schenden der grenzen uit den aard der zaak voor België veel moeilijker te beletten was dan voor Zwitserland met zijne slechts op betrekkelijk weinig punten te overschrijden Jura-grens. De betrekkelijk weinige officieren en soldaten, die aan de ramp van Sédan ontsnapten, konden gemakkelijk door de Belgische troepen worden ontwapend en in het kamp van Beverloo ondergebracht. Wat ons land aangaat: in de gebeurtenissen van 1870-'71 is het niet betrokken geworden, wat vooral met het oog op de minder gunstige uitkomst van onze mobilisatie destijds een groot geluk mag worden genoemd; maar zouden wij bij eene mogelijke toekomstige botsing tusschen Europeesche mogendheden er weder zoo afkomen? Zoo niet, laten wij dan zorgen een even goed figuur te maken als Zwitserland in 1871, maar daartoe dient, naast eene goede organisatie van onze weermacht, bij het geheele volk de vaste wil te bestaan, om, ten koste van welke offers ook, onze onafhankelijkheid te behouden. Laten wij ons spiegelen aan de Zwitsers,

die, in weerwil van de gemengde bevolking des lands, een sterk ontwikkeld nationaliteitsgevoel hebben en het besef, dat in een krachtig handhaven der neutraliteit de beste waarborg voor de onafhankelijkheid van het land bestaat.

Bij het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog kon dan ook Zwitserland ter handhaving van zijne neutraliteit bouwen op een goed geoefend leger van meer dan 100,000 man, gesteund door eene landweer van ongeveer hetzelfde aantal.

Onmiddellijk na de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Duitschland werd door den Zwitserschen Bondsraad, op 16 Juli 1870, een decreet uitgevaardigd, waarin gezegd werd, dat 'les troupes régulières, ainsi que les volontaires des états belligérants qui tenteraient de pénétrer sur le territoire de la confédération, ou de le traverser en corps ou isolément, seraient au besoin repoussés par la force'. Het exporteeren van wapenen en oorlogsmateriaal werd verboden, het in magazijn houden ervan te dicht bij de grenzen eveneens. Tegelijkertijd werd de mobilisatie van vijf divisiën van het Bondsleger bevolen en werden er maatregelen genomen voor de interneering van mogelijk de grenzen overschrijdende manschappen of afdeelingen der oorlogvoerende legers. Met de mobilisatie werd groote spoed gemaakt. Burgers, werklieden en boeren lieten zonder morren hunne broodwinning in den steek en kwamen zonder uitzondering onder de wapenen, zoodat reeds den 19^{den} drie divisiën hare stellingen aan de grenzen konden innemen, terwijl de beide andere aan het oprukken waren. Den 20sten vaardigde de 'Conseil fédéral' de volgende proclamatie uit aan het Zwitsersche volk: 'La paix qui régnait en Europe paraît tout à coup devoir être profondément ébranlée par des événements imprévus..... L'attitude que la confédération doit prendre dans ces graves circonstances lui est clairement indiquée par son histoire et par sa politique traditionnelle. Elle a le sentiment que son salut dépend du soin qu'elle prendra de se tenir en dehors des conflits entre les puissances étrangères, mais de repousser énergiquement toute atteinte portée à ses droits et toute violation de son territoire. Le peuple suisse sera de nouveau(*) appelé à faire de grands sacrifices; mais la voix des autorités du pays a trouvé constamment un écho sympathique et enthousiaste quand il s'est agi de protéger la patrie et de transmettre intact aux générations futures l'honneur de la nation suisse.'

Toen alles gereed was, stond er één Zwitsersche divisie om Porrentruy (Duitsch Pruntrut), één om Bazel, één langs den Rijn tot Rheinfelden en als reserve één in het Aarthal en één tusschen den Limmat en den Rijn. Te zamen telden die divisies 37,423 man, 3541 paarden en 66 stukken geschut. Wegens den vergevorderden leeftijd van den opperbevelhebber en organisator van het Zwitsersche leger, Generaal Dufour, stond het geheel onder het bevel van Generaal Herzog, aan wien Overste Parravicini als chef van den staf was toegevoegd.

(*) Reeds in 1831, als maatregel van voorzorg tegen de verwikkelingen, die de revolutie van 1830 in Frankrijk kon doen ontstaan, en in 1857 bij de quaestie met Pruisen over Neuchâtel was het Zwitsersche leger gedeeltelijk gemobiliseerd geworden.

Evenals in Duitschland zelf, behalve misschien in de hoogste militaire kringen, waar men wel op de hoogte was van de militaire toestanden in Frankrijk en van het gehalte der hoogere Fransche bevelhebbers, verwachtte men in Zwitserland, dat het Fransche leger kort na de oorlogsverklaring een inval zou doen in Zuid-Duitschland, om zoo mogelijk eene vereeniging der Zuidduitsche legers met die van Noord-Duitschland te verhinderen. Zoo'n snel handelend optreden strookte geheel met de tradities van het Fransche leger uit den tijd van den eersten Napoleon en noch de veldtocht in Italië van '59 noch de treurige Mexicaansche expeditie had den legendarischen roem van het Fransche leger afbreuk gedaan. Het geloof aan een inval der Franschen in Zuid-Duitschland werd versterkt door de concentratie van Fransche troepen te Belfort en in de buurt van Bazel - het zevende korps van Felix Douay - en het op groote schaal requisitionneeren van voertuigen in den Elzas, terwijl ook de samentrekking der Duitschers in de Palts en het laten springen van de Rijnbrug te Kehl op eene dergelijke verwachting schenen te duiden.

Intusschen was het verloop van den oorlog geheel anders, dan men gedacht had. Van een schenden der grenzen van het neutrale Zwitsersche gebied door eene der oorlogvoerende partijen was geene sprake meer, zoodat de gemobiliseerde troepen huiswaarts werden gezonden onder voorbehoud, dat zij steeds gereed moesten zijn, om op het eerste bevel hunne positiën weder in te nemen. Generaal Herzog legde voorshands het opperbevel neder. Slechts één observatie-brigade bleef in en om Porrentruy onder de wapenen.

In de maanden, die verliepen tusschen het naar huis zenden der troepen en het opnieuw onder de wapenen roepen, zond Generaal Herzog, die bekendstond als een zeer kundig officier maar te gelijk als iemand, die zijne eischen zeer hoog stelde, een rapport in, waarin hij nog al een en ander op den uitslag der mobilisatie aan te merken had, en dat gedeelte van het rapport, waarin de aandacht wordt gevestigd op het feit, dat duizenden manschappen de vermoeienissen, die de oorlogstoestand medebracht, niet konden verduren, is van veel beteekenis, omdat het hier Zwitsers geldt, een volk, dat van kindsbeen af zich door gymnastiek, allerlei lichaamsoefeningen in de open lucht en versterkende bergtoeren tot den oorlog voorbereidt. Bij slot van rekening echter viel er veel te loven en Zwitserland had getoond, dat het ten volle in staat was eene schending van zijn gebied met kracht van wapenen te beletten; èn Duitschland èn Frankrijk hadden de snelheid der mobilisatie bewonderd.

De politieke toestand bleef voor Zwitserland gevaarlijk. De gemengde bevolking van het land, die altijd gewoon was geweest, om, zooals dat in eene radicale republiek past, in de couranten vrij voor hare gevoelens uit te komen, berokkende der Regeering nog al moeilijkheden. De Duitsch sprekende kantons waren eerder Franschgezind, waarschijnlijk omdat zij

de pangermanistische strooming in Duitschland niet vertrouwden; daarentegen gevoelden de Fransch sprekende kantons bepaald sympathie voor Duitschland, want de Franschen en de Zwitsers der Fransche kantons zijn nooit erg koek en ei geweest, waarvan de godsdienstquaestie wel de voornaamste oorzaak zal zijn. Hoe het zij: die uitingen van sympathie en antipathie in de couranten waren niet geheel zonder gevaar, vooral toen na de proclamatie der republiek in Frankrijk de Franschgezindheid in geheel Zwitserland sterk groeide. De toon der Duitsche bladen over Zwitserland was toen dikwijls zeer bits en de federale Raad liet dientengevolge aan de Zwitsersche redacties weten, 'de ne pas afficher de partialité, de refuser les articles d'auteurs peu connus de la Rédaction ou les articles irritants et les insinuations ayant un caractère général'.

Eene andere moeilijkheid was gelegen in het de hand houden aan het verbod, om wapenen uit te voeren, of beter gezegd in het feitelijk verhinderen van dien uitvoer, want die contrabande had Zwitserland duur te staan kunnen komen, hoewel de Amerikaansche en Engelsche kooplieden zich niet ontzagen allerlei oorlogstuig bij scheepsladingen Frankrijk binnen te brengen. Maar hier zou ook weder het spreekwoord van pas geweest zijn: 'Groote dieven laat men loopen, maar kleine hangt men op.' Een doorn in het oog van Duitschland was ook het vrijwillig in Franschen dienst gaan van Zwitsers en het op Zwitserschen bodem formeeren van vrijkorpsen, zooals een Hannoversch legioen, een Garibaldiaansch vrijkorps, franc-tireurs van den Mont-Blanc, Zwitsers van de pauselijke garde, enz., maar ook daartegen was het voor den federalen Raad zeer bezwaarlijk ageeren, wat ook gold voor het tegengaan, dat Elzassers zich over Zwitsersch grondgebied naar Frankrijk begaven.

Eene andere quaestie bezorgde den federalen Raad eveneens veel hoofdbreken, namelijk het al of niet bezetten van Savoye. In 1815 was een gedeelte van Savoye, de Chablais en Faucigny, neutraal gebied verklaard op den voet der Zwitsersche confederatie, waarbij Zwitserland het recht gekregen had, om in geval van oorlog dit gebied op militaire wijze te bezetten. Bij den vrede van Villafranca werd bepaald, dat het overgaan van Savoye aan Frankrijk geene verandering zou brengen in hetgeen in 1815 omtrent Chablais en Faucigny overeengekomen was, maar dat Napoleon III zich nog nader met Zwitserland en de mogendheden, die het tractaat van 1815 hadden onderteekend, zou verstaan. Dat nu was nooit gebeurd, zoodat bij het uitbreken van den oorlog van 1870 Zwitserland het keizerlijk gouvernement wees op het recht van de confederatie, om Savoye te bezetten. De Fransche Regeering had toen de handen te vol, om dat recht van Zwitserland ernstig te betwisten of er zelfs over te onderhandelen, terwijl van den anderen kant Duitschland aan Zwitserland in deze zaak niet alleen volkomen 'carte blanche' gaf, maar ook duidelijk liet blijken, dat het zich tegen eene definitieve bezetting van Chablais en Faucigny, met andere woorden eene afronding van het Zwitsersch gebied naar die zijde, niet zou verzetten. In Zwit-

serland was eene sterke partij tegen eene bezetting van Savoye, eene andere ervóór. De federale Raad werd van alle kanten in den geest der beide partijen bewerkt, maar ten slotte zegevierde bij den Raad het strikte neutraliteitsgevoel, dat belette, om partij te trekken van den benarden toestand, in welken eene bevriende mogendheid zich op het oogenblik bevond.

Onder dergelijke kwellingen en muizenissen verliep voor den Bondsraad en het Zwitsersche volk het jaar 1870, totdat de gedelegeerden van het 'Gouvernement de la Défense nationale' te Tours, Gambetta en De Freycinet, feitelijk op dat oogenblik de dictator en de onderdictator van Frankrijk, de campagne in het oosten in het hoofd kregen. Toen alle noodige voorbereidende maatregelen tot dien veldtocht waren genomen en de 'Armée de l'Est' van uit hare basis Dijon zich noordoostwaarts in beweging zette met Belfort als objectief, keerden de Zwitsersche divisiën in hare stellingen terug.

Reeds in het begin van Januari 1871 werden kleine afdeelingen franc-tireurs (vengeurs de la Mort), verkenners van het aanrukkende leger van Bourbaki, door Duitsche patrouilles op het Zwitsersch gebied van Porrentruy gedrongen en daar geïnterneerd. Ook enkele Duitsche afdeelingen schonden bij deze jacht de grenzen en ondergingen hetzelfde lot. Omstreeks dienzelfden tijd besloot de Bondsraad nog twee divisiën te mobiliseeren, die werden opgesteld één ten zuiden van Porrentruy en één tusschen Chaux de Fonds en Les Verrières. Toen de gevechten aan de Lisaine voor het Fransche leger ongunstig uitvielen en Bourbaki genoodzaakt werd op Besançon terug te trekken, werden de Zwitsersche divisiën naar links geschoven en al de Jura-overgangen bij Morteau, Le Locle, Les Verrières en Jougne sterk bezet, terwijl Generaal Herzog aan de reservedivisies bevel gaf, om Neuchâtel en Vallorbes te bezetten. Bij dezen marsch langs de westelijke grens door het Jura-gebergte, welke door de massa gevallen sneeuw uiterst moeilijk werd gemaakt, heeft het Zwitsersche leger getoond degelijke militaire eigenschappen te bezitten. In zijn in den loop van 1871 uitgebracht rapport over de verrichtingen van het Zwitsersche leger, dat tot dekking der grenzen was opgesteld geweest, wordt door Generaal Herzog met lof van deze eigenschappen gewag gemaakt.

De Fransche troepen hadden hun terugtocht zuidwaarts voortgezet, gedemoraliseerd door hunne nederlaag, slecht gekleed en slecht verzorgd. De met zooveel vertrouwen in den uitslag door de dictatoren te Tours ondernomen campagne in het oosten was uitgeloopen op een terugtocht te midden van lijden en ontberingen, die aan 1812 deden denken. Onder hevige koude en sneeuwstormen sleepten zich de brokstukken van het oosterleger langzaam voort over spiegelgladde wegen in sterk geaccidenteerd terrein, door de zegevierende troepen van Von Werder op den voet gevolgd en op hunne rechterflank bedreigd door de snel aanrukkende en reeds zeer nabij zijnde troepen van Von Manteuffel,

want niettegenstaande de stellige belofte, aan Bourbaki bij den aanvang van den veldtocht gedaan, hadden Gambetta en De Freycinet onvoldoende zorg gedragen, dat de linkerflank van het op Belfort aanrukkende leger van Bourbaki volkomen gedekt was. Die dekking was opgedragen geworden aan het samenraapsel van avonturiers, franc-tireurs en mobiele gardes, over welke Garibaldi het bevel voerde. Deze hield zich voorzichtig binnen de muren van Dijon, in bedwang gehouden door de observatiebrigade van Von Kettler. Dientengevolge passeerden Manteuffel's troepen zonder slag of stoot de gemakkelijk te verdedigen défilés der côte d'or en bedreigden nu de rechterflank der retireerende Franschen. Deze wetenschap vermeerderde natuurlijk de demoralisatie van het, wat de infanterie betreft, voornamelijk uit mobiele garden en franc-tireurs-korpsen bestaande leger van Bourbaki. Van tucht was zoogoed als geene sprake meer. De bevelen der officieren werden eenvoudig niet opgevolgd en dezen mochten nog blij zijn, als zij door hunne soldaten niet werden uitgejouwd, nageschreeuwd en van onbekwaamheid of verraad beschuldigd. Die toestand was in de eerste plaats te wijten aan het gehalte der troepen, ongeoefend en ongedisciplineerd als zij waren, inderhaast samengebracht naar het model der legers, voortgekomen uit de ‘levée en masse’ van 1792. Zij waren natuurlijk tegen de vermoeienissen van dezen veldtocht niet bestand onder de verzwarende omstandigheden, door het buitengewoon strenge jaargetijde en de slechte verpleging en verzorging veroorzaakt. Eens te meer werd door deze campagne het bewijs geleverd, dat goede wil en vaderlandsliefde zonder degelijke en langdurige militaire opvoeding onvoldoende eigenschappen zijn, om een soldaat te vormen. Bourbaki was ook niet de man, aan wien het opperbevel over zulke troepen had moeten worden opgedragen. Alleen een jong generaal met veldheersgenie, met een ijzeren wil en vooral met een onomstootelijk vertrouwen in zijn gesternte en in den einduitslag van zijne onderneming had met zulk materiaal misschien iets kunnen uitrichten. Aan Bourbaki echter ontbrak reeds vóór het begin van den veldtocht het zelfvertrouwen, het geloof aan een gunstig resultaat, aan eene overwinning. Zeer te recht zegt Von der Goltz: ‘Ein solcher Feldherr ist geschlagen, ehe er den ersten Armeebefehl giebt.’ Bourbaki was een uitstekend soldaat en sous-ordre, persoonlijk dapper, met een groot lichamelijk weerstandsvermogen, maar in het geheel niet de man, om in zulke moeilijke omstandigheden het opperbevel te voeren. Door zijn dralen, zijne besluiteloosheid verloor hij het gezag over zijne troepen en te midden der schier onoverkomelijke bezwaren, met welke hij door den toestand van zijn leger en zijn eigen gebrek aan energie te worstelen had, werd de ongelukkige veldheer voortdurend vervolgd door telegrammen uit Tours, waarin de dilettant-strategici Gambetta en De Freycinet critiek op zijne daden uitoefenden, hem de langzaamheid zijner bewegingen verweten en hem de dolste, onuitvoerbaarste plannen voorsloegen, plannen, die zelfs met de beste

troepen en den energieksten generaal op dat oogenblik niet meer te verwezenlijken zouden zijn geweest. Is het te verwonderen, dat Bourbaki, geslingerd tusschen de hoog gespannen verwachtingen der dictatoren te Tours en de bedroevende werkelijkheid, die hij voor oogen had, den 26sten Januari eene poging tot zelfmoord deed, om aan zijne moreele kwellingen te ontkomen?

Het decreet van Gambetta, waarbij Bourbaki afgezet werd en vervangen door Clinchant, bereikte den gewonde niet meer. Natuurlijk kon deze wisseling in het opperbevel niet meer van invloed zijn op het lot van het oosterleger. Was Bourbaki doortastender geweest, had de zeer stellig ellendige toestand, waarin hij geplaatst was, hem niet geheel het hoofd doen verliezen, dan was misschien een ontkomen van het Fransche leger aan de enveloppeerende beweging der Duitschers nog mogelijk geweest. De richting over Champagnole op Lons le Saulnier bood nog vrij lang een veiligen aftochtsweg aan. Nu was het te laat. Op denzelfden dag, dat Bourbaki zelfmoord trachtte te plegen, drongen de colonnen van Von Manteuffel's leger reeds tot Salins en Arbois door. Alleen de cavalerie-divisie van Cremer, door Clinchant vooruitgezonden, bereikte over Les Planches St. Laurent. Na de bezetting van Les Planches door de Duitschers werd Cremer van de rest van het leger afgesneden, wat hem veroorloofde aan het overgaan op Zwitsersch grondgebied te ontkomen en zuidwaarts naar Lyon uit te wijken. In verschillende gevechten en schermutselingen, bij Chaffois, Frasne, Sombaicourt, boden afdeelingen van het Fransche leger, behoorende tot de kern van beroepssoldaten, nog flinken tegenstand, maar de mobiele garden waren tot geen tegenweer meer in staat.

Het qui-pro-quo naar aanleiding van den te Versailles gesloten, voor de krijgsverrichtingen in het oosten niet geldenden wapenstilstand maakte de verwarring nog grooter en gaf den genadeslag aan de illusie, om met een deel van het leger, zoo al niet met het geheele, over Mouthe langs bergpaden te ontsnappen.

In en om Pontarlier, waar het Fransche leger den 28sten Januari samengedrongen was, heerschte volslagen anarchie. De Zwitsersche Overste Siber, die in opdracht van Generaal Herzog met Generaal Clinchant de condities ging vaststellen, onder welke reeds enkele detachementen van het Fransche leger benevens zieken en gewonden op het Zwitsersche grondgebied zouden worden toegelaten, welke conferentie in eene armoedige berghut plaats had, was er te Pontarlier getuige van, dat Generaal Borel, de chef van den staf, niet kon verhinderen, dat een trein met 400 aan typhus lijdende zieken, vóórdat nog eenige overeenkomst daaromtrent gesloten was, in de richting der Zwitsersche grenzen vertrok. Op het gerucht van een aanval der Duitsche troepen op Pontarlier konden de Fransche officieren van de 20 à 30,000 man, die in het plaatsje samengedrongen waren, slechts drie bataljons en een half eskadron kurassiers verzameld krijgen.

Intusschen had de Zwitsersche Bondsregeering op 19 plaatsen van het Bondsgebied kazerneering laten in orde maken voor 10,000 man. Het steeds aangroeiend getal Fransche soldaten, die op hun eigen houtje de grenzen overtrokken, maakte dien maatregel noodzakelijk. In den loop van den 31sten, vooral in den avond, nam dat aantal steeds toe en gedurende den nacht van den 31sten Januari op den 1sten Februari overschreed het geheele Fransche leger de Zwitsersche grenzen. De hoofdmacht drong binnen langs den weg van Pontarlier over Les Verrières naar Neuchâtel, een tweede gedeelte langs den weg van Pontarlier over Fourgs naar Yverdun, andere afdeelingen langs den weg van Pontarlier over Ballaigue en Jougne naar Orbe. Kleinere afdeelingen, die tevergeefs getracht hadden over Gex naar Lyon te ontkomen, kwamen op Zwitsersch gebied langs bergpaden, die 's winters als ontoegankelijk worden beschouwd. Enkele troepjes eindelijk passeerden de grenzen noordwaarts van Pontarlier, bij Morteau en andere plaatsen.

De 1ste Zwitsersche divisie, die te Verrières Suisses lag, versterkt door met geforceerde marschen toegesnelde afdeelingen der naastbij gelegen andere divisies, ontving de Fransche troepen, terwijl Luitenant-Kolonel Chevals uit naam van Clinchant aan Generaal Herzog vrij overbodig verlof kwam vragen tot het overtrekken der Zwitsersche grenzen door het geheele Fransche leger en met hem de artikelen dezer conventie vaststelde.

Het defileeren van het Fransche leger bood een droevig schouwspel aan. Onder den rossen gloed der fakkels, bij eene koude van 12° C. defileerden eerst de voertuigen van het leger, treinproviand en ammunitie-wagens, de wagens van de post en van de krijgskas, bagagewagens, behoorende aan de generaals, de staven en de intendance, talrijke kanonnen. Dat alles werd door den Val de Travers verder geëxpedieerd. Daarna kwamen de troepen, wier défilé den geheelen dag van den 1sten Februari duurde. Het was een bandelooze hoop; vooral de mobielen gedroegen zich woest en onbetamelijk. Soldaten van alle wapens en alle regimenten liepen naast en door elkaar, zonder aan iemand te gehoorzamen. Slechts enkele compagnieën en bataljons en een paar regimenten, zooals het 29ste en het 52ste marschregiment, maakten eene gunstige uitzondering. De staart der colonne werd gevormd door het 92ste linieregiment, dat in volmaakte orde voorbijtrok, na op 't laatste oogenblik bij de intrede van den Pas de la Cluse nog tegenover den vijand stand te hebben gehouden. De wekenlange spanning, waarin zij verkeerd hadden, ontnam aan de Fransche soldaten bij het betreden van den veiligen Zwitserschen bodem de weinige energie, waarmede zij zich in tegenwoordigheid van het gevaar hadden voortgesleept. Zij zonken krachteloos ineen. Een groot aantal soldaten liep barvoets of de gewonde voeten met allerlei lappen omwikkeld. Meer dan de helft had bevroren ledematen. De uniformen waren gescheurd. Men zag soldaten in de meest uiteenloopende kleedingstukken. Sommige stakkers droegen bij de felle koude

nog steeds de linnen broeken, waarin zij in een of ander zuidelijk garnizoen gestoken waren. Het geheele Fransche leger leed aan keel- en longaandoening, zoodat een voortdurend gehoest en gekuch uit de gelederen gehoord werd.

In nog treuriger toestand dan de menschen waren de paarden. Over 't algemeen ligt welwillendheid tegenover dieren niet in het Fransche karakter; trouwens, zachtheid in den omgang met dieren is geen kenmerk van onze hooggeroemde Westersche beschaving. De arme paarden der artillerie en van den trein waren schandelijk behandeld. Hun lichaam was één wond. Uitgehongerd knaagden zij aan alles, wat onder hun bereik was. Met zweepslagen, met bajonetprikken werden zij tot eene laatste krachtsinspanning gedreven, maar zeer dikwijls stortten de afgetobde dieren neder, om niet weder op te staan. Dan werden zij eenvoudig ter zijde van den weg gesleept en overgelaten aan een langen doodsstrijd. Iets beter behandeld en verzorgd waren de paarden der cavalerie. Het best zagen de paarden der Afrikaansche ruiterij er uit. De genegenheid van den Arabier en den Moor voor zijn rijdier kwam ook hier weder uit.

Bij het passeeren der grenzen moesten de geweren en patroon-tasschen worden afgelegd. Daarna liet men, om in den verwarden hoop een weinig orde te brengen, de regimentssignalen blazen, maar slechts zeer weinigen traden aan. Vooral onder de mobiele garden heerschten eene tuchteloosheid en eene baldadigheid, die de verontwaardiging der Zwitsersche troepen gaande maakten. In 't geheel drongen aldus rond 87,000 man en 11,800 paarden het Zwitsersche gebied binnen. Het verzorgen der gezonden, zieken en gewonden kostte in de eerste dagen ontzettend veel moeite en misschien zouden de Zwitsersche Regeering en het Zwitsersche legerbestuur in weerwil van de uitstekend genomen maatregelen er niet mede klaargekomen zijn, als niet de offervaardigheid der geheele bevolking, niet het minst in het onmiddellijk aan de grenzen gelegen gebied, dat zoo plotseling door deze massa overstroomd werd, die taak aanmerkelijk verlicht had.

Wegens de grenzenlooze indiscipline en het wantrouwen, waarvan de Fransche soldaten tegenover hunne officieren blijk gaven, werd aan dezen het bevel over hunne troepen ontnomen, eveneens aan de onderofficieren, en Zwitsersch kader werd in hunne plaats aangesteld. Zeer beslist lag de schuld van die slechte verhouding tusschen de Fransche officieren en hunne manschappen voor een deel ook bij de officieren. Zij bekommerden zich te weinig om hunne ondergeschikten. Bij het begin van den veldtocht had Gambetta reeds bij een rondschrijven aan de opperofficieren de aandacht op dit euvel gevestigd. Overigens gebeurde in Zwitserland, wat reeds in Duitschland gebeurd was: talrijke Fransche officieren verbraken hun gegeven eerewoord en liepen smadelijk weg; zelfs militaire artsen ontzagen zich niet meer dan 6000 gewonde en

zieke solaten, die aan hunne zorgen waren toevertrouwd, in den steek te laten en weg te loopen.

Zwitserland had door dat alles veel last en schade. Duizenden burgers werden aan hunne familie, aan hunne betrekking of hun ambacht onttrokken. Besmettelijke ziekten verbreidden zich in de gemeenten, waar Fransche soldaten waren geïnterneerd. In de dorpen van de Jura, waar veel Fransche lijders aan pokken en typhus moesten worden achtergelaten, vielen onder de bewoners vele slachtoffers. Allerlei accidenten en ongelukken, veroorzaakt door den moedwil, de roekeloosheid en de ongehoorzaamheid der Franschen, hadden plaats. Zoo brandde op 27 Februari de kerk van Kirchdorf af, een plaatsje in het kanton Bern, omdat de Fransche soldaten, die in de kerk waren ondergebracht, hunne stroomatrassen en -zakken te dicht bij de groote kachel hadden gelegd. Erger was op 2 Maart de ontploffing in het historische kasteel van Morges aan het meer van Genève. In dit aloude kasteel, dat tot arsenaal dient, was een aanzienlijk deel der Fransche munitie geborgen. Niettegenstaande het strenge verbod waren toch Fransche soldaten pijpjes rookende bezig met het ledigen van granaten. De Fransche artillerie- en genieofficieren, aan wie hier het bevel over hunne troepen gelaten was, bekommerden zich ouder gewoonte niet om het doen en laten van hunne ondergeschikten en zaten in de koffiehuizen bij hun absintje. Door de ontploffing vielen 38 dooden en talrijke gewonden, terwijl met de grootste moeite het kasteel voor geheelen ondergang behoed werd. De schade werd geschat op 38,500 francs. Te Genève, waar op het veld van Plainpalais een barakken- en tentenkamp ten behoeve der Franschen was opgeslagen, waren dezen, zeker door de nabijheid der grenzen, buitengewoon lastig. Weinig heeft het gescheeld, of er was een formeel oproer uitgebarsten, dat met geweld van wapenen door de Zwitsersche bewakingstroepen onderdrukt had moeten worden.

Zwitserland haakte dan ook naar het kwijtraken der ongenoode gasten. Dat ging echter niet zoo gemakkelijk. Bismarck verzette zich met reden tegen den terugkeer der Fransche troepen naar Frankrijk, vóórdat de vredespreliminariën geteekend waren, omdat hij overtuigd was, dat zij onmiddellijk weder tegenover de Duitsche troepen zouden worden in 't veld gebracht en dientengevolge het tot stand komen der preliminariën en het einde van den oorlog zouden verschuiven.

Daarentegen maakte elke dag langer verblijf van het leger in Zwitserland, waarvan de onkosten ten slotte door Frankrijk moesten worden betaald, zonder dat het eenig nut van die uitgaven had, een zoo spoedig mogelijk ratificeeren der preliminariën voor Frankrijk wenschelijk. In een onderhoud met den Zwitserschen gezant Kern zeide Bismarck op zijne eigenaardige, stekelige wijze, waarbij hij het oog had op de sympathie voor Frankrijk, waarvan men vooral in Duitsch-Zwitserland bij het uitbreken van den oorlog blijk had gegeven: ‘Jedes Ding hat seine gute Seite und so werden die Schweizer jetzt die Gelegenheit finden

die intime Bekanntschaft der Franzosen zu machen, die Deutschland seit langer Zeit gemacht hat.'

Eerst den 8sten Maart, nadat de vredespreliminariën gesloten waren, werd er een begin gemaakt met den terugkeer der troepen. De zieken bleven natuurlijk nog achter en eerst den 20sten Augustus verlieten de laatste verpleegden het Zwitsersch gebied. In 't geheel waren 17,897 zieken en gewonden in de lazaretten behandeld geworden; 1701 stierven aan typhus, pokken en longaandoening, slechts 42 aan hunne wonden.

De totaaluitgaven, door Zwitserland gedaan ten gevolge der Fransche invasie, bedroegen frcs. 12,154,396,90, welke som op 12 Augustus door Frankrijk was terugbetaald.

Arnhem.

L.A.A. VAN KERVEL.

Een lied in proza.

De Batakbergen smelten in de verte samen met de schaduwachtige wolken en het zachte maanlicht doorschemert het donkere woud, dat zich dalend uitstrekt tot de vlakte.

Kleine insecten vliegen als schittervonken overal in 't rond; soms rusten zij even uit op het bladerengroen; wonderfijn en tintelend schijnt dan het glanzende lichtje, dat Moeder Natuur hun gaf tot sieraad en nuttig gebruik, waar zij in de duisternis voedsel bij zoeken.

Ver boven in het luchtruim staan millioenen sterren, lichtend in azuurblauw of met gouden, roodachtigen gloed. Zij bewegen zich geheimzinnig en wonderschoon glanzend in de oneindigheid, in het onmetelijke, onbekende rijk van Gods almacht!

Op aarde bloeien de bloemen: rose rozen, gardenia's en melati's verspreiden een heerlijken geur. De orchideeën, sneeuwwit, zweven bevallig wiegelend aan de lange stengels, half verborgen door het donkergroene gebladerte van de Kenangke China. De mangaboomen zijn vol sierlijke bloesems en omringen een huis van lichtbruin hout, met breede veranda vol chevelures en tropische planten.

Tegen de portico klimt de krachtige passiebloem op; zij omstrengelt de houten palen en bedekt gedeeltelijk het dak van atapslingers vol schoone lila bloemen, hangend in rechte lijnen of in golvingen nederwaarts.

De bloemen, omgeven door sterke, groote bladeren, hebben in haar hart duidelijk zichtbaar een kruis, embleem van liefde, geschonken aan het bloemenrijk.

Eensklaps komt er leven in de stille natuur; alles begint te ritselen en te ruischen. Het is de Avondkoelte, die nadert en vluchtig de bloemen kust. Toevend blijft zij bij de statige palmen aan den rivieroever fluisteren. Luisterend buigen deze hunne slanke toppen en vernemen van de Avondkoelte, dat zij in snelle vlucht naar het zuiden ging, dat zij vrede noch verkwikking bracht, want dat de Stormwind ruw en in wilde vaart den berg afkwam. Sidderend van verontwaardiging bewogen zich de palmbladeren en spiegelden grillige schaduwbeelden op de paden en in de rivier. De rozen hadden door de echo het gefluister vernomen; zij durfden het in haar angst niet aan de andere bloemen vertellen. Ach! zij hadden niet gedacht, dat de woeste Stormwind zoo spoedig komen zou! Had hij nog maar wat gewacht! Hij was zoo wreed, zoo meedoogenloos!

Vol medelijden kuste de Avondkoelte haar nogmaals; toen bogen zij zich in stillen weedom maar toch vol moed, want zij wilden dapper afwachten, wat het lot haar brengen zou.

Toch dachten zij bedroefd, dat de booze Stormwind altijd leed en rouw bracht aan menigeen; dat hadden zij van anderen gehoord en toen zij nog jonge, krachtige knopjes waren, hadden zij het wilde rukken gevoeld, maar weerstand geboden.

Nu echter was die tijd voorbij; zij hadden hare teere blaadjes ontplooid en zich gekoesterd in het heerlijke zonlicht; sterker waren zij niet geworden!

Toen de Avondkoelte haar verliet, beefden zij een weinig; zij hoorden de laleng in ontevreden golvingen zich suizelend bewegen; daarna werd het, o! zoo duister.

Zij vernamen in de verte het klagend weenen van de boden, die de Stormwind voortdreef, om zijne komst te melden, als herauten voor den slag!

Zij rukten boos en ongevoelig aan de bloemen en bogen vertoornd takken en jonge boomen, alles, wat hen in hunne vaart belemmerde.

Na hen kwam zegevierend de woeste Stormwind; dreigend in vreemde klanken zich uitend, ijlde hij toornig door het bosch naar de vlakte. Ruw ontwortelde hij boomen; dreigend ging hij langs de palmen, die, sterk en buigzaam van natuur, zich ruischend bewogen, maar de mangaboomen verloren hunne schoone bloempjes en de bladeren der pisangboomen scheurden vaneen.

De lichten in de woning, waartegen de passiebloem steun zocht en waaraan zij zich vastklemde, waaiden uit. Overal was het héél donker, eene angstige, geheimzinnige duisternis.

Het onbekende, de machten in de natuur waren ontwikkeld!

Toen echter viel plotseling de regen met zangerig gekletter haastig en snel op de atapbedekking van de stille woning, op bloemen, planten en boomen. De groote, koele regendruppels zongen zoo wonderlijk, zoo vreemd een onbekend lied vol zachte, melodieuze klanken.

Eensklaps scheurden langzaam en statig de wolken vaneen en het kalme landschap werd weder beschenen door glanzend maanlicht.

De ruwe stormwind spoedde zich haastig zeewaarts heen.

In de natuur was stille vrede gekomen, vrede na strijd!

Kalme rust lag over de aarde; slechts was de grond bezaaid met rozeblaadjes; geknakte gardenia's en gebroken takken vertelden van lijden en smart, van de vergankelijkheid op aarde.

C.A.H.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
De geschiedenis van een zakdoek.

Aan Miss Dorothy Vernon.

Herinnert gij u nog dien Augustusavond in het hotel Britannia te Drontheim, toen wij van een uitstapje naar Lerfossen, waarbij de geheele zwerm van toeristen en reizigers zich had aangesloten, thuis kwamen? Weet ge ook nog, hoe een onvriendelijk gesternte ons toen aan de table d'hôte plaatste in de buurt van een troep door speculeeren aan de beurs rijk geworden burgerlui, die bij het eten hun mes in den mond staken? Het onhebbelijk gedrag van die Hamburgers met hunne slechte manieren gaf u aanleiding in eens af alle Duitschers voor afschuwelijke menschen te verklaren.

Ik deelde die beoordeeling der Duitschers volstrekt niet. Maar den volgenden morgen zouden onze wegen gescheiden worden, aangezien ik naar Storlien wilde gaan; en om nu geen gevaar te loopen tegen het einde van ons zoo genoeglijk samenzijn aan het twisten te geraken, vermeed ik den mij door u toegeworpen handschoen op te rapen en bleef zoo stom als de zeetong, die op mijn bord lag.

Toen hernam u:

‘Maar één Duitscher is er toch geweest, dien ik zal liefhebben en bewonderen, zoolang ik leef.’

‘En die is....?’ Ware ik een Franschman, dan zou ik gezegd hebben: ‘Wie is die gelukkige?’

‘Bismarck!’

Ik was werkelijk een oogenblik verbluft bij die bekentenis. Want het zou zeker nooit in mij opgekomen zijn, dat wijlen de IJzeren Kanselier het ideaal zou hebben kunnen vormen voor eenig ander jong meisje dan ten hoogste voor de lieve, zonnig blonde ‘Mädchen’. Veeleer had ik verwacht u Heine of Paul Heyse te hooren noemen of desnoods een van de ontelbare heldentenorzangers met slappe halsboorden en de lange Absalon-haren om hun hoofd hangend.

Maar de zaak werd mij aanstonds opgehelderd, toen u met een geheimzinnig lachje er fluisterend bijvoegde:

‘Weet u: Vorst Bismarck heeft mij eens gekust,... één enkele maal, toen ik nog een heel klein meisje was en met Papa en Mama te Kissingen logeerde.’

‘Ja maar, Doritt, waar in de wereld zoude men ook beter een kus kunnen geven (“kiss” in het Engelsch) dan te Kissingen!’ viel uw vriendelijke papa hier in op zijne vroolijke manier en daarbij lachte hij zoo hartelijk, dat wij beiden dadelijk met dien gullen lach instemden.

‘Neen maar! wat zegt u! Heeft Bismarck u waarlijk gekust? Maar dan zijt u heusch eene historisch merkwaardige jongedame en u zijt bijna verplicht mij daar alles van te vertellen.’

En aan de koffie, na het eten, toen wij op het balkon zaten en eindelijk buiten het bereik waren van de met messen etende Hamburgers, sprak u verder over de geschiedenis. Al kan ik die niet zoo aardig vertellen, als u dat deedt van 't begin tot het einde, zal ik er toch mijn best voor doen.

De gezondheid van Mevrouw Vernon was sedert eenigen tijd wankelend en daarom had uw vader den raad gevraagd van alle mogelijke geneesheeren en met haar alle mogelijke herstellingsoorden bezocht in de hoop, dat die herhaalde verandering van lucht haar genezing zoude aanbrengen. Maar de buitenlandsche gezondheidsbronnen deden haar geen goed, want zij koesterde voortdurend een innig verlangen naar de bergen van Schotland. Toch wilde zij nooit laten blijken, hoe zwak en vervallen het lijden haar gemaakt had. Zij was een van die fiere karakters, die lijden en zwijgen en die telkens een glimlach op het gelaat te voorschijn dwingen uit vrees voor de deelnemende handdrukjes van belangstellende menschen.

Ten laatste raadden de geneesheeren Kissingen aan. Zijzelf had bijzonder weinig lust op reis te gaan; zij was dat rondzwerven, geheel Europa door, zoo hartelijk moe; zij zag daarin een zenuwachtig jagen naar beterschap, waarop men toch feitelijk niet langer kon hopen. Maar als echtgenoote en moeder gevoelde zij zich verplicht alles te beproeven. Zoodoende werd er toch tot de reis besloten; en men ging naar Kissingen en nam zijn intrek in het Kurhaus.

Op een mooien dag liept gij met een troepje andere tienjarige meisjes in het park bij het Kurhaus te spelen. Het waren van die kleine, vlugge kaboutertjes met korte witte jurken en lange zwarte beenen, met heldere kijkers en zwaar, loshangend haar onder de breedgerande stroohoeden, zooals men ze overal op de groote badplaatsen van het vasteland ontmoet; omtrent het geboorteland van die kleinen vergist men zich zelden. Zij komen uit het land, onder welks wapen men gerust ‘Sport and comfort’ had kunnen schrijven, met meer grond dan het niets beteekenende devies: ‘Honni soit, qui mal y pense’, dat nu het wapenschild versiert (?).

In den ijver van het spelen struikelt u en valt pardoes over een opgezet crocketboogje op den grond. Het deed pijn - en heel erg ook! - want er had vaart achter gezeten en het zand was scherp, met steentjes vermengd. Maar gillen of schreeuwen deedt u toch niet. U hadt maar al te vaak hooren vertellen, hoe een Vernon stil op het slagveld was blijven liggen op den avond na 't gevecht bij Maston Moor en hoe een ander uwer bloedverwanten tot het uiterste in ‘the tiny red line’ had gestreden. Daarom kwam het voor een Freuletje De Vernon ook volstrekt niet te pas, te gaan huilen om een paar blauwe plekken. Maar toen u onwillekeurig de hand aan uw gelaat bracht, werd die met bloed bevlekt, en er kwam hoe langer hoe meer bloed!

Juist nu kwam een oude heer het pad langs het crocketveld afwandelen Hij kwam van het Kurhaus en leunde zwaar op een stevigen krukstok, dien hij in de hand hield. Hij was getuige geweest van uwe overhaaste buiteling en nu kwam hij, zoo snel zijne door jicht verstijfde ledematen het toelieten, aanloopen en tilde u op in zijne forsche berenklauwen. Hij zag er afschrikwekkend uit met de ontelbare, diepe rimpels, die kris en kras op het vaalbleeke gelaat met de levervlekken gegroefd waren; met de groote, door het rooken zwart geworden tanden; met de borstelige, dichte donkere wenkbrauwen en den verkleurden hoed met de breede, slaphangende randen. Maar de oogen stonden zoo vriendelijk en hij keek u heel goedig aan, terwijl hij zijn machtig grooten zakdoek te voorschijn haalde en dien voorzichtig tegen uw arm, mishandeld neusje aandrukte. Want hij had zelf kleinkinderen en de scherpe, koude wind op de hoogten, waarover zijne uiterlijk schitterende levensbaan heengleed, was nimmer in staat geweest zijn warm hart geheel te doen bevriezen. Dat bleek duidelijk uit de lachende oogen, die toen op uw gezichtje werden gericht.

Middelerwijl was uwe moeder op het gebeurde opmerkzaam gemaakt en zij stond uit haar ruststoel op en naderde tamelijk vlug de plaats, waar u gevallen was.

'Is dat uw dochtertje, Mevrouw?'

'Ja, Uwe Doorluchtigheid; zij is mijn eenig meisje.'

'Dan hebt u een kranig klein meisje; dat moet ik zeggen. Zoo is 't goed, kleintje: nooit huilen! Alleen de tanden op elkaar zetten en je groothouden. Een boos gezicht desnoods - maar nooit huilen!'

En toen kuste de IJzeren Kanselier u op het voorhoofd en zette u voorzichtig weder op het gras; daarna maakte hij met ouderwetsche ridderlijkheid eene hoffelijke buiging voor Mevrouw Vernon en vervolgde zijne wandeling, die door u was afgebroken.

Maar dien zakdoek hieldt u voortdurend tegen de gewonde plek aangedrukt en hij werd nooit teruggegeven. Dat groote stuk linnen, eenvoudig gezoomd en van de letters O.B. voorzien, zonder kroontje of verdere versieringen, is een familiekleinood geworden voor alle Vernons. U weet zeer goed, dat de een of andere Yankee-millionnair er u, met uitgestoken handen, gaarne zooveel geld voor zoude geven, dat ge uw levenlang handschoenen, parfums, schouwburgbiljetten en mooie boeken daarvoor zoudt kunnen hebben; maar u weet ook, dat hij toch in geen geval rijk genoeg wezen zoude, om dien zakdoek van u te koopen.

Want u zijt trotscher op dat stuk linnen dan de oude, legitimistische Lord in de Hooglandsche bergen op de met vromen eerbied door hem aangebeden rossige haarlok van 'Bonnie King Charles', welke zijne oudtante eens ontvangen had tot belooning voor den dronk, door haar den verslagen Pretendent, die te paard zat, gereikt, toen hij van Culloden de verbanning en de armoede te gemoet reed, nadat de Markies van Tullibardine voor het laatst de bloedroode vlag der Stuarts over de Schotsche heide had doen wapperen....

Ja, zoo luidde uw verhaal van den zakdoek op dien Augustusavond in het Britanniahotel te Drontheim, toen wij gelukkig aan het luidruchtig gezelschap der rijke Hamburgsche kooplui ontsnapt waren.

Tegen den avond verontschuldigde ik mij; ik wilde naar boven gaan, naar mijne kamer, om voor een paar noodzakelijke correcties te zorgen.

‘Correcties? Wat zijn dat?’

‘Dat is eene soort van heel leelijk gedrukte vellen papier, waaruit mettertijd een boek moet groeien.’

‘Zijt u dan een schrijver?’

‘Dat nu juist niet. Maar ik krabbel hier en daar soms wel eens iets op 't papier - zoo ten naasten bij zooals ik nu en dan eene pijp opsteek, hoewel ik eigenlijk geen rooker ben: eenvoudig omdat ik het niet laten kan.’

‘Als u mij belooft eene geschiedenis over mij te schrijven, dan mag u thans aan uw correctiewerk gaan.’

‘Dan zit er voor mij niets anders op dan “ja” te zeggen.’

‘En stuurt u die dan aan eene Engelsche courant?’

‘Zeker!’

‘En schrijft u dan daarboven: “Aan Dorothy Vernon”?’

‘Met alle genoegen.’

‘Heel goed!’

Een kort stilzwijgen volgde.

‘Luister eens: denkt u niet, dat wij u bij de correctie van dat verhaal van dienst zouden kunnen zijn?’

‘Maar u kent immers geen Zweedsch, Miss Dorothy?’

‘Neen, dat is ook waar! Het is zeker eene korte correctie, niet waar?’

‘Dat kunt u denken! o, het is maar een oogenblikje werk, begrijpt u!’

‘Goed. Ga het dan maar hoe eer hoe beter afmaken.’

Dus verdween ik. Maar ik kwam al vrij spoedig terug, want bij uitzondering was er aan deze drukproef slechts weinig te veranderen of te verbeteren. En nu heb ik eindelijk mijn woord gehouden ten opzichte van dat verhaal. Ik heb het volgens belofte in het Zweedsch en in het Engelsch laten verschijnen. Vergeet echter niet, dat het ‘besteld werk’ is. Daarom is het er ook naar!

Maar ik weet buitendien nog iets te vertellen over een zakdoek - stipt genomen twee zakdoeken -, een grooten en een kleinen, die eens dienst hebben moeten doen, om eene leelijke plek op een mooi kleedje en een paar ongeloofelijk kleine schoentjes af te vegen; die schoentjes hadden ongelukkig misgestapt, toen zij heel dapper over eene te breede sloot op een akker van ons oude Zweden wilden springen. Die twee zakdoeken bleven van dien tijd af bij elkander en zij zijn tot heden een raadsel gebleven voor iedereen, behalve natuurlijk voor de eigenaars. Maar dat behoort nu niet hierbij.

‘Zoo is het goed, kleine: nooit huilen! Alleen de tanden op elkaar zetten en je groothouden; desnoods boos kijken - maar niet huilen.’

Aldus de raad, dien hij aan het kleine Engelsche meisje met het bloedende gezichtje gegeven had, toen hij het kind in het park te Kissingen van den grond had opgenomen. Wellicht hebben die woorden hem nog in de ooren geklonken, toen het voor hem avond werd en zijn arm, oud hart hoe langer hoe meer ineenkromp van verbittering over geleden grieven. Want door het geheele lied zijns levens loopt, als de roode draad door een weefsel, een klank van het droeve menschelijke, in botsing komende met het reusachtige, bovenmenschelijke, -, om ten slotte daarop de overwinning te behalen.

Toen hij de ouderlijke woning verliet, om zich aan de staathuishoudkunde te wijden, begreep hij spoedig aan verscheidene kenteekenen, dat de eer van

Pruisen te gronde was gegaan met den ‘ouden Frits’; hij zag, hoe volk en vorst in tweedracht en van elkander gescheiden leefden. Zoowel de vorst als het volk waren daaraan zoo gewoon geraakt, dat er door niemand meer aanstoot aan genomen werd. Het was nu eenmaal zoo. Den blinde is het onverschillig, of het dag is of nacht: voor hem is het altijd donker.

Rondom den jongen man, die het vriendelijke Schönhausen verlaten had, om zich te Berlijn te vestigen, was alles zoo bekrompen en zonder begrip, zoo hopeloos donker als in een nacht zonder sterren, dat hij soms de gewaarwording kreeg, alsof de eerstvolgende stap hem in een gapenden afgrond zou doen vallen. Maar dapper vervolgde hij den door hem ingeslagen weg. En op die baan vorderde hij toch, langzaam maar zeker. Hij steeg eene sport op de ladder en toen nog eene... En plotseling stond hij niet aan den rand van den afgrond maar op de hoogste tinnen, waar de lucht rein is en koud en helder en waarboven niets meer is dan - de sterren.

Daar stond hij nu, oud en verlaten, geheel alleen. En de menschen daarbeneden waren zoo belachelijk klein, bijna niet te onderscheiden, zooals zij daar druk bezig waren voor hunne eigen welvaart te zorgen en zout te sprenkelen in de wonde van den naaste. Daar stond hij, aan het doel gekomen van zijn langdurig streven, maar niet als de overwinnende, met eikenloof bekranste triumphator, te midden van vaandels en loftrompetten, maar als de man, die zich, heel zijn leven lang, een weg had weten te banen door de ergste hindernissen heen; die zijn wil had doorgezet, waar 't zijn moest, met bloed en ijzer doorgezet; sterk in het onwankelbaar vertrouwen op de Voorzienigheid, op zijn goed recht en op eigen kracht; met zijne ijskoude onverschilligheid voor de wereld en het oordeel der menschen; met zijne levendige verknochtheid aan, zijne hartelijke liefde voor dat groote vaderland, dat hijzelf geschapen had, - het eene koninkrijk na het andere, de eene provincie na de andere gemaakt tot het ‘einzige grosse Deutschland’, waarvan velen vóór hem hadden gedroomd, maar dat door *hem* werkelijkheid geworden was.

Reeds op de middaghoogte van zijn roem verklaarde hij bij eene zekere aanleiding, dat er in zijn leven geen enkel arm etmaal van onvermengde blijdschap kon worden aangewezen; dat hij, rijdende over de met lijken bedekte slagvelden met hunne vreeselijk tooneelen van verwoesting, zoowel als te midden eener jubelende, hem luid en dankbaar toejuichende schare, telkens en telkens weer zijn eigen droom gedroomd had van rust en vrede, en dat hij zonder ophouden steeds had terugverlangd naar de heide der Mark Brandenburg, waar zijne wieg eens stond.... Er is geen woord van Bismarck bewaard gebleven, dat zoo treffend, zoo waarlijk typisch de heilige liefde van den grooten Germaan uitspreekt voor dat eenvoudige ouderlijk huis op de heide, voor den van zijne vaderen geërfden grond, voor de plek, waar hij geboren was. - Dat is een woord, dat het warmkloppend hart onder het harnas van den soldaat doet vermoeden; een woord, dat verheft en nader brengt, dat veel opheldert en met veel verzoent. - Hoe zijn openlijk leven met schitterend gevolg bekroond werd en hoe de alleenstaande groote man ten laatste de eenzame reus geworden is, dat weten wij allen en ook de geschiedenis van zijne laatste levensjaren is ons bekend. Wij kunnen hem daarin maand voor maand volgen. Van af die in de geschiedboeken ver-

melde audiëntie, toen de hoofdwacht van het ‘neue Schloss’ voor het laatst militaire eer bewees aan den zwaarmoedigen, somberen Jonker met het oranjekleurige lint van den Zwarten Adelaar over de borst van de witte Maagdenburgsche kurassiersuniform, die met loome schreden, zeer langzaam, de treden naar het paleis opging.....

Zijn grievend leed over het hem verleende ontslag, over het bewustzijn niet het roer van den Staat te mogen besturen, totdat zijne hand daartoe door den dood onmachtig worden zou; zijne pijnlijke ziekte en zijne stomme, hopelooze smart, toen zijn lievelingshond vergeven was door een ellendeling, - dat alles is ons verteld door menschen, die in zijne omgeving werkzaam waren en door het sleutelgat in de binnenkamer van den Rijkskanselier hadden gegluurd. Wij weten er alles van, zelfs van het oogenblik, toen zijne oogen gebroken waren en de reclame der groote stad zijn kamerdienaar met goud omkocht en tersluiks de sterfkamer binnensloop, om een afdruk van zijne levenlooze gelaatstrekken te nemen.

Otto Bismarck van Schönhausen en Varzin is ingegaan tot het rijk van den Koning aller Koningen, tot den éénige, voor wien hij het fiere hoofd gebogen heeft, sedert hij zijn geliefden ouden keizer en trouwen vriend had moeten missen. Met hem is de laatste paladijn gereden uit den tijd in de eeuwigheid; en de goede Koning Arthur heeft zeker eene plaats voor hem ingeschikt te midden der ridders van de Tafelronde. Want waar anders behoort hij te zitten dan tusschen Sire Galahad en Sire Lancelot van de Zee!?

Zoo is dan nu onze oude, goede vriend heengegaan, Miss Dorothy. De kinderen der thans geëindigde eeuw noemden hem in het laatste tiental jaren een heiden, evenals zij over menigeen van de groote spelers in het droevig drama der negentiende eeuw den staf gebroken hebben. De koningen verdwijnen. Maar voor ons is het donkerder geworden bij het heengaan van dezen vorst, want er is met hem een groot licht uitgedoofd.

Onder vele brieven en papieren, door zijn zoon Herbert gevonden, is ook eene vertrouwelijke briefwisseling van den grooten staatsman met zijne vrouw, zijne ‘liebe Male’. Van die brieven zullen er eenige worden afgedrukt, die voor bekendmaking aan het publiek geschikt zijn. Ik beloof u, Miss Dorothy, zoodra die bundel in 't licht verschijnt, er u een exemplaar van te zenden. Ik begrijp, hoezeer u dien op prijs zult stellen; wij zullen den grooten, eenvoudigen man, den liefhebbenden echtgenoot en trouwen vader daaruit des te hooger leeren schatten.

Onlangs is op het kasteel Triblitz, ginds te midden der Sudeten, eene vier-en-negentigjarige jonkvrouw gestorven. Zij heette Ulrike von Levetzow en was Wolfgang von Goethe's laatste liefde.

Indien wij lang te leven een geluk mogen achten, dan hoop ik, dat u, lieve Miss Dorothy, even lang en even gelukkig zult mogen leven als deze dame en dat, wanneer eenmaal ook voor u de laatste ure zal gekomen zijn, eene betere pen dan de mijne de geschiedenis te boek zal stellen van het kleine Engelsche meisje in het park te Kissingen, dat den laatsten, den allerlaatsten kus ontvangen heeft van den treurenden weduwnaar op Friedrichsruh.

Naar het Zweedsch van MARI MIHI.

Mededeelingen en opmerkingen.

Dr. H.J. Betz.

In Dr. Betz verloor *De Tijdspiegel* in de laatste dagen van het vorige jaar een der bekwaamste medewerkers. Zijn heengaan zal steeds worden betreurd, omdat zulke mannen tegenwoordig moeilijk te vervangen zijn.

Betz studeerde te Leiden in de medicijnen, maar voor de practijk van dit vak bleek hij noch aanleg noch roeping te hebben. En zich te wringen in conventioneele bochten was voor hem een onmogelijkheid. Er was ook geen reden voor, daar hij onafhankelijk was en zich geen dwang behoefde op te leggen. Prikkelbaar van aard, kon hij bij den eersten indruk zich moeilijk over de dingen heenzetten.

Zijn neiging dreef hem naar de wijsbegeerte, waaraan hij zich uitsluitend wijdde. Zoowel in de oude als in de nieuwere wijsbegeerte was hij weldra geheel te huis. Zijn doel was niet dezen of genen wijsgeer op een voetstuk te brengen en zoo aanbiddend voor zichzelf te knielen. Zijn streven stond hooger; het was hem te doen om de waarheid, om de methode, die tot de waarheid leidt. Vandaar zijn zelfstandig oordeel. Hij wist den draad te vatten, die door de geschiedenis der wijsbegeerte loopt. Voor hem was de wijsbegeerte niet ‘jenes Hexengebräu, vor dem die Weltweisen rathlos dastehen’; - hij schiftte en scheidde om den eenigen weg te wijzen, waarop wij kunnen leeren kennen, wat gekend kan worden, en te berusten in de grenzen, die aan het menschelijk weten gesteld zijn, welke nooit straffeloos overtreden worden.

Boeken heeft Betz niet geschreven. Daarvoor was hij te veel wijsgeer. Hij vond het niet noodig nog eens te zeggen, wat door anderen goed gezegd was. De ijdelheid bekroop hem niet zijn naam gedrukt te zien. Hij beriep zich ook nooit op zichzelf. Alleen als de verwarring der geesten hem te groot werd en onlogische gedachtenvorming, waaraan onze tijd zoo rijk is, van den ouden, beproefden weg deed afwijken, greep hij naar de pen om op het gevaar te wijzen, dat dreigde. Menige brochure, menig tijdschriftartikel getuigt van zijn helder denken, van zijn meesterschap over den vorm, zijn eenvoud.

Ook op politiek gebied liet hij zich nu en dan hooren, niet om deze of gene partij te dienen, maar om de knoopen te ontwarren en de dingen voor te stellen, zooals zij zijn.

Betz kon wel eens klagen, dat zijn stem zoo weinig gehoord werd. Maar

was dat niet natuurlijk in onzen tijd, nu zoovelen allerlei stokpaardjes berijden en, zonder geschoold te zijn in het zoeken der waarheid, alleen woorden maken om hun invallen en grillen een schijn van wijsheid bij te zetten, die het eigenbelang moet dienen. De onderwerpen, die Betz behandelde, en de wijze, waarop hij dat deed, waren ook niet geschikt voor oppervlakkige lieden, die in allerlei woordenkramerij lucht zoeken voor half ziekelijke, sentimenteele aanwandelingen.

Hoe weinig zijn degelijk werk, de vrucht van jarenlange ernstige studie, door het groote publiek gewaardeerd werd, bleek bij zijn dood: één krant wist niet meer van hem te zeggen, dan dat hij een algemeen bekend schrijver over wijsgeerige onderwerpen was, terwijl een ander orgaan van de dusgenaamde openbare meening schreef, dat zijn pen in den laatsten tijd rustte, wat in andere dergelijke schrijverij klakkeloos werd overgenomen.

En juist het laatste jaar was Betz, die nooit een veelschrijver is geweest, zeer vruchtbaar. In het Januari-nummer '05 van dit tijdschrift trachtte hij licht te brengen in den hopeloos verwarden politieken strijd, en in Maart trok hij te velde tegen de Leidsche poging om de holle phraseologie van Hegel nieuw leven in te blazen. Kort vóór zijn dood schreef hij nog een artikel over Hegel, dat in het Januari-nummer van dit jaar werd opgenomen. Hij zag zelf de drukproef na met de hem eigen nauwkeurigheid en menige korte briefwisseling over dat artikel met de Redactie getuigde van zijn onverzwakte denkkracht.

En toen kwam onverwachts het einde, dat men niet zoo nabij vermoedde, waar de werkkracht nog zoo groot was. In den laatsten tijd verzwakte zijn gezondheid. Een hardnekkige doofheid maakte den omgang met anderen moeilijk. Hij droeg zijn leed als de wijsgeer, die wist, dat er niets aan te doen was. Voor een langdurig, smartelijk ziekbed bleef hij bewaard: een hartverlamming maakte een einde aan het leven van den trouwen, onafhankelijken strijder voor waarheid.

Vergeefsch is dat leven niet geweest; Betz moge om de onderwerpen, die hij behandelde, niet de man geweest zijn, wiens naam in het marktgeschreeuw van den dag gehoord werd, - de diepere, ernstige geesten hebben zijn werk altijd op prijs gesteld en zullen hem nimmer vergeten.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Wijsheid en Schoonheid uit Indië, door Henri Borel. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.

In de laatste jaren is er door zeer verdienstelijke auteurs als Augusta de Wit, Couperus, Jasper veel schoons over Indië geschreven, waardoor wij Nederlanders eigenlijk eerst een juisten kijk op de eigenaardigheden en het karakteristieke van land en volk in Indië hebben gekregen. Wat Borel ons nu geeft in zijne *Wijsheid en Schoonheid uit Indië*, behoort ongetwijfeld tot het beste, wat in den laatsten tijd over Indië is geschreven. Het opstel 'Singapore', waarmee deze bundel aanvangt, is van het begin tot het einde een meesterstuk van beschrijving. Alle emoties, die een fijngevoelig en ontwikkeld Europeaan in de tropische gewesten doorleeft, worden door den schrijver tot in de fijnste nuances geteekend; gaat het den lezer als ons, dan zal hij, dit opstel lezende, het gevoel krijgen, als wandelde hij aan de hand van den schrijver in het warme, gloeiende land rond, ondergaande al de groote en machtige, soms ook smartelijke en weemoedige indrukken, die de aanschouwing van dit wondere land kan geven. Hij zal het weldadige gevoel hebben, dat de aanraking met het beweeglijke, drukke, gezellige leven in eene groote stad in ons moet opwekken, wanneer we maandenlang onder de benauwende eentonigheid van het bestaan op een Indischen buitenpost hebben gezucht; hij zal wandelen door de woelige straten van het rijke Singapore, door de Japansche wijk, waar kleurige lampions in huizengalerijen bengelen en de lachende mousmé's in bonte kimono's, vlammend van kleur, als vogels of vlinders van exotische pracht rondzweven; of door de Chineesche wijk, waar de roode en bruine Chineezen gonzend en schreeuwend door elkaar zwermen over den rossigen, als van bloed gedrenkten zandgrond; waar het leven is eene verschrikking, eene benauwing van verrotting en vuil, maar óók eene apotheose, een paradijs van kleur en goud en pracht, waar het den Westerling, ongewoon aan die laaiende kleuren, aan die felle muziek, die benauwende dampen en die razende, ratelende warreling, te machtig kan worden. En dan, na al dat gewoel, na al dat heet en woest beweeg, de wandeling langs de kalme, gladde zee, verlicht door eene bleeke maan, wanneer in de wijde, plechtige stilte de aandoeningen opdoemen van heimwee, van onbestemde verlangens.... Inderdaad, de schrijver heeft hier door zijne krachtige subjectiviteit en zijn meesterschap van beschrijving iets gegeven van buitengewone schoonheid.

Ook met de kleinere schetsen als: 'Slapende jongen', 'Koelies', 'Biddende Hadji', geeft Borel hier prachtstukjes van plastisch schoon. Daardoor wordt zijn werk tevens eene zeer belangrijke bijdrage voor onze kennis, voor ons begrip van het wezen van den inlander. De stukjes 'Een bezoek bij den Sultan van Linga' en 'Een Indische Faust' hebben daarbij eene eenigszins humoristische tint.

De titel van dit boek is uitnemend gekozen. Want Borel schenkt ons hier inderdaad veel 'schoonheid' en daardoor ook veel 'wijsheid'.

M.S.

Avonden, door Bé Stolk. - Almelo, W. Hilarius Wzn.
Gebroken Licht, door E.S. - Haarlem, de Erven F. Bohn.

Deze beide werken hebben bij alle verschil van compositie dit gemeen, dat het meditatieve element daarin het alles beheerschende is; van alles, wat maar zweemt naar eene combinatie van gebeurlijkheden, intriges of avonturen, is hier geene sprake; niets dan beschouwing en ontleding van gemoedstoestanden wordt ons hier geboden. Beide schrijfsters komen ook hierin overeen, dat zij veel zorg aan stijl en taal besteden. Bé Stolk beschrijft in eenige 'avonden' het gedachtenleven van twee jonggehuwden, Nout en Elisabeth. Zij hebben elkaar innig lief en zijn gelukkig getrouwd. Maar Elisabeth heeft eene zeer sterke neiging tot overdenken en peinzen; en nu, in de volheid van haar geluk, kan zij niet nalaten over haar zieleleven te gaan mediteeren, de werkelijkheid te vergelijken bij hetgeen zij zich vroeger in hare geluksdroomen heeft voorgesteld, en dan komt ze tot de conclusie, dat er iets onbevredigd is gebleven. Nout maant haar tevergeefs aan niet te veel na te denken en te analyseeren. 'Je eigen geluk mocht er eens kleiner door worden', zegt hij; 'geniet van het leven alsof er geen toekomst wachtend klaar ligt.' Dat is zeer wijs gesproken, maar overgevoelige zielen brengt men door zulke opmerkingen niet tot rust. Of de naderende verschijning van een jongen wereldburger Elisabeth de verlangde rustige stemming zal brengen, dat blijft eene vraag, die de schrijfster wel aanroert, maar niet beantwoordt. Het samenleven van dit echtpaar en de teere stemming, die over dit huwelijksleven ligt, zijn met veel zorg en talent beschreven. En wat eene groote verdienste van Bé Stolk is: haar boek is niet te lang geworden.

Dit laatste kan van het werk van E.S. niet gezegd worden. In haar werk *Gebroken Licht* geeft zij de fijne ontleding van het zieleleven eener vrouw, die voorbestemd schijnt tot tobben en klagen. In alle phasen van haar leven blijft die stemming de overhand behouden; zij is onvatbaar voor geluk, in hare jeugd, in haar huwelijksleven, zelfs nog als jonge moeder. Geen enkele persoon wordt in dit boek door een naam of eene omschrijving aangeduid; alles blijft in het abstracte. 'Ach, ik had zoo graag ook anders willen zijn...' zoo laat de schrijfster hare hoofdpersoon uitzuchten; 'deemoedig had ik zoovele menschen wel het geheim af willen vragen van hun luchtiger wereldzin... van wat vertrouwend geven en gelooven en te-gemoet-gaan.' Wij stellen ons voor, dat ook de lezer deze verzuchting zal slaken. Want het is een troosteloos boek, dit *Gebroken Licht.* De stijl is, gelijk boven is gezegd, wèl verzorgd. De littéraire vorm moge hier onberispelijk zijn, maar die onveranderlijk grauwe stemming, die eeuwig droeve, klagende melodie, die gelijkmatig, zonder ophouden door de zware, breede zinnen heenvloeit, moet den meest lankmoedigen lezer irriteeren.

In eene voorrede acht de schrijfster zich verplicht, naar aanleiding van enkele recensies over haar vorig werk *Stille Wegen*, den lezer ervoor te waarschuwen, dat hij dit werk toch niet zal opvatten als eene autobiographie. Wij kunnen met deze mededeeling de schrijfster gelukwenschen. Want dit werk is toch wel niets anders dan de zeer knappe uiteenrafeling van een psychopathologisch proces. Alleen worden wij thans met eene soort van huiverende bewondering vervuld voor het talent van eene schrijfster, wier phantaseeren en denken zich bij voorkeur in die eeuwig grauwe sfeer, door welke nimmer een helle lichtstraal heenflitst, blijft bewegen.

M.S.

Wereldsche Dingen, door W. van Amsterdam. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zn.

De acht schetsen en vertellingen, hier onder den titel *Wereldsche Dingen* bijeengebracht, kenmerken zich door een aangenamen, gemoedelijken toon. De schrijver W. van Amsterdam is een goed menschenkenner; hij heeft blijkbaar

veel te midden van die kleine luiden, welke hij hier teekent, verkeerd en hij weet het karakteristieke van al die menschen in hun doen en denken zeer goed weer te geven. Dat blijkt o.a. uit enkele dier verdienstelijke schetsen als: ‘Een Zondagmorgen’, ‘In den Stal’, ‘Toos Heiling’, ‘Voor 't Kantongerecht’, die wij tot de beste van dezen bundel rekenen. Toch missen wij hier het pikant-humoristische, dat ons juist in het eerste werk van dezen schrijver: *Marionetten*, zoo sterk aantrok. De schrijver tracht thans in deze schetsen door eene zekere breedsprakigheid die humoristische tint aan zijne schilderingen te geven, maar doorgaans blijft hij ernaast en, wat erger is, door die manier van zeggen worden enkele van deze verhalen niet alleen te zoetsappig maar vooral veel te gerekt. Vooral is dat het geval met ‘Mijn kleine vriend’, het laatste verhaal van dezen bundel.

M.S.

Levenswil, door Dr. M.H.J. Schoenmaekers. - Amsterdam, Scheltema en Giltay.

In *Levenswil* wordt ons verhaald van een pater en eene jonge vrouw, die zich sterk tot elkaar voelen aangetrokken. Na veel zelfstrijd geeft de pater gehoor aan den sterken drang der natuur, hangt het geestelijk gewaad aan den kapstok en gaat als gewoon burger leven. Het verhaal wordt telkens onderbroken door beschouwingen en gesprekken over de vrije en de conventioneele levensopvatting, over den dwang en het verkeerde van sommige instellingen en leerstellingen der Katholieke kerk, over de menschen, die durven leven en die *niet* durven. Wij vinden onder die redeneeringen wel een paar aardige opmerkingen, die aanvankelijk wat paradoxaal klinken, maar toch veel waars bevatten, o.a.: ‘Medelijden legt dikwijls een band om menschen die volstrekt niet bij elkaar behooren; je kan medelijden hebben en haten tegelijk.’ ‘In 't geluk leert men zijne vrienden kennen.’ - ‘Eer, geloof, fatsoen, menschenoordeel zijn dingen die alleen drukken op de zwakken’, enz.

Het werkje is beknopt en goed, blijkbaar met overtuiging geschreven en laat zich aangenaam lezen.

M.S.

Tooneel-Studies, door Herm. Heyermans Jr. III. Bloeimaand. Spel-van-de-stad in drie bedrijven. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

De vertooning van dit ‘spel-van-de-stad’, genaamd *Bloeimaand*, heeft indertijd aanleiding gegeven tot heel wat gepraat en geschrijf. En geen wonder. Want het leven en lijden van de oudjes in een oude-mannen-en-vrouwengesticht is hier op zoo aangrijpende wijze geschilderd, dat het publiek natuurlijk gaat vragen: ‘Gaat dat nu werkelijk in een gesticht zoo toe?’ En aangezien het stuk te Amsterdam speelt, hebben philanthropisch gestemde volbloed-Amsterdammers niet kunnen nalaten hunne verontwaardiging te uiten over de wijze, waarop zij meenden, dat *hunne* model-inrichting voor behoeftige ouden van dagen hier werd ten toongesteld. In eene

wel wat al te breed opgezette bijlage geeft de schrijver zijn hart lucht over al de groote geluiden, die bij de opvoeringen van dit stuk hebben weerklonken. Maar hoe dat zij: of het hier gegeven beeld eene kopie der werkelijkheid of wel grootendeels eene schepping is van des schrijvers levendige phantasie - het is een hoogst pakkend stuk met sterk-dramatische effecten. Het eerste gedeelte laat ons zien, hoe 't in eene rijkeluiskeuken toegaat. De verleiding van de knappe dienstbode Marre door den zoon des huizes komt almede op rekening van de inrichting van het gesticht. Marre is met hare tante Koosje op de zwakkenzaal en de ziekenzaal in het gesticht geweest en heeft daar al de ellende van die brave oudjes, die fatsoenlijk en braaf geleefd hebben, aanschouwd. Waartoe dan nog deugdzaam en fatsoenlijk zijn en zich vele genietingen des levens ontzeggen, wanneer dát je toekomst en je einde moet zijn? Dan maar liever den breeden weg op en van 't leven profiteeren. Treffend is dan later de ontmoeting van

Koosje en haar nichtje Marre, nu chic gekleede dame en gevallen vrouw, op de ziekenzaal, waar een oudje ligt te sterven, terwijl de anderen liggen te kijven om binnengesmokkelden drank en een dronken oud wijf Fransche liedjes neuriet, herinneringen aan de schoone dagen der jeugd. - Een echt volksstuk heeft Heyermans hier gegeven, van sterk aangrijpende realiteit.

M.S.

Studiën in Kunst en Kritiek door Edward B. Koster. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Deze bundel bevat als 'Belletrie' eenige schetsen en opstellen, waaronder ook reisherinneringen, terwijl in het tweede gedeelte eene beschouwing wordt gegeven over eenige Engelsche schrijvers en dichters. Uit al deze opstellen herkent men den letterkundig gevormden man; toch zijn ze niet alle even belangrijk en een paar stukjes, in het Engelsch geschreven, maken hier zelfs een vreemd figuur. Veel belangrijker lijken ons in het tweede gedeelte de studies over Engelsche schrijvers, o.a. de opstellen over Roden Noel, Thomson, Morris en Tennyson. Met die studies geeft Dr. Koster blijk van veel grondige kennis der Engelsche literatuur en van groote belezenheid. Hij weet vooral over Tennyson zeer karakteristieke bijzonderheden mee te deelen. De bundel wordt besloten met eenige mededeelingen over de werken van den dichter Edwin Markham, een Amerikaan, die nog weinig bekend is. De schrijver geeft hier eene zeer verdienstelijke vertaling van het gedicht *The Man with the Hoe*, 'de man met het houweel', met welk gedicht Markham vooral de aandacht op zich heeft gevestigd.

M.S.

Groote-stadsjeugd door J. Faber. - Almelo, W. Hilarius Wzn.

Dit welgeschreven boekje geeft geene verhalen en verdichtsels maar beelden, helaas! aan de droeve werkelijkheid ontleend. De heer Faber deelt hier uit zijne veeljarige ondervinding van onderwijzer aan eene armenschool het een en ander mee, waaruit ons duidelijk wordt, dat de kinderen van proletariërs in eene groote stad er in vele opzichten erger aan toe zijn dan de arme kinderen op het land. De maatschappij draagt veel te weinig zorg, doet bijna *niets* voor de schoolkinderen in de groote steden in den tijd, dat zij vrij zijn. Kinderen moeten in hun vrijen tijd kunnen spelen. Maar wanneer kinderen van behoeftige lieden niet in hunne hokjes van kamertjes blijven opgesloten, dan mogen ze op zijn hoogst eens in de steeg wroeten in eene goot! De schrijver toont aan, dat de schoolspeelplaatsen in Amsterdam geheel onvoldoende zijn en dat aan speeltuinen buiten de school groot gebrek is. Stadskinderen zijn in den grond niet slechter dan de jeugd op de dorpen, maar zij staan aan veel grooter verleiding bloot en loopen veel meer gevaar te ontaarden in boefjes. Treffende staaltjes weet hij daarvan te vertellen. De immoreele invloeden, waaraan zij, dikwijls ook van den kant der ouders, blootstaan, werken allerlei kwaad, zooals schoolverzuim,

leugenachtigheid en dieverij, in de hand. Zoo betoogt hij het nut, het n o o d z a k e l i j k e van tehuizen voor schoolgaande kinderen; in het groote Amsterdam, waar volgens het bestuur der vereeniging, die voor deze zaak ijvert, minstens *twintig* van die inrichtingen noodig zijn, bestaan er slechts een paar.

Dit boekje, goed en met overtuiging geschreven en door T. van Dijk met eenvoudige maar sympathieke illustraties versierd, verdient in wijden kring verspreid en gelezen te worden.

M.S.

Nicoline, door Stella Mare. - Amsterdam, J.C. Dalmeijer.
Nel de Ontembare, door Felicia Jehu. - Almelo, W. Hilarius Wzn.
Tante Stanny, door Thérèse Hoven. - Den Haag, R.J. Fuik.
Tusschen Licht en Donker. Keur van vertellingen, sprookjes, fabels enz., bijeenverzameld door L. van Ankum. Tweede druk. - Almelo, W. Hilarius Wzn.
Op den verkeerden weg. Een verhaal uit het visschersleven, door H. Gras. - Almelo, W. Hilarius Wzn.

Altemaal boeken voor de jeugd. En de eerstgenoemde twee werken zijn speciaal bestemd en ook zeer geschikt voor jonge meisjes, voor meisjes, die op dien leeftijd zijn, waarop men ze doorgaans als bakvischjes aanduidt. Vooral het werk van Stella Mare: *Nicoline,* voldoet aan alle eischen, dunkt ons, die men aan een goed en onderhoudend geschreven meisjesboek kan stellen, De dialoog is zoo eenvoudig en ongedwongen, zoo geheel naar het werkelijke leven gevolgd, de karakters zijn zoo geheel vrij van alle overdrijving en sentimentaliteit, dat het een lust is, zich een tijdlang in het snappen en het gedoe van dit dartele jonge volkje te verdiepen. En vooral bevelen wij dit boek gaarne aan, omdat over het geheele werk ligt eene zoo kerngezonde tint. Zoo b.v. wordt ons de hoofdpersoon, Nicoline, beschreven als een meisje met onbetwistbaren aanleg voor schrijven: reeds op school trokken hare schoone littéraire opstellen de aandacht. Maar denkt ge nu misschien, dat Nicoline zich als hoogste ideaal stelt een beroemd auteur te worden? Glad mis; ze voelt, dat ze eerst haar grootste geluk en hare ware bestemming heeft bereikt, wanneer ze aan den arm van den advocaat Richard Engels de trappen van het stadhuis optrippelt.

Ook *Nel de Ontembare*, waarin de hoofdpersoon toch niet zoo ontembaar is, of zij zal ten slotte zich buigen voor het geduld en de energie en de liefderijke zorg van Juffrouw De Graaf, zal bij onze meisjes veel aftrek vinden. Ook hier geeft de schrijfster blijk van veel karakterkennis. Beide deze werken zijn daarbij zeer verdienstelijk geïllustreerd.

In *Tante Stanny* verhaalt Thérèse Hoven van eene ongehuwde dertigjarige dame, wier rustig en gemakkelijk leventje plotseling wordt verstoord door eene invasie van vier Indische kinderen - de spruiten van haar in Indië overleden broeder -, welke door de familie aan hare zorgen worden toevertrouwd. Er is veel origineels maar ook veel onwaarschijnlijks in de vrijmoedigheid, waarmee deze kinderen met Tante Stanny omspringen. Ook dit boek zal vermoedelijk meer in den smaak vallen van meisjes dan van jongens. De illustraties naar photo's geven menig welgeslaagd kijkje op Scheveningen en omgeving.

Sprookjes en kleine vertellingen zijn altijd welkom. Dat van den schat van korte verhalen, anekdoten, raadsels, rijmen en sproken, door L. van Ankum bijeenverzameld in *Tusschen Licht en Donker*, een tweede druk noodig was, bewijst, hoezeer zoo'n boek in trek is. De uitgave is keurig en de illustraties van Krabbé en Van Dijk zijn zeer fraai uitgevoerd. Plaatjes als ‘De Bremer muzikanten’, ‘Het aardmannetje’, ‘De verstandige Poedel’ behooren tot de hooge illustratiekunst.

Een boek als *Op den verkeerden weg* zal zeker door onze knapen niet versmaad worden. In de avonturen van den rijken Adriaan van Santen en den armen Slotter, eene zonderlinge combinatie van zwervende vagebonden, is wel veel

onwaarschijnlijks, maar misschien zal dat onzen jongens geen aanstoot geven. Of zij echter door dit verhaal een juisten kijk zullen krijgen op het leven en bedrijf van de visschers aan de Zuiderzee, zal te bezien staan. Een groot stilist is de schrijver H. Gras niet. Zoo lezen wij op pag. 7: 'Het was een van de gevaarlijkste kroegen, omdat ze haar schande, juist doordat iedereen er kwam, zoolang mogelijk verborgen hield.' Het is maar goed, dat jonge oogen niet critisch lezen.

M.S.

Eenige maanden onder de Papoea's door Mr. H.A. Lorentz. - Leiden, Boekhandel en Drukkerij, voorheen E.J. Brill.

In het jaar 1903, ongeveer van Februari tot September, werd aan de Noordkust van het Nederlandsche gedeelte van Nieuw-Guinea een wetenschappelijk onderzoek ingesteld door eene expeditie onder leiding van Prof. Dr. C.E.A. Wichmann, die het geologische gedeelte voor zijne rekening had genomen, en waaraan voorts werd deelgenomen door den Officier van Gezondheid 1ste klasse der K.N.M.G.A.J. van der Sande voor anthropologie en ethnographie en door L.F. de Beaufort, die op zoölogisch gebied werkzaam was en daarin werd bijgestaan door Mr. H.A. Lorentz, terwijl de heer J.M. Dumas, die reeds vroeger op N.-Guinea was geweest en bekend was met het leven in het oerwoud, in allerlei opzichten aan de overige leden zijne goede diensten bewees. De expeditie werd vergezeld door den mantri van 's lands plantentuin te Buitenzorg Mas Djipa, door een paar Ternataansche jagers, de noodige bedienden en dragers.

Den 11den Februari werd onze bestuursvestiging op het eilandje Manokwari aan de Geelvinkbaai bereikt en vandaar uit werd aanstonds een tocht ondernomen naar steenkolenvelden, welke de leider der expeditie in opdracht der Regeering zou bezoeken, ten einde de mogelijkheid eener exploitatie te overwegen. Van Manokwari begaf men zich later naar het eilandje Metu Debi in eene binnenbaai van de Humboldtbaai, dus ongeveer op de grens van Nederlandsch en Duitsch Nieuw-Guinea gelegen, waar voor geruimen tijd verblijf werd gekozen, om van die plaats uit verschillende onderzoekingstochten te maken. Op de terugreis werd wederom getoefd aan de Geelvinkbaai, en wel in het meest zuidelijk deel daarvan, met het doel te trachten dwars door N.-Guinea op zijn smalst de zuidkust te bereiken.

Op verzoek van de maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek in de Nederlandsche koloniën stelde Mr. H.A. Lorentz een reisverhaal van deze expeditie samen. Hij beschrijft de aankomst op Metu Debi en de vandaar uit ondernomen excursies naar het Sentani-meer, de Tami-rivier op, naar de vindplaatsen van het chloromelaniet, de steensoort, waarvan bijlen vervaardigd worden, e.a.

In zijne inleiding zegt de schrijver o.m. bevreesd te zijn, dat zijne ongeoefende pen zeer gebrekkig heeft weergegeven, wat hij wenschte te verhalen, en dat aanteekeningen over land en volk moeten worden beschouwd, als afkomstig zijnde van iemand, die slechts terloops heeft waargenomen, maar geene grondige studie van een en ander heeft gemaakt. De vrees van den schrijver was niet geheel en al ongegrond; althans, het verhaal is niet in onberispelijk Nederlandsch geschreven. Maar zijn boek laat zich toch heel goed lezen en munt uit door eene eigenschap, welke den schrijver eer aandoet: het is van het begin tot het einde eenvoudig en onopgesmukt. Welke moeilijkheden de leden der expeditie ook ondervonden, met welke bezwaren zij te kampen hadden, hoe angstverwekkend enkele oogenblikken ook waren, die eenigen hunner doorleefden, - de schrijver glijdt er al vertellende zoo gemakkelijk overheen, hij maakt er zoo weinig ophef van, dat hem alle lof toekomt voor zijne zelfbeperking en voor zijn eenvoudigen verhaaltrant.

Het boek is versierd met reproducties van tal van photo's. Al zijn deze niet alle evengoed geslaagd, zij verhoogen toch niet weinig de waarde van het werk en vergunnen den lezer zich eene veel duidelijker voorstelling te maken van het land

en zijne bewoners, dan alleen met behulp van den tekst mogelijk zou zijn. In het bijzonder verdienen vermelding de afbeeldingen van den grooten Karriwarri van Tobadi.

Gaarne wenschen wij den heer Lorentz geluk met de verschijning van zijn boek, waaruit veel te leeren valt omtrent een weinig bekend gedeelte van onze Indische bezittingen. Moge het in veler handen komen en belangstelling wekken, ook voor Ned. Indië in het algemeen.

De uitgever houde ons de opmerking ten goede, dat het boek - althans het door ons ontvangen exemplaar - buitengewoon slecht ingenaaid is.

S.

Door het land van Columbus. Een reisverhaal door Dr. Hendrik P.N. Muller. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

Dit boek geeft, wat het belooft: het verhaal van eene reis door de Vereenigde Staten en door Midden-Amerika.

De lezers van *De Gids* van Juli 1902 herinneren zich het artikel van Mr. P.J. van Löben Sels over ‘de Boeren-beweging in Amerika’, waarin werd uiteengezet, hoe verschillende personen, in de eerste plaats Dr. Muller, getracht hebben in Amerika de harten nog tijdig warm te maken voor de Boerenzaak en met welk eene toewijding deze Boerenapostels zich van hunne zware taak hebben gekweten. Van die beweging zelf wordt verder in het reisverhaal niet gesproken, behoudens dat eene enkele maal wordt aangehaald, hoe Dr. Muller in het openbaar optrad, o.a. te Boston voor een goede 1200 toehoorders.

Wetenschappelijk is het reisverhaal niet, indien men althans de enkele historische, geologische en oudheidkundige beschouwingen daarvan wenscht uit te sluiten.

Schr. heeft zeker, en te recht, gemeend, dat na de vele uitstekende, populair-wetenschappelijke geschriften, door Prof. Dr. Hugo de Vries over diens jongste reis in Amerika in het licht gegeven, er thans behoefte bestond de Nieuwe Wereld uit een gewoon toeristenoog te bekijken.

Wanneer wij vernemen, hoe schr. achtereenvolgens bezocht de Vereen. Staten, Mexico, Cuba, Costa-Rica, Colombia, Venezuela, Trinidad, Curaçao en Suriname, dan zal het wel onnoodig zijn, te doen uitkomen, dat wij den schr. dankbaar mogen zijn voor zijn leerzaam en onderhoudend betoog. De waarde van de beschouwingen wordt nog verhoogd, doordat ruim 70 platen in den tekst zijn opgenomen.

Het boek is opgedragen aan President Steijn van den voormaligen Oranje-Vrijstaat.

Dr. Muller verloochent niet zijn oud beroep van consul, want telkens, wanneer daar aanleiding toe bestaat, geeft hij ons Nederlanders hoogst nuttige wenken op het gebied van handel en industrie, wenken, waarvan het te hopen is, dat zij bij particulier en Regeering effect zullen hebben. Op blz. 218 o.a. wijst schr. erop, dat Nederland ondanks de groote financieele belangen, die het thans heeft in Mexico, aldaar niet wordt vertegenwoordigd door een eigen consul doch door een Duitsch bankdirecteur, die allereerst Duitsch consul is.

Schr.'s interessante beschouwingen over Curaçao eindigen met de erkenning, dat onze handel daar niet bloeit, ‘doch dood is hij geenszins.... en welstand, trots den ongunst der tijden, op Curaçao nog niet ontbreekt’.

Het ‘reisverhaal’ zou een uitstekend boek zijn ook voor de huiskamer, indien niet ongelukkig enkele anekdoten daarin werden meegedeeld, die beter en zonder bezwaar achterwege waren gelaten. Mocht eene nieuwe editie noodig zijn, dan moge schr. hierin zijn werk herzien.

Mr. J.H.B.

Napoleon de Groote, geschetst door H.Th. Chappuis.

Het is zeker niet ieders werk, eene goede levensbeschrijving van Napoleon te geven. Daarvoor zijn noodig eene goed versneden pen, veel historische kennis en niet minder

de tact, om het meer en het minder belangrijke te schiften en beknoptheid aan volledigheid te paren. De vraag, of de heer Chappuis aan al die eischen voldaan heeft, zouden we niet bevestigend durven beantwoorden.

Dat de schrijver over eene goed versneden pen beschikt, weet ieder, die niet geheel vreemdeling is in onze hedendaagsche letterkunde. Ook hier bewijst hij dat opnieuw. Taal en stijl zijn, zooals we dat verwachten mochten; het boek laat zich aangenaam lezen. Of het daarom een populair geschreven werk mag worden genoemd, is eene andere vraag. Voor een leek, al behoort hij ook tot de meer ontwikkelde lezers, is de beschrijving van de bewegingen der legers,

den gang der veldslagen, enz. te uitvoerig, te moeilijk te volgen, een euvel, dat niet voldoende weggenomen wordt door de kaartjes, die aan het werk zijn toegevoegd.

Of de heer Chappuis voldoende studie van zijn onderwerp gemaakt heeft, meenen we te mogen betwijfelen. Wij stuitten althans op eenige niet onbeduidende onnauwkeurigheden. Dat Jozef Bonaparte op blz. 4 koning van Italië genoemd wordt, kan wellicht als een lapsus linguae beschouwd worden. Dat is echter niet het geval, waar de schrijver op blz. 9 vertelt, dat Mad^{elle} Clary door haar huwelijk met Junot later verheven werd tot hertogin van Abrantès. Van de zusters Clary trouwde de eene met Jozef Bonaparte, de andere met Bernadotte, terwijl Generaal Junot met Mad^{elle} De Permon in het huwelijk trad.

Wat de schrijver bedoelt met de mededeeling, dat na den dood van den eersten minister De Maurepas Marie Antoinette diens plaats innam (blz. 19), is ons volkomen onbegrijpelijk. Beslist onjuist is het, de séance royale van den 23sten Juni een ‘lit de justice’ te noemen. Die benaming duidt eene door den koning bijgewoonde zitting van het parlement van Parijs aan. Weinig minder erg maakt de schrijver het, waar hij ons vertelt, dat het decimale stelsel van maten en gewichten door de Nationale Vergadering werd ingevoerd. Die vergadering werd ontbonden den 30sten September 1791, terwijl het genoemde stelsel werd ingevoerd door een besluit der Conventie van 18 Germinal van het jaar III (7 April 1795).

Op blz. 33 wordt medegedeeld, dat Dumouriez na zijne vlucht naar het Oostenrijksche leger met een paspoort naar Zwitserland vertrok en daar de laatste dertig jaren van zijn leven in ballingschap doorbracht. De waarheid is, dat hij, na langen tijd rondgezworven te hebben, zich op Deensch grondgebied in de nabijheid van Hamburg vestigde en in 1800 met toestemming van de Britsche regeering naar Engeland vertrok, waar hij den 14^{den} Maart 1823 is gestorven.

Op de vorige blz. heet het: ‘1 September komt te Parijs de tijding, dat de Oostenrijkers Verdun hebben ingesloten.’ Het feit is, dat er in den veldtocht van 1792 geen Oostenrijker in of bij Verdun geweest is, doch dat de vesting den 2^{den} September bij verdrag aan de Pruisen werd overgegeven.

Op blz. 77 wordt Venetië ‘de eerbiedwaardige republiek der Doria's’ genoemd. Daarvan kunnen we alleen zeggen, dat de Doria's sedert de 12de eeuw eene schitterende rol gespeeld hebben in Genua, doch tot Venetië nimmer in eenige betrekking stonden dan alleen in zooverre, als zij het aan het hoofd der Genueesche vloot herhaaldelijk bestreden.

Ernstige bezwaren hebben we ook tegen de waardeering van Koningin Louise van Pruisen. Men zou haast vragen, of de Fransche pamfletten tegen die edele vorstin de bron zijn, waaruit de schrijver geput heeft. En wat te zeggen van de mededeeling, dat ‘von Haugwitz hem (Friedrich Wilhelm III) tegen beter weten in had wijsgemaakt, dat èn Oostenrijk, èn Engeland, èn Rusland gereed stonden hem te ondersteunen’?

Wat Oostenrijk betreft: dat had nog eerst eenige maanden te voren den Presburgschen vrede gesloten en kon op dat oogenblik aan geen oorlog denken. Van Engeland en Rusland behoefde dat niet ‘wijsgemaakt’ te worden, daar beiden met Napoleon in oorlog waren. Doch zou men, het bovenstaande lezende, niet meenen, dat Von Haugwitz tot den oorlog dreef, terwijl die welmeenende doch kortzichtige grijsaard, een blind werktuig in handen van den kabinetsraad Lambert, juist het hoofd

der kleine vredespartij was, voortdurend pleitte voor de handhaving van Pruisen's neutraliteit en al zijne kracht inspande, om het oorlogzuchtig drijven van Von Stein en Hardenberg tegen te werken.

Genoeg, om aan te toonen, hoe weinig ernstig de heer Chappuis zijne taak als historieschrijver opvat.

Ook de verdeeling der stof komt ons minder gelukkig voor. We herhalen het: het is geene gemakkelijke taak, eene levensbeschrijving van Napoleon te geven binnen de grenzen, die de heer Chappuis zich had gesteld. Doch waarom het gebeele tweede hoofdstuk, dat er toch wel een beetje als droog zand aanhangt, niet weggelaten? De daardoor vrijgekomen bladzijden hadden zoo uitnemend goed

gebruikt kunnen worden voor eene meer volledige beschrijving van Napoleon's kinder- en jongelingsjaren, waarvan de lezer zeker gaarne wat meer had vernomen en waarover in de latere jaren zulke rijke bronnen zijn geopend. Veel meer ook hadden we willen hooren van Napoleon's verhouding tot Joséphine, tot zijne moeder, zijne broeders en zusters. Het verwondert ons dan ook, onder de geraadpleegde bronnen wel vermeld te vinden: Fr. Masson, *Napoléon inconnu*, doch niet: *Napoléon chez lui* en *Napoléon et les femmes* van denzelfden schrijver; ook niet de *Mémoires* van de Hertogin van Abrantès, die juist over het intieme leven van Napoleon zooveel licht verspreiden. Evenzoo missen we met bevreemding de *Mémoires* van Chaptal.

Of er dan geene lichtpunten zijn aan te wijzen? Zeker; ze ontbreken niet, al wegen ze ook naar onze meening op verre na niet op tegen de schaduwzijden. Sommige hoofdstukken, als die over den tocht naar Egypte, over Napoleon's omgeving en den tocht naar Rusland, achten we vrij gelukkig geslaagd. De stijl, we herhalen het, is boeiend; het werk laat zich prettig lezen. Doch juist daarom betreuren wij het te meer, dat de schrijver zich niet met meer ernst van zijne taak gekweten heeft. De plaats, die de heer Chappuis in onze letterkunde inneemt, geeft recht hem hooge eischen te stellen, en daaraan heeft hij niet beantwoord.

Den uitgever komt een woord van warmen lof toe voor de keurige uitvoering van het werk.

Weezenverzorging. Lezing, gehouden te Zwolle, over de vraag 'Gezins- of Gestichtsverpleging' door Homo Sum. - Kampen, Ph. Zalsman.

Homo Sum heeft te Zwolle eene lezing gehouden, blijkbaar voor een kring van personen, met groote liefde gehecht aan hun eerwaardig weeshuis, waar de regenten de lakens uitdeelen, de vader, 'om toch wat te doen te hebben, zich gaat bemoeien met dingen, waarmede hij niets te maken heeft', en de kinderen rondloopen met kleurrijke uniformkleeding van achttiende-eeuwsch model.

Homo Sum heeft het dezen menschen eens duidelijk gemaakt, hoe aan de *gestichtsverpleging* groote fouten en gevaren kleven. Daartegenover wees hij hen op eene andere wijze van weezenverzorging, de *gezinsverpleging*, en hij stelde de voordeelen dezer methode in het helderste licht. Homo Sum was zeer eenzijdig bij deze beschouwingen; maar hij achtte dat noodig. Men moet wel eens eenzijdig zijn, om de menschen wakker te schudden en hen op te wekken tot het stellen der vraag, of wellicht iets te verbeteren ware in eene met warmte gekoesterde gewoonte.

Waar hij van deze gedachte uitging, was de lezing van Homo Sum verdienstelijk en het laat zich denken, dat zijn woord bij hen, die nog nooit van deze dingen hoorden, ten goede gewerkt heeft.

Of de spreker goed deed zijn woord ook te laten drukken, mag betwijfeld worden. Niet alleen zijn de waarheden, door hem uitgesproken, vóór hem door anderen evengoed gezegd, maar bovendien: al zegt de schrijver op blz. 6, dat de zaak 'zeer aandachtig moet worden *bestudeerd*', zoo draagt zijn woord, geschikt voor een bepaalden kring, van die studie toch niet het kenmerk.

Die studeert, mag niet uitsluitend naar één zijde zien. Wellicht ook ware voor Homo Sum nog iets te leeren, door enkele jaren mee te werken in de practijk.

Zeker, er zijn aan gestichten nadeelen verbonden, en die goed te kennen, kan tot gedeeltelijke overwinning leiden; maar de schrijver zegt niet, dat daar ook voordeelen tegenover staan. Één dier voordeelen zij hier genoemd. Een onschatbaar voorrecht, dat weinigen ten deel valt, is, dat men in zijne jeugd de dagelijksche aanraking en leiding geniet van eene superieure persoonlijkheid. Welnu, ook in ons vaderland zijn gestichten, waar men zoo gelukkig was voor de hoofdleiding zulk eene superieure persoonlijkheid te vinden, en het is den verpleegden en oud-verpleegden wel aan te zien, hoe die aanraking en die leiding zegenrijk werkten op de vorming van hart en verstand.

Opname van weezen in gezinnen heeft zeker groote voordeelen, maar er zijn ook nadeelen aan verbonden. Op het congres voor weezenverpleging, in Juli 1898 te 's-Gravenhage gehouden, verklaarden twee bij uitstek bevoegden, de heer Attema, voorzitter van de Maatschappij tot Opvoeding van Weezen in het Huisgezin, en de heer Van Voorst van het Burgerlijk Armbestuur te Amsterdam, dat ‘de verpleging in gezinnen alleen bestaanbaar is, wanneer nauwkeurig toezicht gehouden wordt’. Te recht merkt de heer H. Pierson op in zijne *Gestichten en gezinnen*, dat het waarlijk geschikte gezin, waar de wees als eigen kind is opgenomen, geene contrôle moet noodig hebben; want wie zal den trouwen vader controleeren in datgene, wat hij doet voor zijne kinderen?

De noodzakelijkheid van dat toezicht bewijst, hetgeen ieder trouwens kan weten, dat ideale gezinnen zeldzaam en zeer goede dun gezaaid zijn. Vooral waar, blijkens het naschrift van den heer Woudstra, de schrijvers de absolute voortreffelijkheid van gezinsverpleging niet beperken tot *weezen*, maar die ook uitstrekken tot *verwaarloosden* en *afgedwaalden,* zij tot voorzichtigheid aangespoord.

Juist voor kinderen, onttrokken aan slechte omgeving, met lichamelijke of zedelijke gebreken, met verkeerde neigingen en gewoonten, is de keuze der plaats van verpleging van zoo groot gewicht. Waar zulke moeilijkheden zich voordoen, schieten vele ouders te kort in goede leiding van hun eigen kroost. Hoe zullen zij het maken met vreemde kinderen?

Eene ernstige behandeling van dit vraagstuk eischt veel studie. Zoo Homo Sum die studie heeft gemaakt, heeft hij van hare vruchten de beste achtergehouden.

S.H.

Dr. J.C. Matthes. De Israëlitische Profeten. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Dit boek bevat eene verzameling opstellen, door Prof. Matthes geschreven voor de lezers der *Stemmen uit de Vrije Gemeente* en nu op aanraden van geestverwanten in een bundel bijeengebracht. Er is weinig in gewijzigd. Het zal ook niet noodig geweest zijn. Terloops merk ik op, dat de eerste regel op blz. 83 in een boek ietwat vreemd doet. Zoodat wij hier voor ons hebben eene, als ik 't zoo noemen mag, didactische beschouwing van die oude godsmannen, wier geschriften ons in het O.T. zijn bewaard gebleven. Na eene inleiding over ‘de Profeten in het algemeen’ krijgen dan ook allen, naar tijdsorde, hunne beurt, Hosea eene zeer kleine, Nahum, Zefanja en Habakuk om 't weinige, dat van hen over is, geene, terwijl 't laatste hoofdstuk onze aandacht vraagt voor de Apokalyptiek.

Voor wie met schrijver dezes eenige jaren bij Prof. Matthes op de collegebanken hebben gezeten - wij zaten er inderdaad èn naar 't lichaam èn naar den geest meer als schooljongens dan als ‘heeren studenten’ -, voor die allen zal deze hoogleeraar altijd het voorbeeld van een docent blijven. Wij hebben geen beter gehad en gekend; zoodat bij de lezing van dit boek de hoogleeraar weer vóór mij stond, rustig betoogend, duidelijk en klaar uiteenzettend, nauwkeurig beschrijvend, wat hij ons had mede te deelen. Wie omtrent inhoud, samenstelling, verband en verloop der oud-Israëlietische letterkunde wil worden ingelicht, kan bij niemand beter terecht dan bij Prof. Matthes.

Alles is hier even duidelijk, zoodat de eenvoudige lezer niet vermoedt, welk eene studie en eene kennis noodig zijn, om over deze stof met al hare vraag- en twistpunten zóó te kunnen schrijven. In dit opzicht zij dit boek dus ten zeerste aanbevolen. Als de goedkoope uitgave der nieuwe vertaling van het O.T. vernieuwde belangstelling en weetgierigheid wekt, komt dit boek op den rechten tijd en hebben wij te hopen, dat Prof. Matthes ook over de andere bestanddeelen van dat O.T. zijn helder licht late schijnen. Men zal er hem slechts dankbaar voor kunnen zijn.

Toch mis ik iets. Het is de gloed, de geestdrift, de bezieling. Het gaat Prof. Matthes niet als Saul. Hij komt niet onder de profeten, hij gaat niet mee

profeteeren. Nu zou dat gevaarlijk werk zijn geworden voor een, die zich allereerst ten doel stelt, de profeten te leeren verstaan. Maar de lezer begrijpt, wat ik bedoel: ik had vaak wat meer verheffing en warmte begeerd. Al moet Renan meer dan eens op de vingers getikt worden, hij komt meer onder den indruk der behandelde stof. Het woord ‘verstandig’, blz. 109, is typisch voor dit boek. Op de vraag, wat deze profeten groot maakt voor alle tijden, op de vraag naar den afflatus divinus, die de hunne was, krijg ik een niet geheel bevredigend antwoord. Er is nu te weinig warmte in dit boek. Doch wellicht mocht ik die niet vragen, waar het didactische op den voorgrond staat.

Blz. 21 lezen we: ‘Elia en Elisa zetten koningen af en aan’, vermoedelijk een germanisme. Blz. 85 acht ik niet gelukkig: Jezus was meer dan idealist. Wat blz. 97 genoemd wordt als oorzaak van Sanherib's aftocht, had blz. 76 ook vermeld moeten zijn. ‘Van nature geloovig’ (blz. 103), vind ik niet mooi. Blz. 153, r. 5, moet ‘hij’ vermoedelijk ‘Heidelberger’ zijn. Doch dat zijn kleine dingen, die niet beletten, dat ik dit leerzame en onderhoudende boek in veler handen wensch. Er is veel uit te leeren.

E., Dec. 1905.

P.B.W.

Het Oude Testament naar de Leidsche vertaling met verkorte inleidingen en toelichtingen, bewerkt door J. Hooykaas onder toezicht van Prof. H. Oort. - Leiden, E.J. Brill.

Met groote ingenomenheid begroeten wij deze nieuwe, aanmerkelijk goedkoopere en ook meer beknopte uitgave van die nieuwe vertaling van het O.T., waarop onze vrijzinnig-godgeleerde wetenschap roem mag dragen. Den eenig overgeblevene der vier vertalers een hartelijke gelukwensch! Hun werk zal nu vruchten gaan dragen voor wijderen kring, die zich allengs moge uitbreiden, vooral wanneer straks, na eenige jaren misschien eerst, deze aanmerkelijk goedkoopere uitgave door eene nog goedkoopere wordt gevolgd, zoodat het werk dan binnen aller bereik zal zijn. Dat is onze eerste wensch. De tweede is deze, dat de uitgever eene papiersoort gebruike, dikker dan die der proefaflevering. De derde, dat nu ook alom in den lande ieder vrijzinnig predikant en elk godsdienstig mensch van eenig gezag zich beijvere deze uitgave te doen slagen. Van de zijde der uitgeefster zal men alle mogelijke medewerking daartoe ondervinden. Ons vrijzinnig, beschaafd en ontwikkeld publiek moet dit boek koopen en zal het koopen, zoodra het de beteekenis daarvan leert inzien.

Over de uitgave zelve weinig meer. Op de algemeene inleiding volgt - zeer te recht - een kort overzicht van Israël's geschiedenis. Inleidingen en toelichting zijn zooveel mogelijk bekort. Men vindt nu enkel nog, wat noodig is tot recht verstaan van den tekst en het verband. In twee jaar zal de uitgave compleet zijn.

Zij worde nogmaals met warmte aanbevolen.

E., Dec. 1905.

P.B.W.

H.N. de Fremery, Handleiding tot de kennis van het spiritisme. Met illustratiën. Tweede vermeerderde druk. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Dit boek wil niet meer zijn dan een handleiding, een wegwijzer voor hen, die het spiritisme in zijn grondbeginselen willen leeren kennen, zegt in groote bescheidenheid de schrijver. De herdruk bewijst, dat hij niet tevergeefs heeft gearbeid. Trouwens, de eenvoudige taal, de heldere betoogtrant, de logische gedachtengang geven hem recht op een plaats onder de goede hollandsche auteurs.

Zij, die belangstellen in of 'het naadje van de kous' willen weten van het spiritisme, zullen het goed-uitgevoerde werkje met vrucht raadplegen.

Het 'intrinzieke' der zaak blijve onbesproken. De sancta theologia, op den grens van het menschelijk weten wijzende, galmt dreigend: 'tot hiertoe en niet verder!' Niet alzoo het spiritisme; het erkent onze onwetendheid: 'begeerig

moeten wij elke openbaring van nieuwe krachten ontleden, met terzijdestelling van vooropgestelde meeningen en gedachtig, dat alles mogelijk is, wat geen logische tegenspraak behelst' bl. 26.

Wij zullen het niet weten! staat niet op het programma. Dat is een lichtpunt.

R. KRUL.

Onze kinderliteratuur in de aesthetische opvoeding door J.W. Gerhard. - Haarlem, J. Bohn.

Wie n°. IV van de tweede serie der *Studies in Volkskracht* met genoegen heeft gelezen, zal het bovengenoemde werk als eene welkome aanvulling daarvan mogen beschouwen. De schrijver blijft hierin zijne methode van werken, zooals we die uit *De aesthetische opvoeding* hebben leeren kennen, getrouw. Hij onthoudt zich van lange redeneeringen over de waarde der aesthetische opvoeding, doch toetst een enorm groot aantal kinderboeken aan zijne denkbeelden en doet ons op die wijze, wij zouden mogen zeggen: door aanschouwelijk onderwijs, zijne meening over de kinderliteratuur onzer dagen kennen en tevens de eischen, die hij stelt aan de werken, welke zulk een grooten invloed op de vorming der jeugd uitoefenen.

We mogen natuurlijk den schrijver niet bedillen in den vorm, dien hij aan zijn arbeid wenscht te geven, doch meenen er toch op te moeten wijzen, dat een beredeneerde catalogus, waarmede zijn werk hier en daar wel eenige overeenkomst vertoont, nu juist niet algemeen als de meest aantrekkelijke lectuur wordt beschouwd, vooral niet wanneer men, zooals dat wel met de meeste lezers het geval zal zijn, slechts in zeer weinige gevallen de uitspraken van den schrijver aan eigen meening kan toetsen. En daaraan gevoelt men toch bij de lezing vaak behoefte, vooral doordat de schrijver in vele gevallen alles behalve malsch is in zijn oordeel. O.i. zou het aan de 'schoonheid' van zijne compositie ten goede gekomen zijn, indien hij die een paar tonen lager had gezet. 't Doet onaangenaam aan, smalend over een zeker soort van 'geloovigheid' te hooren spreken of een schrijver, die reeds aan zooveel kinderen genot heeft verschaft, voor 'boekenfabrikant' te hooren uitmaken.

Zoo zouden er meer aanmerkingen van ondergeschikt belang te maken zijn. We zullen ze echter achterwege laten, omdat ons eindoordeel toch beslist gunstig moet luiden. De heer Gerhard heeft een enormen arbeid verricht en een belangrijken dienst bewezen aan alle ouders en onderwijzers, die inzien, dat de keuze van literatuur voor de jeugd eene zware verantwoordelijkheid met zich brengt. Wat al te groote voorzichtigheid kan in dezen niet schaden en overigens kunnen we ons veilig aan de leiding van den schrijver toevertrouwen. Indien velen hem als gids nemen, wat hij verdient en we hem gaarne toewenschen, zal de Nederlandsche jeugd er ongetwijfeld wel bij varen.

Dec. 1905.

v. N.

Rulaman. Een verhaal uit den tijd der holenmenschen en holenberen. Aan de jeugd en hare vrienden opgedragen door Dr. W.F. Weinland. Vertaald door J. Bokma de Boer, met een woord vooraf van N. van Hichtum. - Gouda, G.B. van Goor.

Onze teekenleeraar bracht eens in de les mede eene ouderwetsche prent, waarop de vervaardiger met pijnlijke nauwkeurigheid de wiskundige regelen der perspectief had toegepast, ook op het verwijderde verschiet, den diepen achtergrond. Van een op kilometers afstand verwijderd schip zag men ragfijn maar duidelijk masten, raas en tuig, van verwijderde boomgroepen afzonderlijke takken, van verre huizen klein maar scherp kruisramen en panwerk. Niets doezelde weg in het nevelig onbestemde. Zoo'n teekening, juist van lijnen, deed het oog zeer, maar de tijd, aan beschouwing en bespreking gewijd, was voor de leerlingen niet verloren.

Bij de lezing van bovengenoemd werk, eene poging, om ons *levende* beelden te geven uit een tijdperk ver vóór den aanvang van 'tgeen men is overeengekomen ‘bekende geschiedenis’ te noemen, dachten wij onwillekeurig aan de besproken teekening.

In den grauwen nevel van den vóórtijd, ternauwernood ontworsteld aan de ijsperiode, wil de schrijver zoo min mogelijk laten wegdoezelen; hij wil duidelijk zien en ons duidelijke afdrukken geven.

Als ethnoloog, geoloog, zoöloog en botanicus weet de mensch veel van de voorhistorische menschen-, dieren- en plantenwereld; de palaeontologie ontsluierde hem vele geheimen, maar de denkwijzen, gevoelens en geestelijke eigenschappen der tijdgenooten van den holenbeer en den mammouth zijn ons niet geopenbaard. Wij begrijpen, dat een harde en meedoogenlooze strijd is gevoerd met de natuur en andere vijanden, maar welken invloed die had op de karaktereigenschappen van den mensch, blijft den geleerde verborgen zoowel als den leek.

Vóór hoeveel duizend jaren hebben de menschen geleefd, wier taal en leefwijze de schrijver tracht uit te beelden? Vraag het niet - niemand weet het, zegt de auteur zelf. De verschijning van blanke mannen (Kelten), in het bezit van brons en koper, tegenover den donkeren mensch (Homo alpinus?) der steen-periode voert ons in het vroegste tijdperk eener geschiedenis, die gedurende onafzienbaar langen tijd slechts geschreven is in Cromlechs en Dolmen, Menhirs en Hunnebedden; en eerst na reeksen van eeuwen kwamen de vroegste, door tijdgenooten geschreven getuigenissen dier geschiedenis tot ons in den vorm van *De Bello Gallico.*

In 't algemeen is het logisch, met het begin te beginnen, als men kan. Maar in dit geval meenen wij, dat onze gymnasiasten voor hunne stellige wetenschap meer hebben aan Caesar's werk dan aan *Rulaman.*

Als uitspanningslectuur zal het liefhebbers van jacht- en strijdavonturen niet onbevredigd laten.

B.

Barrevoeters van Maxim Gorki. - Utrecht, Honig.

Men wil, dat Gorki door zijne geschriften veel heeft bijgedragen tot den revolutionnairen geest in Rusland. Dergelijke invloed is o.i. ten opzichte van een groot deel der ordelijke bevolking *niet* te verklaren uit *Barrevoeters.*

De elementen, die Gorki hier ten tooneele voert, zijn bijna zonder uitzondering gedegenereerden, drankzuchtigen, arbeidsschuwen, minderwaardigen in één woord, meest door eigen schuld. Die soort vindt men onder elk bestuur; wetten noch bepalingen, volksopvoeding noch onderwijs kunnen het ontstaan van zulke typen ten eenenmale beletten.

Daar zijn b.v. in dit boek de Orlow's. De man heeft flink zijn bestaan, is een goed werkman met werkkracht en een helder verstand, heeft eene vrouw, die van hem houdt en goed voor hem is; van ellende in gewonen zin geen spoor. Maar de man is een razende driftkop, bedrinkt zich elk oogenblik, miskent uit koppigheid de goede eigenschappen van zijne vrouw, ranselt er als een dolleman op los - natuurlijk wordt het gezin ongelukkig. Zoo zijn er, zeker, maar óók in landen, die reeds lang grond- en andere wetten kennen.

Eene andere schets stelt in 't licht, dat aan een klein spoorwegstation in de steppe, dagreizen ver van bevolkingsscentra, ‘verveling’ heerscht en dat de menschen daardoor tot fouten en dwaasheden komen. Aangenomen. Maar geene macht ter wereld kan dat verhelpen of verbeteren; de bemanning van een lichtschip en de wachter van een vuurtoren zijn in soortgelijken toestand. Omwenteling of opstand kan hier niets helpen, maar door *goed betalen* en *vaak aflossen* moet die toestand draaglijk gemaakt worden.

In 't algemeen kunnen wij noch de nuttige noch de aesthetische strekking dezer schetsen recht waardeeren; zij wijzen wel euvelen maar niet de oorzaken, allerminst uitzicht op verbetering aan.

Onder veel vreemde uitdrukkingen en onbegrijpelijke mystiek trof ons o.m., dat eene deur bij 't opengaan ‘wellustig knarste’. Hoe mag dat wel geweest zijn?

B.

Peter Napoleon, naar het Noorsch van Bernt Lie door Betsy Bakker-Nort, geïllustreerd door J.W. van Oorschot. - Gouda, G.B. van Goor.

Een heerlijk, verrukkelijk jongensboek, waarvan we wel honderden exemplaren onder onze jongens (en ouderen) zouden willen verspreid zien. Dat is alles gezond gedacht, gezond aangebracht, zóó als het in hoofden en harten van gezonde jongens opkomt.

Als Peter met z'n dapper zusje Kathri eene mijn maakt met *heusch* buskruit, om eene stad vol Engelschen op te blazen, dan volgen we gespannen, hoe dat zal afloopen, en houden ons hart vast, dat ze een ongeluk zullen krijgen.

In Peter's woede, omdat men z'n held, Napoleon I, een *duivelsch onmensch* noemt, trilt iets van Heine's grenadier: ‘Was scheert mich Weib, was scheert mich Kind!’ Met innige verontwaardiging, waar geen mensch zich verroert, om Napoleon van St.-Helena te bevrijden, roept hij uit: ‘Ellendige lamzakken!’ en we denken aan dat verheven Kapittel IX uit Heine's *Buch le Grand*:

‘De Keizer is dood; op een eenzaam eiland in den oceaan is zijn graf, waarop Klio onzichtbare woorden beitelde, die als geestesstemmen zullen klinken door de eeuwen.

Britannia - aan u de zee. Maar de zee heeft geen water genoeg, om u rein te wasschen van de schande, waarmede de groote doode u stervend brandmerkte.

Hij was uw gast en zette zich aan uw haard; tot in de verste nageslachten zullen Frankrijk's kinderen gewagen van de vreeselijke gastvrijheid der Bellerophon en als die spot- en treurliederen weerklinken over het Kanaal, stijgt den eerlijken Brit het bloed naar de wangen.’

De bewerkster deed een nuttigen arbeid, door dit werk voor onze jongens toegankelijk te maken. Eere zij hare keuze, eere hare uitvoering. Den illustrator een woord van waardeering - er ware echter meer van te maken geweest.

Zal men zeggen, dat de tijd voor Napoleonvergoding voorbij is? Best mogelijk, maar voor zoo'n eerlijk, opgewonden jongensenthusiasme voor een groot man geven we graag cadeau een paar dozijn weeke, ziekelijk contemplatieve jongetjes, zooals men ze hier en daar in de letterkundige mode tracht te brengen. Peter's: ‘Leve de Keizer!’ beantwoorden we met een ‘Leve Peter Napoleon!’

B.

Vrede. Naar het Duitsch van Nataly von Eschstruth. - Rotterdam, Bolle.

Er zou veel te zeggen zijn over dezen roman uit de hofkringen van een erg denkbeeldig koninkrijk.

Of het in die kringen toegaat, zooals de auteur het voorstelt, blijft eene open vraag. Dat eene vermaard schoone prinses een burgerlijk meisje aan haar hofstaat verbindt, opzettelijk om eene mededingster op het gebied van schoonheid te hebben; dat vorstelijke personen in 't publiek voor het voetlicht treden; dat een huwelijk van een adellijk hofdignitaris met eene burgerlijke zoo vlot van stapel loopt, dat zijn gegevens voor den roman, die ons nog al bedenkelijk voorkomen, vooral waar de hoofdpersoon weinig meer meebrengt dan uiterlijk voordeel en veel pretensie.

De handelende personen moeten de, trouwens niet splinternieuwe, stelling bewijzen, dat stil huiselijk geluk te verkiezen is boven rijkdom, glans en eer. Meermalen dikt de schrijfster dat nog aan door een oratio pro domo, die van tijd tot tijd in een preekje overgaat. Natuurlijk zijn de personen nergens; zij spreken als boeken en maken gaarne van de gelegenheid gebruik, om eenige moderne denkbeelden, Nietzsche's Uebermensch en nog een en ander, wat de schrijfster niet aanstaat, in 't voorbijgaan met de zweep te dreigen; - tot raakslaan komt het niet.

Ten slotte komt er veel terecht, als de excentrieke, overspannen en onsympathieke hoofdpersoon, zonder zielkundig verklaarbaren overgang, zich als een lam neerlegt bij de zienswijze der schrijfster. Men moet zijne figuren onder appèl hebben; zonder discipline is er zelfs geen roman bestaanbaar!

De vertaling draagt sporen van de herkomst. We vonden b.v. de woorden: woordkarig, overwinnaarster, de uitdrukking: jegens iemand glimlachen, enz., terwijl de vertaling van het Duitsche ‘Verklärung’ door ons ‘verklaring’ beslist fout is. Als voorbeeld denke men aan *Tod und Verklärung* van Strauss, waaruit blijkt, hoe dwaas zoo'n onbekookt vertaald woord er uitziet.

B.

Boeren-Studenten. Door A. Garborg. Bewerkt door H. Logeman. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Voor velen, die gestudeerd hebben, is de titel van dit werk aantrekkelijk. Want òf zij waren zelf afkomstig van 't platteland en herinneren zich met meer of minder genoegen hunne ontbolstering aan de universiteit òf zij kwamen als stadsheertjes aan en deden de ervaring op, dat zij van ‘die buitenlui’ nog veel konden leeren. Toch valt dit werk ons tegen, en met reden.

Vooreerst is de hoofdpersoon Daniël te onbeduidend. We beklagen hem, 't boerenjoggie, dat eerst tot onderwijzer een enthusiast krijgt, die hem slechts leert dwepen, vervolgens een leermeester, die 't weten boven alles stelt. Dat behoeft echter geene reden te wezen, dat hij zich ontpopt als een alle zelfvertrouwen en ook allen ijver missend jongmensch, dat als een echte sukkel de ladder der kennis bestijgt, het eindelijk, zijn ideaal niet bereikend, tot gouverneur brengt en ten slotte zich kan troosten met het bezit eener - vrouw met geld.

Wat echter veel meer ontstemt, is de langdradigheid van 't werk. We nemen gaarne aan, dat de auteur op de hoogte is van en zelfs een ruimen blik heeft op de innerlijke bewegingen van 't Noorsche volk, bedoelende de verheffing van boer en burger, maar de soep van woorden, waarin de gedachten als 't ware ronddrijven, maken 't streven onduidelijk en de lezing taai. Eene verhandeling over volksontwikkeling kan hoogst belangrijk zijn, maar wee den lezer, als de schrijver al te breede banen kiest. Zoo mist b.v. het gezellige avondje tijdens 't gouverneurschap van Daniël alle gezelligheid door de vervelend lange gesprekken van gastheer en gasten.

Hoewel de vertaler een levendigen toon weet aan te slaan, is de lectuur toch vermoeiend, niet zoozeer omdat Prof. Logeman van de spreektaal in plaats van de schrijftaal zich bedient, maar omdat hij zich daarin niet gelijk blijft. Waarom

geschreven ‘bouwplannen’ en ‘nietszeggend’, terwijl hij ook schrijft ‘heren’ voor ‘heeren’ en ‘nietfeel’ voor ‘niet veel’?

H.G.

De ontwikkeling der hedendaagsche techniek.

De historieschrijver, die later de gebeurtenissen zal hebben te boeken, welke in de laatste vijftig jaren zijn afgespeeld, zal daarbij noodzakelijk eene voorname - zoo niet de gewichtigste - plaats moeten inruimen aan de hooge vlucht, die de technische wetenschappen in dien tijd hebben genomen. De grootsche ontwikkeling der techniek is het hoofdkenmerk van den vooruitgang der wetenschap in onzen tijd, en zij drukt haar stempel op de geheele menschelijke cultuur.

Wel is waar zijn er ook in vroegere - en zelfs in zeer oude - tijden grootsche werken tot stand gebracht, die ons een hoog denkbeeld geven van het vernuft der bouwmeesters, van de grondige kennis, die zij reeds omtrent vele natuurkrachten bezaten, en van de geniale wijze, waarop zij die wisten toe te passen. Daarbij behoeven wij slechts te herinneren aan de bouwkunst bij de Grieken en de Romeinen, aan de practische inrichting hunner woningen, ook uit een hygiënisch oogpunt, waarbij reinheid en luchtverversching veel meer tot haar recht kwamen dan in onze dagen; verder aan de prachtige waterwerken in Rome, de irrigatiewerken in het Nijldal, den bouw der pyramiden van Egypte en zooveel meer.

De techniek der ouden onderscheidde zich echter in één groot en gewichtig punt van de tegenwoordige, waardoor zij zich destijds nooit tot eene aanzienlijke hoogte kon opheffen, doch ten slotte bij een dood punt moest aanlanden, en wel in het ontbreken van machines en werktuigen en in de noodzakelijkheid, om alle technische bewerkingen door middel van handenarbeid te verrichten.

Ten einde dit punt nader toe te lichten, moeten wij eerst de beteekenis en den oorsprong van het werktuig nader onderzoeken. Als eenvoudigst voorbeeld kunnen wij den ruwen steenen hamer zonder steel uit den tijd van den oermensch beschouwen; dit voorwerp diende, om aan zijne hand eene veel grootere kracht te verleenen. Met dien hamer bracht hij een slag toe zoo hard en krachtig, als zijne vuist nooit had kunnen doen, want hij verbrijzelde daarmede den schedel van den holenbeer, die hem anders zou verslonden hebben. Diezelfde oermensch vervaardigde ook uit steen het eerste mes en de ruwe steenen zaag, waarmede hij de huid en het vleesch van het

rendier kon doorsnijden, hetgeen hij met zijn eigen gebit niet zou hebben kunnen doen. En hoe eenvoudig die eerste gereedschappen ook mogen geweest zijn, werden daardoor toch reeds de natuurlijke hulpmiddelen van den oermensch vele malen vermenigvuldigd en wezen zij hem voor het eerst den weg, waarop hij de heerschappij over de aarde zou verkrijgen.

Doch eerst zeer langzaam leerde de mensch dien weg duidelijker kennen en wel vooral door dat merkwaardige vermogen van den mensch, om zelf nieuwe werktuigen te bedenken, hetgeen juist het groote onderscheid vormt tusschen den menschelijken geest en de ziel van het dier. Zoo heeft de mensch zich allerlei werktuigen verschaft: kleeding en woning tegen het ruwe klimaat, wapens, om zich tegen wilde dieren of vijanden te verdedigen of om zich voedsel te verschaffen door jacht en vischvangst, zooals dat op het gebied der plantenwereld geschiedde door middel van de landbouwwerktuigen.

Reeds in den algemeensten zin was dus de uitvinding van werktuigen ter vervanging van den handenarbeid de gewichtigste stap, dien de mensch op het gebied der cultuur ooit had gedaan: het eerste werktuig was de dageraad van 's menschen geestelijke verheffing boven het dier. Want waar werktuig en lichaamsorgaan met elkaar in concurrentie komen, ziet men steeds, dat dit laatste het onderspit delft. Het orgaan is onafscheidelijk met het lichaam vergroeid en moet overal medegevoerd worden, terwijl het werktuig na het gebruik weer kan worden afgelegd en slechts dan behoeft ter hand te worden genomen, als dat voor het gebruik noodig is. Bovendien kan het werktuig steeds verbeterd en tot steeds grootere krachtsinspanning in staat gesteld worden.

Benjamin Franklin heeft dit denkbeeld op zeer origineele wijze uitgedrukt door zijne definitie van den mensch tegenover het dier als: *the tool making animal,* en Paul Carus heeft onlangs datzelfde gedaan, door het voornaamste zwaartepunt te leggen in het scheppend vermogen. Hij zegt: ‘De werktuigen van den mensch zijn producten van zijn scheppend vermogen en zij maken hem het verdere scheppen gemakkelijk. Zij doen dus langs twee verschillende wegen het scheppend vermogen van den mensch kennen en dat is het ware evenbeeld van den almachtigen God.’

De beteekenis van dit scheppend vermogen voor het gansche bestaan van den mensch kan niet hoog genoeg geschat worden. In den oertijd werd het standpunt van den mensch op aarde bepaald door het gereedschap, in ons moderne leven door de machine en dat zelfs in die mate, dat daarvan de heerschappij van het ééne volk over het andere afhankelijk is. En zelfs ook het geestelijk leven is in hooge mate afhankelijk van het schijnbaar zoo weinig beteekenende werktuig, want, terwijl dit zelf uit den geest voortgekomen is, wordt het ook weer in ontelbare gevallen aan den geest en zijne werken op aarde dienstbaar gemaakt.

De middelen, waardoor de mensch zich die heerschappij over zijne omgeving verwerft, zijn van drieërlei aard: het werktuig of gereedschap, de machine en het technisch proces, die trouwens dikwijls in elkaar overgaan of tegelijkertijd tot een bepaald doel aangewend worden. Het werktuig of gereedschap vervult zijne rol door het onmiddellijk gebruik door den mensch zelf. De machine daarentegen wordt steeds door eene uitwendige kracht: zwaartekracht, wind, water, stoom, electriciteit, enz., in gang gebracht, en in haar volmaaktsten vorm werkt zij, behalve dat in gang brengen en houden, automatisch verder. Daar de machine dus veel samengestelder van natuur is dan het eenvoudige werktuig, moest de mensch zich duizenden jaren met dit laatste tevredenstellen, vóórdat de eerste machine uitgevonden werd. Door een technisch proces verstaat men de behandeling van stoffen volgens bepaalde regels met het doel, om den toestand daarvan zoodanig te veranderen, dat zij eene nuttige toepassing kunnen vinden. Opmerkelijk is, dat reeds in den oertijd der menschheid dergelijke processen gebruikt werden en dat de oermensch daarbij somtijds natuurwetten in toepassing bracht, welker ontdekking gerekend wordt tot de grootste veroveringen der moderne wetenschap. Het voortbrengen van vuur, door twee stukken hout sterk tegen elkaar te wrijven, zooals dat geschiedde door den mensch uit den steentijd of door den tegenwoordigen wilde, is een zuiver technisch proces en toch is dat eene toepassing van eene der grootste ontdekkingen van den modernen tijd: de omzetting van mechanisch arbeidsvermogen in warmte.

Als men de geschiedenis der techniek met een onbevangen blik onderzoekt en haar vergelijkt met vroegere tijdperken, dan moet men wel tot de overtuiging komen, dat hare eigenlijke ontwikkeling met het oog op het practische leven - hoewel zij in de laatste halve eeuw met reuzenschreden vooruitgegaan is - toch zeer lang op zich heeft laten wachten. Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de mensch niet het eerst begonnen is met het onderzoek van de natuur zelve en hare verschijnselen, doch dat hij begonnen is met te peinzen over den eersten oorsprong der dingen en over hun innerlijk wezen en dat hij philosophische stelsels ontwierp in een tijd, toen nog geen enkel mensch eenig vermoeden had van hetgeen er in de wereld, in de natuur omging. Reeds vóór tweeduizend jaren had men eene hoog ontwikkelde mathematische wetenschap, doch sedert hoe korten tijd heeft men eerst geleerd daarvan toepassing te maken in de techniek!

Zelfs tot in het midden der negentiende eeuw gold het nog als eene beleediging voor de zuivere wetenschap, als men haar aan de techniek wilde dienstbaar maken. De abstracte wetenschappen hadden zich allerwegen de alleenheerschappij over het geestelijk leven der volken aangematigd.

Er zijn nog niet veel meer dan honderd jaren verloopen, sedert de eerste stoommachine haar volgens onze tegenwoordige begrippen nog

zoo uiterst bescheiden arbeid begon te verrichten en sedert de eerste spinmachine begon te snorren. De eerste, uiterst primitieve stoomboot en locomotief dagteekenen van nog lang geene eeuw geleden en er bestaan thans nog menschen, die zich uit die tijden herinneren, hoe die nieuwe uitvinding gehoond en bespot werd als een werk des duivels en zelfs niet waard geacht werd, dat men er eenige aandacht aan schonk. En toen in het midden der negentiende eeuw stemmen opgingen, om de techniek op eene meer wetenschappelijke basis te vestigen en haar ook tot een vak van onderwijs aan de universiteiten te maken, weigerden deze laatste, om zich ook maar eenigszins met die beweging in te laten, en meende men het wetenschappelijk peil van het hooger onderwijs niet beter te kunnen handhaven, dan door het bestaan van de techniek eenvoudig dood te zwijgen.

Vragen wij nu, waaraan de betrekkelijk zoo plotselinge en snelle ontwikkeling der techniek in den jongsten tijd te danken is, dan is het antwoord daarop niet zoo gemakkelijk te geven, daar verschillende oorzaken daartoe medegewerkt hebben.

In de eerste plaats moet die groote vooruitgang in de laatste eeuw, in vergelijking van alle vroegere toestanden op intellectueel gebied, beschouwd worden als een gevolg van de omstandigheid, dat men meer en meer heeft leeren inzien, dat wij aan het abstracte in de wetenschap niet den voorrang mogen toekennen boven het exacte onderzoek. Men is thans overtuigd van de waarheid, dat de toekomst van ons weten en kunnen gelegen is in het verdiepen onzer waarnemingen, niet in het verfijnen onzer speculatieve combinaties. Onderzoek en nog eens onderzoek, dat gevoelt men meer en meer, moet het eenige richtsnoer zijn bij het verzekeren van den vooruitgang der wetenschap en, door haar, van de techniek.

Men beweert dikwijls, dat het toeval eene groote rol heeft gespeeld bij de ontdekkingen op technisch gebied. Anderen willen daarentegen dien invloed geheel ter zijde stellen en wijzen erop, dat toch immers de geheele natuur beheerscht wordt door eeuwige wetten en er dus van het een of ander grillig spel, zonder vooraf te berekenen regels, geene sprake kan zijn.

Wij mogen daarbij echter niet vergeten, dat de natuur niet beheerscht wordt door één enkele wet. Ware dat het geval, dan zou er - doch ook dan alleen - van eene volkomen gelijkmatigheid en van onveranderlijke regels sprake kunnen zijn. Het spreekt vanzelf, dat elk natuurproces, hoe onbeteekenend het ook op zichzelf moge schijnen, werkelijk afhangt van bepaalde, onveranderlijke wetten. Maar er is bijna geen enkel natuurproces, of het komt tot stand door de werking van verschillende wetten, die in meerdere of mindere mate storend op elkaar inwerken. En daar hierbij nu eens de ééne, dan weer de andere wet de overhand behoudt, ontstaat eene zekere interferentie van regels, die op zichzelf eeuwig en onveranderlijk zijn, doch waarvan eene

menigvuldigheid van uitkomsten het gevolg is, die door velen ten onrechte als regelloosheid beschouwd wordt, doch waarvan het eindresultaat niet steeds bij voorbaat is te voorzien.

Zoo zal niemand ontkennen, dat de appel, die op het hoofd van Newton viel en hem aanleiding gaf tot de ‘ontdekking’ van de wet der zwaartekracht, daarbij aan eene bepaalde, onveranderlijke natuurwet gehoorzaamde; ja, ook zelfs de aanwezigheid van Newton op die plaats onder den appelboom en op dat oogenblik was het gevolg van bepaalde natuurprocessen, die zich in zijne hersenen en zijne spieren, enz. afgespeeld hadden. Maar, zoo redeneeren velen, toch blijft het een ‘toeval’, dat juist Newton zich op die plaats bevond, toen de appel viel, want in de hersenen van een ander zou die val wellicht geheel andere gewaarwordingen opgewekt hebben dan eene bespiegeling over de zwaartekracht. Volgens diezelfde redeneering zou Berthold Schwarz het buskruit niet uitgevonden hebben, doch speelde een toeval het hem in handen, daar hij - zeer onvoorzichtig! en zonder eenige bedoeling - houtskool, zwavel en salpeter in een vijzel door elkaar wreef. Zooals bekend is, werd door James Watt de stoommachine uitgevonden bij het kijken naar een waterketel, waarvan het water overkookte. Daaruit zou men dus, op dezelfde wijze als boven redeneerende, moeten afleiden, dat wij zonder dien theeketel op het oogenblik nog met den postwagen of met de diligence van Amsterdam naar Parijs zouden moeten reizen. De ontdekking van de photographie zou te danken zijn aan de omstandigheid, dat Daguerre een zeer slordig persoon was, die in de lade van zijne werktafel, behalve tallooze zakjes en fleschjes zonder etiquette, ook eene bus met kwikzilver had laten staan. Edison, zoo luidt het verhaal, zou nooit de electrische gloeilamp uitgevonden hebben, als hij niet toevallig de gewoonte had gehad, om met allerlei voorwerpen, die hij juist in de hand hield, te spelen. Zoo speelde hij ook eens met een geteerden katoendraad en zie! met dien verkoolden draad was de gloeilamp uitgevonden.

Het is duidelijk, dat ook deze beschouwing van de zaak aan groote overdrijving mank gaat. Men zou op die wijze ten slotte al de rijke gevolgen van 's menschen denkvermogen wel op rekening kunnen stellen van het domme toeval, waardoor zelfs de geniaalste uitvinder tot een eenvoudigen geluksvogel gedegradeerd zou worden, die toevallig het grootste lot uit de loterij trekt.

Als wij ons in ernst afvragen, welke rol dit zoogenaamde toeval in de geschiedenis der technische uitvindingen speelt, dan moet het antwoord noodzakelijk als volgt luiden. In bijna alle gevallen is de uitkomst niet het resultaat van het toeval doch veeleer van de geniale combinatie der denkbeelden tusschen eene gebeurtenis, die op zichzelf zonder beteekenis kan zijn, en de logische voorwaarden tot de ontdekking. Alle ontdekkingen zijn toch ten slotte het uitvloeisel van geestelijken arbeid; het zijn producten van eene intellectueele krachtsinspanning,

waarvan de waarde geenszins verkleind wordt door het toeval, dat eraan voorafgaat.

Na deze voorafgaande algemeene beschouwingen zullen wij nu gaan onderzoeken, welke de eigenlijke oorsprong is van de tegenwoordige ontwikkeling der techniek. Als naaste aanleiding daartoe moet de uitvinding der spinmachine beschouwd worden in het laatst der achttiende eeuw. Terwijl vroeger de natuurwetenschappen, behalve de wis- en de sterrenkunde, slechts bestonden uit de kennis van talrijke, op zichzelf staande verschijnselen, zoodat van eenig inzicht in den aard van die verschijnselen en dus ook van eene practische toepassing daarvan geene sprake was, bracht de uitvinding van de spinmachine door Wyatt en vooral de verbetering, daarin gebracht door de uitvinding der strekcylinders door Richard Arkwright in 1769, eene geheele omwenteling in de nijverheid teweeg. Toen was voor het eerst een werktuig ontstaan, dat den mensch in letterlijken zin het werk uit de handen nam, en toen begon de natuurwetenschap voor het eerst, buiten haar zuiver bespiegelenden werkkring, ook hare aandacht te wijden aan de behoeften van het practische leven.

Zulk eene uitvinding eener arbeidsmachine, op natuurwetenschappelijke beginselen gegrond, - hetzij dan op dit of op een ander gebied - begon in het laatst van de achttiende eeuw meer en meer een eisch des tijds te worden. Want de goederenmarkt begon destijds steeds hoogere eischen te stellen, waaraan noch de gewone handwerksnijverheid noch de onvolkomen en primitieve fabrieksnijverheid van dien tijd meer kon voldoen. Het gebrek aan geschikte werkkrachten, gevoegd bij de reeds toen dikwijls weerspannige en oproerige handelingen der arbeiders, deed reeds sinds lang de noodzakelijkheid gevoelen van het in dienst stellen eener werkkracht, die voor een deel den handenarbeid overbodig maakte. En het was dan ook weer geen louter ‘toeval’, dat de uitvinding van zulk eene machine juist in Engeland plaats had, want daar had de katoennijverheid een grooten bloei bereikt en was zij niet, zooals op het vasteland, aan allerlei beperkende bepalingen en verordeningen gebonden.

Gewoonlijk neemt men als dageraad van de ontwikkeling der nieuwere nijverheid de uitvinding van de stoommachine door James Watt aan. Die beschouwing is echter niet juist, want hoe groot de beteekenis van de stoommachine als mechanische beweegkracht moge zijn - zelfs ook voor het in beweging brengen der spin- en weefmachines -, zou die uitvinding toch voor dit doel waardeloos geweest zijn, als niet tevens werktuigen uitgevonden waren, waarop die beweegkracht nuttig toegepast kon worden voor het verwerken van grondstoffen. De stoommachine zou zonder een werktuig, dat erdoor in beweging gebracht kon worden, nutteloos zijn, terwijl het omgekeerde niet beweerd kan worden, daar de spinmachine ook door elke andere beweegkracht had gedreven kunnen worden. In den aanvang was dat in Engeland

dan ook het geval, toen de spinmachines nog door ezels of waterraderen in beweging gebracht werden, waarvan nog de namen ‘mule’ en ‘mill’ dagteekenen.

Toch had ook de uitvinding der stoommachine in andere opzichten ontzaglijk groote gevolgen op industrieel gebied. De ijzerindustrie was vóór dien tijd zoogoed als machteloos door het gebrek aan hout en door de onmogelijkheid, om dat door steenkool te vervangen. Voor de vervaardiging der stoommachines waren weldra groote hoeveelheden ijzer noodig en de noodzakelijkheid, om de houtskool bij de ijzerbereiding door eene andere brandstof te vervangen, leidde tot de uitvinding van de bereiding van cokes, hetgeen trouwens tevens een uitvloeisel was van de uitvinding der lichtgasbereiding uit steenkool, welke insgelijks ongeveer uit denzelfden tijd dagteekent. Immers heeft Murdoch het gas, dat door distillatie van steenkool verkregen was, in 1792 voor het eerst tot verlichting gebezigd en in 1810 vormde zich te Londen de eerste maatschappij, om de gasverlichting in het groot toe te passen. Door de toepassing van de cokes in de hoogovens steeg de ijzerproductie dan ook binnen zeer korten tijd tot het zevenvoudige.

Wij, die in het gelukkig bezit zijn van de uitstekende machines van den tegenwoordigen tijd, kunnen ons nauwelijks voorstellen, in welke mate men zich vóór de uitvinding der spin- en stoommachines heeft moeten behelpen en welk eene geweldige omwenteling daardoor in de nijverheid is teweeggebracht. Belangrijke bijzonderheden werden omtrent dit onderwerp vóór eenigen tijd medegedeeld door H. Lux in een opstel in de *Neue Deutsche Rundschau*, waarvan wij er enkele willen mededeelen, ten einde den lezer in staat te stellen, om zich van den enormen vooruitgang op dit gebied eene voorstelling te maken.

In het jaar 1816, aldus werd aan den schrijver van genoemd artikel medegedeeld door den Engelschen ingenieur Fairbairn, den uitvinder der ijzeren schepen, werd nog in alle Engelsche machinefabrieken bijna zonder uitzondering alles uit de hand vervaardigd. Men kon hoogstens van de draaibank en de drilboor gebruik maken, want schaaf-, snij- en boormachines waren toen nog onbekend. De uitvinders moesten de machines, die zij uitdachten, zelf uit de hand vervaardigen en dikwijls ook zelfs de gereedschappen, die zij daartoe noodig hadden. Dat moest ook James Watt nog doen, om zijne eerste stoommachine samen te stellen, en hoe onvolmaakt dat werk destijds was, kan hieruit blijken, dat de eerste stoomcylinder, dien Watt liet gieten, niet volkomen luchtdicht sloot en aan het eene uiteinde 5 millimeters wijder was dan aan het andere, terwijl dat verschil bij eene goede stoommachine niet meer mag bedragen dan een halven millimeter.

En bij al die onvolmaaktheid waren natuurlijk de kosten van zulk een handenarbeid oneindig veel hooger dan die van machinaal werk. Lux vermeldt eene mededeeling van Whiteworth, een der oudste machinefabrikanten van Engeland, die erop wees, dat het polijsten van giet-

ijzeren platen vóór veertig jaren, toen dit werk nog uit de hand moest geschieden, ongeveer *zes gulden* per vierkanten voet kostte, terwijl de tegenwoordige metaalschaafmachine dien arbeid veel beter verricht tegen den prijs van.... *zes centen*! Zoo werden ook de eerste stalen pennen toen nog uit de hand vervaardigd; de bekende fabrikant Perry betaalde voor die pennen destijds drie gulden per stuk!

Het is onnoodig, om er uitvoerig over uit te weiden, welk een machtigen invloed de uitvinding der machines uitgeoefend heeft op de middelen van verkeer en daardoor ook weer op den wereldhandel. De nieuwe machines hadden eene kolossale vermeerdering der productie ten gevolge en deze maakte de verbetering der verkeersmiddelen tot vervoer van de producten naar elders tot een onafwijsbaren eisch. Weldra werd daarin op bewonderenswaardige wijze voorzien door de uitvinding van locomotief, stoomboot en telegraaf. En hoe aanzienlijk ook omgekeerd weer de invloed van die uitvindingen was op de productie, blijkt uit de mededeeling van Lux, dat de opbrengst der textielnijverheid in Engeland tusschen de jaren 1813 en 1832 reeds gestegen was tot het zesvoudige van het vroegere bedrag.

Terwijl de spin- en de stoommachine het werk begonnen waren, de spoorwegen en stoombooten het terrein der werkzaamheid uitgebreid hadden, werd op dat alles de kroon gezet, zegt Lux, door de uitvinding van de electrische telegraaf, want eerst deze heeft eene ware omwenteling in het verkeer en in de geheele techniek tot stand gebracht. Voor onderhandelingen, die vroeger door een bode of per postwagen moesten plaats hebben en waarmede op groote afstanden soms weken, dikwijls maanden gemoeid waren, werden nu slechts enkele minuten of uren vereischt. Het verschil tusschen de telegraaf en den postbode is minstens even groot als dat tusschen de spinmachine en het spinnewiel, zóó groot zelfs, dat het niet meer uitsluitend een verschil in graad is, want het geheele karakter van handel en nijverheid is door de telegraaf in den grond gewijzigd.

De aanvang van het meer algemeene gebruik van de telegraaf voor het publiek kan ongeveer in het jaar 1850 gesteld worden. Het is in dit geval zeker geen ‘toeval’, dat daarmede tevens eene volkomen omwenteling samenvalt op het geheele gebied van nijverheid en techniek. De toeneming dier ontwikkeling dagteekent in Engeland van het midden der negentiende eeuw, op het vasteland van ongeveer 1860 en zij is zoo plotseling en zoo veelomvattend, dat de techniek daardoor geheel van karakter verandert.

En thans bevinden wij ons reeds weer te midden van een nieuw ontwikkelingstijdperk der nijverheid, in dat van de electrotechniek. De ontzaglijke beteekenis van de uitvinding en de steeds verbeterde inrichting der dynamomachine en van de daardoor mogelijk geworden ontelbare toepassingen op technisch gebied kan niet hoog genoeg gesteld worden. Hier is het vooral de gemakkelijke en eenvoudige wijze,

waarop men de electriciteit kan omzetten in andere vormen van arbeidsvermogen: mechanisch arbeidsvermogen, licht, geluid, warmte en scheikundig arbeidsvermogen, terwijl al die vormen omgekeerd weer in electrisch arbeidsvermogen overgebracht kunnen worden.

Talloos zijn dan ook de toepassingen, die men tegenwoordig, dus betrekkelijk zoo kort na de ontdekking van het dynamo-electrisch beginsel, reeds op allerlei gebied maakt. Als beweegkracht voor het vervoer met trams en spoorwegen begint de electromotor reeds een ernstige concurrent van de stoommachine te worden en het is te voorzien, dat hij die ten slotte geheel zal verdringen; als lichtbron vindt de electrische stroom eene steeds uitgebreider toepassing; de telephoon schiep de mogelijkheid, om zelfs het gesproken woord in een ondeelbaar oogenblik over een groot deel van de wereld voort te planten, en dat begint weer een verbazend grooten invloed uit te oefenen op het internationale verkeer. Verder maakt de draadlooze telegraphie zelfs de gemeenschap mogelijk tusschen overzeesche stations en tusschen de schepen op den oceaan met den vasten wal.

Gewichtige toepassingen worden reeds van de electriciteit gemaakt in de chemische industrie: bij de bereiding van de metalen uit hunne ertsen, bij het bleeken en verven van weefsels, en reeds begint de toepassing van het electrisch licht in de geneeskunde en van de Röntgenstralen voor de diagnose in de heelkunde eene gewichtige beteekenis te krijgen. Terwijl dus de vorige eeuw gekenmerkt was door de heerschappij van den stoom, zal de twintigste eeuw zich meer en meer den naam verwerven van de eeuw der electriciteit.

Velen zien daarom in de toepassingen der electriciteit reeds eene niet minder groote omwenteling op het gebied der techniek te gemoet, dan vroeger het geval was ten gevolge van de ontdekking der spin- en der stoommachine. Toch moet men zich daarbij wachten voor overdrijving, want welk eene machtige en weldoende fee de electriciteit ook moge zijn - en zeker nog in steeds hoogere mate zal worden -, dient men toch te letten op een belangrijk verschil tusschen de omstandigheden van destijds en de tegenwoordige, waardoor de omwenteling niet zoo ingrijpend zal zijn als die in den aanvang der negentiende eeuw.

Dit verschil wordt ook door Lux in zijn meergenoemd opstel nog eens uitdrukkelijk in het licht gesteld. De toestanden op technisch gebied zijn thans geheel anders dan in het begin der negentiende eeuw en daardoor kunnen nieuwe uitvindingen op technisch gebied niet meer dien geweldigen invloed op de geheele samenleving uitoefenen, als destijds het geval was. De uitvinding der eerste machine beteekende het begin van een geheel nieuw tijdperk der techniek; het was de val van een eeuwenoud gevestigd stelsel van productie, waardoor aan het handwerk en de huisnijverheid de genadeslag toegebracht werd.

Zulk eene geweldige omwenteling kan het invoeren van de electriciteit in de techniek niet meer teweegbrengen. Hierbij geldt het niet, zooals toen, het invoeren van een volkomen nieuw stelsel van productie doch slechts eene v e r b e t e r i n g in de methode van voortbrengen, het in de plaats stellen voor vroegere, verouderde methoden. De dynamo stelt ons in staat, om het arbeidsvermogen der natuur op eene veel gemakkelijkerwijze en met minder kosten aan onze doeleinden dienstbaar te maken, dan vroeger mogelijk was. Daardoor kan er wel sneller en meer geproduceerd worden, zullen de prijzen der producten dalen ten gevolge van de daling der productiekosten, doch de m e t h o d e van productie blijft dezelfde. Dat neemt natuurlijk niets weg van de onberekenbare waarde van den electromotor voor de techniek; deze is dan ook, zooals wij nog nader zullen aantoonen, bestemd, om in de toekomst op dat gebied nog eene hoogst gewichtige rol te vervullen.

Was in het bovenstaande hoofdzakelijk sprake van de ontwikkeling der techniek op het gebied der zuiver physische toepassingen, zoo is de vooruitgang niet minder schitterend geweest in de chemische industrie. Ook hier dagteekent de dageraad van de groote ontwikkeling eerst sedert den aanvang der negentiende eeuw, toen de scheikunde, om zoo te zeggen, eerst op zeer bescheiden schaal zich uit hare windselen begon los te maken.

De groote vooruitgang der techniek in dezen tijd was niet slechts het gevolg van de ontdekking eener nieuwe bron van kracht, het voortbrengen van warmte door de verbranding van steenkool, waardoor de toepassing der stoommachine eerst op groote schaal mogelijk werd, doch tevens van de omstandigheid, dat bijna in denzelfden tijd ook de scheikunde met reuzenschreden voorwaarts ging, zoowel door talrijke nieuwe chemische ontdekkingen als door eene volkomen omwenteling in de beschouwing over en de verklaring van de chemische verschijnselen.

De eerste aanleiding tot dien vooruitgang was de kunstmatige bereiding van soda uit keukenzout in 1791, uitgevonden door den Franschman Leblanc. Eerst lang na diens dood echter begon de toepassing van die ontdekking practisch nut voor de menschheid op te leveren en wel het eerst in Engeland, waar, ten gevolge van de opheffing van het zoutmonopolie in 1823, door Muspratt de eerste sodafabriek te Liverpool opgericht werd. Daarmede werd de grondslag gelegd voor eene reusachtige industrie, die van onberekenbaren invloed geweest is op de ontwikkeling der techniek.

Het eenvoudige woordje ‘soda’ wekt niet zulke grootsche en schitterende voorstellingen op als de moderne woorden ‘dynamo’ en ‘electrotechniek’, maar toch is de ontdekking van hare bereiding van onbetwistbaar hooge beteekenis. Hij, die zich daarvan een denkbeeld wil maken, gelieve zich eens voor den geest te stellen, wat de menschheid zou zijn zonder het bezit van de soda en van hare naaste verwante: de potasch, die beide vroeger wel als natuurproducten bekend

waren, doch in te geringe hoeveelheid, om voor een algemeen gebruik in aanmerking te komen.

Soda en potasch zijn de koolzure zouten van de metalen natrium en kalium en als zoodanig bezitten zij bijtende en loogachtige eigenschappen, die de koolzure zouten van andere metalen missen. En het is juist die eigenschap, welke de soda en de potasch voor ons zoo gewichtig en onmisbaar maakt. Terwijl zij reeds op zichzelf als wasch- en reinigingsmiddelen dienst kunnen doen, kunnen wij ons alleen door hare hulp in het bezit stellen van ons gewichtigste reinigingsmiddel: de zeep, waarvan het verbruik, zooals reeds Von Liebig zich uitdrukte, als maatstaf kan dienen voor den graad der menschelijke beschaving. Maar zonder soda en potasch zou ook de vervaardiging van glas onmogelijk zijn en wij weten, hoe onontbeerlijk ook deze stof in allerlei opzichten voor de menschheid is, die zonder het bezit daarvan zou terugkeeren tot den toestand der onbeschaafde oervolken. Bovendien zouden nog duizend andere nuttige zaken zonder die beide gewichtige zouten volkomen onbereikbaar voor ons zijn.

Zoo kan de ontwikkeling der soda-industrie ongetwijfeld op één lijn gesteld worden met die der electrotechniek; ja, in zeker opzicht kan zij daarmede vergeleken worden als een daaraan evenwijdig loopend proces. De soda komt op zichzelf in de natuur te weinig voor, om voor toepassing op groote schaal in aanmerking te kunnen komen. Toen kwam de chemie en leerde, dat het keukenzout, waarvan onuitputtelijke hoeveelheden in het zeewater en in de steenzoutmijnen voorkomen, de chloorverbinding is van hetzelfde metaal natrium, dat ook aan de soda ten grondslag ligt. En daarmede was het vraagstuk gegeven, dat door Leblanc op zoo geniale wijze opgelost werd: den overvloed van het in de natuur voorhanden zijnde keukenzout zoodanig om te zetten, dat het in soda, de stof, waaraan zoo groote behoefte bestond, veranderd werd.

Welnu: een dergelijk vraagstuk was ook het verkrijgen en het nuttig aanwenden van electrische energie in willekeurige hoeveelheid en spanning. Ook electrische stroomen worden in de natuur zeker voortgebracht, doch slechts zelden in zulke hoeveelheden en onder zoodanige voorwaarden, dat wij daarvan op eenvoudige en gemakkelijke wijze gebruik zouden kunnen maken. De reeds met een enkel woord besproken en algemeen bekende ontwikkelingsgeschiedenis der electrotechniek is er een bewijs voor, dat het ons ook op dit gebied gelukt is, om van de natuur hare hulpmiddelen af te zien en ons die, welke zij ons niet gewillig genoeg uit eigen beweging verschaft en welke dus voor ons te kostbaar zouden zijn, langs andere wegen dienstbaar te maken. En ook hier is op schitterende wijze het vraagstuk opgelost, om andere vormen van arbeidsvermogen, die in de natuur in ruime mate voorhanden zijn, in electrisch arbeidsvermogen om te zetten.

De chemische techniek heeft ook nog in een ander opzicht wonderen verricht in de laatste halve eeuw. Want moeten niet de ontwikkeling

van de chemie der teerkleurstoffen, de kunstmatige bereiding van indigo en van tal van andere natuurproducten tot de grootste wonderen der negentiende eeuw gerekend worden? Wie zou vóór ruim eene halve eeuw, ook al ware hij begaafd geweest met de weelderigste phantasie, het feit hebben kunnen voorzien, dat het den mensch zou gelukken, om uit de onooglijke zwarte steenkool, die in den aanvang zelfs als brandstof nog te gering werd geacht, de schitterendste en prachtigste kleurstoffen af te scheiden en daaruit zelfs de heerlijke bloemengeuren terug te winnen, die wellicht millioenen jaren geleden deel uitmaakten van de oerwouden van het steenkolentijdvak?

Zoo zouden wij onwillekeurig komen tot eene philosophische beschouwing van de ontwikkelingsgeschiedenis der nijverheid. Deze wordt trouwens tegenwoordig ook in anderen zin door velen reeds met philosophische vraagstukken in verband gebracht en aan dit gedeelte van ons onderwerp wenschen wij thans eerst een oogenblik onze aandacht te wijden.

De invloed van de techniek op de samenleving en hare verschijnselen is zoo veelzijdig en ingrijpend, dat ook de denkers onder de menschheid de vraag niet meer kunnen ontwijken, op welke wijze de aard en de grenzen van dien factor der beschaving vastgesteld kunnen worden. Deze nieuwe richting van 's menschen denkvermogen is door sommigen zelfs reeds bestempeld met den weidschen naam van ‘philosophie der techniek’, hoewel vooralsnog van eene eigenlijke philosophie op dit gebied geene sprake kan zijn, hoogstens van het vaststellen van eenige betrekkingen tusschen de nieuwere techniek en andere vormen der menschelijke cultuur. Toch hebben wij hierin eene nieuwe en belangrijke richting van het onderzoek te zien, die in de toekomst meer en meer tot haar recht zal komen en waarmede wij in de geschiedenis der techniek rekening zullen hebben te houden.

Reeds in 1877 verscheen een geschrift van E. Kapp, getiteld: *Grundlinien einer Philosophie der Technik*; de Rus Pawlowski gaf in 1896 uit: *Fortschritte der Technik und deren Einwirkung auf die Civilisation*; de Engelschman Wallace behandelde onderwerpen, die daarmede in verband staan, in zijn *Wonderful Century* (1899) en de ingenieur Von Engelmeyer te Moskou publiceerde verschillende geschriften over de philosophie der uitvindingen.

Vooral het laatste onderwerp leent zich tot eene nadere beschouwing en is ook van onmiddellijk practisch belang wegens het verband tusschen uitvinding en patent. Wegens die nauwe betrekking moet de grondslag van elke patentwet gelegen zijn in de definitie van het begrip uitvinding. Die definitie laat zich echter niet zoo gemakkelijk in het algemeen geven en dat is de oorzaak, dat er zooveel verschil bestaat tusschen de patentwetgeving bij verschillende landen en volken, de oorzaak ook van den verschillenden uitleg, dien men aan vele bepalingen van zulk eene patentwet geven kan. Daarom zal men moeten komen tot eene internationale overeenkomst, tot eene algemeene patentwetgeving voor

alle volken, waarbij de verplichting, om de uitvinders voor hunne werken te beloonen, door de gezamenlijke volken op zich genomen wordt, daar de technische uitvindingen immers ook aan de geheele gemeenschap ten goede komen.

Daartoe is echter in de eerste plaats eene nauwkeurige definitie noodig van hetgeen men onder 'uitvinding' verstaat, en daarop hebben verschillende der bovengenoemde schrijvers hunne krachten beproefd; vooral Von Engelmeyer heeft zich daarmede beziggehouden en in verschillende geschriften, die tusschen de jaren 1893 en 1900 verschenen, het ontstaan eener uitvinding psychologisch nagegaan, waarbij hij met het 'idee' begon en met het reëele voorwerp eindigde.

Von Engelmeyer beschouwt eene uitvinding als het resultaat van drie grondkrachten: de intentie (of ook het willen), het overdenken (of het weten) en de handvaardigheid (het kunnen). Volgens die beschouwing zijn voor het geheele scheppingsproces eener uitvinding dus drie verschillende handelingen noodig. De eerste handeling schept het verlangde doel, waardoor het wordende product teleologisch bepaald wordt. De tweede handeling verwerkt dat doel tot een plan, waardoor dus het werk logisch bepaald wordt, en de derde handeling is de uitvoering der zaak, welke op de noodige oefening berust. Deze beschouwing bezit niet alleen theoretische beteekenis, doch voert ook tot eene reeks van practische toepassingen, ook wat het uitvindersrecht betreft, daar alleen op die wijze de vraag kan opgelost worden, in welke phase eene uitvinding voor patent in aanmerking komt.

In tal van andere opzichten staat de tegenwoordige techniek nog verder met de verschijnselen der samenleving in verband en het opsporen van die betrekkingen is eene der veelbelovende uitkomsten, die de studie van de philosophie der techniek in de toekomst ongetwijfeld nog zal opleveren. In verband met den aanwas der techniek zelf is ook het onderzoek naar alle richtingen uitgebreid, vertakt en verdiept. Reeds de beroemde staathuishoudkundige Adam Smith, die van 1723-1790 leefde, heeft het verband aangetoond tusschen de oeconomie en de techniek en de waarde daarvan in het licht gesteld. Deze volgt trouwens reeds hieruit, dat de techniek - en in het bijzonder de machine-techniek - het uitvoerend orgaan is van elken socialen arbeid.

De Amerikaansche oeconomist Hobson gaat nog een stap verder en na eene vergelijking van de Engelsche industrie in de achttiende eeuw met den tegenwoordigen toestand der techniek komt hij tot de gevolgtrekking, dat de machine niet slechts het kapitaal bedient, doch dat ook schept; dat zij zoowel den lichamelijken als den geestelijken arbeid tot ontwikkeling brengt en dat het tegenwoordige leven in de steden een uitvloeisel daarvan is. In de machine hebben wij dus de gewichtigste van die sociale krachten te zien, waarvan zoowel het private als het publieke leven in oeconomisch en politiek opzicht afhankelijk zijn.

Omtrent de aesthetische waarde van de techniek en de betrekkingen

tusschen haar en de algemeene beschaving, dus omtrent de rol, welke zij speelt in de beschavingsgeschiedenis, kunnen talrijke voorbeelden aangehaald worden. De genoemde verhandeling van E. Kapp behandelt dit punt voor het eerst en daarin wordt ook voor het eerst van het verband tusschen philosophie en techniek gewag gemaakt. Het is echter nog eene soort van philosophie, die laag bij den grond blijft. Zijne voornaamste conclusie in dit opzicht is, dat de mensch in al zijne werktuigen en machines eigenlijk niets anders dan zijne eigen organen zou nagebootst hebben. Zoo zou de camera obscura in de photographie niets anders zijn dan eene kopie van ons oog; de pomp zou eene vrije navolging zijn van het hart van den mensch en de harp uit de grijze oudheid zou reeds eene toepassing geweest zijn van het orgaan van Corti in ons gehoororgaan, dat destijds echter nog geheel onbekend was. Met welke menschelijke organen nu echter de raderen eener machine te vergelijken zijn, daarvan vermeldt Kapp ons niets, daar zijne 'philosophie' hem daarbij blijkbaar in den steek liet.

Van meer belang zijn in dit opzicht de pogingen van Von Weber en Reuleaux, die de beteekenis der techniek voor de ontwikkeling der cultuur in het algemeen in het licht stelden. Eerstgenoemde heeft in eene interessante verhandeling aangetoond, hoe de idealen der cultuur slechts verwezenlijkt kunnen worden, door de natuurkrachten in toenemende mate aan onze doeleinden dienstbaar te maken, ten einde den mensch meer en meer vrij te maken van den lichamelijken arbeid.

Verschillende voorbeelden worden daarvan door hem aangehaald, die ook voor leeken zeer interessant zijn. Zoo deelt hij onder anderen mede, dat in één kilogram steenkool een zoodanig bedrag aan arbeidsvermogen voorhanden is, als een man noodig heeft voor het bestijgen van den Montblanc, en dat één centenaar steenkool in staat is, om een bataljon infanterie, een eskadron ruiters of eene batterij artillerie over een afstand van eene mijl te vervoeren.

Reuleaux, de bekende ingenieur, heeft in zijn bovengenoemd geschrift eene belangwekkende schets geleverd van de beteekenis der techniek voor de cultuur. Hij geeft van een technisch proces de volgende eigenaardige definitie: 'Brengen wij levenlooze lichamen in een zoodanigen toestand, onder zoodanige omstandigheden, dat hunne werking volgens de natuurwetten aan onze bedoelingen beantwoordt, dan kunnen wij die lichamen arbeid laten verrichten voor levende wezens en in de plaats van dezen.' Daar het beheerschen der natuur slechts gegrond kan zijn op een degelijk onderzoek van hare verschijnselen, zoo wordt er door Reuleaux op gewezen, dat slechts die volken, welke door den geest van het onderzoek bezield zijn, 'de geschiedenis maken', terwijl die volken, welke slechts tot handenarbeid beperkt zijn, 'de geschiedenis ondergaan'; de laatsten vormen het passieve, eerstgenoemden het actieve deel van de menschheid. En hoe oneindig groot het verschil in productie in deze beide gevallen is, kan men afleiden uit het jaar-

lijksch verbruik aan steenkool. Daaruit laat zich berekenen, dat de volken, die met werktuigen en machines arbeiden en die gezamenlijk slechts één zesde gedeelte van de bevolking der aarde vormen, door hunne techniek toch viermaal zooveel produceeren, als het overige vijfzesde gedeelte der menschheid zou kunnen leveren, dat uitsluitend tot handenarbeid beperkt is.

Verder heeft men gewezen op den invloed van den vooruitgang der techniek op de ontwikkeling van de aesthetica en van de beschaving in het algemeen. In dit opzicht kan men drie perioden onderscheiden, welke voor dit onderwerp van beteekenis geweest zijn. Men kan aannemen, dat de geestesontwikkeling der laatste drie eeuwen aan de wetenschap in het algemeen ten goede is gekomen; in de laatste twee eeuwen stonden meer in het bijzonder de natuurwetenschappen op den voorgrond, terwijl eerst in de derde periode, in de laatste eeuw, de toepassingen van deze op de techniek zich hebben ontwikkeld. Deze heeft echter niet uitsluitend tot practische toepassingen, dus tot stoffelijk voordeel, geleid, doch haar moet ook eene groote aesthetische waarde toegekend worden, daar zij ook in hooge mate bijgedragen heeft tot de ontwikkeling der kunst. Zoowel de wetenschappelijke als de technische arbeid dienen ook tot bevrediging van geestelijke behoeften, van onze aesthetische gewaarwordingen en wel volkomen op dezelfde wijze, als de kunst van oudsher in deze richting gewerkt heeft.

Ook nog een ander gevolg van de ontwikkeling der techniek uit een geestelijk oogpunt is reeds meermalen door sommige schrijvers op den voorgrond gesteld, nl. dat verschillende landen en volken erdoor met elkaar in aanraking gebracht worden, zoodat zij daardoor voor elkaars geestelijke producten toegankelijk gemaakt worden. Men kan de juiste verhouding tusschen techniek en cultuur het best zoo opvatten, dat de cultuur in de beteekenis, waarin dit woord tegenwoordig gebezigd wordt, juist niets anders is dan de som van kunst, wetenschap en techniek.

Het is ook niet zonder belang, om hier met een enkel woord te spreken over het verschil tusschen de universiteiten en de technische scholen met betrekking tot den invloed, dien zij op de ontwikkeling der cultuur uitgeoefend hebben. De techniek is, als factor der cultuur, op verre na nog geene eeuw oud. Eerst de negentiende eeuw heeft ook den stand der eigenlijke ingenieurs in het leven geroepen, hoewel in Engeland en in Frankrijk reeds sedert ongeveer tweehonderd jaren enkele bepaalde personen naar aanleiding van hunne technische werkzaamheden van regeeringswege den titel van ‘ingenieur’ verkregen. Doch het eigenlijke ingenieursambt ontstond eerst veel later, vooreerst als noodzakelijk gevolg van den grooten vooruitgang op technisch gebied en dan voor een groot deel ook als gevolg van de oprichting van bijzondere technische onderwijsinrichtingen, waardoor de techniek tot een nieuw vak van wetenschap verheven werd.

De vorderingen in dien tak van wetenschap zijn dan ook in korten tijd reusachtig geweest. Vooral in Duitschland nam de vorming en de ontwikkeling der ingenieurs spoedig eene zeer hooge vlucht en het is opmerkelijk, dat de technische hoogescholen in Duitschland, wat het leggen der wetenschappelijke grondslagen betreft, reeds binnen nog geene honderd jaren dezelfde hoogte bereikt hadden, als waartoe de Duitsche universiteiten eerst na minstens vijf eeuwen gekomen waren. Dat onder deze omstandigheden een zekere naijver, ja, dikwijls zelfs vijandigheid tusschen de universiteiten en de technische hoogescholen geboren werd, laat zich daardoor verklaren en hetzelfde heeft zich, op kleinere schaal, ook in ons land voorgedaan. De universiteiten eischten voor zich het monopolie van de wetenschap en de technische scholen zouden slechts dienst kunnen doen voor de practijk.

Het onhoudbare van deze bewering is duidelijk in het licht gesteld door Professor Snijders in zijne feestrede ter gelegenheid der opening van het gebouw voor toegepaste natuurkunde te Delft in 1905. Daaruit weten wij, dat thans aan de Technische Hoogeschool aldaar, evenzeer als aan de universiteiten, de ernstigste en fijnste zuiver wetenschappelijke onderzoekingen plaats hebben, zij het dan ook met het oog op bepaalde technische onderwerpen. Gelukkig schijnt echter ook hier uit den strijd der meeningen eene nuttige uitkomst voortgekomen te zijn. Want men komt meer en meer tot de overtuiging, dat de beide zusterinrichtingen niet tegenover, doch naast elkaar dienen te staan; dat zij elkaar wederkeerig moeten aanvullen en dat uit die wisselwerking in de toekomst groote resultaten tot gemeenschappelijk nut mogen verwacht worden.

In elk geval is uit die wrijving der meeningen reeds thans dit groote voordeel ontsproten, dat men tot de overtuiging is gekomen van de noodzakelijkheid, om ook den ingenieur eene veelzijdige en vooral grondige wetenschappelijke opleiding te geven, en dat ook onze regeering door het oprichten van uitstekende en kostbare inrichtingen tot dit doel blijk geeft die overtuiging te deelen.

Het behoeft geen betoog, dat juist die opleiding van de grootste beteekenis moet zijn voor de verdere ontwikkeling der techniek in de toekomst. Reeds vóór eenige jaren heeft de toenmalige rector van de Technische Hoogeschool te Berlijn, A. Riedler, omtrent dit onderwerp zijne meening gezegd en behartigenswaardige woorden gesproken in zijne geschriften: *Unsere Hochschulen und die Anforderungen des* 20*sten* *Jahrhunderts* (1898) en *Ueber die geschichtliche und zukünftige Bedeutung der Technik* (1900).

Riedler wijst erop, dat reeds bij den aanvang der cultuur eene indeeling wordt gemaakt naar gelang van de technische vorderingen in die tijden, en wel in eene steen-, eene brons- en eene ijzerperiode; dat verder de overgang van de duistere middeleeuwen tot den meer verlichten nieuweren tijd weer begonnen is met de algemeen bekende uitkomsten

op technisch gebied. Onze tijd nu is weer buitengewoon rijk aan nieuwere technische uitvindingen van ontzaglijke beteekenis, waardoor de ingenieur eene hoogst gewichtige en vooral zeer verantwoordelijke plaats in de maatschappij heeft verkregen. Immers, de arbeid van den ingenieur is niet alleen gekenmerkt door eene groote inspanning op geestelijk gebied doch ook door eene zware zedelijke verantwoordelijkheid. Want de kleinste fouten, door hem begaan, zijn bijna steeds voor iedereen zichtbaar, waardoor de contrôle op zijn arbeid door het publiek oneindig veel strenger is dan bij voorbeeld bij den geneeskundige of den advocaat.

Riedler herinnert er verder aan, hoe armzalig de maatschappelijke en politieke positie was, die Duitschland in den aanvang der negentiende eeuw in Europa innam in weerwil van zijne toenmalige hooge cultuur op geestelijk gebied. Hij schrijft aan den onzichtbaren technisch-industrieelen arbeid dan ook eene gewichtige rol toe bij de werking van die krachten, welke den hoogen bloei en de tegenwoordige macht van het Duitsche keizerrijk gevestigd hebben. Met geestdrift maakt de schrijver melding van de rede, die de Duitsche Keizer naar aanleiding van de intrede der twintigste eeuw voor eene deputatie van de technische hoogescholen hield. De Keizer sprak daarbij de meening uit, dat de tegenwoordige voorbereiding voor de leiding der staatszaken, die tot nog toe slechts op het zuivere denken gegrond was, haar doel gemist had en dat in de toekomst ook de technicus tot eene groote taak op dit gebied zou geroepen worden. Ten einde deze meening op den voorgrond te stellen, werd door den Keizer aan de technische hoogescholen ook het recht van promotie verleend, zooals dat thans ook sedert eenige maanden in ons land het geval is.

De invloed, dien de techniek op de ontwikkeling der algemeene beschaving uitoefent, komt niet overal even duidelijk aan den dag. Omgekeerd is dat echter somtijds juist daar het geval, waar wij dat het minst zouden verwachten. Dat blijkt uit een merkwaardig geschrift van den Amerikaanschen geleerde Lester Word, getiteld: *Psychic Factors of Civilisation*, dat in 1896 verscheen.

Dat de techniek zou kunnen geacht worden te behooren tot de ‘psychische’ factoren der beschaving, zal voor de voorstelling van velen niet zoo dadelijk voor de hand liggen. En toch moet men door de ontwikkeling van Word's standpunt noodzakelijk tot dat besluit komen en krijgt men de overtuiging, dat hij eene belangrijke bijdrage geleverd heeft tot de ‘philosophie der techniek’, zij het ook, dat dit door hem onwillekeurig geschiedt en zonder dat in zijn geschrift van de eigenlijke techniek sprake is.

Word ziet in de evolutie der levende wezens op aarde het uitvloeisel van twee grondbeginselen: het biologische en het psychologische, van welke het laatste zich van het eerste onderscheidt door de invoering van een nieuwen factor: de intuïtie. De intuïtie stelt ons

in staat, om daar, waar geen onmiddellijke weg tot de bevrediging van onze behoeften voorhanden is, daartoe langs omwegen te komen. Zij is in aanleg reeds voorhanden bij de dieren in den vorm van hetgeen men gewoon is 'instinct' te noemen, doch wat zonder twijfel voor een groot deel reeds een weinig ontwikkelde graad van verstand is. Eerst bij den mensch echter komt de groote ontwikkeling van de intuïtie tot stand en wel door datgene, wat, zooals wij reeds in den aanvang van dit opstel zeiden, een hoofdpunt vormt, waardoor het menschelijk verstand zich boven dat van het dier verheft: het gebruik van werktuigen, die geen onderdeel vormen van zijn organisme.

Langs dezen weg ontstonden de menschelijke kunsten, waarvan Word twee hoofdrubrieken onderscheidt. In de ééne hoofdgroep oefent de mensch invloed uit op zijns gelijken; daartoe behooren onder anderen onderwijs, handel, politiek, enz. In de andere afdeeling der kunsten daarentegen oefent de mensch invloed uit op de natuur; daartoe worden door hem gerekend de schoone en de nuttige kunsten. Wat Word onder nuttige kunsten verstaat, is echter niets anders dan de techniek en wij zien dus, dat in zoover ook de techniek een uitvloeisel is van de intuïtie, derhalve van psychologische processen.

Het bovenvermelde geschrift van den beroemden denker Russel Wallace: *Wonderful Century,* heeft eigenlijk ten doel, om eene balans op te maken omtrent de geestelijke cultuur der negentiende eeuw. Ook deze geleerde komt tot het besluit, dat op die balans de meeste positieve posten moeten geboekt worden op rekening van de techniek. Hij vestigt vooral de aandacht op de groote beteekenis voor de cultuur van de nieuwere transportmiddelen, van de machine, van telegraaf en telephoon als overbrengers van het gesproken woord, van het vuur, den lichtdruk, enz., die alle, meer nog dan de zuivere wetenschap, tot de ontwikkeling der beschaving bijgedragen hebben.

Dat de techniek verder ook voeling moet houden met het rechtswezen en eene grondige rechtskennis ook voor den technicus onmisbaar is, blijkt reeds uit hetgeen gezegd werd over het recht op de vruchten eener uitvinding en over het patent. Op dit terrein valt nog veel te onderzoeken en op te helderen, vooral ook ten aanzien van de logisch-psychologische ontwikkeling der begrippen ontdekking en uitvinding.

Wij moeten ten slotte nog enkele opmerkingen maken over de toekomst der techniek. Von Engelmeyer had reeds in 1887 zijne boven reeds vermelde meening uitgesproken, die destijds ook vele aanhangers vond en leidde tot eene overschatting van de beteekenis der kracht tegenover de stof in de industrie. Hij ontwikkelt verder een overzicht van alle middelen, die aan de moderne techniek ten dienste staan voor het voortbrengen, opstapelen en verdeelen van kracht. Daarbij ontwierp hij ook een toekomstbeeld van de industrie, waarbij de drijfkracht evenredig aan het verbruik zou toenemen en de stoommachine ten slotte tot een enkelen localen motor beperkt zou worden. In dit geval zou

dus de kleinindustrie een groot voordeel verwerven ten opzichte van de techniek in het groot en hoewel deze voorspelling vooralsnog niet vervuld is, schijnt toch de ontwikkeling der electrische centralen zich in den jongsten tijd meer en meer in die richting te bewegen.

De vraag is nu, of de ontwikkeling der techniek zich ook in de toekomst steeds verder in deze richting zal blijven bewegen en of de electromotor voortaan meer en meer de stoommachine zal verdringen en van lieverlede de rol zal overnemen, die vroeger aan deze toebedeeld was. Wij zeiden boven reeds, dat de invloed der electrotechniek zich vooralsnog hoofdzakelijk slechts openbaart in de daling der kosten van productie ten gevolge van de gemakkelijker en eenvoudiger toepassing der electrische beweegkracht.

Toch is het mogelijk, dat dit in de toekomst nog veel verder zal gaan en de electrische machine eene onmisbare plaatsvervangster zal worden van de stoommachine. Het drijven der stoommachine staat of valt met het gebruik van de steenkool als brandstof, die trouwens op dit oogenblik nog de voornaamste factor is van de geheele beschaving.

Maar de steenkolenvoorraad van de aarde is niet onuitputtelijk en reeds ongeveer dertig jaren geleden werden omtrent dit onderwerp in Engeland mededeelingen gedaan, die het grootste opzien baarden. Toen men namelijk de kolenbekkens in Groot-Britannië opgemeten had en eene schatting maakte van den vermoedelijk nog aanwezigen voorraad, bleek daaruit, dat, hoewel niet bepaald onmiddellijk gebrek voor de deur stond, de voorraden toch bij de tegenwoordige vermeerdering der consumptie binnen afzienbaren tijd uitgeput zouden zijn.

Reeds lang vóór dien tijd echter zou er gebrek aan steenkool ontstaan in landen, waar geene beddingen voorhanden zijn en waar men uit andere landen niet zoo spoedig in de behoefte zou kunnen voorzien. De vraag deed zich dus voor, vanwaar de industrie zich hare drijfkracht zou moeten verschaffen, als éénmaal de schatten aan zwarte brandstof, die in den schoot der aarde rusten, verbruikt zouden zijn.

Toen werd echter reeds spoedig daarna de electrotechniek geboren en deze opende een geheel nieuw gezichtspunt ten opzichte van het beheerschen en de nuttige toepassing der natuurkrachten. Als er geene steenkool meer beschikbaar is, zal de electriciteit een middel zijn, om weer nieuwe natuurkrachten aan onze industrie dienstbaar te maken, wegens de gemakkelijke wijze, waarop andere vormen van arbeidsvermogen in electriciteit omgezet kunnen worden en omgekeerd.

Wij herinneren eraan, dat de steenkool zelf eigenlijk niets anders is dan een product van het zonlicht en de zonnewarmte. De steenkool stelt het arbeidsvermogen van de zon voor, dat in den bodem geconcentreerd is, want in de oudste aardperioden is eerst de plantenstof gevormd uit het koolzuur en water der lucht door den invloed van het licht en de warmte der zon, en dat arbeidsvermogen van de zon is thans in de steenkool opgehoopt, die wij dus, als 't ware, zouden

kunnen noemen: ‘fossiel zonlicht’. Welnu, als dit laatste geheel verbruikt is, zal de electrotechniek ons in staat stellen, om het tegenwoordige zonlicht en de zonnewarmte in voor ons bruikbaar arbeidsvermogen om te zetten.

Dat zal vooral mogelijk zijn langs indirecten weg, bij voorbeeld door gebruik te maken van den kringloop van het water in den vorm van eb en vloed, de branding der zee, enz., die eigenlijk insgelijks slechts arbeidsvermogen voorstellen, dat aan de zon ontleend is, evenals dat van de watervallen, waarvan reeds op dit oogenblik op zoo ruime schaal door de electrotechniek partij getrokken wordt. Ook de wind zal ongetwijfeld in de toekomst nog op groote schaal in electrisch arbeidsvermogen omgezet kunnen worden en dat zal ons dan op zijne beurt weer electrisch licht, warmte en beweegkracht voor onze werktuigen verschaffen.

Het is niet zonder belang, erop te wijzen, dat deze toenemende toepassingen van den electrischen stroom in de toekomst ook een groot nut zullen afwerpen uit een sociaal oogpunt en dat daardoor belangrijke verbeteringen tot stand zullen kunnen komen in den toestand der arbeidende klassen. Zoolang de stoommachine in de nijverheid nog het opperbevel voerde, was het samenleven en samenwerken van velen binnen eene beperkte ruimte een noodzakelijke eisch. Het gevolg daarvan was vooral te bespeuren in eene verhuizing op groote schaal van de plattelandsbevolking naar de groote steden en de opeenhooping aldaar van eene talrijke arbeidersbevolking, zeer ten nadeele van de gezondheid en de levensvreugde dezer volksklassen.

Door de toenemende ontwikkeling der electrotechniek zal daarin zeker eene groote verbetering kunnen komen. Want het electrisch arbeidsvermogen heeft in groote mate de hoogst waardeerbare eigenschap, dat het gemakkelijk en met betrekkelijk geringe kosten naar ver verwijderde plaatsen kan overgebracht worden, iets, waarvan de electrische centralen voor verlichting en beweegkracht juist reeds zoo veelvuldig gebruik maken.

Men zal dus in de toekomst het electrisch arbeidsvermogen uit groote centralen over aanzienlijke afstanden kunnen verdeelen en verspreiden en daar ook de aanleg van talrijke electrische trams slechts eene quaestie van tijd is, zal de reden vervallen, dat ontelbare arbeiders in groote steden opeengehoopt zijn, terwijl daardoor het platteland meer en meer ontvolkt wordt. Eene weldadige decentralisatie zal dus van die ontwikkeling het gevolg zijn, welke ook van een onberekenbaar gunstigen invloed zal zijn op de gezondheid der arbeiders. Dezen zullen dan veel minder, dan tot nu toe het geval was, gedwongen zijn, om in ongezonde krotten en huurkazernes bij elkaar te wonen, doch van het buitenleven blijven genieten, zonder daarvoor groote uitgaven te doen.

Een blik op de toekomst doet dus nog veel vorderingen van de techniek verwachten. Doch daartoe zal nog veel gearbeid moeten worden,

want er blijft nog veel te doen over, om de natuurkrachten op nog grooter schaal, dan thans het geval is, aan onze belangen en behoeften dienstbaar te maken. De mensch is niet altijd in staat, om de nuttige gaven, waarmede moeder natuur betrekkelijk zoo zuinig is, op eenvoudige en bruikbare wijze door eigen arbeid te vermeerderen.

Om enkele voorbeelden te noemen, kunnen wij onder anderen wijzen op de onvermoeide pogingen, die men reeds sedert de oudste tijden heeft aangewend, om den diamant, waarvan toch reeds sinds lang met zekerheid bekend was, dat hij niets anders is dan gewone koolstof, kunstmatig te bereiden. Wel is waar is dat later aan Moissan gelukt, doch zoodanig, dat de uitvinding voor practische toepassing volkomen onbruikbaar is, daar de kristallen microscopisch klein zijn en nog niemand op aarde ooit een kunstmatigen diamant met het bloote oog heeft aanschouwd.

Iets dergelijks is het geval met het onbreekbare, buigzame glas, dat reeds ten tijde van Nero als iets hoogst begeerenswaards in de hoofden der menschen spookte, doch dat nog steeds tot de vrome wenschen behoort. Wel meende De la Bastie vóór ongeveer dertig jaren deze uitvinding op het spoor te zijn door zijne vervaardiging van het hardglas, doch dat was wel hard maar alles behalve onbreekbaar en heeft dan ook, zooals bekend is, nooit veel opgang gemaakt. En toch moet ook dit vraagstuk voor oplossing vatbaar zijn, want de natuur levert het ons in den vorm van glimmer of mica, dat wij in onze vulkachels en boven onze lampeglazen gebruiken. Dit mica is inderdaad eene soort van glas, want het is evenals dit laatste een silicaat van bijna overeenkomstige samenstelling. Vooralsnog zijn wij echter niet in staat, om het natuurproces, dat het mica heeft voortgebracht, in onze ovens na te bootsen.

Ook op physisch gebied wachten nog vele vraagstukken op hunne oplossing met het oog op de practijk. Hoe groot de vorderingen ook mogen zijn, welke bij voorbeeld de techniek der verlichting in de laatste jaren gemaakt heeft, zijn wij toch nog oneindig ver verwijderd van het ideaal der verlichting, namelijk licht zonder ontwikkeling van warmte.

Toch is ook dit proces in de natuur vertegenwoordigd en wel door lichtgevende kevers, glimwormen, lichtgevende bacteriën, enz., maar ook dit proces hebben wij tot nog toe met geene mogelijkheid kunnen nabootsen. Het licht van deze organismen, dat door chemische werking ontstaat, is van geenerlei warmteontwikkeling vergezeld en ook overigens schijnt bij het ontstaan daarvan niet de minste energie verloren te gaan. Het eenvoudige glimwormpje, de nietige bacterie hebben dus onbewust dit groote energievraagstuk opgelost, waar de mensch nog steeds machteloos op zit te peinzen. Want hoewel het theoretisch vaststaat, dat elke vorm van energie, hetzij warmte, electriciteit of chemische werking, volkomen en zonder eenig overschot of verlies in

lichtenergie kan omgezet worden, is dat in de practijk ook zelfs nog niet bij benadering gelukt. Bij elke methode van verlichting gaat tegenwoordig nog steeds verreweg het grootste gedeelte der verbruikte energie nutteloos verloren.

Zoo blijven er dus nog vele vraagstukken ter beantwoording over, die zeker toch ook voor oplossing vatbaar zouden zijn, indien wij slechts konden beschikken over hulpmiddelen, die nog oneindig veel volkomener zijn dan de tegenwoordige.

Wat de techniek echter tot nu toe reeds bereikt heeft, geeft ons goeden moed voor de toekomst, mits men zich slechts bepale tot uitkomsten, die werkelijk bereikbaar zijn, en zich niet het hoofd breke met uitvindingen als vliegmachines en dergelijke. Van zulk arbeiden aan de groote vraagstukken der techniek is geen heil te verwachten; dat worde uitsluitend gezocht in de vruchtbare samenwerking tusschen de wetenschap en de practijk.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

De Nederlandsche gardes d'honneur van 1813/'14.

Sedert de vestiging van het eerste Fransche Keizerrijk werden er in die plaatsen der Fransche departementen, welke Napoleon waardig keurde officieel te bezoeken, vrijwillige eerewachten opgericht.

Deze garde d'honneur of eerewacht deed den dienst bij den Keizer met een der eskadrons zijner garde-regimenten en was samengesteld uit bemiddelde jongelieden van goeden huize. Zoo was ook hier te lande het oprichten van dergelijke gardes d'honneur tegen het aangekondigde bezoek van Napoleon in het najaar van 1811 aan de voornaamste plaatsen met aandrang aanbevolen(*).

Na den Russischen veldtocht besefte Napoleon uit militair en politiek oogpunt het nut deze afdeelingen tot een permanent korps te vormen.

Van dit korps verwachtte het Fransche gouvernement verschillende voordeelen.

Ten e e r s t e wierf men op goedkoope manier cavalerie, die in Rusland te gronde was gegaan.

Ten t w e e d e hoopte men de verknochtheid te verwerven van families van ouden adel en kooplieden, die gefortuneerd genoeg waren plaatsvervangers voor hun zoons te nemen.

Ten d e r d e wilde men de ouders der gardes overtuigen, dat de militaire staat de eenige was, die voor hun zoons paste en waarin zij carrière konden maken.

Ten v i e r d e stelde men officieren aan, die niet ten laste van den Staat kwamen, maar zichzelf konden onderhouden.

Niettegenstaande dat alles was de eigenlijke bedoeling van dit keurkorps, om jongelui van de eerste families uit Duitschland, Italië en Holland als gijzelaars te laten dienen, waarin Napoleon waarborgen zocht tegen een mogelijken opstand in zijn wingewesten(†).

(*) Haar samenstelling en haar rijkdom van monteering zijn beschreven en afgebeeld in een uitgaaf van Maaskamp.

(†) De behandeling van gijzelaars is volgens het moderne rechtsbegrip menschelijker dan vroeger. Napoleon schreef nog in zijn *Mémoires* (VIII): 'De gijzelaars zijn een der krachtigste middelen, om de bezette provinciën in bedwang te houden; maar daartoe moeten zij talrijk en uit de invloedrijksten gekozen worden. De bevolking moet bovendien overtuigd zijn, dat de dood der gijzelaars onverwijld het gevolg is van het schenden harer belofte.'
Oorlog en neutraliteitsrecht, door J.C.C. den Beer Poortugael, blz. 229. - 's-Gravenhage, Gebr. Van Cleef, 1900.

Deze maatregel, zegt la générale Durand(*), was over het algemeen zoo onrechtvaardig en onstaatkundig mogelijk en verscheidene personen waren in die dagen de meening toegedaan, dat het de Hertog van Feltre (Clarke) was, die de organisatie van het korps had doorgedreven. Zijn oogmerk was die categorie van personen van den Keizer afkeerig te maken, welke wel is waar het kleinst in aantal was, maar het meest moest ontzien worden wegens den invloed, dien zij kon uitoefenen.

Toch heeft de oprichting der garde d'honneur en haar vertrek naar den vreemde in zooverre haar goede zijde gehad, dat de jongelieden wat van de wereld zagen en alzoo hun blik konden verruimen.

De oprichting van een korps van 10,000 gardes d'honneur werd bevolen bij een senatus consultus van 3 April 1813. Twee dagen later verscheen het keizerlijk decreet, waarbij de verdere bijzonderheden werden geregeld. Daarin werd vastgesteld, dat dit korps uit vier regimenten zou bestaan, die zich op eigen kosten moesten kleeden en monteeren. Als personen, welke voor die regimenten in aanmerking kwamen, worden genoemd ongehuwde jongelieden van 18 tot 30 jaar, zonen, kleinzonen of neven van leden van 't legioen van eer, van ridders, baronnen, graven en hertogen, van leden van kiescollegiën, algemeene en municipale raden, van voorname ambtenaren en eigenerfden en van de 500 hoogst aangeslagen ingezetenen van elk departement, terwijl vrijwillige inschrijvingen geopend werden, om onvermogenden ten koste van het legioen uit te rusten. Degenen, die in de termen van het decreet vielen, doch een eenigen zoon hadden, welke uit dien hoofde niet kon aangewezen worden, waren verplicht in het fonds voor de uitrusting een zeker bedrag naar vermogen te storten. Volgens de opgave in het *Dagblad van het Departement der Monden van de Maas* bedroeg de hoogste storting in dat gewest 6000 francs en de laagste 200 francs.

Alsnog werd voorgeschreven, dat de gardes als huzaren zouden worden uitgerust en gewapend, de soldij zouden genieten van jagers der garde te paard = fr. 1.25 per dag en na 12 maanden dienst den rang van sous-lieutenant konden bekomen. Bakkerijen, hospitalen, fourage-magazijnen, hoefsmederijen, enz. zouden aan de regimenten, die uit den regimentsstaf en tien eskadrons bestonden, worden toegevoegd. Als formatieplaats was aangewezen voor het 1ste regiment Versailles, voor het 2de Metz, voor het 3de Tours en voor het 4de Lyon.

Omstreeks 600 jongelieden van goeden huize kostte dit besluit aan Nederland(†), wien bij hun in dienst treden de verplichting werd opgelegd de som van 1500 francs in 's lands kas te storten, waaraan uiterlijk binnen den tijd van twee dagen moest worden voldaan. Vermelden wij nog het aanschaffen van een rijpaard, waarin de regeering tegen een bedrag van 800 tot 1000 francs voorzag en welke dieren meerendeels in slechte conditie verkeerden; vervolgens de monteerings-

(*) *Mémoires sur Napoléon et Marie Louise,* p. 147. - Paris, 1886.
(†) Wijnne, *Vaderlandsche Geschiedenis*, blz. 349, 1870.

kosten en voorts den flinken zakduit, die den jongelui bij hun vertrek van huis werd medegegeven, dan kan men nagaan, tot welk een opoffering de ouders der gedesigneerden zich verplicht hebben gezien.

De monteering der vier regimenten was gelijksoortig en hun groot tenue wordt als volgt beschreven:

De pels van donkergroen laken, gevoerd met wit flanel, de boorden van den kraag, van de borst, van het middel en van de mouwen met zwart bont omzet en met witte koorden versierd. Handschoenen olijfkleur. De dolman was eveneens van groene kleur, aan het boveneinde met linnen en aan het ondereinde met rood leer gevoerd, met scharlaken kraag en mouwopslagen, galon van den kraag, van de looze zakken en van de mouwopslagen van dezelfde kleur als die van den pels.

De Hongaarsche korte broek was van rood laken, met een breeden band van wit galon belegd.

De sjako, waarop de keizerlijke adelaar prijkte, was rood en het garnituur evenals de knoopen van wit metaal. De roode bal droeg een hooge groene pluim met rooden top voor het 1ste regiment, blauwen top voor het 2de, gelen top voor het 3de en witten top voor het 4de regiment.

De wapenen bestonden uit: huzarensabel, pistolen en karabijn(*).

Hoewel het als een gunst werd voorgesteld, in deze lijfwacht te worden opgenomen, werd niettemin met ontzetting het decreet hier te lande vernomen. Dat kon ook moeilijk anders en laat zich verklaren uit het feit, dat Napoleon zich gehaat en gevreesd maakte, doordien de handel nagenoeg stilstond, tal van kantoren hun betalingen hadden moeten staken, de tiërceering tot bezuiniging dwong, alle weelde was verdwenen en er groote ellende onder het volk geleden werd. Men wist niet, waarmede het eindigen zou, vermits reeds zoovele jongelieden het jaar te voren hun dood in de steppen van Rusland hadden gevonden, welks Keizer nu de mogendheden van Europa opriep, om zich met hem te vereenigen, ten einde Napoleon gezamenlijk aan te vallen

(*) Uit een tweetal gespecificeerde rekeningen in zake de kosten der uitrusting van den garde d'honneur Mr. J.C. Honig Ongelaar, voorkomende in het artikel van Mr. N. de Roever: 'De Gardes d'honneur uit het Departement der Zuiderzee' (*Ned. Familieblad,* 1887, no. 2), zagen we, dat o.a. voor 'een complete Garde d'honneur uniform van extra fijn laken 250 gld.' werd betaald, voor 'un dolman soie et argent, 175 francs et une redinguotte 120 francs'. Rekening A bedraagt 302, 16 gld., rekening B 616 francs, hetgeen maakt 293 gulden Hollandsch.
Ook in het onderhoudend geschreven artikel van den heer Joh. Been: 'Een Garde d'honneur tegen wil en dank' (*XXste Eeuw*, 10den jaarg., 8ste afl.), komt in een noot een gedetailleerde rekening voor, rakende den garde Ary Claris van der Minne, die we hier overnemen: 'Schako en pluim, 61 francs; sabeltasch, porte-carabine en patroontasch met toebehooren, 68 fr.; sabel, hoofdstel enz. 178 fr.; portemanteau 25 fr.; ceinturon 14 fr.; monteering in zijn geheel 480 fr.; paard 800 fr.; sporen, 2 paar laarzen, handschoenen, 66 fr.; sabel 25 fr.; zwarte porte epée 6 fr.; stalbroek 5 fr.; zak voor haver en fourage 10 fr. 2 centimes; te zamen 1738 fr. 2 ctms. of in Hollandsche muntspecie herleid 827 gld. 12 st. 8 penn.'

en niet te rusten, voordat hun moedige bataljons zijn rijk waren binnengetrokken en zijn macht en zijn hoogmoed verpletterd hadden(*).

De oprichting der garde d'honneur bezorgde den betrokken autoriteiten nog heel wat last(†). Ingevolge de bevelen van den minister van Binnenlandsche Zaken moesten ter secretarie van de prefectures, onder-prefectures en mairies van ieder departement inschrijvingen tot de dienstneming geopend worden. Zooals begrijpelijk is, gaven maar weinigen daaraan gehoor en werden door de prefecten de lijsten opgemaakt, zoodat aan hun willekeur de aanstelling der jongelieden geheel was overgelaten, ten gevolge waarvan de prefect van het departement van de Zuiderzee, Graaf De Celles, en de prefect van het departement der monden van de Maas, Baron De Stassart, door hun overdreven dienstijver de uitvoering der decreten verscherpten. De ruwheid, die deze twee ambtenaren - welke Belgen van origine waren - zich aanmatigden, heeft hun beider naam met een zwarte kool in de annalen der Fransche overheersching doen aanteekenen.

De gedrukte circulaire, die de prefect De Stassart aan de gedesigneerden van zijn departement deed toekomen, was in de volgende termen vervat:

'J'ai l'honneur de vous prévenir Monsieur, que je vous ai désigné pour faire partie du contingent de G a r d e s d'h o n n e u r que S.M.I. et R. autorise le département des Bouches de la Meuse à lui présenter. Élevé dans les principes de l'honneur, vous serez fort aise sans doute que la carrière vous en soit ouverte d'une manière aussi flatteuse, et vous vous empresserez de répondre à l'appel que je vous fais.

Je vous prie de vouloir bien vous rendre à la Préfecture le... de ce mois entre dix heures et midi.

J'ai l'honneur de vous saluer avec une considération très distinguée.

La Haye, le... Mai 1813.

L'auditeur au Conseil d'État

Préfet des Bouches de la Meuse

G. de Stassart.

A Monsieur....'

Of nu de voor den dienst der garde d'honneur opgeroepen jongelieden al bezwaren inbrachten, om vrijgesteld te worden, mocht weinig of niets baten en zelfs niet de zeer billijke verschooning, dat voor de meesten hunner reeds ten koste van groote geldelijke opofferingen plaatsvervangers bij de conscriptie in dienst waren gesteld.

(*) Verg. H. Bosscha, *Geschiedenis der Staatsomwenteling*, 1814. Bijlagen: 'Declaratie van den Keizer van Rusland'.

(†) In het *Ned. Familieblad* van 1900 geeft de heer M.G. Wildeman een artikel, getiteld: 'De Gardes d'honneur in 1813 te Haarlem'. Op de daarin gepubliceerde lijst der Haarlemmers, die voor deze lijfwacht in aanmerking kwamen, komen de namen van 39 jongelieden voor. Als men de daarbij gevoegde aanteekeningen van den maire nagaat, dan moet men bekennen, dat eigenlijk geen dier personen geschikt was, om in dat keurkorps te dienen, want er werden allerlei redenen, om vrijgesteld te kunnen worden, opgegeven.

Rapporten gewagen van ouders, die *f* 20,000 aanboden, om hun gedesigneerden zoon uit de garde d'honneur te houden, en van anderen, die in plaats daarvan eenige ruiters op hun kosten wilden aanwerven, uitrusten en onderhouden. Geen dier voorstellen mocht echter in overweging worden genomen(*).

Menigeen, die zich beriep op het artikel van het decreet der op te richten garde d'honneur, inhoudende, dat degenen, die een ambt (état) bekleedden, uitgezonderd waren, kon zich daarin teleurgesteld zien, want was de persoon in quaestie advocaat, dan werd hem daarop medegedeeld, dat dit geen ambt maar een beroep (profession) was.

Ook werd in het regeeringsontwerp er eerst op gewezen, om fatsoenlijken leegloopers een carrière te bezorgen: 'Ces jeunes gens oisifs, se plaignent de n'avoir pas de carrière ouverte.' Maar al heel spoedig bleek, wat daarvan aan was.

Gevallen van dienstweigering deden zich, zooals in de toenmalige omstandigheden begrijpelijk was, hier en daar voor, zoodat van de zijde der regeering geen moeite gespaard bleef, om de weerspannigen tot onderwerping te brengen.

Een hardnekkig verzet tegen deze dienstneming toonden een negental jongelieden, behoorende tot het contingent van het departement der monden van de Maas. Het waren de H.H. Hageman en Heldewier uit Leiden, Gevers uit Dordrecht en uit 's-Gravenhage: Van Schuijlenburch, De Gijselaar, De Visch Eybergen, Van Son, de oudste zoon van Gijsbert Karel van Hogendorp en Dirk Donker Curtius, de latere staatsman, die als advocaat bij de balie aldaar was ingeschreven en reeds 4000 francs voor een remplaçant betaald had, toen hij in de conscriptie kwam te vallen. Deze jongelieden werden, uitgezonderd Van Hogendorp, eerst op de Gevangenpoort te 's-Gravenhage in verzekerde bewaring gebracht, om daarna, behalve De Visch Eybergen en Van Son, die typhus kregen, onder geleide van gendarmes naar Metz vervoerd te worden(†).

Bij het vertrek van zijn zoon gaf Gijsbert Karel van Hogendorp dezen twee brieven mede, bestemd voor zijn broeder Dirk, den divisie-generaal, tevens Napoleon's aide-de-camp, die zich bij den Keizer te Dresden bevond, waar toen ten gevolge van den wapenstilstand het hoofdkwartier gevestigd was. In die brieven hekelde Van Hogendorp ten zeerste het optreden van den prefect De Stassart en diens onder-prefect De Gestas, welke laatste door hem als 'un monstrillon renforcé' aangeduid wordt. Ook van de willekeur van den prefect De Celles werd in dat schrijven gewag gemaakt(§).

(*) *De Vrije Fries. Mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap*, deel X. - Leeuwarden, 1863.

(†) Vergel. mijn artikel: 'De oprichting van het Corps Gardes d'honneur van het Departement der monden van de Maas', in *Die Haghe*, *Bijdragen en mededeelingen*, 1905. Daarin wordt o.a. een uittreksel gegeven van het dagboek van den garde A. van Driel.

(§) *Brieven en Gedenkschriften* van G.K. van Hogendorp, III. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1876.

Generaal Van Hogendorp, wien reeds eenige staaltjes van het onbeschaamd optreden dier prefecten ter oore waren gekomen, vóórdat het schrijven van zijn broeder in zijn bezit kwam, had, toen de Keizer hem eens naar nieuws uit Holland vroeg en informeerde, hoe 't met de lichting der gardes d'honneur stond, niet nagelaten over die prefecten zijn beklag te doen. ‘Maar die beide prefecten zijn immers uw landgenooten!’ bracht Napoleon bij dit onderhoud in het midden, waarop Van Hogendorp liet volgen: ‘Het zijn Belgen, Sire, die wij niet als onze landgenooten beschouwen, en evenzoo denken zij er van hun kant over!’(*)

De Keizer keek hier wel wat verwonderd van op, doch het protest bleef zonder uitwerking; trouwens, hij had wel gewichtiger zaken in het hoofd, welke al zijn tijd in beslag namen, nu zijn dynastie op het spel stond.

Om zijn gunst te toonen en opdat de leiding der jongelieden vooral met tact zou geschieden, had de Keizer uit zijn naaste omgeving die personen, welke zijn bijzonder vertrouwen genoten en tevens door hun geboorte tot den ouden adel behoorden, tot bevelhebbers dier regimenten gekozen.

Niet ondienstig acht ik het, alvorens de lotgevallen van het korps mede te deelen, de opper- en hoofdofficieren der regimenten bij de lezers te introduceeren. Bij het 1ste regiment benoemde Napoleon tot kolonel den zes-en-zestigjarigen divisie-generaal Pully, aan wien hij sedert den 5den Januari 1813 het gouverneurschap over het paleis van Meudon toevertrouwd had en dien hij vervolgens met het toezicht over den Koning van Rome belastte, hetgeen een post van groot vertrouwen was. De majoors waren: De Mathan, markies van het oude regime, tevens oud-vaandrig der Fransche gardes, en de even bekwame als voortvarende vijf-en-twintigjarige Esprit Victor Elisabeth Boniface de Castellane, toekomstig maarschalk van Frankrijk, ridder van het keizerrijk en als zoodanig genietend een jaargeld van 2000 francs, voormalig garde d'honneur van het korps ‘De Ségur’, die, na schitterende diensten in Spanje en Rusland bewezen te hebben, te Moskou de hoofdofficiersepauletten verkregen had(†). Onder De Castellane's bevelen werden 1200 gardes geplaatst.

Het tweede regiment kreeg eerst als chef den generaal Lepic, bekend als den held van de grenadiers te paard, vervolgens Graaf De la Grange, die een arm miste, markies was van het oude regime, stalmeester van den Keizer in 1810, officier van het Legioen van Eer, graaf van het keizerrijk met een inkomen van 8000 francs, die elke onderscheiding door een wond of een schitterende daad op het slagveld verkregen had.

(*) *Mémoires du Général Dirk van Hogendorp*, p. 370-371. - La Haye, Martinus Nijhoff, 1887.

(†) Zijn *Journal* loopt van 1804-1862: het jaar van zijn in dienst treden tot dat van zijn overlijden. Uit een geschiedkundig oogpunt is het bijzonder interessant, want het geeft niet alleen blijk van De Castellane's scherpe opmerkingsgave maar ook van zijn flink en eerlijk karakter.

De majoors waren: De Valon d'Ambrugeac en De Panges, kamerheer van den Keizer.

De kolonel van het derde regiment was de generaal Graaf Philippe Paul de Ségur, zoon van den groot-ceremoniemeester, die later als schrijver naam maakte door zijn geschrift *Histoire de Napoléon et de la Grande Armée*(*).

De majoors waren: De Briançon de Belmont, markies van het oude regime, en Baron De Saluces, eerst officier van den Koning van Sardinië, daarna stalmeester van Prinses Pauline Bonaparte, die na tal van romantische gebeurtenissen zich den 28sten Januari 1810 tot stalmeester bij den Keizer zag aangesteld. In plaats van 2500 gardes kreeg De Ségur er 3000 onder zijn bevelen, zoodat zijn regiment in sterkte de andere overtrof(†).

Het vierde regiment had tot kolonel den generaal Graaf De Bonardi de Saint Sulpice, in 1804 stalmeester van Keizerin Josephine, commandeur van het Legioen van Eer, graaf van het keizerrijk, met een jaargeld van 50,000 francs benevens een traktement van 15,000 francs als gouverneur van Fontainebleau.

De majoors waren: Graaf De Clermont Tonnerre, een voormalig uitgewekene, eerst adjudant van Maarschalk Clarke, Hertogvan Feltre, daarna kamerheer van Prinses Pauline Bonaparte; verder Joseph de Monteil, majoor van het 1ste regiment kurassiers, ridder van het keizerrijk, met een bezoldiging van 2000 francs(§).

In de hoofdplaatsen der ‘departementen’ - waarin toenmaals ons land verdeeld was - werden de detachementen gardes, die zich naar de verzamelplaats van hun regiment zouden begeven, vóór hun vertrek door den prefect geïnspecteerd, waarbij dan gewoonlijk de divisie-generaal en de eerste burgerlijke en militaire ambtenaren tegenwoordig waren. Aan toespraken ontbrak het bij die gelegenheden meestal niet en vermelding verdient het feit, dat bij het vertrek van het eerste contingent van het departement der monden van de Maas uit 's-Gravenhage, bestemd voor het 2de regiment, de prefect De Stassart niet alleen een opgeschroefde toespraak hield tot ‘les jeunes guerriers’,

(*) In het artikel van P. van Eeghen: ‘Een Garde d'honneur in 1813’ (briefmededeelingen van Johannes Stinstra), voorkomende in het *Jaarverslag van het Kon. Oudheidkundig Genootschap*, 1894, wordt De Ségur door Stinstra geschetst (blz. 31) als ‘een tenger zwart mannetje van omstreeks 30 jaren; hij is zegt men nogal inschikkelijk, maar zeer straf op den dienst, en magtig hangende aan de wet en zijne instructies’.
Over deze figuur vonden we ook nog medegedeeld in het artikel: ‘Friesland in 1813’, in *De Vrije Fries* van 1863, deel X: ‘Het regiment waarin Friezen, Groningers, Overijsselaren en Oost-Friezen zich broederlijk vereenigden met Franschen en Italianen uit de departementen der Pyreneën, Vendée, Apenijnen enz. had het geluk in den generaal Graaf de Ségur als kolonel en commandant een man te bezitten die door strenge rechtvaardigheid, voorbeeldige activiteit, deelnemende belangstelling en stipte dienstvervulling welke hij van allen zonder onderscheid eischte, aller eerbied in hooge mate had verworven.’
Ph.P. de Ségur werd te Parijs geboren in 1780 en overleed aldaar in 1873.

(†) Vergel. zijn *Mémoires*, d. VI, p. 34.

(§) F. Masson, *Cavaliers de Napoléon.* - Paris, 1892.

maar aan dezen een standaard uitreikte, welk veldteeken verloren moet zijn gegaan bij den terugtocht van het Fransche leger uit Duitschland(*). Van uit Amsterdam vertrokken 151 gardes successievelijk in vier detachementen, welke de lichting van het departement van de Zuiderzee uitmaakten. Zes jongelieden, die geweigerd hadden op te komen, werden door gendarmes naar Metz gevoerd; 33 hadden zich vrijwillig aangegeven en 124 waren er gedesigneerd(†). Vier jongelieden werden aangesteld, om deze detachementen naar Metz te geleiden, te weten: de H.H. Hodshon het eerste, Rensdorp het tweede, Clifford het derde en Scharff het vierde detachement. Van dit contingent zegt Boymans in zijn bekend werk *Le Garde d'honneur*(§), dat de paarden zich in goede conditie bevonden en de jongelui goed uitgerust waren, maar dat het hun aan volstrekte geoefendheid ontbrak. Op het Drilveld te Amsterdam hadden zij van Fransche officieren een korte opleiding ontvangen en van die weinige kennis voorzien, konden zij zich op marsch begeven.

De stemming was dan ook alles behalve opgewekt bij hun vertrek en daarom acht ik 't niet ondienstig, daaromttrent een en ander mede te deelen uit een schrijven, gedateerd uit Amsterdam van den 30sten Juni 1813, dat opgenomen is in *De Navorscher* van 1865.

'Gij, thans buiten zijnde, kunt het schoone weer met het fraaie seisoen genieten, maar hier in de stad is alles met het rouwfloers der treurigheid overtogen. Verleden Zaturdag is een gedeelte der Guardes d'Honneur van hier vertrokken. Veelen hunner waren al mee de knapsten onzer stad. Hartverscheurend waren de tooneelen, die in hunne familie moesten doorgestaan worden. Ik zelf heb er eenige van bijgewoond die den vreeselijksten indruk op mij maakten. Gij weet zeker dat ook (de jonge advocaat) Van Hall vertrokken is en hoeveel der knapste jongens met hem. Duizende menschen waren, naar ik hoor, bij hun vertrek; ik zelf ben er niet geweest, omdat niet er toe gevraagd zijnde door een hunner, ik nu ook hunne ellende niet wilde aanschouwen. Welk eene nieuwsgierigheid, ja ongevoeligheid moet men niet bij zulke bloote toeschouwers veronderstellen; mij althans was het onmogelijk zoo iets mede aan te zien, te meer daar er verscheidene mijner goede bekenden bij waren. Verbeeld u onder anderen het ijsselijke der familie Engelberts, waar en de zoon, die op het punt staat van te huwen en ook Bl. van Treslong, die met zijn zuster trouwen zou, beiden zijn vertrokken. Wie rilt niet als men zulke kringen voor den geest haalt? hoeveel te erger dan voor hen, die er mee in betrekking staan.

Ik wil u echter nog een klein bewijs geven van de welwillendheid van onzen prefect (De Celles). Verleden week zijn er opnieuw acht

(*) Het contingent van het dept. der monden van de Maas vertrok in twee afdeelingen, het eerste, bestaande uit 38 ruiters, den 31sten Mei 1813 en het tweede, uit 46 ruiters bestaande, den 15den Juni d.a.v.
Vergel. hierover mijn artikel, voorkomende in *Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen*, 1905.

(†) *Aemstel's Oudheid,* IIde deel, p. 179.

(§) *Bruxelles,* p. 13, 1822.

jongelieden opgeroepen, die tot nog toe niet tot guarde d'honneur waren bestemd. Gisteren was de dag, dat ze moesten verschijnen en werd hun bericht, dat, indien ze niet elk 1500 fr. betaalden, hij, prefect, hen dan tot guarde d'honneur zou benoemen; dat hij hun echter den langen termijn van 24 uren stelde, om dit te kunnen doen en dat na afloop van die bepaling zij g e d e s i g n e e r d zouden zijn, zoo ze niet betaald hadden. De kwitantie die ze bekwamen voor hun geld, luidt evenwel: d'a v o i r r e ç u 1500 fr. p o u r f r a i s d'é q u i p e m e n t. Wat beduidt dit? Waarom weigerde men hun op hunne aanvraag een kwitantie van een anderen inhoud?'(*)

Het was het vertrek van het eerste contingent gardes, dat in bovengenoemden brief wordt besproken en dat den 26sten Juni 1813 uit Amsterdam, toen Frankrijk's derde hoofdstad, plaats vond. Een ander Amsterdamsch ingezetene, de beroemde improvisator W. de Clercq (1795-1844), heeft in zijn dagboek, uitgegeven door Allard Pierson, over dit vertrek de volgende regelen neergeschreven:

'28 Juin' (lees 26) 'le jour ci est fameux par le départ des Gardes d'honneur. Une foule de peuple les suivait; cependant point d'insolence. Chacun avait une douleur muette plusieurs même du commun peuple versaient des larmes'(†).

Karakteristiek is deze aanteekening, uit de pen gevloeid van een man als W. de Clercq, zonder twijfel.

Een groote fout is 't zeker geweest, dat men de gardes naar het leger zond, zonder dat zij vooraf een bepaalde opleiding genoten hadden. Gardes en officieren wisten bijkans niets van den dienst af, getuigt de maarschalk De Castellane in zijn *Journal*(§); zelfs vermocht niemand behoorlijk met zijn paard om te gaan. Indien men goede kaders aan die regimenten verstrekt had, dan waren na verloop van een paar maanden de jongelui tot geoefende ruiters gevormd kunnen worden, aangezien dezen toch in ontwikkeling hooger stonden en meer bevattelijk waren, om spoedig op de hoogte van hun taak te wezen, dan zulks met uit de burgerklasse samengestelde troepen gewoonlijk het geval is.

Men kan gerust aannemen, dat, door elkander genomen, aan de opleiding der jongelui van den dag af, dat zij in dienst traden, tot dien van hun afmarsch geen volle twee weken besteed zijn geworden.

Als gevolg van die overhaasting kreeg het leger niets dan onervaren ruiters, die bovendien met weerzin vervuld waren, om in Napoleon's gelederen te dienen.

Bij decreet van 29 Juli 1813 bepaalde Napoleon, dat de gardes d'honneur deel uit zouden maken van zijn garde, en bij decreet van

(*) De vice-admiraal J. Boelen verhaalt in zijn *Journaal*, dat, toen hij zich in 1813 van uit Amsterdam als adspirant 1ste klasse naar het eskader te Toulon moest begeven, hij op zijn heenreis naar Antwerpen tot reisgenooten had 'eenige gardes d'honneur, jongelieden uit de eerste Amsterdamsche kringen, die grooten tegenzin in den militairen dienst hadden en wier neerslachtigheid en verbittering ons met medelijden vervulden' (*De Gids,* Sept. 1903).

(†) Deel I, p. 39.

(§) Tome I, p. 234.

6 September d.a.v., dat zij bij andere cavalerie-regimenten van 's Keizers garde zouden worden ingedeeld: het 1ste regiment bij de jagers te paard, het 2de bij de dragonders te paard, het 3de bij de grenadiers te paard en het 4de bij de lanciers(*).

Deze maatregel, welke genomen was, opdat de gardes d'honneur een meer bepaalde leiding zouden hebben, had ten gevolge, dat zij van de oude garde veel kwellingen te verduren hadden, aangezien deze - hoewel ten onrechte - vermoedde, dat die ongeoefende garde d'honneur door den Keizer bevoorrecht en boven haar voorgetrokken werd.

Deze cavalerie-regimenten behoorden weder tot verschillende leger-afdeelingen, met name: de keizerlijke garde-cavalerie van den divisie-generaal Nansouty, het 2de korps van generaal Sebastianie, het 4de korps van generaal Kellerman, Graaf van Valmy, en het 6de korps van maarschalk Marmont, Hertog van Ragusa.

De kameraadschap der gardes onderling moet over het algemeen niet te wenschen hebben overgelaten, waartoe de omstandigheden evenwel zullen hebben medegewerkt. Bij het 7de eskadron van het 3de regiment hadden de gardes een besten kameraad aan Johannes Maria Graaf Mastaï Ferretti, geboren te Sinigaglia, die toen zeker weinig vermoedde, dat hij een halve eeuw later als Paus Pius IX de driedubbele kroon zou dragen(†).

Enkele Hollandsche gardes d'honneur mochten zich tot officier zien benoemd. De garde d'honneur Clifford is de eenige Nederlander geweest, die tot eersten luitenant werd aangesteld, in welken rang hij den 11den September 1813 bij het 2de regiment bevorderd werd. Een maand te voren, den 14den Augustus, was hij tot wachtmeester bij de 11de compagnie van het 2de regiment benoemd en hij zag zich vervolgens overgeplaatst bij de 9de compagnie(§).

Als tweede luitenant hebben bij genoemd regiment gediend de H.H. De Lannoy, Hodshon, Rensdorp, De Pesters, Van den Heuvel, De Vreede en Nypels(**).

Bij het 1ste regiment mochten het voorrecht hebben als 2de luitenant te dienen de H.H. Bouwens en Van Stapele, doch de beide andere regimenten hadden geen Hollandsche officieren(††).

Enkele gardes d'honneur, die deel uitmaakten van de lichting hier te lande, hebben in den vorm van een dagboek of een memorie van

(*) Evenals elk regiment gardes moesten die der oude garde iederen dag een eskadron van dienst voor den Keizer afzonderen, totaal acht eskadrons, die een kleine reserve formeerden, welke Napoleon altijd op het slagveld bij de hand wilde hebben.

(†) In *De Vrije Fries*, *mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap,* 1863, deel X, noot, blz. 324, wordt die naam verkeerd opgegeven.

(§) *De Navorscher*, 1902, afl. II.

(**) Dominique Hubert Nypels, geb. te Maastricht 25 Sept. 1795, overl. te Parijs 22 Dec. 1873, bleef na de restauratie in Franschen dienst en ging, juist op pensioen gesteld, in 1830 in Belgischen dienst. In 1848 verliet hij het Belgische leger met pensioen en den rang van luit.-generaal.

(††) E. Marco de Saint Hilaire, *États nominatifs,* tome III, p. 179-200, waarop de meeste dezer namen vrij verminkt voorkomen.

hun lotgevallen aanteekening gehouden; voor 't meerendeel zijn die mededeelingen gepubliceerd en voor dit artikel geraadpleegd. De gardes, die over hun diensttijd aanteekeningen nalieten, gegrond op het door hen waargenomene en ervarene, hebben aanspraak op onze dankbaarheid verworven, daar wij in ons land op het gebied van geschriften uit het Napoleontisch tijdvak waarlijk niet verwend zijn.

In zijn herinneringen aan zijn diensttijd als garde d'honneur, welk geschrift zeker het belangrijkste is, dat hierover bestaat, geeft ons de heer J.W. Callenfels een boeiend verhaal van zijn in dienst treden en zijn vertrek naar het oorlogstooneel in Duitschland, waar hij zich van zijn eskadron afzonderde en, na veel ontbering en een hevige ziekte te hebben doorstaan, naar Nederland terugkeerde(*).

De heer Callenfels was in leven medicinae doctor en oud-burgemeester van Vlissingen. Hij overleed in 1882 op bijna negentigjarigen leeftijd. Als student aan de hoogeschool te Leiden was hij juist bezig met eenige uittreksels te maken van dictaten over ‘de Doloribus’ (de pijnen), toen hem de oproeping bereikte, om als garde d'honneur op te treden in de gelederen van het groote Fransche leger. Niet gewoon, om zijn zaken onafgedaan te laten, voleindigde hij eerst het hoofdstuk zijner studie, alvorens zijn vertrek naar de ouderlijke woning te regelen, welke was gelegen in een klein stadje van het voormalig Staats-Vlaanderen.

Die oproeping was voor hem een ware treurmare. Hij was toch verloofd en had bovendien bij de loting voor de militie een zeer laag nummer tegen een der hoogste verwisseld en was later, toen ook dat nummer als dienstplichtig werd opgeroepen, opnieuw voor geen geringe soms gelds, welke zijn niet zeer bemiddelde ouders opofferden, door een ander - die in zijn plaats optrad - vervangen. Hij kon dus gerekend worden reeds persoonlijk bij het leger aanwezig te zijn; maar al die maatregelen bleken geen doel te hebben getroffen.

In sombere stemming vertrok hij daags na zijn oproeping, door eenige clubgenooten een eind weegs begeleid, naar de ouderlijke woning in het voormalig Staats-Vlaanderen. Zeer uit zijn humeur verliet hij de Leidsche academiestad, waar hij zich zoo vrij gevoelde, en bij zijn thuiskomst bracht hij met niet geringen tegenzin een en ander voor een spoedigen afmarsch in gereedheid. Hij deelde met nog twee kameraden uit dezelfde plaats

(*) In 1844 werden door den heer Callenfels eenige losse aanteekeningen, in of kort na zijn diensttijd gemaakt, voor zijn verhaal uitgewerkt. Hij gaf daaraan den titel: *Mijn uittocht als Garde d'honneur.* Veertig jaren later werd dit handschrift als feuilleton in het *Alg. Handelsblad* opgenomen en daardoor tot een gering aantal lezers, die de geschiedenis beoefenen, beperkt. Het publiceeren van handschriften van historische waarde in een courant is dan ook gewoonlijk een weinig vruchtdragend werk. Aangezien nu dit feuilleton niet meer verkrijgbaar is, vermeen ik dit geschrift, behoudens het weglaten van enkele daarin voorkomende mededeelingen van ondergeschikt belang, met een toelichting te mogen doen herdrukken. Een kleinzoon van den garde d'honneur J.W. Callenfels, de heer M. van der Beke Callenfels, gaf daarvoor welwillend zijn toestemming.

dit lot; de een was zijn beste vriend en tevens aanstaande zwager, de ander diens neef, tevens de oudste van het drietal.

Eenige monteeringsstukken werden den jongelui toegezonden; andere zouden zij bij hun vertrek en weer andere eerst te Parijs ontvangen, want Versailles was de verzamelplaats of het depot van het 1ste regiment gardes d'honneur, waartoe het drietal met de overige Zeeuwen, afkomstig uit de tegenwoordige Belgische provinciën, was bestemd. Hun paarden werden bij kleine dagmarschen naar de plaats hunner bestemming vooruitgezonden.

De afreis vond den 21sten Juni plaats. Per diligence vertrok Callenfels met zijn twee lotgenooten eerst naar Gent, om vandaar over Rijsel naar Parijs de reis voort te zetten.

In Parijs hadden zij eenige dagen te hunner beschikking, welke besteed werden, om het bezienswaardige in oogenschouw te nemen, verder aan het inleveren hunner kredietbrieven bij een bankiersfirma en het afhalen hunner nog ontbrekende monteeringsstukken.

Het zij ons thans vergund, het woord aan den heer Callenfels te geven.

I.

'Het was een schoone zomermorgen den 21sten van de maand Juni 1813, toen wij ons plaatsten in de diligence, die ons van Gent over Rijssel naar Parijs zoude voeren. De drie vaders stonden bij den wagen terwijl zij ons weenende de hand drukten. Ik was verstomd, kon spreken noch schreien, maar het opgekropte bloed drong met kracht naar boven en veroorzaakte mij een vrij sterke neusbloeding, toen de postillon de zweep over de paarden legde en de wagen voortreed, om ons naar onze bestemming heen te voeren. Lang en vervelend is eene reis in eene diligence van Gent naar Parijs, dag en nacht doorrijdende, in onbekend gezelschap, in omstandigheden als de onze, voor onervaren reizigers van omstreeks 20 jaar, waar iedere plaats die men verder komt, ons andere gewoonten leert kennen, vreemde gezichten doet zien en waar een ongewone taal moest worden te baat genomen om in de behoeften te kunnen voorzien. Onze geest was dan ook niet gestemd om veel of opgewekt te spreken. Wij reden meest in stomme overpeinzing voort en kwamen vermoeid en afgemat van aandoening en het dag en nacht voorthollen der zwaar geladen wagen, die met vijf of meer paarden dan een heuvel op, dan, terwijl één of beide achterwielen werden vastgezet, een helling afreed, na alleen te Rijssel een tijdlang vertoefd en hier en daar ter loops wat gegeten te hebben, in de omstreken van Parijs, die groote wereldstad, dat middelpunt van verfijnde beschaving, wat zeg ik, van verniste ondeugd en zedeloosheid. De omstreken van Parijs hebben, wanneer men de stad van deze zijde nadert, iets vrolijks, iets aangenaams en bekoorlijks; mij althans kwam het zoo voor toen wij, na half slapende, half wakende, al geeuwende

uit bezwaardheid of verveling en nu en dan aangestooten door een rustig suizebollenden buurman, een geheelen duisteren nacht in de diligence te hebben doorgebracht, op dezen fraaien zomermorgen de zon zagen spelen door het jonge loof van het boschrijk gedeelte dat wij doorreden. Wij werden wat vrolijker en keken met eenig genoegen en belangstelling naar de net gekleede Fransche meisjes, die op hare ezels gezeten, welke verder met groenten en allerhande koopwaren beladen waren, naar de groote stad reden om deze waren den Parijzenaars aan te voeren. Het naderen van een zoo groote en beruchte stad heeft mede iets treffends en naarmate wij Parijs meer en meer naderden begon het hart steviger te kloppen.

Wij hadden nu reeds eenigermate kennis gemaakt met het inwendige van ons voertuig, met enkelen onzer reisgenooten, met de wijze van het vervoer en de vervelende manier van dag en nacht al rijdende door te brengen. Welhaast zouden wij al deze kennissen verlaten en als drie jonge bannelingen ons bevinden te midden van het ontzaglijke Parijs, het middelpunt der toenmalige wereld, het middenpunt van waar de bevelen over geheel Europa werden uitgevaardigd, vanwaar het keizerlijk decreet dat ons had opgeroepen, was tot ons gekomen. Wij besloten als geheel onbekend in een zoo volkrijke stad, waar men zoo licht in verkeerde handen geraken kan, veiligheidshalve onzen intrek te nemen in het logement waar de diligence zoude aankomen, daar dit althans zeker een verblijf zoude wezen waarop wij ons veilig konden verlaten en ons vandaar laten geleiden waarheen wij zulks noodig achtten. Al spoedig kwamen wij ook aan de voorstad van Parijs en na een vervelend langen tijd door straten en straten te hebben gereden, zoodat ik meende Parijs reeds geheel te hebben doorsneden, berichtte men ons, dat we nu eerst in de stad zelve kwamen. Reuzenpaleizen hier, reuzengebouwen daar, reuzenstraten, duizenden van menschen, vrachtwagens, karren, koetsen en ja wat niet al! Ik waag het niet hier zelfs maar een korte schets te geven van alles wat ik zag, zien konde en niet zag, maar toch voorbijreed, tot wij aan het hotel, ik meen aan het ‘Hotel de Berlin’, stilhielden en afstapten. In Parijs hadden wij eenige zaken en in Parijs zijnde wilden wij, nu wij van den eersten indruk der smart van ons afscheid eenigermate hersteld waren, toch het een en ander zien wat deze stad zoo overwaardig te bezien opleverde en waartoe wij later wellicht nimmer meer in de gelegenheid komen zouden. Wij hadden trouwens nog eenige dagen tot onze beschikking voor en aleer wij ons bij ons korps moesten laten inlijven. Wij namen derhalve een wegwijzer en bezochten een voornamen bankier aan wien wij credietbrieven moesten overhandigen, terwijl wij al verder hier nu onze laatste ontbrekende monteeringstukken ontvangen moesten. Nadat dit verricht was, namen wij een fiacre en bezochten den Plantentuin met zijne vreemde gewassen en wilde dieren die hier, zooveel de veiligheid zulks gedoogde, in den meest mogelijken vrijen staat

onderhouden werden; de Champs Élysées, het Palais du Louvre, de Tuileriën met de geroofde triomfkarren, de paarden van Venetië en meer andere plaatsen. Des avonds het Palais Royal met de prachtige winkels van allerlei aard, het Théâtre des Vaudevilles, enz. enz. En na een en ander gedurende een paar dagen ter loops en zeer oppervlakkig bezichtigd te hebben, spoedden wij ons naar onze verdere bestemming.

In die dagen waren de spoortreinen nog ver te zoeken, die ons nu in minder tijd en meerder gemak, ofschoon misschien met meerder gevaar van Parijs naar Versailles zouden hebben overgebracht. De zoogenaamde pots de Chambre, slechte, nauwe, stootende en hotsende karretjes met een of twee paarden bespannen, moesten toen nog die taak volvoeren. Tot dat einde begaven wij ons langs de Seine naar het marktplein, waar dat soort van voertuigen gestadig heen en weer reed, om de reizigers, die zich daarheen begeven op te sporen en zoo mogelijk in zich op te nemen. Op de plaats voornoemd aangekomen kwamen reeds dadelijk verscheidene pots de Chambre op ons aanrijden en het onophoudelijk geschreeuw van à Versailles, à Versailles, place pour trois, place pour deux, place pour quatre! enz. enz. met het geklap der zweepen en het om het snelst rijden om te toonen dat het paard goed en vlug ter been was en men op het punt was van te vertrekken, maakte ons verlegen in de keus, wien wij ons corpus zouden toevertrouwen en eenmaal in onderhandeling met een dier wachtende voerlieden waren wij spoedig ingescheept en zetten dadelijk koers naar Versailles. Ik was vrij lang uitgevallen en had tot overmaat van smart plaats gekregen op het achterste bankje. Nauw in elkander met de schako op de knie met gebogen hals wegens de laagte van den kap, waartegen ik met het hoofd optornde, met mijn lange knieën of scheenen tegen den scherpen rand van het voor mij zijnde bankje, op een stootende karos, die al de bewegingen van den stijven knol volgde, als haring ingepakt, zoo was de toestand waarin ik mij van Parijs naar Versailles bevond, en die alles behalve benijdenswaard mocht genoemd worden. Echter kwamen wij er en wat meer is, ik kwam er levend.

Ons verblijf te Versailles was van geen langen duur en toch in dien tijd werden wij geheel in het militaire leven ingewijd.

II.

Den 26sten Juni waren wij te Versailles aangekomen en daar wij ons eerst den 28sten moesten aanmelden, besteedden wij dien tijd, om eenige Hollandsche kennissen te bezoeken, die zich toen aldaar bevonden. Tot onze bevreemding en niet zonder schrik vernamen wij van hen, dat er reeds een escadron van ons regiment naar Mainz was vertrokken en er een op het punt stond van te zullen vertrekken, welk bericht ons alles behalve welkom was. Men had ons toch gevleid, dat wij slechts

als eerewacht der keizerin zouden gebruikt worden, terwijl het nu bleek, dat men ons werkelijk naar het leger zond. Den 27sten arriveerden onze paarden, waarvan sommige onderweg ziek waren geworden, ja waarvan er zelfs een gestorven was. Den 29sten betrokken wij eerst de 'Caserne de la Reine', een goed en welingericht gebouw, waar wij in vertrekken van vijf kribben, voor tien man geschikt, gelogeerd werden. Al dadelijk moesten wij beginnen onze paarden te kammen en te poetsen. hetwelk voor de meesten een ongewone bezigheid was, daar weinigen, misschien niet één onzer zulk werk ooit had bij de hand gehad. Vervolgens hooi, stroo en haver voor de paarden en brood voor ons zelven halen, onze stroozakken vullen, onze bedden opmaken, onze plunjes schikken enz. enz. Deze en dergelijke bezigheid herhaalde zich dagelijks; te 4 uur 's morgens werd reveille geblazen, te 5 uur 'pansement de chevaux', zoodat wij er vroeg uit moesten, te 10 uur werd appèl geblazen, enz. enz.

Nu en dan kreeg men de politiewacht of erger nog de stalwacht, wanneer men achter de paarden op wat stroo liggen kon, doch voor de orde in den stal moest zorgen, de vuiligheid der paarden bijvegen, opscheppen en wegvoeren en alle dergelijke fraaiigheden meer, waarnaar onze handen weinig stonden, doch waaraan wij ons moesten gewennen. Des namiddags hadden wij gewoonlijk eenige vrijheid en gebruikten die om Versailles met het schoone park en de omstreken te bezichtigen, bij welke gelegenheid wij ook de machine van Marly gingen aanschouwen, waardoor het water uit de Seine honderden voeten hoog wordt opgevoerd door de kracht van het stroomende rivierwater zelf en alzoo Versailles voortdurend van versch water voorziet; 's avonds te 9 ure moesten wij weder in de kazerne wezen en dan dadelijk naar bed.

Zoo sleten wij onze dagen tot den 14den Juli, toen ons bij het appèl van 5 uur werd aangezegd, dat men dadelijk nadat de paarden zouden gepoetst wezen, weder appèl zoude houden, bij welk laatste ons werd kennis gegeven dat er andermaal een eskadron vertrekken moest en men nu verlangde te weten, wie zich als vrijwilliger aanmeldde, terwijl men de overigen zoude designeeren. Dadelijk sprongen er een twintigtal uit den rang, doch daar onze kompagnie er vijftig moest leveren, zouden de anderen aangewezen worden. De jongste van ons drieën, mijn meisje's broeder stond vooraan en werd voorbijgegaan doch mijn oudere lotgenoot en ik werden gekozen om te vertrekken. De vreugde, die eerstgenoemde alzoo eerst gevoeld had door niet in aanmerking te komen, werd door onze verkiezing geheel uitgewischt, ja het vooruitzicht van voortaan van ons gescheiden, geheel alleen te moeten achterblijven, trof hem dermate dat hij zich nu ook vrijwillig aanbood om deel uit te maken van het eskadron dat moest uittrekken.

Hier moet ik melding maken van een bijzonderheid, onzen oudsten lotgenoot betreffende, welke, hoezeer van weinig beteekenis, echter zijn

denkwijze en gezindheid eenigermate aan den dag legt. Deze dan, in jaren ons vooruit, had zijn lichaam altijd trachten te verharden, door zich luchtig te kleeden, zich ontberingen te laten welgevallen, zich aan vermoeienissen van jacht enz. te gewennen en droeg ook sedert eenige jaren een toen ongewonen en alleen voor koetsiers kenmerkenden baard, die nu echter meer algemeen is en in dezen tijd (1844) 'à la jeune france' genaamd wordt, welke hem een meer krijgshaftig voorkomen gaf. Deze geliefde baard moest afgeschoren worden, want onze makker wilde allen schijn vermijden dat hij met zijn stand ingenomen was, maar toch, hij was met de zaak verlegen om dit werk door een barbier te laten verrichten. Tengevolge van dien werd besloten, dat ik hem zijn 'jeune france', waarmede hij de mode een dertig jaar vooruit was, zoude afnemen. Tegenspreken kon hier niet veel baten, want als onze vriend zoo iets in den zin had, moest het gebeuren en hij was daarbij kort van stof en kon ongemakkelijk boos worden. Het besluit zoude dan ten uitvoer gelegd worden en ik hem den baard afnemen. Gewapend met schaar en scheermes begon ik dus mijn operatie, maar toen de helft schier voltooid was, had hij een zoodanig veranderd en bespottelijk gelaat, dat wij, onze andere makker en ik, ons van lachen niet konden weerhouden, zoodat ik buiten staat was mijn werk voort te zetten. Onze half geschoren man daarentegen werd boos als een spin en stond met zijn aan de eene zijde kaal gesneden en aan den anderen kant nog in vollen wasdom prijkenden baard van den stoel op en betoogde op de krachtigste wijs, dat het beter niet begonnen ware geweest en hij nu toch zóó niet blijven kon en ook zoo niet naar een scheerder gaan, hetgeen wij wel toestemden, doch onze lachlust nog meer opwekte. Na lang lachen van de eene en razen en tieren van de andere zijde, gelukte het den baard er tamelijk wel af te krijgen en zoo werd de vrede weder hersteld en wij konden onzen tijd besteden om ons verder tot ons vertrek gereed te maken.

Van de plunjes die wij medegenomen hadden, konden wij het grootste gedeelte nu weder naar huis zenden, want onze kleine porte-manteau konde en mocht slechts het hoogst noodige bevatten. Den 20sten Juli was reeds voor onze reis bestemd, hoewel wij eerst den 21sten vertrokken. Pas daags te voren kregen wij onze zadels, dekens, schabrak, sabel, karabijn en onze pistolen, voor zoover de laatste voorhanden waren, en alle verdere benoodigdheden, zoo voor ons zelven als onze paarden, en nu moesten zoovele ongeoefende jonge menschen maar zien hoe zij des anderen daags hunne paarden opgetuigd kregen en op zoovele ongedresseerde paarden opzitten, om tegen 11 uur te vertrekken. Ik behoef nauwelijks te zeggen hoe dat alles toeging. Onhandige en onkundige jongelui moesten voor het eerst van hun leven een huzarenzadel op hun paard leggen, waaraan zij ter nauwernood wisten te beginnen, 't welk iedereen zeer goed begrijpen zal, die weet hoe zulk een knuppelzadel moet worden opgelegd en hoe stevig het moet

bevestigd worden. Nu, het was er dan ook naar, want zoo door het los leggen als door het rekken van den nieuwen lederen singel en riem waren reeds een deel onzer tochtgenooten ruiters te voet eer wij Versailles uit waren en was het zadel onder den buik in plaats van op den rug van het paard gedraaid, en eer wij veertien dagen marsch hadden was de helft der paarden van ons eskadron gedrukt. Dat was een keurbende om het vereenigde leger der groote mogendheden te gaan helpen terughouden.

Zoo sukkelden wij als onbedreven ruiters met ongedresseerde paarden langs den gewonen weg bij de gewone etappes of dagreizen voort tot Frankfort aan den Main, alwaar wij een dag of veertien verblijf hielden, om er ons met reeds vroeger aangekomene of nog verwacht wordende troepen tot een corps d'armee te vereenigen. Op onze reis viel niet veel bijzonders voor, ofschoon wij elken dag wat anders zagen. Om de 4 of 5 dagen hadden wij een dag rust. Op een plaatsje in Champagne viel de jaardag van onzen oudsten lotgenoot, dien wij onder een flesch wijn uit die streek herdachten. Onderweg passeerde ons de keizerin, die naar Dresden reisde; wij moesten halt houden, ons langs den weg in front stellen en ons zoo spoedig en zoo goed mogelijk in groot tenu kleeden en bij het voorbijrijden Hoerah! of liever Vive l'Impératrice! roepen. Te Metz ontmoetten wij onze lotgenooten van het 2de regiment, daar wij er geen kennissen bij hadden en ook niet in de plaats vertoefden hebben wij geen van hen gesproken.

Men verbeelde zich echter niet, dat een cavalerist het op marsch gemakkelijker heeft dan een infanterist; het is waar, de laatste moet loopen met zijn bagage en wapenen op den rug, terwijl de eerste door zijn beest gedragen wordt, doch daarentegen moet de cavalerist een uur of meer vroeger in de weer zijn om zijn paard te rossen en verder te bezorgen, enz. enz. Hierdoor heeft hij reeds een heele corvée en is de infanterist reeds een uur voor hem op marsch, terwijl hij ook reeds lang en breed ter plaatse is aangekomen, zijn maal binnen heeft en op zijn gemak zijn pijpje zit te rooken als de cavalerist aldaar nog rondsukkelt om met alles terecht te komen, want de stallen van de paarden zijn soms aan een geheel ander eind van de plaats dan het kwartier der manschappen; de paarden moeten ontzadeld en gedrenkt worden, er moet stroo, hooi en haver gehaald en uitgedeeld worden, de paarden moeten met den stroowisch gewreven worden en gevoederd en dan eerst kan men aan zich zelven denken; daarbij komt nog het vervelende en vermoeiende van altijd in stap te rijden met heet zomerweder, veelal dicht op elkander en onder een wolk van stof. Nimmer vergeet ik een langen tijd, dien wij stilstaande, zooals paarden stilstaan, doorbrachten op een der singels van Frankfort, in de brandende zon, dicht op elkander, onder de warme uitwaseming der paarden, gezeten op een schapenvacht en in een stofwolk, die alle kleuren van onze uniform in een donker aschgrauw veranderde, smachtende van dorst en hijgende

naar lucht; ik dacht op de plaats te zullen bezwijken. Bij dat alles komt nog, dat er altijd eenige gardes d'ecurie moeten wezen, die de stallen moeten bewaren, opzuiveren en politie onder de paarden houden; dit pretje wordt dan op zijn beurt elks deel, en met dat alles heeft de infanterist niets te maken; die is met zijn billet dadelijk thuis en zegt met den Griekschen wijsgeer: Omnia mecum porto (Ik draag alles met mij). Onze kwartieren waren meestal goed en de menschen ontvingen ons meestal met inschikkelijkheid, daar zij misschien veeltijds met onzen toestand bewogen waren.

Ik mag echter niet verzwijgen, dat wij slechte soldaten waren, ook wat de orde en ondergeschiktheid betreft. Onze officieren waren Franschen; hunne namen ben ik vergeten. Zij waren te goed of hadden misschien ook medelijden met ons, of wellicht orders om ons niet te streng te behandelen; althans zij noemden ons altijd Messieurs.

Wij (namelijk wij drieën) ontbraken op de route des morgens meestal op het appèl, lieten de anderen vertrekken, volgden hen een uur later, kwamen een kwartier meer of minder later aan, kregen eene vermaning, of een bedreiging, doch het was den volgenden dag meestal weer hetzelfde en zoo kregen wij den naam van mauvais soldats; nu, hieraan lieten wij ons niet veel gelegen liggen; wij wisten wel, dat het zóó was en waren tevreden hiermede vrij te komen. Prison of Salle de police was op marsch, vooral in de dorpen moeilijk te vinden en de gewone straf: demain vous marcherez à pied en als het erg was met den zadel op den rug werd wel gedreigd maar niet uitgevoerd. Voornamelijk onze oudste makker was al heel stug en onhandelbaar, pruttelde in het Hollandsch tegen in zich zelven en deed bijna nooit wat hem bevolen werd; daarom werd hij door de officieren en onder-officieren voor onnoozel of niet recht bij 't verstand of onbekend met de Fransche taal gehouden, althans zeer dikwijls zeide men ons: ‘Messieurs, expliquez le lui un peu, il ne nous comprend pas’[(*)].

(*) In het interessante artikel van den heer J.J. Backer Dirks: ‘Uit den Franschen tijd’, *Nederland*, 1892, worden bijzonderheden medegedeeld over eenige officieren van het 2de regiment gardes d'honneur te Metz alsmede over de behandeling der jongelui, deels ontleend aan officieele, deels aan particuliere brieven van eenige gardes, van uit die plaats in 1813 geschreven.
We laten hiervan eenige uittreksels volgen.

De majoor De Panges - zoo wordt den 30sten Juli geschreven -, ‘die hier zeer bemind is en voor de Hollanders veel égards had, vertrekt naar Maintz om het eerste escadron te commandeeren dat een groot verlies is. De generaal (Lepic) is zeer gestreng en neemt weinig notitie van alle reclamatiën. Hij behandelt de jonge lieden als soldaten en mogelijk nog erger. Het is ondragelijk het te zien en men kan er zich geen denkbeeld van maken; want verbeeld u dat er zelfs met de sabel wordt geslagen en alles met de zwaarste vloeken wordt gecommandeert zoodat elk de lust en moed ontzinkt. Men heeft ons distinctie beloofd, doch een baron wordt hier minder geteld dan bij ons een jongen van 4 stuivers daags’ (blz. 144/145).

Elders wordt met name aangeduid de kapitein-instructeur Maltête, over wiens vloeken en razen ook Mr. Donker Curtius spreekt (blz. 145).
In een brief van 20 Augustus wordt vermeld: ‘Vele Gardes zelfs van de eerste compagnie hielden zich nog altijd schuil en kwamen nooit op het appèl. Zij, die monteering hadden mochten niet meer in burgerkleeren loopen en deden het nochtans. Eenigen schenen zoo goed als vergeten omdat de Franschen hunne namen niet konden uitspreken en nog minder onthouden.’
Dezelfde brief van 20 Augustus bevat eenige regels over de zaak, welke door Boymans wordt voorgesteld als een der grootste vernederingen, den gardes aangedaan. Hij verhaalt namelijk, dat de kapitein Maltête op de parade een dagorder van den generaal voorlas, waarin den

Te Mainz hadden wij den 15^{den} Augustus met eenige troepen, waarmede wij den Rijn zouden overtrekken, groote parade op den jaardag van Napoleon, (15 Aug^{s}.), kort daarna trokken wij den Rijn over om aan de overzijde te Castel te overnachten. Aan de overzijde van den Rijn hadden wij het over 't algemeen minder goed, daar wij, wegens de vele troepen, meestal in kleine dorpen werden ingekwartierd en de Duitsche boeren alles behalve zindelijk kunnen genoemd worden.'

Na over zijn slechte inkwartiering aldaar in zijn geschrift breed te hebben uitgewijd, beschrijft de heer Callenfels vervolgens zijn verblijf te Frankfort.

Een enkel woord zij hier vermeld over den staat van zaken op het oorlogstooneel in Duitschland, waarheen de opmarsch der meeste eskadrons gardes d'honneur was gericht.

Nadat de veldslagen van Lützen (2 Mei) en Bautzen (20 en 21 Mei) achter den rug waren, werd den 23sten d.a.v. in de Notre-Dame een plechtig Te-Deum gezongen wegens de op de Russische en Pruisische legers behaalde overwinningen, terwijl hier te lande bevolen werd, dat iedereen als uiting zijner vreugde over deze gebeurtenis zijn huis op een daartoe aangegeven dag behoorde te illumineeren.

Ten gevolge nu van het zegevieren der Fransche wapenen kwam den 1sten Juni 1813 te Gerbersdorf een wapenschorsing tot stand door De Caulaincourt, Hertog van Vicenza, van Fransche zijde en Graaf Schouwaloff als gemachtigde van Barcelay de Tolly, opperbevelhebber der gecombineerde legers. Op 4 Juni volgde de wapenstilstand te Pleisswitz en den 27sten d.a.v. hield Napoleon met Graaf Von Metternich (hij was toen nog geen prins) zijn laatste conferentie in het paleis Marcolini bij Dresden, waar de Keizer zijn intrek had genomen. Napoleon ontving den Oostenrijkschen gezant, staande in het midden van zijn kabinet met den degen omgegespt en den hoed in de hand. Een warme discussie ontspon zich tusschen den Keizer en den gezant, hierop neerkomende, dat Napoleon den zich door zijn laatste overwinningen onoverwinlijk wanenden Graaf Von Metternich begon te dreigen weldra voor de poorten van Weenen te zullen verschijnen. Ten slotte zijn drift niet meer kunnende

gardes verboden werd in den schouwburg op den eersten rang te gaan zitten, omdat zij er de plaatsen der officieren innamen. Hij voegt erbij, dat de majoor Damburgeac, dat als een beleediging der jongelieden aanmerkende, den kapitein uitdaagde en daarvoor met veertien dagen arrest gestraft werd (blz. 151-152).
De Hollandsche gardes lagen te Metz in verscheidene compagnieën te zamen met Duitschers, Italianen en Franschen.
D.H. ten Kate van Loo, *De Gardes d'honneur. Aanteekeningen op de vier zangen.* - 's-Gravenhage, 1815.

in toom houden, nam Napoleon eensklaps zijn steek en wierp dien den gezant voor de voeten. Daarop werd hij weer kalm, begon op en neer te loopen en eindigde met zelf zijn steek op te rapen. De wapenstilstand, die tot 20 Juli zou duren, werd nu tot 10 Augustus verlengd en dien tijd maakten de geallieerden zich ten nutte, om aanzienlijke troepenmassa's te concentreeren. Maar ook Napoleon's onderbevelhebbers verlangden den vrede; zelfs Maarschalk Ney liet zich in die dagen ontvallen, dat de Keizer wel krankzinnig leek, als hij den krijg hervatte, daar het leger geen kracht meer bezat en de vrede noodzakelijk was, om het te kunnen reorganiseeren. Gedurende al die weken, dat Napoleon zich te Dresden en omstreken ophield, verloor hij veel volk door gebrek aan levensmiddelen, deserties en ziekten. De hospitalen waren dan ook opgepropt met lijders. Vele soldaten bleven voor dood op de groote wegen achter, waar zij van uitputting, koude en ontbering neervielen.

Deels kwamen de Fransche troepen door de rust na de uitgestane vermoeienissen meer en meer op hun verhaal. Den 12^{den} Juni hield de Keizer een revue over 15,000 man cavalerie, infanterie en artillerie, welke uit Frankrijk ter versterking van zijn leger waren aangekomen, dat vervolgens nog aangevuld werd door verscheiden eskadrons gardes d'honneur, waarvan den 17^{den} Juli het eerste detachement onder bevel van Graaf De Mathan te Frankfort verscheen.

'Te Frankfort', zegt de heer Callenfels verder, 'vertoefden wij omtrent veertien dagen en vierde ik er mijn 21sten verjaardag den 22sten Augustus; hier waren wij goed gelogeerd bij een slager, in de Bundergasse, en moesten wij hier tweemaal daags exerceeren, eens te voet en eens te paard. Dit is dan ook de eenige instructie die wij ontvangen hebben, om ten oorlog uitgeruste cavaleristen te worden, maar ook, om de waarheid hulde te doen, een pistoolschot bracht het gansche escadron door elkander; de ongedresseerde paarden schrikten en de ongeoefende ruiters wisten hen te bedwingen noch besturen. Ergo fiat conclusio. Frankfort is een fraaie stad; wij maakten er dikwijls wandelingen in de schoone omstreken, bezochten een paar malen den schouwburg, de grootste en fraaiste welke ik mij herinner ooit gezien te hebben en zouden hier zoo wat op dreef gekomen zijn, daar men in deze stad, ook toen reeds, alles vinden kon, wat men hebben wilde tot zelfs lange pijpen, die we sedert ons vertrek van huis niet meer hadden kunnen bekomen en ook thee zonder die, zooals in Frankrijk, in de apotheek te moeten koopen. Maar o jammer! Wij moesten weer verder.

Van nu af aan werd het dan ook merkelijk minder en behalve te Weimar waar wij ook eenige dagen vertoefden en mijn jongste vriend den 28sten September zijn geboortefeest vierde, hadden wij het maar heel sobertjes. De dorpjes, waar wij meestal gekantonneerd werden, boden ons weinig aanlokkelijks; konden wij melk of eieren bekomen, dan was het nog best, maar buiten dit ellendig. Brood, gebakken van

geraspte aardappelen en gekookte paardenboonen door elkander met wellicht nog wat roggemeel, vast, zuur, zwart... naar! Geen boter, geen kaas, niets aanwezig, dus droog uit het vuistje of met eenige kleine vaste pruimen welke aldaar veel in 't wild groeien en kwetsen heeten en die, wanneer zij goed rijp zijnde, openbarsten en afvallen, alsdan vrij smakelijk kunnen genoemd worden.

Wij vertoefden ook verscheidene dagen te Tiettendorff, dat in Neuen Alt-Tiettendorff onderscheiden wordt en welke beiden tegen elkander gelegen zijn doch zich zeer van elkander onderscheiden. In het eerste heeft men eene gemeente van Hernhütters, volkomen wat het inwendige betreft, gelijkende op die te Zeist, welke wij ook daarom, als ons aan ons vaderland herinnerende, met veel genoegen en belangstelling bezochten. Wij werden door den bestuurder beleefd en vriendelijk ontvangen en woonden de godsdienstoefening bij, het plaatsje is voorts zindelijk en netjes. Het tegenovergestelde kan van Alt-Tiettendorff gezegd worden, waar wij ongelukkigerwijs waren ingekwartierd. Ons logies was de schuur van een molenaar waar wij met een twintigtal ingekwartierd waren. Het geheele gebouw dreunde en beefde onophoudelijk door de beweging van den molen, die door het afstroomen van een kleine beek werd in beweging gebracht, en door het gedreun gestadig muziek en dans vereenigde. Ons werd soep opgedischt uit brood geweekt in een afkooksel van rookspek. Het was allerellendigst, niet eetbaar! Slecht bier zette men ons voor in een ouden bloemengieter! Alles naar rato.

Van hier vertrekkende, waren wij steeds trekkende, dan weer wat voor-, dan weer wat achteruit, dan eens bivakkerende, dan weer in schuren, en nimmer uit de kleederen. Steeds vreesde men de kozakken te zullen ontmoeten, dan meende men ze op de helling van eenige berghoogte te zien; dan weder kwamen er geheele zwermen met gekwetsten op wagens, gaande met hoofdwonden of met den arm in een doek gedragen, scheldende op de boeren, die hen vervoerden en die men niet terug liet keeren zoolang de paarden loopen konden, zoodat zij soms twintig en meer uren van huis waren. Vroeger hadden wij reeds een aantal van ettelijke duizenden gevangen Oostenrijkers ontmoet, die door een klein eskorte begeleid werden en binnen een bepaalde ruimte blijven moesten, of zij werden dadelijk neergeschoten. Voor deze ongelukkigen werd eten op een wagen aangebracht in een zeil, evenals in Vlaanderen de beer wordt gevoerd. De arme drommels likten wat van of langs den wagen droop; zij waren half dood van honger en vermoeienis.

Zoo sukkelden wij voort onder fatigues en ontbering, tot wij eindelijk op een goeden dag te Leipzig kwamen en buiten de stad gekomen, het bericht ontvingen, dat men op een afstand het vijandelijk leger kon zien aanrukken of zich in ligne de bataille stellen, gelijk wij dan werkelijk zagen.

Wij hadden lust noch bekwaamheid om te vechten en hadden onze gezonde knoken te lief, om ze door die domme Russen of woeste Kozakken zoo maar te laten afhakken of kapot schieten. Wij wenkten elkander, gingen even ter zijde, lieten ons eskadron stilletjes voorbijtrekken en keerden toen zeer verstandig en bedaard in de stad terug, zetten onze paarden in een logement op stal, zagen ons wat eten te verschaffen, moesten onze paarden meer dan driekwart gebrek laten lijden, want er was niets te krijgen en legerden ons op een klein zoldertje om de kat eens uit den boom te kijken.'

Alvorens onzen auteur verder het woord te geven, achten we het niet van belang ontbloot, een toelichting over den toestand in den draad van zijn verhaal te vlechten.

Aanvankelijk bestond bij Napoleon het plan, met een aanzienlijke macht op den rechteroever van de Elbe over te gaan en Berlijn te bedreigen, maar daarvan moest om verschillende redenen worden afgezien. Het was Napoleon namelijk ter oore gekomen, dat bij zijn nadering van de Duitsche hoofdstad de inwoners besloten waren het voorbeeld, dat de Russen te Moskou gaven, na te volgen. Het denkbeeld, om dan bij de volkeren door te moeten gaan voor een vernieler van hoofdsteden, vond hij afschuwelijk en nog minder wilde hij, dat het nageslacht hem dan als een tweeden Attila zou beschouwen(*).

Maar nog een andere voorname drijfveer wijzigde zijn veldtochtsplan. In de eerste dagen van October werd Napoleon onderricht, dat Beieren hem afvallig was geworden, waardoor de Beiersche krijgsmacht de Inn ontblootte en den Oostenrijkers de doortocht naar het oorlogstooneel werd opengesteld.

Het lag voor de hand, dat die afval door dien van andere staten van het Rijnverbond gevolgd zou worden, zoodat het oude Frankrijk dan al zeer spoedig kon bedreigd worden. Het werd dus een gebiedende noodzakelijkheid, de gemeenschap met Frankrijk te heropenen, waartoe al de beschikbare troepen op Leipzig moesten trekken. Reeds den 13^{den} October gaf de Keizer daaromtrent de noodige bevelen, welke den 14^{den} d.a.v. uitgebreid werden. Leipzig, waar het Fransche leger zich nu concentreerde, had toenmaals een geheel ander aanzien dan thans. Het oude stadsgedeelte werd door een ringmuur omsloten, die van torens voorzien en met boomen beplant was. Door vier poorten stond de stad in verbinding met haar voorsteden. Door de poort ten noorden, in de richting van de Elster, leidden de wegen naar Halle en Ranstadt; door die ten westen liep de weg naar Grimma en door die ten zuiden naar Saint-Pierre. De voorsteden waren nieuw en tamelijk uitgestrekt; die in het zuiden en in het westen waren door muren omringd, terwijl die in het noorden door de Partha beschermd werd. Van Ranstadt, dat in de richting van Lützen lag, voerde een smalle weg naar Leipzig, welke door moerassen lag ingesloten.

(*) *Mémoires du général Baron de Dedem de Gelder.* - Paris, 1900.

De sterkte van het Fransche leger bij Leipzig kan 175,000 man hebben bedragen, waarvan 45,000 man cavalerie met 720 à 730 vuurmonden. Een Fransch schrijver, De Vaudoncourt, brengt die sterkte slechts tot 134,000 man infanterie en 22,800 man cavalerie, dus 156,800 man, hetgeen een verschil maakt van 18,200 man. De opgaaf van een Duitsch schrijver, Von Plotho, vermeldt 171,000 man; wellicht zal de waarheid in het midden liggen.

In den morgen van den 15^{den} October kwam Napoleon te Leipzig aan, waar hij de korpsen van Marmont en Augereau vond, welke dienzelfden dag door hem werden geïnspecteerd. Over die inspectie en de volgende gebeurtenissen, welke de heer Callenfels bijwoonde, geeft hij vele interessante bijzonderheden, waarom we hem thans weder het woord zullen geven.

(*Wordt vervolgd.*)

C.F. GIJSBERTI HODENPIJL.

Apollo of Dionysos?

Dionyzos door Louis Couperus. - Amsterdam, L.J. Veen (1904).
Apollon ou Dionysos, étude critique sur Frédéric Nietzsche et l'Utilitarisme impérialiste par Ernest Seillière. - Paris, Librairie Plon, Plon-Nourrit et Cie. (1905).
Aldus sprak Zarathustra. Een boek voor allen en niemand door Friedrich Nietzsche. Door 't Nietzsche-Archiv geautoriseerde vertaling van en ingeleid door L.A.S.M. von Römer. Met boekversiering van I.B. Heukelom. - Amsterdam, S.L. van Looy (1905).
Friedrich Nietzsche. Ideën. Een bloemlezing uit zijn werken door G.H. Priem. Met portret. - Amsterdam, Craft & Co.

Niet dikwijls heeft een beoordeelend schrijver het geluk twee auteurs saam te treffen, die elkanders arbeid verhelderen en vermooien. Dat is hier het geval met Louis Couperus en Ernest Seillière: de romantiek van den een om wingert als met barstende druiftrossen de ethiek van den ander en het dichterlijk-wijsgeerig bouwwerk van den Franschman gloeit in de fonkelende zon van den Nederlander, die in Rome, Venetië en Nizza het Dionysisch heldendicht, een triomf voor zijn taal- en kunstvermogen, ontwierp, stelde, sierde en voltooide.

Voor wie de gave der bewondering verkreeg en behield, zijn deze twee boeken meesterstukken, modellen van geestesarbeid, denkgewrochten, welker aesthetische en ethische waarde onaangetast kan blijven, omdat twee denkers niet eer de stof in den begeerden vorm plooiden, vóórdat zij in kristalheldere duidelijkheid voor hen stond. Dat is uitzondering in de hedendaagsche schrijverswereld. Het suist in alle hoeken en gaten, in valleien en dalen klinkt het van pengerucht en inktgeklok. Amechtig zuchten de persen van de centenaars *copy*, die zij dagelijks opslokken, en het record, dat de hollende schrijversbent op het onafzienbaar sportterrein slaat, bereikt nimmer een stabiel cijfer. Zoolang de razende dagbladpers voortgaat het rustige boek te dooden of de haastige maandschriften bedaarden geestesarbeid weerstaan, zoolang vooral de prentafbeelding het kruimeltje tekstaandacht van den lezer in beslag neemt, tot dat oogenblik zal het overdachte en overlegde boekwerk - in den trant van bovengenoemde schrifturen - uitzondering blijven. Tot dat oogenblik ook zal het ongedragene en daardoor het ongevormde en onduidelijk omlijnde voortbrengsel onze letteren schaden, zal er geen heerlijkheid in de voortbrenging maar slavernij zijn.

I.

Wanneer gij, wèlbewust van Couperus' woord- en taalweelde, dit Dionysisch lofdicht ter hand neemt, zwelgt ge weldra in een concert van klanken en geluiden, van trillingen en gonzingen, als over veld en bosch de vroege zomerluchten wademen. Het is, of een jubelstemming over u vaardig wordt, gelijk Dionysos bevangt, als Zeus hem een levenstaak heeft opgelegd: ‘Geheel de hemel schijnt als een glimlach, omdat een goddelijke vreugde gaat geboren worden! Rondom mij heen zingt het woud van vogelen! Bries waait bloemengeur op als offerreuk aan de nieuwe vreugde, die zijn zal! Verstaan doe ik de vreugde nog niet, maar zij kondigt zich al luider en luider aan, in stemmen, die geheimzinnigen in de bosschige diepte, die schulp-suizelen uit de strakblauwe zee, en die, azuurschel, klaroenschateren, uit de ronde hemelen, als met trompetten, gericht naar de aarde!’

En nu jubileert de dichter verder, op bladzij aan bladzij, totdat de komst van faun Ampelos en zijn welkom aan Dionysos hem zalige klanken doet schallen. De groene wonderschepter wordt den goddelijken meester geboden; de Pansfluiten klateren overal; de uitgelaten blijdschap doet de verblijdende druifplant zwellen tot één wellustigen trosruiker, waarvan de jonge god bloem aan bloem plukt en proeft en na verrukking op verrukking in zwijmel van slaapdronkenheid eindelijk in vasten sluimer valt.

Dan snelt het purperen druivendicht als in rossen wervelwind van tonen, klanken en woorden voort. Dionysos nadert met zijn praalstoet den ouden heerscher Ikarios en vroolijkheid doet hij opblozen en slanke jonkheid opwonderen over grijzen ouden koning en gekromden onderdaan. Nu is de overheerlijke wijnstok ook dáár geplant en zwellen de ranken van trossen, grijpen de vingeren naar de vrucht en vlamt de verjongende tooverdrank van de lippen op naar de hoofden.

Maar anders vergaat het den Mineïden, den somberen dochters, wevend de sombere lijkwa haars vaders, beheerscher van Orchomenos.

‘Toen lachte Dionyzos verschrikkelijk. Dat was niet zijn blijde lach, maar dat was zijn vreeselijke grijns, die zijn heerlijk gelaat verwrong tot een masker, plotseling onherkenbaar, ontzettend. En zijn thyrsos geheven, riep hij het wonder op te gebeuren.

Het paleis van den verslagen beheerscher, Orchomenos' somberen Minyas, beefde, en aan alle zuilen, uit splijtenden grond, wies wonderwelig de wingerd op, festoende de zuilen rondom, hechtte zich aan architraven, rankte van kapiteel tot kapiteel en liet overdadig in ironische vreugde zijn zware trossen purperen tusschen de bladeren groot. Nu zagen de treurende maagden op, nòg wevende in het blijde prieel. Hare groote oogen begonnen te weenen en de groote tranen parelden zwaar neèr en vielen in hare zwarte sluiers, omdat zij herdachten haar vader. En zij weefden aan zijn wade voort, terwijl de trossen neêr-

vielen rondom haar heen, en het druivensap over haar stroomde. Maar zij hielden geen drinkschalen op in het blijde prieel, dat om haar somber paleis was gerankt en zij weefden, zij weefden voort.'

Dezen, afkeerig van den betooverenden invloed van Dionysos' wonderdrank, stooten hem van zich en verworden tot vleermuisgestalten en vlerken weg in donkergrauwe schaduw van bosschen.

Er is geen plek in het gewijde Hellas, of de zegen van wijnbouw en wingerdbloei doorstroomt haar. Tantalos' en Sizyfos' duldelooze smarten vervloeien tot duldzaamheid en zelfs de donkere Tartaros wordt tot plengvat der storelooze druivenvreugde.

Nog is dat niet genoeg; zijn wil tot macht groeit tot reuzekracht. De aarde is hem te klein; hij omspant den hemel der goden door zijn majesteit, als hij de vijanden, die hem bestormden, neerslaat en overwint. Is niet hij in bondschap getreden met zijn halfbroeder Herakles, den geduchte? En heeft zijn zwiepende agavebloemsteel niet op de vlucht geslagen het leger der bestormende giganten? Dat is het toppunt van macht en gehoorzamend aan de goddelijke wet, de alles beheerschende voor goden, halfgoden, godenzonen en -dochteren, dat na het oogenblik, waarin de wil tot macht zijn zenith bereikte, hij dalen *moet*, ijst Dionysos van zijn majesteit en verdeemoedigt hij zich in weemoedig droomgezicht van smart en lijden. Maar kon de thyrsuszwaaiende, de violenomkranste Dionysos anders nog de donkere schaduwen zien dan als vage schimmen, die Eos als morgendamp optrekt? De blijde god Dionysos staat dartel glimlachend op zijn lynxewagen en mild is de muziek van zijn stem, nu hem de smart zal naderen in de weemoedige, ter dood bedroefde Ariadne, symbool van het ontzettende lijden. Hij, de alverblijder, zal haar de vreugd leeren kennen. 'Terwijl hij de vreugde aanbood en gebood, deed hij verstaan, dat hij de smart had gezien en gehoord.' - En nu Naxos in wellust van vreugd en blijdschap zwelgt, bestijgt Ariadne den panter, die ook haar voert naar de vreugde....

'Deze panther, o, Ariadne, zal trouw je dragen altijd en veilig voeren in den blijden thiazos als je, uitgeweend, de vreugde aanvaardt...'

En nu trilt van der Menaden lippen de dithyrambe ter eere van Ariadne en den god Dionysos!

'- De gouden cymbels alleen sloegen schel.
- Zoo schel dat de lucht echoënd daverde....
- Dat een wingerd-rank brak en een tros...!
- Een zware tros viel in Ariadne's schoot;
- Zij glimlachte en plukte de druiven,
- Zij drukte aan de lippen de druiven uit.....
- Zij omhelsde in haar armen den zwaren tros.....!
- En viel zwijmend neêr vol van purperen weelde.
- Dionyzos! Dionyzos!
- God Dionyzos, onze god, god om wien wij ons scharen....!'

En dan komt de twijfel, de goddelijke twijfel bij hem, die de vreugde alleen had gekend, nu hij om Ariadne's smart lijden gaat en bemerkt, dat nooit de vreugde zuiver kan zijn bij haar, die de smart heeft gekend. Doch het is wederom slechts een wolk, even verdonkerend het licht. Want het schijnt opnieuw met zaligen glorieschijn, nu hij Afrodite's genade afsmeekt op zijn liefde voor Ariadne en hij door de aftinteling van de hare verrukkelijk herboren zich voelt. Doch eerst ten toppunt zal de vreugdezon klimmen, als de zeeschuimomparelde Afrodite Dionysos' hoogtijd stempelt tot één overstelpend wonder van geluk. Dan wordt van zaligheid tot zaligheid geschreden en na den omglorieden godenlust en de zwelging komt de naakte droefenis, de stugge, onontkoombare lijdenssmart, die hem besluipt door de smartkreten van Ampelos, den faun, den vriend, die herschapen wil worden, nu hij vermenschelijkt is aan de zijde van zijn godvriend, herschapen tot weligen wingerdstruik met bronzen trossenweelde.

En nu naakt den heilbrengenden, den wereldveroverenden god onheil op onheil. Rheia - der goden moeder - zal hem doen hooren: ‘Vergrijsd ben ik in de smart.’ Zij, die haar vroeggestorven lieveling, haar schoonen Attis, zoekt overal, overal en zelfs niet kan vinden zijn lijk en de aarde doet daveren van wilde kreten, van woeste geluiden, van waanzinnige gillen, aan harer dienaren kelen ontsnerpt, enkel opdat zij, meesteresse, bekome smartverdooving. Dan zullen Korybanten en Kureten, Rheia's huiveringwekkende priesterstoet, slaan de zwaarden op de trillende schilden en zich reien met faunen, saters en nimfen ten bezwijmelenden dans. Vergeefs! De storelooze vreugd is gestorven. Hoor, hoe Ariadne haar smartbeeld ziet rijzen: ‘Thezeus, o, Thezeus!’ roepende in den zwierenden kring. Hoor, hoe: ‘Ampelos, o, mijn Ampelos!’ Dionysos' lippen afzuchten te midden van de vreugderonde.

‘En alle saters, alle faunen, menaden, stieten een naam uit, van wie zij lief hadden gehad en verloren in zwerving over het gebergte, in den strijd voor de vreugde.... En allen stieten een kreet en allen riepen een naam, en het was wel de vreugde, maar het was ook een geheimzinnige smart, als een onontkoombaar mysterie, een drukking van verpletterend zwaar noodlot.’

Maar nog eens ontrukt Dionysos, de geweldige, overschaduwd door violengeur en purperen druivenblos, nog eenmaal ontrukt hij zich aan de omklemming van smart.

‘In sombere steden des barbaarschen morgenlands reed hij binnen in triomfators heerlijkheid: hij stond op de gulden zegekar, als een god en een vorst; prinsen des lands leidden zijn vierspan; hij stond, ouder en mannelijker nu, volgebaard blond, de mitra op zijn lange lokken; in plooien wapperde het vorstelijk gewaad des overwinnaars van geheel het Oosten, purper en goud en blank om zijn mannelijke jonge leden; hij stond en zijn hand steunde op den gouden ceder-appel-schepter; en achter hem reed Ariadne, gezeten op olifant, blank, goud-net om-

vangen, Afrodité's starrekroon om haar lokkige kruin en haar schoonheid verheerlijkte in den roem des gemaals. En overal waar zij zegevierden door landstreek en stad, langs heirweg en straatweg festoende de druif met hen mede, en liet de Vreugde, de Weelde achter; achter de druive-festoenen torenden de barbaarsche steden minaret-slank uit, zoodra Dionyzos door haar barbaarschheid gebloeid was.'

Dan is het einde van zijn triomftocht bereikt. De oostelijke poorten openen zich. Dionysos is alverwinnaar der wereld. Uit Nyza ving zijn zegetocht aan, hier eindigde hij. De stralende Eos besprenkelt den vreugdegod met de bloemen van haar rozenfontein. Evoë! Evoë! Cesar, Triomfator!

De laatste beide hoofdstukken van dit triomfdicht, waarvoor in Zuid-Frankrijk, Spanje en Italië de maker op eenig dichterfeest gelauwerd zou zijn, brengen de smart en het lijden van Dionysos ter aanschouwing. Met zijn bruid Ariadne keerde hij terug van zijn wereldtriomftocht naar de oorden, die hij lachend had veroverd in schoonheid en begenadigd met mollig-bevallige levensweelde. En wat ziet hij? Wat vindt hij van zijn eeredienst terug?

Hij ziet: 'de zwijnen in hun marmeren paleizen feestvieren, walgelijk, niets wetend van de Vreugde dan de onmatigheid, de zatte onmatigheid die hen kotsen doet over hun purperen bedden en roosomwingerde balusters. Zie hun tronies verhit, zie hun waggelgang, hoor hen lallen, geestloos, dom, in de Vreugde, de heerlijke heilige Vreugde verzwijnd, omdat zij als beesten zijn, die de Vreugde der goden bezoedelen, in onmacht haar te genieten zuiver, louter en schoon!'

En het allerschrikkelijkste zal nog het noodlot over hem rechten; Ariadne, Dionysos' bruid, die met hem tot aan het einde triomfeerde, die in hem haar schitterende vreugde hervond, zal sterven in zijn armen onder den uitroep: 'Thezeus, Thezeus!' onsterfelijke heugenis aan haar eersten minnaar. Wat verzaligt hem nu de levensure? Haar zaligspreking van de vreugde in stervenssmart?! Haar gelukkig zijn in dankbaarheid, nu zij sterft? Neen, niets. In wanhoop roept hij: 'Zeus, o, mijn vader! schenkt gij mij vol mijn drinkschaal der smart!'

Doch de wanhoop flauwt weg, als Zeus hem bemoedigt.

'Gij hèbt overwonnen en uw purperen taak volbracht, goddelijk heerlijk! Gij zijt overwinnaar en de Vreugde verwon en zal der menschen louter deel eenmaal zijn! Vraag niet aan menschen wat der goden is; vraag hun niet het goddelijk genot van de Vreugde! Laat hen de loutering na eeuwen volbrengen! Hoop, hoop, Dionyzos en hoop op de menschheid, onstuimig en schaterlachend; zooals gij altijd gehoopt hebt.'

Uit de verklaarde lucht daalt de hemelsche zegekar, en opgetrokken ter eeuwige Godenzaal worden Dionysos en Ariadne, nu Hermes de toomen dèr vier gevleugelde rossen grijpt.

'Toen klonk uit lucht, zee, aarde en hemel Dionyzos' hymne hem tegen als jubel, voorspellende der na-eeuwen troost.'

II.

Voor die onzer lezers, belust op denkvraagstukken en daaraan verbonden boeken, kan de naam van den Franschen socioloog Ernest Seillière geen onbekende zijn. Vóór eenige jaren bekroond door de Académie française wegens zijn studiën over Ferdinand Lassalle, heeft hij zijn werkzaamheid sinds dien uitgebreid tot strenge ontledingen van wijsgeerig-sociologische stelsels, in personen belichaamd, wier invloed op de denkstroomingen hunner tijdgenooten of nazaten van gewicht en van te grooter beteekenis bij het komend geslacht wordt gerekend, naarmate de practijk hunner theorieën gretiger ingang vindt. Ernest Seillière staat, naar zijn eigen voorkeur, op den ethischen grondslag van het utilitarisme, door Bentham tot stelsel verheven, maar hij verbindt daaraan dat zeker soort van aesthetisch-moreelen dwang, zonder welken geen duurzame heerschappij, op welk ethisch gebied ook, over verfijnde geesten mogelijk is. En voor geen andere sociale kringen worden boeken als de zijne geschreven. In zijn sociologische studiën verklaart hij vooral dien imperatorischen wil tot machtsontwikkeling, welke zich in de machthebbers van het moderne sociologisch denken, gericht op rasverbetering, heeft geopenbaard. Daartoe koos hij tot hoofdtitel van zijn zeer uitgebreide, zeer nauwgezette en zeer verlokkend geschreven studiën: *La philosophie de l'Impérialisme.* Hij heeft behalve zijn tegenwoordige, vierdehalfhonderd gr. octavo bladzijden beslaande studie over Nietzsche een studiewerk over le comte De Gobineau (1903) het licht doen zien met een meesterlijke inleiding over de wording van de imperialistische denkrichting. Immers, dusver kende men buiten strikt wijsgeerige kringen niet anders dan spiritualistische en positieve philosophie, de twee groote afdeelingen van wijsgeerig denken, waardoor men dan de supranaturalistische richting in de bespiegeling scheidde van de materialistische denkmethoden. Sinds echter door de toeneming van het stoffelijk en geestelijk wereldverkeer met de stoffelijke afstanden de geestelijke tot geheel andere verhoudingen dan eertijds zijn gebracht, heeft de wetenschap van het bespiegelend denken zich in allerlei onderdeelen gesplitst, die het algemeene wijsgeerige kapitaal in gemakkelijk te beheeren sommen deelen of er nieuwe waarden aan toevoegen. De wetenschap der samenleving of de sociologie - uit een wijsgeerig oogpunt bezien en naar een wijsgeerigen maatstaf door de historie der volkeren aan de hand gedaan - is van die nieuwe wijsgeerige formule een hoofdfactor. En die hoofdfactor rust op ethnographischen

grondslag. Hij wordt - in tegenstelling met het reine speculatieve denken, waarvan Schepper en schepping het voorwerp was en het schepsel zelf het troetelkind, - hij wordt thans, na de Darwinistische en andere naturalistische theorieën, door invloeden van volksrassen en volksstammen beheerscht, door de kruising van groepen en klassen, zoodat de studie van land- en volkenkunde wijsgeerige hypothesen over de massale maatschapskrachten in een bepaald historisch tijdperk in het leven roept. Wordt het *imperium*, naar wat de alleroudste historische gegevens - hetzij die op perkamenten of pyramiden staan geschreven - daarover leeren, van den enkeling over de massa beschouwd, van den stam op de groep, van de groep op den kring en van dezen op het individu; wordt het imperium, de wil tot macht, tot zijn uiterste noodzakelijkheden, zijn onafwendbare gevolgen gedreven, dan is den machtigsten wil de heerschappij in kring, groep, volk, stam en ras toegezegd en dan is aan de macht van verovering het recht van beheersching gebonden. Is dat nu iets nieuws op de wereldmarkt der denkbeelden? Geenszins. De Romeinsche adelaars hebben die prooi in hun wereldvlucht gegrepen en zoolang mogelijk vastgehouden. Charlemagne, Barbarossa en Karel de Vijfde hebben de imperialistische zon zien opgaan en Napoleon heeft een korte poos de stralen ervan gevoeld; maar wat thans onder imperialisme wordt verstaan, berust op nog andere beweegredenen dan louter politieke veroveringszucht; het is een maatschappelijke drijfveer, door allerlei tijdsgebeurtenissen tot staatsmacht verheven, waaraan voor groote volkeren niet te ontkomen is. Dat cesarisme of die staatsheerschzucht is geboren uit geographische ontdekkingen, industrieele voortbrenging, aanwas van bevolking en verkeersmiddelen. Het bedreigt niet alleen het zelfstandig, maar ook het oeconomisch leven der kleine volkeren. Het bedreigt tevens alle andere onmachtigen en zwakkelingen in het leger der menschenwereld. En daardoor juist treedt het in den kring van het wetenschappelijk denken, waarvan Darwin en Spencer en hun naturalistische staf het middelpunt vormen. En dat het van karakter sinds de laatste eeuw is veranderd, bewijst de wereldmacht van het Amerikaansche volk door zijn overweldigende natuur- en kunst-industrie. Of nog eens, gelijk weleer de Romeinsche cesars de oude wereld, de Amerikaansche Unie Europa zal beheerschen - niemand kan het zeggen. Maar dat in den strijd der volksrassen de eeuwige ongelijkheid heerscht en aan het machtigste en het keurlijkste de overheersching op zeker moment is weggelegd - de philosophie van het imperialisme zou het kunnen leeren, had niet reeds de historie der volkeren die waarheid uitgesproken. Dit is dus in 't kort de inhoud van het imperialisme, zooals de practijk der historie dien in de verschillende bekende rassen en volkeren aan den dag bracht. Door machtsontplooiing, hetzij individueel of massaal, verovering en beheersching; het recht van den sterkste, toegepast in de staatsgemeenschap. Maar het cijfer, dat de feudale zwaardslag of de revolutionnaire stomp op dien volkskrachtmeter

aangaf, verschilt van het merk, dat de sociologische ras- of bovenmenschen van De Gobineau of Nietzsche dragen. Hun massale overmacht wordt door een ideëele mechanica bereikt, waarbij de opzettelijke teelt van een keurras, met telkens grooter uitbreiding van grenzen, den practischen regel vormt.

De Gobineau, in de eerste plaats, heeft door zijn vernuftige theorieën van het aryanisme de overmacht van het blanke ras voorspeld en de verdelging van het gele en het zwarte geprofeteerd(*). En Nietzsche, die onder de vele geestesstroomingen, door hem gevoeld en opgenomen, ook in een zijner laatste perioden den invloed van De Gobineau onderging, heeft niet minder dan deze 'gentilhomme de race' niet van de sociaal-democratie maar van de sociaal-aristocratie de redding van volk, staat en maatschappij verwacht. Want dit is een der kenmerken van hun imperialistisch voelen, dat zij in zeker historisch oogenblik en zeker moment van hun denken tot de slotsom komen, dat de maatschappij door rasverbastering in verval verkeert en niet anders daaruit *kan* opgeheven worden en tot forscher bloei gebracht dan door de toepassing hunner teelttheorieën.

Ik laat daar, of deze wereld- en levensbeschouwing niet - evenals Ernest Seillière aanneemt - tot de dichterlijkste uitingen behoort, waartoe romantische breinen als die van De Gobineau en Nietzsche bij uitstek voorbestemd zijn; doch dat hun sociale ethnographie méér littéraire kunstwaarde dan wetenschappelijke bezit, verwondert niet, indien men hun leven kent. Evenals het zeker is, dat slechts in geboren heerschersbreinen zulke geniale decreten over rassen en volkeren, sociale en ethische waardijen kunnen ontkiemen en tot stelsels rijpen. Het blijven niettemin, met hoeveel veldheerstalent voorgedragen en door hoeveel strategie toegelicht, altijd meer dicht- dan denkstelsels. De eer, daarvan de helderheid èn bij De Gobineau èn bij Nietzsche in de Fransche letteren te hebben aangetoond, verblijft aan den heer Ernest Seillière. Ernest Seillière heeft als uitgangspunt van zijn degelijke studie over Nietzsche de ethische tegenstelling genomen, door de Grieksche goden Apollo en Dionysos vertegenwoordigd. Een classiek philoloog en denker als Nietzsche moest, met de Grieksche cultuurstudie aanvangend en haar vergelijkend met die van onze dagen in een beschaafd

(*) In *Den Gulden Winckel* van 15 Februari 1904 heb ik over De Gobineau een referaat gegeven naar de standaardwerken van Ernest Seillière en Dr. Eugen Kretzer. Belangstellenden neem ik de vrijheid naar die werken te verwijzen. Hier wil ik enkel zeggen, dat De Gobineau zijn theorie van ras- en volksverval noch op fanatisme noch op slechte zeden grondt. Tusschen moraliteit en maatschappelijke levenskracht ziet hij geen overwegend verband. Alleen uit de vermenging van een hoogerstaand ras met een lagerstaand (Levantijnen en kleurlingen bij voorbeeld) ontstaat het verval. Het eene vernedert zich, zonder het andere op te heffen: en daaruit neemt 'de schandelijke gelijkheid' haar oorsprong. Dat de Joden, na 20 eeuwen Palestina te hebben verlaten, nog heden erfelijke eigenschappen van hun Oostersche voorvaderen vertoonen - aan wat anders kan het worden toegeschreven dan aan hun afzondering, hun zich vrijhouden van raskruising? De Gobineau heeft ook dit aphorisme de wereld ingezonden: 'Une fille de rien peut gâter toute une race.'

Europeesch land, op twee wijsgeerige hoofdideeën stuiten, door diezelfde Grieksche volksstammen van den Peloponesus en hun historische traditiën telkens weer aan den dag gebracht. De idee van de overheersching, belichaamd in Apollo, den god der Dorische veroveraars; de idee van den louteren levenswellust, belichaamd in den betooverenden Dionysos, den heros der vruchtbaarheid en der eeuwige teeltzucht. Tusschen die twee polen, heersch- en teeltzucht, beweegt de ethica van Nietzsche zich. Maar hij zal in zijn uitgebreiden denkarbeid, hoe ook naar Apollo gedreven of door hem gelokt, steeds meer overhellen naar Dionysos. Zijn bliksemende gedachteflitsen zijn als zwellende trossen aan den weelderigen denkwingerd, door den god van Hellas opgezworen. En te eerder moest Nietzsche's wereld- en levensbeschouwing met het Grieksch cultuurideaal samenstemmen, omdat de Duitsche geleerde zijn sappig geesteswerk met den oorsprong der tragedie is begonnen. Met Dr. Von Römer (wiens bovengenoemde bewerking van *Zarathustra* te gelijk met Couperus' en Seillière's boeken mag aanbevolen worden als een toonbeeld van deugdelijken arbeid en schoon vertaalwerk) kan men dus Nietzsche's geestelijk zijn aanduiden als geheel gedrenkt in de Dionysos-gedachte. ‘Deze Dionysos-gedachte - heilige vervoering en jubelende herboring - nu is het die door Nietzsche's werk trilt en beeft van warm leven.’

De heer Seillière heeft de indeeling van zijn lijvige studie gemaakt naar de vele geestesstroomingen, door Nietzsche in zijn denkleven ondergaan. Hij verdeelt zijn arbeid in drie boeken en betitelt die: ‘Helleensche proloog’, ‘Onthullingen’ (confessies) en ‘Epiloog’ over heeren en slaven. De verschillende kapittels dier boeken geven tot in kleine onderdeelen de ontledingen aan van Nietzsche's denken en wijzen dus tegelijkertijd naar de stroomingen, die hij opgenomen en weer losgelaten heeft, en naar den invloed, dien zij op zijn eigen denkbron hebben geoefend. In het tweede kapittel worden in vijf hoofdstukken de philosophie van de Grieksche historie in haar Dionysisch en Apollinisch karakter en de instellingen, die erdoor leefden, ontleed. In het tweede kapittel zien wij, hoe na de Grieksche strooming die van Schopenhauer en van Wagner aanvangen en de cultus van het genie als ethisch beginsel wordt gesteld en uitgewerkt. Wij doorleven den afval van Wagner en Schopenhauer, de sympathie voor Darwin, waaruit zich gaandeweg het Apollinisch ideaal en de geboorte van den ‘bovenmensch’ zal ontwikkelen en in die stadie partij tegen Dionysos zal gekozen worden. Een ander kapittel laat de anti-Socratische strooming zien met de zijtakken, door Rousseau, Helvetius, Beyle, Heine en Stirner Nietzsche toegevloeid, en eindelijk wordt het philosophisch karakter van den genialen man na 1875 bestudeerd, zijn terugkeer tot de Dionysische sfeer verkondigd en De Gobineau's rassentheorie op Nietzsche's afgemat denkveld aangetoond.

Het is zeker, dat deze aanduidingen - juist voor die gedeelten, waar de Dionysische sfeer door Seillière wordt behandeld, - zeldzaam-

schoon worden aangevuld door Louis Couperus' triomfdicht, gelijk de talrijke analyses van Nietzsche's aphorismen bij Seillière, die slechts naar het oorspronkelijke verwijst, thans door Von Römer's meesterlijke vertaling eigenaardig worden verhelderd. Wie dan ook het oppervlakkige schuwt en het deugdelijke bij Nietzsche en in Nietzsche's leer wil leeren kennen op de aantrekkelijkste wijze, heeft in deze drie werken betrouwbare gidsen.

III.

Wat Schopenhauer en Von Hartmann tusschen het decennium van 1880-1890 ten onzent hebben verricht, dat is van 1890-1900, mag men zeggen, door Nietzsche vernietigd, gewijzigd of saamgesmolten. Laat ons echter voorzichtig zijn bij het stellen van zulke algemeenheden. Wij bedoelen met Schopenhauer's en Hartmann's invloed de kern van hun wijsgeerige studiën, die uit eng saamgetrokken wetenschappelijke kringen zich loswond en in ruimer lucht breeder omvang verkreeg. Daar is aan het zuiver overbrengen van hun denkingen in sommige luchtlagen bijzonder gevaar verbonden. Er is nooit zooveel misbruik van het pessimisme en het onbewuste gemaakt, als sinds men Schopenhauer en Hartmann ten onzent in uitgebreider kring leerde kennen. Even gevaarlijk is daarom het lezen van Nietzsche bij brokstukken, het plukken van papavers uit zijn korenakker en het vertoonen dier fraaie bloemen als het glanspunt van zijn denken.

Ik herinner mij, hoe vóór jaren Albert Réville, door zijn collega Cd. Busken Huet uitgenoodigd een lezing over Alfred de Musset te houden, in een gladde improvisatie over den dichter der *Nuits* en van *Rolla* de vraag deed, of diens werken *immoreel* waren. Die vraag wordt zeker - en niet ten onrechte - ook bij Nietzsche herhaaldelijk gedaan en ik stel voor die als Réville over Musset te beantwoorden: ‘Oui, si vous en lisez quelques-unes, non, si vous les lisez toutes.’ Zoo verging het ook Nietzsche, die Schopenhauer en Hartmann verdreef. De ethische en poëtische afstand, die Musset van Nietzsche scheidt, kan gerust ter zijde worden gelaten, want er zijn tusschen hen meer psychologische overeenkomsten dan b.v. tusschen Nietzsche en Stirner, den zoogenaamden voorganger van en inwerker op Nietzsche. Beiden - Musset en Nietzsche - zijn romantisch-poëtisch aangelegde naturen; beiden schrijven een taal van de hoogste verfijning; beiden zijn grillig en ziekelijk prikkelbaar; beiden hebben die duldelooze marteling ondergaan, dat *l'infini - l'inconnu* liet hen onbewogen - hen onophoudelijk beroerde, en de Galliër heeft de Dionysische orgieën gesmaakt, die de Germaan in hersenbeelden genoot. Ik acht de psychische analogie zoo nauw, dat Nietzsche het volkomen Helleensche gedicht van Musset:

> ‘Regrettez-vous le temps où le ciel sur la terre
> Marchait et respirait dans un peuple de dieux?’

geschreven zou kunnen hebben en Musset daarentegen Nietzsche's onverzoenlijken haat tegen het *demos* kon deelen, want beiden zijn keurlingen van verschillenden volksstam, beiden zijn ras-aristocraten in denken en dichten. Daardoor reiken zij dan ook alle twee over Macchiavelli en zijn heerscherspolitiek, met vermaking van het leelijke zondebegrip aan den treurenden zwakkeling, de hand aan de machthebbers der renaissance. Aan de middeleeuwsche Tarquiniussen, die koppen slaan, papaver- en slavenkoppen; aan de bovenmenschen, de Italiaansche podestà's, de in goud en bloed drijvende tirannen, de glimlachende Borgia's, de door wellust, heersch- en zelfzucht vervoerde Medicissen en de gansche prachtzwelgende maatschap van den herbloei van het tijdvak der ‘heeren’, toen de slaven zich voor hen kromden en er een verschillende zedenleer voor meesters en knechten bestond.

Neemt men nu - en het wordt sinds een tiental jaren ten onzent in intellectueele kringen gedaan - het Dionysische in Nietzsche als uitsluitend richtsnoer van denken en doen, dan geschiedt, waar Réville voor waarschuwde bij Musset. Een deel van het bestiaal-immoreele van Stirner uit zijn Dionysisch tijdvak, slechts terloops in Nietzsche teruggevonden en door hem geheel anders opgevat, wordt als *het* zwaartepunt zijner denkingen begroet. Uit die intellectueele kringen treedt het in andere speciale en wat aan den bloeienden heester dorre of geile takken waren, wordt nu als stam of wortels aangeduid.

Dat is de vloek van het gebrek aan onderscheidingsvermogen, waaraan alle gistende of in beroering gebrachte stervelingen - en Nietzsche heeft gelijk alle ordelooze vernuften dat ophitsend talent - individueel of massaal lijden, zooals wij dagelijks om ons heen kunnen zien in de eeuwig wentelende sociale maatschap, waar alleen het stoffelijk-machtige en het zedelijk-sterke niet enkel recht en reden, maar ook duur van bestaan hebben. Hoeveel malen ook ingedrukt, die stootkussens van de brute massa - ‘het vee’, zooals Nietzsche ze noemde - hebben onverslijtbare springveeren. Zij verheffen zich in alle eeuwigheid.

IV.

Dr. Von Römer heeft in zijn dithyrambe op *Also sprach Zarathustra* op twee hoofdzaken de aandacht gevestigd:

1°. dat de Christelijke zedenleer in de zwakte van het medelijden, dat zij predikt, - een premie op het hulpbehoevende en ziekelijke - bij Nietzsche bestrijding vindt, en 2°. dat het zondebegrip, door de Joden in het Christendom geplant, evenzeer voor den groei van den bovenmensch verderfelijk is.

‘Als werkelijk vreugde-vol beeld van de tegenstelling der aanvaarders van het zonde-begrip, schildert Nietzsche in zijn *Genealogie der Moral*, Aph. 33, ons de Grieken.’

Laat ons zien, wat wij, utilitaristen, aan de Grieken hebben.

Is het mogelijk, de cultuur van een lang vervlogen tijdperk over te planten op de periode, die wijzelven doorleven?

Ja en neen. Ja, als de overplanting op een zeer beperkten bodem, met den graad van de serres chaudes geschiedt, maar dan heeft, wat naar buiten in koeler lucht dringt, ook groote sterftekans. Neen, wat de openlucht-planting betreft, in geheel de stfeek onder hetzelfde klimaat.

Zullen wij - om saam te trekken -, na een denkperiode van Schopenhauer en Hartmann achter den rug te hebben, in die van Nietzsche treden, door de kern zijner denkbeelden en die der Grieksche cultuur te enten op onze denkstammen? En vandaar de takken verspreiden op ons maatschapveld? Zijn er invloeden in ons denkleven merkbaar, die op een bevestiging dier vraag duiden? Laat ons zien.

In elken geordenden Christelijken staat zijn, in ons levenstijdperk, twee voedingsorganen voor het ethische volksleven: school en kerk. Of liever, daar de kerk nog vóór de school begint den enkeling op te nemen: kerk en school. De school in haar verschillende trappen van min of meer uitgebreid onderwijs. De kerk in haar geloofsstelsel, dat tevens haar zedenleer insluit. De Christelijke kerk - welke deelen men ook uit haar sekteverbrokkeling neme - *kan* nooit het Grieksche ideaal aanvaarden, dat tusschen Apollo en Dionysos zweeft en een verzoening op den grondslag van het vreugdebegrip in plaats van het lijdens- of zondebegrip zou beoogen. Ten gevolge der practische philosophie van Nietzsche zou de kerk haar lijdenden, verlossenden, aan het kruis stervenden Christus moeten prijsgeven en de verzoening tusschen het Grieksche en het Christelijk ethische ideaal zou uitloopen op een verstikking van het laatste en nog verder op Bacchantische verwildering. De profeet van Engadin heeft immers geleeraard, dwars tegen de naastenliefde van het Christendom in: ‘Mijne Broeders, tot naastenliefde raad ik u niet; ik raad u tot verstenliefde.’ En onder die *verstenliefde* verstaat hij een soort platonische liefde tot *den vriend*, die, naar hij in zijn hoogdravende taal van extatisch ziener zegt, moet zijn: ‘het feest der aarde en een voorgevoel van den Bovenmensch’. Het is nagenoeg dezelfde dichtkunst, die hij bij het idee *staat* bezigt: ‘Staat? Wat is dat? Welaan! Opent nu uwe ooren, want nu zeg ik u mijn woord van den dood der volkeren. Staat heet het koudste aller koude ondieren. Koud liegt het ook; en deze leugen kruipt uit zijn mond: “Ik, de Staat, ben het volk.”’ En iets verder heet het en hier, afzonderlijk beoordeeld, komt het hyper-Macchiavellistische heerscherstype van den Poolschen adelstelg (immers, Nietzsche voelde zijn afstamming aldus?) helder aan den dag: ‘Veel te velen worden geboren: voor de overtolligen werd de Staat uitgevonden!’

En hoe vertoont zich het begrip medelijden in zijn gedachtenwereld? Dat begrip, waarmee de gansche Christelijke philanthropie, haar weldaden en haar sociologisch karakter samenhangt? Het vertoont zich als

het heilsbegrip van den gezond voelenden, vrijen mensch en is daarom niet slechts in tegenspraak met al het ziekelijke der Christelijke naastenliefde, maar zeer zeker ook met het gevoelszieke, dat de sociale gelijkheidsdroom in de democratie najaagt.

De Christelijke kerk (Roomsch en on-Roomsch) heeft met dezen dichter, die de schoonheidsextase tot afgod kneedt en herhaaldelijk tusschen den heerscher Apolloon en den smartverdelger Dionysos wankelt, alleen te doen naar het kuischheidsideaal, dat hij voorstond en in zijn leven volbracht. De daaromtrent door zijn vijanden uitgestrooide lasterpraat is voldoende weerlegd.

En nu de school. Wat kan in zijn verschillende takken het onderwijs - wij mogen ten onzent nu wel spreken van het onsectarisch onderwijs, want de rijkssubsidiën, die het Kuyper-bewind onzen mild sectarischen Staat heeft opgelegd, bereiden een toestand van scherp sectarisch onderwijs (en misschien ook van militante opvoeding) voor - wat kan de school met den practischen wijsgeer Friedrich Nietzsche aanvangen? Welke hulp mag zij van hem wachten?

Ik moet eerst voor mijn lezers de meer gebezigde uitdrukking ‘practische wijsgeer’ verduidelijken. Gewoonlijk neemt men aan, dat de philosophie een denkwetenschap is, welke, buiten het werkelijke leven het toppunt van afgetrokkenheid en bespiegeling bereikend, juist daardoor buiten de dagelijksche toepassing gaat. Die paradox heeft Prof. Van der Wijck echter, nu twaalf jaar geleden, bij Nietzsche toegelicht en wel met een gemakkelijke helderheid, die het wijsgeerig betoog, begeeft het zich buiten de studeercellen van de monniken der abstracte denkwetenschap, *moet* kenmerken. In zijn opstel over Friedrich Nietzsche (*Mannen van Beteekenis in onze dagen*, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1894) roerde hij de vraag aan, of Nietzsche wel eigenlijk tot de wijsgeeren mocht gerekend worden. De bestrijding, die hij tijdens zijn leven, zelfs van de onkerkelijken, ondervond, was juist op dat zwakke punt gericht. En nu antwoordt de Utrechtsche hoogleeraar het volgende: ‘Nu ja, Nietzsche heeft niet een mooi boek over de Stoa geschreven, geen verhandeling over logica of over zielkunde ter perse gezonden. Het zou moeilijk zijn te zeggen, welke metaphysica, welke leer van het kenvermogen hij er op na houdt. Als men tracht er achter te komen, dan stuit men op uitspraken, die zich niet gemakkelijk laten rijmen.

Maar behalve de theoretische philosophie, die vraagt naar wat is en naar den grond van alle bestaan, naar de betrekking van den mensch tot het geheel der dingen, is er nog iets anders, de practische philosophie, die zich bezig houdt met den mensch als doeleinden najagend wezen. Voor zoover wij weten, is de mensch het eenige wezen, dat zich doeleinden stelt. Nu is het hoogst belangrijk te vernemen, wat de mensch in vroeger eeuwen heeft gewild en wat hij in dezen tijd wil. Maar dan komt de niet minder gewichtige vraag: wat behoort hij te willen?

Aan deze problemen der practische philosophie heeft Nietzsche zijn aandacht gewijd.'

Maar de practische wijsgeeren zijn steeds geweest de zedenmeesters van hun levenstijdperk in verband met dat van vorige perioden. En dit is het eigenaardige, dat alle zedenmeesters gebiedend, dus kort en krachtig en, schrijven zij, aphoristisch spreken. Dat heeft Nietzsche naar hun voorbeeld en gedreven door zijn eigen heerschersaard ook gedaan. Zijn zij voor hooge geestvervoering vatbaar, ontvonkt het kruit van hun hersenarsenaal snel, dan zijn zij de pyrotechnici onder de denkers. En in ons levenstijdperk heeft Friedrich Nietzsche vooral in die kunst een bewonderenswaardige hoogte bereikt. Hij schiet prachtige vuurpijlen af. Nu schijnt het mij de taak van de scholen te zijn, om aan de kern van Nietzsche's denken ruimer verspreiding en dus mogelijke behartiging te geven. En die kern is, dat bij een disharmonie der instincten in een bepaalde maatschap een wèl niet onveranderbare zedenwet standaardmeter kan zijn (voor het onveranderlijke zorgt de kerk door het geloofsdecreet), maar toch dat de moraal, een hoog tuchtbegrip, haar in wisselende vormen beheerschen moet, daar het dwang oplegt en juist zoo vrijheid en kracht bij het individu bewerkt. Tucht redt het leven en schept alle kunst. Ook de opvoedkunst, zonder welke het onderwijs een ordelooze opeenhooping van onnutte, de waanwijsheid bevorderende vakken is. Eerst uit de binding kiemt de vrijheid. En uit deze de rijpe wil tot macht in staat, in kerk, in school, in maatschappij. Uit hem de ruime, niet door kleinzielige beurs- en baatzucht verduisterde blik op menschen en dingen, de blik naar het krachtige, met niet meer dan vluchtige aanraking van het zwakke en stipte contrôle over het bandelooze in het staatsverband.

Uit dien rijpen wil tot macht kiemt ook het besef van het keurlijke en het vaste natuurbegrip, dat de keur moet heerschen over den hoop. Sorteering is het wachtwoord der natuur; kuisching langs den weg van teelt en opvoeding moet de soort in een bepaald geheel van lieverlede in klassen, groepen, standen verbeteren. Uit de slavenklasse verrijst dag aan dag door langzame of snelle kruising het heerenras, en het betere in elke klasse ontworstelt zich door het keurlijke, dat het reeds als kiem in zich draagt, van het gemeene, dat het omringt. Daarom is elke afdaling van hoog naar laag tegennatuurlijk, een drift of een verslapping, die te bestrijden is, een verbastering van de natuurwet, die den groei niet naar de laagte, doch naar de hoogte ordineert.

Slaven en meesters heeft Nietzsche in hun wilskracht en hun bevoegdheid tot heerschen ontleed; hun zedenleer is door hem, 'den dichter, den denker, den musicus, het fijne vernuft, den onovertroffen stilist, de onharmonische Titansnatuur', - altemaal epitheta van Prof. Van der Wijck - uitgerafeld en een nieuwe, van goud en amethisten schitterende banderol is uit de draden geweven: de nieuwe blijde boodschap van den bovenmensch.

Deze theorie der verlossing is echter volstrekt niet geschreven voor de, naar Couperus zegt, 'zwijnen in hun marmeren paleizen', doch evenmin, voeg ik erbij, voor de in wilde teelt zich wild voortplantende zwijnen in leemen hutten. Zou het niet de taak der onsectarische scholen zijn, het begrip der sociaal-aristocratie aan te moedigen en alzoo 'heerlijke' zaden te strooien? De sectarische zorgen op andere wijze voor kweeking van keurlingen. En zou het vooral niet noodzakelijk worden, de sociologische wetenschap te aanvaarden naar de historische wetten van het door Ernest Seillière zoo uitmuntend ontleed imperialisme?

F. SMIT KLEINE.

Naschrift.

Bovenstaande regelen waren reeds geschreven, toen ons werd toegezonden het bij de firma Craft & C°. te Amsterdam verschenen werk, ook aan het hoofd van dit opstel genoemd.

De heer G.H. Priem, wiens vertalingen van Maeterlinck en Flaubert tot het beste mij bekende vertaalwerk ten onzent behooren, heeft een bloemlezing uit Nietzsche's werken saamgesteld. Hij heeft hoofdstukken overgenomen uit *Zarathustra*, uit *De Blijde Wetenschap*, *Afgoden-Schemering*, *Genealogie der Moraal, Aan gene zijde van goed en kwaad*, *Menschelijk*, *al te Menschelijk, De Reiziger en zijn schaduw en De Quaestie Wagner.*

Ziet men, welke geestesstroomingen onze wetenschappelijke letteren op dit oogenblik bevloeien, dan is het allerminst gewaagd, van een Nietzschiaanschen tak te spreken, die, zonder het overige stroomgebied te overweldigen, met eenig geweld komt aanbruisen. Men heeft zekere analogie willen vinden tusschen Multatuli en hem en zou kunnen spreken van den nabloei van de littéraire en wijsgeerige romantiek van 1820-1850. Van soortgelijke analogie zou men ook kunnen spreken tusschen Multatuli en den Deen, Sören Kierkegaard.

Wellicht zweven, gelijk de gemeenzame uitdrukking luidt, op zeker oogenblik in het bestaan der denkwereld de denkbeelden in de lucht en zijn het op de verschillende terreinen van het denkgebied juist de vernuftigste menschenkinderen, welke die denkbeelden uit de lucht naar de aarde brengen en in voelbare vormen gieten. Een vergelijkende studie, een synchronologisch overzicht van hetgeen in een bepaalden denktak de menschelijke geest onder beschaafde volkeren voortbrengt, zou een verrassende overeenkomst doen waarnemen in de onderscheiden denkelementen. Men spreekt van denkmethoden; er is geen enkele reden, om niet van denkmoden te spreken. Op zeker oogenblik ondergaat ieder haar dwang. Toch is ieder vernuft oorspronkelijk, al zijn er

ook boven of naast dat vernuft tijdgenooten aan te wijzen, met wie het de gemeenschap der gegrepen denkbeelden deelt. De romantischwijsgeerige geestesstrooming heeft drie vierden van Europa van 1820-1850 beheerscht en eerst in de 2de helft der XIXde eeuw is een toevloed van pessimistische takken gekomen, die uitliepen naar zeer troebele en vunzige wateren op letterkundig en wijsgeerig terrein. Nietzsche nu, en de heer Priem heeft door zijn *Bloemlezing* dat aangetoond, is evenals Kierkegaard en Douwes Dekker een romantisch wijsgeer, bij wien, te midden van veel onverstaanbaar pathos, een kern van vernuft den boventoon houdt. Het kookt en woelt en bruist dien lieden te veel in het brein en vandaar, dat hun uiterlijke woordkunst geëvenredigd is aan hun innerlijke gesteldheid. Zij zijn vuurspuwende bergen, die om den haverklap uitbarsten. Waar zij het niet doen of ter plaatse, waar de lava uit hun gedachtenkraters langzaam neervloeit, daar wekken zij, als elk bijzonder natuurverschijnsel, bewondering.

De twee bovengenoemde vertalingen van Nietzsche - die van Dr. Von Römer en die van den heer Priem - kan ik niet anders dan aanbevelenswaardig vinden voor hen, die zich met denkvraagstukken in onzen tijd bezighouden. Bij een auteur als Nietzsche, die wel helderder is dan Kierkegaard, maar toch even gewaagde sprongen als deze neemt, dunkt het mij een voorrecht, goede bloemlezingen te bezitten.

F.S.K.

School en leven?

School en Leven door R.P.J. Tutein Nolthenius. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

Onder dezen weidschen titel biedt de schrijver ons aan een verzameling van vroeger in verschillende tijdschriften verschenen opstellen en voordrachten. De eerste hebben betrekking op het lager onderwijs, de laatste handelen over middelbaar en hooger onderwijs. Het boekje van 220 bladzijden, gevolgd door een uitvoerig register, is in handig formaat met duidelijke letter gedrukt en laat zich daardoor aangenaam lezen. Meer echter dan deze uiterlijke omstandigheden werken daartoe mede de aangename stijl van den schrijver, de warmte, waarmede hij de door hem voorgestane beginselen bepleit, de ervaring, waarover hij in dit opzicht beschikt. Doch juist die warmte prikkelt tot tegenspraak, vooral waar de schrijver in botsing komt met meeningen, die tegen de zijne indruischen. Is dat reeds het geval bij de behandeling van het lager onderwijs, veel sterker doet het verschijnsel zich voor, waar de schrijver het gebied van het middelbaar en vooral waar hij dat van het hooger onderwijs betreedt; daardoor neemt de prikkeling toe, naarmate men het einde van het boekje nadert. Onder den veelomvattenden titel, waaraan trouwens een verzameling van korte opstellen moeilijk kan beantwoorden, wordt eigenlijk slechts één beginsel uiteengezet en met alle kracht verdedigd, nl. de wenschelijkheid van handenarbeid op de lagere school als onderdeel van het vakonderwijs; voor het hooge belang daarvan moet al het andere wijken. Ontwikkeling van den geest heeft voor den schrijver weinig waarde; hij drijft er zelfs den spot mede, maakt haar belachelijk en verheft ten haren koste den handenarbeid zoowel als de zuiver technische opleiding. Ten bewijze hiervan een paar aanhalingen.

In het opstel, getiteld: ‘De school der twintigste eeuw’, wordt sterk aangedrongen op invoering van den handenarbeid op de lagere school; daaraan moeten de meeste tijd en zorg besteed worden. ‘Maar dan blijft er geen tijd over voor het lezen van ontwikkelende geschriften, voor schoone letterkunde, zult gij tegenwerpen. Waar blijft dan het geestelijk verkeer met Vondel, Shakespeare, Goethe? Ach, laat hunne werken gerust in de boekenkast; gij hebt een veel ruimere bibliotheek: de bibliotheek der natuur.’

Derhalve: geen letterkunde meer, vooral geen gedichten; zij voeren slechts op een dwaalweg; die lectuur is tijdverkwisting. Voor den schrijver is de kennis der vaderlandsche geschiedenis (blz. 67) uit den booze, niet minder het vlug uit het hoofd rekenen, iets, wat, zoover hij kan nagaan, alleen voor zeer enkelen van belang is, en *dezen hebben nog tijd genoeg*, *om het later te leeren* (?).

Dat met dergelijke begrippen de 'professoren' er slecht afkomen, laat zich begrijpen. Wie nergens anders voor deugt, is volgens den schrijver nog goed genoeg, om 'professor' te worden. Een leeraar, die op school geen orde kan houden, krijgt een plaats op de secretarie of wordt aan een bibliotheek geplaatst, begeeft zich in de journalistiek of legt zich toe op de studie der rechtswetenschap. 'Zelfs worden er sommigen uit wanhoop professor!' (Blz. 137.) Een winkelier moet o.a. tact hebben, om de klanten voor zich in te nemen; wie dien tact niet bezit, doet beter plaats te zoeken 'nu ja, bijv. op de secretarie, of in een professorszetel' (blz. 141). Waar aldus over professoren wordt gesproken, kan men nagaan, hoe hoog door den schrijver de wetenschap wordt gesteld.

'Want die boekenstudie is zoo verleidelijk! Zij is - betrekkelijk althans - zoo gemakkelijk en zoo goedkoop! Voor luttele guldens kunt gij de geheele wijsheid der wereld in een boekenkast zetten en al is uwe omgeving nog zoo dor, al zijt gij nog zoo armzalig behuisd, wie slechts een tafel bezit om er het boek op te leggen - ja desnoods is de knie voldoende - kan opzuigen, inzwelgen al wat menschen hebben gedacht. Van daar dan ook bij zoovelen voorliefde voor die wetenschappen, welke geen ervaring, geen ronddolen langs straten en velden eischen, geen handvaardigheid, niets dan taai geduld en niet al te zeer misdeelde hersenen!' (Blz. 46.)

Deze tirade brengt mij in herinnering een voorval uit lang vervlogen dagen. Ik kwam eens bij een handelaar mededeelen, dat een onzer gemeenschappelijke neven een voortreffelijk examen had gedaan en daardoor voor hem het uitzicht op een behoorlijke maatschappelijke positie werd geopend. 'Dat is wat fraais,' antwoordde hij; 'het is geen kunst, jongens knap te maken. Men sluit ze slechts op, dag in, dag uit, met boeken in een zolderkamertje; dan gaat het vanzelf. Doch ik houd te veel van mijn jongens, om zoo met hen te handelen; ik laat ze uitgaan en van het leven genieten; zoo worden zij veel gelukkiger dan die boekwormen!' Ik dacht waarlijk niet in het onderhavige boekje alsnog een verdediging van zulk een standpunt, zij het onder andere woorden, aan te treffen. Hoe ver de maatschappelijke positie van den schrijver ook moge afwijken van die van bovengenoemden handelaar, kan ik toch het gevoelen niet onderdrukken, dat hun overeenkomstige uitingen uit gelijke oorzaak voortvloeien.

Intusschen erken ik gaarne, dat hetgeen bij den schrijver omtrent de wenschelijkheid en de inrichting van het vakonderwijs op lagere en

middelbare scholen wordt aangevoerd, zeer belangrijk is en in die richting veel tot verbetering en verheffing van dat onderwijs kan worden gedaan.

Geheel anders is het echter met het hooger onderwijs; op dit gebied is de schrijver blijkbaar niet thuis en slaat hij den bal geheel mis. Hij put zijn kennis uit zijn ervaring bij de Polytechnische School (thans Technische Hoogeschool) te Delft en uit mededeelingen omtrent het hooger onderwijs in Duitschland en in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Dat in het overzeesche werelddeel geheel andere begrippen omtrent dezen tak van onderwijs en de wetenschappelijke beoefening in het algemeen heerschen dan bij ons, is bekend. Zoo ontvang ik geregeld een tijdschrift, getiteld *Scientific American*; het is niet onbelangrijk, maar handelt over geheel andere onderwerpen, dan die bij ons als 'wetenschappelijke' worden aangemerkt. Het bevat tal van fraaie platen, doch deze zijn alle voorstellingen van groote technische werken: bruggen, tunnels, machinerieën, enz. Op dit echt Amerikaansch standpunt plaatst zich ook de schrijver; geen wonder, dat hij met zijn mededeelingen en beschouwingen nauwelijks aanraakt, wat bij ons op dit gebied als hoofdzaak wordt aangemerkt.

Zoo is de schrijver beter thuis in de Amerikaansche scholen dan in de Nederlandsche; hetgeen hij omtrent de eerste meedeelt, is stellig niet onbelangrijk, doch hoe hij ook hier niet van overdrijving is vrij te pleiten, blijkt uit de volgende aanhaling ('Amerikaansche scholen', blz. 168): 'Een gegoed Amerikaan zendt zijne kinderen niet naar een openbare school. Maar op die openbare scholen ontbreekt niet de vrouw; en de vrouwen dáár zijn andere dan onze door sleur en bijgeloof minwaardig gehoudene vrouw-dieren' (!).

Het opstel: 'De technische opvoeding van ons volk', zal den aandachtigen lezer teleurstelling baren; het handelt nauwelijks over het belangrijke, in den titel aangekondigde onderwerp, doch is meer te beschouwen als een strijdschrift, haast zou ik zeggen een schotschrift, bij gelegenheid van de behandeling der hooger-onderwijswet in de Tweede Kamer. Dat hij den handschoen opneemt voor de bevoegdheid tot het geven van M.O. van ingenieurs en technologen, zal niemand hem ten kwade duiden; maar dat hij die gelegenheid aangrijpt, om opnieuw zijn gal uit te storten over hoogleeraren der universiteiten, gaat te ver; het opstel hoort in deze verzameling niet thuis, evenmin als het volgende, handelende over 'de taak van curatoren'. Want ook dat is een strijdschrift, gericht tegen de keus van de curatoren der Technische Hoogeschool, waardoor trouwens ten volle wordt bevestigd, wat ik reeds opmerkte, dat de ware geest van ons hooger onderwijs niet tot den schrijver is doorgedrongen.

Gelukkig is het laatste opstel der verzameling, onder den titel 'Studentzijn', van beter allooi. Wel handelt het slechts over het studentenleven aan Duitsche en Amerikaansche hoogescholen, doch in zijn beschouwing

daarover komen nuttige wenken voor, die door onze studenten en hun ouders wel ter harte mogen genomen worden. Zoo zegt hij (blz. 217): ‘Zoolang echter ons kleine land vier academiën rijk, en zoovele technische hooge- en middelbare scholen arm is, zal menig vader niet enkel uit sleur of ijdelheid voor zijn zoon de universitaire opleiding voortrekken, maar deze ook als een soort *pis-aller* nemen. Menig verloopen student, menig mislukt advocaat, dokter of leeraar zoude echter eene eer zijn geworden voor zijn geslacht, indien een andere loopbaan ware gekozen, meer in overeenstemming met zijn aanleg.’ Volkomen juist, doch geldt dat niet in veel sterker mate van hen, die zich bij de Technische Hoogeschool aanmelden? Al wat van de hoogere burgerschool komt en door het eindexamen is gerold, - een examen, dat volstrekt geen waarborg van geschiktheid voor hoogere studie aanbiedt, - wendt zich tot deze instelling, eenvoudig omdat aan het diploma dit recht is verbonden en de ouders geen anderen uitweg kennen. Vandaar de bedroevende uitslag der examens, waarbij nauwelijks de helft der candidaten slaagt; en zij, die door wijsheid of geluk den eindpaal - het diploma van ingenieur - bereiken. wat wordt van dezen? Hoe weinigen van hen maken zich als zoodanig verdienstelijk door het aanleggen van wegen, het maken van waterkeeringen, het beheer eener fabriek of andere werkzaamheden, waartoe zij krachtens hun diploma gerechtigd zijn? Hoevelen zoeken uit nood een anderen uitweg, hetzij bij het onderwijs, in administratie of loopen rond zonder eenigen vasten arbeid, tot teleurstelling hunner ouders, tot wanhoop van henzelven? Dit kwaad is algemeen; de oorzaak ligt niet in de instelling van hooger onderwijs, maar moet gezocht worden in ouderlijke ijdelheid en overschatting van eigen bekwaamheid of aanleg. Voor de gevolgen van dergelijke uiting der menschelijke zwakheid kan geen instelling van onderwijs aansprakelijk worden gesteld.

Geheel vereenig ik mij met een opmerking, die aldus luidt: ‘Meer dan dwaas (is) het, iemand meerderjarig te verklaren op zijn 21ste jaar, met toekenning van het burgerschap, zoo hij nog jaren daarna op kosten van anderen moe(s)t leven om voldoende voorbereid te worden voor zijn beroep. De wereld in! Zoo spoedig mogelijk, vier jaren studie is 't uiterste wat raadzaam is. Men moet niet te lang blijven onder den invloed van dezelfde personen, 't zij medestudenten of professoren!’ - ‘Aan twee groote verzoekingen staat bloot wie heeft afgestudeerd. Het doet zoo goed te toeven in de schaduw der *alma mater*; men voelt er zich zoo thuis; de professor dien gij 't hoogste stelt, lokt u uit tot blijven door het beloven van een assistentsplaats - wat niet enkel dankbaar stemt en trotsch, maar bovenal gelegenheid geeft om den grooten stap nog wat uit te stellen. Er zijn natuurlijk uitzonderingen - beschouw u zelf echter niet al te spoedig als zoo'n phenomeen! - maar 't is beter die verzoeking te weerstaan.’

Mijn veeljarige ervaring bevestigt deze uitspraak ten volle. De studenten in de wis- en natuurkundige wetenschappen zijn in den regel niet rijk met aardsche goederen bedeeld. Zoo hopen velen op een rijksbeurs of andere geldelijke ondersteuning, doch slechts aan zeer weinigen kan zij worden gegeven; de overigen moeten zich op andere wijze trachten te helpen. Dan is het een uitkomst, wanneer aan een der talrijke wetenschappelijke laboratoria een plaats als assistent wordt aangeboden, waaraan een geldelijke toelage is verbonden, die uitkomst geeft in nood. Doch zij is gevaarlijk! Nog niet half rijp in studie treedt de bevoorrechte het laboratorium binnen; hij sluit er zich op in speciale onderzoekingen, in proefnemingen, die veel tijd kosten en zeer weinig tot geestesontwikkeling bijdragen; het overgebleven deel der studie wordt verwaarloosd en het slot der geschiedenis is een bekrompen, eenzijdige ontwikkeling of liever ineenschrompeling van kennis. Verscheidenen, niet zonder aanleg aan de universiteit gekomen, zag ik aldus verloren gaan. Bij volkomen toewijding aan hun studie hadden zij, zoo geen sieraad, toch een nuttig lid der maatschappij kunnen worden - thans zijn zij niet veel meer dan *laboratoriumwormen*, in ontwikkeling ver achterstaand bij *boekwormen.*

Hoe de schrijver te midden van juiste opmerkingen niet kan nalaten aan de universiteiten in het algemeen en de Leidsche in het bijzonder een veeg te geven, moge ten slotte nog blijken uit de volgende aanhaling. ‘Stadjes, waar de student een eerste viool speelt, waar alles leeft van, en alles draait om de universiteit en hare bevolking van professoren en studenten, waar de universiteit het sociale leven beheerscht, zulke stadjes staan de natuurlijke en gezonde ontwikkeling van den jongeling in den weg. De studenten beginnen dan te denken, dat hun alles geoorloofd is, worden “heertjes” en krijgen een veel te hoogen dunk van hunne kennis en van hun verstand.’ Om niets aan de waarheid te kort te doen, moet ik er bijvoegen, dat deze aanhalingen niet afkomstig zijn van den schrijver, doch door hem - blijkbaar met welgevallen - aan de door hem besproken werken worden ontleend.

Zoo blijft als slotsom, dat het hier besproken werkje, in welken aangenamen vorm ook aangeboden, ganschelijk niet vrij is te pleiten van eenzijdigheid en daardoor niet beantwoordt aan den ruimen titel en het uitvoerig register. De lezer, die zich op het standpunt van den schrijver kan plaatsen, zal met welgevallen zijn beschouwingen lezen en beamen; doch wie een andere opvatting van den invloed der studie op het sociale leven heeft, zal waarlijk niet van ongelijk worden overtuigd. Hij wordt gewaarschuwd door de felle uitvallen, die de schrijver zich veroorlooft tegen werkelijke of vooropgestelde tegenstanders; zijn overtuiging zal door dergelijke redeneering niet aan het wankelen worden gebracht. Met alle waardeering van het belang van den handenarbeid op de lagere school en van het vakonderwijs bij middelbare instellingen blijft onaangetast zijn vereering van een hooger beginsel:

de ontwikkeling van den geest door veelzijdige studie. Tusschen haar en technische handigheid bestaat geen tegenstelling, zooals de schrijver beweert; zeer goed kunnen beide elementen samengaan, doch nooit mag de eerste bij de laatste worden achtergesteld, want de edelste gave van den mensch, waardoor hij zich van het dier onderscheidt, is zijn geest; de ontwikkeling daarvan moet zijn hoogste doelwit blijven.

'*s-Gravenhage,* Februari 1906.

P. VAN GEER.

Toekomstdroomen op paedagogisch gebied.

Ellen Key en hare paedagogische idealen, door W. Jansen. - Utrecht, C.H.E. Breijer.

Nu de heftige strijd, die gedurende het thans afgesloten vierjarig tijdperk van wetgeving voornamelijk over de financieele positie der school is gevoerd, geëindigd is met de overwinning van de partij, die zich de verongelijkte achtte, mag men verwachten, dat er spoedig een tijdperk van betrekkelijke rust zal intreden. Deze zal ten goede kunnen komen aan de studie van de groote vraagstukken op het gebied van opvoeding en onderwijs, welker oplossing, zeker niet minder dan de financieele regeling, invloed zal uitoefenen op de ontwikkeling van het schoolwezen in de toekomst.

Met den dag wordt het aantal dier nog onbeantwoorde vragen grooter. Moet de school nog dieper ingrijpen in het volksleven, dan zij tot nu toe deed, of moet zij zich terugtrekken binnen het terrein der verstandelijke ontwikkeling; op welke wijze moet de leertijd over de verschillende onderwijsinstituten worden verdeeld; moet de leerstof worden uitgebreid of ingekrompen; moet de school zich meer richten naar de behoeften van het dagelijksch leven of zich eene voor ieder noodige algemeene ontwikkeling tot taak stellen; lijdt de lichamelijke ontwikkeling van het kind inderdaad schade door het onderwijs en de school-inrichting onzer dagen of moet veel van wat te dezen opzichte wordt beweerd, als schromelijke overdrijving worden beschouwd? Deze en nog vele andere quaesties vragen voortdurend de aandacht van autoriteiten en paedagogen. Wel heeft men van verschillende zijden getracht meer of minder gelukkige oplossingen aan de hand te doen, doch de jury der publieke opinie heeft, verdeeld als zijzelve is, tot nu toe aan geen der antwoorden eene bekroning durven toekennen. Wat ons niet mag verwonderen. Waar de meeningen onder de vakmannen in vele gevallen nog zoo lijnrecht tegenover elkander blijven staan, kàn er bij het publiek geene gevestigde overtuiging post vatten en is het te begrijpen, dat het de voorkeur geeft aan dat onderwijs, hetwelk de beste resultaten verzekert voor de naaste toekomst, m.a.w. dat de grootste zekerheid verschaft aan den leerling zich eene betrekking te veroveren, die in zijn levensonderhoud kan voorzien. Doch hij, die verder ziet, vraagt

zich af: waarheen voert de weg, dien de ‘school’ in de laatste tientallen van jaren heeft ingeslagen; zal zij met haar aanhoudenden eisch van meerdere verstandelijke ontwikkeling voor allen blijven medewerken aan de verhooging van het volksgeluk en de volkskracht, of zal zij deze schaden en belemmeren, door niet te beantwoorden aan de eischen, die de menschelijke geest voor zijne ontwikkeling stelt?

Zij, die de laatste meening zijn toegedaan, vragen vóór alles een onderzoek naar de deugdelijkheid der grondslagen van onze opvoeding in huis zoowel als in de school. Zij vragen zich ernstig af, of het ook misschien aan eene totaal verkeerde inrichting van ons onderwijs mag worden toegeschreven, dat nog zoo vaak in de school voor ‘zwak’ doorgaan de leerlingen, die buiten de school en ook later in het leven toonen wakkere geesten te zijn, en dat de ‘eersten’ der klasse nog maar al te dikwijls zeer middelmatige leden der samenleving worden. Zij willen een antwoord op de vraag, hoe het toch mogelijk is, dat, ondanks godsdienstonderwijs en prediking van moraal zoowel in de school als in de kerk, het zedelijk peil van ons volk, zoo al geene daling, toch ook zeker geene rijzing vertoont. En doordenkende zijn zij ertoe gekomen een innerlijk verband te vermoeden tusschen de gebreken der maatschappelijke samenleving en fouten in de opvoeding en het onderwijs van de jeugd.

***

Wie zoekt, leent gaarne het oor aan hem of haar, die ons verzekert den weg te kennen. En die zoekers worden in onze dagen niet meer uitsluitend aangetroffen in de onderwijzerswereld; ook de ouders beginnen hoe langer hoe meer belang te stellen in de vraagstukken, die betrekking hebben op de opvoeding van hun kroost. Wie iets goeds te vertellen heeft over de opvoeding of het onderwijs, kan in onzen tijd op een grooteren kring van lezers rekenen, dan dat in vroegere dagen wel het geval was. Schrijvers en uitgevers werden daardoor aangemoedigd en zoo zien wij in den laatsten tijd verscheidene werken of brochures verschijnen op paedagogisch gebied, die algemeen de aandacht trekken. Ook de gedachten van buitenlandsche schrijvers of schrijfsters werden door vertaling voor het groote publiek toegankelijk gemaakt.

Wij willen ons thans niet wagen aan eene opsomming van de talrijke voorstellen tot verbetering van opvoeding en onderwijs of de aandacht vragen voor eene lange lijst van namen van hen, die meenden hunne adviezen in woord of geschrift kenbaar te moeten maken, doch alleen de aandacht vestigen op de vrouw uit het Noorden, die in den laatsten tijd zooveel van zich heeft doen spreken, die door hare krachtige taal, den tolk van eene diep gewortelde overtuiging, zooveler aandacht heeft getrokken. We bedoelen Ellen Key.

Hare werken worden veel gelezen. En wie ze heeft genoten, kan zich dat begrijpen. Er ligt eene niet geringe bekoring in, zich door de

schoone akkoorden van hare toekomstmuziek te laten verlokken haar te volgen naar de hoogte, vanwaar zij ons een uitzicht opent op eene nieuwe wereld met nieuwe idealen, waarin de gebreken, die thans nog onze samenleving en onze school aankleven, tot het verleden zullen behooren.

Wij gevoelen ons aangetrokken door de magnetische kracht van haar radicalisme, dat er zelfs niet tegen opziet een aanval te doen op dat, wat voor velen nog het heiligste is, indien zij meent, dat dit aan eene gezonde en krachtige opvoeding van de jeugd en het volk in den weg staat.

Doch we mogen daarbij niet vergeten, dat zijzelve zich aankondigt als eene droomster, die zich meer laat leiden door hare phantasie dan door de logica en die zeker zelve allerminst hare voorstellen voor dadelijke verwezenlijking vatbaar acht.

Of zij daardoor aan beteekenis verliezen? Wie meent morgen zijn huisgezin of zijne school overeenkomstig hare denkbeelden te kunnen inrichten, zal bedrogen uitkomen en hare werken waarschijnlijk opbergen bij de vele, die hem reeds teleurstelling hebben gebaard. Doch wie gevoelt, dat zij niet meer heeft willen doen, dan onze oogen openen voor de fouten, waaraan wij ons dagelijks in huis en school schuldig maken; dat zij ons heeft willen bewijzen, dat de ondergrond, waarop het gebouw onzer opvoeding rust, niet deugt; dat nog zoovele maatschappelijke leugens de ontwikkeling van den waarheidszin in den weg staan; dat vele gebrekkige sociale toestanden schuld hebben aan het mislukken van de opvoeding, en dat dit alles kan worden vervangen door iets beters, iets schooners en iets hoogers, - die zal haar dankbaar zijn voor haar arbeid, zal haar moed prijzen en zich door hare overtuiging gesterkt gevoelen in den strijd tegen vooroordeel en wanbegrip.

Doch de lectuur harer werken eischt voorzichtigheid vooral voor onervaren lezers, wien het niet altijd gegeven is, schijn van werkelijkheid te onderscheiden. Dat was waarschijnlijk ook de meening van den heer Jansen, toen hij zich aan het werk zette, om het Nederlandsche publiek een overzicht te geven van de denkbeelden van E.K. en die aan eene noodzakelijke critiek te onderwerpen. Dat deze niet onverdeeld gunstig kan zijn, kan ieder begrijpen, die E.K.'s werken kent en weet, dat de heer Jansen het zich tot eene eer rekent, te behooren tot hen, die zich geloovige Christenen noemen. Laten we trachten dit nader toe te lichten, door te beproeven in eenige weinige regelen een overzicht te geven van de gedachten, die aan het werken en streven van E.K. ten opzichte van de opvoeding ten grondslag liggen. Wanneer wij bedenken, dat zij met de uitwerking daarvan verscheidene boekdeelen heeft gevuld en dat de heer Jansen voor zijne korte uiteenzetting met critiek reeds een goed geschreven boekdeel van 159 bladzijden behoefde, dan is het duidelijk, dat wij tevreden moeten zijn, indien het ons gelukt, hier slechts de ‘quintessence’ van dat alles te verschaffen. Wij zullen

ons daarbij zooveel mogelijk onthouden van aanhalingen uit of verwijzingen naar hare werken, omdat wij slechts den indruk willen weergeven, die bij ons na ernstige studie van verschillende harer geschriften en van het werk van den heer Jansen is achtergebleven.

* * *

Naar E.K.'s meening wordt de ontwikkeling van het individu in het maatschappelijk leven belemmerd, ja, zelfs in vele gevallen onmogelijk gemaakt door een warnet van conventioneele leugens en misvattingen. We vinden ze op ieder gebied.

Het huwelijk, bedoeld als de hoogheilige vereeniging van twee personen, die in zich den drang gevoelden, om mede te werken aan den door de natuur den mensch opgelegden plicht van voortplanting en verheffing van het menschelijk geslacht, is in vele, misschien in de meeste gevallen verlaagd tot eene wettelijke sanctie van de verbintenis van man en vrouw, die door allerlei andere overwegingen dan juist de eenig geldige te zamen waren gebracht. De liefde, die mysterieuze natuurdrang, die het eene geslacht noopt zijne aanvulling te zoeken in het andere, is verstooten van de verheven eereplaats, die haar van rechtswege toekomt; en waar zij zich durft vertoonen zonder het gewaad, dat conventie en huichelarij haar hebben opgedrongen, wordt zij als eene verachtelijke deerne uit de samenleving gebannen. De tallooze ongelukkige huwelijken, die het geluk van ouders en kinderen verwoesten, zijn er het gevolg van en ondermijnen het maatschappelijk leven. Men moet leeren inzien, dat ‘de liefde zedelijk is ook buiten het huwelijk, maar dit laatste onzedelijk is zonder liefde’.

Eene schromelijke misvatting merken we ook op ten opzichte van de waardeering der beide seksen. Onder den invloed van eene niet begrepen evolutieleer wil men van de vrouw de gelijke maken van den man. Eerst als zij dat bereikt heeft, meent men, beschikt zij over alle rechten, welke haar toekomen. Alsof niet de natuur had bedoeld, van de vrouw een ander wezen te maken dan van den man; alsof haar niet andere plichten waren gesteld en zij niet andere idealen had na te streven. Wilt ge meerdere rechten voor de vrouw, verschaf haar dan de gelegenheid zich te ontwikkelen overeenkomstig haar aanleg, die een andere is dan die van den man; verhinder haar niet de krachten te verzamelen, die zij noodig heeft, om den plicht te vervullen, dien de natuur voor haar heeft bestemd. Er is geene vergelijking mogelijk tusschen de waarde van den man en die van de vrouw; het zijn ongelijksoortige grootheden, die alleen gemeten kunnen worden door de idealen, welke men aan de beide seksen stelt.

‘Wat de meeste moeders behoeven, dat is zelf voor hare moedertaak te worden opgevoed. Die moedertaak, al betreft zij ook maar één enkel kind, vereischt de gansche kracht, de gansche ziel van een moeder.

Daartoe moet de vrouw zich zelve opvoeden, en wel in elk uur van haar leven. Zij moet er ook den vader van haar kind toe opvoeden om haar medehelper te worden op geheel andere wijze, dan de vaders dat thans over 't algemeen zijn. Ook moest zij het daarheen trachten te leiden, dat de school iets anders werd, dan zij thans is. En eindelijk moest zij medehelpen, om onze maatschappij zoodanig te hervormen, dat in haar de kinderen konden opwassen naar het ideaal eener edele humaniteit' (E.K.).

Ten opzichte van de vrouw in 't bijzonder stelt de schrijfster denzelfden eisch, dien wij haar later ook voor ieder individu en voornamelijk ook voor het kind zullen hooren stellen, dat nl. alle individueele vermogens en eigenschappen volledig tot hun recht komen.

We zullen daarop straks terugkomen, wanneer we kennis zullen maken met hare idealen op paedagogisch gebied.

Wat vooral velen afkeerig zal maken van hare leer, is de aanval, dien zij doet op de kerk. - 'Op de kerk', zeggen wij; 'op den godsdienst', zeggen wellicht anderen. De heer Jansen schaart zich blijkbaar aan de zijde der laatsten; immers, op blz. 147 van zijn werk spreekt hij als zijne meening uit, dat E.K. niet wil rusten, 'voordat zij alle geloof in een persoonlijken, levenden God in alle menschenharten met wortel en tak ziet uitgeroeid'. We zouden wenschen te vragen: 'Mag men wel zoo iets zeggen van de vrouw, die in *De Eeuw van het kind* schreef: "Het is mijn innigste overtuiging, dat de mensch zonder religieus gevoel geen ideale doeleinden kan najagen, niet verder dan zijn eigen belangen kan zien, niet met bereidwillige offervaardigheid groote doeleinden verwezenlijken. De religieuse bezieling verruimt onze ziel en verplicht ons tot het handelen, dat wij als het ideale houden"?' Doch wij denken er niet aan, den heer Jansen van eene onbillijke partijdigheid te beschuldigen. Hij verbergt het nergens, dat hij E.K. wil beoordeelen als Christen, en hij ziet zeer wel in, dat de schrijfster hier een aanval doet op zijn kerkelijk Christendom; daartegen trekt hij te velde.

Er zullen echter velen gevonden worden, die eerder neiging gevoelen zich aan de zijde van E.K. te scharen. Zelfs de heer Jansen moet toegeven, dat veel van wat zij tegen de practijk van het hedendaagsche Christendom heeft aan te voeren, niet overdreven is. In krachtige taal, die als geeselslagen werkt, verwijt zij den Christenen van onze dagen hunne halfheid, hun belijden met de lippen en verloochenen door de daden; zij staat daarbij aan de zijde van Tolstoï, doch kan het niet met dezen eens zijn, waar hij de alleruiterste consequenties van het Christendom als de moraal van het leven aanbeveelt. Zij wil dan liever geheel met het Christendom breken en eene andere basis zoeken voor hare ethiek. Zij kan het niet goedkeuren, dat kinderen worden opgevoed in de leer van een godsdienst, welks belijders tweeërlei moraal toelaten, één voor de kerk en één voor het leven. Geen enkel Christen van onzen

tijd denkt eraan, in het leven de voorschriften des Bijbels in toepassing te brengen; men heeft zijne toevlucht moeten nemen tot een compromis, waardoor naar hare meening de onhoudbaarheid van de Christelijke leer als richtsnoer voor het leven wordt bewezen. Zij wil niet opnieuw het kind opvoeden in die leugenachtige halfheid, die hem den eerbied doet verliezen voor alle consequentie op ethisch gebied.

Doch, wij zagen het uit hare eigen woorden, zij wil niet het religieuze gevoel in den mensch dooden. En dat zou zij niet kunnen willen, omdat daardoor tegelijkertijd hare eigen opvoedkundige idealen zouden vernietigd worden. De vrouw, die een hoogeren trap van volmaking voor den mensch mogelijk acht en van meening is, dat deze slechts bereikt kan worden, door het kind te ontwikkelen overeenkomstig zijn aanleg, terwijl iedere opvoeding, die daarmede geene rekening houdt, noodzakelijk mislukken moet, - die vrouw kan niet ontkennen, dat er in den mensch een drang naar hooger volmaking leeft, zonder tegelijkertijd een veroordeelend vonnis over hare eigen wereldbeschouwing uit te spreken.

Waar wij overigens niets dan lof hebben voor den uitstekenden arbeid van den heer Jansen, mogen wij toch niet verzwijgen, dat hij den schijn van partijdigheid op zich heeft geladen, toen hij dit deel van schr.'s arbeid besprak. Had hij anders niet naast de vele aanhalingen uit hare werken ook nog deze moeten geven: ‘Als ik een kind de grondtrekken der godsdienstleer moest verklaren, die ik voor de waarheid houd, dan zou ik tot hem zeggen: “Wij zijn in deze wereld gekomen en leven hier niet door eigen wil, maar door dien van een ander, dien wij God noemen. Daarom handelen wij slechts dan goed, als wij den wil van dien God volgen. Deze bestaat hierin, dat wij allen gelukkig zijn, maar om dit doel te bereiken, is er maar één middel, dat ieder mensch jegens den ander handelt, zooals hij wenscht, dat anderen het tegenover hem doen.” Op de vragen: “Hoe is de wereld ontstaan? Wat wacht ons na den dood?” antwoord ik op de eerste, dat ik het niet weet en dat overigens de vraag van geene beteekenis is. Op de tweede antwoord ik, dat de wil van Hem, die ons tot ons geluk in het leven heeft geroepen, ook wel in staat is ons tot dat doel te brengen na onzen dood.’

We zouden wenschen te vragen: ‘Zijn dat woorden van iemand, die volgens den heer Jansen niet wil rusten, voordat zij het geloof in een persoonlijken, levenden God met wortel en tak heeft uitgeroeid?’ Doch E.K. wil niet toegeven, dat die God ons Zijn wil heeft geopenbaard in de woorden van het Bijbelboek en dat de voorstelling, die ons daarin van den levenden God wordt gegeven, de meest juiste zou mogen genoemd worden. Zij meent haar God te dienen, door met dankbaarheid te aanvaarden alle faculteiten, die Hij in den mensch heeft gelegd, en die te ontwikkelen tot den hoogst mogelijken trap van volmaaktheid. Daarom ook - en hiermede zijn wij genaderd tot het voor ons belangrijkste deel van haar arbeid - kan zij geen genoegen nemen met

de nivelleerende opvoeding onzer dagen. Volgens haar voeden we niet *het* kind maar een kind op, daarbij in het algemeen uitgaande van de meening, dat wat voor den een goed is, ook den ander moet kunnen dienen. En dat, meent zij, is eene leugen; daaraan moet de mislukking der opvoeding in vele gevallen worden toegeschreven; daardoor krijgen velen niet, wat hun toekomt, en worden anderen gepijnigd met wat hun niet past. De tijd vraagt naar persoonlijkheden; hij zal vergeefs blijven roepen, totdat de kinderen als persoonlijkheden worden opgevoed, totdat zij als zoodanig leeren leven en werken. Veel meer, dan thans het geval is, moet het individu met zijne belangen en behoeften op den voorgrond treden. Doch daartoe zal veel in het onderwijs onzer dagen veranderd moeten worden. Niet meer een zelfde leerprogramma voor allen, hoewel ook E.K. laat doorschemeren, dat zij gevoelt, dat er eene zekere hoeveelheid kennis is, die door geen individu in onze maatschappelijke samenleving kan worden gemist. Doch daarnaast behoort gelet te worden op ieders individueelen aanleg en dient aan ieder kind de gelegenheid gegeven te worden zich overeenkomstig dezen te ontwikkelen. Hoewel de schr. ons een beeld te aanschouwen geeft van de school, zooals zij zich die voorstelt, zullen wij die thans niet aan eene nadere beschouwing onderwerpen. Zijzelve noemt haar beeld een toekomstdroom en veel zal er inderdaad nog moeten veranderen, eer het tot werkelijkheid kan worden. Of dat gewenscht moet geacht worden? Als alle ijveraars overvraagt zij, doch veel van wat zij schrijft, verdient ernstige overweging van allen, die met opvoeding en onderwijs zijn belast. En veel zal er reeds in het onderwijs van onzen tijd verbeterd kunnen worden, indien wij hare raadgevingen voor oogen houden. En dat verdienen zij o.i. ten volle.

Men heeft bezwaren ingebracht tegen hare stellingen. 't Kan ons niet verwonderen, als wij bedenken, hoe zij een geheelen ommekeer wenscht van ons tegenwoordig stelsel van opvoeding en onderwijs. Doch men is reeds meermalen onbillijk tegenover haar geweest.

Waar zij het individu sterk op den voorgrond dringt, heeft men overeenkomst meenen te ontdekken tusschen hare denkbeelden en die van den Duitschen wijsgeer Nietzsche en in eene veroordeeling van diens philosophie die van hare idealen medebegrepen. Dat is onbillijk. Zeker, het valt niet te ontkennen, dat men hier en daar verwantschap ontdekt; dat het uit hare geschriften blijkt, dat zij den zooeven genoemden wijsgeer ijverig heeft bestudeerd (wie, die schrijven wil over onderwerpen, als E.K. behandelt, zou dat in onze dagen niet doen!); dat zij nu en dan met instemming eenige van zijne uitspraken citeert, - doch men mag daarbij niet over 't hoofd zien, dat zij zeer beslist zijne levensleer als onbruikbaar verwerpt, als zij ons leert, dat een middelweg mogelijk en verkieslijk is tusschen 't egoistisch-individualistische principe van Nietzsche en het communistisch-altruïsme van onze dagen, en in dezen zich aansluit bij Spinoza.

Doch zij wil noch de eenzijdigheid van het eene noch die van het andere en waar zij van meening is, dat de opvoeding van het kind van onzen tijd voornamelijk lijdt onder de nivelleerende werking van het communistische beginsel, is het te begrijpen, dat zij daartegen vooral den strijd aanbindt.

Zij, die ieder kind beschouwt als ‘een nieuwe wereld, waarin zelfs de teederste liefde niet vermag binnen te dringen’, kan niet goed vinden, dat het behandeld wordt als eene herhaling van vroegere individuen. Het vraagt eene opvoeding, die voor hem alleen geschikt is, doch kan die niet vinden in het gezin, dat ontstaan is uit een huwelijk, als we haar boven hoorden afkeuren. Zij meent, dat het kind recht heeft op de keuze zijner ouders, door welke paradox zij wenscht uit te drukken, welk eene groote verantwoordelijkheid ieder op zich laadt, die aan een nieuw individu 't leven geeft, en hoe men ervoor heeft zorg te dragen, dat het in de meest gunstige omstandigheden worde geboren. Daarom ook eischt zij, dat de vrouw, die moeder staat te worden of het alreeds is, al hare talenten en krachten zal kunnen wijden aan die allergewichtigste levenstaak, die den ‘nieuwen mensch’ helpt voorbereiden. Dus legt zij een nauw verband tusschen het vraagstuk der opvoeding en dat van den vrouwenarbeid.

Met de tucht in het opvoedingsstelsel onzer dagen kan zij geen vrede hebben; zij stelt daarvoor eischen, die nu wel niet geheel nieuw mogen genoemd worden, doch zeker nog geene algemeene toepassing vinden. Dat zij in de oogen van den heer Jansen geene genade kunnen vinden, kan ons niet verwonderen, wanneer wij bedenken, dat de tucht ten nauwste samenhangt met onze inzichten omtrent de moraal en deze voor haar een geheel anderen grondslag heeft dan voor haar criticus. Doch dat E.K. geen hooger beginsel kent dan: ‘Macht is recht en macht is plicht!’ mogen we hem niet toestemmen.

Zeker, zij spreekt als hare meening uit, dat het de grootste misdaad is der tegenwoordige opvoeding tegenover het kind, dat wij het niet met rust laten; dat het zijne natuur zooveel mogelijk moet uitleven tot aan de grenzen van het rechtsgebied van anderen; doch we mogen daarbij niet vergeten, dat zij in *De eeuw van het kind* in het hoofdstuk ‘De opvoeding’ ook nog andere eischen stelt. Wij krijgen een geheel anderen indruk, wanneer wij haar hooren zeggen: ‘De nieuwe opvoeder zal door wel overlegde en geordende ervaringen het kind geleidelijk zijn plaats in den grooten samenhang van het bestaan leeren innemen en zijn verantwoordelijkheid tegenover alles, wat hem omgeeft, doen inzien, terwijl aan den anderen kant geen der persoonlijke levensuitingen van het kind moet onderdrukt worden, indien zij het kind zelf of anderen niet nadeelig zijn.’ Of elders: ‘Heel zeker moet het kind gehoorzaamheid leeren en wel onbeperkte gehoorzaamheid’; en: ‘Met het kleine kind moet men niet redeneeren, doch snel en consequent handelen.’

Het bezwaar, dat de heer Jansen heeft tegen de beschouwingen van de schr. in dit opzicht, is hetzelfde, dat wij telkens weer door de kerkelijk geloovigen kunnen hooren uitspreken, dat nl. zij, die niet meer den Bijbel als het wetboek der moraal aanvaarden, daarmede ook iederen grondslag aan hunne ethica ontnemen. Of zij, die zoo spreken, gelijk hebben, kunnen wij thans niet verder gaan onderzoeken. Wij zijn het echter met die beschouwing niet eens.

Gaarne echter reiken wij Ellen Key de hand, waar zij te velde trekt tegen lichamelijke straffen, als wij haar hooren zeggen, dat 'gebrek aan zelfbeheersching, aan verstand, aan geduld en aan waardigheid de vier toetssteenen (zijn), waarop het slaansysteem rust'. Een verstandig hardingssysteem behoort zijne intrede in de opvoeding te doen en de weelde daaruit gebannen te worden. Ook tegen te veel huiswerk, waardoor het huisgezin zijne taak in de opvoeding onmogelijk gemaakt wordt, trekt zij te velde. Zij strijdt voor het weldadige huiselijk leven en zij betreurt het, dat zoovele kinderen inderdaad 'zonder thuis' zijn door de uithuizigheid der ouders. We vernamen reeds, dat de tegenwoordige schoolinrichting bij haar sterke afkeuring vindt; dat zij daarin zooveel verkeerds heeft opgemerkt, dat zij zelfs van 'zielemoorden in de school' meent te mogen spreken. Wij moeten het aan de paedagogische tijdschriften overlaten, daarop nader in te gaan, en willen alleen constateeren, dat wij met den heer Jansen volkomen instemmen, als hij zegt: 'Het beeld van de hedendaagsche onderwijstoestanden, door haar ontworpen, is hier en daar sterk, misschien te sterk gekleurd, maar wie, der zake kundig, zal den moed hebben het ten eenenmale onwaar te noemen?'

Hare beschouwingen verdienen ernstige, zeer ernstige overweging van allen, die gevoelen, dat er iets hapert aan onze opvoeding en ons onderwijs. De lectuur der werken van deze merkwaardige vrouw zij daarom ieder aanbevolen, die wenscht mede te werken aan de verbetering. Doch men betrachte daarbij de noodige voorzichtigheid en bedachtzaamheid en wie niet in de gelegenheid is, om de rijke stof zelve te verwerken, die neme met een gevoel van dankbaarheid aan den schrijver het werk ter hand, waarvan we den titel boven dit opstel plaatsten De heer Jansen heeft een uitnemenden arbeid verricht en wanneer wij bedenken, dat zijne wereldbeschouwing lijnrecht staat tegenover die van Ellen Key, dan gevoelen we respect voor de onpartijdigheid, waarmede hij zijne taak heeft vervuld. Zijn arbeid heeft ook nog dit voordeel, dat hij in eene uitstekend geschreven en van veel studie getuigende inleiding de denkbeelden van E.K. plaatst in de lijst van hun tijd en ons een nauwkeurig overzicht geeft van de levensomstandigheden der schrijfster, die op de ontwikkeling harer ideeën zulk een grooten invloed hebben uitgeoefend. Om vorm en inhoud beide mogen we zijn werk met warmte aanbevelen. Het zij der jeugd tot zegen.

10 Oct. 1905.

v. N.

Gestrand, door Henny Kemper.

Toen eindelijk, na zeven jaren, Peter uit de gevangenis ontslagen werd, ontbrak hem de moed opnieuw het leven in te gaan.

Na de eerste tijden van onuitsprekelijk lijden, van wanhoop over zijn rampzalige daad, die voorgoed zijn jeugdig leven had bezoedeld, was hij vervallen in de doffe moedeloosheid en onverschilligheid van den gevangene, die niet meer ziet vóór zich, maar alleen wat àchter hem ligt; die niets ook meer hoopt van het verdere leven, al biedt het hem vrijheid na jaren.

Het vreeselijke tooneel van zijn misdaad, toen hij in dolzinnige, tot razernij gestegen woede zijn vader had gedood, omdat deze het meisje, dat hij liefhad, een slet schold, zweefde hem steeds voor oogen, totdat het zich voorgoed op de witgepleisterde muren van zijn cel had ingegrift met bloedig roode, onuitwischbare lijnen.

Eens in al die jaren had men hem een emmer met pleister gegeven en als een gek had hij de witte kalk met dikke kwakken op den muur gesmeerd, steeds meer en meer, totdat de emmer leeg was, en toen hij nieuwen voorraad had gevraagd, omdat de bloedige lijnen altijd weerkwamen door de bobbelige, dikke massa, was onder toezicht van den cipier een metselaar het werk komen voltooien, zuinig dunne laagjes kalk strijkend over de dadelijk weer opdoemende bloedfiguren.

Langzamerhand echter was hij gaan wennen aan die levende muren, die steeds weer hem herinnerden aan zijn misdaad, en er kwam zelfs een tijd, dat hij niet meer zag het vreeselijke, het gruwelijke ervan; dat het was, als ging het hem niet aan, als was hij een ander, die onverschillig het zag als een niets zeggende prent.

Maar 's nachts, als de nachtmerrie hem geen rust liet en hij doodsbenauwd van zijn harden stroozak opsprong, zag hij in de donkere ruimte levende figuren rondspoken, hoorde hij den snerpenden gil van zijn moeder weerkaatsen tegen de naakte wanden van zijn cel; dan gutste het angstzweet hem van het voorhoofd en rillend drong hij zich tegen de massief eikenhouten deur, die niet eerder week, dan als om zes uur 's morgens de cipier zijn leger kwam weghalen.

Dikwijls gebeurde het, dat de deur stiet tegen zijn machteloos lichaam, als hij doodmoe en uitgeput, door slaap overmand, in elkaar was gezakt. Dan duwde de cipier hem ruw op zijde, totdat hij met een schrik wakker werd en dankbaar was, dat het dag was.

Zoo kroop iedere dag voorbij; soms zelfs wist hij niet, of meerdere dagen waren voorbijgegaan, of wel, dat het slechts één oneindig lange dag was geweest.

Toen eindelijk de cipier op zijn naderende vrijheid doelde, schrok hij en van dien dag af vreesde hij het steeds nader komende tijdstip, waarop hij uit de gevangenis ontslagen zou worden en gedwongen zou zijn weer te leven.

Naar zijn dorp terugkeeren durfde hij niet, hoe hij ook smachtte naar alles, wat hij daar achter had gelaten.

Zijn broers dorst hij niet meer onder de oogen komen en ook zijn moeder, ach! zijn goede oude moeder scheen zoo veraf, zoo hopeloos veraf, dat zelfs het herlezen van enkele gebrekkig geschreven brieven, welke hij bewaard had als zijn eenigen schat, hem niet meer de heerlijke zekerheid kon hergeven, dat ten minste voor háár hij dezelfde was gebleven, dat even warm haar hart klopte voor den misdadigen als voor den volgzamen zoon.

Die brieven waren geweest als heldere, warmtegevende lichtstralen, waarin zich had gekoesterd zijn arme, afgetobde ziel, en gedurende de eerste jaren van zijn gevangenschap kwamen zij geregeld, met gelijke tusschenpoozen.

Zóó hevig was zijn smachting naar die brieven, dat hij slechts leefde voor het tijdstip, waarop de volgende hem zou bereiken, en bijna bedroefd was, als eindelijk hij het dunne couvert met het onduidelijke, beverige adres tusschen zijn vingers hield, omdat weer zoolang hij dan wachten zou moeten op nieuwe tijding, op nieuwe lafenis voor zijn dorstende ziel.

Soms staarde hij langen tijd naar het adres, streelende het ritselend couvert en kussende de plaats, waar Moeders hand had gerust; dan keek hij naar het postmerk, hardop lezende den naam van zijn dorp, langzaam uitsprekende de dierbare klanken, om te genieten volop van dat slechts éénmaal in langen tijd wederkeerende geluk: een brief van huis!

Voorzichtig vouwde hij het papier open, langzaam glad het strijkend op zijn knie, en begon te lezen, woord voor woord, elke lettergreep als 't ware spellende, liefkoozende iedere letter met den blik zijner oogen.

En als de brief uit was, eindelijk, bleef hij lang zitten, starende in de ledige ruimte vóór zich, en dan leefde hij weer te midden der zijnen, hoorde hun stemmen en zag hun gezichten.

Dan gebeurde het wel, dat hij insliep met den brief vastgeklemd in zijn hand en droomde van thuis, toen alles nog goed was.

En een blijde glimlach zweefde hem om de lippen, de eenige in drie maanden.

Maar langzamerhand kwamen die brieven met grooter tusschenpoozen, werden ze korter, minder uitvoerig, en dat maakte, dat Peter aan zijn grootsten schat, aan datgene, wat hij zoo zeker meende te bezitten, - de liefde zijner moeder - ging twijfelen.

De eerste maal, toen twee, drie en meer dagen waren verloopen na het gewone tijdstip, waarop de brief moest verschijnen, was hij radeloos geweest en wanhopend, niets anders denkende, of zijn moeder was ziek of dood; maar toen de brieven bleven komen maar niet meer zoo dikwijls en ook de inhoud minder werd, sloop in hem een vreeselijk vermoeden, dat sterker en sterker werd, totdat hij het niet meer van zich kon zetten, hoe ook hij ertegen streed en worstelde.

Hij begon te gelooven, dat ook Moeder, bepraat door de broers en verdere familie, alle banden met hem wilde verbreken; dat ook zij, op wier liefde en trouw hij zoo vast gemeend had te kunnen bouwen, hem ging verloochenen.

En toen gedurende het geheele laatste jaar van zijn ballingschap geen brief hem gewerd, stierf het laatste sprankje van levensmoed, dat nog in hem was.

Als een giftige adder wroette de twijfel in zijn gefolterde ziel en langzaam maakte de wanhoop zich van hem meester, zoodat niets overbleef dan een gebroken, willoos menschenkind, overwonnen en neergetrapt door het noodlot. - Voor hem bestond niets meer!

Als hij het zou wagen, zich te vertoonen in de ouderlijke woning, zouden zijn woedende broers hem, den vadermoorder, niet in hun midden dulden; zij zouden hem schelden, ranselen, als een hond het erf afjagen en dan zou hij zijn blootgesteld aan den smaad en den hoon van het geheele dorp.

De vrouw, voor wie hij deze zeven jaren van ballingschap had geleden, was lang zijn bestaan reeds vergeten; zij was gehuwd en had kinderen, leefde gelukkig, genietend haar zorgeloos, voorspoedig leven.

Dat had hij vernomen uit de brieven van zijn moeder en wat de zooveel mogelijk verzachtende woorden niet zeiden, dat had hij gelezen tusschen de regels.

Moeilijke uren had het hem gegeven, uren van nieuwe wanhoop en nieuwen strijd, waardoor hij alle vertrouwen in de zijnen verloor.

Wel had hij bij het vreeselijk afscheid, toen de veldwachters hem de handboeien reeds hadden aangedaan, gezegd, dat zij niet wachten moest, dat zij hem moest vergeten; maar in 't diepst van zijn ziel had hij gehoopt en verwacht, dat zij trouw zou blijven, dat haar liefde sterk genoeg zou zijn, om samen met hem die verschrikkelijke jaren door te maken en hem daarna door een leven van liefde en toewijding zooveel mogelijk de groote smart te verzachten.

Maar in 't eerste jaar reeds was de slag gevallen, die wat er nog in hem was van hoop voor een later leven, vernietigde.

De eeuwig knagende wroeging had gedreigd hem krankzinnig te

maken en urenlang soms liep hij als een wild beest zijn cel op en neer. Hoe vervloekte hij het onzalig oogenblik, waarop in dolle woede hij zijn vader had neergeslagen met de bijl, waarmede hij bezig was den ouden noteboom ter zijde van het huis te snoeien.

Daar, voor het kleine venster, zag hij nog zijn moeder staan - hij hoorde nog haar snerpenden gil - hij hoorde den hond, die begon te blaffen met woedende keffen; hij zag de ontdane gezichten van zijn broeders, die den stervenden vader naar binnen droegen.

En plotseling het vreeselijke tot besef komen van zijn daad - het zich moordenaar voelen - de onuitsprekelijke angst - het gevoel te moeten vluchten - weg van zijn eigen huis.

Daarna was het alles als een benauwde droom geweest. De woede van zijn broers - de wanhoop van zijn moeder en zijn meisje - de veldwachters - het afscheid, dat geen afscheid was, - de menschen, saamgestroomd voor de woning, die meeliepen op den stoffigen landweg tot aan de halte, waar de trein hem wegvoerde naar de kleine stad dichtbij, waar voor de rechters het verhoor plaats had.

Toen de uitspraak, die hem, de verzachtende omstandigheden in aanmerking genomen, tot zeven jaren gevangenisstraf veroordeelde, en daarna het laatste afscheid van zijn moeder, voordat hij werd weggevoerd vele uren sporens verder, naar een sombere fabrieksstad, waar de ijzeren deuren der gevangenis zich voor zeven jaren achter hem sloten.

En toen eindelijk weer die deuren zich voor hem openden, huiverde hij bij de gedachte weer te moeten leven onder de menschen.

Dezelfde macht, die eens hem dwong tot gevangenschap, tot opsluiting als van een wild dier, dwong hem nu terug te keeren tot zijn vroeger bestaan - tot het mensch-zijn -, wat hij schuwde als een langgemarteld dier zijn folteraar.

En ofschoon hij smachtte naar het kleine, vriendelijke dorp in de eenzame heidestreek; ofschoon zijn ziel dorstte naar de alvergevende liefde van zijn grijze moeder, die mogelijk toch hem wachtte met spanning, dwongen twijfel en vrees, vrees vooral, om terug te zien de plek van zijn misdaad, hem den anderen weg te nemen, welke nòg verder hem voerde van de zijnen, waar nòg eenzamer hij zich zou voelen dan alleen in zijn cel.

Ineengedoken, de verschrompelde handen ineengevouwen in den schoot, zat de oude moeder aan het venster en wachtte.

Door datzelfde venster, nu zeven jaren geleden, had zij het vreeselijke gezien - dat vreeselijke, dat voorgoed een einde had gemaakt aan huiselijken vrede en huiselijk geluk, - dat ontzettende, waardoor zij tegelijkertijd haar man en een kind verloren had, maar méér nog het kind, omdat het niet was door den dood maar door doodslag - door vadermoord.

Ach! toen het gebeurde, was ze nog flink en, hoewel reeds achter in de vijftig, niet tellend de jaren, die haar edel gezicht hadden gerim-

peld en verzilverd haar haren, maar vol ijver verrichtend haar dikwijls zware taak van zorgende moeder.

Maar sinds den dag, waarop die rampzalige daad, noodlot van één seconde, geheel haar leven had verwoest, was zij in elkaar gezakt, niets meer kunnende, niets meer willende, - oud moedertje, dat dommelde en soesde en sufte.

De zoons hadden flink aangepakt en door hard werken en zuinigheid waren ze erin geslaagd, ook zonder de bestierende vaderhand de welvaart niet te verliezen; maar Moeder had hen nooit bedankt met woord of blik, verdoofd, versuft als zij was, en dat had de zoons verbitterd, die hun werken en zwoegen onbeloond zagen en Moeders gedachten slechts wisten bij Peter, den moordenaar, door hen voor eeuwig vervloekt en verstooten.

De oudste zoon was getrouwd met een rijke weduwe, die wel bracht rijkdom en nieuw leven in de woning maar geen liefde.

Toen niettegenstaande alle pogingen, om de oude vrouw voor zich te winnen, deze haar als een vreemde indringster bleef beschouwen, werd zij ruw en barsch en snauwde Moeder af, nauwelijks haar duldend in het hoekje bij het venster.

En nadat in het laatste voorjaar door een aanval van beroerte beide de verschrompelde handen verlamd waren en het spreken uiterst gebrekkig was geworden, werd de verhouding er niet beter op, en de schoondochter vertelde aan de buren, dat Moeder niet veel meer was dan een onnut stuk huisraad en lastig en onhandelbaar bovendien.

De menschen, die haar vroeger hadden gekend, schudden meewarig het hoofd en dachten aan de tijden, toen slechts voorspoed en geluk in die woning schenen te zetelen, - voorgoed verjaagd door de misdaad van den zoon.

Toen de jongere broers meerderjarig waren, verlieten ze de een na den ander het ouderlijk huis, om zich in den omtrek te vestigen, en de oude moeder was daarmede geheel aan de liefdelooze behandeling van de schoondochter overgeleverd.

Nooit werd in al die zeven jaren de naam van den verstootene genoemd als alleen door de moeder, die dag en nacht voor hem bad en God smeekte hem te vergeven en hem te doen terugkeeren, vóórdat zij stierf.

Zeven jaren lang van bidden en wachten, van hopen en vreezen, en toen ten laatste haar beide handen allen dienst weigerden en zij haar zoons niet durfde vragen Peter te schrijven, moest zij zich geheel aan het noodlot onderwerpen en geduldig wachten.

De zoon en de schoondochter echter zagen met vreeze den dag naderen, waarop den misdadiger de vrijheid zou worden hergeven. Zij wilden den moordenaar niet in hun midden dulden en waren bang, dat hij zou komen opeischen zijn vaderlijk erfdeel.

Hoe rijk ook, waren zij gierig en wilden tot het laatst alles in 't werk stellen, om ook dat voor zich te behouden.

En juist omdat de moeder alle levenskracht putte uit het denkbeeld den verloren zoon terug te zien, terwijl zijzelf de komst van dien zoon beschouwden als de dreigende wolk, die elk oogenblik kon losbarsten, werd nog wijder de kloof tusschen hen en nog liefdeloozer de behandeling der beproefde moeder.

Maar het achtste jaar verliep, zonder dat Peter zich vertoonde, en toch wisten ze uit de courant, dat hij uit de gevangenis ontslagen was.

Ook het negende en het tiende jaar gingen voorbij en niets werd vernomen.

Steeds hing de dreigende wolk boven hun hoofd, hoewel meer en meer ze hun onrust trachtten te sussen met de gedachte, dat Peter zich niet meer in zijn oude woonplaats zou durven vertoonen en zij hem dus nooit zouden terugzien.

De moeder echter zat aan het venster en tuurde beurtelings naar den kronkelenden landweg en naar het stoffige crucifix, dat hing ter zijde van de bedstee, en zij bad en wachtte, bad en wachtte om der wille van den verloren zoon.

En de gevangene, die weer vrij was, leed, leed oneindig meer dan in de jaren, toen de ijzeren deuren hem opgesloten hielden in zijn sombere cel.

Nu het leven weer vóór hem lag, merkte hij pas, hoe één seconde onbeheerschte drift voorgoed had verwoest geheel zijn bestaan; hoe alle kracht, om te werken, om te leven, in hem dood was; hoe niets over was van de veerkracht en vooral van de rustige kalmte van zijn wezen.

Hij voelde zich ruïne van wat hij vroeger was geweest, geestelijk en lichamelijk gebroken, versuft, verdoofd zijn helder hoofd, verzwakt, vervallen zijn kerngezond lichaam, verslapt de spieren van zijn armen tot magere pezen, die hadden verloren de stalen hardheid van sprekende kracht.

Zijn stevige beenen met ijzeren kuit, waarop stevig geplant stond zijn forsch, hardgezond lichaam, als hij op zijn vork hief bergen hooi, om den wagen te laden, of als hij de sikkel scheerde door 't wuivende graan, - zij waren vermagerd, uitgemergeld met knokkelige enkels en spichtige beenen, niet meer bij machte zelfs te dragen het uitgeteerde lichaam, skelet, vergeleken bij vroegeren bouw.

En de oogen, diep in hun kassen, vroeger tintelend van brutaal-dollen overmoed, waren dof met een uitdrukking van oneindig wee, van schrijnende pijn over nimmer te herstellen misdaad.

De menschen, bij wie hij zich aanmeldde, wien hij vroeg om werk, wezen hem af, omdat ze wel zagen door de armzalige kleederen heen het vervallen, uitgeteerde lichaam; omdat zij begrepen, dat, al wilde hij werken, hij niet zou kunnen.

Ze vroegen niet eens, wie hij was en vanwaar hij kwam, omdat ze hem toch niet in dienst wilden nemen.

Dat bespaarde hem ten minste de schande en de vernedering de deur voor zich dichtgeslagen of den hond op zich afgejaagd te zien, en hij was daar dankbaar voor.

Zoo sleepte hij zich voort, dag na dag, bedelende soms, om niet van honger te sterven, totdat hij eindelijk niet verder kon en, uitgeput en afgetobd, bewusteloos neerviel aan den weg.

Toen kwam het geluk - het geluk, tevens ongeluk.

Langs den weg kwam een boerenvrouw, die dichtbij een groote hoeve bewoonde; zij zag den ongelukkige en zijn vermagerd gezicht en zijn uitgeput lichaam spraken tot haar edel hart.

Zij riep de knechts, die op het land aan den arbeid waren, en beval hun den man in de schuur te dragen, waar zijzelf met haar dochter een zacht bed van stroo spreidde.

Toen Peter eindelijk tot zichzelf kwam, voelde hij een dofheid en een loomheid, die de voorboden bleken te zijn van hevige koortsen.

Lange weken werd hij door de boerin verpleegd, die dikwijls 's nachts uren naast hem zat, als hij door de koorts wild en woest was en de bedstede uit wilde.

In zulke nachten hoorde zij vaak onsamenhangende woorden over bloed en moord en zij begreep daaruit, dat het leven van den jongen man bezoedeld was met zware misdaad; doch niet minder zorgzaam werd daarom haar verpleging.

Toen hij eindelijk beterde en zij de groote dankbaarheid zag, die sprak uit de trouwe oogen; toen zij zag, hoe hij de zalige rust genoot als een lang gefolterd dier, begreep zij, dat het geen slecht mensch kon zijn, en zij besloot hem in haar dienst te houden.

Zoo kwam voor Peter de tijd, waarop hij zou leeren zijn tweede leven te leven.

En hij voelde het langzaam, aarzelend nog, maar allengs met meer vertrouwen, met meer durf.

Hij voelde, dat toch iets nog hem was gebleven van vroeger, dat niet geheel was verloren gegaan in de jaren van bitter lijden: de kern van zijn krachtige mannelijkheid; dat hij meer kon doen en weer mensch werd.

En de dochter, jonge vrouw met blozend gelaat en goudgele vlechten, onbewust sterkte hem door haar krachtige persoonlijkheid, dwong hem zich op te richten uit zijn lethargie.

Het was, alsof haar van gezondheid en levenslust stralend wezen hem dwong te leven zijn vroeger leven van kloeken, forschgebouwden boer, bruingebrand en staalgespierd.

Als hij haar aanzag, diep in de oogen, voelde hij meer dan ooit de kracht daartoe, schaamde hij zich zijn mager lichaam, zijn nog onvasten gang, en als hij laden moest den wagen en zijn armen de vork met geurig hooi niet konden heffen, dan, door een bemoedigenden blik van

haar blauwe oogen, als zij was op den wagen, om de schooven te ordenen, voelde hij zich plotseling krachtiger worden en met energieken zwaai stootte hij de vork hoog in de lucht, waar zij het hooi overnam, hem toelachend met blijden glimlach, trotsch op haar macht over hem.

Eerst gaf hij zich geen rekenschap daarvan, meende hij, dat het slechts schaamte was over zijn vervallen krachten, die hem met de grootste inspanning de vork deden heffen; maar later trok het zijn aandacht, dat hij, wanneer alleen met de knechts aan 't werk, ook bij de grootste krachtsinspanning niet bij machte was te doen, waar zij hem als 't ware door een geheimzinnige kracht in wist te doen slagen.

Toen hij weer een jaar het leven had geleefd, waartoe de natuur hem had bestemd, wist hij, dat alle vroegere kracht, lichamelijk en geestelijk, tot hem zou terugkeeren, en met dubbelen moed ging hij voort, zijn gedachten geheel bepalende tot het heden, schuwende het verleden, dat soms hem nog kwelde in nachtmerrie.

Hij leefde op door de kracht, die uitging van de kerngezonde jonge vrouw, die met haar hem kracht toedwingende oogen nieuw leven in hem goot, zijn bloed warmer deed stroomen door zijn leden, weer veerkracht en energie gaf aan geheel zijn wezen.

En hij liet zich geheel door haar leiden, slechts werkende door haar toovermacht, slechts rustende, wanneer ook zij rustte.

Zoo gingen ook het tweede en het derde jaar voorbij en Peter was weer krachtig en gezond, weer staalgespierd en breedgeschouderd, als toen in vroeger jaren hij op eigen veld en akker ploegde en maaide.

De boerin, steeds druk, regelende de bezigheden binnenshuis en op het land, zag niet den machtigen invloed, welken haar dochter op den nieuwen knecht uitoefende, bleef onkundig van de nauwe zielsverwantschap dier twee dagelijks om en met elkaar levende menschen, blijde slechts, dat zij zich niet had vergist en de onbekende een goed, vlijtig arbeider bleek te zijn.

Nu en dan, als ze hem alleen zag zitten in een hoek bij 't vuur, meende ze weer dien wanhopig schuwen blik in zijn oogen te zien, waarmede hij in zijn ziekte steeds angstig had rondgekeken, en dan herinnerde ze zich de onsamenhangende woorden van bloed en moord, welke zij toen tevergeefs tot een loopend geheel had pogen samen te stellen.

Dan dacht zij erover, of het wel verstandig was, dezen man, die ongetwijfeld zich had schuldig gemaakt aan zware misdaad, in hun midden te laten; dacht zij eraan hem bij het eerstkomend voorjaar, als de nieuwe huur inging, om een gezochte reden te ontslaan. Maar als ze hem weer bezig zag op het land of in de schuur, flink en vlug zijn werk verrichtend, gelukkig en tevreden, zoo het scheen, in zijn nieuw leven, vergat zij, wat zij zich had voorgenomen, en met de lente werd hij opnieuw ingehuurd.

Peter zelf was gelukkig nu. Wel soms, op dagen als de vrouw met

haar dochter naar de stad was, voelde hij bij het verdwijnen van den witten kleedwagen om den hoek van den strafzonnigen landweg alle kracht uit zich wegvloeien, voelde hij machteloos zich, om te heffen de zwaar beladen hooivork, was zijn hoofd als verdoofd door harden slag; maar als ze tegen den avond terugkwam, blozend en stralend van bloeiend leven, dan weer stroomde als een gloeiende golf de levensaether door zijn leden en de dofheid van hersenen viel als een zware last van hem af, als hij zag in haar sterke wilsoogen.

En als hij 's nachts wakker werd en zag in het lage vertrek spookfiguren, die loerden door de vensters, dan plotseling uit den donkersten hoek van de bedstee priemden haar oogen, met vasten blik op hem gericht, tot kalmte hem dwingend en verjagend de levende schimmen, totdat langzamerhand hun glans verdoofde en hij uitgeput neerzonk in zachtverkwikkenden slaap.

Toch, af en toe, moest hij denken aan vroeger, werd hij gedwongen door onweerstaanbare macht te doorleven zijn vroeger bestaan als zoon in de woning zijner ouders.

Dan kwam met verdubbelde kracht het heimwee terug, het verlangen naar zijn moeder, naar de woning, naar het dorp, naar dat alles van vroeger en hij vocht ertegen en streed, omdat hij wist, dat het zijn leven gold; omdat hij voelde, dat terugkeeren daarheen zijn dood zou zijn.

Soms, als het kwam, wanneer zij ter markt was, was de geheele dag één lange marteling, één groote zielestrijd, die hem folterde en uitputte, en als zij terugkwam, zelf vermoeid na een dag van drukke bezigheid in de zonnige stofstad, zag zij hem lijden en kon hem niet opwekken met de kracht harer oogen, hoe ook zijn donkere weemoedsoogen haar smeekten.

Dan begreep zij, dat zonder haar zijn leven één lange marteling zou zijn, en een zalige trots doorgloeide haar, omdat zij zich onmisbaar voor hem wist.

Haar broers, jonger dan zij maar toch mannen reeds, meenden somtijds de bijzondere verhouding op te merken, waarin hun zuster stond tot den nieuwen knecht, en zij spoorden hun moeder aan haar uit te huwelijken aan een der rijke boerenzoons uit den omtrek, omdat zij vreesden, dat langere omgang tusschen die twee zou leiden tot nauweren band, die schande en onheil aanbrengen zou.

En de moeder ook vond, dat het tijd werd, dat de dochter zou inhuwen bij een welgestelde boerenfamilie en plaats zou maken voor de jonge boerin, die vrouw zou worden van den oudsten zoon, op wien de hoeve zou overgaan, en zij beloofde hem, dat in het volgend voorjaar de bruiloft zou kunnen plaats hebben.

Maar Peter, onkundig van dit alles, voelde slechts, hoe hij dagelijks sterker werd, helderder zijn geest en levendiger zijn oog, en hij gaf zich geheel over aan de kracht, die van de jonge vrouw uitging en

hem dwong zich op te richten uit zijn slappen zielstoestand; die hem met haar blik beval te werken als de anderen en hem geen rust liet, dan om te slapen na welvolbrachten arbeidsdag.

En als soms zijn slaap door nachtmerrie werd verdreven en de dreunende mokerslagen in zijn hoofd hem beletten weer in te slapen; als hij zich uitgeput en afgemat voelde en als lood zijn leden, dan toch, in den morgen, als hij hoorde haar stem, als hij zag in haar dwangoogen, voelde hij niets meer daarvan en werkte en zwoegde als verkwikt na rustigen nacht.

Zoo leefden zij hun eenvoudig leven - niets meer vragende, niets meer wenschende - gelukkig door de rust en den vrede, die heerschten in hun zielen.

Toen viel de slag.

Op een achtermiddag in Augustus, brandend heet van zonnegloed, waren allen op het veld aan 't werk.

Dor en droog was de hier en daar gescheurde en opengebarsten grond en stoppelig en oneffen de akker, kort geleden nog één wuivende, goudgele graanzee.

Keurig, in rechte rijen gerangschikt, stonden de korenschooven, als gele pilaren, roerloos en slap, geroost door de zonnehitte.

In groepen verspreid waren ze bezig, de knechts en de meiden, de schooven op de wagens te laden, die telkens glorievol, in triomf, den gouden last naar de schuur brachten, om ledig weer te keeren en nieuwen voorraad te halen.

De boerin, van uit de schuur, overzag met trots den opgestapelden rijkdom, zegeningen van een voorspoedig jaar en vlijtigen arbeid. Zij zag de gouden schooven zich ophoopen tot hoogen muur, meer en meer vullend de schuur, die dreigde te klein te zullen zijn voor den overvloedigen oogst.

Zij zag haar zoons, haar dochter, die ijverig meehielpen, en verder, bij een andere groep, zag zij Peter, die met sterken arm soms twee, drie schooven te gelijk met krachtigen stoot wierp op den wagen.

Neen, zij had geen berouw, dat zij hem in dienst genomen had; hij werkte voor twee en was stil en bedaard, de beste van al haar knechts; en het kwam niet meer in haar op, hem weg te zenden om de geheimzinnigheid van zijn verleden.

En Peter, bruingebrand door de felschijnende zon, roodkoperen beeld van arbeidsgod, zag, hoe haar blik goedkeurend op hem rustte, en nòg meer spierden zich zijn armen bij zwaarderen last, nòg steviger plantten zich zijn welgevormde voeten in de aarde en nòg energieker was de zwaai van de greep, als hij hoog opwierp de gouden schooven, als gold het een veer.

Reed de wagen weg, om zijn vracht te lossen, dan rustte hij een oogenblik, leunende op de greep, en met de mouw van zijn blauw

boezeroen veegde hij het zweet van zijn gelaat, dat parelde op zijn voorhoofd en droppelde langs slapen en nek.

Dan keek hij naar haar op den anderen wagen, waar zij de schooven schikte, totdat zij stevig lagen en vast en er niet af konden glijden, als de voerman de zweep over de paarden legde en de wagen danste en sprong over den hobbeligen grond.

En hij zag haar als koningin op gouden troon; hij voelde haar blik, als zij even wachtte op nieuwen voorraad en naar hem uitkeek. Dan lachten zij beiden en opnieuw gingen ze aan den arbeid, om nog vóór den avond alles binnen te hebben.

En Peter stak met de greep in de schooven en zwiepte ze omhoog, waar de blozende meiden ze vingen en schikten en lachten en hem aanspoorden met woord en met blik.

Soms, als hij te veel op de vork had genomen, viel de last onderweg uit elkaar en kwam neer op zijn roodgloeiend zweetgezicht, hem bedelvend onder een zee van aren.

Dan joelden en jubelden de vroolijke meiden en plaagden hem om zijn onhandigheid, hoewel zij in stilte bewonderden het roodbruine gezicht met de donkere oogen en de staalgespierde armen, die onvermoeid schenen.

Weer had hij drie schooven op zijn vork en stak zijn goudgelen last in de lucht, toen plotseling hij de kracht in zijn armen voelde breken en de greep met de zware vracht op den grond neerplofte.

De meiden schaterden en juichten weer luid en scholden hem dom en onhandig.

Peter had ze dadelijk weer op zijn vork, maar onmogelijk - hij kon niet verder haar brengen dan halverwegen den wagen.

Opnieuw probeerde hij en opnieuw - tevergeefs.

Hij vloekte, omdat de meiden nu werkelijk hem uitlachten, - hij knarste de tanden, omdat hij zijn onmacht voelde, - toen, met inspanning van alle krachten, bracht hij de vork tot boven zijn hoofd met bevende armen, die niet konden heffen, en - in eens - wankelde hij, voelde alle kracht in zich breken, knakte hij ineen op den droogstoppeligen grond.

De meiden schrokken en gilden, maar Peter - in een oogenblik - had zich hersteld en zich oprichtend, klemde hij zich vast aan het rad van den wagen.

Toen zag hij, hoe bij den anderen wagen allen gebogen stonden over iemand, die op den grond lag uitgestrekt; hoe de boerin met een van de zoons kwam aanloopen met doeken en water.

Dat alles zag hij, en toch zag hij niets. Hij klemde zich aan den wagen vast, zijn oog verduisterde zich, zijn hoofd werd dof.

Hij hoorde de meiden schreeuwen naar de andere groep, wat er was, totdat een van de knechts kwam aanloopen en vertelde, dat de dochter een zonnesteek had gekregen en voorover van den wagen was geslagen.

Toen voelde Peter het hart in zich stilstaan, verslappen al zijn spieren en als een willoos voorwerp zakte hij in elkaar.

Toen een week later zij stierf, was het Peter, als stierf hij met haar, als ging heel zijn leven met haar mede in het graf, hem achterlatend hulpeloos en verlaten, rondtastend in zwarte duisternis, niet bij machte te doen of te denken.

Gedurende de eerste dagen na het ongeluk had hij zich krachtig aangepakt, willende blijven, althans voor het oog der anderen, de gezonde, ijzergespierde man van het land, ploegend den akker met vaste hand, snijdend den dordrogen grond in lange, lijnrechte reepen, aansporende de paarden met ruwluiden toon, maar in zich voelde hij, hoe zonder haar zijn kracht en zijn levensmoed hem begaven, hoe zonder haar sterken wilsblik, zonder haar aanmoedigend woord hij een nietig, nutteloos schepsel was, een willoos voorwerp, dat bestond zonder leven.

's Nachts, erger weer dan vroeger, kwelde hem de nachtmerrie, niet alleen nu tafereel van bloedfiguren - neen, ook den zonnigen akker, den wagen en de paarden zag hij; hij zag haar vallen, hoorde haar angstkreet, wilde toesnellen, maar voelde zich als vastgenageld aan den grond.

Dan ontwaakte hij bang in de duisternis en ging huiverend overeind zitten, om de oogen te zoeken, die hem zouden kalmeeren, die zijn trillend zenuwlichaam zouden ontspannen en zijn steeds zwaarder wordende oogleden zouden dwingen zich te sluiten, totdat hij ze niet meer zou kunnen openen, als hielden zware duimen ze neergedrukt, en hij uitgeput zonk in verkwikkenden slaap.

Doch nergens zag hij ze, waar hij ook zocht; overal slechts de spookgestalten, die dicht hem omzweefden, soms hem beroerend met haar ijldunne kleederen.

Dan sprong hij uit bed en liep naar de deel, waar hij zijn hamerend hoofd in het ijskoude water dompelde, dat kletterend uit de piepknarsende pomp stroomde.

Soms lukte het hem daarna, den slaap weer te vatten; soms woelde hij uren achtereen, totdat eindelijk de lichtende morgen hem riep aan den arbeid.

In die nachten eerst besefte hij ten volle, hoe alleen door *haar* hij in staat was geweest weer te worden, als hij was, als hij vroeger geweest was; hoe alleen *zij* de macht had in hem op te wekken levenslust, arbeidslust, kracht, om zich te verheffen uit de lethargie zijner gevangenisjaren, kracht, om te willen leven weer, voor zich en voor anderen.

Toch ook begreep hij, dat met haar zijn levenszon voorgoed in het graf zou dalen, dat met haar alle kracht, alle wil zijn wezen zou ontvlieden, dat zijn verder bestaan niets anders dan een zwarte duisternis zou zijn.

En zwaar viel 't hem, zich den pas weder ontloken levensgeest te voelen ontglippen, te moeten opgeven al het schoone, dat hij weer van het leven was gaan verwachten.

Hij gaf zich geen rekenschap, of 't alleen levensbron was, die hij ging verliezen, of dat ook liefdebron ophield zijn dorstige ziel te laven.

Hij voelde alleen zich één met haar - één van ziel, één van lichaam, één van wezen - en toen zij stierf, na dagen van lijden, voelde ook hij zich ontdaan van alle leven.

Op de boerderij kon hij langer niet blijven. Hij begreep, dat zij zouden begrijpen den intiemen band, de zielsverwantschap, die tusschen hen had bestaan, en ook wilde hij niet tot last zijn, waar eens hij tot hulp was geweest.

En in den zwarten wanhoopsnacht, toen hij uitgeput neerlag en niet wist, waar te gaan, wat te doen, kwam met verdubbelde kracht het verlangen naar zijn oude woning, de herinnering aan zijn kinderjaren tot hem terug, en plotseling viel 't als een lichtende straal in zijn ziel, dat thuis de moeder wachtte op den verloren zoon.

Toen wist hij den weg, den eenig begaanbaren weg voor hem, en zonder aarzelen gaf hij gehoor aan de roepstem van zijn smachtende ziel.

Na drie dagen reizen in een benauwden spoorwegwagen, waar hij, neergedoken in een hoek, schichtig rondkijkend, door de andere reizigers werd aangestaard, die hem dachten een zieke of een ontsnapten krankzinnige, kwam hij aan in de stad dicht bij zijn geboorteplaats.

Toen hij eenmaal zijn besluit had genomen en 's morgens vroeg, 's nachts nog was gevlucht van de hoeve, waar hij drie gelukkige jaren, misschien de gelukkigste van zijn leven, had doorgebracht, had hij zich geheel laten beheerschen door het koortsachtig, overweldigend verlangen naar zijn moeder, naar zijn thuis.

Geen gedachte wijdde hij meer aan wat hij achterliet, omdat hij voelde, dat bij toegeven aan de snijdende zielesmart, die hem verteerde, hij niet de kracht zou hebben door te zetten, maar zou blijven, wat hetzelfde zou zijn als openbaren zijn diep verborgen geheim, als blootleggen zijn teederste wezen, waarvoor hij zich schaamde evenzeer, als hij er trotsch op was. Omdat de anderen hem dan zouden weten een willoos, hulpeloos schepsel, slechts door sterk zedelijk overwicht van de jonge, blozende boerenvrouw opgeheven uit zijn slappe, veerkrachtlooze levensmoeheid tot wezen met kracht en met wil, tot mensch als zij.

De bonzende, dofratelende treinbeweging maakte nog versufter zijn hoofd en de voorbijvliegende huizen, boomen, telegraafpalen deden hem duizelen, zoodat hij de moede oogen sloot, die diep in hun kassen waren weggezonken, door blauwe wallen breed omkringd.

Één ondeelbaar oogenblik ging het pijlsnel door hem, hoe in de jaren van zijn afwezigheid zijn moeder gestorven zou kunnen zijn, en het klamme zweet brak hem aan alle kanten uit. Maar zóó wreed, zóó

vreeselijk leek hem dat, dat hij het dadelijk van zich zette. Neen, neen, zij zou leven, op hem wachten, hem ontvangen als den verloren zoon uit de gelijkenis.

Bij elke schrille fluit schrok hij op uit zijn soezen, verlangend en vreezend te gelijk, dat het alreeds de plaats van bestemming zijn zou.

Eindelijk, laat in den middag, toen de zon al aan het dalen was en alles bescheen met den eigenaardigen, geelrooden avondglans, betrad hij voor 't eerst weer den straatweg, die voerde van de stad naar zijn dorp, en 't was, of hij bij elken voetstap drukte de hand van een vriend.

Met koortsachtige haast liep hij voort, bij elk geluid van naderende wagens schuw uitkijkend, of het geen bekenden waren uit het dorp, die hem zouden herkennen, hoewel hij sinds lange jaren niet meer in hun midden was.

Want ongezien, onopgemerkt wilde hij gaan tot zijn moeder, die vol liefde hem zou begroeten, zij, de eenige, voor wie hij, niettegenstaande alles, dezelfde zou zijn als vroeger.

En als hij eraan dacht, hoe zij zou zitten wachten, hoe zij al jaren tevergeefs had gewacht, begreep hij niet, hoe hij den drang naar haar had kunnen weerstaan, toen hij, vrij weer, de gevangenis had verlaten; begreep hij niet, hoe in de jaren daarop, toen hij weer opleefde tot krachtigen wilsman, hij zelden meer dan één enkele gedachte had gewijd aan de grijze moeder, bang steeds tot haar te gaan, omdat hij met haar ook al dat andere, herinnering aan zijn rampzalige daad, zou moeten terugzien.

Met gebogen hoofd liep hij voort, niet durvend opkijken en zien rondom zich al het bekende, al de oude, dierbare herinneringen aan dartele jeugd en vriendelijk lachend leven.

Maar hoewel hij niet zag, voelde hij ze om zich, al de plekjes van vroeger.

Hier het witte tolhuis, daar de weide met de statige beuken, verderop het boschje, waar de nachtegalen zongen, weer verder de molen met het snelvlietend beekje; en het was hem, alsof nog gisteren hij hier met den hagelwitten kleedwagen reed.

Doch de jaren van schande, van lijden en smart hadden te diep hem gewond, dan dat hij zich ook maar één oogenblik den onbezorgden, levenslustigen jongen van vroeger kon voelen; hadden te veel gemarteld zijn arm hoofd, dan dat ooit de helderheid van geest en de alles verzettende veerkracht van zijn wezen tot hem weer zouden keeren.

En op den langen, eenzamen weg, die leidde naar zijn dorp, herinnering aan zijn gelukkige jeugd doch ook aan de daad, die zijn leven verwoest had, stond hij langen tijd stil, geleund tegen den zilverwitten stam van een berkje, en zijn diep ernstige blik vol onuitsprekelijken weemoed zocht in de verte de spits van een kleinen kerktoren, die flauw zich nog afteekende tegen den donkervioletten hemel.

En toen hij haar gevonden had op de oude plaats, rechts van de wuivende populieren, belette een dikke nevel voor zijn oogen hem verder te zoeken, nog meer rechts, naar een laag, bruinrieten dak, waar de blauwgrijze rook vriendelijk uit de witte schouw omhoogkrinkelde.

En in een plotseling geheel zich overgeven aan de overweldigende smart van het oogenblik omklemde hij den zilveren berkestam, die sidderde bij elken snik van zijn hevig schokkend lichaam.

Langs den violetten hemel slierde de nacht zijn zwartgazen sluiers, dofblauw eindelijk tintend het firmament, waar hier en daar al schitterde een eenzame ster.

Heilige avondstilte heerschte over het land, dat, uitgeput van fellen zonnebrand, de kille nachtlucht in zich opzoog en in ijlwitte sluiers de warmte deed opwazen.

Toen klonk door de stilte in de verte de torenklok; negen galmende tonen zond zij uit over het sluimerende land en het was Peter, of bij elken slag hij hoorde de stem van een vriend, van een broeder, een zuster, van zijn moeder.

Bij den laatsten galm, die voortdreunde in steeds zachter wordende golvingen, kon hij 't niet langer uithouden, maar vloog voort langs het zandige zijpad nu, dat uitkwam dicht bij de hoeve.

In den donkeren nacht haastte hij zich langs de stekelige heggen, die het pad scheidden van de weiden, liep hij hijgende voort, struikelende soms, maar naderende, steeds naderende de ouderlijke woning met de wachtende moeder.

Groote zweetdroppels parelden op zijn voorhoofd, maar hij merkte het niet; zijn bevende handen, waarmede hij zich aan de heg had opgetrokken, als hij struikelde, zaten vol bloed, maar hij zag het niet. - Hij dacht er slechts aan, hoe hij neer zou vallen aan den schoot zijner moeder en haar zeggen zou, hoe wanhopig hij geleden had en nòg leed, en hoe hij zich door haar zou laten troosten.

Zóó sterk plotseling wist hij haar innige liefde voor hem, dat hij zelfs niet vreesde ook maar één berispenden blik voor zijn misdaad, dat hij durfde trotseeren de verachting van zijn broeders.

Eensklaps stond hij stil en luisterde.

In de verte joelde en jubelde het, klonk dof geboem en de kermende deun van een draaiorgel en daartusschen het luiden van een bel. Door de boomen in de verte zag hij sneldraaiende lichten en walmende fakkels.

Er was kermis - de kermis, die eens in het jaar geheel het kleine dorp in rep en roer bracht met de kleurige kramen en den wrakken draaimolen, waarin een halfblind paard de tierende en zingende dorpsjeugd rondzeulde.

En Peter zag zich op de laatste kermis, die hij had medegemaakt, op het bonkige houten paard zitten met het meisje, dat hij had liefgehad, vóór zich - hij voelde haar kussen, die brandden op zijn mond,

haar zwoegende borst, die hem deed sidderen van zingenot, - en korten tijd later: zijn misdaad, haar ontrouw.

Met een kreet als van een doodelijk gewond dier vloog hij verder - weg van die folterende herinnering - dwars door de weiden, om niet te ontmoeten een joligen troep, die zingend kwam aanhossen.

Hij voelde de vochtige ijlwaden, die nauw hem omsloten en meezweefden in zijn vlucht.

Het doffe geboem en de orgeldeun achtervolgden hem, schenen luider te worden in plaats van zachter.

Nog tot aan gindschen hoek - dan was hij er.

Hij rende voort, als bezeten, voort naar de wachtende moeder, bij wie hij zich veilig zou voelen, en het schoot hem plotseling te binnen, dat zij alleen thuis zou zijn, - de broers naar de kermis - alleen, zij dus samen!

Met een schok stond hij stil - voor het hek - zag het huis en de schuur en - o, God - links, daar, den ouden noteboom en..... en zijn vader, die viel met bloedende hoofdwonde.

Hij sidderde, starend met strakke oogen naar de plaats van zijn misdaad.

De hond aan zijn rinkelenden ketting begon woedend te blaffen.

En plotseling rende hij terug - denzelfden weg, dien hij gekomen was, - omkijkend steeds, of niemand hem volgde, vreezend, dat het spookfiguur hem zou achterhalen.

Op de plek, waar hij had geluisterd naar het kermisgewoel, bleef hij staan, hijgend en rillend, met zijn bloederige hand het zweet van het voorhoofd vegende, zich vastklampende aan een hek, om niet te vallen.

Daar bleef hij langen tijd staan, telkens schuw kijkende en luisterende, of niemand naderde; - toen - als een dief - sloop hij langs de heggen weer terug, liet de dampige weide links liggen en kwam zoo achter het huis op zij van de schuur uit.

De hond, aan den voorkant nu, bleef stil.

Zacht loopend, op zijn teenen, sluipende in de schaduw van de schuur, naderde Peter de achterdeur, die was als een donker plakkaat in den witgepleisterden muur, waar de kleine vensters als zwarte loeroogen uitzagen in den donkeren nacht.

Hij kon zich niet langer bedwingen, en zachtjes, om de oude moeder niet te verschrikken, lichtte hij de klink van de deur, die klirrend klonk in het donkere, leege portaaltje, waar zijn voeten schuifelden over de roode baksteenen.

En na jarenlange verbanning stond hij weer in het ouderlijke huis - het huis zijner kindsheid - was hij thuis weer, moede, afgetobde en verdwaalde reiziger, - thuis na elf lange jaren van lijden en smart - en onuitsprekelijke zaligheid vervulde zijn ziel.

Toen zocht hij tastend de kruk van de binnendeur en opende.....

Het donkere, schaduwspokende vertrek was eenzaam en verlaten.

Één oogenblik bleef Peter staan, ontdaan, verward, omdat hij het zich zoo geheel anders had voorgesteld.

Toen plotseling, als een tweesnijdend zwaard, dat hem ging door lichaam en ziel, vermoedde hij de vreeselijke waarheid.

Met een sprong was hij binnen bij het hoekvenster, dat uitzag op den weg, de plaats, waar.....

God - de stoel - de rieten stoel - de stoel, waar Moeder altijd op zat, - waar was die?

Aan de ruwhouten tafel klemde hij zich vast; akelig verwrongen zijn gelaat en bevende over zijn geheele lichaam, zocht hij, zocht hij, gewend nu aan de duisternis, naar den ouden stoel.

Hijgend keek hij rond, met uitpuilende oogen, en groote droppels ijskoud zweet vielen neer op de tafel.

Eindelijk, in een donkeren hoek, weggeschoven naast de kast, zag hij den stoel - wrak en scheef, wiegelend op zijn pooten, met een bak aardappelschillen erop.

Peter's hart stond stil; hij kon geen adem meer krijgen en prangde beide handen te zamen tegen de borst. - Het voorgevoel van naderend onheil deed hem bijna stikken.

Met een ruk keerde hij zich om en wilde het slaapvertrek binnentreden, maar versteend bleef hij staan, zijn puiloogen strak starend, met wilde uitdrukking vol krankzinnige wanhoop.

Aan den muur, vlak vóór hem, hingen de portretten van Vader en Moeder, een verdorde krans omlijstend hun beider gezichten.

Als kreeg hij een slag in 't gezicht, tuimelde Peter achteruit, bonsde hij aan tegen het mahoniehouten kabinet, waarop rinkelden de porseleinen kommen en één ervan kletterend neerviel, in duizend scherven.

Buiten sloeg de hond aan, woedend rukkend aan zijn ketting, door den slag en het rinkelend porselein onraad bespeurend.

Met inspanning van alle krachten hield hij zich staande, leunend tegen de kast, steeds starend naar de portretten, donkere vlekken op den lichten muur, naar den grillig gevormden krans, die ze beide omsloot; - en hij begreep, dat hij te laat was.

Toen barstte hij uit in een ruwluiden schaterlach, omdat voor de derde maal het leven zich tegen hem kantte.

En hij voelde, dat dit de genadeslag was.

Hij moest vluchten - vluchten, als jaren geleden zijn moeder hem had gesmeekt te vluchten, om niet te vallen in handen van het gerecht, wat hij hardnekkig geweigerd had.

Hij waggelde naar de deur, maar bij het venster bleef hij als vastgenageld staan.

Daar zag hij, hoe de oude noteboom zijn knoestige armen naar hem uitstrekte, naar hem wijzend met spitse vingeren, die zich kromden, als om hem te grijpen, - en daaronder met verwrongen gelaat en

gapende hoofdwonde - stond zijn vader - bloedroode wraakfiguur - voor eeuwig vloekend den zoon-moordenaar.

Met een kreet van afgrijzen sprong Peter achteruit; met beide handen het vreeselijk visioen afwerend, drong hij zich tegen den muur met afgewend gelaat, in elkaar krimpend van angst om wat komen zou.

De klok deed een luidklinkenden slag hooren en knarsend rikketiktikte het zware gewicht naar omlaag, totdat het bleef hangen met een plof.

Ook de kerktoren dreunde een zwaren slag over de woning.

Op den weg klonken haastige stappen, klonken stemmen, gejaagd door elkander sprekend, kraakte reeds het grint voor het huis.

Het angstzweet brak Peter uit. Hij wilde niet gevonden worden, betrapt als een dief door zijn broeders, die aankwamen op het woedend geblaf van den waakhond.

Hij wilde vluchten, maar waarheen? Hij wist het niet, hij kon niet, hij had geen kracht.

Klappertandend stond hij midden in het lage vertrek, rillend, bevend als een riet, en in dat oogenblik voelde hij scherper en duidelijker dan ooit te voren, dat hem alle kracht ontbrak zijn leven voort te sleepen, zijn donker, glansloos leven, dat hij torste als een kwellenden last.

Toen - hoorende de broers aan de deur, reeds herkennend hun stemmen - rende hij door de open achterdeur naar buiten.

Als een krankzinnige zocht hij, zocht hij - naar wat wist hij niet -, totdat eindelijk hij zag op zij van het huis den rondgemetselden regenput.

Daar vloog hij heen - vaag nog ziende een donkere schaduw, die naar buiten trad, - en voorover wierp hij zich neer in de peillooze diepte.

Toen twee dagen later met veel moeite zijn lijk was opgehaald en herkend door de broers, ontstelden zij wel, maar hun steenen inborst oordeelde dit einde het loon voor de misdaad en met een gevoel van kalme rust verdeelden zij het erfdeel van den jongsten zoon.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
De maartensgans.

‘Jeugd!.... Noem je dàt jeugd?.... Luister eens, mijn waarde: de jeugd van onze dagen is volstrekt niet jong.... hoogstens dwaas en dom.’

Onze vroolijke procureur Refsing vond zelf zijne rijmelooze woordspeling blijkbaar bijzonder grappig; ten minste, hij wreef zich vergenoegd in de handen en lachte hartelijk en luid.

‘Foei, Vader, hoe kunt u zoo spreken! Het is laster.’

‘Wat sla je nu weer door, Maarten.’

Maarten Refsing wendde zich het eerst tot zijne dochter Sophie.

‘Laster noem je dat? Wel, laat ons bij voorbeeld bij jouzelf blijven, mijn kuikentje. Verbeeld jij je misschien, dat je jong bent?’

‘Nu, ik ben juist een en twintig geworden, Vader.’

‘En nog niet verloofd. Dat is, wat ik zeg. Als je waarlijk jong was, - in den zin, waarin ik het meen, - dan zou je al een jaar geleden een flinken, vroolijken jongen hebben uitgezocht; je zoudt met hem bij mij gekomen zijn en gezegd hebben: “Laat mij u je toekomstigen schoonzoon voorstellen, Vader. Wij vragen u om uw vaderlijken zegen.”’

Het jonge meisje bukte, om iets van haar naaiwerk van den grond op te rapen; zij was gloeiend rood geworden. Maar daarop werd door haar vader niet gelet. Deze richtte nu het wapen tegen zijn ouden vriend, den makelaar in guano en koorn:

‘En jij noemt mijn praten doorslaan, Muller. Vergelijk ons dan maar eens, toen wij nog jong waren, met de tegenwoordige jeugd. Denk je werkelijk, dat onze jongelui in staat zijn eene echt jongensachtige duikeling te maken, een vroolijk verhaal te verzinnen, eene ondeugende grap uit te halen? Wel neen, het lijkt nergens naar! Onze jongens kunnen niets anders dan zich voldrinken met absint, whisky of Beiersch bier, dan eene scheiding midden over 't hoofd trekken en eene vlok haar op het voorhoofd laten hangen, om er toch vooral wanhopig uit te zien; en ja, zij kunnen er ook soms met eens andermans vrouw van doorgaan, om haar veertien dagen later weer te laten zitten. Nu vraag ik je: is dat eene jeugd, waar je met genoegen naar kijkt? Foei! Ik had bijna iets leelijks gezegd.’

‘Zij kunnen zich niet behoorlijk bewegen ter wille van de politie en de gendarmes en al dien poespas!’ barstte Muller uit. ‘Een arme schooljongen

mag zich nauwelijks voor de huisdeur wagen met een stok en een hoepel, of jawel! aanstonds heeft hij zoo'n uniform of een “blauwen” op de hielen, want hoepelen is een vermaak, dat voor de maatschappij gevaarlijk is; God betere het!’

‘Hihihi, Muller! Je doet mij denken aan Mr. Dick in dat verhaal van Charles Dickens. Hij brengt overal het hoofd van Karel den Eerste bij te pas; en jij begint en eindigt met de politie.... Maar in ernst gesproken, ben ik het met je eens, dat wij die mannen best kunnen missen voor het weinige nut, dat zij doen.

Maar laat ons nu asjeblieft niet in de politiek verdwaald raken, Muller. Je welzijn, hoor!.... Zeg, weet je 't nog van dien keer, toen wij....’

En Refsing begon met veel drukte aan een pretje uit hunne jeugd te herinneren, eene echte grap; en Muller deed flink mede. Zoo kwamen zij van 't eene verhaal op het andere; onder hartelijk gelach ging het eene poos zoo voort. Ten laatste zeide Refsing:

‘Ik kon het alleen best doen tegenover jullie allen te zamen. Geloof maar vrij, Sophie, dat je vader hem - en den anderen ook - menige poets gebakken heeft. Want ik was een kwajongen, een gauwdief van de ergste soort.’

‘Is dat niet wat veel bluf van Vader, Muller?’ lachte zij.

‘Daar is hij niet bang voor,’ bromde de makelaar met zijn neus in het punchglas. ‘Weet je nog wel van dien keer, toen ik je lange pijp uit je mond gestolen heb...?’

‘Dat is ook wat - terwijl ik sliep!’

‘.... En hoe je toen op onze hospita gescholden hebt en van haar verlangde, dat zij je wijzen zou, *hoe* ik 't had gedaan gekregen?’

‘Goed.... maar met die grap was ook je geheele voorraad aan aardige invallen uitgeput, Vadertje.’

‘Dat zou ik je nu nog wel eens anders kunnen vertoonen en je er lekker laten inloopen.’

‘Jij?’ De procureur zette een zeer ongeloovig gezicht. Maar op eens kreeg hij een inval en sprong van zijn stoel op. ‘Komaan! Die is goed! Overmorgen hebben wij St.-Maartensavond. Ik heb hier op de plaats twee ganzen. Als jij kans ziet één van mijne ganzen te stelen, dan geef ik den wijn erbij. Kun je het niet, dan moet jij de gans en den wijn ook geven. Wil je dat?’

‘Ja.’

‘Hihihi! Kostelijk! Maar, zeg eens: ik meen het in vollen ernst, hoor!’

‘Ja, natuurlijk. Ik ook.’

‘Ik wil getuigen bij onze afspraak hebben; zoo gemakkelijk kom je niet van mij af, jou schelm!’ Hij haalde zijn horloge uit. ‘Halfacht.’ Nu liep hij de gang in, stapte het kantoor binnen, schelde aan de telephoonbel en riep: ‘Wil u mij met Serup den logementhouder aansluiten?’

De makelaar zette een bedenkelijk gezicht; hij bleef stijf op de tafel turen en krabbelde zich achter het oor.

‘Ja, nu zit ik er leelijk voor,’ prevelde hij halfluid. Maar Sophie vloog van haar stoel op; licht als een vogel trad zij op den ouden huisvriend toe en zeide met haar mond dicht bij zijn oor:

‘Ik zal u wel helpen, Muller. Maar dan moet u mij beloven mij wederkeerig trouw bij te zullen staan in een ander geval.’

‘Mijn goede, reddende engel! Mijn lief petekind!’ riep de makelaar met een gezicht zoo stralend als de volle maan bij hare opkomst. ‘Ja, wis en zeker zal ik dat!’

Op het kantoor had intusschen het volgende gesprek plaats. De eigenaar der ganzen riep:

‘Spreek ik met Serup?.... Och, wil je eens even hier komen? Een oogenblikje maar.... Wat belief je?.... Ja, ik ben het, Refsing; maar dadelijk!’

Hij schelde af en kwam in de handen wrijvend terug.

‘Het zal het beste zijn, de partij ginds bij Serup in de kleine zaal te geven. Wij kunnen dan een paar goede vrienden erbij noodigen....’

‘Geene dames?’ vroeg Sophie.

‘Nu - ik weet niet.... met dames.... zou het wel de moeite waard zijn? Één gans is toch al niet veel voor vier of vijf personen.... Maar wij krijgen in elk geval eene mooie, vette gans.... o, daar komt Serup aan.’

Refsing en Muller gingen hem reeds bij de huisdeur te gemoet en praatten beiden te gelijk, zoodat Serup hen verbaasd bleef aanzien, terwijl hij zijn aangezicht met zijn zakdoek afdroogde. Want Serup was een dikkerd en hij had zich gehaast, om zoo snel mogelijk hier te zijn.

‘Poe-ooh! Ik versta er niets van.... jullie toetert mij om de ooren met ganzen en nog eens ganzen.... laat mij ten minste gaan zitten. Goeden avond saam! Goeden avond, Juffrouw Sophie. Hoe is het: wilt u eene Sint-Maartensgans hebben?’

‘Hihihi. Ja, Muller zou wat graag één van de ganzen van zijn vriend Maarten willen hebben - dat is te zeggen één van mijne ganzen - als hij er maar....’

‘Mag ik het Serup nu eens vertellen, Vadertje? Welnu, Muller en Vader hebben eene weddenschap aangegaan. Wanneer Muller één van mijns vaders ganzen kan opdisschen’ (‘stelen’, verbeterde de procureur) ‘bij gelegenheid van den Maartensavond, dan wil Vader den wijn bij den gebraden vogel op den koop toe geven; maar als dat Muller mislukt, dan moet hij de gans en den wijn geven.’

‘En de maaltijd,’ voegde Refsing erbij, ‘zal in elk geval bij jou gegeven worden, Serup, en de gans moet prompt om acht uur op tafel staan.’

‘Zoo, nu ben ik op de hoogte,’ knikte Serup tevreden. ‘Ik zal zorgen, dat alles in orde is.’

De achterplaats en de tuin van den procureur kwamen aan het pad naar de rivier uit. Er liep eene manshooge maar tamelijk vervallen schutting omheen. Nog denzelfden avond sloeg Refsing eigenhandig een sterken ijzeren bout met slot en Amerikaanschen sleutel voor de deur van het kippenhok en daarna onderwierp hij in zijne reisjas en hooge laarzen, met lantaarn, hamer en spijkers gewapend, het bouwvallige plankenwerk aan een grondig onderzoek; hij trok aan elke plank en sloeg latjes ertegen overal, waar hij dat noodig oordeelde. Vervolgens lokte hij den hond naar buiten op de plaats en ging zelf gekleed en wel op de lange rustbank in het kantoor liggen. Het eene venster van dit vertrek lag naar den tuin toe.

‘Hihihi. Zoo, liefje, nu zal je vader waarlijk nog voor spion spelen.’ Hij knikte Sophie, die voor hem een bed op de rustbank had opgemaakt en haar vader

nu goedennacht kwam wenschen, tevreden toe. ‘Maar, hoe is het: mij dunkt, dat je een ondeugend gezicht zet, Sophie; geloof je mij niet?’

‘Ik dacht eraan, welk eene klucht het wezen zal, Muller over de oude schutting te zien klauteren,’ antwoordde zij.

Ja, dat dacht Refsing ook. Hij moest zoo lachen, dat hij aan 't hoesten raakte en in lang niet tot bedaren kon komen.

‘Neen maar, daar loopt hij er leelijk in met zijn bluf.... Als hij zich nu maar niet bezeert.... hij zal tamelijk zwaar neervallen met zijn rond, dik rolpensje.... Goeden nacht, mijn kind. Heb ik mijne kaars en de lucifers? Ja? Nu dan, slaap wel; goeden nacht.’

Maar indien een goede nacht eensluidend is met een rustigen nacht, dan zou Mijnheer Refsing geen goeden nacht hebben. Daaraan had de hond de grootste schuld. Hector was gewend op de mat voor de kantoordeur te slapen; over het algemeen had hij een best leventje bij zijn baas; en nu moest hij al het onbehaaglijke van een guren, donkeren herfstnacht ondervinden. Eene ten hemel schreiende onrechtvaardigheid! En hij kraste en schopte tegen de buitendeur: ‘Rap, rap! rap, rap, rap!’ en liet daarbij een jammerend geluid hooren.

Tot drie uur in den nacht sloot de procureur zijn hart - maar niet zijne oogen - voor de dringende bede van Hector, maar toen kon hij niet langer weerstand bieden; dus ontsloot hij de deur tot zijn hart en zijn huis. De hond gleed blijde naar binnen, liep naar zijn plaatsje op de lekkere mat, rolde zich in elkaar en bromde zachtjes van welbehagen.

‘Wel, jou verwend beest,’ zeide de baas, hem streelende. ‘Begrijp je dan niet, dat je mij helpen moest de wacht te houden?’

Hector keek hem met de oogen knippend aan, alsof hij dat best wist, maar 't verstandiger oordeelde, 's nachts te slapen. Daaromtrent was de baas het met hem eens; althans lag de procureur even daarna in zulk een vasten slaap, als waarvan ooit een procureur genoten heeft. Nu zoude Muller met hem hebben kunnen doen, wat hij wilde; hij zou niet alleen zijne gans maar den eigenaar erbij hebben kunnen stelen.

Het was helderlichte dag. De zon scheen, de musschen kwinkeleerden, de haan kraaide. Sophie kwam binnen met de thee. De procureur vloog overeind; hij sprong het bed uit en als een raket naar het venster.

‘Ik heb 't al onderzocht, Vadertje,’ zeide Sophie lachend; ‘zij zijn er nog alle twee. Maar wel meende ik buiten de schutting Muller te zien ronddrentelen.’

Vader gaf haar een kus, dronk zijn kopje thee, stak eene pijp op en ging vervolgens eens langs de buitenzijde van de schutting wandelen, op den grond zoekend naar de indrukken van Muller's breede voetzolen. Maar er was geen zweem van een voetspoor te vinden. Daarentegen viel zijn oog op den man zelf. Hij liep voorzichtig door de reten te gluren als een echte kippendief; hier en daar duwde hij eens tegen de planken, waarschijnlijk om de proef te nemen van het weerstandsvermogen der schutting.

Wat had Refsing eene pret! Inwendig schaterde hij, maar hij paste wel op zich niet te verraden.

Plotseling keek Muller op.

‘Wel wel! Zal het zoo zijn, hihihi? Blijf je erbij, dat het moet doorgaan? Hihihi. Zou je niet liever de localiteit van binnen eens goed willen opnemen? Voor mijn part gerust, hoor! Asjeblieft! Hihihi!’

‘Je lacht te vroeg, vriendje. Ik heb nog een nacht en anderhalven dag tot mijne beschikking, weet je? Goeden morgen!’

‘Kom gerust! Ik zal je met open armen ontvangen! Goeden morgen!’

Mijnheer Refsing was dien geheelen voormiddag in het beste humeur, louter zonneschijn en vriendelijkheid. Die stemming kwam zijn klerk, Hans Bölling, ten goede; hij ontving zonder moeite verlof, om een dag naar huis te gaan.

‘Ik denk morgenochtend vóór kantoortijd terug te kunnen zijn,’ zeide Bölling.

‘Dat is goed. Hm.... ik wilde zeggen.... je ziet er mij een weinig vreemd uit, mijn jongen. Er is toch geen ernstig bezwaar? Geene ziekte of iets dergelijks?’

‘Neen, geene ziekte.... maar toch iets van groot belang voor mij,’ kwam het aarzelend en ontwijkend antwoord. Bölling werd rood en zijn gelaat trok zenuwachtig lachend.

‘Ja, ja; ik begrijp het. Gelukkige reis, mijn jongen! - Zeg eens, Bölling!’ riep hij hem na. ‘Als je soms mijn reismantel wilt leenen, doe het dan gerust, hoor! Hij hangt in de gang. Want daar je in den nacht wil terugkomen, zal je er behoefte aan hebben. Het is tegenwoordig geducht koud 's nachts.’ Dat wist Refsing van zijn hond.

Bölling bedankte en vertrok.

‘Belangrijke dingen voor hem. Natuurlijk is er een meisje bij in 't spel.... Hij is een ferme jongen; knap uiterlijk; goed hoofd; maar.... arm.... bedroefd arm. Ik moest hem eigenlijk wat meer salaris geven. Ja, dat verdient hij wel.’

De Refsing's zaten aan den avonddisch.

‘In dezen nacht zal hij de vesting bestormen, Sophie; ik heb er een voorgevoel van. Nu moeten wij goed opletten, meiske.’

‘Dat denk ik ook, Vader. Vannacht zal 't gebeuren. Ik stel u voor, dat u naar bed gaat en ik de wacht houd tot een uur of twee. Dan ruilen wij, niet waar?’

‘Je bent een dapper meisje, lieve Sophie!’ riep hij met blijden vadertrots uit.

Er werd gescheld.

De meid kwam binnen met een telegram.

‘Een telegram? Waarvandaan?’

Nauwelijks had hij een blik op den inhoud geworpen, of hij sprong driftig van tafel op.

‘Wel drommels! neen: Goddank! moest ik zeggen. Ik moet dadelijk op reis met den eersten trein. Het is van Jörgensen over de plaats. Lees maar.’

En zij las:

‘Kom. Er is een kooper voor de hoeve gekomen, vertrouwbaar en degelijk, hoewel wat veel drukte makend en hoofsch; een echte adellijke landjonker. Antwoord direct.

Jörgensen.’

‘Dat is goed en wel, Vader, maar de gans dan?’ riep Sophie met eene hooge kleur. ‘Ik durf het waarlijk niet op mij nemen, er alleen op te passen.’

‘Wat kunnen die ganzen mij schelen, domme meid! Laat hem ze alle twee nemen, als hij wil. De kippen en de eenden erbij. Als ik goed van

de plaats kan afkomen, is mij dat meer waard dan twee ganzen, ja, dan honderd keer twee ganzen. - Stine, toe, breng gauw mijne laarzen met bont.... en, Sophie, haal jij mijn reismantel uit de gang....'

'Dien hebt u immers aan Bölling geleend?'

'Alle drommels, dat is ook zoo! Dat heb ik gedaan! Nu, dan maar een paar dekens.... of, Stine! Hoor even, beste Stine; loop eens vlug naar Muller en vraag, of hij mij zijn reismantel leenen wil. Je kunt ronduit zeggen, zooals het is: dat een kooper zich heeft aangemeld voor....'

'Vader!' Sophie trok hem bij zijne mouw. 'Als het maar geen slimme streek van Muller is!'

Een oogenblik stond Maarten Refsing werkelijk met open mond zijne dochter aan te staren; hij stond met den eenen voet half in de laars en hield den arm met vijf uitgespreide vingers naar haar uitgestrekt.

'Waarachtig, kind, daar zeg je iets!.... Neen maar, het zou al te brutaal zijn. Maar toch - hij is ertoe in staat. Hij kon bij voorbeeld aan een zijner bekenden gevraagd hebben mij dit telegram te sturen; hij is zoo'n uitgeslapen rekel! En als het hem dan nog ten slotte gelukt was, mij aan den lijmstok te krijgen en mij naar Funen te laten vertrekken: wat zouden zij, hij en de anderen met hem, dan eene pret hebben gehad! Maar stop, vriendje! ik ben er ook nog!.... Maar het zou toch ook wel waar kunnen zijn, Sophie.... is 't niet zoo?'

'Luister eens, Vader; telegrapheer u dadelijk terug aan Jörgensen: "Verzoek kooper bij mij te komen. Ik blijf den geheelen dag thuis."'

'Je bent een bol, mijn meisje! Een knappe bol, zooals er geen tweede bestaat, mijn lief rozenknopje.' En hij kuste haar op de frissche lippen.

Ja, eene bloeiende roos was zij wel; op dit oogenblik meer dan ooit.

Toen brak de dag van den Maartensavond aan.

Mijnheer Refsing's ganzen kakelden hem vergenoegd met haar beidjes 't gewone goedenmorgen toe, toen hij de schuif van het slaaphok voor haar opentrok.

'Victoria, victoria, hopsasa, victoria!' neuriede hij, trotsch op zijne overwinning.

De makelaar drentelde nu niet langs de schutting; de makelaar liet zich den geheelen dag niet zien. Hij zat zeker thuis in zijne kamer zich te verknijpen.

'Hij is natuurlijk nijdig en wat zal hij zich schamen!' dacht zijn vriend Refsing; en hij verheugde zich reeds bij voorbaat op zijn triomf van dien avond.

De beenen van den procureur stapten er op uit voor 't gewone ochtendloopje. Anders kozen zij meestal het bosch even buiten het stadje tot het tooneel van die werkzaamheid, maar heden werd aan het pad langs de rivier, dat aan den tuin grensde, de voorkeur gegeven; immers, het kwam er nu op aan, de overwinning door te zetten tot het uiterste. Licht en vlug stapten de voeten over het pad: krak, krak; één - twee; rechter, linker - één, twee.

Hij kwam verscheiden goede kennissen tegen op de wandeling. Geen wonder ook, want het praatje over de weddenschap had door de geheele stad de ronde gedaan.

'Hihihi! Ja, het was niet anders; de aandeelen in de guano- en korenzaak waren treurig gedaald; maar wat behoefde hij zich op dat gladde ijs te wagen? Hij kent mij immers al sedert lang!'

Omstreeks zeven uur in den vooravond zag hij in den maneschijn de gestalte van Serup bij zijn huis. Hij trok het venster open.

'Pst! Serup!... Se-rup!'

De logementhouder maakte met zijne hand eene afwijzende beweging.

'Ik zeg niets. Ik zwijg als het graf. Onzijdige macht! begrijp je.'

'Jawel. Maar je kunt toch wel even binnenkomen.'

Serup kwam binnen. Refsing stak de lantaarn aan en riep Bölling van 't kantoor. Hij verzocht hem ook mede naar het kippenhok te gaan.

'Zie je: daar zit één van mijne twee ganzen.'

Zij stemden toe de gans te zien zitten.

Nu sloot hij het hok en ging den heeren vóór naar de keuken.

'En daar zien jullie het andere beest in de pan? Goed. Ik wilde dit door getuigen bevestigd zien. Want de zaak aldus tot een feit verheven zijnde, blijkt, dat de makelaar in guano en koorn, Niels Otto Muller, is...'

'Pardon!' viel Serup hem in de rede; 'maar het vonnis mag niet vóór acht uur uitgesproken worden.' En hij wierp op hem een echten politie-agentsblik en gaf hem een duwtje in de zijde. 'Neen, mijn goede man, wij zijn nergens zeker van, zoolang het geen acht uur geslagen heeft. Dat is niet anders, oude heer.' En lachend liep hij weg.

'Nergens zeker van,' mompelde de procureur. 'Het is te dwaas!' En hij ging brommend naar zijne slaapkamer, om zich aan te kleeden.

Toch was hij niet meer zoo gerust en zoo zeker van zijne overwinning als daareven. Zou er toch nog eene kink in den kabel zitten? Zou dat het geval kunnen zijn? Onmogelijk, antwoordde hij op zijne vraag; totaal onmogelijk. De zaak was immers zoo helder als bronwater. En opnieuw neuriede hij, hoewel nu zachter: 'Victoria, victoria, hopsasa, victoria!'

Nog zweefden de laatste woorden van zijn zegelied hem op de lippen en de blijdschap straalde op zijn gelaat, toen hij de huiskamer binnentrad. Maar op den drempel bleef hij met zijn 'victoria' in de keel staan, terwijl de vergenoegde glimlach plaats maakte voor de uitdrukking van een verbaasd vraagteeken op zijn gelaat. Want Sophie en Hans Bölling traden hem te gemoet, hand in hand.

'Lieve Vader, laat mij u je toekomstigen schoonzoon voorstellen,' zeide zij; en Hans Bölling liet daarop onmiddellijk volgen:

'Geef mij uwe dochter, Mijnheer Refsing, en u maakt mij tot den gelukkigsten mensch van de wereld.'

'Zeg amen, Maarten; zeg eenvoudig amen, oude vriend!' klonk het uit een hoek van de kamer. Daar zat Muller in een leuningstoel met de handen op de knieën zijn vriend vergenoegd toe te knikken.

Maarten Refsing zeide echter volstrekt niet dadelijk amen. Hij stamelde:

'Maar... zeg eens... wat... wat moet dit alles beteekenen?' En daarbij keek hij vragend van den een naar den ander.

'Het beteekent onze weddenschap, mijn beste Maarten, of, beter gezegd, het gevolg daarvan: jij hebt eene gans verloren, maar een schoonzoon gewonnen.'

'Verloren? eene gans verloren? Dat is niet waar. Jij hebt het verloren. Ik heb mijne twee ganzen nog. Daar kan ik getuigen voor oproepen.'

'Ja maar, Vadertje, je hebt nog eene boerderij, ginds bij Nyborg; daar heb je ook nog ganzen, wel zeven stuks....

.... Neen, nu maar zes meer, want de zevende ligt in de braadpan van Serup in haar vet te braden.'

Refsing stond stijf van verbazing.

'Welk een afschuwelijke ganzendief ben jij, Muller! Maar, kerel, je bent volstrekt niet uit de stad geweest.'

'Neen, maar Bölling wel. Luister nu eens goed. Na op je boerderij ginds den boel in oogenschouw te hebben genomen, zag hij de kans schoon, om één van die ganzen in zijne reistasch te stoppen en ermee naar huis te gaan. Jammer genoeg is het te vreezen, dat het een oud dier is, een geducht taaie knaap van een haan, want Serup klaagt steen en been over het beest. Het scheelde maar weinig, of ons mooie plan ware nog in duigen gevallen door dat telegram, dat Jörgensen in het hoofd kreeg je juist gisteren te zenden. Een waar geluk was het, dat wij *haar* erbij hadden, hahaha! Zij bracht alles in orde. Ja, zij is de ziel van de geheele zaak, Maarten; zij en dan, natuurlijk, Bölling. Wil je nu in 't vervolg asjeblieft je mond houden ten opzichte van onze tegenwoordige jongelui, Vadertje? Daar heb je nu de geheele geschiedenis. En hier staan twee flinke jonge menschen en reiken je vol hoop en verwachting hunne handen. Vooruit nu, Maarten; sla die handen in elkaar. Ik ben waarachtig zoo hongerig als een wolf.'

'Maar dat is eene echte samenzwering achter mijn rug!' barstte Refsing ten laatste uit, driftig door de kamer heen en weer stappende. 'En dat jij, Sophie, dat jij het over je hart hebt kunnen verkrijgen, in zulk een leelijken boevenstreek tegen je vader mee te doen! Hoe had ik ooit zoo iets van je kunnen denken!.... Nu, het is eenmaal gebeurd. En één ding weet ik althans zeker: niemand dan *mijne* dochter zou de kaarten zoo sluw hebben kunnen uitspelen. Komaan, kinderen, geeft elkander een kus. Ik verlang volstrekt niet den hardvochtigen vader te spelen. Die rol lacht mij te minder toe, omdat ik er in den grond bijzonder blijde over ben, dat je keuze gevallen is op een jongmensch, voor wien ik achting heb en.... nu, je begrijpt mij. Vooruit nu!'

Na deze toespraak ging hij rechtop en wijdbeens tegenover zijn ouden vriend staan en ijverig met zijn hoofd knikkend zeide hij:

'Jij hebt intusschen lekker de weddenschap verloren, man; ja, dat heb jij!'

'Verloren? Ik? Ben je wel goed, procureur? Wil je ontkennen, dat wij hebben gewed, dat ik één van je ganzen zou leveren....'

'Prrr.... stop! *Stelen* heb ik gezegd. Je zoudt één van mijne ganzen stelen! Heb je dat gedaan, als ik zoo vrij mag zijn, het je te vragen; hihihi!?'

'Dat is letterzifterij en woordverdraaien....' zeide Muller afwijzend. 'Maar we zullen Sophie vragen, hoe zij erover denkt, en Serup - o, daar komt hij juist aan.'

Serup verscheen op den drempel.

'Het spijt mij wel, vrienden...' begon hij zachtjes; maar zoomin Muller als Refsing bleek iets te gevoelen voor zijn beklag; zij luisterden er volstrekt niet naar. De een trok hem bij zijne rechtermouw en de ander bij de linker- en beiden riepen te gelijk:

'Zeg, Serup, is het niet afgesproken, dat ik de eene van zijne ganzen leveren zou?'

'Zeg, Serup, heb ik niet gezegd, dat hij één van mijne ganzen moest stelen?'

Serup keek verlegen van rechts naar links.

‘Ik heb gezegd “leveren”, Vader,’ viel Sophie de sprekers in de rede, ‘maar u hebt er “stelen” van gemaakt; dat is waar.’

‘Juist, zoo is 't gegaan,’ knikte Serup. ‘Maar het spijt mij geducht, dat....’

‘En daar *ik* met jou gewed heb, spreekt het vanzelf, dat wij ons aan *mijn* woord te houden hebben. Jij moest de gans stelen. Je hebt de gans niet gestolen. Ergo heb jij 't verloren, Vadertje. Is het niet zoo, mijn schoonzoon? Niet waar, Serup?’

‘Wis en zeker,’ antwoordde Bölling.

‘Schoonzoon?’ vroeg Serup verbaasd. Refsing stelde hem het pas verloofde paar voor.

‘Neen maar, wat hoor ik! Wat zie ik! Hartelijk gelukgewenscht, allen. Het verheugt mij zeer, u te mogen feliciteeren. Maar dubbel spijt het mij nu, mijne vrienden.... het is werkelijk nog nooit bij mij gebeurd in al die jaren, dat ik het logement heb gehad.... nog nooit! Maar’ (Serup hief beide handen omhoog en liet zijn hoofd met een zucht op de borst zakken) ‘de gans is verbrand!’

‘Verbrand? Hahahaha! Hihihi!’ klonk het uit drie monden te gelijk.

‘Zwart, koolzwart verbrand aan de eene zijde!’

Mijnheer Refsing viel op den leuningstoel neer; hij vouwde zich dubbel en lachte onbedaarlijk.

‘Neen, neen, mijn levenlang heb ik geen tegenhanger van deze Maartensgans bijgewoond!’

‘Het ongeluk wilde, dat het eene oude gans was,’ zuchtte de logementhouder. Sophie fluisterde haar vader iets in.

‘Na-tuur-lijk! Zeg, Muller, zorg jij ervoor de gasten hierheen te brengen en den wijn, goeden wijn, Vadertje, denk erom, hoor je! Ga met hem mee, Serup, en kom dan straks met hem terug; dan zullen wij hier op het welzijn van het pas verloofde paar drinken. Maar de Maartensgans - nu, die zullen zij hier kunnen ruiken. Het vleesch moeten zij te goed houden tot morgen of tot een anderen avond. Nu, maak wat voort, dikkerd! Vooruit!’

‘Ik weet intusschen, dat ik mij wel wachten zal voor eene tweede weddenschap met jou, halfgekke vent!’ bromde Muller lachend.

‘Hahaha! Dat geloof ik best. Ja, zoo gaat het, man, als men het waagt, zijn meerdere voor den gek te willen houden.’

Naar het Deensch van JENS SKYTTE.

Levenswoorden.

Wij zijn als soldaten, die strijden in een vreemd land; wij kennen het plan van den veldtocht niet en behoeven dat ook niet te kennen; wij weten immers, wat wij te doen hebben. Doen wij dat als soldaten, gehoorzaam, moedig, met opgewektheid. ‘Wat uw hand vindt om te doen, doe dat met al uw kracht.’ Achter ons liggen meer dan zesduizend jaren van menschelijke inspanning en overwinning; vóór ons ligt de onbegrensde tijd met al zijn nog ongeschapen en onveroverde landen en eldorado's, die wij, ja, wij zullen veroveren en scheppen; boven ons lichten de leidende sterren der eeuwigheid.

CARLYLE.

Wacht het einde af. Indien gij dat doet, zult gij zien, dat iedere strijder juist zooveel heeft verkregen, als hem rechtens toekwam; zijn recht en zijn macht zijn in 't eind één en hetzelfde. Hij heeft uit al zijn macht gestreden en heeft naar gelang van zijn recht zijn plaats ingenomen; zelfs de dood is geen overwinning op hem. Hij sterft, ja, maar zijn werk leeft, leeft in daad en waarheid.

CARLYLE.

Wat is rechtvaardigheid? Dat is de vraag van de sfinx aan ons. De wet der menschelijkheid is, dat recht geschieden moet en geschieden zal. Wat is recht? vragen velen, wien alleen het naakte feit een voldoend antwoord zal geven. Zoo vroeg Pilatus half spottend: wat is waarheid? Voor den schertsenden Pilatus niet de minste waarschijnlijkheid, dat hij de waarheid zou ontdekken. Hij zou niet in staat zijn geweest haar te zien, ook niet indien een God hem haar getoond had. Duisternis, blindheid van de staar omsluierde zijn lachende oogen voor de waarheid; het binnenste netvlies van zijn oogen was verlamd en verstorven. Hij zag de waarheid en hij herkende haar niet daar, waar zij was. Wat is rechtvaardigheid? Zij is onzichtbaar behalve voor hen, die edel en rein van hart zijn. De onreinen, onedelen staren met hun oogen en zij is er niet. Zij bewijzen het logisch, in eindelooze debatten, met parlementaire welsprekendheid. Geen behaaglijk schouwspel.

CARLYLE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland, van 1849-1891, door mr. W.J. van Welderen baron Rengers.

Dezer dagen ontvingen wij van dit voor de staatkundige geschiedenis van ons land hoogst belangrijke werk de tweede, herziene en bijgewerkte uitgave. De eerste editie verscheen van 1889-1893 en omvatte het tijdvak van 1849-1883. Blijkens het voorbericht voor den tweeden druk zal de nieuwe uitgaaf ook de parlementaire geschiedenis van 1883-1891 omvatten, dus tot het aftreden van het ministerie-Mackay en het optreden van het ministerie-Van Tienhoven-Tak van Poortvliet.

Het thans verschenen eerste deel is in hoofdzaak gelijk aan het vroegere. Enkele onnauwkeurigheden zijn verbeterd; zelfs de aanhalingen uit redevoeringen en gedrukte geschriften schijnen opnieuw zorgvuldig te zijn nagegaan en de tekst is met eenige noten vermeerderd en verrijkt, maar overigens is die vrij wel gelijkluidend met de vroegere uitgaaf. Hier en daar vindt men geringe afwijkingen, o.a. op de blz. 244, 256 en 293, maar die zijn niet van ingrijpenden aard of van overwegend belang.

Het tweede deel zal meer afwijking met de eerste uitgaaf vertoonen, omdat daarin nu ook vermeld zal worden de geschiedenis van het ministerie-Heemskerk van April 1883 tot April 1888 en van het ministerie-Mackay van April 1888 tot Augustus 1891. De schrijver zal dus tot taak hebben de werkzaamheid te beschrijven van het ministerie-Heemskerk, zijne plannen tot grondwetsherziening, het votum der Tweede Kamer omtrent wijziging van hoofdstuk X der grondwet, het aanbod van ontslag van het ministerie, de poging van den heer Mackay tot vorming van een ministerie, die bezwaar maakte de aangeboden taak te aanvaarden, waarop de heer Heemskerk zich bereid verklaarde het beleid van zaken voort te zetten, maar daaraan verbond het voorstel tot ontbinding van de Tweede Kamer, welke ontbinding 11 Mei 1886 volgde. Het ministerie zette met de nieuw gekozen Tweede Kamer den arbeid aan de grondwetsherziening voort. De nieuwe grondwet kwam tot stand en dientengevolge waren de beide Kamers van rechtswege ontbonden. Ten gevolge van den uitslag der verkiezingen trad op het ministerie-Mackay.

Er is dus voor den schrijver onzer parlementaire geschiedenis nog heel wat te zeggen en te schrijven, vooral omdat het een tijdvak geldt rijk aan gebeurtenissen.

Wij stipten het gebeurde slechts even aan, om na het verschijnen van het tweede deel daarop meer opzettelijk terug te komen. Met belangstelling wordt ongetwijfeld het tweede deel te gemoet gezien, omdat de eerste uitgaaf niet alleen getuigde van groote bekwaamheid en algeheele vertrouwdheid met de behandelde onderwerpen maar ook van strikte onpartijdigheid, eene niet genoeg te waardeeren qualiteit in den geschiedschrijver.

Bernard Perez, Levenslente; de drie eerste levensjaren van het kind; naar het fransch door Mevr. C.A. la Bastide-Baarslag. - Haarlem, A.E. van der Heide.

Het kindje treedt met tegenzin de wijde wereld in. Geen jubeltonen zijn de eerste geluiden die het uit. Eerst na verloop van een paar dagen leert het zich van lieverlede schikken in zijn lot. Alle zintuigen worden onophoudelijk overstelpt met ongewone indrukken, en de zwakke jammerkreten van het kleine wichtje schijnen duidelijk aan te toonen, dat bij de eerste kennismaking de groote menschenwereld het volstrekt niet aanstaat. Het voelt nog niets van 't lief en leed, dat gedurende de langere of kortere loopbaan zijn deel zal wezen. Blijkbaar lijdt het onder 't voortaan zelfstandig leven. Het is een wreede waarheid, dat het jonge menschenkind aan de hand der smart de wereld wordt binnengeleid. Het pasgeboren wicht kan niet op schoonheid bogen; eerst op volwassen leeftijd, als het v o l g r o e i d en de afmetingen n o r m a a l ontwikkeld zijn, kàn de mensch mooi zijn, als n.l. de romp driemaal, de arm viermaal, het been vijfmaal de geboortelengte hebben bereikt, volgens Quetelet.

Op geestelijk gebied staat het om zoo te zeggen nog op het standpunt van den onbeschaafden natuurmensch. Daardoor is een zekere graad van groote prikkelbaarheid en gevoeligheid in 't algemeen de norm. Het ontbeert nog talrijke remmende voorstellingen, die geleidelijk zich ontplooien door den invloed der ondervinding, der zeden, der opvoeding, der verstandelijke ontwikkeling, doch in de eerste plaats door het voorbeeld.

Door de geringste aanleiding krijt en schreeuwt het. Men zegt dan ook van den volwassene, die zich op die manier gedraagt, dat hij zich kinderachtig aanstelt.

Er is niets schooners bij den jonggeborene dan de waarneming van de eerste ontkieming der geestesuitingen en het volgen van den voortgang van het steeds meer ontwikkelende vermogen tot opneming en verwerking van alles wat het bewustzijn bevordert.

Het materiaal, waaruit dit zich vormt, wortelt in de buitenwereld en wordt door de zintuigen verwerkt. Uit ontelbare enkelvoudige zinsindrukken vormt het kind zich eerst een beeld der wereld buiten hem en daarna van de wereld in hem; dit is de schat der in het bewustzijn bewaarde indrukken.

Dat dit mogelijk is, hangt samen met het geheugen, de bronwel van het bewustzijn. Het geheugen, bij wijze van spreken de grens tusschen de levende en de doode stof, vormt het fundament der psychologie. Voorzichtig zij men daarom in doen en laten, in spreken en zwijgen als 't kindje binnenkomt. Alles merkt, hoort en ziet het. Vooral vermijde men het woord zenuwachtig te gebruiken; onze tijd is al nerveus genoeg. Meermalen wordt de arts geraadpleegd voor zenuwlijden, dat bij onderzoek blijkt te zijn dwingerigheid, aanstellerij, slechte aanwensels of naäperij. Daartegen is de opgeheven roede een radicaal geneesmiddel, mits niet de teedere moeder ducht, dat een paar tikken haar lieveling pijn doet. Wijlen professor Felix Niemeyer vertelt van een generaalse, die door de karwats bij haar kinderen den kinkhoestaanval voorkwam. 't Is waar, onze vrouwen zijn geen Pruisen; maar stellig zou haar kroost minder ongemanierd, om niet te zeggen onbeschoft zijn, als het beter onder de plak zat: ‘Ordning muss sind’.

Het werk van den schrijver, die zijn onderwerp volkomen meester is, worde gelezen en herlezen; wat hij zegt, verdient de aandacht van den opvoeder, doch vooral van

de opvoedster, in de eerste plaats van de moeder; volgens Victor Hugo is le chef-d'oeuvre d'amour le coeur d'une mère.

De vertaalster heeft eer van haar arbeid; men heeft ‘in 't minst geen besef’, (bl. 64) een overzetting voor zich te hebben.

De uitgever zorgde voor een kloek formaat en de drukker voor een mooie zwarte letter, een lust voor het oog.

R. KRUL.

Paedagogisch Woordenboek onder redactie van C.F.A. Zernike en met medewerking van vele andere deskundigen. - Groningen, J.B. Wolters.

'Onder de vele karaktertrekken, die de 19de eeuw onderscheiden hebben van de voorafgaande tijden en waarin de 20ste eeuw reeds in haar aanvang belooft, hare voorgangster getrouw na te volgen, mag de steeds hooger stijgende belangstelling voor opvoedkundige vragen een der sterkst sprekende genoemd worden.'

Aldus de redacteur in zijne voorrede. Hij wijst dan verder aan, waarin de opvoedkundige beweging der 19de en der 20ste eeuw zich onderscheidt van die in vroegere tijden, herinnert aan den langzamen groei der veelomvattende denkbeelden op dit gebied en aan de talrijke vragen en raadselen, die nog op beantwoording of oplossing wachten.

In zulk een tijd, meent de schr., ontwerpt men geene nieuwe stelsels of schrijft men wetboeken; 'ten hoogste waagt men zich aan een... *woordenboek*'.

Hiermede heeft de schr. dus verklaard, waarom hij dezen vorm heeft gekozen, om mede te werken aan de paedagogische ontwikkeling van het Nederlandsche volk.

Wij rekenen het thans niet tot onze taak te behooren, te beoordeelen, of de heer Zernike juist heeft gezien; we hebben alleen zijn arbeid en dien van zijne medewerkers te beoordeelen, zooals die vóór ons ligt. En de lezer houde dan daarbij nog in het oog, dat deze beoordeeling bestemd is voor *De Tijdspiegel* en niet voor een paedagogisch tijdschrift.

Blijkbaar verwachten uitgever en schrijvers, dat hun arbeid ook zijn weg zal vinden buiten de onderwijzerskringen. De verhoogde belangstelling in paedagogische vraagstukken, blijkende uit talrijke stukken in dagbladen en periodieken, geeft hun daartoe het recht, en hun werk verdient belangstelling, omdat zij er inderdaad in geslaagd zijn 'een opvoedkundig boek te leveren, dat zonder buitengewone inspanning kan gelezen worden', eene verdienste, die zeker niet aan alle geschriften over paedagogische vraagstukken kan worden toegekend.

Bij het groote verschil in meeningen - dikwijls afhankelijk van staatkundige en godsdienstige richting -, dat op het gebied der paedagogiek heerscht, mag men het als eene groote verdienste van dit woordenboek beschouwen, dat de red. getracht heeft zooveel mogelijk onpartijdig te blijven. Dat leidde hem ertoe, de bewerking van artikelen als 'Bijbelsche geschiedenis' en 'Christelijk onderwijs' op te dragen aan een man als den heer Emous, die daarover met warmte kon schrijven en der zake kundig mocht geacht worden, en niet zelf de beteekenis van den 'Bond van Ned. onderwijzers' te bespreken, waar hij kon beschikken over de pen van den ijverigen secretaris van die vereeniging, den heer Ketelaar; waarschijnlijk deed dit streven hem ook besluiten de medewerking van den heer Oosterlee te vragen voor de uitstekende artikelen over 'Philanthropinisme', 'Piëtisme' en 'Hervorming'.

Een andermaal zal de overweging van meerdere deskundigheid hem geleid hebben bij de keuze zijner medewerkers. Zoo vonden we, dat het meerendeel der artikelen, behoorende tot het gebied van de geschiedenis der paedagogiek, is bewerkt door den heer Van der Plaats, aan wien dat wel was toevertrouwd. Met genoegen lazen we tal van opstellen van de hand des heeren Jansen, bekend als schrijver over Ellen Key. Van zijne hand zijn: 'Fechner', 'Geheugen', 'Gewaarwordingen', 'Geweten', 'Individualiteit', 'Intellectualisme', 'Kenvermogen' e.a.

Een belangrijk artikel, misschien wat lang in verhouding tot de andere, vonden we over ‘Achterlijke kinderen’ van den heer A.J. Schreuder; verder: ‘Drankbestrijding’ door Th.W. v.d. Woude, ‘Handenarbeid’ door J. Stam, ‘Handelsonderwijs’ door Dr. D. Bos, ‘Lichaamsoefeningen’ en ‘Schoolhygiëne’ door G. Oosterbaan, ‘Jezuïeten’ door A.L. en ‘van Lummel’ door H., benevens tal van meer of minder interessante verhandelingen van de hand van den redacteur en andere medewerkers.

Een woordenboek is niet in de eerste plaats een studieboek; 't kan daarbij slechts hulp verleenen. En daarvoor is het werk van den heer Zernike en zijne mede-

arbeiders uitnemend geschikt. 't Geeft ons een gemakkelijk overzicht, dat voornamelijk aangeeft, wat er omtrent eene bepaalde materie te weten valt, en ons den weg wijst, om het te vinden. 't Zal dus voor velen eene aanleiding tot studie kunnen worden, waarbij vooral de opgave van bronnen bij bijna ieder artikel goede diensten bewijzen kan.

Op die wijze zal het natuurlijk vooral door vakmannen worden gebruikt, doch ook zij, wier arbeid hen niet in die richting drijft, zullen zich niet beklagen, wanneer zij aan het *Woordenboek* van Zernike een plaatsje in hunne boekenkast inruimen. Zij zullen met belangstelling kennis nemen van de meening van een bekwaam vakman, waar hij b.v. in zijn artikel 'Jongens en meisjes' zijn oordeel uitspreekt over de gemengde school, en een andermaal hem gaarne een oogenblik hunne aandacht schenken, wanneer hij spreekt over 'Sexueele' of 'Sociale paedagogiek'. Ieder, die met de opvoeding van eigen of van hem toevertrouwde kinderen is belast, zal wel eens willen hooren, wat meer bevoegden te zeggen hebben over de waarde van het 'Spel' of wel over 'Lichaamsoefeningen', 'Huiselijke opvoeding' of 'Huiswerk'. Wie staat voor de keuze Hoogere Burgerschool of Gymnasium, zal gaarne een oogenblik luisteren naar Dr. Poutsma, wanneer hij de waarde der 'Klassieke opleiding' bespreekt, en zoo zijn er tal van gevallen te noemen, waarin ook zij, die buiten het eigenlijke onderwijs staan, in dit werk iets van hunne gading zullen vinden. En het is om verschillende redenen, reeds boven aangeduid, een betrouwbare gids, waaraan we gaarne eene aanbeveling medegeven.

Schreven we thans voor ouderwijzers, we zouden dan misschien meer critiek moeten uitoefenen en vragen, waarom tal van onderwerpen, die men b.v. wel vindt in het woordenboek van Geluk, in dit werk geen plaatsje hebben kunnen vinden; we zouden wellicht hier en daar bij de opgave van bronnen nog andere willen noemen, doch we willen dat thans nalaten, voornamelijk omdat naar onze meening dit tijdschrift daarvoor niet de plaats is en we, dat doende, verre de grenzen zouden moeten overschrijden, die men aan eene aankondiging moet stellen.

Waar de redacteur zelf reeds tal van aanmerkingen voorziet en die ook uitspreekt, behoeven wij, voor zooverre ze min of meer juist zijn, die niet te herhalen en betoonen we hem gaarne de welwillendheid, waarop hij zich beroept. Hij heeft die verdiend, door ons veel goeds te leveren.

November 1905.

v. N.

Een boekje voor Zieken en Herstellenden, door H.P. Schim van der Loeff, Em. Pred. te Leiden. - Enschede, Firma M.J. van der Loeff.

Dit boekje zal in vrijzinnig-godsdienstige (en misschien ook in andere) kringen met groote ingenomenheid worden begroet. Het voorziet in eene behoefte en doet dat op voortreffelijke wijze. De schrijver brengt daarin eenige gedachten, die hem op het ziekbed door het hoofd waren gegaan, ten papiere en wenscht, dat enkelen onder de vele zieken en herstellenden in den lande daarin een woord mogen vinden, dat hen bemoedigt en vertroost en hun vertrouwen op God versterkt.

Stichtelijke lectuur dus, voor een bepaald doel. De lezer weet, wat de leekedichter daarvan zei. Maar van deze zou die leekedichter dat zeker niet zeggen, of hij zou haar moeten rangschikken onder die zeldzame soort, die wèl sticht.

Ik heb dan ook niets dan lof zoowel voor de bewerking als voor de uitgave. Hier spreekt een vroom gemoed zich ongekunsteld uit. Hier komt ter sprake al wat op een ziekbed ter sprake moet komen. Hier wordt de noodige kortheid betracht en bij elke van de zeventien overdenkingen een passend lied gevoegd. De toon is die van een ouderen vriend, daardoor soms wat didactisch, zonder echter daaronder schade te lijden. 't Gaat nergens boven de bevatting ook van eenvoudigen en is daardoor nergens vermoeiend. Nogmaals: ik heb niets dan lof, ook voor de wijze van uitgave, die allerkeurigst is.

En bij dien lof een wensch: naast deze uitgave kome zoo spoedig mogelijk eene, die zoo goedkoop mogelijk zij, opdat niet enkelen maar zeer velen door dit boekje gesticht en getroost kunnen worden en het zijn werk van zegen doe aan zieken en herstellenden en aan menigen gezonde bovendien.

E., Jan. 1906.

P.B.W.

Koning. Uit het Zweedsch van Sophie Elkan. - Amersfoort, Slothouwer.

Er zijn weinig romans vol schokkende verdichte gebeurtenissen, die zoo aangrijpend zijn als de werkelijke geschiedenis, wanneer die gedetailleerd en als karakterstudie behandeld wordt.

Zóó heeft het ook de schrijfster van bovengenoemd historisch werk begrepen, waar zij den ondergang schildert van het Zweedsche vorstenhuis der Wasa's in den persoon van Koning Gustaaf IV Adolf.

Men weet, dat Gustaaf III, hoogbegaafd maar ijdel en bezield met phantastische plannen tot herstel der Bourbons op den Franschen troon, den 16^{den} Maart 1792 door Anckarström werd doodgeschoten en dat zijn 13-jarige zoon Gustaaf Adolf hem, voorloopig onder voogdijschap, opvolgde.

Met volle recht kan men van den jongen Prins zeggen, dat hij erfelijk belast was met de goede en met de slechte eigenschappen zijner voorvaderen, die echter in hem ontwikkeld waren tot eene zoodanige hoogte, dat een volslagen gemis aan aanpassingsvermogen daarvan het gevolg was.

Als vorst rechtschapen en spaarzaam, ridderlijk en zelfstandig, als mensch rechtvaardig en zedelijk, stond hij in deze opzichten hooger dan zijn vader en boven vele vorsten van zijn tijd. Daartegenover stonden onverzettelijke halsstarrigheid, ongenaakbare trots, mystieke neigingen, onbuigzaam geloof aan zijne bestemming tot iets groots, dwepende godsdienstzin en een aan dat alles niet geëvenredigd talent als heerscher en bestuurder van een toen machtig rijk.

Volslagen miskennende de teekenen des tijds, doof voor de lessen der geschiedenis, voor elken goeden raad en invloed, bleef hij in de binnenlandsche en in de buitenlandsche politiek alléén staan, zich blind starende op één punt, - zijn haat tegen alles, wat uit de Fransche omwenteling ontsproten was, - en bracht hij Zweden op den rand van den ondergang. Redding van het land was slechts mogelijk, door den 31-jarigen vorst uit de regeering te ontzetten, wat dan ook den 29sten Maart 1809 plaats had. Na de korte tusschenregeering van Karel XIII trad het thans regeerende stamhuis der Bernadotte's op.

In *Koning* zien wij van de eerste kindsheid af de karaktertrekken van den Prins zich ontwikkelen en vasteren vorm aannemen; men is soms geneigd te vragen, of vele details of familietafereelen niet bekort hadden kunnen worden, maar men moet toch bekennen, dat ook schijnbaar onbeduidende bijzonderheden slechts bijdragen, om den gedachtengang van den vorst te volgen en ons voor te bereiden op de tragische ontknooping.

Naar de algemeen geldende opvatting was de onmiddellijke aanleiding tot Gustaaf's gevangenneming zijn voornemen, om zich tot politieke doeleinden met geweld 2

millioen kronen uit de Zweedsche Bank te verschaffen; dit feit wordt in het werk niet, althans eenigszins anders, voorgesteld. De grond daarvoor mag zijn, dat men steeds blijft in de onmiddellijke omgeving des Konings en zelden een blik slaat in de omgeving zijner politieke tegenstanders, wat tot begrip van het geheel wenschelijk geweest ware. Het *audite et alterem partem* had wellicht meer tot zijn recht kunnen komen.

Dit doet geene afbreuk aan onze meening, dat hier eene zeer degelijke, uitgebreide, op grondige en ernstige bronnenstudie berustende beschrijving is geleverd, voor den beoefenaar der geschiedenis waarschijnlijk aantrekkelijker dan voor den verstrooiing zoekenden romanlezer.

Het verhaal eindigt, waar Gustaaf Adolf met echtgenoote en kinderen Zweden verlaat, om het nooit meer te betreden. Zijne levensgeschiedenis is daarmede niet

geëindigd. Als Kolonel Gustafson heeft hij jarenlang in Europa rondgereisd en is, van vrouw en kinderen gescheiden, in 1837 te St. Gallen overleden. Zijn zoon is als Prins Wasa in 1877 te Pillnitz gestorven, terwijl diens dochter de gemalin werd van den overleden Koning Albert van Saksen.

B.

Een Boschkuur in den winter. Roman uit het Silezische Gebergte van Paul Keller. - Utrecht, H. Honig.

Er zijn romans, die zonder eenig gemis voor den lezer tot de helft van hun omvang zouden kunnen gereduceerd worden, als de schrijver minder had opgesierd en gemoraliseerd, meer ballast overboord had willen werpen.

Een Boschkuur heeft die eigenschap niet; zelfs van het vele bijwerk, van de versiering zouden wij ongaarne iets missen. Reeds in de eerste hoofdstukken, lang voordat er sprake is van romantische spanning, heeft de auteur den lezer ingepakt door geestige dramatiseering van typische personen en aangelegenheden van het primitieve Silezische bergdorp, waar de roman speelt.

Een kostelijk type b.v. is een schijnbaar ruwe, jagende, ophakkerige houtvester, toch in den grond zoo'n brave, goedhartige kerel, dat we hem onze sympathie niet kunnen onthouden, ook niet waar hij, verontwaardigd, dat een stadsmensch wil jagen in zijn bosch, dezen *losse* patronen verstrekt, om op een hert te schieten; niet minder de eerlijke kastelein uit den 'Zilveren Lepel', die geen kwaad zegt van anderen, maar in tien woorden eene afdoende critiek levert op alles, wat niet des 'Zilveren Lepels' is. We wonen eene zitting van den dorpsraad bij, waar de autoriteiten elkander voor 'domkop' en 'lummel' uitschelden en door vermakelijke interpretatie van een wetsartikel hoe langer hoe verder in de klem raken.

Al voordat de dames ten tooneele verschijnen en daardoor eene meer romantische tint aanbrengen, boeien en interesseeren ons de dorpslieden, wier ernst zich in een gullen lach, wier humor zich in een pittig woord tooit.

De eigenlijke roman loopt niet over veel ingewikkelde schijven, maar toont ons waar en eenvoudig, begrijpelijk en verklaarbaar den gedachtengang bij menschen, zooals die voorkomen onder toestanden, die niet gezocht of gedwongen zijn; de goede luim verlaat den schrijver nooit, ook niet waar hij critische toestanden moest schetsen, en de goede dorpsbewoners zijn tot het laatst toe zijne metgezellen bij ernst en kortswijl.

De bewerker, die, al te bescheiden, zelfs zijn naam niet noemt, moet een verstandig man zijn; dat blijkt uit zijne keuze en uit de vaardigheid, waarmede hij de niet gemakkelijke taak volbracht, om echt Duitsche toestanden weer te geven in vlot klinkend Hollandsch.

B.

Alexander de Groote te Babylon, van J. Wassermann. Uit het Duitsch door J. Fabricius. - Bussum, Sleeswijk.

Alexander's krijgstocht tot in het hart van Azië bracht op groote schaal Westersche en Oostersche stroomingen der geschiedenis tot elkander. Babylon, de tijdelijke hoofdstad van het nieuwe wereldrijk, was als voorbeschikt, om heftig beroerd te worden door den strijd der wederzijdsche levensopvattingen en levensuitingen; schildering van dien strijd op wijsgeerig en godsdienstig gebied verwacht men dan ook bij een geschrift, aan dit tijdperk gewijd.

Er is echter in den roman geene sprake van aanraking op geestelijk gebied. Men blijft in de ruwe omgeving der legerkampen en de zeldzaam optredende wijzen of priesters van Macedoniërs, Chaldeërs en Perzen zijn volslagen onbeduidend.

Aan de ongeregeldheid en ongebondenheid in het groote leger, den naijver der bevelhebbers, de opstanden der soldaten wordt veel plaats ingeruimd, zonder dat

duidelijk wordt, hoe een en ander ontstaat of zich oplost. Onwillekeurig stelt de lezer zich de vraag, hoe het te verklaren is, dat een leger in vollen opstand tegen zijne bevelhebbers zich maanden en jaren in vijandelijk gebied handhaaft, zonder totaal te worden opgelost en vernietigd.

Het minst belangrijk komt ons Alexander zelf voor. Van de grootheid van ziel, die hem ongetwijfeld eigen moet zijn geweest, blijkt in den roman weinig meer; ook niet, op welke wijze die zich in vroeger jaren had geuit; in de hier geschilderde periode is de wereldveroveraar slechts een zenuwlijder, die niet meer de omstandigheden beheerscht en dwingt, maar zich door haar laat leiden en slingeren.

Over de opvolging van Alexander zijn verschillende lezingen; volgens de eene zou hij op zijn sterfbed gezegd hebben: ‘De waardigste volge mij op’; volgens de andere zou hij zijn zegelring aan Perdiccas hebben overgegeven. Hier wordt het voorgesteld, als zou Perdiccas op slinksche wijze den ring van den Koning verkregen hebben en daarmee gevlucht zijn.

Talrijke onbeteekenende details, dikwijls verwarde en gerekte verhalen van soldatenopstanden, phantastische beelden en duistere mystiek dragen niet bij, om den lezer een duidelijken indruk van het tijdperk te geven.

Over den eisch, aan een historischen roman te stellen, kan men van meening verschillen; een billijk verlangen is in elk geval, dat hij bij den lezer belangstelling wekke voor de behandelde personen en gebeurtenissen. Nu durven wij niet voorspellen, dat dit met het besproken werk in hooge mate het geval zal zijn.

B.

Saïd ben Ali van Sophie Elkan door A.H. Thieme. - Amsterdam, Becht.

Op verdienstelijke wijze ontleedt dit werk, in hoeverre Westersche en Oostersche moderne begrippen omtrent samenleving en maatschappelijke orde zich met elkander verdragen of liever niet verdragen.

Christelijke en Mohammedaansche dogma's nemen bij die ontleding slechts eene bescheiden plaats in en zijn stellig niet de punten, waarin de verschillen het sterkst uitkomen. De onoverkomelijke kloof tusschen Oost en West zetelt (het is reeds meermalen betoogd) in de plaats, die de vrouw in de maatschappij inneemt.

Tegenover de vrije intellectueele ontwikkeling, die het Westen voor de vrouw bevordert en eischt, is die ontwikkeling in het Oosten door de stille kracht van eeuwenoude vooroordeelen ten eenenmale uitgesloten. De onverwoestelijke taaiheid van het volksbegrip dringt der vrouw den sluier op en verwijst haar naar het vrouwenverblijf, ook daar, waar de Profeet dat niet uitdrukkelijk beval.

Als de jonge, intelligente en beschaafde Saïd ben Ali de hoog ontwikkelde Zweedsche Stina Brenner ten huwelijk vraagt, belooft hij zich te verbinden geene andere vrouw te nemen en bewijst daardoor Muzelman te willen blijven; slechts uit liefde voor Stina wil hij afstand doen van een *recht*, dat hem op grond van den Koran toekomt. De Zweedsche dame gaat er te recht niet op in.

De Europeesche omgeving houdt den Egyptenaar dan ook slechts kort onder hare bekoring; nauwelijks in zijn vaderland terug, huwt hij met de vroeger reeds voor

hem bestemde vrouw. Tot ons leedwezen ontdekken wij weinig van zijne pogingen, om alles, wat hij in Engeland en Zweden met groote intelligentie in zich heeft opgenomen, ook de belangrijke slöjd-oefeningen, ten nutte van zijn land en volk aan te wenden; en dat was toch het hoofddoel zijner Europeesche reis.

Zeer van pas scheen ons de uitspraak van Sir Josuah Pembroke, die Egypte en zijne bewoners door en door kent: ‘Als gij ooit een denkenden Oosterling ontmoet, bereid u dan voor op verrassingen.’

Het boek komt ons voor veel waars en schoons te behelzen, niet het minst in de beschrijving van Zweedsche en Egyptische landschaps- en familietafereelen, terwijl de vertaling zich vlot en aangenaam laat lezen.

B.

Aan den Weg. Door II. Bang. Vertaald door R. Crous. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Aan den weg des levens, aan den weg des verlangens.

Want voorzeker: leven is verlangen. Men zet zich aan den weg, 'tzij op de markt, 'tzij op 't kantoor, bij den veldarbeid of in 't studeervertrek, en werkt en wacht, zoet verlangend, in mindere of meerdere hope uitziende naar wat komt. Het leven is verlangen. Bang laat het een zijner personen zeggen en bij elke figuur, die in dit werk optreedt, komt dat verlangen uit, wel in verschillenden vorm, maar toch altoos zich kenmerkend door eene begeerte, die eene behoefte is. En veler verlangen blijft een verwachten zonder vervulling of, komt deze, dan beantwoordt de werkelijkheid niet aan de begeerte. Is dat niet het leven?

Onze sympathie wordt steeds meer opgewekt door Katinka, die vele treinen met gelukzoekende passagiers langs haar station ziet passeeren, zelve 't zoet en 't bitter van 's levens wederwaardigheden ondervindt, 't geluk heeft verwacht en op een afstand leert kennen, levensleed heeft geproefd in een gezin met kinderen, levensleegte in de woning eener oude juffrouw, totdat zij levensmoede sterft. Ook in dit werk bewonderen we de losse en vlugge teekening van den auteur, den opgewekten en opwekkenden toon zijner schilderingen, hoewel de levensschaduwen alles behalve weggemoffeld worden. Zijne typen zijn uit het leven gegrepen; geene charge maakt de figuren onduidelijk of onbenullig. Alleen herinneren we dengene, die zich wat veel laat impressionneeren door den geest van dit werk, dat het leven toch nog iets anders is dan verlangen. Bang zet ons hier ‘aan den weg’, d.w.z. aan één weg des levens, nl. dien der verwachting. Indien we dat voorbijzagen, zouden we te recht den schrijver kunnen beschuldigen van eenzijdigheid en zouden wij ons ontevreden en zeurig neerzetten aan den weg.

H.G.

Het huwelijk van William Ashe. Door Mrs. Humphry Ward. Vertaald door J.F.J. Buytendyk. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

De auteur heeft blijkbaar met ijver en nauwgezetheid gewerkt en aldus dezen arbeid voltooid. Maar ook de lezer moet werken, en wel om 't boek door te komen en uit te krijgen. Zoo iemand, dan heeft Mrs. Ward er slag van, om veel woorden te gebruiken en weinig te zeggen. Ook teekent en beschrijft zij geheel in verouderden trant, zoodat we geen gevaar loopen onzen tijd vooruit te snellen. En dat vreezen we ook niet met het oog op hare figuren. Reeds de hoofdpersonen missen datgene, wat onze belangstelling opwekt; William is een saaie vent, Kitty op eene vervelende wijze een ondeugend nest. De geest van dit werk geeft allicht dien der schrijfster weer; wat zou de wereld er anders uitzien, als alle menschen een dergelijk temperament hadden; sneltreinen bleven geweerd, stoombooten onbekend. Van geene enkele figuur kan getuigd worden: die leeft op of doet ons meeleven; 't geheel is koud, blijft koud, laat koud; al wat op emotie of sensatie gelijkt, blijft streng geweerd; een droog: ‘Zoo!’ ontsnapt ons in de momenten, die indruk moeten maken.

Alleen ten aanzien van 't slot moeten we anders oordeelen. Daar zit leven en diepte in; daar gaat kracht, zelfs bekoring van uit. Is dat dezelfde auteur van daarstraks?! En wat curieus is: 't slot draagt een godsdienstig tintje. Dat is onnatuurlijk, daar tot nu toe al wat van geloovigen aard is of heet te zijn, ontbrak; terwijl William b.v. pas nog in twijfel verkeerde omtrent de realiteit van begrippen als ‘vergeving’ en ‘geweten’, is hij nu een positief godsdienstig man geworden. Die plotselinge verandering in de gemoedsgesteldheid blijft onverklaard en dus laat het slot den lezer ook onbevredigd. Hoewel sommige karakters goed uitgebeeld zijn en 't werk zich kenmerkt door een geregelden gang, kunnen wij deze lectuur toch slechts aanbevelen aan hen, die al den tijd hebben en die gaarne dit tijdverdrijf afwisselen met een ander, nl. dat van 't doen van een tukje.

H.G.

Mevrouwtje Elsebeth. Door A. Ehrencron-Müller. Vertaald door B. Bakker-Nort. - Amersfoort, Valkhoff en Co.

Uit de beoordeelingen der Deensche pers blijkt, dat de auteur eene jonge vrouw is, welke met dit requiem grooten opgang heeft gemaakt, eenerzijds omdat zij 't beeld eener jonge moeder, een echt kind van onzen overbeschaafden tijd, zoo juist teekent, anderzijds omdat zij de heiligheid van 't gezinsleven bepleit. Dat laatste is echter bijzaak, want het ligt niet in de eigenlijke tendenz van 't werk. En wat het eerste aangaat: het is waar; ons wordt hier beschreven 't lijden van eene hoogst nerveuze, ja, zielszieke vrouw, eigenlijk gezegd eene krankzinnige.

We bewonderen het talent, waarmee de auteur weergeeft de stemmingen van Mevrouwtje, bijgenaamd ‘eene arabeske van fijne snaren’, doch we voegen er terstond aan toe: onze bewondering gaat met schrik gepaard. Gelijk we eene overhangende rots in hare dommekracht bewonderen en toch liefst ontwijken, zoo houden we ons, al ware 't maar ter wille der zwakken, liefst op een afstand van zulke beproefden. Het is geen onzedelijk werk maar wel een gevaarlijk boek voor zoovelen, die door levensleed zoo zijn aangegrepen, dat zij min of meer aan neurasthenie lijden. Trouwens, een volmaakt werk is 't niet. Kan men één der personen sympathiek noemen? Neen; zelfs Ursula is 't niet, al begrijpt zij Mevrouwtje 't best. Ook is 't eene groote fout, dat er wel veel wordt gesproken over muziek, maar niets vernomen van haar invloed op den geest. Zoo wordt wel verteld van den strijd van Mevrouwtje tusschen de liefde voor de muziek en die voor den echtgenoot, maar wordt niets aangetoond. Het slot bevredigt evenmin, al geeft het werk zich als een geheel. In de natuur zijn we tevreden met den ondergang der zon, omdat we weten, dat zij weer zal opgaan; hier worden we echter onthaald op stemmingen, zij 't ook op keurige wijze, welke herinneren aan het avondglanzen eener ondergaande zon, maar zonder meer. De tegenstelling ontbreekt en de bijfiguren zeggen te weinig, om sympathie op te wekken.

H.G.

Blijde herinneringen uit de Pastorie, door L. Koppen. Vertaald door R. Erdbrink. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

We kunnen dit werk de directie van elk plattelandsleesgezelschap aanbevelen. Alleen zij, die 't buitenleven mede doormaken, kunnen dit werk vatten en, voor zoover zij erin deelen, ervan genieten. Stadsmenschen begrijpen bitter weinig van den buitenman in diens leven en lieven; zelfs onze Hollandsche auteurs, die voor een groot deel voor psychologen willen doorgaan, hebben geen benul van 't zieleleven van den landman, gelijk uit zoovele hunner werken blijkt.

Of Mej. Koppen dan zoo'n diepen blik heeft op den landman? Dat niet; maar hoewel eenvoudig teekent zij toch naar waarheid het kleine leven van hare dorpsgenooten.

Wat zij geeft in hare *Herinneringen*, 't zijn eenvoudige doch gevarieerde verhaaltjes, levendig geschreven, geschikt als lectuur voor diegenen, welke erkennen kunnen slechts weinig ontwikkeld te zijn. Hoewel hare vertellingen ons een afgelegen Duitsch

dorp voor oogen stellen, waarin nog gewoonten van eene eeuw terug in eere zijn, beschrijft zij 't een en ander, hoewel niet met de grappigheid van *Gedroogde kruiden*, toch met een eigenaardig cachet, 'twelk de schrijfster heeft, om te vertellen. Zij is geene zeurkous hoewel gemoedelijk, geene blauwkous hoewel verstandig, maar eene vrouw, die, alle gekleurde brilleglazen vermijdende, door gewoon vensterglas buren en dorpsgenooten beziet, vensterglas echter, dat helder en duidelijk de lichtstralen naar binnen laat vallen, zoodat we onze schrijfster begrijpen en meegaan in haar ‘levenskringetje op klompen’.

H.G.

Asch door G. Deledda. Vertaald door B. Stolk. - Almelo, W. Hilarius Wz.

Een ieder, die, na eenige werken uit de Skandinavische rijken te hebben gelezen, dezen roman ter hand neemt, zal erdoor getroffen worden, dat het verschil van klimaat tusschen dat deel van 't Noorden en Italië niet grooter kan wezen dan 't verschil der auteurs van Noord en Zuid. Bij alle weekheid en teederheid van den Noor gevoelen we toch iets stroefs en hoekigs in geest en karakter, dat aan zijne boomen en bergen herinnert, terwijl in dit werk een zachte zuidenwind ons tegenwaait en een liefelijke zonnegloed ons koestert. Voorts worden we getroffen door de teerheid van 't kleurrijke Italiaansche landschap, dat zich weerspiegelt in den geest der bevolking.

Ook deze schrijfster bezit het talent, om in eenvoudige taal 't landleven weer te geven, zoo van den boer op den akker als van de vrouw in huis, terwijl zij ongezocht ons de zeden, gewoonten en denkbeelden der Sardiniërs leert kennen. Blijkbaar is zij op dit eiland thuis en kent ze de bevolking terdege. Hoogst eigenaardig is de beschouwing dezer eilanders over de stad Rome, vooral van hen, die 't geluk hebben gehad haar te bezoeken.

Niet alleen, dat de auteur zoo makkelijk weet te vertellen, dat zij tot luisteren dwingt, maar ook bekoort zij voortdurend door teederheid van toon; zij is kennelijk eene hoogst gevoelige vrouw en toch is zij evenver verwijderd van Duitsche sentimentaliteit als van Gallische frivoliteit.

Het verhaal zelf is zeer natuurlijk in zijn gang; de karakters zijn goed weergegeven. Tot het einde toe boeit het, terwijl de dramatische schets van den strijd tusschen moeder en zoon en evenzoo die van den jongeling en zijn meisje ons de auteur doen eeren als eene Italiaansche vrouw, die den ernst des levens helder inziet en weergeeft.

Aan de vertaling gevoelt men, dat de auteur makkelijk schrijft. Een bewijs, dat de vertaalster een prijsje verdient.

H.G.

Een nieuwe dag, door A. Wahlenberg. Vertaald door J.E. Keyser. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Uit elke bladzijde blijkt, dat Mej. W. niet iemand is, die met eene plume volante over 't papier gaat; integendeel: zij heeft haar onderwerp goed overdacht en eerst in losse aanteekeningen zich voor oogen gesteld, voordat zij hare gedachten uitgewerkt toevertrouwde aan 't papier.

Vandaar, dat het verhaal dan ook uitmunt door een natuurlijken gang; 't jonggetrouwde paar is gelukkig, zooals 't in die omstandigheden geluk kan smaken; de schoonmoeder, die in komt wonen, wordt even natuurlijk oorzaak van verwijdering, waartoe achteruitgang in zaken ook niet anders dan mee kan werken, terwijl de vriendschap van een Franschman voor de zich ongelukkig gevoelende vrouw haar op den rand brengt van den afgrond. Geen deus ex machina is noodig, om man en vrouw weer te vereenigen, want langs den geleidelijken weg van opheldering en uiting van wederzijdsche aanhankelijkheid komt de verzoening tot stand, waarbij 't herstel van hun eenig kind alles bekroont.

Eene vraag willen we echter niet verzwijgen: heeft de schrijfster zulk een sterk gebit, dat zij spreekt van ‘gaten happen in 't laken’, of is dat eene ons onbekende Deensche uitdrukking?

H.G.

De groote Hoeve. Door K.E. Forsslund. Vertaald door D. Logeman-Van der Willigen. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Aan dichters geen gebrek, ook in 't Noorden niet. Dat blijkt alweer uit dit werk. Forsslund is voorzeker een man, begiftigd met aanleg, kennis en kracht

van dichterlijken aard. Dat blijkt telkens uit deze vertaling, die zich aangenaam laat lezen en de lyrische natuur van den dichter uitstekend doet uitkomen. Dat het verhaal zoogoed als geene intrige bevat, schaadt volstrekt niet aan de belangrijkheid van 't werk; 't hopen, wachten en leven van twee jongelieden, die elkaar liefhebben, is zoo sympathiek beschreven, dat men daaraan reeds genoeg heeft.

Wat onze aandacht steeds weer boeit, hoewel hetzelfde thema in allerlei varianten terugkeert, is de verrukking van auteur en hoofdpersoon beiden voor en over 't landelijk leven. Al miskent de schrijver al te veel de voorrechten van 't stadsleven en al blijkt Karl-Herman veel meer iemand te zijn, die oppervlakkig denkt, dan dat hij vrij denkt (hij geeft zich namelijk uit voor vrijdenker), de levendigheid van stijl en de zuivere keuze van beelden maken niettemin de lectuur aantrekkelijk.

Dat geldt vooral van de eerste beide gedeelten. Het derde deel bevat eene schoone schildering van den herfst; overigens is 't opgevuld met beschouwingen over de natuur, die al dikwijls gegeven en beter gezegd zijn, terwijl we plotseling stuiten op een hors d'oeuvre, nl. eene aanprijzing van de werken van Ellen Key en van Maeterlinck. Kortom: het slot evenaart de beide vorige gedeelten noch in toon noch in geest.

H.G.

Boeddhistische Vertellingen. Door P. Dahlke. - Leiden, Boekhandel en Drukkerij, voorheen E.J. Brill.

Menigeen, den titel ziende, zal eene neiging gevoelen, om 't boek ongelezen ter zijde te leggen. Immers, zooveel dergelijke lectuur bestaat uit broddelwerk, ontleend aan eene vermenging van Oostersche wijsheid en dito bijgeloof, waardoor de kennis omtrent land en volk geenszins vermeerderd wordt.

Dit werk maakt eene gunstige uitzondering op dien tamelijk algemeenen regel. De heer Dahlke geeft ons een vijftal met oordeel gekozen verhalen, goed uiteenloopende in strekking en uiteenzetting. Zij zijn geenszins banaal en wat de tendenz aangaat, het nadenken wel waard. Hoewel 't Boeddhisme niet aangepreekt wordt, bewijzen zij, dat deze Oosterlingen meer doordenken, dan men meestal aanneemt. In de laatste vertelling: ‘Leven en dood’, zijn de hoofdgedachten schoon uitgewerkt, terwijl meer dan één wijsgeerig trekje de verhalen verheft boven vertelseltjes. Een vreemden indruk maakt echter de dochter van den zendeling in ‘Naastenliefde’. Zij verdedigt wel 't Christendom, maar op zulk eene wijze, dat wij ons afvragen: kent zij er zelve wel de grondbeginselen van? Of tast ook de auteur hierin mis? Doordat de vertaling zoo goed is, vergaten wij bijna deze vraag te stellen.

H.G.

Tijden van strijd. Naar het Zweedsch van Henning Von Melsted door Hendrika Bleeker. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Tijden van strijd: die titel belooft veel, wanneer wij ons voorstellen te hooren van ‘dagen van strijd’, welke, evenals *onze* voorzaten, vele natiën hebben gekend. Nog grooter belofte houdt hij in, wanneer hij ons voert naar het tooneel van het maatschappelijk leven, waar de eene gisting schier onmiddellijk wordt gevolgd of vervangen door eene andere. Maar het allerverst gaat de belofte, wanneer die woorden gelden den inwendigen strijd, dien ieder mensch heeft te voeren, zij het ook, dat de aanleiding daartoe zeer verschillend is.

Naar de mate van dat verschil rijst of daalt onze belangstelling. Hier geldt de strijd het oude gevoel van den held des verhaals voor Wanda, een mooi winkeljuffertje, die hij eens meer dan platonisch heeft bemind, en het nieuwe

gevoel voor Martha, een lief meisje, dat doodelijk van hem is en dat hij neemt, om te voorkomen, dat zij al te spoedig verwelken zou.

Het eerste gevoel blijkt het sterkste te zijn, want als Wanda hem een ernstigen, treffenden afscheidsbrief schrijft, bewaart hij dien in zijne portefeuille naast Martha's portret. Zijn strijd is evenwel niet van dien aard, dat wij erdoor worden gepakt. Eerder zou dat het geval geweest zijn, indien Wanda's zieleleven even uitvoerig ware beschreven als dat van haar minnaar.

Het probleem zelf is intusschen niet van dien aard, dat het de algemeene belangstelling zal wekken, al kan niet ontkend worden, dat menige ernstige, ware gedachte wordt uitgesproken nevens andere, die tot ontkenning of overdenking aanleiding kunnen geven.

J.H.

Zestien jaar. Naar het Deensch van Karl Larsen door Margaretha Meijboom. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Een aantrekkelijk, aanbevelenswaardig boek. In hare verhouding tot hare zuster, in haar omgang met allerlei menschen, ook in hare teleurgestelde liefde is de zestienjarige Beate een frisch, oorspronkelijk kind, dat belooft eene lieve, degelijke vrouw te worden.

J.H.

De woningwet.

I.

Reeds voordat de Woningwet tot stand kwam, is door schrijver dezes uitvoerig betoogd(*), dat zij slechts zou blijken te zijn een wassen neus en geen noemenswaardige verbetering zou brengen in de toestanden, die men verklaarde met die wet te willen verbeteren.

En nu is het eigenaardig, dat inderdaad ruim vier jaar na haar afkondiging uit de Tweede Kamer de klacht opsteeg over de geringe uitwerking, die men tot dusver van die wet had ontwaard, en dat als eerste der klagers opstond... de maker der wet zelf.

Eigenaardig is het nog meer, dat deze maker thans reeds, nu zij nauwelijks in werking is, verklaarde lust te gevoelen haar weer te wijzigen.

De heer Pierson verhaalde, dat de geestelijke vader van het onderhavige wetgevende product er, bijgestaan door zijn ambtgenooten van financiën en justitie, zelfs 's nachts aan gewerkt had. Men zou na die mededeeling haast den wensch voelen opkomen, dat hij er liever overdag aan mocht hebben gewerkt; het zou niet hebben geschaad, als zijn arbeid door het heldere licht van den morgenstond ware beschenen.

In haar constructie lijdt de Woningwet aan het euvel, dat zij twee heterogene dingen te gelijk wil regelen: de stadsuitbreiding, een onderdeel der publiekrechtelijke functiën der gemeente over haar grondgebied, en de huisvesting van het proletariaat, een onderdeel, zoo men wil, der sociale wetgeving.

Misschien heeft dit hinken op twee gedachten ertoe bijgedragen, dat geen der beide onderwerpen goed geregeld is.

De publiekrechtelijke bevoegdheden der gemeente houden verband met de artikelen 141, 135 en ook 150 der Gemeentewet. Een incidenteele regeling, als op tamelijk gebrekkige wijs in de artikelen 27 en 28 der Woningwet is beproefd, heeft met volkshuisvesting niets te maken, doch staat met artikel 141 der Gemeentewet in de nauwste betrekking.

Ware de gewenschte regeling in den vorm eener aanvulling en wijziging der Gemeentewet gegeven, dan zou men allicht meer gelet hebben op de quaesties van gemeenterecht, die bij het hoofdstuk van

(*) *Het wetsontwerp op de Volkshuisvesting.* - Utrecht, 1902.

stedenbouw en bouwpolitie te pas komen, en had men waarschijnlijk een bruikbaarder geheel gekregen.

Thans zijn de gemeenten slechts weinig geholpen.

Het eenige, wat zij hebben gewonnen, is, dat de gemeenteraad thans bevoegd is in het belang van stelselmatige bebouwing te verbieden, dat gebouwen worden gebouwd of herbouwd op grond, welke in de naaste toekomst voor den aanleg van een straat, een gracht of een plein bestemd is, - welke bevoegdheid vroeger werd betwist.

Mooi is de redactie van deze bepaling niet.

Wat is de naaste toekomst?

Welk effect heeft de bijvoeging: ‘in het belang van stelselmatige bebouwing’?

Waarom is het bouwverbod beperkt tot grond voor een ‘straat, gracht of plein’? Kan soms de ingang tot een ontworpen p a r k , de aanleg van een b r u g , de lijn van een k a d e , de vorm van een h a v e n niet hopeloos worden bedorven, als een particulier op het daarvoor bestemde punt een gebouw neerzet? Vergelijk daarmede de opsomming in artikel 141 Gemeentewet, waar (waarschijnlijk enuntiatief) sprake is van ‘wegen, waterleidingen, straten, pleinen, grachten, gebouwen, werken en inrichtingen’.

Al deze onvolkomenheden der redactie zijn even zoovele haken, waaraan de practijk chicanes kan inhangen.

Het heette bij de totstandkoming der wet, dat men de bevoegdheid der gemeenten tot onteigening wilde vergemakkelijken.

Wat is daar nu van terechtgekomen?

Bij de behandeling dier wet is, te recht, uitdrukkelijk verklaard, dat in onze onteigeningswet onteigening par zônes is toegelaten. Onder vigueur der oude onteigeningswet is dan ook h e r h a a l d e l i j k - zij het dan door niet-liberale ministeries - onteigening par zônes metterdaad in de practijk toegepast.

Thans moest bij de behandeling der Justitie-begrooting in de Tweede Kamer nog worden herinnerd, hoe wenschelijk het toch zou zijn, om onteigening par zônes toe te laten!

Ten aanzien der gemeentelijke onteigening mogen wij nog steeds met Blauwbaard's vrouw vragen: ‘Zuster Anna, ziet gij nog niets komen?’

Art. 77 der wet zegt:

‘Zonder voorafgaande verklaring bij de wet, dat het algemeene nut de onteigening vordert, kan (ten name der gemeente) in het belang der volkshuisvesting onteigening plaats vinden: 4e (*a*) ter verkrijging van de beschikking over ongebouwde of gebouwde eigendommen, ten einde uitvoering te kunnen geven aan een in het belang der volkshuisvesting vastgesteld bouwplan of (*b*) aan een plan van uitbreiding vastgesteld in verband met § 6 der Woningwet.’

Ik heb er reeds vóór de totstandkoming der Woningwet op gewezen,

dat de volmaakt overbodige woorden ‘in het belang der volkshuisvesting’ in den aanhef beter waren weggelaten, daar zij sub 4° *a* toch worden herhaald.

Maar moet men ze nu in sub 4° *b* invoegen?

De structuur der alinea schijnt het te verbieden.

Immers, men kwam dan tot de consequentie, dat een gemeente krachtens haar uitbreidingsplan alleen dan zou mogen onteigenen, als zij zeker was, dat aan de ontworpen straten arbeiderswoningen zouden komen te staan!

Leest men art. 77 Onteigeningwet (nieuw) en art. 28 Woningwet in onderling verband, dan komt men wel ongedwongen tot de conclusie, dat de gemeenten, zonder tusschenkomst van den wetgever, krachtens het onteigeningsplan alles mogen onteigenen, wat daaraan in den weg staat. Dat neemt echter niet weg, dat het wenschelijk zou zijn geweest, om ter voorkoming van elken twijfel de gewraakte woorden uit den aanhef van art. 77 weg te laten.

Het zou een minister een kwartier tijds kosten, om de anomalie in den aanhef weg te nemen; de Kamer zou er geen uur over behoeven te doen.

Doet niets... de fout blijft staan.

Over de onvolkomenheid der hulp, die de Woningwet den schijn wekt van den gemeentebesturen te willen verstrekken in de vervulling hunner taak, zou nog veel te zeggen zijn.

Wij merken alleen op, dat zij niet veel anders doet dan aantasten een onzer fundamenteele rechtsinstellingen, waarop wij indertijd met recht trotsch waren: de autonomie der gemeenten.

Onze organieke wetgeving gaat van het gezonde beginsel uit, dat de plaatselijke besturen, in vrije keuze uit de plaatselijke burgerij geformeerd, uit hun aard het best in staat zijn de plaatselijke belangen te beoordeelen en te behartigen.

Alleen in zeer buitengewone gevallen, wanneer een plaatselijk bestuur de hem toevertrouwde belangen op schromelijke wijze verwaarloost, is er reden voor hooger gezag, om in te grijpen.

Evenals natuurlijk aan hooger gezag de regeling moet blijven of worden voorbehouden van die aangelegenheden, welke zich uit haar aard niet tot één gemeente beperken, - gelijk, om een recent voorbeeld te noemen, het verkeer met motorrijtuigen.

Aldus oordeelden de ontwerpers van onze Grondwet en van onze Gemeentewet.

En deze vrijheid van den plaatselijken wetgever had te meer reden van bestaan, sedert in één wet de algemeene regelen werden samengevoegd, bestemd, om zoowel voor de groote steden als voor boerendorpen te werken.

De administratieve practijk heeft, helaas! sedert dien tijd op dit beginsel nu en dan wel inbreuk gemaakt.

Maar het beginsel bleef onaangetast.

Totdat op het stuk der bouwpolitie de Woningwet tegenover het beproefde Nederlandsche vrijheidsbeginsel is gaan stellen een zuiver Fransch bureaucratisch-centralistisch systeem, krachtens hetwelk de gemeenteverordeningen, bestemd, om voor Schoterland of Leeuwarden, voor Oirschot of 's-Hertogenbosch te werken, feitelijk alle naar één model in het Ministerie van Binnenlandsche Zaken worden ontworpen.

Er zouden voorbeelden te geven zijn van bepalingen, in groote steden misschien toelaatbaar, die Gedeputeerde Staten hebben willen opleggen aan plattelandsgemeenten, waar zij slechts onheil konden aanrichten, een lot, waarvoor de betrokken gemeenten slechts na de meest langdurige onderhandelingen soms bleven gevrijwaard.

Moet men nu nog verder den weg opgaan der Fransche bureaucratie en de gemeenten nog meer berooven van haar zelfstandigheid, om alle macht in handen te leggen van een te 's-Gravenhage zetelend centraal gezag, dat van plaatselijke toestanden niet op de hoogte kan zijn, ook niet begeert te wezen, maar de gemeenten reeds nu behandelt als collectieve onderdanen, die zich met hun beperkt onderdanenverstand slechts hebben te onderwerpen aan de decreten, die men in Den Haag voor allen gelijkelijk gelieft vast te stellen?

II.

Maar niet alleen uit het oogpunt der stadsuitbreiding, ook uit het oogpunt der volkshuisvesting is de Woningwet reeds nu een fiasco gebleken.

Een der oorzaken ligt in het bureaucratische karakter der wet. Zij kan niet tot uitvoering komen, als men er zich in Den Haag niet mee bemoeit. En in Den Haag maakt men zich niet druk; men heeft wel wat anders te doen, men haast zich niet. Door het lange wachten zijn tal van belangstellenden afgeschrikt en de opgewektheid, om iets te doen, is verloren gegaan.

Daaromtrent werden in het debat in de Tweede Kamer merkwaardige getuigenissen gegeven(*).

De heer De Klerk zeide:

'Wel zijn hier en daar woningen onbewoonbaar verklaard en ontruimd, maar meer is er door de Woningwet niet te zien gekregen, dan dat de bewoners van die ontruimde woningen op straat stonden en de personen die tot aan de inwerkingtreding der Woningwet zich met de volkshuisvesting inlieten daarmede, naar 't schijnt, zijn opgehouden.

De vraag is dan ook al gedaan, of de Woningwet gemaakt is om in het gemeente-archief opgeborgen te worden.'

En de heer Goeman Borgesius, na hoog opgegeven te hebben van de schoone, sociale, hygiënische, humanitaire en andere fraaie bedoelingen zijner wet, getuigt, 'dat op dit oogenblik de Woningwet nog

(*) Vergadering van 14 December 1905. *Handelingen,* blz. 656 vlg.

niet die resultaten heeft gegeven, welke velen er van verwachten', waarvan dan de gemeentebesturen de schuld krijgen.

Een belangstellende schreef den heer Borgesius: 'Gij zult gezien hebben, hoe treurig het hier is met de woningtoestanden, maar er is op dit oogenblik niets aan te doen; want, ziet gij, dit moeten wij het gemeentebestuur toegeven, aan onbewoonbaarverklaring valt voorloopig niet te denken, voordat er nieuwe, goede woningen zijn bijgebouwd, en dat zal nog wel lang duren.'

Zelfs las de heer Goeman Borgesius in een Koninklijk besluit de overweging, 'dat het in zekere gemeente niet doenlijk was tot onbewoonbaarverklaring over te gaan, omdat er in die gemeente gebrek aan goede woningen was'.

'Slechts twaalf bouwvereenigingen hebben tot heden toelating verkregen over het geheele land' (moest zijn: veertien).

De heer Treub verklaart, dat zijn ervaring is, 'dat de uitvoering van de Woningwet zoodanig is geweest, dat niet alleen van de bedoeling dier wet niets is terecht gekomen, maar dat de zaak na de invoering der Woningwet slechter was dan daarvoor'.

Hij geeft te verstaan, dat de feitelijke verantwoordelijkheid berust bij de bureau's van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken in Den Haag.

Hij geeft staaltjes van de langzaamheid en de sleur, waarmede men aan die bureau's heeft gewerkt, zoodat de belangstellenden er moedeloos onder geworden zijn.

De heer Van der Zwaag was ten opzichte van de Woningwet altijd sceptisch gestemd geweest en heeft nooit groote resultaten van haar verwacht. 'Steeds heb ik gemeend, dat zij wel een lange reeks van jaren zou blijven een wet op papier en de uitkomst heeft, meen ik, tot dusver mijn verwachting bevestigd.

Tot dusver is de Woningwet òf vrijwel zonder toepassing gebleven, òf heeft zij, waar zij toegepast is, de menschen somtijds in nog grooter ellende gebracht dan waarin zij verkeerden.'

Men wil in officieele kringen liever niet weten, dat gevallen zijn voorgekomen, waarin menschen uit hun woning zijn gezet, die elders geen onderdak hebben kunnen krijgen. De heer Van der Zwaag beroept zich echter op tal van dagbladen, waarin zulke gevallen vermeld zijn geweest.

Ook een deskundige klaagt daarover steen en been in zijn bekend werkje: *Woningnood en Woningwet*, nl. de heer J.H. Faber, inspecteur van de volksgezondheid. Daarin staan treffende staaltjes, die ons doen zien, hoe die wet werkt.

De heer Van der Zwaag las daaruit het volgende voor:

'In de gemeente Wijhe werd ten vorigen jare, in October, een woning onbewoonbaar verklaard, daartoe door de Gezondheidscommissie voorgedragen, terwijl de ontruiming uiterlijk 1 Mei 1904 werd bepaald.

Daar de bewoner beweerde geen andere woning te kunnen vinden

en de Raad geen verlenging van den termijn wenschte te verleenen, trad na 1 Mei, bij voortgezette bewoning, een onwettige toestand in en werd door mij bij het gemeentebestuur op ontruiming aangedrongen.

Op 16 Augustus 1904 werd toen de woning ontruimd en sedert gesloten, naar ik meen.

De bewoner heeft zich toen gevestigd op den uiterwaard van den IJssel, in een door hem gebouwde primitieve tent, en woont daar nu, 11 November, nog met zijn gezin. Een woning kan hij niet vinden en hij is zeker nu in het gure seizoen nog minder goed gehuisvest dan in het krot dat hij verliet.'

Uit hetzelfde werkje deelt de heer Van der Zwaag nog het volgende mede:

'Verleden jaar in November werden in Deventer eenige dakloozen in onbewoonbaar verklaarde woningen onder dak gebracht, omdat er geen woning te huur was. Het burgerlijk armbestuur, de burgemeester en de voorzitter van de gezondheidscommissie werkten daartoe samen.

Zeker wel een curieus geval, maar een gevolg van den overgrooten woningnood. In zulke gevallen breekt nood wet.'

Vervolgens haalt de heer Van der Zwaag een geval aan, dat plaats had te Loenen op de Veluwe. 'Het huis van S. was afgebrand en de familie moest dientengevolge haar onderdak zoeken in een hoogst bouwvallige schuur, te slecht om vee in te bergen. Het krot is op last van hoogerhand, tengevolge van de Woningwet, onder toezicht der Rijkspolitie ontruimd en afgebroken.

Het huisgezin is nu zonder onderdak en huist op het oogenblik onder den ongeveer 1 meter hoogen bodem van een hooiberg. Tegen de open kanten is wat stroo opgestapeld, zoodat zij tegen de ruwe storm- en regenvlagen wat beschut zijn. Een paar der kinderen zijn door familieleden opgenomen.'

De heer Van der Zwaag verhaalt dan van een geval, dat hijzelf heeft meegemaakt.

Een arbeider had zelf een woning gebouwd. Hij had nu een sommetje van *f* 100 bijeengespaard, om daarmede zijn woning wat op te kalefateren: het dak was slecht geworden.

Maar volgens de krachtens de Woningwet gemaakte gemeentelijke verordening moest hij daarvoor permissie hebben. Burgemeester en wethouders weigerden nu dat verlof te verleenen en wilden den man uit zijn huis zetten.

'Ik heb den burgemeester onder het oog gebracht,' gaat de heer Van der Zwaag dan voort, 'dat, als die man aan den dijk gezet werd, hij nog slechter af zou zijn, en de burgemeester erkende dat, maar hij achtte het een lastig geval, omdat hij geen permissie m o c h t geven volgens de verordening.

Ten slotte zijn wij dit overeengekomen. De man zou zooveel mogelijk zijn woning herstellen en het moest van den buitenkant zoo

weinig mogelijk in het oog loopen en de burgemeester moest natuurlijk van niets weten.'

Aldus is geschied.

Men luistere nog naar het verhaal, dat de heer Van der Zwaag geeft van de totstandkoming der bouwverordening in zijn eigen gemeente, Opsterland; want dit verhaal is typisch voor alle Nederlandsche plattelandsgemeenten.

'Wij hadden het voorrecht toen nog, vooral met het oog op dergelijke verordeningen, in den Raad te hebben een practisch man op dit gebied, die jarenlang timmerman was geweest, tal van arbeiders- en andere woningen had gebouwd en bij zijn collega's algemeen bekend staat als een van de meest bekwame en meest practische timmerlieden in den omtrek.

Ook deze maakte, evenals ik, deel uit van de commissie, belast met het ontwerpen der verordening. Toen wij nu daarmede gereed waren, en de verordening natuurlijk zoo hadden ontworpen, dat wij zooveel mogelijk hadden gestreefd naar het verkrijgen van eene dragelijke woning voor de arbeiders, maar aan den anderen kant zooveel mogelijk rekening hadden gehouden met de beurzen van de menschen, die eventueel dergelijke woningen zouden moeten bouwen, kregen wij na eenigen tijd de bouwverordening van Gedeputeerde Staten terug, met de opmerking, dat zij niet goed was, omdat de betrokken inspecteur allerlei aanmerkingen gemaakt had waaraan moest worden tegemoet gekomen om de verordening alsnog goedgekeurd te krijgen. Nu waren dat juist aanmerkingen, die misschien zeer goed op hun plaats waren geweest wanneer het huizen in een groote stad betrof, maar die bepaald overbodig, en voor wat enkele betreft zelfs hinderlijk waren voor arbeiderswoningen ten platten lande. Het betrof o.a. de dikte der muren, de plaatsing van luchtkokers op privaten en dergelijke dingen meer, zoodat wij na ernstig overleg dan ook besloten een gemotiveerd verslag op te maken, waarin wij een voor een de gemaakte aanmerkingen aan een onderzoek onderwierpen en er den inspecteur op wezen, dat hij goed zou doen met zelf ter plaatse inlichtingen te gaan inwinnen.

Het heeft niet mogen baten, wij hebben de verordening opnieuw terug gekregen en toen is het ook weer op een schipperen gegaan. Wij hebben de verordening in elkander gekregen, maar wanneer nu een woning moet worden gebouwd voor een arbeider, zal een *f* 100 meer moeten besteed worden dan ingeval die eerst door den raad opgemaakte verordening was goedgekeurd, terwijl dan de arbeider een voor hem even goede woning gehad had.

Ik zou dus wel willen - en in dit opzicht ben ik blij, dat nog lang niet alle gemeenten verordeningen hebben klaar gemaakt - dat de Regeering in dezen een beetje oplette, dat men meer rekening met de practijk hield, en naast de theoretici ook meer mannen van de practijk van raad en advies deed dienen.'

En ook de heer Van der Zwaag getuigt dan weer: ‘Wij hebben wel enkele woningen onbewoonbaar verklaard, maar als wij in den geest van de wet wilden werken en alle krotten zouden laten afbreken, dan zouden wij wel b.v. half Beets moeten afbreken. Wij laten dus menschen in krotten wonen, omdat wij weten, dat, wanneer wij hen er uitzetten, er geen andere woningen disponibel zijn.’

De heer Pierson getuigt eveneens, dat het ‘kwalijk kan worden ontkend’, dat de uitvoering der Woningwet veel vertraging heeft ondervonden. ‘Een zekere mate van vertraging was wel te verwachten en met zulke moeilijke bepalingen als de Woningwet moest men natuurlijk bij de uitvoering af en toe moeilijkheden ontmoeten.’

De heer Pierson laakt dan het loopen over talrijke bureaucratische schijven, wat hij door.... meerdere centralisatie (!) verbeteren wil.

Het kan dus, om met den heer Pierson te spreken, kwalijk ontkend worden, dat, althans tot dusver, de Woningwet niet aan de verwachtingen van haar maker en zijn politieke vrienden heeft beantwoord.

En het kan evenmin ontkend worden, dat het voorkomt, - of het veel of weinig voorkomt, doet slechts betrekkelijk ter zake - dat ten gevolge der Woningwet menschen uit hun huis worden gezet, zonder dat zij een onderdak hebben, waar zij toevlucht kunnen vinden.

Nog onlangs werd in een raadszitting van Amsterdam door B. en W. praeadvies uitgebracht, d.d. 12 December j.l., op het adres van J. Brandt, bewoner van de onbewoonbaar verklaarde kelderwoning van perceel Nes 22, houdende verzoek tot April 1906 uitstel te willen verleenen van de bevolen ontruiming van genoemde kelderwoning. De conclusie strekte tot afwijzende beschikking en werd goedgekeurd.

Dit geval is typisch voor een geheele reeks.

Typisch is ook het geval der Gedempte Gracht te 's-Gravenhage.

Dit is een buurt, die midden in de stad is gelegen en waar vele lieden wonen, gewoonlijk van Israëlietische confessie, die met handwagens kleine neringen drijven langs de straat en daarin een sober bestaan vinden.

Gaat men daar bouwen, dan blijkt de grond zoo duur, dat het stichten van woningen voor onvermogenden daar een feitelijke onmogelijkheid is, als men aan de eischen van licht en lucht, straatbreedte, huishoogte, enz., die men in het belang der gezondheid stellen moet, vasthoudt.

Winkelhuizen kunnen er verrijzen, volkswoningen niet.

En nu smeeken deze neringdoenden hen niet te verjagen uit hun verblijf in het centrum der stad: het baat niet, zij moeten eruit.

Uit Almelo meldde men kort geleden aan de *N.R. Ct.*:

‘De gevolgen der Woningwet en de daaruit voortvloeiende bouwverordeningen doen zich in de gemeenten Stad- en Ambt-Almeloo geducht gevoelen. Het bouwen is door de hoogere eischen, die aan de

nieuw te bouwen woningen gesteld worden, vrij wat duurder geworden, en daar ook de prijzen van den grond vrij hoog zijn, wordt er weinig gebouwd, lang niet genoeg om in de behoefte aan woningen te voorzien. Ook het onbewoonbaarverklaren van een aantal woningen in Stad-Almeloo, wat trouwens hoog noodig was, heeft den woningnood vergroot. De toestand is zoo, dat noch in Stad-Almeloo, noch in Ambt-Almeloo, gemeenten met te zamen ruim 19,000 inwoners, één arbeiderswoning leeg staat.

De vier gezinnen, wier woningen in den nacht van Zaterdag op Zondag te Ambt-Almeloo afgebrand zijn, kunnen dan ook geen onderdak vinden. Ook aan andere woningen bestaat groot gebrek, vooral aan burgerwoningen in den prijs van *f* 120 - *f* 200. Van maatregelen om in de behoefte te voorzien, hoort men tot nog toe niets.'

Ziedaar nu op het oogenblik de uitwerking der Woningwet.

III.

Wel verre van door de ervaring met zijn wet afgeschrikt te zijn, zou de heer Goeman Borgesius haar willen verscherpen.

Wel verre van tevreden te zijn met het feit, dat huurders uit hun huis kunnen worden gezet, als het niet aan de wettelijke eischen beantwoordt, onverschillig of zij dan in het geheel geen onderdak hebben, wil hij voortaan ook eigenaars uit hun huis zetten, zoo dit huis niet aan de autoriteiten behaagt.

De heer Goeman Borgesius zeide letterlijk:

Bij de Woningwet.... 'is verzuimd geworden in de wet ook bepalingen op te nemen, waardoor het mogelijk wordt ook verbetering te brengen in de volkshuisvesting (waarom volkshuisvesting en niet: huisvesting?) van duizenden plattelanders, *die in een eigen huisje wonen op eigen grond.* Worden dienaangaande in de wet geen voorzieningen gemaakt, dan zal de wet voor een groot deel van het platteland niet tot haar recht komen.'

De heer Borgesius sprak blijkbaar niet ironisch, maar in vollen ernst!

Ziedaar een veelbelovende consequentie van het op zichzelf juiste beginsel: 'Een goede volkshuisvesting is een zaak van het allergrootste belang; zij is dringend noodig voor de zedelijke en stoffelijke welvaart van ieder volk.'

Zeker.

Maar volgt nu daaruit, dat de staatsoverheid langs bureaucratischen weg moet dwingen tot al datgene, wat goed is?

Het is b.v. hygiënisch heel goed, dat men bij het opstaan 's morgens van kleedingstuk verwisselt en misschien nog andere dingen verricht.

Maar moet nu, om aan Vorst Bismarck dit voorbeeld te ontleenen, bij het bed van ieder staatsburger 's morgens een politieagent of

gezondheidsinspecteur staan, om hem die hygiënische verrichtingen te gelasten en bij gebreke van dien proces-verbaal op te maken?

'Een goede en doelmatige kleeding is een zaak van het allergrootste belang, zij bevordert de volksgezondheid en daarmede de volksenergie en de zedelijke en stoffelijke welvaart des volks.'

Ook deze stelling is niet tegen te spreken.

Van het systeem Borgesius-Pierson zou nu de consequentie zijn, om voortaan ook sommige inspecteurs der volksgezondheid met de zorg voor de kleeding der staatsburgers te belasten.

En dan zou men kleeding, die niet aan de wettelijke eischen voldoet, moeten verbeurdverklaren en straf moeten stellen op het dragen daarvan.

Of slecht gekleede lieden een betere kleeding kunnen betalen?

Daar vraagt de wet niet naar, evenmin als zij ernaar vraagt, of slecht gehuisveste lieden een betere huisvesting kunnen betalen.

Dan wordt armenzorg maar weer de panacee en moet de overheid maar staatskleedingmagazijnen oprichten of inrichtingen als Peek en Cloppenburg subsidieeren.

Ziedaar de logische consequentie van het systeem.

Men strijdt, naar het oude en radicale recept, tegen s y m p t o m e n .

Men laat de oorzaken angstvallig liggen. Radical: 'from never going to the root'.

Woningen onbewoonbaar verklaren, als zij niet deugen, is uitmuntend - mits er goede woningen verkrijgbaar zijn.

Maar de heer Borgesius tuurt zich blind op het onbewoonbaar verklaren.

'Onbewoonbaar verklaren', zegt hij, 'is imperatief voorgeschreven in de gevallen, waarin vaststaat, dat een woning werkelijk onbewoonbaar is.

Er wordt dan aan de woning een bordje bevestigd, waaruit blijkt dat zij onbewoonbaar is.

Daaruit volgt, dat als de bewoner, die er in zit, om welke reden dan ook er uit gaat of sterft, er geen andere mag intrekken en dat zoodoende allengs tal van wijken bezaaid worden met bordjes, die verklaren, dat de woningen, waaraan zij gehecht zijn, onbewoonbaar zijn.'

De heer Borgesius verwacht dan van die bezaaiing, dat de gemeentebesturen tot het inzicht zullen komen, dat het dringend noodig is, nieuwe woningen te doen verrijzen.

Best mogelijk.

De heer Borgesius erkent echter zelf een poosje later, dat de aanbouw van een klein aantal nieuwe woningen al heel weinig invloed heeft, als het aantal bestaande woningen duizenden en nog eens duizenden bedraagt.

En het directe gevolg van de toeneming van het aantal afgekeurde woningen zal in elk geval zijn een vermindering van het aantal beschik-

bare woningen, dus verhoogde vraag naar woningen, dus toenemende woningnood.

Een oogenblik oeconomisch nadenken had dit gevolg moeten doen voorzien.

Oeconomisch redeneerende - en in een onderwerp als dit b e h o o r t men te redeneeren op oeconomische grondslagen -, zou men dit hebben moeten zeggen: 'Ik wil de volkshuisvesting verbeteren; dat wil zeggen: ik wil bevorderen, dat de onbemiddelden of weinig bemiddelden voor zoo weinig mogelijk geld wonen in zoo goed mogelijke woningen: dan moet ik dus zien, dat ik het a a n b o d van woningen zooveel mogelijk verhoog; maar ik moet er mij zoo zorgvuldig mogelijk voor wachten iets te doen, wat de v r a a g naar woningen zou kunnen vermeerderen; want dan bereik ik juist het tegenovergestelde van hetgeen ik zou willen bereiken.'

Maar men is bij het maken der wet juist niet tot de oeconomische o o r z a k e n van het verschijnsel doorgedrongen en heeft zich ertoe willen bepalen s y m p t o m e n te genezen.

Het natuurlijke gevolg daarvan was, dat men zijn toevlucht ging zoeken bij palliatieven.

De heer Goeman Borgesius keurt het in hooge mate af, dat de eisch wordt gesteld, dat de toegelaten bouwvereenigingen zich moeten verbinden geen woningen te verhuren tegen lageren prijs dan tegen den prijs, die te bedingen is.

Vereenigingen toch, die zich daartoe niet verbinden, krijgen geen voorschot of bijdrage.

Immers, door een bijdrage uit de publieke kas te geven aan vereenigingen, die woningen verhuren beneden den kostenden prijs, begeeft men zich op het gebied van armenzorg en verleent een bedeeling aan *enkelen*, die aan *allen* ten goede zou moeten komen.

Er ligt trouwens in 't algemeen een gevaar in deze bedeeling van woningvereenigingen, in 't verleenen van subsidies aan woningvereenigingen. Dat is te 's-Gravenhage gebleken, waar, onder 't voorwendsel van in het belang der volkshuisvesting werkzaam te zijn, een vereeniging een bijdrage uit de stadskas kwam vragen, welke vereeniging bleek het meest verwerpelijke soort van huisjesmelkerij, de stichting van ellendige woningen aan onvoldoende straten, op het oog te hebben.

De bedoeling van de Woningwet, dat erkende de heer Borgesius zelf, is n i e t, een onderdeel van armenzorg te zijn. Maar toch wilde hij door een subsidiestelsel het verkrijgen van woningen voor lagen prijs bevorderen.

Hij verkeerde daarbij in de meening, dat de marktprijs, de 'prijs die te bedingen is', hooger is dan de kostende prijs.

De heer Pierson haastte zich zijn geachten vriend Borgesius te corrigeeren.

Hij beriep zich op een uitspraak van John Burns ten betooge, dat het kunstmatig goedkooper maken van woningen niets anders is dan een subsidie aan de werkgevers op het punt van de loonen: abnormaal goedkoope woninghuur zet zich om in lager loon.

De ervaring als president van het woningcollege te 's-Gravenhage heeft den heer Pierson geleerd, dat de marktprijs van goede, bruikbare woningen in Nederland op een zeer groot aantal plaatsen staat beneden den kostprijs, zoodat de eisch van te heffen den prijs, 'die te bedingen is', 'niet is een harde maar een zachte maatregel'.

'De huisjesmelkers koopen woningen op, die in een allertreurigsten staat verkeeren, en laten die niet onderhouden. Bouwt nu een vereeniging goede woningen, dan kan zij in 't algemeen geen hooger huur bedingen dan de huisjesmelkers. Doch daar het kapitaal der vereeniging, die goed bouwt, veel grooter is dan dat van genen, zoo zal de marktprijs menigmaal de kosten zeer onvolkomen dekken.

De kostende prijs zou daarom dikwijls hooger zijn dan de marktprijs, de prijs "die te bedingen" is, en daarom is de bepaling, die het eischen van den marktprijs voorschrijft, niet hard. In Friesland is de marktprijs zelfs 10 à 12% beneden den kostenden prijs van goede woningen.'

De Regeering gaat dus met haar eisch zoo laag, als zij kan, als zij den marktprijs als limiet stelt, en nu waarschuwt de heer Pierson ertegen, om nog lager te gaan en den weg der bedeeling te betreden.

'Wanneer men nu', zegt de heer Pierson, 'naar de gemeentebesturen gaat en zegt: de kostprijzen kunt gij niet vragen, dat is u bekend, maar gij moogt zelfs de marktprijzen niet vragen; van u wordt verwacht, dat gij bedeeling zult doen in den vorm van zeer lage huurprijzen, dan vrees ik toch zeer ernstig, dat men de gezindheid der gemeentebesturen, om krachtig op te treden, waarlijk niet vergrooten zal. Zij, die nu reeds zooveel moeite hebben met de hoofdelijke omslagen, zullen zich niet warm maken voor de uitvoering van de Woningwet, indien zoo tot hen gesproken wordt.'

Zelfs de commissie, die aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het bekende rapport uitbracht over het woningvraagstuk en die bestond uit de heeren Drucker, Greven en Kruseman, stelt zich op het standpunt, dat de woningen (gelijk men dat in onze spreektaal uitdrukt) zichzelf moeten bedruipen. De Regeering gaat nu nog daarbeneden. En wat zou er nu gebeuren, als de heeren Goeman Borgesius en Treub hun zin kregen en men het verhuren beneden den marktprijs in de hand werkte?

Dan zou na eenigen tijd ontstaan 'een groep van gepriviligeerde woningen, van woningen waar men minder huur betaalt dan elders'. De heer Pierson vraagt nu: 'Wat is daarvan te verwachten voor de oplossing van het probleem der volkshuisvesting?' En hij antwoordt:

'*Niets.* Ten aanzien van dit punt heeft de ervaring op duidelijke

en volledige wijze uitspraak gedaan, want er zijn verschillende plaatsen in ons land, waar de toestand zoo is...

Wat geeft dat? Eenvoudig een lange lijst van candidaten, verder niets.

Heeft het invloed op den algemeenen marktprijs? In het minst niet.

Er is een privilege geschonken aan sommigen. Is krachtig bijgedragen tot oplossing van het vraagstuk der volkshuisvesting? Juist het tegenovergestelde.

Wanneer dergelijke vereenigingen eenvoudig den huurprijs stelden op de marktwaarde, zouden haar inkomsten natuurlijk grooter zijn, en aangezien zij niets anders beoogen dan verbetering van den toestand op woninggebied, zouden zij meer kunnen doen in het belang der volkshuisvesting.

Ik kan een vereeniging noemen op een plaats niet ver van hier, welke jaar in jaar uit altijd dit vicieuse systeem heeft toegepast en daardoor zeer belangrijke inkomsten heeft gemist. Had zij dit niet gedaan, dan zou zij thans bij machte zijn het woningvraagstuk in haar gemeente zeer nabij te brengen aan zijn oplossing.'

Het zal na dit betoog van den heer Pierson duidelijk zijn, dat het palliatief, om woningen te gaan verhuren beneden de marktwaarde, zou neerkomen op het spannen van de paarden achter den wagen.

Maar nu zegt de heer Treub - en ook dat is waar -: 'Nu is de huisvesting van de allerarmsten zoo, dat de krotten, waarin zij wonen, en die aan geen enkelen eisch van hygiëne kunnen voldoen, moeten opgeruimd worden. Daar zijn wij het allen over eens. Laten wij ons nu stellen voor het geval, dat die menschen in eenigszins grooten getale uit die krotten worden verwijderd, dan moeten zij toch vinden woningen, die voldoen, ten minste aan de meest bescheiden eischen van de hygiëne.

En dan is het een a b s o l u t e o n m o g e l i j k h e i d , wanneer men de woningen verhuurt tegen marktprijs, of tegen den kostenden prijs, om hun woningen te geven, die zij betalen kunnen. En wanneer men de zaak zoo stelt - en dat is de eenige manier waarop men die in de praktijk stellen mag - dan kan men niet anders doen, dan òf alle krotten te laten staan, want men kan er niets aan doen, òf ze weg te breken en op dezelfde of op eene andere plaats woningen te bouwen voor de allerarmsten en dan een huurprijs te stellen, die onder hun bereik valt. En dat kan niet wanneer men verlangt dat zij den vollen kostenden prijs of den normalen marktprijs zullen betalen.'

De heeren Treub en Borgesius willen dus op den duur beneden den marktprijs gaan. De heer Pierson heeft aangetoond, waarom dat niets uitwerkt.

De heeren Treub, Borgesius en Pierson benevens de vorige en de tegenwoordige Regeering zijn het echter hierover eens, dat men bij wijze van t i j d e l i j k e n maatregel aan uit krotten verdrevenen een deel van den prijs zal kunnen schenken.

Welnu, dat is ook niets dan een palliatief.

Gesteld, dat men de krotten aan de Gedempte Gracht te 's-Gravenhage of in zekere buurten in Amsterdam of elders opruimt; wanneer men er dan woningen neerzet, die naar i e t s zullen lijken, dan zal men, op zijn allerminst, daarvoor *f* 3 's weeks moeten vragen. De tegenwoordige bewoners kunnen echter niet meer betalen dan *f* 1.

Wanneer men nu dien bewoners een privilege op de nieuwe woningen geeft en hun het verschil schenkt, dan is dat zuivere armenzorg. En aangezien deze lieden bij hun leven wel niet veel meer zullen gaan verdienen, zal men hun die bedeeling wel levenslang moeten gaan schenken.

Ik zou er niets tegen hebben, voor zoover die bedeeling niet ten nadeele van andere armen kwam, die niet het voorrecht hebben in onbewoonbare krotten, die men afbreekt, te zijn gehuisvest.

Maar wat zal men daarmede gedaan hebben voor de volkshuisvesting in het algemeen?

Wederom niets!

IV.

De fout is en blijft, dat men bij de Woningwet met angstvallige zorg vermeden heeft aan den wortel van het kwaad te raken.

Wanneer men een of ander maatschappelijk kwaad wil genezen, dan moet men, vóórdat men iets anders doet, de oorzaken van dat kwaad trachten op te sporen.

Als een zieke een booze zweer vertoont, dan zal een medelijdende en oppervlakkige geneesheer dat leelijke verschijnsel wegbranden of er misschien een pleister op leggen; wanneer een zieke koorts heeft, zal een haastig en oppervlakkig dokter zich ertoe bepalen hem kinine voor te schrijven; maar een consciëntieus medicus onderzoekt, of er voor een en ander soms dieper liggende oorzaken aanwezig zijn, en vraagt zich af, of hij daartegen wellicht iets vermag te doen.

Zoo is het ook hier.

Er zijn oorzaken voor den woningnood.

Die oorzaken zijn in de steden en op het platteland niet geheel dezelfde.

Maar in beide gevallen komen ze toch hierop neer:

Als ik geen behoorlijke jas kan betalen, dan komt dat, òf omdat ik niet genoeg geld verdien naar het milieu, waarin ik leef, òf omdat de prijs van een behoorlijke jas te hoog is voor menschen van mijn maatschappelijke positie.

Als een werkman geen behoorlijke woning kan krijgen, dan komt dat, òf omdat de werkmansloonen daarvoor te laag zijn òf omdat de prijs van behoorlijke woningen zoo hoog is geworden, dat werklieden ze niet kunnen huren.

Als men nu alleen theoretisch redeneert, is niets gemakkelijker, dan die gaping tusschen beschikbaar loon (inkomsten) en bereikbare

woning aan te vullen door een subsidie. Het doet er dan zelfs weinig toe, of men die subsidie verleenen wil in den vorm van een toelage op het loon of in dien van een subsidie aan den bouwondernemer, ten einde dezen tot prijsverlaging in staat te stellen.

Deze beide wegen worden trouwens door de philanthropie bewandeld en van haar standpunt, daar zij uit haar aard steeds personeelen en individueelen nood lenigt, is dat te begrijpen.

Zoo is er te Utrecht een fonds, waaruit toelagen worden verleend aan arbeiders, die men daardoor in staat wil stellen, om betere woningen te huren, dan hun anders mogelijk zou zijn.

De andere weg wordt gevolgd, als een philanthropische vereeniging zelf bouwt en dan haar kosten niet geheel dekt uit de opbrengst der huren. De heer Pierson wees reeds op het bedenkelijke van die methode en de overheid geeft (zie boven) geen subsidie, zoodra hetgeen de vereeniging bijpast, de huren beneden den marktprijs doet dalen.

Het is echter duidelijk, dat een overheid, die haar roeping begrijpt, niet volstaan kan met eenvoudig de kloof tusschen inkomsten en woninghuur door subsidies te dempen.

Het is evenzeer duidelijk, dat een overheid er zich met een ‘Jantje van Leiden’ afmaakt, als zij decreteert: ‘Gij woont te slecht in de woning, die gij betalen kunt; ik zet u daaruit; zie nu maar, dat gij een andere woning krijgt.’

Integendeel: het is de plicht der overheid, om bij elk ongewenscht maatschappelijk verschijnsel tot de oorzaken terug te gaan en te overwegen, of zij aan die oorzaken iets kan veranderen.

En dat ware in dezen geen hopeloos geval.

De loonen doen rijzen? Zeker, dat kan.

In de steden kan men dat doen, door de industrie te bevorderen, zoodat de vraag naar handen toeneemt.

Doch het bevorderen der industrie, in het algemeen het bevorderen der volkswelvaart, is een overheidstaak, die niet bij een woningwet wordt geregeld en waarover ik dus thans en hier niets meer mag zeggen.

Op het platteland kan men dat doen, door den landbouw te bevorderen, zoodat wederom de vraag naar handen toeneemt.

Op het platteland ligt de oorzaak van het krottenbewonen blijkbaar wel voornamelijk in armoede en lage loonen, gevolg van malaise in het boerenbedrijf.

Wilt ge, dat dáár de menschen in nette huisjes wonen, zorg dan, dat de landbouw zooveel geld verdient, dat dit eraf kan.

Twee oorzaken zijn er, die den landbouw drukken: de invoer van buiten af van goedkoope landbouwproducten en de versnippering van het grondbezit.

Op deze twee punten zal men moeten ingrijpen, om den boerenstand welvarender te maken.

Wordt de boerenstand welvarender, dan zal hij meer behoefte krijgen

aan arbeidskrachten en hooger loonen kunnen betalen: en dat zal de eenige manier zijn, om te maken, dat de boerenarbeiders beter kunnen wonen, zoo men den weg van particuliere of gemeentelijke liefdadigheid niet betreden wil.

Dit is echter een quaestie, die ons voert op agrarisch terrein en die dus bij een woningwet ook niet valt te regelen.

Maar kan men dan soms de woninghuren lager maken?

Zeker, dat kan ook; althans in de steden.

Wat de steden betreft, zoo ligt de oorzaak van den woningnood voor een groot deel, zoo niet geheel, in de prijzen van den grond.

Het bouwen van goede arbeiderswoningen is niet zoo heel duur.

Maar wat ze duur maakt, dat zijn de grondprijzen.

Schrijver dezes heeft er t i e n jaar geleden toe medegewerkt, om voor de gemeente 's-Gravenhage gronden te koopen, weiland, voor prijzen van *f* 0.45 tot *f* 0.77 den vierkanten meter. Thans liggen die gronden binnen de bebouwde kom. Sommige daarvan zijn nu verkocht voor *f* 17 à *f* 18 den vierkanten meter en nergens zijn ze voor minder dan *f* 10 per vierkanten meter te krijgen. Gronden, tien jaar geleden voor *f* 1.25 gekocht, komen nu voor *f* 25 aan de markt.

f 100 per M.^{2} in het centrum der steden is reeds lang geen zeldzaamheid meer.

Wat na weer tien jaren verder de prijzen zullen zijn, is in 't algemeen licht te gissen.

Er zouden boekdeelen zijn te vullen met statistieken over de enorme rijzing der stedelijke grondprijzen in de laatste jaren.

Het zal niet noodig zijn, er hier meer van te zeggen: de feiten zijn een ieder uit zijn naaste omgeving bekend.

Dit verschijnsel nu heeft ten gevolge, dat arbeiderswoningen in eenigermate centraal gelegen of druk bezochte stadswijken n i e t m e e r t e b o u w e n z i j n.

Ik meen dus te mogen beweren, dat de duurte van arbeiderswoningen in de steden wel voornamelijk is te wijten aan de duurte van den grond.

Daar komt nog wel bij, dat, vooral sedert de Woningwet tot stand kwam en ook reeds eerder, de gemeentebesturen hoogere eischen zijn gaan stellen dan vroeger aan den bouw.

En ook de prijzen van materialen en de arbeidsloonen in de bouwvakken zijn in den laatsten tijd wel gestegen.

Maar de hoofdoorzaak van den woningnood ligt toch in de gestadige schromelijke stijging der prijzen van den grond.

Aan de welwillendheid van den heer M.E. Kuiler te Utrecht, die als practisch architect een goeden naam geniet, dank ik de volgende opgave, die zeer goed als voorbeeld kan dienen:

A. In 1903 werden door hem voor de Doopsgezinde gemeente te Utrecht gebouwd aan de Dorstige Hartsteeg *vier woningen*, bevattende

woonkamer, slaapkamer, keuken met gemetselde kast en privaat beneden, zolder met slaapkamer boven. Oppervlakte van elke woning ± 34 M.^{2}.

De bouwkosten van het blok bedroegen met inbegrip van architect en opzichter *f* 6085.20 of per woning *f* 1521.30.

Dit bedrag was in dit speciale geval abnormaal hoog, daar onder een deel der woningen een fundeering op bogen moest worden aangebracht.

B. Van ditzelfde type, maar op gewone fundeering, werden in 1901 door denzelfden architect voor het College van Regenten der Gods- en Gasthuizen te Utrecht aan de Minstraat aldaar gebouwd *zes woningen.* De oppervlakte van elke woning bedraagt 32.60 M.^{2}. De bouwkosten van het blok bedroegen *f* 7594.72 of *f* 1265.69 per woning.

C. Naast de vorige werden in hetzelfde jaar en voor rekening van hetzelfde College nog *vijf woningen* gebouwd, voor grootere gezinnen bestemd en bevattende: voorkamer, achterkamer, trapkast, keuken met keldertje en privaat beneden en zolder niet slaapkamer boven. De oppervlakte van elke woning is 36.12 M.^{2}.

De bouwkosten van het blok bedroegen *f* 9099.67 of per woning *f* 1819.93.

Al deze woningen voldoen aan de eischen van goede arbeiderswoningen en maken een keurigen indruk.

Die sub *B* (conform *A*) hebben een voorkamer van 4.20 × 4 M., een slaapkamer van 2.40 × 2 M., een keuken van 3.60 × 1.90 M. en dienovereenkomstig op zolder flinke gelegenheid. Die sub *C* hebben een woonkamer van 4 × 4 M., een slaapkamer van 3 × 3 M. en een keuken van 3 × 2 M. beneden en boven een zoldervertrek van 4.70 × 4 M., een van 4 × 3.30 M. en een van 3 × 2 M.

Wij zullen verstandig doen met van type *B* als het normale uit te gaan. Oppervlakte per woning ± 32 M.^{2} en bouwkosten per woning ± *f* 1200. -. Men hoort ook wel beweren, dat een arbeiderswoning voor ± *f* 1000. - kan worden gebouwd; maar laten wij voorzichtigheidshalve maar bij ± *f* 1200. - blijven.

De bouw is natuurlijk geheel in overeenstemming met de zware eischen der bouwverordening geschied. Revolutiebouwers zijn ook wel aan de bouwverordening gebonden, maar zij kunnen, door gebruik te maken van minderwaardig materiaal en minderwaardige arbeidskrachten, de bouwsom verminderen, zonder in strijd te komen met de verordening. Dat kan een architect, die voor een philanthropisch college bouwt, niet doen. De bouwkosten dezer woningen geven dus een betrouwbaren en soliden maatstaf.

De woningen zijn thans verhuurd voor *f* 2.50 's weeks, naar Utrechtschen plaatselijken maatstaf beslist te weinig. De ligging in aanmerking genomen, zouden bij particulieren de woningen sub *A* minstens kosten *f* 3. -, die sub *B* minstens *f* 2.75 en die sub *C* minstens *f* 3.25.

Waarop baseeren zich nu deze prijzen?

Nu worden de kosten van den grond in casu niet opgegeven, omdat het bewuste terrein sinds lang in 't bezit van 't betrokken college was en niet in veiling kwam.

Wij kunnen die kosten wel ten naasten bij schatten.

Nemen wij aan, dat de verhuurder in casu maakt 7% van zijn geld, dan vertegenwoordigt een huur van *f* 2.50 's weeks = *f* 130.- 's jaars een kapitaal van *f* 1850. - ruim; de grond is dus waard *f* 650. - of circa *f* 20. - per M.^{2}.

Het aangenomen bedrag van 7% is een gemiddelde. Philanthropische instellingen nemen 4 à 4½% minstens; beroepsverhuurders nemen allicht 10%, omdat zij rekenen: 1°. op veel reparatiën o.a. wegens reeds aanvankelijk slechten bouw (of zij de reparatiën ook uitvoeren, is natuurlijk een andere vraag); 2°. hooge inningskosten; 3°. risico van leegstaan; 4°. snelle amortisatie wegens slechten bouw.

Maar nemen wij nu eens de proef, om deze woningen type *B* te zetten op terrein van verschillenden prijs.

Zandgrond en hakhout, voor bouwterrein bestemd, kost den *eersten* gelukkigen kooper gewoonlijk 10 *cents* en 12½ *cents* per M.^{2}.

Nabij Zeist is er een uitgestrekt terrein met dennen begroeide duinen van buitengewone landschappelijke schoonheid, dat aan particulieren voor villabouw verkocht wordt voor *f* 0.35 den M.^{2}.

Andere terreinen in dien omtrek worden aan particulieren aangeboden voor *f* 1. - per M.^{2}. Er is daar een breede en hooge sparrenlaan op, die in schoonheid de beroemde allee van Hohwald in de Vogeezen overtreft.

Nemen wij nu aan, dat wij voor arbeiderswoningen kunnen krijgen terrein van *f* 1. - per M.^{2}.

Geven wij daar een tuintje bij ter grootte van het huis, 4 M. breed en 8 M. diep, zoodat de oppervlakte wordt 64 M.^{2} per woning. Dan krijgen wij:

grond 64 M.^{2} à *f* 1. -	=	*f* 64. -
bouwkosten	=	*f* 1200. -
		———
		f 1264. -

Huur à 7% - *f* 88.50 's jaars of *f* 1.70 's weeks.

Zetten wij op dienzelfden grond grootere woningen type *C* en geven wij die een tuintje, driemaal zoo groot als het huis, zoodat de oppervlakte wordt 3 × 36 M.^{2} = 108 M.^{2}. Dan krijgen wij:

grond 108 M.^{2} à *f* 1. -	=	*f* 108. -
bouwkosten	=	*f* 1820. -
		———
		f 1964. -

Huur à 7% = *f* 137.50 's jaars of *f* 2.60 's weeks, zoodat men dan voor iets meer dan een rijksdaalder in de week royale arbeiderswoningen zou hebben met een tuin van 108 M.^{2}.

Plaatsen wij nu type *B* op grond van *f* 10. - per M.^{2}, dan krijgen wij:

grond 64 M.^{2} à *f* 10. -	=	*f* 640. -
bouwkosten	=	*f* 1200. -
		f 1840. -

Huur à 7% = *f* 128.50 's jaars of *f* 2.50 's weeks.
Op grond van *f* 20. - per M.^{2}:

grond 64 M.^{2} à *f* 20. -	=	*f* 1280. -
bouwkosten	=	*f* 1200. -
		f 2480. -

Huur à 7% = *f* 173.50 's jaars of *f* 3. - 's weeks.
Op grond van *f* 30 per M.^{2}:

grond 64 M.^{2} à *f* 30. -	=	*f* 1920. -
bouwkosten	=	*f* 1200. -
		f 3120. -

Huur à 7% = *f* 218.50 's jaars of *f* 4.20 's weeks.
Op grond van *f* 50 per M.^{2}, *zonder* tuintje,

grond 32 M.^{2} à *f* 50. -	=	*f* 1600. -
bouwkosten	=	*f* 1200. -
		f 2800. -

Huur à 7% = *f* 196. - 's jaars of *f* 3.70 's weeks.
Op grond van *f* 100. - per M.^{2}:

grond 32 M.^{2} à *f* 100. -	=	*f* 3200. -
bouwkosten	=	*f* 1200. -
		f 4400. -

Huur à 7% = *f* 308. - 's jaars of *f* 5.95 's weeks.

Uit deze berekeningen, die men naar verkiezing kan aanvullen, ziet men dus, dat het thans reeds vrij wel onmogelijk is, om in de bebouwde kom der groote steden arbeiderswoningen te bouwen tegen huurprijzen, die door arbeiders kunnen worden betaald.

Volgens betrouwbare inlichtingen, die ik ontving, is er in Utrecht voor arbeiders geen aankomen aan woningen van *f* 2.50. Arbeiders, die trouwen willen, moeten *maanden* wachten, voordat zij een woning kunnen vinden. Wie een redelijke woning heeft, verhuist niet, ook niet, als de huur wordt opgeslagen; want hij weet niet, waar hij elders terecht zou kunnen.

Aan den Amsterdamschen straatweg te Utrecht zijn 12 jaar geleden coöperatief arbeiderswoningen gebouwd: de grond werd gekocht voor *f* 1 den M.^{2}; thans wordt voor denzelfden grond *f* 12 per M.^{2} geboden. Hoe zal het gaan, als wij weer 12 jaar verder zijn?

Men vergelijke met deze Utrechtsche toestanden een belangrijk en rijk gedocumenteerd opstel over Amsterdamsche toestanden door Mej. Helene Mercier, dat eenigen tijd geleden in *De Gids* verscheen.

Het Bestuur der Sociaal-technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten(*) komt in een onlangs verschenen omwerking van de jongste woning- en bewoningstatistiek, die door het Centrale Bureau voor de Statistiek werd gepubliceerd, tot deze conclusie:

In Nederland wonen in woningen met drie of minder vertrekken 73% der bevolking. Gemiddelde bezetting der vertrekken dezer woningen 2,32 personen. Gemiddelde bezetting per vertrek in eenkamerwoningen 3,30 personen, in tweekamerwoningen 2,24 personen, in driekamerwoningen 1,62 personen.

Wat Engeland en Schotland betreft, zoo komen de heeren Olshausen en Reincke, die een onderzoek instelden naar woningtoestanden aldaar(†), tot deze daarmee overeenkomstige conclusie:

'Dat van de zijde der gemeenten, zoowel als van de zijde der particuliere vereenigingen en enkele vermogende liefdadige personen zeer veel geschied is en nog geschiedt, om den woningnood te *lenigen*, en dat het streven, voor zooveel *de meer gezeten arbeiders* betreft, ook succes heeft gehad, maar dat het probleem, om voor de armste klassen voldoend ruime woningen, wier *prijs* met de verdiensten dier klasse in overeenstemming is, in voldoenden getale te verkrijgen, *niet is opgelost.*

Voor bekwame arbeiders met een geregelde verdienste van 25 Mark (25 shillings = *f* 15. -) en daarboven zijn overal nog kleine een-familie-huizen in voldoenden getale aanwezig.

Een-kamerwoningen bieden voor een deel der slechter bezoldigde arbeiders voldoend onderkomen, maar slechts zoolang als er niet meer dan twee, of geen kinderen boven 7 jaren zijn. Bovendien zijn zulke woningen slechts in beperkten getale voorhanden. De wensch van Mr. Boulnois uit Liverpool, dat elke kamer slechts 1 shilling per week zou kosten, is tot nu toe in de praktijk, afgezien van enkele geheel op zich zelf staande gevallen, niet vervuld.'

Men ziet dus wel: als men het woningvraagstuk niet aantast in zijn wortel, de speculatie in grond, dan zal het meer en meer een onoplosbaar vraagstuk worden.

In het algemeen heeft de enorme rijzing der kapitaalprijzen van den stedelijken grond een evenredige rijzing veroorzaakt van a l l e h u u r p r i j z e n, niet van de prijzen van arbeiderswoningen alleen.

De huurprijzen zijn gestegen, soms zelfs op onduldbaar drukkende wijze gestegen, voor woningen niet alleen voor werklieden en wie lager dan dezen op de maatschappelijke ladder staan, maar ook voor kleine

(*) Sociaal-technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Woningtoestanden in Nederland. Cijfers en grafische voorstellingen. Bewerkt naar de woningstatistiek van* 31 *December* 1899. - Rotterdam, W.L. & J. Brusse.

(†) *Über Wohnungspflege in England und Schottland. Ein Reisebericht* von H. Olshausen und Dr. J.J. Reincke in Hamburg. - Braunschweig, 1897.

ambtenaren, voor middelbare en hoogere ambtenaren, leeraren, officieren en wie verder van vaste traktementen moeten leven; voor winkeliers, die om den hoogen druk, die op hun schitterende puien rust, in donkere en bedompte achterkamertjes moeten huizen; ja, ook voor meervermogenden, van wie prijzen worden gevraagd, waarvan niemand vroeger droomde.

Die druk ligt loodzwaar op de g e h e e l e bevolking, op a l l e lagen der maatschappij; hij springt alleen bij werklieden en bij het z.g. lompenproletariaat sterker in het oog, omdat wie daarboven staat, altijd nog wel bescheidener kan gaan wonen, maar bij dezen allengs de grens benaderd of overschreden wordt, die de meest bescheiden menschelijke woning van het onbewoonbare krot scheidt.

En nu zal alles, wat men doet, lapmiddel blijven, zoolang men angstvallig schroomt de algemeene oorzaak van de algemeene ellende aan te tasten: de hooge grondprijzen.

En juist dat doet de Woningwet niet.

Gaan wij een schakel verder terug in de causale keten, dan vinden wij als oorzaak der hooge grondprijzen het samentreffen van twee verschijnselen: den aandrang naar de groote steden, waardoor een vraag van tallooze personen zich naar woongelegenheid aldaar uitstrekt, te zamen met het feit, dat slechts een zeer klein getal personen de gevraagde woongelegenheid aanbieden.

Sterke vraag tegenover beperkt aanbod.

De grond rondom de steden is slechts in handen van weinige personen.

En onder die weinigen hebben de meesten bovendien nog geen haast, om hun grondbezit van de hand te doen. De meesten zijn in de gelegenheid het geruimen tijd stil te laten liggen, totdat de vraag meer en meer gestegen is.

Van velen is het een speculatie, om, door den grond onbebouwd te laten liggen, de spanning der vraag naar woongelegenheid steeds hooger te doen stijgen en zoo steeds hooger winst te maken.

Tegen de rijzing der grondprijzen, hoofdoorzaak van den woningnood, kan de overheid tweeërlei doen. Zij kan indirect en direct te werk gaan.

De indirecte methode is: tegenover de aandringende vraag naar woongelegenheid ook het aanbod verhoogen: meer bouwterrein aan de markt brengen.

Dat kunnen de gemeentebesturen doen op drieërlei wijs:

a. Door zelf op groote schaal wei- of bouwland op te koopen, zoolang het nog als wei- of bouwland te krijgen is. Risico is daaraan niet verbonden, want een gemeente kan altijd de rente maken, die de grond als weiland, bouwland of warmoezeniersgrond opbrengt. En toch hebben kortzichtige Ged. Staten gemeenten eerder belemmerd dan aangemoedigd op dien weg onder Jan Salie's zinledig devies: ‘Het ligt niet op den weg der gemeente.’

Het lag integendeel op den weg der gemeenten, zoolang er gemeenten bestaan.

b. De gemeentebesturen kunnen meer bouwterrein aan de markt brengen door de toepassing der wet, die op het initiatief van den burgemeester van Frankfort, Dr. Adickes, in Pruisen is tot stand gekomen. Ruilverkaveling en onteigening par zônes zijn de grondideeën van deze wet. Ik onderstel haar bij de lezers van dit tijdschrift bekend, al schijnt zij haast bij de ontwerpers van en de debaters over de Woningwet tot op den huidigen dag onbekend gebleven(*).
c. Zeer veel kunnen de gemeentebesturen ook doen door gemeentelijke tramwegexploitatie, die de lijnen tot ver buiten de bebouwde kom, desnoods zelfs op het gebied van omliggende gemeenten, uitstrekt en zoo, door vermindering van den tijdsafstand tot het centrum, geheele uitgestrekte plattelandsgebieden voor bouwterrein beschikbaar maakt.

En dan kan de woningnood ook nog direct, rechtstreeks worden aangetast en wel door den Rijkswetgever.

Het is mogelijk, op elk gegeven oogenblik verdere stijging der grondprijzen tegen te gaan.

Het blijft de groote verdienste van Mr. S. van Houten, daarop te hebben gewezen bij het wetsvoorstel, door hem in het jaar 1883 ingediend.

En het is wonderlijk, dat men het met dit voorbeeld voor oogen toch anders heeft willen doen.

De prijs, waarvoor de gronden, toebehoorende aan onze spoorwegmaatschappijen, door den Staat zullen kunnen worden genaast, staat eens voor al vast.

Welnu, het is mogelijk, den prijs eens voor al vast te stellen, waarop *alle* gronden eventueel door den Staat kunnen worden genaast.

De kohieren der grondbelasting zijn het instrument, waarin deze naastingsprijzen kunnen worden aangeteekend. Men geve den eigenaars gelegenheid hun invloed te doen gelden op het bedrag, waarvoor zij hun onroerende goederen in deze kohieren aangeteekend wenschen te zien. Zij zullen dan naar die bedragen grondbelasting en vermogensbelasting moeten betalen; maar bij verkoop zullen zij van niemand ooit veel meer kunnen bedingen dan dat bedrag, omdat men weten zal, dat de Staat steeds voor dat bedrag zal kunnen naasten.

Verkregen aanspraken, rechten of verwachtingen worden niet te niet gedaan. Bij invoering eener zoodanige wet kan ieder in het kohier laten aanteekenen, wat zijn grond hem waard is. Mits hij er maar belasting voor betaalt, mag hij er een zoo hoog speculatie-percentage op zetten, als hij slechts verkiest.

Maar zijn de kohieren met de naastingsprijzen eenmaal vastgesteld, dan klinkt een halt.

(*) Mr. J.H. Valckenier Kips, 'De Omlegging van Bouwterreinen volgens het wetsvoorstel van den Burgemeester Adickes', *Rechtsgeleerd Magazijn,* 1896.

Dan zal de speculatie nimmermeer noemenswaardig daarboven kunnen gaan.

Is dat recht?

Ja, want tot op den huidigen dag is er geen jurist, die het opperhoogheidsrecht van de gemeenschap over den grond betwist.

Particuliere eigendom gaat slechts zoover, als de gemeenschap wil toelaten.

Men denke aan onteigening, rooilijnen, bouwverordeningen en wat dies meer zij.

Is dat billijk?

Ja, want er is geen reden, om aan enkele particulieren privileges toe te kennen op woekerwinsten van 1000 procent en meer van hun kapitaal.

In 't algemeen moet de Staat den speculatiegeest niet fnuiken: speculatie beteekent vooruitzien, door studie en intelligentie gegronde toekomstprognosen opstellen en door moed, volharding, vlijt die prognosen verwezenlijken. Dat is de taak der ondernemers in nijverheid en handel, en 't is billijk, dat hun intelligentie en studie, hun energie en volharding door een premie worden beloond.

Maar zoo ligt de zaak niet bij het grondbezit.

In tal van gevallen is er niet de geringste intelligentie, hoogst zelden is er veel werkkracht of vlijt van de zijde der bezitters benoodigd, om te maken, dat de stad zich over hun weiland uitbreide. In den regel hebben zij er n i e t s toe gedaan en werkeloos het voordeel afgewacht, dat hun onverdiend in den schoot viel. En in die enkele gevallen, waarin hun ondernemingsgeest ertoe meewerkte, om hun weiland in bouwterrein om te zetten, staat een winst van 1000 procent of meer op verre na niet in verhouding tot de betoonde geestesinspanning.

Aan die laatstgemelde gevallen kan worden te gemoet gekomen door de bepaling overeenkomstig Mr. Van Houten's ontwerp, dat de naastingsprijs met de gemaakte onkosten en uitgaven voor omzetting in bouwterrein verhoogd zal worden.

Maar een geldige algemeene billijkheidsgrond voor het feit, dat enkele weinige personen, zonder eenige persoonlijke waarde, woekerwinsten maken, waaronder een gansche maatschappij wordt gedrukt, zulk een billijkheidsgrond is er niet!

Ziedaar, waar de Woningwet den hefboom had moeten inleggen.

Maar dat heeft men angstig vermeden.

Ik heb niets tegen liefdadigheid.

Integendeel, ik acht haar in een menschelijke maatschappij onmisbaar.

Maar liefdadigheid beteekent: partieel ingrijpen.

Overal daar lenigend optreden, waar de wonden, door den strijd om het bestaan geslagen, te hard om te dragen zijn.

Maar wanneer sociale nooden geheele klassen aangetast hebben, of zelfs de geheele maatschappij, dan is liefdadigheid een verkeerd middel.

Verkeerd, omdat in de practijk voor zulke kwalen de krachten der liefdadigheid verre te kort schieten.

En verkeerd, omdat, zoo dergelijke algemeene verschijnselen door liefdadigheid konden worden gedekt, de oorzaken der verschijnselen onaangetast zouden blijven voortduren, zoodat men slechts van kwaad tot erger kwam.

De Woningwet heeft een vergeefsch beroep op de liefdadigheid gedaan, een beroep, dat vergeefsch m o e s t zijn en vergeefsch z a l blijven.

Zij neemt den s c h i j n aan iets voor het volk te willen doen; inderdaad is zij gebleken ‘voor de armen een straf” te zijn en voor gemeentebesturen, ambtenaren en particulieren een bron van onvruchtbaren dwangarbeid, van noodelooze moeite en ergernis.

En mocht men haar, nauwelijks in werking, weer willen gaan oplappen, zij zal even onvruchtbaar blijven, als zij thans is.

Omdat zij van een vicieuzen grondslag uitgaat.

Omdat zij, product van ondoordachte wetgeving of wetgevende ondoordachtheid, niet is opgebouwd op kennis van oeconomische wetten.

Mr. J.H. VALCKENIER KIPS.

De Nederlandsche gardes d'honneur van 1813/'14.

III.

‘Daar zaten en leefden wij dan te Leipzig. Als heeren? Als bandieten? Als bedelaars? Ik weet het zelf niet. Alles betrekkelijk en in vergelijking met anderen die het slechter of beter hadden, of met onzen eigen toestand van vroeger of later.

Het beterde er dan maar in 't geheel niet op. Alles werd in de stad al schaarscher en schaarscher, al duurder en duurder, eindelijk was er bijna niets meer te bekomen, uit hoofde van het groot aantal eters en den beletten toevoer. Want wij waren thans afgesneden van Frankrijk. Onze hospes berichtte ons, dat hij ons niet meer te eten kon geven en dus moesten wij zelf uitzien. Wij zagen wat vleesch te bekomen, gingen zelf buiten de stad in het veld wat kool, rapen of aardappelen opsnorren en kookten ons eigen potje, zoo goed en zoo kwaad wij konden.

Het was een onophoudelijk geraas, gerij en lawaai van marcheerende troepen, rijdende caissons, kanonnen, ambulances, smederijen, gekwetsten bij kleine schermutselingen, en Joost weet wat al: wij waren hieraan reeds gewoon en stoorden ons niet aan al die beweging en niemand stoorde zich aan ons. Waar ons escadron gebleven was, wisten wij in geen velden of wegen, zoomin men bij de compagnie wist, waar zij gebleven waren. Wij zouden den afloop zoo maar blijven afzien.

Bij een van onze strooptochten, proviand zoeken of wandelen buiten de stad, waren wij de linie van het Fransche leger genaderd en zagen Napoleon op zijn w i t p a a r d j e in galop de linie langs rijden en de armee inspecteeren. Bij elk regiment, dat hij voorbij reed, begon de muziek vroolijk te spelen. Ja, amuseert je maar, kameraden, dachten wij, zoo lang het nog zoo gaat is het wel, maar je zult spoedig je beurt krijgen. Weldra bemerkten wij ook, dat het begon meenens te worden. Aan schieten was het den anderen dag geen gebrek, met kanonnen en klein geweer, dat daverde zoo den geheelen dag zonder ophouden door(*). Wij waren al vast blijde dat wij kogelvrij zaten en niets met al dat rumoer te doen hadden. De nieuwsgierigheid dreef

(*) Dit moet het gevecht bij Wachau, waarmede de driedaagsche slag aanving, geweest zijn, dat den 16^{den} October plaats vond.

ons echter eens een eind weg buiten de stad, doch onder dat leven en al dat geschiet, dat niet beter kan vergeleken worden dan bij het hard rijden van eenige boerenwagens over een straatweg bij vriezend weer, (aanhoudend geweervuur,) doormengd met donderslagen (kanonschoten) hoorden wij nu en dan een soort van gefluit, waaruit wij vermoedden, dat op al te groote veiligheid van die plaats niet te rekenen viel, en begrepen, dat het de voorzichtigste partij was terug te keeren. Den volgenden dag was het weder stil; nu een mensch moet zich ook eens verademen! Doch den daarop volgenden dag had men het lieve leven weder gaande, en nu scheen men om den anderen dag af te wisselen, men ziet dat wel eens meer zoowel bij het weder als bij de najaarskoortsen.

Het was op een van die tusschendagen - of het na den eersten of na den tweeden slagdag was, weet ik niet - dat wij ook weer eens op verkenning uitgingen, doch nu waren onze ontmoetingen minder aangenaam. Het eerst ontmoetten wij (n.l. het eerste buitengewoons) een oud soldaat, wiens been was afgeschoten, althans aan zijn lichaam hing te slingeren, nog voortsukkelend op zijn geweer, trachtende de stad te bereiken, doch daar hij bijna niet vooruit kon en de afstand nog aanmerkelijk was, is het den reeds uitgeputten sukkelaar zeker niet mogen gelukken. Langzamerhand begonnen wij meerdere dooden en gekwetsten te ontmoeten, totdat wij eindelijk geheel door hen omgeven waren en de levendige en nare indruk dien de eerste op ons gemaakt had aanmerkelijk begon te verflauwen en wij reeds eenigermate aan dat gezicht gewend werden.

Het was intusschen een treffend schouwspel; dooden en gekwetsten waar men de oogen ook heensloeg; er was trouwens geen mogelijkheid om al de gekwetsten te bezorgen of de dooden weg te voeren.

De terugtocht naar Frankrijk was afgesneden. In Leipzig waren alle hospitalen, kerken en publieke gebouwen reeds ingenomen en opgevuld; de geneesheeren hadden werk genoeg dat zij niet behoefden te gaan opzoeken en aan begraven viel in 't geheel niet te denken. Er moest nog meer gebeuren.

Het gekerm en gejammer was dan ook algemeen. Koude, dorst, pijn en afgematheid door vermoeienis en bloedverlies kwelden en folterden die ongelukkigen, die op allerhande manieren gewond, reeds 24 uren meer of minder aan hun lot waren overgelaten.

De dooden keurden wij gelukkig; ook zij zelf dachten er zoo over: “Camarades, pour l'amour de Dieu! tuez moi” riepen zij; anderen smeekten om een weinig drinken, dat hun op een dorre vlakke heide niet kon bezorgd worden; verder staken eenigen de handen omhoog en schreeuwden wat zij konden, als er een kanon, legerwagen of iets dergelijks kwam aanrennen en over hen heen zou rollen; doch hun stemmen werden niet opgemerkt, want men hoorde ze overal en algemeen; vermeed men den een dan trof men den ander. Anderen

trachtten een smeulend vuur van een bivouac, dat door minder zwaar gekwetsten nog wat was aan den gang gehouden, te naderen en zich te warmen, doch werden meestal door het vermeerderen van het bloedverlies bij de terugkeerende lichaamswarmte, spoedig het slachtoffer van deze hun laatste inspanning. In een woord het was verschrikkelijk en geen de minste hulp aan te brengen.

Wij naderden meer en meer de eerste linie van slagorde, waar ieder man moest blijven staan, de cavalerist afgestegen en waar op de plaats zelve, vivres, brood en brandewijn of dergelijke werden rondgedeeld. Wij verstoutten ons zelfs buiten deze linie te gaan, tot wij den vijandelijken voorpost voor ons zagen en tusschen de twee legers in, zoo dicht bij het eene als bij het andere waren. De Fransche linie stond op een meer verheven terrein met de stad achter zich, de vijandelijke op een helling met een bosch in den rug. Wij vertrouwden wel, dat zij beiden wel zin hadden van wat uit te rusten, doch achtten het evenwel niet raadzaam, hier lang te vertoeven en keerden weder naar Leipzig terug, vervuld van al de ellende die wij gezien hadden.

Op zekeren nacht echter, na een dag van bataille was het leven daar buitengewoon en verschrikkelijk, zoodat wij reeds vroegtijdig besloten, toch weer eens buiten de stad te gaan om te zien wat er gaande was. Maar dit gelukte ons niet zonder moeite door de vele troepen, die ons ontmoetten. Buiten de stad gekomen zagen wij, dat de geheele linie was opgebroken. Wij vroegen naar den stand van zaken. “L'armée est en déroute!” was het antwoord. “Où sont les gardes d'honneur?” vroegen wij. “Déjà partis depuis hier!” Dat zag er mooi uit. De Saksers hadden hun pakje omgekeerd, waren op de Franschen gaan vuren en hadden ook eenige gardes d'honneur doodgeschoten. Dit laatste - n.l. niet het doodschieten van een paar gardes d'honneur, maar de veranderde meening der Saksers - had zoo het scheen een beslissing aan de zaak gegeven en de vlucht van het Fransche leger ten gevolge(*).

Nu begon het waarlijk dan ook tijd te worden, dat wij maatregelen namen voor ons zelven. Wij keerden oogenblikkelijk naar de stad terug en besloten om ons burgerplunjes aan te schaffen, doch de kans daartoe was verkeken. Alle huizen waren gesloten en in die groote drukte en verwarring was er niets te bekomen. Blijven konden wij dus niet. In alle haast zochten wij het onze bij elkander, pakten ons boeltje in de porte-manteau, zadelden onze half verhongerde paarden en

(*) Met een enkel woord zij herinnerd, dat het den 18^{den} October was, toen het groote drama zich bij Leipzig afspeelde en Napoleon's bondgenooten, de Saksers, ten getale van 12000 man met 40 stukken geschut naar den vijand overliepen. Hun afval compromitteerde dan ook de Fransche wapenen niet weinig en verhoogde daarentegen het moreel der geallieerde troepen.
Als blijk, dat de Keizer de door het Saksische korps bij Lützen en Bautzen bewezen diensten niet geringschatte, dient, dat hij begin Augustus een twaalftal officieren, die zich bijzonder onderscheiden hadden, tot ridders van het Legioen van Eer benoemde. (*Dagblad van het Dept. der Monden van de Maas* van 21 Augustus 1813.)

volgden de steeds aftrekkende menigte. Het was des morgens naar gissing half tien uur, van den 19den October.

Ik behoef nauwelijks te zeggen dat het een drukte en verwarring was die zich niet laat beschrijven. Het was omstreeks half elf; de geallieerde troepen waren reeds tot in de stad doorgedrongen en wij moesten nog plaats maken om Napoleon den doortocht te geven, doch nu drong men ook allerverschrikkelijkst op elkander om voort te komen. Erger en erger werd het, vooral toen de massa zich van verschillende kanten ontmoette, om tot de poort te geraken die wij uitmoesten. Een gracht ter zijde van de poort werd het graf van honderden. Geheele menigten werden er ingedrongen, vooral wanneer een kruitwagen of dergelijk, met vier of zes paarden bespannen, tusschen de troepen indrong. Het voetvolk kon zich tusschen het gedrang der paarden niet staande houden, het werd eerst verdrukt, daarna vertrapt tusschen en door de paarden; er was geen mogelijkheid om dit te voorkomen en men rekende zich slechts gelukkig, als men zelve wat vooruitkwam. Zoo drongen dan ook wij eindelijk door de poort, terwijl de beenen half gekneusd werden, vooral door de bol opstaande knoopjes waarmede geheel de buitenzijde van onze rijbroek bezet was.

Buiten de poort gekomen, ging het in galop, rechts en links door het veld en over den weg al naar omstandigheid, om toch maar vooruit te komen. Het ontbrak echter niet aan meerdere plaatsen, hetzij bruggen voor het overtrekken van kleine riviertjes, hetzij smalle wegen, loopende langs een meer steile hoogte alwaar het gedrang zich weder vernieuwde en men met den best mogelijken wil niet bij elkander kon blijven, maar van elkaar gedrongen en verwijderd werd, zoodat men elkander geheel uit het oog verloor en bij welke gelegenheden men soms weder in groot gevaar kwam. Zoo redde ik mij en mijn jongsten makker, wiens paard reeds met een been van den kant gleed, terwijl ik zelf op den uitersten rand was van een diepte, waarin reeds verscheidene anderen met hun paarden het onderste boven lagen, door met mijn sabel in te houwen op den kop van een paard dat met nog vijf anderen voor een caisson gespannen was en die op zulk een plaats kwamen doordringen. Door den slag verschrikt drong het ter zijde en wij ontkwamen gelukkig het gevaar. De verwarring werd benevens gebrek, vermoeienis en ellende dagelijks meerder, zoodat het mij onmogelijk is van alles een geregelde beschrijving te geven maar ik slechts eenige ontmoetingen kan opteekenen zonder eenige geregelde orde.'

Hier dienen we weder een oogenblik den draad van ons verhaal af te breken, ten einde met een kort woord den stand van zaken der laatste dagen uit het gedetailleerde dagverhaal van den Drentschen garde d'honneur Van der Scheer toe te lichten(*).

(*) In het interessante artikel van den heer A.J. Kymmell over de Drentsche gardes d'honneur van 1813/'14 (*Drentsche Volks-Almanak* voor het jaar 1896) wordt het belangrijkste gedeelte uit dit dagverhaal en dat van den garde Dassen medegedeeld, waarvan we voor dit geschrift een en ander overnamen.

Op den 18^{den} October bleef voor de Franschen alleen de gelegenheid open voor den aftocht langs den zwak bezetten weg naar Weissenfels. Al gaf Napoleon daartoe reeds des middags bevel, eerst bij het invallen der duisternis trokken allen terug behalve de troepen, die belast waren met de verdediging der voorsteden van Leipzig, waar de Keizer den nacht doorbracht - den laatsten -, want in den namiddag van den 19^{den} deden de Verbondenen hun intocht in Leipzig.

In de eerste dagen na den volkerenslag dwaalde het korps gardes d'honneur, waarbij Van der Scheer behoorde, in de omstreken van Frankfort en Hanau om het bijna vernietigde Fransche leger, waarvan het nog weinig met zekerheid wist, al liepen er de droevigste geruchten, en daar men voor de kozakken op zijn hoede moest zijn, verdubbelden de chefs hun waakzaamheid.

'Zoo hoorden wij', zegt Callenfels verder, 'den dag van, of een twee dagen na ons vertrek uit Leipzig een doffen slag en vernamen later, dat men eene brug, die wij gelukkig nog waren overgekomen, had laten springen, om de ons achtervolgende troepen in hun voortgang te belemmeren(*). Dit had echter plaats gehad, vóór nog de laatsten der onzen de brug waren overgetrokken, waardoor deze derhalve in handen van den vijand vielen.

Te Weimar was ons de pas afgesneden; die stad was door de Bondgenooten bezet, en deze meenden den terugkeer te hebben onmogelijk gemaakt, maar er was eene kleine brug ter zijde van de stad over een riviertje gelegen, en daar moesten wij met wel 20.000 man twee aan twee over, na alvorens te zijn afgestegen. De vijand had de hoogten in den omtrek bezet en vuurde onophoudelijk met het kanon op de brug. Om deze reden werden er tirailleurs van ons afgezonden om den vijand wat afleiding te geven en bezig te houden, ten einde den overtocht wat minder gevaarlijk te maken. Wij waren gelukkig niet onder de tirailleurs, maar men had tot ons geluk het vijandelijk vuur op de brug voor eenigen tijd doen staken, toen het onze beurt werd om over de brug te gaan. Wij bereikten dus gelukkig de overzijde en moesten nu eene steilte beklimmen, die men voor den overtocht van een leger geheel onmogelijk had gerekend. Dientengevolge vonden wij hier vele legerwagens enz. zelfs koetsen van generaals verlaten staan, daar men slechts met de paarden was voortgetrokken of hen zooveel mogelijk had gebruikt om het geschut op te slepen.

Weder op een meer vlak terrein gekomen stonden er eenige veldstukken op een hoogte, die gestadig vuur gaven in de flank van de voortvluchtende menigte, welke in één défilé als het ware voorttrok, om zoo mogelijk den Rijn te bereiken. De kogels vlogen zoo gestadig

(*) Dit was de steenen brug, welke over den Elster voerde en die op last van Napoleon was gereedgemaakt, om te kunnen springen, wanneer de achterhoede zou zijn teruggetrokken.

over den grond, dat wij eenigen tijd stonden te overleggen of wij niet liever eenigszins terzijde een soort van bedekten weg, door een natuurlijke afloop van het terrein gevormd, zouden kiezen, doch gedurende deze beraadslagingen werd een kurassier, die voor ons was, met paard en al door een kanonskogel ondersten boven geworpen.

Ik was bang, ik wil het wel bekennen, geducht bang voor kanonskogels en schrikte niet weinig, doch nam ook dadelijk het besluit om ventre à terre het zoo bedreigde punt over te rijden. Ik had een goed paard, en hoewel het door honger en vermoeienis reeds veel geleden had, bracht het mij pijlsnel achter eene verhevene plaats en buiten gevaar, terwijl ik toen omziende ook mijne makkers op eenigen afstand zag aankomen, die met mij gelukkig de veilige plaats opzochten. Dit was de eenige reis niet, dat wij gevaar liepen door het vijandelijk vuur, wij waren toch bijna overal van weerskanten door vijandelijke troepen omgeven, die op enkele plaatsen uit de bosschen op ons vuurden. Ik was dan gewoon af te stijgen en naast mijn paard te gaan, aan den tegenovergestelden kant namelijk van dien waar het vuur van daan kwam, en zoo gebruikte ik mijn trouw dier alsdan tot borstwering voor de vijandelijke kogels. Het eerste wat ik in al die verwarring kwijt geraakte was mijn sabel en dat wel in zulk een gedrang bij een nauwen doortocht, als ik vroeger beschreven heb. Bij het voorbijdringen van een anderen cavalerist geraakte de spoor van een der laarzen die op zijn porte-manteau waren gebonden in het gevest van mijn sabel, rukte haar uit de scheede en deed haar vervolgens op den grond nedervallen. Aan oprapen viel niet te denken, want stilstaan was onmogelijk, veel minder afstijgen en bukken; het laatste zou mij het leven gekost hebben. Ik moest dan aan de omstandigheden mijn sabel het eerst ten offer laten. Weldra bracht ik gewillig ook mijn scheede en sabeltasch ten offer, die mij zonder sabel slechts tot last verstrekten. Wij hadden nog éénmaal in een schuur of boven op het graan of hooi gelogeerd en daar had ik deze meubels opgehangen en ze bij het afklimmen vergeten. Daar zij mij de moeite niet waard waren, om nog eens die luchtreis te maken, liet ik ze daar hangen. Wellicht hangen zij daar nog!

Onze toestand werd intusschen van dag tot dag hachelijker. Geld hadden wij genoeg, het bestond in goud en was vroeger reeds door ons gedeeltelijk in onze dassen en broekspijpen vastgenaaid, gedeeltelijk geborgen in een lederen gordel, dien wij over het hemd op het lijf droegen, doch eetwaren waren er niet te bekomen. Voor geld althans was er niets te krijgen. Alles trok, zooals gezegd is, langs een weg, van welken men zich niet durfde verwijderen uit vrees van dadelijk in de handen van den vijand te vallen. Het hoofd onzer colonne vond alles nog wel in overvloed, doch gebruikte, misbruikte, of vermorste, wat het vond en voor ons, die à la queue waren, was niets overgebleven.

Geheel de streek was verlaten of uitgeplunderd, de huizen door hunne

bewoners verlaten en gedeeltelijk afgebroken om tot brand in 't bivouac te dienen. Er was dus ook niet aan te denken om nog onder dak te komen en elken nacht brachten wij onder regen, wind, zelfs onder beduidende nachtvorst, à la belle étoile, door. Wat aardappelen werden gezocht en in het vuur gelegd; voor zij gaar waren, was men door vermoeienis ingesluimerd en als het vuur uitging en de koude ons wakker maakte, waren de aardappelen meest verbrand en zoo strekten zij ons tot ontbijt, soms met eenige pruimen, die de boeren op hun zolder hadden gedroogd, of wij vonden ook wel een pot pruimenmoes dat ons tot eenig voedsel dienen kon.

Onze paarden hadden het niet beter. Deze arme dieren kregen weinig of niets, meest een bos stroo, soms een weinig hooi, dikwijls geen van beide, altijd gezadeld, nimmer den toom uit den mond en zoo moesten zij ons dan nog dienen. Menigeen kon het dan ook niet volhouden, maar weigerde dienst en bleef staan. De ruiter het niet meer kunnende tot zijn plicht brengen en ook niet meedragen, moest het achterlaten. Hierdoor vond men op het veld een menigte paarden ronddwalen, sommigen stonden onbewegelijk, alsof zij van hout waren gemaakt met de beenen wijd van elkander en hangenden kop, anderen in de kluchtigste houding op hun derrière met den kop in de lucht. Het beest rustte wat, zocht eenig voedsel op, tot het weer wat bekomen zijnde, door een ander militair, die het zitten ook weer beter vond, dan het gaan, werd opgevangen, in bezit genomen en gebruikt om eenige uren vooruit te komen; want het zoo onophoudelijk marcheeren door vochtigheid en koude was niet aangenaam, vooral daar de laarzen bitter begonnen te knellen, zoo door het zwellen der voeten, als door het krimpen van het leder, als men de voeten bij het vuur in het bivouac droogde en warmde.

Wat hinderde werd weggeworpen en wat men meende noodig te hebben, genomen, waar men het bekomen kon, zonder zich om den eigenaar te bekommeren. Zoo was de weg bezaaid met kurassen, die de eigenaars zeker te lastig waren geworden en wanneer een arme sukkel zich uitgeput nederzette en in slaap, flauwte of geeuwhonger viel, werd er dadelijk uitzoeking gedaan; wat de voorbijgaande behoefde van heele schoenen, zakdoek, of wat maar waarde had of dienen kon, werd hem ontnomen en hij zelf werd verder aan de zorgen van de goede natuur overgelaten.

Daar wij ons niet ontkleedden, konden wij ook niet aan wasschen of baardscheren denken en ofschoon allen nog niet even sterk gebaard waren, werden wij toch eindelijk ontoonbaar en onkenbaar, zelfs voor de beste kennissen wanneer men elkander in eenige dagen niet gezien had, vooral nog door dat onophoudelijk geknabbel van gebrande aardappelen, of na een maaltijd van tarwemeel uit het vuistje.

Wij vervolgden onzen weg, doch kregen in den zin om toch eens een kleine afwijking te maken naar een dorpje eenigszins ter zijde gelegen.

Daar echter met onze paarden een boerenwoning binnengerukt zijnde, vernamen wij, dat er kort te voren kozakken op het dorp geweest waren en werkelijk zagen wij er eenige ronddwalen. Wij hielden ons stil, wachtten een poos en zagen toen weder op den gewonen weg te geraken. Bij eene dergelijke gelegenheid was een garde d'honneur in handen van de kozakken geraakt, geheel uitgeplunderd en naakt uitgekleed; men had hem alleen zijn roode schako laten behouden. Na zich eenigen tijd in een varkenshok te hebben opgehouden, had hij zich een deken weten te verschaffen en bedkussens om de voeten gebonden. Zoo uitgedoscht, met de roode schako op, had hij een rondloopend paard zonder toom of zadel bemachtigd, dat hij door het rechts of links tegen het hoofd te slaan, bestuurde en kwam zoo verder bij de zijnen terug.

Over het algemeen leden de gardes d'honneur nog oneindig veel meer dan de andere troepen, daar deze meer aan den krijg gewoon, beter geleerd hadden zich te redden. Wij daarentegen, van goeden huize, nog zeer jong, ongewoon aan zware vermoeienissen, in den beginne zelfs te veel bewogen met het lot van anderen, om ons zoo maar alles toe te eigenen of liever te stelen en te plunderen, leden meer gebrek dan de ruwe, aan dit alles meer gewone, reeds ongevoelig wordende krijgsman. Zoo doorzocht ik eens een woning die nog niet verlaten was en ontdekte in een hoek een brood, zoodat een oud man, die bemerkte dat het verborgen overschot gevonden werd, de tranen uit de oogen sprongen, waarop ik het weder nederzette waar ik het gevonden had. Doch minder meedoogend was een Fransch Infanterist, die mij kort opvolgde, het insgelijks ontdekte en zonder complimenten medenam. De man had dus door mijn medelijden niets gewonnen en ik veel verloren, waarom ik besloot alle medelijden te onderdrukken. Daarbij waren wij bij de meeste troepen gehaat. De oude garde was tegen ons omdat wij sedert kort door den Keizer bij haar waren ingelijfd, en dat waren knevelbaarden van belang en wij meest jonge vlasbaarden. De overige troepen hadden steeds met weerzin gezien, dat wij voortdurend met eenige onderscheiding waren behandeld geworden en altijd genoeg hadden om waar 't mogelijk was in onze behoeften te voorzien en beschouwden ons dan evenmin als kameraden, die elkander moeten bijstaan en helpen.

Doch hoezeer mijn medelijden afgezworen hebbende, ik kwam niet meer in de gelegenheid. In een dorp vonden wij in een der beste huizen, van den zolder tot den kelder, op den trap en in den gang, in alle kamers overal, tot voor de deur zelfs, predikatiën over allerlei onderwerpen. Ik geloof dat zij mooi waren om te lezen, doch ze konden ons thans niet dienen. Zoo hadden ook onze voorgangers gedacht, en toen zij, wellicht met veel moeite, een bureau hadden opengebroken en daarin niets vonden dan predikatiën, het product misschien van een halve eeuw van dezen of genen eerwaardigen dorpspredikant en alzoo

in hunne hoop deerlijk waren teleurgesteld, hadden deze voortbrengselen van 's mans vernuft en kennis het moeten ontgelden en waren met kwistige hand het geheele huis doorgestrooid.

Te Eisenach ging het eenigszins beter; het stadje was zoo 't scheen in allerijl verlaten, althans de bewoners hadden veel achtergelaten. Wij vonden nog veel, doch veel en wel het beste en meeste zal door onze voorgangers zeker zijn medegenomen.

Bij Hanau gekomen, ontstond er eenige stremming in de vooruitgaande beweging der colonne. Wij vernamen de reden hiervan was dat de vijand den doortocht bezet had en men zich dus hierdoor heen zou moeten slaan. Wij stegen dadelijk af om niet van de partij te moeten zijn en door een hoofdofficier daaromtrent ondervraagd en waarom wij niet bij de compagnie waren, gaven wij ten antwoord dat onze paarden door den zadel gedrukt waren en wij reeds verscheidene dagen te voet hadden moeten gaan waarop hij ons naar het achterste gedeelte van een bosch verwees, waar de gewonde paarden bijeen waren.

Het moet er vooraan bij de aftrekkende menigte beter hebben uitgezien, dan bij ons, die zoo wat à la queue waren en naar ik vermoed toch ook steeds gebleven zijn, want anders had zij het nooit gedaan gekregen. Bij ons was het een klucht alles door elkander te zien; van alle wapens die het Fransche leger opleverde, gedeeltelijk of geheel ontwapend, ziekelijk, kreupel, afgemat, verarmde cavaleristen met den porte-manteau aan den sabel of over den schouder, infanteristen met hun lange geweren gezeten op een verlaten paard, alles zonder eenige orde als een troep schapen of ganzen voorttrekkend. De garde alleen, hoorden wij zeggen, was nog in goede orde, hoe het zij ik weet het niet en wie er ons doorgeholpen heeft weet ik nog niet, veel minder toen wie er ons door helpen zou. Wij bekreunden er ons ook niet over, maar begaven ons achter in het bosch bij de chevaux blessés.

Het duurde ook niet lang, of wij hoorden het geschut bulderen(*). Ik plantte mijn karabijn met den tromp in den grond om de paarden aan vast te binden, want de boomen waren tot dat einde te dik en achter een dezer bejaarde heeren zetten wij ons op ons gemak neder, om nog zoo wat beveiligd te wezen voor een ongelukkigen kogel, die soms eens komen mocht en bleven hier den afloop der zaak afwachten.

De reis werd des anderen daags voortgezet en bij het aanhoudend gebrek en de onophoudelijke vermoeienissen en het gemis aan rust, werd onze toestand van dag tot dag beklagenswaardiger. Niet ver van Frankfort kwamen wij op een avond in een gehucht of dorpje aan, het had bijna den ganschen dag geregend en het regende nog aanhoudend. Wij zagen vier dorpen in brand staan, ook een gedeelte van Frankfort aan de overzijde van den Main. Wij waren door en door nat, vonden nauwelijks plaats om onze paarden vast te maken en het was vol troepen.

(*) Het gevecht bij Hanau (29 October) moet toen een aanvang hebben genomen.

Ik hield de wacht bij de drie paarden, terwijl mijn vriend zou trachten toch wat brand, stroo of aardappelen op te zoeken. Na lang toevens kwam hij met een bos stroo en twee groote stukken hout terug, het eenige wat hij had kunnen bemachtigen. Dat weinige was ons intusschen spoedig weder ontvreemd en nu zouden wij te zamen nog eens rond gaan zien, doch vonden niets als nog een paar stukken hout en werden geheel mismoedig. Nat en koud, zonder iets te hebben genuttigd, zouden wij ons zoo maar in het slijk nedervleien, de porte-manteau van mijn vriend was intusschen reeds door een der ronddwalende soldaten meegenomen, ons hout was mede ook weer door anderen weggehaald, want men beroofde elkander als de raven; daarom werd de haak van den karabijn aan een riem van den porte-manteau vastgemaakt en deze laatste alzoo tot een hoofdkussen gebruikt, want zonder deze voorzorg had men veel nood, dat ingesluimerd zijnde de porte-manteau ons van onder 't hoofd werd weggehaald, en wie kon in het duister en in zulk een foule en verwarring tusschen zooveel menschen, paarden, wagens enz. den dader terugvinden? Wij legden ons dan, met moeite hiertoe een plaats gevonden hebbende, op deze wijze niet ver van onze paarden neder, want letterlijk vond men bijna geen plaats om den voet te zetten, veel minder om zich neer te leggen en sluimerden zoo wat in, in onze mantels gewikkeld, onder een gestadigen regen, toen ik mijn oogen opsloeg en bij de opslaande vlam ontwaarde, dat twee onzer paarden waren weggenomen en men bezig was ook het derde los te maken. Ik haastte mij, dit te beletten, het ging voor een abuis door, doch de twee anderen waren niet meer te vinden.

Bij het aanbreken van den dag, dat in dit jaargetijde (het waren de laatste dagen van October) niet zeer vroeg was, begaven wij ons zonder het minste gegeten of gedronken te hebben, weder op weg. Wij legden mijn porte-manteau en wat wij nog meer over hadden op ons eenig overgebleven paard, dat door den een geleid en door den ander met een stok voortgedreven werd en hoopten te Frankfort het een of ander ter onzer voeding en verfrissching te zullen vinden. Het uiterlijk aanzien om die stad was echter geheel veranderd. Waar vroeger mooie wandelingen, buitentjes en tuinen geweest waren, was nu niets als verwoesting en tot ons grootste ongeluk vonden wij de barrières of toegangen gesloten. De plaats had brandschatting betaald en geen militair mocht haar binnen komen. Met moeite echter bekwamen wij door de goedheid en het medelijden van een ingezetene, die wij een stuk geld door de stijlen van het gesloten ijzeren hek ter hand stelden, een brood en een flesch wijn, 't welk ons weder in staat stelde onzen weg te vervolgen. Wij werden intusschen allengs hoe meer vermoeid en afgemat, ons arm dier niet minder dat eindelijk onbewegelijk bleef staan en zelfs door vele stokslagen niet meer in beweging was te brengen. Wij moesten dus het beest laten staan en het ons nog over-

geblevene zelf op den schouder nemen. Tot ons groot geluk ontmoetten wij een kameraad uit Goes, dien wij vroeger reeds goed gekend hadden en die ook tot onze compagnie behoorde; deze legde ons pakje op zijn paard en ging met ons te voet.

Maar helaas! toen wij dat beest ergens even op stal hadden gezet, denkelijk om iets voor ons zelven op te zoeken, werd ook mijn porte-manteau met alles wat ik had, mij ontstolen, zoodat wij allengs van alle zorg ontslagen werden.

Wij bereikten dan eindelijk hinkende en kreupel van vermoeienis, met klemmende laarzen, opengeloopen en gezwollen voeten Castel aan den Rijn, alwaar eenige rust en verversching werd genomen. Daar ik wegens pijn aan de voeten mijne laarzen voor eenigen tijd uittrok, dat in vele dagen niet gebeurd was, had ik kort daarna de verrassing dat zij gestolen werden, en kreeg van onzen Goeschen vriend een paar sloffen, waarmede ik mijn reis over den Rijn moest voortzetten. Een groot verschil sedert den 24sten Augustus; toen reden wij met ons escadron in groot tenu geheel in orde, den Rijn over, thans keerde ik terug in den ongelukkigsten toestand, van alles beroofd, dood vermoeid, morsig, gehavend, kreupel, op een paar geleende sloffen.

IV.

Over den Rijn gekomen werden wij door gensdarmes die tot dat einde daar geplaatst waren, gevraagd naar ons regiment, escadron, enz. en vervolgens een plaats aangewezen in den omtrek, waarheen wij ons moesten begeven. Die plaats was zoo ik meen, Frankenthal. Wij vertoefden echter nog eenigen tijd te Mentz en deden ons aldaar te goed in een logement(*).

Nu begaven wij ons naar Worms en niet voortkunnende, huurden wij daar een rijtuig en lieten ons naar Frankenthal voeren, alwaar wij in een logement onzen intrek en eenige dagen rust namen. Hier was onze compagnie weder gedeeltelijk bij elkander gekomen, doch wij stoorden ons niet aan eenigen dienst en hielden ons afgezonderd in ons logement, daar wij, tot rust gekomen, de gevolgen van onze vermoeienissen meer en meer gevoelden. Op een middag echter, nadat wij weder ons diner genomen hadden, kwam ons een brigadier of maréchal de logis opzoeken en vermaande ons, in het vervolg des morgens en des avonds op het appèl te komen, waaraan wij echter gebrekkig voldeden, zoodat zelfs nog eens na herhaalde aanmaningen, 24 uren politiekamer het gevolg was van onze nalatigheid.

(*) In het artikel van P. van Eeghen: *Een garde d'honneur in* 1813 (briefmededeeling van den garde Vincent de Swart, d.d. Mainz, 25 October 1813), lezen we op blz. 41:
'De Garde d'Honneurs die in het veld zijn geweest, komen allen te voet weerom, sommige zelfs zonder hemd; de reden hiervan is dat de kozakken zin in hun paarden gekregen hebben, en hun zoo geplunderd hebben, dat zij nu zelf mooi zijn met de dolmans en pelzen onzer kameraden, die dan zoo arm teruggekomen zijn, dat er zelfs een hier op de markt van Mentz (Mainz) van honger en kommer gestorven is.'

Na eenigen tijd werden wij weder met de onzen verplaatst naar Grünstadt, waar wij weder, hoe gebrekkig dan ook, eenigen dienst begonnen te doen, zooals wacht voor de politiekamer, bij het hospitaal en dergelijke. Nu kregen wij op zekeren dag order om elk, met alles wat ons nog over was, op een appèl te komen. Men was namelijk voornemens, om ons in drie klassen te verdeelen, de meest gezonden weder te équipeeren en wel het hun ontbrekende aan te vullen met datgene wat de minder gezonden nog over hadden; de middensoort in Grünstadt te laten tot het doen van eenigen plaatselijken dienst en de rest te laten terugtrekken naar het depôt. Mijn twee makkers waren onder de laatsten. Ik moest blijven!...

Allertreurigst was het voor mij van mijne kameraden te worden gescheiden; ik deed hen een eindweegs uitgeleide en gevoelde eene buitengewone weemoedigheid en droefheid, toen ik eindelijk terug moetende keeren, afscheid nam. Het was alsof een voorgevoel mij zeide: dat is een afscheid om elkander nooit weder te zien. Zeer welkom was mij dan ook de ontmoeting van een anderen kameraad uit Gent, die ook had moeten vertrekken, doch nog was achtergebleven, omdat hij te Grünstadt een wissel en brief wachtende was. Hij sloeg mij voor, tegen betaling van 25 of 50 frank voor mij te blijven en mij met goedvinden van den commandant van ons detachement in zijn plaats te doen vertrekken. Wij deden hiertoe de noodige pogingen en het gelukte ons de vergunning er voor te bekomen. Ik vertrok dus een paar dagen later, in de blijde verwachting welhaast mijne vrienden weder te zullen ontmoeten en door mijn komst te verrassen. Ik marcheerde daags twee étappen en haalde op deze wijs spoedig het detachement in. Ik vond het verstrooid en uiteen, ingekwartierd in een langs den weg zeer uiteen liggend dorp, doch kon geen bescheiden inwinnen waar zich mijne vrienden bevonden. Ik hoopte dus des anderen daags op marsch hen te ontmoeten, doch vond hen tot mijn verdriet nergens, hoe dikwijls ik ook het voorste of achterste gedeelte van de uiteenloopende en verstrooide reeks van manschappen in oogenschouw nam. Men wist mij weinig of niets van hen te zeggen. Alleen meende men, dat zij een rijtuig gehuurd hadden en vooruit naar Homburg waren gereden om daar de aankomst van het detachement af te wachten. Ik vernam later dat dit werkelijk het geval was geweest, omdat mijn aanstaande zwager door vermoeienis en de voorboden van ziekte niet meer weg kon. Ik marcheerde dus mede tot Homburg alwaar ik hoopte hen te ontmoeten, doch dit geluk mocht mij niet te beurt vallen hoewel ik later ontwaard heb, dat ik in hetzelfde logement geweest ben, waar mijn vriend toen doodziek op een bovenkamer te bed lag; later heb ik daar ook ziek gelegen en eenige maanden vertoefd, zooals ik nader hoop te vermelden.

Ik kreeg order mij met 25 of 30 man te begeven naar een dorpje op eenigen afstand van Homburg, terwijl anderen op verschillende

plaatsjes in den omtrek gekantonneerd werden; maar nauwelijks aldaar gekomen werd ik ziek en deze ziekte werd spoedig zoo erg dat ik mijn bed niet kon verlaten en zonder eenige hulp of geneesmiddelen moest blijven liggen. Alleen zocht de schoolmeester eenige wortels en maakte daarvan een aftreksel, dat ik moest drinken. Ik dacht hier te moeten sterven en leed veel door de vlijt van de huismoeder en hare dochters, die van 's morgens, als de dag aan den hemel kwam, tot 's avonds laat, altijd door zaten te spinnen, welk gesnor en geraas mij niet weinig onrust en verveling bezorgde. Driekwart buiten mijzelve en half bewusteloos, werd ik uit dezen staat opgewekt door een mijner medemakkers, die naar Homburg geweest zijnde, mij kwam verhalen dat hij mijne vrienden ontmoet had en dat een hunner mij des anderen daags zou komen opzoeken, wijl hij hem verhaald had, dat ik daar ziek lag. - Werkelijk ook kwam hij den volgenden dag en verhaalde mij, dat mijn aanstaande schoonbroeder overleden was (9 December), dat hij mij naar Tweebruggen zou overbrengen, omdat ik in deze plaats niet blijven konde, dat hij voor ons verlof had bekomen voor drie maanden, mits wij ons op nieuw geheel equipeerden enz. Ik begreep en verstond alles maar ten halve en moest overal genoegen mede nemen, want ik was te ver weg om eenige tegenwerpingen te maken. Mijn vriend bestelde dus alles, nam een boerenwagen met linnen huif er over, legde op den wagen stroo, een bed en dekens en mij hierop nederleggende, trok hij te voet, naast den wagen gaande, met mij op weg, nu en dan de huif oplichtende om te zien of ik nog in leven was. Ik was dan ook waarlijk verre weg en ontwaakte nu en dan slechts uit mijne verdooving door de onzachte vallen die de wagen soms maakte, wanneer het wiel over een steen of hard bevroren kluit aarde rolde, zooals er in die bergachtige streken en in dezen strengen winter bij menigte langs den weg gevonden werden.

Zoo kwamen wij eindelijk te Tweebruggen, doch nieuwe tegenspoed! .... daar stond ik met mijn wagen op de markt, de voerman wilde naar huis en niemand wilde mij onder dak hebben. De zoogenaamde legerpest, waaraan zoovele militairen stierven en die zich aan de inwoners mededeelde, had zulk een schrik verspreid, dat niemand mij in huis wilde nemen(*). Na lang sukkelen werd het mij vergund onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat ik des anderen daags weder moest ver-

(*) Over deze ziekte zegt Generaal De Ségur, dezelfde, die in 1813 het derde reg. gardes d'honneur aanvoerde, in zijn *Mémoires* (t. VI):
'De moeielijke omstandigheden waarin wij ons bevonden werden vermeerderd met twee plagen; den winter en de typhus. De legerpest of typhus woedde in het leger niet alleen maar ook in de dorpen onder rijk en arm. De symptomen varieerden, sommigen werden plotseling ter aarde geworpen en stierven van uitputting, anderen overviel een soort van razernij. Men zag zelfs de ongelukkigen zich uit de vensters neerstorten en in de half bevroren modder terecht komen waar men ze stervende en ten prooi aan de hevigste stuiptrekkingen opnam.

Meer dan twee honderd Gardes van genoemd regiment waren in November door die afschuwelijke ziekte aangetast en een zestigtal was reeds bezweken.'

trekken. Ik liet mij maar afladen en had van alles weinig meer weet of bewustheid dan een katoenbaal of zoo iets, die men brengt waar men ze hebben wil. Intusschen herinner ik mij nog als in een droom, dat er een geneesheer bij mij kwam en ik één of meer lepels van een sterk, leelijk bitterachtig medicijn heb moeten slikken en dat de waard en de waardin aan 't vechten raakten en elkander vechtende naliepen. Wie weet of *ik* de reden van dien huiselijken twist niet opleverde? Enfin, nu werd het geheel nacht voor mij. Ik werd des anderen daags weder vervoerd naar Homburg in hetzelfde logement, waar mijn vriend gestorven was, en in diezelfde kamer nedergelegd, wellicht op hetzelfde bed. Ik weet van dit alles niets en heb het later vernomen.

De Franschen trokken intusschen meer en meer af; de Bondgenooten naderden en mijn vriend moest zich spoeden om van zijn verlof gebruik te maken en niet in hun handen te vallen. Hij beval mij dus aan de zorg van den hospes, dien hij bij de ziekte van mijn aanstaande vrouw's broeder had leeren kennen, rekende mij verloren, betaalde een zekere som voor verpleging en begrafenis, nam mijn horloge mede als aandenken voor de familie, zeide mij vaarwel en vertrok.

Daar lag ik toen alleen, doodziek, opgepast door een Fransch soldaat, die mij sloeg en mishandelde, wanneer ik ijlende uit het bed viel en hem telkens zijn rust benam. Ik verbeeldde mij ijlende namelijk, mijn vriend over bergen en door dalen den weg te zien huiswaarts nemen en wilde hem dan volgen, doch niet kunnende staan viel ik telkens uit het bed op den grond. Zoo bleef ik ettelijke dagen, meestal bewusteloos en malende.

Op een morgen kwam mijn hospes mij bezoeken; ik zie den mageren man dunkt mij nog, in zijn grijze jas; ik geloof, dat het de eerste bezinning was die ik weder kreeg. Hij sprak mij eenige woorden toe en wat later kwamen twee officieren van gezondheid bij mij, waarvan de één Hollander was. Het deed mij genoegen mijne moedertaal te hooren, want doodziek zijnde nog een vreemde taal, Duitsch of Fransch te moeten spreken, valt voorzeker uiterst onaangenaam. Hij rookte tabak, ik zeide hem dat de tabaksreuk mij aangenaam was, waarop hij mij moed insprak, dat een goed teeken noemde en mij zeide dat ik dan wel zoude herstellen. Werkelijk begon ik langzamerhand te beteren. Ik kreeg eenigen eetlust, doch was doodelijk zwak en moest na weinige dagen een tweeden oppasser, een goeden Franschen jongen, die mij door die officieren van gezondheid bezorgd was, missen, misschien daar de naderende Bondgenooten deze streek door de Franschen geheel deden ontruimen. Uit vrees, dat men mij als Fransch militair mocht herkennen, werden mijne kleeren met eenige voorwerpen van waarde achter een muur weggemetseld en ik zou voor den zoon des huizes doorgaan. Ik kreeg dan ook, toen ik zoo wat op ging zitten, een slaapmuts, een lang wit vest en jas van den hospes en begon

langzamerhand met dit tenu ook beneden te komen. Ofschoon ik uit zwakte nauwelijks op straat iets onderscheidde en alles mij voor de oogen schemerde, herkende ik thans de plaats en ontwaarde dat ik vroeger aldaar eenige oogenblikken geweest was en zoo ik meende nog iets gebruikt had. Veel begon ik nu door den honger te lijden; de meid bracht mij elken morgen een kop koffie en een paar 'milchbrödchen', waarnaar ik soms een paar uren van te voren zoo hard lag te verlangen, dat ik schreide als een kind wanneer dat zoo lang duurde (want uit deze ziekte komende, is men waarlijk als een kind).

Het werd intusschen al kouder en kouder, want het was een strenge winter, zoodat ik het boven niet meer kon uithouden. Ik begon dus naar beneden te komen en vond de gewone groote kamer dagelijks meer opgevuld met Russen, Pruisen of Kozakken. Maar waar dezen zich vermeerderden was het huisgezin allengs verminderd. De ziekte had zich ook hier verspreid en haar offers gekozen. Mijn goede hospes was reeds dood en begraven, insgelijks een oude moeder die daar in huis woonde, en een dochtertje, die ik beide nimmer gezien had. Thans was ook de oudste dochter, een meisje van achttien jaar, bezweken. Zij lag in een wit gewaad of lijkkleed, met bloempjes of palmtakken bedekt; een kaars stond bij haar, benevens een bakje met gewijd water en een palmtakje er in. Een paar buren of vriendinnetjes besprenkelden het lijk met gewijd water, knielden aan haar sponde en deden een stil gebed voor de overledene. Mijn gevoel was opgewekt door dit tooneel, toen zij vertrokken waren volgde ik hun voorbeeld, knielde en bad insgelijks voor de vroeg gestorvene en besprenkelde haar lijk met gewijd water.

Tot de begrafenis waren eenige vrienden of naastbestaanden genoodigd, deze droegen of volgden het lijk naar het graf, bij dezen voegden zich naar lands- of plaatselijk gebruik, zoo velen als er belang mochten stellen in de overledene en wel achtereenvolgens het lijk de woningen der zoodanigen werd voorbijgedragen. Ik volgde insgelijks de doodbaar. Aan het graf hield de pastoor of dominé (want niettegenstaande het vroeger gezegde, weet ik niet recht of deze lieden Roomsch of Protestantsch waren, daar er in Duitschland zoo een middensoort van godsdienst is, waarbij eenige Roomsche gebruiken bewaard schijnen) hield de geestelijke dan bij het graf eene lijkrede of toespraak, waarvan ik niet veel verstaan heb. De ter begrafenis genoodigden, onder welke ik dan ook behoorde, werden ter maaltijd gehouden. Ieder had een flesch wijn voor zich en fijn gebakken brood. Ik geloof bijzonder voor zulke gelegenheden vervaardigd en meer andere zaken, die door mij vergeten zijn, want maaltijden kan ik altijd maar slecht onthouden.

Het was echter niet alleen in dit huisgezin, dat deze vreeselijke en zooveel offers wegslepende ziekte woedde, maar de geheele plaats, ja de gansche streek welke het aftrekkende leger had doorgetrokken was door haar aangetast. Een zeer groot deel der inwoners was door haar

ten grave gesleept, men berekende ⅔. Hoe dit zij, de rouw en droefenis was algemeen en alleen de dagelijksche afwisseling der doortrekkende geallieerde troepen gaf een weldadige afleiding, zoo voor de inwoners als voor mij, die nu alleen, zonder eenig geld, afgescheiden van mijne familie en betrekkingen, nog zwak en als verlaten was achtergebleven.

Hier ondervond ik het akelige en onbegrijpelijk vervelende van volstrekte ledigheid; de kleine voorraad lectuur was spoedig uitgelezen, ik had in 't geheel niets te doen; wat rondkijken, op de vensterruiten of op de tafel trommelen was alles wat ik uitvoerde en behalve het verlangen naar etenstijd, vervulde de hoop op eenige tijding of uitkomst eenig en alleen geheel mijn geest. Doch langzamerhand werd ook deze vervelende ledigheid meer dragelijk, zoo went men aan alles. Ik schreef gedurig brieven naar mijn ouders, naar mijn broeder te Leiden, naar mijn oom te Rotterdam, doch zuchtte dagelijks te vergeefs om eenig antwoord. Wanneer de posttijd daar was, klopte mij het hart van verlangen, maar elke morgen gaf een nieuwe teleurstelling. De Franschen waren nog in het kwartier waar mijne ouders woonden en door de ongeregeldheid in alles, dus ook in het postwezen, kwamen mijne brieven niet te recht.

Eens kwam er een brief uit Maastricht aan mijn reeds zoo lang vertrokken vriend, geschreven door zijn oom, hoofdofficier bij de Genie; ik veranderde het adres op de achterzijde en gaf hem weder op de post. Deze brief kwam terecht en bij zijn ontvangst meende men mijn schrift te herkennen. Men verheugde zich zeer en zond dezen brief aan al mijne kennissen, ten einde zich meer te overtuigen of allen in het gevoelen deelden, dat het mijn hand was, daar men mij op het bericht van mijn vriend niet anders dan dood rekende; en toen allen, als uit een mond die meening bevestigden, was de hoop op mijn leven weder geheel opgewekt.

Kort daarna kwam er ook een of meer van mijn brieven terecht en mijne ouders beijverden zich om mij hulp te verstrekken. Zij zonden namelijk een man af die mij zoude afhalen en mij tevens geld ter hand stellen, zoo tot het betalen mijner verblijfkosten als tot het doen der terugreis. Daar echter, zooals vroeger gezegd is, de Franschen deze streek nog niet verlaten hadden, kon deze man niet verder dan tot in het Luxemburgsche komen; het werd hem niet vergund door te reizen naar de streken, die reeds door de Bondgenooten bezet waren.

Toen ik weder geheel hersteld was, begon ik weder kleine wandelingen te doen en daar het dragen van witte slaapmutsen door de inwoners hier niet geheel ongewoon was, ging ik op dezelfde wijze uitgedoscht naar Tweebruggen, waar het toen een paar dagen kermis was, om mij eens te verzetten. Op mijne terugreis ontmoette ik een heer te paard, die mij vroeg of ik bij de gardes d'honneur gestaan had. Ik dacht: ‘Wat gaat u dat aan’, doch tevens ook ‘waarom zoude

ik niet zeggen zooals het is'. Ik zeide derhalve kortweg 'Ja'. Hoe is dan uw naam, vroeg hij verder. Dezelfde gedachten kwamen weder bij mij op, doch ook dezelfde redenen bewogen mij mijn naam te zeggen. 'Dan heb ik geld voor u', zeide hij mij. Een blijde boodschap, een onverwachte uitkomst voorwaar!

Ik begreep niets van deze omstandigheid, doch nu verhaalde hij mij, dat mijne ouders geschreven hadden naar een wijnhandelaar in Keulen, die sedert vele jaren wijn aan onze familie geleverd had en die nu aan hem, met wien zij in handelsbetrekking stond, verzocht had mij zeshonderd frank ter hand te stellen, welke hij mij dan ook tegen kwitantie toetelde in een nabij gelegen herbergje, waarna wij beiden onzen weg vervolgden. Ik vernam thuiskomende, dat die heer in mijn logement geweest was, naar mij gevraagd had en vernemende, dat ik naar Tweebruggen gegaan was, mijn uiterlijk had opgenomen en zoodoende mij op den weg had herkend. Mijn broeder was intusschen uit Leiden ook op reis gegaan om mij hulp te komen verschaffen, doch keerde toen hij te Keulen bij voornoemden wijnhandelaar vernam, dat mij geld bezorgd was, naar de academiestad terug.

Terstond ging ik te paard op reis en in twee of drie dagen kwam ik zonder eenige bijzondere ontmoetingen te Trier aan. Het gezicht op die stad was fraai en indrukwekkend. Na gedurende vele uren door dicht begroeide bosschen gereden te hebben, stond ik als eensklaps op een hooge, steile rots en zag den Moezel met zijn groene boorden, statig en bekoorlijk tusschen het steile gebergte zich met vele bochten heen kronkelen, en de oude eerwaardige stad daar beneden mij liggen. Een zigzagsgewijs loopende weg voerde mij tot haar, en weldra was ik binnen hare muren (28 Maart). Daar moest ik mij nu bij den Commissaris-generaal van Politie aanmelden, doch hoewel mijn kortste weg door het Luxemburgsche op Luik liep, konde ik geen andere feuille de route bekomen dan over Coblentz, Bonn, Keulen enz. daar dit de eenige militaire weg was. Ik getroostte het mij, ofschoon met tegenzin, daar mijn verlangen naar huis zóó groot was en sloeg een paar dagreizen naar Coblentz op weg, welke ik in één dag aflegde. De weg was schoon en bekoorlijk langs den Moezel, doch meer en meer kreeg het verdriet van eenige dagen langer te moeten reizen bij mij de overhand en toen ik 's avonds in het huis waar ik was ingekwartierd, een kaart in handen kreeg, teekende ik eenige plaatsjes (dorpjes of gehuchtjes) op die in de richting lagen welke ik houden moest.

Want daar ik nu den grooten weg lang voorbij was, moest ik een geheel ongebaande streek doortrekken, waar geen wegen gevonden werden en die slechts zeer zeldzaam hier en daar bezocht werden om hout te halen of iets dergelijks.

Den eersten avond op een dorpje in een herberg komende, vroeg men mij spoedig naar mijn reispas. Ik zeide, dat die in mijn mantelzak was geborgen en dat ik hem toonen zou. Ik vroeg wat te eten en

hiermede bezig zijnde, gaf ik te kennen thans mijn reispas te zullen halen, om den schijn aan te nemen dat alles volkomen in orde was. Mijn list slaagde best. 'Het heeft zoo geen haast' zeide de man 'eet eerst.' Ik deed zulks en scheen het toen weer te vergeten. Ik sprak er ook niet meer van en toen ik des anderen daags weder zou vertrekken kwam het weder ter sprake. Toen de waard zag, dat ik niet op mijn route was, zeide hij mij, dat hij mij niet had mogen herbergen, als hij zulks geweten had, ja zelfs mij dadelijk behoorde aan te geven. Ik verzocht hem mij dezen dienst niet te bewijzen, doch hij verzekerde mij dat ik stellig spoedig zoude aangehouden worden en raadde mij terug te keeren. Ik dankte hem voor zijn raad, doch zette weder koers naar het Noord-Westen.

Dien dag werd ik ongesteld en leed verschrikkelijken dorst, terwijl ik weder niet eene woning of mensch gewaar werd, doch ik kwam gelukkig eindelijk aan eene beek waarin helder water als kristal uit den berg vloeide; nu verkwikte ik mij, leschte mijn dorst en kreeg weder lust en moed om mijn weg te vervolgen. Na twee dagen sukkelens kwam ik op den grooten weg, welke door die streek loopt en wel in het stadje Praym of Prüm. Hier vond ik eene menigte kozakken die, uit Frankrijk teruggekeerd, geld en menig voorwerp van waarde bij zich hadden, dat zij waarschijnlijk volgens hunne loffelijke gewoonte niet zoozeer gestolen, als wel, het als het hunne beschouwende, medegenomen hadden, want wat zij zien, nemen zij mede als het hun bevalt, doch komt men op den nagang en belet men het hun, dan geven zij het weder af; hiervan zou ik ook nog staaltjes kunnen mededeelen, doch genoeg! Ik dacht, hier zal het mis raken, vooral indien ik eenige vrees laat blijken. Ik begaf mij dus midden onder hen, keek naar hun spelen, dronk een borrel en werd nauwelijks door hen opgemerkt. Nabij Malmady geraakte ik, hoe dit is toegegaan weet ik niet, verdwaald en als verward in een bosch, dat zoo dicht begroeid was, dat er bijna niet door was te geraken en waar zooveel fraai en veelsoortig mos op de stammen en takken der boomen was gegroeid dat het er als tropheeën en guirlandes bij neerhing. Ik verzamelde eenige bijzondere soorten in mijn schako, brak tot mijn spijt bij deze of eene vroegere gelegenheid het pijpje dat ik uit Homburg had meegebracht en als een pompon op mijn schako stak en ontmoette tot mijn geluk een boer, die mij weder op het rechte pad bracht. Ik was blijde hier weder Fransch te hooren spreken.

Toen ik te Luik kwam, vond ik de stad vol militairen. Hier was thans het hoofdkwartier van den kroonprins van Zweden gevestigd, zoodat ik begreep ook thans niet verder zonder feuille de route voort te kunnen. Met mijn vorig tenu kon ik geheel en al niet meer voor den dag komen. Ik meldde mij dus aan bij den bevelhebbenden generaal, verhaalde hem mijne omstandigheden, verzweeg wat ik niet zeggen durfde en maakte hem wijs, dat ik in mijn laatste nachtverblijf mijn

feuille de route had laten liggen, tevens om een andere verzoekende. Mijn verhaal werd voor waarheid aangenomen, ten minste ik kreeg een feuille de route in *optima forma*, waarbij ik bevolen werd, mij onmiddellijk huiswaarts te begeven. Het was op den 2^{den} April 1814, den dag waarop ik te Coblentz had moeten wezen, afgegeven. Over St. Truien, Tirlemont, Leuven, Brussel, Aalst en Gent moest ik de reis nemen en op al die plaatsen de reispas laten afteekenen. Deze reis zou dan ook spoedig en gelukkig zijn afgeloopen, als ik nog niet eene zeer onaangename ontmoeting gehad had. Ik kreeg overal officiersbiljetten en werd overal vriendelijk ontvangen. Te Brussel kon ik niet voor een bepaald uur te recht komen om mijn pas afgeteekend te krijgen, waarom ik, geen geduld hebbende om mij hiervoor op te houden, zonder aan deze formaliteit te voldoen verder reed.

Een paar uren van Brussel verwijderd was ik ongelukkiger wijze afgestegen aan een herberg aan den weg om iets te gebruiken. Toen ik weder te paard was gestegen kwamen drie Pruisische huzaren op mij aanrijden, wien ik zeker wegens mijn bijzonder tenu verdacht voorkwam. Zij vroegen mij, wie ik was en waar ik heen wilde? Ik vertelde alles naar waarheid. ‘Indien gij dan naar huis gaat hebt gij ook dien schako niet meer noodig’, zeiden zij, ‘geef dien aan ons!’ ‘Ik kan toch niet in mijn bloote hoofd rijden’. ‘Wij zullen u een politiemuts geven, gij zult nu toch die monteering niet meer dragen’. Ik zeide die zelf betaald te hebben en met haar nu nog wel te willen thuis komen. ‘Zoo, dan wilt ge met die Fransche plunjes nog pronken’. Hoe dit zij, zeide ik, ge hebt het recht niet, ze mij af te nemen, wat ik heb! ‘Neem hem den schako van den kop!’ zeide er een en een tweede was spoedig gereed zulks te doen. Ik schold en dreigde terug te keeren en hen aan te geven bij den commandant te Brussel, doch begreep tevens, dat ik daar niet veel bij zou winnen, maar wel tijd verliezen, ook had ik met mijn pas gezondigd en was dus niet in 't rechte. Het was om die verzilverde kettingjes te doen, die aan den schako waren; de foudraal werd er afgedaan en o wee! daar vond men nog de Fransche cocarde, waaraan ik niet gedacht had. Nu was het geheel en al mis. Ik begon te vreezen dat men ook mijn porte-manteau met mijn geld zou gaan nazien. Ik zeide dus, te verlangen mijn weg te kunnen voortzetten, liet hun de schako, vroeg de mij beloofde politiemuts, verkreeg een klein groen kozakken-mutsje met rooden band, dat ik nauwelijks kon opzetten, doch was blijde weder uit hun handen te wezen.

Den 4^{den} April moest ik volgens mijn marschpas eerst te Leuven wezen, doch was reeds te Aalst op een uur of vijf afstands van Gent. Vandaar vertrok ik den volgenden morgen naar Gent en toen ik op den mij bekenden bodem stond, was ik niet meer te houden. De afstand van huis bedroeg nog 8 à 9 uren, doch deze werden ook nog afgelegd en vóór het nog

geheel en al donker was, was ik in den schoot der mijnen teruggekeerd (5 April 1814).

Deze thuiskomst zal noch kan ik beschrijven.

Weinige weken daarna was ik weder aan de Hooge School te Leiden, vatte de afgebroken werkzaamheden weder op, begon met het hoofdstuk der *dolores*, waar ik bij mijn vertrek gebleven was, werd door mijn broeder goed weder op den weg geholpen en promoveerde twee jaren later, zonder dat mijn afzijn hierin eenige vertraging had teweeggebracht.'

Uit deze mededeelingen heeft men kunnen zien, dat het den gardes d'honneur aan een behoorlijke leiding ontbroken heeft en de krijgstucht te wenschen overliet, hetgeen de desertie in de hand werkte. Van de eskadrons gardes, welke deel uitmaakten van het leger, dat zich nabij Leipzig concentreerde, is het niet mogelijk, de juiste sterkte op te geven.

Marco de Saint Hilaire deelt alleen mede, dat den 10^{den} Augustus 1813 bij het beëindigen van den wapenstilstand van Dresden er reeds 10 eskadrons gardes d'honneur bij het leger waren onder bevel van Generaal Nansouty, den commandant der garde-cavalerie(*). Boymans(†) zegt, dat Napoleon bij Leipzig over ongeveer 6000 gardes beschikte; de overigen waren aan den linker-Rijnoever gekantonneerd of bevonden zich bij de vier depots hunner regimenten. Niet onbelangrijk is, wat ons het dagboek van den garde d'honneur Van der Scheer mededeelt(§). Daaruit vernemen we, dat Van der Scheer's eskadron, behoorende tot het 3de regiment, den 30sten Augustus 1813 233 ruiters telde. Na in de volgende maand met 4 eskadrons van het 1ste en 4de regiment te zijn versterkt, werden zij in den morgen van den 4^{den} October geïnspecteerd door Generaal Kellermann, die zijn tevredenheid over hun manoeuvres betuigde. Na een tweede inspectie voor genoemden generaal te Mainz klonk op den 9^{den} October het commando: voorwaarts! en trokken de 5 eskadrons over den Rijn, waarna zij in de eerste dagen na den slag bij Leipzig (16-18 Oct.) in de omstreken van Frankfort en Hanau om het bijna vernietigde Fransche leger zwierven.

Op den terugtocht vereenigden zich deze eskadrons in den morgen van 25 October met een drietal eskadrons van het 2de regiment, zoodat er toen acht eskadrons der vier regimenten bijeen waren.

Volgens Frédéric Masson(**) geeft een situatiestaat van 15 September 1813 aan 42 officieren en 1045 gardes en een van 15 October d.a.v. 48 officieren en slechts 853 gardes. Dat was volgens Masson het aantal gardes, dat deelnam aan den slag bij Leipzig en onder bevel stond van Kolonel Dauthencourt, majoor van het 1ste regiment Poolsche chevaux légers lanciers. Het woord deelnemen mag hier niet in zijn volle

(*) *Histoire de la Garde Impériale*, tome III, p. 162. - Bruxelles, 1846.
(†) *Le Garde d'honneur.* Note XVI. - Bruxelles, 1822.
(§) 'De Drentsche Gardes d'honneur van 1813/'14' door A.J.K. Kymmel. *Drentsche Volksalmanak,* 1895.
(**) *Cavaliers de Napoléon,* p. 72. - Paris, 1895.

beteekenis worden opgevat. De Keizer besefte toch genoegzaam zijn verantwoordelijkheid, om het leven van deze onervaren ruitersoldaten - voor het meerendeel zijn kostbare gijzelaars tevens - niet noodeloos in de waagschaal te stellen, en begreep tevens, dat het zaak was, ze eerst voor den krijgsdienst te bekwamen. Den 16^{den} October liet hij hen als reserve aan de bewegingen der cavalerie van de oude garde deelnemen en den 18^{den} gaf hij Kolonel Dauthencourt bevel, om ze in het gezicht van den vijand te laten manoeuvreeren, ‘sans les exposer que le moins possible’. Die bezorgdheid ging zelfs zoover, dat, toen Dauthencourt op eigen initiatief een beweging had uitgevoerd, die noodzakelijk was geworden ten gevolge van het verraad der Saksers, de Keizer onmiddellijk Generaal Nansouty op hem afzond met opdracht hem onder het oog te brengen, dat hij de gardes te veel blootgesteld vond en dat hij wilde, ‘qu'on les fit voir sans les engager jusqu'à la dernière extrémité’(*).

Uit die verschillende opgaven der troepensterkte kunnen we deze gevolgtrekking maken, dat het aantal gardes, door Boymans opgegeven, te hoog moet wezen. In aanmerking dient genomen te worden, dat Boymans niet bij de gardes bij Leipzig is ingedeeld geweest maar bij het depot van het 2de regiment te Metz en eerst van een en ander na zijn vlucht uit die plaats is ingelicht geworden.

Wat hij verder over de gardes bij Leipzig heeft aangeteekend, verdient in verband met het hierboven medegedeelde uit Frédéric Masson's werk alsnog vermeld te worden. Hij laat dan volgen:

‘Eenige dagen voor den slag liet men de Gardes in de omstreken van Naumburg oefeningen op groote schaal verrichten en daar zij slecht manoeuvreerden, bleek 't van hoe weinig nut zij konden wezen.

Napoleon die volkomen de kunst verstond zijn leger voor den slag op te stellen, wist van de Garde d'honneur toch partij te trekken door haar gedekt door de cavalerie der Oude Garde, als reserve te houden. Hij wees haar een positie aan, waar zij duidelijk door het vijandelijke leger kon worden opgemerkt en een korps scheen te vormen dat minstens acht à tienduizend man sterk was. Eenige hoofdofficieren der gealliëerden hebben mij te Frankfort medegedeeld dat het zien van een zoo geducht cavaleriekorps, het welk een beslissenden aanval in den zin scheen te hebben, eenige weifeling in de bewegingen der geallieerde troepen, die zich tegenover de Gardes bevonden, te weeg bracht. Toen Napoleon den slag als verloren beschouwde deed hij de Gardes d'honneur in tijds aftrekken. Eenige matte kogels die in de gelederen der Gardes vielen doodden twee of drie man en kwetsten er vijf of zes.’

Bij Hanau - 30 October - vielen de gardes d'honneur voor 't eerst aan.

Twee eskadrons ter sterkte van ongeveer 400 man van het 3de regiment verschenen uit het bosch van Hanau, ten einde de door den vijand teruggedrongen grenadiers te paard te ondersteunen. De gardes kwamen in bataille en voerden met hun uitgeputte paarden een charge uit,

(*) *Cavaliers de Napoléon,* p. 73. - Paris, 1895.

maar zoo flink, zegt Generaal De Ségur(*), dat de vervolging van den vijand gestuit werd. De teruggedrongen grenadiers toch verzamelden zich onder den kreet van: 'Vivent les Gardes d'Honneur!' terwijl de vijand, die hen eerst verjaagd had, verbijsterd terugweek.

Bij den aanval dezer beide eskadrons kreeg het 3de regiment drie gewonde officieren, terwijl op een ander punt van het slagveld het 4de ook gelegenheid had zich te onderscheiden(†).

Daar in geen enkel dagboek iets over deze charge gerept wordt, zullen er ook geen Nederlanders aan hebben deelgenomen, aangezien de Franschen in onze landslieden toenmaals weinig vertrouwen stelden, en daartoe bestond wel eenige reden.

Hetgeen we echter in een paar dagboeken van Nederlandsche gardes d'honneur, tot het 3de regiment behoorende, mochten vermeld vinden, achten we niet van belang ontbloot, om 't hier over te nemen, daar het getuigt van de weinige actie van het korps gardes, waarbij de schrijvers dier journalen zich bevonden.

In het artikel van den heer A.T. Vos in *De Groningsche Volks-Almanak* voor het jaar 1905, getiteld: 'Van een Groningsch Garde d'Honneur', bewerkt naar 'een memoria of aanteekening van de reizen gedaan als Garde d'Honneur van het 3de regiment 5de escadron en uitgetrokken uit Groningen den 30sten Juni 1813 en teruggekomen den 6den Mei 1814', vinden we echter deze lezing betreffende de wederwaardighéden der gardes bij Hanau.

Daarin lezen we op blz. 187, dat 'op een half uur afstand van Hanau de Gardes met verscheidene andere troepen en bataille opgesteld waren. Ordonnancen renden onder het vreeselijk gebulder heen en weer, de lucht was een groote vuurgloed en te midden van dat ijselijk tooneel maakten ook de Gardes zich gereed tot hun eerste gevecht, dat zeer zeker noodlottig voor hen zou zijn afgeloopen. De schrijver (der memoria) zegt toch dat het maar heel gelukkig was, dat de Franschen zich er door sloegen, daar anders een gedeelte van het regiment het slachtoffer zou zijn geworden. Zoo duurde het tot 9 uur 's avonds toen het bevel kwam om weer op Felkenheim terug te trekken.'

In het reeds genoemde dagboek van Van der Scheer komt voor, dat, toen deze 'met de zijnen te Weinbach was aangeland - 29 October, - een dorp met militairen overvuld, daar des nachts een Nederlandsch garde d'Honneur doorreed roepende: "Wij zijn verloren en moeten naar Hanau!" Gewekt door de trompet, vlood alles den volgenden morgen naar Mainz langs een weg bezaaid met dooden en gewonden, bijna allen door voorbijgetrokken soldaten uitgeschud en beroofd.

In Mainz gekomen werd bevel gegeven om af te stijgen, ten einde in paradeuniform den Rijn over te trekken en de bevolking aan de overzijde te toonen, dat het Fransche leger nog niet geheel was vernield,

(*) *Histoire et Mémoires,* tome VI, p. 92. - Paris, 1813.
(†) Frédéric Masson, *Cavaliers de Napoléon,* p. 73. - Paris, 1895.

leverde het ordelijk binnentrekken der stad door zeven à acht escadrons Gardes d'Honneur een trotsch aanzien op. Verheugd een streek te hebben verlaten van dagelijksche gevaren en ellende, verblijdde men zich over gunstige berichten uit het Vaderland en vleide zich met de hoop van eenmaal weder als vrije mannen tot zijn bloedverwanten terug te zullen keeren.'

Ondanks zijn minderheid en de zware verliezen bij Leipzig wist het Fransche leger zich bij Hanau toch door den vijand een doortocht te banen, van welk gevecht Napoleon getuigde: 'Hanau n'a pas été une victoire, mais bien une troueé'(*).

Het was bij die gelegenheid, dat de Beiersche generaal Graaf Von Wrede, die in 1812 onder de Fransche adelaars had gestreden en daarna den Keizer afvallig was geworden, Napoleon's doortocht bestookte. Aan beide zijden werd dapper gevochten, maar ten gevolge van de verkeerde beschikkingen, door Wrede genomen, gelukte het den Franschen, die hier ver in de minderheid waren, door het flink optreden der artillerie van Drouot en der cavalerie van Sebastiani hem aan het wijken te brengen.

De Fransche rijdende batterij List en het regiment Oud-Hollandsche huzaren n°. 11 werkten mede tot het succes van dien dag, waardoor de opmarsch van het Fransche leger naar Frankfort kon worden voortgezet(†).

In die dagen geleek Napoleon op een getergden leeuw, die in zijn laatsten schuilhoek was teruggedrongen. Men verwijt den Keizer, dat hij niet den 16^{den} achter de Saale is teruggetrokken, daar de gelederen van zijn leger aanmerkelijk gedund waren en de artillerie bijna al haar paarden had verloren. Eenige maatregelen, tot den terugtocht dienende, zijn den 17^{den} genomen, terwijl in den daaropvolgenden nacht de Fransche legerkorpsen een meer achterwaartsche stelling innamen, om de gebeurtenissen van den volgenden dag af te wachten. Hoewel een overwinning niet denkbaar was, moet men zich toch verwonderen, dat de Fransche troepen den 18^{den} den vijand nog ontzag wisten in te boezemen. Verschillende oorzaken werkten echter tot de nederlaag mede. Het Fransche leger was afgemat, er heerschte gebrek aan levensmiddelen, de aanvoering liet hier en daar te wenschen over en de staven waren slecht georganiseerd.

Bij Hanau was het merkbaar, dat de gebeurtenissen van den laatsten tijd Napoleon's geestkracht hadden gebroken. Gedurende het gevecht overviel hem een diepe zwaarmoedigheid, hetgeen deed denken aan iemand, die het hoofd verloren had. In dien toestand trof Maarschalk Macdonald den Keizer aan, toen hij in den morgen van den 30sten

(*) E. Marco de Saint Hilaire, *Histoire de la Garde Impériale*, tome III, p. 250. - Bruxelles, 1846.

(†) F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, afl. XX, p. 535.

October op de Beieren stuitte. Na eerst vruchteloos een paar zijner ordonnance-officieren naar den Keizer om dringende versterking te hebben gestuurd, besloot de maarschalk daar zelf om te gaan vragen en zijn paard de sporen gevend, galoppeerde hij naar Napoleon, die geen half uur van hem verwijderd was. In 't kort schetste Macdonald den Keizer den toestand. ‘Wat wilt ge, dat ik daaraan doen zal?’ was het onverschillige antwoord van Napoleon; ‘ik geef bevelen, doch men luistert niet naar mij.’ - ‘Maar hoe komt uw garde nog niet op marsch?’ hernam Macdonald; ‘wanneer zij niet spoedig verschijnt, zijn we verloren.’ - ‘Ik kan er niets aan doen,’ antwoordde Napoleon koel. Intusschen ontbood hij den majoor-generaal (Berthier), gaf dezen eenige bevelen en beloofde Macdonald, dat een gedeelte der garde zou aanrukken, om te zijner beschikking te worden gesteld. Vier bataljons jagers kwamen weldra aan het bedreigde punt en eenigen tijd daarna verscheen de Keizer zelf aan het hoofd van de overige troepen zijner garde en andere korpsen(*). Toen zij aan den rand van het bosch kwamen, sprongen eenige granaten in de garde en een ontplofte er achter 's Keizers paard, dat toen een zijsprong maakte, terwijl hij uitriep: ‘Eh, eh! celle-là était près.’ Daarna begon hij een liedje te neuriën, waarvan zijn omgeving hier en daar een enkel woord opving(†). Het was, alsof Napoleon dien dag den dood zocht.

Den 1sten November kwam de Fransche veldheer te Frankfort en in den morgen van den volgenden dag te Mainz, waar zich het overschot van zijn leger verzamelde. Over den staat van dat leger zegt Generaal De Ségur in zijn *Mémoires*(§): ‘Quant à notre armée, le misérable aspect de ces restes de trois cent mille hommes, la plupart affamés, nus et sans armes, me consterna! On eût dit que le spectre de la Grande armée, morte l'année précédente, reparaissait! même délabrement, même désordre, même anéantissement: au lieu de colonnes, des files, traînantes et confuses, d'hommes de toutes armes; dans la Garde même, des pelotons au lieu de bataillons! Cette seconde retraite en automne, de quinze jours et de quatre-vingt-douze lieues seulement, à travers la fertile Allemagne, avait eu, comme celle de 1812, sa Bérésina, ses fuyards, ses maraudeurs, sa famine et sa gloire!’

Te Mainz werd nog zooveel mogelijk getracht wat orde en eenheid in die heirschaar te brengen, welker veldheer den 7den November te Parijs terugkwam.

Keeren wij tot de gardes d'honneur terug.

Toen het leger te Mainz was aangekomen, werden de vier regimenten aan den Rijn ingekwartierd, ten einde een reorganisatie te ondergaan en tevens om een waakzaam oog op de oevers van dien stroom te houden.

(*) *Souvenirs du maréchal Macdonald Duc de Tarente*, p. 231. - Paris, 1892.
(†) *Mémoires du Général Baron de Dedem de Gelder,* p. 355. - Paris, 1900
(§) Tome VI, p. 194.

Een rapport van Generaal Nansouty, die in de maand December genoemde regimenten inspecteerde, gewaagt ervan, dat de uitrusting en de voeding der gardes over het algemeen veel te wenschen overlieten en dat hun paarden verre van flink waren.

De commandanten van het 1ste, het 2de en het 3de regiment schenen wel voor hun taak berekend, maar die van het 4de regiment daarentegen in 't geheel niet. Generaal Nansouty wilde vóór alles flinke officieren en onderofficieren hebben. Het ontbrak den jongelieden, zegt de generaal, aan tucht en opleiding, maar als zij goed geleid werden, zou er wel iets goeds van hen te maken zijn, daar het hun aan goeden wil niet ontbrak. Aan dit rapport van Generaal Nansouty is waarschijnlijk de benoeming van een groot aantal officieren en onderofficieren uit de gendarmerie bij de gardes d'honneur niet vreemd, evenals de aanstelling van Generaal Picquet tot overste bij het 1ste regiment, van Generaal Vallin bij het 2de, van Generaal Vincent bij het 3de en van Generaal Merlin bij het 4de.

Deze heeren, in 1793 in dienst getreden, waren van geen hooge geboorte en stonden wegens hun strenge tucht bekend. De regimenten gardes d'honneur hielden nu op deel uit te maken van de oude garde en werden op een divisie van twee brigades gebracht, aan welker hoofd de Keizer zijn oud-stalmeester Generaal Defrance plaatste, een man uit het volk, maar bekend wegens zijn moed, beleid en trouw.

Op dat tijdstip (December) telde het 1ste regiment 35 officieren en 763 gardes, het 2de 41 officieren en 948 gardes, het 3de 33 officieren en 1483 gardes, het 4de 63 officieren en 1820 gardes, totaal 172 officieren en 5014 gardes. Zeker is 't, dat het effectief toen het hoogst was en alles, wat zich had kunnen vereenigen, ook verzameld had. Dit aantal, de verliezen, de zieken in het hospitaal, de ongeschikten en vooral de deserteurs medegerekend, vormde de lichting van 10,000 man. Aldus Frédéric Masson(*).

Onder de Hollandsche gardes vooral waren de desertiën talrijk, hetgeen op hun Italiaansche collega's van niet weinig invloed moet zijn geweest, want verscheidenen dezer hebben het voorbeeld onzer landgenooten gevolgd. Degene, die over zijn vlucht een interessant geschrift heeft in het licht gegeven, is de heer Boymans. In zijn reeds genoemd werk: *Le Garde d'honneur*, wordt door hem op boeiende wijze zijn gevaarvolle, avontuurlijke tocht van uit Metz naar ons vaderland beschreven.

Een garde d'honneur, die zich echter aan alle diensten wist te onttrekken, was de heer Sirtema van Grovestins. In zijn *Souvenirs Biographiques*(†) wordt mededeeling gedaan, dat hij zich òf in het hospitaal òf in de stad Metz bevond, maar nooit in de kazerne te vinden was. Hij wist in een roeiboot te ontsnappen en daarmede langs den Moezel, na het doorstaan van tal van gevaren, Coblenz te bereiken.

(*) *Cavaliers de Napoléon,* p. 74/75.
(†) 1857, p. 14.

‘Napoleon wilde, dat ik hem diende,’ getuigt de heer Grovestins, ‘maar ik heb nimmer eenigen dienst onder hem gedaan en wanneer de helft van Europa deze handelwijze gevolgd had, dan zou Napoleon zich nooit op een zoo verheven standpunt hebben weten te verheffen.’

In het laatst van November en begin December 1813 werd den Nederlandschen gardes d'honneur, die nog in dienst waren, aangezegd, dat zij ten gevolge van den in hun vaderland uitgebroken opstand als gijzelaars zouden worden beschouwd en hun paard en wapenen moesten afgeven.

Om te doen zien, hoe die voor de gardes zoo vernederende gebeurtenis zich heeft toegedragen, vermeenen we niet beter te kunnen doen, dan de volgende regelen, aan een drietal dagboeken ontleend, mede te deelen.

Nadat de Nederlandsche gardes (van het 3de regiment) naar Offenbach waren gevoerd, werden zij volgens het dagverhaal van Van der Scheer ‘voor den Generaal Graaf de Ségur geleid, die hen op zijn beurt verwees naar een officier, die bevel gaf de wapenen af te leggen en den volgenden dag op een aangewezen plaats nadere bevelen af te wachten. Onder commando van een vreemd officier reed men vervolgens naar Frankweiler, waar men onze vrienden de door hen zelven betaalde paarden ontnam en overgaf aan Franschen in havelooze uniformen’[(*)].

Hieraan valt uit het journaal van den garde Dassen toe te voegen:

‘Na geruimen tijd op straat gewacht te hebben, kregen wij eindelijk bevel onze mantelzakken en mantels van de paarden af te nemen en moesten onze dieren aan deze smeerlappen overgeven, de tranen stonden ons in de oogen, toen wij het beest, dat wij in Holland zelf gekocht en op weg zorgvuldig opgepast hadden, thans aan deze Fransche hongerlijders moesten overgeven’[(†)].

Verder ontleenen we nog aan Van der Scheer's dagverhaal:

‘In de eerste dagen van December te Luneville gekomen werd bevel gegeven zich behoorlijk te reinigen en de kleeding na te zien om den volgenden dag voor den generaal te kunnen verschijnen, een bevel, waaraan zonder kwaad vermoeden onmiddelijk werd voldaan, terwijl men den avond vroolijk doorbracht en minder bezorgd voor de toekomst ter ruste ging. Den volgenden dag, op het afgesproken uur, ter bepaalder plaatse verschenen, bracht men de Gardes d'honneur naar de Paardenschool (manège); nauwelijks daar binnen, werden alle uitgangen door gewapende militairen bezet, zoodat men zich niet anders voorstelde of een gevangenneming stond voor de deur. Men had daarin juist gezien; de generaal verklaarde de Nederlandsche Gardes d'honneur beneden den graad van onderofficier voor staatsgevangenen; zij ontvingen bevel de wapens, voor zoover zij die nog bezaten, af te leggen en zich, met de overigen, in de macht van den generaal te stellen.

(*) en

(†) *Drentsche Almanak* voor het jaar 1896, blz. 116.

Tusschen bajonetten werden de jongelieden door een detachement karabiniers geleid naar het Palais de Justice, overgeleverd aan den cipier en beroofd van de mantels, die hen zoo dikwijls tegen regen en koude hadden beschermd.'

Den volgenden dag werden de gevangenen onder militair geleide naar Nancy gebracht, om zich vandaar naar Metz te begeven. Vervolgens werd opnieuw naar Nancy gemarcheerd, waar van toen af aan hun behandeling verbeterde. Eenige dagen later vertrokken de gardes van uit deze plaats naar Charmes, waar de maire hun mededeelde, dat de reis niet, zooals aanvankelijk het voornemen was naar Grenoble maar op Bourges was gericht, welke vesting aangewezen was, om de als staatsgevangenen beschouwde Nederlandsche gardes binnen hare muren op te sluiten.

De marsch ging nu over Mirecourt, Dijon, Autun, Luzy, Bellevueles-Bains, Nevers naar Bourges, waar men vrij opgewekt den 18^{den} Januari 1814 binnentrok.

Voorts vonden we in het 'onuitgegeven dagverhaal' van den garde Abraham van den Broecke Jz.(*), die tot het Zeeuwsch contingent behoorde, dat bij het depot van het 1ste regiment te Versailles was ingedeeld, hoe in die plaats de Nederlandsche gardes in gevangenschap overgingen(†).

'Den 20 November 1813 werd in de kazerne gezegd dat dezen morgen de visite voor de Reforme door den chirurgijn-majoor Loré zou worden gepasseerd dat ook gebeurde. Ik werd na gexamineerd te zijn geplaatst in de cathegorie no. 1.

Den 8 December kwam des morgens bericht dat heden zou worden overgegaan tot de definitieve reforme der geproponeerde personen. Ik was met alle zeer verheugd over dit zoo schielijk als, tegenwoordig uit hoofde der omstandigheden, onverwachte voorval, hoewel deze vreugd nog altijd met vrees gepaard ging wegens mogelijke mislukking. Te 11 uur werden wij per departement afgescheiden, daarna verzocht de luitenant aan mij, Becius, Lantsheer, J.H. en P.N. Schorer, Verploegh en Wilhelmie (volontair uit Breda) hem te volgen, waarover wij zeer verwonderd waren maar bedenkende onze protectie, verbeelden wij ons dit nog een bijzondere vriendschap was om ons 't eerst te doen reformeeren. Dan onder 't voortgaan waren er natuurlijk allerhande gissingen over de wonderlijke manier waarop dit in zijn werk ging. Deze verbeeldde zich dat uit hoofde van het voorgevallene in Holland men wellicht een eed van getrouwheid zou vorderen, een ander hield zich integendeel van de reform verzekerd daar de Colonel zulks nog dezen morgen gezegd had. Intusschen kwamen wij als schapen ter plaatse waar men ons geleidde, zijnde de Caserne des Ecuries de la Reine. Aan de poort vonden wij onzen Kapitein, Colonel, twee Generaals en een onbekend officier alsmede onzen vriend Bijleveld en den Hr. Verspiek

(*) Berustende op de Provinciale Bibliotheek van Zeeland.

(†) Dit contingent bestond uit de H.H.J. van Stapele, J.H. Schorer, P.N. Schorer, H. du Buisson Becius, J.F. Bijleveld (zoon van den maire van Middelburg), G.P. Verploegh, J.W.T. van Citters en J.F. Lantsheer.

en Wijnands van Breda. Wij werden samen in de Caserne op een kamer geleid en waren zeer verwonderd dat daar niets naar een Conseil de reforme geleek.

Dan deze verwondering verdween bij het inkomen van eenige Gensdarmes, die de deuren bezetten, waarna het volgende voorviel. Een der Generaals, zijnde de Commandant van Versailles, vroeg ons ieder zijn naam, geboorteplaats, het bedrijf onzer ouders en hun domicilie, daarna zeide hij ons zoover ik heb kunnen onthouden het volgende:

'Messieurs! Les nouvelles, que je suis chargé de vous communiquer vous affligeront, je vous ai fait venir ici pour la reforme mais cela n'en est pas le but, cependant vous n'avez rien à craindre, on vous traitera avec tous les égards qui vous sont dus; vous devez savoir sans doute que quelques départements de la Hollande se sont révoltés et qu'on a arrêté plusieurs Français qui s'y trouvent; ainsi j'ai l'ordre de prendre pour otages tous ceux qui sont nés Hollandais. Je vous dis encore que cela ne doit nullement vous inquiéter, ce n'est qu'une mesure de sûreté; vous serez ensemble, vos amis peuvent vous voir trois à la fois. Il vous est permis d'écrire à vos parents, mais vous laisserez vos lettres ouvertes et je prendrai soin de l'expédition. Dans le cas où vous auriez à faire des réclamations vous n'avez qu' à me les faire parvenir et je ferai pour vous tout ce que ma conscience me permettra.

Rendez maintenant vos armes, il ne vous est plus permis de les garder, vous n'avez aussi plus besoin de médecin, vous êtes comme reformés.'

Na deze aanspraak recommandeerde hij ons aan den officier der Gendarmerie en deze aan zijne manschappen. Veel ging er bij ons om, waren zeer geindigneerd over de valsche manier waarop wij gelokt waren, ook niet min droevig wegens het lot dat ons trof en ongerust voor onze ouders en naastbestaanden bij het vernemen dezer tijding op een tijd dat velen hunner reden hadden ons te huis te verwachten. Dan bij dit alles waren de meesten onzer zeer bedaard en maakten van de goede luim des Generaals gebruik om te verzoeken op onze kamers te mogen blijven met een Gendarme, dan dit werd geweigerd, zelfs het geringe verzoek om met zulk geleide, al was het maar een uur eenige order op onze zaken te stellen. Wij moesten achter de grendels en niet in de lucht komen, dit alles trof ons zeer daar wij geene oorzaak waren en niet konden helpen wat in Holland gebeurde. Alleen beurde de gedachte ons op, het is voor het Vaderland dat zich van het gehate Fransche juk zocht te ontdoen.

Onze Colonel en Luitenant (vermoedelijk J. van Stapele) door welke wij zeer geprotegeerd wierden, waren verbaasd over het gebeurde, daar zij ons verzekerden zoo min als wij, iets er van te hebben geweten. Hun medelijden was groot gelijk ook hunne dienstaanbieding. De eerste zeide aan den Generaal dat wij jongelieden, onze manschappen in dit corps geleverd hadden, daarna zelfs gedesigneerd waren en nu, daar wij de reforme met recht waren wachtende, voor otages wierden ge-

nomen, dan dit alles baatte niets. Wij observeerden intusschen de Generaal dat wij Zeeuwen waren en behoorden tot een Departement waar alles rustig was.

Hij beloofde in zijn rapport hiervan melding te zullen maken, 't geen den volgenden morgen onder de oogen van Zijne Majesteit zou gebracht worden en waarvan wij den uitslag moesten afwachten en beginnen met te gehoorzamen. Wij wierden vervolgens door eenige Gensdarmes gebragt naar het Maison d'Arrêt dat op het plein van de Caserne uitkomt en overgeleverd aan de cipier, die ons bragt op een kleine vierkante kamer nadat er reeds 2 hekken agter ons waren toegesloten. Deze kamer was om ons te logeeren een half uur te voren door gemeene vrouwen die er in opgesloten waren, ontruimd. Wij vonden er een kachel en 7 kribben voor één persoon, waarop wij niettemin met twee moesten leggen. Matrassen en dekens stinkend vuil; op straat konden wij niet zien zonder te klimmen. Men las ons de les en sloot daarna de deur met grendels, alleen een klein gat in dezelve bleef open om door te roepen.

Kort na onze opsluiting werden nog ingebragt de Hr. Anemaet en de Neve van Steenbergen, Eeltjes van Breda en den volgenden dag Hoppenbrouwer mede van Breda. Voor ons geld konden wij goed eten en drinken, maar om te slapen moesten wij al de kribben bij elkaar schuiven om plaats te winnen. Wij moesten niettemin 10 Fr. betalen voor iedere krib om niet op stroo te slapen.

De heer Macaré (te Versailles woonachtig) was dadelijk voor ons naar Parijs gegaan om den heer Apelius (Staatsraad) hiervan kennis te geven en Z.Ed. voorspraak te verzoeken. Wij kregen permissie om drie te gelijk in het tuintje van den cipier te wandelen, dat in den omtrek maar 45 stappen groot was.

Den 10^{en} des morgens ten 11 uur kregen wij door den Generaal berigt Zijne Majesteit ons op de gedane reclames in vrijheid stelde; wij moesten ons weder bij onze Compagniën voegen 't geen ons niet zeer aanstond. Wij verlieten ons hok zoo spoedig mogelijk maar tevens met de vrees er spoedig weder in te zullen komen....

Den 16^{en} kreeg ik van den dokter een permissie om voortaan zonder dienst te doen op mijn kamer te blijven, dan het was van weinig nut want denzelfden morgen werden wij op nieuw gearresteerd en door onze Capitein naar hetzelfde Gevangenhuis geleid. De cipier genaamd Biset ruimde eenige zijner kamers waar wij zoo goed waren als op de onze. Deze levenswijs had nu reeds 14 dagen geduurd: intusschen had de reforme werkelijk plaats gehad, maar van ons was geen notitie genomen. Dan het scheen men ons aan geduurige verandering wilde blootstellen want den 3 Januari kwam de heer Biset ons berigten wij dien dag ons moesten gereed maken om den volgenden getransporteerd te worden naar Grenoble.

Hoezeer wij iets dergelijks gewagt hadden trof het nogtans, wij

waren bijna den geheelen nacht op, de heer Macaré ging naar Parijs voor ons om geld, des morgens ten 9 uren waren er reeds 4 gensdarmes. Vele kennissen kwamen afscheid van ons nemen; wij deden dit van den heer Macaré en de familie Biset met dankzegging voor de menigvuldige diensten en vertrokken zo den 4 January 1814 met de Gensdarmes te paard en een bagagewagen van 't Gouvernement te voet uit Versailles door en gevolgd van een menigte menschen, waarvan de meeste zeer onvergenoegd wegens de manier waarop men ons transporteerde. Zelfs waren er die overluid zeiden: 'Est ce ainsi que l'on conduit des Gardes d'Honneur!'

De reis ging nu achtereenvolgens over de plaatsen Corbeil, Melun, Montereau, Sens, Joigny, Auxerre, Vermanton, Avallon, Arnay, Châlons, Ivry en Chagny, van daar terug naar Arnay ten einde over Clamesy te Château-Neuf aan te komen.

Te Ivry', zegt het dagverhaal, 'waren de menschen geweldig bang, het was hen aan te zien. Tot de ontmoetingen aldaar behoorden vier mannen als slachters gekleed en gewapend: de een met een sabel, de ander met een jachtgeweer enz. die tot de levée en masse behoorden en nog couragie betoonden om te gaan vechten, niettegenstaande alles moest wijken.'

Toen de jongelui te Château-Neuf kwamen, werd hun bekendgemaakt, dat zij provisioneel naar Bourges moesten gaan, waar zij dan ook den 26sten Januari 1814 binnentrokken.

Hier werd door Van den Broecke met twee zijner lotgenooten voor een maand een kamer gehuurd voor den redelijken prijs van 26 francs.

Over zijn verblijf te Bourges deelt Van den Broecke in zijn aanteekeningen eenige interessante bijzonderheden mede, die eveneens vermelding verdienen. Op 28 Februari 1814 schrijft hij, dat sommigen der Hollandsche gardes zwarte kokardes hadden opgezet in navolging van eenige zeeofficieren, die Bourges waren doorgetrokken. Zooals begrijpelijk is, gevoelden de Franschen zich daardoor beleedigd, daar de zaken in Holland nog niet afgewikkeld waren. Er ontstonden oneenigheden, hetgeen ten gevolge had, dat in den morgen van den 10^{den} Maart de gardes op het appèl door den generaal nagenoeg op deze wijze werden toegesproken:

'Messieurs! Je suis très mécontent de votre conduite; je sais qu'il y a parmi vous de très bons sujets, mais il y en a aussi de très mauvais; jusqu' à présent j'ai eu beaucoup d'indulgence envers vous, mais je n'en aurai plus. De temps en temps, j'ai reçu des plaintes, même de très graves. Cela me déplait; vous savez de quelle manière on vous a traités jusqu'ici, mais les circonstances exigent de la sévérité.

Dorénavant on vous traitera militairement; on fera deux fois par jour appel à 9 et à 3 heures; les lieutenants van Stapele et Cliffort, veilleront à cet appel et m'en rendront compte. Le soir à 10 heures chacun doit être rentré chez lui; je sais ce que sont des jeunes gens, ce que sont des soldats; j'en ai manié beaucoup. Si vous vous con-

duisez mal, je vous fourrai dedans les prisons et les cachots ne sont pas faits pour les chiens; cela ne déshonore pas celui qui a manqué à son devoir; autrement je serais bien déshonoré, car j'y ai été souvent moi-même. Ainsi, Messieurs! suivez bien mes ordres afin que je ne sois pas obligé de me servir d'une verge de fer que je saurai maintenir. Si vous vous fâchez contre moi, peu m'importe, mais prenez garde que je ne me fâche contre vous, car celui que je pincerai, je le pincerai ferme. Je sais, comme je viens de dire, qu'il y a parmi vous de très bons sujets, je sais qu'il est très désagréable pour eux de souffrir pour les autres et de recevoir cette leçon, c'est aussi pour eux que je sois si indulgent et que je ne vous ai pas fait rentrer avec la retraite, comme j'en ai eu l'intention. Que je ne reçoive plus aucune plainte, car en ce cas-là je saurai que faire de vous!'

'Deze aanspraak zoo declineerend op wie ze paste, was voor andere flatteus genoeg, dan het geval was niettemin algemeen', laat Van den Broecke erop volgen.

Wat Van den Broecke verder van belang mededeelt, zullen we hier onveranderd uit zijn aanteekeningen overnemen.

'Den 13^{den} (Maart) stond op het affiche der comedie, *En attendant les fous Hollandais.* Dit was voor ons zeer onaangenaam en er was veel misnoegen over. Van Stapele adresseerde zig deswegens aan den Commandant, die ons had aangesproken en beklaagde zig over deze partijdigheid, verzoekende deswegens voldoening. De Commandant verklaarde hier nog niets van te weten, liet den Directeur van de comedie komen, reprimandeerde hem deftig in het bijzijn van Van Stapele, waarschuwde dit stuk niet te annonceeren op straf van gevangenis en zeide hem: 'Si vous voulez la jouer mettez donc plutôt les fous Français, sont-ce maintenant des moments à faire des choses pareilles.'

Den 22sten Maart werd een man geguillotineerd, die zijn kameraad waarmee hij gedeserteerd was, om zijn geld had vermoord. Het hoofd valt niet, maar werd door een bediende van den scherpregter vastgehouden en vertoond; hetzelfde vonnis moest ondergaan een vrouw, die haar kind had omgebragt maar den morgen van de regtspleging gaf zij voor zwanger te zijn, dus werd deze executie uitgesteld.

Den 5^{den} April werd verboden de koffyhuizen te bezoeken dewijl daar propos gehouden worden die tegenwoordig onvoeglijk zijn en men ook op de kaart Europa reeds verdeelde hetwelk stootend voor de Franschen was.

Den 8sten April vertrokken 16 Gardes d'Honneur na Censere, zijnde gehouden voor diegenen door welke de meeste onaangenaamheden voor-

vielen. De toegang tot de koffyhuizen werd gepermitteerd. Heden liepen ook de gerugten, dat te Parijs de Koning geproclameerd was, dan niets wist men met zekerheid want er kwam geen post; alleen couriers bij den Senateur.

Den 9den was alles op de been, de wagten waren verdubbeld en met scherp geladen. Oneindig waren de vertelsels; de Keizer was onttroond, de Keizerin was geen dochter van den Keizer van Oostenrijk etc. etc. Ten 12 uur werd aangeplakt de 'Extraits des Moniteurs' van 1-6 April waaruit de afzetting des Keizers bleek waar te zijn alsmede de opvolging in de regeering van Lodewijk de achttiende, dat ons alle veel genoegen gaf. Nog werd geaffigeerd een proclamatie van de Keizerin waarbij zij tot hare hulp en maintien van den Koning van Rome alle Franschen opriep. Dit liep gevaar van verdeeldheid te zullen tengevolge hebben, want hoewel de adel en de meeste burgers met al het gebeurde zeer tevreden waren, zoo zijn er nogtans Keizergezinden. Men vreesde voor inwendige Oorlog, dan ten 2 uur kwam de post aan met de Moniteur, Gazette de France en Journal des Débats van den 7, waaruit bleek de Keizer afstand had gedaan van de Regeering en zich vergenoegd met de geoffreerde 6 millioen.

Den 10den had iets plaats dat wij nimmer gezien hadden. Met de Paschen gingen eenige der voorname dames en jongejuffers verzeld met heeren in de kerk rond met gouden bekers om geld in te zamelen. Zij deden dit niet alleen daar, maar kwamen ook in de Comedie en op ons appèl, deden van ons veel geld op en wilden dit wel bekennen want des avonds in het koffyhuis op de billardkamer gingen zij alleen rond bij de Franschen en zeiden: de Heeren Gardes d'Honneur hebben reeds meer gegeven als alle te samen. De meeste gaven ook maar koper, hiertoe zouden eindelijk ook hebben moeten resolveeren, want er waren 6 dames en die kwamen dezer dagen wel viermaal terug. De eenige satisfactie voor ons was een vriendelijke groet voor ons geld van deze lieve demoiselles, genaamd 'quêteuses'.

Den 11den. Heden werd de nieuwe Constitutie aangeplakt.

Den 12den werd de witte vlag uit de toren gestooken en het draagen der witte cocarde aan de militairen geordonneerd; des middags ten 5 uur werd in statie het witte vaandel door de stad gedraagen, verzeld door: Prefekt, Maire, Officieren, de Garde Urbaine en Muzykanten. Op onderscheidene plaatsen werd een aanspraak gedaan, die gevolgd werd door het herhaald geroep 'Vive le Roi! A bas les Commis! A bas les Rats de cave', vervolgens werd het vaandel op het stadshuis gebragt.

Den 13den kwam het berigt dat het provisioneel gouvernement had gedecreteerd de vrijstelling der Gardes d'honneur, dadelijk liepen we om paspoorten en wagens 't geen door de menigte die direct wilde

vertrekken, veel moeite in had(*). Den 14den bekwamen we onze paspoorten, bespraken plaatsen in een rijtuig naar Vierzon en vertrokken.'

Over zijn terugreis met de Zeeuwsche vrienden valt nog alleen uit het dagverhaal te vermelden, dat Van den Broecke op zijn terugreis in het plaatsje La Motte den ex-koning van Westfalen, Jérôme Napoleon, die op een naburig buitenverblijf logeerde, als particulier gekleed zag. De reis ging verder over Orleans, Parijs (waar tien dagen werd overgebleven), Amiëns (welke stad geïllumineerd was ter eere van de komst van Lodewijk XVIII aldaar op 28 April), vervolgens over Rijssel, Gent, Aardenburg en Middelburg, waar Van den Broecke den 3den Mei den drempel zijner ouderlijke woning weder mocht betreden.

Bij hun terugkeer in het vaderland keerde het meerendeel der gewezen gardes in den werkkring, waaruit zij waren gerukt, terug, terwijl anderen er de voorkeur aan gaven, om bij het staande Nederlandsche leger te worden opgenomen. Voor die laatste positie verzochten o.a. verscheidenen der gewezen gardes, die deel uit hadden gemaakt van het contingent van het departement der monden van de Maas, blijkens een missive in dato 7 Juli 1814 van Luit.-Generaal Janssens(†) aan den Gouverneur der provincie Zuid-Holland in aanmerking te mogen komen. In dat schrijven wordt erop gewezen, dat 'men allergestrengst in de beoordeeling van candidaten tot officieren zijn moet, zij zijn de pépinière van hoogere graden'.

Verder wordt daarin onder het oog gebracht, dat, aangezien bij het wapen der cavalerie veel meer officieren beschikbaar waren, dan er plaatsen vacant konden komen, degenen, die niet bij de onbereden wapens verlangden te dienen, waarschijnlijk niet zouden kunnen worden voorgedragen. Het tableau der sollicitanten moest na invulling ten spoedigste Z. Exc. den Commissaris-Generaal van het Departement van Oorlog worden toegezonden.

Beschouwde men onder het keizerrijk de gardes d'honneur meer als ongelukkige slachtoffers, daar men maar al te goed wist, dat die fraai klinkende naam slechts schijn was, thans wordt het daarentegen voor iemand als een onderscheiding aangemerkt, wanneer hij vermeld wordt in 1813/'14 in de gelederen van dat korps te hebben gediend.

Vrijenban bij Delft.

C.F. GIJSBERTI HODENPIJL.

(*) Over hun invrijheidstelling teekent Maarschalk De Castellane, die in 1813 'colonel-major' van het 1ste regiment gardes d'honneur was, in zijn *Journal* aan: '10 April 1812. J'ai obtenu du prince de Bénévent (de Talleyrand) de faire mettre sur-le-champ en liberté les gardes d'honneur hollandais arrêtés et conduits à Bourges.'

(†) Koning Willem I droeg in 1814 aan Generaal Janssens de reorganisatie van het Nederlandsche leger op. Den 28sten Juli van datzelfde jaar werd hij commissaris-generaal van Oorlog. Zijn hier genoemde brief berust op het Provinciaal Archief van Zuid-Holland.

Oorspronkelijke romans.

De Voorbijganger. Een roman van Koloniale Hollanders, door Maurits Wagenvoort. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
Huize ter Aar, door Jeanne Reyneke van Stuwe. - Amsterdam, L.J. Veen.

Anna Pauw, door F.A. Buis. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.
Door overmacht geveld, door A. van der Flier. - Nijkerk, G.F. Callenbach.

'Heilig Indië', door J.B. Ruzius. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Geertje, door J. de Meester. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Het Leven van Rozeke van Dalen, door Cyriel Buysse. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Mannenwetten, door Gustaaf Vermeersch. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Geluk, door Richard de Cneudt. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.
In vreemde Sferen, door Victor Ido. - Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten.
Stadsmenschen, door Frans Hulleman. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.
Alice van Westerhove, door Anton Smit. - Amersfoort, Valkhoff en Co.
Het Liefdeleven van Leo Trelong, door L. de Rooy van Heerlen. - Amersfoort, Valkhoff en Co.
Tot het Licht, door Johanna Breevoort. - Rotterdam, D.A. Daamen.
Het komt, door Enka. - Nijkerk, G.F. Callenbach.
Kinderen, door Ina Boudier-Bakker. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.

De bewering, nog onlangs door een letterkundige van naam uitgesproken, dat na het littéraire mouvement van '80 de jongere generatie van auteurs zich bij voorkeur zou geroepen voelen tot zoogenaamd klein werk, waardoor de roman met zijn karakteristiek samenstel van avontuurlijkheden en familieverwikkelingen tot de zeldzaamheden zou gaan behooren, schijnt door de practijk gelogenstraft te worden. Onder de boekwerken, die ons thans ter bespreking werden toegezonden en die nagenoeg gelijktijdig zijn verschenen, tellen wij toch niet minder dan zeven lijvige romans in *twee* deelen! Of wij dit verschijnsel hebben aan te merken als de natuurlijke reactie op de nieuwe strooming of dat zich ook hierin de smaak heeft laten gelden van het lezend publiek, dat vermoedelijk zijne bekomst gekregen heeft van het gepeuter en geknutsel der jongere schrijvers, is eene quaestie, die wij hier niet verder hebben te onderzoeken. Wij constateeren alleen het feit, dat èn schrijvers èn uitgevers in deze hel-verlichte twintigste eeuw inderdaad voor de fraaie letteren nog wel heil verwachten van romans, die zeker in omvang niet behoeven ender te doen voor de producten van een letterkundig voorgeslacht. En daaronder treffen wij er nog wel één aan als zuiveren tendenz-roman, een genre, waarvoor de letterkundige fijnproever doorgaans met onverholen minachting den neus optrekt. Maar

Maurits Wagenvoort stoort zich niet aan die geringschatting van ‘Men’; hij gaat zijn weg, verricht zijn werk en, voordat hij den lezer toegang geeft tot *De Voorbijganger*, houdt hij hem even staande in ‘De Deur’ van zijn romanhuis, om een hartig woordje tot hem te spreken. ‘Hoor eens, goede vriend!’ zoo zegt hij ongeveer, ‘ik koester den buitensporigen wensch althans ditmaal begrepen te worden.’ (Meer schrijvers hebben zich beklaagd slecht begrepen te worden. Of de fout altijd bij de lezers ligt?) ‘Ik ben in Smyrna geweest’, zoo vervolgt Mr. Wagenvoort, ‘en daar heb ik een vergeten stukje Holland gevonden, welks verleden mij schoon, welks toekomst mij hoopvol schijnt, en dat ik hier heb trachten te schetsen. Maar de personen, die ge hier aantreft, zijn personen mijner verbeelding, slechts bekleed met de eigenschappen en eigenaardigheden die in mijne herinneringen aan Smyrna zijn gebleven: zij *gelijken* slechts op wie ik daar ontmoet heb. En nu zal ik u nog eens wat zeggen: naar mijne opvatting behoort de kunst dienstbaar te zijn aan een idee. Deze roman nu heeft een strekking: de belangstelling te wekken van het Nederlandsche volk voor zijn te lang vergeten koloniale geschiedenis, zooals die nog heden leeft in groepen van menschen, die zich Hollanders noemen, doch van het moederland vervreemd zijn, in Smyrna en elders. In die Hollandsche groepen wordt echter de Hollandsche taal niet of slechts gebrekkig gesproken en verstaan; op de Nederlandsche regeering nu rust de plicht daarheen onderwijzers en personen te zenden, bezield met geestdrift voor onze taal, opdat bij die Hollanders daar ginds *met* de taal ook weer de echte, ware Hollandschheid herleve. Dit aan te moedigen en daartoe op te wekken, is de strekking van dit boek.’

En zoo verhaalt dan de schrijver van een zekeren Floris Verkerk, die uit Holland vertrekt naar Smyrna uit pure belangstelling voor de oude Hollandsche nederzetting in een Turksch-Grieksch land. Deze Floris Verkerk heeft met Maurits Wagenvoort niets anders gemeen dan zijne geestdrift en zijne belangstelling voor de Hollandsche kolonisten daarginds. Op zijne vroegere reizen had Floris in Amerika eens kennis gemaakt met een Hollander, een zekeren heer De Bie, die nu in Smyrna is gaan wonen en die Floris heeft aangemoedigd daar eens een kijkje te komen nemen. Deze De Bie, bij nadere kennismaking een ordinair en vulgair type, een der weinigen, die ordinair Hollandsch spreekt, brengt nu Floris in kennis met verscheidenen van die Hollandsche kolonisten. Daaronder zijn: de heer Van Delder, een gewezen referendaris, die Den Haag heeft moeten verlaten; de Graaf Van Torgau, verwant aan oud-Nederlandschen adel; de dames Reael, bij wie Floris zijn intrek neemt, evenzeer van oud-Hollandsche origine; voorname handelslui, zooals de heeren Dekema Dietz en Den Oude; een Hollandsche dominee, de clergy-man Hicks, die geen Hollandsch preekt in de zoogenaamde Hollandsche kerk; een consul en nog vele anderen. Het is een vreemd mengelmoes van lieden, zooals de schrijver ze ons voorstelt; sommigen, zooals Dominee

Hicks, hebben hunne Hollandsche nationaliteit geheel afgelegd; bij anderen is die nationaliteit door vermenging met Engelschen, Franschen, Grieken meer of min verloren gegaan; weer bij enkelen, zooals de oudelui Van Torgau, is zij nog duidelijk merkbaar en worden tradities en gewoonten gehandhaafd. De gewone conversatietaal onder de Hollandsche families is het Fransch; Hollandsch hoort men maar zelden; enkelen verstaan nog maar één Hollandsch woord, en dat is 'Gofferdom'. De dominee, clergy-man Hicks, drinkt en dobbelt in de club; zijne vrouw leeft in intieme verstandhouding met den ploertigen De Bie. Anderen daarentegen, zooals de families Van Torgau, Den Oude, handhaven nog eene zekere Hollandsche deftigheid en voornaamheid. De schrijver weet al die menschen met hunne karakteristieke eigenaardigheden uitmuntend te teekenen; wij krijgen een duidelijk en levendig beeld van de wijze, waarop zij met elkaar omgaan, en tot in kleine bijzonderheden verhaalt hij ons de familiegeschiedenissen en een tal van eigenaardigheden, die op hunne afstamming en hun levensloop betrekking hebben. Land en volk leeren wij daardoor voortreffelijk kennen; en zoo vernemen wij ook, dat de luitjes elkaar daarginds evenzeer bebabbelen en dat de dames evenveel over de tong gaan als in onze respectabele Nederlandsche residentie. Overigens hebben die Levantijnsche Hollanders van hun vaderland niet veel anders overgehouden dan hunne Hollandsche namen; al het overige is doorgaans zoo anti-Hollandsch mogelijk. Dat brengt Floris aan het peinzen. Zijn de Hollanders nog dezelfde ondernemende, volhardende en moedige lieden van vroeger, of is de Hollandsche natie afgetakeld? vraagt hij zichzelf af. En hij meent naar zijne ervaring te moeten besluiten: 'De goede eigenschappen van het verleden zijn nog in den vaderlandschen aard aanwezig, maar alle verkeerde ook. De ergste vijand van ons volksbestaan is onze langzaamheid in een tijd die spoed eischt; onze behoudende zin in een tijd waarin het morgen er anders uitziet, en wel beschouwd ook beter is, dan het heden; onze voorzichtigheid.... ons phlegma.... in een tijd, die geestdrift verlangt. Terwijl andere volken reeds naar de toekomst grijpen, houden de Hollanders zich aan het verleden vast. Het gevolg is, dat het heden hun ontglipt, en het morgen voor hen verloren gaat.... Welke gebreken dan deze Hollanders mochten bezitten.... zij hadden in hunne karaktervervreemding, gevolg van een ander klimaat, andere zeden en de vermenging met Zuidelijk en Oostersch bloed, althans deze eene deugd gewonnen, welke de onvermengde Hollanders niet bezitten en nooit bezeten hebben, die van ongedwongen gastvrijheid.... Hoe dikwijls had de Hollandsche stugheid hem, in het vaderland teruggekeerd, afgestooten met ruwe hand.' Maar daar, in de kolonie, stak de Hollander de hand naar den vreemdeling uit en zeide: 'Mijn huis is het uwe, zet u neer aan onze tafel.'

Floris Verkerk heeft ruimschoots van die Hollandsche gastvrijheid genoten; de schrijver spreekt in dit werk door den mond van Floris

herhaaldelijk zijne dankbaarheid uit voor die gastvrijheid in de hier neergeschreven herinneringen aan den schoonen tijd, in Smyrna doorgebracht. Geheel het eerste deel is eigenlijk in hoofdzaak eene zeer onderhoudende en interessante causerie over hetgeen de schrijver - in de huid van Floris gekropen - in Smyrna heeft beleefd; in het tweede deel treedt eerst de eigenlijke roman wat meer op den voorgrond. Floris Verkerk heeft eene jongedame ontmoet, Elize van Torgau, die een grooten indruk op hem heeft gemaakt; zij woont in bij haar grootvader, Graaf Jan van Torgau, in het dorpje Roemkieuï dicht bij Smyrna. De beschrijving van dit landelijke plaatsje, van het interieur en het huiselijk leven van de grootouders en de familie Van Torgau behoort wel tot de schoonste bladzijden van dit boek. Elize van Torgau is onbemiddeld en dat is eene van de redenen, dat zij ongelukkig is in hare liefde en hare beste levensjaren onvervuld ziet voorbijgaan. Floris Verkerk voelt zich nu wel sterk tot haar aangetrokken, maar hij is een zwakkeling, die in zichzelf geene enkele zekerheid bezit, geen enkel initiatief, zelfs niet om in het voorbijgaan eene bloem te plukken en die voor zich alleen te behouden. In hem is de teelkracht eener familie doodgeloopen. Hij is een van die menschen, die alles embryonnair in zich voelen, maar in wie het leven wegsterft bij elke poging, om gevoelens en emoties om te zetten in de daad. Van zulk een man kan Elize dan ook niet de krachtige liefde verwachten, waaraan haar wezen behoefte heeft. Floris heeft medelijden met haar, spreekt haar van zijn gevoel van toewijding.... maar toewijding zonder liefde wordt door Freule Van Torgau versmaad en ten slotte, overstelpt door de teleurstellingen, die zij heeft ondervonden, levensmoe, begaat zij zelfmoord, terwijl Floris weer als oude vrijer naar Holland teruggaat. Eerlijk gezegd: deze dramatische verwikkeling heeft niet veel indruk op ons gemaakt. Bij al het interessante, dat de schrijver ons hier geeft, loopt de eigenlijke roman er te veel naast. Bovendien is het zeer onwaarschijnlijk, dat in een zwakkeling zooals dezen Floris Verkerk, die wanhoopt aan zijne toekomst en in wien het leven waardeloos en het streven doelloos is geworden, nog zooveel geestdrift zou kunnen bestaan voor de toekomst eener Hollandsche kolonie, als de schrijver ons wel wil doen gelooven. Dat Maurits Wagenvoort den romanvorm heeft gekozen, om aan zijne reisherinneringen, die hem dierbaar zijn, een aantrekkelijk kleed te geven, kunnen wij hem niet euvel duiden: gewone reisbeschrijvingen toch, hoe verdienstelijk ook gesteld, willen er bij het publiek slecht in. *Nu* zal dit werk gelezen worden, omdat het heet een roman te zijn; maar de roman blijft bijzaak en de quintessens van dit werk is de levendige en talentvolle uitbeelding van het leven van eene groep Hollanders daar in het verre Oosten. Dàt heeft de schrijver allereerst willen geven en daarin is hij dan ook uitstekend geslaagd.

Ook Jeanne Reyneke van Stuwe wil ons met haar roman *Huize ter*

Aar blijkbaar meer geven dan een product van hare weelderige phantasie. Zij verhaalt de geschiedenis van eene familie, die ten gevolge van de suikercrisis in Indië in de jaren 1883-'87 achteruit is gegaan en ten slotte totaal geruïneerd is. De geheele wijze van opzet van dit verhaal maakt den indruk van het weergeven van eene historische gebeurtenis onder verdichte namen. Vooraf toch gaat een duidelijk geteekende plattegrond van het Huis Ter Aar te Maarssen, waar de familie Berghem, wier verschillende leden eigenaars zijn van de suikerfabriek te Meronggei op Java, heeft gewoond. De juiste ligging van de verschillende vertrekken, de gobelin-zaal, de salon, de eetkamer en de biljartkamer, de studeerkamer, de slaapkamers en de kinderkamers op de eerste en de tweede verdieping, is door de schrijfster zoo precies mogelijk in teekening gebracht, zoodat de lezer alles, wat hier in huis voorvalt, als 't ware met den vinger kan aanwijzen. Dan volgt een duidelijk exposé van de verschillende personen, die in dit huis wonen of logeeren, o.a. in dezer voege: ‘Alexander Berghem van ter Aar, oud 52 jaar (in 1883), sterft in 1887. Goed en verstandig. Is voor een zesde eigenaar van de suikerfabriek. Was voor de eerste maal getrouwd met Josephine van Colmschate, een koele, hooghartige persoonlijkheid. Voor de tweede maal met Jeanne van Rheden Westmaas. Oud 37 jaar. Zacht, nerveus.

Kinderen uit het eerste huwelijk.

1. Charles, oud 21 jaar. Student in de rechten.
2. Adèle, oud 19 jaar. } Bijgenaamd “de millioentjes”.’
3. Eva, oud 18 jaar. } Bijgenaamd “de millioentjes”.’

Dan volgen, op dezelfde wijze aangeduid, de kinderen uit het tweede huwelijk, de broeders van Alexander met hunne vrouwen, de neven, enz., in 't geheel eene lijst van vijf en twintig personen. De lezer heeft aanvankelijk wel eenige moeite zich in de familieverhoudingen in te werken, maar de schrijfster weet al die verschillende figuren nog al bijzonder goed te typeeren, zoodat wij spoedig in de familie thuis geraken. Alexander Berghem leeft met vrouw en kinderen op zijn groot buitengoed op royalen voet en in zijn huis heerscht Indische gastvrijheid. De schrijfster weet dit Indisch-Hollandsche familieleven met al de drukte en het geroezemoes in dat groote huis zeer levendig uit te beelden; de wijze, waarop de jongelui Charles, Adèle, Eva met elkaar omgaan; het spelen, stoeien en krakeelen der jongere kinderen, de gesprekken en conferenties over de zaken en de financieele quaesties, alles is zoo natuurlijk en pakkend geschreven, dat wij vanzelf gaan belangstellen in al die menschen en hunne lotgevallen ons van het begin tot het einde blijven boeien. In het typeeren van enkele hoofdpersonen, zooals den sympathieken Alexander en zijne zachte, aanhankelijke vrouw Jeanne, van den cynischen Oscar en den dommen, genotzuchtigen Charles Berghem, ook van het temperamentvolle jonge mevrouwtje Amelie en haar minnaar is de schrijfster zoo bijzonder gelukkig geweest, dat zij naar onze meening hierin Couperus - wij denken aan zijne prachtige

figuren in *De Kleine Zielen* - naar de kroon steekt. Vooral in de schildering van de liefdesbetrekking tusschen Amelie, de dochter van den cynischen Oscar, die getrouwd is met een verloopen sujet, en den jongen advocaat, Willem van Enschot, die op het Huis Ter Aar logeert, komen het talent en het temperament van de schrijfster bijzonder goed uit. Deze liefdesscènes tusschen Amelie en Willem beslaan eene belangrijke plaats in het eerste deel van dit werk; het zijn schilderingen vol gloed en passie, en toch weet de schrijfster soms ook met enkele aanstippingen mooie, levendige effecten te tooveren. Zoo b.v. in 't eerste hoofdstuk, wanneer de jongelui op een warmen zomerdag buiten zijn: ‘Amélie en Willem waren wat afgezonderd van de anderen; zij letten nergens op, en niemand let op hen. Willem keek naar haar, zwijgend. Door de roode zijde van haar parasol was haar gezicht met een warmen gloed overbloosd. Hij kon niet laten haar aan te zien... hij vond haar dezelfde als vroeger; *niets* was er aan haar veranderd, sinds haar getrouwd-zijn: haar houding niet... de blik harer oogen niet... maar mooier was zij geworden... werkelijk mooier.’

In het tweede deel voelen wij het altijd dreigende en langzaam naderende onheil, dat het gezin Berghem steeds boven 't hoofd hangt, met huivering naderen. Met groot talent en met bijzondere zorg is dat door de schrijfster geteekend; het is maar niet zoo'n oppervlakkig verhaaltje van een achteruitgang in zaken, maar de schrijfster heeft zich inderdaad de moeite getroost, om zich in die voor eene romancière voorzeker zeer onverkwikkelijke handelszaken geheel in te werken: de productie van de suikercampagnes, de wisseling der suikerprijzen, de correspondenties en contracten tusschen industrieelen, handelslui en administrateurs, alles wordt in cijfers met man en paard genoemd, en alweer krijgt men den indruk, dat het hier geboekstaafde een authentiek karakter draagt, hetgeen uit den aard der zaak de belangstelling van den lezer voor dit werk steeds blijft verlevendigen. En ook hier weet de schrijfster zeer treffende en aandoenlijke tooneelen te geven; in eenvoudige, ongekunstelde taal weet zij beelden te scheppen, die we niet zonder ontroering aanschouwen. Zoo b.v., wanneer Alexander Berghem voelt, dat de slag *moet* vallen, dat het onheil *moet* komen, onafwendbaar: ‘Doelloos kon Alexander soms, lange uren, eenzaam dwalen door het park. Door de koele, donkere pracht der zwaarbeschaduwde lanen, over de wijde, vlak-groene gazons, langs de kalme, bekroosde beek, voorbij den stal, waaruit alleen soms het schril gebalk der ezels klonk sinds de paarden verkocht waren... door den boomgaard, waar het geurde van het frissche fruit, door den moestuin, waar de baas en de tuinjongens gebogen zaten over de groentebedden, langs de eendenkom en de tuintjes der kinderen... en soms stond hij stil, gedachteloos turend naar de paarse aardappelbloesems, of naar de letters, gesneden in de schors van den bruinen beuk... Soms kon hij niet voortgaan, de gevoelens overweldigden hem, de wilde, angstige gevoelens

van wanhopige vertwijfeling, omdat hij wist, hij *wist* dat hij van ter Aar nooit kon scheiden!!' En dan, wanneer de slag gevallen en Alexander gestorven is, wanneer het huis en de meubelen zullen verkocht worden en Jeanne, de trouwe, aanhankelijke weduwe, die haar man tot het laatste oogenblik heeft bijgestaan, het geliefde huis voor altijd zal gaan verlaten, op dat moment, dat zij staat op de stoep, in haar rouwkleed, met den krippen, tot de voeten reikenden sluier: 'In dit moment van alles verlaten, had zij geen klachten meer en geen tranen... Achter haar, zwaar en massief, verhief zich het grijze huis, het huis met zijn vaak volmaakte vreugde en zijn intieme tragiek, het huis waarin zij volkomen gelukkig, maar, in de laatste weken, vervreemd en vereenzaamd geweest was, omdat hij, die er voor haar leven aan had gegeven, was heengegaan... Zij stond stil, en het was, alsof zij peinsde, alsof zij niet scheiden kòn... maar in haar uitgeweende ziel was geen kracht meer voor nieuwe smart... Zij was afgescheurd van haar verleden, om een toekomst in te gaan van lijden... Maar zij wist dat zij haar lot om haar kinderen, in zwijgend, duldend berusten zou dragen... En het nieuwe leven als een noodlot aanvaardend - klachteloos en gelaten - zoo verliet zij ter Aar.'

Naar onze meening hebben wij Jeanne Reyneke van Stuwe dankbaar te zijn voor hare schoone letterkundige creatie. En zooals zij ons daarmede een stuk familiegeschiedenis gaf van den nieuwen tijd, zoo schenken ons de auteurs F.A. Buis en Mej. A. van der Flier een stukje historie uit den tijd van Holland's grootheid. De schrijver Buis, die als historische romanschrijver zijne sporen reeds heeft verdiend, voert ons terug naar de 17de eeuw, den bloeitijd der Hollandsche republiek, naar den Amsterdamschen regententijd. In *Anna Pauw* teekent hij de fiere, hooghartige en toch sympathieke vrouw, de kleindochter van den raadpensionaris Adriaan Pauw. De schoone Anna Pauw heeft nog op jongen leeftijd eene liefdesbetrekking aangeknoopt met den Haagschen jonker Hendrik van Hoven. Deze jonker heeft haar verleid en haar daarna aan haar lot overgelaten. Anna heeft aan een jongetje het leven geschonken en heeft eenige jaren met haar kind, den zwakken Henck, in afzondering geleefd. Op aandringen van hare familie en van kennissen, waaronder de Amsterdamsche burgemeester Van Oudshoorn, keert zij naar Amsterdam terug en beweegt zich weer onder de Amsterdamsche patriciërs. Daarna ontmoeten wij haar op een feestavond bij de familie Van Oudshoorn. De schrijver schildert ons haar in die patricische omgeving van Klaasje Hooft, nu de echtgenoote van Cornelis de Vlamingh van Oudshoorn, ridder, oud-schepen, oud-hoofdschout, De Bronchorsten, Hooghwater, De Graeff, Van Beuningen, Dr. Tulp en den fieren zeekapitein Cornelis de Waard, een prachtexemplaar van een blonden Germaan, die onder Tromp gestreden en twintig jaren de zee bevaren heeft. De jongedames zijn doodelijk van hem. De schrijver weet ons al die historische figuren, waarvan vele typen door onzen

Rembrandt in al hunne schoonheid en kracht zijn vereeuwigd, voortreffelijk te teekenen en wij kunnen niet nalaten den toon te bewonderen, waarin hij zoowel den geestigen, luimigen tafelkout als de meer ernstige gesprekken tusschen de Amsterdamsche regenten teruggeeft. Ook Anna Pauw, ofschoon in den beginne wat terughoudend, vat gaandeweg eene groote sympathie op voor den knappen weduwnaar De Waard. Deze genegenheid, die zich in den loop van 't verhaal nog meer ontwikkelt, doet Anna elk voorstel, dat haar door hare familie tot een huwelijk met een Amsterdamschen patriciër wordt aan de hand gedaan, hooghartig afslaan. Zij wil geen man, dien zij niet bemint, alleen om haar Henck een vader te geven. Tot een huwelijk met De Waard komt het echter niet, en ten slotte moet Anna toch voor den aandrang harer machtige omgeving het hoofd buigen. De tragische levensloop van deze fiere, nobele vrouw in hare bezorgdheid voor haar Henck en in haar worstelen tegen alle conventie - een strijd, die zeker in *dien* tijd nog zooveel zwaarder was, dan hij in onze dagen is, - is door den schrijver op zeer talentvolle wijze geteekend.

Het werk van Mej. A. van der Flier: *Door overmacht geveld,* verplaatst ons ongeveer in dezelfde historische periode, toen Frederick Coyett benoemd was tot gouverneur van Formosa. Het was in dien tijd, dat de Chineesche vrijbuiters dit eiland, zoo belangrijk door den handel op Japan en dat de Hollanders wenschten te behouden voor de Oostindische Compagnie, bedreigden. De schrijfster verhaalt nu van de herovering van ‘het verwaarloosde Formosa’ door den Chineeschen zeeroover Coxinga en vindt daarin aanleiding tot de beschrijving van tal van avontuurlijke gebeurtenissen, historische wapenfeiten en worstelingen, alles getint door de Aziatische zon. Evenals in hare overige historische verhalen 't geval is, heeft de schrijfster zich blijkbaar ook hier goed in de geschiedenis van den tijd ingewerkt en met zorg de bronnen nagegaan. Eenige illustraties verlevendigen den tekst. Hier en daar had de schrijfster wat meer zorg aan taal en zinbouw kunnen besteden; zij mist over 't algemeen die correctheid van taal, die beknopte en rake manier van zeggen, welke juist aan de historische verhalen van Buis dat ongemeene en eigenaardig-superieure geven.

Ook ‘*Heilig Indië*’ door J.B. Ruzius kan men in zekeren zin een strekkingsroman noemen. De schrijver wenscht namelijk door zijne schildering van het leven in Indië duidelijk aan te toonen, dat het schoone Insulinde voor de bewoners van Europa niet is, gelijk sommigen hebben beweerd, een ellendig land, waar de beschaafde Europeaan alles mist, waaraan hij behoefte heeft, en dat alleen geschikt zou zijn voor tijdelijk verblijf, om in den kortst mogelijken tijd zooveel mogelijk dubbeltjes bijeen te garen en het daarna den rug toe te keeren, maar dat het is een heerlijk, verrukkelijk land, overrijk aan wondere schoon-

heden van natuur, waaraan de beschaafde mensch zich nooit genoeg kan verzadigen; een land, waar het genot van het huiselijk leven, het verkwikkelijke van gastvrijheid en van vriendschapsbetrekkingen veel sterker gevoeld worden dan in Europa met zijn koel ceremonieel en zijne alles bedervende maatschappelijke wanverhoudingen; dat het is een land, waar het een groot geluk is, te mogen leven en arbeiden. De schrijver teekent hier het leven van een jong Indisch ambtenaar met zijne vrouw en zijn gezin in het eerste decennium van zijn diensttijd tot aan zijn eerste verlof naar Europa.

De schrijver en de jonge ambtenaar smelten samen in één persoon, en zoo lezen wij:

'Ik heb willen schrijven over Indië, mede uit drang om de smet af te wisschen, waarmee anderen, die schreven "uit rancune", het hebben beklad.' Vooral komt de schrijver op tegen het pessimistische boek van Bass Veth, die schreef over het 'bagno Indië', en tegen allen, die b.v. in het blijspel van Schuil: *Gedeballoteerd*, eene grondige zedenschildering willen zien van de Indische maatschappij. Wie Indië heeft leeren kennen zooals de schrijver, moet het liefhebben, moet het een zegen achten, dat hij daar een deel van zijn leven heeft mogen doorbrengen. Men heeft er geene Weingärtners of Mengelbergs, zegt hij, geen kurhaus of strandboulevard en geene pier, geene galerijen, waar dames met ruischende gewaden langs helverlichte prachtuitstallingen flaneeren, maar men heeft er zooveel schoons en goeds, dat ruim opweegt tegen dat verfijnd kunstgenot en die overdadige schitterweelde.

Hoor hem over zijn huis en over de natuuromgeving: 'Ik zie mijn huis op dien Zondagavond weer, toen we nauwelijks twee weken waren op Watoe Gedeh... Boven de mesdjid staat de maan, bijna vol, de tropenmaan. Haar licht vult de gansche ruimte tusschen aarde en hemel... Overal licht! Alleen zwarte boomstammen plekken af op 't breede aloon-aloonveld, dat nòg groen is, groen en schitterend wit van de schelpzandpaden, nòg, in den nacht. We hebben een tafel en stoel vóór laten brengen op den uitgebouwden cementvloer tusschen Bets' rozen. De goed onderhouden planten staan er in witte potten-op-voetstukken. Tegen 't licht in de voorgalerij schijnen de blaadjes en knoppen en bloemen fijn geteekend. De geur van de vier, vijf La Frances dicht bij de voorgalerij waait naar ons over, hier op den weg. En de kemangga achter ruiken we ook.

"Morgen zal ik den kebon erin sturen om de bloemen te plukken," zegt Bets, "ik houd van kemanggageur."

Ze is vol over haar huis... Een heerlijk gevoel van rust geeft het, zoo in je eigen huis te zijn, frisch en schoon, gemeubeld en versierd naar eigen smaak, na dat maandenlange kofferleven in hotels en aan boord.

En nu deze avond!

Zóó mooi heb ik geen maannacht gezien, noch in Italië, noch elders. Wij zijn gaan zitten, stil, tusschen de rozen.

Geluidloos ligt heel Watoe Gedeh om ons met zijn duizenden inwoners.

Alleen krekels zingen en heel ver weg klinkt een gamelan.

Een groepje Chineezen in losse, witte kleeren, wandelt voorbij naar de pier, waar ze zoo graag bij maneschijn zitten aan de stille zee.

Er zijn vrouwen bij; dat ziet men anders niet.

"Zal ik wat spelen, vent?" vraagt Bets.

"Ja, heel graag."

Is het de maannachtsstemming in haar, die de keuze bepaalt van de muziek?

Ze slaat de sonate Pathétique even aan, maar gaat niet door.

Opeens klinkt het adagio vol en breed naar buiten... De klanken gaan over me, maar stemmen me toch met al het ongeziene om me heen, tot rust, vredige rust.

Heerlijk, heerlijk Indië!

Gezegend land!'

Er is geene natuurbeschrijving in dit boek, of zij is met geestdrift gesteld. Verder weet de schrijver smakelijk en onderhoudend te vertellen over zijne verschillende ontmoetingen met regenten en inlanders en over het familieleven in Indië. Voor ons is de heer Ruzius een nieuweling onder de Indische auteurs, maar wij willen gaarne getuigen, dat het talent van zeggen en beschrijven hem niet ontzegd is. Alleen staat hij nu en dan op de grens van het sentimenteele.

Dit boek laat zich in zijn geheel aangenaam lezen; misschien zal het óók wel weer eenzijdig zijn en zal er, waar Bass Veth overdreef ten kwade, wellicht hier een te veel zijn ten goede. Maar toch ligt in den vriendelijken, vaak tot het geestdriftige overslaanden toon en in de warme overtuiging, waarmee deze schrijver opkomt voor zijn 'heilig Indië', iets, dat voor den auteur en zijn werk inneemt.

Aan het slot van het tweede deel heeft de schrijver eene lange lijst toegevoegd van verklaringen der vele Indische woorden en benamingen, waarvan hij zich bedient. Voor het gemak van den lezer ware het wenschelijk geweest, die verklaringen afzonderlijk op elke bladzijde in eene noot te geven.

Met het werk *Geertje* van J. de Meester en met dat van Cyriel Buysse: *Het Leven van Rozeke van Dalen,* betreden wij een ander terrein van de romanschrijfkunst. In deze werken is er geene sprake van, eene vooropgezette meening ingang te doen vinden of een pleidooi te willen leveren voor eene bepaalde zaak; geen stuk historie uit den ouderen of den nieuweren tijd vormt hier den achtergrond voor de vertellingen. Deze schrijvers beoogen alleen een stuk leven, zooals zich dat aan hunne visie vertoont, zoo reëel mogelijk weer te geven en daarbij de toestanden en emoties zooveel mogelijk te doen aanpassen aan het milieu, waarin dat leven zich beweegt. Het ligt voor de hand, dat bij dergelijke scheppingen de individualiteit der schrijvers zich het sterkst doet voelen

in de wijze van voorstelling en expressie. Beide auteurs kozen ditmaal tot onderwerp van hunne romantische beschrijving een vrouwenleven. De Meester beschrijft in *Geertje* het leven van een dorpsmeisje, dat, met eenvoudige maar goede en degelijke karaktereigenschappen toegerust, in eene betrekking gaat te Rotterdam en daar de invloeden ondergaat van het grootestadsleven. Geertje is wees en opgevoed door hare grootouders. Haar grootvader is een rechtzinnige dorpsonderwijzer, streng-orthodox, aan den doleerenden kant. Geertje heeft een levendig temperament en wanneer zij den huwbaren leeftijd heeft bereikt, voelt zij zich in de omgeving van hare strenge en vrome grootouders gedrukt; een aanzoek tot vrijage met een boerenpummel, eveneens doleerend van zin - 'zijn bijbelschheid hing hij om de hersens als 's Zondags z'en lakensche pak om z'en lijf' -, lacht haar weinig toe en zij snakt ernaar, om uit deze bedompte omgeving weg te komen en te leven in eene groote stad, waar zij zich vrijer zal kunnen bewegen. Zij vertrekt nu naar Rotterdam en komt tijdelijk bij een oom en eene tante in huis. Oom is in alle opzichten, ook in zijne denkwijze, eene tegenstelling van Grootvader; vrijdenker, spot hij met de naïeve geloovigheid van Geertje. Door zijn toedoen krijgt Geertje eene betrekking als kinderjuffrouw bij een zijner bekenden, Heins, een drukker en boekhandelaar in het Hang. Heins is getrouwd met eene ziekelijke, kribbige vrouw. Hij drijft zijne zaak met het geld van zijne vrouw en zijne schoonmoeder en beklaagt zich bij Geertje over zijn ongelukkig huwelijksleven; Geertje, die nog weinig van de wereld heeft gezien, vat voor den nog vrij jongen en robusten Heins eene hartstochtelijke liefde op en laat zich door hem verleiden. Wanneer Heins' vrouw tot de ontdekking komt van hunne liefdesbetrekking, jaagt zij Geertje de deur uit.

Geertje neemt nu weer hare toevlucht tot Oom en Tante, die haar in huis nemen op voorwaarde, dat zij van haar grootvader zal weten gedaan te krijgen, dat deze haar oom met geld zal helpen; de winkelzaak van Oom in eene Rotterdamsche achterbuurt is toch geheel verloopen en Oom heeft geld noodig voor de oprichting van eene courant, waartoe Heins hem zijne medewerking heeft toegezegd. Het blijkt nu ook, dat Geertje zwanger is; haar verleider Heins laat haar in den steek en trekt zich ook terug uit het courantenzaakje, dat hij met Oom op touw heeft gezet. Er volgen nu hevige standjes tusschen Heins en Geertje's oom; Tante overlaadt Geertje voortdurend met verwijten en ten slotte ontvlucht Geertje ook hare woning. Dan volgt een tijd van groot physiek en moreel lijden voor Geertje; ofschoon zij weet, dat Heins haar bedrogen heeft, kan zij haar gevoel van liefde voor dezen bruut niet geheel onderdrukken. Later vinden wij dan Geertje, nadat ze van een dood kind is bevallen, weer terug in betrekking bij eene mevrouw, die pogingen doet, om hare verhouding tot den vromen boerenkinkel, die vroeger om hare hand heeft gedongen en die ook nu nog genegen is haar tot vrouw te nemen, weer in het reine te brengen.

Maar Geertje kan niet besluiten te gaan samenleven met een man, voor wien zij niets voelt; zij slaat zijn aanzoek af en trekt na den dood van hare grootmoeder weer bij haar grootvader in, om voor hem te zorgen; en zoo keert ze, geestelijk vergrijsd, ‘bij d'er dorre ouwe terug, waar ze zich zal opsluiten als een wereldsche roomsche in 't klooster’.

Dit is in hoofdtrekken de gang van De Meester's verhaal. De beschrijving van het leven van Geertje in Rotterdam neemt natuurlijk in dit verhaal de hoofdplaats in. De schrijver heeft getracht de trapsgewijze voortgaande ontwikkeling van de gemoedsgesteldheid van Geertje onder de invloeden van haar verleider, hare familie en hare omgeving op den voet te volgen en tot in de kleinste bijzonderheden mee te deelen; niets in haar denken en voelen blijft onverklaard; haar liefdeleven, haar lijden, alles wordt klaar en helder voor ons blootgelegd. De persoon van Geertje maakt door haar oprecht en eerlijk karakter, door haar gevoel van trouw en toewijding aan den man, dien zij heeft liefgekregen, geen onsympathieken indruk; evenzoo de bultenaar Maandag, een ordinair philosoof. De rest van de omgeving echter, waarin de schrijver zijne hoofdpersoon plaatst, moet wel elken lezer met een gevoel van afschuw en walging vervullen. De oom en tante van Geertje, Tante's broer, een type van gemeenheid, ook Heins en zijne vrouw, ze behooren wel tot het minste zootje, dat onder het Rotterdamsche platburgerlijke zal te vinden zijn. Het is, of de schrijver, die als inwoner van Rotterdam zich door observatie kan vertrouwd gemaakt hebben met het leven, denken en spreken van Rotterdamsche poenen, die gelegenheid heeft aangegrepen, om ons eens duidelijk te maken, wat daar onder de burgerluitjes van het Hang, uit de Zomerhofstraat en de Nadorststeeg te koop is. De lezer wordt hier van het begin tot het einde door den schrijver voortgesleurd door eene sfeer van vulgariteit, waarin het ordinaire en platte hem in een taaltje, dat in klank en vorm volmaakt overeenkomt met het gehalte van denken en voelen van deze ploerten, wordt opgedischt. Twee deelen lang, te zamen niet minder dan zeshonderd pagina's vertegenwoordigend, een taaltje te moeten slikken als dit: ‘Maid, waar hai je tuch gesete? Au, dat heb ik al gesaid, maar hai wou d'er nie n'ar toe gaan. D'er is e' brief van je grau-fa. Je grau-moe is erger, je grau' fa verwach' je...’, is dat niet te veel gevergd van den meest lankmoedigen lezer? De enkele hoofdstukken, waarin wij Geertje aantreffen bij hare grootouders in het dorp, zijn als eene heerlijke verademing, daar we dan, Godlof! voor eenige oogenblikken onttrokken zijn aan dat walglijk platte Rotterdamsche milieu. Wanneer het den auteur te doen is geweest, om in dit genre van beschrijving Querido te evenaren en Coenen, Heijermans c.s. naar de kroon te steken, dan is hij vermoedelijk wonderwel daarin geslaagd. In dit kunst(?)genre schijnt het ook mode te zijn, om het verhaal zooveel mogelijk te rekken. Waarvoor was het b.v. hier noodig, die beschrijving in te lasschen van

eene Rotterdamsche kermis met al haar goren rompslomp of van dat walglijke tooneel tusschen Geertje en den liederlijken Gerrit (deel II)? Daardoor werd de handeling toch niets verder gebracht. Soms lijkt ons de schrijver ook niet oorspronkelijk; zoo herinneren ons de scènes tusschen Oom en Tante en Geertje, vooral in hunne opmerkingen en schimpscheuten op Geertje's zwangeren toestand, dikwijls aan Zola.

Correctheid van beschrijving, voortdurende voeling met de realiteit, eenheid van vorm en inhoud, ze mogen in dit werk niets te wenschen overlaten - de schrijver houde ons ten goede, dat wij voor zijn arbeid ditmaal geene bewondering kunnen voelen. Dit boek te lezen en te bespreken, was voor ons eene taak, waarvan wij ons noode hebben gekweten. Wij leven in een vreemden tijd. Componisten, schilders, schrijvers zoeken menigmaal hunne kracht in de opeenstapeling van dissonanten en schrille wanverhoudingen. Gelukkig, dat er nog zijn, die, zonder hunne oogen te sluiten voor de realiteit van het leven, toch nog onder die schelle geluiden harmonische klanken weten te vinden voor de uiting hunner impressies en gevoelens.

Ook Cyriel Buysse beschreef in zijn werk: *Het Leven van Rozeke van Dalen*, den levensloop van een eenvoudig boerenmeisje. En deze Rozeke gaat het ten slotte al evenmin fortuinlijk als De Meester's Geertje. In beide verhalen is eene zekere overeenkomst in het tragisch verloop; maar welk een hemelsbreed verschil in compositie! Ook in Buysse's werk komen enkele ruwe tooneelen voor; ook hier wordt voortdurend voeling gehouden met de realiteit, maar toch gaf de lectuur van dit werk ons een bijzonder groot genot. De wijze, waarop Buysse weet te vertellen van die Vlaamsche boeren en boerinnen, de fluweelige klank van dat boeren-Vlaamsch, ze geven al direct aan zijn verhaal eene bijzondere tint. Maar vooral in de opvatting van de liefde tusschen Rozeke en haar Alfons, in de teekening van de omgeving en van het natuurschoon ligt hier zooveel dichterlijks. Verrukkelijk o.a. is al in den aanvang de beschrijving van die jolige boerenjongens en -deernen, die op een zomermorgen vóór het krieken van den dag naar buiten gaan, naar den vlasgaard, om daar te werken. Onder het troepje zijn ook Alfons en Rozeke. Onder 't drukke praten van de anderen loopen zij zwijgend naast elkaar. Alfons is bedeesd, wacht op een woord van haar; hij kijkt maar schuw naar hare tengere gestalte, die zich vaag afteekent in het schemerduister. Dan hooren ze op eens eene lachende schertsstem, die plagend vraagt: ‘Wa schult er aan dat-e gulder tegen mallekoar nie'n spreekt? Zie-je mallekoar nie geirn meèr dan?’ waarna Alfons uitroept: ‘Of ik heur nie geirn meèr en 'n zie! Joa ik, zulle, 'k zie heur zeker nog geirne!’ En nu is 't eruit, nu heeft hij 't gezegd. Met stralende oogen durft hij haar nu onbevangen aankijken en zij keuvelen nu samen. Langzaam wijkt het grauw van den nacht voor den zomerdageraad. Ze gaan aan

't werk en dan stil, zonder dat ze 't haast merkten, ontwaakt de teere heerlijkheid van een frischgeboren zomerdag... ‘Toen steeg op eens, als een zachtjubelende groet van levenslust en liefde, een teer en fijn gezang van uit de grijze lucht naar den langzaam ophelderenden hemel. Het galmde zoo frisch en zoo rein en zoo zoet, zoo vol ontroerde melodie, het steeg in de geurende atmosfeer als een zingende extase tot de laatste, wegbleekende sterren; en zij zagen 't eerste Leeuwerikje van den pas-geboren zomerochtend, wervelwiekend in het trillen van zijn fijne vlerkjes, naar de hooge, ijle, lichtblauw-wordende lucht. Het steeg en steeg, steeds hooger en hooger... en toen scheen het eensklaps onbewegelijk te blijven hangen, niet zichtbaar meer voor hen die daar in 't grijs beneden stonden, en alleen zijn gezang parelde nog steeds, heel fijn nu, als in kristallen droppels op de aarde neer, terwijl ginds heel héél verre in 't Noord-Oosten een transparant-geelachtig schijnsel... als de weerschijn van een eindeloos verren brand den doffen einder kleurde. Het was de dageraad. Een frisch, bijna kil windje kwam even aangewaaid, en stierf meteen, als 't ware zuchtend uit; en plotseling stonden al die mannen en die vrouwen in 't wezenlijk grijs-roze licht van alle vroege ochtenden, en lachend groetten zij elkaar nog eens “goên dag”, al kwamen zij maar pas elkander te ontmoeten.’

Zie, dat is weer zoo'n kostelijke, verkwikkelijke schildering, als Buysse die weet te geven, als hij in verrukking raakt over de goddelijke natuur. Bij al dat werken en zwoegen van die boeren en meiden, onder al hunne ruwe scherts en hun jool gaat toch over dat samenzijn van Rozeke en Alfons de zachte adem der idylle; en over de vrijerij van die twee, ook over hun kort maar gelukkig huwelijksleven blijft altijd door dat waas der idylle hangen. Vriendelijke, lieve tooneeltjes weet de schrijver hier te teekenen; de lezer geniet hier weder van de koesterende lentezon van dat jonge, heerlijke geluk. Typisch Vlaamsch is ook dit boek. Enkele koddige, kostelijk-naïeve tooneeltjes, zooals die alleen onder dat Vlaamsche boerenvolkje kunnen voorkomen, weet de schrijver zoo natuurgetrouw te teekenen, dat wij er als 't ware bij tegenwoordig zijn. Daar hebben we o.a. die beschrijving van de huwelijksvoltrekking van Rozeke en Alfons. De deftige wethouder van den burgerlijken stand, Meneer Waelckens, die het huwelijk zal voltrekken, krijgt op zijne vraag aan den vader der bruid, of hij verklaart toe te stemmen in 't huwelijk, ten antwoord:

‘“O ba joa ik, menier Woalkes; ze'n moên maar zien e-woar da z'ulder deveuren doen om aan de kost te komen.”

“En gij, vreiwe, stemt-e gij euk toe?” vroeg meneer Waelckens aan Rozeke's moeder, zonder op vaders grappigen toon in te gaan.

“Ha, ik zal wel moeten e-woar, moar 'tes spijtig dat ze nog zeu jonk es.”

“Joa moar, stemt-e toe of stemt-e niet toe?” vroeg meneer Waelckens met een begin van ongeduld.

“O joa joa ik, joa joa ik, menier Woalkes. Ze moen alder moar weiren, ewoar? W' hên 't wij euk moeten doen om door 't leven te komen.”’

Zulke tooneeltjes zijn teekenend voor land en volk. En Buysse is op zijn best, als hij mag vertellen van zijn geliefd Vlaanderen en van het boerenvolkje daarginds aan de Leije. Wat een vriendelijke humor treedt ons uit dit werk te gemoet, maar ook hoeveel levensernst vinden we hier in de teekening van Rozeke's leven evenals in dat van Jonkvrouwe Anna, hare patrones, die op het kasteel woont. Licht en schaduw heeft de auteur in dit werk kunstig weten te verdeelen; het leven van Rozeke loopt parallel met dat van Jonkvrouw Anna: tegenover den lichten, rozigen schijn van die jonge levens staan de sombere schaduwen van lijden en verwording. Rozeke's huwelijksgeluk duurt maar kort: na enkele jaren ziet zij Alfons wegkwijnen aan de tering. Dan komt Rozeke onder den invloed van een paardenknecht, den stoeren arbeider Smul, een ruwen, bruten kerel, die vroeger de mooie, teere Rozeke al eens geweld heeft trachten aan te doen en die tijdens haar huwelijk door Alfons in dienst is genomen. Rozeke heeft dezen man altijd gevreesd; na den dood van Alfons maakt hij zich onmisbaar op de hoeve; Rozeke voelt zich meer en meer van hem afhankelijk, en nadat hij haar op zekeren dag heeft overvallen en verkracht, weet zij geen anderen uitweg, dan met hem te huwen. De ruwe, dierlijke Smul behandelt haar slecht; hij raakt aan den drank en Rozeke staat voortdurend bloot aan zijne mishandelingen. De schrijver weet ook hier de verhouding van de passieve, lijdende Rozeke tot dezen woesteling scherp uit te beelden als schril contrast met haar zonnig verleden. Na den dood van Smul blijft Rozeke nog een tijdlang in rust op hare hoeve voortleven, kalm treurend over haar onvergetelijken Alfons en hare lieve patrones Anna, die haar altijd, ook in haar ongelukkig tweede huwelijk, vriendschappelijk bejegend heeft, omdat zij beter dan anderen haar verdriet kon begrijpen. Ook deze laatste periode van Rozeke's leven is door den schrijver met groot meesterschap geteekend. Geheel dit werk van Buysse is overrijk aan schoonheden; zoowel van de karakterteekening als van de schildering der talrijke details gaat eene ongemeene bekoring uit. En zoo vinden wij dan in dit boek een van die zeldzame geschriften, welke men, na ze gelezen en genoten te hebben, niet uit de hand kan leggen, zonder den schrijver zeer, zeer dankbaar te zijn.

Een werk, waarin ons eveneens een stuk Vlaamsch volksleven wordt geteekend, is de roman *Mannenwetten* van den Vlaamschen schrijver Gustaaf Vermeersch. De schrijver verplaatst ons naar Brugge en geeft ons een helderen kijk op het leven van de vrouwtjes, die met kantwerken haar brood verdienen. In kleine huisjes, gelegen in de achterbuurten in het classiek-schoone Brugge, daar wonen ze, de vrouwtjes, die zoo den ganschen dag gebogen zitten over het kantkussen; trage kletteren daar de klosjes aanhoudend dooreen en weven de ragfijne

kunstbloemen, die in prachtuitstallingen van de groote steden voor hooge prijzen te koop worden aangeboden, maar waarvoor de nijvere werksters van de opkoopers slechts een luttel aantal franken betaald krijgen. Eene van die kantwerksters is de negentienjarige Berta, die met hare moeder, eene brommige weduwe, een van die huisjes bewoont. Berta is eene knappe werkster; zij heeft nu haar eerste groote werk, een fijn bloemenstuk, juist klaargekregen. Negen maanden en zeventien dagen is ze aan dat werk bezig geweest; negen maanden en zeventien dagen lang heeft ze altijd maar door met de klosjes gekletst en met de draadjes gefrubbeld, en nu, eindelijk, is het af. De vrouwtjes uit de buurt kommen binnenloopen, om het prachtwerk te bekijken. Ook Berta staart met voldoening op haar werk; maar bij het terugdenken aan de vele lange, eentonige weken, waarin haar geheele bestaan is opgeslorpt in de voortdurende aandacht voor haar arbeid, welt een gevoel van bitterheid in haar op, een gevoel van wrevel tegen haar bestaan. Andere meisjes van haar leeftijd gaan veel meer uit, genieten meer vrijheid, hebben een veel vroolijker leventje. Berta moest altijd bij hare moeder zitten; de eentonige werkdagen werden alleen afgewisseld door de maaltijden en door een gang naar de vesper, soms door een bezoekje van de buurvrouwen, die kwamen kwebbelen, eene enkele maal ook van meneer den pastoor. Berta is altijd kort gehouden door hare strenge moeder; kerksch is ze opgevoed; het jolige leven, zooals sommigen harer kennisjes leiden: uitgaan en pret maken met jongens, dansen en jool maken, dat is haar altijd als zondig en verderfelijk voorgehouden. Berta had haar werk te doen en verder naar de mis en dan maandelijks te biechten en te communie. Maar in den laatsten tijd heeft Berta geen vrede meer kunnen hebben met dat eentonig bestaan; vreemde, sterke verlangens zijn in haar op komen wellen en zij wenscht te leven en te genieten gelijk andere jonge meisjes. En nu haar werk af is en zij haar werk betaald zal krijgen, wil ze zich niet meer voortdurend in huis opsluiten bij hare moeder, die haar niet begrijpt, die maar onhartelijk en koud voortleeft en haar niet toestaat, wat een jong meisje toekomt.

Dergelijke gedachten en aandoeningen werken in Berta; en zoo gebeurt het, dat ze, nadat ze haar werk heeft verkocht, met hare vriendinnen naar de kermis gaat. Daar ontmoet ze een jongen man, Seppen, die haar een vriendelijk woordje geeft. Aanvankelijk beweert ze niets van hem te willen weten; omgang met jongens is immers zonde, leidt tot verderf; en in haar verward breintje strijden de begrippen van vroomheid en reinheid tegen de altijd sterker wordende onbevredigde verlangens. Wanneer een vriendinnetje Berta met den jongen wil plagen, roept ze uit: ‘'t Is 'n lelike moeial, 'n onbeschofterik. En 'k zou 't hem zeggen, als 'k nog tegen hem moest spreken. Maar hij en is 't spreken niet weerd, zoo'n leelikaard!... Als maer hem alleen op de wereld en ware, 'k en zou hem nog niet willen: al stond hij in 't goud en had ik geen eten!’

Zoo *spreekt* ze. Maar als Berta later weer over haar werk zit gebogen en de klosjes dooreen doet kletteren, dan keeren hare gedachten toch telkens weer tot Seppen terug. En Seppen houdt aan; vermoedelijk zegt zijn instinct hem, dat ook in de liefde de aanhouder soms wint. Berta voelt zich meer en meer tot hem aangetrokken en eindelijk bewilligt de moeder in hunne vrijage. Dan volgt het gewone. Berta laat zich verleiden en Seppen spreekt wel van huwelijksplannen, maar het blijft bij praten. Seppen is een luiaard en in plaats van werk te zoeken, verbeuzelt hij zijn tijd in samenkomsten van sociaaldemocraten. Wanneer eene gedienstige buurvrouw Berta's moeder erop attent maakt, ‘dat haar dochter in den appel heeft gebeten’, begint de ellende. De moeder verwijt Berta hare lichtzinnigheid; ruzie en ontstemming zijn niet van de lucht. Seppen vermijdt Berta's huis en zoekt omgang met andere meisjes. Berta brengt een jongetje ter wereld in 't huis harer moeder; zij is lang ziek en ook haar jongetje, haar Viektoortje, is een zwak stumperdje. Seppen is niet tot een huwelijk te bewegen. Moeder en dochter verdoen al haar geld aan den dokter en den apotheker; armoede en ellende staan voor de deur. Dan, na lang lijden, wordt Berta langzaam beter en kan zij haar arbeid weer opvatten. Het kindje komt ook langzamerhand aan en is nu Berta's eenige vreugde. Zij wil het gaarne grootbrengen, al zou zij zich er halfdood voor moeten werken; zij heeft veel voor haar kindje uitgestaan, maar nu wil zij toch ook voor het ventje leven en van hem genieten. Op zekeren dag moet zij voor zaken een bezoek afleggen en zij brengt haar kind bij eene harer kennissen. Als zij terugkomt, is haar kind verdwenen. Seppen, de vader, is gekomen en heeft het ventje meegenomen. Zij wendt zich op aanraden van meneer den pastoor tot een advocaat; zij brengt de zaak voor de rechtbank. Maar de vrederechter moet haar verzoek, hare bede, om haar kind weer bij zich te mogen hebben, afslaan. De ongehuwde meisjes-moeder heeft geene rechten op haar kind. Hij, de vader, - Seppen, de leeglooper, - hij heeft op het stadhuis ervoor geteekend en het kind als het zijne erkend. Zij, die alles voor haar lieveling heeft gedaan en nog alles wil doen, heeft geene rechten. Dat zijn de ‘mannenwetten’.

Zoo is dan dit werk van Gustaaf Vermeersch geworden tot eene luide aanklacht tegen de ontzettende onrechtvaardigheid, die de maatschappij tegenover de arme ongehuwde moeder begaat, en tegen de wetten, die alleen den verleider beschermen en de ongelukkige verleide vrouw aan haar lot overlaten. Ongetwijfeld een edel motief, dat den schrijver tot deze scheppingsdaad heeft bezield. Verdient deze roman dan ook reeds door zijne bedoeling onze aandacht, in nog sterker mate verdient hij onze belangstelling door de wijze, waarop de auteur zijne stof heeft bewerkt. Dat is voor ons hoofdzaak. Wij hebben hier te doen met een typisch Vlaamsch werk, in opzet, in taal, in de wijze van schildering. Het is een stuk Vlaamsch volksleven, zoo krachtig en levendig in de

locale kleur geteekend en steeds daarin gehouden, dat wij 't op één lijn kunnen stellen met wat Stijn Streuvels en Teirlinck ons in dit genre hebben gegeven. Maar ook daarom niet zoo gemakkelijk te lezen; de lezer moet zich hier meer inspannen dan bij een werk van Buysse. Vooreerst is deze Vlaamsche schrijver sterk in de detailteekening; zijne schilderingen zijn breed uitgesponnen; ten tweede is de Vlaamsche volkstaal, hier vermoedelijk nog wat gepeperd door een stadsdialect, voor ons, Hollanders, niet altijd gemakkelijk te verstaan; wij stuiten zoo nu en dan op vreemde woorden en uitdrukkingen, waarvan wij de beteekenis niet direct vatten. Wanneer we b.v. van een kantwerk lezen: ‘'t Was 'n breede klaag, 'n berthe’, dan verstaan we daar niets van.

Wij hopen echter, dat dit den lezer niet zal afschrikken, want het werk van Vermeersch is niet alleen interessant als schildering van een stuk Vlaamsch volksleven: ook als karakterontleding en zedenschildering heeft het waarde en de schrijver weet menig aandoenlijk tooneeltje keurig en sober te teekenen. De eenige aanmerking, die wij op den schrijftrant van Vermeersch zouden willen maken, is deze, dat hij in zijne poging, om in zijne detailschilderingen krachtig en correct te zijn, niet altijd binnen de grenzen van het schoone blijft. Zoo b.v. om de uitdrukkingen: ‘Daaronder lagen 's meisjes vingeren.... rozig en grauw, die vingeren bewogen nog zachtjes *als de laatste zenuwtrekken van een stervend dier*’, of bij de teekening van loopende vrouwen: ‘Ze torten in ganzereke voort... ze gingen ieder *volgens de klibberigheid van hun beenen*’, ligt iets ruws en onbeschaafds.

Gelukkig, dat deze vlekjes gansch overlicht worden door het vele goede, dat dit werk ons geeft.

Nog een derden roman van een Vlaamschen auteur hebben wij hier te vermelden. Het is het werk van Richard de Cneudt: *Geluk.* De hoofdpersoon van dezen roman is de jongeling Herman Lauwers, zoon van een verarmd gezin, dat woont in Gent. Herman's vader is behanger; zijne zaken zijn achteruitgegaan en de familie raakt al meer en meer in de schulden. Herman wordt op kosten van zijne goede tante op eene normaalschool voor onderwijzers opgeleid tot schoolmeester, zeer tegen den zin van zijne ouders, die liever hadden gezien, dat hij voor een ambacht was opgeleid, want een schoolmeester wordt slecht betaald en met een ambacht kan je soms een aardig duitje verdienen. Wanneer nu Herman eene plaats heeft gekregen als onderwijzer aan eene stadsschool, wordt hem het leven thuis, vooral door zijne moeder, bijna ondraaglijk gemaakt. Gelukkig, dat de liefdezon zijn doornig pad komt beschijnen, want hij wordt tot over de ooren verliefd op Julia, een meisje uit den burgerstand. De moeder van Herman doet alle mogelijke moeite, om het huwelijk van Herman met Julia te voorkomen; zij bekladt haar zoon, zij bekladt ook Julia. Maar de standvastigheid der liefde

overwint ten slotte alle bezwaren en allen laster, en Herman en Julia worden na de grootste standjes en oneenigheden met hunne ouders en verdere familie toch man en vrouw. De roman is dus in zoover ouderwetsch, dat de liefde en de deugd hier ten slotte zegevieren en een blij einde den lezer, die wil weten, hoe het afloopt, bevredigt.

Wij betwijfelen echter, of de lezer ook geheel bevredigd zal worden door het karakter van den jongen martelaar Herman en door de wijze, waarop hij zich in zijne tegenspoeden gedraagt. Herman is blijkbaar een zachtzinnige, lankmoedige jongen; maar het is onwaarschijnlijk, dat een aankomende man, die eene positie bekleedt - al is het ook maar die van schoolmeester - en dan nog huwelijksplannen heeft, zich zoo gedwee een tijdlang zal buigen onder de behandeling van eene feeks van eene moeder, zooals deze Herman er eene op nahoudt. Die moeder wordt ons voorgesteld als eene furie, een ontaard, leugenachtig wezen, tot alle laagheden in staat; in hare qualiteit van moeder is zij even ondenkbaar als Herman in zijne qualiteit van zoon. De schrijver heeft ons Herman willen schilderen als een zachtzinnigen idealist, een braven, onbedorven jongen, die veel neiging heeft tot droomen, vooral in zijn verliefdheidsstadium; maar wie zóó behandeld wordt door zijne moeder en zijne familie als deze Herman en allen dan nog den rug niet toekeert, maakt den indruk van te lijden aan zwakheid van karakter. Achten wij de karakterteekening in dit werk dus minder gelukkig, ook de geheele compositie van den roman laat naar onze meening te wenschen over. Het verhaal, dat eigenlijk niet veel om het lijf heeft, is veel te lang uitgesponnen; in de wijze van beschrijving ligt iets melodramatisch; de stijl aardt naar het weeke en sentimenteele. Dat het liefdesgeluk het hoogste geluk is, had de schrijver door de teekening van de personen zelven op veel krachtiger en bondiger wijze kunnen aantoonen, dan door pagina's te vullen met uitweidingen over de zaligheid van twee jongemenschen, die ‘zoetelijk gearmd’ in den maneschijn loopen te wandelen. De taal is goed Hollandsch, nu en dan doorspekt met Vlaamsche, ook wel met Fransche woorden en uitdrukkingen. Van het typisch-Vlaamsche, dat Buysse en Vermeersch ons gaven, blijft echter het werk van De Cneudt mijlenver verwijderd.

De Indische roman, die zelden op het appèl ontbreekt, wordt ons ditmaal geschonken door Victor Ido. Deze schrijver, die reeds vroeger door zijn werk *Langs een Afgrond* blijken gaf goed vertrouwd te zijn met het Indische leven en met Indische toestanden, beschrijft in *In vreemde Sferen* het leven van een Indisch jong meisje, Nani van Walen, de eenige dochter van een rijken koffieplanter, die gehuwd is met eene inlandsche vrouw. Nani heeft hare jeugd altijd buiten in de schoone Indische natuur doorgebracht; zij is een echt natuurkind, maar toch niet onontwikkeld, daar haar vader hare opvoeding heeft toevertrouwd aan eene verstandige en zeer bekwame gouvernante. Nani maakt

kennis met den jongen dokter De Rant, kersversch uit Europa gekomen; deze dokter, een zeer eerzuchtig man, weet hare liefde te winnen en trouwt haar. Zij vestigen zich in Batavia, waar de dokter zich echter zeer weinig moeite geeft voor zijne praktijk en liever zijn tijd verbeuzelt met de ‘hooge pieten’ na te loopen en met het geven van recepties en partijen. Langzamerhand wordt het Nani duidelijk, dat De Rant haar niet uit liefde heeft getrouwd maar alleen om haar geld, om daarmede zijne eerzuchtige plannen te verwezenlijken. Bij die ontgoocheling voor de onbedorven, eenvoudige Nani voegt zich nog de omstandigheid, dat zij zich in het schijnleven van de hooge kringen, waarin haar man haar brengt, zeer ongelukkig voelt. Wanneer dan ten slotte De Rant zich nog laat verstrikken door eene Europeesche musicienne en Nani ontrouw wordt, is de maat volgemeten en eene formeele scheiding is het einde van dit huwelijksleven en ook van dit boek.

De auteur is over 't algemeen zeer gelukkig geweest in het typeeren van de verschillende personen, die hij in dit werk laat optreden. Daar is vooreerst Nani's vader, een rijk geworden matroos. Het ruw-goedhartige en rondborstige van dezen ouden zeerob, die dolveel houdt van zijn poppetje Nani en haar inlandsch mamaatje, vormt eene pikante tegenstelling met het geslepene en diplomatieke van den mondainen, wereldwijzen dokter De Rant. De manier, waarop de gulle, oprechte Van Walen met zijn schoonzoon omspringt, is zeer amusant. Wanneer Van Walen op het einde tot de ontdekking komt, dat De Rant zijne lieve Nani ontrouw is geworden en haar ongelukkig maakt, dreigt hij zijn schoonzoon de hersens in te slaan, wanneer deze niet terstond bewilligt in eene scheiding; Van Walen wil echter niet, dat de dokter daardoor eene al te groote financieele schade zal lijden, en zegt hem nog royaal de uitkeering van tien jaren toelage in eens toe. Dan knikt de dokter toestemmend en zegt: ‘In 's hemels naam.’ En dan is 't uit. Met zoo'n flinken, ronden zeeman kan je aan een roman zelfs een bondig en pakkend eind maken. Menig mondain jongmensch, uitziende naar 'n goudvischje, zal bij de beschrijving van zoo'n schoonvader watertanden.

Ook Nani, voor een goudvischje misschien wel wat heel mak, is goed en natuurlijk geteekend en zal zeker de sympathie van den lezer verwerven. De Indo Rudi, hartstochtelijk en woest; de mondaine Jules, de onpractische Eugène, die zijne ambtenaarscarrière bederft door liefhebberijen, die niet in den geest zijn van zijne chefs; de weduwe Du Moreau, die al hare kinderen heeft zien sterven en nu hare laatste levensjaren in stille afzondering en in geestelijke gemeenschap met hare lieve dooden doorbrengt, geloovend, berustend, - dat zijn alles typen, die natuurlijk zijn, menschen van vleesch en bloed. Zelfs de stille krachten, de Oostersche mysteriën, waarvoor de Hollanders sedert Couperus eenige belangstelling hebben leeren voelen, zijn hier vertegenwoordigd. Brengt dit boek ons dan ook al niet veel nieuws over Indische toestanden, het geeft genoeg,

dat de belangstelling van den lezer kan opwekken. Eene enkele maal is de schrijver, vooral in de gesprekken, nog wel eens wat conventioneel, maar overigens is zijn stijl beschaafd en weet hij vlot en onderhoudend te vertellen. Zoo zal dus dit werk zijn weg wel vinden.

Met *Stadsmenschen* heeft de auteur Frans Hulleman de bedoeling gehad niet alleen eenige Amsterdamsche typen te teekenen, maar vooral de tragische historie te vertellen van een jongen handelsman. De historie is zeer eenvoudig, zonder intriges, zelfs zonder de in elke dramatische schets bijna onvermijdelijke liefdesscène; maar juist door dat sobere en eenvoudige is dit verhaal des te aangrijpender. Anton Verploeg, zoon uit een eenvoudig burgergezin, is werkzaam op een effectenkantoor. Anton heeft, gelijk meer voorkomt onder handelsbedienden en jongelui op effectenkantoren, nu en dan eens een kansje gewaagd met rijzende en dalende papiertjes en het is hem tot nog toe voor den wind gegaan. Eenmaal gewend aan eene ruime beurs - een uitstapje naar Parijs heeft hij al van zijne winstjes kunnen maken -, kan hij den lust niet bedwingen op dezen weg voort te gaan en voor eigen rekening te speculeeren. Een tijdlang gaat het goed, totdat op eens de kansen keeren. Daar Anton geen kapitaal heeft, ziet hij geene kans bij de snelle en langdurige daling van de papieren, die hij op risico heeft gekocht, de tekorten aan te vullen en, geene uitkomst ziende, maakt hij na een ellendigen zielestrijd een einde aan zijn leven. Dat is in hoofdzaak de loop van het eenvoudige, onopgesmukte verhaal. De schrijver heeft er bijzonder veel slag van zijne personen zoo natuurlijk mogelijk te teekenen; het zijn allen doodgewone menschen, die hij ons hier voorstelt; Anton zelf is een jongen zonder groote passies of slechte neigingen, om zoo te zeggen een jongen, waaraan geen kwaad haar zit, alleen maar door zijn beroep belust geworden op geld winnen, probeeren rijk te worden. Zijne ouders, vader en moeder Verploeg, zijn beste, eenvoudige Amsterdammers, zonder eenige zucht naar grootdoenerij. Ook de jongelui, waarmee Anton omgaat, zijn heel gewoon en allen zijn voortreffelijk in de echt-Amsterdamsche kleur gehouden; een der kameraden, een zekere Winter, medisch student, doet wat blufferig tegenover de kantoorheertjes en zijne gesprekken zijn soms wat hinderlijk ordinair. Maar overigens is in dit werk niets aanstootelijks en daarom is 't geschikt, om in ruimeren kring verspreid en gelezen te worden. En wij hopen, dat dit het geval zal zijn. Want tot de vele dingen, waarin ons kleine volk toont nog wel sterk te zijn, behoort, helaas! ook de dobbelzucht. En wanneer er dan onder de velen, die in het beroep van Anton werkzaam zijn en die evenals hij den lust niet kunnen weerstaan, om op eigen risico in papiertjes te scharrelen, wanneer er onder die velen dan maar één zal zijn, die na de lezing van deze treffende geschiedenis - bij zichzelf denkende: ‘'t Kan ook mij zoo gaan’, - dat gevaarlijke pad voor altijd verlaat, dan kan Frans

Hulleman de groote voldoening smaken, dat zijn werk, wat ook de recensenten ervan mogen zeggen, niet vergeefsch is geweest.

De goede verwachtingen, die wij van den auteur Anton Smit naar aanleiding van zijn roman *Vriend Bart* koesterden, zijn wel geheel vervuld door het nieuwe werk, dat wij thans ontvingen: *Alice van Westerhove.* De lectuur van dezen roman heeft ons zeer aangename oogenblikken doen doorleven. In dezen tijd toch is een boek, waarin het gemoedsleven van beschaafde en interessante personen levendig en krachtig is geteekend, zonder dat wij vermoeid worden door ragfijne ontledingen, in een daarvoor expresselijk uitgedacht miniatuurtaaltje opgedischt; een boek met een gunstigen, onderhoudenden dialoog, hier en daar humoristisch getint, geschreven in beschaafde, zuivere taal door een man met een knap hoofd niet alleen maar ook met een gevoelig hart, - zie! tegenwoordig is zoo'n boek heusch een *rara avis.* Dat Anton Smit een juisten kijk heeft op de verhoudingen tusschen menschen en tot de diepten van 't gemoedsleven weet door te dringen, bewijst hij ook nu weer met dit werk, waarin hij eene groep uit den beschaafden burgerstand in aanraking brengt met eene groep van de hoogere aristocratie. Tot de eerste groep behooren Dirk Yf, doctor in de classieke letteren, leeraar aan een gymnasium, zijne bloedverwanten en vrienden. Dirk Yf is de zoon van gewone burgerouders, houtzagers in Zaandam; de meesten zijner familieleden oefenen ambachten uit. Tot de tweede groep behooren Baron Sjoerd van Wartena, uit een Friesch adelsgeslacht, dateerende uit de twaalfde eeuw, de familie Van Herkenstein en Alice van Westerhove, eene wees, die bij haar oom en hare tante Van Herkenstein inwoont. Een van Dirk's collega's, de leeraar Siets, die toevallig met de Van Wartena's bekend is, vormt zoo ongeveer de overbrugging tusschen de beide groepen: hij is gehuwd, leeft op een gemakkelijken voet en zijn gastvrij huis staat altijd open voor vrienden en bekenden. En nu heeft de schrijver niet, zooals in boeken van den tegenwoordigen tijd zoo menigmaal geschiedt, alle kracht en deugd uitsluitend geconcentreerd in de burgerluitjes en als tegenstelling daarvan de groep der aristoï in hoofdzaak bedeeld met belachelijken hoogmoedswaan, bruut egoisme, eenzijdigheid en bekrompenheid van levensopvatting, - neen, de menschelijke deugden en eigenaardigheden, diepte van gevoel, adel van gemoed, wij vinden ze hier over beide groepen gelijkelijk verdeeld. En zoo ontmoet de lezer hier dan tal van personen, die hem sympathiek aandoen. Sjoerd van Wartena, de schatrijke edelman, is het type van een gentleman, wel hoog en voornaam in zijne gedragingen, maar toch niet meer waarde hechtend aan zijn stand en zijne positie, dan zijn gezond verstand hem zegt. Adeltrots vindt hij belachelijk en wanneer hij een blik werpt in de lange voorouderengalerij van zijn kasteel, waar de beeltenissen van de stamvaders van ettelijke eeuwen hem aanstaren, erkent hij, dat er nauwer verband is tusschen een

vuilnisman en een minister, die tijdgenooten zijn, dan tusschen hem en dien stamvader daar met zijne strijdkolf. Maar zijn gevoel voor wat fijn en gedistingeerd en gracieus en waarlijk schoon is, erfdeel van zijn aristocratisch geslacht, kan hij niet verloochenen; en zoo is dan deze Sjoerd, ongehuwd en schatrijk, smoorlijk verliefd geworden op Freule Alice van Westerhove. Alice wordt ons geteekend als eene oprechte, degelijke vrouw; ofschoon van adellijke afkomst, heeft zij een afkeer van het wufte, mondaine leven in onbeduidende hooge kringen; zij weet, dat Sjoerd haar liefheeft, maar zij is voor zichzelf niet overtuigd, dat zij zijne verafgodende liefde geheel kan beantwoorden, en zoo kan zij nog niet besluiten hem haar jawoord te geven. Want - zij heeft ook Dr. Yf ontmoet en, hoeveel deze ook in stand en positie met Baron Sjoerd moge verschillen: de stoere geleerde met zijn klaar, verstandig oog heeft op de impressionnabele Alice een grooten indruk gemaakt. En ook onze leeraar heeft in de beeldschoone freule het ideaal ontmoet, dat hij zich van eene vrouw heeft geschapen. Zoo zien wij dan den krachtigen burger en den aristocraat hier optreden als mededingers in den strijd om 't geluk. Wien zal Alice de voorkeur geven? wie zal de gelukkige zijn? Wij zullen het niet verraden. De lezer geniete, evenals wij deden, van dit prettig geschreven verhaal, dat van 't begin tot het einde boeit, niet alleen door de intrige maar ook door de aangenaam afwisselende nuances van guitigen humor en diepen levensernst, die de schrijver daarin heeft weten aan te brengen.

Slechts een paar hoofdpunten willen we nog even aanstippen. Zeer goed is door den schrijver de eigenaardige verhouding geteekend van Dirk Yf tot zijne eenvoudige, burgerlijke ouders, wien hij door zijne hoog-wetenschappelijke ontwikkeling geheel boven 't hoofd is gegroeid. Eene dergelijke précaire verhouding te teekenen, zonder dat aan één van de beide kanten wordt overdreven, lijkt ons zeer moeilijk; de schrijver wist hier de gevaarlijke klippen van uitersten goed te ontwijken en daardoor voelt de lezer met elke bladzijde zijn gevoel van sympathie voor Dirk Yf stijgen. De wijze van beschrijving van het leven en werken van Dirk Yf, van zijne gesprekken met zijn collega Siets en met Alice verraden den classiek gevormden auteur. Anton Smit blijkt goed thuis te zijn in de oude schrijvers, ongetwijfeld een groot voorrecht voor een romanschrijver, een waarborg voor zijne onbekrompenheid, voor de breedheid en diepte van zijne visie en zijne phantasie. De auteur laat zijne humoristische ader vrij vloeien in de beschrijving van het zoogenaamde asiel van den leeraar Siets, in wien scherpzinnigheid en degelijkheid van karakter op zeldzame wijze zijn gecombineerd.

Keurig is op 't eind van 't verhaal de zeer sobere wijze, waarop de schrijver ons even laat voelen, hoe het moreel evenwicht in den respectabelen Siets één oogenblik geschokt kon worden door de overweldigende bekoorlijkheid van zijne lieve logée. Ook hier voelen wij de stemming

van het ‘uil humani’ van Horatius. Zeldzaam schoon is de teekening van den zielestrijd bij Alice en Sjoerd in hoofdstuk V; dat is als eene worsteling in noblesse van twee hooggestemde zielen. Vooral hebben wij bijzonder genoten van het eerste en van het middelste gedeelte van dezen roman. Op het einde lijden enkele beschrijvingen, o.a. van de kennismaking van Alice met de bloedverwanten van Dirk Yf, aan overdrijving en werkt de weifelende houding van Dirk Yf eenigszins irriteerend; maar deze laatste is misschien te verontschuldigen door het ‘Cave!’ dat zijn vriend Siets hem in den aanvang waarschuwend heeft toegeroepen.

Wij houden ons overtuigd, dat *Alice van Westerhove* zich onder het lezend publiek vele vrienden zal verwerven.

Van *Alice van Westerhove* tot *Het Liefdeleven van Leo Trelong* is een verbazende overgang. De schrijver van dit laatste werk, L. de Rooy van Heerlen, is vermoedelijk nog heel jong, en daarom zou het niet billijk zijn, indien we zijn werk gingen vergelijken met dat van Anton Smit, in wien blijkbaar rijpe intellectueele kracht en scherpte van geest samengaan met diepte en fijnheid van voelen, waardoor die harmonische eenheid in zijn werk ontstaat, welke den lezer zoo aangenaam aandoet. Het werk nu van De Rooy van Heerlen kenmerkt zich door eene sterke sensibiliteit; temperament heeft deze schrijver genoeg, maar voor het schrijven van een mooi boek is meer noodig dan temperament en gevoel. Dit *Liefdeleven* brengt ons de gedetailleerde beschrijving van de minnarijtjes van een jongmensch, genaamd Leo Trelong. Het begint met de kalverliefde van den gymnasiast Leo voor een Indisch, veertienjarig kind, afgewisseld door eenige onschuldige scharrelpartijtjes met eene dienstmeid. Wanneer Leo student is geworden, knoopt hij eene liaison aan met een burgermeisje, waarin hij zich natuurlijk vergist; eindelijk, na lang zuchten en smachten, vindt zijn liefdeverlangen eene veilige haven bij een meisje van gelijke beweging en gelijken stand; - dat is dan de *echte* liefde. Hopen wij voor dit meisje, dat deze nieuwe liefde van Leo ook zijne laatste zal zijn. Want voor een jongmensch van zoo weeken, sentimenteelen en sensueelen aard als deze Leo kan niemand instaan. Niet alleen Leo gaat gebukt onder zijne verliefderigheid, maar ook de lezer wordt er dupe van. Daar wij hier toch niets anders te hooren krijgen dan over de verliefdheid van Leo en ook alle gesprekken over verliefdheid loopen, lijdt dit boek in hooge mate aan monotonie. Wij geraken niet uit de erotische sfeer. De manier van schrijven is niet kwaad, maar te weinig oorspronkelijk. Alles in den geest der jongeren: modestijl. Er wordt veel ‘geangstigd’ en ‘ongeduldigd’. De auteur staat nog geheel onder den invloed der jongeren: het dagboek van Annie, ‘waarin zij hare liefde doet ruisen over Leo's hoofd’, herinnert sterk aan Van Eeden en Borel. Daar de auteur echter blijken geeft zich in toestanden goed te kunnen verplaatsen en de realiteit juist weet weer te geven, hopen wij nog eens een

littérair werk van hem te ontvangen, waarin hij, zoo mogelijk met eene breedere opvatting van menschen en dingen, ook meer zichzelf zal zijn.

De beide romans: *Tot het Licht* van Johanna Breevoort en *Het komt* door Enka, zijn uitingen van Christelijke geloofsovertuiging. De kracht, die de handelingen der hier optredende personen bestuurt, is de kracht van het geloof in het Bijbelwoord. Johanna Breevoort geeft een verhaal uit het volksleven. Zij teekent een verarmd gezin, dat ergens in eene achterbuurt van Rotterdam ellendig is gehuisvest; de vader is na den dood van zijne zorgende huisvrouw aan den drank geraakt, de kinderen worden verwaarloosd en lijden gebrek. Een van deze kinderen, Line, zal de hoofdrol spelen in dit verhaal. Line is een meisje met een goed hart, maar door al de ellende van hare jeugd is haar hart in bitteren opstand gekomen tegen God en de menschen. Na den dood van haar vader vindt ze een onderkomen bij eene vrouw, Gijsje, die vroeger, toen Line's ouders nog in goeden doen waren, bij de moeder van Line had gediend. Gijsje en haar man worden bekeerlingen van ‘Jeruel’ en helpen Line aan een dienst. Line komt in huis bij eene nicht en maakt daar kennis met haar neef Karel, dien zij liefkrijgt. Karel heeft echter zijn woord - niet zijn hart - verpand aan eene andere vrouw, Koba, die hij niet bemint. Toch trouwt hij met Koba. Dit huwelijk is ongelukkig en blijft kinderloos. Karel zoekt zijn troost bij Line en na eenigen tijd vinden we dan Line in een eigen huisje, waar zij met Karel in wilden echt leeft als moeder van een paar kindertjes. Aanvankelijk gaat alles goed tusschen Karel en Line, maar na verloop van tijd blijkt toch, dat beiden gebukt gaan onder dezen toestand van ‘vrij huwelijk’. Karel doet wel moeite zijne vrouw Koba tot eene scheiding te bewegen en zijne kinderen, bij Line verwekt, te wettigen, maar Koba weigert halsstarrig. Op welke wijze komt de schrijfster nu tot de oplossing van deze treurige verwikkeling? Zij laat Karel en Line door hunne gesprekken met Gijsje en met andere bekenden en bloedverwanten, die allen trouw de kerk en de Bijbellezing bezoeken, tot inkeer komen en tot het besef van hun zondig samenleven: wel heeft de *liefde* hen tot elkaar gebracht, maar hunne verhouding was niet wettig voor God, was in strijd met de Christelijke leer. Ook Koba wordt door het Goddelijk woord geleid tot vergevensgezindheid tegenover Line en haar man; zij wil zelfs voor de kinderen van Line zorgen en verpleegt Line in hare ernstige ziekte. Ook wil Koba nu bewilligen in de scheiding. Maar thans wil Line dit offer niet meer van haar aannemen. Zij laat hare kinderen in de kerk doopen en neemt zich ernstig voor geen omgang meer te hebben met Karel, die, bij den plechtigen doop aanwezig, God smeekt, dat de liefde voor zijne wettige vrouw Koba, die hij eens heeft versmaad, zal terugkeeren in zijne ziel. En zoo is dan, zegt de schrijfster, het ‘Licht’ opgegaan in dit verwarrende, angstige zonneduister...

De moeder blijft dus met hare gedoopte kinderen verder aan haar lot overgelaten, terwijl de vader zich vereenigd zal zien met de vrouw, voor wie hij nooit eenige liefde heeft gevoeld; - inderdaad, wanneer *dat* het Licht moet zijn van de Christelijke moraal, dat over deze zwaarbeproefde schepselen wordt uitgestort, dan ziet het er met die moraal wel zeer bedroevend uit. Zou de schrijfster misschien een loopje hebben willen nemen met de getrouwe aanhangers der Christelijke dogmatiek? Wij kunnen 't niet gelooven. Daarvoor is de toon van haar werk te ernstig. Maar wel is zij met de 'vrije-huwelijks-kwestie' in een jammerlijk warnet geraakt, waaruit zij zich zelfs met een heir van Bijbelcitaten niet heeft kunnen loswikkelen. Trouwens, het geheele verhaal rammelt van opeengehoopte onwaarschijnlijkheden en tegenstrijdigheden. Het eenige goede van dit boek is het begin, de beschrijving van het verarmde gezin, waarin Line opgroeit. Hier toont de schrijfster het volksleven te kennen en sommige tafereeltjes weet zij goed en levendig te teekenen, zonder in wanluidende taal of ergerlijke platheden te vervallen.

Maar veel pittiger, in opzet en in stijl, is het werk van Enka: *Het komt.* Het hoofdmoment in dit boek is de overgang van een orthodox predikant tot het socialisme. Met een paar trekjes teekent de auteur Leo Grave eerst als kind, opgevoed door zijne moeder, dan als student in de theologie. De zin tot vroomheid is hem als 't ware met de moedermelk ingegeven, maar in Leo leeft ook een krachtig gevoel voor vrijheid en rechtvaardigheid en hij kan zich reeds als kind niet met de strenge beginselen van zijne moeder vereenigen. Als zijne moeder hem zegt, dat het beter is, om niet te dansen, aangezien dansen, ofschoon op zichzelf geene zonde, zoo licht tot zonde kan leiden, zegt de knaap: '*Uw* geheelonthouding, moeder, is de mijne niet. Dat standpunt trekt me heelemaal niet aan. Voor iemand die zichzelf niet vertrouwen kan, begrijp ik 't, maar 'n sterke zou laf worden van dat voortdurend terugtrekken. Als ik later nog 's preek over den tekst: "al wat uit het geloof niet is, dat is zonde," dan zal ik dat overal vreesachtig retireeren zonde noemen.' Niet retireeren, maar den strijd aandurven, dat is Leo's aard. Als student ondervindt hij den invloed van scherpe tekstcritiek. Leo Grave is denker; de geest van onderzoek trekt hem aan; twijfel aan het absolute van het Godsbegrip wordt bij hem gewekt. Maar hij wil er niet aan toegeven. Toch is 't niet zonder strijd, dat hij het leeraarsambt in het dorp Heemsberg aanvaardt.

Al spoedig geeft de opvatting van Ds. Grave aanstoot bij de orthodoxe boeren, die 'oefenen'. De auteur blijkt hier uitstekend op de hoogte te zijn van de kerkelijke partijen en troebelen ten platten lande. De domme menigte, die Bijbelwoorden prevelt, zonder er iets van te begrijpen, is natuurlijk blind en onvatbaar voor het licht, dat Ds. Grave in hen tracht te ontsteken: het licht van liefde en verdraagzaamheid en gerechtigheid. Juist door den tegenstand, dien Ds. Grave, niet alleen

in zijne gemeente, maar ook bij zijne orthodoxe ambtsbroeders ondervindt, wordt de zin voor socialistische hervorming, de zin, om de schreeuwende onrechtvaardigheid te bannen uit onze maatschappij, die zich Christelijk noemt, maar in den hoogsten graad *on*-Christelijk is, die neiging, die altijd in hem heeft gesluimerd, voortdurend sterker. Totdat hij eindelijk, toegevend aan den drang, die hem te machtig wordt, openlijk erkent socialist te zijn en voor gansch Heemsberg zijne stellingen ontwikkelt, waarvan de hoofdgedachten zijn: 'Liefde en gerechtigheid zijn de kern-ideeën van het Christendom. Aan deze beide moeten alle dingen, alle begrippen worden getoetst, ook de sociale ideeën, die worden verkondigd. De Christenen van onze dagen staan voor de keuze: de kapitalistische of de socialistische voortbrengingswijze. De kapitalistische productiewijze gaat lijnrecht in tegen het Bijbelsche voorschrift van economische gerechtigheid: "de arbeider is zijn loon waardig." De kapitalistische inrichting der maatschappij leidt tot hongerloonen en werkeloosheid, zij kweekt den klassenstrijd. Het socialistisch beginsel wil de opvolging ook op stoffelijk gebied van het: gij zijt allen broeders. De idee van gelijken werkplicht, maar ook van gelijk genotrecht, voor allen is een idee van *gerechtigheid*; het ideaal: wegneming van weelde, de grootste der verzoekingen, en wegneming van armoede, de bron van veel lijden, is een ideaal van *liefde. De* socialistische idee is dus principieel-christelijk. Alleen onwetendheid en verdachtmaking hebben haar buiten den kring der geloovigen gebannen. Zoo kan de christelijke orthodoxie volkomen met *de* socialistische idee samengaan. De gewenschte hervorming der maatschappij is niet uitsluitend een werk van economischen aard, het is in hoofdzaak een ethische arbeid; en dit ethisch werk ligt op den weg van den geloovigen Christen.'

Deze *daad* van Ds. Grave is de hoofdgedachte van dit werk. Het is als 't ware een pleidooi voor het *Christelijk socialisme.* De bezwaren, waarmede deze predikant heeft te worstelen, bezwaren van den kant zijner gemeente, van zijne geloofsgenooten, vrienden en bloedverwanten, - de auteur weet die alle duidelijk en scherp aan te geven. Wij begrijpen, hoe de menschen met vreemde oogen hem aanstaren; hoe ze in doffe botheid, in egoistischen schrik, in waarachtige en gesuggereerde verontwaardiging zijne boodschap ontvangen. Maar het is ons ook duidelijk, hoe eene persoonlijkheid als Leo Grave geheel geabsorbeerd kan worden door één groote idee; deze draagt hem, maakt hem sterk en machtig, en zoo gaat hij zijn weg, alleen, zonder vreeze.

De uitbeelding van deze persoonlijkheid, van dit karakter is door den auteur met kracht en talent geschied. Alleen achten we 't wat onwaarschijnlijk, dat een man van zoo sterke denkkracht als deze Leo zoo geweldig gesuggereerd zou kunnen worden door de preeken van Professor Manot, den zachtzinnigen, rechtgeloovigen hoogleeraar 'met de kinderoogen'. Verder ligt het voor de hand, dat in dit boek, waarin beschouwingen over geloofsquaesties en sociale begrippen allereerst aan

de orde zijn, de eigenlijke roman er zoowat naast loopt. Toch zijn de teleurstellingen van de oude Mevrouw Grave, het leven in de pastorie te Heemsberg, de verhouding van Karel van Noorde tot Lize niet onverdienstelijk, zij 't dan ook maar terloops, geschetst. Alleen in Bijbelcitaten en preekbesprekingen had de auteur zich wel wat m e e r mogen beperken.

De overgang van het soort van boeken als die van Johanna Breevoort en Enka, die toch wel zwaar op de hand zijn èn door de zwaarwichtige moraal èn wegens den veelvuldig aangewenden preektoon, - de smeekbede van De Génestet, om ons daarvan te verlossen, bleef, althans in Holland, nog altijd onverhoord - tot een werk zooals *Kinderen* van Mevr. Boudier-Bakker, een werk, waarin alles natuur en waarheid is, is uiterst verkwikkelijk. Zóó in den geest der kinderen door te dringen, zóó in dat jonge zieleleven te tasten, dat heerlijke, blije, verrukkelijke leven van het kind in al zijne onbevangenheid en echtheid en natuurlijkheid, en ze dan zóó te kunnen beschrijven in al hun doen en babbelen, in hunne uitgelaten blijheid over niets en in hunne diepe droefheid om niets, - dat is slechts weinigen gegeven. Er zijn menschen, die beweren niet van kinderen te houden; laat dezulken eens kennis maken met deze papieren ‘kinderen’; vermoedelijk zullen ze er dan anders over gaan denken. Mevr. Boudier-Bakker weet in dit negental schetsen het teere gemoedsleven van het kind in al zijne fijne nuances verrukkelijk weer te geven. Juist dat frissche en spontane van de jonge, levendige emoties in zoo'n kinderziel, dat geheel onvervalschte, dat een kind zoo aantrekkelijk maakt, weet de schrijfster in hare verschillende typen zoo klaar weer te geven: die hooghartigheid, die innige verontwaardiging van het ‘Meisje’, dat door hare schooljuf voor eene jongensgek wordt uitgemaakt; die gewaarwordingen van dat jongetje, dat ‘voor 't eerst’ naar school gaat; dat drenzen en dat plagerige in ‘Wraak’; die droeve ernst van dat jongetje, dat zijne moeder ziet huilen, omdat ‘Vader’ weer zoo....; die pijnlijke droefheid van Bertje, ‘De Oudste’, die daar in zijn ééntje bloemen legt op het graf van zijne ‘moes’, - dat zijn kinderen, zooals ze *zijn.* Wie eene lieve, verstandige moeder en eene gelukkige jeugd heeft gehad, kan ‘Sint-Niklaas’ niet zonder aandoening lezen. Wij zouden uit elk dezer schetsen willen citeeren. Maar waar te beginnen, waar te eindigen? Men leze en ga bij deze *Kinderen* te gast. Een heerlijk boek.

De maatschappij in de middeleeuwen ‘d'apres les fabliaux’.

De Franschen zijn meesters in de kunst van vertellen, leder, die in Parijs of elders het genot heeft gesmaakt conférences bij te wonen, zal dat volmondig erkennen.

Vraag b.v. eens aan een Fransch kind, om den inhoud van een boek of iets anders mede te deelen. Waar de kleine Hollander zijn lessen en verhaaltjes hakkelend uitbrengt met tallooze ‘en toen, ‘en toen’, zal de jeugdige Français of Française in keurige bewoordingen, zonder in herhalingen te vervallen, een relaas doen in sierlijke, bondige taal, luchtig over kleinigheden heenglijdend, de hoofdzaken goed doende uitkomen.

De oudste Fransche vertellers zijn de jongleurs der middeleeuwen. De fabliaux, de ‘contes pour plaire’, die ze hetzij aan de hoven der grooten hetzij als potsenmakers in de herbergen opdischten, bekleeden een eigenaardige plaats in de Fransche letterkunde. Voor den leek zijn ze een aangename lectuur, voor den historicus en den philoloog belangwekkend als een trouwe afspiegeling van de toenmalige maatschappij.

De fabliaux worden dikwijls verward met de fabels; deze laatste waren ‘contes dévots’, die wijze lessen inhielden. Wel behooren ze tot denzelfden tijd en werden ze in dezelfde versmaat geschreven, nl. in regels van acht lettergrepen.

Vermoedelijk zal de fabliau meer aftrek hebben gevonden bij het ruwe, kinderlijke publiek, dat een oogenblik wilde geamuseerd worden door de luchtige, gekruide verhaaltjes der jongleurs.

De fabliau was niet anders dan een grappig, somtijds sentimenteel verhaal van een werkelijk of denkbeeldig avontuur. Het lag geenszins in de bedoeling van den voordrager, om tendenz-verzen ten beste te geven of stichtelijke rijmen of teere ontboezemingen, die de gevoelige snaren van het hart moesten doen trillen. Van romaneske geschiedenissen geen spoor.

De jongleurs moeten doen lachen, om geld te verdienen. Ze zijn, om zoo te zeggen, de journalisten van de XIII^{de} eeuw, belast met het ‘gemengde nieuws’, met de ‘van hier en daar's’ plus de anekdoten-rubriek, zelfs met reclames en advertenties, als ze het een of ander vak of beroep bezingen.

Jammer, dat dichters, voordragers en publiek zóó weinig waarde hechtten aan deze 'poésie bourgeoise', dat slechts ongeveer honderd vijftig van deze fabliaux in de bibliotheken zijn bewaard. De meeste werden niet eens opgeschreven.

De fabliaux behooren hoofdzakelijk tot de XIII^{de} eeuw; na de eerste Valois wijzigde deze literatuur zich in de 'farce en nouvelle prose'.

Een leuk, raak antwoord, een calembour, een grappig avontuur waren de onderwerpen, die door de jongleurs werden bezongen of gezegd.

Het afgezaagde thema, dat reeds duizenden jaren geleden in Oostersche letterkunden voorkomt: le mari, la femme et l'autre, met de sluwe vrouwenlisten, die onvermijdelijk daaruit voortvloeien, vond ook hier een dankbaar gehoor.

Tijdens en na de kruistochten werden heel wat verhalen van Byzantijnen en Arabieren hetzij mondeling hetzij schriftelijk naar Europa overgebracht. Het spreekt vanzelf, dat ze allerlei wijzigingen ondergaan; toch behouden ze een Oostersch waas, wat de intrige betreft. Bijgevolg is de inhoud van minder waarde dan de beschrijving van personen en omgeving, die ons een volkomen juist beeld geven van de werkelijkheid.

Zoo b.v. de zonderlinge *Fablel des IIII Prestres.*

Een boer heeft een vrouw, die blijkbaar groote bekoring weet uit te oefenen, want H.E. wordt door drie priesters vurig bemind. De echtgenoot wordt jaloersch (et pour cause); hij doodt de drie geestelijken. De vrouw wil de sporen van die misdaden doen verdwijnen en huurt een man voor veertig stuivers, welken ze met die taak belast. De vrouw heeft evenwel slechts van één slachtoffer gesproken, zeker om den man niet te ontmoedigen.

Als deze nu het lijk in een put heeft gegooid en zijn loon komt halen, ziet hij tot zijn groote ontsteltenis een dooden priester naast de vrouw liggen. Boos roept deze hem toe:

> 'Arou, ribaut que m'as tu fet,
> Revez le là - revenez est.'

De man begrijpt er niets van, doch kwijt zich opnieuw van de hem opgelegde taak. Hetzelfde geval herhaalt zich weder. Voor de derde maal neemt de man zijn dooden last op de schouders, doch dit keer houdt hij de wacht naast den put. Hij valt in slaap en als hij wakker wordt, ziet hij een priester komen aanwandelen, wiens ongelukkig gesternte hem hierheen heeft gevoerd. De doodgraver springt op hem toe en gooit hem in den put. 'Nu zal je me niet meer ontsnappen!' roept de man woedend uit.

Dezelfde intrige vinden we o.a. in den fabliau: *Des trois boçus menestrels.*

Hier heeft een rijke bultenaar een schoone vrouw gehuwd. De man is bijzonder jaloersch uitgevallen en houdt zijn deur streng gesloten voor indringers. Op zekeren Kerstdag komen drie minstreelen, even-

eens bultenaars, het huis van den boer voorbij. Deze is goedhartig van aard; hij geeft den menschen een gul onthaal in ruil voor hun liederen en zendt ze daarna weg met de bedreiging, dat ze nooit meer den voet over zijn drempel mogen zetten.

Als de man echter uit is, roept de vrouw de minstreelen bij zich, om te genieten van hun zang. Zij hoort haar man thuis komen en, beducht voor zijn toorn, stopt zij de bultenaars ieder in een kist. De echtgenoot vermoedt niets en verlaat weldra weer de woning. De vrouw opent de kisten, doch de zangers zijn, helaas! allen gestikt. Ze huurt een man, die tegen hoog loon den inhoud der kisten zal doen verdwijnen. Hetzelfde geval van de *Fablel des IIII Prestres* herhaalt zich. Als de derde bultenaar is verdwenen, keert de heer des huizes naar zijn woning terug. De gehuurde doodgraver denkt nu, dat de duivel hier in het spel is. Haastig maakt hij het kruisteeken, grijpt een hamer en slaat de hersens in van den rampzaligen echtgenoot.

Nu heeft de man zijn loon verdiend, en de dichter voegt erbij, dat de vrouw de dertig livres gaarne uitbetaalde, want:

> 'Despuis-que il l'a délivrée
> De son mari qui tant ert lais.'

In de fabliaux wordt de vrouw, op een enkele uitzondering na, voorgesteld als een zwak, arglistig wezen. Haar geest houdt zich uitsluitend met liefdesavonturen bezig. De sluwe verleidsters storten de mannen in het verderf en zijn even schaamteloos in woorden als in daden.

De schoone sekse wordt in groote onwetendheid opgevoed; de tijden van dames-leesmuseums en vereenigingen voor vrouwenkiesrecht zijn nog ver te zoeken!

Of in de XIII^{de} eeuw werkelijk de zedeloosheid der gyneceums heeft geheerscht? Vermoedelijk neen, evenmin als de schoonmoeder het hatelijke wezen is, zooals ze in comedies wordt voorgesteld.

Niet alles heeft dus historische waarde in de fabliaux. Hun grootste verdienste ligt in den stijl en de kernachtige, gezonde taal. De jongleurs houden zich niet op met kunstige zinswendingen en zonderling gesmede woorden. Ruwe uitdrukkingen vermijden ze niet, wel metaphoren. Kortom, ze spreken de taal van het volk.

De fabliaux geven een juist beeld van het echte leven der middeleeuwen, zegt Gaston Paris. 'Ils nous font pénétrer dans les intérieurs nobles, cléricaux, bourgeois ou ruraux et nous parlent la langue familière des diverses classes de la société.'

Voor natuurschoon was de jongleur even ongevoelig, als de Parijzenaar van onze dagen dat is. Luchtig glijdt hij heen over de beschrijvingen van de heerlijkheden van hemel en aarde. Zoo worden het ontluikende leven van bloemen en planten en het vogelengekweel in de lente aldus bezongen:

‘Le mois fu d'avril
Que li tens est souez et doux
Vers toute gent et amorouz.
Li roxingnols la matinée
Chante si cler par la ramée
Que toute riens se muert d'amer.’

Waar twee ruiters in een woud op een open plek belanden, die door eeuwenoude boomen wordt omgeven, zingt de dichter:

‘Dist l'uns à l'autre: “Dieu merci
Sorn fet ore biau mangier ici.”’

Een opgewekte eetlust is de eenige gewaarwording, die de majestueuze natuur bij hen doet opwellen!

In de fabliaux vinden we dan ook slechts terloops vage natuurbeschrijvingen. Daarentegen wordt er uitvoerig in stilgestaan bij het leven in de kleine steden en dorpen. In een der mooiste huizen woonde de priester. Nimmer is de geestelijkheid zoo gehekeld als in de fabliaux, doch nimmer ook waren spot en satire zoo gerechtvaardigd als in de XIII^{de} eeuw. Van het geestelijk en moreel overwicht, dat de pastoor thans uitoefent op den boerenstand, was destijds weinig of niets te bespeuren. Den priester vinden we beschreven als een ‘gaillard solide qui avale ses patenôtres’. Onderwijl leeft hij er lustig op los met de prêtresse, zijn vrouw.

In de fabliaux vinden we een voorraad verhalen van galante avonturen tusschen priesters en boerinnen. Wordt de achterdocht van den echtgenoot opgewekt en de idylle tusschen de schuldigen verstoord, dan mag de geestelijke van geluk spreken, als hij er afkomt met het betalen van een flinke som. Meestal krijgt hij tot straf een vracht stokslagen; soms wordt hij wreed verminkt. Daaruit blijkt de felle haat van de boeren ten opzichte der geestelijkheid.

De provoost, de houtvester en de molenaar behoorden mede tot de notabelen van het dorp, die de bevolking geheel in hun macht hadden. De provoost was politie en justitie te gelijk, bijgevolg weinig populair. Zoo vinden we hem o.a. mede aanzitten aan den disch van zijn seigneur. Van de eer, die hem te beurt valt, maakt hij terstond gebruik, om een stuk spek in de muts te verstoppen als lekker hapje voor den volgenden dag.

De molenaars worden overal voorgesteld als verwaande, verdorven rijkaards. Niemand komt er echter bij de jongleurs zoo slecht af als de boeren, destijds ‘les vilains’ geheeten.

Ze zijn de knechts der groote heeren, omdat ‘Dieu déteste sa race’. Elders worden ze als vee beschouwd:

‘Il deussent parmi les landes
Pestre avvec les bues cornus.’

Hun ondeugden zijn zelfs te veel, om op te noemen; de ‘vilains’ zijn nooit tevreden, noch met hun meester noch met ‘le bon Dieu’.

> ‘Tout li desplet, tout li anuie,
> Vilains het bel, vilains het pluie.’

En vuil zijn ze: ‘L'enfer même n'en veut pas.’ Als ze tien stuivers verdienen, zeggen ze:

> ‘Ma douce seur
> Je vous ainme de tout mon cuer.’

De boer uit dien tijd had les qualités de sa race; hij was hardvochtig, vuil, wantrouwend. Ridderlijke deugden waren hem vreemd. Die ruwe zeden vinden echter haar oorzaak in het zware, moeitevolle boerenbedrijf. Als een mensch den ganschen dag werkt en zwoegt als een lastdier, spreekt het vanzelf, dat zijn karakter er niet beminnelijker op wordt. Wat verbittert het gemoed meer dan voortdurende lichamelijke vermoeienis en de kwellende zorgen voor het dagelijksch brood!

Toch was de boer niet zoo dom en onnoozel, als hij meestal wordt voorgesteld. Dat blijkt uit een aardige fablel, waarin we lezen, dat de toegang tot de hemelsche zaligheid aan een ‘vilain’ door Petrus werd geweigerd, ‘car vilain ne vient en cest estre’. De boer is niet op zijn mondje gevallen en geeft een vrijpostig antwoord. Nu komen Thomas en Paulus te hulp; de man laat zich evenmin uit het veld slaan, zelfs niet als Dieu le Père in persoon voor hem verschijnt. De man praat maar door, zweert, dat hij nooit zijn Heer heeft verloochend, nooit aan diens Opstanding heeft getwijfeld; kortom, hij bepleit zijn zaak zoo goed, dat de brave, eenvoudige boer, die door de middeleeuwsche maatschappij wordt gehoond en verguisd, door le Bon Dieu het Paradijs wordt binnengevoerd.

In de 13de en de 14de eeuw waren de dorpen, wat de Romeinen ‘villae’ noemden, nl. huizen en hutjes, die om het kasteel van den heer waren gebouwd. Ze maakten dus, om zoo te zeggen, deel uit van het slot. In oorlogstijd werd de bevolking door den burchtheer beschermd; bijgevolg oefende deze onbeperkte macht uit over de dorpelingen. Het spreekt dus vanzelf, dat slotvoogden en kasteelen in de fabliaux voorkomen; toch houden de jongleurs zich bij voorkeur met de kleine luiden bezig. Ze geven slechts vage, kleurlooze beschrijvingen van tournooispelen, feesten en jachtpartijen. De ‘grandes dames’ zijn allen blond, sierlijk en bevallig.

Een fablel verhaalt van een wonderschoone jonkvrouw, die verlangt, dat de ridder zich zonder harnas in het strijdperk zal wagen. Deze gehoorzaamt aan den wensch zijner vurig geliefde; hij verschijnt in zijn chainse (= onderkleed) en ontvangt blijmoedig de houwen der zwaarden, die zijn vleesch aan stukken rijten.

Bij hooge uitzondering berijmen de jongleurs dergelijke verhalen. Het is, of ze zich niet op hun gemak voelen tusschen de grooten der aarde. Wel bezingen ze gaarne den armen ridder, die van oorlog en tournooi moet leven. In vredestijd of als steekspelen verboden zijn, wat onder de laatste Capetingiërs dikwijls het geval was, zwierven ze doodarm rond; dan konden ze onder de vagebonden en landloopers gerangschikt worden, een type, dat de jongleurs uitnemend hebben weergegeven.

Aan de rijmelaars der fabliaux is het te danken, dat we ons een denkbeeld kunnen vormen van het leven in de steden tijdens de middeleeuwen. Welk een overvloed hier van bijzonderheden en beschrijvingen! Nu eens is het de winkel van een 'rôtisseur', dan weer die van een 'fruitier' en krijgen we een lang relaas van alle mogelijke heerlijkheden, die deze verkoopt; of het zijn de 'espiciers', waar de knechts voor de deur 'battent les mortiers'. De koopers maken praatjes, staan te dingen, betalen of laten een borgstelling achter.

Op straat schijnt niet bepaald doodsche stilte te hebben geheerscht, want alle mogelijke waar wordt buiten gevent. De lange opsommingen geven juist en duidelijk aan, wat uit het buitenland kwam en wat inheemsch was. Eigenaardig, dat Parijs reeds toen uitmuntte in de 'articles de Paris', die nog een wereldvermaardheid bezitten. De jongleurs vermelden o.m.: zijden gordels, melequins (mousselline), fresians (galon), ivoren messen, crucifix, etc.

Doch ook geven de fabliaux een beschrijving van de kalmere straten en van de bewoners der huizen met lage vensters aan de straat. Opmerkelijk, dat het type van den welgestelden burgerman geen wijziging hoegenaamd heeft ondergaan. Flink, zuinig, nieuwsgierig in hooge mate, is de 'gros bourgeois marchand' vooral op 'den denier' gesteld; hij verkiest het slijk der aarde boven alles. Hij koestert een fellen haat tegen bedelaars, doch leeft er zelf goed van en gunt zich alle mogelijke genoegens buitenshuis.

Uit deze mededeelingen blijkt volkomen, dat de fabliaux uit het leven zijn gegrepen, en zien we opnieuw het bewijs, dat de menschelijke natuur onveranderlijk dezelfde blijft.

Geen enkel type is echter met zoo'n voorliefde door deze dichters behandeld als de 'gamin de Paris fait homme', zooals Ch. Langlois het eigenaardig uitdrukt in zijn belangwekkend artikel over de fabliaux. Dezelfde schrijver merkt op, dat de jongleurs dit type met een 'indulgence attendrie' behandelen. De Parijsche spreektaal bezit een overvloed van benamingen voor die gevatte, geestige schelmen, die voor niets of niemendal ontzag hebben: het zijn de 'pince sans rire', de 'ecornifleurs', de 'musards', de 'voyous', etc.

In de fabliaux van de XIII^{de} eeuw vinden we deze letterkundige voorouders van Scapin en Panurge 'bordier', 'bordeur' en 'lecheor' genoemd. Geen enkele kunst verstaan deze grappenmakers zoo goed, als om gratis een lekker maal te bemachtigen.

Een leuk type van een ‘lecheor’ is de ‘bachelier de Normandie’, die niets dan een stukje brood bezat, om zijn honger te stillen. Met een glaasje wijn zou hem dat veel beter smaken; daaraan wilde hij zijn laatste penningen besteden.

De herbergier toont weinig ontzag voor den armen klant; bij het inschenken morst hij de helft van het kostelijke vocht en geeft den man den kalen troost van: ‘vin répandu, signe de bonheur’. De bachelier de Normandie vindt een voorwendsel, om den onbeleefden waard voor eenige oogenblikken uit de gelagkamer te verwijderen. Van diens afwezigheid maakt de lustige klant gebruik, om de stop van het vat te lichten, zoodat de wijn neerstroomt.

Woede van den waard. Doch deze krijgt het leuke bescheid: ‘'t Is alleen, om je gelukkig te maken. Van mijn wijn is maar een beetje gemorst; in den jouwen kan je wel zwemmen!’

Ook de fablel van *Les Trois Aveugles de Compienge* zal veel bijval gevonden hebben. Op den weg tusschen Compiègne en Senlis ontmoetten drie blinden

> ‘Un clerc qui venoit de Paris
> Et bien et mal assez savoit’.

De blinden vroegen om een aalmoes; het jongmensch bracht alle drie in den waan, dat hij een goudstuk had gegeven. De een dacht, dat de ander het had ontvangen, terwijl de jonge man het stil in den zak had gehouden. De blinden trekken naar een herberg, waar ze zich alles kostelijk laten smaken. De grap komt natuurlijk ten slotte uit; geen van drieën kan de vertering betalen!

Waarschijnlijk is de ‘indulgence attendrie’ der jongleurs voor dergelijke snaken te danken aan het feit, dat zijzelf veel overeenkomst hadden met de ‘lecheors’.

Een Italiaan, Brunetto Latini, zegt in zijn *Livres dou Trésor*, dat de jongleur de man is, die altijd lacht en zichzelf, zijn vrouw, zijn kinderen en iedereen bespot.

Toch trilt een enkele maal diep, innig gevoel in deze berijmde vertellingen. Roerend van eenvoud en poëzie is b.v. de *Fabliau du Tombeor Nostre Dame*(*), van den jongleur der laagste soort, die de jaarmarkten afreisde, om met kunstenmaken een schamel stukje brood te verdienen.

In een zeer belangrijk opstel over oud-Fransche vertelsels beschrijft Prof. A.G. van Hamel dit verhaal als volgt:

‘Een arme acrobaat, moe van het zwerven op al de jaarmarkten van Frankrijk, besloot, arm als hij was, in een klooster te gaan en daar zijn laatste levensjaren door te brengen. Maar daar hij nooit iets geleerd had, *Ave* noch *Paternoster* van buiten kende en zijn gebeden-

(*) Deze fablel, die bijna tot de fabels kan gerekend worden, heeft de stof geleverd voor de opera: *Le Jongleur de Notre-Dame*

boek niet lezen kon, hinderde het hem geweldig dat hij de eenige monnik van het convent was, die niets had waarmede hij de Heilige Maagd eeren kon. Ten einde raad begaf hij zich naar de crypt, waarin een beeld stond der Lieve Vrouwe, trok zijn monnikspij uit, en begon, na devotelijk geknield te hebben en zich in de gunst der Moeder Gods te hebben aanbevolen, al de kunsten te vertoonen die hij kende: hij duikelt en springt, danst en gaat op zijn hoofd staan, voert "le tour françois" uit, en de Spaansche, die van Champagne en die van Bretagne, tot de allerzwaarste duikeling toe, waarbij het zweet hem langs het lichaam gudst. "Ge moet niet denken dat ik dat draaien prettig vind," zegt hij naïef, terwijl hij het beeld vriendelijk aanziet, "maar ik doe het alleen voor uw genoegen, en die laatste toer, een heele mooie, heb ik dan ook nooit voor een ander dan voor u en voor uw zoon uitgevoerd."

Niet lang blijft die zonderlinge vertooning een geheim. Een der monniken komt er achter en gaat het vreeselijk schandaal aan den abt van het klooster vertellen. De abt, een bezadigd man, wil eerst zelf zien wat er van aan is. Hij gaat met de andere broeders naar de crypt, en is inderdaad getuige van het wonderlijk tooneel. Maar weldra wordt zijn oog door een ander, nog veel vreemder schouwspel getroffen. Op eens straalt de donkere crypt van een hemelsch licht; engelen en aartsengelen omringen het beeld der Heilige Maagd. Daar treedt Onze Lieve Vrouwe zelve naar voren, met een witten zakdoek in de hand; ze nadert den armen "tombeor", die uitgeput en hijgend vóór haar staat, en wuift met haar zakdoek om hem af te koelen.

> "Et la douce reine franche
> Tenoit eene touaille blanche,
> Et évente son menestrel
> Mout doucement devant l'autel.
> La franche dame debonnaire
> Le cou, le corps et le viaire (visage)
> Lui evente pour refroidier."

En terwijl de abt en de monniken in stomme aanbidding nederzinken, weet de goede "tombeor" zelf niet eens welk een groote eer hem te beurt valt.

> "Car il ne voit ne ne sait mie
> Qu'il ait si belle compagnie."

Was het wonder dat, toen bij zijn dood de duivelen loerend wachtten op de ziel van dien kunstemaker, ze met leege handen moesten aftrekken? Door haar engelen omgeven, stond de Heilige Maagd gereed om met eigen handen die brave ziel in ontvangst te nemen en haar zacht heen te dragen naar het Paradijs.'

De fabliaux vormen dus een luchtig soort letterkunde, een ‘littérature de lecheors’. In het Parijs van heden zouden de dichters ‘bohèmes’, ‘fumistes’, etc. worden genoemd. De jongleurs sloegen zich moeilijk genoeg door het leven heen. Dikwijls leden ze kou en honger. ‘Toen God de wereld schiep,’ roept een van hen uit, ‘vergat hij de lecheors. Om dit verzuim goed te maken, gaf hij ze aan de rijkaards. ‘Dezen betoonden zich echter niet vrijgevig voor de potsenmakers. De deftige, gezeten burgers van toen zien even minachtend op den jongleur neer als de bourgeois van onze dagen op de arme dichters en schilders, de ‘tirailleurs d'art’, die met pen of potlood een glimlach op hun welgedaan gelaat te voorschijn roepen.

Doch na verloop van honderd jaar zijn hekeldichten, straatliederen en spotprenten van even groote, zoo niet van grooter waarde dan geleerde wetenschappelijke vertoogen, behoorend tot de ‘presse respectée’.

Daarom hebben de Fransche geleerden, Montaiglon en Raynard, die de fabliaux hebben verzameld en uitgegeven, een ontzaglijken dienst bewezen aan leeken en taalkundigen. Want deze proeven van naïeven verhaaltrant zijn het echte, werkelijke leven der middeleeuwen. ‘Voor hen, die zich hierin weten te verdiepen,’ merkt Ch. Langlois op, ‘zal het verleden helder en duidelijk oprijzen.’ - ‘Ce sont des textes sincères qui font un moment de ceux qui les lisent des contemporains de Ph. Auguste, de Saint Louis et de Philippe le Bel.’

ANNIE DE GRAAFF.

Een visioen.

Vele eeuwen waren voorbijgegaan sinds de schepping der aarde. Moeilijke tijden had de menschheid doorgemaakt. Wat baatten haar de profeten en zieners, haar gezonden? In zwoegen om het dagelijksch brood, in strijd om het mijn en dijn, in wellustig begeeren waren de menschen te veel 'aardelingen' geworden. Naar de aarde en wat der aarde was, ging hun zoeken en tasten; hunne eerzucht reikte niet verder dan der menschen kring; eene beurs vol goud gold meer dan een rein hart, eene dubbelzinnige scherts meer dan een onschuldige oogopslag; in hun lach was spot en overmoed, maar vrede woonde er niet in hunne harten. Integendeel, onrustig, gejaagd klopte het daarbinnen; zij waren rijk aan genoegens maar arm aan vreugde; zij kenden lijfsgenietingen, maar de blijdschap der ziel was hun onbekend. Velen hadden zich kostelijke woningen gebouwd, zonder te achten op de hutten der armen. Nijd en afgunst verteerden de hutbewoners; zorgelooze onverschilligheid maakte de bezitters ongevoelig voor het lijden der bezitloozen. In menig oog fonkelde verbittering, omdat men had willen toetasten aan den rijk voorzienen disch van den buurman, doch zich met de kruimels moest vergenoegen; achter menigen gesloten mond zweeg eene vervloeking van eigen en anderer lot...

Dat was nu die heerlijk schoone wereld, waarover elken morgen Gods zonne lachte, - hare bewoners eene ontevreden menschenmassa, waaruit maar een heel enkele opwaarts zag naar den ruimen, lichtenden hemel. De donkere bodem en wat er in dien bodem was, hield de blikken geboeid en de harten gevangen; het goud der aarde was 99% harer bewoners meer waard dan al het goud des hemels van zon en maan en sterren bij elkaar.

Nu geviel het, dat de Schepper het werk der menschen ging beschouwen en zag, dat het niet goed was.

Uit Zijn hemel boog Hij zich voorover en Zijn blik bleef rusten op een akker, waar een breedgebouwde boer aan het ploegen was. De paarden dampten in den zonneschijn; diepe voren sneed het kouter door de vruchtbare, zware klei; de boer schold op zijne dieren, die trokken uit alle macht. Over de omgewoelde aarde hupten twee kleine vogels, zoogenaamde akkermannetjes; zij pikten ijverig in de voren en

joegen hier en daar als spelende kinderen. De luie boer zuchtte herhaaldelijk onder het ploegen en vervloekte zijn akker en zijn lot....

Toen fronste de Schepper toornig het voorhoofd. Een lichte donder doorliep het hemelgewelf; een paar wolkjes joegen voor de zon; koud en grauw was de lentedag geworden, maar de vogels pikten lustig voort, elkaar toeschreeuwend in zoeten lust, hun kort leventje genietend in onschuldige vreugde.

'Om der wille van deze vogels wil Ik den boer en zijn akker niet vernietigen', sprak de Schepper nadenkend. Des Allerhoogsten blik zwierf verder en bleef rusten op eene groote stad met hooge fabrieks-schoorsteenen, open pleinen, breede straten, begrensd door hooge, ruime huizen, vol weelde en schoonheid, naast armelijke, nauwe stegen, waar het leven van honderden dooreenwoelde en -wemelde als in diepe groeven met vochtigen bodem, vol onreinheid, afgesloten van licht en lucht. Maar ook in de breede straten en over de pleinen was een draven en rennen, om duizelig van te worden, alsof er wedloopen werden gehouden in koortsachtige haast. Men ijlde en botste tegen elkaar aan, zonder zijne vaart iets meer dan een oogwenk te vertragen. Een geluid van vele stemmen doorsneed de lucht krijschend, kermend, gillend, fluitend.... een chaos van onwelluidende klanken, opgolvend boven de hoofden der menigte, zich aansluitend bij het geraas van drijfriemen, het klinken van ijzer op ijzer, ontsnappenden stoom, seinen van locomotieven en automobielen, tramgeratel en belgerinkel..... Knarsend gingen de zagen van het leven in de groote stad; zelfs de nacht bracht geene rust. Stoomlieren en stoomkranen, ijzer op ijzer, het geroep van den arbeid, het vloeken en morren, het blazen der vuren, het joelen en genot-jagen kende geen nacht.... Zwakken werden vertreden, ouden van dagen ter zijde geduwd; om zieken bekommerde men zich niet: voor hen had men immers hospitalen en betaalde verplegers maar geen tijd. Evenzoo ging het den kinderen: betaalde opvoeders en onderwijzers moesten op hen toezien. Vaders en moeders joegen langs de straten genot en gewin achterna, als knapen, die in hun net een vlinder denken te vangen, maar duizendmaal misslaan en, als zij het diertje al buitmaken, het terzelfder tijd verminken en ontsieren, zoodat er geene heerlijkheid meer aan is.

'Arme dwazen!' zeide de Heer. Een trek van deernis verscheen om de goddelijke lippen. 'Er zijn vele kerktorens in uwe stad, maar uwe gedachten reiken nog niet zoo hoog als deze. Zou het niet tijd worden, de groote steden, die zoo erbarmelijk klein doen, weg te vegen van het aangezicht der aarde?'

Weder dreven er wolken voor de zon; een zachte zomerregen ruischte neder, als weende de hemel over de aarde.....

'Laat ons naar binnen gaan,' zeide een jong meisje tot een man, die, met haar tegen een deurpost leunend, het gewoel om hen met groote, stille oogen aanzag, oogen, zoo scherp turend, als keken

zij in eene diepe schacht, waar duisternis ze trachtte te blinden.

'Ja, laat ons naar boven gaan,' zeide de man.

Beiden vlogen de trappen op, vele, vele trappen. Het was een der hoogste huizen van de stad.

'Oef!' zuchtte het meisje, hare zolderkamer betredend. Zij liep naar de glazen deur, die, tevens als venster dienend, toegang verleende tot een smal terras. Hij volgde haar. Haastig rukte zij de deur open en stapte met hem op het terras. Beiden snoven met wellust de reine lucht in, ver boven de huizen, boven het gewoel der menschen en hunne ellendige genietingen.

Zacht viel de zomerregen op hen neder; de droppels bleven hangen in zijn baard en parelden in de lokken van het meisje.

'O, zie toch eens, hoe mooi het hier is!' riep zij opgetogen. 'Zie, hoe de zon alweer lacht; als vloeibaar zilver schitteren de regendroppels tegen de lichte lucht; gevangen in een toovernet, blinken alle daken en punten tusschen de gouden mazen; het is als een glimlach Gods! O, ik zou het kunnen uitjubelen!'

Zij was eene kunstenares; het hoofd een weinig achterovergebogen, dronk zij met volle teugen de schoonheid in des hemels. Zachter viel de regen, zijdezacht; haar oor neigde naar het zoete geruisch in de reine, hooge lucht, als naar liefelijke akkoorden, die geheimzinnige melodieën uit verre gewesten tot haar brachten.

'Gij zijt me Gods glimlach,' sprak hij teeder, den arm om haar leggend. 'Wat zou mijn leven zijn zonder u? Reeds lang had ik geduld en moed verloren. Ik zoek, ik wroet nu reeds jarenlang.... Isis wil zich niet ontsluieren....'

Hij was een man der wetenschap, ijverig en volhardend, maar hij dacht gauw te nederig van zichzelven, te hoog van anderen, die minder waren dan hij.

Zij schudde de vochtige lokken en zag hem schelmsch aan.

'Geloof en heb lief,' zeide zij eenvoudig.

'Ter wille van deze twee zal Ik de groote stad nog sparen,' sprak de Schepper bedachtzaam.

Des Allerhoogsten blik zwierf verder. Een uitgebreid mijndistrict trof Zijn oog. In diepe schachten boorden de mijnwerkers als mollen in den bodem. Met stof en zweet bedekt, bewerkten zij het gesteente: hard graniet, ruw kwarts, waar het goud doorheen aderde. Met de vingertoppen konden zij in het donker voelen, of er goudhoudende steenen waren onder de brokken en het gruis, door hen losgewoeld. Menige dagtaak arbeidden zij tevergeefs, onder streng toezicht, als slaven.

Des daags brandde de zon op de slordige, omgehaalde velden, maar geen straal drong door in de diepe putten; des nachts blies een ijzige wind over deze bergstreken; dan rilden de mijnwerkers in hunne ellendige hutten en loodsen; het ongezonde werk, de drank, waarin zij vergetelheid zochten, hadden hunne lichamen verzwakt; de scherpe nachtlucht ver-

meerderde hun lijden. Maar zij kenden ook vrije uren, uren, door de opzichters gevloekt en gevreesd, waarin de drankduivel dubbele triomfen vierde, waarin gedobbeld werd en gevochten, waarin diefstal en doodslag den een de gevangenis, den ander de eeuwigheid inzonden. Zij hadden het zonlicht den rug toegekeerd, om de ingewanden der aarde in haastig begeeren te doorwroeten; nu was ook het licht in hunne zielen gedoofd; er kleefden schuld en bloed aan den schat, dien zij omhoogbrachten.

En in breede stroomen zocht dit goud zijn weg door de wereld; smettende invloeden gingen ervan uit. Op de speeltafels rolde het met wilden klank; in de diepe kelders van sommige bankinstellingen werd het omgetooverd in waardeloos papier; de broeder verried er den broeder voor, het kind zijne ouders; het sleepte den zwakke naar de kroeg; den geslepene maakte het tot dief. Als een netwerk van schuldelooze aderen had het goud de diepten der aarde doorvlochten; als een netwerk van zonde en schuld verstrikte het nu de wereld en hare kinderen.

'Dit is de hel der levenden,' zeide de Schepper met een zwaren zucht; 'moet het eene plaats als deze niet vergaan als Sodom en Gomorra?'

Wolken bedekten de zon; een wilde wind kwam aangieren over de aarde, hoopen stof voor zich uitjagend; de hemel zag grauw. De goudvelden lagen daar eenzaam, verlaten, als vervloekt land. De wachters verzuimden hun plicht; niemand van hen waagde zich buiten; men kon geene hand voor oogen zien.... Toch, daar strompelde iets; daar scheen iets voort te kruipen op het hooge heuvelland met zijne verraderlijke gaten en mijnputten. Vol moeite worstelde een man op tegen den geweldigen storm, die hem met zware vleugelen sloeg, zoodat hij den strijd moest opgeven en verlamd ineenzonk. De man torste een kind, een knaap, die nu kermend naast hem viel op den grond; beiden rilden in den storm, den geweldigen wind, die van de heuvelen ijzige koude met zich bracht.

'Vader, Vader, de storm zal mij vermoorden!' huilde het kind.

De man knarste met de tanden, in wanhoop.

'Waartoe dit ellendige leven, een leven van zonde en wroeging?' snikte hij.

De wind raasde sterker, benam hem den adem; werktuiglijk omvatten zijne slappe armen den knaap en duwden hem op den grond onder zich; toen beschutte hij het kind met zijn lichaam tegen de gierende aanvallen van den storm; hij voelde zich de oogen verblinden, de spieren verstijven, maar hij veranderde niet van houding; hij deed geene poging tot opstaan, tot verder strijden; hij was niets meer dan een schild voor het kleine kinderlijf, dat, door hem gekoesterd en beschut, zich dieper woelde in het zand, als ware het zijn leger in de armelijke hut, waar het thuis hoorde.

De wind overstoof hen met woeste vlagen, het zand om en over

hen werpend, als wilde hij hen begraven; de man torste moeilijk den zwaren last; hij lag met opgetrokken knieën, om het kind niet te deren, dat droomde in vredigen slaap, te midden van het woelen der elementen in Vaders hoede zich veilig achtend.

'O God, neem ook mij zoo onder Uwe hoede!' bad de man.

Hij had niet gebeden sinds zijne eigen kinderjaren; hij schrikte ervan; de woorden kwamen hem stotterend over de lippen. Maar de storm nam het armzalig gebed op zijne vleugelen en droeg het hoog opwaarts, tot voor den troon des Allerhoogsten.....

Het werd stil op de goudvelden, nu de wind zweeg; de aarde wachtte, in dikke duisternis gehuld, in spanning op de dingen, die komen zouden....

'Ter wille van deze zelfverloochening zal Ik de mijndistricten nog niet verdelgen,' sprak de Schepper goedertieren.

En de blik des Heeren zwierf verder. Zijn oog bleef rusten op twee volken, in zwaren strijd met elkander. De dooden vielen als rijpe korenaren voor de zeis des maaiers, bij het bulderen der kanonnen. Ter zee en te land spanden zij hunne uiterste krachten in, om elkaar te vernielen. Toen de blik Gods op hen rustte, staakten zij plotseling het gevecht, even onverwachts als zij het begonnen waren. De een roemde in zijne glorie, de ander brulde van gekwetsten trots.

De Heer wendde Zijn aangezicht af van dezen. Een dik gordijn, als van mist, scheidde hemel en aarde.... Toen sloop ontevredenheid in het land van den overwinnaar; het volk schimpte op den vrede; het achtte de verkregen uitkomst al te schraal eene winst voor zooveel dapperheid, zooveel vergoten bloed; het morde en kromde zich als het roofdier, dat zijne prooi opnieuw wil bespringen.....

Het overwonnen volk ging als razend te keer. Het weet de geleden nederlaag aan zijn leger, aan zijne regeering. Dweepzieke drijvers hitsten het op tegen beiden. Nu poogde het zijn rijk aan flarden te scheuren; booze hartstochten sloegen eroverheen als wilde baren; de menschen huilden als wolven en als wolven vielen zij aan op elkander. De broeder doodde den broeder, de vader zijn zoon; hoog sloegen de vlammen op uit paleizen en hutten; het licht van den brand wierp een bloedigen weerschijn op de wolken, en rood zag de aarde, rood van vreemde, donkere vlekken, bloedig-rood.

Het gehoonde leger, de gekwetste regeering sloten een bond met elkander. Nu donderde het kanon tegen de kinderen des lands, als daar straks tegen den vijand; het dunde de rijen der opstandelingen, het maaide ze neder met de zeis des doods. In zware ketenen kluisterde men de overblijvenden. Eene stilte als van het graf zonk neder op de bloedige beemden, op de rookende puinhoopen, op de versch gedolven graven, op de overvolle gevangenissen..... Zoo was van deze dingen het einde. Het einde? Neen! Uit de van God verlaten landen, waar de beden der stervenden gesmoord, de weeklachten der vrouwen

verstomd waren, rezen kinderstemmen in klagend geschrei, als van blatende lammeren, in eenzame ruimten. Kan de herder het oor sluiten voor de zwakke stem van het kleine lam? Zal hij niet uitgaan in de duisternis, om het te zoeken, en het terugbrengen op sterke armen?

Het zware mistgordijn scheurde, week langzaam uiteen. Het licht boorde door de nevelen, als op den eersten scheppingsdag.

'Met een nieuw geslacht zal Ik Mijn vrede maken,' sprak de Heer; 'ter wille dezer onschuldigen wil Ik mij ontfermen over het schuldige land.'

Nu herrees de zon; de aarde ving aan te herbloeien; een regen van sneeuwwitte en rose bloesems zeeg op de graven neder, op de stille, groene heuvelen, waar de kinderen heentogen, om te spelen, onbekommerd over de nabijheid van den dood. Menschenhanden ruimden het puin weg der verbrande of vernielde woningen; sommigen der arbeiders droegen een zwaar hart in den boezem; berouw, wroeging, schaamte deed hen werken met neergeslagen blik en zwijgende lippen; anderen schertsten er luchtig op los; zij hadden de vreeselijke dagen, de dagen van moord en brand, reeds vergeten; zij floten het lied van den arbeid; houweel en hamer gaven er de maat bij aan.

Zullen de teekenen der tijden aan deze landen spoorloos voorbijgaan, of zullen rechtvaardigheid en plichtgevoel door de zware wolken van onderdrukking en domheid breken, als stralende zonnen? Waar zijn de tinnen, hoog genoeg, die den mensch een blik verleenen in het dal der toekomst? En vond hij ze al, waartoe zou het hem dienen? Eer die toekomst in vervulling gaat, wordt hij opgeroepen van het tooneel zijns arbeids en de plek, waar hij leefde, kent hem niet meer.

EMAIS.

Thorbecke's eerste 32 levensjaren.

Thorbecke vóór 1830, door Dr. Paul Fredericq, hoogleeraar te Gent. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1906.

‘Aan Mr. W. Thorbecke dankbaar en hartelijk opgedragen door den schrijver’: aldus luidt de opdracht aan Thorbecke's zoon, gedagteekend Gent, Mei 1905, van dit sympathieke boekwerk, dat de waardige Vlaamsche hoogleeraar zoo goed was mij toe te zenden. ‘Dankbaar en hartelijk’: echt Vlaamsch; geef mij de wedergade ervan in een Nederlandsch werk.

Het heeft altijd eene groote aantrekkelijkheid, om van beroemde personen met de jaren van ‘Sturm und Drang’, van opgroeiing tot man, tot geleerde, tot staatsleider in bijzonderheden te kunnen bekend worden. Men wil graag weten, hoe zij zich vormden, hoe zij zich toonden, toen zijzelven eigenlijk nog niet wisten, wat er van hen worden zou. En Thorbecke wist dat allerminst. In niet ruime omstandigheden oorspronkelijk verkeerende, heeft hij den strijd om het bestaan in ruime mate leeren kennen. Dank zij Falck, wordt hij wel is waar op betrekkelijk jongen leeftijd - 27 jaar - hoogleeraar te Gent, maar ‘te vergeefs beproefde Thorbecke het om van de Regeering den rang van gewoon hoogleeraar te Gent te bekomen’. Aan den vooravond van de Omwenteling moeten er lauweren toegekend worden in zake eener quaestie van geschiedbeschrijving. Geen enkel Zuid-Nederlander werd eervol vermeld, ofschoon zich onder de mededingenden bevond ‘de later beroemde rijksarchivaris van België, Prosper Gachard’ (blz. 87). En wie behoorde verder onder de afgewezen mededingers? Hij, ‘die alleen klaar gezien had in de zaak met den scherpen blik van den waren geleerde, van den man die zijnen tijd vooruit (was)’. ‘Niemand anders dan de jonge hoogleeraar van Gent, Thorbecke’ (blz. 88). Met de revolutie van den Gentschen zetel verdreven, is de toekomstige leider van de Nederlandsche staatkunde andermaal in moeilijke geldelijke omstandigheden, maar wat was dat bij het leedgevoel over eene scheiding, die zoo best voorkomen had kunnen worden? ‘Doch zulk eene scheuring als die, welke in 1830 tusschen België en Holland was geschied, kon niet weder goedgemaakt worden. Thorbecke's hart was niet het eenige in Noord en Zuid, dat bloedde; maar de scheiding was onherroepelijk.’

Ik heb met zóóveel genoegen Dr. Fredericq's sobere levensbeschrijving over de jaren vóór 1830 gelezen, dat, terwijl ik in de betrekkelijk onhandige drukte ben van eene voorbereiding tot eene buitenlandsche reis van eenige maanden, ik mij door de lezing ervan gekluisterd zag, allerlei kleine huishoudelijke bemoeiingen ter zijde latende.

Wij krijgen ook den staatsman geschetst als de ‘hoekige, magere, steile figuur, een man als uit ijzer gegoten’ (blz. 6). Natuurlijk: in de jonge jaren trad dat reeds aan den dag. Maar wanneer daarin verdiensten liggen, de schaduwzijden zullen ook wel daarvan niet zijn te miskennen. Dat hij niet was *populair,* doet er natuurlijk niet toe; doch het heeft mij altijd willen toeschijnen, dat Thorbecke door het te veel zichzelf zijn in zijne latere jaren een niet voldoende geopend oog heeft gehad voor de nieuwe volksbehoeften, die zich baan braken. Ik zou zeggen, dat dit jammer is geweest voor zijn roem. Het zij er verre af, te beweren, dat ook hij niet inzag, dat de bakens op dit gebied verzet moesten worden, maar de drijvende kracht, om ook hier vooruitziende grootsch tot stand te brengen, vind ik niet meer. Hoe moeilijk het is, om zich van eenmaal opgevatte ideeën los te maken, valt mij in 't oog bij de lezing van blz. 69, waar hij in een geschriftje van 1828 dogmatiseert: ‘Alle polytechnische bemoeijing moet van het academisch onderwijs afgescheiden blijven’; bijna eene halve eeuw later voegt hij, regeering geworden, de daad bij het woord, door de gymnasia te brengen bij het Hooger, het polytechnicum bij het Middelbaar Onderwijs.

Het werk van Professor Paul Fredericq is eene groote aanwinst voor onze staatkundige geschiedbeschrijving; het heeft ook mij warmer voor zijn held gemaakt ‘dan zijn doofstom, middelmatig bronzen conterfeitsel op het Thorbeckeplein te Amsterdam’ (blz. 7); en wanneer het waar is, wat deze schrijver in zijne voorrede verklaart: ‘dat een groot man in de jaren van vorming en voorbereiding altijd de aandacht van zijne medeburgers waardig is’, dan gevoel ik te meer voor de hoogheid van des schrijvers opvatting, waar wij hemzelven, helaas! door de droevige scheuring van 1830 niet als een onzer medeburgers kunnen huldigen.

's-Gravenhage, 15 Februari 1906.

P.H. VAN DER KEMP.

Kinderwetten.

Berechting van Jeugdige Delinquenten (Kinderwetten van 12 Febr. 1901, *Stbl.*, N°s. 63, 64), door Mr. B. Hes. Advocaat en Procureur te Groningen. - Groningen, P. Noordhoff, 1905.

Wij hebben hier een systematische bewerking van het strafrechtelijke deel dier ingewikkelde materie, welke onder den naam Kinderwetten algemeen hier te lande bekend (ook gekend?) is. Een *systematische* behandeling. Ziehier, mits het systeem goed zij, een voordeel, dat niet onderschat mag worden. Bij een zoo uiterst gecompliceerd samenstel van bepalingen, als de Kinderwetten bieden, bij de schier onmogelijke eischen, die zij het geheugen stellen van hem, die in haar geest en wezen wil doordringen, moet een poging, om langs den weg van het *systeem*, van een op zorgvuldige analyse der stof opgetrokken synthese, waardoor het overzicht niet alleen *vergemakkelijkt*, maar in den vollen zin *verkregen* wordt, tot het beheerschen van die stof te geraken, met ingenomenheid worden begroet. Een voordeel van dit werk is in mijn oog ook, dat de schrijver zich hier en daar uitstapjes heeft veroorloofd naar het buitenland, waardoor velen, wien de gelegenheid tot zelfstandig onderzoek ontbreekt, hier een indruk kunnen opdoen van de maatregelen, elders in het belang van het verwaarloosde en misdadige kind genomen. De schrijver maakt het daardoor den lezer gemakkelijk, wanneer hij weten wil, wat van de Kinderwetten nu eigenlijk van eigen bodem is, wat niet. De vermelding van wat vreemde landen voor het kind hebben gedaan, is zóó sober gehouden, dat de gedachte aan uitstalling van geleerdheid, zoo zij al even mocht opkomen, bij de lezing verdwijnt.

In de korte inleiding maken wij vluchtig kennis met de beide groote stroomingen in de strafrechtswetenschap, de classieke en de moderne school. Naar mijn smaak wel wat heel vluchtig. Een beknopte uiteenzetting van het vraagstuk van indeterminisme en determinisme en van de afwijking der Fransche school van de Italiaansche nopens dit laatste ware hier m.i. op haar plaats geweest.

De eerste afdeeling geeft een overzicht van de maatregelen en straffen. In een noot op blz. 18 zegt de schrijver, dat het ‘opmerking’ verdient, dat het opschrift van Titel II van het strafwetboek gebleven is: ‘Straffen’. Ik weet niet, of deze ‘opmerking’ als ‘aanmerking’ is bedoeld, doch wensch in het laatste geval er de aandacht op te vestigen, dat het opschrift niet anders luiden *mocht* om de eenvoudige reden, dat in artikel 9 alleen *straffen* worden opgesomd.

De tweede afdeeling bespreekt het strafproces, terwijl wij in de derde afdeeling een literatuuropgaaf aantreffen benevens den tekst der behandelde

wetten en algemeene maatregelen van bestuur. Voorts wordt door een ‘register der aangehaalde artikelen’ de bruikbaarheid van het werk nog verhoogd.

Wordt in het algemeen dit boek niet zonder ingenomenheid door mij aangekondigd, zoo mag ik toch niet nalaten te wijzen op eenige vlekken, die het in mijn oog ontsieren.

Een bezwaar levert het al aanstonds op, dat de schrijver datgene, wat een organisch geheel vormt, in tweeën heeft geknipt. Hij heeft alleen het *strafrechtelijke* deel der Kinderwetten tot voorwerp van zijn onderzoek gemaakt. De materie van de overheidszorg voor het kind vormt een geheel, dat zich natuurlijk wel laat onderverdeelen in verschillende rubrieken, maar welks wetenschappelijke behandeling lijdt, zoo vaak men een onderdeel, zij het ook een zeer belangrijk, tot *uitsluitend* onderwerp van bespreking maakt. De lezer maakt in het werk van Mr. Hes kennis met het kind in zijn rechten en plichten tegenover de maatschappij, *niet* met het kind in het gezin, tegenover ouders en voogd. Stelt men zich met de lezing van dit boek tevreden, zoo zal men van de rechtspositie van het kind en van de hoogst gewichtige overheidszorg in dit opzicht een eenzijdig, immers onvolledig, beeld ontvangen. Mr. Hes heeft dan ook zijn eigen methode moeten corrigeeren, waar hij de tuchtschool bespreekt. Wij lezen toch op blz. 69 sub 3°, dat plaatsing in een tuchtschool kan geschieden als ‘maatregel’, genomen door den *burgerlijken* rechter op verzoek van ouders of voogd, die gewichtige redenen van misnoegen hebben. Mr. Hes heeft dezen ‘maatregel’ opgenomen onder de gevallen, waarin de ‘straf’ van plaatsing in een tuchtschool kan worden opgelegd (zie blz. 68). Moest dit misschien de vlag wezen, waaronder iets, dat met *jeugdige delinquenten* niets heeft van doen, werd binnengehaald? Ik wraak allerminst de vermelding van dien civielrechtelijken ‘maatregel’; integendeel: ik acht haar noodig, om het beeld eener tuchtschool te voltooien; doch ik constateer, dat de schrijver buiten zijn kader is gegaan en dat, waar dit bepaald wenschelijk was, het goed recht van dat kader zeer ernstig mag worden in twijfel getrokken. De wetgever heeft de stof in verschillende wetten behandeld; hij kón niet anders doen, daar, wat hij wilde, in hoofdzaak alleen te bereiken viel door wijziging van *bestaande wetten.* De wetenschap is vrij, en het is juist haar schoone taak, bijeen te voegen, wat een organische eenheid vormt. Daardoor ontstaat helderheid van inzicht en nieuwe kennis.

Het had misschien, ook met het oog op niet-juristen, aanbeveling verdiend, een lijstje van *corrigenda* op te nemen. Zoo staat op blz. 17, regel 12 van boven: ‘*met* o.d.o.’, waar bedoeld is: ‘*zonder* oordeel des onderscheids’. Zoo wordt op blz. 104, regel 12 van boven, van ‘voorloopige informatiën’ gewaagd in stede van ‘instructie’. Een en ander is wel geschikt, om z.g. leeken, al is voor hen misschien niet in de eerste plaats het boek bestemd, in de war te brengen.

Op blz. 34 bespreekt Mr. Hes het tweede lid van artikel 39 van het strafwetboek. Daar is sprake van dubbele recidive. Het voorschrift luidt: ‘Bij strafrechtelijke vervolging van een minderjarigen persoon... wegens een feit, vallende in de bepaling van eene der overtredingen, omschreven in de artikelen..., en begaan nadat hij gedurende de laatste twee jaren tweemalen onherroepelijk werd schuldig verklaard aan eene dezer overtredingen of aan eenig misdrijf, kan de rechter bevelen als in het vorige lid is bepaald’ (nl. ter beschikking van de Regeering stellen), ‘zonder toepassing van eenige

straf.' Zeer te recht zegt Mr. Hes, 'dat de wetgever zich nauwkeuriger had moeten uitdrukken'. Immers, aldus Mr. Hes: 'Indien iemand jonger dan 14 jaren binnen de laatste twee jaren eerst is schuldig verklaard aan een dier overtredingen, daarna aan een misdrijf, en hij vervolgens weder één dier overtredingen begaat, zal het art. niet op hem van toepassing zijn. De woorden "tweemaal schuldig verklaard" slaan nl. zoowel op "eene dezer overtredingen" als op "eenig misdrijf".' Welk remedie doet Mr. Hes aan de hand? 'Door plaatsing eener komma achter "schuldig verklaard" zou de bedoeling des wetgevers beter tot haar recht gekomen zijn.' Voelt de schrijver dan niet, wil ik vragen, dat de moeilijkheid zit in het disjunctieve woordje '*of*', waardoor 'tweemalen... schuldig verklaard' eerst op 'overtredingen' en dan op 'misdrijf' moet worden betrokken? Ziet hij bovendien niet, dat een komma achter 'schuldig verklaard' een grammaticale onjuistheid zou vormen? Het aanbevolen middel, in zichzelf foutief, leidt niet tot het doel.

Besprekende de werkzaamheid van particulieren in ons land ten behoeve van het verwaarloosde kind en van de vereenigingen, te zijner redding opgericht, zegt Mr. Hes op blz. 42 en 43: 'De meeste dier philanthropische instellingen dragen een beslist kerkelijk karakter. Doch deze vereenigingen houden zich in het algemeen niet bezig met de door het openbaar gezag haar toevertrouwde jeugdige delinquenten.' Wat wonder, waar dit laatste eerst door de Kinderwetten is mogelijk geworden!

Op blz. 56 spreekt Mr. Hes zich heel erg tegen. Daar heet het eerst, dat het kind van den meer gefortuneerden burgerman geen straf zal gevoelen, omdat deze de boete wel betalen zal en vervangende tuchtschoolstraf dus niet noodig zal wezen. Wanneer Mr. Karsten dan zegt, dat het kind 'daarvan dan toch wel den weerslag ondervinden (zal) in den huiselijken kring', antwoordt Mr. Hes *mirabile auditu*: 'Ik vrees, dat die les wel eens op een al te gevoelige wijze zou kunnen gelezen worden, vooral in gezinnen, waar de betaling der geldboete met opofferingen gepaard moet gaan.' Is dit nu het kind van denzelfden 'burgerman'? Zoo ja, dan gevoelt het kind dus wèl straf; zoo neen, dan slaat het antwoord niet op hetgeen Mr. Karsten zeide, die immers ouders op het oog had van het type 'burgerman'. Mr. Hes schijnt het af te keuren, dat het kind van meer gefortuneerde lieden geen straf gevoelen zou. Wanneer dan aangevoerd wordt, dat zoo'n kind toch wel onaangename gevolgen van de straf zal ondervinden, al is het dan niet vervangende tuchtschoolstraf, antwoordt de schrijver, dat hij dit vreest (!) vooral voor het kind van ouders, die, schoon volgens het punt van uitgang tot de 'meer gefortuneerden' behoorend, toch voor de betaling van een boete van op zijn hoogst *f* 90. - zich opofferingen moeten getroosten.

Niet minder is de schrijver met zichzelven in strijd op blz. 59. Daar wordt de berisping als straf besproken. De schrijver zegt, dat de quaestie, of berisping wel een straf is, beheerscht wordt door deze andere, wat men eigenlijk onder straf verstaat, en vervolgt: 'Evenmin als een boete van één gulden "een leed" veroorzaakt aan een rijkaard, zal berisping dit doen aan een kind. Toch zal ieder die boete een straf noemen. Waarom? Omdat zij den veroordeelde onaangenaam stemt, althans verondersteld wordt dit te doen. Onaangenaam gestemd worden zal zeker ook het kind, indien de berisping ten minste op waardige wijze en met tact geschiedt.' Een boete van

één gulden geen 'leed' voor een rijkaard, schoon hem onaangenaam stemmend; berisping geen oorzaak van 'leed' voor een kind, al is ook hier onaangename stemming het gevolg Geen leed, wel straf. Welke, ik schreef haast: mystische, beteekenis heeft 'leed' bij den schrijver? Soms die van *letsel*?

Blijkens hetgeen te lezen staat op blz. 61, acht ook Mr. Hes het verkeerd, dat voor jongelieden tusschen 14 en 18 jaar, die zich aan een misdrijf hebben schuldig gemaakt, berisping als straf is uitgesloten. Ik geloof met den schrijver, dat hier de wet in het binden van den rechter te ver gegaan is. Maar wanneer Mr. Hes daaraan een mouw tracht te passen, door erop te wijzen, dat de rechter ten aanzien van personen jonger dan 16 jaren aan dit bezwaar kan te gemoet komen, door hen aan ouders of voogd terug te geven, en als hij dan vervolgt: 'Een berisping, hoewel niet officieel en als uitgesproken straf toegediend, zal daarom toch niet behoeven uit te blijven', dan gelijkt mij dat te zeer op wetsontduiking, dan dat ik hier den schrijver zou kunnen volgen. Het publiek, laat staan het schuldige kind, maakt geen onderscheid tusschen 'officieele' en 'officieuze' berisping, en volgens Mr. Hes zelf is berisping een straf, omdat zij het kind 'onaangenaam stemt'. Waar nu de wet kort en goed berisping heeft buitengesloten, daar gaat het niet aan, haar door een achterdeur toch weer binnen te halen. De rechter, die, toch altijd in zijn hoedanigheid, in het hier bedoelde geval een berisping zou toedienen, zou den geest der verbodsbepaling miskennen, en wanneer hij daarbij zijn daad juridisch trachtte te rechtvaardigen, door te onderscheiden tusschen 'materieele' en 'formeele' berisping, tusschen berisping als officieuze vermaning en berisping als officieele straf, zoo zou hij de allereerst op de *practijk* gerichte strekking van dit stuk wetgeving in het aangezicht slaan, het verwijt van letterdienst en spitsvondigheid verdienen.

Uit zijn bespreking op blz. 63 v. van de voorwaardelijke veroordeeling tot tuchtschoolstraf zien wij, dat Mr. Hes aanhanger is van de voorwaardelijke veroordeeling 'ook voor volwassenen, en zoowel bij overtredingen als bij lichte misdrijven'. Daar is natuurlijk niets tegen. Maar wel ga ik twijfelen, of de schrijver een helder inzicht heeft in het wezen der voorwaardelijke veroordeeling, wanneer hij met Jhr. Mr. O.Q. van Swinderen daarin ziet een 'bloot uitspreken dier straf', waarmede de aanhangers van de vergeldingstheorie onmogelijk kunnen instemmen (blz. 64). Op blz. 67 zegt de schrijver ons, dat volgens het Belgisch-Fransche stelsel dadelijke veroordeeling plaats heeft, terwijl de straf onder bepaalde voorwaarden niet wordt ten uitvoer gelegd. Hebben wij in dit stelsel een 'bloot uitspreken' van de straf? Immers neen! Gedurende heel den proeftijd hangt den delinquent het zwaard van Damocles boven het hoofd. Ik geloof, dat hier het punt is, waar de voorwaardelijke veroordeeling en de vergeldingstheorie elkaar de hand kunnen reiken. Voor het Engelsch-Amerikaansche stelsel moge de naam 'voorwaardelijke veroordeeling' passen (immers, daar wordt de *veroordeeling* opgeschort): voor het Belgisch-Fransche stelsel is hij onjuist en sticht hij verwarring. Hier moet het heeten: veroordeeling tot een *voorwaardelijke straf*. Is een voorwaardelijke straf er geen? Men zou met evenveel of liever met even weinig recht kunnen beweren, dat een voorwaardelijke verbintenis geen verbintenis ware.

Bij zijn behandeling van de vraag, hoe het nu eigenlijk in een tuchtschool moet toegaan, blz. 70 v., plaatst Mr. Hes achtereenvolgens de stelsels van

'intimidatie' en 'aanmoediging' tegenover elkander. In deze tegenstelling ziet de schrijver slechts 'graue Theorie'. Toch rangschik ik hem onder de aanhangers van de intimidatie-theorie. Immers: Mr. Hes gaat zóóver, dat hij ontspanning door amusementen 'geheel misplaatst' acht. De waarheid van het 'reculer pour mieux sauter'; de behoefte, die ook in de ziel van het misdadige kind leeft, om zich na harden arbeid onder streng toezicht eens te vertreden en het blijde gevoel van zich jong voelen door passende spelen te ondergaan; de opvoedende kracht, aan een en ander verknocht, - dat alles schijnt den schrijver te ontgaan. Hier ontdek *ik* 'graue Theorie'. Ware Mr. Hes directeur van een tuchtschool, de practijk zou hem wel spoedig anders leeren. In zijn stelsel ware de tuchtschool, wel verre van een inrichting, waar 'een straffende *opvoeding* en *opvoedende* straf' wordt ondergaan, van alle soorten van vrijheidsstraffen bijna de meest troostelooze, die zich denken laat.

Toch, ondanks deze op- en aanmerkingen, die mij uit de pen moesten en die den schrijver mogen overtuigen, dat ik belangstel in zijn arbeid, verklaar ik gaarne, dat veel goeds door Mr. Hes wordt geboden en dat hij inderdaad in een bestaande behoefte heeft weten te voorzien.

Dr. H.W.C. BORDEWIJK.

Een onderneming, die faalde.

Studies in Volkskracht. Tweede Serie, n°s. XI, XII. Onder Redactie van L. Simons. - Haarlem, De Erven F. Bohn, 1905.

Met deze laatste aflevering van de tweede reeks, die onder den titel 'Democratische Opvoeding' van de hand van den heer R.A. van Sandick belangwekkende mededeelingen over Amerikaansche methoden op onderwijsgebied bevat, houden de *Studies in Volkskracht* op te verschijnen.

De redacteur, de heer L. Simons, noemt verschillende redenen, die tot dit besluit hebben geleid.

Eenerzijds vond hij niet genoeg medewerking.

Toen de reeks twee jaar geleden werd begonnen, gebeurde dat met toezegging van medewerking van allerlei kanten.

'Een geheele reeks studies kon aanstonds worden aangekondigd. Doch tusschen beloven en doen ligt overal de kloof van het kunnen. Onze tijd legt op allerlei wijzen beslag op de aandacht en de werkkracht juist van hen, die men ook voor deze Serie studies in de eerste plaats te vragen had om medewerking. Zoo bleef menige belofte onvervuld. En de aanbiedingen van anderen kant konden dikwijls niet worden aanvaard, omdat deze vielen buiten het grondplan van deze Serie.'

In de tweede plaats bleek moeilijkheid voor den dag te komen bij de uitvoering. De grondleggende vraagstukken bleken, voor zooveel ons land betreft, nog te moeten worden onderzocht. 'In Duitschland, maar vooral in Engeland en Amerika, verschijnen telkens weer uitvoerige studies over den mensch in de maatschappij; over de elementen der volkskracht en de sociologische, hygiënische, psychologische, biologische invloeden welke haar versterken of verzwakken. De verwachting, in ons land de krachten te zullen vinden, welke de uitkomsten van eigen of anderer onderzoek zouden samenvatten in het korte bestek van onze "Studies", leesbaar voor den algemeen ontwikkelden belangstellende, is naar ten deele verwezenlijkt. Voor deze korte "Studies" bleek de tijd menigmaal te vroeg; het uitvoeriger werk, dat er aan moest voorafgaan, was nog niet geschreven.'

En eindelijk en ten derde is de uitgave ook bij het publiek niet geslaagd. Ondanks de nadrukkelijke verklaring, dat niet beoogd werd een 'nieuw tijdschrift' te geven, maar alleen een reeks losse, door een grondgedachte verbonden studies, zijn publiek, boekhandel en pers aan de gedachte van een tijdschrift blijven vasthouden. 'Maar aan nieuwe tijdschriften bestaat in ons land waarlijk geen behoefte.' En van den verkoop der enkele nummers op zichzelf kwam weinig in.

Waarschijnlijk zal menigeen na het verscheiden van deze publicatie met eenige verrassing hebben vernomen, dat zij geen tijdschrift was.

Onder ‘tijdschrift’ meenen wij te moeten verstaan: een op geregelde tijden verschijnende publicatie op een bepaald gebied, een gebied, dikwijls nog veel nauwer omgrensd, dan in dezen het geval was, zonder dat omtrent de volgorde en den samenhang der stukken van verschillende auteurs, die daarin worden opgenomen, een bindende rege, bestaat.

Men zou zeggen, dat de *Studies in Volkskracht* aan deze definitie tamelijk wel beantwoordden. De typographie van den omslag, de losse aanteekeningen, die de redacteur in den regel op de artikelen liet volgen, moesten den indruk versterken, dat wij met een tijdschrift te doen hadden. Nu vernemen wij, dat de bedoeling van den heer Simons eigenlijk is geweest een verzamelwerk uit te geven.

Ja, maar de onderdeelen van een verzamelwerk plegen door een bepaalden samenhang en een bepaalde volgorde verbonden te zijn. Van een verzamelwerk pleegt vooraf een plan te worden opgemaakt. Men verdeelt het onderwerp in onderdeelen en draagt de behandeling dier onderdeelen aan verschillende medewerkers op, zoodat de lezer een aaneengesloten geheel ontvangt. Daarvan schijnt in dezen geen sprake te zijn geweest.

Het uitvoeriger werk, dat aan deze *Studies in Volkskracht* moest voorafgaan, was nog niet geschreven. Men zou willen vragen: had de redacteur deze omstandigheid dan niet vooraf kunnen ontdekken?

Ook de gewichtige en omvangrijke arbeid, met de bespreking en vaststelling van een algemeen plan gemoeid, blijkt te zijn achterwege gebleven. Men heeft zee gekozen in het vertrouwen de tuigage van het schip onderweg wel in orde te zullen brengen. Men heeft willen bouwen, zonder dat de fundeering was gelegd.

Het gewichtige doel, met de uitgave beoogd, had zorgvuldiger voorbereiding verdiend.

Was het noodig, studies in volkskracht uit te geven in de Nederlandsche taal?

De heer Simons herinnert, dat in Duitschland, Engeland en Amerika uitvoerige sociologische studies, boeken en tijdschriften verschijnen; hij vergeet daarbij Frankrijk en Italië. Ware dat nu voor de sociologische wetenschap niet voldoende?

Het wil ons met hem voorkomen, dat er inderdaad in Nederland ook nog wel ruimte voor sociologische werken bestaat, indien men daarmede vooral beoogt het Nederlandsche belangstellende publiek, dat door het kiesrecht geroepen wordt, om mede te werken tot het staatsbestuur, omtrent de sociologische beschouwingswijze der samenleving in te lichten.

Zeer te recht verheugt de heer Simons zich er dus over, dat door zijn Series in ons land een eerste stoot is gegeven aan ‘de algemeener beschouwing van het menschvraagstuk en volksvraagstuk’.

Wat ook aan de uitvoering moge zijn te kort gekomen, hoezeer men de lijst der medewerkers ook gaarne breeder en tusschen de behandelde onderwerpen meer onderlingen samenhang had gezien, - de verdienste kan den heer Simons niet worden onthouden, in ruimer kring de aandacht op het groote belang der ‘volkskracht’ te hebben gevestigd.

De grondgedachte zal doorwerken, hoe men ook moge oordeelen over de aanvankelijk gedane poging, om haar te propageeren. Die hoop en dat vertrouwen deelen wij met den heer Simons.

De wetenschap der samenleving heeft tweeërlei doel: 1°. de oorzaken op

te sporen, waardoor beheerscht wordt hetgeen gebeurt; en 2°. op grond van de aldus gevonden regelen hetzij toekomstige gebeurtenissen te voorzien, hetzij een gedragslijn aan te bevelen voor toekomstige omstandigheden.

Nu heeft het feit, dat deze wetenschap in haar verschillende vertakkingen doorgaans door juristen wordt beoefend, ten gevolge gehad, dat aan de deductieve methode bij haar beoefening veelal een ruime plaats wordt toegekend.

Juristen toch plegen een stel van algemeene regelen en begrippen op te bouwen langs syllogistischen weg. Hebben zij met een speciaal en concreet geval te doen, dan brengt de methode der rechtspractijk niet mede dat geval met een aantal gelijksoortige gevallen te vergelijken; integendeel, dan is het erom te doen, dat eene geval aanstonds te passen in een der aanwezige algemeene regelen. Vandaar, dat de werkwijze, om door de vergelijking van een groot aantal bijzondere gevallen een algemeenen regel te zoeken - de inductieve methode -, door juristen in den regel minder beoefend wordt dan b.v. door mannen der natuurwetenschap. Dat is ook de oorzaak van de moeilijkheden, die onze juristen plegen te ondervinden bij den wetgevenden arbeid, die noodzakelijk de toepassing der inductieve methode vereischt. Ook van den soms ietwat gespannen voet, waarop vele juristen der practijk tegenover de staathuishoudkunde plegen te staan. De oeconomie, in Duitschland bij de philosophische faculteit ingedeeld, kan de inductieve methode niet ontberen.

De beteekenis der sociologie ligt nu in haar streven, om de inductieve methode toe te passen op de leer der samenleving. En terwijl de oeconomie zulks doet speciaal voor zooveel de vermogensverhoudingen betreft, wil de sociologie datzelfde doen met al wat overigens nog op het gebied der menschelijke samenleving moge liggen.

Zij gaat van de gedachte uit, dat een gemeenschap uit menschen is samengesteld; dat de hoedanigheid der gemeenschap dus afhangt van de hoedanigheid der menschen, die haar samenstellen, en dat dus ons wetenschappelijk onderzoek terug moet gaan tot de individueele, concrete gemeenschapselementen, de menschen zelf, zoowel in hun biologische als in hun ideëele geaardheid.

Deze gedachte werd door den heer Simons op zijn wijze uitgewerkt in de inleiding, die hij aan het eerste nummer der *Studies in Volkskracht* vooraf deed gaan:

'Een ras of volk, dat in aantal vermindert, sterft noodzakelijk uit.

Een ras of volk, dat in gehalte vermindert, gaat denzelfden weg der vernietiging op.

Een ras of volk, waarvan het weerstandsvermogen, de gezondheid, de verstandelijke begaafdheid, de arbeidsdeugdelijkheid en de krachtsinspanning verzwakken, moet in den bestaansstrijd ondergaan.

Een volk, dat in den bestaansstrijd zich niet de noodige en onontbeerlijke bestaansmiddelen weet te verzekeren, kan zichzelf onmogelijk handhaven.

Daarom dient volksteelt het begin en het einde van onze zorgen te hebben en is volkswetenschap de eerste en de meest omvattende van alle studies; de belangrijkste voor een ieder, wien de toekomst van zijn volk en stam ter harte gaat.

Deze wetenschap zou tot devies kunnen hebben het woord van den ouden wijsgeer (?): "niets menschelijks is mij vreemd".

Zij houdt zich bezig met alle vraagstukken, die den groei en den bloei der volkeren raken. Met den aangroei der bevolking, met de stoffelijke omstandig-

heden en de zedelijke opvattingen, die de volksgeboorten doen toe- en afnemen; met den leeftijd en de levensomstandigheden, waarop en waaronder huwelijken gesloten worden; met de kindersterfte en haar beteekenis in 't goede en kwade voor de volkskracht; met de verspreiding der bevolking over 't platteland en de steden; met de levenswijs en de voeding en den invloed daarvan op heel het volksleven, het vermeerderen of verminderen der stamkracht, intellectueel en hygiënisch. Zij bestudeert de beteekenis van het vrouwelijke element in de bevolking en van de dusgenoemde emancipatiebeweging; van den invloed der zeden en gewoonten, van onderwijs, van geestesvorming, kunstverspreiding en lichaamsoefening, van ziekte en gezondheid op het wezen, den groei en het voortbestaan van volk en stam.

En gelijk iedere empirische wetenschap, die zich met den socialen mensch bezig houdt, behoort te doen, houdt zij ook rekening met den lichtval uit de theoretische bespiegelingen van wijsgeeren, psychologen en naturalisten. Met Darwin's ontwikkelingsleer, met de toepassing van deze leer op het menschelijke geslacht.'

Dit alles is in hoofdzaak juist.

Het is alleen maar de vraag, of de heer Simons het einddoel gelukkig formuleert, als hij het in zijn slotwoord aldus omschrijft: 'Hoe kweeken en ontwikkelen wij het beste menschmateriaal?'

Misschien is deze formule aangaande een heerschend 'we', dat zich bezighoudt met het kweeken en ontwikkelen van 'menschmateriaal', toch wel wat al te auto- en aristo-cratisch.

Of nu het heerschende 'we' een Staat-alvoogd en -albemoeier dan wel een heerschende groep of klasse is: 'menschmateriaal' laat zich niet zoo gemakkelijk kweeken en ontwikkelen of veredelen als groenten en bloemen of hoender-, honden- en paardenrassen.

Als de menschen zichzelf niet ontwikkelen, hun eigen krachten niet kweeken en zelf voor het verwekken van voortreffelijke nakomelingschap zorgen, is te vreezen, dat het resultaat niet aan de verwachtingen zal beantwoorden.

Zullen wij practisch te werk gaan, dan moet tweeërlei ons doel zijn.

In de eerste plaats moet de algemeene belangstelling worden gewekt voor de beteekenis, die volkskracht heeft voor het volksbestaan, voor de volkswelvaart en voor de volksontwikkeling.

Die algemeene belangstelling is onmisbaar, zal het inzicht der mannen van studie practisch in daden worden omgezet door het geheele volk.

En als dan die daden eens begonnen met het nalaten en vermijden van al datgene, wat aan de ontwikkeling en de aankweeking van een krachtig menschenslag schade en afbreuk zou kunnen doen?

Men denke b.v. aan huwelijksverbod voor dronkaards, epileptici en anderen, aan betere regeling onzer poenale executive, aan onthouding van onnoodigen en schadelijken wettelijken dwang en ambtenaarsvoogdij en aan zooveel meer.

Misschien kan men er dan naderhand in de 21ste eeuw wel toe komen, om Friedrich Wilhelm I's voorbeeld te volgen en elken 'langen Kerl' uit te huwen aan zijn welgebouwde 'Dörte'.

Hopen wij, dat hier te lande eerlang een degelijk sociologisch werk ertoe moge bijdragen, om het ideaal, dat ook den heer Simons voor oogen zweefde, nader tot zijn verwezenlijking te brengen.

V.K.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
In de scheren.

Aan de noordelijke punt van het eiland lag de fjord in opstand. De noordenwind wierp de golven tegen de klippen; van regenvlagen vergezeld, woedde hij over het dennenbosch en bezaaide het boschpad met takken en houtjes. De zee was gekleurd als gesmolten lood. Op de hooge golfkoppen blonken witte kuiven. De wind raasde over het eiland, dan de Sont in en de zuidelijker rotsen voorbij. Tegen het vasteland aan de westelijke kust joeg hij de schuimende golven, die zuchtend kwamen aanrollen, op. Hij ging zeer ruw om met de netten, die de visschers den vorigen avond hadden uitgezet. Niemand had toch verwacht, dat de wind 's nachts tot zulk een storm zoude opzetten.

Maar met het aanbreken van den dag, toen de wind al te erg door de dakpannen gierde, stond Gustav Erikson, die met zijne vrouw in de slaapkamer lag, op en ging naar zijn broer op de zolderkamer; deze woonde bij hem in.

‘Karl August!’ riep hij, de kamer binnentredende.

Hij, die met dien vorstelijken naam werd geroepen, kwam slaperig overeind.

‘Wat is er te doen?’

‘Sta maar gauw op en help mij de netten bergen; er waait een geduchte storm.’

De visschersgereedschappen in veiligheid brengen, als een onverwachte storm in de dagen der vischvangst dreigt de middelen van bestaan weg te rukken uit de handen van die menschen, voor wie juist deze dingen een vermogen vertegenwoordigen, dat kan in eene andere streek alleen vergeleken worden met het blusschen van den brand, als de vlammen de woning dreigen te vernielen.

Karl August sprong uit bed en was vlug in de kleeren. Zijn broer was alvast naar beneden gegaan en had ervoor gezorgd, dat zij een borrel konden nemen, eer zij erop uitstevenden.

Karl August keek met een bedenkelijk gezicht door de beslagen ruiten, waarop hij met zijne hand eene vrije plek had gewreven. De twijgen der dennen zwiepten heen en weer en de hooge kronen bogen voor den wind;

de regen gutste tegen de dakpannen en plaste op den kalen grond. Haastig liep hij de trap af. Inmiddels had zijn broeder een der knechts wakker gemaakt en zwijgend begaven de drie mannen zich op weg, naar de plek, waar de schuit onder het afdak lag.

De boot werd losgemaakt. Twee van hen vatten de riemen op en Erikson zelf maakte zich gereed tot het in veiligheid brengen der netten.

Het was een moeilijke en gevaarlijke tocht. Kleine vaartuigen, die waren losgeraakt, dreven vrij rond. Netten en schooten waren van hunne ankerplaatsen weggesleurd en eerst na langdurig zoeken vond men ze; maar hoe! De mazen waren gescheurd of in elkander verward geraakt tot een onhebbelijken klomp, zoodat men ze bijna niet kon herkennen onder de dikke laag van slik en wier.

Zonder ophouden werd de arbeid tot het middaguur voortgezet. De mannen waren door en door nat, hongerig en koud. De wind drong op eene zeer gevoelige wijze door de natte kleederen heen en bij ieder ingehaald stuk net werd de verdrietige stemming nog verdrietiger, in dezelfde verhouding als men de geleden schade al grooter en grooter omvang aannemen zag.

Er was nog één van de netten weg, dat zij niet te zien hadden kunnen krijgen; nu hadden zij anderhalf uur lang vruchteloos rondgeroeid, om het te zoeken. Het bleek vergeefsche moeite te zijn en men moest het dus maar laten, waar het was, totdat men bij beter weer er nog eens op uit zou gaan in de hoop de overblijfselen te kunnen inhalen. Erikson had zijn broeder aan de riemen afgelost.

Hij nam zijn hoed af en wischte zich met de hand over het voorhoofd, dat niettegenstaande regen en wind nat van het zweet was.

‘Er zit niet anders op, dan naar huis te roeien met wat wij hebben,’ zeide hij.

Toen zij de boot aan wal hadden vastgemaakt, begonnen zij de netten uit te spreiden en zoo goed mogelijk een overslag van de geleden schade te maken. Geduldig en voorzichtig gingen zij daarbij te werk en toen eindelijk alles met het oog op regen en wind in de loods was opgehangen, volgden zij het pad, dat de weide over en den heuvel op leidde, waar Erikson's woning gelegen was.

Thans spraken zij veel en driftig met elkander en op de forsche trekken van Erikson's gelaat lag eene uitdrukking van ergernis en verdriet. Hij telde op, wat het hem aan garen gekost had en hoeveel tijd er in den vorigen winter aan was besteed, om die netten te breien.

‘Het is een verlies van tusschen de vijftig en honderd rijksdaalders, den arbeid niet eens meegerekend,’ zeide hij.

‘Het is veel meer,’ zei de ander.

‘Neen, meer niet; maar zooveel gaat ermee weg.’

Toen zij thuis kwamen, trad de vrouw hun bezorgd te gemoet, vroeg, hoe het gegaan was, en zette een schotel met warm eten op tafel.

Erikson vertelde - en de anderen vulden hier en daar zijn verhaal aan - nauwkeurig en uitvoerig van alles, wat vernield was, en van hetgeen zij hadden geborgen. Hij kuchte een paar maal onder het praten en hijgde eens bepaald naar lucht.

Zijne vrouw merkte het.

‘Je gaat nu toch niet ziek worden op den koop toe?’

‘Neen, dat denk ik niet.’

Na den maaltijd ging Erikson bij het raam staan en keek naar buiten.

‘Denk eens aan, hoeveel pinken en schuiten, hoeveel netten vannacht door den storm vernield zullen zijn langs de geheele kust! Daar gaan duizenden rijksdaalders mee naar den grond. Het ergst van al is het natuurlijk voor hem, die niets anders heeft, waarvan hij leven kan.’

De storm had de kust zwaar geteisterd. Als een booze geest had hij de netten en het visschersgereedschap in zijne vaart medegesleurd en de vaartuigen stukgeslagen.

Op eene plaats een eind verderop in de scheren was een man den vorigen avond naar zee geroeid, om op eene afgelegen plek zijne netten uit te zetten.

Hij was en bleef weg en eenige dagen daarna kwam de boot alleen aandrijven; men kreeg haar in het oog en bracht haar aan wal.

Men berekende de verliezen; men deed onderzoek bij de naastwonenden - altijd toch nog op een behoorlijken afstand wonenden -, hoe het hun was gegaan, en men hielp elkander trouw, om te bergen, wat nog geborgen kon worden. Welk een vroege storm en welk een hevige storm! Sedert menschenheugenis kon men zich niet herinneren een dergelijken te hebben beleefd. Groote, zware boomen waren omgewaaid en het had gedonderd en geweerlicht, hoewel men in den herfst was.

‘Nu kunnen jullie Gods hand in de wolken zien, jongens,’ zeide een oude schippersknecht, die meestal te Stockholm verblijf hield, maar die onlangs eene groote reis op een schip had medegemaakt.

Maar Erikson's vrouw verzocht hem te zwijgen. Toen de bliksemstralen opnieuw de lucht doorkliefden, zeide zij:

‘Ik ben altijd zoo blijde onder dak te zijn bij zulk zwaar onweder. Niet, omdat iemand dáár aan de sterke hand des Heeren kan ontkomen; dat weet ik wel beter. Maar in het bosch of op zee is men zoo alleen. Hier is men ten minste met meer menschen bij elkaar; en als je eens getroffen moest worden, zoodat je geen lid kon bewegen, dan is hier althans iemand bij je, om je te helpen.’

Twee dagen lang hield de storm aan. Wat er nog van den zomer was overgebleven, had hij vernield. Nat en slap hingen de gele bladeren aan de berken en een voorgevoel van den winter in de scheren met zijn afgesloten zijn van de overige wereld, met zijne lange, eenzame avonden en zijn eentonig, met eindelooze sneeuw bedekt landschap drukte zwaar op de natuur en op de stemming der menschen ook.

Hoog tegen den berg aan, ruim tien minuten gaans van ‘Saltsjön’, ligt eene kleine, roodgeschilderde boerenwoning. Zij is op ongelijke rotsblokken gebouwd. Achter de hoeve groeit het dennenbosch ongehinderd; iets lager dan het huis en rechts van de uitgebouwde voorkamer ligt eene kleine, met naaldhout omlijste binnenzee, die in de wandeling het houtmagazijn wordt genoemd; in eene wijde bocht wordt het dal aan den voet der boerderij door bosch en door met eiken begroeide beuvelen ingesloten.

Erikson, die hier woonde, had de hofstee gepacht. Zij behoorde tot een zeer uitgestrekt landgoed aan de overzijde van ‘Saltsjön’ en van vader op zoon was reeds in verschillende generaties die pacht overgegaan. De zoon was zijn vader opgevolgd, was als deze getrouwd, had kinderen gekregen,

den akker bebouwd, zijne visch uit den fjord en zijn brandhout uit het bosch gehaald, evenals zijn vader vóór hem dat had gedaan; het gezin was aangegroeid; de vader was oud en grijs geworden en ten grave gebracht en de oudste zoon had den pachtpenning voor de boerderij overgenomen en was op den door zijn vader ingeslagen weg voortgegaan. De overige broers en zusters waren in de wereld verspreid, ieder op de voor hem geschikte plaats: de knaap, om in zijn eigen onderhoud te voorzien, het meisje in een dienst of in den ‘grooten dienst’ getreden door het huwelijk.

De voorlaatste pachter der hoeve had vijf kinderen gehad; dat waren er twee meer, dan één zijner voorgangers ooit had gekregen. De jongste zoon was naar een der noordelijk gelegen eilanden vertrokken en bij een noodweer omgekomen. De oudste dochter was gehuwd en was haar man ver vanhier gevolgd. De andere had een dienst in Stockholm gezocht. De oudste der zonen trouwde, nam de boerderij over en kon het best stellen.

De tweede zoon, Karl August, had er zeer lang over gedacht, wat hij zou beginnen. Voorloopig bleef hij thuis op de hoeve en diende bij zijn broer als boerenknecht. Hij was eenigszins langzaam in zijne opvatting der dingen, volhardend in eene eenmaal besloten zaak maar traag, om tot een besluit te komen. Hij was klein van gestalte, stil en alles behalve welbespraakt. Hij praatte langzaam en zeer voorzichtig; maar hij had het dadelijk in de gaten, als er iets gedaan moest worden of ergens een stuiver te verdienen was. Als men hem plaagde of als hij dronken was, dan deed men wèl niet in zijne buurt te komen; dan kon hij gevaarlijk worden. Maar in het dagelijksch leven ging hij stil zijn gang en maakte het niemand lastig; hij zou niemand voor een öre te kort doen. Met de straks genoemde uitzonderingen was hij kalm en gelijkmatig van humeur en als hij lachte, dan deed hij dat op zulk eene guitige en goedhartige manier, dat men onwillekeurig met hem medelachte.

Hij hield van den landbouw en het zou hem welkom geweest zijn, indien hij niet als tweede maar als oudste zoon in de wereld gekomen was. Dat was nu niet het geval en het kwam niet in hem op, zich eenige aanmerking daaromtrent jegens het noodlot te veroorloven.

Alleen dacht hij een tijdlang nú over dit en dán over dat, totdat hij op een mooien dag zijn broer mededeelde, dat hij het voornemen had opgevat eene groote boot te koopen, om daarmee 's zomers in zee te gaan.

Waar zou hij het geld daarvoor vandaan halen?

Wel, eene kleine som had hij overgespaard en dan had hij gedacht, dat zijn broer er geen bezwaar in zien zou, om voor het overige borg te blijven.

En wat zou hij 's winters doen?

Hetzelfde, wat hij nu deed. Thuis blijven en hier en daar eene handreiking doen, den stal schoonmaken of hout hakken, netten breien en zeilen maken.

De oudste der broeders gaf nog geen beslissend antwoord op het voorstel en er verliep eene week, waarin geen van beiden dit onderwerp aanroerde.

Maar op zekeren middag, toen zij van den veldarbeid naar huis gingen - het was vroeg in het voorjaar -, zeide de jongste broeder:

‘Ja, zie je, mij dunkt, dat het nu wel tijd wordt, om de zaak met de boot in gang te brengen.’

De ander antwoordde alleen met een langgerekt: ‘Zoo-o!’

Karl August vervolgde:

‘Dus wil je mijn borg wezen?’

Zijn broeder vroeg naar de som. Deze werd genoemd.

‘Ja, dat zal wel gaan.’

En daarmee was het feit beslist en toen Mei in 't land kwam, liet Karl August zijne eigen groote boot te water en voer in den omtrek tusschen de scheren en Stockholm heen en weer als vrachtschipper, hoofdzakelijk hout overbrengend.

Zoo waren tien jaren verloopen. De oudste broeder zorgde voor de boerderij; de jongste lag 's zomers met zijne schuit op zee en verdiende aardig geld met vrachten. 's Winters was hij thuis, verstelde zijne boot, maakte zeilen en hielp een weinig bij alles, wat zijne hand vond, om te doen. Om aan een huwelijk te denken - daarvoor had hij geen tijd. Twee gezinnen zouden ook niet in de hut kunnen wonen. Na de eerste vijf jaren was de boot afbetaald. Maar tot het koopen van eene eigen boerderij zag hij geene kans en eene pachthoeve was in den omtrek niet te huur in die dagen.

Zoo verliepen nog eenige jaren met hunne afwisselende zomers en winters, met voor- en tegenspoed, winst en verlies. Het spaarbankboek op den bodem van de kist met kleeren toonde eene langzaam maar zeker aangroeiende som. Iederen zomer maakte Karl August eene reis naar de stad, om zijne penningen ‘in te brengen’, en als hij terugkwam, was er altijd een ‘plus’ in het spaarboek, dat, zorgvuldig ingepakt, op den bodem van zijne kist onder zijn linnengoed werd bewaard. Maar zijne eigen levensomstandigheden veranderden niet en er bestond weinig of geen vooruitzicht, dat dit in de eerstvolgende jaren anders worden zou.

Na die haastige berging der netten was Erikson niet weder recht gezond geweest; den eenen dag voelde hij meer pijn door de leden dan den anderen, maar op zekeren morgen kon hij niet opstaan; hij was ziek. Eene longontsteking had hij bij dien kouden tocht opgedaan, hoewel niemand dat had begrepen; en thans meldde de ziekte zich duidelijk aan met koorts en hevige hoestbuien.

Karl August had eene vreemde gewaarwording, toen de vrouw van zijn broer het hem dien morgen reeds vroeg kwam vertellen. Hij antwoordde niets, maar stapte langzaam naar het strand, om de netten te gaan inhalen, die schoongemaakt en hersteld waren en weer als vanouds waren uitgezet.

Het was een mooie, heldere najaarsmorgen met frissche koelte. Den geheelen vorigen dag had het geregend, zoodat de grond dóórnat was, en van de lange denneknoppen liepen kleine stroomen water af, telkens als de wind de takken heen en weer schudde. Het mos was vochtig en donker van kleur; een door den regen gevormd beekje werkte zich met een sijpelend geluid onder de boomwortels voort, zocht zijn weg van den rotsberg naar beneden en viel met een eentonig ‘plas-plas plasplas’ in den fjord aan den voet van de rots. Het water in den fjord had eene koude, donkerblauwe tint; de oppervlakte was door de windvlagen sterk in beweging gebracht; witte wolken joegen naar het zuidwesten over en de booten, ginds bij het schuitenhuis, lagen te trekken en te sjorren aan de brug, waarbij zij waren vastgemeerd.

Karl August liep langs een der smalle bergpaden naar beneden, stapte over de lijn en maakte eene der booten los. Hij bleef een oogenblik naar de

zee staren en maakte vervolgens de boot werktuiglijk weer vast en verdiepte zich in zijne overleggingen.

Als zijn broer eens stierf.

Ja, dan zou het natuurlijk geraden zijn, de groote boot te verkoopen; wat hij daarvoor maakte, zou hem al een goed eind op weg brengen. Voorzeker, het lag voor de hand, dat hij, de man in het gezin, de boerderij overnam en de weduwe bij zich in huis liet wonen. Zij zou er niet op gesteld zijn de zaak aan te houden en zich al de moeite met knechts en met de pacht op den hals te halen - zij, eene vrouw, had daar toch geen verstand van. Hij zou immers zachtkens aan den pachtpenning en het gereedschap kunnen afbetalen; zoo langzamerhand zou dat best gaan.

Werktuiglijk greep hij weer naar het touw, waarmede de boot was vastgemaakt, om 't los te knoopen; maar - even haastig liet hij het weer los. Zijne gedachten waren naar eene flinke, mooie meid, die op het vasteland woonde, overgezeild; hij kende haar goed. Hij was er dikwijls op mooie zomeravonden heen geweest, en dan hadden de knechts op de hoeve hem braaf geplaagd, als hij niet eer dan den anderen morgen thuis kwam. Hij gevoelde zich in eene voor hem zoo geheel vreemde stemming, toen hij daar nu aan den oever stond en naar de meeuwtjes keek, die, met hun eigenaardig scherp geluid, over het water langs den boschkant vlogen. Hij verbeeldde zich, dat hij den geheelen dag in het bosch aan het houthakken geweest was en dat hij langzaam, zijne bijl over den schouder, de weide overstapte, op huis aan. Het was een schemerachtige, koele avond. Op den heuvel zag hij reeds van tamelijk veraf de roodgeschilderde hut en naderende ontdekte hij door de openstaande keukendeur het schijnsel van het haardvuur op de twee stukken rots, die als stoep voor de woning dienst deden. Hij liep den heuvel op en de hut in, zette zijne houtbijl in een hoek en ging voor de tafel zitten. De vrouw bracht een dampenden schotel met eten binnen en hij at; het smaakte hem zoo na den arbeid! En die vrouw was juist het meisje, dat hij zoo vaak had opgezocht. Daarna bleven zij nog eene poos samen over allerhande gebeurtenissen van den dag zitten praten, totdat het laat werd en zij naar de slaapkamer, achter de keuken, gingen.

Hoe kwam hij vandaag toch zoo aan het denken over de toekomst, over zijne toekomst? Hij wist het niet. Immers, dag uit en dag in had hij zijn werk gedaan als een der knechts; hij had des zomers met zijne boot op het meer met vrachten gevaren en als de winter inviel, het vaartuig binnengehaald en in de loods geborgen. Hij was naar de stad gezeild en had zijne overgespaarde penningen naar de spaarbank gebracht en hij wist, dat zijn klein vermogen daar goed bewaard werd en allengs tot eene som aangegroeid was, die voldoende zou zijn, om een huishouden op te richten, en nog wel iets bovendien; genoeg, om dit en dat te koopen. Waar hij dat geld nu voor zou besteden, daar had hij nog nooit zoo bepaald over gedacht en er was ook volstrekt geene haast bij de zaak. De dagen hadden elkander op dezelfde eentonige wijze opgevolgd en hij had nooit aan iets meer gedacht dan hieraan: het werk te doen, dat de dag opleverde, en 's Zaterdags een vroolijken avond door te brengen met dansen of met een borreltje - liefst met allebeide.

Maar thans stond iets als zeer veraf en te gelijk verbazend nabij hem voor den geest: als zijn broer kwam te sterven!

‘Wat zou dat vreeselijk zijn, hoe vreeselijk treurig!’ fluisterde hij, maar

toch - hij kon het niet helpen - maar toch drong onwillekeurig daarbij de gedachte zich aan hem op, dat juist daardoor voor hem eenig vooruitzicht in de toekomst geopend zou worden. Het was een zonnestraaltje, dat door de eentonige grijze wolken van het dagelijksch leven heenbrak; het beteekende voor hem eene kans, om iets vroeger, dan anders het geval zou zijn, onder eigen dak te komen, een gezeten boer te worden met eigen hof en erve, om te besturen.

De zee was goed en wel, maar met het leven op het water had hij zich nooit geheel kunnen verzoenen; het was niet zijn eigenlijk element, al had hij er zich in geschikt als vrachtschipper den kost te verdienen.

In de hut op den heuvel lag intusschen Erikson zwaar ziek. Ieder der huisgenooten begreep maar al te goed, dat het slecht zou afloopen, en men besloot morgenochtend zoo vroeg mogelijk over te varen, om den dokter te halen.

Gedurende den nacht waakte zijne vrouw met zijn broeder bij den zieke, die stil lag en hoorbaar ademhaalde, lang en zwaar, tenzij die ademhaling door eene langdurige en pijnlijke hoestbui werd afgebroken.

Buiten was het stil, zeer stil. Alleen nu en dan eene windvlaag als een langzaam ruischen door de dennen; de keeshond liet bij tusschenpoozen zijn schel, kort geblaf hooren, als hij zich verbeeldde eenig geluid op te merken, dat er niet was.

De vrouw zat bedaard naast het bed en Karl August was naar den hoek bij de kachel verhuisd; daar zat hij tegen den witgekalkten muur aangeleund. Hij had den geheelen dag hard gewerkt en buitendien aan alles en nog wat gedacht onder den arbeid. Een uur of iets meer na middernacht viel hij in slaap en toen hoorde men in de kamer niets anders dan het tikken der hangklok aan den wand, de onrustige ademhaling van den zieke en het geregeld snorken van den gezonde.

Tegen het aanbreken van den dag stierf de man. Vrouw Erikson liep ontsteld naar den hoek, waar haar zwager zat.

‘Karl August,’ riep zij, ‘kom toch eens zien, hoe het is.’

Hij schrikte uit zijn slaap op en trad doezelig naar het bed van den zieke, wreef zich de oogen en keek zijn broeder in 't gelaat, betastte hem voorzichtig, nam Gustav's hand op, maar toen die slap neerviel, zoodra hij haar losliet, was hij op eens klaar wakker.

‘Ja, hij is dood,’ zeide hij.

Hij gevoelde iets benauwends bij de gedachte te hebben geslapen juist op het oogenblik, dat zijn broeder gestorven was; en hij wist niet, wat hij moest zeggen.

De vrouw boog zich over het lijk henen, streek haar man zacht over de hand en schreide.

‘Het kan zoo in eens gedaan zijn, eer men eraan denkt,’ zeide zij.

En daarna spraken zij niet meer, noch Karl August noch de weduwe.

Inmiddels was het dag geworden; vinnig koud gierde de wind over de weide en tegen de ruiten aan en trok, na in den schoorsteen te hebben gebulderd, met een langzaam klagend geluid naar het bosch.

Karl August had zijn vorig plaatsje bij den haard weer ingenomen. Loom en stijf stond hij nu op en liep naar de deur; maar halverwegen bleef hij stilstaan en zonder zijne schoonzuster aan te zien, vroeg hij:

‘Zou je nu maar niet voor de koffie zorgen? Wij moeten straks naar buiten aan het werk, voor het koren, zie je.’

En de volgende dagen gingen als gewoonlijk om, zonder dat de noodzakelijke arbeid op den akker of op den fjord tijdelijk werd gestaakt. De haver werd gemaaid en in schooven opgezet en de booten, die de netten gingen inhalen, brachten ruimen voorraad aan visch mede naar huis.

Het lijk werd in een laken gewikkeld en bleef den eersten dag in de kamer liggen. Maar reeds den volgenden dag werd de lucht in het kleine vertrek ondraaglijk en zij verspreidde zich zelfs tot in de keuken, waar het eten gekookt moest worden en waar de knechts hun maaltijd moesten houden. Toen werd het naar de loods aan het strand overgebracht en werden de deuren daarvan wijd opengezet. De zeewind mocht er vrij doorheen spelen en de levenden konden nu weer zonder afkeer hun doode naderen.

Zondag was de begrafenisdag. Vrienden en bloedverwanten van veraf waren uitgenoodigd en reeds vroeg in den morgen kwam de eene boot na de andere opzetten; het was eene lange reeks, bijna als eene vloot; zij keerden, voorbij de uiterste punt der met dennen begroeide rots van Erikson's hoeve gekomen, om en, met volle zeilen naar het strand stevenend, legden zij achtereenvolgens, halfstoks vlaggend, bij de brug aan. De eerste, die kwam, was de zuster van den overledene, de oudste, met haar man en hare twee kinderen. Te gelijk met dezen verscheen zijne ongehuwde zuster, die uit de stad was overgekomen; en nu liepen zij ernstig en langzaam samen den heuvel op naar de hut. Toen kwam de koster, die eene bijzondere uitnoodiging had ontvangen; daartusschenin en daarna kwamen de vrienden en buren van de naastbij gelegen eilanden; en allen waren in ernstige stemming en allen liepen zij stil en verlegen, in ganzenmarsch, één voor één, het bergpad op en bleven besluiteloos buiten staan; men wist niet, of het al tijd was, om het sterfhuis binnen te treden.

Hier was alles in orde.

In eene groote, vierkante loofhut, die op de plaats was opgezet, lag als op een paradebed, van twee schragen en een paar ruwe planken gevormd, het lijk van den pachter. Het was in eene zwarte kist, met kransen en groen versierd, neergelegd, het psalmboek in de gesloten handen; en zeer voorzichtig was een stuk staal onder het hoofdkussen geschoven. Op betrekkelijk grooten afstand van het lijk stond de tafel gedekt. Zij was ruim voorzien met brood en boter, bier, koud gezouten vleesch, kaas, koude visch, die ter eere van de plechtigheid in boter gebakken was. Verder zag men een schotel met worst, een flinken tulband en, niet te vergeten, de groote, vierkante, fraai geslepen brandewijnflesch.

De gastvrouw was niet te zien. Karl August was de aangewezen persoon, om de nieuw aangekomenen te ontvangen; ieder, die kwam, moest hij welkom heeten, allen bedanken voor hunne deelneming, vervolgens het geschenk, dat zij allen, volgens oud gebruik, hadden medegebracht, aannemen en hun daarvoor dankzeggen. Men had zich nu in troepjes verdeeld.

De oude vrouwen stonden afgezonderd van de jonge meisjes; evenzoo waren de oude mannen en de ‘getrouwde lui’ op een hoopje bij elkander gaan staan en stonden de jonge mannen afzonderlijk ook bij elkaar.

Toen nu een tijdlang ieder met zijn buurman zacht had staan praten en toen men zich daarna behoorlijk met spijs en drank en een borreltje had

versterkt, trad Karl August naar den koster toe en fluisterde hem een paar woorden in.

Deze plaatste zich aan het hoofdeinde van de baar en plotseling heerschte er eene eerbiedige stilte rondom. Alle hoeden werden afgenomen; de vrouwen en meisjes negen zwijgend en diep. De handen werden gevouwen, de hoofden gebogen. Er liep als een lange, zware zucht door de rijen der aanwezigen. Hier en daar hoorde men het snikken van eene der vrouwen en werd de keurig opgevouwen zakdoek uit de plooien gehaald.

Plotseling hief de koster met zijne bevende, scherpe stem het aloude kerklied aan:

‘Zoo wand'len wij des werelds weg,
De eene met den and'ren;
Kom, wie gij zijt, en overleg,
Waarheen gij straks zult wand'len;
Gij bouwt een huis, verlangt naar rust
Ziehier een huis, voor u gebouwd,
Een bed, om op te rusten.’

En al de aanwezigen stemden mede in, zacht of luide, al naar dat men eene zangstem had of niet. Toen namen zes mannen de kist van de schraag en droegen haar voorzichtig naar beneden tot aan de smalle strook van den fjord, die diep het land insnijdt tusschen eiken en berken.

En buiten, op de stoep harer woning, stond de weduwe, in het zwart gekleed met een wit schort, den zakdoek voor de oogen brengend, de vertrekkenden na te staren.

Nadat de kist in de groote schuit was neergezet en Karl August zijne plaats aan het roer had ingenomen, streek hij zich met de bovenzijde der hand over de oogen en dacht aan zijn broeder, dien zij nu gingen begraven. Maar toen de wind de zeilen bolde en het vaartuig over een kant ging met kleine, scherpe stootjes tegen de golven, die met luid geplas tegen den boeg opspatten, toen zag hij strak voor zich uit en zonder dat hij zich daarvan nu juist rekenschap kon geven, was er een gevoel in hem, alsof nu zijn eigen zeiltocht door het leven eerst beginnen zou, thans, nu hij erop bedacht was, - hij was immers de aangewezen persoon. - om de pachthoeve van zijn broer voor eigen rekening en verantwoording te besturen.

En de lijkstoet trok verder. Uit de enge bocht naar den open, glinsterenden fjord, waar de golven in de heldere, koude herfstzon blonken, voorbij de bakens en door den Sont, tot ginds naar de kerk, die, klein en wit, zonder toren, aan de zuidzijde van het eiland lag. Men moest dus het geheele eiland, dat omstreeks eene mijl lang was, omzeilen. Het was eene eigenaardige stille uitvaart. Een paar der mannen deden eene flauwe poging, om aardig te zijn, toen zij naar de riemen grepen, om bij het keeren te helpen; maar voor 't overige ging alles ernstig en bedaard, vlug en behendig in zijn werk. Iedereen was in zijne eigen gedachten verdiept en geen der tochtgenooten keek een der anderen in het aangezicht.

Karl August zat den ganschen tijd in eene vreemde, ontroerde stemming voor zich te staren; hij zou tevergeefs hebben getracht die te begrijpen. Hoe meer zij de kerk naderden, des te zachter gevoelde hij zich gestemd. Er was

iets van dank, van erkentelijkheid voor al het goede, dat hij van zijn broeder had ontvangen, in zijn gemoed; ja, eigenlijk dankte hij aan hem zijn geheele bestaan. Hij deed een buitengewoon forschen ruk aan het roer, toen hij het vaartuig met een zwenk voor de aanlegbrug bracht, en, het is niet te ontkennen: het schemerde hem voor de oogen, toen hij nu, in de boot staande, de kist mede naar voren schoof, opdat de mannen haar zouden kunnen opnemen.

De begrafenis was afgeloopen. Bij troepjes verlieten de aanwezigen het kerkhof en sloegen den weg naar den fjord weer in. Karl August trad nu naar voren en noodigde op zijne eenigszins onbeholpen manier den predikant uit, om aan den maaltijd te willen deelnemen en daartoe mede over te varen. Maar de predikant bedankte. Hij verontschuldigde zich met te zeggen, dat hij het zoo ontzettend druk had met statistische tabellen, die den volgenden dag naar het consistorium moesten worden afgezonden.

Al pratende, gingen de beide mannen langzaam den heuvel af.

'Wie zal de hoeve voortaan in pacht nemen, nu *hij* is heengegaan?' vroeg de geestelijke.

Karl August zag niet op. Zeer langzaam en aarzelend, als bevreesd er te verheugd uit te zien, antwoordde hij:

'Ik denk, dat ik de boerderij met wat daarbij behoort, wel zal overnemen.'

'En de boot en het vrachtvaren eraan geven?'

'Ja, ik denk, dat er dat wel van zal komen.'

'Zoo. Maar als Katrina nu eens zelf erop wilde blijven, zoolang totdat haar oudste jongen groot genoeg zal zijn?'

Dat was volstrekt niet in Karl August opgekomen. Van ter zijde keek hij den predikant aan en een benauwend gevoel, zooals hij het dien geheelen dag nog niet had ondervonden, maakte zich van hem meester. Het was hem, alsof hij een langen, moeilijken weg had afgelegd, om iemand te gaan opzoeken, en toen, ten laatste aan het doel gekomen, den persoon, met wien hij spreken wilde, niet thuis had gevonden. Hij dacht eraan, dat hij misschien als van te voren zou moeten arbeiden en sjouwen en wachten. Maar toch nam de stemming, waarin hij hier gekomen was, weder de overhand en hij zeide:

'O, dat doet zij niet.'

Zij hadden onder het praten de boot bereikt. De predikant knikte ten afscheid. Zij staken van wal en nu ging het denzelfden weg naar huis terug, langs de rotsen, den Sont door, altijd vooruit over den blanken fjord, die er in den namiddagzonneschijn minder vroolijk uitzag; men liep ten laatste den langen, smallen inham binnen, waar kleine grijze visschersloodsen bij de oude, verweerde houten bruggen lagen.

Toen zij op de hoeve kwamen, stond de tafel gedekt in dezelfde groote loofhut, waar eerst de lijkkist gestaan had. Eene groote tafel met opgeklepte zijbladen stond vol borden, verschillende spijzen, bier en brandewijn. Ook thans kwam de weduwe nog niet te voorschijn, maar werd zij, zooals het gebruik dat medebracht, door de vrouw van een der boeren uit den omtrek vervangen.

Karl August was in een geheel ander humeur, dan waarin hij dien morgen geweest was; hij zou er een lief ding voor hebben willen geven, als alles hier afgeloopen was en hij met Katrina over het een en ander kon praten. Het suisde hem in de ooren. Verbeeld je: als zij er eens op stond de hoeve

te blijven besturen?! Hij gevoelde zich ontstemd, sprak bijna niet, zat een tijdlang stil voor zich uit te zien, korte antwoorden gevende, als men hem iets vroeg, en zelf over niets beginnend. Hij dronk zwijgend den eenen borrel na den anderen; maar daarop werd door niemand gelet. Zijne sombere luim werd op rekening van zijne droefheid over zijn gestorven broeder geschreven en de maaltijd had een ongestoord verloop.

Onder een plechtig zwijgen was men begonnen te eten. Men bediende zich van de spijzen, dronk elkander toe, at zeer langzaam - dat behoorde er zoo bij - en sprak weinig en in afgebroken volzinnen. Maar hoe later het werd, hoe opgewekter ook de gasten werden. Hier en daar werd eene scherts gewaagd, dáár eene aardigheid verkocht; men kwam weer in de gewone stemming; allen praatten te gelijk; de aangezichten straalden van 't genot van spijs en - van drank. Toen de zon achter de dennen, die als een krans de roodgeschilderde hoeve omringden, verdween, zou men veeleer hebben gemeend een vroolijk oogstfeest bij te wonen dan een begrafenismaaltijd.

Eene harmonica was voor den dag gehaald. Op de treden vóór het huis zaten vier jongens met eene brandewijnflesch in hun midden. De eene van het viertal speelde een ‘schottisch’ en de anderen luisterden, stampten de maat, dronken op elkanders gezondheid en schreeuwden, dat men de meisjes moest gaan halen en op de deel wat ruimte maken. Twee visschers hielden elkander in de armen, alsof zij voor geheel hun verder leven aan elkander geketend moesten blijven, zwaaiden her- en derwaarts en lachten luidkeels om alles, wat een van de twee zeide of trachtte te zeggen; want de waarheid was, dat zij genoeg hun best deden, maar geen woord te voorschijn konden brengen. Dan zagen zij elkander met hunne rood beloopen oogen aan en barstten weder in een onwijs lachen uit. Ginds bij de tafel in de loofhut stonden drie van de oudere boeren, ieder met zijn glas in de hand; een van hen herhaalde telkens weer op eene oude, bekende wijs:

> ‘Ik ben niets bang voor mijn mama,
> Als ik naar mijn meisje ga.
> Zij heeft in haar jeugd niet anders gedaan;
> Waarom zou ik dan nu ook niet gaan?’

(*Wordt vervolgd.*)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. P.L. Muller. Geschiedenis van Onzen Tijd sedert 1848. Vierde Boek: Zegepraal der moderne denkbeelden, 1859-1879. Eerste Stuk. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon.

De wensch, geuit aan het slot mijner aankondiging van het eerste deel van dit werk, dat het den schrijver mocht gegeven zijn, weldra het geheel te voltooien, is niet in vervulling gegaan. Wij moeten ons troosten met de nagedachtenis van den uitmuntenden man en voorts met wat zijne hand ons naliet: de eerste 193 bladzijden van deze 234 bladzijden groote aflevering, waarvan het slot verschuldigd is aan Mr. W.H. de Beaufort, van wien, naar de uitgever ons mededeelt, 'ook de verdere voortzetting van dit werk te zijner tijd mag worden tegemoet gezien'. Een bericht, waarmede de uitgever zijn publiek en zichzelven voorzeker mag gelukwenschen. Den minsten onvoltooid nagelaten werken valt zulk een fortuin ten deel.

Van de hoofdstukken, waaruit het vierde boek bestaan zal, bevat deze aflevering er twee: 'De Stichting der Italiaansche Eenheid' en 'De Strijd om Duitschland'. Het eerstvolgende hoofdstuk zal heeten: 'De Amerikaansche Burgeroorlog'.

Over de Italiaansche en Duitsche eenheid schrijvende, bewoog Muller zich op een terrein, dat hij reeds in den aanvang zijner wetenschappelijke loopbaan zeer goed had leeren kennen. De levensberichten van den overledene hebben onlangs weder de aandacht gevestigd op de merkwaardige opstellen, die Muller omstreeks 1870 (grootendeels in dit tijdschrift) aan de jongst voorafgegane Europeesche geschiedenis had gewijd. De grondige kennis, toen reeds daarvan verworven, is natuurlijk in de vier en dertig jaren, die beide proeven scheiden, zeer uitgebreid, maar de groote belangstelling in de beschreven verschijnselen is blijkbaar dezelfde gebleven. De beide hoofdstukken zijn dan m.i. ook de beste van het geheele boek, hetgeen hem, die zich herinneren mocht, hoe ik over het eerste deel geoordeeld heb, geen banale lof kan toeschijnen. De lijnen zijn wat forscher, de voorstelling is wat levendiger, dan over het geheel in het eerste deel der *Geschiedenis van Onzen Tijd* het geval was. Met name geldt deze opmerking van het hoofdstuk over Duitschland. Het verschil is echter niet zoo groot, dat op het karakter van kalm verhalende, bovenal zakelijk betrouwbare, maar weinig op de verbeelding werkende geschiedproeve, dat aan het geheel eigen was, door dit deel eenige inbreuk zou zijn gemaakt.

Het hoofdstuk over Italië is geheel, dat over Duitschland voor verreweg het grootste gedeelte van Muller's hand. Hij was ermede gevorderd tot Mei 1866, toen hem de dood verraste. Mr. De Beaufort toont reeds door de wijze, waarop hij den overgang van Muller's werk tot zijn eigen heeft tot stand gebracht, dat de voltooiing van den arbeid aan geene beter, ook aan geene pieuzer hand had kunnen zijn toevertrouwd. De niet gemakkelijke taak, Muller's onvoltooid hoofdstuk in diens eigen plan en trant te besluiten, is hem verwonderlijk wel gelukt. De omstandigheid, dat de aflevering ook reeds eene bladzijde inhoudt

van een hoofdstuk, dat geheel door hemzelven moet zijn geschreven (over den Amerikaanschen burgeroorlog), doet vermoeden, dat de heer De Beaufort ons eerlang meer zal kunnen aanbieden van het werk, voor welks aanvaarding alleen reeds Mullers's publiek hem oprechten dank is verschuldigd.

H.T.C.

Jacobus Arminius. Een biografie (met portret en handteekening) door J.H. Maronier, Em. Predikant der Remonstrantsche Broederschap. - Amsterdam, IJ. Rogge.

Een grooter publiek zal den heer Maronier kennen als den schrijver van enkele monographieën en vooral als den bewerker van de, in den besten zin van het woord, populaire *Geschiedenis van het Protestantisme na den vrede van Munster*, op welk laatste onderhoudende boek ik hier gaarne de aandacht vestig, nu de gelegenheid zich aanbiedt. Het mag niet vergeten worden.

Deze biographie, haast eene apologie, van den patriarch der Remonstranten zal dat evenmin. Wie voortaan over Arminius een oordeel zal uitspreken, moet rekening houden met den arbeid, door dezen zijn biograaf geleverd. Van rechtzinnige zijde is dat oordeel meer dan eens alles behalve malsch en ook - er wordt herhaaldelijk op gewezen - alles behalve juist geweest. Met de stukken wordt het bewezen ook. Brieven van Arminius zelven, van zijne vrienden, oordeelvellingen van zijne tegenstanders ook toonen het aan. Maar de man stond nu eenmaal in een kwaad gerucht en, gezien van af het eng-dogmatisch standpunt, waarop men stond, moest hij daarop blijven staan. Zoo laat zich verklaren, dat zijn laatste biograaf, die dit leven zag niet meer door een min of meer Calvinistisch gekleurden bril, maar die op zuiverder standpunt zich tegenover zijne stof plaatste, een boek schreef, dat haast met evenveel recht eene apologie als eene biographie mag worden genoemd. Er was reden voor. De billijkheid vorderde het. Het woord mag nu vooreerst aan de tegenstanders, niet gering in aantal, worden gelaten. Dat zij zich opnieuw laten hooren en tevens den heer Maronier de tijd van leven en daarin de noodige werkkracht gegeven worde, om te dienen van dupliek!

In zekeren zin is dit boek dus ook eene nobele daad. Het tracht eerherstel te brengen van een, die tijdens zijn leven veel en vaak belasterd werd, wiens leven daardoor grootelijks is bemoeilijkt en, krachtens betrouwbaar getuigenis, verkort. Bertius mocht hem schetsen als ‘een werkelijken tempel van den Heiligen Geest, maar geschokt, onderdrukt, gebroken door veel arbeid, waken, strijd, ziekte en droefheid’. En uit het boek van Maronier zien we, waardoor die arbeid en dat waken, die strijd en die droefheid zwaarder en harder zijn geweest, dan wij voor hem zouden hebben gewenscht. Odium theologicum odium infernale. Het Calvinisme moge zijne deugden gehad, zijne diensten bewezen hebben - het had ook zijne schaduwen en liet die vallen op mannen als Arminius.

Daarom is dit boek een leerzaam boek ook voor onzen tijd. De schr. vergelijkt de positie van Arminius en de zijnen met die der modernen in de Ned. Herv. Kerk, gewaagt ervan, hoe 't in den strijd over de opvatting der predestinatie ging om eene vraag, die nog altijd niet werd opgelost en toch steeds om een antwoord zal blijven vragen, terwijl voorts herhaaldelijk uitkomt, welke lasten en moeilijkheden veler

dogmatisch drijven meebracht voor de regeerende machten. In onze dagen, waarin op godsdienstig en staatkundig gebied belangrijke Calvinistische stroomingen zich wederom doen gelden, is de herinnering aan dit alles niet van belang ontbloot. Ik geloof niet, dat de geschiedenis zich herhalen zal. Maar wel kan zij ons leeren en waarschuwen. In zoover is dit boek een leerzaam boek, dat om die reden menigen niet-theoloog worde aanbevolen. Er is menige les uit te trekken met betrekking tot onze eigen verhoudingen en onze houding daarin.

Toch mis ik iets: de verklaring, waarom Arminius en de zijnen ten slotte het onderspit moesten delven; waarom het stoere, onverzettelijke Calvinisme 't moest winnen. Was hij eene te zachtzinnige, te vredelievende natuur, te voorzichtig? Had hij te

zeer niet alleen de waarheid maar ook den vrede lief? Was hij, hoe sympathiek dan overigens en juist daarom ook, niet groot genoeg voor de overwinning? Waarom kon de laster hem zoozeer schaden? Wat is de diepere grond van het verzet van Gomarus en wie hem opstookten? Op deze en dergelijke vragen krijg ik geen antwoord. Toch zou deze biographie, hoe welgestaafd dan ook, m.i. grootelijks aan waarde gewonnen hebben, als zij eens opzettelijk onder de oogen waren gezien. Ik acht den schr. er alleszins toe bekwaam en bevoegd. Misschien - laat ons 't hopen - vindt hij daartoe nog eens de gelegenheid. Nu blijven sommige dingen ons onduidelijk, die toch duidelijk hadden moeten worden. Daardoor komt het tragische in Arminius' leven te weinig uit. Of was hij te weinig een forsch, te zeer een voorzichtig en schroomvallig man, om van tragiek te mogen spreken?

Eene gelukkige gedachte van den schr. was 't, ons in een ‘Besluit’ nog eens een overzicht te geven van den afgelegden weg. Menig lezer zal er hem dankbaar voor zijn. Met het volbrengen van zijne studie wenschen wij hem geluk. Er steekt heel wat arbeid in dit werk, dat eene kostelijke bijdrage levert tot een der moeilijkste en belangrijkste tijdperken onzer vaderlandsche historie.

E., Maart 1906.

P.B.W.

‘Pro en Contra’. Theosophie. Pro: W.G. Reedeker. Contra: Dr. H.M. van Nes. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

De tweede serie van *Pro en Contra* zet met dit haar eerste nummer al zeer slecht in. Wat jammer is, want in de eerste serie vond ik een paar aardige nummers, ook op de juiste wijze behandeld. Er is veel voor te zeggen, op deze wijze 't publiek zelf een oordeel te laten vormen. Maar dan moet men ook inderdaad ‘pro’ en ‘contra’ eene bepaalde zaak gaan schrijven. Eerste vereischte daarbij is, die zaak zelve nader te omschrijven, hoe korter en duidelijker hoe beter. Eerst dan kan men zeggen, wat ervóór en wat ertegen te zeggen is.

Dat geschiedt hier allerminst, ten minste niet door den verdediger. Deze doet naar alle zijden uitvallen, stoot in alle richtingen, maar vergeet te zeggen, wat hij nu juist verdedigen wil. En dat is te meer betreuren, omdat hij in de theosophie eene bijzondere plaats inneemt. Hij is nl. een volgeling van William Q. Judge en Katherine Tingley, van welke twee de eerste genoemd wordt ‘de occulte opvolger van H.P. Blavatsky’, als zoodanig echter door de Theosophische Vereeniging niet erkend, reden, waarom deze ook al uit den booze is en eenige ‘Seitenhiebe’ krijgt. Ook in dit opzicht verschilt genoemde heer Reedeker van, laat ik maar zeggen, de gewone theosofen, dat zijn toon alles behalve kalm, soms bepaald hartstochtelijk is. Wat dunkt u van eene bewering als deze: ‘De ware theosophie kan niet worden aangevallen, tenzij uit snoodheid’? Nu, met zoo'n verdediger valt niet te twisten. Eigenlijk moet men hem maar stil laten praten, zulk een vertegenwoordiger der ware theosophie in onderscheiding van de ‘duizende en duizende pseudo-theosophen, wier corporaties bij tien-, zoo niet bij honderdtallen worden geteld’. De man maakt vermoedelijk zoo'n lawaai, omdat hij bang is anders niet te worden opgemerkt. Men ziet dat meer bij kleine menschen. In stoutheid van beweren doet hij dan ook voor de

‘pseudo-theosophen’ niet onder. Men leze zijn résumé maar eens (blz. 12). Wie een weinig theosophische beweringen en pretensies onderzocht, glimlacht over deze verwatenheid. Eene enkele worde hier aangehaald. ‘De leer van Christus is in kern niets anders dan die der oud-testamentische profeten.’ Ten bewijze wordt aangehaald (natuurlijk in de oude, gebrekkige vertaling) Jes. L, VIII:6-8. Nu, zulke beweringen te weerspreken, is eene snoodheid of.... overbodig. Wij zullen er dan ook maar 't zwijgen toe doen. En ik geloof, dat de meeste, zij 't dan ook pseudo-theosofen, den heer R. allerminst dankbaar zullen zijn voor deze zijne verdediging. Reden, waarom ik dit ‘Pro’ in alle opzichten mislukt acht.

Ook het ‘Contra’ kan mij niet bevredigen. In de eerste plaats, omdat het ‘van uit een Christelijk standpunt’ geleverd wordt. Nu is de richting van Dr. Van Nes voldoende bekend, om te weten, dat dit een zoogenaamd ‘ethisch orthodox’ standpunt is. Ik hoop, dat hij of een ander 't eens principieel gaat be- of omschrijven. Zijn ‘Contra’ heeft dus slechts waarde voor wie op het genoemde standpunt staan. Eene wat men noemen mag principieele bestrijding der theosophie vindt men hier dus al evenmin als eene principieele verdediging in het ‘Pro’. Wel zegt de bestrijder vele juiste dingen, maakt hij menige opmerking van beteekenis. Wij krijgen eene uiteenzetting, wat hem en zijne geestverwanten in de theosophie niet bevredigt, wat hij met de zijnen in haar mist. Maar daar blijft het dan ook bij. Men ziet dat uit het geheele betoog, dat aan het slot aldus wordt geresumeerd: ‘Het Evangelie der Theosophie met zijn godsdienst zonder persoonlijk God, met zijn Christendom zonder Christus, met zijn reïncarnatie zonder persoonlijkheid, met zijn rechtvaardigheid zonder schuldbesef, met zijn prediking zonder eisch der bekeering - is een evangelie naar den mensch, en daarom is het niet voor hem, en zal hem in werkelijkheid niet baten.’

Wat hier ontbreekt, is de aanwijzing, dat in de theosophie ten slotte alles neerkomt op het niet mystieke maar mysterieuze, op het occulte en de occulte praktijken. Voorts had meer nadruk moeten vallen op de onhoudbaarheid der theosophische leering, dat zij de kern van alle godsdiensten vormt. Met Dr. Van Nes ga ik mee, als hij ten slotte zegt, dat de theosophie een surrogaat van religie op de wereldmarkt brengt, dat den waarachtigen godsdienst tracht te verdringen. Voor hem is die ‘waarachtige godsdienst’ het geopenbaarde, voor mij het door Jezus gepredikte Christendom. En ik geloof, dat men dit laatste in al zijne ‘diepte en klaarheid’ slechts naast de theosophie behoeft te plaatsen, om alle geschrijf ‘pro en contra’ over deze materie overbodig te maken. Evenals de oud-Christelijke zal ook deze nieuwe gnosis wel verdwijnen in een even geheimzinnig duister, als waaruit ze te voorschijn kwam. Eenig nut zal ze intusschen hebben gedaan.

E., Maart 1906.

P.B.W.

‘Pro en Contra’ betreffende vraagstukken van algemeen belang. Aansluiting bij de Berner Conventie. Pro: Herman Robbers, letterkundige te Amsterdam. Contra: J.H. Kok, uitgever te Kampen. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Sedert in de December-aflevering 1905 van *De Tijdspiegel* (blz. 446) eene aankondiging verscheen van twee brochures over ditzelfde onderwerp, doch beide van tegenstanders tegen de aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie, zijn er door de voorstanders nieuwe pogingen voor die aansluiting in het werk gesteld. In de eerste plaats het adres van het Algemeen Nederlandsch Verbond aan de beide Kamers der Staten-Generaal, gevolgd door de motie, den 23sten December j.l. in de Tweede Kamer ingediend door eenige gezaghebbende leden van allerlei richting. De bovenvermelde brochure *Pro en Contra* stelt vóór- en tegenstanders nog eens afdoende in de gelegenheid de verschillende bekende argumenten tegen elkaar op te wegen. Principieel bezwaar tegen onze aansluiting bestaat er zeer zeker niet. Het is geheel

eene vraag van practische politiek. Daarom juist schijnt de voorgestelde motie niet het rechte middel, om tot eene zuivere stemming over dit onderwerp te geraken.

Wenschelijker zou het zijn, zoo de voorstellers der motie, of een enkele hunner, gebruik maakten van het recht van initiatief door het indienen van een wetsontwerp tot wijziging van onze nationale wet op het auteursrecht, geheel in den geest van de bepalingen der 'Berner Conventie'. Zou een dergelijk ontwerp de goedkeuring onzer Volksvertegenwoordiging kunnen verkrijgen, dan wordt het toetreden tot de Conventie slechts een vorm, waaraan iederen dag kan worden voldaan. Men schijnt thans de paarden te willen spannen achter den wagen.

Dat trouwens ook voor hen, die zich niet zoo warm maken voor de aansluiting aan de Berner Conventie, wijziging van onze nationale auteurswet wenschelijk is, ten einde de toepassing dier wet uit te breiden tot werken van beeldende kunst, schreven wij reeds in het December-nummer van *De Tijdspiegel.*

Mr. J.H.B.

De Kinderwetten en de daarmede verband-houdende Maatregelen. Beknopt overzicht samengesteld volgens opdracht van het Bondsbestuur (Centraal-Bond van Christelijk Philanthropische Inrichtingen in Nederland) door J.R. Snoek Henkemans, lid van den voogdijraad te 's Gravenhage. Tweede herziene en vermeerderde druk. - Amsterdam, Naaml. venn. 'Egelings Boekhandel'.

Werd in de December-aflevering 1905 van *De Tijdspiegel* (blz. 446) een betrouwbaar en populair geschreven overzicht aangekondigd van de *Kinderwetten* van Mr. Canes, dit werkje vindt een uitstekenden tegenhanger in bovengenoemde brochure, waarvan thans reeds een tweede, vermeerderde druk verscheen.

Deze brochure zal eene welkome handleiding zijn speciaal voor bestuurders en hoofden van liefdadige inrichtingen, in het algemeen voor medewerkenden op het gebied der kinderbescherming. Schr. deed goed met telkens, waar hij in het kort den ingewikkelden inhoud der verschillende artikelen samenvat, tevens die artikelen zelf aan te halen, - een voorbeeld, dat bij het maken van dergelijke handleidingen te weinig gegeven wordt.

Moge het door schr. eenige malen uitgesproken vertrouwen niet beschaamd worden, dat in Nederland voor de voogdij over ongelukkige kinderen nooit tevergeefs zal worden gezocht naar een man of eene vrouw of naar eene vaderlandsche stichting, vrijwillig bereid zich met de zorg over zoodanig kind te belasten.

Mr. J.H.B.

Kleine Levensdingen, door Anna de Savornin Lohman. - Amsterdam, L.J. Veen.

Onder den titel *Kleine Levensdingen* heeft de hoofdredactrice van *De Hollandsche Lelie* een twintigtal hoofdartikelen, die zij in het blad schreef, afzonderlijk in het licht gegeven.

Wij hebben deze stukjes met genoegen gelezen; ze zijn eenvoudig en pittig geschreven en over 't algemeen hebben ze eene degelijke en gezonde strekking. Aan jonge meisjes en ook aan enkele oudere dames, zelfs aan huismoeders kunnen wij deze lectuur zeer aanbevelen, daar ze een heilzaam tegengif vormen tegen die weeke, ziekelijke en onware letterkundige producten, welke in massa onder de dameswereld worden verspreid en maar al te veel ongezonde denkbeelden kweeken. Anna Lohman mag zoo nu en dan eens scherp zijn en eene enkele maal doordraven op haar anti-feministisch stokpaardje - zij heeft den durf oprecht en rond te zijn in hare opinie

en de dingen bij den naam te noemen, zonder kwetsend te worden. Dat enkele dames na het lezen van stukjes als ‘Het Uithangbord van den twijfelachtigen leeftijd’, ‘Een waarschuwing’ of ‘Een gevaar’ misschien zullen zeggen: ‘Ik kan dat mensch niet uitstaan!’ zal meer vóór dan tegen de schrijfster pleiten.

Niet altijd echter hakt de schrijfster op de schijnwezens en op liefde- en plichtverzaaksters in; er zijn ook onder deze stukjes enkele, zooals ‘Stille vreugden’, ‘Over liefhebben’, ‘Licht’, waarin Anna Lohman ernstiger en teederder snaren doet trillen. Maar ook daar blijft haar toon eenvoudig en waar en is er geen zweem van sentimentaliteit. Inderdaad, onder deze *Levensdingen* is er veel, dat wel de moeite waard is in ons denken en onze herinnering te worden wakker geroepen.

M.S.

Vlaanderen. Algemeen Vlaamsch Maandschrift, vierde Jaargang. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Het Januari-nummer van den vierden jaargang (1906) van het maandschrift *Vlaanderen* wordt geopend met een artikel van L. van Deyssel: 'In Vlaanderen Vlaamsch'. waarin deze zijne sympathie met het streven en werken der Vlaamsche kunstbroeders uitspreekt en aangeeft, in hoever de Vlaamsche letterkunde naast en hoever zij in de onze staat. Er is iets zoetelijk-vriendelijks in dit opstel: Vlaanderen is rijk aan uitmuntende schrijvers en frissche talenten - velen worden genoemd -; dit tijdschrift gaf nog nimmer iets onrijps.

Onder de overige stukken treft men hier aan: een verhaal van Stijn Streuvels, 'Veeprijskamp'; eene ode aan Constant Eeckels van Karel van de Woestijne, eene beschouwing van Lodewijk Ontrop over het werk van Benoit: *Lucifer en de Oorlog*. Voorts eene bespreking van wetenschappelijke en geneeskundige belangen in Vlaanderen, van boeken en tijdschriften. Onder de hier genoemde en beoordeelde dichteressen krijgt Mej. Annie Salomons een pluimpje.

M.S.

De verloren Vader. Door A. Garborg. Vertaald door M. Meijboom. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Dit werkje geeft de worsteling weer van eene ziel, welke licht zoekt, naar licht verlangt en eindelijk ook in eenig schijnsel zich meent te mogen verheugen. Nog meer: we vinden hierin ook eene confessie of, liever gezegd, eene reeks belijdenissen, eigenaardig zoowel wat geest als wat vorm betreft, weergegeven in losse gedachten, welke nu eens uitdrukking geven aan een kreet der consciëntie, dan weer aan eene verzuchting des harten.

Hoewel de auteur zich duidelijk uitdrukt, als hij zegt: 'Ik ben een kind van een tijd die niet meer weet wat een thuis en rust is', zoo kan ons, afgezien van den geest zijns werks, de inkleeding toch onmogelijk behagen. Het geheel doet ons denken aan eene klok, welker slinger wel voortdurend in beweging is, maar waarvan de cijfers nochtans geen tijd aangeven, omdat de cijferplaat ontbreekt; alle leidende gedachte wordt gemist. Daarbij: wanneer men zijne kennis of empirie weergeeft in een vorm, welke tamelijk wel aan aphorismen doet denken, dan heeft het er veel van, alsof iemand u zijne confidenties wenscht te doen, door u propjes papier naar 't hoofd te gooien.

Zoo Mej. M. beoogd heeft in hare vertaling ook den innerlijken geest van 't werk weer te geven - wat wel aannemelijk is -, dan heeft zij eene moeielijke en ondankbare taak op zich gonomen; immers, al wat op confessie gelijkt, wil liefst in zijne oorspronkelijke taal behouden blijven.

H.G.

[Tweede deel]

Het laatste decennium der internationale politiek.

I.

In 't voorjaar van 1895, nadat Japan China overwonnen had, werd te Shimonoseki de vrede gesloten; daarop volgde een interventie van Frankrijk, Duitschland en Rusland - onder de aegide van laatstgenoemd land. Aan de orde van den dag verscheen in eens het vraagstuk van 't verre Oosten of eigenlijk van geheel Azië en dus ook van den Stillen Oceaan. De openbare meening begreep, dat er een nieuw tijdperk der geschiedenis begonnen was; dat door het opdagen van dit vraagstuk alle andere, waaromheen de internationale politiek tot nu toe gedraaid had en welke een Europeeschen brand deden vreezen, op het tweede plan verschoven zouden worden.

De gebeurtenissen volgden in een snel tempo op elkaar. Rusland, dat in de geheele actie de eerste viool speelde en dat in 't verre Oosten groote moeielijkheden maar ook groote winsten verwachtte, ziet van zijn traditioneele veroveringspolitiek in Europa af, verandert zijn houding tegenover Turkije, waaraan het tijdens de Armenische bloedbaden de hand boven 't hoofd houdt; treedt in een schikking met Oostenrijk, welks handen daardoor gebonden worden; tracht in een goede verstandhouding met Duitschland te blijven; dat alles - om in 't verre Oosten vrij spel te kunnen hebben.

Einde 1897 treedt de hernieuwde coalitie der drie reeds genoemde machten tegen China op: Duitschland neemt Kiao-Tchao met omstreken, Frankrijk's vroegere bezittingen in Zuid-China worden met nieuwe landstreken afgerond, terwijl ook voordeelige concessies en monopoliën aan de republiek toegestaan worden. Rusland gaat met het leeuwenaandeel strijken: het ontvangt in pacht het schiereiland Kwantoeng met Port-Arthur en Talien-Wan en perst de zwakke regeering van den Zoon des Hemels de concessie af voor den de twee oorlogshavens vereenigenden Mandsjoerschen spoorweg. Er werd toen niet meer aan getwijfeld, dat deze groote provincie een onderdeel van 't Russische rijk zou worden.

De boxers-opstand bespoedigt het bezetten van Mandsjoerije; ondanks de protesten van Engeland, van Japan en van de Vereenigde Staten

gaat de Russische regeering Mandsjoerije als eigen provincie behandelen, zonder voor de daaraan verbonden reusachtige uitgaven terug te deinzen. Begin 1902 wordt de (eerste) Engelsch-Japansche overeenkomst aangekondigd, krachtens welke Japan bij een eventueelen oorlog (met Rusland) van een interventie verschoond zou blijven. Niet alleen denkt Rusland er niet aan, om Mandsjoerije volgens de afspraak te ontruimen, maar 't werpt zijn netten naar Mongolië, Thibet en Corea uit. In 1903 wordt de toestand hoe langer hoe meer gespannen; in Februari 1904 ontvlamt tusschen Rusland en Japan een verwoede strijd, waarvan verloop en einde bekend zijn en tot den vrede te Portsmouth in New-Hampshire leidden. De Russische nederlaag weerspiegelt zich op een geweldige wijze in de onderlinge verhoudingen der mogendheden, niet alleen in Azië maar ook in Europa. De oude bondgenootschappen raken aan 't wankelen; de zorgvuldig voorbereide en nagestreefde combinaties spatten uit elkaar en er rijzen andere op, waaraan men twee jaren geleden geen reden van bestaan mocht toekennen.

Laat ons hierbij een oogenblik stilstaan.

De Fransch-Duitsche en de Russisch-Turksche oorlogen waren de laatste, welke een verandering in de kaart van Europa teweeg hadden gebracht. Van dien tijd af slingert de internationale politiek - wij bedoelen de reëele politiek, de politiek der daden, - uitsluitend in het koloniaal gebied. Er vertoonden zich wel is waar aan den staatkundigen hemel hier en daar zwarte wolken; men verwachtte of vreesde, dat het tusschen den Tweebond en den Driebond tot een vreeselijke afrekening zou komen: er is evenwel geen donderslag uit die wolken gevallen en nu weten we, dat er geen redenen zijn geweest dien slag te verwachten. Op de Fransche ‘revanche’ na bestond er in Europa geen enkele quaestie, welke tot een gewapend conflict zou kunnen hebben leiden. De renbaan werd naar den overkant der zeeën verlegd, om nieuwe nederzettingen te stichten, nieuwe markten te winnen. Terrein van dien wedloop is hoofdzakelijk Afrika geworden en in een tiental jaren werd het geheele ‘zwarte continent’ een buit van de blanke ‘broeders’.

Niettegenstaande de objecten dezer staatkunde buiten ons werelddeel waren gelegen, heeft zij toch Europeesch moeten blijven, want de koloniale vraagstukken en het lot der verre exotische landen werden niet in loco maar in de Europeesche hoofdsteden opgelost en beslist. Een quaestie van de een of andere annexatie werd een quaestie tusschen de kabinetten van Londen, Parijs en Berlijn, ook een quaestie, waarin de kosten eener expeditie de hoofdrol speelden.

Op zulk een achtergrond der openbare meening begon hoe langer hoe meer de overtuiging grond te winnen, dat groote oorlogen voorgoed tot het verleden zijn gaan behooren, aangezien de grenzen der Europeesche rijken als vast bepaald mochten worden aangezien, terwijl men ten opzichte der andere werelddeelen eenige duizenden, soms slechts eenige honderden soldaten toereikend achtte, om uitgestrekte

koloniale gebieden te overmeesteren. 't Spreekt vanzelf, dat men daarin meer dan eens de plank had misgeslagen, maar men begon te gelooven, dat de oude politieke geschiedenis geëindigd was en dat men in de toekomst slechts met oeconomische tweestrijden en met vreedzame handelsoorlogen te doen zou krijgen.

Tot die meening heeft het tot stand komen der Haagsche Vredesconferentie veel bijgedragen. Nu weten we, dat het hoofddoel van Rusland, dat het initiatief tot die bijeenkomst genomen had, het stuiten der krijgstoerustingen *in Europa* is geweest, ten einde zijn eigen toebereidselen tot den Aziatischen oorlog des te ongestoorder voort te kunnen zetten. Een met deze bijgedachte in 't leven geroepen instituut kon niet anders dan de daaraan geknoopte verwachtingen teleurstellen.

De laatste tien jaren hebben een reeks van feiten meegebracht, waaruit men tot de slotsom moet komen, dat de perspectieven anders waren, dan men ze zich had voorgesteld. De voormalige Europeesche staatkunde heeft zeeën en oceanen overschreden en gansch den aardbol omvat; anderzijds ontstonden op de verre continenten staatkundige centra, machtige rijken, waarvan de druk zich zelfs in de Europeesche verhoudingen ging doen gevoelen. Europa verliest de heerschappij over den aardbol.

Dat was het gevolg van vele belangrijke feiten: niet alleen zijn onder onze oogen de Vereenigde Staten en Japan als staatkundige rijken opgetreden, maar ook de Europeesche mogendheden hebben een evolutie ondergaan, welke aan de vroegere Europeesche staatkunde een eind heeft gemaakt. Gelijk Gibson Bowles opmerkt, heeft Engeland er reeds sedert lang een stelsel van wereldstaatkunde op nagehouden en zulks met het oog op zijn uitgebreide overzeesche bezittingen. Op dit oogenblik echter bevindt deze mogendheid zich in het stadium van een koloniale crisis, welke in ieder geval aan de beteekenis van Europa afbreuk zal moeten doen. Er werd reeds lang geleden verkondigd, dat de koloniën alleen zoolang aan de metropool gehecht blijven, totdat zij voor een zelfstandig bestaan rijp zijn geworden, en - de meerderheid der Engelsche koloniën verkeert juist op dit oogenblik in het stadium van op 't punt te zijn rijp te worden. Deze op een niet al te groote historische ondervinding gegronde meening mag misschien onjuist blijken en het Engelsche imperialisme koestert de hoop niet alleen de eenheid van den staat te zullen redden, maar die zelfs krachtiger te zullen doen worden, door haar een meer reëelen grondslag in de gedaante van een tolverbond en van een gemeenschappelijke weermacht te verschaffen. Over de lotgevallen eener imperialistische federatie evenals over die van 't geheele Britsche rijk zal de toekomst beslissen; hoe echter die uitspraak ook moge zijn: de beteekenis van het Vereenigde Koninkrijk, d.w.z. van het Europeesche Engeland, zal alleen minder kunnen worden. Mochten de droombeelden der imperialisten verwezenlijkt worden en mocht de vereeniging en dus een ‘greater Britain’, dat ⅓ van den aardbol zou beslaan, tot stand

komen, dan zal het eigenlijke Engeland allengs en onvermijdelijk tot de rol eener provincie van dat wereldrijk dalen. Wel is waar zal die provincie nog altijd eenigszins een hoofdprovincie blijven, maar in beginsel verandert dat niets aan de zaak. Mocht er tusschen de metropool en de koloniën een scheuring komen en mochten deze laatste onafhankelijke rijken worden, dan zal dat resultaat eveneens ten nadeele van 't Europeesche Engeland uitvallen.

Onder de tegenwoordige regeering ging Rusland tot een pan-Aziatische staatkunde over; 't heeft het zwaartepunt zijner buitenlandsche staatkunde naar Azië overgebracht en de Russische publicist Prins Oekhtomski(*) wees er menigmaal op, dat zelfs het middelpunt van 't rijk daarheen behoort te worden verplaatst; dat in 't belang van een duurzame en grondige vermeestering van Azië 's rijks hoofdstad dáár en niet elders gesticht dient te worden.

De strijd, welken de twee machtigste rijken van Europa om hun bestaan voeren, wordt gestreden buiten Europa, op het verre continent van Azië, waar bondgenooten en steunpunten ijverig gezocht en elkaar afgetroggeld worden en waarheen een belangrijk deel der voorraden en krachten wordt overgebracht.

In het zooeven besproken tijdperk begon ook Duitschland naar de rol van wereldmacht te dingen, waartoe het zoowel door het bestendig aangroeien zijner bevolking als door een intensieve ontwikkeling zijner industrie genoopt werd, ten einde nieuwe landstreken voor nederzettingen, nieuwe markten voor de voortbrengselen zijner industrie te krijgen. Dat ging met groote moeielijkheden gepaard, want vooralsnog mist Duitschland de middelen, waarover Engeland en, ongeacht zijn laatste nederlagen, ook Rusland nog steeds blijven beschikken. Duitschland geeft echter 't spel niet op. Uit de hoogte van den troon wordt verkondigd, dat 's rijks toekomst op zee gezocht en gevonden moet worden, en men gaat aan 't werk, om die plannen te verwezenlijken. In 1898 en 1900 verleent, hoewel niet geheel en al, de Rijksdag zijn sanctie aan twee reusachtige ontwerpen tot aanbouw van oorlogsschepen; men sticht een schatten kostende en niets opbrengende nederzetting te Kiao-Tchao; men neemt van Spanje het restant zijner bezittingen in den Stillen Oceaan - de Carolinen en de Marianen - over. Keizer Wilhelm II onderneemt met medewerking van Cook & Co. een reis naar 't Heilige Land en zonder het staatkundige doel zijner reis te verhelen, verklaart hij zich te Damascus tot vriend en beschermer aller Muzelmannen en tevens tot protector der in Klein-Azië woonachtige Duitsche Christenen, wier bescherming sedert eeuwen krachtens de met het Turksche rijk aangegane capitulaties Frankrijk op zich genomen had.

De Duitsche invloed te Konstantinopel rijst en ongeacht de tegen-

(*) De oud-redacteur en eigenaar der *Peterburyskia Wiedamosti* neen der stichters der 'Russisch-Chineesche bank' te Pekin.

werking van Rusland en Engeland wordt de concessie voor het bouwen der Bagdad-spoorlijn aan Duitschland toegewezen.

De, hoewel niet altijd beter, toch altijd goedkooper voortbrengselen der Duitsche industrie beginnen langzamerhand die der Engelsche op de wereldmarkt te verdringen, 'tgeen in Engeland veel kwaad bloed zet; met iedere vreedzame uitbreiding der Duitsche débouchés, met iedere aangroeiing der Duitsche aanspraken, met ieder tot steun dier aanspraken te water gelaten Duitsch schip gaat de verhouding tusschen Engeland en Duitschland, niettegenstaande beider vorstenhuizen door zeer nauwe banden van bloedverwantschap vereenigd zijn, hoe langer hoe minder vriendschappelijk worden. De indertijd jaar in jaar uit plaats hebbende bezoeken van den keizerlijken kleinzoon aan zijn koninklijke grootmoeder en de daarmede in verband staande, in breede kringen verbreide overtuiging, dat in geval van een oorlog tusschen den Tweebond en den Driebond Engeland zich aan de zijde van den laatste zou scharen, behooren sedert lang tot de geschiedenis. Oom en neef staan op dit oogenblik in zeer vijandige houding tegenover elkaar. Idem de mogendheden.

Na China's nederlaag mocht de deelneming van Duitschland aan een rechtstreeks tegen Japan en indirect tegen Engeland gerichte coalitie als het teeken eener veranderde verhouding beschouwd worden, terwijl Duitschland's houding ter zake van Jameson's rooftocht en tijdens een dergelijken rooftocht van Engeland tegen Transvaal nog scherper het principieel antagonisme tusschen de twee rijken deed uitkomen. Er werden wel is waar eenige pogingen tot herstel eener goede verstandhouding aangewend; er werden zelfs eenige overeenkomsten tot stand gebracht, maar toch werden na elke poging de wederzijdsche wangunst en 't wantrouwen grooter en sterker, terwijl de pers der beide landen niet veel ertoe bijdroeg, om de gemoederen tot bedaren te brengen. Eerder omgekeerd. De onlangs in de *Matin* verschenen sensationeele berichten ter zake van het aftreden van Delcassé hebben hun uitwerking niet gemist en in beide kampen redevoeringen en uitingen uitgelokt, welke op een uiterst gespannen toestand wezen en zelfs een oogenblik aan de mogelijkheid eener gewapende botsing deden denken.

Buiten de drie bovengenoemde rijken - Rusland, Engeland en Duitschland - mag men de overige deelnemers aan 't z.g. ‘Europeesch concert’ als tot den tweeden rang gedaalde mogendheden beschouwen. Dat is zelfs op Frankrijk van toepassing. Ondanks zijn reusachtige voorraden materiaal, een talrijk leger, een machtige vloot en zijn uitgebreide koloniale bezittingen is 't Fransche volk door een even duidelijke als bedenkelijke malaise aangetast, die zich in verschillende verschijnselen openbaart. 't Wordt door inwendige oneenigheden ondermijnd, door twisten, die verflauwing van 't patriotisme en desorganisatie in 't leger veroorzaken en zoodoende ook de uitwendige krachten zwakker doen worden. De Dreyfuss-zaak, welke tijdens het

presidentschap van Casimir-Périer in 1895 begonnen was, duurt een tiental jaren voort. Haar groote beteekenis ligt hierin, dat het conflict tusschen de republiek en het leger bekend is geraakt; dat men onder 't voorwendsel het leger van anti-republikeinsche elementen te zuiveren het leger en den militairen geest ging aanvallen en bestrijden.

Ten gevolge van inwendige tweespalt en van de daardoor zwakker geworden staatkundige aspiraties ziet men Frankrijk zich uit alle moeielijke of gevaarlijke combinaties terugtrekken en den weg van den geringsten weerstand opgaan. Tien jaren geleden is er nog dikwijls sprake van geweest, om het Egyptische vraagstuk door den Tweebond aan de orde van den dag te doen stellen, en de expeditie van Kitchener naar Soedan werd in Frankrijk als een uittarting opgenomen. Thans is de Egyptische quaestie afgedaan: Engeland heeft niet alleen op de Derwisjen te Khartoum maar ook op de Fransche aanspraken te Fashoda een overwinning behaald en zijn mededinger op zee tot den staatkundigen terugtocht gedwongen, en binnen eenige jaren na het incident zien we Engeland Frankrijk's plechtig ‘placet’ ter zake van de instandhouding zijner positie aan den Nijl weten te verkrijgen. Als een merkwaardig feit zij hier aangeteekend, dat de Engelsche diplomatie dit buitengewone resultaat niet door een spanning zijner verhouding tot Frankrijk maar langs den weg eener ‘entente cordiale’ wist te bereiken.

Nog eenige jaren na Fashoda stelde men zich de vraag, of Frankrijk zich bij Duitschland en tegen Engeland of wel bij dit laatste tegen Duitschland zou gaan aansluiten en daarmee een keus doen tusschen Egypte en Elzas. Nu wordt deze vraag, door niemand meer opgeworpen; èn hier èn ginds heeft Frankrijk zich bij een voldongen feit neergelegd.

Oostenrijk-Hongarije doorleeft reeds een tiental jaren een inwendige crisis, die van de bekende verordeningen van den premier Graaf Badeni dateert. In de laatste jaren zijn door de gespannen verhouding tusschen de twee helften van het rijk nieuwe complicaties komen opdagen. Ten gevolge daarvan en van eenige andere imponderabilia draagt de staatkunde van Graaf Goluchowski den stempel van lijdelijkheid en van een totaal gebrek aan breede plannen. 't Is een echt Oostenrijksche staatkunde ‘vom Fall zum Fall’.

De destijds als een belangrijke zet op 't staatkundige schaakbord beschouwde overeenkomst met Rusland (te Mürzsteg) ten opzichte der Balkan-zaken is niets anders geweest dan een verzekering der Russische belangen in den Balkan en zulks met het oog op den zwaren arbeid, welke Rusland in 't verre Oosten te wachten stond. 't Geheele geheim van het door den Oostenrijkschen minister behaalde z.g. succes was hierin gelegen, dat Rusland, genoodzaakt zich van een werkdadige staatkunde in den Balkan te onthouden en vreezende, dat Oostenrijk van de gelegenheid gebruik zou maken, de overeenkomst gesloten en zich van dien kant tegen ongewenschte verrassingen beveiligd had.

Sinds Italië in de rij der groote mogendheden was getreden, bleef het steeds aan den staart van het Europeesche concert marcheeren. Er is ongetwijfeld een streven naar expansie niet alleen in Afrika maar ook in Europa waar te nemen. De progressieve ontbinding van Oostenrijk en van Turkije verschaft aan dat streven een min of meer reëelen grondslag, hoewel wij voor ons evenmin aan een groote toekomst van Italië als aan een zoodanige van Frankrijk en van Spanje kunnen gelooven. In het laatste decennium hebben de Italiaansche pogingen, om een kolonie machtig te worden, in de meeste gevallen schipbreuk geleden. De nederlaag bij Adua heeft alle op Abessynië betrekking hebbende plannen te niet gedaan en aan de toekomst der kolonie Erythrea een einde gemaakt; het gehoopte aandeel in de verdeeling van China is mislukt en de oplossing der Tripolis-quaestie blijft nog steeds raadselachtig hangende.

De verhouding van Italië tot Frankrijk is langen tijd zeer gespannen geweest; de toenadering begon na den val van Crispi, den man van den Driebond. Victor Emanuel III bracht een bezoek aan Frankrijk's hoofdstad, waar hij met geestdrift ontvangen werd. Émile Loubet beantwoordde dat bezoek met zijn komst te Rome, waarbij de omstandigheid aangestipt dient te worden, dat het hoofd van een Roomsch-Katholieken, concordatairen staat zijn bezoek tot het Quirinaal bepaald heeft, zonder in 't Vatikaan zijn opwachting te gaan maken, waarmede de eerste stap tot de latere opzegging van het concordaat gedaan en de voorbode der nu reeds volbrachte scheiding van Kerk en Staat in Frankrijk geworden is. Het in 't kielwater van den Driebond sturende Italië is sedert dien tijd de vriend van Frankrijk geworden; 't is echter te betwijfelen, of 't in de toekomst in de internationale staatkunde actief op zal treden.

In Europa hebben we dus eigenlijk drie groote mogendheden, die in den laatsten tijd met een volle stem in de wereldpolitiek meegesproken hebben. Op 't gebied der wereldpolitiek verschijnen twee nieuwe rijken: de Vereenigde Staten en Japan.

De Amerikaansche reus wekte reeds sedert lang eenige ongerustheid, maar tot aan den Spaansch-Amerikaanschen oorlog meende men in hem slechts een dreigenden mededinger op oeconomisch gebied te zien. Intusschen heeft hij niet alleen van een veelomvattende staatkundige eerzucht doen blijken: President Roosevelt liet hooren, dat een land, dat groote rijkdommen bijeenzamelt en niet gelijktijdig een macht schept, welke die rijkdommen tegen een begeerigen vijand zou kunnen verdedigen, tot ondergang gedoemd is. Zich tot nu toe tot militairisme op zee bepalende, is Amerika op weg een militaire staat te worden; na de Spaansche nederlaag werd tot den aanbouw van een machtige vloot besloten en dwars door den Stillen Oceaan spreidde zich een Amerikaansche voorpostenketen uit, over Hawaii naar de Filippijnen, als waakzame vooruitgeschoven posten der machtige

republiek ten oosten van Azië. Te gelijk hervat de regeering der Unie het mislukte plan van De Lesseps: het doorsteken der landengte van Panama. Toen de onderhandelingen met de regeering van Columbia niet tot het gewenschte resultaat mochten leiden, barstte een revolutie in Panama uit en de Vereenigde Staten namen in hun hand niet alleen de onderneming van den kanaalbouw in oeconomischen zin maar ook het staatkundige gezag over 't geheele territoor, waarlangs het kanaal zou loopen. 't Zal een der belangrijkste waterwegen, zoo niet de belangrijkste, op den aardbol worden en de sleutel ervan zal zich in handen der Yankees bevinden. Thans reeds nemen de Vereenigde Staten een zeer sterke en invloedrijke positie aan den Stillen Oceaan in en de toestand zal nog meer in hun voordeel veranderen, wanneer Panama aan Suez en andere waterwegen het leeuwenaandeel van den handel zal ontnemen en wanneer de Amerikaansche vloot ten allen tijde en met gemak uit den Atlantischen naar den Stillen Oceaan zal kunnen stoomen.

De tegenwoordige president der Unie heeft de hoop uitgedrukt, dat de ‘stars and strips’ nog in den loop dezer eeuw den schepter over den Stillen Oceaan zullen zwaaien; de uiterst gunstige geographische voorwaarden verleenen eenige waarschijnlijkheid aan die verwachtingen, hoewel op 't oogenblik Rusland als voorbeeld kan dienen, dat men alleen op die voorwaarden nog niet alles vermag te bouwen.

Er zij hier nog aangestipt, dat de Vereenigde Staten door de vlootvertooning te Smyrna en te Salonichi voor 't eerst den indruk gewekt hebben zich ook in de Europeesche aangelegenheden te willen mengen - 'tgeen als een aanduiding mag worden opgenomen, dat Amerika, naar een imperialistische staatkunde overhellende, aan de Monroe-leer slechts ten behoeve van zichzelf maar niet met toepassing op Europa wil vasthouden.

Als staatkundige macht bereidde Japan der wereld een tweede verrassing. Tien jaren geleden zag men, dat er in 't oosten van Azië een nieuwe en vrij belangrijke mogendheid, het wedergeboren Japansche keizerrijk, ontstaat; dat men ermede in de toekomstige Oost-Aziatische combinaties rekening zal dienen te houden; dat zijn vriendschap of zijn vijandschap bij het wedijveren der Europeesche mogendheden gewicht in de schaal zou kunnen leggen. Men bleef echter Japan als een tweede-rangsmogendheid - zelfs in 't verre Oosten - beschouwen. Een reeks van Russische overwinningen, die even zoovele vernederingen van Japan beteekenden, heeft die meening zoo sterk doen worden, dat, toen de telegraaf de mare van een Engelsch-Japansch verbond aan de verbaasde wereld bekendmaakte, door de meerderheid der Europeesche groote pers geen bijzonder gewicht aan dat feit werd gehecht. Engeland, beweerde men, vreest met Rusland over Indië in een conflict te geraken, maar het verbond zal daaraan niets kunnen veranderen; ongetwijfeld heeft Japan het grootste belang bij het tegenhouden der Russische annexaties in Mandsjoerije en Corea, maar zal alléén niets kunnen

ondernemen of uitrichten en Engeland zal zich van beslissende stappen wel onthouden. Aldus sprak Zarathustra. Het eigenlijke doel van het verbond werd eerst bij het uitbreken van den oorlog duidelijk: Japan was reeds sedert eenigen tijd op een strijd met Rusland voorbereid en 't verbond diende alleen als schild tegen een interventie of tegen een vermomde of openlijke verkrachting der onzijdigheid van derde mogendheden. 't Is toen duidelijk gebleken, dat men in Europa niet veel of in 't geheel niets wist van wat eigenlijk Japan was. Het officieel orgaan van den Russischen grooten staf publiceerde de resultaten der onderzoekingen, welke men vóór den oorlog naar de waarde van 't Japansche leger had ingesteld, en het resultaat leidde tot het oordeel, dat het Japansche leger in hoedanigheid vèr bij 't Russische zou achterstaan, - welke meening ook de bekende staatsraad Bloch in zijn werk geuit had. Intusschen, in de overtuiging, dat een gewapende botsing onvermijdelijk was, heeft Japan zijn spel zeer handig omsluierd; 't scheen oogenschijnlijk geen prijs op een hooge meening over zijn strijdkrachten te stellen en kleedde zijn protesten over Mandsjoerije steeds in een bescheiden vorm. De meening, dat Japan slechts met werkdadige hulp van Engeland iets van beteekenis zou kunnen verrichten, maar voor een zelfstandig optreden niet berekend was, won hoe langer hoe meer veld en men was overtuigd, dat Japan, aan zichzelf overgelaten, nimmer zijn voet op 't vasteland van Azië zou kunnen zetten.

In het afgeloopen decennium werden de meest gunstige horoscopen voor de toekomst en voor de wereldheerschappij van twee rijken getrokken: Rusland en de Vereenigde Staten zouden langs een breed en veilig pad naar het doel stappen. Anders Engeland, welks weg naar een imperialistische federatie langs gevaarlijke afgronden en klippen zou moeten loopen, om zich in zandige duinen te verliezen. Nog minder verzekerd mocht de maritieme toekomst van Duitschland heeten.

II.

In de geheele internationale politiek der laatste tien jaren vormde de strijd om den Stillen Oceaan een alle andere quaesties beheerschend vraagstuk.

Het is bekend, hoe dit vraagstuk - althans voorloopig - opgelost is, en we wenschen alleen aan de daaruit voortvloeiende vermoedelijke of waarschijnlijke gevolgen een korte bespreking te wijden.

De Russische politiek bevindt zich op dit oogenblik op een kruispunt te midden van onnoemelijke moeielijkheden en 't is hachelijk, te voorspellen, welke richting zij kiezen zal. Zal zij, haar pan-Aziatische plannen opgevende, tot haar traditioneele vraagstukken in Europa terugkeeren, het Balkan-schiereiland trachten te overmeesteren en de verwaarloosde maar evenmin vergeten als opgegeven panslavistische plannen weer opvatten? Zal zij haar plannen in Azië toch trachten door te zetten en zich eenige opofferingen en concessies in Europa gaan getroosten?

De Russische constitutionalisten hoorend, zou men kunnen meenen, dat zij de Russische politiek naar 't Westen en in 't bijzonder naar 't Balkan-schiereiland zouden willen sturen. Geen wonder, dat er in Duitschland hoe langer hoe meer stemmen de meening uitspreken, dat een hervormd Rusland niet alleen uit hoofde van het Poolsche vraagstuk maar uit zijn geheelen aard een vijand van Duitschland zal worden.

Blijft Azië het terrein der toekomstige Russische politiek, dan bestaan hier slechts twee richtingen van uitbreiding: het verre Oosten met het vooruitzicht op een Russische ‘revanche’ en de Perzische Golf met de omliggende landstreken, welker overmeestering alleen op den weg van een conflict met Engeland kan geschieden, iets, waartegen Engeland afdoende maatregelen genomen heeft. Op die maatregelen zullen we nog terugkomen.

De bijna honderdjarige wedstrijd tusschen Rusland en Engeland in Azië heeft in onze dagen een geheel veranderd aanzien gekregen en wel door het verrijzen van een machtig Aziatisch rijk. Een reeks van schitterende overwinningen, die door geen enkele nederlaag verduisterd werden, en dat in een strijd met een tot nu toe als onoverwinnelijk geldende legermacht, plaatst Japan eensklaps in de rij der groote mogendheden.

Veel vijanden - veel eer, zeide Bismarck. Dien zin kan men hier omkeeren. Ongetwijfeld heeft Japan bij vele mogendheden een gevoel van wangunst en van vrees opgewekt, zoowel om staatkundige als om oeconomische redenen. Zoo behoorden b.v. de Vereenigde Staten tot de landen, waar vóór en gedurende den oorlog de sympathieën aan den kant van Japan waren. De regeering der Unie zag met leede oogen aan, hoe Rusland Mandsjoerije in beslag nam, Corea bedreigde en zich aan de kust van den Stillen Oceaan nestelde. Er werden naar Petersburg bij wijze van protest eenige nota's gezonden, maar daarmede was het afgeloopen en indien Japan niet van leer had getrokken, zou Rusland, ongeacht de houding van Engeland en Amerika, Mandsjoerije tot een ‘Geel-Rusland’ hebben gemaakt. Amerika wilde alleen niet optreden en was zelfs op een goede verstandhouding met Rusland gesteld; niettemin werden er het energieke optreden van Japan en zijn overwinningen met ingenomenheid begroet. Maar van 't standpunt der Amerikaansche belangen werd Japan's overwinning te belangrijk geacht. Indien Japan, volgens de woorden van Baron Suyematsu, als mandataris van Engeland en van de Vereenigde Staten geageerd had, dan bleek toch de mandataris al te ijverig te zijn geweest. Na Rusland te hebben overwonnen, zal Japan onvermijdelijk naar de hegemonie in 't verre Oosten moeten gaan dingen; bovendien is voor den Engelschen en den Amerikaanschen handel Japan veel gevaarlijker dan Rusland. 't Is best mogelijk, dat deze consideraties niet vreemd zijn gebleven aan den op Japan uitgeoefenden druk tijdens de onderhandelingen te Portsmouth, die destijds als een

geniale zet van Graaf Witte werden uitgekreten, - een beoordeeling, waartoe overigens genoemde staatsman zelf 't meest bijgedragen had.

Met het sluiten van den vrede van Portsmouth viel nog een ander hoogst belangrijk feit samen, nl. het hernieuwde Engelsch-Japansche verbond, waardoor Japan's positie als groote mogendheid en zijn macht in Azië als 't ware officieel erkend werden. Krachtens het tractaat van 12 Augustus 1905 wordt de Engelsch-Japansche overeenkomst van 1902 uitgebreid en op meer solide grondslagen gevestigd, terwijl het in dezen nieuwen vorm aangegane verbond voor den tijd van 10 jaren verlengd werd. Het trotsche Engeland, dat zijn ‘splendid isolation’ zoo lang boven verbonden, welke het geen genoegzame voordeelen aanboden, verkoos, heeft ten slotte ingezien, dat het wel de moeite waard was, een verbond aan te gaan met een rijk, dat over een uitmuntend en dapper leger beschikte en met gemak zijn strijdkrachten op 't vasteland van Azië zou kunnen werpen.

De in de overeenkomst van 1902 voorkomende clausule: ‘in 't geval, dat een der contractanten door meer dan een mogendheid aangevallen zou worden’, is in het tractaat van 12 Augustus 1905 weggevallen; van nu af zijn beide bondgenooten gehouden elkaar werkdadigen steun te verleenen in 't geval van een ‘niet geprovoceerden oorlog met één of meer mogendheden’. Van de nauwe solidariteit van het verbond getuigt art. 5, krachtens hetwelk het aangaan van afzonderlijke overeenkomsten met derde mogendheden den beiden bondgenooten verboden wordt.

De voorafgaande bepalingen, waarin het object van 't verbond toegelicht wordt, verschillen belangrijk van de oorspronkelijke, want terwijl in deze laatste over de onafhankelijkheid en onaantastbaarheid van China en Corea gesproken wordt, waarbij het statu quo in Azië gehandhaafd zou moeten blijven, wordt in 't nieuwe tractaat niet meer van dit statu quo gewaagd.

Een der doeleinden van het tractaat zou het verzekeren van den vrede, van een gelijkheid van rechten van alle mogendheden in China zijn met inachtneming van het grondbeginsel van onafhankelijkheid en integriteit. Daarbuiten waarborgen de bondgenooten elkaar ieders bijzondere belangen: Engeland erkent Japan's suprematie in Corea met inachtneming der handelsbelangen van andere mogendheden; Japan erkent Engeland's bijzondere belangen in alles, wat de veiligheid der Indische grenzen aangaat, en kent aan Engeland het recht toe c.q. overeenkomstige stappen in de nabijheid van Indië te ondernemen. In verband met dit artikel is het weglaten der voorwaarde statu quo van het hoogste belang; in de Russische dagbladen wordt dat in dezen zin uitgelegd, dat Engeland uit hoofde van zijn ‘bijzondere belangen’ en met het oog op de ‘veiligheid der Indische grenzen’ een actie in Afghanistan of in Perzië zou mogen instellen.

In de beoordeeling der eigenlijke bedoelingen van het tractaat verschillend, is de Europeesche pers over de groote beteekenis ervan het eens

geweest. De aan 't verbond vijandig gezinde stemmen trachten te betoogen, dat Engeland, zijn onmacht, om Indië tegen Rusland te verdedigen, erkennende, Japan tot huurling en tot gendarme van Indië gemaakt heeft. Wij voor ons beschouwen hier de Japansche hulp als een reserve in geval van uitersten nood.

In verband met het hernieuwde verbond bestaat het voornemen, om Singapore tot een bevestigde oorlogshaven te maken; 't is een punt, dat in zekere mate den weg uit het Zuiden naar den Stillen Oceaan beheerscht en een vereenigingshaven - operatiebasis - zou kunnen worden der drie Engelsche eskaders: 't Indische, 't Chineesche en 't Australische. Hier kunnen de bondgenooten elkaar de hand reiken en vanhier uit tot een gemeenschappelijke actie overgaan.

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat het hernieuwde verbond een reusachtige macht voorstelt, en men hoort niet meer de stemmen, welke het verbond van 1902 een quantité négligeable achtten. ‘Protectoraat over Azië!’ riepen met schrik de Duitsche dagbladen uit. Na de bekendmaking van het tractaat zond Lord Landsdowne aan den Engelschen gezant te St.-Petersburg een nota, waarin de doeleinden van het verbond toegelicht en geruststellingen gegeven werden. ‘'k Vermeen,’ schreef o.a. Lord L., ‘dat het tot stand komen van dit verbond niet zonder invloed op 't eindigen van den oorlog is gebleven en zoodoende tot herstel van den vrede het zijne heeft mogen bijdragen.’ De Russische dagbladen hebben die uiting in den zin van ‘qui s'excuse s'accuse’ uitgelegd.

Eigenlijk is 't Engelsch-Japansch tractaat tegen Rusland gericht; wel ontstond er ook in Duitschland een paniek, dat de kansen op een uitbreiding der Chineesche pachtgronden tot nul herleid zouden worden, en maakte men zich zelfs te Berlijn een oogenblik over 't lot van Kiao-Tchao bezorgd, eer men tot de overtuiging kwam, dat het den bondgenooten hoofdzakelijk erom te doen is geweest, aan Rusland's agressieve aanvechtingen paal en perk te stellen. Zoo ver ligt de tijd nog niet achter ons, waarin uit St.-Petersburg netten naar Mongolië, Thibet, Chineesch Turkestan werden uitgeworpen; de tijd, waarin een Russische haven aan de Perzische Golf slechts een quaestie van tijd scheen te zijn. Van dergelijke voornemens ziet men niet lichtelijk af en 't is volstrekt niet onwaarschijnlijk, dat in de hoofden der Engelsche staatslieden de gedachte spookte, dat Rusland zich voor zijn nederlagen in de wateren van Petjili in de Perzische Golf of elders schadeloos zou willen stellen. Tegen Duitschland alléén - we bedoelen het alleenstaande Duitschland - behoefde Engeland niet zulk een verbond op touw te zetten; het zou de ‘gepantserde borst’ niet behoeven te vreezen en allerminst in 't verre Oosten, waar Duitschland alléén, zonder den steun van een mogendheid van den eersten rang en tegen den wil van Engeland in, geen stap in China zou kunnen doen, - zelfs niet wanneer het Engelsch-Japansche tractaat in 't geheel niet bestond.

III.

Nog slechts eenige jaren geleden werd Engeland door een coalitie der drie grootste mogendheden van 't vasteland bedreigd. Duitschland sloot zich meer dan eens bij het anti-Engelsche optreden van den Tweebond aan en indien er een oprechte verzoening tusschen Frankrijk en Duitschland plaats had kunnen grijpen, zou ook de coalitie tot stand zijn gekomen; nà Fashoda scheen het, alsof Frankrijk gereed was, om, zijn nederlaag en zijn vernedering vergetende, Duitschland om den hals te vallen, ten einde met vereenigde krachten tegen Engeland op te treden. De Engelsche diplomatie heeft dat weten te verhinderen en de internationale politiek van Engeland is tot heden toe veel solider gebleven dan die van Duitschland; er zou zeer veel onhandigheid van de zijde der Engelsche staatslieden en zeer veel handigheid van die der Duitsche diplomatie aan den dag moeten worden gelegd, om dien toestand ten nadeele van Engeland en ten gunste van Duitschland te doen veranderen.

Tot het bereiken van dit resultaat heeft Frankrijk ook 't zijne bijgedragen. Sedert een zevental jaren stond aan 't hoofd van 't ministerie aan den Quai d'Orsay een bepaald Engelschgezind man, de minister Delcassé. Eenige maanden na Fashoda bracht hij een vrij uitgebreide koloniale overeenkomst met Engeland tot stand en, jaar in jaar uit de artikelen dier overeenkomst wijzigende of aanvullende, slaagde hij er in 1904 in een meer reëele overeenkomst over Egypte en Marokko tot stand te brengen. Zonder de persoonlijke voorkomendheden van Keizer Wilhelm II, die van zijn troonsbeklimming af ervan droomde den met oorlogsapparaat opgesmukten intocht in Rome ook in Parijs te herhalen, barsch af te wijzen, legde Delcassé een gematigde terughouding aan den dag. Beleefd bejegende Frankrijk de zeer duidelijke pogingen tot toenadering. Wel is waar ontstond er een meer luide dan sterke Duitschgezinde partij, die zich openlijk voor het zoeken naar een ‘modus vivendi’ met Duitschland verklaarde, maar de republikeinsche staatkunde sloeg andere banen in. Delcassé's streven was: aan het verbond met Rusland vast te houden, de goede verstandhouding met Engeland nauwer te doen worden, m.a.w.: Engeland zich bij den Tweebond te doen aansluiten, den Driebond door het ‘débaucheeren’ van Italië losser te doen worden en - Duitschland te isoleeren.

't Laat zich begrijpen, dat Rusland de toenadering van Frankrijk tot Japan's bondgenoot en Rusland's traditioneelen vijand en mededinger in Azië met leede oogen aanzag, maar 't begreep van den anderen kant, dat die toenadering ook haar lichtzijden had. De Mandsjoersche zaak bevond zich juist in een acuut stadium en 't kon aan 't Petersburgsche kabinet niet anders dan welgevallig zijn, om door toedoen van Frankrijk Engeland van Japan te verwijderen en dit laatste land te isoleeren. De onderhandelingen tusschen Frankrijk en Engeland hadden een gunstig verloop en twee maanden na 't uitbreken van den oorlog

werd een overeenkomst tusschen die twee mogendheden bekendgemaakt; 't lot van Egypte en van Marokko werd buiten Duitschland om beredderd, dat zich voorloopig erbij scheen neer te leggen, omdat Frankrijk's bondgenoot, ongeacht diens nederlagen in 't verre Oosten, nog niet over 't hoofd gezien mocht worden. Met een vage krijgshaftige toespraak aan den Rijn luchtte Keizer Wilhelm II zijn hart, maar de Duitsche diplomatie bleef zich onbetuigd laten - 'tgeen toen niemand vreemd toescheen, aangezien men zich toch de houding der Duitsche diplomatie in zake de Middellandsche Zee nog goed herinneren kon. Zoowel op de conferentie te Madrid(*) als in verscheiden later plaats gehad hebbende acties van het Europeesche ‘concert’ in de Middellandsche Zee heeft Duitschland zich steeds ver gehouden, verklarende, dat het dáár geen belangen te verdedigen had. Daarin vergiste men zich, want na den voor Rusland noodlottigen slag bij Moekden vernam men van Duitschland een dreigend ‘veto’ ter zake van Marokko. De reis van Wilhelm II naar Tanger, de openingsrede in den Duitschen Rijksdag, 't opdringen eener conferentie te Algeçiras, waaraan de val van Delcassé voorafgegaan was, - 't zijn feiten der laatste dagen.

Marokko, waar Duitschland zeer weinig belangen te verdedigen heeft en waar die belangen haastig in de laatste dagen uit den grond werden gestampt, - we bedoelen een Duitsche leening aan den Sultan en een Duitsche concessie voor den aanbouw van een pier - om toch een schijnbaar reëel voorwendsel te kunnen vinden, Marokko, herhalen we, is slechts een voorwendsel geweest, om Frankrijk, dat de ‘Liebeswerbung’ van Duitschland koud had gelaten, door een dreigement vriendschappelijk te stemmen. Door Frankrijk tot de conferentie te dwingen, behaalde de Duitsche diplomatie een overwinning van de soort van die van Pyrrhus, want terwijl het in hoofdzaak de quaestie was, Frankrijk van Engeland te verwijderen, heeft men daar het ‘veto’ zóóver gebracht, dat Engeland's vriendschap voor Frankrijk een vraag van nationale eigenwaarde en van staatkundige onafhankelijkheid is geworden. Rusland, dat anderzijds gaarne aan Duitschland de hand zou reiken, om in gemeenschap met Frankrijk een machtige coalitie tegen 't Engelsch-Japansch verbond tot stand te brengen, moet met de gevoeligheid van zijn bondgenoot rekening houden(†).

Van zulk een coalitie droomt men te Berlijn sedert lang; in de wereldpolitiek staat het rijk der Hohenzollern eigenlijk geïsoleerd, want de Driebond kan alleen in Europa van dienst zijn. Vandaar Duitschland's pogingen, om zich bondgenooten te verschaffen, wier macht buiten Europa zou reiken en die èn in de Europeesche èn in de veraf gelegen

(*) Bismarck heeft toen door zijn agent te Parijs aan Freycinet laten zeggen, dat, aangezien Duitschland geen belangen in de Middellandsche Zee heeft, Frankrijk over zijn stem op de conferentie zou kunnen beschikken, - 'tgeen ook werkelijk geschiedde.

(†) De geheele Marokko-quaestie tusschen Duitschland en Frankrijk beschouwen we steeds als een episode van den Duitsch-Engelschen strijd.

zeeën voldoenden bijstand zouden kunnen verleenen, wanneer de Duitsche vloot met de Engelsche zeemacht in botsing zou moeten komen.

We hebben dus een groot wereldschaakspel. Aan den eenen kant: het met Japan verbonden Engeland zet paal en perk aan de Russische expansie in Azië en stelt tegelijkertijd alles in 't werk, om een coalitie Rusland-Duitschland-Frankrijk te voorkomen. Met Frankrijk is 't reeds gelukt; nu wordt ernaar gestreefd, om Rusland van Duitschland te verwijderen.

Aan de andere zijde: Duitschland, dat zich met handen en voeten aan Rusland vastklemt en dat een verbond tracht te sluiten, de hoop niet latende varen, dat het misschien nog lukken zal, Frankrijk erin te halen en de gedroomde anti-Engelsche coalitie tot stand te brengen. Een verwoede onderaardsche strijd wordt door de diplomatie der wedijverende mogendheden gevoerd; in de pers verschijnen allerlei voorstellen van bondgenootschappen; in de kolommen der dagbladen duiken allerlei ware of verzonnen diplomatieke geheimen op en haast iedere week brengt sensationeele onthullingen mede.

Het is niet doenlijk, eenige positieve gissingen voor de toekomst op te stellen; men kan echter, helaas! constateeren, dat ‘homo homini lupus’ nog altijd van kracht blijft.

Ten slotte willen we nog in herinnering brengen, dat het in 't lieve oude Europa vanouds de gewoonte is geweest, dat, waar de grooten 't met elkaar aan den stok kregen, de kleinen de gebroken potten moesten betalen.

Meer dan ooit dienen de laatstgenoemden ‘'t kruit droog, 't zwaard geslepen houden’.

Naschrift.

Dit opstel schreven we vóór den afloop der vaudeville-voorstelling te Algeçiras. De bekende sensationeele dépêche Lamsdorff-Cassini en de houding van Italië, dat, alhoewel Duitschland's bondgenoot, aan Frankrijk zijn steun verleende, doen Duitschland's isoleering, welke niet eens ‘splendid’ mag worden geheeten, nog grooter worden, want èn 't verloop èn de afloop der conferentie deden duidelijk uitkomen, dat de sympathieën van Europa niet aan Duitschland's zijde waren. Wel is waar blijft Duitschland zich in de vriendschap van Abdoel-Hamid, van Abdoel-Azis, van Mozzaffar-Eddin en misschien ook van Menelik verheugen. Dat is ook iets waard.

IGNOTUS.

Neerwinden
(29 Juli 1693).

Men schreef 1693. Reeds was men in het vijfde jaar van den oorlog, dien de Republiek der Vereenigde Nederlanden als lid van het Groot Verbond tegen Lodewijk XIV voerde, en nog was het einde van dezen krijg niet te voorzien. Men vocht te land en ter zee, in Italië, in Duitschland en in de Spaansche Nederlanden.

De oorlogen van dien tijd duurden lang. Een onjuist begrip van het wezen en van den aard van den oorlog deed niet streven naar eene snelle ontknooping. In plaats van 's vijands strijdkrachten te vernietigen en hem door de bezetting van zijn land tot den vrede te dwingen, bepaalde men zich tot eenige roemrijke wapenfeiten als het winnen van een slag, de belegering of de inneming van eene vesting.

De veldtochten werden naar jaren gerekend; de legers trokken in de lente te velde en betrokken in den herfst de winterkwartieren; in sommige jaren of veldtochten viel niets bijzonders voor.

Doch het onderhoud der talrijke legers verslond schatten en er kwam eindelijk een oogenblik, dat de schatkist leeg werd of het opbrengen der benoodigde gelden achterwege bleef. Dan begon men over den vrede te onderhandelen.

De oorlogen van dien tijd werden gevoerd door de regeeringen, niet door de volken, en hadden tot hoofddoel door uitputting van elkaars geldmiddelen bepaalde voorwaarden te bedingen, die dan in een vredesverdrag werden neergelegd. Zonder geld geene soldaten; zonder soldaten moest het oorlogvoeren ophouden.

De staatsmanskunst van een Willem III was noodig, om van zooveel verschillende mogendheden, als waaruit het Groot Verbond bestond en die evenveel verschillende belangen vertegenwoordigden, de vereischte inspanning te verkrijgen. Doch ook Frankrijk begon uitgeput te geraken; Lodewijk XIV, ofschoon onbeperkt heerscher over de hulpbronnen van zijn land, kreeg reeds na de eerste jaren van den oorlog met geldgebrek te kampen. Daarom wilde hij den veldtocht van 1693 met kracht voeren, om het einde van den oorlog te verhaasten.

In den winter van 1692 en 1693 werden tot dit doel krachtige toebereidselen gemaakt en groote plannen beraamd. ‘Ce ne sera pas

une campagne ordinaire, mais une campagne en quelque sorte de décision et de crise', schreef Lodewijk aan een zijner maarschalken(*).

Volgens het beraamde oorlogsplan zouden de Spaansche Nederlanden het hoofdoperatietooneel worden; hier wilde men Willem III met overmachtige strijdkrachten te lijf gaan. Daartoe zou het Fransche leger, in twee hoofdgroepen gesplitst, optreden; op de vleugels, in Vlaanderen en in Luxemburg, twee kleinere groepen. Één der hoofdgroepen, sterk 78 bataljons en 160 eskadrons, zou onder het bevel van den Hertog van Luxemburg, de andere, sterk 52 bataljons en 116 eskadrons, onder het persoonlijk bevel des Konings komen; te zamen omstreeks 110,000 strijders(†).

Getrouw aan de beginselen van oorlogvoeren in dien tijd, wilde men niet het vijandelijke leger aanvallen, doch de operatiën richten op de verovering van de stad Luik, op de bedreiging van de meer noordelijk gelegen Maasvestingen van de Republiek en van de Duitsche staatjes tusschen Maas en Rijn. Kennelijk zat bij dit plan de juiste gedachte voor, om door eene onmiddellijke bedreiging van het grondgebied der Republiek deze als een der machtigste leden van het Verbond tot den vrede te dwingen en daarmede het Verbond zelf uit elkaar te doen vallen.

Ofschoon de samentrekking van elk der beide hoofdgroepen in de maand April zou plaats hebben, schijnt geldgebrek ook hierbij vertragend gewerkt te hebben. Eerst in de tweede helft van Mei werd de opmarsch van beide groepen voltooid, die van Luxemburg tusschen Ath en Bergen (Mons), die van den Koning bij Doornik (Tournay).

Doch de Koning had zich nog niet bij het leger gevoegd. Onderweg door eene lichte ongesteldheid opgehouden, kwam Lodewijk eerst den 2^{den} Juni in de nabijheid van Bergen bij de toen daar vereenigde hoofdgroepen aan. Een talrijke hofstoet, waarbij niet minder dan 27 dames, waaronder Madame De Maintenon en vele prinsessen van den bloede, vergezelde hem. De operatiën begonnen daarna met een afmarsch der beide groepen in oostelijke richting naar de zijde van Luik; den 7^{den} Juni stonden zij bij Gembloux, ongeveer 55 K.M. van Bergen.

Willem III behield zich ook in dezen veldtocht het opperbevel voor over het bondgenootschappelijk leger in de Spaansche Nederlanden. Onderricht van de groote toerustingen van zijn tegenstander, deed hij ook van zijn kant alle moeite, om zoo vroeg en zoo sterk mogelijk te velde te verschijnen. Reeds 3 Maart uitte hij echter de volgende klacht: 'Die middelen,' zoo schrijft hij, 'die het Parlement mij heft gegeven, fallende so veel te kort.... so dat ick mij in grootste vergelegenheyt vinde van de werelt'(§).

(*) *Revue des Deux Mondes* van 1 Februari 1904, blz. 563.
(†) Idem, blz. 565.
(§) K. von Landmann, *Wilhelm III von England und Max Emanuel von Bayern,* blz. 30. - München, 1901.

Ook hier werd het Mei, toen de troepen hun opmarsch uit de winterkwartieren voltooiden. In het laatst van deze maand kwam Willem III te Brussel bij het leger aan. De hier verzamelde troepen - Duitsche, Deensche, Spaansche, Hollandsche en Engelsche - vormden de hoofdgroep der Verbondenen. Behalve deze hoofdgroep werd eene afdeeling troepen in Vlaanderen en een aanzienlijk korps in en om Luik opgesteld.

De geschiedschrijvers van die dagen hebben zich niet beijverd eene eenigszins nauwkeurige sterkteopgaaf der legers te vermelden. Gewoonlijk geven zij het aantal bataljons, eskadrons en vuurmonden op, waaruit de legers zijn samengesteld; doch ook in dit opzicht bestaat weinig eenstemmigheid. Daar voorts de sterkte der genoemde bataljons en eskadrons zeer uiteenliep en ook in den loop van een veldtocht door verliezen en aanvullingen voortdurend verandert, zoo kan slechts benaderend de sterkte worden opgegeven, terwijl dan nog de verhouding van strijders tot niet-strijders ontbreekt.

Men zal niet ver van de waarheid zijn, indien men aanneemt, dat Willem III bij Brussel ongeveer 54,000 man in 71 bataljons en 102 eskadrons met 101 vuurmonden samentrok. In en om Luik verzamelden zich omstreeks 26,000 man in 29 bataljons en 70 eskadrons.

Onderricht van de getalovermacht zijner tegenpartij en van haar vroeger voltooiden opmarsch, besloot Willem verdedigend te werk te gaan en voerde hij zijn leger, zoodra hij den rechtsafmarsch van de Fransche legers vernam, van Brussel naar Leuven. Hier kwam hij den 5^{den} Juni aan en koos zich eene stelling ten zuidoosten van de stad tusschen de Dijle en de beek bij Lovenjoul ‘à portée de couvrir Bruxelles et de donner la main à Liège’(*). Den 7^{den} vernam hij, dat de tegenpartij op dezen dag ter sterkte van 127 bataljons en 276 eskadrons te Gembloux en Walhain (40 K.M. ten Z. van Leuven) was aangekomen. De plannen, die hij den vijand toeschreef, stelt hij in een brief van 7 Juni als volgt voor: ‘Ils marchent le long de la grande chaussée et selon toutes les apparences, ils vont attaquer Lièges ou Maastricht, ils ont de très-grands préparatifs et magasins à Namur pour un siège’(†).

Het zal hier en in het vervolg de aandacht trekken, hoe spoedig en juist beide partijen van elkanders bewegingen en plannen onderricht waren. Dat dankte men o.a. aan een uitstekend spionnenstelsel, aan de mededeelingen van talrijke deserteurs, die de huurlegers van dien tijd opleverden, aan de langzaamheid der bewegingen van de legers en aan den korten afstand, waarop deze van elkaar verwijderd waren.

Als eene gunstige omstandigheid voor de Verbondenen ten aanzien van het verloop van den veldtocht mocht wel gerekend worden de aanwezigheid van Lodewijk XIV als opperbevelhebber van het Fransche leger. De Zonnekoning was geen veldheer en evenmin bezat hij geschiktheid

(*) *Revue des Deux Mondesm,* als voren, blz. 566.
(†) Von Landmann, als voren, blz. 31.

voor troepenaanvoerder. Aangezien niets zijne ijdelheid en zijn hoogmoed meer zou hebben kunnen krenken dan eene nederlaag of een mislukt beleg, hadden zijne onderbevelhebbers en raadgevers te zorgen, dat de stralenkrans van roem, die 's Konings hoofd omgaf, niet verduisterd werd. Het gevolg daarvan was, dat ieder hunner zich hoedde der fortuin kwade kansen aan te bieden, hetgeen niet beter te bereiken viel, dan door elke aanraking met den vijand te vermijden.

De aanwezigheid van Lodewijk XIV, tuk op krijgsroem, onder zijn naam door anderen te behalen, was een remschoen voor de operatiën van zijn leger; dat kwam der tegenpartij ten goede.

Doch lang zou die aanwezigheid niet duren. In een krijgsraad, op 8 Juni te Gembloux gehouden, wordt den Koning geadviseerd, naar aanleiding van de verovering van Heidelberg door het Fransche leger van den Middel-Rijn, het hoofdoperatietooneel van dezen veldtocht te verplaatsen van de Spaansche Nederlanden naar Duitschland. Lodewijk vereenigt zich met dit advies en beveelt aan zijn zoon, den Dauphin, met 32,000 man het leger van den Middel-Rijn te gaan versterken. Het aldus aanmerkelijk verzwakte overschot zijner troepen in de Nederlanden - 96 bataljons en 201 eskadrons, omstreeks 75,000 strijders, - stelt hij onder bevel van den Hertog van Luxemburg en keert zelf naar Versailles terug, na nauwelijks eene week bij het leger te zijn geweest.

Dit onbegrijpelijke besluit, zeer waarschijnlijk het gevolg van 's Konings verlangen, om zich van het krijgstooneel te verwijderen, en waaraan hovelingen een schijn van landsbelang hadden te geven(*), vaagde alle plannen, alle toebereidselen, lang ontworpen en ten deele uitgevoerd, plotseling weg.

Met Luxemburg als opperbevelhebber namen de operatiën eene andere wending. Deze aanvoerder van naam, te recht in de bestrijding van 's vijands leger het hoofddoel der operatiën ziende, besloot dat op te zoeken. Den 15den Juni brak hij met het Fransche leger op in de richting van Leuven en stelde zich tegenover de verbondenen tusschen Bossuijt (Bossut) en Sluis (l'Écluse). Den 17den verkende hij de stelling zijner tegenpartij, doch haar vermoedelijk zeer sterk vindende, viel hij niet aan. Willem III, onderricht van den afmarsch van een deel van het Fransche leger naar Duitschland, schreef op 21 Juni: ‘L'armée du maréchal de Luxembourg demeure campée à une lieue et demie d'ici. Il n'y a point d'apparence, qu'il nous attaque, notre poste étant fort bon. Et je crains, que nous ne pourrons point aussi l'attaquer, étant si avantageusement posté, où il est’(†).

Zoo bleven beide partijen tegenover elkander staan tot den 8sten Juli. Toen brak Luxemburg zijn kamp op, daartoe genoopt door gebrek aan

(*) *Revue des Deux Mondes,* als voren, blz. 569-473.
(†) Von Landmann, als voren, blz. 32.

verplegingsbenoodigdheden, en marcheerde oostwaarts naar de omstreken van Heijlissem, aan de oevers van de Kleine Geete (Gette), 27 K.M. ten z.o. van Leuven. Hier bleef hij weder tot den 18den Juli, zonder dat Willem III zijne stelling verliet.

Tot dusverre droeg het krijgsbeleid van den Koning-Stadhouder goede vruchten. Het was duidelijk, dat Luxemburg's overmacht niet zoodanig was, dat hij zijn tegenstander in diens verschanste stelling met goed gevolg meende te kunnen aanvallen. Nadat echter Luxemburg naar Heijlissem was gemarcheerd, beging de Koning een misslag. Hij bestemde namelijk een deel van zijn leger - vermoedelijk omstreeks 10,000 man -, nl. 13 bataljons en 25 eskadrons met 17 vuurmonden, onder bevel van den Hertog van Wurtemberg tot het doen van een inval in Fransch-Vlaanderen. Het gros dezer troepen marcheerde den 11den Juli van Leuven af.

Vraagt men zich af, wat den Koning kan bewogen hebben, om ten behoeve van zulk eene ondergeschikte zaak zich zoo te verzwakken, dan kan men, afgezien van eenig financieel voordeel, daarbij te behalen door brandschattingen, als waarschijnlijke reden noemen de verwachting, dat Luxemburg òf met zijne geheele macht òf met een aanzienlijk deel daarvan eveneens naar Vlaanderen zou afmarcheeren, als wanneer het gevaar voor de Maasvestingen zou zijn afgewend en wellicht eene gunstige gelegenheid voor eenig offensief optreden zou ontstaan.

Dergelijke ‘diversiën’ waren toenmaals zeer gewild.

Luxemburg echter was te ervaren, om op het voorstel in te gaan; hij was in menig opzicht als troepenaanvoerder zijn tijd en zijne tijdgenooten vooruit. Hij detacheerde niet, maar hield zijne krachten bij elkaar, gereed, om met verzamelde macht en op het goede oogenblik zijne tegenpartij aan te vallen. ‘Pour embrasser trop, les petites choses peuvent faire manquer les grandes’, antwoordt hij den Franschen oorlogsminister(*), die hem namens zijn meester aandrijft eveneens troepen naar Vlaanderen te zenden. Den 18den Juli marcheert hij van Heijlissem naar de Maas en, terwijl hij met het grootste gedeelte van zijn leger zich bij Vinalmont opstelt, laat hij door het overige deel Hoei (Huij) aanvallen. Hoei was eene versterkte stad zonder veel beteekenis, zoodat men wel mag aannemen, dat het eigenlijke doel dezer onderneming was den Koning te bewegen diens stelling bij Leuven te verlaten.

Reeds in den avond van den 18den Juli was Willem III onderricht van Luxemburg's afmarsch. In de meening, dat de afmarsch naar de Maas de inleiding zou zijn voor een beleg van Luik, besloot de Koning den volgenden dag, om den 20sten eveneens oostwaarts te marcheeren. Op dezen dag kwam het leger der Verbondenen te Thienen (Tirlemont) 19 K.M. van Leuven, alwaar de Koning bericht ontvangt van den aanslag op Hoei. Den 21sten slaat hij zijn kamp op te Neerhespen, 9 K.M. van Thienen.

(*) *Revue des Deux Mondes,* als voren, blz. 576.

Den 23sten staat de Koning nog te Neerhespen. Hij schrijft op dezen dag, dat hij zijn marsch naar de Jaar wil voortzetten, zich met de bezettingen van Maastricht en Luik vereenigen en dan Hoei wil trachten te ontzetten(*). Dan marcheert hij op dezen dag(†) of wel op den 24sten(§) naar Houppertingen, 16 K.M. van Neerhespen. Den 24sten verneemt hij te Houppertingen, dat Hoei genomen is, en detacheert alsnu ongeveer 7000 man infanterie - 10 regimenten infanterie(**) - naar Luik en naar Maastricht ter versterking van de garnizoenen dezer plaatsen. Vervolgens neemt hij op denzelfden dag, dat deze troepen afmarcheeren, 25 Juli, den terugmarsch aan naar Neerhespen, alwaar zijn leger een kamp betrekt op den rechteroever van de Kleine Geete, van af Wanghe noordwaarts.

Ook Luxemburg marcheert den 25sten uit de omstreken van Hoei naar die van Luik af, als had hij thans een aanslag op deze plaats in den zin, en vestigt zijn hoofdkwartier te Leskij (Lexhij), 36 K.M. van Neerhespen. Het Fransche leger stond hierbij tusschen het leger der Verbondenen en Luik. Deze opstelling was niet zonder gevaar, aangezien bij een aanval van Willem III Luxemburg niet alleen Luik en de Maas in den rug had, doch ook de verbindingslijn met zijne magazijnen in het verlengde van zijne flank liep. Men mag daaruit afleiden, hoe weinig Luxemburg een aanvallend optreden van zijn tegenstander vreesde.

Inderdaad bestond voor zoodanige vrees, nadat Willem III zich bij Houppertingen ten tweeden male verzwakt had, weinig aanleiding. Vermoedelijk had deze toen nog onder zijn onmiddellijk bevel 58 bataljons, 117 eskadrons en 84 vuurmonden; aan strijders sterk 30,000 man infanterie en 20,000 ruiters(††).

Luxemburg daarentegen had, met inbegrip van het ruiterkorps van D'Harcourt, ten oosten van de Maas gedetacheerd, onder zijn bevel 89 bataljons, 217 eskadrons en 70 vuurmonden, vermoedelijk aan strijders sterk 40,000 man infanterie en 30,000 ruiters(§§).

De detacheeringen naar Vlaanderen en naar Luik en Maastricht hadden Luxemburg de getalmeerderheid, behalve in cavalerie, ook in infanterie bezorgd. Stellen wij op den voorgrond, dat Luik reeds van een garnizoen van 10,000 man voorzien was en dat Maastricht niet rechtstreeks bedreigd werd, dan schijnt het, dat de verdere versterking dier garnizoenen het veldleger niet had mogen verzwakken. Indien Luxemburg toch werkelijk het beleg voor Luik wilde slaan, hetgeen, gelet op zijne

(*) Von Landmann, als voren, blz. 35.
(†) Knoop, *Krijgs- en geschiedkundige beschouwingen over Willem den Derde,* III, blz. 222.
(§) Von Landmann, als voren, blz. 35.
(**) Jhr. Van Sypesteyn, *Geschiedkundige bijdragen*, III. Bijlage 46.
(††) *Revue des Deux Mondes,* als voren, blz. 580, spreekt van eene opgaaf uit Hollandsche bron van 58,000 man, vermoedelijk de verplegingssterkte. Daarentegen geeft Knoop, als voren, III, blz. 242, eene sterkte op van 40,000 à 45,000 man, hetgeen kennelijk te gering is.
(§§) *Revue des Deux de Mondes*, als voren, blz. 580.

betrekkelijk geringe overmacht, op de sterkte van Luik en op de nabijheid van een ontzettingsleger, niet zoo heel waarschijnlijk was, dan zou een offensief optreden van den Koning tegen de troepen, die het beleg dekten, des te meer kans van slagen hebben, naarmate 's Konings leger sterker was, en daarmede werd dan tevens het beleg des te onwaarschijnlijker.

In het algemeen is er bij den marsch des Konings van Leuven naar Houppertingen en terug naar Neerhespen op te merken, dat daaraan geen bepaald doel, geen duidelijk uitgesproken denkbeeld ten grondslag ligt. Noch de richting van den marsch noch de uitvoering wijst op een offensief doel, evenmin op eene poging, om Hoei te ontzetten of Luik te dekken. Hoogstens zou men erin kunnen ontdekken een voornemen, om de Maas in de richting van Visé te naderen en daarmede Maastricht te dekken of een inval in de Generaliteitslanden van de Republiek te voorkomen. Doch ook deze meening moet losgelaten worden, als men den Koning, zoodra Luxemburg zich naar Luik wendt, onmiddellijk den terugmarsch ziet aannemen. Wij moeten dan ook waarschijnlijk de marschen van den Koning van den 20sten tot den 25sten Juli beschouwen als eene dier groote operatiën zonder strategisch doel, die in de oorlogen van dien tijd zoo veelvuldig voorkomen.

Wij zien den Koning na den marsch van den 25sten kampeeren op den rechteroever, d.i. naar 's vijands zijde, van de Kleine Geete, dus met het riviertje in den rug op een dagmarsch afstand van 's vijands voorste afdeelingen. Eene dergelijke handeling zou volgens tegenwoordige begrippen van oorlogvoeren als roekeloos worden aangemerkt en op den aanvoerder den stempel van onbekwaamheid drukken. In die dagen echter was zoodanige handeling vrij algemeen, al bleef zij ook tegenover een stouten, vijandelijken aanvoerder, die snel en verrassend optrad, zeer gevaarlijk.

Zulke aanvoerders echter, die in weerwil van de geringe beweegbaarheid der legers, van hun bezwarenden tros en nasleep, van de slechte wegen en van de bezwaren, aan de verpleging verbonden, toch nog snel en verrassend offensief konden optreden, traden zoozeer buiten de rij van de middelmatigheid, dat hun aantal zeer gering was. Tegenover de vele voordeelen van zoodanige opstelling nam men daarom gaarne de kwade kansen in den koop.

Die voordeelen kwamen uitsluitend aan het zoo moeielijke vraagstuk van de legerverpleging in die dagen ten goede. De tegenwoordige wijze van legering bij en verpleging door de inwoners was toen onbekend en was bij de samenstelling der toenmalige legers niet toe te passen. Men voedde uit magazijnen en legerde in kampen. Daardoor kon men de troepen bij en in de hand houden en belette men de desertie der huurlingen, waaruit de legers waren samengesteld. Doch hout en water en fourage voor het buitengewoon groot aantal paarden kon men aan- noch medevoeren; daarin moest de landstreek voorzien. Daar bronnen en putten eene geheel onvoldoende hoeveelheid water

opleverden, zag men na afloop van elken marsch de troepen bij voorkeur hun kamp opslaan bij eene beek of bij een riviertje, liefst in den rug, dat stroomend water opleverde, waarvan de boorden door weiden omzoomd en met hout bezet waren.

Zoo geschiedde het ook op 25 Juli 1693, dat de Koning in weerwil van de waarschuwing van zijn onderbevelhebber, den Keurvorst van Beieren(*), in zoo gevaarlijke stelling zijn kamp betrok. De Keurvorst had het voorstel gedaan den marsch tot Thienen te vervolgen, doch dat voorstel werd niet ingewilligd:

1°. omdat man en paard door den afgelegden marsch van Houppertingen naar Neerhespen (16 K.M.) en door de groote hitte zeer afgemat waren;
2°. omdat van eene vijandelijke onderneming niets te bespeuren viel;
3°. omdat men nog altijd andere maatregelen kon nemen, zoodra men vernam, dat de vijand naderde(†).

Eerstgenoemde reden was zeker van gewicht, doch verloor dat gewicht na den marschdag. Als wij dan ook het leger van de Verbondenen 26, 27 en 28 Juli op dezelfde plaats zien legeren, dan kan men dat den opperbevelhebber als eene onvoorzichtigheid aanrekenen, die tegenover een generaal als Luxemburg niet ongestraft zou blijven.

Deze laatste verkende den 26sten Juli Luik. Hetzij dat hij daarbij de vesting zeer sterk en het welslagen van een aanval twijfelachtig vond, hetzij dat hij in het geheel geen plan had, om de stad aan te vallen, en slechts demonstratief te werk ging: van een aanval kwam niets, alhoewel hij eenige voorbereiding daartoe openlijk aankondigde en deed uitvoeren.

Den 27sten vernemende, dat zijn tegenstander zich den 25sten na hernieuwde detacheering teruggetrokken heeft en op den rechteroever van de Kleine Geete gelegerd is, neemt hij zijn besluit, dat hij in zijn brief van den 27sten 's avonds aan Lodewijk XIV als volgt mededeelt:

'Je me détermine à passer le Jaar et à marcher au Prince d'Orange. Le voilà affaibli de ces dix bataillons; il l'est encore par le détachement du duc de Wurtemberg. C'est ce qui me fait douter, qu'il nous attende. Mais pour l'approcher de plus près, je fais état de marcher à minuit avec toute la cavalerie et les dragons..... Si j'apprends dans ma marche, que les ennemis n'aient point décampé, je ne ferai qu'une halte pour nous remettre tous ensemble; après quoi je marcherai au prince d'Orange'(§).

De voorbereiding en de uitvoering van dit snel genomen besluit doen ons Luxemburg's groote bekwaamheden als troepenaanvoerder kennen. Terwijl hij nog den 27sten zijne troepen belegeringsmateriaal doet aanmaken, zendt hij den maarschalk Hertog van Joyeuse met 14 bataljons infanterie en 5 regimenten cavalerie af in de richting naar

(*) Maximilaan Emanuel, sedert 1691 landvoogd der Spaansche Nederlanden.
(†) *Gevechtsbericht van den Keurvorst van Beieren,* Von Landmann, blz. 577.
(§) *Revue des Deux Mondes,* als voren, blz. 577.

Vlaanderen tot misleiding van den vijand, want Luxemburg's voornemen was met alle beschikbare krachten op het slagveld te verschijnen.

Daartoe riep hij bij nadere bevelen zoowel Joyeuse als D'Harcourt, die op den rechter-Maasoever gedetacheerd was, op.

In den nacht van 27 op 28 Juli brak er een vreeselijk onweder los; de afmarsch werd uitgesteld. Toen de voorste afdeelingen om 3 uur v.m. zich in beweging stelden, regende het nog met stroomen. Aan de overgangen van de Jaar gekomen - 15 K.M. van Lexhij -, deed Luxemburg de hoofden der colonnes rusten, ten einde deze laatste te doen opsluiten en de rapporten zijner partijgangers af te wachten, of Willem III nog altijd in zijne oude stelling stond. Aan de Jaar sloot zich ook het korps van Joyeuse weder aan.

Toen bericht inkwam, dat de Verbondenen nog op den rechter-Geeteoever stonden, brak het Fransche leger in 7 colonnes van de Jaar op, richting nemende op Landen en Sint-Geertruid, ± 5 K.M. ten z.o. van Wanghe en Neerhespen. Luxemburg zelf, aan het hoofd van een sterk cavaleriekorps, ging bij den molen van Waremme de Jaar over, zijn leger vooruit.

Om 3 uur n.m. kwam hij op de hoogten van Landen aan, doch zijne colonnes waren verre ten achteren. De zware regens hadden de leemachtige wegen bijna onbegaanbaar gemaakt; de infanterie kwam met moeite vooruit. Eerst tegen zonsondergang kwamen de hoofden der infanterie-colonnes bij Landen aan, en het duurde tot 10 uur n.m., voordat het geheele Fransche leger, in verschillende liniën achter elkander, ten westen van Sint-Geertruid en Landen was opgemarcheerd. Daardoor was alle hoop voor Luxemburg vervlogen, om nog op dezen dag de gewenschte beslissing te verkrijgen.

Nog eene andere oorzaak dan de slechte wegen had aanleiding gegeven tot de late aankomst der infanterie. De vermelding daarvan doet zien, aan welke moeielijkheden de gebruiken van dien tijd den aanvoerder blootstelden. Bij den afmarsch der colonnes waren deze, in de onzekerheid, of het tot een slag zou komen, geformeerd, zonder te letten op de volgorde der afdeelingen in de colonne. Het gebruik gaf echter aan de oudste regimenten de eer van, zoodra het tot een gevecht kwam, in de colonnes aan het hoofd en in bataille op de vleugels geplaatst te worden. Toen men nu van de Jaar wilde opbreken, eischten de oude regimenten hun voorrecht op. Men durfde hun eisch niet afwijzen en zoo was men genoodzaakt de colonnes te doen contra-marcheeren, ten einde de oude regimenten, die aan den staart marcheerden, aan het hoofd te brengen. Neemt men de diepte der colonnes in aanmerking, dan ging daarmede veel tijd verloren.

'Naedat op den 25sten Julij op het overgaen van Huy 10 regimenten te voet onder de brig. Swerijn uit het leger, doenmaels tot Hoppertingen, naer Luijck waeren gedetacheert ende denselfden dagh ons met het

gross wederom tot Neerhespen quaemen legeren, zoo is d'armée tot op den 28sten deeses aldaer stil gelegen, als wanneer van des vyants voorneemen geen andere naerigt hadden, als dat Luijck wilden attacqueren ende daertoe eene groote quantiteyt faschijnen hadden doen vervaerdigen'(*). Hieruit blijkt, dat de Koning zijn leger vier dagen in zijne gevaarlijke stelling liet staan. In het rapport omtrent den slag van Neerwinden, op last des Konings geschreven, wordt gezegd(†), dat zulks geschiedde, om zich niet te ver van den vijand te verwijderen.

Rekende de Koning er wellicht op, dat hij bij nadering des vijands altijd nog zijne stelling zou kunnen ontruimen en dat de partijgangers, die hij voortdurend voeling met den vijand deed houden(†), hem wel tijdig zouden inlichten, dan maakte hij zich aan eene misrekening schuldig, die in ieder ander persoon dan dezen opperbevelhebber aan gemis van oorlogservaring zou moeten toegeschreven worden. Immers, omstreeks het middaguur van den 28sten Juli kwamen berichten van zijne partijgangers in, dat zij niet zoo ver als gewoonlijk hadden kunnen voortdringen, omdat zij ter hoogte van den molen van Waeren (Waremme) gestuit waren op 'een kloek lichaam Ruijterij'(†), dat hun belet had aan de andere zijde van de Jaar te verkennen. (afstand van Waremme tot aan de Kleine Geete 20 K.M.).

Twee Fransche deserteurs brachten vervolgens het bericht, dat Luxemburg sedert het aanbreken van den dag in aantocht was.

Het blijkt niet, dat bij en na ontvangst van deze berichten door den Koning al dadelijk maatregelen genomen zijn.

Eerst toen omstreeks 3 uur n.m. eene patrouille het bericht bracht, dat de vijand snel naderde, kwam er leven in het kamp der Verbondenen. De Koning namelijk begaf zich, vergezeld van zijne onderbevelhebbers, onder dekking van een piket ruiterij voor het front ter verkenning - vermoedelijk op de hoogte 85(§), die tusschen Neerwinden en Rumsdorp het hoogste punt in het terrein vóór het kamp was. In de *Relatie van de battaille* van Hendrik Casimir II vindt men de volgende omschrijving: 'Soo is deselve' (de vijand) 'niettegenstaende wel 5 uhren van ons lag in stilte soodanig tot ons genaedert, dat niet als effen naar den middagh van desselfs aenmarsch kennisse bequaemen, zijnde derselver avant garde bereijts soo verre geavanceert, dat van onse voorwagten konde werden gesien, doch alsoo men onseeker was, off deselve ons souden willen aendoen, dan off door deese precipitante marsch d'onse alleen sochten voor te koomen om die van Leuwen' (Leuven) 'ende Brussel af te snyden, soo is Syne Majesteit, terwylen

(*) *Relatie van de battaille voorgevallen tusschen Landen en Overhespen op den 29sten Juli* 1693, door Hendrik Casimir II. Zie Jhr. Van Sypesteyn, als voren, III. Bijlage 46.

(†) Jacobus Verweij, *Het leven, bedrijf en oorlogsdaden van Willem*, *Hendrik den Derden,* 2de deel, blz. 419. - Amsterdam, 1703.

(†) Jacobus Verweij, *Het leven, bedrijf en oorlogsdaden van Willem*, *Hendrik den Derden,* 2de deel, blz. 419. - Amsterdam, 1703.

(†) Jacobus Verweij, *Het leven, bedrijf en oorlogsdaden van Willem*, *Hendrik den Derden,* 2de deel, blz. 419. - Amsterdam, 1703.

(§) Zie *Belgische Stafkaart.*

aen d'armée bevoolen wierdt onder de waepenen te koomen, den vyant in persoon gaen recognosceeren'[*].

Toen de Koning op de hoogte 85 aankwam, zag hij reeds de vijandelijke cavalerie voor zich op het hooge terrein bij Landen en Sint-Geertruid. Ook hier leerde de ervaring, dat het bericht van eene cavalerie-patrouille omtrent de snelle nadering des vijands, die haar tevens tot teruggaan noopt, niet veel tijd verschaft tot tegenmaatregelen. Stijgt de hoogere bevelhebber te paard, om naar aanleiding van het bericht ter hoogte van zijne voorposten den toestand te gaan opnemen, dan ontwaart hij gewoonlijk den vijand reeds in het voorterrein.

Toen nu verder bij de verkenning bleek, dat achter de vijandelijke cavalerie het geheele Fransche leger in aantocht was, hield de Koning met zijne onderbevelhebbers raad omtrent hetgeen te doen stond. Uit een gevechtsbericht van den Keurvorst van Beieren[†] blijkt, dat de volgende overwegingen ter sprake zijn gekomen:

1°. onmiddellijk den vijand aan te vallen, in aanmerking nemende, dat hij op dezen dag een zwaren marsch had afgelegd en het niet aannemelijk was, dat zijne infanterie en zijne artillerie reeds geheel waren aangekomen;

2°. 's nachts over de Kleine Geete terug te gaan, als wanneer de vijand aan de Verbondenen geen marsch naar Brabant kon afwinnen, terwijl men achter de rivier in veel beter en veiliger stelling stond, nadat men zich door aanzienlijke detacheering zoodanig verzwakt had, dat men nauwelijks 50,000 man tegenover de 80,000 Franschen stellen kon;

3°. de tegenpartij in de reeds ingenomen stelling af te wachten.

Het eerste dezer voorstellen schijnt zonder bespreking al dadelijk op den achtergrond geschoven te zijn; naar het ons voorkomt, te recht. In de eerste plaats was de dag reeds grootendeels voorbij en is het de vraag, of de aanval, gelet op de weinige beweegbaarheid der verschillende wapens van de toenmalige legers, technisch nog wel mogelijk was; verder: al was ook 's vijands leger niet geheel opgemarcheerd, zoo kon men toch niet verwachten het gevecht nog denzelfden dag tot eene beslissing te brengen, welke alleen uitkomst kon geven. Alsdan zou men genoodzaakt zijn den volgenden dag den slag te hervatten onder nog nadeeliger omstandigheden. En ten slotte behoorde er, zoo plotseling verrast en overvallen, als men was, eene mate van veerkracht toe, om onverwijld tot den aanval te besluiten, die hoogst waarschijnlijk niet aanwezig was.

Het tweede voorstel vond ondersteuning bij sommige generaals en bij de Gedeputeerden te Velde van de Republiek, doch werd door den Koning verworpen op grond, dat er slechts 7 bruggen voor den terug-

(*) Jhr. Van Sypesteijn, als voren, III. Bijlage 46.

(†) *Relation über die Allyrterseits Mittwoch den* 29*sten Juli* 1693 *bij Wanghe mit dem Feind vorgegangene Aktion,* Von Landmann, blz. 36.

tocht over de Geete beschikbaar waren; dat het teruggaan onder het vuur des vijands gevaarlijk en moeielijk zou zijn; dat men gevaar liep de achterhoede, de artillerie en den legertros te verliezen. Daar deze laatste vóór de troepen terug moest gaan en van de bespanningen vele paarden in de weide waren, zou er veel tijd verloopen, voordat de terugtocht kon beginnen, en naar alle waarschijnlijkheid zou de vijand vóór dat tijdstip aanvallen(*). Naar 's Konings meening was het terugtrekken eene veel gevaarlijker onderneming dan het standhouden en slag leveren, waartoe dan ook besloten werd.

Men kon met de meening des Konings instemmen, indien er groote waarschijnlijkheid had bestaan, dat men 's vijands aanval kon afslaan. Bestond die niet, dan moest de terugtocht onder nog veel nadeeliger omstandigheden worden uitgevoerd en kon hij, vermits de vijand over eene uitstekende en overmachtige ruiterij beschikte, voor welker optreden het terrein zeer geschikt was, tot algeheele oplossing en vernietiging van het leger leiden. Intusschen, het stoutste besluit kan somtijds het beste zijn.

De stelling, waarin de Koning den aanval van Luxemburg wilde afwachten, strekte zich uit in zuidoostelijke richting van de Kleine Geete bij het dorp Elixem langs een klein beekje over de dorpen Laer en Neerwinden; vandaar over het open terrein in noordoostelijke richting tot aan eene beek, welke, van Landen komende, thans Molenbeek wordt genoemd, met het aan de overzijde van die beek gelegen dorp Neerlanden; vervolgens in noordelijke richting tot aan het dorp Dormael. Die stelling vormde dus eene tweemaal gebroken lijn, waarvan het middelste gedeelte, het open terrein, 2400 M. lang, gekeerd was naar Landen; waarvan de rechtervleugel met de dorpen Laer en Neerwinden eene lengte had van 3000 M. en de linkervleugel van Neerlanden tot Dormael 4000 M. lang was.

De Kleine Geete, die in noordoostelijke richting, en de Molenbeek, die in noordelijke richting stroomt, vereenigen zich bij Leeuw (Léau), 7 K.M. van Neerlanden. Een smalle terreinrug, waterscheiding tusschen beide stroompjes, neemt van het noorden naar het zuiden in hoogte toe en valt naar het dal, waarin de Geete eenerzijds en de Molenbeek anderzijds vliet, in zacht glooiende hellingen af. Die hoogterug is in de stelling 85 M. hoog, op 2000 M. ten zuiden daarvan, dus ter hoogte van Sint-Geertruid, waar het Fransche leger opmarcheerde, 95 M. en nog 2500 M. zuidelijker, ter hoogte van Racour, 108 M. Aan weerszijden van den terreinrug daalt het terrein tot in het dal van de Geete tot 40 M. en in dat van de Molenbeek tot 50 M. hoogte.

Het terrein aan 's vijands zijde beheerschte dus van uit het midden eenigszins het terrein in de stelling, doch bij de toenmalige geringe dracht van het geschut kon de aanvaller daarvan weinig voordeel

(*) Knoop, als voren, blz. 226.

trekken. Zondert men de in het groen verscholen dorpjes en de met boomen bezette beek- en rivieroevers uit, dan vertoont de landstreek zich, gezien van de hoogte 85 in de stelling, als eene nagenoeg boomlooze, zacht golvende vlakte met een uitgebreid gezichtsveld, die een ideaal gevechtsveld voor groote ruitermassa's zoude vormen, indien het terrein niet hier en daar over aanzienlijke lengte doorsneden werd door holle wegen met steile en soms hooge wanden.

De Kleine Geete wordt ons beschreven als een smal doch diep water(*) met steile oevers. Bij eene persoonlijke bezichtiging van het slagveld vonden wij thans na twee eeuwen de beteekenis van het sterk kronkelende stroompje uit een militair oogpunt gering; tusschen Elixem en Neerhespen bedroeg de breedte ongeveer 2 à 3 M. De diepte was zeer gering, soms niet meer dan een paar d. M.; van ondoorwaadbaarheid was, althans in algemeenen zin, geene sprake. Ook de oevers waren niet hoog, wel steil, doch gemakkelijk af te graven.

Het beekje, dat vóór den rechtervleugel der Verbondenen liep en dat wij Laerderbeek zullen noemen, wordt door Fransche geschiedschrijvers eveneens voor nog al hoog gehouden. Wij bevonden, dat een voetganger eroverheen kan springen; dat er bij Neerwinden bijna geen, bij Laer weinig water in stond. Tusschen Laer en Elixem echter was de beek nog al diep ingesneden in het terrein met flauwe hellingen, ten gevolge waarvan zij daar eene hindernis voor de cavalerie kan zijn geweest. Neemt men den geringen waterafvoer van dit beekje en het groote verval in aanmerking - 40 M. op 4000 M. -, dan kan de toestand in 1693 weinig anders geweest zijn dan op dit oogenblik.

Laer en Neerwinden vormden de steunpunten voor de verdediging van den rechtervleugel en leenden zich voor eene hardnekkige verdediging. Heggen en manshooge kleimuren ter dikte van een voet scheidden onderling de perceelen in de dorpen. De huizen waren van steen, evenzoo de kerk in het midden van ieder dorp. Heggen en boomgaarden beletten het overzicht in het dorp.

Een nadeel was echter, dat deze dorpen in het dal van de Laerderbeek met betrekking tot het omliggend terrein in de diepte liggen, doch weer niet zoodanig, dat men met het toenmalige geschut van het hooge terrein achter de dorpen vuur kon brengen vóór de dorpen. Alleen van de hoogte 71 ten noorden van Laer kon men vermoedelijk tusschen dit dorp en Neerwinden, waarvan het eerste ten zuiden, het laatste ten noorden van de beek ligt, vuur brengen.

Welke richting de stelling in het midden op de open vlakte had, is niet juist aan te geven, doch het is zeer waarschijnlijk, zooals wij het terrein vonden en zooals uit sommige bijzonderheden van het beloop van den slag valt af te leiden, dat de hoogte 85, de 600 M. ten noorden daarvan gelegen hoogte 84 en de holle weg, die van deze laatste hoogte naar Neerlanden voert, de richting van het centrum aan-

(*) Macaulay, *History of England.* Zie Von Landmann, als voren, blz. 37.

gaven. De hier bedoelde holle weg, 800 M. lang, is in het midden 3 à 4 M. beneden het terrein en heeft thans nog zeer steile en met hout begroeide wanden. De Fransche geschiedschrijvers noemen dezen weg een ravijn en geven op, dat dit ravijn in 1693 tot aan de Molenbeek doorliep. Thans eindigt het ongeveer 200 M. van de beek in den westrand van Neerlanden, dat toenmaals uitsluitend op den rechteroever van de beek schijnt gelegen te hebben.

Neerlanden was een dorp van hetzelfde karakter als Laer, gebouwd tegen den dalwand van de Molenbeek op den rechteroever, zeer geschikt tot verdediging in te richten.

De Molenbeek heeft thans uit militair oogpunt ook zeer weinig beteekenis; bij Neerlanden vonden wij haar 1 à 2 M. breed met omstreeks een voet water en steile, 1 M. hooge wanden. Aangezien er bepaaldelijk van gesproken wordt, dat op de doorwaadbare plaatsen in deze beek in den nacht van 28 op 29 Juli 1693 verhakkingen werden aangebracht, zoo kan men slechts aannemen, dat de buitengewone regenval op eerstgenoemden dag alle stroompjes sterk had doen zwellen en het water daarin met groote snelheid werd afgevoerd.

In verband met deze beschrijving meenen wij te mogen zeggen, dat de gekozen stelling in het algemeen niet sterk was, vooral niet in het midden; dat ook de algemeene richting niet gunstig was, de lengte te groot voor de beschikbare troepenmacht en de diepte - in het midden van den terreinrug tot aan de Geete 2500 M. - te gering, afgezien nog van de hoogst ongunstige terugtochtsvoorwaarden. Doch eene betere keuze was niet mogelijk.

Onverwijld deed de Koning de uitgekozen stelling bezetten en versterken. Laer, Neerwinden en Neerlanden werden met alle hulpmiddelen, die de versterkingskunst aan de hand deed, vluchtig versterkt. De straten werden afgesloten door coupures, waarachter borstweringen, de muren van schietgaten voorzien; ieder perceel werd eene afzonderlijke sterkte; ‘occupeerende..... alle hoochtens, heggen, holle wegen en al wat meerder avantagie konde bijbrengen, daerenboven ons dien geheelen nacht retrencheerende, soveel mogelijk was ende de tijt toelaeten wilde ende bleeven alsoo tot des anderen daegs onder de wapenen, der tijt toemen met het aanbreeken van den dag uyt des vyants bewegingen quaem te bemerken’[*].

Tusschen Neerwinden en Neerlanden werd eene verschanste linie aangelegd, bestaande uit eene borstwering met daarvóór gelegen gracht. Volgens sommigen[†] was die borstwering 4 voet hoog, de gracht breed en diep; men zou er flanken en redoutes, zoomede met deuren gesloten doorgangen, waarvóór ravelijnen, aangetroffen hebben.

Het is niet aannemelijk, dat de verschanste linie deze kunstmatige inrichting gehad heeft, alleen reeds, omdat de beschikbare tijd zulks

(*) *Relatie van de battaille.* Jhr. Van Sypesteijn, als voren, III. Bijlage 46.

(†) De Lort-Serignan, *Guillaume III, Stathouder de Hollande et Roi d'Angleterre* blz. 536-537. - Paris, 1880.

niet toeliet. Waarschijnlijk werd de borstwering gebroken, ten einde flankvuur voor de linie te kunnen brengen. Voor de meening, dat er te weinig tijd en arbeidskrachten beschikbaar waren, pleit ook de omstandigheid, dat in een gedeelte der stelling geene verschansing aanwezig was. Dit open vak werd, waarschijnlijk om het doordringen van cavalerie te beletten, met artillerievoertuigen afgesloten en bevond zich, naar het ons voorkomt, tusschen de hoogten 84 en 85, tegenover het op 1200 M. vóór de stelling gelegen dorp Rumsdorp. Is onze meening juist, dan kon het open vak bestreken worden door geschutvuur uit de verschanste linie achter het ravijn. Dat ten slotte ook nog het vóór de stelling gelegen Rumsdorp bezet werd, kan wellicht ook geschied zijn tot bescherming van dit open vak.

De Koning droeg het bevel over den rechtervleugel op aan den Keurvorst van Beieren. Tot bezetting van dezen vleugel werden aangewezen(*):

1 Hannoveraansch en 2 Spaansche dragonderregimenten, afgezeten, in het vak tusschen Laer en Elixem achter de beek;

6 Brandenburgsche infanteriebataljons onder den Markgraaf Karel Philip in Laer;

6 Hannoveraansche infanteriebataljons met 4 lichte stukken onder Generaal Dumont in Neerwinden;

5 Engelsche infanteriebataljons (brigade Ramsay) tusschen Laer en Neerwinden;

1 Engelsche batterij van 6 zware stukken op eene hoogte (vermoedelijk de hoogte 71) ten noorden van Laer.

Achter deze opstelling stonden in twee liniën 47 eskadrons ruiterij en wel van af de Geete achtereenvolgens 10 Spaansche onder Generaal Dupuy, 10 Beiersche onder Generaal D'Arco, 12 Brandenburgsche onder Generaal Von Heijden en 15 Hannoveraansche onder den Keurprins George Lodewijk. Voor de bezetting van Rumsdorp werden 4, voor die van Neerlanden 2 infanteriebataljons aangewezen; de rest der infanterie bezette tusschen Neerwinden en Neerlanden de verschanste linie, waarachter het geschut was opgesteld. Bij Neerlanden voerde Hendrik Casimir II, stadhouder van Friesland en 2de veldmaarschalk van de Republiek, het bevel. Overigens schijnt de Koning voor zijn centrum geen bepaald bevelhebber te hebben aangewezen; wellicht heeft hijzelf daarop rechtstreeks toezicht willen uitoefenen.

Voor den linkervleugel werden aangewezen 59 Engelsche en Hollandsche eskadrons onder bevel van den 3^{den} veldmaarschalk der Republiek, Graaf Walraven van Nassau-Saarbrück-Usingen. Zij werden opgesteld ten westen van de Molenbeek, front makende naar die beek tot aan Dormael.

De opstelling van het leger der Verbondenen, wat landaard betreft, was in het algemeen zoodanig, dat de Spaansche cavalerie op den uitersten

(*) Von Landmann, als voren, blz. 38.

rechtervleugel stond; dan volgden de Duitsche troepen tot en met Neerwinden, vervolgens de Engelsche en Schotsche achter de westelijke helft van de verschanste linie en ten slotte de Hollandsche en Deensche troepen in en om Neerlanden.

Indien men aan de bovenvermelde versterking van het slagveld en de bezetting der stelling nog toevoegt, dat de bagage van het leger des nachts onder bedekking van eenige eskadrons gedeeltelijk naar Thienen, gedeeltelijk over Leeuw naar Diest gezonden werd en dat meer bruggen over de Kleine Geete werden geslagen, dan krijgt men eenig denkbeeld van de buitengewone inspanning, die de Koning van zijne troepen vergde en wist te verkrijgen. Voor zoover men daarover thans nog een oordeel kan vellen, kan men in het algemeen de ter versterking en bezetting van de stelling genomen maatregelen wel billijken. Alleen zou men kunnen vragen, waarom de Koning reeds dadelijk, zonder nog het aanvalsplan van zijn vijand te kennen, ertoe overging de stelling over hare geheele lengte te bezetten en zijne troepen gelijkmatig over de stelling te verdeelen. Waar hij zoo handelde, bleef er, de groote lengte der stelling in aanmerking genomen, reeds bij het begin van den slag geene enkele infanterieafdeeling als reserve over, om een meer bedreigd punt te ondersteunen.

Men zou ook kunnen vragen, waartoe die vreemde opstelling van 59 eskadrons - ± 10,000 man - ruiterij in eene soort haakstelling achter eene ondoorwaadbare beek op den linkervleugel moest dienen en waarom die cavalerie niet eerder voor het grootste gedeelte front zuidwaarts achter het centrum werd opgesteld.

Vermoedelijk waren beide maatregelen naar de sleur dier dagen, toen het terughouden van eene algemeene reserve nog geen regel, daarentegen het plaatsen van de cavalerie op de vleugels zelfs in de gewone ordre de bataille gebruikelijk was.

Ook omtrent het nut van de aaneengeschakelde linie tusschen Neerwinden en Neerlanden zou men met den Koning van meening kunnen verschillen, in dezen zin, dat men de vraag zou mogen stellen, of niet het aanleggen van twee gesloten schansen op de hoogten 85 en 84 de voorkeur verdiende. Met de aaneengeschakelde linie toch dwong de Koning zich tot eene lijdelijke verdediging zijner stelling en zulk eene verdediging leidt bijna altijd tot nederlaag of ondergang. Er bestond nu geene gelegenheid meer met cavalerie door de linie heen te breken en tegenaanvallen te doen. Het geschut achter de linie kon slechts eene beperkte schootsrichting hebben; de linie zelve eischte veel troepen tot hare bezetting en moest verlaten worden, zoodra de vijand haar in de flank of in den rug kon beschieten.

Gesloten schansen zouden die nadeelen niet gehad en steunpunten in de stelling van groote waarde gevormd hebben.

Het Fransche leger bivouakeerde in den nacht van 28 op 29 Juli in

een aantal liniën achter elkander ten zuiden van Landen en Overwinden. Bij het aanbreken van den dag verkende Luxemburg de stelling der Verbondenen en ziende, hoe dezen den nacht hadden gebruikt, om het slagveld te versterken, vatte hij het plan op tot het doen van den hoofdaanval op den rechtervleugel der Verbondenen, op de dorpen Laer en Neerwinden.

Gelijktijdig zou tegenover Rumsdorp en Neerlanden een slepend gevecht gevoerd worden. Inmiddels deed hij zijne artillerie in batterij komen tusschen Neerwinden en Rumsdorp, ten einde zoowel de verschanste linie in het centrum der Verbondenen als de genoemde dorpen te beschieten. In het gezicht der Verbondenen begonnen weldra de inleidende bewegingen tot den aanval. 'In het krieken van de morgenstont sagen wij de vijanden in twee liniën op de hoogte van St. Geertruijd en Landen en een lichaem, hetgeen van de sijde van Winden' (Overwinden) 'onse verschansing naderde: Met het opgaen van de son vonden sig de vyanden binnen het bereijck van ons geschut; 't geen op hen begon te speelen. Sij maeckten omtrent de twee uren geen beweging: de geene, die op de hoogte gebleven waren, daelden ten zes uuren in verscheijde liniën af maar verlieten wanneer zij binnen het bereijck van ons canon waren, het midden van de vlackte en deeden hun voetvolck aan onse rechterzijde na de dorpen van Winden en van Laré en aan onse linckerhant na dat van Neerlanden sacken, ondersteunt door hunne Ruyterij, welke ook de zijden van de vlackte verkoor en hadden een lichaem (korps) aan de andere kant van het watertje van Landen doen trecken, om eenig achterdencken bij onse linckervleugel te verwecken'(*).

Zoo ging het inderdaad in het Fransche leger toe. Tegenover Laer en Neerwinden formeerden zich 29 bataljons infanterie in 3 colonnes tot den aanval, daarachter als 2de linie 3 regimenten infanterie en weder daarachter 51 eskadrons ruiterij, om na de verovering der dorpen aan de andere zijde daarvan op te treden. Tegenover Rumsdorp ontwikkelden zich 25 bataljons infanterie, eveneens 16 eskadrons afgezeten dragonders bij Attenhoven ten oosten van de Molenbeek tegenover Neerlanden. Tusschen de aanvalscolonnes tegenover Neerwinden en Rumsdorp reden inmiddels 70 vuurmonden op, om het heftige kanonvuur der Verbondenen te beantwoorden, die van af 'de clock 5 uhren (waren)... begonnen te canoneeren'(†). Achter de artillerie bleven nog als algemeene reserve over 32 bataljons infanterie en 125 eskadrons ruiterij onder bevel van den Maarschalk De Villeroi, die in verscheidene liniën werden opgesteld.

Het artillerieduel, dat vermoedelijk tusschen 6 en 7 uur v.m. met omstreeks 150 vuurmonden van weerszijden aanving, was niet in het voordeel der Franschen en was zeer hevig. 'Les plus vieux officiers de

(*) Jacobus Verweij, als voren, III, blz. 450-451.
(†) *Relatie*, enz. Zie Jhr. Van Sypesteyn, als voren, III. Bijlage 46.

notre armée', schrijft een der toeschouwers, 'disent n'avoir jamais vu une canonade pareille, essuijée de si près et plus semblable aux combats de mer que de terre'(*).

Tusschen 8 en 9 uur v.m. begonnen de Franschen hun aanval op Laer en Neerwinden. De drie aanvalscolonnes vielen met onstuimigheid aan; die van den Hertog van Berwick(†) in het midden bestormt Neerwinden. Links van hem is het de Luitenant-Generaal Rubantel en rechts de Luitenant-Generaal De Montchevreuil, die zijn aanval ondersteunen. Laer wordt genomen, doch minder voorspoedig gaat het in Neerwinden. Onder een moorddadig vuur dringt Berwick het dorp binnen; daar ieder perceel afzonderlijk moet genomen worden en de verdediger met groote dapperheid strijdt, gelukt het hem slechts langzaam, terrein te winnen. Terwijl dat geschiedt, dringt Fransche cavalerie na de verovering van Laer over de Laerderbeek en valt de Spaansche cavalerie aan, die zij overhoopwerpt. Op hare beurt wordt zij echter weder met groote verliezen over de beek teruggeworpen. Intusschen is haar optreden oorzaak geweest, dat de Engelsche batterij op de hoogte 71 achter Laer, zonder bevel daartoe, hare stelling ontruimt.

Berwick dringt tot aan de noordzijde van Neerwinden door, doch Rubantel en Montchevreuil, niet in staat, om op gelijke hoogte met hem te blijven, wijken voor het geweldig vuur, dat de verdediger op hunne flanken richt, steeds meer naar het midden van het dorp af en komen ten slotte achter Berwick.

Dat gemis aan samenwerking wordt hun noodlottig. De Keurvorst van Beieren namelijk doet een tegenaanval op de flanken van Rubantel en Montchevreuil, werpt eerst dezen, vervolgens Berwick uit het dorp en herovert ook Laer.

Deze schitterende tegenaanval, die met behulp van Engelsche bataljons, door Willem III aan de bezetting der verschanste linie ontnomen, was verricht en onder het oog van den Koning was uitgevoerd, herstelde den vroegeren toestand. De Franschen hadden zeer groote verliezen geleden. Montchevreuil was gedood en Berwick gevangengenomen.

Ongeveer gelijk met dezen aanval op Neerwinden of iets later vielen de Franschen ook Rumsdorp en Neerlanden aan. Rumsdorp werd door hen genomen, doch hun aanval op de verschanste linie daarachter werd afgeslagen. Ten oosten van de Molenbeek bestormden de afgezeten dragonders Neerlanden, drongen er tot tweemaal toe in door, doch werden er telkens weer uitgeworpen. 'd'Attacque op de linkervleugel..... wierde begonnen, ende dat met geen minder furie als d'andere, werdende telckens wederom gesouteneert. Het gevecht was aldaer seer opiniater ende langduijrig, sonder dat de vyant daerop yets konde ge-

(*) Brief van den Prins De Conti. *Revue des Deux Mondes*, als voren, blz. 583.

(†) Natuurlijke zoon van Jacobus II, koning van Engeland, dus halfbroeder van de gemalin van Willem III. Hij werd geboren in 1661.

winnen, maer genootsaekt confuselijk te retireeren, konnende haar volk, dat allenthalven verstroijt was, noijt wederom aanbrengen'(*).

Het gevecht nam hier eene hevigheid aan, die volstrekt niet in de bedoeling van Luxemburg lag. Zoowel hij als Willem III snelden naar dezen vleugel. Luxemburg gaf zijn ongenoegen te kennen, beval, dat men terug zou gaan en zich bepalen tot het vasthouden van de buitenomheining van Rumsdorp. Vervolgens keerde hij naar zijn linkervleugel terug, waar men de geslagen troepen opnieuw verzameld en geordend had, deed dien vleugel door 12 bataljons uit zijne algemeene reserve versterken en beval een tweeden aanval op Laer en Neerwinden, thans onder aanvoering van den Hertog van Bourbon.

Die tweede aanval had nagenoeg hetzelfde verloop als de eerste. Ook thans werd Laer het eerst genomen; in Neerwinden streed de verdediger achter heggen en muren en van uit de huizen met de uiterste koelbloedigheid en volharding, zonder echter Bourbon te kunnen beletten langzaam tot den noordelijken rand van het dorp door te dringen. Hier echter hield de verdediger zich met inspanning van alle krachten staande. Weder snelde Willem III met Engelsche bataljons, van achter de verschanste linie genomen, toe en ging tot den tegenaanval over. Met uitzondering van den zuidwestelijken rand wordt Neerwinden heroverd na een langen en bloedigen strijd; daarna Laer. De hardnekkigheid, waarmede hier op beperkte ruimte en op korten afstand door 44 Fransche en vermoedelijk 33 Duitsche en Engelsche bataljons, te zamen 30 à 40,000 man, werd gevochten, veroorzaakte aan beide zijden zeer groote verliezen.

Het middaguur begon te naderen en nog was Luxemburg verre van het doel, dat hij zich had voorgesteld. Zijne onderbevelhebbers rieden hem met het oog op den zinkenden moed zijner troepen en de groote verliezen, die zijne infanterie geleden had, het gevecht af te breken.

Doch Luxemburg was de man niet, om daartoe te besluiten. Nog bleven hem 20 bataljons infanterie, waaronder 7 bataljons van de Maison du Roi, de keur van het Fransche leger, en eene nagenoeg intacte ruitermassa van 30,000 paarden over. Hij wil daarom eene laatste poging wagen en daarbij zijne geheele infanterie inzetten; hijzelf zal den aanval leiden; prinsen van den bloede en maarschalken zullen de aanvalscolonnes aanvoeren; 13 bataljons uit de algemeene reserve versterken de gedunde bataljons van zijn linkervleugel, om daarmede den aanval op Laer en Neerwinden te hervatten. De Maison du Roi - nl. 4 bataljons Gardes-Français en 3 bataljons Gardes-Suisses - zullen, gevolgd door de cavalerie dier garde en nog eene cavaleriebrigade, den aanval richten op het aansluitingspunt van den oostelijken dorpsrand van Neerwinden met de verschanste linie. Verder zal Feuquières, die thans over de cavalerie in het centrum bevel voert, ondersteund door infanterie uit Rumsdorp, trachten zich een weg te banen door de verschanste linie, zoodra daartoe gelegenheid bestaat, uiterlijk, zoodra Neerwinden genomen is.

(*) *Relatie,* enz. bij Jhr. Van Sypesteijn, als voren, III. Bijlage 46.

Tusschen 12 en 1 uur n.m. worden de troepen voor den derden aanval opgesteld, die omstreeks 1 uur aanvangt en voor de Verbondenen noodlottig wordt. De gardetroepen slagen erin den zuidoostelijken rand van Neerwinden en een stuk der verschanste linie aldaar te veroveren. Te gelijk hernieuwen zich in het dorp de straat- en huizengevechten. Men strijdt zoo mogelijk met nog meer hardnekkigheid en verbittering dan te voren. Luxemburg vermijdt daarbij den misslag, bij de beide vorige aanvallen begaan; naarmate zijne troepen voortdringen, laat hij de perceelafscheidingen vernielen, ten gevolge waarvan het overzicht verbetert en de gemeenschap mogelijk wordt. Terwijl de garde-infanterie van uit het oosten in het dorp dringt, dringt de aanvaller steeds meer noordwaarts. Stapels lijken bedekken de straten.

Tevergeefs tracht Willem III door tegenaanvallen het verlorene te herwinnen. Twee malen voert hij persoonlijk Engelsche bataljons tegen de Fransche gardes, doch deze houden zich staande. Eene ongunstige omstandigheid bespoedigt bij Neerwinden de ontknooping. Na een strijd van bijna zes uren begint bij den verdediger de munitie op te geraken. Deze omstandigheid en de onmiddellijke gevolgen vinden wij op de volgende wijze vermeld in het gevechtsbericht van den Keurvorst van Beieren: ‘Ihre Churfürstliche Durchlaucht... gab alsbald Ordre an den Marquis de Bedmar den Feind auf der Seiten anzugreifen, dem Sie zugleich vorwärts begegnen wollte. Kaum war dieses geschehen, so lieszen die Offiziere von einem Bataillon der Englischen Garde, wie auch von zwei anderen Englischen Bataillons, so bei dem Marquis de Bedmar waren, Ihre Churfürstliche Durchlaucht wissen, dasz sie alles Pulver und Blei in währendem sechsstündigen Gefecht verschossen und indem man nun nach Munition geschickt, fing die Infanterie an, rechterseits vom Corps di bataglio sich zu retiriren, weil sie das stete Feuer von vorn und auf der Seiten länger nicht ausdauern können. Durch diese Lücken penetrirte eine grosze Anzahl der feindlichen Squadrones, welche die hannoverische Cavalerie angriffen und nach einigem Widerstand zertrennten, formirten hernach von den occupirten Dörfern bis an das Wasser, so hinter uns war, eine Linie wodurch wir von dem Corps di bataglio separirt und unsrerseits blosgelassen wurden’(*).

Terwijl alzoo de dorpen verloren gingen, namen ook in het centrum de zaken voor de Verbondenen eene ongunstige wending. Het voortdurend onttrekken van Engelsche bataljons aan de bezetting van de verschanste linie, om Neerwinden te kunnen behouden, had die bezetting zeer verzwakt. In de flank beschoten door de Fransche infanterie, die zich achter de heggen in den oostelijken dorpsrand had opgesteld, was ‘ons voetvolck van de verschansing, het vuur in de zijde niet langer konnende uytstaen,.... genoodsaeckt te wijcken’(†).

Het zal omstreeks 2 uur n.m. geweest zijn, toen de toestand

(*) Von Landmann, als voren, blz. 44.

(†) Jacobus Verweij, als voren, 2de deel, blz. 452.

voor de Verbondenen door het verlies der dorpen en het terugtrekken der infanterie er donker begon uit te zien. Er stonden echter nog altijd 59 eskadrons cavalerie langs de Molenbeek werkeloos, welke thans gedeeltelijk tot werkzaamheid werden geroepen. 'Den Koning', zoo leest men in het rapport nopens den slag(*), 'siende dese wanordre deed om se te verhelpen, een gedeelte van de linckervleugel toeschieten; doch alsoo sij ver af was, gaven de vyanden geen tydt om se te schicken; maer wierpen de Hollantsche Ruytery, die aen de linckerhant was, ten deele van ter zyden aenvallende, deselve omver, eer de Engelsse in linie waren: dese waren gedwongen te chargeeren, soo sij sig vonden, hetgeen sij deden; sommige geluckig, slaende het gene voor hun was; maar aangesien de rechterfleugel reets gedwongen was geworden, weder over de rivier te gaan, vonden de Engelsse sig omringt.'

Zeer zeker zou het optreden dezer cavaleriemassa onder eenhoofdige leiding veel ten goede hebben kunnen keeren, doch de verst verwijderde eskadrons stonden bij Dormael op één uur afstands; men riep vermoedelijk dus alleen de dichtstbij zijnde afdeelingen op en deze naderden zonder behoorlijk verband en niet voor het gevecht geformeerd het gevechtsveld. Daarbij kwam ten slotte nog eene gebeurtenis, die den doorslag gaf bij de nederlaag der Verbondenen.

Zoodra Neerwinden genomen was, voerde Feuquières zijne cavalerie van het Fransche centrum, voorafgegaan door infanterie uit Rumsdorp, naar de verschanste linie en wel naar het door artillerievoertuigen afgesloten open vak. Aangezien de infanterie in die linie gevlucht was, werd geen tegenstand ondervonden. De cavalerie baande zich nu een weg en weldra stonden hier 125 eskadrons binnen de linie. Het is zeer waarschijnlijk een gedeelte van deze cavalerie geweest, die de Hollandsche ruiterij in hare linkerflank viel, vóórdat deze nog opgemarcheerd was.

Thans loste zich de slag op in een handgemeen van talrijke ruiterafdeelingen in de betrekkelijk geringe ruimte tusschen de Geete eenerzijds en den terreinrug anderzijds. Men kan wel aannemen, dat hier achtereenvolgens 30 à 40,000 ruiters tegen elkaar in het strijdperk traden in eene ruimte van nog geene drie vierkante kilometers. Bij gemis van eenhoofdige leiding werd de beslissing tot geluk der Verbondenen eenigszins vertraagd. Een algemeene ruiteraanval der Franschen onder eenhoofdige leiding zou ongetwijfeld de uiteengeslagen infanterie en de opgeloste cavalerie der tegenpartij als een orkaan van het slagveld hebben weggevaagd.

Het beloop der afzonderlijke cavaleriegevechten is niet met eenige juistheid weer te geven. De Koning nam persoonlijk met de sabel in de vuist aan deze gevechten deel en overtrof zichzelf in dapperheid. Viermaal chargeerde hij aan het hoofd eener afdeeling. In strijd met

(*) Jacobus Verweij, als voren, 2de deel, blz. 425-453.

het gebruik dier dagen had hij, zonder te letten op het grootere gevaar, zijn kuras afgelegd, waarschijnlijk wegens lichaamszwakte of vermoeidheid. Toch bleef hij in het handgemeen ongedeerd, daar, waar zoovelen den ruiterdood door schiet- en steekwapenen vonden.

Ook de Hollandsche cavalerie streed hier eervol; in het bijzonder worden genoemd de Hollandsche gardes onder Graaf Hendrik van Nassau-Ouwerkerk, voorts de regimenten van Ittersum, van Zuijlestein en van Dompré. Doch geene dapperheid mocht baten.

Wilde men redden, wat nog te redden viel, dan moest er spoedig gehandeld worden. Omstreeks 3 uur n.m. geschiedde dat. 'De Koning siende, dat de magten der vijanden t'eenemael overwegende wierden, sont aan de generaels der Infantrij en van de linckervleugel bevel, na Leeuwe te wijcken; de dragonders en de granadiers van den Koning, welcke langs Dormael waren en het voetvolck en een gedeelte der Ruijterij van de linckervleugel over Osmael'(*). Van den rechtervleugel wordt hier niet gesproken, omdat de Koning daarvan geheel was afgesneden.

De toestand van het leger der Verbondenen was intusschen reeds zeer hachelijk geworden; dat daarvan nog iets is terechtgekomen, moet vóór alles toegeschreven worden aan de onbegrijpelijke lauwheid in de vervolging van het geslagen leger door de nagenoeg intacte Fransche cavalerie. Stellen wij ons dien toestand nader voor.

Op den rechtervleugel waren sedert 8 uur v.m. tot 2 uur n.m. een aantal bataljons in moorddadige dorpsgevechten gewikkeld; dat aantal groeide langzamerhand aan tot vermoedelijk 35, zoo Duitsche als Engelsche. Toen deze infanterie waarschijnlijk met verlies van de helft harer sterkte voorgoed uit de dorpen werd geworpen, mag men aannemen, dat daarbij alle orde en verband was verloren geraakt. Alleen de ruitergevechten, die toen begonnen, redden deze infanterie in zooverre, dat zij vermoedelijk in opgelosten toestand de Geete kon bereiken, daarbij echter de werking harer cavalerie ten zeerste belemmerend, die nu ook het onderspit delfde en haar heil in de vlucht zocht.

Weldra volgden nu ook de terugtrekkende cavaleriekorpsen, die onder den Koning gestreden hadden; met de Fransche cavalerie achter zich drongen alle naar de Geete. De stroom der vluchtenden richtte zich naar de bruggen, doch deze waren weinig in aantal voor zoovele duizenden menschen en paarden en daarbij zeer smal; ieder wilde er het eerst over; in het gedrang reed de ruiterij het voetvolk onder den voet. Zeer veel volk werd doodgedrukt of kwam daar om.

De Fransche geschiedschrijvers geven breed op van de ontzettende verliezen, hier door de Verbondenen geleden. 'Hy eut une si grande quantité de noyés, que le reste passa dessus comme sur un pont'(†). Een ander zegt, dat er meer ruiters in de rivier verdronken, dan er

(*) Gevechtsrapport bij Jacobus Verweij, als voren, II, blz. 453.
(†) Brief van D'Harcourt, 30 Juli 1693. *Revue des Deux Mondes*, als voren, blz. 595.

op het slagveld bleven. Nog een ander ooggetuige zegt, dat de lijken in de rivier het water opstopten, zoodat de rivier buiten hare oevers trad. Indien men echter daar ter plaatse het stroompje bezichtigt, dan is het weinig waarschijnlijk, dat daar door verdrinking vele personen den dood gevonden hebben, ook al was het door de regens van den vorigen dag sterk gezwollen, tenzij zij op andere gewelddadige wijze onder water werden gehouden.

Ook de mededeeling, dat vele wapens verloren gingen, omdat het voetvolk zwemmende de overzijde trachtte te bereiken(*), is bij een stroompje van 3 à 4 passen breedte kennelijk overdreven. Het voetvolk zal die wapens wel vroeger weggeworpen hebben, om sneller te kunnen vluchten. Intusschen behoeft er niet aan getwijfeld te worden, dat het gedrang en het onder den voet geraken bij de bruggen aan honderden het leven hebben gekost, wier lijken waarschijnlijk in den stroom zijn terechtgekomen.

De Keurvorst van Beieren kwam bij Wanghe over de Geete en de Koning niet zonder moeite(†) bij Neerhespen. Beiden verzamelden op den linkeroever zooveel troepen, als hun mogelijk was. Dat was zeer weinig; voor zooveel den Koning betreft, slechts ‘een gedeelte van sijne gardes en van de ruijterij der linckervleugel en hetgeen van de brigade van Ramsaij behouden was’(§). Gelukkig nog, dat de Fransche cavalerie aan de Geete hare vervolging staakte!

Gelukkiger liep het af met de troepen, welke onder den stadhouder van Friesland in en om Neerlanden stonden, hoezeer voor dezen nog grooter gevaar dreigde. De terugtocht dezer grootendeels Hollandsche troepen, van de Geete en het overige leger afgesneden en door groote ruitermassa's achtervolgd, werd schitterend volbracht, doch bij de groote soberheid, die de rapporten onzer bevelhebbers en ooggetuigen kenmerkt, is van de bijzonderheden van dien terugtocht weinig bekend. In de eerste plaats is niet bekend, hoeveel en welke bataljons in Neerlanden en in de verschanste linie achter het ravijn stonden, toen de Fransche cavalerie van Feuquières doorbrak en de ordonnansofficier De Patigny namens Willem III het bevel voor den terugtocht op Leeuw overbracht. Hoogstens kunnen het 23 Hollandsche en Deensche bataljons geweest zijn, doch waarschijnlijk minder, waarbij zich 12 à 15 eskadrons Hollandsche ruiterij onder den Graaf van Athlone aansloten.

Hendrik Casimir zegt in zijne aanteekeningen(**) o.a. het volgende: ‘Dès que le Roy m'eut fait dire par le Sr. Gatigny, que je devois songer à la retraitte pour sauver l'aile gauche, vers laquelle la cavallerie ennemie s'avançoit déjà pour la couper, je la retiray des postes, que j'avois conservés jusqu' alors et la fit descendre avec tout l'ordre, que l'on pût observer en cette extrémité, vers la rivière de Gete. Elle

(*) Von Landmann, als voren, blz. 46.
(†) en
(§) Jacobus Verweij, als voren, II, blz. 453.
(**) Jhr. Van Sypesteijn, als voren, III. Bijlage 46.

la passa presque toute malgré le feu continuel des esquadrons françois, puisqu' il n'y eut que les trop précipités qui se noyèrent.'

Dit is een onopgesmukt verhaal van een schitterend wapenfeit, waarbij beleid en dapperheid om den voorrang dingen.

Immers, deze troepen stonden bij hun terugtocht niet alleen tegenover de vijandelijke infanterie in Rumsdorp en Attenhoven, welke zij zich van het lijf te houden hadden, doch ook tegenover het meerendeel der 125 Fransche eskadrons onder Feuquières, welke hen van alle kanten omringden en door welke zij zich een doortocht hadden te banen, van af het ravijn tot bij Leeuwe, over een afstand van ongeveer 7 K.M.

Volgens Fransche geschiedschrijvers(*) stonden achter het ravijn nog 9 Hollandsche en Deensche bataljons, die hun terugtocht in goede orde volbrachten. Der vijandelijke infanterie het opdringen belettende, door gebruik te maken van het terrein, hielden zij de vijandelijke eskadrons, die te nabij kwamen, door salvo's tegen.

Volgens een anderen schrijver beletten zij ook het opdringen van de vijandelijke infanterie door het in brand steken van Neerlanden.

Als commandant dezer troepen, die wellicht de achterhoede uitmaakten van de geheele colonne, wordt genoemd de brigadier Fagel.

Eenvoudig klinkt de lof van Hendrik Casimir over deze dapperen: 'Alle d'officieren en de soldaten, voornaementlijk d'infantry, (hebben) haer soodaenig gequeeten, als men van luyden van eere konde verwachten'(†).

Te Leeuw aangekomen, liet de stadhouder van Friesland daar 4 bataljons infanterie achter, ten einde de voertuigen in staat te stellen mede te komen en den terugtocht van deze te beschermen; ofschoon het reeds avond was, werd de marsch voortgezet tot ten noorden van Boenger (Budingen) - 12 K.M. van het slagveld -, alwaar een bivouak werd betrokken. Behalve door den vijand schijnt de terugtocht ook zeer belemmerd te zijn door den toestand der wegen, ten gevolge waarvan kanonnen en voertuigen in de modder bleven steken en achtergelaten moesten worden.

In den vroegen morgen van den 30sten Juli werd de terugtocht voortgezet over Diest - 17 K.M. van Budingen - tot Tisselt (Testelt), 8 K.M. verder, alwaar een kamp werd betrokken en nadere bevelen van den Koning werden afgewacht(§).

Inmiddels was de Koning met hetgeen hij op den linkeroever der Geete had kunnen verzamelen, op Thienen teruggegaan en nadat ook de Keurvorst van Beieren zich bij hem had aangesloten, trokken beiden verder naar Bautersem - 17 K.M. van het slagveld -, alwaar zij bivouakeerden. De vleugels van het uit elkander geslagen leger stonden in den nacht van 29 op 30 Juli 22 K.M. van elkander verwijderd.

(*) Knoop, als voren, III, blz. 239.
(†) *Relatie,* enz. van Jhr. Van Sypesteijn, als voren, III. Bijlage 46.
(§) Jhr. Van Sypesteijn, als voren, II. Bijlage 41.

De Koning zette den 30sten zijn terugtocht voort naar Leuven en nam op den 31sten eene stelling op den linkeroever der Senne tusschen Brussel en Mechelen met het hoofdkwartier te Eppeghem, 42 K.M. van het slagveld. Op bekomen bevel sloot de stadhouder van Friesland zich met zijne troepen in twee marschen den 3den Augustus bij den Koning aan.

Luxemburg, die van elke vervolging van zijn geslagen tegenstander had afgezien en zijne cavalerie de Geete niet had doen overschrijden, bleef tot 2 Augustus bij Landen gekampeerd. Het tot ontbinding overgaan van zoovele duizenden onbegraven lijken noopte hem op dien datum zijn kamp te verplaatsen en naar Waremme te marcheeren.

Aldus eindigde de meesterlijk ingeleide en met buitengewone veerkracht doorgevoerde aanvalsslag van den Franschen veldheer. De voordeelen, die de slag hem aanbracht, bestonden in eenigen materieelen buit, in bevestiging van het moreele en feitelijke overwicht der Fransche wapenen en in de verhooging der wapeneer, doch die uitkomst rechtvaardigde volgens tegenwoordige begrippen in geenen deele het offer van zoovele duizenden dappere soldaten, wier bloed het slagveld had gedrenkt.

Beide partijen leden in den slag zeer zware verliezen. Zoo b.v. verloren de 6 Hannoversche bataljons, die Neerwinden verdedigden, 103 officieren en 1752 man, d.i. de helft hunner sterkte; de 15 Hannoversche eskadrons verloren 59 officieren en 535 man, d.i. een derde hunner sterkte(*). Het geheele verlies der Verbondenen zal vermoedelijk bedragen hebben 15,000 dooden en gewonden en 1500 gevangenen, 84 stukken geschut of nagenoeg hunne geheele artillerie; verder duizenden voertuigen en 77 vaandels. Het verlies der Franschen aan dooden en gewonden zal niet veel minder bedragen hebben(†).

Waarom voltooide Luxemburg zijne overwinning niet door eene krachtige vervolging? Als redenen worden opgegeven: de uitgeputte toestand zijner infanterie, die bovendien zwaar gehavend was; de toestand zijner cavalerie, waarvan de paarden in 48 uren niet zouden gevoederd zijn; de onwil zijner soldaten, die na den slag hunne achterstallige soldij vorderden. De hoofdreden zal wel geweest zijn de gewone reden, waarom na bloedige en langdurige worstelingen bijna altijd eene vervolging achterwege blijft, namelijk de moreele en physieke uitputting van troepen en aanvoerders, ten gevolge waarvan de veerkracht, noodig, om nog meer inspanning te eischen en te geven, als het gevaar reeds voorbij is en rust kan intreden, niet meer aanwezig is. Luxemburg, die reeds 65 jaren oud was en die op het slagveld behalve zoovele duizenden ook twee zijner zoons zwaar gekwetst zag vallen, ontbrak het vermoedelijk bij het einde van den slag aan de physieke en moreele krachten, om de tactische zegepraal, op het slagveld behaald, in eene totale vernietiging van zijne

(*) Von Landmann, als voren, blz. 46.

(†) De opgaven der verliezen aan dooden en gekwetsten wisselden af voor de Franschen van 6000 tot 15,000, voor de Verbondenen van 12,000 tot 20,000. Zie Bosscha, *Neerland's Heldendaden te Land*, II, blz. 206, noot 3.

tegenpartij om te zetten. Het is echter ook mogelijk, dat zelfs deze bekwame aanvoerder in dit voor Frankrijk zoo beslissend oogenblik zich niet aan de sleur en aan de bekrompen opvattingen van dien tijd omtrent oorlogsvoering heeft kunnen onttrekken.

In die dagen was het begrip en de eer der overwinning hoofdzaak; aan de vernieling van 's vijands strijdkrachten werd minder gedacht. Men stak het zwaard in de scheede, als de beslissing op het slagveld met stroomen bloeds was betaald; men achtte zich tevreden, indien men in het bezit van het slagveld was gebleven, al was daarmede het einde van den oorlog geene schrede nader gekomen.

Eerst latere krijgsgenieën zouden aan het begrip der overwinning weder het begrip der vervolging hechten, van de vervolging tot den laatsten ademtocht van man en paard, die het geslagen leger vernietigt.

Intusschen, ook in weerwil van het voor Willem III zoo onverhoopte geluk, dat hij niet vervolgd werd, was het leger der Verbondenen moreel en materieel zoodanig verzwakt, dat het in 1693 niet meer tegen den vijand optrad en dat ook in volgende jaren geene beslissing in den slag meer werd gezocht.

Slaat men in eindbeschouwing het oog op hetgeen aan de zijde der Verbondenen en door hun opperbevelhebber werd verricht, dan moet in de eerste plaats hulde gebracht worden aan de buitengewone dapperheid en volharding, waarmede al de troepen van vijf verschillende volken streden. Ofschoon huurlingen, gaven zij hun leven voor de zaak, waarvoor zij streden, met eene toewijding, die nationale legers in geene hoogere mate kunnen toonen.

Ook in oefening, krijgstucht en krijgservaring bleken zij niet voor de Fransche troepen te behoeven onder te doen.

Even groote lof kan gebracht worden aan de onderbevelhebbers, met name aan den Keurvorst van Beieren en aan den stadhouder van Friesland.

Wil men Willem III als opperbevelhebber beoordeelen naar hetgeen hij den 28sten en den 29sten Juli 1693 verrichtte, dan moet niet uit het oog worden verloren, dat hij zich, zij het ook door eigen schuld, genoodzaakt zag of vond slag te leveren onder omstandigheden, die de tegenpartij hem opdrong. Hij had geene voldoende troepenmacht, om den strijd om de dorpen uit te vechten, en dat was wel de voornaamste aanleiding tot het verliezen van den slag.

Ook de verschanste linie leverde niet het nut op, dat men er zich van voorgesteld had; indirect heeft haar tracé mede aanleiding gegeven tot ontruiming der stelling, toen de bezetting, in flank en rug getroffen, haar moest verlaten. Één of twee gesloten schansen en eene algemeene reserve hadden vermoedelijk meer diensten bewezen dan de aaneengeschakelde linie met hare bezetting.

Voorts kan de ongunstige opstelling van de cavalerie tegenover de

Molenbeek, ten gevolge waarvan zij, toen de beslissing naderde, niet bij de hand was, als een misslag van de opperste leiding aangemerkt worden.

Kan Willem III, de schitterende staatsman, niet onder de groote veldheeren gerangschikt worden, ook onder de veldheeren van den tweeden rang neemt hij niet de eerste plaats in. Wij kunnen dat te eer zeggen, omdat de groote Koning-Stadhouder, in volkomen zelfkennis, zichzelf evenzoo beoordeeld heeft. Volgens Macaulay zou de Koning in zijne laatste levensjaren zelf bekend hebben, dat hij van de oorlogskunst te weinig verstand had gehad, om tegen zijne tegenstanders opgewassen te zijn(*).

Zijne opvatting van den wederzijdschen toestand der partijen op het operatietooneel, de beoordeeling van zijn tegenstander, de verzwakking van zijne strijdkrachten zonder dringende noodzakelijkheid, het ontbreken van een aanwijsbaar, bepaald doel bij zijne operatiën, dat alles duidt aan, dat in den veldtocht van 1693 Willem III geene veldheerstalenten ontwikkelde en geen strategisch doorzicht toonde. Als gevolg van een en ander zijn zijne operatiën langzaam en weifelend en verliest hij daarbij het initiatief. De tegenpartij dwingt hem met getalsovermacht tot den slag op tijd en plaats, die hem nadeelig zijn en die hem den ondergang van zijn leger en van de groote zaak, waarvoor hij strijdt, nabij doen zijn.

Plaatsen wij ons echter bij de beschouwing van 's Konings oorlogsdaden een trap lager en zien wij in hem den troepenaanvoerder in tactischen zin, dan vertoonen zich aan ons oog, zoowel in als na den slag, schitterende eigenschappen. Wij zien dan eene bewonderenswaardige besluitvaardigheid in ernstige oogenblikken, eene kracht van wil, die alle hinderpalen op zij zet, die onderbevelhebbers en soldaten meesleept; eene volharding en eene veerkracht, die zich niet laten nederdrukken door tegenspoed en tot het laatst volhouden; eene persoonlijke dapperheid, die hij ook aan zijne ondergeschikten mededeelt, en ten slotte eene koelbloedigheid en een beleid, die hem te midden van het hoogste gevaar de redding van het geheel niet uit het oog doen verliezen.

Al die eigenschappen schitteren te sterker, als men daarbij in aanmerking neemt het zwakke en ziekelijke lichaamsgestel, dat de Koning met zich omdroeg. Welk eene onbuigzame wilskracht moest het zijn, die in zulk een lichaam zulk een geest wist te onderhouden en daaraan uiting wist te geven.

Moge Willem III, de Koning-Stadhouder, als veldheer niet geschitterd hebben - als soldaat en als aanvoerder neemt hij in onze krijgsgeschiedenis eene eerste plaats in.

Maastricht.

J.T. OOSTERMAN.

(*) Macaulay, *History of England,* II, blz. 166, volgens Von Landmann, als voren, blz. 106.

De positie van het leger in de maatschappij.

In de voorrede tot zijn belangrijke lezing, het vorig jaar in een vergadering van de kiesvereeniging ‘De Grondwet’ te 's-Gravenhage gehouden, zegt de majoor der artillerie Bosboom: ‘Het militaire vraagstuk ten onzent is er een, in de eerste plaats voor hen die buiten het leger staan. Wat meer zegt, de oplossing van dat vraagstuk moet hoofdzakelijk door hen geschieden.’

Deze woorden, die wij geheel onderschrijven, bevatten een treffende waarheid en verdienen dan ook onverdeelde toejuiching.

We leven thans in een periode van kentering, wat betreft de militaire aangelegenheden; de gewilde onverschilligheid der natie ten opzichte van alles, wat het leger, wat de militaire belangen betreft, het ignoreeren, doodzwijgen van brandende legerquaesties door een overgroot deel, waaronder de meest ontwikkelden, der maatschappij begint in de laatste jaren plaats te maken voor belangstelling, meeleven, zich verplaatsen en indenken in de landsverdediging en in de positie van hen, die in de eerste plaats geroepen zijn deze te voeren.

Waaraan is die verandering toe te schrijven?

In hoofdzaak hieraan, dat het leger niet meer een afzonderlijke kaste vormt, buiten de eigenlijke maatschappij staande; een gemeenschap *naast,* niet *in* de groote gemeenschap; een instelling, die men overtuigd was nu eenmaal niet te kunnen ontberen, maar waarvan men overigens liefst zoo min mogelijk wilde hooren. De tijd ligt nog niet zoo ver achter ons, waarin de gezeten burger de legermacht beschouwde als een organisatie, waarvan de inrichting min of meer geheimzinnig was, waarin alles anders was ingericht dan in de gewone maatschappij, zoodat men het verstandigst handelde met alles, wat het leger betreft, uitsluitend aan de vakmenschen over te laten. Van de minder ontwikkelden beschouwden sommigen het leger als een kwaadaardigen cerberus, die arbeidskrachten, geld, ja, kapitaal onder elken vorm verslindt, daarentegen weinig of niets produceert; anderen vonden in het militair gedoe iets aanstellerigs, min of meer belachelijks en haalden er de schouders over op.

Een twintigtal jaren, ja, nog korter geleden bestond er bij ons volk een geheimzinnige angst voor alles, wat in verband stond met dat onbekende: de kazerne. Het overmatig gebruik van sterken drank op

lotingsdagen diende, om den moed erin te houden bij de lotelingen. Ieder, die het benoodigde geld maar eenigszins kon bijeenbrengen - zij 't ook ten koste van de grootste opofferingen -, zorgde voor plaatsvervanger of nummerverwisselaar. Er waren er, die hun zoon ‘liever naar het kerkhof dan naar de kazerne zagen overbrengen’. Allerlei verhalen, meerendeels sterk overdreven, waren bij het volk in omloop omtrent de verschrikkingen van het militairisme: hevig vloeken en schelden door officieren, onderofficieren en korporaals, slecht en onvoldoende voedsel (vooral in het hospitaal), ongezonde, benauwde, onreine ligging, onzedelijkheid, oneerlijkheid, dronkenschap! De soldaat in zijn grove uniform werd min of meer geschuwd door den fatsoenlijken burger; immers, het was een bewijs, dat hij zóó arm was, dat hij geen remplaçant had kunnen betalen, of, erger nog: hij was plaatsvervanger of vrijwilliger! Een minderwaardig wezen! Er waren inrichtingen, waar militairen beneden den graad van onderofficier werden geweerd; bij sommige openbare vermakelijkheden betaalden kinderen *en* militairen half geld! Fraaie combinatie! Gelukkig is er reactie, verbetering gekomen, maar toch... er ontbreekt nog veel aan hetgeen het wezen moest en wezen kon: leger en natie één van zin; de krijgsmacht overtuigd, dat het volk haar welgezind is; het volk belangstellend in de krijgsmacht, opdat zij kunnen samenwerken tot het gemeenschappelijk welzijn van allen.

Maar helaas! ‘Hoewel onafscheidelijk deel van het groote geheel, staat toch de krijgsmacht te midden der samenleving geïsoleerd, op zich zelve. In het leven geroepen en in stand gehouden door het volk, in het volle besef, dat ook het leger een noodzakelijke schakel in den maatschappelijken keten vertegenwoordigt, wordt het toch door datzelfde volk zoo niet geminacht, dan toch zeker met onverschilligheid en koelheid bejegend’(*).

De gegoede burgerij toont grootendeels koelheid en gebrek aan belangstelling; alles, wat betrekking heeft op het leger, beoordeelt zij zonder eenige waardeering, ja, zelfs met minachting.

De invoering van den persoonlijken dienstplicht was voor een groot deel oorzaak van een verbetering in dezen; maar daarom wordt deze plicht toch nog altijd met tegenzin vervuld(†). Onder aanhoudend klagen en murmureeren worden de gelden, noodig voor het onderhoud, enz. der krijgsmacht, betaald en velen achten dat geld weggesmeten.

Wij sluiten bij deze beschouwing natuurlijk uit de aanhangers van die partijen, welke elke instelling, dienende, om orde en gezag te handhaven, wenschen afgeschaft te zien. Voorts zal het vervullen van den dienstplicht natuurlijk altijd stoffelijke schade opleveren voor hen, die daardoor hun betrekking verliezen. (Er is thans echter een ‘ver-

(*) De majoor D.J. Ruitenbach in de Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 16 December 1904.

(†) Men denke slechts aan het z.g. stelsel-Koolen en andere dergelijke listigheden!

eeniging tot steun van miliciens' in het leven geroepen.) Anderen worden op een of andere wijze in het volgen van hun carrière gedwarsboomd. Deze omstandigheden buiten beschouwing latende en in weerwil van de gunstige bepalingen omtrent verkorting van den diensttijd en vergemakkelijking in het vervullen der dienstplichten (men denke aan reservekader, 4-maanders, enz.) voor hen, die voorgeoefend zijn en (of) zekere mate van ontwikkeling bezitten, bestaat er toch nog bij het meerendeel der dienstplichtigen een sterke neiging, om zich aan een hunner eerste plichten te onttrekken.

Er is meer. Wij hebben een bijna totaal gebrek aan vrijwilligers in ons leger, hoewel tijden van gebrek en werkeloosheid de niet-bezittenden er als vanzelf toe zouden moeten brengen, om zich als vrijwilligers te verbinden in het leger, waar zij goed gekleed, gevoed en verzorgd worden, niet te hard behoeven te werken en eenig zakgeld ontvangen. Oppervlakkig bezien, moet het bevreemding wekken, dat bijna alle klassen van ons volk zich afwenden van hun krijgsmacht, die toch uitsluitend bestaat, om hun afhankelijkheid, hun hoogste goederen te verdedigen.

Een instelling als het krijgswezen wordt door velen improductief geacht op grond dat het vernielend werkt, maar men vergeet daarbij, dat ook het tegengaan van destructie een productieve arbeid is, daar het eigendomsvernieling kan voorkomen. Het ideaal zou zijn, dat het leger nimmer iets te doen had, want slechts dan zou er geen vernieling door den oorlog plaats hebben, en de bestemming der krijgsmacht is juist het voorkomen van groote rampen.

Het leger heeft, in oeconomischen zin, twee bestemmingen: een maatschappelijke van stoffelijke en een politieke van ethische beteekenis.

Vooreerst toch zorgt het leger, dat de maatschappij, als organisme, in het leven kan blijven en zich ongestoord ontwikkelen kan.

Dan voorziet het in een ethische behoefte, doordat het de onafhankelijkheid helpt bewaren.

Wanneer de natie derhalve weinig of niets voor het leger gevoelt, dan moet dat ongetwijfeld worden toegeschreven, niet aan het leger als zoodanig, als instelling in het algemeen, maar aan het leger, zooals het is gedurende een kortere of langere periode, en voorts aan onwetendheid, wantrouwen, onbekendheid met het leger van de zijde der natie.

Waar een verwijdering tusschen leger en volk bestaat, moet noodwendig het eerste de schadelijke gevolgen daarvan ondervinden. Een krijgsmacht kan slechts dan toewijding voor haar taak bezitten, slechts dan met liefde en ijver haar plichten vervullen, wanneer zij weet, dat het volk, waarvan zij deel uitmaakt en welks belangen zij te verdedigen heeft, haar ook welgezind is.

Het leger en zij, die belangstellen in het welzijn en den bloei van ons leger, hebben meermalen pogingen aangewend, om in dien slechten

toestand verbetering te brengen, doch tot nu toe zonder veel succes. Lezingen, in enkele plaatsen des lands door officieren over onze krijgsmacht gehouden, mogen vrij wel als mislukt beschouwd worden.

Op een verzoek, door het bestuur der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap bij den Minister van Binnenlandsche Zaken ingediend(*), om aan de rijksuniversiteiten onderwijs te doen geven in de leer van het krijgswezen, werd afwijzend beschikt.

Merkwaardig is vooral de volgende zinsnede in de memorie ter toelichting van bovenvermeld verzoekschrift:

'Mannen van algemeene ontwikkeling en wetenschap, eerbiedwaardig, evenzeer door de uitgestrektheid van hunne kennis en de ruimte van hun gezichtskring, als door de deugdelijkheid van hun karakter - inderdaad leidende krachten in onze samenleving - (zien) er dikwijls niet tegen op, om ten aanzien van de belangen onzer weerbaarheid van eene verregaande geringe schatting en eene niet zelden verbazing wekkende onkunde te doen blijken, ja, zich op deze geringschatting en onkunde te beroemen.'

Om te kunnen nagaan, welke positie onze krijgsmacht op het oogenblik in de maatschappij inneemt, moeten wij onderzoeken, op welke wijze die krijgsmacht ontstaan is en uit welke elementen zij is saamgesteld.

Vóór het begin der 19de eeuw was van een eigenlijk gezegd Hollandsch nationaal leger geen sprake. Huurtroepen maakten het hoofdbestanddeel van onze weermacht uit en slechts dan traden de burgerijen krachtdadig op, wanneer haar persoonlijke belangen direct bedreigd werden. Maar onverschilligheid voor het gemeenschappelijk belang was regel; ja, erger nog: het kwam meermalen voor, dat de burgerij, om plaatselijk en tijdelijk eenig stoffelijk voordeel te behalen, met den vijand heulde en de door het militaire opperbestuur genomen maatregelen tegenwerkte of verijdelde. Men denke slechts aan het aftappen der inundatiën in 1629, in 1672 en in 1794/'95!

Het eigen-hof-en-haard-verdedigen maar niet gemeenschappelijk uittrekken, het gescheiden verdedigen maar niet vereenigd aanvallen, een karaktertrek der Transvaalsche Boeren, was ook een kenmerkende eigenschap onzer 'huisluyden' en boeren.

Lauwheid, onverschilligheid, gebrek aan eensgezindheid waren aan de orde van den dag.

Ook in 1813, na de bevrijding van de Napoleontische heerschappij, bezat Nederland geen eigenlijk gezegd leger. Bij de burgerij zat een minachting, een haat, gepaard aan angst, voor de troepen als het ware in het bloed en - het moet erkend worden - de tot in den grond bedorven legertoestanden der 18de eeuw(†) hadden gerechte aanleiding

(*) Request van 12 Maart 1903. - Beschikking van 30 December 1903.

(†) Men leze hieromtrent: J. de Bruine, 'De verhouding tusschen Leger en Staat in Nederland' *(Vragen van den Dag),* 1905, afl. 7 en 8.

tot dien afkeer gegeven. De vreemde huurbenden en de vrijwillig in dienst getreden landzaten, voortgesproten uit de onderste lagen der maatschappij, soms gerecruteerd uit de wees- en armhuizen, een enkele maal zelfs uit de gevangenissen, moesten zich wel beschouwen als paria's der maatschappij, min of meer vijandig tegenover de burgerij staande. Zij, de bezitloozen, nu deze dan gene partij dienende, nu vóór een zaak strijdende, dan weer haar bekampende, zonder geestdrift, zonder vaderlandsliefde, uitsluitend uit winstbejag of zucht tot avonturen, de krijgslieden uit die dagen achtten zich gerechtigd door list en bedrog, zoo mogelijk door geweld, zich te verrijken ten nadeele van de meesters, die hen betaalden, omdat zij noodig waren, om zich erger van het lijf te houden, maar die hen als een noodzakelijk kwaad beschouwden. Een uittartend, overmoedig optreden was het antwoord daarop. Blagueurs, sabreurs, dikwijls van vermetele dapperheid, achtten zij het onontbeerlijk, om, door zekeren hoogen toon aan te slaan, door de burgerij te overbluffen, hun positie te handhaven.

Bij het schrijven van onze geschiedenis werd, vooral vroeger(*), veel te veel opgehemeld, zag men dikwijls voorbij, dat de Hollandsche legers uit die dagen voor een zeer groot deel uit niet-Hollanders bestonden, en werd het minder mooie opzettelijk verzwegen of vergoelijkt.

Met de officieren was het niet veel beter gesteld. Talrijk zijn de gevallen van geknoei, bedrog en vervalsching, door officieren gepleegd, en het beste bewijs daarvan zijn wel de scherpe resolutiën, de zware straffen, die bedreigd werden tegen allerlei fraudes, de tallooze contrôles en inspectiën, die gehouden werden over de administratie en de geldelijke verantwoording. Er was bovendien een vorm van diefstal, die officieel erkend en tot belooning voor betoonde dapperheid gebezigd werd: het plunderen, dat tot in het laatst der 18de eeuw voorkwam.

Dat in een leger, grootendeels uit huurlingen bestaande, een uiterst strenge krijgstucht moest, we zeggen niet heerschen, maar althans voorgeschreven zijn, behoeft geen betoog en men huivert bij het lezen van de crimineele strafbepalingen, die op geringe vergrijpen, door den soldaat gepleegd, gesteld waren.

Wat de officieren betreft, behoeven wij zelfs nog niet zoo heel ver terug te gaan. Het Reglement op den Garnizoensdienst van 1883 zegt b.v. nog in art. 24: ‘Alle Officieren welke zich met geweld inkwartieren, zullen naar de strenge letter der Wet gestraft worden; en diegenen welke van billet ruilen met veertien dagen huisarrest’; en in art. 302: ‘De officieren tegen wie klagten wegens schulden worden ingebragt, zullen, indien zij den schuldeischer niet oogenblikkelijk voldoen, dadelijk naar de provoost gezonden worden, en aldaar in arrest blijven totdat zij hunne schulden zullen hebben voldaan.’

(*) Prof. P.J. Blok spreekt in zijne *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* van de schandelijke vlucht der Hollandsche troepen bij Denain (VI, blz. 55) en bij Fontenoy (VI, blz. 198).

Waar moest de achting voor de officieren blijven, waar dergelijke middelen konden worden toegepast? Maar er was reden, om tegen de officieren andere en strengere middelen toe te passen dan tegen gewone burgers. Bij de vele verplaatsingen en door het in nauw verband leven met den troep was er voor hen gewoonlijk van een huwelijk geen sprake (tenzij in de hoogere rangen), leefden zij in concubinaat of vonden in elk nieuw garnizoen een ander liefje. Men had geen houvast aan deze vlottende ambtenaren en krasse maatregelen, om recht te krijgen, werden dus noodig geacht.

Waar het vechten den krijgslieden voordeel, afwisseling en bezigheid bracht, zochten zij in vredestijd een surrogaat voor het gemis daarvan en dat meestal ten nadeele der burgerij. Hun overmoedig, stout optreden, de beleefde of niet-beleefde avonturen, maar dan toch de verhalen ervan, hun vertoon van dapperheid, de zwierige uniformen bezorgden hun succes bij het vrouwelijk geslacht, en die concurrentie droeg er ook al niet toe bij, om de krijgslieden te doen stijgen in de gunst der burgerij, wier dochters als ‘bon à badiner, non à marier’ beschouwd werden.

De zoo innig gehate conscriptie was in 1813 vervallen en bij den diepen afkeer, dien deze instelling bij het volk ondervond, was er natuurlijk geen sprake van, om haar vooreerst weder in te voeren. Men had meer dan genoeg van oorlogvoeren, van militairisme en verlangde naar rust. Er was geenerlei band tusschen militairen en burgers; integendeel, de laatsten koesterden een zoo sterke en diepgewortelde minachting voor den soldaat, dat deze nog jarenlang heeft bestaan; ja, die afkeer is thans zelfs nog niet geheel verdwenen.

Wel riep men in 1813 het volk te wapen(*), maar zelfs in die dagen van spanning, waar 't het behouden der herkregen vrijheid gold, vond de oproeping niet den minsten bijval.

Wel was men bereid geld te offeren; niet minder dan 13 ton gouds werden bijeengebracht, maar vrijwilligers boden zich weinig of niet aan. Reeds bij besluit van den Souvereinen Vorst van 20 December 1813 werd een landmilitie ingesteld, waarvan het personeel bij loting zou worden aangewezen. Een soort conscriptie dus weer!

De staande armee (vrijwilligers) bestond voornamelijk uit korpsen, hoofdzakelijk samengesteld uit de uit Franschen krijgsdienst teruggekeerde krijgslieden. De landmilitie zou dienen ‘ter aanvulling’.

Voorts had men vreemde huurtroepen en een landstorm; uit dezen laatsten werden in de steden schutterijen gevormd.

In de grondwet van 1814(†) werden aldus wezen en vorm der strijdkrachten vastgesteld.

(*) *Proclamatie tot aanmoediging der Vrijwillige Wapening,* 6 December 1813.

(†) Men leze hieromtrent: *De ontwikkeling van ons krijgswezen sedert November* 1813, door W.E. van Dam van Isselt.

In de grondwet van 1815 werd de defensie opnieuw geregeld, doch zonder belangrijke wijzigingen, wat het beginsel betreft (artikelen 206-214). Toch bleek al spoedig, dat de afscheiding van staand leger (vrijwilligers) en militie (gedwongenen) uitsluitend een theoretische bepaling zou zijn, doch in de practijk geen zin had. Na Waterloo was het hoe langer hoe duidelijker geworden, dat de verwachte vrijwilligers zich in slechts zeer geringen getale aanmeldden en dat de militie geen *aanvulling* maar beslist *hoofdzaak* zou zijn. De omstandigheden dwongen de regeering tot een compromis, nl. het kaderleger, dat eerst nu, en nog wel zeer langzaam, zijn ondergang te gemoet schijnt te gaan en wellicht zelfs nog niet.

De eerste wet op de nationale militie dagteekent van 8 Januari 1817.

De korpsen der staande armee vervielen als zoodanig en werden bij de militie ingelijfd, in afwijking van de grondwet derhalve; in 1829 werden de vreemde huurtroepen, de vier Zwitsersche regimenten, als zoodanig opgeheven.

De ‘staande armee’ en de nationale militie waren dan ook - wat de infanterie betreft - op 1 Januari 1819 tot een kaderleger vereenigd, met de schutterijen als reserve.

De grondwet van 1840 bracht geen wijziging; ook die van '48 schreef nog heel gemoedelijk voor - met voorbijzien van den waren toestand -, dat er zou zijn een toereikende land- en zeemacht, aangeworven uit vrijwilligers en aangevuld door een nationale militie. Het in dienst nemen van vreemde huurtroepen werd als facultatief, als uitzondering, behouden. Een ware struisvogelpolitiek dus!

De evolutie der denkbeelden op militair gebied deed zich echter reeds gevoelen.

In 1854, onder den Minister van Oorlog H.F.C. Baron Forstner van Dambenoy, werd de eerste oefeningstijd bij de militie, tot nu toe drie maanden, tot een geheel jaar verlengd.

Vier jaren later werd een proef genomen met de aanstelling van milicien-korporaals; in 1860 had de definitieve invoering van dezen maatregel plaats.

De militiewet van 1861 gaf weinig verbetering; de plaatsvervanging bij de nationale militie werd behouden, terwijl bij het vaststellen van het contingent in het geheel geen rekening werd gehouden met de toeneming der bevolking.

Na den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog ging men hier te lande over tot het verleenen van steun van regeeringswege aan de vrijkorpsen, die hier en daar werden opgericht.

In 1873 werd een voorstel tot afschaffing der plaatsvervanging bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediend, doch met groote meerderheid verworpen.

Het weergalooze succes der Duitsche legers, in plaats van opwekkend te werken en ook ons ertoe te brengen alle krachten, waarover de

geheele natie beschikken kan, in te spannen tot het doen geboren worden van een deugdelijk leger, scheen ons daarentegen met lamheid en verblinding te slaan. Een noodlottig fatalisme, een akelig gevoel van kleinheid, van onmacht, van minderheid en moedeloosheid had ons bevangen.

Een onmiddellijk uitvloeisel van den weinig energieken geest dier dagen was de vestingwet van 1874, die alle heil zocht in de doode weermiddelen en waarbij men over 't hoofd zag het groote, altijd ware principe, dat stellingen en inundaties, vestingen en forten slechts hulpmiddelen en niet meer kunnen zijn, die wel den voortgang van 's vijands operatiën kunnen helpen vertragen, doch dat de levende strijdkrachten de hoofdzaak blijven.

De contingentsverhoogingen, in 1876 door den Minister Klerck, in 1878 door den Minister Reuther voorgesteld, kwamen nimmer tot invoering.

De grondwetsherziening van 1887 bracht meer wijziging. Vóór dien tijd was de grondwet zeer bindend geweest op het punt van de defensie; duur van den diensttijd, periode van eerste oefening en dergelijke zaken waren in de grondwet vastgesteld. In 1887 werd in het VIII^{ste} hoofdstuk te dien aanzien zeer veel weggelaten en aan den gewonen wetgever overgelaten, op wien men meer vertrouwen scheen te hebben, dan de Generaal Reuther had.

Een volgende stap in de goede richting was, dat de Minister Weitzel den diensttijd van de militie - zij 't ook met veel moeite - van 5 op 6 jaar heeft weten te brengen; ook dagteekent van dien tijd het ‘voorbereidend militair onderricht’.

Eerst na de grondwetsherziening werden krachtiger maatregelen tot verhooging van 's lands weerbaarheid voorgesteld, doch ook deze kwamen niet tot uitvoering. Op grond van het advies der door hem ingestelde staatscommissie stelde de Minister Bergansius in 1890 voor: afschaffing der plaatsvervanging en een belangrijke contingentsverhooging; met het oog op de aanstaande verkiezingen kwam de behandeling dezer wetsontwerpen niet tot afdoening.

Opvolger van den Minister Bergansius was de Generaal Seyffardt, de vader van het reservekader. Deze stelde contingentsverhooging en uitbreiding, gepaard aan verbetering, van de oefeningen der schutterij voor. De plaatsvervanging bleef behouden.

Ook deze voorstellen kwamen niet in behandeling.

Eerst in 1898 wist de Minister Eland den persoonlijken dienstplicht ingevoerd te krijgen; in 1900 diende hij zijn legerwetten in, doch dank zij de oppositie, in hoofdzaak van de Kamerleden Tydeman en Van Gilse, was ook deze minister van oorlog genoodzaakt af te treden. De zaak werd overgenomen door den Generaal Kool, die voor een goed geleide liquidatie en boedelbereddering zorgde. Deze minister ad interim werd opgevolgd door den oud-minister Bergansius, wiens tijd op 17 Aug. 1905 weer gekomen was en die in den Generaal Staal een opvolger vond.

Negentig jaren tijds en vijftig ministers van oorlog zijn noodig geweest, om ons te brengen tot een toestand, waarmede een zeer groot deel der natie geen vrede kan hebben!

De telkens weer afgebroken en onderbroken opbouw van onze legerinrichting heeft niet tot een voldoend resultaat geleid.

En toch heeft deze lijdensgeschiedenis ook haar nuttige zijde, heeft de lange worsteling tusschen behoudend en vooruitstrevend, tusschen onverschilligheid en belangstelling, tusschen vaderlandsliefde en egoisme ons veel kunnen leeren.

Langzaam, heel langzaam is de reactie gekomen; in woord en geschrift werden de gebreken onzer legerinstellingen behandeld, werd door der zake kundigen zoowel als door onbevoegden gewezen op hetgeen in hun oog verkeerd, verouderd, onzedelijk, onbillijk, ja, wat niet al was.

Afschaffing van vreemde huurtroepen, invoering van voorbereidend militair onderwijs, reserve- en militiekader, maar vooral de persoonlijke dienstplicht en de verhooging van het moreel en intellectueel peil van het kader hebben tot die vermeerderde belangstelling bijgedragen.

Het zijn niet meer alleen de onderste lagen der maatschappij, die het benoodigde personeel, hetzij vrijwillig, hetzij gedwongen, leveren; jongelui uit alle standen der maatschappij dienen thans korter of langer tijd in het leger. Onze officieren behooren tot geen bijzondere klasse der samenleving, maar worden uit bijna alle klassen gerecruteerd; velen zijn door huwelijksbanden met burgerfamilies verbonden, worden in burgerbetrekkingen geplaatst, nemen allerlei functies waar, die geen militair karakter hebben. De kastegeest is zoogoed als verdwenen. De kapitein Rolf uit *Majoor Frans* met zijn Willemsorde, maar die nauwelijks een rapport kon schrijven, bestaat niet meer. Een onmiddellijk uitvloeisel daarvan is: meer aansluiting, meer voeling tusschen officieren en burgers, wederzijdsche waardeering, belangstelling in elkaars positie en werkkring.

Had men vroeger meerendeels oudere onderofficieren, niet bijzonder intellectueel ontwikkeld, goede practici, doch die werktuiglijk hun zaken maar ook niet meer deden, drilmeesters, geen opvoeders, de schrik der miliciens door hun grove taal en bulderende toespraken, dikwijls niet afkeerig van sterken drank, bij uitzondering dronkaards, - dat type is zoogoed als geheel uit ons leger verdwenen; de oude, nijdige onderofficier, die twintig, dertig jaar lang in dienst bleef, om daarna versleten, stijf en stram in de burgermaatschappij terug te keeren als knorrige mopperaar, nergens bekwaam toe, bestaat niet meer.

De inrichtingen tot opleiding van minder kader te Kampen, Schoonhoven en Arnhem werkten reeds eenigszins ten goede. Jong kader verving het oude; vele jongelui werden ‘langs den troep’ officier; de wetenschappelijke eischen, ook aan het mindere kader gesteld, werden verhoogd.

Naarmate meer beschaafde en ontwikkelde jongelieden hun intrede

in de kazerne deden, waren de oude, bulderende snorrebaarden er niet meer op hun plaats en verdwenen, om plaats te maken voor militie- en reservekader. De milicien en de (beroeps)onderofficier staan niet meer vijandig tegenover elkaar als het slachtoffer tegenover den tiran, maar de recruut weet, dat de milicien-korporaal of milicien-sergeant, die nu zijn meerdere is, nog vóór enkele maanden zijn gelijke was; dat hem de gelegenheid geopend is, om ook meerdere te worden.

Het gevolg van die verandering is een grootere toenadering tusschen officieren, onderofficieren en minderen, waardoor grootendeels het 'onbekend maakt onbemind' met al zijn schaduwzijden wordt opgeheven, waaraan het personeel onzer marine nog zoozeer lijdt.

Maar toch is men nog niet voldoende tot het bewustzijn gekomen, dat natie en leger één moeten zijn.

Het heet zoo dikwijls: 'Wij zijn geen militaire natie.' Wat verstaat men onder militaire natie? Toch niet een volk van krijgers, dat den oorlog als een geliefkoosd handwerk beschouwt? Dat bestaat in Europa niet meer; dan zou men de Atjehers of de Zoeloe's als voorbeeld moeten nemen.

Maar wat dan? Dat ons volk niet geheel opgaat in het leger; dat het niet altijd bereid is, om voor *militair vertoon* geld te offeren; dat een militair bij ons niet per se als hooger staand dan een burger beschouwd wordt? Neen, dan zijn wij geen militaire natie; van huis uit kooplieden, willen wij deugdelijke waar voor liefst weinig geld; we willen ons wel verzekeren, maar niet meer dan een normale premie betalen. We willen geen leger, dat nutteloos militair vertoon maakt, dat geld verlangt voor dingen, die niet bij zijn onmiddellijke bestemming behooren.

Maar als 'geen militaire natie' beteekent: menschen, die nimmer strijden willen, die zich onttrekken aan alles, wat oorlog heet, dan laten wij ook een besliste tegenspraak hooren en de krachtige beweging hier te lande, die aandringt op het vormen van een volksleger: de vereeniging Volksweerbaarheid, die reeds op zooveel succes mag bogen, zou daarvan het bewijs kunnen leveren, ware het niet, dat onze geschiedenis voorbeelden genoeg aanbiedt, waarin het Nederlandsche volk - we spreken hier dus niet van huurtroepen - naar de wapens greep en de afkeer van vreemd gezag niet alleen een ijdele leuze maar een oprecht gemeende uiting was. De groote fout zit hierin, dat het eigenlijke leger der natie altijd vreemd is gebleven; dat de krijgsmacht op zichzelf stond. De burgerij stelde er geen belang in, leefde niet met haar mede, kende haar behoeften niet, onthield haar het noodigste, zoowel in materieelen als in moreelen zin.

De tijden zijn voorbij, waarin het naar de wapenen grijpen en naar de grenzen ijlen voldoende was, om den vijand buiten de landpalen te houden; 'dat men bij mobilisatie rustig kon afwachten tot tijd en wijle de betrokken Nederlanders behoorlijk waren wakker geschud en in

stemming gebracht om er langzamerhand eens over te gaan denken, om te zijner tijd zich eventueel om het vaandel te gaan scharen'(*).

De oorlog is een kunst en een zeer moeilijke, zeer veeleischende kunst, kostbaar in haar beoefening. De uitvindingen der moderne industrie eischen schatten gouds in haar toepassing; oefening van den troep, vooral met het oog op de zenuwmoordende invloeden van den modernen oorlog, den soldaat leeren, hoe hij zijn wapen moet gebruiken en onderhouden, eischt veel studie en dat alles is den eenvoudigen burger grootendeels onbegrijpelijk. Wat hij wèl begrijpt, is, dat de oorlogsbudgetten steeds hooger worden, dat personeel en materiaal steeds worden vermeerderd, dat de bureau's steeds meer uitgebreid worden, dat er nieuwe functies in het leven geroepen, nieuwe gebouwen gekocht of gebouwd, nieuwe garnizoenen geformeerd worden.

En 't is den koopmansgeest een gruwel, dat materiaal, enkele jaren geleden - en zeer duur - gekocht, nu alweer verouderd heet, terwijl men het niet voor verminderden of halven prijs van de hand kan doen. Het artikel heeft ongeveer geen waarde meer.

Onder de lasten van het oorlogsbudget lijden de sociale hervormingen; is het te verwonderen, dat de utopieën der voorstanders van den wereldvrede hier en daar ingang vinden; dat het mogelijk lijkt, dien grooten veelvraat, het leger, te vernietigen zonder nadeel voor het bestaan der natie? Offert men met tegenzin en morrend geld ten behoeve der krijgsmacht, nog veel minder gewillig draagt men persoonlijk de lasten, die het bestaan van een leger eischt.

De vrijheidszin, die ons volk kenmerkt, heeft, als alle deugden, haar ondeugd en die is: afkeer van alle tucht, zoowel in het militaire als in het burgerlijke. Men beschouwt vooral de strenge militaire tucht als onnoodige, kleingeestige plagerij, doodend voor het gevoel van eigenwaarde van het individu, beschouwt haar als de oorzaak van slaafsche onderwerping, van een vernederend vernietigen van het zelfbewustzijn.

Men ziet lang niet algemeen in, ook zelfs onder de meer ontwikkelde klassen der maatschappij niet, dat de militaire tucht geen doel maar slechts middel is, om den man te doordringen van het besef, dat de natuurlijke zucht tot zelfbehoud in de ure des gevaars door hem op den achtergrond moet worden gedrongen; dat hij steeds denken moet, niet in de eerste plaats aan zichzelf, maar aan het bereiken van het groote doel, waaraan hij, met duizenden anderen, meewerkt.

Er is slechts één ding, dat de discipline vervangen kan, geen middel maar een gevoel, in het individu zetelend, en dat is: een sterk plichtsbesef.

Wanneer het den jongeling hard valt, tijdens zijn militaire opleiding aan de krijgstucht te zijn onderworpen, dan vindt dat voor een groot

(*) W. Vosmaer, *Onze Legerwetten,* blz. XII.

deel hierin zijn oorzaak, dat hij aan geen tucht gewend is geweest en het noodzakelijke van de discipline niet inziet.

Waar ligt hier de schuld? Wij meenen aan natie en leger beide, doch in hoofdzaak aan de eerste.

Onze jeugd is over het algemeen losbandig en brutaal, mist allen eerbied voor het gezag, wordt gekenmerkt door vernielzucht; het aantal overtredingen, door jeugdige boosdoeners begaan, stijgt ontzettend. Wij meenen derhalve, dat òf de wijze van opvoeden onzer knapen te wenschen overlaat òf dat opzettelijk die kwade neigingen worden aangewakkerd òf wel dat beide invloeden in het spel zijn.

Hoe het zij: de heer L. Simons heeft volkomen gelijk, waar hij zegt, dat gebrek aan tucht een weerzinwekkend en gevaarlijk verschijnsel is bij ons volk, niet bij onze straatjeugd alleen(*).

Een zeer goeden invloed op onze jeugd heeft daarentegen de in de laatste jaren krachtig toegenomen belangstelling in de sport gehad, niet alleen op het physiek, maar ook op het moreel. Waar het dus het streven moet zijn, om de vervulling der dienstplichten, we zeggen niet tot een lust, maar dan althans niet tot een gehaten last te maken, daar moet o.i. als eerste middel worden aangegrepen: een betere opvoeding der jeugd zoowel in het huisgezin als op de school. Men moet haar trachten te doordringen van het begrip, dat het leven in de maatschappij niet mogelijk is, als men alle verschil tusschen gezaghebbenden en ondergeschikten wegdenkt, wanneer de vrijheid in bandeloosheid ontaardt; men trachte haar zoodanig te ontwikkelen, dat zij niet domweg allerlei socialistische drogredenen goedig slikt, maar leert inzien, dat zij tegenover den Staat niet alleen rechten maar ook plichten heeft, dat gezag *noodig* is. De ethische zijde der opvoeding worde meer behartigd en het zal het leger en daarmede der natie zelf ten goede komen.

Heeft men op die wijze betere resultaten bereikt, dan tot nu toe het geval is, dan eerst kan men den militairen gezaghebbenden de taak opdragen, om de op allerlei wijzen opgevoede jongelieden, uit allerlei klassen der samenleving afkomstig, in enkele maanden tijds op te leiden tot soldaten, die niet vijandig tegenover de discipline staan, die hun meerderen niet als hun natuurlijke vijanden beschouwen, maar wier moreel hoog genoeg ontwikkeld is, om niet langer blinde werktuigen maar denkende wezens te zijn, begrijpende, wat zij doen, en het noodzakelijke inziende, waarom zij het doen.

Onze militaire opleiding is jaren achtereen uitsluitend africhting, niet opvoeding geweest. Met de evolutie der denkbeelden is ook daarin verandering gekomen, in de laatste jaren zeer groote zelfs, al is de wetenschap daarvan bij een groot deel des volks nog niet doorgedrongen.

Evenals elke andere gemeenschap heeft ook het leger zijn ultra-

(*) Lezing in Ons Huis.

conservatieve en zijn ultra-vooruitstrevende elementen met tusschenliggende nuances. Zijn de hoogste legerautoriteiten over het algemeen vertegenwoordigers van de eerste categorie, de jongeren en ook zij, die buiten het leger staan, vormen in hoofdzaak de uiterste linkerzijde.

Wat de oppositie in geschrifte betreft: eerst hadden wij het tijdschrift *De Revolver,* toen *De Landsverdediging*, nu *De Militaire Gids.* Vooral het laatste orgaan telt naast heftige bestrijders vurige aanhangers; waar sommigen met de daarin verkondigde denkbeelden dwepen, vindt men anderen, die het met haat en minachting bejegenen.

Het voornaamste, waardoor *De Militaire Gids* zich van zijn voorgangers onderscheidt, is, dat het tijdschrift bestemd is voor 'weermacht en natie'; dat ook niet-militairen dus geacht worden belang te stellen in alles, wat de landsverdediging betreft.

En gelukkig wordt dat meer en meer het geval.

De oppositie in het leger is iets eigenaardigs, omdat het een instelling geldt, waarvan juist een kenmerk is, dat elke oppositie, in verband met het wezen der instelling, onbestaanbaar moet worden geacht. En in weerwil van alle wetten en bepalingen, waarbij den mindere het recht van beklag, van beroep op een hoogere autoriteit wordt gegeven, zijn er toch middelen genoeg, om hen, die zich niet lijdelijk neerleggen bij alles, wat over hen beslist wordt, neer te drukken en tot zwijgen te dwingen. Ook daar, waar het niet de belangen van den dienst geldt en men gevoelt, weet, overtuigd is, dat een ongewenschte overplaatsing, een achterstelling voor het bekleeden van een begeerde functie als straf moet worden beschouwd, is een onrechtvaardigheid gepleegd, al zij deze dan ook niet zoo schreeuwend, dat een bepaald wetsartikel geschonden wordt.

Veelal wordt aan de oppositie verweten, dat haar leden anoniem schrijven. Maar wanneer het slechts de bestrijding van een zaak, van het optreden van bepaalde personen in dienstaangelegenheden geldt, waar voor beleediging en laster steeds iemand verantwoordelijk gesteld kan worden, wat doet het er dan toe, of Muller of Brouwer erop wijst, wat verkeerd, verouderd of onbillijk is? Tenzij men denkt aan wraakoefening.

Wel zal het een enkele maal voorkomen, dat een ontevredene, een mopperaar, die zich ten onrechte verongelijkt waant, de anonymiteit te baat neemt, om zijn gal uit te spuwen tegen de gestelde machten, maar dat zal toch uitzondering blijven en de redacteur heeft tot plicht dergelijke zaken, die een tijdschrift slechts in waarde doen dalen, te voorkomen.

Maar de oppositie heeft veel doen verbeteren, wat zonder haar wellicht nog jarenlang even slecht, even verouderd zou zijn gebleven.

De legerautoriteiten wezen aanvankelijk 'alle Tadel als übelwollende Nörgelei zurück, selbst wenn sie aus der eigenen Mitte kamen'(*). Schoor-

(*) F.A. Beyerlein, *Jena oder Sédan?* blz. 372.

voetend, onwillig, bij stukjes en beetjes werd langzamerhand wat toegegeven aan den onbesuisden aandrang van hen, die alles hals over kop veranderd willen hebben.

Men begint in te zien, dat alles, wat niet uitsluitend de landsverdediging betreft, uit den booze is; dat in het leger alle schijn, alle uiterlijkheid, overdaad, tijd- en geldverspilling moeten vermeden worden. Zoo is dan ook in de laatste jaren meer en meer het begrip levendig geworden, dat men den soldaat niet als een machine maar als een denkend wezen moet behandelen; heeft het drillen plaats gemaakt voor opleiden, onderwijzen, opvoeden. Officieren en onderofficieren streven ernaar, om bij de opleiding paedagogisch en methodisch te werk te gaan; reglementen en voorschriften ademen een verstandigen en humanen geest. Ook het omgaan met en de opvoeding van minderen wordt aan het kader onderwezen, al zal men in het leger steeds ook slechte onderwijzers hebben en al kan de officier niet altijd in de eerste plaats als onderwijzer optreden.

Een groote grief tegen de oppositie is, dat men gaat tornen aan de lijdelijke gehoorzaamheid, tot nu toe de basis van alle militair gezag. Men wees van de zijde der jongeren op het meer individueele karakter der tegenwoordige wijze van oorlogvoeren, op het verschil tusschen het meerdere intellect van een groot deel onzer miliciens in vergelijking met dat der vroegere huurtroepen, waardoor zij hun waarde als denkend wezen gevoelen en het zonder tegenspraak, zonder overwegen, zonder nadenken gehoorzamen hun tegen de borst stuit.

Er is een beweging ontstaan, die naar een leger volgens het zoogenaamde Zwitsersche stelsel dringt; anderen houden krampachtig vast aan het Pruisische systeem; een derde partij wil een volksleger, op nationale leest geschoeid, geen navolging.

De Zuid-Afrikaansche oorlog bracht er het zijne toe bij, om het zoogenaamde volksleger populair te maken. De jongeren wezen op het aanvankelijke succes, door de Boeren, door een volk, dat noch kazernes noch paradevormen kent, behaald op hun militair geschoolde tegenstanders, vergetende, dat dezen meermalen geslagen, maar nimmer verslagen werden. De ouderen zagen met zekere voldoening, dat gebrek aan discipline, onbekendheid met tactische vormen, gemis aan samenwerking oorzaken waren van het débâcle der Boeren.

Toch bleef er iets hangen van hetgeen men begon met te ignoreeren, vervolgens onwillig te beschouwen en eindigde met te bestudeeren.

De Transvaal-oorlog heeft ook ten onzent zijn invloed op de exercitie- en andere reglementen uitgeoefend.

‘Het leger is wèl een voorbeeld van conservatisme, maar zóó conservatief kan geen organisatie ter wereld zijn of de machtige tijdgeest zal haar aangrijpen, onmerkbaar aanvankelijk maar toch onweerstaanbaar en ontegenzeggelijk’(*).

(*) F.A.G. Beelaerts van Blokland, *Nieuwe Banen*, enz., blz. 4.

Ongelukkig ontbreekt de leidende gedachte; opvolgende ministers van oorlog hebben, ieder op zijn wijze, getracht het goede te scheppen, maar, helaas! het bleef bij sprongen en stooten, nu in deze, dan in gene richting; een vast, juist afgebakend, doorgezet plan van legerhervorming werd tot nu toe gemist. De politieke partijen verkondigen bijna alle, dat haar streven is de militaire lasten in elk opzicht te verminderen en dat dit zeer goed mogelijk is. Dientengevolge heeft de natie wantrouwen in de legerorganisatie gekregen.

Dat wantrouwen wordt in de hand gewerkt door de critiek op de legerinstellingen, enz., door onkundigen uitgeoefend.

Zij, die, in verband met korten oefeningstijd, reserve- en militiekader, slechts kort in de kazerne verblijf houden, in inferieure rangen dienende, waartoe zij echter snel opgeklommen zijn, dikwijls als ongegradueerden zelfs, ontzien zich niet hun halve kennis, hun vluchtige indrukken openbaar te maken, een vernietigend oordeel te vellen over ingewikkelde zaken, die zij slechts oppervlakkig hebben leeren bezien.

'Pour savoir une chose, il faut l'avoir apprise', blijft een oude waarheid, en toch: er wordt zoo veelvuldig geoordeeld, dat men een zaak volkomen doorgrond heeft, terwijl men slechts met het uiterlijk heeft kennis gemaakt.

Wij leven in een tijd, waarin ieder burger, op gegevens, hem door onbevoegden verstrekt, voortbouwende, zich een oordeel à la minute aanmatigt over militaire quaesties, die een jarenlange, grondige studie eischen. Meermalen wordt smadelijk afgegeven op maatregelen, door legerautoriteiten genomen, terwijl men geen flauw besef heeft van de omstandigheden (dikwijls op mobilisatie-aangelegenheden berustende en die zeer te recht geheimgehouden worden), welke daaraan ten grondslag liggen.

Waar het leger het vrij wel eenige middel is, om zich met geweld te verzetten tegen de willekeur en de ongerechtvaardigde eischen van andere staten, moet het geheele volk overtuigd zijn, dat het welzijn van het leger ook het zijne is; dat de krijgsmacht het volk is in een bepaalden toestand; dat natie en leger één moeten zijn, niet min of meer vijandig tegenover elkaar moeten staan, en dat van weerszijden vertrouwen, toewijding en belangstelling moeten bestaan.

Ten slotte willen wij hier nog aanhalen, wat Majoor Bosboom zoo juist opmerkt: 'In de eerste plaats acht ik het dan noodzakelijk, dat naar vrede gestreefd worde in eigen boezem, dat getracht worde de op militair gebied uiteenloopende richtingen tot verzoening te brengen, opdat gezamenlijk zal kunnen worden opgetrokken, ten einde te geraken uit een toestand, welke dreigt zich hoe langer hoe meer als een onhoudbare te zullen gaan afteekenen'(*).

Utrecht, Februari 1906.

J.E.

(*) N. Bosboom, *Het Militaire Vraagstuk*, blz. 5.

De Hamlet-tragedie in 't licht der hedendaagsche psychologie.

Busken Huet zegt ergens: ‘Wanneer ik Shakespeare lees, dan denk ik altijd aan die plaats in 't boek Genesis, waar God tot zichzelven zegt: Laat ons menschen maken.’ De personen toch in Shakespeare's tooneelstukken zijn geen tooneelfiguren, half waar, half onwaar, bovenmenschelijke helden of schurken, theatrale wezens, wier werkelijk bestaan een onmogelijkheid is, maar menschen van vleesch en bloed met dezelfde verlangens, begeerten, hartstochten, dezelfde feilen en tekortkomingen en deugden, die wij hebben. De waarheid van Goethe's woord: ‘Doet maar een greep in 't volle menschenleven; daar, waar gij grijpt, daar is het interessant’, heeft Shakespeare laten zien in zijn drama's. Daaruit alleen laat zich de onweerstaanbare aantrekkelijkheid verklaren, die deze stukken voor ons hebben. Als ge eenmaal begonnen zijt met een stuk, dan kunt gij niet meer uitscheiden. Geen oogenblik wordt u tijd gelaten met de gedachten af te dwalen naar iets anders; overal wordt de harteklop van den levenden mensch gevoeld; alles tintelt en borrelt van leven en houdt uw aandacht vast.

Een der in dit opzicht aantrekkelijkste figuren van Shakespeare is de Hamlet-figuur. De *Hamlet*-tragedie is een van die stukken, waartoe wij altijd weder terugkeeren als tot een probleem, dat ons blijft kwellen. We weten niet goed, wat ermede te beginnen. Wie is Hamlet, wat voor een soort mensch?

Is hij een potsenmaker, een opgesmukte theaterheld, een fin-de-siècle-mensch, een zwaarmoedige droomer, een brutale egoist, een politieke intrigant, een edele, zelfopofferende martelaar of een nietswaardige lafaard? Dat alles is hij beurtelings in de oogen der critiek geweest. Voor niets is hij bewaard gebleven. Dat iemand in allen ernst durfde beweren, dat de geschiedenis van den koningsmoord niet meer dan een verzinseltje geweest was van Hamlet en zijn vriend Horatius, om den koning, zijn oom, de kroon afhandig te maken, bewijst voldoende, hoe blind men zich gestaard heeft op de Hamlet-figuur. Persoonlijke antipathieën en sympathieën hebben tot de miskenning van den waren Hamlet

het hare bijgedragen. De dartele Philine uit *Wilhelm Meisters Lehrjahre* wil er niets van weten, dat Hamlet misschien een ander mensch zou zijn, dan zij zich voorstelde. ‘Sie verderben mir die Imagination!’ roept zij uit bij de gedachte aan een buikigen Hamlet. Voor Philine, hier de personificatie van echt-vrouwelijke bevooroordeeldheid, was al 't ‘interessante’ geweken, toen Hamlet niet meer was de bleeke, smachtende jongeling, waarvan zij gedroomd had, maar een vette jonge man, op wiens houding en gedrag heel wat viel aan te merken. Zooveel hoofden, zooveel zinnen; anders gezegd: zooveel critici, zooveel Hamlet's. Iedere ketter kan ook hier schijnbaar zijn letter vinden. Men vrage echter niet, door welk een tour de force dikwijls de tekst moet verwrongen worden, om Hamlet toch maar te laten zeggen, wat men zelf graag wil. 't Stuk zelf trouwens geeft daartoe aanleiding en gelegenheid.

Bij een eerste lezing is 't karakter van Hamlet werkelijk onbegrijpelijk en wonderlijk. Edelmoedig en zelfzuchtig, dapper en lafhartig, koortsig, gejaagd en lui, opvliegend en onaandoenlijk, keert hij den lezer telkens weder een andere zijde van zijn persoonlijkheid toe. Men staat voor hem als voor een onoplosbaar raadsel vol schijnbare contradicties; geen verband is er te zien tusschen zijn handelingen en zijn stemmingen; evenmin kunnen zij teruggebracht worden tot de gemeenschappelijke bron: het karakter. Misschien heeft juist dat vreemde, grillige en onverklaarbare bijgedragen tot de bekoring, die er van de Hamlet-figuur uitgaat. Men houdt nu eenmaal van alles, wat mystiek en wonderbaarlijk is; komt de nuchtere verklaring, dan is men dikwerf gedesillusionneerd en wordt er gevraagd, ‘of dat nu alles is’. Vele oogen kunnen niet tegen 't zuivere, heldere licht, dat de verklaring uitgiet over een duistere zaak. Echter, de vraag is niet, wat wij graag willen, maar wat de waarheid is; en ik geloof, dat de *Hamlet*-tragedie er niet anders dan bij winnen kan, indien wij te weten komen, wie Hamlet geweest is, welk een mensch Shakespeare in hem heeft willen uitbeelden.

De éénige gegevens, die tot een antwoord op die vraag kunnen leiden, vinden wij natuurlijk in 't stuk zelf. Ze zijn dus niet vele, maar ze zijn voldoende. Vroeger echter tastte men met die gegevens in den blinde. Hun meest geniale interpretator, Goethe, die in de bekende woorden van Hamlet:

> ‘De tijd sprong uit den band; - vervloekt bevel,
> Dat ik de man zij, die het kwaad herstell'!’

de pointe ziet van geheel het stuk, blijft toch in gebreke uit dat conflict tusschen opgelegde taak en aanwezige kracht het geheele gedrag van Hamlet te verklaren. Zoo vindt men bij Goethe ook de meening, als zou een krankzinnige juist in en door zijn krankzinnigheid zijn werkelijke persoonlijkheid ontsluieren, m.a.w. als zou hij al de gevoelens en gewaarwordingen, vroeger wegens schaamte en andere motieven verzwegen, thans openlijk uitspreken. Op grond daarvan verwijt Goethe

Ophelia ‘Lüsternheit’, terwijl zijn navolgers met de groote bijl op 't arme kind inhakken, haar als in liaison met Hamlet levend voorstellen en elken ‘Ritter für Ophelia’ met nietszeggende argumenten uit het zadel trachten te lichten. De tegenwoordige psychiatrie heeft juist de radicale onjuistheid van Goethe's beweren aan 't licht gebracht. Een krankzinnige is een geheel ander mensch geworden, dan hij voorheen was, en Ophelia's min of meer obscene liedjes hebben niets te maken met haar vroegere kuischheid of onkuischheid. Aldus kunnen wij, wat de krankzinnigen in Shakespeare's stukken betreft, te hunner verklaring de psychiatrie te hulp roepen. Dikwijls met succes. Hoe meer men Shakespeare's krankzinnigen toetst aan de uitkomsten der psychiatrie, des te meer staat men verwonderd over zijn juiste, natuurgetrouwe schildering dier ongelukkigen.

Evenzeer nu als we voor de verklaring der krankzinnigen bij Shakespeare een hulpmiddel hebben in de moderne psychiatrie, zoo hebben we bij ons onderzoek naar de karakters der overige personen een hulpmiddel in de hedendaagsche psychologie, in 't bijzonder de ‘speciale psychologie’.

Stern in zijn boekje *Über Psychologie der individuellen Differenzen* spreekt van ‘differentieele Psychologie’, Mill van ‘Ethologie’, anderen weer van ‘Karakteriologie’ of ‘individueele psychologie’. De naam, dien wij aan dezen jongen tak der psychologie geven, doet hier weinig ter zake.

Deze speciale psychologie nu houdt zich bezig met het groote probleem der individualiteit en onderzoekt, in tegenstelling met de algemeene psychologie, op welke bijzondere wijze de algemeene psychische wetten functionneeren in elk individu. Ze onderzoekt de elementen, waaruit een karakter is opgebouwd, en tracht voorts op te sporen, volgens welke wetten van co- en subordinatie die verschillende elementen zich verbinden tot een karakter. Men heeft namelijk opgemerkt, dat verschillende elementen, als intellect, gevoel, wil, activiteit, emotionaliteit, op constante wijze zich met elkaar verbinden en elkaar uitsluiten. Een ieder heeft daarvan door 't verkeer in het dagelijksch leven een oppervlakkige kennis, zij, die veel menschen leeren kennen, als kooplieden, rechters, dokters, predikanten, enz., wat meer dan een ander. Zoo classificeeren wij allen onze medemenschen. Zij zijn kalm, opvliegend, zenuwachtig, onaandoenlijk, lui of levendig, enz.

‘Iemand goed kennen’ wil niets anders zeggen, dan volkomen op de hoogte zijn van de samengesteldheid van zijn karakter, zoodat vooruit reeds gezegd kan worden, op welke wijze hij zal reageeren op den een of anderen indruk. Die reacties zijn bij ieder individu verschillend, omdat nooit twee menschen geheel aan elkaar gelijk zijn en beurtelings verstand, gevoel, wil of een ander element van 't karakter overheerscht. Hoe geheel anders gedraagt een flegmaticus zich dan een nerveuze onder gelijke omstandigheden; hoe is een sanguinicus een geheel ander

mensch dan een melancholicus! Werden er vroeger vier soorten van karakters aangenomen: flegmatici, cholerici, melancholici en sanguinici, naar de Grieksche benaming der lichaamsvochten, die 't karakter heetten te veroorzaken, het is duidelijk, dat bij een betere ontleding van het karakter in meerdere elementen en bij verzameling van meer materiaal die ruwe classificatie preciezer kan gemaakt worden. Daar echter een karakter geen onveranderlijk vaststaand ding is, maar voortdurend veranderende invloeden ondergaat van physieke gesteldheid, klimaat, omgeving, enz., dient ook met deze factoren rekening gehouden te worden en wordt er gesproken van psychologie van volk, ras, bepaalden leeftijd of sekse. Zoo is b.v. ten gevolge van de emancipatie der vrouw in den laatsten tijd de vraag ter sprake gekomen, in hoeverre de vrouw geschikt is voor wetenschappelijk of ander werk buiten 't huisgezin, dat vroeger door den man verricht werd. Kennis der vrouwelijke psyche is daartoe noodig. Enquêtes op scholen leeren veel omtrent de eigenaardige psychische gesteldheid van het kind. Door Wundt is een begin gemaakt met ‘Völkerpsychologie’. Romanes heeft een boek geschreven over dierpsychologie. Voor literatuur over de speciale psychologie kan verwezen worden naar de literatuuropgave in 't reeds genoemde boek van Stern.

Deze speciale psychologie kan van groot nut worden voor littéraire critiek en exegese. Een karakter als dat van Hamlet, hoe vreemd en onsamenhangend het ook schijne, kan grootendeels tot een klasse van karakters teruggebracht worden, die dezelfde eigenschappen vertoont als Hamlet.

Grootendeels - want altijd zullen we blijven staan voor 't raadsel der persoonlijkheid. Zooals Stern het uitdrukt: elk individu is iets enkelvoudigs, iets, dat nooit ergens anders bestaan heeft. Het individu gaat niet zonder rest op in het type, waartoe het behoort; altijd blijft nog een plus, waardoor het zich van andere individuen onderscheidt, die tot hetzelfde type behooren. Daarom is het individu een ‘Grenzbegriff, dem die theoretische Forschung zwar zustreben, den sie aber nie erreichen kann; es ist, so könnte man sagen, die Asymptote der Wissenschaft’. Nu is de indeeling der karakters niet vaststaand. Malapert in zijn boek *De elementen van het karakter en hunne wetten van samenvoeging* neemt de volgende klassen aan:

Ongevoeligen (apathiques), gevoeligen (affectifs), verstandsmenschen (intellectuels), menschen van de daad (actifs), gematigden (tempérés), menschen van den wil (volontaires), opgebouwd uit de elementen: emotionaliteit, activiteit, intellect en wil. Die vijf groote klassen verdeelt hij weder in tal van afdeelingen en onderafdeelingen. Een andere indeeling, die hier gevolgd zal worden, is die naar activiteit, emotionaliteit en secundaire functie der voorstellingen (onder de secundaire functie eener voorstelling wordt verstaan de werkzaamheid, die een voorstelling uitoefent, nadat zij reeds in 't bewustzijn is opgenomen). Een sterke

secundaire functie der voorstellingen veroorzaakt dus afgeslotenheid van de buitenwereld, in-zichzelf-gekeerdheid, mijmerij; een zwakke secundaire functie daarentegen geeft groote vatbaarheid voor indrukken van buiten, verstrooidheid, wispelturigheid.

Wanneer wij nu Hamlet's karakter onderzoeken op de secundaire functie zijner voorstellingen, dan blijkt het, dat die secundaire functie bij hem zeer sterk ontwikkeld is. Een der eerste woorden, door hem gesproken, toont dat al aan. Als 't gezonde menschenverstand van zijn moeder hem zegt toch niet te lang te treuren over zijns vaders dood, want alle menschen sterven éénmaal:

> ‘Gij weet, ons allen is 't gemeen,
> Wat leeft moet sterven en 't eeuwige
> Door 't tijdelijke beërven’,

dan antwoordt Hamlet in bittere ironie, vol verachting voor die alledaagsche, laag-bij-de-grondsche geleerdheid:

> ‘Ja, eed'le vrouw, gemeen is 't.’

De zoon kan niet vergeten, wat der moeder de gewone gang van zaken toeschijnt. Hij tobt altijd nog over den dood van zijn vader. Hij schaart zich in de achterste rij der hovelingen, in 't somber zwart gekleed. 't Spoedige hertrouwen van zijn moeder is hem een gruwel. Nadat hem de misdaad van zijn oom bekend is geworden, ziet hij alles donker gekleurd. De geheele wereld ligt voor hem in 't booze. De gedachte aan die duivelsche daad verlaat hem nooit meer. Hij trekt zich terug in zichzelven, loopt rond als ‘Jan de droomer’, verlaat zijn vrienden en wischt alles van de tafel zijner heugenis behalve dit ééne feit: den moord op zijn vader. Er is iets in zijn ziel, zoo zegt zijn omgeving, ‘waarover zijn melancholie zit te broeden’. Hij kan en durft niemand meer vertrouwen. Ophelia raadt hij aan maar in een klooster te gaan, ten einde ongerept te blijven. In man noch vrouw schept hij meer behagen. Denemarken is hem een gevangenis. Stil en verlaten, zoekt hij met den eenigen vriend, die hem nog rest, het kerkhof op en verliest zich daar in sombere bespiegelingen en overdenkingen aangaande de voosheid van alle aardsche macht en heerlijkheid.

Die verslagenheid en dat pessimisme gaan gepaard met een vermindering van energie. Hamlet's activiteit is zeer gering. Hij is nagenoeg geheel en al passief. Tot daden komt het bij hem niet, wel tot groote woorden. Herhaalde malen is hij in de gelegenheid zijn oom te dooden, maar telkens weet hij weer een of ander uitvluchtsel te bedenken, om zijn geweten te stillen. De onstuimige drift van Fortinbras klaagt hem in zijn vadsige rust aan, de hartstochtelijke liefde van Laertes voor zijn vader en Ophelia prikkelen hem, de ontroering der tooneelspelers

wordt hem een verwijt over eigen lusteloosheid. Zelf gevoelt hij 't laffe van zijn houding, als hij zegt:

> ‘Wat! o ik ezel! dit is heldenmoed!
> Ik, zoon van een vermoorden, dierbren vader,
> Tot wraak gespoord door hemel beide en hel,
> Ontlast, gelijk een sloor, mijn hart in woorden,
> En smaal en vloek, gelijk een lage slet!’

De taak, hem bij 't begin van 't stuk opgelegd, brengt hij eerst aan 't einde ten uitvoer, en dan nog wel gedwongen door de omstandigheden. Hij durft zich niet verzetten tegen den wil van zijn stiefvader en zijn moeder. Op hun verzoek, om te blijven, blijft hij; bij hun bevel, om naar Engeland te gaan, gaat hij, ofschoon hij zeer goed weet, dat die reis zijn wraakneming voor langen tijd, misschien wel voor altijd, zal verhinderen. In het:

> ‘De tijd sprong uit den band! vervloekt bevel,
> Dat ik de man zij, die 't kwaad herstell'!’

uit hij zijn ergernis over 's werelds beloop, dat hem uit zijn vadsige rust opwekt tot een daad. Alleen zijn groote prikkelbaarheid kan hem tot een plotselinge uitbarsting brengen. Zoo stoot hij onmiddellijk toe, wanneer hij luisteraars vermoedt achter 't behang van zijns moeders kamer. Geenszins staat die daad echter in verband met de hem opgelegde taak. Zelf vraagt hij naar aanleiding van den schrik zijner moeder: ‘Is 't de koning?’ Het daaropvolgende: ‘Ik hield u voor een hoogre’, heeft weer betrekking op dat vermoeden. Van te voren wist hij echter niet, wien hij zou treffen. Een dergelijk geval heeft plaats bij Ophelia's begrafenis, als Hamlet, geprikkeld door de overmatige droefheidsbetuigingen van Laertes, zich in 't graf werpt. Die even snel opkomende als verdwijnende uitvallen kunnen niet op rekening van Hamlet's activiteit gezet worden. Veeleer zijn ze een gevolg van zijn geweldig groote emotionaliteit. Die is wel 't hoofdelement van zijn karakter. Zijn gevoelsleven beheerscht alles. Toorn, haat, woede, medelijden, vreugde, neerslachtigheid, droefheid, razernij, wanhoop, niets is hem vreemd; van 't een vervalt hij bijna onmiddellijk in 't ander. Zijn omgeving kleurt hij naar zijn oogenblikkelijke gemoedsgesteldheid. 't Is hem onmogelijk, kalm, objectief te redeneeren. Hij denkt in hartstocht. Een betrekkelijk kleine aanleiding als 't spoedige tweede huwelijk van zijn moeder brengt hem geheel en al van zijn stuk.

> ‘O! mocht dit al te vaste vleesch wegsmelten!’

heet het dan. Hij betreurt, dat zelfmoord door God verboden is, want het geheele leven is hem nu niets meer waard. Bij 't vernemen van den moord is hij een oogenblik krankzinnig. 't Is, alsof hij zijn aandoeningen niet meer kan bevatten:

‘O hemelmachten! O, gij aard'! Wat meer?
Of hel, uw hulp? Wee mij! - Wees sterk, mijn hart!’

Even daarna ontvangt hij Rosencrantz en Guildenstern met de opgewekte hartelijkheid van een oud vriend. Bijna elk woord, dat hij zegt, is een getuige van zijn emotionaliteit. De talrijke uitroepen, de sterke verzekeringen, de hartstochtelijk uitgestorte woorden, de afgebroken zinnen zijn bewijzen genoeg voor zijn geweldige gevoelsreacties op de indrukken van buiten. Hij is gevoelsmensch van top tot teen. Maar 't gevoel van onlust is bij hem overheerschend. Terwijl zijn oom, de man van de wereld met zijn ruim geweten, zich ondanks de bedreven gruweldaad redelijk wel gevoelt, gaat Hamlet gebukt onder eigen kleinheid. Zijn fijn schuldbesef klaagt hem in alles aan. Zijn isolement van de buitenwereld doet hem tot zichzelf inkeeren. Hij tobt altijd over zichzelf. Karakteristiek zijn zijn uitlatingen over zichzelf. Een gevoel van kleinheid kenmerkt ze alle: zijn oom lijkt evenveel op zijn vader als hij op Hercules; hij zou in een notedop kunnen besloten worden en zich toch koning gevoelen; hij noemt zichzelven een ‘fielt, lagen slaaf, middelmatig eerlijk, aartsschurk’; hij vraagt zich af, wat toch zoo'n individu als hij op aarde doen moet. Zijn omgeving wil hem bedriegen, hem bespelen als een fluit, hem uitknijpen als een spons. Hij kent zijn ‘zwakheid en melancholie’ en gaat gedrukt onder zijn pessimisme, dat door zijn afzondering van de buitenwereld des te grooter wordt.

't Blijkt dus, dat Hamlet aan een geringe activiteit een groote emotionaliteit en een sterke secundaire functie der voorstellingen paart. Aldus samengestelde karakters noemen wij ‘sentimenteelen’.

Reeds als kind houden zij niet van ruwe spelen, maar zonderen zich af en tobben reeds vroeg over allerlei godsdienstige en zedelijke vragen. Ze zijn ‘vroegrijp’. Ze begrijpen de menschen niet, de menschen begrijpen hen niet en 't gevolg is, dat ze meer en meer hun voelhorens intrekken en zich terugtrekken in zichzelven. Tegenover de geheele wereld staande, voelen zij zich klein en vijandig tegenover die wereld. Ze worden ‘eilandsmenschen’, bang voor de werkelijkheid en wantrouwend. Een ziekelijk behagen scheppen zij in 't analyseeren van hun eigen aandoeningen. Hun geheugen is affectief. Dikwijls zijn ze droomerig en bespiegelend. 't Liefst zitten zij stil neder; een beslissing te nemen, valt hun moeilijk, terwijl de uitvoering dikwijls nog achterwege blijft. Door hun sterke secundaire functie zijn ze gesloten voor de buitenwereld; hun geringe activiteit belet innige deelname aan het drukke leven buiten hen; hun groote emotionaliteit maakt hen zeer vatbaar voor leed, waarover zij zich niet heen kunnen zetten.

Worden die kenmerken versterkt, dan nadert het sentimenteele type het melancholische type. Beter is het, Hamlet geen melancholicus te noemen, daar de melancholie een psychose is en behoort tot de

pathologie van den geest. Bij melancholici toch overwegen geheel en al onlustgewaarwordingen en treden allerlei waandenkbeelden op, waaruit vervolgingswaanzin, zondewaan, enz. kunnen ontstaan, terwijl 't gemis van energie op algeheele bewegingloosheid, stupor, kan uitloopen. Dat alles is met Hamlet niet het geval. Toch naderen Hamlet's kleinheidswaan, zijn wantrouwen tegenover en zijn verachting van de buitenwereld (vgl. zijn houding tegenover Ophelia) 't pathologische. Malapert noemt dit sentimenteele type ‘émotif-mélancholique’ en geeft er de voigende beschrijving van:

‘De gevoeligheid is hier zeer groot; de aandoeningen schijnen 't gansche bewustzijn in beslag te nemen, tot in het diepst van de ziel te schokken en een opgewondenheid (agitation) te veroorzaken, die eerst lang daarna ophoudt. De neerdrukkende emoties, als droefheid, ongerustheid, angst, verslagenheid, benevens teedere aandoeningen, voortkomend uit hun gevoel van zwakte en kleinheid, overheerschen. Soms doen zich echter perioden van overspanning, prikkelbaarheid en uitbarstingen voor, maar lang niet zoo vaak als de perioden van verslagenheid en inzakking. Hoe levendiger de uitbarsting, des te grooter de daarop volgende inzakking. Het intellect houdt zich met zichzelf bezig. De verbeelding is droomerig en romantisch. De activiteit is zeer slap; er is een in 't oog loopende geneigdheid tot rust, een soort van uitputting. De wil is zwak.’

Bij aandachtige lezing der *Hamlet*-tragedie zal blijken, hoe dicht Hamlet bij 't hierboven beschreven type der sentimenteelen staat.

Wat hier gewaagd is, is niet meer dan een zwakke poging, om 't karakter van Hamlet te analyseeren op grond van de gegevens, die 't stuk zelf bood, en aldus dat karakter terug te brengen tot en in te deelen bij een ons bekend type. Ruw en gebrekkig is dat gegaan, ook wegens de nog zoo geringe kennis van de samenstelling der karakters. Bovendien zijn er in 't sentimenteele type een oneindig aantal schakeeringen, waarvan ook Hamlet er een uitmaakt.

Waar de activiteit toeneemt en de secundaire functie der voorstellingen afneemt, daar nadert het sentimenteele type 't cholerische. Wordt de activiteit grooter en de emotionaliteit geringer, dan ontstaat het flegmatische type. Zoo is een karakter veeleer een kruispunt van verschillende typen dan een zuivere representant van één type. Voorts doet zich bij de besludeering van personen uit de literatuur altijd deze moeilijkheid voor: we hebben hier geen werkelijkheid maar fictie; tot verzameling van materiaal is de literatuur dus geheel ongeschikt. Hoogstens kunnen de karakters der literatuur als paradigmata dienen. Maar indien een karakter natuurgetrouw is uitgebeeld door een kunstenaar, dan kan onze wetenschap zulk een karakter toelichten en verklaren.

Een dergelijk gebruik maakt Ferri in zijn boek *De misdadigers in de kunst* van de crimineele anthropologie. Hij tracht aan te toonen,

hoe de misdadigers van Shakespeare geheel en al overeenstemmen met wat de crimineele anthropologie in 't algemeen over misdadigers leert. Aldus kan ook de speciale psychologie een machtig wapen worden in de hand der littéraire critiek tot waardeering en tot aanduiding van psychologische onjuistheden. In elk geval zullen literatoren en artisten rekening moeten houden met dezen tak der psychologische wetenschap en er zeer groote winst mede kunnen doen. Want aldus opgevat, is de critiek niet meer subjectief, overgeleverd aan de luim van den criticus, maar bedient zij zich van de empirisch gevonden kennis der werkelijkheid.

H. WANTING.

Brieven uit het solo'sche.

Races in Solo! Dat was een reden voor velen en ook voor ons, om ons stadje S. voor eenige dagen te verlaten en weer eens wat nieuwe indrukken te gaan opdoen.

Van den tocht van onze woonplaats naar Solo valt weinig te vertellen; de weg was goed, zooals bijna nergens, en de natuur mooi, zooals bijna overal in Indië. Wij passeerden Karta Soera, een plaatsje, meer merkwaardig om zijn verleden dan om zijn tegenwoordig schoon. Er stonden enkele gewone inlandsche huizen, een passar en wat brokstukken van oude muren - dat was al. Ook hier weer trof ons, wat men in deze geheele streek ziet, de sombere kleur van de kleeding der inlanders. Bijna zonder uitzondering kaïn, baadje, slendang en hoofddoek blauw, eeuwigdurend blauw; 't bederft bijna het natuurschoon.

Den niet in Indië geweest zijnden ben ik een verklaring schuldig omtrent de woorden kaïn, slendang en hoofddoek.

De kaïn dan is een lange lap, dien mannen en vrouwen bij wijze van rok dragen, de mannen van af de heup, de vrouwen van af de borst, tot even boven den grond. Daaronder dragen de mannen nog een korte broek en zij slaan dan dikwijls bij het werk den kaïn op.

De slendang is een lange, smalle doek, die schuin over den schouder tot op de heup afhangt, dien de vrouwen op straat moeten dragen als teeken van fatsoen en dien zij tevens gebruiken, om alles, ook haar jonge kinderen, in te dragen.

De hoofddoek wordt alleen door de mannen gedragen en bedekt het geheele hoofdhaar, dat bij allen, mannen zoowel als vrouwen, lang en van achteren in een wrong (kondéh) saamgebonden is.

Het is dus te begrijpen, welk een doodschen indruk een groote verzameling van die in het blauw gekleede menschen maakt; men ziet het in geheel midden-Java en het is het natuurlijk gevolg hiervan, dat de indigo hier verbouwd wordt en dus voor de inlanders de goedkoopste verfstof levert. Nu de indigocultuur echter achteruitgaat en door sommigen reeds is opgegeven en door tabak vervangen, zal dat misschien wel veranderen.

De bovengenoemde brokstukken van oude muren zijn nog eenigszins geschiedkundige bijzonderheden. Het zijn namelijk de overblijfselen van

een vroegeren kraton van de vorsten van Solo, die hier hun residentie hadden. Waarom die residentie verplaatst is naar Soerakarta, kwam mij door een reisgenoot ter oore en is zoo typisch, dat ik het even moet vertellen.

Jaren geleden was er in Karta Soera een opstand van de Chineezen tegen den toenmaligen sultan. Die sultan slaagde er niet in den opstand te bedwingen dan met behulp van de ‘Compenie’. Maar hoewel het verzet toen geëindigd was, voelde hij zich daar tusschen die Chineezen gansch niet op zijn gemak. En om er nu met goed fatsoen weg te komen, gebruikte hij het volgende, probate middel. Hij raadpleegde een zeer geleerden hadji (Mohammedaansch priester) en vroeg dezen, of de plaats wel gunstig gelegen was. De hadji, die zijn leven liefhad, deelde den sultan na rijp beraad mede, dat de plaats zeer verkeerd gelegen was en er meer oostelijk een nieuwe residentie moest worden gesticht, aan een rivier en met een anderen naam. Alzoo geschiedde. De nieuwe residentie heette Soerakarta en kwam tot grooteren bloei dan het vroegere Karta Soera, waaruit dus blijkt, dat de hadji gelijk had.

Maar ik wilde van de races vertellen. Solo vierde feest, wat wij het eerst op voor ons onaangename wijze bemerkten, doordat wij in het hotel, dat ons was aangeraden, geen plaats konden krijgen. Tevens werd ons de mededeeling gedaan, dat het ons in een ander hotel evenmin zou gelukken. Nu moet ik eerst nog opmerken, dat, hoewel het bedoelde hotel ‘Slier’ heet, de inlandsche koetsiers er u slechts brengen op het commando ‘Selieran’, en vervolgens moet ik degenen, die meenen, dat wij dien nacht onder den blooten hemel sliepen, geruststellen met de mededeeling, dat wij in een ander hotel, al was 't dan ook een tweederangs-, met z'n drieën nog twee kamers konden veroveren.

Ik zal u niet vermoeien met te verhalen, hoe lekker wij gebaad, hoe lekker wij rijsttafel gegeten en hoe lekker wij geslapen hebben. (Gij ziet, dat het woord ‘lekker’ hier grooten invloed heeft op 't menschelijk leven: lekker of niet lekker is hier een quaestie van to be or not to be). Maar ik wil er liever toe overgaan, om u de sociëteit te beschrijven, die in Indië vanwege de biljartballen door de inlanders ‘kammer bola’ wordt genoemd.

Om met het voornaamste te beginnen: de bezoekers; die bestonden voor 't meerendeel uit dezelfde menschen, die wij den volgenden dag op het race-terrein zouden ontmoeten. Maar - wat zie ik daar op eens? Eenige heeren, gewoon Europeesch gekleed, maar met een hoofddoek en daarop een pet of een hoed! Sommigen daarvan met korte broek, zwarte kousen en fietsschoenen, anderen gewoon in lange pantalon. Hier zijn er een paar in de gewone inlandsche dracht, maar dan heel mooi, en daar is zoowaar een overste van de cavalerie in witte uniform, met een hoofddoek en daarop een witte pet, heel scheef, zóó scheef, dat het rechteroor geheel bedekt is. Dat alles, heel eigenaardig voor een vreemdeling in de Vorstenlanden, is hier heel gewoon. Die heeren

zijn van hoogen Javaanschen adel, broers en zonen van den Soesoehoenan, dus prinsen of pangérans, verder Raden Mas, enzoovoorts. Ik vond het zeer interessant, om eens kennis met hen te maken, en kwam daartoe spoedig in de gelegenheid, omdat vele sociëteitsbezoekers, officieren en anderen, hen kennen en ik dus al gauw in een clubje kwam, waar één van hen zich bevond. Reeds had ik een pracht van een Maleischen zin bedacht, die mij dienen zou als inleiding tot een gesprek, dat na het voorstellen zou volgen, toen ik zeer tot mijn verwondering door hem in 't Hollandsch werd aangesproken. Deze jeugdige prins van 18 jaar, Pangéran Adi Widjojo genaamd en zoon van den Soesoehoenan, sprak vrij goed Hollandsch, hoewel met het Indische accent, dat men veel hoort van Europeesche kinderen, die een Javaansche moeder hebben.

'Danst u niet, Pangéran?'

'Aaach, zoo warm, M'neer!'

Ook andere prinsen sprak ik. Één ervan had drie jaar in Holland doorgebracht, maar droeg nu weer lang haar, een hoofddoek en een kaïn en liep ook weer op bloote voeten met sandalen aan. Een ander, die den titel heeft van Raden Mas, houdt zelfs renpaarden, jockeys, enzoovoorts. Het zijn eigenaardige heeren; zij hebben elk een afzonderlijk huis, krijgen van hun vader een maandelijksch traktement van ± *f* 200 en een stuk land, waardoor zij ongeveer een inkomen van *f* 500 à *f* 700 per maand hebben. Als men nu weet, dat de tegenwoordige Soesoehoenan 31 kinderen heeft (en diens vader er 61 had), dan kan men begrijpen, dat er zoo een enkele prins in Solo rondloopt. Eigenaardig is het, dat er bij die 31 kinderen feitelijk geen enkele kroonprins is, want van al de vrouwen van den Soesoehoenan is er maar één wettige echtgenoote, genaamd Toean Ratoe, en juist bij deze heeft hij geen kinderen. Nu wordt de oudste zoon van een der andere vrouwen als kroonprins beschouwd.

De prinsen zijn allen zeer ijdel, kleeden zich gaarne Europeesch, maar zien er daardoor dikwijls eigenaardig uit. Het komt wel voor, dat een der prinsen in fietskostuum met korte broek 's avonds op de sociëteit komt, als er gedanst wordt. Een andere prins draagt bij voorkeur een witte automobielpet, waarop een insigne van den Nederlandschen Wielrijdersbond van 't jaar 1898 prijkt, en dergelijke rariteiten meer.

Ook zijn de prinsen over het algemeen nog al Hollandschgezind en gaan zij veel om met Hollanders, maar ook veel met Chineezen.

Een van de broers van den Soesoehoenan is een zeer eigenaardig type; hij kan wel Hollandsch spreken, maar verkiest dat niet te doen, want hij is zéér conservatief. Daarom draagt hij dan ook nog, in tegenstelling van vele andere prinsen, zwarte tanden (een valsch gebit) en bij feestelijke gelegenheden draagt hij een stel zwarte tanden, die van voren met kleine stukjes paarlemoer zijn ingelegd. Zijn conserva-

tisme belet hem echter niet, om een hartstochtelijk liefhebber te zijn van een spelletje écarté met Hollanders op de sociëteit. Trouwens, de Javanen zijn allen verzot op hazardspel. Deze snaak echter begon den eersten dag van de races 's middags om zes uur een partijtje écarté te spelen, waarmede hij 's avonds *f* 2000 verdiend had. Maar den volgenden middag om 1 uur was 't partijtje pas uit; hij had dus niet minder dan 19 uur achtereen écarté gespeeld.

Een ander in Solo zeer bekend type is de boven reeds aangeduide Javaansche overste Pangéran Tjokro, in de wandeling ‘Oom Tjokro’ genoemd. Zoon van een verbannen vorstelijk geslacht, werd hij, opdat hij niet zou lijden door een fout van zijn voorvaderen, door het gouvernement benoemd tot cavalerie-officier en hij schijnt ook als zoodanig bij een inlandsch korps dienst te hebben gedaan. Later klom hij op tot majoor en genoot steeds een traktement van het gouvernement. Eigenaardig is, dat, toen de toenmalige majoor der cavalerie Oxenaar tot overste benoemd werd, Oom Tjokro ook dien titel reclameerde, omdat de overste Oxenaar jonger was dan hij. Het gouvernement gunde hem het genoegen van twee sterren op zijn kraag te dragen en nu nog vertoont hij zich iederen dag in uniform op de sociëteit en beroemt zich op 50jarigen trouwen dienst. Hij is een krasse grijsaard van in de 80 jaar, die nog steeds paard rijdt op een Australiër en bij een bezoek van de cavalerie uit Salatiga deze onlangs nog uitgeleide deed.

Evenals alle prinsen heeft hij ook het recht, om een gouden pajong te voeren met één zwarten band (de Soesoehoenan voert een geheel gouden pajong). Het spreekt vanzelf, dat hij die pajong niet zelf draagt, maar dat een volgeling ermede achter hem loopt. Nu heeft de overste, die voor een Javaan zeer lang is, de eigenaardige gewoonte, om die pajong door een dwerg te laten dragen, wat een zeer vermakelijk gezicht is. Evenzoo, als hij in een wagen rijdt, zit die dwerg met de pajong op den bok. En niet alleen deze bediende maar alle andere bedienden van Oom Tjokro zijn dwergen; hij gebruikt ze, behalve voor de gewone bezigheden en diensten, ook tot eigen vermaak. Zoo gaf hij eens een feest en liet toen op een baleh-baleh van twee verschillende kanten nagemaakte vuurspuwende bergen binnenbrengen. Na eenigen tijd vielen die uit elkaar en..... uit elk der twee bergen kwam een dwerg te voorschijn, die nu samen een wajangvoorstelling begonnen te geven. Een wajang is een Chineesche schim en is zeer interessant; ik hoop die later eens afzonderlijk te beschrijven, want dat is wel de moeite waard.

Nu wordt het tijd, dat ik eens ga vertellen, wat al die merkwaardige heeren, die ik beschreef, eigenlijk op de sociëteit kwamen doen. Er was namelijk verloting van de winkansen der paarden, die den volgenden dag zouden loopen. Dat is een eigenaardige gewoonte in Indië, die ik even met een paar woorden wil uitleggen. Het geschiedt op de volgende wijze: voor elke course worden loten

gemaakt, die meestal een rijksdaalder kosten. Loopen er nu bij voorbeeld vijf paarden in een course mee, dan kunnen dus vijf personen een paard - of liever een lot, waarop de naam van één der paarden staat, - trekken. De anderen zijn dan hun geld alvast kwijt. Die vijf paardeloten worden nu bij opbod verkocht en dat is dan het verkoopen der winkansen. De opbrengst daarvan is natuurlijk voor de gelukkigen, die de vijf loten hebben getrokken. Degene, die de winkans heeft gekocht van het winnende paard, krijgt al de rijksdaalders, die voor de loten betaald waren.

Hoewel dikwijls het verkoopen der winkansen een van de grootste attracties van de races is, was het dezen keer zeer weinig geanimeerd.

Des Zaterdagmorgens om 8 uur zouden de races aanvangen (gelukkig kwamen wij drie kwartier te laat, want de resident deed hetzelfde en op hem wordt altijd gewacht met te beginnen). Op de tribune was veel publiek, waaronder vooral veel dames. De courses liepen vlot van stapel en in de vlakkebaanwedrennen werd goed gereden. De tijden, die hierbij gemaakt worden, zijn dikwijls beter dan die in Holland. Van de draverijen kan zulks echter niet getuigd worden, want die leken dikwijls naar niets. Af en toe kreeg men zoo den indruk, of Hollandsche boeren elkaar op weg naar de markt trachtten voorbij te rijden. Enfin, gelukkig liep in elk geval het eene paard wat harder of liever wat minder langzaam dan het andere, zoodat toch de totalisator grooten toeloop had en dus de emotie van het wedden (waarvoor de meesten alleen komen) niet verloren ging. Vooral de dames, oude en jonge, zijn druk in de weer met haar rijksdaalders en de grootste bedrijvigheid is steeds daar, waar de kaartjes voor de paarden worden genomen.

Namen van paarden zullen u niet interesseeren en ongelukken vielen niet voor, zoodat ik dus kan besluiten met te vertellen, dat het erg warm was en er veel champagne en whisky-soda werd gedronken en er bij het naar huis gaan bijna geen rijtuig te krijgen was.

Op de sociëteit was muziek, wat voor eenigen een motief was, om een dansje te maken; ik zag bij deze temperatuur (tusschen de 85-90° F.) de noodzakelijkheid daarvan niet in; hier zijn echter zelfs bij de grootste hitte nog menschen te vinden, die willen dansen.

Toen dat was afgeloopen, begaf ieder zich weer naar huis, om door de rijsttafel en een middagdutje nieuwe krachten op te doen voor het bijwonen van de verloting der winkansen van de paarden, die den volgenden dag (Zondag) zouden loopen.

In den vooravond dans, whisky-soda en écarté en in den naävond comedie. Nu, van dat laatste wilden wij natuurlijk genieten. Ik spreek van comedie, maar als ik nog denk aan wat wij dien avond te zien kregen, dan bekruipt mij de lust, om het voor de zooveelste maal nog eens uit te schateren van 't lachen, want, hoewel er druk werd geapplaudisseerd, vond ik, dat er bepaald slecht gespeeld werd. En ik ben toch werkelijk niet blasé. Maar van blasé gesproken: 't publiek

was 't dan ook volstrekt niet en was zeer tevreden met wat het te zien en te hooren kreeg. En dat was niet gering, want voor onze drie gulden entrée zagen wij, of liever konden wij zien, drie stukken; dus dáárop viel niets aan te merken behalve alleen dit, dat ik wel eens voor minder dan *f* 3 heb zitten slapen.

Het eerste stuk was een blijspel, uit het Fransch vertaald, en was waarschijnlijk in die taal, en dan vlot gespeeld, heel aardig; hier echter..... ook prachtig, want de artisten werden teruggeroepen. De intrige was zeer ingewikkeld: hij bedriegt haar, zij bedriegt hem, gemeenschappelijke vriend helpt beiden, verwisseling van brieven, knappe keukenmeid (met veel succes), enfin! misschien begrepen velen het geval niet en was daarom het succes zoo enorm.

Het tweede stuk was nog erger. Dat speelde tusschen een nachtwacht en een dienstmeisje; eerst elk afzonderlijk een speech, daarna tegen elkaar en daartusschen zeer veel gezoen. Nu, dat laatste viel in goede aarde; uitbundig was het gelach, vooral als het dienstmeisje zeide: 'Daar moet ik je een zoen voor geven!'

Het derde stuk schijnt nog het beste te zijn geweest, maar dat hebben wij maar niet afgewacht; het werd ons wel wat machtig. Ik vergat nog te vertellen, dat vóór den aanvang der comedie het *Wien Neerlandsch bloed* werd gespeeld, waarbij allen opstonden en een kennis mij fluisterend de vraag stelde, hoeveel Neerlandsch bloed er den menschen in deze zaal wel door de aderen zou vloeien. Ik gaf geen antwoord, maar ik geloof wel, dat het maar bedroevend weinig was: zoo ongeveer de helft van de hoeveelheid Javaansch bloed.

Den volgenden dag waren er weer courses en 's avonds was er groot bal masqué, waarop zeven gemaskerde paren verschenen en de rest zonder masker danste.

Dat was het slot van de feestdagen en den volgenden dag reeds vroeg vertrokken de meeste vreemdelingen weer naar hun respectieve huiselijke haarden (par manière de dire, want haarden vindt men hier niet), om elkaar weer rendez-vous te geven op Djokja, waar 14 dagen later weer races zouden zijn.

Ook wij verlieten Solo, maar nog niet om naar huis te gaan, want wij hadden besloten, om nog eens op ouderwetsche manier te paard in den omtrek een tocht van een dag of drie te maken. Daarna wilden wij naar Solo terugkeeren, om vandaar langs een omweg naar huis te gaan. Vóórdat ik ga vertellen, wat wij op dien tocht zagen en beleefden, moet ik nog even de aandacht vragen voor iets anders. Er zijn hier namelijk twee voorname personen in Solo, voor wie elke Javaan nederknielt, als hij hen ziet aankomen: de Soesoehoenan (spreek uit Soenan) en Mangkoe Negårå(*).

Daar velen niet weten, in welke verhouding die twee personen tot elkaar staan, wil ik dat even meedeelen. Jaren geleden had

(*) De klank valt tusschen onze a en o.

de toenmalige Soenan bij zijn wettige vrouw geen zoon en werd de oudste der andere zoons als kroonprins beschouwd en door het gouvernement erkend. Later echter werd toch nog een zoon geboren van zijn wettige vrouw. Deze zoon nu deed na verloop van tijd ook zijn aanspraken gelden en bewerkte een opstand, die met behulp der 'Compenie' werd bedwongen, waarna het hoofd van den opstand werd verbannen. Een zoon van dezen kwam later terug, bewerkte weer een opstand en met succes, want ditmaal werd *hij* door het gouvernement geholpen, misschien om de billijkheid te betrachten, maar waarschijnlijk om zoodoende een tegenwicht te krijgen tegen de macht van den Soenan.

De teruggekomen banneling kreeg een stuk land onder onafhankelijk bestuur en diens afstammeling is de tegenwoordige Mangkoe Negara. Deze heerscht dus niet *onder* maar *naast* den Soenan en feitelijk is hij bestemd, om casu quo het gouvernement tegen den Soenan bij te staan. Het mocht mij gelukken, eenige bijzonderheden van de beide tegenwoordige vorsten te vernemen, en die zijn zeer aardig, om te hooren.

Een hoofdtrek van het karakter van den Soenan is ijdelheid. Mooie uniformen draagt hij graag. Zoo had hij bij een bezoek aan oorlogsschepen te Semarang al bijna een admiraalsuniform aangetrokken, toen hem werd beduid, dat hij geen admiraal was en dus maar liever een generaalsjas moest aandoen. Bij die gelegenheid had hij ook te kennen gegeven, dat hij zoo gaarne een vuurmond wilde zien afvuren, en dat zou nu geschieden. Alles was gereed; de commandant hield zijn hand in de lucht en gaf, door die naar beneden te brengen, het teeken, dat er kon worden afgevuurd, wat dan ook gebeurde. Niet zoodra was het schot gevallen, of de Soenan deelde mee, dat hij nu alles al gezien had; hals over kop verdween hij. Hij had namelijk gedacht, dat de commandant het kanon, door zijn hand naar beneden te brengen, zelf had doen afgaan, en dat was hem te kras; men ziet dus, dat hij, hoewel op velerlei gebied ontwikkeld, nog al bekrompen is, wat andere zaken betreft. Zoo had hij gehoord van een doofstomme dame, die had leeren spreken. Dadelijk wilde hij haar zien, of liever hooren, en vond het dan ook heel mooi. Toen zij echter even iets niet goed begreep en dat gauw in vingertaal aan een vriendin vroeg, moest de Soenan er weer niets meer van hebben en verdween hij met bekwamen spoed.

Hoewel de Soenan, die wel Hollandsch kent, het niet wil spreken, tracht hij toch in vele dingen Europeesch te doen. Zoo heeft hij in zijn kraton een pracht van een danszaal laten inrichten, waarvan de wanden van mooi bewerkt glas zijn. Zijn adat(*) speelt hem echter nu weer een part, want die heeft verboden, dat een balzaal hooger zou worden dan een bepaald figuur in de pendoppo(†), en nu is het daar dus zoo stikkend warm, dat de zaal voor het doel geheel onbruikbaar is.

(*) Adat = gewoonterecht.
(†) Pendoppo = overdekte gaanderij.

Ja, die adat weet wat; daar valt niet aan te tornen. Zoo mag een pangéran niet achteruitrijden, als hij in een rijtuig zit: adat. Het Solosch hofkostuum voor de mannen is: 't bovenlijf naakt: adat.

Een kennis van mij liep eens op straat met zijn huisjongen, toen deze plotseling door een soort van politieagent van den Soenan werd aangehouden. En nu bleek, dat de huisjongen zijn kaïn geplooid had op een wijze, die niet paste voor zijn stand, maar die was voorgeschreven voor een stand, die hooger was dan de zijne: adat.

Elk jaar gaat van den Sultan van Djokja en van den Soenan van Solo een optocht uit naar den top van den Lawoe, om daar oude kleeren van de beide vorsten in te werpen. Waarom dat gebeurt? Wel, doodeenvoudig.... omdat het adat is! Of het ermee in verband staat, weet ik niet zeker, maar heel hoog op den Lawoe zijn nog ruïnes van een ouden kraton, waarin vroeger een sultan met zijn familie moet hebben gewoond.

In dien kraton staat een groot kanon. Niemand weet, hoe het daar gekomen is, waar het vandaan komt en wat de letters beteekenen, die erop staan; want niemand mag het ooit naderen. Éénmaal per jaar gaat de Soenan daar bidden. Waarom? adat! De overlevering zegt, dat, wanneer dit kanon een ander, dat in Batavia staat, nadert, het met de macht van ons gouvernement gedaan zal zijn. Gelukkig dus maar, dat er nog ettelijke mijlen tusschen zijn; wij mogen anders wel oppassen!

Nog een eigenaardig verhaal, van den Soenan in omloop, is het volgende: hij wilde eens een soort van plantsoen laten aanleggen even buiten Solo. Toen men daarmee begon, werden daar twee groote slangen gevonden en gevangen. Toen den Soenan gevraagd werd, wat met die dieren gedaan moest worden, durfde hij geen bevel geven ze te dooden uit angst, dat hij zich dan de vijandschap van het slangengeslacht op den hals zou halen. Maar om die slangen maar weer gewoon te laten loopen, was ook wel wat gek; dus bedacht hij er iets anders op. Hij gaf last, om de dieren wel los te laten, maar ze eerst te bronzen, zoodat iedereen ze in de verte zou kunnen zien aankomen. De slangen werden neergelegd, door een haak van voren en van achteren behoorlijk gestrekt of liever uitgerekt en toen ingewreven met een bronspraeparaat. Nadat ze daarna behoorlijk in de zon gedroogd waren, werden de haken met veel voorzichtigheid losgemaakt. Hoogst verwonderd was de menigte, die had toegekeken, toen men ontdekte, dat de arme dieren morsdood waren en men ze aan den staart vooruit kon duwen.

Toch zien de inlanders zeer hoog tegen den Soenan en zijn ontwikkeling op. Om daarvan een voorbeeld te geven, diene het volgende: er was eens een totale zonsverduistering en daar de Soenan vooruit was gewaarschuwd, had hij van te voren overal in den kraton de lampen laten aansteken. De inlanders echter, die onvoorbereid waren, verwonderden

zich zeer, dat zij midden op den dag plotseling in het donker kwamen te zitten; maar spoedig begrepen zij, wat de oplossing van het raadsel was. De Soenan had de lampen aangestoken; de zon was dus voor hem niet noodig en nu bleef zij maar heelemaal weg. Eenvoudiger kon het niet!!

Mangkoe Negara is, wat zijn karakter betreft, een tegenstelling van den Soenan. In allen eenvoud opgevoed, viel hij flauw, toen hij hoorde, dat hij vorst was geworden. Met de grootste energie zette hij zich echter aan 't werk. Zijn grootvader en zijn vader hadden zich diep in de schulden gestoken en waren daarom door het gouvernement onder curateele gesteld. Nu was het zijn grootste wensch, om daaruit te geraken. En werkelijk is het hem gelukt. Door zuinig beheer en geholpen door zijn ontwikkeling is hij nu zoover, dat hij millionnair is; eenige jaren geleden kon hij de traktementen van zijn ambtenaren verhoogen en heeft hij pensioen ingesteld. En zelfs de wegen en de bruggen zijn in de Mangkoe-Negara'sche landen veel beter onderhouden dan in die van den Soenan.

En niet alleen Mangkoe Negara maar ook de officieren van zijn legioen zijn zeer ontwikkeld. Dezen staan onder toezicht van Hollandsche officieren, die te gelijk hun instructeurs zijn. Zij zijn zeer leergierig en heeft een instructeur eenmaal hun vertrouwen gewonnen, dan vragen ze hem van alles. Zoo vertelde één dier instructeurs mij onlangs, dat zij hem onder anderen inlichtingen hadden gevraagd over vloeibare lucht, enzoovoorts. Één van hen zei eens, dat hij hoopte, dat de instructeur hem niet heel dom zou vinden, maar hij wou zoo graag weten, wat het verschil in werking was tusschen telegraaf en telephoon. Naar aanleiding van een oogoperatie, die de vader van één dier officieren had ondergaan, kwam het gesprek op de inrichting van het oog en moest de instructeur hem de werking der zintuigen verklaren. Als ze het daarover hadden, werden echter eerst met groote geheimzinnigheid alle deuren en ramen dichtgemaakt en werd er zeer zacht gesproken, ‘want’, vertelden zij, ‘zintuigen zijn dingen, daar moet je niet te veel over spreken en in ieder geval slechts, als je met je tweeën zijt.’ Adat natuurlijk weer. Zij vertelden erbij, dat dessa-Javanen(*) bij voorbeeld, als zij het gesprek hoorden, zouden wegloopen.

Een hoog traktement genieten de officieren (die allen van hoogen adel of van vorstelijken bloede zijn) echter niet. De luitenants krijgen *f* 30, de kapiteins *f* 80 per maand; dat is alles.

Maar nu genoeg over Soenan en Mangkoe Negara; ik wil liever onzen tocht verder beschrijven.

's Maandags gingen wij naar Karang Pandan, 20 paal of 35 K.M. van Solo gelegen. Wij waren met ons vieren en hadden vier bedienden, allen te paard, meegenomen. Te Karang Pandan is een Pasan Grahan of buitenverblijf van Mangkoe Negara en wij hadden hem van te voren

(*) Javanen uit de dessa (dorp).

het verzoek gedaan, om daar te mogen overnachten, wat ons gereedelijk werd toegestaan.

Onderweg passeerden wij Karang Anjer en juist waren wij begonnen met draven, toen een inlander ons achteropliep en zei, dat het kampong(*)-hoofd ons gaarne wilde spreken. Wij reden dus terug naar diens woning, waar ons bleek, dat hij ons alleen maar wilde vragen, of wij wat wilden gebruiken. Nu, een kopje thee en een paar boterhammen waren ons zeer welkom en daarna gingen wij weer verder. De natuur is in die streek prachtig mooi en werd hoe langer hoe mooier. Het laatste uur konden wij niet meer draven, daar wij voortdurend moesten klimmen. Gelukkig konden wij de paarden halverwegen de helling even in een kali (riviertje) laten drinken en de voeten laten verfrisschen, want het was vermoeiend werk voor hen geweest. Doch ook nu gebeurde ons weer, wat dikwijls voorkomt, als men er niet op let. Het paard van één onzer vond het water zóó lekker, dat het er plotseling in ging liggen, zoodat zijn berijder een nat pak kreeg en wij een ontzettend vroolijk moment hadden.

Steeds steiler werd de weg en eindelijk, op een viersprong, daar was het huis van den panewoe (vrij lage titel voor een dorpshoofd). Deze was zeer minzaam, daar Mangkoe Negara hem telephonisch onze komst had gemeld. Dadelijk sloeg hij zijn kaïn op en besteeg zijn paardje, om ons naar boven te geleiden, want wij moesten nog ongeveer 100 meter klimmen langs een zeer steilen weg, om den Pasan Grahan te bereiken. Even moet ik nog meedeelen, dat een Javaan bijna altijd met bloote voeten rijdt en dan meestal het buitenzijstuk van den beugel tusschen den grooten en den tweeden teen vat. Eigenlijk rust dus alleen de groote teen op het voetstuk van den beugel. De knieën geheel gestrekt, de beenen ver naar voren, een karwats, die hij nooit vergeet, maar ook nooit gebruikt, onder den arm: ziedaar de houding van den Javaan te paard. Meestal rijden zij in stap, soms in galop, maar bij voorkeur gebruiken zij, als 't vlug moet gaan, een gang, dien leeken zouden noemen: van voren draven en van achteren galoppeeren, maar die eigenlijk een soort van drieslag is. Langer dan drie minuten draven vinden ze fataal. Als men bij voorbeeld met gidsen rijdt, kijken die na verloop van eenige minuten steeds om, of het nog altijd maar draf is, en ten slotte galoppeeren ze dan maar telkens een eind, om dan weer even te kunnen stappen.

Nu, dien dag behoefde de panewoe niet te draven, want de weg was veel te steil. Toen zij eindelijk boven waren gekomen, kregen onze paarden uitstekende stallen en wij stonden verbaasd over de uitgestrektheid van den Pasan Grahan: een kolossaal hoofdgebouw met zeker tien bijgebouwen, waaronder stallen, magazijnen, enzoovoorts.

De Pasan Grahan is prachtig gelegen op de punt van een uitlooper van den Lawoe, dien wij 's middags, toen de lucht na een regenbui in

(*) Kampong = dessa.

eens heel helder was, in al zijn pracht zagen liggen. De plek was bijzonder goed gekozen voor een buitenverblijf: aan drie zijden een heerlijk mooi uitzicht over het lager liggende land met zijn trapsgewijze liggende bergsawahs(*) en daartusschen de kampongs, altijd kenbaar aan de klapperboomen, die daar bij elkander staan. Uren in den omtrek kon men het landschap overzien. Zelden heb ik een mooier punt aanschouwd en aan de vierde zijde ziet men den Lawoe in al zijn glorie. Als men dan gunstig licht treft, is het bepaald indrukwekkend mooi.

Het hoofdgebouw had een enorme voorgalerij met zitplaatsen voor zeker wel honderd menschen, canapé's, wipstoelen en gewone stoelen, alles van djattihout. Tafels met marmeren bladen, verder beelden op zuilen en in het midden een groot borstbeeld van Willem III. Te midden van deze nog al Europeesche omgeving troffen ons des te meer de twee - typisch inlandsche - reusachtige bakken, die kelkvormig en van koper waren en dienden, om wat van de uitgekauwde sirih(†) overblijft, op te nemen. Achter het midden van de voorgalerij was de eetkamer en achter de vleugels waren vier slaapkamers. Wij kregen elk een bed met een klamboe(§), wat wij hier zeker niet hadden verwacht.

De badkamer was laag gelegen; ten minste, wij moesten eenige trappen af; dus in Holland zou men dat sous-terrain of misschien wel kelder noemen. Toen wij er binnenkwamen, liepen overal stralen water door spleten in de zoldering, want het stortregende buiten en zoo'n regen in het gebergte kan meepraten. Door dat lawaai was 't in die badkamer dan ook wel een beetje sinister. Een van ons liet zich, toen hij in de badkamer was, een handdoek door zijn jongen brengen en toen deze beneden was, zei hij op eens: ‘Saja takoet’ (ik ben bang); mijn vriend lachte een beetje en vroeg hem, waarom hij bang was. Hij kreeg toen echter zulk een verward verhaal te hooren, dat hij er niets van begreep en den jongen maar liet gaan. Den volgenden morgen vroeg hij het toch nog eens en nu antwoordde de jongen: ‘Och, M'heer, u kent onze adat niet,’ (die deed het 'm dus weer!) ‘maar volgens de adat moet ik bang zijn, want dit is een huis van den toewan basar’(**) (in dit geval dus Mangkoe Negara) ‘en in dit huis is ook een Hollander en die Hollander is een orang baroe’(††) (komt pas uit Holland) ‘en ik ken hem pas heel kort en daarom moest ik bang zijn.’ Nu, gelukkig maar, dat wij het den vorigen avond niet hadden geweten, want dan zouden wij misschien van angst niet zoo heerlijk hebben geslapen, als

(*) Sawah = rijstveld.
(†) De sirih-pruim is bij den inlander zeer gewild en bestaat uit een mengsel van tabak, kalk, betelnoot, enz. Het speeksel wordt daardoor rood gekleurd. De pruim wordt niet geheel in den mond genomen, maar is steeds zichtbaar.
(§) Klamboe = gordijn van tule tot wering van de muskieten.
(**) Toewan basar = groote heer.
(††) Woordelijk: nieuw mensch.

wij nu deden, want..... maar zoover ben ik eigenlijk nog niet. Eerst moet ik nog wat anders vertellen. Ik was met het baden het eerst klaar en ging toen naar de voorgalerij, waar de panewoe glunder kijkend zijn strootje zat te rooken. Hij was gezeten in een wipstoel, met zijn voeten onder zijn zitvlak (à la tailleur): wip je niet, dan heb je niet. Zoodra hij mij zag, ging hij dadelijk als een gewoon mensch zitten en presenteerde mij een brandy-soda. Verwonder u niet: er komt nog meer. De brandy, die zeer goed smaakte, werd behoorlijk ingeschonken door een bediende, die een groot blad droeg. Ook de panewoe nam een glas, waarover ik mij eerst nog al verwonderde, omdat ik dacht, dat Mohammedanen geen sterken drank mochten drinken, maar ik hoorde later, dat zij, die van sterken drank houden, beweren, dat de Koran alleen verbiedt, om dronken te zijn; dus dat is nog al gemakkelijk na te komen, want het begrip dronken is zeer rekbaar.

De panewoe echter hield zich heel fatsoenlijk, dronk na de brandy nog een bittertje en daarbij bleef het. De anderen waren nu langzamerhand ook gekomen en zoo zaten wij nu heel genoeglijk te praten. De panewoe vertelde onder anderen ook, toen wij ernaar vroegen, dat er op de plaats geen moskee was maar wel een klein gebouwtje, om te bidden. Hij kwam er haast nooit, zei hij. Ook vertelde hij, dat hij als sergeant gediend had in het legioen van Mangkoe Negara. Daar hij Raden Mas is, dus van adel, blijkt daaruit, welk een aristocratisch korps dat legioen is. Hij vroeg ons ook, of wij onze namen wilden opschrijven, wat wij gaarne deden; daarna liet hij ons een visitekaartje van hemzelf zien. Toen ik hem vroeg, of ik het mocht behouden, was hij zeer gevleid en liet hij er dadelijk voor de anderen ook een halen. Hij vond het blijkbaar erg deftig en gewichtig, dat hij die kaartjes had.

In den vooravond speelden wij een partijtje hombre met hem. Hij speelde heel goed en sprak over ‘een kleintje in de fijne’ en ‘saja minta’ (ik vraag) ‘vijf klavers’, of hij nooit anders gedaan had. Graag had ik van dat groepje om die hombretafel een kiek gehad, maar, helaas! wij waren zoo dom geweest, om geen photographietoestellen mee te nemen.

Na het eten, dat hoofdzakelijk uit rijst bestond, maar overigens heel goed was, vroeg de panewoe ‘permissie’, om naar huis te mogen gaan; het was dan ook al halftien, dus rijkelijk laat voor hem. Nu, die permissie gaven wij hem graag, want ook wij hadden slaap.

Den volgenden morgen vertrokken wij om 7 uur en namen beneden nog even afscheid van den vriendelijken panewoe, die ons gidsen meegaf. De weg naar Kardjo, dien wij nu volgden, was het mooiste stukje van den geheelen tocht. Wij deden niets dan dalen; elk oogenblik hadden wij afwisseling, vooral ook omdat de weg geweldig kronkelde; nu zagen wij de altijd mooie bergsawahs of de koffietuinen, dan weer de cacao-aanplantingen, en alles was even mooi. Ook moesten wij ver-

scheidene ravijnen door, waarvan de hellingen door den regen van den vorigen nacht dikwijls zeer glibberig waren, zoodat de paarden verscheidene malen op hun vier voeten te gelijk naar beneden gleden, soms meer dan één meter. Gelukkig echter viel er geen enkel paard, maar ze zijn er hier ook wel aan gewend.

In Kardjo konden wij de beesten weer eens laten drinken en werden wij door het dessahoofd geïnviteerd, om een kop thee te komen gebruiken, wat wij gaarne aannamen. Ontzettend hoffelijk zijn die menschen hier overal. Ik legde bij voorbeeld even mijn hoed op den grond onder mijn stoel en onmiddellijk liet het dessahoofd dien ophangen. De hoed van een orang blanda(*) mag niet zoo laag liggen. Onze paarden werden elk door twee man vastgehouden, alsof het levensgevaarlijke dieren waren, maar daarvan mochten wij niets zeggen, want het was een eerbewijs, een soort van hulde aan onze rijkunst, dat het wel een wild paard moest zijn, dat wij bereden.

Van Kardjo gingen wij verder naar Seragen, waar wij zouden overnachten. Het begon nu langzamerhand flink warm te worden, vooral ook doordat wij verscheidene meters gedaald waren, zoodat wij maar blij waren, toen wij in Seragen aankwamen.

Het zou zeer onbescheiden zijn, om ons logies van dien nacht te beschrijven, want wij logeerden bij een Europeesche familie, waarmee één van ons in Solo kennis gemaakt had en die ons met echt gulle, oud-Indische gastvrijheid ontving.

In Seragen zelf staat een groote suikerfabriek en de administrateur daarvan bood ons aan die met hem te bezichtigen, welk aanbod wij natuurlijk gaarne aannamen. Machtig interessant was het, om te zien, hoe uit het ruwe suikerriet na verschillende bewerkingen de mooie witte suiker te voorschijn komt. Niet minder dan vijf wagonladingen suiker worden dagelijks afgeleverd. Op die fabriek en de landerijen werken ongeveer 4000 koelies, een getal, waarvan ik versteld stond.

De bevolking is hier niet welvarend. De administrateur vertelde, dat het wel voorkomt, dat hoofden (natuurlijk niet de hooggeplaatsten), die den eenen dag aan hem waren voorgesteld en waarmede hij zich heel genoeglijk had onderhouden, den anderen dag voor hem neerhurkten en smeekten, om als koelie te worden aangenomen. De hoofden hebben hier ook weinig te vertellen; meermalen weigeren ondergeschikten, om hun bevelen op te volgen, en als zij dan klagen bij den rijksbestuurder van den Soenan, dan krijgen ze tot antwoord, dat ze maar moeten trachten, om ‘bekin’ (maken) ‘akkoord’.

Den volgenden dag verlieten wij Seragen, om vóór den middag nog in Solo aan te komen. Daar gingen wij 's avonds ouder gewoonte weer naar de sociëteit, maar wat stonden wij daar versteld! Het gebouw scheen als uitgestorven; op de stoep zat, als eenig menschelijk wezen, een jongen te slapen. Na een oogenblikje kwamen nog een paar stam-

(*) Orang blanda = orang wolanda = Hollander.

gasten en dat waren met ons de eenige bezoekers. Ook Oom Tjokro, met zijn pet nog altijd even scheef op zijn hoofd, was er als eenige vertegenwoordiger van de bruine broeders.

Daar het hier dus verre van gezellig was, gingen wij in een van de vele gereedstaande andongs (vierwielige rijtuigen, kleine landauers) de stad wat rondrijden en wij verwonderden ons voor de zooveelste maal weer over de enorme handigheid, waarmede die inlandsche koetsiers met hun ongelukkige spannetjes door al dat gekrioel heenscharrelen. Honderdmaal zijn ze op 't punt van te botsen, maar op het laatste oogenblik weten zij het altijd nog te vermijden.

Als brave huisvaders gingen we eenige toko's(*) bezoeken, om een paar cadeautjes voor onze respectieve echtgenooten te koopen. In één dier toko's wilden wij onder anderen waaiers koopen, maar die waren zeer hoog geprijsd. Toen wij die opmerking maakten, liet de tokohouder, een Arabier, dadelijk een zeker procent van den prijs vallen. Wanneer een voorwerp bij voorbeeld geprijsd stond voor *f* 9, dan zei hij erbij: 'Het is eigenlijk *f* 7', en dan konden wij nog gaan afdingen. Wij vonden die bereidwilligheid zeer vreemd en toen wij eens bij een heer uit Solo informeerden, hoe dat kwam, hoorden wij, dat de reden daarvan de volgende is.

Wanneer een bediende van één der vele pangérans of van andere personen van hoogen Javaanschen adel iets voor zijn heer en meester moet koopen, zegt hij tegen een der tokohouders: 'Ik zal het bij u koopen, als gij mij een fooi geeft; anders ga ik naar een ander.' De tokohouder geeft die fooi met genoegen, want hij heeft van te voren daarop al gerekend en zijn waren zoo hoog geprijsd, dat hij van de fooi geen nadeel heeft. De jongen krijgt die fooi dus van hem, maar feitelijk betaalt zijn eigen heer die. Komt er nu iemand in een toko, die blijkbaar een fooi zal vragen, dan kan de tokohouder dadelijk den eigenlijken prijs (harga mati) noemen, die dan meestal nog te hoog is.

Daar wij na het tokobezoek nog tijd overhadden, gingen wij ook nog onze opwachting maken bij de tijgers en de olifanten van den Soesoehoenan.

Waarom hij die nu nog houdt, weet ik niet; misschien is 't wel adat; vroeger werden de tijgers gebruikt, om tegen karbouwen te vechten. Daarbij moest dan - wilde het goed zijn - de karbouw altijd winnen, want hij stelde het Javaansche volk voor en de tijger den vreemden indringer. In de laatste jaren komen die gevechten echter niet meer voor.

De olifanten zijn kolossaal groot; 't zijn een mannetje met enorme slagtanden en een vrouwtje. Om hun te beletten weg te loopen, zijn zij elk met één poot aan een dikken paal vastgemaakt. De tijgers zijn

(*) Toko = magazijn of winkel, waar de meest verschillende voorwerpen zijn te koopen, b.v. dameshoeden, vaatjes boter, champagne, enz.

veel meer tijgerachtig dan die, welke men in Europa in de diergaarden ziet, maar ze rieken even onaangenaam.

Den volgenden ochtend gingen wij weer verder naar B. Hier kwamen wij in een hotelletje, dat er al heel ongelukkig uitzag, terwijl onze paarden onder den blooten hemel moesten overnachten. Toch bleef ook hier het blaadje van dien dag in mijn dagboek niet blanco, want als merkwaardigheden van B. stipte ik het volgende aan.

Ten eerste hield ons aan de rijsttafel een schoolmeester gezelschap, wiens vrouw hem juist kort geleden zwart bier had gestuurd, hetwelk hij broederlijk met ons deelde. *Dat* was een evenement: in het binnenland vier Europeanen bij elkaar en toch zwart bier. Ik spreek van vier Europeanen, maar er was eigenlijk nog een vijfde; die laatste echter was slechts, wat wij noemen een dienstdoend Europeaan, kunnende daarvoor niet geplaatst worden het praedicaat: blank. Die halfbloed van de echte soort was Mevrouw X. (elke getrouwde vrouw of weduwe met één druppel Hollandsch bloed is hier mevrouw), eigenaresse van het hotel.

Deze dame was op zichzelf al een merkwaardigheid en gaf aanleiding tot een derde bijzonderheid voor het dagboek. Zij kwam namelijk vol schrik vertellen, dat één der paarden juist onder een klapperboom stond; het kon daar onmogelijk blijven staan, want: ‘Aaach, M'neer, klapper zoo ongezond, jà, valt op jouw kop, jij dood!’

Ten slotte zij nog vermeld, dat, hoewel de pensionsprijs hier even hoog was als in het Hotel des Indes (een der grootste hotels te Batavia), de deur van de badkamer en die van een plaats ernaast, die men niet noemt, gesloten moesten worden, door er een steen voor te leggen. Gelukkig gingen genoemde deuren naar binnen open; anders hadden misschien nog meer merkwaardigheden een plaats in mijn dagboek gekregen, wat echter niet gebeurd is, zoodat ik dus met de vermelding, dat wij den volgenden dag gezond en wel weer in S. aankwamen, afscheid van den lezer neem, echter niet, zonder hem een tot weerziens toe te roepen.

S.

Over verzen.

Jan Walch, Holland. Eerste Gedichten. - Kampen.
C.A. Wienecke, ‘Boort.’ Eenvoudige Gedichten. - Amsterdam, 1905.
Johan Groeneboom en Neel Hiddar, Philippine. Verzen. - Antwerpen, 1905.
J.H. de Veer, De Stilte. - Nijmegen, 1905.
Marie Metz-Koning, Verzen. Tweede Bundel. - Bussum, 1905.
Guido Gezelle, Kleengedichtjes. - Amsterdam, 1905.
Bloemlezing uit de Gedichten van Albrecht Rodenbach. - Amsterdam.
Albert Verwey, Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche Dichtkunst. - Amsterdam.
F. Buitenrust Hettema, Uit alle de werken van Jacob Cats. - Utrecht, 1905.

E.v.O., Zinne- en Minnebeelden door Jacob Cats. - Rotterdam, 1905.
Van Elring, Vondel's Lyriek. Een bloemlezing. - Amsterdam.

't Is een heele reeks, die hierboven staat neergeschreven, en moeilijk wordt de keuze... welke 't eerst ter hand te nemen. Was het slechts de vraag, welke bundel de aantrekkelijkste, dichterlijkste verzen bevat; hadden we dien slechts voorop te zetten en te bespreken - maar er wordt meer gevraagd. Er zijn er zooveel, die besproken moeten worden, en dan worden we nog door enkele boekjes met letterkundige geschiedenis gewenkt, om een praatje te maken. Maken we het kort; bijten we door den zuren appel heen en doen we een greep.

De eerste, die in de handen komt, is Jan Walch, die met zijn eerste gedichten komt aandragen.

Ik zou voor hem gewenscht hebben, dat hij nog een poosje gewacht had met ze uit te geven en zich de gelegenheid had gegeven, om te schiften en nog eens te schiften. Dat zou hem en zijn naam goed hebben gedaan. Er zijn zooveel verzen onder, die evengoed hadden kunnen wegblijven. (Dat is met meer, ook met andere dichters vaak het geval.) Ik heb hier niet zoozeer het oog op dat sonnet aan Jacques Perk met dien vermakelijken bok, om Perk stilletjes in Leiden te laten studeeren en, als hij bemerkt zich vergist te hebben, daarvan in een noot melding te maken, omdat hij met rijm en maat een beetje verlegen schijnt te zijn en Amsterdam minder goed dan Leiden kan gebruiken. Dat heeft eerder iets kinderlijks. Ik heb 't oog op verzen als:

‘Wij zijn twee bleeke passiemoede kleinen,
die bleek maar rust zoeke' in elkanders armen,
opbrandend stil in 't al-verterend warme,
dat onz' zwak' lijfjes teerlijk doet verdwijnen.’

't Schijnt, of dat woord ‘lijf’ hem deerlijk in den weg zit en hem leelijke dingen doet zeggen:

> ‘Gij zijt zoo mooi; o 'k hoor het zoet gerucht
> van uwe stem; 'k zie 't lijfje, dat zacht beeft,
> even, van liefde, als ik bij u kom’,

waarin het trillende lijfje doet denken aan een mug of een bij.

Verzen als de volgende:

> ‘In deze kamer in dit vreemde thuis
> in noordlijk land sta 'k voor de raam en zie...
> oogvensters van mijn vleezen zielehuis,
> staan hol weerkaatsend - en ik weet niet wie
> ik ben’,

zouden ook allicht in de pen, althans achtergebleven zijn, als de dichter ze een poos had laten liggen en wat later nog eens had kunnen nalezen. Vooral die derde regel...!

Maar genoeg; 't is niet onze taak, om ze één voor één, regel voor regel onder handen te nemen en te ontleden; 't is daarentegen een voorrecht, om na 't suer ook 't soet op te merken en de aandacht te vestigen op verzen, die verdienen langer te leven en die de meening over den geheelen bundel rechtvaardigen: had hij nog maar een poosje gewacht! Er zijn verzen in, die de moeite van 't lezen minstens even waard zijn als die van het dichten. Uit zijn ‘Herfstverzen’ heb ik er enkele opgeteekend, omdat ze de aandacht trokken door den dichterlijken hartstocht. Laten we er een uit overnemen:

> ‘Ik haat dit matte, bleeke wezen....
> o God!... mijn leven is een vreemd, koud ding....
> en al de verre glorie, die ik zing,
> is vreemd aan dit dof zijn, aan deze
>
> vervloekte dagen; o Verdoemde tijd!
> Ik wil vergaan in 't martelende zwijgen
> Van 't zielloos zijn òm mij.... om rust te krijgen,
> U te vergeten, schoonheid, die daar zijt,
>
> daar godlijk zijt.... ik zie u wel, rank-lijnig,
> zoo heerlijk en zoo ijl en gulden! Pijnig
> mijn afgematte lijf toch niet zoo fél....
>
> “Afgemat? En ge zijt zoo jong en krachtig;
> Niet waar? En 't leven ligt nog vóór u, prachtig....”
> Ja, mensche-stem - ik zie dit leven wel!’

We zijn aan den herfst. Vergelijk die herfststemming van Walch met deze van Wienecke:

‘En 't woud wordt pronkend droef.... een toovering
van geel en purperkleur.... de geuren slaan
er zoet'lijk prikk'lend uit, de vruchten lokken;

Soms valt één plonzend af, als weggetrokken
rits'len de blâren heen, de stammen staan
machteloos droef bij de alontloovering.’

Bij den een: dichterlijke stemming, de herfst in zijn gemoed weerspiegeld; bij den ander: de nuchtere afbeelding van hetgeen de dichter ziet. Moest ik kiezen tusschen beiden, ik stemde voor Walch. Bij het vele onrijpe in diens verzen missen we toch het rijmend gezeur van Wienecke. Zelfs de verzen, bij 't lezen aangeteekend als beter dan de andere, vallen bij nader lezing weer tegen. Somtijds twijfelt men, of hij zijn taal wel verstaat; hij springt er ten minste heel vreemd mee om:

‘Zooals een scheepje op zijn schaduw drijft
door 't licht, en over 't wijde water zweeft er....
en, of 't ga, waar zonneglanzen beeft er
op 't water, steeds de kille schaduw blijft.’

En als we het gedichtje, dat tot inleiding van de verzameling dient, eens nader bespraken en de valschheid van het zonderlinge beeld, door hem gebruikt, dan vrees ik, dat de dichter niet erg vriendelijk gestemd zou worden. Zelfbeperking is voor hem noodig en zelfbeheersching, om de gedichten, die aan zijn pen ontvloeien, maar niet alle aan 't publiek toe te vertrouwen.

‘Een Graf van Verzen’ is een zonderlinge titel voor eenige verzen, waarvan de titel in verband met den inhoud: ‘een doode Liefde’, niet heel begrijpelijk is, - en een gevaarlijke titel in een bundel, die nu niet al te mooie verzen bevat. Inderdaad, de verzameling is een graf van verzen, begraven door den dichter in papier, waarop ons past een requiescant in pace te laten schrijven. Het zou mij lief zijn geweest, als dat eerder was gebeurd, vóórdat ze mij in handen kwamen en mij noodzaakten een requiem aan dit graf te zingen.

Welke verzameling verzen! Bedoeld is een bundel, genaamd *Philippine*, bijeengebracht door twee dichters, Johan Groeneboom, wiens verzameling een afzonderlijken naam draagt: ‘Mijn eerste gave’, en Neel Hiddar, die aan zijn collectie den naam van ‘Zielegroei’, heeft gegeven. Beiden verschillen in zoover van elkander, dat het aan den eerste zeer goed te merken is, dat zijn verzen een eerste gave zijn van jonge voorjaarsgroente, nog halfrijp en gegroeid half in de sneeuw, die nog geen lente belooft, en dat van den groei der ziel van den tweeden dichter, in zijn verzen althans, niet veel te merken valt. Waarom de twee collecties vereenigd zijn, is niet heel duidelijk. Vermoedelijk hebben beide dichters behoefte gehad, om zich eens te laten hooren en voor

't publiek te verschijnen, terwijl ze niet genoeg hadden, om elk een afzonderlijk boekje te vullen.

En nu de verzen? Veel zand en weinig goud, zoo weinig, dat het de moeite van de exploitatie voorloopig niet loont.

Het zand: veel Bilderdijksche rhetorica, zonder het talent, zonder diens rijkdom aan gedachten. Er zijn soms wel dichterlijke gedachten, maar de uitwerking is zoo vreemd, zoo weinig oorspronkelijk. En als bij Groeneboom de aandacht valt op deze regels, die niet rhetorisch zijn:

> ‘Als vallende sneeuw in het diepst van den nacht,
> Mij kwam als een levende levenskracht!
>
> Daar stond ze beschroomd, in haar smetlooze kleed,
> Een bloem in de hand en tot sterven gereed.
>
> Een bloem in de hand en een bloem in het haar,
> Als een welkende bloem stond zij zelve wel daar.
>
> Haar oogen, die staarden zoo vreemd en zoo groot;
> Zij minde het Leven en - wachtte den Dood’,

dan voelen we toch: oorspronkelijk zijn ze niet, en geven wij ons rekenschap waarom, dan herkennen wij onder het zand goudkorrels van Hélène Lapidoth.

Is Groeneboom een twijfelaar in het geloof, die zoekt naar den terugweg tot het kinderlijk gelooven, Neel Hiddar is vrij zeker van zijn zaak. Met fellen hartstocht gaat hij te keer tegen de menschheid, die tegen de godheid zit te mokken, in verzen, die pleiten voor zijn goede bedoeling, maar overigens wel een beetje dwaas zijn door zijn wilde drift:

> ‘Had ik, één stond maar, de onbeperkte macht,
> van Hem, wiens beeld ge zijn *kunt*, maar *niet zijt*
> en wien ge, in bitt're spotternij verwijt:
> - dat Hij met u slechts ramp op aarde bracht;
> gij, die alleen het Gouden Kalf nog acht
> en u in broedermoord en -haat verblijdt,
> geen naastenliefde kent, maar bloed'gen strijd
> en dàn nog heil van Uwen God verwacht.
>
> Ellendigen, die 's levenskern: “*genoeg*”
> 't beheerschen van u zelven laf vergeet
> en trotsch “*beschaafde maatschappij*” u heet!
>
> Had ik één oogenblik *Zijn* wil, ik joeg
> u met één wenk terug in 't vormloos niet,
> waaruit de Goedheid u ontluiken liet.’

Ja, zelfs is hij zoo zeker van zijn zaak, dat hij God zijn plaats geeft in het maatschappelijk leven en hem tot systematicus maakt:

‘Het Heelal.
't Zijn alles vormen, die een tijd bestaan,
en dan tot andere vormen overgaan,
waarop de Maker immer nederblikt,
Die alles indeelt, wijzigt, schift en schikt.’

Had de maatschappij er veel aan verloren, als ze zulke verzen had moeten missen?

Met J.H. de Veer komen we tot de verzen van iemand, die wel iets te zeggen heeft; van iemand, die zichzelf beheerscht en behoedzaam wikt, of hetgeen hij heeft gedicht, wel de moeite waard is, of de dichterlijke gedachte wel in overeenstemming is met den vorm. Hijzelf gaat zeer eclectisch te werk en schift nauwkeurig de verzen over een vrij lange periode. Technisch zitten de meeste ook goed in elkaar, maar toch ontbreekt er soms iets aan, het voornaamste: de kracht, om bij den lezer de sensatie over te brengen, die de dichter heeft gehad en heeft bedoeld. 't Is ermede als met een tentoonstelling van schilderijen. We wandelen erlangs; de meeste laten ons onverschillig; er is veel goeds van te zeggen, maar 't is toch niet dàt, totdat we op eens stuiten op een enkel stuk, op een verzameling stukken, die ons in verrukking brengen. Zoo bij De Veer. We lezen vele verzen door, die op zichzelf goed zijn, maar die ons koud laten. Daar valt ons oog op een sonnet, dat een weerklank in ons dichterlijk gevoel vindt, en we lezen en hooren de klanken met belangstelling. De Veer's verontwaardiging over Indië en Indische toestanden maakt hem tot een dichter, die naar zich zal doen hooren. En als hij soms in Indië wordt gelezen, - Indië, dat, naar hij en heel veel anderen zeggen, te materialistisch is, om verzen te lezen, - dan zal hij daar te denken geven.

‘Ik ben gegaan. “'t Districts-hoofd geeft zijn fuif;
Je kunt niet weig'ren nu,” dus streng de makkers.
“Je kniest je immers dood,” vrij pait kweekt plakkers,
- Genoeg! ik ging, in 't wit en 't haar in kuif.

Veel bitter, bier en wijn, veel grog, geschuif
Van bloote voetjes, wuivende armen....; smakkers,
Die kerels toch! - zij gunnen haar, de rakkers,
Geen oogwenk rust, de zachte, bruine duif....

Laat ging 'k terug door 't nachtelijke zwijgen,
Mijn buurman hield de teugels - aan mijn knie
Rustte het hoofd van Wantia, de schoone....

't Is jaren al geleden, maar 'k hoor de tonen
Dier gamlang nog, die vreemde melodie,
Die zacht zij zong; hoor, aan mijn knie, dat hijgen....’

Maar naast de verachting, den haat, het heimwee, dat er in die sonnetten schuilt, - wat een blik voor de Indische natuur:

‘De tropennacht dan daalt en daalt; 't gesuis
Van rappe insekten klinkt; een paard komt dravend
Voorbij in 't donker - ginds, heur geest beschavend,
Zit Wantia en leest en glimlacht kuisch.

Gij spreekt haar dan van 't wonderland: Wolanda.
Gij zoekt haar aard, den speelschen - 't was een kind -
Te maken langzaam “deeglijk” en dociler....

Dan zwijgt gij plots. Daar buiten is 't, als viel er
Een rijpe vrucht en, mijm'rend, naar den wind
Blijft luistren gij, gij malle Orang Blanda.’

Men weet haast niet, welk sonnet tot voorbeeld te kiezen, want er zijn er meer. Gelukkig voor den dichter! het is een prikkel tot verder lezen. Hartstocht, strijdlust zit er in den dichter, om den kamp aan te gorden tegen al wat gewoon, wat banaal is, tegen 't conventioneele. Ik denk aan zijn ‘Draak’:

‘Gestorven heette 't draakgebroed sinds tijden.
Geen dappere helden trekken meer alleen,
Door 't bange volk bewonderd, fier daar heen,
Waar 't schubbig ondier zonde 't laatst de zijden.

Gelukkig wel, niet waar? grond tot verblijden.
't Bestaan althans bevrijd van één geween.
O, 't is al veel gezegd, als nergens een
Loert, die braakt vlammen uit, iets, niet te mijden.

Dom volk van heden, dom en laf erbij.
Laat maar eens steken een *de ziel* naar buiten,
Ontdaan van alles, wat een draak niet lust.

Half dol van honger, na de lange rust,
Schuift op hem af, al reeds bij 't eerste tuiten,
De draak *conventie* met zijn lijf uit brei.’

Is het wonder, dat de dichter zich in Indië niet thuis gevoelt, waar de conventie zoo'n groote rol speelt en waar dus de man, die er zich niet in thuis voelt, die karakter en smaak heeft, zich verlaten en eenzaam voelt, overgeleverd aan heimwee?!

Kracht zit er in de verzen van Mevrouw Metz-Koning. Dat is de eerste indruk, dien men ontvangt bij het lezen der gedichten van deze vrouw. Jaren geleden, haar naam was mij nog niet bekend, bij het komen in een streek met een zeer kleinzielige, kleinhartige bevolking vol orthodoxie, eigengerechtigheid en eigenwijsheid, waar deze vrouw een deel van haar, naar 't schijnt, niet altijd even gelukkig leven heeft doorgebracht, werd mij van 't handschrift een sonnet voorgelezen, om de landstreek te kenschetsen, en goed voorgelezen ook, zonder moderne galmklanken, maar eenvoudig en waar. ‘Sapperloot, dat gedicht is niet van de poes!’ was mijn eerste uitroep, gevolgd door de echt Nederlandsche vraag: ‘Wie is die vrouw?’

Sedert is haar naam bekend geworden en valt mij de eer te beurt haar tweeden bundel *Verzen* in te leiden bij het publiek, voor zoover dat nog noodig is. Mevrouw Metz-Koning heeft zichzelf reeds genoeg bekendgemaakt en heeft geen beoordeelingen meer van noode, ‘om er te komen’.

Haar verzen zijn uitingen van stemmingen. Natuur- en gemoedsleven vullen elkaar aan. Hoe zij de natuur ziet, wat de vaderlandsche heide voor haar is, we hooren het in dit sonnet:

‘Ik zie u weer, mijn hei, mijn donkere, stille,
Dood-droeve makker; de eenigst, die ik minde
Toen arm en eenzaam als een bedel-blinde
Ik ging door 't leven: 't van mijn kindsheids kille.

Ik zie u weer, mijn hei! Wat sterke vrinden
Zijn wij geweest, toen 't wijde smarte-trillen
Dier bruine zeeë paarde zich aan 't rillen
Van dit arm hart, dat nergens heul wist vinden.

Als toen hoor 'k Noordwind door uw pijnen gillen,
Hun oude kruinen kermen als ontzinden;
Als toen krijt er een uil zijn schriklijk-schrille
Dood-profetie.... maar eenzaamheid, ik vinde
Mij ver van u, nu liefdes zoete wille
Van eeuwge vreugde wist mijn zijn te omwinden.’

Maar nog veel mooier is dit ragfijne, teere stukje:

‘De stilte spande als rag van glas langs 't vlak
Der wijde hei: dor-bruin dichtbij, in blauw
En purpren waas van zon-doorregen dauw,
Waar 't week naar paarse horizon. De strak-
Omlijnde, rosse vuurzon zonk; al grauw
Van schemer zwemelde in het hemel-dak;
En onze voeten, zoekend dor gekrak
Van blad en tak te mijden, fluisden flauw....

Totdat op eens de zuiv're stilte brak
Eén woord... Zei jij 't of ik?... Ik weet het nauw;
Maar 't werd me een wanklank, die van de aarde sprak,
Van menschen-lot en menschen-leed en -rouw;
En 'k voelde ons gaan weer saam: een man, een vrouw,
In wie de liefde goed als kwaad ontstak.’

We kunnen niet alle door schoonheid in het oog vallende verzen overnemen. Er zijn er - gelukkige dichteres! - te veel. 't Is ook niet noodig. In deze beide verzen vinden we den overgang van een droef verleden tot een gelukkiger tijd en van dezen laatsten, van haar nieuw liefdeleven vol wijding en verlangen, zijn de verzen in dezen bundel de dichterlijke uiteenzetting. Daarbij geeft zij zich met haar nadenken, haar ernst:

‘Als alle menschen 't van doorleven wisten,
Hoe weelde en zucht naar meer zichzelve doodt;
Hoe arm en klein zij zijn, die rijk en groot
In schijn, verkrimpe' in wederkeerge listen;

Hoe daar geen zorg en geen gebrek aan brood
Ooit zijn zou, als we in 't leve' ons niet vergisten;
Met arm te zijn niet wachtten tot ze ons kistten.’

Ze geeft zich met haar ondeugende en guitige stemmingen in haar ‘Kerkhofballade’ en in haar ‘Feest in 't Bosch’, met haar humor, soms bitter, in haar ‘Nar-dichter’, waar ze een loopje neemt met alle deftige menschen, soms spottend met zichzelf:

‘Ik neem het leven veel te veel om 't heusje,
Leg op éénzelfde schaal èn woorde èn daden,
En eisch, dat de onrust één gewicht laat raden:
Wil spelen voor moraliseerend reusje;

Meen, dat ik ben, gemoderneerd, een Zeusje,
Dat recht ziet liggen alle kronkelpaden;
Vruchten kan rijpe uit nooit-gezaaide zaden;
En 't noodlot buigt of breekt naar eigen keusje.

Maar 't leven speelt met ernst.’

Maar genoeg, om met nadruk te vragen: is deze vrouw niet werkelijk een dichteres?

Het is met dichters als met schilders: uit schetsen, krabbels, enz. leert men de methode, de wijze van zien van den artist dikwijls beter kennen dan uit de voltooide werken. In zooverre is het ook verdienstelijk, dat de krabbels van Guido Gezelle weer eens worden uitgegeven. Men leert den dichter ook daaruit kennen in al zijn aantrekkelijkheid, al is het den dichter, die zelf de uitgaaf is begonnen, om iets anders te doen en al heeft hij, priester van ambt, van denken en dichten, vooral het wekken van zedelijke gedachten daarbij op het oog: ‘Mocht hier en daar eene van deze mijn kleengedichtjes een goed gedacht in uw geheugen, of een goed gebed uit uw herte streelen, 't ware al vele om te antwoorden op uw billijke vrage: cui bono? Waartoe dient het? Het zou misschien ook kunnen helpen goed maken, dat dichten en bidden na den rechten eisch, al dikwijls deur malkander loopt.’ Er zijn dan ook heel wat gebeden onder.

Intusschen is de verleiding, om veel te laten drukken, hier te sterk geweest; ze zijn niet alle mooi, die nageldeuntjes, slapende botten en hoe hij ze meer met aardige naampjes noemt.

‘Ware wijngaard, Jezu Christi,
die voor mij hebt, voluisti,
stervend hangen, pependisti,
aan het kruis, ridebant isti:
Mihi quoque spem dedisti!’

Zie, dat is voor mij een smakeloos dingetje; het doet denken aan 't versje, dat ik vóór jaren las:

‘Onze meester zegt ons,
lieve kinderen, zegt hij’, enz.,

dat als metrisch grapje ermee door kan, maar dat bij dit onderwerp misplaatst is.

Liever is mij de Gezelle, de sympathieke dichter van korte verzen als:

‘Vlugger als de wind, die vliegt,
en de losse boomen wiegt,
gaan, mijn kind, gedachten;
dieper als onze ooge'n kan
peilen, in 't wijde uitgespan,
peilen, kind, gedachten;
hooger als de sterren staan,
in de glimmende hemelbaan,
staan, mijn kind, gedachten;
wijder als dat wijde en wak
uitgestrekte watervlak,
strekken, kind, gedachten!’

Of als:

‘Janneke,
mijn manneke,
mijn hart en hemeldief,
kander
wel een ander,
neen, geen ander! - zijn zoo lief?’

Of als:

‘Dat handhaaft de vorke,
dat handhaaft de koe;
dat werkt als de beste
van 't boerengedoe;
dat bidt in de kerke,
dat wiedt op het land,
dat mint en dat moedert!....
Van herte en van hand,
en is er geen vrouwvolk,
rechtzinnig gezeid,
als, hier in ons Vlanderen,
de dorpvaste meid.’

Om slechts door een paar staaltjes uit de beide keurige boekjes te laten zien, wat 'n aardige persoonlijkheid die man wel moet geweest zijn, en te doen begrijpen, dat zoo iemand als priester veel goed aan zijn parochianen doet en de kerk groote diensten bewijst.

Met een bloemlezing uit Rodenbach's verzen komen we midden in de literatuurgeschiedenis, eensdeels door de opgewonden inleiding van

Hugo Verriest, een inleiding, die ons met een beetje bombarie, beter om te hooren dan om te lezen, komt vertellen, welk een artist Rodenbach wel was, iets, wat we gaarne willen gelooven op gezag van Verriest, maar wat we nog liever zien uit de verzen zelf. En daaruit kunnen we genoeg bewijzen halen voor zijn oprechtheid:

> ‘Maar steeds
> beheerschen Waarheid in het vroedend voorhoofd
> gerust en kalm gedregen, Drift en Daad.’

Van zijn fijn gevoel kan de verrukkelijke idylle ‘Avond’ getuigen met de mooie verzen:

> ‘Bij den man
> komt weer de vrouw, de moeder bij den moegewrochten vader,
> en zij en zeggen al niet veel, maar schuiven beiden nader,
> en laten zwijgend hunnen blik en droomerig gepeis
> in 't ronde zweven, onbewust, in onbepaalde reis,
> gelukkig, 't hert in vrede, vol van dezen schoonen avond
> zoo onbegrijpelik zalig, zoo verkwikkend en zoo lavend
> voor wie den alledaagschen plicht van zwoegen is gewend.’

Van zijn humor en zijn flinkheid spreekt zijn laatste gedicht, geschreven op zijn sterfbed; van zijn dichterlijke opgewondenheid voor zijn Vlaanderen, een opgewondenheid, die zijn waarheidszin niet benevelt. Rodenbach durft de waarheid zeggen, den vinger op de wonde plek leggen, ja, beter nog, het mes zetten in de pijnlijke zweer:

> ‘Sedert een halve eeuw
> zingen wij den Vlaamschen Leeuw.
> Edoch, kijkt en horkt rond u,
> o als 't u blieft, waar zijn wij nu?
> Ligt ons waalsch getuig in spaanderen?
> Spreekt men eindelijk Vlaamsch in Vlaanderen?
> Vlaanderen, Vlaanderen, 't is hoog tijd:
> Min beslag en min lawijd,
> blijft gij tot den strijd berâan,
> vangt hem eens “ût goeten” aan!’

't Is volkomen juist. Er is veel drukte gemaakt door de Vlamingen, meer, dan bij onzen kalmer, noordelijker landaard past. En de zuidelijken lachen ons uit om die kalmte, ergeren zich misschien eraan, maar 't is nog precies als bij den opstand: de noordelijken houden vol en blijven standhouden voor een beginsel, waar de zuidelijken zich alleen wat druk om maakten. Waar worden in den tegenwoordigen tijd de goede Vlaamsche verzen gedrukt? Dat is in Noord-Nederland. 't Is niet, om er ons op te verhoovaardigen; 't is maar, om het feit te constateeren ter verdediging van onze schijnbare leukheid en kalmte. Gelukkig, dat er onder de Vlamingen zijn, die het erkennen, dat hun opgewondenheid nog weinig heeft uitgewerkt. Rodenbach erkent het met bitterheid jegens

zijn landgenooten, die het nog steeds deftiger vinden, om voor Franschen te worden aangezien door.... niet door de Franschen, maar door de Vlamingen!

Lees zijn ‘Ter Venster’: hoe de dichter door den optocht wordt teruggebracht naar den tijd van de gilden, toen:

> ‘Daar stond in volle pracht en kracht
> het Vlaamsch Gemeenebest, dat eigen vrij Gedacht,
> die Kunst, die Nijverheid, die Oost en West verheugden,
> die Fierheid, deze trouw, die reine eenvoudige deugden,
> die stille, taaie kracht, die koningen verwon.
> Daar stond het groote volk, het schoone volk’;

maar dan plotseling terugkeert tot het heden:

> ‘Helaas, waar dole ik weer? Wat zou het immers baten?
> Nog stappen gilden ja al trommelend door de straten,
> Maar uit de zielen werd het groot gedacht gevaagd;
> en, bleef die vane en trom, die heugnis die mij plaagt,
> de gilde, dat is dood; helaas! niet slechts de gilde,
> Maar - bittre ontgoocheling voor wie den schijn doorpeilde! -
> de gilden zijn voorbij - en Vlaanderen heel en gansch. -
> Mijne oog viel op de vaan, en 't opschrift was in 't fransch.’

't Is ten slotte een wanhopige moed, om den strijd te blijven volhouden en te gelooven aan de toekomst en de zegepraal van het Vlaamsch in België.

Inleiding tot de nieuwere Nederlandsche Dichtkunst: dat veronderstelt een boekje, waarin duidelijk gemaakt wordt, wat de nieuwere dichtkunst wilde en welken invloed ze heeft gehad. Wat Verwey eronder verstaat, zet hij uiteen in een epiloog: ‘Dit is niet een bloemlezing, niet een keus, die aanspraak maakt op eenige van buiten opgelegde volledigheid. De volledigheid van dit schrijven berust in de behoefte van den schrijver, die er zich in trachtte uit te spreken en de grenzen er van zijn die van zijn al of niet vrijwillig gekozen gezichtsveld. Moge het zoo zijn, dat zijn menschelijke beperktheid een ondeugd bleek in de uitvoering, die ondeugd was voorwaarde voor een terugblik, die in de volte van een naastbijliggend verleden aarzelloos wenschte te zijn.’

Wij nemen akte van deze verklaring en noteeren te gelijk, dat de man, die deze inleiding schreef en geen bloemlezing samenstelt, bijna niets dan verzen bijeengaart van de dichters van 1880 en volgende jaren, aaneengeregen door kleine, korte opmerkingen van den verzamelaar, en dat hij voor zijn eigen verzen een ruimte vraagt van niet minder dan 22 bladzijden, dus ongeveer 1/9 van een boekje, dat twintig dichters behandelt. Verder merken we op, dat er dichters zijn weggemoffeld, iets, waartegen de schrijver zich bij voorbaat heeft gewapend met de woorden: ‘Mocht ik sommigen ten onrechte zijn voorbij gegaan’ - hij bedoelt van de allerjongsten - ‘ook dan acht ik me ontslagen van verontschuldiging.’

Dat koninklijk zwijgen over Dr. Schepers, Reddingius, Dr. Edward Koster, over Boele van Hensbroek is niet gerechtvaardigd, vooral niet wat den laatste betreft, die indertijd zoo geestig den draak heeft gestoken met de buitensporigheden van het kringetje van 1880. Hier wijzen we misschien op de zwakste zijde van deze mannen, nl. dat ze - ten spijt van de betooging van Albert Verwey: 'En volstrekt onwaar is het, dat andere tijdgenooten verwaarloosd werden', - te veel in zelfvergoding en wederzijdsche bewondering verdiept waren, om anderen te willen hooren, naar tegenspraak te luisteren of spot en grapjes te willen begrijpen van hen, die een loopje met hen namen. En dat ze in de eerste jaren van grooten ijver en veel toewijding en tentoonspreiding van groot talent zich daarvoor wat gevoelig toonden, nu, dat laat zich hooren. Maar vijf en twintig jaar later, nu de toen-beginners zoo gewaardeerd worden, nu velen zoo dankbaar gestemd zijn, dat we van de oude rhetoriek af zijn, om.... soms een nieuwe rhetoriek te huldigen, - nu had Verwey niet zoo hoog moeten wezen en kunnen vertellen, hoe ze de tegenspraak en den spot eigenlijk wel vonden en welken invloed dat alles op hen uitgeoefend heeft. Na zoo lange periode moet men zich niet meer gevoelig toonen. Hij had thans voor den dag kunnen komen en begrijpen, dat, als hij eenmaal gegriefd was, hij vroeger ook zelf herhaaldelijk gegriefd heeft. Na jaren ziet men in, dat dit tegen elkaar opweegt, en vergeeft men der jeugd, wat men zelf als jongeling heeft gedaan.

Maar hij zit te veel opgesloten te midden van de gedachten en gedichten van de tachtigers en al vertelt hij daar soms wel aardige dingen van: dat er een beweging is geweest in het leven der poëzie buiten hen om en niettegenstaande hen toch de aandacht trekkende en hen soms overtreffende, dat weet hij wel, maar daar zit hij in dit boekje aardig mee verlegen.

Met Guido Gezelle zat eenmaal en zit Verwey nog steeds verlegen; van Rodenbach en Vermeylen zwijgt hij; van den invloed van Fransche en Belgisch-Fransche dichters zwijgt hij. Zie, dat laatste is niet eerlijk. De beweging heeft veel goeds gedaan aan onze poëzie en onze levensbeschouwing, maar geheel uit de Amsterdamsche jongelui is ze niet voortgekomen. Ook zij stonden onder den invloed van anderen.

En nog iets moet gememoreerd worden, wat in de beweging van '80 tot de zwakste zijden moet worden gerekend. Ze hebben ons andere vormen gebracht, ze hebben ons wakker geschud, maar niet op interessanter wijze, dan Potgieter het deed in zijn brieven aan Huet; ze hebben ons van Beets en Ter Haar verlost, ze hebben ons de dingen soms mooi gezegd, maar - en de door Verwey aangehaalde verzen van hemzelf en van Boeken geven aanleiding tot de opmerking - wat hebben ze soms weinig te zeggen gehad, vergeleken vooral met Van Eeden, wiens *Tragedie van het Recht* hier ook heelemaal wordt vergeten; in vergelijking met Henriette van der Schalk, wier gedicht en zelfbeschouwing we niet kunnen afschrijven, maar toch ter overlezing aanbevelen.

Twee bloemlezingen van Cats zijn er alleen in 1905 verschenen: een wetenschappelijke van Dr. F. Buitenrust Hettema uit alle de werken en een, die door een ongenoemde pasklaar is gemaakt voor 't hedendaagsch publiek. 't Is een bewijs voor de stelling van Dr. Kalff, dat Cats nog niet dood is. Hij leeft, al blijkt uit de inleidingen van de beide verzamelaars niet bij welke menschen, iets, wat toch van historisch belang is, om te weten, en wat de uitgevers en de boekhandelaars ons misschien alleen zouden kunnen vertellen. Of dan zal blijken, dat Cats ook springlevend is, in plaats van het negatieve niet-dood?

In elk geval, Cats is verguisd. Potgieter en Jonckbloet hebben daar veel schuld aan. Wat 'n wonder! De periode, waarin deze bijzondere mannen leefden, moest hen wel in die stemming brengen. De eerste had te kampen met Jannetje's jongsten zoon en de tweede deed graag aan dien strijd mee, zoolang het kereltje niet sekuur onder curateele stond en op 't voor hem bestemde hofje geïnterneerd was. Maar vooral Jonckbloet heeft in den strijd te veel den persoon van Cats betrokken en, dien vereenzelvigend met zijn verzen, hem evenzeer verguisd en het is billijk, dat èn Kalff èn Hettema hem in zijn eer herstellen. Cats had zijn gebreken, maar hij verbergt ze niet; Cats had ook zijn deugden en het is zeer de vraag, of hij met al zijn moralisaties daarmee te koop loopt. Hebben we hier niet te doen met een nationale eigenaardigheid, een nationaal gebrek van de bewoners dezer landen, om een beetje den dominee uit te hangen? In elk geval was hij eenvoudig en zeer eerlijk in zijn bedoelingen.

En is de invloed van Cats alleen verkeerd geweest? Heeft de algemeene bekendheid met zijn.... ik zeg niet verzen, maar met zijn zedelijke beginselen er niet toe bijgedragen, om ons vrij onbeschaafd volkje begrip van zedelijkheid te geven, wel geen hoog zedelijke beginselen, maar dan toch wat practische, eenvoudige moraal?

En wat zijn verzen betreft: zijn beide ‘détracteurs’ hebben voorbijgezien, dat, afgescheiden van de aesthetische waarde, de populariteit van Cats aan zijn verzen de waarde geeft van een historische bron, waaruit de stand der beschaving van den Nederlandschen burgerstand in de 17de en de 18de eeuw wordt gekend.

Wat de aesthetische waarde betreft: telkens bij de verschijning van een nieuwe bloemlezing tracht ik mij te overtuigen, dat die hooger is, dan ik tot nu toe had gedacht. Het is mij nog steeds niet gelukt. Dr. Hettema wijst in zijn inleiding nog op den *Trouringh*; welnu, enkele dier verhaaltjes zijn bij de herlezing wel aardig, meer ook niet; andere daarentegen zijn voor onzen tijd en onzen smaak bijster kinderachtig.

't Is bepaald een verkwikking, van Cats tot Vondel te gaan, uit een kring van menschen, waaraan we zijn ontgroeid, omdat ze niet met onze ontwikkeling zijn meegegaan, in een kring terug te keeren van gelijkgezinden, waar wij ons thuis gevoelen. Vondel is door en door gezond,

een manlijk karakter, een dichter van alle tijden, een man, die durft, waar anderen zich terugtrekken; die de waarheid zegt, als anderen zwijgen; die de geesten der aarde aanpakt, als ze dingen doen, die hij niet kan goedkeuren; wien het vrijheidsbloed der Geuzen door de aderen blijft gaan, ook als hij Roomsch is geworden; strijdlustig en ridderlijk, kampend voor de rechten der minderheid en dichter bovenal en in alles. Hoe blijft de man voor ons, wat hij was voor zijn tijdgenooten, wanneer wij herlezen zijn *Roskam*, niet zoozeer, omdat we nog steeds leven midden in den strijd van geestelijke overheersching en pas ontrukt zijn aan een overheersching van geestelijken, als wel om de edele gedachten, gekleed in dichterlijk omhulsel.

Van Cats krijgen we ter negatieve aanbeveling, dat hij nog niet dood is. Vondel's verzen zijn na twee en een halve eeuw nog springlevend; zij dartelen even lustig, zij vechten even pleizierig en slaan den ouden wijven nog vroolijk om de ooren. 'Vondel's hekeldichten', zegt te recht de verzamelaar in zijn overigens niet veel beteekenende inleiding, 'strekken ons land tot eer, zoolang n.l. als zij gelezen en bemind blijven en aldus de gelaakte daden te niet worden gedaan door het eigen oordeel der Nederlanders. De eenige smet, die op onze geschiedenis dier tijden kleefde, is uitgewischt door den tijdgenoot. Schoon is dat, toen misdaad en gewetensdwang de republiek teisterden, een dichter de waarheid met vlammende woorden heeft getuigd, de vrijheid verdedigd met een vlijmend wapen. Joost van den Vondel.... is de belooning van Holland's schoone, de wraak van zijn slechte daden geweest, het geweten der natie, haar engel en goede genius.'

Vondel geeft ons de goede zijde van onze nationaliteit te zien.

G. SLOTHOUWER.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
In de scheren.

Karl August nam aan al die drukte geen deel. Hij stond op een afstand, geheel alleen, op zijne beenen te waggelen. Hij dacht eraan, dat zijn broer nu dood was en of hij eigenlijk niet eene toespraak moest houden te zijner nagedachtenis. Vanzelf geraakte hij nu met zijne overleggingen bij zijne boot, die aan 't strand lag, verzeild en begon hij uit te rekenen, hoeveel hij ervoor zou maken, als zij verkocht werd. En toen dacht hij aan Hilda, dat meisje, dat hij nog geen enkelen keer gesproken had, sedert zijn broer gestorven was. 'Vanavond zal ik haar gaan opzoeken,' zeide hij bij zichzelf, zijn hoed op één oor zettend.

Te gelijk keerde hij zich om en deed een paar stappen in de richting van de trap, waar de jongens hun 'schottisch' zaten te spelen, die soms werd vervangen door liederen van het 'verlossingsleger' en wijsjes uit de *Fatinitza.* Juist nu verscheen Katrina op den drempel.

De gasten begonnen toebereidselen te maken voor den aftocht en daarom kwam zij hun nu voor hunne deelneming bedanken en hun dank voor het genotene in ontvangst nemen. Zij was geheel in het zwart gekleed, was blootshoofds en in het haar droeg zij een kam van bruin hoorn.

Daar stond zij, boven aan de stoep, recht tegenover Karl August, terwijl de gasten één voor één naar haar toegingen, voor haar negen en afscheid namen. Zij gaf iedereen de hand en boog naar rechts en naar links.

'Neemt het eenvoudige voor lief, neemt het eenvoudige voor lief, mannen.'

En allen gingen achtereenvolgens van de gastvrouw naar Karl August, drukten ook hem de hand en verdwenen in de avondschemering, in een langen optocht den berg af naar zee gaande.

Karl August stond nog pal op dezelfde plek en met ongeduld keek hij ernaar, hoe zijne schoonzuster in de loofhut aan het opruimen was en de dienstmeisjes hielp bij het in huis brengen van borden en schotels. Hij had den grootsten lust haar na te loopen en haar te vragen, hoelang zij nog van plan was op de hoeve te blijven. Maar in zijn roes had hij er toch nog een duister besef van, dat dit onverstandig wezen zou en een slechten indruk zou maken. En hij begon opnieuw aan Hilda te denken. Er stond hem zoo

iets van voor den geest, dat iemand in verband met hem praatjes over haar had uitgestrooid, onderweg naar huis, van de kerk afkomende na de begrafenis. Dat was niemand anders geweest dan Lena, die ellendige meid; natuurlijk had de melkmeid dien laster in de wereld gebracht. Wat raakte het haar? Als hij naar Hilda wilde gaan, dan ging hij; en daarmee uit! Maar als hij die Lena eens onder zijn bereik kreeg, dan - dan zou hij het haar betaald zetten.

Waggelend liep hij het huis in en met één ruk trok hij de keukendeur open. Hier was niemand; maar zij zou aanstonds wel komen en dan....

Middelerwijl kwam de boerin zelf de keuken in met een koffieblad in de handen, waarop hare beste koffiekopjes en de fraai geslepen brandewijnflesch stonden. Zij zag Karl August niet, maar zette bedaard het blad met de kopjes op de klaptafel hij het raam neer.

Karl August stond op eens vlak achter haar, met zijn hoed achterover en zijne handen in de broekzakken.

'Wat heeft Lena met mij uit te staan?' begon hij. 'Ik zal het haar, voor den die-en-dat, betaald zetten - dat zal ik! Zij loopt rond en kletst over Hilda, zie je; maar dat raakt haar geene zier, zeg ik je. Als je dat maar weet...'

Katrina behoefde hem slechts even aan te zien; zij begreep, dat hij dronken was. Zoo iets was voor haar geen vreemd verschijnsel, maar nu zeide zij toch ernstig:

'Hoe is het mogelijk, dat je in zoo'n toestand kunt zijn, onmiddellijk nadat je uit bent geweest, om je broer te begraven. Er is hier niemand, die je een stroobreed in den weg legt; niemand.'

Maar ongelukkigerwijze kwam op dit oogenblik de bewuste meid binnen en nu brak de storm los met kracht en geweld. Karl August greep zijn hoed en slingerde dien in zulk eene vaart naar een hoek van de keuken, dat poes verschrikt achter de kachel verdween. Hij schoof zijne schoonzuster, die ertusschen wilde komen, ruw op zijde, liep in woede heen en weer, sloeg met zijne handen tegen elkaar, zoodat het door 't geheele huis gehoord kon worden, en schreeuwde daarbij onophoudelijk:

'Daar is dat ellendige schepsel nu! Wat heb jij je met mij te bemoeien? Wat behoef jij op weg van de kerk naar huis leelijken praat over Hilda en mij uit te strooien? Heb je niets gezegd? Wat blief je? Nog liegen op den koop toe! Houd je mond, zeg ik je. En jij, Katrina, houd je erbuiten. Ik wil met Lena een hartig woord spreken.'

Hij dempte zijne stem, toen hij voortging met zijne verwijten.

'Ja, je hebt gaan vertellen, dat ik het met Hilda houd! Pas op je woorden, meid! Misschien zou ik van jou ook eene geschiedenis kunnen vertellen. En ik zal je dat kwaadspreken afleeren, voor den drommel, ik zal 't je afleeren.'

Lena begon te schreien en te snikken, zoo luid, dat men het buiten hooren kon en dezen en genen van de knechts en meiden kwamen aanloopen, om van het tooneel in de keuken getuige te zijn. Enkelen poogden ertusschen te treden; anderen gaven Karl August gelijk.

'Neen, wees verstandig, Karl August. Maak je niet zoo boos. Laat de meid loopen! Wat verbeeld jij je wel?'

‘Groot gelijk, Karl August! Geef haar een flink pak slaag; waarom is zij ook zoo los in den mond? Zij heeft het dubbel verdiend!’

Karl August was buiten zichzelf. De roes, dien hij straks nog vrij wel had beheerscht, kwam nu met kracht te voorschijn en zijn toorn, die nog gevoed werd door de gedachte misschien de boerderij niet te zullen krijgen, gaf zich lucht door eene aanleiding, die hij onder gewone omstandigheden zeker niet zoo zwaar zou hebben geteld.

Het meisje schreide en jammerde. Zij had zich van hem weten los te maken en was naar een hoek vlak bij de kachel gevlucht. Daar zat zij nu, met gevouwen handen en van angst rillende, in elkander gedoken. Karl August was altijd zóó, als hij dronken was.

Nu liep hij op haar toe. Men hoorde een zwaren slag en Lena riep luid:

‘Helpt mij! helpt mij!’

Maar niemand verroerde zich. Zeker, er waren er, die meenden, dat het schandelijk was; maar de meid was niet bemind op de hoeve en dus had niemand lust om harentwil een twist met Karl August te beginnen; zooals hij nu was, minder dan ooit.

Hij stond midden in de keuken te vloeken en te schreeuwen en herhaalde keer op keer dezelfde woorden:

‘Het is eene leugen, zeg ik. Eene vervloekte leugen. En de drommel zal mij halen, als ik zoo iets duld, en nog wel van zoo'n meid als die daar!’

Intusschen waren enkelen begonnen zich met de zaak te bemoeien. De twist had bijna een uur geduurd en de verstandigsten onder de aanwezigen vonden het vreeselijk naar voor die in rouw gekleede weduwe, die bij de latafel stond te schreien, omdat Karel August juist vandaag in dien toestand was; juist vandaag!

Het gelukte ten laatste een paar mannen, hem de plaats op te brengen. Maar daar gekomen, rukte hij zich uit hunne handen los; hij vloekte en riep, dat hij nu hier baas op de hoeve was en dat hij naar Hilda zou gaan en met haar praten. En die Lena - ja, die zou hij nog wel eens flink onder handen nemen. Die zou er zoo gemakkelijk niet afkomen!

Al brommende en vloekende verdween hij achter het melkhuis en de schuur en liep hij het bosch in. Den anderen morgen vond men hem aan het strand liggen; hij sliep; zijne voeten lagen in een plas en zijn hoofd rustte op een hoop dorre bladeren.

Dien dag was Karl August geheel anders dan gewoonlijk na een roes; hij scheen over allerlei te peinzen. Tegen Lena had hij geen woord gezegd en tegen Katrina evenmin, voordat het avond geworden was. Maar toen de knechts hun avondmaaltijd gebruikt hadden en ginds op den heuvel gingen uitrusten; toen de meiden naar buiten waren gegaan, om water te halen, toen bleef hij alleen in de keuken zitten met zijne schoonzuster, die de verschillende slaapplaatsen begon in orde te maken.

‘Ik was erg onhebbelijk gisteravond,’ opende hij het gesprek.

‘Och, laat ons daar nu maar niet over praten,’ zeide Katrina. ‘Je hadt te veel gedronken en dan weet men immers niet, wat men doet.’

Het bleef eene poos heel stil in de keuken. Karl August spuwde eens, kuchte en zette een zeer ernstig gezicht.

‘Mij dunkt, wij moesten nu eens overleggen, hoe het met alles verder zal gaan - en met de boerderij.’

Katrina deed, alsof zij niet begreep, wat hij bedoelde. Zij dacht aan haar jongen, die daar in de slaapkamer met de andere kinderen lag te slapen. Hij zou, dat hoopte zij, eens als pachter zijn vader hier op de hoeve opvolgen. Zij was niet genegen daarvan af te zien.

'Wij hebben nu sedert twee en vijftig jaren de boerderij van den baron in onze familie gehad, altijd van vader op zoon overgaande,' zeide zij. 'Ik wilde jou vragen, Karl August, hoe je erover denken zou, de zaak voor mij te besturen, zoolang totdat mijn jongen groot genoeg zal zijn, om die zelf voor eigen rekening te drijven. Je hebt geene vrouw of kinderen en de boot is wel te verkoopen, als je dat goedvindt, en anders zou je die kunnen behouden en 's zomers nu en dan een tocht met haar doen. Als jij vanhier weg wilde, zou ik een vreemden opzichter in huis moeten nemen en dat zou ik ongaarne doen.'

'Je weet best, dat ik daar het geld niet voor heb,' zeide hij op somberen toon.

Zij bewaarden beiden het stilzwijgen. Zij beseften beiden, dat het hier een strijd gold, een stillen strijd, maar een, waarin de een erop uit was zichzelf te bevoordeelen ten koste van den ander. Karl August begreep, dat hij aan het kortste einde zou trekken; het was niet de eerste keer, dat hij geduld zou moeten hebben en wachten op de dingen, die komen zouden.

Katrina trad naar de tafel, waar zij straks hadden zitten eten; zij zette eenige borden op een hoop in elkander, om die weg te brengen, en den stapel in de hand houdend en den rug naar hem, die daar nog altijd in het donker bij de klok zat, toegekeerd, vroeg zij:

'En dus, je blijft op de hoeve?'

'Ja, dat zal het beste zijn,' antwoordde Karl August, na zich even te hebben bedacht.

Even daarna stapte hij de keuken uit. Op de stoep bleef hij staan, streek een lucifer tegen het doosje af en stak zijne pijp aan; hij had die onder het praten in de hand gehouden. Hij zag om zich henen en keek ouder gewoonte naar het westen, om te zien, welk weer morgen te wachten was. Hij maakte een oogenblik zijne rekening op. Als hij het eens probeerde, voor eigen rekening eene andere hoeve te pachten... maar neen. Dat ging toch niet. Hij had geen geld genoeg, om zich alles nieuw aan te schaffen: gereedschap en de inrichting en alles, - het was onmogelijk.

Nog eens keek hij naar alle kanten om zich heen en toen begon hij langzaam de steile trapladder, die naar zijne zolderkamer leidde, op te klimmen. Daar ging hij op zijne kist zitten en rookte zijne pijp uit. Toen stond hij bedachtzaam op, begon zich uit te kleeden en na een paar minuten lag hij in zijn bed.

Daar sliep hij den gezonden slaap van den boerenknecht, dien geene zorgen voor den komenden dag in den slaap storen!

De jaren verliepen en de dagen gingen hun eigen, gelijkmatigen gang en het begon ernaar uit te zien, alsof er geene verandering te wachten was en alles zou blijven voortgaan op den tegenwoordigen voet.

Karl August Erikson zag er tamelijk oud uit, hoewel hij pas een eindje in de veertig was; men noemde hem nu niet langer bij zijn voornaam maar Erikson. Hij liep meestal een weinig voorovergebogen, wat kon worden toegeschreven aan de gewoonte zijn weg op ongebaande wegen 's avonds in

het donker door het bosch te zoeken, aan den arbeid met ploeg en spade of ook aan het uren achtereen gebogen zitten over de riemen zijner schuit of over het roer gebukt staan. Hij was verlegen en stil evenals vroeger en als hij met iemand sprak, zag hij den ander gedurig sluw van ter zijde aan, alsof hij voortdurend op zijne hoede moest wezen bij een koop niet te worden bedrogen of in iets anders, waarop hij recht had, te worden te kort gedaan. Altijd hing de pijp in zijn eenen mondhoek; het was een kort, oorspronkelijk bruin maar nu bijna zwart houten pijpje; als het was uitgerookt, dook hij eenvoudig met zijne rechterhand in zijn broekzak, waarin hij losse tabak bewaarde, en stopte het pijpje weer. Hij was geen dronkaard, maar hij maakte dagelijks een matig gebruik van de brandewijnflesch. Als het bij uitzondering eens gebeurde, dat hij wat te veel ophad, dan was hij evenals vroeger zoo lastig en onhebbelijk, dat zelfs zijne schoonzuster zich liefst op een behoorlijken afstand van hem hield.

Al die jaren had hij nu voortdurend voor anderen gewerkt en het scheen waarlijk, of dat zoo zou blijven, zijn leven lang. Maar het gebeurt wel meer in de wereld, dat er op eens een uitzicht wordt ontdekt, waar vroeger alles gesloten bleek, waar het ons toescheen, dat er geen zweem van een holletje, om door te kruipen, voor ons te vinden was.

Op een mooien dag vroeg een oude, rijke boer zijne schoonzuster, die er nog flink uitzag, ten huwelijk. Zij was even in de dertig en frisch en gezond.

Erikson had in den loop der jaren een sommetje overgespaard; hij betaalde den overeengekomen prijs voor huisraad en gereedschap - de boot was reeds lang verkocht - en nam de pacht over.

Thans begon een nieuw leven. Hij was zijn eigen baas en, zij het ook laat, hij was toch in ‘eigen gedoe’ gekomen. Een tijdlang was Erikson als ieder ander man. Hij was nu vroolijk en spraakzaam in den omgang met zijne medemenschen. Flink bij het werk en plichtgetrouw was hij altijd geweest, maar nu was er eene prettige opgewektheid over hem gekomen, die hem soms zelfs vertrouwelijk en mededeelzaam maakte. Zijne knechts hadden het best; hij zag het tegenwoordig gaarne door de vingers, als het werk eens eene enkele maal slordig was gedaan, en zoowel 's namiddags als 's avonds onthaalde hij hen dikwijls op een halfenhalfje, dat bij den Noorschen boer zoo in gunst staande borreltje van half-koffie en half-brandewijn.

Zijn omgang met Hilda was sedert lang afgebroken. Zij had een dienst gekregen en was naar een ander eiland vertrokken. In den aanvang had Erikson haar wel eens een brief geschreven en ook een paar maal antwoord gekregen. Maar langzamerhand had die briefwisseling vanzelf opgehouden en later had hij gehoord, dat zij verloofd was en spoedig getrouwd ook.

Daarover had Erikson niet veel nagedacht. Reeds bij haar weggaan was het hem duidelijk geweest, dat het tusschen hem en Hilda nooit iets worden zou. En op zekeren dag vroeg hij Tea, een van de voormalige dienstmeisjes zijner schoonzuster, ten huwelijk. Hij werd aangenomen en daar zij in dit geval niet op den verhuistijd behoefden te wachten, trouwden zij reeds in den winter en toen ging alles weer zijn geleidelijken gang.

Tea was eene flinke meid en een mooi meisje was zij ook. Groot en forsch, met eene weelderige, volle gestalte, buigzame, lange armen en een fraai hoofd met donkerblauwe, peinzende oogen. Haar mond was klein en rond en als zij lachte, verscheen er een alleraardigst klein kuiltje in de linkerwang.

Hare wenkbrauwen waren donker, fijngeteekend en gewelfd; haar voorhoofd was open en blank en het donkere haar droeg zij op eene bevallige maar zeer eenvoudige manier, glad langs de slapen naar achteren gekamd, waar het in eene mooie vlecht tegen haar hoofd opgestoken was. Zij lachte gaarne met een stil, onderdrukt geluidje en dan sloeg zij bedeesd hare oogen op met een blik, die de mannen scheen uit te lokken den arm om haar middel te slaan en met haar te stoeien. Zij was flink bij den arbeid en Erikson hield van haar en zij van hem, nu juist niet met hartstochtelijke verliefdheid maar toch met eene hartelijkheid, die, vooral in den aanvang van hun huwelijksleven, dikwijls merkbaar op den voorgrond trad. En op die kalme doch innige verhouding bouwde zij de schoonste verwachtingen.

Tea was van een der eilanden, ver daarvandaan, gekomen. Zij had het als kind en als jong meisje tamelijk armoedig gehad. Hare ouders, die hoofdzakelijk leefden van hetgeen de visscherij hun opleverde, waren arm en reeds als vijftienjarig meisje werd zij de wereld ingezonden, om, zooals men het noemde, bij andere menschen te dienen. Zoo had zij tien jaren lang gediend, eerst bij een winkelier aan den vasten wal als kindermeisje zonder loon, maar voor kost en inwoning moest zij al het werk doen; toen bij verschillende boeren als melkmeid en ten laatste was zij hier op het eiland bij Katrina verzeild geraakt, waar zij twee jaar gediend had, toen Erikson haar zijn huwelijksaanzoek deed en haar tot boerin op de hoeve maakte.

Was het wonder, dat een nieuw leven haar toelachte bij hare intrede als ‘vrouw’ op de boerderij? Zij hield waarlijk veel van Erikson, wel niet op de manier, zooals zij daarvan in de boeken had gelezen, maar hij was altijd vriendelijk en goed jegens haar geweest en zij hoopte het beste voor de toekomst.

De grootste moeite leverde de verhouding tot het dienstpersoneel voor haar op; de meiden en knechts konden het in den aanvang maar niet vergeten, dat ‘de boerin’ als huns gelijke op de hoeve had gediend. In den loop der jaren vertrokken zij echter zachtjes aan; van het oude stel was er langzamerhand niemand meer overgebleven en voor de nieuwen, die hen hadden vervangen, was de jonge vrouw niets anders dan ‘de boerin’. Zoo ging alles best. Haar eerst en sterkst gevoel als getrouwde vrouw was dit, nu in eigen huis en hof te zitten en aan niemand gehoorzaamheid verplicht te zijn. Daarop maakte Erikson natuurlijk eene uitzondering, maar hij was haar man en zij kon het met hem zoo allerbest vinden, als zij het maar wenschen kon... als hij niet dronken was, want dan waagde zij niet te kikken; zij evenmin als iemand anders in zijne omgeving.

Zij stelde nu juist geene overdreven hooge eischen aan het leven. Alles in haar huis moest net en in orde zijn en tot man verlangde zij een flinken, degelijken boer, die vriendelijk met haar omging en niet al te veel dronk. En dan zou zij ook gaarne een paar kinderen willen hebben, waarmede zij eer kon inleggen; maar niet zulk een geweldigen troep, die haar de ooren van het hoofd at. Daaromtrent was zij het met Erikson geheel eens.

De eerste maanden van haar huwelijk waren voor Tea waarlijk gelukkige maanden. Het leven in huis ging stil zijn gewonen gang; buiten arbeidde Erikson met de knechts, zoolang het dag was; zij hakten hout, verstelden de boomen, die opgeknapt moesten worden, en zorgden voor stal en schuur. En gedurende de lange, donkere avonden zaten zij binnen netten te breien en daarbij werd gebabbeld, nu eens vroolijk, dan weer over meer onverschillige

dingen, die het onderhoud eentonig, soms wel eens saai maakten. Maar dat nam niet weg, dat Tea over het algemeen genomen het aangename bewustzijn in zich omdroeg op een beter, een ruimer standpunt van haar leven te zijn gekomen. Zij dacht, dat zij vroeger eigenlijk nooit zoo recht had geleefd en dat zij nu alles had, wat zij wenschen kon. En toen de lente kwam en de schotsen smolten, toen alles begon te ontkiemen en te groeien, toen de mannen den akker omploegden voor het nieuwe koren, toen de zon boven den eikenheuvel en midden in de kamer scheen en de leeuweriken, hun vroolijk morgenlied zingend, hoog naar de zon opfladderden - toen merkte Tea, met stille en hartelijke blijdschap, ook in hare eigen persoon eene verandering op; en op een mooien dag, toen zij met Erikson alleen zat, vertelde zij hem, dat zij tegen het Kerstfeest nog iemand in huis zouden hebben, om voor te zorgen.....

Het was in de eerste dagen van December. De sneeuw had haar bed gespreid tusschen boomen en boomwortels in het bosch; zij bedekte akkers en velden met een groot wit laken en op het dak lag zij een voet hoog met een diepen kuil rondom den schoorsteen. Erikson had reeds verscheiden dagen gezegd, dat men de sneeuw daar wegvegen moest. Het dooide en het water liep met vaart in de rotsspleten naar beneden; het sijpelde ook uit de dakgoten en de zoele wind had de sneeuw van de takken der dennen afgeschud, die nu, van den last bevrijd, zich naar alle kanten uitstrekten en er zoo vochtig en zoo schoongewasschen uitzagen als anders in de lente.

Op zee ging de wind echter nog hevig te keer. De geheele watervlakte had eene loodgrijze tint; de golven joegen elkander met witte, schuimende koppen voort, en niemand had tot dusver lust of moed gehad naar het vasteland over te varen, om zijne inkoopen voor het Kerstfeest te gaan doen.

Op de hoeve, in de slaapkamer, die aan de keuken grensde, lag Tea te bed. Zij had tot op het laatst hare gewone dagelijksche bezigheden verricht. Vrouwen uit den minderen stand mogen er niet aan deuken zooveel drukte over hare kinderen te maken, vóór noch nà de geboorte; en over zichzelve evenmin; zij hebben er geen tijd voor.

Maar nu lag zij te bed en het zag er wel naar uit, alsof de natuur zichzelf zou moeten redden. Want zoo lang mogelijk had men gewacht, of de wind niet bedaren zou. Maar dat was niet het geval. Met dezelfde kracht schudde hij de dennen en sparren, die achter het huis stonden, en van zee klonk een dof, eentonig gebrom naar boven, dat soms een schot geleek, als eene buitengewoon zware golf tegen de rotsen brak, waar juist de wind zoo fel op stond.

Als Erikson thuis kwam op het etensuur ging hij altijd even naar zijne vrouw zien, en 's avonds zat hij geregeld eene poos bij haar te praten. Hij zeide nooit heel veel, maar het was toch merkbaar, dat hij zich ongerust maakte. Telkens weer keek hij naar de lucht en naar den wind; en tegen den middag zeide hij, dat de boot in gereedheid moest worden gebracht. In de keuken liepen de meiden voorzichtiger dan anders en zonder haar gewoon gebabbel deden zij haar werk, om de boerin in de kamer ernaast niet te hinderen.

De keuken was laag en er waren twee ramen. In den grooten open haard brandde een flink vuur. Vier stokken met lange brooden hingen tegen de

zoldering. Poes was met hare jongen naar een hoek bij de kachel getogen; potten en pannen en kruiken stonden overal in eene soort van wanorde, die ten duidelijkste de afwezigheid der besturende hand verried.

Aan eene groote klaptafel zaten Erikson, zijne twee groote knechts en een derde, die voor daggeld werkte, hun middagmaal, uit aardappelen en zoutevisch bestaande, te gebruiken. Zij hadden den geheelen voormiddag gehoopt, dat het beter weer zou worden, maar het werd integendeel al erger en erger. Het begon ernaar uit te zien, of het in een driedaagschen storm, volgens alle regelen der kunst, zou ontaarden, en nu ging het niet langer aan, te blijven talmen.

De boer zelf zag er ernstig uit en stilzwijgend werden de aardappelen en de visch verorberd.

Na den maaltijd stond Erikson op en ging naar zijne vrouw. Voorzichtig pakte hij den knop van de deur en sloot deze zeer zacht achter zich. Een oogenblikje later kwam hij in de keuken terug en na een paar fluisterend gewisselde woorden gingen de mannen gezamenlijk naar het strand.

De booten lagen in een inham, waar zij tegen den wind beschut waren. Aan zeilen viel niet te denken. Zoo stapten zij dus in de grootste aak; het was een eenigszins als pink gebouwd vaartuig met eene kleine kiel en niet geheel platbodems, zooals de gewone fjord-aken zijn. Een paar riemen werden er nog bij voorbaat extra ingelegd; het water werd uitgeschept en daarna namen de vier mannen aan de riemen plaats, twee op elke bank.

In gewone tijden is er slechts één man noodig, om zulk een vaartuig te roeien, maar vandaag gold het, vooruit te komen, zoo spoedig als het mogelijk was. Geen hunner had er iets tegen ingebracht, toen hij gevraagd werd dezen tocht mede te maken; maar geen hunner was er onkundig van, dat het leven ermede gemoeid kon zijn.

Zij roeiden den inham, waar het stil was, uit en wendden toen rechtstreeeks den steven naar den fjord, om achter den wind te komen en aldus het gevaar te vermijden van tegen de rotsklippen, die zij voorbij moesten varen, te worden aangeworpen.

Hier was de zee in razenden opstand. Zoover het oog reikte, zag het niet anders dan de donkere, loodgrijze zee met breede, witgerande, schuimende golven. Hier en daar een zwart voorwerp, dat tusschen de woedende golven opstak: eilanden of kleine scheren; vlak daarvoor eene rustige plek, die beschut lag, en rondom overal een dof maar zwaar gerommel, het gedruisch der opgezweepte, driftige watermassa, met het gieren van den wind vermengd. Het was zwaar werk, zoo tegen den wind op te roeien, en het ging zeer langzaam; bij duimbreedte won men, maar weinig meer dan duim voor duim. De mannen zaten zwijgend in de aak en roeiden met kracht.

Achter hen was de open zee, waarin zij al verder en verder geraakten, en vóór hen zagen zij het strand, vanwaar zij zich met alle inspanning poogden te verwijderen. Een riem, die stuksloeg op dit oogenblik, of eene rustpoos in het roeien - en onmiddellijk werden zij teruggeslingerd en werd hunne schuit te pletter geslagen tegen den scherpen, steilen rotswand.

Maar toen zij nu goed in de vaart gekomen waren, mocht men het zwaarste werk gedaan achten. Zij waren in open zee en het kwam er alleen op aan, vol te houden, taai en werktuiglijk vol te houden, zonder vermindering van krachtsinspanning, zonder moe te worden. Een commando was hier niet

noodig; allen kenden het vaarwater. Ieder had hier vroeger op zijne beurt dikwijls geroeid; het eenige noodige was, dat een der mannen zich van tijd tot tijd omwendde en een blik vooruitwierp, en dan week het vaartuig, als door eene onzichtbare macht bestuurd, ter zijde en gleed langs vooruitstekende rotsblokken, over ondiepten, door de Sont en ten laatste recht tegen den wind op, een half uur lang, om eindelijk, met den wind, pijlsnel de golven te doorklieven en den inham aan het vasteland, het doel van de reis, binnen te loopen.

De boot werd vastgesjord en alle vier gingen rechtstreeks de naastbijgelegen herberg in, om zich met een welverdienden borrel te versterken. Toen gingen de knechts weer naar het strand en de boer liep het dorp in, om een paar inkoopen te doen en de vroedvrouw te halen. Nu behoorde hun eiland eigenlijk niet tot haar district; daarom moest men bijzonder beleefd met zijn verzoek voor den dag komen. De vroedvrouw was eene stevige, breedgeschouderde, spraakzame en eenigszins omslachtige tante, die volstrekt niet gewoon was zoo maar aanstonds op eene zaak in te gaan, zonder noodige of onnoodige bezwaren te berde te brengen. Zij sprak over het slechte weer en den langen tocht. Maar Erikson gaf het van zijn kant ook niet op. Zij waren hierheen geroeid, om haar te halen, en er was thans geen tijd meer, om naar iemand anders te gaan. Daar zij er niet aan had gedacht, om te weigeren, was zij spoedig overgehaald en na zich goed warm te hebben aangekleed, ging zij met den aanstaanden vader mee naar het strand onder voortdurende klachten over het slechte weer en over hare moeilijke betrekking, die haar op een avond als dezen niet eens veroorloofde rustig thuis te blijven zitten.

De mannen trokken de boot tot aan de brug en zij moesten de vrouw met hun drieën vasthouden, als zij er zou kunnen instappen. Toen zij zag, hoe hoog de zee ging en hoe klein het vaartuig was, deed zij een stap achteruit en brak los in een woordenstroom, die in hoofdzaak hierop neerkwam: ‘En als jullie je leven voor niets in de waagschaal stellen wilt, dan heb ik toch geleerd het mijne te sparen.’

Het zag er waarlijk naar uit, alsof het doel van den gevaarlijken tocht zou worden gemist. Men merkte, dat de boer er geërgerd uitzag, hoewel hij uiterlijk bedaard bleef; en ook zijn toon was kalm, toen hij zeide:

‘Men neemt zijn eenmaal gegeven woord niet terug. Wij zijn even bezorgd voor ons leven als gij voor het uwe. En bovendien: er staan nog andere levens dan de onze op het spel, zooals het hier nu is.’

Die preek hielp. De vrouw ging zitten, hoewel zij bleef volhouden, dat dit vrij wel hetzelfde was, als zich opzettelijk den dood in de armen te werpen. De mannen grepen de riemen en de boot voer af.

Het was onderwijl schemerdonker geworden. Voor een ongeoefend oog zou het eene onmogelijkheid geweest zijn, den weg naar huis te vinden in dien chaos van golven en schuim. De vrouw sprak niet; alleen begon zij te schreeuwen, als tusschenbeide het vaartuig door eene bijzonder sterke golf hoog werd opgetild.

‘Het is volstrekt niet gevaarlijk,’ zeide Erikson op zijn bedaarden, langzamen spreektoon. Dat was niet volgens de waarheid, want de storm was eer erger dan minder geworden en zelfs hij, die het meest met dezen waterweg bekend was, had de grootste moeite zich niet te vergissen. Maar vooruit

kwam men, langzaam doch zeker. Evenals op den heenweg werden ook nu de riemen stilzwijgend gehanteerd en hoe verder men kwam, des te meer raakte de vrouw aan het gevaarlijke van den tocht gewoon. Zij wikkelde zich in haar warmen omslagdoek, zoodat haar hoofd nauwelijks meer te zien was, en toen dook zij op hare bank zooveel mogelijk in elkander, om zich tegen den wind te beschermen.

Alles ging goed, totdat men de laatste vooruitstekende klip voorbijvaren moest. De zee stond erop met macht en de golven werden verscheidene meters ver het strand opgejaagd, over de rotsblokken heen. In het schemerachtig daglicht onderscheidde men niets anders dan hooge bergen wit schuim. Door de duisternis misleid, waren zij te dicht nabij de klip gekomen. De boer wierp een zijdelingschen blik op zijn buurman; hij zag, dat deze het gevaar ook begrepen had. Als een bliksemstraal schoot hem de gedachte door het hoofd, dat het niet moeilijk zou zijn, hun leven te redden. Als zij zich in de branding wierpen en zich lieten medevoeren? Maar al konden zij op die wijze langs het strand thuis komen, dan zou toch de boot kapotgeslagen worden; alles, wat zij hadden gekocht en meegenomen, zou verloren gaan en - dit woog natuurlijk het zwaarst - zij zouden misschien te laat thuis komen. Hij keerde met de boot en roeide wederom tegen den wind op. Één oogenblik bewoog het vaartuigje zich niet van de plek, waar het lag; het bleef stil liggen; de kracht der golven was gelijk aan die hunner vier riemen. Zou men het moeten opgeven? Het scheen bijna zoo. Maar nu bewoog de boot zich; het was wel eene enkele duimbreedte misschien, maar er kwam toch beweging in. Vooruit, mannen! Één - twee - en drie! Het ging; zij roeiden tegen den wind op en even daarna waren zij de klip voorbij. De boot gleed naar den wal in het kalme vaarwater van den inham. De boer trok een scheef gezicht tegen zijn buurman met een zeer verstaanbaren oogwenk naar het achtereinde van de boot, waar de vrouw in haar doek gepakt zat. Het was maar goed, dat de ziel van het geheele voorval niets begrepen had.

Spoedig lag de boot aan het strand; 't gevaar was voorbij en verder liep alles best af. Den volgenden dag lag er een groote, dikke jongen in de wieg, wiens gezondheid en wiens longen niets te wenschen overlieten. ‘Het mocht ook waarlijk wel,’ zeide de vroedvrouw, ‘als men zich zooveel moeite voor hem heeft getroost.’

En toen Erikson in de slaapkamer kwam, ging hij regelrecht op het bed af en drukte zijne vrouw de hand. Vervolgens legde hij zeer voorzichtig zijne pijp in de vensterbank, bleef bij de wieg, waarin het kleintje lag, staan en lachte een paar maal tegen het kind, terwijl zijne oogen van een zachten, vochtigen glans blonken. Nu keek hij nog eens weer naar het bed en naar zijne vrouw en streek zich met de hand over het gelaat.

‘Ik geloof waarlijk, dat ik tranen in de oogen krijg,’ zeide hij glimlachend.

(*Slot volgt.*)

Levenswoorden.

Gezegende hoop, troost des menschen, die op zijn enge kerkerwanden schoone vergezichten teekent en een heilig schemerlicht werpt zelfs op den nacht des doods. Voor allen op deze wereld zijt gij een onvervreemdbaar bezit, voor den wijze een heilige Konstantijns-banier, aan den eeuwigen hemel geschreven, een teeken, waarbij hij overwinnen zal. De strijd toch is zelf de overwinning. Den dwaas echter is hij een voorbijgaand fata-morgana, een schaduw van stille wateren, op de dorre aarde geworpen, waardoor althans zijn weg in het stof, moge hij ook dwalen, opgewekter en lichter wordt.

CARLYLE.

Waarvoor vreest gij toch eigenlijk? Waarom sluipt gij vreesachtig en bevend als een lafaard voort? Verachtelijk gespuis! Wat is het ergste, dat u overkomen kan? De dood? Goed, de dood en voeg erbij: de pijnen der hel en alles wat de duivel en de mensch tegen u willen of kunnen doen! Hebt gij geen hart? kunt gij niet dragen, wat het ook zij, en als een kind der vrijheid zelfs de hel met voeten treden, al verteert zij u? Laat komen, wat wil; ik zal het wachten en tarten.

CARLYLE.

Zelden gaat iemand zedelijk te gronde, zonder dat de voornaamste schuld ligt aan een inwendige verkeerde inrichting, aan een gebrek, minder aan goed geluk dan wel aan goede leiding. De natuur vormt geen schepsel zonder het de kracht in te planten, die het voor zijn werk noodig heeft. Wij kunnen niet gelooven, dat het in de macht der uiterlijke omstandigheden ligt, den geest eens menschen geheel te gronde te richten.

CARLYLE.

Een flink man, die wakker strijdt, verheugt zich nu en dan over een kleine overwinning, die hem weer moed geeft.

CARLYLE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Subjekt en Objekt bij zintuigelijke waarneming (naar aanleiding der metaphysica van Prof. Heymans) door Dr. W. Koster, Oud-Hoogleeraar. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

'Het onderwerp, waarover ik het gewaagd heb in dit geschrift eenige opmerkingen te maken, is zóó ingewikkeld, en zóóveel punten, welke breeder toelichting zouden eischen, zijn daarin slechts aangestipt, dat ik nog wel één of meer boekdeelen voor een volledige behandeling zou moeten schrijven.' Aldus verklaart de schrijver zelf in een naschrift. Wie met aandacht zijn betoog volgde, zal hem dat gaarne toestemmen. Dit betoog is een pleidooi voor eene realistische wereldbeschouwing tegenover het psychisch monisme of panpsychisme van Prof. Heymans. Het zal den lezer niet verbazen, dat een man, wiens voornaamste werkzaamheid lag op het gebied der natuurwetenschap, zich door dit laatste, het psychisch monisme nl., niet bevredigd kon gevoelen en zich geroepen achtte eene lans te breken voor de realiteit van de objecten der menschelijke waarnemingen. 'So wie der Mensch, so ist' niet alleen 'sein Gott, sein Glaube', maar ook zijne philosophie. Het is hem niet euvel te duiden, en evenmin als eene verdienste aan te rekenen: gelijk in zoo menig, is hij ook in dit opzicht gedetermineerd.

'De beschouwingen van Heymans' - aldus Prof. Koster, blz. 82 vg., - 'bieden, mijns inziens, het bezwaar aan dat (om het kort uit te drukken, en behoudens slechts door eene breede verklaring mogelijke inlichtingen omtrent pseudo-kausaliteit), de natuurvoorwerpen en gebeurtenissen in 't geheel niet schijnen te bestaan. Zijne 'primäre psychische Reihe' wekt causaal 'waarnemingen' op; tusschen de processen der 'primäre Reihe' onderling en de (uitkomsten van) 'Hirnprozesswahrnehmungen' bestaat ook causaal verband. Maar de werking van een 'ding' in de buitenwereld schijnt bij zijne voorstelling niet mogelijk. In dat opzicht schijnt hij met Ziehen en andere positivistische monisten in te stemmen: dat bijvoorbeeld de boom of het huis, dat wij waarnemen, slechts groepen van waarnemingen in (?) ons zijn, en met de gewaarwordingen spoorloos verdwijnen (absoluut Idealisme).

Daarentegen lacht mij de grondgedachte van Kant, Stumpf e.a. meer toe, dat bijvoorbeeld bij de waarneming van een boom, er een blijvend iets is, waarvan werkingen op onze zintuigen uitgaan, al ziet een psychologisch-philosophisch denkend mensch in dat de 'natuurwerkingen':

'Ne sont pas ce qu'un vain peuple pense', zooals Molière's Tartuffe van de priesters zeide.

Aan het 'Dingbegriff' - zooals onze naburen zeggen - zou dan iets reëels, iets dat op onze zintuigen werkt, te gronde liggen; terwijl het voor de idealisten-monisten niets meer is dan een collectief woord voor groepen van gewaarwordingen, welke voor een oogenblik samen verbonden zijn en verdwijnen met de gewaarwordingen.'

Tegenover het positivistische en het psychische zou men dus bij Prof. Koster's realistische beschouwingen van een *natuurlijk* of *genetisch monisme* kunnen spreken. Het is zulks echter alleen in abstracto, want in zijn aard is het dualistisch: ons

menschelijk kenvermogen namelijk zal het zich nooit anders dan als eene tweeledige uiting van het Bestaande kunnen voorstellen. De (natuur-)*objecten* zijn er altijd geweest en zijn er altijd; *subjecten* komen slechts door een 'ontwikkelingsgang' onder nog weinig bekende omstandigheden 'actueel' tot stand en kunnen weder 'latent' worden (blz. 72). 'Spokenvrees voor dualisme' vindt men dus bij Prof. K. niet. Met vele anderen ziet hij in een uitsluitend monisme niet den weg, om tot meer inzicht, tot beter begrip van ons psycho-physisch samenstel te komen. Hij had zich hier ook kunnen beroepen op eene uitspraak van Land (*Inl. t.d. Wijsb.*, blz. 274): 'Doch zoolang het niet gelukt, hetgeen ons als tweeërlei gegeven is, voor goed als een eenheid te denken, of uit een eenheid af te leiden, blijft het 'monisme' een nog te bereiken ideaal, en wat zich daar in het tegenwoordige voor uitgeeft, niets meer dan een te hoog betitelde eenzijdigheid.' Prof. K. wil dus meer rekening houden met eene *genetische* studie van het psychische leven, in plaats van eene meer abstracte rationalistische beschouwing van 'den mensch', zooals hij nu is, en verwacht dus heil van eene breeder en dieper opvatting der 'ontwikkelingsleer'. Intusschen wordt in eene noot op blz. 44 van deze laatste erkend, dat zij als *beschrijvende* natuurwetenschap moet worden beschouwd, terwijl voor haarzelve verklaringen moeten worden gezocht, zoodat de vragen der teleologie in dezen of genen vorm terugkeeren.

Het monisme zal ons - in welke gedaante dan ook - altijd weer aantrekken en toch zal de nuchtere werkelijkheid ons steeds uit onze monistische sympathieën terugvoeren naar het dualisme, dat zooveel dichter staat bij de ervaring van elken dag. Mogen wij in Heymans' psychisch monisme misschien eene stoute reactie zien tegen bloot materalistische stroomingen: Prof. Koster komt ons eraan herinneren, dat die reactie niet te ver mag gaan, ook waar zij de klip van het solipsisme weet te ontzeilen. De man der natuurwetenschap reageert op zijne beurt tegen den man der experimenteele psychologie. Dat zijne poging, om genetisch te verklaren, wat nu nog onbevredigend verklaard is, een dieper inzicht in de quaestie, waarom 't hier gaat, zal geven, neem ik gaarne a priori aan. Dat zij de quaestie zal oplossen, geloof ik vooralsnog niet. Met alle bescheidenheid meen ik, dat nog immer de woorden van toepassing zijn, die Opzoomer reeds vóór eenige tientallen jaren in zijn *Onze godsdienst* (blz. 218) schreef en die aldus luiden: 'Men zal telkens meer erkennen, dat er in de ééne wereld twee groote rijken zijn, het rijk van het zijn en het rijk van het bewustzijn. Maar gelijk er tusschen plant en dier, tusschen het levende en levenlooze, tusschen het organische en het anorganische, een grens is en toch een overgang, zoo zal ook de erkenning dier twee rijken aan de erkenning dier wereldeenheid niet in den weg staan. Al gelukte het noch den idealist noch den materialist zijn band te knoopen, toch is er een band ook tusschen het verst verwijderde. Al is het even eenzijdig en voorbarig, met den idealist ons toe te roepen: alles is geest, voorstelling des geestes, als met den materialist ons het orakel te verkondigen: alles is stof, toch zijn stof en geest in innigen samenhang, toch is het bewuste en bewustelooze nauw verbonden, verbonden reeds in het begrip van werkzaamheid, van kracht.' Zijn subject en object het minder? Wat is het een zonder het ander, het ander zonder het een? Dat de wijsgeeren 't nog niet met elkander erover eens zijn, hoe de verhouding is tusschen deze twee, blijkt uit het geschrift van Prof. Koster. Dat 'die Philosophie immer eine Tochter der Zeit is', werd eens opgemerkt. Dat in elken tijd twee stroomingen zijn, blijkt ook uit dit philosophisch debat. Het wordt op waardige wijze gevoerd.

E., Maart 1906.
P.B.W.

Oud-Hollandsche Karakters, door S. Kalff. - Rhenen, B. van de Watering.

In een zevental opstellen, die reeds vroeger in verschillende tijdschriften, dag- en weekbladen verschenen, geeft de heer S. Kalff eene zeer onderhoudende causerie over eenige min of meer bekende oud-Hollandsche persoonlijkheden. Met uit-

zondering van Mr. Johan Valckenaer, den bekenden Oranje-hater, die in de eerste helft der negentiende eeuw op zijn buitengoed (het Huis te Byweg) in Bennebroek het middelpunt vormde van een kleinen kring van vaderlandsche intellectuels, behooren al de hier beschreven personen thuis in de zeventiende eeuw. Wat de schrijver ons over deze personen weet mee te deelen, werpt tevens een zeer eigenaardig licht op de zeden en gewoonten en den heerschenden tijdgeest gedurende die merkwaardige periode uit de geschiedenis van onze vaderlandsche kunst en politiek. Zoo vernemen we b.v. uit het eerste opstel, gewijd aan de families Bas en Swartenhont, dat de hooge waardigheid van vlootvoogd - hoog vooral in dien tijd, toen wij Nederlanders nog aan de spits stonden der zeemogendheden, - zeer goed vereenigbaar was met het nederige ambt van herbergier; uit de historische bescheiden blijkt toch, dat de vice-admiraal Jochem Hendricsz. genaamd Swartenhont, en zijne vrouw Lysbeth Bas eigenaars waren van de deftige herberg De Prins in de Nes. Het is deze Lysbeth Bas, wier portret als weduwe van den admiraal Swartenhont door Rembrandt is geschilderd, een van de bekende meesterstukken, die de lezer in het Rijksmuseum heeft kunnen bewonderen. Uit het leven van Lysbeth Bas en haar dapperen echtgenoot, den admiraal-herbergier, weet de schrijver ons merkwaardige trekjes mee te deelen. Ofschoon Swartenhont in moed en krijgsmanskunst niet voor een Tromp of De Ruijter behoefde onder te doen, wijt de schrijver zijne mindere bekendheid ook hieraan, dat hij niet als zoovele andere kordate scheepsbevelhebbers op de planken van zijn admiraalschip is gesneuveld, maar als een gezeten burger in de armen van ‘vrouwtje de Bas’ den laatsten adem heeft uitgeblazen. Minder algemeen bekend is zeker ook de Rotterdammer Rijkaerd (Richard) Verschuer, als oud-Hollandsche lichtmis al even berucht als de brutale libelschrijver Jacob Campo Weijerman, beiden doordraaiers *di primo cartello*, afschuwelijke voorbeelden van allerlei ondeugden. De laatste, Weijerman, is vooral hierom interessant, omdat hij èn als schilder èn als schrijver groote bekwaamheden bezat, die hij echter nooit in gunstige richting heeft ontwikkeld. Weijerman schijnt hoofdzakelijk van *chantage* geleefd te hebben - ook al geene uitvinding dus van den modernen tijd - en heeft gedurende zijn lang leven doorloopend de rol van een Tijl Uilenspiegel gespeeld. Zeer amusant weet de schrijver van het leven en de avonturen van deze vreemde snaken te vertellen. Maar ook meer bekende figuren worden door den schrijver op den voorgrond gebracht. Zoo wijdt hij een opstel aan ‘Rembrandts Nakomelingen’ en schrijft ook over ‘Een standbeeld voor Willem III’. Daarmee is de auteur dus *up to date.* Nu wij aan den vooravond staan van Rembrandt's gedenkfeest, zijn de wenken, die de schrijver hier geeft ten aanzien van Suijthoff's portretten, vooral waar er mogelijk sprake kan zijn van de stichting van een ‘Rembrandtshuis’, wel zeer belangrijk. Het opstel over ‘Een standbeeld voor Willem III’ moet beschouwd worden als eene poging, om bres te schieten in de nationale onverschilligheid, die zulk eene nagedachtenis zoolang onvereerd liet. De heer Kalff geeft hier een beknopt levensbeeld van den grooten Stadhouder; naast de opsomming van diens groote gaven en qualiteiten, waarbij hij zich op Macaulay beroept, laat hij ook het licht vallen op zijne ondeugden en zwakheden. Dat Willem III geen getrouw echtgenoot was, zijne intieme betrekking tot Betty Villiers, zijne neiging tot pooieren en kannekijken, zijne overmatige liefde tot de jacht, zijne drift, zijne stroefheid in den omgang, zijne aan gierigheid grenzende zuinigheid, niets wordt verheeld. Maar de schrijver is toch van oordeel, dat naast die gebreken deugden blonken zóó groot, dat ze de eerste, zoo niet

deden verdwijnen, dan toch deden vergeten. Hij roemt niet alleen het staatkundig doorzicht van dezen buitengewonen Oranjevorst, maar ook zijne buitengewone dapperheid, zijn zedelijken moed en zijne onvervaardheid; en hij besluit aldus: ‘Wanneer men het oordeel der tijdgenooten en de getuigenis der historische feiten samenvat, dan was Willem III een zoo buitengewoon Oranjevorst en een zoo buitengewoon politicus, dat, wanneer zijn standbeeld eenmaal op een der pleinen van 's-Gravenhage zal staan, men zich alleen verwonderen zal dat het niet veel eerder gebeurde.’

Eindelijk geeft de schrijver nog eene verhandeling over Jan Vos en zijne hekelaars, den ‘seldsaemen glasmaker’, gelijk Huijgens hem noemde, eene zonderlinge figuur in de Nederlandsche republiek der letteren. Ook dit opstel bewijst evenals de vorige, dat de schrijver geheel thuis is in de stof, die hij verwerkte. De lezer vindt hier dus veel interessants en leerrijks, en dat in zeer aangenamen vorm aangeboden.

M.S.

Denkers en Dichters, door F. Smit Kleine. - Utrecht, A.W. Bruna & Zn.

Een viertal personen, die tot de categorie van ‘Denkers en Dichters’ kunnen gebracht worden, zijn hier door den heer Smit Kleine behandeld. Daaronder zijn twee orthodoxe predikanten: Dr. J.H. Gunning, wijlen hoogleeraar aan de Leidsche universiteit, en Ds. H. Pierson, bestuurder van de Heldring-gestichten; verder worden de auteurs Anna Lohman en Marcellus Emants besproken. Verreweg het grootste gedeelte van dit werk wordt ingenomen door de levensschets en het karakterbeeld van Dr. J.H. Gunning; de lezers van *De Tijdspiegel* kennen dit doorwrocht geschrift, daar het in dit tijdschrift vroeger werd opgenomen. De schrijver heeft getracht daarin het volle licht te doen vallen op het leven en werken van Dr. Gunning; ofschoon hij verklaart niet te behooren tot de volgers der Calvinistische leer, welke door Gunning is gepredikt, heeft hij toch de grootste sympathie en bewondering voor zijn persoon en zijne werken. Dr. G. wordt ons hier geteekend als priester, denker en dichter. Als priester, als den geharnasten Calvinist, teekent de schr. Dr. G., toen hij in de onheilzwangere dagen der Fransche Commune heftige en brandende woorden richtte tot de uitgelezen schare der Haagsche aristocratie; daaruit spreekt ten volle de afkeer van Dr. G. tegen den geest der eeuw, waarin hij leeft. Na dat merkwaardige *Woord aan de Nederlandsche aristocratie* bespreekt S.K. de rede, waarmee Dr. G. het kerkelijke hoogleeraarsambt aan de universiteit heeft aanvaard. Ook daarin is Dr. G. de stoer voelende priester en boetprediker; de beeldspraak is steeds evenredig aan het verterend geloofsvuur. Toch mag men, volgens S.K., de opvatting van het priesterambt van dezen Calvinist niet gelijkstellen met die van den Katholieken priester. ‘Lees’ - zegt S.K. - ‘Schaepman contra Bolland of Gunning contra Zaalberg - bij gelijkheid van clericaal voelen hoort gij in den eerste het knetteren van den geloofshaat, in den tweede het smeeken om zondaarsbekeering.’ Uitvoerig bespreekt S.K. ook Dr. G.'s verhouding tegenover kunst, letteren, wetenschap en hij erkent, dat bij alle waardeering van Dr. G. voor groote denkers en dichters deze zich toch nimmer buiten de Christelijk-Nederlandsch-orthodox-Calvinistische denksfeer heeft kunnen plaatsen, waarin hij en zijne volgers zich bewegen. De beoordeeling b.v. van een Goethe naar Calvinistische geloofsartikelen is voor andersdenkenden geheel waardeloos. Waar de schrijver dat beaamt (pag. 70), is hij naar onze meening niet geheel consequent, wanneer hij (pag. 43) naar aanleiding van Dr. G.'s opvatting van Spinoza's wereldbeschouwing zegt: ‘Wij kunnen niet anders dan ons gevoelsaffect tegenover het uwe plaatsen en uwe liefde voor den edelen Spinoza dankbaar aanvaarden.’ Waarom ‘dankbaar’? vragen we. Dankbaar kunnen we toch slechts zijn voor 'tgeen ons sympathiek of weldadig aandoet of voor wat heilzaam voor ons is. En in Dr. G.'s gevoelssfeer tegenover de wijsgeerige gedachtesfeer van Spinoza ligt

toch voor andersdenkenden niets weldadigs of heilzaams, dunkt ons. Hoogstens kunnen we die opvatting respecteeren. Verder toont S.K. aan, hoe Dr. G. als polemisch idealist met geen zijner tijdgenooten, kan vergeleken worden; zijn polemisch hoofdwerk *Blikken in de Openbaring* wordt hier besproken. En wat S.K. vooral in Dr. G. hoog stelt, dat is de volmaakte overeenstemming tusschen zijne leer en zijne daden en zijn wezen. Dr. G. kon zich de weelde veroorloven volkomen waar, volkomen oprecht te zijn. Zijne leer was niet aangebracht van buiten, maar was in hem en uit hem. Dat de heer Smit Kleine zulk een warm en doorwrocht opstel aan zijn vriend Dr. G. kon wijden,

is hij ongetwijfeld verschuldigd aan dezelfde gave, die hij allereerst als een der attributen van Dr. G. noemt: de gave der bewondering.

In het opstel over Ds. H. Pierson geeft S.K. ons eveneens een juisten blik op het leven en werken van den directeur der Heldring-gestichten. Als een van de merkwaardige en begaafde broedertrits, 'wier jeugd werd omwolkt door een zelfde geestelijk aroom: de vroomheid van het Réveil', teekent hij Hendrik Pierson als stoeren Evangeliebelijder en als man van de daad, vol moed en vol geestdrift, met een bewogen hart voor het lot van de 'kleine luyden'.

Bij de behandeling van de schrijfster Anna Lohman doet S.K. aan hare littéraire verdiensten volle recht wedervaren. Naast het vele goede, haar ijveren voor waarheid en oprechtheid, plaatst hij ook de tekortkomingen, die hoofdzakelijk bestaan in gemis aan matiging, gemis aan overleg en gemis aan geduld. Te recht zegt S.K.: 'In één ding is zij nog Calviniste gebleven: in het beginsel der "erghernisse". Zij kan ontzaglijk toornen. Maar zij heeft het compositie-talent eener deugdelijke romancière, den scherpen blik van eene kunstenares, en om het goddeloos Tartufendom te bestrijden, heeft zij den zedelijken moed.' - Ook het opstel over Emants getuigt van groote waardeering. De heer Smit Kleine kon zich hier de weelde veroorloven alleen te schrijven over auteurs, denkers en dichters, die hem in hoofdzaak hoogst sympathiek zijn. Het is ook aangenaam voor den lezer, dat die toon van warme sympathie deze welgeschreven bladzijden voortdurend doortrilt.

M.S.

Van over de Grenzen. Studiën en Critieken, door W.G. van Nouhuijs. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.
Uit Noord- en Zuid-Nederland. Beschouwingen en Critieken. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

In twee bundels zendt de heer W.G. van Nouhuijs ditmaal de herdrukken van vele zijner letterkundige critieken en studiën, die in dagbladen en tijdschriften waren verspreid, de wereld in. *Van over de Grenzen* bevat besprekingen van buitenlandsche schrijvers en geschriften. Bijzonder interessant is daarin het eerste opstel: 'Zij en Hij', waarin de schrijver eene beschouwing geeft over de 'correspondance' van George Sand en Alfred de Musset. Wat wij hier te lezen krijgen, werpt een zeer eigenaardig licht op de veelbesproken en veelbeschreven verhouding van de groote schrijfster tot den zes jaar jongeren, genialen dichter, op hun kort samenleven, hun lieven en lijden; de schrijver weet op uitstekende wijze beide hartstochtelijke, geëxalteerde naturen steeds in het licht te plaatsen van den tijdgeest, den tijd der romantiek, die toen het gevoel in zoo sterke mate beheerschte. Zeer belangwekkend is ook de studie over den jongen Italiaanschen schrijver Giuseppe Venanzio, wiens werken eene zeer zelfstandige en oorspronkelijke plaats in de jongste Italiaansche literatuur innemen. Verder worden nog drama's van Björnson en van Maeterlinck besproken, gedichten van Ada Negri, Hauptmann, Emile Verhaeren. Met eene beschouwing over en eene vertaling van de oorspronkelijke novelle: *Het rampzalig uiteinde van twee ongelukkige gelieven*, de geschiedenis van Romeo en Julia, waaruit Shakespeare de stof putte voor zijn beroemd drama, eindigt dit deel.

De tweede bundel: *Uit Noord- en Zuid-Nederland* bevat, critieken over werken van eenige Hollandsche auteurs, als Frans Coenen Jr., Quérido, Van Eckeren, Augusta de Wit, P. van der Meer en anderen; onder de Vlaamsche auteurs worden o.a. besproken Pol de Mont, Styn Streuvels, Herman Teirlinck, Vermeyle, Guido Geselle. Een uitgebreid artikel wordt ook gewijd aan den belangrijken arbeid van Dr. J.A. Worp: *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland.* De bekende eigenschappen van den critischen arbeid van den heer Van Nouhuijs: ernstig, consciëntieus werk, keurige stijl, kenmerken ook weer al deze opstellen. Wij weten, dat de schrijver bij zijn nauwgezetten critischen arbeid zooveel mogelijk vermijdt zich te laten gaan, dat hij *streeft* naar objectief oordeel,

voor zoover dat voor een mensch met persoonlijk gevoel en persoonlijken smaak mogelijk is. Daarom bevreemdde het mij, dat hij aan dezen bundel een opstel toevoegde over ‘Kunst, Moraal, Strekking’, waarin natuurlijk persoonlijke opvatting en smaak vooropstaan en waaraan alle objectiviteit vreemd is. De schrijver ontvouwt daarin zijn bekend standpunt ten aanzien van strekkingskunst en levert een pleidooi voor ‘de Kunst ter wille van de Kunst’, om ten slotte te komen tot eenige conclusiën, waaronder we ook vinden deze zonderlinge stelling: ‘De kunst màg alles - mits ze voor alles kunst zij.’ Dat klinkt ontzaglijk liberaal. Maar wanneer we letten op dat *mits*, dan krijgen we den indruk, dat de schrijver hier met eene handige tirade heeft *willen* zeggen: ‘De kunst mag n i e t alles.’ Want wanneer nu in een littérair werk iets voorkomt, dat volgens de meening van... ja, van wien? - van den heer Van N.? - of ook van u, van mij? geene kunst is, dan is daardoor het werk als *kunst*werk volgens den schrijver veroordeeld. Dergelijke stellingen, als de schrijver hier geeft, brengen ons dus inderdaad geen haar verder; of de kunst al of niet buiten haar boekje is gegaan, dat oordeel blijft eene quaestie van individueelen smaak en persoonlijke opvatting. Maar dat is eene waarheid zoo oud als de wereld; die behoefde niet in eene fraai klinkende stelling nog eens herhaald te worden. Wij wenschen hierop juist met eenigen nadruk te wijzen, omdat door enkelen dit opstel van den schrijver als iets zeer belangrijks is aangeduid, als iets, waardoor we nu voor eens en voor altijd een zekeren en vasten toets zouden hebben voor de juiste beoordeeling van een littérair werk. Naar onze meening is echter dergelijk theoretiseeren over kunst geheel nutteloos en brengt het ons geen stap verder tot kunstappreciatie en tot verhooging van kunstgenot. Om dat met een enkel voorbeeld uit dezen bundel van den schrijver toe te lichten: in eene beschouwing over het littéraire werk van Quérido zegt hij: ‘Quérido is te overdadig, te overbruisend, kent geen maat, schrijft soms incorrecte taal, enz. Al die critisch aantastbare détails doen weinig af aan den overweldigenden indruk van 't geheel.’ Maar nu vragen we: wanneer die overdadigheid en die overbruising, dat aanhoudend-lawaaiige, dat maatlooze, slordige - volgens den heer Van N. eene bijkomstigheid - nu een *anderen* beoordeelaar zoo geweldig hinderlijk aandoen, dat deze *geen* overweldigenden, zelfs geen aangenamen, misschien wel een hoogst *on*aangenamen of walglijken indruk van 't geheel krijgt: wat is er dan van eigenlijke *kunst*waarde van zoo'n werk te zeggen? Heeft de een niet evenveel recht tot het uiten van zijn indruk als de ander?

Daarom: dergelijke meeningen en stellingen, als voorkomen in 't opstel ‘Kunst, Moraal, Strekking’, zijn wel aardig, om er eens in een onderonsje over te babbelen, maar ze moesten liever ongeschreven blijven. Want door al dat geschrijf over kunst komt juist de zwakke zijde, het weinig vruchtbare van alle kunstcritiek, zoo hinderlijk sterk uit.

M.S.

Rembrandt-Album. Uitgegeven te Amsterdam ter gelegenheid van het Rembrandt-Jubileum.

Onder voorzitterschap van Prof. C.L. Dake vormde zich te Amsterdam een Centraal-Comité, om ter gelegenheid van den 300sten herinneringsdag van Rembrandt's

geboorte eene waardige nationale hulde te brengen aan Nederland's grootsten schilder. Het comité liet een *Album* samenstellen, dat behalve eene beknopte beschrijving van het leven en werken van Rembrandt zes reproducties in kleuren bevat van bekende schilderijen van den grooten meester, die zich in het Rijksmuseum en het Mauritshuis bevinden. De bedoeling van het Comité is, om deze *Rembrandt-Albums* in grooten getale over het geheele land te verspreiden, opdat duizenden in den lande, arm en rijk, oud en jong, door het bezit van deze albums zullen kunnen getuigen van Rembrandt's heerlijke kunst en daardoor eene blijvende herinnering aan den grooten meester zullen bewaren. Het Comité roept

daartoe den steun in van bestuurders van scholen, weesinrichtingen, ziekenhuizen, van werkgevers en directeuren van groote inrichtingen, enz.

Wij hebben met belangstelling van den inhoud van dit *Album* kennis genomen. De kleurreproducties zijn met groote zorg vervaardigd onder leiding van Prof. Dake door de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem. De zes bijgaande platen zijn reproducties van: Rembrandt als officier, een kop van de Staalmeesters, portret van Elisabeth Bas, weduwe van den Admiraal J.H. Swartenhont; het Joodsche bruidje, Simeon in den Tempel en de Steenen Brug, Hollandsch landschap. De eerste twee reproducties lijken ons voortreffelijk geslaagd en geven naar onze meening een vrij juisten indruk van Rembrandt's kunst, voor zoo ver dat door eene reproductie mogelijk is. Ook het portret van Elisabeth Bas is verdienstelijk weergegeven. De andere drie platen blijven, vermoedelijk door de onmogelijkheid, om van de gecompliceerde kleur- en lichtverhoudingen eene goede reproductie te geven, ver beneden het oorspronkelijke. Vooral Simeon in den Tempel is wat prentachtig uitgevallen. In elk geval verdient naar onze meening de poging van het Comité, om op deze wijze afbeeldingen van Rembrandt's werken binnen het bereik van velen te brengen, steun en waardeering.

M.S.

Goethe's Faust als Levensbeeld, door J. Bruinwold Riedel. - Utrecht, W. Leijdenroth.

De heer Bruinwold Riedel geeft hier den inhoud van eene voordracht, die hij den vorigen winter in verschillende plaatsen heeft gehouden met het doel, om Goethe's *Faust* voor zichzelven en voor anderen verstaanbaar te maken. Aanleiding tot die poging vindt hij o.a. ook in het feit, dat in onzen tijd vele jonge menschen zich laten drijven op den stroom van allerlei voorbijgaande sensatiën, zonder vaste richting; velen zullen dus behoefte gevoelen zich door een denker en dichter het leven van den mensch voor oogen gesteld te zien, zooals het door hem als *menschwaardig* en *menschelijk* is gedacht. Het hoofddoel van deze beschouwing is dus vooral, het wezen en den gang der ontwikkeling van het karakter van Faust te beschrijven. Wij hebben met aandacht de beschouwingen van den auteur over het eerste en het tweede deel van dit onovertroffen drama gevolgd. Er is ongetwijfeld zeer veel goeds in; maar wij krijgen toch den indruk, dat de schrijver, misschien daartoe geleid door het practische nut, dat hij met het ontwerpen van dit levensbeeld beoogt, de Faust-figuur niet geheel tot haar recht laat komen. Zoo vinden wij o.a. in de beschouwing van de karakter*ontwikkeling* van Faust, b.v. in het verband tot het vermoedelijke temperament en den aanleg van diens vader, den doctor in de alchimie - hier aangeduid als een chemischen knoeier -, iets ontzaglijk nuchters. Nu hebben de beschouwingen van den schrijver toch vooral ten doel, om menschen en jongelieden, die weinig of niets van de *Faust*-tragedie afweten, daarvan een begrip te geven; en dan vereischt een dergelijke arbeid natuurlijk de noodige piëteit voor de hooge schoonheid van het dichtwerk. Ontbreekt die, dan moet reeds daardoor het beeld gebrekkig uitvallen. Naast het nuchtere en willekeurige nu van enkele beschouwingen ontmoeten we hier telkens vertaalde aanhalingen uit het *Faust*-gedicht, die de heer B.R. heeft ingelascht

ter wille van hen, die geen Duitsch verstaan. Zoo haalt de auteur b.v. de bekende woorden van Mefistofeles aan: ‘Setz' dir Perücken auf von Millionen Locken’, enz., en geeft die aldus terug:

> ‘Gij zijt ten slotte, wie gij zijt.
> Zet u een pruik op van millioenen lokken,
> *Uit haar van geiten of van bokken*,
> Gij blijft toch altijd, die gij zijt.’

Zoo iets schreit ten hemel. Och, die armen, die geen Duitsch verstaan! En zoo zijn ook andere vertaalde brokstukken van het gedicht, o.a. de catechiseer-

scène met Gretchen, allerongelukkigst uitgevallen. Blijft eene vertaling van een dichtwerk altijd verre beneden het oorspronkelijke, daar is toch nog wel iets beters van te maken, dan de heer B.R. deed. Dat onschoone, die bijna ondraaglijke dorheid, waar het geldt een zóó verheven onderwerp, heeft ons bij de lectuur van deze voordracht zeer gehinderd.

Het boekje is netjes uitgegeven.

M.S.

A. de Cock, Spreekwoorden en Zegswijzen, afkomstig van oude gebruiken en volkszeden. - Gent, Ad. Hoste.

Blijkens mededeeling van den schrijver zelven, in zijn ‘Een woordje vooraf’, zijn de eerste twee hoofdstukken van dit c. 450 bladzijden bevattende boek reeds in 1896 verschenen in het door hem en Pol de Mont geredigeerde tijdschrift *Volkskunde*: ‘en sinds dien werd de reeks aldaar regelmatig voortgezet’. Sedert is de spreekwoordenverzameling door den schrijver aanmerkelijk aangevuld. Maar ‘deze bundel is geen eigenlijk spreekwoordenboek, waarin het verzamelen en verklaren der spreekwoorden en zegswijzen de hoofdzaak zijn; de beschrijving van oude gebruiken, oude toestanden en volkszeden - thans geheel of grootendeels uitgestorven, maar nog steeds voortlevend in de taal - maakt hier het hoofdbestanddeel uit’. Toch wijst hij er op, dat ‘de hier behandelde spreekwoorden en zegswijzen overblijfselen zijn uit een vroegere taalperiode’ en ook als zoodanig belangrijk blijven.

Het boek bevat afdeelingen ‘Uit het ridderwezen’, ‘Uit het krijgswezen’, ‘Uit het gildenwezen’, ‘Koop en verkoop’, ‘Overeenkomsten, eigendomsrecht, erfenis’, ‘Andere rechtsoudheden’, ‘Lijfstraffelijke rechtspleging’, ‘Ordaliën’, ‘Heksen- en kettervervolging’, ‘Eet- en drinkpartijen’, ‘Oude kleederdrachten en kleedingstoffen’, ‘Bouwtrant, woonhuis, bewoners, huisraad’, ‘Volksvermaken’, ‘Vrijen en trouwen, kinderen en begraven’, ‘Ambacht, bedrijf, nering’, ‘Andere oude gebruiken, zeden en toestanden’, ‘Zaken van Godsdienstigen aard’, ‘Oude munten, maten en gewichten’, ‘Aanvullingen en verbeteringen’, een uitvoerig register, en een ‘Aanhangsel over ketelmuziek’.

Genoeg, om de nieuwsgierigheid en den weetlust op te wekken bij allerlei lezers. Niet alleen bij verschillende soorten van taalkenners, maar óok bij een minder deskundig, veel breeder publiek. En de vorm der mededeelingen is over 't algemeen zeer bevattelijk, dus ook voor dat breedere publiek heel wel geschikt.

Daar Prof. J. Vercoullie ‘de proeven van de overdrukjes’ heeft doorgelezen en er zijne aan- en opmerkingen heeft bijgevoegd, en daar ook de Heeren A. Cornette en Dr. Stoett ‘nuttige aanteekeningen of wenken’ verschaft hebben, behoeven wij niet alleen op den naam van den Schaarsbeekschen schrijver af te gaan; trouwens het geheele werk draagt de blijken van ernstig en uitgebreid onderzoek, niet alleen in de bijgevoegde lijst van geraadpleegde bronnen, maar ook in den tekst zoowel als in de noten.

Als voorbeeld van behandeling zij hier uit de 542 besproken hoofd-onderwerpen aangehaald, wat de schrijver mededeelt op bl. 245:

‘433. *Dat kan niet door den beugel* (Dat kan er niet door, dat kan niet geduld worden). Ook omtrent deze zegswijze zijn de geleerden het nog oneens. De meesten denken aan *beugel* (Mnl. *bogel*, *buegel*) ijzeren ring, poort, waardoor men bij zekere spelen den bal moet slaan. Ontleend aan het spel, zegt Prof. Verdam (*Mnl. Wdb.*, I, 1319), dat veel overeenkomst had met ons kolven en dat *bogelen* of *bogelslaen* geheeten werd. Ook Dr. Stoett (no. 194) gaf aanvankelijk de voorkeur aan dergelijke verklaring. Sommigen denken aan de weverij, aan het beurtelings rechts en links voortschieten der schietspoelen tusschen ijzeren *beugels*; doch dat de uitdr. aan dat bedrijf zou ontleend zijn, staat niet vast, zegt Dr. Kluyver (*Ndl. Wdb.*, II, 2267). Weer anderen (*Taal en Lett.*, I, 62; *Woordenschat*, 76) denken aan *beugel* = houten of ijzeren ring als maat voor een omtrek, inzonderheid

van den buik van vaten, en vandaar ook *maat* in ruimeren zin. Zij steunen daarbij op oude politie-verordeningen, waarbij het verboden was, honden te houden, die niet door een bepaalden ring gehaald konden worden. Zoo vermeldt *De oude Tijd* (1872, bl. 191), naar aanleiding van de 'hondenslagers', dat de Amsterdamsche Heeren van den Gerechte eens lieten afkondigen.....' (Enz.)

Na vermelding van nog een andere verordening en een paar andere verklaringen van het woord *beugel*, gaat de schrijver voort:

Dr. Stoett, eerst een andere meening toegedaan, schrijft in zijn *Aanvull. en Verbet.*, bl. 703: 'Het waarschijnlijkst is het toch wel dat we moeten denken aan den beugel, die als m a a t dienst doet.' Ook voor ons heeft die zienswijze meest grond [zie boven].

Hierna citeert de schrijver een paar plaatsen (van Bredero en Van Effen), waar de uitdrukking gebruikt is; en ten slotte deelt hij nog iets mede aangaande de bovengenoemde 'hondenslagers'.

Maar natuurlijk was bij lang niet alle spreekwoorden en zegswijzen zooveel uit te pakken als op de hier gekozen bladzijde.

Utrecht, Febr. 1906.

N.D. DOEDES.

Wereldbibliotheek onder leiding van L. Simons, No. 3, 4, 7, 8, 9-10, 11-12, 13, 14, 15, 16. - Amsterdam, G. Schreuders.

De 'Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur' is na de verschijning van haar No. 1-2 (*Sara Burgerhart*) voortgegaan met hare uitgaven. Behalve No. 5-6 (A. Verwey, *Inleiding tot de nieuwere Nederl. dichtkunst*), die elders in dit tijdschrift vermeld worden, liggen twaalf nummers vóor ons.

No. 3. Jules Michelet, *Martelaren van Rusland*, vertaald en van korte aanteekeningen voorzien door S.J. Bouberg Wilson. Met een inleidend woord over Michelet en zijn werk, door de Redactie der *Wereldbibliotheek.* Het geschrift van Michelet verscheen in 't Fransch voor 't eerst in 1854, maar het is nog steeds belangrijk en toepasselijk.

No. 4. H. Ibsen, *De steunpilaren der maatschappij*, tooneelspel in vier bedrijven. Vertaald door F. Kapteyn. Met een inleiding door L. Simons over Ibsen en zijn werk. Daarin wordt medegedeeld, dat deze vertaling van *Steunpilaren* een tweede uitgaaf is van een reeds vroeger verschenen vertaling, maar thans nauwkeurig herzien.

No. 7. *Aladdin en de wonderlamp*, verhaal uit *Duizend en één nacht*, vertaald door J.H. Gerhard, met 74 illustraties van Sidney H. Heath.

No. 8. *Ali Baba en de veertig roovers*, verhaal uit *Duizend en één nacht*, vertaald door J.H. Gerhard, met 25 illustraties van H. Grenville Fell.

No. 9-10. Judith Gautier, *Uit de gedenkschriften van een witten olifant*, vertaald door J. Kuylman, met 11 platen van Mucha.

No. 11-12. Ch. Kingsley, *De waterkindertjes*, een sprookje voor een landkind. Bewerkt door M. van Eden-Van Vloten. Met teekeningen van G. van de Wall Perné. De vertaalster deelt in haar 'Voorwoord' mede, dat zij het één en ander heeft veranderd of weggelaten, dat haar verouderd, of al te barok, of alleen op engelsche lezers berekend scheen.

No. 13. Prof. Dr. Hugo de Vries, *Het Yellowstone park* (overgedrukt uit *De Gids*), en *Experimenteel*e *evolutie* (overgedrukt uit *Onze Eeuw*). Bij het eerste stuk zijn gevoegd vier illustraties naar foto's van Dr. E.O. Hovey te New-York.

No. 14. Okakuro-Yoshisaburo, *De Geest van Japan.* Met een inleiding, vertaald uit het Engelsch van George Meredith.

No. 15. Ch. Dickens, *Een Kerstlied in proza.* Vertaald door J. Kuylman, met inleiding van L. Simons over Dickens en zijn werk.

No. 16. Molière, *De schelmenstreken van Scapin.* Blijspel, naar de oorspronkelijke uitgaaf van 1671, vertaald door S.J. Bouberg Wilson. Met een inleiding door den vertaler over den schrijver en zijn werk.

Daar het om verschillende redenen niet doenlijk is, al deze boekjes hier uitvoerig te bespreken, moeten wij ons tot bovenstaande opsomming en weinige toelichtingen bepalen. Trouwens de meeste van de gekozen stukken zijn sinds lang min of meer bekend. Molière, Michelet, Dickens, Ibsen, Hugo de Vries, behoeven wel geen aanbeveling: en 'over Japan door een Japanner' wil ieder nog wel eens iets lezen. Bijzonder de aandacht verdienen No. 11-12, 'Waterkindertjes', een te weinig bekend juweeltje van vernuft en levenswijsheid, voor ouderen en jongeren beiden; alleraardigst vertaald. De *Wereldbibliotheek* levert dus nú reeds veel variatie en 'voor elk wat wils'. En waarlijk voor zeer geringen prijs: 20 cent per nummer.

De kleur van de bandjes is onderling verschillend. De redactie heeft aldus groepen onderscheiden: donkergrijs, met blauw bedrukt, voor de groep L e t t e r k u n d e ; lichtgrijs, met rood bedrukt, voor de groep V o o r j o n g e r e n ; lichtgroen, met donkergroen bedrukt, voor de afdeeling D r a m a e n k u n s t ; en donkergroen, met geel bedrukt, voor de drie laatste groepen, vormende de afdeeling s t u d i e w e r k e n .

Utrecht, Januari 1906.

N.D. DOEDES.

J.W.H. Berden, De kunstnijverheid; hand- en studieboekje. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en zoon.

K u n s t i s g e e n r e g e e r i n g s z a a k . Deze woorden, tot in het oneindige gedrukt, geschreven en gesproken, zijn een opzettelijke verdachtmaking. In de troonrede was geen gewag gemaakt van den bijval onzer schilders te Londen. Daarover aangevallen, zeide Thorbecke: 'Het is geene zaak van regeering. De regeering is geen beoordeelaar van wetenschap en kunst.' Dus heel wat anders dan de smalende uitspraak: Kunst is geen regeeringszaak. Onophoudelijk herhaald, hebben velen opzettelijk, enkelen onwetend gelasterd. Er kome voor goed een eind aan dit ezelgebalk, ganzegesnater, papegaaiegekrijsch!

'De regeering is geen beoordeelaar van wetenschap en kunst'; zij is geen kunstkenner; zij zou moeten zien door de oogen van.... ja, van wien? Van een kliek misschien, zich opwerpend als bezitster der sleutels van *den* kunsttempel, het Mousseion, bij uitnemendheid aan de kunsten gewijd. Maar, eilieve, men vergete niet de alregeerster, madame Mode, die groote onzichtbare macht van handel en eigenbelang, die ons gebiedt den snit onzer kleeren, vorm en kleur, meubels ja zelfs ons tafelservies als leelijk, smakeloos, onzinnig te verwerpen, hoewel wij ze gisteren van diezelfde mode als schoon aannamen, en die ons daarvoor geen deugdelijke gronden en beginselen in de plaats geeft, maar eenvoudig een anderen snit, een andere kleur, een anderen vorm bl. 3. Bovendien 'niet elk kunstwerk is schoon, en ten onrechte worden kunst en schoonheid dikwerf identifiek geacht' bl. 5.

De derde druk van bovenstaand boekje is een meesterstuk van uitvoering. Vergeleken met de uitgaven van 1877 en 1895, kan de heer Berden, directeur der Rijksschool voor Kunstnijverheid te Amsterdam, met recht zeggen, dat, naarmate het getij verloopt, de bakens zijn verzet. De tekst is aangevuld, waar noodig gewijzigd en door een zestigtal illustratiën verlucht. Dr. Bruno Bucher's 'Kunst im Handwerk', die tot leidraad strekte der drie uitgaven, is totaliter onkenbaar geworden.

Werd dit boekje vroeger reeds zoo gezocht, thans mag temeer verwacht worden, dat de derde uitgaaf veel nut en diensten zal kunnen bewijzen. Vooral is het een nuttig en aangenaam geleide bij het bezoeken van een muzeum van kunstnijverheid, tentoonstellingsgebouw e.d. Zoo mogelijk, wekke het bij dezen en genen den lust op tot wat meer belangstelling en dieper studie.

Een nauwlettend bewerkt register maakt het naslaan zeer gemakkelijk.

R. KRUL.

Dr. D. van Gulik, Beveiliging tegen bliksemschade. Met 58 figuren. Tweede druk. - Groningen, P. Noordhoff.

Aan de aankondiging van den eersten druk, april 1905, is slechts toe te voegen, dat in dit nuttige boekje figuur 58 nieuw is, de figuren 58 en 59 der eerste uitgaaf zijn vervallen, en dat de verdere wijzigingen over het algemeen weinig ingrijpend zijn. 'Alleen in het VIIIe Hoofdstuk hebben enkele der voorbeelden een belangrijke omwerking ondergaan, terwijl er nog een nieuw voorbeeld, n.l. de beveiliging van gewapend beton, aan toegevoegd is'.

R. KRUL.

De wereldbol, geïllustreerd maandblad voor reizen en ontdekkingen, land- en volkenkunde, onder redactie van J. Hendrik van Balen. - Voorburg, drukkerij en uitgeversmaatschappij 'Voorburg'.

'Iedereen, zeggen redacteur en uitgeefster, die iets voelt voor de groote daden onzer voorvaderen in oost en west, in zuid en noord, die iets gevoelt voor het streven der mannen, die door hun moed en beleid, ondernemingsgeest en taaie volharding Nederland groot hebben gemaakt, dient òns streven te bevorderen, want ons doel is geen ander, dan door het schilderen der groote daden van de pioniers der beschaving, op te wekken tot energie en ondernemingsgeest'.

Als 'n man als de heer Van Balen iets doet, doet hij het goed. Blijft de uitvoering der volgende nommers gelijk het eerste, dan is Nederland een goed en mooi tijdschrift rijker.

R. KRUL.

De Weerloozen. Door Charl. Eilersgaard. Vertaald door B. Bakker-Nort. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

We zijn de schrijfster erkentelijk, dat zij ons, hoewel de titel 't wel wat deed vreezen, niet onthaalt op een verhaal vol ziekelijke aandoeningen en geesteszwakke voorstellingen of op allerlei gemors met phantastische sympathieën of antipathieën en evenmin op eenig geplas in schijnbaar diepe wateren, waarvan men nochtans den bodem ziet.

Integendeel; 't geheele werk behandelt de geschiedenis van eene familie, gelukkig onder elkaar, doch gedrukt door 's levens zorgen en geplaagd door eene schijnbaar vrome en weldadige groote dame, terwijl het de groote fout is van 't hoofd des gezins, dat hij van de verkeerde meening uitgaat: met goede bedoelingen komt men de wereld wel door. Daardoor is hijzelf oorzaak van velerlei verdriet voor zich en de zijnen, wat de auteur op krachtige wijze doet uitkomen.

Onwillekeurig wekt de schrijfster hooge achting voor hare persoon op; wat zij beschrijft, is nuchter beschouwd, warm gevoeld, gelukkig weergegeven; kortom, 't is zoo waar, wat zij schrijft. Daarbij: een auteur, die de belangstelling weet op te

wekken voor een gezin, bestaande uit gewone menschen met een alledaagschen levensloop, heeft blijkbaar wel talent, wat ook uitkomt in haar teekenen van de karaktertrekken der kinderen en van 't moederhart.

Jammer echter, dat 1°. de schrijfster blijkbaar geen oog heeft voor het blauw van den hemel en dat 2°. de titel niet anders luidt; immers, èn de moeder èn de tweede zoon toonen zich alles behalve weerloos; we huldigen gaarne hunne energie.

H.G.

Moderne Sprookjes. Door O. Wilde. Vertaald door M. van Oosterzee. Boekversiering en illustraties van G. van de Wal Perné. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Het papier is kostelijk, de druk heerlijk, de teekeningen zijn prijzenswaardig; hoe jammer dus, dat de sprookjes niet beantwoorden aan de verwachting, bij ons

opgewekt door 't gewaad van 't werk. Wanneer we sprookjes lezen, dan zien we ons gaarne verplaatst b.v. in een landschap in wintertooi; kale takken verheffen zich uit den boomstam en omringen hem; schors en twijg zijn bedekt met een sneeuwkleed; schijnbaar een doodsch tafereel, maar toch levend en sprekend, want het gemis van bladeren doet te meer uitkomen de fijnheid der twijgen; de vracht sneeuw spreekt van een warm kleed, dat alles dekt tegen den schralen wind. Of ook: 't sprookje wil ons eenige waarheid voorhouden, ernstig bedoeld, doch luchtig en vluchtig en kluchtig verteld.

Dat alles missen we in deze *Moderne Sprookjes*; de geest van 't kaboutermannetje ontbreekt; we bespeuren niets, noch van zijn wijzen neus noch van zijn eerwaardig mutsje. Als de schrijver ernstig bedoelt te zijn, dan is hij zwaar op de hand; als hij een vroolijken toon wil aanslaan, dan ontbreekt het aardige. Daarbij: de verhalen zijn doorgaans te onnatuurlijk. In het eerste sprookje b.v. wordt ons verteld van een standbeeld, voorstellende een prins met oogen van saffier, welke op Z.H.'s verzoek eene zwaluw uitpikt, om armen menschen wel te doen. Zulk eene voorstelling kan nooit bekoren. Dergelijk bezwaar drukt ook 't verhaal omtrent ‘zelfzuchtigen reus’. Het best geslaagd zijn het 2de en het 4de sprookje; 't laatste voldoet wel in de idee maar niet in de uitwerking. Boven deze moderne verkiezen we verre de ouderwetsche sprookjes.

H.G.

Arthur Imhoff van Hans Land, Roman, uit het Duitsch vertaald door J.F. Ternooy Apèl. - Bussum, Sleeswijk.

Het zou ons niet bevreemden, wanneer eenig lezer geheel met ons verschilde betrekkelijk de tendenz van dit werk.

Waar een man van omstreeks vijftig jaar, een medisch professor van wereldberoemden naam, in het huwelijk treedt met een zeer jong en weinig beteekenend meisje, kan men wel haast vooruit de conclusie maken, dat dit verkeerd zal afloopen. Wanneer daarin het zwaartepunt van den roman moest gezocht worden, zouden we het werk tamelijk banaal vinden.

Maar voor ons ligt het zwaartepunt niet *in* de catastrophe maar in de onverwoestelijke levens- en werkkracht des professors *na* deze.

Een krachtig en edel karakter moge een oogenblik zwaar gebogen worden onder den slag van het noodlot: de wetenschap in den dienst der practijk is de sterke hefboom, die zulk een karakter opheft uit zijne treurige ondervinding en terugroept tot het werkelijke leven.

Arthur Imhoff is eene schoone, energieke, ridderlijke figuur, die begrijpt, dat zijne wetenschap en zijne kunst in dienst der menschheid hem te hooge eischen stellen, om zich te laten neerdrukken door zijne persoonlijke lotgevallen.

Als eene hulde aan werkelijke, nuttig aangewende levenskracht zij dit boek met ingenomenheid begroet.

De vertaling mag men roemen en het uiterlijk is goed verzorgd.

B.

Lafcadio Hearn. Kokoro. Bewerkt uit het Engelsch door J.P. Wesselink-Van Rossum. - Amsterdam, Meulenhoff.

Een vreemd maar ten deele zeer belangrijk boek, bevattende eene reeks opstellen over Japansche toestanden vóór den laatsten oorlog. Volgens het voorbericht beteekent 'Kokoro' het hart der dingen, zoodat het werk meer handelt over het innerlijke dan over het uiterlijke Japan.

Naast eenige ietwat sentimenteele novellistische schetsen en een drietal in Japan vermaarde legenden trokken onze aandacht eenige grootere wijsgeerige opstellen, hoofdzakelijk behandelende den geest der Japansche beschaving, de denkbeelden over de vereering der voorouders, het liberalisme en het conservatisme, uit een Japansch oogpunt gezien, en de kracht van Karma.

Op practisch terrein heeft Japan zich in ongeloofelijk korten tijd aan Westersche wetenschap en techniek aangepast en de behandeling van oorlogstuig en machinerieën zich eigen gemaakt, maar in geestelijk opzicht bleef het zijne eigen lijn volgen en zal dat waarschijnlijk nog lang blijven doen. De richting van denken en gevoelen omtrent onderwerpen op godsdienstig en wijsgeerig gebied wijkt te sterk van de onze af, om die in enkele geslachten te doen samengaan; daarom is een werk als *Kokoro* dan ook nog niet dadelijk een open boek voor ons; er blijven bladzijden, die men slechts half in zich opneemt. Onze Westersche denkwijze heeft in de 25 eeuwen, waarin de Japansche wereldbeschouwing vrij wel vaststond, geweldige schokken ondergaan in allerlei richtingen en nog zijn wij niet in den evenwichtstoestand.

Nu mogen *wij* het vermogen, om de waarheid te zoeken, hooger stellen dan de waarheid zelf - een Oostersche Lessing, ingewijd in de wijsheid en schoonheid van zijn land, heeft evenzeer gelijk, wanneer hij de gemoedsrust van den Bhuddisatwa hooger stelt dan onze rustelooze jacht naar volstrekte waarheid.

Wij beweren niet, dat *Kokoro* den lezer bijna bewegen zal Bhuddist of Shintoist te worden, maar er staat veel in, dat der overdenking waard is, mits men zich wete los te maken van zeker bekend gezichtspunt:

> ‘Het onderzoek is vrij, maar wat gij vinden moet,
> Is bijgaand resultaat, want dit alleen is goed.’

Ter waardeering van Japansche kunstuitingen is uit dit werk stellig eene les te putten.

De vreemde, onwaarschijnlijke houdingen van menschelijke figuren en dieren, de vaak onbegrijpelijke combinatiën van voorstellingen op Japansch lakwerk en porselein, ze wekken soms onzen lachlust. De Japanner daarentegen weet, dat die teekeningen eene geheele reeks van illustratiën vormen bij bestaande en algemeen bekende nationale legenden en balladen. De ontwikkelde weet die voorstellingen, ook zonder bijschrift, thuis te brengen en zij spreken tot hem met denzelfden ernst als beroemde verluchtingen van goede letterkundige voortbrengselen tot ons.

Onze spotternij berust dus eenvoudig op onze onwetendheid.

B.

Het Magnetische Noorden. De avonturen van schipbreukelingen op reis naar de goudvelden van Klondyke. E. Robins. Vertaald door Jacqueline Issels. - Utrecht, Kemink en Zoon.

Een boek van ruim 500 pagina's voor welks aankondiging wij niet veel plaats durven vragen. De titel is ‘epitheton ornans’, want van het magnetische Noorden wordt alleen op het titelblad gerept.

Het behandelt den tocht van goudzoekers over de sneeuw- en ijsvelden van de Jukon en een en ander over het leven der gouddelvers - naar onze meening niet wetenschappelijk genoeg voor ernstige, niet interessant genoeg voor uitspanningslectuur. Vele hoofdstukken zijn vervelend door langgerekte bijzonderheden en gesprekken, die een verwarden en onduidelijken indruk achterlaten.

Tegen de vertaling hebben wij zóóveel bedenkingen, dat we slechts enkele grepen mogen doen uit onze lijst.

Dat de vertaalster op gespannen voet met haar Hollandsch staat, blijkt uit de slordige behandeling der geslachten (overigens geene vereenvoudigde spelling), uit het herhaaldelijk verkeerd gebruik van ei en ij, uit de meermalen voorkomende zegswijze ‘kruiden van ijs’, ‘vaarde’ in plaats van ‘voer’, ‘Canadeesch’, waar een inboorling van Canada bedoeld wordt; uit de onbeholpenheid van uitdrukkingen als: ‘niets geen hout’, enz. enz.

Ook het Engelsch kent zij niet voldoende, om een waarschijnlijk zeer lastig werk te vertalen. De verwarring b.v. tusschen ‘shall’ en ‘will’ maakt menigen volzin slechts begrijpelijk, als de lezer zelf wat correctie aanbrengt.

Maar 't ergste is, dat er dingen zijn neergeschreven, waaruit duidelijk blijkt, dat de vertaalster slechts trachtte woordelijk te vertalen, maar verzuimde een oogenblik na te denken, of er ook onzin voor den dag kwam.

Zoo lezen we (pag. 351), dat ‘een hond zijn meester met een wreeden glimlach aanstaart’; op pag. 478 ‘draait een valreep rond en maakt aanstalten om stil te gaan liggen’ (klinkklare nonsens, waar met den besten wil niets van te maken is); op pag. 334 wordt het gewicht van eene slede, door twee man voortbewogen, opgegeven als 1000 ton (± ½ millioen kilo), terwijl op pag. 489 de zonnestralen *loodrecht* nederdalen, onder den Poolcirkel s.v.p.! Zulke dingen vinden we erger dan taalfouten, omdat zij bewijzen, dat de bewerkster noch in de eene noch in de andere taal haar verstand voldoende heeft gebruikt.

Het doet ons leed, te moeten constateeren, dat zij zich waagde aan een omvangrijk werk, dat ver boven hare krachten ging.

B.

De bouwmeesters van het wereldrecht.

> ‘Wat edel, wat ridderlijk, wat vroom is, daarover dacht men vroeger anders dan nu; daarom handelde men ook anders. Het doen volgt het denken. En het denken van het individu wordt bij de meesten door het denken der menigte bepaald.’
> Mr. C.W. Opzoomer, *De Waarborgen van den Vooruitgang.*

I.

Vier jaar geleden - in Juni 1902 - deed in de dagbladen een bericht de ronde, dat, schijnbaar van geringe beteekenis, inderdaad voor enkele uitverkoren of tot rijper oordeel bevoegde kringen den omvang eener zedelijke wereldgebeurtenis verkreeg.

En dat was het in eenvoudige termen gestelde bericht buiten twijfel: eene zedelijke wereldgebeurtenis, zonder ophef, zonder pronk, zonder gerucht in onzen gezwollen, pronklievenden, geruchtmakenden tijd tot stand gekomen.

Wat was geschied?

De vertegenwoordigers der meeste Europeesche staten - Engeland, Turkije, Griekenland en Servië uitgezonderd - hadden drie conventies onderteekend tot opheffing van de tegenstrijdigheden der verschillende wettelijke bepalingen over huwelijksvoltrekking, echtscheiding en voogdijschap in de onderscheiden landen. Engeland had voor de uitnoodiging ter conferentie bedankt. De drie andere mogendheden hadden geen uitnoodiging ontvangen(*).

Door deze gebeurtenis werd de overgang gemaakt van het z.g. wetenschappelijk internationale privaatrecht tot een internationaal burgerlijk recht, door de verschillende staten gewaarborgd.

Deze met wèlslagen bekroonde pogingen hadden herhaaldelijk voorloopsters gehad, die het niet verder dan tot de schoone poging zelve hadden gebracht.

Dertig jaar geleden echter, in 1873, werd door de stichting te Gent van het Institut de Droit International de eerste stap in de goede richting gedaan.

(*) Sir Walter Phillimore heeft in 1903 de wenschelijkheid van Engeland's toetreden tot de Haagsche conferentie betoogd en door de te Antwerpen vergaderde International Law Association heeft Sir William Kennedy (Judge of the High Court of Justice in London) een motie in dien geest doen aannemen.

Het Instituut droeg een exclusief karakter en zou zich bewegen in de ‘régions élevées et sereines de la science’.

Het ledental bleef tot een geringe hoeveelheid beperkt. Het vormde een soort internationale Academie, waar de bloem der Europeesche geleerden op internationaal rechtsgebied zouden samenkomen tot bestudeering en oplossing van internationale rechtsquaesties en waar bevorderd zou worden ‘toute tentative sérieuse de codification graduelle et progressive du droit international’.

Gelijk bij elk afgebakend doel kwamen de moeilijkheden bij de toepassing en weldra bleek er scepticisme te bestaan over een codificatie van het volkenrecht. Daarentegen een algemeene vaste overtuiging ten opzichte van het internationaal privaatrecht.

De beroemde Italiaansche rechtsgeleerde Mancini, ‘la plus belle et la plus parfaite figure de jurisconsulte dont puisse s'enorgueillir l'Italie moderne’, had(*) reeds in de eerste zitting van het Instituut op de agenda van de volgende doen plaatsen: de eenvormige oplossing door staatsverdragen van sommige rechtsconflicten.

In het volgende jaar - 1874 - bracht de door het Instituut benoemde commissie, waarvan Mancini en Asser rapporteurs waren, haar verslag uit, dat men als basis van het later verrichte kan aanmerken.

Diplomatieke onderhandelingen, te voren ondernomen, om een zoogenaamde ‘rechtsunie’ tusschen de verschillende staten tot stand te brengen, waren evenmin geslaagd als de in 1874 door de Nederlandsche Regeering beproefde samenroeping eener conferentie. In 1881, toen Mancini minister van Justitie was, werden op zijn initiatief onderhandelingen aangevangen met het doel de gewenschte overeenkomsten tot stand te brengen.

Vier jaar later, in 1885 (Mancini was toen minister van Buitenlandsche Zaken), waren de onderhandelingen zoover gevorderd, dat een statenconferentie te Rome zou worden saamgeroepen, toen door den val van het Italiaansche kabinet het plan onuitgevoerd bleef.

Mancini, die in 1888 overleed, mocht de verwezenlijking van zijn voornemen niet beleven, maar het bleef zijn vriend en geestverwant, onzen Staatsraad Asser, beschoren, het werk van Mancini voort te zetten en tot practische resultaten te leiden.

Zij worden dan ook in de internationale rechtsgeschiedenis beschouwd als de pioniers eener rechtsregeling, die door de nauwere betrekkingen, welke zij tusschen de vertegenwoordigers der verschillende landen en volkeren schept, niet dan gelukkig op de internationale gezindheden en de bevordering van het wereldrecht kan werken.

Niet slechts door het Instituut, ook door de *Revue de droit inter-*

(*) Bovenstaande bijzonderheden omtrent Mancini zijn ontleend aan het in 1900 verschenen geschrift van Mr. T.M.C. Asser, *La Codification du Droit International Privé*, p. 5 suiv.

national(*) onderhielden de Italiaansche en de Nederlandsche rechtsgeleerde met elkander wetenschappelijke verbinding en het is vooral niet als *estilo culto* te beschouwen, indien de Kieler hoogleeraar in de rechten - Dr. Niemeyer(†) -, de namen van Mancini en Asser samenvoegend, beiden mannen de zoo zelden vereenigde schranderheid in theorie en practijk toeschrijft.

De practijk zou zich weldra doen gelden, toen Asser opdracht van onze Regeering ontving, om het ontwerp van het programma op te stellen, op grond waarvan zij de eerste conferentie te 's-Gravenhage zou samenroepen.

Dat geschiedde in den jare 1892 en den 12den September 1893 kwamen de gedelegeerden van 14 Europeesche staten bijeen. De Belgische gezant, Baron D'Anethan, deken van het corps diplomatique, noemde dien dag den datum van een nieuwe aera op het gebied van het internationaal privaatrecht.

In de merkwaardige openingsrede van den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken, Mr. G. van Tienhoven, was op welsprekende wijze de groote beteekenis dier eerste conferentie van het Internationaal Privaatrecht aangetoond.

Verwondering kon het zeker niet aan de saamgekomen gedelegeerden baren, dat de Minister van Justitie, Mr. H.J. Smidt, voorstelde Staatsraad Asser tot voorzitter der conferentie te benoemen. Toen deze, na de algemeene adhaesie der vergadering, den voorzittersstoel innam, gaf hij in zijn toespraak te verstaan, hoe door een conferentie als deze een der idealen zijner jeugd thans zeer waarschijnlijk verwerkelijkt zou worden.

Tusschen 12 en 27 September 1893 werden acht zittingen gehouden en bij het slotprotocol, door de gedelegeerden onderteekend, verbonden dezen zich aan de beoordeeling hunner regeeringen de onder daarbij genoemd voorbehoud vastgestelde regelen over huwelijks-, proces- en erfrecht te onderwerpen.

Tevens werd in dat protocol de termijn voor de tweede conferentie te 's-Gravenhage aangegeven.

II.

De tweede conferentie werd van 25 Juni tot 13 Juli 1894 gehouden.

Geopend door den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken, Jhr. Mr. J. Roëll (thans voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal), werd zij op voorstel van onzen Minister ten teeken van rouw over den aanslag op President Carnot, den vorigen dag gepleegd, opgeheven en werden de werkzaamheden tot den volgenden dag verschoven.

(*) Door Asser in 1869 met Rolin Jaequemyns en Westlake opgericht. De redacteuren en medearbeiders der *Revue* waren de eerste leden van het Instituut.

(†) In de *Deutsche Juristenzeitung*, 1904, blz. 515.

Op dien eigenlijken openingsdag kon de Minister van Buitenlandsche Zaken met vreugde verklaren, dat van alle op de eerste conferentie gedelegeerde mogendheden er niet één ontbrak; dat bovendien Zweden en Noorwegen hun vertegenwoordigers hadden gezonden.

Opnieuw werd Mr. Asser het voorzitterschap opgedragen. Hij gaf in zijn openingsrede de verkregen resultaten aan over huwelijks-, erf- en procesrecht en de thans daaraan toegevoegde ontwerpen over voogdij en faillissement(*).

Dat het in de eerste plaats een geduldwerk was, om over dergelijke onderwerpen tot internationale eenstemmigheid te geraken, ontveinsde de voorzitter zich niet en in 't vervolg van zijn gedachtengang werd met toespeling op Boileau's *Art poétique* den Europeeschen rechtsgeleerden en diplomaten de deugd der volharding hoffelijk herinnerd. Immers, om bij zulke uiteenloopende regelen over dergelijke onderwerpen in 15 Europeesche staten een algemeen geldenden regel vastgesteld te krijgen, daartoe behoorde taaie volharding.

De voorzitter had 5 avant-projets ontworpen en ter tafel gebracht over voogdij, faillissement en civiele procedure.

Er werden tien zittingen gehouden. In de laatste werd het slot-protocol door alle gevolmachtigden onderteekend met hetzelfde doel, om aan de beoordeeling hunner Regeeringen de vastgestelde regelen te onderwerpen.

Er was nu over de meeste onderwerpen aanvankelijke eenstemmigheid verkregen, te weten: over regelen betreffende huwelijkssluiting en huwelijksontbinding; over de gevolgen daarvan op den staat van de vrouw en de kinderen; over voogdijschap; over faillissement, erfrecht en testamenten.

III.

Nu verloopen zes jaren, vóórdat de derde conferentie bijeenkomt. Binnen dat tijdsverloop - te weten in 1896 - zijn de voornaamste besluiten der conferentie over het procesrecht door de verschillende regeeringen goedgekeurd; de ratificatie volgde in 1899.

Ook is het voorbeeld van Nederland, welks Regeering in 1897 - dus 3 jaren na het houden der tweede conferentie - een staatscommissie(†) had benoemd tot voorlichting van het gouvernement in zake het Internationaal Privaatrecht, door Frankrijk, België en Rusland gevolgd.

(*) Het procesrecht was met drie onderdeelen vermeerderd: de cautio iudicatum solvi, de kostelooze rechtsbijstand en de lijfsdwang.

(†) Onze Staatscommissie bestond uit: Mr. T.M.C. Asser als lid en voorzitter en de leden: Mr. E.N. Rahusen, advocaat en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal; Jhr. Mr. G.J.Th. Beelaerts van Blokland, na zijn overlijden vervangen door Mr. Theod. Heemskerk, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal; Jhr. Mr. P.R. Feith, raadsheer in den Hoogen Raad; Mr. P.A.W. Cort van der Linden, later tot minister van Justitie benoemd en toen vervangen door Mr. B. Ort, thans advocaat-generaal bij den Hoogen Raad; als secretaris: Jhr. Mr. J.J. Rochussen, later tot lid der Staatscommissie benoemd.

Eerst nà dien maatregel kan men beter en vlugger dan te voren voortwerken. Daardoor toch wordt een stelsel van schriftelijke voorbereiding ingevoerd, dat als regel neemt de ontwerp-verdragen (avant-projets) aan de verschillende regeeringen rond te zenden, vóórdat zij haar gedelegeerden ter conferentie afvaardigen.

Door deze maatregelen werden de voorbereidende werkzaamheden in een stadium gebracht, waardoor de beraadslagingen èn in de commission èn in de algemeene vergaderingen bekort en de practische resultaten bespoedigd werden.

De inrichting der 'Documents relatifs à la 3e Conférence de la Haye pour le Droit international privé' kan als voorbeeld en bewijs dienen.

Bij elk ontwerp-verdrag zijn artikelsgewijze door elke mogendheid haar opmerkingen, aanmerkingen of amendementen gevoegd en door deze schrandere samenstelling van het programma verkrijgen de gedelegeerden terstond een overzicht van het geheel. Die vernuftige inrichting is op de 3de conferentie, van 29 Mei tot 18 Juni 1900 gehouden, zeer ten bate der gewichtige werkzaamheden gekomen. Eerst van 1897 af mag men dan ook den voorarbeid der conferentiën door onze Staatscommissie zoodanig begrensd achten, dat de definitieve werkzaam heden der conferentie zelve aan vruchtbaarheid winnen.

Dat bleek, toen Minister Mr. W.H. de Beaufort de welkomstrede den 29sten Mei 1900 uitsprak en na zijn redevoering de gezant van Portugal den gedelegeerden voorstelde Staatsraad Asser opnieuw tot voorzitter te benoemen.

Uit de openingsrede van den president kwam terstond de practische zijde der voorbereiding aan het licht. Ook bleek o.a. wederom, dat Staatsraad Asser niet slechts als voorzitter fungeerde, maar zich met de werkzaamheden der verschillende commissiën zoodanig vertrouwd maakte, dat, waar dikwijls een moeilijkheid of een bezwaar moest vereffend worden, zelfs een hinderpaal weggeruimd, de lenige geest des voorzitters de middelen daartoe aangaf.

Één voorbeeld mag hier niet ontbreken; de afgevaardigde van Oostenrijk wenschte bij de verbodsbepalingen tegen het huwelijk van vreemdelingen nog twee gevallen toe te voegen:

1°. het huwelijk van hoogere geestelijken of van personen, die de gelofte van celibaat hebben afgelegd;

2°. het beslist verbod van huwelijken tusschen Christenen en niet-Christenen.

De meerderheid der commissie voelde voor een bezwaar, dat een staat als de Oostenrijksche monarchie kon hebben, om door een bevoegde nationale overheid huwelijken te doen sluiten tusschen vreemdelingen, welke tegen de geldende godsdienstige regelen van den staat indruischen.

Aan den anderen kant ontveinsde men zich niet, dat door het opnemen van het door Oostenrijk bedoeld verbod vreemdelingen, die zich

op de in hun land geldende bepalingen op dat stuk van zaken beriepen, nu door een internationale regeling verstoken zouden blijven van hun privaatrecht.

Het bleef aan Staatsraad Asser voorbehouden, de moeilijkheid door een vernuftig stelsel op te lossen. Waarin bestond dat dan? Het bestond in een amendement, waarbij de contracteerende mogendheden zich niet verplicht rekenden binnen haar gebied een huwelijk te doen sluiten, waarvoor ten gevolge van eenig beletsel van godsdienstigen aard in haar land zelf geen bevoegde nationale overheid aanwezig was, maar zij tevens in dit geval geen gebruik zouden mogen maken van de in het algemeen haar toegekende bevoegdheid, om zich te verzetten tegen het voltrekken van huwelijken tusschen vreemdelingen door haar diplomatieke of consulaire vertegenwoordigers.

Derwijze wordt zooveel mogelijk aan de verschillende bezwaren der betrokken mogendheden te gemoet gekomen.

Het land van oorsprong waakt voor de belangen zijner inboorlingen, door hun het middel tot een huwelijk, te sluiten door zijn agenten - diplomaten of consuls -, te verschaffen, en de staat, waar het huwelijk gesloten wordt, werkt niet mede aan een naar zijn gevoelen weerzinwekkende daad.

De Oostenrijksche gedelegeerde verklaarde zich voldaan en trok na aanneming van het amendement Asser zijn voorstel in.

In de 10de zitting, die van 18 Juni 1900, werd het slot-protocol door de gedelegeerden van 15 mogendheden onderteekend, waarbij de ontwerp-verdragen over huwelijk, echtscheiding, voogdij, successie werden goedgekeurd.

Deze besluiten nu zijn den 12^{den} Juni 1902 (met uitzondering van dat op het erfrecht) door de gemachtigden der 15 staten, die aan de conferentie deelnamen, geteekend en daardoor verheven tot tractaten.

In diezelfde zitting van 18 Juni 1900 werd ook op den voorgrond gesteld, dat de thans gevolgde werkmethode zoo practisch was gebleken, dat de Nederlandsche Regeering uitgenoodigd werd de verder op een 4de conferentie te behandelen ontwerpen naar dezelfde methode voor te bereiden. En toen de Minister van Justitie, Mr. P.A.W. Cort van der Linden, den dank der Regeering namens zijn ambtgenoot van Buitenlandsche Zaken aan de gedelegeerden overbracht, kon hij gewagen van de vervulling eener zeer moeilijke taak, ‘celle de trouver pour des principes, généralement approuvés, des formes concrètes acceptables pour tous et des règles pratiques’.

‘Een verheven denkbeeld ligt ten grondslag aan uw arbeid,’ sprak de Minister verder, ‘de aaneensluiting der menschheid en te midden uwer werkzaamheden zal het u allengs duidelijker zijn geworden, dat de zedelijke afstand tusschen de verschillende volkeren dagelijks meer slinkt en dat wij niet zoo ver meer afstaan van het ideaal: één enkele menschheid door één enkel richtsnoer van recht geleid.’

IV.

De vierde conferentie vond in 1904 plaats. Één buiten-Europeesche mogendheid - Japan - nam er voor de eerste maal aan deel. Haar gewichtige werkzaamheden omvatten de vernieuwing van het verdrag van 1896 over de civiele procedure en het aanbrengen van verschillende verbeteringen, door de practijk aangewezen. Drie andere ontwerpen zijn in behandeling genomen met dit gunstig gevolg, dat den 17^{den} Juli 1905 voorloopig door zeven staten de tractaten tot herziening van het procesrecht, het gevolg van het huwelijkscontract, de curateele en het erfrecht - door een nader protocol aan te vullen - werden onderteekend. Die staten waren Duitschland, Frankrijk, Italië, Nederland, Portugal, Rumenië en Zweden. De toetreding der anderen wordt te gemoet gezien.

Een vijfde conferentie is in voorbereiding, in 't bijzonder ter regeling van een paar punten betreffende het erfrecht.

V.

Wanneer in dit opstel bij herhaling de naam van Staatsraad Asser is gebezigd als de ziel der codificatie van het internationaal privaatrecht, geeft dat aanleiding na te gaan, in hoever zijn loopbaan als rechtsgeleerde *hem* den thans betreden weg voorschreef. Indien de jonkman geacht wordt te zijn de vader van den man, dan mag vooral de internationale arbeid van Staatsraad Asser geen bevreemding wekken. De jonge Amsterdamsche hoogleeraar had dertig jaar geleden de eerste stappen op dat pad gedaan(*).

Reeds met zijn academisch proefschrift: *Het Bestuur der Buitenlandsche betrekkingen volgens het Nederlandsch Staatsrecht* (1860), betreedt hij den internationalen weg. Als hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid aan het Amsterdamsch Athenaeum Illustre (1862), zelfs vóór dat oogenblik, neemt hij deel in geschriften (*Iets over de Rijntollen,* 1860) (*De Kluisters van Rhenus,* 1861) alsook persoonlijk aan de opheffing van de Rijnscheepvaartrechten, waarvoor zich den 17^{den} Juli 1860 te Coblenz een internationaal comité had gevormd.

Voor Mr. Asser was deze vertegenwoordiging van Nederlandsche belangen in het comité van 1860 het begin van een reeks andere representaties, die bij kortere of langere tusschenpoozen een tijdperk van 40 jaren omvatten. Daarvan worden hier genoemd: 1°. de Berner conferentiën (1881-1890) ter regeling van het internationaal goederenvervoer op de spoorwegen; 2°. de Parijsche conferentie ter bescherming der onderzeesche telegraafkabels (1882); 3°. de Berlijnsche Congo-conferentie (1884/'85), en 4°. de conferentie tot regeling der vrije vaart door het Suez-kanaal (1885).

(*) Nog onlangs is in onze Kon. Academie van Wetenschappen (14 Mei 1906), toen Mr. Asser zijn voordracht hield over de ‘hinderpalen op den weg naar de eenheid van het conflictenrecht’, door den voorzitter Kern en de leden Hamaker en De Louter bewondering voor Asser's arbeid uitgesproken.

Door die herhaalde mandaten en het publiceeren van studiën over internationale rechtsvragen was tusschen den Amsterdamschen rechtsgeleerde en ons departement van Buitenlandsche Zaken een levendig verkeer ontstaan.

Het verwonderde dus geen ingewijde, op zekeren dag in September 1875 onder de officieele berichten van onze *Staatscourant* de mededeeling te vinden van het verbond, tusschen het Ministerie van Buitenlandsche Zaken en den hoogleeraar als raad-adviseur(*) gesloten. Na 18 jaar geduurd te hebben, werd die betrekking in 1893 verbroken door Asser's benoeming tot lid van den Raad van State, waarin hem het voorzitterschap der afdeeling Buitenlandsche Zaken werd opgedragen.

Hoezeer Asser's geschriften worden gewaardeerd, zou zijn in 1880 verschenen schets van het Internationaal Privaatrecht - in het Duitsch, het Fransch, het Rumeensch, het Servisch en het Spaansch vertaald - kunnen bewijzen, terwijl het groote vertrouwen, hem als rechter in internationale geschillen geschonken, o.a. bleek uit de opdracht, waarmede hij in 1900 door de regeeringen van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en van Rusland vereerd werd, toen deze beide staten verklaarden zich aan zijn uitspraak als eenig arbiter te zullen onderwerpen in de belangrijke rechtsgeschillen omtrent de robbenvangst in de Behringzee. Op den 19^{den} November 1902 werden de geschillen, daarover ontstaan, in vier vonnissen door Mr. Asser beslist.

VI.

Wanneer de in een slot-protocol neergelegde ontwerpen van eenvormige rechtsregelen door de ter conferentie gevolmachtigden zijn vastgesteld, wacht hun nog een termijn van internationale bemoeiing, voordat zij, tot verdragen verheven, rechtsgeldigheid voor de betrokken natiën verkrijgen.

Immers, voor zoover de betrokken mogendheden constitutioneele rijken zijn, behoeven de concept-verdragen de goedkeuring van de volksvertegenwoordiging. Daarmee nu is veel tijd gemoeid en daarbij zijn vaak ernstige moeilijkheden te overwinnen.

Ook hierbij blijkt alweer, hoezeer de man, die zulk een reuzentaak onderneemt, niet slechts met kunde, doch vooral met kordaatheid gewapend moet zijn, om daaruit geduld en nogmaals geduld te putten. Want geduld is ook moed en wel de beste, die ons kan gegeven worden.

In dat besef schreef Prof. A. Lainé in zijn inleidend artikel tot de nieuwe *Revue de droit international privé et de droit pénal international* van Jan./Febr. 1905 over de codificatie:

'C'est cette entreprise qu' ont souhaitée le jurisconsulte hollandais Voet, au XVIIe siècle et le magistrat américain Story, en 1834. Mancini, jurisconsulte et homme d'État italien, l'avait déjà tentée en 1867,

(*) Dit bureaucratisch taalgewrocht ware wellicht te vervangen door raadsman, raadsheer of minister-raad aan het departement van.....

puis de 1881 à 1885. Plus heureux Mr. Asser, ancien professeur à l'Université d'Amsterdam et membre du Conseil d'État des Pays-Bas, l'a fait entrer dans le domaine des réalités; grâce à l'activité, à la persévérance, à l'habile politique de ce digne successeur de Voet, la pensée du célèbre jurisconsulte est en voie de se réaliser. Quatre conférences, déjà, préparées par Mr. Asser et facilitées par un concours de bonnes volontés que l'on trouvera merveilleux, si l'on songe à l'échec peu éloigné de Mancini, se sont tenues à la Haye depuis 1893 et les résultats en sont considérables.'

Dit oordeel van den Franschen hoogleeraar in de rechten te Parijs kan te meer gelden, als men bedenkt, dat hij met den anderen gemachtigde van Frankrijk, Louis Renault, een allergewichtigst aandeel in de werkzaamheden der conferentiën heeft gehad.

Doch niet alleen Frankrijk, Nederland allereerst, Duitschland, Italië, Spanje, Rumenië, Zwitserland, België kwamen bijna terzelfdertijd eenparig hulde brengen aan den promotor der conferentiën, Mr. T.M.C. Asser.

Prof. Hamaker van onze Utrechtsche universiteit, de streng rechtvaardige beoordeelaar van het werk der conferentiën, schrijft in zijn artikel 'De jongste geschiedenis van het internationaal privaatrecht'(*) de volgende woorden:

'Hare uitnoodigingen verzendende, handelde onze regeering op 't advies van den boven reeds genoemden oud-hoogleeraar T.M.C. Asser, thans Staatsraad, wien dus de eer van het initiatief toekomt en die, laat ik het er dadelijk bijvoegen, als de door zijne medeleden telkens op nieuw benoemde president door zijne groote bekwaamheden, zijn tact, zijne autoriteit, meer dan iemand tot het welslagen der grootsche onderneming heeft bijgedragen.'

In dien geest drukken verschillende Europeesche rechtsgeleerden in onderscheiden vakorganen zich uit, uit welke ik hier slechts een samentrekking geef met de woorden van den in de internationale juridische wereld alom vereerden heer Polydore de Paepe. Deze Belgische raadsheer-honorair in het hof van cassatie te Brussel en Belgisch afgevaardigde ter conferentie van 1900 zegt van onzen Asser:

'Il a une rare aptitude à conduire une aussi difficile entreprise. J'ai admiré son immense savoir, son zèle infatigable, son grand esprit de conciliation, son tact incomparable pour obtenir l'adhésion de tant de jurisconsultes distingués qui délibérèrent avec lui'(†).

Een voorzitter van zulk een keurlijke vergadering heeft echter, behalve de medehulp van zijn collega's, een anderen gewichtigen steun noodig,

(*) *Weekblad voor Privaatrecht*, *Notaris-Ambt en Registratie*, Januari 1903.

(†) Merkwaardig was de hulde, bij de behandeling der verdragen van 12 Juni 1902 in den Duitschen Rijksdag, 23 April 1904, door alle sprekers, de heeren Dove, Lucas en Von Dirksen, aan onzen landgenoot gebracht. Dr. Lucas deed daarbij uitkomen, dat nu bereikt werd, wat men vóór 25 jaren nog als een utopie beschouwde (*Handelingen van den Rijksdag*, 1903/1904, blz. 2372-2373).

en deze komt van de zijde der secretarissen, die aan de conferentie zijn toegevoegd, en het is daarom niet een gevoel van hoffelijkheid, doch méér dan dat: de overtuiging van billijkheid, die voorschrijft hier de namen te noemen van de secretarissen der conferentiën.

Voor de 1ste vinden wij vermeld die van: Jhr. Mr. W.H. Testa, thans gezant te Madrid; Mr. W.P. Graaf van Bylandt; Mr. J.A. Baron de Vos van Steenwijk, de laatste twee thans referendarissen aan het Kabinet der Koningin, en Mr. J.B. Breukelman, thans referendaris bij den Raad van State.

Voor de tweede conferentie is in plaats van den heer Van Bylandt getreden Mr. W.B.R. van Welderen Baron Rengers, thans minister-resident te Bucarest, en zijn de anderen in hun plaats gebleven.

Voor de derde conferentie vinden wij de namen vermeld van: Jhr. Mr. J.J. Rochussen als 1sten secretaris (thans referendaris aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken, lid der Staatscommissie, straks genoemd)(*), en die van de heeren Jhr. Mr. F. Beelaerts van Blokland, thans commies-griffier van de Tweede Kamer der Staten-Generaal; Mr. C. van Vollenhoven, thans hoogleeraar in het Indische Recht te Leiden; Jhr. Mr. T.R.J.E. Stoop, thans commies Buitenl. Zaken, en Jhr. Mr. H.A. van Karnebeek, thans commies Koloniën, als secretarissen.

En voor de vierde conferentie: Jhr. Mr. H.A. van Karnebeek; Jhr. Mr. J. Rendorp, thans commies aan Buitenl. Zaken, secretaris der Staatscommissie; Mr. Dr. J.A.A.H. de Beaufort, thans adj.-commies aan het departement van Buitenl. Zaken, en Jhr. Mr. G.W. van Tets.

Voor wie met den ernst, de hooge belangrijkheid der zaak waardig, de notulen der conferentiën en de verschillende rapporten der commissiën heeft nagegaan, is het boven twijfel, dat het secretariaat geen sinecure was.

VII.

De uitkomsten, in de totstandkoming van het wereldrecht door de Haagsche conferentiën verkregen, heeft Prof. Meili te Zurich met bijzondere helderheid aangeduid in zijn rede, den 29sten September 1904 op het wereldcongres van advocaten en juristen tijdens de tentoonstelling van St.-Louis gehouden.

De Zwitsersche hoogleeraar komt daarin tot de volgende slotsom van feiten en wenschen:

1o. In Europa is het bewijs geleverd, dat de totstandkoming van een codex over internationaal privaatrecht langs den weg van staatsverdragen mogelijk is;

2o. Allergewichtigst is de in 's-Gravenhage betreden weg: de rechts-

(*) Bij het ter perse gaan benoemd tot onderdirecteur van de Amsterdamsche Bank.

vraagstukken in bijzondere onderdeelen aan de orde te stellen en vooralsnog niet in te gaan op meer algemeene, door den loop der eeuwen gevoelde rechtsconflicten;

3°. Hoe meer onderdeelen ter oplossing worden gebracht, hoe sneller het universeele recht zal volgen;

4°. Stelselmatig, vrij van gejaagdheid en dwang, moeten de verdere pogingen geschieden;

5°. In alle staten moet het besef doordringen, dat het internationale privaatrecht - ook door het oprichten van leerstoelen aan de academiën - een bijzondere belangstelling van regeeringswege eischt;

6°. De tot dusver bestaande pijnlijke verwarring, waarin de betrokken partijen, advocaten en rechters ten opzichte dezer aangelegenheid zich bevonden, zal daardoor worden opgeheven;

7°. Het in Den Haag begonnen werk moet het uitgangspunt worden eener gewichtige ontwikkeling van het wereldrecht.

De geest, om universeel rechtelijk te regelen, wat daarvoor vatbaar blijkt, kan slechts ten bate van de rechtsverhoudingen der verschillende volkeren komen en de internationale banden van natie tot natie nauwer bevestigen.

Dat Prof. Meili allereerst aansluiting voor Engeland en de Vereenigde Staten bij de conferentiën wenschte, behoeft nauwelijks vermelding.

Versterking van het internationaal gemeenschapsgevoel, inrichting van het wereldhuishouden op voor allen geldige rechtsnormen, het zij een droombeeld, waarvan de toekomst ons de verwezenlijking voorbehoudt, - niemand mag na de practische resultaten, in Den Haag verkregen, meer smalend gewagen van een juridische hersenschim, niemand evenmin de denkkracht en het idealisme - veelszins grof misbruikt woord! - miskennen van den Nederlandschen staatsman-rechtsgeleerde T.M.C. Asser.

VIII.

Een belangrijk deel van het wereldrecht neemt naar de denkbeelden der beschaafde menschheid, sinds eeuw aan eeuw, het oorlogsrecht in en daarnaast het telkens weer op den voorgrond tredend recht, dat de volkeren op duurzamen vrede hebben.

Zoowel tot het eerste als tot het laatste onderwerp is Mr. T.M.C. Asser door zijn internationale rechtsstudiën geleid. Het heeft dus in de richting zijner wetenschap gelegen, dat bij de samenkomst der Haagsche Vredesconferentie in 1899 onder de door onze Regeering benoemde afgevaardigden de naam van Asser wordt gevonden. Hij deelt die onderscheiding met Mr. E.N. Rahusen, lid van de Eerste Kamer onzer Staten-Generaal, daar ook deze uitmuntende rechtsgeleerde, naar wij zagen, Nederland vertegenwoordigd had op de verschillende conferentiën van het Internationaal Privaatrecht.

Nog vier landen - Rusland, Frankrijk, Spanje en Portugal - vaar-

digden in de groep hunner gevolmachtigden staatslieden ter Vredesconferentie af, die ook voor die van het Internationaal Privaatrecht zitting hadden: Rusland De Martens, Frankrijk Louis Renault en Spanje en Portugal hun bij ons hof geaccrediteerde gezanten.

Het ligt buiten mijn bestek, na te gaan, hoe door binnen- en buitenlandsche congressen en conferentiën, door parlementaire en interparlementaire bonden in Europa en Amerika het vredesvraagstuk een beteekenis in de wereldpolitiek heeft verkregen, welke niet langer door de regeeringen ontkend of voorbijgezien kan worden. Evenmin kan hier gewaagd worden van de tractaten, tusschen verschillende mogendheden gesloten, om, zooals het heet, 'den oorlog menschelijker te maken' en de verpleging van gewonden en zieken onder de bescherming van instellingen als het Roode en het Witte Kruis een karakter van internationale hulpvaardigheid te doen aannemen.

Wel zal hier in 't kort de Nederlandsche vredesbeweging, zooals zij zich in den Haagschen bond afspiegelt, worden besproken.

Wat heeft Nederland voor het vredesvraagstuk gedaan? Op welke resultaten in de bewerking van het openbaar gevoelen kan het wijzen?

Er is sinds meer dan 30 jaar ten onzent een meer in 't bijzonder Haagsche instelling, die het bevorderen der vredeszaak ten doel heeft. Aanvankelijk weinig geteld, later meer in aanzien, heeft zij zich, na zeer moeilijke tijden, met taaie volharding een bestaan onder de ethische instituten verzekerd, dat vooral in onze dagen van gewicht belooft te worden(*). Doch die belofte is niet maar een ijle luchtbespiegeling of een edelmoedige dwaasheid: het is er een, die samenhangt met het bestaan van den toekomststaat in alle beschaafde landen der wereld. Op vele plekken der aarde wordt evenzeer aan het vraagstuk van den wereldvrede gearbeid en vele uitmuntende mannen en vrouwen hebben voor dat doel hun krachtigen ijver ontplooid.

Ons bepalend tot de 2de helft der XIXde eeuw, treffen wij in 1867 te Parijs de Ligue Internationale et Permanente de la Paix aan.

Onze Staatsraad Bachiene was het, die omstreeks dat oogenblik voor de vredesidee belangstelling won. Doordrongen van het nut der door de Ligue voorgestane denkbeelden, verbreidde hij die aanvankelijk in kleinen kring in Den Haag en daarbuiten, zoodat hij spoedig aanhangers verwierf en Mr. Daniel van Eck, Jhr. Jeronimo de Bosch Kemper,

(*) De Algemeene Nederlandsche Vredebond, den 19den Dec. 1901 herdoopt in A.N.B. Vrede door Recht, naar den naam van den toen daarmee saamgesmolten vrouwenbond, telt thans 7 afdeelingen met een ledental van ongeveer 1300 personen.
Het hoofdbestuur bestaat uit: Mr. M. de Pinto; Mr. Dr. J.A.A.H. de Beaufort, secretaris; Dr. S. Baart de la Faille, penningmeester; Mej. M.M.G. Maarschalk, bibliothecaresse; Mr. C. Bake; Mr. J.B. Breukelman; Mr. J. ten Brink; Mevr. C. van Dorp-Pilgrim; Mej. T.A. van Eck; F. Lieftinck; Dr. C. te Lintum; Mevr. H.G. Tersteeg-Pronk; Jhr. Mr. H.W. van Asch van Wijk, vice-voorzitter; terwijl het bestuur der Haagsche afdeeling is saamgesteld uit: Mr. H. Goeman Borgesius, voorzitter; Mej. A.F. van Bemmelen, vice-voorzitster; Jonkvr. J. Backer, secretaresse; Mr. J.W. Belinfante, penningmeester; Mr. M. de Pinto; Mr. Dr. J.A.A.H. de Beaufort.

Mr. J.A. Jolles, Dr. Bleeker, Dr. Wap en Mr. George Belinfante tot de vredepioniers in de 2de helft der XIXde eeuw ten onzent gerekend mogen worden.

Den 20sten September 1870 trad de Haagsche Vredebond in het openbaar op met een manifest, en nog onder den indruk van de slachting te Sedan (2 Sept. 1870) verrezen weldra 26 vredesvereenigingen in ons land(*).

Toen in September 1872 de Russische en Oostenrijksche Keizers te Berlijn den Duitschen Keizer kwamen begroeten, gaf het hoofdbestuur van den Vredebond een merkwaardig levensteeken. Het lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de bij vele tijdgenooten welbeminde Daniel van Eck, bekleedde toen het voorzitterschap in het hoofdbestuur en dit wendde zich tot de drie Keizers, om hun de belangen der volkeren bij het handhaven van den vrede voor te dragen. De Nederlandsche persorganen van 30 jaar geleden kenmerkten dien stap als niet veel anders dan belachelijk, misschien daarbij een poos vergetend, dat het belachelijke van heden het aangebedene van morgen wordt. In 1880 werd ten bate der toenmalige Transvaalsche zelfstandigheid een beroep op Gladstone gedaan, met goed gevolg, naar men weet. Cecil Rhodes', Jameson's en Chamberlain's plannen lagen nog in de teederste windselen, in gewatteerd overleg.

In ons geschil met Venezuela werd vier jaar te voren acte de présence gegeven.

In 1877 was in verbinding met buitenlandsche genootschappen bij Rusland en een paar jaar later bij de presidenten van Zuid-Amerikaansche republieken door het Haagsche Vredesgenootschap op scheidsrechterlijke bemiddeling van geschillen aangedrongen.

Verder, in 't algemeen, werd bij verschillende gelegenheden in internationale tractaten, door Nederland gesloten, de clausule van het scheidsgerecht bevorderd.

De vredescongressen, sinds 1843, toen het eerste te Londen plaats vond, in de voorname steden van Europa op geregelde tijden gehouden, werkten tot verspreiding der vredesidee mede; geen wonder, dat, toen in 1892 op dat te Bern tot de oprichting van een internationaal vredesbureau was besloten, de Nederlandsche Vredebond zich daarbij voegde.

In hetzelfde jaar (1889), waarin de eigenlijke serie van algemeene vredescongressen geopend werd, - de congressen werden gehouden te Parijs (1889), Londen (1890), Rome (1891), Bern (1892), Chicago (1893), Antwerpen (1894), Buda-Pesth (1896), Hamburg (1897), Turijn (1898)(†), Parijs (1900), Glasgow (1901), Monaco (1902),

(*) Thans, na weldra 36 jaar, vinden wij naar de laatste opgaven vermeld: 1o. Vrede door Recht met de afdeelingen: Den Haag, Dordrecht, Leiden, Winterswijk, Leeuwarden, Rotterdam en Amsterdam; 2o. Pax humanitate (Amsterdam).

(†) Een wel niet eigenlijk gezegd congres, doch een algemeene vergadering van gedelegeerden.

Rouaan en Havre (1903), Boston (1904), Luzern (1905) - in datzelfde jaar 1889 werd ook gehouden de eerste interparlementaire conferentie te Parijs.

Mr. J.B. Breukelman, de overtuigde, volijverige vredesvriend, zegt daarvan het volgende in zijn feestgeschrift tot herdenking van den zilveren geboortedag van den Nederlandschen Vredebond:

'Deze vereeniging bestaat uit leden der verschillende parlementen. Het zal geen betoog behoeven, dat deze soort van conferentiën ook zeer nuttig kunnen zijn, al was het maar alleen daarom, omdat de leden invloed kunnen oefenen op den gang van het staatsbestuur in hunne respectieve landen.'

De Europeesche parlementsleden hebben allereerst de taak de vredesbeweging met kracht van argumenten te bevorderen in de volksvertegenwoordigingen. Men verwondert zich nog altijd, dat onze Eerste- en Tweede-Kamerleden - 150 in getal - niet allen overtuigde vredevrienden zijn. Naar het aantal bij de interparlementaire conferentiën aangeslotenen - 23 van de Eerste en 31 van de Tweede Kamer der S.-G. - zijn onze parlementsleden niet bijzonder vredelievend. In twijfelachtig internationaal gezelschap worden onze hoogmogenden niet gebracht, indien zij allen tot aansluiting overgaan. Immers, wat Europa en de Vereenigde Staten jaar en dag onder leiding van Henry Richard, Frédéric Passy, Henry Dunant, Jean de Bloch, Elie du Commun, D'Estournelles de Constant, Gaston Moch, Fredrik Bajer, Alfred H. Fried, Emile Arnoud, Felix Moscheles, Henri la Fontaine, Ed. Wavrsinky, J. Novicow en zoovele voortreffelijke vrouwen met Barones Von Suttner aan het hoofd hebben gistend gehouden, verdient de warme aandacht onzer parlementsleden.

Hebben diezelfde vredescongressen en diezelfde interparlementaire conferentiën niet den eersten stoot gegeven tot internationale bemiddeling in volkenrechtelijke geschillen? Was het onderwerp der arbitrage, der vermindering van oorlogslasten, der beperking van de staande legers, der verzachting van het barbaarsch krijgsgeweld niet steeds bij hen aan de orde? En zou het daarom zoo gewaagd of zoo dwaas zijn, te onderstellen, dat de troffels dezer metselaars van het wereldrecht omkranst dienen te worden, zoodra de eerste hoeksteen van het Hof van Arbitrage feitelijk wordt gelegd? De ideëele was sinds onheuglijke tijden reeds in de harten der pioniers verrezen, toen zij door woord en schriftuur den verderfelijken waan bestreden, dat de oorlogen tot de noodzakelijke factoren van het wereldorganisme behooren als de orkanen in den dampkring. Er is hier meer gelijk dan eigen. De mensch is zeker wel een natuurproduct. Voor zoover wij weten, is tot dusver zijn kunstmatige teelt mislukt. Wel werkt de natuur voortdurend in op hetgeen zij schiep, maar daarom zijn de werkingen der menschenwereld nog geen natuurwerkingen. Alles is in de wereld der menschen kunstmatig, in die der natuur natuurlijk. De eerste is positief-mechanisch,

de tweede problematisch saamgesteld. Het eene raadsel is nauwelijks in de laatste opgelost, of het andere doet zich voor. De organische menschenwereld, - een maatschappij, sinds Rousseau de gelukkige uitdrukking contrat social en Kant die van rechtsstaat gangbaar maakten, - in al haar organen door practici en theoretici bestudeerd en ontleed, wordt altoos door wetten beheerscht, gesproten uit menschenbreinen en toegepast of gewijzigd door menschenhanden. Die wetten zijn gebonden aan plaats en tijd en aan den wisselenden wil van den wetgever. Met de wetten der natuur is dat een ander geval. Zij heerschen onbeperkt, zijn voor een gering deel slechts naspeurbaar, voor een ander gedeelte aan plaats en tijd gebonden en haar voor het eindige menschenverstand oneindige verscheidenheid is een labyrint, waarbij geen Ariadne-draad behulpzaam is, doch slechts der eeuwen geduldige vorsching.

De interpretatie van natuurwetten blijkt niettemin een eindeloos veld van gissingen. Is de natuur zelve niet een wonderdoenster, die eerst verwondering, dan bewondering en eindelijk bij alle natuurvorschers prikkel tot onderzoek brengt? Hoe méér onderzoek echter, hoe méér eerbied voor het absolute heerschersrecht der natuur.

In alle staatslichamen is daarentegen een moment denkbaar, dat een algemeene wet alle oorlogen verbiedt. Ondenkbaar is een oogenblik in het leven der natuur, dat de orkanen worden afgeschaft. De vergelijking eener kunstmatige met een natuurlijke wereld is een onjuistheid en dus is de uit die vergelijking getrokken sluitreden het evenzeer. Geen maatschappelijk verschijnsel vindt zijns gelijke in een werking, door de natuur volbracht.

Één machtige staatswil kan op zeker oogenblik er honderd andere aan zich binden tot bereiking van één doel. Of - waar voortdurend honderden wilsmachten samenwerken, kan langzaam maar zeker het doel bereikt worden.

Geen heirlegers van alle krijgers en krijgswerktuigen ter wereld zijn langer in staat de vrededenkbeelden te dooden, gerijpt in de breinen der telkens meer zich aansluitende volkeren, evenmin als de kiemen van het Christendom gedood zijn kunnen worden door Romeinsche kohorten en in keizerlijke arena's. Maar een Christenwereld, die nauwelijks 1900 jaren telt, rekent niet mee in een werkelijkheid, die er duizenden en nogmaals duizenden vóór zich heeft.

Op dit oogenblik, ja, zijn er drie elementen, die schier in elke staatsgemeenschap de vredesidee zoo niet bestrijden, haar althans niet bevorderen. Doch door de eeuwige wenteling der menschelijke ideeën zullen ook deze hinderpalen worden opgeheven. Die hinderpalen zijn: 1°. het kerkelijk orthodox beginsel; 2°. de leveranciers van oorlogsmiddelen, en 3°. de haute finance met de in haar dienst staande pers.

Omtrent het kerkelijk orthodox beginsel heeft Mr. Breukelman een

juist woord gesproken, dat wij met volle instemming hier vermelden: ‘De instelling (van den oorlog) zou van goddelijke natuur zijn! Al wie de beschrijving van een slagveld heeft gelezen, zal wel begrijpen, dat die leer onjuist is; wij maken ons van het Opperwezen toch een gansch ander denkbeeld dan dat van een wreker en vernietiger der menschheid en der beschaving; wij gelooven aan een God vol wijsheid en onuitputtelijke liefde. Maar daarom kan de oorlog geen instelling van goddelijken aard wezen, kan het niet juist zijn wat *De Maistre* ons tracht te leeren, dat de oorlog is een normale toestand van het menschelijk geslacht, de vrede van iedere natie slechts een rustpunt aanbiedt en dat het in de wegen der Voorzienigheid zou zijn gelegen het bloed der menschen onafgebroken te doen vloeien.’

Met beginsel tegenover beginsel te plaatsen, komt men moeilijk verder. Beginselen overwinnen beginselen zelden of nooit in de ideëele wereld. Alleen bij hoofdelijke stemming wordt in een vreedzame practijk het ééne beginsel overheerd door het andere. Doch overweldigender getuigen zijn er dan beginselen. Ja, zulke getuigen, die zelfs beginselen bij de eerlijk voelende menschheid kunnen dooden. Het zijn de cijfers. Welsprekender getuigen zijn er niet. Daarom stelle men tegenover het orthodox geloof de heterodoxe zekerheid, onder meer onwedersprekelijk aangetoond door den vredesapostel Jean de Bloch in zijn geschrift: *La Guerre à l'Exposition de Paris* (1899). De Bloch heeft daarin een nauwkeurige opsomming in cijfers gegeven van verschillende oeconomische, industrieele en technische verschijnselen, noodig, om ieder belangstellende in het vredesprobleem een ongeflatteerde balans voor te leggen van den oorlog in de toekomst.

De Russisch-Japansche verdelgingskrijg was toen nog niet uitgebroken, doch reeds voorspelde Jean de Bloch op gezag van zijn cijfers en op dat van den Pruisischen generaal Von der Goltz: toekomstige oorlogen zouden niet anders dan door volkomen vernietiging van de eene partij of algeheele uitputting der beide oorlogvoerenden hun beslag krijgen. Wat Japan met de Russische vloot verrichtte, wijkt geen haarbreed van die voorspelling af.

Zijn er nu Christenen, die het Oud-Testamentisch geloof aan een vernietigend God vasthouden, dan wordt het broederlijk liefdesbeginsel, waarvan het Evangelie van Jezus Christus is doordrongen, door hen niet gehuldigd, doch omhelzen zij een leer, die den grondslag van het Christendom, dat bij de geboorte van den Verlosser vrede op aarde predikt, ondermijnt. Dat is hun zaak; maar laten zij dan ook niet langer den waan koesteren met uitsluiting van anderen recht te hebben op den naam van Christenen. Integendeel: hun naam zou wellicht eerder Heidenen kunnen zijn. In het Oude Testament moge de Heer der Heirscharen worden aangebeden - menige plaats in wet en profeten geeft bewijs van de vredesidee; het onomstootelijkst dáár, waar begroeting en vaarwel, voorzegging, zegenkreet, bede en jubel worden

verbonden met het allerliefelijkst beeld, dat het vredewoord oproept. Het is één snarenspel, waarbij luit en harpen, psalter en vedel het 'Vrede zij met u!' doen uitklinken.

En komt men in het Nieuwe Testament, dan is elke zaligspreking van Jezus gehecht aan de idee van zachtheid, teerheid, vergevensgezindheid, deemoed, zelfverloochening en liefde - paarlen en edelsteenen aan het snoer der Christelijke verdraagzaamheid. Ook elke apostolische zendbrief, die het onderwerp aanroert, staat als een onwraakbaar getuigenis, dat de Heilige Schrift niet anders van den ideaal-Christen verwacht dan strijd tegen zichzelven, om vrede met alle menschen te behouden en God boven alles lief te hebben.

Wat dan ook het orthodox beginsel moge afkondigen als heilige overtuiging of ondoorgrondelijk raadsbesluit Gods, is volgens ons, in het licht van het Evangelie bezien, niet anders dan het toedichten van menschelijke oorlogzuchtigheid en wraakzucht aan een boven menschelijk begrip staand Opperwezen.

Bloeit uit den wortel van het Christendom, uit den grond, waarop de roemruchte wereldtempel der Christenheid is verrezen, niet als een tooverbloem de Liefde op, naast het Medelijden het verheven gevoelen, dat bij de Christenvolkeren den haat en de ruwheid, waaruit de oorlog stamt, *moest* overwinnen?!

Maar dan de andere factoren? Geld, handel en drukpers: is daarvan te eeniger tijd de verderfelijke invloed te fnuiken? Of zijn die raderen van het staatswerktuig in andere richting te wentelen? Zeker, wanneer het staatsbeheer der groote volkeren niet langer imperialistisch wordt gevoerd, de idee der natuurlijke grenzen - naar Napoleon III haar koesterde - voor iedere zelfstandige natie voldongen zal zijn, de stam-éénheid in toepassing zal zijn gebracht en er aldus geen tegenstrijdige staatsbelangen door hinderlijke botsing van geloof, zeden en gebruiken in wrijving worden gehouden. Wanneer de kaart van Europa alle congres- of tractaatlanden zal vertoonen, ingelijfd bij de staten, waartoe zij door stamverwantschap behooren, en de pogingen tot vermindering der oorlogsbudgetten niet meer door de schelste parlementaire kelen worden uitgekrijscht, maar in kalm overleg door de wetgevers worden bereikt. Wanneer de staande legers tot binnenlandsche politiemacht(*) worden

(*) Binnenlandsche politiemacht door militairen zou in onze dagen ten onzent, nu landlooperij en recidivisme in de bedelaarskoloniën XVIII^{de}-eeuwschen omvang hebben bereikt en het landloopers-hotelwezen zich in bloei verheugt, een dringende eisch van het oogenblik zijn. Daarmee zou het denkbeeld van deportatie van het geboefte - voor 9/10 onverbeterbare alcoholisten - gepaard moeten gaan.
Van noord tot zuid en van oost tot west worden onze straat- en landwegen door deze aanstaande kiezers en hun welpen schilderachtig gemaakt en onze landbouwers schrikachtig. Het kan daarbij overweging verdienen, door een Koninklijk besluit het korps Maréchaussée - het eenige bereden wapen, waarvoor landloopers en landlooperessen eenige beduchtheid gevoelen, - uit te breiden over al onze provinciën. Dat die uitbreiding de gemeenten tot subsidiën zou verplichten, spreekt vanzelf. Doch hetgeen nuttig voor de gemeenten zou blijken, behoorde door geldelijke offers te worden gekocht. Eerste gevolg van dien heilzamen maatregel zou zijn de daling van het cijfer der achterstallige zaken onzer rechtsprekende collegiën, want met de uitbreiding van het korps Maréchaussée zou de oprichting van politie-rechtbanken (met parate executie) moeten samengaan. De rechtstaat wil door middel van al zijn publieke organen den kweek van ordelijke burgers, al zijn zij ook in allerlei staatkundige schakeeringen verdeeld, die bij het groeien harer macht dienzelfden staat de wet zullen voorschrijven. Noch voor het individu noch voor de maatschappij is echter, onder welk staatkundig beheer ook, een ordelijk leven denkbaar zonder tucht, en alle tucht baart regelmaat en regeerkracht. Wie dus door hun optreden de orde, waar ook, verstoren, moeten

ingekrompen en aan het Haagsche Vredehof elk internationaal geschil ter beslechting *moet* gegeven worden, omdat de ontwapening der grootmachten haar beslag heeft gekregen.

den arm der wet gevoelen. Een onbeteugeld publiek wezen kweekt baldadige burgers in steden, dorpen, vlekken en gehuchten. Het Nederlandsch straatpubliek slaat in ¾ van Europa het record in gemeenheid. In het meerendeel onzer steden en landelijke gemeenten is het politietoezicht geheel onvoldoende. Dat kan, zelfs met den besten wil der overheid, thans niet anders, nu onze straat- en grindwegen nog bovendien onveilig worden door comfortable ingerichte woon- of kermiswagens met zeer prolixte bevolking en vertegenwoordigers eener nationale en internationale gentry, die zich verdienstelijk maakt, door op razende stoomvehikels haar ethnographische kennis te vermeerderen en tevens stoffelijk werkzaam te zijn.

De pers, draagster der openbare gevoelens, zal dan op dat punt eenstemmigheid handhaven. Zij zal ook niet langer in dienst van den Staat of de machtigste staatspartij, op last van het almachtig kapitaal of de industrieele groep het sein tot den oorlog geven, maar het haar taak achten, hoe verscheiden ook naar politieken aard of geloofsaard, het vredesbeginsel te verkondigen.

Zelfs ten onzent, waar de dagbladpers, in vergelijk met die van naburige landen, haar strijdlust met behoorlijke wapens botviert, is de propaganda voor de vredesidee slap en lauw. Wel is de tijd voorbij, dat een redacteur van een of ander voornaam dagblad ten onzent schouderophalend de hersenschim van den eeuwigen vrede begroette en de leiders aan minder voorname bladen schimp en schamp over de vredesbeweging hun lezersdom voordienden, - doch vóórdat het Hof van Arbitrage tot stand kwam, waren er ten onzent toch maar sporadische persverschijnselen ten bate der vredesidee. De taak van het stilzwijgen over dat groote volksbelang scheen voor de dagbladen verhevener dan, naar hun toenmalig sterrenkundig gezichtspunt, het plukken van flauwe vredesstarren aan een gevoelziek firmament. Daarom mag hier niet worden gezwegen van de bescheiden persmiddelen, door den Haagschen Vredebond eerst in zijn *Jaarboekje* en later in zijn maandblad *Vrede door Recht,* thans onder redactie van Jonkvrouwe J. Backer en Mr. Dr. J.A.A.H. de Beaufort, jarenlang aangewend ter verspreiding zijner denkbeelden, die, ondanks een volhardenden ijver, onder een vredelievend, weinig militairistisch volk het in dertig jaren tijds niet verder brachten, dan dertienhonderd personen tot deelgenooten te maken(*).

Dat daaraan grootendeels de voorname pers schuld draagt, staat bij sommigen vast. Er zijn grooter en edeler volksbelangen, meent zij. Het rustig besef van een voortdurenden landsvrede en een staand leger

(*) Op dit oogenblik is er een fraai uitgevoerd propagandablad van *Vrede door Recht* in omloop gebracht. Belangstellenden mogen er niet onkundig van blijven.

van zoo gering mogelijke grootte is het allerhoogste volksbelang, zonder hetwelk alle andere zich niet krachtig kunnen ontplooien, gelooven anderen. Kleine, door de genade der groote mogendheden levende volkeren zijn, meenen derden, eigenaardig tot de vredeszaak geroepen. De oorlogsbudgetten der miniatuur-volkeren, die een gewapende neutraliteit hebben te onderhouden, zijn belemmeringen voor nationale welvaart en nationale inwendige rust. Er blijven genoeg sportterreinen, waarop de nationale hartstochten zich kamp kunnen geven, zonder dat bloed vergoten wordt en de barbaarschheid van het slagveld zegeviert.

'Toch zijn er nog menschen in ons land' - zegt de heer A. ten Bosch (*Wereldkroniek* van 30 Sept. 1905), die het XIV^{de} Vredescongres te Luzern bijwoonde, - 'te vinden, die den oorlog verdedigen, die een overweldiging op het slagveld als een roemvolle daad zouden betitelen. Deze laatste menschen, die wel degelijk erkennen, dat men niet mag zijn "rechter in eigen zaak", meenen dus wel, dat een Nederlander, die zijn buurman vermoordt, een afschuwwekkend sujet is, maar dat, indien vijf millioen Nederlanders hun buurman aan den vleeze beschadigen, dat een roemrijk feit genoemd moet worden. Treurige inconsequentie.'

Ik voeg erbij, dat de weinige animo tot het toetreden in den Vredebond - stellen wij, dat er van de 5 millioen inwoners des rijks 100.000 zijn, die in de termen van toetreding met betaling van *f* 1. - 's jaars kunnen vallen, - niet enkel bij die 100.000 schuilt. Zij schuilt bij hun overheden in allerlei takken van menschelijk doen, weten en kunnen. Evenzeer dus bij een fabrieks- of winkelbaas als bij een hoogleeraar te Leiden of Delft, evengoed bij een kansel- als bij een kathederredenaar, evengoed bij een hoofd der gemeente als bij dat van een school, zoowel bij een handelsreiziger als bij een ras-aristocraat en eindelijk evengoed bij staats- als bij kerkelijke gezaghebbers. Zij, en duizenden anderen mét hen, zijn de aangewezen elementen tot het doen voortschrijden der vredesidee en wel het geringste, dat zij daarvoor kunnen doen, is *f* 1. - 's jaars te offeren in de bondskas.

Indien er een tekst noodig was, om hun menschenmin op dat punt aan te wakkeren, geen beter voor het doel geschikt dan deze: 'Si l'on pouvait entasser sur un point de l'Europe les crânes de toutes les victimes de la guerre, le Mont-Blanc cesserait d'en être le plus haut sommet.'

Had hij hun de verloopen 30 jaren in de ooren geklonken, de werkzame penningmeester van het hoofdbestuur, Dr. S. Baart de la Faille, zou een halfjaar geleden op het Luzerner Congres van minstens 5000 leden hebben kunnen gewagen. Een percentage van 5 is toch waarlijk in deze zaak niet te hoog. Van de 100.000-5000! Dat van 1 3/10 percent, zooals thans, is wel wat heel gering! Kon de meening, dat wat in ons eigen levenstijdperk niet aanstonds vruchten draagt, in de toekomst vruchteloos zal blijven, - kon die dorre meening maar worden overwonnen!! En kon daarbij tevens het jammerlijk denkbeeld, dat snel

succes het eenig bestaanbare is, worden gesmoord! De practijk bewijst in de meeste gevallen juist het tegendeel. Wat langzaam rijpt, bloeit duurzaam. Voor wie de historie van de straks genoemde eerste internationale vredesconferentie kent, is deze en de daaruit gevolgde oprichting van het Hof van Arbitrage - het Vredespaleis, door Carnegie's millioenengift in Den Haag te verrijzen, - reeds de eerste vrucht van hetgeen de vóór jaar en dag ontstane wereld-vredebonden hebben gezaaid, de vredescongressen mochten uitbreiden, de interparlementaire conferentiën deden rijpen, de conferentiën van het Internationaal Privaatrecht beschermden, in één woord: van hetgeen de bouwmeesters van het wereldrecht bezig zijn te ontwerpen(*).

IX.

Den 18den Mei 1899 zijn te 's-Gravenhage de gevolmachtigden van 26 Europeesche, Aziatische en Amerikaansche staten saamgekomen. De conferentie zou, om kans van welslagen te hebben, natuurlijk onaangeroerd laten alle politieke betrekkingen der staten onderling benevens hun door verdragen verkregen politieke ordening en enkel bijeen zijn, om de mogelijkheid te overwegen tot het nemen van maatregelen, waardoor de voortdurende aanwas van krijgstoerustingen voor land- en zeeleger werd beperkt en waardoor oorlogsconflicten langs den vreedzamen weg van bemiddeling en scheidsgerecht werden opgelost.

De gevolmachtigden, naar men weet, op aandrang van den Russischen Czaar volgens een door Russische diplomaten en rechtsgeleerden vastgesteld programma door onze Regeering saamgeroepen, werden in het Huis ten Bosch door onzen toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken, Mr. W.H. de Beaufort, ontvangen met een inleidingsrede, die van evenveel zaakkennis en historische schranderheid als bevallige inkleeding getuigde.

De Nederlandsche gevolmachtigden waren: Jhr. Mr. A.P.C. van Karnebeek, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal; Generaal Den Beer Poortugael, lid van den Raad van State; Staatsraad T.M.C. Asser; Mr. E.N. Rahusen, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Hun was toegevoegd Kapitein ter Zee A.P. Tadema, als technisch gedelegeerde.

Drie hoofdpunten zijn in de verschillende commissiën aan de orde gesteld: 1o. de wijze van oorlogvoeren, 2o. de regelen van oorlog te land en ter zee en 3o. de arbitrage.

Omtrent dit laatste punt zijn de schoonste resultaten bereikt en zeer te recht heeft de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, door de hand van

(*) Als leden van het Permanente Hof van Arbitrage zijn voor ons land benoemd: Mr. T.M.C. Asser; Mr. F.B. Coninck Liefsting, president van den Hoogen Raad; Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, Tweede-Kamerlid; Jhr. Mr. G.L.M.H. Ruys de Beerenbrouck, Commissaris der Koningin in Limburg.

Mr. J.M. Stipriaan Luïscius, de uitkomsten van dat Congres meer algemeen bekendgemaakt in de brochure: *De Oorlog en het Scheidsgericht*(*). Wat 30 jaren te voren Mr. P. van Bemmelen in zijn brochure over het Nijmeegsch vestingvraagstuk deed: een warm pleidooi ten gunste der vredeszaak leveren, Mr. Stipriaan Luïscius heeft haar, nu de ouverture der internationale vredessymphonie was gehoord, nog nadrukkelijker kunnen bepleiten. 'Één honderd vijftigmaal', zegt hij, 'is in de XIX^{de} eeuw gebruik gemaakt van scheidsgerichten. In alle vorige eeuwen was er bijna geen arbitrage; men vocht of vocht niet, maar men droeg zijne geschillen in den regel niet aan eenen scheidsman op.' Hij acht de arbitrages de belangrijkste gebeurtenissen dier eeuw, en voor wie een blik slaan op de werkelijke geschiedenis der samenleving, - d.i. de historie der beschaving en der middelen, die daartoe gebezigd worden, - is dat buiten eenige kijf. En nu vervolgt Mr. S.L. zijn betoog met deze woorden, die ik eenmaal in het kwartaal behandeld zou wenschen van alle leerstoelen in Nederland, hetzij die door priesters, predikanten, rabbijnen of hoogere en lagere wereldlijke onderwijzers worden bezet:

'Het voordeel van een blijvend scheidsgericht boven tijdelijke scheidsrechters springt in het oog. Het is altijd gemakkelijk, niet bij elk geschil den rechter te behoeven aanstellen, maar hem slechts te behoeven opzoeken. Die blijvende rechter (of scheidsrechter) wordt ook door het vele rechtspreken meer ervaren in zijn vak. Ook geeft het bestaan van het scheidsgericht allicht aanleiding, er gebruik van te maken. Bovendien kan men, met onderling goedvinden, in den loop der tijden aan dit scheidsgerecht meer bevoegdheden toekennen. Men kan bepalen, dat niemand zijn eigen rechter mag zijn, maar, ingeval van geschil, zich aan de uitspraak van het scheidsgericht onderwerpen moet. Men kan er eene vermindering der staande legers mede gepaard doen gaan en er eene eigene politiemacht, tot uitvoering van de vonnissen van het scheidsgericht, aan verbinden. Men kan, met het oog op zijn bestaan, het voeren van oorlogen verbieden en beletten. Men heeft de zeer bescheiden, maar zeer geschikte, kern eener volmaakte rechtsinstelling.'

Ik spatieer deze in hun nuchtere waarheid veelzeggende woorden evenals de rechtstreeks volgende:

'Het scheidsgericht dient in de eerste plaats tot vervanging van den oorlog. Maar niet alleen daartoe. Want - men moet het nooit vergeten - het is in de wereld niet in de eerste plaats om den vrede, maar om de rechtvaardigheid te doen. Nu zijn er ook zeer rechtvaardige oorlogen, die alleen onrechtvaardig worden, wanneer er een scheidsgericht is, dat het geschil op onbloedige wijze kan oplossen.

(*) Tweede verbeterde druk. - Amsterdam, L.S. van Looy, 1901.

Reeds Hugo de Groot heeft geleerd, dat er onrechtvaardige en rechtvaardige oorlogen zijn. Was onze tachtigjarige oorlog niet rechtvaardig? Zijn er geen rechtvaardige vrijheidsoorlogen? Is het niet rechtvaardig, dat de Staat, die aangevallen wordt of wiens neutraliteit gehandhaafd moet worden, zich verdedigt? Maar onrechtvaardig worden die oorlogen, indien de gelegenheid bestaat (en met goedvinden der tegenpartij gebruikt kan worden), om de zaak in handen van een derde ter beslissing te geven. Het scheidsgericht dient nu, niet alleen om den vrede, maar ook om de rechtvaardigheid te doen zegevieren'(*).

Al kan de eeuwige vrede - meent Mr. S.L. - niet aanstonds het bestel zijn van het Hof van Arbitrage, toch is door de instelling een reuzenstap gedaan op den weg naar den vredestempel.

En wij beamen zijn voortreffelijke woorden ten volle. Laat het nog jaar aan jaar blijken niet volkomen aan zijn bestemming te beantwoorden - eens rijst voor de volkeren de dag der verlossing uit de slavernij van den oorlog.

Zij, die in onze dagen tot die verlossing meewerkten, hebben voortgebouwd op de als hersenschimmen uitgekreten denkbeelden van Hendrik des Vierden minister Sully, van Benjamin Franklin, van Emmanuel Kant, van Hegel en van de eerste Amerikaansche en Fransche vredesapostelen, en zij allen hebben elkander herinnerd, hoe een zachtmoedig XVIII^{de}-eeuwsch Fransch abt, die het leven van twee onschuldige kinderen op een eiland beschreef en door zijn natuurliefde er een dubbele idylle van maakte - één van menschen en één van bosschen -, hoe diezelfde Bernardin de St. Pierre een formuleering van denkbeelden in zijn *Projet de Paix perpétuelle* gaf, dat in andere lijnen het tractaat van het scheidsgericht, door de eerste Haagsche Vredesconferentie gesteld, thans ter aanschouwing brengt. De abt De St. Pierre sprak van een eeuwigdurend verbond tusschen de aangesloten souvereinen. Voor onderlinge zekerheid en ter bestrijding van kosten zou elk bondgenoot overeenkomstig zijn machtsmiddelen bijdragen. De souvereinen zouden zich verbinden niet langer hun geschillen te beslechten door de wapens, doch 'd'accepter toujours l'arbitrage d'un tribunal formé par les alliés eux-mêmes'.

Is het tractaat, door Duitschland, Oostenrijk, Italië, Rusland, Frankrijk, Engeland, Noord-Amerika en Japan in 1900 afgesloten, niet de afschaduwing van De St. Pierre's idee? Die acht groote mogendheden

(*) Het is misschien voor sommige onbevangen gemoederen niet overbodig, te herinneren, dat de schrijver van dit *Tijdspiegel*-artikel in geen enkele betrekking tot de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen staat en dus geen enkele sociale verheffing door haar machtigen arm beoogt.

hebben het tractaat met nog achttien andere staten, over de vijf werelddeelen verspreid, onderteekend. Geheel Europa bevindt zich daaronder. Is niet deze toenadering de nadering tot een door een zachtmoedigen droomer gekoesterde hersenschim?!

X.

'Het blijft bij schaduwen en schimmen!' hoort men mompelen. Scherper kreet wordt vernomen. Hij krijscht ons in de ooren; het is een sarcastisch gegrijns over een clausule in het vredestractaat en niet minder over hetgeen drie groote mogendheden kort nà de onderteekening van het tractaat hebben verricht.

Laat ons beide wanklanken in gedempter toonaard brengen, want wij erkennen onze onmacht, om ze op te lossen in een akkoord.

In den tweeden titel - 'Des bons offices et de la médiation' - van het verdrag van 1901 is in art. 2 een beperkende bepaling opgenomen door de clausule: 'en tant que les circonstances le permettront', waardoor aan elke mogendheid vrijheid wordt gelaten zich het tractaat van den hals te schuiven.

Deden Engeland, Rusland en Japan niet alzoo? Helaas! ja.

Bestrijding heeft daarom te recht deze clausule, waardoor de bemiddeling facultatief wordt gemaakt, bij Staatsraad Asser gevonden. De verplichting tot bemiddeling diende meer absoluut te worden voorgeschreven. Zooals het artikel nu luidde, verloor het alle waarde.

Bij die zienswijze sloot zich de Italiaansche gevolmachtigde, Graaf Nigra, aan en in de voorbereidingscommissie deelden Engeland, België en Zwitserland de meening van Holland en Italië.

De oorspronkelijk in de Russische lezing van het artikel luidende clausule: 'en tant que les circonstances l'admettraient', zou nu met 5 stemmen tegen 4 (die van Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk en Hongarije) uit het ontwerp zijn vervallen en het gansche artikel hebben geluid:

'En cas de dissentiment grave ou de conflict, avant d'en appeler aux armes, les Puissances signataires conviennent d'avoir recours aux bons offices ou à la médiation d'une ou de plusieurs Puissances amies.' Door deze lezing zou het beginsel van volstrekte bemiddeling zijn aangenomen. Zij mocht echter in laatster instantie niet recht van wet verkrijgen. Immers, nadat Sir Julian Pauncefote, de Engelsche gevolmachtigde, in een nadere zitting der commissie de Russische lezing had aanbevolen, werd zij aan het artikel zonder verder debat toegevoegd. Daardoor werd de meergenoemde clausule geplaatst tusschen de woorden 'd'avoir recours' en 'aux bons offices'.

De oorlogen van Engeland met Transvaal en van Rusland met Japan waren in het verschiet en het beginsel der volstrekte bemiddeling kon door de Engelsche en de Russische gevolmachtigden niet worden aan-

vaard. Dat is ongetwijfeld een scheefheid op den rechten weg der scheidsrechterlijke bemiddeling. Doch die scheefheid zal de tijd - als het besef van den internationalen rechtstaat hoe langer zoo meer den natiën gemeen wordt - recht maken. Het Permanente Hof van Arbitrage is door vereenden arbeid opgebouwd, het is in geestelijken zin reeds verrezen, want het spreekt recht. Dat is op dit oogenblik de voornaamste overwinning in volkenrechtelijken zin. Het is voor een deel in practijk gebracht de theorie der Constituante van 1791.

Wij kunnen verwachten, dat die theorie thans niet zoo jammerlijk schipbreuk lijdt als toenmaals.

Hebben wij van de macht eener clausule gewaagd, waarop kanonnen-zwaarte drukte, wij willen thans eindigen met den lichten zegen eener andere te bespreken, door welke veel onheil is voorkomen.

Zij betreft de z.g. internationale commissiën van onderzoek (Commissions d'Enquête).

Naar men zich herinnert, heeft het geval, dat zich gedurende den Russisch-Japanschen oorlog in de Noordzee nabij Hull heeft voorgedaan, waar Engelsche visschers door Russische oorlogsschepen werden beschoten, tot een hoogst gespannen verhouding tusschen Engeland en Rusland aanleiding gegeven, waaruit allicht een zeer ernstig conflict zou zijn ontstaan.

Door de instelling en de uitspraak eener commissie van onderzoek, die te Parijs haar zetel had, is het conflict op vredelievende wijze beëindigd.

De instelling dier commissie van onderzoek geschiedde ingevolge de bepalingen van art. 9 en volgende der door de Vredesconferentie vastgestelde en op 29 Juli 1899 te 's-Gravenhage onderteekende overeenkomst tot vredelievende beslechting van internationale geschillen.

Algemeen is toen hulde gebracht aan de ontwerpen dier overeenkomst. Maar wat niet vermeld werd en in een Nederlandsch tijdschrift zeker niet met stilzwijgen mag worden voorbijgegaan, is, dat het artikel omtrent de commissie van onderzoek, zooals het in het oorspronkelijk (Russisch) ontwerp luidde - het was toen art. 14 -, een zoo beperkte strekking had, dat het incident van Hull niet daaronder zou gevallen zijn, en dat het op voorstel van een Nederlandsch afgevaardigde ter Vredesconferentie de ruimere strekking heeft erlangd, waardoor het heeft kunnen bijdragen tot beëindiging van het bedoelde conflict en misschien tot voorkoming van een oorlog tusschen twee Europeesche groote mogendheden.

Rusland had blijkens het ontworpen artikel 14 de instelling der commissiën van onderzoek willen beperken tot de geschillen ‘par rapport aux circonstances *locales*’ en in verband daarmee noemde het artikel als de taak der commissie: ‘d'éclaircir *sur les lieux*’ (later veranderd in: *sur place*) ‘toutes les questions de fait’.

Reeds bij de eerste lezing in de sub-commissie, met het ontwerpen

van dit verdrag belast, wees de Nederlandsche afgevaardigde, Mr. Asser, hierop, dat de bepaling, om waarlijk nuttig te wezen, niet tot geschillen over *locale* toestanden en tot een *plaatselijk* onderzoek moest beperkt zijn, maar dat zij *alle* geschillen omtrent *feiten* moest omvatten.

De commissie en later de conferentie vereenigde zich met deze zienswijze en nam het amendement Asser aan, nadat ook de voorzitter der commissie, de heer Léon Bourgeois, thans minister van Buitenlandsche Zaken in Frankrijk, het amendement had verdedigd(*).

XI.

Was buiten rechtsgeleerde en staatkundige kringen de internationale arbeid tot opbouw van het wereldrecht weinig bekend - dat gaf mij aanleiding, juist om de zoo hoogst gewichtige rol, die Nederland daarbij vervult, dat werk in ruimer kring bekend te maken. Bovendien is het een tijdsgebeurtenis, die aan de orde blijft. Immers, er worden in deze dagen maatregelen genomen tot bijeenroeping onder den koepel van het Huis ten Bosch, waar Jordaens' en Rubens' onsterfelijke figuren de zegeningen des vredes symboliseeren, van een tweede Vredesconferentie en een Vredestentoonstelling wacht ons, als Carnegie's paleis zal zijn voltooid.

Doch al ware dat niet het geval, dan nóg zou een heugenis aan hetgeen bereikt werd, niet te onpas zijn. Want nooit is het vergeefsch gebleken, als onder twijfelzieke tijdgenooten - heeft niet Jozef Israëls ons levenstijdperk gekenschetst als ‘een tijd des twijfels en der vreugdelooze handelingen’? - de blijde boodschap van het Ideaal vaak wordt verkondigd, zelfs al schemert nog in verre luchten het Doel. Zoo kan de twijfelzucht, als een willige wingerdplant haar trossen, gunst op gunst voor anderen dragen, door in veerkrachtige deining te houden geloovige harten.

Het werd met den eenvoud der waarheid gezegd, toen Minister Cort van der Linden het door diplomaten en rechtsgeleerden vertegenwoordigd Europa in den zomer van 1900 toesprak. De Minister gewaagde toen - wij zagen het reeds in deze regelen - van een verheven denkbeeld, waarop hun arbeid steunde: de aanéénsluiting der menschheid, en van den dagelijks slinkenden zedelijken afstand tusschen de verschillende volkeren. En er ontsteeg aan de slotwoorden, die hij deed hooren, als een geur van rozen:

‘Wij staan niet zoo ver meer af van het ideaal: één enkele menschheid door één enkel richtsnoer van recht geleid.’

Welnu, laat dat alles vluchtig zijn als rozengeur! Laat nog eeuwen de krijg niet van de aarde verbroken worden: dán nóg mag niet de

(*) In het omtrent den arbeid der commissie door den Belgischen afgevaardigde Descamps als rapporteur uitgebracht verslag vindt men de wordingsgeschiedenis van het bedoelde art. 9 vermeld *(Actes de la Conférence de la Paix,* vol. I, pag. 108).

verslapping veld winnen, die in onzen wuften levenstijd wereldgebeurtenissen als deze niet tot de hoogst-zedelijke verschijnselen rekent.

Te minder, nu een deel der Nederlandsche Christenheid door haar dogmatische geloofsstelling zoo nauw bij het wereldrecht door het vredesvraagstuk wordt betrokken.

Den dogmatici zeggen wij echter met overtuiging één ding na: dat de aarde nooit tot hemel wordt. Maar nauwelijks hebben wij het gezegd, of wij vervolgen: doch tot hel haar te maken door barbaarsch oorlogsgeweld, vormt met onzen Christenzin een te scherp contrast, dan dat wij niet aan verzachting zouden denken.

Daarom vragen wij toejuiching voor de bouwmeesters van het wereldrecht, wier internationale arbeid meer en meer de scherpe hoeken van die antithese afslijpt.

F. SMIT KLEINE.

Van buurman's leed, dat troost.
(Iets over den schoolstrijd in Engeland.)

Ik zou niet gaarne beweren, dat dit de nobelste vertroosting is, maar in spreekwoorden komt minder het ideaal dan wel de levenswijsheid tot uiting en wij staan met dit spreekwoord, ongetwijfeld op den bodem der werkelijkheid. Het leed, dat een ander overkomt, doet eigen leed gemakkelijker dragen.

De buurman is in dit geval Engeland, het leed de schoolstrijd, die ook daar wordt gestreden, de vertroosting, dat hij daar niet minder hevig en langdurig woedt dan bij ons en voorloopig nog wel evenzeer onopgelost zal blijven. Trouwens, men kan bijna zeggen, dat ons gansche werelddeel in het teeken van den schoolstrijd staat. Niet alleen Engeland en ons land, ook België, Frankrijk, Duitschland en Oostenrijk, misschien nog andere landen, kennen hem in meerdere of mindere mate. Zou dat er niet op wijzen, dat hij geen toevallig verschijnsel is, waarover wij al te zeer te klagen hebben? Hij *moet* er in de gegeven omstandigheden zijn en zelfs ware de stelling te verdedigen, dat het een gunstig teeken is voor de ontwikkeling van die landen, waar een schoolstrijd heerscht. In een niet al te besten naam van ontwikkeling en beschaving staan de landen, die hem niet kennen, als Spanje, Italië, Turkije, Rusland.

Die strijd *moet* er in bepaalde omstandigheden zijn, zeide ik. Het is te doen om de vraag, welke plaats de godsdienst, resp. de Kerk, die allerminst - ik kan het niet met genoeg nadruk zeggen - vereenzelvigd moeten worden, op het gebied van het volksonderwijs zal innemen.

Vroeger was die plaats aangewezen, toen ieder, als vanzelf sprekend, - niet godsdienstig was, maar - een geloof beleed. Dat het onderwijs in handen van de geestelijken was of ten minste onder hun toezicht stond; dat godsdienstonderwijs, hoe gebrekkig dan ook, als de hoofdzaak gold, lag voor de hand, en ieder was het ermede eens. Strijd kon niet ontstaan. Maar onder den invloed van allerlei hier niet te noemen factoren is er eene groote verandering in de geesten gekomen; aan den eenen kant zijn velen niet meer godsdienstig, hetzij absoluut genomen, hetzij in den zin van niet meer behoorende tot eene Kerk; aan den

anderen kant zijn de eischen van goed onderwijs hooger gesteld. Dat gaf natuurlijk aanleiding tot botsing, strijd, en die strijd wordt nu uitgestreden.

Ik noemde het voorts een gunstig teeken voor de ontwikkeling van een land, als die strijd er heerscht. Daarmede is volstrekt niets geringschattends voor den godsdienst bedoeld, hetgeen sommigen er misschien uit zouden kunnen of willen afleiden. Verre van mij de meening, alsof godsdienst en ontwikkeling tegenover elkaar zouden staan en terugdringing van den godsdienst vermeerdering van de ontwikkeling zou beduiden! Maar wèl is er eene opvatting van godsdienst als kerkendom, clericalisme, welke onheil werkt, en wanneer die opvatting teruggedrongen wordt, is dat èn in het belang van den godsdienst zelven èn in het belang der ontwikkeling. Doch niet minder is er eene opvatting van ontwikkeling, welke allen godsdienst verre houdt, maar doet uitloopen op het geestelijk en zedelijk verval eener natie. Beide de juiste plaats aan te wijzen, ze in de juiste verhouding tot elkander te brengen, dàt is het, waarom het gaat. En nu is het probleem te kennen, bewijs van beter inzicht, dan het niet te zien; rest, er eene oplossing van te vinden. We mogen verwachten, dat het ten slotte ook hier zal zijn: 'Du choc des opinions jaillit la vérité.' Nu eens zal deze, dan weer gene opvatting tijdelijk overheerschen; vaak zal een modus vivendi gevonden, een compromis gesloten moeten worden, maar toch wordt telkens eene schrede nader gedaan tot de uiteindelijke verzoening.

Wie de beteekenis van de verschillende factoren, welke het geestelijk leven der menschheid beheerschen, kent, die blijft niet staan bij de tegenstelling van clericaal en anti-clericaal als strijdleuze of schaart zich niet eenzijdig, hartstochtelijk aan één der kanten, maar die ziet in, wat er waarachtigs en blijvends zoowel in het een als in het ander is, en in alle geval is hij in staat, om te erkennen, dat het in den diepsten grond der Kerk niet alleen of in de eerste plaats te doen is om aanmatiging van gezag en evenmin iederen tegenstander van hareeisch en om terugdringing of uitroeiing van den godsdienst.

Als wij b.v. in den trant van den voorzitter van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers alleen van eene 'lastercampagne' weten, welke de Christelijke pers tegen de openbare school voert, en daarmede op één lijn stellen, wat 'de groote liberale pers, gevolgd door de kleinere en gesteund door de christelijke'[(*)], aan bezwaren tegen het optreden van sommige onderwijzers inbrengt, dan staan wij misschien op een sterk propagandistisch standpunt en hebben wij eene 'pushing' kracht als alle dogmatici en fanatici, maar ruime, onbevangen blik, begrip en waardeering van 's tegenstanders en misschien zelfs van eigen standpunt zijn verre van ons, ver als waarheid en gerechtigheid.

Een strijd over de plaats, welke de godsdienst, vooral in kerkelijken

(*) *Openingsrede, gehouden ter* 30*ste Algemeene Vergadering van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers te Zwolle*, *op* 29 *December* 1905.

zin genomen, in het onderwijs zal hebben, is ook de schoolstrijd in Engeland voor een groot deel, hier nog verscherpt door het feit, dat er eene Staatskerk is met hare bevoorrechte positie van oudsher, welke zij natuurlijk gaarne en door alles heen handhaaft. Over dien strijd wil ik in de volgende bladzijden iets mededeelen. Gaan wij voor onzen schoolstrijd in den regel tot omstreeks het jaar 1805 terug, ook voor Engeland gaat dat op en dan kunnen wij 'cum grano salis' zeggen, dat de geschiedenis van het onderwijs in Engeland in de laatste eeuw is geweest de geschiedenis van de succesvolle bestrijding van elke poging tot verbetering van het onderwijs, in zoover het niet onder contrôle van de Staatskerk (Church of England) stond, totdat deze in 1902 door de toen aangenomen schoolwet eene groote overwinning behaalde.

Er is hier te lande toen weinig over die overwinning en wat aan haar voorafging, geschreven; ik herinner mij ten minste niet er in een onzer groote tijdschriften iets over gelezen te hebben. Dat mag aan allerlei oorzaken toe te schrijven zijn, niet het minst aan de ingewikkeldheid van het onderwerp. Eene Engelsche dame zegt mij, dat het voor een vreemdeling 'the most difficult of subjects' is. Ik geloof het gaarne en ware het niet, dat ik de te behandelen stof zonder schade voor de duidelijkheid kon beperken, ik zou de reeds eenige jaren geleden verzamelde gegevens stil hebben laten rusten en ze nu niet, met andere vermeerderd, weer oprakelen uit hun stof en uitwerken. Of het onderwerp intusschen zijne actualiteit niet heeft verloren? 1902 en 1906? Integendeel. Zonder meer begrijpt ieder reeds, dat de strijd nog niet uitgestreden is. Maar juist nu is het zeer interessant, af te wachten, wat de liberalen na hunne reuzenoverwinning met de wet zullen doen. Eene groote vraag, onze aandacht overwaard. Eene groote vraag, maar mij dunkt: ook eene groote moeilijkheid.

De wet van 1902 was eene echte partijwet en met meer of minder openhartige brutaliteit werd de meening uitgesproken, dat, als zij eenmaal aangenomen was en de Church (de Anglikaansche Kerk) haar zin had, de buit voorgoed binnen zou zijn, daar het Hoogerhuis met zijne Tory-(*) en Church-gezinde meerderheid ingrijpende veranderingen in de wet zeker niet zou toelaten.

Ziedaar de moeilijkheid, want veranderingen *moeten* worden aangebracht. Al is de overwinning der liberalen in de eerste plaats te danken aan hunne bestrijding van Chamberlain's protectionisme en al was een tweede factor daarbij de Chineezen-quaestie aan den Rand, de school-quaestie is toch in niet mindere mate het struikelblok geweest, waarover de vorige Regeering is gevallen. Niet ieder Engelschman mag er zich evenzeer voor geïnteresseerd hebben: zij, die het wel deden, zijn er geheel en al door ingenomen geweest en Chamberlain en Balfour hebben zich bij hen toorn als een schat vergaderd. Welk een toon van verontwaardiging spreekt uit de 'pamphlets', tijdschriftartikelen, enz.,

(*) De Tories zijn de conservatieven in Engeland.

welke ik las! Een ‘out-sider’ zou kunnen meenen, dat die verontwaardiging al voldoende was geweest, om een wegvagen van de unionistische partij, als heeft plaats gehad, te verklaren. De meeste ergernis is misschien nog niet gewekt door hetgeen Balfour c.s. hebben gewild, maar wel door de wijze, waarop, door hun toon van spreken. Zij hebben niet den indruk gegeven van ‘fairness’, van eenige grootheid van ziel, van het opkomen voor een hoog beginsel. Kleine middelen zijn gebruikt als in een personenstrijd.

Om den tegenwoordigen toestand te doen begrijpen, dien ik terug te gaan tot de schoolwet van 1870. Vóór dien tijd was het onderwijs bijna geheel in handen van de Anglikaansche Kerk, die hare sektescholen oprichtte, bestuurde en onderhield, dank zij de bijdragen harer aanhangers, welke, al loopen de opgaven van verschillende kanten tientallen millioenen uiteen, in alle geval te zamen een reusachtig bedrag opleveren. Intusschen lieten die scholen - en dat is met het oog op de grootte der taak niet moeilijk te begrijpen - veelszins te wenschen over, zoowel wat betreft gebouwen, inrichting en hygiënische toestanden als onderwijs, hulpmiddelen, onderwijzers en leerkrachten, die eene slechte opleiding kregen en slecht betaald werden. In 1861 kreeg slechts 9% van de kinderen uit de arbeidende klasse voldoend onderwijs; in 1870 waren er bijna 2 mill. kinderen, voor wie geene plaats op eene ‘inspected’ school was(*). Een toestand naar het hart van hen, die beter onderwijs voor de lagere klassen tegenstonden, bewerende, dat de veiligheid van den Staat het best verzekerd bleef, door slechts dat onderwijs te geven, dat ‘hen geduldig, nederig en zedelijk maakt en de hardheid van hun aardsche lot verlicht door het vooruitzicht op een blijde eeuwigheid’.

De schoolwet van 1870 verdeelde het land in districten, waar, indien de meerderheid der kiezers het wenschte, een ‘School-Board’, d.i. eene schoolcommissie, kon worden ingesteld, welker leden gekozen werden door hen, die eene zekere belasting betaalden. Ook kon het Departement van Onderwijs een district dwingen tot het instellen van een School-Board, indien er geene voldoende scholen waren. Alleen voor Londen werd bij de wet een School-Board verplichtend gesteld. Zij hadden te zorgen voor het openbaar lager onderwijs in al zijne deelen, bestuurden de scholen in hun district en richtten zoo noodig nieuwe op. Daartoe mochten zij eene aparte gemeentelijke belasting(†) (rate in tegenstelling met tax, rijksbelasting) heffen, terwijl de Staat subsidie gaf, gerekend naar het aantal schoolgaande kinderen.

De scholen, onder deze Boards staande, heetten Board-schools en mochten geen bepaald gekleurd dogmatisch onderwijs geven. ‘Geen geloofscatechismus en geen geloofsformulier, die het bijzonder kenmerk

(*) Royal Commission, 1888: Minority Report.

(†) In de steden gewoonlijk 3% of 4% van de huishuur, zoodat iemand, die een huis van *f* 500 bewoonde, *f* 15 of *f* 20 schoolbelasting te betalen had.

van een of ander kerkgenootschap zijn, zullen in de school onderwezen worden' (Section 14 of the Education Act of 1870): zoo luidt de 'Cowper-Temple Clause', aldus genoemd naar het Parlementslid, dat haar voorstelde. Wel kon elke Board bepalen, of en tot welke mate er godsdienstonderwijs zou worden gegeven, en van die bepaling werd ruimschoots gebruik gemaakt. Zoo waren er van de 2392 School-Boards in Engeland en Wales slechts 57, die daaromtrent niets voorschreven, en van deze 57 waren er 51 in Wales, waar, zooals bekend is, het Zondagsschoolwezen zeer bloeit, zoodat men meende, dat godsdienstonderwijs op school overbodig was(*). Zoozeer liet de wet de bepaling van den aard en de mate van het godsdienstonderwijs aan de plaatselijke commissie over, dat, mits maar de woorden van een catechismus of formulier niet feitelijk werden geleerd, een School-Board alle beginselen en dogma's van een kerkgenootschap kon laten onderwijzen. Mochten in de practijk Anglikanen wel eens gevoelen, dat sommige leerstellingen, voor hen van groot gewicht, niet werden onderwezen, - zekere beginselen, waaraan de Nonconformisten zeer hechten, werden evenmin geleerd en zoo was er in het gemeenschappelijk belang van weerszijden eene concessie gedaan en eene beperking opgelegd. Het is overbodig, erbij te voegen, dat geen kind verplicht was het godsdienstonderwijs bij te wonen.

Elke stad van 10,000 en elk landelijk district van 20,000 inwoners had recht op een School-Board, maar, zooals ik boven reeds zeide, hing de beslissing af van de meerderheid der kiezers. Daarenboven mocht een School-Board geene school bouwen, indien er genoeg bijzondere(†) scholen waren, die aan de eischen van de wet voldeden, terwijl eveneens de hoogste autoriteiten in geval van een onvoldoend aantal schoolplaatsen niet tot de instelling van een School-Board mochten dwingen, wanneer bijzondere corporaties alsnog verklaarden in het tekort te zullen voorzien. Die bijzondere (voluntary) scholen heetten 'public elementary schools' en moesten, om eene subsidie te ontvangen, evenals de Board-schools aan deze wettelijke eischen voldoen: 1°. dat zij de 'Conscience Clause' (geene verplichte bijwoning van het godsdienstonderwijs voor de leerlingen) aannamen; 2°. dat zij er een rooster op nahielden; 3°. dat zij inspectie van het onderwijs toelieten; 4°. dat zij werden bestuurd in overeenstemming met de wet. Het stelsel van bijzondere vrije scholen, gesubsidieerd door den Staat, werd dus reeds aanstonds min of meer door de wet begunstigd en daarna nog meer door de meesten dergenen, die de wet moesten uitvoeren. Eene Tory-regeering was het School-Board-systeem nooit welgezind; er was eens een minister, die eene stad openlijk gelukwenschte, 'dat zij aan de ramp van een School-Board was ontkomen'. Allerlei administratieve maatregelen konden de School-Boards in hun arbeid belemmeren; o.a. kon

(*) *Problems of Education* by the Right Honorable A.H. Acland, p. 5.

(†) Wel te onderscheiden van 'private schools', die aan geene wettelijke eischen onderworpen waren en dan ook geene subsidie ontvingen. Zooals men weet, kan de eerste de beste in Engeland zulk eene 'private school' openen.

het ‘Education Department’ eene subsidie weigeren voor eene school, die ‘unnecessary’ was, en niet het plaatselijke bestuur, maar hijzelf besliste daarover in hoogste instantie. Ook werd stemming gemaakt tegen de School-Boards, door erop te wijzen, dat hunne invoering den belastingbetalers duur zou komen te staan. Zoo bracht een bisschop in 1870 zijne geestelijkheid met niet onduidelijke bedoeling onder het oog, dat, ofschoon de boeren God mochten vreezen, men gerust mocht aannemen, dat zij eene belasting nog meer vreesden(*). Het is geen wonder, dat door een en ander het School-Board-systeem niet tot zijn recht kwam. Er waren omstreeks 1900 dan ook 5600(†) gemeenten, waar geene Board-school, waar zelfs slechts één school was, onder de werking van de leerplichtwet door kinderen van *alle* gezindten bezocht, maar door de Anglikaansche Kerk geleid. In 1326 gemeenten waren er alleen Board-scholen; in het geheel hadden 7470 gemeenten slechts één soort van scholen, Anglikaansche, Board-, Wesleyaansche of Roomsch-Katholieke, maar in 5 van de 7 gevallen tot de eerstgenoemde rubriek behoorende.

Ondertusschen heeft Engeland aan de School-Boards veel te danken gehad. Zij hebben het onderwijs op eene vaste, rationeele en billijke leest geschoeid; zij hebben voor goede, gezonde scholen gezorgd overal, waar er behoefte aan was; zij hebben betere leerkrachten trachten aan te kweeken en de salarissen verbeterd; zij hebben zoowel formeel als materieel het onderwijs trachten te volmaken, waarbij het hun natuurlijk zeer te stade kwam, dat zij over ruime fondsen, d.w.z. ‘the public purse’, den zak van den belastingbetaler, konden beschikken. Het is dan ook een algemeen erkend feit, dat de vrije scholen niet op dezelfde hoogte als de Board-scholen stonden. Aan meer dan één maatstaf was dat te meten. Terwijl b.v. het hoofd van elke gesubsidieerde school gediplomeerd moest zijn, was dat voor de rest van het personeel facultatief. Op de Board-scholen nu was 59%, op de vrije scholen 22% der onderwijzers gediplomeerd(§). Kreeg elke school subsidie naar de mate van hare resultaten, steeds stonden de Board-scholen bovenaan èn wat qualiteit van het onderwijs èn wat quantiteit van leervakken betreft; zij verwierven de hoogste en de meeste subsidies. Voorts waren hare gebouwen beter en meer hygiënisch ingericht, was de positie der aan haar verbonden onderwijzers vaster, waren hare salarissen hooger. Ook leden de vrije scholen meer dan de Board-scholen onder het kweekelingenstelsel, dat om zijne goedkoopte in Engeland nog veelvuldig toepassing vindt. Van de 17512(**) ongediplomeerde leerkrachten waren er niet minder dan 14115 in vrije scholen werkzaam. Sir John Gorst sprak eens in het Lagerhuis van kweekelingen als van ‘schoolslaven’, wier kinderarbeid eigenlijk verboden moest worden.

(*) *The Education Crisis*, p. 62.
(†) Of, daar het kerspel als eenheid voor de districten was genomen, 8000 kerspelen.
(§) *Annual Report of the Ed. Department*, 1898.
(**) *Educ. Report,* 1900.

Ik zou nog meer kunnen noemen, maar het ligt haast voor de hand, dat de vrije scholen niet met de Board-scholen met hare onuitputtelijke hulpbronnen konden concurreeren, al spanden zij zich - het moet tot hare eer gezegd - ontzaglijk in. Zoo lees ik ergens, dat de Anglikaansche Kerk van 1870 tot 1876 eene som van ruim 5 millioen bijeenbracht voor hare ruim 10,000 scholen met ruim 2 millioen kinderen. Gaarne geloof ik, dat hare middelen, om geld bijeen te brengen, wel eens den toets der betamelijkheid minder goed konden doorstaan. Als b.v. eene vrije school zwak stond, gingen hare bestuurders wel eens naar 'dikke belastingbetalers', al of niet Anglikanen, en stelden hen voor deze keuze: 'Wij kunnen de school niet langer staande houden. Als wij haar sluiten, dwingt de wet u eene nieuwe te openen, te betalen uit den hoofdelijken omslag. Wij zullen ons gebouw niet afstaan; dus ge moet niet alleen eene school onderhouden, maar haar nog eerst bouwen. Dat zal u één of anderhalven sh. kosten. Maar als ge ons nu met eene kleinigheid steunt, kunnen wij onze school voortzetten en gij bespaart uw geld'(*).

En menig mensch is niet zóó, of zulk eene uitrekening begrijpt hij niet alleen goed, maar hij heeft er ook ooren naar, vooral wanneer hij een 'poor' of, omgekeerd, een 'big ratepayer' is. Soms werden ook spoorwegmaatschappijen of andere groote lichamen, die in geval van schoolbouw van hunne inkomsten moesten bijdragen, met eene zelfde bedreiging aangeklampt en 'uitgemelkt'. 'Raiding the big ratepayers', noemde men dat(†).

Overigens erkende een kerkelijk blad ronduit: 'Ten einde onze eigen kerkelijke scholen in stand te houden, zijn wij genoodzaakt, wanneer wij kunnen, alle verbeteringen op onderwijsgebied tegen te houden'(§). Nobeler en, zoo zij het konden gedaan krijgen, rationeeler was het, dat de vrije scholen de hulp van den Staat zouden inroepen. Nu, zij kregen het gedaan, steeds meer, ten slotte misschien tot ver boven hare verwachting.

De wet van 1870 was uitgegaan van het beginsel, dat ook elke vrije school zooveel mogelijk 'in local charge' zou zijn, plaatselijk, d.i. particulier, zou worden bekostigd. Daartoe had zij bepaald, dat eene subsidie nooit het geheele inkomen eener school uit eigen middelen mocht overschrijden; m.a.w., eene vrije school moest zichzelve steeds voor de helft bedruipen. Maar reeds in 1876 kwam er deze verandering te haren gunste, dat de bestuurders voor de eerste 17 sh. 6 d. subsidie per kind geen equivalent hadden op te brengen. In 1897 viel ook de laatste beperking weg, zoodat eene vrije school, niet onder publieke contrôle staande, toch geheel uit de publieke fondsen kon worden onderhouden. De som, als schoolsubsidie aan bijzondere corporaties gegeven, steeg van £562611 in 1870 tot £4.702.154 in 1900, terwijl er van de 5.700.675 schoolgaande kinderen 3.043.006(**) op bijzondere scholen gingen.

(*) *Educ. Crisis*, p. 63.
(†) Ibid., p. 64.
(§) *Guardian,* Aug. 2nd, 1893.
(**) *Ed. Rep.*, 1901.

Een andere maatregel, die op den duur de vrije scholen zeer gebaat heeft, was de facultatiefstelling van gratis onderwijs. Nadat in 1870 reeds was bepaald, dat op geene gesubsidieerde school een hooger schoolgeld dan 9 d. (*f* 0.45) per week mocht worden geheven, werd in 1891 de mogelijkheid van kosteloos onderwijs geschapen. De Staat bood nl. ook aan de bestuurders der vrije scholen eene som van 10 sh. (*f* 6. -) per kind en per jaar aan, indien het schoolgeld werd afgeschaft of, hooger dan dit bedrag zijnde, met deze som werd verminderd, terwijl een kind gratis moest opgenomen worden, indien de ouders dat wenschten. Er waren in 1900 nog maar 649321 kinderen(*) op openbare of daarmee gelijkgestelde scholen, waarvoor schoolgeld werd betaald.

Voorts werd met name de Anglikaansche invloed nog door de invoering van den leerplicht versterkt. In 1870 hadden de School-Boards reeds tot op zekere hoogte het recht verkregen, om leerplicht in te voeren, maar daar zij geene dwangmaatregelen mochten toepassen, gaf dat niet veel. In 1876 werden in dat derde deel des lands, waar geene School-Boards bestonden, 'School Attendance Committees' (commissies tot wering van schoolverzuim) ingesteld met ietwat meer bevoegdheid, totdat in 1880 de leerplicht bij de wet vastgesteld en algemeen ingevoerd werd. Maar nu waren dus de niet-Anglikanen, d.w.z. de Dissenters, de Nonconformisten, gedwongen hunne kinderen ook in die plaatsen, waar alleen scholen onder Anglikaansche leiding bestonden, aan die niet gewenschte handen toe te vertrouwen. Het is waar: de 'Conscience Clause' was er, maar de Nonconformisten beweerden, dat zij niet genoeg bescherming bood. Allereerst stond menigeen al voor de keuze: òf in 't geheel geen godsdienstonderwijs voor zijn kind òf onderwijs, dat niet in zijn smaak viel, en dan werd begrijpelijkerwijs vaak het laatste nog verkozen. Maar ook vreesden velen, dat zij, als zij voor hun kind van de Conscience Clause gebruik maakten, òf in hunne zaken benadeeld zouden worden òf dat hun kind minder goed behandeld en, hetzij door de onderwijzers, hetzij door zijne medeleerlingen, min of meer als een 'kleine ketter' achterafgesteld zou worden.

Ik krijg den indruk, dat deze bezwaren niet geheel ten onrechte werden ingebracht, al ligt het voor de hand, dat er werd gegeneraliseerd. Wat zegt men van een getuigenis als het volgende, dat een kerkelijk blad(†) betreffende eene bepaald genoemde school aflegt: 'Aan menig z.g. Dissentertje is in deze lokalen reeds het Katholieke geloof onderwezen, terwijl ondanks de Conscience Clause slechts *eenmaal* een kind op verzoek van het godsdienstonderwijs is vrijgesteld. We weten menig voorbeeld, dat deze kinderen, ouder geworden, geheel uit eigen beweging en onder den invloed van de gezonde leer, die zij in hunne schooljaren hadden ontvangen, zich bij de Kerk hebben aangesloten en zeer beslist goede "Churchmen" zijn geworden. Wanneer "Church"-

(*) *Ed. Crisis,* p. 22.
(†) *Parish Magazine*, St. Mary Magdalene, Paddington.

scholen, hetzij in de stad of buiten, zoo gebruikt worden, dan verdedigen wij ze geestdriftig en handhaven wij ze met zorg'(*). Geen wonder!

Het ligt niet in den aard van een mensch, spoedig tevreden te zijn, en daar eene Kerk ten slotte ook uit menschen bestaat, kan het ons niet verbazen, dat de Anglikaansche Kerk ook hare wenschen bleef koesteren en meer dan dat. In 1895 stelden de bisschoppen eene memorie aan Lord Salisbury, het toenmalige hoofd van het Kabinet, op, waarin zij om groote veranderingen in het onderwijssysteem vroegen. Gewillig belichaamde Lord Salisbury die wenschen in een wetsvoorstel, maar dat stiet op zoo geweldigen tegenstand, dat het spoedig werd ingetrokken. Langzamerhand echter stond de Regeering al het door de bisschoppen gevraagde toch toe. Sommige hunner wenschen zagen zij door een Parlementsbesluit ingewilligd, andere verkregen zij door partijdige administratieve maatregelen van het 'Education Department'. Ik noemde reeds de afschaffing van de 17 sh. 6 d.-limiet in 1897. In datzelfde jaar werden alle vrije-schoolgebouwen van belastingbetaling vrijgesteld en werd voorts alleen aan die scholen eene verhoogde subsidie toegestaan ter bestrijding van de over het geheele land vermeerderde kosten van onderwijs. Eveneens werd het vormen van groepen van vrije scholen vergemakkelijkt. Indien de eene of andere school naar de meening van het Department 'unreasonably' weigerde of naliet tot zulk eene feitelijk onder bisschoppelijk toezicht staande groep toe te treden, werd zij van haar aandeel in de 'Aid Grant' (bovengenoemde verhoogde subsidie) uitgesloten, terwijl zulk eene federatie ook het recht had dat aandeel al of niet toe te kennen, waardoor dus eene school indirect eene aansporing te meer kreeg, om zich aan de bisschoppelijke contrôle te onderwerpen.

Van de negen eischen, die de bisschoppen stelden, werden er vijf door een wetje ingewilligd en drie geheel of gedeeltelijk door administratieve maatregelen. Zoo werd ook nog de mogelijkheid geschapen, om subsidie voor vrije scholen te krijgen in districten, waar voldoende Board-scholen waren. Men zal zich herinneren, dat het tegenovergestelde beslist bij de wet verboden was.

De Church had dus langzamerhand het meeste verkregen van hetgeen zij wenschte. Maar... l'appétit vient en mangeant en de verleiding was te groot, om niet te profiteeren van de gewillige meerderheid, welke Balfour en Chamberlain achter zich hadden na de voorlaatste verkiezing. Zijn slag niet te slaan, dat kan ook voor eene Kerk 'über die Kraft' zijn.

In 1901 stelden de twee 'Convocations' (vergaderingen van geeste-

(*) Van den geest, die op vele - let wel! - Anglikaansche scholen heerscht, legt het volgende getuigenis af, dat de Rev. R.E. Welsh, M.A., in zijn: *The Capture of the Schools*, p. 29, verhaalt: 'In eene Anglikaansche school in mijne nabijheid leert men de kinderen (waarvan er sommigen bij mij op Zondagsschool zijn) het "Ave Maria" opzeggen en buigen voor het altaar. In deze en de volgende Church-school in Willesden worden de kinderen uitgenoodigd en geleerd ter biecht te gaan.' Tevens een blijk, hoe de Anglikaansche Kerk meer en meer Roomsch wordt.

lijken der Church) van Canterbury en York in gezamenlijke zitting een nieuw en herzien program van wenschen op onderwijsgebied op. De eischen luidden in hoofdzaak als volgt: 1°. Onderhoud van alle scholen door den Staat of de gemeente, waarbij het er voor vrije scholen niet op aankomt, of en wat voor godsdienstonderwijs er wordt gegeven. 2°. De bestuurders van eene school hebben uit particuliere middelen voor geene andere uitgaven te zorgen dan die, welke het onderhoud en de veranderingen in de gebouwen betreffen. 3°. Het beheer van elke school en met name de benoeming en het ontslag van onderwijzers blijven in handen van het tegenwoordige bestuur met toevoeging van uiterlijk ⅓ van het geheele aantal leden door de plaatselijke onderwijscommissie. 4°. Mogelijkheid, dat godsdienstonderwijs van eene bepaalde kleur op alle lagere scholen wordt gegeven, indien een voldoend aantal ouders het voor hunne kinderen wenschen. 5°. Belichaming van deze voorstellen in eene wet, welke gedurende de eerstvolgende zitting van het Parlement moet ingediend en zoo mogelijk onder vereende krachtsinspanning van alle Churchmen aangenomen worden. Men ziet: ook deze heeren hadden haast. Er lag zulke 'intolerable strain' op hunne vrije scholen, dat zij niet konden wachten, geen dag en geen nacht.

Zij hebben het ook niet behoeven te doen. Nadat de genoemde resoluties onder de aandacht van het ministerie waren gebracht, diende dit reeds het volgende jaar (1902) met de meeste volgzaamheid eene wet in den bedoelden geest in en wist het die door te drijven ondanks den krachtigen, om niet te zeggen verwoeden tegenstand van de Nonconformisten en vele Churchmen, van onderwijsautoriteiten en School-Boards. De 'Khaki-stem' was er goed voor. Transvaal is in menig opzicht al gewroken. Hoevelen zullen gedacht hebben als de mijnwerker(*) op de spotplaat van Gould, die, als Chamberlain zijne stem aan een Anglikaansch geestelijke geeft, den eerste toeroept: 'Hé, daar! Ik gaf u mijne stem voor de soldaten; gij hebt geen recht ze aan den geestelijke te geven. Geef ze mij weer terug. Ik zal een andermaal wel oppassen, dat ik u niet weer vertrouw.' Maar Chamberlain en de geestelijke zien elkander glimlachende aan en leggen den vinger op den mond.

De in April 1902 voorgestelde wet kwam aan alle door de bisschoppen c.s. gestelde eischen te gemoet, ja, gaf nog meer, dan zij hadden gevraagd, door de gelegenheid, welke zij bood, om op staatskosten nieuwe scholen te openen, zonder rekening te houden met de werkelijke behoeften in een district.

De voornaamste wijzigingen, welke de wet aangebracht heeft, wil ik vermelden. De radicaalste is wel de afschaffing van het School-Board-

(*) Toespeling op eene redevoering van Chamberlain tot de mijnwerkers van Staffordshire tijdens de Khaki-verkiezing van 1900, waarin hij hun verzekerde, dat zij zonder schade voor andere belangen gerust op een Unionist konden stemmen, daar het alleen te doen was om het ten einde brengen van den oorlog.

systeem en het scheppen van eene nieuwe ‘local authority’, thans eene plaatselijke commissie, met de zorg voor het onderwijs belast, gekozen door en uit de County- of County-Borough-Councils met toevoeging van eenige plaatselijke sommiteiten, mede door deze Councils benoemd. Dit stelsel beduidt allereerst afwijzing van den directen invloed van het nagenoeg algemeen stemrecht, waardoor de vroegere School-Boards werden samengesteld; het sluit de medewerking van vrouwen uit, in zoover dezen geene zitting mogen hebben in County-Councils; het doet het gehalte van de schoolautoriteit minder worden, daar niet ieder lid van den County-Council, een lichaam, dat voor andere dan onderwijsbelangen gekozen wordt, verstand van schoolzaken heeft en bovendien menige wèl geschikte kracht, die in de schoolcommissie zou willen zitten, niet bereid is daarbij ook de lasten van het County-Council-lidmaatschap op zich te nemen.

De grootste grief is, dat het publiek geen directen invloed meer heeft op den geest van het onderwijs, op de ontwikkeling van het land, op de keuze der onderwijzers, in één woord, dat het zijne tevredenheid of zijn ongenoegen niet meer onmiddellijk kan toonen, zooals het vroeger herhaaldelijk deed.

Intusschen kunnen wij ons, meen ik, verzekerd houden, dat aan zulk eene ingrijpende verandering toch ook een bepaald beginsel moet hebben ten grondslag gelegen, en welk dat is, zegt een artikel in de *Fortnightly Review* (1901) zeer duidelijk:

‘Met het oog op de 2545(*) School-Boards, die reeds bestaan en nog slechts ⅔ van het land onder hunne jurisdictie hebben;

met het oog op de 788 School-Attendance Committees in het overige derde deel des lands;

met het oog op 14359 afzonderlijk beheerde vrije scholen (de meeste van deze onvoldoende ingericht);

met het oog op het meer uitgebreid lager onderwijs, dat geheel ongeorganiseerd is, hoewel veel goed werk gedaan wordt door de “Technical Instruction Committees”;

met het oog op een groot aantal scholen voor meer uitgebreid onderwijs onder leiding van meer of minder publiek verantwoordelijke beheerders en dan eene breede, niet te bepalen zone, alleen ingenomen door private scholen, welker toestand de ouders dikwijls met groote zorg vervult;

met het oog op al deze verwarring en onderlinge botsing is het niet verbazingwekkend, dat er in het land eene krachtige opinie is geboren, dat lager en meer uitgebreid onderwijs (het technisch onderwijs inbegrepen) moet komen te staan onder één “local authority”, welke macht heeft over een groot gebied.’

Om meer eenheid in het onderwijs is het dus begonnen. Inderdaad,

(*) Elders is sprake van een kleiner aantal School-Boards. Ik weet niet, waaraan dat verschil toe te schrijven. Trouwens, verschillend opgegeven cijfers doen mij herhaaldelijk voor onopgeloste vragen staan.

een loffelijk doel, ten minste als men zich niet het ideaal stelt van dien Franschen minister, die zich erop beroemde, dat in zijn land op alle staatsscholen op hetzelfde uur uit hetzelfde boek dezelfde les behandeld werd. Ook Mr. Clouderley Brereton juichte het in de *Monthly Review* (Mei 1902) van ganscher harte toe: 'De groote verdienste van dezen maatregel is, dat er onder zeker voorbehoud *één plaatselijke autoriteit* wordt aangenomen *voor de verschillende soorten van scholen.*' Zoo wordt het onderwijs een organisch geheel, maar, zegt een ander daartegen in de *Review* of *Reviews*(*), de behandeling van het wetsontwerp in het Parlement besprekende: 'De belofte was mooi, maar de ministers hebben "mince meat" (vulsel voor gebakjes) van het fundamenteele beginsel der wet gemaakt en zoo is de verwarde toestand nog meer verward.'

Het is mijn doel niet, op deze technische quaesties dieper in te gaan. Ietwat meer eenheid is er zeker in het onderwijs gebracht, maar gelukkiger nog acht ik het feit, dat het onderwijs op de vrije scholen, waarop toch meer dan de helft der kinderen in Engeland gaan, verbeterd is, terwijl er eenig meerder toezicht (zie beneden) op die scholen verkregen is. Daarentegen heeten de resultaten nog lang niet evenredig aan de hoogere kosten, welke de Staat en de gemeente te dragen hebben.

Voorts is eene tweede gewichtige bepaling van de wet, dat de vrije scholen voortaan geheel uit de publieke kas worden onderhouden, terwijl zij haar kerkelijk karakter mogen bewaren behoudens vrijstelling van godsdienstonderwijs voor kinderen, wier ouders dat wenschen. De hoofden zullen tot de Anglikaansche Kerk moeten behooren(†) en slechts het mindere personeel zal niet Anglikaansch behoeven te zijn. Daartegenover wordt eenig publiek toezicht gegeven, doch slechts in zooverre, dat van de zes bestuurders eener vrije school, waarvan er vier Anglikaansch moeten zijn en door de Church worden aangewezen, twee door de 'local authority' benoemd moeten worden en dezen niet per se den Anglikaanschen godsdienst behoeven te belijden. Op plaatsen, waar eene vrije school met voldoende plaatsruimte aanwezig is, mag geene tweede school worden opgericht. De groote grief is, dat de vrije scholen nu ten openbaren laste komen zonder voldoende contrôle. 'Er is belasting, doch geene vertegenwoordiging', heet het. 'Wat vermogen twee beheerders, gesteld al, dat zij Nonconformist zijn, tegenover eene vaste meerderheid van vier?' Anderen zeggen wel, b.v. bovengenoemde Mr. Brereton,

(*) Het bekende tijdschrift van Stead en, als ik mij niet vergis, het voorbeeld voor onze veelszins uitnemende *Hollandsche Revue.*

(†) Dit beduidt, dat voor ruim 16,000 plaatsen als hoofd slechts Anglikanen in aanmerking kunnen komen, terwijl voor de andere posten in die scholen in de practijk ook steeds Anglikanen of die het willen worden, zullen worden benoemd. De Nonconformisten komen dus in veel slechter positie te staan, en velen hunner worden in de verzoeking gebracht over te gaan (to conform). Daar bovendien de meeste kweekscholen, hoewel uit de publieke kas betaald, mede slechts voor Anglikanen openstaan, kon de bisschop van York te recht zeggen, dat de geestelijkheid door middel van de kweekscholen een zeer grooten invloed op het onderwijs in het land had.

dat het toezicht niet zoozeer ligt in de meerderheid van stemmen als wel in de macht, die de Staat heeft, om eene subsidie al of niet uit te keeren; maar ieder begrijpt, dat hier veel afhangt van de hoogere autoriteiten, en over de partijdigheid van deze is tot nu toe veel geklaagd. Daarenboven houden autoriteiten in den regel niet van kras optreden: voor een dilemma staande, kiezen zij, als 't eenigszins kan, het liefst den weg van 'laat maar loopen'. Om in één opzicht aan te toonen, welke de bevoegdheid der 'local authority' is: zij mag tegen de benoeming van een onderwijzer, door de beheerders gedaan, slechts 'on educational grounds' bezwaren inbrengen; over een eventueel ontslag heeft zij niets te zeggen. De tegenpartij klaagt: 'De vrije scholen staan krachtens deze wet tegenover het publiek met den schaamteloozen eisch: "Wij zullen uwe kinderen leeren, wat wij willen en zooals wij het willen. Uw aandeel in de zaak zal alleen zijn: te betalen", en zij laat de Church berustend zeggen: "In Gods naam, wij zullen de kinderen het Katholieke geloof leeren, maar de kettersche belastingbetalers zullen er het geld voor geven!"'

Eene heftige oppositie is na de indiening tegen de wet gevoerd, uitgaande zoowel van de onderwijsautoriteiten als van de Dissenters. Fairbarn noemde het dan ook een publiek geheim, dat de wet definitief zou zijn verworpen, indien partijdiscipline niet had verplicht haar met huid en haar te verzwelgen(*). Op alle mogelijke gronden, in het belang van opvoedkunde, van het onderwijs, van den godsdienst is de wet bestreden, maar, beweren hare tegenstanders, de gehate Board-school moest verpletterd worden en met haar het Nonconformisme. 'Der Jude musste verbrannt.' Aldus R.F. Horton in de *Fortnightly Review*: 'Het land nam indertijd twee schoolmeesters aan, om school te houden. De eene was flink en goed, streefde vooruit en had succes. De andere stelde teleur en voldeed niet aan de hem gestelde eischen. Nu worden de beide meesters ter verantwoording geroepen en zij ontvangen dit verwonderlijk oordeel: Gij, A.B., hebt mij verrast en gekrenkt door uwe goede uitkomsten. Gij hebt door uwe rustelooze bedrijvigheid uw collega C.S. verdroten. Gij hebt uwe taak ernstig opgevat. Gij hebt geld uitgegeven. Gij hebt het werk gedaan. Gij hebt aan mijne kinderen te veel geleerd. Gij hebt gezonde scholen gehad. Weg met u; gij hebt hen zelfs leeren zingen. Maar gij, C.S., hebt u nobel gedragen. Gij hebt u krachtig tegen A.B. verzet. Gij waart zeer godsdienstig. Gij hebt uw werk niet zoo goed gedaan. Gij hebt mijn geldelijken steun(†) gekregen door zeer twijfelachtige middelen. Ik stel daarom voor C.S. te beloonen en A.B. af te zetten. Dat is het, wat de wet zegt.'

(*) A.M. Fairbarn, Principal of Mansfield-College, Oxford. *Education National or Denominational?* p. 11.

(†) Beweerd wordt, o.a. in het *Royal Commission Report* van 1888, dat de schoolvereenigingen aanwijzingen gaven, hoe eene grootere subsidie door valsche opgaven kon worden verkregen.

Dat er niet alleen in deze, maar in veler bestrijding zeer overdreven werd, valt niet te loochenen. Het verschillend standpunt hangt, zooals ik in den aanvang reeds zeide, af van de vraag, of men op het godsdienstig (dogmatisch) of op het wereldsch onderwijs den meesten nadruk legt. Wij meenen, dat die tegenstelling er niet moest of behoefde te zijn. Maar indien zij er wèl is, dan kan men het een 'Churchman' niet euvel duiden, indien hij krachtig voor zijne beginselen opkomt en, erop wijzende, hoe de Kerk tot 1870 toe alleen voor het onderwijs gezorgd heeft, meent, dat zij nu ook zedelijk recht van meespreken heeft, een eisch, die m.i. hiermede niet is af te doen, dat men zegt: 'Nu ja, maar zij heeft er dan ook al dien tijd eer en voordeel van gehad'(*). Dat is miskenning zoowel van haar werk als van hare oprechtheid.

De bisschop van Rochester(†) schreef in de *Empire Review*, dat men voor het alternatief stond, òf het in de wet voorgestelde systeem aan te nemen òf de vrije scholen aan hare bestuurders te ontnemen en ze onder publiek bestuur te plaatsen. Dat zou in de practijk beduiden: eene kerkelijke school te nemen en er eene neutrale van te maken. Maar dat zou een slag in het aangezicht van de gerechtigheid zijn. De scholen werden gebouwd door Churchmen. Zij werden onderhouden en het werk werd erin gedaan door Churchmen met groote offers aan geld en arbeid. In verreweg de meeste kerspelen behooren verreweg de meeste kinderen tot de Church. Het kan zijn, dat men niet van zedelijke rechten wil weten, maar anders valt het m.i. niet te loochenen, dat zij hier bestaan.

Aan den anderen kant is het te begrijpen, dat het beslist Anglikaansche karakter van zoovele 'public elementary schools' velen een doorn in 't oog is, en is het evenmin te ontkennen, dat het, zooals vaak, ook hier de uitersten zijn, die met den meesten buit gaan strijken. 't Zijn vooral de High Churchmen, de zoogen. Ritualisten(§) en de Roomsch-Katholieken, die de 'pushing' kracht van de wet zijn geweest en er het groote voordeel van hebben. R.E. Horton spreekt van een Roomsch gevaar en Engeland is juist eerst groot geworden na de bevrijding van Rome. Waar de Roomsche Kerk, zegt hij, 30 leerlingen kan bijeenbrengen en eene school bouwen, daar kan zij die school door het publiek laten onderhouden en hij herinnert aan hetgeen Kardinaal Manning placht te zeggen: dat het doel van het tegenwoordige Rome was, 'dit keizerlijke ras den nek te doen buigen onder het pauselijk gezag', en ook, 'dat hij tevreden zou zijn, indien hij slechts de hand kon leggen op de kleine kinderen onder de vijf jaar'. En nu is 'the very machinery for which Manning must have prayed', in de handen van deze 'waakzame, machtige en rijke instelling, de Roomsche Kerk geheeten', gesteld(**).

(*) *Educ. Crisis*, p. 59.
(†) Hij wordt de geestelijke vader van de wet genoemd.
(§) Zie mijn artikel 'De Kerk van Engeland in haar tegenwoordigen strijd' in *De Tijdspiegel* van Juni 1899.
(**) *For Conscience Sake* by R.E. Horton.

Eene aardige illustratie van het spreekwoord: ‘Katjes, die muizen, mauwen niet’, vind ik in eene spotplaat naar aanleiding van het ‘volmaakte stilzwijgen’, dat de bisschop van Norwich zijne geestelijkheid gedurende het wapengekletter van den strijd over de wet had aanbevolen.

John Bull is vastgebonden aan een boom met een doek, waarop het woord ‘closure’ (sluiting van 't debat), voor den mond, terwijl zijn valies naast hem leeggeplunderd is door een viertal geestelijken, die met den vinger op den mond achter elkander er in een trippeldraf van doorgaan.

Het onderschrift luidt:

> ‘Not a sound was heard, not a clerical note,
> As away from the victim we hurried;
> We robbed him in silence, and said not a word,
> As our sobs in our bosoms we buried.’

‘Elk burger’, zoo klaagt Dr. Clifford, de bekende Baptistische redenaar uit Londen, ‘moet betalen voor het onderhoud van Anglikaansche en Roomsche scholen; het salaris van onderwijzers, nonnen, “Christelijke broeders”, enz. wordt geput uit rijks- en gemeentebelasting, juist als de salarissen van de politie, enz. Meubileering, boeken, werktuigen, “Prayer-books”, crucifixen, beelden, licht, verwarming, alles wordt uit de belastingen betaald’(*).

Daar zijn er, die er groot bezwaar tegen hebben, - wie kan dat niet billijken? - dat hunne kinderen verplicht zijn onderwijs te volgen, gegeven in een geest, dien zij niet wenschen, dien zij zelfs verderfelijk achten. Daar zijn er, die geen vrede hebben met een onderwijs, dat hun Dissenter-geloof kettersch of sectarisch noemt; die onderwijzers wraken, aan wie het opgelegd is, de kinderen van Free-Churchmen te leeren, dat de Kerken van hunne ouders absoluut geene Kerken van Christus zijn en dat haar bestaan in strijd is met de leer der Heilige Schrift en het welzijn des lands.

Op alle mogelijke wijzen is er tegen de wet geprotesteerd, in woorden en in daden, 't meest effectief door de weigering, om de schoolbelasting te betalen, de bekende ‘passive resistance’. De ‘passive resisters’ zeggen, dat hun geweten hun verbiedt voor zulk een doel bij te dragen. Als de Staat het geld - gewoonlijk niet meer dan één of twee shillings - wil nemen, staat het hem vrij; hij heeft er de macht toe, maar zij willen het niet vrijwillig geven. Als men de verklaringen der ‘resisters’ leest, komt men zeer beslist onder den indruk van hun ernst, dat zij niet zijn ‘pantomime martelaars’, maar dat zij het doen ‘for conscience sake’. Zij beroepen zich op het woord van John Bunyan tot zijne rechters: ‘Ik zeide hun, dat men volgens de wet op twee manieren kan gehoorzamen; op de eene manier doe ik, wat mijn geweten mij gebiedt te doen, en wanneer ik dat niet actief kan doen, ben ik passief en onderga, wat anderen mij aandoen.’ De meest

(*) *Passive Resistance in England and Wales*, p. 12.

bekende der ‘resisters’ is de bovengenoemde Dr. Clifford, die ook liever een en ander van zijn huisraad liet verkoopen, dan te betalen. Voor de rechtbank te Paddington geroepen, verklaarde(*) hij, waarom hij weigerde te betalen: niet om technische of wettelijke of billijkheids-bezwaren, hoewel hij er vele, zeer vele had, maar in de eerste plaats, omdat ‘de wet van 1902 mij dwingt te betalen voor onderwijs, dat de hoogste belangen van het innerlijke en godsdienstige leven raakt; belangen, waarop de Staat of het Parlement of de “Borough Council” niet het minste recht heeft te influenceeren. Zij zijn persoonlijk, individueel en de Staat moest ze aan ieders geweten overlaten..... 't Parlement is zijne bevoegdheid te buiten gegaan, zooals de “Star-chamber” deed in de dagen van Karel I en Laud en zooals de Roomsche Inquisitie tegenwoordig in sommige landen nog doet.’ In de tweede plaats, omdat de wet ‘mij tracht te dwingen ervoor te betalen, dat aan kinderen leerstukken en practijken zullen worden onderwezen, die ik lijnrecht in strijd acht met: 1°. de leer van Christus, 2°. het welzijn van het kind, 3°. het geluk en den voorspoed van het land’. Niet, dat Dr. Clifford ieder niet vrij wil laten, om te onderwijzen, wat hij wil, doch hij wil niet medeplichtig zijn aan 't bedoelde onderwijs, ‘om uit mijn eigen zak te helpen betalen, dat het zal worden onderwezen aan zoogen. “Dissentertjes”, zoodat zij misschien Katholiek, d.i. Roomschgezind, zullen worden. Dat kan ik niet doen.... 't Zou voor mij eene daad van groote goddeloosheid, van besliste ongehoorzaamheid aan God zijn.’

Zijne derde reden is, dat hij niet wil bevorderen, ‘dat aan de kinderen van Engeland zal worden geleerd, dat het geloof, 'twelk ik in mijne gemeente 40 jaar lang zelf heb aangehangen en onderwezen, onwaar is en dat de vrije Kerken, waartoe ik behoor, kettersch zijn en als de pest geschuwd moeten worden’.

Ik heb dit getuigenis van Dr. Clifford eenigszins uitvoerig aangehaald, omdat hij de hoofdman mag genoemd worden van de ‘passive resistance’. Zijn voorbeeld vond allerwegen navolging. Niet minder dan 55000 dagvaardingen zijn aan weigerende belastingbetalers toegezonden. Soms volgde daarop gevangenisstraf voor langer of korter tijd (van Nov. 1903 af in 200 gevallen). Dr. Clifford verhaalt(†) van een oud en zwak man, die bijna 40 jaar lang voorganger bij de Methodisten was geweest. Zijn naam was onbevlekt en zij, die hem kenden, hielden van hem als van een heilige; maar hij weigerde te betalen en werd daarom gevangengezet, ‘weighed and stripped, put on prison fare and sent to a plank bed’; toen hij bij de poort van de gevangenis van een aantal vrienden afscheid nam, zeide hij: ‘Ik hoop, dat het nu de laatste maal is, dat iemand om des gewetens wille in de gevangenis komt.’ Hij was een van de eersten, maar niet de laatste. Soms werd

(*) *Dr. Clifford as a Passive Resister. Statement to the Paddington Magistrates*, Juli 1, 1904.
(†) *Pass. Resistance*, p. 1 vlg.

er zwaar gestraft. Toen de wethouder O'Connor verscheen, beschuldigd eene som van ‘half-a-crown’ (*f* 1.50) niet betaald te hebben, eischte een van de ‘gentlemen authorized to administer justice in the King's name’: ‘Geef hem 3 maanden’, en hij ried den beschuldigde ‘zijn geweten in den zak te steken’(*). Voor *f* 0.40 kreeg een ander 14 dagen. Bijna alle vrije Kerken hebben vertegenwoordigers in de gevangenis gehad; er zijn er zelfs, ook predikanten, die reeds tweemaal ‘gezeten’ hebben.

In den regel bleef het bij een gerechtelijken verkoop, zooals er nu meer dan 2000 hebben plaats gehad, ten minste indien de verkooping kon doorgaan, wat niet altijd het geval was. Wereldbekend zijn b.v. de moeilijkheden te Hastings geworden, waar de weigeraars tot de élite van de stad behoorden. Bij de verhooren voor de rechtbank weigerde de president te luisteren naar de bezwaren der ‘resisters’ en heftige tooneelen hadden plaats. Plotseling riep iemand: ‘Het is eene schande!’ - ‘Wie zegt dat?’ riep de voorzitter woedend. ‘Ik!’ antwoordde een zeer gezien burger. Hij werd de zaal uitgezet. Voor de verkooping was er geen afslager te vinden; men moest er een uit Londen laten komen. Zoodra hij wilde beginnen, bestormde de menigte de estrade en de man moest ijlings de wijk nemen. Het in beslag genomen goed kon niet verkocht worden. Bijna overal was de sympathie van het publiek aan de zijde van den onwillige. Als er eene verkooping, welke door de autoriteiten zooveel mogelijk werd geheimgehouden, was aangekondigd, werd er naar alle zijden getelegrapheerd en de streek per rijwiel en automobiel gealarmeerd, zoodat het geheele district bij den verkoop aanwezig was. Na afloop had er eene groote meeting in de open lucht plaats en werd er met applaus eene motie van hulde aan den ‘passive resister’ aangenomen. Zulk eene gebeurtenis was natuurlijk de beste propaganda voor de zaak en hield de belangstelling in het gansche land wakker en warm.

Elders trachtte clericale boycott de weigerenden te straffen. Een lijdelijk zich verzettend pachter kon zijn contract niet vernieuwd krijgen, een dito kleermaker kreeg geene clericale jassen meer te maken, een tuinknecht werd ontslagen. Uit Zuid-Engeland schreef iemand: ‘Een winkelier heeft hier zijne zaak moeten sluiten. Nog eenige aanzettingen van de schroef en een van mijne vrienden, die al zijne Church-klanten heeft verloren, zal dat voorbeeld moeten volgen. Dan zal hij de “Pilgrim Fathers” volgen naar een vrijer land. De “resisters” zijn niet gewoon groote woorden te gebruiken. Toch wast de “resistance” en wint zij 't meest in kracht, waar zij 't ergst onder den boycott te lijden heeft’(†).

De ‘resisters’ behoorden tot alle rangen en standen; er waren zelfs rechters onder, die op een gegeven oogenblik van hunne plaats in de

(*) *Pass. Resistance*, p. 2.
(†) *Pass. Resist.*, p. 6.

rechtbank opstonden en op de bank der beschuldigden plaats namen. Anderen betuigden hunne sympathie met degenen, die zij moesten veroordeelen; een enkele nam liever zijn ontslag. Doch de meeste rechters hebben, helaas! niet getracht de wet toe te passen, maar 'to make it hot for the resisters', zooals een hunner zeide(*). In vele gevallen zijn de 'resisters' ruw, grof, onhebbelijk, onbillijk behandeld, maar ook dat is hunne zaak ten goede gekomen. Overigens hebben mannen, in geheel Engeland en daarbuiten bekend, de betaling geweigerd: geestelijken en predikanten, journalisten en onderwijzers, Parlementsleden en candidaten voor het Parlement, boeren en tuinlui, oude vrouwen en jonge menschen. 'Nooit was er eene beweging,' zegt dan ook Dr. Clifford met trots, 'die, wat hare beweegredenen, haar wezen en hare bezieling betreft, zich met meer vertrouwen naar de zedelijke en verstandelijke hoedanigheden harer vrienden kon laten beoordeelen dan de tegenwoordige beweging van het lijdelijk verzet in Engeland en Wales'(†).

De organisatie van de beweging bestond uit een centraal comité te Londen met meer dan 600 afdeelingen in het land, waarvan 38 te Londen. In het hoofdbureau in de 'Memorial Hall' is altijd iemand aanwezig, om inlichtingen, enz. te geven, terwijl er door brochures en vlugschriften eene reusachtige propaganda werd gemaakt. Sedert eenige maanden is deze gestaakt en heeft het bureau niet veel te doen in hoofdzaak ten gevolge van de verkiezingsdrukte. Het is dus niet uit te maken, of zij, die beweerden, dat de beweging wel langzamerhand dood zou bloeden, door de uitkomst in het gelijk zouden zijn gesteld. Er ware m.i. wel kans op geweest, want de Regeering was op het denkbeeld gekomen, om aan de weigeraars het kiesrecht te ontnemen, en dat is wel iets, waar een goedgeaard Engelschman het slechtst tegen kan.

Maar niet alleen is de wet hevig aangevallen: de vorige Regeering werd ook op de meest krasse wijze beschuldigd partijdig te zijn opgetreden.

Het was reeds eene partijwet, maar, zegt Lord Stanley of Alderley(§), het werd nog erger, doordat 'de "Board of Education" de bedoelingen van de voorstellers der wet zeer ijverig heeft verwezenlijkt. Hij heeft, waar hij het kon gedaan krijgen, allerlei maatregelen, waar de wet niet van weet, in het belang der vrije scholen laten nemen, maar als er menschen of lichamen zijn, die hem aandurven en hem den wind van voren geven, dan laat hij zooveel over zich heengaan, dat je al eene deurmat moet zijn, als niet eens de tijd komt, dat je niet langer de lui hunne schoenen op je laat afvegen(**). Ik zeg, dat deze "Board of Education" de wet op eene schandelijke wijze heeft uitgevoerd.'

Ik wil gaarne gelooven, dat deze partijwet vaak partijdig is toegepast; toch moet men, dunkt mij, billijk zijn en erkennen, dat in een

(*) *Pass. Resist.*, p. 7.
(†) Ibid., p. 8.
(§) *A Shameful Administration*, p. 2.
(**) Ibid., p. 11.

overgangstoestand, als waarin de wet het beheer van het onderwijs bracht, alles niet naar het hoogste ideaal kan worden geregeld, en is het te begrijpen, dat de Board als hoogste instantie, vooral in den beginne, liever niet met de meeste kracht optrad en daardoor wel eens eene der partijen - jammer, dat dit meestal de tegenstanders van de wet waren, - meer of min recht tot ontevredenheid gaf.

Het eenige goede - zoo is er van die zijde gezegd -, dat de Education Bill heeft gedaan, is, dat zij de geheele liberale partij minus de Ieren weer vereenigd heeft en dat zij de Dissenters zich als nooit te voren vast heeft doen aaneensluiten.

Daartegenover staat als een schadepost voor de Tory-partij, dat, welke stoffelijke voordeelen ook de Anglikaansche scholen mogen hebben verkregen, het Hoogerhuis beslist niet vaster is komen te staan en dat het geroep om zijne afschaffing niet minder zal worden. Daarnaast is de Staatskerk er, wat hare wezenlijke belangen betreft, evenmin door gebaat en kan de overwinning, welke zij door de wet behaalde, wel eens blijken eene Pyrrhus-overwinning te zijn geweest. Men kent het spreekwoord: 'Wie het onderste uit de kan wil hebben, dien valt het lid op den neus.' Zelfs een Churchman als Canon Gore ziet met zorg, dat de wet de leiders der werklieden voor jaren van de Church heeft vervreemd, en Sir G. Kekewich, een gematigd Churchman, zegt: 'Het is buiten twijfel, dat binnen weinige jaren zulke verbeteringen in de wet zullen worden aangebracht, dat de Kerk zelfs geene schaduw van toezicht meer zal hebben'(*).

Dien kant kan het nu uitgaan. De overwinning bij de stembus is door de vereenigde liberalen behaald - men zal het begrijpen - mede dank zij de schoolwet van 1902.

What will they do with it?

't Gaat natuurlijk niet aan, de wet terug te nemen, evenmin als dat hier te lande is geschied. Met groote belangstelling zijn de komende dingen af te wachten, niet het minst ook, omdat het 'House of Lords' fel Tory-gezind is en de tegenpartij op zijn machtig 'veto' hoopt.

What will they do with it?

De tegenwoordige Minister van Onderwijs heet een bekwaam man, die zal 'toonen, dat er iets leeft' (in zijn departement). Hij zal waarlijk al zijne bekwaamheid wel noodig hebben, om tegenover het 'denominational' (kerkelijk) tot het 'national system of education' te komen, dat zoovelen in Engeland wenschen en waartoe het in 1870 ingevoerde, doch in 1902 afgeschafte School-Board-systeem slechts een zeer kleine stap was, waarvan bovendien in de practijk weinig is gekomen, doodgedrukt als het werd onder het compromis met de 'voluntary school'.

(*) *The Church and the Education Act*, p. 12.

De eischen(*) der progressieven op onderwijsgebied zijn kort geformuleerd de volgende:

1°. Alle gesubsidieerde scholen onder publiek beheer.
2°. Speciale onderwijscommissies, direct door het volk gekozen.
3°. Verdeeling van het land in niet te groote districten.
4°. De wijze van verkiezing bij de wet te bepalen.
5°. Verkiesbaarheid van ieder zonder uitzondering.
6°. De 'local authority' is verplicht voor voldoend onderwijs te zorgen.
7°. Geene wettelijke grens voor uitgaven ten bate van het onderwijs.
8°. Handhaving van de 'Conscience Clause' en de 'Cowper-Temple Clause'.
9°. Oprichting van een voldoend aantal kweekscholen onder publiek beheer.

Zoo luiden de eischen. Of ook deze Regeering als het ware tersluiks zal trachten eraan te voldoen of den meer en meer gebruikelijken weg van 'administratieve maatregelen' zal inslaan, een lapmiddel, maar waarmede blijkens de ervaring tot nu toe toch vele wenschen van eene partij schijnen te kunnen worden bevredigd? Maar ik lees juist, terwijl ik op het punt sta te eindigen, dat het volgende in de Troonrede is aangekondigd: 'De onderwijswetten van Engeland en Wales zullen worden herzien en zoodanig gewijzigd, dat daardoor niet langer het heilige recht van gewetensvrijheid zal worden verkracht.'

Dat laat aan duidelijkheid niets te wenschen over. Hoever de wijzigingen zullen gaan, zullen kunnen gaan met het oog op het Hoogerhuis, dient te worden afgewacht. In alle geval is dit zeker, dat, evenals bij ons, ook in Engeland de schoolstrijd nog niet tot een einde gekomen is. Heeft Fairbarn gelijk, dan is met de wet van 1902 de strijd eerst begonnen.

Februari 1906.

J.B. DU BUY.

Naschrift.

Dit artikel, kort na den uitslag der laatste Parlementsverkiezingen ingezonden, heeft eenige maanden in de overvolle redactioneele portefeuille gerust. Bij de plaatsing scheen geene haast te zijn. Hollanders, gewend aan hunne kalme wetgeving, die waarlijk nog niet over ijs van vele nachten gaat, konden niet verwachten, dat een Engelsch ministerie reeds zoo spoedig een aanvullingsontwerp van de 'Education-Bill' van 1902 zou gereed hebben. Toch is zulk een ontwerp niet alleen reeds ingediend, maar ook al in tweede lezing aangenomen met 410 tegen 204 stemmen ondanks heftig verzet. Ditmaal natuurlijk

(*) Opgesteld in eene reuzenbijeenkomst van alle mogelijke in 't onderwijs belangstellende vereenigingen, enz., in Juni 1901 te Londen gehouden, als grootste gemeene deeler van aller wenschen.

van de Anglikaansche Kerk en hare medestanders. Chamberlain moet bij het debat weer zijne gewone weerhaanmethode gevolgd hebben. Terwijl hij in 't vorige Kabinet tot het tot stand komen der zoo aangevallen wet heeft meegewerkt en ook nu tégenstemde, heeft hij feitelijk krachtig vóórgesproken, door aan te dringen op publieke contrôle op de school, op vrijheid van geloofsovertuiging voor de onderwijzers, op niet-confessioneel onderwijs voor de kinderen. 'Equally mystifying to all parties', noemt de *Westminster Gazette* zijne redevoering.

Overeenkomstig den wensch der redactie kom ik in een later artikeltje waarschijnlijk nog in het kort op deze nieuwe wet terug. Thans volsta ik met te zeggen, dat voortaan geene school eenige subsidie van rijk of gemeente zal genieten, indien zij zich niet onder volledige publieke contrôle plaatst. Voorts zal bij de sollicitatie of benoeming van onderwijzers, enz. niet op hunne geloofsovertuiging gelet mogen worden. Dat moet vanzelf sprekend eene hervorming, ten minste eene verandering in het tegenwoordige kweekschoolwezen na zich sleepen. Tot nu toe dragen de meeste kweekscholen en dergelijke een zeer beslist kerkelijk karakter. Ten slotte zal in openbare scholen alleen niet-confessioneel onderwijs gegeven mogen worden met tegemoetkoming aan Anglikaansche of Roomsch-Katholieke ouders, zoo dezen voor hunne kinderen bepaald-gekleurd godsdienstonderwijs verlangen.

Uit dit weinige kan men reeds zien, dat aan de voornaamste bezwaren van de tegenstanders der wet van 1902 te gemoet is gekomen, terwijl toch tegenover de Anglikanen c.s. eene verzoenende houding is aangenomen. Hoewel deze laatsten krachtig oppositie hebben geboden, schijnt de Minister van Onderwijs, Mr. A. Birrell, vooral de moeilijke positie, waarin hij verkeerde, in aanmerking genomen, zeer gelukkig met zijn ontwerp te zijn geweest en haast het beste gegeven te hebben, dat men in deze omstandigheden kon verwachten. Daarover echter later meer, naar ik hoop. De tijd laat nu geene grootere uitvoerigheid toe.

d. B.

De Londensche conferentie in 1830 en 1831, door Generaal den Beer Poortugael.

In het werk, dat onlangs door mij over den Tiendaagschen Veldtocht is uitgegeven, gaat aan al wat op dien veldtocht zelf betrekking heeft, eene inleiding vooraf, waarin een kort overzicht gegeven is van den Belgischen opstand en van de lijdensmaanden, welke onze troepen in de laatste maanden van 1830 hebben doorleefd, en daarna van de handelingen der Londensche Conferentie.

Het doel ervan was, den lezer de aanleiding tot dien veldtocht duidelijk voor den geest te brengen en hem van de noodzakelijkheid dezer 'levée de bouclier' te overtuigen.

In eene der beoordeelingen van dit werk en wel in die, geplaatst in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van den 20sten April j.l. door een mij onbekende doch - naar mij verzekerd is - deskundige, wordt, hoewel over alles, wat den veldtocht betreft, een gunstig oordeel wordt uitgesproken, de staf gebroken over die inleiding.

Daarbij worden als positief en onomstootelijk vaststaande stellingen verkondigd, welke mij niet als zoo vaststaande en zelfs, gedeeltelijk uit een algemeen wetenschappelijk, gedeeltelijk uit een zuiver historisch oogpunt, bedenkelijk voorkomen. Daarom geloof ik, dat het nuttig kan zijn, die niet onweersproken te laten.

Laat ik eerst trachten weg te ruimen eenige verkeerde opvattingen, welke ten aanzien van de Londensche Conferentie bestaan.

Veelal wordt aangenomen, dat zij bijeen is gekomen op initiatief van Koning Willem I(*). Dat is niet zoo. Het initiatief is uitgegaan van de mogendheden, laat ik zeggen van Engeland en Frankrijk; het verzoek ertoe moest, met het oog op het tractaat van Aken van 1818, vormelijk door den Koning der Nederlanden geschieden, hetgeen plaats had. Vandaar de verwarring in denkbeelden.

Toen de opstand in de Zuidelijke provinciën een ernstig aanzien had verkregen, had Willem I bij brief van 7 September 1830(†) zijn

(*) In Asley's *Life of Palmerston*, 1879, vol. I, p. 224: 'A conference between the Great Powers had been established in London, at the request of the King of Holland.'

(†) Dezen brief vindt men in zijn geheel als bijlage in mijn werk.

ambassadeur, den heer Falck, opgedragen, om, met het oog op eene waarschijnlijk noodig geworden wijziging van de grondwet, om te kunnen ‘relâcher quelques-uns des liens qui aujourd'hui réunissent les provinces des Pays-Bas’, aan Lord Aberdeen, Engeland's minister van Buitenlandsche Zaken, te verzoeken den Engelschen gezant in Den Haag te machtigen met de overige gezanten *aldaar* van de drie andere mogendheden, welke de acht artikelen van het tractaat van 1814(*) hadden onderteekend, *en* met de regeering des Konings te overleggen, welke veranderingen c.q. die acht artikelen zouden moeten ondergaan. Men ziet: dat is geheel iets anders, dan wat de Londensche Conferentie is geworden.

Niet juist is ook, wat te lezen staat in Dr. Colenbrander's *Belgische Omwenteling*(†), dat men op de vraag des Konings van 5 October om gewapende hulp, welke volgens de Nederlandsche regeering krachtens tractaat moest worden verleend, ten antwoord gaf, ‘dat niet de vier, maar de vijf mogendheden bereid waren de Belgische zaak te regelen langs vreedzamen weg’.

Nooit had Koning Willem I of welke souverein ook zulk een antwoord zonder ernstig protest gelaten. Regelen, geheel de regeling van zijne en van Nederland's souvereiniteitsrechten en belangen vrijwillig over te laten aan anderen en uit de handen te geven, ware eene daad zonder voorbeeld.

Het antwoord, dat den 17^{den} October 1830 door Lord Aberdeen is gegeven, luidde ook geheel anders. Na vermeld te hebben, waarom gewapende hulp niet kon worden verleend, eindigt de dépêche: ‘Uit dat oogpunt, en alvorens ik de eer had den brief van Uwe Exc. te ontvangen, is Zijner Majesteits ambassadeur te Parijs aangeschreven de Fransche regeering uit te noodigen, in overeenstemming met die tractaten, van welke Frankrijk is contracteerende partij, zich aan te sluiten bij de beraadslagingen van Zijne Majesteit en zijne bondgenooten en mede te werken tot zoodanige maatregelen, als bij gemeen overleg onvermijdelijk zullen worden bevonden tot herstel van orde in de Nederlanden, in verband tevens met de verplichte zorg voor de zekerheid van andere staten. De Koning van Frankrijk heeft zijn wensch doen kennen, om in dit concert te komen, en wij mogen hopen, dat de oprechte pogingen van de verbonden mogendheden in vereeniging met het verlicht oordeel van den Koning van Nederland zullen blijken doeltreffend te zijn in het aanbrengen van een werkzaam geneesmiddel tegen de tegenwoordige kwalen’ (evils)(§).

Vereenigd overleg is geheel iets anders dan eigenmachtig regelen. Hier wordt de Koning der Nederlanden niet buitengesloten; integendeel, men blijkt te gevoelen, dat de mogendheden alleen kans van slagen

(*) Bij dat tractaat was de souvereiniteit over *al* de provinciën, welke het koninkrijk der Nederlanden vormden, opgedragen.
(†) Dr. H.T. Colenbrander, *De Belgische Omwenteling*, 1905, blz. 164.
(§) *Papers relative to the Affairs of Belgium*, B, p. 6.

zullen hebben ‘in conjunction with the enlightened judgment of the King of the Netherlands’.

Ik wijs hierop, omdat het een cardinaal verschilpunt is en een beginsel geldt. Om die reden is het omstandig in mijn werk uiteengezet(*). Gaat men uit van het verkeerde denkbeeld, dat het aan de mogendheden gegeven was, om buiten den Koning om de Belgische zaak te regelen, en dat zulks dezen van den aanvang af bekend was, dan komt men ertoe, zooals ook door velen geschiedt, het zeer onredelijk en koppig te vinden van Willem I, om zich te verzetten tegen hetgeen die Conferentie in de 18 en later in de 24 artikelen goedgevonden heeft buiten hem te bepalen, zeer ten nadeele van de souvereiniteitsrechten en belangen van Nederland en van den koning van dat land.

Mij verwondert het, dat iemand als Dr. Colenbrander, die zulk een uitmuntend werk over den Patriottentijd heeft geschreven, in 1905, de geschiedenis schrijvende van de Belgische omwenteling, nog meent, dat de geheele regeling onzer zaken aan vreemden mocht worden overgelaten of werd overgelaten. Sedert White in de mogendheden nog arbiters zag en Mr. Gerrit de Clercq en anderen schreven, zijn toch vele bronnen geopend, waaruit ten duidelijkste het tegendeel blijkt. Ik noem b.v. het werk van Pallain(†), in 1891 verschenen, dat de correspondentie van De Talleyrand bevat, waarin o.a. de instructie voorkomt, welke Graaf Sebastiani, Minister van Buitenlandsche Zaken, den 12^{den} Februari 1831 aan Bresson, Frankrijk's agent te Brussel, heeft gegeven, en waarin wij lezen:

‘Ce n'est point la Sainte-Alliance que nous voulons reproduire sous une autre forme, mais une médiation puissante, efficace, qui prévienne la guerre. C'est une médiation qui a été offerte aux Belges et aux Hollandais, c'est une médiation qu'ils ont acceptée. La conférence n'a ni une autre origine ni un autre but.’ Ook in de dépêche van De Talleyrand van 4 Februari 1831 aan Frankrijk's minister is van niets sprake dan van mediatie(§). Op het groote verschil tusschen mediatie en arbitrage of interventie heb ik niet nagelaten in mijn werk te wijzen.

Dat dus ook niet juist is, wat Dr. Colenbrander verder zegt, nl. dat Willem I *dit* aanbod, nl. dat de mogendheden de Belgische zaak zouden *regelen* langs vreedzamen weg, den 21sten October aannam, volgt uit den aard der zaak. Integendeel, in Falck's brief van dien datum aan Lord Aberdeen wordt er aan het slot uitdrukkelijk op gewezen, dat de beraadslagingen gewijd zullen worden aan *mediatie.*

De Nederlandsche Regeering was trouwens ook niet van plan de regeling harer zaken aan vreemden over te laten. Dat blijkt uit deze ware en waardige woorden, door Baron Verstolk van Soelen, den Minister van Buitenlandsche Zaken, den 25sten Januari 1831 in de Staten-Generaal uitgesproken: ‘Geen enkele vereeniging van gevolmachtigden, hoe

(*) Blz. 103 en volgende.
(†) Pallain, *Ambassade De Talleyrand à Londres,* 1830-1834.
(§) *Recueil de pièces diplomatiques*, 1831, t. I, p. 95.

talrijk zij moge wezen en hoe machtig de Staten mogen zijn, welke zij vertegenwoordigen, heeft de bevoegdheid om de bijzondere en territoriale belangen van andere volken te regelen.'

De eerste zittingen der Conferentie werden dan ook, zooals naar recht en rede was, door den Nederlandschen gevolmachtigde, den heer Falck, bijgewoond. Toen werden de verschillende belangen naar behooren behartigd. Reeds spoedig kwam daar echter verandering in. Ofschoon De Talleyrand zelf in zijne dépêche van 5 November 1830 had verklaard: 'M. de Falck, ambassadeur des Pays-Bas, assistait à la conférence du soir. Il a dû y être appelé conformément à l'article 4 du protocol adopté le 15 Novembre 1818 à Aix-la Chapelle', en zelfs den geheelen inhoud van dat artikel vermeldt, hetwelk met de bepaling eindigt, dat, wanneer zulke vergaderingen worden gehouden, zulks geschieden zal 'sous la réserve expresse de leur droit d'y participer directement ou par leurs plénipotentiaires', en ofschoon alle gevolmachtigden bij het eerste protocol der Conferentie, dat van 4 November 1830, diezelfde Akensche bepaling aanhaalden, begon men den 20sten December reeds met de rechtsverkrachting, door, in strijd met het tractaat van Aken, den heer Falck stilletjes thuis te laten en verder zonder hem te confereeren.

Falck schrijft daarover 27 December aan zijn vriend Van Lennep: 'Aan al de conferentiën, waaruit de zes eerste protocollen voortgevloeid zijn, heb ik deelgenomen, maar den 20sten dezer is er onverhoeds een zevende in de wereld gebracht, waarbij de vijf groote hoven de *indépendance future de la Belgique* erkennen en commissarissen van het provisioneel bestuur herwaarts roepen, om over hunne belangen en vorderingen geraadpleegd en gehoord te worden. Tegen deze schending der tractaten heb ik, zooals trouwens vanzelve spreekt, met nadruk geprotesteerd. Zulk eene bejegening komt den Koning zeer onverdiend; want over de zaak ten principale, namelijk den afstand zijner regten, was mij, zijnen Plenipotentiaris, nog nimmer een woord toegevoegd geweest. Men kan hem dus geene misplaatste hoofdigheid ten laste leggen'(*).

In zijn protest wijst Falck erop, dat de mogendheden 'avaient consenti à délibérer (ce sont les propres termes du protocole du 4 novembre dernier) *de concert avec Sa Majesté sur les meilleurs moyens de mettre un terme aux troubles qui ont éclaté dans ses États.* Ici le concert n'a été ni établi ni même tenté. Une première délibération a été immédiatement suivie d'une décision importante, et on a tranché le noeud, que l'Europe s'attendait à voir délier.'

Wanneer niettegenstaande zoodanige behandeling Koning Willem I den 18den Februari d.a.v. zich toch nederlegt bij de voorwaarden, welke de Conferentie den 20sten en den 26sten Januari als basis van scheiding tusschen Noord en Zuid had aangenomen, - waarbij één der voor-

(*) *Falck's Brieven*, 1861, blz. 303.

waarden was, dat de onafhankelijkheid van België werd erkend, voorts de grenzen werden vastgesteld en de schuld verdeeld, - en had doen weten, dat hij aan die voorwaarden zijne volkomen en algeheele toestemming verleende, dan mag dat, dunkt mij, wel als bewijs van goeden wil, van toenadering en geneigdheid, om mede te werken tot het tot een goed einde brengen dezer netelige zaak, worden aangemerkt.

Dr. Colenbrander schijnt echter meer geneigd mede te doen met hen, die erop uit zijn, om zelfs achter de beste handelingen van Willem I in de Belgische aangelegenheden iets leelijks te zoeken. Hij stelt althans deze zaak minder gunstig en m.i. ook minder juist voor.

'Langdurige regeeringloosheid' - zoo lezen wij op blz. 195 - 'begon haar gevolgen te doen gevoelen in eene ergerlijke wanorde binnenslands. Velen in Europa gingen twijfelen aan de mogelijkheid van een onafhankelijken Belgischen staat; belustheid op een verdeeling van België maakte bedenkelijke vorderingen. Deze omstandigheden zijn gewis niet zonder invloed geweest op de houding van Willem I, die den 18^{den} Februari in de voorwaarden van 20-27 Januari gaaf toestemde. Hij erkende dus België's onafhankelijkheid (waartegen hij na de beslissing van 20 December nog had geprotesteerd) maar op het oogenblik dat deze onafhankelijkheid twijfelachtig begon te worden.'

Belustheid op verdeeling bestond alleen bij Frankrijk, bij de andere mogendheden niet; zeker niet bij Engeland, Rusland en Oostenrijk, en bij Frankrijk bestond de lust, om iets van den buit te krijgen, reeds van den aanvang af. 'Would there be no means of making an arrangement by which Luxemburg might be given to France?' was volgens Palmerston de vraag, die Talleyrand, onnoozelweg, hem reeds in de allereerste dagen van Januari 1831 had gedaan(*). De ergerlijkste wanorde, de anarchie in België kwam eerst later, in April en Mei, onder het regentschap, dus *nadat* Koning Willem I de voorwaarden van scheiding had aangenomen. Onjuist bovenal is echter de bewering: 'Hij erkende dus België's onafhankelijkheid.' Dat is een wanbegrip, dat meer voorkomt. Met dat z.g.n. erkennen van die onafhankelijkheid wordt in het algemeen met eene zekere luchthartigheid omgesprongen, die voor de beoordeeling van de handelingen onzer regeering hoogst nadeelige gevolgen heeft.

De heer F. de Martens, die in de wereld veel naam heeft gemaakt, heeft in zijn *Recueil des Traités et Conventions*, dl. IX, diezelfde onjuistheden geplaatst, of liever: hij doet nog erger en verkondigt boudweg, dat de onafhankelijkheid van België door de mogendheden reeds bij het protocol der Conferentie van 20 December was erkend, terwijl in dat protocol slechts van *une indépendance future* sprake was.

Daar deze en meer andere grove onjuistheden, die de wereld worden ingezonden, tot dusverre, voor zoover ik weet, nog door niemand zijn wederlegd, ofschoon dat deel, als in 1898 uitgegeven, reeds ruim zeven

(*) Dépêche van Lord Palmerston aan Lord Granville van 7 Januari 1831.

jaar bestaat, heb ik in mijn werk omstandig aangetoond, hoe verkeerd diens voorstellingen zijn. Natuurlijk geven zulke verkeerde praemissen aanleiding tot allerlei scheeve gevolgtrekkingen. De Koning van Nederland, wordt gezegd, moet wel bijzonder wispelturig, vreemd en dwarsdrijvend zijn geweest, om zich later tegen de onafhankelijkheid van België te verzetten, welke hij eerst had erkend. En hij had niets, hoegenaamd niets ervan erkend. Hij had alleen in Februari 1831 zooveel gezegd als: goed, *indien* de Belgen ook de voorwaarden van die Januari-basis aannemen, *dan* is het mij wel, *dan* erken ik de onafhankelijkheid van België. Maar de Belgen hebben dat niet gedaan; zij zijn zelfs hevig in verzet gekomen tegen de Conferentie en daarmede verviel vanzelf de aanleiding, de reden, de voorwaarde voor Willem I, om de onafhankelijkheid te erkennen.

Even onjuist, doch om eene andere reden, is de bewering van Dr. Colenbrander(*), dat de mogendheden den 15den November 1831 den Belgischen staat erkenden(†). Het was er verre af, dat zulks toen en zoo grif geschiedde. De Keizers van Oostenrijk en Rusland waren ten hoogste ontstemd over de zwakke en slappe houding van hunne gevolmachtigden ter Londensche Conferentie. 'Ein am 27. (December) von Wien abgeschickter Courier', schrijft Wessenberg een dezer, 'wäscht uns den Kopf für die Unterzeichnung des Vertrages vom 15. November und kündigt den Wunsch unseres Hofes an, den Austausch der Ratificationen verzögert zu sehen'(§), en toen Keizer Frans er eindelijk toe overging, zond hij de akte, welke hem ter onderteekening was voorgelegd, aan Metternich terug met dit eigenhandig bijschrift: 'Dieses in meinen Augen schändliche Aktenstück habe Ich zu meinem wahren Leidwesen unterschrieben, und erwarte Ich von Ihnen noch die Vorlegung der Verfügungen, wodurch erklärt werden soll, dass diese Tractate demjenigen nicht hinderlich und zum Schaden gereichen sollen, worüber in der Folge zwischen dem König von Holland und dem König von Belgien übereingekommen wird. Franz.'

De erkenning had eerst plaats: door Pruisen en Oostenrijk den 18den April van het volgende jaar en door Rusland nog later en wel den 4den Mei 1832, 'toen' - staat te lezen op blz. 110 van mijn werk - 'hunne gezanten gemachtigd werden de ratificatiën uit te wisselen van het tractaat van 15 November 1831, hetwelk eerst toen voor hen van kracht werd'.

Het is noodig, terug te gaan tot het aannemen door Willem I van de Januari-basis van scheiding, waarmede de gevolmachtigden ter Conferentie zeer ingenomen waren en welke basis zij verklaarden

(*) Blz. 191.

(†) Bedoeld wordt bij het Tractaat, inhoudende de 24 artikelen, welke de Koning der Nederlanden niet heeft willen aannemen.

(§) Alfred Ritter von Arneth, *Johann Freiherr von Wessenberg,* 1893, Th. 2, S. 134.

'irrévocable' te zijn, doch welke de Belgen verwierpen, omdat zij Maastricht en het overige van Limburg, benevens den geheelen linkeroever van de Schelde, alsmede het groothertogdom Luxemburg erbij wilden hebben.

Toen gingen er weken, zelfs maanden voorbij van stilstand; men vorderde niet; er kwam geene beslissing. Nadat daarop door Koning Willem I herhaaldelijk was aangedrongen, werd eindelijk den 10den Mei door de Conferentie de 1ste Juni als de fatale termijn gesteld, waarop België moest toetreden tot de akte van scheiding; anders zou men 't aan zijn lot overlaten.

Maar toen gebeurden er zaken en hadden er intriges plaats, welke in mijn werk zoo duidelijk mogelijk, als de ruimte voor eene inleiding gedoogt, zijn uiteengezet. Lord Ponsonby, de Engelsche agent der Conferentie te Brussel, een intrigant in folio, ontzag zich niet van ergerlijke middelen gebruik te maken, om te gaan werken ten gunste van de reeds lang bestaande candidatuur van Prins Leopold van Saksen-Coburg voor den Belgischen troon, en in Londen waren het Talleyrand en Palmerston, die alles met dezen en met de Belgische afgevaardigden overlegden, zonder in het minst de Nederlandsche gevolmachtigden erin te kennen, terwijl wat zij gezamenlijk bedistelden, toch territoir-aangelegenheden en hooge belangen van Nederland en zijn koning betrof.

Het slot van dit bedrijf was, dat de Conferentie bij haar 24ste protocol, dat van 21 Mei, mededeelde, dat Ponsonby had verklaard, dat het aannemen van de basis van scheiding door het Belgisch congres zou worden vergemakkelijkt, indien de mogendheden België behulpzaam waren, om Luxemburg te verkrijgen, - (eene contradictie, want in art. 2 van het protocol van 20 Januari was juist bepaald, dat Luxemburg *niet* tot België kon behooren, omdat het, 'possédé à un titre différent par les Princes de la maison de Nassau, fait, et continuera à faire, partie de la Confédération Germanique'(*), maar op zoo'n kleinigheid moet men eigenlijk in 1906 niet zien; dat deden de Conferentie-heeren zelf niet in 1831) - en dat zij beloofde daaromtrent onderhandelingen met Koning Willem I te openen.

Dat was de voorlooper, waarmede de Conferentie den draai, dien zij stond te nemen, liet doorschemeren. Één Juni ging voorbij en er gebeurde niets: van de Belgen geen bevestigend antwoord en al wat de Conferentie had beloofd dan te doen, deed zij niet. Den 5den Juni vroegen daarom de Nederlandsche gevolmachtigden, de heeren Falck en Baron Van Zuylen van Nijevelt, hoe het ermede stond, en wezen zij nogmaals op de nadeelen, welke Nederland door dezen treurigen gang van zaken ondervond. Eindelijk brak den 26sten Juni de bom los en kwam voor den dag al wat men in 't geheim had bewerkt. Met haar 26ste protocol van dien dag wierp zij de door haarzelf in Januari

(*) *Papers*, A, p. 27.

als billijk en rechtvaardig erkende en ‘irrévocable’ genoemde basis van scheiding omver en decreteerde thans, in 18 artikelen, geheel andere voorwaarden, volkomen in den geest der Belgische nadere eischen, welke als z.g. vredespreliminairen den Koning van Nederland werden voorgelegd.

Intusschen heerschte gedurende die talmmaanden April, Mei en Juni onder het regentschap van Surlet de Chokier, een man van veel lawaai doch zwak van karakter, die bang was voor de demagogen, in België een schier ongeëvenaarde geest van dreigementen, wanorde en anarchie, zoodanig, dat Graaf Sebastiani in zijne dépêche van 15 Mei aan Talleyrand schrijft, dat alles erop wijst, dat men in Brussel niet naar rede zal luisteren(*); dat de heer Van Praet, een der Belgische afgevaardigden te Londen, den 26sten Mei verklaarde, dat het gouvernement zonder kracht, zonder gezag en meester van niets was, en dat Nothomb ervan getuigt: ‘L'anarchie était partout, dans les lois et les intelligences, dans l'administration et dans l'armée.’

Zóó was de weerzinwekkende toestand van België in Mei 1831.

Het hierboven in groote trekken geschetste, dat in mijn werk veel omstandiger is uitgewerkt en aangetoond, deed mij dadelijk na de mededeeling van het protocol van 21 Mei en den brief van den 24sten Mei van de Nederlandsche gevolmachtigden aan de Conferentie, ook aandringende op geen langer uitstel, van dezen toestand zeggen op blz. 88 van mijn werk:

‘Nederland en zijn Koning waren blijkbaar overgeleverd aan willekeur en kuiperijen van allerlei aard. Telkens verschoof men, telkens stelde men uit, ongeacht de Nederlandsche regeering herhaaldelijk op afdoening van zaken aandrong, wijzende op de gevoelige nadeelen, welke het Nederlandsche volk door al dat vertragen leed. Oog en oor had men voor den revolutiegeest, blind en doof werd men hoe langer hoe meer voor verkregen rechten. Evenals zwakke, onverstandige ouders niet zelden aan een drijnend en dwingend kind toegeven, zoo gaven de Mogendheden toe aan de onbillijke eischen en dreigementen van het nog onvast voortschrijdende België.’

Het is deze zinsnede, welke de verontwaardiging van den mij onbekenden deskundigen recensent heeft opgewekt.

‘Bij de beschrijving van deze voornamelijk politieke gebeurtenissen en verhoudingen’ - zoo schrijft hij - ‘schijnt deze auteur minder onbevangen. Zijn terminologie is hier nog geheel die van de Hollanders van 1830 en volgende jaren. Op blz. 88 lezen wij b.v.’, en dan volgt de bewuste zinsnede, waarna hij doorgaat:

‘Dat alles is zeker niet onjuist, maar het is gezien van het standpunt van de Nederlandsche regeering van 1830-1839 en nog meer van den Nederlandschen burger van die dagen. Maar wanneer men de gebeurtenissen van 1830 en volgende jaren in den jare 1906 historisch

(*) Pallain, 1, p. 354.

onderzoekt, denkt en schrijft men anders niet alleen, maar gaat men ook wat dieper.'

Dit verdient opzettelijke overweging.

Erkennende, dat alles, wat ik heb aangevoerd, zeker niet onjuist is, wil schr. toch, dat men, gebeurtenissen van 1830 historisch onderzoekende, anders moet denken en schrijven en dieper gaan.

Anders denken en schrijven. Hoe nu: moeten feiten van 1830 in 1906 dan anders dan juist worden voorgesteld; moet de geschiedschrijver de feiten van vroeger beoordeelen en afmeten met den maatstaf van den tijd, waarin hijzelf leeft, en niet met dien van den tijd, waarin zij plaats hadden?

Mij is het onbekend, of deze methode van geschiedkundig onderzoek thans aan de hoogescholen wordt geleeraard en toegepast, maar - ik spreek het uit met alle bescheidenheid - het zou mij zeer verwonderen, want ik acht ze verkeerd.

Volgens mij is het juist de taak van den degelijken geschiedvorscher - en dat maakt haar dikwerf zoo omvangrijk en moeilijk -, om, als hij de geschiedenis van een vervlogen tijdvak wil gaan beschrijven, zich, vóórdat hij zich tot schrijven zet, eerst in dat tijdvak geheel in te werken. Tal van werken uit dien tijd, levensbeschrijvingen, karakter-studiën, dagboeken, gedenkschriften, brieven, brochures, couranten, de belangrijkste boeken over dien tijd, benevens de officieele stukken, moet hij eerst, als 't ware, zoodanig in zich opgenomen hebben, dat hij in dien tijd meeleeft, mededenkt, medegevoelt; dat de personen, die hij straks op het geschiedtooneel zal moeten voeren, voor hem opnieuw levende wezens zijn geworden. Met de verbeeldingskracht, welke hij moet bezitten, stelt hij zich in hunne plaats, doet ze voor zich opdoemen, denkt met hen mede, ieder volgens het karakter, dat zij hadden. Dan eerst gaat er in veel, wat hem vroeger nog duister was, licht voor hem op, begrijpt hij, waarom zoo en niet anders gehandeld werd, doorziet hij de innerlijke drijfveeren van de voornaamste acteurs.

Evenals volgens Lombroso's leer der criminaliteit het 'milieu', waarin de misdadiger geleefd heeft, grooten invloed uitoefent op zijne daden en dus in aanmerking genomen moet worden bij zijne veroordeeling, moeten ook, wil men een billijk en rechtvaardig oordeel uitspreken over de daders van feiten uit de geschiedenis, de omgeving, waarin zij verkeerden, en vooral de heerschende denkbeelden van den tijd, waarin zij handelden, ons oordeel leiden. Toestanden en daden van voormaals te beoordeelen naar begrippen, welke zich eerst later baan gebroken hebben, schijnt mij onlogisch. Alles, wat rondom ons is: telegrafen, telephonen, electrische trams, meer vermaak najagen, meer uithuizigheid, veelvuldig reizen, andere sociale toestanden, verhoudingen en behoeften, andere begrippen omtrent regeeringsbeleid en bevoegdheden, andere wetten, dat alles oefent, bewust of onbewust, invloed

uit op ons denken en zijn. ‘Il faut juger les écrits d'après leurs dates’, wordt algemeen als juist erkend; moet men dan vorsten en staatslieden, de acteurs op het staatstooneel, niet evenzeer beoordeelen naar hun tijd en hunne omgeving, die van 1830 naar 1830 en niet naar 1906?

Om de werken van dichters en denkers en van groote schilders te begrijpen, vorscht men tegenwoordig zelfs de, volgens mij, onbeduidendste bijzonderheden van hun intiem leven uit. Hoogst onbillijk en onjuist zou het oordeel uitvallen over de groote mannen van voorheen, indien men al hunne daden ging toetsen aan de tegenwoordige opvattingen, die trouwens op bijna elk gebied verbazend uiteenloopen.

Hoezeer de geschiedschrijver al het mogelijke moet doen, om te trachten zich op een onzijdig standpunt te plaatsen, onmogelijk is het, zijne individualiteit buiten te sluiten van zijn eigen werk. Als hij, na zich ingewerkt te hebben in den tijd en de personen, die hij behandelt, niet ook van zichzelf geeft in zijn werk en dat niet weet te bezielen, wordt zijn verhaal dor en droog, eene kroniek, blijft de stof, die hij verwerkt, materie; dan zit er geen gloed in, dan zijn het geene menschen van vleesch, bloed en merg, die hij op het geschiedtooneel brengt, maar dan zijn het doode figuren, poppen, die zich alleen bewegen, als men aan de touwtjes trekt.

In 1906 de gebeurtenissen van 1830 historisch onderzoekende, zal men vroegere mededeelingen van feiten, welke door het openen van latere bronnen onjuist zijn gebleken, natuurlijk niet mogen herhalen. De feiten kunnen derhalve in 1906 juister worden weergegeven dan in 1830, maar het oordeel over die feiten, het denken en schrijven moet zich aanpassen naar toen en niet naar nu.

Als de schr. meent, dat de terminologie over de gebeurtenissen van 1830 in mijn werk nog geheel dezelfde is als die van de Hollanders van 1830, schijnt dat hieraan te moeten worden toegeschreven, dat hij vermoedelijk nog niet veel uit dien tijd gelezen heeft. Toen sprak men van muiters, briganten, snoode ondankbaren; toen schreef een dichter, die in Mei 1831 den Hollandschen leeuw bezong:

‘Zou dan 't verfranschte Belgisch rot
Met diep ondankbare oproerlingen
Den Tuin-leeuw grijpen naar den strot,
Of 't zwaard hem uit de klaauwen wringen?....
't Meineedig volk met de oproerpest
Besmet nooit Hollands rein gewest!’

en A. van der Hoop schreef in Mei 1832 in zijn *Heldenzang op den Tocht naar Tervueren,* opgedragen aan Sylvanus van de Weyer, van de Luiker-Walen, die in September 1830 de Brusselaars te hulp kwamen:

‘Hun drift voor 't bier beschaamt de dikste biervatlegers,
Hun zwart gelaat beschaamt de zwartste schoorsteenvegers,
Hun leest is als gevormd tot moord en roofbedrijf.
Geen schoeisel dekt hun voet, geen linnen dekt hun lijf,
Geen hoop bandieten, die in de Apenijnen woedt,
Heeft wreeder aanzien dan het Luiksche heldenbroed’;

en verder, dat Sylvain met blijdschap de tijding ontving,

‘.... dat Hollands fiere ruiteren
Warsch van een woesten hoop moordzieke Staatsvrijbuiteren
Te straffen, spotte met hun zinloos brandgeschreeuw’.

Zie, al die termen, al zulke uitdrukkingen zal men tevergeefs zoeken in de 359 4° bladzijden, waaruit mijn werk zonder de vele bijlagen bestaat; maar daarom behoeft men nog niet zwart wit en wit zwart te noemen. Mag men in 1906 soms het woord revolutie niet gebruiken; klinkt dat in de ooren van de huidige Belgvergoders wat al te hard? Waar ik van revolutiegeest sprak, is dat zacht uitgedrukt. Ik had van anarchistengeest kunnen spreken, zooals Nothomb dien bestempelde, welke toen in Mei, den tijd, waarop de geïncrimineerde zinsnede slaat, werkelijk in België heerschte.

Onbevangen is schr.'s oordeel over de inleiding van mijn werk niet. Het ergert hem blijkbaar, dat ik anders over den opstand en de politieke gebeurtenissen denk dan hij. Hij schijnt er prikkelbaar over te zijn geworden en heeft daardoor vermoedelijk te vluchtig en verkeerd gelezen, waar hij verder schrijft:

‘Dan ziet men in de Londensche conferentie iets anders dan kuiperijen, in den Belgischen opstand iets meer dan alleen revolutiegeest, aan den Nederlandschen kant iets anders dan alleen verkregen rechten. Dan gaat men het goed recht na zoowel van België om zijn zelfstandigheid te eischen als van Nederland om die niet toe te staan; dan ergert men zich niet alleen aan het politiek gedoe en de holle geluiden te Brussel, maar ook aan de besluiteloosheid en onvastheid van beleid in den Haag. Dan begrijpt men ook, wat die verkregen rechten van Willem I op België beteekenden. En dan komt ook vanzelf de vraag op, hoe het kwam dat de Londensche conferentie tegenover de Belgische revolutie zoo welwillend, tegenover Willem I zoo weinig toeschietelijk was.’

Vreemd, dat een ‘deskundige’ zoo oppervlakkig een boek kan lezen en dan zulke algemeenheden schrijft, die aan hem, die mijn werk niet kent, den indruk moeten geven, alsof dat alles door mij niet zou zijn geschetst, terwijl het tegendeel waar is. Want onjuist is het beweren, dat door mij in den Belgischen opstand niets meer dan alleen revolutiegeest, aan den Nederlandschen kant niets anders dan verkregen rechten zoude gezien zijn; onjuist is het, dat ik alleen van ergernis heb doen blijken over het politiek gedoe en de holle geluiden te Brussel en niet over de besluiteloosheid in Den Haag.

Op het verkeerde van de gedwongen samenvoeging van Zuid en Noord is door mij van den aanvang af gewezen (blz. 14 en 15); evenzeer op het groote verschil, dat tusschen de Zuid- en de Noord-Nederlanders bestond in aard, in opvoeding, in godsdienst en in belangen. Verder schreef ik zelfs op blz. 66: 'Eene scheiding tusschen Noord en Zuid was spoedig gebleken noodzakelijk te zijn. Zij werd zoowel door de meeste Hollanders als door de Belgen verlangd. Vereenigd blijven in het opgedrongen huwelijk was niet wel mogelijk wegens "incompatibilité d'humeurs".' Dat de Belgen rechtmatige grieven hadden, is door mij volmondig erkend (blz. 17 en 18). Na de opheffing der jury en de beperking van drukpersvrijheid te hebben besproken, schreef ik voorts op blz. 18: 'Andere maatregelen werden genomen, die meer getuigden voor een vasthouden aan een eens genomen besluit en een doorzetten van hetgeen de regeering des Konings, of liever, - wat toen hetzelfde was - Koning Willem I zelf goed oordeelde, dan voor een beleidvol optreden en een geopend oog hebben voor tijdsomstandigheden, meeningen van andersdenkenden en sommige belangen der nieuw bijgekomen onderdanen.' Hierbij wees ik op de invoering van de belasting op het gemaal en het bier, welke vooral in de koren verbouwende en veel bier drinkende zuidelijke provinciën eene dagelijksche ergernis was. En op blz. 108 kwam ik erop terug, schrijvende: 'Het is een groote misslag - en deze is begaan door de regeering van Willem I - om zich te kanten tegen een geleidelijk voortstreven en doof te blijven voor rechtmatige volkswenschen.'

Omtrent de besluiteloosheid en de onvastheid in Den Haag schreef ik b.v. blz. 24, dat de smaad en de treurige verliezen, door onze troepen in 1830 ondervonden, 'hoofdzakelijk het gevolg zijn geweest van de weifelende houding en van de zeer dubbelzinnige bevelen van de regeering des Konings', en op blz. 67: 'Voornamelijk aan het weifelen en dralen van Koning Willem I is het te wijten, dat, waar in revolutietijden de toestanden en denkwijzen snel veranderen en een onmiddellijk beslissen dringend wordt gevorderd, zooveel gelegenheid werd gelaten, om wantrouwen te stoken, dat ook 's Prinsen (van Oranje) candidatuur, die toen (November 1830) door de groote mogendheden - behalve door Frankrijk(*) - werd gewenscht, moest worden opgegeven.'

Ook is het niet zoo, dat door mij het recht van België op zijne zelfstandigheid zou zijn bestreden of niet erkend. Zelfs is door mij op blz. 98 gezegd: 'Dat de Conferentie aan der Belgen wenschen naar scheiding, naar onafhankelijkheid, naar eene billijke regeling der schuld tegemoet kwam, dat was niet alleen te billijken, maar te prijzen.'

Dieper had ik moeten gaan volgens den schrijver. Neen, dat zou niet goed zijn geweest. Opstand en Londensche Conferentie behooren in mijn kader slechts *inleiding* van het boek, dat den Tiendaagschen

(*) Talleyrand = Frankrijk.

Veldtocht behandelt, te zijn en te blijven. Ik moest mij bepalen tot schetsen, aanwijzen, niet haarfijn uitwerken. Evenals een schilder en een beeldhouwer letten op de proporties van hun beeld, moet de schrijver van een boek in acht nemen de proporties van zijn onderwerp. Voor mij was hoofddoel niet de opstand of de omwenteling maar de veldtocht; de rest was bijwerk. Aan dat bijwerk is door mij groote zorg besteed, maar dieper te gaan, dan ik deed, zou aan het geheel afbreuk hebben gedaan.

De omwenteling zelve is enkele maanden geleden beschreven, of eigenlijk niet beschreven, door Dr. Colenbrander. Hier heeft men nu een zeer recent voorbeeld van iemand, die er diep in is gegaan, zóó diep, dat hij een groot gedeelte wijdt aan de middeleeuwen en aan de schilderkunst der Vlaamsche en Hollandsche primitieven en het voor de kennis der Belgische omwenteling blijkbaar zeer gewichtig acht, te weten, of Claes Sluter, die in 1392 en later schilderde, al of niet een Hollander is geweest. Maar de omwenteling zelve, de feiten, ze zijn niet of slechts in vliegenden galop door hem beschreven, meestal niet meer dan even aangestipt. Wat er in de Augustus- en Septemberdagen in Gent, in Brugge, in Namen, Luik, Charleroi, zelfs grootendeels in Antwerpen plaats had, vindt men niet in dit boek, en wat er omtrent de gebeurtenissen te Brussel in staat, is in hoofdzaak niets dan eene kolossale aanhaling van Engelsche stukken van Cartwright, - den secretaris van het Engelsche gezantschap in Den Haag, die door Sir Charles Bagot, den gezant aldaar, naar Brussel was gezonden, - welke bijna 20 bladzijden beslaat en tusschen den tekst is ingelascht.

Ik haal dit voorbeeld aan, om duidelijk te maken, hoezeer het diepgaan soms schade kan doen aan de proportiën.

Aan dat liefst diep willen ophalen van zaken, die voor de hand liggen, zijn nog andere nadeelen verbonden. Als men eenigen aanleg heeft voor Duitsche philisterij en Schwärmerei, dan geraakt men in diepzinnige zoeking allengs verloren en wordt geneigd, om achter de eenvoudigste zaken van de wereld iets diepzinnigs te gaan zoeken.

Uit eene aanhaling, daareven gedaan uit mijn werk, blijkt reeds, dat de bewering, alsof door mij in de Londensche Conferentie niets anders gezien zou zijn dan intriges, wel iets aan juistheid te wenschen overlaat. Die Conferentie begon goed; dat hare taak moeilijk was, is door mij volkomen erkend, maar dat zij later, in plaats van bemiddelend te blijven, beslissend werd en in plaats van bij hare beraadslagingen eene billijke scheiding te zoeken tusschen de territoriale en andere belangen van Noord en Zuid, geworden is en vooral bij haar overstag gaan van de Januari-basis tot de 18 artikelen geweest is een centrum van kuiperijen, slechts ooren en oogen hebbende voor de Belgen; dat er gekuipt, zelfs hard gekuipt is, - dat houd ik vol; dat is een feit; dat is historisch waar en is in mijn werk aangetoond. Dat te willen

bemantelen of verbloemen of, waar de intriges en de intriganten voor 't grijpen liggen, diep te willen gaan zoeken naar iets anders, acht ik der waarheid geweld aandoen. En nu moge men nog zooveel houden van de Belgen van dezen of van dien tijd en gevoelen voor het rechtmatige van hun streven naar zelfstandigheid, dat neemt niet weg, dat het eene waarheid is, dat Nederland en zijn Koning door de kuiperijen der Londensche Conferentie, met het voorleggen en opdringen van de beruchte 18 artikelen, op de alleronrechtvaardigste wijze behandeld zijn geworden.

Maar is dat ook te verwonderen, waar de leiding te Londen in handen was van De Talleyrand en die te Brussel in handen van Lord Ponsonby, beiden aartsintriganten van natuur?

Dat De Talleyrand te Londen de leiding had, blijkt reeds uit zijne dépêche van 1 November 1830 aan Graaf Molé, den toenmaligen Minister van Buitenlandsche Zaken in Frankrijk, die hem naar zijn zin wat lang buiten officieele berichten had gelaten. 'Ma position' - schrijft hij - 'devient des plus embarassantes.... il m'est devenu difficile de retenir la direction de cette grande affaire, qui nous était à peu près dévolue dans le principe'(*).

In mijn werk heb ik de hoofdpersonen in het Belgisch geding ter Londensche Conferentie geschetst, maar nu het betwist wordt, dat voornamelijk kuiperij er in 1831 den doorslag heeft gegeven, schijnt het niet misplaatst, om althans enkelen ervan hier nog nader te doen kennen.

Prins Charles Maurice Hertog van Talleyrand-Périgord, in 1754 te Parijs geboren, was door een val, als kind gedaan, kreupel geworden en werd daardoor, allerminst uit vocatie, aan den geestelijken stand gewijd. Reeds in 1788 werd hij tot bisschop van Autin benoemd. Hij was er ook een bisschop naar. Hoe weinig ernst en degelijkheid hem toen reeds kenmerkten, ziet men uit het epigram, dat aan Chamfort is toegeschreven, maar waarvan ook Lebrun werd verdacht. Het luidt:

> 'Rochette dans son temps, Talleyrand dans le nôtre
> Furent tous deux prélats d'Autin.
> Tartuffe est l'image de l'un,
> Ah! si Molière avait vu l'autre.'

Zoodra in Frankrijk het koningschap aan het wankelen was gebracht, aanvaardde hij de republikeinsche denkbeelden der revolutie, wijdde de eerste constitutioneele bisschoppen, werd daarvoor den 1sten Mei 1791 door Paus Pius VI in den ban gedaan, conspireerde daarop met het hof en den Hertog van Orleans, wist met behulp van Danton tijdig uit Frankrijk te ontkomen en week toen uit naar Amerika. In 1796 werd hij, na verlof bekomen te hebben, om in Frankrijk terug te keeren, daar minister van Buitenlandsche Zaken, hielp met Sieyès en Generaal Buonaparte, toen deze uit Egypte was teruggekeerd, de omwenteling

(*) Pallain, p. 45.

van 18 Brumaire 1799 volbrengen, werd minister van den Eersten Consul, leidde de vredesonderhandelingen van Luneville en van Amiens en droeg in 1802 veel bij tot het sluiten van het Concordaat. Hij wenschte nl. te gaan trouwen en moest dus van zijne priesterlijke geloften worden ontslagen, hetgeen Paus Pius VII dan ook deed. Erg nauwgezet en kieschkeurig was hij daarin al evenmin als in andere zaken. Hij is toen toch getrouwd met eene zekere Madame Grant, die hij in Amerika had leeren kennen. Volgens de *Souvenirs* van den Graaf De Montgaillard was deze de dochter van een matroos uit Batavia, eene vroegere danseres van het tooneel te Calcutta en de gescheiden vrouw van een Amerikaan. Op dat huwelijk was het volgende puntdicht gemaakt, dat in Parijs de ronde deed:

> 'Blanchette a quarante ans, le teint pâle et plombé;
> Blanchette néanmoins épouse un noble abbé.
> Pourquoi s'en étonner? quand chacun la délaisse,
> Toute catin se range et devient mère abbesse.'

Napoleon schonk hem, toen hij keizer werd, vele gunstbewijzen, benoemde hem tot zijn opperkamerheer en in 1806 tot prins van Beneventio. Na den vrede van Tilsit legde Talleyrand zijn ministerspost neder en werd zijn salon de verzamelplaats der malcontenten, zoodat hij in 1809 in ongenade viel en zich terugtrok op zijn landgoed bij Valençay.

Daar wachtte hij zijne kans af. Zoodra de zon van Napoleon begon te tanen, wendde hij zich tot de Bourbon's en ging met hen in het geheim aan het onderhandelen. In 1814 speelde hij eene extra-valsche rol. Uit zijne *Correspondance avec la Duchesse de Courlande*, met wie hij zeer intiem schijnt geweest te zijn, blijkt, dat hij, om nog eene kans open te houden en den schijn te bewaren, van tijd tot tijd, zelfs nog op 't laatst, zijne 'entrées' op de Tuilerieën deed, terwijl hij in het geheim bezig was tegen den Keizer samen te spannen. Geslepen vos, als hij was, wist hij, toen de verbonden vorsten hun intocht in Parijs deden - vermoedelijk door tusschenkomst van de Hertogin van Kurland -, te bewerken, dat Keizer Alexander van Rusland in zijn hotel zijn intrek nam. Ook dat teekent en bewijst, hoe weinig edele en verheven gevoelens van dezen man zijn te verwachten. Een staaltje, hoe diep het zat bij dezen gewezen bisschop en thans aanhanger z.g.n. van de legitimiteit, is, dat hij den 11^{den} Mei 1814 aan de Hertogin van Kurland schreef in een zijner dagelijksche briefjes aan haar: 'Samedi on fait à Notre-Dame un service pour Louis Seize. - Je trouve cela fort bien. Cela nettoye le sol français. Après cette cérémonie, tout doit être oublié.'

Toen kwam het in zijne kraam te pas, om zich voor te doen als ijveraar voor het beginsel der legitimiteit. Daarmede wist hij den Russischen Keizer gunstig voor de Bourbon's te stemmen, bewerkte hij de afzetting van Napoleon, het op den troon plaatsen van den vroeger door

hem bestreden koningstak en de instelling van eene provisioneele regeering, aan welker hoofd hijzelf trad. Lodewijk XVIII beloonde hem, zoodra hij den troon had beklommen, door hem tot zijn opperkamerheer en tevens tot minister van Buitenlandsche Zaken te benoemen, in welke functie hij het Congres van Weenen bijwoonde en voor het beginsel van legitimiteit schermde, toen hij gezien had, dat dit voor Frankrijk, voor zijne gunstelingen en - last not least - voor hemzelf voordeelig uitkwam.

Napoleon sloot, toen hij van Elba was teruggekeerd, het ondankbare kameleon van de amnestie uit en deed zijne goederen verbeurd-verklaren. Na Waterloo zorgde Talleyrand dan ook, dat Napoleon naar St.-Helena verbannen werd. Na de tweede restauratie werd hij opnieuw minister van Buitenlandsche Zaken, tevens eerste minister, en in 1817 werd hij benoemd tot erfelijk pair en tot hertog van Talleyrand-Périgord verheven.

Noch Koning Lodewijk XVIII noch Koning Karel X hadden eenige sympathie voor den man, die, sceptisch en sarcastisch, nooit te vertrouwen was; men moest hem echter dulden en ontzien, omdat hij geslepen en gevaarlijk was. Aan het hof van Karel X noemde men hem ‘le diable boiteux’. Begon een troon te wankelen, dan trad hij niet toe, om dien te steunen, maar dan zorgde hij tijdig aanstalten te maken, om zijne casaque om te keeren en een witten voet te krijgen bij den opvolger, en inmiddels hielp hij, zoo hard als hij kon, in het geheim mede, om den troon om te stooten.

Toen Karel X het ministerie De Martignac voor dat van De Polignac verwisselde, begaf Talleyrand zich naar het kasteel Rochecothe in Touraine van zijne nicht, de Hertogin van Dino, en riep daar bij zich den heer Thiers, het opkomend genie, die vandaar in Mei 1830 de fameuze artikelen schreef in het blad *Le National*, waarmede hij elken dag tegen den troon des Konings rameide.

Opmerkelijk is zijne sluwe dubbelzinnigheid gedurende de Juli-revolutie, welke hij met Thiers had voorbereid, doch die, toen zij uitbrak, hem met angst vervulde, angst voor zijn eigen hachje, omdat hij wist wegens het groote aandeel, dat hij gehad had in de restauratie der Bourbon's, bij het volk gehaat te zijn, en omdat hij in twijfel verkeerde, welke partij hij openlijk zou kiezen in de onzekerheid omtrent den uitslag.

Den eersten dag, 27 Juli, bevond hij zich in zijn hotel, Rue Florentin, en ‘aanschouwde’ - schrijft zijn secretaris Colmache - ‘de losbarsting van de volkswoede met zekeren angst’. Hij was er onrustig door.

Den tweeden dag, den 28sten, toen het volk kampte om het bezit van het stadhuis, wachtte hij vol onrust den afloop van den strijd af. Den ganschen dag bracht hij door voor de ramen van de zaal, waaruit men het gezicht had op de Place Louis Quinze, van tijd tot tijd zijne lieden uitzendende naar verschillende gedeelten van de hoofdstad, om berichten in te winnen omtrent de vorderingen, welke de omwenteling maakte. Bij hem waren de heeren De Broglie, Bertin,

De Vaux en Sebastiani. Plotseling verliet hem het vertrouwen op de mogelijkheid, dat de Koning zich verdedigen kon, en toen, op slag van vijf uur, de alarmklok de overwinning van het volk bij het stadhuis aankondigde, begreep hij, dat de zaak des Konings verloren was, en zeide: 'Nog een paar minuten en Karel X is geen koning van Frankrijk meer.' Op hetzelfde oogenblik gaf hij zijn kamerdienaar last de woorden HÔTEL TALLEYRAND, welke in groote vergulde letters boven den ingang prijkten, weg te nemen.

Den 29sten, toen het zich duidelijker afteekende, dat de zaak der omwenteling zou zegevieren, en ook al de vrijzinnige afgevaardigden Casimir-Périer, Lafitte, Lafayette e.a. er niet slechts voor partij getrokken hadden, maar ook zochten den opstand te leiden, trachtte hij eenige pairs te bewegen eene gezamenlijke patriottische verklaring af te leggen, maar de meesten zijner vrienden: Molé, Pasquier e.a., aarzelden, daar zij nog de terugkomst des Konings vreesden.

Met het aanbreken van den dag van den 30sten was het volk echter in het bezit van Parijs, van al de militaire forten, van de barricaden der Tuilerieën, van het Louvre en van de ministerieele hotels en waren de koninklijke troepen afgetrokken naar St. Cloud, waar Karel X met zijn hof vertoefde.

Daar komt de tijding, dat de Koning St. Cloud verlaten heeft en gevlucht is op weg naar Rambouillet. Toen begreep Talleyrand, dat het tijd werd voor hem, om te handelen, wilde hij van den toestand kunnen partij trekken. Een eigenhandig geschreven briefje zond hij dadelijk door een vertrouwd man, die van hem bevel ontving, om, als hij aangehouden werd of in gevaar verkeerde, het dadelijk te vernietigen, naar Neuilly, aan Madame Adelaïde, des Konings zuster. De bode mocht het aan niemand anders dan aan de Prinses zelve overhandigen. Het briefje hield in, dat de Prins De Talleyrand haar bezwoer, om den Hertog van Orleans te waarschuwen, dat er geen oogenblik te verliezen was, en hem te zeggen, dat hij op de ondersteuning van den Prins De Talleyrand kon rekenen, maar dat hij dadelijk te Parijs moest komen en dat, zoo hij daar niet onmiddellijk verscheen en zich aan het hoofd der beweging stelde, alles onherroepelijk verloren zou zijn. Vooral moest hij alleen den titel van luitenant-generaal van het rijk op zich nemen, dien Karel hem gegeven had, eer deze St. Cloud verliet. Talleyrand smeekte, om toch geen blijk van eenig ander voornemen te geven. Colmache, dit verhalende, voegt erbij: 'Door dezen raad hield de oude diplomaat voor zichzelven een achterdeurtje open, voor het geval Karel X nog tegen Parijs mocht optrekken.'

Madame Adelaïde ontving deze boodschap met onverholen vreugde. Vóór den nacht was de Hertog van Orleans in het Palais Royal en eenige uren na zijne aankomst waren de muren der hoofdstraten van Parijs bedekt met plakkaten en proclamaties, geteekend door:

'Louis Philippe, Lieutenant-général du Royaume'.

Talleyrand, beseffende, dat hij door zijne aanhoudende vleermuizen-politiek bij de Parijzenaars niet hoog stond aangeschreven, bedacht, toen eene maand daarna, als gevolg van de Juli-revolutie, de Belgische revolutie, voornamelijk bewerkt door priesters en Fransche stokers, uitbrak, dat deze hem wel het middel zou kunnen aanbieden, om weder in de gunst der Franschen te geraken; maar daartoe moest hij hulp hebben en die kon hij alleen van Engeland verwachten. Rusland, Oostenrijk en Pruisen waren te veel tegen de revolutionnaire denkbeelden gekant. Hij verzocht dus en verkreeg van den nieuwen burgerkoning de ambassadeursplaats te Londen. Hij hoopte later vandaar terug te keeren met een mooi stuk Belgisch territoir in zijne tasch, b.v. Bouillon of wel Luxemburg, of althans dat tegen Frankrijk gerichte Vereenigd Koninkrijk aan zijne noordergrens te breken en den gehaten gordel van grensvestingen te doen verdwijnen.

Zóó kwam den 25sten September 1830 te Londen aan:

‘L'adroit Maurice, qui, boitant avec grâce,
Aux plus dispos peut donner des leçons;
Au front d'airain, au coeur pétri de glace,
Toujours il fait son thème en deux façons;
Dans le parti qui lui paye un salaire
Avec effort il porte un pied douteux,
L'autre est fixé dans le parti contraire,
Mais c'est le pied dont Maurice est boiteux.’

Zooals Lebrun hem naar 't leven heeft geteekend, terwijl Prinses Lieven - van welke mijn werk eene belangrijke correspondentie bevat, welke op de Belgische zaken betrekking heeft, met Engeland's premier, Lord Grey, - aan den Koning van Engeland, toen deze haar vroeg, wat zij van den nieuwen Franschen ambassadeur dacht, antwoordde, dat iemand, die 75 jaar van intriges geleefd had, op zijn 76ste dat beroep niet zou vergeten.

Kan van iemand met zulke antecedenten ook iets anders verwacht worden?

‘Leest men ook eene druif van doornen of vijgen van distelen?

Een goede boom brengt voort goede vruchten en een kwade boom brengt voort kwade vruchten. Een goede boom kan geene kwade vruchten voortbrengen noch een kwade boom goede vruchten.’

De kuiperijen vindt men in mijn boek vermeld. Ik weet wel: men heeft tot dusverre weinig daarop acht geslagen. In den regel gaat men gaarne mede met al het moois, dat in eene serie van Belgische werken en door Engelsche schrijvers is medegedeeld, en wordt er te weinig acht geslagen op het ‘dessous des cartes’ en op de karakters der auteurs, welke op dit staatstooneel zijn opgetreden.

Dat er sterk gekuipt werd op allerlei wijzen, blijkt ook hieruit, dat zelfs iemand als Talleyrand in zijne *Mémoires* schrijft: ‘Le général Belliard, de son côté, dominé par les intrigues qui venaient de Paris,

avait eu la faiblesse d'accorder, de son chef, une prolongation du délai fixé au congrès belge par la Conférence et de chercher avec les meneurs du congrès, des moyens d'échapper aux décisions de la conférence. C'est ainsi qu'il en était venu à l'étrange idée de proposer de laisser la ville de Maëstricht aux Belges, en plaçant une garnison hanovrienne dans cette forteresse qui était une possession hollandaise depuis la paix de Westphalie. On a vu, par mes dépêches, l'effet que toutes ces fausses démarches avaient produit sur la conférence'(*).

Lord Palmerston, pas aan het bewind, bekwaam, eerzuchtig en ijdel, had vooreerst met veel de handen vol, ook met zijne eigen verkiezingen, welke gevaar liepen. Als 't maar vrede bleef en Frankrijk geen meerder invloed of vergrooting van grondgebied in België bekwam, kon het overige hem minder schelen. De Engelsche caricatuur uit die dagen van den blinde, die door den lamme geleid wordt, welke de gelijkende portretten vertoont van Palmerston en Talleyrand, is kenschetsend.

Van Heinrich von Bülow, den Pruisischen gevolmachtigde, schrijft Von Treitschke: 'Er sah zuweilen unwillkürlich durch fremde Brillen und folgte den Ansichten der englischen Staatsmänner allzu weit.' Van Von Wessenberg weten wij, dat dezelfde schrijver dezen noemt 'ein unbequemes Talent' en dat Talleyrand tamelijk kleinachtend van hem zeide: 'Il croit tout savoir parce que pendant quarante ans il a écouté et retenu tous les commérages de l'Europe'(†), hetgeen nagenoeg hetzelfde beteekent als het bekende, dat de ezel van Prins Eugenius al diens veldslagen had bijgewoond en toch geen groot *veldheer* was kunnen worden. Prins Paul Anton Esterhazy, de andere Oostenrijker, een van de rijkste Hongaarsche magnaten, reeds 15 jaar ambassadeur te Londen, gevoelde zich, als 'grand seigneur' met zijn ontzaglijk vermogen, veel meer thuis bij en aangetrokken tot de Lords Palmerston, Durham en Grey, die, hoewel eerst voor den Prins van Oranje gestemd, door Talleyrand allengs voor Prins Leopold werden gewonnen, dan voor den heer A.R. Falck, den Nederlandschen ambassadeur, die weinig uiterlijk vertoon maakte en niet meedeed op de races, maar daarentegen uitmuntte door degelijkheid van karakter en door groote bekwaamheid. Waar Lord Grey 8 Augustus 1829 aan Prinses Lieven schrijft: 'What a goose Esterhazy must be!' is het niet zoo heel vreemd, dat ook die tegen Talleyrand's streken niet was opgewassen. Daar behoefde men niet eens eene gans voor te zijn.

Van de beide Russen, Prins Lieven en Graaf Matuszewic, zegt Von Treitschke, dat zij op die Conferentie zoo verzoenlijk of tegemoetkomend optraden, als hunne vrees voor den wrokkenden Czaar gedoogde.

Van allen schrijft Talleyrand aan Molé in zijne dépêche van 15 October 1830: 'Ils signeront ce que voudront la France et l'Angleterre.' Wat wil men meer!

(*) Duc de Broglie, *Mémoires de Talleyrand,* t. IV, p. 201. Ook Palmerston sprak in zijne dépêche van 15 Febr. 1831 van 'endless intrigues and plots'.

(†) Pallain, *Ambassade de Talleyrand*, p. 115.

En te Brussel is Ponsonby aan het wroeten. Een lord, die zijn groot fortuin erdoor had gebracht en op geen kleintje zag, om te komen, waar hij wezen wilde. Volgens Knoop had eene verkiezing voor het Parlement hem bijna £100,000 gekost; schier ongeloofelijk! Hij moest nu trachten er weer bovenop te komen. Dat is hem in korten tijd gelukt. Eerst voor den Prins van Oranje gestemd, was hij - te Brussel dagelijks verkeerende met de heethoofden der omwenteling, meest allen jeugdige advocaten en persmannen, die door de revolutie in eens de aanzienlijkste ambten machtig werden: Sylvain van de Weijer, Lebeau, Devaux, Nothomb, enz., - aldaar spoedig kuipende voor Prins Leopold, den weduwnaar van Engeland's vermoedelijke troonopvolgster, die zocht naar eene kroon, ijverig daarin geholpen door zijn lijfarts en vriend Von Stockmar, een stille in den lande, die bedachtzaam achter de schermen bleef, een hoogst voorzichtig man, die geen enkelen regel op schrift zou geven, welke toen of later zou kunnen compromitteeren. Kuipen is ook hier geen te sterk woord; uit mijn werk blijkt dat.

Hier wil ik er slechts aan herinneren, dat Ponsonby tot bereiking van zijn doel er zelfs niet tegen opzag, om in strijd te handelen met de bevelen, welke de Conferentie hem gegeven had, door eene opdracht van haar voor de provisioneele regeering te Brussel achter te houden, daarop in overleg met zijne Belgische medestanders eigendunkelijk zijn post te verlaten, naar Londen te gaan en daar mondeling zaken, die hij niet of moeilijk schriftelijk kon doen, te gaan behandelen en daarna, zóó van de reis teruggekeerd en te ongeduldig, om zijn triumflied uit te stellen tot den volgenden dag, dien eigen avond op een groot politiek banket te Brussel eene voor een normaal diplomaat allerzonderlingst onvoorzichtige speech hield, om duidelijk te maken, wat *hij* gewrocht had. Den volgenden dag maakte hij het nog erger, door aan Lebeau, die toen minister van Buitenlandsche Zaken was, een brief te schrijven, welke berucht is geworden en waar de Conferentie zóó verlegen mee zat, dat zij dien voor een *particulieren* brief liet doorgaan, ofschoon hij geschreven was door den agent der Conferentie en de inhoud over niets anders liep dan over de zaken der Conferentie ten aanzien van België; maar: les prétextes sont faits pour s'en servir.

In dien brief durfde hij verklaren(*): ‘Peut-il y avoir une meilleure preuve du changement qui s'est récemment opéré dans l'opinion et dans les résolutions de la conférence. Il y a une semaine, la conférence considérait la conservation de ce duché (le Luxembourg) à la maison de Nassau, sinon comme nécessaire, au moins comme extrêmement désirable; et à present elle est disposée à une médiation, avec l'intention avouée de faire obtenir ce duché pour le souverain de la Belgique.’

In Talleyrand's *Mémoires* leest men omtrent die verklaring(†): ‘Je

(*) Th. Juste, *Histoire du Congrès national,* t. 2, p. 201.
(†) De Broglie, *Mémoires de Talleyrand,* t. IV, p. 201.

n'ai pas besoin de dire qu'il n'avait jamais été question dans le sein de la conférence d'une pareille alternative'; m.a.w.: de Conferentie had het wel gedaan, maar men was daar geschrokken voor het ontijdig openbaar maken van deze voorgenomen spoliatie en er werd op gevonden, dat er, zooals zijn kan, niet in den *boezem* der Conferentie over was gesproken, hetgeen niet wegneemt, dat er voorzeker in dien geest in den vóórboezem is afgesproken(*). Volstrekt geene kuiperij, maar één van die o! zoo onschuldige, geheime, aparte afspraakjes, die men zich wel wachtte, om in den boezem te maken! Binnen eene week in zoo'n gewichtige zaak, welke men een halfjaar lang als recht erkend had, volkomen om te slaan, zie! dat mag men ook aan die brave, knappe mannen, die allen door zulke edele beginselen werden geleid in hunne moeilijke taak, niet euvel duiden, niet waar? Dat alles is niet draaien, niet knoeien, niet kuipen. Zulke leelijke Hollandsche woorden klinken voor zoo'n verheven college te hard; 'tâcher de faire un petit arrangement'; is wel zoo welluidend.

Men lette er voorts op, dat Ponsonby niet schreef: 'avec l'intention avouée de faire obtenir ce duché pour la Belgique', maar: 'pour le souverain de la Belgique'; een groot onderscheid. De Belgen begeerden Luxemburg, maar nu was te Londen en te Brussel samengespannen, dat zij het zouden verkrijgen, mits zij Prins Leopold als koning zouden nemen. Te Londen en te Brussel was men het erover eens geworden, dezen souverein te doen worden, maar om dat den Belgen smakelijk te maken, vond men goed, dat de Prins wat meebracht. Zelf had hij, behalve veel geld, niets. Daarom wilde men Luxemburg van Koning Willem I afnemen en het aan Leopold geven, omdat die het als 'dot', zooals het protest van het congres het uitdrukte, kon aanbrengen.

Het protest van het congres was niet gericht tegen dien 'dot' maar wel tegen de bedreiging, welke in dienzelfden fraaien brief van Ponsonby voorkwam, nl. dat, als de Belgen niet Leopold op de door de Conferentie voorgestelde wijze wilden als koning aannemen, moeilijkheden zouden ontstaan, 'qui pourraient amener jusqu'à l'extinction du nom belge'.

Dommer en laatdunkender kon het haast niet van een diplomaat. Bovendien zijn door dien brief de kuiperijen zóó doorzichtig geworden, dat zij compromitteerend werden. Ponsonby en Belliard werden dan ook, om den schijn te redden, teruggeroepen.... maar twee maanden later was Generaal Belliard Frankrijk's gezant bij Koning Leopold en

(*) Op welke wijze Talleyrand, die - hoe, zullen wij daarlaten - geheel voor Prins Leopold was gewonnen, conferenties buiten den boezem der Conferentie hield, leeren wij uit Juste, *Histoire du Congrès*, t. 2, p. 265, waar wij lezen: 'Sur ces entrefaites, M. de Talleyrand, ayant reçu de Paris les nouvelles instructions dont nous avons parlé, donna un grand repas auquel il invita les négotiateurs belges. Lorsque M. Nothomb entra, il le prit à part, et s'appuyant familièrement sur son épaule, lui dit: "Il faut en finir; vous savez que je signerai tout ce qui nous sera présenté de la part du prince Leopold."' Moet men nu nog diep gaan zoeken naar mooie ethische beginselen?

van Ponsonby schrijft Juste: ‘Le gouvernement britannique le recompensa en lui donnant la riche ambassade de Constantinople’(*).

Nu laat de ‘deskundige’ schrijver volgen eene akte van beschuldiging tegen Willem I, de Nederlandsche regeering en hare diplomatie. Stuksgewijze zal ik die vermelden, om gelegenheid te hebben het m.i. onredelijke van de meeste punten geleidelijk aan te toonen.

‘Dat de schepping’ - zoo begint zij - ‘van het groote Koninkrijk der Nederlanden in 1815 na vijftien jaren eene mislukking was gebleken, begrepen de Mogendheden reeds vóór de Belgische revolutie.’

Ik mag dat niet tegenspreken, omdat het zoo moeilijk is, met zekerheid te zeggen, wat anderen wel of niet denken of begrijpen; maar ik zou willen vragen, waaruit en wanneer dat gebleken is vóór Augustus 1830, want 15 + 15 = 30, en welke bewijzen ervoor bestaan. Mij zijn ze niet bekend. Het getuigen van Franschen in dezen moet gewraakt worden. Die waren belanghebbenden. Madame Adelaïde schreef zelfs den 11^{den} Mei 1831 namens Louis Philippe een hartelijken bedankjesbrief aan Talleyrand, waarin: ‘Vous avez surpassé son attente par l'habilité et la hardiesse avec lesquelles vous avez amené la conférence à *fendre* le royaume des Pays-Bas et à détacher la Belgique de la Hollande...’, en de Engelschen zagen ook niet ongaarne de kracht gebroken van dien concurrent aan de monden van den Rijn, de Maas en de Schelde, die zich onder het bestuur van Willem I verbazend had ontwikkeld. De Pruisische, Oostenrijksche en Russische regeeringen zagen met leede oogen de scheiding aan. Wie waren dan eigenlijk die begrijpelijken, die helderzienden?

‘Noch Willem I noch de Nederlandsche diplomatie had den tact en het verstand gehad Europa te dien aanzien beter voor te lichten.’

Om anderen voor te lichten, is wel een eerste vereischte, dat men zelf overtuigd zij van hetgeen men dien anderen begrijpelijk wil maken. Nu is ons daar juist echter medegedeeld, dat die anderen, de mogendheden, het al zelf hadden ingezien; dat voorlichten ware dus overbodig geweest; maar dat daargelaten, behoeft het waarlijk geen betoog, dat Willem I vóór en zelfs tijdens het uitbreken van de omwenteling geenszins van het noodzakelijke der scheiding overtuigd was. De Belgen zelf - wat nog sterker is - wenschten die toen niet. Zij dachten er zelfs niet aan; zij niet, wel de Franschen uit eigenbaat. De Belgen vroegen en beoogden in het eerst niets dan herstel van grieven.

Is het daarbij denkbaar, dat eenig vorst ter wereld, wien door de mogendheden - nog wel tot belooning voor zijn manhaftig en standvastig gedrag en zijne trouw tegenover den gemeenschappelijken vijand - een wel erg verwaarloosd en verarmd maar toch mooi land met eene nijvere bevolking te beheeren werd gegeven, hetwelk hij zich met noeste vlijt en groote energie beijvert tot welvaart te brengen, bij

(*) Th. Juste, *Histoire du Congrès,* t. 2, p. 234.

moeielijkheden, die zich voordoen, fluks zal gaan naar die mogendheden en zeggen: ‘Och, neem mij dat land toch maar weer af; schei die nieuwe provinciën weer van de oude; ik zie geene kans voor de taak, welke mij is opgelegd!’ Hoe zouden tijdgenoot en nazaat zulk een koning noemen?

‘Zoo stond Nederland door eigen schuld geheel geïsoleerd in 1830, toen de catastrophe kwam. Geen der mogendheden was geneigd voor Willem I in de bres te springen, zelfs niet zijn eigen bloedverwanten, de Keizer van Rusland en de Koning van Pruisen’, heet het verder.

Het is moeilijk, kalm te blijven, als men dat leest. Chauvinist zijn is verkeerd, vooral voor den historicus, maar het tegenovergestelde is nog verkeerder; dat doet pijnlijk aan. Wij Nederlanders zijn toch al geneigd, tot onze schade te verkleinen en af te breken, wat van en bij ons is; laat ons toch niet meedoen in het steenenwerpen op onze eigen vorsten en regeeringspersonen, als zij geen steenworp verdienen. Laten wij dat dan ten minste aan de vreemdelingen over. Tot dusverre zijn de meeste schrijvers over de Belgische omwenteling buitenlanders geweest, vooral Engelschen en Belgen, die de mannen te verheerlijken hadden, wier levensgeschiedenis te beschrijven, zij zich tot taak hadden gesteld, of die er zelf in hadden meegedaan, zooals White, Nothomb en Von Stockmar. Die hebben Willem I en de Nederlandsche regeering van veel beschuldigd, veeltijds te recht, meesttijds ten onrechte, maar *deze* beschuldiging is mij nieuw; die heb ik nog nergens aangetroffen; maar, al ware het ook anders: zij is onverdiend.

Nederland stond, helaas! in 1830 alleen, maar was dat zijne schuld? Kon Nederland of zijn Koning het helpen, dat zeer kort na den Belgischen de Poolsche opstand (29 November) uitbrak; dat ook Oostenrijk veraf lag en zijne troepen beschikbaar moest houden voor onlusten in Italië; voorts, dat gelijktijdig in de Pruisische Rijnlanden of eigenlijk overal in Duitschland in het laatst van 1830 revolutionnaire bewegingen en gisting waren ontstaan?

Konden Nederland en zijn Koning het helpen, dat in Engeland nog geene drie maanden na het uitbreken van den opstand (16 November) de Tories voor de Whigs plaats moesten maken en de mannen, die er toen de lakens kwamen uitgeven, door een geheel anderen geest waren doortrokken dan hunne voorgangers; dat zij eerder bereid waren de tractaten en de rechten, daaraan ontleend, overboord te werpen en de leer der opportuniteits- en der volkssouvereiniteit te stellen in de plaats van legitimiteitsbeginselen?

Konden Nederland en zijn Koning eindelijk het helpen, dat zij in 1831 te Londen als 't ware overgeleverd waren aan een sluwen gewetenlooze, die zijn gansche leven met listen en streken had doorgebracht en samen met eene jeugdige schaar belanghebbenden, knappe koppen, die hun land en zichzelf vooruit wilden brengen, hun doel met allerlei

middelen wisten te bereiken, omdat de vertegenwoordigers der Oostermachten ter Conferentie onzelfstandige, gedweeë volgelingen waren van den sluwen leider en ‘signaient ce qu'il voulait’?

Dat dit alles zóó was, was waarlijk hard genoeg, om niet nog noodig te hebben eene deuk erbovenop te krijgen van een Nederlander, die daar later een verwijt van zou maken. Het verdient lof in stede van verwijt, dat Willem I en het kleine Nederland niet sullig slikten, wat te Londen voor hen werd uitgebrouwen, klaargemaakt en toegediend, maar zelfs alleen, ja, alleen! pal staan en fier zich verzetten bleven tegen het schandelijk onrecht, dat toen met het willen opdringen der 18 artikelen jegens hen is gepleegd.

Het is bovendien volkomen onjuist, dat geene der mogendheden, zelfs niet de Keizer van Rusland en de Koning van Pruisen, geneigd waren voor Willem I in de bres te springen. Zij wilden wel, maar zij konden niet. Het is waar, dat Willem met zijn zwager niet bijzonder ‘chaud’ was; dat ziet men in families wel meer; dat gold echter geheel andere zaken; de Belgische quaestie stond erbuiten; maar goedgunstig gezind, om te helpen, was voorzeker Keizer Nicolaas van Rusland. Dat is in mijn werk aangetoond. Hij zond reeds in September 1830 zijn veldmaarschalk Diebitsch naar Berlijn, om bij de Pruisische regeering aan te dringen alvast troepen te zenden tot hulp van Nederland; de zijne zouden spoedig volgen; maar de Koning van Pruisen durfde niet. Een brief van Graaf De Perponcher, den Nederlandschen gezant te Berlijn, van 7 October 1830 is als bijlage in mijn werk gevoegd, waarin de redenen ontvouwd worden, waarom Pruisen huiverde. De Czaar kwam er echter telkens op terug. Zoodra hij slechts één bataljon in Polen kon missen, zou hij het bij de Pruisen voegen - zeide hij -, om te toonen, dat hij tot krachtige hulp van den Koning der Nederlanden meedeed, als die maar gingen.

En dan te beweren, dat hij niet geneigd was voor Willem I in de bres te springen! Zelfs weigerde hij later, na den veldtocht, toen aan Nederland de 24 artikelen werden voorgelegd, te bekrachtigen, wat zijne vertegenwoordigers hadden onderteekend, en viel Graaf Matuszewic daarover in ongenade, zoodat hij zijn ontslag nam.

Als een opmerkelijk bewijs, hoe onjuist het is, om het voor te stellen, alsof Neerland's Koning het er zoo naar gemaakt had, dat niemand hem wilde helpen, en als bewijs, dat wat te Londen over hem was beschoren, op verre na de goedkeuring niet wegdroeg van de souvereinen zelf, laat ik hier het begin volgen van den merkwaardigen brief, welken de Nederlandsche gezant, Baron Mollerus, uit Weenen den 17^{den} Augustus 1831 aan den Minister van Buitenlandsche Zaken in Den Haag heeft geschreven:

‘Vienne, ce 17 Août 1831.

Monsieur le Baron,
Hier après avoir expédié ma dépêche A j'ai reçu un billet par lequel le Prince de Metternich me faisait savoir qu'il me recevrait à huit heures du soir.
Le Prince après m'avoir témoigné la satisfaction qu'il avait de me voir, m'a dit, qu'il venait de recevoir dans l'instant même, des nouvelles directes de la Haye, lui annonçant: que par suite de l'entrée des troupes françaises dans la Belgique, et la menace de l'Angleterre de bloquer les ports de la Hollande, le Roi avait donné ordre à ses troupes de cesser les hostilités, et de se retirer: S.A. m'a fait lire la dépêche du Baron de Binder, ainsi que les pièces y annexes: Apres lecture de ces pièces le Prince est entré en matière, et m'a dit: qu'il serait inutile de reculer dans le passé, pour rechercher les causes de la révolution Belge: que le fait par lui-même était l'événement le plus funeste, et le plus calamiteux, qui pouvait arriver pour la tranquilité future et l'avenir de l'Europe, et que l'Autriche en particulier ne pouvait voir qu'avec le plus grand regret détruire son propre ouvrage: que l'Empereur et son cabinet considéraient tout ce qui s'était fait dans les derniers tems, à Londres, par rapport à la question des Pays-Bas comme déplorable au plus haut dégré, autant pour les faits, que pour les principes: que S.M. l'Empereur avait dit, pas plus tard que hier, à Lui Prince de Metternich, “chaque fois que je vois la signature de mes Plénipotentiaires au bas de ces protocoles: Je voudrais pouvoir me cacher à moi-même”: que cependant, en dépit de ces sentimens pénibles, et tous le poids des argumens contraires, des considérations majeures, et des intérêts de haute politique avaient déterminé le Cabinet Autrichien, à ne pas se séparer de ses Alliés, dans une question aussi importante: que de plus la marche adoptée par le cabinet Anglais, contraire à tous les antécedens, avait faussé les positions réciproques de tous les cabinets: que l'abandon complet des principes de droit, d'équité et de légitimité, avait fait naître cette déplorable confusion et contradiction dans les protocoles, et donné lieu à toute la série des conséquences fâcheuses, qui en ont été la suite: que dans cette pénible situation, et dans la position éloignée où se trouve l'Autriche, Elle s'est vu entrainée, par suite d'instructions qui ne pouvaient prévoir d'avance, toutes ces combinaisons, à prêter son appuy et sa signature à des conclusions, contraires à ses sentimens, et à ses principes connus et avoués.
Revenant à l'examen de la décision prise par le Roi dans son conseil, d'appuyer les négociations par la force des armes: Le Prince m'a dit, qu'il ne voulait pas décider la question, sous le point de vue de la prudence; mais qu' envisagée comme principe de droit, il croiait que Sa Majesté y avait été pleinement autorisée: et que les principes qui avaient guidé le Roi et son Gouvernement dans toutes les mesures prises, pour soutenir son bon droit, avaient trouvé de l'écho à Vienne, et dans le cabinet Autrichien: et qu'il en était de même, pour le noble dévouement que la nation Hollandaise avait développé, dans ces circonstances critiques:.....’

‘Erger nog was het,’ gaat de schrijver door, ‘dat zoowel Frankrijk als Engeland om voor beide zeer overwegende redenen, die men kon begrijpen en billijken, van den aanvang af samengingen, om België tot een onafhankelijken staat te maken onder het bestuur van een vorst, waarop beiden konden vertrouwen. Daardoor werd de conferentie van den aanvang af in Belgischgezinde banen geleid. Bewijst dat nu, dat

men te Londen kuipte tegen den braven Willem I en vóór de wufte Belgen, alleen uit boosaardigheid? Zeker niet!'

Ik herhaal volmondig: zeker niet. Maar nergens is dat ook door mij beweerd. Het louter samengaan van Engeland en Frankrijk op zichzelf als bewijs voor kuiperij aan te zien, zou dwaasheid zijn, maar omdat samengaan geen kuipen is, bewijst dat nu, dat er te Londen niet gekuipt is? Het kuipen na al wat daar gebeurd is, toch te willen blijven ontkennen, is m.i. geen bewijs van onbevangen historisch onderzoek.

Bovendien is er geene reden, om sarcastisch te gewagen van den *braven* Willem I en van de *wufte* Belgen, waar men zelf blijkbaar het tegenovergestelde vindt, doch het doet voorkomen, alsof zij zóó door mij zijn voorgesteld. Dat dit niet zoo is, blijkt uit vele plaatsen van mijn werk. Voornamelijk verwijs ik naar de blz. 108 en 109, te lang, om hier aan te halen.

Eindelijk besluit de schrijver zijn requisitoir, door te verklaren: 'Het valt niet moeilijk te zeggen, wat in deze omstandigheden aan de Nederlandsche regeering te doen stond. In de eerste plaats natuurlijk geen halfslachtige politiek tegenover den opstand, waardoor deze steeds in kracht won en waardoor menig braaf soldaat het leven liet. Maar tegenover Europa, zoodra het bleek, dat Engeland en Frankrijk de zijde van België kozen, een beroep op de andere belanghebbende mogendheden om zoodoende op de Londensche conferentie een partij te kunnen stellen, die tegen Frankrijk en Engeland zou kunnen opwegen. Dat haar dat is mislukt, dat zij op de conferentie alleen stond, is het zwaarste verwijt, dat men aan de Nederlandsche regeering en haar diplomatie kan doen; dat bewijst dat geen van beide voor hare taak berekend waren. Als generaal Den Beer Poortugael dat duidelijk had uiteengezet, zou hij zich en zijn lezers velerlei klachten hebben bespaard.'

Dat omtrent het verkeerde van de halfslachtige politiek tegenover den opstand het gevoelen van den schrijver door mij wordt gedeeld, is in mijn werk op tal van bladzijden te lezen; maar indien ik, zooals hij gewild had, had uiteengezet hetgeen, volgens hem, het zwaarste vergrijp zou zijn geweest van de Nederlandsche regeering en hare diplomatie, en had trachten aan te toonen, dat geen van beiden voor hare taak berekend waren, dan zou ik naar mijne innige overtuiging een groot onrecht gepleegd en mij aan een verregaand onbillijk en arrogant oordeel schuldig gemaakt hebben.

O! het is zeer gemakkelijk, achteraf apodictisch neer te schrijven: dit had men moeten doen, dat had men moeten laten; maar heel iets anders is het, in hachelijke tijden, verstoken dikwerf van betrouwbare berichten, zonder, als nu, alles te kunnen overzien, voor moeilijke vraagstukken staande, zelf te moeten handelen. Het was toen voor de

Nederlandsche regeering een bij uitstek moeilijke tijd. Falck - waarlijk geen kind - vond den toestand zóó, dat hij den 17den April 1831 aan zijn vriend Schneither te Batavia schreef: 'Eilieve, is U ook eenig Javaansch geleerde bekend, die een uitweg uit dezen cirkel aanwijzen kan? In Europa zien wij er geen kans toe'(*).

Een beroep op Rusland, Oostenrijk en Pruisen heeft de Nederlandsche regeering gedaan. Zij en hare diplomatie hebben toen niet stilgezeten, maar gedaan, wat zij konden, om het noodlot te bezweren. Mr. G. de Clercq schreef ervan: 'De houding tot nog toe(†) door den Koning der Nederlanden tegenover de Conferentie aangenomen, stelde hem in het gunstigste daglicht en rechtvaardigde de houding der natie, die zich eenparig om zijnen troon sloot, ten volle'(§). IJzer met handen breken kon de Nederlandsche regeering echter niet. Rusland, Oostenrijk en Pruisen te dwingen, om haar, trots allerlei bezwaren, tegenover Engeland en Frankrijk te steunen, dat kon zij niet. Aan pogingen en overredingen heeft het niet ontbroken; de tijdsomstandigheden maakten al dat pogen vruchteloos. Daarbij wilde het toeval, dat de Prins van Oranje, die in België de machtige Katholieke partij tegen zich had(**), natuurlijk in zeer vriendschappelijke verhouding stond tot den Hertog van Wellington, den afgetreden premier van het Tory-Kabinet en antagonist van het nieuwe ministerie Grey-Palmerston, waarin zitting had Lord Durham, de zwager van Lord Ponsonby en de boezemvriend van Prins Leopold, die zelf door zijn langdurig verblijf in Engeland en zijne verhouding tot den troon onder den hoogen adel aldaar veel vrienden had en daarbij zeer rijk was.

Verstolk van Soelen, Falck en Van Zuylen van Nijevelt, op wie het bij de onderhandelingen voornamelijk aankwam, waren hoogst bekwame en eerlijke mannen. Bevreemdend is het, hen te zien veroordeelen als onbekwaam voor hunne taak, zonder eenig bewijs, alleen op grond dat de uitkomst der Conferentie voor Nederland ongunstig is uitgevallen. Dat schijnt niet te verdedigen.

Van Falck schrijft Von Wessenberg: 'Mit Takt und mit Umsicht kam Reinhard Baron Falck der ungemein schwierigen Aufgabe nach, deren Erfüllung ihm oblag. So erreichte er es, dass seine Collegen in der Conferenz selbst dann, wenn sie dem ihm angewiesenen Standpunkte sich nicht anbequemen konnten, doch der Art, wie er ihn vertrat, und den persönlichen Eigenschaften, die er hierbei an den Tag legte, vollste Anerkennung zollten'(††); terwijl Talleyrand, die zijne menschen kende en hen waarlijk niet licht in de hoogte stak, den

(*) *R.A. Falck's Brieven*, blz. 315.
(†) Tot Augustus 1831 bedoelt hij, het tijdperk, dat door mij behandeld is.
(§) *Mr. G. de Clercq herdacht,* blz. 328.
(**) Zie den belangrijken brief van 16 November 1830 van den Maarschalk Maison, toen minister v. Buitenl. Zaken in Frankrijk, aan Talleyrand, bij Pallain, blz. 88.
(††) Ritter Von Arneth, *Johann Freiherr von Wessenberg,* Th. 2, S. 102.

17den December aan Sebastiani schreef: ‘Personne n'est plus capable que M. Falck de suivre les affaires du Roi ici’(*).

Ik besluit met te herhalen, dat het mijn doel niet is geweest, de geschiedenis van de Conferentie in mijn werk te beschrijven. Mij is er trouwens nog geene volledige bekend. Zij is hoogst ingewikkeld en vordert veel nasporingen in de archieven en een rijp, bezadigd, onbevangen oordeel. Mijn oordeel over haar gaat niet verder dan Juni 1831 en betreft in hoofdzaak het loslaten der Januari-basis van scheiding en het willekeurig in de plaats stellen daarvan der 18 artikelen.

Dat het oordeel daarover ongunstig moet uitvallen, heb ik vooral in mijn werk omstandig aangetoond en hier nog aangestipt.

Wat de Nederlandsche regeering betreft: al zijn er vóór en ook in 1830 tijdens den opstand groote misslagen door haar begaan, - in 1831 is hare houding gedurende het tijdperk, dat door mij is behandeld, onberispelijk geweest en verdient haar optreden voorzeker niet de scherpe verwijten, welke haar nu weder hebben getroffen.

's-Gravenhage, 7 Mei 1906.

(*) Pallain, p. 139.

Uit het leven onzer eerste koningin.

> ‘Frappée dans son coeur comme fille, comme épouse, comme reine, comme mère, toujours elle sembla vouée au sacrifice et sa vie entière fut marquée par une série d'épreuves.’
> Comte D'ARJUZON.

Eenige jaren geleden reisde ik van Bregenz naar Schaffhausen, tot Konstanz over den Bodensee en vervolgens over den Untersee, een genotvolle boottocht, waarbij men voortdurend in de nabijheid van de bekoorlijke oevers blijft. Het Zwitsersche kanton Thurgau biedt hier een vriendelijk landschap van begroeide heuvels, nu en dan afgewisseld door kleine, oude steden en voorname landhuizen. Even voorbij het stadje Ermatingen, dat op eene landtong gebouwd is, wordt de aandacht van den reiziger getrokken door de schilderachtig hooge ligging van het kasteel Arenaberg in boschrijke omgeving, en wanneer de reiziger een Nederlander is, dan zal die naam wellicht een bekenden klank voor hem hebben. Hij zal zich herinneren, hoe het slot Arenaberg eene historische vermaardheid heeft verkregen als de verblijfplaats van haar, die het eerst den schoonen naam van Koningin van Holland droeg.

Koningin Hortense of, zooals zij na den val van het Napoleontische keizerrijk geheeten werd, de Hertogin van Saint-Leu koos Arenaberg tot hare blijvende woonplaats en zij overleed aldaar den 5^{den} Oct. 1837. De doorluchtige ballinge maakte het slot tot een museum van merkwaardige herinneringen uit de dagen harer grootheid; na hare omzwervingen kwam zij hier tot rust en zorgde zij voor de opvoeding van haar zoon, die eens Napoleon III zou heeten. Het kasteel zelf is geenszins een grootsch gebouw, doch de omgeving is des te heerlijker en in het ruime park bevindt zich eene hermitage met een prachtig uitzicht over het meer. In het begin van dit jaar is Arenaberg met al zijne historische kunstschatten door de ex-Keizerin Eugénie in eigendom aan het kanton Thurgau geschonken.

* * *

Zij is zoo weinig bekend bij ons groote publiek, Holland's eerste Koningin, die nu juist honderd jaren geleden haar intocht deed in ons

land en overal bewonderd werd om hare buitengewone gratie en hare vorstelijke waardigheid, al was zij niet van vorstelijke afkomst en al had zij haar troon enkel aan het wapengeluk van Keizer Napoleon te danken. De elegante Koningin Hortense is thans vrij wel vergeten, maar levendig staat onzen landgenooten de figuur van den Koning van Holland voor den geest en in dankbare herinnering is de goedaardige Lodewijk Napoleon gebleven, de kreupele Louis, die de belangen van zijn nieuw vaderland zoo warm bij zijn machtigen broeder bepleitte, al was het zonder succes. Om de menschlievendheid, betoond na het springen van het kruitschip te Leiden in 1807 en bij de geweldige overstrooming in Zeeland in 1808, vergeeft men den Koning gaarne zijne wispelturigheid, die ons land en zijne toch reeds berooide schatkist zoo duur te staan kwam; zijn lastig humeur, dat hem zoo dikwijls tyranniek deed optreden tegen ondergeschikten, en de ijdelheid, welke een hoofdtrek van zijn karakter was. Naast den 'goeden' Koning Lodewijk verschijnt dan zijne gemalin als de wufte, lichtzinnige, zedelooze vrouw, die niets van Holland en de Hollanders weten wilde, die aan haar hof eene eigen partij had van Fransche of Franschgezinde hovelingen en die ten slotte haar koninkrijk verliet, omdat zij niet kon leven in dit barbaarsche land!

Zóó ongeveer is de voorstelling, die ons langen tijd gegeven werd van het echtpaar, dat in de Junimaand van het jaar 1806 den Nederlandschen bodem betrad, toen door den wil van den Franschen Keizer de Bataafsche republiek in eene erfelijke monarchie was veranderd. Wel is er in later jaren(*) eenige wijziging gekomen in het oordeel over Lodewijk en Hortense; en al mag bij de laatste het bekende: 'Tout savoir c'est tout pardonner', niet ten volle van toepassing zijn, toch is door de studie der mémoires van bekende tijdgenooten en van andere voor de kennis van dien tijd gewichtige bronnen meer licht over het karakter en de onderlinge verhouding der beide personen verspreid, waardoor we weten, dat Lodewijk voor een groot gedeelte de schuld draagt van het zoo rampzalig huwelijksleven. Met kleinzielige achterdocht heeft hij zijne jonge, levenslustige vrouw vervolgd van hun trouwdag af; hare bedienden waren spionnen in zijn dienst; ja, nu en dan hield hij haar feitelijk onder bewaking. Was het wonder, dat Hortense het ondraaglijk vond, op deze wijze te leven naast den man, die haar nimmer liefde had ingeboezemd, die haar was opgedrongen zoowel door haar stiefvader als door hare eigen moeder Joséphine?

Hortense de Beauharnais heeft recht op onze belangstelling, omdat zij gedurende vier jaren onze koningin geweest is, en niet minder verdient zij ons medelijden, omdat zij zoo heel veel geleden heeft.

* * *

(*) Eene degelijke, breede studie, ook psychologisch van groote waarde, is het werk van V. Loosjes, *Louis Bonaparte*, *de Koning van Holland* (Amsterdam, Van Looij, 1888). Vgl. bovendien het belangrijke opstel van J.C. van den Berg: 'Een ongelukkig vorstelijk huwelijk', in *De Tijdspiegel*, jaargang 1902.

Het geslacht Beauharnais is afkomstig uit de omgeving van Orleans. Hortense's grootvader, de Markies De Beauharnais, 'Gouverneur général des Isles sous le Vent de l'Amérique', had vriendschapsbetrekkingen aangeknoopt met de familie Tascher de la Pagerie, welke, oorspronkelijk in dezelfde streek thuis behoorend, zich in het begin der 18de eeuw op het eiland Martinique gevestigd had. De vriendschap tusschen de beide families was van blijvenden aard, ook nadat de Markies De Beauharnais naar Frankrijk teruggekeerd was, en om den band nog te versterken, besloot men tot een huwelijk tusschen den negentienjarigen zoon van den Markies en de drie jaren jongere Joséphine Tascher de la Pagerie. In het laatst van het jaar 1779 werd Joséphine door haar vader naar Europa gebracht en spoedig daarop reikte zij hare hand aan den Vicomte Alexandre de Beauharnais, destijds kapitein der infanterie. Joséphine's echtgenoot had een zeer gunstig uiterlijk, danste voortreffelijk, was een aangenaam causeur, doch bezat niet den minsten aanleg voor een geregeld huiselijk leven. Weldra had de jonge vrouw de overtuiging, dat Alexandre haar ontrouw was, en het huwelijksgeluk liet veel te wenschen over, ook nadat Joséphine in September 1781 het leven geschonken had aan een zoon, den later zoo bekenden Eugène de Beauharnais.

Twee jaren daarna volgde Alexandre het voorbeeld van vele andere Fransche edellieden en scheepte hij zich in, om in de Nieuwe Wereld de zaak der Amerikaansche vrijheid te gaan verdedigen, hoewel hij wist, dat hij zijne vrouw in belangwekkende omstandigheden achterliet. Tijdens de afwezigheid van den vader werd het tweede kind geboren, dat de namen Hortense Eugénie kreeg, en stellig zou niemand dit meisje, dat den 10den Augustus 1783 ter wereld kwam, eene schitterende toekomst hebben voorspeld: dat zij zou worden koningin en de moeder van een keizer! Weinige maanden na de geboorte van Hortense werden de vijandelijkheden tusschen de Amerikanen en de Engelschen gestaakt en kwam de Vicomte De Beauharnais in Frankrijk terug, maar van eene blijvende verzoening was geene sprake meer. Door de bemoeiingen van familieleden kwam het tot eene minnelijke schikking; de echtgenooten zouden gescheiden leven; Eugène bleef bij zijn vader en Hortense werd aan de moeder toegewezen.

De vele teleurstellingen, waarmede Joséphine sedert haar huwelijk had kennis gemaakt, deed bij haar het verlangen rijpen rust te zoeken in het ouderlijk huis, waar zij vroeger zoo gelukkig was geweest, en zij besloot met haar dochtertje naar Martinique te gaan. Van 1787 tot 1790 vertoefde Hortense op het exotische eiland en hoewel zij nog zeer jong was, maakte dit verblijf een diepen indruk op hare verbeelding en gedurende haar geheele leven behield zij de herinnering aan de jaren, doorgebracht te midden eener bevolking van planters en negers, en vooral aan de heerlijke tochten in een Indiaanschen draagstoel.

Intusschen had in Frankrijk de groote revolutionnaire beweging meer

en meer veld gewonnen; reeds was er een einde gemaakt aan de absolute macht van het koningschap en de oude staatsorde, gebaseerd op de bevoorrechting van weinigen boven velen, had uitgediend. Buiten Frankrijk werd de omwenteling door velen met geestdrift begroet; voor de geheele Europeesche maatschappij scheen eene nieuwe periode van ontwikkeling te zijn aangebroken. Ook in de Fransche volkplantingen maakte zich eene zekere onrust van de gemoederen meester en op Martinique brak de burgeroorlog met zoo hevige woede uit, dat Joséphine, het ouderlijk dak niet meer veilig achtend, met haar kind de wijk nam op een der voor anker liggende schepen en de eerste gelegenheid aangreep, om naar Frankrijk terug te keeren.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat Joséphine de heimelijke hoop koesterde op eene hereeniging met haar man en haar zoon, want zij wist, dat de eerste zijn leven van pretmaker had vaarwelgezegd en zich ernstig aan de staatkunde wijdde. Alexandre de Beauharnais was in 1789 door den adel van Blois naar de Nationale Vergadering te Versailles afgevaardigd en had zich aanstonds doen kennen als een voorstander van liberale en democratische denkbeelden; hij werkte mede tot de oprichting van den club Breton, waaruit de beruchte club der Jacobijnen ontstaan is, en behoorde tot de 47 edellieden, die zich uit eigen beweging bij den tiers-état aansloten. Toen de Vergadering evenals het hof van Versailles naar Parijs verhuisde, betrok de Vicomte zijne oude woning aldaar en speelde hij zijne politieke rol in de hoofdstad als ‘montagnard et républicain’, gelijk hij het zelf uitdrukte.

De hoop van Joséphine op een aangenaam huiselijk leven werd niet verwezenlijkt; wel ontmoetten de beide echtgenooten elkaar nu en dan en hadden zij dezelfde vrienden, maar tot eene samenwoning kwam het niet. De kinderen zagen elkaar dikwijls; Eugène bracht zijne vacanties geregeld ten huize zijner moeder door en tusschen hem en zijne zuster Hortense ontstond de innige band van genegenheid, die tot hun dood is gebleven.

Het monarchale Europa vatte in het jaar 1792 de wapenen op tegen het revolutionnaire Frankrijk en het leger der verbondenen naderde de Fransche grenzen. Alexandre de Beauharnais stelde zijn degen ter beschikking van het vaderland en na eenige gelukkige wapenfeiten zag hij zich in het volgend jaar reeds bevorderd tot generaal en bevelhebber van het leger aan den Rijn. De gunst der Nationale Conventie bleek evenwel niet bestendig; de overgave van Mainz, veroorzaakt, doordat Beauharnais met zijne troepen niet tijdig genoeg tot ontzet was verschenen, was voldoende, om den generaal in ongenade te doen vallen; hij kreeg ontslag uit den dienst en werd in Maart 1794 op bevel van het Comité de Sûreté générale, als verdacht van verraad, naar de gevangenis overgebracht.

Tevergeefs beriep de ongelukkige ex-Vicomte zich op zijne bekende republikeinsche gevoelens; vruchteloos ook waren de pogingen van

Joséphine, om zijne bevrijding te bewerken; integendeel, haar ijver voor den 'verrader' wekte achterdocht en men achtte het in het belang van de algemeene veiligheid, de burgeres Beauharnais eveneens in hechtenis te nemen. De gewezen generaal werd evenals zoovele anderen in de dagen van het Schrikbewind zonder vorm van proces ter dood veroordeeld en stierf onder de guillotine; naar alle waarschijnlijkheid stond zijne echtgenoote hetzelfde lot te wachten, doch de val van Robespierre redde haar. Er kwam een mildere geest over de natie, die moe scheen van de gruwelijke slachting; de deuren der gevangenissen werden geopend en reeds tien dagen na den dood van Robespierre, den 6^{den} Augustus 1794, herkreeg Joséphine hare vrijheid.

Daar de bezittingen van Beauharnais verbeurd waren verklaard, bevond de weduwe zich met hare beide kinderen in vrij benarde omstandigheden en moest zij, om in haar onderhoud te voorzien, den steun vragen van verwanten en vrienden. Er bestaat nog een brief(*), gedateerd 1 Januari 1795, waarin Joséphine hare moeder smeekt haar om de drie of vier maanden eenig geld te zenden. Ook Tallien, wiens vrouw eene vriendin van Joséphine was geworden, wendde zijn nieuwen invloed te haren gunste aan en bezorgde haar in Februari de teruggave van hare 'linges, hardes, meubles, bijoux et effets'. De ergste tijd was nu voorbij en de weduwe Beauharnais kon zich gaan wijden aan de verdere opvoeding van hare kinderen, die in het laatste jaar door de treurige omstandigheden schromelijk verwaarloosd was.

* * *

Hortense was intusschen twaalf jaren geworden en had reeds eene vrij bewogen eerste jeugd achter zich. Toen de maatschappelijke omwenteling haar hoogtepunt bereikt had, moesten de kinderen van den Jacobijn Beauharnais uit den aard der zaak meezingen in het koor van gelijkheid en broederschap; Eugène was eenigen tijd schrijnwerkersjongen en Hortense kwam bij eene naaister in de leer. Na den ondergang van het Schrikbewind was eene dergelijke ostentatie niet meer noodig en werd Eugène naar eene militaire school gezonden, terwijl zijne zuster het bekende instituut van Mevrouw Campan bezocht. Deze achtenswaardige, zeer ontwikkelde dame was vroeger eerste kamervrouw van Marie Antoinette geweest en had in hooge mate het vertrouwen der ongelukkige Koningin bezeten. Volkomen op de hoogte van de beschaving en de vormen der voorname kringen van het ancien régime, was Mevrouw Campan de gewenschte opvoedster voor de dochters van hen, die tijdens het Directoire in de Fransche republiek den toon aangaven, en mocht zich hare kostschool te Saint-Germain in een gestadigen bloei

(*) Deze brief is o.a. afgedrukt in het werk van D'Arjuzon: *Hortense de Beauharnais,* p. 71 (Paris, Calman Lèvy, 1897). Dit boek behandelt het leven van Hortense tot haar huwelijk met Louis Bonaparte.

verheugen. Daar heeft de jeugdige dochter van Joséphine de Beauharnais gelukkige, onbezorgde jaren doorgebracht en werd menige vriendschapsband voor het leven gesloten, terwijl de verhouding van Hortense tot de waardige directrice van het instituut ook in later jaren van den aangenaamsten aard was, zooals blijkt uit de correspondentie, welke beiden nog langen tijd onderhielden(*).

Over het uiterlijk der jeugdige Hortense wordt ons medegedeeld, dat zij volstrekt niet voldeed aan de strenge eischen, welke men aan eene schoonheid stelt, maar hare persoonlijkheid wekte bekoring door de frissche gelaatstint, de groote blauwe oogen en het weelderige blonde haar, terwijl zij in haar optreden iets voornaams en te gelijk innemends had(†). Reeds op de kostschool roemde men hare goedheid en hare teederheid, hare toewijding; ook in haar later leven bleef zij van een gevoeligen gemoedsaard, zeer impressionnistisch met eene neiging tot het sentimenteele, zoodat zij meer dan anderen onder de bittere teleurstellingen van het leven geleden heeft. Het is bekend, dat zij meer dan gewonen aanleg voor muziek had; zij componeerde o.a. de romance *Partant pour la Syrie*, waarvan Laborde de woorden gedicht had; ook is door haar op verzoek van Napoleon een militaire marsch gearrangeerd, die zoowel onder het eerste als onder het tweede keizerrijk de Fransche adelaren meermalen ter overwinning geleid heeft.

Niettegenstaande haar zacht karakter kon Hortense nu en dan eene groote eigenzinnigheid aan den dag leggen, die hare omgeving verraste. Haar broeder Eugène noemde haar ook nog in later jaren ‘une douce entêtée’. Zij, die anders zoo volgzaam was, kon plotseling haar wil tegenover dien van hare moeder stellen en zelfs den toorn van haar keizerlijken stiefvader durfde ze dan trotseeren.

Terwijl de beide kinderen van Joséphine de Beauharnais hunne opvoeding ontvingen, stelde de moeder zich ruimschoots schadeloos voor het gemis aan levensgenot in de laatste jaren. De jonge weduwe had wegens hare relaties met Tallien en Barras toegang tot de kringen van het Directoire en schitterde door hare lieftalligheid in de salons van de toenmalige bewindvoerders. Daar de financieele positie der Vicomtesse niet sterk mocht heeten en zij toch op vrij grooten voet leefde, is er dikwijls aan getwijfeld, of de verhouding tusschen Joséphine en haar machtigen vriend Barras wel den toets der zedelijkheid kon doorstaan. In elk geval had zij den schijn tegen zich en was de Creoolsche, al had zij oppervlakkig beschouwd iets liefs en goedhartigs, door en door ijdel, prachtlievend en verkwistend.

Hortense en Eugène hielden veel van hunne moeder, met wie ze omgingen als met eene oudere zuster en die zich soms zelfs door hen

(*) Madame Campan, *Corresp. avec la reine Hortense,* publ. par J.A.C. Buchon; 2 vol. - Paris, 1835.

(†) In het boek van den Graaf D'Arjuzon bevindt zich eene zeer mooie gravure naar een miniatuurportret van Sain, waarop men duidelijk het onregelmatige in Hortense's gelaatstrekken kan waarnemen.

liet vertroetelen. Joséphine verdiende die groote liefde van hare kinderen niet, want zij dacht in alles bij voorkeur aan zichzelve, zooals uit de brieven, die van haar bewaard bleven, ten duidelijkste blijkt. Van tijd tot tijd bracht Mevrouw De Beauharnais een kortstondig bezoek aan het instituut van Mevrouw Campan, maar van persoonlijken invloed op de ontwikkeling of den gedachtengang der dochter is bij de moeder geene sprake geweest.

Egoisme en eerzucht zullen voornamelijk Joséphine ertoe gebracht hebben de hand van Generaal Bonaparte aan te nemen, omdat zij in hem den man der toekomst zag. In Maart 1796 werd Hortense's moeder de vrouw van Napoleon Bonaparte en weldra volgde Joséphine haar zegevierenden echtgenoot naar Italië, waar zij ruim anderhalf jaar genoot van de hulde, die haar in de Noord-Italiaansche steden ten deel viel. Eerst in het laatst van 1797 kwam de overwinnaar te Parijs terug en mocht Hortense hare moeder na die lange afwezigheid begroeten; Eugène had een gedeelte van den Italiaanschen veldtocht meegemaakt, daar hij eenige maanden te voren zijne aanstelling tot officier verkregen had en tot aide de camp van zijn stiefvader was benoemd.

Men weet, dat Bonaparte's liefde voor de elegante Vicomtesse De Beauharnais zóóver ging, dat hij ook aan hare kinderen eene teedere genegenheid toedroeg, en lastertongen hebben daarin altijd eene welkome aanleiding gevonden, om geruchten te verspreiden, die zeer ten nadeele van den goeden naam van Hortense waren. Voor haar en voor haar stiefvader bleven die geruchten geen geheim; beiden hebben daardoor veel ergernis en verdriet gehad.

Uit de mémoires van Hortense(*) spreekt wel eene groote bewondering voor het ontzaglijk genie van Napoleon, doch dat zij genegenheid voor hem gevoeld heeft, is niet waarschijnlijk, om te zwijgen van een meer innig gevoel. Zij was zelfs in den aanvang verre van ingenomen met het tweede huwelijk harer moeder; zij achtte het eene mésalliance voor eene Vicomtesse De Beauharnais, draagster van een oudadellijken titel, te trouwen met een officier van nagenoeg onbekende afkomst; Hortense was in haar hart aristocrate en de aanvankelijk burgerlijke manieren, de dikwijls barsche toon van haar stiefvader konden niet nalaten haar te hinderen.

Hortense bleef op de kostschool van Mevrouw Campan tot het einde van 1799, toen de nieuwe omstandigheden het wenschelijk maakten, dat zij hare entrée in de wereld deed. Er was in de laatste twee jaren veel belangrijks geschied: Bonaparte had zijn avontuurlijken krijgstocht in Egypte en Syrië volbracht en den 10^{den} October onder

(*) De gedenkschriften van de Hertogin De St. Leu zijn volgens hare mededeelingen in 1820 voltooid, maar niet door haar uitgegeven. Wel deed Hortense in 1834 het licht zien: *La reine Hortense en Italie*, *en France et en Angleterre*, *fragmens extraits de ses mémoires inédits* (Paris, Levavasseur). Behalve dit werk gebruikte ik o.a. ook *Mémoires sur la reine Hortense* (Paris, Dupray, 1863), waarin naast veel belangrijks ook vele onjuistheden voorkomen.

het gejuich eener geestdriftige menigte te Fréjus den voet weder op Franschen bodem gezet. Spoedig daarop had de merkwaardige gebeurtenis plaats van den 18^{den} Brumaire (9 Nov. 1799): gebruik makend van zijn oogenblikkelijk aanzien en zijne populariteit, wist Bonaparte het Directoire, dat den gevierden veldheer wantrouwde, ten val te brengen en het Consulaat te grondvesten, dat Frankrijk feitelijk tot eene monarchie maakte.

Reeds in den nacht van 9 op 10 November vernam Hortense de voor haar en hare moeder zoo belangrijke gebeurtenis. De vreedzame rust van het instituut Campan werd plotseling verstoord door eenige dragonders van Murat, die de overwinning van Bonaparte kwamen meedeelen. Hortense en hare mede-élève Caroline, de een weinig oudere zuster van Napoleon, die weldra Mevrouw Murat zou heeten, werden aanstonds door alle jongedames gefeliciteerd; ieder zocht zich aangenaam te maken, want het was duidelijk, dat voor deze beiden zich eene schitterende toekomst ging openen.

De Eerste Consul en zijne echtgenoote namen hun intrek in het paleis Petit-Luxembourg, en Joséphine wenschte terstond hare gracieuse dochter aan hare zijde te zien; Hortense zou een sieraad zijn van hare salons en moest haar bijstand verleenen bij de ontvangst der officieele wereld. Zoo nam de geliefde leerlinge van Mevrouw Campan afscheid van het instituut, maar zij, die daar door allen ‘la petite bonne’ genoemd was, vergat hare opvoedster en hare schoolvriendinnen niet; herhaaldelijk bracht zij bezoeken te Saint-Germain en het was haar aangenaam, nu en dan Mevrouw Campan bij zich te zien. In de jaren van hare grootheid, toen Hortense koningin was geworden, treft men onder de dames van hare hofhouding vele namen aan, die bewijzen, dat zij de vriendinnen harer jeugd niet had vergeten.

Aanvankelijk had Joséphine geene bepaalde hooge positie op te houden; zij was enkel de echtgenoote van den eersten ambtenaar der Fransche republiek, die gaarne gasten om zich zag en veel in het publiek verscheen. Eerst toen Bonaparte het Luxembourg te klein vond en hij in Februari 1800 zijne woonplaats naar het paleis der Tuilerieën overbracht, dat den naam van ‘palais du Gouvernement’ ontving, werd het publiek gewoon in de huisgenooten van den Eersten Consul iets meer dan particuliere personen te zien. Eenmaal gehuisvest in het oude paleis der Bourbon's, werd Mademoiselle De Beauharnais ‘la personne à la mode’; alle blikken waren op haar gericht; de vrienden zongen haar lof, de vijanden critiseerden haar; haar eenvoud en haar goede smaak staken gunstig af bij de pronkzucht en de weelde harer grillige moeder, die de waarde van het geld nimmer gekend heeft. Allengs keerden de oude vormen in de maatschappelijke samenleving terug; in de salons der Tuilerieën sprak men niet meer van citoyenne, maar hoorde men voor 't eerst weder de benamingen madame en mademoiselle. Het mondaine leven voelde zich ontwaken na de stormen der revolutie; de

voorname levensgenietingen werden gezocht; Parijs werd weder vroolijk; het was een ware roes van bals, tooneelvoorstellingen en andere feestelijkheden. De Eerste Consul moedigde een en ander aan en met zijne toestemming werd in 1800 ook het carnaval in al zijne oude glorie hersteld.

* * *

Terwijl Hortense hare zorgelooze jeugd genoot, te Parijs deelnam aan de vermaken en op het heerlijke zomerverblijf Malmaison muziek en schilderkunst beoefende, waren de gedachten van Joséphine gericht op de toekomst van hare dochter, die den voor een huwelijk vereischten leeftijd reeds bereikt had. Maar Hortense was in dit opzicht niet gemakkelijk en placht te zeggen, ‘qu' une femme qui voulait être sage et heureuse ne pouvait épouser que l'homme qu'elle aimerait passionnément’. Zoo had zij zich krachtig verzet, toen hare moeder aandrong op een huwelijk met Rewbel, den zoon van een der leden van het Directoire. Later was er sprake van den Graaf Albert de Mun, teruggekeerd émigré van hooge geboorte en rijk; Mevrouw Bonaparte toonde zich ingenomen met het aanzoek van dezen en ook Hortense scheen hem welgezind; nadat zij evenwel vernomen had, dat De Mun in Duitschland eene liefdesverklaring aan Mevrouw De Staël had gedaan, wilde zij niets meer van eene verbintenis weten en weigerde met hare bekende stijfhoofdigheid den man te trouwen, van wien zij niet de eerste liefde was. Ook Bonaparte schijnt dit huwelijk niet begunstigd te hebben.

Eindelijk zou Hortense's hart spreken, maar hare keuze stemde niet overeen met de wenschen harer moeder. Met welgevallen aanvaardde Hortense in de laatste maanden van het jaar 1801 de beleefdheden van den 29-jarigen Generaal Duroc, diplomaat van erkende bekwaamheid en gunsteling van Bonaparte. De kansen schenen voor Duroc uiterst gunstig te staan en algemeen zag men in hem den aanstaanden schoonzoon van den Eersten Consul. Toch is het nooit tot eene verloving gekomen door de intriges van Joséphine, die in deze aangelegenheid eene ver van mooie rol gespeeld heeft. Zij drong er bij Bonaparte op aan de liefde van Duroc op eene zware proef te stellen; men deed hem weten, dat, zoo het huwelijk met Hortense doorging, Toulon zijne garnizoensplaats zou worden. Duroc toonde zich zeer ontevreden over deze bepaling, die met ongenade scheen gelijk te staan, en zag voorloopig van het huwelijksaanzoek af, waarop Joséphine zich haastte hare dochter te wijzen op de onstandvastigheid van Duroc's genegenheid. Verontwaardigd en beleedigd, verklaarde Hortense af te zien van den man, wien zij anders gaarne hare hand had geschonken.

Het egoistische karakter van Joséphine had andere plannen in haar brein doen rijpen en de moeder heeft niet geaarzeld het geluk van hare dochter aan haar eigen belang op te offeren. Voor Joséphine was het nog minder dan voor anderen een geheim, dat Bonaparte het verkregen oppergezag in den staat tot eene in zijn geslacht erfelijke waar-

digheid wilde verklaard zien, en daar zij haar gemaal geene kinderen had geschonken, begon toen reeds het spooksel van de scheiding voor haar op te doemen. Het werd voor haar eene voortdurende kwelling; ook bemerkte zij meer en meer de vijandige gevoelens van Napoleon's familie te haren opzichte en vóór alles wilde zij hare toekomst verzekerd zien. Daarom besloot zij alle pogingen aan te wenden, om hare dochter een huwelijk te doen sluiten met een der broeders van Bonaparte. Het oogenblik scheen thans gunstig; Hortense voelde zich in hare illusies bedrogen en zou er wel voor te vinden zijn uit dépit den man te trouwen, dien hare moeder voor haar wenschte. De keuze van Joséphine viel op Louis, want hij zou volgens Napoleon's verklaring de vermoedelijke opvolger worden en Louis had ook altijd het minst zijn afkeer tegen de vrouw van zijn broeder getoond. De kinderen van Louis en Hortense zouden hare kleinkinderen zijn en zij waande dan het gevaar der scheiding zoogoed als afgewend.

Napoleon was weldra voor het plan gewonnen en hoewel Louis er eerst niets van wilde weten, gelukte het toch aan den onvermoeiden ijver en de overredingskracht van Joséphine, zijne toestemming te erlangen. Tijdens een bal op Malmaison kreeg Mevrouw Bonaparte haar zin; naar Louis zelf meedeelt: ‘Sa belle soeur le prit à part, son frère survint et, après une longue conférence, on lui fit donner son consentement’(*). Hortense zelve nam bij dit alles eene tamelijk passieve houding aan; in het bewustzijn, dat het geluk van een huwelijk uit liefde voor haar niet was weggelegd, onderwierp zij zich aan den wil harer moeder.

En werkelijk viel er oogenschijnlijk niets op den persoon van Louis Bonaparte aan te merken; integendeel, Hortense had altijd veel goeds van hem gehoord; wel had hij iets droefgeestigs over zich en was hij stil in gezelschap, maar hij heette degelijk, had een vrij gunstig uiterlijk en zijne ingetogen leefwijze stak gunstig af bij die van zijne genotzuchtige, verkwistende broeders. Hij ging door voor zachtzinnig en menschlievend. Zijne verkeerde eigenschappen, zijne jaloerschheid, zijne achterdocht, zijne kleingeestigheid en zijn ondraaglijk humeur waren haar totaal onbekend; daarmede zou zij spoedig na haar huwelijk kennis maken. De verbintenis tusschen deze twee jonge menschen, die in 't geheel niet bij elkaar pasten, werd den 4^{den} Januari 1802 gesloten en leidde tot een zoo ongelukkig huwelijksleven, dat Hortense nog jaren daarna aan hare ex-dame du palais, de Gravin D'Arjuzon, kon schrijven: ‘Le malheur d'un lien mal assorti entraîne tous les malheurs.’

Het is voor den onpartijdigen geschiedschrijver uiterst moeilijk, te beslissen, wie van de beide echtgenooten aanleiding gegeven heeft, dat in dit huishouden man en vrouw zoo spoedig hun eigen gang gingen. Gaf Hortense door haar lichtzinnig gedrag aan Louis gegronde reden tot ergernis of maakte de laatste door zijn tyranniek optreden haar het

(*) In *Documens historiques sur la Hollande*, par Louis Bonaparte (Paris, 1820, 3 vol.), vol. I, p. 106.

leven zóó ondraaglijk, dat zij elders troost en afleiding ging zoeken? Hoe meer men de mededeelingen van tijdgenooten, die het weten konden, nagaat, des te vaster wordt de overtuiging, dat het Louis aan allen tact ontbroken heeft, om zijne jonge, levenslustige vrouw te leiden en hare genegenheid te winnen. Gedurende alle jaren van hun huwelijk heeft hij haar gekrenkt en beleedigd door zijn systeem van spionneering, zoodat geruimen tijd zelfs geene brieven door haar mochten ontvangen worden, die niet vooraf gelezen waren! Moet men zich dan verbazen, dat Hortense het als eene uitkomst beschouwde, wanneer de afwezigheid van haar echtgenoot haar tijdelijk de vrijheid terugschonk?

Nu, afwezig was deze dikwijls, want Louis Bonaparte, bij wien de zorg voor zijne gezondheid eene zeer voorname rol vervulde, reisde voortdurend alle mogelijke badplaatsen af, om baat te vinden voor zijne werkelijke of ingebeelde kwalen. Telkens onderwierp hij zich aan eene nieuwe kuur; nu is hij te Plombières, dan te Barèges of te Montpellier, alles zonder succes; de zwakte in armen en beenen werd niet beter; reeds in 1804 miste hij het gebruik van enkele vingers der rechterhand. Tegen krasse maatregelen zag de man anders niet op; men leest zelfs van baden in de ingewanden van dieren! Toen al dat medicineeren niet hielp, werd het humeur van den hypochondrist steeds ondraaglijker voor zijne omgeving. Men kan den patiënt beklagen, omdat hij op zoo jeugdigen leeftijd reeds het genot eener bestendige gezondheid gemist heeft, doch Louis Bonaparte verveelt ons door zijn onophoudelijk coquetteeren met zijne kwalen, waarover hij in zijne geschriften nooit uitgepraat is.

Nauwelijks waren Hortense en Louis twee maanden getrouwd, of hij verliet de echtelijke woning, bezocht eerst te Joigny het regiment cavalerie, waarvan hij kolonel was, gebruikte toen de baden te Barèges en bleef meer dan een halfjaar afwezig, totdat hij 7 October op hoog bevel van den Eersten Consul naar Parijs werd ontboden, om bij zijne vrouw te zijn, die in de laatste periode van zwangerschap verkeerde. Drie dagen na zijne tehuiskomst aanschouwde de oudste zoon van Louis en Hortense het levenslicht. Het kind scheen een band tusschen de ouders te zullen vormen, maar de goede verstandhouding was van korten duur; in het begin van 1803 is Louis weder op reis in het belang van zijne gezondheid en zoekt Hortense verstrooiing, door met de vriendinnen harer jeugd te musiceeren, tooneel te spelen en andere onschuldige vermaken na te jagen. Louis keurde dat alles streng af en gunde haar die genoegens niet. In den winter van 1803 op 1804 woonde het echtpaar andermaal onder één dak en was de opvoeding van den kleinen Charles Napoleon naast de zorg voor eigen welzijn de voornaamste bezigheid van den vader.

De stichting van het keizerrijk in Mei 1804 bezorgde Louis zijne benoeming tot connétable van Frankrijk, terwijl hij zich tevens prins en Keizerlijke Hoogheid mocht betitelen. Deze glorie bracht evenwel geene verandering in de huiselijke omstandigheden, ook niet nadat

Hortense den 11den October van datzelfde jaar het leven had geschonken aan een tweeden zoon, Napoleon Louis. Louis had eene nieuwe grief tegen zijne vrouw; zij toch had hare goedkeuring gehecht aan het plan van den Keizer, die haar oudste kind wilde adopteeren en tot officieelen troonopvolger verklaren. Met heftigheid kantte Louis zich tegen dit besluit en dreigde met schandaal, wanneer de Keizer het plan wilde doorzetten. Napoleon liet daarop het voornemen van de adoptie varen, tot groote teleurstelling vooral van Joséphine, die dan de toekomst met volkomen gerustheid zou hebben te gemoet gezien. Louis verweet zijne vrouw, dat zij de belangen harer moeder boven de zijne stelde en bovendien een plan had gesteund, dat nieuw voedsel gaf aan het booze gerucht, als zou Charles Napoleon niet hem, maar den Keizer tot vader hebben.

* * *

De slag bij Austerlitz had den Franschen Keizer tot machthebber gemaakt op het vasteland van Europa; de kaart van ons werelddeel onderging eene geheele wijziging, want allerlei nieuwe plannen waren in het brein van den veroveraar opgekomen. Om de diensten zijner generaals en maarschalken te beloonen, stichtte Napoleon niet minder dan vijftien hertogdommen, voor het grootste gedeelte in landstreken, die vroeger aan de Oostenrijksche monarchie behoord hadden. Bij zijne titels van keizer van Frankrijk en koning van Italië voegde hij dien van protector van het Rijnverbond, waardoor een aantal Duitsche staten onder rechtstreekschen invloed van Napoleon kwamen. Daar hij dezen invloed wilde bevestigen en tevens den luister zijner familie in het oog van Europa wenschte te verhoogen, deed hij in dienzelfden tijd eenige verwanten in het huwelijk treden met leden van oude Duitsche vorstenhuizen. Willekeurig beschikte Napoleon over het lot van natiën en volken en drong aan enkele een zijner broeders als koning op. Joseph, Louis en Jérôme zagen zich verheven tot koningen van Napels, Holland en Westfalen; Murat, de gemaal van Napoleon's zuster Carolina, werd groothertog van Berg, om later, toen aan Joseph de troon van Spanje ten deel viel, het koninkrijk Napels te verwerven; de andere zusters van Napoleon verwierven vorstendommen in Italië.

Den 5den Juni 1806 zag de Bataafsche republiek zich ten doode opgeschreven; het koninkrijk Holland werd geproclameerd; Louis Bonaparte was koning en Hortense koningin. Tien dagen later reisden de echtelieden met hunne twee zonen naar het nieuwe vaderland; de officieele intocht binnen 's-Gravenhage had den 23sten Juni plaats.

Het is hier niet de plaats, om de geschiedenis van het vierjarig konmgschap te behandelen, die zoo dikwijls en door zoo bevoegde historici geschreven is(*). In de historie van ons vaderland is dit tijdperk van

(*) Vgl. b.v. behalve de hierop betrekking hebbende artikels in Fruin's *Bijdragen* Wichers, *De regeering van Koning Lodewijk Napoleon* (Utrecht, 1892), en Th. Jorissen, *De ondergang van het Koninkrijk Holland.*

Juni 1806-Juli 1810 slechts eene periode van overgang geweest, waarin de zieltogende staat, slachtoffer van eigen dwaasheid, de twijfelachtige eer genoot een vazal-koninkrijk te mogen vormen, om na dat uitstel van executie bij Frankrijk te worden ingelijfd. In dit opstel behoeft enkel rekening gehouden te worden met de vrouw, die door de wonderlijke grillen van het lot zich eensklaps tot zoo hooge waardigheid verheven zag.

Toonde Louis Bonaparte zich in den beginne al heel weinig ingenomen met het besluit van zijn machtigen broeder(*), ook Hortense, door en door Française en gewend aan de grootsteedsche weelde van Parijs, moest die verhuizing naar Holland verre van aangenaam vinden. Het kostte haar vele tranen, te moeten heengaan van hare moeder en hare goede vrienden, en bovendien had bij haar ongelukkig huwelijksleven de toekomst voor haar ook nog deze schaduwzijde, dat zij in het vreemde land haar man minder gemakkelijk uit den weg kon gaan; de beide echtgenooten waren voortaan meer op elkaar aangewezen. Zoo betrad Hortense haar koninkrijk met tegenzin, terwijl men Louis den lof niet kan onthouden, dat hij, na eenmaal de kroon van Holland te hebben aangenomen, vóór alles ernaar streefde Hollander te worden en voor zijne nieuwe onderdanen een goed vorst te zijn. Het is bekend, hoe hij er werkelijk spoedig in geslaagd is zich de genegenheid van het volk te verschaffen, dat weldra ophield in hem een vreemdeling te zien.

Hortense was en bleef vreemdelinge; al roemde men algemeen hare vriendelijkheid en hare gemakkelijkheid in den omgang, zij voelde zich uit den aard der zaak meer aangetrokken tot de landgenooten in hare omgeving en daar de Koning op eene in het oog vallende wijze de Hollanders protegeerde en de hooge hofbetrekkingen door hen liet bekleeden, vormden zich weldra twee partijen: de Franschgezinde partij der Koningin en de Hollandschgezinde partij van den Koning.

In den eersten tijd bemerkte men nog weinig van dien strijd door den roes van feestelijkheden, waarmede het nieuwe koningschap geïnstalleerd werd. Eene reeks van luisterrijke partijen ten hove bracht de voorname kringen der residentie in verrukking, want men had sedert het vertrek der Oranje's dat alles moeten missen; zelfs de oude Hollandsche adel toonde zich ingenomen met de verandering en ieder ging zijne opwachting maken op het Huis ten Bosch bij den Koning en zijne innemende gemalin, die, al was zij slechts eene Freule De Beauharnais, door haar optreden elk hof tot sieraad zou gestrekt hebben. Het duurde niet lang, of men kon ook onder de Hollanders enkelen opmerken, die tot de verklaarde partijgenooten van de Koningin behoorden. Een en ander droeg alweder niet bij, om de onderlinge verstandhouding van het vorstelijk echtpaar ten goede te veranderen; jaloerschheid beving den Koning, zoodra hij bemerkte, dat de Koningin het voorwerp van hulde en bewondering was.

(*) In de *Documens historiques* noemt hij zichzelf: ‘un homme né modéré et sans ambition’.

Het verblijf van Hortense in haar koninkrijk is niet van langen duur geweest. Nauwelijks had zij een viertal maanden in ons land vertoefd, of de oorlog tusschen Frankrijk en Pruisen riep den Koning van Holland te velde en Hortense begaf zich tot hare moeder, die toen te Mainz vertoefde. Daar bleef zij tot Januari 1807, toen Joséphine op bevel van Napoleon naar Parijs terugkeerde en Hortense hare residentie weder moest opzoeken. De kortstondige luister van het hofleven scheen toen reeds voorbij; de Koning ging geheel op in regeeringszaken, verwaarloosde zijne vrouw en sprak de geruchten niet tegen, die van galante avonturen gewaagden, welke de Koningin uit verveling najoeg. Vooral werd er veel gepraat over de blakende gunst, waarin de Admiraal Carel Verhuell(*) bij de jeugdige souvereine stond, en daar Verhuell een der meest Franschgezinde Hollanders was, putte de tegenpartij zich uit in het kwaadspreken en uitstrooien van lasterlijke geruchten. Wat daarvan waar is, valt zeer moeilijk uit te maken; in ieder geval paste de Koning weder strenger dan ooit het stelsel van bewaking toe.

Ook Napoleon kwamen te midden van de geweldige oorlogsstormen, die aan den vrede van Tilsit voorafgingen, de berichten betreffende het Hollandsche hof ter oore en bij zijne beslommeringen vond hij nog den tijd zijn broeder te kapittelen in een schrijven, gedateerd uit zijn hoofdkwartier te Finckenstein, 4 April 1807: 'Vous avez la meilleure femme et la plus vertueuse et vous la rendez malheureuse. Laissez-la danser tant qu'elle veut, c'est de son âge. J'ai une femme qui a quarante ans: du champ de bataille je lui écris d'aller au bal, et vous voulez qu' une femme de vingt ans qui voit passer sa vie, qui en a toutes les illusions, vive dans un cloître, soit comme une nourrice toujours à laver son enfant? Vous êtes trop dans votre intérieur, et pas assez dans votre administration. Je ne vous dirais pas tout cela sans l'intérêt que je vous porte. Rendez heureuse la mère de vos enfants. Vous n'avez qu'un moyen, c'est de lui témoigner beaucoup d'estime et de confiance'(†).

Eens was het, alsof er werkelijk eene gunstige wending zou komen, en daarvoor was eene heel treurige aanleiding noodig. De vierjarige zoon van Louis en Hortense, Charles Napoleon, de aanvallige knaap, die door beide ouders evenzeer bemind werd, die de oogappel van zijn keizerlijken oom was en als de toekomstige erfgenaam van diens macht

(*) Het leven van Carel Hendrik Graaf Verhuell is beschreven door zijn neef Q. Verhuell (Amsterdam, Beierink, 1847). Eerst werden de verdiensten van den bekwamen zeeofficier door Koning Lodewijk op hoogen prijs gesteld, maar weldra wantrouwde hij Verhuell om diens groote aanhankelijkheid aan den Keizer.

(†) De Keizer noemt Hortense 'la plus vertueuse'; eenige jaren later kon zij geene aanspraak meer op dien naam maken. Het blijft te betreuren voor Hortense's nagedachtenis, dat men in den *Almanach de Gotha* bij het geslachtsregister van de familie De Morny kan lezen: 'Charles Auguste Louis Joseph Demorny, né 22 Oct. 1811, fils d'Auguste Charles comte de Flahault et d'Hortense duchesse de St. Leu, ci-devant reine de Hollande, née de Beauharnais, fut créé Duc de Morny 9 juill. 1862.' De natuurlijke zoon van Hortense bekleedde tijdens de regeering van zijn halfbroeder Napoleon III hooge staatsbetrekkingen en overleed in 1865.

gold, werd in de eerste dagen van Mei 1807 ernstig ongesteld en overleed in het paleis op het Binnenhof te 's-Gravenhage aan de kroep. De smart der ouders was aangrijpend; Hortense scheen verpletterd en haar toestand wekte algemeene bezorgdheid. Toen kwam het goedige in Louis' karakter weder boven en bij zijne pogingen, om de radelooze moeder te troosten, legde hij eene teederheid aan den dag, die door de zeldzaamheid hare uitwerking niet miste; er ontstond eene toenadering tusschen de beide echtgenooten. De Koning bracht zijne gemalin naar Brussel, waar Joséphine haar afhaalde voor een kort verblijf op Malmaison, en vervolgens vertoefde het koninklijk paar geruimen tijd op de badplaats Cauteret in de Pyreneën. Helaas! dit is het laatste vertrouwelijk samenzijn van man en vrouw geweest.

Gedienstige geesten schenen er behagen in te scheppen tweedracht te zaaien en gewoonlijk wordt de schuld in dezen gegeven aan Louis' jongste zuster, Carolina Murat, destijds groothertogin van Berg. Zij, de vurige vijandin van de leden der familie Beauharnais en weinig scrupuleus in de middelen, om hun aanzien te ondermijnen, kon gemakkelijk den argwaan bij haar broeder doen herleven. Louis, die eerder dan zijne gemalin uit de Pyreneën was vertrokken, kreeg door Carolina bericht, dat Hortense te Cauteret op intieme wijze leefde met haar secretaris Decazes. Carolina Murat heeft zelve onder hare deugden nimmer kuischheid of zedigheid mogen tellen en bovendien had Decazes zeer onlangs zijne jonge vrouw verloren, welke hij innig betreurde, zoodat hier stellig aan laster moet gedacht worden; natuurlijk is het zeer wel mogelijk, dat Hortense met hare sensitieve natuur zich aangetrokken gevoelde tot den man, die evenals zij een smartelijk verlies geleden had. Vóórdat de Koning naar Holland terugkeerde, wachtte hij te Parijs zijne gemalin, om haar over de loopende geruchten te onderhouden. Diep gegriefd en verontwaardigd, ontkende Hortense elke schuld en zij gevoelde een zoo hevigen afkeer tegen den achterdochtigen echtgenoot, dat zij weigerde hem naar Holland te volgen. Keizerin Joséphine had inmiddels Napoleon overreed aan den wensch van hare dochter gehoor te geven; de Koningin van Holland kreeg verlof de geboorte van haar derde kind in Frankrijk af te wachten. Louis aanvaardde in September 1807 de terugreis naar zijn koninkrijk en Hortense is tot April 1810 bij hare moeder gebleven; van nu af is er geene sprake meer van een samenleven der beide echtgenooten.

Bij eene dergelijke wanverhouding is het geen wonder, dat er door sommigen getwijfeld werd aan de wettige geboorte van Charles Louis Napoleon, den derden zoon van Hortense, die 20 April 1808 het levenslicht aanschouwde en die eenmaal als Napoleon III den keizerlijken troon van Frankrijk bestijgen zou. Nu eens heet hij de natuurlijke zoon van den Nederlandschen Admiraal Verhuell, dan weder wordt het vaderschap toegekend aan Decazes, aan Generaal Flahault of aan Keizer Napoleon; de chronique scandaleuse heeft hier vrij spel gehad. De

handelwijze van den Koning van Holland zelf gaf aanleiding tot de zonderlingste geruchten; in Februari 1808 werd op zijn last in alle kerken voor de zwangere Koningin gebeden en na de bevalling weigerde hij eerst zijne toestemming voor het gebruikelijke vreugdebetoon; ja, Louis sprak zelfs tegenover enkelen zijne overtuiging uit, dat de jonggeborene niet zijn zoon was. Toch getuigt niet alleen het verblijf van het koninklijk echtpaar in de Pyreneën gedurende den zomer van 1807 ten gunste van Hortense, maar ook schijnt de destijds zoo verbitterde echtgenoot later tot andere gedachten te zijn gekomen; indien Louis is blijven gelooven aan de onechtheid der geboorte, dan is het totaal onverklaarbaar, hoe hij in zijne laatste levensdagen vurig verlangd heeft dien zoon terug te zien; als doodzieke liet de ex-Koning zich in 1846 van Florence naar Livorno brengen in de hoop den uit zijne gevangenschap ontvluchten prins te omhelzen. Dit laatste staat mijns inziens vrij wel gelijk met eene erkenning(*).

Al gevoelde Hortense zich voorloopig bevrijd van het knellende huwelijksjuk, toch waren de jaren, die zij in Frankrijk doorbracht, geene jaren van vreugde. Zij heeft gedeeld in de zorgen en de angstige voorgevoelens van hare moeder en medegeleden de smart om hare vernedering. Langzaam zag Keizerin Joséphine de voor haar noodlottige gebeurtenis naderen, die zij zoo lang reeds had gevreesd en meermalen had getracht af te wenden, zelfs ten koste van het geluk harer dochter; Napoleon wenschte zich te laten scheiden van de gemalin, die hem geen troonopvolger geschonken had. Het is bekend, hoe zwaar het den Keizer zelf gevallen is, eindelijk dit besluit te nemen, en hoe de broeders en zusters van Napoleon in stilte juichten, toen zij de trotsche vrouw verstooten zagen, welke zich èn als vicomtesse De Beauharnais èn als keizerin steeds hunne meerdere had gevoeld. Den 15^{den} December 1809 had de aangrijpende plechtigheid plaats; in eene talrijke vergadering van de leden zijner familie, de hofhouding en de senatoren deed Napoleon zijn huwelijk ontbonden verklaren en verliet Joséphine de Tuilerieën, om zich terug te trekken op haar geliefd Malmaison, dat zoo rijk was aan herinneringen uit de dagen van haar voorspoed.

In dienzelfden tijd was ook de Koning van Holland naar Parijs gekomen wegens ernstige geschillen, die er op politiek gebied tusschen hem en Napoleon gerezen waren; het kan ons niet verbazen, wanneer we vernemen, dat Louis zijn eigen huis vermeed, waar zijne vrouw verblijf hield, en afstapte aan de woning van Madame-Mère. Ook hij had toen evenals zijne vrouw gaarne echtscheiding erlangd, maar de pogingen van hem en van Hortense vielen bij den Keizer niet in goede aarde; Napoleon kon niet toestaan, dat aan Frankrijk en Europa het onverkwikkelijke schouwspel gegeven werd van twee gelijktijdige echtscheidingen in het keizerlijke huis. Toen Louis, na te zijn gedwongen tot verschillende concessies en tot eene belangrijke inkrimping van het

(*) Vgl. hierover ook V. Loosjes in zijn boven aangehaald werk, p. 171 en 215.

Hollandsch gebied ten behoeve van Frankrijk, eindelijk in April 1810 naar zijn koninkrijk mocht terugkeeren, moest op hoog bevel van den Keizer ook Hortense zich naar Holland begeven. De Aartshertogin Marie Louise, de aanstaande tweede gemalin van Napoleon, naderde de Fransche grenzen en de Keizer achtte het minder gepast, dat bij de huwelijksplechtigheden de dochter van Joséphine aanwezig was; ook de verstootene zelve had een wenk gekregen, om zich op een afstand te houden.

Natuurlijk werd Napoleon gehoorzaamd en zoo zien we Hortense nogmaals voet zetten op Hollandschen bodem, maar het zou slechts voor een verblijf van enkele weken zijn. Den 14^{den} April is de Koningin te Utrecht, waar de wispelturige Louis enkele jaren te voren eenige huizen tot eene soort van paleis had ingericht, en spoedig daarna volgde zij haar gemaal naar Amsterdam. Weldra werd de toestand zoo ondraaglijk, dat er openlijke vijandschap aan het hof heerschte; de geplaagde Koningin wist haar geneesheer te bewegen haar verandering van lucht voor te schrijven; zij begaf zich naar Het Loo en is vandaar met behulp van den opperstalmeester, die in het geheim was genomen, over de Nederlandsche grenzen gevlucht. Eerst later werd het den Koning bekend, dat zijne gemalin zich te Plombières bevond.

Reeds den 9^{den} Juli 1810 had het koninkrijk Holland opgehouden te bestaan en zou Louis Napoleon voortaan slechts Graaf van St.-Leu heeten. De strijd tusschen den machtigen keizer en den zwakken koning was beslist; op den troonsafstand van Louis ten behoeve van zijn oudsten zoon werd niet gelet; Holland werd op bevel van Napoleon bij Frankrijk ingelijfd. De ex-Koning vestigde zich voorloopig te Graz.

* * *

Verdwijnt de figuur van Louis met zijn aftreden als koning geheel uit de geschiedenis, de rol van Hortense was nog niet uitgespeeld; in Frankrijk teruggekeerd, bleef zij ‘la reine Hortense’ en bekleedde zij eene voorname plaats aan het keizerlijke hof. Het was, alsof Napoleon aan de dochter wilde vergoeden, wat hij tegen de moeder had misdreven; bij voortduring werd Hortense met de hoogste onderscheiding behandeld. Haar jongste zoon had bij zijn doop, die eerst 4 Nov. 1810 te Fontainebleau plaats vond, den Keizer en de Keizerin Marie Louise tot peten, en ook na de geboorte van den Koning van Rome legde Napoleon steeds eene groote genegenheid voor Hortense's zonen aan den dag.

Toch was de positie van Hortense min of meer van kieschen aard, daar zij als schoonzuster der nieuwe Keizerin en dochter der verstootene met beide partijen moest omgaan. Joséphine had niettegenstaande hare vele tekortkomingen de liefde van hare kinderen behouden en dikwijls ontving zij op Malmaison bezoeken van Hortense; ook was het voor de grootmoeder een waar feest, de kleinkinderen bij zich te zien.

Al moest Hortense zich zeker menigmaal geweld aandoen, de Keizer kon over hare houding tevreden zijn, want zij toonde zich eene zuster voor de jonge Keizerin en nam deel aan alle hoffeesten en plechtigheden.

Nog weinige jaren zou de grootheid van het Napoleontische keizerrijk ongedeerd blijven; de noodlottige gebeurtenissen van 1813 deden reeds vermoeden, dat de val van den Keizer aanstaande was. Hortense hield zich moedig in die tijden van angstige spanning en in de eerste maanden van 1814, toen de legers der geallieerden Frankrijk binnenrukten, stond zij Marie Louise met raad en daad bij; zij bezwoer de Keizerin, die door Napoleon tot regentes van het keizerrijk was aangesteld, op haar post te blijven en het was stellig tegen hare verwachting, dat Marie Louise met haar jeugdigen zoon uit Parijs naar Blois week. Den 31sten Maart 1814 trokken de vijanden van Frankrijk de hoofdstad binnen en weinige dagen later begaf Napoleon zich naar het hem toegewezen eiland Elba.

Met den terugkeer der Bourbon's en het herstel van Louis XVIII op den koninklijken troon verlieten de verwanten van den gevallen Keizer den Franschen bodem; alleen Hortense bleef. De ex-Koningin van Holland zag zich beschermd door de algemeene sympathie; de ridderlijke beheerscher van Rusland, de jeugdige Czaar Alexander, wiens minister De Nesselrode aan Hortense den eerenaam toekende van 'la perle de la France'(*), beloofde voor hare belangen te zullen zorgen. Alexander bezocht haar persoonlijk; ook begaf hij zich naar Malmaison, om de treurende Joséphine woorden van troost toe te spreken; op voorspraak van den Czaar werd aan Hortense door den Koning toegestaan met hare kinderen in Frankrijk te wonen en werden hare bezittingen vereenigd tot een hertogdom Saint-Leu.

Wel mocht Hortense zich dus bevoorrecht achten boven anderen, maar ook in die dagen was er weder leed voor haar weggelegd; Joséphine, wier gezondheid door de emoties van de laatste jaren was aangetast, overleed weinige weken na het sluiten van den vrede(†). De gescheiden gemalin had zich het ongeluk van Napoleon meer aangetrokken dan de weinig sympathieke Marie Louise, die het grootsche verleden spoedig geheel vergat en tevreden was met haar hertogdom Parma. Het verlies van hare moeder juist in dien tijd was voor Hortense een ontzettend verlies; toen haar broeder Eugène zijne Beiersche gemalin naar Duitschland gevolgd was, voelde zij zich eenzaam en vreemd te midden der nieuwe toestanden.

Mag men zich dus verbazen, dat de Hertogin van Saint-Leu na de eerste ontsteltenis over de tijding van Napoleon's landing te Cannes geen weerstand kon bieden aan de neiging van haar gemoed en dat zij niet aarzelde de zijde te kiezen van den man, die haar eens zoo hoog

(*) *Mémoires sur la reine Hortense* (Paris, Dupray, 1863), p. 172.

(†) Madame Du Cayla, de bekende vriendin van Louis XVIII, maakte bij dit doodsbericht de cynische opmerking: 'Quelle femme incomparable était Joséphine! Quel tact! La mort en ce moment est encore une preuve de son bon goût!'

had verheven? Het is Hortense door velen als eene groote fout, als eene daad van ondankbaarheid ten opzichte van de Bourbon's en den Russischen Keizer aangerekend, dat zij in de Honderd Dagen beslist de partij van Bonaparte koos. Me dunkt, hare handelwijze is in dezen zoo echt menschelijk geweest, meer spontaan dan berekenend; zij gevoelde, dat dáár hare plaats was. Zij nam de honneurs waar in de Tuilerieën; zij was weder 'la reine' en meer nog dan vroeger, want daar Marie Louise niet terugkeerde tot haar gemaal, trad Hortense in de plaats der Keizerin en hare beide zonen vervingen als 't ware den afwezigen Koning van Rome.

De meest glorieuze dag in deze merkwaardige periode, die ons altijd treft door de ongeloofelijke snelheid, waarmede de gebeurtenissen elkander opvolgden, was de eerste Juni 1815, toen de Keizer, andermaal gereed den strijd tegen Europa te aanvaarden, op het Champ de Mars de nieuwe adelaren aan zijn leger uitdeelde. Het was eene indrukwekkende plechtigheid; Napoleon werd door de soldaten en het volk met de grootste geestdrift toegejuicht; alles scheen te wijzen op eene nieuwe, roemrijke toekomst voor het keizerrijk en ook Hortense kreeg haar deel van de hulde; zij en hare zonen bevonden zich dien dag aan de zijde van den Keizer. Reeds zeventien dagen later bracht de slag bij Waterloo de eindbeslissing. Den 30sten Juni nam de voor de tweede maal gevallen Keizer op Malmaison afscheid van zijne stiefdochter, die hem meer trouw had betoond dan zijne eigen verwanten.

Na Elba volgde St.-Helena, en Hortense mocht niet weder rekenen op de grootmoedigheid der overwinnaars. Hare houding vond geene genade in de oogen der verbonden vorsten; aan de Hertogin van Saint-Leu en hare zonen werd voortaan het verblijf in Frankrijk ontzegd. Men weet aan hare politieke kuiperijen het aanvankelijk succes van den teruggekeerden Bonaparte; voor de rust van Europa heette het gewenscht, dat de gevaarlijke 'intrigante' uit Frankrijk verwijderd werd.

* * *

Toen begonnen voor de ex-Koningin van Holland de jaren der ballingschap, jaren, rijk aan grievende teleurstellingen, waarin zij zoo zelden de rust genoot, die zij zocht. Eerst kwam de smart, omdat zij haar oudsten zoon moest afstaan aan den vader; Louis Bonaparte had dienaangaande een proces tegen zijne gemalin gevoerd, dat in 1815 met eene uitspraak te zijnen gunste eindigde. Napoleon Louis werd den vader toegewezen en woonde met hem te Rome, later te Florence; ook na zijn huwelijk met zijne nicht Charlotte bleef hij bij den somberen man en het jonge paar verschafte den vader een huiselijk geluk, dat deze nooit had gekend. In 1831 stierf Hortense's zoon te midden van de stormen der vrijheidsbeweging in Italië, waaraan hij, evenals zijn jongere broeder, een werkzaam aandeel genomen had.

Hortense vestigde zich te Aix in Savoye, maar de Bourbon's achtten het niet raadzaam, dat de stiefdochter van Napoleon en haar zoon zoo nabij de grenzen van Frankrijk vertoefden; het Sardinische gouvernement werd genoopt hun het verblijf te ontzeggen en de Hertogin van Saint-Leu begaf zich naar Baden, waar hare nicht Stéphanie de Beauharnais met den regeerenden Groothertog gehuwd was. Werkelijk kreeg Hortense verlof in een uithoek van het Badensche gebied bij Konstanz te wonen, doch ook daar genoot zij geene langdurige rust; de Groothertog moest ten slotte gehoorzamen aan den aandrang van Frankrijk en Oostenrijk en de verwanten zijner vrouw uit zijn land verbannen. Toen nam het vrije Zwitserland de ballingen op en kon Hortense voor zich en haar zoon eindelijk een blijvend tehuis inrichten; in het kanton Thurgau kocht zij het vriendelijke slot Arenaberg.

Daar zorgde de ex-Koningin voor de opvoeding van den zoon, dien men haar gelaten had, en nadat zij hare woning met de uit Frankrijk toegezonden meubels en verdere eigendommen tot een waar museum van Napoleontische herinneringen had gemaakt, was het niet te verwonderen, dat de knaap, die later Napoleon III zou heeten, in eene dergelijke omgeving reeds vroeg vervuld werd met bewondering voor alles, wat zijn grooten oom betrof. Louis Napoleon bezocht de artillerieschool te Thun en verkreeg het Zwitsersche burgerrecht. Tamelijk ongestoord ging het leven van Hortense eenige jaren voort, al bleef het haar een groot leed, den beminden Franschen bodem niet te mogen betreden; smart ook bracht haar het bericht van den tragischen dood van den Keizer op St.-Helena in 1821 en drie jaren later moest zij het verlies betreuren van Eugène de Beauharnais, ‘le frère le plus parfait et le plus tendrement aimé’.

Vóórdat Hortense haar veelbewogen leven eindigde in de vreedzame Zwitsersche woning, wachtte haar nog een jaar van hevige stormen en aandoeningen. Het was in 1831, toen zich in verschillende streken van Italië eene revolutionnaire beweging openbaarde, die met behulp van Oostenrijk moest onderdrukt worden; Hortense vernam te Rome, waar zij den winter doorbracht, dat de opstand in de Marken was uitgebroken en dat hare beide zonen zich bij de insurgenten aangesloten hadden. De ontstelde moeder ijlde naar Florence en kreeg door bemiddeling van een bevriend Engelschman een pas op naam van eene Engelsche dame met twee zonen. Op het terrein van den opstand zocht zij vervolgens de beide prinsen, die, door de Italiaansche republikeinen gewantrouwd, de gelederen reeds hadden verlaten; de jongste zoon werd door Hortense aangetroffen in de buurt van Pesaro en uit zijn mond vernam zij de verpletterende tijding, dat de oudste te Forli aan eene kortstondige ziekte was bezweken. Met Louis vluchtte zij naar Ancona, waar het ook weldra voor hen onveilig werd; na allerlei avonturen en gevaarlijke zwerftochten gelukte het hun, de waakzaamheid der Oostenrijkers te verschalken en door Italië naar Frankrijk te ontkomen.

Zoo bereikte de ex-Koningin Parijs en maakte zij haar verblijf aldaar aan Louis Philippe en diens minister Casimir Périer bekend, die haar wel een onderhoud toestonden, maar het toch wenschelijk achtten, dat Hortense en haar zoon zoo spoedig mogelijk het Fransche grondgebied verlieten; toch bezochten beiden in streng incognito nog vele plaatsen, gewijd door de herinnering aan de grootheid der Bonaparte's. Vervolgens vertoefden de ballingen eenigen tijd in Engeland, om, andermaal door Frankrijk reizend, naar Arenaberg terug te keeren. Een overstelpende stroom van aandoeningen zal Hortense's gemoed hebben doortrild, toen zij die plaatsen terugzag, waar zij vroeger had geschitterd als koningin en geëerd was als de dochter van de veelgeliefde Keizerin Joséphine(*)!

Den 5den October 1837 is Hortense de Beauharnais na een smartelijk lijden op 54-jarigen leeftijd gestorven. Haar laatste levensjaar is nog verbitterd door de noodlottige onderneming van haar zoon, die van Straatsburg uit eene omwenteling te zijnen gunste in Frankrijk wilde tot stand brengen en op last der regeering naar Amerika gevoerd was. Louis Napoleon spoedde zich naar Arenaberg, toen hij het naderend einde zijner moeder vernam, doch hij verscheen te laat. De bevolking van Thurgau, die Hortense's goedhartigheid had leeren waardeeren, betreurde in haar de weldoenster der armen en algemeen was de rouw bij hare begrafenis. Haar stoffelijk overschot rustte eerst op Zwitserschen bodem en werd later te Ruel bij Parijs bijgezet naast dat van hare moeder Joséphine. Haar gemaal, de Koning van Holland, van wien zij zich in het jaar 1810 gescheiden had, overleefde Hortense nog eenige jaren; Louis Bonaparte stierf den 24sten Juli 1846 te Florence; in zijne laatste levensdagen was hij nagenoeg geheel verlamd.

Louis en Hortense hebben dus geene getuigen mogen zijn van het herstel der Napoleontische monarchie, van de verheffing van hun jongsten zoon tot keizer der Franschen. Die zoon had zijne verheffing te danken aan het feit, dat de herinnering aan den grooten Napoleon nog levendig was in geheel Frankrijk, maar ook hebben velen hem hunne sympathie geschonken, omdat hij de zoon van Hortense en de kleinzoon van Joséphine was. Zoo kwam in vervulling, wat door de ex-Koningin van Holland in droeve dagen van ballingschap werd geschreven en waarmede zij hare gedenkschriften heeft besloten: ‘Quant au peuple, s'il se rappelle sa gloire, sa force, sa grandeur, et la sollicitude constante dont il fut l'objet, notre souvenir lui sera toujours cher. J'en ai la conviction, et cette pensée est la plus douce consolation qu'on puisse conserver dans l'exil, comme emporter avec soi dans la tombe’(†).

Sneek, 18 April 1906.

Dr. K.E.W. STROOTMAN.

(*) Op treffende wijze zijn de gebeurtenissen van dat jaar door Hortense zelve te boek gesteld in het reeds boven vermelde werk: *La reine Hortense en Italie, en France et en Angleterre pendant l'année* 1831.

(†) Gedateerd: ‘Arenaberg, 28 Décembre 1832’.

Alexandre Dumas Fils.

Ziehier het fragment van een brief van Alexandre Dumas fils betreffende Puys en het overlijden zijns vaders aldaar.

'Mme Sand heeft mij in 1868 op deze streek attent gemaakt. Wie zou kunnen denken, dat men op 25 minuten gaans van Dieppe eene boschrijke vallei vindt, door een strand, met kiezel bevloerd, aan de zee verbonden? Wie zou gelooven, dat deze heerlijke vallei, in de buurt van de schoonste plekjes van Normandië, zoolang onbekend zou blijven? Mme Sand had op een van de voetreisjes, die zij jaarlijks in haar eentje maakt en die haar in staat stellen de natuur zóó te schilderen, als zij dat vermag, dit hoekje ontdekt en toen ik haar mededeelde, dat ik in de nabijheid der zee en niet al te ver van Parijs de eenzaamheid zocht, zeide zij: "Ga dáárheen." De raad was goed. Er waren toen te Puys maar vier huizen, waarvan er twee aan particulieren behoorden, die er den zomer kwamen doorbrengen, en twee aan hotelhouders, die steeds hoopten, dat de liefhebbers van baden dit rustige strand zouden bezoeken. Maar de badgasten kwamen niet. Parijzenaars houden niet van de stilte. Zij willen menschen zien, zich kleeden als in de hoofdstad en écarté spelen. Soms gebeurde het, dat enkele voorname dames van Dieppe, als zij in het badseizoen het kasteel gezien en het bosch van Arques doorkruist hadden, verder geen raad wisten en dan vroegen, waar zij den namiddag konden doorbrengen. Zij werden dan naar Puys verwezen, waar men oesters kon eten en dejeuneeren in de open lucht. Het dejeuner was goed, want Beaumais was een matador in zijn vak, maar de dames dachten er niet aan terug te komen of te blijven. De andere hotelhouder, de concurrent, had op 200 meter afstand van het strand een huis laten zetten, maar toen ik voor het eerst te Puys kwam, bleek dat eene slechte speculatie, zoodat hij dan ook de meubels maar liet weghalen. Ik huurde toen zijn hotel, dat vijftien kamers bevatte, en nam er mijn intrek. Het is een groot gebouw, dat veel heeft van een spoorwegstation; als de streek wat meer bevolkt is, zullen de reizigers zeker bij mij komen vragen om plaatskaartjes. Gelukkig, dat ik in het eerste jaar van mijn verblijf te Puys, in Augustus 1870, er mijn vader kon ontvangen, die toen reeds leed aan de kwaal, die hem ten grave zou voeren. Hij is bij mij aan huis den 5^{den} December bezweken; zonder te lijden gelukkig, niet gekweld door doodsgedachten;

te midden van de zijnen; op den grond, door den vijand bezet, maar toch altijd de geboortegrond, door den inval van vreemden te heiliger en te hooger gewaardeerd. Als schrijver dezer regelen in den zomer sterft, dan zal het, naar hij hoopt, te Puys zijn.'

Die hoop is niet verwezenlijkt; de akte van overlijden luidt als volgt:

'Le vingt-sept Novembre 1895, à six heures quarante cinq du soir, est décédé à Marly-le-Roi, en son domicile 1, rue du Champflour, M. Alexandre Dumas Davy de la Pailleterie, homme de lettres, grand-officier de la Légion d'honneur, membre de l'Académie Française, né le 27 Juillet 1824, à Paris, fils de M. Alexandre Dumas Davy de la Pailleterie, époux de Henriette Cécile Renée de la Bruyère, sans profession, âgée de quarante-et-un ans, et veuf en premier mariage de Nédéfa Knorrindg.

Les témoins ont été M.M. Lecourt d'Hauterive, lieutenant au 1er chasseurs à Melun, âgé de trente et un ans, gendre du défunt, et de la Charlotterie, chef de bureau au P.L.M., âgé de cinquante ans, filleul du défunt.'

De Fransche Académie, welker zitting werd opgeheven ten teeken van rouw, ontving van den Hertog van Aumale een telegram van den volgenden inhoud:

'Croyez à la profonde douleur que me cause la mort du grand homme dont l'amitié m'était si chère'; en daags na het overlijden nam de *Figaro* den volgenden 'Brief aan een kind' op, deel uitmakende van eene reeks van *Losse gedachten en fragmenten* van Alexandre Dumas, waarop ik later terugkom.

'Heden, lief kind, zoudt gij uw naamdag kunnen vieren, indien gij niet een kleine ketter waart, voor wien geen heilige uit het Paradijs een goed woord zou kunnen doen. Ik heb altijd gemeend, dat gij verstand genoeg hadt en daarbij genoeg moed en geestkracht, om steeds uw plicht te betrachten zonder de tusschenkomst van heiligen, die de handen vol hebben met de onnoozele halzen, die het zonder hen niet kunnen stellen.

Gij hebt eene beste moeder, een vader, die veel van u houdt; gij hebt alles, wat gij behoeft, om braaf en gelukkig te kunnen worden, en daarvoor moet gij God in stilte danken uit den grond uws harten, zonder de heiligen lastig te vallen, die niet voor u kunnen doen, wat gijzelf vermoogt.

Als wij dezen zomer buiten zijn, zullen wij samen de Evangeliën lezen en dan moet gij beproeven te leven overeenkomstig de voorschriften, daarin vervat. Gij zult zien, dat dit niet heel moeilijk is, als men ernstig wil. Er zijn heel wat lessen, die gij opvolgt, omdat uw vader en uwe moeder u een voorbeeld hebben gegeven en omdat dit voor verstand en hart terstond ingang bij u vond. Gij weet, dat gij niet alleen uwe ouders moet liefhebben, die goed voor u zijn, die u het leven gemakkelijk maken, zoolang gij uw brood nog niet kunt verdienen, en

die steeds bezorgd zijn voor uw geluk en uwe gezondheid. Maar gij moet ook iedereen steunen, als het noodig is, die niet tot uwe familie behoort. Ook de armen, die gij niet kent en die behoefte hebben aan de liefde van anderen. Gij weet, dat gij aan wien het ook zij, niets moogt ontnemen; dat iemand, die werkt en, hoe dan ook, op eerlijke wijze zijn kost verdient, de gelijke is van rijken en machtigen. Gij weet, dat de zucht, om te schitteren en anderen door opschik jaloersch te maken, eene groote dwaasheid is; dat het besteden van geld voor prullen verkeerd is met het oog op zoovelen, die niet te eten hebben; dat het beter is, van honger te sterven, dan iets te doen, waarvoor men niet durft uitkomen, om den honger te stillen; dat men nooit een geheim moet verklappen, dat ons werd toevertrouwd of waar men toevallig achter is gekomen; dat men wel moet luisteren, maar niet alles oververtellen; dat men rechtvaardig moet wezen jegens iedereen en toegevend jegens onwetenden, minderen en schuldigen; dat men dienstbaren beleefd moet behandelen, al zijn zij het zelf niet. Zij hebben het onderricht niet genoten, dat voor u een voorrecht was. Gij moet niet alles zeggen, wat gij denkt, omdat gij aldus iemand zoudt kunnen kwetsen; denk altijd, vóórdat gij spreekt. Geef nooit uw eerewoord dan voor zaken, die het waard zijn. Ga geene verbintenis aan zonder het ernstige voornemen, om haar na te komen, het koste, wat het wil. Drijf niet den spot met ouden van dagen, armen en zwakken; laat dat over aan de ijdelen en dwazen, die er in overvloed zijn. Nu weet gij genoeg en als gij alles, wat gij weet, in practijk brengt, dan hebt gij de bescherming van heiligen niet noodig, want dan zijt gijzelf een heilige. Indien gij met deze kleine les uw voordeel doet, dan zult gij daar meer profijt van hebben dan van bloemen op uw feestdag.'

Men zou het bovenstaande eene geloofsbelijdenis kunnen noemen en men zal begrijpen, dat de schrijver van dergelijken 'brief', die bij zijn leven zoo menigmaal den wensch had geuit, dat zijne begrafenis zoo eenvoudig mogelijk zou zijn, bij uitersten wil met betrekking tot zijne uitvaart bepaalde: 'Pas d'église, pas de discours, pas de soldats.' De wensch werd ten volle geëerbiedigd; communicatiebrieven werden niet verzonden; het stoffelijk overschot werd regelrecht naar het kerkhof Montmartre overgebracht en Frankrijk werd alleen vertegenwoordigd door den Minister van Onderwijs.

Van kindsbeen af was Dumas stil, ernstig gestemd, in zichzelven gekeerd, gewoon de zaken te zien, zooals ze zijn, en niet, zooals de menschen ze voorstellen. Steeds ging hij gebukt onder zijne, indien de uitdrukking geoorloofd is, onregelmatige geboorte. Hij zag het levenslicht te Parijs den 27sten Juli 1824, in een kamertje van het huis n°. 1 op de Place Boieldieu, en werd in de registers van den burgerlijken stand ingeschreven onder den naam van Alexandre, natuurlijken zoon van Marie Cathérine Lebay, van beroep naaister. Zijn vader, Alexandre Dumas, was, zooals wij vroeger zagen (*De Tijdspiegel*, Dec. 1903),

omdat hij zoo mooi schreef, in ondergeschikte betrekking werkzaam op het expeditiebureau van den Hertog van Orleans in het Palais Royal. De vader was ruim negentien jaar oud, toen de jonge Alexandre geboren werd, die acht jaar later (17 Maart 1832) door hem werd erkend. De eenvoudige, zachtaardige en onderdanige moeder was wel geschikt voor gezellin van het ambtenaartje op het expeditiebureau, maar geenszins voor den weelderigen, dollen schrijver van *Henri III, Antony*, enz. Zoodra Dumas zijn zoon geëcht had, nam hij hem mee; in weerwil van zijn geschreeuw haalde hij hem bij de beenen onder een ledikant vandaan, zeggende, dat *hij* voortaan voor hem zou zorgen.

'Op ruim zevenjarigen leeftijd', verhaalt Dumas fils, 'kwam ik als kostjongen op school bij den heer. Vauthier, Montagne Sainte-Geneviève. Twee jaar later ging ik naar het pension Saint-Victor, waar de heer Goubaux aan het hoofd stond; hij was een vriend mijns vaders en diens medewerker aan *Richard Darlington,* den 10^{den} December 1831 voor het eerst in de Porte Saint-Martin opgevoerd. Op die school waren 250 jongens; ik heb in *L'affaire Clémenceau* (Paris, Michel Lévy Frères, 1866) geschetst, hoe het er toeging. Tegen mijn vijftiende jaar heb ik het pension Saint-Victor verwisseld voor het pension Hémon in de Rue de Courcelles en daarna alle klassen doorloopen van het collège Condorcet. Eene staatsinrichting voor hooger onderwijs heb ik nooit bezocht en evenmin het baccalaureaat verworven.'

Van het pension Saint-Victor verhaalt hij het volgende:

'Het was eene verbazend groote inrichting, ruim genoeg, om ongeveer 250 jongens te herbergen. Zij was in tweeën verdeeld: het kleine en het groote college, elk in een afzonderlijk gebouw en met aparte uitgangen in twee evenwijdig loopende straten. In de groote afdeeling wijdde de heer Frémin zich aan eenige verdienstelijke leerlingen, die de eer van de school ophielden. Frémin hield zich uitsluitend met die jongelieden bezig en liet degenen, aan wie niet veel verbeurd was, over aan secondanten; die achterblijvers vertegenwoordigden de winstgevende zijde van de onderneming. Hoe het onder de laatsten toeging, is haast niet te gelooven. Slechte boeken, schaamteloos vertoon van ondeugd en goddeloosheid (deze laatste misschien als uitvloeisel van een te driest optreden der geestelijkheid in die dagen), vadsigheid, losbandigheid, luiheid kenmerkten deze kleine republiek. In de uitspanningsuren keken de kleinen met gretige blikken door het afschutsel naar de grooten, de helden van de dagelijksche schandalen, waarvan de verhalen nu en dan tot hen doordrongen. Vol bewondering wezen zij hen elkander aan. Deze heeren, tuk op roem, stelden zich met rechtmatigen trots bloot aan de nieuwsgierige oogen der jongeren; hun haar met eene hoofdbeweging naar achter werpende, trokken zij aan hunne knevels in wording en namen eene houding aan, die geschikt was, om indruk te maken op eene zwakke en jeugdige verbeelding. Het kwaad woekerde steeds voort en moest van lieverlee de onschul-

digsten aantasten. Indien ikzelf gespaard bleef, dan ligt dat aan bijzondere omstandigheden, die ik zegen, omdat zij mij de ondeugd hebben leeren schuwen.

Gij begrijpt, hoe ik te moede was, toen de groote deur mij op eens van Moeder scheidde. Arme Moeder! in gedachte volgde ik haar op straat. Ik zag, hoe zij den zakdoek voor de oogen hield, om hare tranen te verbergen voor de voorbijgangers, met snellen tred naar huis ging en, thuis zijnde, zich aan hare smart overgaf; hoe zij met de zelfbeheersching, waarvan ik zoo dikwijls getuige was geweest, haar gelaat afdroogde, haar werk weer opvatte en vriendelijk antwoordde op de vragen van de andere arbeidsters. Alle voorwerpen uit mijn kindertijd trokken als vrienden mijn geest voorbij; ik stond op het punt in tranen uit te barsten, maar wist mij te bedwingen; toen keek ik rond en beproefde mij met de nieuwe omgeving te verzoenen. Al die knapen hadden zich gevoegd naar de gewoonten van dit groote gezelschap. Zij wandelden bij troepjes, sprongen touwtje, speelden met den bal en lieten elkander de geschenken kijken, in de vacantie opgedaan. Zij vertelden, wat zij in de laatste zes weken gedaan hadden, maakten pret en deelden lekkers rond. Ik had ook in mijn mandje een kleinen voorraad koek en speelgoed en had gaarne meegedaan, maar ik dorst niet. Tot wien, onder zóóvelen, mij te wenden? Niemand keek naar mij om. Als de deur had opengestaan, zou ik zeker zijn weggeloopen; wat deed ik daar eigenlijk? Een uur te voren was ik zoo gelukkig! Hoe zou ik met leeren Moeder kunnen vergeten?! De smart had bijna de overhand gekregen, toen een van de jongens, die beurtelings met al zijne makkers gesproken had, vóór mij kwam staan en mij aankeek, zonder iets te zeggen. Wijdbeens, met de handen in de zakken, wierp hij voortdurend met eene bevallige beweging van het hoofd zijn zwaar, lang blond haar naar achter.

Ik keek den jongen aan evenals hij mij; zijn gelaat had iets bijzonders. Het was krijtbleek; hij had heldere blauwe oogen met kastanjebruine oogharen en wenkbrauwen. Hij had kringen om zijne beweeglijke oogen, die steeds iets anders schenen te zoeken. De mond was fraai gevormd, maar de lippen, waarop hij voortdurend tot bloedens toe beet, hadden eene ziekelijke tint; de tanden waren klein als die van eene kat en een rechte neus met opgetrokken vleugels voltooide dit eigenlijk vrouwelijk gelaat. Nu en dan haalde hij eene hand uit zijn zak en beet op de nagels. Dat was jammer, want die handen waren blank, met kuiltjes en zóó mooi gevormd, als ik ze nooit van een jongen gezien heb.

"Wat doe je daar?" zei hij met eenigszins gedempte stem, door een zenuwachtig lachje onderbroken.

"Niets."

"Ben je een nieuweling?"

"Ja, en jij?"

"Ik niet; wat ben je voor een landsman?"

“Ik kom uit Parijs en jij?”

“Van Boston.”

“Wáár is dat?”

“In Amerika. Hoe heet je?”

“Pierre Clémenceau. En jij?”

“André Minati. Wat doet je vader?”

“Ik heb geen vader.”

“Is hij dood?”

Ik zei niets; misschien hield hij mijn zwijgen voor eene bevestiging.

“En je moeder, wat doet die?”

“Die is linnennaaister.”

“Maakt ze dan hemden?”

“Ja, en andere dingen,” zei ik naïef. “En de uwe?”

“De mijne doet niets. Zij is rijk en mijn vader ook. Die reist voor z'n pleizier.”

“Hoe oud ben je?”

“Twaalf jaar en jij?”

“Tien.”

“In welke klas zit je?”

“In de klas van dien meneer, die daar loopt te wandelen.”

“Ik ook.”

“Maar je bent toch ouder dan ik?”

“Maar ik ben achter, omdat ik een vreemdeling ben. Wat zit er in dat mandje?”

“Koekjes; wil je er een?”

“Laat zien!”

Ik deed het mandje open. André haalde er eene handvol uit en beet er met smaak in.

“Je koekjes zijn lekker; waarom eet jij niet?”

“Ik heb geen honger.”

“Wat doet er dat toe?”

Het duurde niet lang, of hij had mijne heele provisie op.

“Is dat alles, wat je hebt?”

“Ja.”

“Bonjour. Ik vind je nog al vervelend!” en zich omdraaiende, liet hij mij verbluft staan, ging op een drafje naar een anderen jongen, die hem niet zien kon, en sprong hem onverhoeds op den rug, waarop beiden in het zand rolden, maar alleen de andere had zich bezeerd. Ieder oogenblik vertoonde hij eene dergelijke grap, maar steeds met zwakkere jongens dan hijzelf. De meester zag niets of deed, alsof hij niets zag. Hij liep met zijne handen op zijn rug in gedachten heen en weer te drentelen, vermoedelijk over het harde lot peinzende, dat hem na de vacantie weer met ijzeren greep vasthield.

Daar André de eenige jongen was, die mij had aangesproken, staarde ik hem voortdurend na. Vooreerst waren mijne koekjes op en voorts

vond ik hem vreemd. Van lieverlee zag ik hem zijne makkers verlaten en toen hij zich twee- of driemaal had omgekeerd, om te zien, of men ook op hem lette, ging hij naar de balustrade, die ons van het groote college scheidde. Hij vond zeker, wat hij zocht, want hij gaf even een sein en, met den rug naar de schutting gekeerd, hield hij zijne hand achter zijn rug en kreeg van een jongen van een jaar of achttien een briefje, dat hij in zijn zak stak, waarna hij de anderen weer opzocht.

Eenige minuten later gingen wij naar de mis, die een priester in de kapel van het gebouw bediende, en vandaar naar de schoollokalen. Het mijne was zeer ruim. Aan het einde stond een katheder en verder waren er twaalf banken met lessenaars, ieder voor twaalf jongens.

Overeenkomstig de aanwijzingen van den heer Frémin zat ik n°. 1, links van den onderwijzer, en de Amerikaan zat naast mij. Ik had liever een anderen buurman gehad, want naar hetgeen Moeder mij gezegd had, en ingevolge mijne beloften jegens haar wilde ik geene minuut verliezen en ik was van plan al de nuttige wetenschap in mij op te nemen, voor mij de slagboom voor al wat mij dierbaar was. Met open mond, ooren en oogen lette ik op. Maar mijn buurman dacht er anders over. Hij begon nu het met potlood geschreven briefje te lezen en deed, alsof hij in zijn boek keek. Vervolgens kauwde hij erop en slikte het door; daarna stiet hij mij aan, om mij attent te maken op iets in zijn lessenaar; toen hij zag, dat ik onverschillig bleef, wendde hij zich tot zijn anderen buurman en toen ik geen antwoord gaf op hetgeen hij vroeg, smeet hij inkt op mijn vest. Ziende, dat het nieuwe vest, dat Moeder geld had gekost, bedorven was, riep ik hem luid toe op te houden. Daarover scheen hij min of meer verbaasd en hij zei zachtjes, dat hij mij na schooltijd wel zou vinden. Nauwelijks waren wij in den tuin, of hij kwam met twee makkers naar mij toe en mij zijne vuist onder den neus duwende, noemde hij mij hemdenkoopman en verbood mij hem ooit weer toe te spreken. Zonder iets te zeggen, draaide ik hem den rug toe. Hij scheen dat aan vrees toe te schrijven en gaf mij een stomp, die mij deed wankelen. Toen keerde ik mij om en gaf hem onverwachts zulk een vuistslag op zijn bleek gezicht, dat het bloed erlangs liep. Verschrikt over hetgeen ik gedaan had, naderde ik, om hem te helpen, maar kreeg een hevigen schop tegen mijn been. De pijn maakte mij razend en met opgeheven arm vloog ik op den ongelukkige los. In minder dan geen tijd lag hij op den grond en als men hem niet ontzet had, zou ik hem hebben geworgd. Ik stond eenige oogenblikken te hijgen en beefde over mijn gansche lichaam, hopende op eene nieuwe worsteling. Men nam ons in verhoor; ik vertelde eerlijk, hoe de zaak zich had toegedragen, van af de koekjes tot de uitdaging. Ik was de sterkste gebleken; de meesten, die over André te klagen hadden en zich maar stil hadden gehouden uit vrees, kozen mijne partij en beschuldigden hem, zoo hard zij konden. Anderen dropen af en deden, alsof zij hem beklaagden, maar lachten in hun vuistje. Men wiesch den gekwetste

het gelaat af. Hij zei niets, maar men kon het hem aanzien, dat hij het mij nooit zou vergeven.'

Pierre had zich, wat de zucht naar wraak van André betreft, niet vergist en hij had nog pas den eersten stap gezet op den lijdensweg, die vóór hem lag. Een jonge vicomte, met wien hij in aanraking kwam, brak de kennismaking spoedig af met de verzekering, dat men zijne vrienden onder zijns gelijken moest zoeken, eene phrase, die hij zeker van hooren zeggen had. Met een anderen kameraad, Bernavoix, had hij het beter getroffen, maar het duurde niet lang, of hij werd door de jongens voor dood verklaard en uit de gemeenschap gestooten, omdat hij geen vader had, wat voor deze knapen gelijkstond met pest of scheurbuik. Het bleek spoedig, dat die straf meer inhield dan zwijgen tegenover den veroordeelde. Een tuintje, dat de heer Frémin Pierre had gegeven, om te bewerken, werd volgegooid met steenen; al wat hij geplant had, werd vernield. 's Nachts werden hem allerlei voorwerpen naar het hoofd geworpen; de beddelakens vond hij nat, als hij wilde gaan liggen; voortdurend werd hij opgeschrikt uit den slaap. In de eetzaal kwam hij steeds aan het eind van de tafel terecht; de schotels bereikten hem, als er niets meer op was; de knecht werd omgekocht, om daaraan mee te helpen, zoodat hij eigenlijk niets kreeg dan een stuk brood en een glas water. De mishandeling ging zóóver, dat men hem van de trap liet vallen, door het licht uit te blazen. Ziende, dat hij ernstig gekwetst was, stelde de onderwijzer den heer Frémin van een en ander op de hoogte en die trad toen krachtig op, nam de jongens onder handen en gaf Pierre verlof zich recht te verschaffen. Er kwam toen eenige verandering. Men liet hem eten, slapen en in zijn tuintje werken, maar het duurde niet lang. De jongens waren erachter gekomen, dat de moeder van Pierre Félicité heette, en die voornaam werd nu het uitgangspunt voor een verhaaltje: *Félicité de l'amour*, maar zonder eenige directe zinspeling. 'Op een mooien dag, een half uur na het begin van de les, vroeg een van de jongens den leeraar naar den bijnaam van "le beau Dunois". "De bastaard van Orleans", luidde het antwoord. "Wat is een bastaard?" De leeraar draalde met zijne uitlegging. "Een kind, dat geen vader heeft!" riep een andere jongen. Dat maakte mij wakker en ik begreep, dat de vijand opnieuw in aantocht was, daar aller oogen op mij gevestigd waren. Ik had geen vader, dat wist ik wel, maar ik had het gemis nog niet gevoeld, omdat Moeder mij alles was.

"Hoe kan men geen vader hebben?" riep nommer twee.

"Zwijg toch, vlegel!" schreeuwde een derde met dreigend gebaar. Dat was het eerste bewijs van deelneming, mij in dit huis te beurt gevallen. Men zweeg. Ik ging nu het woord "bastaard" in de dictionnaire opzoeken en vond: "buiten huwelijk geboren kind". Ik zocht "huwelijk": "wettige vereeniging van den man en de vrouw door den band des huwelijks". Deze twee verklaringen spookten mij voortdurend door het

hoofd. Ik werd “le beau Dunois” genaamd. Die naam, aan Félicité gekoppeld, werd nu het onderwerp van laaghartige plagerijen in woord en beeld.’

Uit het bovenstaande kan men afleiden, hoe Clémenceau - of eigenlijk Dumas - leed onder de langdurige, smartelijke pijniging, die de kwaadwilligheid van zijne makkers hem deed ondergaan. Fortuin, roem, voorspoed, niets heeft de herinnering aan zijne eerste jeugd kunnen uitwisschen. Zij heeft zijn leven niet beheerscht, waarvoor de rede het eenige richtsnoer was, maar hem wel een veld ter bewerking aangewezen, dat hij steeds is blijven betreden. Onschuldig slachtoffer van een conflict tusschen de liefde en de wetten, door menschen ontworpen, kwam hij er vanzelf toe, om op de liefde en die wetten het waarnemingsvermogen toe te passen, dat zich onder velerlei beproeving bij den armen, eenzelvigen knaap ontwikkeld had. Voor hem was de liefde eene natuurkracht, de voornaamste en geweldigste; hij was van oordeel, dat zij, evenals stoom en electriciteit, dienstbaar moest worden aan den menschelijken wil. De wetten, waarmee hij kennis had gemaakt, kwamen hem voos en gebrekkig voor en reeds vroeg wist hij zich los te maken van vooroordeel en zich te hoeden voor den schijn. In de voorrede van *La dame aux camélias* vindt men een en ander uitgewerkt. Onder de wisselende ernstige of paradoxale vormen, waarin hij zijne denkbeelden wist te kleeden, is hij steeds trouw gebleven aan zijn ideaal met betrekking tot de liefde, het huisgezin en den arbeid. ‘Huwen,’ zegt Aristide Fressard in *Le fils naturel*, ‘als men jong en gezond is; een braaf meisje kiezen, uit welken stand ook; haar beminnen met geheel zijne ziel en al zijne kracht, om haar te vormen tot eene trouwe levensgezellin en eene beste moeder; werken, om zijne kinderen groot te brengen, en hun, stervende, een welbesteed leven als voorbeeld achterlaten: dat is het ware. De rest is dwaasheid, dwaling of misdaad.’

Diezelfde meeningen vindt men in de *Ideeën van Mme Aubray* verkondigd en in de voorrede van *La dame aux camélias* lezen wij: ‘In Frankrijk moet de liefde worden herboren.’ Volgens Dumas is zij vervalscht door de wetten, gewijzigd door de zeden, in staat van ontbinding gebracht door het overspel, bedorven door de prostitutie. Voor het reuzenwerk dier herziening kan de medewerking van de vrouw niet worden ontbeerd.

Dumas heeft zich boven de bejegening, in het pensionaat ondergaan, wel weten te verheffen, maar vergeven kon hij haar niet. Die eerste indruk, door menschen op hem gemaakt, is onuitwischbaar gebleven. In later dagen heeft het toeval hem soms met de makkers van vroeger in aanraking gebracht. Zij herinnerden zich het geschil niet meer, zooals dat in den regel het geval is met degenen, die ongelijk hebben; zij wilden de kennismaking wel hernieuwen en hulde brengen aan zijn talent. Maar nooit heeft hij van één hunner de toegestoken hand gedrukt. Misschien werd voor verheffing op succes aangezien, wat niets anders

was dan het herdenken van het gebeurde. Door doodeenvoudig aan zijne makkers te zeggen, dat hij geen vader had, dat die dood was, of vergiffenis te vragen voor de smet, die op hem kleefde, door eene leugen of door zich te vernederen, zou hij de kloof hebben gedempt. Maar door zonder blikken of blozen den toestand bloot te leggen, gaf hij hun het recht hem niet meer als hun gelijke te beschouwen, daar hij voor de gemeenschap niet aanbracht de gangbare familie-antecedenten en dat tekort niet aanzuiverde met het een of ander, dat b.v. hunne ijdelheid had kunnen streelen. Hij werd nu voor hen een apart wezen, als een gebochelde; hij was niet van hunne soort en was dáárom uitgeworpen, was slechts een voorwerp van vermaak. Was hij eigenlijk wel - zoo vraagt hij - de gelijke van kinderen, die op regelmatige wijs ter wereld waren gekomen of althans in dien waan verkeerden? Zeker niet. Men zal zich nog lang met het vraagstuk, de natuurlijke kinderen betreffende, bezighouden, en tot eer van de menschheid zal men ertoe komen het vooroordeel, dat hen drukt, te verbannen uit de wet en uit de openbare meening. Wat intusschen de belanghebbenden betreft, die bij die verbanning in de eerste plaats betrokken zijn: bij hen zal men het vooroordeel terugvinden. Het natuurlijke kind zal niet kunnen heenstappen over de fout, waaraan het zelf onschuldig is. Er zullen steeds wettige kinderen zijn, waarbij het natuurlijke kind zich voortdurend gaat vergelijken. Zal zijn hart ruim genoeg zijn, om den man niets te verwijten, die hem het aanzijn gaf, maar die zich nooit om zijn geestelijk leven bekommerd heeft, wiens naam hij niet draagt, wiens raad nooit tot hem is doorgedrongen? En zijne moeder? Zal hij die liefhebben als het wettige kind de zijne? Liefhebben misschien, maar achten? Als een onhandige domkop hem op een mooien dag zijne onwettige geboorte verwijt en zijne moeder beleedigt, dan zal de natuurlijke zoon ertoe komen den beleediger aan te vliegen, maar als hij met betrekking tot eene doodeenvoudige handeling aan een ondergeschikt ambtenaartje verklaren moet, dat hij de onechte zoon is van die en die en van een onbekenden vader, zal hij dan die mededeeling doen op even kalmen toon en haar met gelijke vrijmoedigheid afleggen, als had hij een behoorlijk geboorte-extract bij zich? Zal hij niet verlegen worden, zich misschien schamen bij de gedachte aan het met zijne moeder gebeurde, als hij met bovenstaande verklaringen voor den dag komt? En zal die moeder, zij moge zoo verstandig, zoo berouwvol, zoo braaf zijn, als men maar wenschen kan, eene waardige plaats in de maatschappij weten in te nemen? Zal de dankbaarheid, die zij toont over de bejegening, die haar te beurt kan vallen van haar kind, niet als bewijs gelden, dat die bejegening een geschenk is, met medelijden tot achtergrond?

Zie daarentegen, hoe bij het wettige kind de weg, dien de natuur bij het voortbrengen volgt, geëffend wordt door de majesteit van het huwelijk en hoe dat kind onderscheid weet te maken tusschen zijne

moeder en hare geslachtgenooten. Als het op smalenden toon van ‘die vrouwen’ gewaagt, spreekt het niet van zijne moeder. Zij heeft voor hem niets gemeen met die anderen. Zijne geboorte wekt voor verstand en hart slechts de gedachte op aan edele smart, heiligen plicht en reine vreugde, niets dan een gevoel van eerbied en dankbaarheid. Die wettige kinderen hebben geen besef van hun geluk! Zoolang het huwelijk een der grondslagen van onze maatschappij is, zal, wat men ook beproeve, de onwettige geboorte eene onuitwischbare vlek blijven, eene onherstelbare ramp, eene vrucht van het noodlot.

Toch, zegt Dumas, heeft hij lieden ontmoet, die, ‘op onregelmatige wijs ter wereld gekomen, er zich op verhieven, dat zij het resultaat waren van een misstap en dat voornaam overspel hunne aderen bedeeld had met vorstelijk bloed’.

(De verzekering van Mephistopheles aan Faust:

‘Blut iet ein ganz besonderer Saft’,

werd hier ten eigen bate toegepast!) ‘De menigte beschouwde die lieden met belangstelling, dikwijls met afgunst, soms met eerbied. Door welke drogreden verandert de beteekenis van een feit al naar gelang van de omgeving, waarin het zich voordoet? Hoe komt het, dat, wat in lagere kringen verachtelijk is, hoogerop eervol wordt? Hier de oneer der moeder, bedekt als iets afzichtelijks, dáár diezelfde oneer met den rang van titel en uithangbord!’ Onze Stadhouder Willem III bleek daarvan niet gediend, toen hij een huwelijk met Melle De Blois, natuurlijke dochter van Lodewijk XIV en Melle De Lavallière, op schamperen toon van de hand wees.

Uit het bovenstaande zal gemakkelijk kunnen worden afgeleid, dat het vraagstuk der natuurlijke kinderen voor Dumas eene levensquaestie was en dat het onderzoek naar het vaderschap in hem een vurig en talentvol pleitbezorger vond. De vrouw moet in bescherming worden genomen tegen den man. De wet, die in alles tracht te voorzien, den eigenaar aansprakelijk stelt voor de schade, door zijn riool, zijn knecht of zijn hond veroorzaakt, stelle den man ten minste aansprakelijk voor zijn eigen kind; kinderen in het leven te roepen uit pure liefhebberij en hun naam, achtbaarheid, familie, erfdeel, arbeid, voorbeeld te onthouden, achtte hij een aanslag op het algemeen welzijn. De wet is medeplichtig aan de losheid van zeden. Machtig de vrouw den vader van haar kind aan te wijzen en gij zult getuige worden van eene belangrijke omwenteling, als de dief van vrouweneer straf beloopt. Wáár gaan wij dan heen? vragen de denkers. De vrouwen zullen terstond misbruik maken van de jeugd en de lichtgeloovigheid der mannen en vooral van de onervarenen. Neen, zegt Dumas, als het gezin beter is opgebouwd, zullen de moeders hare zonen waarschuwen voor aanslagen van leden van hare eigen kunne. De zegepraal is voor het goede weggelegd, omdat het goede goed is, en de menschheid heeft niets beters te doen, dan te trachten dat goede te bereiken.

De heer Cuvillier-Fleury, de gewezen leermeester van den Hertog van Aumale, heeft in zijne *Études et Portraits* (*le Monde, le Théâtre et le Roman*) onder het opschrift 'Un plaidoyer devant l'échafaud' eene scherpe critiek geleverd van *L'affaire Clémenceau*, 'bewijs van verval in de kunst' volgens sommigen. Cuvillier-Fleury noemt het boek eene verhandeling, waarin de moralist den verteller op zij schuift. Wel mogelijk, maar als de voorstanders van het onderzoek naar het vaderschap bij ons bedoelde critiek lezen, dan zullen zij de schouders ophalen en zich aan de zijde van Dumas scharen om het enkele feit, dat hij het belang van het volkomen onschuldige natuurlijke kind op den voorgrond bracht. Dat belang was - en te recht - ook de grondtoon van het betoog, den 11^{den} Jan. j.l. in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam geleverd.

Van de kostschooljongens gewagende, die Dumas ten tooneele voerde, zegt Cuvillier-Fleury: 'Cet âge est *sans préjugés.*' Mis! 'Cet âge est *sans pitié*', beweerde La Fontaine. Bij ons kan b.v. worden waargenomen, dat in de meerderheid der gevallen het vooroordeel tegen de Joden met den paplepel wordt ingegeven en dat kinderen, die meenen, dat zij wat in de melk te brokken hebben, laag neerzien op 'die anderen', die 'vis-a-vis de rien' zitten. Ware het in Frankrijk anders, Dumas zou zijn *Brief aan een kind* hebben besnoeid.

In October 1878, dus twaalf jaar na het verschijnen van den tweeden druk van *L'affaire Clémenceau,* was men nog niets verder en toen schreef Dumas naar aanleiding van 'le crime du quartier latin' zijn beroemden brief voor *L'Opinion nationale*, een uitvoerig opstel, kort na het verschijnen door de *Indépendance Belge* overgenomen. Ik heb dat nommer altijd bewaard. Uitgaande van de stelling, dat de liefde rechten heeft en het vaderschap verplichtingen insluit, betoogt Dumas, dat de mannen, die zich het genoegen hebben gegund kinderen te verwekken, zooveel mogelijk gedwongen moeten worden die kinderen te erkennen en op te voeden. Om dat doel te bereiken, deed hij een ontwerp van wet aan de hand, dat ongeveer zou moeten luiden als volgt:

'De maagdelijkheid van jongedochters vertegenwoordigt een kapitaal.

Iedere man, van wien kan worden bewezen, dat hij, hoe dan ook, zich buiten huwelijk van dat kapitaal heeft meester gemaakt, zal, wanneer het slachtoffer of hare ouders eene klacht tegen hem indienen en onwederlegbare bewijzen voor zijne schuld aanvoeren, veroordeeld worden tot eene schadeloosstelling, die van tien tot honderdduizend franken kan beloopen naar gelang van het fortuin van den schuldige. Als een kind de vrucht is van die betrekking, dan zal dat kind den naam van den vader dragen, die daarenboven aan hetzelve eene som zal moeten verzekeren gelijk aan die, welke de moeder zal hebben ontvangen.

Is de schuldige onvermogend en buiten staat het vereischte te betalen,

dan zal hij veroordeeld worden tot gevangenisstraf, die tien en nooit minder dan twee jaar zal kunnen duren.

De maagd, van welke kan worden bewezen, dat zij zich uit winstbejag heeft overgegeven aan den man, tegen wien zij eene klacht heeft ingediend of dien zij valschelijk heeft beschuldigd, zal gestraft worden met twee of vijf jaar gevangenisstraf.

De ouders en alle anderen, die haar bij dat misdadig opzet hebben geholpen, zullen tot dezelfde straf worden veroordeeld.'

Met het opnemen van bovenstaande bepalingen in het wetboek ware volgens Dumas de zaak in orde. Douwes Dekker zegt in n°. 60 van zijne *Ideeën*: 'Als ik wat geschreven heb en dat nalees, is mijn hoofdindruk: over die zaak zou veel te zeggen wezen.' Men krijgt een soortgelijken indruk, als men, na het ontwerp van Dumas gelezen te hebben, kennis neemt van hetgeen Mr. W.L.P.A. Molengraaff, hoogleeraar te Utrecht, en Jhr. Mr. W.F. Rochussen, lid van den Raad van State te 's-Gravenhage, over het onderzoek naar het vaderschap in het midden hebben gebracht(*).

Dat onderzoek was voor Dumas eene idée fixe. Hij erkende het zelf en zag er niet tegen op, om den man, die zijn eigen kind stoffelijken, zedelijken en maatschappelijken steun onthield, in te deelen bij de dieven en moordenaars. Noch de moeilijkheid van het bewijs noch de vrees voor allerlei geknoei hield hem terug. Regelrecht ging hij af op het doel: ieder kind heeft recht op zijn vader. Daarenboven: de positie, door de wet aan natuurlijke kinderen toegewezen, is eene schreeuwende onrechtvaardigheid; zij eischt van hen alle plichten en kent hun maar een deel van de rechten toe. Is dat niet ongehoord, barbaarsch, bespottelijk? Die gelijkheid van rechten werd nu het hoofdmoment voor zijne werken. Overal komt zij op den voorgrond: in *Le fils naturel*, in de *idées de Madame Aubray*, in de voorrede van *La dame aux camélias* en van *Monsieur Alphonse*, in vlugschriften, dagbladartikelen, brieven en gesprekken. Het is niet uitsluitend het maatschappelijk vooroordeel, dat wordt aangetast. Hij weet, dat dit vooroordeel veel van zijne vroegere beteekenis verloren heeft. De wet moet worden bestookt; de onrechtvaardigheid, de dwaasheid, het onmeedoogende moeten in het licht worden gesteld en daar ziet hij niet tegen op; hij tijgt aan den arbeid, zet dien voort, vat steeds de taak weder op en altijd met dezelfde geringschatting van de moeilijkheden, die hij voorziet; door dezelfde overtuiging bezield en met denzelfden onverbiddelijken betoogtrant, die aan de krachtigste uitingen van zijn edelmoedigen geest den glans verleent van een overweldigend betoog. Met betrekking tot het tooneel komt hem zijne rijke ervaring, wij zouden zeggen: zijn kijk op de dingen, ten goede; door zijn bewonderenswaardig talent, om een stuk op te zetten, den gang te regelen,

(*) *Pro en Contra.* Serie I, n°. 9. - Baarn, Hollandia-Drukkerij, 1905. *De Spectator* van 20 Januari 1906.

de rollen der spelers te bepalen, was hij, bij vergelijking gesproken, de evenknie van zijn grootvader, Generaal Dumas, die zijne troepen in slagorde stelde. 'Het tooneel', zeide hijzelf, 'is geen *tooneel* maar slechts *schouwspel*, als een gegeven onderwerp niet zonder eenige afwijking geheel wordt uitgewerkt.' Dumas schreef een stuk, zooals hij een probleem zou oplossen. Voor hem was de ontknooping een wiskunstig totaal. Als dat totaal niet deugde, dan lag het aan fouten in de berekening. Hij begon met de ontknooping vast te stellen en vond dan den weg, om haar te bereiken. Ook schreef hij niet uitsluitend voor hen, die zijne stukken gingen zien, maar vooral voor hen, die wegbleven. De toeschouwers mochten het succes verzekeren: door de lezers werden de stukken beroemd. Om een duizendtal toeschouwers in verrukking te brengen, moet men hen medesleepen; om er één op zijne hand te krijgen, moet men hem overtuigen.

Het is een merkwaardig verschijnsel, dat, toen J.J. Weiss in 1858 als tooneelcriticus voor het *Journal des Débats* aan den arbeid toog en een voornaam driemanschap: Augier, Dumas en Sardou, het tooneel beheerschte, hij Dumas in geenen deele gespaard en zelfs getracht heeft hem, over *Le demi-monde*, *La question d'argent en Le fils naturel* schrijvende, een anderen en beteren weg aan te wijzen.

Maar na de eerste voorstelling van *Dénise* (Théâtre Français, 19 Jan. 1885) was het heel anders en met betrekking tot de bekentenis van Dénise aan André (3de bedrijf, 5de tooneel) werd Dumas, èn als moralist èn als wijsgeer, hemelhoog door Weiss geprezen.

Ik heb het genot gesmaakt *Dénise* en *Le demi-monde* vier jaar na elkander (15 Oct. 1901 en 15 Oct. 1905) in het Théâtre Français te zien opvoeren. Het voorname spel, het schitterend ensemble, de levendige dialoog en het mooie Fransch brachten mij in verrukking, stemden mij tot dankbaarheid en toen ik, vóór het heengaan, eerst nog even de borstbeelden van Chénier en Maquet en aan den voet van de trap die van Balzac en Alexandre Dumas fils bewonderd had, vatte ik onder den indruk van hetgeen ik hoorde en zag, het plan op, om eenige bladzijden te wijden aan den man, wiens naam boven dit opstel prijkt.

'Hou je van perziken?' vraagt Olivier de Jalin (in het achtste tooneel van het tweede bedrijf van *Le demi-monde*) aan Raymond.

'Ja,' zegt de ander verwonderd.

'Welnu, ga dan eens naar een magazijn van comestibles, Chevet of Potel, en vraag naar de mooiste perziken. Men zal u eene mand laten zien met prachtige vruchten, niet te dicht opeen en wat blaren ertusschen, zoodat ze elkaar niet raken en ongeschonden blijven. Vraag naar den prijs; men zal vermoedelijk zeggen: "Dertig sous het stuk." Rondkijkende, zult gij zeker in de buurt van die mand eene andere mand perziken zien, oogenschijnlijk even mooi als de eerste, maar wat dichter opeen, zoodat ze niet van alle kanten zichtbaar zijn. Die zijn u niet te koop geboden. Vraag: "Wat kosten deze?" - "De helft of

vijftien sous." Gij zult natuurlijk de opmerking maken, hoe het komt, dat perziken, die even groot, even mooi, even rijp lijken en er even lekker uitzien als de andere, goedkooper zijn. De patroon zal er dan, op den tast, een uithalen tusschen vinger en duim en u aan den onderkant een klein zwart plekje toonen, oorzaak van den minderen prijs. Welnu, vriend, gij zijt hier in de mand met perziken van 15 sous. De vrouwen, die u omringen, hebben allen een misstap begaan, hebben eene smet op haar naam; zij hangen als eene klis aan elkaar, om er zoo weinig mogelijk van te laten merken. Van dezelfde afkomst, met hetzelfde uiterlijk en met dezelfde vooroordeelen als andere vrouwen in onze gewone samenleving, zijn zij daar niet meer thuis en vormen, wat wij noemen: "le demi-monde", die als een drijvend eilandje op den Parijschen oceaan schommelt en tot zich trekt, opneemt, toelaat al wat valt, zich afscheidt, het vasteland ontvlucht; ongerekend nog de schipbreukelingen, van wie men niet weet, waar zij vandaan komen.'

Balzac wijst zijnerzijds aan die 'halve wereld' eene plaats aan, als hij aan het slot van zijne beroemdste en machtigste schepping, *La cousine Bette*, zegt: 'Cette esquisse permet aux âmes innocentes de deviner les différents ravages que les madames Marneffe exercent dans les familles.'

Sainte-Beuve, die zich overigens niet veel met het tooneel inliet, schrijft naar aanleiding van *Le demi-monde*: 'Ample justice doit être rendue à cette dernière pièce, à ces premiers actes surtout, si nets d'allure et de langage, coupés dans le vif, semés de mots piquants ou acérés. Dans cette scène parfaite entre Raymond et Olivier chez Mme Vernières, il y a une leçon en même temps qu'une définition, leçon donnée sur place au coeur du camp ennemi, de la façon la plus neuve, la plus insultante et qui se ressent le mieux. *Ce panier de pêches a fait fortune dès le premier jour; il a fait le tour de la société.* Et le mérite de cette scène n'est pas seulement dans un ou deux jolis traits que l'on en peut détacher, il consiste aussi dans un jet qui recommence et redouble à plusieurs reprises, toujours avec un nouveau bonheur et une fertilité d'images, une verve d'expressions comme il s'en rencontre chez les bons comiques. C'est une de ces scènes, enfin, qui justifient cette définition de la bonne comédie, qu'elle est *l'oeuvre du démon,* c'est-à-dire du génie de la raillerie et du rire.'

Dat oordeel van Sainte Beuve, 'louanges pleines d'autorité' volgens den Graaf D'Haussonville, werd door dezen overgenomen, toen hij in de zitting der Fransche Académie van 11 Febr. 1875 de intreerede van Dumas beantwoordde. Deze had zijne verkiezing zeker niet aan de gedichten, misschien ook niet aan de romans te danken, die hij geschreven had. Het gebied der poëzie bepaalde zich tot *Péchés de jeunesse* en wat het terrein betreft, waarop zijn vader zooveel lauweren had geoogst: dáárop kon hij in den aanvang slechts wijzen op een phantastisch boek: *Aventures de quatre femmes et d'un perroquet*,

geschreven na eene groote reis. Misschien zou hij de pen hebben neergelegd, als zijn los levensgedrag hem niet bezwaard had met een schuldenlast van ongeveer vijftigduizend franken; daardoor was hij gedwongen te werken. Toch had dat leven van verstrooiing, het verkeeren in eene, wat de Franschen noemen: société interlope, hem voordeel aangebracht en met zijne gave van scherp waarnemen en juist weergeven slaagde hij er niet alleen in personen en toestanden te schetsen, maar heeft hij ongetwijfeld gearbeid ten bate van sommige groepen van lezers.

Als tooneelstuk staat *Les idées de Mme Aubray* zeker bovenaan wegens de edele en verheven strekking. Het werd geschreven te Étennemare, een gehucht in de buurt van Saint-Valéry-en-Caux. Zijn vriend Louis Boulanger, die het mooiste portret van Balzac geschilderd heeft, bij zich noodigende, schreef Dumas hem de volgende regels:

> 'Je sais sur la colline
> Une blanche maison,
> Un rocher la domine,
> Un buisson d'aubépine
> Est tout son horizon.
> Eh bien, sur la verte colline
> Près de Saint-Valéry-en-Caux
> J'ai trouvé comme Lamartine
> Une maison peinte à la chaux;
> Ce n'est qu'une bâtisse ancienne
> Que l'on rafraîchit tous les ans,
> Pas de volet, pas de persienne,
> Maison ouverte à tous les vents.'

In den tuin van dit huisje stond een reusachtige jasmijn, waarvan de takken tot de eerste verdieping reikten, 'inondant le parquet de leur neige embaumée'. Het stuk was voor twee derden gereed, toen de cholera uitbrak, maar Dumas bleef aan den arbeid en nadat hij zijn werk Mme Sand, Edmond About en Henri Lavoix had voorgelezen, werd het voor het eerst in 1867 en later met klimmend succes opgevoerd in het Théâtre du Gymnase.

Onder de nagelaten werken zijn twee onvoltooide stukken: *Les nouvelles couches*, en *La route de Thèbes;* de rest bepaalt zich tot schetsen.

Toen de dichter Pierre Lebrun den 27sten Mei 1873 te Parijs overleed, dong Dumas naar de opengevallen plaats in de Fransche Académie en werd verkozen, waartoe Victor Hugo krachtig het zijne bijdroeg. Dumas was juist vijftig jaar oud en moest natuurlijk den lof van zijn voorganger verkondigen, maar hij beantwoordde slechts matig aan de verwachtingen; zijne rede was ook te lang. Vijf en veertig bladzijden, octavo formaat! Toen na 5 Mei 1821 de tijding van den dood van Napoleon Frankrijk bereikte, liet Lebrun zich hooren:

‘L'astre dont la splendeur couvrait l'Europe entière,
Soudain vient de descendre et pour jamais a lui;
Le siècle qui marchait brillant de sa lumière,
Dans la nuit achevait une obscure carrière,
Semble finir, descendre et s'éteindre avec lui;
Un grand homme n'est plus et pour jamais a lui
L'astre dont la splendeur couvrait l'Europe entière.’

Dumas beweerde te recht, dat dit een mooi vers is, en zoo heeft hij er meer van zijn voorganger voorgedragen, maar het succes was ongetwijfeld voor D'Haussonville.

Zonder een kwaad woord over het nieuwe academielid of over zijn vader te zeggen, maar beiden overstelpende met loftuitingen, even wèlverdiend als gelukkig gekozen, leverde de spreker eene fijne critiek op de verdachte gezelschappen, waaraan Dumas zijne onderwerpen ontleende, en aan de wijsgeerige beschouwingen, die zij hem in de pen gaven.

‘Gij gelooft stellig aan den machtigen en onmiddellijken invloed van het tooneel op de zeden, Mijnheer! en gij wenscht, dat die invloed ten bate zal komen aan de zedelijke wedergeboorte van ons volk. Ik help het u wenschen, maar geloof niet, dat het tooneel eene school is voor openbaar onderwijs of de meest geschikte plaats, om zekere stellingen, hoe voortreffelijk ook, te ontwikkelen; evenmin om sommige hervormingen in het leven te roepen, hoe groot haar nut ook moge worden geschat. Op gevaar af den schijn aan te nemen, dat ik u met weinig wil tevredenstellen, bepaal ik mij ertoe, hem overigens volkomen vrijheid van beweging latende, van den schrijver van een tooneelstuk te vergen, dat hij de toeschouwers van beiderlei kunne den schouwburg in moreelen zin met een hooger gestemd gevoel doe verlaten, dan bij hunne komst hun deel was. Dat is alles, wat ik van hem verlang, maar dáár hecht ik dan ook veel aan. Gij zegt: “Neemt uwe dochters niet mee; met haar zal ik mij onderhouden, als zij vrouwen geworden zijn.” Met uw welnemen: er zijn meer onderwerpen, dan gij schijnt te vermoeden, die gij nu reeds met haar kunt behandelen, en er zijn ook onderwerpen, waarover het beter is, nooit met haar te spreken. Wat mij betreft: ik zou geen huisvader ontraden zijne dochters de stukken van Molière te laten zien, hoewel ze kans loopen woorden te hooren, die wat ruw klinken voor onze ooren, die gewoon zijn aan gekuischte taal. Maar ik heb ook moeders gekend, die hare dochters gaarne de kerk hadden willen doen verlaten met het oog op lessen, die van den kansel werden gegeven. Hoe rein en onbedorven ook, moeten de lieftallige wezens, die de eer en de blijdschap van onze gezinnen uitmaken, toch niet in eene kunstmatige atmosfeer worden opgevoed. Één ding is noodig: men moet haar overlaten aan hare van nature goede neigingen, maar haar behoeden voor alles, wat den geest kan doen ontstellen en de verbeelding schaden. Zoowel op het tooneel als elders vermag men veel op de verbeelding der vrouwen, maar neem u in acht! Zij zijn teergevoelig; vermijd al wat schokt. Gij beschikt over alle vereischten, om hare aandacht

te boeien. Op het minste teeken zullen zij u volgen en daar wij weten, dat de vrouw van den man kan maken, wat haar goeddunkt, kunt gij, Mijnheer! met *uwe* talenten en *haar* tot volgelingen ons, in haar gezelschap, overal heenleiden, waar het u behaagt.'

Gelukkiger was Dumas, toen hij, zelf directeur der Académie, den 31sten Maart 1887 Leconte de Lisle moest beantwoorden, opvolger van Victor Hugo en indertijd vriend en mededinger zijns vaders in de dagen van *Hernani* en *Henri III.* Het was een gelukkige greep, toen hij, op de twee deelen der *Odes et Ballades* gewezen hebbende, liet volgen:

'On ne le surprend pas une seule fois ni avec la Camille de Chénier, ni avec la Mimi Pinson de Musset, ni avec la Lisette de Béranger, ni même avec l'Elvire, peut-être imaginaire, de Lamartine. Il a le respect de son coeur et la domination de ses sens. Il se réserve pour l'épithalame, car celle qu'il épouse, celle pour laquelle il dira plus tard: *Manibus date lilia plenis*, est non seulement la première qu'il aima, mais la seule qu'il ait regardée.'

En zoo komen wij er vanzelf toe het overschoone gedicht te herlezen, onder het opschrift 'Date lilia', door Victor Hugo aan zijne vrouw gewijd en dat op schitterende wijze *Les chants du crépuscule* besluit.

Tot de *Losse gedachten en Fragmenten*, waarop wij vroeger wezen, behoort in de eerste plaats een brief aan Mevrouw Cheliga-Loevy.

'Omtrent de rechten der vrouw heb ik reeds lang eene gevestigde meening, die ik in verschillende brochures uiteen heb gezet, als: *Les femmes qui tuent et les femmes qui votent* en *La recherche de la paternité.* Ik zou willen, dat de vrouwen dezelfde burgerlijke en staatkundige rechten hadden als de mannen, omdat zij dezelfde plichten hebben te vervullen. Zijn de vrouwen evenals de mannen belastingplichtig? Worden zij vervolgd, als zij niet betalen? Als zij hare schulden niet voldoen, handel drijvende, hare verbintenissen niet nakomen, geene huur betalen, legt men dan niet beslag op haar inboedel en wordt die niet verkocht? Als zij in een winkel lint of kant wegnemen, worden zij dan niet voor den commissaris van politie gebracht en vervolgd? Stel u Jeanne d'Arc voor, evenmin bevoegd, om het kind van eene buurvrouw te gaan aangeven, als om te stemmen voor leden van den gemeenteraad van Domrémy! Wij verheffen ons op beroemde schrijfsters als Mme De Sévigné, Mme De Staël en Mme Sand en onthouden haar de rechten, die de koetsiers van deze dames uitoefenen! Wij verschaffen aan jonge meisjes hetzelfde onderricht als aan jonge mannen, stichten kostbare scholen, waar zij voor het onderwijs worden opgeleid en aangesteld worden, om licht te verbreiden over alle geschiedkundige, staathuishoudkundige, staatkundige en andere wetenschappelijke vraagstukken, en als zich op een mooien dag voor haar de gelegenheid voordoet, om hare vorderingen te toonen, wanneer de belangen van het

land, welks geschiedenis zij op haar duimpje kennen, op het spel staan, dan mogen zij thuis blijven en stemt de portier!

De minnezangers beweren, dat de vrouwen veel van hare gratie zouden verliezen bij het uitoefenen van de nieuwe rechten. Maakt de fiets haar dan bevalliger? Gij verliest uit het oog, zeggen ernstige lieden, dat zij vrijgesteld zijn van militairen dienst. Maar zij zijn niet vrijgesteld van het voortbrengen van kinderen, zonder welke er geene oorlogen zouden kunnen worden gevoerd, wat vrij wat beter zou zijn; zij zijn er niet van vrijgesteld, om die kinderen te zoogen, te verzorgen, op te voeden, jarenlang, en alle mogelijke angsten uit te staan, als men haar de kinderen afneemt, om ze naar en over de grenzen te zenden. Al wat men u tegenwerpt, is een uitvloeisel van het Romeinsche recht, waarover het natuurlijke recht ten slotte zal zegepralen.

De vrouw is een denkend, handelend wezen, van oorsprong en vorm, op een klein verschil na, als de man; een verschil, dat in haar voordeel is. Maken wij van haar een verheven wezen als moeder, als echtgenoote, als jong meisje? Leggen wij haar tegelijkertijd evenveel plichten en in sommige gevallen grooter verantwoordelijkheid op dan den man? Welnu, laat ons haar dan in staatkundigen zin tot de gelijke van den man verheffen. Wat hare maatschappelijke en zedelijke gelijkheid betreft, daar hebben wij ons niet mee te bemoeien: de vrouw zal er zelve wel voor zorgen. Het zijn dwazen, die, de vrijheid voor den man eischende, niet inzien, dat zij die ook aan de vrouw moeten gunnen.'

Vervolgens *Les lettres sur les choses du jour* en daaronder een brief aan *Le Nouvelliste de Rouen*, gedateerd Parijs, 8 Juni 1871, waarin hij zijne beschouwingen over het toenmalige Frankrijk ten beste geeft en dat, afgescheiden van meeningen, die ten deele betwistbaar moeten worden geacht, in zóó levendige, bezielde en oorspronkelijke taal, dat zijne landgenooten, wien hij de les leest, het er vooreerst mee konden stellen.

'Ten slotte:

Loop dagelijks twee uur; slaap iederen nacht zeven uur; ga naar bed, als gij slaap krijgt; sta op, zoodra gij wakker wordt, en begeef u terstond aan den arbeid.

Eet en drink, om honger en dorst te stillen, en altijd langzaam.

Spreek, als het noodig is, en zeg de helft van hetgeen gij denkt; schrijf slechts, wat gij kunt onderteekenen; doe, wat gij zeggen kunt. Vergeet nooit, dat anderen op u steunen en dat gij niet op hen moet rekenen. Acht het geld niet meer en niet minder, dan het waard is; het is een goede dienaar en een slechte meester.

Denk aan den dood iederen morgen, als gij het licht aanschouwt, en iederen avond, als gij u in duister bevindt. Als gij lijdt, zie dan de smart in het aangezicht en zijzelve zal u troosten en u iets leeren. Doe uw best, om eenvoudig te zijn, u nuttig te maken, vrij te blijven en

wacht met God te loochenen, totdat men u bewezen heeft, dat er geen God is.

Geef geld, leen nooit geld; met geven kunt gij ondank oogsten, met leenen vijanden maken.'

Zooals reeds uit de doodakte bleek, is Dumas tweemaal gehuwd geweest. In 1875 trouwde hij met Prinses Narischkine, die tot hem kwam uit het hartje van Rusland, na eene reis van vijf dagen per spoorweg, herinnering aan de tochten van Balzac en Mme Hanska! Uit dien echt zijn twee dochters geboren; de oudste, Colette, gehuwd met den heer Lippman, van wien zij later scheidde, had twee zonen; de jongste, Jeannine, gehuwd met Kapitein D'Hauterive, bleef kinderloos.

De tweede vrouw van Dumas heette Henriette Regnier; zij was de dochter van een beroemd tooneelspeler van dien naam en de gescheiden echtgenoote van een schilder-architect, Escalier.

'Ik ontleen mijn onderwerp aan een droom', zei de oude Dumas; 'mijn zoon neemt het zijne uit de werkelijkheid. Ik werk met gesloten, hij met open oogen. Ik verwijder mij van de menschen, hij vereenzelvigt zich met hen. Ik teeken en hij photographeert. In verband met het tijdstip, waarop wij het levenslicht zagen, was ik idealist en hij realist.'

De zoon heeft aan zijne scheppingen zijn eigen menschelijken aanleg tot grondslag gegeven. Aan eene gelukkige overeenstemming van eigenschappen ontleende zijn karakter de macht der bekoring. Allen, die hem kenden, liepen met hem weg. Iedereen medesleepende, wist hij de harten te veroveren en tevens eerbied in te boezemen. Dumas was edelmoedig en steeds bereid anderen van dienst te zijn. Het aantal jongelieden, schrijvers en rampspoedige kunstenaars, wien hij met raad en daad heeft bijgestaan, is buitengewoon groot. Zijne hulpvaardigheid strekte zich dikwijls uit tot lieden, die kwaad van hem spraken. Meer dan Rousseau had hij recht te beweren: 'Je n'ai pas connu cette humeur rancunière qui fermente dans un coeur vindicatif.' Nooit vroeg hij voor zichzelven, maar waar het anderen gold, was geene moeite hem te groot. Hij spaarde zich niet, daalde af tot in de kleinste bijzonderheden, gaf de uitkomsten van zijne ervaring ten beste en verdedigde met nauwgezet geweten de belangen, die hem werden toevertrouwd. Steeds bleef hij dezelfde onafhankelijke man met eene breede opvatting, een edel hart en een fijn verstand, één van de groote figuren, waarop Frankrijk roem draagt.

Bloemendaal.

P.J. VAN ELDIK THIEME.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
In de scheren.

In den laatsten tijd was Erikson weder erg vreemd. Hij was nog stiller dan vroeger, zeide geen woord, als hij in de keuken 's middags met de knechts zat te eten, en bekommerde zich niet eens om den kleinen vent in de wieg. Zeer lang achtereen kon hij met zijn pijpje in den mond op de steenen trap voor het huis zitten; dan staarde hij onafgewend naar het bosch, prevelde zachtjes iets voor zich heen, schudde zijn hoofd, stopte zijne pijp opnieuw en tuurde weer naar den donkeren boschrand aan het einde van den horizon, waarboven de hemel in het licht der ondergaande zon prachtig schitterde.

Soms ging hij in huis, de kamer in, en ging dan voor de tafel zitten. Uit de lade van het ouderwetsche bureau werd het groote huishoudboek te voorschijn gehaald; dat kwam niemand anders dan hemzelf en de boerin onder de oogen; hij sloeg het open en nam een stuk wit papier, dat hij met lange rijen cijfers volschreef; en dan ging hij aan het optrekken, aftrekken en deelen tot in het oneindige.

Een paar keeren had zijne vrouw beproefd hem aan het praten te krijgen; maar onlangs had hij haar zoo afgesnauwd, dat zij den lust verloren had eene derde poging te wagen.

Op een Zondag - het was kort na den langsten dag - kwam Erikson van het bezoek bij een boer in de buurt thuis. Hij was dronken en liep met onvaste schreden dadelijk de kamer in, waar de wieg stond.

Zijne vrouw was altijd bang voor hem, als hij in zulk een toestand thuis kwam; dan durfde zij geen woord zeggen. Maar zij volgde hem tot in de keuken en vandaar hield zij een wakend oog op alles, wat hij in de kamer daarnaast uitvoerde. Hij stond, op zijne beenen waggelend, voor het oude bureau en poogde tevergeefs den sleutel in het sleutelgat te steken. Onderwijl praatte hij met eene dikke tong allerlei voor zich heen, waarvan zij alleen kon verstaan:

'Ik zal het bosch koopen - dat brengt geld op - veel geld - joe - hé, mijn jongen!'

En hij keerde zich om naar de wieg en keek den kleine aan, die wakker geworden was en zijn vader met groote oogen lag aan te staren.

Op dit oogenblik merkte hij, hoe bezorgd zijne vrouw erop lette, of hij het kind ook aanraakte, en daardoor geprikkeld, trok hij met de gewone begeerte van den dronkaard, om te toonen, dat hij onbeperkt heer en meester over zijne handelingen is, een stoel naar zich toe en, zich daaraan vasthoudend,

boog hij zich over den kleine heen. Het kind scheen de lucht van sterken drank niet te kunnen verdragen; een oogenblik trilden de lipjes onheilspellend en toen liet het zich hooren, op zijne wijze zijn afkeer te kennen gevend in een luid schreien.

Werktuiglijk ging de moeder naar de kamer, doch zij bleef op den drempel staan.

De vader hield zijne hand op den mond van het schreeuwende jongske.

'Waarom huil je, mijn jongen? Ben je bang voor je eigen vader?'

En hij begon de wieg driftig heen en weer te bewegen. De kleine werd ook heen en weer geschud en was op het punt eruit te vallen.

Maar nu kwam Tea erbij; zwijgend schoof zij haar man op zijde en toen, zich voor de wieg plaatsende, zeide zij:

'Pas dan toch op met het kind!'

'Oppassen met het kind!' herhaalde hij en zijn gelaat werd vuurrood van kwaadheid. 'Pas jijzelf maar op! Zou ik geen recht hebben, om naar mijn eigen jongen te zien? Wa-blief-je? Ben ik misschien geen baas in mijn eigen huis meer? Wa-blief-je?'

'Maar Erikson, houd je dan toch een beetje bedaard. Waarover ben je zoo uit je humeur? Heeft iemand je op de eene of andere manier beleedigd, zeg het dan.'

Hij sloeg met zijne vuist tegen de deur met eene drift, dat het huis ervan dreunde.

'Zwijg!' schreeuwde hij.

En eer Tea recht begreep, hoe het was toegegaan, voelde zij, hoe hij haar bij den arm had gepakt en als razend haar heen en weer schudde. Een slag op haar schouder en toen werd zij ruw achterover op de houten bank geworpen.

Zij hoorde, hoe hij met geweld de deur achter zich toesmeet bij het terugkeeren naar de keuken.

Daar zat zij nu stil op de bank, waarop hij haar had neergeworpen. Haar hoofd viel voorover op hare handen; zij waggelde op de bank en in hare wanhoop weende zij heete, bittere tranen. Zij snikte als een kind. O, dat hij *dat* had kunnen doen! Dat hij dat had kunnen doen! Zij weende niet, omdat de slag pijn deed; zij weende over de schande, die haar was aangedaan, en zij gevoelde zulk eene onuitsprekelijke verbittering daarover, dat zij meende hem die nimmer te kunnen vergeven.

Hij had haar geslagen!

Zij had het vaak hooren zeggen - en zij wist het ook wel -, dat de mannen in hun stand niet zelden hunne vrouwen slaan; maar zij had nooit gedacht, dat dit *haar* zou overkomen. Zij ging naar de wieg, om het jongske, dat nog altijd lag te huilen, te sussen; zij kon echter van het snikken bijna geen woord uitbrengen. Zij was geheel van streek.

Hij had haar geslagen!

En zij had hare hand niet tegen hem opgeheven, om zich te verdedigen. Zij had dat zelfs niet beproefd. Zij had zich als een hond door hem *laten* slaan. Zij had er vreeselijke spijt over hem ook niet iets te hebben gedaan. Ten minste, toen hij haar zijn rug had toegekeerd en weg was geloopen. Had zij hem maar iets - om het even wat - naar het hoofd geworpen. Langzamerhand werd zij bedaarder. Hij was immers dronken en dan weet een mensch niet, wat hij doet. Anders was hij altijd goed en vriendelijk voor haar. Morgen zou alles weer over zijn. Misschien zou hij er een paar

woorden van zeggen en dan was het natuurlijk ook weer, alsof er niets gebeurd was. Zij droogde hare tranen af. Hare ademhaling werd weer gelijkmatiger en zij sprak zacht tegen haar jongen. Maar langzaam verhief zich toch weer het gevoel van bitterheid in haar hart. Ja, al werd hij ook nog zoo vriendelijk en lief en al was er ook niets, dat haar aan het voorgevallene herinnerde, hij *had* haar toch geslagen. Zij zou het nooit kunnen vergeten. En het ergste was nog: geen man - dat wist zij - geen man sloeg zijne vrouw één enkele maal. Het ging ermee, zooals het gaat, als iemand begint te 'drinken'. Het gebeurt weer. Ja, het zou meer gebeuren! Daar hielp niets tegen. Nu hij haar eens geslagen had, zou hij het meer doen en zij kon het niet dragen. Het geheele leven lag vóór haar als een nameloos ellendig bestaan, als een zwaar, doelloos werken zonder loon.

Toen zij dien avond in de slaapkamer kwam, lag hij reeds te bed. Hij was naar buiten geweest, terwijl zij den avonddisch gereedgezet had. Zij wist niet waarheen. Nu sliep hij zwaar, met langgerekte, snorkende ademhalingen. Zijn gelaat was rood gevlamd en zijn mond hield hij half geopend. Zij had een afkeer van hem en zij ging in het groote ledikant zoover mogelijk naar den anderen kant liggen. Zij bleef zeer lang wakker en in het donker herinnerde zij zich het gebeurde, dat daardoor nog verschrikkelijker werd. De tranen drongen weer te voorschijn en stil, om hem niet te wekken, lag zij te schreien, totdat zij eindelijk ook in slaap viel, en in een vasten slaap ook.

Den anderen morgen sprong zij bij haar ontwaken, als door een benauwden droom verschrikt, plotseling overeind. Zij had een onduidelijk bewustzijn, dat haar vandaag iets kwaads te wachten stond. Plotseling bewoog zij haar schouder en de pijn, welke die beweging veroorzaakte, riep haar alles, wat gisteren gebeurd was, weder levendig voor den geest.

Zij keek naast haar. Erikson lag nog te slapen. Haastig stond zij op, kleedde zich snel aan en verliet de kamer. De arbeid ging haar vandaag bij lange na niet zoo licht van de hand als gewoonlijk. Zij deed, wat er gedaan moest worden, maar zij kon de sombere gedachten niet kwijtraken.

Die daad van geweld wekte bij haar een angstig, treurig gevoel van verlatenheid op. Want, helaas! zij had niemand, bij wien zij in huis kon komen, als hij het zoo erg maakte, *dat zij van hem moest wegloopen.*

Erikson was ook in eene vreemde gemoedsstemming. Het was met hem gegaan, zooals het meest altijd gaat met een man, die van jongs af met harden arbeid den kost heeft moeten verdienen. Het is niet de liefde, die zijn karakter vormt, zijn leven bepaalt. Het is eenvoudig de vraag: 'Zal ik op dezelfde sport der ladder blijven staan, waarop mijn vader vóór mij gestaan heeft; of zal ik iets meer kunnen worden? Zal ik mij tot eene betere positie, tot ruimer omstandigheden kunnen opwerken, dan hem mogelijk is geweest? Of zal ik mijn levenlang op dat eene zelfde standpunt moeten staan trappelen, zonder ooit verder te komen?'

Om die reden had de liefde nu juist niet eene voorname rol gespeeld bij 't sluiten van zijn huwelijk. Hij was getrouwd, omdat hij iemand noodig had, die de huishouding en de boerderij met hem en voor hem bestuurde. En dan 'kwam er ook nog wel iets anders bij', zooals hijzelf had gezegd. Maar zijn leven had hem nooit aanleiding gegeven zich met fijnere emoties op te houden. Dat voorval van gisteren was eigenlijk niet de moeite waard, om er vandaag nog aan te denken.

Ten hoogste was er dit eene van achtergebleven, dat hij eene onophoudelijke gewaarwording van iets onpleizierigs met zich omdroeg, al was die ook niet zoo bijzonder sterk of drukkend.

Daarbij kwam nog, dat hij, nuchter zijnde, vrij wat andere dingen in zijn hoofd had.

Hij meende nu eindelijk iets op het oog te hebben, dat hem in de wereld vooruitbrengen zou. Maandenlang had hij daarover gepeinsd, overlegd, de zaak van alle kanten bekeken, de kosten ervan berekend, zoodat alles hem nu klaar en duidelijk was. En nu had hij behoedzaam zijne hand in den linkerbroekzak laten glijden en had hij een versch pijpje gestopt.

Ja, zoo *moest* het gaan. Er was geen twijfel aan. En, eer iemand eraan dacht, zou hij de rijkste boer uit den ganschen omtrek zijn en zijn jongen zou niet met leege handen behoeven te staan, zooals zijn vader bij het beginnen van zijne levenstaak gestaan had.

Een paar dagen waren voorbijgegaan.

Erikson was op een avond in een bijzonder goed humeur thuis gekomen. Hij had oude geschiedenissen aan de knechts verteld en hen aan den avondmaaltijd op een borrel onthaald. Allen waren langer opgebleven dan gewoonlijk en toen Erikson bij zijne vrouw in de kamer kwam, om ook naar bed te gaan, zag hij er zoo guitig en vroolijk uit, dat zij erover verbaasd was en de reden ervoor maar niet vatten kon.

'Dunkt het jou ook niet, dat wij het beter in de wereld zouden kunnen hebben, dan wij het hebben?' begon hij ten laatste met eene geheimzinnige, sluwe uitdrukking in zijne lachende oogen.

Verwonderd maar toch ook over den vertrouwelijken toon, dien hij tegen haar aansloeg, verheugd, zag zij tot hem op. Het scheen, dat het leelijke, onaangename iets, dat onlangs in haar leven geslopen was, naar den achtergrond werd geschoven, en zij antwoordde: 'Ja zeker, dat zouden wij wel. Maar mij dunkt toch, dat wij het nu ook goed hebben.'

Hij had zich in den eenen hoek der bank geposteerd en terwijl hij zijne pijp aanstak, zat hij stil vergenoegd te lachen.

'Nu ja, wij hebben het goed; dat ben ik met je eens. Maar zie je: beter is beter.'

Hij begon nu zoo vlug en zoo opgewekt te praten, dat zijne vrouw met hoe langer hoe grooter verbazing naar hem luisterde, alsof zij een visioen voor zich had.

'Verbeeld je, vrouw, als wij de geheele woning eens konden verbouwen, als wij den stal konden vergrooten en meer koeien houden en de geheele hoeve met wat er aan- en bijbehoort, van den baron konden koopen en paarden konden aanschaffen; dan zouden wij den weg door het bosch flink in orde brengen, zoodat wij naar de kerk konden rijden en het op onzen ouden dag goed zouden hebben, een gemakkelijk leven zouden leiden en onzen jongen iets nalaten, zoodat hij niet in daghuur veldarbeid behoefde te doen, zooals zijn vader. Zie je, dat zou toch iets wezen, oudje.'

Tea begon een beetje wantrouwend haar man aan te zien. Zou het weer 'mis' zijn met hem? Maar neen, dat kon zij niet denken, want hij zat daar zoo bedaard te redeneeren en maakte geene beweging met armen of handen; dus *dat* was het niet. Zij wist waarlijk niet, wat zij ervan denken moest.

'Weet je, wat ik geloof,' zeide zij lachende; 'ik geloof, dat jij bezig bent grappen te verkoopen. Waar zouden wij het geld ervoor vandaan halen?'

‘Waar wij dat vandaan zullen halen, zeg je? Wel, laat dat gerust aan mij over. En reken erop: het zal gaan. Want nu moet je eens hooren, wat ik heb bedacht.’

Hij haalde een sleutel uit zijn vestzak, sloot de klep van het bureau open en nam uit eene kleine lade een stuk papier, dat hij uit elkander vouwde. Met een ondeugend gezicht legde hij zijne pijp wegen begon aan zijne vrouw den inhoud van dat papier (hij had het haar voorgelegd) te verklaren.

‘Hier staat het met groote, duidelijke cijfers,’ zeide hij. ‘Luister nu eens. Heb je het bosch, dat hier op onzen grond staat, wel eens goed bekeken? Dat bosch is heel wat waard.’

‘Zeker. Maar daar mag je niet meer laten hakken, dan wij voor brandhout noodig hebben.’

‘Hakken? Natuurlijk mag ik dat niet. Maar ik mag het bosch wel koopen, zie je; het koopen, zooals het daar staat te groeien. Je hebt toch wel eens gehoord, dat de houtkoopers hier soms naar de scheren komen, een geheel bosch koopen en dan menschen in daghuur nemen, om de boomen te hakken en over te brengen? Maar nu had ik zoo gedacht: als ik dit bosch, zooals het hier staat, op goede voorwaarden koopen kon; bij voorbeeld zoo, dat ik het niet dadelijk behoefde te betalen, maar de afrekening langzamerhand kon laten volgen, dan kon ik er gedurende den winter mijn werk van maken, die boomen met onze knechts om te hakken en naar zee te rijden, en dan kon ik aan het strand houtveiling houden en het gedeeltelijk zelf als vlot verder brengen. Bedenk maar eens, welke prachtige eiken en dennen wij hier hebben; hier staan de mooiste en stevigste mastboomen eenvoudig te bederven, als er niemand komt, die ze op hun tijd omhakt.’

‘En zou je denken, dat de baron daarop zou ingaan?’

‘Ja, dat geloof ik wel. Ik weet, dat hij daarginds voor een vreeselijken hoop geld zaken doet, en dan zijn er allicht gaten, die gestopt moeten worden.’

Zij bleven nog eene poos, ieder in zijne eigen gedachten verdiept, zitten. Voor geen van beiden was het een geheim, wat zulk eene verandering in hunne omstandigheden beteekende, en vreemde voorstellingen bewogen zich voor hun geest. Het was onderwijl geheel donker in de slaapkamer geworden en door de kleine raampjes gleed slechts eene flauwe schemering naar binnen. Want daarbuiten lag de Julinacht over bosch, velden en weiden; het was, alsof verwachtingen eener schoone toekomst, als nieuwe halmen voor den nieuwen dag, uit den donkeren, stillen nacht opschoten.

Zij dachten beide aan hetzelfde, ieder op zijne eigen manier. Eene vermindering van die uitgerekende zuinigheid, een vooruitzicht op beter dagen, de mogelijkheid een rustigen ouden dag te beleven en voor hun jongen iets na te laten. Hunne gedachten waren tot hunne eigen jeugd teruggekeerd; hoe langzaam hadden zij, ieder voor zich, met werken en sjouwen er zich doorheen moeten slaan; hoe laat pas hadden zij kunnen trouwen en hun huishouden oprichten en hoe hard hadden zij moeten werken en sparen in die jaren, waarin de kinderen van welgestelde menschen vroolijk en onbezorgd een voorraad levenslust en levensmoed in zich opnemen, waarop zij in moeilijke dagen nog kunnen teren.

Bij den boer drong ook nog eene andere gedachte naar den voorgrond, eene gedachte, die slechts in enkele gewichtige oogenblikken van het leven des armen bij hem ter sprake komt.

Hij nam zijne vrouw bij de hand en zeide zacht: ‘En dan, dan zou de jongen misschien iets kunnen leeren, zoodat hij wat meer wist dan ik.’

En in het hart der vrouw ontkiemde eene andere hoop, die zij niet wilde uitspreken, maar die toch de tranen van blijdschap aan hare oogen ontlokte; en zij bleef dien nacht nog zeer lang wakker liggen, om daaraan te denken.

Als hij het goed had en niet zooveel last en zorgen, dan zou hij misschien niet meer in ‘dien toestand’ komen en dan zou hij haar niet weder slaan.

Het was laat geworden en zwijgend gingen Erikson en zijne vrouw naar bed. En bij den een vroeger en bij de andere later, maar over beiden kwam toch de slaap met zijne versterkende rust, totdat de nieuwe morgen aanbrak van een dag, die, vol verwachtingen voor de toekomst, met den gewonen arbeid werd doorgebracht.

Zij hadden samen afgesproken, dat Erikson een der eerstvolgende dagen naar den baron zou overvaren en trachten de zaak in orde te brengen. Maar gedurende die ‘eerstvolgende dagen’ was het erg druk op de boerderij en men had geen tijd te missen; en toen kwam de oogst. Den eenen dag na den anderen stelde Erikson zijn bezoek bij den baron uit; het bosch liep niet weg, zeide hij.

Zoo verliepen er twee maanden; er was gehooid en rogge en boekweit waren ingehaald. Het had de laatste dagen geregend en doornat en halfgroen hing de haver over groote stokken en staken op zonneschijn en droog weer te wachten.

De zon kwam met den frisschen wind als haar geleider en op de hoeve had men het druk, om de laatste hand aan het inbrengen van den oogst te leggen. De laatste schoof was geborgen. En dienzelfden avond zeide Erikson tegen zijne vrouw:

‘Morgen neem ik de boot en vaar naar den baron en spreek er met hem over.’

Het was op een helderen, zonnigen Septembermorgen, dat de boer in zijne boot stapte, om naar de overzijde te roeien en eene nieuwe richting aan zijn leven te geven. De mist hing als eene witte deken over de zee en de omtrekken van eilanden en scheren waren slechts flauw en onzeker tegen den nevel afgeteekend, terwijl de zon als een ronde gele bol daaruit te voorschijn trad. Witte stukken, aan grillig afgescheurde lappen tule gelijk, zweefden over het water; luchtig werden zij door den morgenwind over de gladde, koude oppervlakte voortgedreven en naar den boschrand gejaagd, waar zij tegen de donkergroene toppen werden verscheurd en dan in de gedaante van lichte, spoedig onzichtbare wolkjes in de ruimte verdwenen.

Erikson nam de riemen ter hand en roeide rechtstreeks op dien lichtgrijzen muur aan, die terugweek, hoe meer hij naderde, terwijl de zon meer en meer in kracht won en al vaster en dichter stralenbundels door den nevel heen tot hem overzond. Op den fjord zag hij in zijne naaste omgeving eene wijde, open plek helder stroomend water en rondom, op een kleinen afstand, een schitterenden krans van grijs en wit, waar de omtrekken van den oever zich juist lieten onderscheiden. Al ruimer werd zijn gezichtskring; de nevel trok op en ten laatste bleef hij als eene donkere, dichte massa heel ver aan den horizon staan.

Bedaard en gelijkmatig roeide Erikson voort, zonder om te zien, zooals hij gewoon is te doen, die met elk hoekje van het vaarwater bekend is, en

als uit zichzelve laveerde de schuit tusschen de kleine, smalle eilanden door en gleed zoo rustig voort, alsof er geene steenblokken en ondiepten in de wereld waren.

Hij was niet zoo recht op zijn gemak en in stilte overlegde hij, wat hij tegen den baron zoude zeggen. En hij bedacht tot in de kleinste bijzonderheden, *hoe* hij het zeggen zou en op welke manier hij den baron het best zou kunnen overreden, indien dat noodig mocht zijn. Als de baron het bosch nu eens in het geheel niet wilde verkoopen? Dat zou hij toch wel. Wat zou hij ertegen hebben? zooals het daar stond, had niemand er nut of pleizier van.

Nog een paar flinke slagen en de kleine aanlegbrug met de witte leuningen kwam duidelijk in het gezicht tegenover het donkere water, waarover de ranke berken hunne reeds geelgespikkelde kronen heenbogen.

En tusschen de trillende berkebladen door, boven de donkere toppen van eiken en linden zag hij een lichtgekleurden gevel en een schoorsteen, waaruit de rook in lichte, dansende wolkjes omhoogzweefde.

Erikson maakte de boot vast, verborg zijn pijpje onder de voorste bank, trok zijne jas aan en knoopte die zorgvuldig dicht. Vervolgens haalde hij uit zijn jaszak een doosje van geel metaal met een spiegeltje op het deksel te voorschijn, nam zijn hoed af en bracht met de hand zijn haar behoorlijk in orde. De hoed werd weer opgezet en na eene laatste monstering van zooveel, als hij in den spiegel van zijn persoon kon zien, stak hij de doos weder in zijn zak en stapte met lange, haastige schreden het pad op, dat door het park naar het heerenhuis leidde.

Een verbazend groote hond kwam luid blaffend aanloopen. Erikson lokte hem en gaf hem vriendelijke woordjes, terwijl hij den weg achterom naar de keuken insloeg, daarbij telkens voorzichtig naar den hond ziende, die hem brommend en blijkbaar slechts half tevreden over dit bezoek volgde.

In de keuken vroeg hij, of de baron thuis was, en met den hoed in de hand bleef hij bij de deur staan wachten, totdat het meisje terugkwam, om hem te halen. De baron stond midden in de kamer en rookte eene sigaar. Hij was lang en mager en had een geelbleek gelaat met een paar vriendelijke oogen achter zijn in zwart hoorn gevatten pincenez.

Hij knikte den boer, die zijn hoed naast zich op den grond had neergezet en nu buigende bleef staan, waar hij stond, toen hij hem in het oog kreeg, aanmoedigend toe.

Hij ging hem een paar stappen te gemoet en zeide: ‘Wel, goeden dag, Erikson. Dat treft bijzonder goed, dat je juist vandaag komt. Ik stond juist op het punt je eene boodschap te zenden.’

Erikson werd verlegen. Bedeesd rondziende, kwam hij nu ook een eindje vooruit en zeide niets dan: ‘Zoo-oo?’

Maar hij kuchte even, alsof hij toch eigenlijk nog wel iets meer zou willen zeggen.

Na een paar haaltjes aan zijne sigaar ging de baron, die dat niet scheen te hebben opgemerkt, rustig voort: ‘Er is daareven iemand bij mij geweest, met wien ik overeengekomen ben hem het bosch, dat op jouw grond staat, te verkoopen, en hij vroeg mij, of ik ook een geschikt persoon wist, die het omhakken voor zijne rekening zou willen nemen en die ook voor het houtvervoer naar het strand zorgen kon. Nu dacht ik, dat dit een best zaakje zou

zijn voor jou, Erikson, om dezen winter op te knappen; en het zal ook eene aardige verdienste opleveren; daar kan je op rekenen.'

Onder het spreken van den baron had Erikson aldoor zijne oogen neergeslagen gehouden. Het was hem, alsof hij door den grond zonk. Met moeite beheerschte hij zich zoover, om met geveinsde bedaardheid te kunnen vragen:

'Heeft u het bosch al verkocht, Mijnheer?'

De baron keek hem verbaasd aan en antwoordde: 'Ja, zeker heb ik het bosch verkocht. Ik zeg het je immers juist?'

'Ik had anders willen komen vragen, of ik het koopen kon.'

'Jij?' De baron kwam nog een stap dichter naar hem toe. 'Hadt jij het willen koopen?'

'Ja, dat had ik zoo gedacht. Een sommetje heb ik wel overgespaard en de rest, meende ik, zou....'

'Ja, zie je, het bosch is nu eenmaal verkocht en ik kan de zaak niet weer ongedaan maken. Het is onmogelijk, den koop te niet te doen. Jammer, dat je niet gisteren gekomen bent, Erikson; maar nu is het te laat.'

'Ja, dat zal wel zoo zijn.'

Na even te hebben gezwegen begon hij opnieuw: 'Als ik gisteren gekomen was, zou het dan wel gegaan zijn?'

'Ja, dan zou ik er niets tegen hebben gehad. Maar met den besten wil van de wereld kan ik nu mijn woord niet meer terugnemen.'

Erikson bleef nog even staan. Als een slaapwandelaar strak voor zich uitziende, nam hij, op het gevoel af, zijn hoed van den grond.

'Nu, dan zal 't het beste wezen, dat ik maar weer naar huis ga.'

Hij hield den knop van de deur reeds in de hand.

'Neen, wacht even; je hebt mij nog geen antwoord op mijne vraag gegeven, Erikson. Wil je het hakken en rijden van het hout aannemen of niet?'

De man zag er een oogenblik uit, alsof hij niet begreep, waarvan hier sprake was. Maar langzamerhand herwon zijn gelaat de oude overleggende, ietwat sluwe uitdrukking en met een eigenaardig knippen van zijn linkeroog antwoordde hij met eene wedervraag: 'Wat denkt u, dat hij ervoor zal willen geven?'

'Dat zal je natuurlijk met hem moeten afspreken. In elk geval komt hij dezer dagen nog hier, om het bosch in oogenschouw te nemen.'

'Dan zullen wij er nader over spreken.'

De baron stak hem zijne hand toe.

'Dit kan ik je wel zeggen, Erikson: hij komt zeker in de volgende week.'

Weder maakte Erikson eene boersche buiging. 'Mag ik u wel vriendelijk bedanken, Baron, omdat u in deze zaak aan mij gedacht hebt?'

'Geen dank, beste Erikson. Adieu. Het is jammer, dat je niet een beetje vroeger gekomen bent. Maar het is ten minste goed, dat je nu iets aan de zaak verdienen kunt.'

Erikson vertrok. Met gebogen rug, eenigszins waggelend op de beenen en zijne lange armen slap heen en weer latende bengelen, liep hij met loome, zware stappen het park door naar het strand, stapte in de boot en schoof haar driftig in zee.

Daar was geene plaats voor eene enkele verstandige gedachte in zijne hersenen. Waarom hij hier was gekomen, wat hij gewild had, wat hij gezegd had of

gedaan, - dat alles lag in eene akelige verwarring dooreen, totdat het gevreesde oogenblik zou komen, waarop alles met schrikwekkende duidelijkheid te voorschijn treden zou; waarop zijn gezond verstand weer aan het woord kwam, om hem te zeggen, dat de schakels in de keten van zijn leven nu voltallig waren en er geene enkele nieuwe meer bij zoude komen. Deze nieuwe schakel, die hijzelf had gehoopt daaraan te mogen smeden, was voor altijd weg. Zij zou hem niet helpen, om zich op te werken tot een hoogeren kring der samenleving, dan waarin hij zich tot nog toe had bewogen. Dat alles was half gedaan werk en het zou nimmer door hem ten einde worden gebracht.

Voort roeide hij, altijd voort, zonder om te zien, noch naar rechts noch naar links, met eene vaart, dat het water tegen de boot aanspatte en de oude, versleten riemen in de door den tijd uitgeholde gaten piepten en kreunden.

Een uur lang roeide hij aldus voort, zonder zelf te weten waarheen. Het zweet stond parelend op zijn voorhoofd; den hoed had hij afgezet, zoodat de zon ongehinderd op zijn aangezicht kon branden, en de wind zette zijne haren, die aan de slapen waren vastgekleefd, weder overeind.

Hijgend van de aanhoudende inspanning, hield hij even op met roeien; de boot kon gerust een eind drijven op de vaart, die hij erachter had gezet. Hij nam den waterschepper, boog zich over den rand en dronk twee-, ja, driemaal achtereen van het zoute water.

Toen zag hij om zich heen, als uit een droom ontwaakt, en merkende, dat hij uit den koers was geraakt, keerde hij de boot met een zwaai om en voer huiswaarts.

Hij zette zijne pet weder op en begon bedaarder te roeien; langzamerhand verloor de spanning, waarin hij geweest was, aan kracht en in dezelfde mate herwon de wereld, langzaam maar zeker, in zijne oogen hare oude gedaante. Hij zag voor zich uit over den fjord. Schitterend grijs lag deze in den zonneschijn, terwijl de drijvende wolken, die zich in het water weerspiegelden, er uit de verte als donkere plekken op de blinkende oppervlakte uitzagen. Daar lag de Sont; dien moest hij door; het water was bruin daar, waar de rots hare lange, smalle tong vooruitstak. De klip aan de andere zijde stond loodrecht en steil tegen het donkere water, dat in dof geklots ertegen opgezweept werd, en vóór zich zag hij den inham, waar de hazelstruiken en de eiken in de middagzon hem lichtgroen tegenschitterden en waar de weg begon, dien hij uit moest, om thuis te komen.

Thuis....

Wat zoude hij thuis vertellen?

Nog een paar flinke rukken en nu roeide hij met nieuwe krachten vlug voort, totdat de bodem van zijn vaartuigje over het zand schuurde en de golven, die het in zijne vaart had opgewoeld, zachtkens naar zee teruggleden.

Hij haalde de riemen in, landde, over de steenen, die uit het zandige water opstaken, loopende, en trok de boot achter zich aan.

Op het strand bleef hij staan, nam zijne pet af, haalde diep adem en liet den wind afkoelend over zijn voorhoofd en zijne wangen spelen.

Dit was de zwaarste gang, dien hij in zijn geheele leven had afgelegd. Hij moest naar huis, hij moest zijne vrouw ontmoeten. Zij zou hem bij het hek opwachten en zij zou de tafel gedekt hebben en hem ter eere van den grooten dag op een extra schotel onthalen en zij zou hem vragen, hoe het gegaan

was; en hij zou haar moeten zeggen, dat voortaan alles bleef, zooals het geweest was; dat zij hun levenlang moesten blijven werken en sjouwen tot op hun ouden dag en dat zij hun jongen niets anders zouden nalaten dan de pacht van zoo'n schamele hoeve, waarbij voortaan niet eens een bosch behooren zou. Als *hij* groot was, had hij van dat sloopen geen nut meer en de zeewind zou ongehinderd over den akker en over de weide zijn ijskouden adem blazen.

Langzaam ging hij het bergpad op, maar toen hij nu op den heuvel gekomen was, waarop zijne hoeve lag, stond hij op het punt zich op een steenblok te laten neervallen, om een oogenblikje te zitten en nog even te wachten. Maar het zou er geene zier beter door worden. Het ging ermede als met het kiezentrekken: hoe eer het gedaan was, hoe beter. Alleen, dat de napijn dan ook alvast eer een aanvang nam, maar....

Hij stiet het hek open en liep de plaats op.

Er was niemand aan het hek en niemand stond op den uitkijk bij het raam. Voorzichtig en langzaam ging hij de keuken in. Daar stond zijne vrouw met eene druipende streng wol in de hand; zij had die juist in een bak met verfstof gedoopt.

Zij liet de streng weer vallen en trad aanstonds naar Erikson toe, die, zonder haar aan te zien, naar het raam was geloopen en zijne pet op de vensterbank had neergelegd.

'Nu?'

Hij gaf niet dadelijk antwoord, maar zocht naar een omweg.

'Nu, hoe is het, Erikson? Krijg ik geen antwoord?' En zij stiet hem eventjes aan met den bovenkant van haar pols, opdat hij vooral geene verf aan zijne Zondagsche jas mocht krijgen.

Hij kon maar geen ander antwoord vinden dan dit ééne, dat hij niet dadelijk had willen geven.

'Het was al verkocht,' zeide hij zacht en zonder om te zien.

Tea deed een stap achteruit en ging bij de tafel zitten. Erikson hoorde, dat zijne vrouw schreide. Nu keerde hij zich om.

'Ja, het is zeker naar. Maar ik verdien nu in den aanstaanden winter altijd iets met hout hakken en hout rijden, zie je.'

Maar Tea schreide aldoor, telkens hare tranen afvegende. Zij stond eindelijk op en, hare armen om zijn hals slaande, snikte zij: 'Och Erikson! Och Heere!'

Erikson kreeg het bosch niet, maar de arbeid van het sloopen werd hem gegund. Na eenigen tijd sprak hij er kalm over en verklaarde tevreden te zijn, zooals het was. De eene winter volgde op den anderen, rustig voortglijdend. Tea werd soms nog wel eens door haar man geslagen, maar alleen wanneer hij dronken was, en zij trok het zich niet zoo erg meer aan als dien eersten keer, overtuigd, dat hij in den grond veel van haar hield en van den kleinen Gustaaf ook. Over 't algemeen was hij goed en vriendelijk voor haar en: 'Men kan vaak meer dragen, dan men zou hebben gedacht', zeide zij, als de herinnering aan 'dien eersten keer' weder bij haar opkwam.

Naar GUSTAV AF GEYERSTAM.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

H.M.J. Wattel, Sociologische Wandelingen, 2. Wat de Vrouwenquaestie is en wat ze wezen moet. - Rhenen, Van de Watering.

Weer een populair boekje over de vrouwenquaestie. Is er behoefte aan? Dat moet de uitgever maar weten. Onder vrouwenbeweging verstaat de schrijver het ultrafeminisme en hij bestrijdt dat met ernst en goede argumenten. De verregaande onzin van eene zekere Dr. Lehman wordt behoorlijk afgewezen. Met vele citaten uit Freule De Bosch Kemper wordt betoogd, dat de huisvrouw niet mag wijken voor de beroepsvrouw. Overigens is de auteur voorstander van alle mogelijke verbeteringen in den toestand der vrouw. Iets nieuws of origineels bevat het boekje volstrekt niet, maar het is verstandig en goed geschreven. Eene meer principieele toetsing der feministische aanspraken aan de essentieele functie der vrouw, aan de eischen van het moederschap, ware gewenscht geweest. De complete onzin van het ultrafeminisme komt daarbij het best uit.

S.R. STEINMETZ.

Meyer, Nederlandsche Staatswetten. Eerste Bundel. Uitgegeven onder toezicht van Mr. Dr. H.J. Romeyn, 10de geheel vernieuwde druk. - Sneek, J.F. van Druten.

Kondigden wij in *De Tijdspiegel* van Juni 1904 den 9den druk aan van deze bekende verzameling (Bundel II), de thans verschenen 10de druk (Bundel I) is bijgewerkt tot 1 Februari 1906.

Het is haast overbodig, nog iets aan te voeren ten gunste van deze uitgave, die zich onderscheidt door handig formaat, duidelijkheid en volstrekte nauwkeurigheid.

Mr. J.H.B.

Op de Hoogte, Maandschrift voor de Huiskamer. - De Vennootschap tot exploitatie van het Maandschrift Op de Hoogte.
Het Leven, Algemeen Geïllustreerd Weekblad. - Amsterdam, Schwartz en Co.

Aan geïllustreerde maand- en weekbladen is waarlijk geen gebrek tegenwoordig. Het maandschrift *Op de Hoogte*, met keurige en uitstekend uitgevoerde illustraties en portretten voorzien en daarbij met royale letter gedrukt door de firma Joh. Enschedé te Haarlem, handhaaft zijn naam en zijne reputatie op voorbeeldige wijze. Door zijn beknopt maandelijksch overzicht van de belangrijkste wereldgebeurtenissen, de populaire en duidelijke beschrijving van de nieuwste interessante vindingen, door zijn overzicht van kunst en literatuur houdt het den lezer inderdaad geheel op de hoogte van den tijd en geeft dan nog behalve een alleraardigst bijblad: ‘Voor onze Jeugd’, eene interessante maandelijksche bijlage: ‘Van komen en gaan’, waarin

allerlei wetenswaardige onderwerpen, door fraaie illustraties toegelicht, van den meest verschillenden aard worden behandeld. De bloemenvriend, de dierenvriend, de huisvrouw - een ieder vindt hier wat van zijne gading.

Tegen een tijdschrift van zoo breede en royale opvatting is het zwaar concurreeren. Toch durft *Het Leven* dat aan. Ook van dit tijdschrift, waarvan eenige afleveringen van den eersten jaargang ons werden toegezonden, valt de uitvoering slechts te roemen. De illustraties zijn bijzonder fraai en met zorg uitgevoerd. De verscheidenheid van inhoud is verbazingwekkend, de onderwerpen zijn uiterst actueel. Ook geeft dit weekblad nog oorspronkelijke literatuur van onze eerste letterkundigen. En dat alles voor een spotprijs. Wij wenschen *Het Leven* een duurzaam en bloeiend leven toe.

M.S.

Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd, door Th. Coopman en Jan Broeckaert. Tweede Deel. - Gent, A. Siffer.

Van het uitgebreide werk *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd*, waarvan wij het eerste deel hier vroeger bespraken, is thans het tweede deel verschenen. Dit deel omvat de verschillende geschriften en verhandelingen over de Vlaamsche taalbeweging gedurende het tijdperk 1845-1852. De bewerking wordt hier op dezelfde wijze voortgezet, als ze in het eerste deel is begonnen: van elk geschrift wordt eene korte vermelding gegeven van den inhoud, soms de beteekenis verduidelijkt door een citaat. In dit deel worden weer niet minder dan ruim 950 geschriften vermeld. Men vindt hier niet alleen boeken en brochures genoemd, maar ook vele opstellen uit Belgische, Hollandsche en Fransche dagbladen. Bij het doorloopen van dit werk kan men slechts bewondering hebben voor de kolossale werkkracht van de heeren Th. Coopman en Jan Broeckaert, die al deze verhandelingen, redevoeringen, opstellen, vlugschriften niet alleen moeten opsporen, maar ook moeten doorlezen en verwerken. Hun werk zal ongetwijfeld een standaardwerk worden voor de historie van de Vlaamsche beweging en het kan dus ook voor het nageslacht van groote waarde zijn.

M.S.

Nederlandsch Oost- en West-Indië, ten dienste van het onderwijs, door D. Aitton, leeraar aan de R.H.B.S. te Utrecht. Vijfde verbeterde druk. - Groningen, P. Noordhoff.

De verbeterde methoden van onderwijs openbaren zich veelal ook in de leerboeken. Vergelijkt men de aardrijkskundige leerboeken van een twintigtal jaren geleden met die, welke tegenwoordig worden gebruikt, welk een verbazend verschil ontwaart men dan! De thans in gebruik zijnde leerboeken der aardrijkskunde zijn voor 't meerendeel interessante leesboeken geworden, voorzien van talrijke en keurig uitgevoerde illustraties, waardoor de lezer zich een juist beeld kan vormen van de vreemde gewesten, die beschreven worden. Een dergelijk interessant en met zorg bewerkt boek is ook dat van *Nederlandsch Oost- en West-Indië* door D. Aitton. Uit de beschrijvingen in verband met de talrijke keurig uitgevoerde illustraties moet de leerling zich vanzelf een bepaald beeld vormen van onze Oost- en West-Indische koloniën. Aan de beschrijving van de flora, de fauna, de voortbrengselen, het bestuur

zijn afzonderlijke hoofdstukken gewijd; Java en de Javanen vindt men tot in bijzonderheden behandeld; het leven en bedrijf der Javanen, hunne huishouding, zeden en gewoonten, hunne spelen, alles, wat tot de vestiging van een juisten indruk van den Javaan kan meewerken, vinden we hier besproken. De grootteverhoudingen en vergelijkende overzichten zijn door duidelijke graphische figuren verlevendigd. Dat dit leerboek al twintig jaren lang gebruikt wordt en nu den vijfden druk beleeft, bewijst wel, hoe uitstekend het aan zijne bedoeling beantwoordt.

M.S.

Nieuwere onderzoekingen op het gebied van het plantenleven.

Niet minder dan het leven der dieren, is ook het plantenleven rijk aan interessante verschijnselen, die bovendien nog des te meer onze belangstelling verdienen, daar vele daarvan ook in nauw verband staan met de ontwikkeling van de dierenwereld en met het geheele bestaan van den mensch zelf.

Dat er innige betrekkingen bestaan tusschen de plant en het dier, dat beide dikwijls overeenkomstige levensverschijnselen vertoonen, mag tegenwoordig als algemeen bekend verondersteld worden. Eene scherpe grens is tusschen deze beide rijken der natuur niet te trekken en vooral de lagere planten en dieren vertoonen tal van geleidelijke en onmerkbare overgangen. De tegenwoordige natuuronderzoeker kan zich niet meer tevreden stellen met de uitspraak van den beroemden Zweedschen plantkundige uit de 18de eeuw: Linnaeus, die het onderscheid tusschen de drie rijken der natuur eenvoudig als volgt samenvatte: ‘De delfstoffen groeien, de planten groeien en leven, de dieren groeien, leven en gevoelen.’

Nu is juist dit laatste punt: het gemis van gevoel en willekeurige beweging bij de plant, ten gevolge van de onderzoekingen uit den jongsten tijd, aan ernstigen twijfel onderhevig en ook over vele andere verschijnselen van het plantenleven, ook met betrekking tot de ontwikkelingsgeschiedenis, is in de laatste jaren een geheel nieuw licht verspreid, zoodat wij ons vleien, dat de mededeeling van eenige hoofdpunten op dit gebied bij onze lezers op belangstelling zal mogen rekenen.

De scherpe tegenstelling, die men vroeger meende te moeten aannemen tusschen de wijze van ademhaling en voeding bij plant en dier, behoort reeds sedert lang tot de geschiedenis. Wel hebben deze levensverrichtingen bij de plant door geheel andere organen plaats dan bij het dier, doch in het wezen der zaak kan hierin geen kenmerkend verschil tusschen de beide natuurrijken gezocht worden. Alleen de groene planten bezitten het vermogen om uit de anorganische stoffen der lucht: koolzuur en water, en uit den bodem: water, zouten, stikstofverbindingen enz. de organische plantenstoffen: suiker, zetmeel, celstof, planteneiwit enz. op te bouwen, welk ‘assimilatie-proces’, zooals dit genoemd wordt, in het dierlijk lichaam volstrekt niet bestaat.

Er zijn echter ook vele planten, waar dit assimileerend vermogen gemist wordt, zooals de zwammen en alle woekerplanten, die haar voedsel uit andere planten putten, zooals het warkruid, de bremraap enz. Al deze planten nemen, evenals de dieren, onmiddellijk organische stoffen op voor hare voeding en bij haar vervalt dus het assimilatieproces. De zoogenaamde vleeschetende of insektenetende planten, zooals de zonnedauw, de vliegenvanger en andere, die zooveel van zich hebben doen spreken, kunnen zich op beiderlei wijze het noodige voedsel verschaffen. Behalve op de gewone wijze door assimilatie kunnen zij zich ook dadelijk met dierlijke stoffen voeden en uit opzettelijke proeven is zelfs gebleken, dat deze voeding met vleesch of insekten voor de planten van groot voordeel is, dat zij zich daardoor veel krachtiger ontwikkelen en meer en vruchtbaarder zaden vormen.

Bovendien vindt het assimilatie-proces slechts onder bepaalde omstandigheden plaats, terwijl de eigenlijke ademhaling der plant onophoudelijk voortgaat. Deze ademhaling bestaat, evenals bij de dieren, in het opnemen van zuurstof en het afgeven van koolzuur en dit proces gaat zoowel 's nachts als over dag voort, is dus onafhankelijk van het licht, want het is bij alle organismen eene *conditio sine qua non* van het leven der cel.

Het omgekeerde proces echter, waarover zooeven gesproken werd, bestaande in het opnemen van koolzuur en het afgeven van zuurstof en waardoor de vorming der organische plantenstoffen tot stand komt, heeft alleen plaats onder den invloed van het zonlicht en houdt dus 's nachts op. Deze assimilatie komt, zooals gezegd werd, uitsluitend in de groene plantendeelen tot stand, want het is afhankelijk van het bladgroen of chlorophyl, de groene kleurstof van de planten. Dit verband zelf was reeds sinds lang bekend, doch de eigenlijke beteekenis van het chlorophyl voor het plantenleven was nog steeds niet met zekerheid vastgesteld. Het was dus eene belangrijke bijdrage tot onze kennis van het plantenleven, toen onlangs door Dr. Kny uitvoerige mededeelingen omtrent dit punt gepubliceerd werden(*).

De groene kleurstof komt in de plant nooit opgelost voor, zooals dit met andere plantenkleurstoffen: blauwe, violette, roode enz., het geval is, doch zij is steeds aan het protoplasma, den drager van het leven der cel, gebonden. Zij is daarin vereenigd met bijzonder gevormde, hoog georganiseerde bestanddeelen van het protoplasma, die men *plastiden* noemt of, voor zoover zij met de chlorophylkleurstof verbonden zijn, *chloroplasten.* Zij verplaatsen zich dikwijls in de levende cellen, vooral onder den invloed van het licht en wel zoo, dat zij bij zwak licht eene zoo groot mogelijke oppervlakte aan het licht blootstellen, zooals men bij de eenvoudigste planten onmiddellijk onder den microscoop kan waarnemen. Verder hebben zij de eigenschap, om bepaalde groepen van lichtstralen uit het zonlicht te absorbeeren en wel: de roode licht-

(*) *Jahrbuch der Naturwissenschaften*, XVII, 1902, blz. 115.

stralen tusschen de Frauenhofer'sche lijnen *B* en *C.*, die juist van bijzonder gewicht zijn voor de ontleding van het koolzuur door de chloroplasten en daardoor dus ook voor de assimilatie.

Hoewel de chemische samenstelling van het bladgroen tot nogtoe niet volledig bekend is, zoo weet men toch, dat voor de vorming daarvan drie voorwaarden moeten vervuld zijn, namelijk: aanwezigheid van ijzer in de voedingsstoffen van de plant, toetreding van zonlicht en van eene voldoende hoeveelheid warmte.

Zoodra men aan eene plant het ijzer onthoudt, krijgen de nieuwe bladeren, die zich ontwikkelen, witte vlekken en dit neemt bij de volgende bladeren meer en meer toe, totdat zij eindelijk volkomen wit worden. Dientengevolge kwijnt de plant en bij het voortduren van deze ongunstige voorwaarden sterft zij. Dit wordt voorkomen, als men aan de wortels van zulk eene verbleekte plant bijtijds eene verdunde ijzeroplossing toevoert, waardoor de bladeren weer groen worden. Dit is de ziekte, die men ‘chlorose’ noemt en die vergeleken kan worden met de bloedarmoede bij den mensch of de dieren, waar eveneens ijzerverbindingen onmisbaar zijn voor de vorming der roode bloedkleurstof, welke hier de draagster is van de ingeademde zuurstof.

Dat het zonlicht voor de ontwikkeling der gewone groene planten onmisbaar is, was insgelijks reeds lang bekend en men kan het zelfs in het dagelijksch leven waarnemen, daar groene planten in het duister geel en bleek worden en verkwijnen. Ook hier blijkt dus, dat de oorzaak van de ziekte gezocht moet worden in het ontbreken der groene kleurstof en dat deze voor hare vorming zonlicht noodig heeft.

Toch is het slechts een gedeelte van het zonlicht, dat hierbij in het spel is en men heeft gevonden, dat slechts bepaalde lichtstralen daarbij eene rol spelen. Zooals men weet, bestaat het zonlicht niet uit stralen van denzelfden aard, doch uit stralen van verschillende breekbaarheid en men heeft gevonden, dat de sterkst breekbare stralen, die aan de violette zijde van het spectrum gelegen zijn en daarbuiten, in de anorganische natuur verschillende chemische processen tot stand brengen, zooals de ontleding der zilverzouten bij de photographie, waarom zij ook wel c h e m i s c h e stralen genoemd worden.

Hoewel nu ook de vorming van het chlorophyl een chemisch proces is, zoo heeft men bij de bedoelde onderzoekingen gevonden, dat daarbij juist niet die chemische lichtstralen de voornaamste rol spelen, doch dat alle zichtbare stralen van het spectrum chlorophyl kunnen voortbrengen en dat juist de sterkste werking toekomt aan de roode stralen die tusschen de lijnen *B* en *C* gelegen zijn en waarover reeds boven gesproken werd.

Men heeft verder aangetoond, dat de rol van de chloroplasten daarin bestaat, dat uit het koolzuur en water, onder afscheiding van de overmaat der zuurstof, welke in die voedingsstoffen voorhanden is, druivensuiker ontstaat en dat het resultaat is: de vorming van zetmeelkorrels

in de chloroplasten, waaruit dan verder de verschillende andere organische bestanddeelen der plant kunnen ontstaan. De invloed van het zonlicht daarbij en ook die van de verschillende spectraalkleuren is door interessante proeven onder den microscoop vastgesteld en wel: door middel van groene algen (wieren) en beweeglijke bacteriën, waarop men achtereenvolgens de verschillende stralen van het spectrum liet werken. Daaruit is toen inderdaad gebleken, dat de genoemde roode lichtstralen tusschen de lijnen *B* en *C* de hoofdrol spelen bij de vorming van de chloroplasten, bij de ontwikkeling van zuurstof en de, daarmee hand in hand gaande, vorming der organische plantenstof.

Uit dit alles blijkt, van hoeveel gewicht die, schijnbaar zoo nietige, groene plantenstof ook voor ons menschelijk leven is. Uit de zetmeelkorrels der chloroplasten ontstaat, door vereeniging met de stikstofhoudende bestanddeelen der plant, ook eiwit, dat den grondslag vormt van elk organisch leven. Wij, menschen, ontleenen die eiwitstoffen steeds aan de planten, direct of: bij het nuttigen van het vleesch der plantenetende dieren, indirect. Ten slotte is echter al ons arbeidsvermogen, dat geproduceerd wordt door de ontleding dier eiwit- of zetmeelstoffen, in laatste instantie te danken aan het bladgroen en aan de werking daarvan onder den invloed van het zonlicht.

Het assimilatie-proces - en de daarmede verbonden afscheiding van zuurstof door de plant - is echter niet uitsluitend van gewicht voor het bestaan der plant zelf, doch het heeft ook eene uiterst belangrijke beteekenis van veel algemeener aard, namelijk de instandhouding van het evenwicht in den dampkring, en daardoor ook van de geheele huishouding der natuur.

Vóór eenigen tijd heeft een alarmkreet van den Schotschen geleerde, Lord Kelvin, groote beroering in de wetenschappelijke wereld teweeggebracht, toen hij wees op de enorme verspilling van de zuurstof der lucht door de moderne industrie, waardoor ons binnen afzienbaren tijd de, voor onze ademhaling onontbeerlijke, zuurstof zou ontbreken, of alhans het zuurstofgehalte der lucht zoo gering zou worden, dat verdere ademhaling in zulk eene atmosfeer onmogelijk wordt. Alleen het zooeven genoemde assimilatieproces van de groene planten is nu in staat, om zulk eene gevaarlijke wereldcatastrophe te voorkomen, dus: door het verbruik van zuurstof voor de verbranding zooveel mogelijk te beperken en het geleden verlies door den aanleg van bosschen zooveel mogelijk te vergoeden en aan te vullen.

Lord Kelvin neemt aan - en dit is tegenwoordig nog de meest verbreide beschouwing - dat de aarde, na hare bekoeling tot den tegenwoordigen toestand en dus nog vóór het verschijnen der groene planten, omgeven was door een dampkring, die hoofdzakelijk slechts uit stikstof en koolzuur bestond. Dat in dien dampkring althans geen noemenswaardige hoeveelheid vrije zuurstof voorhanden was, is zoo goed als zeker, want in de holten van de oudste gesteenten, de oer-

gesteenten, zooals graniet, heeft men nooit vrije zuurstof kunnen aantoonen. Reeds dit is dus eene vingerwijzing, dat het organisch leven op de aarde een aanvang heeft genomen met de plantenwereld, want het dierlijk leven kan in zulk een dampkring nog niet bestaan en de mogelijkheid daarvan ontstond eerst, toen door het plantenleven eene voldoende hoeveelheid vrije zuurstof was gevormd.

Alle - of althans bijna alle - vrije zuurstof uit de dampkringslucht is dus eerst gevormd door den plantengroei in de oudste aardperioden, dus door het assimilatieproces onder den invloed van het licht en de warmte der zon. De mogelijkheid van deze beschouwing is door Prof. Phipson proefondervindelijk bewezen. Hij bracht groene planten in eene glazen klok, die niets anders dan stikstof en koolzuur bevatte en die van onderen door water afgesloten was en plaatste dezen toestel zooveel mogelijk in het zonlicht. Toen bleek, dat deze planten zich krachtig ontwikkelden, en wel zoolang, totdat al het koolzuur ontleed was en dus de lucht boven in de klok zooveel rijker aan zuurstof geworden was.

In de oudste aardperioden is die ontwikkeling van het organisch leven hoogstwaarschijnlijk begonnen met de wieren of algen, die zeer veel bladgroen bevatten en die reeds kunnen gedijen bij eene zeer hooge temperatuur van het water (70° C.), dus nog lang vóór de afkoeling der aarde den tegenwoordigen warmtegraad had bereikt. Het is dan ook alleen van deze laatste plantaardige wezens, dat men fossiele overblijfselen in de oudste formaties der aarde aangetroffen heeft.

In de Silurische aardlagen, de oudste gesteenten, waarin men ontwijfelbare sporen van het organisch leven aangetroffen heeft, vindt men nog bijna uitsluitend overblijfselen van zeeplanten en zeedieren, want de aarde was destijds nog geheel met water bedekt. Onder die plantaardige overblijfselen nu zijn alleen eenige soorten van zeewieren gevonden, en deze zijn dus, door hun gehalte aan bladgroen, in de oudste tijden met de afscheiding van vrije zuurstof begonnen. Later is dit op veel grooter schaal voortgezet door de ontwikkeling der lagere vaatplanten: varens, wolfsklauwen en paardestaarten, die vooral in de steenkoolformatie zoo rijk en weelderig vertegenwoordigd waren en waaruit zich later van lieverlede de gewone kruiden en boomen ontwikkelden.

Toen werd, door het levensproces dezer planten, de dampkringslucht langzamerhand zoo rijk aan vrije zuurstof, dat zich eerst de lagere, daarna ook de hoogere luchtademende dieren konden ontwikkelen. Daarmede ging dus eene vermindering van het koolzuurgehalte der lucht gepaard en uit de uitgestorven vóórwereldlijke flora, die uit het verbruikte koolzuur ontstaan was, ontstond eene reusachtige productie van steenkool-, anthraciet-, bruinkool- en turflagen.

Door de onophoudelijke verbranding van deze plantaardige brandstoffen of fossiele koolsoorten, zoowel als door de langzame verbranding bij de ademhaling der dieren, moest dus een ontzaglijk verlies aan vrije zuurstof in de lucht ontstaan, dat, volgens de beschouwing van

Lord Kelvin, slechts zeer onvolkomen aangevuld wordt. Hij leidde dit af uit de volgende berekening.

Elke vierkante meter van de aardoppervlakte komt overeen met eene zuil lucht, wegende ongeveer 10 tonnen van 1000 kilogram. Daar de gewichtsverhouding tusschen de zuurstof en de stikstof der lucht gemiddeld 23:77 bedraagt, bevindt zich in die luchtzuil dus een gewicht van iets meer dan 2 tonnen zuurstof. De geheele aardoppervlakte beslaat eene ruimte van 510 millioen vierkante kilometers en daaruit volgt, dat op dit oogenblik in den dampkring een vooraad van 1020 milliarden tonnen vrije zuurstof voor de ademhaling van menschen en dieren en voor de verbranding onzer brandstoffen beschikbaar zijn. Voorwaar eene respectabele hoeveelheid, zal men zeggen, als men niet bekend is met het reusachtige verbruik aan zuurstof. Men kan aannemen, dat een ton brandstof ongeveer 3 ton zuurstof voor hare verbranding noodig heeft. Gesteld dus, dat de genoemde voorraad aan zuurstof uitsluitend gebruikt werd voor de verbranding van de door den plantengroei gevormde brandstof, dan zouden van deze laatste ongeveer 340 milliarden tonnen op den geheelen aardbodem aanwezig moeten zijn, om al die zuurstof te verbruiken. Een groot gedeelte van die brandstof bevindt zich echter onder de oppervlakte der zee of op ontoegankelijke diepten in de aardkorst.

Aan den anderen kant is het verbruik aan brandstof - en dus ook aan zuurstof - tegenwoordig geweldig groot. Rekent men de tegenwoordige bevolking der aarde in een rond cijfer op 1500 millioen menschen, dan zou elke aardbewoner, als men eene gelijkmatige verdeeling aanneemt, over ongeveer 200.000 tonnen brandstof kunnen beschikken, hetgeen zeer weinig is, als men in aanmerking neemt, hoeveel reeds één enkele groot-industriëel of één enkele scheepsreeder per jaar aan kolen verbruikt. Het totale verbruik aan kolen over de geheele aarde bedraagt thans reeds minstens 700 millioen tonnen per jaar - om van andere brandstoffen, zooals hout, turf en petroleum niet te spreken. En dit verbruik neemt voortdurend en elk jaar met een hoogst aanzienlijk bedrag toe, zoowel door den aanwas der bevolking als door de gestadige uitbreiding van de industriëele ondernemingen. Door deze factoren in rekening te brengen, komt Lord Kelvin tot de slotsom, dat de kolenvoorraad op de aarde niet langer toereikend zou zijn dan nog voor een tijdvak van 500 jaren, doch dat reeds lang vóór dien tijd de zuurstofvoorraad in den dampkring op bedenkelijke wijze zal afgenomen zijn. Die voorraad aan zuurstof zou binnen 400 jaren zelfs reeds geheel uitgeput zijn. Dan zou dus al de zuurstof uit den dampkring door de verschillende verbrandingsprocessen verbruikt en door koolzuur vervangen zijn, waardoor dus alle dierlijk leven aan de oppervlakte der aarde onmogelijk zou worden.

Evenwel schijnt de berekening van lord Kelvin een weinig pessimistisch en worden daarbij eenige factoren over het hoofd gezien, welke

den duur van deze periode nog eenigermate zullen verlengen. Het is althans uit herhaalde onderzoekingen van de samenstelling der lucht gebleken, dat daarin, sedert men de kolenschatten in het binnenste der aarde op grooter schaal geëxploiteerd heeft, geen merkbare vermindering van het zuurstofgehalte, noch eene duidelijke toeneming van de hoeveelheid koolzuur, valt waar te nemen.

Vooreerst zal de fatale termijn voor de uitputting van onzen zuurstofvoorraad in de lucht zeker nog aanzienlijk verder verschoven worden door de toenemende verbeteringen in de stookinrichtingen der fabrieken, waardoor voor het produceeren van dezelfde hoeveelheid warmte of arbeidsvermogen in de toekomst veel minder brandstof - en dus ook minder zuurstof - zal noodig zijn. Men zal verder ook meer en meer zijne toevlucht nemen tot andere bronnen van arbeidsvermogen, zooals den wind, eb en vloed van de zee, watervallen, rivieren enz. En, als de nood nog meer aan den man kwam en er werkelijk eene dreigende vermindering van het zuurstofgehalte der lucht voor de deur zou staan, dan zou de industrie zich ongetwijfeld wel de middelen weten te verschaffen, om voor hare inrichtingen gebruik te maken van de zuurstof uit het water, waarin nog ontzaglijke hoeveelheden voorhanden zijn, die er door ontleding uit vrijgemaakt kunnen worden.

Bovendien is bij bovenstaande berekening stilzwijgend aangenomen, dat het verbruik van de zuurstof voor de ademhaling van menschen en dieren ongeveer in evenwicht wordt gehouden door de productie van zuurstof als gevolg van het assimilatie-proces in het plantenleven. Ook die veronderstelling echter is willekeurig en door niets bewezen. Het is de vraag, of door de toeneming van het koolzuurgehalte der lucht, welke met de vermindering van de zuurstof onafscheidelijk verbonden is, de plantengroei niet sterk zal toenemen en de bosschen niet sneller zullen groeien, waardoor dan weer eene groote hoeveelheid koolzuur uit de lucht verwijderd en in dezelfde mate een grooter bedrag aan zuurstof afgegeven zal worden. Verder is het streven van den tegenwoordigen land- en boschbouw er op gericht, om door doelmatige bevloeiing en meer intensieve cultuur den bodem vruchtbaarder te maken, waardoor dus ook weer de ontwikkeling der plantenwereld bevorderd wordt.

Maar toch moge de waarschuwing van Lord Kelvin als een teeken des tijds beschouwd worden, dat ons eene gewichtige vingerwijzing geeft uit een ander oogpunt. Wat de vermindering van den kolenvoorraad betreft, zijn er verschillende middelen mogelijk, waardoor die voor een groot deel geneutraliseerd zal kunnen worden. Iets anders echter is het gesteld met den voortdurenden aanwas van de bevolking der aarde - waartegen echter moeilijk maatregelen kunnen genomen worden - en met de steeds toenemende onverstandige en verontrustende ontbossching van verschillende streken. Reeds bij een enkelen boschbrand in Noord-Amerika gaan ontzaglijke hoeveelheden brandstof

verloren en wordt dus ook een kolossaal bedrag aan zuurstof verbruikt. Zeker is het, dat de herhaalde boschbranden aldaar hun nadeeligen invloed over een groot gedeelte der aarde doen gevoelen.

Daarbij komt nu echter nog het ondoeltreffende en onoordeelkundige kappen van uitgestrekte wouden en vooral het ontbosschen van de gebergten, waardoor de kaal geworden oppervlakten niet slechts belet worden, om den dampkring met de onmisbare levenslucht te verfrisschen, doch ook de lager gelegen streken meer en meer door overstroomingen geteisterd worden. Tegen dit euvel zal men door strenge wettelijke middelen moeten waken, want alleen dan zal de plantengroei blijvend in staat zijn, om in den dampkring het groote verlies aan zuurstof aan te vullen, dat door de onrustbarende toeneming der bevolking steeds grooter wordt.

Wij komen nu tot een ander onderwerp, dat betrekking heeft op de ontwikkelingsgeschiedenis der plant en waarover in de laatste jaren een geheel nieuw licht opgegaan is.

Het is opmerkelijk, dat zich op het gebied van de ontwikkelingsleer der organische wereld, gewoonlijk aangeduid door het woord ‘Darwinisme,’ in de laatste jaren eene krachtige reactie begint te openbaren, niet alleen bij de principiëele tegenstanders van die leer - die eigenlijk grootendeels meer met hun gevoel en hun eigen wereldbeschouwing rekening houden dan met de uitkomsten der wetenschap en wier argumenten men dus hier gevoegelijk stilzwijgend kan voorbijgaan, - doch ook bij hen, die werkelijk op den bodem der natuurwetenschap staan, de ontwikkelingsleer als zoodanig dan ook onvoorwaardelijk aanvaarden, doch zich niet kunnen vereenigen met vele der gevolgtrekkingen, waartoe Darwin ten aanzien van den gang dier ontwikkeling gekomen is.

Wij moeten reeds bij voorbaat verklaren, dat door deze nieuwere beschouwingen in geenerlei opzicht afbreuk wordt gedaan aan het Darwinisme als zoodanig, hoewel het door de genoemde tegenstanders zoo gaarne aldus voorgesteld wordt, ten einde deze uitkomsten der jongere onderzoekingen als koren op hun molen te gebruiken. Immers: het grootsche beginsel van de geleidelijke ontwikkeling der organische wereld, die schitterende overwinning van de natuurwetenschap der negentiende eeuw, kan niet meer door enkele nieuwe gezichtspunten over bijzonderheden dier leer worden te niet gedaan. Dat beginsel staat onherroepelijk vast voor alle eeuwen, althans voor den onbevooroordeelden waarnemer, die den strijd over bepaalde onderdeelen en de opheldering van twijfelachtige punten juist met vreugde zal begroeten.

Dit neemt echter niet weg, dat zulk een strijd bij de groote menigte, die buiten de eigenlijke wetenschappelijke wereld staat en die thans ziet, dat zelfs vakgeleerden het over Darwin's theorieën niet eens zijn, een zekeren indruk van twijfel en onzekerheid omtrent die leer teweegbrengt, die dan door de werkelijke vijanden van het Darwinisme gretig

verder geëxploiteerd wordt. Daarom vooral is het wenschelijk, het tegenwoordige standpunt der genoemde leer, inzonderheid met betrekking tot de plantenwereld, voor niet deskundige lezers ook eens van een wetenschappelijk standpunt duidelijker toe te lichten.

Dat er over sommige punten van Darwin's leer strijd kan worden gevoerd, behoeft werkelijk geen verwondering te baren, daar immers geen enkele theorie op volmaaktheid kan aanspraak maken en het onderzoek, met de uitkomsten, welke Darwin verkregen had, nog geenszins als afgesloten kon beschouwd worden. Van die waarheid was zeker niemand meer overtuigd dan Darwin zelf en deze heeft in zijne geschriften herhaaldelijk verklaard, dat zijne uitkomsten ver van volmaakt waren, dat er nog veel en grondig moest gestudeerd en onderzocht worden en hij gaf te kennen, dat er over tal van punten nog veel strijd zou moeten gevoerd worden. Die strijd wordt echter niet door hem ontweken, hij ontmoedigt hem niet, integendeel: hij juicht dien toe en niemand meer dan hij was bereid, om zijne meening voor eene betere prijs te geven. Want dit is immers het kenmerk van den waren wijsgeer en den echten natuuronderzoeker, dat hij niet halsstarrig aan eigen theorieën vasthoudt, doch erkent, dat eerst uit de wrijving der gedachten de waarheid kan voortkomen.

Zoo waren er, na de baanbrekende onderzoekingen van Darwin, toch nog tal van punten, die opgehelderd, meeningen en voorstellingen, die wellicht gewijzigd moesten worden. Het eigenlijke wezen der erfelijkheid, ook in het plantenrijk, is door Darwin nog niet tot klaarheid gebracht en evenmin de vraag, of er ook erfelijkheid bestaat voor eigenschappen, die het organisme eerst later, door wijziging der uitwendige omstandigheden, heeft verkregen, dus het later zooveel besproken punt van: de erfelijkheid van v e r w o r v e n e i g e n s c h a p p e n .

Verder kan er ook nog veel verschil van meening bestaan over het eigenlijke ontstaan der eerste variaties, waaruit nieuwe soorten zijn voortgekomen door de keuze in den strijd om het bestaan. Darwin heeft het eerste ontstaan dier variaties verklaard door langzame en geleidelijke wijzigingen, ten gevolge van bijzondere omstandigheden; anderen daarentegen hebben hier gedacht aan plotselinge wijzigingen, die willekeurig en toevallig ontstaan, doch zich dan in den strijd om het bestaan verder ontwikkelen.

En zoo waren er nog tal van gewichtige vraagpunten, waarover verschil van meening bestond en die eerst door nader onderzoek moesten uitgemaakt worden. Maar door dit alles worden de onschatbare diensten, welke Darwin aan de natuurwetenschap bewezen heeft, in geenen deele verkleind, integendeel: al bleek een groot gedeelte van zijne theorieën later onhoudbaar te zijn, zoo komt hem toch de onsterfelijke eer toe, aan de studie der ontwikkelingsleer den stoot te hebben gegeven en door zijne bewonderenswaardige proeven en gevolgtrekkingen

den weg te hebben aangewezen, die tot de volledige kennis van deze natuurverschijnselen leiden zal.

Die strijd over de onderdeelen doet niets af aan het groote hoofdbeginsel der ontwikkelingsleer in het algemeen, want dit is, sedert Darwin, voor goed en onomstootelijk vastgesteld. De strijd over dit hoofdbeginsel is trouwens reeds veel ouder dan Darwin, want het is eigenlijk niets anders dan de strijd van de moderne wereldbeschouwing tegenover de duisternis der middeleeuwen, een strijd, die onafhankelijk van Darwin's ontdekkingen, reeds eeuwenlang duurde. Doch door zijn genialen blik op de verschijnselen der organische wereld, was het hem gegeven, om voor het eerst het praktische bewijs te leveren voor het bestaan dier ontwikkeling. Maar zijne proeven waren slechts eene eerste poging in deze richting en zij sloten dus in geenen deele het verdere onderzoek af. Integendeel: dit zal er slechts toe bijdragen, om de grootsche hoofddenkbeelden, die aan Darwin's ontwikkelingstheorie ten grondslag liggen, op steeds hechter grondslagen te vestigen.

Onder de nieuwere denkbeelden, die in hooge mate tot eene nadere ontwikkeling dezer theorie hebben bijgedragen, neemt ongetwijfeld de *mutatietheorie* van onzen landgenoot professor De Vries eene eerste plaats in. Zij is het uitvloeisel van de interessante onderzoekingen, welke deze geleerde verricht heeft, om tot de beantwoording te komen van eene vraag, die tot nog toe steeds onbeslist was gebleven, namelijk de vraag omtrent het eerste ontstaan van nieuwe soorten in de plantenwereld.

Terwijl het hoofdbeginsel van de ontwikkeling der organische wereld naar natuurlijke wetten en het begrip van de veranderlijkheid der soorten voor goed vastgesteld was en de waarde daarvan door de onderzoekingen van De Vries dan ook volstrekt niet werd aangetast, bleef er nog steeds een groot verschil van meening bestaan omtrent de eigenlijke oorzaken dier verandering en ontwikkeling, dus omtrent de vraag: hoe en waar deze omstandigheden konden leiden tot het ontstaan van n i e u w e soorten.

Door Darwin waren verschillende oorzaken daarvoor aangenomen. Hij rekende daartoe, onder andere, de erfelijkheid, de strijd om het bestaan, de aanpassing aan nieuwe levensvoorwaarden, de teeltkeus, enz. Bij hem was er - volgens zijne persoonlijke opvatting althans, die hij echter nooit als de eenig mogelijke heeft willen doen doorgaan - geen sprake van het ontstaan eener nieuwe soort, als wij het zoo mogen uitdrukken, als 't ware uit eigen beweging. Er zouden geen plotselinge variaties in het organisme op zich zelf ontstaan, doch alles zou het gevolg zijn van uiterlijke omstandigheden, die, langzaam en na verloop van groote tijdruimten, de variatie zoodanig zouden bevestigen en versterken, dat er eene nieuwe soort ontstond.

Onmiddellijke waarneming van het ontstaan van nieuwe soorten zou dus, volgens Darwin's beschouwing, niet mogelijk zijn, daar de weg,

dien de ontwikkeling daarbij had te volgen, veel te lang zou zijn. Kleine natuurlijke afwijkingen en veranderingen, die zich bij eene zekere plant voordeden, zouden door de zooeven genoemde omstandigheden, die Darwin inderdaad proefondervindelijk had vastgesteld, langzamerhand door erfelijkheid op volgende individu's overgaan, zich door den strijd om het bestaan of door de aanpassing aan bepaalde levensvoorwaarden of door de teeltkeus geleidelijk verder ontwikkelen, totdat er eindelijk eene nieuwe plantensoort ontstaan was, daaruit blijkend, dat zij zich in hare nieuwe organisatie door zaad kon voortplanten, zonder weer tot den oorspronkelijken vorm terug te keeren.

Deze beschouwing werd, volgens Darwin's theorie, vooral daardoor bevestigd, dat bij het gewone kweeken van planten en het fokken van dieren juist van dergelijke kleine natuurlijke afwijkingen partij getrokken wordt, die dan door de kunstmatige teeltkeus der kweekers en fokkers, als 't ware, vastgesteld worden in de opvolgende generaties en wel zoodanig, dat al zijn het dan ook geen nieuwe soorten, toch aanzienlijke afwijkingen en variaties van die soorten konden verkregen worden. Hierbij greep de mensch echter zelf in, om, met de hem ten dienste staande, bijzondere hulpmiddelen, de zaak te bespoedigen. In de natuur, waar zulks niet het geval is, zou die werkelijke vorming van nieuwe soorten echter veel te langzaam geschieden, dan dat wij haar, bij den beperkten tijd, die ons in het leven gegund is, door onmiddellijke waarneming zouden kunnen aanschouwen.

Dit denkbeeld is thans echter toch verwezenlijkt door den scherpen blik en den onvermoeiden arbeid, waarmede De Vries de plant in hare natuurlijke variaties bespied heeft en wel: de St. Teunisbloem of nachtkaars van Lamarck *(Oenothera Lamarckiana)*, die oorspronkelijk als sierplant uit Amerika tot ons gekomen is, doch zich zeer snel verspreidt en in groote hoeveelheden verwilderd voorkomt. Zulk eene verwilderde kolonie van nachtkaarsen vond De Vries op een, reeds sinds jaren niet bebouwd, aardappelveld bij Hilversum, waar een onnoemelijk aantal van die planten bijeen stond en waar dus, zoo ergens, groote kans bestond, om kleine schommelingen of variaties in de organisatie te kunnen waarnemen.

En De Vries kreeg die variaties ook werkelijk te zien, doch in den aanvang waren die nog van weinig beteekenis en konden beschouwd worden als kleine afwijkingen, zooals men die steeds waarneemt, waar zulk een verbazend groot aantal individu's van dezelfde soort bijeen zijn op eene plaats, die zoo gunstig is voor den plantengroei.

Doch in den zomer van het jaar 1886 vond De Vries ook nog twee exemplaren van de plant, tusschen al de overige verspreid, die van deze geheel en al afweken, onder andere door veel korter stelen en kleiner bloemen en door nog andere bepaalde bijzonderheden, welke geen der overige exemplaren bezat. In den volgenden zomer vond hij weer tien exemplaren van eene andere soort, die zich insgelijks weer

scherp onderscheidden van de gewone individu's en wel: door een veel fraaieren bladertooi, gladdere bladen en smallere, van boven niet hartvormige, bloemblaadjes.

Al deze bijzondere exemplaren werden gevonden tusschen de tallooze gewone nachtkaarsen. Zij konden er onmogelijk van buiten af ingebracht zijn en moesten dus beschouwd worden als ontwijfelbare afstammelingen van de oorspronkelijke bewoners van het aardappelveld en wel waren dit variaties, zooals er nog in geen enkel herbarium, noch in Amerika, noch in Europa te vinden waren.

Dat men hier zonder eenigen twijfel te doen had met werkelijke nieuwe soorten - en niet met variaties, die slechts als geringe tijdelijke afwijkingen moesten beschouwd worden - dat werd door De Vries met zekerheid aangetoond. Toen hij de bedoelde afwijkende exemplaren naar den plantentuin te Amsterdam overgebracht had, om er zaad van te kweeken en te trachten ze verder voort te planten, bleken de beide bijzondere exemplaren vruchtbare zaden voort te brengen, andere leverden bij het uitzaaien weer nieuwe exemplaren op, met volkomen dezelfde bijzonderheden. Het zaad van de kortgesteelde exemplaren leverde steeds weer nachtkaarsen met korte stelen, dat van de gladbladige planten altijd weer exemplaren met gladde bladeren op. De bijzonderheden der organisatie bleven dus in de volgende geslachten constant; deze keerden nooit weer tot den oorspronkelijken vorm terug en dit was het positieve bewijs, dat men hier niet met tijdelijke variaties, doch met echte, vaste soorten te doen had. Zij werden dan ook gedoopt als: *Oenothera brevistylis*, dus de kortgesteelde nachtkaars en *Oenothera laevifolia,* de gladbladige nachtkaars.

Met deze voorloopige uitkomsten was de weg gebaand voor een verder nauwkeurig onderzoek en voor het onherroepelijk vaststellen van de juistheid dezer nieuwe merkwaardige ontdekking op het gebied van de ontwikkelingsgeschiedenis van de plant. En dit onderzoek leverde een schitterend bewijs op voor de scherpe waarnemingsgave, het uitnemende en logische combinatievermogen, waardoor onze landgenoot zijn roem tot in verre gewesten heeft zien doordringen.

Het wonderbare feit, dat De Vries bij zijne onderzoekingen voor het eerst heeft waargenomen, bestond derhalve daarin, dat nieuwe soorten van eene zekere plant geheel uit haarzelve konden voortgebracht worden en dat niet slechts, gelijk men tot nog toe meende, dat steeds het geval moest zijn, in den loop van onmetelijke tijdperken der aardgeschiedenis, doch ook plotseling - in den loop van een paar jaren, sedert de Oenothera's zich over het aardappelveld hadden verspreid.

Bij deze uitkomsten is De Vries echter niet blijven staan; integendeel: thans begon eerst het merkwaardigste gedeelte van zijn onderzoek, daar nu juist nog moest vastgesteld worden, of hetgeen in den loop van een paar jaren in de natuur zelf op het aardappelland te Hilversum was geschied, ook zou plaats hebben in den plantentuin,

waar de planten onder het zorgvuldig toezicht stonden en onder de gunstigst mogelijke omstandigheden voor hare ontwikkeling verkeerden. Met andere woorden dus: onze landgenoot stelde zich nu verder de taak, om één der interessantste vraagstukken op te lossen, die zich sedert den tijd van Darwin bij de studie van het plantenleven hadden voorgedaan, namelijk de vraag, of zich ook in den hortus, onder het oog van den waarnemer zelf, uit een groot aantal willekeurige individu's van de oorspronkelijke plant, eene nieuwe plantensoort zou ontwikkelen.

Daartoe werden in den herfst van 1886 negen bijzonder krachtige en fraaie exemplaren van de oorspronkelijke *Oenothera Lamarckiana* van den akker te Hilversum naar den plantentuin te Amsterdam overgeplant. Zij leverden, als tweejarige planten, eerst in den volgenden zomer zaad en wel in rijkelijke hoeveelheid. Dit zaad werd weer in den tuin uitgezaaid en leverde in de zomers van 1888 en 1889 een buitengewoon rijken oogst van individu's, die voor het onderzoek gebezigd werden.

Van welk een omvang en beteekenis dit onderzoek was, hoe oneindig veel zorg en geduld en niet minder: welk eene ontzaglijke mate van opmerkingsvermogen er noodig was, om hierbij tot betrouwbare uitkomsten te geraken, kan daaruit afgeleid worden, dat in de beide laatstgenoemde zomers niet minder dan vijftien duizend exemplaren van de nachtkaars, stuk voor stuk, met de grootste nauwkeurigheid onderzocht en in alle bijzonderheden moesten nagegaan worden. Het geweldig groote aantal der onderzochte individu's en de bijzonder gunstige voorwaarden, waaronder zij verkeerden, leverden dus in hooge mate den waarborg op, dat, indien het verschijnsel der vorming van nieuwe soorten langs dezen weg mogelijk was, het zich hier dan ongetwijfeld zou moeten voordoen.

En zulks bleek dan ook inderdaad het geval te zijn. De Vries vond, onder het genoemde aantal van vijftien duizend nachtkaarsen, tien exemplaren, die geheel en al van de normale afweken en wel op tweeërlei wijze. Vijf individu's waren, hoewel krachtig van bouw, gekenmerkt door veel geringere afmetingen, daar zij reeds begonnen te bloeien bij eene hoogte van tien centimeters, terwijl dit bij de normale exemplaren eerst plaats heeft, als de plant ongeveer een meter hoog is. Bovendien hadden de bloemblaadjes een geheel anderen vorm en de bloemen waren, in verhouding tot de bladeren, buitengewoon groot. En dat men hier werkelijk met eene n i e u w e soort te doen had, bleek weer daaruit, dat deze bijzondere kenteekenen bij volgende geslachten constant bleven voortbestaan en De Vries noemde deze soort, naar hare dwergachtige afmetingen: *Oenothera nanella.*

Het bewijs voor de standvastigheid dezer nieuwe soort moest onder de nauwlettendste voorzorgen geleverd worden en de wijze van behandeling, die daarbij gevolgd werd, geeft ons weer een denkbeeld van de moeite, de groote zorg en oplettendheid, welke bij dergelijke onder-

zoekingen in acht genomen moeten worden. Het zaad van de vijf exemplaren der soort *nanella* werd uitgezaaid, om er nieuwe exemplaren van te kweeken. Daarvan werden er twintig gewonnen. Nu moest echter bij het kweeken van deze planten - en voornamelijk in den bloeitijd - alle mogelijke aanraking en vermenging met de oorspronkelijke plant, de soort *Lamarckiana,* met de uiterste voorzorgen vermeden worden, want als het stuifmeel van de echte *Lamarckiana* toevallig in aanraking kwam met den stempel in eene vrouwelijke bloem van de *nanella*, dan zou er eene wederkeerige bevruchting tusschen deze beide exemplaren plaats hebben en de bijzondere kenmerken van elk der planten op zich zelf zouden daardoor verloren gaan.

Dit laatste is juist in de natuur zoo goed als altijd het geval en daarom kan hier ook de vorming der nieuwe soorten, zooals op het aardappelland bij Hilversum, slechts bij hooge uitzondering en als bij toeval waargenomen worden. Want op welke wijze heeft de bevruchting van de planten in de natuur plaats?

Het is bekend, dat voor de vorming van levensvatbare vruchten en zaden de zoogenaamde ‘kruisbevruchting’ onmisbaar is; dat wil zeggen: het mannelijke stuifmeel van de ééne bloem moet in aanraking komen met den vrouwelijken stempel eener andere en omgekeerd, want de bevruchting binnen ééne en dezelfde bloem, de zoogenaamde ‘zelfbevruchting’ levert in den regel geen goede uitkomsten, in dit geval geen kiembare zaden op. In de natuur belasten zich met dit overbrengen van het stuifmeel van de ééne bloem op de andere bij de hoogere planten, waartoe ook de nachtkaars behoort, verschillende insekten zooals: bijen, vliegen, vlinders enz., die van de ééne bloem op de andere vliegen, om honing te zoeken, bij dezen arbeid met het stuifmeel uit de ééne bloem bepoederd worden en het weer op den stempel van eene andere achterlaten.

Als nu dus, bij de kunstmatige cultuur in den plantentuin, de nieuwe nachtkaarsen eenvoudig aan zich zelf overgelaten werden, om voor de bevruchting te zorgen, dan zouden ongetwijfeld dikwijls insekten, die met het stuifmeel der echte *Lamarckiana* bestoven waren, zich op bloemen van de nieuwe *nanella* nederzetten en de stempels van deze bestuiven. Daardoor zou dus tusschen deze beide soorten eene kruising ontstaan, en tengevolge daarvan zouden de kenmerkende bijzonderheden verloren gaan en het zou onmogelijk worden om vast te stellen of men door de bevruchting werkelijk exemplaren verkreeg van de echte *nanella.* Derhalve werden niet slechts de twintig exemplaren van deze laatste volkomen afgezonderd gehouden van de oorspronkelijke exemplaren, doch ook het bezoek van insekten werd geheel onmogelijk gemaakt. Daartoe werd elk plantje bij het ontkiemen dadelijk bedekt met een hoedje van doorschijnend papier, doch daar in dit geval geen kruisbevruchting zou kunnen plaats hebben, moest dit geschieden door kunstmatige bevruchting, waarbij het stuifmeel van de ééne echte

nanella door middel van een penseel overgebracht werd op den stempel eener andere *nanella.*

Door deze cultuurproeven verkreeg De Vries nu uit de 20 oorspronkelijke exemplaren niet minder dan 2463 nieuwe kiemplanten, die alle dwergachtig van afmetingen waren en volkomen dezelfde kenmerken vertoonden als de 20 stamplanten. Hierdoor was dus met zekerheid bewezen, dat de bijzonderheden der nieuwe planten op volgende geslachten constant overgingen en dat men dus werkelijk met eene nieuwe soort te doen had.

Een dergelijk onderzoek had plaats met de vijf andere afwijkende exemplaren, die De Vries de eerste maal bij zijn oogst van vijftien duizend nachtkaarsen verkregen had. Zij hadden zulk een geheel ander uiterlijk, vooral door hare buitengewone breedte en dikte en door de afronding boven de bladeren, dat zelfs een leek ze uit de overige exemplaren zou kunnen herkennen en zij vertoonden een aanzienlijk verschil met de oorspronkelijke *Lamarckiana.* Deze tweede nieuwe soort verkreeg den naam van *Oenothera lata*, de breede nachtkaars. Hier was echter niet met zekerheid te bepalen, of deze soort een standvastig karakter had, omdat de mannelijke bloemdeelen te weinig ontwikkeld waren, zoodat eene bevruchting door middel van het stuifmeel van deze exemplaren niet gelukte.

Wel werden echter bij volgende culturen weer telkens exemplaren, ook van deze soort, opnieuw gevormd. Uit het zaad van de 15000 echte *Lamarckiana's* van 1888'89 werd weer een tweede nieuw geslacht gekweekt voor 1890-'91. Deze cultuur leverde 10000 plantjes op, die weer alle zonder uitzondering nauwkeurig onderzocht werden. Uit dit onderzoek bleek, dat er weer drie exemplaren van elk der nieuwe soorten: *nanella* en *lata* onder waren.

Doch tevens werd hierbij nog weer eene derde, geheel nieuwe soort verkregen, die zich onderscheidde door groote en donkergele bloemen en door eigenaardige roode bladnerven en breede roode strepen op den kelk en de vrucht. Zij werd daarom *rubrinervis*, de roodnervige nachtkaars, gedoopt. Hier bleek echter vooral, hoe geheel en al verschillend de organisatie van zulk eene nieuwe soort, vergeleken met de oorspronkelijke, kan zijn, want deze soort was zoo uiterst bros in al hare onderdeelen, dat de stengel en de bladeren, bij de minste ruwere aanraking, afbraken en men de geheele bloeiende plant door één slag met een stok in tal van stukken kon slaan. De oorzaak van dit verschijnsel was gelegen in de zwakke ontwikkeling van de microscopische vezels van het stengelweefsel, iets wat bij de oorspronkelijke *Lamarckiana* in het geheel niet voorkomt en dat dus bewijst, in welke mate zulk eene nieuwe soort, zelfs in hare fijnste, microscopische samenstelling, van de oorspronkelijke kan afwijken.

Juist deze nieuwe soort *rubrinervis* bleek echter zeer constant en bijzonder krachtig en vruchtbaar te zijn. Bij eene volgende cultuur van

echte *Lamarckiana's* werden er acht exemplaren van gewonnen en uit het zaad van deze planten werden weer 999 echte *rubrinervis*-exemplaren verkregen.

Het onderzoek werd later in denzelfden geest voortgezet. In 1895 werden proeven genomen onder nog grootere voorzorgen, bij rijkere bemesting en met de grootste omzichtigheid bij de afzondering, en daarbij werden veertien duizend exemplaren van éénjarige planten verkregen, waaronder zich niet minder dan 60 *nanella's* en 73 *lata's* en 8 *rubrinerven* bevonden, terwijl er bovendien opnieuw twee volkomen nieuwe soorten onder waren: ééne, die van reusachtige afmetingen was en daarom den naam *Oenothera gigas* verkreeg. Deze bleek ook bij latere kweeking dit reuzentype weer onveranderd en onverbasterd te bewaren, zoodat men ontwijfelbaar met eene nieuwe soort te doen had. Verder bevonden zich onder de nieuwe culturen ook exemplaren met smalle, langgesteelde bladeren, die eene zeer gladde en glinsterende oppervlakte vertoonden, zoodat deze soort genoemd werd: *Oenothera scintillans*, de glinsterende nachtkaars, hoewel de bestendigheid van deze soort niet met zulk eene volkomene zekerheid kon vastgesteld worden als bij de vorige exemplaren.

Wel was dit het geval met eene nieuwe soort *Oenothera oblonga*, gekenmerkt door zeer langwerpige en smalle, langgesteelde bladeren en breede, bleeke bladnerven en die bovendien nog deze bijzonderheid vertoonde, dat er onder de veertien duizend exemplaren, 160 exemplaren tegelijk van verschenen. Bovendien werden bij deze cultuur nog vijftien ontwijfelbaar duurzame exemplaren van de soort *albida* verkregen, aldus genoemd naar de grijswitte kleur van de bladeren. Alzoo had De Vries bij de cultuur van 1895 uit 14000 exemplaren niet minder dan 334 afwijkende exemplaren verkregen, behoorende tot z e v e n verschillende soorten.

De einduitkomst van het geheele onderzoek, dat tot in 1899 elk jaar met eene nieuwe generatie voortgezet werd, was, dat in het geheel het verbazend groote aantal van vijftig duizend individu's, op de boven beschreven wijze, met de grootste zorg gekweekt en stuk voor stuk nauwkeurig bestudeerd waren en dat zich daaronder niet minder dan achthonderd exemplaren bevonden, die van de oorspronkelijke in zoodanige mate afweken en bij de voortplanting zoo duurzaam waren, dat zij ontwijfelbaar als n i e u w e soorten beschouwd moesten worden. Het aantal der aldus gekweekte, nieuwe soorten, waartoe de 800 exemplaren behoorden, bedroeg in het geheel z e v e n . Verder bleek bij het onderzoek van het oorspronkelijke aardappelveld bij Hilversum, dat ook aldaar in dezelfde jaren vijf van de Amsterdamsche nieuwe soorten ontstaan waren.

De uitkomsten van dit merkwaardige onderzoek werden door De Vries samengevat in een groot werk in de Duitsche taal, getiteld: *Mutations-theorie*, dat uitgegeven werd bij Veit und Comp. te Leipzig. Verder

heeft onze landgenoot in een klein geschrift, getiteld: *Hoe soorten ontstaan*, uitgegeven bij H.D. Tjeenk Willink en Zoon te Haarlem, de hoofdpunten van zijne theorie ook voor niet-deskundige lezers uiteengezet. Thans is bij denzelfden uitgever ook een grooter werk over dit onderwerp in onze taal verschenen, waarin de voordrachten zijn opgenomen, die prof. De Vries aan de Universiteit van Californië hield en dat tot titel heeft: *Soorten en variëteiten*, hoe zij ontstaan door mutatie.

De naam *mutatie* (afgeleid van het Latijnsche *mutatio* = verandering) werd door De Vries aan deze verschijnselen gegeven, om ze te onderscheiden van de gewone variaties, die zich bij de planten dikwijls voordoen, doch die minder constant en niet duurzaam bij de voortplanting zijn en waardoor dus geen nieuwe soorten voortgebracht worden.

De gevolgtrekkingen, waartoe de proeven van De Vries geleid hebben en die samengevat worden in de uitdrukking ‘mutatietheorie,’ zijn in hoofdzaak de volgende.

De nieuwe soorten ontstaan niet langzamerhand, zooals men vroeger meende, doch eene plantensoort kan, onder bepaalde omstandigheden, bij de voortplanting plotseling sprongsgewijs eene geheel nieuwe soort voortbrengen, die wel nauw aan haar verwant is, maar er toch geheel en al van verschilt en die weer in staat is, om zich door zaden te vermenigvuldigen en daarbij steeds individu's van die nieuwe soort voortbrengt, zoodat de nieuwe kenmerken constant op volgende geslachten overgeplant worden.

Terwijl verder de gewone individueele variaties in het leven der plant voortdurend gevormd worden, heeft het verschijnsel der mutatie slechts in bepaalde perioden plaats. Vele plantensoorten blijven gedurende lange tijdperken in rust en vertoonen dan geenerlei mutatie, doch dan kan de baan der ontwikkeling van de plant plotseling een sprong maken en de plant komt in haar m u t a t i e t i j d p e r k , zooals bij de nachtkaarsen van Hilversum juist het geval was. In deze periode kunnen dan in korten tijd vele nieuwe soorten elkaar opvolgen, die dan dikwijls met een groot aantal individu's tegelijk op het wereldtooneel verschijnen. Daaruit zien wij dus, dat de plant gedurende lange tijdruimten - soms duizenden jaren - in rust kan verkeeren, doch van tijd tot tijd komt zij in eene langdurige periode, waarin nieuwe vormen plotseling ontstaan, zij het dan ook in den aanvang nog slechts met zeer geringe wijzigingen.

Welke de oorzaak is van het plotseling verschijnen van zulk eene mutatie-periode kunnen wij voorloopig nog niet vaststellen, doch wel kunnen wij nagaan - en dit is ook door De Vries als tweede gevolgtrekking uit zijne interessante onderzoekingen afgeleid, - van welke omstandigheden het verdere voortbestaan eener aldus gevormde nieuwe soort afhankelijk is.

Het spreekt toch van zelf, dat in de natuur niet elke mutatie gevolgd

wordt door het werkelijk ontstaan van eene nieuwe soort, zooals dit het geval is, als wij die mutatie in een plantentuin, met in acht nemen van alle mogelijke voorzorgen, kweeken en alle uitwendige nadeelige invloeden, zooals de bevruchting door vreemd stuifmeel, afweren. In de natuur zelf zijn de planten aan allerlei voordeelige of nadeelige invloeden van bodem, klimaat, strijd met andere organismen enz. blootgesteld. De mutaties moeten in den strijd des levens, in den strijd om haar bestaan kunnen overwinnen, anders gaan zij onherroepelijk weer te niet. Ware dit niet het geval, dan zou het aantal nieuwe soorten, van eene enkele plant afkomstig, binnen korten tijd, als 't ware, tot in het oneindige stijgen.

De mutaties openbaren zich in allerlei richtingen en aan verschillende organen; zij kunnen nadeelig voor de plant zijn of omgekeerd voor haar voordeel opleveren, soms ook in dit opzicht volkomen indifferent zijn. Zoo hebben bijvoorbeeld de dwergvorm *nanella* en de soort *rubrinervis* van de nachtkaars minder weerstandsvermogen dan de oorspronkelijke *Lamarckiana;* somtijds kan eene nieuwe soort onvruchtbaar zijn en dan is haar voortbestaan natuurlijk reeds bij voorbaat uitgesloten. Met andere woorden dus: de mutaties hebben oorspronkelijk plaats zonder bepaalde richting, zonder methode, en of zij blijvend zullen zijn, hangt af van den strijd om het bestaan, dien de nieuwe plant met verschillende omstandigheden heeft te voeren en waardoor de, voor dien strijd minder toegeruste en minder bevoorrechte, soorten uitgeworpen worden. Als de moederplant en het mutatieproduct gelijkwaardig zijn, dan kunnen zij naast elkander blijven voortbestaan; is echter het mutatieproduct beter tot den levensstrijd toegerust dan de moederplant en beter dan alle andere nieuwe soorten, dan gaan deze alle te niet en de bevoorrechte mutatie behoudt de overhand.

Uit dit alles blijkt dus duidelijk, dat wij hier niet te doen hebben met eene omverwerping van het Darwinisme, doch integendeel met eene aanvulling en uitbreiding daarvan. De strijd om het bestaan wordt nu echter niet meer beschouwd als de eigenlijke o o r z a a k van het ontstaan der nieuwe soorten, niet als de oorzaak van de mutatie zelve, maar zij blijft toch nog van ontzaglijke beteekenis bij het v o o r t b e s t a a n daarvan en bij het uitkiezen van de g e s c h i k t s t e individu's, die daarvoor in aanmerking komen.

En zoo is het ook met de verschijnselen der aanpassing, der teeltkeus, met dat van den invloed der omgeving, enz., die dus nog steeds hunne volle waarde blijven behouden voor de verklaring van de verdere ontwikkeling der organische wezens. De mutatie treedt eerst slechts op in onbepaalden zin, doch zij wordt bestendigd en in eene bepaalde richting geleid door de betrekkingen van de plant met de buitenwereld.

Het is juist ten opzichte van deze betrekkingen, dat in den jongsten tijd merkwaardige onderzoekingen en ontdekkingen plaats gehad hebben en wel voornamelijk omtrent de middelen, waarover de plant beschikt,

om zich met de buitenwereld in betrekking te stellen. Deze onderzoekingen hebben eenig meer licht verspreid over de vraag of de plant ook organen bezit, die in staat zijn om bepaalde gewaarwordingen bij haar op te wekken, als gevolg van uitwendige oorzaken of om willekeurige bewegingen uit te voeren, zooals het dier.

Het valt niet te ontkennen, dat tal van bewegingsverschijnselen, welke wij bij planten kunnen waarnemen, al den schijn hebben van inderdaad willekeurig te geschieden, ja zelfs, dat vele van die bewegingen ons, op het eerste gezicht, blijken schijnen te geven van groote doelmatigheid en duidelijk overleg.

Wij herinneren hierbij in de eerste plaats aan de, reeds lang bekende, bewegingen der zoogenaamde vleeschetende planten. Deze verteren niet slechts allerlei dierlijke voedingsmiddelen, die haar kunstmatig door den mensch worden verschaft, doch ook massa's insekten, die zij uit eigen beweging vangen om zich daarmede te voeden. De Amerikaansche vliegenvanger (*Dionaea muscipula*) bezit daartoe grijporganen in hare bladeren; als zich op zulk een blaadje eene vlieg of eenig ander insekt plaatst, dan slaan de beide bladhelften om de middelnerf, als om een scharnier, dicht en het insekt zit in de ‘vliegenval’ opgesloten. Daar wordt het ten slotte geheel en al verteerd door eene soort van maagsap, eenigszins overeenkomend met dat van de dieren en dat door kliertjes aan de binnenzijde van de bladschijf afgescheiden wordt. Alleen de onverteerbare huid van het insekt blijft achter en deze wordt na den maaltijd verwijderd, want dan openen zich de beide bladhelften weer.

Iets dergelijks vertoont onze meest bekende inlandsche insektenetende plant: de zonnedauw (*Drosera rotundifolia*). Hier worden de insekten feitelijk vastgegrepen door de tallooze kleverige klierdragende franjes, waarmede de blaadjes bezet zijn, en die zich bij de minste aanraking door een insekt naar binnen ombuigen en het diertje gevangen houden, tot het, op de harde deelen na, geheel verteerd is. En zoo zijn er nog vele andere voorbeelden van dergelijke bewegingen bij insektenetende planten, die nog daarom deste meer den indruk maken van willekeurig te zijn, daar bewezen is, dat deze dierlijke voedingsstoffen voor de plant van groot voordeel zijn en zelfs onmisbaar voor hare doelmatige ontwikkeling.

Merkwaardig zijn ook de bewegingen van den wortel en zijne vertakkingen in den bodem. De wortel heeft eene bepaalde neiging om naar beneden te groeien, dus in de richting van het middelpunt der aarde, welk verschijnsel men uitdrukt door den naam: *geotropisme* (van *ge*, gen. *geos* = aarde). Neemt men eene jonge kiemplant uit de aarde en strekt men één der wortelloten horizontaal over den grond uit, dan zal deze zich reeds spoedig naar beneden ombuigen en trachten in de aarde door te dringen. En bij die poging weten de wortelvezels allerlei hinderpalen te overwinnen, want hoewel het geotropisme in hoofdzaak een gevolg is van de werking van de zwaartekracht, zoo

vertoonen zich daarbij toch dikwijls bewegingen, die op bedriegelijke wijze aan willekeur en overleg doen denken.

Onafhankelijk van de hoofdrichting, die de wortelvezels ten gevolge van het geotropisme volgen, voeren zij bovendien nog allerlei bijzondere bewegingen uit, die op onze waarneming geheel en al den indruk maken van zoeken of rondtasten in den bodem. De punt van den wortel buigt en kromt zich, wringt zich in allerlei bochten, om de plaatsen te zoeken, waar het meeste water en voedsel te vinden is. Ontmoet de wortelpunt onbruikbare steenmassa's, dan buigt zij zich dadelijk naar den anderen kant om; treft zij echter eene vochtige en voedselhoudende aardlaag, dan daalt zij daarin naar beneden, totdat zij soms weer stuit op eene droge en onvruchtbare zandlaag. In het laatste geval keert zij terug; zij wendt zich in eene bocht weer naar boven om en wringt zich door die aardlaag heen, tot zij weer in de naastbijzijnde vruchtbare laag aangekomen is. Hetzelfde geschiedt, als de worteluiteinden verwond of door scherpe steentjes gekrast en beschadigd worden. Zij wenden zich dan dadelijk van deze onvriendelijke buurt af en groeien verder in de tegenovergestelde richting.

De naaste aanleiding tot deze bewegingen is weer eenvoudig gelegen in mechanische oorzaken, tengevolge van de zoogenaamde weefselspanning. Maar toch doen zich hierbij omstandigheden voor, die te denken geven en het vermoeden opwekken, dat er nog meer in het spel is. De weefselspanning is het gevolg van eene prikkeling, die op het weefsel uitgeoefend wordt. Nu heeft echter de kromming van de wortelvezel reeds plaats, zoodra de wortelpunt met de storende oorzaak in aanraking komt en men heeft bewezen, dat alleen het uiterste puntje van de worteleinden de gevoelige plek is voor dergelijke prikkels. De krommingen, die er het gevolg van zijn, hebben echter eerst plaats in een veel hooger op gelegen gedeelte van de vezel en daaruit volgt, dat de ontvangen prikkel van de wortelpunt naar die hoogere deelen moet v o o r t g e p l a n t zijn.

Het is dus zeer verklaarbaar, dat men daarbij reeds vroeger gedacht heeft aan dergelijke zenuwprocessen, die ontvangen indrukken voortplanten, als bij de dieren, te meer daar de bewegingen, die er het gevolg van zijn, voor de plant in de hoogste mate nuttig en doelmatig zijn. De jongste onderzoekingen hebben nu inderdaad de juistheid van die onderstelling bewezen en men heeft gevonden, dat niet slechts vele bewegingsverschijnselen van de planten met die van de dieren overeenkomen en aan gelijke oorzaken moeten toegeschreven worden, doch dat de plant ook zekere z i n t u i g e n bezit.

Men heeft gevonden, dat bij de plant bepaalde zintuigen aanwezig zijn, die haar in staat stellen, om haar normalen stand met betrekking tot de aardoppervlakte in te nemen. Men noemt ze: *zwaartekrachtzintuigen* en bij de dieren vindt men dergelijke organen, die hetzelfde doel hebben en in hoofdzaak met die van de plant overeenkomen.

De zwaartekracht-zintuigen der dieren zijn de zoogenaamde ‘gehoorblaasjes’, aldus genoemd, omdat men ze vroeger beschouwde als gehoororganen, daar in het gehoororgaan - ook in dat van den mensch - inrichtingen voorkomen, die er geheel mede overeenkomen. Het gehoorblaasje is een zakje, met vocht gevuld, van welks binnenwand zich fijne haartjes naar het inwendige uitstrekken; aan den voet dier haren bevinden zich de uiteinden van de gehoorzenuw, die de prikkels geleiden. Midden in het vocht van de blaas zweeft het zoogenaamde ‘*gehoorsteentje*’ (*otolith*), dat uit koolzure of phosphorzure kalk bestaat en dat tegenwoordig, naar de rol, die het, blijkens de nieuwere onderzoekingen speelt, ‘*statolith*’, dat is: *evenwichtssteentje*, genoemd wordt.

Men heeft namelijk gevonden, dat er dieren zijn, zooals de visschen, die óf in 't geheel niet hooren, óf dit met geheel andere organen doen en bij welke toch deze typische gehoorblaasjes met statolithen voorhanden zijn. Die kalksteentjes dienen hier uitsluitend om, gedurende de bewegingen in het water, voor het normale evenwicht van het lichaam te zorgen. Zoodra die zoogenaamde gehoorblaasjes weggenomen zijn, worden de bewegingen onzeker, labiel, en de dieren vallen omver. En nu heeft men gevonden, dat de oorzaak van dit merkwaardige verschijnsel moet gezocht worden in de wijze, waarop de statolithen in het gehoorblaasje gelegen zijn ten opzichte van de gehoorharen, die zich daarbinnen uitstrekken.

In den normalen stand van het dier ligt de statolith, overeenkomstig de richting van de zwaartekracht, op de onderste gehoorharen in de gehoorblaas en in dit geval ontstaan er geen bijzondere zenuwprikkels, die aanleiding zouden kunnen geven tot reflexbewegingen, om een anderen stand in te nemen. Ligt een dier daarentegen op den rug, dan hebben dadelijk die reflexbewegingen plaats en het dier werkt en spartelt dan zoolang met de pooten, totdat het weer recht overeind staat.

Dat men hierbij werkelijk met reflexbewegingen te doen heeft, - en dat deze dus niet volkomen willekeurig en uit eigen initiatief van het dier plaats hebben - blijkt daaruit, dat die pogingen volkomen uitblijven, als men de gehoorblaasjes verwijdert. In den abnormalen, omgekeerden stand van het dier verlaat de statolith, volgens de wet der zwaartekracht, zijne ligging op de onderste haarpunten van de gehoorblaas en valt nu op de haren, die zich op de tegenoverliggende, bovenste zijde van de blaas bevinden. Door de drukking van den steen op die haren wordt de zenuw aan den voet van die haren geprikkeld en deze zenuwprikkel geeft aanleiding tot de reflexbewegingen, waardoor de normale stand terugkeert. Men zou de gehoorblazen dus juister ‘evenwichtsorganen’ kunnen noemen en deze statische functie is ook in het menschelijk gehoororgaan vertegenwoordigd en wel in de zoogenaamde halfcirkelvormige kanalen, die insgelijks met vocht gevuld zijn en gehoorharen en gehoorsteentjes bevatten. Deze stellen dus de evenwichtsorganen bij den mensch voor.

Het is nu zeer interessant, dat de oriënteeringsbewegingen, welke de plant uitvoert, om haren normalen stand met betrekking tot de richting der zwaartekracht in te nemen, insgelijks van overeenkomstige organen afhankelijk zijn. Door Nemec en Haberlandt zijn vóór eenigen tijd ook bij de plant dergelijke *zwaartekrachts*- of *evenwichts-zintuigen* ontdekt als bij de dieren en zij konden proefondervindelijk aantoonen, dat die op overeenkomstige wijze als hulpmiddelen dienen, om de zwaartekrachtsprikkels op te nemen.

Deze organen zijn inderdaad bij de planten op dergelijke wijze ingericht als bij de dieren. Zij bevatten gehoorsteenen, of liever: statolithen, en protoplasma, dat voor prikkels gevoelig is. Doch elk orgaan bestaat hier slechts uit ééne enkele cel, die ook met het celvocht gevuld is en de rol der statolithen wordt hier vervuld door de zetmeelkorrels in die cel, terwijl het protoplasma het vermogen bezit, om die prikkels op te nemen en voort te planten. Aan de wortelpunt van de plant ligt eene geheele verzameling van dergelijke ééncellige zwaartekrachtsorganen bij elkaar.

De functie dezer organen komt overigens geheel overeen met die van de zoogenaamde gehoorblaasjes bij de dieren, welke wij hierboven beschreven hebben. Verkeert de wortel in zijn normalen stand, dus is de wortelpunt loodrecht naar beneden gericht, dan leert een microscopisch onderzoek van die punt, dat al de zetmeelkorrels in de cellen, volgens de richting van de zwaartekracht, tegen het onderste gedeelte van den inwendigen celwand gelegen zijn. Wordt nu echter de wortel kunstmatig gedwongen om met de punt naar boven te groeien, dan vallen de zetmeelkorrels terug op den tegenoverliggenden celwand, dus op dat gedeelte, dat bij normalen stand den b o v e n w a n d van de cel zou vormen. Op die abnormale zijde wordt dan door de zetmeelkorrels, die een zeker gewicht hebben, eene drukking uitgeoefend, waardoor het protoplasma een prikkel ontvangt, die een afwijking in den groei van den wortel veroorzaakt en daarvan is eene naar beneden gerichte, ombuigende beweging van dit orgaan het gevolg.

Deze ombuigende beweging houdt zoolang aan, totdat de wortel weer zijn normalen stand heeft ingenomen. Op dat oogenblik houdt zij op, want dan nemen de zetmeelkorrels tengevolge van de zwaartekracht weer hunne normale ligging op den ondersten celwand in en daarmede houdt ook de prikkel op, die de aanleiding was tot de ombuigende beweging.

Het bewijs is ook geleverd, dat deze verklaring van de ombuiging de juiste is. Snijdt men de onderste punt van den wortel af, of worden daarin door een physiologisch proces de zetmeelkorrels in de cellen vernietigd, dan heeft zulk een wortel het vermogen om oriënteeringsbewegingen uit te voeren, verloren en kan zich, in abnormalen stand gebracht, niet meer naar beneden ombuigen. Dat vermogen keert eerst dan weer terug, als zich bij den groei eene nieuwe wortelpunt gevormd heeft.

Uit deze proeven volgt tevens, dat er, zooals reeds in het bovenstaande opgemerkt werd, ook bij de plant eene soort van zenuwstelsel moet bestaan, dat de prikkels geleidt en naar andere deelen overbrengt. Immers: het bewijs is nu geleverd, dat alleen in de uiterste punt van den wortel de prikkel tot stand komt, die de oriënteeringsbewegingen ten gevolge heeft. Die beweging zelve echter, dus de kromming van den wortel, heeft, als de spits naar boven gekeerd is, natuurlijk o n d e r die punt plaats. Daaruit volgt dus noodzakelijk, dat de drukprikkels van de wortelpunt naar andere, veel lager gelegen, voor beweging vatbare cellen o v e r g e p l a n t zijn.

Het spreekt vanzelf, dat dit overbrengen van prikkels bij de plant niet door bijzondere, opzettelijk daartoe bestemde, zenuwen geschiedt, zooals dit bij de dieren het geval is. De rol van de zenuwen wordt bij de plant overgenomen door het protoplasma der cellen, zooals ook daardoor bevestigd wordt, dat al de cellen van het geheele plantenlichaam door fijne, zoogenaamde 'protoplasmabruggen', welke door de celwanden heendringen, met elkaar in verband staan.

Men heeft ook nog andere zintuigen bij de plant aangetoond. De plant is gevoelig voor lichtindrukken en hoewel die gevoeligheid in het geheele plantenweefsel in het algemeen zetelt, zooals ook het geval is met de huid van sommige lagere dieren, zoo zijn er toch eenige lagere, ééncellige wieren, bij welke men zoogenaamde 'oogvlekken' heeft waargenomen, in den vorm van pigmenthoopjes, die waarschijnlijk den prikkel van het licht opnemen en dus een uiterst primitief gezichtszintuig voorstellen.

Veel algemeener echter - en veel volkomener tevens - zijn bij vele planten zintuigen voor het t a s t g e v o e l ontwikkeld. Deze tastzintuigen zijn bestemd voor het opnemen van stoot- of drukprikkels en worden, evenals bij de dieren, steeds door een beweging gevolgd. Behalve de, reeds vroeger genoemde, klierharen of *tastharen* bij de vleeschetende planten, behooren daartoe ook de *tastpapillen*, die men aan de ranken van eenige klimplanten en aan sommige meeldraden aantreft.

Deze organen, die, behalve door de genoemde geleerden Nemec en Haberlandt, vooral door den physioloog Pfeffer te Leipzig onderzocht zijn, vertoonen weer eene merkwaardige overeenkomst met de tastzintuigen der dieren. Hier bevinden zich in de opperhuid talrijke tastlichaampjes of tastpapillen, die naar de buitenzijde van de huid gericht zijn en waarin zich de uiteinden der gevoelszenuwen vertakken. Bij de minste aanraking van de opperhuid van het dier wordt op die papillen eene zekere drukking uitgeoefend, waardoor in de, zich daarin vertakkende, zenuwuiteinden een gevoelsindruk opgewekt wordt, die langs die zenuw naar de hersenen overgeplant en daar waargenomen wordt.

Aan de ranken der klimplanten nu vindt men insgelijks tastpapillen, die, wel is waar, een geheel anderen anatomischen bouw hebben dan die in de huid van de dieren, doch daarmede in hare physiologische

functie op merkwaardige wijze overeenkomen. Hier bevinden zich de tastpapillen in de bovenste deelen van de ranken en zij doen zich voor als kleine verlengselen van het protoplasma, die uit een dunner gedeelte van den uitwendigen celwand, dus in de opperhuid, die naar het steunsel gekeerd is, vooruitspringen. Zij zijn zeer duidelijk waar te nemen bij eene bekende inlandsche klimplant, die veel in heggen voorkomt: de zoogenaamde heggerank (*Bryonia dioïca*).

Deze teere verlengselen van het protoplasma, de tastpapillen, worden, bij de minste aanraking met eene ruwe oppervlakte, eenigszins samengedrukt, waardoor op het protoplasma een prikkel uitgeoefend wordt, die de beweging van den rank tengevolge heeft. Die beweging heeft echter alleen dan plaats, als de rank met een steunsel: een stam of tak, eene schutting of iets dergelijks, in aanraking is, doch zij wordt niet opgewekt door de prikkels van regen, wind enz. Overigens echter zijn deze ranken zoo uiterst gevoelig, dat reeds de eenvoudige aanraking met een stok voldoende is, om de beweging tot stand te brengen, en dat deze, bij eene eenigszins sterkere aanraking, na enkele seconden reeds met het oog is waar te nemen.

Ook in dit geval worden de indrukken overgebracht door het protoplasma en dit vervult dus ook hier weer dezelfde rol als de zenuwen bij het dier. In andere gevallen, zooals bij het kruidje-roer-mij-niet, geschiedt het overbrengen en de voortplanting van den zenuwprikkel door een stelsel van communiceerende buisjes, die met vocht gevuld zijn. Zelfs bezitten sommige planten, evenals de dieren, werkelijk ook bepaalde b i j z o n d e r e organen, die de zenuwprikkels geleiden. Zoo heeft bijvoorbeeld Nemec gevonden, dat de overbrenging van den geotropischen prikkel, die uitgaat van de wortelspits naar de verder gelegen cellen van den wortel, door bepaalde bundels van protoplasmadraden, zoogenaamde ‘protoplasmafibrillen’, voortgeleid wordt. Deze fibrillen dringen in overlangsche richting door de cellen van het tusschengelegen weefsel heen.

Wij zien dus uit deze merkwaardige uitkomsten van het nieuwere onderzoek, dat het onderscheid tusschen plant en dier, wat de physiologische functies betreft, ook ten opzichte van de betrekkingen met de buitenwereld door middel van zintuigen en zenuwen, niet meer zoo onoverkomelijk is, als men vroeger meende. Zeker zou het gewaagd zijn, om daaruit ook reeds dadelijk te besluiten tot het bestaan van ‘bewustzijn’ bij de plant of zelfs van eene ‘plantenziel’, zooals door den physioloog Fechner beweerd is.

Doch het bestaan van zekere gewaarwordingen en van de organen daartoe: zintuigen en zenuwen, kan thans niet meer betwijfeld worden. Uit deze onderzoekingen is opnieuw gebleken, dat de natuur geen sprongen maakt, dat er tusschen hare schepselen geen scherpe afscheiding bestaat, doch dat deze alle door geleidelijke overgangen verbonden zijn en slechts graduëel van elkaar verschillen.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Het substantie-begrip.

Dr. P.H. Ritter, *Schets eener critische geschiedenis van het substantiebegrip in de nieuwere wijsbegeerte.*

De wijsbegeerte heeft een tweeledig doel. Vandaar ook tweeërlei omschrijving van haar taak en roeping. Of, juister nog: zij gaat langs twee wegen.

'Er wordt (dus) in het gemeen belang der wetenschap een voortdurend toezicht vereischt op het al dan niet overeenstemmende der gangbare leeringen onder elkander, zelfs waar zij onmiddellijk de meest verschillende onderwerpen betreffen. Waar dit verwaarloosd wordt, komt het verband der dingen niet tot zijn recht; de wetenschap wordt versnipperd, om deels in dienstbaarheid aan belangen buiten de hare, deels in een uitpluizen van bijzonderheden waarbij niemand baat vindt, te verloopen. Dat toezicht te houden, in voortdurend overleg met de meest gevorderden in elke bijzondere wetenschap, is de aangewezen taak voor een wetenschap op zichzelf, die om hare richting op het eigenlijke en gemeenschappelijke doel van alle studie, bij geringe opbrengst van voor andere doeleinden bruikbare resultaten, meer dan die alle den naam van w i j s b e g e e r t e verdient te dragen'(*). Hetzelfde wordt nog beknopter gezegd door een ander, die tot de philosophie ons inleidt, als hij haar aldus omschrijft(†): 'Sie ist im allgemeinsten Sinne des Wortes nichts anderes, als der stets wiederholte Versuch, e i n G a n z e s v o n V o r s t e l l u n g e n u n d G e d a n k e n ü b e r G e s t a l t u n d Z u s a m m e n h a n g , ü b e r S i n n u n d B e d e u t u n g a l l e r D i n g e z u g e w i n n e n .' Beide omschrijvingen hebben dit voordeel, dat zij terstond het nut van wijsgeerigen arbeid aantoonen. Zal men het deel kennen zonder het geheel, waartoe het behoort, dat het mede helpt vormen, tot hetwelk het in betrekking - in voortdurende wisselwerking - staat, en dat mede zijn invloed op dat deel - z i j n deel - uitoefent? Wordt de beteekenis van het deel niet mede bepaald door de plaats, die het in dat geheel bekleedt en de waarde, die het daarvoor heeft? 'Bereikbaar of niet, het einddoel van alle weten is een logisch samenhangende conceptie van de wereld'(§). Vandaar, dat geene wetenschap

(*) Land, *Inleiding tot de Wijsbegeerte,* blz. 14.
(†) Paulsen, *Einleitung in die Philosophie*, blz. 2.
(§) A. Pierson, *Hellas*, II, blz. 2.

kan en mag omgaan buiten de wijsbegeerte. Terecht verdedigde W. Ostwald bij het aanvaarden van zijn hoogleeraarsambt in de chemie te Leipzig - 23 Nov. 1887 - het philosophische karakter zijner voordracht dan ook hiermede, dat een grootmeester in de chemie die wetenschap aldus had gekenschetst: negen en negentig procent handwerk en één procent philosophie. Ten slotte drukte hij zijn commilitonen op het hart, dat ééne kostbare honderdste toch nooit te vergeten(*). Prof. Ostwald deed, wat de meeste hooggeleerden doen bij 't opstellen en uitspreken hunner academische oraties. Waar deze zullen worden gehouden niet alleen voor vakgenooten, kunnen zij ook niet anders. Niet de bizondere, de détail-studie, al wordt van de uitkomsten daarvan uitgegaan - welk braaf en ijverig handwerker vertoont niet gaarne de vruchten van zijn arbeid, zijne moeite daardoor rechtvaardigend? - maar wat gemeenschappelijk is, treedt onwillekeurig op den voorgrond, dringt zich, bewust of onbewust, in het gezichtsveld. De gedachte toekomstige hoorders bepalen den aard van het onderwerp en de wijze van de behandeling. ‘Qui vient salue.’ De punten van aanraking, middelen van aanknooping worden gezocht. Het aanpassingsvermogen treedt in actie. De behoefte aan eenheid, althans aan harmonie doet zich gelden. Men herinnert zich, dat daar is eene *universitas scientarium*, die niet kan omgaan buiten hare *unitas*. Men wil wonen en is er zich van bewust te wonen in het midden zijn volks. Het ééne procent philosophie doorzuurt het geheele meel.

Voor een oogenblik althans en onder den invloed eener bepaalde suggestie. Straks wordt de wijsgeer weer handwerksman, negen en negentig van de honderd dagen. Licht, dat hij - naar de wet der traagheid - ook den honderdsten dag voortgaat in den sleur van zijn handwerk, noodig en nuttig, maar het hoogste niet, geen doel, maar middel tot het einddoel - afgezien althans van de waarde voor de praktijk, - boven omschreven als eene ‘logisch samenhangende conceptie van de wereld.’

Het gevaar - want het *is* een gevaar - wordt te grooter, waar men de moeilijkheid, misschien de onmogelijkheid, althans het immeronbevredigende, gebrekkige en onvolledige van eene t h e o r i e d e r w e r e l d wel moet inzien. Wie bezit de groote geleerdheid van een Wilhelm Wundt, die zich wagen mag aan eene ‘Völkerpsychologie,’ niet minder dan ‘Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte’ en dat terwijl men van huis uit man der exacte wetenschappen is? Zullen, naarmate de détail-studies toenemen, moeten toenemen, de pogingen, ‘*ein Ganzes von Vorstellungen und Gedanken über Gestalt und Zusammenhang*, *über Sinn und Bedeutung aller Dinge zu gewinnen*,’ niet reeds bij voorbaat gedoemd zijn tot onvruchtbaarheid? Men ziet het woud niet door de boomen. Er

(*) Ritter, a.w., blz. 450.

zullen geen hoofden meer te vinden zijn, waarin al wat in boeken staat kan varen. En daarnaast dreigt hetzelfde gevaar op andere wijze. De negen en negentig procent dringen het ééne honderdste naar den achtergrond der vergetelheid en werkeloosheid: het niet of althans te zelden toegepast of in gebruik gesteld vermogen verdwijnt al rustend. Men is 't niet meer eens over zijne waarde en beteekenis voor het geheel. 't Wordt een appendix, straks misschien nog slechts geduld als een voorwerp van weelde voor wie zich 't bezit van zulk een voorwerp kunnen veroorloven. 't Nut er van wordt niet meer ingezien, de onmisbaarheid nog minder. De theologische faculteit, in den aanvang de eerste onder de zusteren, ziet haar bestaansrecht aangevochten en pleidooien voor dat recht worden noodig geacht tegen bestrijders ter rechter- zoowel als ter linkerzijde. De philosophische, als eene eerwaarde moeder door alle te eeren - zij moet immers trachten te leveren eene theorie der wereld; *meer* kan 't verstand niet leveren en met *minder* mag 't niet tevreden zijn - zal straks de andere moeten wijzen op de geldigheid van het vijfde gebod, wat altijd een teeken is, dat 't in de wetenschappelijke huishouding nog niet zoo is of niet meer zoo is als men mag wenschen.

Er is meer: ons intellectualisme; ons de jeugd van den aanvang af volproppen met allerlei wetens- of niet-wetenswaardige dingen; onze geheugen-overlading in plaats van begrips-ontwikkeling (niet in de 'overlading', al deugt ook deze niet, maar in de methode zit de fout[*]; onze dressuur voor examens, nachtmerrie bij hooger en middelbaar, zelfs bij het lager onderwijs, waar dit euvel, als zijnde de fout in het begin, 't verderfelijkst is. Er is nog zooveel meer. Een, die meer recht tot spreken heeft dan schrijver dezes, omschreef 't aldus[†]: 'De middelen, waarvan de filosofie van Hellas zich heeft bediend, zijn de ware geweest: scherpzinnigheid, opgewektheid van geest, combinatievermogen, levendige verbeelding.... Onze tegenwoordige methode van onderzoek staat verre boven die der Ouden, maar ten aanzien van het doel van alle weten: filosofie, bedreigt zij ons met groote gevaren: de scherpzinnigheid, werkeloos gemaakt door het vlijtig verzamelen der verschijnselen; de opgewektheid van geest, verflauwd onder den druk van een al te omvangrijke kennis; het combinatie-vermogen verlamd; de verbeelding aan te weinig rekbare banden gelegd door den eisch eener boekhouders-nauwkeurigheid die licht al het dichterlijke besnoeit. De filosofie, waar alle weten naar streeft, is zelf geen weten; zij is veeleer kunst, die evenmin als, en minder dan, eenige kunst, wetenschap kan ontberen, maar tevens gaven onderstelt die door wetenschappelijke studie op zichzelf niet worden gevoed.' Althans wanneer

(*) Ik ken eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs, waar men de kinderen Fransch leert, vóór ze een voldoend begrip van hunne moedertaal hebben. Wat een participe présent is, moeten ze weten, vóór ze ooit van een tegenwoordig deelwoord hoorden. Eene der oorzaken van de gebrekkige wijze, waarop men in Nederland leest en schrijft.

(†) A. Pierson, a.w., blz. 3.

men, wat Pierson hier m.i. ten onrechte begint toe te geven, ‘wetenschappelijke studie’ dien naam waardig acht, ook wanneer daaraan het ééne, honderdste procent ontbreekt, door de negen en negentig andere wordt verdrongen. ‘*Der Lehrer der nur Wissen überliefert*, *ist nichts als ein Handwerker*’(*), maar wie inzicht in dit weten wil deelachtig worden, wie inziet, dat ‘de kennis d a t het zoo is, moet worden aangevuld met die van het w a a r o m ,’ zoodat ‘wijsheid voor den wijsgeer is een weten van g r o n d e n en b e g i n s e l e n ’(†), die is meer dan een handwerksman. Wie zoekt naar e e n h e i d , ‘om tot het b e g r i j p e n en v e r k l a r e n der feiten in hun v e r b a n d te komen’(§), die is meer dan een handwerksman wederom, slechts volbrengend de opgelegde taak op de voorgeschreven, aangeleerde wijze: die is een denker, want ‘wie denkt, zoekt in het bijzondere het algemeene, om uit de wet van het algemeene het bijzondere te verklaren’(**). Er is niets nieuws onder de zon: in zekeren zin - elke vergelijking gaat mank - staat ook hier de philosophie tegenover de sophistiek, Socrates tegenover de sophisten, het niet-weten en zich daarvan bewust zijn tegenover het maar-al-te-goed-weten, het trachten naar wijsheid tegenover het de-wijsheid-in-pacht-hebben. Want ‘eene geleerdheid, die minder naar veelheid dan naar veelzijdigheid van kennis zoekt; die elke stof aan haar onderzoek aangeboden niet slechts opneemt en bewaart, maar zoo tracht te bewerken dat daardoor het inzicht dieper, het oordeel juister wordt; die er zoo ook toe leidt, dat de gezichtskring hoe langer hoe meer wordt uitgebreid en de zin voor waarheid hoe langer hoe meer wordt geoefend - deze geleerdheid brengt niet immer tot vaste overtuigingen. Integendeel, zij doet ons te diep de beperktheid van ons weten en de betrekkelijke waarde van elke meening gevoelen, dan dat zij ons veel vrijmoedigheid zou geven tot stellige uitspraken en onvoorwaardelijke oordeelvellingen’(††). Dat klinkt anders, bescheidener - om 't maar niet anders te noemen - dan wanneer de geleerde verdediger van het psychisch monisme ten onzent, Prof. Heymans, meent te mogen getuigen, dat wij daarin te doen hebben, ‘met eene hypothese, die op de godsdienstige voorstellingen niet slechts kritiek oefent, maar ook in staat is ze te vervangen door opvattingen en inzichten, wier gevoelswaarde bij die van geene enkele andere wereldbeschouwing, welke ook, achter staat’(§§). Nu kan men grooten eerbied hebben voor Fechner, den vader van het psychisch monisme en voor de wijze, waarop dit door Prof. Heymans wordt verdedigd; een andere leerling van Fechner, Prof. Fr. Paulsen(***), hecht meer waarde aan godsdienstige voorstellingen, op welke kritiek, mits zij de kritiek dier liefde zij, die ‘*an der Vervollkommnung Vergnügen*

(*) Förster, *Jugendlehre,* blz. 83.
(†) Land, a.w., blz. 9.
(§) Ibidem, blz. 10.
(**) Dr. A. Kuyper, *De verflauwing der grenzen*, blz. 15.
(††) Rauwenhoff, *Geschiedenis van het Protestantisme*, II, 103.
(§§) *De Gids*, Mei 1906, blz. 291.
(***) Zie o.a. zijne *Einleitung*, blz. 339 vg.

findet'[*], gaarne worde toegelaten; en wij met Paulsen, gedachtig aan de waarschuwing in het woord van Lang[†]: '*Nur zu häufig hat die Geschichte bereits gezeigt, dass, wenn die Gebildeten über die Götter zu lächeln oder ihr Wesen in philosophische Abstraktionen aufzulösen beginnen*, *alsdann der halbgebildete Haufe*, *unsicher und unruhig geworden*, *nach jeder Thorheit greift*, *um sie zur Religion zu erheben.*' Mij dunkt, de eigen tijd levert daarvoor bewijzen te over. Men zie slechts een boekje als Dr. Van Nes schreef over *De Nieuwe Mystiek* in om er van overtuigd en voor de, bovendien nog hypothetische, wijsgeerige abstracties van Prof. Heymans' psychisch monisme als middelen ter vervanging van de best mogelijke godsdienstige voorstellingen gewaarschuwd te zijn. Deze mogen hare onmiskenbare waarde bezitten, 't moge een der gebreken van de goede eigenschappen des geloofs zijn, dat - naar Spinoza's woord - *fides non tam requirit vera quam pia dogmata*, in elk geval staan hierin wijsgeerige abstracties ten achter bij geloofsvoorstellingen, dat

> *Des Glaubens Bilder sind unendlich umzudeuten*,
> *Das macht so brauchbar sie bei so verschiednen Leuten.*

De wijsbegeerte wachte zich voor zelfoverschatting. Hoogmoed komt vóór den val. Zij zal 't niet doen, maar schipbreuk lijden op de klip, waarop zoo menigeen is gestrand, telkens wanneer zij haar zoo juist omschreven einddoel uit het oog verliest en de bescheidenheid vergeet te betrachten, waartoe 't nastreven - zonder ooit te naderen, laat staan dan te bereiken - van dit einddoel haar vermaant[§].

Want die klip is er. Tegenover den ootmoed, waartoe 't streven naar de t h e o r i e d e r w e r e l d steeds vermaant, maar die licht overgaat tot kleinmoedigheid, staat de hoogmoed, die onwillekeurig 't deel dreigt te worden van wie met Herbart de philosophie beschouwen en beoefenen als eene 'Bearbeitung der Begriffe.' *Incidit in Scyllam qui vult evitare Charybdim.* Begrippen nu zijn genoemd[**], 'denkbeelden, veelal abstracte, doch ook wel concrete, in beide gevallen genoegzaam bepaald om hun voorwerp van alle andere te onderscheiden.' John Locke meende, dat onze geest de indrukken, die wij van de buitenwereld, door middel van onze zintuigen ontvangen, verwerkt tot begrippen. Maar 'een wijsgeerig begrip verliest evenveel van bepaalden inhoud als het wint aan omvang, en hoe algemeener het wordt, zooveel te minder kan het bron zijn van wezenlijke kennis'[††]. Uit de wet van het algemeene wordt het bizondere te minder verklaard, naarmate dat algemeene meer ten volle dien naam verdient. *Omnis*

(*) Leibniz.
(†) Lang, *Geschichte des Materialismus*, blz. 37.
(§) Land, a.w., blz. 177.
(**) Men denke hier aan blz. 261 van Dr. Ritter's werk.
(††) *Theol. Tijdschr.* 1898, blz. 298.

determinatio est negatio. En toch zal de wijsbegeerte, mits zij dit inziet, en zich voor den hoogmoed der '*Begriffsdichtung*' weet te wachten, niet meent 't alreede gegrepen te hebben, onschatbare en onmisbare diensten kunnen bewijzen.

Tegenover het meer bizondere en duistere van het gevoel, mystiek uit zijn aard, dat de mysteriën en raadselen als zoodanig aanvaardt, '*her aspiration is to reclaim from mystery and paradox whatever territory she touches. To find an escape from obscure and wayward personal persuasion to truth objectively valid for all thinking man has ever been the intellect's most cherished ideal.... I believe that philosophy will always have opportunity to labor at this task. We are thinking beings*, *and we cannot exclude the intellect from participating in any of our functions. Even in soliloquizing with ourselves*, *we construe our feelings intellectualy..... Moreover*, *we must exchange our feelings with one another*, *and in doing so we have to speak, and to use general and abstract verbal formulas*'(*). Wie de waarheid dezer laatste opmerkingen beaamt, zal steeds het goed recht der philosophie moeten erkennen, ook waar hij bedenkelijk het hoofd schudt, als Hegel haar omschrijft als '*die Wissenschaft des Absoluten in der Form dialektischer Entwickelung oder die Wissenschaft der sich selbst begreifenden Vernunft.*' Eerst waar deze '*Vernunft*' den trap der volkomenheid bereikt heeft, zal ook de philosophie volkomen zijn. Zoolang zij dat echter nog niet deed, zal ook zij meer dan eens de vernederende, althans verootmoedigende waarheid leeren verstaan, 'dat de wereld der ervaring droevig spot met elk systeem.'

Wij spraken van een tweeledig doel der wijsbegeerte. Eigenlijk heeft zij slechts één doel, maar dit ééne doel wordt verschillend omschreven al naar den weg, langs welken men tracht het te bereiken. Die weg is òf de weg der '*dialektische Entwickelung*' òf die, waarlangs eenheid, althans harmonie wordt gezocht in wat van tallooze zijden als eindresultaat van onderzoek en navorsching wordt aangevoerd. De laatste weg mag de meest betrouwbare dunken, de eerste is - men herinnere zich wat James deed opmerken - toch ook weer onmisbaar. Beide vullen elkander aan, moeten telkens aan elkander worden getoetst, daartoe tot elkander worden gebracht, doen dit eigenlijk uit zichzelve reeds. Zij kruisen elkander, gedurig, misschien altijd. Het gaat de wijsbegeerte als den mensch, wiens geest zich bevindt in den toestand van Buridan's ezelin: nu eens trekt het haar naar deze, dan weer naar gene zijde. Ook hier is de weg van den vooruitgang niet een rechte weg, maar die van een '*voyage en zigzag.*' Meer dan eens schijnt terugkeer naar een of ander punt van uitgang noodzakelijk. Niet echter om daar te blijven rusten, maar om, wikkend en wegend, ziende naar beide zijden, opnieuw den verderen tocht

(*) W. James, *Varieties of religious experience*, blz. 432.

naar het beloofde land te aanvaarden. Soms zal men stilstaan om den afgelegden weg nog eens te overdenken; uit een zuiver menschelijk gevoel van belangstelling in wat geweest is en gedacht werd hier; uit de begeerte, uit 't verleden het heden te leeren kennen daar; misschien ook met den stillen wensch, zich daardoor een gedragslijn voor de toekomst te zien aangewezen, althans aanbevolen.

Tot zulk stilstaan noopt Dr. P.H. Ritter den lezer in het werk, welks titel boven dit opstel werd geplaatst. Het behandelt een der belangrijkste begrippen uit de philosophie, n.l. het substantie-begrip, en geeft ons eene critische geschiedenis daarvan in de nieuwere wijsbegeerte. Liever dan dit artikel, dat niet meer dan eene aankondiging wil zijn van het in menig opzicht lofwaardig werk, tot eene '*philosophische Streitschrift*' te maken - gesteld al, dat wij er toe bevoegd waren - geven wij den lezer hier een zoo beknopt mogelijk overzicht van zijn uit den aard der zaak rijken inhoud. De schrijver zelf noemde het eene 'Schets' en 'volgens dien titel had hij te leveren, niet een ontwerp - minst volledige; noch ook een teekening - meest uitgewerkte ontvouwing van gedachten; maar een schets, werkstuk, dat tusschen ontwerp en teekening het midden houdt. - Ook door die wijze van behandeling heeft hij aan het werk het critische karakter trachten te geven, in den titel beloofd. - Van elk in dit geschrift behandeld wijsgeerig stelsel is zooveel medegedeeld, als naar het vermoeden des schrijvers noodig kon zijn voor den lezer, om te beoordeelen welke plaats het *substantie-begrip* in dat stelsel inneemt'(*).

Na eene Inleiding (16 bladzijden) wordt het werk gesplitst in drie afdeelingen. De eerste (17-150) behandelt 'De Vorming van het Substantie-Begrip;' de tweede (151-261) 'De Bearbeiding van het Substantie-Begrip;' de derde (262-423) 'De Bearbeiding van het Substantie-Probleem.' In een tweetal paragrafen kenschetst het 'Besluit' (424-472) ons 'Tijdgenooten' en 'Het Pathempirische Substantie-begrip,' terwijl ten slotte een Register het naslaan vergemakkelijkt.

In de praktijk des levens onderscheiden wij dingen van andere dingen. 'Ding' is de algemeene benaming van wat bestaat. Aan hetzelfde ding onderscheiden wij verschillende e i g e n s c h a p p e n , die samenhangen en worden waargenomen in de ruimte en in den tijd. Als benaderende definitie van het 'ding' kan dienen, dat wij dien naam geven aan eene ons verschenen groep van eigenschappen, die met eene zekere ruimtelijke zelfstandigheid en tijdelijke bestendigheid samenhangen(†). Aan dit 'ding' nu onderscheiden wij de verschillende eigenschappen. Zoodra de geest zintuigelijke indrukken ontvangt, gaan deze over in gewaarwordings-complexen, die de geest wederom naar buiten werpt en die wij dan v o o r s t e l l i n g e n noemen. 'En de geest gaat nog

(*) A.w., Voorrede.
(†) Zie a.w., blz. 4 vg.

verder. Hij vat de samengaande gewaarwordingen op als eigenschappen van een d i n g . Dit alles heeft plaats met eene snelheid zoo groot, en met eene vaardigheid zoo grif, dat de menschen niet eens eene gebeurtenis of handeling vermoeden. De zintuigelijke indrukken alzoo zijn door ons ontvangen, maar het ding is door ons gemaakt. De eigenschappen zijn door ons ervaren, maar het ding wordt door ons aan de ervaring toegevoegd, aan die ervaring ondergeschoven: het ding is eene h y p o t h e s e . Door haar trachten wij het gegevene aan te vullen en zoo het begrijpelijk te maken. Dit hypothetische "ding" is de s u b s t a n t i e '(*). Het begrip van substantie nu is 'dat van het zijnde tegenover de verschijnselen, van het eene onder het vele, van het blijvende onder het wisselende; het begrip van substantie is de synthese van het simultane en het successieve, de synthese ook van verschillende gewaarwordings-inhouden, ergo van tegenstrijdigheden vol'(†). Vandaar dus niet alleen een substantie-begrip, maar ook een substantie-probleem.

De ontwikkeling van bedoeld begrip nu neemt eerst met de Nieuwere Wijsbegeerte haren aanvang. Maar de v o r m i n g van het begrip valt vroeger. Het substantie-begrip is de schepping van A r i s t o t e l e s . Hiervan uitgaande omschrijft Dr. Ritter als volgt wat hij en waarom hij dit geeft in zijne eerste afdeeling(§): 'Zonder kennis van het substantie-begrip is de Nieuwere Wijsbegeerte niet te verstaan. Aangetoond zal worden, dat elk deel van de rijke ontwikkeling van het begrip in de Nieuwere Wijsbegeerte in kiem in het Aristotelische substantie-begrip aanwezig was. Daarom mocht eene uiteenzetting van den arbeid des Stagyriets niet achterblijven. Maar Aristoteles' substantiebegrip sluit zelf eene ontwikkelingsreeks van begrippen af. Het is de samenvatting van wat vóór hem door de Grieken is gedacht. Ons eerste hoofdstuk, genetisch van karakter, wijden wij daarom aan den oorsprong en de vaststelling van het substantie-begrip.'

De begrippen z i j n en s t o f met de correlate begrippen het w o r d e n en den v o r m zijn de voorloopers geweest van Aristoteles' substantie-begrip. Zoekt Thales het beginsel der dingen in het water, Anaximander in het oneindige, het a p e i r o n , Anaximenes in de lucht, alle drie laten toch de dingen der ervaring uit de wereldstof gevormd worden. Bij alle drie vereenigt die wereldstof het Zijn met het Worden. Het voortgezet denken zou deze twee scheiden. De Eleaten zouden het Worden loochenen voor het Zijn, Heraclitus het Zijn voor het Worden(**): 'alles vloeit, niets blijft.' Maar nu stond het denken dan ook voor de taak: de oorzaken op te sporen, in welke de verandering, het worden, wortelt(††). De natuurphilosofen der vijfde eeuw zien uit, gegeven de onveranderlijkheid en de eenheid van het Zijnde en de onloochenbaarheid van het Worden en van de veelheid der dingen, naar nieuwe betrek-

(*) A.w., blz. 9.
(†) A.w., blz. 13.
(§) A.w., blz. 15.
(**) A.w., blz. 22.
(††) A.w., blz. 38.

kingsvormen tusschen beide. Men heeft aan beide, de Eleaten en Heraclitus een deel ontleend zoowel als een deel gewijzigd: de verandering wordt eene verandering slechts van plaats, zij wordt b e w e g i n g [*]. Hier brengt Anaxagoras iets nieuws in de wijsbegeerte; het samenkomen en uiteengaan der elementen van het Heelal wordt beheerscht door eene redelijke, bewegende kracht. De orde en harmonie van het Geheel verklaart hij door de werkzaamheid van den Noes[†]. Maar Zijn en Worden, eens scherp tegenover elkander staande, later door de genoemde natuurphilosofen gezamenlijk opgenomen, zijn de meest abstracte begrippen. Als zoodanig zijn zij producten van menschelijken geestesarbeid, dus van een subject. De behoefte ontstaat nu hun een objectief karakter te geven. Van het Zijn en het Worden wil men opklimmen tot een zijnd en wordend Iets. Zoo ontstaat een nieuw begrippenpaar: S t o f en V o r m [§]. Over het wezen der stof heeft de atomistiek gedacht. Volgens Democritus is de wereld opgebouwd uit de atomen en het middel daartoe de beweging, zonder aanvang en noodwendig. In dit systeem is natuurlijk geen plaats voor eene onstoffelijke ziel. Al is de vorm een der voornaamste eigenschappen van Democritus' atomen, toch staat het atoom, het ondeelbare stoflichaam, in het middelpunt van zijne leer[**]. Den vorm daarentegen zien wij op den voorgrond treden bij Plato. Aan het werkelijk Zijnde gaf hij den naam i d e e ë n (eidos = gestalte, dat wat de vele en veelsoortige deugden gemeen hebben en dat algemeene is het wezen der deugd, hare i d e e). ‘De blijvende waarde van Plato's ideeënleer is de stelling, dat er onveranderlijke normen en typen zijn, normen, volgens welke een mensch behoort te handelen, te oordeelen en te gevoelen, en die, ook al worden ze telkens miskend, nochtans op eerbiediging onvoorwaardelijk aanspraak maken mogen; vaste typen, volgens welke de natuur allerwege bij de voortbrenging harer veelsoortige exemplaren werkzaam is. De ideeënleer van Plato is in de eerste plaats de met bewonderenswaardige geestdrift uitgesproken overtuiging, dat het verschil tusschen goed en kwaad, waarheid en leugen, recht en onrecht, geen menschelijke willekeur is, maar eenvoudig door ons in alle nederigheid erkend moet worden; dat het, om met Groen van Prinsterer te spreken, niet door ons is uitgevonden, maar door ons wordt gevonden. De ideeënleer van Plato is in de tweede plaats de erkenning, dat de natuur in hare oneindige verscheidenheid, haar onuitputtelijken rijkdom, altijd en overal typen tracht te verwerkelijken en het er dus voor hem, die de gewrochten der natuur wil verstaan, op aankomt, onderscheid te maken tusschen het essentiëele en het accidenteele in de verschijnselen’[††].

Het ware Zijn is alzoo bij Plato het algemeene, het onveranderlijke, de vorm, de idee, gekend in het begrip - waar dan tegenover staat:

(*) A.w., blz. 39.
(†) A.w., blz. 50.
(§) A.w., blz. 54.
(**) A.w., blz. 66.
(††) A.w., blz. 78 vg.

de verschijning, het bijzondere, het worden, de stof, het afbeeldsel, gevat door waarneming. De onderscheiding dezer twee reeksen is door Aristoteles aanvaard, maar hunne scheiding heeft hij verworpen(*). Volgens hem is het bepaalde, concrete, enkele ding, waarin het ontwikkelingsproces van stof tot vorm heeft plaats gegrepen, *oesia.* Dit is zijn metaphysisch substantie-begrip. Daarnaast is er nog een l o g i s c h . Hier valt het begrip substantie samen met het begrip van subject, waarover geoordeeld wordt. Substantie is datgene, wat geen dienst kan doen als praedicaat(†). Ook onderscheidt hij nog tusschen substantie, het enkele, en t w e e d e substanties, de soorten, waarin de, in de eerste beteekenis genomen, substanties zich bevinden, en naast deze soorten ook nog de geslachten dezer soorten. Vandaar, dat - om deze tegenstrijdigheid - in de middeleeuwen zoowel Realisten als Nominalisten zich kunnen beroepen op Aristoteles.

De Oesia van dezen wijsgeer is dus - naar zijn eigen uitspraak - ‘ten eerste te denken als stof; ten tweede als vorm, d.i. als actualiteit; ten derde als het product van beide.’ Zij is: 1°. het w e r k e l i j k e of a c t u e e l e, de vorm; 2°. het e n k e l e; 3°. het b l i j v e n d e in de wisseling, dat het verschillende omvatten kan(§). De zwevende vorm, waarin het substantie-begrip nu is vastgesteld, wordt aanleiding tot eene bearbeiding in verschillende, in hoofdzaak drie richtingen. In de tweede afdeeling van Dr. Ritter's werk zullen ze gevolgd worden in de reeds genoemde, in de derde in omgekeerde volgorde. ‘De ontdekking van het substantie-probleem wordt in het laatste hoofdstuk der tweede afdeeling medegedeeld. De hoofd-figuren in deze zes hoofdstukken zijn: Spinoza, Leibniz en Locke, Kant, Herbart en Hegel(**). Om niet te uitvoerig te worden in ons overzicht, zullen wij ons beperken bij deze hoofdfiguren en, met weglating van den arbeid der dii minores, die menigmaal de kleinere schakels vormen in de keten dezer grootere, aan de hand van Dr. R. de plaats trachten aan te wijzen, die ieder hunner bekleedt in de geschiedenis van het door hem behandeld begrip.

In eene der mooiste pericopen schetst Dr. R. ons den mensch Spinoza, uit dezen mensch, in tegenstelling met Descartes, zijne wijsbegeerte verklarend. Zij luidt aldus(††): ‘Spinoza en Descartes - beiden vingen aan met niet te vinden wat zij zochten, maar wat zij zochten was niet hetzelfde. Beiden zochten een onvervreemdbaar goed; beiden zochten zekerheid - Descartes zocht zekerheid voor zijn weten, Spinoza zocht zekerheid voor zijn gemoed. Descartes is de koel-intellectueele aristocraat, Spinoza de gemoedsmensch, vol van ingehouden, gloeienden hartstocht. Descartes vangt aan als scepticus - als mysticus Spinoza. En terwijl beiden in de wijsbegeerte het rationalisme vertegenwoordigen, heeft

(*) A.w., blz. 80.
(†) A.w., blz. 85.
(§) A.w., blz. 91.
(**) A.w., blz. 92.
(††) A.w., blz. 126.

Descartes voor zijn rationalisme zijn scepticisme laten varen, terwijl Spinoza behalve rationalist mysticus blijft tot het einde. Daarom: Descartes heeft moeten afbreken vóór hij begon te bouwen, aan zijne synthese eene analyse moeten vooraf laten gaan - maar Spinoza vangt onmiddellijk met zijne philosophie aan. Deze mysticus bezat zijn God voor en aleer hij eene leer ontwierp omtrent God. Deze mysticus ontvangt God van zijne intuitie; God d.i. de substantie, die van zichzelf de oorzaak is, met andere woorden: wier wezen het bestaan in zich sluit. De m y s t i c u s Spinoza ziet God, de substantie - de S e m i e t Spinoza wraakt dat er zou zijn meer dan ééne.'

Waardoor komen wij tot de kennis van God? Het antwoord luidt: niet door de *imaginatio*, de zinnelijke waarneming, welke individueel is van karakter; ook nog niet door de *ratio*, ons logisch denken, de kennis van het begrip, van het algemeene; maar door de *ratio* worden wij geleid tot de hoogste kennis, de *scientia intuitiva,* welke voortschrijdt van de adaequate gedachte van het formeele wezen van sommige attributen Gods (door de *ratio* gekend) tot de adaequate kennis van het wezen der dingen. 'Deze *scientia intuitiva* is een zoo hoog standpunt, dat de mensch, in het eindige verstrikt, het niet voortdurend kan innemen. Telkens wendt zich zijn blik terug tot de dingen, die te gelijk zijn en niet zijn, daar zij eindig zijn. Doch voorzoover hij erin slaagt in en met den Eeuwige te leven, is hij zelf eeuwig. Want hier vindt de mensch zijn zelf in God. Dat is de zaligheid van het aanschouwend denken, waarbij alles op eene nieuwe wijze gezien, alles uit een en hetzelfde oogpunt, uit dat der eeuwige, tijdelooze noodzakelijkheid beschouwd wordt'(*). *Aeternitatis specie.*

Onder 'substantie' nu verstaat Spinoza datgene, dat in zich is en door zich wordt begrepen, of m.a.w. datgene, welks begrip het begrip van eene andere zaak, door hetwelk het gevormd moet worden, niet toelaat. En onder God: het absoluut oneindig Zijnde, dat is: de substantie, bestaande uit oneindige attributen, van welke elk een eeuwig en oneindig wezen uitdrukt(†). Tusschen God en de wereld is de betrekking mathematisch: *causa sive ratio.* De substantie is werkelijkheid en actie beide. 'Zij is de *natura* n a t u r a n s . *A nemine coactus, ex solis suae naturae legibas Deus* a g i t . Maar dit '*naturare*' en dit '*agere*' is ten slotte een mathematisch '*sequi*'(§).

Leibniz noemt de enkelvoudige substantie m o n a d e , d.i. eenheid. De natuur dezer eenheden kan geene stof, en dus deelbaar, moet daarom k r a c h t zijn. In elke monade weerkaatst zich het gansche Universum, elke monade geeft het Heelal op hare wijze terug. Groot is zeker de gedachte te noemen - wij stemmen 't aanstonds Dr. R. toe - dat 'in elke zandkorrel het Heelal sluimert van alle tijden,' ook waar tegen Leibniz' monadenleer nog niet wederlegde bezwaren zijn ingebracht(**).

(*) A.w., blz. 132-135.
(†) A.w., blz. 136 vg.
(§) A.w., blz. 148.
(**) A.w., blz. 164.

Profeet is Leibniz in dit opzicht geweest, dat hij de grenzen tusschen de verschillende soorten heeft uitgewischt. De scheiding tusschen organisch en anorganisch mag volgens hem dan ook niet gemaakt worden(*). En zooals de monaden oneindig in aantal stijgen tot God, de monade der monaden, heeft ook de mensch eene centraal-monade, de ziel. Elke monade streeft voorts naar een doel, naar een resultaat, 'par ordre, qu'elle a reçue d'abord.' Er is dus teleologie, een *harmonia praestabilata,* den monaden ingeplant door God. Leibniz noemde zich gaarne 'l'auteur du système de l'harmonie préétablie.'

Welke plaats neemt in dat systeem de mensch in? Hij bestaat uit ziel en lichaam; de eerste is de centraal-monade; het tweede wordt gevormd door eene menigte andere monaden, die door de centraal-monade worden beheerscht. De *harmonia praestabilata* verklaart het rapport tusschen ziel en lichaam. Zij zijn als twee uurwerken, wier gelijke gang zijn oorsprong heeft in de nauwkeurigheid dier uurwerken. De ziel is één, het lichaam verandert (eigenlijk kent Leibniz geene afzonderlijke ziel en lichaam, alleen monaden; maar hij gebruikt, exoterisch, de populaire termen). Er is dus geen zielsverhuizing, maar gestadige verandering des lichaams. Spiritisten en theosofen zullen hier, naar 't ons voorkomt, eenige verwantschap vinden. Ook in zijn emanatie-leer is hij een hunner geestelijke voorouders. Jammer intusschen voor hen, dat Dr. R. zooveel zwakke zijden in Leibniz' systeem weet aan te wijzen. 'De monade, die noch atoom, noch mathematisch punt is, ontsnapt zoowel aan ons denken als aan onze voorstelling'(†). Zoo is er meer. Leibniz zou van Spinoza gezegd hebben: 'gij zoudt gelijk hebben, indien er geene monaden waren.' Om die reden behoeft Spinoza tegenover hem niet in het ongelijk te worden gesteld, al ligt in Leibniz' oordeel een diepe zin: naar eene oplossing van 'het probleem der individuatie' zoeken wij bij Spinoza tevergeefs.

Wij komen tot John Locke en met hem neemt de philosophie eene wending. 'Voorop wordt nu gesteld, niet de vraag naar het wezen der wereldsche dingen, maar de vraag naar de voorstelling der wereldsche dingen, de vraag naar het kennen zelf, zijne mogelijkheid en zijne grenzen'(§). Locke's verdienste is 't ontdekken eener tegenstrijdigheid die nooit te voren was opgemerkt: tusschen 's menschen gedwongen zijn tot het aannemen eener substantie, en de afwezigheid der substantie in de ervaring, die alleen voorstellingen geeft van eigenschappen. Locke constateert het feit van eene X, een onbekend substraat en bij Locke komt die X te voorschijn, omdat de mensch zich geene qualiteiten zonder dat substraat, geene qualiteiten, die op zichzelf bestaan, kan voorstellen. Alleen het feit constateert hij, het verder verklaren doet hij niet(**). Wij hebben van de lichamelijke substanties (die toch, wat onze gewaarwordingen bewijzen, bestaan) geene adaequate

(*) Onwillekeurig denk ik hier aan Fechner, *Ueber die Seelenfrage.*
(†) A.w., blz. 187 vgg.
(§) A.w., blz. 190.
(**) A.w., blz. 202.

kennis. De drager der qualiteiten is ons onbekend(*). Locke is empirist, een nieuw man, die de wijsbegeerte heeft gebracht op de banen der psychologie. Hij worstelde echter door onbekendheid met het terrein, dat evenwel, ook ten gevolge van zijn arbeid, beter gekend zou worden door anderen na hem. Onverwelkbaar is zijne verdienste, van een onderzoek naar den oorsprong en de grenzen der menschelijke kennis tot hoofdzaak te hebben gemaakt van de wijsbegeerte(†). Berkeley zal na hem, met verwerping van de abstracte ideeën, de ervaring beperken tot de concrete voorstellingen en David Hume de grondgedachte zijner wijsbegeerte uitspreken in deze woorden: ‘Hoever naar buiten wij onze opmerkzaamheid ook uitstrekken, al zouden wij onze verbeelding ook voeren tot aan den hemel, ja tot des Heelals uiterste grenzen, geene enkele schrede zouden wij daarmee gaan buiten onszelf - nooit zullen wij eene andere wijze van bestaan ontmoeten dan de voorstellingen, optredende in de enge sfeer van onszelf’(§). Het substantie-begrip wordt door Hume dus verworpen. Volgens hem bestaan de voorstellingen als zoodanig; ze hebben geen drager noodig(**). Leibniz zal Locke pogen te weerleggen, maar terwijl zooveel gistende was, lag zijn geschrift onbekend in de bibliotheek te Hannover, onbekend wegens de karakterfijnheid des auteurs, die niet wilde uitgeven eene bestrijding van het werk eens overleden schrijvers(††). Het lag daar tot 1765, 61 jaar na Locke's, 39 jaar na Leibniz' dood. Hier maakt de laatste onderscheid tusschen onbewuste en bewuste voorstellingen, tusschen perceptions en apperceptions. Dit is niet zonder invloed geweest op Kant.

Met Immanuel Kant's Criticisme vangt aan de bearbeiding van het substantie-probleem, want al verdween de geheele substantie onder Hume's handen, het substantie-begrip is niet zonder reden een worm genoemd, die niet sterven kan. De Oesia van Aristoteles was 1°. het werkelijke, 2°. het enkele, 3°. het blijvende. ‘De werkende en werkelijke substantie van Spinoza is ook de enkele, welker eenheid door het begrip der alheid verkregen is, en niet minder de blijvende, dewijl de alomvattende eenheid bij Spinoza op dat blijvende berust. Zoo is ook de enkele substantie bij Leibniz tevens werkend en blijvend, de blijvende substantie van Locke tevens enkel en werkend’(§§). Wij worden nu gedrongen tot de omgekeerde volgorde: in Kant's systeem wordt de substantie als het blijvende opgevat.

Kant heeft een nieuw antwoord gezocht op de oude vraag: waarin wortelt de erkenning, dat kennis op een voorwerp betrekking heeft(***)? Het antwoord op die vraag brengt ons, nadat wij herinnerd zijn aan vijf onderscheidingen, door Kant gemaakt (tusschen vorm en inhoud, a priori en a posteriori, zinnelijkheid en verstand, synthetische en analytische oordeelen, eene phaenomenale en eene noumenale wereld), de

(*) A.w., blz. 216; zie ook blz. 211.
(†) A.w., blz. 218.
(§) A.w., blz. 237.
(**) A.w., blz. 248.
(††) A.w., blz. 255.
(§§) A.w., blz. 262.
(***) A.w., blz. 265.

volgende slotsom van het onderzoek: ‘De synthetische eenheid der apperceptie, is rond Hollandsch gezegd: ons bewustzijn, is de in ons aanwezige grond van de noodzakelijke wettelijkheid van alle verschijnselen der ervaring. De kategorieën, van oorsprong subjectief, zijn alzoo objectief van waarde. De kategorieën gelden voor de ervaring, wijl er geen ervaring is, dan die door de kategorieën is gemaakt(*). Wij richten ons niet naar de dingen, de dingen richten zich naar ons(†). Deze kategorieën brengt Kant in betrekking met den tijd, apriorisch als deze en gelijksoortig met deze en met de aanschouwing. Krachtens het beginsel, dat ervaring slechts mogelijk is door de voorstelling van eene noodzakelijke verbinding der waarnemingen, komt Kant tot deze analogie: Bij alle wisseling der verschijnselen blijft de substantie, en haar quantum wordt in de natuur noch vermeerderd noch verminderd(§). Kant's verdienste is dan ook “het substantie-begrip als denknoodwendigheid te hebben hersteld in zijn eer, het als kategorie eene onvervreemdbare plaats te hebben aangewezen in ons denkleven. En door het wezen der substantie gelegen te achten in hare bestendigheid, dat is ten slotte in haar quantum, heeft hij een vermoeden uitgesproken, het natuuronderzoek ten licht”(**). Een zijner grootste verdiensten is: het voeren van de psychologie op empirische banen(††). Onwillekeurig denk ik hier aan zijn brief aan Hufeland: “Von der Macht des Gemüths, durch den blossen Vorsatz seiner krankhaften Gefühle Meister zu werden.”

Voor J.F. Herbart is de philosophie bearbeiding van begrippen. Aan het philosopheeren gaat dus vooraf de blik op de wereld, dien iedereen heeft. Als vanzelf komen wij er toe, de zaak van het begrip dier zaak te onderscheiden; die begrippen nu zijn het voorwerp van de philosophie. Al speculeerend meent hij uit de wereld van het gegevene te zijn opgeklommen tot de wereld der realia, die zich voor het oog van onzen geest nu bevinden als positieve, enkelvoudige wezens zonder grootte, ontoegankelijk voor de begrippen ruimte en tijd.... Hoe echter komen wij uit deze diepte, deze wereld van het “zijn” wederom in de bewoonde wereld? Hij zal er ons weer op helpen door zijne methode der betrekkingen: gelijk de constructie der figuren en het karakter der accoorden niet bestaat in de lijnen en tonen zelf - enkelvoudig als ieder reale, - maar in de betrekkingen tusschen die lijnen en tonen, zoo leveren niet de realia zelf, maar de duizenderlei betrekkingen tusschen de realia de constructies en de accoorden der aan het menschdom te ervaren gegevene wereld. Zoo beschrijft Herbart's philosophie een halven cirkel. Zij daalt van de gegeven wereld in de diepst bereikbare diepte, nadert daar het reale, en klimt dan weder

(*) Kategorieën zijn de verschillende manieren, op welke gewaarwordingen met elkander worden verbonden door den geest. Door de kategorieën worden dus de gewaarwordingen, de data der zinnen, op eene objectieve werkelijkheid te huis gebracht. Zie a.w., blz. 269.
(†) A.w., blz. 294.
(§) A.w., blz. 297.
(**) A.w., blz. 307.
(††) A.w., blz. 318.

omhoog, om bij het gegevene met de verklaringen daarvan, voorzoover die mogelijk zijn, te eindigen(*). Zoo is dus de substantie hier als bij Leibniz het enkele, met dit verschil, dat Leibniz de monade poneert terwijl Herbart het reale bereikt door redeneering. De monade handhaaft zichzelf, is louter actief; de zelfhandhaving van het reale daarentegen is rustig zichzelf blijven. Beider eenheid is geen beletsel voor een veelheid van toestanden, maar de veelheid der monade is een veelheid in de monade, terwijl die bij het reale als 't ware buiten het reale omgaat: zijne veelheid bestaat alleen in zijne verhouding tot de veelheid der andere realia. “Noch Leibniz noch Herbart kunnen een wereld loochenen van veranderen, worden, bewegen, gebeuren. Geen van beiden doet dat dan ook. Maar bij Leibniz is die veranderende, wordende, bewegende wereld de wereld zijner monaden zelf; bij Herbart daarentegen is zij de wereld der verschijnselen, terwijl er in de wereld van het zijn, de wereld der realia, niets gebeurt. De werkelijke wereld is bij Leibniz de trapladder zijner levende monaden, wier leven het leven is van de wereld der ervaring; bij Herbart is de werkelijke wereld product van zijn denken. De monaden zijn alle eiusdem generis, alleen in grond verschillen zij; de realia daarentegen zijn verschillend van qualiteit”(†).

Herbart's stelsel is mislukt. Lotze en Trendelenburg zullen 't aantoonen. Dr. R. geeft zijne kritiek in deze woorden: “Herbart ontdekt tegenstrijdigheden in het begrip van verandering. De wereld der verschijnselen dringt ons dat begrip echter op, en om nu aan die moeilijkheid te ontkomen, klimt hij van de verschijnselen op naar het zijn, de werkelijkheid, de realia, en doet de verandering der verschijnselen voortvloeien uit.... eene verandering van de betrekking tusschen realia, het van tegenstrijdigheden zwangere veranderings-begrip alzoo behoudende, in plaats van, zooals zijn opzet was, het te elimineeren”(§). Volgens Lotze heeft men, wat niet af te leiden is uit het zijnde, te ontwikkelen uit relaties en wetten. Zoo doende wordt het zijnde een reeks betrekkingspunten voor algemeene wetten, een begrip, evenzeer als dat van Herbart, gegrond in de natuur - Sinnesart - van den mensch. Alleen de sterke en geweldige arm van eeuwige wetten houdt een bepaald verschijnsel voortdurend op, en bewaart het onder de wisseling van andere’(**).

Op den weg ‘van Kant tot Hegel’ ontmoeten wij allereerst J.G. Fichte, dan F.W.J. Schelling. In de vraag, of de zelfstandigheid van het ik zal worden ten offer gebracht aan die van het ding, dan wel omgekeerd, heeft Fichte's neiging beslist ten gunste van een critisch of transscendentaal idealisme. Welke philosophie iemand kiest, hangt af van wat voor een mensch hij is. De geest alleen is oorspronkelijk; het niet-ik richt zich naar het ik. Het ik begint met zichzelf te stellen.

(*) A.w., blz. 333.
(†) A.w., blz. 349.
(§) A.w., blz. 351.
(**) A.w., blz. 358.

De aanvang is dus een daad. ‘Dat ik stelt verder een niet-ik, opdat het een veld hebbe om te bearbeiden, een gelegenheid tot handelen, m.a.w. het idealisme van Fichte is e t h i s c h ’(*).

Dat van Schelling is a e s t h e t i s c h . ‘Weldra zal Hegel komen, en, het absolute ons beschrijvend als een zich ontwikkelend subject, de philosophie als beweging van gedachte, als vertegenwoordiger optreden van een l o g i s c h idealisme’(†). Fichte subordineert de natuur aan den geest, Schelling coördineert ze. Weldra zal Hegel komen, óók met eene ontwikkelingsleer, maar met eene, waarin het absolute zich van de natuur bedient als doorgangsphase, om geest te worden. ‘De transscendentale apperceptie van Kant wordt bij Fichte het ik, bij Schelling het absolute, bij Hegel de idee’(§). Met deze korte kenschetsing van de betrekkingen tusschen Kant en Hegel, die niet meer dan aangestipt konden worden, waarin echter een der rijkste gedeelten van dit toch zoo inhoudrijke boek ligt besloten, komen wij dan tot de vraag naar Hegel's beteekenis voor de geschiedenis van het substantie-begrip. Vooruitloopende op het onderzoek, deelen wij hier aanstonds de slotsom daarvan mede: ‘Hegel is de vader van de hypothese, d a t h e t s u b s t a n t i e b e g r i p p s y c h o l o g i s c h i s v a n o o r s p r o n g ’(**). Waar de lezer reeds heeft begrepen, dat deze hypothese door Dr. R. wordt gedeeld, zal hij tevens begrijpen en billijken, dat de toon, waarop Dr. R. over Hegel schrijft, een andere is dan die van menig ander, die zich ergeren moet aan de niet geringe pretenties, waarmede Hegel's wijsbegeerte optrad en de Hegelianen of Neo-Hegelianen dat nog steeds doen. Ook het ‘autos epha’, men spreke dan van gezagsgeloof of van gezagsovertuiging, is niet alleen in kerkelijk-dogmatisch, maar evenmin in wijsgeerige kringen voorgoed de wereld uit. Het bewustzijn, ‘de wijsheid in pacht te hebben’, uitverkoren te zijn, althans in zekere mate tot de uitverkorenen gerekend te mogen worden, doet trouwens licht een toon aanslaan, die kwetst, althans prikkelt. Hegel's stoute opvatting van des wijsgeers taak: ‘de zelfbewuste mensch heeft een zelfbewuste substantie te doorgronden’, moet haast wel leiden tot eene waardeering van zichzelven, als ware men een ‘Uebermensch’. En is, gegeven de oude satanische verzoeking: ‘gij zult als God zijn’, d.w.z. niet in de liefde - want dan is het geene verzoeking meer, doch de roepstem eener blijde boodschap -, maar in het verstand, voor wie nog altijd ‘vallen’ kan, gevaarlijk. Men vergete toch de waarheid niet in wat Pierson eens schreef: ‘Idealisme zal, bij wien ook, nooit iets meer kunnen beteekenen dan eene wijsbegeerte, waarin het Idealisme den doorslag geeft’(††). En leidt 't niet tot waanzin, i s 't reeds geen waanzin, den eigen beperkten geest de volkomenheid toe te kennen, die enkel van den Algeest kan zijn? Het geheel is wel in de deelen, maar geen deel omvat 't geheel ten volle. Wie dit voorbijziet, moet zelfs in zijne stoutste, meest logisch

(*) A.w., blz. 375.
(†) A.w., blz. 375.
(§) A.w., blz. 378.
(**) A.w., blz. 424.
(††) Hellas, II, blz. 106.

denkende conceptie beschaamd, zal straks aan de kaak gesteld worden, geeft daartoe maar al te gereede aanleiding, zoodra die tijd, van wien de wijsbegeerte immer eene dochter is, voortgaat op zijn weg en de 'bearbeiding der begrippen' getoetst moet worden aan wat omtrent '*ein Ganzes von Vorstellungen und Gedanken über Gestalt und Zusammenhang, über Sinn und Bedeutung aller Dinge*' kan worden geconstateerd en geregistreerd.

Dr. R. heeft zich in den onverkwikkelijken strijd, die zich aan Hegel's naam vastknoopt, niet behoeven te mengen. Zijn onderwerp hield hem buiten het perk. De goede toon wordt in dit boek niet gemist. Zoo voegt 't den historicus. Dat heeft de beschouwing van het verleden boven den strijd in het heden voor.

Hegel wil vóór alles de substantie opvatten als s u b j e c t(*). 'De eindige dingen hebben den grond van hun zijn niet in zichzelf, maar in de algemeene goddelijke idee - a b s o l u u t i d e a l i s m e, dat niet enkel het eigendom van de philosophie, maar ook de grondslag is van alle godsdienstig bewustzijn, in zooverre het al wat bestaat beschouwt als door God geschapen en bestuurd(†). Met dit al blijft Hegel's verdienste, 'het Heelal te hebben beschouwd als een organisch geheel door inwendige logica beheerscht, en aan de groote gedachte der ontwikkeling, ideaal van de wetenschappen der natuur en des geestes, al de krachten van zijn veelomvattend brein te hebben geofferd'(§). Het eenzijdig speculatieve zijner wijsbegeerte blijft echter hare zwakke zijde. Te begrijpen is dat, als terugslag, na hem een wijsbegeerte is opgetreden, even eenzijdig empiristisch als de zijne eenzijdig speculatief was. Met zijn systeem eindigt dan ook de idealistische periode. Onze 'tijdgenooten,' aan wie Dr. R. zijn besluit wijdt, zijn de mannen van het empirisme, de ijverige beoefening der natuurwetenschappen, het bouwen van de wetenschap op den grondslag der ervaring. 'Geen beschouwingen meer, maar onderzoek van feiten; geen speculatie maar positivisme'(**). Toch is men weldra weer aan het filosofeeren en levert het materialisme van het derde kwartaal der 19de eeuw leekenwerk, van luttel of geen waarde. Zijn 'stof' wordt weldra gerangschikt onder de 'gewrochten der fantasie.' De behoefte aan eene 'afzonderlijke werkplaats voor den arbeid van eene harmonische, d.i. van tegenstrijdigheden vrije wereldbeschouwing' doet zich weer gelden. Als arbeiders in die werkplaats zien wij achtereenvolgens Wilhelm Wundt, Fr. H. Bradley, Christoph Sigwart en Wilhelm Ostwald kortelijk geschetst. Na dezen komt als allerlaatste H. Gomperz in behandeling, d.w.z. het pathempirische substantie-begrip. Volgens dezen toch is de enkelvoudige en blijvende substantie, die bij het ding boven en behalve de pluraliteit zijner wisselende eigenschappen voorhanden is, een subjectief bestanddeel, maar een zoodanig, dat zich in het

(*) A.w., blz. 380.
(†) A.w., blz. 402.
(§) A.w., blz. 419.
(**) A.w., blz. 424.

bewustzijn werkelijk laat aantoonen, namelijk een g e v o e l, en wel dat ‘G e s a m t e i n d r u c k s g e f ü h l’, die ‘t o t a a l i m p r e s s i e, die aan de spits gaat van de voorstelling der afzonderlijke qualiteiten, zich eerst daarna in de qualiteiten verbijzondert en die qualiteiten ook na de verbijzondering vereenigt, daar zij in die totaalimpressie ingelegerd blijven’(*). De hypothese van Gomperz is nog van zeer jongen datum; de critiek is nauwelijks met haar arbeid kunnen beginnen; maar haar kern acht Dr. R. van blijvende waarde, ook omdat de geheele ontwikkeling van het begrip daarheen wijst en die kern is deze: h e t s u b s t a n t i e - b e g r i p i s v a n o o r s p r o n g p s y c h o l o g i s c h. Het blijkt uit de eigenschappen van de substantie: blijvend, enkelvoudig, werkend. ‘De mensch gevoelt zich onder alle wisseling dezelfde blijven; de mensch gevoelt zichzelf als eene eenheid; de mensch gevoelt zichzelf als actief.’

Het substantie-begrip is anthropomorfisch’(†). ‘So wie der Mensch, so ist’ niet alleen ‘sein Gott, sein Glaube,’ maar ook ‘seine Philosophie.’ Hij gevoelt zich ‘in tune with the Infinite’ en ‘the Infinite in tune with himself.’ In de monade van Leibniz weerkaatst zich het universum; het reale van Herbart staat tot alle realia in betrekking; mikrokosmos en makrokosmos gaan in elkander op; 't is buiten zooals 't binnen is. Wie ééne monade, één reale, den mikrokosmos volkomen zou kennen, hun wezen zou doorgronden, die zou kennen 't gansch Heelal: voor dien ware het wereldraadsel opgelost, voor dien bestond geen wereldwonder meer. In het substantie-probleem liggen, gelijk in elk afzonderlijk probleem, alle andere besloten. Ook waar de wijsbegeerte ‘bearbeiding van begrippen’ schijnt te zijn en anders niet, blijft haar pogen: ‘*ein Ganzes von Vorstellungen und Gedanken über Gestalt und Zusammenhang, über Sinn und Bedeutung aller Dinge zu gewinnen.*’ Het zou misschien de moeite loonen, na te gaan, in hoever de kennis van ‘alle dingen’ van invloed geweest is op het begrip van ‘het ding’. De lezer zal hebben opgemerkt, dat er samenhang is tusschen de kennis van de natuur en het begrip der substantie. De beteekenis van een wijsgeer als Kant voor de natuurkundige wetenschap werd aangeduid; zou deze wetenschap niet van invloed zijn geweest op meer dan een wijsgeer, die zijne denkkracht aanwendde tot oplossing van het substantie-probleem? Ook wijsgeeren zijn kinderen van hun tijd en in elken tijd blijft ten slotte over een vaag, niet nauwkeurig te omschrijven iets, eene geheimzinnige macht, die allen beheerscht, naar de wet van actie den een, naar die der reactie den ander en die wij met een woord, dat zich immers ‘trefflich einstellt’, waar de rechte ‘Begriffe fehlen’, den tijdgeest plegen te noemen.

Misschien dunkt menigeen het resultaat van Dr. R.'s onderzoek mager. Onomwonden toch spreekt deze 't uit aan het slot van zijn werk: ‘Mysterie blijft elk continuum, mysterie elke eenheid, mysterie elk

(*) A.w., blz. 464.
(†) A.w., blz. 472.

veranderen. Den mensch zijn niets gegeven dan betrekkingen, en die betrekkingen zelf zijn weder van raadselen en vragen vol.

'Is dan al dat zoeken vruchteloos? Te weten, dat men iets niet weet, heeft zijne waarde. Het onderzoek lost de raadselen niet op, maar het reinigt toch de begrippen. Niet-weten is ons aller deel, maar het niet-weten van wie nadacht is een docta ignorantia, die de ware beschaving bevordert, wijl zij tot loon van zijn vlijt den mensch naar de diepte voert, waar de woning is van den ootmoed'(*).

Was, blijft Socrates niet wijzer dan de sophisten?

Hiermede hopen wij dan een niet al te onvolledig résumé te hebben gegeven van Dr. Ritter's werk. Misschien is 't ons gelukt, de hoofdtrekken daarvan aan te duiden, enkele, de hoofdlijnen uit zijne schets meer naar voren te brengen en daardoor den lezer eenig denkbeeld te geven van wat dit werk hem brengt en biedt. Dat is inderdaad niet weinig. Daarin ligt de vrucht van veel arbeid. Om tot een recht inzicht te komen in het substantie-begrip der vele door hem behandelde wijsgeeren, heeft Dr. R. natuurlijk geheel hun stelsel moeten doorwerken. Dat dit niet immer eene gemakkelijke taak - zelfs niet voor een geschoold denker - kon zijn, laat zich begrijpen, wordt eene enkele maal ook erkend(†). Als Dr. R. dan ook soms voor wie niet elken dag met wijsgeerige geschriften omgaan, moeilijk te volgen schijnt of is, mag dit zeker voor 99 procent geweten worden aan de auteurs, die hij moest behandelen. Soms inderdaad schijnen dezen de juistheid van Mark Twain's sarcastisch gezegde te willen bevestigen: '*when one fellow talks about what he doesn't understand to another fellow who doesn't understand him*, *that is metaphysics.*' Paulsen heeft eens scherp, maar juist gezegd, dat 't een bewijs is, dat de dingen onszelf nog niet helder zijn, als wij ze niet helder kunnen zeggen. Nu, dan zijn Paulsen, al geef ik toe, dat 't soms, zoowel in zijne Ethik als in zijne Einleitung er meer van heeft, dat hij zich eer geestig van de problemen weet af te maken dan dat hij ze oplost, en dr. Ritter de dingen wel helder, zoo helder als ze uit den aard der zaak kunnen zijn. De duidelijkheid van dit boek is een zijner groote verdiensten, een duidelijkheid, te meer gewaardeerd, waar zij bij deze soort van stof maar al te dikwerf schuil gaat. *Qui bene distinguit bene docet.* Wie na herhaalde lezing en studie den weg nog eens overziet, die wordt wel getroffen door de wijze, waarop het werk in elkaar gezet is: vóór ons ligt een architectonisch geheel. In dit diepzinniger boek herkennen wij den schrijver der Ethische en der Paedagogische Fragmenten. Dat de stijl bij deze vrij dorre stof niet dor behoeft te zijn, bewezen enkele pericopen, die in haar geheel werden overgenomen. Evenwel, de vraag mag gesteld, of de behandeling van het substantie-begrip, opgevat als anthropomorfisch, dor mag worden genoemd. Zoodra zij wordt gesteld, mag zij ontkennend beantwoord.

(*) A.w., blz. 472.
(†) A.w. blz. 420.

Wie in het licht der laatste bladzijde - trouwens reeds op meer dan eene der voorafgaande aangeduid - het boek bestudeert, dien wordt het lichter door dit licht. In zoover kan ook deze aankondiging den toekomstigen lezer van eenig nut zijn. Trouwens - à bon entendeur demi mot suffit - de Inleiding bereidt reeds daarop voor. En men wordt aldus gewaarschuwd tegen de zoo licht begane fout, reeds door F.A. Lange(*) aangewezen in de volgende woorden: '*Nur auf dem Gebiete der Abstraction hat der Gegensatz von Substanz und Accidens seine Bedeutung. Zu unserer Orientirung und für die practische Behandlung der Dinge wird man die von Aristoteles mit meisterhafter Schärfe ausgeprägten Gegensätze des Möglichen und Wirklichen, der Form und des Stoffes, der Substanz und des Accidens wohl niemals völlig entbehren können. Ebenso sicher ist aber*, *dass man in der positiven Forschung von diesen Begriffen immer irre geführt wird, sobald man ihre subjective Natur und relative Geltung nicht beachtet, und dass sie daher auch nicht dienen können, unseren Blick in das Objektive Wesen der Dinge zu erweitern.'*

Dit laatste moge waar zijn, toch onder het voorbehoud, door Dr. R. aldus uitgesproken: 'De studie der wijsbegeerte leert, dat de problemen niet worden opgelost, maar verschoven en op een hooger niveau gebracht'(†). En op een hooger niveau verruimt zich de blik. Het eigen werk, dat dien troost ons biedt, levert er in zijn geheel een bewijs van.

Welke de leidende gedachte daarin is, treedt duidelijk aan het licht. En: '*Une pensée*, *déduite en termes courts et clairs*, *avec preuves*, *documents*, *exemples*, *quand on l'imprime, c'est la meilleure action, courageuse souvent, qu'un homme puisse faire au monde; car si votre pensée est bonne, on en profite; mauvaise, on la corrige et l'on profite encore*(§).

De lezer zal 't ons niet euvel duiden, dat wij in deze aankondiging zelfzuchtig en bescheiden genoeg zijn, het lichtste en aangenaamste deel, het 'profiter', voor onszelven te nemen en het andere, moeilijker, het 'corriger', aan anderen over te laten.

Enschede.

P.B. WESTERDIJK.

(*) *Geschichte des Materialismus,* blz. 148.
(†) A.w., blz. 472.
(§) P.L. Courier.

Eene Utrechtsche aristocrate uit de XVIII^{de} eeuw.(*)

Twintig jaar heeft de heer Philippe Godet besteed aan het verzamelen en uitwerken van gegevens over de heldin van zijn naarstigen speurarbeid.

Het is hem gelukt, Mevrouw de Charrière te doen herleven, vele jaren na haar dood, die in 1805 voorviel.

Mevrouw de Charrière léést. Zij staat vóór ons, in schitterglans van oorspronkelijk vernuft; in weemoed van onbevredigd liefde-leven.

Wij eerbiedigen haar zedelijken moed; betreuren de zwakheid van haar geslingerd, smachtend hart. Haar geest boeit; de innige goedheid van haar véélomvattende natuur verteedert.

Het verdoffen van Bella's idealen, het schipbreuklijden van Mevrouw de Charrière's verwachtingen, wet den spotlust van deze belangwekkende vrouw.

Haar eerlijk, hartstochtelijk wezen noopt haar, *precies* te zeggen waar het op staat. Evenals Philippe Godet, krijgen wij haar lief.

Mevrouw de Charrière, geboren Isabella Tuijll van Serooskerken, overleed te Colombier, een klein plaatsje bij Neuchâtel, waar de echtgenoote van Philippe Godet geboren werd. Zeer beminnelijk doelt hij op dit feit, in zijn *Dédicace à ma femme*, aanhef der twee lijvige boekdeelen:

> ‘A toi, qui vis, sans en être jalouse,
> Pendant vingt ans, grandir jour après jour
> L'oeuvre touffue où j'ai mis tant d'amour,
> Je t'en devais l'hommage, bonne épouse.
>
> Elle eût aimé, celle que j'aime tant,
> Ton esprit droit et ton âme sans feinte;
> Son franc regard, sa cordiale étreinte
> Auraient gagné ton coeur en un instant.
>
> A Colombier finit sa destinée;
> A Colombier la tienne a commencé;
> Et je bénis le présent, le passé,
> Pour la douceur que chacun m'a donneé.’

(*) *Madame de Charrière et ses amis d'après de nombreux documents inédits* par Philippe Godet. - Genève, A. Jullien, éditeur, 1906.

Na zúlk een vleiende opdracht kon de auteur de voorrede van zijn werk, zonder éénig gevaar voor huiselijke oneenigheid, aanheffen met de gulle bekentenis: ‘Voici vingt ans que j'aime Madame de Charrière.’

De heer Godet is er van overtuigd, dat zijne echtgenoote zijn sympathie en vereering voor Mevrouw de Charrière deelt.

De waardeerende kritiek van Sainte-Beuve over deze merkwaardige vrouw wekte allereerst de belangstelling van Godet, later nog aangewakkerd door een artikel in de *Galerie Suisse* van Charles Berthoud, die zóó bekoord was door de schrijfster van de *Lettres neuchâteloises* en *Lettres de Lausanne*, dat hij Madame de Charrière noemde: Notre-Dame de Colombier.

De heer Charles Berthoud, persoonlijk bekend met vrienden van Mevrouw de Charrière, heeft zijn leven lang het voornemen gehad een uitgebreide studie te leveren over ‘Notre-Dame de Colombier.’ Met ijver verzamelde hij gegevens, liet haar vrienden over haar vertellen, maakte aanteekeningen, maar hij leed aan de kwaal werk van den eenen dag op den anderen te stellen. Een geestelijke krankte, die Benjamin Constant - een van Madame de Charrière's intimi - *procrastination* noemde.

Op vér-gevorderden leeftijd begreep Charles Berthoud, dat hij persoonlijk zijn geliefkoosd plan niet zou ten uitvoer brengen. Toen pakte hij alle kostbare paperassen bijéén, stelde ze Philippe Godet ter hand, zeggende: ‘Asjeblieft! gebruik er van, wat je kunt, máár, zet je onverwijld aan den arbeid, veel tijd om te wachten rest mij niet meer.’

In 1886 schreef de heer Godet zijn eerste artikel over Madame de Charrière, in *le Musée Neuchâtelois.* Van dien tijd af liet ‘Notre-Dame de Colombier’ haar nieuwen vereerder niet los.

Hij sprak over haar in conférences te Neuchâtel en wekte in die mate de belangstelling pour *la dame de ses pensées,* dat allerlei mededeelingen tot hem kwamen van vrienden, die brieven van haar hadden en hem aanboden die epistels te komen lezen.

De heer Godet besteedde zijn vacanties met reizen, lezen en brieven copiëeren. Hij trok naar Parijs, Londen, Berlijn, den Haag, Utrecht, Zuylen, Lausanne en Genève. Dagen achtereen bracht hij in stads- en familie-archieven door; altijd lezend, soms met koortsige haastigheid, dan weer uiterst langzaam, met een vergrootglas, turend, turend op geelachtige papieren, beschreven met tergend-klein, onduidelijk, bijna niet te ontcijferen, tureluurschmakend kriebelschrift, te méér onleesbaar door de verbleekte inkt. Jobs-geduld was noodig bij dien moeilijken, inspannenden arbeid; en die bezit Madame de Charrière's vereerder, daarvan heeft hij bewijzen geleverd, die wij nu dankbaar genieten.

In 1903 hield Godet nog een paar lezingen over zijn heldin te Genève. Toen ontving hij de volgende, geestige waarschuwing van eene zijner toehoorderessen: ‘Pas maar op! gij maakt, dat de menschen

zóóveel van uw vriendin gaan houden, dat gij een aantal medeminnaars zult krijgen!'

'En, dát is het juist, wat ik in mijne belanglooze liefde wensch, dat men haar innig lief krijge,' verklaart Godet.

In zijn uitvoerigen compilatie-arbeid laat de auteur ál het licht vallen op 'Notre-Dame de Colombier'. Háár moet men leeren kennen. Zichzelf verbergt hij zooveel mogelijk. Hij is slechts aan 't woord om leemten aan te vullen, overgangen te maken, en dan nóg, doet hij dit sober, bescheiden.

Hij geeft háár brieven; brieven van háár intieme vrienden, en van menschen, die iets geweest zijn in háár leven. Háár levensgeschiedenis, háár gedachten, háár inzichten en wereld-beschouwing, leert men kennen, uit alles, wat zij vlot, eerlijk en onbevangen schreef.

Wat in haar gloeide en vlamde; treurde en weende; haar ergernissen en haar vreugde; wat zij hoopte en vreesde, schreef zij ongesmukt in tallooze epistels, kernachtige brieven, waarin zij wáár was tot in merg en been; zij schreef zonder schroom, niet vermoedend, dat haar jubelen en snikken eenmaal zouden worden leesprooi van nimmer verzadigd publiek.

Mevrouw de Charrière, Isabella, Agneta, Elisabeth Tuyll van Serooskerken, zag den 20sten October, 1740, het levenslicht te Zuylen, dorpje aan de Vecht, tusschen Utrecht en Maarsen, op het oude familieslot der Van Tuyll's.

Het kasteel wordt nog steeds bewoond door een lid der familie Van Tuyll. De tegenwoordige bewoner, de ingenieur F.L.S.F. baron Van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen, die zich verheugt in 't bezit van een stamhouder, zal wel niet breken met de familie-traditie, zoodat te voorzien is, dat het slot nog in lengte van dagen zal toebehooren aan verwanten van de geestige schrijfster, die haar brieven onderteekende: Belle de Zuylen.

Bella Tuyll sprak en schreef in de Fransche taal, zooals dit in haar tijd bij Hollandsche patriciërs en aristocraten gebruikelijk was. Het Fransch-spreken in onze aanzienlijke kringen heeft zich lange jaren gehandhaafd, maar wordt in onze dagen grootendeels vervangen door Engelsch.

Engelsch-doen is thans mode onder onze toongevers.

Zij, die zich daartoe rekenen, spreken onder elkaar Engelsch, zij grijpen bij voorkeur naar Engelsche boeken en voeren hun correspondentie liefst in de Engelsche taal. Zij aanbidden God in Engelsche kerken, die zij eigenhandig tegen Paschen en Kersttijd helpen versieren. 'Church-decoration' is een paar maal in 't jaar hun bezigheid, benevens het instudeeren van geestelijke liederen om op feestdagen te zingen in 'the choir.'

Het late etensuur der Engelschen is bij hen in zwang; gaarne voeden zij zich met Engelsche spijzen en zijn verzot op Engelsche 'sweets.'

Ja, Brittannia *rules* en niet enkel op de golven. Zie maar het sportterrein, land- en watersport; de Engelsche spelen, in ons land beoefend en uitgevoerd, óók door niet-patriciërs, maar die zich naar 't voorbeeld, gegeven in den eersten stand, ook Engelsch kleeden. Benevens het in allerlei kringen ingevoerd gebruik, 's middags ‘afternoon-tea’ te drinken en daarbij te knabbelen op een stukje ‘toast’. En, de zich alom-verspreidende gewoonte met Kersttijd onze huizen te versieren met ‘mistletoe.’

Doch, Belle de Zuylen schreef Fransch, en wel zoodanig, dat de gaafheid van haar taal en het vernuft van haar stijl zijn geprezen als *Voltairiaansch.*

Bella's vader, Diederik-Jacob, heer van Zuylen en Westbroek, baron van Serooskerken, maarschalk van Montfoort, werd in 1707 geboren. Den 1sten December 1739 huwde hij Helena, Jacoba de Vicq, stammend uit een voornaam Brabantsch, niet adellijk geslacht. Het jonge meisje was nauwelijks 16 jaar, toen zij trouwde. In 1740 werd hun oudste dochter Bella geboren. Toen Bella's moeder 27 jaar was, stond zij frisch, krachtig en bloeiend aan het hoofd van een gezin van zeven kinderen, die zij binnen tien jaar aan haar echtgenoot geschonken had. Het jongste kind stierf op zéér jeugdigen leeftijd; aan het zestal, allen toegerust met een *eigen* wil, had de jonge moeder haar handen vol.

Belle de Zuylen heeft meermalen geschreven over het stroef, puriteinsch, aristocratisch milieu, waarin het toeval der geboorte haar plaatste. Haar kloeke begrippen, - zij was haar tijd in denken en durven-uitspreken ver vooruit, - botsten dikwijls in de dompigheid van de haar omringende atmosfeer.

Wél was zij er fier op, te behooren tot het geslacht der Van Tuyll's. Dit bewijst de karakteristiek, die zij in een van haar brieven licht over haar verwanten.

‘Op één ding wil ik mij nu eens een oogenblik verheffen: dat er onder ál de Tuyll's die ik ken, geen gierigaard, geen schelm, geen lafaard is; geen wufte vrouw; niet één, die een lage daad zou willen doen ten behoeve van wát dan ook; ik ken er niet één, of hij is mild en in staat tot edelmoedige daden’.

Dit schreef Bella van Tuyll aan hem, die is geweest de vreugde en de smart van haar leven: David, Louis, baron Constant de Rebecque, heer van Villars-Mendraz en d'Hermenches, zoon van den generaal majoor Samuel de Constant, die zich onderscheidde in Hollandschen krijgsdienst.

Constant de Rebecque, die zijn brieven aan Bella van Tuyll onderteekende: Constant d'Hermenches, werd in 1723 te Lausanne geboren. Hij was zeventien jaar ouder dan de door hem zoo hoog vereerde Belle de Zuylen, die hij naar haar tweeden naam ‘Agnes’ noemde.

Evenals zijn vader trad hij in Hollandschen dienst. Als kadet kwam hij in het regiment van zijn vader en was op 18jarigen leeftijd kapitein. Constant de Rebecque woonde in den Haag. Zijn echtgenoote, Louise de Seigneux, een kribbige vrouw zonder vernuft, was zeven jaar ouder

dan haar man, aan wien zij in 1750 een zoon schonk, die ten doop gehouden werd door Willem IV, prins van Oranje, en zijne gemalin, Anna van Engeland. Constant d'Hermenches, buitengewoon begaafd en ontwikkeld, herhaaldelijk in briefwisseling met Voltaire, was in aristocratische kringen de verwende lieveling van alle dames en de schrik harer mannen. Hij bezat de bijtende slagvaardigheid van Voltaire, den door hem bewonderden Gallischen dichter. Vlijmend was zijn spottend vernuft. Meedoogenloos waren zijn uitvallen. d'Hermenches was een volleerd hofmaker, die de hulde, hem door vrouwen gebracht, niet onbeantwoord liet. Tegenover hem moesten gehuwde mannen op hun *qui vive* zijn. Zij hadden te waken voor den goeden naam hunner vrouwen, die door de beminnelijkheden van d'Hermenches in opspraak kwamen; en tegelijkertijd moesten zij vrij wat tact ontwikkelen, om het niet aan den stok te krijgen met den schoonen, gevierden vrouwen-afgod, wiens toorn en hoon zij duchtten.

De ontmoeting van Belle de Zuylen en Constant d'Hermenches was *le coup de foudre....*

Doch hun liefde, al werd zij bliksemsnel geboren, kwam te laat. De 37jarige man was getrouwd.

Belle was ongeveer twintig jaar, toen zij den 'Veroveraar'(*) voor het eerst zag op een bal in den Haag. Van dat oogenblik af ontstond tusschen hen een wederzijdsche aanbidding en een drukke correspondentie, voortgezet tot, en geëindigd kort na Belle's huwelijk; - haar wanhoops-huwelijk met den onbeduidenden, goedigen, lichtelijk stotterenden Zwitser, de Charrière.

Op de danspartij in den Haag had Bella van Tuyll het eerst het woord gericht tot den schitterenden d'Hermenches, een feit, dat zij in een van haar talrijke epistels aan hem in herinnering brengt: 'Weet-u 't nog, bij den hertog, nu vier jaar geleden? *U* merkte *mij* niet op, maar *ik* zag *U*! "Danst-u niet, meneer," vroeg ik, om een praatje met u te maken. Nooit heb ik mij om etikette bekommerd, en als ik ergens een "kop" ontdek, bekruipt mij een onweerhoudbare lust om dien aan 't spreken te brengen.'

Gedurende twaalf jaar was Constant d'Hermenches Bella's vertrouwde; de man, voor wien zij geen geheimen had, aan wien zij zich uitsprak, met onverschrokken eerlijkheid en onkreukbare waarheidsliefde.

De heer en Mevrouw Van Tuyll van Serooskerken waren in de eerste jaren onkundig van de briefwisseling hunner oudste dochter Isabella met den *charmeur* d'Hermenches. Bella oefende door haar gulheid, gevatheid en hartelijkheid zóóveel invloed uit, dat menigeen zich gelukkig achtte, iets voor haar te kunnen doen, haar in 't gevlei te komen, haar een dienst te bewijzen, en voorkomendheden te betuigen, zelfs al droe-

(*) Onweerstaanbaar was d'Hermenches, als de held uit het pakkend tooneelwerk van Mevrouw Simons - Mees.

gen die een min of meer dubbelzinnig karakter, zooals het begunstigen van haar clandestine correspondentie.

Mevrouw Geelvinck, Mevrouw Hasselaer, echtgenoote van den welbekenden magistraat uit Amsterdam, bij wie Bella dikwijls logeerde, zélfs haar zwager De Perponcher, belastten zich met de bezorging der epistels.

Het hart der briefschrijfster bonsde dikwijls van angst bij de gedachte, dat het geheim ontdekt zou worden! Dan greep zij opnieuw naar haar rappe veder, en met kloeke, duidelijke, haastige letters richtte zij het dringend verzoek aan d'Hermenches haar brieven te verbranden.

'In Godsnaam, meneer, verbrand toch mijn brieven!... al kost het u eenige moeite, doe het! Ik vind, dat u die kleine opoffering moet brengen aan mijn gemoedsrust'.

Kort voor haar huwelijk met den heer De Charrière heeft zij ernstig, gebiedend zelfs, verzocht: ALLES wat d'Hermenches aan brieven van haar bezat, te vernietigen.

Hij was er niet toe te bewegen.

In het 'Fonds Constant' in de bibliotheek te Genève liggen 178 brieven van de hand van Belle de Zuylen, gericht aan d'Hermenches.

Zij schreef hem: 'Gij zijt de éénige man, in wien ik volkomen en gehéél van-zelf vertrouwen stel. Tegenover u ben ik niet voorzichtig, niet ingetogen, niet preutsch; en, wat nóg merkwaardiger is, voor u ben ik ook niet ijdel, zoodat ik geneigd ben, ál mijn fouten en dwaasheden, die mij in eigen oog vernederen, u te biechten. Als wij samen leefden, zou ik óók niets verzwijgen.'

De hoffelijke d'Hermenches antwoordt: 'Al waart gij leelijk en humeurig, dan nóg zou ik u innig liefhebben. Zonder overdrijven kan ik u zeggen, dat gij béter schrijft dan wie ook, zelfs Voltaire zonder ik niet uit. Ik hecht mij niet aan u om uw geest, maar om uw goedheid....'

'Ik heb veel leed gekend, dierbare Agnès, maar gij doet mij dit alles vergeten; gij verzoent mij met het leven, met de menschen'...

De geraffineerde vrouwen-kenner! Niemand beter dan deze XVIII^{de} eeuwsche 'Veroveraar' wist, dat een man heel diep zich nestelt in de koesterende, troostende, beschermende liefde eener vrouw, wanneer hij bij haar doet trillen de uiterst-gevoelige snaar van het medelijden.

Bella snakte naar vrijheid. Haar fiere, open natuur had er geen vrede mee, iets te verbergen voor haar ouders, die zij vereerde en liefhad.

In vicieuzen cirkel kringden zich haar smartelijke, bekommerde gedachten. Zij streed een fellen strijd; doorleefde moeilijke tijden. Haar machtige liefde voor d'Hermenches kón en wilde zij niet prijsgeven. Kleurloos, eentonig was haar leven, waarin zij zooveel mogelijk afwisseling bracht, door zich met nerveuzen ijver vast te klampen aan een of andere studie: mathesis, schilderen, literatuur, muziek. Zij snakte naar verandering; naar vrijheid allermeest.

De familie Tuyll bracht in Utrecht de wintermaanden door. Ook dáár, in het beperkt milieu waarin de aristocratische jonkvrouw zich bewoog, vond zij weinig aantrekkelijks voor haar wakkeren, werkzamen, strijdlustigen geest. De haar omringende menschen *hadden* misschien eigen oordeel en inzichten; doch zij wisten die omzichtig te verbergen; angstvallig huldigden zij traditie; algemeen gangbare begrippen waren pasmunt voor hun dagelijksch verkeer. Natuurlijk kwam Bella Tuyll dikwijls in botsing, zoowel te Utrecht als in den Haag en Amsterdam, met vrienden en kennissen, die hun woorden wikten en wogen, terwijl zij, de temperamentvolle, de vaak rebelleerende, het hart op de tong droeg en haar meening ongesmukt uitte.

Het liefst was Bella in Zuylen, doch het weinig emotioneel karakter der tamme, rechte Vechtoevers, der eindelooze, saaie weilanden en slotoen, werd haar op den duur te kras.

Zij naderde de dertig, haakte naar verandering in haar lot.

Het aangaan van een huwelijk scheen haar het éénig middel, om brekend met het oude, het nieuwe tegemoet te gaan.

Niet minder dan twaalf pretendenten, onder wie een Schot, Boswell, twee Duitsche graven, een neef van Tuyll, de heeren Van Pallandt en Van Obdam, en een Fransche, katholieke markies: de Bellegarde, kwamen min of meer in aanmerking.

Het liefst zou zij Marquise de Bellegarde zijn geworden, omdat die pretendent een intieme vriend was van d'Hermenches. De mogelijkheid van een huwelijk van Bella van Tuyll met een katholiek bracht onder haar Calvinistische verwanten niet geringe ontsteltenis teweeg. Het vóór en tegen der verschillende huwelijksaanzoeken werd met d'Hermenches besproken. Voor Bella was een huwelijk een lotswisseling. Het éénige wat zij er in zag en van verlangde. Niets meer en niets anders. Volmaakt onverschillig was het haar, met wien zij trouwde, nu zij den man dien zij liefhad, niet kon toebehooren.

Toen zij heel ernstig dacht aan een huwelijk met Bellegarde, schreef zij aan d'Hermenches, die dit huwelijk toejuichte: ‘Wat u doet, vind ik schoon, grootsch en moeilijk. Iemand die niet weet wat liefhebben is, zou zeggen: “U kan zij niet toebehooren, dus haar aan een vriend willen geven acht ik geen opoffering.” *Ik* oordeel hierover gansch anders; ik voel maar ál te goed, dat, wanneer men met eigen hand nieuwe scheidingen toevoegt aan reeds bestaande, wanneer men een eeuwige en onverwinnelijke hinderpaal zet tusschen zichzelf en zijn liefste neiging, dat men daarvoor een verheven edelmoedigheid moet bezitten.’

Zij betuigt den geestigen, wuften vriend, dat zij gaarne in zijn hart de plaats wil blijven innemen, die géén andere vrouw er in bezat, *máár* dat zij *niet* wil behooren tot het aantal, die hij op zijn vingers kan natellen, die hem te véél hebben liefgehad!... ‘En toch... wat ons *soms* afschuwelijk lijkt, wáárom vinden wij dat niet *altijd* afschu-

welijk?! Ik weet niet hoe andere menschen het klaar-spelen, wanneer zij zich wagen aan ernstig zelfonderzoek, maar, wat *mij* betreft, zoolang als ik éérlijk bespied, wat er in mijn hart omgaat, loop ik geen gevaar ijdel te worden....'

Markies de Bellegarde kwam ten bezoek op het slot te Zuylen. Hij toefde er, in kwaliteit van Bella's aanstaanden echtgenoot. Zij, persoonlijk, had geen bezwaren om tot de katholieke kerk over te gaan. Zij wilde echter, dat d'Hermenches zijn vriend volkomen zou inlichten aangaande haar persoonlijkheid, én aangaande haar fortuin, want monsieur le marquis had zwaar belaste domeinen en geen comptanten..... 'Wat humeur betreft, dit acht ik een even belangrijk punt als deugdzaamheid; néén, nóg belangrijker is het; een wufte vrouw is beter te verdragen dan een humeurige; ik zou véél liever een ontrouwen echtgenoot hebben, dan een die wrokkerig is of ruw.

Ik ben niet ondeugend, niet knorrig, niet lastig of grillig, máár, ik ben niet altijd hetzelfde; mijn zwak organisme, mijn bruisend bloed en mijn opgewondenheid maken mijn gestel en mijn geest vatbaar voor zúlke groote, snelle en vreemde overgangen als ik nog nooit heb gezien, bij wie ook.

Als men mij niet herkende aan mijn gezicht en aan mijn hart, zou men mij van 't eene oogenblik op 't andere voor twee verschillende menschen kunnen houden, en, in den loop van één dag, soms voor zes verschillende personen.

Alles doet mij aan; geen oogenblik in 't leven is mij onverschillig, ál mijn uren zijn óf gelukkig, óf ongelukkig, maar zij *zijn* iets. Als ik maar niet onrechtvaardig, bits of driftig ben, zal hij het mij dan niet kwalijk nemen, als ik hem het hoofd doe duizelen door mijn drukke praten, en wanneer ik soms in geen uren één woord zeg? als ik zonder éénige merkbare aanleiding uitgelaten vroolijk ben en huil, zonder dat ik eigenlijk weet waarom?

Zullen de flauwtes die ik krijg, evengoed door nietsdoen als door overspanning, mij niet belachelijk en onverdraaglijk maken in zijn oogen? Ik kan mij wel geweld aandoen, mijn blijdschap temperen, lachen als ik verdrietig ben, maar dat doet men tegenover vreemdelingen, doch niet tegenover den echtgenoot dien men liefheeft. Trouwens, als ik te druk ben naar zijn zin, zou hij mij kunnen verzoeken een beetje stiller te zijn; als ik hem het hoofd dol maak met een deuntje, een boek, een of andere nietigheid, dan heeft hij maar een loopje met mij te nemen en mij op mijn ééntje van mijn dwaasheid te laten genieten. Beurtelings musicienne, wiskundige, quasi-dichteres, wereldsche vrouw, hartstochtelijke vrouw, dan weer koel en rustig-filosofisch, misschien dat die groote verscheidenheid hem wel zou aanstaan; ik ben tenminste overtuigd, dat ik hem niet zou vervelen, en dat hij niet spoedig genoeg van mij zou hebben; wat mijn innerlijk wezen, mijn hart betreft, dat zou hij iederen dag onveranderd hetzelfde vinden; mijn ongeduldige

buien komen weinig voor en zijn van korten duur; toorn ken ik zoo goed als niet; als ik lijd, ben ik zacht en geduldig; als ik huil, brom ik niet.... Ziezoo! hiermede is alles gezegd, geloof ik; u kunt over mij en over mijn fortuin oordeelen; als ik niet genoeg waard ben, en als ik niet rijk genoeg ben, zeg het eerlijk, zonder omwegen. Doe met mijn biecht wat u goed dunkt.' -

Bella's fortuin bleek niet opgewassen tegen de eischen van den markies; De Bellegarde kwam niet meer te Zuylen en huwde spoedig daarna een andere rijker erfgename.

d'Hermenches had de onkieschheid of onhandigheid gehad aan zijn 'adorable Agnès' te schrijven, dat De Bellegarde niet van verdriet zou sterven, voor het geval een echtverbintenis van hem met Bella niet tot stand zou komen.

Rustig en waardig antwoordt zij:

'Le marquis ne mourra pas de chagrin'. - Ah! vraiment, je le crois. Combien de quarts d'heure m'a-t-il vue? Mais quand je mourrais moi-même demain, je vous promets bien que vous vivriez et que tout le monde vivrait, et que l'univers irait son train, le mieux du monde. Si pourtant il était des gens affligés, ce serait ceux qui m'ont connue depuis que j'existe; ils me chercheraient encore, et puis enfin ils cesseraient de me chercher; vous et eux trouveraient mille autre choses, et bientôt il n'y paraîtrait plus.... Vous seriez étonné de voir combien il est facile de prendre son parti de toute chose.'

In de karakteristiek van 'Zélide' heeft Bella van Tuyll zichzelf geteekend. Om aan te toonen, hoezeer deze Nederlandsche aristocrate uit de XVIII^{de} eeuw het meesterschap bezat over de Fransche taal, laat ik Bella's oorspronkelijke beschrijving onvertaald:

'Compatissante par tempérament, libérale et généreuse par penchant, Zélide n'est bonne que par principe, quand elle est douce et facile, sachez lui en gré, c'est un effort. Quant elle est longtemps civile et polie avec des gens dont elle ne se soucie pas, redoublez d'estime, c'est un martyre. Naturellement vaine, sa vanité est sans bornes: la connaissance et le mépris des hommes lui en eurent bientôt donné. Cependant elle va encore trop loin au gré de Zélide elle-même. Elle pense déjà que la gloire n'est rien au prix du bonheur, mais elle ferait encore bien des pas pour la gloire. Quand est-ce que les lumières de l'esprit commanderont aux penchants du coeur? Alors Zélide cessera d'être coquette. Triste contradiction! Zélide, qui ne voudrait pas sans raison frapper un chien, ni écraser le plus vil insecte, voudrait peut-être, dans certains moments, rendre un homme malheureux, et cela pour s'amuser, pour se procurer une espèce de gloire, qui même ne flatte point sa raison et ne touche qu'un instant sa vanité. Mais le prestige est court, l'apparence du succès la fait revenir à elle-même, elle n'a pas plutôt reconnu son intention qu'elle la méprise et veut y renoncer pour jamais.

Vous me demanderez peut-être si Zélide est belle, ou jolie, ou passable? Je ne sais; c'est selon qu'on l'aime ou qu'elle veut se faire aimer. Elle a la gorge belle, elle le sait, et s'en pare un peu trop au gré de la modestie. Elle n'a pas la main blanche, elle le sait aussi, et en badine, mais elle voudrait bien n'avoir pas sujet d'en badiner. Tendre à l'excès, et non moins délicate, elle ne peut être heureuse ni par l'amour, ni sans amour. L'amitié n'eut jamais un temple plus saint, plus digne d'elle, que Zélide. Se voyant trop sensible pour être heureuse, elle a presque cessé de prétendre au bonheur, elle s'attache à la vertu, elle fuit le repentir, et cherche les amusements. Les plaisirs sont rares pour elle, mais, ils sont vifs, elle les saisit et les goûte avec ardeur. Connaissant la vanité des projets et l'incertitude de l'avenir, elle veut surtout rendre heureux le moment qui s'écoule. Ne le devinez-vous pas? Zélide est un peu voluptueuse; son imagination sait être riante même quand son coeur est affligé. Des sensations trop vives et trop fortes pour sa machine, une activité excessive qui manque d'objet satisfaisant, voilà la source de tous ses maux. Avec des organes moins sensibles, Zélide eût en l'âme d'un grand homme, avec moins d'esprit et de raison, elle n'eût été qu'une femme très faible.'

Is niet het Fransch van Jonkvrouwe Isabella van Tuyll vol Gallischen zwier? Tintelt het niet van Gallisch vernuft? Doen haar schalke wendingen, haar speelsche oprechtheid en de puntige sierlijkheid van haar stijl niet denken aan Madame de Sévigné?

In 1764 verscheen te Amsterdam, zonder auteursnaam, een geestige brochure getiteld: *Le Noble.* De ondeugende satyre werd verslonden en druk besproken. Men verdiepte zich in gissingen aangaande den schijver.

d'Hermenches was er een beetje geraakt over, dat zijne Agnès, die hem alles meedeelde, het schrijven en publiceeren van *Le Noble* ook voor hem had verzwegen.

Zij verontschuldigde zich, en beweerde dat het boekje niet waard was, dat men er zooveel aandacht aan schonk.

Toen Bella van Tuyll als Mevrouw de Charrière, schrijfster van de *Lettres écrites de Lausanne* en *Lettres neuchâteloises*, bekend was geworden, is in 1787 een tweede druk van *Le Noble* verschenen. Tot dusverre echter was haar letterkundige arbeid van te vluchtigen en sporadischen aard om Bella den tijd aangenaam te korten, haar geest te boeien, het verdriet over haar hopelooze liefde te sussen, de grauwe eentonigheid van haar leven te kleuren, en aan te vullen de groote eenzaamheid die haar - na den dood van haar moeder (December 1768) - meer dan ooit drukte.

In 1770 schreef Bella aan d'Hermenches, aan wien zij haar trouwplannen had medegedeeld, maar voor wien zij den naam van haar toekomstigen echtgenoot had verzwegen, dat zij er zich over verheugde, dat hij eindelijk had geraden, aan wien zij haar hand zou reiken.

Zij kende haar vriend te goed, om niet te weten, dat hij op hooghartige wijze een verbintenis van ‘Agnès’ met den goedigen. maar niet bij haar passenden de Charrière zou afkeuren. De éénige, bij wien Bella steun en sympathie vond voor haar nieuwe huwelijksplannen, was bij Ditie, haar lievelingsbroer. Deze, waarschijnlijk óók een gewezen leerling van den heer de Charrière, kende zijn aanstaanden zwager als een verstandig, bedaard, vriendelijk, inschikkelijk mensch.

Ditie vond het veilig, dat zijn impérieuse zuster, die hij zeer liefhad, maar tegen wie hij opzag, haar lot zou toevertrouwen aan een soliden, dóór en dóór eerlijken man, als de Charrière.

Sedert meer dan zeven jaren hadden Bella van Tuyll en de heer de Charrière elkander in den dagelijkschen omgang kunnen gadeslaan. Het is vrijwel een uitgemaakte zaak, dat de heer de Charrière bij de familie van Tuyll kwam in kwaliteit van gouverneur van Bella's broers, na het vertrek van den vroegeren gouverneur, den heer Catt.

Het kostte Bella's vader eenige moeite, den ex-onderwijzer en opvoeder van zijn zoons opnieuw in zijn huis te begroeten als den man, op wien zijn oudste dochter, om wier hand zoo herhaaldelijk aanzoek was gedaan, haar keuze had gevestigd.

Van Bella was het uitgegaan, de correspondentie met den heer de Charrière te hervatten. Hij, van zijn kant, bescheiden en ingetogen, zou nooit tot dien stap zijn overgegaan, hoewel hij Jonkvrouwe van Tuyll altijd had bewonderd om haar zeldzame begaafdheid, en gewaardeerd om de innige goedheid van haar hart.

Tegen het einde van 1770 naar Holland teruggekeerd, schreef de uitverkoren man aan zijn Zwitsersche verwanten, dat Bella feitelijk te begaafd, te rijk, en van te aanzienlijke geboorte was, om de echtgenoote te worden van een dood-eenvoudigen, armen, Zwitserschen edelman.

Doch, het was háár uitdrukkelijk verlangen, en de brave de Charrière peinsde allicht: ‘Ce que femme veut, Dieu le veut’.

Bella zag geen anderen weg om verandering te brengen in haar leven, dan het sluiten van een huwelijk. Zij verheugde zich in het vooruitzicht, het vochtige, Hollandsche klimaat te verlaten, om zich metterwoon te vestigen in het land van blauwe meren, groene valleien en witte bergtoppen. Zij hoopte in Zwitserland aan te sterken, dáár een betere gezondheid te genieten, wat helaas! niet gebeurde.

Bella was dikwijls onrustig, pijnlijk, zenuwachtig, prikkelbaar. Slapelooze nachten, duizelingen en flauwten waren kwellingen van haar leven. Duldeloos waren soms haar pijnen. Eerst na haar dood heeft men ontdekt, dat zij aan een inwendige kwaal leed. Een lijden, vermoedelijk oorzaak, dat het moederschap haar niet deelachtig werd, wat voor de gevoelige, liefdevolle natuur van Mevrouw de Charrière een groot verdriet is geweest.

Haar verloving met den heer de Charrière lokte heel wat spotternijen uit. Constant d'Hermenches, woedend op zijn ‘adorable Agnès’ schreef

haar, dat alleen *zij* een opperste dwaasheid kon begaan, als het sluiten van zúlk een belachelijk huwelijk.

Den 17den Februari van het jaar 1771 werd in het kerkje te Zuylen de echtverbintenis gesloten van Jonkheer de Charrière de Penthaz met Jonk vrouwe Isabella van Tuyll van Serooskerken. Volmaakt rustig, zonder ontroering maar ook zonder illusies, - zij was een geboren 'désillusionnée' - ging Belle de Zuylen over in haar nieuw levens-stadium.

De heer en mevrouw de Charrière bleven nog eenigen tijd in Holland, toen vertrokken zij naar Parijs, waar zij eenige maanden doorbrachten. Dit verblijf te Parijs was voor Mevrouw de Charrière de vervulling van een harer liefste wenschen.

De heer De Charrière was de inschikkelijkste, zorgzaamste, vriendelijkste, geduldigste echtgenoot dien men zich denken kan.

Bella was verrukt en verteederd over zijn onbegrensde toewijding. In geen énkel opzicht had zij reden om haar 'mariage de raison' te betreuren. Onuitputtelijk is zij in lof over de beminnelijkheid van haar echtgenoot. Aan haar broer Ditie, die om gezondheidsredenen naar Lausanne was vertrokken, schrijft zij, dat de Charrière alles doet wat in zijn vermogen is, om haar het leven te veraangenamen, en dat zij haar stil geluk volmaakt zou genieten, indien zij minder werd gefolterd door zenuwpijnen.

Ditie had in Genève vernomen op welke wijze d'Hermenches zich uitliet over Bella en over haar huwelijk. De 'Veroveraar' was in Colombier een kijkje gaan nemen, en over zijn bevindingen aldaar en zijn correspondentie met Bella hing hij in Lausanne en Genève tafereelen op, die den loyalen Ditie van Tuyll ziedend maakten. Hij wilde d'Hermenches te lijf om diens schandelijke insinuaties.

Op ridderlijke wijze waarschuwt hij zijn zuster. Als edelman van den bloede trekt hij te velde met fierheid; met opgeslagen vizier wenscht hij den beleediger van zijn zuster te naderen. Ditie's brief, gedateerd 20 Augustus 1771, geschreven te Lausanne, luidt:

.... Ook moet ik u een beetje beknorren, of liever u vermanen, toch wat voorzichtiger te zijn in uw briefwisseling met d'Hermenches. Hij maakt er misbruik van. Zijn gekrenkte ijdelheid, omdat zijn plannen ten opzichte van u schipbreuk leden, neemt wraak op u, en zooals men zegt, doet hij zulks op hoogst onkiesche wijze. Hij pronkt met uit-hun-verband-gerukte volzinnen uit uw brieven, en schijnt de menschen daarmee te willen wijsmaken, dat hij het feitelijk is, dien gij liefhebt, dat gij een rol hebt gespeeld in zijn pogingen tot echtscheiding, en dat hij oorzaak was van uwe weifelingen, en het telkens weer verschuiven van uw huwelijk met den heer de Charrière.... In Genève ben ik dit alles te weten gekomen. Die man schijnt mij de vriendschap die gij hem steeds hebt toegedragen, evenals het vertrouwen van een

oprechte persoonlijkheid als gij zijt, ten eenenmale onwaardig. Indien gij hem hierover spreekt, *noem mijn naam*; ik houd niet van geheimzinnigheden, en ik verklaar mij vijand van een man, die een vrouw, aan wie hij eerbied verschuldigd is, opoffert aan zijn gekrenkte ijdelheid.'

Mevrouw de Charrière, doodelijk verschrikt, bedroefd en verontwaardigd, antwoordde:

'Ik verzeker u, dat ik er koud van werd, en dat ik hevig ontroerde van ergernis en schaamte. Zijn bedenksels aangaande mijne gevoelens te zijnen opzichte wekken echter meer mijn medelijden dan mijn woede. Ik vermoed, dat hij dit heeft gezegd, zonder zich rekenschap te geven van hetgeen hij beweerde, dat hij den inhoud en de beteekenis van mijn brieven was vergeten, en het hem voornamelijk ontging, hoezeer ik altijd met kracht en klem heb afgekeurd zijn houding tegenover zijne vrouw. Over echtscheiding heeft hij mij nooit gesproken, evenmin over liefde. Toen ik hem op de hoogte bracht van mijn trouwplannen met den heer de Charrière, heeft hij mij dit huwelijk ontraden op een wijze, die Mevrouw d'Athlone (nicht van Bella) deed vermoeden, dat daar iets achter stak; aan het slot van zijn brief deelde hij mij mede dat zijn vrouw ernstig ziek was; in de volgende brieven beklaagde hij zich over haar, ik vermaande hem, haar toch goed te behandelen. Dat is alles, wat dienaangaande voorviel. Ik schreef hem altijd, hoewel ik walgde van alles wat mij steeds over hem ter oore kwam; ik wilde hem niet laten merken waarvan ik hem verdacht; evenmin wilde ik het doen voorkomen dat *mijn* huwelijk voor hém een verdriet zou zijn.... Ik beloof u, zoo voorzichtig te zijn als gij mij aanraadt. Ik moet hem voor den schijn te vriend houden, het doen voorkomen alsof er niets gebeurd is, niet met hem breken, *omdat ik hem vroeger, vooral in den tijd van De Bellegarde met een vrijmoedigheid heb geschreven waarvan hij misbruik zou kunnen maken*, *als hij meent het recht te hebben kwaadaardig te zijn.* -'

Van een vrouw als Mevrouw de Charrière, die als héél jong meisje de wereld reeds verbaasde door haar schranderheid en door haar buitengewone menschenkennis, verwondert het niet, dat zij een diplomatieken weg ging bewandelen met een man, dien zij had te duchten. 'Belle de Zuylen' hád Constant d'Hermenches innig lief, doch, ondanks haar openhartigheid, heeft zij hem die teere gevoelens nooit bekend. Ware hij ongehuwd geweest, zij zou niets liever gewenscht hebben dan zijn vrouw te worden. Ongetwijfeld was zij verblind door den 'Veroveraar.' In haar rein hart, in haar eerlijk gemoed kwam de gedachte niet op dat hij zijn 'Agnès' zou willen rangschikken onder zijn gewone 'veroveringen', háár zou willen voegen, bij het aantal vrouwen, die den onweerstaanbare met lach en kus willig in de armen gleden!

Eind September van het jaar 1771 kwam het echtpaar de Charrière

te Colombier aan en vestigde zich in het huis, dat reeds sedert lange tijden bewoond was door den ouden heer de Charrière de Penthaz, vader van Bella's echtgenoot, zijn zoon en zijn twee ongehuwde dochters, Louise en Henriette.

De vriendelijke, reeds bejaarde Louise, wijdde al haar zorgen en tijd aan moestuin en bloemenhof. De dertigjarige, kribbige, zure Henriette, die het nooit met haar schoonzuster heeft kunnen vinden, had de teugels van het huishoudelijk bestuur in handen.

Colombier, zijn ligging en omstreken, het mooie, ruime huis dat de familie de Charrière bewoonde, hadden voor Bella de volle bekoring van het nieuwe.

Met groote opgewektheid schrijft zij haar frissche indrukken aan d'Hermenches. Wanneer deze doelt op zijn echtscheiding, vermaant zij hem ernstig, in dit korte leven zijn geluk niet te koopen ten koste van anderen.

d'Hermenches komt ten bezoek bij den heer en mevrouw de Charrière, te Colombier. Hij blijft er twee dagen. Bella pleitte opnieuw voor de rechten van mevrouw d'Hermenches en ontried hem zijn huwelijk te ontbinden.

Oneindig voorzichtiger dan ‘Belle de Zuylen’ schrijft de echtgenoote van den heer de Charrière aan d'Hermenches.

Zij vertelt dood-onschuldige feitjes, die niet anders raken dan den buitenkant van haar bestaan:

‘In Maart denk ik een reisje te maken naar Lausanne. Ik voel mij nog al wel, ondanks sneeuw en Noordenwind. Men is tamelijk tevreden over mij, en ik ben bizonder voldaan over mijne huisgenooten. Ik werk, ik schaak, ik schrijf en ontvang veel brieven.

.... Bonsoir, Monsieur d'Hermenches. Je ne vous ai pas écrit parceque j'ai arrangé un coin de jardin et lavé du linge à notre belle fontaine, comme une certaine princesse de l'Odyssée: mais elle était princesse et ne lavait que des robes de laine: moi, j'ai lavé de tout. C'est un des plaisirs les plus vifs que je connaisse. J'ai été jardinière et laveuse avec une passion et un excès qui m'ont rendue un peu malade.’

Onschuldiger kàn het wel niet. De wufte d'Hermenches, was noch van zulke schrijverij gediend, noch van dergelijke vulgaire bezigheden door ‘Agnès’ verricht. Hij antwoordt:

‘Cette princesse de l'Odyssée n'avait pas de l'esprit comme vous. Je ne puis souffrir que vous fassiez la lavandière, ni la nymphe potagère. Vous deviendrez couperosée, vos dents tomberont et vos cheveux aussi. Une jolie femme doit rester tant qu'elle peut une jolie femme, et un beau génie doit se conserver une bonne santé. Vous ne connaissez pas le soleil helvétique, et vous vous ferez du mal avec ces gaîtés agrestes.’

Wat Mevrouw de Charrière's schoonheid betreft, hieromtrent waren de meeningen verschillend.

De Fransche criticus Sainte-Beuve, die het betreurde, dat in Zwitserland niet een uitvoerige studie over Mevr. de Charrière geleverd was, een wenk, die Philippe Godet noopte, dien arbeid op zich te nemen, zegt: Madame de Charrière était ‘médiocrement jolie.’

Sainte-Beuve had zich omtrent het uiterlijk der Nederlandsche aristocrate, wier geest, schrijftalent en vloeiend Fransch hij bewonderde, laten inlichten door den heer de Brenles, die haar persoonlijk gekend had.

Van ‘Belle de Zuylen’ werd een prachtig portret in olieverf gemaakt door den beroemden Franschen portretschilder La Tour, die voor dat doel was uitgenoodigd eenigen tijd op het kasteel Zuylen te komen doorbrengen. Met grooten ijver en opgewektheid werkte La Tour aan Bella's portret, terwijl hij gretig luisterde naar de vernuftige gesprekken, die zijn model met hem en met anderen voerde, terwijl zij poseerde.

Toen het portret voltooid was, vernietigde de schilder zijn werk, en verzocht Jonkvrouw van Tuyll opnieuw te willen poseeren.

La Tour vond, dat hij niet genoeg de levendigheid van Bella's trekken had weergegeven. Die rustelooze wisseling van uitdrukking van oogen en mond maakte den artist soms wanhopend. Het portret, ten slotte door hem geleverd, werd algemeen geroemd. Dit portret, eenige pastels en silhouettes, en de prachtige marmeren buste door Houdon van Mevrouw de Charrière te Parijs gemaakt, - een buste waarvan veel gips-afdrukken voor familieleden en vrienden zijn vervaardigd, - werden herhaaldelijk door Philippe Godet bekeken. Zéér scherp en kritisch bekeken, want van h á á r wilde hij alles weten.

Ziehier wat hij van het uiterlijk van Notre-Dame De Colombier zegt:

‘Eerlijk gezegd, was Mevrouw de Charrière noch schoon, noch mooi, zij was: bekoorlijk. Zij behoorde tot die menschen, wier gelaat bekoort door levendigen blik, door groote bewegelijkheid, door de pikante bezieling, die een oorspronkelijke geest aan gelaatstrekken verleent. Met haar hooggewelfd voorhoofd, haar blonde, een ietsje weerbarstige haren, tamelijk kort geknipt en losjes achterwaarts gekapt, haar neus vrij krachtig gebogen, doch onberispelijk van lijn, met trillende neusvleugels, haar lippen omspeeld door een vaag lachje, vriendelijk en ontgoocheld tevens, haar parel-blanke tanden, met haar oogen vooral, die zeegroene oogen met helderen, open blik, waarvan het ééne - en dit is kenschetsend - vol ondeugende schalkernij kon zijn, terwijl het andere streelde, was Mevrouw de Charrière zulk een verrassende verschijning, een mengeling van openhartigheid, schalkheid, opgewektheid en gratie, dat niemand haar met onverschilligheid kon aanzien, of ooit kon vergeten, na haar eens ontmoet te hebben. Van hoeveel mooie vrouwen, van hoeveel klassieke schoonheden, kan men hetzelfde zeggen!?’

Ditie kwam eenigen tijd bij zijn zuster te Colombier doorbrengen. Het samenzijn met den broer dien zij zoo liefhad, was voor Mevrouw de Charrière een hoogst welkome afwisseling, maar ook een reden tot bezorgheid. Ditie's longen waren aangedaan, en, weldra moest hij zich

op advies van den medicus aan Zwitsersche kou en gure winden onttrekken en voor zijn kwaal genezing gaan zoeken in een warmer klimaat. Vol levenslust en hoop op volkomen herstel, vertrok hij naar Napels, waar zijn verblijf niet van langen duur was. Arme Ditie! hij was véél zieker, dan hij zelf wist. Den 21sten Mei van het jaar 1773 overleed hij te Napels.

Mevrouw de Charrière dacht in haar groot verdriet om het verlies van dien lievelingsbroer niet alleen aan zich zelf. Hoewel zij lichamelijk zwak was en de groote vermoeienissen, in dien tijd verbonden met het maken van groote reizen, nadeelig inwerkten op haar gestel, toch bedacht zij zich niet lang en vertrok naar Holland, om haar vader te troosten en gezelschap te houden.

Liefhebben, troosten, opbeuren, helpen, steunen, goed doen, al te gader levensvoorwaarden voor Mevrouw de Charrière. Het was haar een behoefte, sympathie te geven en die te ontvangen.

Mevrouw de Charrière's pogingen d'Hermenches te doen afzien van zijn echtscheiding, leden schipbreuk. Ondanks haar waardige en ernstige argumenten klopte zij aan een doovenmans-deur. Hij dreef zijn zin door, liet zich scheiden van Louise de Seigneux, die reeds geruimen tijd lijdend was, en twee maanden na de ontbinding van haar huwelijk overleed.

Zijn ‘gekrenkte ijdelheid’ waarover de nobele Ditie zich ergerde, speelde hem allicht weerzinwekkende parten. Zou hij dat c o û t e q u e c o û t e herwinnen van zijn vrijheid niet hebben doorgedreven, om Mevrouw de Charrière's gemoedsrust te verstoren? Om haar te pijnigen? Haar op wreede wijze tot de heillooze overtuiging te brengen, dat zij haar huwelijk met den Zwitserschen edelman wat te haastig had gesloten? Zou hij zich op Mevrouw de Charrière hebben willen wreken, omdat Belle de Zuylen, *zijn* ‘adorable Agnès’, niet had geluisterd, toen hij haar toornend en spottend een echtverbintenis met den heer De Charrière had ontraden?!

* * *

Mevrouw de Charrière was spoedig gewend aan haar Zwitsersche omgeving. Zij reed in haar fraaien, gemakkelijken caros door Colombiers omstreken en bracht bezoeken aan vrienden te Neuchâtel, waaronder du Peyrou, intimus van Jean Jacques Rousseau, wiens werken door Mevrouw de Charrière gelezen en gewaardeerd werden, maar die persoonlijken omgang met den auteur van *Emile* en *le Contrat social* vermeed. Te Neuchâtel, vóóral in Lausanne, en allerméést te Genève, werd Mevrouw de Charrière met onderscheiding behandeld, kwam men haar hartelijk tegemoet. Zij had niet beter kúnnen verlangen. En tóch, - tóch voelde zij zich eenzaam, onrustig, onvoldaan, zij had behoefte aan émotie, zij moest jubelen in ongetemperde blijdschap, of,

uitklagen haar leed; een effen, vreedzaam bestaan was niet wat zij begeerde; grauwe gelijkmatigheid was prikkel noch voedsel voor haar romantischen geest. Botte verveling deed haar tobben en zich verontrusten over haar gezondheid. Rusteloos reisde zij van de eene badplaats naar de andere; raadpleegde geneesheeren zoowel als kwakzalvers; verkeerde een tijdlang onder de suggestie zoowel van bevoegde als niet-bevoegde medici; deed op eigen houtje isolatie-kuren, die zelfs niet door een bezoek van haar bekommerden echtgenoot mochten onderbroken worden.

Voor den heer De Charrièrre, die buitengewoon veel geduld, toewijding en verdraagzaamheid toonde, was het een hachelijke taak om zijn huwelijksboot, bevracht met eene hem dierbare maar grillige lading, niet te doen kantelen. Héél wat stuurmanskunst moest de brave man toepassen!

Isabella zou dankbaar zijn geweest, indien niet altijd de klippen waren vermeden; zij verlangde soms, dat haar man zou bulderen en dreigen. Zijn bezadigde toon, zijn correcte manier om haar terecht te wijzen, tot betere inzichten te brengen, maakten de opgewonden, nerveuse, hartstochtelijke vrouw wanhopend. ‘Zij kreeg nog liever een pak slaag, dan altijd die tamme, onberispelijke preekjes te moeten aanhooren,’ klaagt zij.

Op aandoenlijke wijze deed de heer de Charrière wat in zijn vermogen was, om het zijn vrouw naar den zin te maken. In haar afwezigheid tobde hij over fouten en tekortkomingen die zij hem verweet; was daarmede zóózeer vervuld, en daarvan zóó doordrongen, dat hij zijn vrouw gelijk gaf, allerlei in hem af te keuren; dat hij de hem toegedichte gebreken thans scherp en duidelijk zag in zuster Henriette, met wie hij vóór zijn huwelijk in volmaakte eendracht had geleefd. Zelfs het voorlezen van Henriette prikkelde hem, want hij vond op eens, dat zijn zuster *te* goed las, en hij schreef aan zijn vrouw: ‘Nu ik Henriette hoor voorlezen, begrijp ik het verwijt dat gij mij doet, over mijn *te* goed lezen. Ik erger mij aan vele fouten waarop gij mij opmerkzaam hebt gemaakt, want ik vind al die onhebbelijkheden in Henriette terug.’

Deze bekentenis zal de stroeve verhouding tusschen Henriette en Isabella wel niet gladder hebben gemaakt!

Man en vrouw, beiden, waren te beklagen. Ieder afzonderlijk had beminnelijke kanten, aantrekkelijke hoedanigheden en eigenschappen, maar de vereeniging hunner deugden en gebreken vormde een schril geheel, een mengelmoes waaruit voor beide partijen weinig meer dan een schijntje van geluk kon schemeren.

Dit is de tragische zijde van Mevrouw de Charrière's echtverbintenis, dat zij, de vrouw met teer-gevoelig hart, zij, wier gedachten rusteloos dwaalden en zochten naar koestering en machtige liefde, zij, die hemel en aarde verzette om anderen genoegen te doen, die bij nacht en ontijden hulp verleende aan ieder die bij haar aanklopte, wier vreugde

was: goed-zijn en wèldoen, dat die vrouw geen geluk vond, maar het ook niet vermocht te geven aan den man, wiens lot aan het hare verbonden was.

Gedurende eenige jaren koesterde Mevrouw de Charrière een ziekelijke genegenheid voor een man, véél jonger dan zij, dien zij te Genève had leeren kennen. Wie dit troetelkind was, is zelfs Philippe Godet niet te weten gekomen.

Het jongmensch liet zich kalmpjes aanbidden, huwde later een bekoorlijke, jonge vrouw, en schrapte Mevrouw de Charrière uit zijn leven, die zoo gekrenkt was over de handelwijze van den ondankbare, dat zij in allerijl Genève ontvluchtte, haar man en twee bedienden den boel liet inpakken en de meubels verkoopen uit de appartementen door de familie de Charrière te Genève bewoond. Nimmermeer zette zij een voet in de stad aan Lémans meer.

In 1784 was het stadje Neuchâtel in rep en roer! De ‘Lettres neuchâteloises’, zonder auteursnaam verschenen, verspreidden verontwaardiging en ontsteltenis onder de rustige gelederen.

Een pikant romannetje in briefvorm; bladzijden vol couleur locale; vermetele bladzijden, waarin de eerzame Neuchâtelois geteekend worden héél nauwkeurig in hun zeden en gewoonten, tartend duidelijk in hun manier van spreken, met hun kreupele Fransche wendingen! En die roman was van háár, de vreemdelinge, voor wie men argeloos en vriendelijk een plaats had ingeruimd aan den huiselijken haard!

De algemeene woede barstte los boven Mevrouw de Charrière's hoofd. Het bleef niet lang verborgen, dat zij de schrijfster was der ‘*Lettres neuchâteloises.*’

De heer Chaillet, predikant te Colombier, huisvriend der Charrière's, die het echter herhaaldelijk met Bella aan den stok had, nam in ‘Le journal helvétique’ de partij op voor de auteur der ontsteltenis aanrichtende brieven. Hij roemde den onberispelijken vorm van Mevrouw de Charrière's letterkundigen arbeid en huldigde haar vernuft en humor.

In de *Lettres neuchâteloises* gaf de auteur niets meer dan une tranche de vie.

Om een slot, vooral om een bevredigend slot aan den roman, bekommerde zij, die in alles haar tijd vér vooruit was, zich reeds bitter weinig, in 1784.

De door haar ten tooneele gevoerde personen kreeg men lief; men stelde belang in het lot van het naaistertje Juliane, men had sympathie voor Meyer, men bewonderde de fiere, eerlijke jonkvrouwe de la Prise, die, hoewel zij Meyer liefhad, hem in 't bijzijn van zijn vriend meedeelde, dat zij wist dat Juliane moeder moest worden, en dat het zijn plicht was, de aanstaande moeder van zijn kind te trouwen.

Iedereen wilde weten óf Meyer huwde en met wie.

‘Geef ons toch een slot’, luidde het algemeen verzoek.

De in jonkheid en vernuft stralende Madame de Staël, die zich later beroemd maakte door haar letterkundigen arbeid: *Lettres sur Jean-Jacques Rousseau* (1788); *De la littérature* (1800); *Delphine* (1802); *Corinne* (1807); *De l'Allemagne* (1810-1813), mengde haar stem in het koor, om Mevrouw de Charrière te bewegen een slot te maken aan de *Lettres neuchâteloises*'.

Aan de Vrouwe van Colombier schreef zij:

'Je me suis vivement intéressée aux *Lettres neuchâteloises*; mais, je ne sais rien de plus pénible que votre manière de commencer sans finir. Ce sont des amis dont vous nous séparez, et la cessation de toute correspondance avec eux me donne contre vous un peu d'humeur'.

Sainte-Beuve oordeelde, dat er geen vervolg noodig was op de *Lettres neuchâteloises*, dat de lezer er naar eigen goedvinden een slot bij mocht fantazeeren.

Hij schrijft: 'Les Lettres neuchâteloises n'eurent pas de suite et n'en devaient pas avoir.'

In een brief, door Mevrouw de Charrière in 1802 aan Benjamin Constant, schrijver van het meesterwerk *Adolphe* gericht, deelt zij hem mede dat de *Lettres neuchâteloises* op haar kosten gedrukt waren en haar nooit een cent hebben opgebracht.

Hetzelfde ondervond zij met haar boek *Mistress Henley,* de tegenstelling op *Le mari sentimental* van Samuel Constant.

Zij zond 200 exemplaren van *Mistress Henley* aan haar broer Vincent van Tuyll, om ze in Utrecht aan de boekenmarkt te brengen.

Broer Vincent geeft in het Fransch verslag aan zijn zuster over zijn bezoek aan den Utrechtschen boekhandelaar Spruijt:

'Wat zoudt gij gelachen hebben, indien gij mijn gesprek met Spruijt gehoord hadt! 's Mans dwaas, ouwelijk gezicht, zijn hebzuchtige en nieuwsgierige manier van doen, en zijn afschuwelijk taaltje, zouden u misschien van schrik rechts-om-keer! hebben doen maken; maar, dat daargelaten, heb ik tranen gelachen om dien kerel.

En hoe gaat het met Mevrouw de Charrière? Jongens, ik heb een goeie klant aan d'r verloren! Ja wél! ik heb wel's over d'r hooren spreken. Hoeveel exemplaren hebt-u? Zijn ze zoo dunnetjes! Gebonden en onder de pers gezet, blijft er niets van over! Hoeveel meneer? Acht stuivers kan ik er niet voor vragen... en dan nog inkomende rechten - ach, God! er worden tegenwoordig zóóveel van die dingetjes uitgegeven.... Mag ik zeggen, dat het van uw zuster is? - Néén, waarachtig niet! Nou, meer dan 6 stuivers kan ik er niet voor vragen'...

'Enfin, ik heb hem de boeken voor 8 en voor 6 stuivers gelaten.

'Toen ik de deur uitging, liep hij me achterna, om te vragen, of hij in de krant mocht zetten, dat het werk was van een aanzienlijke dame. Ik heb geantwoord: Néén! -'

De heeren Ditie en Constant van Tuyll schreven onberispelijk Fransch, evenals hun zuster Bella. Ook zij hadden een vlotten stijl, een pittige, guitige wijze van de dingen te zeggen. Ook hun komt wel iets toe, van de waardeering, die Sainte-Beuve had voor de ongedwongenheid van Mevrouw de Charrière's schrijfwijze, wanneer zij dood-eenvoudige dingen vermeldt.

De Fransche criticus zegt daarvan: ‘Ce sont des riens, mais on a le ton; comme c'est net et bien dit!’

Le Mari sentimental van Samuel Constant werd geruimen tijd voor werk gehouden van Mevrouw de Charrière. Toen deze het boek van Samuel Constant gelezen had, zette zij zich onverwijld aan den arbeid om een tegenstelling te leveren van den *Mari sentimental.*

Zij schreef: *Mistress Henley* en teekende daarin haar eigen leven. De brieven van Mistress Henley aan eene vriendin zijn de klaaglijke uitzegging van haar huwelijksleed.

Na de verschijning van dit werkje ontving Mevrouw de Charrière brieven van vrienden en kennissen, die hun epistels aanhieven met: ‘Lieve Mistress Henley’! Allen waren ervan overtuigd, dat Mevrouw de Charrière geen verdichting maar waarheid had geleverd.

Wat het geschiedenisje betreft, is *Le mari sentimental* boeiender dan *Mistress Henley*; maar fijner, ongesmukter is de subtiele uiteenzetting van Mistress Henley's gemoedsstemming. Zij beschuldigt niet, zij vertelt slechts feiten en kleine gebeurlijkheden, en toont aan, hoe een correct, bezadigd man, die op ingetogen, kalme wijs zijn vrouw liefheeft, die vrouw doodongelukkig maakt, haar kwelt en bedroeft, omdat hij niets begrijpt van het grillige, impulsieve, vurige wezen van zijn echtgenoote.

Wat Mistress Henley schildert, is de onhoudbaarheid van een toestand tusschen man-en-vrouw, later in de *Code Napoléon* geboekt als: ‘incomptabilité d'humeur’, met reden tot echtscheiding.

Samuel Constant teekent het lijden van een man, getrouwd met een jongere vrouw, die in huis-en-hof veranderingen maakt, nieuwigheden invoert, zonder zich te bekommeren om de gewoonten, eigenaardigheden en liefhebberijen van haar echtgenoot. Familie-portretten die een eereplaats hadden in den salon, werden weggenomen; een ouwe, getrouwe huisknecht wordt door de nieuwe meesteres ontslagen; de lievelingshond wordt op haar verlangen afgemaakt. De arme man kwijnt, lijdt, is tegen zijn vrouw en haar kwellende hervormingen niet opgewassen, en maakt een eind aan zijn mistroostig leven.

Mistriss Henley komt niet tot uiterste maatregelen, doch ook zij begroet den dood als een verlossing: ‘Over een of twee jaar, hoop ik, zult gij hooren, dat ik verstandig en gelukkig ben,.... óf, dat ik er niet meer zijn zal.’

Nauwelijks was men te Neuchâtel de ontsteltenis der *Lettres*

neuchâteloises te boven, of reeds het volgend jaar, 1785, werden de *Lettres de Lausanne* aangekondigd, volgens Benjamin Constant: ‘Het beste werk, dat Mevrouw de Charrière gemaakt heeft.’

De drukproeven van de *Lettres de Lausanne* werden aan den heer de Salgas gezonden, huisvriend der Charrière's. De heer de Salgas, studiegenoot van den heer de Charrière, was volkomen op de hoogte van het wel-en-wee der de-Charrière-van-Tuyll-verbintenis. Hij wist welk een crisis van moedeloosheid Mevrouw de Charrière had doorgemaakt. Hij beschouwde het als een geluk, dat zij weer met opgewektheid aan den arbeid was gegaan.

Het schrijven van kleine komediestukjes, die wel eens te Genève werden opgevoerd, schilderen en musiceeren achtte de heer De Salgas aangename vertroostingen voor zijne vriendin, maar geen bezigheden die haar voldoende in beslag namen, zoodat zij niet kon tobben over haar gezondheid en zich eindeloos verdiepen in een onbevredigend huwelijksleven.

De heer de Salgas verbeterde de interpunctie in de *Lettres de Lausanne,* maar voor de rest schreef hij aan de auteur: ‘Je me garderai bien, d'y faire le plus léger changement.’

Mevrouw de Charrière typeerde de heldin ‘Cécile’ uit de *Lettres de Lausanne* op Rose, Cornélie, Louise Roëll, dochter van Willem Roëll, geboren te Utrecht, in 't zelfde jaar (1760) als Isabella van Tuyll, en, evenals zij, in 1805 overleden. Willem Roëll vestigde zich metterwoon te Lausanne, waar hij in 1762 huwde met Catherine Rose Secretan. In 1763 werd Mevrouw de Charrière's ‘Cécile’ Rose Roëll geboren. In de moeder van ‘Cécile’ gaf Mevrouw de Charrière zichzelf. Reeds bij het verschijnen der *Lettres de Lausanne* nam de auteur zich voor op dien nieuwen roman een vervolg te schrijven.

‘Caliste’, een door Mevrouw de Staël tienmaal gelezen en steeds opnieuw bewonderden roman, is de aansluiting op de *Lettres de Lausanne.*

Tijdens het schrikbewind schreef Mevrouw de Staël: ‘Mon Dieu, que je voudrais n'avoir pas lu Caliste dix fois! J'aurais devant moi une heure sûre de suspension de toutes mes peines.’

Mevrouw de Staël reisde naar Colombier, om persoonlijk kennis te maken met de schrijfster van het boek, dat haar zoozeer geboeid had, van den roman, die zulk een machtigen en onvergetelijken indruk op haar levendigen geest bewerkt had, dat zonder ‘Caliste’ Madame de Staël misschien niet haar meesterstuk *Corinne* zou geschreven hebben.

Caliste, de tooneelspeelster, en de dichteres Corinne zijn vrouwen wier liefde-geluk aan vooroordeel ten offer wordt gebracht. De door haar geliefde mannen ‘William’ en ‘Oswald’ zijn beiden geboortig uit het puriteinsche Engeland, waar een echtverbintenis tusschen een man van aanzienlijken huize en een vrouw, om haar talenten in het openbaar besproken en gehuldigd, onbestaanbaar werd geacht.

Mevrouw de Charrière, wier gevoelig hart haar dreef tot het aanknoopen van vriendschapsbanden en welwillende verhoudingen, was stroef en ontoegankelijk voor Mevrouw de Staël. Men zou geneigd zijn aan te nemen dat Mevrouw de Charrière er een angstig voorgevoel van had, dat Mevrouw de Staël in volheid van talent en jeugd, een zeer gevaarlijke mededingster zou worden naar de gunst en de bewondering van Benjamin Constant.

Vriendschapsuitingen door Mevrouw de Staël aan Mevrouw de Charrière bewezen, in den vorm van bezoeken en brieven vol waardeering voor Mevrouw de Charrière als auteur, werden wantrouwend aanvaard en een beetje hooghartig en spottend door de schrijfster der *Lettres de Lausanne* gecommentariëerd.

De loyale Belle de Zuylen was tegenover Mevrouw de Staël een spijtige, jaloersche vrouw, die wel vriendelijk gewaagde van Mevrouw de Staël's zeldzame gratie om te converseeren, maar ook zoo opzettelijk onwelwillend kon zijn, dat Mevrouw de Staël ten slotte alle pogingen vermeed om zich de vriendschap van Mevrouw de Charrière te verzekeren.

In 1786 brachten de heer en Mevrouw de Charrière nog een jaar in Parijs door. Gedurende dit verblijf voelde Mevrouw de Charrière zich herleven in een haar passend intellectueel milieu, waarvan zij het midden- en het glanspunt was, dat haar de vale eentonige tijden van Colombier deed vergeten. Zij ontlook, bloeide op, stelde belang in kunstuitingen op allerlei gebied die Parijs haar te genieten gaf. Overgelukkig was zij door de bewondering, openlijk voor haar aan den dag gelegd door Benjamin Constant, die toen ook in Parijs was.

Benjamin Constant, neef van Constant d'Hermenches, die zijn oom was, maakte op negentienjarigen leeftijd kennis met de toen zes-en-veertig-jarige Mevrouw de Charrière. Benjamin Constant was echter door opvoeding en aanleg op dien teeren leeftijd rijper en spotzieker dan menig veertigjarig man. Mevrouw de Charrière voelde zich bizonder tot hem aangetrokken. Zij kon met dien jongen man redeneeren en filosofeeren als ware hij haars gelijke. Het groote verschil in leeftijd was voor hun omgang geen bezwaar. Er viel tusschen hen niets te vereffenen of op te heffen. Zij waren één in voelen en denken. Benjamin Constant deed in zijn hoonende minachting voor de menschen niet onder voor zijne oudere vriendin, de geboren ‘désillusionnée’, wier naargeestige ervaringen er niet toe geleid hadden haar met het leven te verzoenen.

Ten opzichte van Benjamin Constant was Mevrouw de Charrière alweder de zwakke, verblinde vrouw; hij was haar troetelkind, dat zij liefhad en koesterde, ondanks zijn vele ongerijmdheden, die hare aangeboren paedagogische bekwaamheden hadden behooren te bestrijden. Zij was bekoord en geboeid door zijn vernuft, zij keek hem naar de oogen en bedierf hem naar hartelust.

De heer De Charrière vond den omgang van zijne vrouw met den

jeugdigen, genialen Benjamin Constant een gewenschte afleiding voor haar. Hij was ook ditmaal niet jaloersch, - een ervaring die zijn opgewonden vrouw soms pijnlijk was, doch, in dit geval, door het groot verschil in leeftijd tusschen Mevrouw de Charrière en haar jeugdigen aanbidder, zou naijver van de zijde van Bella's echtgenoot h o r s d e s a i s o n zijn geweest.

Als alle verwende kinderen wist Benjamin Constant dikwijls niets beter te doen dan een loopje te nemen met de vrouw, die hem overdreven liefhad, hij stelde zich met haar op één lijn, en sloeg soms een hinderlijk familiaren toon aan. Wanneer hij te Colombier logeerde, wat in den loop der tijden herhaaldelijk gebeurde, eindigden hun kibbelarijen in een steeds zich herhalende en hernieuwde overtuiging, dat zij niet buiten elkaar konden.

In 1794 maakte Benjamin Constant kennis met Mevrouw de Staël. Zijne hooge ingenomenheid met deze merkwaardige vrouw, zijne geestdriftige bewondering voor haar talent, deden Mevrouw de Charrière smartelijk aan, gaven haar de folterende verzekering, dat zij grootendeels door deze geduchte rivale uit de genegenheid en de denksfeer van Benjamin Constant was verdreven.

En tóch was dit meer aan háár zelf te wijten dan aan ‘Constantinus’, zooals zij hem noemde. Zij wilde voor haar afgod alléén knielen; zij duldde niet, dat een andere vrouw hem lief had en aanbad zooals zij. Met geduld en beminnelijkheid trachtte Benjamin Constant aan Mevrouw de Charrière duidelijk te maken, hoe onverstandig en liefdeloos zij jegens hem handelde. Het mocht niet baten. Grooter en grooter werd de kloof tusschen hen; scherp en spitsvondig was hun briefwisseling die in 1795 ophield, waardoor een einde werd gemaakt aan hun vriendschap, aan hun wederzijdsche waardeering en bewondering, waarin zij zich ongeveer 9 jaren hadden gekoesterd.

Mevrouw de Staël was jong, geestdriftig, arbeidzaam; verwachtte veel van het leven, snakte naar littérairen roem. Zij spoorde Benjamin Constant tot werken aan; prikkelde zijn ijdelheid en zijn eerzucht, terwijl zijn oude, moe-gestreden vriendin al zijn plannen aanhoorde met haar eindeloos, ontmoedigend: ‘A quoi bon?’

Andere menschen, nieuwe vrienden namen een tijd lang Mevrouw de Charrière's denken en zorgen in beslag: tallooze Fransche uitgewekenen, die vóór en na het uitbreken der revolutie elders een heenkomen zochten, en zich in Zwitserland vestigden. Waar te helpen en te troosten viel, stond Mevrouw de Charrière in 't voorste gelid. Rust, tijd, geld, alles bracht zij ten offer om leed te verzachten, tranen te drogen. Over eigen verdriet, smartelijke ervaringen, lichamelijke pijnen, veroorzaakt door haar kwaal, sprak zij niet, zelfs niet met haar intiemste vrienden. De woorden van Gresset, die zij als jong meisje dikwijls herhaalde, wanneer zij door de lange gangen van het

kasteel te Zuylen draafde, zijn haar bijgebleven tot aan het einde harer dagen:

> ‘Un esprit mâle et vraiment sage
> Dans le plus invincible ennui,
> Dédaigne le triste avantage
> De se faire plaindre d'autrui.’

In den huiselijken kring begon men zich steeds ongeruster te maken over de toenemende lichaamszwakte van Mevrouw de Charrière.

Haar geest bleef helder, onvermoeid, tot twee dagen vóór haar dood. Trouwe vrienden en vriendinnen, de heer d'Oleyres, Henriette l'Hardy en Thérèse Forster, dochter van den predikant Chaillet, zagen met bekommernis, hoeveel inspanning het Mevrouw de Charrière kostte 's avonds in haar salon te verschijnen en een opgewekten toon jegens haar bezoekers aan te slaan. Lichamelijk was zij uitgeput, en gedurende haar slapelooze nachten vroeg zij zich af: A quoi bon? Wáárom nog willen schijnen, wat zij niet meer was?

Ondanks haar rijke, véélvuldige gaven van hoofd en hart heeft zij gezocht naar geluk, gejaagd naar bevrediging, zonder die te vinden. De heer De Charrière betreurde het, dat zijne echtgenoote, altijd onvoldaan over zichzelf, bij anderen te weinig steun vond om haar tot blijmoedigheid te stemmen. Hij was zich smartelijk bewust, bij de vrouw die hij op zijn kalme wijze liefhad en hoog stelde, niet de plaats in te nemen, die hij wenschte.

Kort voor haar dood, dicteerde de lijdende vrouw aan Thérèse Forster een briefje voor Benjamin Constant over haar naderend eind. Een paar dagen later meldde de heer de Charrière hem den dood van zijn vrouw.

Benjamin Constant was ontroerd en schreef in zijn dagboek: ‘J'apprends la mort de Madame de Charrière de Tuyll. Encore une amie dévouée que je perds! Le monde se dépeuple pour mon coeur.’

Den 27sten December van het jaar 1805, 's morgens om drie uur, vergleed Mevrouw de Charrière van het leven in den dood.

Haar echtgenoot en haar bedroefde vrienden voelden haar heengaan als een leegte, die door niemand kon worden aangevuld.

Den 29sten December, op een kouden, mistigen Zondag, werd zij begraven. Zij werd uitgeleid door een klein aantal trouwe vrienden.

De Heer de Charrière was niet in staat zich bij den lijkstoet aan te sluiten. Sprakeloos zat hij neer, met weemoedigen blik voor zich uit starend; overpeinzend het leven van de aantrekkelijke, boeiende, schitterende Belle de Zuylen, van de goedhartige, hulpvaardige, rusteloos arbeidende, onvoldane Mevrouw de Charrière, wier stoffelijk overschot werd vervoerd naar het kerkhof van het kleine Zwitsersche dorp Colombier.

ANNE SMIT KLEINE - FASTRÉ.

Een onbewaakt oogenblik, door Eline.

Er werd aan de voordeur gescheld.

‘Alweer! Juist nu ik Neeltje heb uitgezonden, komt er iemand!’

Juffrouw Betzy zag door het traliewerk der deur een man op de stoep. ‘Zeker weer een koopman met papier en potlooden,’ prevelde zij, ‘ik zal hem toch maar even te woord staan.’ Zij deed open.

‘Dag Juffrouw. Is meneer Wichers thuis?’

‘Neen.’

Niet? Dat is lastig. Ik zou hem graag hebben gesproken.’

‘Ga dan maar naar 't kantoor in de stad,’ - zij gaf 't adres op - ‘dáár is mijnheer elken dag tot vier uur te spreken. Het is nu - met een blik op de ouderwetsche staande gangklok - het is nu twéé. Vóór etenstijd komt mijnheer Wichers zelden thuis; maar daarna gaat hij gewoonlijk niet meer uit.’

‘Als u hem dan maar zeggen wil, dat schipper Klein er geweest is en dat ik om zes uur terugkom. Dan weet ie er alles van en zal wel thuis blijven, in elk geval.’

Was het de brutale toon waarop dit laatste gezegd werd of het onaangename gezicht van den man? Juffrouw Betzy voelde dat zij verbleekte, toen zij antwoordde:

‘Ik zal de boodschap aan mijnheer overbrengen.’ Tegelijk sloot zij de deur met een druk.

Vijf minuten later kwam Neeltje aandraven, met haar mand met beschuiten.

‘Is het waar, Juffrouw; is hij er weer geweest? Jannetje van hier naast vertelde mij, dat u hem had te woord gestaan en bij den bakker hadden zij hem ook weer in de buurt zien rondslenteren....’

‘Maar Neeltje, over wien heb je het toch? Er is hier niemand geweest dan een schipper, Klein noemde hij zich, die mijnheer wilde spreken....’

‘O Juffrouw, dat is juist die akelige kerel... die...’

‘Ja, een prettig uiterlijk heeft hij niet, maar dat kan de man niet

helpen. Hij heeft gevraagd, of ik aan mijnheer wilde zeggen, dat hij om zes uur terugkomt.'

'Heel goed. Dan kan mijnheer Wichers alvast vooruit zijn portemenee vullen. Want ziet u, Juffrouw, ik wil geen kwaad van uw broer zeggen; dat past mij niet, al ben ik eene oude dienstbode en hier al tien jaren over huis, - maar het is toch maar waar, dat mijnheer dien kerel vreeselijk royaal behandelt; en dat nog altijd voor die paar onnoozele klappen, die onze jongeheer aan zijn kwâjongen heeft toegediend. Mijnheer Wichers is een best mensch, die veel voor een ander over heeft - wat had hij haar oude moeder kostelijk aan dat mangelstandje geholpen! - maar "goed is goed en al te goed is...." nou, het gaat mij niet aan, dat is zeker....' en brommend trok Neeltje naar de keuken.

Mijnheer Wichers kwam op den bepaalden tijd tehuis. Zijn dochtertje stond naast hem vóór op de tram.

'Niet waar, Fietje, wij hebben wat prettig samen getramd?'

'Heerlijk, pa! Ik was zoo blij toen ik u zag staan, want toen hoopte ik dadelijk dat u mij zou meênemen.'

'Jij bent ook niet iedereen!' klonk het lachend, terwijl hij zijn eenige dochter, een aardig meiske van tien jaar in de stevige armen kneep.

Zoodra 'de jongens' een kwartiertje later thuis kwamen, ging men aan tafel. - Sedert het overlijden van mevrouw Wichers nam eene zuster van mijnheer voorloopig de huishouding waar. Juffrouw Betzy had beloofd zoolang te zullen blijven, tot haar broer er in zou zijn geslaagd eene vaste huishoudster te vinden.

De toon onder het kleine gezelschap was tamelijk druk, dank zij de opgewekte jongelui. Papa sprak ook wel mede, maar als hij lachte, was zijne vroolijkheid toch een weinig gedwongen; alsof er iets was dat hem hinderde en dat hij niet van zich af kon zetten.

Na het eten liep hij, volgens zijn gewoonte, den tuin in en Betzy, die instinctmatig begrepen had, liever niet in het bijzijn der kinderen over die boodschap van schipper Klein te moeten spreken, voegde zich bij hem.

'Karel, er is om twee uur een man hier geweest. Klein noemde hij zich; schipper Klein.'

Wichers zag verschrikt op.

'Klein, wat moest die hier doen?'

'Dat zal hij je zelf wel zeggen, want om zes nur komt hij terug.'

Wichers keek met bijzondere belangstelling naar een nieuw verplaatsten boom.

Neeltje kwam zeggen dat schipper Klein er was.

'Goed. Laat hem maar in de voorkamer. Ik kom.'

Een uur later vinden wij Betzy in de gezellige huiskamer aan het

theeblad en haar broeder tegenover haar zittende; hij schijnt in gedachten te zijn verdiept.

Plotseling ziet hij op en zegt:

'Komaan Betz, ik zal je alles van die ellendige historie vertellen. Het zal mij misschien lucht geven mij erover uit te spreken en ik weet, dat ik jou volkomen vertrouwen kan.'

'Dat weet je van ouds, Karel,' antwoordde zij, hem vriendelijk toeknikkende, 'spreek gerust.' - Hij begon:

'Het zal nu ruim een jaar geleden zijn. Ik zat met mijne beste Mina, ook zooals nu, thee te drinken. Zij had een stapeltje naaiwerk bij zich en ik had de courant, waaruit ik haar eene aardige opmerking uit de dierenwereld voorlas, - ik herinner het mij nog zoo duidelijk alsof 't gisteren was. Wij zaten zoo gezellig samen in de veranda en genoten van het aardige gezicht door onze suite op de Maas, waarop gedurig scheepjes voorbij voeren. Op eens komt Sophietje met een boos gezicht en half schreiende binnenloopen.

Paatje, kom u asjeblieft eens even aan de deur. Die akelige straatjongens plagen Neeltje zoo vreeselijk, terwijl zij aan de stoep werkt. Zij schelden haar uit en gooien haar met allerlei vuile dingen en als zij het hun verbiedt dan schreeuwen zij hoera! en doen 't nog erger!'

'Die miserabele jongens! Ik zal ze!'

Mijn wandelstok als dwangmiddel in de hand, loop ik met Fietje mede. Een viertal bengels maakten het Neeltje lastig, kwâjongens van een jaar of veertien. Ik laat mijne stem hooren, maar de verregaande brutaliteit waarmede zij mij de gemeenste woorden naar het hoofd wierpen, maakte, dat ik den eersten den besten bij zijn buis pakte.

'Laat me los!' gilde de jongen; 'je mag mij toch niet slaan; dat durf je niet! Dan komt de polisje!'

Het aanhoudend sarrend gelach der toestroomende menschen - het Rotterdamsche straatpubliek is niet om zijne goede manieren bekend! - bracht mijn bloed aan 't koken. Ik schudde den knaap ter dege door elkander; hij schopte, sloeg en stompte van zich af. Op het oogenblik dat hij op de straat valt en ik, die hem niet los wilde laten in de hoop dat de politie verschijnen zoude, met hem, stormt Johan het huis uit. Hij grijpt den jongen en na een driftig: 'Laat hem maar aan mij over, vader!' begint mijn oudste den patiënt toe te takelen op eene manier die lang niet malsch was. Je kent Jantjes kolossale handen en ik zou liever niet onder zijn geoefende vuisten op de straat liggen, dat verzeker ik je.

Toen hij den jongen bont en blauw geslagen had, zeide hij met gewilde bedaardheid:

'Zoo, je hebt voor vandaag je portie. Pas op dat je niet weer komt! Marsch - naar huis!'

Maar de slimme klant verroerde geen lid. Hier en daar klonk een

gemompel: ‘Hij is bewusteloos; - de schrik zit erin; - als ie em maar niet heit dood geslagen; hij heit em kapot geslagen!’

De stemmen klonken hoe langer hoe luider. Een man in een grijs boezeroen komt aanloopen. ‘Groote God - mijn kind - mijn jongen is dood!’ schreeuwt hij. En aanstonds roepen verscheidene der toeschouwers: ‘Hij heeft den armen jongen dood geranseld - die meneer uit het mooie groote huis, dáár!’

Onder een woest getier en het schreeuwen van ‘Moordenaar! Kinderbeul!’ en meer soortgelijke scheldnamen begon de opgewonden troep steenen in de ruiten te werpen. Anton, die in den tuin met zijn konijnen bezig was, klauterde, toen hij door de suite zag wat aan den straatkant voorviel, snel over de schutting naar buurman Smits en op zijn dringend verzoek liep deze onmiddellijk naar het bureau van politie, met het gevolg, dat spoedig door eenige agenten aan den oploop voor ons huis een einde werd gemaakt. Op de vraag wat hier was gebeurd, vertelde de vader dat hij schipper was en met zijn beurtschip te Maassluis hier dichtbij lag, en dat zijn jongen - het wurm zou geen hond of kat kwaad doen! - dat zijn kind door dien mooien jongenheer was mishandeld. Hij had er eerst voor dood bij gelegen, maar juist nu zich even bewogen en gekermd. Dat zijn arme jongen voor zijn leven lang ongelukkig geslagen was, dit stond bij hem vast.

Voorzichtig droegen wij den knaap in huis en Dokter Kriens, die gelukkig hier langs kwam en die hem op mijn verzoek bevoelde en betastte, verklaarde, niet aan eene ernstige kwetsuur te gelooven, maar zoolang de patiënt niet spreken kon, liet er zich met zekerheid niets van zeggen.

Ik had Johan naar zijne kamer gezonden met streng verbod die te verlaten. Ik was bang dat het grauw hem zou aanvallen, wanneer men hem in het oog kreeg. Maar nu scheen het publiek *mij* voor den dader te houden, te oordeelen naar 't geschreeuw: ‘Voor zen eigen kinderen is hij best, maar die van een ander ranselt hij dood!’

Mijne goede Mina, doodsbleek, maar schijnbaar kalm, deed den vader het voorstel den jongen hier te verplegen; op het schip zou daarvoor misschien minder gelegenheid zijn. Onderwijl scheen de jongen bij te komen. Hij kermde en steunde en begon naar zijn achterhoofd te grijpen. De dokter beloofde over een half uur nog eens aan te komen.

De agent van politie moest proces-verbaal opmaken van het voorgevallene. Op mijne aanmerking, dat die ellendige jongens hadden gesard en gescholden, zeide hij:. ‘Dat is best mogelijk, mijnheer. Maar niemand mag zijn eigen rechter zijn. U had hem kunnen vasthouden tot wij kwamen, maar u mocht hem niet slaan. Als die jongen niet dood gaat, zal het een geluk voor u zijn.’

Bij een nader onderzoek van den dokter bleek mijn vermoeden, dat de jongen zich erger voordeed dan hij was, niet ongegrond; ten minste een uur later liep de patiënt tusschen den dokter en zijn vader in

naar het schip terug. Vóór den nacht ging ik er nog eens heen. Ik herhaalde mijn reeds aanstonds gedaan aanbod om de kosten voor de verpleging voor mijne rekening te nemen en bood den vader nog eene aanzienlijke som als schâvergoeding bovendien aan. Hij zou mij dan wederkeerig wel het genoegen willen doen op het politiebureau te verklaren, dat zijn zoontje geen ernstige kwetsuur door mijne wel wat hardhandig toegepaste strafoefening bekomen had?

Zie, Betzy, die ondoordachte woorden hebben voor mij allertreurigste gevolgen gehad. Mijne vrienden spraken over ‘een oogenblik van drift,’ waarin ik - eigenlijk was het Johan geweest, maar dien liet ik er liever buiten, merkende dat men op hem minder had gelet - den bengel forscher had geraakt dan mijne bedoeling geweest was. Geen hunner wist *wat* mij inderdaad het hart bezwaarde; ik heb er tegen anderen nooit over gesproken. Mina alleen wist mijn geheim. Nu echter is het mij voor het eerst een behoefte ronduit over deze dingen met mijn trouwe zusje te spreken.

Op mijn voorstel trok schipper Klein een leelijk gezicht. Er volgden nieuwe verzuchtingen over zijn arm ventje, dat voor zijn geheele leven suf en ongelukkig geslagen was; die dokter mocht zoo mooi praten als ie wilde, maar *hij* wist het wel beter... enz. enz. Maar eindelijk stemde hij er in toe, door de aanbieding van nog meer geld hiertoe bewogen, die gewenschte verklaring te zullen doen, als zijn jongen in 't leven bleef.

Er verliepen twee dagen. De knaap bleef hardnekkig zwijgen en versuft kijken. Zijne leden kon hij weer gebruiken en aan eetlust ontbrak het hem geenszins, indien ten minste de lekkere schoteltjes en soepjes die mijne vrouw voor hem klaar maakte, hunne bestemming hebben bereikt en niet door andere kinderen zijn opgesmuld. Den derden dag om tien uur moesten wij op het gerechtshof komen. Een kwartier voor den bepaalden tijd kreeg ik een boodschap van den schipper, of ik nog even bij hem aan wilde komen, eer ik naar ‘De Heeren’ ging.

Mina verbleekte en ik was ook lang niet gerust. Ik ging naar het schip.

Klein had van zijn neef, die zooveel als portier aan het gerechtshof was, gehoord, dat hij zou moeten beginnen met een eed af te leggen, waarbij hij verklaarde door niemand te zijn overgehaald tot het verzwijgen van de waarheid, of ten minste van de geheele waarheid. Meneer zou ook moeten bezweren hem, noch door geld, noch door belofte van geld, daartoe te hebben omgekocht. En als hij dat verklaarde, dan loog hij, want meneer had hem wel degelijk voor geld omgekocht; en nu had hij, of vooral zijne vrouw, gewetensbezwaren. Hij was maar een eenvoudige burgerman, maar zie je, zulk een groot kwaad doen als een valschen eed zweren, neen, dat deed hij niet en dat kon ik ook niet van hem verlangen. Wat ik voor mij kon verantwoorden, moest ik zelf weten, maar *hij deed het niet.*’

Het koude zweet parelde op mijn voorhoofd. Het slaan van den jongen was eene overtreding der wet geweest, niet meer. Maar het overreden tot het afleggen van een valsch getuigenis door belofte van geld, was oneindig veel erger. Mijn naam geschandvlekt; - mijne jongens met den vinger nagewezen, omdat hun vader voor *zulk* een feit was gestraft met... misschien met gevangenis.... Alles draaide mij voor de oogen. In den angst van mijn hart bedacht ik niet, welk hoog spel ik speelde; ik was dankbaar, toen ik eindelijk, door het gezegde van Klein 'dat dit alles voor zoo'n handje vol geld niet aanging,' lont ruikende, de door mij vroeger aangeboden som verdubbelde.... verdriedubbelde. De helft zou ik hem dadelijk uitbetalen en de andere helft zouden wij, van het gerechtshof terugkomende, op mijn kantoor gaan halen. Ik had lang niet voldoende aan geld en bankpapier bij mij om die eerste helft te voldoen, maar Klein was zoo goed aanvankelijk ook met dat weinige tevreden te willen zijn. Hij vertrouwde mij wel, hi, hi, hi! 'Wij kenden mekaar immers en wisten wat wij aan elkaar hadden? hihihi!' - Het was afschuwelijk!

Ik was volkomen overtuigd dat deze geheele onderhandeling niets anders was dan een toeleg om mij nog meer geld af te persen; maar op dat vreeselijk oogenblik gevoelde ik mij machteloos, aan de handen van den schurk overgeleverd. Nooit vergeet ik den valschen blik dien de man zijdelings op mij wierp, toen wij uit het gerechtshof op de straat terug kwamen. Eene boete in geld was mijne straf 'voor eigenmachtig handelend optreden.'

Ik was gejaagd en zenuwachtig. Mina begreep er alles van. Toen zij mijne ijskoude handen drukte, verbleekte zij en als ik haar niet had gesteund, zoude zij op den grond zijn gevallen. Zij, de eenvoudige vrouw, de oprechtheid in eigen persoon, die de geringste noodleugen van de dienstboden of de kinderen streng bestrafte, zij wist nu dat haar man een meineedige was....

Het verdriet verteerde haar. In den laatsten tijd had hare gezondheid toch vaak te wenschen overgelaten; maar ik kan de gedachte niet van mij afzetten, dat het tobben over deze ongelukkige zaak haar einde bespoedigd heeft, al is deze niet feitelijk de oorzaak van haar dood geweest.

En nu, juist een jaar nadat ik mijne lieve vrouw begraven heb, komt die man mij vragen om nog meer geld. In den loop van het jaar is hij reeds een paar keeren met hetzelfde doel hier geweest; ik heb hem dan zoo kort mogelijk te woord gestaan en hem gegeven wat hij vroeg om maar van hem af te zijn.

Heden eischte hij nu zulk eene groote som, dat die de perken al te veel overschreed; en toen ik bezwaar maakte, zeide hij grinnikend:

'Het hangt er van af hoe je de dingen bekijkt. Ik ben maar een eenvoudige schipper. Mijn jongen kan niet leeren, daar is niets aan te doen; maar dat is zoo heel erg niet; hij zal er toch wel komen,

ook al moest zijn vader een tijdlang “brommen.” Want ik weet heel goed dat ik, wanneer ik aan “De Heeren” vertel hoe de vork aan den steel steekt, er zelf ook aan moet gelooven. Maar dat is voor zoo'n deftigen mijnheer natuurlijk veel erger, dat begrijp ik best. Mijn oudste jongen, Frans, is Goddank in Duitschland; die behoeft het niet te weten.’

Naar Duitschland; - buitenslands - dat was een goede ingeving! Na lang praten heb ik nu met schipper Klein eene overeenkomst gesloten, waarbij hij belooft tegen eene, tusschen ons bepaalde, levenslange vergoeding, die ik hem jaarlijks zal laten uitbetalen, naar Amerika te vertrekken, met zijne vrouw en Keesje, en tevens verklaart, zich nooit meer hier te vertoonen. Komt hij ooit weder in 't land, dan houdt het jaargeld onmiddellijk op. Dit heb ik opgeschreven en die verklaring is door mij en door hem geteekend.

Ik weet wel, Betzy, dat dit mijne onoverlegde daad nooit kan wegcijferen; het berouw daarover zal mij bijblijven, zoolang als ik leef. Maar nu is ten minste de vrees voor dien ellendigen schurk weggenomen. Ik ben innig dankbaar dat mijne geldelijke omstandigheden het mij veroorloven zulk eenen kostbaren maatregel te nemen. Mijne arme, lieve Mina! Dat zij het offer moest worden van mijne onbedachtzame daad, is mijn ergste straf.’

Na een poosje hernam Wichers:

‘Je zegt niets; je keurt dus mijne handelwijze af; zeer natuurlijk! Maar wat kon ik anders doen?’

‘Het baat niet of wij de feiten achterna beoordeelen. Zulk een oordeel is nooit geheel onpartijdig. Maar ik geloof toch, dat ik in zulk een geval anders zou hebben gedaan,’ zeide Betzy.

‘Hoe dan? Spreek maar ronduit; wat zou je hebben gedaan?’

‘Ik zou, als ik het kind van een ander al te hardhandig had bestraft, onmiddellijk zelf naar het bureau van politie zijn gegaan, zonder eerst de aanklacht van den vader af te wachten. Ik zou aan den commissaris ronduit hebben gezegd wat er gebeurd was en mij bereid hebben verklaard de daarop staande straf, eene geldboete, of des noods gevangenisstraf, te ondergaan. Alles liever, dan zulk eene onware verklaring onder eede af te leggen. Zelfs al had je een paar weken in de gevangenis moeten doorbrengen, dan zou dit je naam van eerlijk man niet gekrenkt hebben. Door zooveel mogelijk de aanleidende oorzaak daartoe bekend te maken, zou het geval den prikkel der geheimzinnigheid verloren hebben en spoedig vergeten zijn geworden.’

‘Misschien had ik zoo behooren te handelen. Maar wat geschied is, kan helaas niet ongedaan worden gemaakt. Ware ik ongetrouwd geweest; had ik alleen met mijzelf rekening te houden, dan zou ik er waarschijnlijk in jouw geest over hebben gedacht; maar mijne kinderen, vooral mijne jongens...’

‘Luister eens Karel; ik wil en mag je niet hard vallen. Je hebt waarlijk zwaar genoeg geboet voor deze, in mijne oogen, verkeerde

daad. Maar doe nu je best om weer mijn oude, opgewekte broer te worden van voorheen, ter wille van je kinderen, voor wie je immers het offer hebt gebracht.'

'Ik zal mijn best doen; ik beloof het je, Betzy.'

Na dit gesprek tusschen Karel Wichers en zijne zuster zijn tien jaren verloopen. Betzy is met den heer Beukenhorst, leeraar aan de handelsschool te Rotterdam, getrouwd. Wichers heeft eene uitmuntende 'huiszorg', zooals hij juffrouw De Wilde noemt. Sophie is volwassen. Het mooie, lieve meisje brengt de vroolijkheid in huis en zij staat op den besten voet met 'Juffie.' Toch meent papa dat zijne groote dochter nu wel voor hem en de broers kan zorgen en het is afgesproken, dat juffrouw De Wilde tegen November de familie Wichers verlaten zal.

Tante Betzy is daar juist met een aardig plan voor den dag gekomen. Zij vertelde, dat zij en haar man in de vacantieweken eene reis naar Noorwegen wilden gaan doen en nu was Beukenhorst op den inval gekomen Sophie mee te vragen; dan had zij prettig gezelschap als oom Hendrik nu en dan grootere toeren te voet wilde ondernemen en Fietje zoude er, naar zijne meening, zeker niet tegen hebben kennis met een gedeelte van het schoone Noorwegen te maken. Nu 'juf' nog hier was, zou het goed geschikt kunnen worden. Hoe of papa erover dacht?

Mijnheer Wichers is weer tamelijk de zwaarmoedige stemming over het verleden te boven gekomen. Alleen wanneer hij in de noodzakelijkheid gebracht wordt om een eed af te leggen, zooals nu onlangs bij het aanvaarden van de voogdijschap over de kinderen van zijn overleden broeder, is hij dagen lang onder den indruk eener angstige gejaagdheid, die hij slechts met zeer groote inspanning overwinnen kan. De herinnering aan dien anderen eed wordt dan weder levendig bij hem opgewekt.

'Ik gun je dat genoegen hartelijk gaarne, kindlief. Je hoort, oom en tante gaan reeds over acht dagen op reis. Kan een nufje zooals mijne Sophie in zulk een korten tijd reisvaardig zijn?' vroeg hij, vriendelijk plagend.

'O papa, al moest ik overmorgen gereed zijn! Hoe heerlijk! Naar Noorwegen! - waarover ik in den laatsten tijd zooveel gelezen heb! Naar dat schoone, ernstige land! O tante, wat zijt u, en wat is oom, toch lief voor mij! Laat ik u maar vast eens een hartelijken kus geven, oom zal ik er strakjes twee geven, want oom is op die kostelijke gedachte gekomen mij mee te nemen.'

Volgens afspraak gingen mijnheer en mevrouw Beukenhorst met hun nichtje Sophie den 10^{den} Juli op reis. Veertien dagen later vinden wij het drietal in Noorwegen terug. Zij zijn in het eenvoudige maar

vriendelijke hotel ‘Prestegaarden’ gelogeerd, te Odde in Hardanger, het aan den Sörefjord zoo verrukkelijk gelegen oord.

Druk pratende over het genot der vaart over den fjord, van Eide langs Vik en Ullvik, wordt hun gesprek plotseling afgebroken door eene beweging met de hand van Sophie, die tot luisteren uitnoodigt. Haar fijn gehoor heeft uit het vertrek boven de kamer waar zij gezeten zijn, enkele tonen opgevangen van ‘'t Wien Neerlands bloed’; het volkslied wordt op eene vrij goede piano zacht gespeeld en toen, na een paar inleidende akkoorden, door eene frissche stem aangeheven. De waardin beduidde hun, dat het zingen in de kleine bovenzaal was. Of zij daar misschien ook wilden heengaan, terwijl hier de tafel werd gedekt?

Zij gaven aan dien wenk gevolg. Het keurige salon stond open. Onze reizigers bleven op den drempel staan luisteren en toen zij met het laatste ‘voor Vaderland en Vorst!’ vroolijk instemden, sprong de zanger verheugd van zijn pianostoel op, en 't gezelschap met eene beleefde buiging tegemoet gaande, zeide hij:

‘Mijne list is waarlijk gelukt. Bij het aankomen der boot dacht ik: als ik nu eens eindelijk reizigers mocht ontmoeten, die geen Duitsch of Engelsch spreken - wat zou ik dat prettig vinden! Ik zong het “Wien Neerlands bloed” met voorbedachten rade, en zie nu mijne proefneming met een schitterenden uitslag bekroond. Mag ik mij aan u voorstellen? Ik ben Frans Klein, Hollander van geboorte; Duitscher van opvoeding; geologisch student van beroep; wereldburger naar mijne leefwijze; althans in de vacantieweken.’

Beukenhorst stelde zichzelf wederkeerig aan den jongen Hollander voor en ook zijne vrouw en zijn nichtje. De kennis was al spoedig gemaakt. Frans Klein had een bijzonder gunstig uiterlijk en daarbij hoogst beschaafde, aangename manieren. Hij was den vorigen dag te *Odde* gekomen; hij had al vast een toertje naar de gletschers op den *Buarbrae* gemaakt en op den fjord gezeild. Er werd afgesproken den volgenden morgen vroeg uit te gaan en onder het goed geleide van den gids, Odd Oddeson, gezamenlijk een tocht naar den *Skaeggedalsfos* te ondernemen.

Het was een dag vol genot.

De prachtige Sörefjord - een gedeelte van den Hardangerfjord draagt dien naam - was als een spiegel, telkens de nu eens kale, dan begroeide ronde rotskoppen weerkaatsend, terwijl gedurig groote en kleine watervallen afwisseling en beweging aan het landschap gaven. Sophie had nog nooit zulk een verrukkelijken roeitocht gedaan; het scheen haar toe, dat de knappe student, die in zijne hemdsmouwen, den gids flink bij het hanteeren der riemen hielp, eene aardige stoffeering in die omgeving vormde.

Na een goed uur te hebben gevaren stapten de reizigers aan den oever van den fjord bij het Tyssedal uit; eene korte wandeling door dit liefelijke dal bracht hen aan Skaeggedal en hier vonden zij eene

eenvoudige woning, eigenlijk was het niet meer dan een hut, waar iets van den meegenomen mondkost zoude worden gebruikt.

Daar slappe koffie zonder melk minder smakelijk werd gevonden - de koeien zijn op de bergen en de melk blijft boven, om in de saeters tot kaas te worden bewerkt - gebruikte men een glas frisch Noorsch bier (öl) bij brood, kaas en hard gekookte eieren, die uit de tasch van den gids te voorschijn werden gehaald. Mannen, vrouwen en kinderen zagen er wel schilderachtiger maar niet zindelijker uit dan ons Hollandsch straatpubliek; reden waarom de onvermijdelijke handdruk der geheele familie bij het afscheid, ten dank voor de ontvangen fooi ('drickpengar'), door Mevrouw Beukenhorst met eenige aarzeling beantwoord werd. Sophie daarentegen, die juist in de rechte stemming hiervoor was en het 'zoo karakteristiek' voor het tochtje vond, pakte niet alleen de vuile handen en handjes dapper aan, maar deelde ook nog koekjes uit aan de als ledepoppen nijgende kleine meisjes. Die vriendelijkheid leverde nog vier extra warme handdrukjes op, een voorrecht, waarmede Frans Klein niet naliet haar te plagen.

Behoorlijk versterkt zette het gezelschap de wandeling voort tot een ander gedeelte van den Hardangerfjord, waarop weder een boottocht de reizigers na een paar uren aan het doel, de *Skaeggedalsfos*, bracht. De verstandige gids had gezorgd nu een tweeden roeier mede te nemen. Mijnheer zou het buitendien warm genoeg krijgen bij het beklimmen van de 'Ringdalsvand'.

Onder den invloed der ernstige, indrukwekkende natuur van dit heerlijk schoone stukje van Noorwegen, had de overmoedige stemming der jonge lieden allengs plaats gemaakt voor zwijgende, eerbiedige bewondering. Het oog latende weiden over het grootsche vergezicht, over den fjord, waar de met eeuwige sneeuw bedekte toppen der *Folgefond* zich, in het zonlicht schitterend, verhieven; straks in verrukking gebracht door de Tyssesträngen, twee kolossale watervallen, die op eene hoogte van 600 voet boven de watervlakte in elkaar loopen en met een donderend geraas omlaag storten in al de kleuren van den regenboog - zat oud en jong stil in de kleine boot. Nu maakte de fjord een bocht en onwillekeurig klonk het: 'God, hoe schoon!' uit vier monden tegelijk. Aan het einde van dit stuk fjord, minstens op een half uur afstand, verscheen de *Skaeggedalsfos* op den achtergrond van het grootsche tooneel, waarvoor grijze, bruine, bronzen en bijkans zwarte rotsen de coulissen vormden. Den indruk weer te geven die de ruim veertien honderd voet hooge waterval, van den *Hardangerfjord* gezien, en in deze omgeving, op den beschouwer maakt, is onmogelijk. Men moet daar heengaan; men moet het interessante schouwspel zelf genieten...

Maar niet altijd was de reis voor onze toeristen zoo gemakkelijk. Men begon de *Ringdalsvand*, de rots langs *Skaeggedalsfos*, op te klimmen, nadat het bootje aan den voet van den waterval was vast gelegd. Bij die wandeling over steile, glibberige rotsblokken, versteende

boomwortels, langs een diepen afgrond over een smal pad (‘steg’), over kloven en door de natuur gevormde, ongelijke trappen, die ruim twee uren duurde, kwam de goede zorg der waardin, die aan ieder der reizigers een flinken bergstok had medegegeven, dezen best te pas.

Op de halve hoogte achter de fos gekomen, verklaarde de gids den berg verder voor ontoegankelijk en na zich door het schuimende, bruisende, opspattende water te hebben laten besproeien, werd de terugtocht aanvaard. De gids had met zijn ervaren blik al spoedig ontdekt, wie van het viertal zijne helpende hand het meest behoefde. Hij nam mevrouw Beukenhorst stevig ‘in de hand,’ zooals de Noor dit eigenaardig uitdrukt. Mijnheer Beukenhorst kon zichzelf redden en de student, die door zijne reizen in Zwitserland en Tyrol in het klimmen en dalen geoefend was, nam de jonge dame voor zijne rekening. Odd Oddeson waarschuwde, dat het dalen meer bezwaren zoude opleveren dan het beklimmen van den rotsberg.

Een poosje was het best gegaan, toen Sophie, die op een smal paadje haar geleider had losgelaten, uitriep: ‘O mijn voet! Mijn voet!’

Allen stonden stil; maar op 't volgend oogenblik was Klein bij haar; aanstonds zag hij dat zij met een voet in eene gleuf tusschen twee steenblokken gegleden was.

‘Sta vooral doodstil; beweeg uw voet volstrekt niet,’ waarschuwde Frans. Hij knielde op den steen, liet Sophie op zijn schouders met de handen steunen en trok zeer voorzichtig en zeer bedaard den kleinen voet recht op uit de klem. Behalve een lichte schram door den scherpen steen veroorzaakt, kwam zij er zonder letsel af. Maar de student vond het toch bepaald noodig dat zij hem verder goed vasthield en vooral stevig op zijn arm leunde - om haar voet zooveel mogelijk te ontzien.

Zeer voldaan over den heerlijken dag kwamen de reizigers dien avond wel vermoeid, doch in opgewekte stemming te Odde terug, met het roeibootje. Men maakte onder het gezamenlijk genuttigde avondmaal weder plannen voor morgen, maar!....

Sophie werd den volgenden morgen wakker met een gezwollen enkel, die haar geducht pijn deed; en het regende zoo ‘alsof de wolken een wedstrijd met de Skaeggedalsfos wilden houden,’ zeide oom Beukenhorst lachende. Van den nood eene deugd makend trachtte men het zich na het ontbijt in de kleine bovenzaal zoo gezellig mogelijk te maken. Misschien zou er later op den dag nog wel eens gelegenheid komen voor een vaar- of rijtoertje, tusschen de buien door; van wandelen was voor de familie Beukenhorst toch geen spraak, want Sophie's voet eischte rust. Klein hield zich geheel alsof hij tot het gezin behoorde. Met veel deftigheid zeide hij:

‘Vandaag kunnen wij natuurlijk niet gaan wandelen. Ons voetje zal morgen wel weer in orde zijn, maar wij mogen het niet inspannen en moeten het een dag rust gunnen.’

De dames hadden een handwerkje te voorschijn gehaald. Sophie had piano gespeeld en bij een paar liederen van Frans de begeleiding voor hare rekening genomen en zij stemden bijzonder goed overeen in hunne opvatting der liederen van Schumann en Brahms. Nu zaten zij, de heeren onder 't genot eener geurige sigaar, over allerlei te praten.

'Ik begrijp zeer goed, mijnheer Beukenhorst, dat u iets meer zult willen weten van een student, die als 't ware in uw kringetje is komen vallen en als het u niet verveelt, wil ik u gaarne het een en ander van mijne familieomstandigheden vertellen', zeide Frans. En op de betuiging van ingenomenheid met dit voorstel begon de student op zijne eigenaardige humoristische manier te keuvelen.

Hij was van zeer eenvoudige afkomst. Zijn vader was vrachtschipper en hij was op het schip, dat toen te Maassluis aan wal lag, geboren. Zijne ouders hadden het niet ruim, maar daar hun gezin niet groot was - hij had nog één broer die een paar jaren jonger was dan hij - konden zij het daarvoor noodige verdienen. Hij had al vroeg lust in leeren getoond en daar het voortdurend heen en weer varen tusschen Rotterdam en Maassluis niet goed was overeen te brengen met geregeld schoolbezoek, had zijn vader er in toegestemd hem bij zijn oom, die kleermaker te Rotterdam was, te laten wonen. Zijn broertje kon wel op het schip blijven. Moeder had hem wat lezen en schrijven geleerd en 's winters ging hij te Maassluis naar de kostelooze school. Hij kon niet veel leeren, de arme jongen. Voor guitestreken was onze Kees altijd te vinden en, op zijne manier, kon hij ook slim wezen; maar leeren - rekenen b.v. of vaderlandsche geschiedenis, daar begreep hij niets van, hoe duidelijk meester het hem ook voorstelde. De stadsdokter had gezegd, dat men den jongen maar niet met leeren moest plagen; Kees kon het niet helpen dat zijne hersenen niet gevormd waren zooals die van andere kinderen. Nu had juist dat onnoozele broertje een grooten invloed op Frans uitgeoefend, zooals hij vertellen zoude.

Een heer voor wien zijn oom te Rotterdam werkte, had een zoontje van denzelfden leeftijd als Frans. Hij zond den knaap naar Duitschland om de zaak, 'een handel in gemaakte kleederen', zooals men die daar noemt, bij een handelsvriend te leeren; en door allerlei bijkomende omstandigheden was Frans met zijn vriendje en schoolkameraad ook naar Duitschland verzeild geraakt, hij kon daar in 'het magazijn' meer verdienen dan te Rotterdam, meende vader. Dus waren de jongens samen naar Heidelberg vertrokken. In die academiestad had de opgroeiende knaap hoe langer hoe meer lust tot studeeren gekregen, maar....! wie zou dat betalen? Neen, die luchtkasteelen mocht hij niet bouwen. Hij bleef met bewonderende blikken de gymnasiasten met hunne witte, groene en blauwe klassepetjes op de straat staan nakijken. Vooral wekten de studenten zijne jaloerschheid op. O, wie in hunne plaats mocht komen! Wie leeren mocht, zooals zij - heusch en ernstig

studeeren! Op zekeren middag van een boodschap voor het kantoor thuis komende, vond hij een brief van zijn vader. En welk een brief!

Vader schreef dat Kees aan een ‘standje’ aan den Maaskant, even buiten Rotterdam, had meegedaan. Het schip lag daar toevallig aan den wal en toen had hij met een paar andere jongens een dienstmeisje, dat de stoep van een groot huis schrobde, geplaagd. Eerst hadden zij de niet meer jonge meid uitgejouwd, maar toen zij boos werd en terug schold, hadden ze haar met vuil van de straat gegooid. Op eens was mijnheer nijdig de deur uit komen stormen. Hij had op goed geluk den eersten der boosdoeners dien hij te pakken kon krijgen, bij zijn buis gegrepen en hem een flink pak slaag toegediend. Toevallig was die ongeluksvogel juist onze Kees geweest. Daar de jongen van zich afschopte, waren beiden op den grond gerold en toen had die mijnheer er in zijn dolle drift zoodanig op losgeslagen, dat Kees er ‘heelemaal beduusd’ van was geworden en voor dood op de straat gelegen had.

Mijnheer had daar later zooveel spijt van, dat hij maar niet wist hoe hij het bij vader goed kon maken; hij verbeeldde zich, dat hij den jongen suf geslagen had. Vader had hem toen van zijn oudsten zoon verteld, die in Heidelberg op een kantoor werkzaam was; hoe Frans vreeselijk graag zou willen leeren, maar dat studeeren voor menschen van hun stand veel te duur was, zoodat zijn oudste zich die gedachten uit het hoofd moest zetten. Het was wel jammer, maar... En toen had mijnheer beloofd de kosten voor aanvankelijke lessen en, wat meer beteekende, die voor de noodige jaren aan de universiteit, voor Frans te zullen betalen.

Wie na de ontvangst van dien brief ‘den koning te rijk was,’ dat was Frans Klein. Hij had zijn best gedaan, met lust en ijver ernstig gestudeerd en nu was hij vierentwintig jaar en leeraar in natuur- en plantkunde aan het gymnasium te Heidelberg.

Een jaar of tien geleden waren zijne ouders naar Amerika vertrokken en hij kreeg zelden brieven van daar. Toch had zijn vader onlangs weder eens geschreven; zij maakten het allen goed. Kees was voor boerenarbeid best geschikt, want lichamelijk was hij gezond. Op zijn herhaald verzoek om den naam en de woonplaats van zijn onbekenden weldoener te mogen weten, had hij nooit antwoord gekregen. Toch zoude hij zoo gaarne den edelen man willen danken, die hem in staat had gesteld aan zijn lust tot studeeren te voldoen en die hierdoor de bewerker was geweest van zijne tegenwoordige, zeer aangename betrekking in de maatschappij.

Onder het verhaal van den jongen leeraar had mijnheer Beukenhorst heel zachtjes op de tafel getrommeld, mevrouw ijverig geborduurd en Sophie, die een haakwerkje onder handen had, hare tante van ter zijde vragend aangezien. Een bijna onmerkbaar hoofdschudden had haar beduid dat ‘niet zeggen’ beter was. Het fijn gevoelende meisje was het volkomen met tante Betzy eens: immers, het zoude er veel

van hebben of men, als naaste bloedverwanten van dien ‘edelen man’, maar vast den dank van Frans Klein in ontvangst wilde nemen.

Na het eten gingen de heeren een wandeling langs den fjord maken. Daar Sophie haar voet nog wat rust moest geven en tante haar niet alleen wilde laten, gingen de dames brieven schrijven naar huis.

Een gedeelte van den brief van mevrouw Beukenhorst aan haar broeder Karel lezen wij over haren schouder in de hoop dat zij ons die onbescheidenheid niet kwalijk zal nemen.

‘..... Aan eene beschrijving van het heerlijk gedeelte van Noorwegen dat wij hebben gezien, zal ik mij maar niet wagen. Genoeg, wij genieten volop van die prachtige natuur, doorgaans door fraai weer begunstigd. Er komt af en toe wel eens een regendag, zoo als b.v. heden; maar verveeld hebben wij ons toch niet. Dit danken wij aan ons prettig reisgezelschap. Sophie is een lieve reismakker, opgewekt en opwekkend; een lief degelijk meisje, dat ons niet alleen voor *haar* genoegen vergezelt, dat verzeker ik je. Ons kringetje heeft nog een vierden man gewonnen, een Hollander, leeraar in natuur- en plantkunde aan het gymnasium te Heidelberg, die niettegenstaande zijn veeljarig verblijf in Duitschland zijne moedertaal en zijn land volstrekt niet heeft vergeten.

Voor enkele dagen heeft hij zich hier te Odde bij ons aangesloten en geen van ons vieren kan het begrijpen, dat wij elkander nog pas sedert zulk een korten tijd kennen. Dr. Klein - hoewel nog slechts vierentwintig jaar oud, heeft onze vriend toch den doctorgraad in de natuur- en plantkunde reeds behaald - is een alleraangenaamst mensch. Sophie, die op onze bergtochten veel met hem heeft gepraat, zegt dat hij geducht knap is, maar geen greintje verwaand. Hij maakt ons nu en dan op zijne eenvoudige manier opmerkzaam, als er zich in onze omgeving een eigenaardig Noorsch verschijnsel voordoet: eene bijzondere steenvorming, of op buitengewone wijze gevormde oevers, zeldzame planten, enz. enz. Dan wil hij Sophie ook een weinig Noorsch leeren spreken. Dat hij de landstaal zoo goed kent, komt ons nu soms reeds te pas, maar vooral bij onze verdere reis door Telemarken hopen wij van zijne taalkennis te profiteeren. Want in dàt gedeelte van Noorwegen kan men niet, zooals tot dusver bijna overal, zich met Duitsch of Engelsch verstaanbaar maken.

Maar, beste Karel - of ik er al om heen praat - het helpt niet, het groote woord moet er toch uit: Frans Klein, de Heidelbergsche leeraar, is de oudste zoon van schipper Klein, die tegenwoordig in Amerika woont.

Is dat nu niet een zonderlinge samenloop der omstandigheden, die ons dat jonge mensch hier, in den vreemde, doet vinden? Hij weet niet, dat wij de bloedverwanten zijn van zijn, hem nog steeds onbekenden, weldoener, die hem heeft laten studeeren; en hij verkeert in

de gelukkige dwaling dat die Rotterdamsche mijnheer in zijn spijt over eene wat al te hardhandige strafoefening in drift aan zijn broertje toegediend, alles had willen doen om dit onrecht zooveel mogelijk weer goed te maken. Uw naam heeft zijn vader voor hem verzwegen.

Beukenhorst is ook zeer met den jongen Klein ingenomen en daar hij met ons hetzelfde reisplan heeft - of misschien gemaakt heeft? - zullen wij nog een paar weken van zijn aardig en tevens nuttig gezelschap kunnen genieten.

Ik zal mijn brief nu eindigen. Sophie wil er nog een paar woordjes, een groet aan papa en 'de jongens,' bijvoegen.

Na eene reis van zes weken keerde Sophie Wichers met haar oom en tante Beukenhorst naar huis terug. Zij was niet uitgepraat over die heerlijke natuur in Noorwegen. Iedereen moest hare fotografieën bewonderen; voor de huisgenooten had zij aardige oorspronkelijke Noorsche geschenken medegebracht in houtsnijwerk en zilver; voor oude Neeltje een pop, gekleed als de dienstmeisjes in Telemarken, in nationaalkostuum, op Zondag.

Mevrouw Beukenhorst vond het eenigszins vreemd, van haar broeder te hooren dat zijn meisje slechts even en als in 't voorbijgaan hun reisgenoot had genoemd, met wien zij toch zulke genoeglijke dagen hadden doorgebracht, maar al spoedig zouden zij de reden voor die stilzwijgendheid omtrent hem begrijpen. Een brief uit Heidelberg, waarin er een aan 'Fräulein Sophie Wichers' was ingesloten, helderde de zaak op. Karel Wichers ontstelde. Hij was alleen in zijne kamer, toen dat schrijven hem door Neeltje werd binnengebracht: 'Van de post, mijnheer!' Hij had dus tijd eerst na te denken over den inhoud van den brief van Dr. Klein, die hem verlof vroeg met zijne dochter in briefwisseling te mogen treden, na die voor hem zoo hoogst aangename kennismaking met mejuffrouw Sophie. De warme, hartelijke toon waarop hij verder over Sophie sprak, gaf genoegzaam de bedoeling van den jongen man te kennen. En Frans Klein was de zoon van zijn vijand - van zijn éénigen vijand in de wereld. Hij zou nu, zoo al niet in aanraking, dan toch in briefwisseling moeten komen met den man die hem zoovele treurige jaren had bezorgd; die zijn huiselijk geluk verstoord, zijn gemoedsvrede vernietigd had! Het was een vreeselijke gedachte, dat zijn kind, zijne Sophie juist *dien* man ook vader zou moeten noemen... Neen, neen!

Maar toch - als zijne dochter nu dien degelijken jongen man, die door zijn zwager Beukenhorst en Betzy zoo bijzonder geprezen werd, had liefgekregen - wat dan? De kinderen waren toch onschuldig aan die ellendige historie van tien jaren geleden. Hij zelf was *niet* vrij van schuld. Moest hij niet, zooals hij reeds zoo vaak had gedaan, bekennen den man eerst te hebben omgekocht en hem daarna te hebben overgehaald om met hem, en te zijnen bate, onder eede voor

't gerecht te verklaren, dat dit niet was geschied? Als hij van Sophie mocht vernemen, dat de indruk dien zij van den aardigen reismakker gekregen had, niet zoo ernstig was, dat zij verlangde de reis door het leven aan zijne zijde te vervolgen, - hoe gelukkig zoude hem dat maken! Maar na eene kortstondige opwelling van hoop, door die gedachte gewekt, besloot hij zich niet over te geven aan een droombeeld, waarvoor zoo weinig reden bestond. Immers, zoowel Beukenhorst als Betzy hadden hem te veel verteld van den vriendschappelijken, soms meer dan vriendschappelijken toon, die tusschen de jongelieden had geheerscht; en dan dat zwijgen van Sophie - was dit niet welsprekender dan een loflied in vele woorden? Hij kon niet zeggen, hij *mocht* niet zeggen: 'Kindlief, ik kan je mijne toestemming niet geven tot eene innige verbintenis met den zoon van den man, dien ik mijn ergsten vijand noemen moet.' Wat zou hij dan moeten antwoorden op de natuurlijke vraag, wat er tusschen hem en schipper Klein was voorgevallen?... Hij streed een zwaren strijd. Maar na ernstig zelfonderzoek besloot hij met Sophie te spreken. Indien zij den jongen doctor zoo genegen was als hij vermoedde, - als hij vreesde, - dan zou hij zijne toestemming tot de briefwisseling en de mogelijke gevolgen daarvan niet weigeren. Hij zou het geluk van zijn kind niet hinderend in den weg willen staan en - men kon het niet weten - misschien liep alles nog anders!

Met een hoogen blos bekende Sophie uit sommige woorden en vooral uit de wijze waarop hij haar soms had aangezien, wel te hebben begrepen van welken aard de gevoelens van Frans voor haar waren en ook, hoe gelukkig die ontdekking haar had gemaakt. Hij had haar reeds bij het afscheid nemen gevraagd met haar in briefwisseling te mogen treden; op haar verzoek had hij beloofd hiervoor eerst de toestemming van haren vader te zullen vragen. Hij had haar ook verteld van zijne gegronde hoop om spoedig tot 'Oberlehrer' te worden benoemd. De tegenwoordige Oberlehrer in plant- en natuurkunde, aan het gymnasium te Heidelberg, dr. Friedrichs, had er in den laatsten tijd dikwijls over gesproken eene groote reis voor wetenschappelijke doeleinden te willen ondernemen. Dit plan zou nu ten uitvoer worden gebracht en van bevoegde zijde was aan dr. Klein de verzekering gegeven, dat men in hem den plaatsvervanger en opvolger van dr. Friedrichs zag. Dan zou zijn inkomen groot genoeg zijn om aan trouwen te kunnen denken. Eer hij zoover was, wilde hij geen meisje vragen zijne vrouw te worden, al mocht hij misschien reden hebben te denken dat zij niet onbemiddeld was; want het stuitte hem tegen de borst al was het ook maar gedeeltelijk, van het geld zijner vrouw te moeten leven. Dit en nog het een en ander meer ten gunste van haar vriend, deelde Sophie Wichers haren vader mede. Wichers vond hierin eenvoudig de bevestiging van 't vermoeden, dat de vraag om briefwisseling reeds bij hem had gewekt. Dit verzoek stelde hij nu te meer op prijs, omdat

daaruit de fijne tact van den jongen leeraar zoo duidelijk sprak. Met een traan in het oog, maar toch met een hartelijken kus, gaf hij het in zijn brief ingesloten schrijven aan Sophie.

Het meisje haastte zich Tante Betzy van haar geluk deelgenoot te gaan maken en spoedig daarna verscheen mevrouw Beukenhorst, om broer Karel en haar nichtje van hare belangstelling in de groote gebeurtenis te verzekeren.

Wichers drukte haar zwijgend de hand. Broeder en zuster verstonden maar al te goed wat die handdruk beteekende. Toen hij zijn aandoening eenigszins meester geworden was, zeide hij ernstig:

'Op deze wijze zal het oogenblik van drift, eigenlijk de daarop gevolgde onbedachte daad, die ik mijn levenlang heb betreurd, misschien nog den grondslag leggen tot het geluk van mijn kind. De omstandigheden hebben er toe geleid van Frans Klein een persoon in de samenleving te vormen, aan wien ik de gelegenheid om door briefwisseling nader kennis met mijne dochter te maken, niet kan of wil onthouden. Mocht deze tot de door beiden gewenschte verbintenis leiden, dan wil ik daarvan alles goeds voor Sophie hopen. Na 't geen ik door jou en Beukenhorst van hem heb gehoord, geloof ik dat Klein een goede echtgenoot voor haar zoude wezen.'

'Hier is wel uit het kwaad het goede geboren,' zeide Betzy op een plechtigen toon. Maar spoedig keek de verstandig overwegende huisvrouw achter de schermen uit en zij voegde erbij: 'Hoe goed, dat "juf" nog geen andere betrekking heeft aangenomen!'

Den eerstvolgenden Zaterdag verscheen dr. Frans Klein te Rotterdam. Door eene schikking met dr. Friedrichs kon hij tot Woensdag blijven. De jonge geleerde verlangde ook zeer naar de kennismaking met zijn weldoener. Want Sophie had in haar antwoord aan Frans op diens eersten brief geen reden gezien den naam van dien 'mijnheer uit het groote huis aan de Maas' langer voor hem te verzwijgen.

De indruk dien de beide heeren op elkander maakten was bijzonder gunstig. Papa Wichers wilde niets hooren van de dankbaarheid, die Frans in warme bewoordingen uitsprak. Op de afwerende handbeweging van den ouden heer zeide dr. Klein, met van blijde verwachting schitterende oogen:

'Ik hoop u later nog voor veel rijker gave te mogen danken, mijnheer.'

Innig aangedaan legde Wichers Sophie's handje in de flinke breede hand van den jongen man.

Knobel's boek over Amerika.

F.M. Knobel, *Dwars door het Land van Roosevelt.* - Amsterdam, H.J.W. Becht, 1906

Een vijfde oorspronkelijk reisboek in de Nederlandsche taal over de Vereenigde Staten in enkele jaren.

Tutein Nolthenius ging voor met zijn uitgebreide studie, vrucht van een langdurige, de Vereenigde Staten in allerlei richtingen doorkruisende reis en van het doorwerken van tal van geschriften. Prof. Hugo de Vries volgde, zich in hoofdzaak bepalend tot Californië en tot zijn belangwekkende beschouwingen en onderzoekingen op het gebied der West-Amerikaansche plantenwereld. Dr. Muller's boek vond zijn zwaartepunt in zijn beschrijving van Centraal-Amerika en West-Indië, het Zuiden der Vereenigde Staten en het sociale leven aldaar. De heer Oppenheim beperkte zich, op grond zijner korte plaatselijke ondervinding, voornamelijk tot spoorweg-aangelegenheden.

Alleen het onderwerp heeft de heer Knobel met deze schrijvers gemeen en zelfs dat niet geheel, want op zijn reis, die hem van zijn ministeriëele standplaats in China naar het moederland terugbracht, heeft hij zich slechts op weinige plaatsen opgehouden, alle op ongeveer dezelfde breedte gelegen. Zijn boek verschilt van de voorafgegane werken evenzeer als deze onderling. Er is dus plaats voor.

In één opzicht verheft hij zich boven zijn voorgangers, in één ander staat hij bij hen ten achter.

Zijn boek mist eenheid; de rijke, door hem ter plaatse en uit minstens een boekenplank vol geschriften van allerlei aard bijeengegaarde stof is nauwelijks verwerkt en zonder voldoende zorg gerangschikt; hier is zij niet aangevuld, daar had zij knotting behoefd. Nadat de schrijver een onderwerp heeft vaarwel gezegd en op een ander is overgegaan, komt hij telkens weder op het eerste terug; en stoplappen zooals ‘maar om nu op dit of dat punt terug te komen,’ die heelemaal niet passen bij de keurige, weloverwogen keus en schikking der woorden van den schrijver, moeten dan te hulp worden geroepen.

Ziedaar de eenige aanmerking die op dit boek moet gemaakt worden en die hier niet achterwege blijve, omdat zij evenzeer op de andere geschriften van den heer Knobel, in den laatsten tijd bekend geworden, van toepassing is; en omdat door voorziening hierin de schrijver blijkbaar werk zou kunnen leveren van den eersten rang.

Kantig, sierlijk, weloverdacht en toch niet gezocht is dikwijls zijn stijl. En soms voert zijn onderwerp hem tot een hoogte van gedachte en taal, als de genoemde voorgangers in hun veel meer geordende verhalen niet bereikten.

Met de beschrijving van het geziene houdt de heer Knobel zich nauwelijks op. Terecht niet, want hij zou slechts hebben kunnen herhalen en zijn reispad week niet van het gewone af. De titels der hoofdstukken, alle stads-

namen, geven dan ook een geheel onjuist beeld van den inhoud van het boek. Het hoofdstuk ‘Buffalo’ zegt nauwelijks iets over die stad, maar is voornamelijk gewijd aan de vrouwenbeweging. Het hoofdstuk getiteld ‘Naar Buffalo’ wordt geheel ingenomen door de behandeling van het negervraagstuk en bevat een overgroot aantal aanhalingen en verhalen uit andere boeken, alles evenzeer lezenswaardig als het geheele boek, doch soms nauwelijks behoorende bij het behandelde onderwerp. Onder het ‘New-York’ getitelde hoofdstuk krijgen wij een belangrijk overzicht van de staatkundige geschiedenis van Hawaï. Ofschoon een hoofdstuk gedoopt is naar de stad St. Louis, hooren wij van haar niets. De hoofdstukken over Holland-City en Grand Rapids daarentegen bevatten vele belangrijke, o.a. historische gegevens omtrent de Nederlandsche pioniers van de negentiende eeuw.

De schrijver heeft inderdaad de menschen in Amerika verkozen als onderwerp van studie boven hun land, zooals hij zelf verhaalt. Consul-diplomaat, warm voelend voor zijn land, tegelijk diep en hoog van gedachten, gaat hij het staatkundige leven der Amerikanen na en het economische. Tal van cijfers geeft hij ten beste, verstrooid over zijn boek en niet gemakkelijk daaruit op te diepen, omdat een register ook weder in dit Nederlandsche werk ontbreekt, zoodat men in den blinde zoekt, wanneer men zijn tallooze snedige gezegden, aanhalingen, verzen, cijfers en anekdoten in het geheugen wil terugroepen.

In zekeren zin vormt het geschrift een breed gedacht consulair verslag; de lezing geeft van den groei en van den bloei des lands een beeld, niet volledig, maar toch veelzijdig.

Dat het werk geschreven is gedeeltelijk op reis in Amerika, gedeeltelijk in het verre Perzië, is een verklaring voor enkele historische vergissingen die zijn blijven staan. Dat New-York door ons in 1673 werd hernomen en daarna bij den vrede van Breda voorgoed afgestaan, kan moeilijk juist zijn, waar die vrede in 1667 gesloten werd. De geschiedenis van Texas, zooals op blz. 98 medegedeeld, sluit ook niet met wat op blz. 157 daaromtrent verhaald wordt. En zoo vallen er nog enkele vergissingen te vermelden. De keurige stilist, die voor ‘lift’ het gelukkig gekozen woord ‘heffer’ wist uit te denken, schrijft slechts bij vergissing germanismen als: ‘*twee vrouwen doen mij leed*’ bedoelende dat zij hem medelijden inboezemen, *ongerecht* voor onrechtvaardig en mijdt liefst het woord *machtsstelling*.

Maar juist die geheel andere omgeving heeft hem te duidelijker doen ontwaren de bewondering- en navolging-waardige zijden van het karakter van den Amerikaan. Zijn zin voor arbeid, ‘mits geschikt voor zijn behoeften, zijn belangen en zijn vermogens.’ Zijn godsdienstzin, wars van dweeperij, rekening houdende met het dagelijksch leven, die op een groot feest der Union League Club van Chicago de honderden aanwezige clubleden o.a. het ‘Onze Vader’ doet bidden. Zijn streven naar het hoogste, omdat hij weet ‘dat geen slagboomen van stand hem in den weg staan om morgen een groot man te worden, indien hij daartoe de noodige bekwaamheden bezit.’

‘Werken is het levensdoel. Met medelijden, ja met verachting, wordt in Amerika neergezien op den man die niets om handen heeft, al moge hij ook nog zoo rijk zijn.’ Niemand roept ons dit met meer recht toe dan hij, die in het afmattende Oosten zich met dezen vaderlandslievenden arbeid verpoosde.

H.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Aan het veer.

I.

Toen de laatste kalkoenen bedaard door het zand waren gestapt en hunne buiging bij den ingang van het hok gemaakt hadden, liet Jim Renowden de klepdeur zakken en ging naar 't strand. Zijn hond, een sterke fox-terrier liep met den baas mede en bleef, toen deze stil stond, in afwachtende houding zitten. Het was in April en half zeven. Over twee uren zoude het water twaalf voet hoog staan; dan moesten de lichten in de houten lantaarn in de richting van den Gwynver-kerktoren worden aangestoken, om de schepen op het kanaal den weg naar Trenanvor te wijzen. Tot zoo lang was Renowden vrij, tenzij iemand verlangde overgezet te worden.

Renowden's verweerde trekken hadden eene ernstige uitdrukking. Hij had diepe, donkere oogen en zware knevels. Zijne voorheen grijze kleederen waren nu zoo doortrokken van zeewater en zand, dat de kleur ervan nauwelijks te onderscheiden was van de klei waarop hij stond. Zijne taak van verantwoordelijke zorg voor de lichten had aan zijn gelaat eene ernstige uitdrukking gegeven. De kalkoenenfokkerij en de vischvangst waren voor hem bijzaak - de lichten waren zijn leven. Zoodra het water boven peil stond, moesten zij aangestoken zijn. Dag en nacht bestond voor hem niet - hij lette eenvoudig op de getijen; zijn plicht was alles - de rest ging hem niet aan. Hij was langzaam in zijn bewegingen en spreken. Zijne omgeving bevorderde de gewaarwording van eindeloosheid.

Naar zee liep het kanaal tot een breede watervlakte uit, die aan den lagen horizont hare golven tegen den oever liet spelen; aan weerszijden verhief zich eene heuvelenreeks, de ‘Towans’. De enkele spoorweglijn langs de kust naar Porthia vormde een sprekende tegenstelling tusschen tijdelijk menschenwerk en de eeuwige vorderingen in de natuur. Achter den spoorweg lagen de duinen. Van tijd tot tijd maakte een zeilschip, dat tegen den westelijken horizont grillig uitkwam, den indruk van een zwerveling in een vergeten land. Eene klok liet zich hooren; voor oningewijden was het moeilijk te onderscheiden vanwaar dit geluid kwam, maar Renowden wist, dat dit de roepstem was van den wachter bij den vuurtoren van Pen Enys.

Hij zag dan in zijn verbeelding vreemde dingen: een golvende lijn van gebogen loopende grijsaards die hem op een geheimzinnige wijze lokten en wenkten, zich bij hen te voegen. Dit was voor hem het einde. Wanneer hij ten laatste genoeg had van de verantwoordelijkheid voor die lampen, van de drukte der buitenwereld, die de menschen, als zij wilden overgezet worden, medebrachten, en van de zorgen voor zijne kuikens, dan zoude hij in zijn Noorsche praam stappen; in dat blauw en wit geschilderde vaartuig zoude hij dan den zwijgenden gang der golven zeewaarts volgen. Vaak had hij dien weg in zijne droomen afgelegd; maar telkens als hij zoover was, dat de praam, naar den tijd van eb en vloed berekend, vier mijlen in een uur had afgelegd, herleefde er in zijn hart de herinnering aan een verzuimden plicht, aan eene reeds verloren, maar toch niet geheel opgegeven hoop; en dan werd hij wakker, gloeiend van het ingespannen roeien om de kust weder te bereiken. In den laatsten tijd had die hoop den vorm aangenomen van eene vrouw, die met naar hem uitgestrekte armen zijn naam over het water riep.

Het ratelen van een trein deed hem plotseling uit zijn gepeins opzien en na een vluchtigen blik op de overzijde, ging hij het strand op en zijne hut binnen. Hier was een geheele verzameling tegen de witte muren opgehangen: touwen, handlijnen, snoeren en de groote steenen kuipen waarin Renowden zijn lokaas voor de visschen bewaarde. Een hengelroede die aan twee spijkers hing, verried dat hij ook aan de fijnere vischvangst deed.

Renowden ging op eene bank in de hut zitten in eene afwachtende houding. Van tijd tot tijd keek hij uit een raampje dat op manshoogte te doorzien was; het benedengedeelte was door opgehoopt duinzand bedekt. Telkens als hij opstond, luisterde zijn hond met spitse ooren.

Het kanaal was door een strook van land in twee helften verdeeld; die strook liep smaller uit in de richting van de kust, waar eene ophooging van duinzand maakte, dat men van Trenanvor komende menschen niet eer kon zien, dan wanneer zij vlak bij waren. Na nog eens goed in die richting te hebben uitgezien, verliet Renowden de hut, stapte naar den oever, maakte zijne praam los en er in staande, stiet hij die van wal; de hond, die elke beweging gevolgd had, sprong hem na en vlijde zich op den bodem, tusschen de uitgespreide beenen van zijn baas.

Aan de overzijde stonden een man en eene vrouw stil te wachten. Renowden veinsde hen niet te zien; zij hadden hem niet aangeroepen en hij keek niet rond. Door den stroom werd hij eerst genoodzaakt op een tamelijken afstand te blijven, maar allengs zette de boot koers in de richting der landingsplaats.

II.

‘Dat was vriendelijk van Renowden,’ zeide de man, een welvarende knaap met de zelfbewuste houding, die den rijk geworden man van lage afkomst kenmerkt.

‘Ik begrijp wel, waarom Jim ons niet heeft laten wachten.’ Het meisje, dat deze woorden sprak, was bijna zoo groot als hij. Zij had donkere, schitterende oogen. Over haar kleed droeg zij een wijden grijzen mantel en op het hoofd een roode baret, waaronder het zware glanzige haar in een wrong opgestoken was.

'Nu - en?'

'Hij is er, natuurlijk, niet op gesteld zich door jou te laten bevelen.'

'Maar waarom niet? Arme drommels zooals hij kunnen toch niet trotsch doen,' antwoordde hij met een welbehagelijken blik op zijn net reisjasje en de mooie bruine laarzen.

Zij zag hem zwijgend aan en richtte toen haar blik op den naderenden roeier. Renowden keerde zijn hoofd niet naar dien kant, eer zijne boot over het zand kraste. Toen stond hij op en zette een voet aan wal.

Het 'Goedenavond, Jim,' van het meisje en het 'Hoe maak je het, Renowden?' van haar geleider, werd alleen beantwoord door een lichte aanraking zijner muts; maar toch rustte zijn blik eene seconde lang vragend op haar gelaat, alsof hij daarop iets wilde lezen. Wat hare grijze oogen hem zeiden, getuigde van eene verstandhouding die voor den derden man geheim moest blijven.

Renowden liet het tweetal instappen. Achterin gezeten legde zij hare handen saamgevouwen op haar schoot. De beenen lang voor zich uitgestrekt, haalde haar metgezel een sigarenkoker uit zijn zak en bood dien Renowden aan.

'Neen, dank u; ik houd niet van sigaren,' antwoordde deze. Bij 't geluid zijner stem hief het meisje haar hoofd even op.

De man drong aan: 'Praatjes! Deze kan je gerust rooken; zij kosten een sixpence het stuk.' Daarbij lachte hij, maar toen Renowden zwijgend bleef weigeren, stak hij zelf een sigaar op en legde zijn arm om het naast hem zittende meisje, dat met afgewend hoofd op het water tuurde. Zij beantwoordde zijne liefkoozing niet, maar trok zich ook niet terug. Als een fijngesneden camée kwam de vorm van haar gelaat tegen den grijzen achtergrond uit. Het meisje gaf een echt type van Oostersche afstamming te zien: den rechten neus, de korte bovenlip en eenigszins afhangende onderlip; de volle ronde kin en de bevallige ronding van den blanken boezem, die bijna schuil ging achter de plooien harer zijden blouse. Hare huid had de zeldzaam bekoorlijke tint der volle roos op een grond van zuiver ivoor, die men buiten Cornwall nergens ontmoet.

De rooker nam een straks afgebroken verhaal over zijne ervaringen in Zuid-Afrika weder op. Toen hij weinig belangstelling bij zijne toehoorster vond, wendde hij zich tot Renowden met de vraag:

'Waarom ga je niet weg en versuf jij je leven hier? Ga naar Afrika - daar word je wakker. Ik zou je daar best aan een baantje kunnen helpen, waarvan je als een heer kon leven. Je zoudt dezelfde kans hebben als ik en zie mij nu eens: 50 pond per maand; een dag vrij zoo vaak als ik dien verlang; en het mooiste meisje van Cornwall om mijne vacantie met mij door te brengen.' Hij hief haar blanke hand omhoog: 'Hoe zou je het vinden in staat te zijn aan je liefje zulk een mooien ring te geven?' Zoodra hij de hand vrij liet, bedekte zij die bloozend met haar tweede.

'Welnu,' vervolgde haar minnaar tot Renowden, 'jij verkoopt den rommel hier, om geld voor den overtocht te hebben naar de Kaap, waarheen je in de volgende maand per "Doon Castle" met ons vertrekt. Wij reizen "salon", maar wij zullen niet te trotsch zijn om met jou gezien te worden. Er gaan buitendien altijd een troep van je eigen soort mee. Zoodra wij aan wal zijn, bezorg ik je een kaart, - onder mij. Hoe staat je dat aan?'

Renowden's lippen trilden bij dien beschermenden toon. Hij sprak niet,

maar het meisje aanziende, bespeurde hij met voldoening dat het snoeven van haar metgezel haar verlegen maakte. - Zij hadden den oever intusschen bereikt. De ander haalde een handvol geldstukken uit zijn broekzak te voorschijn en gaf daarvan een ‘twopence’ aan Renowden, die het stuk met een koel ‘dank u, Mr. Blewett,’ in zijne hand hield.

Judith streelde den ruigen kop van den hond. Zij wilde liever niet getuige zijn bij de afrekening en ook het trouwe dier hare belangstelling voor zijn baas toonen.

‘Tot ziens dan, Renowden,’ hernam Blewett. ‘Denk er nog eens over, wat ik je gezegd heb.’ Hij bood zijn meisje den arm, dien zij echter niet aannam en nu liep het paar langs het vochtige strandpad naar de spoorbaan, wier lijn zij in de richting naar Porthia volgden.

III.

Waar het pad smaller werd, liepen zij achter elkander en na een poosje, toen Blewett merkte dat Judith hem niet bijbleef, ontdekte hij haar, omziende, op eenigen afstand. Zij staarde van een kleinen heuvel naar het veerhuis. Hij zag nu ook Renowden, die naar het midden van 't kanaal gevaren was, op de riemen rustend zitten.

‘Wat voert die malle kerel daar toch uit?’ vroeg Blewett.

Een glimlachje krulde de lippen van Judith en als hij haar nu in de oogen gekeken had, zoude hij die door een geheimzinnig vuur verlicht hebben gezien, toen Renowden zijn rechterarm tweemaal bewoog met het gebaar van zwemmen. Doorloopend zeide Blewett:

‘Waarschijnlijk behoort dit bij zijn visschersbaantje.’ Judith hield het ervoor dat de veerman een offer bracht aan den stroomgod.

Blewett vond zijn meisje vanavond buitengewoon stil. Hij zocht daarvoor eene oorzaak en vroeg, zijn stap verminderend, of zij vermoeid was, of niet wel? Maar zij gaf hem een vroolijk antwoord, dat hem gerust stelde en schertsend liepen zij een breeder pad op. Waar zij nu stonden, kregen zij de grot in het oog die boven het gele duinzand uitstak, met de opening naar de zee, in den vorm van een hanekam uit de rots gesneden. In de leuning van de bank die in de grot stond, waren een aantal namen gesneden. Zij gingen op de bank zitten.

Aan den horizont bedekte een paarse nevel de lucht; de vuurlamp van Pen Enys geleek op een planeet, die bij tusschenpoozen schitterde, terwijl het eiland van Porthia uit het water de armen verlangend scheen uit te strekken naar die flikkerende ster.

Met een zucht van welbehagen drukte Blewett zijn meisje aan zijne borst. Judith duldde deze onstuimige liefkoozing, maar liet hare armen slap neerhangen, terwijl zij aan haar hoofd eene richting gaf, zoo dat de kussen van haren minnaar op het hoekje van haar gesloten mond terecht kwamen. Geprikkeld door hare onverschilligheid, knorde hij:

‘Ik begrijp je niet, Judith. Weet je wel dat je mij, sedert ik uit Afrika terug ben, geen enkele maal uit eigen beweging gekust hebt?’

‘Ik heb je nooit geweigerd mij te kussen,’ zeide zij halfluid.

‘Neen - je weet wel dat je dit bij mij niet zou moeten doen,’ lachte hij ruw. ‘Maar een man wil ook wel eens aangehaald worden.’

‘Zeg Nick, het spijt mij, maar ik ben wat vermoeid,’ klonk het nederig terug; tevens maakte zij zich los en schoof wat verder van hem af. Nu stond zij op en met de vingers over de ingesneden namen der bank strijkende, vervolgde zij: ‘Ik heb liever niet dat je mij hier op deze plek kust.’

‘En waarom niet?’

‘Omdat zoo vele verliefden elkander hier hebben ontmoet, en dan wordt het zoo alledaagsch.’

Hij scheen hiermede genoegen te nemen, maar hij bleef toch zitten, terwijl zij naast hem stond; en toen spraken zij over hunne toekomstige plannen. In de week na hun huwelijk wilden zij naar de Kaap onder zeil gaan; zij zouden het meeste huisraad van hier medenemen. Judith werd onder dit gesprek weder opgewekter; de gedachte, dan niet langer als verloofde met Blewett te zullen omgaan, had blijkbaar voor haar iets aangenaams. Van lieverlede bracht Blewett het gesprek weer op Renowden.

‘Ik zou mijn ouden schoolkameraad heusch gaarne vooruit willen helpen. Ik zag de halve wereld en hij bleef met zijne boot hier van den eenen oever naar den anderen roeien, voor een penny den persoon overzetten. Hij deed wat zijn vader en grootvader gedaan hebben en als hij kinderen had, zouden die het na hem ook weer doen. Maar hij zal niet trouwen. De meisjes bedanken een man, die niets kan doen, dan een pontboot overhalen en kalkoenen fokken. Jim moest er uit; maar 't ontbreekt hem aan wilskracht en daardoor moet men, bij de steeds grootere eischen van onzen tijd, juist vooruit komen. Maar er zit geen pit in.’

‘Ik geloof toch niet, dat Jim bang is,’ pleitte Judith.

‘Wat weten de meisjes van moed, lieveling? Jij hebt deernis met dien man; je keuze viel op mij, die zijn eigen weg kan banen, maar je beklaagt daarom toch hem, dien je hebt afgewezen. Dat kon niet anders gaan. Wat heeft die Renowden ooit gezien of beleefd?’

Judit dacht intusschen aan alles, wat Jim gedurende zijn eenzaam leven in het veerhuis geleerd had. Zij had niet vaak met hem gesproken, maar zijne juiste opmerkingen had zij onthouden en ook zijne eigenaardige opvatting van vele dingen in zich opgenomen. Langzaam antwoordde zij:

‘Hij denkt toch over allerlei. Hij volgt met zijne oogen de uitzeilende en binnenkomende schepen en laat zijne gedachten daarover gaan, zegt hij.’

‘Goed; maar 't is lang niet hetzelfde als er mede op reis gaan.’

‘En wat heb jij van die reizen meegebracht? Je hebt mij verteld, dat je den Kaffer sloeg, wetende dat hij geen revolver had en jij wel; wat je daarginds gegeten en gedronken hebt en hoeveel je met kaartspelen, op de thuisreis, gewonnen hebt. Anders heb je mij niets verteld van je reis naar Afrika.’

‘Een man vertelt aan zijn meisje natuurlijk niet alles,’ lachte Blewett. ‘Maar ik zie geen reden hier nog langer te blijven zitten.’ En nu stond hij ook op en tusschen de struiken door bereikten zij de rails van den spoorweg. Zij stapten vlug door om den trein van Gwynver naar Trenanvor nog te halen. Bij het overgaan der kleine rivier bleef Judith stilstaan. Zij zag over de spoorwegbaan achterom, naar den lichttoren, waar Renowden's lamp gestadig brandde, als om het van Porthia ontvangen sein te beantwoorden. Reeds bewogen de hooge lichten der stoombooten zich bij opkomenden vloed langzaam stijgend in die richting, koers zettende naar de haven van Trenanvor en een zacht, dof gerol klonk uit de verte van zee. Judith was onder den

indruk van eene geheimzinnige verstandhouding tusschen de zee, het land en de pramen, die bestuurd werden door Renowden.

IV.

Toen het drietal elkander aan het veerhuis wederom ontmoette, was er eene zenuwachtige stemming tusschen hen. Zooals gewoonlijk voorkwam Renowden hun roep en roeide hen tegemoet. Judith durfde hem niet aanzien. Er was een feit dat zij telkens in stilte herhaalde: ‘Over eene maand zal ik getrouwd zijn.’ Renowden stond ook nu weder met één voet aan wal, geduldig afwachtend. Blewett was onaangenaam en prikkelbaar. Judith had dikwijls over Renowden gesproken, zou er misschien iets bestaan tusschen hen? Zijne ervaring van de vrouwen was niet verheffend; Judith zou wel evenzoo zijn; trouwens, een reden voor hare trouw aan hem zou in Renowden's armoe kunnen bestaan. Hij haatte dien man met een volkomen haat, die door de minste aanleiding in lichte laaie zou kunnen opvlammen. Die aanleiding liet niet op zich wachten. In gedachten ging Blewett het eerst in de praam en liep naar de bank. Judith stapte mis, toen zij hem wilde volgen; zij struikelde en Renowden stak zijne hand uit om haar staande te doen blijven. Blewett sprong op.

‘Weg met je vuile vingers!’ snauwde hij. ‘Dat is mijne plaats!’

Renowden verbleekte. Zijne hand uitstrekkend, stiet hij Judith voorzichtig maar zeker tegen de borst, zoodat zij achterover op den grond tuimelde. Eer zij goed begreep wat er gebeurd was, lag de boot eenige meters van wal. Blewett zat weder op de bank, terwijl Renowden het vaartuig met den stroom liet glijden; het dreef als een droog blad van de kust af.

‘Brutale hond!’ siste Blewett, ‘roei terug naar de dame!’

Als antwoord legde Renowden zijne riemen stil ter zijde. Op een afstand van omstreeks twintig meters hield hij de praam tegen en roeide zachtjes terug, tegen den stroom. Judith had hare plaats op het zand nog niet verlaten.

‘Wel, Nikolas Blewett,’ begon Renowden zeer bedaard, ‘als je den moed ervoor hebt, zwem dan naar den wal en ga haar zelf halen.’

Judith sloeg de mannen met inspanning gade. Zij had op dit oogenblik eene nooit gekende gewaarwording; zij zeide niets en bewoog zich ook niet.

‘Bang, hé?’ spotte Renowden. ‘Neem dan de riemen en dan zal ik je toonen, wat een man kan doen.’

‘Neen, ik zou je danken!’ Blewett stond op en liet de boot schommelen, dan ging hij weder zitten en maakte veel beweging met het losrijgen van zijne laarzen.

‘Judith!’ riep hij, ‘loop een eindje verder het strand af, tot je tegenover de boot staat.’

Maar Judith bewoog zich niet en Renowden lachte minachtend.

Toen riep zij: ‘Jim, kom terug, dadelijk! Wil je een moord begaan?’

Renowden gaf dadelijk gevolg aan haar bevel. Hij roeide terug om Judith op te nemen. Toen zetten zij zwijgend de vaart over het water voort. Aan de overzijde sprong Blewett het eerst uit de boot, reikte Judith de hand om uit te stappen en zich daarna tot Renowden keerende, siste hij:

‘Nou zal ik met jou afrekenen, jij duivel! - Judith, och, loop vast een eindje vooruit, in een paar minuten ben ik bij je.’

Renowden haalde zijne boot op 't strand, legde de riemen erin en stond nu ook overeind aan wal. De beide mannen monsterden elkander, toen Judith tusschen hen trad.

'Jim,' zeide zij, 'blijf op je plaats, en jij, Nick, ga met mij mede.'

Blewett aarzelde even; toen lachte hij, keerde zich om en bood haar zijn arm, dien zij niet aannam. Zij liepen zwijgend door, tot zij aan den dijk gekomen waren. Blewett bleef staan, grabbelde in zijn zak en zich omkeerende, riep hij: 'Hier, veerman, - hier is je loon!' Daarbij wierp hij de koperen munten Renowden voor de voeten.

Met van toorn fonkelende oogen en bevende lippen kneep Judith hare handen tot vuisten. Zij boog haar hoofd en deed een stap in de richting naar Renowden. Maar zij bedacht zich en hare handen slap latende neerhangen, zeide zij: 'Nu weet ik, dat jij een lafaard bent!' en snel, op den voet gevolgd door Blewett, liep zij het strand op.

Renowden stond bewegingloos bij zijne boot; diep vernederd gevoelde hij zich; hij schaamde zich, zoo ruw te zijn geweest. Nu zou zij nooit meer een woord tegen hem willen zeggen. Wat was hij toch dwaas! Zij was buitendien voor hem verloren, maar totnogtoe had hij met een zekere voldoening geweten, dat niemand eenig vermoeden had van zijne genegenheid voor haar. Nu zou het als een loopend vuurtje worden rondverteld, dat hij dolverliefd was op het meisje van Nikolas Blewett. Hij zou het praatje van de stad worden. Erger nog: over een week of drie zou Judith getrouwd zijn en hij zag haar in zijne verbeelding door Blewett omhelsd, zachtjes glimlachen over de driftbui, die hem te machtig geworden was. Hij trapte de centen met zijne hielen onder het zand. Dat hij zich niet had weten te beheerschen! Het was schande! Eeuwig schande!

Intusschen stapten Judith en haar minnaar vooruit. Blewett, die bij nader inzien begreep, juist geen ridderlijk figuur te hebben vertoond, verkoos dit geval als een grap te behandelen. Glimlachend zeide hij:

'Arme Renowden! Het was nooit bij mij opgekomen, dat hij verliefd op jou konde zijn! Het was te dwaas! Maar, zie je, ik gun hem geen kwaad; maar me dunkt dat je mij hem wel een pak slaag had mogen laten geven. Waarom kijkt hij niet behoorlijk uit naar een meisje van zijn stand?'

Beter dan ooit wist Judith thans, dat een der dingen, die haar in Renowden aantrokken, juist was, dat hij tot geen rang of stand behoorde.

Toen de mannen straks hadden getwist, was zij volstrekt niet bang geweest; met trotschheid had zij 't besef gehad meesteres van den toestand te zijn. Nu echter was zij wel bevreesd, voor zichzelf. Onwillekeurig liep zij dichter naar Blewett en nam zijn arm. Hij voelde hoe zij beefde.

'Die ruwe kerel heeft je doen schrikken!' zeide hij.

Dezen uitval tegen Renowden kon zij beter dulden dan zijne medelijdende woorden van straks.

'Neen, dat is zoo erg niet,' antwoordde zij zacht. En toen: 'Nick, zouden wij niet dadelijk ons huwelijk kunnen laten doorgaan? Ik bedoel nog voor het einde van deze maand?'

V.

Renowden zat in zijne hut den brief over te lezen, dien hij geschreven had:

‘Ik ga weg en voorgoed. Niemand behoeft naar mij te zoeken. John Lander mag mijne kippen, de kalkoenen en het vischgereedschap hebben. De witte Cochin-Chinahen heeft nu tien dagen gezeten; de gevlekte kloek moet opgesloten worden, anders legt zij hare eieren overal. De kalkoensche kloeken zijn beste moeders; zij gaan geen oogenblik langer dan hoognoodig van hare broedeieren af; maar John Lander moet op zijne handen passen, want zij kunnen schromelijk bijten en pikken. John Lander zal de nieuwe praam in gebruik moeten nemen, want de oude neem ik zelf mee en mijn hond ook. Mijn spaarbankboekje wensch ik aan Judith Keverne te geven, uit eerbied voor haar vader. De sleutel van de lampen hangt aan een spijker in mijne kluis, onder mijn hengelrek.

(Geteekend) James Renowden.

P.S. John Lander kan handschoenen aantrekken als hij wil, anders is vaseline goed voor kloven en krassen.’

Renowden las dien brief nog een paar maal zorgvuldig over. Dat Judiths naam erin genoemd werd, hinderde niet; niemand kon daaruit opmaken, dat zijn verdwijnen met haar huwelijk in verband stond. Heden zoude hij weg gaan. Blijkbaar was door hen niet over den twist gesproken en dus wist niemand de reden waarom hij ging. Het was nu half zeven. Hij verzegelde zijn brief aan John Lander, nadat hij hem in een omslag gestoken en erop geschreven had ‘van James Renowden.’ Toen legde hij hem op de tafel en daarnaast een stapeltje centen, zijnde de ontvangst voor ‘over-brengen’ in de drie laatste dagen. Het vuur werd nog eens bij elkaar gepookt en hij liep van de eene kamer naar de andere om zich te overtuigen dat alles in orde was. De hond volgde hem op de hielen, telkens onrustig opziende, met één poot in de hoogte, zoodra de baas even stil stond.

De deur achter zich sluitende, maar niet op het nachtslot, wandelde hij met zijn pijp in den mond naar het veer. Hij klom de ladder op naar de lichten en maakte, de oliekan schuddend, zijne berekening. De lampen zouden niet voor Zondag gevuld behoeven te worden. Het was nu Woensdag. In dien tijd zou John Lander wel op de hoogte van de werkzaamheden zijn.

Beneden gekomen sloot hij juist de deur der loods, toen de voorbijstoomende trein hem aan Judith deed denken. Morgen om dezen tijd zoude zij met haar man onderweg zijn naar Plymouth.

De nieuwe praam werd gemonsterd - alles was in orde; zelfs een dregtouw was met een ring aan de boot vastgemaakt. John Lander zou alles gereed vinden.

Nu liep hij naar den inham en maakte de oude boot los. De hond kroop met hangenden staart over den grond met alle teekenen van vrees. Dit gedrag van Pollux deed hem een oogenblik twijfelen; mocht hij wel doen wat hij voornemens was? Hij noemde die daad volstrekt geen zelfmoord; neen hij ontnam zich het leven immers niet; hij liet het eenvoudig wegglijden! Hij deed niets anders dan gehoorzamen aan de stemmen der zee, die hem sedert zoolang reeds geroepen hadden. Met den stroom afdrijven stond gelijk met inslapen... Hij pakte den bevenden hond bij den nek en zijne boot van land stootende sprong hij er in. Op 't midden gekomen wierp hij de riemen over boord. De praam trilde even, maar schoof toen in ademlooze vaart met den stroom zeewaarts voort. Renowden nam den zacht jankenden hond tusschen zijne knieën en trachtte hem te troosten, terwijl

zijn blik over Pollux heen afdwaalde naar het dak van kaptein Keverne's hoeve. Hierdoor had hij niet gemerkt, dat Judith langs de loodsen het strand afkwam. Nu rondziende onderscheidde hij plotseling de rijzige figuur. Hij tastte naar de riemen - zij waren weg. Het schrikbeeld zijner droomen was werkelijkheid: de stem eener vrouw, der éénige vrouw die voor hem bestond, riep hem. Het geluid bereikte hem niet; maar, door eene gelukkige ingeving bezield, stak Judith hare armen naar hem uit en hij begreep haar.

Renowden schopte zijne laarzen uit. Opspringende bracht hij de boot aan 't schommelen. Pollux sprong met geweld van de eene zijde naar de andere. Toen hij den hond in zijne armen nam, kon hij eene beweging met haar hoofd die van toestemming getuigde, van Judith onderscheiden. Hij wierp den hond in het water en sprong hem na. Toen hij weer boven kwam was Judith weg; maar daar kwam zij aandraven met eene lijn en die aanblik gaf hem nieuwen moed. Ja, nu zoude hij toonen wat een dapper man kan doen. De verschrikte hond belemmerde hem in zijne bewegingen; het trouwe dier trok en rukte en krabde het gelaat van den baas tot bloedens toe; maar loslaten wilde het niet.

Zonder veel te vorderen, waren zij intusschen meer naar den kant gezwommen en na nog een geduchte inspanning voelde hij zand onder de zolen. Op het oogenblik dat hij Pollux op het strand wilde zetten, wierp Judith, even te vroeg, de henneplijn uit. Hij greep ernaar, miste het touw en werd door de beweging weer terug gedreven. Het gezicht van Judith, die tot aan de knieën in het water naar hem toe stapte, gaf hem den wanhopigen moed voor een laatste poging. Half zwemmend, half strompelend bereikte hij de kust, waar hij lachend en schreiend tegelijk voet aan wal zette, om daarna uitgeput in elkander te zakken. Hij lag bewusteloos op den grond, zijne armen onder zijn aangezicht.

Weder bij bewustzijn, bezielde hem een gevoel van warme dankbaarheid, toen hij in die groote grijze oogen de voldoening over zijn behoud mocht lezen. Judith zat neergehurkt op het zand, zijn hoofd op haar schoot vlijende. Zijne eerste verwarde voorstelling was, dat Blewett verdronken was en met een kreet trachtte hij overeind te scharrelen.

‘Blijf stil liggen, beste Jim,’ zeide het meisje snikkend. De teederheid en hartstocht in hare stem ontroerden hem en hij bleef haar, stil liggend, dof aanstaren. Zijn gelaat dat door de nagels van Pollux mishandeld was, deed hem pijn. Eene flauwe voorstelling werd in hem levendig hoe, toen hij bewusteloos neerlag, die ongenaakbare lippen de zijne hadden aangeraakt, hij zag bloed op haar wang. Hij greep naar hare hand, maar bij de beweging die hij maakte om ze aan zijn mond te brengen, schitterde de ring van Blewett hem in de oogen. Hij liet de hand los en wendde zijn hoofd af met een kermend geluid, als een snik. De hond blafte zacht maar vroolijk.

‘Wel!’ riep zij, Renowden bij den schouder trekkende, ‘dat is uit en voor goed. Zie maar, Jim!’

Zij trok den ring van haar vinger en wierp dien met een zwaai in het water.

‘Daar!’ juichte zij. ‘Begrijp je mij nu?’

Naar het Engelsch van CHARLES MARIOTT.

Levenswoorden.

Een gezonden geest moge men opsluiten op een dakkamertje, in een armoedig kleed, in een ziekelijk lichaam of in wat ook, hij zal steeds zijn onvervreemdbare vrijheid behouden zijn reeks bezwaren te overwinnen, te arbeiden en zich te verheugen.
CARLYLE.

Vrij is de man, die zich beschouwt als onderdaan van de wereld wet. Het eerste voordeel van zulk een man is, dat hij zich niet verzet en in opstand komt, maar gehoorzaamt. 't Is, zooals lang geleden de arme Henry Marten schreef:

> ‘Een woord is 't, veel gezegd en wijsheidstaal:
> Wel hem, die vroolijk doet en lijdt al wat hij moet.’

Ja, vroolijk. Wie opgewekt zijn arbeid en zijn lijden op zich neemt, hem alleen zijn de hoogere machten gunstig en de akker des tijds levert hem zijn vrucht. Hoe dikwijls is het gezegd; alle edelen der wereld hebben het gekend en in velerlei talen getracht het ons te laten weten. Het eigenlijke wezen van allen godsdienst, die was en zijn zal, is, de menschen vrij te maken. De vrije man gaat met vromen moed door storm en onweer den hem aangewezen weg. Den raad en de stem te hooren van zulke menschen over de dingen des levens, is veel waard. In zulke menschen huist de ware mensch. 't Is niet het gewone soort, maar zij zijn toch wel bekend. Tegenwoordig zijn zij zeer zeldzaam geworden, maar toch niet geheel uitgestorven. Zij moeten weer talrijker worden, wanneer God deze planeet nog lang bewoonbaar wil houden.
CARLYLE.

De moed, dien wij wenschen en hoogachten, is niet de moed gelaten te sterven, maar manlijk te leven. Die moed ligt diep in de ziel; met zachte warmte voedt hij alle andere deugden en gaven, die zonder hem niet leven kunnen. In nauw verband met dien moed en uit dapperheid deels voortvloeiend of deels daardoor beschermd staan de gemakkelijker te onderscheiden eigenschappen van waar zijn in woorden en gedachten, van eerlijkheid in handelen. Wederkeerig oefenen zij invloed op elkander uit; immers, evenals de betooning van waarachtigheid en eerlijkheid de levensplicht en het hoofddoel van den moed zijn, zoo kunnen deze weder zonder den moed geen werkelijkheid worden.
CARLYLE.

Onmogelijk is een ongelukkig woord. Van hen, die het veel in den mond hebben, is niets te wachten. Wie zegt: er is een leeuw op den weg? Lafaard, sla den leeuw dood; die weg moet betreden worden. Op het gebied van kunst, van het practische leven zijn tal van critici gewoon te bewijzen, dat voortaan alles onmogelijk is en dat wij nu eenmaal onder een algemeene alledaagschheid zijn gekomen en daarmee tevreden moeten zijn. Laten die heeren bewijzen; dat is nu eenmaal hun beroep. Het was bewezen, dat de dichtkunst onmogelijk was, en - daar kwamen Goethe en Burns. Platte alledaagschheid was alles, wat wij te wachten hadden, en - daar kwam Napoleon en veroverde de wereld. 'Impossible!!' riep Mirabeau zijn secretaris toe, 'ne me dites jamais ce bête de mot.'

CARLYLE.

Hij, die zegt, wat werkelijk in hem is, zal ook menschen vinden, die naar hem luisteren, al zijn de hindernissen ook nog zoo groot.

CARLYLE.

Echte humor komt evenzeer uit het hart als uit het hoofd. De grond is niet minachting maar hoog stellen. Humor is geen schaterlach maar de stille glimlach, die veel dieper ligt. Hij is de bloem en de geur, de reinste uiting van een diepe, schoone natuur, welke in harmonie is met zichzelf, verzoend met de wereld en haar armzaligheid en haar grillige tegenstellingen, aan die tegenstellingen nieuwe elementen bindend van schoonheid en goedheid.

CARLYLE.

De gezondheid is zoowel voor haar bezitters als voor anderen een hoogst gewichtige zaak. Welbezien heeft de humorist niet zoo geheel ongelijk, die zich voornam alleen de gezondheid te eeren en, in plaats van te buigen voor adel en rijkdom, de gewoonte had alleen voor gezonden den hoed af te nemen. Mooie, prachtige equipages met bleeke gezichten gingen voorbij, maar op zulke beklagenswaardige dingen lette hij niet; voor huizen met roodwangige mannen stond hij stil en groette eerbiedig. Gezondheid is harmonie in het leven; zij is, zooals de ervaring leert, de hoofdsom des levens.

Een gezond lichaam is goed, maar een gezonde ziel is meer dan al hetgeen de mensch verlangen kan, het heerlijkste, waarmee de hemel onze arme aarde kan begiftigen. Zonder kunstige, wijsgeerige medicamenten, zonder het keurslijf der toch altijd zeer twijfelachtige geloofsbelijdenissen ziet de gezonde ziel, wat goed is, neemt het aan en houdt daaraan vast; evenzoo herkent zij, wat slecht is, en stoot het vanzelf van zich af.

CARLYLE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Scandinaafsche Persoonlijkheden, door George Brandes. Uit het Duitsch vertaald door J.C. de Cock. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zn.

George Brandes is ongetwijfeld een der grootste, misschien wel *de* grootste, van de letterkundige essayisten van dezen tijd. Hij is dat niet alleen door zijne groote belezenheid, zijne kennis van binnenlandsche (Deensche) en buitenlandsche littératuur: hij is dat ook door zijne menschenkennis, door zijn scherpen critischen blik op menschen en toestanden, door zijn blijkbaar kolossaal geheugen en zijn gelukkig combinatietalent en vooral ook door zijn kernachtigen stijl, door de gave, om op geestige en pittige wijze zijne gedachten te ontvouwen. Daarbij verliest hij zich niet, zooals velen van onze hedendaagsche critici, in eene bepaalde school of manier; hij heeft geene stokpaardjes, kijkt blijkbaar zijn landgenooten niet naar de oogen. Dragen zijne beschouwingen over literatuur en schrijvers ook al den stempel van zijne persoonlijkheid, hij is te veelzijdig, om eene bepaalde categorie van schrijvers in de hoogte te steken ten koste van anderen. Vandaar, dat ik de vertaling van Brandes' werk *Scandinaafsche Persoonlijkheden* in het Nederlandsch van harte toejuich. Ons vaderlandsch publiek werd toch op het punt van littéraire critiek in de laatste vijf en twintig jaren niet al te gunstig bedeeld: voor zoover zijn smaak niet is bedorven door de perverse methode van een Van Deyssell en zijne aanhangers, wordt het voorgelicht door dagblad- of maandschrift-recensies, die vaak al te zeer getuigen van persoonlijke voorliefde en schoolsche opvattingen.

In dit omvangrijke werk van Georg Brandes worden slechts vijf Noorsche auteurs behandeld. Verreweg het grootste deel is gewijd aan Henrik Ibsen en Björnstjerne Björnson; dan volgen Alexander L. Kielland, Ellen Key en Selma Lagerlöf. De studie over Ibsen werd geschreven met groote tusschenpoozen. De schrijver verdeelde haar daarom in drie afdeelingen: ‘Eerste indruk’, die dateert van 1866; ‘Tweede indruk’, dateerende van zestien jaar later (1882), toen Ibsen's naam begon bekend te worden buiten het Noorden, vooral in Duitschland; dan nog eens zestien jaar later (1898) geeft de schrijver zijn derde essay: ‘Derde indruk’, toen Ibsen zijn zeventigsten verjaardag vierde en zijn roem tot wereldroem was gestegen. Dat geeft ook aan de studie van Brandes een eigenaardig cachet. In tegenstelling van zoovele anderen, die over Ibsen hebben geschreven, toen zijn leven en werken als geheel door hen overzien kon worden, is het interessant, na te gaan, hoe dat geheele werk zich afspiegelt in den geest van een tijdgenoot, die het zag worden en zich ontwikkelen. In het eerste gedeelte teekent Brandes den dichter naar aanleiding van zijne beide werken *De Comedie der Liefde* en *Brand*, als een strijdlustig man, die aan den geheelen tegenwoordigen toestand der maatschappij op 't gebied van schoonheid en kunst, van moraal en godsdienst den oorlog heeft verklaard; als een dichter, die het hedendaagsche leven beschouwt als pessimist, en niet als wijsgeerig pessimist, wiens gedicht een klacht wordt over het ongelukkig lot der menschheid, maar die optreedt als aanklager. Het ligt in de natuur van Ibsen, zich het leven voor te stellen als een geweldigen maar wan-

hopigen strijd, om het goede te bereiken; er is iets oproerigs, wilds en zwaarmoedigs diep in zijn wezen, iets in zijn oog, dat hem dwingt, om zwart te zien. Brandes schrijft die eigenaardigheid van Ibsen's wezen niet alleen toe aan zijn natuurlijken aanleg en zijn karakter, maar ook aan zijne harde, strenge jeugd; als jongeling heeft hij al uiterlijk en innerlijk strijd met het leven gevoerd. Dan wijst Brandes erop, hoe in die eerste periode ook Ibsen de fout aankleeft van vele moderne Noorsche dichters, dat is: al te veel te willen. Het is ‘de overweging’, die bij het kiezen en typeeren van de personen in zijne drama's bij Ibsen eene te groote rol speelt; daardoor worden zijne hoofdpersonen alle gepersonifieerde begrippen en vandaar ook zijne voorliefde voor het symbolische. Dat is merkbaar in *Catilina*, *De Kroonpretendenten, Vrouwe Inger op Osterraad*, ook in *Peer Gynt*, alles scheppingen uit Ibsen's eerste periode.

Heeft in dit eerste deel Brandes den Noorschen dichter aangeduid als den talentvollen strijder en aanklager, die der verdorven menschheid geestelijke knoetslagen toedeelt: in ‘Tweede indruk’ teekent hij de ontplooiing van Ibsen's dichtergeest en zieleleven en beschouwt dat in het licht van het littérair bewustzijn en streven van zijn tijd. Het kort bestek, waarin hier de bespreking van dit merkwaardige boek moet geschieden, gedoogt niet in bijzonderheden op de beschouwingen van den schrijver in te gaan. Alleen zij dit gezegd: dit stuk is èn door de voortreffelijke wijze van behandeling èn door den diepen inhoud een meesterstuk van littéraire kunst. Hoe Ibsen aan de gedachten en idealen van zijn tijd vleesch en bloed heeft gegeven; hoe hij die gedachten dieper heeft gemaakt, door ze te doordringen met den stroom van zijn machtig voelen, dat wordt door Brandes in bijzonderheden uit de oudere en de nieuwere geschriften van Ibsen op overtuigende wijze aangetoond. Vooral voor hen, die van de werken van Ibsen eene studie willen maken, is dit geschrift van Brandes een standaardwerk geworden; en voor alle vereerders van littéraire kunst moet de lectuur van dit deel van Brandes' studie een bijzonder hoog genot zijn. En nu, na de verschijning van *Nora* (*Een poppenhuis*) en van *Spoken* erkent ook Brandes den grooten vooruitgang van Ibsen als kunstenaar. De ideeën van den nieuwen tijd hebben nu niet meer den vorm van zinnebeelden maar van werkelijke menschen. Ibsen is voortdurend gestegen in volmaaktheid. Dat wordt ook aangetoond in ‘Derde indruk’. De beschouwingen over *De wilde Eend*, *Een vijand van het Volk*, *De vrouw van de Zee, Hedda Gabler*, *Rosmersholm* zijn allerinteressantst, onmisbaar voor wie tot het juiste begrip dezer dichtstukken wil doordringen. En na de bespreking van de drie drama's: *Solness, Eyolf* en *Borkman*, de eerste, die Ibsen na eene vrijwillige ballingschap van bijna een menschenleeftijd op Noorschen grond heeft geschreven, besluit Brandes: ‘De geest daarin verraadt genoegzaam, dat de dichter niet langer een jong man is. Die geest is de geest van de wijsheid, van de strenge wijsheid en van de verlichte zachtmoedigheid, eindigend in een groote verdraagzaamheid tegenover menschelijke gebreken, die harmonisch samenklinkt met het strenge vonnis over de hardheid des harten - een diep mededoogen, dat niet een van zijn eischen heeft laten vallen.’

Door Brandes leeren wij begrijpen, dat de letterkunde in de Scandinaafsche rijken in Ibsen's drama's het beste heeft gegeven, wat zij bezat.

In de schildering van het leven en werken van Björnson, een frisch en interessant levensbeeld, geeft Brandes aan, welke bijzondere plaats deze dichter in de wereldliteratuur en in de Scandinaafsche letterkunde in 't bijzonder inneemt. Tusschen Ibsen en Björnson, die dikwijls met elkaar vergeleken en in één adem genoemd

worden, bestaan inderdaad groote contrasten. Er bestaat tusschen beiden in zóóver overeenkomst, als uit het land- en tijdgenoot zijn, den wedstrijd in de behandeling van onderwerpen en de parallel loopende ontwikkeling moest voortvloeien. Maar Ibsen is in zijne dichterlijke vlucht zóó hoog gestegen, dat hij allen in 't binnen- en buitenland ver achter zich heeft gelaten; Ibsen behoort aan de gansche wereld, Björnson uitsluitend aan zijn vaderland. Björnson alleen als dichter te vermelden,

is onvolkomen en onjuist; hij is ook journalist, politicus, redenaar. Hij voelt zich den leider en opvoeder van zijn volk, en zoo is ook zijne kunst uitsluitend gericht naar zijn volk en zijn land, waarmee hij zich één voelt. De betrekking, waarin Björnson staat tegenover zijn land, is hoogst eenig in geheel Europa's schrijvers- en dichterswereld. Hij voelt zich als den nationalen zieleherder van zijn volk. Ibsen heeft boven alles de gedachte lief; naast die liefde voor de gedachte staat Björnson's liefde voor de menschen, voor zijn volk. Zijne romans zijn daarom direct paedagogische romans. Soms heeft zijn ijver voor land en volk zijne romans geschaad. Maar toch neemt Brandes dezen dichter in bescherming tegen de aanvallen der critici, die getracht hebben zijne werken in minachting te brengen, door ze te betitelen als tendenzpoëzie. De waarschuwing tegen tendenzkunst schijnt afkomstig van Kant, die de kunst beschouwde, als vindend haar doel in zichzelf. Dat heeft aanleiding gegeven tot veel nabauwerij, geschreeuw en verwarring. Menig lezer zal zich herinneren, hoe ook Nederlandsche critici zich indertijd hooghartig over Björnson's werken hebben uitgelaten; vermoedelijk onbewust liepen ook zij aan den leiband van den grooten Koningsberger. Alle kunst met tendenz moest natuurlijk uit den booze zijn; ach, we weten, helaas! maar àl te wel, tot welke wangedrochten de leus: ‘de kunst ter wille van de kunst’, heeft geleid. Maar de schreeuwers zien over 't hoofd, dat de grootste littéraire kunstwerken, die nog leven en blijven leven, voor 't meerendeel eene duidelijke tendenz hebben. En zoo onderschrijven we ook van harte de meening van Brandes, dat alleen *die* tendenz schadelijk wordt voor een kunstwerk, die niet in het werk zelf belichaamd is en onpoëtisch uit het kader valt; maar dat overigens iemand met poëtisch gevoel alleen door opzettelijke hardheid - of door domme vooringenomenheid - onverschillig kan blijven voor poëzie, waarop eene gloeiende liefde voor waarheid of recht haar stempel heeft gedrukt. Zoo hebben Björnson en Ibsen beiden gestreden tegen de dwalingen en gebreken van hun tijd; maar terwijl Ibsen met zijne superieure en diepzinnige critiek alles, wat hij aanvalt, versplintert en vernietigt, voert Björnson krijg zonder bitterheid. Hij werkt als een profeet, die een beteren tijd verkondigt. ‘Het is, alsof een Aprilzon speelt over zijne dichtwerken.’

Onder de kleinere opstellen, die op deze twee uitvoerige verhandelingen volgen, munten vooral de beschouwingen over Alexander L. Kielland en Ellen Key uit door fijnheid van vorm en door geestigheid, die soms overhelt tot ironie. Nu en dan doet Brandes in zijne manier van zeggen denken aan Heine. Daar Ellen Key door hare werken en hare lezingen in ons land wèlbekend is, zal het haar Hollandschen vrienden aangenaam zijn, te vernemen, dat Brandes Mej. Key wel hoog stelt. In hare levensbeschrijving van Anne Charlotte Leffler zegt Ellen Key: ‘Aan het geestelijk gastmaal was Anne Charlotte het brood, Sonja Kowalewski de wijn.’ - ‘In de natuur van Juffrouw Key’, zegt Brandes, ‘ontbreekt het brood noch de wijn.’

Over Selma Lagerlöf - die *Gösta Berling's Saga* schreef, een boek, dat hier een tijdlang zeer in de mode was, - is Brandes minder goed te spreken. Zij moet nog toonen, of zij kan schilderen, wat zij gezien en gevoeld heeft en volledig verstaan.

Aan de vertaling van dit voortreffelijke werk is veel zorg besteed. Het wordt ons aangeboden in zuiver en vloeiend Nederlandsch.

M.S.

Wereldbibliotheek, No. 17-18. G. van Hulzen, ‘Getrouwd’. Tweede herziene uitgaaf.

Een verhaal van ‘tobben’, in tweeërlei zin. Bij den man is het een tobben in de beteekenis van ‘zwoegen’, zooals op bl. 137 die twee woorden als gelijkluidende naast elkaar staan. Bij de onpraktisch-opgevoede vrouw is het een tobben in de gewone beteekenis van het woord. Een tobben, allereerst om uit

Buenos Ayres weg te komen, waarheen zij samen gegaan zijn, om hunne misgeloopen financietjes te herstellen. Weg te komen weer naar Nederland, naar Amsterdam, uit het wildvreemde land, welks taal zij niet wil leeren (wat haar echtgenoot zoo spoedig mogelijk wèl tracht te doen). Weg te komen naar haar geboortestad, waar zij het anders toch óok niet zoo prettig had gehad, bij ma en de zusters, maar waarnaar zij nu snakt als naar het verloren land van melk en honing.

En zij g a a n eindelijk terug. Zij zeurt zoolang totdat hij, hoezeer onwillig, haar verlangen inwilligt. Zij heeft bewerkt, dat hij zijn goede kans van geldverdienen in den vreemde moet opgeven en opnieuw moet gaan ‘tobben’ te midden van zijne landgenooten. In Amsterdam zet ook zij de tobberij voort, maar thans in gewijzigde richting. Het wederzijdsch vertrouwen is verloren. Het woord ‘getrouwd’ is een paskwil voor hen geworden. Zij helpen elkander niet meer, de wederzijdsche levenslasten te dragen. Van gezamenlijke levensvreugde is óok zoo goed als geen sprake meer.

En als zij eindelijk een kind ter wereld brengt, sterft zij weldra. Vooraf gevoelen beiden nog met heftig opvlammend verdriet, hoe geheel anders hunne verhouding had behooren te zijn. Maar dan is het te laat.

‘Op zijn knieën schokte hij voor 't bed neer. Zij schudde zich krampachtig de handen, hief zich van 't kussen op, staarde hem aan met strakke oogen en in een uiterste inspanning om te spreken, maar de gedachten ontgingen haar al. Van schrik klemde Henk zich aan haar vast, niet wetend of hij nog moest smeeken of zich stil houden. Om hem heen stond alles stil. Aldoor keek ze hem aan met haar smeekende twijfelblik en al wat ze nog aan kracht bezat, leî ze in haar oogen: de angst van 't sterven nu haar leven, haar liefde pas begon. Maar zijn eigen oogen weerspiegelden de waanzinnige angst, en ze zakte in met een zucht, de laatste zucht.’

Dan komen de hopeloos droeve nabetrachtingen. En dan moet hij zich weer begeven ‘in de dagelijksche misère van het tobben’, - met welke woorden het boek eindigt.

Het behandelt een onverkwikkelijk onderwerp, maar het is knap geschreven, ofschoon hier en daar wel wat langdradig. Er is iets tragisch in het niet-anders-kunnen-zijn van dit kibbelende menschenpaar.

Fijn geteekend is, hoe Gonde, niettegenstaande hare grieven tegen hem en tusschen al de ruzie met hem dóor, toch eigenlijk veel van hem hield, hem vooral om zijn kracht bewonderde. En hoe hij ten slotte toch óok meer van haar bleek te houden dan hij zelf wel vóor haar levenseinde beseft had.

In bijzonderheden is ook onder andere voortreffelijk voorgesteld het laden van de zeeboot, bl. 119-158. De taal van het boek is over 't algemeen eenvoudig, duidelijk en daardoor doeltreffend. Slechts enkele malen schijnt zij eenigszins gezocht en verliest hierdoor aan directe uitwerking; bijv. op bl. 21, 2de helft: ‘Over haar bedremmeld, bijna nog meisjesachtig, jong gezicht lijnde zich een stroeve streek van onverzettelijkheid, en 't deed haar blasse trekken harden tot een grimmelig wit, krevelig onder het zwarte, jongensachtig-geknipte haar. Haar gezicht werd, en dit voelde zij met genot, een stremsel witte narigheid.’ De lezer vraagt zich hierbij (onder andere) af: waarom ‘blasse’ in plaats van ‘bleeke’? Gelijk hij bij bl. 41 vraagt: waarom ‘raar een woordje zei’, in plaats van ‘zelden’? En bij bl. 255: waarom ‘die van koorts

hittend woelde'? Zulk een woordenkeus leidt de aandacht immers af; en 'hittend' heeft toch heel veel van een foutieve verwarring van transitief en intransitief.

Maart, 1906.

Aernout Drost, De pestilentie te Katwijk (1625), met inleiding van Albert Verwey en taalkundige aanteekeningen door Dr. C.G.N. de Vooys. - Amsterdam, G. Schreuders.

Aernout Drost was een jong proponent van 1830. Naar zijn portret een vriendelijk gezichtje met hooge kuif, ijzeren bril, en vadermoorders die uit een wit-neteldoeksche das opstaken. Hij stierf in 1834. Zonder naam had hij twee jaren tevoren uitgegeven *Hermingard van de Eikenterpen.* Zij is de door een ouden Romein tot christin bekeerde Germaansche, - Aelbrecht Jansz., de held van de *Pestilentie*, is de door Camphuysen ten doop bij de Rijnsburgers gebrachte neef van den schilder Mierevelt. Men kent de geschiedenis der Rijnsburger collegianten. De uitgebannen predicanten stichtten te Antwerpen de Sociëteit der Remonstrantsche Broederschap, regelden de bediening van de gemeenten en zonden leeraars uit, die het banvonnis trotseerden en heimelijk in het land terugkeerden. Een van de stoutmoedigsten was Passchier de Fijne, het IJsvogeltje bijgenaamd, om zijn preeken op het ijs te Gouda, door Jan van Vloten zoo juist en treffend beschreven. Het was Gijsbert van der Kodde te Warmond, die, toen het houden van een remonstrantsche vergadering gevaarlijk bleek, voorstelde ‘altemet eens zonder predicant bij elkander te komen, eenige capittels te lezen, een gebed te doen en iets tot stichting voor te dragen, indien iemand daartoe bereid en bekwaam werd bevonden.’ De Van der Kodde's waren een bijzonder geslacht van geleerde landbouwers. Een van hen, Willem, werd in 1601 professor in het hebreeuwsch te Leiden, maar in 1619 geschorst en in 1621 als verstokt anti-Dortenaar afgezet. Zij vormden een kleine maar vastberaden gemeenschap met twee kenmerken: oefeningen zonder predicant, en de dompeldoop. Het is in een van hun oefeningen, op den dorschvloer van Arie van der Kodde te Rijnsburg, dat Drost den dichter Camphuysen, den schilder Mierevelt en zijn held Aelbrecht Jansz. samenbrengt. De vergadering wordt overvallen door de rakkers van den leidschen schout De Bondt; Passchier ontkomt ter nauwernood. Om dit tafreel is het verdere verhaal heengedicht.

Van Drost is een vormende invloed op wezenlijke elementen van Potgieter's stijl uitgegaan. Hij gaf te samen met Bakhuizen van den Brink na den dood van Drost diens *Schetsen en Verhalen* (waaronder de *Pestilentie*) uit. De pijl van de nederlandsche romantiek trilt hier in het wit, dat Potgieter levenslang zich stellen zal.

Wie dit merkwaardige gedenkstuk van onze nationale romantiek grondig bestudeeren wil, zal door den oorsprong van alle verouderde woorden na te speuren, een kijkje krijgen in de verbazingwekkende belezenheid van dezen jongen schrijver. Om het verhaal ten volle te kunnen genieten, had de uitgever ook de latijnsche uitdrukkingen moeten vertolken; alsmede den griekschen zin van Casparus Barleus, blz. 199.

De *Pestilentie* is deel I der Serie van Keurwerken. Alzoo is er nog gelegenheid dit verzuim te herstellen.

Het zich verdiepen in oude geschriften heeft voor den mensch, die in zijn tijd leeft, een groote bekoring. Die wereld is afgesloten en een geheime drang doet ons juist dat erin kiezen wat ons schoon en belangrijk lijkt. Daarom vestigt referent de aandacht op dit werk en beveelt zeer aan daarbij te raadplegen K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn*

kring, 's-Gravenhage 1896, met de referaten in de Geneeskundige courant van dat jaar, n°s. 35-46.

R. KRUL.

De vier Evangeliën naast elkaar, door Jacob Koekebakker, Doopsgez. Pred. te Aardenburg. - Boekhandel en drukkerij voorheen E.J. Brill, Leiden.

'Aan allen die grondig bekend willen worden met de kanonieke berichten omtrent Jezus Christus, en die daarvan voor hun werkkring een klaar overzicht van noode hebben, aan theologische studenten, aan catecheten, predikanten, onder-

wijzenden aan een zondagsschool, worden hier (dus) gegeven de vier evangeliën naast elkaar, elk raar zijn eigen volgorde. Men kan elk stuk blijven verstaan in zijn eigen verband. Terwijl toch de parallelle plaatsen gemakkelijk met elkaar kunnen worden vergeleken, mede doordat de in andere volgorde voorkomende gelijkluidende stukken en ook eenige weinige verzen uit brieven en Handelingen met kleine letters er nevens zijn gedrukt.'

Tot een practisch doel is dit werk dus ingericht. In zooverre komt er dan ook alle lof aan toe en mag wie aan eene dergelijke harmonie der evangeliën, als hier geboden wordt, behoefte gevoelt, den schrijver dankbaar zijn voor zijn niet geringe moeite. Er steekt in dit boek meer arbeid dan menigeen oppervlakkig zal vermoeden. Hoe de schrijver aan het slot van zijn voorbericht kan zeggen van Jezus Christus, dat deze 'verscheiden en toch wonderbaar één, voor ons oprijst uit het Nieuwe Testament', is mij echter een raadsel. In gemoede raad ik hem aan het degelijk werk van Dr. J.A. Bruins, *De Christus naar de Evangeliën* er nog eens op na te lezen. Ik vrees, dat dan de wetenschap en zijn geloof een weinig met elkander in onmin zullen gaan leven, maar ducht daarvan op den duur geen schade voor het laatste. Ook zijn oordeel, in de 'Toelichting', dat de gewone statenvertaling de meest gewijde is, zou ik niet gaarne onderschrijven. Gaat wijding om buiten juistheid en gekuischtheid, waarin de nieuwe vertalingen 't zeker van haar winnen? Dat zij de bijna algemeen geldende is, erken ik gaarne en deze grond kan voor den schrijver en meer nog voor den uitgever voldoende geweest zijn om haar te bezigen.

Ook zou ik er, èn uit een wetenschappelijk èn uit een practisch oogpunt de voorkeur aan gegeven hebben, indien het Johannes-evangelie hier op dezelfde wijze gedrukt was als de brieven en Handelingen. Nu onderbreken zijne pericopen voortdurend. 't Verlies dunkt mij thans grooter dan de winst.

Een woord van hulde voorts voor de wijze, waarop de schrijver, door een enkel woord of enkele woorden vet te laten drukken, aanduidt, welk stuk vóór ons ligt en tevens de harmonie der naast elkaar geplaatste stukken in 't licht stelt. Ze zijn, voor zoover ik naging, telkens uitstekend gekozen.

Tot een dieper ingaan op de zaak ontbreken plaats, tijd en lust. De lezer weet, wat dit boek hem biedt. Ook voor de keurig verzorgde uitgave een woord van lof. Een register vergemakkelijkt 't opslaan zeer.

E., Mei 1905.

P.B.W.

M.H. Lem, Grondbeginselen der Opvoedkunde. - 's-Gravenhage, Joh. Ykema, 1906.

Reeds 8 jaren geleden kondigde de heer Lem in het voorbericht van zijn *Leerboek der Zielkunde naar Wilhelm Wundt* ons aan, dat hij hoopte, dit te doen volgen door een werk over opvoedkunde, dat gebaseerd is op de denkbeelden in bedoeld leerboek neergelegd.

Aan dien lang gekoesterden wensch heeft hij thans kunnen voldoen en zijn leerboek ligt ter beoordeeling voor ons. Indien we een uitvoerig opstel voor een vakblad te schrijven hadden, zou er alle aanleiding zijn om nog eens te onderzoeken, in hoeverre

de psychologie van Wundt te verkiezen is boven die van Herbart e.a., doch wij meenen ons daarvan thans te moeten onthouden. Toch mag eene korte bespreking hier niet ontbreken, vooral ook niet, omdat de heer Lem zich in zijn werk ook wendt tot ‘belangstellende ouders’, die er gelukkig hoe langer hoe meer worden gevonden.

Was er behoefte aan zulk een nieuw leerboek? Naar de meening van den schr. wel, want hij verzekert ons, dat hij bij zijne lessen geen der bestaande met warmte kon aanbevelen. Dat kan ons niet verwonderen, wanneer we bedenken, dat de psychologie van Wundt, waarvan schr. een warm voorstander is, in verschillende opzichten afwijkt van wat hij de oude leer noemt. En al zal misschien ook schr. nog wel willen toestemmen, dat de studie der zielkunde nog niet zoover gevorderd

is, dat daarop een geheel systeem van opvoeding kan worden gebouwd, toch moeten noodwendig de sterk afwijkende meeningen van Wundt op psychologisch gebied leiden tot andere beschouwingen in zake de opvoeding. Bekend is, dat bij genoemden psycholoog de wil het middelpunt van het zieleleven vormt, als gevolg waarvan we dan ook in Lem's leerboek de opvoeding van den wil op den voorgrond gesteld zien, welke naar zijne meening niet alleen kan plaats vinden door uitbreiding en verheldering der voorstellingen, doch haar krachtigste middel in gemoedsvorming moet zoeken. Wij zijn niet ongeneigd, hiermede in te stemmen, omdat de zielkundige theorie geheel in overeenstemming is met wat de practijk van het dagelijksch leven ons leert. Het is onwaar gebleken, wat men ons had voorspeld, dat meerdere verstandelijke ontwikkeling het menschdom beter zou maken; met de vermeerdering van het aantal scholen hebben we dat der gevangenissen gelijken tred zien houden. Men behoeft hier nog niet aan een causaal verband te denken om toch toe te stemmen, dat verstandelijke ontwikkeling alleen hare onmacht bewezen heeft ten opzichte van de verhooging van het zedelijk peil des volks. Dat wisten de aanhangers van Herbart natuurlijk even goed als die van Wundt, doch het verdient aanbeveling, dat - afgezien van alle psychologische overwegingen - tegenover de groote macht, die in Herbart's psychologie aan de voorstellingen wordt toegeschreven, de oneindig hoogere waarde van het gemoedsleven eens helder in het licht wordt gesteld.

Wat toch is het geval? Indien men de opvoeding der jeugd steeds kon toevertrouwen aan een eminent man als Herbart of aan een zijner uitstekende leerlingen, waaronder wij onzen De Raaf wel mogen rekenen, dan zou men niet behoeven te vreezen, dat door hunne voorstellingstheorie de vorming van het gemoedsleven zou worden verwaarloosd, evenmin als men van Wundt verwaarloozing van de verstandelijke ontwikkeling zou behoeven te duchten. Doch de vele volgelingen staan gewoonlijk verre beneden de meesters; dezen worden slecht begrepen en hunne leerstellingen door eenzijdige opvatting tot onherkenbaar wordens toe vervormd en misvormd.

Zoo heeft men veelal uit Herbart's theorieën de verstandelijke ontwikkeling, waarop hij sterk den nadruk legt, meer op den voorgrond geschoven dan wel in de bedoeling van dien wijsgeer heeft gelegen en is de legende ontstaan, dat Herbart van de ontwikkeling en verheldering van de voorstellingen alleen alle heil voor de opvoeding verwachtte. Toegegeven moet echter worden, dat zijne geschriften daartoe eenige aanleiding geven en aangezien we daarmede rekening hebben te houden in de practijk, aarzelen we niet als onze meening uit te spreken, dat de gevolgtrekkingen, waartoe Wundt's psychologie aanleiding geeft, voor de practijk van grootere waarde zullen blijken te zijn dan die, welke gewoonlijk uit Herbart's geschriften worden afgeleid.

De heer Lem schaart zich in navolging van Wundt in de rijen van hen, die den mensch een vrijen wil toekennen en stelt hem dus verantwoordelijk voor zijne daden. Deze zienswijze moet noodzakelijk grooten invloed uitoefenen op zijn waardeering van de *straf* als opvoedingsmiddel. Over zoogenaamde *natuurlijke* straffen is hij slecht te spreken. De theorieën door Spencer e.a. daarover verkondigd, rekent schr. waarschijnlijk tot die, welke ‘in het wezen der zaak wel niet zooveel invloed hebben geoefend op de opvoeding zelf, want het werk der opvoeding is zijn gang gegaan, geleid door de ervaring van vele geslachten, zonder zich veel om de theorieën der wijsgeeren te bekommeren, maar die toch vooral in den laatsten tijd dreigen de opvoeding op verkeerde banen te leiden.’

Inderdaad zal wel geen enkel verstandig opvoeder ooit het beginsel van de natuurlijkheid der straffen in zijne uiterste consequentie hebben aanvaard, en zal in de meeste gevallen de practijk der opvoeding wel niet veel afgeweken zijn van Lem's theorie; doch het mag niet ontkend worden, dat vooral in den laatsten tijd volgelingen van Spencer tot uitersten gekomen zijn, die zeer beslist voor de jeugd verderfelijk moeten geacht worden. Wie b.v. de beschouwingen van de Amerikaansche schrijfster Florence Hull Winterburn (zie *De Tijdspiegel*, 1905,

N°. 6) stelt naast die van Lem, zal allicht geneigd zijn te erkennen, dat eene waarschuwing in dezen niet overbodig mag worden geacht en de conclusiën van den schr. onze volle belangstelling verdienen, ook omdat zij op o.i. deugdelijke overwegingen steunen.

Bij het bestudeeren van Lem's boek maakten we onwillekeurig de opmerking, dat veel van het oude daarin weder nieuw geworden is. Wij willen hem daarvan allerminst een verwijt maken. Wie ernstig nadenkt over het belangrijke werk der opvoeding, moet menigmaal met een zekere angst het voortwoekeren van nieuwe en nieuwste ideeën hebben gade geslagen, die trachtten omver te werpen, wat tot nu toe voor deugdelijk en aanbevelenswaardig had gegolden; ideeën, die wel niet altijd dadelijk door klem van redenen konden worden bestreden, doordat zij schijnbaar door consequente redeneering werden gesteund, die echter zoozeer met de ervaring in strijd waren, dat zij nog slechts bij weinigen tot een levend en leidend beginsel zijn uitgegroeid. Velen zullen waarschijnlijk met ons met een zeker genoegen in Lem's werk die ‘wijsheid der vaderen’ weer in eere hersteld zien en thans gesteund door een theorie, welke niet in afgetrokken redeneeringen haar kracht zoekt, doch gebouwd is op de resultaten van nauwkeurig experimenteel onderzoek in het psychologisch laboratorium.

Indien de heilzame werking van het gezag in de opvoeding, dat, vergissen we ons niet, in den laatsten tijd gevaar liep daaruit te verdwijnen, tijdig wederkeert, zal schr. het zich tot eene eere mogen rekenen, daartoe het zijne te hebben bijgedragen.

Zoo zouden we nog op veel goeds in schr.'s arbeid de aandacht kunnen vestigen, doch we mogen niet al te veel de grenzen, die aan eene aankondiging gesteld worden, overschrijden.

Wij zouden echter te onvolledig zijn, indien we niet nog op eene zaak van groot belang wezen. Schr. is een beslist tegenstander van de zoogenaamde neutraliteit in de opvoeding. Zij is in zijne oogen eigenlijk eene onmogelijkheid, hoewel hij zich even sterk verklaart tegen het inprenten van onbegrepen dogma's. Wie zijne uitspraak leest, dat er eene blinde vlek is in het gezichtsveld van het hedendaagsche Nederlandsche volk, doordat het voldoende bijbelkennis mist, kan zich begrijpen, dat schr. voor de jeugd vooral eene godsdienstige opvoeding eischt. Dat is zijn recht en daarin ligt misschien de grootste kracht van zijn doorloopend betoog, doch naar onze meening is dit tevens zijne zwakste zijde. Als hij beweert, dat ‘de godsdienst de ware opvoeder tot zedelijkheid’ is, dan moeten we hem noodzakelijk de vraag stellen: Welken godsdienst bedoelt gij? En dan verwachten we van hem geen betoog ten behoeve van de meerdere of mindere voortreffelijkheid van de eene of andere kerkleer, maar mogen hem toch vragen, ook al blijkt ons uit zijn werk, dat hij tot de vrijzinnige christenen behoort: Bij welke van de vele schakeeringen onder de modernen vindt gij uw godsbegrip en uw godsdienst terug? Al kunnen we het hem, met het oog op den eisch van beknoptheid, dien men aan een leerboek als dit moet stellen, vergeven, dat hij nu en dan wel eens meer beweert dan bewijst, we betreuren het, dat hij zich ten opzichte van den godsdienst niet duidelijker heeft uitgedrukt. Hij heeft zich daardoor blootgesteld aan het gevaar, dat de voorstanders der confessioneele school met aanhalingen uit het werk van den openbaren onderwijzer Lem zullen trachten te bewijzen, dat zij het recht aan hunne zijde hebben, wanneer zij het kind de steenen de dogmatiek voorzetten in plaats van het brood der religie Dan zullen

zij niet kunnen verslagen worden met de bewering van den schr. dat hij zich uitdrukkelijk heeft verklaard tegen eene dogmatische opvoeding, want juist die dogmatiek is de kern van hun godsdienst. En de vraag zou alleszins gerechtvaardigd zijn: Indien ge dit niet wilt, wat wilt ge dan wel? Ook wij verklaren ons voor meer godsdienst in de opvoeding, meer dan de openbare school in doorsnede thans geeft, doch indien we dit in een openbare vergadering of in een paedagogisch werk uitspraken, zouden we ons verplicht achten, daarbij tevens nauwkeurig aan te geven, welken godsdienst we voor de kinderen geschikt

vinden en op welke wijze we het godsdienstig gevoel in het kind willen wekken. Dat had schr., die zoo zeer op versterking van het godsdienstig element in de opvoeding aandringt, niet mogen verzuimen. Dit gebrek wordt niet verholpen door een o.i. al te kwistig gebruik van de 'tale Kanaäns', die we op schier elke bladzijde van zijn werk aantreffen.

Onder voorbehoud van dit bezwaar, erkennen we gaarne, dat de heer Lem een voortreffelijk werk heeft geleverd. Zooals we reeds zeiden, veel van het goede oude heeft hij in eere hersteld, maar ook het nieuwe met critischen blik bekeken en daaruit genomen wat voor een practischen opvoeder bruikbaar is. En dan denken we daarbij volstrekt niet alleen aan den onderwijzer maar ook aan alle ontwikkelde ouders, voor wie schr. mede zijn boek heeft bestemd. Wie in practijk tracht om te zetten, wat schr. zegt over 'straffen', over 'het gezag in de opvoeding', waarover we boven reeds spraken, en ernstig kennis neemt van wat hij verstaat onder 'cultuur' en 'sterking van den wil', zal daarmede zijnen kinderen of kweekelingen eenen onschatbaren dienst bewijzen.

We hopen daarom, dat zoowel de schrijver als de uitgever, die voor een keurig uiterlijk zorgde, in een ruim debiet de belooning zullen vinden, die zij alleszins verdienen.

Mei, 1906.

v. N.

Ellen Key. Liefde en ethiek. Nadere verklaring op mijn boek: De ethiek van liefde en huwelijk. - Amsterdam, Em. Quérido.

Het was te voorzien, dat denkbeelden, zoo sterk afwijkend van wat tot nu toe als waar en zedelijk had gegolden als die van Ellen Key, heftige bestrijding zouden ontmoeten. Vooral haar 'Ethiek van liefde en huwelijk' heeft het moeten ontgelden. Men meende en misschien niet geheel ten onrechte, dat hare leerstellingen eene geheele omverwerping bedoelden van de zedelijkheidsprincipes, die tot nu toe op het gebied van liefde en echt hebben gegolden. Het nieuwe vindt steeds bestrijding, doch niet altijd eene billijke. Eene onberedeneerde gehechtheid aan het oude doet ons vaak de voordeelen van het nieuwe over het hoofd zien en dan, men leest vaak half of gunt zich niet den noodigen tijd om zich geheel in te denken in de wereld van nieuwe idealen, die den schrijver of de schrijfster voor den geest stonden. Half begrijpen en vaak onbillijk veroordeelen zijn daarvan de gevolgen. Dat heeft ook Ellen Key moeten ondervinden. Daarom heeft zij het noodig geoordeeld in het bovenvermelde geschrift nogmaals kort en zakelijk hare denkbeelden over Liefde en Ethiek uiteen te zetten.

Wie met aandacht haar eerste werk over dit onderwerp heeft gelezen en herlezen, zal in dit geschrift geen nieuwe denkbeelden vinden. Het kan hem alleen aangenaam zijn in beknopten vorm geresumeerd te vinden de grondgedachten, die hij vroeger uit een uitvoeriger betoog moest opdelven. Wie met het grootere werk nog geen kennis maakte, vindt hier de hoofdgedachten van de schr. over dit onderwerp bijeen.

Haar geheele betoog is eigenlijk eene doorloopende bestrijding van de bewering, dat zij de vrije liefde - dit woord genomen in de beteekenis, die men er thans

gewoonlijk aan hecht - in de plaats zou willen zien treden van eene echtverbintenis. Ellen Key vraagt in de eerste plaats, dat men aan de liefde het gewicht en de waarde zal toekennen, die haar thans nog betwist worden; dat de liefde niet langer middel zal zijn doch doel. De liefde, die bestemd was een der machtigste factoren te zijn om het geluk op aarde te verhoogen, wordt nu maar al te dikwijls een bron van smart. Een bedenkelijk ascetisme vraagt zelfopoffering en verloochening om den uiterlijken huwelijksband voor scheuren te bewaren, wanneer hij zonder liefde al te knellend dreigt te worden, maar men vergeet, welk een enorme voorraad levensenergie verloren gaat voor betere zaken, doordat zij moet worden gewijd aan het torsen van een bijna ondraaglijken last. En zou dan zelfverloochening steeds te verkiezen zijn boven zelfgeluk. Wordt de

grootte van het maatschappelijk geluk dan niet meer bepaald door de som van het geluk der individuen? En is dat geluk - en laten we hier maar in de eerste plaats aan huwelijksgeluk denken - dan tegenwoordig werkelijk zoo groot, dat daardoor het wantrouwen gerechtvaardigd wordt, waarmede E.K.'s denkbeelden zijn ontvangen? Heeft niet reeds Goethe het uitgesproken, dat in de liefde alles een waagstuk is, wijl alles van het toeval afhangt? Zegt de practijk van het leven ons wel iets anders? Is het onwaar, wat de schr. zegt, dat het tegenwoordig huwelijk vaak niet veel anders is dan een compromis tusschen de eischen, die de maatschappij aan vaste huwelijksvormen stelde, en de eischen, die het individu kon stellen tot bevrediging van het sexuëele leven, terwijl het moest geven eene overeenstemming tusschen de eischen der veredeling van het ras en de verhoogde eischen, die het individu aan het geluk door de liefde stelt? Schr. heeft zich ernstig afgevraagd, hoe de liefde het krachtigst werkzaam kan zijn tot verhooging van het menschelijk geluk en dan achtte zij grooter vrijheid van beweging noodzakelijk, doch, ‘de door de vrijheid ontketende krachten werken zelf de gevaarlijke gevolgen der vrijheid tegen.’ Men vreest voor losbandigheid en zeker niet ten onrechte. Doch zou die losbandigheid meer onheil kunnen stichten dan de ongelukkige huwelijken van tegenwoordig? Zal eene vrijere liefde het besef van verantwoordelijkheid verminderen, wanneer E.K. eischt, dat de liefde en de verantwoordelijkheid tot de eenig zedelijke voorwaarden voor alle geslachtsleven zullen gemaakt worden. En is het inderdaad ondenkbaar of zelfs maar onwaarschijnlijk, dat na een woeligen tijd van overgang, waarmede immers iedere ingrijpende verandering gepaard gaat, zich uit de practische toepassing der denkbeelden van de schrijfter een nieuwe staat van zaken ontwikkelen zou, die verre te verkiezen is boven den tegenwoordigen?

Men doet E.K. onrecht door te beweren, dat zij slechts vrijheid zonder alle banden heeft geëischt. Doch hare ‘banden zijn als de banden van bast, waarmee men een jongen boom opbindt, niet als de banden van ijzer, door welke men een ouden boom wil beletten om te storten.’

Wij moeten den lust bedwingen de schr. nog verder te volgen in haar ernstig betoog, doch aarzelen niet de kennismaking met deze pennevrucht warm aan te bevelen. Men leze en overdenke, en oordeele dan zelf, maar vergete niet, dat het niet de hoofdvraag is, of de denkbeelden door de schr. ontwikkeld voor dadelijke verwezenlijking vatbaar zijn, doch dat zij staan of vallen met de beantwoording van deze vragen: Is het noodig, dat de maatschappij en het individu in de door haar aangegeven richting worden opgevoed; is het eenige noodige werkelijk dit: ‘steeds grooter eischen te stellen aan de menschen, die zich veroorloven, aan de menschheid een nieuw wezen te schenken’; is het inderdaad waar, dat al de levensverwoesting, die een gevolg is van de misgrepen en ziekten op het gebied van het geslachtsleven ‘haar diepste oorzaak vindt in het ontkennen en ignoreeren van de waarde, die de liefde voor het leven bezit;’ erkent men, dat de liefde ‘de eerste en grootste plicht is bij het sluiten van een huwelijk?’ Door de ernstige overweging van deze vragen zullen vanzelf de middelen gevonden worden, die eventueel noodig zijn om den nieuwen staat van zaken voor te bereiden. Hen, die het doel van het leven in het leven zelf zien, zoowel als degenen, die dit leven slechts beschouwen als de voorbereiding tot een hooger, ziet men arbeiden aan de verhooging van 's menschen levensgeluk. Hier kunnen zij samenwerken om de beletselen weg te nemen, welke in den weg

staan aan de ontwikkeling van de heerlijkste gave, welke God den mensch heeft geschonken.

Mei, 1906.

v. N.

Natuur en School. J. Noorduin en Zoon. Gorinchem.

Een tijdschrift, dat minder bestemd is voor den onderwijzer dan wel voor de school en leiding wil geven aan het onderwijs in de kennis der natuur. Het treedt dus niet op als concurrent van tijdschriften als *De levende Natuur*, doch

plaatst zich meer naast de leerboeken en handleidingen voor dit vak. Of er daar nog plaats over is? We meenen, dat de practijk dit zal moeten beslissen.

't Spreekt vanzelf, dat men in een tijdschrift, waarin occasioneel allerlei onderwerpen worden behandeld, meer tot in bijzonderheden kan afdalen dan in een handboek voor de methodiek, en het dus nu en dan uitstekende diensten zal kunnen bewijzen aan onderwijzers, wier studie hen minder in de richting van dit vak heeft gedreven, doch het zal nimmer eene goede handleiding kunnen vervangen, omdat het geen geregelden cursus geeft. Het is de bedoeling van de schrijvers, dat het tijdschrift in de school aanwezig zal zijn om in voorkomende gevallen door - we erkennen het gaarne - uitstekend uitgewerkte lessen leiding te geven aan het onderwijs.

De ons toegezonden aflevering, de eerste, bevat een goed geschreven artikel over ‘Belangrijke toepassingen van de wet van Archimedes’, waarin ook de scheepskameelen, het drijvende droogdok en onderzeesche torpedobooten ter sprake komen, toegelicht door eenige teekeningen; verder ‘Verbranding in het menschelijk lichaam’, en ‘eene bladzijde uit het boek der natuur’, waarin de begonia wordt behandeld en daarbij bevruchting en voortplanting in de plantenwereld. Indien we moesten vergelijken, zouden we dit laatste artikel het minst belangrijke willen noemen, niet omdat het daarin behandelde onderwerp niet van belang is, doch wijl ieder goed leerboek hetzelfde geeft; 't is waar, in minder poëtischen vorm, doch daarom niet minder goed. De onderwijzer zal immers ten slotte toch zelf den vorm voor zijne les moeten kiezen; poëzie in den mond van een prozaïsch man verliest hare aantrekkelijkheid.

De redactie van dit tijdschrift is opgedragen aan de H.H. Boerman te Dordrecht en Kuip en Schuring te Rotterdam, terwijl verschillende onderwijzers bij het openbaar en het bijzonder onderwijs hunne medewerking hebben toegezegd.

v. N.

Opvoedkundig tijdschrift, onder redactie van H. de Raaf. 1ste Jaargang No. 1. - Groningen, P. Noordhoff.

Het bekende *Tijdschrift ter bevordering van de studie der paedagogiek* is thans in een nieuw kleed verschenen onder redactie van een der vroegere redacteuren, den heer De Raaf. In een ‘aan den lezer’ wordt ons medegedeeld, dat de heer Geluk, die vroeger mede tot de redactie behoorde ‘wegens een lichamelijk lijden zich genoodzaakt heeft gezien de redactie en tevens zijne vruchtbare pen neer te leggen.’ Vele lezers zullen dit met leedwezen hebben vernomen en met dankbaarheid terugdenken aan de vele kranige artikelen, die de heer Geluk ons heeft gegeven. Het tijdschrift is echter in goede handen gebleven en nu de heer De Raaf meer dan vroeger in de gelegenheid is zijn volle kracht en vele gaven aan het tijdschrift te wijden, mogen we nog veel goeds verwachten. Hij heeft zich bovendien van de medewerking verzekerd van een rij van mannen, waaronder er verschillenden zijn, wier naam reeds een goeden klank in de paedagogische wereld heeft.

Nu het tijdschrift ‘als 't ware een nieuwe bestaansperiode intreedt, heeft (de redacteur) overwogen, in hoeverre onze tijd vraagt wijziging te brengen in den inhoud.’ Werden tot dusver bijna uitsluitend vraagstukken van theoretischen aard of

die welke op de practijk van het lager onderwijs betrekking hebben in behandeling genomen, in het vervolg zal ook de aandacht geschonken worden aan de lichamelijke opvoeding, aan de geestesontwikkeling der minbegaafden, aan de innerlijke schoolorganisatie, aan de voor- en nadeelen eener tot in bijzonderheden afdalende methodiek, aan de opleiding der onderwijzers en de inrichting der examens, en ten slotte aan de inrichting van het schooltoezicht, kortom het zal zich meer dan vroeger bezighouden met alle zaken, die rechtstreeks of zijdelings met het onderwijs en de opvoeding in verband staan. Een en ander heeft eene vergrooting tengevolge, echter zonder verhooging in prijs.

Het nieuwe tijdschrift debuteert met eene zeer lezenswaardige bespreking van het nieuwe teekenonderwijs volgens Tadd van de hand van den heer Van Balen; eene voortzetting van ‘Kind en kerkleer’ reeds in het oude tijdschrift aangevangen door den redacteur; ‘een paar beschouwingen over ons zangonderwijs’ door J. Huisman; een zeer interessante studie over ‘De Bijbel en de waarheid’ van M.B. en eindelijk artikelen over ‘De nieuwe school’ en ‘Ethiek en Religie’, resp. van J.T. Hillenius en H. de Raaf. De ruimte van onze aankondiging laat niet toe over al deze artikelen in nadere bijzonderheden te treden. Laten we er ons daarom toe bepalen als onze meening uit te spreken, dat indien we in deze 1ste aflevering eene belofte voor de toekomst mogen zien, het tijdschrift zijn welverdienden naam van degelijkheid en ernst zal handhaven en warm aanbevolen mag worden aan allen, die belangstellen in het onderwijs en de opvoeding.

v. N.

Album van geschiedkundige plaatjes, voorkomende in Toestanden en Gebeurtenissen van B. Laarman. - Groningen, P. Noordhoff.

De heer Laarman heeft de plaatjes, voorkomende in zijne leesboekjes over Vaderlandsche Geschiedenis in een album vereenigd. Ze zijn over het algemeen zeer goed uitgevoerd, geven voorstellingen, waaraan ieder onderwijzer bij zijne geschiedenisles vaak behoefte gevoelt en kunnen naast ieder lees- of leerboek worden gebruikt. Alleen betreuren we het, dat tusschen de plaatjes de talrijke beoordeelingen van schrijvers boekjes afgedrukt zijn; die zijn toch niet voor de kinderen bestemd. Intusschen, wie zijnen kinderen of zijnen leerlingen wat nut en genoegen verschaffen wil, vindt hier voor 12½ cent heel wat goeds bijeen.

v. N.

Meneer Focus, door F. de Sinclair. Geïllustreerd door Chris Kras Kzn. - Amsterdam, Holkema en Warendorf.

Reeds vóór 40 jaar spotte de onvergetelijke Piet Paaltjens:

> ‘Sombere, bittere liedren
> Zijn aan mijn lippen ontgleên;
> Zoo somber en bitter als ik zong,
> Zoo zong er op aarde nooit één.’

P.P. heeft daarmee, helaas! de somberheid en bitterheid niet kunnen wegspotten; nog altijd vieren zij hoogtijd; hoe akeliger en zwartgalliger, hoe mooier, is veler leus in dicht en ondicht; 't ideaal schijnt extra aangelegde gelegenheden voor larmoyante, gewild levensmoede zelfmoordenaars met hunne dames.

Elk tegengif, als 't maar even redelijk leesbaar is, verdient toejuiching. Men moet dankbaar zijn, als men eens een enkelen keer vroolijk lachen kan bij de beschrijving van den een of anderen dwazen toestand; naar groote waarschijnlijkheid vragen we

bij zoo'n gelegenheid niet angstvallig, zoomin als eene zinkende équipage erop let, of de reddingsboot geteerd of geverfd is.

Nu, de heer De Sinclair (wij houden den naam voor een pseudoniem) is er inderdaad in geslaagd eenige comische toestanden uit te beelden en levendig te vertellen. Als men de gewaagde onwaarschijnlijkheid van zijne gegevens eenmaal aanvaard heeft, moet men erkennen, dat zij aardig zijn uitgewerkt, met veel rake opmerkingen, die eens hartelijk doen lachen.

De aardige silhouette-prentjes sluiten goed bij het werk aan; de heer Chris Kras kan wel teekenen.

Echte ontspanningslectuur, die geene aanspraak maakt op onsterfelijkheid, maar ontspant.

B.

Het Bosch en de Zee. Door G. af Geyerstam. Vertaald door J.E. Keyser. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Een zestal schetsen uit het leven in 't hooge Noorden, die 't eigenaardig talent van dezen schrijver weer duidelijk doen uitkomen. Hoe eenvoudig stelt hij ons zijne personen voor oogen en hoe zuiver zijn ze tevens geteekend. Wij zien ze leven; wij zien den een zijne stille wenschen koesteren, schijnbaar zoo geheim gehouden, den ander in zijne afwisselende stemmingen hopen en vreezen, zonder dat daartoe vele woorden noodig zijn. De auteur doet ons telkens proeven uit den vreugde- of den lijdensbeker van allerlei menschen, jongeren en ouderen, komenden en gaanden, terwijl zij werken en wroeten in de stilte van 't landelijk leven. Hoe ‘het leven eene lange geschiedenis is en voor velen zwaar te dragen’, wordt bevestigd aan meer dan één zijner helden; hoe 't leven ook rijk kan zijn aan verborgen krachten, om eenig kruis te dragen en rustig te volharden, komt ook herhaaldelijk uit.

De geschiedenisjes, die ons verteld worden, zijn, o! zoo eenvoudig, op 't onbeduidende af; toch boeien zij ons door de wijze, waarop de schrijver ze inkleedt. In de eerste verhalen drukt als 't ware de somberheid van den Noorschen den wel wat als eene al te breede schaduw; in de laatste daarentegen, waar dan ook meer gang in zit, leven we te makkelijker mee, 't zij met de wispelturigheid van Semmel, 't zij in de levendig geschreven karakteristiek van een bejaarden en van een aankomenden presbyter, 't zij in de rol van ‘Tante’, die eindelijk niet meer mee kan en toch medegaat, omdat zij van harte deelt in het geluk van haar pleegkind.

H.G.

Naar Hooger. Uit het Engelsch van Pitt Bonarjee. - Woerden, K. Steensma (firma D. Kraayenbrink).

‘Men reken' den uitslag niet, maar tell' het doel alleen.’ Dat willen we gaarne doen, omdat het heet ‘een verhaal uit den eersten tijd van het Christendom’. We waardeeren de poging, daartoe aangewend, en stellen op prijs de opmerkingen van zedenkundigen aard, die meermalen gemaakt worden.

Maar daarmee hebben we ook alle goeds gezegd, dat er te zeggen is. Want al rekenen we den uitslag niet, de man van eenige ontwikkeling, kennis en smaak heeft heel wat aan te merken èn op den vorm èn op den inhoud. Wat den vorm betreft: de auteur lijkt wel een anarchist ten aanzien van den gang en de ontwikkeling der gedachten. Zóó geeft hij ons een stukske verhaal, zóó eene beschrijving à la Baedeker van de stad Ephresen, zóó weer invallende gedachten, die als eene regenbui bij helderen hemel uit de lucht komen vallen. En wat den inhoud aangaat: de beschrijving van den overgang van heidenen tot het Christendom voldoet geenszins; al gevoelt b.v. Claudia eene leegte in haar binnenste, dat verklaart nog niet haar geloof in Christus. De voorstelling omtrent de verschijning van den Christus is een onmogelijk iets; zoo ook de indruk, die gegeven wordt, alsof Jezus en zijne discipelen de menschen betooverden. Ook maken we kennis met een hol en eene bende van roovers; we zouden er bijna thuis raken, want we krijgen eene voorstelling, alsof 't maar kippendieven zijn. Wat de dichterlijke aspiraties betreft van dezen auteur: de lezer

oordeele zelf: ‘Onbewogen zagen de sterren van uit de hoogte neer op de aarde met al 't kwade en booze’. Elders heet het tot tweemaal toe, dat de sterren amen zeggen op het gebed. Is de schrijver soms spiritist? maar dan toch extra-ordinarius? Trouwens, hij durft nog al wat. In 't jaar 96 stelt hij ons voor den apostel Johannes op Patmos, die het teeken des kruises maakt op 't voorhoofd van een scheidend jongeling en vervolgens neerknielt voor eene steenen naald, waarop een kruis is opgericht. Als onze schrijver eenige jaren wilde studeeren in kerk- en wereldgeschiedenis, dan zou hij inzien, dat hij geen begrip heeft noch van 't uitgeleefde heidendom noch van 't jeugdige Christendom.

Zoo ondegelijk 't werk is, zoo houterig en slordig is de vertaling.

H.G.

Levensgeheimen. Door S. Lagerlöf. Vertaald door M. Meyboom. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Een zestal verhaaltjes, welke de schrijfster wel in diminutiefvorm, als ‘levensgeheimpjes’, had kunnen aangeven. Niet, omdat bedoelde geheimen van zoo luttele beteekenis zijn, maar omdat, zooals onze auteur zoo goed heeft gevoeld, menige waarheid liefst in klein formaat zich aan ons oog vertoont en alsdan duidelijk wordt voor onzen geest.

Inzonderheid het verhaaltje over Meli is van practische waarde; zoowel strekking als inkleeding zijn uitnemend; menig zoogenaamd ‘misdeelde’, door de publieke opinie met deze naamgeving alreeds veroordeeld, zal zich versterkt en beweldadigd gevoelen. Wel krijgen we den indruk, dat het verhaal wat geleden heeft door de vertaling; de schuld daarvan ligt echter geenszins aan Mej. Meyboom. Het behoort tot die fijngevoelde beschrijvingen, welke er altoos onder lijden, als zij overgebracht moeten worden in eene andere taal.

H.G.

Het wonderjaar te Gent.
(Juni 1566 - April 1567)
Door Dr. Daniel Jacobs.(*)
(1869-1901).

I^ste^ Hoofdstuk.
De Veldpredikatiën.

De hervormde leerstelsels, aan de hoogeschool van Genève door Jan Calvinus, Theodorus Beza en andere beroemde meesters verkondigd, waren pas in Frankrijk en Duitschland doorgedrongen, toen zij ook weerklank vonden in de Nederlanden. Reeds in het jaar 1544 werd omtrent Gent in hervormden zin gepredikt door een leeraar, wiens naam onbekend is gebleven. Vele Gentenaars voelden zich toen door den nieuwen godsdienst aangetrokken. Dit bracht het volgend jaar een strenge vervolging te weeg, waardoor sommigen moesten vluchten of

(*) 't Is niemand minder dan Hendrik Conscience, de bekoorder onzer jeugd, die het jaar 1566 als *wonderjaar* heeft gedoopt. De titel van Dr. Daniel Jacobs' geschiedkundig werk heeft dus een letterkundigen oorsprong.
Het toeval bracht mij ertoe, dit werk uit te geven. Ik kende een viertal historische artikelen van den academievriend, die den 25sten Februari 1901 te Brussel overleed, nam. *Het Eedverbond der Edelen* en *De slag bij den Pevelenberg* (in het *Nederlandsch Museum* van 1892 en 1894), *Onze Helden van* 1830 (in den *Gentschen Studentenalmanak* voor 1894) en *Jean de Marnix*, *notice biographique,* dat in 1895 in het XIII^de^ deel der *Biographie nationale* verscheen en 22 kolommen dichten druk beslaat.
In den loop van dit jaar werd mijn aandacht op Dr. Jacobs' voornaamste werk, *Het Wonderjaar te Gent,* gevestigd, dat in handschrift bij zijn zuster en zijn broeder te Vilvoorde bij Brussel berustte. Ik wist, dat hij daaraan in 1890 en 1891 vlijtig had gewerkt en den uitslag zijner opzoekingen als academisch proefschrift voor den doctorsgraad in de wijsbegeerte en letteren (afdeeling geschiedenis) aan de Gentsche hoogeschool had aangeboden. Het werk was, naar men mij verzekerde, buitengewoon aantrekkelijk, het getuigde van veel studie en een ongemeene begaafdheid. Ik schreef aan de bloedverwanten van den boezemvriend van vroeger. Het handschrift ontvangen, het lezen en het voor den druk gereed maken was het werk van dagen.
Dr. Daniel Jacobs bezat geschiedkundigen zin. Hij oordeelt niet met het hart, maar met den geest. Hij is noch voor, noch tegen iets of iemand ingenomen. Hij zoekt de waarheid. Dat trof mij telkens bij 't lezen van zijn *Wonderjaar.*
Zal het den Hollandschen lezer ook zoo treffen, als het mij, Vlaming, trof?
Moge het werk van den vergeten vriend, die den zijnen zoo dierbaar was, wiens hart wij nog hooger stellen dan zijn geest, zich ook in Holland vele vrienden verwerven!
Dr. J.P.

gebannen werden, en anderen den marteldood stierven. In 1551 verstoutten zich eenigen opnieuw eene predikatie aan te hooren in een bosch buiten de St. Lievenspoort. Zij werden echter door de overheid betrapt en bijna allen ter dood gebracht. De volgende jaren hoorde men te Gent van geene hervormden meer spreken(*).

Maar toen in 1566 de misnoegdheid tegen de Spaansche regeering in de hoogere standen algemeen was geworden, en de volksmassa, door den slechten tijd in ellende gedompeld, meer dan ooit tegen de overvloedige rijkdommen en de overdreven baatzucht der geestelijkheid morde, toen drongen eensklaps, onder die gunstige omstandigheden, talrijke hervormers weer onze gewesten binnen. Overal, in de afgelegen streken van Vlaanderen, werden geheime veldpredikatiën gehouden, die door de tijdgenooten *hagepreeken* werden genoemd. Doch, aangewakkerd door den geringen tegenstand dien zij van wege de overheden ontmoetten, verschenen de predikanten weldra tot vóór de poorten der groote steden, om daar, in het openbaar, het ‘woord Gods’ te verkonden.

De eerste dezer predikatiën, die in de omstreken van Gent plaats had, werd gehouden buiten de St. Lievenspoort(†), op 30 Juni 1566 en begon om twee uur 's namiddags. Volgens het verslag(§) aan Alva gezonden, had de predikant in het geheim aldaar eene groote menigte volks verzameld. Volgens Van Vaernewijck(**) was het getal der overtuigde toehoorders zeer klein. Maar velen hadden zich, aangetrokken door het ongemeene van het schouwspel, uit nieuwsgierigheid rondom het spreekgestoelte geschaard. Dat velen, die deze eerste preek bijwoonden, louter nieuwsgierigen waren, die den hervormden godsdienst nog niet hadden aangenomen, schijnt zeer natuurlijk. Want vooraleer hem aan te kleven, moesten zij er kennis mede maken; en deze eerste preek was wellicht ook de eerste gelegenheid die zich daartoe kwam voordoen.

Toen de tijding eener preek aan de Schepenen gewerd, overlegden dezen in allerhaast met den Raad van Vlaanderen wat er in deze omstandigheid te doen viel. Daar het scheen dat de sectarissen erg bevreesd waren hunne vergadering door de overheid gewapenderhand te zien uiteendrijven(††), werd er besloten dat men het zou beproeven de voortzetting der preek te beletten. Misschien zou men er thans nog

(*) Willem te Water, *Historie der Hervormde kerke en der Gereformeerde doorluchtige schoole te Gent* (1756).

(†) *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaer* 1301 *tot* 1793. Gent, 1852-1861. Vier deelen, II blz. 339. - *Brief recueil de pluisieurs choses passez en la ville de Gand l'année XV*^{c}*LXVI*, *pour le fait de la religion*, uitgegeven door Van Duyse in de Annales de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand, blz. 292.

(§) Verslag, *opgestuurd door het Magistraat van Gent aan den Hertog van Alva* (Rijksarchief te Brussel), XV.

(**) *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt*, 1566-1568, door Marcus Van Vaernewijck, naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven door J. van der Haeghen. Gent, 1872-'81, vijf deelen. I blz. 3. Evenals het *Memorieboek der stad Ghendt* en *'t Verslag van 't Magistraet* werd *Van die beroerlicke tijden* door de Vlaamsche Bibliophilen uitgegeven. De voorrede bevindt zich vóór de tafel in 't vijfde deel.

(††) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 3.

in slagen, door een krachtdadig optreden en enkele bedreigingen een kwaad te beletten, dat later slechts aangroeien zou en dan slechts ten prijze van groote opofferingen en bloedvergieten zou kunnen uitgeroeid worden.

Dienvolgens werden omstreeks vier uur de onder-baljuw van Gent - de hoogbaljuw, Adolf van Bourgondië, was door het flerecijn aangetast en uit de stad afwezig(*), - de procureur-generaal van den Raad van Vlaanderen en de baljuw van den Oudburg, gevolgd door een aantal gewapende dienaars, naar de St. Lievenspoort gezonden. Eene groote menigte volks, wel negen tot tien duizend man, zegt Van Vaernewijck, vergezelde hen om te zien wat er zou gebeuren.

Zoohaast degenen, die ter preek gekomen waren, dien stroom volks en de gewapende macht zagen afkomen, dachten zij wel dat het op hen gemunt was en een groot gedeelte hunner zetten het op een loopen. De anderen bleven vastberaden staan en sloten zich nauwer aan elkander, gereed om weerstand te bieden. Toen de baljuw van Gentbrugge, met het bloote zwaard in de hand, kwam vooruitgereden, rees onder de verschrikte vrouwen een deerlijk gekrijsch op, terwijl de manspersonen, meestal jongelingen, zich bereid maakten den baljuw eenige steenen naar het hoofd te slingeren. Maar de baljuw van den Oudburg, de procureur-generaal en de onder-baljuw van Gent maanden hen tot kalmte aan, zeggende dat zij niet waren gekomen om iemand leed te doen, maar enkel om de vergadering te doen scheiden.

Tot verdere onaangenaamheden kwam het niet; het volk ging allengskens uiteen en keerde naar de stad terug.

Den predikant had men niet kunnen gevangen nemen omdat, bij den eersten schijn van gevaar, zijne toehoorders hem een mantel om de schouders hadden geworpen. Op die wijze onkenbaar gemaakt, kon hij aan de achtervolgingen der overheid ontsnappen(†). Of nu de pogingen, door de overheid aangewend om den predikant in hare macht te krijgen, wel ernstig waren, valt misschien nog te betwijfelen. De wijze, waarop Van Vaernewijck het gebeurde verhaalt, schijnt te doen vermoeden dat de aanwezige officieren nopens de stemming van het volk te hunnen opzichte niet volkomen waren gerustgesteld. Zij achtten zich zeer gelukkig toen de vergadering zonder groote moeilijkheden was uiteengedreven geworden, en waarschijnlijk hebben zij er nooit durven aan

(*) *Verslag van 't Magistraet van Gent, nopens de godsdienstige beroerten aldaer*, *loopende van den* 30sten *Juny* 1566 *tot den* 30sten *April* 1567, gevolgd door talrijke bewijsstukken, uitgegeven door Kervijn de Volkaersbeke. Gent, 1850. Op blz. 204, Brief van Adolf van Bourgondië aen 't Magistraet van Gent.

(†) Verslag XVI. - *Verslag van 't Magistraet* blz. 3. - de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II.* Brussel 1842, blz. 66. - Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 4. - Discours des choses advenues en la ville de Gand, tant de ce que a este escript et ordonne du Roy Nostre Sire, de madame de Parme, etc. Regente pour Sa Majeste aux Pays-Bas et de monseigneur le capitaine général de Flandre et Dartois, aux Grand Bailly et Magistrat dicelle ville, que aussi du besoigne du dict Magistrat, sur le fait de la religion, et ce dois le mois de Juillet l'an XV^{e}LXV jusques au Xe de May 1567 enssuyvant. f. XII. Zie *Verslag van 't Magistraet,* VII.

denken de menigte te verbitteren door het vervolgen van den predikant. Doch, opdat het Staatsbestuur hen geenszins van plichtverzuim zou kunnen betichten, hebben zij hun gebrek aan krachtdadigheid aan de landvoogdes trachten te verbloemen. Margareta toonde zich inderdaad over hun gedrag tevreden en gaf hun elk tweehonderd kronen(*) tot belooning(†).

De stedelijke overheid had dus zonder veel moeite de vergadering buiten de St. Lievenspoort kunnen uiteendrijven. Maar toch was het wel te voorzien dat de hervormden zich daardoor niet zouden laten ontmoedigen en dat zij bij de eerste gelegenheid hunne preeken zouden hervatten. Om alle verdere wanordelijkheden te voorkomen hield men dadelijk eene zitting van het Schepencollege, waarin besloten werd dat 's anderen daags, 1 Juli, de procureur-generaal van den Raad van Vlaanderen, meester Jan de Brune, de baljuw van den Oudburg, Lieven van Secleers, heer van Gotthem, benevens den pensionaris Borluut en twee Schepenen zich naar het Hof te Brussel zouden begeven, om aan de landvoogdes over het gebeurde verslag te doen(§). Zij zouden haar vragen welke maatregelen er dienden genomen te worden, zoo de hervormden nogmaals, zooals zij van zins waren, gewapenderhand in de nabijheid der stad vergaderden(**).

Toen de afgevaardigden het doel hunner zending aan de landvoogdes hadden bekend gemaakt, gaf deze hun ten antwoord dat zij hen bedankte voor den ijver, dien zij ten dienste van het land aan den dag legden. Voorts beloofde zij in het kort een plakkaat te zullen uitvaardigen, dat den overmoed der sectarissen wel beteugelen zou. Ook maande zij de afgevaardigden aan steeds hun plicht getrouw te blijven vervullen, zooals zij het tot hiertoe hadden gedaan; maar zij moesten altijd met de grootste voorzichtigheid te werk gaan om geene aanleiding tot oproer en bloedvergieten te geven(††).

Dit waren al de raadgevingen, die de landvoogdes hun voor het oogenblik verstrekken kon. Het is klaar dat het magistraat van Gent in deze zoo weinig bepaalde inlichtingen onmogelijk de middelen kon vinden om de vergaderingen der hervormden te keer te gaan. Vooraleer naar Gent terug te keeren begaven de afgevaardigden zich den 2^{den} Juli naar den graaf van Egmont, die stadhouder van Vlaanderen was, om te trachten aldaar duidelijker te vernemen, welke gedragslijn er diende gevolgd te worden. Het antwoord van Egmont luidde in denzelfden zin als dat der landvoogdes: men moest zooveel mogelijk alle geweld daarlaten om dringende gevaren van de stad af te wenden. Want deze was, zooals de afgevaardigden het deden opmerken, ten gevolge

(*) écus.
(†) de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, blz. 67.
(§) Verslag XVII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 83. - *Discours* XII Verso.
(**) Verslag XVII-XVIII. - *Verslag van 't Magistraet* 3-4. - *Brief recueil,* blz. 292.
(††) Verslag XIX. - *Verslag van 't Magistraet*, 4-5. - de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, blz. 66-67. - *Brief recueil* 292. - *Discours* XII, verso.

van de ontmanteling van de stad in 1540 na den opstand tegen Karel V van alle vestingen beroofd, zoodat zij, langs alle kanten openliggende, moeilijk aan een aanval zou kunnen weerstaan, indien de oproerigen haar daarmede bedreigden. Overigens was het door Keizer Karel aan de burgers verboden geworden zich voortaan nog van wapens te bedienen. Nochtans raadde de graaf hun aan al het mogelijke te doen om zich van de predikanten meester te maken en dezen zonder verwijl te doen rechten(*).

Het Hof had dus aan het magistraat van Gent de middelen niet kunnen aantoonen om het prediken van den nieuwen godsdienst in de nabijheid der stad te beletten. Het stadsbestuur zou naar goeddunken en voor het beste handelen. Iets was echter uitdrukkelijk verboden: het gebruiken van geweld. De landvoogdes vreesde dat, indien men geweld gebruikte, de hervormden hunne toevlucht zouden nemen tot Frankrijk, waar voor het oogenblik de Hugenoten meester speelden, wiens betrekkingen met de Spaansche kroon dienvolgens niet al te vredelievend waren. Dan zou de regeering gedwongen geweest zijn de zuidelijke grenzen met troepen te bezetten, wat de slechte toestand der financiën geenszins toeliet(†).

Intusschen gingen de predikanten steeds voort de nieuwe leer te verkondigen. Op denzelfden dag toen men de vergadering buiten de St. Lievenspoort had uiteengedreven, werd er 's avonds om 9 uur buiten de Heuvelpoort een nieuwe preek gehouden, die tot den volgenden morgen voortduurde(§). Den 4^{den} Juli(**), insgelijks om 9 uur 's avonds, werd er een andere preek gehouden te Stallendriesche, boven Wondelgem. Van Vaernewijck zegt dat de toehoorders, meestal tot de lagere volksklas behoorende, er niet meer met honderden, maar wel met duizenden heenstroomden. Eenige officieren en hellebardiers waren er ook heengezonden geworden om zich meester te maken van den predikant, die volgens Van Vaernewijck Nicasius van der Schuere was(††). Maar deze, op voorhand gewaarschuwd, kon aan de hem gelegde hinderlaag ontsnappen(§§). Gansch Vlaanderen door werden dergelijke preeken gehouden, en het volk verscheen er in groote menigte en gewapend, om te beletten dat de vergaderingen door de overheid gestoord zouden worden.

De loop der gebeurtenissen was verre van het magistraat gerust te stellen, en daar men van het Hof niets had bekomen dan onduidelijke raadgevingen, richtte men de blikken naar den afwezigen hoogbaljuw, Adolf van Bourgondië. Reeds den 3^{den} Juli was hem een brief geschreven

(*) Verslag XX-XXII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 5. - Gachard, *Notice,* blz. 112.
(†) de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche,* blz. 42.
(§) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 6.
(**) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 6. - Van Vaernewijck, I, blz. 8 plaatst het ten onrechte een dag vroeger. Zie daarover den brief van het Magistraat aan den hoogbaljuw, *Verslag van* 't *Magistraet,* blz. 84.
(††) Zie over hem te Water, *Historie der hervormde kerk te Gent.*
(§§) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 6. - Cornelis en Philip van Campene, *Dagboek.* Verhaal der gebeurtenissen voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot het jaar 1871, uitgegeven door Frans de Potter, Gent, 1870, blz. 1.

geworden om hem te verzoeken zijne komst zooveel mogelijk te verhaasten(*). Den 5den, nadat het magistraat verslag had ontvangen van de afgevaardigden die uit Brussel waren teruggekeerd, werd dit verzoek hernieuwd(†).

Den volgenden dag, 6 Juli(§), werd eindelijk het plakkaat ontvangen, dat de landvoogdes beloofd had te zullen uitvaardigen om den overmoed der sectarissen te beteugelen. Het werd dadelijk ten schepenhuize en op de gewone plaatsen afgekondigd en door den druk verspreid. Dit plakkaat bevatte nagenoeg het volgende:

'Aangezien, niettegenstaande de gemeene rechten en de ordonnantiën reeds herhaalde malen in de landen van herrewaarts over afgekondigd, ongeoorloofde vergaderingen gehouden worden, waar het volk in groote menigte en gewapend bijeenkomt, dat in deze vergaderingen vele dwalingen gepredikt worden tegen het oud katholiek geloof en de algemeene welvaart, dat daardoor het gemeen volk op eene jammerlijke wijze verleid wordt, tot groote schade voor hunne zaligheid en stoornis der openbare rust, hetgeen wij geenszins willen gedoogen, zoo heeft de koning, in overeenstemming met de landvoogdes, de ridders van de Orde van het Gulden Vlies, de leden van den Geheimen Raad en van den Raad van State besloten:

Alle geheime of openbare vergaderingen, zoowel binnen de steden als te platten lande gehouden tegen het oud katholiek geloof, zijn verboden;

De predikanten en dergelijke verleiders des volks zullen met de galg gestraft worden en hunne goederen aangeslagen ten voordeele dergenen die hen aan het gerecht zullen overleveren; bij gebrek aan goederen zullen door het stadsbestuur zeshonderd pond(**) aan de aanklagers worden uitbetaald;

Degenen, die wetens en willens predikanten herbergen, zullen ter dood en tot de verbeurdverklaring hunner goederen verwezen worden, evenals de predikanten zelve;

Degenen, die de preeken bijwonen, zullen uit al de landen van herrewaarts over gebannen worden, op straf van de galg. Nochtans zullen de rechters naar goeddunken deze straf mogen verminderen, indien de betichten de vergadering hebben bijgewoond uit nieuwsgierigheid en niet met het voornemen de predikanten te beschermen;

De ouders of andere personen, die kinderen of dienstknechten of het is gelijk wie onder hun toezicht hebben, moeten deze laatsten beletten de vergaderingen der hervormden bij te wonen, op straf te bepalen door de plaatselijke rechters;

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 81.

(†) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 83. - Het *Discours* XII verso, spreekt maar van een brief gedagteekend van den 4den. Vier dagen later zou de hoogbaljuw te Gent aangekomen zijn.

(§) Volgens het *Memorieboek der stad Gent* II, blz. 339, zou men dit plakkaat eerst den 8sten, volgens het *brief recueil* blz. 292 slechts den 16den afgekondigd hebben.

(**) Zeshonderd carolus gulden, Van Vaernewijck, I, blz. 11.

Degenen die, eene preek bijgewoond hebbende, andere aanwezigen aan het gerecht doen kennen, zullen zelf van alle betichting ontlast worden, op voorwaarde dat zij in het vervolg aan dergelijke vergaderingen niet meer zullen deelnemen.

De stedelijke overheden moeten alle middelen in het werk stellen, om deze vergaderingen te beletten(*).'

Van Vaernewijck(†) ziet dit plakkaat als een verzachting aan der vroegere strafbepalingen tegen de hervormden, die tot doel had alle oproer te vermijden. Kon deze zoogezegde verzachting nu voldoende wezen om dit doel te bereiken? Ongetwijfeld neen. De hervormden hielden te veel van de uitoefening van hun godsdienst en hadden te veel vertrouwen in hunne macht, om zich te laten afschrikken door louter bedreigingen of zich te laten paaien door enkele verzachtingen. Wat moesten zij zich om de plakkaten bekreunen, indien noch het Staats- noch het Stadsbestuur de middelen bezaten om deze te doen uitvoeren? De zwakheid der regeering ziende, zouden zij integendeel, met meer hardnekkigheid dan ooit, hunne plannen trachten door te drijven.

Overigens was de landvoogdes zelve volkomen overtuigd, dat tot de herstelling der orde andere maatregelen noodig waren dan het uitvaardigen van plakkaten die men niet kon uitvoeren. In een brief, den 7^{den} Juli door haar aan den koning geschreven(§), openbaart zij onbewimpeld hare meening. Na gezegd te hebben dat de oproerigen van dag tot dag stouter worden en nergens meer aan de bevelen der overheid gehoorzamen, smeekt zij den koning toch zoo haast mogelijk een besluit te willen nemen nopens de verzachting der bloedplakkaten en de opschorsing der kettervervolging. Dit is thans het eenige middel om den volkomen ondergang van het land te beletten. Ook vraagt zij dat de koning haar het noodige geld zou sturen om niet gansch van legermacht beroofd te zijn, zoo de verdediging van het land het opnemen der wapens eischte. Zij voegt er bij: 'Al komen uwe besluiten nog zoo ras mogelijk, toch vrees ik sterk, dat zij onmachtig zullen zijn om het land voor groote rampen te beschutten. Dit moet u echter daartoe niet leiden aan mijne bede geen gehoor te geven, want trachten wij tenminste nog alle mogelijke middelen aan te wenden om een land te redden, dat den ondergang zoo nabij is.... Ik bid u dus nogmaals mij zoo haast mogelijk uwe besluiten te laten kennen en mij de middelen te geven om deze uit te voeren.'

Het was wel te voorzien dat het afkondigen van bewust plakkaat geen grooten invloed zou oefenen op de verdere handelwijze der hervormden. Inderdaad, den 10^{den} Juli werd er te Stallendriesche eene nieuwe preek gehouden voor acht tot negenduizend toehoorders(**).

(*) Staatsarchief te Brussel, *Papiers d'état et de l'audience,* Reg. 513 fol. 157. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 85.
(†) *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 11.
(§) de Reiffenberg. *Correspondance de Marguerite d'Autriche,* blz. 71.
(**) Van Vaernewijck, I, blz. 20.

Den 14den werd er andermaal gepreekt te Landuit tusschen Gent en Oudenaarde. De menigte die er heentrok, was van alle slag van wapens voorzien, om zich tegen een aanval der overheid te beschutten, indien het noodig was(*). Den 21sten Juli trok nogmaals eene groote menigte ter predikatie buiten de Peterceliepoort. Er werd een kind gedoopt en een huwelijk gesloten volgens den hervormden godsdienst. Naar deze preek was veel volk van Oudenaarde, Eecloo, Ronse en andere plaatsen gekomen, met stokken, geweren, zwaarden en allerhand wapens. Alom hielden gewapende ruiters de wacht om alle verrassing te voorkomen. Deze soort van krijgslieden stonden onder het bevel van Lieven Onghena, een leertouwer van Gent, die langen tijd krijg had gevoerd in Duitschland, waar hij gediend had bij de zwarte ruiters.

Onder hem waren nog enkele hoofdmannen aangesteld, zooals zijn broeder Jan Onghena, rederijker en gewezen schoolmeester; voorts Gillis Coorne, een incarnaatwever, en nog anderen.

De noodige maatregelen waren dus genomen geworden om het volk, dat ter preek gekomen was, tegen een aanval der stedelijke overheid te vrijwaren. Ook had men eenige tenten opgeslagen om de twee predikanten, die er het woord voerden, en een gedeelte der toehoorders tegen zonneschijn of regen te beschutten. Daarenboven had men ook verscheidene tonnen bier en een wagen met keukengerief ter plaats gevoerd, zoodat het veeleer een kamp geleek, zegt Van Vaernewijck, dan een predikatie(†).

Den 22sten Juli nieuwe vergadering buiten de Heuvelpoort. De toeloop van volk was zoo groot geweest, dat de terugkeer langs twee verschillende poorten (de Heuvelpoort en de Peterceliepoort) wel drie of vier uren duurde. Het waren meestendeels jonge lieden tot de lagere volksklas behoorende: op driehonderd man kon men nauwelijks één begoeden burger aantreffen. Maar, voegt er Van Vaernewijck op zeer naieve wijze bij, men moet ook in aanmerking nemen, dat men wel honderd of meer weinig of middelbaar begoede lieden vindt tegen één rijken poorter of aanzienlijken koopman(§).

Zoohaast de Schepenen vernomen hadden dat er eene preek den 21sten buiten de Peterceliepoort plaats had, werden dadelijk eenige personen derwaarts gezonden, om af te spieden wat er in deze vergadering zou gebeuren. Na hunne terugkomst ging de baljuw der stad met de Schepenen van beide banken aan het beraadslagen over de maatregelen die er dienden genomen te worden. Weldra werd er bevonden, dat het onmogelijk was de vergaderingen der hervormden in de omstreken der stad gewapenderhand uiteen te drijven. Want men was noch van wapens noch van volk voorzien; bovendien wist men niet al te goed wien men kon betrouwen.

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 25.
(†) Zie ook: van Campene, *Dagboek,* blz. 7. - *Brief recueil*, blz. 293. - *Discours,* XIII verso, XIV.
(§) Van Vaernewijck, I, blz. 28-32.

Dus week de stedelijke overheid voor het oproer een stap achteruit: voortaan zou men het zelfs niet meer beproeven de vergaderingen der hervormden buiten de stadspoorten te verontrusten.

De tusschenkomst der schepenen zou zich hierbij bepalen, alle pogingen der hervormden binnen de stad zelf te beletten. Dienvolgens zou men binnen en aan de poorten sterke wacht houden. De Heuvelpoort en de Petercelіepoort zouden bij de eerste nachtklok gesloten en 's morgens om vijf uur geopend worden(*). Aan de Heuvelpoort zouden twee schepenen en een officier de wacht houden met twintig man uit de nering der vrije vischkoopers en twintig anderen uit de nering der scheepslieden; aan de Petercelіepoort insgelijks twee schepenen en een officier met twintig man uit de gilde van St. Antonius en evenveel uit de nering der vleeschhouwers. Voorts zouden op het Schepenhuis vier schepenen en twee secretarissen waken met veertig man, genomen uit de gilden van St. Joris en St. Sebastiaan. Eindelijk zou de Baljuw met de officieren en hellebardiers de wacht houden op verschillende punten der stad(†).

Deze maatregelen werden twee achtereenvolgende nachten, den 21sten en 22sten, genomen. Den 23sten werden zij opgeschorst, daar het uiteengaan van de vergadering der hervormden het gevaar scheen verdreven te hebben(§).

Den 21sten had de landvoogdes aan het magistraat van Gent een brief geschreven, ten einde hun te bevelen de noodige maatregelen te nemen om de rust van de stad te handhaven. In dien brief is er geene spraak meer van het beletten der preeken te platten lande. De schepenen moeten in de stad dag en nacht goede wacht houden en de ingezetenen zooveel mogelijk beletten de preeken te bezoeken, die buiten de poorten worden gehouden. Voorts moeten zij altijd den Raad van Vlaanderen, den graaf van Egmont en de landvoogdes zelve op de hoogte der gebeurtenissen houden, opdat dezen hun steeds zouden kunnen ter hulp komen(**).

Waarschijnlijk had het magistraat reeds dezen brief ontvangen, toen de hooger vermelde maatregelen werden genomen: en waarschijnlijk is het dan ook onder zijn invloed, dat alom wachten in de stad werden opgericht. Waarschijnlijk ook ten gevolge van dien brief schreef het magistraat den 22sten Juli aan den graaf van Egmont en aan de landvoogdes een kort verhaal van hetgeen er den vorigen dag was gebeurd en van de maatregelen, die genomen werden om de orde in de stad te handhaven(††).

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 33.

(†) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 10. Al werd die paragraaf in den oorspronkelijken tekst doorgehaald en door een bondiger redactie vervangen, toch schijnt dit niets aan zijne geschiedkundige waarde te kunnen ontnemen. Het komt overeen met *Discours* XVIII.

(§) Verslag XXX. Volgens Van Vaernewijck, I, blz. 33, zou de eerste wacht eerst in den nacht van den 23sten gehouden geworden zijn. Vergelijk *brief recueil,* blz. 293.

(**) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 95. - *Discours XIV.*

(††) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 91 en 92.

Den 23sten, 's morgens, terwijl het schepencollege in zitting vergaderd was, werd door een onbekenden jongeling, die zich aanstonds daarna verwijderde, een schrift aan een der secretarissen afgegeven(*). Het was een protest vanwege de hervormden tegen de hun gedane beschuldiging, dat zij oproermakers waren en eene valsche leer verkondigden. ‘Stoorders der openbare rust,’ zoo luidde het schrift, ‘waren zij geenszins. Integendeel, in al hunne vergaderingen en predikatiën maanden zij steeds de menigte tot eendracht, kalmte en lijdzaamheid aan. Overigens, was er wel eene plaats waar de overheid meer gehoorzaamd en geëerbiedigd werd dan in de landen, waar de evangelische leer zonder stoornis werd gepredikt? En wat deze leering aanging, men kon er niet één punt in aantreffen, dat niet strookte met het Woord Gods of de Heilige Schrift, of dat tegenstrijdig was met de leer der oorspronkelijke kerk of met de bepalingen der vier eerste algemeene concilies. Ook werd al wie wilde uitgenoodigd tot eene openbare theologische bespreking van de leerstelsels der hervormden.’

Doch dit schrift was niet slechts een protest. Nadat de opstellers er nog hadden in vastgesteld dat de hervormden, verre van zelve stoorders der openbare rust te zijn, integendeel bereid waren aan de overheid altijd hulp en bijstand te verleenen, om alle oproermakers te helpen vervolgen en straffen, verzochten zij dat men hun ergens eene plaats zou toekennen, waar zij in volle vrijheid en in tegenwoordigheid van iedereen, het oprechte woord Gods zouden mogen verkonden(†).

Door dit verzoekschrift waagden de hervormden dus een stap verder. Hunne preeken, eerst in het geheim en in verafgelegen plaatsen gehouden, hadden zij daarna in het openbaar tot vóór de poorten der groote steden verplaatst. Weldra hadden zij er zich verschanst gelijk in echte legerplaatsen, om zich tegen alle ondernemingen der overheid te beschermen. En nu die overheid zich tegenover hen machteloos bevond, begeerden zij nog meer: men zou hunne vergaderingen voortaan niet meer aanzien als een oproer van muitelingen dat men voor het oogenblik niet dempen kon, maar als eene uitoefening van een erkenden godsdienst, onder de bescherming van den Staat.

Het magistraat van Gent schijnt aan het aanbieden van dit verzoekschrift niet veel belang gehecht te hebben. Die poging der hervormden verwonderde hen waarschijnlijk niet, en was op zichzelf genomen niet van dien aard om hun groote vrees in te boezemen. Ook waren zij niet van zin den eisch der sectarissen in te willigen, zoolang de omstandigheden hen daartoe niet zouden dwingen. En hoe dreigend de toestand ook was, toch was men nog machtig genoeg om, theoretisch ten minste, de bestaande wetten in eere te houden. Men vergenoegde zich nog denzelfden dag het verzoekschrift aan de landvoogdes en een afschrift ervan aan den graaf van Egmont op te sturen(§).

(*) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 17-18, 112 en 113. Verslag XLIIII. *Brief recueil* blz. 293.

(†) *Discours XV.* - Gachard, *Notice,* blz. 114.

(§) Brief van het Magistraat aan de landvoogdes, *Verslag van 't Magistraet*, blz. 112, en aan Egmont, id. blz. 113. - *Brief recueil,* blz. 293. - *Discours XV.* Het verslag aan Alva gezonden (XLIII) zegt ten onrechte dat dit verzoekschrift aan de landvoogdes werd overgebracht door de afgevaardigden, die den 26sten ten hove werden gestuurd. Overigens is dit verslag niet altijd zeer nauwkeurig voor de chronologische volgorde der gebeurtenissen.

Den 25sten Juli schreef de landvoogdes hun een brief terug om hen voor die toezending te bedanken. Tevens verzocht zij hen nogmaals al het mogelijke te doen om de preeken der hervormden te beletten. Zij zouden de voornaamste burgers der stad aanmanen er zich niet heen te begeven en er ook de overigen van af houden, de eenen door hun aan te toonen welk kwaad zij hielpen stichten, de anderen, door hun voor oogen te houden aan welke schrikkelijke straffen zij zich later zouden blootstellen(*).

Ten gevolge van dien brief werden des anderen daags 's morgens eenige notabelen der stad op het Schepenhuis ontboden, ter bijzijn van den hoogbaljuw en van de schepenen van beide banken. Hier werd door den eersten pensionaris, Joost Berluut, de droevige toestand van het land afgeschilderd. Daarna werd hun voorgelegd: of men niet wel zou doen den graaf van Egmont, stadhouder van Vlaanderen, te verzoeken de stad Gent onder zijne bescherming te willen nemen; ook, of men de ingezetenen der stad, die de vergaderingen der hervormden bezochten, daarvan niet zou dienen af te keeren, de eenen door vriendelijke vermaningen, de anderen door bedreigingen, volgens den inhoud van den brief der landvoogdes, waarvan men lezing gaf; eindelijk, of men aan de stadspoorten geene wachten behoorde te stellen, om het volk te beletten zich naar de veldpredikatiën te begeven.

Na eene korte bespreking gaven de aanwezige notabelen een bevestigend antwoord op al de hun voorgelegde punten.

Den volgenden dag werden nog eenige voorname poorters ten schepenhuize ontboden. Ook zij waren het met het magistraat eens over de te nemen maatregelen(†).

Het magistraat wachtte dan ook niet langer deze maatregelen uit te voeren. Reeds den 26sten, dag waarop de eerste bijeenkomst der notabelen plaats had, en ook 's anderen daags, werden verscheidene inwoners der stad, die de veldpredikatiën hadden bijgewoond, vóór de schepenen gedaagd; hun werd op strenge straf verboden zich verder in de vergaderingen der hervormden te bevinden(§).

Ook nog den 29sten werden de wachten aan de stadspoorten ingericht en drie afgevaardigden ten Hove gezonden bij den graaf van Egmont. Ze moesten dezen van de genomen maatregelen kennis geven en hem tevens verzoeken, zich voor eenigen tijd te Gent te komen vestigen, om door den invloed zijner aanwezigheid op het volk te drukken(**).

De graaf drong er inderdaad bij de landvoogdes op aan om naar zijne provincie te mogen terugkeeren. Maar Margareta hechtte te veel

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 97. *Discours XV,* verso.
(†) Van Vaernewijck, I, 39-41. *Brief recueil,* blz. 294. *Discours,* XV verso XVI.
(§) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 103-106. Verslag XXXIX. Van Vaernewijck, I, blz. 47.
(**) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 110-111. Verslag XLI, XLII. *Brief recueil,* blz. 295.

prijs aan zijne raadgevingen om hem uit Brussel te laten vertrekken, zoolang het niet volstrekt noodig was(*).

Den 27sten werden insgelijks de hoofdmannen en gezworenen der neringen ten schepenhuize ontboden, waar men hen aanmaande steeds de overheid getrouw te blijven en niet meer de predikatiën bij te wonen, om aan den koning geene reden tot verbittering te geven(†). De meesten onder hen verklaarden zich bereid goed en bloed ten dienste van het magistraat te stellen om de openbare rust te handhaven. Doch anderen, 'eenighe, maer zeer weynich,' zegt Van Vaernewijck, voegden erbij, dat zij dit wel wilden doen voor het welzijn der stad, maar niet ten voordeele der papen, die zulks niet verdienden. Moesten dezen beschermd worden, dan konden zij het zelf maar doen en op eigen rekening krijgsknechten onderhouden; zij waren daartoe immers rijk genoeg(§). Het bleek dus wel dat er op een gedeelte der inwoners niet te rekenen viel, wilde men tegen de hervormden de wapens opvatten.

Ook vreesden deze laatsten thans niet meer binnen de stad zelve het hoofd te verheffen. Den 28sten Juli(**), in den vroegen morgen, boden vijf hunner zich aan bij den voorzitter van den Raad van Vlaanderen, meester Jacob Martins. Zich niet meer tevreden stellende met het vragen van de eene of andere plaats waar zij ongestoord hun godsdienst zouden kunnen uitoefenen, begeerden zij ditmaal eene kerk binnen de stad, om hunne preeken en andere diensten te houden. Want het ware niet behoorlijk, zegden zij, dat men in den winter, die nakende was, het volk het woord Gods zou laten hooren te midden van het veld, waar het regent, sneeuwt en hagelt. Reeds lang genoeg hadden zij zulks geduld.

De voorzitter van den Raad van Vlaanderen was door dit bezoek niet weinig verrast. Nooit had hij gedacht dat de oproerigen het zoover zouden durven drijven. Ook scheen hij wel eenigszins ongerust over de bedoelingen der bezoekers te zijnen opzichte. Doch hij bedaarde alras en vroeg hun, uit wiens last zij hem dergelijke voorstellen deden, erbij voegende, dat hij die niet vermocht uit te voeren, aangezien de stad Gent aan den koning, wien hij trouw gezworen had, toebehoorde, ten ware zij hem een uitdrukkelijk bevel van den koning toonden.

Daarna vroegen zij hem, dat hij verscheidene advocaten uit den Raad van Vlaanderen zou willen ontslaan van de straffen hun door hem wegens het bijwonen der veldpredikatiën opgelegd. Daarop antwoordde

(*) de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, blz. 133.
(†) Verslag XXXVIII. *Verslag van 't Magistraet,* blz. 14, 15, 99. *Brief recueil,* blz. 294.
(§) Van Vaernewijck, I, blz. 41-42. *Verslag van 't Magistraet*, blz. 14, 15, 99. Verslag XXXVIII.
(**) Deze datum is echter niet gansch zeker. Het Verslag aan Alva gezonden schijnt die gebeurtenis te willen plaatsen voor de ontbieding der neringen ten schepenhuize. Het *Verslag van 't Magistraet* spreekt er niet van. Zie over die gebeurtenis eene zinspeling in een brief der landvoogdes aan Egmont, bij Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas.* Brussel, 5 deelen, 1848-79, II, blz. 579. Van Vaernewijck, I, blz. 43 en 44, Verslag XXXV.

Mr. Martins dat hij slechts gehandeld had op last van het Hof. Begeerden zij dus iets te zien veranderen, zoo ware het veel beter hun verzoek naar het Hof te richten, waarvan hij enkel de dienaar en vertegenwoordiger was.

Met deze woorden werden de afgevaardigden der hervormden afgescheept. Zoohaast zij de woning van den voorzitter hadden verlaten, werden zij door een grooten hoop volks omringd, dat zich in de omstreken had opgehouden om de vijf afgevaardigden ter hulp te komen, indien men hen had willen vangen of hinderen.

Ondertusschen gingen de veldpredikatiën voort, en de menigte die er heenstroomde, werd hoe langer hoe talrijker. De schepenen, ziende dat zij door geene middelen de inwoners der stad van deze preeken konden afhouden, ontboden in de eerste dagen van Augustus eenige der aanzienlijkste ingezetenen, die de gewoonte hadden de vergaderingen der hervormden bij te wonen, om hen te verzoeken voortaan daarvan af te zien.

Maar het bleek weldra dat ook dit middel geene goede vruchten zou opleveren. De aanzienlijkste burgers der stad, zooals Lieven Heindricx, rijk handelaar die in 1558 schepen van der Kuere geweest was, Gooris van den Bogaerde, insgelijks rijk handelaar en gewezen schepen van Gedeele en vele anderen, verklaarden ronduit van de predikatiën niet te willen afzien. Anderen integendeel beloofden aan het magistraat te zullen gehoorzamen en hielden hun woord gestand. Maar juist daarom werden zij door de geusgezinden van lafheid beschuldigd, vermits zij uit louter vrees de waarheid verzaakten(*).

Evenals de lagere volksklas was dus ook de gegoede burgerij door de hervorming aangetast. Op zes weken tijds hadden de volkspredikatiën talrijke partijgangers in alle standen der maatschappij gewonnen. In den beginne hielden zij hunne preeken voor een klein hoopje volgelingen, waar zich een menigte nieuwsgierigen kwamen rond scharen. Deze laatsten waren dadelijk zeer talrijk en behoorden meest allen tot de lagere volksklas. Het volk, een groot liefhebber van nieuwigheden, vond groot vermaak in deze vergaderingen te midden van het veld, waar men psalmen zong en liederen verkocht. Overigens, de omstandigheden waren daartoe zeer gunstig: handel en nijverheid lagen stil, de werklieden waren zonder broodwinning(†) en vroegen niet beter dan hun ledigen tijd te gaan doorbrengen in een soort van schouwspel, dat hun kosteloos werd gegeven en al het aanlokkelijke eener nieuwigheid aanbood. Bovendien was het verbod, uitgeroepen door het magistraat, de predikatiën bij te wonen, wellicht meer een prikkel voor het volk dan een beletsel. De strengheid der overheden tegenover de veldpredikatiën moest eenigermate de nieuwsgierigheid en het getal der nieuwsgierigen nog vermeerderen.

(*) Van Vaernewijck. I, blz. 46, 47.
(†) Van Vaernewijck, I, blz. 53.

Maar in den beginne trokken deze nieuwsgierigen wellicht noch voor noch tegen de hervormden partij. De taak der predikanten was het, er zich zoovele volgelingen van te maken; de uitslag heeft bewezen, dat zij dit op eene schitterende wijze hebben weten te doen. Ook zijn de omstandigheden hun daarin machtig te hulp gekomen, en misschien wel een weinig de houding zelf der overheid. Toen degenen, die den 30sten Juni gansch gerust en vreedzaam de vergadering buiten de St. Lievenspoort waren komen aanschouwen, opeens door de gewapende macht werden gestoord en uiteengedreven, moesten zij natuurlijk huiswaarts keeren met een weinig meer verbittering tegen het magistraat en een weinig meer genegenheid voor den vervolgden predikant. Ook moest deze genegenheid ingeboezemd worden door de persoonlijkheid zelve der eerste geloofsverkondigers en hunne innemende manieren. Van Vaernewijck, die voorzeker geen voorstander der predikanten is, want hij ziet hen als de schuld aan van al de wanordelijkheden die in het vervolg gebeurd zijn, maakt van een hunner, Nicasius van der Schuere, de volgende schets:

'(Het) es een jonck persoon, cleene ende teer van lichame, ende, soo sommighe catolijcque zegghen die hem wel kennen, een ghoet kindt van herten, eersaem van levene ende zeer sober van teere, in een maeltijt nauwelic een rumerkin wijn drijnckende'(*).

Iets dat aan de predikanten ook de gunst des volks moest verwerven, was, dat zij zich in hunne sermoenen niet bepaalden bij godgeleerde bespiegelingen over het geluk in een toekomend leven, maar dat zij het evangelisch grondbeginsel 'Helpt uwen naaste' werkelijk uitvoerden door het uitdeelen van aalmoezen aan de armen, die, door den slechten tijd en de duurte van het koren(†), zeer talrijk waren. Werden deze aalmoezen nu gegeven met het menschlievend inzicht de armoede te lenigen of met het baatzuchtig doel het volk te verleiden en tot de hervorming te doen overgaan? De eerste zienswijze schijnt wel de goede te zijn; want eenige maanden later, toen de hervormden in de stad het toppunt hunner macht hadden bereikt en het volk reeds lang volkomen verleid was, gaan zij steeds voort aalmoezen uit te deelen en publieke omhalingen te doen ten voordeele van den arme(§). Vanwaar het geld ook kwam en met welk doel het ook werd geschonken, degenen die het ontvingen, moesten in alle geval voor hunne weldoeners enkel dankbaarheid en genegenheid betoonen.

De genegenheid, die de predikanten aan hunne toehoorders wisten in te boezemen, moest het verspreiden hunner leerstelsels ten goede komen.

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 6.

(†) 'In dit jaer (1565) curts naer Meye begonst in de landen van herwaertsovere te rijsene groote dierte van coorne ende andere granen ende galt de Oostersche rogghe, die men heet revelerere den Gendtschen zak XVII sch(ellingen) zoo XVIII sch. grooten ende de taerwe XXI ende XXII sch. groote. *Memorieboek der stad Ghent.*

(§) *Brief recueil*, blz. 312. Van Vaernewijck, II, blz. 74. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, II, blz. 606. *Discours,* LII verso.

Overigens, de oude katholieke godsdienst was verre van in het hart van de meerderheid des volks levendig geprent te zijn, en tot dit verval had het gedrag der toenmalige geestelijkheid niet weinig bijgedragen. Eene fanatieke regeering, geholpen door eene scherpe en wreede inquisitie, kon niet bewerken dat de uiterlijke voorschriften van den Roomschen godsdienst door de menigte werden nagekomen. Het gedurig zicht van galgen en brandstapels kon iemand wel aansporen tot het onderhouden van vasten en bedevaarten, maar dit was niet voldoende om hen van de degelijkheid der katholieke leerstelsels te overtuigen. De vervolging kan wel schijngeloovigen doen ontstaan, maar oprechte godvruchtigen kweeken, dat kan alleen de zedelijke invloed der geestelijkheid, op voorwaarde dat die geestelijkheid het nut en de noodzakelijkheid van haren godsdienst wete te doen uitschijnen en dat hare eigene levenswijze eene gestadige toepassing weze van diens voorschriften. En wat is de toestand in de zestiende eeuw? Baatzucht, onwetendheid en nalatigheid in het uitoefenen van hun ambt zijn de eerste karaktertrekken van de Roomsch-Katholieke geestelijkheid.

De godvruchtige Marcus Van Vaernewijck, zoo verknocht aan het oude geloof zijner vaderen en steeds de verdediger van priesters en monniken, voelt zich zelf genoodzaakt het diep verval van den geestelijken stand vast te stellen.

Sprekende van den weinigen ijver, dien de geestelijkheid aan den dag gelegd heeft in het bestrijden der hervormde leerstelsels, zegt hij:

'Ooc hebbender vele al te langhe in de kanne gheslapen oft de ledicheijt heefter hemlieden ghedaen, of zij hebben haer liever ghemoeijt met tijdelic proffijt ende winnijnghe dan met de winnijnghe der zielen, die haer bevolen waren, ende waeraf Christus den alderbesten verghelder es.'

Doch Van Vaernewijck durft er niet toe besluiten de geestelijkheid aan te vallen, zonder tenminste een woordje tot hare verschooning te vragen. Ook voegt hij erbij:

'Dit en mach men nochtans niet al up der gheestelicken hals schudden als oft zij met haren arbeijt ooc teffect vermochten..., want men vint ook menich man, met een weerlic abijt, die een gheestelic herte heeft en herde gheleert es, die hier inne ooc te curt blijft; want tes ooc zijn officie, zulcx bij der handt te nemen ende in den wijnghaert des heeren te weercken; maar die stekent up de gheestelicke ende alzoo blijftet onghedaen'(*).

De eenige verontschuldiging, die Van Vaernewijck dus ten voordeele der geestelijkheid inbrengt, is: dat er bij hen ook goeden zijn en ook slechten in de andere standen. Gewoonlijk laat hij het woord aan anderen om de geestelijken te beschuldigen. Sprekende van de voorwerpen, die men den 19^{den} Augustus uit de kerken weghaalde om ze voor vernieling te bewaren, vermeldt hij:

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 52.

‘Ooc haer zelveren stocken die zeer zwaer waren, daar die canonicken up pleghen te rusten als zij in eenighe feesten oft processiën ghaen, dwelc, zoo *men zecht,* was een ghedijnckenesse van dat haer voorders, die eerste monicken plochten met stocxkins te ghane, omdat zij zoo uutgheteert waren van vasten ende abstineren; maer nu draghen zij *(zecht men)* groote zelveren stocken om haer lichamen up te rusten, die dicwils van tbrasseren vervult ende verladen zijn meer dan van vasten, Godt betert, ghelijck die mans plochten tienen te draghen om paternosters ende de vrauwen paternosters om roosecranskins an te lesen, die nu verandert zijn in costelicke matterien van zelver, ghaut, peerlen, corael ende dierghelijcke autraigen, zoo dat tghene dat gheschict was ter devocie nu dient totter hooveerdije, hoewel dat veel lauwe paternosters ende avemariën te lesen, meer een heydensche raserie dan een christen gebruuck es’(*).

Onmiddellijk daarna zet de schrijver zijn verhaal voort, zonder een enkel woord te vinden om het aangehaalde *zecht men* te logenstraffen. Overigens moet hij wel min of meer van de waarheid ervan overtuigd zijn, daar hij later zelf gewag maakt van monniken, die ‘som qualic voort conden van haer vetticheyt’(†).

Elders zegt hij ook:

‘Wij weten wel dat den gheestelicken staet zeer ghoet es, als hij wel ende rechtelic onderhauden es, zoo zijnen name inhaut; maer lacen! hoe vele zijnder die niet dan tabbijt gheestelic en hebben, ende hanghen an de weerelt ghelijc een closse up een wel ghenopt laken. Ander willen ende wanen gheestelic zijn, ende Godt weet ooc hoe verre dat zij van daer zijn, hoe den gheest in hemlien slaept, ende de uutwendighe weercken als een fauvisaige in hemlien domineren’(§).

Verder luidt het nog:

‘Nopende de abusen der gheestelicke ende haer quaet leven, daer es van beeden ghoet ende quaet, zoot in alle staten es. Es hij qualic onderhanden van velen, zoo es ooc van velen den huwelicken ofte weduwelicken staet. Maer wij willen al up ander zien ende ons zelven niet corrigieren. *Niet min daer waer wel van noode een reformacie;* maer dat en can vanden ghemeenen mans weghe niet oordenlic noch wel ghecommen’(**).

Indien katholieken als Van Vaernewijck dus veranderingen wenschten te zien brengen in de zeden der geestelijkheid, hoe moest het dan gesteld zijn met diegenen, die, minder geloovig dan hij, zich toch gedwongen zagen aan deze geestelijkheid te gehoorzamen, uit vrees voor den brandstapel!

Maar dit was nog niet de eenige reden tot misnoegen. ‘Ten anderen,’

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 87.
(†) Van Vaernewijck, I, blz. 205.
(§) Van Vaernewijck, I, blz. 171.
(**) Van Vaernewijck, I, blz. 250.

zegt Van Vaernewijck, ‘rees den aet des volcx over hemlieden(*) ende generalic over alle gheestelicke om haer onversadelicke ghiericheijt ende hooveerdie, die zij haer toeleijden, ziende ooc hoe dat vele cloosters ende abten inne hadden tbeste ende tmeeste ghoet van christenrijcke, zuver ende vrij van tienden, ende haelden noch boven dien tienden up ander lieden eerfgront, arme ende rijcke, ende ander lasten, waren van vele gheacht als verschatters ende die tghoet tonrechte bezaten, als die niet en deden de diensten, die zij voor de tienden ende ander ghiften schuldich waren te doene, ofte die te laten ghebruucken, diese metten rechte toebehoorden, zoo wij noch hier naer zegghen zullen, daer wij spreken zullen hoe de veldpredicanten up dese ende andere hare abusen gheropen hebben. Ooc waren bevonden, in sommighe steerfhuijsen, briefkins ende letteraigen, inhaudende hoe die ghestorven persoonen (maer meest weduwen ende simpel vrauwen) haer ghoet upghedreghen ende ghegheven hadden, zeer groffelic, den cloosters, ende dat alzoo haren hoirs ende vrienden ontmaect, als voor een quartierkin van een dachmesse ofte hooftmesse ende ander ceremonien, die men voor haer zielen zou doen, zeer groote ende onredelicke sommen ghelts, als X, XX, oft XXIV ponden grooten, bovendien belastende ten eeuwighen daghen haer huijsen, lochtijnghen ende eerfgronden, zoodat die hoirs nemmermeer uut dien last gheraken en conden’(†).

Het is dus niet te verwonderen dat de groote meerderheid van het volk de geestelijkheid geenszins genegen was en dat die afkeer alleen reeds sterk genoeg was om de ontevredenen in groote menigte naar de veldpredikatiën te lokken. Daar gekomen moest hunne ontevredenheid tegen Roomsch-katholieke geestelijken en hun godsdienst nog vergrooten, en dadelijk moesten zij zich aangetrokken voelen door de leerstelsels der hervorming.

Instede van trotsche en hoovaardige priesters die zich op straf van brandstapels deden gehoorzamen, vonden zij daar nederige veldpredikanten, die voor hun geloof deze brandstapels kwamen trotseeren. Instede van gierigheid en uitbuiterij vonden zij er milddadigheid en aalmoezen. Instede van hoogdravende sermoenen waar zij niets - en de geestelijken die ze uitspraken misschien niet veel meer(§) - van verstonden, hoorden zij daar de uitlegging van het waarachtig woord Gods, gestaafd op teksten van den Bijbel. De predikanten ‘lieten hem dijncken dat nu eerst de waerheijt gheopenbaert wart ende trechte evangelium ghepredict, mits dat die predicanten almeest de scriftuere alegierden zeer dapper ende wackere; ende lieten 'tvolck zien in hare testamenten oft haer niet alzoo ghetrauwelic ghepredict en wart, van passaige tot passaige, alzoo 'tnieuwe testament inne hiet, welck woort den heere

(*) Namelijk de predikheeren, die bijzonder met de kettervervolging gelast waren en de minderbroeders, die door het volk beschuldigd werden ook daaraan de hand te houden. Van Vaernewijck, I, blz. 121.
(†) Van Vaernewijck, I, blz. 123.
(§) Van Vaernewijck, I, blz. 81.

bevolen hadde alle meinschen te vercondighen, ende niet meinschen vonden ende instellijnghen, daer mede de papen (zoo zijse hieten) bezich stonden, ende verhieffense boven dwoort Godts ofte verdonckerden dwoort Godts emmer daermede, zoodat zijnen rechten loop niet ghehebben en conde ende meeste gheboghen zijn ende wijcken om die meinschelicke verzieringhe ende vonden plaetse te gheven; daert veel behoorlicker ware dat die meinscheliche gheboden weken ende plaetse ghaven den helighen ghebenedijden woorde Godts, dwelck ghelden zal int uuterste oordeel, ende niet die roosecranskins, weghen en de bedevaerten ende vele dierghelijcke supersticiën'....(*)

'Dese ende deser ghelijcke woorden verwecten menich meinsche machtich zeere, ende vele die ghoet catholijck gheweest waren ende zeer ghoede mannen ende vrauwen van levene, als zij ghehoort hadden deze nieuwe manniere van predicken, zoo werden zij recht inden gheest verbaest ende versleghen als met eenen blixem gheraect, zegghende dat zij nemermeer en zouden ghewaent hebben dat men daer zoo uutnemende ghoede sermoenen zouden ghepreect hebben, thadde al een ander hemelsche cheve ende gheest dan tghene dat men haer plach te predicken. Die helighe scriftuere, zeijden zij, die zij daer hoorden zoo naectelic uutlegghen, dede haer herten van vruechden upsprijnghen ende al haer binnenste van onder tot boven beroeren, die tranen overvloedelic, uut grooter devocie ende viericheyt tot Godt, uut haren ooghen, ja, uut haerder herten sprijnghen. Een sermoen was daer beter ende treffelicker (zeijden zij) dan XX andere; dander en waren maer te ghelijcken daerbij als schuim bij zelvere, als latoen bij ghaut, ten hadde niet daerbij te bedieden, dese hadden de clare schrift bij der handt zonder ijet daer buten te ghane, maer dandere de meinschelicke leerijnghen ende inzettijnghen ende haren pauselijcken canon, waermede zij dicwils zoo verwerrent ende beladen stonden, dat zij haer moesten staen bedijncken wat zij ofte hoe zijt zegghen zouden up dat zij haer zelven niet en beschaemden ofte jeghen en spraken(†); maer dese nieuwe predicanten (die niet een nieuwe maer die alderaudste apostolijcke leeringhe voortbrochten, onghevalscht ende onbedect met eenighe meinschelijke glossen) ghijnghen met haer dijnghen al recht duere en stonden niet en droomden wat zij zouden zegghen; maer als een vloeijende fonteijne, zoo vloeijden die woorden uut haren monde, waer uut wel bleeck (zeijden zij) dat zij de waarheijt met haer badden, want de waerheijt en heeft niet veel bedijnckens oft bewimpelens an, zij en schaemt haer niet'....(§)

Van Vaernewijck toont dus klaar aan, welken grooten invloed de veldpredikanten op hunne toehoorders uitoefenden. Zelfs de gegoede

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 13.

(†) Dit gezegde, dat Van Vaernewijck in den mond plaatst van menschen, "die ghoet catholijck gheweest waren" toont wel de onwetendheid der toenmalige geestelijkheid aan.

(§) Van Vaernewijck, I, blz. 81.

burgers, ‘die ghoet catholijck geweest waren,’ wisten zij door de kracht hunner redeneering te overtuigen.

‘Met dese ende deser ghelijke perswacien trocken zij de herten vande simpele ghoede meinschen wonderlicken zeere, zoo datter daer vele was die spraken dat zij bereet waren om dwoort Godts ende den name Christi niet alleen haer ghoet maar ooc haer leven over te geven’(*).

En deze opoffering schijnt wel geen ijdel woord te zijn, als men nagaat hoe de hervormden ‘in caude ende hitte, reghen ende wint, in groot perijckel haers levens, ghepredict hebben en tsermoene gheghaen in meerschen ende onghezonde plecken, daer ooc veel vraukins die teer ende weeck zijn, haer ghevonden hebben, eenen verren wech daeromme ghaende ende van tsmorghens tot tsavonts haren dach in zulcke traveille overbrijnghende, mans ende vrauwen, haer eten mededraghende, ooc somtijts daer omtrent tot grooten coste ende onghemack teerende, dat meer es, reysende daeromme II of III mijlen wechs, als te Landthuut, te Deynse ofte dierghelijcke’(†).

Maar naarmate de ingenomenheid voor de hervormde leerstelsels en de genegenheid voor de veldpredikanten toenam, moest insgelijks de haat van het volk tegen de Roomsche geestelijkheid vergrooten. Misschien was hij, zooals Van Vaernewijck het soms beweert, wel eenigszins door de predikanten aangewakkerd. Het verwerpen in den hervormden godsdienst van het vieren der heiligen en der heiligenbeelden ging weldra een voorwendsel geven tot het uitbarsten van dien haat, die dan de volksmenigte moest leiden tot het schenden van kerken en kloosters en tot den beeldenstorm.

(Wordt vervolgd).

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 14.
(†) Van Vaernewijck, I, blz. 54.

Hygiënisch toezicht en onderwijs in de hygiëne op school.

Kennis en behartiging van de eerste beginselen der gezondheidsleer laten bij de menigte in de steden en op het platte land nog veel te wenschen over. Dit onbewust zondigen tegen een der hoofdbeginselen van de kunst om gezond en gelukkig te leven, beteekent verlies aan volkskracht, aan volksgezondheid en aan volks*geluk.*

Terecht wordt de noodzakelijkheid van opvoeding, ook op dit gebied, meer en meer erkend. Onder de leuze: 'voor alle menschen een menschwaardig bestaan' wordt eenerzijds door het particulier initiatief de hand aan den ploeg geslagen, terwijl anderzijds de regeering inziet, dat, om de gemeenschap op den duur als geheel te kunnen doen gelden, zij haar belangstelling aan de krachtsontwikkeling van de samenstellende deelen dier gemeenschap moet blijven wijden. Dit nu kan, behalve door innige en volkomen samenwerking dier onderdeelen, niet anders bereikt worden dan door het maatschappelijk weerbaar maken van een zoo groot mogelijk aantal individuen. Aldus is de nationaal-oeconomie ook de waarde van den mensch op prijs gaan stellen. De tijden, waarin regeeringen financieel grooter offers brachten voor bestrijding van besmettelijke veeziekten, dan voor maatregelen ter bescherming der volksgezondheid, zijn voorbij.

Voor den staat is de mensch niet alleen de arbeider met lichaam en geest, die zijn aandeel bijdraagt tot den bloei van landbouw, handel, industrie en wetenschap, de welkome belasting-betaler, maar elk gezond, krachtig en welvarend individu is voor hem een versterkend deel der gemeenschap. Ook als men nagaat, wat lichamelijk sukkelen van een enkelen mensch voor een gezin kan beteekenen, hoe vaak geluk, welvaart, bestaan, hoop en toekomst daarvan aan den dunnen draad van één menschenleven hangen, zal men beter het belang en de beteekenis begrijpen van de maatregelen der moderne regeeringen op het gebied van den openbaren gezondheidsdienst.

Het valt niet te betwijfelen of in de toekomst zal die staat aan het hoofd staan, waar een uitmuntende gezondheidsdienst, voor een goed deel dank zij een uitnemende zorg voor het opgroeiend geslacht, de beste ziekte- en sterftestatistiek kan aanwijzen. Hoe beter de gezond-

heidstoestand, des te meer arbeidskracht, welstand en geluk, des te meer kennis en beschaving. Hoe meer gezonde en krachtige menschen, hoe grooter machtsontwikkeling op elk gebied, hoe beter nageslacht.

Een van de voornaamste onderwerpen van staatszorg behoort daarom de openbare gezondheid te zijn, alle beschikbare krachten moeten in die richting worden aangewend.

Het wetenschappelijk onderzoek der laatste jaren heeft een streven in die richting zeer begunstigd. De tweede helft der vorige eeuw heeft de menschheid langs dien weg een groot aantal middelen tot bescherming van het leven gebracht, waarvan de algemeene kennis noodzakelijk kan worden geacht.

Eenmaal gold het wilde dier als de grootste vijand van den mensch. Tegenwoordig is het in de beschaafde wereld nog slechts als een bijzonderheid te kijk achter de tralies van zoölogische verzamelingen, als levend bewijs van de verwisseling der rollen. Maar des te grooter is de tegenstelling, dat, in plaats van de wilde dieren, heden ten dage nietige, kleine wezens, met het bloote oog niet te zien, de zoogenaamde besmettingskiemen, zich als machtige vijanden van den mensch hebben doen kennen.

Slechts weinig menschen sterven aan ouderdomszwakte. De meesten gaan op krachtigen leeftijd heen, velen verwelken in den bloei der jaren en bijzonder groot is de kindersterfte. Maar het grootste aantal overlijdt snel of langzaam, als slachtoffer van een infectie-ziekte. Deze bewering wint nog in kracht als men nagaat, dat ook een deel der kindersterfte op rekening van besmettelijke ziekten kan worden gesteld.

Aangezien de hedendaagsche wetenschap niet slechts in staat is om de besmettingskiemen te onderkennen, maar in vele gevallen ook over de middelen beschikt om zich er tegen te beschutten en de werking der kiemen onschadelijk te maken, is het een onafwijsbaar recht des volks, om van regeeringswege de meest uitgebreide zorgen tegen de besmetting te vragen en te verwachten, dat de regeering al die maatregelen neemt en die kennis verspreidt, waartoe de hedendaagsche wetenschap haar in staat stelt.

Het mag in onze eeuw niet meer mogelijk zijn, dat het menschelijk leven nog in die mate aan het toeval, dat infectie heet, ten offer valt, een toeval, dat door verstandige voorbehoedmiddelen in vele gevallen te voorkomen ware geweest.

Dankbaar dient erkend, dat reeds nu door de regeering veel wordt gedaan om het gevaar voor besmetting zooveel mogelijk te beperken. De quarantaine, de aangiften van besmettelijke ziekten, de isoleering en de verplichte ontsmetting van besmette woningen en gebruiksvoorwerpen, zijn krachtige hulpmiddelen om verspreiding van het kwaad te voorkomen. Ook het particulier initiatief strijdt door het oprichten van herstellingsoorden, door consultatie-bureaux, door voorlichting en

steun. En hiervan moet het preventief deel van het meeste belang geacht worden.

Besmetting toch schijnt niet alleen veroorzaakt te worden door het aanwezig zijn van infectiekiemen, maar in bijna gelijke mate door de individueele vatbaarheid, door gebrek aan weerstandsvermogen en de onwetendheid of onvoorzichtigheid der menschen. En dit is een uiterst belangrijke quaestie voor ons onderwerp.

De ziektekiemen laten zich maar niet zoo één, twee, drie verwijderen. Zoo lang er een enkel mensch is, die aan een besmettelijke ziekte lijdt of er een enkel dier rond loopt met een ziekte, waarvoor ook de mensch vatbaar is, zoolang blijft ook de mogelijkheid aanwezig, dat verdwijnende ziektekiemen zich in korten tijd weer tot millioenen vermenigvuldigen en een bijna onuitputtelijke bron van nieuwe besmetting worden. Bij de groote plaatselijke opeenhooping der menschen in onze steden, het snel voortdurend druk verkeer tusschen alle hemelstreken, is de gevaarlijke mogelijkheid van verspreiding der infectiekiemen niet te ontgaan. Ondanks den ijver en de volharding, waarmede op die infectiekiemen jacht gemaakt wordt, zal op geen gebied de onvolkomenheid van alle menschelijk streven meer blijken dan hier.

Dat is door de medische wetenschap, zoodra zij haar stelselmatigen strijd tegen de besmettelijke ziekten heeft aangebonden, ingezien. Veel meer dan op de stoffelijke vernietiging der ziektekiemen, legde zij er den nadruk op, dat men niet volstaan kon met quantitatieve en qualitatieve verzwakking van den vijand, maar men vooral allerwege uitnemende voorbehoedmaatregelen diende te nemen, en daarbij in de eerste plaats het weerstandsvermogen van het individu had te verhoogen. Zoo heeft het prophylactisch systeem zich in alle richtingen ontwikkeld. De doodende kiem vernietigen, maar vooral de individueele vatbaarheid verminderen, het weerstandsvermogen vergrooten, en daarnaast kennis verspreiden omtrent gepaste voorzichtigheid: dat zijn de grondslagen geworden van de leer, wier hoofdstelling luidt: *het is van meer belang ziekten te voorkomen dan te genezen.*

De pogingen in deze richting kan men in gedwongen en vrijwillige splitsen. Waar met wet en verordening gearbeid wordt, zal men steeds te strijden hebben met het onsympathieke van den dwang, terwijl de vrijwillige maatregelen beginnen met zich den natuurlijken afkeer van dood en ziekte tot bondgenoot te maken.

Met den besten wil van de wereld is het, ondanks voortreffelijke voorzorgen en bepalingen, onmogelijk den mensch in zijn doen en laten, op welk gebied ook, steeds te leiden en te controleeren. In het bijzonder tegen een vijand, die te allen tijde van alle kanten dreigt, is het zaak de overmacht te decentraliseeren en den guerilla te voeren. In den strijd tegen de besmetting moet iedereen de hoofdbeginselen der tactiek van verdediging en aanval leeren en, zoo noodig, zijn eigen aanvoerder zijn.

Een machtig wapen in den strijd tegen de infectie-ziekten is het geestelijk wapen. Als het waar is, dat het jaarlijksch gebruik van zeep de maatstaf is voor de beschaving eener natie, zoo geldt voor den algemeenen gezondheidsdienst die beschaving zelf als maatstaf.

Iemand, die met het begrip ‘infectie’ niet vertrouwd is, die van ziektekiemen, hunne ontwikkeling en verspreiding geen notie heeft, kan door de meest draconische maatregelen, door vierkante meters groote kennisgevingen of waarschuwingen, stroomen creolin, ja zelfs door het strafwetboek niet tegen de gevaren der besmetting beschermd worden. Een woord ter voorlichting is reeds van meer waarde. Doch in sterker mate zal ook hier als steeds de opvoeding door voorbeeld, daad en gewoonte spreken en op den duur vrucht dragen. In allen gevalle behooren beide zich tegen den gemeenschappelijken vijand te vereenigen. Want het is zeker, dat wettelijke voorzorgen en maatregelen den steun van een algemeene voorlichting des volks, zoowel als van een uitmuntende zorg voor opkweeking van een physiek sterk geslacht, niet kunnen missen. Omgekeerd zal die voorlichting, gepaard aan een stelselmatig waarnemen der jeugd, veel wettelijke bepalingen overbodig doen worden, veel ellende later voorkomen.

Meer licht! In het algemeen verspreiden van de grondbeginselen der prophylaxis ligt, zooals betoogd werd, de toekomst der volksgezondheid. De menigte door het voorbeeld onderwijzen en opvoeden te allen tijde en overal, waar de gelegenheid zich daartoe voordoet, en daarbij vooral de aandacht vestigen op de groote waarde van tijdige maatregelen tegen sluimerende ziekten bij de jeugd, zijn de middelen, die op den duur tot geestelijke en lichamelijke volksgezondheid kunnen voeren.

Dit moderne dogma der hygiëne wordt meer en meer als juist erkend en vindt in de moeite, die allerwege gedaan wordt *om de school hier als aanknoopingspunt te benutten,* zijn eerste logische en practische toepassing. De volksschool heeft door de invoering van den leerplicht het onschatbare voordeel haar invloed op alle elementen der volksklassen te kunnen doen gelden. Een nadeel is de onmondigheid der kinderen van de lagere school, die van de hygiënische lessen niet genoeg zouden kunnen profiteeren en het geleerde veelal bij de negatieve toepassing der leer door het gezin spoedig weer zouden vergeten. De middelbare school heeft, in het bijzonder in de hoogere klassen, rijper materiaal; helaas, beheerscht zij maar een betrekkelijk klein procent der volksklassen. Hier kan slechts een goed, verplicht herhalingsonderwijs of verhooging van den schoolplichtigen leeftijd resultaten hebben. Quantitatief is onder de bestaande omstandigheden de invloed van het hooger onderwijs nog geringer. Toch kan bij allen een nauwlettend toezicht gehouden worden om ziekelijke verschijnselen of zwakte vroegtijdig te constateeren en er tegen op te treden.

Daarvoor moet reeds onder de bestaande omstandigheden het vakkundig medisch toezicht op uitgebreide wijze tot alle scholen en onderwijs-inrichtingen toegang verkrijgen.

II.

De mensch is een kind van zijne gewoonten en als zoodanig is de Nederlander een bijzonder gehoorzaam kind. Onbekendheid en traagheid, vooroordeel en wantrouwen zijn de vereende machten, die elke nieuwe instelling heeft te weerstaan en te overwinnen, om toegang te krijgen tot de massa. Zoo ook wat betreft de hygiëne en de lichamelijke opvoeding als vakken van onderwijs, evenals een stelselmatig medisch toezicht op de scholen.

Niet genoeg toe te juichen zijn de invoering van bouw-politie en bouw-toezicht. Onze hygiënisch ingerichte moderne school-paleizen zijn schooner monumenten van beschaving dan de Ruhmes-Allee te Berlijn. Maar bij de beschouwing van die tempels der wijsheid, vraagt men zich onwillekeurig af, of door de daar dienst doende priesteressen en priesters Minerva onbewust niet al te veel voorgetrokken wordt boven Hygiëa? Is men er zich daar wel allerwege van bewust, dat onderwijzen, opvoeden niet alleen beteekent *geestelijk* ontwikkelen, maar dat daartoe in niet geringe mate behoort *lichamelijk* sterk maken benevens het vroegtijdig constateeren van alle ziekte- of zwakte-verschijnselen? Dit valt te betwijfelen, als men nagaat hoe langzaam het vakkundig toezicht, betreffende de gezondheid en normale ontwikkeling der kinderen, wordt ingevoerd en hoe men, bij de pogingen om behoorlijk evenwicht te brengen tusschen geestelijke en lichamelijke opvoeding, hier en daar het bezwaar hoort opperen, dat de school ook maar voor alles moet opkomen.

De Staat bepaalt de wijze, waarop het onderwijzend personeel wordt gevormd en oefent schooldwang uit. Naast dit recht staat de plicht zorg te dragen, dat het onderwijs onschadelijk zij, dat de toekomstige leden der gemeenschap gewapend worden tegen alle nadeelige invloeden, die hen in het verder leven, door onbekendheid met de eerste beginselen der hygiëne, zouden kunnen bedreigen.

Om langzamerhand meer en meer aan dezen eisch te kunnen voldoen, moet zij aanvangen met een stelselmatige paedagogisch-hygiënische vorming van het toekomstig onderwijs-personeel. Daarnaast is het vraagstuk der schoolartsen aan de orde. De taak van den schoolarts moet dezelfde worden als de ideale rol van den huisarts in het gezin: hij moet niet slechts zieken genezen, maar vooral de vraagbaak en raadgever zijn ter voorkoming of tijdige aanwijzing van ziekte, zwakte en eenzijdigheid.

Toepassing der hygiëne en hygiënisch onderwijs in de school zullen dan vanzelf volgen en daarmede tevens allerwege op afdoende wijze front gemaakt worden tegen de overlading. Medisch schooltoezicht is een eisch des tijds, maar het kan niet wenschelijk geacht worden, alleen den schoolarts de zorg voor opvoeding der schooljeugd in gezondheidsleer op de schouders te leggen. Behalve het practisch onuitvoerbare komt de schoolarts dan op zoodanige wijze naast den onderwijzer te staan, dat geschillen niet kunnen uitblijven. De invoering van school-

artsen in Duitschland met ‘diktatorischer Gewalt’ (1880) heeft in de praktijk noch de onderwijzers, noch de artsen bevredigd. Vruchtdragende arbeid is slechts mogelijk, indien paedagogen, artsen-hygiënisten en bouwkundigen samenwerken. Er moet door de drie partijen in het oog gehouden worden, dat zij allen van elkaar kunnen en moeten leeren. Het optreden van schoolarts en bouwkundige bij de opvoeding kan uit den aard der zaak slechts indirect en van betrekkelijk korten duur zijn. Het onderwijzend personeel echter is den geheelen schooltijd met de leerlingen samen; zijn invloed zal derhalve op velerlei gebied steeds overwegend blijven. Tot zekeren grens zal de hygiënische invloed van den schoolarts zich door den onderwijzer moeten doen gevoelen. De specifiek medische quaestie blijft daar natuurlijk buiten.

Door het onderwijs wordt de noodzakelijkheid van stelselmatige beoefening der school-hygiëne algemeen erkend.

In Duitschland legde de ‘Allgemeine Deutsche Lehrerversammlung’ reeds in 1883 de verklaring af, dat op de kweekscholen de gezondheidsleer onder de verplichte vakken behoorde te worden opgenomen. In 1891 volgde het besluit: ‘aan den leeraar moet als eisch worden gesteld, dat hij met de grondregels der hygiëne vertrouwd is.’ In 1888 nam de ‘7de Deutsche Lehrertag’ de motie aan, dat hygiënisch toezicht op de scholen pas dan resultaten kan hebben, als aanstaande onderwijzers en hoofden in deze vakken worden geëxamineerd. In 1904 besloot de ‘Vereinigung für Schulgesundheitspflege des Berliner Lehrervereins’: ‘Aan alle kweekscholen moet de hygiëne en in het bijzonder de school-hygiëne verplicht leervak worden.’

Eindelijk heeft in 1884 de ‘Deutsche Verein für öffentliche Gesundheitspflege’, na een referaat van Dr. Baginski, in Duitschland een der eerste medische autoriteiten op het gebied der school-hygiëne, de volgende stelling aangenomen: ‘Voor de practische toepassing van de, als noodzakelijk erkende hoofdbeginselen der school-hygiëne, is zoowel opleiding in hygiëne der leeraren, als de medewerking van bepaald daarvoor bestemde artsen wenschelijk.’

In Hongarije wordt aan de kweekscholen les gegeven in gezondheidsleer.

In Zwitserland heeft aan de kweekscholen hygiënisch onderricht, deels afzonderlijk, deels onder de natuurwetenschappen, een plaats als leervak.

In Frankrijk wordt volgens de wet van 21 September 1880 aan de kweekscholen, in aansluiting bij de natuurwetenschappen, hygiëne onderwezen.

In Engeland is dit aan eenige opleidingsinrichtingen voor onderwijzers het geval. Eveneens in Griekenland en Denemarken.

In Oostenrijk wordt, sedert 1897, op de kweekscholen in 2 ‘semesters’ door artsen-hygiënisten, als verplicht vak hygiëne voorgedragen; in de districts-leeraars-vergaderingen worden door de doktoren ‘Fortbildungs-Vorträge’ gehouden.

De verbeterde gezondheidstoestand in Oostenrijk sedert 1897 en het afnemen der besmettelijke ziekten, wordt daar geacht voor een deel te danken te zijn aan de medewerking van de school.

In het algemeen blijkt het hygiënisch onderwijs eerst dan resultaten te hebben, indien het een verplicht en geëxamineerd leervak wordt.

Men make zich van de practische resultaten gedurende de eerste jaren geen te groote voorstelling, omdat de volksklassen nog weinig of geen hygiënische kennis bezitten, en juist onder hen sleur, vooroordeel, bijgeloof en gewoonte oppermachtig gebieden. De leerlingen zullen dus telkens en telkens *practisch* zien zondigen tegen hetgeen hun *theoretisch* op school als goed en nuttig is voor oogen gesteld en onderwezen. Veel zal dus in die eerste jaren weer verloren gaan, maar in toenemende mate zal toch telkens meer blijven hangen en onbewust worden toegepast. Dit weinigje zal echter, als die kinderen eenmaal menschen zijn geworden en zij zelf gezinnen hebben, hun de oogen geopend hebben voor de ontwikkeling van hun kroost, en bij dit zal het hygiënisch onderwijs zeker reeds dadelijk vrucht dragen.

Het komt er vooralsnog op aan, dat de aanstaande moeders en vaders bij het verlaten der school bepaalde antwoorden moeten kunnen geven op vragen als: ‘Hoe moet men zich kleeden?’ ‘Wat en hoe moet men eten?’ ‘Wat is lichamelijke reinheid?’ Jongens moeten, om een voorbeeld te noemen, behalve tegen hooge boorden, puntschoenen met hooge hakken en dunne zooltjes, wellicht ook op de nadeelen van het corset gewezen worden, want er is een grond van waarheid in de bewering, dat van de ongezonde kleeding der vrouw de mannen voor een deel de schuld dragen. De vrouwen toch verklaren wel eens, niet zonder reden, dat de mannen hen niet gaarne zonder corset zien. Als men den jongen goed op mogelijk schadelijke gevolgen en op het onnatuurlijke van de insnoering gewezen heeft, zal hij een apostel kunnen worden van een kleeding der vrouw, waarvan het snoerend keurslijf geen overwegend deel meer is.

Velen zijn tegen hygiënisch onderricht aan leeken: men is bang voor schijngeleerdheid en ‘Kurpfuscher’. Maar dit soort menschen wordt gekweekt door onwetendheid, door kwakzalverwerkjes en advertenties en door een dientengevolge eenzijdig of onjuist oordeel. Deze toestanden, benevens het optreden van wonderdokters en hun geheime middelen, zijn voor een deel oorzaak, dat sommige vaklieden in hygiënische ontwikkeling der massa geen heil zien en in elken ontwikkelenden geest een ‘Kurpfuscher’ meenen te ontdekken, tegenover wien men zich in een geheimzinnig geleerd waas van hooghartige vak-geslotenheid behoort te hullen. Maar dit werkt de kwakzalverij slechts in de hand.

Zeker, het is ook hier noodzakelijk den regel toe te passen om nimmer kennis te verspreiden zonder die krachtig te steunen door een hoogere, moreele ontwikkeling. Kennis zonder moraal is ongetwijfeld als een snelvarend schip zonder stuur: het zit op het strand voor men het weet. Het

is dus noodzakelijk, waar mogelijk, van alle onderwerpen tegelijkertijd de ethische zijde te behandelen.

Zoowel op school als in de huiselijke omgeving wordt tegenwoordig te veel in de eerste plaats de (maatschappelijke) eerzucht van het kind ontwikkeld: doe wat ge wilt, maar zorg door middel van studie, examen of van goede connecties te slagen... *in de eerste plaats in de maatschappij.* De gewichtige rol, ook physiek, later als man of vrouw in het *gezin*, als vader of moeder, komt eerst in de tweede plaats in aanmerking. Deze zelfde fout kan ook een gevaar worden, dat de vrouwen-beweging bedreigt. Hoewel slechts 20% der vrouwen ongehuwd blijft, wordt nagenoeg geen opleiding genoten door de vrouw, wat betreft haar ook hygiënisch zoo moeilijke en gewichtige taak als huisvrouw en moeder(*). Zoo streven school, gezin en maatschappij op dit gebied naar een valsch ideaal. Dat de eeuwige Natuur van het kind later als man èn als vrouw als regel eenmaal geheel andere plichten zal eischen, waaraan het geheele levensplan ondergeschikt moet worden, dat zegt niemand hem.

De grondslag van Natuur, staat en maatschappij is het echtelijk leven. Het voornaamste zedelijk doel der staatsschool moet derhalve zijn: het opvoeden van goede moeders en vaders. Voor de gemeenschap is het gezin alles, voor het geluk van het individu de gezondheid weinig minder.

Op de bijzondere (godsdienstige) scholen geeft de godsdienst het doel aan. Op de openbare school moet het gezonde, tevreden gezin, de moraal van het echtelijk leven, dat ideaal zijn. Goed vader zijn en tegelijkertijd een belangrijk standpunt innemen op eenig openbaar gebied, is zeer goed mogelijk en om dit aan te toonen, liggen de voorbeelden voor het grijpen. Beweert men echter, dat dit even gemakkelijk is voor de vrouw, die moeder wordt, dan wordt daarmede de grootsche, moeilijke moedertaak, de belangrijkste rol voor haar weggelegd in het gezin, op schromelijke wijze onderschat. Een onderschatting, waarvan later wellicht de kinderen in de maatschappij de slachtoffers zijn.

Het bovenstaande zou men kunnen samenvatten als het opvoedkundig doel der school-hygiëne voor de maatschappij.

Thans de vraag, of de school-hygiëne direct noodig is voor den goeden gang van het onderwijs.

Evenals op elk gebied, heeft men op dat der school-hygiëne de *onmiddellijke* naast de *middellijke* voordeelen. Wij beperken, wat de eerste betreft, ons tot eenige voorbeelden.

De Zweedsche arts, Axel Key, heeft 11.000 leerlingen van lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs onderzocht met betrekking tot de zoogenaamde schoolziekten: schoolbijziendheid, scheefgroeien, zenuwachtigheid, hoofdpijnen, bleekzucht e.d. Daarbij bleek o.a.:

(*) De vrouwen-beweging geeft niet den indruk, dat haar streven in de eerste plaats gericht is op het voorbereiden der 80% voor gezins- en moederplichten. Met de kans voor oogen te kunnen behooren tot de 20% gaan nagenoeg allen het pad van wetenschappelijke en artistieke ontwikkeling bewandelen, soms ten koste van lichamelijke ontwikkeling en gezondheid.

1°. aan het einde van het eerste tot aan het einde van het tweede schooljaar *verdubbelt* het aantal schoolzieke kinderen;

2°. het eerste schooljaar wijst 17.6%, het laatste echter 40.50% kinderen aan, die aan een of andere schoolziekte lijden.

In Denemarken werden gelijksoortige resultaten waargenomen.

In Halle a/S. heeft de schoolarts, Dr. Schmid-Monard, meer dan 8000 meisjes en jongens van openbare en bijzondere lagere scholen, middelbare en hoogere burgerscholen en gymnasia onderzocht en vond:

1°. op 11-12-jarigen leeftijd zijn 40% meisjes en 30% jongens door een of andere ziekte aangetast;

2°. op een leeftijd van 16-17 jaar hebben de schoolziekten met 60-70% der leerlingen het maximum bereikt;

3°. gedurende het eerste kwartaal van het naar schoolgaan neemt het gewicht van de vrouwelijke leerlingen der volksschool gemiddeld 0.75 K.G. af en gedurende het 7de levensjaar, dus het eerste schooljaar, neemt het gewicht van kinderen, die op school gaan, 1 K.G. minder toe dan van kinderen, die niet op school gaan; hun ontwikkeling in lengte blijft gemiddeld 2.1 c.M. achter bij die van de niet-schoolgaanden(*).

Uit deze feiten is wel het besluit te trekken, dat het schoolgaan in meerdere of mindere mate *direct* nadeelig kan zijn voor de gezondheid en de harmonische ontwikkeling der kinderen; zoodat de gevolgtrekking voor de hand ligt, dat het onderwijs bij geen voldoende, algemeene en bijzondere zorg voor de gezondheid zichzelf *direct* benadeelt. Want om vruchten te plukken van genoten onderwijs, behoort men gezond te zijn en zelfs het beste onderwijs komt niet tot zijn recht, als dit gegeven wordt aan niet geheel gezonde kinderen.

De schoolhygiëne zal veel gesukkel en ziekte in later jaren voorkomen, een afdoend middel tegen eenzijdig intellectueel onderwijs blijken, de lichamelijke opvoeding de plaats toekennen, die zij behoort in te nemen, en daarmede de overlading verdrijven.

Vraagt men ons nu: zijn school-artsen voor dat alles bepaald noodzakelijk, dan luidt ons antwoord beslist positief, wat het medisch toezicht betreft. Dit blijkt reeds voldoende uit het feit, dat, zooals Dr. De Groot op het laatste congres voor Openbare Gezondheids-Regeling mededeelde, bij een speciaal onderzoek door de medici driemaal zooveel kinderen, lijdende aan besmettelijk hoofdzeer, zijn gevonden, dan door de onderwijzers. Maar naast de schoolartsen behooren hygiënisch toezicht en hygiënische vorming door de onderwijzers een plaats te bekleeden. Hygiëne moet dus *verplicht* leervak worden bij de opleiding der aanstaande onderwijzers en daarvoor is zeker de arts de aangewezen man (of vrouw). Op school blijve echter het hoofd ook hoofd. Een schoolarts met officieel gezag over hem gesteld kan niet wenschelijk geacht worden, tenzij dat gezag van denzelfden aard is als dat van den huisarts in het gezin.

G. POLVLIET.

(*) Deze voorbeelden kunnen in den laatsten tijd door talrijke vermeerderd worden.

Nieuwe beschouwingen over Nederlandsch diplomatiek en militair beleid van augustus 1830 - augustus 1831.

1831. *De Tiendaagsche veldtocht* door Jhr. J.C.C. den Beer Poortugael. Luitenant-Generaal B.D., Lid van den Raad van State. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1906.

> 'Le Roi Guillaume, les protocoles des 20 et 27 Janvier à la main, comme *contrat passé* entre lui et les cinq puissances, tira l'épée, recommença les hostilités, en attaquant vivement les Belges sur leur territoire, et il vint enfin demander justice, les armes à la main.' - Mr. J.K.J. de Jonge, *Examen d'une Notice et de Souvenirs biographiques du comte Van der Duyn et du baron de Capellen*, *publiés par le baron C.F. Sirtema de Grovestins*, blz. 28.

Het zijn 'n 450 bladzijden, die ik hier wensch te bespreken, een wichtig werk van groot formaat, zóó, dat zij, die na de werkzaamheden des daags, zich verpoozen willen met nuttige lectuur, dit 'n viertal maanden geleden verschenen boek moedeloos en ongeduldig ter zijde zullen leggen.

Voor des Schrijvers onderzoek naar 'de Waarheid' (blz. 3), die hij niet beweert 'te hebben gevonden' (blz. 320), blijkt de treurige staat der archieven hier en daar eene belemmering te zijn geweest. *Cosas de Espăna*! schrijf ik uit professor H. Brugmans' *Spaansche archivalia* na(*). Alleen echter de staat der archieven op zich zelven? Geen gebrek aan toewijding door de daartoe geroepenen voor het historisch onderzoek van derden? De Schrijver begon met zich te wenden tot den Directeur van het Krijgsgeschiedkundig archief van Oorlog, 'die tevens bekend kon zijn met het Huisarchief van Hare Majesteit, daaraan althans vele jaren verbonden is geweest'; maar hij werd aldra ontmoedigd door het bericht, dat er niets bijzonders was (blz. 3-4). Belangstellende legde zich eerst daarbij neer, later ging hij eens zelf zoeken en ontdekte toen 'allermerkwaardigste brieven' (blz. 7). Inderdaad zijn die brieven, zoo niet *allermerkwaardigst*! zeker belangrijk; zij zijn van den Prins-

(*) *De Nederlandsche Spectator* van dit jaar, N°. 6.

Opperbevelhebber en maken een bijzonder aangenamen indruk. - Ik herinner mij, dat indertijd een voor zijne dissertatie werkend jong man, mede het koninklijk verlof had verkregen om in het Huisarchief onderzoek te doen, maar hij is er niet toe kunnen komen door omstandigheden, naar aanleiding waarvan de heer Brugmans, nu professor te Amsterdam, in zijne bespreking van Dr. N. Japikse's belangrijke dissertatie over 'De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland van 1660-1665' (1900), schreef(*): 'Ik zou willen vragen: zijn die omstandigheden op het Huisarchief te vinden en hebben zij de macht, beschikkingen van H.M. de Koningin feitelijk te annulleeren? Zoo ja, dan ware het gewenscht, dat aan gezegde omstandigheden werd duidelijk gemaakt, dat zij een onjuiste opvatting van hun ambtsplichten hebben.'

Aardig, dat het zoo dikwerf diefjes met diefjesmaat is in dit ondermaansche. De heer d. B.P. wordt nu blijkbaar warm over de slechte verzorging van belangrijke stukken; maar bij mij, bekend met den staat der bewaring van de 1830-stukken op *Oorlog*(†), rees onder de lezing van blz. 4 de gedachte, dat een minister van Oorlog toch wel gelegenheid vindt om hervormend in te grijpen. - En zie nu eens wat de sinds 1896 opgetreden Directeur van het Krijgsgeschiedkundig archief schreef. Immers, zoo in het 'Levensbericht van den Luitenant-Generaal A.W.P. Weitzel'(§) getuigd wordt, dat de daarin vermelde feiten over de verwaarloozing der Indische archiefstukken, betrekkelijk de jaren 1825-1830 voorwaar geene lofspraak op het toenmalig Indisch legerbestuur bevatten, zoo moge dit toch wel den bal terugkaatsen met de opmerking, dat het Nederlandsch legerbestuur met betrekking tot die jaren volkomen hetzelfde is geweest. Aan *Cosas de Espăna* doet het vreemde stokbewaarderschap der landsarchieven te dikwerf denken, hetgeen soms de vraag doet rijzen: Waarom die kostbare gebouwen met weelderig ingerichte werkkamers... voor het publiek?

I.

Het werk is gesplitst in twee gedeelten, weer onderverdeeld in hoofdstukken, die niet genommerd zijn, hetgeen lastig is. Het eerste gedeelte behandelt in vier hoofdstukken 'De aanleiding tot den Tiendaagschen veldtocht', een onderwerp, door mij ook uitvoerig in dit tijdschrift behandeld, waar ik uiteenzette: 'Hoe het beroep van Koning Willem I in Oct. 1830 op de Groote Mogendheden uitliep op den Tiendaagschen veldtocht'(**).

Het eerste hoofdstuk handelt over 'De opstand en de lijdensmaanden voor de Hollandsche troepen in 1830.'

(*) *De Nederlandsche Spectator* van 17 Maart 1900, N°. 11.
(†) Verg. mijn *Luik en Limburg*, blz. 5 en 71.
(§) Kolonel F. de Bas in de *Handelingen der Maatschappij van Letterkunde* te Leiden, 1898-1899.
(**) Zie den jaarg. 1903, afl. Sept. en Oct.

Daarin leest men (blz. 12) dat de noodzakelijke samenhang tusschen het noordelijk en zuidelijk gedeelte des Rijks ontbrak en dat dit de schuld was van de 'bouwmeesters': Engeland, Pruisen, Oostenrijk en Rusland. Alleen van de 'bouwmeesters'? Was Koning Willem I zonder eenige schuld? Men leze slechts Von Gagern(*). De Koning had de vereeniging immers zelf gewild, gelijk ook de Schrijver memoreert (blz. 14). Erkend wordt bovendien door hem (bl. 17-18) 'dat er rechtmatige grieven bestonden, al werden vele schromelijk overdreven'. Enkele dier grieven verdienen hier de aandacht. Genoemd wordt vooreerst de afschaffing der jury 'bij eenvoudig besluit van 6 November 1814', beter wellicht bij *souverein* besluit van dien datum, d.w.z. toen de Belgen nog geene Volksvertegenwoordiging hadden en de vereeniging nog niet tot stand was gekomen, die immers dateert van 31 Mei 1815. Overigens was den Belg die opheffing en het op dezelfde leest schoeien zijner rechtspraak als de onze niet sympathiek en daardoor onstaatkundig, evenals hem de straf van slagen bij leger en vloot antipathiek was, zoodat deze straf reeds bij besluit van het Voorloopig Bewind d.d. 7 Oct. 1830 werd afgeschaft(†). De Pruisische regeering, anders toch geen model van lijdzaamheid, had in tweeërlei opzichten een voorbeeld van verstandig beleid kunnen zijn. In 1741 veroverde Koning Frederik II het katholieke Silezië. Het protestantsche Pruisen liet de geestelijkheid aan zichzelve over 'en', herinnerde Thorbecke in eene brochure van 31 Dec. 1830, 'Silezië is voor de Pruisische monarchie nimmer gevaarlijk geweest'(§).

Evenzoo heeft dr. Colenbrander in zijn werk 'De Belgische omwenteling' opgemerkt (blz. 79), dat de taak, waarvoor Pruisen zich in de nieuw verkregen Rijnprovincie gesteld zag, in menig opzicht bij de taak van Willem I in België te vergelijken is. Zeker, maar zóó 'geleidelijk' is het ginds toegegaan, dat bijv. eerst omstreeks 1890 in de Rijnprovincie de op Fransche leest geschoeide Duitsche wetboeken en rechtspleging, d.w.z. het Fransche strafwetboek volgens den Code Napoleon, door de in het overige gedeelte van Pruisen geldende vervangen zijn. Ik kan hier slechts herhalen, wat ik in mijne bespreking van dat werk zeide(**), dat eene dergelijke geleidelijke behandeling der zaken aan ons volk ten zegen zou geweest zijn, en veel er toe zou bijgedragen hebben om 'de innige en volmaakte vereeniging' tot eene waarheid te maken.

Ook de klacht, dat de Regeering bij benoemingen de Hollanders sterk heeft begunstigd (blz. 15 en 20) was geenszins ongegrond, noch overdreven, zooals de Schrijver beweert. Indien het niet onbekend is, dat van 1815 tot 1830 de bevolking van België bijna dubbel zoo groot was als die van Nederland, mag men vragen of de door den Schrijver, aangehaalde cijfers niet juist het omgekeerde bewijzen van hetgeen hij

(*) H. von Gagern, *Het leven van den Generaal Frederik von Gagern.* deel I blz. 284-307.
(†) Mr. M.S. Pols, *Het Crimineel Wetboek voor het krijgsvolk te lande*, blz. 176.
(§) Op blz. 122-123 van prof. Fredericq's brochure over 'Thorbecke vóór 1830' (1906).
(**) Blz. 189 afl. Febr. 1906 van dit tijdschrift.

bedoelt; terwijl het feit dat gedurende de 15-jarige vereeniging één Belg benoemd werd tot landvoogd van Ned.-Indië, 'het allerhoogste' en 'het meest begeerde van alle ambten', toch al heel weinig zegt. Volgens Von Gagern, die in al die jaren bijna voortdurend in België heeft gewoond en onverdacht Hollandschgezind was, is het niet mogelijk te ontkennen, dat de regeering van Koning Willem I gedurende die periode den plicht niet naar behooren heeft betracht om bij benoemingen en bevorderingen der staatsambtenaren de groote onevenredigheid tusschen Hollanders en Belgen allengs weg te nemen. Immers nog in 1830 was België met Hollandsche ambtenaren overdekt(*).

Die onevenredigheid was vooral bij het leger groot. Volgens Von Gagern waren er nog in 1830 in de Nederlanden op 2377 officieren slechts 404 Belgen(†).

Bij het leger in Nederlandsch-Indië waren de Belgen niet in de meerderheid, zooals Nothomb beschuldigend heeft beweerd, maar sommige Belgen, zijn zoo al niet in een lageren dan den door hen bekleeden rang(§), dan toch bij dat leger overgeplaatst op den aangevoerden grond, dat er voor hen bij het leger in de Nederlanden geene plaats was. Een ergerlijk feit, hierop betrekking hebbende (en den Schrijver, blijkens het aangeteekende op blz. 29 voorl. al., niet onbekend) kan hier worden medegedeeld.

Sinds 1815 was een vrij aanzienlijk getal Nederlandsche en Belgische officieren, die tot zoolang in het Fransche leger gediend hadden, naar hun land teruggekeerd en op wachtgeld gesteld. Onder hen telde men 44 cavalerie-officieren, onder wie 7 hoofdofficieren, volgens Koning Willem I over het algemeen van veel minder gehalte dan hunne bij het leger in Nederland actief dienende collega's(**).

In verband met de verzoeken om plaatsing bij het Nederlandsche leger, had de op wachtgeld-stelling plaats gevonden 'fermant les yeux sur leur conduite', heette het genadiglijk. En hoe werd er nu verder met deze wachtende officieren gehandeld? Reeds bij een schrijven van 7 Juli 1814 was vanwege het Militair departement op verzoeken van voormalige *gardes d'honneur* om plaatsing bij de cavalerie te kennen gegeven, dat, aangezien bij dit wapen veel meer officieren beschikbaar waren, dan er plaatsen vacant konden komen, degenen, die niet bij de onbereden wapens verlangden te dienen, waarschijnlijk niet zouden kunnen worden voorgedragen(††). Met onze 44 wachtgelders werd de moeilijkheid, dat de begrooting alzoo lang nutteloos belast kon blijven, opgelost door ze eenvoudig *ongevraagd* bij Koninklijk besluit van 18 Oct. 1817, N°. 85,

(*) Jhr. Mr. V. de Stuers, *Gevoeligheid (De Nieuwe Courant* van 7 Juni 1905) en Von Gagern ibid. deel I blz. 300. Voorbij wordt echter gezien, dat, door het drijven der R.K. geestelijkheid, de eed van trouw voor Belgische ambtenaren een struikelblok werd.

(†) Von Gagern, ibid., dl. I, blz. 300.

(§) P.J.F. Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, dl. I, blz. 156.

(**) F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, afl. 37, blz. 30 en 31.

(††) C.F. Gijsberti Hodenpyl, *De Nederlandsche gardes d'honneur van* 1813/'14, blz. 401, jaarg. 1906 van dit tijdschrift.

te plaatsen bij het leger in Oost-Indië, ofschoon daar slechts één regiment cavalerie was! De minister van Koloniën stelde de Indische regeering bij schrijven d.d. 31 Oct. 1817 over deze zonderlinge uitzending gerust met de opmerking, dat 'zeer waarschijnlijk onderscheiden dier officieren van hunne designatie naar Indië' zouden afzien. Dat juist was de berekening: zij, die bezwaar maakten naar Indië te gaan, werden eervol ontslagen. Zoo raakte men deze 44 promotie-bedervers der negen cavalerie-regimenten in het Nederlandsche leger(*) kwijt. Van de 44 waren 41 Belgen.

Deze handelwijze, door den minister van Oorlog, luit.-gen. Graaf van der Goltz, uitgelokt buiten voorkennis van den prins van Oranje, sedert 1814 aan het hoofd van het leger, werd door den Prins zóó afgekeurd, dat hij zich in een aan den Koning gericht schrijven 'fortement offensé' verklaarde, terwijl hij het besluit, waarbij die officieren volgens hem naar Indië 'verbannen' waren, den minister van Oorlog verweet als eene hem aangedane 'persoonlijke beleediging'(†). Hoeveel van de 44 naar Indië zijn gegaan, weet ik niet, wel dat de Gouv. Gen. Van der Capellen zich over die roekelooze uitzendingen bitter beklaagd heeft, zoowel omdat de toch al zoo zwakke Indische begrooting overmatig belast werd, als wegens het feit, dat er aldus zeer storend werd gegrepen in de bevordering van het Indisch officiercorps(§).

Het wegnemen nu van zoovele grieven zou slechts oorspronkelijk het streven der Belgen geweest zijn, maar 'geen scheiding, geen verandering van dynastie, geen omwenteling' (blz. 20-21). Wel mogelijk, hoe zal men dat positief uitmaken? Bedenken wij echter, dat dergelijke afscheidingen als regel het verloop hebben, gelijk hier plaats vond. Onze eigen geschiedenis van den 80-jarigen oorlog levert er het meest sprekend bewijs van. Zoo is de gang der zaken; niet slechts omdat men niet in staat blijkt den eenmaal aan het rollen gebrachten steen tegen te houden, maar omdat de leiders uit den aard der zaak er wel voor bedanken zich plotseling al te zeer bloot te geven. Volgens den Schrijver zou het bovendien 'nooit tot een opstand zijn gekomen' zonder de Franschen (blz. 20). Ik herhaal het, de waarde van dergelijke apodictische uitspraken valt niet te toetsen; doch wat daarvan ook zij, met den Schrijver neem ik wel aan, dat 'zonder de Franschen' de omwenteling niet zou zijn geslaagd. Zoo wreekte zich de geschiedenis op het coquetteeren indertijd van den prins van Oranje met de Fransche omwentelingsgezinden ter wille van de Fransche koningskroon! Uitnemend heeft de

(*) Toelichting op het Genealogisch overzicht der korpsen Infanterie en Cavalerie van het Nederlandsche leger, blz. 70 (*Versl., Rapp. en Mem.*, dl. XXIV).

(†) Jhr. Mr. V. de Stuers, ibid., F. de Bas, ibid.

(§) Zie dl. II, blz. 172 ad noot 2 van de door mij bezorgde *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff* 1816-1826 en de letterlijke bewoordingen over 'de uitzending van zoovele officieren, waaronder vele hoofdofficieren, en bijna alle van de kavallerie' in de aldaar aangehaalde schrifturen van Spengler en Louw.

Schrijver op tal van bladzijden van zijn werk den alles beheerschenden invloed der Franschen uiteengezet; hij komt er slag op slag op terug, als het ware om Colenbrander's ex cathedra tegen te spreken, volgens welken schrijver het jaar 1830 bewees, dat een *België* 'leefde' (blz. 133)! Maar dit moeten wij ter eere van de zonen van dezen jongen staat zeggen: in den opbouw en in zijne ontwikkeling hebben zij eene groote mate van beleid en bekwaamheid getoond; getoond, dat er nog wel meer in zat dan oppervlakkig journalisme en schetterend gefraseer; getoond de onwaarde van het voorwendsel voor de enge opvatting der Nederlandsche bureaucratie in zake exclusief Nederlandsche benoemingen, dat de menschen er zoo achterlijk waren; getoond, dat de achtergestelden van gisteren onze voorgangers van heden werden op menig gebied.

Verscheidene waardeerende bladzijden (25-31) heeft de Schrijver gewijd aan den rol, dien de prins van Oranje te Antwerpen heeft vervuld, ingevolge het Koninklijk besluit van 4 Oct. 1830. Ik beschouw ze tot de min gelukkig geslaagde van hem, die in zijne Voorrede schreef (blz. 3): 'Hoe laat dus ook, voor de Waarheid is het nooit te laat.' Zeker, en daarom het volgende.

Bij mijne 1830-studiën over Maastricht stuitte ik indertijd op de befaamde proclamatie van 16 October 1830, die, ofschoon vele malen gedrukt en besproken, niet in mijne herinnering leefde. Ik kreeg toen over de houding van den Prins een diep treurigen indruk: het stuk moest eene plaats hebben in het kader van mijne verhandeling 'De Antwerpsche proclamatie des Prinsen van Oranje d.d. 16 October 1830 en de terugslag ervan te Maastricht'(*). Ofschoon er geene enkele aanleiding toe was om het daarin eenvoudig medegedeelde te weerspreken, en dit ook trouwens niet gedaan werd, gaf mijne publicatie Mr. H. van Hogendorp aanleiding om mede in dit tijdschrift een artikel te schrijven 'De Prins van Oranje te Antwerpen in October 1830'(†); maar uit de verte werd er op gewezen, dat het wel mogelijk was, dat de Prins volkomen bevoegdheid had gekregen om zich aan *het hoofd der beweging* te verklaren, wijl 'Geruchten zeggen, dat er iets van een troonafstand heeft plaatsgevonden'. 'En', leest men nog, 'als de tijd zal gekomen zijn, dat toegang wordt verleend tot alle archieven en dat geheime staatsstukken en geheime correspondenties openbaar worden gemaakt, zal over dat deel onzer geschiedenis waarschijnlijk meer licht worden verspreid.' Later heeft de heer Van Hogendorp hetzelfde onderwerp behandeld in *Onze Eeuw* van 1905(§); ook hier was de grondtoon: men weet niet, welke bevoegdheid de Prins had gekregen. Maar sinds

(*) *De Tijdspiegel,* 1902, dl. II, blz. 200.

(†) Jaarg. 1903, dl. I, blz. 90.

(§) 5de jaarg. 4de dl. blz. 91: *In de Octoberdagen van het jaar* 1830. In beide verhandelingen wordt wedergegeven 's Prinsen uiteenzetting over zijn moeilijken toestand en vinden wij daarin afgedrukt *Van de Meijer*, terwijl de Prins wel zal gezegd hebben *Van de Weijer.* Zie blz. 96 *Tijdspiegel* en blz. 108 *Onze Eeuw.*

verscheen dr. Colenbrander's werk over de Belgische omwenteling. Dit gaf, zou men zeggen, het licht, waarnaar de Waarheid, dacht ik, zoo dorstte. De Omwentelingsgezinden stelden den Prins voor, den 18den October in eene vergadering van alle Belgische leden der Tweede Kamer de onafhankelijkheid van België te proclameeren en tegelijk een bestuur te vertegenwoordigen, waarvan hij het souvereine hoofd zou zijn. De Prins was geneigd aan te nemen, doch verzocht 's Konings machtiging. Bij brief van den 13den October kreeg hij de machtiging ‘de souvereiniteit, indien aangeboden, aan te nemen’(*). Dat is dus heel wat anders dan zich aan het hoofd der beweging te stellen! Het eene beteekent het aanvaarden van een toestand als voldongen feit, waaraan door Noord-Nederland niets meer kon worden veranderd; het andere: oorlog tegen Noord-Nederland om tot dien toestand te komen(†). Hoe profiteeren nu de naar waarheid dorstende geschiedkundigen van het aldus ontstoken licht? De heer Van Hogendorp in zijne bespreking van Colenbrander's boek schrijft nu droogweg over Koning en Prins: ‘Hij had hem geen instructie medegegeven, wel bij brief van 13 October toegestaan de souvereiniteit te aanvaarden, als zij hem aangeboden wordt(§). En de heer D.B.P. maakt van dit gewichtig schrijven d.d. 13 October in het geheel geene melding, zoodat er op blz. 25, 26, 67, 113 allerlei averechtsche beschouwingen staan te lezen over ‘de knellende banden’, die de Prins verbrak, ‘welke hem tegenhielden’. Zeker, de Prins zal de beteekenis van het wreede *hoofd der beweging* niet overdacht hebben, evenmin er aan gedacht hebben de Noord-Nederlandsche kroon op te geven - de waarheid zal wel zijn, dat er in het geheel niet gedacht werd! - maar mag men het Nederlandsche volk verwijten, dat het zulk eene vereeniging - waarvan de verwezenlijking, na al hetgeen gebeurd was, bovendien weinig denkbaar mocht heeten - volkomen koud liet? Wat te denken van geschiedbeschrijving, die de billijke verontwaardiging van ons volk over dat aan het hoofd stellen aldus karakteriseert: ‘Door den haat verblind, ontgloeide de wilde hartstocht in het Noorden over hetgeen als verraad werd gebrandmerkt’(**); of waar in denzelfden toon D.B.P. weeklaagt, dat de Prins niet werd begrepen, dat hij werd miskend en gewantrouwd, ‘ook waar hij dit het allerminst had mogen verwachten’ (blz. 30)! Eenmaal dit valsche standpunt innemende, baart het geene verwondering, dat de Schrijver met 'n ‘Stemmen moeten niet geteld maar gewogen worden’ (blz. 30), G.K. van Hogendorp laat optreden met zijne verdedigende brochure ‘De Prins van Oranje, 29 October 1830’. De Schrijver is echter niet altijd gelukkig met zijne vergoelijkende zinswendingen. Er is hier geene quaestie van stemmen, maar van eene te beoordeelen verhandeling en

(*) Colenbrander, blz. 190.
(†) ‘De prins evenwel ging nog veel verder dan de koning hem in zijn brief toestond’: Colenbrander, blz. 193.
(§) In het maandblad *Museum*, 13e jaarg. No. 7, April 1906.
(**) H. van Hogendorp. *De Tijdspiegel,* t.a.p. blz. 97.

dan rijst, dunkt mij, onwillekeurig de vraag: Hoe kon de grijze staatsman, ‘die met de Belgische Revolutie blindelings meeliep’(*), er toe komen zulk een uitermate weinig houtsnijdend geschrift te publiceeren? Laat dit zich niet eenigszins door gevoelens van persoonlijken aard verklaren? Gijsbert Karels jongste zoon was in het gevolg des Prinsen te Antwerpen; die zoon is tijdens de missie zelfs nog eens terug geweest naar 's-Gravenhage om het oordeel des vaders in te winnen. De Prins doet intusschen niet, noch waartoe de Koning hem machtigde, noch waartoe G.K. had geadviseerd. Daar breekt de volksverontwaardiging los en nu verdedigt feitelijk G.K. niet, wat de verontwaardiging had opgewekt, maar hetgeen G.K. geadviseerd had, dat er zou dienen te geschieden. Dat hij die verdediging op zich nam, kan men begrijpen van den liefhebbenden vader en van het voor Oranje altijd kloppend hart; maar het was, en het kon niet anders zijn, eene ondankbare taak. Daarom noemde ik het(†): ‘Eene edele daad van hem, die zoo weinig reden had om het hersteld Oranje lief te hebben; maar ook eene onvruchtbare daad tegenover hetgeen Bosscha fraai heeft genoemd: *de rechtbank der Nationale Geestdrift.’*

Dergelijke gelegenheidsgeschriften kan men soms nog het best in hunne verstandelijke waarde beoordeelen naar het al of niet uitkomen der daarin gedane voorspellingen. Of het zoo mooi zou zijn geweest, indien België en Nederland gescheiden hadden voortgeleefd onder één Oranje-kroon, gelijk G.K. betoogde, valt natuurlijk niet uit te maken, ofschoon er wel aanwijzingen tot twijfel zijn; doch wij lezen tevens in de brochure, dat, als de Prins zijne handen terugtrok, ‘een algemeene oorlog in Europa’ er ‘het onvermijdelijk gevolg’ van zou zijn! Wat is nu daarvan geworden? Als een bewijs nog van 's Prinsen heerlijken invloed wordt er aan herinnerd, dat hij ‘als bij mirakel’ de rust in Antwerpen behield, terwijl hij niet vertrokken was, of de opstand brak ook daar los. Voor een gelegenheidsgeschrift zeker goed bedacht, doch het verblijf des Prinsen heeft slechts gestrekt om te Antwerpen het militair gezag te verlammen en den opstand flink voor te bereiden. ‘Bezwaarlijk is vol te houden’, meent D.B.P. (blz. 31), ‘dat eene aanzienlijke handelsstad in staat van beleg te verklaren, een middel van bevrediging zou zijn geweest.’ Toch valt voor dit volhouden veel, zeer veel te zeggen. Eene handelsstad lijdt evenzeer door herhaalde pogingen tot oproer, ‘die onderdrukt waren’. Hoe sneller men tot onderdrukking komt, hoe beter, en dat zelfs een staat van beleg niet uitsluit de mogelijkheid om jegens den vreedzamen handel verzachtend op te treden, heeft Dibbets' houding te Maastricht geleerd. En dan het slot der brochure, waarin G.K. het toch noodig acht er aan te herinneren, dat ‘altijd bovendrijvende’ zijn 's Prinsen pogingen tot Hollandsch welzijn, ‘dat de Prins een Hollander is en dat er een Hollandsch hart

(*) Prof. P. Fredericq op blz. 117 van zijn ‘Thorbecke vóór 1830’ (1906).
(†) Op blz. 202 van mijn artikel van 1902.

in zijn 'boezem slaat.' Maar hiermede gaat samen, dat reeds onder de Bourbons de Prins gedacht heeft aan den Franschen troon(*) en dat, als den 29sten October 1830 brave Van Hogendorp het goed getuigschrift van Nederlanderschap meende noodig te zijn, den 11den Januari 1831 een vreemd verkiezingsmanifest van den Prins verschijnt, waarin hij zichzelf aanbood voor *koning van België* als veel geschikter dan andere candidaten voor den nieuwen troon! Toen echter ook werd niet over de bedoelingen van Holland en België onder één kroon gesproken; dit werd overgelaten aan pleitende geschiedenissen-bezorgers(†). Op hoe weinig stevig zedelijken grondslag dit alles rustte, wordt, dunkt mij, ook na 1840 aangetoond.

Kroonprinsen heeten in het algemeen vrijzinnig, maar toch van iemand, die een verleden had gehad als Koning Willem II, kon men verwachten, dat de vrijzinnigheid dieper wortelen had geschoten, dan bij erfprinsen als regel het geval blijkt te zijn. Wat sinds ervaren werd omtrent de herziening der Grondwet(§), eene herziening, die toch eigenlijk niets anders beoogde dan het vaststellen van regelen, die *De Beweging* in de Belgische grondwet reeds vele jaren te voren had nedergelegd, en wier noodzakelijkheid een man als Thorbecke te midden der revolutie-dagen erkende(**), is andermaal een handelen onder indrukken van het oogenblik, bij de aanschouwing waarvan de Belgen moeten gedacht hebben, dat zij wijs deden, toen ze voor den onder barensweeën zich vormenden staat, het verkiezingsmanifest smadelijk afwijzend, op een Coburg hun oog lieten vallen. En inderdaad den Nederlandschen troon beklommen hebbende, kost het alle moeite den Prins van 1815-1819 en 1830 te bewegen, schreef een zijner ministers, 'om van het autocratisch gouvernement, dat hij beminde, afstand te doen'(††)!

II.

Het tweede hoofdstuk handelt over 'De Londensche conferentie'. De

(*) Hiervan vele getuigenissen, maar ik verwijs naar het zeer goed gedocumenteerde stuk 'De eerste jaren der tweede restauratie en de Prins van Oranje' van L.A.A. van Kervel in *De Tijdspiegel* van 1904 dl. III, blz. 384. - Dr. Colenbrander maakt van het geval ook melding op blz. 242-244 van zijne belangrijke verhandeling. 'Het jaar 1848 in Nederland' in *Onze Eeuw* van 1905. Deze bladzijden vertellen echter, meen ik, onderscheidene onnauwkeurigheden; als voorbeeld noem ik de mededeeling, dat de Prins van Oranje 'op bezoek bij zijn schoonvader' werd gezonden, terwijl toch Paul I reeds jaren te voren vermoord was.

(†) Zie o.a. blz. 205 van mijn artikel van 1902. - D.B.P. zwijgt over dit incident, ofschoon de meening: 'Het karakter van den Prins is lang en veel miskend' (blz. 66) de plaats er voor was.

(§) De 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848' van dr. H.T. Colenbrander in *Onze Eeuw* van 1904 hierover o.a. te lezen.

(**) In Dec. 1830. 'Zijne veelzijdige objectiviteit doet hem beseffen, dat België eigenlijk niets anders vraagt, in den grond (hoe onbetamelijk ruw en geweldig ook in den vorm), dan hetgeen ook voor het Noorden zoo noodig als brood is geworden: namelijk eene betere Grondwet en het keeren van vele bestuurlijke misbruiken en verkeerdheden,' Prof. P. Fredericq, t.a.p. bl. 125.

(††) 'Het jaar 1848 in Nederland' door dr. H.T. Colenbrander in *Onze Eeuw* van 1905, blz. 266, noot 1.

Schrijver zegt en herhaalt (blz. 44 v.v.), dat ‘Algemeen wordt gedacht, voortdurend geschreven en daaruit gevolgen getrokken, dat het voorstel der Conferentiën van Koning Willem I is uitgegaan’; dat ‘Steeds wordt op den voorgrond gesteld, dat de regeling der Belgische aangelegenheden op verzoek, op initiatief van Koning Willem I door de Groote Mogendheden ter hand is genomen.’ De Schrijver meent een positief bewijs voor zijne bestrijding gevonden te hebben in eene nota van onzen minister van Buitenlandsche Zaken; ik geloof echter, dat de in die bladzijden gegeven beschouwingen van zeer weinig waarde zijn. Trouwens, zoo in het eerste hoofdstuk 's Prinsen verdediging werd ter hand genomen met onbeschreven bedoelingen, hier heet het ter bestrijding van het algemeen geloof, dat de uitnoodiging ter conferentie van Koning Willem I is uitgegaan: ‘Vormelijk is het zoo, feitelijk is het zoo niet.’

Laten wij zien, wat hiervan aan is.

De Schrijver heeft de verdienste gehad van eene, voor zoover ik althans meen, tot dusver onbekend gebleven depêche d.d. 7 Sept. 1830 van onzen minister van Buitenlandsche Zaken aan onzen ambassadeur te Londen te publiceeren (blz. 363); eene depêche, die voor kennisneming door den Britschen minister van Buitenlandsche Zaken bestemd was en waarin voorkwam, dat de Britsche ambassadeur te 's-Gravenhage zou gemachtigd worden om over de wijziging der 8 artikelen van 1814, die de vereeniging van Noord en Zuid regelden, conferentiën (te 's-Gravenhage) te openen ‘avec les missions des trois autres puissances signataires des huit articles, et avec le Gouvernement du Roi.’ In dienzelfden brief komt dan verder voor: ‘Ik zal er wel niet behoeven bij te voegen, dat dergelijke conferentiën, en de toestemming, die er uit zou voortvloeien, ‘n'entreraient nullement dans les termes d'une intervention’, en alzoo ook niet Frankrijk zouden kunnen verontrusten ‘dont au surplus la mission, si le cas se présentait, serait peut-être également admissible aux conférences.’ Eenerlei depêche ging mede aan onze vertegenwoordigers bij de hoven der drie andere bouwmeesters.

Dit is het uitgangspunt des Schrijvers voor de bewering, dat Koning Willem I aan de interventie der Londensche conferentie geene schuld heeft; en hij vindt daarvoor ‘het positieve’ bewijs, schrijft hij (blz. 46), in eene nota van onzen minister van Buitenlandsche Zaken d.d. 22 October 1830, die gelezen moest worden door den Franschen minister, Graaf Molé, en waarin, zonder datum, maar met een ‘plus tard’ - doch blijkbaar met het oog op het stuk van 7 September - wordt gesproken van de machtigingen ter Haagsche conferentie. Hierop cursiveert de heer D.B.P. als van belang deze woorden uit den brief van 22 Oct.: ‘*Hors cette démarche,* qui se rapportait à un cas incertain et éloigné, *le Cabinet de La Haye n'en fit aucune auprès des autres puissances.*’ Waarom vindt de Schrijver deze woorden voor zijn betoog zoo belangrijk, wanneer daarop eenige regels verder volgt: ‘Ce ne fut qu'au commencement d'Octobre que le gouvernement des Pays-Bas se

détermina à réclamer l'assistance des Cours signataires des huit articles'? Want de fatale geschiedenis begint feitelijk dáár, met die nota van 5 October, waarover de Schrijver eenvoudig heen loopt (blz. 41). Met dat stuk gaf de Nederlandsche regeering de regeling der zaken uit handen, want niet slechts werd daarin verzocht *gewapende tusschenkomst* (dus wat het schrijven van 7 Sept. als volstrekt buitengesloten wilde hebben); maar onder mededeeling aan den Britschen minister van Buitenlandsche Zaken, dat een dergelijk verzoek mede was gericht aan Pruisen, Oostenrijk en Rusland, werd daaraan toegevoegd 'en die zonder twijfel zullen oorbaar achten van in deze omstandigheden *onderling* te overleggen, *zoomede met Groot Brittannië en Frankrijk.*' Van eene Haagsche conferentie geen woord meer, zelfs niet van eene deelneming er aan door Nederland. Onder zoo geheel veranderde omstandigheden verviel van zelf het schrijven van 7 September. En als onze Regeering hierop ten antwoord kreeg: Wèl conferentie, maar geene militaire tusschenkomst, dan gaat die treurige brief af, waarvan Wellington getuigde: 'In 's Konings plaats zou ik liever mijne hand in het vuur hebben gestoken', en waarin door ons er op werd aangedrongen, dat de gevolmachtigden van Groot-Brittannië en de andere mogendheden, *geroepen zich te Londen aan het werk der bemiddeling te wijden*, zouden provoceeren een wapenstilstand, die aanvaard zou worden... met dankbaarheid!

Men gevoelt zich niet aangenaam opgewekt om van een regeeringsbeleid, dat zóó schrijft, nu in een breed ingezet geschiedboek van iemand, die anders gaarne nu en dan als een Grotius den weg wijst, eene verdediging te lezen, die de liefde tot de waarheid onwillekeurig moet beschamen.

Onze Regeering, na met vuur te hebben gespeeld, kwam geheel onder den invloed van de vlammen, die ten slotte uitsloegen. Haast kinderachtig was dit voorop stellen van den *casus foederis*, zóó kinderachtig, dat in den Nederlandschen brief daarover stond 'dat de casus foederis, *alhoewel niet letterlijk*, evenwel volgens den geest der tractaten *scheen* verwezenlijkt': 't was alsof de Minister zelf zich voor de redeneering schaamde. En het is te mal om alleen te loopen, om wanneer men de vreemde mogendheden bij elkander trommelt, dan te betoogen: ik heb ze wel uitgenoodigd om over de bepalingen van het tractaat te spreken, maar van bemiddeling heb ik geen woord gerept! - Ik wil wel aannemen, dat de eerste de beste burger, die aan het hoofd der zaken door bijzondere omstandigheden geroepen wordt, in gemoede tot dergelijke daden komt; maar ministers, die op hunne plaats zijn, diplomaten, die hun vak verstaan, zullen moeten begrijpen, dat in zaken als deze, confereeren, mediateeren, intervenieeren, in onafscheidelijk verband met elkander staan. Het kan dan ook m.i. niet door den beugel, dat de Schrijver in de *tweede* noot 1, blz. 45, voor de zooveelste maal zijn beweren herhaalt met de woorden: 'Geheel ten onrechte

wordt meestal de Conferentie als een gevolg beschouwd van 's Konings op de tractaten gegronde aanvraag om gewapende hulp: twee verschillende zaken, die met elkander niets te maken hebben'(*).

Het spijt mij voor de vele bladzijden in dit werk, in welks hooge waarde ter vermeerdering van onze historische kennis ik mij overigens verheug, dat daartusschen menige regel ligt, die m.i. ongeschreven had moeten blijven. Zoo, als voorbeeld tot ons onderwerp behoorende, hetgeen op blz. 107 te lezen staat over tractaten: 'In het publiek recht der volken zijn zij, wat in het burgerlijk recht de acten zijn van koop en verkoop en van andere overeenkomsten tusschen personen.' Het is dan toch eene zeer slordige manier van zeggen, door in één adem tractaten te vergelijken met overeenkomsten *gesloten voor altijd* 'en van *andere* overeenkomsten'. Beter zou het geweest zijn, dat de gansche vergelijking ware weggebleven. Wanneer partij over de bepalingen van een gesloten tractaat tegen den wil der wederpartij heenstapt, kan deze antwoorden: 'Ja, maar als gij die bepalingen schendt, dan wil ik ook niets meer van het tractaat weten'; of wel als men de sterkere is: 'Ik zal het handhaven en ge krijgt mores, als de schending niet hersteld wordt.' Maar dat wil nog niet zeggen, dat men dus aan tractaten geene waarde toekent en indien dit het geval is, de maatschappij eene anarchistische horde wordt. In het publiek recht hebben tractaten steeds een tijdelijk karakter, zoodat ze met acten van koop en verkoop in geen enkel opzicht zijn te vergelijken. En allerminst kwam deze beschuldigende vergelijking te pas bij de bespreking der daden van de Londensche conferentie. De feiten immers waren deze: België was aan Nederland toegevoegd om te zijn eene kracht tegen Frankrijk. De gebeurtenissen van 1830 toonen glashelder aan, dat die vereeniging geene kracht is; integendeel, de mogendheden, Frankrijk ten slotte niet uitgezonderd, worden samengeroepen om bij te springen. Het fondament van het tractaat van 1814 was daardoor weggenomen, er diende iets anders voor in de plaats te komen. Dat men over de opvattingen der Londensche conferentie ongunstig denkt, is niet mijn bezwaar, want ook ik heb mijne ongunstige meening geenszins verheeld; doch dat is eene andere quaestie dan het preeken over tractatenschending.

Op blz. 51v.v. krijgen wij eene beschrijving van de karakters der Conferentie-leden. Onder de 'weinig invloed' hebbenden, 'de marionetten', volgens een brief aan Metternich (blz. 65 en 97) wordt Von Bülow genoemd, waarvan Von Treitschke noode getuigde, dat hij soms onwillekeurig door vreemde brillen zag (blz. 51). Nu moet men toch ook in het algemeen met de oordeelvellingen van Von Treitschke eenigszins voorzichtig zijn; bovendien, het vermeld gebrek sluit het hebben van invloed nog niet uit. Deze Von Bülow was de zoon van den Pruisischen generaal Von Bülow von Dennewitz, die zich in 1813 en 1814 zóó

(*) Men leze ook op blz. 103 de m.i. even misplaatste vergelijking met het inroepen van politie 'om krakoelers tot de orde te brengen of inbrekers te weren'.

verdienstelijk maakte jegens Nederland bij de bevrijding van het Fransche juk, dat de Souvereine vorst bij besluit van 6 Februari 1814 N°. 3 hem toekende eene jaarlijksche lijfrente van *f* 5250, overgaande op zijne mannelijke afstammelingen volgens het recht van eerstgeboorte: de Nederlandsche schatkist is met de gevolgen van dit fraaie besluit nog steeds belast! Om nu op den zoon terug te komen, diplomaten, niet gerugsteund door eene krachtige regeering, moeten zich dikwerf een ondankbaren rol getroosten, en in dien tijd was de politiek der Pruisische regeering met betrekking tot België hoogst weifelend. Maar overigens? De lezing van het werk 'Gabriele von Bülow, Tochter Wilhelm von Humboldt's. Ein Lebensbild. Aus den Familienpapieren Wilhelm von Humboldt's und seiner Kinder 1791-1887' geeft geenszins den indruk, dat hij op hetgeen de Britsche staatslieden zeiden, slechts ja en amen liet hooren, noch tot de marionetten moet gerekend worden of zich tam en mak hield(*).

Wat Talleyrand's invloed betreft, voor mij valt slechts te onderschrijven, wat D.B.P. naar aanleiding er van opmerkt: 'Het komt mij voor, dat Falck hem heeft onderschat.' Maar deze onderschatting kan - hoe wil men het bepaald uitmaken? - voor onze diplomatieke leiding schadelijke gevolgen hebben gehad. Wie toch bij dergelijke zaken invloed heeft, zoekt men; voor de anderen bewaart men meer de vormelijke beleefdheden en Falck had ook als Nederlander geene aanleiding om het met den Franschen vertegenwoordiger druk te maken.

Den 18^{den} December moest Falck aan de Conferentie berichten, dat een tweede Nederlandsch gevolmachtigde op komen was(†); den 20sten gaf de Conferentie hem te kennen, dat er op hare vergaderingen voor de Nederlandsche vertegenwoordigers geene plaats meer was. Wél bittere pillen.

Blijkens blz. 57 deelt D.B.P. de in Nederland populair geworden meening, dat het Palmerston te doen was 'een Rijk te helpen verbreken, dat door zijne ongedacht snelle ontwikkeling op elk gebied, vooral op dat van handel, scheepvaart en nijverheid, voor Engeland een geduchte concurrent op de wereldmarkt en een te krachtig Rijk aan de monden van Rijn, Maas en Schelde dreigde te zullen worden.' Dat oordeel luidt anders, dan dat van Falck(§) en van E. de Waal(**). Eene onbevooroordeelde studie ten aanzien van België gaf ook mij dien indruk niet, komende toch tot het resultaat, dat bepaaldelijk Talleyrand gedurende de Londensche conferentie onze 'demon' is geweest(††). Het sluit natuurlijk niet uit, dat van zelf, d.w.z. door den loop der gebeurtenissen, Palmerston is gedreven in eene voor de Nederlandsche belangen

(*) Het werk is gedrukt te Berlijn bij Mittler und Sohn. Zie de blz. 296, 297, 389, 413, 422, 423-427, 433, 435, 436, 443-445, 446 van den 10^{den} druk, 1902.
(†) Zie ook D.B.P. blz. 66.
(§) *Ambtsbrieven*, blz. 316 en 322.
(**) *Onze Indische Financiën,* dl. I, blz. 29-32.
(††) Zie blz. 23 van mijne 1903-verhandeling.

ongunstige richting; maar dit is iets anders dan een stelselmatig optreden tegen ons, gelijk de Fransche vertegenwoordiger van stonde aan heeft vertoond. Trouwens, op blz. 67 kan men bij D.B.P. over de door Engeland en Frankrijk te volgen richting lezen: ‘Één en denzelfden weg moesten zij op. Welken? Dat is duidelijk. Engeland had zelf geen onmiddellijk belang bij de Belgische zaken. Als 't maar vrede bleef en Frankrijks territoir en invloed niet werden vergroot. Het overige was aan de Engelsche Whig's vrij onverschillig.’ Erkend werd, lezen wij nog een paar regels verder ‘dat alles van Frankrijk afhing’. Men zou daaruit dan toch opmaken, dat Palmerston handelde om Frankrijk ter wille te zijn, niet uit hooge politieke inzichten over de gevaren van een machtig rijk aan Maas en Schelde. Ook alles wat men verder bij D.B.P. leest over de Conferentie, strekt slechts om mijne meening te staven, dat Frankrijk vooral ons ten nadeele is geweest.

De lezing der bladzijden over de Conferentie is vermoeiend, omdat n.h.v., de Schrijver in pleitredenen vervalt, die weinig overtuigend werken.

III.

Met een gevoel van verluchting komt men aan de bladzijden over de ‘Levée de Bouclier’, al moet ik lachen om de rederijkersopwinding: ‘Zelden is meer waar en waardiger dan toenmaals gebleken de wapenspreuk van het Koninklijk huis *Je maintiendrai*’ (blz. 116). Daarvoor had men zich veel te lang laten vertreden, hadden wij al te veel heil gezocht in vreemde bemoeiing. Ook was het niet de bedoeling om de verbroken eenheid te herstellen. Dan eerst ware het fiere *Ik zal handhaven* inderdaad op zijne plaats geweest. Overigens heb ik reeds in mijne verhandeling van 1903 in dit tijdschrift de beteekenis van den Tiendaagschen veldtocht en het zinledige van het verraad-geroep aangewezen. De voorspoedige afloop van ons militair optreden, gepaard met de Fransche militaire tusschenkomst, heeft aan de grondvesting van den Belgischen staat de wijding ontnomen, en meer dan dat, die anders onafhankelijkheidsstrijden aan nieuw in de statenrij optredende volken in zulk eene hooge mate geven.

Hier zijn wij gekomen aan den *clou* van des Schrijvers arbeid: een dagboek van zijn vader, die, naar des zoons meening, een gewichtigen rol in den Tiendaagschen veldtocht vervuld heeft. Dit dagboek wordt echter niet in zijn geheel gegeven, doch in afgebroken stukken, waartusschen de zoon eigen beschouwingen en archiefstukken deed afdrukken. De manier is niet boven bedenking: ikzelf althans zou daartoe niet licht komen. Intusschen kreeg door een en ander het lijvige werk een bijzonder hybridisch karakter. Ook natuurlijk eenzijdig. Het ware eene schoolmeesterachtige dwaasheid, dit den Schrijver tot verwijt te maken wegens de eenzijdigheid op zichzelve: zoo goed als in de natuurbeoefening is de methode, om slechts het licht te doen vallen

op eene enkele waarneming met verwaarloozing van alle andere invloeden, volkomen op hare plaats; maar aan de voorwaarde moet dan toch altijd voldaan worden, dat hetgeen men voorop stelt op zichzelf juist is. Of aan die voorwaarde het dagboek in alle opzichten voldoet, dient men, behoudens nadere tegenspraak, aan te nemen, waar breedelijk en zou men zoo zeggen overtuigend het thema is uitgewerkt, vervat in de slotwoorden van deze zinsnede der Voorrede: 'Van alle troepengedeelten is in dezen veldtocht het meest in gevecht geweest de 3de Divisie Infanterie, onder bevel van den Luitenant-Generaal Meijer, en van die divisie haar 1ste brigade onder Kolonel Stoecker, en van die brigade het Korps Vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool, dat steeds aan haar hoofd was, en van dat Leidsche Jagercorps zijn 1ste peleton, dat gecommandeerd werd door den Schrijver van het Dagboek.' Zoo wordt dan ten slotte de held van den Tiendaagschen veldtocht (natuurlijk met alle mogelijk voorbehoud ten aanzien van Oranje) de man, wiens portret vóór het werk prijkt en waarin men de trekken van den zoon herkent. Dat eerst nu zulk een boek ons wordt ontsloten, heeft de schaduwzijde, dat tegenspraak veel moeilijker en onzekerder wordt. Intusschen is die reeds niet uitgebleven. De achterkleinzoon van den luitenant-generaal Meijer, gepensionneerd ritmeester der huzaren, is in *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 21 April 1906, Tweede Blad A, opgekomen tegen hetgeen hij noemt schromelijke overdrijving in een schrijven, dat ten titel voert 'De tiendaagsche veldtocht en de Beringsche Leonidas'. *Beringsche Leonidas*: het kon toch kwalijk de bedoeling van den in gemoede schrijvenden steller des dagboeks zijn, dat aldus tot tegenspraak werd geprikkeld; eene prikkeling, die zich niet zou voorgedaan hebben, zoo eenvoudig de tekst ware weergegeven, desverkiezende met ophelderende noten. Jhr. Meyer heeft het vooral tegen het in twijfel trekken van de waarde der officieele mededeelingen zijns overgrootvaders, in zake den tocht Oostham - Quaedmechelen - Beringen, waaraan de beide eerste hoofdstukken gewijd zijn: wij hebben af te wachten de toegezegde nadere wederlegging van den geërgerden achterkleinzoon.

In het volgende hoofdstuk 'Staats-Vlaanderen en de Citadel van Antwerpen van 2-6 Augustus 1831' wordt op blz. 161 met een enkel woord melding gemaakt van de krijgsverrichtingen der Scheldeflotille. Hoe het daarbij moet zijn toegegaan van Nederlandsche zijde, kan men eenigszins nagaan uit eene gepubliceerde particuliere bron, het journaal van den oud Vice-Admiraal Boelen d.d. 9 Augustus 1831 in het artikel 'Blokkade op de Schelde 1831-1833' (*Marineblad* 1903-1904). Maar wat ook in dit hoofdstuk weer mijne aandacht trok, is, dat, in weerwil van verkregen voordeelen, Generaal Chassé, de opperbevelhebber van de Citadel, eene wapenschorsing aanneemt, enkel 'op berichten, uit het vijandelijk kamp gekomen', zooals D.B.P. veroordeelend schrijft. Mij was dat wel bekend, maar bij de gegeven be-

schouwingen erover, dacht ik alweder, welk een geheel ander man toch de opperbevelhebber van Maastricht was. Immers 'n 14 dagen later deed zich daar een volkomen gelijk geval voor. Generaal van Boecop had zich nl. op last van den opperbevelhebber meester gemaakt van Tongeren. Den 15den Augustus zond Van Boecop de volgende mededeelingen aan zijn chef(*):

'De Generale Kommandant ad interim van de 3de divisie Belgische troepen te Luik geeft mij kennis, er op den 13den dezer eene overeenkomst gesloten is, die bepaalt alle vijandelijkheden tusschen de Belgische en Hollandsche troepen van stonde aan moeten ophouden. Overbrenger dezes heeft mij de hiernevens gevoegde missive voor Uwe Excellentie ter hand gesteld, die vermoedelijk den zelfden inhoud bevat.'

Waarop Dibbets aan Van Boecop p.o. antwoordde:

'De brief van den Generaal, kommanderende de 3de divisie Belgische troepen te Luik, vermeld in UHgEdG. missive van heden, en gelijktijdig met den zelfden ontvangen, behelst, zooals UHgEdG. vermoedde, de aankondiging van den wapenstilstand. Zoodanige mededeeling kan echter niet in aanmerking bij ons komen, en moeten daaromtrent bevelen van Z.K.H. den Prins van Oranje worden afgewacht.

Hoogstdezelve morgen te St. Truyen zullende aankomen, zoude, indien geene orders, nopens het onderwerpelijke bij UHgEdG. ontvangen zijn, een officier tot het vragen derzelve, derwaarts kunnen worden gezonden.

Ingeval Z.K.H. den terugtogt uit Tongeren mogt gelasten, zal UHgEdG. voorzeker indachtig zijn, het door onze troepen gedaan werk tot defensie te doen vernietigen; ook zoude het daartoe gebruikte hout, in zoo verre het goed is, alsdan herwaarts kunnen worden medegevoerd.'

Aan het departement van Oorlog rapporteerde Dibbets het geval den 16den aldus: 'Gisteren heb ik van Van der Meere, die te Luik kommandeert, den hierbij gevoegden brief ontvangen, welke voor notificatie is aangenomen.'

Men ziet uit deze correspondentie, dat Dibbets gehandeld heeft, zooals de Knoop's, de Wüppermann's, de Bosscha's natuurlijk zouden vinden, en niet zooals des Schrijvers m.i. wat al te pleitende geest ter wederlegging aanvoert (blz. 162), al was dan ook Dibbets, gelijk Chassé, 'even goed opperbevelhebber als de Prins van Oranje'. Wat moet men bovendien denken - laat staan de bepalingen - van het gezond verstand, dat Chassé de opzegging van de wapenschorsing - als het juist is - 'zond, niet naar het hoofdkwartier van den Prins, maar naar den Koning'? Nog dit. Het is mogelijk, doch bijna niet denkbaar, dat Chassé over zijne verhouding tot het opperbevel andere voorschriften dan Dibbets of wel in het geheel geene kreeg. Nu was aan den

(*) Deze en volgende Maastrichtsche brieven ontleende ik aan het Dibbets-archief. Zie mijn *Luik en Limburg,* blz. 5.

Maastrichtschen opperbevelhebber samenwerking met den opperbevelhebber van het veldleger voorgeschreven, o.a. bepaaldelijk, dat de brieven aan *Oorlog* óók aan dezen of omgekeerd moesten gezonden worden. Dibbets had zich daaraan steeds gehouden (zoodat van alle brieven uit die dagen minuten en dubbelen moeten bestaan hebben!); maar, nu prins Frederik weer door den prins van Oranje als opperbevelhebber werd vervangen, meende *Oorlog* den 30sten Juli 1831 den volgenden brief te moeten doen afgaan, waarbij men op de laatste woorden hebbe te letten, en dan rijst de vraag: heeft Chassé eene dergelijke herinnering niet ontvangen? Ziehier:

'Ik heb de eer U, Mijnheer de Generaal, vertrouwelijk mede te deelen, dat Zr. Ms. leger op Maandag den 1sten Augustus eene voorwaartsche offensieve beweging zal maken en vermoedelijk den 2den de grenzen van oud-Nederland zal overschrijden.

Het leger zal dezen veldtogt maken onder de bevelen van Z.K.H. den Prins van Oranje, zullende Z.K.H. de Prins Frederik der Nederlanden, die tot dusverre het voormelde opperbevel heeft gevoerd, eerstgemelde in alles, waar noodig is, behulpzaam zijn, blijvende Hoogstdezelve voor het overige in zijne betrekkingen als Admiraal en Kolonel-Generaal bevestigd.

U.E. deze mededeeling doende, zal het wel onnoodig zijn hierbij eenige aanbeveling van meerdere waakzaamheid of van kragtdadige medewerking, waar noodig, aan te bevelen; alleen moet ik U.E. uitnoodigen zich met Z.K.H. den Prins opperbevelhebber in relatie te stellen, zooals vroeger met Z.K.H. den Prins Frederik heeft plaats gehad.'

Een schrijven van dezelfde strekking d.d. 1 Augustus ontving Dibbets van Prins Frederik.

'Van dit oogenblik af', antwoordde de Maastrichtsche bevelhebber aan beide vorstenzonen, bij brieven van den 3den, 'ben ik bezig den vijand te verpligten zijne magt gedeeltelijk in de nabijheid van Maastricht te doen verblijven, en zal het mogelijke worden aangewend, om, ingeval de operatiën van het leger in deze rigting mogten plaats hebben, zich met hetzelve in verbinding te stellen.'

Het schijnt haast ongeloofelijk, dat een paar dagen later de opperbevelhebber Chassé eene wapenschorsing opzegt en daarvan niet den Prins, wel den Koning kennis geeft.

Het volgende hoofdstuk wijdt de Schrijver aan 'De Belgische legeraanvoering van 2-6 Augustus 1831'. Ware het niet beter geweest, het geheele dagboek des vaders hier en daar als eene illustratie te hebben gebruikt, dan aldus aan de daden van een 1sten luitenant een breed geschiedverhaal op te hangen? - Overigens kan men inderdaad voor het Belgisch militair beleid schier geene qualificatie vinden. Evenals in den laatsten oorlog in Zuid-Afrika de vesting Ladysmith op den bevelhebber van het Boerenleger, Piet Joubert, als een magneet werkte,

dacht men tijdens het begin der vijandelijkheden in Augustus 1831 bij het Belgische hoofdkwartier, dat de Belgische vestingen Antwerpen en Venlo niet zouden nalaten, hare aantrekkingskracht op den prins van Oranje uit te oefenen, waardoor geweifeld en getalmd werd, de Schelde- en Maaslegers elkander de hand te doen reiken, ten einde, vereenigd, in midden-België, benoorden de hoofdstad, den indringer het hoofd te bieden: blz. 132, 162-163, 166-167, 247. Deze, ofschoon uit een land komende, dat wellicht van alle landen in Europa gedurende de laatste drie eeuwen op die kleine uitgestrektheid gronds de meeste vestingen en forten had bezeten; die, als gevolg daarvan, eene zekere vermaardheid had verworven in de practijk van den vestingbouw en den vestingoorlog en onder de beroemde voorgangers van zijn vorstelijken aanvoerder kon wijzen op een, die op den naam van 'stedendwinger' vermocht te bogen; wiens land in de laatste helft der 18de eeuw het barrière-tractaat had gesloten en na de vereeniging met België onmiddellijk overging tot het bouwen van eene reeks vestingen met forten en citadellen tegen Frankrijks noordergrens; die indringer bezat een aanvoerder, die meer militair doorzicht had dan de Belgische bevelhebbers. Kind van zijn tijd, had de prins van Oranje uit de Napoleontische school geleerd, dat het belegeren en veroveren van eenige vestingen geene beslissende feiten voor den vijand kunnen heeten niet alleen, maar dat men, zoodoende, het aanvallende leger zwakker maakt en aan bepaalde plaatsen bindt, waardoor men het in de oorlogvoering belemmert, terwijl beweging immers een element ervan is. Die school had hem geleerd, dat zoolang de door Tiecken de Terhove en Daine aangevoerde legers niet verslagen waren, de Belgische regeering te Brussel kon blijven functionneeren; dat zoolang België niet veroverd was, het gezag van Leopold niet opgehouden had te bestaan. Vandaar dat de prins van Oranje het doel zeer zeker niet beter kon bereiken, dan door in de eerste plaats zoo spoedig mogelijk de Schelde- en Maaslegers aan te tasten en deze vertegenwoordigers van België's levende kracht te verslaan, om daarna naar Brussel op te rukken en zich van den zetel des bestuurs meester te maken. De rest, dus ook de bemachtiging van Antwerpen en Venlo, was bijzaak. Niemand minder dan de zoon van hem, die in 1831 te Venlo het militair gezag vertegenwoordigde, ik bedoel den beroemden Generaal Brialmont, schreef dertig jaren later:

'Le siège du gouvernement et de l'administration, le foyer des affaires et des influences politiques est toujours une position stratégique importante, et presque toujours un point stratégique décisif. Les invasions qui ont marquées les guerres de la république et de l'empire prouvent en effet que la chute des capitales a en généralement pour résultat de paralyser toutes les ressources de la défense'(*).

Leopold I heeft, gelijk uit de stukken blijkt, van de militaire zaken dier dagen zóó weinig begrepen, dat D.B.P. zeker niet te veel zegt, wanneer hij van *kinderlijke naïveteit* gewaagt (blz. 169).

(*) Brialmont, *Etudes sur la défense des Etats.*

IV.

Is er in 1831 aan Belgische zijde veel gebeurd, waarover de Belgen, toen zij hunne vaders of grootvaders herinneringen hoorden ophalen aan de eerste ontmoetingen te velde met de Hollanders, dikwijls zich moeten hebben verbaasd, zooals de dwaze verwarring, die allen beheerschte, de onzinnige plannen, die sommigen tegen de Hollanders smeedden, de telkens herhaalde verwijten van verraad, die de Belgische leiders elkander naar het hoofd slingerden, van Hollandsche zijde zou men er niet blind voor kunnen zijn, dat de toestanden in dezen nog niet zichzelf zijnden, zich vormenden staat ons gunstig waren, ook om te bewerken, dat de door ons leger begane fouten, waarop D.B.P. mede hier en daar wijst, geene ernstige gevolgen voor ons hebben gehad(*).

Het leger was, wat de infanterie betreft, verdeeld in 4 divisiën (blz. 131 en 177 laatste al.). Den 2den Augustus trok dit op verschillende punten de grenzen over. De meest westelijke afdeeling onder Van Geen nam de richting naar Antwerpen op Baarle-Nassau en Baarle-Hertog; de tweede onder Saxen-Weimar was van het kamp te Rijen een weinig oostelijker over Gilse en Alphen op Poppel getogen met den prins van Oranje en prins Frederik. Men ontmoette den vijand tusschen het gehucht Den Eel en het dorp Raevels, waaruit Niëllon werd verdreven, gelijk in het daarover handelend hoofdstuk staat beschreven (blz. 170 vv.). Hier was het, dat de 'Duc', zooals Saxen-Weimar meestal genoemd werd, in een gewoon voorpostengevecht, zonder eenige noodzaak, zich met den commandant der 2de brigade, Kolonel Bagelaar (later gouverneur van den Erfprins van Oranje) aan de spits stelde van het een bajonetaanval doende en door majoor Tegelaar gecommandeerde 2de bataljon der 18de afdeeling infanterie!

(*) Verg. mijne verhandeling van 1903, blz. 163. - D.B.P. vermeent, dat al de beschuldigingen van verraad, tegen Daine van Belgische zijde ingebracht, op niets gebaseerd zijn; herhaaldelijk zegt hij dit, zie blz. 164, 167, 182, 195, 218 Ik ben dit over het geheel genomen met hem eens. In diezelfde dagen, waarover het boek loopt, was de prins van Oranje van eene andere meening; althans deze schrijft aan zijn vader, blijkens den in het boek zelf afgedrukten brief, maar opgenomen met eene hinderlijke datumfout - er staat 9 October, terwijl men destijds in Augustus was, zie blz. 437 -: 'Demain 10 je compte opérer contre Tongres, je pense que Daine l'évacuera à mon approche comme il a fait à Hasselt, parmi les bagages pris quand on a ouverts de force les coffres et malles l'on y à trouvé, a ce que l'on assure, quantité d'écharpes oranges, ce qui donnerait à penser, que son intention est encore de passer à nous.' De Prins zelf heeft dus de oranjesjerpen niet gezien; dat is jammer voor de waarde dezer mededeeling. Het gevaarlijke *hooren zeggen* speelt in de beschuldigingen tegen Daine een grooten rol; zie o.a. ook Eenens, *Conspirations,* dl. II, blz. 84 en 88. Dat men overigens van onze zijde wel eenige hoop koesterde, dat de inval gepaard zou gaan met eene binnenlandsche orangistische beweging, blijkt o.a. uit het volgend bericht uit Diest d.d. 4 Augustus van den Prins aan Dibbets: 'Ik neem de gelegenheid waar, die mij door het vertrek van den kapitein Oosterhout aangeboden wordt, om U te melden, dat ik overmorgen, den 6den dezer, aan de Demer denk te zijn; en den volgenden dag, 7 dezer, tot bij St. Tron zal voorwaarts rukken. - UHgEdG. gelieve de begunstigers der goede zaak met dit mijn ontwerp bekend te maken, ten einde zij in tijds hunne maatregelen kunnen nemen, om ons, zooveel in hun vermogen is, te ondersteunen.'

D.B.P. wijst er op, dat divisie- en brigade-commandanten hoogere plichten hebben te vervullen (Bagelaar zal wel op het zeggen van den warmbloedigen Hertog zijn medegegaan). Hij gaf zich weer zooals hij was, die Duc, behoefte gevoelende aan de beide daarbij tegenwoordig zijnde Prinsen zijne hulde te bewijzen en zijn eeresaluut toe te brengen, door voor hen - hij ridder als zij! - in het vuur te defileeren. Ik gevoel het, dat dit indruk moet hebben gemaakt!

Door de beweging der 2de divisie liet men den vijand in den waan, dat het op Antwerpen en alzoo op het Belgische Schelde-leger gemunt was, terwijl men feitelijk Daine's Maasleger op het oog had. Den 3den zetten de Prinsen hun tocht voort naar Turnhout, waaruit de typische snoever Niëllon - trouwens de Belgische bevelhebbers wedijverden in grootspraak - mede werd verdreven en binnen welke plaats de prins van Oranje zijn intocht deed. Vandaar ging het zuidwaarts naar Gheel en verder naar Diest, door den Duc bezet den 5den; den 7den betrok hier de Prins zijn hoofdkwartier. Nu echter keerde de 2de divisie onverwacht Antwerpen den rug toe en ging het oostwaarts op. Hasselt, ongeveer gelegen in het midden tusschen Diest en Maastricht. Ook naderde van eene andere richting Hasselt de meest oostelijke divisie, de 4de of de ten onrechte genoemde reserve-divisie. Zij was onder generaal Cort Heyligers over Eindhoven langzaam zuidwaarts tot Overpelt getrokken, tot deze den last kreeg om mede aanvallend rechtstreeks naar Hasselt zich te bewegen. Zoo ging het in verscheidene aanrakingen met den vijand steeds zuidwaarts over Hechtel, Helchteren en Houthalen. Men stuitte bij het gehucht Berekenen op de Belgen, terwijl oostwaarts Daine's Maasleger aanrukte. Aldus kwam het den 6den Augustus tot 'Het gevecht bij Houthaelen', het onderwerp van de hoofdstukken op blz. 177v.v. en 181v.v., waarin Cort Heyligers, die van 1830 wel iets goed te maken had(*), Daine zóó versloeg, dat deze den 7den op Hasselt terugtrok. In zijne bewondering voor onzen divisie-commandant laat D.B.P. zich afdwalen naar de psychologische oogenblikken in den oorlog. De Schrijver moraliseert hier en geeft regelen over het juiste oogenblik van retireeren (blz. 186). In het retireeren moeten z.i. de soldaten ook weleens 'geoefend worden'. Zeker zal in een klein land als het onze verdedigen, wel te verstaan actief niet lijdelijk daarbij optreden, op den voorgrond moeten staan. Tegenover groote overmacht van een goed geschoolden vijand staande, kan men niet met Von der Goltz zeggen: 'Krieg führen heisst angreifen'(†).

Terwijl Daine te Zonhoven aan het denken was (blz. 191), mocht Cort Heyligers zich gelukkig achten, dat hij rustig naar Zolder kon aftrekken. De Duc bewoog zich nu ook den 7en uit Diest en nam zijn kwartier te St. Truyen, zuidwaarts van Hasselt. De Prinsen verlieten

(*) Zie Von Gagern, Hollandsche vertaling, dl. I, blz. 349; Knoop, Krijgs- en Gesch. geschr. IV, 128. Verg. mijn *Luik en Limburg,* blz. 55.

(†) Colmar Baron von der Goltz, *Das Volk in Waffen.*

eveneens Diest, doch om den 8sten stelling te nemen tusschen Beerenbroek en het ten zuiden van den weg Diest - Hasselt westelijk van Hasselt gelegen Kermpt. Eindelijk hield Dibbets aan den oostkant Hasselt in het oog. Dit alles wilde zeggen voor Daine, die intusschen naar Hasselt was getrokken, om Diest te bereiken (blz. 191), dat hij had òf te vechten, òf eene maas te zoeken, waardoor het Maasleger roemloos kon verdwijnen: verg. blz. 258. Te vechten? Reeds had hij de gelegenheid laten voorbij gaan om Cort Heyligers flink op zijn tabberd te komen (blz. 190); nu was door hem het vroeger ingetrokken bevel ontvangen (blz. 168) om naar Diest te marcheeren, om aldus aan Tiecken de hand te reiken en het Nederlandsche leger tusschen twee vuren te brengen (blz. 191). Het eenige bezwaar was, dat hij dan dat leger rechtstreeks te gemoet moest gaan. Hij begon nochtans met de opvolging van het ‘zonderling bevel’ (blz. 164) op den 7den Augustus, tot hij stuitte op troepen van onze 3de divisie, waaruit ontstond het z.g. gevecht bij Kermpt. De Schrijver heeft dit incident - oorspronkelijk was het niet veel meer - in onderscheidene hoofdstukken behandeld en die nog doorweven met eigen beschouwingen. Zoo krijgen wij ‘Daine's besluit om naar Diest te marcheeren’, ‘Het gevecht bij Kermpt’, ‘Het dagboek over Kermpt’, ‘Beschouwingen over het gevecht bij Kermpt’ (blz. 191-212). Ik heb waarlijk moeite gehad om dat alles bij te houden; ik moest Eenens' werk, deel II blz. 107v.v. nu nog dankbaar zijn, dat ik daar zoo'n goed overzicht van de verschillende gevechten had ontvangen. Op een der door D.B.P. gegeven bladzijden, nl. 208, komt eene opmerking voor, waarvan ik kennis nam met 'n ‘Precies mijn idée’. De Schrijver is het dikwijls niet eens met Knoop en zegt nu van een zijner bekende verhandelingen, ‘dat dit stuk van onzen verdienstelijken schrijver meer belletristische dan historische of militaire waarde bezit’. Dat *mijn idée* heeft niet op het aldaar besproken artikel betrekking, maar op den indruk, dien ik in het algemeen van Knoop's artikelen heb gekregen. Men leze o.m. zijn historisch onjuist oordeel over de eerlijkheid van Daendels in geldzaken, d.w.z. dat deze zijne macht of zijn gezag niet gebruikt heeft als middel om zich te verrijken(*). Is Knoop geschiedvorscher geweest? Met lof sprekende over zijne populaire krijgsgeschiedkundige geschriften, zeide Generaal Weitzel eens, dat Mevrouw Bosboom-Toussaint geen ongelijk had gehad, toen zij beweerde, dat Knoop nooit boeken had uitgegeven, maar meesterlijk de kunst verstond om fraaie artikelen te schrijven uit de boeken van anderen. Knoop heeft in waarheid slechts zeer zelden de stof voor zijne talrijke en in den regel leerrijke geschriften uit oorspronkelijke bronnen geput. Overigens

(*) Knoop, ‘Iets over Herman Willem Daendels’, *De Tijdspiegel*, 1891. De wederlegging in hetzelfde periodiek van 1893 door I.A. van den Broek, ‘Een en ander over Daendels’. - Men zie ook mijne aanteekening op Knoop's ‘Belgische omwenteling’ in mijne verhandeling van 1903, blz. 3.

deed Weitzel recht wedervaren aan de wetenschappelijke verdiensten van opstellen als die over 1672 en den Koning-Stadhouder Willem III(*); en in het bekende geschil met Prof. Fruin over den slag bij Saint-Dénis heeft Fruin zijn ongelijk erkend(†).

Ofschoon het plaatselijk, het tactisch voordeel in het gevecht bij Kermpt aan de Belgen was gebleven, kreeg Daine tijdens het gevecht zulk een indruk van de moeilijkheden, die hem te wachten zouden staan, als hij het Nederlandsche leger door het voortzetten van den tocht naar Diest verder te gemoet ging, dat hij nog denzelfden nacht een voor het Belgische leger tot schande geworden terugtocht aanving, eerst op Hasselt, dan op Tongeren, ten einde zich heelhuids in Luik te kunnen bergen (blz. 212). Er zijn militaire schrijvers geweest, die Daine's besluit tot terugtrekken hebben gegispt en in België zelf heeft men natuurlijk het niet opvolgen van gegeven bevelen om naar Diest door te gaan, voor verraad uitgekreten(§). Ik zou echter voor des Schrijvers meening willen stemmen, dat na al de gemaakte fouten, voor Daine weinig anders overbleef dan te doen, wat hij deed; want als men leest, wat toen gebeurde(**), kan men, dunkt me, slechts tot de overtuiging komen, dat alle zedelijke kracht uit het Maasleger verdwenen was. Toen men eerst te Hasselt, daarna te Tongeren zich geborgen had, zat de angst er vooral in, doordien de gevreesde Maastrichtsche bevelhebber, ofschoon slechts tot op korten afstand van Maastricht, maar steeds in de richting van het nabij gelegen Tongeren, schijn-uitvallen liet doen (blz. 218), hetgeen de gedachte bij den vijand levendig hield, dat Dibbets niet te goed zou zijn om op den verderen terugtocht naar Luik de gansche heldenschare in de pan te doen hakken. Den 8sten Augustus verliet Daine in allerijl Hasselt ten einde Tongeren te bereiken, vóór Dibbets er zich van meester had gemaakt. In het leger van den prins van Oranje heeft men van dezen overhaasten terugtocht geen begrip gehad, zoodat onze troepen te laat te Hasselt kwamen om het geheele Maasleger gevangen te verklaren. Zeer duidelijk, zeer aantrekkelijk heeft D.B.P. in de hoofdstukken ‘Beschouwingen over Hasselt’ en ‘De vervolging van Daine's leger’ (blz. 211 en 223) de oorzaken der vertraging uiteengezet. Het heeft mij ook goed gedaan hier eens eene flinke wederlegging te lezen van Knoop's veronderstelling, dat de Prins met opzet het Maasleger heeft verschoond; eene veronderstelling, waarover ik bij hare eerste lezing indertijd de handen in de lucht heb geslagen. De Prins heeft nog zijn best gedaan den vluchtenden vijand te achterhalen, waardoor men bij Wimmertingen met de achterhoede aanraking kreeg. De rest van het Maasleger bereikte Tongeren in wilde vlucht, onder het angst

(*) *Handelingen der Maatsch. van Letterk.* te Leiden 1898-1899.
(†) *Handelingen der Maatsch. van Letterk.* te Leiden 1899-1900.
(§) Blz. 195. Verg. mijn *Luik en Limburg,* blz. 153.
(**) Over de daarbij heerschende verwarring leze men de ten deze onverdachte getuigenissen van een paar Belgische kolonels bij Eenens, dl. II blz. 83 en 144.

en schrik verspreidend geroep van *Sauve qui peut! Sauve qui peut! Nous sommes entourés*, *la garnison de Maestricht est sortie*, *sauve qui peut*(*).

Dit voert ons naar des Schrijvers hoofdstuk 'Maastricht en Tongeren' (blz. 234). In eene aankondiging van het werk door *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 20 April 1906, Eerste blad A, wordt gezegd, dat men 'een scherpere correctie zou hebben verwacht, dan het geval blijkt te zijn'. Nu, ik heb goede redenen om over dat punt maar te zwijgen, doch jammer vind ik het o.a., dat de naam van een bevelhebber als dien van Maastricht in een hoofdstuk als dit, steeds verkeerd wordt gespeld!

De Schrijver begint te herinneren aan de aan Chassé en Dibbets gegeven bevelen om door uitvallen afleidingen te maken. Reeds lang te voren had de Maastrichtsche opperbevelhebber met het oog hierop eene instructie ontworpen ten behoeve van de onderbevelhebbers der 'colonnes, die, bij het hervatten der vijandelijkheden, in onderscheidene richtingen zullen worden uitgezonden'; immers reeds den 6^{den} Juni 1831 (6 Juni!) was dit in zijne soort belangrijke stuk gezonden én aan *Oorlog*, én aan den prins van Oranje!

Den 1sten Augustus in den namiddag ontving Dibbets van *Oorlog* eene depêche van 30 Juli t.v., waarin hem werd opgedragen met de uitvallen te beginnen. Dientengevolge ging in den vroegen morgen om 5 uur van den 2^{den} generaal van Boecop 'demonstratief' zich vertoonen in de richting van Lanaken en de Bessemer, waardoor te Tongeren en Bilsen 'verontrusting' werd teweeggebracht, luidde het rapport aan *Oorlog* van den 3$^{den(\dagger)}$. Die verontrusting blijkt ook uit de Brusselsche *Emancipation* van den 5^{den}: 'Malgré les assertions du *Moniteur,* malgré l'espèce de jactance du ministre de la guerre, voilà les hostilités reprises sur tous les points; la garnison de Maestricht se renforçant, non d'hommes déguisés, mais de troupes régulières et entrant en plein jour.' Verder, dat men de bedoeling van dien uitval nog niet begreep! 'On prétend généralement que ces troupes allaient à la rencontre des 3000 hommes, qui doivent arriver d'un jour à l'autre de la Hollande.' Men heeft alzoo het plan van den veldtocht op uitstekende wijze geheim weten te houden, niettegenstaande betrekkelijk veelvuldige correspondentie. Overigens was de courant goed ingelicht over Dibbets' streven om aanraking met het naderend leger te krijgen, al had de courant iets anders op het oog. In den ochtend van den 3^{den} vond de excursie van Von Quadt plaats, door den Schrijver vermeld (blz. 234). 'Zijne voorwaartsche beweging zal afhangen', rapporteerde Dibbets, 'van het al dan niet vernemen van een steeds naderend kanonvuur, ten einde alsdan, zoo

(*) Zie de mededeelingen van in deze onverdachte Belgische ooggetuigen o.a. bij Eenens, dl. II blz. 149-157.

(†) D.B.P. doet op blz. 34 de uitvallen eerst aanvangen den 3^{den}, maar op blz. 160 heeft hij, behalve van de uitvallen op den 3^{den} en 4^{den}, ook van dien op den 2^{den} melding gemaakt.

mogelijk, de verbinding met het leger daar te stellen.' Met opzet was deze colonne niet den Tongerschen weg opgezonden (maar naar Veldwezelt en Lanaken, verg. blz. 235), ten einde den vijand omtrent onze operatiën in onzekerheid te brengen. 'Mijn voornemen is echter', schreef hij bovendien den 3den aan *Oorlog*, 'nog in den loop dezer week, zoodra ik van het aanvangen der vijandelijkheden stellig narigt zal hebben bekomen, een onverhoedschen aanval te doen op hunnen post bij den Lindeboom, halfweg Tongeren.' Had de expeditie van den 3den evenmin een vijand ontmoet, met groote voldoening ontwaarde Dibbets dien dag eene demonstratie van Belgische zijde, waarvan 'n 1000 man tot op een halfuur afstand de vesting was genaderd. 'Het oogmerk, om de magt van Daine te verzwakken, en naar hier te trekken, is alzoo bereikt', rapporteerde hij den 4den; 'voorleden nacht zijn door de schildwachten, in de buitenwerken vóór de Tongersche en Brusselsche poorten, eenige schoten gedaan, op vijandelijke patrouilles'

In den ochtend van denzelfden 4den was Von Quadt opnieuw uitgetogen naar Lanaken en den Bessemer en had hij bij die gelegenheid buit gemaakt de voor de Garde Civique bestemde wapens enz. 'Cette acte inattendue d'hostilité', schreef men den 5den uit Tongeren aan de *Emancipation* (van 9 Augustus), 'a répandu l'alarme dans le Vroenhove tout entier'. Ook nu was men er echter niet in geslaagd met den vijand van Hasselt en Tongeren in aanraking te komen.

Dat geschiedde voor het eerst den 5den, toen Van Boecop eene flinke ontmoeting had met den vijand bij Riempst(*). Uit Tongeren werd dien dag aan de *Emancipation* (van 9 Aug.) een verhaal van den strijd gegeven, alsof men van Belgische zijde een goeden kamp had gestreden! O, als... 'On a été bien surpris de l'inaction du bataillon de chasseurs, cantonné à Bilsen.' Maar toen de colonne-Von Quadt den 6den er op uitging om te Veldwezelt weer wapens op te eischen en over Mopertingen eene demonstratie naar de zijde van Bilsen te doen, vernam men, dat de troepen aldaar naar Hasselt waren ontboden(†). Intusschen had Dibbets nog niets van het naderen der Nederlandsche troepen vernomen. 'De verwachte komst van het leger verhindert mij', herinnerde den 6den Dibbets aan den prins van Oranje, 'op den regter Maasoever te opereren, hetgeen aldaar met schrik dagelijks wordt tegemoet gezien.' Dienzelfden dag kreeg Dibbets echter het zoozeer verlangde bericht. De Prins had uit Turnhout reeds den 4den den kapitein Oosterhout ermede naar Maastricht gezonden, doch die kon eerst den 6den Maastricht bereiken. 'Als nu bekend zijnde', antwoordde Dibbets dien dag, 'met Uwer Koninklijke Hoogheids voorgenomen operatiën, zal ik dezelve op

(*) Verg. blz. 235. Men vindt het gevecht, overeenkomstig Dibbets' rapport beschreven in de *Staats-Courant* van 10 Augustus. Zie verder Wüppermann, blz. 170. Men leze ook het verslag van den Belgischen kolonel Wuesten in Eenens' werk, dl. II, blz. 127.

(†) Zie over den terugtocht der Bilsensche jagers op 6 Aug. het verslag van den kapitein Gamache, bij Eenens, dl. II, blz. 174. Over den tocht van V.Q. op dien dag de *Staats-Courant* van 11 Aug. en Wüppermann, blz. 170-171.

den Tongerschen steenweg met kracht ondersteunen.' Vandaar de expeditie op den 7den onder Van Boecop, die door omstandigheden, medegedeeld door D.B.P. (blz. 236), 'tusschen Riempst en het nabijgelegen gehucht *De Lindeboom*'(*), op eene grootere vijandelijke macht stuitte dan verwacht was; daar de hoofdbedoeling niet zoozeer was te vechten als wel den vijand steeds het oog op Maastricht te doen houden, trok Van Boecop ten slotte terug(†); het vervulde intusschen de Belgische bladen met gejuich en met verwachting op onze algeheele vernietiging! Onverstoord schreef Dibbets denzelfden 7den aan den Prins: 'Ik ben voornemens morgen op den Tongerschen steenweg, door onze troepen insgelijks positie te doen nemen, zonder den vijand echter aan te vallen; hij wordt alsdan niet alleen verpligt, altijd een gedeelte zijner magt, meer bepaaldelijk naar deze zijde beschikbaar te houden, maar zal bovendien de mogelijkheid eener verbinding met het leger, daardoor worden bevorderd.'

Den 8sten gelastte Dibbets inderdaad om in den nacht van den 8sten op den 9den andermaal een uitval naar Tongeren te doen; maar nog vóór de expeditie was vertrokken, gaf hij tegenbevel, naar aanleiding van een in den namiddag van den 8sten ontvangen schrijven des Prinsen, houdende bevel om eerst in den ochtend van den 9den tot den aanval over te gaan (blz. 236).

Het door den Prins met de inneming van Hasselt verkregen succes deed de hoop verlevendigen op eene voor Oranje gunstige contra-revolutie.

'Ik haast mij', schreef Dibbets den 9den 's avonds ten 8 uur aan kolonel De la Sarraz, die te Aken de Nederlandsche belangen moest behartigen en later, als generaal, minister van Buitenlandsche Zaken werd, 'UHgEdG. de zoo belangrijke als roemvolle tijding mede te deelen, dat het leger onder het bevel van Z.K.H. den Prins van Oranje het zoogenaamd Belgische leger van de Maas ter hoogte van Hasselt geheel geslagen heeft, zoodat hetzelve volkomen en déroute is.

'De verbinding met de vesting is bereids, door de aankomst alhier van den majoor Roloff van den Generalen Staf met eenige dragonders, bewerkstelligd. Op het oogenblik marcheert eene kolonne van 1500 man, waaronder eene complete batterij en twee escadrons huzaren, op Tongeren en vervolgens op Luik.

Laat geen oogenblik voorbij gaan, de begunstigers der goede zaak met deze gelukkige tijding en ontwerp bekend te maken, ten einde zij

(*) Aanhaling van blz. 235; maar de aanwijzing *gehucht* is foutief. *De Lindeboom* is een eenzame herberg; toen ik er den 29sten Juli 1903 uitrustte, vertelde men mij, dat daar vroeger een groote boom gestaan had. Het punt is aardig gelegen op een driesprong: N.O. Maastricht, Z.W. Tongeren en N.W. Bilsen. De weg Bilsen - Lindeboom staat niet op de kaart van D.B.P. Die gansche streek is heuvelachtig en als het de tijd van het jaar is, vol korenvelden.

(†) Zie over het gevecht de *Staats-Courant* van 11 en 22 Augustus, zoomede Wüppermann, blz. 171-172.

nu dadelijk hunne maatregelen kunnen nemen, om ons met alle kracht te ondersteunen.

Ik verzoek UHgEdG. deze buitengewone tijding, op de ontvangst aan den heer generaal-majoor Von Thiele mede te deelen(*), ten einde Z.E. in staat te stellen, deze gebeurtenis aan Z.K.H. Prins Wilhelm van Pruissen bekend te maken.

De tijd ontbreekt mij, in verdere details te komen.'

Tevens lichtte Dibbets bij eene depêche van dien dag *Oorlog* over de strekking van dit schrijven in. 'ZEd. bekend zijnde', luidde het namelijk, 'met de reeds georganiseerde middelen tot de contre-revolutie te Luik, waarvan eenige hoofden zich te Aken bevinden, twijfel ik geenszins of dezelve zal nog heden worden bewerkstelligd.'

En aan den prins van Oranje: 'Gisteren avond, bij de komst van den heer majoor Roloff, zijn dadelijk de mij medegedeelde bevelen van U.K.H. ten uitvoer gebragt. De geestdrift, waarmede de troepen bij den uitmarsch naar Tongeren waren bezield, gaat alle beschrijving te boven.'

In den nacht van den 9^{den} op den 10^{den} ten 2 ure, dus in den vroegen ochtend van den 10^{den}, en niet, gelijk D.B.P. zich hier verschrijft (blz. 236), 'in den morgen van den 9^{den},(†), trok Van Boecop Tongeren binnen als triomfator. Wèl zullen de gevoelens van dezen generaal gemengd zijn geweest, toen hij aldus terugkwam in eene stad, waar hij bijna 'n jaar te voren - aanvang October 1830 - was doorgetrokken, wijkende uit zijn bevelhebberschap van Luik voor een opstand, waartegen ook hij niet voldoende krachtig opgekomen was(§). Maar de gelegenheid om nog eens als soldaat te schitteren, gaf de vijand hem niet, daar Tongeren door zijne bezetting verlaten was onder den niet voor zijne positie berekenden kolonel Wuesten (blz. 236); de heer Ch. Behr, die als kolonel-commandant van de Garde Civique te Luik, den treurigen ondergang van Daine's leger van nabij aanschouwde(**), heeft in het *Journal de la province de Liège* de verdediging van dezen uittocht op zich genomen: 'la garnison de Maestricht, faisoit journellement des sorties au nombre de 2 à 3000 hommes avec une douzaine de pièces de canon' etc. Uit deze overdrijving kan men ook zien, welk een schrik die schijnbewegingen telkens verbreidden(††).

Intusschen, door den hoogst gebrekkigen verkenningsdienst, waarop de Schrijver vele malen wijst, was men in het hoofdkwartier des

(*) De Pruisische Regeeringspresident.

(†) Een paar regels te voren staat juist, dat Van Boecop in den avond van den 9^{den} vertrok. Zoo licht ontstaat verwarring in het verhaal der gebeurtenissen, door met de uren geene rekenschap te houden, 'en toch op die uren komt het soms zeer aan' (blz. 302).

(§) Zie mijn *Luik en Limburg,* blz. 95 en 156.

(**) Over Ch. Behr, o.a. mijn *Luik en Limburg*, blz. 87.

(††) Het voor den uittocht van Wuesten niet onbelangrijk stuk werd overgenomen door de *Emancipation* van 20 Augustus 1831, waarin ik het heb gelezen.

Prinsen nog ten eenenmale met Daine's heengaan onbekend, zoodat, toen reeds Van Boecop was vertrokken, Dibbets nog in den ochtend van den Prins bericht ontving, dat de troepen, zoowel uit Hasselt als uit St. Truyen, zouden oprukken, om Daine te Tongeren in te sluiten. In allerijl maakte de Maastrichtsche opperbevelhebber van de aanwezigheid des majoors Roloff gebruik, om én Van Boecop én den Prins in te lichten. Den eerste werd gelast, overeenkomstig 's Prinsen wil, om, ingeval Daine een aanval op Tongeren mocht wagen, en de onzen dan zouden moeten terugtrekken, niet zich naar Maastricht, maar in de richting van Hasselt te bewegen. 'Evenwel', berichtte Dibbets tegelijkertijd den Prins, 'is het te vermoeden, zulks niet plaats zal grijpen, daar volgens het berigt van majoor Guerin, de retraite van Daine in de grootste wanorde heeft plaats gehad. De infanterie, en vooral de Garde Civique, hebben hunne wapens weggeworpen. Het schijnt, dat Daine zijne retraite zal vervolgen tot St. Walburge(*) en zich alzoo in gemeenschap met de citadel van Luik zal stellen, hetwelk onze operatie op Luik, van die zijde, moeijelijk zal maken.'

Majoor Roloff ging met deze brieven via Tongeren naar Hasselt, 's Prinsen hoofdkwartier. De opperbevelhebber had den 9^{den} een rustdag doen houden, aan welke handeling D.B.P. een belangrijk hoofdstuk wijdt (blz. 238); een rustdag, met het voornemen om daarna Daine te gaan vangen. Maar nu bracht Roloff het bericht, dat van die zijde niets meer te vangen of te vreezen was, en zoo besloot de Prins - jammer van de paar dagen met het oog op de Fransche tusschenkomst - zich naar Leuven te wenden (blz. 239). De dwaze Eenens ziet maar verraad, ook daarin dat de Prins Daine naar Luik heeft laten door galoppeeren; zijn boek is slechts van belang wegens de vele oorspronkelijke stukken daarin opgenomen; het eigen oordeel lijkt dat van een monomaan(†). De te langzame voortgang van ons leger in die dagen - men leze ook het hoofdstuk 'Kleine marschen en groote omzichtigheid bij het Nederlandsche leger' (blz. 328) - verlevendigt de gedachte aan de wijze, waarop van 1815-1830 door een vredesleger bij uitnemendheid werd gediend, gelijk ons o.m. door mannen als Knoop, Weitzel en Stieltjes is medegedeeld, toen de beoefening van een der militaire deugden, initiatief, onbekend was; toen de leus was: alles minutieus doen, wat geëischt wordt en altijd wachten op gedetailleerde bevelen; toen men vooral, door sleur en routine en door zucht tot centralisatie, de waarde van den tijd niet leerde kennen en begrijpen ook voor een leger, dat oorlog moet voeren. Wanneer men vijftien jaren lang de bureaucratie in een leger als het onze van 1815 tot 1830 hoogtij heeft doen vieren en verregaande kleingeestigheid en slobkousendienst daarin den normalen toestand teekenden, kan men er zich niet over verbazen, dat, als de oorlog uitbreekt, niet onmiddellijk

(*) Voorstad van Luik. Verg. mijn *Luik en Limburg*, blz. 55.
(†) Verg. blz. 8 mijner verhandeling van 1903.

of eenige dagen later zelfstandige en bekwame aanvoerders optreden, die vooral de waarde van den tijd kennen en, zonder een oogenblik tijd te verliezen, juiste dispositiën nemen(*). De houding van velen onzer militaire bevelhebbers in België tusschen Augustus en December 1830 was het psychologisch gevolg van de alle zelfstandigheid en geestkracht doodende wijze van dienen in het Nederlandsche leger tusschen 1815 en 1830. De Schrijver trouwens erkent: van hen, die in 1831 het leidend en bindend centrum van het leger te velde uitmaakten, moest men 'niet plotseling verwachten Napoleontische eigenschappen, geniale inspiraties' (blz. 230). En zoo ontbrak de goede inspiratie om zich eerder naar Leuven te keeren.

De man, op wien men wachtte om hem met zijn leger op te vangen, ziende dat de weg naar Luik niet door Saxen-Weimar werd afgesneden, was naar de Waalsche bisschopsstad geijld, waar hij in den ochtend ten 2 ure van den 9den aankwam, gevolgd door het overschot van een in staat van ontbinding verkeerend legertje, ongeveer 4000 man. Maar hij kon zich nu toch althans beroepen op zijn veldheersblik, die immers dat alles doorzien had, want den 30 Juni 1831, dus aan den vooravond van de dagen toen het schetteren door vechten stond vervangen te worden, had hij aan zijn minister van Oorlog uit Hasselt geschreven: 'Je suis obligé de vous déclarer que je ne suis pas en mesure de faire la guerre, de manière à assurer des succès et l'honneur de nos armées'(†). Oprechter kan men toch niet wezen!

In Luik - wel verre dat het er naar eene tegen-omwenteling leek! - was men nu woedend op deze helden van den vorigen dag. 'Men heeft zich verpligt gezien', verhaalde Dibbets aan *Oorlog* d.d. 16 September 1831, 'de kurassiers te Luik in bezetting en deel gemaakt hebbende van de zoogenaamde Maas-armée, uit hoofde der voortdurende vernederingen hun, wegens het gehouden gedrag, door de volksklasse aangedaan, dermate zelfs dat zij zich niet individueel op straat durfden vertoonen, naar Doornik te doen vertrekken. Gedurende den marsch op Namen ontmoet zijnde door eene batterij veld-artillerie, werden zij aldaar op eene verregaande wijze beschimpt, door de toeroeping *Sauve qui peut, Coureurs, uitdaging om af te stijgen*, enz., zoodat niet zonder veel moeite verhinderd is kunnen worden, zij handgemeen geraakten, daar men reeds wilde aanvangen, de stukken te laden.'

Het succes had in allen deele aan Dibbets' doorzicht recht doen wedervaren, gelijk van Belgische zijde te laat werd ingezien. 'Thans wordt door hen ingezien', schreef Dibbets den 3den September 1831 aan *Oorlog*, 'dat het behouden der posten te Riempst niets afdoet, maar integendeel aan gedurige uitvallen der vesting blootstelt, en

(*) A.W.P. Weitzel, *Herinneringen van een oud-vrijwilliger.* T.J. Stieltjes, *Militaire studiën,* dl. II, blz. 103-111. W.J. Knoop, *Herinneringen aan de Belg. omw. van* 1830, blz. 105.

(†) Voermanck, *Coup d'oeil sur la régence de Guillaume I* (1861), blz. 122. Verg. blz. 8 mijner verhandeling van 1903.

bovendien hunne beschikbare magt, werkelijk verzwakt. Ingeval zij, bij het hervatten der vijandelijkheden, zich bepaald hadden, Tongeren behoorlijk te verzekeren en kleine verkenningen uit te zenden, zouden zij mij verpligt hebben, voortdurend een gedeelte der bezetting in beweging te houden, om hunne oogmerken gade te slaan, en alzoo hun doel, zonder eenig verlies, bereikt hebben. Ook verklaren zij openlijk, door mij in deze te zijn misleid.' Vandaar, dat toen na het einde van den veldtocht de Belgische troepen andermaal in Tongeren kwamen, de post te Riempst onbezet bleef, terwijl men zich enkel bepaalde met aan de Maastrichtsche poort der stad eenig geschut op te stellen.

V.

Met de bezetting van Hasselt en Tongeren kon het Nederlandsche leger zich heel wat vrijer bewegen, ook voor het onderhouden der gemeenschap met Noord-Brabant, speciaal met Eindhoven. Aan de 'Bescherming van de Communicatie-lijn' heeft de Schrijver een afzonderlijk hoofdstuk gewijd (blz. 243). Het is belangrijk; men behoort het tevens te beschouwen in verband met hetgeen op blz. 331-335 over de verpleging wordt medegedeeld. Men moet het waardeeren, dat in een werk als dit ook op die twee onderwerpen de aandacht van niet-deskundige lezers werd gevestigd. De toenmalige chef van het departement van Marine, de heer Wolterbeek, had in 1819 de koddigheid te schrijven: 'Den oorlog te voeren, is niets, mijnheer de Resident, wanneer de differente autoriteiten de handen in elkander slaan om tot algemeen nut gezamenlijk te werken'(*). Immers, ondanks alle overeenstemming, kan de tegenwerking van den vijand groot zijn, ook op het gebied der materieele verzorging van het leger, en het is juist daarover, dat men in het algemeen weinig leest, omdat het een te prozaïsch onderwerp is. Het minste nadeel, dat de vijand aan de gemeenschap kan toebrengen, is natuurlijk oponthoud in het vervoer; het uitblijven van convooien kan een bevelhebber tot den terugtocht noodzaken of een gevecht, dat eene overwinning had kunnen geven, in eene nederlaag doen eindigen(†).

Voor Cort Heyligers, die sinds den 10^{den} Hasselt tot hoofdkwartier had, en aan wien het onderhouden der gemeenschap met Eindhoven werd opgedragen, ontstonden dadelijk moeilijkheden ten deze, zoodat hij reeds den 11^{den} aan Dibbets berichtte: 'De Belgen, die zich te Weert, Bree, enz. bevonden, schijnen zich vereenigd te hebben onder Van den Broecke(§) en zijn gisteren bij Valkenswaard op den straatweg verschenen, zoodat de communicatie afgesneden is. Ik dirigeer derwaarts 4 bat^{s}., 2 stukken en 50 kurassiers en stel den Prins voor om

(*) In mijne verh. over Palembang en Banka in 1816-1820 (*Bijdr. tot de taal-, land- en volkenk. van N.-I.*, 6de volgr. VII).
(†) J.K.H. de Roo van Alderwerelt, 'De versterking van Parijs,' *De Gids* 1874.
(§) De Belgische commandant van Roermond.

langs den linker Maas-oever eene demonstratie benedenwaarts te doen verrigten.' Maar de Maastrichtsche opperbevelhebber kon zich slechts gedeeltelijk met die opvattingen vereenigen, nog denzelfden dag antwoordende: 'Dat men de gemeenschap met Noord-Brabant heeft afgesneden, heb ik wel verwacht; indien uit 's Bosch één bataljon infanterie te Valkenswaard konde worden gezonden, zoude zulks spoedig hersteld zijn. Eene beweging op de linker beneden-Maas, zoude voor de bezetting van Tongeren welligt gevaarlijk kunnen worden. De zaak moet binnen weinige dagen beslist zijn, gelijk dan ook de operatiën van ons leger schijnen aan te duiden.' Alzoo een wenk om in afwachting van grootere gebeurtenissen niet al te veel uit te halen; blz. 244 v.v. doet ons zien het weinig vruchtdragende der schermutselingen op den 12^{den} en 13^{den} in deze streken.

De hoofdstukken 'Het Belgische Schelde-leger van 6-12 Augustus' (blz. 247), 'De aanmarsch op Leuven van het Nederlandsche leger op 10 en 11 Augustus' (blz. 251), 'Het dagboek omtrent den 10^{den} Augustus en het avondgevecht bij Bautersem' (blz. 254), 'Beschouwingen omtrent het avondgevecht bij Bautersem' (blz. 258), 'Niëllon op den 11^{den} Augustus' (blz. 264), tintelen van actie en leven en bereiden den lezer alzoo zeer geschikt voor op het zoo belangrijke hoofdstuk 'De beslissing voor Leuven op 12 Augustus' (blz. 267). Dan laat de Schrijver zijn vader het gebeurde verhalen in 'Het dagboek over den 12^{den} Augustus' (blz. 289-292), mede zeer belangrijk; de Schrijver vindt dit echter niet voldoende en geeft in een der volgende hoofdstukken (blz. 320) nog eens 'Nadere beschouwingen over Leuven'. De dag van den 12^{den} Augustus 1831 om Leuven was eene afwisseling van tragische en komische momenten. Tot de eerste moet gerekend worden het bevel van generaal Meijer, *toen reeds de wapenschorsing tuas aangegaan*, om stilletjes de abdij van Perck te bezetten, daar hij niet bekend was met het feit, dat de Belgen daar lagen. Dezen hebben er van gebruik gemaakt om geducht op de onzen los te branden; een incident, waarover nader handelt het hoofdstuk 'Gevolgen der Leuvensche kanonnade' (blz. 302).

Uit het dagboek blijkt, dat Eenens in 1875 dus niet ten onrechte beweerde, dat de beweging van de Leidsche jagers naar de abdij één der redenen is geweest tot rechtvaardiging van de beruchte kanonnade. Die marsch wordt, zoo door den schrijver van het dagboek (blz. 291), als door zijn zoon in het hoofdstuk 'Koning Leopold, Eenens en Niëllon', (blz. 309) een 'misverstand' genoemd. Hebben wij dan wel het recht, den Belgen zóó euvel te duiden, dat zij, nog niet bekomen van de door den slag opgewekte gemoedsbewegingen en geprikkeld door de voor hen zoo treurige ontknooping daarvan, *toen* dien marsch niet als een misverstand beschouwden, doch van hun vijand het ongunstigste dachten en daarnaar handelden, gelijk wij tegenover hen deden, de kanonnade noemende eene trouwelooze handeling en geen misverstand? De Dagboekschrijver erkent trouwens ten deze het recht der Belgen

(blz. 291) en de zoon geeft toe, dat de marsch eene daad was in strijd met het oorlogsrecht (blz. 310): vader en zoon beiden zeggen wel ‘strikt genomen’, maar welke redenen waren er voor de Belgen tot niet-strikt nemen? Hoe komt dan ook de zoon ertoe, op blz. 323 te schrijven, dat door hem ‘is aangetoond, dat aan den tocht der Leidsche jagers naar de abdij geen voorwendsel kan worden ontleend voor de kanonnade’?... Neen, hij kon slechts aantoonen, dat van eene of meer (men denke aan het schieten onzer tirailleurs bij *Tivoli*) in strijd met het oorlogsrecht gepleegde, doch op misverstand berustende handelingen van *een gedeelte* van ons leger door de Belgen op eene ‘onedele, ja schandelijke wijze’... ‘schromelijk misbruik’ is gemaakt door het geschutvuur ook te richten op het andere, grootste en *weerlooze* d.i. in rust verkeerende gedeelte van dat leger (blz. 291 en 292).

In het hoofdstuk ‘De divisie van den Hertog van Saksen-Weimar op den 12^{den} Augustus’ (blz. 293) krijgen wij een zeer teekenend en pakkend overzicht van vermakelijke incidenten, waarin de Duc een der hoofdrollen vervult. Von Gagern, zijn oud-chef van den staf in 1830 en 1831, heeft *bouillant Achille* meesterlijk geteekend(*). Van de verschillende op den 12^{den} Augustus 1831 door den Duc uitgehaalde stukjes had de Schrijver er nog een zeer sterk in herinnering kunnen brengen, waarbij kolonel Van Stirum (blz. 300) en de kolonel Prisse (blz. 215 en 455) tegenwoordig waren. Men vindt het vermeld in eene ‘Note manuscrite du lieutenant-général Baron Prisse sur la journée du 12 août 1831’ in het verweerschrift van Graaf Goblet d'Alviella, zoon van den generaal Goblet (blz. 286), contra Eenens' ‘Conspirations militaires’(†).

De geschiedenis van den Tiendaagschen veldtocht kan ik hiermede als gesloten beschouwen. De volgende hoofdstukken, zeker hoogst lezenswaard, moet ik met het oog op de uitgebreidheid, die deze verhandeling al op- en aanteekenende reeds kreeg, onbesproken laten. Dat eene kaart bij het werk gevoegd werd, is hoogst gelukkig; eenige der in het werk genoemde plaatsnamen vond ik er echter niet op, zooals Paal of Pael (blz. 144), de abdij van Vlierbeek (blz. 285), ‘het défilé der kleine Gethe bij Orsmael’ (blz. 330); de opneming van Antwerpen en Brussel - zij het ook, indien men de kaart niet te groot wilde maken, op een kleiner afstandsschaal - zou tot verduidelijking hebben bijgedragen.

'*s-Gravenhage*, 28 Mei 1906.

P.H. VAN DER KEMP.

(*) Von Gagern, Hollandsche vertaling, ibid., dl. I, blz. 330 en 336-338.

(†) Comte Goblet d'Alviella, *Documents du procès intenté au Général Eenens pour défendre la mémoire du Général Goblet*, blz. 87-91.

De positie van Siam ten opzichte van Frankrijk en Engeland.

Men behoeft slechts een blik op de kaart van Achter-Indië te werpen en de ligging van Siam tusschen de Fransche en Engelsche bezittingen na te gaan, om te begrijpen waarom er zulk een groote naijver tusschen Frankrijk en Engeland in dat deel van de wereld heerscht.

Alleen geographische kennis maakt ons deze oostersche kwestie niet duidelijk, daarom zullen wij in dit artikel een historisch overzicht geven van de pogingen door Frankrijk en Engeland in 't werk gesteld om in het Siameesche koninkrijk vasten voet te krijgen.

Lodewijk XIV ontving ten tijde dat een Griek, genaamd Konstantijn Phaulkon, grootkanselier van koning Phra Noray was, in 1685 een Siameesch gezantschap. Hij geloofde, op de mededeeling van den katholieken en Franschen bisschop van Aijnthia, dat de koning van Siam het plan zou hebben zich te laten doopen, en dat, zoo Frankrijk een verbond met hem wilde sluiten, hij den geestelijken Rubicon zou overtrekken.

Opvolgend werden er twee gezantschappen naar Siam gezonden. Aan de eerste missie, die uit den gezant en een twintigtal officieren bestond, waren 6 jezuieten toegevoegd, waaronder de bekende paters Fachard en de Choisy. Dit gezantschap keerde in 1686 naar Frankrijk terug, vergezeld door vele Siameesche grootwaardigheidsbekleeders, die met het tweede Fransche gezantschap in 't volgende jaar weer naar Siam vertrokken.

Koning Phra Noray, die zijn oom vermoord had, om de oppermacht in handen te krijgen en enkele prinsen, die hem in den weg stonden, had doen ter dood brengen, was zeer eergierig en slim. Hij koesterde minder den wensch zijn volk te ontwikkelen, dan wel een machtigen bondgenoot te vinden, die in staat zou zijn, hem tegen de Portugeezen, Engelschen en Hollanders te beschermen, wier plannen hij niet vertrouwde. Zeer in zijn schik met den toenmaligen machtigsten vorst van Europa in betrekking te staan, gaf hij de beide sleutels van zijn koninkrijk, Bangkok en Mergui, aan Frankrijk, opdat dit ze zou verdedigen. De gezant, de Chaumont, stelde daartoe ter beschikking twee hooggeplaatste officieren, den chevalier de Forbin, die tot groot-admiraal

en den heer des Farges, die tot generaal der militie benoemd werd, tien subalterne officieren en twee compagnieën soldaten.

Het bleek echter, dat Phra Noray zich niet had laten doopen en vele leden van het gezantschap vermoedden een list van den bisschop en den Griek Phaulkon, daar laatstgenoemde voor alles Europeesche troepen te zijner beschikking wenschte te hebben, waarop hij in geval van nood kon rekenen om zich te verdedigen en waardoor hij de troonopvolging van dien prins kon verzekeren, dien de koning tot opvolger wenschte te hebben. De Franschen hadden echter vasten voet in Siam gezet. Volgens verdrag bezaten zij aldaar de twee voornaamste vestingen en mochten hopen, eene zeer belangrijke nederzetting aan de Menam te stichten, waarvan men de natuurlijke ontwikkeling reeds vooruit kon nagaan. Zeker had Lodewijk XIV, niettegenstaande een paar conflicten met inlandsche hoofden, in dien tijd den mooisten sleutel tot Achter-Indië in handen gekregen, en kon hij - nadat eenige jaren te voren op Madagaskar geen succes behaald was - van eene kolonie in het verre oosten droomen, toen een opstand uitbrak, die ten gevolge had, dat de koning en Phaulkon om 't leven gebracht werden, Phra Phet Rara den troon besteeg en ten slotte de Fransche officieren en hun troepen het land verlieten.

Lodewijk XIV was zeer ontstemd over den afloop zijner onderneming en daar hij niet meer aan de mogelijkheid geloofde, den nieuwen koning over te halen zich te laten doopen, zoo gaf hij zijn verdere plannen op en liet Siam met rust. Was zijn doel geweest den Franschen invloed te verbreiden en aldaar eene nieuwe kolonie te stichten, inplaats van de inboorlingen te willen bekeeren tot het Christendom, dan zouden Lodewijk XIV en zijn opvolgers zeer zeker in Achter- zelfs in Voor-Indië een rol hebben kunnen spelen, waartoe nog geen ander land in staat was geweest. Een eeuw later zou Frankrijk op zijn weg Engeland ontmoeten en sedert vindt het dat rijk steeds als mededinger, als het iets ondernemen wil.

Tegen het einde van de 18^{e} en in het begin van de 19de eeuw trok Frankrijk, - dat aan de Indische kust nog een onbeduidend gebied en enkele weinig beteekenende nederzettingen bezat - door de revolutie in beslag genomen en met bijna geheel Europa in oorlog, zich voor een 50tal jaren uit het oosten terug en liet Engeland vrij spel.

Slechts enkele Franschen, die Lodewijk XVI, volgens een overeenkomst welke in 1787 te Versailles gesloten was, naar den keizer van Anam gezonden had, bleven in dienst van Gia Long, dien zij op den troon gezet hadden, en in dien van zijn zoon, welke hen in 1825 weder naar hun vaderland terug zond; anderen, die zonder landsbetrekking in Birma verblijf hielden, deden al het mogelijke, opdat de Fransche invloed aldaar niet verloren ging. Toen de Franschen zich in 1856 opnieuw

in Achter-Indië vertoonden, kende men hen daar nog slechts van naam en door den roem van Napoleon I.

Gedurende die jarenlange werkeloosheid van Frankrijk op koloniaal gebied, stichtte Engeland eene nederzetting te Rangoon, koos nu eens partij voor den koning der Peguanen, dan voor dien der Birmanen, die beiden om dat koninkrijk vochten, en zond ten slotte aan den laatste, die als overwinnaar uit het strijdperk kwam, twee gezantschappen, in 1795 onder majoor Symes en in 1796 onder kapitein Cox. Albion liet, zonder er veel notitie van te nemen, zijn gezant allerlei krenkingen van de zijde van den Indischen potentaat ondergaan, schoenen en kousen moest hij uittrekken, voor den vorst nederhurken, terwijl deze de onderhandelingen op de lange baan schoof. De grondslag werd echter gelegd tot de toekomstige macht in Birma. In 1798 werd het duidelijk, dat de nederzetting in Rangoon de wig van Engeland in Achter-Indië was, en dat de verovering van Beneden-Birma (of Pegu) het werk van de volgende eeuw zou zijn.

In 1824 verklaarde Engeland, wegens een onbeduidenden twist, aan den koning van Birma den oorlog, en dwong hem in 1826 het geheele koninkrijk Arakan, dat Birma van de Engelsche bezittingen in Indië scheidde, de landschappen Mergui, die koning Phra Noray in 1785 aan Frankrijk had gegeven, Tavoij en IJech af te staan, 25 millioen francs oorlogskosten te betalen en het 't recht toe te kennen in Ava een zaakgelastigde aan te stellen. In 1852 nam het Beneden-Birma in bezit, stootte in 1885 het vorstenhuis Alompra van den troon en voegde Boven- en Beneden-Birma bij elkander. In 1887 bezette het de staatjes in het landschap Shan gelegen, waar de vorsten van Pegu of Birma altijd begeerig naar waren, maar die zij nooit hadden kunnen onderwerpen. Engeland was naijverig op Holland, omdat het Java en Sumatra had moeten teruggeven, daarom vestigde het toen alle aandacht op Birma, waaraan het de vier bovengenoemde landstreken eerst pas ontnomen had. Op dat tijdstip richtte het ook de blikken op China, Japan en Siam, en kwam tot de conclusie, dat de straat van Singapore, in zijn handen een tweede Gibraltar kon zijn.

In 1824 kocht Engeland het eilandje Singapore van den radja, die zijn volk uitzoog, voor een jaargeld van 100.000 frcs. - dat op zijn nakomelingen moest overgaan - en mengde zich in de twisten, die tusschen de Maleische vorsten bestonden.

Het verdeelde om te heerschen. In het zelfde jaar veroverde het Malakka, kocht een jaar later van Holland den staat van dien naam, vereenigde weer een jaar later het koninkrijk Tenasserim met Beneden-Birma en nam in 1830 bezit van het koninkrijk Perak en de provincie Wellesley. Het koninkrijk Pahang, dat onder Engelands bescherming staat, was in 1902 door haar met het koninkrijk Kalentan - aan Siam schatplichtig - door een verdrag verbonden, nu is het bezig de vorsten van Patani en Ligor, ook vazallen van Siam, tot dit verbond

over te halen. Buitendien heeft het zich door verdrag een overwegenden invloed in de Siameesche provincie Kra geschapen. Nog slechts enkele jaren en het geheele schiereiland Malakka zal onder het bestuur van Engeland gekomen zijn.

Laten we nu eens nagaan hoe Frankrijk weer naar Achter-Indië gekomen is, wat het daar gedaan heeft om Engelands mededinger te worden en hoe het in staat zal zijn de annexatie van Siam door de Engelschen te verhinderen, nadat het aan dat land de zuidelijkste bezittingen ontnomen heeft.

Nauwelijks waren de Bourbons weer op den troon, of de Fransche regeering begon de betrekkingen met Anam - die door het verdrag, dat de zoon des konings Gia Long te Versailles onderteekend had, ontstaan waren - weer aan te knoopen en op de uitvoering daarvan aan te dringen, ten minste voor wat de stad en de bocht Tourane, op de oostkust van Anam aan de Chineesche zee, betrof. Frankrijk geloofde zich gerechtigd de uitvoering van dit verdrag te vorderen, omdat in 1788 de officieren, die het beloofd had te zenden, ter beschikking van Anam gesteld waren en dezen de land- en zeemacht van dat vorstendom georganiseerd en de arsenalen gebouwd hadden.

Achtereenvolgens werden in de jaren 1817, 25 en 31 drie officieren naar Tourane gezonden, maar hun zendingen mislukten, de streek werd niet afgestaan en de officieren, die in Anamitischen dienst gebleven waren en door de Mandarijnen nu niet juist zeer voorkomend behandeld werden, voelden zich te midden dier oosterlingen niet meer veilig en verlieten in 1824 het land. Bij den dood des konings Gia Long in 1828 brak de vervolging der Christenen, die gedurende een dertigtal jaren niet voorgekomen was, met hevigheid uit: elf katholieke zendelingen, waaronder 8 Franschen, werden vermoord, vijf andere ontkwamen ter nauwernood, doordat de scheepscommandanten te rechter tijd optraden.

Als in 1856 nog eens getracht werd Tourane langs vredelievenden weg in bezit te nemen en dit niet gelukte, besloot de Fransche regeering met geweld haar zin door te drijven, de plaats werd 31 Augustus 1857 gebombardeerd, en de oorlog naar Cochinchina overgeplant. In 1887 werd dit deel van het keizerrijk Anam veroverd, onderworpen en georganiseerd. Intusschen kwam het noordelijk van Cochinchina gelegen Cambodja in 1863 onder Fransch protectoraat en de diplomatieke agenten van Siam, die aan het hof van Udong de lakens uitgaven, trokken zich naar Bangkok terug.

Frankrijk verdubbelde op deze wijze zijn bezittingen in Achter-Indië. Door de verovering van Tonkin en Anam, die het gevolg was van het niet nakomen der verdragen, van de door het hof bevolen Christenmoorden, het benadeelen van den Franschen handel op de Roode rivier, een overval van officieren en het optreden der zeeroovers, verdriedubbelden de Fransche

bezittingen, terwijl ze in 1896 door de annexatie van Laos - op den rechter Mekongoever - nog eens vermeerderden. Door deze snelle uitbreiding van gebied grensde Frankrijk over een lengte van 700 K.M. aan Siam. Door het nieuw gesloten verdrag in 1904 werden de bezittingen van Frankrijk in Achter-Indië nog eens vergroot: bij Cambodja voegde het een kuststreek ter lengte van 100 K.M., terwijl de provinciën Battambang, Siemreap en Sisopone onder Fransch militair bestuur gesteld werden. De overeenkomst met Engeland (1904), een vervolg van die welke in 1896 aangegaan is, waardoor het koninkrijk Siam tusschen de Fransche en Engelsche bezittingen gekomen is, verzekert Bangkok voor de toekomst tegen een coup de main van een der contracteerende partijen en erkent Laos, dat zoogenaamd een deel van Siam is, als behoorende tot de Fransche invloedsfeer, terwijl het geheele schiereiland Malakka tot die van Engeland gerekend wordt.

Op deze wijze is het voortbestaan van het koninkrijk Siam door een verdrag, dat uit naijver ontstaan is, gewaarborgd. Toch betreft die bescherming slechts het voormalige gebied van het koninkrijk, n.l. het Menambekken, wellicht het rijkste deel van Achter-Indië. Het is te begrijpen, dat Siam de Fransch-Engelsche overeenkomst van 1904 evenmin erkent als die van 1896, en dat het zijn grondbezit in het Z.W. en in Cambodja en Laos in het oosten denkt te blijven bezitten, maar duidelijk is het, dat het niet de middelen heeft, die streken te behouden, wanneer Frankrijk en Engeland overeenkomen, wat elk dier landen voor zich hebben wil. Men kan er aan toevoegen, dat het geen bepaald belang heeft de door haar beide buurlieden begeerde landschappen te behouden, ten eerste, omdat het deze nooit geheel en al in ongestoord bezit gehad heeft, ten tweede, omdat zij niets bijdragen tot versterking der geldmiddelen. Deze bezittingen zijn reeds en worden steeds meer en meer wondeplekken, waardoor een oorlog met Frankrijk of Engeland ontbranden kan, zij berokkenen Siam slechts financieele moeilijkheden; wie weet, in welke dure misschien gevaarlijke avonturen dat land dan gewikkeld wordt.

Wanneer echter de koning van Siam en zijn raadgevers het ware belang van het land begrijpen, dan moeten zij den naijver hunner buren benutten om zich vaste landgrenzen te verschaffen, het inwendige van den staat te organiseeren, niet voor een oorlog, omdat Siam nooit in staat zal zijn dien alleen te voeren, maar op vredelievend gebied, wat betreft beschaving.

Het eenige gevaar dat het loopt, is, wanneer het de clausulen van het nieuwe verdrag niet beter weet te respecteeren dan vroeger onderteekende verdragen, dat het niet begrijpt aan de Franschen en Engelschen - die aanspraak hebben op bepaalde betrekkingen, welke door Europeeërs moeten worden bezet - het aantal te moeten geven, dat elk toekomt, en het wellicht op het denkbeeld komt Japan in den arm te nemen,

waarmede het een handelsverdrag gesloten heeft, dat enkele niet bekende bepalingen moet bevatten. Indien Frankrijk en Engeland bemerken, dat een derde natie in 't spel komt, dan zouden zij zeker allen naijver direct ter zijde zetten en samen Siam tot rede brengen.

Frankrijk en Engeland wenschen echter Siam als bufferstaat te behouden; het dal van de Menam kan niet verdeeld worden, aan één natie kan het slechts behooren, omdat de groote vlakte zonder eenige verheffing niet toestaat, dat daar een natuurlijke grens getrokken wordt. Daarbij komt, dat dit land te rijk en te gunstig gelegen is, dan dat de eene tegenstander het den ander zoude gunnen. Met Japan heeft Siam hoe langer hoe meer toenadering gezocht. Mevrouw Rolin-Jacquemin, de echtgenoote van den vroegeren Belgischen gezant, die in dienst des konings van Siam getreden en met de opleiding der prinsessen belast was, is door Japansche dames, leerlingen van de normaalschool te Tokio, vervangen. De bevloeiïngswerken te Siam werden gestaakt en in Japan bestelde de koning voor vijf millioen francs oorlogsmateriëel. Japansche instructeurs werden gevraagd om het Siameesche leger uit den staat van verval op te heffen.

Men zal zich afvragen of Siam ook getracht heeft steun te zoeken bij een andere Europeesche mogendheid. Of dit werkelijk het geval is geweest, is niet met zekerheid te zeggen, maar wel was er in 1902 een buitengewone missie naar Europa gezonden aan welks hoofd Prins Chira stond, broeder des konings en opperbevelhebber van 't leger. Eerst werd een bezoek aan Berlijn gebracht en onmiddellijk na de ontmoeting van den Czaar met keizer Wilhelm te Reval toog het gezantschap naar St. Petersburg, en dat deze reis wel degelijk een politiek karakter gedragen heeft, bewijst het feit, dat de Siameesche gezanten te Parijs en Londen tegelijk met de buitengewone missie te Berlijn vertoefden.

Waarom Siam de oogen op Duitschland vestigde? Het is niet algemeen bekend, dat Duitsch kapitaal aan de oevers van de Menam veel tot stand heeft gebracht. De spoorwegen, 't post- en telegraafwezen hebben de Duitschers aldaar ingevoerd. Gelijktijdig met de indienststelling der electrische trams te Berlijn opende een Duitscher te Bangkok een dergelijke lijn. Duitsche arbeidskrachten zijn in Siam zeer gewild. De handel met Duitschland, die de eerste plaats inneemt, wordt steeds bloeiender.

Aan het Berlijnsche hof heeft men veel sympathie voor de leden van het Siameesche koningshuis. Prins Paribatra, één der zonen des konings, is aan de cadettenschool te Grosz-Lichterfelde opgevoed, kwam vervolgens als vaandrig in het Koningin Augusta Garde Grenadier Regiment No. 4 te Berlijn in garnizoen, bezocht de Kriegsschule te Kassel en werd in Juli 1901 tot luitenant bij bovengenoemd garde-regiment aangesteld.

Hertog Johann Albrecht van Mecklenburg-Schwerin, door den keizer hoog geacht wegens zijn inzicht op koloniaal gebied, kent Siam uit persoonlijke ervaring. Hoe 't zij, Duitschland is niet voor Siam in de bres gesprongen; Prins Paribatra keerde in 1902 naar zijn land terug, nadat hij eerst verschillende lezingen van professoren aan de Berlijnsche universiteit had aangehoord.

Wat er van Siam zal worden, is niet te voorspellen, maar zeker is het dat dit land door het wapensucces der Japanners in beter positie gekomen is. Dat de oorlogzuchtige plannen uit de lucht zijn, bewijst het, door het weer met kracht aanvatten der irrigatiewerken. Laat ons wenschen, dat Siam zijne zelfstandigheid niet verliest.

Den Haag.

G.H.J. GIJSBERTI HODENPIJL.

Een snoepreisje.

Klokslag twee uur was Dolf de deur uitgegaan. Kate ging voor het raam staan en zag hem na, zoo lang zij kon. Hij zette den kraag van zijn jas op, de motregen sloeg hem in 't gezicht. Nu ging hij over de brug, die de straat scheidde van het marktplein waar het altijd woei, maar nu erger dan ooit. Toch keek hij nog om en knikte haar toe. O, lieve hemel, daar ging zijn hoed! Gelukkig, hij pakte hem, zij dacht dat hij het water inging. Adieu, ja, kijk maar voor je. Hij was weg. In de toch altijd stille straat liep nu geen levende ziel. De motregen werd al dichter. 't Was als een gordijn. Het verveelde haar, te kijken naar de natte huizen, naar de glimmende daken, naar de groote plassen, naar al het doffe, zware, grijze en troostelooze van den eindeloozen regendag.

Wat zou ze in 's hemels naam doen met haar langen achtermiddag? Met dat noodweer bleef ze zelfs verstoken van haar dagelijksche wandeling. Niet dat ze dat prettig vond, dat wandelen in haar eentje langs de singels van het stadje, waar ze altijd precies dezelfde menschen tegenkwam; maar 't was toch nog beter dan zoo'n heelen middag in huis te zitten suffen, vooral als alles je zoo verveelde en je zoo in niets lust had als vandaag.

Zij zette de schuif van de vulkachel wat open. Die leelijke, zwarte kolom leek ook al zoo dof. Zoo, nu kwam er ten minste een beetje gloed, een beetje schijnsel in de kamer. Haar laag stoeltje bij het vuur, een boek. Die roman uit het leesgezelschap. Ach, wat kon dat ding haar eigenlijk schelen? Dolf had gelijk. Die conventionneele prullen, die je absoluut niets te denken gaven, kon ze evengoed niet lezen en zij was te lui om naar zijn kamer te gaan en wat goeds uit zijn boekenkast te halen. Dan maar soezen. En zij leunde achterover met gesloten oogen. Zij dacht aan Amsterdam.

Heerlijke, goddelijke stad, zelfs met een regendag als nu. Zij zag de glibberige straten, de kleurrijke, vroeg verlichte winkels, de haastige menschenrijen, zich aaneensluitend als onder een dak van parapluies, de electrische trams voorbijglijdend als lichtende, vurige wagens. Zij hoorde het oorverdoovend geweld, het gerinkel, het gerij, het geroep. Zij zag de verlichting van pleinen en straten, het roodachtig schijnsel van het gas en den kouden brutalen glans der electrische

ballons; de menschenmenigte, die stroomde naar cafés en theaters; de rijtuigen, die stilhielden voor den schouwburg; de zaal die zich vulde, de toiletten der dames, het goud en het verguldsel, de schilderingen van wanden en plafonds, het zware purper van het nog neergelaten gordijn.

Toen zuchtte ze diep. Dat alles was voorbij, kon ze alleen nog maar in haar verbeelding zien. Nu was ze al twee jaar getrouwd met Dolf, van wien ze zielsveel hield; nu zat ze in een klein provinciestadje, waar Dolf substituut-griffier aan de rechtbank was en waar ze net fatsoenlijk konden leven van zijn tractement, van het kleine beetje fortuin, dat zij had meegebracht en van de toelage, die zijn ouders gaven. Spijt had ze niet, als 't nog eens gebeuren moest, zou ze 't even gewillig doen, zelfs nu, nu zij wist wat het zegt in zulk een gat te moeten leven; maar dat het haar wel eens ontzettend verveelde, nu ja, daar was ze mensch voor, daarvoor had ze altijd geleefd het vrije, onafhankelijke leven van een groote stad.

O dat kleinsteedsche, dat armzalige geklets en gekonkel, dat bemoeiallige; die wandelingetjes, waarop je een doodschrik kreeg, als je een kennis tegenkwam, uit vrees dat hij vragen zou om mee te loopen en je zijn praten en opmerkingen, die je totaal onverschillig waren, moest aanhooren. Die avondjes, waar je genoodzaakt was heen te gaan, en waar je soms, door totaal gemis aan afleiding, nog met eenige illusie van je te zullen amuseeren, heenging. Die verschrikkelijke discoursen, die vrouwen die je dadelijk voor coquet of malloterig uitmaakten, als je minder hopeloos burgerlijk was aangekleed dan zij, of als de mannen tien woorden meer met jou spraken dan met haar. Die gedwongen whistpartijtjes, waar iedere domheid, die je beging, de rondte in het stadje deed, en waar je moest spelen met heeren, die niet tegen hun verlies konden. Dat jaloersche, kleinzielige, afgunstige gehekel van elkaars doen en laten! Zij zou er nooit aan wennen, het ergerde haar telkens meer, het benauwde haar tot stikkens toe, het maakte de behoefte om eens iets anders, iets opwekkends en beters te hebben soms bijna ondragelijk.

Dolf schikte zich beter dan zij. Hij had ook zijn werk, maar zij wist wel, dat 't hem eigenlijk ook verveelde. In den beginne, nu ja, toen was dat baantje van substituut-griffier, waarop hij toch nog een paar jaar na zijn promotie had moeten wachten, iets nieuws voor hem geweest. Illusies van er zich in te werken, er iets moois of iets wetenschappelijks van te maken. En nu al een sleur, een gewoonte, een verveling van iederen dag in 't stadje, waar zoo weinig omging. Maar Dolf klaagde niet, zijn vermogen om zich aan te passen en zich te schikken in de omstandigheden was grooter dan het hare.

Het soezen en het niets doen verveelden haar vreeselijk. Toch te lusteloos om op te staan, licht aan te steken en wat uit te voeren; zij geeuwde, rekte zich uit en dommelde in, totdat ze Dolfs stem

hoorde, een kus op haar wang voelde en, wat kregel, omdat ze schrikte, uitriep:

'Ajakkes, Dolf, je snor is heelemaal nat!'

'Veeg dan maar af, kindje', lachte hij goedmoedig. 'Waarom zit je zoo in 't donker? Wat heb je den heelen dag uitgevoerd?'

'Niets.'

'Toch wel. Je een beetje zitten verd....., omdat je je zoo verveelt.'

Hij had het licht aangestoken en keek haar aan.

'Nu ja,' zei zij beschaamd, 'maar nu je thuis bent, is 't weer goed.'

Zij ging op zijn schoot zitten en hij kuste haar.

'Arme, kleine Kate, 't is hier wel erg saai, er is nooit wat te doen. Ik wou zielsgraag, dat ik eens met je uit kon gaan.'

'Nou ja, maar dat kan niet, er is hier toch niemendal.'

'Neen, hier niet, maar zie je, Verhoef en zijn vrouw, die gaan de volgende maand voor een dag of veertien naar Parijs.'

Een zucht, toen een droomerig:

'Parijs! Hoe verrukkelijk!'

'Ja kind, zoo iets is voor ons niet weggelegd.'

Zij stond op, langzaam liep zij door de kamer, ordende hier en daar wat, verschikte de ornementen op den schoorsteen, alles met landerige bewegingen.

'Je bent niet in je knollentuin, Kate.'

'Ach, jawel.'

'Zou je ook naar Parijs willen?'

'Wees niet zoo flauw.'

Zij stond nu vlak onder 't lamplicht, haar gezichtje zag bleek, een ontevreden trek plooide de roode lippen en zij staarde in gedachten voor zich uit.

'Waar denk je aan Kate?'

'Zeg Dolf,' sprak zij aarzelend, 'zou het onmogelijk zijn om er eens een paar dagen uit te breken?'

'Kind, wat bedoel je?'

'Ik weet 't zelf niet, hè, zoo eens van Zaterdag tot Maandag naar Brussel.'

'Wie zou 't moeten betalen? Heb jij soms geheime inkomsten?'

'Nou ja, 't kan niet, dat hoef je niet te zeggen,' zei zij kregelig, 'laat ik er me maar eens indenken. Wat zou dat kosten Dolf?'

'Nu, een goeje honderd gulden zeker.'

Stilte. In gedachte verzonken staarde zij, hij keek haar glimlachend aan.

'Als je nu eens een papiertje verkocht,' begon zij fluisterend, 'honderd gulden, dat is zooveel niet, we zouden maar vier of vijf gulden moeten missen.'

'Ik geloof, dat je gek bent geworden,' zei hij driftig, in eens onge-

duldig omdat zij op zoo iets onzinnigs doorging, ‘wie verkoopt nu effecten voor onnoodige plezierreisjes, dat is misdadig.’

‘In jou oogen, je bent wel een echt kind van je vader.’

‘Je weet wel, dat ik 't dolgraag zou doen als 't kon, maar als de oude lui die dwaasheid te weten kwamen, zouden zij in staat zijn om ons de vijfhonderd gulden 's jaars, die we nu krijgen, af te nemen.’

‘Ja maar, ze hoeven het ook niet te weten.’

Uit zijn humeur stak hij een sigaar op. ‘Je bent niet goed wijs,’ mompelde hij.

Maar zij nam hem de sigaar uit den mond en sloeg de armen om zijn hals, haar oogen schitterden en op haar zoo even nog bleek gezichtje was kleur gekomen.

‘Misschien ben ik niet wijs, Dolf, maar 't is zoo prettig om eens een enkelen keer in je leven iets buitensporigs te doen. We hebben 't noodig, zoo noodig als eten en slapen. Laten we eens een paar dagen genieten, zoo echt jolig genieten met ons beidjes, zonder dat iemand 't weet. Ik zal er maanden, jaren op teren.’

‘Maar Kate, lieveling, 't kan niet, 't geld nog daargelaten. Als de ouwe lui 't te weten komen, zullen ze woedend zijn.’

‘Maar ik zeg je, niemand zal het weten.’

‘Hier in dit gat? Denk jij dat wij clandestien drie dagen uit de stad kunnen gaan? Als we er een uur uit zijn, weet iedereen het.’

‘Ik zal er wat op verzinnen. Denk eens Dolf, hoe heerlijk 't zal zijn. Zaterdag ochtend, met ons beidjes in een coupé eerste klasse, liefst een luxetrein. Als we 't doen, moeten we 't goed doen. We logeeren in 't Grand-Hotel, wandelen op de boulevards, eten in een mooi restaurant. 's Avonds naar de opera. Oesters en champagne in een chic café. Ik neem mijn mooie japon mee en jij je rok.’

Hij kon niet antwoorden, zij kuste hem, dat hij bijna stikte. Lachend maakte hij zich los.

‘En de menschen, lichtzinnig schepsel!’

‘We zeggen aan niemand iets.’

‘Ze merken 't toch. Als 't uitkomt?’

‘'t Komt niet uit. En als iemand wat te hooren komt, verzinnen we wel wat.’

‘Je zit in Brussel ook niet in een zak, iemand kan ons zien.’

‘Als de hemel valt, zijn we allemaal dood. Juist het gevaarlijke zal heerlijk zijn. Je zult eens zien, hoe we genieten, nog inniger dan op onze huwelijksreis.’

‘Ik zou ook wel graag willen.’

Hij keek haar met tintelende oogen aan en zij kuste hem, totdat hij beloofde, dat 't gebeuren zou en, half bedwelmd door 't genot dat zij hem voorspiegelde, zijn bezwaren voelde verdwijnen.

Zij vertelden aan niemand iets. Stil pakte Kate haar koffer en eerst Vrijdag zei zij aan hun dienstmeisje, dat zij een paar dagen naar

haar moeder mocht gaan en pas Maandagavond hoefde thuis te komen. Om geen argwaan te wekken, liet Dolf den koffer door den zoon van den bode, die hem ook wel eens zijn stukken thuis bracht, naar den trein brengen en zouden zij naar het station wandelen. Op die manier wist niemand iets van hun uitstapje en hoopten zij, dat het onopgemerkt zou blijven.

De wind had de lucht gezuiverd en Zaterdags was het een van die zomersche dagen in Maart, wanneer alles trilt van te verwachten lenteweelde.

Met stralende oogen wachtte Kate op Dolf, die nog eens in huis rondging, om te zien of alles goed gesloten was.

'Laten we den achterkant gaan,' fluisterde zij, 'dan hebben we minder kans iemand tegen te komen en 't is nog korter.'

Een oogenblik later waren ze op straat, zij, keurig gekleed in een eenvoudig tailleurcostuum van donker laken, een elegant hoedje op het blonde haar, hij in zijn colbert pak, de grijze overjas aan en den breedgeranden flambard op, ieder met een klein valies gewapend.

Zij kwamen niemand tegen op het achtersingeltje, waar langs zij naar het station gingen, en, wonder boven wonder, aan den trein waren ook geen reizigers, ten minste niemand dien zij van nabij kenden.

'Heerlijk,' lachte Kate.

Maar Dolf keek nog wat angstig.

'Ik zal pas op mijn gemak zijn, als we in Utrecht zijn overgestapt en we in den sneltrein naar Brussel zitten.'

Eindelijk, na een paar benauwde oogenblikken aan het groote station in Utrecht, na een fluisterend vragen van Dolf, toen Kate een dame groette, 'Wie is 't? daar heb je 't al, iemand die de ouwe lui kent?' en een geruststellend: 'Neen 't is niets,' van zijn vrouw, zaten ze in den luxe-trein.

Er was niemand in het kleine compartimentje. Kate maakte 't zich gezellig in haar hoekje, welbehagelijk leunde zij tegen het roode fluweel en keek naar het vergulde stucwerk.

'Net een bonbonnière,' juichte zij. 'O Dolf, ik heb nu al zoo'n plezier. Vin jij 't ook niet heerlijk?'

'Ja, als 't maar goed afloopt.'

Zij kwam naast hem zitten en sloeg de armen om zijn hals.

'Zanik zoo niet, vent. We doen toch geen misdaad.'

'Neen, maar als vader en moeder 't wisten, zouden ze 't wel een misdaad vinden. En ik zeg je, Kate, als zij er achter komen, zijn we onze vijfhonderd 's jaars kwijt.'

Zij stopte haar vingers in de ooren.

'Ja, je wilt er niet van hooren, luchthart. Maar 't is toch onverantwoordelijk.'

'Nou, ik beloof je, *als* 't dan zoover is, zullen we over die vijfhonderd gulden praten, maar nu nog niet. Ik wil nu onverdeeld genieten.

O, Dolf, 't is zulk goddelijk weer, ik heb zoo'n zalig gevoel. Tob nu in 's hemelsnaam niet, over wat kan gebeuren, maar nog niet gebeurd is; je begaat doodzonde, als je nu niet even als ik van harte geniet.'

Hij wilde nog een bezwaar opperen, maar haar lief gezichtje zag er zoo stralend uit; hij voelde plotseling, hoe heerlijk het was, nu die uitdrukking van juichend, intens geluk weer in haar oogen lichtte, dat hij haar met élan in zijn armen drukte en uitriep:

'Je hebt waarachtig gelijk, Kate, laten we nu maar genieten! Après nous le déluge!'

Schitterend en vroolijk in het verblindende licht van den eersten, zonnigen lentedag, lagen daar de Brusselsche boulevards.

't Schemerde Kate voor de oogen, toen zij, dicht tegen Dolf aangedrukt, in de victoria zat en in snellen draf over het asphalt reed. Wat een blijde drukte overal om zich heen! De geluiden verveelvuldigen zich, trams bellen, automobielen toeteren en fietsen snellen in duizelende vaart klingelend voorbij, zacht rhythmisch rollen de rijtuigen. Een gewirwar van kleur en licht en glans, equipages met mooie dames in schitterende toiletten, rustig wandelende burgermenschen, kraaiende, zingende kinderen, schorre stemmen van kooplui, geroezemoes uit de café's waar de menschen al buiten zitten, allemaal klanken, bij het hooren waarvan Kate's hart klopt van genot en haar oogen tintelen van levenslust.

'Is 't goed, kind?' vraagt Dolf, genietend van haar verheerlijkt gezicht.

'Zalig!' fluistert zij terug.

Het rijtuigje zwenkt en met een sierlijken draai rijden zij de cour van het Grand-Hotel binnen.

De portier, kellners, de huisknecht vertoonen zich met deftige, voorname voortvarendheid. Terwijl Dolf even delibereert over een kamer, ontlast een buigend, zwartgerokt individu Kate van haar valiesje.

Een oogenblik later nemen zij in de lift plaats, tegenover een klein jongetje in donkergroen laken met ontelbaar veel vergulde knoopjes. Ze loopen over den breeden corridor, drukken de voeten in het dikke tapijt. Met zekere plechtigheid opent de kellner de deur van een somptueuse logeerkamer. Kate ziet verguldsel en spiegels, wasch- en toilettafels met marmer en ingelegde tegels, een divan, een pendule style empire en vazen van albast. Zij is op het punt van hardop te juichen en Dolf om den hals te vliegen; maar nog net bijtijds ziet zij den kellner, die haar van onder zijn neergeslagen oogleden aankijkt, en tegelijk met een eerbiedige buiging aan haar man potlood en papier aanbiedt. Een beetje zenuwachtig bevend schrijft Dolf: Monsieur et madame Velpers, Hollande, en zij, schijnbaar bedaard, gaat voor den spiegel staan en neemt met een quasi onverschillig gezicht de spelden uit haar hoed.

Nog een paar vragen.

'Table d'hôte?'

‘Entre six et huit heures, monsieur. Diner, vin compris 7 francs, si vous voulez, servis à des tables separées.’

‘C'est bien.’

De buigende kellner verdwijnt. Met eene snelle beweging draait Dolf de deur op slot. Kate werpt haar hoed neer, vliegt uitgelaten op hem toe en zij kussen elkaar, totdat ze ademloos op den divan zinken.

‘Die kellner trok net een gezicht, alsof hij dacht, dat we op onze huwelijksreis waren,’ liefkoost haar zacht stemmetje aan zijn oor.

‘Neen kind, daar doe je niet schuchter genoeg voor.’

Zij lacht en vleit zich weer tegen hem aan, ziet hem in de oogen met omfloerste, verlangende blikken en fluistert:

‘'t Zal net zijn als onze huwelijksreis, schat, nog zaliger.’

‘Ik ben nog veel verliefder op je dan toen.’

En hij neemt haar mooi, jong lichaam in zijn armen in een gelukzaligheid, die zich slechts in innige liefkoozingen kan uiten.

Maar na een kwartier staat zij op, duizelig. ‘Nu niet meer, Dolf. Nu gaan we ons kleeden voor de table d'hôte.’

Als kinderen lachen ze en maken pret. In haar onderlijfje met ontbloote armen en borst staat zij voor den spiegel en maakt haar weelderig, geheel in wanorde geraakt, haar op. Ze ontmoet zijn blikken in het glas, en dreigt hem, als zij ziet dat hij op haar toe wil snellen, met de lampetkan of de karaf met koud water. Eens, als 't hem toch te machtig wordt en hij de lippen moet drukken op haar blank, zacht vleesch, werpt ze hem een plons water in het gezicht en ze schateren het uit, totdat zij eindelijk ernstig zich wijdt aan de zorg voor haar toilet.

‘Nu niet meer zoenen, Dolf,’ smeekt zij, zich met voldoening bekijkend in den grooten psyché, ‘je kreukt me zoo.’

‘Maar je ziet er zoo heerlijk uit.’

‘Vin je? toch is 't een blouse van nog uit onze bruidsdagen, maar ik heb 't wat gemoderniseerd en wat nieuwe kant.’

‘Ja, ja, je bent weer bezig geweest. O lieveling, wie zal dat betalen?’

Luchtig sluit zij hem den mond met een kus.

‘Wil je wel zwijgen? Dat is contrabande voor een paar dagen. Nu gaan we naar beneden.’

‘In de lift?’

‘Neen, loopen.’

‘Niet doen,’ fluistert hij, als ze, op de gang gekomen, haar arm door den zijnen steekt en zoo de trap wil afdalen, ‘dat staat zoo verliefd.’

Ze laat hem los en trippelt voor hem uit.

‘Als er nu maar geen kennissen van de ouwe lui zijn,’ zucht Dolf, terwijl de buigende knellners de deuren van de groote eetzaal voor hem openen.

Kate kijkt hem verontwaardigd aan en treedt met veel aplomb binnen.

‘Er zijn niet veel menschen; Dolf overtuigt zich snel, dat hij niemand kent. Zij gaan zitten aan een zijtafeltje. Kate kijkt verrukt rond; de luxe van de zaal, de groote schitterende kristallen kronen, het schilderwerk van het in vakken verdeeld plafond, het goud, de zachte kleuren van het geïmiteerde marmer, de bloemen, het maakt haar alles duizelig, halfdronken van genot. En Dolf ziet naar zijn mooi vrouwtje, al zijn zorg komt hem belachelijk voor, het is zalig met haar op reis te zijn.

‘Willen we van avond naar de opera gaan, schat?’

‘Ja, dolgraag. Wat geven ze?’

‘We zullen een courant vragen.’

‘Lakmé, vin je dat goed?’

‘Heerlijk, 't is jaren geleden, dat ik het gezien heb.’

‘Waar wil je zitten?’

‘Hoe weet ik dat? Ergens waar ik mijn hoed op kan houden.’

Lachend kijkt hij naar het coquette, driekante hoedje met witte veeren, dat schilderachtig staat op haar mooi, rosblond haar.

‘We zullen hier in 't hotel maar een paar plaatsen laten nemen,’ zegt hij en hij praat een oogenblik met een kleinen piccolo, ‘mijn vrouwtje moet goed zitten, die drie dagen nemen we 't er maar eens van.’

Tot alle antwoord lacht Kate hem toe.

‘Pas op,’ fluistert hij, zich vooroverbuigend, ‘als je me zóó aankijkt, zoen ik je ten aanschouwe van de heele zaal.’

Overmoedig maakt zij een uitdagende beweging met haar lippen, maar kijkt terstond ernstig voor zich, als de kellner de borden verwisselt.

Een half uur later zijn zij op den hel verlichten, drukken bouvelard.

‘Willen we rijden, kind? Maar 't is vlak bij.’

‘Weet je goed den weg?’

‘Nou, vroeger ben ik hier nog wel eens met vrienden geweest.’

‘Zoo,’ zij knijpt hem fijntjes in zijn arm. ‘En wat heb je hier al zoo uitgespookt? Biecht op.’

‘Ik heb alleen te biechten, dat ik nooit zoo zalig uit geweest ben als met jou.’

Ze staan nu te kijken voor een juwelierswinkel. Goud en zilver, paarlen en edelgesteenten, op donker, warm getint fluweel of satijn uitgestald, flikkeren met oogverblindenden glans in het electrisch licht, dat tusschen groen, in den vorm van witte bloemkelken, is aangebracht. En toen Kate er naar kijkt met bewonderende, begeerige blikken, lijken hare oogen eveneens donkere, fel schitterende diamanten.

Treuzelend blijft Dolf staan.

‘Ik zou je graag iets geven,’ fluistert hij haar toe.

Verschrikt trekt zij hem aan zijn jas voort.

‘Ben je mal, vent? Waar denk je aan?’

Maar in den spiegel tegenover hem ziet hij haar beeld, haar mooi beeld, stralend van bevalligheid, licht en kleur, hij ziet haar gezichtje, de half geopende lippen, de bewegelijke neusvleugels, de even gefronste werkbrauwen, de tintelende oogen, alles trillend van emotie en bedwongen begeerlijkheid, en met een besliste beweging treedt hij den winkel met haar binnen.

Wat hij wel zou willen koopen in dien roes van opgewondenheid, is niet te zeggen. Gevaarlijk en verlokkelijk schitteren en flikkeren de juweelen, maar nu is Kate de verstandigste en zij wil niets anders hebben dan een eenvoudigen, matgouden armband met parels versierd.

Toch benauwt het haar even, al is ze er ook uitgelaten blij mee, en, buiten den winkel gekomen, drukt zij zich dicht tegen hem aan en fluistert:

'O Dolf, 't is prachtig, maar vent, je bent nog doller dan ik, dàt kon nu toch heusch niet.'

'Voor jou kan alles, schat. Ik ben er over heen. Nu we 't toch gedaan hebben, komt een vijftig gulden meer er niet op aan.'

Ze zien elkaar aan en lachen. Druk, zacht, intiem pratend, loopen ze voort, tot aan de Place de la Monnaie.

In het opera-gebouw is ook alles kleur en schittering.

Met groote, verrukte oogen kijkt Kate naar het tooneel, dat straalt in een rijkdom van warme, oostersche tinten. De zachte, sentimenteele melodieën maken haar als dronken van genot, de plechtige verschijning van de jonge, Indische priesteres in haar sleepend, gebloemd gewaad, de puntig geparelde kroon op de ravenzwarte lokken, de gouden sieraden om armen en polsen, brengt haar in een soort van extase.

Zij is vroeger, voor haar huwelijk, dikwijls in de opera geweest; maar nooit, gelooft zij, heeft zij genoten als nu, nu zij anderhalf jaar lang geen muziek heeft gehoord, behalve het ellendig gehaspel, het barbaarsch mishandelen van piano en viool op de muziekavondjes in het stadje, waar zij woont. En Dolf, die geneigd is iedere opera belachelijk te vinden, omdat elke emotie zingend wordt vertolkt, houdt al zijn opmerkingen voor zich om haar genot niet te bederven en luistert, zelf intens genietend door haar, naar haar opgewonden gepraat en haar verrukte uiting over de mise-en-scène, de zangers, de costumes, heel de heerlijke, exotische pracht.

'Wat nu?' vraagt zij, als zij na afloop weer buiten staan en zij zich, even rillend door den overgang, in haar bonten mantel wikkelt.

'Ben je moe?'

'Moe! Neen ik zou den heelen nacht door kunnen fuiven.'

'Dan gaan we hier vlak bij een oestertje eten.'

Bedwelmd laat zij zich voortleiden. Zij heeft een gevoel, alsof zij droomt en zij treden de weelderige restauratie binnen, waar deftige kellners met onhoorbaren tred en zachte correcte bewegingen haar

dadelijk van haar mantel ontdoen; waar het ook alweer een tooverpaleis schijnt van kristal en verguldsel en bloemen en licht; waar keurig gerokte heeren en dames, in gedecolleteerd avondtoilet met groote bebloemde en bevederde hoeden op de rosblonde kapsels, aan kleine elegant geserveerde tafeltjes soupeeren en de zaal vullen met hun niet luidruchtig, maar vroolijk stemgeruisch. Kate kijkt zich de oogen uit naar de mooie japonnen en de glinsterende parures, zonder te luisteren naar Dolf, die bedaard, als vindt hij het iets heel gewoons, oesters en fijne champagne bestelt.

De Carte Blanche parelt als goud in de fijn geslepen kelken, de oesters glanzen als parelmoer in de schelpen. Dolf zoekt de mooiste voor zijn vrouwtje uit en schuift ze haar, onder hernieuwd protest van haar kant, op het bord. Zij heffen de glazen op en drinken elkaar toe, een wereld van innige, zalige beloften in de donkere pupillen en zij zeggen hoe heerlijk het is, dat zij dit nu maar eens gedaan hebben, hoe zij toch niet leven kunnen zonder een beetje emotie en afwisseling, hoe zij nu vooreerst zullen teren op de herinnering van het geheimzinnig uitstapje, als Dolf plotseling in den spiegel tegenover zich een gezicht gewaar wordt, dat hem even scherp aankijkt en zich dan afwendt. Hij wordt vuurrood en zet zijn glas met een onderdrukten uitroep neer.

‘Wat is er?’ Kate schrikt op.

‘Daar zit iemand, die mij kent.’

‘Nou, wat zou dat? Moeten we hem aanspreken?’

‘Ben je gek geworden? Ik ken hem maar heel weinig, heb hem maar een paar keer gezien, maar hij kent vader heel intiem. Let eens ongemerkt in den spiegel op, of hij naar ons kijkt, Kate.’

‘Ja, hij kijkt je an.’

‘Daar heb je 't al. Hij zal aan vader vertellen, dat hij me in Brussel met een dame gezien heeft en dan hebben we de poppen aan 't dansen.’

‘Is hij ook met zijn vrouw?’

‘Neen, hij is niet getrouwd. Hij is hier natuurlijk uit, voor zijn plezier. Als 't goed gaat, denkt hij nog, dat ik ook een snoepreisje maak, en ziet hij jou voor niet veel bijzonders aan.’

Kate schatert het uit.

‘Des te beter, lieveling. Kom zet niet zoo'n zuinig gezicht. Als hij hier met een dametje is, zal hij heusch wel zwijgen; mannen moeten al heel onmogelijk zijn, als zij zulke dingen van elkaar vertellen.’

Een beetje gerust gesteld lacht hij ook weer, ze vinden 't idee zelfs grappig, letten niet meer op den meneer, totdat Kate er Dolf opmerkzaam op maakt, dat hij vertrokken is.

‘Nog een glaasje champagne?’ vraagt hij, haar met half toegeknepen oogen aankijkend.

‘Neen, neen, heusch niet. Ik tol al, en ik heb 't zoo warm.’

Haar doorgaans bleek gezichtje is zacht rose getint. Haar groote oogen schitteren van dolle uitgelatenheid.

‘Wat ben je mooi,’ fluistert Dolf, haar voetje onder tafel met den zijnen zoekend. Zij buigt zich voorover.

‘Laten we nu maar naar huis gaan,’ prevelt zij.

‘Dadelijk, schat.’

Hij bestelt nog een halve flesch en ijs en wat geglaceerde vruchten.

Als zij weer op straat komen, rilt Kate en drukt zich dicht tegen hem aan. Ofschoon 't vlak bij is, roept hij een fiacre aan. In 't rijtuig fluistert zij, hoe heerlijk het is en hoe dol zij van hem houdt. Trillend van genot kust kij haar. In het hotel gekomen, hebben zij moeite om hun ernst voor den portier te bewaren en correct en onverschillig te doen.

't Is al heel laat en op den corridor is alles doodstil. Zij verlaten de lift, toen, heel alleen op de gang, slaat hij snel den arm om zijn vrouw heen en draagt haar de slaapkamer binnen.

Den volgenden morgen stonden ze heel laat op.

‘Weer mooi weer, wijfje,’ zei Dolf, terwijl hij even door de vitrages keek. Maar Kate verklaarde, dat het kouder was dan gisteren, zij voelde dat altijd dadelijk en zich omkeerend, wikkelde zij zich nog eens in het lekkere, warme dek, totdat Dolf het eindelijk van haar aftrok en haar met zachten dwang noodzaakte op te staan.

Zij begon zich langzaam te kleeden, moe nog, loom met een zweem van hoofdpijn, niet dadelijk ingaande op Dolfs plagerijen, hem telkens aanmanend om nu wat kalm te zijn en zich wat te haasten, 't was al zoo laat.

Toen zij klaar waren en beneden in de kleine, wat meer intieme ontbijtzaal zaten, kwam zij nog niet heelemaal bij en Dolf vroeg bezorgd:

‘Je bent toch wel, lieveling?’

‘Zeker, een beetje afgewonden.’

‘Geen wonder, lief vrouwtje,’ fluisterde hij teeder, ‘we zullen 't vandaag eens rustig aanleggen, maar toch een heerlijk dagje hebben, hè?’

Zij knikte en hij studeerde een beetje in zijn *Souvernir du Grand-Hotel*, het smakelijke, aardige boekske, dat allen logés gratis werd aangeboden.

De lucht zag blauw en op den boulevard Anspach tintelde alles in het gouden zonlicht, maar er woei een koude, noordenwind, die de lenteweelde van gisteren tot een droom maakte. Kate knoopte haar bonten bolero dicht en antwoordde bevestigend op Dolfs beweren, dat zoo'n windje wel lekker was en je roezige hoofd wat verfrischte.

Op de Grande Place gekomen, was zij opgetogen. Al die verschillende prachtgebouwen met hun kwistige siering van goud kwamen haar als een toovers prookje voor. Zij bezichtigden het stadhuis, bewonderden de gobelins, en luisterden met ietwat spottende gezichten naar de zeurige stem van den uitlegger, die de historische feiten in herinnering bracht.

Zij gingen naar de Gudule. De kerk was leeg, behalve een kleine dienst in een der zijkapellen. In plechtige stemming, zacht en eerbiedig fluisterend, liep Kate naast Dolf door de gangpaden, zij voelde zich in een andere wereld en keek met schroom naar de machtige kolommen, naar de mooi beschilderde glazen, waardoor het licht een mystieken glans gaf aan standbeelden en beeldhouwwerk, aan graven en schilderijen. Onder den indruk van al dat zinnelijk geheimzinnige, daalde zij de breede treden van het groote bordes af en was even ontstemd, toen Dolf, beneden gekomen, zei:

‘Sakkerloot, wijfje, daar krijg je honger van, nou eerst wat dejeuneeren, hoor!’

Maar zij lachte toch gauw weer en genoot in de restauratie van haar kip met sla; want zij wilde genieten, het denkbeeld, dat het morgen al gedaan zou zijn, dat soms even door alles heen triestigde, met geweld verdrijven.

En het was ook een heerlijke, prettige dag. 's Middags een rijtoer door het Bois de Cambre, waar de vogels juichend kwetterden, en de duizenden knopjes en blaadjes zich toch begonnen te ontplooien, al rilden ze ook in den kouden Noordenwind. Zij wilden wel een museum zien en besloten naar Wiertz te gaan, omdat 't niet zoo groot was en Kate verklaarde wel eens graag te rillen bij al die akeligheden. Maar 't maakte geen grooten indruk; de gigantische figuren en muurschilderingen in de eerste zaal intimideerden hen wel een oogenblik; maar zij moesten lachen, toen zij door de kijkglaasjes tuurden naar de vreeselijke voorstellingen van ‘la faim, folie et crime,’ of van ‘l'enfant brûlé,’ en de ‘pensées et visions d'une tête coupée.’

‘'t Werkt op mijn lachspieren,’ zei Kate kribbig en een beetje teleurgesteld, ‘ik begrijp niet, hoe mijn moeder mij dikwijls verteld heeft, dat zij het Musée Wiertz op haar huwelijksreis heeft gezien, er een heelen dag van streek van is geweest en er nooit dan met een rilling aan denken kon.’

‘Ja, kind, maar de menschen van vroeger waren eenvoudiger dan wij, wij kunnen heel wat verdragen, eer we ontroerd worden.’

‘'t Heeft dezelfde uitwerking op mij, als dat ik een ouderwetschen draak in de comedie zie vertoonen. 't Is baroc.’

‘Maak je er zoo warm niet over, lieveling. Ik zeg niet, dat ik er mee dweep.’

‘Maar je wilde toch met alle geweld, dat ik het zag.’

‘Natuurlijk, verbeeld je, in Brussel zijn en het Musée Wiertz niet zien, dat is toch te gek. Nu gaan we naar 't “Manneken Pis”, dat moet je ook gezien hebben.’

‘Waarom? Ik heb altijd gehoord, dat er niets aan 't ding is en ik mag niet eens vertellen, dat ik hier geweest ben. Laten we daar maar niet heengaan.’

‘Jawel. Hij is de oudste burger van Brussel, we moeten hem onze opwachting gaan maken.’

‘Nou, goed dan. Is 't ver?’

‘We kunnen een eind met de tram gaan. Toen we van morgen op de Grande Place waren, was 't vlak bij, maar toen heb ik er niet aan gedacht.’

Maar Kate ergerde zich, toen zij bij het fonteintje kwamen en kibbelde een beetje met Dolf, omdat hij lachte en volhield 't interessant te vinden, juist omdat 't niet veel beteekende en de Brusselaren er zoo verzot op waren en er zooveel aan hechtten.

Zij drentelden nog wat door de straten en keken naar de mooie winkels, maar Kate was moe. Toen zij in een café zaten, in een hoekje tegen het glas, beschut voor den Noordenwind en zij genoot van een heerlijke plombière, kwam de rechte stemming wel weer, maar nu was 't Dolf die zich gepreoccupeerd toonde.

't Was heel vol op den boulevard.

‘Aardig hè’, zei zij, ‘al die drukte en dat gewoel. Ik vind 't toch zalig, dat alles eens gezien te hebben. Jij niet, man?’

‘Ja. Vroeg je wat? O ja zeker.’

Zij lachte: ‘Zeg, droom je, Dolf, waar denk je aan?’

‘Ik... Ach, verbeeld je dat die vent van gisteren avond ons hier nu weer eens zag zitten.’

‘Ach, wat zeur je toch,’ zeide zij bits en een beetje ontstemd. ‘Après tout, laat hij ons zien, ik zeg je nog eens, we doen toch geen misdaad.’

‘Lieve Kate’, zei Dolf ongeduldig, ‘hoe dikwijls moet ik je zeggen dat 't heusch voor ons heel erg zou zijn, als mijn vader te weten kwam, dat wij voor ons plezier drie dagen naar Brussel zijn gegaan. Als 't uitkomt, zijn we onze vijfhonderd gulden kwijt.’

‘Ik geloof niet, dat 't zoo'n vaart zou loopen.’

‘Dan ken je vader niet. Ik hoor hem al zeggen: Als jullie je zulke uitstapjes kunt veroorloven, dan heb je mijn toelage ook niet noodig.’

‘Nou, wees maar stil. Als de nood aan den man komt, ontkennen we brutaal weg. Wanneer 't moet, kan ik wel met een stalen gezicht liegen.’

‘Ja’, lachte Dolf, ‘jij bent voor geen kleintje vervaard,’ en plotseling met een verschrikt gezicht: ‘Ik geloof waarachtig, dat de vent daar voorbij gaat, Kate. Kijk eens.’

‘Waar? Wien bedoel je?’

‘Daar, bij die lantaren. Die meneer met dien hoogen hoed en getailleerde jas.’

‘Ach, hoe wil je nu dat ik dien man op zijn rug herken? Ik kan me zijn gezicht niet eens herinneren.’

‘Ik zeg je, Kate, hij was het.’

‘Nou goed, dan was ie 't maar, 't kan me niet schelen.’

Zij voelde zich knorrig worden en keek voor zich uit. Hier en daar was het electrische licht op den boulevard al ontstoken, 't leek een

tooverland vol kleur en glans. Onwillekeurig schoof zij wat dichter naar Dolf toe.

‘Kom’, vleide zij zacht, ‘wees nu niet vervelend, mannie. Je bederft op die manier ons plezier. 't Is zoo heerlijk, morgen zijn we weer thuis; als er dan narigheid van komen moet, dan zullen we ons schikken en denken, dat het genot die waard is geweest.’

Zij keek hem zoo schalks aan en haar oogen lachten weer zoo overmoedig, dat hij zijn bezwaren voelde verdwijnen en haar toefluisterde:

‘Jij lief, lichtzinnig schepsel. Als we niet op dien vollen boulevard zaten, zou ik je zoenen. Zeg geen woord meer, of ik doe het toch, voor je straf.’

‘Dat durf je niet’, schertste zij terug, weer blij dat zij zijn schrikbeeld verdreven had.

Zij aten dien dag in een restaurant en gingen daarna naar een mooi café-concert. Dolf had er geen zin in, maar Kate wilde ook wel eens iets van dien aard zien.

‘Je loopt daar zoo gauw kennissen, heeren die uit zijn, tegen 't lijf,’ protesteerde hij. ‘Heusch kindje, 't is niet verstandig.’

‘Ach kom, in de opera of in de comedie kunnen we net zoo goed iemand zien, dat is louter toeval.’

Hij zwichtte.

In de in oosterschen stijl gedecoreerde zaal, waar chic gekleede vrouwen, met beschilderde gezichten en brutale manieren zich verdrongen tusschen de planten in de gangpaden, drukte zij zich wel wat dichter tegen Dolf aan, maar zij lachte, toen hij geërgerd fluisterde:

‘Ik had hier niet met je moeten komen. Wie weet, waar ze je voor aanzien.’

‘Wat kan 't je schelen!’

Een groot uur verlustigden zij zich in het bonte schouwspel van kleur en schittering en weelderige decors, van groepen danseuses in waaiende, luchtige gewaden, bezaaid met pailletten die glansden en flikkerden in het telkens veranderend electrisch licht. Maar na een tijdje begon Kate een beetje bedekt te geeuwen, haar oogen deden pijn van het metaalgeflits, zij voelde zich duizelig van het kleurengedraai. De schelle stemmen klonken haar schril, de zinnenstreelende gebaren ergerden haar.

‘We moesten nu maar weggaan, mannie, 't is toch alles 't zelfde.’

‘Best, lieveling, ik voor mij heb genoeg van dien tingeltangel.’

Terwijl zij langzaam door het volle middenpad schuifelden, keek Dolf plotseling om.

‘Ik geloof waarachtig, dat ik daar dien vent weer zie’, mompelde hij, ‘hij staat daar te praten met een meneer.’

‘Kijk dan toch voor je,’ drong Kate.

‘Hij heeft me gezien’, morde Dolf, toen zij buiten stonden. ‘Hoe stom eigenlijk, dat ik niet gegroet heb, dat is een beleediging voor jou, Kate.’

‘'t Laat me koud, wees maar blij, dat je 't niet gedaan hebt. Dan zou je niet kunnen ontkennen, nu kan je 't altijd nog heeten liegen.’

‘Je hebt makkelijk praten. 't Is allemachtig beroerd. Die kerel heeft zoo'n schijnheilig gezicht. Hij zal 't zeker aan vader vertellen.’

‘Zeur niet. Komt tijd, komt raad. Bederf om 's hemels wil ons genot niet met dat gemaal. Wat is 't heerlijk weer.’

Hij zuchtte, maar Kate stak haar arm door den zijnen, drong zich dicht tegen hem aan en keek hem lachend in het gezicht.

‘Wat zullen we nu doen?’ informeerde hij.

‘Een eindje wandelen.’

't Was een prachtvolle, maanlichte avond. Na de benauwende, met dampen en stof doortrokken atmosfeer van het café-concert ademden zij met volle teugen de scherpe, reine lucht in. De stilte van de reeds uitgestorven straten deed weldadig aan, nu in hun hoofd nog na-ruischten het geschetter, en de schelle klanken en schrille geluiden van het tingeltangel-orkest. Zonder veel te spreken sloegen zij den hoek der rue d' Arenberg om en stonden nu plotseling voor de Gudule. Tooverachtig in den maanlichtglans teekende het machtige kerkgebouw zich tegen de lucht af. De beide torens verrezen, sterk omlijnd, het koude, witte, reine licht verleende iets bijzonder mystieks aan den prachtigen voorgevel, aan de rijk gebeeldhouwde deuren. Veel plechtiger nu, dan bij daglicht, was de aanblik. In de groote stilte van het plein, waar slechts een enkele voetstap in de verte een doffe, geheimzinnige echo opriep, voelden beiden zich beklemd, durfden niet hardop spreken. Zij staarden naar het gebouw, als gebonden aan de plek, geboeid door het sprookjesachtig maanlicht.

‘Zullen we nog ergens heengaan?’ fluisterde Dolf eindelijk.

‘Neen’, zuchtte Kate, ‘ik wil nergens meer heen na dit eenig mooie gezien te hebben.’

En in een tevreden, rustige stemming nu liepen zij terug door de stille straten naar hun hotel.

De volgende dag was gehaast. Om twee uur moesten zij Brussel verlaten en Dolf wilde bepaald nog het een en ander zien, het Palais de Justice, de Beurs. Een beetje landerig in het vooruitzicht, dat het nu toch gedaan was, liet Kate zich meenemen. Te gepreoccupeerd om recht te genieten van het paleis, zag zij de ‘salle des pas perdus,’ en luisterde naar de banale woorden van den gids zonder iets in zich op te nemen, terwijl Dolf vol attentie alles bezichtigde en nog wel uren in het weelderige gebouw had willen doorbrengen.

Met verbazende snelheid verstreek de tijd; na een tamelijk haastig dejeuner zaten zij, voor zij het wisten, alweer in de fiacre, die hen naar de Gare du Nord bracht.

‘Kan jij je voorstellen, dat we eergisteren aankwamen en dat 't nu alweer gedaan is?’ vroeg Kate, toen de trein zich in beweging zette en

zij de laatste huizen van Brussel voor haar verlangende blikken zag verdwijnen.

‘Neen, 't is eigenlijk veel te kort maar 't was wel heerlijk, niet schat?’

‘Ja, heerlijk,’ bevestigde Kate met gesloten oogen achterover leunend.

‘En zul je 't nu thuis niet al te eentonig vinden, geen vergelijkingen maken?’

‘O neen, ik heb voor maanden genoten. 't Is goddelijk geweest, man, ik ben je zoo innig dankbaar, dat we gegaan zijn.’

‘'t Heeft ons goed gedaan, wijfje.’

Het eerste uur spraken ze nog alleen over de heerlijkheden van Brussel, nog opgewonden in de herdenking van al het genotene. Toen zakte hun stemming en naarmate zij dichter bij huis kwamen, voelden beiden zich wat zenuwachtig, wat angstig.

‘Als er thuis maar niets is,’ opperde Dolf.

‘Ach kom,’ zei Kate, zelf niet heelemaal gerust en toch half kregel om zijn veronderstelling.

‘Nu, de oude heer kon wel eens uit Amsterdam zijn overgekomen.’

‘Wees niet zoo onmogelijk, je vader schrijft altijd dagen van te voren, als hij komt.’

‘Ja, dat is waar; ik wou toch dat we dien vent in Brussel niet gezien hadden.’

‘Zanik niet, Dolf. Als je daarmee begint, er kunnen ons nog wel andere menschen gezien hebben, zonder dat we 't weten.’

Met een onwezenlijk gevoel stonden zij eindelijk weer aan het kleine station. Geen andere reizigers, behalve een paar boeren. Natuurlijk was er geen rijtuig. Dolf scharrelde iemand op, die de koffer kon thuisbrengen en nam Kate onder den arm.

Haastig liepen zij langs het achtersingeltje. In het donkere stadje, waar slechts hier en daar een lantaren brandde, vertoonde zich bijna niemand meer op straat. Zij spraken heel weinig, beiden verlangend om thuis te zijn, om te hooren of alles in orde was.

‘Wel, Stine, hier zijn we, alles goed? Niemand geweest?’

‘Bestig, meneer, mevrouw, blij dat u weer thuis bent.’

In de huiskamer brandde het licht en stond het eten klaar. 't Zag er gezellig en vroolijk uit. Met een opgewekt, blij gestemd gevoel zette Kate zich neer, toen Dolf met een onderdrukten kreet op een tafeltje toeliep, waar zijn couranten en brieven lagen opgestapeld en een wit couvert opnam.

‘Wat is dat?’

‘O ja, meneer, dat had ik vergeten. 't Meisje van hiernaast heeft 't net gebracht. Zaterdagmiddag is meneer zijn vader hier geweest en toen hij niet werd opengedaan, is hij bij de buren gaan vragen, waar of uwé was. Die zeien dat u en mevrouw uit de stad was, dat had ik 's morgens, nog voordat ik na huis ging, verteld. Toen het meneer een briefie geschreven en gevraagd, of ze dat wouen bezorgen.’

Dolf zag Kate aan en smoorde een uitroep om zich niet te verraden, zoolang de meid in de kamer was. Toen Stine eindelijk weg was, vloog hij op.

‘Daar heb je 't al. Vader schrijft, hoe verwonderd hij is, dat we uit de stad zijn, hij wenscht dadelijk te weten, waar of we heen zijn geweest, begrijpt niet, dat hij daarvan niets wist, enz, lees maar zelf.’

Kate las het briefje.

‘'t Treft ongelukkig, dat de man juist nu komen moest. Wie kon nu denken, dat hij juist nu voor zijne zaken hier moest zijn?’

‘'k Heb spijt als haren op mijn hoofd, dat we 't gedaan hebben. Je zult zien, 't loopt nooit goed af.’

‘Laten we nu maar eerst eten. In allen deele hebben we echt plezier gehad, dat gebeurt zoo weinig, dat het zonde is om je daarover te beklagen.’

Maar ditmaal lukte 't haar niet, zijn angst te verjagen.

‘Wat moeten we in 's hemels naam voorgeven?’ klaagde hij.

‘Ben je vast besloten om niet te zeggen, dat we naar Brussel zijn geweest?’

‘Ik kan het niet zeggen, Kate. Je kent mijn vader niet zooals ik. De man heeft z'n leven lang hard gewerkt, zijn geld is hem niet aangewaaid. Hij zou 't onverantwoordelijk vinden en heusch, hij trekt onze toelage in als hij 't te weten komt.’

‘Dan moeten we liegen.’

‘'t Zal uitkomen.’

‘Zeur niet, Dolf,’ zei Kate, plotseling heftig, ‘'t een of het ander. Als je niet voor de waarheid uit wilt komen, moet je jokken.’

‘Ik weet niet, wat ik zeggen zal.’

Zij dacht na: ‘Schrijf dat een van je vrienden, een van je vroegere clubgenooten, er zoo op aandrong, dat je eens een paar dagen bij hem kwam, dat je er niet langer af kon. Ik ben niet meegegaan voor de kosten, van Zaterdag tot Maandag ben ik bij de familie Sloten geweest. Je vader kent de Slotens niet. Dat is 't beste.’

't Leek aannemelijk. 't Voor en tegen werd overwogen. Dolf eindigde met nog dien eigen avond te schrijven, een paar dagen was hij nog ongerust. Toen kwam er een brief van zijn vader. 't Was jammer geweest, dat zij juist niet thuis waren, maar daar 't nooit gebeurde, had hij maar niet vooruit geschreven. Hij kon best begrijpen, dat zijn jongen zijn ouden akademievriend eens wilde opzoeken. Aardig van die familie Sloten om Kate te logeeren te vragen, enz....

‘Zie je nu wel,’ juichte Kate triomfantelijk.

‘'t Is toch eigenlijk unfair om de menschen zoo te beliegen,’ philosopheerde hij.

Maar zij kwam voor hem staan en keek hem diep in de oogen.

‘Was 't zalig?’ fluisterde zij.

‘Ja, heerlijk.’

‘Zijn we in Brussel gelukkig geweest?’

Hij dacht plotseling aan alles en nam haar in zijn armen.

‘Onuitsprekelijk, lieveling.’

‘Nu dan, 't genot is de zonde waard geweest, dan praten we er ook niet meer over.’

‘Je houdt er toch een zonderlinge moraal op na, kindje.’

‘Met het beetje genot dat we voor ons zelf genomen hebben, doen we niemand kwaad, ook niet met die leugen, dus is 't niet slecht.’

En lachend vloog zij hem om den hals. Hij was nog niet heelemaal tevreden gesteld, maar zij wilde er niet meer over praten.

Er kwamen geen nadere berichten uit Amsterdam en nadat er bijna twee maanden verloopen waren, begon Dolf het onaangename idee van een brief vol leugens geschreven te hebben minder te hinderen. Hij trachtte het te vergeten, Kate sprak nog dagelijks over hun heerlijk uitstapje. Zij zag er veel opgewekter uit en genoot nog zoo in de herinnering, dat haar man niet anders kon doen dan zich geluk wenschen met het feit, dat hij aan haar verlangen had toegegeven.

Maar op een mooien Dinsdag, den eenigen dag in de week dat Dolf 't altijd druk had en van 's morgens tot etenstijd afwezig was, toen Kate zich in haar tuintje verlustigde met het bewonderen der bloeiende boompjes en heesters, kwam de meid haar zeggen, dat er bezoek was, en wel haar schoonmoeder, de oude mevrouw Velpers uit Amsterdam.

Een blos die haar plotseling naar het hoofd steeg en een verraderlijke hartklopping noodzaakten Kate een oogenblik stil te staan, voor zij zich zelf genoeg meester was om naar de huiskamer te ijlen en haar schoonmoeder met de vereischte hartelijkheid welkom te heeten.

‘Wel, mamaatje, daar doe je goed aan. Wat een heerlijke verrassing!’

Een oud dametje met een niet onvriendelijk rimpelgezichtje in zware zwarte zijde gekleed, een fluweelen hoed met gitten op het hoofd en een dito mantel om de schouders, antwoordde zuchtend:

‘Ja, kind, ik had behoefte je eens te zien, 't was in zoo lang niet gebeurd.’

‘Heerlijk dat u er is. Hoe jammer dat Dolf nu juist zoo laat thuis komt. U wist toch, Dinsdags?’

‘Zeker, maar ik kon geen anderen dag.’

‘Nu 't is niets, wij zijn van middag gezellig met ons beidjes en u blijft toch eten?’

‘Neen, Kate, dat kan ik onmogelijk. Ik ga met den trein van kwart voor vijven weer weg.’

‘Maar mamaatje!’

Kate zag het menschje aan. Er was iets, dat merkte zij dadelijk. De oude mevrouw Velpers talmde onnoodig lang met het afdoen van haar mantel, ontweek haar blik, wijdde in 't breede uit over het mooie weer, Kate nam een afwachtende houding aan, besloot voorzichtig te

zijn en niets los te laten, voor zij het terrein een beetje verkend had.

Eindelijk zaten zij goed en wel ieder op een stoel voor het raam in de straat te kijken, waar niets te zien viel. Het gesprek vlotte niet.

‘Heb je niet een erg mooi japonnetje aan, zoo in huis?’ vroeg de schoonmoeder ten laatste.

‘Wel neen, mamaatje, een oud ding, 't is al het derde jaar.’

‘'t Derde jaar? Nu kind, dan moet ik zeggen, dat je netjes en zuinig bent, je ziet er nog keurig mee uit.’

Weer stilte.

‘Je bent toch wèl, Kate. Me dunkt je ziet er wat betrokken en bedrukt uit.’

‘Hoe komt u er bij? Ik ben zoo gezond als een visch en zoo vroolijk als de dag lang is.’

Schoonmoeder zuchtte.

‘Wat hebt u toch?’ vroeg Kate voorzichtig, nog niet wetend welken weg zij in moest slaan.

‘Niets kindje, niets.’

‘Dat u nu ook niets wilt gebruiken. Ik zal ten minste een kopje thee voor u zetten.’

‘Ja, dat is goed,’ klonk het antwoord, maar zoo afgetrokken dat Kate de oude dame bezorgd van ter zijde aanzag.

De thee gaf wat afleiding en mevrouw Velpers senior scheen zich iets behagelijker te voelen.

‘Heeft je man zich laatst geamuseerd op zijn uitstapje naar den Haag?’

‘Daar heb je 't,’ dacht Kate, zij maakte 't zich even druk met de theekopjes, antwoordde toen kalm:

‘O ja, hij was heel blij zijn ouden vriend eens weer te zien.’

‘En jij?’

‘Ik had 't die twee dagen heel gezellig bij de Slotens.’

Het oude dametje zette haar kopje thee neer met een gebaar, als was 't haar niet mogelijk een druppel meer naar binnen te krijgen. Plotseling stond zij op, sloeg den arm om Kate's hals, kuste haar en fluisterde:

‘Arm, arm kind!’

‘Maar mamaatje!’ riep Kate, wezenlijk verschrikt en nu heelemaal niet begrijpend.

‘Arm kind, arme Kate, het is zoo vreeselijk hard, dat ik het je zeggen moet, want 't is mijn eigen kind, maar toch...’

Het jonge vrouwtje dacht niet meer aan de Brusselsche geschiedenis, zij werd bleek.

‘Is er wat met Dolf, mama? Een ongeluk gebeurd? U is zoo vreemd, u komt me toch niet voorbereiden?’

‘Neen, neen geen ongeluk, maar....’

‘Zeg 't dan toch!’ en Kate schudde haar schoonmoeder bijna heftig heen en weer.

‘Kind, weet je zeker, dat je man die dagen bij een vriend in den Haag is geweest?’

‘Ja natuurlijk.’

Zij herademde, zette groote oogen op en knikte bevestigend, begrijpend dat het oogenblik van komedie te moeten spelen nu was aangebroken.

‘Hij is in Brussel geweest,’ fluisterde het oude menschje, haar schoondochter angstig aankijkend.

‘In Brussel! Dolf!’

‘Ja, iemand die wij heel goed kennen, heeft hem herhaaldelijk gezien.’

‘Ach kom, mamaatje, dat moet een vergissing zijn. Iemand die op hem lijkt.’

‘Neen, neen Kate. Hij is er geweest en... het ergste komt nog, o kind, ik durf het je haast niet zeggen.’

‘Nu, zeg 't maar,’ drong zij aan, moeite doende om een gezicht te trekken vol spanning en schrik.

‘Hij was er met een vrouw,’ lispelde mevrouw Velpers.

Kate voelde plotseling medelijden met het moedertje. Zij had groote lust om haar te omhelzen en alles op te biechten, maar Dolf had gezegd, dat zijn ouders tot geen prijs mochten weten, dat dan de *f* 500 onherroepelijk verloren zouden zijn. Dan in 's hemelsnaam maar liegen.

‘Met een vrouw, mama!’ herhaalde zij, zoo tragisch als zij kon, ‘dat is niet waar. Ik geloof er geen woord van.’

‘Ach, Kate,’ hernam de schoonmoeder half huilend, ‘wij wilden het ook niet gelooven, maar die meneer kent Dolf zoo goed. Hij kon zich niet vergissen, driemaal heeft hij hem gezien, hij vond 't zijn plicht om mijn man te waarschuwen.’

‘En wat deed hij er zelf?’

‘Nu, hij was er voor z'n plezier. Een ongetrouwd man en rijk.’

‘'t Is toch een schavuit, een leelijke klikspaan. Ik zeg u, mamaatje, ik geloof er geen woord van, maar onderstel eens dat 't waar was. Waar bemoeit die vent zich mee? Dolf kon toch ook wel voor zijn plezier of voor zaken in Brussel zijn.’

‘Ach kind, hij kent de omstandigheden van je man heel goed. En dan, Dolf was er met een vrouw, een beeldmooie vrouw, zooals die meneer zegt, en jij, arm, lief schepseltje, je logeerde bij de Slotens.’

Kate had alle moeite om haar gezichtsspieren in bedwang te houden. Eindelijk gelukte het haar met een holle grafstem te zeggen:

‘Hoe is 't mogelijk?’

‘Ja, 't kwam ons ook zoo onbegrijpelijk voor. We dachten, dat jullie samen zoo gelukkig waart.’

‘Maar dat zijn we ook. Dolf is een engel en hij houdt zielsveel van me.’

‘Ja, ja,’ zuchtte het oudje. ‘Je vader zegt, kind, dat kan wel. Met een jongen man is in die dingen geen rekening te houden. Verleiding, slechte vrienden. We hebben er lang en breed samen over

gepraat, we vonden 't beter dat je 't wist, beter dat ik het je zelf zei, dan dat je 't van vreemden hoorde, want ach hè, de menschen die sparen je zulke praatjes niet. Je vader zegt, 't is misschien maar een afdwaling en als je hem eens flink onder handen neemt, kan hij nog wel terecht gebracht worden. Zou je 't hem kunnen vergeven, kind?'

'Als hij er met een andere vrouw van door is geweest, nooit,' zei Kate tragisch.

'Ach lieverd, je zal wel moeten. Ik had gedacht, dat je er akeliger van zoudt geweest zijn. Ik zag er zoo vreeselijk tegen op hier naar toe te moeten gaan en 't je te vertellen, ik dacht dat je heelemaal buiten je zelf zoudt zijn. Maar Goddank, je neemt 't nog al kalm op.'

'Ik kan het ook nog niet gelooven.' Kate kreeg bijna een gevoel, alsof zij zich moest verdedigen.

'Je hoeft er niet aan te twijfelen. O, als ik er me indenk, vind ik 't vreeselijk. Mijn man is eigenlijk woedend. Geeft hij daarvoor dien kwajongen *f* 500 's jaars? 't Is een schande. Maar op jou zullen we 't niet wreken, kind, met jou hebben we medelijden, jij kunt altoos op ons rekenen.'

'Ja,' zei Kate.

'Wat denk je nu te doen?'

'Als hij 't huis komt, zal ik hem dadelijk vragen, of 't waar is.'

'Waar is 't. Maar wat dan...'

'Ik weet 't niet.'

'Niet te heftig zijn, kindje, vergeven en vergeten, dat moeten wij vrouwen toch altijd.'

'Ja, ja, wees nu maar gerust,' en Kate kuste haar schoonmoeder met een mengeling van schuldbesef en van pret over 't komische van 't geval.

'Ik ga nu maar heen,' hernam mevrouw Velpers, 'ik ben expres gekomen op een tijd dat Dolf uit was, ik wil hem liever nu niet zien. Je schrijft ons toch gauw, Kate, je begrijpt, hoe we in spanning zitten.'

'Ja, ik schrijf morgen nog of van avond, als ik kan... als ik er toe in staat ben...'

'Je moet maar moed houden, liefje, sterkte en vooral kalm zijn.'

De mantel was dichtgeknoopt, de hoed vastgestrikt en na nog eenige vermaningen, zuchten en klachten zag Kate haar schoonmoeder door de stille straat loopen en den weg inslaan naar het station. Zij had volstrekt alleen willen gaan.

Toen Dolf thuis kwam, deed Kate hem dadelijk 't verhaal; zij had misschien gedacht, dat hij er om lachen zou, op zijn verwijten was zij ten minste niet voorbereid.

'Hoe heb je zoo kunnen liegen?' riep hij, 'dat is schandelijk! Mijn arme moeder in den waan laten, dat ik zoo'n ploert ben. Schaam je je niet?'

'Wel nu nog mooier,' antwoordde zij geërgerd. 'Je hebt me toch zelf gezegd, dat ze 't niet mochten weten. Wat kon ik dan anders doen?'

‘Alles was beter geweest, dan dat mijn eigen ouders zoo iets van mij denken.’

‘En onze *f* 500?’

‘Die vervloekte Brusselsche reis is de oorzaak van alles,’ steunde Dolf. ‘Ik wil je er geen verwijt van maken, Kate, maar je ziet nu zelf, in welk een wespennest we ons gestoken hebben, we komen er nooit meer uit.’

‘Wanneer ik je heb overgehaald om te gaan, dan ben jij als man, de sterkere, de meester, dubbel schuldig dat je je hebt *laten* overhalen; we hebben elkaar niets te verwijten en het is ook laf om dat te doen. We moeten nu alleen bedenken, hoe we ons redden uit al die leugens. Ik weet een middel.’

‘O Kate, waarlijk?’ Dolfs gezicht helderde op.

‘Ja, we gaan morgen samen naar Amsterdam en vertellen alles aan je ouders.’

‘Kun je dan nooit eens ernstig zijn?’ vroeg hij teleurgesteld, ‘na 't geen er nu van middag gebeurd is, zou dat de zaak nog erger maken.’

‘Er zit niets anders op. Geloof me Dolf, als je ziet, dat je je leugen niet meer vol kunt houden, is het 't beste om de waarheid te zeggen. Een eervolle terugtocht is nog niet het ergste.’

‘Eervol?’ herhaalde hij smadelijk. ‘Na de comedie die je van middag met mijn arme moeder gespeeld hebt, zal ze je nooit meer gelooven. Het is nu toch alles voor goed uit. Hoe kunnen de menschen nog ooit in ons vertrouwen stellen, nu we ze zoo schandelijk bedrogen hebben?’

‘Dat zullen we zien. We moeten er het beste van hopen. We gaan morgen. Laat mij maar praten. Ik zal de grootste schuld op mij nemen.’

‘Dat wil ik niet,’ zei Dolf. ‘Toen ik je daarnet iets verweet, had ik ongelijk. 't Is net zoo goed mijn wil geweest om naar Brussel te gaan. Wat denk je wel van me?’

‘Dat je mijn lieve man bent,’ lachte Kate, hem kussend, ‘niettegenstaande al de onweerswolken heb ik toch geen spijt, dat we gegaan zijn, en ik voorspel je dat jij 't ook niet hebben zult.’

‘Denk je dan waarlijk, luchthart, dat je mijn vader omver zult kunnen praten?’

‘Ik zeg nu niets meer, laten we den tijd maar niet vooruitloopen.’

Zij bleef erg opgewekt dien dag, was vol snaaksche invallen en ergerde Dolf, die zich niets goeds van hun bezoek in Amsterdam voorstelde. Met een gezicht als een donderwolk stapte hij den volgenden dag in den trein. Kate had aan mevrouw Velpers geschreven, dat zij na het eten zouden komen. Dolf wilde 's middags gaan, maar zijn vrouwtje beweerde, dat een avondstemming, een kamer met lamplicht, veel beter geschikt was voor een confidentie als de hunne.

Toch, ondanks al haar zelfvertrouwen, klopte het hart haar in de keel, toen zij, achter Dolf, de lange gang van het Amsterdamsche huis

doorliep en in de kleine, lage kamer, waar de oudjes altijd zaten, - de zaal en de andere vertrekken bleven steeds onder stofkleeden en hoezen verborgen, - in tegenwoordigheid harer schoonouders werd toegelaten.

De begroeting was drukkend. De oude vrouw kuste Kate zwijgend, de oude man, een lange, schrale figuur met een glad geschoren gezicht en een uitdrukking in de oogen, die sterk aan Dolf herinnerde, drukte haar ernstig en meewarig de hand, met een gebaar dat haar, ondanks het hachelijke van den toestand, in lachen dreigde te doen uitbarsten. Dolf, die hartelijk trachtte te groeten, kreeg van zijn vader twee vingers, zóó spoedig teruggetrokken dat hij ze niet eens drukken kon, moeder keek hem hoofdschuddend aan en wendde haar gezicht af, toen hij haar kussen wilde.

Zij zaten nu om de ronde tafel en mevrouw Velpers beijverde zich met het theegerij. Kate's berekening op een gezellige avondstemming kwam bedrogen uit. De avonden waren al heel lang en ofschoon in de donkere achterkamer de schemering vroeg inviel, had men de gordijnen hoog opgetrokken, iets wat iets heel ongezelligs aan het ouderwetsche vertrek gaf. Maar zij troostte zich: met dat halve licht kon je de gezichten niet zoo heel duidelijk onderscheiden en dat was misschien goed.

Er heerschte een benauwend zwijgen. Kate trapte Dolf op de teenen, 't geen beduidde, dat hij beginnen moest, dat zij 't anders doen zou. Vader en moeder keken elkaar aan, eindelijk zei de eerste:

‘Nu, Dolf, we denken dat je hier bent gekomen om je, ik wil nog maar alleen zeggen, ergerlijk gedrag, te verklaren. Dat je arme vrouw is meegekomen, bewijst dat zij je misschien heeft kunnon vergeven. Zou je ons nu willen vertellen, hoe zij daartoe is gekomen?’

Hij sprak deftig en afgemeten, toch wat aarzelend, als begreep hij 't niet, dat Kate daar zoo kalm zat en er niet zoo heel tragisch uitzag.

Toen begon Dolf. Hij trachtte het duidelijk te maken, dat zijn vrouw zich wel eens wat eenzaam voelde, als hij zoo uren achtereen van huis was of op zijn kamer moest zitten werken. Hij wees er op, hoe zwaar het haar vallen moest, van het vroolijke, drukke, levensvolle Amsterdam, omringd door haar familie en vrienden, in eens overgeplaatst te worden in zulk een gat als het stadje waar zij woonden, waar bovendien niemand was, die haar aantrok; hoe zij er wel nooit over klaagde, maar toch wel eens behoefte had aan wat afleiding; hoe hij, Dolf, vond dat zij er in den laatsten tijd slecht uitzag en hoe hij meende, dat hij haar een beetje afleiding moest verschaffen; hoe zij er over geredeneerd en beraadslaagd hadden, maar eindelijk de verzoeking niet konden weerstaan om een paar dagen naar Brussel te gaan.

Het spreekt van zelf, dat hij dit verhaal niet doen kon zonder herhaalde malen door de oude lui onderbroken te worden. Zijn vader zat sprakeloos van verbazing, zijn geschoren, rimpelig gezicht een en al onheilspellend ongeloof. Moeder keek Kate aan en stamelde eindelijk:

‘Dus ben jij de vrouw, waar Dolf mee naar Brussel is gegaan?’

‘Ja, moeder’, antwoordde Kate zacht en zij keek haar aan met een onweerstaanbaar gezichtje van zich heel schuldig voelen.

Het oudje, zoo gekwetst in haar vastgewortelde begrippen van fatsoen en zedelijkheid, dat zich bepaald ongelukkig had gevoeld in het bewustzijn, dat Dolf zoo iets slechts had gedaan, haalde verruimd adem en zei zuchtend:

‘Nu kind, zoo is 't in alle geval beter.’

‘Neen, neen, moeder,’ kwam vader streng tusschen, ‘dat gaat zoo maar niet. Nog daargelaten 't brooddronken feit, dat jullie, die 't niet betalen kunt, naar Brussel gaat, is 't meer dan schandelijk om ons zoo te beliegen en brutaal voor den gek te houden. En wie zegt me, dat jullie nu weer niet liegt, dat jij, Kate, die zoo mooi komedie kunt spelen, hem dat middeltje maar niet aan de hand hebt gedaan om hem er uit te helpen?’

Dolf wilde verontwaardigd opspringen, maar Kate voorkwam hem:

‘Neen, vader’, zei zij, den driftigen, ouden man heel zachtmoedig en ernstig aankijkend, ‘dat kunt u niet meenen. U, met uw groote werelden menschenkennis, en die zooveel met vrouwen hebt omgegaan en ze zoo door en door kent, weet te goed dat geen vrouw tot zoo iets in staat zou zijn, wanneer haar man haar zoo laaghartig bedrogen had.’

‘Ik wist waarlijk niet, dat Kate zoo'n rakker was’, dacht Dolf bij zich zelf, terwijl vader een uitdrukking van voldoening van zijn gezicht trachtte te verbannen en op genadiger toon antwoordde:

‘Nu ja, daar kon je wel gelijk aan hebben, maar waarom in 's hemels naam zoo te liegen?’

‘We hebben er heel verkeerd aan gedaan,’ hernam Dolf, ‘maar ik ken uw principes op dit punt, ik weet dat u zoo iets nooit zoudt hebben gebillijkt, en ik herhaal, 't was slecht, maar ik dacht 't voor u verborgen te kunnen houden.’

‘Jawel, maar je was ook bang voor je *f* 500. - hè?’ vroeg vader scherp. Lieg nu maar niet langer, je weet dat ik jullie doorzie.’

‘Ja’, viel Kate in, ‘we vreesden voor de *f* 500. -, maar dat was niet het ergste. Dolf is bang voor u vader, hij durft niet iets te doen, dat u niet goed vindt. Dat moet eigenlijk niet, hij is dertig jaar en geen kind meer.’

‘Dat is ten minste gelukkig,’ hernam de oude Velpers, ondanks zichzelf al weer een beetje gestreeld, ‘en jij Kate hoeft hem daar waarachtig geen verwijt van te maken.’

‘Dat doe ik tot op een zekere hoogte wel. Vindt u 't dan zelf niet overdreven? We hebben 't heerlijk in Brussel gehad, 't was zoo zalig, dat we nog iederen dag genieten in 't praten er over. Maar 't idee, dat u en moeder 't te weten zouden komen en 't niet goed zouden vinden, vergalde bijna Dolfs genot. Als hij niet zoo doodsbang voor u geweest was, zouden we er nooit op zoo'n leelijke manier om hebben gelogen.’

‘Ik zou liever zeggen, dat ik het ben, die jullie tot liegen gedwongen hebt?’

‘Ja, eigenlijk wel’, bevestigde Kate half huilend.

‘Wel, nu nog mooier,’ riep de oude heer driftig, ‘nu, 't is goed hoor, 't kan me niet schelen, wat jullie doet, maar dat zeg ik: op mijn toelage hoef je niet meer te rekenen, die heb je ook absoluut niet noodig, als je je zulke luxe permitteert.’

Er heerschte een paar minuten stilte. Vader Velpers deed nijdig een paar halen aan zijn pijp, moeder keek de kinderen aan met een gezicht dat, duidelijker dan woorden, zei: ‘Zie je, dat komt er nu van.’ Kate staarde berouwvol voor zich. Dolf stond op en stak zijn vader de hand toe:

‘Ik had het gedacht, vader; u weet wel dat we die *f* 500. niet missen kunnen, maar we moeten trachten er ons voorloopig in te schikken, omdat ik voel dat we 't verdienen. Niet omdat we naar Brussel zijn gegaan, daar kan ik geen spijt van hebben, want 't was heerlijk, maar omdat we u en moeder zoo om den tuin geleid hebben. Maar kom, geef me een hand en laat de zaak vergeven zijn.’

‘'t Is goed’, antwoordde vader en hij drukte zijn zoon de hand, toch nog met een donker gezicht.

Dolf zoende zijn moeder en ook Kate kuste de oude vrouw, deze had de kinderen graag geruststellend toegeknikt, maar zij durfde niet voor vader, die haar streng in 't oog hield.

‘U moet op mij nu ook maar niet boos zijn,’ zei Kate een half uurtje later, toen Dolf een spelletje halma met zijn moeder deed en zij zoo goed als met den ouden man alleen was.’

‘Je hoeft geen zoete broodjes te bakken,’ bromde hij, ‘ik geef de *f* 500. toch niet.’

Zij ging op de leuning van zijn stoel zitten, stak haar arm door den zijnen en bracht haar mooi kopje dicht bij zijn rimpelgezicht.

‘Dat doet u wel, als ik in diep geheim vertel, wat de Brusselsche reis heeft uitgewerkt.’

Hij keek haar aan, half geneigd om heel kwaad te worden, maar niet heelemaal ongevoelig voor den invloed van haar mooie oogen en lief snoetje.

‘Stil, niets zeggen, Dolf weet het nog niet eens. U heeft kans grootvader te worden.’

‘Kate!’ stamelde de oude man, zijn knorrig gezicht in eens als geillumineerd.

‘Ja,’ knikte zij, ‘misschien wel een stamhouder, de naam Velpers zal niet uitsterven. Ik zeg u, als we niet naar Brussel waren gegaan, was 't nooit gebeurd.’

De oude man kuste Kate, dat het klapte. De kalme spelers keken verwonderd op van hun spel.

‘Vrouw! Dolf!’ riep vader, ‘weet jullie wat ze me daar vertelt?’

Maar zijn schoondochter legde hem lachend de hand op den mond.

‘Neen, stil maar. Ik zal 't ze zelf wel zeggen.’

Toen een maand of zeven later inderdaad een kleine Velpers geboren werd, stond grootvader er op, dat de kleine al zijn voornamen, drie in getal, zou dragen.

De baker legde hem 't kindje in de armen en hij gaf haar een muntje, hij boog zich over de jonge kraamvrouw, die hem van onder haar lange wimpers glimlachend en ondeugend aanzag en fluisterde haar toe:

‘Nu, kind, ik verbubbel de *f* 500, hoor.’

‘Wat doet u als Dolf en ik een volgenden keer stilletjes naar Parijs gaan?’ vroeg zij zacht, met een stralend gezichtje.

Hij kuste haar en meesmuilde: ‘Dan onterf ik jullie, daar kan je vast op rekenen.’

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Sergeant Brommer.

Havby-school, 5 Sept.

Waarde vriend.

Onlangs kwamen de kinderen uit ‘De Vinkenhuizen’ een groot uur te laat in school. Ik kon het hun aanzien, dat zij iets bijzonders hadden bijgewoond; iets, dat hoogst vreemd en zonderling was. Zij brandden van verlangen om het groote nieuws te vertellen.

‘Hoe komt dat nu, kinderen, zooveel te laat?’ begon ik. Zij vielen mij in de rede en praatten elkander voorbij, in hun drift het verhaal te mogen doen.

O - o ja, een ‘sersant’ was gekomen op de hoeve van den vromen wever! Een forsche man met een grooten knevel en een grooten neus.... in zijn hemdsmouwen had hij gewerkt en in een blauw vest met zooveel glimmende knoopen, als er 's avonds sterren aan den hemel stonden. En u had eens moeten zien, hoe hij spitte en groef... het vloog naar alle kanten rondom hem weg. En tusschenbeide ging hij overeind staan, rekte zich uit en liet een raar geluid hooren, zooals van een varken en droogde het zweet van zijn aangezicht met een bloedrooden doek; en dan ging hij maar weer aan 't werk. Sep, de metselaar, stond erbij en brak in den muur boven de deur een gat met een ijzeren staaf en Ses, de meubelmaker, zette een lange, roode ruit in die holte, en op dat roode glas stond met groote witte letters geschilderd - zoo duidelijk, dat je het van den weg af best kon lezen:

‘BROMMER'S-RUST’.

Een groote, dikke man, een ‘sersant’ was het. Erg vreemd; maar 't was toch ‘echt waar.’

Na schooltijd stroomde de gezamenlijke Havbysche kinderwereld den weg op naar ‘De Vinkenhuizen.’ En je vriend liep mede, zooals je denken kunt. Het was een geschikte aanleiding om mijne beenen in beweging te zetten en mijne longen te onthalen op boschgeur en frissche zeelucht. Zoo juist iets voor mij, weet je.

En nu kan ik je dan ook iets meer vertellen van ‘de gebeurtenis’ op het dorp, van de verhuizing van Brommer.

De nieuwe bewoner, Hans Brommer - gezien heb ik hem, maar nog niet gesproken - die sergeant was geweest, tot hij zijn ontslag nam, schijnt zoo iets te wezen van een bullebijter, een boeman, een knaap, die met een geweer op de loer staat. Zijne handelwijze tegenover Kersten, den wever, bij den koop van het huis doet dit althans vermoeden. Laat mij dit eerst zeggen: Kersten, bijgenaamd ‘de vrome wever’, die, voorzoover ik hem heb leeren kennen, een sluwe, berekenende patroon is, - al beweert hij zelf nader bij onzen Lieven Heer te staan dan iemand anders hier op het dorp - had in verscheidene groote couranten de volgende kennisgeving laten zetten:

‘EEN KLEIN LANDGOED TE KOOP’.

Een aardig, zoo goed als nieuw steenen huis met grooten tuin, gelegen in een der vruchtbaarste en meest bloeiende gedeelten van Jutland, 4½ mijl van de provinciestad en ¼ mijl van het spoorwegstation, aan bosch en zee, is om reden van veranderde omstandigheden tegen billijke voorwaarden te koop. Met Gods wil hoopt men het landgoed bij voorkeur aan een vroom man af te staan, die verstand heeft van werken en ook met tuinarbeid bekend is. Anders zoude de plaats ook bijzonder geschikt zijn voor een vroedvrouw; door de sterk toenemende bevolking in den omtrek is aan deze groote behoefte. De wijze van betalen kan voor een gedeelte geregeld worden naar den wensch van den kooper, N.B. wanneer deze solide is. De redactie dezer courant is bereid nadere inlichtingen te verschaffen’.

Op deze advertentie viel juist het oog van sergeant Brommer, toen hij op een goeden morgen in een tweederangs-hotel te Aarhus zat te ontbijten en daarbij de couranten inzag.

En dit gebeurde nu toevallig een veertien dagen, nadat hij zijn ontslag had genomen uit den dienst bij de lichte ‘Schutterij’, met omstreeks vijftig jaren op den rug, een Oostenrijksche kogel in de lende, een lintje der Danebrogorde in 't knoopsgat, een zwaren, met grijs vermengden baard en een paar honderd kronen, die hij in den dienst had overgespaard.

Sergeant Brommer - ik zal hem maar zoo blijven noemen, want dat heeft hij gaarne - las het stuk tweemaal over. Het stond hem wel aan. Hij zocht eigenlijk juist naar iets dergelijks: ‘grooten tuin... zee... bosch... en het station in de buurt...’

Men kon er in elk geval eens op uitrukken en de vesting in oogenschouw nemen. En dit deed hij, zoodra hij zich op de hoogte had gesteld van de ligging der plaats.

Hij kwam, hij zag en hij kocht.

Deskundigen beweren, dat de vrome wever den sergeant op een tamelijk onchristelijke wijze bij die gelegenheid heeft beet genomen, maar...

Maar, wat woonde hij daar nu frisch en mooi, aan zee, bij de duinen, aan den rand van het bosch; juist tegenover den Fjord. In één woord - echt lief en landelijk! -

20 Oct.

‘... Kom maar spoedig terug met meer Brommery!’ zeg je. Dat is heel vriendelijk, maar ik moet toch de dingen hun tijd laten en afwachten, hoe alles loopt. Je vriend kookt niet zelf de Brommersche pot; dit doet het leven, de werkelijkheid. Ondergeteekende staat eenvoudig in dienst van die werkelijkheid.

Nu zal ik je evenwel zeggen, hoe ik met Zijne Hoogheid den Brombeer in aanraking gekomen ben. Het lot heeft dit blijkbaar gewild. Niettegenstaande mijne kromme beenen heeft hij in mij toch een bruikbaar werktuig gevonden om hem, wat hij noemt, een grooten dienst te bewijzen. Het was op het Jagerspad, dat wij kennis maakten. Evenzoo als ik is hij een groot bewonderaar van Diana en met de godin der jacht gehuwd, met de linkerhand.

Op een plek, omstreeks een half kwartier van Havby, is een meertje, waarvan de rivier natuurlijk de moeder is. Dit water heeft, naar zijn vorm, den naam van 'De Flesch'. Stel je voor een waterkaraf, maar vooral niet te klein. Riet en biezen groeien langs de beide oevers. Een dapper beekje loopt fluks in 'De Flesch' en verkort hierdoor zijn bestaan. Dit doen ook een aantal eendvogels tegen het najaar. Dan komen zij in breede lange vaart van de rivier hierheen; op stille avonden kan men hun fluitend geklapwiek in de lucht hooren. Dan zitten de jongeren van Nimrod tusschen de biezen aan den oever verscholen en doen hun best, om de vogels dat fluiten af te leeren met licht en donder uit hun moordgeweer.

Zulk een maanlichte, stille avond, koel en een weinig vochtig, had mij naar buiten, naar 'De Flesch' gelokt, met het wapen in de hand. En toen ik een half uurtje stil had zitten luisteren, in afwachting iets te zien komen, verscheen er ook werkelijk iets, plotseling en niet veraf. Maar dit was juist niet, wat ik verwacht had. Eerst twee lichten en twee schoten, vlak achter-elkander; toen een paar grijze eendvogels, die uit 'De Flesch' opvlogen en de lucht vervulden met lange angstige kreten: rê-b, rê-b, rê-b!

En toen werd het stil.

'Hm... dat mag de drommel verstaan - ik krijg niets te pakken van avond', bromde een grove stem, op teleurgestelden toon. Het klonk alsof de man van de galeien afkomstig was. En nu begon hij aan een bootje te trekken en te sjorren om dit uit de biezen los te maken. De manier waarop hij tusschen het riet scharrelde, bewees ten duidelijkste, dat dit de jager was, die het op de eendvogels had voorzien en dat het zeemanschap juist niet zijn sterke zijde was. In den maneschijn gleed nu een klein vaartuig, het platboomsche schuitje van Lars, den visscher, over het water. De man die met den stok 'boomde', waggelde - en jawel, hoor! Ik zag den grooten, dikken man de armen uitslaan - hoorde een plas en een doordringende kreet:

'Help - hel-p!!'

Ik liep een eindje verderop, waar de groote schuit van Lars gemeerd lag, maakte het vaartuig los en snelde den ongelukkigen eendenjager te hulp. Brommer stond tot aan zijn borst in het water en bleef voortdurend den stok in de hoogte houden, - misschien dacht hij wel, dat hij zijne buks in de hand hield, - maar zijne voeten staken zoo diep in de modder, dat het niet eer, dan toen de naar buiten gekomen visscher hulp bood, mogelijk werd sergeant Brommer met vereende krachten 'met wortel en aardkluit' uit den grond te trekken.

'Het is zonde en schande!' knorde Lars - hij lag met zijn geheele zwaarte over de achterzijde van de boot, om deze gedurende de overplanting van Brommer in evenwicht te houden; hij vloekte en mompelde allerlei minder vriendschappelijke namen aan het adres van den ongeluksvogel: zoo'n onnoozele hals!... Precies zoo als de andere landratten... denkt dat de wereld aan een kattestaart hangt!... Zoo, nu is hij uit de klem!...'

Brommer was veilig en geborgen.

‘U hebt nu ook kennis gemaakt met “De Flesch”, zeide ik, toen wij weder vasten grond onder de voeten hadden.

De sergeant bleef plotseling stilstaan. Het water droop hem nog van het aangezicht, dat een oogenblik de meeste overeenkomst had met een groot, door de maan beschenen, vraagteeken. Maar opeens barstte hij uit in een schaterend gelach en zeide toen:

“Luister eens, ga met mij mee naar huis, jongmensch, dan zullen wij een glaasje samen drinken. Dit zal wel smaken na zulk eene... Flesschengeschiedenis.”

Die uitnoodiging nam ik gaarne aan. Met een eigenaardige verwachting, - laat ik 't liever nieuwsgierigheid noemen - zette ik mijn voet in het hol van den beer.

Terwijl hij licht opstak, andere kleederen aantrok en aan de turven op den haard een vriendschappelijke aanmoediging toediende, - dit alles ging zeer vlug in 't werk - “men heeft niet te vergeefs als soldaat den velddienst waargenomen” - keek ik eens goed rond.

Het huis heeft drie groote vertrekken en dan de keuken. In het eene heeft hij,... ik heb een flauw vermoeden, dat het gebruikt wordt als rommelkamer, als vergaderlokaal en gymnastiekzaal voor ratten; ik zou mij althans erg moeten vergissen, als het geluid, dat van daarbinnen tot mij overklonk, niet het getrippel van galoppeerende ratten was; evenzoo neigde ik er sterk toe te gelooven, dat hij deze dreigde, toen hij met een donderend geweld zijn beukenstok tegen den muur sloeg. In het tweede heeft hij zijne slaapkamer; het derde - waar ik zat - bleek zijne woonkamer te zijn. Het huisraad is karig; men zou hem daarnaar niet voor den welvarenden man houden, dien de menschen hier in hem zien. Orde heerscht er, natuurlijk, ten naastenbij evenzooveel als bij mij, eer mijne zuster aan de regeering kwam; maar dit spreekt vanzelf. Verscheidene dingen staan of liggen op alle mogelijke plaatsen, waar zij niet behooren te zijn. Er hangen platen en schilderijen aan de muren, landschappen en teekeningen uit den oorlog. Ik zocht overal naar eene schilderij, waarop eene vrouw was afgebeeld, maar te vergeefs: alle hoofden, die ik zag, hadden een baard. “Hm”, dacht ik, “je schijnt wel een echte zoon van Mars te zijn, vadertje”.

Ik stond bij het schilderij van den veldslag bij Saukelmark en 't portret van Max Müller, dat daar boven hing.

“Ja, dat was een flinke kerel - geloof dàt maar... een bovenste beste, zie-je... soldaat met hart en ziel; echt en heusch soldaat... niet zoo een die praatjes maakt, of met een fluitend stemmetje als een vogel.”

Op die laatste woorden legde hij bijzonderen nadruk; en toen hij het keukengereedschap had weggebracht, nam hij een stok in de hand en daar stond hij nu in de houding van den commandant over de troepen.

“Wij wisten nooit te voren, of en waar wij hem te wachten hadden, den ouden heer... zoo, bijvoorbeeld, waren wij aan de velddienstoefeningen; wij marcheerden gewoon kalm voort, zonder aan iets buitengewoons te denken... Daar, laat hij plotseling zijn paard keeren en de kaptein der ruiterij komt op je aanstormen van vijfhonderd meters afstand. Wat moet je doen?”

Het huis dreunde, zoo als hij zijne stem uitzette en hij stond tegenover

mij, dreigend, met bliksemende oogen en opgeheven stok. Onwillekeurig kwam de gedachte bij mij op, hoe dit de ratten zoude aanstaan? Maar Brommer vervolgde, nu zachter sprekend en als 't ware trachtende zich de juiste woorden te herinneren: “Zeer kalm zat hij op 't hooge paard en liet zijn scherp oog over de oefening gaan. Als deze afgeloopen was: “Zoo is 't goed”. Of, als hij eene beweging minder doelmatig achtte: “Dat is glad verkeerd; - zoo had dit niet moeten gedaan worden.” Op vlugheid van beweging en op snelle wendingen was hij bijzonder gesteld.

O, mijn vriend, je had hem bij Sankelmark moeten zien - ja, dàar had je hem eens moeten zien!”

Bij een glas punch en een pijp kreeg ik nu eene beschrijving van het kamp bij Sankelmark; eene zeer duidelijke en levendige voorstelling, met de noodige gebaren toegelicht. Ik zal die schildering zeker nooit vergeten en ik denk de ratten in de rommelkamer evenmin.

“Ja-a, *toen* was men een kerel; - een - ferme - kerel!”... Hij zuchtte en liet zich op zijn stoel zakken. Maar aanstonds richtte hij zich weer overeind met een ruk. “Komaan, er is geen reden om de bajonet laag te houden - nu ook nog niet; - je welzijn!”

Wij klonken en dronken en toen bleven wij even stil zitten, tot ik vroeg:

“Vindt u het hier toch eigenlijk niet al te stil en eenzaam?”

Hij draalde een oogenblikje met zijn antwoord, terwijl hij dikke rookwolken uit zijne pijp opzond.

“Nu, ja, maar, (paf paf) men heeft toch... (paf, paf, paf) men heeft het druk genoeg gehad... (paf, paf) vroeger, in de wereld, ziet u (paf paf)... Daarom is het nu niet onaangenaam... te ondervinden... hoe het stille leven smaakt... en de rust... *Rust*, bovenal; maar jawel! Hoor maar! Nu zijn zij weer aan het opspelen, hier naast. Dat duivelsche tuig!”

En de sergeant sprong overeind en wierp met een forschen slag een nieuw stuk brandhout van den stapel, die naast de kachel lag, in de ledige kamer.

“Hebt u last van de ratten? Wel, zie een kat in huis te krijgen.”

Hij kon geen katten uitstaan. Dan zou hij ook wel een vrouwelijk wezen in huis kunnen nemen. Katten en vrouwen behoorden bij elkaar; zij geleken op elkander.

Ik ontving uit die woorden, nog meer misschien uit den toon, waarop hij die sprak, den indruk dat hij een vrouwenhater was.

“Goed; leg dan vergif voor de ratten neer - dan raakt u de eenen kwijt en behoeft de anderen niet te nemen.”

“Vergif! Brrr!” De sergeant trok een gezicht, dat van de grootste walging getuigde. “Neem 't mij niet kwalijk, beste jongen, ik zeg het niet om je te beleedigen, maar, naar mijn oordeel, is daarin iets afschuwelijk gemeens - ik acht het ontzettend valsch.”

En nu gaf hij mij de beschrijving van zijne verontwaardiging, toen hij den eersten keer gelezen had van vrouwen, die in de beek, waaruit brave soldaten - vijanden, maar brave, dappere soldaten - hun dorst moesten lesschen, vergif hadden geworpen.

“Maar het was in tijd van oorlog,” vergoelijkte ik.

“Doet er niet toe; 't doet er volstrekt niets toe!” schreeuwde hij. “Het is en blijft onmenschelijk, wreed - afschuwelijk! Ik noem het door-en-door gemeen!”

Ik trachtte ongemerkt op een ander terrein over te gaan en na een poosje stond ik op. Het kwam mij voor, dat hij er vermoeid begon uit te zien.

"Dank voor uw bezoek van dezen avond. Hebt u lust, kom dan nog eens bij mij aanloopen. De lange, donkere avonden komen nu weer."

"Dank u. Met genoegen. Ik zal gaarne terugkomen."

"Luister eens - u hebt mijn slaapkamer nog niet gezien," zeide hij plotseling, toen ik op den drempel der huisdeur stond... Kom ga mede!'

Eindelijk dan toch! Boven zijn ledikant hing, in een bruine, van hout gesneden lijst eene teekening in krijt, het borstbeeld eener jonge vrouw. 'Mijne overleden vrouw,' fluisterde hij.

'Welke prachtige oogen,' zeide ik, onwillekeurig ook zacht.

'Dat is mijne liefste herinnering,' mompelde hij ontroerd, 'en het gelijkt sprekend.'

Hij hield de lamp in de hoogte, om er het licht beter op te laten vallen. En toen zag ik, dat hij krampachtig met de oogen knipte en dat onder de zware knevels zijne lippen trilden.

'Hebt u geen kinderen?'

Hij schudde het hoofd.

'Ook gestorven.'

Tegelijk zette hij nu de lamp weer op het voetstuk en barstte op een verdrietigen, meer nog treurigen toon uit: 'Ik geloof waarlijk, dat het stuk door houtwormen aangevreten is. Ja, wacht jullie maar tot morgen! Dan zal ik..!'

'Nu heb ik zeker het beste van u gezien, mijnheer Brommer,' zeide ik, onder het verlaten der slaapkamer. Hij gaf hierop geen antwoord, maar prevelde nog het een en ander over die brutale houtwormen, die hun best wilden doen Karoline's portret te vernielen; maar hij zou ze!...

Ik begin werkelijk belang te stellen in den ouden soldaat. Ik gevoel mij tot hem aangetrokken

Tehuis komende, werd ik door mijne gewoonlijk stille en vriendelijke zuster Johanna ontvangen met een geducht gepeperde taart, die zij gebakken had in de drie of vier uren, die ik weg geweest was.

Of dat nu te pas kwam, uren lang rond te zwerven, zonder er aan te denken dat het tijd was voor het avondeten? - Of dat behoorlijk was in een goedgeregeld huishouden?

Maar je vriend toonde mannenmoed in 't hart te hebben - hij bleef recht tegenover haar staan en met de hand op zijne borst slaande, antwoordde hij:

'Zwijg nu maar, Johanna. Die taal voegt niet jegens een man, die een medemensch, nog wel een Deensch soldaat met het ordelint, van den ondergang gered heeft. En dat heb ik gedaan. Ik, je eigen broer, zie je!'

Natuurlijk werd zij nu klein - en nieuwsgierig. Ik ben toch haar broer en zij is maar eene vrouw, al is zij vrij groot van stuk.

10 Februari.

Niet onder bepaald gunstige omstandigheden heeft Brommer den dienst verlaten; men kan niet zeggen, dat hij een 'eervol ontslag' gekregen heeft. Bij een later bezoek heeft hij mij daar alles van verteld, zoo duidelijk en uitvoerig,

dat die gebeurtenis in mijn geheugen gebleven is, alsof ik er zelf bij tegenwoordig geweest was; luister nu:

De oefening was afgeloopen. Het bataljon trok af.

‘Sergeant!’

‘Kaptein?’

Brommer kwam op een drafje aanhollen, tot hij op tien schreden van den kapitein was. Toen nam hij den looppas en op een afstand van drie schreden bleef hij voor zijn chef staan, sloeg de hielen tegen elkaar en de hand aan de klep van zijn hoofddeksel; en aldus stond hij, recht en stijf, zooals een soldaat tegenover zijn meerdere behoort te staan.

De kaptein (groetend): ‘Neem de hand maar weg, sergeant... Hm; luitenant de Lercke rapporteert me, dat je aan je afdeeling verboden hebt te zingen, juist nadat hij de mannen had uitgenoodigd den marsch opwekkender te maken door het zingen van een lied.’

De sergeant, ‘aanslaande’: ‘Ja, kaptein.’

‘Ik vind dat... laat die hand maar zakken, sergeant, - ik vind dat een vreemd tegenbevel van een... van een oud-soldaat.’

‘Met uw verlof, kaptein. Ik heb aan mijne sectie alleen verboden gemeene liedjes te zingen. Ik zeide: “Als de vierde sectie zingen wil, goed; maar zingt dan een van onze flinke, gezonde volksliederen, maar niet dat vuile gedoe, jongens!”

Alles goed en wel, sergeant. Maar je hebt toch gefaald door het bevel van een uwer meerderen af te keuren. Zoo iets werkt de discipline en den militairen geest onder de manschappen tegen. En daar moet in *onze* dagen bijzonder op gelet worden. Ga nu maar. Je hebt luitenant de Lercke je verontschuldiging aan te bieden.’

‘Met uw verlof, kaptein, de luitenant’...

‘Je bedoelt: de eerste-luitenant, sergeant.’

‘De eerste-luitenant wilde mijne sectie juist van die soort liedjes laten zingen. Ik ben zoo vrij, kaptein, ronduit mijn gevoelen te zeggen, dat die ons, soldaten, in de achting van fatsoenlijke burgers doen dalen.’

‘Ik geloof waarlijk,’ sprak de kaptein lachend, ‘dat je aanspreker, of leekepredikant wil worden, sergeant. Wat zijn dat voor dwaasheden... Nu, totaal ongelijk heb je niet. Ik zal er met de Lercke over spreken. Ga je intusschen bij hem verontschuldigen.’

‘Ik verzoek u beleefd, kaptein, dit niet van mij te verlangen. Ik kan 't niet doen. Ik houd het er voor, dat ik goed gehandeld heb. Ik weet zeker, dat de beste soldaten in de sectie mijn gedrag in dit geval goedkeuren. U zijt het, in den grond, immers ook met mij eens, kaptein?’

‘Misschien wel, wat het feit betreft, maar niet omtrent den vorm. En laat mij er je aan herinneren, dat in een Militair Bestuur de vorm van 't grootste belang is. Veronachtzaamt men den vorm, dan gaat de geheele kraam uit de voegen - dat moet je toch ook inzien. Je moet je bij den luitenant gaan verontschuldigen.’

‘Ik *kan* 't niet doen, kaptein. Dan moet het maar gaan zoo als 't gaan kan.’

‘Luister, sergeant; nu zal ik je nog iets zeggen. Ook reeds vóor dit geval heb ik opgemerkt, dat die oproerige neigingen nu en dan bij je te voorschijn komen; zoo, bijv. ben je gisteren naar de vergadering gegaan, die een zekere Berg bij elkander getrommeld had, hoewel ik aan het *geheele*

bataljon bevolen had daar niet heen te gaan. Ik liet het erbij, omdat je gedrag over 't algemeen onberispelijk is en je nauwgezet je dienstplichten vervult. Maar thans wil ik je niet in je zonden laten sterven... Je maakt je verontschuldiging bij luitenant Lercke!'

Zie je, mijn vriend, zóo is Brommer ontslagen uit den dienst. Maar er is nog iets op hem te zeggen: ik vrees, dat hij aan het drinken is. Een paar avonden heb ik hem van het station naar huis zien waggelen, stomdronken. En nu heb ik gehoord, dat dit niet zelden gebeurt. De station-chef, dat kleine ronde mannetje, is een afgedankte sergeant en hij heeft pret, dat zijn dik buikje ervan schudt, als 't hem gelukt, den grooten Brommer dronken te krijgen en hij hem dan over den weg naar huis ziet zwaaien. En daar wordt niet alleen gedronken, maar ook gespeeld, grof gespeeld. Zij zeggen, dat Brommer op een avond meer dan honderd kronen verloren heeft.

Johanna en ik vinden dit treurig. Brommer komt nu zeer zelden bij ons. Het laatst is hij op Kerstavond hier geweest. Wij hadden hem genoodigd, want wij meenden, dat hij het ontzettend saai zou hebben, als eenzame vogel op 't nest te zitten en met zijne ratten te vechten. Hij kwam wel, maar hij zat nauwelijks, of hij sprong haastig op van zijn stoel en stamelde:

'Ik wensch... u een gelukkig Kerstfeest'... en weg was hij.

'Maar mijn beste meneer Brommer, hoe heb ik 't met u?' riep mijne zuster hem na. Maar hij antwoordde niet en liep door.

In de eerste maanden na die bewuste Flesch-geschiedenis was Brommer vaak bij ons gekomen, meest om den anderen avond. En ik moet zeggen, dat wij alleraangenaamste uren met hem hebben doorgebracht. Hij speelt mooi viool en hij heeft een talent tot vertellen - je moest hem hooren! Vermakelijk en ernstig bij afwisseling, weet hij kleine karaktertrekken te doen uitkomen; soms wel een weinig gedurfd, maar nooit ruw in zijne uitdrukkingen. En rekenen en schrijven kan hij als de beste! En die flinke man glijdt nu al dieper en dieper. Ik zou wel eens met hem willen spreken; mijne zuster dringt er sterk op aan; maar ik weet heusch niet, hoe ik hem zal aanpakken.

12 Februari.

Ik ben door bezoek opgehouden.

Dezen avond ben ik naar 'Brommer's-Rust' gestapt. Er was licht aan, dus was hij tehuis. Bij het hek kwam ik den jongen, die hem kleine diensten bewijst, tegen.

'Zoo, Niels, heb je voor van avond gedaan?'

'Ja; nu heeft hij de mand binnen.'

'De mand?'

Eu toen vertelde de jongen mij, dat hij elken avond een mand met turven op een stoel bij het bed moet neerzetten onder zijn bereik, zoodat hij iets heeft om naar de ratten te gooien, als die het te erg maken.

Zij zijn nu zoo tamelijk overal, in huis.

Hij zat op een stoel half dommelend in eene krant te lezen, maar zag verlegen op, toen ik binnen kwam.

Het was een fraai begin, hem bij mijne komst te doen opschrikken. Natuurlijk ging ik nu eerst ook vrij onhandig te werk, en bracht mijn 'preek' stamelend en hakkelend uit. Hij liep brommend de kamer op en neer,

en zette de stoelen telkens uit den weg; - ik denk, dat de ratten daarbij hun oortjes bedenkelijk zullen hebben opgestoken.

'Wat doe ik hier ook!' bulderde hij. 'De ergste stommiteit die ik ooit heb begaan, is geweest, te verhuizen naar deze... negerij... Neen, zeg maar niets!... Wat raakt het jou of je zuster, of ik naar den grond ga; - naar de ratten... of zij me opeten... wat blief je?'

Nu liet hij zich op een van de stoelen glijden, bleef voorover zitten en woelde met de vingers in zijne haren... 'Maar het *moest* wel zoo gaan... ik *moest* hier komen... tegenstribbelen helpt niet. Als de bajonet omlaag moet, dan hoe eer hoe beter;... omlaag moet hij toch.'

Om hem niet meer te prikkelen, zeide ik kalm en zoo ernstig mogelijk: 'Zeker. Maar, Brommer, als oud soldaat weet u toch ook wel, wat het beteekent: 'te vallen met eer.' Na te vergeefs op eenig antwoord te hebben gewacht, zeide ik goeden nacht. Toen kwam hij naar de deur, stak mij zijne hand toe en zeide op een ontroerden toon: 'Ik weet het; ik weet het wel... maar ik geloof toch, dat het kwaad hier in de wereld de meeste kracht heeft... Dank voor je komst... Wil je dappere zuster mijne groeten doen. En als jullie soms van iemand hoort, die een huis wil huren of koopen, wijst hem dan den weg hierheen.'

Zou er misschien een geheim verdriet, eene oude wonde die weer is opengegaan, achter schuilen, en tracht hij dat leed mogelijk te verdrinken? Maar wat zal 't hem baten of hij verhuist? Zijn booze geest verhuist met hem mede. Ja, als hij met die verhuizing aan een degelijken arbeid konde komen, die hem te denken gaf, - dan zou die hem kunnen helpen. Ik zal toch eens met een voorstel in die richting naar hem toe gaan; het kon zijn, dat ik iets bij hem kon uitrichten.

30 Maart.

Nu heb ik je allerlei nieuws te vertellen, mijn vriend! Ik weet bijna niet, waarmede ik beginnen zal. Om een weinig tot kalmte te komen heb ik een paar dagen gewacht, eer ik schreef. Het is wel goed nieuws, maar toch niet onvermengd goed.

Op Paaschmaandag-morgen kreeg ik een brief van Brommer om bij hem te komen; er was iets, dat hij mij gaarne wilde vragen. Ik vond hem te bed liggende met pijn in zijn linkerbeen, waar de Oostenrijksche kogel in zat. Zijne vraag was, of ik voor hem naar Kopenhagen wilde gaan en de zaken regelen ten bate van een klein meisje, dat hij ten doop had gehouden en wier moeder nu was gestorven. Het arme kind stond geheel alleen in de wereld en was bijna wanhopig.

'Ik vraag het je dringend, mijn jonge vriend, ga er heen en schik alles zoo goed mogelijk. Als er geen andere uitweg gevonden kan worden, breng haar dan maar mee hierheen.' En ik ben op reis gegaan. Maar inplaats van een kind van een jaar of twaalf, zooals ik verwacht had, vond ik te Kopenhagen een jong meisje van bij de twintig. Half wanhopig van smart, was het arme, ouderlooze kind. Ik liet haar maar aanstonds den brief van Brommer lezen en die troostte haar wel eenigszins. Toen ik, na haar op de hoogte der omstandigheden te hebben gebracht, met Brommers voorstel om haar mede te nemen, voor den dag kwam, zag zij mij angstig aan en riep uit: 'Naar Jutland?!' en wel op zulk een toon van schrik, dat ik er

onwillekeurig om lachen moest. Blijkbaar stelde zij zich Jutland voor als eene woestijn, vol van rietlanden en stormwinden, het toppunt van een vervelend verblijf. Om kort te gaan, zij zeide, Kopenhagen niet te kunnen en ook niet te willen verlaten. Zij wilde blijven, waar hare lieve ouders rustten; zij wilde een kamertje huren en haar best doen naaiwerk of iets dergelijks te doen te krijgen, om in haar onderhoud te voorzien. Wij gingen er op uit, om eene geschikte kamer voor haar te zoeken en - of 't zoo wezen moest - kwamen wij onzen ouden kameraad Förring tegen; je weet wel, Förring, die voor predikant studeerde. Hij is nu bij een der kerken in den omtrek geplaatst; en gehuwd is hij ook. Hij kende eene weduwe, die juist zulk een jong meisje zocht om haar een weinig in de huishouding behulpzaam te zijn en het naaiwerk te doen 'voor een klein salaris maar vriendelijken omgang in den huiselijken kring,' zooals men dit noemt. Naar die weduwe bracht hij ons. Er was nog het een en ander, ten opzichte waarvan ik meende Helga Svendsen mijne hulp te moeten bieden, eer alles geregeld kon worden en zoodoende had dit langer tijd vereischt, dan ik mij had voorgesteld. Ik kwam eerst op den derden Paaschdag tegen donker thuis. Maar het was, alsof bij mijn stappen uit den trein ook de nieuwtjes op mij begonnen te regenen.

Al aanstonds zag ik onzen dikken hoofdconducteur met een doek om zijn hoofd rondloopen en op mijne vraag, of hij weder last van de kiezen had, kreeg ik eerst een nijdigen blik tot antwoord en toen vinnig:

'Wat, drommels, raakt het je? Pas maar op jezelf!'

Terwijl ik hem verbaasd nakeek, toen hij wegliep, zag ik dat Mads Jepsen, een tuinbaas en goede bekende van mij, tegen mij knipoogde.

'Wat scheelt den hoofdconducteur toch?' vroeg ik hem. Hij gaf niet dadelijk antwoord, maar toen wij een eind den straatweg op waren - wij hadden denzelfden weg naar huis - vertelde hij mij, dat Brommer den conducteur den vorigen dag zoo had afgeranseld, als hij misschien zijn levenlang niet afgeranseld was geworden. De dikke had iets beleedigends gezegd en toen hij niet dadelijk zijne woorden had willen terugnemen, had Brommer hem, om hem ertoe te dwingen, een slag gegeven, dat hij over den grond rolde. Brommer was als een razende te werk gegaan. Hierna was hij aan de rivier gekomen, bij De Vinkenhuizen. Daar was een gejammer van belang, de visschersvrouwen waren ten einde raad; zij stonden te schreien, en de kinderen stemden met de klaagliederen in. Door den sterken wind van de kust, waren de ijsschotsen aan het drijven geraakt, zonder dat de visschers, die een eind verderop met hunne vischhaken werkten, daarop hadden gelet. Toen zij het gevaar merkten, was het te laat om aan land te kunnen komen. Er was nu een breede streep van wel een paar honderd meter open water tusschen het ijs en het strand. Die strook werd voortdurend breeder en breeder en aanstonds zou het avond zijn, eer men er aan dacht.

Maar Brommer, die er nu op aan kwam, toonde al dadelijk, dat hij een man, - een kranige kerel is. 'Wij moeten iets voor die menschen doen,' zeide hij. 'Laat ons een boot uitzetten.' En toen maakten een paar vrouwen en een jongen met hem eene boot los, wierpen er wat touw en een paar planken in, en daar ging hij, met den kleinen jongen erop uit. Bij de groote ijsschotsen zeide hij tegen den knaap, dat hij hier met de boot moest blijven liggen. Hij klauterde eruit en marcheerde nu over het ijs met een plank

over zijn schouder en een der roeispanen in de hand, om de visschers te roepen en ze veilig aan land te brengen. Het scheen waarlijk goed te zullen gaan; en het ging ook, hoewel hij een paar keeren tot aan de oksels door het ijs zakte - hij is op dit gebied niet thuis en kan niet zien, waar het ijs draagkracht heeft en waar niet; - en als hij niet den voorzorgsmaatregel genomen had die plank en den roeispaan mee te nemen, dan zou hij voor goed buiten gebleven zijn, zoo als het, zonder zijne hulp, met de visschers zoude zijn gegaan.

'Ik wil u ook zeggen,' zei Jepsen, 'waarover de hoofdconducteur en Brommer "het aan den stok" hebben gehad, Möller, hij had een paar leelijke dingen van uwe zuster gezegd.'

Met onderscheidene gedachten vervuld kwam ik thuis. Ik merkte toch spoedig, dat mijne zuster buitengewoon stil was. Toen zij de lamp aangestoken en de gordijnen neergelaten had, kwam zij naar mij toe, legde hare handen op mijne schouders en zag mij vriendelijk maar zeer ernstig in de oogen.

'Ejler, ik heb aan Brommer beloofd zijne vrouw te zullen worden.'

Het is mij niet mogelijk, mijn vriend, je te zeggen, hoe ik door deze mededeeling ontstelde! Met de grootste verbazing vernam ik die. Ik kon er niet in komen - en ik kan het nu nog niet - in de gedachte: Johanna, mijne goede, lieve Johanna trouwen met een afgedankten, aan den drank verslaafden sergeant! Om niet te spreken van het onweer, dat door dien stap in onze familie zou losbarsten. Wij zijn van welvarende boeren-afkomst en onze zuster en de beide broers zijn met achtenswaardige lui getrouwd en hebben ieder hun eigen hoeve.

Ik zeide: 'O Johanna, hoe kan een flink en verstandig meisje van boven de dertig tot zulk een dwaasheid besluiten? Dit is eenvoudig gekkenwerk!'

Misschien had ik dit op een strenger toon gezegd, dan ik bedoelde, althans hare oogen stonden vol tranen, toen zij mij antwoordde:

'Ik had niet gedacht, Ejler, dat je die mededeeling zóo zoudt opnemen. Maar dit verandert toch niets aan het feit. Ik heb reeds lang veel van Brommer gehouden. Bij zijne gebreken is er zóóveel degelijks en goeds in hem, dat het zonde wezen zou, dien man te gronde te laten gaan.'

Toen zij later de tafel gedekt en mij van thee voorzien had, nam zij het onderwerp van ons gesprek kalm, maar beslist, weder op.

'Ik ben ervan overtuigd, beste Ejler, dat je Brommer hoog acht om hetgeen hij voor die arme visschers gedaan heeft; ik weet dat jij, in zijn geval, hetzelfde zou gedaan hebben. En ik weet ook zeker, dat, als in mijne plaats eene vreemde hem de hand had willen reiken, om hem op den beteren weg te brengen, je dan gezegd zoudt hebben: 'dat is goed; dat is gedaan zoo als 't behoort.'

En ik kan 't niet ontkennen, zij heeft gelijk, mijn vriend; mijne zuster heeft volkomen gelijk... maar toch... Ik kon slechts mompelen:

'Nu ja; maar lieve Johanna, het is zoo'n gewaagde onderneming! Verondersteld, dat het niet gelukt, hem op den goeden weg te brengen en te doen blijven. Verondersteld, dat jij je geheele leven zou moeten doorbrengen aan de zijde van een dronkaard, hoe vreeselijk zoude dat zijn!'

Maar nu zeide zij hartelijk:

‘Luister eens, Ejler; gesteld dat ik, of een andere, die je liefhebt, in nood was, zou je er dan ook niet iets voor willen wagen om mij te helpen? Ik ben overtuigd, dat geen gevaar je te groot zoude schijnen, als je meende mij te kunnen redden. Je houdt het de kinderen in je school voor en je leert het de volwassenen in je toespraken op de volksfeesten, dat wij, als 't noodig is, ieder op onze beurt een offer moeten brengen en elkander helpen; dat wij ons land mede moeten ontwikkelen en gaarne den grond verdedigen, als dit van ons verlangd wordt. En als nu je eigen zuster iemand tot hulp en steun wil zijn, maak je daartegen bezwaar en ontraadt het haar, zoo ernstig als je kunt afraden. Dat is volstrekt niet zoo als 't wezen moest!’

Zij stond op en verliet de huiskamer.

Den volgenden morgen stond ik zeer vroeg op. Mijn hoofd was zwaar en ik maakte mij ongerust. Ik had in den afgeloopen nacht weinig of niet geslapen. Ik wilde eerst een flinke ochtendwandeling doen en dan op den terugweg bij Brommer aanloopen en met hem spreken. Ik wilde dit doen en ik zag er toch tegen op; want wat zoude ik zeggen? Afraden, of aanmoedigen? Ik wist het niet.

Nog op een tamelijken afstand van Brommer's woning hoorde ik op den straatweg in den stillen morgen geregelde en krachtige pompslagen daarbinnen; nader gekomen ontdekte ik hem in zijne hemdsmouwen, druk bezig emmers water naar het achterhuis te dragen en ze daar in de kamer te gieten, telkens en telkens weder. Ik vond dit erg vreemd en stapte den weg dwars over naar hem toe.

Hij kwam mij te gemoet met uitgestoken hand. Het trof mij, dat er een flinke vastberadenheid uit zijne bewegingen sprak, die ik daarin voorheen had gemist.

‘Ja, Möller, ik geef gevolg aan den raad van je zuster, om mijne ratten met water uit het huis te verjagen. Wat dunkt je daarvan?’

Hij zag mij vragend aan.

‘Als zij zich maar niet te vast hier genesteld hebben, Brommer; of misschien weer terug komen?’

‘Dat zullen zij wel laten; laat dit maar aan mij over,’ zeide hij ferm, een nieuwen vollen emmer opnemende. Daarna keerde hij zich weder tot mij.

‘Ik begrijp je bedoeling wel, Möller; maar wij moesten liever ronduit zeggen, hoe wij 't meenen; die beeldspraak is maar lastig, vind je ook niet?

Laat mij je zeggen dat ik er verandering in zal brengen, want zóó gaat het niet. Ik zou een schurk, een ellendige kerel zijn, als ik het vertrouwen, dat je goede zuster in mij heeft, nu teleur kon stellen. Ik zal het je toonen, dat Hans Brommer nog geen “afgedankte stumperd” is. Ik zal zien een goeden werkkring te krijgen; ik wil stevig aan 't werk gaan; dat wil ik, en dat kan ik nog best. En nu wilde ik je voorstellen in den loop van een jaar hierover niet meer te spreken. Alleen verlang ik daartegen je belofte met woord en handslag, dat je gedurende dien tijd je zuster niet zult trachten te overreden, haar woord tegenover mij te breken.’

Dit deed ik en wij namen afscheid. Moge het hem gelukken de overwinning in dezen strijd, om een beter mensch te worden, te behalen!

Over een jaar! Wel, mijn vriend, wanneer jij over een jaar van je reis

naar Amerika terug komt, wat zal ik je dan weer veel te verhalen hebben! God geve dat het verblijdende dingen mogen zijn!

Nu vaarwel; een goede, gelukkige reis!

5 Sept.

Wel, dat was een verrassing! Ben je waarlijk nu al terug van de reis! Hartelijk welkom, beste vriend!

Je vraagt mij, hoe het hier gaat? Nu, bij het lezen van dezen brief zal je uit de dagbladen natuurlijk reeds gehoord hebben van het ongeluk, dat hier gebeurd is. Er zijn geen dooden tot nu toe, maar verscheidene reizigers zijn ernstig gekwetst. In de verwarring en de ontsteltenis over het verdwijnen van den hoofdconducteur - de kleine dikkert heeft de kas en nog eene vrij groote som aan geleend geld meegenomen - had men verzuimd de wissels te verzetten. Het gevolg was, dat de trein op 't verkeerde spoor kwam binnenstoomen en zoo geweldig tegen een paar goederenwagens aanbonste, dat de locomotief uit de rails geraakte, omsloeg en onder andere den voorsten passagierswagen mede sleurde. Het mag waarlijk een geluk worden genoemd, dat de botsing op dit punt plaats had en niet een meter of tien verder, waar de spoordijk 12-15 meter hoog is. Eene rilling vaart mij door de leden, als ik er aan denk, hoe vreeselijk het dan zou geweest zijn.

Toevallig was Helga Svendsen ook in dien trein. Zij wilde ‘Oom Hans,’ zooals zij hem noemt, een bezoek komen brengen. Zij is er met een gebroken arm en een paar schrammen afgekomen. Arm meiske! Het moet een ontzettend oogenblik geweest zijn, toen de wagen omver kantelde en de menschen holderdebolder over en door elkander geworpen werden.

Zij woont bij ons en Johanna verpleegt haar best.

Ik ben half en half ‘dakloos’ op 't oogenblik.

In mijn volgenden schrijf ik je er meer van.

Brommer heeft zich dezen geheelen zomer dapper gehouden. Hij heeft nu dagelijks een paar uren schrijfwerk bij den landmeter en bij den directeur der Brandverzekering aangenomen. Tusschen die uren werkte en sjouwde hij in zijn tuin als een volhardende landontginner.

Van morgen is hij op reis gegaan. Hij wil moeite doen als chef hier aan het station te worden benoemd. Of dit hem gelukken zal?...

30 September.

Heb je er wel op gelet, welk een buitengewoon mooien na-zomer wij dit jaar hebben, mijn vriend? Misschien merken de stadsbewoners er niet zooveel van, maar hier buiten is het heerlijk! Ik geloof niet, ooit in mijn leven van zulk eene verrukkelijke Septembermaand te hebben genoten. Op mijn tafel staat een ruikertje te geuren. Het zijn takjes kamperfoelie, een viool en twee rozen, die Johanna en Helga Svendsen gisteren in den tuin van Brommer hebben geplukt. Zij is nu weder zoover hersteld, dat zij met den arm in een verband kan rondloopen en zij begint zachtkens ons huis op te vroolijken met haar aardige liedjes en guitenstreken. Zij neemt alle menschen in den omtrek met storm voor zich in, door haar natuurlijk, vriendelijk en eenvoudig wezen. Dezen avond hebben wij tegen zonsondergang

een aardig zeiltochtje gedaan, langs het strand; en toen barstte Helga plotseling zoo vroolijk uit, dat ik onwillekeurig nog lachen moet, als ik er aan denk: ‘Goede hemel, welk een dromedaris ben ik toch geweest! Ik had mij in 't hoofd gezet, dat Jutland zoo iets was als Siberië - ja, heusch, dat heb ik gedacht!’

Over veertien dagen verlaat zij ons weder, - dan is het vroolijk vogeltje gevlogen, - indien de zieke arm haar dit veroorlooft, wat ik echter nog niet geloof, ronduit gezegd. Wij willen er het beste van hopen.

Brommer is in den laatsten tijd aan het rondtrekken geweest naar Oost en West, van Pieter naar Paul, evenzoo als een arme schoolmeester moet doen, als hij eene plaats zoekt. Hij heeft een aardig pak mooie beloften en aanbevelingen bijeen verzameld, schrijft hij mij in zijn brief van gisteren heel opgewekt. Hij is nu tot aan de tanden gewapend, en koestert de beste hoop de vesting te zullen innemen. Hij komt morgen terug, misschien reeds van avond met den trein van negenen. Hola! Ik zie, het is nu al kwart voor negenen. Ik moet maken dat ik naar het station kom. Daar komt nog iemand om mij te spreken....

1 October.

Het is beslist, Brommer krijgt de betrekking niet. Maar hij draagt de teleurstelling kalmer en verstandiger, dan ik had durven verwachten.

‘Het is een misrekening,’ zei hij. ‘Maar, beste Möller, nu maar weer op iets anders uit, met nieuwen moed!’

En tot mijne blijdschap had ik hem iets goeds te melden. Want het spreekwoord: ‘Als de ééne deur wordt dichtgesmeten, springt eene andere open,’ is hier heel aardig in toepassing gebracht. Mads Jepsen, de tuinbaas, die mij gisteren kwam storen in mijn schrijven aan jou, was mij het verblijdende nieuws komen vertellen, dat er besloten was, hier een Spaarbank- en Hypotheek-Kas op te richten. Eenige dorpen in den omtrek hebben zich daartoe vereenigd en men wenschte aan Brommer het directeurschap daarover op te dragen, indien hij zijne aanvrage bij de spoorwegdirectie wilde intrekken.

Nooit heb ik Brommer zoo innig blijde gezien, als toen ik hem deze tijding bracht. Ik geloof heusch, dat hij moeite had een paar opwellende tranen te verbergen. Het eerste wat hij zeide, waren deze woorden, die hij op een hartelijken, zachten toon uitbracht: - ‘Johanna, Johanna, mijn lief verstandig meisje, ik dank je!’

5 Mei.

Ik zou willen juichen en springen, duikelen, zingen. Ik weet niet wat ik al zou willen doen in mijn toestand van overgroot geluk! (Klop maar onder je tafel, mijn beste menschenvriend!) Want mijne Helga, mijn liefste Helgaatje heeft mij haar hart en hare hand geschonken. Begrijp je mij u? Dus:

> Poets je laarzen en zadel je paard,
> Kom den 1sten Juni bij ‘een gelukskind’ op aard,
> En vier dan met ons in blijden geest
> Ons dubbel, of tweelings-bruiloftsfeest.’

Zeg - was dat nu niet eene uitnoodiging in versmaat die er wezen mag? Pas op als je mijne ‘poëzie’ *niet* erg mooi durft vinden!... Maar om nu verstandig te praten, - voor zoover ik daartoe in staat ben, - verzoek ik je bijtijds te willen komen, want ik ben erop gesteld, dat jij, lange jongen met je vuurrooden baard, mijn verlovingsfeest en de bruiloft mijner zuster als fakkel versieren zult. Ik vermoed, dat je al zeer onkundig bent op het gebied van een dergelijk feest bij ons in Jutland, en om nu geen dwaas figuur te slaan, acht ik het doelmatig dat je vroeg komt, zoodat ik de repetitie van het stuk van te voren met je houden kan. Mocht ik soms niet aan het station zijn om je af te halen - dit zou kunnen gebeuren, want er valt in dezen tijd bedroefd slecht op mij te rekenen, - loop dan maar den nieuwen weg op, tot je komt aan een mooi huis, gelegen aan een meertje, en aan den rand van het bosch, met een tuin, een vlaggestok en wit gekalkte muren. Boven de deur staat met groote letters duidelijk zichtbaar voor ieder, die lezen kan:

‘*Havby - Tynstrup - Hedely's*
Spaar- en Hypotheek-bank.’

Als je dan aanklopt en aan de linkerzijde het huis binnengaat, dan sta je in de oefeningszaal der ratten van het vroegere ‘Brommer's-Rust’. Hoogstwaarschijnlijk zal je daar een ‘Bank-Geest’ vinden, vertegenwoordigd door een flink gebouwd man, van een goede vijftig, met een zwaren knevelbaard. Die man staat, bij je binnenkomen, op van zijn lessenaar en treedt je beleefd en vriendelijk maar in rechte houding tegemoet. Als je hem dan zegt, wie je bent en waarom je gekomen zijt, reken er dan op, dat je wordt welkom geheeten met zulk een krachtigen handslag, dat je dien nog lang daarna voelt. Want er zit nog kracht in Hans Brommer, mijn aanstaanden zwager. Johanna en ik zijn trotsch op hem en met reden: hij heeft zijn ergsten vijand overwonnen, al bluft hij op die overwinning niet, zoo als op zijn kogel van de Oostenrijkers.

Naar het Deensch van JENS SKYTTE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Balthazar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof, door Dr. W.P.C. Knuttel. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Het is eene verkwikking, na theosofisch maakwerk van den zooveelsten rang, eene vrucht van degelijke historische studie als in bovengenoemd werk ons geboden wordt, in de handen en onder de oogen te krijgen. Men vergeet zijne ergernis over het eerste door den dank voor de ervaring, dat onbekrompen wetenschap in ons midden voortgaat haar arbeid van moeite en inspanning te doen en daardoor onze kennis van, ons inzicht in het verleden te vergrooten en te verdiepen. Magna est veritas et praevalebit.

Na het werk van Maronier over Arminius, dat ons naar de laatste decenniën der 16de eeuw verplaatst, komt Dr. Knuttel onze aandacht vragen voor een der mannen van beteekenis aan het einde der 17de. Onze vaderlandsche kerkgeschiedenis wordt in hare beoefening niet misdeeld. Het resultaat van die beoefening is - ik denk hier ook aan de dissertatie van Dr. Wumkes over het kerkelijk leven in de Ommelanden - steeds in hoofdzaak hetzelfde: het was in de staatskerk niet al boter tot den bôom. Wie naar een terugkeer van de kerkelijke en godsdienstige toestanden onder de heerschappij van het Calvinisme terugverlangen, kunnen dit niet doen zonder dat Calvinisme met de toestanden en verhoudingen, die het schiep, op blijkens historisch onderzoek ongeoorloofde wijze te idealiseeren. Inzoover hebben genoemde geschriften waarde ook voor een grooter publiek dan enkel in historisch onderzoek belang stelt. Zij kunnen voor ons volk, vaak eenzijdig voorgelicht, een noodig en nuttig werk doen. Niet aanstonds misschien, omdat men wellicht in sommige kringen nog niet wil hooren. Maar: Magna est veritas et praevalebit.

Het boek van Dr. Knuttel heeft voor een grooter publiek trouwens reeds aanstonds deze groote verdienste, dat het zich als biografie uitstekend laat lezen. Ruim gedocumenteerd als het is, leveren zijne documenten toch geen bezwaar voor den voortduur der belangstelling in het levensbericht van den man, die in menig opzicht een verlicht kind van zijn tijd was; waarbij 't des bewerkers verdienste is, telkens aangetoond te hebben, dat die tijd in denken en voelen een andere is dan de onze, zoodat ook het woord verlichting toen iets anders omvatte dan thans. Eene andere, niet minder groote verdienste is zeker ook deze, dat wij de figuur van Bekker midden in dien tijd zien geplaatst, o.a. zedelijke toestanden, de verhouding van overheid en kerk duidelijk zien geschetst. Wat wederom de belangrijkheid en aantrekkelijkheid dezer biografie voor een ruimeren lezerskring ten zeerste verhoogt.

Evenals Maronier's ‘Arminius’ beoogt ook Dr. Knuttel's werk in zekeren zin eerherstel, dat noodig bleek. ‘Om te trachten dezen zelfstandigen, echt vromen predikant, die een weldoener der menschen is geweest, meer naar waarde te doen kennen, moge het volgende verhaal van zijn leven en werken iets bijdragen.’ De schr. mag o.i. zijn doel bereikt achten.

Het werk is gesplitst in zeven hoofdstukken: Opleiding en eerste standplaats; De predikant van Franeker; Door de kerk en door de regeering vervolgd; Jaren van ongestoorden arbeid; ‘De betoverde wereld’; Het Ketterproces; Laatste levensjaren. Aan het slot een register, terwijl eene Inleiding ons werkelijk - wat niet altijd daarvan kan worden gezegd - tot de stof inleidt.

Een dankbaar werk is 't samenstellen dezer biografie ook voor Dr. K. geweest. Men leze er de laatste bladzijde maar eens op na. Zij eindigt met deze woorden: ‘Zijn (nl. Bekker's) leven en werken bestudeeren brengt er van zelf toe hem te eeren als een der geleerdste en nobelste figuren uit ons vaderland in de zeventiende eeuw.’ Eene geestige natuur was hij ongetwijfeld ook. De ironie ontbreekt niet. De mystieke ader wel. Maar men kan niet alles eischen. Het dramatisch element is er zeker. Reden te over dus om voor dezen arbeid belangstelling te verwachten en te vragen. Aan het beschaafde deel van ons volk wordt het daarom met kracht aanbevolen. De biograaf van Bekker heeft deze belangstelling meer dan verdiend.

E., Juli 1906.

P.B.W.

De Groote Godsdiensten, door William Loftus Hare, vertaald door Chr. J. Schuver. I. Godsdienst. II. De Godsdienst der Hindoes. - Amsterdam, Scheltens & Giltay.

In deze serie van zes deeltjes, met inleiding van Dr. Louis A. Bähler, zullen naast de twee, hierboven genoemde, achtereenvolgens eene plaats vinden de Grieksche, de Babylonische Godsdienst, de Godsdienst der Joden en het Christendom. De vraag mag gesteld, waarom het Mohammedanisme als eene quantité négligeable wordt behandeld.

‘Het doel van deze reeks boekjes is aan het begripsvermogen van den gewonen lezer den Godsdienst voor te leggen op zoodanige wijze, dat deze in harmonie zal zijn met zijne Rede.’ Eenvoudiger gezegd: wij krijgen hier eene soort van theosofischen catechismus. Op oorspronkelijkheid maakt de Schrijver dan ook, blijkens zijn voorwoord, geen aanspraak, juist het tegendeel. Ter kenschetsing geef ik uit het eerste deeltje (blz. 92) het antwoord op de vraag: ‘Wat is dan Geloof?’ Het luidt als volgt: ‘Dit is een gemoedstoestand, waarin de mensch eene overtuiging heeft betreffende dingen, die nog niet zichtbaar zijn; een vertrouwen dat de toekomst, het onbekende, voor hem niets kwaads verbergt. Vereenzelvigd met of gepaard met een verstandelijk Godsbegrip, hebben we het “Geloof in God,” dat zoo algemeen wordt aanbevolen door de godsdienstleeraars. Klaarblijkelijk is het iets goeds, overtuigd te zijn, dat we veilig zijn in het heelal, dat we daarin tehuis zijn, waarlijk heelalbewoners. Indien Geloof niet gerechtvaardigd is als een gemoedstoestand, waarnaar de mensch moet streven, dan blijft ons slechts de andere keus der Vrees, en dit zou onzinnig zijn.’

Blz. 61 wordt van het gebed gezegd: ‘Het gebed zal slechts gebezigd worden door hen, die gelooven, dat zoowel in de uitwendige als in de inwendige onzichtbare wereld de macht bestaat, die hen zal genezen van hunne huidige kwalen. Het gebed van den geloovige vermag veel.’

Geen enkelen zin in dit boekje las ik dan ook met grooter instemming dan dien, waarmee het ‘Besluit’ aanvangt: ‘De tekortkomingen en fouten van dit boekje zijn den lezer duidelijk.’

Wat in het tweede deeltje, blz. 14-16, gezegd wordt over ‘De kasten bij ons’ en wat dan moet dienen om het Indische kastenstelsel te verdedigen, is zóó onjuist en oppervlakkig, zóó tastbaar in strijd met onze westersche werkelijkheid en met ons hedendaagsch sociaal gevoelen, dat men zich in gemoede gaat afvragen, hoe iemand zoo iets kan schrijven en laten drukken en de verbazing ternauwernood afneemt door het feit, dat iets dergelijks vaker van theosofische zijde werd verkondigd. De Boeddhistische sympathieën van Dr. Bähler moeten wel bizonder sterk zijn, wanneer hij boekjes met dergelijke beschouwingen ‘zorgvuldig bewerkt’ kan noemen. Van eene ‘doeltreffende, zakelijke, wetenschappelijke behandeling’ zou ik dan ook niet durven spreken, terwijl 't mij een raadsel is, hoe hij 't kan. Ik beroep mij enkel op de twee aangehaalde citaten en ben nog slechts benieuwd, wat bij deze soort behandeling terecht zal komen van het Christendom.

E., Juni 1906.

P.B.W.

Sylvia. Naar het Duitsch van Emmi Lewald. (Emil Roland) door A.J.C.M. Tervooren. D.J. Goethals. - Weesp.

Een aardig, onderhoudend boek, uitspanningslectuur, die tòch te denken geeft. Hier stormen geen geweldige hartstochten, hier ontbreken de subtiele psychologische uiteenrafelingen, die inhoud geven aan menig modern kunstproduct, maar tòch, men krijgt een indruk van diepere woelingen onder het gladde oppervlak.

Sylvia wordt geteekend als het type van het jonge meisje uit goede kringen, toegerust met al de uiterlijke nietigheden, die haar waarde kunnen geven op de huwelijksmarkt, maar ook met niets meer. Toch blijkt zij tevens de lang niet te versmaden huishoudelijke bekwaamheden te bezitten, die bij dat type maar al te dikwijls worden gemist, doch de ontwikkeling van haar geest is volkomen verwaarloosd. Zij is héél mooi, maar de arme officiersdochter heeft meer aanbidders dan huwelijkscandidaten. In haar kringen zijn er te veel, die zich de weelde van een liefdehuwelijk niet kunnen veroorloven en zij is al vier-en-twintig. Dan wordt zij samengebracht met een jong professor, Thomsen, wiens droomende oogen zich allerminst richten op de bekoorlijkheden der vrouwenwereld. Hij heeft maar ééne liefde, de wetenschap, doch een sensitieve, artistiek voelende natuur, kan schoonheid op zich zelf tot hem spreken als een zuiver kunstwerk. En in een banale omgeving een oogenblik onder haar betoovering, verbindt hij haar leven aan het zijne.

Dit blijkt een fatale misstap. Thomsen heeft noch geduld noch tact, om het totaal braak liggend land van haar geest te bewerken. Hij beschouwt haar als een hopeloos geval; zij irriteert en verbittert hem en verlamt zijn werkkracht. Dat voelt Sylvia hoe langer hoe duidelijker. En het onbeduidende, ongefortuneerde meisje, dat in een huwelijk met den rijken man van positie zoo goed bezorgd was, heeft den grooten zedelijken moed, hem zijn vrijheid terug te geven.

Een paar doodsche jaren brengt ze daarna door in Delft, waar haar ouders - haar moeder was een Hollandsche - zich na de pensioneering van haar vader hebben teruggetrokken. Dan ontmoet ze weer een Duitsch officier, op wien het mooie kind reeds vroeger indruk heeft gemaakt. Maar de omstandigheden hebben hem gedwongen

tot een rijk huwelijk. Nu, na den dood van zijn echtgenoote, is hij vrij en Sylvia met haar zachtheid, haar gratie is voor hem het ideaal der vrouw. Sylvia's familie is verrukt over haar schitterende

rehabilitatie door een verbintenis met een actieven kolonel van fortuin. Zij zelve voelt alleen, dat die man haar geeft, wat Thomsen haar altijd heeft onthouden: liefde.

Haar leven wordt nu een aaneenschakeling van feesten, zij de elegante, gevierde vrouw der wereld, door ieder benijd. Toch laat dit bestaan haar onbevredigd, want de jaren, in Thomsen's milieu van verfijnde beschaving doorgebracht, hebben hun stempel achtergelaten. In haar afzondering heeft zij getracht, zich door goede lectuur wat meer te ontwikkelen en nu zijn haar oogen geopend voor het holle van al dit wereldgedoe. Haar man verlangt geen diepte van haar, dit voelt zij met smart. Hij wil haar alleen mooi, lief, bevallig. Hij zelf, met al zijn goedhartigheid, blijft immers ook aan de oppervlakte van het leven. Bijna overmant haar op nieuw de verlatenheid van een onbegrepen vrouw. Maar - en dat is juist het frissche in dit boek - tegen dat gevoel strijdt zij krachtig. Zij neemt haar man zooals hij is met zijn beminnelijkheid en zijn zwakheid, de lasten van het mondaine leven draagt zij blijmoedig verder, maar daarnevens schept zij zich een diepere levenstaak. Zij effent met veel tact en volle toewijding den weg voor haar stiefdochtertjes en laat aan deze eenzame kinderen haar eigen ervaring ten goede komen. Zij helpt haar, ieder naar haar geaardheid, zich beter voorbereiden op de eischen, die de nieuwe tijd stelt aan de nieuwe vrouw.

Zoo is dit boek, al heeft het geen hooge kunstwaarde, toch niet waardeloos. De schrijver heeft een gezonden kijk op de menschen, aan wie hij zijn aandacht wijdt, hij schrijft vlot en prettig en geeft soms alleraardigste tooneeltjes. De backfisch-toon - want dat is het ondanks haar vier-en-twintig jaren - in de gesprekken tusschen Sylvia en haar vriendin Irene is als zoodanig uitstekend getroffen. Men hoort en ziet de bevolking van een Duitsche meisjeskostschool en de gedachten, die elk hoekje van deze leege hoofdjes vullen, zijn volkomen levenswaar. Ook het beeld van Thomsen's moeder, de vriendelijke oude dame, die zoo opgaat in het familieleven en die haar zoon zoo graag getrouwd wil zien, is een wèlgelijkend portret. En het bonte geroezemoes der uitgaande wereld, het geflirt en oppervlakkig gebabbel, of liever - en hierin ligt een zwakke zijde van het boek - de mededeelingen over dit alles, worden nu en dan aangenaam afgewisseld door een diepere gedachte of een zacht-tonig stukje natuur.

Een typisch staaltje van menschenkennis geeft de schrijver, als hij professor Hermann, den vriend van Thomsen, theorieën over het eenig mogelijke huwlijk van een geleerde laat verkondigen en den man der wetenschap daarna - precies andersom laat handelen. Aan Sylvia's uitbeelding, aan de ontwikkeling van haar gedachtenleven is werkelijk zorg besteed, al is het hooge standpunt, waartoe dit aanvankelijk zoo onbeduidende meisje zich weet op te werken, niet voldoende verklaard.

De vertaling laat zich als geheel aangenaam en gemakkelijk lezen, maar toch kunnen enkele uitdrukkingen er niet mee door. Germanismen als: (mij op voorschot laten kussen) ‘dat viel me niet in’, ‘genoegdoening’, ‘Luther de zijne’, verraden wat al te duidelijk hun afkomst. En het met hoofdletter geschreven woord ‘Avondmaal’ is een weinig gelukkige weergeving, als er een feestmaaltijd wordt bedoeld. Wanneer zal toch eens de overtuiging doordringen, dat voor een *goede* vertaling een *grondige* kennis der vreemde taal wordt vereischt en men niet met wat schoolwijsheid kan volstaan?

C.B.

De Hand van Fatma. Naar het Duitsch van Rudolph Stratz, door A.Th.C. Thompson.

De titel wijst al op den aard van het verhaal, een wild romantische geschiedenis vol onwaarschijnlijkheden. Een jong meisje van ouden Duitschen adel, dat in stilte naar de Sahara trekt en daar in een hospitaal haar broeder, een verloren zoon, gaat oppassen. Om haar niet begeerden verloofde te ontvluchten, stort zij zich in allerlei avonturen, ontmoet een Duitscher - nu woestijnbewoner - met een zeer interessant verleden, die haar beschermer wordt, en het slot is hoogst bevredigend: zij krijgen elkaar. Een typischen zin moet ik er even uitlichten. Als de zieke broeder zijn zuster onverwacht vóór zich ziet, 'mompelt hij verschrikt, alsof hij *een zeer liefelijk spook* had gezien: o God!... Gert!' Ligt deze belachelijkheid aan den vertaler, of was het origineel even mal? En dan die afgezaagde aardigheid van tantes, die polsmofjes breien voor bekeerde negertjes in de tropenlanden!

Maar spannend ìs het, dat moet men zeggen. We worden onwillekeurig weer verplaatst in onze bakvischjaren, toen we ademloos dergelijke lectuur verslonden. Met rillen en beven volgen we Gerta en haar geleider op hun tocht over het gevaarlijke zoutmeer, waar de grond onder hun voeten golft en elke misstap hen zou doen verdwijnen in de ijzingwekkende diepte.... brrr! Of door de onderaardsche spelonk met haar griezeligheden, waarbij ze dan nog aan den ingang worden opgewacht door den vertoornden verloofde met zijn revolver en zijn handlangers. Maar de vreemdeling leidt haar koelbloedig door al die gevaren zonder een spier te vertrekken. De ideaal-held, waarmee we kunnen dwepen, is er ook.

Gerta is trouwens evenzeer een romanfiguur en de verloofde een karikatuur. Als literair werk is het boek niet 'au sérieux' te nemen, al is de dialoog dikwijls vlot en houden de 400 avontuurlijke bladzijden onwillekeurig de aandacht bezig.

Wat mij goed lijkt, is de milieu-teekening. Het begint pretentieus genoeg 'In den beginne was alles woest en doodsch' en de verzuchting van de woestijn is vrij gezwollen, maar toch, de verlatenheid, de woeste verschrikkingen van deze eindelooze, in zengend zonlicht verschroeide wildernis, waar de geschiedenis zich afspeelt, heeft de schrijver op meer dan ééne plaats schilderachtig weergegeven. Ook zijn beschrijvingen van een Bedouïnenkamp, van de tooverpracht der oase, van de arabische dorpen en hun bewoners zijn oostersch levendig gekleurd, en maken den indruk van eigen aanschouwing. Hij schijnt land en volk goed te kennen.

C.B.

[Derde deel]

Christiaan Huygens' leerjaren.

De zeventiende eeuw staat in onze geschiedenis geboekt als de *gouden eeuw.* Meer dan ooit te voren worden daaraan verhandelingen en prachtwerken gewijd; de heldendaden onzer voorvaderen worden uitvoerig beschreven en toegelicht. Zij worden gerangschikt onder de machthebbers van Europa op het gebied der staatkunde, van handel en nijverheid. Ook hun voorrang in de schoone kunsten en fraaie letteren wordt aangetoond: Rembrandt geplaatst naast of boven Rubens; Vondel en Hooft worden geroemd als evenknieën der groote dichters van Frankrijk en Engeland. Doch het gebied der wetenschappen wordt daarbij zoo niet verwaarloosd, toch lang niet behandeld met de zorg en toewijding, welke het verdient; onze geschiedschrijvers gevoelen zich hier blijkbaar te weinig thuis; zij vergenoegen zich met het noemen van enkele geleerden en een summiere opsomming hunner werken.

Deze verwaarloozing is echter onverdiend, want die geleerden en anderen, wier namen geheel worden verzwegen, behoorden tot de eersten niet slechts van hun tijd en land, maar van alle tijden en de geheele beschaafde wereld.

Op één hunner wensch ik in deze bladzijden de aandacht te vestigen; zijn naam prijkt in den titel van dit opstel. De aanleiding tot het samenstellen daarvan ligt in de volledige uitgave zijner werken, waarvan thans tien deelen, die de briefwisseling bevatten, zijn verschenen. Reeds voldoende werd die uitgave in binnen- en buitenlandsche tijdschriften geroemd, zoewel om den keurigen vorm als wegens de voortreffelijke toelichting. Het voornemen is deze uitgave voort te zetten, zoowel door het opnemen van alle vroeger uitgegeven verhandelingen en nog onuitgegeven geschriften, als door een uitvoerige levensbeschrijving, waarin de groote geleerde wordt voorgesteld in de lijst van zijn tijd, gelijk dit reeds voorlang met zijn groote tijdgenooten Newton en Leibniz is geschied. Hoe weinig hij nog in zijn vaderland wordt gekend en gewaardeerd, blijkt wel uit de omstandigheid, dat geen enkel monument tot zijn eer werd opgericht, geen straat of plein in zijn geboorteplaats naar hem is genoemd. Waar zijn naam voorkomt, denkt men slechts aan zijn vader, zelfs in beschaafde kringen, zooals mij nog onlangs bleek. Want toen ik de genoemde uitgave in een

kring van ontwikkelden prees, werd mij door één hunner tegengeworpen: of zij wel noodig was, omdat die gedichten toch genoegzaam waren bekend en werden gelezen!

Intusschen is die uitgave meer waard dan een monument van steen of metaal; zij toch doet zijn beeld voor ons oprijzen in al zijn voortreffelijke hoedanigheden van hoofd en hart. Wie de duizenden brieven, die zij bevat, met aandacht leest en den inhoud overweegt, vormt zich zulk een duidelijke voorstelling van dezen geleerde, dat zij onuitwischbaar in de herinnering achterblijft.

Geenszins is het mijne bedoeling op de te verwachten levensbeschrijving vooruit te loopen; het is mij slechts te doen om in enkele schetsen eenige episoden uit zijn leven te behandelen, met voorbijgang van bijzonderheden, die slechts door den vakgeleerde kunnen begrepen en gewaardeerd worden. Terwijl Newton afkomstig was uit den landbouwersstand, Leibniz uit de ambtenaarswereld, kwam Christiaan Huygens voort uit een aanzienlijk geslacht, dat in 's lands historie hoog staat aangeschreven. De beide eerstgenoemden waren gedwongen met hun talenten den strijd des levens te aanvaarden; voor den laatste was die strijd overbodig - slechts uit innerlijken drang kwam hij tot de beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen en wist zich daar een eerste plaats te veroveren.

In deze bladzijden wensch ik de aandacht te vestigen op de eerste periode van dit merkwaardig leven, daarbij voornamelijk geleid door de genoemde briefwisseling met de daarbij gevoegde aanteekeningen, waarvan de betrouwbaarheid boven verdenking staat.

I.

Treedt men het Mauritshuis binnen en begeeft zich naar de groote zaal tegenover den ingang, dan ziet men boven den schoorsteen een fraai schilderstuk, dat vroeger aan Van Dijck werd toegeschreven. Het stelt voor een vader, omringd door zijn vijf kinderen, allen in medaillon. De vader is onze beroemde staatsman en dichter Constantijn Huygens; de kinderen zijn de vier zonen: bovenaan de beide oudste Constantijn en Christiaan, daar onder de jongere Lodewijk en Philips; boven den vader prijkt de afbeelding van het eenige zusje Susanna, nog in de eerste levensjaren. Waarom ontbreekt de moeder? Helaas! Zij was kort na de geboorte van het meisje overleden. Het schilderstuk is later gebleken te zijn vervaardigd door Hanneman, een vriend van den huize Huygens, die blijkbaar met gfoote voorliefde dat werk heeft vervaardigd. Volgens een opstel in Oud-Holland van 1896 bestaat een schets daarvan, waarop ook het beeld der moeder voorkomt, terwijl het jongste kind ontbreekt. Het werk bleef rusten, tot het na den dood der moeder werd hervat en voltooid.

Tusschen de leden van dit gezin bleef steeds een hechte band bestaan; de vereering van de kinderen voor den vader was grenzenloos en wel verdiend door de groote zorg, welke deze aan hun opvoeding en ontwikkeling heeft besteed. Doch ook tusschen de kinderen onderling bleef tot het eind van hun aller vrij langdurig leven de band bestaan; slechts één, de jongste zoon, kwam door den dood vroegtijdig aan den kring te ontvallen. Allen zijn verder opgegroeid tot degelijke menschen, een sieraad van hun geslacht, steunpilaren der maatschappij. Toen de vader in hoogen ouderdom overleed, kon hij met welgevallen neerzien op zijn toen reeds vrij bejaarde kinderen, die zijn sterfbed omringden.

Op één van dezen, den tweeden zoon Christiaan, zal ik de aandacht vestigen; op de anderen slechts in zoover, als zij met dezen in betrekking stonden. Zij waren uitnemend van geest, maar ook schoon van gestalte. Dit blijkt o.a. waar Christiaan schrijft aan zijn oudsten broeder, dat hij te Parijs herhaaldelijk voor hem werd aangezien, terwijl het bekend is, dat deze tot de fraaist gevormde mannen van zijn tijd behoorde.

In het Voorhout prijkt een groot heerenhuis met het opschrift:

> '*Hier leefde en werkte Constantijn Huygens*'
> 1624-1627.

Dit was echter vóór zijn huwelijk, toen hij nog bij zijn moeder inwoonde. Hij huwde in het laatst genoemde jaar met Susanna van Baerle, gesproten uit een aanzienlijk en rijk Amsterdamsch geslacht. De jonggehuwden betrokken een huis in de (lange) Houtstraat, dat thans niet meer bestaat. Het werd afgebroken voor het gebouw van de Amsterdamsche afgevaardigden ter Staten-Generaal, daarna in gebruik genomen door het Rijksarchief, terwijl het thans in afwachting eener nadere bestemming leeg staat(*). Blijkens de verkoopakte was het een aanzienlijke woning, waarin al de kinderen werden geboren. Doch de vader streefde naar beter huisvesting: hij liet een prachtige woning bouwen aan het Plein, op het terrein, waar thans het Ministerie van Justitie is gevestigd. Dit terrein had hij van Prins Frederik Hendrik ten geschenke ontvangen; het paalde toen aan het paleis, dat in den zelfden tijd graaf Maurits de Braziliaan liet zetten en thans als Mauritshuis voor museum van schilderijen is ingericht.

Vol ijver werkte vader Constantijn aan de plannen van zijn nieuwe woning, hierin getrouw door zijn gade bijgstaan; - doch zij mocht het beloofde land niet betreden; kort vóór de voltooiing stierf zij in het huis in de Houtstraat - de vader had zijn 'sterre' verloren en moest zonder haar met zijn kinderen de nieuwe, prachtige woning betrekken. Hij is niet hertrouwd, zoodat hij het grootst en gewichtigst deel van zijn leven als weduwnaar heeft doorgebracht; zijn huishouden werd jaren lang waargenomen door zijn nicht Catharina Zuerius, die

(*) Zie over deze en de verdere woonhuizen van C. Huygens: *Haagsch Jaarboekje* voor 1897

de plaats der moeder zoo goed mogelijk vervulde en niet weinig tot de zorgvuldige opvoeding der nog jeugdige kinderen bijbracht; in de briefwisseling wordt haar naam met eere genoemd.

Zoo werd onze Christiaan den 14 April 1629 in het huis aan de Houtstraat geboren; hij was acht jaren oud, toen het huis op het Plein werd betrokken - in dat huis heeft hij een groot deel van zijn leven doorgebracht en verscheidene zijner werken voltooid. Hij had er ruime appartementen; een fraaie tuin gaf hem gelegenheid tot proefnemingen van allerlei aard; daarbij prijkte het dak met vier ijzeren bollen, de 'Sphaerae ferreae', waaraan het huis zijn naam ontleende.

Toch was deze fraaie heerenhuizing niet de eenige plaats, waar hij zijn studiën kon voortzetten. Want kort na de betrekking daarvan stichtte zijn vader het buiten 'Hofwyck' onder Voorburg, dat, hoe ook ontdaan van vroegere glorie, nog bestaat. Ook de geschiedenis van deze woning wordt in het genoemde jaarboekje uitvoerig meegedeeld. Ik heb onlangs aan het buiten, thans bewoond door een paar jonge mannen, een bezoek gebracht; het beantwoordt lang niet meer aan de opgewonden beschrijving, door Constantijn in een zijner dichtwerken daarvan gegeven. De eenvoudige woning betrad ik met eerbied, want in een der bovenkamers is Christiaan waarschijnlijk gestorven. In zijn laatste levensjaren bracht hij den zomer hier door, terwijl hij 's winters gemeubileerde vertrekken in het Noordeinde bewoonde. Ik zag het eenvoudige vertrek, waar hij zoo dikwijls vertoefde - nog kon ik bewonderen het heerlijke uitzicht door de ramen op de velden en wegen der omgeving, waarboven de torens van Delft uitsteken, een uitzicht, dat ook door hem zoozeer op prijs werd gesteld. Hier heeft hij vele jaren doorgebracht en vele zijner onderzoekingen op mathematisch en proefondervindelijk gebied, na een veel bewogen leven, in stilte en eenzaamheid voltooid. Want hij is - evenmin als zijn groote studie- en tijdgenooten Newton en Leibniz - gehuwd geweest. Geen van drieën schijnt daarvoor eenige neiging te hebben gevoeld, zij gingen geheel op in hun diepzinnige onderzoekingen.

II.

Omtrent Christiaans eerste levensjaren worden wij nauwkeurig op de hoogte gesteld door de aanteekeningen zijns vaders(*). Daaruit vernemen wij, dat Christiaan van jongs af is geweest van een zwakke en teedere complexie, ook van een middelmatige statuur, maar altoos van jongs af van een groote memorie en bijzonder leergierig en jaloersch om zijn ouderen broeder Constantijn in alles, hetgeen hun van jongs af opgelegd werd, na te gaan en zoo hij kon te overtreffen. Met dezen één jaar ouderen broeder werd hij opgevoed; zoo ontstond tusschen hen

(*) Opgenomen in het tijdschrift *Oud-Holland*, derde jaargang, 1885. *Dagboek van Constantijn Huygens*, uitgegeven door J.H.W. Unger, bijlage C.

een hechte band, die slechts door den dood van den jongsten werd afgebroken. Hoe verschillend ook in aanleg en werkkring, bleven zij belang stellen in elkanders arbeid en levensomstandigheden; zoo had ook de oudste een belangrijk aandeel in de natuurkundige onderzoekingen van zijn jongeren broeder.

Toen deze acht jaren oud was, leerde hem zijn vader de noten der muziek te intoneeren, dat hij terstond en lichtelijk deed, zelfs met de veranderingen van de vier boven-zangsleutels, ja zoover, dat hij, eer het jaar expireerde, allerhande muziekstukken op alle soorten van vleugels zeer vast kon zingen. Volgens de gewoonte dier dagen bij aanzienlijke familiën werd het onderricht der knapen opgedragen aan een gouverneur; de eerste was Abraham Mirkens, die hun de beginselen der latijnsche taal onderwees. Hun vader leerde hun het cijferen in de vier hoofdregels en den regel van drieën, die Christiaan binnen weinige weken begreep en nauwkeurig kon toepassen. Ook de muziek, waarin de vader zoo ver was, werd getrouw beoefend, zoodat Christiaan kon zingen en zelfs componeeren, doch hij had weinig stem. Op negenjarigen leeftijd sprak hij reeds gemakkelijk latijn en werd Mirkens als praeceptor vervangen door Hendrik Bruno, die later onder-directeur werd der latijnsche school te Hoorn en tot zijn dood in 1664 met zijn voormalige leerlingen in briefwisseling bleef.

Daar vader Constantijn door zijn werkkring als secretaris van Prins Frederik Hendrik dikwijls afwezig was, hetzij door zijn verblijf in het legerkamp, hetzij in diplomatieke zending, moest hij door brieven van de ontwikkeling zijner kinderen nauwkeurig op de hoogte worden gehouden. Hieraan hebben wij een reeks brieven van den gouverneur aan den vader te danken, die door den zoon zorgvuldig zijn bewaard en ons het leven in het huis op het Plein in alle bijzonderheden leeren kennen. Zij getuigen van de groote moeite, die de gouverneur zich gaf, om zijn kweekeling de grondslagen van alle wetenschappen mee te deelen. Dat hierbij de klassieken op den voorgrond traden, ligt in den geest van dien tijd; daaraan hadden de zonen te danken, dat zij zich gedurende hun geheele verdere leven met gemak bij hun briefwisseling, zoowel onder elkander als met buitenlandsche geleerden, van de latijnsche taal konden bedienen. Hierin echter, schrijft Bruno, bleef Christiaan bij zijn broeder ten achter; het maken van een thema, de vertaling van Terentius stonden hem niet aan en zelfs de ‘heerlijke’ werken van Scaliger en Erasmus konden hem slechts matig bekoren. Doch in de muziek was hij hem vóór; hij bespeelde voortreffelijk zoowel de viola di gamba als de luit en clavecimbaal.

Op veertienjarigen leeftijd begreep hij met een zonderlinge ‘promptitude’, al hetgeen de mechanica of eenig ander deel van de mathesis mocht aangaan; ook straks raad wetende om bij model of ander handwerk voor den dag te brengen, 't geen hij maar ergens had gelezen of gehoord, zelfs met groote ‘vastigheid’ nateekenende alle gesneden

prenten en dergelijke hem voorkomende dingen; besteedende voorts de snipperingen van zijn tijd aan molentjes en andere modellen te maken, zelfs tot een draaibank toe, die hij zoo bijeen wist te knutselen, dat hij al eenig goed daarop begon te draaien. Daarbij leerde hij de fransche en italiaansche talen zoo spoedig, dat zijn meester binnen zes maanden werd 'gelicentieerd' - tusschen door ook dansen en paardrijden.

Op vijftienjarigen leeftijd ontving Christiaan de lessen van Stampioen, den bekwaamsten rekenmeester van zijn tijd, wiens onderricht bij zijn leerling onuitwischbare sporen zou nalaten. Hij maakte hem bekend met de werken van Simon Stevyn en Descartes. Hoort zijn goeden raad: 'daar noch wat bij te practiseeren tot hetgene dat men geleesen heeft, vordert veel meer, als altijd en gedurig (zonder eigen practijk) in de boeken te suffen. Dit leste wordt op het allerhoogste gerecommandeerd.' De meester heeft lang genoeg geleefd om met voldoening te kunnen getuigen, hoezeer zijn leerling dezen raad ter harte heeft genomen.

Toen zijn beide oudste zonen aldus een voldoende wetenschappelijke voorbereiding hadden ontvangen, oordeelde de vader het wenschelijk hen naar de Leidsche universiteit te zenden; de tweede was nog wat jong (nauwelijks 16 jaren), maar in ontwikkeling stond hij met zijn ouderen broeder minstens gelijk, zoodat zij ook te zamen verder konden studeeren. Dat hij het hun bij het vertrek naar de hoogeschool niet aan goeden raad en de noodige levensregelen liet ontbreken, blijkt uit een merkwaardig stuk, dat hierop betrekking heeft en in de briefwisseling is opgenomen. Daaraan moge het volgende in vertaling (want ook dit stuk is in het latijn) ontleend worden.

De dagverdeeling luidt als volgt: om vijf uur opstaan, dan het lezen van een hoofdstuk uit het Nieuwe Testament, gevolgd door gebed in geknielde houding. Om zes uur studie van het Romeinsche recht tot halfnegen; daarna uitspanning tot 9 uur. Tot 10 uur hervatting van de studie van het Romeinsche recht, tot 11 uur beoefening der mathesis; van 11 tot 12 uur oefening in teekenen en muziek. Daarna het middagmaal en ontspanning, gevolgd door voorbereiding tot het college in het Romeinsche recht bij Prof. Vinnius, dat te 3 uren plaats heeft. Van 4-6 uur spel in de open lucht, indien het weer dit toelaat, anders ontspanning in huis door muziek of spel. Om 10 uur tot besluit weer een hoofdstuk uit het Grieksche Testament, gevolgd door het avondgebed.

Aldus de dagverdeeling; nu de raadgevingen!

'Houdt het bestuur der stad en uwe professoren in eere; spreekt de laatsten, waar gij ze ontmoet, slechts kort en zonder omslag toe. Vliedt als de pest den omgang met lui en slecht gezelschap; zijt beleefd tegenover uwe meerderen; uwen vader zult gij zoo dikwijls mogelijk door brieven op de hoogte houden van uwe gezondheid en studiën, vooral wanneer hij zich in het legerkamp bevindt. Ten slotte smeek ik den hoogen God (dien ge steeds voor oogen moet houden), dat gij deze voorschriften en raadgevingen steeds in acht zult nemen!'

Aldus gewapend met levensregelen en wijze lessen, vertrokken zij naar Leiden, en werden hier bij den Rector-Magnificus als student ingeschreven. Volgens het *Album studiosorum acad. lugd. bat.* had die inschrijving plaats op 12 Mei 1645 bij den rector Polyander in de faculteit der rechten.

De inschrijving staat als volgt opgeteekend:

Hugenius Constantinus, Hagiensis, 19, J.

Christianus ab Hugens, Hagiensis, 16, J.

Zij is hier aangehaald om de aandacht te vestigen op haar onnauwkeurigheid, welke reeds tot moeilijkheid aanleiding heeft gegeven. Immers, de naam van den tweeden is onjuist weergegeven, maar vooral betreft dit den leeftijd van den eersten. Deze toch was bij zijn inschrijving nog geen 19 jaren, doch eerst 17 jaren oud, als geboren in 1628, één jaar na het huwelijk van zijn vader, die 19 jaren vóór de inschrijving nog niet gehuwd was. Men behoeft zich echter geen moeite te geven om die tegenspraak op te lossen. Wie zich met mij herinnert, hoe het in vroeger dagen bij die inschrijving toeging, zal zich waarlijk niet verwonderen over de onnauwkeurigheden, welke daarbij plaats hadden. Immers, die inschrijving had plaats in het huis van den rector, die daarbij meer aandacht wijdde aan de richtige betaling der inschrijvingsgelden, dan aan een nauwkeurige opteekening der mondelinge opgaven. Sedert die gelden met andere emolumenten (als tabbaard- en konijnengeld, zie art. 134 der voormalige wet op het H.O.) zijn afgeschaft, en de inschrijving plaats vindt in het academie-gebouw volgens schriftelijke meedeeling der studenten, laat de nauwkeurigheid daarvan veel minder te wenschen over!

De jongelieden namen hun intrek in een huis op 't Steenschuur, genaamd de ‘Hartog van Saxen.’ In een brief van Christiaan aan zijn twee jaren jongeren broeder Lodewijk vermeldt hij, hoe hij zich ook bezig hield met teekenen of liever met wat men noemt ‘doezelen’ (het eenige Hollandsche woord in den latijnschen brief) en wel om een door Rembrandt geschilderd portret na te bootsen. Doch spoedig zou blijken, hoe ook ernstiger bezigheid zijn tijd in beslag nam. De studie der rechten, waartoe zijn vader hem had bestemd, trok hem blijkbaar niet aan, want nooit schrijft hij hierover; de naam van den hoogleeraar Vinnius komt in zijn brieven niet voor. Maar de lessen en raadgevingen van Stampioen waren niet vergeefsch geweest. Wel zou hij, volgens voorschrift van zijn vader, nevens het college in het romeinsche recht, ook dat in de mathesis volgen, maar weldra bleek, hoe door hem de bijzaak tot hoofdzaak werd verheven. Dat college toch werd gegeven door Frans van Schooten, zoon van den hoogleeraar van denzelfden naam (beider portret prijkt in de senaatzaal van het academie-gebouw). Hij was 14 jaren ouder dan Christiaan: in 1646 volgde hij zijn vader op als hoogleeraar in de wiskunde aan de school voor ingenieurs, die door prins Maurits aan de Leidsche Universiteit was verbonden en ook Ludolph

van Ceulen tot haar leeraren had geteld. Slechts 15 jaren is Frans van Schooten als hoogleeraar werkzaam geweest, want hij stierf reeds in 1661; moge zijn eigen ontdekkingen niet gewichtig kunnen genoemd worden, zoo heeft hij zich toch een onvergankelijken naam verworven door zijn onderwijs en geschriften. Als vurig aanhanger van Descartes, die bij zijn optreden nog in de volle kracht zijner werkzaamheid was, heeft hij diens methode, welke destijds in Frankrijk meer tegenstand dan waardeering vond, toegelicht en zoowel door zijn onderwijs als door zijn geschriften ingang doen vinden, zoodat zij in Holland meer werd gekend en gewaardeerd dan ergens elders. Onder zijn leerlingen mocht hij er tellen, die naam zouden maken in 's lands historie, zooals Christiaan Huijgens, Johan de Witt, Johannes Hudde. Grooten invloed heeft hij op de ontwikkeling van den eerstgenoemde gehad; hij heeft de neiging tot de mathematische wetenschappen aangewakkerd en tot een alles overheerschenden hartstocht doen overslaan.

Eerst was de verhouding tusschen hen als van een veelbelovend leerling tot een voortreffelijk leermeester; daarna ging zij over in verwantschap tusschen gelijkgestemde geesten; eindelijk overheerschte de leerling den leermeester, hetgeen door dezen ten volle werd erkend. Maar tot zijn vroegtijdigen dood bleef de nauwe band bestaan; de steeds voortgezette briefwisseling na de scheiding geeft ondubbelzinnige getuigenis van wederzijdsche waardeering. De voormalige leermeester houdt niet op zijn leerling aan te moedigen op het door dezen ingeslagen pad; hij zendt hem moeilijke vraagstukken ter oplossing, blijft op de hoogte van zijn onderzoekingen, neemt in zijn werken een der eerste verhandelingen van zijn leerling op en erkent met vreugde, hoe deze hem in diepte van wetenschappelijk onderzoek overtreft.

Bij dit keerpunt in de ontwikkeling van Christiaan moeten wij een oogenblik stilstaan. Hij had, zooals wij zagen, van zijn vader een voortreffelijke opvoeding ontvangen en was onderwezen in alle wetenschappen en schoone kunsten, die destijds werden beoefend. Zoo kende hij zoowel de moderne als de klassieke talen, beoefende met voorliefde de muziek en ook de teekenkunst. In deze was hij een meester en bleef dit in zijn verdere leven, zooals blijkt uit het portret, dat hij van zijn vader op hoogen leeftijd vervaardigde en dat in zijn werken is opgenomen. Nog jong teekende hij in een academische vacantie de doodendans van Holbein op de schutting, die het erf zijns vaders scheidde van den tuin van graaf Maurits. Zijn liefde voor de muziek bleef hem bij gedurende zijn gansche leven, al was hij ook geen musicus van beteekenis als zijn vader. Deze bestemde zijn zonen voor den staatsdienst en liet hen daartoe behoorlijk voorbereiden; hij zond hen naar de hoogeschool, om daar in de rechten te studeeren en te promoveeren. Doch de wis- en natuurkundige studiën werden geenszins verwaarloosd; want ook van deze was de vader een groot bewonderaar, zooals blijkt uit zijn vriendschap en briefwisseling met Descartes, Mersenne en

andere hoog staande tijdgenooten. De oudste zoon heeft getrouw de door den vader aangewezen richting gevolgd en is zijn opvolger in den staatsdienst geworden. Met den tweeden ging dit niet; zijn neiging trok hem in een andere richting. Hij gevoelde geen aantrekking tot die loopbaan; zijn innerlijke aandrang bracht hem op een anderen weg. De lessen van Stampioen, maar vooral de invloed van Van Schooten leerden hem zijn aanleg kennen; de mathematische wetenschappen, herleefd door den arbeid van Descartes, Fermat en anderen, namen zijn geest in beslag en trokken hem aan met onweerstaanbare macht. Geenszins heeft de vader zich tegen die neiging verzet, hij liet zijn begaafden zoon vrij in het volgen van zijn aanleg en verhief er zich niet weinig op, dat deze zich op zulk een voortreffelijke wijze openbaarde. Toen diens vorderingen in de mathesis zoo duidelijk aan het licht kwamen, noemde hij hem zijn kleinen *Archimedes* en betitelde hem aldus, waar hij hem in zijn briefwisseling met verschillende geleerden ter sprake bracht. Nooit heeft hij hem gedwongen of in zijn neiging gestoord; ook waar geen uitzicht op een werkkring zich opende, liet hij hem geheel vrij en hield hem jaren lang bij zich op het Plein, waar zijn zoon niets anders had te doen, dan zich aan zijne geliefkoosde studiën te wijden. Niet weinig heeft deze verstandige leiding bijgedragen tot het bereiken van het hooge standpunt, dat de zoon weldra zou innemen. Zoo bestond hier, in tegenoverstelling met zoovele andere mannen van beteekenis, geen enkele uitwendige prikkel tot het volgen van de wetenschappelijke loopbaan, maar ook geen enkel struikelblok werd daarbij in den weg gelegd. De gelukkige omstandigheden, waarin de vader verkeerde, veroorloofden hem zijn zoon vrij te laten in het volgen van zijn neiging; toch is het in hem een groote verdienste, dat hij de beteekenis daarvan heeft ingezien. Als belooning mocht hij in hoogen ouderdom de voldoening smaken, zijn zoon onder de grootste geleerden van zijn tijd te zien gerangschikt.

Christiaan was nog nauwelijks een jaar aan de hoogeschool, of hij begon zich reeds te onderscheiden. In een brief van Descartes aan een zwager van vader Constantijn, vermeldt hij, hoe hij voor korten tijd van prof. Schooten een geschrift ontving, opgesteld door den tweeden zoon van mr. de Zuylichem, dat handelde over een mathematisch vraagstuk, dat deze had opgelost en hoewel de oplossing niet volledig was (hetgeen hem niet verwonderde, omdat die oplossing nog door niemand werd gevonden), zij van zoodanigen aard was, dat hij zich verzekerd hield, hoe deze jongeling zou uitmunten in deze wetenschap, waarin bijna niemand eenig inzicht had.

In een brief van 3 September 1646 schrijft Christiaan aan zijn broeder Constantijn, dat hij de vraagstukken had opgelost, die deze hem had voorgelegd; hij verwijt hierin zijn broeder diens weinige bedrevenheid in de algebra, waarin hij hem ver vooruit is. Deze is de eerste van een lange reeks, waarin mathematische en mechanische

vraagstukken voorkomen; uit het stellen en oplossen blijkt de ontluiking van het talent. In een brief van pater Mersenne aan vader Constantijn uit denzelfden tijd schrijft hij, hoe hij heeft vernomen, dat zijn kinderen zooveel behagen scheppen in de mathesis en hij daarom eenige vraagstukken opgeeft, waaraan dezen hun krachten kunnen beproeven. Deze Mersenne behoorde tot den geestelijken stand en woonde te Parijs; hij was bevriend zoowel met Descartes als met Constantijn Huygens en kwam later in drukke wetenschappelijke briefwisseling met Christiaan, tot wiens warmste bewonderaars hij behoorde.

In Christiaans eersten brief aan hem maakt hij gewag van zijn onderzoekingen omtrent den vorm en eigenschappen der kettinglijn, en toont aan, dat de voorstelling hieromtrent van *Galilei* verkeerd is; dit onderwerp zou hem gedurende zijn geheele verder leven bijblijven en tot gewichtige onderzoekingen aanleiding geven.

Het verblijf aan de Leidsche hoogeschool was slechts kort van duur; volgens het dagboek moest Christiaan reeds in 1646 de *alma mater* verlaten om zijn woonplaats naar Breda over te brengen. Hoe kort dit verblijf ook moge geweest zijn, de band is in stand gebleven; de persoonlijke omgang met Van Schooten werd vervangen door briefwisseling, die van niet minder invloed bleef op zijn ontwikkeling. Tot het eind van zijn leven bleef Christiaan belang stellen in de lotgevallen der Leidsche hoogeschool; zijne gehechtheid is na zijn dood gebleken uit zijn testament, waarin hij al zijn manuscripten en brieven, behoorlijk gerangschikt, vermaakte aan de academische bibliotheek. Hij moest de hoogeschool, die hem lief was geworden, verlaten, omdat zijn vader hem zond naar de pas opgerichte doorluchte school te Breda, waarvan hij curator was. Het schijnt dat ook redenen van geldelijken aard hem daartoe brachten, althans, hij hield zijn zonen bij hun vertoeven buitenshuis in dit opzicht vrij kort, waarover zij zich dan ook herhaaldelijk beklaagden. Trouwens, aan vader Constantijn was in zijn jeugd hetzelfde overkomen, want ook hij was door zijn vader gedwongen zijn verblijf aan de Leidsche hoogeschool af te breken, omdat hij daar te goede sier maakte.

Bij het vertrek van Christiaan naar Breda werd hij tevens van zijn broeder Constantijn gescheiden, die naar den Haag terugkeerde. Christiaan werd ingekwartierd bij den hoogleeraar in de rechten Dauber, die slechts kort te Breda bleef om naar de universiteit te Marburg, zijn geboorteplaats, over te gaan. Deze roemt zeer de ijverige studie van zijn kweekeling ook in de rechten; doch uit de brieven van Christiaan blijkt hiervan niets; wel echter dat hij zich steeds meer oefende in mathemathische en mechanische vraagstukken. Het ging trouwens niet al te best met de illustre school te Breda, die slechts kort heeft bestaan; de hoogleeraren sturen klacht op klacht aan hun Curator Constantijn; slechts maakt Dauber een uitzondering voor zijn kweekeling, diens zoon, wiens gedrag en ijver voor de studie niets te wenschen

overlieten. Ook Lodewijk, de derde zoon van Constantijn, was door zijn vader reeds te voren naar de school te Breda gezonden, zoodat hier nu weer twee broeders te zamen waren. Uit de brieven van Christiaan aan zijn oudsten broeder blijkt, dat hij zich te Breda zeer gelukkig gevoelde, in goed gezelschap verkeerde, maar vooral dat hij zijn studiën ijverig voortzette. In de vacanties ging hij naar huis; dan waren daar al de kinderen met den vader bijeen in de woning op het plein.

Te Breda vertoefde Christiaan ongeveer drie jaren. In den zomer van 1648 had de vader het plan een reisje naar Bourgondië te maken en zijn zoon, na hem te Breda afgehaald te hebben, hierbij mee te nemen; maar een ernstige ziekte verhinderde hem dit plan te volvoeren. Broeder Constantijn schrijft dit en meldt tevens, dat in den Haag vreugdeschoten worden gelost ter feestelijke viering van het sluiten van den vrede te Munster.

Prof. Dauber geeft den vader voortdurend gunstige berichten over de studie zijner beide zonen, vooral van den oudsten. Hij roemt daarbij diens vorderingen in de rechten en ook in het hebreeuwsch; maar wijselijk zwijgt hij over de mathesis - op dit gebied gevoelde hij zich blijkbaar niet thuis. In het voorjaar van 1649 had een voorval plaats, dat de gemoederen in beweging bracht; Lodewijk had een duel aangegaan met een medescholier, den zoon van den rector der latijnsche school van den Haag. Wel was het met een sisser afgeloopen, doch de vader was diep verontwaardigd, dat zoo iets had kunnen plaats grijpen, en eischte als curator strenge straf voor de schuldigen. Hij schrijft aan zijn collega Rivet te Breda, dat hij zijn zonen in de wapenleer liet onderrichten, opdat zij in geval van nood hun lichaam konden verdedigen, maar niet om als krijgsman op te treden, waartoe zij ook niet bestemd zijn: hij vindt het een schandaal, dat het toezicht aan de school zoo slap was, dat dit kon plaats vinden, en nog al, waar zoo weinig jongelieden waren om toezicht op te houden. Hij ziet er in een aanleiding tot den ondergang der illustre school, want degelijke burgers zullen de plaatsen verwenschen, waar zulke schandalen plaats vinden en zullen hun kinderen niet zenden, wanneer zij bloot staan aan degenstooten. Hij zal ook zijn zonen van daar wegnemen en men zal wel merken, welke gevolgen dit na zich zal slepen.

Wat den schuldigen zoon betreft, moet hem elk wapentuig ontnomen worden, waarmede hij zich niet meer mag afgeven; hij verlangt, dat desgelijks met alle scholieren zal worden gehandeld.

Rivet antwoordde, dat Lodewijk niet de hoofdschuldige was, maar dat hij werd aangevallen na een drinkpartij. Hij ondervond echter groote moeilijkheid om den leerlingen het dragen van een degen of ander wapentuig te verbieden, omdat dat aan andere dergelijke instellingen wordt toegestaan. Hij was zeer verwonderd geweest, toen hij had gezien, dat bij publieke defensies de verdediger optrad met den degen op zij in groot ornaat; de zonen van Constantijn hadden hierin het voor-

beeld gegeven. Maar nu zal hij gevolg geven aan diens klacht, en zorgen dat dit niet meer voorkomt; hij noodigt zijn vriend uit om tweemaal in het jaar over te komen, teneinde hierop toezicht te houden.

In een naschrift meldt hij, hoe Lodewijk geheel verslagen tot hem is gekomen en berouw getoond heeft over zijn misdaad; hij zal zijn vader schrijven en voor het vervolg beterschap beloven; hij was toen eenvoudig gekleed zonder bandelier en degen. Vader Constantijn antwoordt aan Rivet, dat hij de schuld van zijn zoon vooral hierin vindt gelegen, dat hij zich aldus afgaf met jongelieden beneden zijn stand; met de groote vacantie zal hij zijn zonen van Breda weg laten gaan, ook omdat hij vindt, dat zij nu genoegzaam in de studie der rechten zijn opgeleid.

Aldus geschiedde: 6 September van dat jaar schrijft Christiaan aan zijn broeder Constantijn, dat hij een maand geleden van Breda voorgoed naar het vaderlijk huis is teruggekeerd.

III.

Hij was 20 jaren, toen hij na volbrachte academische studie in het huis op het Plein terugkeerde; hoewel hij geen graad had behaald, was hij, volgens getuigenis zijner leermeesters voldoende in de rechten opgeleid om een rechterlijke loopbaan te volgen. Zijn vader wilde hem bij ‘de Rol’ laten optreden, doch hiertoe betoonde hij weinig neiging; liever maakte hij een reis naar Frankrijk, zooals zijn vader hem had beloofd. Intusschen - schrijft hij aan zijn broeder Constantijn, die bij het secretariaat van den prins van Oranje was geplaatst - houd ik mij zoo goed bezig, als ik kan. Hij had in goed gezelschap een tochtje gemaakt naar Voorne en Beijerland en hoopt zijn vader te vergezellen op een bezoek aan de heerlijkheid van Zelhem in Limburg, die zijn vader had aangekocht, en waaraan hij later zijn naam zou ontleenen; op den terugweg zouden zij dan aan Leuven, Mechelen en Antwerpen een bezoek brengen. Verder schrijft hij over muziek; een beroemde zangeres (Madlle la Barre) had twee nieuwe airs aan zijn vader gezonden, die hij mocht overschrijven, doch toen hij ze als iets nieuws wilde toonen, bleek, dat zij al lang bekend waren.

Van deze reis kwam echter niets; maar nog in hetzelfde jaar vergezelde hij Hendrik, graaf van Nassau-Siegen, op een diplomatieke zending naar Holstein, waarbij hij ook Bentheim aandeed. Hij scheidde zich echter af van dezen heer en zette in ander gezelschap zijn reis voort naar Denemarken, waar hij te Kopenhagen en Elseneur vertoefde. Gaarne had hij, indien het weer wat gunstiger ware geweest, den tocht voortgezet naar Zweden om een bezoek te brengen aan koningin Christina, en vooral om persoonlijk kennis te maken met Descartes, in wiens werken hij reeds zoo goed thuis was. Van die persoonlijke kennismaking is niets gekomen, want reeds in het begin van het volgende jaar stierf Descartes, wiens gestel niet bestand was tegen het gure klimaat

van het Noorden. Vóór het einde van het jaar was Christiaan in de vaderlijke woning teruggekeerd: van de reis behield hij een keelziekte, die hem tot in het volgende jaar kwelde. Toen hij den dood van Descartes vernam, maakte hij op hem een grafschrift in Fransche verzen en in den stijl van die dagen. Intusschen werd de briefwisseling met zijn oudsten broeder, die te Genève vertoefde en vandaar uit groote reizen maakte, ijverig onderhouden; daaruit vernemen wij eenige bijzonderheden omtrent zijn leven; zoo schrijft hij uitvoerig over den mislukten aanslag van prins Willem II op Amsterdam; hij wacht den afloop met kalmte af en kan zich over die zaak in het geheel niet warm maken.

Van meer belang echter is de briefwisseling met Frans van Schooten, die uitsluitend over wetenschappelijke onderwerpen handelt. Daaruit blijkt, hoe goed Christiaan zijn tijd besteedde; zijn brieven bevatten tal van opmerkingen over vraagstukken op het gebied der wis- en natuurkunde. Tevens komen nu nieuwe correspondenten op het tooneel; in de eerste plaats de jezuïet Gregorius a Sancto Vincentio, die eerst hoogleeraar in de wiskunde te Praag was, maar nu als zoodanig te Gent was gevestigd en vele mathematische werken in het licht gaf. Christiaan had op een dezer aanmerkingen gemaakt; dit gaf aanleiding tot de briefwisseling, die van zeer vriendschappelijken aard was en tot aan den dood van Gregorius werd voortgezet. In 1651 schrijft Van Schooten aan Huygens, dat hij zijn verhandeling over de kwadratuur der kegelsneden heeft ontvangen en doorgelezen; hij oordeelt, dat het ‘wegens de subtijlheyt der vonden, kortheyt en claerheyt der demonstratiën, alsmede netheyt des stijls, wel tegens eenig werck in de Geometrie mach gesteld worden ende met Archimedes wercken zelf wel mach werden vergeleecken.’ Het werkje verscheen in 1651 en bevatte als aanhangsel de beschouwingen en aanmerkingen op het gelijksoortig werk van Greg. a St. Vinc. Naar aanleiding hiervan had een uitvoerige correspondentie tusschen de drie geleerden plaats, die volgens de gewoonte dier dagen in het latijn werd gevoerd. Het genoemde werkje, dat door den schrijver in de eerste plaats aan zijn vader met een warme opdracht werd aangeboden en daarna aan verschillende geleerden verzonden, vestigde zijn naam en bracht hem in de voorste rij der toen levende wiskundigen. Dit gaf aanleiding tot nieuwe correspondenten, waaronder Gerard van Gutschoven, een leerling van Descartes, hoogleeraar in wis- en natuurkundige wetenschappen te Leuven, Andreas Tacquet, Belgisch jezuïet, Alphonsus de Sarasa, jezuïet van Spaansche afkomst, Daniel Seghers, mede Belgisch jezuïet, meer bekend als schilder. Terecht kon hij aan zijn broeder, die toen te Londen vertoefde, schrijven: ‘Je commence a estre fort Conneu parmi les Reverends Peres.’ Hij getuigt, dat zijn grootste genoegen in deze ‘inventien’ bestaat in het meedeelen daarvan aan geleerden.

In 1652 vertoefde hij eenige dagen te Kleef ter bijwoning van het huwelijk van graaf Willem Frederik van Nassau met de derde dochter

van prins Frederik Hendrik; hij geeft hiervan aan zijn broeder Lodewijk, die te Londen vertoefde, uitvoerig verslag, roemt de feestelijkheden, maar beklaagt zich tevens, dat hij wegens de volte nauwelijks behoorlijk onderkomen kon vinden. Daarna maakte hij een tochtje door Friesland, waarbij hij veel overeenkomst tusschen deze provincie en Denemarken opmerkte; acht dagen bracht hij door te Leeuwarden, bezocht van daaruit Franeker en Harlingen en op den terugweg Sneek, Bolsward en Hindeloopen. Van hier stak hij over naar Noordholland, waar hij ook aan de voornaamste plaatsen een bezoek bracht. Nog in hetzelfde jaar vergezelde hij zijn vader op een tochtje door Vlaanderen en bracht daarbij te Gent een bezoek aan Greg. de St. Vincent; over Antwerpen keerden zij naar huis terug.

Daarna werd de studie en de briefwisseling met de genoemde geleerden hervat. In een brief uit dien tijd aan Van Schooten vinden wij de eerste sporen zijner onderzoekingen omtrent de botsing der lichamen; ook dit onderwerp zou hem gedurende zijn verder leven bijblijven en tot gewichtige ontdekkingen aanleiding geven; tevens begint hier de bestrijding van de leer van Descartes op mechanisch gebied, die hij mede zijn leven lang zou voortzetten. In deze briefwisseling kan aangewezen worden, waar Huygens zijn vroegeren leermeester Van Schooten begint te overtreffen, want deze kan hem in zijn mechanische beschouwingen niet volgen en blijft trouw aanhanger van Descartes.

In een brief uit dezen tijd van Christiaan aan Van Gutschoven vinden wij de eerste sporen zijner dioptrische onderzoekingen; hierin beschrijft hij de juiste werking eener lens en de wijze om goede lenzen te slijpen - mede een onderwerp, waarmede hij zich zijn leven lang zou bezighouden. Tevens treedt een nieuwe correspondent op, namelijk G.A. Kinner von Löwenthurn, gesproten uit een edel geslacht van Silezië, die door Keizer Leopold I naar Weenen werd geroepen voor de opvoeding van zijn zoon; later ging hij naar Praag en werd daar Overste van het Kapittel te Allerheiligen; de aanleiding tot de briefwisseling was het bovengenoemde werkje van Huygens en de strijd met Gregorius; ook deze correspondent blijkt een voortreffelijk mensch en goed mathematicus te zijn.

Dat Huygens, die zich reeds zoozeer in de mathemathische wetenschappen onderscheidde, geen betrekking bij ons hooger onderwijs heeft bekleed, behoeft geen verwondering te baren. Waarschijnlijk is hem dit meermalen aangeboden; dit kan althans afgeleid worden uit de omstandigheid, dat hij geraadpleegd werd, zoo dikwijls een dergelijke benoeming moest gedaan worden. Dit had o.a. plaats, toen Alexander de Bie in 1652 tot hoogleeraar in de mathesis en aanverwante vakken aan het athenaeum te Amsterdam werd benoemd; Huygens gaf hem daarbij den goeden raad zijne lessen, evenals dit te Leiden geschiedde, in de moedertaal en niet in het latijn te geven, omdat hij dan veel meer invloed op zijne leerlingen zou verkrijgen.

Blijkbaar heeft Christiaan alle aanzoeken om een betrekking bij het onderwijs te vervullen afgeslagen; terecht vermoedde hij, dat een richtige vervulling daarvan meer van zijn tijd en krachten zou vergen, dan hij daarvoor beschikbaar wilde stellen. Liever wijdde hij al zijn gaven aan wetenschappelijke onderzoekingen, waarmede hij reeds zulk een gelukkigen aanvang had gemaakt. Daarbij lieten zijn omstandigheden hem toe, dien weg te volgen en was ook zijn vader zoo verstandig om die neiging, ver van haar tegen te gaan, aan te moedigen. Bij zijn groote liefde voor dezen zoon en helder oordeel zag hij zeer goed in, dat hij aldus een dubbel voordeel behaalde; de wetenschap, die ook bij hem hoog stond aangeschreven, werd bevorderd, en hij kon zijn veelbelovenden zoon bij zich houden. Van een diplomatieke loopbaan had hij voor hem reeds afgezien, maar op zijn reizen naar het buitenland liet hij zich gaarne door hem vergezellen. In zijn brieven spreekt hij steeds met de grootste waardeering en voldoening over de talenten van dezen zoon, thans niet meer den kleinen, maar een modernen Archimedes.

Zoo bleef Christiaan nu een lange reeks van jaren in het vaderlijk huis op het Plein; zij werden slechts afgewisseld door enkele reizen in het buitenland. Die jaren zijn goed besteed; zij waren gewijd aan studie en experimenteele onderzoekingen. Daarover worden wij door de briefwisseling met de reeds genoemde geleerden voldoende onderricht; weldra zou hun aantal nog aanmerkelijk worden uitgebreid. Behalve de zuivere mathesis trad nu het onderzoek naar den loop van lichtstralen door een samenstel van lenzen op den voorgrond. De lenzen waren destijds nog zeer onvolkomen, maar hierdoor liet Huygens zich niet afschrikken. Hij begon met ze zelf te vervaardigen volgens een nieuwe methode, die hij nauwkeurig heeft beschreven in een werk, dat met zoovele andere eerst na zijn dood is uitgegeven. Doch in zijn brieven aan verschillende natuuronderzoekers deelt hij openhartig mede, hoe hij zijn kijkers samenstelt, en welke uitkomsten hij daarmede verkreeg. Bij de theorie, die hij tevens uitvoerig ontwikkelde, spreekt hij steeds van de wet van Descartes omtrent de breking der lichtstralen in een middenstof; trouwens, in de geheele correspondentie tot het eind van zijn leven blijft hij deze wet aan Descartes toeschrijven: nergens blijkt, dat hij het handschrift van Snellius over dit onderwerp heeft gezien of zelfs het bestaan daarvan vermoedt - doch ik zou vooruit loopen, door thans dit belangrijk onderwerp te behandelen - het blijve tot een latere beschouwing bewaard.

In 1654 gaf hij een werkje uit in het latijn over de kwadratuur van den cirkel, een onderwerp dat destijds onder de wiskundigen aan de orde van den dag was; zij wisten toen reeds, dat van een nauwkeurige constructie voor de lengte van een cirkelboog met passer en lineaal geen sprake kon zijn, maar beijverden zich om, hetzij door berekening of constuctie zoo nauwkeurig mogelijk die lengte te bepalen. Huygens gaf hiertoe in dit werkje een belangrijke bijdrage. Het bracht

hem op nieuw met verschillende geleerden in briefwisseling; hiertoe behoorde Golius, de Leidsche hoogleeraar, opvolger van Snellius en ook John Wallis, zijn tijdgenoot, die zich mede tot een der eerste wiskundigen van zijn tijd zou ontwikkelen en als de voorlooper van den grootsten onder allen, van Isaäc Newton, is te beschouwen. Met de grootheid der correspondenten stijgt de hoogte der briefwisseling; zij wordt tot een edelen wedstrijd over de grondslagen der mathematische wetenschappen, steeds in gepasten vorm en vol van wederzijdsche waardeering. Hiermede was Huygens tot den hoogsten trap genaderd.

IV.

In Augustus 1654 vergezelde Christiaan zijn vader op een reis naar Spa, die langs de Moezel van Trier tot Coblentz en lang den Rijn over Keulen werd voortgezet. Deze reis was van geen beteekenis voor zijn wetenschappelijke ontwikkeling; maar wel de reis in 1655 ondernomen, die hem voor de eerste maal naar Parijs voerde en grooten invloed op zijn verder leven heeft gehad. Zijn eerste brief van daar werd 23 Juli geschreven en was gericht aan zijn ouderen broeder, die naar den Haag was teruggekeerd. Hierin verhaalt Christiaan, hoe hij voor 9 dagen te Parijs was aangekomen en welke indrukken hij voorloopig van de wereldstad heeft verkregen; hij beklaagt zich over zijn slecht logies, waarboven ratten en muizen huishouden, terwijl zijn handen en voorhoofd de sporen van ongedierte vertoonen. Maar verder heeft hij veel genot bij het bezoek aan de verschillende instellingen en de schoone omstreken der stad. Aan zijn vader schrijft hij verdere bijzonderheden; zoo ook, dat hij een bezoek heeft gebracht aan de koninklijke bibliotheek, nog niet vermoedende, hoe hij later daar een belangrijk deel van zijn leven zou doorbrengen. Van Parijs maakte hij een reis naar de omliggende steden en werd met zijn broeder Lodewijk, die hem op deze reis vergezelde, aan de protestantsche hoogeschool te Angers op 1 September tot doctor utriusque juris gepromoveerd, een promotie die geen invloed op zijn verder leven en werken heeft gehad; nimmer heeft hij den titel van doctor aangenomen. Met het verkrijgen daarvan nam hij voor goed afscheid van alle juridische studie; zijn denken en werken hadden een andere richting. Over Poitiers, Orleans, Tours en Chartres keerden zij naar Parijs terug. In een brief van hier aan zijn vader beklaagt hij zich, dat deze hen zoo krap in het geld houdt en verzoekt dringend om nieuwe toezending, anders zijn zij genoodzaakt terstond terug te keeren. Tevens meldt hij het overlijden van den sterrenkundige Gassendi, wien hij kort te voren nog een bezoek had gebracht. Met zijn ouderen broeder correspondeert hij zoowel over muziek, als over het slijpen van lenzen, en wanneer deze verklaart, dat hij bij afwezigheid van zijn broeder daaraan niet verder kan werken, raadt Christiaan hem, ten minste op te passen, dat de slijpinstrumenten niet roesten. Zoodra hij terug is, zullen zij te zamen het werk hervatten; reeds stelt hij zich

voor dien arbeid goed op de hoogte en correspondeert daartoe met bekwame glasslijpers. De laatste brief uit Parijs is van 6 November; den 30sten verlieten de broeders Parijs om naar het vaderland terug te keeren. Vlug ging die reis niet; daarbij ondervonden zij veel tegenspoed, zoowel door het weer als door den oorlog, die in België woedde; eerst op 19 December waren zij in den Haag terug. Deze terugweg ging niet gelijk de heenreis over zee, maar over land en wel over Sedan; in den laatsten brief uit Parijs aan zijn vader handelt hij nogmaals over de kosten der reis en verklaart voor hen beiden 1000 francs per maand te hebben uitgegeven, zoodat de reis van 6 maanden meer dan 6000 francs heeft gekost, terwijl zij slechts 4000 francs van hem hebben ontvangen; het overige moesten zij leenen. Dit nagaande, kan men den vader hierin geen schrielheid verwijten; rekening houdende met de waarde van het geld in die dagen, was toch de reis, zelfs voor jongelieden van stand, vrij kostbaar te noemen.

Intusschen had deze reis Christiaan in kennis gebracht met Fransche geleerden en deze kennismaking werd door briefwisseling voortgezet. In de eerste plaats met den bekenden wiskundige de Roberval, verder met Claude Mylon, jurist en beoefenaar der exacte wetenschappen, met den sterrenkundige Boulliau en den letterkundige Jean Chapelain, bekend uit de satiren van Boileau. Hij bleef, hoewel afwezig, lid van hun kring, waaruit weldra de Fransche academie zou ontstaan, die in latere jaren Huygens als een der eerste en voornaamste leden tot zich zou trekken. Maar vooreerst bleef hij thuis, om met nieuwe opgewektheid zijn studiën voort te zetten.

Bij deze studiën, die zich oorspronkelijk tot de mathesis bepaalden, was reeds eenigen tijd gevoegd de experimenteele natuurkunde, in zoover zij betrekking had op het slijpen van lenzen en het samenstellen van kijkers; hierin werd hij door zijn ouderen broeder trouw bijgestaan, zoo zelfs, dat deze hem in de handigheid van het slijpen overtrof. Thans werden de aldus vervaardigde kijkers gericht op het hemelgewelf en de sterrenkunde in het programma der werkzaamheden opgenomen. In 1656 gaf Christiaan een verhandeling op dit gebied uit; daarin werd zijn eerste ontdekking, die eener maan van de planeet Saturnus, wereldkundig gemaakt. Door de voortreffelijkheid zijner kijkers was hij in staat gesteld deze ontdekking te doen. Door vlijtige waarneming der planeet kon hij bij benadering den omloopstijd der satelliet bepalen; deze bepaling deelde hij mede, volgens de gewoonte onder de geleerden van die dagen, onder een letterraadsel; werden de letters behoorlijk gerangschikt, dan leerde de zin den omloopstijd kennen. Deze ontdekking bracht hem opnieuw in verbinding met verschillende geleerden van Europa, waaronder de beroemde sterrenkundige Hevelius, die in zijn geboorteplaats Dantzig een sterrenwacht, genaamd Stellaeburgum, bezat, en wiens waarnemingen nog bij sterrenkundige plaatsbepaling dienst doen.

In een brief van Huygens aan Hevelius deelt hij hem zijn ontdekking mede en schrijft tevens, dat zijn jongste broeder Philips, die een reis door Duitschland maakte, hem zou komen bezoeken en een brief brengen. Philips schrijft aan Christiaan en geeft daarbij een verslag van zijn bezoek aan Hevelius op de sterrenwacht te Dantzig. Deze brief is bij uitzondering in het Hollandsch en zoo aardig gesteld, dat de schrijver wel de geestigste van het geslacht Huygens kan worden genoemd. Hij vertelt, hoe Hevelius is een 'aardigh manneken', die zeer blijde was met den brief en ook geheel in Saturnus 'verwart' was. 'Het is een manneken, dat seer handigh is; hij snijdt al syn plaeten zelver, maeckt oock heel nette instrumenten van koper. Hij snydt sonderling niet op en is seer beleeft. Geen cabinet en heb ik oyt soo net gesien als zyn studeerkamer.' In een naschrift voegt hij er bij: 'segt doch sus dat se myn wat nieus schrijft, ick sal haer een poolse sabel of soo wat me brengen.'

Een volgende brief van Philips aan Christiaan over hetzelfde onderwerp was ditmaal deftig in het latijn gesteld. Hoe de schrijver daarmee zelf den draak steekt, blijkt wel uit uitdrukkingen als 'jam dico vos esse praestantissimos verrekyckatorum Slypatores.' Midden in den brief geeft hij in de moedertaal een vermakelijke beschrijving van zijn ontmoeting met een 'manneke', dat zich tot zijn 18de jaar als een 'juffrouw' voordeed. Daarna keert hij tot het latijn terug, maar kan toch niet nalaten ook dit gedeelte met populaire Hollandsche uitdrukkingen te doorspekken.

Helaas! Christiaan zou zijn jongsten veelbelovenden broeder nooit terug zien. Deze toch overleed op zijn reis in het begin van het volgende jaar te Mariënburg in Pruisen. Hij was nog geen 24 jaren oud, had ook te Leiden gestudeerd en was op zijn laatste reis in diplomatieken dienst. Zijn dood werd door zijn vader, broeders en zuster diep betreurd.

V.

Het eerste deel der briefwisseling eindigt met het jaar 1656, toen Christiaan den leeftijd van 27 jaren had bereikt. Hij was nu tot volle ontwikkeling gekomen en had een eervolle plaats verkregen onder de geleerden van zijn tijd. Hoe kort zijn verblijf aan de Leidsche universiteit ook was, het had vooral door den omgang met Frans van Schooten onuitwischbare sporen bij hem nagelaten en de richting bepaald, waarin zijn werkzaamheid zich zou bewegen. Het driejarig verblijf aan de illustre school te Breda had daarin geen verandering gebracht; het ontbrekende werd door eigen studie en briefwisseling aangevuld. De reizen naar Denemarken, België, Duitschland en vooral naar Frankrijk, hoewel met een geheel ander doel ondernomen, hadden zijn ontwikkeling bevorderd door de kennismaking met mannen van beteekenis op het gebied zijner studie. Teruggekeerd naar het vaderland, had hij

afstand gedaan van het vervullen van een actieven werkkring, om zich in het vaderlijk huis geheel aan zijn studiën te wijden. Hij vertoefde daar bij zijn vader, die, door zijn betrekking gebonden, dikwijls en soms langdurig afwezig was, hetzij in het legerkamp, hetzij in diplomatieke zending. Hij had in de groote en aanzienlijke woning op het Plein een aangenaam en rustig leven en kon zonder zorg al zijn tijd aan zijne onderzoekingen wijden. Was zijn vader thuis, dan verkeerde hij met hem op den aangenaamsten voet en bezochten zij te zamen Hofwijck of maakten tochtjes in den omtrek. De huishouding werd waargenomen door de nicht, wier goede zorgen door alle huisgenooten op prijs werd gesteld. Daar vertoefde nog zijn eenige zuster Susanna (door de broeders Sus genoemd); haar genegenheid voor haar broeder blijkt duidelijk uit een brief, dien zij hem schreef, toen zij in 's Hertogenbosch bij familie logeerde; hij is in het Hollandsch gesteld, in een naschrift verzoekt zij haar broeder hem aan niemand te laten lezen, want hij is zoo slecht geschreven, omdat ‘de pen niet met al en deugt.’ Doch de broeder heeft ook dezen brief trouw bewaard, zoodat zij nu aan de door de schrijfster gewenschte vergetelheid voorgoed is onttrokken. Zij is later gehuwd met haar neef Doublet; doch de innige band tusschen broeder en zuster is blijven voortbestaan tot zijn dood; meermalen heeft zij haar genegenheid ook door daden getoond - doch hierop wil ik thans niet vooruit loopen.

Hoewel Christiaan niet afkeerig was van de vermaken, die hem door zijn levensomstandigheden werden aangeboden, en waarvan hij af en toe ook gebruik maakte, was hij daaraan niet gehecht. Door zijn broeders herhaaldelijk aangespoord om daarvan uitvoerig relaas te geven, voldoet hij er wel aan, doch uit de brieven, welke hierover handelen, blijkt duidelijk, dat zijn gemoed er niet bij is, zoodat hij telkens dit relaas bekort en afwisselt met hetgeen zijn geest meer bezig houdt: zijn wetenschappelijke onderzoekingen. Dan eerst voelde hij zich gelukkig en schrijft met opgetogenheid over hetgeen hij heeft bedacht: hetzij zuiver theoretische onderzoekingen of proefnemingen met verschillende zelfbedachte of verbeterde instrumenten.

Al zijn latere ontdekkingen zijn in dezen tijd voorbereid, de sporen daarvan zijn in de briefwisseling te ontdekken. Reeds had hij zich beziggehouden met de kansrekening; in het volgende jaar zou het werkje verschijnen, dat hierover handelt en nog altijd als een der eerste wetenschappelijke grondslagen voor dit diepzinnig en moeilijk onderwerp wordt beschouwd. De theorie der lichtbreking hield hem voortdurend bezig; als toepassing sleep hij lenzen, die tot de beste verrekijkers van zijn tijd werden samengesteld. Met die kijkers doorzocht hij in het nachtelijk uur den sterrenhemel en onderzocht nauwkeurig de gedaante der toen bekende planeten. Reeds had hij den eersten wachter der planeet Saturnus ontdekt en hiervan meedeeling gedaan aan Fransche en Duitsche sterrenkundigen. De zonderlinge gedaante dezer planeet hield

voortdurend zijn aandacht in spanning - nog kon hij die niet behoorlijk vaststellen, doch het zou niet lang meer duren, voor hij tot de merkwaardige ontdekking kwam van den ring, die deze planeet omgeeft. Reeds in de brieven dezer eerste periode vinden wij gewag gemaakt van zijn onderzoek naar de gedaante der planeet; Galileï had er op gewezen, dat zij een paar ooren (als van een pot) had, en sedert hielden alle sterrenkundigen zich bezig met het nagaan van dit merkwaardig verschijnsel, zonder het rechte spoor te ontdekken. Ook voor Huygens bleef het raadselachtig; herhaaldelijk teekende hij de gedaante der planeet, zooals hij haar met zijn kijkers waarnam; nu eens met de traditioneele ooren, dan weer met een schijfje of anderen vorm van aanhangsel. Doch eerst na het vermogen van zijn verrekijker aanmerkelijk te hebben versterkt, kwam hij van lieverlede tot de ware gedaante, tot den ring. En nog zou hij dezen niet ontdekt hebben, indien zijn scherp vernuft en grondige mathemathische kennis hem niet in staat hadden gesteld uit de hypothese van den ring de schijngestalten te verklaren, die de planeet in verschillende tijden moest aannemen. Zijn hypothese werd dan ook door de sterrenkundigen van die dagen aanvankelijk met twijfel ontvangen, doch de erkenning van de waarheid daarvan, had hij voornamelijk te danken aan de wijze, waarop hij de opvolgende schijngestalten had voorspeld. Toen deze voorspelling bewaarheid bleek, de ring verdween en weer verscheen op de vooraf daarvoor door hem aangegeven tijdstippen, werd elke twijfel opgeheven en trad de juistheid zijner voorstelling in het volle licht.

Ik vermeld dit hier, omdat uit het verloop bleek, hoe slechts een grondige voorbereiding in de mathematische wetenschappen hem de middelen aan de hand deed om twijfelenden te overtuigen en tegenstand te breken. Op gelijke wijze zou het hem later met al zijn ontdekkingen gaan; alle steunen op hechte wetenschappelijke grondslagen, waarbij het toeval geheel buiten spel bleef.

Tot op hoogen leeftijd bleef hij de wetenschappelijke man bij uitnemendheid. Geen zorg voor het dagelijksch onderhoud dreef hem tot den arbeid, veel minder ijdelheid of praalzucht. Even als later Newton was hij nalatig in het meedeelen zijner vindingen; deed hij het, dan was het niet om glorie of ijdel vertoon, maar uitsluitend om hen, die in staat waren, de waarde der ontdekking op den rechten prijs te stellen, daarmede bekend te maken; dit was, zooals hij herhaaldelijk schreef, zijn grootste voldoening. Ambten of eerbewijzen heeft hij nooit gezocht, doch waar zijn raad werd ingewonnen, hetzij door de staten van verschillende provinciën, door particuliere vereenigingen of personen, was hij terstond bereid dien naar zijn beste weten te geven. Zoo vinden wij tusschen de brieven meermalen adviezen aan de staten van Holland en Friesland over verschillende onderwerpen, de tijdsbepaling of waterschapsbelangen betreffende; steeds getuigde zijn advies van helder inzicht in de hem voorgelegde kwestie en van duidelijke uiteen

zetting zijner beschouwing. Geen wonder, dat hij door landgenoot en vreemdeling hoog werd vereerd en zijn naam bekend werd als gedragen door een geleerde van den eersten rang, wiens oordeel, onafhankelijk van persoonlijke vooringenomenheid, op hoogen prijs werd gesteld.

Toen Christiaan zich aan de studie wijdde, waren de mathematische wetenschappen in volle ontluiking. Opgewekt uit den doodsslaap, waarin zij gedurende de middeleeuwen verkeerden, door de Fransche wiskundigen Descartes, Fermat en de Roberval, werden zij nu vlijtig beoefend. Niet slechts mannen van het vak wijdden hun krachten aan haar ontwikkeling, ook anderen: geneesheeren, juristen, staatslieden beijverden zich om daaraan een steentje bij te dragen. Niet het minst was die belangstelling merkbaar in de Nederlandsche provinciën, waarbij Holland weer vooraan stond. Ik behoef slechts te wijzen op mannen als Johan Hudde, burgemeester van Amsterdam en Johan de Witt, den bekenden raadpensionaris. De eerste was jonger, de tweede enkele jaren ouder dan Christiaan; beiden studeerden aan de Leidsche hoogeschool; hun namen komen voor in het meergenoemde Album Studiosorum. Zij hebben zich op ander gebied verdienstelijk gemaakt jegens het vaderland, doch waren tevens voortreffelijke wiskundigen; zij schreven verhandelingen op dit gebied en losten moeilijke vraagstukken op. Hudde wist zijn kennis dienstbaar te maken aan de financieele belangen der hoofdstad; hoe gaarne zou men aan de hoofdstad nogmaals zulk een burgemeester toewenschen voor hetzelfde doel; maar helaas! dergelijke mannen zijn niet meer te vinden. En had Johan de Witt zijn krachten geheel aan de wetenschap gewijd en evenals Christiaan de politiek gemeden, hij zou voorwaar een heel wat gelukkiger leven hebben geleid en rustig ten grave zijn gedaald; zijn naam zou in het geschiedboek der mathematische wetenschappen met gulden letteren staan opgeteekend!

Beiden waren, toen zij de volle hoogte hunner ontwikkeling hadden bereikt, met Christiaan in briefwisseling. Hierbij komt een derde Nederlander, mede een kweekeling der Leidsche universiteit, Hendrik van Heuraet, geboren in 1633 te Haarlem, die aanvankelijk in de medicijnen studeerde, maar later al zijn krachten aan de mathesis wijdde en daaraan, blijkens zijn briefwisseling met Huygens, voortreffelijke bijdragen leverde.

Tot zijn tijdgenooten behoorde ook de drie jaren jongere wijsgeer Spinoza. Doch uit de briefwisseling kan worden afgeleid, dat, hoewel zij gelijktijdig in de residentie vertoefden, tusschen hen geen persoonlijke omgang plaats vond en geen brief werd gewisseld. Toen Christiaan te Parijs woonde, schreef hij aan zijn broeder over het glazen slijpen van Spinoza, dien hij den ‘jood van Voorburg’ noemt. Over diens wijsgeerige geschriften laat hij zich nergens uit; slechts bezorgde hij deze op dringend verzoek aan een Fransch geleerde, zonder eenige bijvoeging. Doch uit de briefwisseling van Spinoza blijkt, dat hij de

werken en ontdekkingen van Christiaan op den waren prijs stelde en den schrijver hoog vereerde.

De Hollandsche wiskundigen waren in de wetenschappelijke wereld van die dagen met eere bekend; Newton heeft hen herhaaldelijk geroemd en zelfs algebraïsche leerboeken van Hollandsche meesters voor zijn voordrachten en onderzoekingen gebruikt. Hoe hij bij zijn grootsche ontdekkingen gebruik maakte van Huygens' voorafgegane onderzoekingen, het past niet in de lijst van dit opstel om dit thans aan te toonen. Christiaan Huygens was de oudste van het edele drietal, dat hij met Newton en Leibniz vormde; zij hebben de mathematische wetenschappen tot het hooge standpunt verheven en op de vasten grondslagen gevestigd, welke thans nog dienst doen.

Doch ook dit behoort tot een latere periode van zijn leven. Geen uiterlijke drang bracht hem tot de beoefening der wetenschap: zijn levensomstandigheden hadden hem veroorloofd, hetzij een leven te leiden van genot en verstrooiïng in den maatschappelijken kring, waarin hij werd geboren, of wel gelijk zijn vader en broeders een ambtelijken werkkring te doorloopen. Beide heeft hij versmaad; van het éérste had hij een afkeer, voor het tweede geen aanleg. Zijn hoogste begeerte was de hem geschonken gaven te besteden aan de ontwikkeling der wetenschap, zonder andere eerzucht, dan zich hierin een goeden naam te verwerven.

Bij zijn ontdekkingen op verlerlei gebied werd hij vervolgd door den naijver van vakgenooten, die hem beschuldigden zich te tooien met de veeren van andere vogels; doch met gerechtvaardigde verontwaardiging kon hij die beschuldiging ver van zich werpen. Hij gaf steeds eere aan wien eere toekwam, doch kwam ook op voor het oorspronkelijke zijner vindingen, zoo dikwijls dit hem geheel of ten deele werd betwist.

Of dan geen schaduw dit lichtbeeld verduistert? Zeer zeker, doch haar invloed deed zich eerst in later dagen bemerken, zoodat ik haar hier kan terzijde laten. In een volgende studie omtrent zijn leven en werken zal de gelegenheid, om daarop te wijzen, zich van zelve voordoen.

P. VAN GEER.

Stadsaanleg en wetgeving. Woningwet en stedenbouw.

I.

Een stad is misschien nog wel iets meer dan een inrichting tot volkshuisvesting.

De Wet nu van 22 Juni 1901 *Stb.* 158 houdt bepalingen in ‘betreffende de volkshuisvesting’.

Daartusschen zijn er wel een paar verdwaald, die stadsaanleg betreffen; maar ik hoop in het volgende aan te toonen, dat deze regeling ‘*in transitu*’, in het voorbijgaan, aan het belang van het onderwerp allerminst recht doet wedervaren.

Het woord ‘Volkshuisvesting’ is bovendien dubbelzinnig. Strict genomen beteekent ‘huisvesting van het volk’ de huisvesting van *alle burgers*. Zoo bevatten de artikelen 1 tot en met 8 der Woningwet, waarin van bouwverordeningen sprake is, regels, bestemd om voor de huisvesting van *alle burgers* te gelden.

Naar populair spraakgebruik kan evenwel onder ‘volkshuisvesting’ worden verstaan: de huisvesting van de minder gegoede burgers, die in de wandeling wel eens ‘het volk’ genoemd worden. Aldus opgevat geldt een regeling der volkshuisvesting dan alleen de woningen der armen: ‘the dwellings of the poor’. Omtrent dat meer beperkte onderwerp bevatten de artikelen 9 tot en met 25 en 29 tot en met 36 der Woningwet bepalingen.

Maar zelfs indien men onder ‘volkshuisvesting’ niet enkel de huisvesting van arbeiders en proletariërs verstaat, ook dan is een stad nog iets meer dan een inrichting tot volkshuisvesting alleen.

Al beschouwen wij een stad alleen van den tastbaren, den concreten kant, dan moeten wij toch aanstonds gewaar worden, dat de gebouwen, waaruit zij bestaat, niet enkel woningen zijn.

Er zijn ook werkplaatsen.

Een woning kan wel gelijktijdig werkplaats zijn, maar een werkplaats dient zelden tot woning of huisvesting.

Der werkplaatsen zijn er zelfs velerlei.

Ik zou de categorieën der beroepsgewijze lijst van elk adresboek

kunnen afschrijven en dan zou ik al een bonte verzameling van allerlei werkplaatsen bijeen hebben.

Ter wille van mijn lezers zal ik dat natuurlijk niet doen.

Zij weten zelf ook wel, dat er in een stad timmermans-, behangers-, banketbakkers-, kappers- en nog velerlei andere werkplaatsen zijn.

Worden de werkplaatsen grooter, dan noemt men ze fabrieken. Ook de lijst daarvan zal ik mijnen lezers sparen.

Behalve werkplaatsen en fabrieken zijn er in een stad gebouwen, waar vervaardigde werkstukken ten verkoop worden opgestapeld en uitgestald, met gemeene vrijmoedigheid ‘winkels’, met meer plechtige deftigheid ‘magazijnen’ genoemd. Ten derde male verwijs ik naar het adresboek.

Als een bijzonder soort van werkplaatsen moeten de kantoren worden genoemd, waar bankiers, kassiers, kooplieden, advocaten, notarissen, architecten en anderen meer achter hun lessenaars werken.

Tot die bijzondere soort van werkplaatsen behooren ook de kantoren en andere gebouwen, waar de ambtenaren onzer openbare lichamen en instellingen tot heil der menschheid werkzaam zijn. Ik ben niet zoo'n Nurks om te willen schrijven: ‘geacht worden werkzaam te zijn’...

En dat zijn er heel wat: belastingkantoren, politiebureaux, rechtszalen, om met de minst aangename te beginnen; de gebouwen der omvangrijke administratiën van gemeente, waterschap, provincie, staat; en tot bekroning van heel deze reeks: de kazernes der gewapende macht.

En nog hebben wij niet alle gebouwen eener stad gecatalogiseerd; er zijn er, en waarlijk niet de minst fraaie, die ook niet tot huisvesting en slechts weinigen personen tot werkplaats dienen: de inrichtingen, waar men versnaperingen en gezellig verkeer geniet: koffiehuizen, restauraties, societeiten, noem daar in het voorbijgaan hotels en badhuizen bij; de plaatsen waar men ter bespreking van gemeenschappelijke belangen en tot het vieren van feesten bijeenkomt: vergaderzalen; instellingen van liefdadigheid, als ziekenhuizen en klinieken; de gebouwen ten dienste van kunst, wetenschap en onderwijs; concertzalen, schouwburgen, musea, universiteiten, scholen; eindelijk en ten slotte: de tempels aan den godsdienst gewijd, de kerken, wier torens en daken het silhouet der stad reeds uren ver in het landschap karakter en individualiteit verleenen.

De lijst is nog lang niet ten einde.

Ten slotte moet er een categorie aan toegevoegd, die ten deele uit gebouwen, ten deele uit terreinen met bijzondere bestemmingen bestaat: spoorwegstations, handelsterreinen, markten, openbare slachthuizen, gas- en electriciteitsfabrieken, terreinen voor de gemeente-reiniging, waterleidingen, ten slotte het kerkhof, waar wij eindelijk allen belanden en rust vinden.

In het belangrijke verzamelwerk van Wuttke, *Die deutschen Städte*, *geschildert nach den Ergebnissen der ersten deutschen Städteausstel-*

lung zu Dresden 1903, (Leipzig 1904), - geeft Prof. Frits Schumacher op blz. 51 de volgende opsomming van de bouwwerken, die in een stad door het gemeentebestuur zelf plegen te worden uitgevoerd:

'Inrichtingen ter bevordering der beschaving (cultuur): musea, bibliotheken, scholen; - inrichtingen voor ontspanning: badhuizen en zwemscholen, parken, theaters, concertgebouwen (laatstgenoemde bevorderen m.i. meer cultuurdoeleinden dan enkel ontspanning); - inrichtingen voor de dagelijksche levensbehoeften: markten (open of overdekte), slachthuizen, verlichtingswerken, waterleidingen; inrichtingen voor het verkeer: bruggen, spoorwegen; - inrichtingen voor de veiligheid: brandweer en politie; - inrichtingen voor verzorging: ziekenhuizen, blinden- en krankzinnigengestichten; - ten slotte het kerkhof. Het geheele leven van den mensch, het innerlijke leven en het uiterlijke, het arbeidende en het genietende, speelt zich binnen deze begrippen af. Elk van deze begrippen beteekent bouwwerken'...

Al is de catalogus verre van volledig, men zal nu wel misschien willen gelooven, dat een stad niet alleen een inrichting voor volkshuisvesting is. Al zijn de huizen, theoretisch beschouwd, antérieur aan alle andere gebouwen, in de practijk is er in een stad nog wel iets anders dan woonhuizen te zien.

En al blijven wij ons nu steeds bepalen bij het materieele beeld eener stad, dan blijkt, dat zelfs met een opsomming der gebouwen een stad nog niet beschreven zou zijn.

Het eigenaardig verschijnsel toch doet zich voor, dat de menschen, die een stad bewonen, ja soms zelfs menschen, die er niet wonen maar van buiten komen, zich van hun woonplaatsen naar verschillende van de werkplaatsen en andere gebouwen en inrichtingen begeven en weer terug; en dat soms zelfs meer dan eenmaal daags.

Het zou er in de toekomst waarschijnlijk zelfs nog al saai uit gaan zien, als, door telephonen en andere nog uit te vinden tele-pathische, tele-practische en tele-poëtische instrumenten, de menschen hun betrekkingen met medemenschen geheel van hun woning uit konden regelen.

Dit bovengemelde eigenaardig verschijnsel wordt nu aangeduid door een der beteekenissen, die men aan het woord 'verkeer' toekent.

En de plaatsen, waarop dit verschijnsel zich afspeelt, noemt men in algemeenen zin met een eenigszins tautologisch woord: 'verkeerswegen.'

Zoowel de werkman, die zich van zijn woning naar zijn werk, als de bankier, die zich van zijn huis naar zijn kantoor begeeft, is genoodzaakt zich daartoe, te voet of per tram, per rijtuig of per auto, van de gemeentelijke verkeerswegen te bedienen. Wie anderen, hetzij particulieren of overheidspersonen, hetzij voor zijn genoegen of voor zijn belangen, in hun woon- of werkplaatsen wil bezoeken, is almede op de verkeerswegen aangewezen. Nagenoeg alle ingezetenen eener stad, door tal van niet-ingezetenen versterkt, maken noodzakelijkerwijs her-

haalde malen daags van de stedelijke verkeerswegen gebruik. En naarmate het aantal ingezetenen toeneemt, zal dus ook het verkeer over die wegen toenemen, zoodat, naar mate van de toeneming der bevolking, die wegen geschikt zullen moeten zijn, of gemaakt worden, voor een steeds toenemend verkeer.

Naast de woningen maken dus ook de verkeerswegen een integreerend, een onmisbaar deel eener stad uit. En behalve de hoofdaderen voor doorgaand verkeer behooren zelfs onder dit algemeene begrip gebracht te worden: de zijtakken, die van deze hoofdaderen tot de woonhuizen voeren, zg. woonstraten, - de pleinen en parken, die tot verruiming, tot verlustiging en verluchtiging van het stadsgebied dienen, - de handelskaden, havens en waterwegen, die vooral voor het verkeer met goederen zijn bestemd.

Ik vraag mijnen lezers wel excuus, dat ik hun dit alles heb moeten herinneren.

Maar het feit, dat twee bepalingen betreffende stadsaanleg in een Nederlandsche wet tot verbetering der ‘dwellings of the poor’ zijn verzeild, heeft reeds tot de gevolgtrekking geleid, dat bedoelde twee tamelijk schrale en niet minder duistere bepalingen nu ook uit het oogpunt van ‘volkshuisvesting’ verklaard moeten worden. Vandaar ware slechts een stap tot de conclusie, dat de rechtsgrond voor bepalingen omtrent stadsaanleg, en het doel waarmede steden gebouwd worden, eigenlijk gelegen zouden zijn in de huisvesting van het proletariaat.

Wie echter niet tot het gilde der demokraten behoort, zal het, hoop ik, nu wel met mij eens zijn, dat een stad, ook in concreten zin, meer is dan een instelling tot huisvesting van behoeftigen; dat het doel, waaraan de aanleg eener stad moet beantwoorden, meer omvat dan de zorg voor goede woningen; en dat wettelijke bepalingen omtrent stadsaanleg er op gericht moeten zijn, het tot stand komen van het geheel architectonisch organisme, dat stad heet, te verwezenlijken.

Onder de aangelegenheden, die een goed gemeentebestuur na aan het hart behooren te liggen, bekleedt de zorg voor het tastbare uiterlijk, voor den concreten, materieelen, architectonischen aanleg der stad een allervoornaamste plaats.

Het is uitnemend, dat een gemeentebestuur zorg draagt voor de openbare orde binnen zijn gebied, voor zooveel die zorg door den Staat aan de gemeentebesturen is overgelaten. Maar hoe kan een gemeentebestuur zorgen voor orde en voor veiligheid (het begrip ‘veiligheid’ wordt door het begrip ‘orde’ omsloten), voor veiligheid en orde van het verkeer, wanneer de banen, waarlangs dat verkeer zich moet bewegen, niet aan rechtmatige eischen voldoen?

Het is voortreffelijk, dat een gemeentebestuur zorg draagt voor de openbare gezondheid en zedelijkheid; en laten wij dan zedelijkheid in ruimen zin nemen, zoodat al wat beschaving en cultuur is, daar ook onder valt. Men zal dan keuring houden van levensmiddelen, men zal

drinkwater en zuivere melk, onberispelijk vleesch en brood verschaffen, besmettelijke ziekten tegengaan; men zal het verblijf in de stad veraangenamen op allerlei wijzen, bijvoorbeeld door electrisch lichtschijnsel en bloemenpracht, en men zal scholen bouwen en schouwburgen en kunstzalen. Maar wat baten al die maatregelen en voorschriften, al dat kunstlicht en die bloemen en die schitterende theaters en luchtige scholen, als in al te nauwe straten het zonlicht en de frissche lucht niet kunnen binnendringen? Wat baat veraangenaming van het verblijf in een stad, als de woongelegenheid er zoo beperkt en zoo duur is, dat de woningen, waarin de stedelingen huizen, te armzalig zijn voor het geld, dat zij er voor moeten uitgeven?

Hoe meer we er over nadenken, des te meer beseffen wij, dat het eerste, het voornaamste onderdeel van de taak van een gemeentebestuur is: *de bouw der stad:*

de zorg voor goede en goedkoope woongelegenheid door bouwpolitie en grondpolitiek;

de zorg voor de openbare gezondheid, door verzekering van ruime toetreding van direct zonlicht en frissche, ook niet door stof verontreinigde lucht tot de woningen, voorts door zuiverhouding der stadsatmosfeer en verschaffing van gelegenheid tot rust en verpoozing;

de zorg voor behoorlijke verdeeling van woon- en werkplaatsen in verschillende wijken;

de zorg voor doelmatig en gemakkelijk te regelen verkeer;

de zorg voor architectonische schoonheid.

Ik sprak daar van een behoorlijke wijkindeeling. Niettegenstaande de Hinderwet staan er altijd nog veel te veel fabrieken midden tusschen woonstraten. Die behooren thuis in de handelswijk, waar sporen, kaden en havens hun tot gerief zijn. Ook is een buurt, waar villa's, burgerhuizen en arbeiderswoningen door elkaar staan, een onding uit aesthetisch en uit financieel oogpunt en vol hinder en ongerief voor *alle* betrokkenen.

Wie een stadsaanleg ontwerpt, zal dus moeten beginnen, met een breed penseel de complexen aan te geven, waar hij zich de industrieele wijk, waar hij zich het centrum voor handel, administratie en bestuur, waar hij zich de luxe-kwartieren der rijken, waar hij zich de woonhuizen der burgerij, waar hij zich de woningen der arbeiders denkt, waar eindelijk parken kunnen komen, hetzij om de stedelingen te doen uitrusten, vrij van het geraas en het stof der straat in de verkwikkende atmosfeer van boomgroen en bloemen, hetzij om den kinderen gezonde gelegenheid tot spelen te geven.

Dit eerst! Zonder dat zal er *nooit* iets goeds uit een stad groeien.

En dan neemt de ontwerper het potlood ter hand en begeeft zich aan het moeilijkste, het verwikkeldste deel zijner taak, waaruit zal

moeten blijken, of hij over verstand, over kennis en over kunst beschikt: de aanleg der straten of verkeerswegen.

De eischen, aan dit essentieele doel van den stadsaanleg te stellen, zijn van drieërlei: van verkeerstechnischen, van hygiënischen en van aesthetischen aard.

De eerste eisch brengt mee, dat het net van verkeerswegen eener gemeente behoorlijke bewegingsvrijheid en ontwikkelingsgelegenheid verschaffe aan het verkeer, dat zich, naar aanleiding van de distributie der gemeente over haar gebied, over deze verkeerswegen beweegt of behoort te kunnen bewegen. Daaruit volgt dus de noodzakelijkheid van een goede richting en behoorlijke breedte en voorziening met kunstverkeersmiddelen der hoofdverkeerswegen, zoowel die de gemeente met de buitenwereld verbinden, als die de verschillende wijken en stadsdeelen verbinden onderling, vermijding binnen redelijke en mogelijke grenzen van omwegen, en vermijding, zooveel mogelijk, van die verkeershindernissen, die men kruisingen of, erger nog, verkeerspleinen *(lucus a non lucendo)* noemt.

De tweede eisch brengt mee, dat zulks geschiede met in-acht-neming der eischen van de openbare gezondheid. De breedte der straten wordt eensdeels bepaald door het verkeer, dat zij moeten opnemen, anderdeels (in verband met de hoogte der huizen) door de gelegenheid tot ruime toetreding van zonlicht en frissche lucht, die zij moeten bieden. Derhalve moet de richting zooveel mogelijk zoo worden getrokken, dat niet de eene kant den geheelen dag in kille schaduw wordt ondergedompeld, de andere in fel zonlicht baadt, maar dat de zon beurtelings beide kanten kan bestralen. Als middel tegen tochtige, stofwolken opjagende winden, geve men den straten flauwe bochten en vervange men kruisingen zooveel mogelijk door ineenvloeiingen. Dit laatste was tevens verkeerstechnische eisch. Ook is voldoende breedte der straten nog hierom weer tevens een hygiënische eisch, omdat een in de engte gedreven, verward en geraasmakend verkeer op den duur zenuwaandoeningen veroorzaakt. Hygiënische eisch is verder de aanleg van pleinen, beplantingen, parken en speelplaatsen.

De derde eisch brengt mede, dat de bouw der stad aan redelijke architectonische vereischten beantwoorde. Bij het ontwerpen van den stadsaanleg komt natuurlijk alleen de architectonisch richtige ordening der straatgrenzen en rooilijnen te pas. Men kan deze zóó trekken, dat ook de fraaiste gebouwen geen indruk zullen maken; men kan ze zóó trekken, dat ook eenvoudige gebouwen een aesthetisch bevredigend aspect opleveren. Dat geschiedt voornamelijk door twee middelen, waarbij nu weer hygiënische en aesthetische eischen samentreffen: het geven van flauwe bochten aan de straten en het vermijden van kruisingen en zoogenaamde ‘verkeerspleinen’ om daarentegen te verkrijgen ineenvloeiingen en ‘gesloten pleinen’, die een door een achtergrond gesloten tafereel opleveren.

Bij het ontwerpen van een stadsplan moeten de grondlijnen, waarlangs later de gevels zullen worden opgetrokken, zóó worden geteekend, dat langs deze lijnen een architectonisch bevredigend stadsgezicht kan worden verkregen.

Overheidsbemoeiing met de ordonnantie der gevels zelve is een moeilijk vraagstuk, dat in elk geval bij het ontwerpen van den stadsaanleg zeer op den achtergrond ligt. Men behoort bij dit ontwerpen eenigszins te rekenen met de verrijzing van openbare gebouwen op bepaalde punten. Verder kan men in dit stadium der zaak moeilijk gaan.

Voor de uit architectonisch oogpunt richtige ordening van den stadsaanleg bestaan echter niet minder goede redenen, dan voor zijne beantwoording aan verkeerstechnische en aesthetische eischen.

Het is voor de ingezetenen geen onverschillige zaak, hoe de stad hunner inwoning er uitziet.

Wij allen ondergaan, bewust of onbewust, in belangrijke mate den invloed onzer omgeving.

Een troosteloos leelijke, dorre omgeving zal op den duur een neerdrukkenden invloed oefenen op ons gemoed. Wij worden in zulk een omgeving onverschillig en verliezen onze opgewektheid. Van de schoonheid onzer stad daarentegen gaat op den duur een verheffende, een heilzaam prikkelende invloed uit, zij vermeerdert onzen levenslust, onze energie, zij kweekt liefde voor de gemeenschappelijke woonplaats, die zich dan ook, wanneer het om ideëele belangen gaat, krachtig uitspreekt.

Ja, de schoonheid eener stad is zelfs, zoowel voor de kas der gemeente als voor de kas der ingezetenen, op geld waardeerbaar. Want zij trekt vertering makende vreemdelingen en verlokt vermogende lieden, die zoowel in de stedelijke belastingen als in den omzet der neringdoenden een ruim aandeel bijdragen, tot vestiging.

En wat zich nu vroeger in geleidelijken groei ontwikkelde en door onze van richtig besef en kunstzin doordrongen voorvaderen naar de regelen van een innerlijke noodzakelijkheid werd geleid, dat moeten wij thans voor toekomstige geslachten vooraf op het papier bepalen.

Wat de bouwpolitieverordeningen voor elk speciaal gebouw beduiden: hetzij een heilzaam regulatief voor een verstandige en solide architectonische ontwikkeling, hetzij een knellend dwangbuis voor elke natuurlijke en vrije conceptie - al naar mate zij worden ontworpen en toegepast, -: dat beduidt het plan van stadsuitbreiding voor het geheele gebied der gemeente.

Daarom verdient zeer de aandacht, wat Prof. Schumacher schrijft op blz. 49 van het reeds aangehaalde werk:

‘Het karakter van het historische gedeelte onzer steden verkeert bijna overal in een staat van overgang. Elk ingrijpen daarin is een zaak van groot belang; want het betreft daarbij geen besluiten of verordeningen, die kunnen worden ingetrokken of gewijzigd, als zij niet voldoen, maar eindvonnissen over leven en dood.

En er zijn helaas vele wijzen, waarop men het karakter eener stad dooden kan.

Er komen daarbij niet enkel gebouwen in aanmerking, die worden afgebroken; even dikwijls wordt een gebouw gedood door de wijze, waarop men het verandert, en wellicht nog veelvuldiger en onverwachter heeft een massale slachting van geheele bouwcomplexen plaats, doordat men op een in het oog vallende plaats een vreemden gast te midden van het oude en eerwaardige gezelschap laat opstaan, die door zijn aard en gestalte de stemming van het geheel vernietigt.' (Zie de studentensocieteit op het Janskerkhof in Utrecht).

Misschien loopen we hiermede vooruit.

Maar we hebben nu in elk geval van verschillende kanten gezien, wat een stadsaanleg eigenlijk is en beteekent, wat er aan vast is, en aan welke vereischten hij moet beantwoorden.

Wat kan de wet nu doen, om goeden stadsaanleg en behoorlijke stadsuitbreiding te bevorderen?

Onze Gemeentewet beantwoordt op haar reeds meer dan vijftigjarigen leeftijd wel niet meer aan alle eischen van den modernen tijd.

Maar zij is in conceptie en redactie dan toch altijd nog beter, dan wat deze moderne tijd zelf op wetgevend gebied dusver wrocht.

De algemeene omschrijving bijvoorbeeld, die art. 135 geeft van de taak en de bevoegdheid van het gemeentebestuur, is, mits verduidelijkt, voor onzen tijd nog altijd bruikbaar.

Men heeft het artikel slecht gelezen.

Dat de gemeenteraad verordeningen maakt betreffende de 'huishouding der gemeente', beteekende naar het spraakgebruik van den tijd, waarin de wet tot stand kwam, dat de gemeenteraad verordeningen maakt betreffende alles wat de gemeente aangaat, maar dat hij het gebied van rijk of provincie niet betreedt. (Vgl. art. 144 der Grondwet).

Maar nu is men later ten onrechte gaan denken, dat de wetgever van iets huishoudelijks of iets financieels had gesproken. Zoo ging men lezen, alsof er stond: de Raad mag alleen verordeningen maken betreffende (de openbare orde, de zedelijkheid, de gezondheid en) de financiën der gemeente.

Neen, de bedoeling was, dat de Raad verordeningen maakt betreffende de organisatie, de administratie, of, in één woord, de '*aangelegenheden*' der gemeente. En *onder andere* dan ook omtrent de openbare orde, zedelijkheid en gezondheid.

Die bedoeling herstelle men door een redactie, die in modern spraakgebruik datzelfde weer zegt.

De nadere specificatie der gemeentelijke aangelegenheden in art. 135, die men, tegen de eigen woorden der wet in, limitatief is gaan lezen, is, mits men ze slechts enuntiatief blijft opvatten, zoo voortreffelijk mogelijk.

Alleen dient men ‘zedelijkheid’ dan op te vatten in den zin van het moderne woord ‘cultuur’, dat nog iets meer dan beschaving omvat. De praktijk gedraagt zich trouwens naar deze ruimere opvatting; immers trekkende gemeenteraden wel degelijk allerlei cultuurbelangen, als: onderwijs van den meest onderscheiden aard, kunst en wetenschap, musea en theaters, concertgebouwen en openbare muziekuitvoeringen, binnen den kring hunner bemoeienis.

Ik zou dus willen voorstellen om art. 135 der Gemeentewet zóó te lezen:

‘Aan (den Raad) behoort het maken van de verordeningen *betreffende gemeentelijke aangelegenheden, als onder andere* die welke in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid worden vereischt.’

Ook het artikel dat in het bijzonder het onderwerp regelt, dat ons thans bezig houdt, de stadsaanleg, is nog slechts weinig verouderd.

Het luidt:

Art. 141. (De Raad) ‘beveelt het aanleggen of verbeteren van gemeentewegen, waterleidingen, straten, pleinen, grachten, gebouwen, werken en inrichtingen.’

Klaar en duidelijk wordt in dat artikel het beginsel uitgesproken: tot de bevoegdheid en de taak van den Raad behoort de stadsaanleg, met al wat daarbij behoort.

De uitwerking van dat beginsel is intusschen voor verbetering vatbaar.

Een ‘waterleiding’ bijvoorbeeld kon in den tijd, waarin de Gemeentewet ontstond, even goed beteekenen een kanaal, als datgene wat wij thans onder een waterleiding verstaan. Er is echter geen bezwaar om het woord te behouden. Een gebouw, waarvan de oprichting door den Raad bevolen wordt, zal wel altijd een openbaar gebouw zijn; de oprichting van particuliere gebouwen wordt door den Raad niet bevolen, maar alleen toegelaten.

Naar het voorbeeld van art. 135 der Gemeentewet moet men, dunkt mij, geven een algemeene omschrijving, waar alles onder valt, en daarnaast ter verduidelijking een enuntiative opsomming:

‘In elke gemeente beveelt de Raad het aanleggen of verbeteren van straten, pleinen, lanen en parken; van grachten en havens; van waterleidingen; van openbare gebouwen, en van andere wegen, wateren, werken en inrichtingen.’

Het zal moeilijk zijn, eenig onderdeel van stadsaanleg te bedenken, dat niet onder een der begrippen ‘wegen, wateren, werken of inrichtingen’ valt.

In dit artikel hebben wij dus vanzelf de basis of de inleiding voor verdere bepalingen omtrent stadsaanleg.

Voor ik met de bespreking daarvan verder ga, echter eerst een paar opmerkingen over de beide veelzeggend woorden ‘de Raad’.

Het is geen geheim, dat het met den aanleg van stadsuitbreidingen in Nederland lang niet overal zoo heel best wil lukken. Met name als men ziet, wat er - enkele misgrepen uitgesloten - onder verkeerstechnisch, hygiënisch en aesthetisch opzicht in Duitschland op het gebied van stadsuitbreidingen en verkeersverbeteringen in oude stadsgedeelten bereikt wordt - en daarvan kan ieder zich gemakkelijk overtuigen - dan komen wij in vergelijking daarmede droevig achteraan.

Waaraan ligt dat?

Het antwoord ligt in de oude spreuk: 'Quid leges sine moribus', vrij vertaald: 'wat zijn *wetten* zonder *mannen*?'

Zelfs al hadden wij - wat niet het geval is - een behoorlijke wettelijke regeling omtrent stadsaanleg, dan zou toch nergens een richtige stadsaanleg kunnen tot stand komen, als het ontwerpen en uitvoeren daarvan niet aan de richtige mannen wordt toevertrouwd.

En zijn nu onze gemeenteraden daarvoor de richtige organen?

Ik vrees wel, dat het in onzen modernen en demokratischen tijd als een paradox zal blijven klinken, maar ik blijf toch bij mijn reeds elders uitgesproken gevoelen: zal een gemeente goed bestuurd worden, dan moet zij bestuurd worden door mannen, die in het besturen eener gemeente deskundig zijn.

En nu is onder deze bestuurstaak, gelijk wij gezien hebben, ook de architectonische aanleg, resp. uitbreiding der stad begrepen.

Dat ons aller souvereinen, de kiezers, aan de candidaten voor het lidmaatschap van een gemeenteraad examen afnemen, juich ik zeer toe.

Alleen heb ik weinig op met de punten, waarover het examen in den regel loopt.

De candidaten bieden tegen elkaar op, wie maar aan de meerderheid der kiezers het meeste beloven zal, al weten zij misschien wel, wie men 'met veel beloven en weinig geven... in vrede doet leven.'

Met vette letters wordt op de strooibiljetten gedrukt, dat A., eenmaal op het gestoelte der eere gezeten, met kennis van zaken de belangen der *arbeiders* en B. de belangen van den *middenstand* zal behartigen. Van het *belang der gemeente* heb ik zelden gerept gezien...

Wie verdient er niet graag in een minimum van arbeidstijd een maximum van loon? Welnu, of de candidaten den kiezers daaraan willen helpen, deswege worden zij aan den tand gevoeld en de formule voor deze belofte tot aanvaarding der bediening staat reeds - de termen voorzichtiglijk omgekeerd - beschikbaar.

De vertaling van 'panem et circenses' luidt tegenwoordig 'loonsverhooging en muziekuitvoeringen.' Of de candidaten de zorg dáárvoor - in allerlei vormen - op zich willen nemen, dáárin worden zij geëxamineerd.

Maar men examineert niet, of zij ook van het bestuur eener gemeente iets verstaan.

Niemand denkt er aan, van gemeenteraadscandidaten het bewijs te

vragen - om bij ons speciale onderwerp te blijven - dat zij gelezen, bestudeerd en in zich opgenomen hebben de werken bijv. van *Sitte, Stübben, Baumeister*, *Henrici*, *Gurlitt*, *Wuttke* e.a. over stadsbouw.

Die boeken zijn den meesten edelachtbaren heeren zelfs niet bij name bekend. Ik vrees zelfs, dat er Wethoudersvan Openbare Werken zijn (*nomina sunt odiosa*), die er zelfs bij geruchte niet van hebben vernomen.

En toch, indien dit wel het geval was, dan zouden wij uitvoerige wettelijke regelingen omtrent stedenbouw een heel eind kunnen ontberen (de sanctie tegenover onwillige eigenaars zouden wij *niet* kunnen ontberen) en toch goede en fraaie stadsuitbreidingen krijgen.

Alleen maar, dan zou een raadslid, of aspirant raadslid, ook op elk ander gebied van gemeentelijk bestuur thuis moeten zijn. Hij zou blijken moeten geven van degelijke kennis in administratief recht, financiën, sociale en oeconomische wetenschappen.

En dan zou het raadslidmaatschap niet meer blijven een bijbetrekking, als eereambt waargenomen, maar een hoofdbetrekking, eischende de toewijding van den geheelen man.

En zoo zullen wij ons wel moeten getroosten, dat voorloopig een groot deel der raadsleden onzer gemeenten zal blijven behooren tot het geslacht der des-onkundigen.

Het bedenkelijke is nu tweeërlei.

Ten eerste dat bij dat college van des-onkundigen de hoogste macht in de gemeente berust.

En ten tweede dat voor de samenstelling van het voorbereidende en uitvoerende college, het college van Burgemeester en Wethouders, wat de Wethouders betreft, de keuze tot dezen raad van des-onkundigen beperkt is.

Vandaar dat tot verbetering onzer gemeentelijke ontwikkeling dringend noodig schijnt: versterking van het deskundig element tegenover het leekenelement in het gemeentebestuur en wel 1^{e} door de *samenstelling* van het college van initiatief (B. en W.) uit een oogpunt van deskundigheid te verbeteren, en 2^{e} door de *bevoegdheid* van dat college dan te vergrooten.

Laat zitting nemen in het college van initiatief en *feitelijk* bestuur: ingenieurs, architecten, juristen, financiers, administrateurs, deskundigen in verschillende takken van gemeentelijk bestuur. Laat dezen geen lid zijn van den raad. En laat bij den raad de controle op hun handelingen blijven, speciaal wat de koorden der beurs betreft.

De tegenwerping, dat er onder onze tegenwoordige technici, directeuren van takken van gemeentelijken dienst, sommigen zijn, die de gave missen van te ‘spreken’, kan ik niet als ernstig beschouwen.

Rem tene, *verba sequentur*, zeide de oude Cato: wie een zaak kent, vindt, na korte oefening, ook wel de woorden om haar te verdedigen. Als gemeentelijke magistraten worden geen phraseerende politici gevraagd,

die, zonder de zaak te kennen, bedreven zijn in de oppervlakkige kunst van algemeenheden als schijnargumenten te laten paradeeren. Ja, zulk slag van menschen zijn de meesten onzer technici gelukkig niet; maar dat slag kunnen wij in een gemeentebestuur ook niet gebruiken en het zou een zegen zijn, als wij het in het landsbestuur kwijt konden raken. Maar dat is een utopie...

Wanneer dan aldus het gemeentebestuur in bevoegde handen is, dan stel ik een tweeden eisch: dan late men het gemeentebestuur vrij in het bestuur der gemeente.

Thans is het in handen van een college van des-onkundigen, dat onder curateele van een college van nog des-onkundiger personen staat.

Het gaat eigenlijk vier trappen langs.

De vakmannen, nl. burgemeesters, secretarissen, directeuren van dienst, hoofdambtenaren, hangen af van het college van Burgemeester en Wethouders, dat als zoodanig minder deskundig is dan zij. Het college van Burgemeester en Wethouders hangt af van den Raad, die er weer minder van weet, dan het College. En de Raad staat onder curateele van Gedeputeerde Staten, die van de specifieke belangen van elke gemeente natuurlijk alweer minder op de hoogte zijn; totdat men eindelijk in Den Haag terecht komt bij de afdeeling van Binnenlandsche Zaken, waar alles schematisch naar de schablone behandeld wordt!

Ik laat de samenstelling der colleges van Gedeputeerde Staten, de bekwaamheid hunner leden, onbesproken.

Maar ook de bekwaamste mannen, in een college van Gedeputeerden vereenigd, kunnen onmogelijk voldoende détailkennis hebben van de concrete eischen van aanleg en bouw (om steeds bij ons onderwerp te blijven), waaraan elke gemeente binnen hun gebied moet voldoen. Die eischen zijn in elke gemeente andere; legt men nu, zooals de Woningwet wil doen, de beslissing in de handen van Gedeputeerden of zelfs van de afdeeling van Binnenlandsch Bestuur in Den Haag, dan krijgt men een schablone, die nergens behoorlijk past. Met de bouwverordeningen hebben we het al ondervonden!

De wet gaat uit van de fictie, dat bijv. Gedeputeerden van Zuid-Holland, uitspraak doende in hooger ressort, beter op de hoogte zijn van alle specifieke belangen van Rotterdam, 's-Gravenhage, Leiden, Dordrecht, Gouda, Delft, Bleiswijk, Zevenhuizen, Zwijndrecht, enz. enz., dan de eigen gemeentebesturen dier plaatsen, bijgestaan in de grootere door geheele corpsen van deskundige ambtenaren.

Als men zich dit even in concreto voorstelt, moet men toch wel inzien, hoe absurd het is.

Brengt men het bestuur der gemeenten bij Gedeputeerde Staten over, dan is het onvermijdelijk gevolg, dat zij ongelijke grootheden gaan scheren over gelijken kam. En men krijgt ten slotte in Nederland toestanden, als waaraan men thans in Indië zich tracht te ontworstelen.

Men krijgt bureaucratisch schematische regelingen, die voor elke betrokken gemeente tennaastenbij, min of meer, voor geen enkele in het bijzonder geheel voldoen.

Gedeputeerde Staten kunnen wel nagaan, of het financieele beheer eener gemeente aan goede regelen van comptabiliteit beantwoordt; maar als zij in hooger ressort gemeenteverordeningen moeten gaan maken en staduitbreidingsplannen moeten gaan verbeteren, dan kan er niets goeds van komen.

Een gemeenteraad, voorgelicht door Burgemeester en Wethouders en hunne deskundige ambtenaren, is altijd nog beter in staat om te beoordeelen, waar en hoe een straat moet worden getrokken, waar een bouwverbod moet worden gelegd, waar een openbaar gebouw moet komen te staan, dan een college van Gedeputeerde Staten of, erger nog, een ministerieel bureau te 's-Gravenhage, dat zoowel deze voorlichting als de vereischte locale en speciale kennis mist.

Naarmate onze maatschappij zich meer ontwikkelt, is er waarlijk meer reden om het heilzame beginsel der autonomie der gemeenten uit te breiden, dan om het in te krimpen.

De Gemeentewet van 1851 heeft de autonomie alleen aan banden gelegd op het stuk der comptabiliteit. Aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten worden onderworpen de besluiten der gemeentebesturen (art. 194) betreffende geldleeningen, koop of verkoop van onroerend goed, onderhandsche verhuringen en aanbestedingen, het heffen van belastingen of voeren van rechtsgedingen, eindelijk de gemeentebegrooting (art. 237). Dit komt overeen met het voorschrift van art. 146 der Grondwet. En men kan zich daarbij neerleggen, omdat eenig toezicht op de comptabiliteit inderdaad van nut kan zijn, ook voordat de kiezers aanleiding vinden om in te grijpen.

Maar de Woningwet gaat verder dan Grondwet en Gemeentewet.

De bouwverordeningen (artt. 1-8) worden ten slotte gemaakt door Gedeputeerde Staten, zij bemoeien zich (art. 19) met onbewoonbaarverklaring van woningen, zij hebben bouwverbod (art. 27) en stadsplan (art. 28) goed te keuren, enz. enz. Zoo men dit nu al niet ongrondwettig wil noemen, het is in elk geval onpractisch. En daarom zou ik eens en vooral uit de Woningwet deze bemoeienis van Gedeputeerde Staten, behalve voor zoover het te verleenen geldelijken steun betreft, willen schrappen.

In verband daarmede deel ik geheel in de bezwaren, reeds jaren lang door Prof. H. Krabbe te Groningen tegen art. 153 der Gemeentewet geopperd. (Vgl. o.a. zijn praeadvies Staath. en Stat. 1898.)

Aan de Kroon de beslissing over te laten of gemeentelijke verordeningen strijden met het ‘algemeen belang’ en ze dan door deze te doen vernietigen, strijdt met de ontwikkeling van den modernen tijd; ik zou zeggen: het is met het ‘algemeen belang’ in strijd.

Daartegenover zou ik het systeem voorstellen: Gedeputeerde Staten hebben geen technisch, maar alleen juridisch comptabel toezicht. Daartoe worden alle verordeningen en besluiten, die daarvoor in aanmerking kunnen komen, aan Gedeputeerde Staten medegedeeld (art. 167 Gemeentewet). Gedeputeerde Staten gaan dan na, of deze verordeningen of besluiten naar hun meening *tegen de wetten* strijden en dragen ze, indien zij gelooven dat dit geval zich voordoet, voor schorsing of vernietiging aan de Kroon voor.

In art. 153 Gemeentewet moeten dan de woorden 'of het algemeen belang' vervallen.

Vatten wij het voorafgaande samen.

Een stad is meer dan een instelling ter huisvesting van proletariaat. Zij is, van den materieelen of concreten kant beschouwd, een architectonisch organisme.

De aanleg van een stad moet beantwoorden aan eischen van verkeerstechniek, veiligheid, gezondheid en schoonheid.

De aanleg eener stad is een der voornaamste onderdeelen der taak van het gemeentebestuur.

Dusver laat in Nederland de aanleg der steden te wenschen over.

Om daarin verbetering te brengen versterke men in de gemeentebesturen het deskundige element tegenover het leekenelement.

Den aldus geregenereerden gemeentebesturen geve men dan echter meer, niet minder autonomie dan hun door de Gemeentewet van 1851 werd toegekend.

En dan doet ten slotte de vraag zich voor: kan men, beter dan in de zg. Woningwet geschiedde, den gemeentebesturen door een wettelijke regeling betreffende stadsaanleg een wapen en een richtsnoer geven, waardoor op dit gebied betere resultaten, dan thans worden bereikt, kunnen worden verkregen?

II.

Bieden de twee of drie bepalingen, die in de zoogenaamde Woningwet op het stuk van stadsaanleg verborgen liggen, aan gemeentebesturen voldoende wapen en richtsnoer om een behoorlijken stadsaanleg te verkrijgen?

Gaan wij daartoe eens na, welke bepalingen wij in de Woningwet omtrent stadsaanleg vinden, - of niet vinden.

Voor het gemak van den lezer schrijf ik de bestaande bepalingen hier eerst af:

> § 6. UITBREIDING VAN BEBOUWDE KOMMEN.
> Artikel 27.
> 1. De gemeenteraad is bevoegd in het belang der stelselmatige verbouwing te verbieden, dat gebouwen worden gebouwd of herbouwd op grond, welke

ingevolge een voorafgaand raadsbesluit in de naaste toekomst voor den aanleg van eene straat, eene gracht of een plein bestemd is.
2. Bij een raadsbesluit, hetwelk een verbod tot aanbouw of herbouw inhoudt, wordt aangegeven, op welk deel van den grond, aan één en denzelfden eigenaar toebehoorende, het verbod betrekking heeft en worden, ingeval het verbod meer dan één derde gedeelte van zijn in het plan begrepen grond betreft, de redenen medegedeeld, waarom niet tot aankoop of onteigening wordt overgegaan.
3. Op dit raadsbesluit zijn de bepalingen van artikel 7 (goedkeuring van Gedeputeerde Staten) van toepassing, met dien verstande, dat ook belanghebbenden bij Ons voorziening kunnen vragen tegen het verleenen van goedkeuring door Gedeputeerde Staten.
4. Het ontwerp van dit raadsbesluit ligt met uitvoerige kaarten en grondteekeningen ten minste gedurende vier weken voor de vaststelling op de gemeentesecretarie voor een ieder ter inzage.
5. Het raadsbesluit ligt met uitvoerige kaarten en grondteekeningen op de gemeentesecretarie voor een ieder ter inzage.
6. Van de nederlegging en van de goedkeuring door Gedeputeerde Staten wordt door het hoofd van het gemeentebestuur in een of meer nieuwsbladen der gemeente, of, bij het ontbreken daarvan, eener naburige gemeente, onverwijld kennis gegeven. Zij worden daarenboven door hem op de gebruikelijke wijze aan de ingezetenen bekend gemaakt.
Artikel 28.
1. In gemeenten, die meer dan 10.000 zielen tellen, alsmede de gemeenten, wier zielental in de laatste vijf jaren met meer dan een vijfde is toegenomen, stelt de raad, behoudens vrijstelling van Gedeputeerde Staten, een plan van uitbreiding vast, waarbij de grond wordt aangewezen, die in de naaste toekomst voor den aanleg van straten, grachten en pleinen is bestemd.
2. Dit plan wordt ten minste eenmaal in de tien jaren herzien.
3. Het plan van uitbreiding, alsmede de plannen tot herziening daarvan, zijn aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen. Tegen weigering van de goedkeuring kan door den raad en tegen het verleenen van de goedkeuring door belanghebbenden binnen eene maand beroep bij Ons worden ingesteld.
4. Het ontwerp van het plan van uitbreiding, alsmede de ontwerpen tot herziening daarvan, liggen met uitvoerige kaarten en grondteekeningen ten minste gedurende vier weken voor de vaststelling op de gemeentesecretarie voor een ieder ter inzage.
5. Het plan van uitbreiding, alsmede de plannen tot herziening daarvan, liggen met uitvoerige kaarten en grondteekeningen op de gemeentesecretarie voor een ieder ter inzage.
6. Van de nederleggging en van de goedkeuring der Gedeputeerde Staten wordt door het hoofd van het gemeentebestuur in een of meer nieuwsbladen der gemeente of, bij het ontbreken daarvan, eener naburige gemeente, onverwijld kennis gegeven. Zij worden daarenboven door hem op de gebruikelijke wijze aan de ingezetenen bekend gemaakt.

7. Bij algemeenen maatregel van bestuur worden voorschriften gegeven betreffende de inrichting van plannen van uitbreiding overeenkomstig dit artikel.

Deze voorschriften zijn gegeven bij Koninklijk Besluit van 28 Juli 1902, *Staatsblad* 160, en luiden:

Ontwerpen voor plannen van uitbreiding, ontwerpen tot herziening daarvan, vastgestelde plannen van uitbreiding en vastgestelde plannen tot herziening daarvan, overeenkomstig artikel 28 der Woningwet, worden ingericht met inachtneming van de volgende voorschriften:

a. de ontwerpen en plannen worden vervat in kaarten op een schaal van minstens 1 op 2500, met aanduiding van schaal en noordpijl;
b. de kaarten duiden de kadastrale sectie en de nummers der in het ontwerp en het plan begrepen perceelen aan, benevens den aanleg, waarvoor ieder perceel is bestemd;
c. op de kaarten wordt duidelijk aangegeven, welk deel van den grond, aan een en denzelfden eigenaar toebehoorende, voor den aanleg van eene straat, eene gracht of een plein bestemd is en welk deel van zijn grond overigens in het ontwerp of in het plan is begrepen;
d. bij de kaarten wordt gevoegd een staat van de namen en van de woonplaatsen van de eigenaars der in het ontwerp of in het plan begrepen perceelen met vermelding van kadastrale sectie en nummers;
e. de kaarten gaan voorts vergezeld van eene situatiekaart, waaruit de aansluiting van den in het ontwerp of in het plan begrepen grond aan het overige grondgebied der gemeente en zijne verkeersmiddelen blijkt en van een toelichtende beschrijving;
f. op de kaarten of in de toelichtende beschrijving worden lengte en breedte der aan te leggen straten duidelijk aangegeven.

Ziedaar dan wat er op het stuk van wettelijke bepalingen is.

Het opschrift is alreeds minder juist.

'*Uitbreiding* van bebouwde kommen' is niet alleen datgene, waar het om te doen is. Het kan noodig zijn en is in den tegenwoordigen tijd herhaaldelijk noodig, wegens de toeneming van de bevolking en dus van het verkeer, de verkeerswegen *binnen* de bebouwde kommen te veranderen of te verbeteren. Dat is wel degelijk ook een zaak van stadsaanleg. Maar dit heeft men, naar het schijnt, vergeten.

'Uitbreiding van *bebouwde kommen*' is evenmin de richtige bedoeling. Het begrip 'bebouwde kom' is zwanger van quaesties. Behooren bijv. de Scheveningsche Boschjes in Den Haag tot de 'bebouwde kom'? Bedriegt mijn geheugen mij niet, dan is door wetsduiding uitgemaakt, dat dit inderdaad het geval is; zoo kan men ten slotte onder 'bebouwde kom' ook een met aardappelen bebouwde duinvallei verstaan.

Maar nu denke men zich het volgende gansch niet onmogelijke geval: Eene gemeente heeft uitgestrekt grondgebied; aan de eene zijde ligt een bebouwd gedeelte, bijv. een dorp, een handelswijk, wat men wil; nu is er sprake van om op een geheel ander stuk van het gemeentelijk gebied een villapark te stichten. Is dat een 'uitbreiding van de bebouwde kom'? In het minst niet. Naar de letter van het opschrift der paragraaf zouden dan ook onze beide artikelen op dergelijke veelvuldig voorkomende gevallen niet van toepassing zijn.

Nog een ander geval, waaraan o.a. de koninklijke residentie ons doet denken. Op het uitgestrekte grondgebied eener gemeente liggen twee of meer van elkander afgescheiden bebouwde gedeelten. Nu kan de noodzakelijkheid zich voordoen om, ook zonder, zelfs met verbod van uitbreiding dier bebouwde gedeelten, op de onbebouwde terreinen verkeerswegen aan te leggen; men denke, voor zooveel 's Gravenhage betreft, aan Zorgvliet en aan den Watervang der duin-waterleiding. Naar de letter van haar opschrift is de paragraaf weder niet toepasselijk!

De kommen, waarin het duinwater wordt opgevangen, zijn niet bebouwd, mogen niet bebouwd worden, noch met huizen noch met aardappelen; uitgebreid worden ze ook niet; van uitbreiding van stadswijken is ook geen sprake: toch is de wenschelijkheid groot om op de bedoelde terreinen een bouwverbod te leggen en er wegen te traceeren. Strict genomen laat het opschrift der paragraaf het evenmin toe als de considerans ‘in het belang van stelselmatige bebouwing.’

Dus weg met de ‘uitbreiding’ en weg met de ‘bebouwde kommen.’

‘Stadsaanleg’ is de titel onzer wettelijke regeling.

Uit de nadere omschrijving, die het gewijzigde art. 141 der Gemeentewet geeft, volgt dan, dat daaronder elke aanleg van wegen, wateren, werken of inrichtingen op het gebied van eenige gemeente begrepen is.

Na het opschrift is er bezwaar tegen de volgorde van beide artikelen.

Art. 27 behandelt het bouwverbod en art. 28 den stadsaanleg.

Maar in art. 27 staat reeds te lezen, dat het bouwverbod alleen kan worden uitgesproken over grond, die, krachtens een voorafgaand raadsbesluit, voor den aanleg van een straat, gracht of plein - ik zou willen lezen: ‘voor den aanleg van een openbaren weg, water, werk of inrichting’ (met excuus voor de niet-herhaling van het adjectief openbaar in de verschillende vereischte geslachten) - bestemd is.

Eerst moet dus de straat enz. ontworpen en aangewezen zijn. Natuurlijk!

Maar dan moet die straat ook deel uitmaken van het stadsplan. Anders beteekent het stadsplan immers niets?

Daaruit volgt dan toch, dat de vaststelling van het stadsplan aan het uitspreken van het bouwverbod vooraf moet gaan?

En deze verandering in de volgorde is iets meer dan eene eenvoudige omzetting van artikelen op het papier.

Wat zou wel een der voornaamste oorzaken zijn, waarom thans nog zoo weinig van het tot stand komen van stadsuitbreidingsplannen - zeg liever eenvoudig ‘stadsplannen’ om er ook verkeersverbeteringen in de reeds bestaande gedeelten in te kunnen begrijpen - alzoo, waarom nog zoo weinig van het tot stand komen van stadsplannen vernomen werd?

Onder meer oorzaken ook deze: dat elke sanctie op het tot stand komen van zulk een plan in de wet ontbreekt.

De wet schrijft voor, dat in gemeenten boven de 10.000 zielen, of ook kleinere, wier bevolking in de laatstverloopen vijf jaren met meer dan een vijfde is toegenomen, een uitbreidingsplan (lees: stadsplan) moet worden gemaakt.

Gedeputeerde Staten kunnen van die verplichting vrijstelling verleenen.

En als Gedeputeerde Staten eens geen vrijstelling hebben verleend en ook geen stadsplan gemaakt is, wat dan?

Ja, dan ‘drinken de heeren een glas en laten de zaak zooals die en was.’

Het zou in het systeem der wet gelegen hebben om te bepalen, dat Gedeputeerde Staten dan het plan zelf maken, daar zij het nu toch al moeten goedkeuren. Dat is zoo ten aanzien van bouwverordeningen geregeld (art. 8). Maar die consequentie schijnt men niet te hebben aangedurfd; men zou anders zeggen, dat wie iets beoordeelen en goed- of afkeuren kan, het toch ook zelf moet kunnen maken.

Er een strafbepaling op zetten, dat schijnt men wijselijk toch ook bedenkelijk te hebben gevonden.

Den gemeenteraad naar huis jagen wegens ‘grove verwaarloozing van de regeling en het bestuur van de huishouding der gemeente’, daartegen zou wellicht de nieuwerwetsche opvatting van huishouding als financieele zaak bezwaar inbrengen.

Summa summarum: als er geen stadsplan wordt gemaakt, wel: dan is het ook goed.

En nu heeft men het ten overvloede voor de gemeentebesturen niet alleen niet verplicht, maar ook waarlijk niet aanlokkelijk gemaakt, om zich met het ontwerpen van een stadsplan uit te sloven.

Het zal (ten eerste) weer tot die zaken behooren, die aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen zijn. Vroeger stelde elke gemeente haar eigen aanleg vast. Moeten Gedeputeerde Staten zich daar nu ook weer mee gaan bemoeien, dan is dat waarlijk geen prikkel voor de gemeentebesturen om uit eigen beweging zulk een nieuw punt van bemoeienis op het tapijt te brengen.

Wat (ten tweede) het stadsplan omvatten moet, staat er ook zoo vaag mogelijk: de aanleg ‘voor de naaste toekomst’. Wat is de naaste toekomst: de volgende dag of de volgende eeuw? Op dat stuk ontbreekt in de wet elke leiding of richtsnoer.

Maar hoe (ten derde) het stadsplan gemaakt moet worden, dat wordt in het Koninklijk Besluit met zoo verbazend veel omslag vastgesteld, dat hierin wel een der voornaamste oorzaken van afschrikking van het maken van stadsplannen zal zijn gelegen.

Staan wij even bij de onderdeelen der regeling stil.

Wat moet de omvang van een stadsplan zijn?

De praktijk leert, dat dit moet wezen een gebied, ruim genoeg voor het dubbele der aanwezige bevolking, dus waarschijnlijk iets meer dan het dubbele van het reeds bebouwde gebied. Sommige deskundigen en sommige gemeentebesturen achten uitbreidingsplannen voor het driedubbele der aanwezige bevolking wenschelijk; maar dat het minimum een plan moet zijn, voor de dubbele bevolking berekend, daaromtrent heerscht, dit mag men gerust zeggen, eenstemmigheid. Dit minimum schrijve men dus in de wet. Wil een gemeentebestuur dan verder gaan, zoo is daar niets tegen. Maar men heeft dan ten minste een concreet voorschrift.

Maar nu het ‘hoe’.

Het Koninklijk Besluit begint met een schaal voor te schrijven, die toch wel te groot is voor groote gemeenten. Bij het algemeene stadsplan is het om algemeene lijnen te doen, die ook op een schaal van 1:10.000 duidelijk genoeg kunnen worden geteekend. Men zie maar eens, welk een duidelijke détailleering de Typografische inrichting reeds met de schaal van 1:25.000 bedekt.

Terloops mag ik hierbij misschien opmerken, dat de wet, naar analogie van de onteigeningswet van 1851 (art. 6 vlg.) spreekt van een plan, dat ‘*vergezeld* gaat *van* uitvoerige kaarten en grondteekeningen’, terwijl het Koninklijk Besluit gewaagt van ontwerpen en plannen, ‘*vervat in* kaarten op de schaal van’, enz.

De redactie van het Koninklijk Besluit lijkt juister. De raad besluit den stadsaanleg zóó te maken als op de teekening staat. Het materieele substraat van het besluit, waardoor het voor het nageslacht bewaard blijft, bestaat ook wel uit papier en inkt, maar de inkt heeft ditmaal niet den vorm van letters en woorden, maar van lijnen. Wat een onmogelijke omslag zou het zijn, het geheele plan in woorden te omschrijven! Men beproeve dat bijvoorbeeld eens met Rembrandt's ‘Nachtwacht’, waarop juist dezer dagen verschillende autoriteiten hun vernuft hebben gewet. Ook is nog niet duidelijk, wat met ‘grondteekeningen’ wordt bedoeld - van geologisch onderzoek is toch in den regel geen sprake - en wat het verschil is tusschen ‘grondteekeningen’ en ‘kaarten’. Evenmin waarom de teekeningen bovenop de gemeentesecretarie ter inzage moeten liggen, in plaats van ‘ter’ gemeentesecretarie.

Doch deze dingen zijn nu nog zoo erg niet.

Wat wel erg is, dat is, dat bij de kaarten moet worden gevoegd ‘een staat van de namen en van de woonplaatsen van de eigenaars der in het ontwerp of in het plan begrepen perceelen met vermelding van kadastrale sectie en nummers.’

In elke gemeente pleegt een copie der kadastrale registers te worden gehouden; en nu behoeft men maar even na te vragen, om te vernemen welk een arbeid voor het bijhouden dier registers wordt vereischt.

Nu stelle men zich voor, dat gemeenten als Amsterdam of Rotterdam een kaart moeten uitgeven van het dubbele van het thans bebouwde gebied en daarbij een lijst moeten voegen van alle eigenaars met hun kadastrale perceelen en hun woonplaatsen. Dat worden een paar folianten; en als men de laatste pagina bijgeschreven heeft, kan men met het bijwerken der eerste pagina weer beginnen.

En al die moeite, terwijl de copieën der kadastrale registers reeds liggen ter secretarie!

't Is waarlijk geen wonder, wanneer een gemeentebestuur dáártegen opziet. Het is een onbegonnen en bovendien nutteloos werk!

Zoo begrijpt men, dat er nog zoo weinig stadsplannen voor den dag kwamen.

Wat moet men nu doen?

Men moet eensdeels de zaak practisch beter uitvoerbaar maken; maar dan ook anderzijds voor een sanctie zorgen, dat wil zeggen: een voelbaar nadeelig gevolg met een nalatigheid verbinden.

Er is geen gemeentebestuur, dat niet de dringende noodzakelijkheid voelt, om ter wille van een behoorlijken stadsaanleg een verbod om te bouwen op sommige gronden te kunnen leggen.

Welnu, de geldigheid van dit bouwverbod stelle men afhankelijk van het vooraf bestaan van een algemeen stadsplan.

Zoodra dan zonder zulk algemeen stadsplan een bouwverbod zou worden uitgesproken, loopt de daardoor getroffene onmiddellijk naar den rechter en hoort dan de ongeldigheid van het verbod uitspreken.

Waarlijk, men zal de stadsplannen dan wel zien ontluiken, als bladeren in de lente.

Maar dan moet men dit ook practisch mogelijk maken.

Een stadsplan is ten slotte een kunstwerk; men moet daarmee te werk gaan als met elk kunstwerk en eerst de conceptie van het geheel ontwerpen in groote lijnen en dan de détails uitwerken.

Het is daarom niet verboden, om bij het opzetten van het geheel reeds dadelijk een of ander onderdeel te voltooien... tegelijk met de conceptie van den Lohengrin ontstond dadelijk de ballade van den Mont-Salvat... en wie in de kunstgeschiedenis thuis is, zal bij honderden de schilderijen, drama's, toondichtingen aan kunnen wijzen, waarvan détails reeds tegelijk met de hoofdgedachte werden geboren.

Kortom, een stadsaanleg is, *moet* zijn een kunstwerk. Men late de gelegenheid open, dat een stadsaanleg als kunstwerk tot stand kome.

En dat is ten overvloede ook de feitelijke gang van zaken in de geldende practijk.

Ook de geldende practijk onderscheidt tweeërlei: de vaststelling van zg. ‘bouwplannen’, dat zijn wijk- of straatplans in alle détails, en den aanleg van het geheele stadsplan.

Slechts lijdt de practijk veelal aan het euvel, dat speciale wijkplans worden vastgesteld, *zonder* dat een algemeen stadsplan bestaat, of zonder dat met een algemeen stadsplan voldoende rekening wordt gehouden.

Dat moet anders worden.

Het vaststellen van een algemeen stadsplan behoort altijd aan het in bijzonderheden vaststellen van speciale wijkplans vooraf te gaan.

Ik denk mij de volgende regeling:

Art. 141 der Gemeentewet stelt het beginsel voorop, dat het tot de taak en de bevoegdheid van den Gemeenteraad behoort om den aanleg der stad vast te stellen en aan de uitvoering daarvan de hand te houden.

Nu volgt een artikel (art. 28 der Woningwet), waarin deze verplichting gepreciseerd, en in het bijzonder het ontwerpen van een algemeen stadsplan wordt voorgeschreven.

‘Naaste toekomst’ wordt vervangen door ‘het dubbele der bevolking’.

Het preventieve toezicht van Gedeputeerde Staten (‘goedkeuring’ om te kunnen gelden) wordt vervangen door een repressief toezicht (mededeeling van alle besluiten betreffende stadsaanleg met kans op schorsing of vernietiging in geval van strijd met de wet.)

Geschikte termijnen van visie, opdat de ingezetenen van het *ontwerp* kunnen kennis nemen en daartegen bezwaren inbrengen en van het *vastgestelde plan* kunnen kennis nemen om zich daarnaar te gedragen, blijven behouden.

Het Koninklijk besluit vervalt. Het noodzakelijke wordt in de wet opgenomen, overtollige belemmering der gemeentebesturen wordt aan de bemoeizucht der administratieve ambtenaren onttrokken.

Een schaal van 1:10,000 als minimum is geen drukkende eisch en biedt gelegenheid genoeg voor zoodanige duidelijkheid, als in dit stadium der zaak vereischt wordt.

Het groote stadsplan trekt de algemeene lijnen voor een toekomst, die waarschijnlijk een 25 tot 40 jaar omvat.

Zal er van den groei der stad iets goeds worden, dan moet men natuurlijk weten, waar men heen wil.

De grond moet op dat stadsplan worden aangewezen, die voor den aanleg van de straten en de pleinen, van lanen en parken, van grachten en havens, van openbare gebouwen en van andere wegen, wateren, werken en inrichtingen bestemd is.

De richting der gemeentelijke verkeersmiddelen moet op dit plan worden aangegeven en de vermoedelijke bestemming der verschillende wijken moet er op worden aangeduid.

Met het oog op dien laatsten eisch is het wel degelijk gewenscht, dat *alle* straten en *alle* pleinen op het plan worden geteekend; niet alleen maar de hoofdverkeerswegen. De vorm der tusschen de straten gelegen bouwblokken bepaalt den aard der bewoning eener wijk. En voorts dient men zich rekenschap te geven, hoe de straten van tweede en derde orde ten opzichte der hoofdverkeerswegen zullen loopen.

Bezwaarlijk is dit niet; want de Raad blijft ten allen tijde bevoegd het stadsplan te herzien; en het is goed, dat hij daartoe zelfs elke tien jaar verplicht worde.

Natuurlijk behoort de Raad bij het ontwerpen van het stadsplan de eischen van verkeer, veiligheid, gezondheid en architectonische schoonheid in acht te nemen.

Dit schrijve men dan ook in de wet, in de plaats van de nietszeggende uitdrukking ‘in het belang van stelselmatige bebouwing.’

Om zeker te zijn, dat hij iets goeds en schoons krijgt, kan de Raad een prijsvraag uitschrijven; de hoofdambtenaren der groote gemeenten zijn dikwijls te zeer met administratieve werkzaamheden overladen om zelf iets schoons te kunnen ontwerpen. Om het eene en het andere te kunnen, moet men al een zeer buitengewone persoonlijkheid zijn.

Een uitbreidingsplan voor een stad te maken, is een buitengewoon

moeilijk werk, dat de gaven van een ingenieur, verkeerstechnicus en hygiënist evenzeer eischt, als het kunstgevoel van een aesthetisch hoog ontwikkeld architect. Administratieve bureaux zijn niet de plaatsen, waar zulk werk het beste tot stand komt.

De meeste kans op de beste oplossing heeft men, als de ambtenaren der gemeentewerken, met hun intieme kennis van alle locale omstandigheden toegerust, een programma opstellen met alle technische gegevens omtrent de bevolking en hare toeneming, de bodemgesteldheid, de gewenschte plaatsen voor nieuwe wijken en gebouwen, en dit programma dan tot grondslag voor een prijsvraag strekt.

Tot zoover over het algemeene stadsplan.

En nu volge daarna een artikel, dat over de détailplans, de bouwplannen, of wijk- of straatplans handelt.

Deze wijkplannen beduiden uitvoering van het stadsplan in zijn onderdeelen.

En wel dadelijke uitvoering.

Een wijkplan wordt gemaakt met het oog op een dadelijk beginnende bebouwing.

Dan moet dus radeergummi en potlood worden ter zijde gelegd; met scherpe inktlijnen wordt nu geteekend precies zooals het wordt, en straks worden de lijnen op de straat in hardsteen en baksteen nagetrokken en is er in eeuwen niets meer aan te veranderen.

Nu gaat men dus alles nog eens détailleerend na. 't Is niet mijn bedoeling, dat men met het wijkplan het stadsplan weer omverwerpt. Neen, het wijkplan moet '*ter uitvoering*' van het stadsplan strekken en die uitvoering gaat men nu in bijzonderheden vastleggen.

Vandaar dat voor deze wijkplans een grootere schaal moet worden voorgeschreven. Ik zou zeggen 1:500; mijnentwege ook 1:1000.

Hier geldt het woord van Aristoteles: bij elke zaak moet men juist zooveel nauwkeurigheid aanwenden (τοζουτον α□ριβειας), niet meer en niet minder, als de aard der zaak vereischt.

Op deze teekening moet nu natuurlijk de bestaande kadastrale indeeling met de nummers precies zijn aangegeven. En precies moeten er nu de grenslijnen van alle straten of andere wegen op zijn getrokken.

Die straatlijnen kunnen tevens rooilijnen zijn. De rooilijn kan ook achter de straatlijn vallen, maar dan niet verder dan 10 Meter.

De Raad maakt nu die wijkplans, wanneer hij wil. Uit den aard der zaak moeten zij vallen na de vaststelling van het stadsplan en voor het begin der bebouwing ter plaatse.

Na de vaststelling van het stadsplan: want *zij zijn alleen geldig*, wanneer zij '*ter uitvoering*' daarvan strekken. Maar niets belet den Raad, om *onmiddellijk* na de vaststelling van het geheele stadsplan sommige zeer gewichtige gedeelten daarvan in een wijkplan te détailleeren.

En voor het begin der bebouwing ter plaatse: dit spreekt van zelf. Geen gemeentebestuur valt het in om planloos er op los te laten

bouwen. De plaatsing der gebouwen en monumenten uit den bloeitijd der vroegere architectuur wijst trouwens ook uit, dat het vroeger eveneens is geschied.

En nu komt hier het juridische bij te pas.

De gemeenteraad is *bevoegd* krachtens een stadsplan een bouwverbod uit te vaardigen. (Art. 27 der Woningwet). Een wijkplan *is per se* bouwverbod (nieuw artikel).

Bij de vaststelling van een stadsplan moet de Raad reeds aanstonds de bevoegdheid hebben zekere hoofdverkeersaderen, zekere wijkoplossingen, zekere voor openbare gebouwen bestemde plekken met een bouwverbod te beleggen en zoo voor den gedachten aanleg te reserveeren.

Maar voor het geheele stadsplan is zulk een bouwverbod niet noodig.

Het is gewenscht, dat de Raad bij het vaststellen van het plan reeds besluit, om bijv. de verschillende wijken zoo en zoo in te richten. Dan weet men, dat later het wijkplan in dien geest zal uitvallen en men kan daarop rekenen. Maar kleine verschuivingen in détails moeten in den loop van de circa 25 jaren, waarvoor een stadsplan strekt, toch nog mogelijk blijven. En daarom geen taboe aanstonds over het heele plan!

Maar ligt het wijkplan er eenmaal, dan is de toestand gekristalliseerd.

Verboden zij daarom, een gebouw op te richten elders dan aan een door den Raad bij een wijkplan vastgestelde straat of weg.

Klinkt dit niet hard? Als ik een groote heide bezit, mag ik daar geen gebouw op zetten? Wel, mijn terrein zal altijd wel aan een weg liggen en ik ben vrij uit eigen beweging verder dan 10 Meter achter de rooilijn te gaan. Maar ik moet *niet* vrij zijn op eigen houtje een weg aan te leggen; want die weg kan een geheel stadsplan bederven. Ik moet dan aan den Raad requestreeren om een wijkplan vast te stellen, waarvoor ik dan zelf, evenals zoovele bouwondernemers thans doen, een ontwerp kan aanbieden.

En dus:

Wettelijk verbod om te bouwen, anders dan volgens een wijk- of straatplan, en geen wijk- of straatplan geldig, dat niet strekt ter uitvoering van een stadsplan: ziedaar de causale keten, die de gemeentebesturen tot het maken van stadsplannen zal binden.

Daar volgt dan nog op: speciale codificatie van het thans alleen op art. 625 van het Burgerlijk Wetboek berustende rooilijnenrecht en uitdrukkelijke algemeene bevoegdverklaring van den Raad tot het geven van verdere voorschriften, m.a.w. codificatie der gebiedsheerschappij van den Raad, waarvan reeds terloops sprake is in gemeld artikel.

Ziedaar in hoofdtrekken het systeem, dat ik zou willen aanbevelen.

Nu nog enkele opmerkingen over het bouwverbod van art 27.

De woorden ‘naaste toekomst’ moeten ook uit dit artikel vervallen.

Ik laat art. 28 voorafgaan. Daarin zeg ik, dat het stadsplan moet worden ontworpen voor het dubbele der aanwezige bevolking en over-

eenkomstig de eischen van verkeer, veiligheid, gezondheid en schoonheid.

Ik kan nu niet alleen de ‘stelselmatige bebouwing,’ maar ook de ‘naaste toekomst’ uit art. 27 missen. Zulke vaagheden schaden slechts.

Ik betoogde reeds, waarom ik het preventieve toezicht, of liever de curateele van Gedeputeerde Staten verkeerd vind; maar zelfs bij enkel repressief toezicht tegen strijd met de wet kan zulk een nevelachtige ‘naaste toekomst’ gevaar opleveren. Verschil van opvatting omtrent hetgeen ‘naaste toekomst’ is, zou de meest gewichtige bouwtaboe's krachteloos kunnen maken!

Neen: bouwverbod *uit kracht van* een te voren vastgesteld stadsplan, dàn sluiten de bepalingen in elkaar.

En nu stuit ik in het geldende art. 27 op een booze bepaling: het voorschrift van alinea 2, luidende dat, zoo een bouwverbod op meer dan een derde van iemands grond wordt gelegd, ‘de redenen worden medegedeeld, waarom niet tot aankoop of onteigening wordt overgegaan.’

Wat is van dit voorschrift de bedoeling?

Is de meening, dat het gemeentebestuur gerust een bouwverbod zal leggen ook op al iemands grond, mits men den daardoor getroffene dan maar een fraai folio-papier thuis stuurt, waarop een dissertatie is gecalligrafeerd, houdende beschouwingen over den administratieven omslag, aan onteigening verbonden en den berooiden staat der stadskas, die geen aankoop toelaat?

Ja, dan zal de getroffene, al naar mate van zijn temperament, dit papier wel met een vloek of met een zucht naast zich neerleggen.

Of is de meening, dat hij met vorenomschreven dissertatie naar Gedeputeerde Staten gaat en poogt van hen, op grond van onvoldoende motiveering, opheffing van het bouwverbod te verkrijgen?

Maar dan is er veel kans, dat zulk een opheffing inderdaad volgt en de gemeente, die natuurlijk het bouwverbod niet zonder reden uitsprak, het kind van de rekening wordt.

De gewraakte bepaling berust waarschijnlijk op een generalisatie.

Wanneer weiland in bouwterrein wordt omgezet, dan pleegt inderdaad een derde gedeelte van het terrein voor straten bestemd te worden.

Maar dan heeft de wetgever vergeten, dat, bij de *bestaande* wetgeving, *de jure constituto*, voor dat doel zelden *reeds bij het stadsplan* een bouwverbod gelegd zal worden. Deze zaak pleegt men, ook in de bestaande practijk, eerst bij de goedkeuring van elk speciaal bouwplan te regelen. En dat is ook goed; men heeft uit het voorafgaande gezien, dat ook ik niet zou durven voorstellen reeds bij het stadsplan, dus voor het geheele gebied der stad een 25 tot 40 jaar vooruit, *alle* ontworpen straten door een bouwverbod vast te leggen.

Maar wat moet men, reeds dadelijk bij het ontwerpen van het stadsplan, wèl doen?

Men moet reeds dadelijk het beloop van sommige hoofdverkeersaderen, de richtige ordening van sommige gewichtige wijkoplossingen verzekeren.

En het kan zeer wel mogelijk zijn, dat men juist dáárvoor hier of daar een *geheel* perceel van een of anderen eigenaar noodig heeft en daarop conservatoir beslag moet leggen.

Speciale bouwplannen komen tegenwoordig tot stand, doordat de ondernemer ze aan het gemeentebestuur aanbiedt ter goedkeuring. In de toekomst zou ik willen, dat ze door het gemeentebestuur zelf, ter uitvoering van het algemeene stadsplan, werden ontworpen en dan door hun vaststelling *ipso jure* de kracht van bouwverbod erlangden.

Maar een bouwverbod bij het stadsplan heeft zijn beteekenis als wapen tegen 'Prellstreifen und Sperrforts', zegge: dwangstrooken en versperringswerken.

Er is over een weilandencomplex een plan van verkeerswegen getraceerd. Dit plan moet aansluiten aan de bestaande verkeerswegen der gemeente. De eischen van verkeerstechniek, veiligheid, gezondheid, schoonheid, laten op sommige, misschien zelfs op vele punten, geen wijziging in het plan toe.

Nu staat op zulk een punt, waar alzoo een ontworpen straat aan een bestaande straat moet aansluiten, een huis, een stal, een schuur met een stuk tuin, of er ligt een smalle strook weiland dwars voor; ja, dikwijls wordt zulk een sta-in-den-weg door dezen of genen speculatieven geest zelfs expresselijk opgekocht. Nu moet men kunnen verbieden, dat op zulk een stuk nog meer moois gebouwd worde, opdat het later niet met zooveel te meer moeite en kosten uit handen van den eigenaar moet worden gebroken. En het zal noodzakelijk zijn, het taboe over zulke versperringswerken of dwangstrooken uit te spreken, ook zelfs indien het geheele perceel of het grootste deel daarvan in den weg ligt, dien men als verkeersweg noodig heeft. Het kunnen stukjes zijn van 10 bij 20 Meter! Er zijn zulke dwangstrooken bekend van 0.50 M. diep en 20 tot 100 M. lang. Als men nu daarvan slechts een derde door het bouwverbod mag treffen, dan wordt het geheele bouwverbod illusoir.

Onteigenen is gemakkelijker gezegd dan gedaan. In alle geval zou de gemeente dan een zeer gemakkelijk te hanteeren onteigeningsrecht moeten hebben.

Zooals het nu staat, zal een onteigening er wel door gaan, als men ter plaatse binnen het jaar denkt te gaan bouwen. Maar dan zal zij ook geen gering bedrag kosten. Daar was het den eigenaar trouwens juist om te doen.

Maar als de bebouwing eerst over vijf jaar, of over tien jaar, of over 25 jaar, of later verwacht wordt, zal het gemeentebestuur dan een voordracht tot onteigening riskeeren, op gevaar af van door hoogere autoriteiten te worden afgewezen, die het belang niet inzien om over de bedoelde strook te beschikken?

Dan maar koopen.

Daar ware inderdaad iets voor te zeggen, ware het niet, dat de

eigenaar zich sterk zal voelen in het dubbele bewustzijn, dat de gemeente juist zijn perceel onvermijdelijk noodig heeft en er een bouwverbod niet op leggen kan.

Derhalve, hoe men de zaak ook bekijkt, een bouwverbod, desnoods op een geheel perceel te leggen, is een wapen, dat de gemeentebesturen in den strijd tegen 'Sperrforts und Prellstreifen' niet kunnen missen.

En zoo zal, naar mijne bescheidene meening, de bepaling, die het bouwverbod tot ⅓ beperkt, een bepaling waarschijnlijk ontstaan doordat men zich den werkelijken gang van zaken niet helder voorstelde, onherroepelijk moeten vervallen.

Elke medaille heeft hare keerzijde.

De gemeente heeft hare rechten, die in het algemeene belang van heden en toekomst niet mogen worden verkort. Maar ook particulieren hebben verkregen rechten en billijke aanspraken, die men evenmin mag verkrachten.

Hoe stel ik mij dan voor, den particulieren te geven, wat hun in billijkheid toekomt?

Ik stel eerst het geval, dat het gemeentebestuur bij het ontwerpen van een algemeen stadsplan gronden wil bestemmen tot plein, park, openbaar water, of eenig openbaar werk of openbare inrichting.

Ieder is het er over eens, dat eene stad in het belang van gezondheid en schoonheid de hand moet kunnen leggen op het terrein voor een park.

In beginsel moet dus het bouwverbod kunnen worden uitgesproken ten behoeve van alle openbare wegen, wateren, werken en inrichtingen, pleinen en parken inbegrepen.

Maar nu heeft Mr. Van Houten er in zijn *Staatkundigen Brief* van 3 April 1901, N°. 25, terecht op gewezen, dat daarmede de eigenaar van het daartoe bestemde terrein met het twijfelachtig genot van een negatief privilege verrast wordt.

Onteigend wordt zijn terrein niet, maar hij mag er niet op bouwen. Wil hij het verkoopen, niemand dus die er veel voor geven zal. Hij ondergaat de Tantalus-kwelling zijn buren slapende rijk te zien worden, hun gronden allengs te zien rijzen tot bouwterreinprijzen, terwijl hij zelf met zijn park in spe blijft zitten.

Ik zou dus zulk een eigenaar het recht willen geven om te eischen, dat de gemeente zijn grond koopt of onteigent. Heeft de eigenaar eenmaal dat recht, dan zal in den regel de gemeente zelve wel zoo spoedig mogelijk tot aankoop of onteigening overgaan; want hoe langer het uitgesteld zou worden, des te hooger rees dan natuurlijk de prijs.

Indien echter de grond gereserveerd wordt voor een openbaren verkeersweg, dan zie ik geen noodzaak, dat de eigenaar al dadelijk bij de vaststelling van het stadsplan het recht zou hebben om aankoop of

onteigening te vorderen; maar dat recht zou ik dan willen toekennen, als men tot de vaststelling van het wijkplan genaderd is en als dan het perceel kleiner is dan 25 M.^{2} of, in de lengte of in de breedte, smaller dan 5 M.

Ik sprak zooeven van ‘aankoop of onteigening’ met de bedoeling, dat de gemeente in onteigening steeds een middel moet hebben om tot *behoorlijken* prijs aan te koopen.

En nu lijkt het mij twijfelachtig, of de Woningwet ook in dit opzicht den gemeenten wel heeft gegeven, wat haar toekomt.

Het denkbeeld om bij de Woningwet, *de jure constituendo*, dus in de Wet (of het Hoofdstuk der Gemeentewet) betreffende den stadsaanleg, uitvoering te geven aan de bepaling der Grondwet, volgens welke in zekere gevallen onteigening zonder voorafgaande speciale wet kan worden toegepast, juich ik natuurlijk warm toe.

Onteigening is een zaak die geld kost, en waar gemeentebesturen dus waarlijk niet lichtvaardig plegen toe over te gaan. In de practijk is de omweg over de wetgevende macht dan ook allengs tot de beteekenis van een lastige en tijdroovende formaliteit gedaald; en als er al eene discussie in de Tweede Kamer over een onteigeningswet plaats grijpt, dan is, zooals Buys reeds opmerkte, de aanleiding daartoe meer gelegen in het feit, dat sommige Kamerleden ook in 's lands vergaderzaal hun qualiteit van gemeenteraadslid van 's-Gravenhage of Amsterdam niet opzij kunnen zetten, dan in eenig werkelijk rijksbelang.

Maar bij art. 26 der Woningwet wordt nu wel de bemoeienis der Staten-Generaal uitgeschakeld; maar de instantieweg over Gedeputeerden en Regeering blijft. Veel is daarmee waarlijk niet gewonnen.

Wanneer men met mij van oordeel is, dat de gemeentebesturen bij uitstek boven andere colleges bevoegd en in staat zijn om gemeentelijke aangelegenheden te beoordeelen, dan moet men hun ook het onteigeningsrecht voor gemeentelijke doeleinden toevertrouwen.

Tegen misbruik bestaat dan toch nog een dubbele waarborg, eenerzijds in het repressieve toezicht van Gedeputeerde Staten, die een raadsbesluit ter schorsing of vernietiging kunnen voordragen zoo het in strijd komt met de wet, anderzijds in de uitspraak van den rechter, voor wien het geding tot onteigening steeds zal moeten worden gevoerd.

Ik zou dus den gemeentebesturen zonder beknibbeling het recht willen geven, om ‘ter uitvoering van een stadsplan, of wijk- of straatplan’ tot onteigening over te gaan volgens de procedure, daarvoor bij de onteigeningswet vastgesteld; of die procedure voor vereenvoudiging vatbaar is, wil ik nu voor het oogenblik daarlaten.

Nu luidt de betreffende bepaling in de bestaande wet:

> ‘Zonder voorafgaande verklaring bij de wet, dat het algemeene nut de onteigening vordert, kan in het belang der volkshuisvesting onteigening plaats vinden: ter verkrijging van de beschikking over gebouwde of ongebouwde eigen-

> dommen, ten einde uitvoering te kunnen geven aan een in het belang der volkshuisvesting vastgesteld bouwplan of een plan van uitbreiding, vastgesteld in verband met § 6 der Woningwet.'

'In verband met' moet natuurlijk zijn: 'krachtens.'

'Plan van uitbreiding' geeft moeilijkheid, omdat dikwijls onteigening juist voor verkeersverbetering in het reeds gebouwde deel der stad noodig zal zijn. Die moeilijkheid vermijdt men door overeenkomstig mijn voorstel van 'stadsplan' te spreken.

Maar de ergste *inelegantia juris* zit, zooals ik reeds bij een vorige gelegenheid aantoonde, in de herhaling der woorden: 'in het belang der volkshuisvesting.'

Die woorden zouden de eerste maal moeten worden geschrapt.

Mij schijnt de bedoeling duidelijk den gemeentebesturen het recht van onteigening toe te kennen, opdat zij uitvoering kunnen geven aan een stadsplan.

Maar een radicale letterknecht zou aldus kunnen redeneeren:

de twee of drie tegenwoordige bepalingen omtrent stadsaanleg staan in de wet op de 'volkshuisvesting', derhalve erkent de wet stadsaanleg alleen in zooverre die tot huisvesting van arbeiders strekt;

in het belang der volkshuisvesting kan onteigening plaats vinden, ten einde uitvoering te kunnen geven aan een plan van uitbreiding;

derhalve mag onteigening alleen ter uitvoering van een stadsplan worden aangewend, voor zoover daarmede huisvesting van arbeiders wordt beoogd.

Volgens die redeneering zou er dan in de laatste zinsnede met andere woorden precies hetzelfde gezegd worden als in de voorlaatste: onteigening is alleen toegelaten ten behoeve van den bouw van arbeiderswoningen.

Afgezien hiervan is er nog een ander bezwaar tegen de herhaling der woorden 'in het belang der volkshuisvesting'; en wel dit, dat de eerste maal 'volkshuisvesting' vermoedelijk beteekent: 'de huisvesting van alle ingezetenen' en de tweede maal waarschijnlijk: 'de huisvesting van arbeiders.'

Reden te over om de redactie ook van dit artikel te verbeteren.

Ik zou eenvoudig willen bepalen: ter uitvoering van een stadsplan of wijk- of straatplan kan, zonder voorafgaande verklaring bij de wet, dat het algemeene nut de onteigening vordert, de Gemeenteraad tot onteigening overgaan.

En ik zou daar duidelijkshalve uitdrukkelijk willen bijvoegen:

Ter onteigening kan een breedere strook gronds worden aangewezen, dan voor den aanleg der ontworpen wegen, wateren, werken of inrichtingen vereischt wordt.

Maar welke schadeloosstelling zal nu worden uitbetaald?

Reeds bij de vaststelling van de Woningwet heeft men ingezien, dat de schadeloosstellingen veelal te hoog worden opgedreven.

Men heeft toen bepaald (art. 92 Onteigeningswet), dat vergoed zal

worden de verkoopwaarde, die de goederen hadden in het tijdperk, beginnende 18 maanden en eindigende 6 maanden voor den dag, waarop het onteigeningsplan ter visie is nedergelegd.

De bedoeling van deze bepaling was blijkbaar: te voorkomen dat door de onteigening zelve een premie op den koopprijs wordt gezet.

Maar is deze bepaling tot dat doel afdoende?

Aan de nederlegging van het plan tot onteigening gaat altijd eerst een voordracht van Burgemeester en Wethouders en daarna een beraadslaging in den gemeenteraad vooraf (art. 80 Onteigeningswet). Toegegeven, dat daar minder dan 6 maanden mee heengaan, dan zal toch in de practijk in vele gevallen eene onteigening wel langen tijd te voren in de lucht hangen. Belanghebbenden hebben er soms jaren te voren den reuk van. In de Servetstraat te Utrecht bijv. zijn nu reeds alle prijzen der huizen opgezet, met het oog op een mogelijke onteigening, waarvan ik niet weet, of zij tot stand komt en die ik voor mij trouwens door het volgen van een ander tracé zou willen ontgaan.

Blijft men in de lijn van het bedoelde artikel, dan moet men radicaler te werk gaan.

Men moet, dunkt mij, den termijn langer nemen en in plaats van den prijs ‘dien de goederen hadden *kunnen* opbrengen’, een prijs die al te veel ruimte voor gissingen en speculaties laat, concreet en beslist van de gemaakte prijzen in de openbare veilingen uitgaan.

Te Utrecht, en waarschijnlijk ook wel in andere plaatsen, geven de notarissen elk jaar een boekje uit, waarin die prijzen worden verzameld.

Ik zou iets dergelijks willen bepalen als dit:

De berekening der bij onteigening uit te betalen schadeloosstelling heeft tot grondslag het gemiddelde van den prijs, dien in de omgeving van het te onteigenen goed gelegen perceelen in de aan het raadsbesluit tot onteigening voorafgegane zes (of mijnentwege acht, of tien) jaren in de openbare veilingen hebben opgebracht.

Ter berekening van dit gemiddelde worden in gelijke mate gronden genomen, die meer naar het midden en die meer naar de buitenzijde der gemeente gelegen zijn dan het te onteigenen perceel.

Omstandigheden, die de waarde van het goed boven dit gemiddelde verhoogen, moeten natuurlijk door den eigenaar, omstandigheden, die haar verlagen, door de onteigenende partij bewezen worden.

Over dezen prijs worden deskundigen door de rechtbank gehoord. (Artt. 27 en vgl. Onteigeningswet.)

Gelijk ik zeide: zoo ongeveer zou men kunnen doen, als men in het systeem van de bestaande wet wil blijven.

Meer echter lacht mij altijd toe het denkbeeld van Mr. van Houten: den prijs van alle onroerend goed eens voor al te fixeeren, zoodat aan speculatie met grond en daaruit voortvloeiende winst, niet door arbeid of inzicht verkregen (unearned increment), een eind wordt gemaakt.

De bedoeling is niet om aan deze fixatie terugwerkende kracht te geven.

Op de wijze der commissies tot peraequatie der grondbelasting worden overal in het Rijk bij Koninklijk Besluit commissiën ingesteld tot hernieuwde schatting van alle onroerende goederen. Zij werken ter wille der meest mogelijke gelijkmatigheid onder leiding van een hoofdcommissie.

Op de schattingen dezer commissiën geeft men den eigenaren den ruimst mogelijken invloed.

Wat iemand meent dat zijn grond waard is, tot dat bedrag kan hij hem laten taxeeren, tenzij het door hem opgegeven bedrag al te onzinnig mocht zijn. Men kan het niet geheel van het *bon-plaisir* der eigenaars laten afhangen, want dan kon iemand een stuk hei in een achterhoek wel eens willen aangeven voor *f* 1000. - de M^2. Men zal een regeling moeten maken, analoog aan de commissiën van aanslag en van beroep bij vermogens- en bedrijfsbelasting. En die zullen aan de eigenaars de grootst mogelijke latitude moeten verleenen om alle speculatiepremie op den grond te zetten, die zij verkiezen.

Maar dan is het ook uit.

De getaxeerde bedragen worden aangeteekend in de kohieren der grondbelasting en in de kadastrale registers.

En naar deze kapitaalwaarde betaalt men grondbelasting en betaalt men vermogensbelasting; de berekening der belastbare opbrengst en van het twintigvoud daarvan kan vervallen, omdat nu de kapitaalwaarde officieel bekend is en met medewerking van den eigenaar is gefixeerd. En deze kapitaalwaarde is tevens de prijs, waarvan men eens vooral weet, dat hij bij onteigening betaald wordt.

Bij onteigening geen taxatie meer; de prijs, die bij onteigening betaald wordt, is eens voor al bekend.

Wil de eigenaar dien prijs bij de schatting opdrijven: heel goed, hij betaalt van dat bedrag belasting met de kans, dat onteigening uitblijft.

Wil de eigenaar dien prijs laag houden: ook goed, hij betaalt dan minder belasting, maar ontvangt ook zooveel kleiner hoofdsom bij onteigening, of bij - verkoop.

Want bij koop en verkoop betaalt niemand natuurlijk noemenswaardig meer of minder, dan den dus vastgezetten naastingsprijs.

Dit systeem van schattingscommissiën opent desnoods zelfs de gelegenheid tot het inslaan van een middenweg.

Ik beveel de instelling van permanente schattingscommissiën niet aan. Deze zouden aan den druk tot opdrijving der grondprijzen noch bij verkoop van hand tot hand, noch bij onteigening, op den duur weerstand bieden.

Maar het kan niet worden verboden, dat, wanneer eenmaal de wet zulke schattingscommissiën heeft ingesteld en zij na het volbrengen hunner taak zijn ontbonden, een nieuwe wet later opnieuw een algemeene schatting door schattingscommissiën gelast. In tegenstelling tot Medisch en Perzisch gebruik is zulks in Nederland mogelijk.

Ik zou dit betreuren. Maar ik wijs op deze mogelijkheid voor hen,

die wel iets voor schattingscommissiën voelen, maar tegen eene regeling voor onafzienbaren tijd zouden opzien.

Zoolang zulk een nieuw stel van schattingscommissiën niet benoemd is, blijft echter de speculatie in elk geval gestuit. Zooveel zal dan altijd toch reeds in het algemeene belang bereikt zijn.

Mijns inziens blijft, zoowel ter verkrijging van een behoorlijke volkshuisvesting, als ter verkrijging van een behoorlijken stadsaanleg, het systeem van Mr. van Houten het eenige afdoende.

Naast onteigening hebben de gemeenten aan nog een andere rechtsinstelling behoefte: de ruilverkaveling van bouwterrein.

Weiland, bouwland, warmoezeniersland is in den regel zóó verdeeld, dat bebouwing met in-acht-neming der bestaande kadastrale grenzen een onmogelijkheid is. En de indeeling wordt er dan ook nog zelden beter op, als straten door zulk een terrein worden getrokken.

Dan krijgt men de wonderlijkste brokstukken, die niemand als bouwterrein kan bezigen. Reepen rekken zich het land in met bijv. een 10 Meter straatfront en een 100 Meter diepte en snijden daarenboven den verkeersweg allicht onder een meer of minder scherpen hoek. Driehoeken vormen ‘Sperrforts’. Langs de straat overblijvende strooken vormen ‘Prellstreifen.’

Er is niets mee te beginnen.

Het gevolg daarvan is, dat heele complexen van zulke stukken moeten worden opgekocht, wil men er straten op kunnen bouwen.

Hoezeer het ook wenschelijk is, dat de gemeente zooveel mogelijk grond koopt en gemakkelijk tot onteigening kunne overgaan, een gemeente kan niet *allen* grond koopen of onteigenen. Bouwmaatschappijen zullen dus als opkoopers moeten optreden. En zoowel indien de gemeente aan het opkoopen gaat, als vooral indien bouwmaatschappijen dit doen, dit opkoopen heeft natuurlijk een rijzing der prijzen tengevolge. Dit opkoopen is een der oorzaken, waardoor de grond al duur geworden is, voor er nog een enkel huis op is gezet.

Het is duidelijk, dat men de zaak op de eenvoudigste wijze in orde brengen zou, als men een middel kon vinden om aan elk perceel een voor bebouwing geschikten vorm te geven, zonder dat daarmede een geldelijke transactie gepaard behoefde te gaan.

Welnu, dit middel is ruilverkaveling.

Men maakt een kaart van het te bebouwen terrein, trekt op die kaart het stratenplan en maakt nu, naast de eerste, een tweede kaart, waarop in het stratenplan de perceelen naar evenredigheid hunner oppervlakte zoo verdeeld worden, dat zij bebouwbare blokken vormen.

Het terrein is bijv. 9000 M^2 groot. Daarvan gaat af ⅓ voor straten, rest nu totaal 6000 M^2. Nu heeft A. op dit terrein een strook, die over een breedte van 10 M. aan de straat grenst en zich 90 M. in de diepte uitstrekt = 900 M^2. Daarvan blijft 600 M^2 beschikbaar.

Wij maken daarvan een rechthoek ter breedte van 20 en ter diepte van 30 M.; en zoo doen wij met de perceelen van B., C., D., en alle anderen.

Men kan het op twee manieren doen. De eenvoudigste is, dat men langs geometrischen weg elken eigenaar een stuk geeft in verhouding tot de door hem bezeten oppervlakte. Men kan ook door deskundigen eerst de bestaande perceelen op geld laten taxeeren en dan, naar verhouding van deze taxatie, volgens nieuwe taxatie elk een stuk toebedeelen.

Ik voor mij voel meer voor de eerste manier.

Maar in elk geval zou ik iets willen bepalen als dit:

Wanneer in eenig hoofdzakelijk onbebouwd gedeelte der gemeente de kadastrale indeeling der perceelen voor eene behoorlijke en doeltreffende bebouwing krachtens een door den Raad vastgesteld stads-, wijk- of straatplan ongunstig is, kan, op de vordering van een of meer belanghebbenden, de Raad de kadastrale indeeling in zoodanig gedeelte wijzigen.

De bestaande en de door Burgemeester en Wethouders ontworpen indeeling worden beide in teekening gebracht op eene schaal van ten minste 1:500 en gaan vergezeld van eene lijst der eigenaars der perceelen, die in het ontwerp betrokken zijn.

Die teekeningen liggen ter inzage, om belanghebbenden gelegenheid te geven, hunne bezwaren en opmerkingen in te dienen en dan wordt de nieuwe indeeling door den Raad vastgesteld. Hypotheken, gevestigd op de oude kadastrale perceelen, gaan op de nieuwe over.

De eigenaar van eenig in het plan begrepen perceel, dat volgens de oude indeeling kleiner is dan 25 M^2, kan vorderen, dat de gemeente tot aankoop of onteigening daarvan overga.

De behoefte aan ruilverkaveling moet inderdaad worden gevoeld; daarom acht ik het gewenscht, dat het initiatief van een of meer belanghebbenden uitga.

Het eenmaal door den Raad vastgestelde plan van ruilverkaveling moet echter dwingend recht zijn, om te voorkomen dat een enkel eigenaar, op onbillijk voordeel belust, het belang en den wensch van tal van anderen kunne verijdelen.

Deze ruilverkaveling is in Pruisen geregeld bij de wet-Adickes. Toen deze nog in staat van ontwerp verkeerde, wijdde ik daaraan een beschouwing in het *Rechtsgeleerd Magazijn* van 1896. Ook werd er over geschreven door den heer H.A. van IJsselsteijn, adjunct-directeur der Gemeentewerken van Rotterdam, en den heer I.H. Boer, landmeter bij het kadaster te Utrecht. Voorbeelden van zoodanige ruilverkaveling vindt men in: Stübben, *der Städtebau.*

En hiermede heb ik in groote trekken aangegeven, welke wettelijke bepalingen naar mijne meening onze gemeenten behoeven om een behoorlijken stadsaanleg, die aan de eischen van verkeerstechniek, veilig-

heid, gezondheid en schoonheid beantwoordt, te kunnen tot stand brengen.

Ik achtte het onvruchtbaar, mij te bepalen tot het critisch aanwijzen der leemten in de Woningwet, zoo ik daarnaast niet tevens aanwees, hoe ik mij dan ongeveer een bevredigende wettelijke regeling voorstelde.

Ik maak er geen aanspraak op, dat nu mijn voorstellen feilloos en onberispelijk zullen zijn. Ik aanvaard daarover gaarne discussie. Want reeds Platoon heeft het gezegd, dat alleen discussie, weerspraak en tegenspraak, de meeste kans biedt, dat de waarheid geboren worde.

Mocht ik er dan op deze wijze eenigszins toe hebben bijgedragen, dat ook onze Hollandsche steden meer en meer gaan prijken in een kleed, dat aan den eisch van schoonheid voldoet, omdat het uit orde, veiligheid en gezondheid is geweven.

Alleen op lijnen, die overeenkomstig de eischen der verkeersorde, der veiligheid, der gezondheid en eener richtige architectonische ordonnantie zijn getrokken, verrijst, ook met eenvoudige gevels, een aan het ideaal van schoonheid beantwoordend stadstafereel.

Ter samenvatting van het voorafgaande doe ik hier volgen het Ontwerp van Wet, dat door mij als praeadvies in deze materie aan het Nederlandsche Congres voor Openbare Gezondheidsregeling, dat in deze maand bijeenkomt, werd aangeboden.

Ontwerp van wet.

Het opschrift van den Tweeden Titel en Tweede Afdeeling van de *Gemeentewet* wordt gelezen:
Van de regeling en het bestuur *der gemeentelijke aangelegenheden.*
De artikelen 134, 135 en 153 der Gemeentewet worden gelezen:
Art. 134. Aan den Raad behoort, met betrekking tot de regeling en het beheer der *gemeentelijke aangelegenheden,* alle bevoegdheid, die niet bij deze of eenige andere wet aan den Burgemeester of aan Burgemeester en Wethouders is opgedragen.
Art. 135. Aan hem behoort het maken van de verordeningen *betreffende gemeentelijke aangelegenheden, als onder andere* die welke in het belang der openbare orde, zedelijkheid en gezondheid worden vereischt.
Art. 153. De plaatselijke verordeningen kunnen, voor zoover zij met de wetten strijden, door Ons worden geschorst of vernietigd.
STADSAANLEG.
Art. 1.
(Art. 141 Gemeentewet). De Raad beveelt in elke gemeente het aanleggen of verbeteren van straten, pleinen, lanen en parken; van grachten en havens; van waterleidingen; van openbare gebouwen; en van andere wegen, wateren, werken en inrichtingen.

Art. 2.
a. (Art. 28 Woningwet). De Raad stelt in elke gemeente een plan van stadsaanleg (stadsplan) vast, berekend voor eene bevolking, die ten minste het dubbele van de op het tijdstip der vaststelling in de gemeente aanwezige bedraagt, bij welk stadsplan de grond wordt aangewezen, die voor den aanleg van de straten en de pleinen, van lanen en parken, van grachten en havens, van openbare gebouwen, en van andere wegen, wateren, werken en inrichtingen bestemd is.
Tevens wordt op dit stadsplan de richting der gemeentelijke verkeersmiddelen aangeteekend; terwijl daarop een aanduiding wordt gesteld van de vermoedelijke bestemming der verschillende wijken.
Bij de vaststelling van dit plan neemt de Gemeenteraad de eischen van verkeer, veiligheid, gezondheid en schoonheid in acht.
De Raad kan ter verkrijging van het ontwerp voor een stadsplan een prijsvraag uitschrijven, waarvoor alsdan het programma door Burgemeester en Wethouders onder goedkeuring van den Raad wordt opgesteld.
b. De Gemeenteraad is bevoegd, dit plan ten allen tijde zoowel bij gedeelten als in zijn geheel te herzien. Een algeheele herziening, op den grondslag zooals hierboven sub *a* omschreven, vindt ten minste eenmaal in elke tien jaren plaats.
c. De door Burgemeester en Wethouders of door Prijsrechters aan den Raad voorgedragen ontwerpen voor het stadsplan (*a*) of voor de geheele of gedeeltelijke herziening daarvan (*b*), uitgevoerd op eene schaal van ten minste 1:10000 in een of meer bladen, en met nauwkeurige aanwijzing der bestaande toestanden, liggen ten minste drie maanden voor de vaststelling door den Raad ter gemeentesecretarie voor een ieder ter inzage. Afdrukken daarvan worden gedurende dien termijn voor een ieder verkrijgbaar gesteld.
Binnen zes weken na de vaststelling door den Raad wordt evenzoo gehandeld met het door den Raad vastgestelde stadsplan, totdat eene herziening daarvan plaats grijpt.
Art. 3.
Indien een stadsplan, om aan de vereischten van het vorige artikel te voldoen, zich zou moeten uitstrekken over het gebied eener naburige gemeente, heeft overleg tusschen de betrokken gemeentebesturen plaats, ten einde tot de vaststelling van een gemeenschappelijk stadsplan te komen.

Wordt geene overeenstemming verkregen, dan beslissen Gedeputeerde Staten ten verzoeke der meest gereede partij.
Wanneer de gemeenten in verschillende provinciën liggen, geschiedt de beslissing, de Gedeputeerde Staten dier provinciën gehoord, door Ons.
Art. 4.
De wegen, wateren, werken en inrichtingen, in de voorgaande artikelen bedoeld, worden aangelegd van wege Burgemeester en Wethouders.
Ten aanzien van den aanleg van straten, pleinen, lanen, parken en andere wegen kan de Raad bepalen, dat de kosten van aanleg, afwatering en verlichtingswerken, benevens het onderhoud daarvan gedurende ten hoogste

de eerste vijf jaren door de eigenaren der aan deze wegen gelegen panden worden gedragen.
Deze verplichting strekt zich echter in geen geval verder uit dan tot eene breedte van 15 meter uit de grens van den weg, en, indien de grond aan de eene zijde eener straat grenst, niet verder dan tot de helft der breedte van de straat.
Ten aanzien van den aanleg van wateren, werken en inrichtingen, die strekken ten dienste van het verkeer, kan de raad bepalen, dat in de kosten daarvan door de eigenaren der daarbij betrokken gronden naar billijkheid wordt bijgedragen.
Op daartoe gedaan verzoek kan de Raad, met inachtneming der bepalingen

dezer Wet en overigens onder zoodanige voorwaarden als hij zal meenen te moeten stellen, den aanleg van wegen, wateren, werken of inrichtingen, onder toezicht van Burgemeester en Wethouders ook aan belanghebbenden overlaten of opdragen.

Art. 5.

a. Ter uitvoering van het stadsplan, bij artikel 2, en den daaruit voortvloeienden aanleg, bij artikel 4 bedoeld, stelt de Gemeenteraad voor alle bestaande of aan te leggen straten, pleinen, lanen, parken en andere wegen de grenslijnen vast (straatlijnen), benevens de lijnen langs welke gebouwd mag worden (rooilijnen).

Straatlijn en rooilijn kunnen samenvallen. In geen geval mag echter de rooilijn verder dan op een afstand van 10 Meter achter de straatlijn worden vastgesteld.

Bij de vaststelling der straatlijnen en der rooilijnen neemt de Raad de eischen van verkeer, veiligheid, gezondheid en schoonheid in acht.

b. De vaststelling der straatlijnen en rooilijnen geschiedt op eene teekening (straatplan of wijk-plan) op de schaal van ten minste 1:500; op welke teekening zoowel de bestaande kadastrale indeeling en nummering, als ook de hoogte (het peil) en het dwarsprofiel of de dwarsprofielen der wegen aangeteekend zijn.

Binnen veertien dagen na de vaststelling door den Raad ligt deze teekening ter gemeente-secretarie voor een ieder ter inzage. Afdrukken daarvan worden voor een ieder verkrijgbaar gesteld.

c. De bij het in werking treden dezer wet reeds genomen besluiten tot vaststelling van straatlijnen en rooilijnen blijven van kracht, totdat de Gemeenteraad tot wijziging dier lijnen besluit, als wanneer de bepalingen van dit artikel gelden.

Art. 6.

De Gemeenteraad kan voorschriften geven omtrent de wijze van bebouwing van bepaalde gedeelten der gemeente.

Hij treedt niet in eene beoordeeling der bouworde, dan na het advies van daartoe door hem te benoemen deskundigen te hebben gehoord.

Art. 7.

De Gemeenteraad geeft voorschriften omtrent de hoogte tot welke mag worden gebouwd.

Hij stelt eene algemeene hoogst toelaatbare hoogte vast voor het geheele gebied der gemeente, waarvan alleen krachtens zijne bijzondere vergunning mag worden afgeweken.

Hij stelt de hoogst toelaatbare hoogte vast in verhouding tot de breedte der straten, welke hoogte in geen geval de breedte der straat mag overtreffen.

Hij kan ook voor bepaalde wegen of bepaalde gedeelten der gemeente eene hoogst toelaatbare hoogte vaststellen.

Art. 8.

(Overeenkomstig de artikelen 1. 2, 3, 5 en 6 der Woningwet).

Art. 9.

(Art. 27 Woningwet). De Gemeenteraad is bevoegd te verbieden, dat gebouwen worden gebouwd of herbouwd op grond, welke krachtens een stadsplan, vastgesteld overeenkomstig artikel 2 dezer Wet, voor den aanleg van gemeentelijke wegen, wateren, werken en inrichtingen bestemd is.
Art. 10.
Het is verboden een gebouw op te richten elders dan aan door den Gemeenteraad krachtens artikel 5 dezer Wet vastgestelde wegen, voor of over de door

den Raad krachtens artikel 5 dezer Wet vastgestelde rooilijnen en anders dan met inachtneming der door den Raad of Burgemeester en Wethouders gegeven wettelijke voorschriften.

Art. 11.

a. Indien krachtens artikel 2 dezer wet gronden tot plein, park, openbaar water of eenig openbaar werk of openbare inrichting bestemd worden, kan de eigenaar vorderen dat tot aankoop of onteigening dier gronden door de gemeente worde overgegaan.

b. Indien van een kadastraal perceel of een aaneengesloten geheel van aan denzelfden eigenaar toebehoorende kadastrale perceelen hetzij meer dan de helft, hetzij zooveel dat minder dan 25 M^2 of een strook van minder dan 5 M. breedte of diepte overblijft, door het verbod van artikel 10 wordt getroffen, kan de eigenaar vorderen dat dit perceel of aaneengesloten geheel van perceelen geheel door de gemeente wordt aangekocht of onteigend.

c. Indien voor of over een krachtens artikel 5 dezer Wet vastgestelde rooilijn zich reeds gebouwen bevinden, moeten deze bij herbouw tot op of achter de rooilijn worden teruggebracht.

Onder herbouw wordt voor de toepassing van dit artikel ook het aanbrengen van een nieuwe gevelpui, zelfs indien deze zich over niet meer dan één verdieping uitstrekt, verstaan.

De eigenaar kan vorderen dat het voor de rooilijn gelegene gedeelte door de gemeente worde aangekocht of onteigend. Met het voor de straatlijn gelegene gedeelte geschiedt dit in ieder geval.

Art. 12.

Wanneer in eenig hoofdzakelijk onbebouwd gedeelte der gemeente de kadastrale indeeling der perceelen voor eene behoorlijke en doeltreffende bebouwing krachtens een overeenkomstig artikel 2 of 5 dezer wet vastgesteld stads- of wijkplan ongunstig is, kan, op de vordering van een of meer belanghebbenden, de Gemeenteraad de kadastrale indeeling in zoodanig gedeelte wijzigen.

De bestaande en de door Burgemeester en Wethouders ontworpen indeeling worden beide in teekening gebracht op eene schaal van ten minste 1:500, en gaan vergezeld van een lijst der eigenaars der perceelen die in het ontwerp betrokken zijn.

Deze teekeningen en lijsten liggen gedurende ten minste drie maanden voor de vaststelling van de nieuwe indeeling door den Gemeenteraad ter gemeente-secretarie voor een ieder ter inzage. Afdrukken daarvan worden gedurende dien termijn voor een ieder verkrijgbaar gesteld.

Binnen veertien dagen na de vaststelling door den Raad wordt evenzoo gehandeld met de vastgestelde nieuwe indeeling.

Hypotheken, gevestigd op de oude kadastrale perceelen, gaan op de nieuwe over.

De eigenaar van eenig in het plan begrepen perceel, dat volgens de bestaande indeeling kleiner is 25 M^2. kan vorderen dat de gemeente tot aankoop of onteigening daarvan overga.

Art. 13.
Ter uitvoering van een krachtens art. 2 of 5 van deze Wet vastgesteld stads-, wijk- of straatplan, kan, zonder voorafgaande verklaring bij de wet, dat het algemeene nut de onteigening vordert, de Gemeenteraad tot onteigening overgaan.
Ter onteigening kan een breedere strook gronds worden aangewezen, dan voor den aanleg der ontworpen wegen, wateren, werken of inrichtingen vereischt wordt.
Het ontwerp van Burgemeester en Wethouders, geteekend op eene schaal van ten minste 1:500 en vergezeld van eene lijst der geheel of gedeeltelijk te

onteigenen kadastrale perceelen en hunne eigenaars, ligt gedurende ten minste drie maanden voor de vaststelling door den Gemeenteraad voor een ieder ter inzage. Afdrukken daarvan worden gedurende dien termijn voor een ieder verkrijgbaar gesteld.
Binnen veertien dagen na de vaststelling door den Raad wordt evenzoo gehandeld met de vastgestelde teekening en de daarbij behoorende lijsten van ter onteigening aangewezen perceelen en hunne eigenaars.
Indien van een perceel of een aaneengesloten geheel van aan denzelfden eigenaar toebehoorende perceelen hetzij meer dan de helft, hetzij zooveel dat minder dan 25 M^2 of een strook van minder dan 5 M. breedte of diepte overblijft, tot onteigening wordt aangewezen, kan de eigenaar vorderen dat dit perceel of aaneengesloten geheel van perceelen geheel door de gemeente worde onteigend.
Art. 14.
De berekening der bij onteigening uit te betalen schadeloosstelling geschiedt op de volgende wijze:
Binnen een door Ons te bepalen termijn na de invoering dezer wet wordt de werkelijke waarde van alle onroerende goederen in het Rijk geschat door door Ons te benoemen commissiën van deskundigen onder leiding eener hoofdcommissie.
Met inachtneming van door Ons te bepalen termijnen en regelen, is elk eigenaar bevoegd zijne bedenkingen tegen de voorloopige schattingen dezer commissiën kenbaar te maken. Voor zoover die bedenkingen eigendommen van den eigenaar zelven betreffen, houdt de commissie daarmede dan alleen geen rekening, wanneer zij klaarblijkelijk van allen grond zijn ontbloot.
De eindschating der commissiën wordt aangeteekend in de kohieren der grondbelasting en in de kadastrale registers. Zij geldt als grondslag, zoowel voor de heffing van grondbelasting en vermogensbelasting, als voor de schadeloosstelling bij onteigening.
Na de eindschatting worden de schattingen op de vordering, hetzij van den eigenaar, hetzij van de ambtenaren der belasting, verhoogd met de waarde van op het goed gestichte gebouwen en van al die stoffelijke verbeteringen, die de waarde blijvend vermeerderen, alsmede met de waarde van in het goed aangetroffen delfstoffen, waarvan de aanwezigheid voor de bovenbedoelde eindschatting niet bekend was.
De schadeloosstelling wordt verhoogd met de waarde van op het goed te veld staande vruchten en houtgewas, alsmede met de onkosten, veroorzaakt door verhuizing en beperking, staking of verplaatsing van bedrijf.
Het geding tot onteigening wordt gevoerd overeenkomstig de regelen, voorgeschreven bij de Onteigeningswet van 28 Augustus 1851 *Stbl.* n°. 125.
Overgangsbepaling.
(Art. 92 Onteigeningswet). De berekening der bij onteigening uit te betalen schadeloosstelling heeft tot grondslag het gemiddelde van den prijs, dien in de omgeving van het te onteigenen goed gelegen perceelen in de aan

het raadsbesluit tot onteigening voorafgegane zes (acht, tien) jaren in de openbare veilingen hebben opgebracht.
Ter berekening van dit gemiddelde worden in gelijke mate goederen genomen, die meer naar het midden en die meer naar de buitenzijde der gemeente gelegen zijn.
Omstandigheden, die de waarde van het goed boven dit gemiddelde verhoogen, moeten door den eigenaar, omstandigheden, die haar verlagen, door de onteigenende partij bewezen worden.
De schadeloosstelling wordt verhoogd.... enz.
Het geding tot onteigening wordt gevoerd.... enz.

Art. 15.
De besluiten, krachtens deze Wet door den Gemeenteraad genomen, worden aan Gedeputeerde Staten medegedeeld, alvorens zij overeenkomstig de bepalingen van deze Wet en van de Gemeentewet aan de ingezetenen worden afgekondigd.
Art. 16.
Van de in deze Wet voorgeschreven nederleggingen wordt door den Burgemeester of die hem vervangt in een of meer nieuwsbladen der gemeente of, bij het ontbreken daarvan, eener naburige gemeente onverwijld kennis gegeven. Zij worden daarenboven door hem op de gebruikelijke wijze aan de ingezetenen bekend gemaakt.
Art. 17.
Onverminderd de bepaling van art. 180 der Gemeentewet, kan op overtreding der voorschriften, krachtens de artikelen 6, 7, 8, 9 en 10 dezer Wet gegeven, hechtenis van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste duizend gulden worden gesteld.

(Zie verder § 9 der Woningwet).

J.H. VALCKENIER KIPS.

Het wonderjaar te Gent.
(Juni 1566 - April 1567)
Door Dr. Daniel Jacobs.
(1869-1901).

II^{de} hoofdstuk.
De Beeldenstorm.

Tot nog toe hadden de veldpredikatiën tot niet ééne gewelddadigheid aanleiding gegeven. Wel is waar had de menigte, die er heenstroomde, zich soms van wapens voorzien; maar dit was enkel om zich te verdedigen, zoo men hunne vreedzame vergadering kwam storen. In den beginne scheen het dus, dat geene wanordelijkheden zouden gebeuren, indien de overheid aan de hervormden het uitoefenen van hun godsdienst toeliet. Nochtans kon men reeds sedert de eerste gebeurtenissen zekere teekens bespeuren van de opgewondenheid der gemoederen. Van Vaernewijck, sprekende van de predikatie, die den 30sten Juni buiten de St. Lievenspoort gehouden werd, verhaalt het volgende:

'Ander noumden broeder Pieter de Backere ende broeder Lievin van den Bossche, predikheeren, met eenen fremenuer oft twee die jeghen dheretijcquen pleghen te prediken en de qualic ghemint met sommighe zijn, dat zij zouden duer de spijssen ghejaecht werden'(*).

Van Vaernewijck verhaalt ook het volgende gezegde, dat op denzelfden dag zou gehouden geworden zijn:

'Ander zeijden (ziende eenighe rijcke lieden passeren): ic en wilde niet dat ic zoo rijcke ware als dien man; waer up een ander vraechde: waerom dat? Omdat ic, zeijde hij, om mijns ghoets wille niet doot gesmeten en zoude werden'(†).

Deze kleine feiten toonen klaar den socialen kant der beweging aan. Niet alleen schemert er de haat tegen de roomsche geestelijkheid door, maar ook de haat tegen de rijken. In beide gevallen vindt men eene niet verborgen neiging om tot gewelddaden over te gaan. Dit werd

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 8.
(†) Van Vaernewijck, id. id.

dan ook van den beginne af door de regeering gevreesd. Reeds den 7den Juli schreef de landvoogdes aan den koning, dat men in de steden een volksoproer verwachtte, dat zoowel het verdelgen van den godsdienst als het plunderen der rijken zou tot doel hebben(*). In denzelfden brief zegt zij nog, dat de armoede van het volk, veroorzaakt door het stilstaan van handel en nijverheid, aan de menigte nog meer aanleiding zou geven tot het plunderen der rijken(†). Den 19den Juli meldde zij den koning, dat zij den prins van Oranje naar Antwerpen gezonden had, hopende dat hij de stad van plundering zou bevrijden(§). Uit vrees voor die plundering hadden reeds vele kooplieden hun geld in zekerheid gebracht of waren zelve uit Antwerpen vertrokken(**).

Den 21sten Juli schreef de landvoogdes aan het magistraat van Gent verscheidene maatregelen voor, die te nemen waren niet alleen tot het in eere houden van den godsdienst, maar ook tot het beschermen hunner personen, vrouwen, kinderen en goederen tegen alle oproer en plundering(††).

De regeering toonde zich dus erg bevreesd voor een algemeen volksoproer, dat een aanslag op den eigendom tot doel zou hebben. Maar tot nog toe is er niet éénmaal spraak geweest van beeldenstorm. Eerst in een brief van de landvoogdes aan het magistraat van Gent, gedagteekend den 25sten Juli, wordt gezegd dat de veldpredikanten het volk opruien tot het plunderen van kerken en kloosters(§§). Zelfs dit slaat nog niet op den eigenlijken beeldenstorm; er wordt niet gezinspeeld op het verbrijzelen der heiligenbeelden, maar enkel op een roof, die in de kerken zou geschieden, zooals men reeds vroeger vreesde hem in de huizen der rijken te zien gebeuren.

Toch bestaat er een nauw verband tusschen die plundering, die bij eene vrees bepaald bleef, en een beeldenstorm, die ging uitbreken. Inderdaad, welke zijn de oorzaken der hervormingsbeweging? Eensdeels eene sociale oorzaak, vooral voortvloeiend uit den slechten tijd: de natuurlijke haat der hongerlijders tegen de bezitters, zoowel leeken als geestelijken; van den anderen kant eene godsdienstige oorzaak, voortspruitend uit den wreeden geloofsdwang: de haat der menigte tegen priesters en monniken. Deze twee oorzaken werkten in denzelfden zin en brachten de gemoederen in gisting. Men vreesde, dat het uitbarsten, van dien dubbelen haat zou leiden tot het plunderen van de goederen van rijken en geestelijken. Op eens echter werd een andere richting ingeslagen. De gevreesde plundering greep geen plaats, maar de beeldenstorm brak los.

De regeering vreesde dus, dat de predikatiën ten platten lande weldra aanleiding zouden geven tot oproerigheid binnen de steden. Den 21sten

(*) *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II,* blz. 72.
(†) *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II,* blz. 80.
(§) *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, blz. 85.
(**) *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, blz. 88.
(††) *Verslag van 't Magistraet van Gent*, door Kervijn de Volkaersbeke, blz. 96.
(§§) *Verslag van 't Magistraet van Gent*, blz. 96.

Juli schreef de landvoogdes aan het magistraat van Gent, dat het stadsbestuur, om alle wanordelijkheden te vermijden, eenige goede katholieke burgers op het schepenhuis moest ontbieden om gezamenlijk te overleggen, welke maatregelen er dienden genomen te worden. Voorts moest men in de stad dag en nacht goede wacht houden. Deze bevelen werden stipt uitgevoerd. Doch reeds den 23sten werden de wachten in de stad opgeschorst, daar het uiteengaan van de vergadering der hervormden buiten de Peterceliepoort het gevaar voor oproer voorloopig scheen verdreven te hebben. Den 26sten werden de wachten weer ingericht(*).

Daar echter het uitbreken van wanordelijkheden van dag tot dag onvermijdelijker scheen, werden de voorzorgen voor het handhaven der rust den 7den Augustus door het magistraat nog versterkt, na overleg met den raad van Vlaanderen. De stad werd verdeeld in 17 wijken, en voor iedere wijk werden twee wijkmeesters of superintendenten gekozen, die bevel zouden voeren over zes vingteniers. De wijkmeesters moesten den eed afleggen in handen van schepenen en op hunne beurt den eed afnemen van hunne vingteniers.

'Ghelast bij mijn heeren den hoochbaliu ende schepenen vander kuere, den superintendenten dezer stede af te nemene van haerlieder vingteniers den heet vander Majesteyt, metghaders heere ende wet ghoet ende ghetrouwe te zijne ende de zelve bij te stane, omme te wederstane alle quaetwillighe, die d'insetenen deser stede zouden eenighe foule oft oppressie willen doen, ende dat ghelijcken heet afghenomen zij bij de vingteniers, van de XIX onder elc van hemlieden wesende. Actum int collegie den 7 Augustij LXVI ende was gheteekent bij den secretaris Prijsbier'(†).

Doch het bleek aanstonds, dat op deze gewapende macht geenszins te rekenen viel, zooals het volgende verhaal van den vingtenier Marcus van Vaernewijck het klaar aantoont(§):

'Ic dede eedt onder Adriaen Borluut met meer ander vingteniers, ende voort dede ic mijn supposten heet doen, wel tot XL, bij persuacie ende andersins, want zij som niet wel daeranne en wilden, zoo ooc die ander vingteniers wel bevonden; want ons was ghelast dat mer meer nemen zoude dan XIX, zoo verre alst fijne ende ghoede mannen waren. Maer als hemlieden, uut laste van schepenen, bij den vingteniers ghevraecht was oft zij ooc haer bereet hauden zoude, als mense verzoucken zoude, ende dat men haer namen upteekenen zoude, zoo vielen zij met grooten hoopen af, zegghende dat zij voor de papen niet waken noch haer lijf avontueren en wilden, maer voor den coninc ende heere ende wet, was lijf en ghoet; terwijlen dat zij zouden ooc moghen uuttrecken an eenigen cant vander stadt, om de vijanden te weeren, zoo

(*) Zie dit alles hierboven, eerste hoofdstuk.
(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 57.
(§) Hij was aangesteld geworden in de wijk van St. Jacobs onder den superintendent Adriaan Borluut. De andere superintendent dezer wijk van Jhr. Antonis Untenhove.

zouden eenighe andere moghen commen ende rooven haer husen ofte steken tvier daerinne, ende al wast dat ic haer zeijde ende neerstich instampte, dat voor de priesters niet en was, maer elc voor hem zelven, voor zijn wijf, kinderen ende huijsghezinne, zij en verstondent alzoo niet, zegghende: men gheeft ons dat te verstane; maer tzal up de papen te bescheermen al uut commen. Laet zij haer zelven bescheermen, zij hebben ons langhe ghenouch ghepersiqueert ende vervolcht, ende zullen wij zulck ghebouffte moeten bescheermen? In somma zij hadden wel ghewilt dat zij gheroeft ende ghesleghen hadden gheweest, ja zouden daeromme ghelachen hebben, haddet up hemlien niet ghedrupt; want sommighe spraken openbaerlic, al zaghen zij alzoo veel crijschknechten zitten up tdack vanden predichheeren alsser schailgen upligghen, zij en zouden daer niet eenen aftrecken, maer latense ghewerden ende haren moetwille bedrijven. Aldus doende wast ooc een perijckel voor de vingteniers met zulck een volck uut te trecken, die men niet betrauwen en dorste; want zoo de mare ghijnck, in West-Vlaenderen was eenen grooten hoop crijschvolk, die al dlandt af zouden loopen ende naer Ghendt curts commen om de papen te straffen ende dafgoderie te weeren, ende moeste men die wederstaen dat zoude de guesghezinde qualic bevallen hebben ende zouden liever (es te duchten) haren vingtenier oft voorghangher doot gesmeten hebben, dan hem te wille gheweest om zulck volc te bevechten, die zij niet voor haer vijanden, maer voor haer vrienden hilden; al en zeijden zijt niet plat uut, in somma, zoo zij haer langher hier up bedochten, zoo zij haer min daertoe verstaen ende begheven wilden, ende worden al troppende met hoopen te samen gheheele ghebuerten, zoodat men gheen andtwoorde (daer up te betrauwen was) van hemlien ghecrijghen en conde. Deen sprack: “mijn gheweere was int jaer XL ghenomen ende ic en hebbe gheen ghelt om ander te coopen.” Dander sprack: “ic moet dicwils uuterstede reysen in mijn coopmanschap ende affairen, zoodat ic zelden thuus ben.” De derde: “ic en begheeren niet te vechten, ic en ben niet gram, en weet ooc niet waer ofte welck die vijanden zijn moghen, die ons inderen willen. Hebbens de papen te veel ghemaect, dat zijt beteren jeghen die haer anvallen willen.” De vierde sprack: “wie zal terwijlen mijn wijf ende kinderen de cost winnen? ic en hebbe pachten noch renten incommens om bij te leven, ergo wie zal ons dan teten gheven ende een cleet an dlijf?” Andere en ghaven gheen andtwoorde, zoo dat mer nauwelic van XL, viere en hadde durven betrauwen. Als zulck rappoort tot scepenen wart, van diveersche vingteniers overgebrocht was, zaghen mijn heeren schepenen wel hoe cranck dat zij gespannen waren ende waren zeer perplecx, nauwelic wetende wat zij anghaen zouden. De stad lach opene, zij en sloot niet, de artijlgerie was wech ende gheruumt int voornoemde jaer XL, zoodat zij gheen gheweere meer in haer wapenhuus en hadde; waren ooc alsdoe de poorten afgheworpen an sommighe henden vande stadt, zoodat zij

zeer ghecranct was. Tvolc was ooc onghewent der oorloghe worden ende boven al, dat tquaetste was, diezelve die daer waren, waren qualic ghewapent ende onghewillich; want al wast dat schepenen hemlien deden zegghen dat deze guaerde ofte weere voor tgheestelicke niet en was, zij en condens niet ghelooven, zoo wart dan ghenouch, zeijden zij, dat elk zijn ghebuerte met conincstafelrijen waecte, ende liever zijn eijghen huijsen bewaerde dan haer elder te ghaen verstroijen ende haer ghoet ende huijsghezin in perijckel te laten; want wij en weten niet, zeijden zij, waer ons de wet zoude willen leeden ende beschicken ende moghelic ijevers in een ghat stellen daer wij ons craghe laten zouden, ende al voor de papen, die ghemackelic up ende neder ghaen ende dit erruer al beroct hebben met haren quaden levene, groote ghiericheyt, hooveerdije ende tijrannije over de onnoosele ende onbeschuldighe, die haer gheerne vander weerelt vervremden ende aftrecken zouden, ende den nauwen wech (die Christus leert) inneghaen. Dese ende deser ghelijcke vele spraken ghijnghen daer omme onder tvolck ende veel te meer om dat haer dit verzouck zoo nieuwe, vremt ende hert inneviel'(*).

Deze lange aanhaling uit Van Vaernewijck toont klaar en duidelijk aan, hoezeer de gemoederen opgewonden waren en in welken hachelijken toestand het magistraat en de partij der orde zich bevonden.

Den 9^{den} Augustus(†), in den namiddag, kwam de Graaf van Egmont te Gent aan; zijn verblijf in de stad kon slechts tot den volgenden morgen duren, daar zijne aanwezigheid te Brugge vereischt werd. Nochtans werd dit kort bezoek door het magistraat benuttigd om met den stadhouder over den toestand der zaken te handelen. Men legde hem voor oogen, hoe de stad beroofd van wapens en ontbloot van vestingen moeilijk aan een aanval zou kunnen weerstaan, indien een talrijke bende haar bedreigde, te meer daar men op een groot gedeelte der bevolking weinig staat kon maken. Nochtans had het magistraat al de mogelijke maatregelen genomen om de verdediging der stad en het handhaven der rust te verzekeren. Zoo hield men namelijk de poorten gesloten van de eerste nachtklok tot drie of vier uren 's morgens; ook had men goed gevonden eene nieuwe poort, hetzij in hout, hetzij

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden I*, blz. 57-60.

(†) *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, publiée d'après les originaux conservés dans les archives royales de Simancas, par M. Gachard. Bruxelles, 2 vol. 1848-1851. D. II, blz. 578; id. II, blz. 582. - *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand*, par Gachard (Mémoires de l' Académie royale de Belgique, Tome XXVII). Bruxelles, 1853, blz. 118. - *Discours des choses advenues,* XIX. - *Brief recueil de plusieurs choses passez en la ville de Gand,* blz. 296. - De Kempenaere, *Vlaamsche Kronijk of dagregister*, blz. 11. - Het *Verslag opgestuurd door het Magistraat van Gent aan den hertog van Alva* (Rijksarchief te Brussel XLV) en *'t Verslag van 't Magistraet van Gent* enz. (blz. 19) beweren, dat Egmont eerst den 10^{den} te Gent aankwam. Deze verslagen zijn in verwarring gebracht geworden door een brief van 't Magistraat aan de landvoogdes, die een verkeerden datum opgeeft. Zie *Verslag van 't Magistraet*, uitgeg. door Kervijn, blz. 115.

in baksteen, te doen oprichten op den dam langs het nieuw kasteel heen, op dezelfde plaats waar eenigen tijd vroeger nog eene poort had gestaan. Gansch den nacht waakten op het schepenhuis tot vijftig personen, waaronder vier schepenen met sommige pensionarissen en secretarissen van beide banken; benevens 24 man uit de neringen, die wacht hielden van de eerste nachtklok tot drie uren 's morgens, terwijl officieren en sergeanten in de straten de ronde deden. Voorts had men de bijzonderste edellieden en burgers alsook de dekens en gezworenen der neringen met een gedeelte hunner suppoosten op het schepenhuis ontboden, om hen aan te manen de rust te helpen handhaven; allen hadden beloofd heer en wet bij te staan, alhoewel sommigen lieten hooren, dat zij niet wilden tusschenkomen voor zaken van godsdienst. Eindelijk had men de stad in zeventien wijken verdeeld en in elke wijk twee superintendenten aangesteld, die over een zeker getal gewapende burgers bevel voerden. Nu bleef er niets over dan drie tot vierhonderd man uit het volk in soldij te nemen om de wachten te versterken(*).

Na dit verslag gehoord te hebben beval de Graaf van Egmont aan het magistraat, hetzelve schriftelijk aan de landvoogdes over te zenden, wat dan ook 's anderen daags gedaan werd(†). Den 14^{den} werd hun door de landvoogdes geantwoord, dat zij over dit alles met den Graat van Egmont zou verhandelen, zoohaast deze uit Vlaanderen zou teruggekeerd zijn(§). Dit antwoord, dat niet de minste aanduiding bevatte nopens de maatregelen, die er moesten genomen worden, hielp het magistraat uit zijne verlegenheid niet. Zonder toelating van de landvoogdes durfde men de gewapende macht niet versterken. Van een anderen kant groeide de overmoed der sectarissen steeds aan. Gedurig hielden zij vergaderingen, hetzij op het rechtsgebied van den Oudburg, hetzij op dat van St. Baafs, St. Pieters of het land van Aalst.

Binnen de stad was het magistraat toch besloten alle vergaderingen der hervormden te beletten Daar den 14^{den} Augustus tusschen negen en tien uren 's avonds ter kennis van schepenen gebracht werd, dat een groote hoop volks op den Wijnaert, thans het St. Baafspleintje of Bisdomplaats(**), bijeengekomen was en daar psalmen zong, zoo werden aanstonds de officieren en de wacht derwaarts gezonden om de vergadering desnoods met geweld uiteen te drijven. Gelukkiglijk slaagden zij erin hun doel zonder tegenstand te bereiken(††).

(*) *Discours des choses advenues* enz., XIX. *Verslag opgestuurd aan het Magistraat,* XLV. *Verslag van 't Magistraet,* blz. 19, 116, 118.

(†) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, XLVI. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 20 en 115. - *Discours des choses advenues,* XX. - *Brief recueil*, blz. 296.

(§) *Notice historique* etc. de Gachard, blz. 119. *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* XLVI. *Verslag van 't Magistraet,* blz. 20.

(**) *Brief recueil,* blz. 296 nota.

(††) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, XLVIII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 20, 21. - *Discours des c ses advenues,* XX. - *Brief recueil,* blz. 296.

Den 16den vernam het magistraat, dat herhaalde vergaderingen in het geheim gehouden werden in de parochie van Wondelgem ten huize van een zekeren Dieric Jooris, waar Hermannus(*) en meer andere predikanten het woord voerden. Om alle gemeenschap te beletten tusschen die vergadering en de inwoners der stad, werd er beslist de poort van Sanderswalle (aan het Prinsenhof), alsook de St. Lievenspoort en de Heuvelpoort dag en nacht gesloten te houden(†).

Terwijl het magistraat zich aldus bezig hield met het nemen der noodige maatregelen om de rust in de stad te handhaven, werd op eens in den namiddag van den 17den Augustus het nieuws aangebracht, dat de sectarissen te Ieperen, te Komen, te Poperinge, te Meenen, te Ingelmunster, te Isegem en op andere plaatsen van West-Vlaanderen de heiligenbeelden, doopvonten en andere voorwerpen dienende tot het uitoefenen van den Roomschen godsdienst in de kerken verbrijzeld en vernietigd hadden. De mare liep ook, dat die beeldenbrekers gansch Vlaanderen door hun vernielingswerk zouden voortzetten en dat eene groote bende naar Gent oprukte.

Die tijding bracht het stadsbestuur in eene groote verlegenheid. De slechte gezindheid der Gentsche bevolking en de ontoereikende verdedigingsmiddelen, die de stad te harer beschikking had, deden erg vreezen, dat men niet in staat zou zijn het breken der heiligenbeelden te beletten, om het even of het door een hoop inrukkende vreemdelingen of door de stadsbewoners zelve zou gepleegd worden.

Moest men, zooals de landvoogdes het tot hiertoe steeds had bevolen, ook in deze omstandigheid met zachtmoedigheid blijven handelen, of wel tot het gebruiken van geweld overgaan, aangenomen dat dit eenigszins mogelijk was(§)?

Daarover had men van het Hof geene nadere inlichtingen bekomen. Het beste dat het magistraat te doen vond, was op staanden voet den pensionaris Borluut naar Brussel te zenden, om raad te vragen aan de landvoogdes en aan den graaf van Egmont, die reeds uit Vlaanderen was teruggekeerd(**).

Het antwoord der regeering was nogmaals een bekentenis van onmacht. Na het oordeel van den raad van State gevraagd te hebben, liet de landvoogdes den pensionaris verklaren, dat zij geen middel vond om te voorzien in gebeurtenissen, die zich zoo onverwachts hadden voorgedaan; maar dat de schepenen en de goede ingezetenen al het mogelijke behoorden te doen, om den beeldenstorm binnen de stad te beletten; dat

(*) Zie over Hermannus of Herman Moded, te Water, *Geschiedenis der Herv. Kerk te Gent.*

(†) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, XLVIIII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 21. *Discours des choses advenues,* XXI. - *Brief recueil*, blz. 296, 297.

(§) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* L-LI. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 21.

(**) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* LII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 22 en 119. - *Discours des choses advenues*, XXII. - *Brief recueil*, blz. 297.

dadelijk eene vergadering der vliesridders ging plaats grijpen, waar men over den toestand der zaken zou beraadslagen(*).

Borluut's zending bleef dus zonder uitslag. Men had aan het Hof gevraagd: welke middelen moeten er aangewend worden? Het Hof had als naar gewoonte geantwoord: ik weet het niet, handelt naar goeddunken, maar let wel op, dat gij het beste doet, dat er te doen is! Voorwaar een gemakkelijk middel om alle verantwoordelijkheid van zich af te schudden, indien later de genomen maatregelen het beoogde doel niet mochten bereiken!

Den 8sten, korts na 8 uren 's morgens, kreeg het magistraat bericht van den afloop van Borluut's zending(†). Op hetzelfde oogenblik was een groote hoop vreemdelingen naast het Kartuizerklooster vereenigd, om naar drie verschillende hervormde predikanten te luisteren. Deze predikatie duurde den ganschen dag voort; een groot gedeelte der Gentsche bevolking had er zich heen begeven. Zelfs had men over de stadsgrachten eene brug van schepen gelegd, om heen en weergaan te vergemakkelijken. Deze sectarissen strooiden de mare uit, dat zij zich in den namiddag van het Kartuizerklooster zouden meester maken, alsook van de parochiale kerk van Akkergem(§). Terstond schreef het magistraat naar den pensionaris Borluut, die te Brussel was gebleven, opdat hij nogmaals de landvoogdes en den graaf van Egmont om raad zou verzoeken. Doch, evenals den vorigen dag, werd hem ten antwoord gegeven, dat men niet wist wat er te doen stond(**). Nochtans begeerde de graaf van Egmont dagelijks op de hoogte gehouden te worden, van hetgeen er in de omstreken van Gent zou geschieden(††).

's Anderendaags, den 19den Augustus, begonnen de eigenaars, uit vrees van den beeldenstorm, eenige hunner kostelijkste kerksieraden in zekerheid te brengen. Van Vaernewijck gewaagt namelijk van ‘die uutnemende constighe autaer tafelen, eene van Adam ende Eva, gheen constigher in Christenrijcke,’ die ‘met sticken wijselic afghedaen’ werd en van de St. Baafskerk ‘up den turre’ gevoerd.

‘In Ste. Jacobskeercke quamen die ghildebroers vanden name Jhesus en die ghildebroers van Sente Jacobs autaer, om haerlier autaer tafelen af te doene ende te besteden. Sente Barberen fiertel die van zelver was hebben die ghildebroers ooc afghedaen ende gheruumt. Den zelveren fiertel van Sente Anna, in Sente Nicolauskeercke, en bleef ooc up zijn

(*) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* LIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 22, 120-125. - *Discours des choses advenues,* XXII verso. - *Brief recueil,* blz. 298.

(†) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 125.

(§) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* LIV. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 23. - Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 80. - Van den Vivere, *Chronycke van Ghendt,* blz. 208-209.

(**) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, LIV. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 23, 24, 127-128, 129. - *Discours des choses advenues,* XXII.

(††) Gachard, *Notice historique* etc., blz. 119.

plaetse niet. Die zelveren vergulden beelden, Ste Jans(*) ende eldere, die zelveren aermen daer thelichdom in besloten es, beckenen, kilcten, cruijsen, als bijsonder dat zeer costelicke cruijse van Sente Pieters abdije van ghaut, peerlen ende ghesteenten, met dat cruuse Sente Michaels, tmoest al ghaen duucken ic en weet niet waer. Die costelicste sijborie van Sente Jacobskeercke wart in deerde ghedolven, zoo werden noch vele ander rijcdommen ende costelicheden. Ja, die poorters ende rijcke lieden beghonden ooc te peinsen waer zij haer ghelt, zelveren croessen, gulden coppen, ketenen, baghen, ende ander dijnghen besteden zouden, dolvent som in deerde ofte dedent eldere daer zij meenden dat bewaert zoude zijn'(†).

Toen het magistraat daarvan kennis gekregen had, liet het de pastoors der bedoelde kerken ontbieden, om hun te vragen uit wiens last zij aldus handelden. Zij gaven ten antwoord, dat zulks geschiedde buiten hun toedoen. Het waren personen uit gilden en neringen, die, recht hebbende op sommige kapellen, altaren of heiligenbeelden, deze kwamen ruimen. Dit gebeurde in tegenwoordigheid van eene groote menigte, die in de kerken binnendrong, en het was aan de pastoors niet mogelijk, zonder de medehulp der officieren, zich tegen deze ruiming te verzetten(§).

Den zelfden dag kwamen twee leden van den Raad van Vlaanderen bij den hoogbaljuw en de schepenen om gezamenlijk te overleggen, welke maatregelen er dienden genomen te worden om de kwaadwilligen te wederstaan; zij vergaderden ook eenigszins om te onderzoeken, of het magistraat tot hiertoe wel al de passende maatregelen had genomen. Hun werd voor oogen gelegd, dat het stadsbestuur zich in een zeer neteligen toestand bevond, niet alleen omdat een groot gedeelte der ingezetenen gehoorzaamheid weigerden, maar ook omdat men, niettegenstaande de herhaalde pogingen van het Hof, niet den minsten bijstand had kunnen verkrijgen. Overigens had het magistraat steeds al de mogelijke middelen in het werk gesteld, en dit altijd in overeenstemming met den Raad van Vlaanderen. Indien de Raad van Vlaanderen thans betere maatregelen voorstelde, dan zou het magistraat deze trachten uit te voeren in de mate van zijn vermogen(**).

's Anderendaags, den 20sten Augustus, werden de superintendenten en vingteniers, over de zeventien wijken der stad aangesteld, voor het magistraat ontboden om van hunne onderhoorigen den eed af te nemen van trouw aan hunne oversten, tot het beteugelen van alle gewelddaden, die in de stad zouden kunnen gepleegd worden tegen de personen of eigendommen zoowel van geestelijken als van leeken. Doch, toen de superintendenten en vingteniers den uitslag hunner zending aan het

(*) Oude naam der St. Baafskerk.

(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I blz. 88.

(§) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 24, 130-131. - *Discours des choses advenues,* XXIII. - *Brief recueil,* blz. 298-299.

(**) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 25-26. - *Discours des choses advenues,* XXIII-XXIIII.

magistraat bekend maakten, bleek het, dat een groot gedeelte dergenen die onder hunne bevelen stonden, geweigerd hadden den eed af te leggen in den voorgeschreven vorm, zeggende dat zij geenszins de geestelijken of kloosters wilden beschermen of beschutten, noch de predikatiën der hervormers beletten(*).

Ziende dus, dat men op de bevolking in geener wijze rekenen mocht, besloot het magistraat, na beraadslaging met den Raad van Vlaanderen en sommige edellieden en notabelen der stad, in allerhaast zeshonderd soldaten onder de inwoners der stad te werven, om zoowel bij dag als bij nacht wacht te houden op die plaatsen, waar hunne aanwezigheid zou vereischt worden. Deze soldeniers werden verdeeld in vier vendelen, onder het opperbevel van den heer van Wackene, hoogbaljuw. Tot hun onderhoud werd een personeele belasting gelegd op al de inwoners der stad, zoowel cijnsvrije als onvrije(†).

Toen den zelfden dag, 's morgens, de onderbaljuw met zijne hallebardiers de St. Nikolaaskerk voorbij trok om zich naar het schepenhuis te begeven, vond hij in de voornoemde kerk eene groote menigte volks, die de heiligenbeelden scheen te willen breken. Maar de baljuw slaagde erin de kerk te doen ontruimen en sluiten, nadat de dienst in zijne aanwezigheid was voltrokken geworden.

Terstond daarna bericht ontvangen hebbende, dat in de St. Jacobskerk iets dergelijks geschiedde, zoo begaf hij zich derwaarts, belette, met behulp van eenige schepenen en poorters, alle gewelddadigheid, drong het volk buiten en sloot de kerk. Tegen den avond, met loftijd, had zich ook eene groote menigte vereenigd in de collegiale kerk van St. Baafs, zoodanig dat de geestelijken er reeds uit gevlucht waren. Ook daar gelukte het de overheid het volk, met schoone woorden en bedreigingen, uiteen te drijven(§).

Zoo waren dus de eerste pogingen tot beeldenstorm door de overheid belet geworden. Maar 's anderendaags, 21 Augustus, greep er op de Koornmarkt een andere volksoploop plaats, veroorzaakt door de duurte van het koren.

‘Want tghemeen puepele te Ghendt (dwelc daer een groote menichte es) beghonde onder dume zeer te roupen ende te craeijen up de cooplieden vanden coorne, zegghende dat zij haer weder zochten te pramen, alzoo zij int voorleden jaer ghedaen hadden, ende alzoo de dierte int landt te hauden ende den aermen ghemeenen man gheheel tonder te brijnghen, die lettel oft gheen winnijnghe, mits den troublen tijt, en hadde. De aermoede voorwaer sneet haer zeere; dat conde elck wel bedijncken. Ooc werden zij te meer verstoort, om dat zij zaghen dat nu in den

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 26-27. - *Discours des choses advenues*, XXIIII *verso* - XXV. *Brief recueil,* blz. 299-300. - Van de Vivere, *Chronycke van Ghendt*, blz. 210.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* LV. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 27-28. *Discours des choses advenues,* XXV. - *Brief recueil,* blz. 300.

(§) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* LVII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 28-29.

ougst wesende, als die vruchten te velde (duer Godts gracie) zeer abundant stonden, tcooren wel 2 schellijnghen grooten up den zack upspranck, in twee aert daghen tijts, telcker reijse XII grooten ende om sommighe staute onghewachte woorden die eenige coorencoopers ghezeijt zouden hebben zoo tghemeente haer uptooch(*). Zij waren ooc te stauter ende vrijmoedigher worden duer de nieu religie, die men zach vast wassen, ende ooc uut dien dat die wet vermindert wart, zoo dat men van haer gheboden int faict van der veltpredicatie, niet met allen en hilt. Dit schenen alle movementen om eenen uproer te maken, dwelck beghonde up den XXI^sten^ Augustij, woonsdach wesende, als tvolc placht ten coorenaerde te commen om coopen'(†).

Het volk was vooral verbitterd op een rijken handelaar, Jan Doens, dien men beschuldigde zekere wagens met koren afbesteld te hebben, 'dat zij up den aert niet commen en zouden, mits dat daer niet wel en ghijnck.' Deze Jan Doens, ziende, dat men het op hem gemunt had, vluchtte in een huis dat hem toebehoorde. De menigte maakte zich bereid er hem uit te sleuren, toen hij tot zijne eigene veiligheid door eenige hellebardiers werd vastgegrepen en naar de stadsgevangenis geleid, steeds achtervolgd en zelfs gekwetst door het razende grauw(§).

Daar de mare ging, dat op den volgenden dag, namelijk Vrijdag den 23sten Augustus, deze oproerigheden zich zouden vernieuwen, zoo bleven de baljuw en de schepenen den namiddag van den 21sten en den voormiddag van den 22sten beraadslagen, hoe men deze onlusten zou kunnen vermijden. Er werd eindelijk besloten, dat men de kooplieden zoowel buiten als binnen de stad zou verzoeken, naar de markt te komen als naar gewoonte en er het graan onder den prijs te verkoopen, met waarborg dat het verlies, door hen geleden, hun door de stadskas zou uitbetaald worden(**).

Kort na den 22sten begaven zich de baljuw en de schepenen huiswaarts, gerustgesteld door de genomen maatregelen, en voor het oogenblik geene onlusten meer vreezende. Doch nauwelijks waren zij uiteengegaan, of men zag alom door de straten eene menigte werklieden voorbijtrekken, van alle slag van wapens voorzien. Wat zij eigenlijk wilden, wist men niet juist. Toch was het duidelijk, dat zij iets meer beoogden dan het vreedzaam bijwonen van een hervormingspredikatie.

Nog was de hoogbaljuw aan tafel gezeten, toen Lieven Onghena met

(*) Jan Doens zou namelijk vroeger gezegd hebben, "dat men tghemeente behoort te dwijnghen ende tonder te houden." Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 105.

(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 93.

(§) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 91-97. - Van den Vivere, *Chronijcke van Ghendt*, 210-213. - De Kempenaere, *Vlaamsche Kronijk,* blz. 12. - *Memoriboek,* II, blz. 341. - *Verslag van 't Magistraat*, blz. 29-30. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, LIX. - *Discours des choses advenues*, XXVI. - *Brief recueil,* blz. 300.

(**) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, LIX-LXI. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 31-32. - *Discours,* XXVI, *verso.*

twee andere personen zich te zijnent liet aanmelden. Hij gaf hem te kennen, dat hij en zijne gezellen tot hem kwamen in den naam der hervormden, die men thans van het breken der beelden niet meer kon weerhouden. Lang hadden zij gepoogd hunne geloofsgenooten van hun voornemen te doen afzien; maar nu viel er niets meer aan te doen; de beeldenstorm moest geschieden. Ook verzochten zij den hoogbaljuw geen geweld tegen hen te gebruiken, om alle nutteloos bloedvergieten te vermijden. De heer van Wackene, zeer verschrikt en als het hoofd verliezende bij het hooren van deze woorden, bad hen om een weinig uitstel(*). Daar het echter weldra bleek, dat zij van hun voornemen niet af te brengen waren en van een anderen kant, daar in het tempelhuis het vernielingswerk reeds scheen aan den gang te zijn, zoo meende de hoogbaljuw niets beters te kunnen doen dan van den nood eene deugd te maken en het verzoek der sectarissen in te willigen. Hij verzocht Lieven Onghena en zijne gezellen zorg te dragen, dat men in het afdoen der beelden zoo zacht mogelijk handelen zou. Zij maakten niet de minste moeilijkheid om stellig te beloven, dat zij daartoe alle mogelijke pogingen zouden aanwenden. Voor alle zekerheid zond de hoogbaljuw met hen eenigen zijner dienaars mede, waaronder mr. Artus Bousse. 'Maer of de sommighe hier af wel haer devoor ghedaen hebben, daeraf es onder veel lieden murmuracie ende questie.' Aan het tempelhuis gekomen, gaven zij terstond last aan den koster de poort van het kerkhof alsook die der kerk te openen, hetgeen hij zonder aarzelen deed. 'Tvolck datter verghaert was, ontrent vier hondert, al meest vremdelijnghen, schamel ghezellen, wies terstont wel tot vijf oft zes hondert, ende waren vele ghezellen die binnen der stadt commen in cnaepschap weercken waren, als te weten cnapen van naghelmakers, smeden, terteyn ende smalwevers, die nu qualic, mits desen tijt, te weercken hadden ende som liever ghezien hadden datter qualic gheghaen hadde, dan wel, hopende in den brant wat te rapen. Dese hebben alle ghesaemder handt mede binnen ghedrumt, zoo dat de keercke ende tkeerchof al vul wart. Dit ziende den voornoemden Artus (die sindert een van de vier capiteijnen van Ghendt, in hulde van heere ende wet ende de ghoetwillighe gheworden es) maecte eenen rijnck oft ruumte onder tvolc ende sprack hemlieden met curte woorden an, zegghende hoe dat hij ende meer andere daer jeghenwoordich, van mijn heere den hoochbaliu ghezonden waren, met laste ende bevel, dat hem niemant en zou vervoorderen te breken, dan die daartoe ghecommitteert waren, ende dat hem niemant int breken der afgoden oft beelden, in keercken, cloosters oft godtshusen en zal vervoorderen ijet te nemen of wech te draghen, up de pugnicie vander ghalghe; maer dat men alleene die afgoden oft beelden weeren ofte afweerpen zoude. Ende terstont anreesden zij eenen Godt an tcruijse die voor de keercke stont ende worpen hem af, ende sloughen in sticken. Dit ziende tvolck datter

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 99-100.

omtrent was, sprack: “ziet, tes nu al claer, tbevel es commen van den hoochbaliu, dat men de afgoden breken ende afweerpen zoude. Wij hebbent daer hooren ghebieden, maer dat niemant niet stelen en zoude.” Ende deen sprack tot den anderen: “ic gha thuijswaert loopen om een instrument om te helpen breken.” Maer onder de dese en warender alsdoe niet boven een XXV inboorlinghen vander stadt, de reste, zoo voorseijt es, waren al meest vreemde ghezellen te Ghendt wonende, ende som met stocken ende staven van buten in ghecommen zijnde. Sommighe wilden presumeren dat sommighe dienaers vanden hoochbaliu ghezonden, ziende tvolck al bereet ende zoo greetich om te breken, oock al verbaest waren ende spraken vander zake (om tverwoet volck te believen) wat ampelder ende breeder dan zij last hadden, ende tvolck namt noch breeder dan zijt spraken, ende bediedent duer malcanders monden noch al verdraeijder ende breeder, zoo dat scheen dat een speciael ende sonderlinghe bevel ende last was, vander overheijt ghecommen, als dat men die beelden afbreken moeste ende dat men daer af prijs en danck hebben zoude’[*].

Ziedaar de wijze, waarop Van Vaernewijck het gebeurde verhaalt. De hoogbaljuw zou, het hoofd verliezende, aan de zoogezegde afgevaardigden der sectarissen toegelaten hebben de beelden in de kerken af te nemen, op voorwaarde dat alles rustig zou geschieden. Hij zou eenige dienaars met hen medegestuurd hebben, om zooveel mogelijk de menigte van roof en plundering af te houden. Het volk zou daaruit echter hebben opgemaakt, dat het beeldenbreken door de overheid toegelaten, ja zelfs bevolen was.

Volgens het verslag aan Alva gezonden en dat in Kervijn afgedrukt, zouden de zaken anders toegegaan zijn. De hoogbaljuw zou namelijk, toen Lieven Onghena hem het doel van zijn bezoek had uitgelegd, na aarzeling van eenige oogenblikken, Onghena bittere verwijten toegestuurd, en hem bevolen hebben de sectarissen te doen ontwapenen, wilden zij zich niet allen als oproerigen tegen de koninklijke Majesteit aan strenge straffen blootstellen. Toen hij echter zag, dat Onghena niet over te halen was, zou hij naar de plaats, waar de beeldenstorm was losgebroken, Artus Bousse met eenige hallebardiers gezonden hebben om de vergadering desnoods met geweld te doen scheiden. Zelfs toen later een hallebardier terugkwam met de melding, dat men er niet in geslaagd was het breken der beelden te beletten, zou hij tegen Bousse en zijne gezellen in gramschap losgebarsten zijn[†].

Indien dit verhaal juist is, kan men niet één enkel woord aannemen van hetgeen Van Vaernewijck beweert gebeurd te zijn in het tempelhuis tusschen Artus Bousse met zijne hellebardiers en de menigte. Daar nu Van Vaernewijck's goede trouw niet kan in twijfel getrokken

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 103-107.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* LXIV. - *Verslag van 't Magistraet*, blz 33-43. - Vergelijk *Discours des choses advenues,* XXVIII en *Brief recueil,* blz. 302.

worden en daar hij bovendien, als voorstander der katholieken en der stedelijke overheid, er geenszins belang in had de rol van den hoogbaljuw met donkere kleuren af te schetsen, zou men enkel kunnen aannemen, dat hij zijn verhaal heeft gestaafd op valsche geruchten, die onder het volk in omloop waren. Nochtans heeft men slechts zijn relaas te lezen om dadelijk overtuigd te zijn, dat deze veronderstelling niet kan aangenomen worden. De bijzonderheden waarin hij treedt, zijn zoo klaar, zoodanig met elkander overeenstemmend, dat men er geen oogenblik aan kan twijfelen, of hij hield ze van ooggetuigen, die volkomen op de hoogte der gebeurtenissen waren. Overigens, Filips Van Campene, in zijn dagboek, bekrachtigt het verhaal van Vaernewijck. Volgens hem lieten de Tempelieren de beelden wegnemen door Lieven Onghena en zijne gezellen 'mids dat ze zeijden datse commissie van shoofs weeghe hadden, hetwelcke al valsche leughene was, want de commissie, die zij hadden, was valsch, zoodat mijnheere de hoochbailliu daer deure bedroghen was, meenende datse goedt was, ende willekeurde int breken van dien'(*). Dus bevestigt Van Campene, dat het wegnemen der beelden in het tempelhuis wel met de toestemming van den hoogbaljuw geschiedde en dienvolgens kan de schrijver ook niet aannemen, dat Artus Bousse en zijne hallebardiers de rol gespeeld hebben, die hun door het verslag wordt toegeschreven.

Overigens, eenigen tijd later, den 29sten September, schreef Morillon aan Granvelle, dat een zijner vrienden, die te Gent woonde, hem verteld had, hoe, toen aldaar de beeldenstorm begon, de hoogbaljuw aan de brekers twee dienaren meegaf, om bij het vernielingswerk aanwezig te zijn:

'Ung de mes amyz de là mat compté.... que quant on rompit les images, deux belittres se présentarent au principal officier de la ville, monstrans leur charge soulz signature de monsr. d'Egmond, questoit faulse et contrefaicte par Herman, principal prédicant de ladicte ville, qui est en prison; et demandarent adsistence audict officier, qui fut si surprius quil leur donne deux de ses sergeantz pour estre présens à la rupture, dont il se mange maintenant le cueur du ventre'(†).

Het blijkt dus wel, dat hier het verhaal van het officieel verslag, op last van het stadsbestuur opgesteld, niet met de waarheid overeenkomt. Dit laat zich overigens daardoor verklaren, dat het magistraat vreesde door den hertog van Alva verantwoordelijk gemaakt te worden voor het uitbreken van den beeldenstorm. En daarom durfden zij niet bekennen, dat die beeldenstorm met de toestemming van een hunner was begonnen. Zij vreesden dat Alva hun dit nimmer zou vergeven hebben, al hadden ook de omstandigheden hen daartoe gedwongen.

(*) Van Campene, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene,* naar het oorspronkelijke handschrift, berustende in het archief van den heer markies Van Rode, voor de eerste maal uitgegeven door Frans de Potter, Gent 1872, blz. 12.

(†) *Correspondance du Cardinal de Granvelle* (1565-1568), publiée par Edm. Poullet, 8 vol. D. I, blz. 502.

Toen de beeldenbrekers hun vernielingswerk in het tempelhuis voltooid hadden, begaven zij zich naar het Augustijnenklooster, waar zij ook alles aan stukken wierpen, wat hun onder de handen viel; terzelfder tijd begaf zich een andere bende naar het klooster der vrouwebroeders, waar insgelijks groote schade werd aangericht. Alle kerken en kloosters, het eene na het andere, werden bezocht en verwoest. Het klooster dat het meest te lijden had, was dat der predikheeren; het was overigens tegen de predikheeren, dat het volk den grootsten haat aan den dag legde, omdat uit die orde de inquisiteurs werden genomen.

Van Vaernewijck geeft een omstandig verhaal van hetgeen in het Predikheerenklooster geschiedde. Dit relaas geeft een zoo duidelijk denkbeeld van hetgeen de beeldenstorm te Gent geweest is, dat het niet overbodig zal wezen, het hier over te nemen. Het woord is dus aan Van Vaernewijck:

'... In tclooster ten Predicheeren, daer vielen zij alder grimmichst an, smetent daer boven ende beneden al in sticken. Tselfs die vrauwenzittenen, die in den bueck stonden, en waren niet vrij. Zij schuerden ende bedorven daer ontellicke boucken, zoo dat gheheel die strate overdect was met gheprenten pampiere. Zoo ooc waren beede de groenpleijnen vande twee panden vanden cloostere, dwelck abuselic om zien was, ende achter in die Leije was uut die cellen zoo veel pampiers (dat uut die boucken gheschuert was) uutgheworpen, dat scheen dat zeer groote sneevlocken van boven af int water vielen... Alzoo zach men eenpaerlic dat pampier vlieghen in de lucht, ende ondertusschen werden daer ooc veel boucken, som alf, som gheheel gheschuert, ende som gheheel ende ghesloten zijnde int water ghesmact, mits dat zij overlast waren vanden weercke. Daermede somtijts uutvloghen zittecussens ende anderen huijsraet, zoo dat de Leije vervult scheen vanden pampiere ende vande boucken, die onnoumelic ghelt ghecost hadden; want dit clooster was alzoo wel voorzien van boucken als eenich dat men vant. Die kinderen, knechten ende mans vischten hier ende daer de boucken, ende werden met zacken ende curtewaghenen wech ghevoert die uuten water ghetrocken waren ende alsser sommighe quamen die zeijden: "ghij zulter in weerzien zijn dat ghij dees boucken neemt ende vischt, want men mach niet nemen" zoo werden zij som vervaert ende werpen de boucken weder int watere. Ja, daer wasser die gheheel zacken met boucken uutsturtten ende lietense drijven, dwelc jammer was. Tverwoet ende dul volck liep oock up alle de cellen ende solders vanden cloostere, ende braken die steenen potkins, kannekins, gijolen, glasen, stoelen, schabbellen, schappraijkins: twart al in sticken ghesmeten. De wassen keersen tart men met voeten. Daer en bleef nieuwers een glaesveinster gheheel. Hier ghijnck die zeer uutnemende ende constighe ghelaesveinster te ruijne, die inden eenen pant stont, wesende dhijstorie vande drij coninghen. De keercke wart zoo ghehandtiert dattet onsprekelic ware. Niet en bleeffer gheheel, twart al in

sticken ghecloven, ghestoelte, siegen, docsael, afsluutsel, hoe wel niet al ter neder ghevelt, maer zonder schade niet, ende noch veel meer dan men ghezegghen can: ghaerdijnen, lijnwaet ende menigherande dijnghen wart daer talle canten zoo verwoest, dat mer metten voeten overghijnck. Eenighe bedden werden upgeschurpt, dwelck sommighe ghuesghezinde beclaechden ende wederspraken, ende namen dicwils eenen strijt ende ghekijf jeghen melcanderen: want ghelijck deene altijts beter ende sachtmoedigher van herten es dan dander, zoo wilden zij sommighe dijnghen bescheermen, zoo zij ooc metten lijve deden, ende ander quade hoofden oft jonghe zotten wildent ghenitseleert hebben. Men zecht datter daer was, die uut haer zelven een toeghezicht namen, dat men daer niet meer bedeerven en zoude, noch oock ijet van daer draghen, ende hilden zij vijve oft zij zesse scheerp de wachte. Ander waren zoo butertieren (buitensporig, baldadig), dat zij steenen colonnen van veinsteren, met cassijnen ende glasen, poochden uijt te smijten; want men bract al dat breken conde. Dat deene hadde ongheschent ghelaten, dat bedarf dandere. In den pant, daer den reefter ende bierkelder stont, dranck tvolck tbier uut ampullen, schotelen, beckenen, kitten ende uut zulcke ghereeschap als zij daer vinden conden, ooc uut voeten van motalen kandelaers ende dierghelijcke; want zij en hadden van huus gheen ghereeschap medeghebracht om uut te drijncken, zoodat zij som, uut ghebreke van drijncvaten, haer hoeden ende bonetten ghebruucten. Den pant lach al nat beblanst (overgoten) vanden biere ende dranck, die ghesturt was duer tghedrum, hurten ende steken vanden volcke, hoewel dat niet den hondertsten persoon en dranck noch en wilden daeromme eens poghen, dan sommighe repailge van cleender importanciën: maer in den kelder, mits dat daer doncker was ende dat daer gheen moete en was om den tap in de vaten te steken (als men een kitte biers oft ijet anders vul ghetrocken hadde, want elck was te haesticht om bier te hebben, als den eenen beker ofte drijncvat vul was, zoo hielt mer een ander ondere ende men liet de vaten alzoo eenpaerlic haer bier uut gheijsen) zoo was daer aldermeest ghesturt ende ghequist, zoodat men bijna weecschoen int bier ofte wijn ghijnck. Daer was eenich ghebouffte ondere (ghoede ghalghespijse) die de botere jeghen den muer gheclact hadden ende een groot ghedeel poers, in den voornoemden pant, onder de voeten ghestroeijt, zoo datter den pant zeer naer roock. Tcanariezuucker, soffraen ende ander substanciën tart men daer oock met voeten. Dat poer hadden dees religiuesen veel bij, om den cauden ende wacken visch die zij altijts haten, te verteeren, mits dat zij niet vele aerbeijts, dat met de zinnen, deden, ooc wart dat ghebesicht voor die zieck ende onlustich waren. Maer die meeste schade die daer ghedaen was, dat was in de boucken, dwelck menich studiues gheest beclaechde; want broeder Anthonis Eduwaert, die in dees foule zijn tweetster ghedoken lach in een hautmijte, verclaerde mij dat hij daer zijns deels boucken

ghelaten hadde, wel om LXXX ghuldenen, ende was eene vande minste die vele ende costelicke boucken hadde. Daer wasser, als heer Lievin vanden Bosche ende andere, dier verloren hadden om L oft LX pont grooten ende meer, ende sommighe boucbinders hadden tot hem ghezeijt, dat die boucken die up der religiuesen cellen waren, wel weert waren duysent pont grooten ende meer ende die up de ghemeen librarie (bibliotheek) waren duysent vijf hondert ponden grooten, ende datter de bouckvercoopers wel zoo vele hadden willen voren gheven'(*).

In het klooster der Minderbroeders, niet verre van dat der Predikheeren gelegen, was de verwoesting niet minder groot(†). In elk dezer kloosters bleef maar één enkel stuk ongeschonden, omdat sommige beeldenbrekers verboden hadden het aan te raken.

'Deene was die costelicke ende ghoede hurghel ten Predicheeren ende dander tnieuwe ghestoelte in den choor ten Fremenueren'(§).

Soms werden beelden uit kerken of kloosters op straat gevoerd, waar men er dan den spot mede dreef.

'Voort die kinderen ghecten ende spotten met die beelden, steldense in veel plaetsen up tstrate ende spraken: "roupt vive le gues, ofte wij onthoofden u!" Daernaer sloughen zij haer hoofden af ofte clovense in sticken'(**).

'Veel gheckelicke woorden hoorde men overal met de beelden. Een jonc meysen quam met eenen curtewaghen up de sGraven brugghe, daer een groot beelde up lach, ghesteken in eenen zack dwelc zij ghehaelt hadde uut eenich clooster om die te salveren. Dit meerckende de guijten, de brekers, hebben de beelde al spottende uut den zack ghetrocken, welcke beelde ghewapent was ghemaect als Sente Mauricius oft andere helighen figueren, die men ghewapent maect, ende hebben dees beelde, zoo groot als tleven, vande brugghe van boven neder int water gheworpen, roupende ende geckende: 'Ziet, ziet, hier geschiet mirakel, desen zant int vulle harnas zijnde zwemt noch.'

Van Vaernewijck voegt er heel naïef bij:

'Dwelc geen wonder en was, mits dat hij van haute ghesneden was'(††).

Evenals de kloosters der Predikheeren en der Minderbroeders werden ook al de andere kloosters en kerken der stad door den beeldenstorm erg beproefd; de voornaamste waren de kloosters der Augustijnen, der Vrouwebroeders, der Karthuizers en die van St. Pieters en van Drongen, alsook de kerken van St. Jacobs, St. Baafs, St. Nikolaas, St. Michiel, St. Pieter, Ste. Pharaildis en Akkergem.

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 113-116.
(†) Idem, I, blz. 126-128.
(§) Idem, I, blz. 128.
(**) Idem, I, blz. 128.
(††) Idem, I, blz. 128-129.

De St. Jacobskerk had het meest door de verwoesting te lijden; in andere kerken, zooals die van Akkergem, werd slechts weinig schade aangebracht. Van Vaernewijck in zijne 'Beroerlicke Tijden'(*) geeft een breedvoerig overzicht van al de beelden en sieraden, die in bovengemelde kerken of kloosters vernield werden of gespaard bleven. Hij voegt er meest altijd eene beschrijving der voorwerpen bij, met vermelding van den persoon, op wiens last zij gemaakt werden en den naam van den kunstenaar, die ze vervaardigde. Het hoeft niet gezegd, dat deze gegevens hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis der schoone kunsten. Dit punt valt echter buiten het bestek dezer studie.

Dadelijk na het bezoek van Onghena had de hoogbaljuw, Adolf van Bourgondië, eenige leden van den stadsraad ontboden, daar de tijd niet toeliet het schepencollege bijeen te roepen. Omstreeks twee uur 's namiddags bevonden zich te zijnent de voorschepen, heer van Oomberghe, en de schepen Adriaan van Riebeke, benevens den pensionaris Du Bois en den secretaris Hembijze, om te beraadslagen, hoe men den storm zou kunnen bezweren. De eenen stelden voor, dat men in allerhaast zooveel officieren, edellieden en goedwilligen zou verzamelen als mogelijk was, om op staanden voet geweld te gebruiken. Doch de meesten waren van gevoelen, dat dit middel veel gevaar opleverde. Het bijeenroepen der goedwilligen zou met veel moeilijkheden gepaard gaan, want de beeldenbrekers verspreidden het gerucht, dat zij beschermd werden door de verbonden edellieden en dat het zelfs op dezer bevel was, dat zij handelden. Aangenomen zelfs dat de katholieken de overhand kregen en dat de sectarissen volgens verdienste gedood en gestraft werden, dan was het nog te vreezen, dat de hervormden zich ten platten lande zouden wreken en aldaar al de katholieken vermoorden. Eindelijk moest men ook in aanmerking nemen, dat men van het. Hof nog de toelating niet had verkregen om de wapens op te vatten. Dit alles wel overwogen, werd er beslist, dat het raadzaamste was de woede der sectarissen van zelf eenigszins te laten bedaren. Ondertusschen zou men in het geheim eene sterke macht verzamelen om met den nacht uit te trekken en zorg te dragen, dat de stad niet langer in de macht der oproerigen zou blijven. Om dit besluit uit te voeren, kwam de hoogbaljuw rond negen uur 's avonds op het schepenhuis, waar hij verscheidene schepenen en edellieden, alsook talrijke leden der gilden en neringen te zijner beschikking vond. Na op het schepenhuis en op de vier bijzonderste markten der stad goede wacht gesteld te hebben, ging hij zelf met een talrijk gevolg langs de voornaamste straten de ronde doen. Onderweg bezocht hij de kerken en kloosters en joeg er de brekers uit, zoodat hij verscheidene gebouwen en namelijk de St. Baafskerk van grooter schade bevrijdde(†).

(*) Van Vaernewijck, I, blz. 129-167.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* LXVI-LXXIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 33, 35-36 - *Discours des choses advenues,* XXIX *verso* - XXX. - *Brief recueil,* blz. 302.

Dank zij deze krachtdadige houding van den hoogbaljuw, de schepenen, de edellieden en de burgerij duurde de beeldenstorm te Gent slechts één namiddag en den daaropvolgenden nacht.

Zoo beweren ten minste de verslagen, zoowel dat in Kervijn afgedrukt, als dat aan den Hertog van Alva gezonden. Nochtans kan men hier nogmaals twijfelen, of zij wel de gebeurtenissen gansch nauwkeurig weerspiegelen. Wellicht is er in het verhaal van hetgeen in de door den hoogbaljuw bijeengeroepen vergadering geschiedde, niets onwaarschijnlijks. Maar de verdiensten der nachtwachten, door hem ingericht en aangevoerd, schijnen niet weinig overdreven, als men het volgende feit nagaat, dat door Van Vaernewijck wordt aangehaald.

'Maer om te commen tonsen propooste,' zegt hij, 'die beeltstormers meenende voor Godt een groote weldaet te doene, ende dattet haer ooc zonder begrijp (berisping) al gheoorlooft was (zoo voorseijt es) en hebben geenen aerbeijt ghespaert, ende hebben al den nacht duere van deen keercke in dander gheloopen, ende van deen godtshuus in dandere, ende quamen met XXX, XL of L tseffens, daer vrauwen ende knechten onder ghemijnghelt waren die psalmen songhen, ende sommighe mans zonghen voren. Alzoo zag icker voor mijn duere, vanden II hueren vander nacht tot ontrent den IV hueren wel II^{c} passeren, zonder dat in ander wijcken der stadt mocht ghebueren, ende hoordese tot melcanderen vraghen ende roupen: "hebt ghij hier of daer niet gheweest, ende hebt ghij dese of die beelden, die up de houcken der straten stonden ofte eldere, niet afgheworpen oft ghebroken?" Twas een vremt dijnck bij nachte om zien alle die hoopen ofte benden commen; want deene en was niet ghepasseert of dander bende en vertoochde hem ende al ghestoffeert, met veel lichts ende breeckinstrumenten. Wij hoorden ontrent den II hueren groot gheruchte in Sente Janshuus van breken, maer veel meer ende langher duerende in Sente Jacobskeercke, daer men veel claerheijts ende lichts in zach, ende men hoorder bij waerften groot rumoer van beelden oft blocken oft verwelven van autaer tafelen die zij afwierpen'(*).

Dit verhaal, aan welks nauwkeurigheid niemand twijfelen zal, toont klaar aan, dat de wachten, door den hoogbaljuw ingericht, op de beeldenbrekers niet veel invloed hebben uitgeoefend, 'want deene en was niet ghepasseert of dander en vertoochde hem.' Zoo de hoogbaljuw brekers uit de St. Baafskerk verjaagd heeft, dan zal dit gebeurd zijn tegen den morgen en zullen die brekers slechts eenige achterblijvers geweest zijn, toen de groote hoop, door het vernielingswerk afgemat en overigens niets meer vindende, reeds was heengetrokken. Dit moet echter niet, zooals het verslag het wil doen gelooven, als een heldenfeit worden aangezien. En evenals de brandweer niet zal beweren het vuur overmeesterd te hebben, indien het gebouw, dat zij moest beschutten, tot in den grond door de vlammen werd vernield, zoo kan ook de hoog-

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, D. 1, blz. 137-138.

baljuw niet beweren den beeldenstorm te hebben doen ophouden, als het breken geduurd heeft, zoolang er ergens, in kerk of klooster, één enkel voorwerp is geheel gebleven.

Maar het magistraat durfde aan den Hertog van Alva niet bekennen, dat al de genomen maatregelen tot niets hadden gediend, en daarom overdrijft het Verslag in hooge mate den goeden invloed, dien de genomen maatregelen op den loop der gebeurtenissen hebben geoefend.

Ziedaar dus wat de beeldenstorm te Gent geweest is en hoe de stedelijke overheid getracht heeft hem te beletten. Reeds in de eerste dagen der maand Juli vreesden het stadsbestuur en 's lands regeering dat de veldpredikatiën aanleiding zouden geven tot oproerigheden binnen de steden. Deze geduchte oproerigheden hadden echter niets met den beeldenstorm gemeens; aan den beeldenstorm dacht niemand, tot op het oogenblik dat hij schielijk in eenige plaatsen van West-Vlaanderen was losgebroken. Dat het breken der beelden aldaar onverwachts geschiedde, en dat die gebeurtenis eene verrassing was voor iedereen, blijkt klaar uit het antwoord der landvoogdes aan den pensionaris Borluut, die dadelijk door het verschrikte magistraat van Gent naar het hof was gestuurd geworden. Margaretha van Parma bekende, dat zij ‘gheenen middele en hadde om in *eene zaeke zo subitelijck upcommende* zo haestelick te voorsiene’(*). Dat de landvoogdes geenszins den beeldenstorm verwachtte, blijkt nog uit de verwijten, die zij den Graaf van Egmont toestuurde bij het vernemen, dat de heiligenbeelden in West-Vlaanderen waren verbrijzeld geworden(†). En nochtans, zoo het aan iemand mogelijk was den beeldenstorm te voorzien, wie kon daartoe beter in staat zijn dan de landvoogdes? Indien Margaretha van Parma den beeldenstorm niet verwacht heeft, dan heeft hem ongetwijfeld niemand verwacht. Zoo moet men dan ook de stelling verwerpen, die soms is vooruitgezet geworden, dat de Hervormden op voorhand een dag hadden aangeduid, waarop men in alle kerken van Vlaanderen de heiligenbeelden zou verbrijzelen. Ware dit werkelijk het geval geweest, dan was het toch onmogelijk, dat de hervormden die beslissing zoo geheim hadden kunnen houden, dat hoegenaamd niemand er kennis van kreeg. Overigens keurden de veldpredikanten zelve niet allen den beeldenstorm goed; want Van Vaernewijck verhaalt, dat na het breken der beelden in West-Vlaanderen ‘ooc hadde te Deijnse eene van dees veltpredicanten twee zoo drij waerf over zijn knien ghelegen, tvolck biddende dat zij an gheen beelden in de keercken commen en zouden’(§).

Ook zal niemand durven beweren, dat de beroemde Franciscus Junius niet oprecht was, toen hij in zijne levensbeschrijving plechtig bekende,

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 122.
(†) *Correspondance de Philippe II,* D. I, blz. 449.
(§) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* D. I, blz. 80.

dat noch hij, noch één enkel zijner ambtgenooten den beeldenstorm had goedgekeurd(*).

Door het feit zelf dat veldpredikanten en mannen als Junius den beeldenstorm afkeurden, kan men dien ook geenszins ten laste leggen van de consistories, waaraan de eersten moesten gehoorzamen en waarvan de laatste een der hoofdmannen was.

Dat de beeldenstorm ten laste moet gelegd worden der verbonden edelen, kan evenmin aangenomen worden. Want hadden dezen besloten den beeldenstorm te doen losbreken, dan kan dit enkel beslist geworden zijn in de vergadering van St. Truiden, die in de laatste dagen der maand Juli bijeengeroepen werd en op het oogenblik van den beeldenstorm steeds voortduurde. Maar ware dit het geval geweest, dan had de landvoogdes, die door hare bespieders alles wist wat er in de vergadering gebeurde(†), ongetwijfeld van die beslissing kennis gekregen; en het blijkt integendeel, dat het uitbreken van den beeldenstorm voor haar eene verrassing geweest is. Wel is waar deden de sectarissen de mare gaan, dat zij door de vergadering van St. Truiden beschermd werden, maar deze bescherming hebben zij veel overdreven. Evenals de hervormden beoogde een gedeelte der verbonden edelen het erkennen van den hervormden godsdienst naast den Roomsch-Katholieken. Zij beschermden dus de hervormden in hunne pogingen tot het bereiken van dit doel; maar nooit hebben zij de sectarissen beschermd in hunne gewelddaden, die zij overigens niet goedkeurden. Toen eenige rijke kooplieden bij hen een verzoekschrift hadden ingediend om hunne bescherming te vragen voor den hervormden godsdienst, gaven de edellieden, te St. Truiden vergaderd, tot antwoord, dat zij deze bescherming beloofden op voorwaarde, dat het gedrag der sectarissen tot geene wanordelijkheden aanleiding zou geven. Zelfs maanden zij hen aan voortaan de veldpredikatiën ongewapend bij te wonen. Ziedaar, waarin de bescherming bestond, die de vergadering te St. Truiden aan de hervormden had toegezegd. Maar het is niet te verwonderen, dat de volksmenigte, die met de bijzonderheden dezer vergadering weinig of niet bekend was, deze bescherming veel overdreef en haar onbeperkt dacht.

Overigens hadden de verbonden edelen er het grootste belang bij, dat er geene gewelddadigheden zouden gebeuren.

Nochtans hebben verscheidene schrijvers, de eenen in meer, de anderen in minder hooge mate, de plichtigheid der verbonden edelen, der predikanten of der hervormde consistories aangenomen. Onder hen onderscheidt zich vooral Dr. Nuyens(§), die zijne besluitselen aldus samenvat:

(*) Nunquam mihi profecto violenta ejusmodi et etc. consilia placuerunt: nec puto unquam apud me fuisse quemquam, cui istiusmodi actiones vel minima significatione placere mihi ostenderim. Hoc testimonio, et meam ipsius et piorum collegarum meorum fidem publice testatam volo. Merula, *Vita Junii,* blz. 48.

(†) *Correspondance de Philippe II*, I, blz. 434, 435, 436 en passim.

(§) *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVI*de *eeuw.* Amsterdam, ± 1868.

‘Uit al hetgeen wij hier medegedeeld hebben, meenen wij met het volste recht te kunnen besluiten:

1°. dat de beeldstormerij geen onvoorbereide, woeste uitval der volksdriften geweest is, maar tengevolge van een beraamd plan is geschied;

2° dat de kalvinistische predikanten en consistoriën er de aanleggers van geweest zijn, in overeenstemming met de hervormde leden des adelverbonds;

3°. dat het doel is geweest om zich met een geweldigen greep meester te maken van de katholieke kerken, ter uitoefening van den hervormden eeredienst, terwijl de onderdrukking van het katholicisme als nevendoel daarmede gepaard ging’(*).

Deze besluitselen leidt Dr. Nuyens af uit eene reeks valsche redeneeringen, op valsche feiten gestaafd.

‘Het feit des beeldenstorms zelf,’ zegt de schrijver, ‘zien wij zoo tegelijk op verschillende plaatsen als op een wachtwoord geschieden, dat men aan het toeval gewis niet meer denken kan’(†).

Deze redeneering zou kunnen gegrond zijn, indien de beeldenstorm overal, in de eene stad zoowel als in de andere, op hetzelfde oogenblik was geschied, zonder dat men in de eene kon weten, dat hij in de andere was losgebroken. Maar zulks is geenszins het geval geweest. De eerste kerkschennissen zijn gebeurd den 14den van Augustus, in eenige dorpen rondom Ieperen, en daarna zijn dezelfde beeldenbrekers, die daar werkzaam geweest waren, Ieperen zelf binnengerukt. Dit nieuws verspreidde zich alom in West-Vlaanderen, en naarmate het in de steden en dorpen dezer provincie ontvangen werd, vingen ook daar de wanordelijkheden aan.

Weldra vernam men ook het gebeurde in Oost-Vlaanderen en Brabant, en daarna brak de beeldenstorm insgelijks los, den 18den te Antwerpen, den 22sten te Gent, dus respectievelijk vier en acht dagen na de gebeurtenissen te Ieperen.

Is dat dan het *tegelijkertijd*, waarvan Dr. Nuijens gewaagt? En is het op zulk *tegelijkertijd,* dat hij steunt om te beweren, dat de beeldenstorm geschied is volgens een voorbedacht plan? Eene dergelijke redeneering is niet alleen gewaagd; zij is ongerijmd.

Even ongerijmd is de bewering van Dr. Nuijens(§), ook uitgedrukt door Kervijn de Lettenhove(**), dat men tot het schenden der Katholieke kerken met opzet den dag van O.L.V. Hemelvaart, dus den 15den Augustus, zou uitgekozen hebben, vermits de beeldenstorm den

(*) IIde deel, I, blz. 145.

(†) IIde deel, I, blz. 133. Deze meening wordt ook uitgedrukt in Corvin-Wiersbitsky, *De tachtigjarige oorlog*, I, bl. 319.

(§) *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten,* I, bl. 103.

(**) *Les Huguenots et les Gueux*, I, bl. 361.

14den in West-Vlaanderen, den 18den te Antwerpen en eerst den 22sten te Gent losbrak(*).

'Het bleek,' zegt Dr. Nuyens verder, 'dat zij (de beeldenbrekers) bij dit werk van vernieling bepaalde bevelen volgden. Zoo werden bij de eerste beeldstormers de doopvonten en orgels gespaard. De reden hiervan lag voor de hand. De konsistoriën hadden nog niet beslist, of het gebruiken daarvan veroordeeld was of niet'(†).

Hierop valt echter aan te merken, dat de doopvonten en orgels niet overal werden gespaard. Van Vaernewijck(§) zegt uitdrukkelijk, dat in veel kerken en kloosters van Gent noch vonten noch wijwatervaten aan de vernieling ontsnapten. Zoo gebeurde het ook met de orgels, namelijk die der hoofdkerk, der St. Jacobskerk en der kerk van Akkergem(**) en die van het klooster der vrouwebroeders(††), 'zoo dat tsanderdaechs die kinderen met die pijpkins achter straten liepen al fleijtende, ende vercochtense een curte oft vier mijten tstick'(§§). Wel bleef in de St. Michielskerk het orgel gespaard; Van Vaernewijck schrijft dit echter aan een gansch toevallige oorzaak toe. Een man zou namelijk den beeldenbrekers eene groote hoeveelheid bier aangeboden hebben om hen uit de kerk te verwijderen(***). Ook het orgel van het klooster der minderbroeders bleef ongeschonden 'duer yemants ghoets die daer voren sprack'(†††).

Naast zoovele andere die vernield werden, kunnen deze zeldzame uitzonderingen niet voldoende zijn tot het vaststellen van een algemeenen regel, waaruit men gevolgtrekkingen als die van Dr. Nuyens mag afleiden.

Om te bewijzen dat de beeldenstorm op voorhand is besloten geworden en wel bepaaldelijk door de consistories, zegt Dr. Nuyens nog:

'Het is immers eene der eigendommelijkheden van alle uitspattingen des gemeens, die niet door verborgene drijvers worden uitgelokt, dat het wel kon plunderen en vernielen, doch geen profijt weet te trekken

(*) Van Vloten zegt met meer waarschijnlijkheid: 'Voor den beeldenstorm schijnt men niet zonder opzet den L.V. dag gekozen te hebben. Die afspraak kon dan ook blijkbaar slechts plaatselijk zijn en bepaalde zich tot den betrekkelijk kleinen ommekring der grensplaatsen van Artois en Vlaanderen.' *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje*, I, bl. 70.

(†) *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten,* I, bl. 133-134.

(§) Idem, I, bl. 138.

(**) In deze laatste werd bijna niets anders dan het orgel geschonden. (Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, bl. 159.)

(††) Van Vaernewijck, idem, I, bl. 161.

(§§) Van Vaernewijck, idem, I, 138-139.

(***) Van Vaernewijck, idem, I, bl. 154. De nauwkeurigheid dezer gebeurtenis schijnt echter niet volkomen gewaarborgd, des te meer daar Van Vaernewijck dit verhaal in zijn handschrift in margine heeft ingelascht Het eerst door hem doorgehaalde verhaal, dat door den uitgever niet werd overgedrukt, zegt enkel dat het orgel ongeschonden bleef, 'dwelc men niet ghemeent en hadde dat zij zulck dijnck breken zouden, dat emmer gheen beeldeweerck en was maar diende alleene ter verchieringhe vanden hove Godts; ooc was zulck weerck quaet om afnemen aenghesien ooc dat den tijd zoo curt was.'

(†††) Van Vaernewijck, idem, I, 164.

van het aangevangen werk. Nochtans, zoo haast de kerken geplunderd waren, namen de predikanten er bezit van'[*].

Nogmaals is het een te algemeene regel te beweren, dat het volk geen nut kan trekken uit zijne handelingen. En zooals het dikwijls gebeurt, dat iemand voordeel trekt uit hetgeen een ander heeft bewerkt, waarom konden dan ook de *predikanten* zich niet den beeldenstorm, door de *volksmenigte* gepleegd, ten nutte maken?

De Spaanschgezinde schrijvers hebben niet geaarzeld de verbonden edelen als de aanleiders van den beeldenstorm aan de kaak te stellen[†].

Dr. Nuyens werpt de verantwoordelijkheid slechts op diegenen onder hen, die den hervormden godsdienst beleden[§]. Onder de grooten des lands spreekt hij Oranje en Egmont van rechtstreeksche medeplichtigheid vrij[**]. Maar 'zoohaast Lodewijk van Nassau een brief door Gillis Leclercq (zijn secretaris) aan de consistories had doen brengen, hield de beeldenstorm te Gent op. Is dit geen voldoend bewijs voor de verstandhouding van Lodewijk van Nassau met de consistoriën en van deze weder met de beeldstormers?'[††]

Wat er ook zij van dien brief, waarvan de inhoud onbekend is gebleven, het ligt voor de hand dat hij op de beeldenbrekers geen invloed kan gehad hebben. Indien de beeldenstorm te Gent den 22sten Augustus begonnen, reeds den 23sten had opgehouden, dan is het eensdeels, omdat de brekers hun werk in den nacht van den 22sten volkomen hadden voltooid en ook omdat het magistraat inmiddels de noodige voorzorgen had genomen om verdere wanordelijkheden te beletten.

Zoo de verbonden edelen den beeldenstorm hebben besloten, dan moet dit volstrekt ter sprake gekomen zijn in de vergadering van St. Truiden. Sommige schrijvers, zooals Keelhoff[§§] en Kervijn de Lettenhove[***] beweren dan ook zonder aarzelen, dat hij daar werd voorgeschreven, al had Wagenaar reeds het onwaarschijnlijke daarvan doen uitschijnen, aangezien vele katholieke edelen die vergadering bijwoonden. Nochtans wordt er beweerd, in eene verhandeling die men algemeen aan Viglius toeschrijft[†††], dat in de vergadering van St Truiden het voorstel werd gedaan, het schuim der bevolking op te hitsen tot het vernielen van kerken en kloosters[§§§]. Op deze bewering kan men echter te min bouwen, daar de echtheid van dit stuk hoegenaamd niet boven allen twijfel verheven is.

(*) *Geschiedenis der Nederl. beroerten,* I, bl. 145.
(†) Hopperus, bl. 98, 99, 105. - *Viglii Vita,* bl. 47. - Strada, V, bl. 261. - Van der Haer, II, bl. 343. - Pontus Heuterus, XVI, bl. 406. - De Tassis, I, bl. 135.
(§) *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten,* I, bl. 145.
(**) Idem, I, bl. 135.
(††) Idem, I, 137.
(§§) *Geschiedenis van het Augustijnenklooster te Gent*, bl. 97.
(***) *Les Huguenots et les Gueux*, I, bl. 348.
(†††) *La source et le commencement des troubles suscitez aux Pays-Bas*, uitgegeven door Wauters in de *Mémoires de Viglius et d'Hopperus* (Société de l'histoire de Belgique).
(§§§) Bl. 185.

Meer belang moet op het eerste zicht gehecht worden aan de bekentenissen, door den heer van Andelot voor den bloedraad afgelegd. Deze beweerde *vernomen te hebben*, dat men in de vergadering van St. Truiden besloten had de geestelijken te vermoorden, of hen te beletten den godsdienst uit te oefenen, en de heiligenbeelden te vernielen(*). Doch uit zijne woorden blijkt, dat hij niet tegenwoordig was, toen dit voorstel gedaan werd en dat hij zulks slechts heeft *vernomen*, waarschijnlijk door de loopende geruchten, toen de beeldenstorm reeds losgebroken was. Overigens spreekt hij zichzelf tegen, waar hij verder beweert, dat de bestendige bestuurleden der verbonden edelen te St. Truiden verzocht werden tot den beeldenstorm te besluiten, *iets waarvan zij geenszins hooren wilden*(†). Daaruit blijkt, dat de heer van Andelot ook dit later heeft vernomen, en dat men aldus aan zijne beweringen geene waarde kan hechten.

Geen enkele der beweegredenen, die men heeft ingeroepen om te bewijzen dat de beeldenstorm geschied is volgens een voorbedacht plan en dat de consistories of de verbonden Edelen hem hebben veroorzaakt, kan dus als voldoende aangezien worden. De gebeurtenissen zelf toonen integendeel klaar aan, dat die stelling moet verworpen worden. Nog veel min kan de gissing van Ypey en Dermout(§) aangenomen worden, die den beeldenstorm toeschrijft aan geheime opstoking der Pausgezinden en Jezuïeten, met het doel de hervormden hatelijker te maken en het hof recht te geven hen met nieuwen ijver te vervolgen. Zulke bewering berust op geen enkel feit en verdient dan ook niet de minste aandacht.

Met zekerheid mag men aannemen, dat noch de verbonden edelen noch de veldpredikanten, als genootschap beschouwd, rechtstreeks den beeldenstorm veroorzaakt hebben. Zulks is ook de meening van Van der Vijnckt(**), Motley(††) en Paillard(§§). De beeldenstorm is schielijk losgebroken in een plaatsje van West-Vlaanderen, onder den drang van eenige opgewonden sectarissen, die, hun haat tegen de Roomsche geestelijkheid niet meer kunnende bedwingen, tot voorwendsel genomen hebben, dat heiligenbeelden afgoden zijn, om deze beelden in de kerken te gaan verbrijzelen. En, evenals een vuursprankel in een bosch met sparreboomen goed voedsel vindt en hij weldra het gansche bosch in laaien gloed zet, zoo ook heeft de beeldenstorm goed voedsel gevonden in de opgewonden gemoederen der Vlaamsche her-

(*) *Interrogatoires de Pierre d' Andelot*, in Poullet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle* (1565-1568), 8 vol., II, bl. 664.
(†) Idem, II, bl. 668.
(§) *Geschiedenis der hervormde kerk in Nederland*, I, bl. 194.
(**) Van der Vynckt, II. bl. 218.
(††) Motley, *The rise of the dutch republic*, vertaald door Bakhuizen van den Brink, bl. 116.
(§§) Paillard, *Huit mois de la vie d'un peuple*, bl. 233.

vormde volksmenigte en heeft hij met een verbazende snelheid gansch Vlaanderen door gewoed.

Men heeft echter de wreedheid en de onmenschelijkheid der beeldenbrekers veel overdreven. Woest waren zij, niet wreedaardig. Hunne gewelddaden hebben zich bepaald bij het aanbrengen van stoffelijke schade; nergens heeft er bloed gestroomd, tenzij geuzenbloed(*).

En ware het niet dat de kunst er een onherstelbaar verlies heeft ondergaan door de vernieling van zoovele barer meesterstukken, dan zou men aan den beeldenstorm op zich zelf maar een ondergeschikt belang kunnen hechten.

Wel is waar hebben de brekers beelden en boeken vernield, enkel om het genoegen te smaken deze te vernielen en zonder daaruit voor zich zelf eenig nut te trekken. Maar zou hunne handelwijze minder laakbaar geweest zijn, indien zij hun vernielingswerk hadden gepaard met roof en plundering?

Ongetwijfeld is de beeldenstorm niet te verrechtvaardigen. Doch, 'zullen wij in dese hijstorie alleene de aerme ghues (die naermaels met grooten hoopen om lijf en ghoet ghecommen zijn om haer staut ongheoorlooft voortstel) den zwarten duvel up den hals binden ende zullen zij daartoe gheen oorzake vande gheestelicke ghehadt hebben?'(†)

Op het laatste gedeelte dezer vraag heeft een beeldenbreker geantwoord:

'Tes een cleen zake oft wederwrake dat wij dus beelden breken, dwelck doch een specie der afghoderie es, daer tgheestelicke ons veel meerder schade ende inder ghedaen heeft, ja, onsprekelic jammer, brekende duer haer vervolghen die beelden, die Godt zelve ghemaect hadde, ende daer hij zijn dierbaer bloet voren ghesturt heeft, te weten som ons naeste vrienden, vaders ende moeders, zusters ende broeders ende dierghelijcke'(§).

Men moet bekennen, dat er waarheid ligt in het gezegde van dien beeldenbreker.

(*Wordt vervolgd*).

(*) Eene bende brekers, wanende de beelden te vernielen in een klooster gelegen tusschen Dowaai en Orchies, werd aangevallen door krijgslieden, die het klooster hadden bezet. Een honderdtal sectarissen werden ter plaats gedood. (Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, bl. 79).

(†) Van Vaernewijck, *Van die beroeriicke tijden,* I, bl. 169.

(§) Idem, I, bl. 118.

Huiswerk als organisch onderdeel van ons school- en onderwijsstelsel in het licht van onderwijs en opvoeding.

I.

Wanneer men aandachtig de strooming der gedachten gadeslaat en ziet, hoe overal op elk gebied verkeerdheden en misstanden in een fel licht worden geplaatst, krijgt men onwillekeurig den indruk, dat de menschen tegenwoordig al die misstanden *willen* zien en met verwaarloozen van het goede het verkeerde opzoeken. Doch het is geen opzet, wanneer dit werkelijk geschiedt; het is een gevolg van den onbewust gevoelden drang van den tijd. En wordt dientengevolge het bestaande ook menigmaal onrechtvaardig beoordeeld, er staat tegenover, dat de gedachten wakker worden geroepen en schoone toekomstperspectieven worden geopend.

De woorden 'de eeuw van het kind,' veel gebruikt en reeds veel misbruikt, zijn gevleugelde woorden geworden, die meer zijn dan een half of verkeerd begrepen leus.

Het kind, niet alleen het jonge kind of het geëxploiteerde werk-kind vraagt in alle landen aller aandacht, maar de jonge mensch in zijn geheele ontwikkelingsperiode tot aan het man en vrouw worden toe, en dus niet het minst datgene, waarvan het verder leven van den jongen mensch voor het grootste deel afhankelijk is: *school, onderwijs en opvoeding.*

Het is teekenend, en toch uit de historische ontwikkeling logisch voortvloeiend, dat ondanks den grooten vooruitgang van school en onderwijs in middelen en methode, ondanks het overal bestaan van op elkaar volgende onderwijsinrichtingen, steeds meer van alle zijden mannen en vrouwen naar voren treden, die zoeken en trachten naar verbeteringen.

Men beseft steeds duidelijker, dat de groote belangen van de *opvoeding* - én van het verstand, én van het karakter - meer dan tot dusver mede door school en onderwijs moeten worden verzorgd.

De School(*) der toekomst zal onderwijs en opvoeding, of liever

(*) Onder School in het algemeen wordt verstaan zoowel het geheele toekomstige onderwijsstelsel in al zijn verscheiden vormen, als de enkele in dat systeem ingeschakelde onderwijsinrichting.

opvoeding en onderwijs, onafscheidelijk met elkaar moeten verbinden en tot den grondslag van haar geheele regeling behooren te maken.

Men versta dit juist. Hierin ligt niet een beschuldiging, dat de tegenwoordige school, met name de lagere school, niet veel voor de opvoeding wil en kan doen. Doch zij moet het doen als bijzaak, als het ware in verloren oogenblikken, en is in dezen afhankelijk van vele zéér toevallige omstandigheden. Daarentegen zal de nieuwe school dát deel der opvoeding, dat zij op zich kan nemen, tot grondslag maken van hare inrichting om *in samenwerking met de ouders* aan de jeugd een harmonische ontwikkeling te geven.

Terwijl het stelsel van onze tegenwoordige school buiten en in de onderwijswereld steeds meer ontevredenheid wekt, moet het verwondering baren, dat juist datgene, waarin zich de fouten van het stelsel het duidelijkst openbaren, nog betrekkelijk zoo weinig de aandacht waardig gekeurd is.

Bedoeld is hier het *huiswerk.*

Wel is daarover reeds veel gesproken en geschreven, doch een juiste beschouwing is tot nu toe niet gegeven. Immers, men heeft het huiswerk steeds als een op zichzelf staand en op zichzelf te beoordeelen verschijnsel beschouwd en veel te veel, zoo niet uitsluitend het oog gevestigd op de lagere school, die voorbereidt voor de middelbare school(*). Is het, omdat de lagere school met de elementaire kennis die zij geeft, voor ieder eenigszins ontwikkeld mensch meer *doel* is, terwijl de middelbare school voor het betrekkelijk gering getal, die haar gebruiken, veel meer *middel* is, omtrent welks deugdelijkheid en inrichting men zich niet al te warm maakt? Hierdoor heeft men veel te veel den *schijn* met het *wezen* verward.

Want alles wat ten aanzien van de lagere school over het huiswerk wordt gezegd, raakt het wezen der zaak niet.

Deze lagere school toch is afhankelijk van de middelbare school. Nu is het waar, dat de inrichting van vele lagere scholen deze afhankelijkheid sterk overdrijft. Doch zelfs in de meest gunstige omstandigheden blijft die afhankelijkheid.

Immers, de leerlingen der lagere school *moeten overgaan op de middelbare school en deze verder kunnen volgen* en de lagere school moet er voor zorgen, dat dit mogelijk wordt.

De oorzaak nu, dat de lagere school huiswerk kent en behoudt, ligt in deze noodzaak, m.a.w. in den geheelen opzet der middelbare school.

Derhalve kan een juiste meening omtrent de huiswerkquaestie alleen worden verkregen door een beoordeeling van het stelsel der tegenwoordige middelbare school en van de plaats, die het huiswerk als organisch onderdeel daarin inneemt.

(*) Onder Middelbare School wordt hier en verder, naar het meer en meer veldwinnend spraakgebruik, èn Gymnasium èn Hoogere Burgerschool verstaan.

II.

Op twee hoofdfeiten moet hier in de eerste plaats de aandacht gevestigd worden.

Het eerste is, dat de middelbare school haar onderwijs niet aanvangt op het punt, waar de lagere school haar leerlingen heeft gelaten; maar omgekeerd is deze laatste gedwongen te trachten - en toch te vergeefs - om haar leerlingen dáár te brengen, waar de middelbare school wenscht te beginnen.

Weliswaar komt de middelbare school hier meermalen tegen op. Zij tracht zich te rechtvaardigen, eenerzijds door te wijzen op de banden haar aangelegd door wet en besluiten, anderzijds door op den voorgrond te plaatsen het streven, om den overgang van lagere school op middelbare school zonder examen te doen plaats hebben.

Doch het gebrek aan aansluiting tusschen beide onderwijsinrichtingen ligt dieper, dan in een hoeveelheid directe kennis; dieper, dan dat de quaestie van het toelatingsexamen ooit iets anders zou kunnen zijn dan een vraag van onbelangrijken uiterlijken vorm.

Immers, niet alleen dat de voorgeschreven onderwijsstof der middelbare school op eenmaal geheel anders is dan die der lagere school, de *richting van het onderwijs verandert plotseling geheel en al.* Terwijl het onderwijs der lagere school ook in de hoogste klassen nog altijd eenigszins het karakter behoudt van het toevallig, spelend, onopzettelijk onderricht, dat een kind van ouders en omgeving krijgt tot aan zijn eerste schooljaren, veronderstelt de middelbare school van meet aan een zelfweten en zelfkunnen. Daardoor houdt een kind in de 1ste klasse der middelbare school, onder den druk van dien hem gesuggereerden ernst des levens, plotseling op kind te zijn ten aanzien van de aan zijn weten en kunnen gestelde eischen. De 1ste klasse der middelbare school is niet a.h.w. een 7de of 8ste klasse der lagere school, waarin de leerling wordt voorbereid op dat eigen kracht eischende onderwijs, dat voor een verder gevorderden leeftijd past. Dus is in dit opzicht voor de bestaande middelbare school het eenige middel om tot werkelijke aansluiting te geraken, dat zij haar beide eerste leerjaren geleidelijk van de onderwijsrichting der lagere school over doet gaan tot haar eigen richting.

De verklaring van deze fout der middelbare school is niet ver te zoeken, een verklaring, waardoor tevens de noodzakelijkheid bewezen wordt, onze bestaande middelbare scholen te splitsen in een tusschenschool en een voortzettende middelbare school. Immers, zij ziet hare leerlingen in twee scherp gescheiden levensperioden, vóór en ná de puberteitsjaren met hun moeilijke overgangsperiode. A priori moet het duidelijk zijn, dat de geaardheid der leerlingen ná die periode onmogelijk den doorslag kan en mag geven voor de geheele inrichting en richting van school en onderwijs. En toch, de scholen zullen te tellen zijn,

waar de richting in de hoogste klassen wezenlijk anders is dan in de lagere. Met veronachtzaming van dien leeftijdsovergang houdt de middelbare school van het begin af aan het oog op het eind-examen gevestigd en heeft zij dus voor de lagere klassen een richting, die voor de leerlingen physisch en psychisch verkeerd is.

Bovendien doet het stelsel van vakleeraars onmiddellijk in de eerste klasse zijn verderfelijken opdrijvenden en verbrokkelenden invloed in al zijn zwaarte op de richting van het onderwijs gelden.

Hierbij komt nu als tweede en gewichtigste hoofdfeit, dat de middelbare school het huiswerk zóó in haar stelsel heeft opgenomen, *dat haar geheele onderwijssysteem gebaseerd is op het huiswerk;* d.w.z. dat zij het huiswerk gebruikt en noodig heeft als integreerend en organisch onderdeel van haar kennisonderwijs, dat zij het huiswerk gebruikt in háár belang en niet in dat van den leerling.

Het is onmogelijk zich onze middelbare school voor te stellen zonder het huiswerk. Op vele scholen is het huiswerk, wat aard en hoeveelheid betreft, tot in bijzonderheden gereglementeerd. Al kan zulk een maatregel in het gegeven verband zijn nut hebben, hij bewijst tevens zonneklaar, dat werkelijk het huiswerk in de geheele inrichting dier scholen is opgenomen als een niet minder integreerend bestanddeel, dan de voorgeschreven leervakken zelf. En wanneer in geschrift de behandeling van een of ander leervak besproken wordt, dan wordt het huiswerk er steeds als iets, dat geheel van zelf spreekt, bijgenoemd; zij het soms met een of andere verontschuldiging, als b.v.: zooveel als een middelmatig leerling gemakkelijk af kan maken, voor niet meer dan een half uur, of iets dergelijks.

Daardoor is het dus zeer verklaarbaar, dat men als eenvoudig vaststaand feit moet constateeren, dat onze middelbare school in haar geheel *veel* huiswerk laat verrichten.

Het is hier niet de plaats om na te sporen, welk complex van oorzaken gemaakt heeft, dat onze middelbare school èn in de richting van haar onderwijs èn in de keuze van haar onderwijsmiddel zoo eigenaardig haar weg is gegaan. Hiervoor zou men de geheele geschiedenis en vóór-geschiedenis van onze Hoogere Burgerschool en haar humanistisch namaaksel moeten nagaan in verband met de geestesstroomingen van minstens een halve eeuw. Op het oogenblik echter, nu door veler werken en denken de tijd rijp wordt voor een ingrijpende verandering in school, opvoeding en onderwijs, mag men reeds het bestaande eenvoudig weg toetsen aan het nieuwe, dat men eischen wil. Mits men maar niet vergeet, dat het bestaande *geworden* is, en dat de groote fout in dezen niet ligt in het zijn van het bestaande, maar hierin, dat men het verkeerde ervan niet ziet of zien wil, en dat men dus daardoor elke poging tot wezenlijke reorganisatie onmogelijk maakt.

Toch moet één enkele groep van oorzaken met een paar woorden nader worden besproken, de opleiding nl. van de leeraren der middel-

bare school. De fout van deze opleiding ligt hierin, dat zij, noch wat de academische voorbereiding, noch wat die voor de middelbare actenexamens betreft, eenige rekening houdt met de aanstaande leeraars- en opvoederstaak der candidaten. Nog steeds wordt eensdeels het leeraarschap veel te veel als een zakelijk handwerk beschouwd, waarvoor de kunst maar moet komen met het ambt, terwijl men anderdeels de zaak met een gewichtig 'nascitur, non fit' maar op haar beloop laat; zonder dat echter zij, die geen leeraren zijn door aanleg, noch het door de practijk zijn geworden, uit hun ambt kunnen worden verwijderd.

De theoretische en practische voorbereiding voor den toekomstigen leeraarswerkkring ontbreekt eigenlijk geheel(*).

Dientengevolge richt zich de tegenwoordige opleiding nagenoeg uitsluitend op het *wetenschappelijke.*

Nu bracht de moderne specialiseering der wetenschap ons onmiddellijk het gevaar van de overschatting en overdrijving van het speciale weten, een gevaar, waaraan ook de opleiding van den leeraar niet ontkomen is.

Daar zij haar eind vindt in bepaald omschreven examens, - in plaats van een wetenschappelijk examen met zeer ruime grenzen, naast een practisch examen ter verkrijging van den effectus civilis, - krijgt zij een overwegend karakter van *geleerdheid.* Zij beweegt zich niet langs de groote lijnen van het studium generale, doch richt zich op het geleerde studium speciale. De examens eischen een groote hoeveelheid speciaal weten en dit maakt weer, dat de aanstaande leeraar op een geheel eigenaardige wijze moet werken om aan de exameneischen te voldoen. Zijn door de examenstudie tot gewoonte geworden wijze van werken, zijn daardoor verkregen appreciatie van weten en wetenschap, brengt hij over op de middelbare school. Terwijl alleen op een vakschool, en daar nog slechts in beperkte mate, het speciale weten op zijn plaats is, is onze geheele middelbare school er de belichaming van geworden.

Nu is het een psychologisch verschijnsel, dat ieder van wien een speciaal weten geëischt wordt, steeds het gevoel heeft tijd te kort te komen en steeds de aanwezigheid van die kennis wil gecontroleerd zien. Evenzoo komt de school tijd te kort en wil zij voortdurend het plenum van kennis controleeren. Het gevolg hiervan is, dat zij zich haast den tijd niet kan gunnen om den leerlingen de kennis bij te brengen, die zij controleeren wil. Zij moet dus tijd zoeken óf door uitbreiding van het aantal uren *in de school*, óf door er den leerling zelf *buiten de school* voor te laten zorgen, dat er voldoende kennis te controleeren is. Dit laatste middel is gekozen en zóó is het huiswerk een onafscheidelijk onderdeel van de middelbare school geworden en de basis voor het geheele stelsel, om den leerling de vereischte kennis te geven. Daardoor heeft men den eigenaardigen toestand gekregen, dat in de uiterste consequentie de school haar werk door den leerling laat

(*) Cf. Dr. J.H. Gunning Wz., *De verantwoordelijkheid van den leeraar*, p. 7. 8.

verrichten en zelf zich bepaalt tot een ingewikkeld stelsel van controle.

Zóó wordt de huiswerk-quaestie een vraag van diep ingrijpende beteekenis.

De school eischt haar leerlingen gedurende een bepaald aantal uren per week voor zich. Dat aantal wekelijksche uren vertegenwoordigt een heel stuk van een menschenleven tot op ongeveer 18-jarigen leeftijd. Natuurlijk moet dit aan de school worden gegeven, doch daarom mag van haar worden geëischt, dat zij door opvoeding en onderwijs van dat stuk menschenleven maakt, wat er van te maken is.

Doet zij dat inderdaad? Geeft zij *zelve*, hetgeen op haren weg ligt te geven?

Doordat zij den leerlingen opdraagt zich een groot deel van de vereischte kennis zelf te verwerven, terwijl zij zelve er zich toe bepaalt die kennis in een voor haar beschikbaren tijd te controleeren, en in het gunstigste geval eenigszins uit te breiden, is er voor het verwerken van die kennis in den regel geen tijd. En indien dit al somtijds het geval is, blijft het nog de vraag, of het eerst door den leerling zelf verworven kennen wel werkelijk in geestelijk bezit kan worden omgezet.

En toch is het de eigenlijke taak der school er voor te zorgen, dat de kennis, die zij heeft op te bouwen met den geest van den leerling zich verbindt tot een werkelijk organisch geheel van weten en oordeelen, of beter nog, uit den geest der leerlingen normaal en zelfstandig opgroeit.

Uit het hiermede gegeven oogpunt moet het huiswerk *naar zijn tegenwoordige inrichting en toepassing* beoordeeld worden. De vraag moet dus beantwoord worden, of het inderdaad meewerkt tot opvoeding van verstand en karakter.

III.

Drieërlei beteekenis wordt aan het huiswerk in zijn tegenwoordige inrichting en toepassing toegekend.

Namelijk, men beschouwt het:

1°. als nuttig en uitnemend geschikt middel om de kennis der leerlingen te vermeerderen en te verbeteren;
2°. als middel om buiten de school bezigheid te verschaffen en af te houden van andere dingen;
3°. als middel om den jeugdigen mensch zelfstandig te leeren werken.

In de eerste plaats moet dus de vraag gesteld worden, of huiswerk inderdaad de daaraan toegekende waarde heeft, dat het de leerlingen in verstandelijk opzicht opvoedt en hun kennisbezit vermeerdert.

Tweeërlei motief treedt hier naar voren. Immers, het huiswerk heet doelmatig te zijn *om het geleerde te herhalen en toe te passen*, *en om den leerling stof te doen vergaren als voorbereiding tot een volgend les-uur.*

Wat het eerste betreft, die ‘repetitie’-gedachte en - practijk, dat ‘repeteer’-systeem, sluit een zeer bedenkelijke veronderstelling in zich. En wel deze, dat de school haar taak niet geheel of niet afdoende kan vervullen. Het geleerde heet niet terdege geleerd, niet zóó dat het een degelijk bestand van weten heeft gegeven; zeer veel ervan ‘gaat er weer uit.’ De school ziet geen kans om dit te voorkomen, of om de daardoor ontstane leemten weer aan te vullen.

Nu moet dus de leerling zelf zien, zoo goed en kwaad als het gaat, zijn kennis op te bouwen, hetgeen toch aan de school is opgedragen en ook alleen door haar en onder haar directen invloed bevredigende resultaten kan hebben.

Deze onderstelling nu - omtrent een zekere onmacht van de school om haar taak naar behooren te vervullen - is bedenkelijk en dáárom in het bijzonder, omdat men haar in het huiswerk-systeem aanvaardt als een *juiste* gedachte omtrent den *normalen* toestand.

Doch die toestand - als en zoover hij bestaat - is niet normaal. De school moet zelf haar taak vervullen; en is zij daar niet toe in staat, *niet* den onbevoegden leerling dwingen om zelf het te kort aan te vullen, doch haar eigen inrichting en wijze van werken herzien.

Met het herhalings-huiswerksysteem zijn verbonden de aan vele scholen zoo gebruikelijke wekelijksche, maandelijksche, driemaandelijksche enz. repetitiën, de schrik der leerlingen, culmineerend in een rapport. De eenige vrucht van deze repetitiën is dat rapport met heel weinig zeggende cijfers en teleurstelling aan de zijde van de meeste deelnemers, die immers, onder de suggestie van de groote belangrijkheid, véél minder geven van blijvende en voorbijgaande kennis, dan zij zouden kunnen geven.

Of het dan de vruchten oplevert, die men er van verwacht? Er bestaat ernstige grond voor twijfel. Vermeerdering van kennis, zelfs in haar meest beperkte beteekenis van ‘kennis voor de school,’ wordt er niet door gewaarborgd.

Immers, hetgeen de leerling zich met min of meer moeite, gedwongen, zonder drang tot weten en zonder innerlijke toewijding voor het geleerde zelf, in het geheugen heeft geprent, vervaagt en verdwijnt meestal zeer spoedig. Wordt het gedurende eenigen tijd behouden, dan heeft men nog geen enkelen waarborg, dat het werkelijk zijn bezit is geworden, dat het een deugdelijken grondslag vormt voor verdere kennisuitbreiding. Evenmin is het geworden tot bruikbaar materiaal voor later, voor het practische leven.

Allerminst kan de hier bedoelde wijze van kennis-inladen meewerken, om den leerling een breede, werkelijke geestes-ontwikkeling te geven. Dit is toch geheel iets anders dan een vermeerdering van dingen, die hij eenvoudig weet, die in zijn weten zijn ingelegd. Tot de intellectueele opvoeding wordt meer vereischt. Daartoe is noodig een doelmatig geleid zelf-aan-het-werkstellen van den leerling, waardoor hij voor zijn eigen

gevoel, alleen door eigen kracht, van het gekende komt tot het nog niet gekende.

Het huiswerk kan hiertoe zeker meewerken, doch dan is een eerste eisch, dat het met volkomen desbewust willen met dàt doel wordt opgegeven; dan mag het nooit gegeven worden met het doel, om den leerling te dwingen zich een zeker quantum weetbare dingen eigen te maken, dat wil dan natuurlijk zeggen: in zijn geheugen te prenten.

Hiermee is dus niet gezegd, dat de school zich tot de vervulling van haar eigenlijke taak niet van herhalings-huiswerk zou mogen bedienen. Immers, dat zekere leemten in de kennis bij de leerlingen ontstaan, is tot op zekere hoogte normaal en noodzakelijk. Wanneer de school den leerlingen die kennis werkelijk eerst zelf heeft gegeven, kan zij de aanvulling dier leemten aan den scholier zelf opdragen. Bovendien is herhaling en toepassing van het reeds geleerde zeer goed te verbinden met het voor de verstandsopvoeding noodige overgaan tot het leeren kennen van nieuwe stof.

Hoe een en ander te vereenigen is, kan moeilijk in bijzonderheden gezegd worden; nimmer mag het afhankelijk worden gesteld van een algemeen geldend voorschrift, zelfs moet het geheel en al vrij zijn van eenig voorschrift of gewoonte. Ernstig weten, zorgvuldig waarnemen van het kunnen der enkele leerlingen en der geheele klasse, en paedagogische tact moeten den leeraar daarbij den weg wijzen.

Een tweede motief, gelijk boven gezegd is, vóór het huiswerk aan de eigenlijke onderwijsbelangen ontleend, is, dat het noodzakelijk en bij uitstek geschikt is om den leerling stof te doen verzamelen ter voorbereiding van het onderwijs in een volgend schooluur.

Mag men deze meening waarlijk juist achten?

In den algemeenen en volstrekten zin, waarin zij hierboven is voorgedragen en waarin zij meestal geformuleerd wordt, zeker niet. Wel kan men uit het hiergegeven oogpunt iets voor het huiswerk zeggen. Want niet *alle* soort van huiswerk is onbruikbaar om als voorbereiding voor het volgend schoolonderwijs te dienen. Het voorbereiden van vertalingen, mondelinge of schriftelijke, het bewerken van wiskundige vraagstukken, het maken van opstellen en meer dergelijk werk - dat alles kàn van groote voorbereidende en opbouwende kracht zijn, mits doelmatig geregeld en onder tactvolle leiding in de school verwerkt.

Er is echter een ander soort van huiswerk van zeer twijfelachtige voorbereidende kracht. En dat is juist de soort, die het meest als voorbereidingsmiddel wordt gebruikt, namelijk het zoogenaamde mondelinge huiswerk, het leeren van lessen.

Al dadelijk rijst tegen dit soort van werk een ernstig bezwaar, dat n.l. de opgegeven les handelt over zaken, welke den leerling tot dusver of geheel of gedeeltelijk onbekend waren. Immers, de les wordt opgegeven, opdat de leerling alvast *nieuwe* stof zal garen en een betere kennis van het hem tevoren onbekende mee zal brengen naar de volgende les.

Ware nu dat nieuwe van te voren doelmatig met den leerling besproken, ware het onbekende reeds min of meer tot zijn eigendom gemaakt, tot onderdeel van zijn eigen werkelijk oordeel en weten, dan zou hij door eigen verstandsarbeid het hem nog ontbrekende zich kunnen eigen maken. Het leeren van een les zou dan zijn: gedeeltelijk vastleggen van het reeds verworven bezit, gedeeltelijk voorbereiding voor een opbouwen van nieuwe kennis in een volgend uur.

Doch in zeer vele gevallen geschiedt het anders. Wel wordt een les vaak even in de klasse doorgelezen of zoogenaamd besproken, doch in werkelijkheid komt het hierop neer, dat het leerboek eerst aan onbevoegden in handen wordt gegeven en daarna pas terecht komt in de handen, waar het behoort. Voor zulk gebruik zijn de meeste leerboeken - en de vele grammatica's eerst recht - ten eenenmale ongeschikt.

Is het te verwonderen, dat de leerling van het hem zonder voldoende voorbereiding en voorlichting gegeven materiaal een averechtsch gebruik maakt? Het is werkelijk zijn schuld niet, dat hij het hem tot dusver onbekende niet inderdaad in de sfeer van eigen denken en weten opneemt. Immers den prikkelenden invloed van het nieuwe en onbekende mag men niet al te groot rekenen.

Want de leerling mist de onmisbare motieven tot waardeering.

Het wordt voor hem dus een dwang om tijd, zijn heerlijken vrijen tijd, te geven aan iets, wat hem meestal niet interesseert. Het onvermijdelijk gevolg bij velen ligt voor de hand: de waarlijke ernst bij het leeren ontbreekt, de les wordt er zoo snel mogelijk ingewerkt, in het gunstigste geval ‘er ingestampt.’

Meestal wordt dit gunstigste alleen bereikt, met zekerheid bereikt, wanneer de school zorgvuldig en streng onderzoekt, wat er van het lessen leeren terecht is gekomen. Dat onderzoek moet geschieden; alle leerlingen moeten worden gecontroleerd. Dit is een recht aan de zijde der leerlingen, die eerlijk getracht hebben hun les te leeren; en een noodzakelijkheid aan de zijde van hen, die er meer toe overhellen om het met hun lesplichten minder nauw te nemen. Uit een en ander volgt, dat er véél tijd gebruikt moet worden voor het onderzoek, wat er van het opgelegde lesleeren geworden is.

Hierbij is het gevaar groot, dat het onderzoek zich bepalen zal tot een ‘overhooren’ van de les, geheel alleen als les, die zoo en zoo luidt, met deze en die hoofd- en bijzaken, met deze of gene bepaalde woorden of formulen. Is nu een klasse eenigszins groot en een les van normalen omvang, dan is de korte tijd van een uur in een oogwenk voorbij, zonder dat de leeraar veel tijd heeft kunnen vinden om ook nog wat te onderwijzen.

Wat wordt er dus, met dit voorbereidend lessen leeren bereikt? Een weten van wat er in de les staat; en ook dit nog niet bij allen. In het gunstigste geval blijft het een weten van wat er staat, van wat in het geheugen geprent is. Slechts enkele weinigen zijn in staat

geweest, of hebben zich de moeite getroost, om zich door eigen begrijpen van het geleerde meester te maken, zoodat inderdaad de reeds verkregen kennis er door vermeerderd is.

Doch meestal is er niet voldoende tijd meer over, om bij die leerlingen de verworven kennis deugdelijk vast te leggen en te zorgen, dat het bij de anderen geen dood kapitaal blijft. En is er tijd over, dan zijn er vaak zoovele andere eischen en factoren, waarmede men rekening moet houden, dat van een doelmatige bespreking van de les meestal zeer weinig sprake kon zijn.

Positieve resultaten zal men er dus slechts in heel beperkte mate mee bereiken.

Tot voorbereiding zal dat huiswerk strekken - en er wordt niets mee voorbereid, of de gelegenheid ontbreekt om datgene tot stand te brengen, waartoe die voorbereiding zal dienen.

Het gevolg is een verdrietig gevoel van onvoldaanheid bij den leeraar en een verflauwen van de belangstelling bij den leerling. Dit werkt weer schadelijk naar beide zijden en er ontstaat een zekere koelheid en strakheid tusschen leerling en docent, in plaats van een volheid van wijding en vreugde door het bewustzijn van gezamenlijk verrichten arbeid.

Is nu echter ondanks zijn weinige geschiktheid zulk voorbereidingshuiswerk noodig? Het antwoord is reeds gegeven. Wat niet geschikt of vaak verkeerd is, kan niet noodig zijn. Alleen wat vruchten draagt, kan noodig zijn. Van een ‘noodzakelijk kwaad’ mag bij onderwijs en opvoeding geen sprake zijn.

Wanneer de school nu, zooals zij bestaat en werkt, dat huiswerk noodig acht, omdat zij haar taak niet af kan, dan is dat geen reden om den toestand te bestendigen - maar een dringende reden om haar wijze van werken zóó te wijzigen, dat er voor het opgeven van lessen als huiswerk, naar den tegenwoordigen trant, geen reden meer bestaat.

Slechts dán zal het hier besproken huiswerk ophouden een kwaad te zijn, wanneer het dient om reeds aanvankelijk verworven kennis te verbreeden; en wanneer daarbij op doelmatige wijze de richting aangewezen wordt, waarin een enkele schrede moet gedaan worden op onbekend terrein - slechts dán kan het leiden tot opvoeding voor het verstand en dus het onderwijs helpen beantwoorden aan zijn eigenlijk doel.

In de tweede plaats werd bovendien het huiswerk voorgesteld als een geschikt en doeltreffend middel om de jeugd buiten de school bezig te houden en daardoor van slechte wegen af te houden. Hiermee wordt het speciale gebied der school verlaten en het paedagogisch element van het huiswerk meer op den voorgrond geschoven.

De vraag moet dus beantwoord worden, of het huiswerk inderdaad dien invloed voor en op de opvoeding van het karakter kan uitoefenen.

Dat het positieve element der opvoeding zoodoende op vrij negatieve wijze met het huiswerk verbonden wordt, is verder van geen belang,

wanneer men daarnaast op positieve resultaten voor de opvoeding kan wijzen.

Van meer belang is het echter, dat deze paedagogische waarde van het huiswerk in werkelijkheid als iets bijkomstigs wordt beschouwd, als iets, dat nog een bijzondere aanbeveling is, van hetgeen men om andere redenen noodig acht. A priori moet men daarom al twijfelen aan die opvoedende waarde. Immers, een onwillekeurige handeling of woord kán opvoedende kracht hebben, zonder dat men het weet of bedoeld heeft. Bedoelt men het echter welbewust, meent men van te voren die kracht te willen en te kunnen uitoefenen, dan moet de daarmee samenhangende willekeurige daad in de *eerste* plaats uitgaan van dien wil om een bepaald opvoedend resultaat te bereiken.

Men zou de vraag kunnen stellen, of de school het recht en den plicht heeft om, door de leerlingen buiten de schooluren tot bezigheid te dwingen, autoritair in te grijpen in de rechten en plichten der ouders, al zullen zeker vele ouders zich gaarne uit gemakzucht dit laten welgevallen.

Zonder eenigen twijfel heeft de school niet alleen het recht maar ook den plicht om op dit punt der opvoeding iets te doen. Maar hier wordt het een teere quaestie, hoever zij mag en moet gaan. Want de ouders hebben onweerlegbaar de grootste rechten en plichten en de school mág noch kán iets anders geven dan hulp en steun, om de taak der ouders te vergemakkelijken.

Het wordt een bereidwillig doch bescheiden en op samenwerking met de ouders berustend *mede*werken van de school, hier iets meer, daar wat minder. Maar altijd moet de school bescheiden blijven.

Omdat nu bij alle opvoeding het volstrekt individueele zoozeer op den voorgrond treedt, moet alles wat naar eenzijdigheid en eenvormigheid zweemt, zooveel mogelijk vermeden worden.

Toegepast op leerlingen der middelbare school wordt dat bezighouden, dat dwingen tot bezigheid, een door het huiswerk dwingen van de aandacht op iets goeds en nuttigs, althans op iets dat niet slecht is, om deze daardoor te verhinderen zich op iets verkeerds te richten. Uit den aard der zaak is hier eenvormigheid niet te vermijden, zooveel te minder omdat andere resultaten in de eerste plaats met het huiswerk beoogd worden. En eenzijdigheid nog minder. Want, daar kennisvermeerdering alleen het hoofddoel is, wordt maar al te licht en al te zeer vergeten, dat ondanks alle begeerigheid naar weten en gemakkelijkheid van leeren, ook de jonge mensch, elk naar leeftijd en aanleg, behoefte heeft aan en recht heeft op iets meer dan weten.

Of dus dit zoo door de school gedwongen bezigzijn veel mee kan werken om de jeugd een goede karakterontwikkeling te geven of zelfs maar om een slechte ontwikkeling te voorkomen? Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn.

Want al dwingt de school door eenzijdigen dwang, en moeten de

ouders, helaas wel vaak tegen hun wil en overtuiging in, dien dwang nog versterken, de natuur zelf doet middelen zoeken om hem af te schudden.

Zoo ontstaat, met uitzonderingen natuurlijk, aan onze middelbare school het streven bij de leerlingen om met een minimum arbeid een maximum huiswerk-resultaat te bereiken.

Geliefde tijden om het huiswerk te maken zijn de laatste vijf minuten vóór den schooltijd of de tijd tusschen morgen- en middagschooltijd; in de rustpauzen wordt vaak ijveriger gewerkt dan in de lesuren; een les leert men gemakkelijk per rijwiel naar de school rijdend, onder een voorafgaand uur, en anders - het geluk en handigheid dienen ook wel eens. De school moet zich met dezen toestand tevreden stellen en vele ouders zijn niet in staat hier voldoende tegen op te treden.

Hoewel bij den leerling tegenover de school een geheel aparte en heel wat slappere moraal geldt dan tegenover zijn andere omgeving(*), is toch het gevaar alles behalve denkbeeldig, dat die eigenaardige schoolmoraal valsche plooien brengt in de moreele ontwikkeling van den jongen mensch.

Het is ontegenzeggelijk waar, dat de tijd dien de leerling zich zoodoende weet vrij te maken, lang niet altijd gebruikt wordt voor iets goeds of nuttigs en dat maar al te vaak verkeerde neigingen worden gevolgd en verkeerde wegen bewandeld. Doch inplaats van daaruit de gevolgtrekking te willen maken, dat het dus meer dan noodig is om door veel huiswerk dat verkeerde te voorkomen, moet men veeleer tot de omgekeerde conclusie komen. Immers, dat vrijmaken van tijd moet altijd geschieden op een of andere slinksche manier, die de ouders en de school niet mogen weten. Juist dat maakt, dat deze in zekeren zin onrechtmatig verkregen tijd niet goed gebruikt kàn worden.

Wanneer echter die tijd niet zóó gewonnen moest worden, doch gegeven werd, het gevaar voor een slecht gebruik zou al heel gering zijn, stellig veel geringer dan bij den bestaanden toestand.

Een positief paedagogisch resultaat kan dus met het huiswerk in zijn tegenwoordige inrichting niet bereikt worden, veeleer het tegendeel.

De oorzaak ligt alleen hierin, dat men de paedagogische waarde van het huiswerk in dezen als iets *bijkomstigs* beschouwt.

Hierin ligt tevens opgesloten, hoe men dat positieve resultaat wel kan bereiken. Slechts wanneer men met het huiswerk in de eerste plaats opvoedend wil inwerken en samenwerken met de ouders, waarbij dan alle andere resultaten als bijzaak worden gerekend, kan het zijn, dat de jeugd wordt ‘bezig gehouden.’

Doch dat bezighouden is dan een leiden in juiste richting, minder

(*) Het ware de moeite waard dezen toestand voor alle landen en tijden te bestudeeren. Misschien is het een algemeen verschijnsel, doch ook dan blijft het iets, waaruit blijken kan, dat het laatste woord in zake onderwijs en opvoeding nog niet gesproken is.

door den tijd, dien het huiswerk voor zich eischt, dan door den tijd, dien het niet eischt.

Wanneer als derde motief voor het huiswerk wordt aangevoerd, dat het een middel is, uitnemend geschikt om de jeugd zelfstandig te leeren werken, dan brengt ons dit meer dan eenig ander argument in deze quaestie op zuiver opvoedkundig terrein. Het geldt hier niet meer de opvoeding van het verstand alleen; evenmin een opvoeding van het karakter door een negatief middel, het geldt de zeer positieve opvoeding van karakter en verstand beide.

Daarom verdient dit motief meer dan de andere nauwkeurig te worden onderzocht, in hoeverre het van kracht mag geacht worden met betrekking tot onze bestaande toestanden.

Leeren werken is ontzaglijk moeilijk. Er is voor noodig, niet alleen dat de mensch leert, hoe en wat te werken; hij moet in de eerste plaats die mate van zelfbedwang verwerven, dat hij kan werken, omdat hij moet, ook wanneer de lust er zich tegen verzet; en in de tweede plaats moet hij daaruit leeren, dat er een moeten bestaat buiten het materieel mensch-zijn om, dat er naast die noodzaak van werken ook een plicht van werken staat.

Leeren werken is in zijn hoogsten vorm leeren willen. Wie dus een jongen mensch vermag op te voeden tot den plicht en den wil van werken, die heeft hem iets meegegeven op den levensweg van heel hooge waarde. Wanneer de school in staat is haar leerlingen dat te leeren, dan mag zij in het geven van kennis te kort schieten, want zij heeft iets gegeven van meer waarde dan kennis.

Er is echter nog iets hoogers dan leeren werken: *zelfstandig* leeren werken.

Zelfstandig werken is het met vreugde en opgewektheid aanvaarden van een door anderen of door eigen overtuiging opgelegde taak en het willen vervullen van die taak. Het is niet alleen een weten van den plicht; *het is een zich diep-innerlijk bewust worden van de taak, - het is het verwerven van een volmaakt vrijen wil*, *geboren uit een gebonden wil.*

Zelfstandigheid sluit in zich *persoonlijke vrijheid*, een vrij persoonlijk zich geven aan taak en plicht als een uitvloeisel van vrije persoonlijke ontwikkeling van aanleg en plichtsgevoel. Opvoeden tot zelfstandigheid is evenmin als alle opvoeden het in den mensch brengen van iets goeds - het kan niets anders zijn dan een wekken en tot groei brengen van het goede, dat reeds aanwezig is en daarnaast een verhinderen, dat het verkeerde tot groei komt. Dus is het een zich in volle vrijheid laten ontwikkelen van de persoonlijkheid, doch tevens een onafgebroken zorgvuldig leiden van die ontwikkeling in de goede richting. Alle opzettelijke opvoeding èn in het huisgezin èn in de school moet de meest volmaakte

vrijheid kennen en tevens de meest strenge wet: zij is gebonden door de ‘volmaakte wet der vrijheid’(*).

Door deze wet wordt aan de persoonlijkheid haar eigen individueele ontwikkeling gegeven onder de strengste tucht der opvoedende leiding, die tracht het verkeerde in zijn groei tegen te houden door het goede te wekken; door deze wet groeit de gebonden wil van den jongen mensch op tot een vrijen wil, wordt de mensch zich bewust van *eigen kunnen en moeten* en bereikt hij de hoogste vrijheid, die een mensch bereiken kan, namelijk *het zich vrij en zelfstandig onderwerpen.*

Is de school nu inderdaad in staat om door haar huiswerk mee te werken tot deze opvoeding van het geheele karakter? Wanneer zij zich dat hooge ideaal stelt, kan het niet als een bijzaak beschouwd worden, als een nevenresultaat, dat zij bij haar onderwijs bereiken kan. Hoe hooger ideaal, hoe meer alles welbewust dáárop en daarop alléén moet gericht zijn; hoe meer alle handelingen moeten convergeeren in dat ééne einddoel, zoodat elk verkregen resultaat slechts een schrede nader is tot de bereiking van dat einddoel. Alles wat de school van haar leerlingen eischt en voor haar leerlingen doet, moet werken in deze ééne richting van het ideaal. De kennis, die zij doet verwerven, moet haar slechts middel zijn om tot zelfstandigheid, tot het kunnen te geraken.

Het wordt dus in anderen vorm de vraag, of de school onder zelfstandigheid in werken die hoogste zelfstandigheid verstaat, of zij het kennen alleen beschouwt als middel om hare leerlingen het *kunnen* te leeren.

Het heet altijd, dat onze middelbare school haar leerlingen een zekere rijpheid voor het leven wil geven. Wanneer men echter de beteekenis van deze woorden nagaat, dan blijkt duidelijk, dat men een rijpheid voor het practische materieele leven van de school eischt en dat die rijpheid gezocht wordt in een zekere hoeveelheid parate kennis. De school heeft zich naar dien wensch moeten voegen en daardoor is in onzen tijd het kennen haar einddoel geworden, waarop dus haar heele werken moet gericht zijn. Naarmate derhalve het materieel-verstandelijke meer op den voorgrond treedt, moet de zedelijke invloed der school in rechte verhouding daar onder lijden.

Het zou echter kunnen zijn, dat de school slechts door den nood gedwongen haar einddoel lager had gesteld, maar nochtans het hoogste ideaal voor oogen heeft gehouden - zij het als een onbereikbaar ideaal.

Gaat men echter na, wat in het school-spraakgebruik onder ‘zelfstandig leeren werken’ wordt verstaan, dan blijkt het niet het geval te zijn. Want men bedoelt er mee, dat de leerling leert om onder directen of indirecten dwang der school een opgegeven taak af te werken en zich een aangegeven stuk kennis te verwerven. *Hier verschuilt zich derhalve achter een schoon argument in laatster instantie het eigenbelang der school;* en de vraag, of zij door haar geheele

(*) Cf. Dr. J.H. Gunning Wz., *De paedagogiek aan de Universiteit*, p. 32-35.

werken en dus ook door haar huiswerk uitnemend geschikt is om op te voeden tot die hoogste zelfstandigheid, moet beslist ontkennend beantwoord worden.

Het is echter toch altijd een schoon resultaat, wanneer de leerling zich die zelfstandigheid verwerft, die in het school-spraakgebruik wordt bedoeld. Daarom, al moest de eigenlijke principieele vraag ontkennend beantwoord worden, is het van groot belang na te gaan, óf en in hoeverre die door de school bedoelde zelfstandigheid bereikt wordt.

Er is in ander verband(*) reeds gesproken over de gewone wijze, waarop het huiswerk bewerkt wordt en hoe hierdoor gevaar bestaat, ondanks de zeer speciale schoolmoraal, dat er een valsche plooi in het karakter ontstaat.

Er is echter meer. Het is van een kind, van een leerling der eerste klassen van de middelbare school, niet te verwachten, dat hij zelf steeds diep doordrongen is van de zedelijke waarde van datgene, wat er van hem geëischt wordt. Toch gevoelt een kind zeer scherp en duidelijk, wanneer men iets van hem verlangt, waarvan de zedelijke waarde op zijn zachtst gesproken problematisch is, of in het geheel negatief is, omdat andere motieven werkten.

Zoo is het met het huiswerk, waarvan in laatster instantie het eigenbelang der school de drijfveer is.

De leerling voelt het; daar hij er echter niet aan kan ontkomen, ziet hij zich zelf en de school tevreden te stellen en zoekt hij een modus vivendi.

Dat de leerling der eerste klassen dit doet, wil men begrijpen en tot op zekere hoogte laten gaan. Men verwijt het echter den leerling der hoogere klassen, dat ook hij zich met dien modus vivendi tevreden stelt. Merkwaardigerwijze is het de school zelf, die hier met verwijten komt. En toch, hoe zou de leerling tot een betere opvatting komen, daar immers de school voortgaat - alle leerjaren door - het huiswerk voor haar belang te eischen, daar zij zonder diepe insnijding in wezen en middelen de overgangsperiode der leerlingen negeert?

Die toestand nu, dat de leerling een middelweg zoekt om zich zelf en de school tevreden te stellen, heeft een zeer bedenkelijke zijde. De technische term, in school en huisgezin, luidt: het huiswerk *afmaken.* Wat hieronder bij den normalen leerling verstaan wordt, is genoeg bekend. Die term geeft den schijn voor het wezen; hij beduidt *oppervlakkigheid.*

Oppervlakkigheid en halfheid zijn in doorsnede de hoofdkaraktertrekken van het afgemaakte huiswerk, ook daar waar lessen schijnen gekend te worden en het schriftelijk werk tot op de laatste letter op het papier staat. Doordat de school zich bij haar tegenwoordig stelsel daarmede tevreden stelt, of tevreden schijnt te stellen, ontstaat het

(*) Cf. p. 12.

groote gevaar, dat de leerling meent te werken *voor de school* en leert met een oppervlakkigen schijn van kennis te volstaan.

Dit als het ware systematisch aankweeken van oppervlakkigheid en halfheid is voor het karakter een voortdurend dreigend gevaar en menigeen zal later maar al te zeer tot de overtuiging komen, dat hij veel van zijn verdriet en teleurstellingen te wijten heeft aan zijne school.

Bedenkelijk is deze toestand ook weer om den terugslag, dien hij uitoefent op resultaten van het onderwijs in de school zelf. Immers de leerling is, al vóór hij de middelbare school bezoekt, tengevolge van de vaak hoogst onverstandige wijze, waarop de lagere school haar taak dikwijls opvat, geheel onder de suggestie van het huiswerkstelsel geraakt. Het huiswerk wordt voor hem de quintessens van zijn verhouding tot de school; het onderwijs in de school wordt voor zijn voorstelling de voorbereiding en controle van het huiswerk, zoodat hij daarvoor dus niet zijn geheelen persoon behoeft beschikbaar te stellen.

Doch het huiswerk wordt op zijn beurt ook weer niet met de volste toewijding bewerkt, kan het ook niet. En het gevolg?

Dat de school door eigen schuld veel minder resultaten bereikt, dan zij kon bereiken.

Men moet het hebben ervaren, hoe vreemd het den leerlingen der eerste klasse vóórkomt, wanneer men het onderwijs werkelijk in de klasse wil geven en van hen eischt, dat zij in de school zullen arbeiden om thuis hun tijd vrij te houden en hoe moeilijk, bijna onmogelijk het is, om een geheele klasse werkelijk eenigszins zóóver te krijgen, dat er in de school althans iets wordt gewerkt. En in de tweede en derde klasse vindt men hoogstens nog een klein percentage van leerlingen, die men dwingen kan tot waarlijk werken in de school.

Men meene niet, dat hier dat oppervlakkige schijnbare werken bedoeld wordt, dat men opletten noemt. De zaak gaat dieper dan oplettendheid. Het is de wijding van gemeenschappelijk verrichten arbeid van leeraar en leerling, hetgeen men verstaan moet onder het werken in de school. Deze wijding wordt weggenomen door de school zelf tengevolge van de bestaande inrichting van haar huiswerk.

Daar deze inrichting, hoe men de zaak ook wenden of keeren moge, het huiswerk steeds laat zien als voortspruitende uit het eigenbelang der school, kan het geen verwondering baren, dat het maken van dat huiswerk een kunstje, een handigheid wordt. Natuurlijk zullen er steeds vele leerlingen zijn, die dat kunstje niet kunnen of willen leeren. Zij zullen trachten hun taak niet alleen af te maken, maar zoover hun krachten reiken, ook af te werken en te verwerken. Een levensles zullen zij er uit kunnen leeren, nl. een gegeven taak te aanvaarden. Deze les zal hen tot getrouwe, ijverige menschen maken. En toch - wie slechts geleerd heeft een taak te aanvaarden, omdat het een taak is en niet geleerd heeft de vreugde er van, die heeft de levensles slechts half geleerd. Zijn persoonlijkheid is er buiten gebleven; zijn

wil is niet vrij geworden tot een boven alles staande zelfstandigheid; hij is gebonden gebleven aan wat een andere wil opdraagt.

Hierin ligt een andere groote schaduwzijde van den bestaanden toestand. Want de les der vrije zelfstandigheid is zoo zwáár en ieder mensch heeft er in zijn zwakheid behoefte aan te steunen op een ander. Het is zoo heerlijk gemakkelijk, steeds te weten, dat een ander den weg wijst, dien men te gaan heeft. En toch komt het oogenblik, waarop er geen ander is, waarop men *zelf* moet gaan. Voor die moeilijkheid stelt de school haar leerlingen, wanneer zij hun eindexamen hebben afgelegd. Zij heeft hen dan niet alleen niet zelfstandig gemaakt, zij heeft de *onzelfstandigheid gekweekt.* Wel wordt een mensch door schade en schande wijs. Maar wie zal de schade schatten, die er geleden is door persoonlijkheden, die de school verzuimde tot ontwikkeling te brengen!

In zijn tegenwoordige inrichting kan het huiswerk nooit meewerken tot het aankweeken van zelfstandigheid in den hoogsten zin, noch in lager materieele beteekenis; het werkt oppervlakkigheid, halfheid en onzelfstandigheid in de hand. En de school maakt zich door haar huiswerk thans schuldig aan verzuim van opvoeding.

Zoo oefenen het geheele onderwijssysteem en het huiswerk een voortdurende onvermijdelijke wisselwerking op elkaar uit; uit het systeem werd het huiswerk geboren: tengevolge van het huiswerk wordt het stelsel voortdurend in de eenmaal ingeslagen richting doorgevoerd.

Het huiswerksysteem onzer middelbare school *vervreemdt de leerlingen van de school*, *schept en bestendigt sleur en middelmatigheid en maakt de school in haar geheel onbekwaam voor haar taak.*

IV.

In hetgeen boven gezegd is, werd, hoewel niet uitsluitend en uitdrukkelijk, voornamelijk de verhouding van den individu tegenover de school en de plicht en invloed der school tegenover den individu tot onderwerp der beschouwing gemaakt, voorzoover de quaestie van het huiswerk daartoe aanleiding gaf.

Het geheel zou echter onvolledig zijn, wanneer niet met een enkel woord in dit verband de verhouding van school en gemeenschap werd besproken. Immers niet voor den individu bestaat de school, doch voor de *heele gemeenschap.*

De school in hare vele vormen is het opvoedingsmiddel voor de gemeenschap met al haar hopeloos vele kleine verdeeldheden. Juist daarom wordt haar taak nog des te hooger, omdat zij geroepen is om over die verdeeldheid heen den band der gemeenschap te leggen. Niets strookt derhalve minder met het wezen der school, dan het hebben van een dogma, zooals dat gewoonlijk wordt verstaan. Vele - o zoo kleine, benepen dogma's - zijn in onze scholen belichaamd, waar slechts één

dogma - dat van het *ideaal* - aan de geheele school haar vorm moest geven.

Eén dier dogma's, en zeker nog niet het meest kleine en beperkte, dat onze geheele tegenwoordige school huldigt en waardoor zij belemmerd wordt in het streven naar het ideaal, is - in al het bovenstaande is er reeds op gewezen - het dogma *van het weten.*

Een cultuurvolk moet intellectueel hoog staan, zal het zijn plaats kunnen blijven innemen. Hier ligt de groote taak der school tegenover het geheele volk, want zij juist is aangewezen om de gemeenschap de hoogst bereikbare intellectueele ontwikkeling te geven.

Het is daarom onvermijdelijk - of beter: nuttig en noodig, dat de school in haar geheel het leven van de jeugd van ons volk beheerscht en soms zelfs overheerscht. Want kennis is noodzaak geworden voor ieder.

Kennis heet macht. Zeker, kennis geeft macht, doch dan moet het werkelijk kennis zijn, dat is de vrucht van ontwikkeling en niet maar iets aangeleerds. Ontwikkeling vraagt niet naar het wat en hoeveel der kennis, doch alleen naar den weg, die tot verdere kennis leidt. Slechts deze ontwikkeling geeft intellectueele kracht.

Zoo waar als een intellectueel hoogstaan zonder een zekere hoeveelheid exacte kennis onmogelijk is, even waar is het echter, dat de kennis alléén *niets* vermag om individu of gemeenschap die hoogte te doen bereiken. Niet het kennen is hier van noode, maar het kunnen; niet het weten van veel, doch het vermogen om veel te weten, het vermogen om te overzien, wat er geweten kan worden.

Om tot dit kunnen, dit vermogen te geraken, moeten èn de enkele mensch èn het geheele volk door de ontwikkelings*toestanden* der menschheid heen gebracht worden tot den ontwikkelings*gang* van het oogenblik.

Dit is met andere woorden gezegd: alle kennis mag nooit om haar zelfs wil gezocht worden, *doch in hoogster instantie slechts als middel*, want slechts dan zet zij zich om in een kunnen.

Tegenover dezen eisch der intellectueele volksontwikkeling staat de school, met name onze middelbare school met hare intellectualistische opleiding, die op kennis en weten alleen ziet, die het weten tot haar dogma gemaakt heeft.

Dat dit zoo geworden is, is verklaarbaar; dat het zoo gebleven is, daarin ligt de niet te verontschuldigen fout der tegenwoordige middelbare school.

Zij is de zeer onrijpe vrucht van een periode van groote vermeerdering van weten en overschatting van dat weten. Voordat de ontwikkelingsgang tot een ontwikkelingstoestand was geworden, werd de middelbare school geroepen, om met dat nieuwe weten als basis aan het volk in breede kringen kennis te brengen als vrucht van ontwikkeling. Een schoone taak, maar van aanvang aan tot mislukking

gedoemd. Want waar nog geen ontwikkeling tot toestand is geworden, kan men er de vruchten niet van brengen.

De school heeft den weg niet kunnen zien, dien zij in moest slaan. Daardoor is de schijn voor het wezen genomen, exacte kennis voor werkelijk kennen, materieel weten voor het ideëel kunnen. Er is een dorre en verdorrende invloed van uitgegaan over het geheele volk en een groot deel van het ideëel deficit van ons volk mag zonder twijfel op rekening van de school worden gesteld.

De school heeft in onkunde haar taak en haar waarde verkeerd begrepen en daardoor overschat. Door dat verkeerde inzicht en die overschatting vervult zij haar taak ten opzichte van de intellectueele volksopvoeding slechts voor een klein gedeelte en is datgene, waarin haar stelsel zijn duidelijkste uiting vindt, n.l. het huiswerk, een der factoren, die middellijk die ontwikkeling in den weg staan.

En individu èn gemeenschap hebben ook recht op opvoeding en ontwikkeling, middellijk en onmiddellijk, van lichaam, ziel en gemoed. Ook hier heeft de school haar verplichtingen, zij het ook meer middellijk dan ten aanzien der intellectueele opvoeding. Want zij legt beslag op een groot gedeelte van de ontwikkelingsperiode der jeugd en doet daardoor in zekeren zin aan de rechten der jeugd te kort.

Het is nog niet zoo heel lang, dat onze tegenwoordige school hare verplichtingen, zij het ook met vele restricties, in dezen erkent.

Ook hier is het weer de middelbare school, wier verhouding tot deze quaestie besproken moet worden; in de eerste plaats omdat zij zulk een groot deel der jeugd in zoo belangrijke levensperioden tot zich dwingt, en in de tweede plaats omdat haar stelsel eigenlijk de negatie is van de vraag, of de school ook verplichtingen heeft ten aanzien van opvoeding van lichaam en gemoed.

Hoewel de school in vele opzichten tot de lichamelijke ontwikkeling der jeugd in directe of indirecte verhouding kan staan, is er één punt, waarop zij een onmiddellijken invloed heeft. De jonge mensch heeft, zoolang de lichaamsontwikkeling duurt, *beweging* noodig; m.a.w. *het lichaamsspel is een noodzakelijke voorwaarde voor zijne harmonische ontwikkeling.*

En juist die gelegenheid tot beweging en spel wordt hem door de school ontnomen. Dit is volkomen natuurlijk en onvermijdelijk tengevolge van het aantal schooluren per dag. Doch de vraag is, of de school *erkent*, dat zij aan de jeugd spel en beweging ontneemt. Het schijnt, dat dit hier en daar wel meer en meer het geval wordt, waar men aan dien eisch der jeugd tegemoet komt door schoolpauzen, gymnastiek, teekenen, zingen, of handenarbeid.

Doet echter de school buiten de schooltijden één enkele poging om het spel mogelijk te maken of om het binnen den kring van haar werken op te nemen en met hare organisatie tot één geheel te maken?

In het allergunstigste geval blijft zij neutraal, gelijk grootendeels de

lagere school; d.w.z. zij bemoeit zich niet met het spel buiten de schooluren van den dagelijkschen sleur.

Anders echter de middelbare school. Zij staat bepaald vijandig tegenover het spel buiten den schooltijd.

Zij komt met het spel in conflict en wel omdat zij, in het kennisonderwijs haar eenige taak ziende, het spel niet anders kán beschouwen dan als een belemmering van dat onderwijs en een inbreuk maken op haar recht. Want niet alleen dat het spel tijd en kracht eischt en de gedachten der leerlingen wel eens meer bezighoudt dan wiskunde of taalregels, het is een zeer belemmerende factor ten aanzien van het huiswerk. Waar dat huiswerk de belichaming is van het stelsel der school en deze haar stelsel niet verandert, moet zij zich wel kanten tegen het spel.

Het is een zeer eigenaardig verschijnsel, die ontwikkeling van het spel van de oudere jeugd in ons land. Onder den invloed van het Engelsche spel heeft de Nederlandsche jeugd, aan welke men toch geen overgroote neiging tot geregeld groepenspel kan verwijten, haar recht op lichaamsbeweging, dat haar onthouden werd, geëischt, en zij *speelt.*

Met dit onloochenbaar en niet te veranderen feit heeft ook de middelbare school, ondanks haar tegenkanting, rekening móéten houden. Zij heeft het spel als bestaand feit moeten aannemen, en daarom erkent zij het - en de ouders moeten vaak wel meegaan - *mits het huiswerk er niet onder lijdt* Dit voorbehoud in deze geijkte woorden is typeerend.

Er wordt geklaagd over het meer en meer toenemen der sport, over ruwheid bij het spel, over een speel-materialisme bij de jeugd, dat voortdurend een schadelijken invloed uitoefent. En stellig wordt er niet altijd ten onrechte geklaagd. Maar waar ligt de schuld? De jeugd heeft het spel onder haar eigen onervaren leiding genomen en de school heeft het niet noodig geoordeeld die leiding van aanvang aan over te nemen. Bestaat er dus aanleiding tot die klachten, de school verwijte het zichzelf alleen.

Er zijn enkele aanwijzingen, dat wellicht de school het spel onder haar leiding neemt en onder den invloed van nieuwe ideeën opneemt in haar organisatie. Maar voorshands moet dit nog lang duren.

Zeker is het, dat de middelbare school, die het spel erkent, mits het huiswerk er niet onder lijdt, maakt, dat door haar huiswerk het spel lijdt en daardoor de lichamelijke ontwikkeling van een groot deel onzer jeugd. De eigenaardige toestanden en gewoonten, zooals men ze, tot schade van de gemeenschap, in groote steden bij de al te rijpe jeugd der middelbare school vindt, staan zeker voor een niet gering deel op rekening dier middelbare school.

Ieder mensch, en dáárdoor de geheele gemeenschap, heeft een onvervreemdbaar recht op een zedelijke opvoeding in den meest uitgebreiden zin, dat is een opvoeding van alles, wat zijne zedelijke persoonlijkheid

betreft en niet onmiddellijk met zijn verstandelijke ontwikkeling en materieel bestaan in heden en toekomst samenhangt.

Op ieder, die met jonge menschen te maken heeft, op ieder opvoeder rust de onafwijsbare plicht om deze opvoeding nimmer uit het oog te verliezen, noch ooit te doen achterstaan bij de materieele verstandsontwikkeling.

Deze zedelijke opvoeding geschiedt voor een groot gedeelte, misschien voor het grootste deel, onopzettelijk en onopgemerkt en moet ook daar, waar zij welbewust als doel in het oog wordt gehouden, steeds een volstrekt karakter van onopzettelijkheid dragen. Daardoor komt de school tegenover haar in een eenigermate moeilijke verhouding, omdat alles, wat zij doet, daarentegen het karakter van bewuste opzettelijkheid mag en vaak zelfs moet - dragen.

De directe invloed die de school in dezen dus uitoefenen kan, is daarom bijna geheel en al de invloed van de persoonlijkheid van den enkelen leeraar. Doch middellijk kan zij meewerken aan de vervulling der opvoedingstaak, die bijna geheel buiten haar eigenlijk terrein ligt.

Zij moet er voor zorgen, dat haar tegenwerkende invloed, doordat zij hare leerlingen zoolang voor zich alleen eischt, niet grooter wordt dan strikt noodzakelijk is. Met andere woorden, zij moet er voor waken, dat zij de leerlingen niet voor haar gemak onnoodig aan den invloed van gezin en omgeving onttrekt. Het gevaar hiervoor is zeker niet denkbeeldig, daar zij nog een deel van den tijd buiten de schooluren voor zich eischt en bovendien onevenredig de aandacht van leerlingen en ouders in beslag neemt door de suggestie van de groote waarde van het in dien tijd verrichte werk.

Er mogen vele gevallen zijn, waarin de opvoeding in gezin en omgeving maar heel weinig aan het ideaal beantwoordt; doch daar staan een overweldigend aantal gevallen tegenover, waarin de ouders met groote smart en pijnigende machteloosheid den alles-opzuigenden invloed der school gevoelen, al zijn er ook, die in schuldige onwetendheid zich verheugen, dat zij van de moeiten bevrijd zijn.

Van de zijde der school kan men vaak het verwijt hooren, dat het eigenlijk de ouders zijn, die door verkeerde opvatting van hun taak de school dwingen voort te gaan in de eenmaal ingeslagen richting. Verbetering kan zeker niet van één kant komen. Maar wanneer de school blijken geeft, dat het haar werkelijk ernst is haar stelsel naar de onloochenbare eischen der opvoeding in te richten, óók voor zoover deze buiten haar onmiddellijke bemoeiing valt, dan zal zij duizenden van ouders bereid vinden, om met haar samen te streven naar een gelukkige harmonie tusschen school en huisgezin.

In deze richting ligt de taak, die de school ten aanzien van de zedelijke opvoeding heeft tegenover individu en volk. Zoolang zij niet in ernst streeft naar verandering, werkt zij door haar geheele stelsel indirect, en door de uiting van dat stelsel, het huiswerk, direct belemmerend op die zedelijke opvoeding.

V.

Wellicht zal men met feiten van hier en daar voor oogen oordeelen, dat deze beschouwingen over en naar aanleiding van het huiswerk als organisch onderdeel van ons schoolstelsel te donker zijn gekleurd.

Gelukkig; wanneer men naar losse feiten oordeelt, moet men erkennen, dat ook bij - haast zou men willen zeggen ondanks - den bestaanden toestand paedagogisch en didactisch kunnen over de fouten van het stelsel vermogen te zegevieren.

Men moet er zich echter voor hoeden om aan op zichzelf staande feiten een te groote beteekenis toe te kennen in verband met de geheele quaestie.

Want dan brengt men de vraag dadelijk weer over van het algemeene op het bijzondere.

Het is zeer verleidelijk om tegenover een uitgesproken meening of beschuldiging feiten aan te voeren, die deze schijnen te logenstraffen. Dat komt, omdat het zoo uiterst moeilijk is, om zich van het concrete geval te abstraheeren tot den grondslag van het stelsel. Er is in al deze beschouwingen geen enkel *voorbeeld* aangevoerd van een slechte wijze van huiswerk-behandeling. Het ware een geringe moeite dergelijke voorbeelden bij honderdtallen te verzamelen. En wat zou er dan het resultaat van zijn geweest? Dat de lezer erkennen zou, dat alle genoemde voorbeelden het verkeerde van die bepaalde feiten bewijzen, en dat hij zich streelen zou met de gedachte, dat hij of zijn bekenden of anderen vrij zijn van die fouten. Wat ware er mee gewonnen, anders dan dat er erkend wordt, dat er heel wat verkeerds schuilt in de huiswerk-behandeling der middelbare school?

Dat behoeft waarlijk niet meer te worden aangetoond en men bereikt er niets mee, dat tot verbetering kan leiden.

Daarom moet men de oorzaken en den achtergrond opsporen van de vele fouten, die er gemaakt worden. En die oorzaken liggen buiten de gevallen, die oorzaken liggen in het stelsel, waarvan die gevallen slechts de uiterlijke openbaringen zijn.

En dan die gevallen, die schijnen te bewijzen, dat toch zoo vaak het verkeerde in de huiswerk-behandeling vermeden wordt?

Zij bewijzen, dat de fout van een stelsel niet bij machte is om het goede van den individu te dooden. Maar bewust of onbewust staan ook die individueele gevallen, laat het desnoods een groot percentage zijn, onder den invloed en den dwang van het stelsel.

Het kan hier dus niet anders gaan dan om het geheele stelsel, buiten en boven hetwelk deze beschouwingen zich hebben geplaatst. Een bestrijding of weerlegging kan derhalve nooit gebruik maken van een reeks schijnbaar logenstraffende gevallen, omdat hier geen gevallen besproken zijn; ook een bestrijding of weerlegging moet zich buiten en boven die gevallen stellen en vragen naar de oorzaken, waarvan zij de concrete gevolgen zijn.

Dientengevolge zou het ook een verkeerd gestelde vraag zijn, of aan onze bestaande middelbare school - en dientengevolge aan de lagere school - het huiswerk dan moet worden afgeschaft en of daardoor die scholen zouden beantwoorden aan de eischen, die men tegenwoordig aan school en onderwijs moet en mag stellen.

Verkeerd gesteld is deze vraag, omdat men daarmee gevolg in plaats van oorzaak, uiterlijk verschijnsel in plaats van het wezen der zaak neemt.

Het stelsel der middelbare school en het huiswerk zijn één; zóózeer één, het eene uit het andere voortvloeiend, dat het onmogelijk zou zijn te trachten het huiswerk *op zich zelf* af te schaffen, te vervormen of te hervormen.

Als men het beproefde, men zou aan de bestaande middelbare school de geheele basis ontnemen, voor wat zij nu haar onderwijs noemt; men zou iets krijgen, dat in de lucht hangt en binnen korten tijd zou uitloopen op een volslagen mislukking en reactie.

Een stelselfout toch kan slechts worden weggenomen door een wijziging van het stelsel, door een evolutie van binnen uit, door een zelfherziening van boven af. Het is de groote fout bij bijna alle verandering, en zeker bij veranderingen in school en onderwijs, dat men om het blijvende systeem heen uiterlijke wijzigingen aanbrengt. Al kunnen deze een zekere practische waarde hebben, zij blijven slechts wijzigingen en verbeteren niet.

Daarom kan de bovengestelde vraag niet anders dan beslist *ontkennend* beantwoord worden.

Tot eenige conclusie moeten deze beschouwingen echter toch leiden.

In al het bovengeschrevene is tegen het huiswerk niet ingebracht, dàt de leerlingen een zekeren tijd buiten de school zich bezig moeten houden met arbeid, die de school betreft, maar wèl dat die arbeid een organisch onderdeel is van het schoolonderwijs, dat de school dien niet ontberen kan voor haar onderwijs en dat steeds het eigenbelang der school de wezenlijke ratio van het huiswerk is.

Dit bleek een gevolg hiervan te zijn, dat de school zich nog niet heeft losgemaakt van de omstandigheden van haar ontstaan, *dat zij in het geven van parate kennis haar hoogste en wezenlijk doel ziet.*

De verandering komt. Het is allerwege een zoeken en trachten naar wat anders. Nog weet men niet duidelijk den weg, maar het einddoel ziet men reeds in de verte voor zich. Een nieuwe school der toekomst zal worden: een school, die de opvoeding van verstand en karakter als haar doel zal beschouwen, in de vorming van de verstandelijk en zedelijk ontwikkelde persoonlijkheid haar taak zal zien *en het exacte weten, de parate kennis*, *die zij geven kan*, *slechts zal beschouwen als* m i d d e l *om die zedelijke taak te vervullen.*

Welke gevolgen zal dit moeten hebben voor het huiswerk? Het is een onmogelijkheid te willen voorspellen, hoe de *uiterlijke* vorm en

werkzaamheid dier nieuwe school zullen zijn. Eén ding slechts is zeker: dat zij zich niet losmaken kan en mag van de historische ontwikkeling en dat zij dus veel uiterlijkheden van de oude school zal overnemen. Het is dus zeer wel mogelijk, dat zij buiten de schooluren eenigen arbeid van hare leerlingen eischt, waarschijnlijk is het zelfs. Die arbeid, dat werk, dat thuis moet verricht worden, zal dus wel huiswerk zijn, doch met wat wij tegenwoordig huiswerk noemen, niets gemeen hebben dan den naam. Immers, gelijk alles wat van de nieuwe school zal uitgaan, *zal het in dienst worden gesteld van opvoeding en karaktervorming, en waar het weten slechts een middel is*, *nooit meer een organisch onderdeel of zelfs de basis zijn van het kennisonderwijs*.

Meent dus de school voor het vervullen van haar ontwikkelings- en opvoedingstaak niets noodig te hebben, dat uiterlijk op het tegenwoordige huiswerk gelijkt, dan laat zij het achterwege. Meent zij daarentegen, dat de leerlingen onder hare leiding, door zeker werk buiten de schooluren te verrichten, zelf krachtdadig mee kunnen werken tot eigen opvoeding, dan zal zij een instelling kennen, die uiterlijk gelijkt op wat nu huiswerk heet.

Hiermee is alles gezegd. Want opvoeden is iets geheel individueels en de middelen der opvoeding niet minder. Hoe dus dat nieuwe huiswerk in bijzonderheden zou moeten geregeld worden wat vorm, aard en hoeveelheid betreft, dat alles hangt af van den leeftijd der leerlingen, hun aard en aanleg, het karakter en doel eener bepaalde onderwijsinrichting en in de allereerste plaats van den opvoeder-leeraar.

Regelen hiertoe voor te schrijven zou de ontkenning zijn van het beginsel der opvoeding. Slechts één regel is hier te geven: het huiswerk zij een der middelen, door school en huisgezin in samenwerking toegepast, om den jongen mensch, door zijn wil te binden, te maken tot vrij en zelfwillend, dat is: hem de wet en het recht der vrijheid te leeren.

Dr. H. CANNEGIETER TZ.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Lente.

Toen baas Blom voor het eerst hier in de stad kwam - omstreeks 't jaar veertig - had hij niets anders mede te dragen dan zijn leege beurs en zijn licht hart.

Hij was een boekbindersgezel en kwam uit Stockholm met den ransel op zijn rug en de laarzen in de hand. Op een mooien Meidag bleef hij bij het tolhek staan, knapte zich, zoo goed en zoo kwaad als 't ging, een weinig op en deed, een vroolijk wijsje fluitend, zijn intocht in de kleine stad.

Spoedig had hij een plaats. Hij was zoo vlijtig als eene mier, zeide zijn baas, die hem, als hij hem in zijn dienst had, niet gaarne weder liet heengaan. Maar desniettemin wisselde hij toch wel drie keer in den loop van het jaar van betrekking. Hij was toen nog jong en de jeugd is nu eenmaal veranderlijk, zooals wij weten.

Maar, om het even waar hij was; - of hij ginds op de hoogte, tusschen de bergen in Fjärdingen gehuisvest was, of in de bosschen van Dragarbrunn de nachten doorbracht; en wat hij ook te doen kreeg: of hij geleerde schoolboeken voor den professor moest binden, zóó geleerd dat hij er geen jota van begreep, - maar hij bladerde toch altijd in de boeken, of brochures, die hij in te naaien kreeg - of als een kunstenaar in zijn vak de prachtbanden voor den professor met vaardige hand mocht opmaken, hij behield onder alles zijne onverstoorbare opgewektheid en zong of floot, van den vroegen morgen tot den laten avond, dat het als een echo van de muren van de werkplaats terugklonk.

Ongemerkt verliepen op deze wijze eenige jaren en Janne Blom werd Baas en Janne Blom werd verliefd. Zij was klein en net; zij had niets anders in de wereld dan hare groote blauwe kinderoogen en haar bewondering voor Janne. Dit was voor hen beiden ruim genoeg, dachten zij; en in een academiestad zou wel een plaatsje te vinden zijn.

Het gevolg van die overeenstemming was, dat Janne weldra een getrouwd man en zijn eigen baas was. Hij had een sommetje overgespaard en met dit geld zette hij eene werkplaats op. Hij kocht persen en letters, papier en stijfsel, hield God in eere en liet de dingen op hun beloop.

En de zaken liepen: goed soms, maar ook wel slecht; en vaak hadden de jonge echtgenooten met tegenspoed te kampen.

Suzanne was als jong meisje een poppetje geweest en eene pop bleef zij, haar leven lang. Zij wilde ‘mevrouw’ heeten en sierlijk gekleed gaan - en daarmee uit. Van de huishouding had zij geen verstand. Dus ging het maar onbezorgd van de hand in den mond.

En toen kwamen er kleintjes bij, met groote hongerige monden, die gevuld moesten worden.

De eerste die op het nieuw tooneel zijn intrede deed, heette Alexander.

‘Luister eens Suze,’ zeide baas Blom, ‘Janne, zooals hij eigenlijk zou gedoopt moeten worden, als de oudste zoon van mij, Janne is een leelijke naam en een dwaze naam ook. Alexander klinkt veel, veel aardiger. Er is, nog niet erg lang geleden, een koning geweest, die Alexander de Groote heette. Er zijn een groot aantal deftige menschen, die Alexander heeten. Denk maar eens aan Alexander Berghult, hier in de buurt; je weet wel, ik bedoel den zadelmaker, die zijn eigen huis en werkplaats verleden week gekocht heeft. Ja hoor, onze jongen zal “Alexander” gedoopt worden.’ En hierbij bleef het.

Toen, in 't volgende jaar, de tweede kwam, was baas Blom reeds wat bedaarder geworden op het punt van namen geven. Zijn oogen waren nu zoover geopend voor de alledaagsche zijde van het leven, dat dit ventje Janne heeten mocht, naar zijn vader; - eenvoudig Janne, zonder iets meer.

Alexander was nu bijna twee jaar en zijn mooie naam was voor 't gemak bij dagelijksch gebruik verbasterd tot Ale.

Toen zusje Lize ter wereld kwam, moesten zij naar eene goedkoopere woning uitzien. Zij vonden die ook; zij bestond uit een kleine, koude werkplaats, een slaapkamer en een keuken; en toen de jongst geborene met al de kracht van zijne longen en met de volharding van zijn mannelijken wil, om eten begon te schreeuwen, deed zijn papa de ontdekking dat hij het eigenlijk wel met de helft zijner letters en met wat minder sierlijke ‘randjes’ kon stellen. Zijn mama nam onder tranen afscheid van haar mooi zijden kleedje, waarop zij zoo grootsch was geweest. Maar baas Janne Blom zong zijn lied en deed zijn werk, altijd opgewekt en vroolijk.

Toen de eerste grijze haren op zijn krullebol zichtbaar werden en in zijn baard ook enkele gespikkelde vlokjes kwamen, was Ale twaalf jaar.

‘Op dien jongen zit een verbazend knap hoofd, Suze’, begon Janne op een mooien dag, voorzichtig het terrein polsende.

‘Ja,’ antwoordde Suze.

‘Juist zoo als ik, toen ik jong was. Maar, zie je, ik heb niets mogen leeren.’

Suze zweeg.

‘Wij moeten hem bepaald naar school laten gaan,’ vervolgde baas Blom, in den pot met stijfselpap roerende; ‘al is het niet gemakkelijk aan boeken te komen en aan al die dingen, die zoo vreeselijk duur zijn.’

Hij keek hierbij zijne vrouw vragend aan, maar Suze zeide niets. Zij stond voor het kleine spiegeltje, dat tegen den deurpost opgehangen was, en schikte het roode strikje in het haar. Ook bij haar begonnen reeds grijze streepjes zich te vertoonen. Hij sprak eenigszins driftiger:

‘Ik wil niet, zoo als mijn vader met mij gedaan heeft, den jongen voor boekbindersleerling laten werken, als hij aanleg voor iets beters heeft. Het zal, met Gods hulp, wel gaan, hem het een en ander te laten leeren.’

En dus kwam Ale op school.

Broer Janne en Karel moesten Vader in de werkplaats helpen, toen zij grooter werden. Maar Ale deed op school zijn best. Hij blokte en studeerde en ging ieder jaar ‘over’; hij kreeg mooie getuigschriften en nommer één en bleekzucht van al dat laat opzitten en werken.

In de werkplaats werden ook flink de handen uitgestoken, maar daarbij werd een vroolijk lied gezongen. Daar werd aldoor, den eenen dag voor en den anderen dag na, ingenaaid, afgesneden en gebonden, jaar in en jaar uit, altijd ter wille van die akelige centen, die nooit lang genoeg duurden.

Wanneer er geld ‘gebeurd’ was, begonnen zij met overdadig te eten; vader kocht tabak, moeder een mooi halsdoekje en Ale een duur boek. Maar tusschentijds leden zij half gebrek en koude, vroolijk, in hoop op betere dagen, op de dagen van weelde die nooit, kwamen, en zich illusies makende over Ale's vooruitzichten. Alexander was de hoop en de trotsch van het gezin. Hij en zijne toekomst - dit was het droombeeld, waarvoor zij zich allen aftobden; daarvoor offerden zij gewillig hun nachtrust, hun bloed en leven op, maar het zweefde bestendig even vaag boven hunne hoofden, of de schotel ledig was, dan welvoorzien; - dit was en bleef zoo.

Baas Blom was met de jaren schor geworden; maar zijn zanglust was op Janne en Karel over gegaan. Zij zongen te zamen het hoogste lied in de werkplaats en, volgens het oordeel der buren, hadden zij ‘verduiveld aardige stemmen.’

Het was een buitengewoon strenge winter geweest. Ginds op de vlakte hadden de sneeuwhoopen gelegen, zoo hoog als nooit te voren; bij brokken had de sneeuw door de lucht gevlogen en op sommige plekken keek de akkergrond zwart en modderig te voorschijn, tusschen de voren; maar ginds bij den dijk langs de spoorbaan, waar de sneeuw hoog opgeschept achter de planken lag, waren de modderslooten tot kleine zeeën aangegroeid, die voort golfden langs de geheele vlakte, tot ver buiten het bosch van Bergsbrunna.

In de stad waren zij druk bezig geweest met sneeuw scheppen en wegrijden en wederom scheppen en wegbrengen. Zij hadden massa's modderige sneeuw in de rivier geworpen, zoodat het ijs er onder barstte; maar toch lagen de straten nog zoo vol sneeuw en ijs, dat men op de klinkers, die met schop en spade werden schoon gehouden en met pekel afgeschrobd, liep als op gladde keldersteenen, tegen die ellendige bewerking der straten brommende, die maakte, dat men ginds in de modder bleef steken en hier niet kon blijven staan, maar telkens uitgleed.

Toen was de lentezon gekomen en had met warmte tusschen de rijen huizen geschenen. Zij had lang geen gemakkelijke taak, maar zij ging met goeden wil aan 't werk; de straten werden minder hoog; in de gootsteenen begon leven te komen; overal sijpelde bruin, slikkerig lentewater af, dat, beneden gekomen, voortstroomde, stokken, plankjes en stroo van tuinen en hekken medeslepend.

Op de klinkers stond het modderige vocht nu zoo hoog, dat het tot aan de enkels der voetgangers reikte, terwijl de druipende dakgoten voor den doop der wandelaars zorgden. Desniettemin was toch de geheele stad op de been

Men ging met vriendelijke aangezichten en in feestelijke stemming naar buiten, de vuile straten verachtelijk den rug toekeerende, om de Lente te begroeten; om te zien hoe de boomknoppen in de plantsoenen begonnen te zwellen; hoe de kastanjes van de Agata een groene tint aannamen en hoe de Fyris, die door den voorjaarsstorm buiten zijne oevers getreden was, de ijsblokken over den dijk liet glijden, ze uitsturende met de vriendelijke groeten van de stad aan de Mälarzee en het Mälarstrand.

Buiten het stadstolhek zongen de leeuwrikjes met lust; de vinken hadden zich al weder tusschen de grenspalen van de stad gewaagd, maar de leeuwrikken zijn bijzonder kieskeurige beestjes; zij houden niet van straatvuil en modderslooten; daarvoor hebben zij te veel schoonheidsgevoel - zij verheffen zich boven dat leelijke in de heldere blauwe lentelucht.

En de sneeuwklokjes kwamen ook. Het eerst verschenen zij op de bloemmarkt in de stad - zij waren in de oranjerie getrokken, zij hadden de bedorven lucht der armoedige woningen ingeademd en waren ziek. Maar straks kon men ze zien op de bergen en in het bosch, waar de lucht vol was van dennegeur en gezondheid; waar zij in koude nachten meedoogenloos werden gekust, wanneer zij zich hadden laten verleiden om over dag in den koesterenden zonneschijn de knopjes te openen voor de lieve Lente. Maar hier werden zij toch krachtig en frisch, al hadden enkele een blauw of rood streepje van de nachtelijke koude; zij groeiden en bloeiden zoo gezond als de lentelucht, die zij aan den voet der denneboomen dronken.

Na die witjes kwamen de boterbloempjes en de anemoontjes en op groote vlakten weiland pronkte een bont tapijt van crocusjes in alle denkbare kleuren. Die roode, witte, gele en blauwpaarse tulpjes lokten de jeugd naar buiten; zij werden afgesneden als onkruid - het was niet te verlangen, dat de kinderen die zouden zien en ze laten staan. Neen, zij moesten mede naar huis en aan vader en moeder worden vertoond en in een hoek van de kinderkamer verwelken.

De schooljongens namen hun plantentrommel op den rug, als er een poosje vrije tijd tusschen de les-uren kon gesnapt worden; dan kochten zij sigaren voor hunne ontbijt-centen; deze werden stilletjes buiten opgerookt, en de jonge rookers botaniseerden en verzamelden hare. Als zij dan weer aan de lessenaars moesten zitten, werden zij slaperig - het was zoo akelig benauwd warm achter die neergelaten gordijnen - donkerblauwe gordijnen nog wel! en zij droomden van die verrukkelijke, heerlijke berglucht. De zomersproeten die de winter had doen verbleeken, sloegen op nieuw uit in hunne door de zon gebruinde wangen, op die warme Meidagen. -

Het was een erg koud en tochtig zolderkamertje, als er de oostenwind door de reten speelde en ondraaglijk heet was het er, als de zon gloeiend op de dakpannen brandde. Het lag juist boven de werkplaats van baas Blom; een uitgesleten, steile trap bracht je boven. Op den zolder was het donker; de deur naar Ale's kamertje hing scheef in de scharnieren en sleepte over den drempel. Ale zat met een boek voor zich. Zijn krullebol toonde duidelijk, dat er met de handen in gewoeld was, zoo stonden de haartjes aan alle kanten uit. De ingevallen borst, de neerhangende schouders en het bleeke gelaat met de groote, donkere, vragende oogen getuigden van een langen tijd van overgroote inspanning.

Hij zou zijn eindexamen doen. Het schriftelijk werk was reeds afge-

loopen. Hij stond nu nog voor het beslissende en zoo gevreesde mondeling examen.

Van de Lente en al hare bekoorlijkheid had hij niets gezien. Hij had er geen tijd voor gehad.

De vroege morgenuren hadden hem reeds met een boek in de hand gevonden, wachtend op het daglicht. Laat op den avond, wanneer beneden het lied van de broers en vaders brombas niet meer klonken, zat hij nog aan de waggelende tafel met zijn Livius of zijne Iliade vóór zich, volhardend vechtende tegen den slaap, die loodzwaar op zijne oogleden drukte en tegen de vele afwisselende, niet altijd heldere gedachten, die hem als om strijd zochten af te leiden van de klassieke wereld naar de jonge, warme droombeelden der Lente.

Als hij een enkele maal zijne vermoeide oogen opsloeg, als de rondedans der kleine zwarte letters al te erg dreigde te worden en hij door de beslagen glasruiten keek, dan werd het uitzicht aanstonds door de hooge witgekalkte muren der bierbrouwerij aan de overzijde der enge straat belemmerd, waarboven hij, in het gunstigste geval een klein blauw streepje van de lucht kon onderscheiden.

Die glasruit was van een eigenaardige soort. Zij wisselde in alle kleuren van den regenboog, verbrand als zij was door de zon van alle jaargetijden. Wanneer men door een bepaald plekje ervan naar buiten zag, dan lagen over den witten muur geelachtige strepen; de straatsteenen beneden - soms kon men ook daarvan een klein plekje zien - schitterden als groene smaragden en het strookje lucht werd dan bloedrood. Wanneer hij zijn oog bij een ander plekje hield, dan, ja zie maar, dan lag de witte muur als ouder den weerschijn van een prachtigen zonsondergang, waarvan de gloed de geheele straat verlichtte. Door deze bewasemde ruit en met Ale's doffe oogen gezien, liepen alle omtrekken in onzekere bochten en lijnen doorelkander, het aan de grillige verbeeldingskracht overlatende, uit deze verwarring van vormen en kleuren een geheel te scheppen, naar eigen goedvinden. Zoodra hij echter opstond en door het bovenste raampje naar buiten zag - door dat alledaagsche, waterheldere product der nieuwe glasblazerskunst, dan was de betoovering weg. De muur der bierbrouwerij stond daar weer even morsig, even stom en strak als te voren; de steeg met de armoedig gekleede straatjongens, met de druipende goten en het afgesleten plaveisel, dat door lompe voeten werd stuk getrapt, lag daar als vermoeid van den arbeid en rust zoekende onder de daken van lage huizen, evenzoo laag als dit dak.

Het gebeurde soms, wanneer Ale uit de school komende zich nauwelijks den tijd kon gunnen voor 't gebruik van den eenvoudigen maaltijd, om zich dan weer te gaan aftobben met den vermoeienden arbeid; wanneer hij dan een donker besef had, alsof daarmede niets werd bereikt, alsof al zijne studiën in een eindeloozen kring rondliepen, - leeren den eenen dag om het den volgenden weer te vergeten, - ja dan gebeurde het wel, dat Ale door een onweerstaanbare moedeloosheid werd overweldigd, die zijne borst bezwaarde en zijn bloed naar het hart dreef; dan kon hij onmogelijk stil blijven zitten.

Hij sprong op.

Wat was hij dan toch voor een wonderdier, dat hij het recht zoude hebben om te leven en te teren op anderer verdiensten? Waarom moesten vader en de broers werken, hard werken, ‘in het zweet huns aanschijns’, om hem de

middelen te verschaffen, die voor zijne ongestoorde, kostbare studie noodig waren? Wie had er hem toe gebracht hen alleen de zorg voor het dagelijksch brood te laten dragen, zonder zelf ook maar een klein gedeelte van den last voor zijne rekening te nemen? En wat ter wereld leverde zijn werk op? Wat baatten zijne mooie getuigschriften, zijn vlijt en zijn ijver? Hadden die hem een greintje beter gemaakt dan de anderen, of grooter, of gelukkiger? Was hij dan aanzienlijker met zijne geleerdheid - die geringe kennis, die nog zoo bitter weinig nut kon doen! - dan die eenvoudige jongens, Janne en Karel, die geleerd hadden, met hunne grove handen in hun eigen onderhoud te voorzien, die den kost verdienden voor zichzelf en voor anderen? Zij hadden geleerd, wat zelfopoffering beteekende, maar hij? Hij zou student worden. En dan verder?... Was zij niet te duur betaald, die overwinning, als men ze ten minste eene overwinning wilde noemen - betaald met eenige jaren levens van vader en van de broers? Zoude hij... zoude hij...

'Wij zingen hi, wij zingen hei, wij zingen hop van falderallei!'

Beneden, in de werkplaats, zongen zij hun hoogste lied.

Men werd ziek, wanneer men van buiten af daar inkwam, van die zure stijfsellucht en van den damp der twee gasvlammen, die op de zwartgewalmde plaatjes boven de lange houten tafel hoog aan den zolder brandden. Als men een weinig aan het schemerdonker van dit lokaal gewend was, ontdekte men, heel achteraan, in een hoek, den baas van de zaak. Het was het mooiste hoekje van de werkplaats, waar baas Blom huisde. Hier waren de vlekken en scheuren in het oude behangsel zoo volgeplakt met allerlei prentjes en prullen, die hij uit oude couranten had geknipt, sierlijke schildjes van boeken en kleurendrukwerk, dat men slechts met moeite een plekje van het oude grondpapier kon terugvinden, waarop men 't patroon kon herkennen.

Baas Blom was aan het innaaien; - zijne handen deden het werk zoo vlug, dat de oogen dit nauwelijks konden bijhouden. Maar zij hadden nu ook eene oefening van bijna veertig jaren achter den rug.

Janne en Karel stonden in hunne hemdsmouwen te werken en te zingen.

'Heb je die boeken voor mijnheer Lindström bijna klaar, Janne?' vroeg vader; 'je denkt er toch wel aan, dat hij ze morgen hebben moet?'

'Ik ben juist aan het drukken van de titels begonnen.'

Janne ging naar de potkachel, die voor den schoorsteen stond en begon den gloed aan te blazen. Hij moest de letters warm maken.

'Morgen moeten wij noodig versche stijfsel koken', zeide Karel; 'deze wordt al te zwart en te dik ook.'

'Ale is boven nog altijd op; ik hoor hem nog rondscharrelen, hoewel het over twaalven is en hij al lang naar bed moest zijn. Hat eeuwige studeeren zal den jongen er ten slotte onder brengen. God zij dank, dat wij nu spoedig het examen krijgen', zuchtte de vader van den te ijverig werkenden student in spe.

'Dat zal immers in de aanstaande week zijn?' vroeg Janne.

Een zwijgend hoofdknikken was 't antwoord.

'O, vader, als hij maar niet zakt!'

'Wat zeg je daar, jongen? Ik geloof waarlijk, dat je gek bent. Ale zakken? Hoe haal je zoo iets in je hoofd?'...

Hij was vuurrood geworden van boosheid en moest even het werk neerleggen, om den brutalen Janne verontwaardigd aan te zien.

‘Ik bedoel niet, omdat hij niet knap genoeg is - dat weten wij natuurlijk wel - maar er gebeuren bij zulke examens vreemde dingen. Ik begrijp het ook best, dat men moeite heeft zijne gedachten bij elkander te houden, als zulke erg geleerde heeren je uitvragen en aangapen. Je hoort soms van vreeselijk knappe jongens, die op het beslissende oogenblik zoo dom waren als Kalle en ik; in de verlegenheid wisten zij niets.’

Baas Blom bewaarde het stilzwijgen. In stilte liep hij even zoo goed als de jongens met een soort van examenkoorts rond, hoewel hij zich schaamde er iets van te laten merken. Toch kon hij die vrees niet van zich afzetten. Soms verbeeldde hij zich, dat hij zelf ‘naar de heeren’ moest en zijn woord moest doen. En dan begon hij in zijn ééntje de vragen te doen. Hij was in zijn tijd tamelijk zeker geweest van de weinige dingen, die hij geleerd had, maar in de latere jaren was hij geducht verminderd. Hoe stond het met den catechismus? - poover, erg poover. Maar de vaderlandsche, de Zweedsche geschiedenis? Dat zou wel gaan. Wanneer was Gustaaf Adolf gestorven? Onmogelijk die jaartallen te onthouden! De Bernadottes, ja, die kende hij op zijn duimpje. Karl Johan, bijvoorbeeld, herinnerde hij zich nog zoo goed, alsof hij hem gisteren gezien had. Hij was een bovenste beste; dat zal waar wezen. Maar die anderen, hoe was het daarmee ook weer gegaan?... Foei, hij zou het er benauwd bij krijgen...’

‘Wat staat vader daar nu in zijn ééntje te fluisteren?’ zeide Karel lachende.

Baas Blom sprong op. Wel, nu nog mooier! Hij stond immers volstrekt niet voor een examen. Hij stond eenvoudig in zijn eigen werkplaats en hij voelde, ook zooals anders, den tocht tusschen de reten doordringen, zoodat hij koude voeten kreeg. He voorjaarsnachten zijn niet altijd zacht, al schijnt bij dag de koesterende lentezon warm door de ruiten.

‘Zoo, zoo - lach jij je vader uit, kwajongen? Denk je misschien, dat dit behoorlijk is? Ik niet, hoor je! Nu, maakt maar dat jullie in bed komt. Het is hoog tijd, en morgen komt er weer een dag.’

Hij draaide de gaslichten uit. De jongens sliepen in de keuken. Hij ging naar Suze in de slaapkamer. Zij genoot al sedert een paar uren een gerusten slaap; maar baas Blom lag nog lang wakker.

Dat examen! O dat ellendige examen!

De avond was bijzonder mooi.

Zacht zwaaide de blauw- en gele vlag aan den vlaggestok buiten het schoolgebouw heen en weer.

Het groote, geelgepleisterde schoolhuis wierp hoe langer zoo dieper en hoe langer zoo verder zijne slagschaduwen over het zandplein. Daarbuiten lag alles in het licht der schuine stralen van de ondergaande zon: de platgetreden grasvlakten, de gesnoeide hagedoorustruiken, het breede hek en de lange laan, met de nieuw uitbottende lindeboomen. Een breede schare van menschen in afwachtende houding liep voor het huis op en neer. Aller belangstelling was gericht op die hooge kale muren en op hetgeen daarachter verhandeld werd.

Het eindexamen werd gehouden. Men mocht ieder oogenblik verwachten, de beslissing en dan de daarop volgende juichkreten der overwinnaars van de steenen trappen te hooren.

Hoe menig moederhart klopte in dat uur van angst en vreeze, zoowel onder den keurigen voorjaarsmantel als onder den ouden, versleten omslagdoek! Hoe menig vader en hoe menig vriend of begunstiger zocht hier niet zijn onrust te midden der nieuwsgierige menschen, die alleen in eigen zorg belang stelden, te verbergen! Ginds liepen een paar zusjes, een weinig bleeker dan anders, hare bloemruikers zorgvuldig onder den opengeslagen mantel dragend, onzeker of de bloemen werkelijk de borst zouden versieren van hem, voor wien zij geplukt of gekocht werden.

Voor de hoofddeur wemelde het van schoolknapen uit alle klassen en van elken leeftijd; er werd gestooten en gestompt, ook wel gestoeid en geduikeld, alles in verwachting van de dingen die komen zouden. De pogingen van een paar der aanwezigen om de jongens tot rust te brengen, mislukten geheel, onder den uitgelaten troep.

Het naast bij den deurpost, in het ergste gedrang, waar hij op de voeten getrapt werd en kalk op zijn oude overjas kreeg van het schuiven tegen den muur, stond baas Blom. Wat was hij bleek! Zijn haar en baard schenen erger grijs dan anders. Telkens en telkens weer streek hij met zijne groote, vuile handen over 't gelaat. En koud was hij ook, zoodat zijne tanden klapperden, hoewel de avond buitengewoon zacht was voor den tijd van 't jaar.

Hij moest zich met beide handen aan een der pilaren bij den ingang vasthouden, om in het gedrang staande te kunnen blijven; en hij hield zich vast, zoo stijf en zoo zeker, dat er reuzenkrachten zouden noodig geweest zijn, om hem nu er van af te trekken.

De drie laatste nachten had hij niet goed geslapen. De gedachten over Ale's examen hadden hem geen rust gelaten. Thans, nu het binnen enkele minuten beslist zoude zijn, of jarenlang werk, opofferingen van allerlei aard, hoop en verwachting, vergeefsch waren geweest of niet, klopte zijn hart zoo geweldig, dat hij 't kon hooren slaan.

Een kreet!

Er ontstond beweging en drukte onder de aanwezigen op het plein. Iedereen spoedde zich naar den ingang van 't schoolgebouw. Toen werd het stil; men hoorde alleen een paar kleintjes, die in 't gedrang beklemd waren geraakt, huilen.

De eerste student stormde de stoep af. Zijn hoed in de hand, met schitterende oogen en vliegende haren. Als op een gegeven teeken barstte er een luid hoezee uit honderden van jonge kelen; een aantal armen werden opgestoken ten teeken van belangstelling. Nog een oogenblik - en de eerste overwinnaar was in het gedrang der menigte onzichtbaar geworden. Maar neen, - op een kleinen afstand dook hij toch weder op; nu hier, dan daar; door stevige armen opgetild in de lucht spartelende en tot dank met zijn hoed, waarvan nog slechts een stukje van den rand was overgebleven, zwaaiende.

Nu kwam er een tweede - toen nog een - daarna vele anderen. Baas Blom stond als een steenen beeld bij den post van de deur. Het bloed sprong onder zijne nagels uit; hij kon bijna geen adem halen.

Hij had er nu al zeven geteld en Ale was daar nog niet bij. Daar verscheen Ale op de stoep. Hij was zoo bleek, dat de donkere kringen onder zijne oogen meer dan anders te zien kwamen; zijne beenen waggelden onder hem.

Nu kreeg hij vader in 't oog, die hem als met zijne blikken scheen te verslinden. Een straal van blijdschap gleed over het bleeke jongens-gelaat, en toen verdween hij ook tusschen de menigte op het plein.

De oude Blom was half krankzinnig van geluk. De zegetocht stroomde in opgewonden drift de straten door. En te midden van de jongelui, die draafden en holden en dansten, alsof hun leven ervan afhing er het eerst te komen; tusschen de vuile, in lompen gekleede straatjongens, die erbij liepen om te schreeuwen, en die dan ook schreeuwden met geweld, draafde hij als een gek mede en juichte ook, zooveel als zijne oude longen het hem veroorloofden, terwijl zijne beenen onder hem wankelden, zoodat hij telkens gevaar liep te struikelen. Zijne lange grijze haren fladderden hem om het hoofd in den wind; de modder uit de straatgoten spatte hem in 't aangezicht. Maar hij draafde door, altijd maar door, zonder naar rechts of naar links te zien, zonder een oogenblik stil te staan, of adem te halen, om zijn jongen toch maar niet uit het oog te verliezen, die voor hem uit, vriendschappelijk op de schouders gedragen, de straat doorgeschommeld werd.

Toen Ale het witte petje in den winkel op den hoek van Svartbäcksgatan gekocht had en volgens 't bestaande gebruik met dit nieuwe hoofddeksel versierd onder luide bijvalskreten weder werd opgetild; en toen het laatste ‘hoezee!’ werd aangeheven op Stortorget, alvorens uiteen te gaan, naar alle zijden van de stad - overal was baas Blom erbij en aan alles deed hij mede; ijverig en volhardend als de jongsten, was hij overal de voorste. -

In de werkplaats scheen de avondzon door de beslagen vensterruiten, warm en rood. Door elk dezer smalle ramen stroomde zij binnen, verspreidde haar licht over de uitgesleten werktafel, kroop tusschen de papiersnippers op den bemorsten grond en bleef met een flauw schijnsel rusten op den steenen bak, die bij de kachel stond.

‘Mevrouw’ Blom was in haar feest-ornaat; zij droeg haar Zondagsch kleedje en had een bloem in 't haar. Janne en Karel waren onmiddellijk naar huis gehold, om aan moeder en Lize de heuglijke tijding te gaan brengen en nu kostte het veel moeite, om zichzelf en zijne blijdschap eenigszins in toom te houden.

Vader zat in den hoek op zijn werkstoel te hijgen. Hij was totaal ‘op’ van die jacht en zóó buiten adem, dat hij vooreerst geen enkel woord kon uitbrengen.

Een gestommel in 't voorhuis; de deur ging open en Ale stond op den drempel.

Hij bleef verlegen staan, toen hij het gezin aldus feestelijk vergaderd aantrof.

Baas Blom stond op.

‘Alexander,’ zeide hij - en zijne stem klonk buitengewoon plechtig, ‘Alexander, - Ale - mijn beste jongen’ - zijne stem sloeg om. Hij stak de hand uit - zij beefde.

Een oogenblik bleef het stil; hij bewoog wel de lippen, maar gaf geen geluid.

Plotseling barstte hij uit, ontroerd en onzeker:

‘God zegene je, mijn jongen!’

Zijn blik was beneveld. Hij moest zich omkeeren en zijne oogen met de mouw zijner jas afdrogen. De zon stak hem in de oogen, zeide hij.

Nu werd Ale in het zachte licht van de avondzon getrokken, waar zijn nieuw petje blinkend in onbesmette witheid uit kwam; zij draaiden hem om-en-om en bekeken den nieuwen student van alle kanten. Zij konden zich maar niet verzadigen aan dat gezicht. Lize's oogen stonden helder en stralend als een zomermorgen en moeder Blom voerde strijd tegen hare tranen, die dreigden den mooien strik op haar feestkleed te bederven.

Janne en Karel waren reeds beneden op de plaats om het blijde nieuws te vertellen aan ieder, die het hooren wilde. En de handschoenenwaschvrouw, die in het steegje naast de werkplaats woonde; en de blikslager met zijne vrouw; en de schoenmakersjongens met zwarte neuzen en pik aan de vingers - allen hadden zij zich in een rij opgesteld om te luisteren naar het verhaal der trotsche broertjes; om naar dit en dat te vragen en om tusschenbeide een blik van afgunst of van belangstelling te richten naar de kleine, vuile vensterruiten van baas Blom's werkplaats.

Toen Ale straks op zijn zolderkamertje kwam, scheen daar de zon nog door het kleine raam en vervulde het vertrek met een eigenaardig licht. Op de tafel lagen Livius en Cicero nog opengeslagen. Hij zag glimlachend naar de boeken.

Plotseling gleed er een schaduw over zijn gelaat. Hij viel op den eenigen stoel neer, legde zijne armen op de tafel, boog het hoofd en schreide, - schreide als een kind.

Hij was moe - doodmoe!

Een lange poos weende hij maar aldoor; waarom wist hij niet, maar er was zulk een troost en verlichting in die stil geschreide tranen. Op een gegeven oogenblik doortintelde een onweerstaanbaar gevoel van blijdschap zijne borst; zijn hart klopte met verdubbelde slagen. Hij voelde hoe het bloed door zijne aderen stroomde, hoe zijne krachten vermeerderden; het was alsof zijn ruggegraat gestaald, zijn hoofd fier opgeheven werd.

Hij sprong op.

De lucht van zure stijfsel, die uit de werkplaats beneden tot hem naar boven doordrong, nog verdikt van het boekenstof in de gedurende den winter gesloten ruimte, belette hem niet met volle teugen lang en diep adem te halen; - hij wilde zijne longen nu tot in de uiterste hoekjes zuiveren van de verstikkende schooldampen der laatste jaren.

Hij ging op de vensterbank zitten en begon op de ruit te trommelen. Zijn oog gleed door het bewasemde glas, waardoor vormen en kleuren werden bedorven. Maar heden werd zijn blik niet belemmerd door de hooge muren der bierbrouwerij, of gehinderd door de ongelijke steenen en kuilen in het steegje; - zijne oogen zagen verder. Hij zag de wijde wereld, die voor hem lag in den zonneschijn; hij zag de ontluikende knoppen aan de boomen, - het frissche jonge lenteleven; - hij besefte, dat hij jong was - jong als de nieuwe Lente.

Naar het Zweedsch van JOHAN NORDLING.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Het crediet-vraagstuk voor den handeldrijvenden en industrieelen middenstand. Rede, uitgesproken door Ant. L. Akkerhuys. - Haarlem, A.E. van der Heide.

De behartiging van de sociale belangen van den werkman doet tegenwoordig toch ook niet vergeten de belangen van den nijveren middenstand. Eene staatscommissie voor den middenstand is ingesteld. Het zg. 'middenstands-vraagstuk' werd o.a. door Dr. D. Bos ter sprake gebracht in het Aprilnummer van de *Vragen des Tijds.* De Bond van Vereenigingen van den Middenstand hield in Juli jongstleden zijn jaarlijksch congres. Ook de bovenaangehaalde brochure van den Heer Akkerhuys geeft blijk van dit opgewekt leven.

De voorwaarden, waaronder de kleine winkelier thans geld kan opnemen bij particuliere bankiers of bankinstellingen, zijn zeer bezwarend. Voor die banken, zegt Schr., is vaak het sluiten van posten van levensverzekering doel en geld verschaffen slechts middel. Bij een andere soort van bankinstellingen zijn het weer de ontzettend hooge renten, die met verlangen doen uitzien naar het op andere wijze voorzien in de dringende behoefte naar credietverschaffing.

Van het Duitsche systeem der kleine, overal verspreide banken van Schulze-Delitzsch wil Schr. niet weten. Oogenschijnlijk is Schr.'s bewering waar, dat door die talrijke kleine banken veel geld wordt besteed aan administratie, dat bij centralisatie tot één groote Bank zou worden bespaard. Doch wil zoo'n groote, centrale winkeliers-bank werkelijk aan het geheele land ten goede komen, dan is het toch ongerijmd te denken, dat men op de verschillende plaatsen en plaatsjes van ons land met correspondentschappen zal kunnen volstaan! Er zullen dus ook van uit de Centrale Bank, succursalen of agentschappen moeten worden opgericht.

Het devies van Schr. 'vereenigt U,' is heel mooi, doch laat de middenstand het dan doen langs den beproefden weg der kleine coöperatieve voorschotbanken, die onderling zich met elkaar in betrekking kunnen stellen.

Het Januari-nummer van '*de Economist*' blz. 66, sprekend over het chèque-verkeer onder den Duitschen middenstand, wees er op, hoe sterk het chèque-verkeer dier Duitsche coöperatieve credietvereenigingen is toegenomen.

Laat de middenstand ook bij ons eerst langs dezen weg leeren zich zelf te helpen. Wat dan later op dit gebied door centralisatie is te verkrijgen, kan gerust aan de toekomst worden overgelaten.

Mr. J.H.B.

W. Loftus Hare, De Groote Godsdiensten. III. De Grieksche Godsdienst. IV. De Babylonische Godsdienst. - Amsterdam, Scheltens & Giltay.

Ons oordeel over het derde en vierde boekje dezer reeks kan al weinig gunstiger luiden dan dat over de eerste twee. Het blijft ons een raadsel, dat een man van wetenschappelijke vorming als Dr. Bähler voor eene uitgave als deze eene aanbevelende inleiding kon schrijven. Wel moeten zijne boeddhistische sym-

pathieën hem als theoloog parten gaan spelen. Oostersche logica - is eens in dit tijdschrift door dr. Hylkema in zijne beoordeeling der theosophie gezegd - is nu eenmaal eene andere dan Westersche. Wie aan de Oostersche de voorkeur geven, zullen in deze boekjes misschien vinden, wat ze zoeken. Wie 't er vooralsnog met de Westersche op durven wagen, zullen er met schr. dezes slechts verwarring en toenemend misverstand, toch op dit gebied reeds zoo verontrustend groot vaak, van verwachten. Ten bewijze daarvan een paar aanhalingen.

Dl. III, blz. 9 lezen we: 'Godsdienst is die verhouding tot, dat bewust zich bewegen naar de Ongeziene Macht, hetwelk de mensch op velerlei wijzen in zich voelt. In ruimeren zin kan hij en wordt hij meestal opgevat als het geheel van al die handelingen, welke een mensch volbrengt met het oog op, en al zijne gedachten omtrent den Oneindigen Bestuurder.' Slechts van de immanentie Gods is hier sprake; de transcendentie wordt veronachtzaamd. Gegeven de vooropgestelde definitie, kan men dan b.v. aan oud-Israël wel godsdienst toekennen?

Op de volgende bladzijde wordt Godgeleerdheid beschreven als 'eene wetenschappelijke rangschikking van begrippen omtrent de Goden of God, en de nadering tot Hem, kennis omtrent Hem, van den mensch.' Hebben wij recht vergrooting van verwarring, vermeerdering van misverstand te duchten?

Om hun 'eenvoudigen, oorspronkelijken vorm' werden deze boekjes aanbevolen. Men leze een zin als dezen (III, blz. 62): 'Dus ziet de mensch, met langzame schreden opklimmend door de gebieden van bewustzijn, strijdend op elke sport der ladder eene worsteling niet met de hoogere machten, maar met de lagere, - dus ziet hij, met nu verkregen duidelijker gezichtsvermogen, dat hetgeen hij achter zich gelaten heeft, kwaad is, daarheen terug te gaan, er in te blijven, zich daarmee te vereenigen, *is zonde*'. Is dat eenvoudig?

IV. blz. 12 wordt, niet in overeenstemming met het op de voorafgaande bladzijden beweerde, de Zondvloed kortweg als een historisch feit aanvaard.

Blz. 26 vg. treedt de magie, waarop de theosofie uitloopt, zij 't dan ook nog weifelend aan het licht. Natuurlijk kan dat niet zonder de wetenschap een duw te geven, niet zonder de poging, haar in discrediet te brengen.

Blz. 42 vg. lezen wij: 'Zoo zijn de mythen der Babyloniërs niet minder waar en redelijk dan die van eenig ander volk; waar, omdat zij bijna zonder gaping den inhoud weergeven der denkvermogens, die hen maakten; redelijk, omdat ten tijde hunner samenstelling geen ander beeld had kunnen verschijnen voor het ontwikkeld gezichtsvermogen van hun tijd.' M.a.w. waarheid en redelijkheid zijn relatief. Waar gaan we heen?

Kritiek is verder overbodig. Wij zijn nog slechts benieuwd, wat de laatste twee deeltjes over den godsdienst der Joden en het Christendom ons zullen brengen. Men legge naast werkjes als deze eens een doorwrocht en degelijk werk, niet boven de bevatting van gewone lezers gaande, als Tiele's *Inleiding tot de Godsdienstwetenschap* en theosofisch studie-resultaat moet in zijne onwaarde worden erkend. Ook in het gevaar, dat het oplevert voor onkundigen. Hunne geestelijke verwarring kan er slechts door vergroot worden, hun gebrekkig historisch inzicht niet dan op dwaalwegen geleid. Wij willen er niet meer van zeggen. Onze aanhalingen maken elke verdere waarschuwing aan het adres van wie nog niet van alle Westersche logica gespeend zijn overbodig.

E., Juli 1906.

P.B.W.

Prof. Dr. C.E. Bock. De bouw, het leven en de verpleging van het menschelijk lichaam. voor Nederland bewerkt door Dr. C.P. ter Kuile. - Derde, verbeterde en vermeerderde druk, met 43 afdeelingen (en 7 platen). - Groningen, P. Noordhoff.

Doctor D. Lubach, indertijd de eerste uitgaaf in *De Tijdspiegel* aankondigende, schrijft: ‘dat werkje komt mij voor tot de beste van dien aard te behooren, die er geschreven zijn.’ De derde druk bewijst, dat 't publiek het op prijs stelt.

De heer Ter Kuile heeft het met zorg tot op heden bijgewerkt en de uitgever het netjes afgeleverd; afbeeldingen en platen zijn onberispelijk afgedrukt.

Vooral vestigt referent de aandacht op het laatste hoofdstuk, de gevaren van het intieme verkeer met honden. Bij den hond ontstaat (in de meeste gevallen door den beet van een dollen hond) de hondsdolheid, die door bijten op menschen en alle huisdieren kan worden overgeplant. De hondsdolheid, watervrees, lyssa, een der smartelijkste ziekten, is ongeneeslijk. Gelukkigerwijze echter worden van honderd menschen, die door dolle honden gebeten worden, slechts 8 tot hoogstens 47 dol. De tegen hondsdolheid aangeprezen geheimmiddelen zijn werkeloos.

De hond is voorts de grootste parasietenherberg, die er bestaat. Hij herbergt in zijn dunne darmen vier verschillende lintwormen, welker blaaswormen bij menschen en huisdieren ziekte en dood kunnen veroorzaken.

De schurftmijt van den hond gaat op den mensch over, en brengt bij dezen schurft teweeg.

Uit deze feiten blijkt, dat terecht niet dringend genoeg gewaarschuwd kan worden tegen het intieme verkeer met honden. Het is sterk af te keuren, kinderen bij honden te laten slapen en door honden te laten likken.

R. KRUL.

Licht op het pad. Hollandsche overzetting, tweede druk. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Dit ‘Licht’ is ‘eene verhandeling, geschreven voor het persoonlijk gebruik van hen, die onbekend zijn met de oostersche wijsheid, en die onder haren invloed wenschen gebracht te worden, neergeschreven door M.C.’

Die oostersche wijsheid is ontleend aan de tradities der Loge van de Groote Broederschap, die eenmaal de geheime luister was van Egypte. De regels, geschreven in haar voorzaal, waren dezelfde als die nu geschreven staan in de voorzaal van bestaande scholen. Als gesproken wordt van een broederschap of van een orde, wordt niet bedoeld een willekeurige instelling, gevormd door geleerden en verstandsmenschen; doch een werkelijk feit in de bovennatuur, een trap van ontwikkeling in de richting van het absoluut goddelijke of goede.

Zoowel in Londen als Parijs en Petersburg zijn er menschen hoog van ontwikkeling. Maar als mystieken worden zij alleen gekend door hen, die het vermogen bezitten om te herkennen; het vermogen, verkregen door de overwinning van het zelf, blz. 91.

Wie belang stelt in het occultisme of neiging gevoelt tot het mystieke, zal dit goed geschreven boekje met voldoening lezen.

R. KRUL.

Spiritisme; pro: J.S. Göbel, contra: Dr. A.J.C.S. Snijders. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

In den goeden ouden tijd waarden hier te lande rond kuische maagdekens, gezegd ‘klopjes’, door den beschaafden Hagenaar genoemd ‘ma soeurtjes’ (het meervoud NB. van het Fransche ma soeur). Zij klopten de getrouwen op der alleenzaligmakende kerk, kond doende tijd en plaats der samenkomsten. De vrouwelijke klopjes verdwenen en hebben plaats gemaakt voor de onzijdige klopgeesten. Hoewel ouder dan de weg van Kralingen, schijnen deze af en toe te dutten of te verzwakken, althans hun tegenwoordigheid wordt door het menschelijk oor niet altoos bemerkt. Zestig jaar geleden had Kate Fox het voorrecht en de eer hen te hooren, en tot op dezen dag kraken en tikken en kloppen de geesten de geheele wereld door.

De openbaring aan de familie Fox geschiedde in het jaar onzes Heeren 1847 in een houten huis, staande en gelegen in het gehucht Hyderville bij Newark in den Staat Newyork, en twee jaar later, op den merkwaardigen avond van den laatsten Maart, waren man, vrouw en beide dochtertjes lichamelijk en geestelijk

volkomen uitgeput, gezegd òp. Kate, de jongste der beide meisjes, niet bang voor de geheimzinnige geluiden, die langzaam-aan het karakter van lichte kloppingen hadden aangenomen, riep, met de vingers knippende: ‘Heidaar, ouwe bokspoot! doe me dat eens na!’ en - het geklop antwoordde terstond.

‘Zóo begon de krachtige geestelijke strooming op aarde zich te vertoonen; zóo is de schamele geboorte van het neo-spiritisme, de nieuwe openbaring, waarnaar de mensch reeds lang hunkerde; de vluchtige mensch, die het eeuwige in zich voelt, en toch sterven gaat.

‘Kate Fox bracht den vrede tusschen godsdienst en wetenschap!’

‘De mensch, vervolgt de spiritist, is saamgesteld uit drie “grondbeginselen”: lichaam, geest en ziel. Deze verbindt de beide eereten en staat tuschen het lichamelijke en het geestelijke.

De geest nu is niet volkomen onstoffelijk; hij is voortdurend en onafscheidelijk, dus ook buiten het lichaam, door een uiterst ijl, aetherachtig stoffelijk omhulsel omgeven, perisprit genoemd, dat na den dood mèt den geest uit het lichaam vrij wordt om naar de wereld der geesten terug te keeren. Daarom heeft de dood voor den spiritist niets verschrikkelijks. De ontsnapte geest zet zijn bestaan voort, zooals de levende mensch; met dìt verschil, dat de geest uit een uiterst dun stoffelijk fluïdum bestaat.’

Het schimmenrijk der voorouders is in eere hersteld, ook de zielsverhuizing wordt betoogd door den Franschman Rivail, alias Allen Kardec. Door hem is het woord spiritualisme verschrompelt tot spiritisme.

Zelfs de vierde dimenzie is gevonden door den hoogleeraar in de wiskunde, F. Zöllner. Dat wij de geesten niet kunnen zien, is alleen daaraan toe te schrijven, dat zij zich ophouden in een vierde ruimte-afmeting. Geesten zijn vierdimenzioneele wezens.

Opmerkenswaardig is, dat de sekse in het bovenzinlijke de eerste viool speelt. De medici schrijven dit toe aan ‘hysterie’; volgens Paul Kronthal niet een zenuw- of hersenziekte, maar een zielsaandoening, mits door ziel wordt verstaan de som van alle reflexen. - Mooi gezegd, doch hout snijdt het niet. De om een haverklap wisselende ziekelijke aandoeningen ‘zitten in den aard van het beestje’; immers het ‘naturel’ der vrouwen is zeer na aan kunst verwant.

Voor en Tegen zijn goed gesteld. Belemmert de spiritistische bril het juiste zien niet, dan zal de palm den tegenspreker worden gereikt.

R. KRUL.

M.F. Onnen, De draadlooze telegrafie en hare toepassing in Oost-Indië. - Leiden, E.J. Brill.

Tien jaar geleden, twee juni 1896, nam G. Marconi, geb. 25 april 1874, zijn eerste patent. Hij bewees de mogelijkheid der telegrafie zonder tusschengelegen draadgeleiding op veel grooter dan laboratorium-afstanden. Dat hem deze verdienste nog wordt betwist, met name door de Duitschers, is zeer onbillijk. Een andere vraag echter is, of later ook verbeteringen zijn aangebracht; en dan moet in de eerste plaats gewezen worden op den hoogleeraar Ferdinand Braun te Straatsburg, die de

draadlooze telegrafie door een paar groote sprongen bracht in haar tegenwoordig stadium van practische bruikbaarheid.

Marconi's uitvinding, de marconigrafie, wordt ook genoemd ethertelegrafie, heliografie, radiotelegrafie, doch algemeen draadlooze of vonktelegrafie, duitsch Telefunken, Funkspruch en het station Funkenspruchstation. De inrichting van zulk een station kan gemakkelijk worden nagegaan bij de haven te Scheveningen aan de zeezijde.

De schrijver behandelt zoowel ‘de draadlooze telegrafie in de practijk,’ doch vooral ‘haar toepassing in nederlandsch Oost-Indië’ toegelicht door twee schetskaarten.

De concluzie van zijn pakkend betoog, blz. 80, luidt: ‘Dat voor de regeering

thans het oogenblik daar is om op te houden met het leggen van nieuwe onderzeesche kabels in nederlandsch Oost-Indië; het is verantwoord als zij haar nieuwe verbindingen bewerkstelligt door middel der draadlooze telegrafie; en het algemeen belang vereischt, dat zij zulks doet in eigen beheer.'

Dit laatste heeft niet zoo mogen zijn. Regeering en volksvertegenwoordiging hebben anders beslist.

R. KRUL.

Dr. Willem Doorenbos, door Elise A. Haighton. - 'sGravenhage, Martinus Nijhoff.

Mejuffrouw Elise A. Haighton heeft een goed werk verricht met eene beknopte levensbeschrijving te geven van Dr. Willem Doorenbos, die in 1905 op bijna 85-jarigen leeftijd te 's-Gravenhage is overleden. De meesten toch kennen Dr. Doorenbos alleen als den leeraar, uit wiens school de dichters en schrijvers van de jongste litteraire beweging, zooals Jacques Perk, Kloos, Verwey, van Eeden zijn voortgekomen. Wat hij geweest is als mensch, als geleerde, welken invloed hij door woord en geschriften heeft uitgeoefend, dat wordt in deze biografie duidelijk in 't licht gesteld. De schrijfster weet eigenaardige staaltjes mee te deelen uit zijne jeugd en zijne studietijd, waaruit blijkt dat Willem Doorenbos reeds op jongen leeftijd iets zeer karakteristieks en ongemeens heeft gehad; nadat hij in 1844 in de klassieke letteren summa cum laude was gepromoveerd, zien wij hem achtereenvolgens als leeraar aan de latijnsche school te Zaandam en als rector van het gymnasium te Winschoten, waar hij ook jaren lang mederedacteur was van de *Nieuwe Winschoter Courant.* Zonder al te veel in bijzonderheden af te dalen, maakt de schrijfster ook melding van de zorgen en beslommeringen, waarmee Dr. Doorenbos in zijn huwelijksleven heeft te kampen gehad, waardoor hem zelfs het verblijf te Winschoten onmogelijk werd gemaakt. Dan is hij een tijdlang in den Haag medewerker van den Nederlandschen Spectator, waarin hij scherpzinnige stukken schreef onder het pseudoniem 'Keerom', tot hij op aandringen van den minister Thorbecke het leeraarsambt in de Geschiedenis en Letterkunde aan de Hoogere Burgerschool te Amsterdam aanvaardde, welk ambt hij tot zijn 60^{e} jaar heeft bekleed. Dat Dr. Doorenbos geen hoogleeraar is geworden, schrijft S. toe aan cliquegeest. Daar, in Amsterdam, in de hoogere klassen van de H.B.S. gaf de geleerde Doorenbos het beste, wat hij te geven had. 'Want', zegt S., 'welken schat van pittig vernuft zijne Bibliografieën omsluiten, van welken zeldzamen rijkdom van kennis ook getuigt de "Handleiding tot de Geschiedenis der Letterkunde", het is toch gevoeld door ieder die hem persoonlijk heeft gekend, dat hij met zijn sprekend woord op hoogstaanden nog meer invloed heeft uitgeoefend, dan met zijne benijdenswaardige pen. Hij spoorde zijne leerlingen aan, steeds zich zelf te zijn en dat zijn te verhoogen door degelijke kennis en verruiming van blik op mensch en maatschappij. Aanhangers winnen voor zijn eigen zienswijze heeft hij nooit getracht, zoomin in als buiten de school. Die van zijne leerlingen, welke tot de mannen van '80 zijn gaan behooren, steunde hij, ook al zeiden ze dingen, waar hij het in het geheel niet mee eens was, de fouten aan jonkheid in jaren toeschrijvende... Scherp kon Doorenbos zijn als een elst, maar hij

was het nooit, of hij moest aanmatiging zien gepaard met onkunde. Als hij eenigszins kon, prees hij...'

Verder maakt S. melding van de voordrachten van Dr. Doorenbos in Felix Meritis en van de door hem gehouden Plato-avonden ten huize van den heer Mercier; in al die bijeenkomsten wist hij de schare te boeien en te doen ontgloeien door zijne kennis en zijne welsprekendheid. Ook van zijn laatste levensjaren, in Brussel, later in den Haag, getuigt de schrijfster: 'Levensvreugd heeft de grijsaard gekend tot het einde toe, en zelfs in de donkerste dagen den levensmoed niet verloren, hij zocht en vond altijd een lichtzijde...'

Twee portretten zijn in dit werkje opgenomen; het eene is van 1862, het laatste is van 1900, door Haverman. Men vindt in dit laatste den energieken

denkerskop van den 80-jarige met de scherpe oogen, den fijnen gebogen neus, de dunne op elkaar geklemde lippen, het hooge voorhoofd en de lange golvende haren keurig teruggeven. Het werk van Elise Haighton getuigt van warme vereering en groote piëteit en zal voor allen, die dezen man van groote en zeldzame gaven hebben gekend, een aangenaam aandenken zijn.

M.S.

L. van Deijssel. Negende Bundel verzamelde Opstellen. Rembrandt-bundel. - Amsterdam Scheltema en Holkema's Boekhandel.

Dezen bundel heeft de schrijver Rembrandt-bundel genoemd, omdat hierin voorkomen opstellen over het Rembrandtfeest, over de Kunst van Rembrandt en over eenige schilderijen van Rembrandt in de musea van St. Petersburg, Munchen en Weenen. Daartusschen vindt men stukken, die niets met Rembrandt of zijn kunst hebben uit te staan, zooals een prozastuk ‘Als het dag wordt’ - een vervolg van het kindleven in de overige bundels - eenige letterkundige besprekingen, reisimpressies en een paar beschouwingen over de opvoeringen van enkele muziekdrama's van Wagner. Daar deze opstellen over Rembrandt, die hier wel de hoofdschotel uitmaken, echter alle ver beneden de vele voortreffelijke stukken blijven, die door anderen in deze dagen over Rembrandt zijn geschreven, kunnen wij geen enkele reden vinden, waarom wij de aandacht der lezers, die toch al zooveel over onzen grooten Meester hebben kunnen vernemen, nog op dezen bundel zouden moeten vestigen.

M.S.

Nationaal Weekblad Hollandia Regenerata. Eerste Jaargang. Haarlem, A.E. van der Heide.

Verschillende nummers van den eersten jaargang van het Nationaal Weekblad werden ons toegezonden. De verschillende artikelen en opstellen, die wij doorzagen, handelen over onderwerpen van de meest bonte verscheidenheid. Zoo vindt men o.a. in één nummer achtereenvolgens opstellen over De verantwoordelijkheid van Gemeenteraden en Leden der Tweede Kamer, Beroepskeuze en Standbegrip, Een nieuwe microphoon, Fooien, Socialisme en malcontentie, Versterking van den wil, enz. De bedoeling van al die artikelen is ongetwijfeld goed, en de toon, waarin ze zijn gesteld, is over het algemeen zeer mak. Of al dat geschrijf echter zal leiden tot eene wedergeboorte van ons vaderland, zooals dit weekblad, blijkens zijn verheven naam, schijnt te beoogen? Wij durven het niet voorspellen. Onder de vaste medewerkers vindt men echter een tal van bekende namen, van welke iets goeds is te verwachten. De hoop van de redactie en van Holland blijve daarop gevestigd.

Aan elk nummer is een prent toegevoegd, gewoonlijk van politieke beteekenis, die zich van de bekende platen van andere weekbladen niet gunstig onderscheidt.

M.S.

Van het Menschenspel, door J. Steijnen. - Drukkerij en Uitgevers-Mij 'Voorburg'. Scharrelvreugde, door Rud. Feenstra. - Amsterdam, Scheltens en Giltay.

Het *Menschenspel,* zooals 't door den schrijver J. Steynen gezien wordt, is slechts een opeenhooping van menschelijke ellende, menschelijke wanhoop, menschelijke ontaarding en verrotting; in de fantasie van dezen schrijver schijnt geheel de menschenwereld niets anders te zijn dan een duistere chaos, waarin slechts bestiale zwakkelingen, gedreven door blinde hartstochten, elkaar naar den strot vliegen en elkaar het bestaan betwisten totdat dit eindigt in akelige, doodsstuipen. Welk onderwerp de schrijver hier ook behandelt, of hij vertelt van een vader en een zoon, - De Oude en de Jonge Ronner, - of van Katten, of van een Huwelijksreis (die toch nog wel eens kan leiden tot de beschrijving van aardige momenten), of dat hij verhaalt van zijne Impressies van Londen, steeds wordt de lezer onthaald op akelige, zwarte koortsvisioenen. En deze wreede monotonie, het gevolg van des schrijvers eenkleurige visie, wordt geen enkel oogenblik onder-

broken door eenige verheffing of lichte wending in den stroeven, gekunstelden stijl. Een onverkwikkelijk boek.

Ook van het boek van Rud. Feenstra *Scharrelvreugde* zal niemand iets bijzonder schoons verwachten. Op z'n hoogst zou 't amusant kunnen zijn, maar daarvoor is 't niet geestig genoeg. De inhoud beantwoordt aan den titel: de natuurgetrouwe, ietwat monotone, beschrijving van scharrelende typen. Deze schrijver tracht, wat hem aan geest ontbreekt, te vergoeden door het neerschrijven van platte en studentikooze woorden en uitdrukkingen, die doorgaans alleen aan de bittertafel of in de kroeg worden geduld. Wanneer er volgens sommigen zekere talenten noodig zijn om zulke boeken te schrijven, dan staan toch naar onze meening zulke talenten vijandig tegenover het schoone.

M.S.

Opstellen, door Henri Borel. Tweede Bundel. - Drukkerij en Uitgevers-Mij. 'Voorburg'. Chineesche Kunst, door Henri Borel. - Amsterdam, L.J. Veen.

In deze *Opstellen* heeft Henri Borel een aantal dagbladrecensies over litteratuur, tooneelopvoeringen en muziek bijeengebracht. In 't algemeen is het afzonderlijk uitgeven van journalistiek werk, vooral van dagbladrecensies, in onzen tijd, waarin toch al te veel wordt geschreven, niet zonder bedenking. Alleen wanneer dergelijke besprekingen het karakter krijgen van letterkundige studiën, of wanneer ze uitmunten door kernachtigen stijl of door geestigheid, dan lijkt ons zoo'n uitgave gemotiveerd. Nu geeft Borel in deze opstellen op eenvoudige en eerlijke wijze zijn oordeel, over wat hij gelezen, gezien en gehoord heeft; maar van geen enkel onder deze opstellen kan men zeggen, dat het door eene bijzondere kwaliteit van diepte, geest of vorm uitmunt. Soms slaat hij ook den bal geheel mis, o.a. in zijn opstel over Isadora Duncan, waarin hij de kunst van deze geniale vrouw in vergelijking brengt met het tandakken van Indische dansmeisjes. Alleen kan men van deze opstellen getuigen, dat zij in welwillenden toon zijn geschreven en dat de vorm aangenaam aandoet.

Veel belangrijker dan dezen bundel achten wij het keurig uitgegeven boekje over *Chineesche Kunst* van denzelfden schrijver. Op dit gebied is Henri Borel een veilige en leerzame gids. Vertrouwd met de taal, den aard en het karakter van die Oostersche volken, weet Borel ons het schoone en interessante van de kunst van het Oosten te doen gevoelen, waarin zich de ziel van dat volk zoo duidelijk uitspreekt.

Men vindt hier eene verklarende beschrijving met fraai uitgevoerde fotografische reproducties van een tal van voorwerpen van Chineesche Kunst, zooals die voorkwamen op de laatste tentoonstelling, gehouden te Batavia door den Nederlandsch-Indischen kunstkring. Bijzonder intressant is in dit werk o.a. de beschrijving van de Boeddha-beelden en van de Kwan-Yin (vrouwelijke Boeddha-)beeldjes van oud blanc de Chine en Peh-Ting porselein uit de collecties van Borel en Zimmermann, waarvan de reproducties keurig zijn uitgevoerd. Zoo als Borel ons hier op het voortreffelijke en sublieme van deze Kwan-Yin-beeldjes tot in de kleinste détails weet te wijzen, beginnen wij werkelijk iets te begrijpen van het verhevene van deze kunst.

Daarom wenschen wij hier met nadruk de aandacht te vestigen op dit zeer interessante boekje.

M.S.

Tooneelstudies, door Herm. Heyermans Jr. II. Schakels. Vroolijk Spel-van-den-huislijkenhaard, in vier bedrijven. IV. Allerzielen. Een spel in drie bedrijven. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck. Schetsen van Samuel Falkland. Negende Bundel. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Tusschen de twee bovengenoemde tooneelwerken van Heyermans bestaat niet alleen een groot verschil in omvang - het eerste, 'Schakels', is verbazend lang, zóó lang dat voor eene tooneelmatige opvoering de schrijver zelf eenige coupures in de laatste drie bedrijven voorstelt - maar ook een verschil in vorm, in toon,

in opvatting en inkleeding. Daarbij zou men zich kunnen laten misleiden door de aanduiding bij den titel: Vroolijk spel van den huislijken haard. Men verwacht dan allicht iets opgewekt-vredigs en rustigs. Maar deze ‘Schakels’ geven slechts eene aaneenschakeling van ruzie-tooneelen tusschen een vader en zijne kinderen, heftige tooneelen, waarin de personen elkaar de meest platte en ordinaire woorden naar den kop gooien; het huwelijk wordt telkens geteekend als een broeinest van ongerechtigheid en oneenigheid.

De hoofdpersoon, Pancras Duif, heeft zich uit den staat van eenvoudig werkman opgewerkt tot directeur van eene groote fabriek; van zijne zoons, die hij met kousen en schoenen in de zaak heeft gezet en die een heerenleven leiden, ondervindt hij niets dan ondank en tegenwerking, wanneer het hem in zijn weduwnaarsstaat te benauwd wordt en hij zijne huishoudster Marianne tot vrouw wil nemen. Deze Pancras Duif is in al zijne ruwheid en zotheid wel origineel geteekend; maar men heeft moeite te gelooven, dat deze tragi-komische figuur zich uit den minderen stand tot energiek directeur heeft opgewerkt. Er is iets onwaarschijnlijks in deze verhoudingen, iets gewild-ruws en hards, en de platte dialoog is bij voortduring hinderlijk en weerzinwekkend. Waar blijft de kunst? vraagt men onwillekeurig bij het lezen van al die ordinaire en gemeene taal.

Geheel iets anders geeft Heyermans ons in ‘Allerzielen’. Hier is de strijd geteekend tusschen de zuivere liefde voor den medemensch en het vasthouden aan het kerkelijk dogma en de kerkelijke tucht. Hier staan wij verre van het realisme af, alles kan hier symbolisch worden opgevat. Pastoor Nansen is de incarnatie van het humanisme; hij heeft de ongetrouwde moeder, Rita, die 's avonds op de stoep van zijn huis in zwijm viel, bij zich opgenomen en haar verpleegd, een daad, die hem door de kerkschen zeer kwalijk wordt genomen. In pastoor Bronk is de harde boetprediker belichaamd, voor wien het vasthouden aan de kerkelijke leer en voorschriften het eenige en hoogste is; voor de nooden der menschen is hij verder vrij ongevoelig. De koster Langebier vertegenwoordigt de platte en laffe vooroordeelen van de groote massa, de pleegzuster de zachte vroomheid, die haar bevrediging vindt in zich zelf. Maar de meest aantrekkelijke figuur is Rita, de ongehuwde moeder, in wie het gevoel voor de natuur en voor het heerlijke jonge leven alles overheerscht; zij is het echte natuurkind, dat zich ongeloovig afwendt van al het geteem en gezeur over zonden en zaligheid. Alleen is het jammer, dat de schrijver Rita heeft voorgesteld als eene arme matrozenvrouw, eene dochter uit de heffe van 't volk; want daardoor worden de ethische en aesthetisch-wijsgeerige woorden, die zij tot Nansen en de pleegzuster spreekt, in haar mond misplaatst. Bij de vertooning kregen wij dan ook geenszins den indruk, dat Rita eene vrouw uit het volk is en met verwondering luistert men naar 't verhaal van haar jeugd, als zij vertelt, in welke ellende zij is opgegroeid. Maar in spijt van deze tegenstrijdigheden blijven de grondgedachte en ook de vorm, waarin 't geheel is gekleed, ons zeer sympathiek, en daarin moeten we de reden zoeken, dat dit stuk - ofschoon de handeling gering is - wel pakt.

Wij meenen, dat Heyermans als Falkland in 't algemeen nog meer in den smaak valt dan als tooneelschrijver. In den thans verschenen ‘Negenden Bundel’ van de bekende Falklandjes vindt men dan ook weer van die treffende schetsen en rake vertellingen, waarin het talent van dezen schrijver zich wel het krachtigst uitspreekt. Koddige, aardige beschrijvingen, kostelijke vertellingen vinden we o.a. in ‘Zadok's inval’, ‘Over baden’, ‘Het geheim van Zadelman & Co.’. Het meerendeel van deze

schetsen is aan den tragi-komischen kant; onder deze achten wij ‘Het geval Schmidt’, ‘De pijp’, ‘Curieuze Dans’, ‘Huissleutel’ wel de beste. En onder dit alles vindt men nog als unicum den geestigen ‘Open brief aan den Minister Kuijper’, waarin de schrijver zich beklaagt, dat hij ‘begapt’ wordt. Maar de schrijver kan zich troosten met de gedachte dat, al wordt hij bestolen, zijn overgroote rijkdom aan fantasie en geest en beeldende kracht er geen zier minder door wordt.

M.S.

De kern der sociale quaestie.

‘Het absolutisme en de democratie in de industrie’ door H. Spiekman - *Studies in volkskracht,* Serie II, No. 10. Haarlem - Erven F. Bohn, 1905. I.

Voor de *studies in volkskracht* van L. Simons behandelde H. Spiekman de quaestie van het absolutisme en de democratie in de industrie. Zijns inziens is absolutisme het kenmerk van den bestaanden toestand op het gebied van den arbeid. Die toestand mishaagt hem. Daarom wil hij met de arbeidende klasse in de maatschappelijke stelling van den werkman verandering brengen en zijne verhouding tot de productiewijze en de bezitsgesteltenis anders regelen.

Wat is daartoe in de eerste plaats van noode? Het besef van gelijkwaardigheid. Dat is volgens Spiekman nog veel te klein, zoodat de werkman werktuig ter voortbrenging van winst bleef. Daardoor ontstond volgens hem een achterstand. Deze zal wijken, indien de zelfkracht, het zelfbewustzijn en het solidariteitsgevoel der werklieden ontwaakt en alsdan ontwikkeld wordt. Die taak aanvaardde de arbeidersbeweging. Hare kracht moet het absolutisme breken. Zij beteekent verzet tegen het voortsjokken in den tredmolen. Op haar weg ligt de verovering van een menschwaardig bestaan onder het gezag van een arbeidsrecht.

Ziet Spiekman in dat bestaan de vrucht eener reeks van gewelddadige omwentelingen? Geenszins. Anders zou hij niet de stabiliteit op den voorgrond plaatsen. Deze is zijns inziens gewaarborgd, indien de passieve en stompzinnige houding der belanghebbenden door eigen aandrang vervangen wordt en de behoefte aan mede-zegging, aan een onafhankelijk oordeel, aan intellectueele en materieele verheffing den toon aangeeft. Humanitaire inrichtingen en sociaal-ethische strevingen verzachten wel het harde lot van den werkman en verbeteren den heerschenden toestand, maar zij veranderen niet de basis van het maatschappelijk gebouw. Wat aldus gegeven wordt, draagt den stempel van een geschenk. Wat in dien vorm toegestaan wordt, kan ingetrokken worden. Ook al is de bedoeling goed en al ware daarbij de gedachte aan eigen voordeel en aan indirecte winst voor de onderneming buitengesloten,

de begunstigden blijven in den regel onverschillig en in het gunstigst geval ontstaat onder de werklieden een klein getal hoogergestelden met een verzwakt solidariteitsgevoel en met de neiging zelfzuchtige groepen in de één en ondeelbare arbeidersklasse te vormen. Meestal verblindt alsdan de schijn en wordt deze voor de werkelijkheid aangezien.

Anders ingeval van verovering. Haar middel is de organisatie met het doel: den achterstand in te halen, het verbroken evenwicht te herstellen en eene principieel betere toekomst voor te bereiden. In de vakbeweging maakt zij gebruik van de onderhandeling om in het bezit der collectief-overeenkomst, van het arbeidscontract, te geraken. Gaarne biedt zij de hand tot stoffelijke lotsverbetering. Maar hooger loon en korter arbeidstijd beteekenen geenszins mondigheid. Tot deze wil zij doordringen en verlossing uit den staat van willooze gehoorzaamheid, alzoo intellectueele zelfstandigheid, geldt haar als de hoofdzaak. Daarvoor is haar geen offer te groot, geen strijd te zwaar.

Het spreekt wel vanzelf, dat Spiekman zijne meening inzake de sociale werking der huidige industrieele voortbrenging tracht te staven. Staande in de politieke partijbeweging en vertrouwd met verscheiden werkverhoudingen in verschillende ondernemingen, heeft hij de voorbeelden maar voor het grijpen. Trouwens, Dr. E. van Beresteyn had reeds in 1903 met het verzamelen en schiften der arbeidsreglementen het ijs gebroken. Aan de hand der reglementen toont Spiekman aan, dat zij wortelen in het verbod en vastgesteld worden per ukase. De massa der ondernemers wil bevelen en straffen, eischt gehoorzaamheid en stilzwijgen. De massa der ondernemers hoort den werkman niet van te voren. Wel verzachten enkele meer beschaafden den vorm, maar in het wezen handhaven ook zij het absolutisme tegenover hen, die in loondienst staan.

Sedert jaren drukt het daardoor opgewekt gevoel van minderwaardigheid op de arbeidende klasse als een centenaars zware last. Onderworpenheid wordt verlangd en zij strekt zich veelal uit tot het leven buiten de werkplaats, tot in de particuliere aangelegenheden. Dat absolutisme strijdt geenszins met den technischen vooruitgang. Er ligt daarin echter eene moreele en intellectueele vernedering, die oorzaak is van een groot verlies voor de samenleving. Want onvoldaanheid met een toestand, waarin schatten op schatten gestapeld worden en tot de toepassing van het technisch volmaaktere in staat stellen, terwijl de werkman blijft ploeteren, doet een schat van vernuft, van initiatief, van kracht en energie verloren gaan. Uit den aard der zaak is de positie van den ploeteraar in werkplaatsen zonder reglementen niet gunstiger en de ervaring leert, dat de ondernemer zijn overwicht niet vrijwillig op de werklieden overdraagt. In het bedrijf past hij het beginsel der democratie niet toe, verwezenlijkt hij niet den socialen eisch en plaatst hij tegenover de mondigverklaring aller medewerkers het belang der onderneming als eenheid.

Spiekman is overtuigd, dat de wetgevende macht te goeder trouw binnen het productie-proces de nadeelige gevolgen van het kapitalisme wenscht te beperken. Hij aanvaardt alzoo de vrucht der burgerlijke sociale hervorming. Verbetering verwacht hij o.a. van de arbeidswet (1899) ter beperking van kinder- en vrouwenarbeid met de bescherming der volwassenen in het verschiet. Gunstig oordeelt hij over de veiligheidswet van 1895, over de wet op de kamers van arbeid (1898), over de ongevallenwet van 1901 en over het ontwerp-arbeidscontract. Hij twijfelt niet aan de totstandkoming eener ziekte- en pensioenverzekering. Blijft alzoo nog het gevaar van werkeloosheid, waaromtrent de meeningen ten aanzien der verdeeling van het risico uiteenloopen. Maar dit alles beschouwt hij als één kleine schrede voorwaarts ter opheffing van hen, die op tijdelijke inkomsten in den dienst des ondernemers aangewezen zijn, zonder tevens over reserven te beschikken. Zulke tegemoetkomingen lenigen eenigermate de eindelooze stoffelijke zorgen en beslommeringen. Zij verminderen slechts de totale afhankelijkheid, onderdrukking en knechting. Eene verlossing van den nood vloeit daaruit evenmin voort als eene verheffing van den geheelen loonstandaard. Maar al ware dat ook het geval, dan nog ligt daarin geene stijging van het zedelijk en verstandelijk peil opgesloten. Wel ontbreekt het niet aan bereidwilligheid om door volksvoorlezingen, uitbreiding van het onderwijs, openstelling van bibliotheken en musea, alsmede allerlei humanitaire maatregelen de hand ook daartoe te bieden. Maar de bevrediging van hooger leven en van waarachtige gemeenschap eischt meer en verbetering staat zijns inziens niet gelijk met eene verandering.

Nu zijn er welgezinde ondernemers, die aan hun personeel eene hoogere positie wenschen te verschaffen en model-fabrieken in het leven hebben geroepen. Stork, van Marken, de werf Conrad te Haarlem, de fabriek van wijlen den heer Vlekke te Oud-Gastel gaven in dit opzicht een goed voorbeeld en verdienen waardeering. Toch maakten ook zij aan eigen oppermacht geen einde en hoe billijk zij handelden, het behoud der voogdijschap verklaart voldoende de wel eens beklaagde onverschilligheid der meerderheid van de aangestelden. Werkelijk democratisch organiseerden daarentegen Carl Zeiss en Abbé te Iena hunne onderneming. Zij dachten daarbij aan geene gewone welvaartsinrichting en zagen in hun voorgaan slechts de voorwaarde van opkomst der optische industrie. Toch bleek ook daar de zelfkracht der werklieden niet voldoende ontwikkeld te zijn, om de stabiliteit te waarborgen. Anders hadden de chefs niet ten slotte in staatstoezicht het heil gezocht en door allerlei beperkende bepalingen de afwijking van het stelsel verhinderd. Als stelsel vond het werk van deze ondernemers de algemeene bewondering. Van navolging was echter tot dusver nergens sprake. Op deze basis zal dan ook het gebouw der toekomst niet verrijzen, hoe voortreffelijk de constructie ook zijn moge en hoe edel de handelwijze der oprichters ook genoemd moet worden. Hun optreden was en blijft eene uitzondering.

Zal het collectief-arbeidscontract voor de basis der toekomst eene grootere waarde bezitten? Het collectief-arbeidscontract bindt beide partijen een betrekkelijk korten tijd en is niet in strijd met het wezen der persoonlijke zelfstandigheid. Het onderstelt uit den aard der zaak bewustzijn der bindende beteekenis eener vrijwillige overeenkomst en steunt op een helder begrip van den algemeenen en bijzonderen oeconomischen toestand. Lujo Brentano voorziet in den beginne menige struikeling, maar in het verschiet ontwaart hij het morgenrood van eene betere toekomst, waarin op zuiver democratischen grondslag gemeen overleg door beide partijen begeerd zal worden. Naumann deelt die zienswijze en verwacht van de alsdan waarschijnlijke herleving der neiging om op harmonie bedacht te zijn eene hoogere vlucht der voortbrenging. Hem zweeft daarbij bovenal eene nationale verheffing voor den geest, die nu nog - in het tijdperk van overgang - door den nevel van het toevallige onzichtbaar blijft. Hoewel beide vorschers de waarneming als hun steunpunt beschouwen, meenen zij zich echter in dit geval niet te mogen bepalen tot het onderzoek van hetgeen *is* en *was*. Hun vertrouwen in eene betere toekomst is daartoe te groot en dientengevolge speelt de hoop op hare verwezenlijking in hunne beschouwingen eene rol van beteekenis. Die hoop verdringt de vrees voor de eventueele gevolgen der totale verandering in de maatschappelijke stelling der arbeidende klasse en in hare verhouding tot de productiewijze in verband met de bezitsgesteltenis. Zij zien in de organisatie der arbeidersklasse eene handeling op den grond-en-bodem van het recht, slechts terloops vervlochten met den hartstocht en een gevoel van bitterheid.

Spiekman legt in zijn forsch en hoffelijk geschreven stuk den klemtoon op het intellectueel karakter der arbeidersbeweging. Blijkbaar is het hem om de waarheid te doen en deze duldt noch vleierij der bevoorrechten, noch vleierij der onterfden. Zij kent geene meer- en minderwaardigen, maar alleen gelijkwaardigen in den staat der gerechtigheid. Juist omdat hij op de waarheid prijsstelt, is hij bereid het goede te waardeeren, waar hij het vindt en daarom onthoudt hij zich van verdachtmaking en van hoonende woorden aan het adres der tegenstanders. Dat maakt den besten indruk. Hij wil het absolutisme in de industrie bestrijden en voor de democratie eene lans breken. Om aan zijn betoog kracht bij te zetten, begint hij met de erkenning, dat hij niet aan de goede bedoeling van den tegenstander twijfelt en de overtuiging van dien tegenstander acht. Beginsel plaatst hij tegenover beginsel en dat verdient allen lof.

II.

De consequente toepassing van het democratisch beginsel op alle werkverhoudingen is, volgens de zienswijze van Spiekman, de voorwaarde ter oplossing der sociale quaestie. Trekt hij tegen het absolutisme te

velde, dan doet hij dat evenwel niet om redenen van zuiver politieken aard, maar ter wille der geheele verandering van de maatschappelijke stelling der werklieden. Zijn uitgangspunt is de sociale organisatie. Rust zij op eene werkelijk democratische basis, dan zal, zijns inziens, hare werkzaamheid een in politieken zin bevrijdend karakter dragen. Evenzeer echter effent elke in politieken zin bevrijdende daad den grond-en-bodem voor de sociale organisatie. Gelijk *en* gelijkvormig is alzoo het politiek en het sociaal streven gedacht. Maar dat streven staat onder het gezag der sociale idee. Overeenkomstig die idee moeten minderwaardigen in gelijkwaardigen veranderd worden. Daartoe is o.a. het algemeen stemrecht behulpzaam. Algemeen stemrecht kan evenwel niet als een beginsel beschouwd worden. Het is hoogstens eene modaliteit. Evenmin heeft de overdracht van alle takken van den grooten boom der voortbrenging aan den Staat met de exploitatie ten bate des volks iets met een beginsel gemeen. Zij kan hoogstens een middel zijn om tot *de volstrekte gelijkheid der voorwaarden van bestaan* te geraken. Menigeen is van de doelmatigheid dier overdracht overtuigd en ziet in het algemeen stemrecht den sleutel, die op het tot dusver gesloten slot der deur van het aardsche paradijs past. Maar zijne voorstelling van het nut der centralisatie *aller* oeconomische belangen in de hand van een uit het algemeen stemrecht voortgekomen politiek lichaam staat niet op gelijke lijn met het beginsel der sociale idee. Een beginsel moet alle gevolgtrekkingen reeds in zichzelf bezitten en ingeval van analyse verraden.

Gesteld de juistheid der bewering: dat de huidige productiewijze een chaos is, waarvan enkele bevoorrechten partij trekken, om zich in het bezit der macht verleenende middelen te zetten ter onderdrukking van anderen. Zal dan daarin verandering komen, indien b.v. de verzekering, of wel de tabaksindustrie op den huidigen Staat overgedragen wordt en enkele politici of partijhoofden, die in dien Staat den toon aangeven, de beschikking over meer macht verleenende middelen verkrijgen? Zullen zij daaruit geen wapen smeden ter verhindering der gewenschte verandering? En indien zij den toestand werkelijk verbeteren, kunnen er dan geene zelfzuchtige groepen ontstaan, die de beweging ter gelijkmaking der voorwaarden van bestaan verzwakken en dientengevolge de verwezenlijking van den staat der gerechtigheid voorkomen?

Er is reeds hier en daar met de centralisatie der verkeerswegen en van enkele andere takken van bestaan ten gunste van den Staat een begin gemaakt. Zij heeft steeds tot eene concentratie van politieke kracht geleid en een groot aantal zelfstandige kringen vernietigd. Die kracht is voornamelijk besteed ter versterking van het nationaal weerstandsvermogen en ging met terugkeer tot de gebruiken, gewoonten en voorschriften uit de dagen van het mercantilisme gepaard. De samentrekking van macht verleenende middelen leidde tot de herleving der protectie, tot de nationale verheffing ten koste van andere volkeren

en tot de organisatie der staatshuishouding in dien zin, dat kapitaal en arbeid ertoe bijdragen voor een bepaald land meer gewicht op de internationale politieke weegschaal te plaatsen. Daarvan werd zooveel mogelijk voor de binnenlandsche welvaartsverhoudingen partij getrokken met het behoud en de verdere ontwikkeling der absolutistische basis van den maatschappelijken stand en rang. Er was daarbij wel veelal sprake van voldoening aan hoogere eischen der nationale beschaving met voorziening in de toenemende oeconomische behoeften van eene talrijkere bevolking. Maar deze centralisatie diende tot dusver geenszins ter wegruiming der hinderpalen, die aan de sociale organisatie overeenkomstig het beginsel der gelijkmaking van de voorwaarden van bestaan in den weg staan. Haar oogmerk was bij voorkeur op de uitbreiding der nationale macht gericht, waartoe voortdurend meer middelen benoodigd zijn. De sociale organisatie overeenkomstig het beginsel der gelijkmaking wil daarentegen *alle* oeconomische belangen alleen daarom centraliseeren, opdat de strijd van allen tegen allen eindige, de wederkeerige oeconomische verslinding ophoude, de ongebreidelde mededinging gestaakt worde. Zij meent orde en regelmaat in de voortbrenging te kunnen brengen, en wil daartoe op alle verkeersverhoudingen den zuiver democratischen stempel drukken en de politieke basis daarvan niet doen afwijken.

Spiekman staat op het standpunt der sociale organisatie overeenkomstig het beginsel der gelijkmaking *aller* voorwaarden van bestaan. Daarom ijvert hij voor de vakbeweging. In den Duitschen boekdrukkersbond ziet hij b.v. een begin ter voorbereiding eener betere toekomst. Dien bond beschouwt hij als een lichtpunt in den strijd tegen het absolutisme in de industrie, als een bewijs voor de mogelijkheid arbeid in een door *één* belang geleid organisme samen te smelten en als eene verstandige poging om te centraliseeren in democratischen geest. Het kapitaal is echter nog niet in de hand van dien bond. Het kapitalistisch ondernemersbeginsel beheerscht dientengevolge bij voortduring dien tak van bestaan. Maar in den bond zelf ligt de macht in de hand der *vereenigde* boekdrukkers. Tusschen leider en drager bestaat geen verschil en de voordeelen der organisatie dienen zoowel ter verzekering als ter verbetering der maatschappelijke stelling van de genooten, die geleidelijk op eene verandering van den gebrekkigen toestand bedacht zijn.

Ook zij beschouwen die verandering als de vrucht eener omwenteling. Zij willen hunne positie veroveren. Gaat dan in hun oog macht vóór recht? Dat is niet hunne meening. Want zij wijzen op hun recht, dat zij willen doorzetten. Daartoe vermeerderen zij de kracht der beweging en het vermogen der weerstandskas.

De zienswijze der bewegers is eenvoudig genoeg. Steeds *komt* en *gaat*, volgens hen, geweld, alvorens het recht ingang vindt. In de samenleving althans begint de ontwikkeling met eene daad van geweld. Terugkeer tot den oorspronkelijken toestand der natuur beteekent niets anders, dan met elkander vechten om een dronk water en om het bezit

van dit of dat. Men vermoordt elkander in dien toestand om deze of gene vrouw. Als natuurlijke wezens zijn de menschen uit den aard der zaak onderworpen aan de wetten der natuur en strijd is het begin van elk natuurlijk leven. De hamer van steen was een der eerste werktuigen in den strijd met het wilde dier, met den nevenmensch of den naaste. En eerst de ervaring leerde die wezens zich onderling te *verdragen.* Zonder haar zouden zij elkander wederkeerig verdelgd hebben en de aarde woest en leeg geworden zijn. Maar het ligt voor de hand, dat behoedzaamheid en beleid invloed op den inhoud der onderlinge overeenkomsten uitoefenden. In den regel verschaften zij daarom aan de grooten en machtigen der aarde een voorsprong, die door de uitlegging der overeenkomsten nog vermeerderde. Niet ten onrechte heet het, dat de vorsten *te paard stijgen* om *heerschouw te houden en hun recht te handhaven.* Daarom moesten de zwakkeren toegeven en tevreden zijn met de beperking van het geweld. Van het standpunt der zuivere gerechtigheid is hun aanvankelijk iets genomen, zoodat zij onwillekeurig genoodzaakt zijn de vermeerdering hunner kracht te zoeken, om het hun genomene goedschiks of kwaadschiks wederom te hernemen. Dit nemen en hernemen door middel van overeenkomsten roept een toestand in het leven, waarin de beperking van het geweld door den sterkere als eene erkenning van het recht op geweld beschouwd wordt. Zij prikkelt hem op uitbreiding zijner bevoegdheden bedacht te zijn. Daarvan getuigen alle gebeurtenisser in de parlementaire geschiedenis. Gedurende de conflicten inzake de grondwet, het budgetrecht enz. was nu eens het overwicht aan deze en dan weder aan gene zijde. Maar steeds liep de strijd over een meer of minder ten aanzien der macht. En telkens ontstond eene oppositie tegen den tot stand gekomen rechtstoestand. De verkondiging der algemeene menschenrechten verhinderde niet, dat ook voortaan meer rechten genomen werden, al naar gelang het verstand en de middelen reikten. Van geschenken was daarbij slechts bij wijze van uitzondering sprake. Zij werden aangenomen, maar stemden niet tot dankbaarheid, want zij werden beschouwd als geput te zijn uit den schat van privilegiën en monopoliën. Revolutie en verovering verloren dan ook allengs haar onaangenamen bijsmaak. Zij kregen de beteekenis eener vereffening der loopende rekening en hoewel velen het middel niet billijken, rangschikt het doel toch veelal onder de werken der gerechtigheid. Zij bewerken eene andere verdeeling der macht. Zelfs ontkent menig revolutionairgezinde veelal, dat de oorzaak der revolutie ontevredenheid, eerzucht en begeerlijkheid is, want haar optreden ligt eenvoudig binnen de grenslijn der natuurlijke ontwikkeling en staat derhalve steeds aan het begin van een nieuw ontwikkelingstijdperk. Het verschil tusschen het verleden en het heden ligt daarin, dat vroeger eene hartstochtelijke daad van geweld noodzakelijk geacht werd om den achterstand in te halen en het evenwicht te herstellen, terwijl

thans eene sociale organisatie der arbeidende klasse die hartstochtelijke daad tracht te voorkomen en gewapend met touw en anker optreedt als waarborgen tegen het verlies van het schip, dat de onstuimige baren stout doorkliefde, om - hoewel niet weinig gehavend, toch - als overwinnaar de kust te bereiken.

Deze zienswijze verraadt een welwillend oordeel inzake de toepassing van geweld. Toch is daarin ten aanzien van het recht geen gevoel van afkeer te ontdekken. Zij concentreert slechts de gedachte op de vereeniging van kracht en vermogen ter voortbrenging van een ander dan het thans geldend recht in de meening, dat de bekrachtiging daarvan later niet zal uitblijven. De inspanning en het daarvoor te brengen offer staan in verband met de aankweeking en ontwikkeling van den zin voor de algemeene gerechtigheid. Het is waar, de sociale organisatie stelt prijs op het gespierde en zoekt de krachtmeting. Maar zij wil niet alleen op de eeltige vuist aangewezen zijn. Althans de bezonnenen in haar midden ontkurken eerst de flesch, nadat de wijn behoorlijk gekelderd heeft. Anders vreezen zij, dat de inhoud voor niets zal ontwijken. Dan zou slechts het bewustzijn blijven, zichzelve door eene begane fout geschaad te hebben. Marschvaardig worden de genooten gehouden ter afwering van het absolutisme op het gebied van den arbeid en ter onderdrukking van hetgeen Hegel als *het abstracte voor-zich-zijn* kenteekende. Of de sociale organisatie daartoe in staat zal zijn, is eene andere quaestie. Tot dusver is zij in de hand van eene politieke partij en eene partij vermag wel den stroom in beweging te brengen, niet echter een probleem van zoo diep ingrijpenden aard op te lossen. Geldt het de opvoeding, het eigendom, materieele dingen van beslissende beteekenis, dan houden de politieke partijen op den duur geen stand en treden de algemeene overtuigingen op den voorgrond. Tot dusver ontbreekt de werkelijk goede onderlinge verstandhouding bij de op dit gebied werkzame richtingen. Hoewel de dichter Schiller de rede prees, hield hij haar toch onvermogend tegenover den waan en de dienstbaarheid. Eene betere toekomst verwachtte hij daarom niet van het zegevierend vernuft, maar wel van *de cultuur des harten*, door Goethe *het levend gemoed* genoemd.

III.

Toen de bedding der arbeidersbeweging in Duitschland al breeder en breeder werd, gevoelden vermogende aanhangers der inwendige zending behoefte aan voorlichting inzake de sociale quaestie. Zij stichtten daartoe het orgaan ‘Concordia’ (1872) en belastten den jurist L. Nagel met de leiding. Nagel had in 1848 aan de zijde van Rudolf von Bennigsen pioniersdiensten voor het herstel der nationale Duitsche eenheid en voor de toepassing der constitutioneele leer in die eenheid verricht. In later jaren onderzocht hij bij voorkeur het verband tusschen het

christelijk geloof en de menschelijke vrijheid. De 'Preliminariën' van zijn onderzoek publiceerde hij in 1881, uitgaande van de overtuiging, dat het vooral de taak der Duitschers is, de waarheid van het Christendom in overeenstemming te brengen met die der rede en der wetenschap. Zijne grondige wijsgeerige en theologische studiën beletten hem niet in de kroniek der sociale gebeurtenissen en in den gedachtengang der volksmenners tehuis te zijn. Integendeel, hij zag in de op het gebied van den arbeid ontstane beweging een wakker schudden van het geweten der samenleving. En in het geweten erkende hij de elken mensch eigen kracht om het algemeene te beseffen. Zijne vatbaarheid om zich boven zichzelf (in den zin van het bloot individueele) te verheffen en hetgeen voor allen goed is hooger te stellen, dan hetgeen voor hem alleen verlokkend zou kunnen zijn, staat met dat besef in verband. Het geweten buigt den wil onder de majesteit der wet.

Een zevental jaren leidde Nagel de Concordia. Hij registreerde onafgebroken den inhoud der eeretafel van werkelijk menschlievende ondernemers, de verbeteringen in de arbeids- en arbeiderswetgeving, de pogingen om misverstand te keer te gaan en bovendien nog de tallooze curiosa uit de kinderjaren der kokendheete volksziel. In de hoofdartikelen drong hij tot aan de kern der sociale quaestie door. Met voorliefde behandelde hij de moreele verantwoordelijkheid van den ondernemer en het tekort in de materialistische opvatting van het geschiedkundig verloop, zooals dat door de sociaaldemocratie voorgesteld werd. Wel is de wereldgeschiedenis het wereldgericht, maar eene list vermocht hij niet in haar te ontdekken.

Het waren toen in Pruisen de dagen van opkomst der Lassalleaansche arbeiderspartij. Het levendig temperament van Ferdinand Lassalle was op Hasenclever, Hasselmann, Fritsche en Most overgegaan en had een onstuimig karakter aangenomen. Hunne schildering der maatschappelijke en oeconomische tegenstelling bezat echter niet meer het aristocratisch koloriet van den overleden meester. Maar de Berlijnsche werklieden stonden daarom niet minder onder den ban hunner voordracht. Zij verklaarden zich onmiddellijk bereid in de voetstappen des bevrijders te treden en de Vertegenwoordiging van alle tegenstanders te zuiveren. Schultze-Delitzsch werd in die dagen van zijn parlementairen zetel gestooten. De vrijzinnigen deelden toen als doctrinairen in het lot der behoudende partijen, die slechts op hoon en smaad konden rekenen. Bebel en Liebknecht, in die dagen nog als Marxisten tot de propaganda in Saksen beperkt, trachtten op zeer bescheiden wijze voet te vatten in de Pruisische hoofdstad. Zij werden daarin bijgestaan door den kleinen, maar intellectueel en moreel hoogstaanden democratischen vriendenkring van Johann Jacoby en Guido Weiss, den uitgever van het voortreffelijk geredigeerde weekblad: 'die Wage'. Voor Guido Weiss en de zijnen was de vrijheid in den staat der gerechtigheid de hoofdzaak. Zij drongen er echter op aan, de sociale quaestie, die den permanenten en progres-

sieven nood en met dien nood de inkrimping en misvorming van het menschelijk geslacht op den voorgrond schoof, onder de hoofdonderwerpen op te nemen, waaraan de algemeene beschaving hare aandacht te wijden had. Verbetering van den bestaanden toestand met de daardoor bewerkte verandering in de wijze van voortbrenging beschouwden zij als het middel om stilstand en achteruitgang in de ontwikkeling der menschheid te verhinderen. Zij vreesden voor een toestand, waarin de menschen als doodgravers der reeds bereikte algemeene beschaving zouden moeten optreden, kortom voor het verval van het ras en van het menschelijk type. Het genie in kunst en wetenschap is, volgens hen, het levend voorbeeld voor den graad der volkomenheid, dien de mensch bereiken kan. De statistiek toont ons daarentegen duidelijk genoeg aan, wat de massa onder den druk der omstandigheden geworden is en worden moet. Aangenomen, de ontwikkeling van het organisme uit den lageren tot den hoogeren vorm is waarneembaar, wekt dan niet juist de afstand tusschen het enkel individu, dat onder gunstige voorwaarden groot werd en de massa, die door ongunstige voorwaarden op eene bepaalde beroepsklasse aangewezen is, een gevoel van beschaming, verbonden met een gevoel van zorg voor de toekomst? Dat gevoel beheerscht de gemoederen meer en meer, sedert over de arbeidsverdeeling in de industrie de ijskoude en snijdende wind der berekening heenwaait en in de plaats der levensgemeenschap met hare arbeidsvereeniging in het milieu van een huisgezin de afhankelijkheid in de fabriek met haar onpersoonlijk werk getreden is. Geen wonder, dat die democratische vriendenkring, beheerscht door dat gevoel, minder uit medelijden en welwillendheid voor den werkman dan uit het welbegrepen eigenbelang van den mensch voor het behoud en het gedijen van het algemeen menschelijke in 's menschen lot en leven, eene lans brak. Deze democraten zagen in de begunstiging van orde en regelmaat in de maatschappelijke huishouding eene quaestie van eer en waardigheid der samenleving. Zij trokken voor de werklieden partij, omdat ook de werklieden behooren tot de cosmische burgerij. In hun oog is het leven geen genot, maar eenvoudig een plicht. Of de consument in staat is zich meer genot te verschaffen en gelijktijdig aan werkelijke vreugde armer geworden is, doet bij hen niets ter zake. In den levensplicht echter zien zij een steunpunt voor het solidariteitsbewustzijn, want alleen op dien grondslag is huns inziens verandering in den bestaanden socialen toestand te brengen en zijn er betere sociale verhoudingen voort te brengen.

Guido Weiss en L. Nagel waren beiden gedurende het wordingsproces der arbeidersbeweging te Berlijn als publicist en journalist werkzaam. Als het ware onder hunne oogen worstelden de volksmenners om het persoonlijk overwicht in de nog jeugdige arbeiderspartij, die er meer en meer in slaagde de loonarbeiders als eene bijzondere klasse te organiseeren en op alle ontevredenen grooten invloed uitoefende. Haar streven naar politieke macht paste niet in het kader der Duitsche

regeering en de socialistenwet gaf aan die arbeiderspartij de zekerheid, dat er voor haar eerst dan eene plaats in het Duitsche Rijk te vinden zou zijn, indien zij meer kracht ontwikkelde en allen zonder onderscheid ontzag inboezemde.

Macchiavelli beweert, dat eene regeering zich door dezelfde middelen in den zadel houdt, waarmede zij in den zadel geraakt is. De unificatie, of liever de nationale eenheid, was door middel van geweld tot stand gekomen en had op het slagveld de vuurproef doorstaan. De sanctie volgde eerst later en het recht omgaf haar bestaan alsdan met waarborgen, die met de weerbaarheid, de rechtspleging, het verkeerswezen enz. in verband stonden. Wilde de massa daarbij niet over het hoofd gezien worden en wilde zij niet ten slotte het gelag betalen, dan moest zij minder door den goeden wil dan door eene daad van energie haar recht van bestaan bewijzen, of liever zich hare plaats aan de gedekte tafel veroveren. Hoewel de uit haar midden te voorschijn gekomen politieke partij de algemeene gerechtigheid tot haar beginsel verklaarde, centraliseerde zij toch voorshands met pathos hare legerscharen rondom een voor het naaste oogenblik meer zichtbare voordeelen belovend vaandel. Geweld plaatste zij allengs tegenover geweld, list tegenover list. Haar heil zocht zij in de politieke tactiek, in de kunst om, al naar gelang van omstandigheden, de verschillende machten te vereenigen en te verdeelen, om de beschikking te verkrijgen over het gezag en over de macht verleenende middelen.

Politieke tactiek bezat noch voor Guido Weiss, noch voor L. Nagel bijzondere aantrekkingskracht. Hoe verschillend ook hun standpunt was, daar Nagel dogmatische neigingen openbaarde en den vromen zin der vaderen in allen eenvoud wist te bewaren, terwijl Weiss in het criticisme wortelde en elke bovennatuurlijke leerstelling verwierp, in afkeer van de holle phrase stemden zij overeen. Helderheid wenschten zij beiden ten aanzien der levens- en wereldbeschouwing. Eene onwrikbare overtuiging was voor hen de voorwaarde voor het geloof aan de Blijde Boodschap, voor het bezit van een den geheelen mensch doordringend en alle zijne handelingen bestemmend beginsel. Zij verdroegen, rondweg gezegd, geen markies Posa, die in de huid van Don Carlos kruipt. Een beginsel met huid en beenderen, spieren en zenuwen en om dat beginsel de besten der natie geschaard, ziedaar hun ideaal. Dat ideaal was wel waard voor een koninkrijk verruild te worden. Het was voorzeker een uitstekend geneesmiddel tegen de slepende kwaal der corruptie en der toenemende demoralisatie.

Zoowel de ‘Concordia’ als de ‘Wage’ spoorde allen tot ernstig nadenken aan, bestreed onvermoeid het vooroordeel en trad onvoorwaardelijk voor den ethischen grondslag van het recht in de bres. Waarvan het gemoed vol was op het gebied van den arbeid, der politiek en der letterkunde, daarvan moest het verstand zich, volgens hen, rekenschap geven en dat had de energieke handeling van den geheelen

mensch op het oog. Hun optreden vond slechts steun bij een betrekkelijk klein aantal personen en beide organen hadden dientengevolge een kort leven. Maar beide organen gaven den eersten stoot tot latere ondernemingen, die hunne groote munt met fijne stempeling in pasmunt met het karakter der gewone marktwaar omwisselden en daardoor op de groote menigte wisten te werken. De richting doet voor de meerdere of mindere kracht van dien eersten stoot weinig ter zake. De 'Concordia' had bijzondere voorliefde voor de humane sociale zienswijze van den edelen Victor Aimé Huber. Zij onderstelde een zelfstandig oordeel bij de behoudenden en de geloovigen en wilde hun mede-zeggingsschap in behoorlijk bewerkten grond doen wortelen. De 'Wage' onderhield door Johann Jacoby intieme voeling met het Spinozisme en helde nu en dan tot het Kantianisme over. Zij onderstelde een zelfstandig oordeel bij de democraten en sociaal-democraten en wilde hun mede-zeggingsschap uit de behoefte aan intellectueele voedingsmiddelen doen voortvloeien. Beide organen rekenden met de overtuiging en niet met de progaganda, wenschten voor te lichten en niet te bekeeren, stelden de noblesse bovenaan. Beide richtingen hadden een niet sterk van elkander afwijkend aantal aanhangers en verrichtten eenvoudig pioniersdiensten.

In het Boeddhistisch 'Dhammapada' (Voetspoor der wet) heet het, dat weinigen aan gene zijde van den oever geraken en alle anderen aan deze zijde heen en weder loopen. Willen die weinigen anderen den weg naar gene zijde wijzen, dan bespeuren zij maar al te spoedig, dat zij wel over het begrip van de oorzaak en harer werking licht kunnen verspreiden, niet echter tevens in staat zijn te verhinderen, dat de vroegere oorzaak in de latere werking substantieel bijft voortbestaan. Daardoor is dat door hen beleden andere zoo bij uitstek moeilijk bereikbaar en vindt het beroep op ons erkenningsvermogen zoo weinig weerklank. En toch ware vooruitgang ondenkbaar, indien niet aan het begin van een nieuw tijdperk, in de dagen van overgang, pioniersdiensten verricht werden. Zulke pioniers peilen de wonde en onderzoeken de middelen ter genezing. Zij staan stil bij de naaste dingen, maar om door hunne waarnemingen daaromtrent tot de voorwaarden van algemeenere verhoudingen te geraken. Wie over de arbeidersbeweging en haar stroomgebied zuiver licht wil verspreiden, moet in de eerste plaats aan de werkzaamheid der pioniers herinneren, want onder hunne leiding werden de grenzen met merksteenen voorzien en de verschillende krachten met het oog op de algemeene beschaving gemeten.

Steeds breeder en breeder werd gaandeweg de bedding der arbeidersbeweging. Het scheen wel, alsof hare leiders de armen uitstrekten om het onbegrensde te omarmen. Wilde men hun karakter nader kenteekenen, dan sprak men bij voorkeur van lust hebben in het onmogelijke. De voorwaarden van het leven der werklieden hadden huns inziens een socialen toestand doen ontstaan, die op de verhoudingen in de woestijn

geleek. In een ver verschiet zagen zij echter het vet der aarde en met dat beeld voor oogen prikkelden zij de onterfden, zich door de woestijn heen te worstelen en de daartoe noodzakelijke organisatie niet te schuwen. Want het solidariteitsbewustzijn, waarop volgens hen die organisatie rust, is het middel om het ver verschiet in aangename werkelijkheid te veranderen. Verlossing uit den toestand van nood en ellende door ontwikkeling der zelfkracht binnen de grenslijn der genootschappelijke vereeniging stond bij hen op den voorgrond. Die zelfkracht bereidt den voorlooper uit den aard der zaak het lot van den martelaar. Maar zijn val is tevens de verheffing van zijne genooten en hoe meer de wil bereid is het zwaarste offer te brengen, hoe vrijer de extase van laakbare sentimentaliteit wordt en hoe sterker de aandrang zal zijn, om het eens ondernomen werk gemeenschappelijk te voltooien.

Hebben Mozes en de profeten niet met bijzonder pathos den eisch der volstrekte gerechtigheid gesteld? En volgde niet op elke vlaag van wanhoop der massa eene nog krachtigere uiting van den persoonlijken wil en eene nog algemeenere extase? Zal niet juist de beperking van het zijn tot een minimum van hebben het verlangen doen ontwaken naar het einde dier beperkingen? Beheerscht werkelijk dat verlangen alle voorstellingen en gedachten der massa, dan zet zij ook haar voet in die richting, onverschillig of geweld daarmede verbonden is en haar leven daardoor in gevaar verkeert. Het onbegrensde oefent alsdan eene onweerstaanbare aantrekkingskracht op haar uit en met dien hartstocht moeten de leiders der arbeiderspartij ten slotte rekenen. Met bijzonder pathos stellen zij den eisch der volstrekte gerechtigheid ten aanzien der verdeeling der dingen dezer wereld, der verandering in de werken welvaartsverhoudingen. Op elken druk der behoudsmannen laat hunne organisatie tegendruk volgen.

Onder dien druk en dien tegendruk kwam de arbeids- en arbeiderswetgeving, de arbeids- en arbeidersverzekering tot stand. Onder dien druk en dien tegendruk beginnen de zorg en de voorzorg als plichten des ondernemers bestanddeel der gebruiken, zeden en gewoonten der samenleving te worden. Zoo is b.v. de Mechanische Spinnerij en Weverij te Augsburg, die jaarlijks ruim 1¾ millioen mark aan arbeidsloon uitkeert, wettelijk verplicht ruim 61,600 mark aan de arbeidersverzekering bij te dragen. Zij voegt daaraan geregeld thans nog ruim 62.200 mark voor welvaartsinrichtingen toe, terwijl zij bovendien met geheel Augsburg den normaalwerkdag van 10 uur bewilligde. De Elberfelder anilinwerken besteden jaarlijks vrijwillig ruim 200.000 mark voor dit welvaartsdoel en de chemische fabriek Griesheim-Electron vierde haar vijftigjarig jubileum met eene toezegging van 400.000 mark aan het arbeidersfonds om beter dan tot dusver in alle behoeften der arbeidersgezinnen te kunnen voorzien. De Duitsche-Continentale-Gas-Maatschappij te Dessau waarborgt aan haar zeer uitgebreid personeel te Warschau geheel vrijwillig alle voordeelen, die in Duitschland uit de Duitsche wetgeving voor de arbeiders voort-

vloeien en gunt allen het genot der bovendien nog door de onderneming ingerichte en onafgebroken verbeterde welvaartsverpleging. Toen in Rusland de revolutionnaire beweging begon, nam het personeel desniettegenstaande aan de werkstakingen deel. Maar deze werklieden onderscheidden zorgvuldig tusschen politieke en oeconomische eischen, verklaarden vrijmoedig oeconomisch geene oorzaak tot ontevredenheid te hebben en verontschuldigden zich alsdan, ter wille der solidariteit toch de politieke beweging te moeten ondersteunen. Zij bemoeilijkten echter het werk der directie voor het overige niet, zoodat deze met militaire en andere noodhulp de stad ook in de ure des gevaars onafgebroken met gas kon voorzien. Noch in Petersburg, noch in Moskou waren de openbare gasfabrieken daartoe in staat en terecht wordt de buitengewone tact van den Warschauer directeur Otto Alberti geroemd. Hij rekende met de buitengewone omstandigheden, liet geen werkman het gelag betalen, wist te geven en te nemen en stuurde zijne onderneming langs alle klippen met vaste hand in behouden haven.

Voorbeelden van gelijken aard behooren niet meer tot de zeldzaamheden. En wat meer beteekent, er wordt geen ophef meer van zulke voorbeelden gemaakt. Terecht zegt men thans, dat humaniteit, waarvoor een eeretafel gereed gehouden moet worden, eigenlijk geene humaniteit meer is. Men wil geen eeredienst van personen, die in het belang der eenheid van de onderneming op normale verhoudingen in de industrie bedacht zijn. Men meent niet meer, dat de ondernemer tot den werkman nederdaalt door bij feestelijke gelegenheden met hem aan te zitten. Men ziet allengs in de bewierooking van personen, die hun plicht doen, iets kwetsends en dat te meer, daar er in de meeste gevallen daarbij van naamlooze vennootschappen sprake is, waarvan de directie al naar gelang van haar verstand voor stabiliteit der verhoudingen zorg draagt. Eene naamlooze vennootschap is eigenlijk eene democratische instelling. Wordt daarin den aandeelhouder en den arbeider iets genomen, dan heeft noch de aandeelhouder, noch de arbeider dat in den regel werkelijk bezeten. Anders had hij het wel behouden en zich niet laten nemen. Anders had hij er wel voor gezorgd, gewapend te zijn en zich bijtijds voldoende waarborgen verschaft. Anders had hij er wel aan gedacht, dat elk geslacht opnieuw eene uitrusting behoeft, om in den strijd des levens de buiging van zijn recht te verhinderen, of hetgeen zwakkere geslachten verloren, te herkrijgen. Sedert wederom de uitrusting op den voorgrond staat en het blind vertrouwen vermindert, bestaat er kans elkander meer dan tot dusver werkelijk te naderen en de rechtsbasis gemeenschappelijk aan een grondiger onderzoek te onderwerpen.

IV.

Het protest van Spiekman tegen het absolutisme in de industrie staat evenmin op zichzelf als zijne lofspraak op de solidariteit, de zelfkracht

en het zelfbewustzijn der werkliedenklasse. Zij behooren tot de vele pogingen van onzen tijd om het massa-individu op te heffen en te veranderen. In die pogingen zijn uit den aard der zaak tegenstrijdigheden op te merken. Maar de tegenstrijdigheden zijn niet van dien aard, dat de eigenlijke bedoeling in den nevel van het toevallige verzinkt.

Tijdens de Renaissance was de verheerlijking van het individu aan de orde. Toen moest het individu van de gebondenheid der corporatie en van de autoriteit der kerk losgemaakt worden. Op zichzelf gesteld, namen enkele personen in die dagen eene hooge vlucht en hunne geniale kracht rechtvaardigde de hoop op eene glorierijkere toekomst van het menschelijk geslacht. Maar de rede en de geest van het massa-individu veranderden niet. Er ontstond dientengevolge allengs eene grootere kloof tusschen de verschillende soorten van menschen en hunne wijze van waardeering der vrijheid en gerechtigheid. Het kwam er alzoo later op aan meer beweging in het massa-individu te brengen, om door eene meerderheid die betere toekomst aan de samenleving te doen verzekeren. Die taak is thans aan de orde.

Eigenaardig genoeg leidde de eerste schrede op dien weg tot eene beperking der vurig gewenschte persoonlijke vrijheid. Het begin der beweging bestond namelijk in de uitbreiding der wet van de causaliteit over alle maatschappelijke verhoudingen. De wetten der wetgevende macht werden dientengevolge slechts nog maar bij wijze van uitzondering met den nimbus der *Edicta* omkleed en kregen meer en meer het aanzien van wetten der *beweging van bevolkingsgroepen.* Zij zijn *fatum en orakel* voor haar wel en wee geworden. Om daartoe in staat te zijn, hebben de gezaghebbenden de statistiek met de politiek verbonden. Daardoor zijn zij in het bezit van een middel geraakt, om andere dan de reeds bestaande feiten, andere dan de reeds bestaande verhoudingen en inrichtingen voor te bereiden. Zij loochenen niet, dat het sociaalrechtelijk verkeer instantie van het geweten is. Ware dat wel het geval en werd het geweten weggecijferd, hunne bewegingen zouden het doel missen. Maar zij willen allereerst inzicht in het milieu, waarin de mensch te doorgronden is en dat milieu is niet geworteld in de vrijheid, maar in de wet der causaliteit. Daarom is de mensch als wezen der natuur hun uitgangspunt en beschouwen zij hem in zijne hoedanigheid van sociaal wezen voorshands als een bestanddeel der meer uitgebreide natuur. In dit milieu kan hij het product van verhoudingen zijn, als een ding, als doorsneemensch behandeld worden. En wanneer de maag in de arbeidersbeweging als symbool van het lustgevoel op den voorgrond treedt, dan wordt daarmede slechts eene opwekking bedoeld om de opmerkzaamheid van allen op de noodzakelijkheid te concentreeren, de verbetering der levenskracht van de meerderheid tot uitgangspunt te kiezen. Beschikt de wil over voldoende levenskracht, dan rust hij in vasten grond-en-bodem en is tot daden in staat, die van zuiver zelfbewustzijn getuigen.

Het beginsel der statistiek is bijna gelijk aan de wet der natuur. Daarom staan de lichamelijke behoeften bij haar aan het begin en niet aan het einde. De geboorten, de ziekten en de sterften openen de reeks van statistische getallen. Zij geleiden ons als het ware gaandeweg naar het gebied der moreele verhoudingen, waartoe de huwelijken, de buiten echt geteelden, de gevolgen van drankmisbruik en wanbedrijven behooren. Maar voor den mensch is in die opgaven slechts plaats als nommer en cijfer. Van zijn zelfbewustzijn blijft daarbij niet veel over. Wel vinden wij in die opgaven den weerschijn der natuur in verband met den stand der beschaving in een gegeven tijdperk onder het gezag der wet van de causaliteit. Wel is daarin wasdom te ontdekken, want het individu der natuur veranderde langs dien weg in het individu der geschiedenis; maar latent is op dien weg de achting voor de toekomst gebleven. Toch hebben de theologen geen aanstoot aan de wet der causaliteit als signatuur der statistiek genomen en hebben zij haar zelfs als een dam tegen gewetenlooze willekeur, tegen onwetendheid en huichelarij steeds hoog in eere gehouden.

De theoloog Süssmilch b.v. noemt de wettelijke regelmatigheid, die hij aan de hand der kerkelijke registers in de handelingen der menschen tracht aan te toonen, eene goddelijke orde. De vrijheid dunkt hem als de vrijheid Gods een probleem, dat eerst door de goddelijke orde opgelost wordt. In die goddelijke orde is zijns inziens de vrijheid der menschen geborgen en verzekerd. Bij Süssmilch is die vrijheid eene quaestie des geloofs en het innig verlangen, haar deelachtig te worden, werkt volgens hem als een lichtstraal der zedelijke wereld, die in de materieele en oeconomische verhoudingen dringt.

De socioloog Quételet is in zijne ‘Physique sociale’ vuur en vlam voor de erkenning der wettelijke regelmatigheid in alle menschelijke handelingen. Toch kan ook hij niet nalaten aan de vrijheid als eene der *causes accidentelles* eene plaats in te ruimen, zoodat de mensch bij hem niet uitsluitend product, maar ook als oorzaak gedacht is. De menschelijke geest *change la culture.* Volgens die opvatting bezit de mensch in de wet der causaliteit, waarmede de statistiek rekent, *een factor* van hooge waarde voor de kennis en de doorgronding van 's menschen lot en ontstaat toch de mogelijkheid, om door verandering en verbetering van den socialen toestand der groote meerderheid het niveau der algemeene beschaving te verhoogen, alzoo het maatschappelijk vaartuig in het vaarwater van het recht en der zedelijkheid te sturen, zonder daarom met de wet der causaliteit in strijd te geraken.

Marx steunt zijne bekende leer bijna geheel op de macht der materieele verhoudingen. Het is, alsof bij hem alles aan het lichaam kleeft en het lichaam alles schoonmaakt. Maar zoodra hij als satiricus den maatschappelijken toestand schildert, wil hij oogenschijnlijk licht ontsteken, opdat de mensch zich van een onhoudbaren toestand rekenschap geve en er zich over verontwaardige. Zijn vuurgeest rekent met het erkennings-

vermogen en zijne schildering staat, niettegenstaande alle bitterheid en verachting, op een zedelijken achtergrond. Verandering verwacht hij van de samenleving en voornamelijk van haar beter inzicht. Erkennende het gezag der wet van de causaliteit, verzuimt hij toch niet de huldiging der idee van het socialisme en deze onderstelt het streven naar de verwezenlijking van het ideaal door het individu. Ware het anders, de menschelijke handeling zou niet zoo ingericht kunnen worden, dat de eigen persoon evenals die van den ander nooit slechts middel, maar steeds tevens doel zij. Daarom de eisch, dat de persoon geene zaak blijve, waarvan de waarde door het verkeer bepaald mag worden. Want als persoon bezit hij eer en waardigheid en deze zijn niet gelijk de waarde van een ding door den marktprijs uit te drukken.

Bij Aristoteles is nog een deel der menschen slechts tot middel bestemd. De slaaf is volgens hem niet te ontberen, maar is in zijn oog niets anders dan een bezield werktuig. Hij verzacht weliswaar de geringschatting van den mensch door de toevoeging, dat de ontwikkeling der machine dit bezield werktuig ontbeerlijk zal maken. Ook denkt hij bij het gebruik van dat werktuig aan geen dienst ten bate der weelde, maar alleen aan de bewerking der natuur in het milieu der huishouding. Maar toch ligt in zijne beschouwing eene miskenning der roeping van den mensch.

Sedert is, dank zij de ontwikkeling der machine, de arbeid op andere voorwerpen overgegaan en in andere vormen opgetreden. In de plaats der slavernij is het vrij verkeer regel geworden. Dat verkeer onderscheidt de maatschappelijke stelling in verband met de intellectueele kracht. Maar door die onderscheiding ontstond eene kloof tusschen de verschillende personen. De gebondenheid in de keus van het beroep wordt vooral door hen als druk gevoeld, die zuiver materieelen arbeid verrichten. Zij willen zich van dien druk bevrijden. Hunne sociale stelling is ongetwijfeld beter dan die van den slaaf. Maar juist daarom voelen zij nog sterker het gemis der zelfbestemming, deze zuil van het zelfbewustzijn. Zij kunnen den arbeid niet uit zichzelf beginnen. Hunne geheele levensverrichting wordt vrijwel buiten hen om geregeld. Hunne verhouding is die van den *arbeidnemer tot den arbeidgever.*

Het is de fabriek, die het geheel productie-proces organiseert. Zij vat ongelijksoortige arbeiders overeenkomstig eene door haar ontworpen rangorde tot een behoorlijk onder tucht gebracht industrieel lichaam te zamen, vereenigt deze ongelijksoortige arbeiders in de eigen werkplaats der onderneming, die voorzien is van een volledig toestel der kostbaarste mechanische productie-middelen en vermeerdert door de organisatie van het geheel hare technische en oeconomische voortbrengingskracht. Tegenover hare voorgangster - *de productie op voorschot met werk voor klanten* - staat de fabriek in dezelfde verhouding als de landstorm tot het staand leger. In een slagvaardig leger zijn de regimenten der infanterie, cavallerie en artillerie met de pionier-, trein-,

munitie- en proviandcolonnen tot eene beweeglijke eenheid *inéén*gevoegd. Op bijna gelijke wijze zijn in de fabriek arbeidersgroepen van verschillende dressuur en uitrusting tot eene beweeglijke eenheid verbonden ter volbrenging der moeilijke productie-taak. Hare kracht ligt in de doelmatige arbeidsaanwending. Daartoe is de gezamenlijke voor het productie-proces benoodigde arbeid door haar in zijne allereenvoudigste elementen ontleed, zoodat zwaar en licht, mechanisch en geestelijk, hoedanigheid en hoeveelheid, wat het werk betreft, van elkander gescheiden zijn. Dientengevolge zijn alle gegevens voorhanden voor de toepassing van een stelsel van op elkander volgende verrichtingen, die den ondernemer in staat stellen, allerlei menschenkracht - geoefende en ongeoefende mannen, vrouwen en kinderen, hand- en hoofdwerkers, technische, artistische en handelsspecialiteiten - naast en met elkander bezig te houden. Voor hen ligt het meesterschap in de beperking, opdat het totaaleffect tengevolge der organisatie des te grooter zij. Honderd fabrieksarbeiders volbrengen in hetzelfde productie-proces meer dan honderd ambachtsgezellen, hoewel de laatsten het procédé in zijn geheel beheerschen, terwijl de eersten slechts in een klein gedeelte bedreven zijn. Technisch levert de fabriek het bewijs, dat de zwakke den sterke kan overwinnen, indien vele zwakken door grootere gaven des geestes geleid worden. Niet de machine is daarvan de oorzaak, maar de rationeele arbeidsontleding en wederverbinding in verband met het gebruik der machine op de juiste plaats. Het geheim der gunstige werking ligt in de oplossing aller verrichtingen in eenvoudige bewegingen met continuïteit der drijfkracht. Maar die gunstige werking onderstelt zoowel de concentratie van het bedrijf en van het kapitaal in één hand als de oeconomische onzelfstandigheid der werklieden. En de aldus in het leven geroepen fabriek doordringt het geheel productie-proces met het ondernemersbeginsel. Zij is eene zelfstandige, van alle consumptieve elementen bevrijde voortbrenging, zakelijk en plaatselijk gescheiden van de huishouding der daaraan verbondenen. Zij begunstigt in haar eerste ontwikkelingsstadium de feodaliseering der samenleving door middel van het kapitaal, dat, losgemaakt van den arbeid, tot de onderwerping der werklieden onder het kapitaal aanleiding geeft. Tegen dit absolutisme is de organisatie der werklieden gericht.

Lassalle zocht naar een tegenwicht en meende dat in het volksbegrip, of liever in den volksgeest gevonden te hebben. Voor zijn geest zweefde een toestand, waarin volk en staat onderling verbonden zijn, om langs genootschappelijken weg de voordeelen der technische organisatie te behouden en tevens de personen als zelfstandige medewerkers tegen de nadeelige gevolgen van het technisch stelsel te verzekeren. Hem was het daarbij voornamelijk om de nationale verheffing te doen en hij geloofde vast en zeker in de regeerende kracht van het volk. Er schuilde in zijne wijze van zien ongetwijfeld voorliefde voor de romantiek en niet ten onrechte is beweerd, dat zijne beschouwing der samenleving

op de introductie van een nationaal absolutisme uitliep. Hij beriep zich voor zijne opvatting zoowel op Fichte als op Hegel. Fichte zag in het volk de drijvende kracht en pleitte ten bate dier kracht voor eene zuiver nationale opvoeding. Hegel erkende de substantie der zedelijkheid in den staat. In Hegel zag Marx in menig opzicht zijn voorbeeld en wegwijzer. Het ligt wellicht daaraan, dat het socialisme onder dien invloed, zonder het te willen, zijn schip in het vaarwater van den staat stuurt. Maar de staat der standen en der klassen, der beroeps- en vermogensvormen is door dat socialisme niet als de hoogste instantie gedacht. Zijne bedding loopt uit in den staat der gerechtigheid, het *al* der samenleving en tevens *het beginsel,* waaraan alle bijzondere vormen getoetst moeten worden.

Maar, gesteld: Marx erkende de substantie der zedelijkheid in den staat, dan ligt daarin geenszins opgesloten, dat hij aan die substantie naar het voorbeeld van Christus en Paulus levenskracht wilde schenken door het heil in de vereenzelviging met het beginsel der volstrekte liefde te zien. Wel prikkelde hij de gemoederen om hun heil te zoeken in de gemeenschap. Maar zijne gemeenschap had niets gemeen met het godsdienstig begrip der gemeente. Er moge bij hem nu en dan eens sprake zijn van de geloovigen in de sociale idee en van hunne samensmelting tot eene gemeente. Feitelijk echter bezit de gemeenschap der socialisten meer het karakter eener juridische associatie. Hunne *societas* herinnert in de eerste plaats aan de zaak eener compagnie met het uitzicht op de *socialitas* van het menschelijk geslacht. Geenszins ontberen zij daarom de *fraternitas.* Maar terwijl de gemeenschap in de gemeente de harten tot aanbidding stemt en zij zich vereenigen om het Woord te hooren, richt de *communité* der socialisten de hoofden op de regeling van een administratief gemeenwezen in verband met de behoeften der maatschappij. Hunne eenheid openbaart zich dan ook niet in eene kerk, maar in het genootschap. Gemeenschap in de liefde verplaatst het zwaartepunt naar het affect en deze gemeenschap wordt daarom ook geleid en bevleugeld door het affect. Haar is het hoofdzakelijk om de liefde *tot den naaste* te doen. Zij rangschikt terecht onder het veelsoortig omvangsbegrip. In het administratief gemeenwezen daarentegen rekent men niet met den naaste, maar met *den andere,* alzoo met elementen, die de eenheid eventueel bedreigen en zouden kunnen vernietigen. Het steunpunt van het gemeenwezen is daarom ook de overeenkomst, alzoo de wilsverklaring. Uit de wilsvereeniging vloeit de aanspraak van het recht voort, die de een aan den ander doet gelden. Het genootschap rangschikt onder het methodisch grondbeginsel der rechtswetenschap. Richt het socialisme het oog op het genootschap als de beste uiting van het zelfbewustzijn, dan geschiedt dat, omdat zijne basis van anderen aard is dan die der gemeenschap. Overeenkomstig het maatschappelijk begrip zoekt het in het verdrag zijn heil. Niet zelden schuwt de socialist zelfs de reuk der werkelijke gemeenschap. Het is noodzakelijk de aandacht

op deze fijnere onderscheidingen te vestigen, omdat de kern der sociale quaestie anders in duisternis gehuld blijft. Het socialisme kan op den duur niet aan het affect de leiding overlaten. Wel let het op de gezindheid, maar meer nog op de uitwendige handeling en de werking daarvan bij de vaststelling der wet.

Geen wonder dan ook, dat bij het protest der socialisten tegen het absolutisme op het gebied van den arbeid de rechtsverhouding tusschen het eigendom en den persoon eene rol van beteekenis speelt. Ligt toch de slaafsche stelling der onvrijen in de Oudheid daarin, dat de slaaf gelijktijdig zaak en eigendom was, of liever als eigendom slaaf was. Dat verviel in het recht van den nieuwen tijd. Maar het eigendom bleef ook toen nog vastgeknoopt aan de handelingen van personen. Savigny zegt: 'het recht der obligatio heeft tot stof de *partieele* heerschappij over *vreemde* handelingen, waardoor datgene gevormd en bepaald wordt, wat wij, het geheel samenvattend, als het verkeer kenteekenen.' Over de 'vreemde handeling', of liever de handeling van den andere, wordt alzoo wettelijk partieele heerschappij verkregen en gehandhaafd.

Wie bezit die heerschappij over den vreemden persoon, over den andere? Wie kan en mag die heerschappij hebben? Wordt die gezaghebber niet daardoor eo ipso tot heerscher over den andere gestempeld? Ziehier vragen van algemeen belang, die de concentratie van den strijd op het gebied van het verkeersleven en zijne terugkaatsing op de politiek der partijen verklaren. Het is waar, de eigenaar verkrijgt de heerschappij over eene geïsoleerde handeling van den vreemden persoon. Maar wordt hij daardoor niet feitelijk tot eigenaar over dien persoon verheven? De ondervinding leert, dat die isoleering of afzondering de zaak zelve niet schaadt. Integendeel, *de zaak* wordt daardoor feitelijk gebaat en is dientengevolge beter te organiseeren. Maar wordt *de persoon* daardoor niet aan de zaak ondergeschikt gemaakt?

Heer in zijn eigen huis wil de eigenaar zijn. Onder zijn huis verstaat hij echter niet de vier muren zijner fabriek, maar wel de werkassociatie, die hij volgens het arbeidscontract, *der obligatio*, onder zijn gezag buigt. Niet oneigenaardig drukte zich o.a. Cort van der Linden als Minister van Justitie over de beteekenis van het arbeidscontract aldus uit: 'Het reglement, door den werkgever vastgesteld, werkt tegenover den arbeider gelijk de wet tegenover den burger.' De arbeider is alzoo gehoorzaamheid schuldig.

Karl Bücher onderscheidt vier pleisterplaatsen op den weg der ontwikkeling, loopende van de heerendiensten inzake den grond-en-bodem tot de arbeidsdiensten inzake de fabriek. Met het begin van het loonwerk, zegt hij, wordt de industriearbeider *persoonlijk* van de huishouding des grondeigenaars *gescheiden.* Met den overgang tot het handwerk wordt hij door de uittrekking der bedrijfsmiddelen *ook zakelijk vrij en zelfstandig.* Het voorschot- en klantenstelsel *hernieuwt zijne*

persoonlijke afhankelijkheid, daar hij in de clientèle van den kapitaalbezittenden ondernemer treedt. In het fabriekstelsel is hij *ook zakelijk* wederom van den kapitaalbezittenden ondernemer *afhankelijk.* Bemoeilijkt wordt eene vermindering van dien toestand door het feit, dat de nieuwe wijze van zijn niet eenvoudig den ouderen vorm verdringt en overbodig maakt. Want elke vroegere vorm behoudt eene plaats in de bestaande maatschappij en voorziet in eene bepaalde behoefte. Niets gaat ook op sociaal gebied verloren, hoezeer ook alles in vloeienden toestand moge verkeeren. Het behoort alzoo tot de taak der beschaafden die plaats te eerbiedigen en door eene rationeele verbinding alle vormen dienstbaar te maken aan hoogere ontwikkelingsvormen, opdat in de behoeften eener toenemende bevolking te voorzien zij, zonder de beschavende taak te moeten inkrimpen. Geen gering bezwaar is daarmede verbonden. Want terwijl de eigenlijke beschaving het oog richt op de persoonlijke onafhankelijkheid tegenover de heerschende machten, inrichtingen en bezittitels, is toch wederom het bewustzijn der gebondenheid aan de wet de voorwaarde eener continueele ontwikkeling. De handelingen, of liever de bewegingen, die uit de handelingen voortvloeien, rangschikken echter niet onder de bewegingen eener kaste, maar zijn handelingen van personen, die, volgens David Hume, zoolang zij in den toestand van slavernij verkeeren, op strenge militaire discipline aangewezen zijn en zoodra zij aan dien toestand ontwassen zijn, tegen de handhaving der inrichtingen uit dien tijd opkomen. Ware er ten aanzien dier handelingen van de beweging eener kaste sprake, dan zouden wij aan het begin eener ontwikkelingsperiode staan. Elke verdere ontwikkeling beteekent de mogelijkheid, er zoowel sociaal als persoonlijk boven op te kunnen komen. Zij onderstelt eene voortdurende regeneratie der volkskracht, eene democratiseering der als hooger voorgestelde beroepsklassen. Dat willen de socialisten. Daarom nemen zij aanstoot aan eene arbeidsverdeeling, die op het bezit van vermogen steunt en dringen zij aan op eene andere bezitsverdeeling, als waarborg voor eene vrijere beroepskeus. Het beroep verleent inkomen en maar al te dikwijls is de bezitter van vermogen, volgens hen, in staat zich, binnen de algemeene op arbeidsverdeeling rustende beroepsorganisatie, de bevoorrechte plaatsen uit te zoeken. Zij verzekeren zich daarmede ook ten aanzien van het inkomen een voorsprong. Maar het vermogensbezit beschikt bovendien nog over de eigenschap, den bezitter inkomen te verschaffen, zonder dat hij persoonlijk daarvoor oeconomischen arbeid behoeft te verrichten. Zelfs de overdracht dier eigenschap op nabestaanden is niet of slechts in geringe mate beperkt. Er ontstaan daardoor sociale onderscheidingen, die het behoud der kaste begunstigen en de regeneratie uit den boezem des volks belemmeren.

Het ligt niet binnen het bestek dezer bespreking alle eischen van den socialen rang en van de voor dien rang noodzakelijke vermogens-uitrusting te onderzoeken. Hoe meer echter de sociale toestand aan de

sociale beroepsklasse voorwaarden stelt, die het vermogensbezit raken, hoe meer met het oog op den natuurlijken aanleg en de vrijheid der beroepskeus tegen het gezag inzake het vermogensbezit gereageerd wordt. Protesteerende tegen het absolutisme op het gebied van de industrie, willen de socialisten alle belemmeringen uit den weg ruimen, die een werkelijk stijgen op de sociale ladder verhinderen. Hun uitgangspunt daarbij is, dat de verscheidenheid van het bezit en het inkomen en met haar de verscheidenheid ten aanzien van den socialen rang niet *het gevolg* der arbeidsverdeeling is, maar *hare hoofdoorzaak.*

Het is een merkwaardig ding met den zegen der arbeidsverdeeling. Het begrip arbeid beteekent eigenlijk *het algemeene* der menschelijke werkzaamheid. Daarom spreekt men van geestelijken en van zedelijken arbeid. Waarom zou men dan ook niet aan het materieele daarbij denken? Toch is juist de uitbreiding van dat begrip tot het materieele met een gevaar verbonden. Want de materieele arbeid valt niet meer binnen de grenslijn van het algemeen menschelijke, maar raakt *het bijzondere.* Dat bijzondere bestaat in de verrichting eener geisoleerde handeling, die door de obligatio bekrachtigd wordt, om door middel der wettige afzondering de samenvatting en bijeenhouding van het verkeer tot stand te brengen. Nu is het aan geen twijfel onderhevig, dat het verkeer de zaak voortbrengt en zich daartoe van de waarde bedient. Maar de nuttigheid eener zaak is voor de beschaving niet het essentieele. Het essentieele voor haar is steeds de persoon en wel de persoon als eenheid. Die eenheid is ondenkbaar zonder de eer en de waardigheid van den mensch, terwijl de waarde eener zaak in het verkeer daarvan niet afhangt. Bewerkstelligt de arbeidsverdeeling alsnu de afzondering der menschelijke handeling op eene wijze, die de eenheid van den persoon vernietigt, dan vernietigt zij met die eenheid de eenheid der beschaving.

Ziedaar de kern der sociale quaestie. Ziedaar de verklaring, waarom alle weerstandskracht der werklieden saamgetrokken wordt op het gebied van den arbeid in verband met het verkeer. Ziedaar, waarom bij de behandeling der oeconomische beweging steeds op het eigendom gelet wordt in verband met het kapitaal. Verliest namelijk het eigendom zijn onpersoonlijk karakter en werkt het in den vorm van kapitaal, als ware het een persoon, dan vereenigt zich in de hand van den eigenaar eene macht, die in het politiek leven absolutisme genoemd wordt. De strijd daartegen is voornamelijk tegen de aanspraak van het kapitaal gericht, het onderscheid tusschen zaak en persoon als een vooroordeel te mogen opvatten. En het protest tegen die aanspraak heeft ten doel op elke mogelijke wijze te verhinderen, dat alle handelingen van vreemde of andere personen in deze onpersoonlijke eenheid geconcentreerd worden en die vreemde of andere personen, alzoo in dit geval de handelingen der bezitlooze werklieden, gemeten worden met den maatstaf der waarde eener zaak en komen te staan buiten de grenspalen der eer en waardigheid van den persoon.

Is nu de eer, alsmede de waardigheid van den persoon in het genootschappelijk bedrijf beter gewaarborgd? In dat bedrijf bestaat feitelijk slechts eene relatieve gemeenschap. Het laat eene betere verdeeling van de winst toe en met die verdeeling het mede-zeggingsschap der genooten. Maar toch is op het gebied dezer associatie evenzeer van absolutisme sprake. Althans sociaal-democratische ondernemingen van dien aard wijzen tot dusver slechts op eene overdracht van het absolutisme. Het zijn alsdan de arbeiders, die bij den omzet dezelfde methode toepassen en overeenkomstig het beginsel van het kleinste middel door het verkeer de zaak laten voortbrengen en op het onderscheid tusschen persoon en zaak slechts terloops letten. Leidt de krachtmeting van de arbeidersklasse met den ondernemersstand slechts tot de overdracht der macht op de eerstgenoemde, dan beteekent dat geenszins de opheffing van het absolutisme. Voor de verdere ontwikkeling der beschaving echter is het volkomen onverschillig, of deze dan wel gene klasse heerscht. Voor haar komt het er slechts op aan, dat het rechtsbegrip meer ingang vindt en de toepassing van het recht met het algemeen belang overeenstemt, m.a.w. dat het beginsel der gerechtigheid tot richtsnoer dient. Dat beginsel eischt het opstijgen tot den staat der gerechtigheid en deze is van een ander zedelijk gehalte dan de empirische staat der heerschende standen en klassen. De macht van den staat der gerechtigheid is van geheel anderen aard dan die der gewapende zelfzucht. De staat der gerechtigheid kent slechts één doel: *het zedelijk zelfbewustzijn.* In dien staat wordt natuurlijk oók de strijd om het eigen bestaan gestreden; maar die strijd is dan geen strijd meer *om*, wel een strijd *voor* het zelfbewustzijn. Dat zelfbewustzijn moet het bezit *aller* leden der samenleving worden. Slechts voor zoover daartoe beperking van het eigendom noodzakelijk is, beantwoordt die beperking aan het doel. Dat doel is de gerechtigheid als het eenigst duurzame in de samenleving.

In de geschriften der radicalen wordt in den regel meer beteekenis aan de motorische dan aan de sensitieve beweging toegekend. Dat is begrijpelijk. Welke beweging ten aanzien der sociale quaestie de voorkeur verdient, doet hier niets terzake. Zoowel de motorische als de sensitieve beweging heeft een recht van bestaan en de erkenning van dat recht is de hoofdzaak. Trouwens, beide bewegingen zorgen er voor de gemoederen te vervullen.

Spiekman is ingenomen tegen het absolutisme en bedacht op de toepassing der democratie in de industrie. Zijn betoog is zeer lezenswaard en zijn streven, om een beginsel voorop te plaatsen en de bestaande sociale verhoudingen aan het beginsel te toetsen, verdient ten volle de aandacht. Juist in een tijdperk van overgang komt het er in de eerste plaats op aan de beteekenis van het beginsel toe te lichten en tot de handhaving van een beginsel aan te sporen. Want zonder beginsel is geene betere toekomst denkbaar. Eigenlijk behooren de begrippen absolutisme en democratie tot het gebied der politiek en

wordt daarbij meer in het bijzonder aan eenig staatsstelsel gedacht. Op het gebied van den arbeid is het meer gebruikelijk van *autocratie* en *autonomie* te spreken. Spiekman wil tegen het autocratisch gezag front maken en meent, dat eene betere toekomst aan de autonomie toebehoort. Wat alsdan de kern der sociale quaestie is, trachtten wij aanvullend nader aan te geven. Zonder tekort te willen doen aan de beteekenis der beweging van bevolkingsgroepen en zonder het algemeen belang der verbetering van het milieu der arbeidersklasse in twijfel te trekken, meenden wij er aan te moeten herinneren, dat de sociale quaestie in ethischen grond-en-bodem wortelt en het bewustzijn daarvan nog niet voldoende het eigendom en bezit der strijdende partijen is. In de hitte van het gevecht en ter wille der tactiek treedt bij hen, die onder den druk der macht zwaar genoeg geleden hebben, het verlangen naar macht teveel op den voorgrond. Een dichte sluier bedekt dan den staat der gerechtigheid, waarop het oog gericht moet zijn en waarvoor een offer verlangd wordt. In dien zin, alzoo ter voldoening aan den eisch der gerechtigheid, is verbetering en *met* en *door* haar verandering van den bestaanden socialen toestand denkbaar. Daartoe verlangde Schiller de cultuur des harten.

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

De rechtstoestand der ambtenaren.

'k Was het lang vergeten, maar nu ik mij neerzet om over ambtenaren te schrijven, schiet het me weer te binnen, dat wij als schooljongens een klassegenoot duchtig in de maling namen, omdat hij beweerde, dat zijn vader geen kommies, maar ambtenaar was. Hij vond dit blijkbaar voornamer, wat ons aanleiding gaf onze jeugdige krachten te beproeven aan definities voor ambtenaar, die hem niet aangenaam waren. De definities zelf herinner ik me niet meer; wel, dat de ambtenaarszoon zich er door beleedigd gevoelde en ze geheel onjuist vond. Hierin zal hij wel gelijk gehad hebben; wat wisten wij van ambtenaren! In de nog al afgelegen plaats, waar ik school ging, waren weinigen, die op dien naam aanspraak konden maken. Er waren ambtenaren bij de belastingen - de vader van onzen medescholier behoorde hiertoe - en ambtenaren, die de orde bewaarden, maar anderen waren er haast niet. Behalve voor het handhaven der orde en voor 't heffen van belasting hadden Staat en Gemeente destijds weinig dienaren noodig, althans in de kleinere plaatsen. Het eigenlijke bestuurspersoneel was niet groot en wie niet tot dit personeel behoorde en dus niet eenig aandeel had aan het hoogheidsrecht, was volgens oude opvatting zelfs geen ambtenaar. Het spraakgebruik was echter ook toen reeds met deze opvatting in strijd: wie werkzaam waren bij het brievenvervoer, dat de Staat op zich genomen had, noemde men ook ambtenaren. Zoo voortgaande zou men ieder, die werkzaam was in een tak van staatszorg, ambtenaar moeten noemen, ook de onderwijzers. Ik geloof niet, dat bij ons dispuut met den ambtenaarszoon iemand er aan gedacht heeft, dat meester eigenlijk ook ambtenaar was. De veldwachter, de ontvanger, de secretaris, de postdirecteur waren ambtenaren, de onderwijzer was iets anders. Wij wisten toen nog niet, dat het onderwijs een voorwerp was van aanhoudende zorg der Regeering en dat de Staat die zorg aan de Gemeente had overgedragen. Maar ook wanneer we wel geweten hadden, dat onderwijs evengoed een tak van overheidszorg was als brievenvervoer, dan zouden we toch de onderwijzers niet bij de ambtenaren geplaatst hebben. Daarvoor stonden ze te dicht bij de burgerij. Wie zich nog herinnert, hoe een 40, 50 jaar geleden de verhouding was tusschen ambtenaren en burgerij, zal weten, dat de ambtenaren destijds vrijwel buiten en tegenover het publiek stonden, behalve mis-

schien in de groote steden. Een kaste vormden ze niet, al recruteerden ze zich veelal uit eigen kring, maar iets aparts in hun doen en laten hadden ze wel. De burgerij sprak van ambtenaarstrots en van ambtenaarsgewoonten, van ambtenaarszielen ook en de onevenredigheid tusschen de inkomsten en de zoogenaamde standseischen bij de ambtenaren gaf in menig burgerkring stof tot spotternij, waarbij de befaamde 'houten ham' ook wel een rol zal gespeeld hebben. En dezelfde mond, die spotte met de 'kale grootheid' der ambtenaren, sprak een volgend oogenblik van 'landopeters'. Buiten en tegenover de burgerij stonden ze. Vermoedelijk hadden ze zich daar zelf geplaatst, maar behagelijk zullen ze er zich meestal niet gevoeld hebben. En voor den dienst had dit ongetwijfeld ook een bedenkelijke zijde. De Bosch Kemper had hierop wellicht het oog, toen hij schreef, 'dat de ambtenaren meer burgers moesten worden en de burgers eenigszins het karakter van ambtenaren moesten aannemen.' Ze moesten elkaar nader komen, de ambtenaren en de burgerij. En ze *zijn* elkaar nader gekomen, zij het dan ook op andere wijze dan De Bosch Kemper zich voorstelde. De democratische richting van onzen tijd heeft er toe medegewerkt en vooral de voortdurende uitbreiding der overheidszorg. Wat al zaken hebben Staat en Gemeente in die 40 jaren binnen den kring van hunne bemoeiingen getrokken! Met elke nieuwe wet breidden zich de werkzaamheden van Staat en Gemeente uit en bovendien legden de Gemeenten zelf zich voortdurend nieuwe werkzaamheden op. En al die werkzaamheden brachten vermeerdering mede van het aantal personen in openbaren dienst, van het aantal *ambtenaren.* Wat eens uitzondering geweest was, namelijk dat men iemand ambtenaar noemde, die geen aandeel had in het imperium, in 't gezag als overheid, werd met de uitbreiding van de overheidszorg meer en meer gewoonte. Met de toeneming van het aantal takken van openbaren dienst verruimde zich het begrip ambtenaar. En daar elke nieuwe tak van dienst ambtenaren noodig had, die het oude ambtenaarskorps niet leveren kon en sommige oude takken ook vroegen om snellen toevoer, zagen velen uit de burgerij zich de gelegenheid geopend, in Staats- en Gemeentedienst te treden. Menschen, die vroeger nooit gedacht hadden aan den openbaren dienst, zagen zich nu voor de vraag gesteld, of ze ambtenaar wilden worden. De meest geschikten waren er niet altijd voor te vinden: de lage salarieering en de ambtenaarspositie schrikten hen af. Maar het *aantal*, dat naar het ambtenaarschap dong, was in den regel groot genoeg: de vastheid der betrekking trok blijkbaar velen aan. Zelfs voor zeer karig bezoldigde baantjes was het aantal liefhebbers zeer groot, een verschijnsel, waaraan de minachting voor handenarbeid - een der ernstige gebreken van onzen tijd - zeker niet vreemd is. Hoe dit zij, de vraag naar ambtenaren kon niet zooveel toenemen, of de burgerij was steeds bereid, er nog meer aan te bieden, wat bij een toeneming met 16000 ambtenaren in tien jaar - van 1889 tot '99 -

nog al iets zeggen wil. 't Ligt niet in mijn bedoeling na te gaan, in hoever dit aanbod te verklaren is uit den economischen toestand der burgerij en evenmin, hoe 't komt, dat men hier te lande tot een ‘onbeschroomde verbreeding van Staatsbemoeienis’ overgegaan is. Ik wilde er alleen op wijzen, dat tengevolge van deze verbreeding der Staatszorg de burgerij gekomen is tot de ambtenaren en de ambtenaren gekomen zijn tot de burgerij. Ieder komt thans met ambtenaren in aanraking en heeft er familie of kennissen onder. Ze staan niet meer apart; niet meer buiten en tegenover het publiek; ze zijn één geworden met de burgerij. In zoover is er thans geen bezwaar meer, ook de onderwijzers tot de ambtenaren te rekenen.

De onderwijzers zelf vinden dit echter nog maar half goed. Zij vinden, dat de aard van hun werkzaamheid een mate van zelfstandigheid eischt, die zich met het ambtenaarschap slecht verdraagt. Een Duitscher betoogde onlangs, dat de onderwijzer ‘Kulturbeamter’ moest zijn, in dienst van de nationale beschaving, niet in dienst van Staat of Gemeente. Is dit eigenlijk wel veel meer dan woordenspel? De onderwijzer is in dienst van de nationale beschaving en van de Gemeente beide, maar het ‘in dienst zijn’ is in het eene geval niet hetzelfde als in het andere. Het dienen van iets, dat niet bevelen kan - zooals beschaving, wetenschap enz, is heel iets anders dan het ‘in dienst zijn’ van een lichaam, dat wel een orgaan om te bevelen bezit. Zoo is ook het dienen van het volk en van de maatschappij in 't algemeen iets anders, dan het dienen van het orgaan dier maatschappij, den Staat. ‘Ik ben een dienaar van het volk, geen dienaar der overheid,’ verklaarde eenigen tijd geleden een schoolhoofd in eene vergadering van de afd. Amsterdam van den Bond van Ned. Onderwijzers, nadat hij te voren betoogd had: ‘onze broodheer is het volk, de overheid is het slechts bij procuratie.’ In 't voorbijgaan zij gezegd, dat ik niet houd van de uitdrukking ‘broodheer’ evenmin als van ‘eten uit de staatsruif’. Wie in een of anderen dienst eerlijk zijn brood verdient, eet zijn *eigen* brood en behoeft niemand dankbaar te zijn. En wat het in dienst zijn van het volk of van de overheid betreft, daarvan geldt hetzelfde, wat Mr. Treub bij het pensioendebat in de Kamer aangaande de tweeërlei beteekenis van het woord ‘Staat’ opmerkte: de *Staat* in den zin van ‘het volk’ of van ‘de maatschappij’ in 't algemeen is iets anders dan de *Staat* in den zin van 't orgaan dier maatschappij, 't orgaan, ‘dat dient tot handhaving van het recht en tevens ter behartiging van die belangen in de maatschappij, welke niet door het particulier initiatief kunnen worden behartigd of, zonder gevaar voor eene goede behartiging, aan het particulier initiatief niet overgelaten kunnen worden.’ Het openbaar onderwijs is een van deze belangen en de personen, hierbij werkzaam, zijn in dienst niet van het volk of van de maatschappij in 't algemeen, maar van den Staat in laatstgenoemden zin, van de overheid. Het bedoelde schoolhoofd vergiste zich dus, hij is wel ter dege dienaar der

overheid, evenals elk ander ambtenaar. Een derde opvatting, die bij de begrooting voor 1904 een verdediger vond in den Amsterdamschen gemeenteraad is: ‘de onderwijzers zijn slechts tot op zekere hoogte ambtenaren, doch niet te vergelijken met ambtenaren, die werken onder een chef.’ Deze opvatting is eveneens onhoudbaar: wanneer de onderwijzers geen chefs hadden, zouden ze in 't geheel geen ambtenaren zijn. Ambtenaren die geen chef hebben en niet verplicht zijn tot het opvolgen van ambtelijke bevelen, bestaan niet en kunnen niet bestaan. De chefs zijn echter ook bij 't onderwijs aanwezig: het schoolhoofd is de dienstchef der onderwijzers, het college van Burgemeester en Wethouders de chef der schoolhoofden. De qualificatie half- of kwart-ambtenaren moge gelden voor de bijzondere onderwijzers, sinds deze ambtenaren zijn in den zin der pensioenwetten, de openbare onderwijzers zijn heele ambtenaren. Zooals gezegd, bevalt hun dit niet recht. Het orgaan van een der onderwijzers-vereenigingen plaatste 22 Juli 1905 een gedicht, waarvan de eerste regels luidden:

> ‘Wat is het naar een ambtenaar te wezen,
> Want met den wil is het gedaan.’

Beteekent dit, dat het veel aangenamer is zijn eigen meester te wezen dan in dienst van anderen - hier van de overheid - te staan, dan is deze verzuchting begrijpelijk, al is het ook waar, dat die eigen meesters nog niet altijd kunnen doen, wat ze willen. Moet het echter beteekenen, dat de personen, die in dienst zijn van den Staat of van een zijner onderdeelen, per se willooze wezens moeten zijn, dan zijn de beide dichtregels niet vrij van overdrijving. Ambtenaren, wien niet een zekere, zij het ook soms zeer geringe, mate van zelfstandigheid is overgelaten, zijn er bijna niet en de onderwijzers behooren zeker niet tot de ambtenaren, die hierbij het slechtst bedeeld worden. Er wordt zelfs wel eens twijfel geopperd, of de mate van vrijheid, die zij bij hun arbeid genieten, in 't belang is van het onderwijs. Toch is het zeer verklaarbaar, dat juist zij het meest huiverig zijn voor de ondergeschiktheid van den ambtenaar, want er zijn weinig ambten, die in hun dragers zoo zeer de begeerte naar zelfstandigheid wekken als juist het onderwijzersambt. Met dit al, wie niet dienen kan, moet geen ambtenaar, ook geen onderwijzer worden.

Er is nog een groep van personen in openbaren dienst, die door velen niet tot de ambtenaren gerekend worden en er ook niet allen op gesteld zijn onder de ambtenaren te worden begrepen. Ik bedoel de werklieden in Staats- en Gemeentedienst. Toen de ambtenaren zich aaneensloten, om gezamenlijk te ijveren voor een wettelijke regeling van hun rechtstoestand, meldden ook gemeente-werklieden zich aan en zonder aarzeling werden ze tot den kring toegelaten: zij waren ook in openbaren dienst en hadden aan de bedoelde wettelijke regeling zeker niet minder behoefte dan de overigen. Aan wat al die ambtenaren, beambten, klerken,

schrijvers, bedienden, geëmployeerden, werklieden, en hoe ze meer mochten heeten, verdeelde, wilde men niet denken; alleen aan hetgeen hen *vereenigde* en dat was: het zijn in openbaren dienst en de behoefte aan een wettelijke regeling van de arbeidsvoorwaarden in dezen dienst. 't Spreekt echter van zelf, dat dit eenheidsgevoel niet terstond door ieder begrepen en ook, dat het niet door allen gedeeld werd. 'k Herinner me een vergadering te Rotterdam, waar Mr. E. Fokker en Dr. Nolens de noodzakelijkheid van een wettelijke regeling van het ambtenaarscontract hadden bepleit en Mr. E.E. van Raalte daarna de vraag stelde, waar de grens getrokken moet worden tusschen ambtenaren en werklieden in openbaren dienst. Mr. Fokker meende, dat een onderscheiding tusschen ambtenaren 'in hoofdzaak belast met schriftelijk werk of met het houden van toezicht' en werklieden, 'hoofdzakelijk belast met handenarbeid' aanbeveling verdiende, wat mij aanleiding gaf tegen het trekken van grenslijnen en in 't bijzonder tegen *deze* grenslijn op te komen. Ik wees hierbij op de door Mr. Drucker ontworpen arbeidsovereenkomst, die geen onderscheid maakte tusschen werken met het hoofd en met de handen en op de ongevallenwet, die evengoed geldt voor den fabrieksdirecteur als voor den werkman. Mr. Pijnappel had het bij de behandeling van laatstgenoemde wet zoo juist gezegd: 'Men kan wel zeggen, dat overal grenzen bestaan en dat in vele gevallen grenzen niet opgeheven kunnen worden, doch dan moet men toch erkennen, dat door die grenzen iets wordt geschapen, dat in de natuur der dingen niet gelegen is.' Welnu, in de natuur der dingen ligt het zeker niet, iemand apart te zetten, omdat hij lichamelijken arbeid verricht. 't Is zelfs niet eens precies te zeggen, wat onder lichamelijken arbeid verstaan moet worden, want elke arbeid is tot op zekere hoogte lichamelijk. En elke onderscheiding, die voedsel geeft aan de heillooze minachting voor handenarbeid, is uit den booze. 't Zou waarlijk geheel ongemotiveerd zijn, waar men de gemeente-werklieden uitsluit van het arbeidscontract, omdat zij in openbaren dienst zijn, hen ook uit te sluiten van het ambtenaarscontract, omdat zij werklieden zijn. Sinds de genoemde vergadering te Rotterdam is de vraag, of de werkman ook bij de ambtenaren gerekend mag worden, herhaaldelijk ter sprake gekomen, niet alleen in verband met regelingen, die in wording zijn, maar ook in verband met bestaande voorschriften. Merkwaardig was dienaangaande het Koninklijk Besluit d.d. 16 Juni 1902 (*St.* N°. 115). De Raad der gemeente Diepenveen had een instructie vastgesteld voor den opzichter over de landerijen enz. en hierbij o.a. bepaald, dat deze opzichter het recht had arbeiders der gemeente zoo noodig voor 2 × 24 uur te schorsen. Bij genoemd Koninklijk Besluit werd deze bepaling vernietigd wegens strijd met de wet op grond, dat art. 179*q* der gemeentewet bepaalt, dat tot het dagelijksch bestuur der gemeente, aan burgemeester en wethouders opgedragen, behoort het schorsen van alle uit de gemeentekas bezoldigde ambtenaren, welker schorsing niet aan anderen

is opgedragen; dat met deze laatste uitzondering bedoeld worden die ambtenaren, waarvan de wet de schorsing aan anderen heeft opgedragen en de gemeenteraad niet bevoegd is, door daaraan uitbreiding te geven, de bij de wet aan het college van het Dagelijksch Bestuur verleende macht te verkorten; - *dat onder ambtenaren mede moeten worden verstaan werklieden in vasten dienst der gemeente,* hoedanige onder de algemeene uitdrukking van 'arbeiders der gemeente' begrepen zijn.'

Toen ruim een halfjaar na dit Koninklijk Besluit een aantal van deze ambtenaren, namelijk drie à vierhonderd gemeente-werklieden te Amsterdam, aan de bekende staking deelnamen, ontbrak het in de ambtenaarswereld niet aan schampere opmerkingen over die 'nieuwe' collega's, die zich nog zoo weinig ambtenaar gevoelden, dat ze ondanks den voorgeschreven opzeggingstermijn den dienst in den steek lieten. 'Blijft solidair met ons!' hadden de andere ambtenaren hun toegeroepen, maar een aantal werklieden hadden blijkbaar liever geluisterd naar de roepstem van de leiders hunner mede-arbeiders. Ook na de staking, die aan de bedoelde gemeente-werklieden hun betrekking heeft gekost, was het trouwens wel merkbaar, dat menig werkman in openbaren dienst lichter overhelde naar aansluiting bij andere werklieden dan bij zijne mede-ambtenaren. Nog niet lang geleden deed een vereeniging van gemeente-werklieden mede aan de stichting van het Ned. Verbond van vakvereenigingen, dat ten doel heeft 'het bijeenbrengen en bijeenhouden van vakbonden en -vereenigingen tot behartiging en bevordering van die individueele en sociale belangen, welke zij met elkander gemeen hebben en die het best door hunne blijvende en georganiseerde samenwerking bevorderd kunnen worden.' Ik ben er niet gerust op, of de gemeente-werklieden, die tot de stichting van dit verbond medewerkten, wel rekening gehouden hebben met de omstandigheid, dat zij in openbaren en hun bondgenooten in particulieren dienst zijn.

Of dit dan zooveel verschil maakt? Niet in den aard van den arbeid: de Amsterdamsche tram-conducteur doet, nu de tram aan de Gemeente overgegaan is, hetzelfde werk als vroeger, evenals de smidsknecht, die de werkplaats van zijn patroon verwisseld heeft met de Rijkswerkplaats aan de Hembrug. Ze hebben eenvoudig een anderen patroon gekregen, maar de nieuwe patroon is de Overheid en dat maakt, volgens de juristen, een heel groot verschil. De Overheid had over conducteur en smid reeds iets te zeggen, voor dezen in haar dienst kwamen; zij heeft het gezag om dwang uit te oefenen en om deze en andere redenen behoort, volgens de in onze juristenwereld heerschende meening, de verhouding tusschen Overheid en ambtenaar tot een ander soort van recht dan de verhouding tusschen patroon en arbeider. De gemeente-werklieden, die zich bij het Ned. Verbond van vakvereenigingen aangesloten hebben met het doel om 'een deugdelijke arbeidswetgeving te bevorderen', zullen er dus op moeten rekenen, dat de arbeidswetgeving voor hun bondgenooten een andere zal zijn dan voor hen.

Misschien komt eens de tijd - schreef ik eenige jaren geleden(*) - dat men het niet ondoenlijk zal achten één arbeidscontract te maken voor allen arbeid, die in dienst van anderen wordt verricht. Voorshands echter zal elke wet, die arbeidsovereenkomsten regelt, een grenslijn trekken tusschen personen in openbaren en personen in particulieren dienst.

't Is mijn voornemen, aan te toonen, dat de personen in openbaren dienst behoefte hebben aan een wettelijke regeling van hun arbeidsovereenkomst. Ik zal hierbij de genoemde grenslijn in 't oog houden, maar overigens geen grenslijnen trekken. Ambtenaren zijn voor mij alle arbeiders in openbaren dienst, alle personen dus, die in dienst zijn van den Staat en van zijne onderdeelen: Provincie, Gemeente en Waterschap.

* * *

Bij de laatste beroepstelling bedroeg het aantal ambtenaren in ons land ruim 58,000; 't zal thans de zestigduizend wel reeds overschreden hebben. Bij deze zestigduizend zijn de militairen niet medegeteld; alleen de burgerlijke ambtenaren. Men hoort in den laatsten tijd wel spreken van de wenschelijkheid, om het leger te ‘verburgerlijken’, maar vooralsnog is de militaire dienst iets aparts. Doch al ware dit niet het geval, dan nog zou er reden zijn de militaire officieren hier niet mee te tellen, omdat hun arbeidscontract reeds geregeld is. Reeds in 1851 is dit geschied en in 1902 is die regeling herzien. In *De Gids*(†) heb ik er op gewezen, wat indertijd ter motiveering van deze bevoorrechting werd aangevoerd en wat m.i. de werkelijke beweegreden zal geweest zijn. Ik laat dit hier rusten, maar wil even stilstaan bij de herziening in 1902. Veel veranderd werd hierbij aan de oude regeling niet. Men was het er over eens, dat ongevraagd ontslag - behalve ingeval van schuld aan de zijde van den officier - alleen mogelijk moet zijn ter zake van langdurigen dienst en van ongeschiktheid, en dan steeds met pensioen. En tevens was men het eens, dat die ongeschiktheid moet vaststaan en dus erkend moet zijn bij geneeskundig onderzoek of, als het de vraag is van andere ongeschiktheid, door een onderzoek van een hiervoor aangewezen commissie. Alleen als de officier minstens 55 jaar is en pensioengerechtigd, dan mag de Minister, indien deze hem niet meer ten volle geschikt acht, hem zonder dit onderzoek tot ongevraagd ontslag voordragen. De militaire Kamerleden vroegen ook in dit geval nog eenigen waarborg. ‘Wij wenschen’ - zei hun woordvoerder - ‘de rechten der officieren zooveel mogelijk te waarborgen. Het is niet onze bedoeling officieren, die niet goed zijn, in dienst te houden, in geenen deele; maar laat, alvorens over wel en

(*) *Vragen van den Dag,* 17de Jaargang. Afl. 1.
(†) Augustus 1905, pag. 251.

wee te beschikken, behoorlijk de gebreken geconstateerd worden. Daar willen wij heen.' Om welke redenen de officier niet-eervol uit den dienst kan worden ontslagen, is in de wet omschreven. Deze redenen zijn: verregaande nalatigheid in de vervulling van opgelegde plichten, opzettelijke en herhaalde ongehoorzaamheid, mishandeling van ondergeschikten of misbruik maken van gezag, inzonderheid wanneer door eene of andere dezer handelingen stellig nadeel aan den dienst of aan eenig persoon is toegebracht, en aanhoudend wangedrag, onverschillig of daarvan in of buiten den dienst blijkt.

Bovendien kan de officier niet-eervol ontslagen worden 'wegens gedragingen of daden in het openbaar of wegens openbare geschriften, waardoor de waardigheid van den officiersrang, de eerbied voor het Koninklijke Huis, de grondwettelijke instellingen of de krijgstucht worden aangerand.' Een rechtsgeleerd Kamerlid vond dit artikel eensdeels te beperkt, anderdeels niet beperkt genoeg en wilde vooral de wijze van 'aanranding' duidelijker aangegeven zien. De Minister antwoordde, dat het artikel in 51 jaar nooit aanleiding tot bezwaar gegeven had en de Kamer deed er verder het zwijgen toe: men vond het blijkbaar onnoodig oude zaken, als het verbod van minister Blanken om over krijgskundige onderwerpen te schrijven, op te rakelen. Toen de redenen van ontslag waren vastgelegd, moest bepaald worden, welk college zou beoordeelen, of deze redenen werkelijk aanwezig waren. Een adviseerend college van kameraadschappelijken aard zou het zijn en van het advies van dit college zou de Regeering niet mogen afwijken, dan ten gunste van den betrokken officier. Mr. Fokker had geen vrede met dit 'merkwaardig instituut, dat geen rechtbank is en zelfs geen jury.' 'Wil men een wezenlijken waarborg' - zei hij - 'geen schijn van rechtszekerheid, dan moet men niet hebben voorlichting door een adviseerend college, waarmede de Regeering haar verantwoordelijkheid kan dekken of waarmede zij de verantwoordelijkheid voor het ontslag van zich af kan schuiven, maar men moet hebben een rechtsprekend of een diciplinair college, dat naar wettelijke regelen een ook voor de Regeering bindende uitspraak geeft.' Daar de spreker echter begreep, dat hij toch in dien kameraadschappelijken raad van onderzoek zou moeten berusten, trachtte hij de wijze, waarop het onderzoek zou plaats hebben, zooveel mogelijk te verbeteren en de rechten van den beklaagde beter te verzekeren. Gedeeltelijk is dit gelukt: door de amendementen van Mr. Fokker werd den beklaagde o.m. het recht gewaarborgd getuigen te doen hooren en het recht, om tijdig te vernemen, wat door getuigen buiten zijn tegenwoordigheid is medegedeeld en om kennis te nemen van alle stukken, die bij den raad van onderzoek te berde komen, en het onvoorwaardelijk en onbeperkt recht om in appèl te gaan. Want een raad van beroep is er en ook gelegenheid tot revisie. 't Gelukte Mr, Fokker echter niet den onrechtmatig ontslagen officier het recht te waarborgen op herstel in

eer en rang en op vergoeding van financieele schade. Het laatste wilde men niet aan, omdat het een nieuw rechtsbeginsel gold, waarover men niet zoo maar bij amendement wilde beslissen en het andere achtte de meerderheid niet noodig, omdat de Regeering 'toch wel al het mogelijke zou doen, om gebleken onrecht te herstellen.' Interessant vooral was het debat over het voorstel van de drie militaire Kamerleden, om de vraag van den voorzitter van den raad van onderzoek: 'Zijn er termen tot het verleenen van niet-eervol ontslag?' te veranderen in: 'Zijn er op grond der ten laste gelegde en *bewezen* feiten termen enz.' Toen hiertegen aangevoerd werd, dat van bewijzen in wettelijken zin geen sprake kon zijn, trad Mr. Heemskerk op met de vraag: 'Zal men iemand dan eervol uit den dienst ontslaan op grond van feiten, die niet vaststaan? De leden van den raad moeten de overtuiging hebben, dat het bewijs geleverd is. Legt men dit niet in de wet, dan geeft men een vrijbrief aan den raad van onderzoek, om onrecht te plegen.' En toen daarna ook de Minister bezwaar maakte tegen '*bewezen* feiten', kwam Mr. Lohman op tegen '18de-eeuwsche vonnissen' en verklaarde Mr. Tydeman, dat de feiten wel deugdelijk bewezen moesten zijn en dat hij zou aarzelen zijn stem aan de wet te geven, als dit er niet in kwam. 't Is er dan ook ingekomen en de gelegenheid tot willekeur is hierdoor niet onbelangrijk beperkt.

In den laatsten tijd is in de pers op onze legertoestanden scherpe kritiek geoefend; van verschillende zijden is er op gewezen, dat er nog te veel willekeur jegens officieren mogelijk is, maar niemand heeft, voorzoover mij bekend, beweerd, dat een of andere misstand in ons leger op rekening gesteld mag worden van de beperkingen, die de wet ten opzichte van de behandeling van officieren heeft voorgeschreven. Voor de discipline is het blijkbaar niet noodig, dat de autoriteit bij bevordering en ontslag onbeperkt over 't lot der ambtenaren beschikt, zelfs bij militaire ambtenaren.

Bij de burgerlijke ambtenaren is één groep, wier ontslag ook bij de wet geregeld is, namelijk de rechtsprekende ambtenaren. Dezen kunnen ondanks hun levenslange aanstelling wel uit hun ambt worden ontzet, doch slechts bij vonnis van den Hoogen Raad en om redenen, die in de wet zijn omschreven. Een rechtsprekend ambtenaar kan o.a. wegens wangedrag of onzedelijkheid of bij gebleken voortdurende achteloosheid in de waarneming van zijn ambt worden ontzet en ook bij gebleken ongeschiktheid door ouderdom, aanhoudende lichaamsziekte of tengevolge van zielsziekte worden ontslagen, doch niet dan bij uitspraak van het hoogste rechtscollege en op de wijze, bij de wet bepaald. Uitdrukkelijk is hierbij voorgeschreven, dat de betrokkene wordt opgeroepen, ten einde te worden gehoord, dat er getuigen gehoord kunnen worden, het onderzoek in raadkamer moet plaats hebben en de uitspraak in 't openbaar moet geschieden; terwijl de gevallen genoemd zijn, waarin

ontzetting eerst mag uitgesproken worden, nadat de overtreder vooraf voor gelijke overtreding gewaarschuwd is(*).

De bedoeling van deze waarborgen tegen ongemotiveerd ontslag is bekend: men wilde de rechterlijke macht hierdoor de onafhankelijkheid verzekeren, die zij noodig heeft. Onze wetgeving kent dus wel het middel, om ambtenaren een gewenschte mate van onafhankelijkheid te verschaffen. En dat dit middel nadeelig zou werken op ijver en plichtsbetrachting der betrokken ambtenaren is, voor zoover ik weet, nooit beweerd. De ervaring heeft niet geleerd, dat levenslange aanstelling met aanwijzing der gronden, waarop ontslag kan worden verleend bij de rechterlijke macht en de Rekenkamer schade doet aan den dienst, en evenmin, dat de aanstelling voor onbepaalden tijd met waarborgen tegen ongemotiveerd ontslag, waarin de officieren zich verheugen, den dienst benadeelt.

Voor de overige ambtenaren deed men echter noch het een noch het ander; men handhaafde eenvoudig het recht der overheid, om hen naar welgevallen te ontslaan. Alleen voor de gemeentelijke overheid werd dit recht hier en daar eenigszins beperkt. Zoo werd bij een der herzieningen van de wet op het lager onderwijs bepaald, dat een raadsbesluit tot ongevraagd ontslag van een onderwijzer aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen moet worden en in 1904 werd bij een wijziging der Gemeentewet hetzelfde bepaald voor het ongevraagd ontslag van gemeente-secretarissen en -ontvangers: de willekeur van den gemeenteraad in kleine plaatsen moest toch eenigermate tegengegaan worden, vond men. En voor gemeenten, die een middelbare school of een gymnasium hadden, heeft men ook een weinig rekening gehouden met de mogelijkheid van willekeur, door in de wet op 't M.O. voor te schrijven, dat bij 't ontslag van een leeraar de vertegenwoordiger van het rijkstoezicht, de inspecteur, moet worden *gehoord,* en door in de wet op 't H.O. te bepalen, dat een leeraar aan 't gymnasium niet ontslagen mag worden zonder gehoord of geroepen te zijn. Alle overige gemeenteambtenaren echter kunnen evenals alle niet genoemde rijksambtenaren(†), elken dag zonder vorm van proces aan den dijk gezet worden.

Hebben deze menschen dan geen waarborg tegen willekeur noodig? Eigenlijk is deze vraag reeds beantwoord door haar te stellen. De meerderen, die hun lot in handen hebben, zijn menschen als ieder ander, niet slechter maar ook niet beter. Er wordt zelfs beweerd, dat

(*) In de onlangs herziene wet op het notarisambt is bepaald, dat de notaris door de Kamer van Toezicht wegens verwaarloozing van ambtsplichten, wegens handelingen, strijdig met de eer of de waardigheid van het ambt en ook wegens wangedrag en onzedelijkheid kan worden gewaarschuwd. Voor de derde maal gewaarschuwd, kan hij worden ontslagen.

(†) Sinds het Kon. Besluit van 30 Maart 1904, No. 19, maken de ambtenaren bij de directe belastingen een uitzondering in zooverre, dat zij niet ontslagen kunnen worden dan op advies van een commissie van onderzoek, voor ieder bijzonder geval door den Minister saam te stellen.

bij overheidspersonen het billijkheidsgevoel allicht vermindert, omdat zij de belangen van een groep van menschen te behartigen hebben en de verantwoordelijkheid voor hun handelingen met anderen deelen. Doch ook al mocht Sighele hierin ongelijk hebben, menschen zijn ze als anderen en dus niet altijd en overal rechtvaardig. 't Moge niet in onze zeden liggen bij de verwijdering van een ambtenaar met drift of overijling te werk te gaan, toch mag men hierop niet te veel vertrouwen. ‘Op het plichtbesef te vertrouwen is edel’ - heeft Thorbecke gezegd, doch hij liet er op volgen: ‘maar het bedriegt.’ Of het aantal ambtenaren, dat bedrogen is uitgekomen, dan zoo groot is? Er is een tijd geweest, dat het groote publiek slechts zelden vernam van een ongerechtvaardigd ambtenaarsontslag; - ieder wist van 't geval-Croll en sommigen ook van den gemeentegeneeskundige van Nieuwer-Amstel, die binnentijds ontslagen, zich door den kantonrechter zijn vordering tot uitbetaling der jaarwedde hoorde ontzeggen op grond, dat het bijzonder belang van den ambtenaar moest wijken voor het algemeen belang en van nog eenige andere voorbeelden - in den laatsten tijd echter zorgen de ambtenaarsvereenigingen voor meerdere publiciteit. Zoo kwam de Administratieve Vereeniging van Eindhoven en omstreken een jaar of vier geleden aandragen met een lijstje van elf secretarissen en ontvangers, die zonder opgave van redenen of om een reden, die niets of weinig beteekende, zoo maar ontslagen waren. Andere vakvereenigingen publiceerden elk ontslag, dat hun niet of niet ten volle gerechtvaardigd scheen en al was hun voorstelling niet altijd vrij van eenzijdigheid en al schoten zij soms hun doel voorbij, het aantal, dat werkelijk slachtoffer van willekeur was, bleek toch grooter te zijn dan men gemeend had. En men hoorde nog niet eens van degenen, die op oude wijze de voorkeur gaven aan zwijgend berusten! Neen, aan voorbeelden ontbrak het waarlijk niet en dat kon ook niet anders: waar willekeur mogelijk is, vallen altijd slachtoffers. Voor de ambtenaren, die dachten aan het: ‘hodie mihi, cras tibi’ was elk voorbeeld een bron van ongerustheid, een gevoel van onveiligheid maakte zich van hen meester. Zij moesten ook waarborgen hebben tegen willekeur, even goed als de officieren en de rechters! Had Thorbecke niet reeds betoogd, dat de wetgever zich ook hunner moest aantrekken, o.a. om hen te dekken tegen willekeur, ‘*die nooit en nergens behoort te heerschen*?’ En is dit thans niet nog veel noodiger dan in Thorbecke's tijd, nu het aantal ambtenaren zoó toegenomen is en zich nog voortdurend uitbreidt?

‘Willekeur behoort nooit en nergens te heerschen.’ Wanneer het ernst is met dit beginsel, dan moeten er regelen gesteld worden voor elk ambtenaarsontslag. Geen ongeschreven regelen, geen gewoonterecht, maar wettelijke regelen, bindend voor beide partijen. Voor *beide* partijen. ‘Wie voor den band vreest’ - schreef het Weekblad van het Recht onlangs - ‘moet elke regeling van de arbeidsovereenkomst

verwerpen. Wie de regeling wenscht, moet het zich getroosten, dat ook de arbeider de hem geschonken meerdere rechtszekerheid slechts kan verkrijgen ten koste van meerdere gebondenheid.' Natuurlijk; - meerdere gebondenheid aan *beide* zijden! Maar niet, zooals tot nog toe, een ongebondenheid aan de zijde der overheid, die den ambtenaar feitelijk aan de genade der Regeering overlevert. En evenmin ongebondenheid aan de zijde der ambtenaren, waar het dienstbelang regelen eischt. Wil men willekeur tegengaan, dan moeten regelen gesteld worden, regelen, die met het dienstbelang rekening houden en aan het rechtsgevoel voldoen.

Met het dienstbelang. Dat dit bij het stellen van regelen op den voorgrond moet staan, behoeft geen betoog. Het ambtenaarsbelang komt pas in de tweede plaats in aanmerking en slechts in zooverre, als het in overeenstemming gebracht kan worden met het dienstbelang. Hadden degenen gelijk, die beweren, dat het voor den dienst noodig is, den ambtenaar geheel in de hand te hebben, dan zouden de ambtenaren in de ongebondenheid van de zijde der overheid moeten berusten. Dit is echter niet het geval. De ervaring heeft geleerd, dat zelfs in den militairen dienst discipline niet onvereenigbaar is met regelen voor bevordering en ontslag. Voor den burgerlijken dienst zal dit dus zeker geen bezwaar hebben. Het voorbeeld van Duitschland leert dit trouwens ook. Daar hebben niet de militaire, wel de burgerlijke ambtenaren regelen voor ontslag enz. - eigenaardige tegenstelling met ons land! - en wie heeft ooit gehoord, dat de dienst er onder lijdt? 'Nu ja' - zeggen sommigen - 'maar 't eene volk is 't andere niet. En bovendien, wat geen kwaad kan voor officieren en rechters, kan misschien wel kwaad voor de andere ambtenaren. Waar thans reeds de vaste aanstelling hier en daar een bedenkelijken invloed heeft op dienstijver en gehoorzaamheid, is het de vraag, of men goed zal doen de ambtenaarspositie nog vaster te maken.' Wie zoo spreken, zullen ervaring hebben van ambtenaren, die zoolang ze tijdelijk aangesteld waren, ijveriger en gehoorzamer waren dan na hun vaste aanstelling. De oud-wethouder Gerritsen zei in de Amsterdamsche Raadszitting van 15 Juli 1903, sprekende over de nadeelen van gemeentelijke exploitatie: 'Het personeel geraakt *uit hoofde van het voor immer gekocht kostje* niet tot de volle ontwikkeling van krachten; vele ambtenaren en beambten zijn niet ijverig, spannen zich niet in, toonen het nadeel van het ontbreken van den prikkel van het eigenbelang.' Aangenomen, dat 'het voor immer gekocht kostje' hier en daar nadeelig werkt, dan volgt hieruit volstrekt niet, dat het beter zou zijn de positie der ambtenaren losser inplaats van vaster te maken. Er volgt alleen uit, dat vastheid van positie *zonder meer* niet overal goed werkt. Tegen gebrek aan dienstijver zijn twee middelen, namelijk te zorgen, dat de ambtenaar met lust kan werken en dat degene, die niet zijn plicht doet, gestraft wordt. Merkwaardig is dienaangaande een uiting

van een ander oud-wethouder in een vergadering te Amsterdam op 14 November 1902: ‘Ik heb zelf’ - zei Mr. Treub in deze vergadering - ‘het genoegen gehad een aantal jaren met verschillende ambtenaren te moeten samenwerken en uit die periode van mijn leven heb ik medegenomen deze overtuiging, dat een ambtenaar, die zich gegriefd gevoelt, dat die - nu ja al doet hij zijn plicht - dat die is een halve man en dat daarentegen een ambtenaar, die opgewekt en met lust werkt, wel voor een dubbelen man kan gerekend worden. Ik heb als wethouder zulke “dubbele” mannen leeren waardeeren. Wanneer de ambtenaar echter gebukt gaat onder rechtsonzekerheid, werkt hij niet met volle kracht en lust, maar de ambtenaar die werkt in de overtuiging zijner rechtszekerheid, zal werken met opgewektheid en dat zal blijken in het belang te zijn van de belasting betalende burgerij, in het belang van het publiek.’ Rechtszekerheid heeft de ambtenaar noodig, om met lust te kunnen werken, in de eerste plaats de zekerheid van niet ontslagen te zullen worden dan om geldige reden. Overal doet de werkgever verstandig, zooveel mogelijk de oorzaken weg te nemen, die den werklust der werknemers belemmeren en in 't bijzonder geldt dit voor den ambtelijken dienst, waar het ‘verzamelen van dienstjaren’ veelal eerder mogelijk is dan bij particulieren. En wat het in de tweede plaats genoemde middel, 't straffen wegens plichtsverzuim, betreft, hiervoor is de vaste aanstelling geen belemmering. Integendeel: juist het gemis aan regelen is hier de belemmering. Wat de kracht der overheid heet te zijn, het onbeperkte recht van ontslag, is dikwijls haar zwakheid: bestonden hier beperkingen in dien zin, dat geen ontslag als straf mogelijk was zonder behoorlijken rechtsgang en zonder beroep op een onpartijdige rechtbank, dan zou er geen reden meer zijn voor klachten over onbevredigd rechtsgevoel en zou de ‘drukte’, die thans soms van een welverdiend ontslag weerhoudt, geen recht van bestaan meer hebben. 't Is waar, men krijgt dan een andere drukte, de drukte van een procedure, maar dat is een gering bezwaar: een zoo gewichtige zaak als een ambtenaarsontslag mag wel met eenigen omslag gepaard gaan. ‘Met de losse ambtenaren gaat het toch maar gemakkelijker,’ mompelt misschien deze of gene. Zeker, dat gaat heel gemakkelijk. Maar wie zou ambtenaar willen zijn, wanneer men zoo gemakkelijk broodeloos gemaakt kon worden! Tijdelijke aanstellingen zijn noodig voor tijdelijke betrekkingen en voor beginners, die op proef moeten werken; waar men echter behalve in deze gevallen veel tijdelijk personeel vindt, kan men er bijna zeker van zijn, dat er superieuren zijn, die houden van de genoemde gemakkelijkheid en van.... persoonlijke ondergeschiktheid.

O, die persoonlijke ondergeschiktheid! Albert Verwey schreef in *De* 20ste *Eeuw*(*): ‘Ik weet geen pijnlijker schouwspel dan een mensch die zich voor mij vernedert. Ik weet geen vernederender pijn dan den

(*) Sept. 1904.

schijn te moeten aannemen, dat ik een vernedering aanvaard. De vernederende daad en de vernederende pijn zijn door arm en rijk gedragen, eeuwen lang, en ze hebben er hun eergevoel door vergiftigd de eenen tot trots en de anderen tot onwaardigheid.' Van die vernederingen, van die trots en die onwaardigheid weet de ambtenaarswereld te getuigen. Hoewel hier alleen ambtelijke ondergeschiktheid noodig is en niemand gerechtigd is meer te vragen of verplicht is meer te geven, krijgt men in de ambtenaarswereld dikwijls den indruk, alsof ambtelijke ondergeschiktheid persoonlijke ondergeschiktheid medebrengt. 'Iedere mindere moet zijn superieur erkennen' - schreef eenigen tijd geleden het hoofd van een grooten tak van dienst - *èn* door de wijze, waarop hij zijn dienst verricht *èn* door de alleszins correcte houding, welke hij in den omgang met zijn superieur aan den dag legt.' Hiermede kan ieder het eens zijn, althans wanneer men aan die correctheid geen overdreven beteekenis hecht, maar een persoonlijke ondèrgeschiktheid, die de vernederingen medebrengt, welke Verwey bedoelde, is uit den booze. Men hoort in sommige takken van dienst merkwaardige staaltjes van 't geen een ambtenaar zich zoo al moet laten welgevallen en van den nadeeligen invloed, dien dit heeft op zijn karakter en op den dienst. Dit kwaad zal ook door de beste regeling niet geheel weggenomen worden, maar 't zal reeds een groot voordeel zijn, als 't er eenigermate door vermindert. De ambtenaar is geen dienaar van zijn chef; hij is evenals zijn chef dienaar van de Overheid. Waar echter zijn lot in handen is van den dienstchef, kan licht tot persoonlijke ondergeschiktheid leiden, wat toch niet anders dan ambtelijke ondergeschiktheid moet zijn. Wil men een ambtenaarskorps, dat zich zijner waarde bewust is, dan moet die persoonlijke ondergeschiktheid zooveel mogelijk geweerd worden.

Ook in het belang van den dienst. Met oogendienaars is de dienst werkelijk niet gebaat. Ieder ambtenaar is verplicht de ambtelijke bevelen van de boven hem geplaatsten op te volgen; maar acht hij het bevel in strijd met wet, verordening of instructie, dan moet hij, tenzij er nadeelige vertraging zou kunnen ontstaan, zijn chef hierop mogen wijzen. Mr. J.A. Levy(*) wil verder gaan en den ambtenaar 't recht geven 't uitvoeren van een bevel, dat hij onwettig acht, eenvoudig te weigeren. Niet de gehoorzaamheidsleer, maar het plichtbesef is volgens Mr. Levy de ware leiddraad voor den ambtenaar en 'dit plichtbesef noopt hem bevelen naar hunne wettigheid te onderzoeken en, onwettig bevonden, te weerstaan.' Theoretisch is hier zeker veel vóór te zeggen, maar in de practijk zou 't vermoedelijk niet geringe bezwaren meebrengen. Hoe dit zij, noodig is, dat aangegeven worde, hoever de verantwoordelijkheid en de gehoorzaamheidsplicht van den ambtenaar reiken. Hij dient te weten, waar hij gehoorzamen moet en waar hij weigeren mag. En

(*) *Des ambtenaars verantwoordelijkheid.* Rede, uitgegeven bij Gebr. Belinfante, 's Hage, 1906.

zoowel in zijn doen als in zijn laten moet hij zijn plicht kunnen vervullen zonder aanzien des persoons. Waar zijn plicht hem ambtelijke handelingen voorschrijft, die zijn chef onaangenaam zijn, moet hij dien plicht kunnen vervullen zonder vrees, dat hij hierdoor gevaar zal loopen aan den dijk gezet te worden. Gehoorzaamheid is ambtenaarsplicht, maar niet de gehoorzaamheid van een machine; Staat en Gemeente mogen *meer* van hem eischen, doch dit meerdere kan hij alleen geven, wanneer hij niet steeds angstvallig behoeft te vragen, hoe de superieur er over denkt. Aan zelfstandige ambtenaren heeft de dienst behoefte.

Hoe weinig zelfstandigheid het publiek bij den ambtenaar verwacht, is dikwijls genoeg te merken. Een paar voorbeelden. Het Kamerlid Nolting zei eens, sprekende over de instelling van een geneeskundige commissie, dat deze moest bestaan uit onafhankelijke personen, '*dus* die niet tevens ambtenaar zijn.' Dit *dus* is veelzeggend. En de heer L. Simons schreef indertijd over de vervanging van vrije gemeente-artsen door geneeskundige ambtenaren: 'De positie, welke men dezen ambtenaars-geneesheeren aanwijst, zal de beste en onafhankelijkste menschen afschrikken.' Deze voorbeelden, die gemakkelijk met dozijnen te vermeerderen zouden zijn, zeggen genoegzaam, dat het publiek bij de ambtenaren geen zelfstandigheid zoekt. Men spreekt minachtend van ambtenaarsvrees en van ambtenaarszielen, maar waar moet de ambtenaar, die geen vermogen heeft en geen andere markt voor zijne arbeidskracht kan vinden, den moed vandaan halen om de gevaren te trotseeren, die de handhaving van zelfstandigheid medebrengt?

Ook buiten dienst laat die zelfstandigheid te wenschen over. Het orgaan van den Bond *De Post* schreef 15 Aug. 1905: 'we hebben reeds ondervonden, dat we als ambtenaar werden getroffen en zelfs met ontslag bedreigd, voor hetgeen we buiten dienst als bestuurders van onze organisatie deden.' Onder de leuze, dat hij buiten dienst ook ambtenaar blijft, worden den ambtenaar hier en daar allerlei handelingen euvel geduid, ook al hebben deze op den dienst in 't geheel geen invloed. 't Komt zelfs voor, dat het een ambtenaar kwalijk genomen wordt, als hij op grond van zijne overtuiging weigert een opdracht uit te voeren, die buiten zijn ambtsplicht valt. En niet allen komen er dan zoo goed af als Mr. Gleichman, toen deze nog als commies onder Minister van Hall diende. Gleichman vertelde dienaangaande(*): 'Een paar maanden na mijne benoeming wenschte van Hall van mijne hand een paar artikelen ten gunste van het Kabinet te hebben, die geplaatst zouden worden in de Amsterdamsche courant. Nadrukkelijk verzocht ik van die taak verschoond te blijven. De Minister berustte. In den loop van den zomer kwam ik voor heeter vuur te staan. Van de Commissie van Rapporteurs over de spoorwegwet maakte de heer Thorbecke deel uit. Als zoodanig stipte hij eigenhandig in margine van het ontwerp Voorloopig Verslag verscheiden wijzigingen aan, die voor het meeren-

(*) *De Gids* van April 1903.

deel door die commissie werden goedgekeurd en aangebracht. Zóó althans had men den Minister verhaald, en nu wenschte hij te weten, *welke* wijzigingen dat waren. Hij had door een inferieur ambtenaar inzage van het concept-Verslag gekregen en mij werd opgedragen die wijzigingen na te gaan en te resumeeren. Ik meende mij van die opdracht niet te mogen kwijten. Een ontwerp-verslag met al hetgeen daartoe behoort - zoo veroorloofde ik mij den Minister zoo bescheiden mogelijk op te merken - mocht de Kamer niet verlaten; het was bestemd voor de leden van de Commissie van Rapporteurs alleen en allerminst had een lid van de Regeering daarvan kennis te nemen. Ditmaal was de Minister ernstig verstoord. Hij zeide genoeg te hebben van mijn consciëntie-bezwaren en met mij niet meer te kunnen werken.

Ik verliet het gebouw van het Ministerie, na den Secretaris-Generaal Van Hoijtema op de hoogte gebracht te hebben van hetgeen gebeurd was. Deze was evenals ik van meening, dat het met mijne werkzaamheden bij het Departement ten einde liep. Gedurende zes of acht dagen was ik thuis gebleven, toen ik een uitnoodiging kreeg van den heer van Hoijtema, om bij hem op het Departement te komen. Zwijgend overhandigde hij mij een voordracht aan den Koning, waarbij Van Hall in de meest waardeerende termen mijne bevordering tot Referendaris aanbeval.'

Mr. Gleichman kwam er dus goed af, maar... hoeveel commiezen zouden gehandeld hebben als hij, hoeveel Ministers zouden het opnemen, zooals Van Hall deed? De heer Schokking herinnerde bij de voorlaatste Begrooting nog aan de biographie van Quarles van Ufford door Van Limburg-Stirum, waaruit blijkt, dat de Ministers vroeger hun ambtenaren verplichtten hun politieke denkbeelden door de pers te propageeren. En Prof. van der Vlugt achtte het bij dezelfde gelegenheid noodig te waarschuwen tegen het voorbeeld van Frankrijk en Amerika, waar de ambtenaren in den verkiezingsstrijd de Regeering moeten dienen, aan wie zij hare aanstelling danken. Reeds vroeger had deze geleerde in het tijdschrift *Onze Eeuw* gewezen op de wenschelijkheid, om de rechtspositie der ambtenaren van beroep derwijze te regelen en te verzekeren, 'dat zij zich niet voelen overgeleverd aan het welbehagen van den partijman, dien voor een wijle het grillig spel der stembuskansen en der parlements-krakeelen plaatste aan de spits van hunne hiërarchie.'

Dat gevoel van onveiligheid, dat gemis aan zelfstandigheid, zelfs buiten den dienst, doet schade aan het geheele zijn van den ambtenaar. Men klaagt over gebrek aan frischheid en opgewektheid(*), over het duffe en muffe in de ambtenaarswereld; vermoedelijk zal dit beter worden, als men aan het genoemde welbehagen grenzen stelt in dien zin, dat de ambtenaar, die zijn plicht doet, niet voor ontslag behoeft te vreezen.

(*) Het *Handelsblad* van 24 Aug. 1905 schreef: 'Er is nagenoeg geen tak van openbaren dienst, die een groot aantal personen telt, of men kan de klachten over slechten geest, ontevredenheid, lusteloosheid bij hoogere en lagere ambtenaren, maar al te gemakkelijk hooren.' Is het er zoo mede gesteld, dan mag men waarlijk wel wat haast maken met het aanwenden van geneesmiddelen.

Aan een zelfstandig ambtenaarskorps heeft de dienst behoefte, aan een korps, waar stipte gehoorzaamheid aan ambtelijke bevelen wordt betracht, maar geene persoonlijke ondergeschiktheid bestaat, waar geen afwijking van bepaalde opdrachten wordt toegelaten, maar wel de vrijheid van handelen, die noodig is bij gedragen verantwoordelijkheid, waar ieder zich bewust is, dat hij dient, maar niemand hierdoor zijn gevoel van eigenwaarde inboet, waar degene, die zijn plicht verwaarloost, er tegen loopt, maar degene, die zijn plicht naar eisch vervult, veilig is.

* * *

Voor die zelfstandigheid zijn noodig behoorlijke salarieering en vastheid van positie. Eenige maanden geleden werd te Drongelen in 't land van Heusden en Altena een gemeente-veldwachter gevraagd op eene jaarwedde van *f* 250. 't Spreekt van zelf, dat zoo'n man moet uitzien naar bijverdiensten en door die bijverdiensten zijne zelfstandigheid inboet. In een der nummers van *De Politiegids* komt de mededeeling voor, dat te Zwartewaal een veldwachter wordt gevraagd op een tractement van *f* 300 met eenige emolumenten. De Redactie van het blad merkt hierbij op: 'De zelfstandigheid van den man? Hij *moet* zelfstandig zijn en tegenover een ieder *gelijk.* Maar wie wil hem deze krachttoer eens leeren?' En zooals het met deze gemeente-veldwachters gaat, zoo gaat het met menig ander ambtenaar.. 'Onvoldoende salarieering' - zei Mr. Levy indertijd in een vergadering van post-ambtenaren - 'is de kwaal van alle ambtenaren in Nederland.' Prof. Fabius erkent dit; hij vindt 'dat een ambtenaar in den regel minder ontvangt dan iemand met ongeveer gelijke positie buiten de ambtenaarswereld en veel minder dan in het vrije bedrijf,' maar hij troost de ambtenaren met de verzekering, dat zij een deel van hun tractement ontvingen in 'eene ideëele renumeratie(*). Van die 'eere der ambtelijke positie' kan de gemeente-veldwachter te Drongelen echter niet eten en de hoogere ambtenaar evenmin. Prof. Fabius vindt het onredelijk, dat de ambtenaar zou hebben: de eere der ambtelijke positie en daarbij nog het inkomen van het vrije beroep; maar onze tijd hecht aan die eere minder dan vroeger en de ambtenaren zijn tegenwoordig nuchter genoeg om te meenen, dat zij aanspraak hebben op een behoorlijk bestaan en niet gedwongen moeten worden tot het jagen naar bijverdiensten, die schade doen aan hun zelfstandigheid en om deze en andere redenen schaden aan den dienst.

En die toegenomen nuchterheid - gevolg van het veldwinnend democratisch besef, van de ontzaglijke uitbreiding van het ambtenaarskorps en van het nader komen tot de burgerij - heeft er ook toe geleid, dat de ambtenaren de zoogenaamde vastheid hunner positie, die

(*) *Sociale vraagstukken,* Leiden, 1905.

zooveel goed moet maken in het ambtenaarsleven, tegenwoordig met een kritisch oog beschouwen en zich afvragen, of die vastheid wel voldoende verzekerd is.

Mr. J.G. Schölvinck meent(*), dat hiertoe ook een psychische reden heeft medegewerkt: ‘men is nerveuser dan vroeger; de nerveuse natuur vraagt grooter zekerheid.’ Hoe dit zij, de vast aangestelde ambtenaren zijn tot het inzicht gekomen, dat zij feitelijk slechts aangesteld zijn voor onbepaalden tijd en meerendeels elken dag zonder vorm van proces ontslagen kunnen worden. En zij vragen thans als één man ontheven te worden van het gevoel van onveiligheid, dat zich van hen meester maakte, een gevoel van onveiligheid, dat hoe eer hoe liever wijken moet, niet alleen in 't belang der ambtenaren, maar ook in 't belang van den dienst. Zij vragen geen onafzetbaarheid, maar wel, dat hun afzetting bij de wet zal worden geregeld, hetzij door aanstelling voor het leven met aanwijzing der gronden, waarop ontslag kan worden verleend, hetzij door aanstelling voor onbepaalden tijd met waarborgen tegen ongemotiveerd ontslag. Hier te lande worden de rechterlijke ambtenaren, de leden van de rekenkamer en de notarissen voor het leven aangesteld. In Duitschland geldt dit, als regel, ook voor de overige burgerlijke ambtenaren. Over de vraag, of het wenschelijk geacht mocht worden, hier het Duitsche voorbeeld te volgen, staakten in de juristenvergadering van 1897 de stemmen. Om welke reden de helft der aanwezigen tegen levensaanstelling was, is uit het debat niet af te leiden. Naar 't schijnt, achtten velen het verschil tusschen aanstelling voor onbepaalden tijd met waarborgen tegen ongemotiveerd ontslag en levenslange aanstelling met aanwijzing der gronden, waarop ongevraagd ontslag kan gegeven worden, zeer gering. Mr. J.A. Levy, die tot de vóórstemmers behoorde, verklaarde later in een vergadering te Amsterdam, dat het in beginsel hetzelfde is: levenslange aanstelling en geen ontslag zonder wettelijke reden. ‘'t Is eenvoudig een verschil in uitdrukking: 't eene is een positieve, 't andere een negatieve wending.’ Niet allen denken echter over dit onderscheid zoo gering. Nog onlangs schreef me een voorstander van een wettelijke regeling van het ambtenaarscontract: ‘geen levenslange aanstelling; dat kweekt den dood in den pot bij onze toenemende bureaucratie; wie zijn plicht niet meer doet, moet ontslagen kunnen worden...’ Blijkbaar verwarde de schrijver levenslange aanstelling met onafzetbaarheid. Zeer zeker moet iemand, die zijn plicht niet doet, ontslagen kunnen worden; maar hiertegen is de levenslange aanstelling geen bezwaar, althans wanneer de redenen van ontslag in de wet vastgelegd zijn en onder deze redenen ook is opgenomen ‘verregaande nalatigheid in de vervulling van opgelegde plichten’ - zooals voor de officieren - of ‘gebleken voortdurende achteloosheid in de waarneming van het ambt’ - zooals bij de rechters - of welke formuleering van ernstig plichtverzuim dan ook.

(*) Rede te Amsterdam, 14 Januari 1904.

Zorgvuldige overwegingen en ondubbelzinnige aanwijzing van de gronden, waarop ontslag kan verleend worden, is, zooals prof. de Louter in de genoemde juristenvergadering betoogde, zeer zeker noodig; maar waar aan deze voorwaarde voldaan is, behoeft men zich volstrekt niet bezorgd te maken, dat levenslange aanstelling den dood in den pot zal kweeken.

Er is een tijd geweest, dat aanstelling der ambtenaren voor het leven onvereenigbaar werd geacht met een krachtig bewind. Men leze na, wat Philips van Leiden hierover meer dan vijf eeuwen geleden schreef. In de dagen der Republiek wijzigden zich echter de begrippen naar den eisch van nieuwe behoeften en kreeg men vaste, voor 't leven aangestelde ambtenaren, die zich, wanneer zij tegen recht en redenen ontslagen werden, op den rechter konden beroepen. De Fransche tijd bracht later weer andere inzichten. In de grondregels, waarop de constitutie van 1798 gebaseerd was, werd aangaande de ambten en bedieningen verklaard, dat zij lastgevingen der Maatschappij waren *voor een bepaalden tijd.* In de Grondwet van 1801 vinden we echter reeds weer ambtenaren, die voor hun leven benoemd werden, namelijk de leden van het Nationaal Gerechtshof. En toen de Fransche tijd voorbij was, werd dit - in de Grondwet van 1814 - uitgebreid tot de leden der provinciale hoven, terwijl de tijd van bediening der andere rechters door de wet zou worden geregeld. Het volgende jaar werd dit opnieuw uitgebreid en weldra volgde de wet op de Regterlijke Organisatie, die bepaalde in welke gevallen en op welke wijze de leden der Rechterlijke Macht door den Hoogen Raad uit hun ambt kunnen worden ontzet. Op de rechterlijke ambtenaren volgden in 1840 de leden der Rekenkamer en twee jaar later de notarissen. Hierbij is het sedert gebleven. Voor de militaire officieren werd aanstelling voor onbepaalden tijd voldoende geacht. Thans vragen de burgerlijke ambtenaren vastheid van positie en zij hebben te kennen gegeven, dat zij aan de vastheid der rechters de voorkeur geven boven de vastheid der officieren. De Proeve van een wetsontwerp, waarin zij hunne wenschen formuleerden, bepaalt in art. 3: *De burgerlijke ambtenaren*(*) *worden voor hun leven aangesteld,* maar in dezelfde Proeve wordt ook bepaald, dat ieder ambtenaar, onder toekenning van wachtgeld, tijdelijk buiten dienst gesteld kan worden, indien de door hem bekleede betrekking wordt opgeheven en dat hij op de wijze, bij afzonderlijke wetten geregeld, op pensioen gesteld kan worden - dus bij erkende ongeschiktheid of op hoogen leeftijd - terwijl tevens bepaald is, dat hij, indien hij de hem opgelegde plichten niet nakomt, gestraft kan worden, desnoods ook met ontslag. Onder deze beperking zou zelfs Philips van Leiden, als hij in onzen tijd leefde, vermoedelijk met de aanstelling voor het leven vrede gehad hebben.

(*) Onder burgerlijke ambtenaren verstaat het ontwerp alle personen door de bevoegde macht aangesteld in vasten dienst van het Rijk, de Provincie, de Gemeente of eenig ander publiekrechtelijk lichaam ter vervulling eener bezoldigde betrekking.

Opmerkelijk is, dat herhaaldelijk, wanneer een geruchtmakend ambtenaarsontslag aan de orde is, van een of andere zijde betoogd wordt, dat zoo'n ontslag eigenlijk geen straf mag heeten. Het ontslag van den Wageningschen leeraar Lindeman b.v. gaf het *Utrechtsche Dagblad* aanleiding tot de opmerking: 'Als "straf" kunnen wij ons denken: berisping, boete, verplaatsing en wat dies meer zij. "Ontslag" is: beëindiging eener rechtsverhouding.' En de Minister van Waterstaat was het met dit blad eens: 'Evenmin als de benoeming is een belooning, komt het mij voor, dat men van een ontslag kan spreken als van een straf,' zei de Minister. Hij erkende echter, dat de meerderheid van de mannen, die op dit gebied gezag hebben, niet aan zijne zijde staan. Gelukkig! Verbeeld u, dat de ambtenaren waarborgen verkregen tegen ongemotiveerde bestraffingen, maar dat de zwaarste straf, het ontslag, hiervan werd uitgezonderd, omdat dit zou zijn geen straf, maar... de beëindiging eener rechtsverhouding! Van een opgelegde boete b.v. beroep op een onpartijdig rechtscollege en van de 'doodstraf' niet? Mr. J.A. Levy schreef terecht: 'zulk een ontslag heeft met straf niet alleen uiterlijke overeenkomst, maar van straf ook de innerlijke natuur.' Een ongevraagd ontslag, al dan niet eervol verleend, is in den regel een straf en 't maakt een treurigen indruk, bij dergelijke gelegenheden telkens weer te moeten hooren, dat het eigenlijk niets anders is dan eenvoudig opheffing der dienstbetrekking.

Men moest met die 'juristerij' eindelijk eens ophouden. Wanneer iemand ontslag wordt gegeven wegens ziekte, of wegens het bereiken van een bepaalde leeftijdsgrens of - waar getrouwde ambtenaressen uitgesloten zijn - wegens huwelijk, dan is dit ontslag uiteraard geen straf; maar wanneer een ambtenaar wegens tekortkomingen ontslagen wordt, dan heeft zulk een ontslag van straf de 'innerlijke natuur' en prate men niet van het diepzinnig onderscheid tusschen straf en disciplinairen administratieven maatregel, maar noeme men de zaak bij den juisten, voor ieder begrijpelijken naam.

Boven is reeds terloops gezegd, dat in de dagen onzer Republiek een ambtenaar, die zich wederrechtelijk ontslagen achtte, zich tot den rechter kon wenden. In het Papegaey ofte Formulier-boeck van 1649 is een request opgenomen van een dorpsschoolmeester, die zich tot het Hof van Holland wendde, omdat de dorpsregenten hem ontslagen hadden 'tegen recht ende redenen ende alleenlijck uyt een quaetgunstigheydt.' Ook wordt vermeld het geval van den secretaris van Muiden, die in 1671 zich beklaagd had, dat de schepenen hem niet langer in hun college wilden admitteeren en toen op bevel van 't Hof in zijn ambt hersteld werd. 'Alle ambtlieden stonden ter zake van de uitoefening hunner bediening voor het Hof te regt,' schrijft Nijhoff van het Hof van Gelderland. Op den eersten landdag, na de omwenteling van 1795 in Gelderland gehouden, werd echter bij de afkondiging van de rechten van den mensch verklaard, dat daarmede ten eenenmale onbestaanbaar

was, dat het hof zich nog met andere zaken bemoeide dan met judicieele, matrimoniale en justitieele zaken. Het beginsel van de scheiding van staatsmachten, de séparation des pouvoirs, deed hier zijn intrede en de constitutie van 1798 bepaalde uitdrukkelijk, dat geen lid der rechterlijke macht zich in de uitoefening van wetgevende of uitvoerende macht mocht mengen. Sinds dien tijd schuwt de rechter het terrein der administratie en is deze zelf rechter in haar eigen zaak. Nog in 1855 zei Thorbecke: ‘Geeft men de beslissing aan een andere macht dan aan de uitvoerende, dan verkort men de rechten der uitvoering.’ 't Duurde geruimen tijd, eer men inzag, dat die bezorgdheid voor de rechten der uitvoering de overheid in de gelegenheid stelde straffeloos onrecht te plegen en dat dit toch eigenlijk in een beschaafden staat niet te pas kwam. Waar de administratie recht sprak in haar eigen zaak, kon men dit bezwaarlijk rechtspraak noemen. Rechtspraak is immers volgens Kappeijne's bekende definitie: ‘de daad van een *onpartijdige,* die oordeelt tusschen partijen over eene quaestie van recht.’ En onpartijdig kan de administratie in deze bezwaarlijk zijn, omdat zij zelf partij is. Mr. Vos betoogde, dat dit niet het eenige bezwaar is; hij noemt de administratie voor die taak geheel ongeschikt en wijst o.a. op 't gemis van een goed geregeld procesrecht; maar afgezien hiervan ligt het voor de hand, dat alleen reeds de partijdigheid deze rechtspraak, die geen rechtspraak is, veroordeelt. Men is het er thans hier te lande dan ook wel over eens, dat hierin verandering moet komen: de grondwet heeft in 1887 aan den wetgever de opdracht gegeven, deze materie ter hand te nemen. Bij deze grondwetsherziening is namelijk bepaald, dat de wet de beslissing van andere twistgedingen dan die over eigendom en daaruit voortspruitende rechten, over schuldvordering en andere burgerlijke rechten kan opdragen hetzij aan den gewonen rechter, hetzij aan een college met administratieve rechtspraak belast. Tot die *andere* twistgedingen rekent men de geschillen over maatregelen van administratief gezag. Tot het gewone burgerlijke recht kunnen deze geschillen, naar de opvatting van de groote meerderheid onzer juristen, niet gerekend worden. Is er een orgaan van het publiek gezag bij betrokken, dan behoort zoo'n geschil - althans in den regel - thuis in een andere afdeeling van het recht, die men publiekrecht noemt. Sommige rechtsgeleerden, als Prof. Krabbe en Mr. van Idsinga, zijn het met deze onderscheiding niet eens; doch de groote meerderheid onzer juristen is met Roëll en Oppenheim van oordeel, dat ‘de wetenschap en het gezond verstand de onderscheiding tusschen publiek- en privaatrecht gebiedend eischen.’. De vraag, wat in deze als wetenschappelijk criterium geldt, laat ik rusten; voor mijn doel is het voldoende te weten, dat geschillen tusschen bijzondere personen en een orgaan van het publiek gezag en tusschen twee zulke organen onderling, als regel, geacht worden te behooren tot het publieke recht en dus niet tot de bevoegdheid van den gewonen rechter. En

daar aan de genoemde ‘opdracht’ van de Grondwet van '87 nog altijd geen uitvoering gegeven is, behoort tot op dit oogenblik hier te lande de rechtspraak in het publieke recht in hoofdzaak nog bij de administratie zelve en kan de overheid op het terrein van het publieke recht dus straffeloos onrecht plegen. Straffeloos! Want al is de overheid voor haar beslissingen verantwoording schuldig aan de openbare meening, zich uitend in de vertegenwoordiging, ieder weet, dat de tusschenkomst van Kamers en Gemeenteraden in deze bitter weinig geeft. En waar straffeloos onrecht geschieden kan, blijft het plegen van onrecht niet achterwege. Dit ondervindt het publiek en dit ondervinden ook de ambtenaren. Want ook de ambtenaarsverhouding wordt gerekend te behooren tot het publieke recht. De juristenvergadering van 1897 heeft dit met groote meerderheid ‘uitgemaakt.’ ‘De verhouding van den Staat en zijne onderdeelen tot zijn ambtenaren is van publiekrechtelijken aard,’ verklaarde zij. 't Is dus begrijpelijk, dat de ambtenaar met zijn klachten over schennis van rechten bij de rechtbank geen gehoor vindt. ‘Als de rechter maar “ruikt” - zei Prof. Krabbe in een rede, die hij 28 April 1902 te Utrecht hield - “dat het een quaestie is van ambtenaarsrecht, dan laat hij den klager in de raadzaal niet toe.” Toen - om een enkel voorbeeld te noemen - in 1892 de eervol ontslagen commandant der Amsterdamsche brandweer zich tot de Rechtbank te Amsterdam wendde met zijn klacht over ontslag zonder pensioen, verklaarde de Rechtbank zich onbevoegd. In den laatsten tijd heeft de Bond van Ned. Onderwijzers tot vijfmaal toe bij den rechter gehoor gevonden met zijn klachten over schennis van door hem overgenomen geldelijke aanspraken van onderwijzers, maar men mag hieruit niet afleiden, dat de rechter aangaande zijn bevoegdheid thans een veel ruimer opvatting huldigt. Hij moge thans kennis willen nemen van geldelijke vorderingen van ambtenaren, in onderzoek naar het rechtmatige van administratieve handelingen treedt hij niet: het publieke recht en dus ook het ambtenaarsrecht is voor hem nog altijd verboden terrein. Een ambtenaarsontslag moge nog zoo onbillijk zijn, de rechter zal er zich niet mede bemoeien.

Toen in de voorlaatste verkiezingsperiode aan verschillende candidaten voor de Tweede Kamer gevraagd werd, hoe ze dachten over de behoefte der ambtenaren aan wettelijke regeling van hun rechtstoestand, antwoordden sommigen, dat de administratieve rechtspraak weldra zou geregeld worden. Blijkbaar gingen zij daarbij uit van de meening, dat dan de zaak in orde zou zijn. Administratieve rechtspraak is rechtspraak in geschillen over rechten en verplichtingen uit het publieke recht, dus ook uit het ambtenaarsrecht en zoodra die adm. rechtspraak er is, zal de ambtenaar een rechtbank hebben, waar hij zijn klachten over schennis van rechten aanhangig kan maken. Maar wat helpt dat tegen een onbillijk ontslag, zoolang door zoo'n ontslag geen recht geschonden wordt! “Administratieve rechtspraak is” - zooals Minister

Loeff terecht zei - “uit den aard der zaak meer bestemd eene rechtspositie te versterken dan eene rechtspositie te regelen.” Met een rechtbank alleen zullen de ambtenaren dus nog niet geholpen zijn. Er zal allereerst bepaald moeten worden, om welke redenen de ambtenaar mag worden ontslagen. De formuleering hiervan zal niet gemakkelijk zijn, in 't bijzonder wat de dienstvergrijpen aangaat, daar opsomming hier moeilijk en een algemeene formule allicht te vaag zal zijn; maar de rechter moet toch weten, ter zake van welke feiten al dan niet ontslag mag worden opgelegd, om het even of hij die straf zelf heeft op te leggen, zooals in Duitschland geschiedt, dan wel of hem de contrôle is opgedragen over de bestraffingen, door de adm. autoriteit verricht, zooals Minister Loeff wilde. Deze Minister wilde in de ambtenaarswet de redenen van ontslag vastleggen, en de administratieve autoriteit bij de toepassing onder de contrôle van den administratieven rechter stellen. Meent de ontslagene dan, dat het ontslag niet overeenkomstig de wet is, dan kan hij zich tot dien rechter wenden. Bevindt deze, dat de feiten, op grond waarvan het ontslag gegeven is, niet bewezen worden of de bewezen feiten naar de ambtenaarswet het ontslag niet wettigen, dan doet hij het ontslag te niet. Op deze wijze zal de ambtenaar gewaarborgd zijn tegen ongemotiveerd ontslag. 't Spreekt vanzelf, dat alleen twijfelachtige gevallen aan het oordeel van den rechter onderworpen zullen worden. Waar geen schijn of schaduw van schuld is, zal de autoriteit zich van bestraffing, waar de schuld niet te ontkennen is, de ontslagene zich van beroep op den rechter onthouden. Juist voor die twijfelachtige gevallen is onpartijdige rechtspraak dringend noodig, zoowel ter wille van den ambtenaar als van den dienst. Zoolang die rechtspraak ontbreekt, leidt in die twijfelachtige gevallen elk ambtenaarsontslag tot klachten over onbevredigd rechtsgevoel en de drukte, die van zoo'n ontslag te voorzien is, schrikt soms de autoriteit van ingrijpen af, ook al is zij overtuigd, dat de straf verdiend is en de dienst bij het ontslag gebaat zou zijn. Zoodra de rechtspraak er is, zal de administratieve autoriteit in zulke gevallen het gerust op de uitspraak van den rechter laten aankomen: de agitatie tegen het ontslag heeft dan geen recht van bestaan meer, omdat 's rechters uitspraak het rechtsgevoel bevredigen zal. De aanwezigheid van deze rechtspraak, mits dan ook zijn arbeidsovereenkomst geregeld is, zal den ambtenaar, die zijn plicht doet, het gevoel van veiligheid hergeven, dat hij noodig heeft en den ambtenaar, die zijn plicht verzuimt, de gelegenheid ontnemen, om van het onbevredigd rechtsgevoel te profiteeren. En zoowel het eene als het andere zal ten goede komen aan den dienst.

Van de bedoelde twijfelachtige gevallen trekken in den regel de voorbeelden van ontslag wegens buiten dienst verrichte handelingen het meest de aandacht van het groote publiek. Ieder meent over zoo'n geval te kunnen oordeelen en geeft meestal gaarne zijn meening ten beste. Dat die meeningen zeer uiteenloopen, is begrijpelijk. De ambte-

naarsvrijheid leent zich zoo bij uitstek voor verschil in opvatting. De een vindt, dat de ambtenaar ook buiten dienst altijd ambtenaar blijft, de andere, dat hij buiten dienst zoo vrij is als gewoon burger, terwijl nog anderen - de meerderheid, naar 't schijnt - den middenweg kiezen, maar 't onderling oneens zijn over de vraag, waar de grens dier vrijheid moet getrokken worden. Het bepalen van de juiste grens is hier uitermate moeilijk. Mr. Drucker zei bij behandeling van de zaak-Lindeman in de Tweede Kamer: “Ik geloof, dat een ambtenaar veel meer gewaarborgd zal zijn, indien ieder concreet geval wordt onderzocht door een onpartijdig rechtscollege, dan wanneer men tracht de verplichtingen nauwkeurig in wetsartikelen te formuleeren.” Mr. Treub liet zich in een vergadering te Amsterdam in denzelfden geest uit. 't Wil mij echter voorkomen, dat het rechtscollege toch dient te weten, waar de strafbaarheid van den ambtenaar voor daden, zijn particulier leven betreffende, begint. Werd bepaald, dat deze strafbaarheid begint, waar schade aan den dienst geconstateerd wordt, dan zou er een grens getrokken zijn, die den ambtenaar behoorlijke vrijheid verzekert zonder het dienstbelang in gevaar te brengen. Op dit standpunt heeft zich ook de vader van de Maastrichtsche ambtenaars-verordening, Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, geplaatst. Deze verordening, merkwaardig als de eerste, die den rechtstoestand der gemeente-ambtenaren regelt, voor zoover de Rijkswet dit toelaat, en merkwaardig ook door verscheidene milde en wijze bepalingen, heeft bovendien den ambtenaar bij de uitoefening van zijne grondwettelijke rechten in bescherming genomen door te bepalen, dat hij hiervoor alleen kan worden gestraft, als hij deswege door den strafrechter onherroepelijk veroordeeld is. Deze bescherming zal meer effect hebben dan het hooggeroemde schild der grondwet. Slechts één voorbeeld is me bekend van een ambtenaarsontslag, dat ongedaan gemaakt werd op grond van strijd met grondwettelijke rechten, namelijk het geval van den gemeente-ontvanger te Nijeveen, die ontslagen werd, omdat hij verhooging van jaarwedde gevraagd had. Met het oog op art. 8 der Grondwet, dat aan ieder - ook aan den ambtenaar dus - 't recht waarborgt om verzoeken aan de bevoegde macht in te dienen, vond de Regeering dit toch te kras. Men meene echter niet, dat in de kwart eeuw, die sinds de vernietiging van dit raadsbesluit verloopen is, geen ambtenaren lastig gevallen zijn wegens 't gebruik maken van door de Grondwet gewaarborgde rechten. Zelfs ontbreekt het nog heden niet geheel aan voorschriften, die een geheele categorie van ambtenaren uitdrukkelijk het gebruik van een politiek recht ontzeggen. Ik herinner aan de bepaling, voorkomende in de instructie van de buitengewone (onbezoldigde) gemeente-veldwachters in Noord-Holland: “Het is verboden zich in den strijd der politieke partijen te mengen, zich bij vereenigingen, die dit beoogen, aan te sluiten of op andere wijze in het streven en de bemoeiingen van dergelijke partijen een werkzaam aandeel te nemen.” Deze bepaling moge

een unicum zijn, dat ze bestaat, bewijst, hoe weinig de autoriteiten soms om het grondwettelijk recht van den ambtenaar geven. “Wil men een in waarheid flink ambtenaarspersoneel, dat zich zijner waarde bewust is” - schreef Mr. Fokker in zijn praeadvies aan de juristenvereeniging - “men erkenne allereerst hun gelijk recht als burgers.” De ambtenaar is op dit gelijk recht bijzonder gesteld; wie het hem door strafbepalingen onthouden wil, vrage zich af, of het nut, dat hiervan te verwachten is, wel opweegt tegen het nadeel, dat ons geheele openbare leven er van zou ondervinden.

In den laatsten tijd is aan de orde gekomen 't ongevraagd ontslag aan ambtenaressen op grond van huwelijk of zwangerschap. Toen men den openbaren dienst in eenige takken voor vrouwen openstelde, heeft men geen rekening gehouden met de mogelijkheid, dat de vrouwelijke ambtenaar, die in 't huwelijk trad, in dienst zou blijven. Destijds kwam dit niet voor, maar in de laatste jaren hebben nieuwerwetsche begrippen omtrent de taak der getrouwde vrouw hier ingang gevonden en thans zien Staat en Gemeente zich voor de vraag gesteld, of 't àl dan niet wenschelijk is, de gehuwde vrouw uit den openbaren dienst te weren. De uiterste feministen, die elke regeling, welke voor de vrouw een uitzondering maakt, uit den booze achten, eischen ook hier gelijkstelling; maar zij vergeten, dat de dienst op de gehuwde vrouw niet met dezelfde vastheid kan rekenen als op den gehuwden man. In den regel komt voor de vrouw, die in 't huwelijk treedt, reeds spoedig de zwangerschap met de schade, die deze voor den dienst medebrengt. 't Is begrijpelijk, dat de Overheid zonder noodzaak die schade niet op zich wil nemen, te meer, daar het zeer waarschijnlijk is, dat het nadeel zich niet bepalen zal tot de bedoelde dienstverzuimen alleen. En noodzaak in dien zin, dat er voor de ambtenares, die wegens huwelijk ontslagen wordt, geen ongehuwde opvolgster te vinden zou zijn, bestaat bijna nergens. Van de zijde van het dienstbelang beschouwd, zou de regel, dat voor de ambtenaressen de dienstbetrekking met het huwelijk eindigt, dus voldoende gemotiveerd zijn. Met het huwelijk, niet eerst met de zwangerschap: wie gehuwde ambtenaressen toelaat, moet de natuurlijke gevolgen van het huwelijk mee in den koop nemen. En 't ambtenaarsbelang is evenmin gebaat met de toelating van gehuwde vrouwen. De ambtenares, die bij haar ambtelijke taak nog de taak van huismoeder op zich neemt, loopt groot gevaar, te laat tot het besef te komen, dat zij haar krachten overschat heeft en dat het beter zou geweest zijn, als de wetgever haar tegen zichzelf beschermd had. En de mannelijke ambtenaar, die zijne vrouw in betrekking laat blijven, steunt het denkbeeld van Mr. van Houten: “men kan volstaan met de salarieering tot op het peil van 't geen een ongetrouwd man noodig heeft,” een denkbeeld, dat in de ambtenaarswereld terecht geen instemming vindt. De overgroote meerderheid der gezinnen kan het hier - zij 't dan ook met moeite - nog wel stellen, zonder dat de huismoeder uit werken gaat en 't is te

hopen, dat dit hier nooit gewoonte zal worden. Want voor elk gezin, vooral wanneer er kleine kinderen zijn, is de arbeid der gehuwde vrouw buitenshuis, de gebonden betrekking, een ramp. En 't ligt zeer zeker op den weg van den Staat, bij de beantwoording van de vraag, of de gehuwde vrouw uit den openbaren dienst geweerd moet worden, ook rekening te houden met het belang van het huisgezin. Waar, zooals in dit geval, dienst- en ambtenaarsbelang samengaan met het belang der maatschappij, kan het antwoord niet twijfelachtig zijn.

* * *

Een paar jaar geleden werd in de Afdeelingen der Tweede Kamer(*) "van sommige zijden met eenigen nadruk betoogd, dat in het algemeen regeling van den rechtstoestand van ambtenaars- of werkliedenpersoneel geenszins per se vermeerdering van *rechten* in zich sluit, doch feitelijk niet verder gaat dan verzekering van *vastheid* van positie." Nu zal niemand betwisten, dat de grondslag van de regeling moet zijn: *verzekering* van de vastheid van positie. De zoogenaamd vast aangestelde ambtenaren zijn zich bewust geworden, dat de vastheid hunner positie, hun bestaanszekerheid te wenschen overlaat en ze vragen thans - wat in onzen tijd, nu men zich tegen alle gebeurlijkheden verzekert, voor de hand ligt - behoorlijke verzekering van die vastheid van positie. De Overheid heeft ingezien, dat het hiertoe wel zal moeten komen, maar wenscht uiteraard in de eerste plaats het dienstbelang te beveiligen en nu is men zoekende naar een regeling, die het dienst- en het ambtenaarsbelang in deze met elkaar in overeenstemming brengt. Dat zulk een regeling zonder vermeerdering van rechten mogelijk zou zijn, is echter bezwaarlijk aan te nemen. Men is 't er over eens, dat voor de bedoelde verzekering noodig is de administratieve autoriteit onder de contrôle van een of ander rechterlijk college te stellen; doch wat zou deze contrôle den ambtenaar baten, als hij zich niet op geschonden rechten zou kunnen beroepen! Neem 't geval - om een paar eenvoudige voorbeelden te noemen - dat een gemeente-ambtenaar zich kwam beklagen over te late uitbetaling van salaris of over ziekte-verlof. De rechter zou den man ongetroost laten vertrekken, want recht op maandelijksche betaling heeft hij niet - hoogstens op grond van de uitdrukking *jaar*wedde op *jaarlijksche* betaling - en recht op verlof heeft hij evenmin. 't Is zelfs moeilijk te zeggen, waarop hij *wel* recht heeft. Niet eens op een schriftelijke aanstelling, laat staan op een akte van aanstelling met de noodzakelijkste bepalingen. Men kent in verschillende takken van dienst periodieke salaris-verhoogingen, die uiteraard verband houden met klimmende levensbehoeften, maar recht op die verhoogingen hebben de meeste ambtenaren niet. In den regel luidt het, dat die verhoogingen toegekend

(*) Voorloopig Verslag op het in 1903 ingediende wetsontwerp betreffende wijziging der Gemeentewet.

kunnen worden, in plaats van dat ze toegekend worden, tenzij er reden is voor bestraffing. Van recht op gebruik van vrijen tijd, zij het dan ook onder de beperking te voren genoemd, is meestal evenmin sprake als van recht op vacantie; van recht op spoedige vergoeding van uitgaven evenmin als van recht op spoedige betaling voor extra diensten, van recht op verhoor evenmin als op 't geen overigens behoort tot een behoorlijken rechtsgang bij de toepassing van tuchtmiddelen, enz. enz.

Neen, zonder vermeerdering van rechten komt men er niet: de ambtenaar heeft voor zijn bestaanszekerheid verschillende rechten noodig. Men kan hem thans, ook al doet hij zijn plicht, te gronde richten door ontslag, maar de administratie kan hem ook nog door andere middelen in zijn bestaan ernstig schaden en, voor zoover 't dienstbelang toelaat, moeten ook hier aan de willekeur grenzen worden gesteld. "Willekeur is thans mogelijk" - zei Mr. E. Fokker 4 Dec. 1901 in de Tweede Kamer, "haast over de gansche lijn, ten aanzien van geheel het ambtenaarsbestaan." En willekeur tegen te gaan zonder rechten toe te kennen aan degenen, die aan deze willekeur bloot staan, gaat nu eenmaal niet. Men zal dus de oude huiverigheid tegen het toekennen van rechten aan ambtenaren moeten overwinnen. Aan redenen tot geruststelling ontbreekt het gelukkig niet. Veel van die rechten zijn nu reeds gewoonte en alle rechten, die de ambtenaren ter bescherming tegen willekeur noodig hebben, zijn in verschillende landen reeds in de wet omschreven, zonder dat dit, voor zoover bekend, den dienst geschaad heeft. Bovendien zal de wetgever naast de rechten ook de plichten omschrijven: de ambtenaar zal evenals de arbeider vermeerdering van rechten moeten koopen voor meerdere gebondenheid.

Men is zoekende - schreef ik - naar een regeling, die het dienst- en het ambtenaarsbelang met elkaar in overeenstemming brengt. Aan het Dep. van Binnenl. Zaken heeft men een paar jaar geleden een aanvulling van de gemeentewet ontworpen, die, in afwachting van de wettelijke regeling van het ambtenaarscontract, aan de gemeentebesturen den plicht oplegde bij verordening de dienstvoorwaarden voor de personen in gemeentedienst te regelen. Aan het Dep. van Financiën heeft men in 1904 een regeling tot stand gebracht - bij Kon. Besluit - van den rechtstoestand der belasting-ambtenaren en aan de Afd. Posterijen en Telegraphie heeft men eenige regelen opgesteld voor het onderzoek aangaande dienstvergrijpen der ambtenaren. Bovendien hebben verschillende gemeentebesturen zich bezig gehouden met een regeling van de arbeidsvoorwaarden der gemeente-werklieden en heeft de gemeente Maastricht de reeds genoemde regeling van den rechtstoestand harer ambtenaren tot stand gebracht. En in verband met de jongste wijziging der provinciale wet, begonnen zich ook de provinciale staten met de arbeidsvoorwaarden van de provincie-ambtenaren te bemoeien. Bij al die pogingen bleek echter, dat afdoende hulp alleen te verwachten is van een wettelijke regeling van het ambtenaarscontract. Zestien jaar

geleden, bij de behandeling der pensioenwetten, heeft de tegenwoordige voorzitter der Tweede Kamer er reeds op gewezen, dat het dien kant uit moest. Mr. Drucker heeft hier nog onlangs in de Kamer aan herinnerd. “Laat ons hopen” - voegde hij er bij - “dat het van heden gerekend niet nog 16 jaren behoeft te duren, eer aan dien dringenden nood een einde komt.” De Minister van Justitie, deze opmerking beantwoordende, erkende dat door de regeling van het arbeidscontract die van het ambtenaarscontract nog meer urgent zal worden en dat de wensch, om de regeling zoo spoedig als eenigszins mogelijk is tot stand te brengen, bij de Regeering zeer levendig is.’ De vraag dringt zich echter op, waarom het Departement van Justitie dan alvast, tusschen de bedrijven van de ontwerpen betreffende de adm. rechtspraak door, niet aan de voorbereiding van het ontwerp-ambtenaarswet begint, of waarom de Regeering deze voorbereiding niet opdraagt aan een Staatscommissie?

Men is zoekende; het ambtenaarskorps zelf ook, - alleen het Departement, vanwaar 't ontwerp zal moeten komen, niet?

't Geldt hier een zaak, die geen onnoodig uitstel toelaat. Er aan mede te werken moet ieder toelachen, die weet - en welk deskundige weet dit niet? - dat dienst- en ambtenaarsbelang spoedige voorziening eischen.

Amsterdam, Juli 1906.

J. DE VRIES.

Het wonderjaar te Gent.
(Juni 1566 - April 1567)
Door Dr. Daniel Jacobs.
(1869-1901).

III[de] Hoofdstuk.
De hervormde godsdienst wettelijk erkend.

De beeldenstorm had dus te Gent gewoed gedurende den namiddag en den nacht van den 22[sten] Augustus. Maar reeds 's anderen daags achtte het stadsbestuur zich in staat, om voortaan alle wanordelijkheden te keer te gaan. Eerst en vooral wilde men het oproer beletten, dat men vreesde op de Koornmarkt te zien geschieden. Dank zij de voorzorgen, die men genomen had, om het graan tegen verminderden prijs te laten en ook dank zij de gewapende macht, die men ter plaatse had, liep de markt rustig af(*). Na het sluiten der markt deed de hoogbaljuw met de tachtig man, die hij onder zijn bevel had, eene ronde in de stad om degenen, die zich nog in de kerken mochten bevinden, er uit te jagen(†). 's Anderen daags, 24 Augustus, deed het magistraat een voorgebod afkondigen, waarbij aan iedereen verboden werd zich in kloosters of kerken te begeven, om aldaar eenige schade aan te brengen op straf van den strop(§). En om dit voorgebod meer klem bij te zetten, werden er dadelijk twee galgen opgericht, de eene op de Vrijdagmarkt, en de andere op de Koornmarkt(**).

(*) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, LXXV. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 36. - Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 189-196. - Van Vaernewijck, die te dien tijde stapelheer van het koren was, geeft over die gebeurtenis belangrijke inlichtingen.

(†) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, LXXV. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 36-37. - *Brief recueil,* blz. 302.

(§) Gachard, *Notice biographique* etc., blz. 120.

(**) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 73. - *Discours des choses advenues,* XXXII. = Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 200. - De Kempenaere, *Vlaemsche Kronijk,* blz. 13.

Doch de hervormden lieten zich door deze maatregelen niet afschrikken. Thans de beeldenstorm bewezen had, dat de overheid zich tegenover hen machteloos had bevonden, dachten zij sterk genoeg te zijn, om in de kerken binnen de stad hunne predikatiën te houden en hun godsdienst uit te oefenen. Reeds veel vroeger, den 28sten Juli, hadden sommigen hunner aan den voorzitter van den Raad van Vlaanderen gevraagd, dat men hun binnen de stad eene kerk zou willen afstaan; doch daarin was niet toegestemd geworden(*). Thans, den 23sten Augustus, begaven zich nogmaals twee hervormden naar het Schepenhuis, om dit verzoek te hernieuwen. Evenals vroeger werd hunne vraag van de hand gewezen. Doch ditmaal gaven de hervormden het daarbij niet op. Eenigen hunner trokken naar de St. Pieterskerk, zuiverden den beuk van al de gebroken voorwerpen, die er door elkaar op den vloer lagen, plaatsten er zitbanken en deden er al de noodige toebereidselen, om er 's anderen daags hunne predikatie te houden. Den 24sten Augustus gingen zij inderdaad hun voorstel ten uitvoer brengen. Maar op het laatste oogenblik ontstond er een geschil tusschen de predikanten: de een wilde aan de overheid gehoorzamen, die het prediken in de stad verboden had, de andere wilde over dit verbod heenstappen. Intusschen waren de schepenen van de gebeurtenissen onderricht geworden; de sergeanten en dienaars, die zij dadelijk ter plaatse zonden, konden het houden der predikatie in de St. Pieterskerk beletten(†).

Daar het bleek, dat het grootste gedeelte der oproerlingen uit vreemdelingen bestond, die zich te Gent waren komen vestigen, deed het magistraat den 25sten bij trompetgeschal uitroepen, dat alle vreemde gezellen de stad te verlaten hadden en er binnen het half jaar niet meer mochten terugkomen op straf van geeseling en ban. Al wie na tien uren 's avonds zich zonder licht op straat begaf, zou aangehouden worden. De hotelbazen of herbergiers mochten geene vreemdelingen in huis nemen, zonder hunnen naam en toenamen op het Schepenhuis te vermelden. Bovendien waakten alle nachten de gilden en neringen met een groot aantal schepenen en edellieden(§).

Den vorigen dag had het magistraat een brief ontvangen van den pensionaris Borluut, die nog aan het Hof vertoefde, waarbij te kennen gegeven werd, dat de regeering aan iedereen toeliet de veldpredikatiën ongewapend bij te wonen, op voorwaarde dat men niets tegen den Roomschen godsdienst, tegen diens uitoefening of tegen diens priesters zou ondernemen en dat men de katholieke kerken zou eerbiedigen. De

(*) Zie hooger.

(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 197-199. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* LXXVIIII-LXXX. Het verslag plaatst die gebeurtenis ten onrechte na het ontvangen van den brief der landvoogdes van 28 Augustus.

(§) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 203. - *Brief recueil* blz. 303.

landvoogdes had zulks toegestaan op aandringen der verbonden edelen, die haar een verzoekschrift in dien zin hadden overhandigd(*).

Den 26sten Augustus, om elf uren 's nachts, werd een brief ontvangen van den Graaf van Egmont, die het schrijven van den pensionaris Borluut bekrachtigde. Bij dien brief zond Egmont insgelijks een afschrift van de overeenkomst, gesloten tusschen de landvoogdes en de verbonden edelen, met last het in de stad te doen afkondigen(†).

In den avond van den 28sten werd insgelijks een brief ontvangen van de landvoogdes, die nagenoeg het volgende inhield: ‘Wij willen niet nalaten U te verwittigen, dat de koning, door zijn brieven van 31 Juli l.l., ons zijne beslissing te kennen gegeven heeft over de zaken, waarover wij sedert de maand Mei zijn raad gevraagd hadden. Hij kon zijn antwoord niet vroeger geven, omdat hij de komst afwachtte van den Markies van Bergen en den heer van Montigny. Zijne Majesteit, inziende hetgeen wij hem voor oogen gesteld hadden met advies van de vliesridders en van de leden van den Raad van State en den Geheimen Raad, stemt er in toe, dat de inquisitie opgeschorst worde. Ook is hij tevreden, dat nieuwe plakkaten nopens de kettervervolging zullen opgemaakt worden, maar hij heeft nog niet beslist, of dit door middel der Staten-Generaal zal geschieden. Nopens dit laatste punt hebben wij er op aangedrongen, dat hij zoo haast mogelijk zijn inzicht zou te kennen geven, zoodat wij binnen kort zijn antwoord verwachten.

En daar wij hem vertoond hebben, hoe een groot getal der Edellieden, die ons in April l.l. hun verzoekschrift overhandigd hebben, vreezen, dat Zijne Majesteit hun dit ten kwade zou duiden, zoo heeft de koning, willende handelen volgens zijne natuurlijke goedertierenheid en niets meer verfoeiende dan verbittering, besloten dat, zoo wij dachten, dat zulks (volgens men ons beloofd heeft) de rust kon herstellen, wij hun de verzekering mochten geven, dat niets over de verleden gebeurtenissen hun zou ten laste gelegd worden. Dan moeten zij zich echter voortaan gedragen als goede en trouwe onderzaten zijner Majesteit, en dan moeten ook al hunne verbonden verbroken worden, zoolang de beloften, door Zijne Majesteit gedaan, zullen nagekomen worden.

Voorts verwittigen wij U ook, dat Zijne Majesteit wil, dat het oud en waar katholiek geloof behouden worde. Ook moeten alle ambtenaars al hunne krachten inspannen, opdat geene wanordelijkheden zouden gebeuren, als Zijne Majesteit in de landen van herrewaarts over zal komen orde stellen, hetgeen hij zoohaast mogelijk doen zal.

Van dit alles hebben wij U willen kennis geven, opdat gij des te beter uwen plicht zoudt doen als goede en trouwe onderdanen zijner

(*) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 37-38, blz. 135-139. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* LXXVI. - *Brief recueil*, blz. 302-303.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, LXXVII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 38, 139-140. - *Discours des choses advenues*, XXVI verso. - *Brief recueil*, blz. 303. - De Kempenaere, *Vlaemsche Kronijk,* blz. 13.

Majesteit en weerstand bieden aan alle oproermakers en stoorders van de openbare orde, voor het behouden van den katholieken godsdienst, den dienst Zijner Majesteit, de rust van het vaderland en van u zelve in het bijzonder'(*).

's Anderen daags, den 29sten Augustus, werd de St. Baafskerk voor de eerste maal sedert den beeldenstorm ontsloten. Er werd eene mis gezongen onder de bescherming van een zeker getal soldeniers 'ende daert te voren gheroken hadde naer den goddelicken wieroock, daer stanct nu naer tbuspoer, ende daer men plach te hooren tzoete gheluut der hurghelen, daer hoorde men nu somtijts een busse bassen'(†).

's Anderen daags werd, insgelijks voor de eerste maal sedert den beeldenstorm, mis gelezen in de St. Michielskerk(§). Den 1sten September hernam aldaar broeder Jan van der Haghen zijne sermoenen, die hij sedert den 20sten Augustus had gestaakt. 'Zijn hair was ghescoren, zoodat men niet en bekende, dat hij crune hadde'(**). Allengskens begon men dus weer den katholieken godsdienst uit te oefenen, en hier en daar durfden de geestelijken het reeds wagen zich op straat te vertoonen. Doch voorzichtigheidshalve hielden zij zorgvuldig hunne kruinen verborgen en droegen wereldlijke kleederen.

Van zijn kant begon het magistraat ook allengskens zijn gezag weer te winnen. In den nacht van den 29sten Augustus begaf de hoogbaljuw zich met zijne hallebardiers ten huize van Lieven Onghena en van diens broeder Jan, met het inzicht hen gevangen te nemen. Beiden waren echter uit de stad afwezig(††).

Het aanhouden van sommige onbeduidende beeldenbrekers kon inderdaad niet zooveel gevaar opleveren als dat van predikanten, die op het volk een zoo grooten invloed hadden uitgeoefend. Wat er ook van zij, acht andere personen, die men wist aan den beeldenstorm deelgenomen te hebben, werden denzelfden nacht uit hun bed gehaald en gevangen geleid naar het groot kasteel(§§).

Van Vaernewijck(***) beweert, dat in denzelfden nacht 'hadde ooc de justicie gheweest voor tbedde van twee predikanten, die bij haer wijfs laghen en sliepen, als Hermannus, een Vriese, ende Petrus Carpentier(†††) van Meesene, in den Wescant, ende waren te Ghendt in de Cluse up dHoochpoort ghelogiert, ende zij vraechden die maigistraet of zij medeghaen wilden, ende haer was ghezeijt neen, dat zij ander zochten, te weten den weert in de Cluse.... Wat dit in hadde, dat

(*) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 141-143. - *Correspondance* de Philippe II, d. II, blz. 534. - *Discourss* XXXIII. - *Brief recueil,* blz. 303-504.
(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 206.
(§) Idem, I, blz. 218.
(**) Idem, I, blz. 218.
(††) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 145-146.
(§§) *Brief recueil*, blz. 304. - *Discours*, XXXV verso.
(***) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke Tijden,* I, blz. 215-216.
(†††) Zie over Carpentier te Water, *Geschiedenis der hervormde kerk te Gent.*

men de predicanten (die de wurtel van al waren, ende tvolc beroerden ende vanden gheloove trocken) niet en vijnck, ghaf menich groot wondere. Vele namen daer uute, dat mer niet an commen en mochte, om dat zij van groote meesters, zoo zij presumeerden, ghezonden waren. Ander zeyden, twas om beroerte te schuwen. Maer dat en ghaf ooc gheen veerwe: want men vijnck wel andere persoonen, en daer en quam gheen perijckel af.'

Van Vaernewijck kan zich maar niet inbeelden, waarom men deze predikanten niet heeft gevangen genomen, en hij eindigt met deze woorden:

'Maer wat duvelsche plaghe oft tooverie dat hier af in den wech gheweest heeft, dat es mij onbekent. Ic en wilder ooc mijn hoofd niet meer mede breken.'

Heeft het magistraat werkelijk deze twee predikanten laten ontsnappen, of bestaat die gebeurtenis enkel in de verbeelding van Van Vaernewijck? De officieele bronnen reppen geen woord over dit punt. Maar dit is niet te verwonderen. Hoe had de hoogbaljuw zich voor den hertog van Alva kunnen verontschuldigen over die nalatigheid, indien hij er zich plichtig aan gemaakt had? Al is het ook mogelijk, dat Van Vaernewijck zijn gezegde staaft op valsche geruchten, die onder het volk in omloop waren, toch wint zijne bewering niet weinig aan waarschijnlijkheid, als men bedenkt, dat het magistraat niet eenen der talrijke predikanten, die zich te Gent ophielden, in hechtenis heeft doen nemen, spijt het bevel der landvoogdes. Nochtans schijnt het wel, dat men het had kunnen doen, indien men het gewild had. Toen de hoogbaljuw onverwachts de beeldenbrekers uit hun bed ging halen, kan men niet aannemen, dat al de predikanten zouden hebben kunnen ontsnappen, zonder de oogluiking der stedelijke overheid. Het verhaal van Van Vaernewijck schijnt te doen gelooven, dat het magistraat ook in deze omstandigheid krachtdadigheid miste en dat het, door het in hechtenis nemen der predikanten, vreesde oproer te verwekken. Misschien heeft de hoogbaljuw zich slechts bij de gebroeders Onghena aangeboden, omdat hij op voorhand wist, dat zij de stad hadden verlaten en om zoodoende den schijn te hebben toch aan de bevelen der landvoogdes te gehoorzamen.

Dadelijk daarna schreef de hoogbaljuw aan den graaf van Egmont, om te weten, hoe hij de acht gevangen beeldenbrekers moest behandelen(*). Het antwoord van Egmont is ons niet bewaard gebleven. De volgende dagen werden nog andere personen op dezelfde wijze gevangen(†). Daar het magistraat ook vernomen had, dat de gebroeders Onghena met nog andere beeldenbrekers zich te Antwerpen bevonden, zoo werd er den 28sten Augustus aan den markgraaf van Antwerpen geschreven, om hem te verzoeken de aangeduide personen in hechtenis

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 144.
(†) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 146. - *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* LXXXI.

te nemen(*). Geen antwoord werd echter op dien brief ontvangen(†).

Den 2den September kreeg het magistraat bericht, dat de hervormden de kerk van Akkergem hadden afgespied met het doel er zich later meester van te maken en er hunne predikatiën te houden. Pieter de Rijcke, een der bijzonderste hervormde ministers, voor de schepenen ontboden, verklaarde, dat zulks buiten zijn weten en willen geschied was(§). Dank zij het groote getal krijgsknechten, die ter plaatse gezonden werden, bleef de bedreigde kerk van allen aanslag vrij(**). Ondertusschen had men het getal krijgsknechten tot zeshonderd vermeerderd, en dezen verdeeld in vier vendelen, onder het bevel van Frans van Wijchuus, Frans Passcharis, Anthonis de Stoppeleere en Mr. Artus Boessens. Alle nachten waakten twee dezer vendelen op de Koornmarkt en andere punten der stad(††).

Den 7den September in den voormiddag(§§) vergaderden deze vier vendelen op de Koornmarkt, om aldaar de plechtige halsrechting bij te wonen van drie beeldenbrekers, die door de schepenen ter dood verwezen waren op bevel der landvoogdes(***). Die halsrechting gaf tot niet de minste moeilijkheid aanleiding. De volksmenigte, die zich een oogenblik meester gewaand had, toen het magistraat zich tegenover haar machteloos had getoond, begon integendeel met schrik bevangen te worden, nu dat de stedelijke overheid zich had versterkt en vast beraden scheen de orde te handhaven. De hervormden vreesden voortaan in botsing te komen met het stadsbestuur en lieten dan ook de vervolgingen, die men tegen de beeldenbrekers inspande, tamelijk rustig geschieden. Zij achtten het voorzichtiger vreedzaam de voordeelen te genieten, die zij tot nog toe hadden bekomen, en door onderhandelingen trachtten zij te verkrijgen, hetgeen zij verder begeerden. Van zijn kant achtte het magistraat zich nog niet sterk genoeg, om de hervormden al te zeer te verbitteren door hun het veroverde weer te ontnemen. Zoo liet men hen rustig het status quo behouden, zoolang zij de openbare macht niet stoorden. De twee partijen vreesden elkander; ook volgde nu een tijdperk van betrekkelijke rust, slechts onderbroken door eenige zwakke pogingen tot het stichten van wanordelijkheden, die overigens dadelijk door het magistraat gefnuikt werden.

Den 9den September werden de voornaamste hoofden der hervormden voor het magistraat ontboden en hun werd gevraagd, of zij zich dachten

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 147-148. - *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* DXXXII. - *Discours des choses advenues,* XXXVI verso.

(†) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, LXXXIII. - *Discours* XXXV verso.

(§) *Discours des choses advenues*, XXXVII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 149.

(**) *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, XXIIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 42. - *Discours des choses advenues,* XXXVII.

(††) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 220.

(§§) Het *discours* (XL) zegt den 8sten September voormiddag; het *brief recueil* den 8sten, 's namiddags.

(***) Gachard, *Notice historique* etc. blz. 78.

te gedragen volgens de overeenkomst tusschen de landvoogdes en de verbonden edelen gesloten, en volgens het plakkaat van 25 Augustus. Hun werd ook gevraagd, of zij dit wilden onder eede beloven en onderteekenen namens al de hervormden, opdat zij op lijf en goed zouden verantwoordelijk zijn, mocht deze overeenkomst niet nageleefd worden. De predikant Hermannus antwoordde daarop, dat zij bereid waren aan de bevelen van den koning en van de landvoogdes te gehoorzamen, zoolang deze niet tegenstrijdig waren met hun geweten. Het afleggen van een eed vond hij overbodig. Ook wilde hij geene verbintenis aangaan namens al de hervormden, omdat men hem dan steeds zou kunnen verantwoordelijk maken voor de euveldaden, door enkele kwaadwilligen gepleegd. Hermannus en zijne gezellen weigerden dus het verzoek der schepenen in te willigen. Vooraleer zij heen gingen, vroegen zij nog, dat het magistraat hun een tempel binnen de stad zou willen afstaan, opdat de hervormden gedurende den winter, die nakende was, zonder moeite het woord Gods zouden kunnen aanhooren. Daarop werd hun ten antwoord gegeven, dat zulks rechtstreeks tegenstrijdig was met de bevelen van de landvoogdes en van den graaf van Egmont, en dat het magistraat het dus niet kon toestaan(*).

Nog denzelfden dag werd het verhaal dezer bijeenkomst overgebriefd aan den graaf van Egmont en 's anderendaags sloot deze in persoon met de afgevaardigden der hervormden: Pieter de Rijcke, Jacob van der Haeghe en Jacob Lobberjoos, in tegenwoordigheid van sommige leden van het magistraat eene overeenkomst, die als volgt luidde:

‘Opdat alle onlusten en oneenigheden, veroorzaakt door den godsdienst in deze stad Gent, zouden mogen ophouden en belet worden, en opdat alle burgers en ingezetenen dezer stad voortaan samen in vrede en eensgezindheid zouden kunnen leven, dat handel en nijverheid in hun vroegeren staat zouden kunnen hersteld worden, hebben de belijders van den nieuwen godsdienst de verbintenis aangegaan, hetgeen hierna volgt te onderhouden en voor zooveel het in hunne macht is, te doen onderhouden, en dit bij voorbaat, totdat er door den koning, na overleg met de Staten-Generaal, anders in voorzien worde.

Art. 1: Zij zullen de goddelijke diensten, predikatiën en andere oefeningen van den katholieken, sedert alle tijden gevierden godsdienst niet beletten; zij zullen ook, voor zooveel het in hunne macht is, niet toelaten dat den katholieken eenig beletsel, stoornis of beschimping gedaan worde.

Art. 2: Zij zullen zich onthouden eenige predikatiën, vergaderingen of andere oefeningen van hun godsdienst te doen binnen de stad, noch in eenige kerk buiten de stad, maar zij zullen zich vergenoegen te prediken op de plaatsen, die hun door den graaf van Egmont of door

(*) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 42-44, 152-155. - *Discours des choses advenues,* XL-XLI.

het magistraat zullen aangeduid worden; deze plaatsen zullen geriefelijk zijn en in de nabijheid der stad;

Art. 3: Daar zullen zij, maar enkel op Zon- en feestdagen, hunne predikatiën mogen houden;

Art. 4: Zonder dat het hun toegelaten zij eenig wapen te dragen, noch bij het gaan, noch bij het keeren;

Art. 5: Zij zullen niet meer dan twee ministers of predikanten ineens mogen bezitten; dezen zullen moeten geboortig zijn uit de landen van herrewaartsover, wezende onderzaten van Zijne Majesteit; zij zullen in handen van het magistraat den eed moeten afleggen, gehoorzame onderzaten te zijn in alle staatkundige zaken, zoolang zij hier zullen verblijven, zonder in hunne predikatiën eenig oproerig gezegde te uiten;

Art. 6: Alhoewel hierboven gezegd is, dat er slechts twee predikanten of ministers zullen mogen zijn, toch zullen zij er twee anderen mogen kiezen, die aan dezelfde eischen zullen moeten voldoen; zij zullen den twee eersten tot helpers strekken en hunne plaats innemen, indien zij door ziekte of door eene andere oorzaak belet zijn; maar er mogen maar twee predikanten op hetzelfde oogenblik werkzaam zijn;

Art. 7: In alles zullen zij aan het magistraat gehoorzaam zijn om de gemeene belastingen te dragen, en indien het noodig is, zullen zij het magistraat met lijf en goed bijstaan, tot het handhaven der openbare orde en het naleven dezer overeenkomst;

Art. 8: De predikanten zullen in hunne predikatiën het volk ernstig aanmanen het magistraat te eerbiedigen en zich in volle nederigheid te gedragen, opdat deze overeenkomst te beter moge nageleefd worden;

Art. 9: Daarom zullen allen in de eerstkomende vergadering met opgeheven handen den eed afleggen, het bovenstaande na te komen;

Art. 10: Niemand zal in den nieuwen godsdienst en de hervormde gemeente aangenomen worden, tenzij na het afleggen van dien eed;

Art. 11: De ondergeteekenden verbinden zich, zich stipt te gedragen volgens de hierboven vermelde verplichtingen, op straf van als meineedigen aangezien en getuchtigd te worden;

Art. 12: En tot meerder rust en zekerheid der hervormden zal het magistraat naar de voorschriften van de overeenkomst der landvoogdes met de verbonden Edelen, van 25 Augustus 1566, hun verzekeren, dat hun geene beletselen noch onaangenaamheden in hunne predikatiën zullen berokkend worden en dat uit oorzaak van deze predikatiën niemand vervolgd noch verontrust zal worden. Dit alles bij voorbaat, totdat hierover door den koning, na overleg met de Staten-Generaal, anders zal beschikt worden. De onderteekenaars dezer akte zullen, uit oorzaak van hun handteeken, vervolgd noch verontrust worden'(*).

(*) Gachard, *Notice biographique* etc., blz. 134-135. Deze akte draagt echter bij Gachard de dagteekening van den 24sten October. Maar het schijnt wel zeker, dat het eene herhaling is van de akte van den 10^{den} September, waaraan de hervormden zich voor 24 October nog niet hadden onderworpen. Men zal overigens opmerken, dat de bezwaren, door de hervormden den 11^{den} September tegen de artikelen, die zij met den graaf van Egmont den vorigen dag hadden onderhandeld, juist op de artikelen dezer akte toepasselijk zijn. Vergelijk den inhoud dezer akte met Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* II; Van den Vivere, *Chronycke*

Nadat deze overeenkomst neergeschreven was geworden, plaatste de graaf van Egmont er zijn zegel op en liet dan deze akte in de handen van het magistraat. De afgevaardigden der hervormden moesten er, volgens hun belofte, een afschrift van maken op perkament, en dit aan de schepenen afgeven, nadat het door verscheidene andere geloofsgenooten onderteekend zou zijn. Het magistraat zou dan deze overeenkomst in de stad doen afkondigen.

Nog denzelfden dag vertrok de graaf van Egmont naar Ieperen. Daar echter 's anderen daags de hervormden de behoorlijk onderteekende overeenkomst aan het magistraat nog niet hadden bezorgd, werden de afgevaardigden van den vorigen dag op het schepenhuis ontboden. Zij gaven te kennen, dat hunne gemeente tegen het onderteekenen der bedoelde overeenkomst verscheidene bezwaren had ingebracht. Dadelijk zouden de afgevaardigden naar den graaf van Egmont vertrekken, om hem daarvan kennis te geven.

Van zijn kant zond het magistraat Jan van Hembijze, Geeraart Triest en Jan du Bois, eensdeels om den graaf van Egmont van het verwijlen der hervormden te verwittigen en ook om het gedrag van de afgevaardigden der hervormden gade te slaan. In de bijeenkomst die met Egmont te Kortrijk werd gehouden, verklaarde deze laatste aan de hervormden, dat hij met al hunne uitvluchten niets te maken had, hun bevelende de onderteekende overeenkomst zoohaast mogelijk in handen der schepenen te bezorgen, zooals men deze te Gent in zijn bijzijn had opgemaakt.

Nadat de schepenen den afloop der bijeenkomst van Kortrijk hadden vernomen, ontboden zij nogmaals, den 17^{den} September, de afgevaardigden der hervormden(*), opdat zij de gevraagde akte, behoorlijk onderteekend, zouden afgeven. Zij verklaarden echter uitdrukkelijk, dat zij, gezien de bezwaren door hunne gemeente opgeworpen, geene mogelijkheid zagen de noodige handteekens te bekomen, zelfs waren er integendeel reeds, die hun gegeven handteeken hadden ingetrokken.

Dadelijk schreef het magistraat aan den graaf van Egmont, om hem de handelwijze der hervormden bekend te maken en hem tevens te vragen, hoe zij zelve zich te gedragen hadden.

Nog vóór het antwoord van Egmont op dien brief toekwam, lieten de hervormden den 17^{den} en ook den 20sten September aan het magistraat een verzoekschrift geworden, dat de redenen opgaf, waarom de overeenkomst, door hen met den graaf van Egmont gesloten, nog niet onderteekend was geworden.

Zij vonden er ten eerste een godsdienstig bezwaar in; zij wilden niet

van Ghendt, blz. 216-217; *Memorieboek*, blz. 342. - Dergelijke overeenkomsten werden ook door Egmont gesloten met de hervormden van Ieperen, Oudenaarde en andere plaatsen.

(*) Alleen Jacob van der Haghe en Jacob Lobberjoos beantwoordden die uitnoodiging.

bekennen, dat hunne leering *nieuw* was, zooals het in de overeenkomst geschreven stond. Ook konden zij onmogelijk de verantwoordelijkheid op zich nemen, deze overeenkomst, die gewoonlijk door den naam van acte de submission bestempeld wordt, door al de hervormden te doen eerbiedigen.

Het eerste artikel der onderwerpingsakte namen zij aan, en zij beloofden al hun krachten in te spannen om het te doen eerbiedigen. Nochtans konden zij er niet in toestemmen, dat men aan de plechtigheden der Roomschen den naam van *goddelijke diensten* gaf, noch van den *katholieken, sinds alle tijden gevierden godsdienst.*

Het tweede artikel namen zij insgelijks aan, op voorwaarde dat het magistraat het niet zou aanzien als een inbreuk op dit artikel, indien eenige hervormden ergens vergaderden om hunne zaken in orde te stellen; hetgeen des te meer zou noodig zijn, indien men door het woord predikatiën alle uitoefeningen van den hervormden godsdienst verstond, zooals het bedienen der sacramenten.

Ook onderwierpen zij zich aan het derde artikel; nochtans wenschten zij, indien er in de week geen feestdag was, ook den Woensdag van de predikatiën en uitoefeningen van hun godsdienst te mogen genieten.

Met het vierde artikel hadden zij insgelijks vrede op voorwaarde, dat men degen en dolk, die zelfs door de plakkaten toegelaten waren, niet als verboden wapens zou aanzien.

Het vijfde namen zij aan, indien hunne predikanten mochten geboortig zijn uit Spanje of andere landen aan den koning toebehoorende, en indien men van de bepaling: *oproerig gezegde* geen misbruik maakte.

Het zesde artikel beschouwden zij als aangenomen zijnde.

Het zevende beloofden zij eveneens na te komen, daar zij wisten, dat hunne ministers niet beweerden, zooals de priesters, vrij te zijn van de gehoorzaamheid, die men verschuldigd is aan het magistraat, als zijnde overheden, aangesteld door God. Het bleef echter wel verstaan, dat dit artikel niet bedoelde, hetgeen betrekking had op het geweten.

Het achtste artikel hadden zij reeds nageleefd en dit zouden zij nog doen in het vervolg, zoolang de stof en de tijd het zouden eischen, tant que la matière et le temps le requereroit.

Het negende insgelijks.

Wat het tiende artikel betrof, degenen, die naar de predikatiën kwamen, kon men dit niet beletten, zooals de graaf van Egmont dit beloofd had. Echter zou men den bedoelden eed eischen van diegenen, die de hervormde geloofsbelijdenis zouden afleggen.

Ook konden de ondergeteekenden geene verbintenis aangaan namens al de hervormden, want zij konden niet verantwoordelijk zijn voor misslagen, die anderen zouden begaan. Ook mochten hunne handteekens slechts voor hen alleen, als particuliere personen, geldig zijn. Maar zij zouden een ieder trachten te bewegen tot het naleven dezer overeenkomst, al scheen hun de straf tegen de overtreders wat al te streng en weinig geschikt om handteekens uit te lokken. Eindelijk, om meer

zekerheid te hebben, verlangden de hervormden, dat hunne ergste tegenstrevers, de Roomsche geestelijken, insgelijks eene dergelijke overeenkomst zouden te onderteekenen hebben.

Ziedaar de bezwaren, die de hervormden tegen de onderwerpingsakte in te brengen hadden en die zij eerst uit den weg wilden geruimd hebben, alvorens haar te onderteekenen. Het is niet te betwijfelen, dat vele dezer bezwaren gegrond waren en dat er in de bedoelde akte vaak woorden voorkomen, die, zonder nadere verklaring, dubbelzinnig heeten en zoo tot groote misbruiken konden aanleiding geven. Maar van een anderen kant moet men ook wel bekennen, dat de hervormden soms meer eischten, dan de graaf van Egmont ooit zou durven of mogen toegestaan hebben.

Den 20sten September schreef deze laatste aan het magistraat, hoe het hem verwonderde, dat de hervormden aarzelden hunne onderwerpingsakte te onderteekenen. Het magistraat moest hun van zijnentwege laten hooren, dat zij deze moesten onderteekenen en doen onderteekenen, er bijvoegende, dat hij degenen wel kende, die hem gezegd hadden volmacht te hebben om hem zulks te beloven. Wat hem betrof, hij zou houden, wat hij beloofd had; zij hadden zich op dezelfde wijze te gedragen, of hij zou wel zien, hoe hij hen zou te behandelen hebben.

Tengevolge van dien brief werden Pieter de Rijcke en Jacob Lobberjoos nogmaals op het Schepenhuis ontboden, doch zij bleven bij hunne vroegere weigering. Nochtans beloofden zij gehoorzaam te blijven aan het magistraat en diens voorschriften te eerbiedigen, de gewone belastingen te betalen en zich in het uitoefenen van hun godsdienst in alle nederigheid te gedragen, opdat geene onlusten zouden gebeuren.

Den 21sten schreef het magistraat dit besluit aan den graaf van Egmont over en zond hem tevens de twee verzoekschriften der hervormden. De graaf antwoordde den 24sten uit Ieperen, dat de opgeworpen moeilijkheden hem grootelijks verwonderden; toch moest het magistraat zorgen, dat de hervormden deden, wat hij hun had bevolen, in afwachting dat hij zelf naar Gent kwam, hetgeen ten minste nog vijf of zes dagen zou aanloopen(*).

Tot nog toe schenen de onderhandelingen, aangeknoopt tusschen de hervormden en den graaf van Egmont, dus weinig kans op te leveren om tot een goeden uitslag te geraken. Van weerszijden scheen men niet te willen toegeven. Deze crisis moest dan ook een noodlottigen invloed oefenen op de menigte, die nog steeds in opgewonden toestand verkeerde. Weer kon men een oogenblik vreezen de wanordelijkheden te zien losbreken, die pas een maand te voren de stad hadden beroerd.

Reeds den 25sten September liep de mare, dat de sectarissen andermaal de kloosters der vier biddende orden zouden aanranden en de kloosterlingen er uit verjagen. Daar het vergaderen van volkshoopjes

(*) Zie het verhaal dezer onderhandelingen in het *Discours des choses advenues,* XLI verso - XLVI. Vergelijk *brief recueil*, blz. 306-309.

in de straten aan dit gerucht een zekere waarheid gaf, brachten de bedreigde kloosterlingen reeds hunne goederen in zekerheid en bereidden zich tot de vlucht. Doch het magistraat bood hun de noodige bescherming aan en verdubbelde alom de stadswachten gedurende een tiental dagen. Dank zij deze maatregelen bleef het gevreesde voornemen der sectarissen tot eene loutere bedreiging bepaald(*).

Maar alhoewel er dus niets gebeurd was, toch bleef het katholiek gedeelte der bevolking met groote vrees bevangen. Dit wordt zeer klaar door het volgende feit aangetoond:

'Up den XXIX^{den} Septembris, Zondach zijnde, preecte broeder Jan Vanderhaghen voor der noene, in St. Jacobs keercke, ende de keercke was gheheel vul volcx, ende als tsermoen ghedaen was, mits dat de hendelduere niet gheheel open en was (zoo den coster ghelast es wijde hopen te doen, als de keercke vul volcx es) zoo wart tvolck zeer drummende, ende sonderlijnghe die vrauwen, die den meesten hoop waren, mits dat zij devoter dan de mans schijnen zijnde, ende te meer was van hemlien ghedrumt, omdat zij hem bewaren wilden jhegens die ghuesen ende ketters, diet zeer quaet up hem hadden, hoewel dat hem ghegeven was een gheleet van crijchsknechten tzijnder bewaernesse. In somam met dit ghedrum zoo quamt dat sommighe kinderen averecht vielen ende ooc eenighe vrauwen over malcanderen, zoo datter een vrauwe of twee creesch om haer kindt, roupende: wacht, wacht, dwelc zulck een gheruchte ende vreese maecte in de vrauwen, die ontrent den choor waren, die niet en wisten wat over hende van der keercke te doen was, zoo dat zij al de vlucht namen als spreeuwen, ende liepen tot in den sanctuarij, zoo dat daer al vul wart, ende als die priesters haer vraechden wat daer schuulde, zoo en ghaven zij gheen andtwoorde, maer elc begheerde slechs zijn leven te salveren, meenende dat men den predicant ende meer ander dootsmijtende was in de keercke. Ja, ooc een priester, die zijn misse anghesleghen hadde voor den name Jhesus autaer, quam zulck een vreese over, dat hij ghereeschap maecte om van zijnen autaer te loopen; maer alst allomme quam, zoo quamt al uut een cleen oorzake'...(†).

Deze gebeurtenis, door Van Vaernewijck, zeer waarschijnlijk ooggetuige, zoo levendig verhaald, is volkomen gepast om den toestand der gemoederen te kenschetsen.

's Namiddags van denzelfden dag ontstond er in dezelfde kerk onder het sermoen nog een beroerte. Daar de predikant sprak van diegenen, die van het geloof afgevallen waren, zei een toehoorder tot zijn gebuur, dat de predikant loog en de geestelijkheid zelf afgevallen was. Daardoor ontstond tusschen beiden een klein krakeel en terstond werden de aan-

(*) *Verslag vun 't Magistraet,* bl. 45-46, blz. 159-161. - *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* IIII^{xx}VI-IIII^{xx}VII. - *Brief recueil*, blz. 310.

(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 264-265. Vergelijk van Campene, *Dagboek,* blz. 29.

wezigen door vrees bevangen. ‘De pristers liepen uuter keercken, alzoo wit als doucken’, evenals een groot gedeelte der toehoorders. Eindelijk werd de ruststoorder vastgegrepen en door eenige soldaten gevangen weggeleid(*). Weinige dagen daarna werd hij losgelaten, na openlijke schuldbekentenis te hebben afgelegd(†).

Ook de hoofden der hervormde partij deelden de algemeene opschudding, die de menigte bezielde. In de eerste dagen der maand October hielden de leden van het Gentsche consistorie met de predikanten, niet alleen van Gent maar ook van Antwerpen, Valencijn, Doornijk, Rijsel, Armentiers en andere plaatsen, eene bijeenkomst in het gasthof ‘De Ster’ bij de Koornmarkt(§). Op de dagorde stond het teekenen der overeenkomst met den graaf van Egmont. De uitslag dezer bijeenkomst was, dat, aangezien Egmont aan de predikanten had gezegd, dat de consistorianten de onderwerpingsakte hadden geteekend, zij zelve dit insgelijks gedaan hadden. Daar het nu echter bleek, dat Egmonts bewering valsch was en men hen dus had bedrogen, zoo aanzagen de hervormden zich niet meer door hunne belofte verbonden en weigerden zij de bedoelde onderwerpingsakte.

In een brief van den 4^{den} October verhaalde het magistraat deze gebeurtenissen aan den graaf van Egmont. Deze antwoordde denzelfden dag uit Zottegem, dat de schepenen den volgenden morgen vier of vijf van de hoofden der hervormden te zijnent zouden ontbieden tot het nemen van een bepaald besluit nopens de onderwerpingsakte; een schepen en een pensionaris zouden op deze bijeenkomst aanwezig zijn. Diensvolgens werden den 5^{den} October de voorschepen, heer van Oomberghe, en de pensionaris du Bois naar Zottegem afgevaardigd, waar zij de afgevaardigden der hervormden vonden, namelijk Jacob Vanderhaghe, Jacob Lobberjoos, Jan Rutijnck en Mr. Cornelis Teymont. Aan deze laatsten gaf Egmont het uitdrukkelijk bevel, hem de behoorlijk onderteekende onderwerpingsakte af te leveren, volgens hunne belofte van den 10^{en} September. De hervormden drongen er op aan, dat het den graaf zou believen enkele woorden in deze akte bij te voegen. Maar Egmont wilde van niets hooren; erg gestoord stuurde hij aan zijne tegensprekers bittere verwijten en scherpe bedreigingen toe. Ook zegde hij hun: ‘Gij zoudt mij wel zooveel doen inlasschen, dat de koning het met mijn hoofd zoude kunnen betaald zetten’(**). De ongelukkige graaf wist niet, dat zijn hoofd reeds was verbeurd en dat het thans te laat was, om het nog te redden.

Deze bijeenkomst van Zottegem verbeterde dus geenszins den toestand; de scheuring tusschen Egmont en de hervormden dreigde weldra eene afgedane zaak te worden. Van een anderen kant was de toestand

(*) Van Vaernewijck, Idem, I, blz. 265-267. Vergelijk Van Campene, Idem blz. 30.
(†) Van Vaernewijck, Idem I, blz. 270.
(§) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* IIII^{xx}VIII.
(**) *Discours des choses advenues,* LI-LII.

der stad niet beter; de gemoederen waren meer dan ooit in gisting en verscheidene sporen van wanordelijkheden deden zich de volgende dagen voor.

Den 6^{den} October moest er op het St. Jacobskerkhof eene vrouw begraven worden, die tot den hervormden godsdienst behoorde. De predikant nam de gelegenheid waar, om op het graf eene lijkrede uit te spreken, die op eene echte predikatie geleek. Na ongeveer een uur gesproken te hebben in het bijzijn van een groot getal toehoorders, wel vijftienhonderd man zoo het schijnt, kwamen eenige hallebardiers den predikant verzoeken zijne rede te staken. Na nog eenige woorden gesproken te hebben om zijne predikatie te eindigen, verwijderde hij zich en de menigte ging uiteen(*).

'Den VII^{den} Octobris tsavonts tusschen licht ende donckere was wederom een groote verghaderinghe van volcke up Se. Jacobskeerchof, want men meende, dat men daer een vrauwe van de ghuesghezinde, wonende up den Steendam, beghraven zoude. Ende daer waren jonghers, die beghonden psalmen te zijnghen. Dat wilden drij capiteijnen vande drij regimenten van Ghendt beletten met sommighe soldaten, die zij bij haer hadden. Dit maecte, datter hoe lancx hoe meer volckx verghaerde ende toeliep. Die soldaten quamen gheloopen met ghevierde bussen naer den hoop vande ghuesghezinde, daer men de psalmen zanck, om hemlieden te verjaghen, maer zij riepen al met eenen voeijse: broeders, staet! staet! Daer was eene, die micte met zijn busse om te schieten, en daer was een ander van de ghuesghezinde, die hem van achter meende thooft te clooven, zoo men zeijde. Die capiteijnen wandelden daer over ende weder, om tvolck te doen scheeden, maer zij en wilden niet rumen. Sommighe ghijnghen naer huus ende quamen wederomme met gheweere ende bussen onder haer mantels ende cappen, zegghende: hadde die luijspoke zijn busse afghelaten, thadder dan van heir gheghaen. Int hende zijn die capiteynen vertrocken, ende tvolc es ook afghezepen; want men zeide al gheckende, dat die vrauwe, die ze daer begraven zoude, noch zat en span'(†).

Deze herhaalde oploopen hadden het magistraat, niet ten onrechte, zeer ongerust gemaakt. Ook werd er dadelijk aan Egmont een brief geschreven, om hem het gebeurde te verhalen en hem tevens te verzoeken, zijn gevoelen te laten kennen nopens de te nemen maatregelen, daar het magistaat niet van zins was zulke geuzenvergaderingen met psalmgezang en predikatiën binnen de stad toe te laten(§).

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 270-271. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 47-48, blz. 164-168, - *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* LXXXIX. - *Discours des choses advenues,* LII verso. - Van Campene, *Dagboek,* blz. 32.

(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 281-282. Vergelijk Van Campene, bl. 32.

(§) *Brief recueil,* blz. 312. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 48-49. Kervijn denkt, dat dit de brief is (afgedrukt op blz. 169-170 van 't *Verslag*), dien het magistraat den 9^{den} October tot Egmont richtte. Dat zulks verkeerd is, blijkt uit den brief zelf, en ook uit dezen, dien Egmont den 9^{den} October aan het magistraat schreef.

Egmont antwoordde den 9den October, dat men dergelijke vergaderingen door alle middelen moest trachten te beletten. Nochtans scheen het hem redelijk, dat men aan de hervormden - alhoewel zij hunne onderwerpingsakte nog niet hadden onderteekend - eene plaats buiten de stad zou afstaan, waar zij hunne predikatiën zouden kunnen houden en eene schuur oprichten, om tegen het slechte weder beschut te zijn. Tevens meldde hij, dat hij voor de laatste maal den heer Van Backerzele, zijn secretaris, naar de hervormden ging afvaardigen, om hen te verzoeken de overeenkomst van 10 September te onderteekenen(*).

Aangezien er echter denzelfden avond een nieuwe samenloop op het St. Jacobskerkhof was gebeurd en het gerucht liep, dat het de laatste niet zou zijn, zoo schreef het magistraat nogmaals om raad aan den graaf van Egmont. Daar het gebruiken van geweld zeer gevaarlijk kon worden, drong men er op aan, dat de graaf in persoon naar Gent zou willen komen, om bij de menigte den invloed van zijn gezag te doen gelden(†). Egmont antwoordde, dat hij eigenlijk geen afdoend middel kende om alle kwaad te beletten. Maar hij had aan de heeren van la Trouillère en Destambruges den last gegeven, zich met hunne manschappen ten dienste van het magistraat te willen stellen, indien zulks hun gevraagd werd. Hij achtte het niet geraadzaam zelf naar Gent te komen, tengevolge der moeilijke omstandigheden en der weinige macht, waarover hij kon beschikken(§).

Denzelfden dag, naar aanleiding van den brief 's daags te voren door Egmont geschreven, werden vier der hoofden van het consistorie, namelijk Pieter de Rijcke, Cornelis Teymont, Jan Rutinck en Jacob Lobberjoos op het schepenhuis ontboden. Hun werd aangetoond, hoe de vergaderingen en predikatiën, die men in de laatste dagen op het St. Jacobskerkhof gehouden had, tegenstrijdig waren met de overeenkomst van 25 Augustus, die zegde, dat de predikatiën der hervormden enkel daar mochten geschieden, waar zij tot op dien dag hadden plaats gehad. Voorts werd hun ook bekend gemaakt, dat het magistraat bereid was hun eene plaats af te staan buiten de stadspoorten, waar zij, ongestoord en onder dak, hunnen godsdienst zouden kunnen uitoefenen. Mr. Pieter de Rijcke nam daarop het woord en verschoonde zoo goed mogelijk de gebeurtenissen, die zich op het St. Jacobskerkhof hadden voorgedaan. Wat de plaats betrof, waar de hervormde godsdienst zou mogen uitgeoefend worden, Mr. Pieter de Rijcke en zijne gezellen hadden er persoonlijk niets tegen, dat zij buiten de stadspoorten gelegen was, alhoewel te Antwerpen en te Amsterdam de hervormden binnen de stad kerken te hunner beschikking hadden gekregen. Maar zij vreesden, dat de volksmenigte, die steeds in zeer opgewonden toestand verkeerde,

(*) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 46, 161. - *Brief recueil,* blz. 312-313.
(†) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 49-50. - *Discours des choses advenues,* LIII verso.
(§) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 50-51, 172. - *Brief recueil*, blz. 313. - *Discours des choses advenues,* LIIII.

zich bij het eerste slechte weder van eene kerk binnen de stad zoude meester maken, en wel bepaaldelijk van de kerk van Akkergem. Daarop antwoordden de schepenen, dat het geenszins in hunne macht was eene kerk binnen de stad toe te staan, aangezien dit in tegenstrijd was, niet alleen met de overeenkomst van 25 Augustus tusschen de landvoogdes en de verbonden edelen, en die van 10 September tusschen Egmont en de hervormden, maar ook met het uitdrukkelijk bevel van Zijne Majesteit. Ten slotte beloofden de gedaagden al hun invloed te gebruiken op de menigte om den wil der overheid te doen eerbiedigen, en zij verzochten, dan ook niet verantwoordelijk gemaakt te worden voor de wanordelijkheden, die buiten hun weten en willen zouden kunnen gebeuren(*).

De afloop dezer bijeenkomst werd dadelijk overgebriefd aan den graaf van Egmont(†) en aan de landvoogdes(§). Daarenboven besloot het magistraat 's anderen daags, in overeenstemming met de leden van den Raad van Vlaanderen, nog tweehonderd nieuwe soldaten in soldij te nemen(**). Den 12^{den} October werd een voorgebod afgekondigd, waarbij binnen de stad, hetzij in de straten, hetzij in kerken of andere gebouwen, alle vergaderingen van volk of plechtigheden van den hervormden godsdienst verboden werden(††). Tot op het einde der maand bleef dit voorgebod door de Gentsche bevolking stipt nageleefd, en de rust werd in de stad niet ééns gestoord(§§). De hervormden hadden ondertusschen vergunningen gekregen, die hun toelieten hun godsdienst uit te oefenen, zonder daarom geweld te moeten gebruiken.

Den 14^{den} October bood de heer van Backerzele zich aan bij het magistraat met brieven van den graaf van Egmont. De graaf meldde, dat, alhoewel hij van zins was niet meer met de hervormden te onderhandelen, aangezien zij hunne vroegere geloften niet hadden gehouden en hij dacht de noodige middelen te gebruiken om hen tot rede terug te brengen, hij toch liever wilde handelen met zachtmoedigheid dan met strengheid. Daarom zond hij den heer Van Backerzele, om de hervormden tot het onderteekenen van hunne onderwerpingsakte te bewegen en de bezwaren, die zij er tot nog toe tegen hadden ingebracht, uit den weg te ruimen.

(*) *Discours,* LV. - *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* XCIII-XCIIII. - *Verslag van* 't *Magistraet,* blz. 51-52, 173-178. - Vergelijk het onjuiste verhaal van Van Campene, *Dagboek*, blz. 34.

(†) *Verslag van 't Magistraet,* blz. 173-175. - *Discours,* LV.

(§) Gachard, *Notice historique* etc., blz. 127-128.

(**) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* XCVI; *Verslag van 't Magistraet*, blz. 53, 179. - *Brief recueil,* blz. 313. - Gachard, *Notice historique* etc., blz. 128-129.

(††) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* XCVII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 53-54, 180-181. - *Discours des choses advenues,* XCVII. - *Brief recueil,* blz. 313. - Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 286. - De Kempenaere, *Vlaemsche kronijk,* blz. 16. - Van Campene, *Dagboek*, blz. 34.

(§§) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 184-185.

De graaf verzocht, dat de schepenen, tot het behouden der openbare rust, aan Backerzele hun bijstand zouden verleenen.

Dadelijk trad Backerzele met de hervormden in betrekking, en na verscheidene onderhandelingen slaagde hij er eindelijk in, hen den 24sten October de onderwerpingsakte te doen onderteekenen, nadat zij op de keerzijde der akte het volgende protest hadden geschreven(*):

'Wij burghers ende inwoenders der stede van Ghendt, begheerende te leven naer de reformacie des heilighen evangeliums, nijet hebbende in meerder weerden naer de eere Gods ende die vrijheijt onzer conscientie dan donderdanicheijt ende ghetrouwen dienst van de Coninckliijke Majesteyt, metgaeders van zijnen gouverneurs, justicieren ende officieren, zijn vulveerdich, tot voorderinghe der ghemeene ruste ende welvaert der voorseide stadt, tonderscrijven zekere articlen van accorde ons voorgheleijt bij den hoochgheboren prince van Gavre, grave van Egmont etc., protesterende nijet min wel expresselic, voor God ende den menschen, tot ruste ende bewaringhe onser consciencie, dat wij tvoorseid accordt verstaen tonderscrijvene metten verstande ende verclaringhe zo hiernaer volcht:

Ten eersten prostesteeren wij van nu ofte hiernaemals nijet ghecalumniert ofte begrepen te werdene, ter oorzaeke van eenighe woorden die int voorseide accordt moghen te generael, twijffelachtich, captieuls ofte doncker ghestelt, ende diverschelic verstaen wesen, als namelic dese woorden: *religion nouvelle, service divin de la religion catholique de tout temps observée*, bij denwelcken wij nijet en verstaen ons ende der waerheyt eenichsins te prejudicierne, verstaende ooc dat, onder dwoordt *presches* begrepen ende ons toeghelaten werdt tgheheel exercitie ende oeffeninghe onser voorseide christelicker religie; protesteerende voorts dat dassistencie te doene den magistraet met lijffve ende goet, haer nijet voordere bestrecken en zal, dan tot alle politieque zaeken, nyet contrarierende onse professie ende religie voorseide.

Ende ten laetsten, protesteren dat ons verbandt ende obligatie, bij denzelven accorde ghedaen, nijet langhere dueren noch van weerden wesen en zal, dan zo langhe als de liberteijt ende vrijheijt van de religie, ons bij provisiën toeghelaeten, in wesen ende onghevioleert blijft, ofte dat bij de coninckliijke Majesteyt, met advise van de generalen staten nopende dezelve provisie daerop tvoorseid accordt ghefondeert es, anderssins gheordonneert zal werden'(†).

(*) *Discours des choses advenues,* LVIIII verso,

(†) Zie Gachard, *Notice historique*, blz. 136. - Als goedkeuring schreef Backerzele onder dit protest: 'Cejourd'huy XXIV doctobre at esté faict le protest par ceulx de la religion nouvelle en ma présence, selon que son Excellence a permis aux bourgeois de la ville de Gand, de povoir faire. - Le susdict protest a esté faict et accepté par Jehan de Casembroot, seigneur de Bacquerzele, commis et au nom de monseigneur le conte d'Egmont, etc. et a ledict Bacquerzele, en icelluy protest, soubzscript de sa propre main les desniers motz en franchoys.'

De overeenkomst van 10 September was dus eindelijk door de hervormden aangenomen, nadat men voldoening had gegeven aan een gedeelte hunner eischen. Nog denzelfden dag kwam Backerzele aan het magistraat den goeden uitslag zijner zending melden. Tevens verzocht hij, dat men hem eene plaats binnen de stad zou aanduiden, waar hij de hervormden zou kunnen verdagen om hunne onderwerpingsakte te onderteekenen. Daartoe werd afgestaan het huis der St. Sebastiaansgilde, op den Kouter, mits dat de baljuw er met zijn volk mocht wacht houden. Den 26sten October(*) werd aldaar de bedoelde bijeenkomst gehouden en weldra was de onderwerpingsakte der hervormden door driehonderd handteekens bedekt. Daarna kwam Backerzele aan het magistraat verslag doen over deze bijeenkomst. Hij had aan de hervormden een authentiek afschrift hunner onderwerpingsakte gelaten, omdat zij deze allen wilden onderteekenen en daarna in handen van het magistraat bezorgen. Ook drong hij er op aan, dat men thans de overeenkomst van den 10^{den} September in de stad zou doen afkondigen, overeenkomst, waarvan hij een afschrift aanbood. Maar de schepenen bemerkten, dat in dit afschrift sommige woorden bijgevoegd waren, die niet voorkwamen in de akte, door Egmont onderteekend en die zij in hun bezit hadden. Diensvolgens verklaarden de schepenen aan Backerzele, dat zij nooit met de hervormden onderhandeld hadden, tenzij op uitdrukkelijken last van den graaf van Egmont en dat zij daarom de bedoelde overeenkomst niet zouden laten afkondigen met de bijvoegsels, door hem, Backerzele, voorgesteld. Doch Backerzele bleef erop aandringen en maakte er het magistraat verantwoordelijk voor, indien door het niet afkondigen der overeenkomst al zijne onderhandelingen tot niets leidden en de hervormden hunne onderwerping weigerden. Overigens beloofde hij schriftelijk de goedkeuring der bedoelde bijvoegsels van den graaf van Egmont te bekomen. Evenals hij beloofden ook Mr. Pieter de Rijcke en twee anderen de onderwerpingsakte aan het magistraat te overhandigen, zoohaast een groot getal hunner geloofsgenooten haar zouden onderteekend hebben, hetgeen kort daarop gebeuren zou. Daarop gaven de schepenen eindelijk toe, en de afkondiging der bedoelde overeenkomst werd bevolen(†).

Op die wijze werd aan de hervormden een wettig bestaan erkend, mits de voorwaarden, door hen onderteekend en dit tot op het oogenblik, dat de koning, *na overleg met de Staten-Generaal*, er anders over beslissen zou. Maar ongeveer op hetzelfde oogenblik kregen zij eene andere vergunning. In een brief van den 9^{en} October had de graaf van Egmont het magistraat aangeraden aan de hervormden eene plaats buiten de stad aan te duiden, waar zij onder dak hunne predikatiën

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 291, spreekt van een andere bijeenkomst, die aldaar den 16^{den} October plaats greep. Het is ongetwijfeld eene vergissing. Ook geeft hij aan deze bijeenkomst eene andere bedoeling.

(†) *Discours des choses advenues*, LIX verso, LXII verso.

zouden kunnen houden, en 's anderen daags was hun dit reeds bekend gemaakt geworden.

Sedert dien dag hadden de hervormden naar eene dergelijke plaats uitgezien en den 24sten October(*) lieten zij aan het magistraat weten, dat zij twee plaatsen buiten de Brugsche poort gekozen hadden, om er hun tempel te bouwen. Maar vooraleer den grond af te staan, begeerden de eigenaars daartoe eene vergunning van het stadsbestuur te krijgen. Nadat het magistraat de bedoelde plaatsen had bezocht, werd de gevraagde toelating gegeven(†).

Den 27sten October hielden de hervormden voor de eerste maal hunne predikatie ter plaats, waar zij hun tempel zouden oprichten. Het was ‘een pleyn of stick landts groot als de Vrindachmaerct achter de heerbeerghe van Sente Jacob voornoemt, buten der Bruchschepoorte ende die ghedeputeerde vande ghues brochten daer voort eenen patroon, om aldaar eenen tempel te temmeren, up een ronde oft achtcante manniere; van haute zoude tgherase wesen ende met wissen oft banderoen daer tusschen gevlochten, ende dan met moortel of cleem gheplaestert, met clare ongheschilderde ghelaesveinsters, was dit eerste concept’(§).

Maar om hun tempel te bouwen, hadden de hervormden geld noodig, aangezien zij zelfs den grond moesten koopen, die volgens eene loopende mare vier duizend gulden kostte(**).

Wel had men reeds in de veldpredikatiën omhalingen gedaan, die veel hadden opgebracht; ook hadden sommige begoede lieden aanzienlijke giften geschonken, onder anderen zou Pieter de Rijcke wel 400 £ gegeven hebben(††); maar deze gelden had men gedeeltelijk besteed tot het uitdeelen van aalmoezen aan de arme geloofsgenooten. Om thans de noodige som bijeen te krijgen, werden onder de voornaamste geusgezinden twaalf aalmoezeniers aangesteld, die gelast waren in de stad geld in te zamelen. Zij traden dadelijk in bediening, maar reeds den 5den November werden zij op het schepenhuis ontboden. Hun werd voor oogen gelegd, dat die omhalingen in tegenstrijd waren met de voorrechten van het magistraat en de instelling der armenkamer, en alhoewel de hervormden er op wezen, dat te Antwerpen en elders dergelijke omhalingen werden toegestaan, toch bleef het Gentsche magistraat die toelating weigeren. Zelfs werd er aan de landvoogdes geschreven om aan te vragen, hoe men diende te werk te gaan, indien de hervormden

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, I, blz. 306, zegt ten onrechte den 23sten.

(†) *Brief recueil*, blz. 314. - Merkwaardig is het, dat noch het officieel verslag, noch dat door Kervijn uitgegeven, over deze onderhandelingen tot het oprichten van den geuzentempel het minste woord reppen. Voorzichtigheidshalve trachtte men de aandacht van den hertog van Alva daarop zoo weinig mogelijk te vestigen.

(§) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* I, blz. 308-309.

(**) Van Campene, *Dagboek*, blz. 38.

(††) Van Vaernewijck, Idem, blz. 305.

die weigering in den wind sloegen(*). Deze laatsten beloofden echter de verboden omhalingen te staken, en zij bleven hunne belofte getrouw. Zij vergenoegden zich omhalingen te doen onder hunne predikatiën.

Overigens, alle hervormden, armen en rijken, kwamen naar de mate van hun vermogen, geldelijke of andere ondersteuning aanbieden. Twee en twintig metsers boden zich aan ‘te weercken an de ghueskeercke neffens Ghendt, den eenen zes daghen, den anderen viere, elc naer zijn beliefte ende jonste die hij daertoe hadde; ende moesten noch thuus commen heten. Van ghelijcken, wrochten daer veel temmerlieden om niet, waerinne Willem ende Lievin De Somere, ghebroeders, zeer diligent waren. Die rijcke ende machtich waren, lieten boomen up haerlier ghoedijnghen afhauden, die men met schepen al vul zach bringhen duer de coorenleye, die zij al tot de fabrijcque van haren tempel gheschonken hadden. Ander matterialen, als steen, calck, zavel ende dierghelijcke, werden ooc van diveersche personen gheschonken’(†).

Reeds den 7den November begonnen zij hunnen tempel ‘in 't weerck te legghen ende een preparacie daertoe te maken’(§). Een paar weken nadien was het werk reeds tamelijk goed gevorderd.

‘Den XXIIIsten der zelver maent, zegt Van Vaernewijck, ghijnck ic, deerste reijse, zien dweerck vande ghuen buten den Bruchsche poorte te Ghendt, ende zach, ter slijncker handt af, eenen dam ghemaect met staken ende berders jeghen dwater, ende terstont daer naer eenen breeden inghanck, daert in een wijt bevanck vul hauten lach, daer ooc veel weerclieden ende ander volck was. Men temmerde ooc, jeghen overe an dwater vander veste, hauten die men daertoe bereet maecte. Dit bevanck oft pleijn was metten inghanck aldus gheproporcioneert, rontomme wel behaecht ende betuunt; ende daer stonden twee preecstoelen int groene ghestelt ende was eenen zeer lustighen ackere. Die ignographie, die nu gheleijt was met eecken platen, was achtcant om den tempel daer up te edifieren; welcke platen met pijlen in deerde ghevest waren, naer de proporcie vanden weercke; ende hadde in de lijnchde hondert ende L voeten, ende in de wijdde hondert ende XXX; de cappe met eenen langhen stijl, ofte zoo ment heet tgherase, lach daer ghetemmert ende verghaert’(**). ‘Den V Decembre was deerste staige gherecht van de guese keercke’(††) en zeer waarschijnlijk was tegen het einde der maand het gebouw ongeveer gansch afgemaakt.

De hervormden hadden dus eindelijk hun doel bereikt. Zij konden thans hun godsdienst uitoefenen in het droge, tegen sneeuw en regen

(*) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* C. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 55, 185-187. - *Discours des choses advenues*, LXV. - *Brief recueil,* blz. 315.
(†) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden,* II, blz. 26.
(§) Van Vaernewijck, Idem, II, blz. 8. - Van der Vivere, *Chronijcke van Ghendt,* blz. 220, zegt den 6den; De Kempenaere, *Vlaemsche Kronijk*, blz. 18, den 10den.
(**) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, II, blz. 14-15.
(††) Van der Vivere, *Chronijcke van Ghendt*, blz. 221.

beschut. Voortaan was er dan ook geen spraak meer van het innemen eener kerk binnen de stad. Zij hielden zich tevreden met hun eenvoudigen, buiten de stadspoorten gelegen ‘tempel’, dien hunne tegenstrevers met den minder hoogdravenden naam van ‘schuer’ bestempelden. Ook scheen het nu bepaald gedaan te zijn met alle onlusten en wanordelijkheden. Roomsch-katholieken en hervormden leerden het aan, elkander in vrede te laten, en hoogstens kwam het hier en daar nog tusschen beiden tot een kleine woordenwisseling.

Het jaar 1566 was getuige geweest van den beeldenstorm en van bloedige gevechten; 1567 deed zich voor, als ging het voortaan dergelijke stormen vermijden en een tijdvak van vrede en rust inhuldigen, waarin handel en nijverheid terug zouden bloeien, door het vestigen in onze gewesten van de vrijheid van godsdienst.

(Wordt vervolgd).

Ontvluchtingsplannen van St. Helena.

De vraag of Napoleon op St. Helena ooit plannen gevormd heeft om te ontvluchten, mag vrij zeker ontkennend beantwoord worden. In den eersten tijd van zijn gevangenschap koesterde hij de stellige hoop, dat zijn verblijf op dat onherbergzame eiland slechts van tijdelijken aard zou zijn, dat het hem vergund zou worden zich in Engeland metterwoon te vestigen, zoodra de nieuwe staat van zaken in Europa meerdere vastheid zou hebben gekregen. Het schijnt, dat Sir Hudson Lowe hem in die meening stijfde, vermoedelijk met het doel om zijn gevangene gemakkelijker in zijn lot te doen berusten, hem af te houden van pogingen tot ontvluchting, iets waarvoor de wantrouwende man voortdurend sidderde. Later verflauwde die hoop en al liet de gevangene haar ook nooit geheel varen, toch begon hij langzamerhand te begrijpen, dat er groote kans bestond, dat St. Helena niet alleen zijn kerker, maar ook zijn graf zou zijn.

Ook toen schijnt hij nooit ernstig aan ontvluchten gedacht te hebben. Hij zag in, dat het nagenoeg onmogelijk was bij het uiterst strenge systeem van bewaking, dat de gouverneur had ingevoerd. Maar bovendien besefte hij, dat zijn loopbaan was afgesloten, dat er, zooals hij tot lord Malcolm zeide, voor hem geen plaats meer was op aarde. Fatalist als hij was, onderwierp hij zich aan zijn noodlot, niet met de kalme berusting van een Christen, maar met de doffe onderwerping van een Mohammedaan.

Doch dacht hij zelf niet aan ontvluchten, anderen deden het voor hem. Onder zijne oude wapenbroeders had hij te trouwe aanhangers, te warme vrienden, dan dat er geen pogingen zouden zijn gedaan om hem te onttrekken aan het droevig lot, waartoe het verbitterd Europa hem had gedoemd. Vooral in Amerika, werwaarts vele Bonapartisten, o.a. de ex-koning Jozef, de wijk genomen hadden, en waar de gevallen keizer ook onder de bevolking duizenden bewonderaars had, werden herhaaldelijk plannen ontworpen. De meeste kwamen nimmer tot uitvoering, doch een er van, dat getuigde van een buitengemeene stoutmoedigheid en inderdaad wel eenige kans van slagen scheen te hebben, bracht zoowel in Europa als op St. Helena de grootste onrust teweeg.

In October 1817 liep een brik, die de sterrenvlag der Unie voerde, een kleine haven op de Noordkust van Brazilië binnen. Onder de passagiers, die zij aan wal zette, waren er twee, die zich verdacht maakten door den ijver, waarmede zij berichten zochten in te winnen aangaande den te Pernambuco uitgebroken opstand. Op last van den gouverneur in hechtenis genomen, bleek de een te zijn kolonel Latapie. In de veldtochten van 1813 en 1814 had hij zich roemvol onderscheiden; bij Waterloo was hij licht gewond geworden en na Napoleons val was hij naar Amerika uitgeweken. De tweede was een Duitscher, vroeger in Oostenrijkschen dienst, later kapitein in een Fransch dragonder-regiment. Herhaaldelijk in verhoor genomen, weigerden zij halsstarrig mede te deelen, wat het doel van hunne komst in Brazilië was. Intusschen bleek uit ingewonnen informaties, dat beiden bekend stonden als ondernemende mannen en vurige aanhangers van Napoleon.

De gouverneur eindigde met hen op te zenden naar Rio Janeiro, werwaarts ze gebracht werden op het Portugeesche schip la Rainha. Ook hier waren zij in den beginne even gesloten, doch toen zij vernamen, dat de opstand te Pernambuco gedempt was, liet Latapie zich door den minister van staat Bezena tot spreken brengen, nadat deze zijn eerewoord gegeven had, dat hij, een openhartige bekentenis afleggende, met zijn reisgenoot in vrijheid zou worden gesteld. Thans verklaarde hij, dat hij in de Vereenigde-Staten gehoord had, dat er te Pernambuco een opstand was uitgebroken. Vernemende, dat de rebellen gebrek aan officieren hadden, was hij met eenige andere oud-officieren overgekomen om hunne diensten aan de partij van den opstand aan te bieden; niet omdat zij iets voor deze zaak gevoelden, maar omdat zij hoopten, dat zij, wanneer deze zegevierde, de middelen zouden vinden om eene expeditie uit te rusten, ten einde Napoleon van St. Helena te ontvoeren. Hij verklaarde, dat hij en zijne krijgsmakkers, die alles aan den gewezen keizer te danken hadden, ook bereid waren alles te wagen, ja, dat zij met blijdschap voor hem hun leven zouden geven.

Om hem verdere onthullingen te ontlokken, trachtte de minister aan te toonen, dat dit plan onmogelijk had kunnen slagen. Latapie ontkende niet, dat er groote bezwaren aan verbonden waren, doch onuitvoerbaar achtte hij het niet voor dappere mannen, die nergens voor zouden terug deinzen. Op een aantal stoomschepen zouden zij naar St. Helena overgestoken zijn. Terwijl sommige de aldaar kruisende oorlogsschepen zouden hebben beziggehouden, zouden de overige een aanval op het eiland hebben gedaan. Dat zij dit hadden kunnen bemachtigen, geloofde Latapie niet, maar dat was ook niet noodig geweest. Hij hoopte en vertrouwde, dat Napoleon gelegenheid zou hebben gevonden uit zijn banningsoord te ontsnappen, terwijl zij met de Engelschen handgemeen waren en zich desnoods tot den laatsten man zouden hebben laten dooden.

De uitkomst van dit verhoor werd door den heer Maler, zaakgelastigde en consul-generaal van Frankrijk in Brazilië medegedeeld aan den Markies de Montchenu, commissaris van de Fransche regeering op St. Helena, die niet verzuimde er den gouverneur mede in kennis te stellen. Het veroorzaakte op het eiland de grootste ontsteltenis. Hudson Lowe geraakte in een toestand van opgewondenheid, die aan krankzinnigheid grensde. Hij verdubbelde de wachten en liet terstond de om het eiland kruisende oorlogsschepen voor het dreigend gevaar waarschuwen. Dag noch nacht gunde hij zich rust. Als een bezetene vloog hij heen en weder om zich persoonlijk te overtuigen, dat zijne bevelen waren nagekomen. Te Jamestown kwam alles in rep en roer. Ieder oogenblik vreesde men, de Amerikaansche schepen voor de haven te zullen zien verschijnen. Eerst nadat men uit de Nieuwe-Wereld de meest stellige berichten ontvangen had, dat de onderneming althans voor het oogenblik verijdeld was, kwam er eenige ontspanning en keerde langzamerhand de kalmte terug.

De Engelschen twijfelden er niet aan, of de Franschen op St. Helena waren er in geslaagd betrekkingen aan te knoopen met de ontwerpers van den aanslag en geheel in hunne plannen ingewijd. Niets was minder waar dan dat. Toen de loopende geruchten ook tot Longwood doordrongen, verwekten ze daar slechts bekommering en vrees. ‘Dat zou de grootste ramp zijn, die ons kon overkomen,’ sprak Bertrand, ‘want er is geen twijfel aan, of ze zouden den keizer vermoorden, alvorens zijne redders tijd gehad hadden om te landen.’ En inderdaad, al waren Napoleons aanhangers er in geslaagd aan wal te komen en zelfs het eiland te bemachtigen, dan zouden zij vrij zeker slechts het lijk van hunnen meester teruggevonden hebben.

Intusschen, hoe goed Bezena ook ingelicht meende te zijn, toch had Latapie hem slechts de halve waarheid medegedeeld. Het plan had reeds een veel vaster vorm gekregen, dan de kolonel het deed voorkomen. Achtereenvolgens waren een aantal Bonapartisten uit de Vereenigde-Staten in de Braziliaansche havens aangekomen. Nog meerdere werden verwacht, ook uit Europa. De laatsten zouden zich in Engeland inschepen. Het meerendeel der saamgezworenen zou zich te Rio Janeiro onder de bevelen van generaal Boyer stellen, terwijl de overigen in een haven op de Noordkust zouden samenkomen onder den leiding van kolonel Latapie.

Meerdere stoomschepen hadden zij te hunner beschikking. Gebruik makende van de verwarring, door den opstand te Pernambuco veroorzaakt, zou men een aanval doen op het eiland Pernambuco de Noranha. Dit was de verblijfplaats van omstreeks 2000 ballingen, voor het meerendeel kerels, die geen vrees kenden en tot alles in staat waren. Daar men alle krachten noodig had voor het dempen van den opstand te Pernambuco, werd het eiland slechts door een zwak garnizoen bewaakt. Dit meende men gemakkelijk te kunnen overrompelen. Daarna zou men de verloste ballingen inschepen en terstond naar St. Helena oversteken.

Dat het plan goed overlegd was, valt niet te ontkennen en betwijfeld mag het worden, of de op St. Helena aanwezige krijgsmacht bestand zou zijn geweest tegen een zoo groote bende avonturiers, die tot het uiterste besloten waren. Maar niet minder twijfelachtig is het, of de onderneming geleid zou hebben tot bevrijding van den gevangen keizer. Zooals we reeds zeiden, het gevaar, waarop Bertrand wees, was volstrekt niet denkbeeldig.

Hoe dit ook zij, reeds in den aanvang werd het plan verijdeld. Of er heeft verraad geschuild onder de Bonapartisten, die zich in Engeland zouden inschepen, óf sommigen hunner hebben zich in hunne opgewondenheid te veel uitgelaten. Zeker is het, dat de Fransche ambassadeur te Londen, Markies d'Osmond, achter de zaak kwam en weldra met alles bekend was. Hij zond er bericht van aan den Franschen zaakgelastigde in Brazilië. Deze verzuimde niet er de autoriteiten mede in kennis te stellen en terstond werden de noodige maatregelen genomen. Toch zouden wellicht die waarschuwingen te laat gekomen zijn, wanneer de uitvoering van den aanslag niet vertraagd geworden ware door de betrekkelijk toevallige gevangenneming van Latapie.

Ontmoedigd keerden de reeds in Brazilië aanwezige aanhangers van Napoleon naar de Vereenigde-Staten terug om nieuwe plannen te beramen, die echter niet tot uitvoering kwamen.

Terwijl dit alles aan gindsche zijde van den oceaan plaats had, ontving de gevangene op St. Helena zelf kort na elkander twee aanbiedingen, om hem te doen ontvluchten, beide van Engelsche zijde.

Wanneer schepen op de reis van Indië naar Europa het eiland aandeden, verzuimden de officieren en aanzienlijke passagiers zelden de gelegenheid waar te nemen, om hunne opwachting te maken bij den doorluchtigen gevangene. Gedurende de twee eerste jaren van zijn verblijf op St. Helena schepte hij behagen in die bezoeken, welke hem een heilzame afleiding gaven. Later, toen zijne gezondheid achteruitging en zijn gemoed meer en meer verbitterd werd door de aanhoudende beleedigingen en vernederingen, die hij ondervond van de zijde van zijnen onbarmhartigen cipier, werd hij minder toegankelijk.

In den zomer van 1817 ontving hij een bezoek van een Engelsch kapitein. Deze stelde zijn vaartuig ter beschikking des keizers en bood aan hem te brengen, werwaarts hij wenschte. Hij was tot dit besluit gekomen door de verontwaardiging over de handelingen der Engelsche regeering en van haren handlanger op St. Helena. De keizer hoorde den goeden zeeman met welgevallen aan, doch weigerde met beslistheid in te gaan op zijn plan, dat, naar het schijnt, meer goed gemeend dan goed overdacht was.

Eenige weken later ontving graaf de Montholon een ongeteekenden brief, waarin hij werd uitgenoodigd tot een samenkomst met den schrijver op een zeer eenzaam punt van het eiland. De graaf aarzelde niet op het bepaalde uur te bestemder plaatse te verschijnen. Hij trof

er een jongen man aan, die zich bekend maakte als een officier van het garnizoen van St. Helena. Ook hij verklaarde verontwaardigd te zijn over de gedragingen van Hudson Lowe, die volgens hem door de overgroote meerderheid der Engelsche natie streng werden afgekeurd. Hij had zich in verbinding gesteld met een der gezagvoerders van de voor St. Helena kruisende fregatten, die bereid was, den gevangene aan boord van zijn schip te ontvangen en hem naar Amerika over te brengen. Hij nam aan, den keizer in den nacht te geleiden naar de kust aan de overzijde van het eiland, wat hem als Engelsch officier niet moeilijk zou vallen. In een kleine baai, voor vaartuigen van eenigszins grooter diepgang ontoegankelijk, zou een sloep gereed liggen om den keizer aan boord van het fregat te brengen.

Deze aanbieding vormde een punt van ernstige beraadslaging tusschen Napoleon en zijne vrienden. Onder de laatsten waren er, die er op aandrongen, dat hun meester deze kans zou wagen en hij zelf schijnt een oogenblik geaarzeld te hebben. Weldra echter wilde hij er niet meer van hooren, vermoedelijk omdat hij de zaak niet recht vertrouwde en vreesde, dat men het er op toelegde hem in een hinderlaag te lokken.

In de volgende drie jaren schijnen er geen plannen tot vlucht of ontvoering meer beraamd te zijn; doch eenige maanden voor zijnen dood ontving Napoleon nog tot twee malen toe een aanbieding, om hem uit zijn gevangenschap te verlossen.

In Juli 1820 ontving Montholon een schrijven van een tijdelijk op St. Helena vertoevend Amerikaansch kapitein, waarin hij aanbood den keizer te ontvoeren. Hij zou hem een veilige gelegenheid verschaffen, om zich op een aangewezen punt op de kust in een boot in te schepen. Voor zich zelven verlangde hij geenerlei belooning, maar wel eischte hij, dat één millioen francs te zijner beschikking werd gesteld ten bate van personen, wier medewerking onmisbaar was om het plan te doen slagen. Hij stelde verder de voorwaarde, dat Z.M. zich door niet meer dan twee personen zou doen vergezellen.

Napoleon vroeg nadere inlichtingen omtrent dit plan en een opgave van de personen, die er bij betrokken zouden zijn. Een en ander werd hem verstrekt, doch daarna ontving Montholon de opdracht, den kapitein den dank des keizers te betuigen voor de aanbieding en hem tevens mede te deelen, dat Z.M., ofschoon hij geloofde, dat het plan zou kunnen slagen, er toch niet op in zou gaan, omdat zijn besluit onwankelbaar vast stond, zich niet tegen het noodlot te verzetten.

In dien zelfden tijd werd nog een plan ontworpen om den gevangene te ontvoeren door middel van een vaartuig, dat zich gedurende eenigen tijd onder water kon voortbewegen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat Napoleons gewezen lijfarts O'Meara daar de hand in had; althans een van diens vrienden had reeds vijf à zesduizend louis-d'or uitgegeven voor de voorbereidende maatregelen om het schip te bouwen. Dan, ook dit plan werd van de hand gewezen.

‘Op al die aanbiedingen,’ aldus spreekt Montholon, ‘antwoordde de Keizer mij steeds: ‘Men moet niet met zijn noodlot twisten. Alles is daar boven beschreven. Bovendien, al bereikte ik Amerika, binnen een half jaar zou ik vallen als slachtoffer van een der sluipmoordenaars, uitgezonden door het royalistisch comité, dat in het gevolg van den Graaf van Artois in Frankrijk is teruggekeerd. Ginds grijnst mij slechts sluipmoord of vergetelheid aan. Ik geef de voorkeur aan St. Helena.’

Vergetelheid, dat was voor hem een schrikbeeld. Hij was gebroken naar lichaam en ziel; zijn geestkracht was van hem geweken, doch zijn trots was gebleven. Hij begreep, dat hij op het groot wereldtooneel geen rol meer zou kunnen spelen. Liever kwijnde hij weg als de beroemde balling op St. Helena, dan als een vergeten burger in Amerika te leven.

Heerenveen, Juli 1906.

J.C. VAN DEN BERG.

Uit het midden der vorige eeuw.

I.

Papa was overgeplaatst van Amsterdam naar Hellevoetsluis! Wij, kinderen, barstten uit in een luid gejubel, toen ons het nieuws werd bekend gemaakt; wij daverden de trappen af en hielden een Indianendans in de gang. Naar Hellevoetsluis, heerlijk!

De meid schoot uit de keuken en stond verbaasd naar ons te kijken. Eindelijk greep zij mij bij den schouder en schudde mij driftig. Ik was de oudste en moest het nog al eens bij haar ontgelden.

'Stel je zoo niet aan,' riep zij spinnig, 'waar woon je liever, zeg, in een mooie groote stad, zooals Amsterdam, of in een klein gat, een nest van een zeeplaatsje?'

Ik keek haar verslagen aan met een gevoel, alsof iemand mij met koud water overgoot. De zusjes, drie en zes jaar oud, dansten nog op de mat, onbewust van den slag, die mij had getroffen.

'Hoe weet je dat van Hellevoetsluis? Ben je er wel eens geweest?' vroeg ik, met een flauwe hoop hare woorden te kunnen logenstraffen.

'Ieder weet dat van Hellevoetsluis,' verklaarde zij minachtend, 'mijn vrijer is er geweest, maar hij dankte den hemel, toen hij er weer uit was. Ik ga ook niet mee met jullie, ik pas er lekker voor, in zoo'n eendenkooi....'

'Stientje, je moet de kinderen niet tegen Helvoet opzetten,' kwam de zachte stem mijner moeder tusschenbeide; zij was ongemerkt de trap afgekomen. 'Men kan overal tevreden en gelukkig zijn,' voer zij voort, kleine Mies, die zich tegen haar aandrong, over het gladde kopje strijkend, 'in Hellevoetsluis zullen we een tuintje hebben, is dat niet prettig, kinderen?'

'Het is dol, ma, heerlijk!' riepen wij twee oudsten.

'Heewlijk,' babbelde kleine Mies ons na.

Stientje haalde de schouders op en trok zich majestueus terug in haar heiligdom.

'Jullie wordt daar kleine Mariniers en zult leeren marcheeren: een, twee, drie, in de pas!' schertste mama, 'want verbeeld je, wij gaan in de kazerne wonen.'

Lieve moeder, die bij alles de lichtpuntjes zocht.

Onderwijl liepen wij met ons vieren de gang op en neer. Mama's rechterhand drukte Miesje tegen zich aan, ik had een hand door haar linkerarm gestoken en Jo liep naast mij, maar had een slip van moeders kleed gepakt, om toch ook deel aan haar te hebben. Mama vertelde van de aanstaande woonplaats allerlei aardige, prettige dingen, wij luisterden gretig. Miesje liet zich over het kopje streelen, zij maakte tevreden geluidjes als van een spinnend poesje; dat zij natuurlijk niets van het medegedeelde begreep, deed geen afbreuk aan de algemeene stemming.

'Jo zal er nog het liefst van allen heengaan,' zei mama op eens, 'want het is haar geboorteplaats.' Ik benijdde Jo dit buitenkansje niet weinig. Jo keek gewichtig.

'Hoe gaan we er heen, ma?'

Mama aarzelde even. 'Per schip,' zeide zij toen kortaf.

'Maar dat vind ik ook heerlijk, maatje; weet U 't nog, toen we hierheen reisden, dat was echt!' riep ik opgetogen; 'Joeke ging toen mee, komt die nu ook helpen?'

''k Wou dat 't waar was,' zuchtte mama, 'Joeke zou een onwaardeerbare hulp zijn, maar ze is ziek. Jij moet nu maar helpen, als een groote dochter, je wordt al negen jaar.'

Of er veel van dit helpen kwam? Een verwarde roezemoezige tijd volgde. Tegenwoordig laat zelfs een onbemiddeld officiershuishouden den boel meestal door vreemden inpakken, vrouw en kinderen vermoeien zich niet zwaar. Maar in dien tijd deed men alles zelf, de regeering verplaatste ook den gehuwden officier zoo dikwijls, de kosten liepen hoog, als de huishouding groot en de inboedel dus niet klein was te achten. Als vergoeding gaf het land ditmaal precies zoo veel, dat men er de fooi van den schippersknecht van kon betalen. Wie geen eigen middelen bezat, moest schulden maken, leenen van 'vrienden' die vijf, zes % interest eischten of erger....

Het glaswerk en porselein kwam uit de kasten, stuk voor stuk werd alles in papier gewikkeld en tusschen hooi in groote kisten gepakt. Mama was er heele dagen mee bezig; ik mocht wel eens iets aangeven, doch mijn eigenlijke taak was op klein zusje te passen, die een half jaar oud, juist toen bijzonder lastig was; ik vrees achterna, dat deze lastigheid wel eenigszins in oorzakelijk verband zal hebben gestaan met de onbedrevenheid van het achtjarig kindermeisje.

Och, hoe oneindig lang duurde het, eer we naar Hellevoetsluis vertrokken; hoe fel brandde de zon op de ramen van het vertrek, waar wij het grootste deel van den dag sleten; hoe misten wij de koele gang, onze speelplaats, nu ingenomen door kisten en koffers en manden met die geduchte woorden: 'Breekbaar!' er op, die zelfs Miesje had leeren eerbiedigen. Zij sloop zulke geteekende kisten op de teenen voorbij, als vreesde zij, dat er giftige dieren in sliepen, die, wakker gemaakt, haar zouden bijten.

En wat werden de kamers ongezellig! Vreemde mannen verschenen, sloten er zich op en als zij aftrokken, geen kleed meer op den vloer. Jo deed ook vreeselijke ontdekkingen.

‘Papa, papa, de pendule met het gouden vrouwtje is weg,’ kwam zij eens boodschappen.

‘Ingepakt,’ zei papa lakoniek. ‘Nu moet je maar naar den blauwen bakker kijken, om te zien hoe laat het is; als de pluim op zijn muts recht staat, is het een heel uur en als die een beetje schuin neervalt, is het een half.’

‘Papa houdt Jo voor 't lapje,’ lachte mama.

Maar Jo posteerde zich voor 't raam en tuurde ijverig naar den overkant, waar de blauwe bakker woonde, zoo genaamd naar zijn huis. Een schuw-leelijk, lichtblauw geverfd huis! Ik zie het nog voor mij, de kleur bracht de heele gracht in opspraak, het trok aller blikken, wekte ieders afkeuring; maar de blauwe bakker oogstte een en ander als bewondering, de man was stellig kleurenblind; zijn broodjes waren echter goed, proefondervindinglijk bewezen.

Waarom we niet van Amsterdam hielden? Ik denk, omdat wij voordien buiten hadden gewoond, en kinderen, gewend aan vrijheid, aan open landwegen, aan eeuwig groene dennenbosschen, aan zonnige vergezichten over akkers en weiden, zich opgesloten voelen in de stad. Wij waren natuurlijk veel te jong om oog te hebben voor schoone bouwkunstige lijnen, voor trapgevels en graniet; de hooge boomen langs de grachten konden ons maar matig voldoen, zij vormden geen ‘laantjes;’ die arme grond, opgesloten onder zware keien, mocht zelfs geen grasje voortbrengen. Oude vrouwtjes, wij noemden ze: ‘Anneke Tannekes,’ verschenen dan, gewapend met mesjes en krabbers en haalden elk spiertje tusschen de steenen vandaan. Miesje volgde elk harer bewegingen met belangstelling en drukte haar neusje plat tegen de ruiten, om goed te kunnen zien; maar Jo schold ze uit.

‘Zij moeten het doen, Jo,’ leerde ik in doffe berusting, ‘de menschen hier houden niet van gras. Stientje zegt, ‘Gras op straat is het leelijkst wat je hebben kan.’

Maar een ding was er toch, waarvan het ons zwaar viel te scheiden, dat was Artis. Papa beloofde er nog eens met ons heen te gaan voor ons vertrek. Herman en Betsy, de Nijlpaarden, waren onze lievelingen; wij, peuters, bewonderden de reusachtige logge dieren zoo lang, tot pa het geduld verloor. Van de apen moesten we niet veel hebben, sinds een mij mijn parasolletje had ontrukt en in een oogwenk aan flarden had gescheurd; ik moet erkennen, dat ik het dier er even mee had gedreigd en dus nog berispt werd op den koop toe. Jo en ik hadden de apen daarom voor goed afgezworen. Destemeer plezier hadden we in de herten, die kokosnoot van ons kregen, en in allerlei gevedert en schreeuwend gedierte, waar wij goede maatjes mee waren. De roofdieren maakten een zeer sterken maar minder gewenschten

indruk op onze jonge hersens; toen wij die voor het eerst hadden gezien, durfden Jo en ik des avonds niet in het donker naar boven; daar kon zoo'n dier in een hoek zitten en op ons toeschieten. Uitlachen, vermanen, niets hielp, de vrees voor deze monsters bleef ons jaren lang bij.

'Wolven!' riep Stientje, 'spoken, meen je.'

'Spoken bestaan niet,' zei ik wijsneuzig, 'maar wolven en leeuwen heb ik zelf gezien, die verbergen zich in een hoek en bespringen je.'

'Malle kinders,' lachte Stientje, 'ja, een wolf schelt hier aan de voordeur, net als in het sprookje van Roodkapje, ik doe open, de wolf eet mij op, zet dan mijn muts op, en gaat op jullie loeren....' zij schaterde het uit. Wij liepen verlegen weg, maar de vrees bleef.

Kort voor we afreisden, gingen we dus nog eens naar Artis met papa, voerden onze lievelingen, voor zoover geoorloofd was, knikten zelfs een wolf goedendag met heimelijke blijdschap, bewonderden de ijsberen en namen hunne bewegingen, hun rusteloos heen-en-weer-loopen nauwkeurig waar, van plan dien avond een vertooning te geven in ons bed, waarbij de lakens een ijsveld zouden voorstellen en wij den beer en zijn gemalin. Een lorre, bij wie wij bijzonder in gunst stonden, werd lang en innig door ons geliefkoosd. Bij de witte muizen verstoutte Jo zich papa te vragen, een paar van die schattige diertjes te koopen en mee te nemen naar de nieuwe woonplaats; maar papa zei, dat hij al vier kleine muizen in Helvoet zou hebben, dus was dat meer dan genoeg. Met tranen van weemoed namen we eindelijk den terugweg aan. Het langst bleef ons de herinnering bij aan een zieken Orang-oetang, die, zijn dekentje over een schouder geslagen achter zich aan sleepend, met zwakke bewegingen zijn bedje opzocht, ons aanziende met oogen als van een ziek kind, dat zeggen wilde: 'Och, kom toch niet naar me kijken, zie je niet hoe ellendig ik me voel, dat ik liefst alleen ben?'

Gelukkig kregen we spoedig vroolijker indrukken.

De dag van het inladen was een heerlijke dag; het woei en tochtte door huis, dat onze rokjes op de trap bol gingen staan, zoodat we wel iets van luchtballonnen hadden. Al gauw werden we uit deze luchtige atmospheer naar veiliger schouwplaats verbannen. Voor de ramen der bovenvoorkamer konden we het inladen zien. Als hulpelooze zieken, stijf gezwachteld en verbonden, werden onze Laren en Penaten op de schuit gebracht. Sommige voorwerpen konden we niet herkennen in hunne vermomming, dit gaf tot levendige discussies tusschen ons aanleiding. Op eens ontdekten wij een meisje op het schip, in vreemde kleederdracht, zij knikte ons vriendelijk toe en wij wuifden uit alle macht. Het bleek later Sjoukje te zijn, de schippersdochter, die een groote vriendin van ons zou worden.

Voor het laatst gebruikten wij een maaltijd in het stoffige, leeggehaalde vertrek: brood met vleesch en koude rijstebrei. Mama zag

er vermoeid uit, zoo bleek en stil was moedertje zelden. Papa drong haar een glas wijn te drinken op ‘onze goede reis,’ toen glimlachte zij weer, met iets droevigs in de oogen. Jaren later heb ik begrepen, wat die glimlach beteekende, hoeveel smart er achter school.

Des avonds scheepten we ons in. Het was al donker. Papa voerde ons over de loopplank aan boord. Wij vonden het griezelig prettig. Het was een smal plankje over het zwarte, geheimzinnige water, dat, door een harden wind gezweept, opklotste tegen de kade, klokte en gorgelde als een levend monster, en toch weer zoo zijdeachtig glad om de wanden van het schip sloot, juist waar het licht van een lantaarn een breede sidderende baan veegde over de gracht en de loopplank goed uitkwam, zoodat het heelemaal niet gevaarlijk was. Sjoukje nam ons in ontvangst, Stientje deed ons uitgeleide. Op stuk van zaken had zij meegewild; zoo'n reisje per schip lachte haar aan, en met haar vrijer was het nu toch uit, beweerde zij grienend; maar papa verklaarde, dat het te laat was voor zulke redenaties; wij hadden heusch moeite goedschiks van haar af te komen.

Stientjes tranen en geweeklaag beletten echter niet, dat wij vroolijk een ladder afklommen en in het aardigst tooverpaleis rondkeken, dat ooit kinderoogen aanschouwden. Zachtgeel licht stroomde ons tegemoet. Een deel van het ruim was voor ons afgeschoten en tot ‘woonvertrek’ ingericht. Daar stond onze goede oude tafel uit de huiskamer, met wat stoelen er om heen, een brandende lamp hing er boven, een theeblad met een bijeengeraapt servies stond er op. Het theelichtje brandde al onder de trekpot, dus de thee was reeds gezet. Achter het theeblad stond een kleine berg, met een wit servet er over; dat trok niet aanstonds onze aandacht, maar wel de omgeving. Een phantastisch verlichte holle ruimte, waarin een paar hoeken door gebloemde gordijnen waren afgeschoten. Er waarden diepe schaduwen, afgewisseld door 't zachtgele lamplicht, dat rossig afschampte tegen den bruinen scheepswand. Langs een der zijden waren riggels aangebracht, daarin stonden borden en ander vaatwerk schilderachtig vastgezet; dan zag men als een hoog, breed gevaarte, dat van den vloer tot den zolder reikte: het was bruin geteerd zeildoek, een wand tusschen ons en de bergplaats van onzen inboedel. Aan den tegenovergestelden langen kant, die ingebogen opliep, stonden enkele dingen, haastig op den grond geplaatst, in schilderachtige wanorde; ook zag ik daar de wieg met kleine zus er in, die genoeglijk sliep. Wij hadden er niets van gemerkt, dat zij aan boord was gebracht; mama trok ons haastig terug, toen we haar luidruchtig wilden begroeten.

‘Laat 't kind in vredesnaam slapen,’ zei de moede vrouw.

Dus richtten we onze blikken elders. De gordijnen in de hoeken werden opgelicht; wij ontdekten er bedden achter, op den grond gespreid. Hagelwit blankten de lakens en kussens tegen het bruine zeildoek af, dat er achter stond gespannen. 't Waren ‘doddige kleine

bedjes', verklaarden we. Het lamplicht schemerde door de schutgordijnen heen, wat zouden we daar heerlijk slapen!

'Mogen we nu aan dek?' vroeg ik.

'Geen denken aan, 't is donker, jullie zoudt een ongeluk krijgen.'

'Hier, komt hier, kinderen, je kunt eerst thee drinken en dan naar bed, maar er is nog wat....'

'Wat dan?'

'Ziet maar!'

Langzaam lichtte mama het witte servet op van den kleinen berg achter het theeblad. Een stapel goudgele wafels trok ons oog; wij juichten het uit en schoven allen om de tafel, waar ieder zijn deel kreeg van de hooggeroemde lekkernij.

'Friesche wafels zijn het,' zeide Mama, 'daar heeft Sjoukje ons mede verrast.'

Natuurlijk werd zij uitbundig bedankt en moest zij mede aanzitten. Toen het wafelmaal was afgeloopen, hielp Sjoukje ons uitkleeden. Op eens sprong Jo onder hare handen vandaan, liep naar de ingebogen zijde van ons verblijf en legde haar oor tegen het hout.

'Luister,' fluisterde zij, een vingertje omhoog, 'ik hoor het water spelen.'

'Nog al natuurlijk,' lachte Sjoukje, 'het speelt om het heele schip.'

'Maar dan zijn wij in een huisje op het water,' riep Jo.

Deze 'ontdekking' deed ons allen veel genoegen, maar gaf ons oudsten tevens een gevoel van heimelijken angst.

'En nu ingerukt, marsch!' commandeerde papa.

Dus verdwenen de kleine witte kobolden achter de respectievelijke gordijnen, na een innige omhelzing van vader, moeder en Sjoukje.

Op dit oogenblik stak een hoofd, een groot hoofd met een bruinrood gezicht en een ringbaard, door een luik en riep met zware stem:

'Alles wel aan boord?'

Wij schrokken ons dood. Jo werd er wit van.

'Alles wel, vader,' antwoordde Sjoukje.

Papa klom de ladder op.

'Papa! Papa gaat toch met ons mee,' riepen we angstig.

'Stellig, houdt je bedaard, kinderen. Naar bed, gaat nu liggen en zoet slapen,' suste mama.

Slapen! Jawel. Gemakkelijker gezegd dan gedaan. Wij knipoogden tegen de vreemde omgeving en trachtten te speuren door de gordijnen, wat er nog meer voorviel. Een vreemd gevoel bekroop ons, ik had wel kunnen schreien.

'Ik ruik toch zoo'n nare lucht overal,' klaagde ik eindelijk.

'Dat is teer en heel gezond,' verklaarde mama resoluut, die met het kleintje bezig was, 'maar slaap je nu nog niet?'

'Ik ook niet,' riep Jo, 'het is hier zoo akelig.'

Miesje was in den dut.

Mama legde zusje nu in de wieg en trad nog eens op ons toe; zij kuste ons, babbelde nog wat met ons over het schip, toen, zoo naast ons op den grond geknield, sprak zij met hare rustige, melodieuze stem een paar verzen van den 107 psalm:

> 'Zij, die de zee bevaren
> Met schepen rijk bevracht....'

en wat daar verder volgt tot:

> .... 'Daar God hen veilig leidt,
> In hun begeerde haven....'

Wij luisterden en werden zelve ook kalm, vertrouwd met de vreemde omgeving, met het beangstigend geluid van klotsend water naast en onder ons, de teerlucht hinderde ons niet meer; de vreemde stemmen aan dek, het loopen en bonzen boven ons hoofd, al het ongewone om ons heen smolt samen in een stillen, wazigen droom.

II.

Den volgenden morgen wekte ons een vroolijke, ietwat schelle stem. 'Wat, slapen die marmotten nog allemaal? En 't is zulk mooi weer en wij varen zoo lekkertjes.' Sjoukje sloeg zonder omslag de gordijnen op en sliepte ons uit.

Dat gaf een gelach en pleizier; wij waren gauw op en in de kleeren; Sjoukje hielp ons daarbij. Papa bevond zich al lang aan dek, bij den schipper. Mama bezorgde het ontbijt. Zij had den halven nacht met kleine zus opgetrokken, die braaf lastig was geweest; wij hadden als rozen geslapen. Nu hoorden wij de zware stappen der mannen aan dek, het geklots van het water, waar wij met snelle vaart doorheen sneden, het steunen en kraken van het schip, al die eigenaardige voor ons vreemde geluiden. Het gekste was, dat de vloer niet vast scheen, wij tolden en buitelden op het onverwachtst, tot groote pret van Sjoukje.

'Houd toch even op,' riep Miesje driftig, toen zij voor den derden keer omver viel; zelfs Mama lachte, dat haar de tranen over de wangen liepen. Miesje werd door Sjoukje op een stoel, in een veilig hoekje, achter de tafel vastgebonden, om haar boterhammetje te kunnen eten.

'Miesje mag straks aan dek,' troostte zij welgemeend.

'Miesje wil heelemaal niet aan dek,' verklaarde de kleine.

'Des te beter, dan gaan wij prentjes kijken,' beloofde Mama.

Wij, oudsten, klommen al gauw naar boven. Maar even het hoofd uit het luik stekend, bleef ik staan, geheel onder den indruk van het ongewone. Zon, wind, water, het glanzende scheepsdek, de groote wijde hemel, alles scheen mij te verblinden.

'Maak toch voort,' klonk een klagend stemmetje onder mij. Ter wille van Jo stapte ik vreesachtig op het dek, Papa greep mij bij de

hand; nooit klemde ik hem vaster. Jo was moediger, of minder onder den indruk, maar ook zij werd goed vastgegrepen en zoo stonden wij, kleine nietige figuurtjes, onder den hoogen stralenden hemel. De zeilen bliezen bol naar ons toe, als reuzenwangen, die met lucht waren gevuld; het schoon gepoetste dek was nog vochtig, de naden schitterden in de morgenzon; de schipper stond aan het roer, zijn bruinrood gezicht boezemde mij haast zooveel schrik in, als den vorigen avond. Hij stond daar zoo vierkant, zoo zwaar, zoo welbewust van zijn gewichtige taak. Pa had ons verteld, dat niemand hier te commandeeren had dan deze man en hij leek zoo geweldig, ik zuchtte er van.

'Zeg: Goeden morgen, schipper,' fluisterde papa.

'Goeden morgen, goeden morgen,' riepen we, en onze dunne stemmen verstierven haast in den sterken wind.

De schipper knikte ons vriendelijk toe en verschoof zijn pijp van den eenen mondhoek naar den anderen. Het woei krachtig uit het Noordwesten, zei papa, juist goed voor ons, wij moesten, immers naar het Zuiden.

'Mooi weer, kindertjes,' galmde de schipper.

'Wat een wiewaai!' riep Jo, zij hield niet van wind.

Het was goed, dat Mama ons warm had ingepakt, eer wij naar dek gingen, doekjes en mutsjes flink vast gebonden.

Er was nog iemand aan dek; de schippersknecht, een stoere knaap, wiens kleeding niet veel met die van den schipper verschilde, alleen had hij geen zuidwester op, maar een mutsje met een lint en een vuurroode bouffante om den hals; ik zag hem nooit zonder dat ding, ik heb een heimelijk vermoeden, dat hij er mee sliep. Hij heette Krelis en was bezig iets aan de touwen te verrichten, die als een spiraalvormig weefsel van de masten af naar beneden al wijder en wijder uitliepen. Al die touwen, hoe hield iemand ze uit elkaar. Nooit had ik opgemerkt, dat er zooveel zeilen bij en om het groote zeil waren en wat klapperden zij in de westerkoelte!

Wij zochten een 'oppertje' voor den wind, en een beetje meer gewend aan de beweging van het schip, zagen wij met belangstelling de oevers aan ons voorbijglijden. Alles groene boorden ter weerskanten, weiden, weiden en nog eens weiden, met grazend vee, een enkele boerenplaats, een hooischelf, een molen....

En de lucht zoo heerlijk ruim, een heele, heele groote, lichtblauwe stolp, die in de rondte op de aarde rustte. In het midden van dien stolp, een beetje schuin, stond de zon, als een reusachtig gouden oog; naar alle kanten scheen gouden warmte van haar tot ons te komen; zij drenkte de lucht, het water, ons schip in gouden gloed; zij veegde lichtende banen over de diepblauwe vaart, die in den wind kroezig witte golfjes kreeg, met gouden sterren bezaaid. Gedurig dacht ik: nu komen die sterren over het dek, en toch gebeurde dit niet. De vaart zelf was niet bijzonder breed, maar naar mijne toenmalige op-

vatting was het een wijde, oneindig lange vlakte. Ik vermoed, dat we toen op den Amstel waren tusschen de veenderijen; later werd het landschap anders, met meer dorpen en alleenstaande boerenhoeven, warmoezerijen, buitenplaatsen, tuinen.... Wij legden wel eens hier of daar aan om versche melk, brood, eieren en zulke dingen te koopen; dan kwamen er buitenkinderen toeloopen, die ons aanriepen en soms uitscholden. In hooge sluizen moesten we schutten, dan werden wij gewoonlijk naar beneden bij mama gecommandeerd, die zich alleen aan dek vertrouwde, als het schip rustig voortgleed en er geen omstanders waren om ons op te nemen. De vrijmoedigheid, waarmede men dit meestal deed, maakte zelfs op mijn achtjarige hersens den indruk van vrijpostig in hooge mate. De vrijgevochten Nederlanders zijn voor geen kleintje vervaard. Gelukkig verstonden we heel weinig van wat men ons toeriep.

Uren bracht ik aan dek door, met dat overweldigend gevoel van vrije geurige lucht en onberekenbare ruimte om mij heen. Noode ging ik naar beneden, om aan de maaltijden deel te nemen; ik begreep niet, dat mama en de zusjes niet even geestdriftig gestemd waren als ik. Kon er iets heerlijkers zijn, dan zich zoo te voelen voortglijden en terwijl in zalig nietsdoen den luwen wind op te vangen, die op ijle wieken de geuren van de oevers tot ons bracht, de roken van versch hooi, van pas gesneden gras, van bloemen en vruchten...? Soms hoorde men het vee loeien, of de wind voerde den galm van een klokkenspel tot ons over, den roep van een vrouw, het lachen van spelende kinderen. Ja, het was eenig genoeglijk daar te liggen op een beschut plaatsje, half in het zeildoek weggekropen, en zoo door die wondervolle wereld te reizen, die wereld stralend van zonnegeluk, van rijpe levensweelde. Ik begreep dat natuurlijk toen niet zoo, ik voelde alleen het mooie er van, ik zag toen alleen schakeersels van groen en bruin en goud, als waren de oevers reuzenruikers in de hand der natuur. In de rietbosschen hier en daar doken vogels weg, die verschrikten, als wij langs voeren; doch ik zag duidelijk, hoe zij ons bespiedden. O schelmen, zei ik dan, je wacht maar, tot we voorbij zijn om je vroolijk liedje te hervatten.

Ook over de verschansing lag ik heengebogen en keek naar het schubbenvolkje, dat in de diepte dartelde. Hier en daar kon men den bodem zien, als we dicht langs den wal hielden. Kleine roofvogels aasden op de visschen, schoten als een pijl op hen neder, pikkend hun buit. Zij schreeuwden elkaar toe, kringen om het schip beschrijvend, sierlijke bochten; ook waagden zij het donzen borstje wel aan de golven en dreven dan zoo bevallig als eendjes in een kom. Zwaluwen joegen muggen na, ooievaars stapten deftig in de weiden, duiven kirden om de boerenwoningen....

Des avonds werd het stil op het water, er kwam iets ernstigs, iets droevigs aansluipen over de velden. Het was de bode van den nacht,

de schemering, die alles beval te zwijgen en te gaan slapen, nu het vroolijke licht was heengegaan, daarginds in het Westen, waar ik de zon had zien onderduiken, met haar laatste krachten de lucht bepluimend, zoodat die bloedroode en hooggele veeren torste, die als donzen vlokjes nog lang hier en daar bleven zweven. Maar ik mocht het einde van dit schouwspel niet afwachten, ik werd geroepen en achter de gordijnen gestopt. Nog lang kon ik den slaap niet vatten, het was alles, wat ik dien dag had gezien, zoo rijk en zoo vreemd, zoo onvergetelijk mooi geweest.

't Minst hadden mij de schepen geboeid, die ons langs zij kwamen, of die wij moesten ontwijken. Jo had met de kinderen er op groeten gewisseld, en toen een driftige keeshond haar van een der vaartuigen woedend had aangeblaft en gedreigd had in het water te springen, om ons te bereiken, had zij het uitgegierd van het lachen. Het was ook heel koddig de machtelooze woede van dat kleine dier buiten ons bereik. Des nachts droomde ik juist van dien keeshond, dat hij mij leelijk te pakken had, ik werd oneindig ver door hem medegesleurd, en Jo stond mij aldoor uit te lachen; dat was geen waardige droom voor een meisje, dat zulke verheven indrukken had ontvangen. Zon en wind en golven legden het af bij het nietig gekef van een ondeugend mormel.

De aan afwisseling zoo rijke eerste dag onzer reis had ons nog een ander groot genoegen gebracht, waarvan ik tot dusver niet sprak. Wij hadden Sjoukjes heiligdom mogen zien, het kajuitje, het woon-, slaap- eetvertrek van haar en haar vader, waar hij werkelijk alleen de rusturen doorbracht.

De zon scheen er juist helder door de raampjes en het kacheltje brandde er, zoodat het er op het eerste binnenkomen heel veel van een broedoventje had, doch daar wenden wij spoedig aan. Overigens was het een feeënpaleis in onze oogen. Het vriendelijke Sjoukje voelde zich bepaald gevleid door onze bewondering. Alles was keurig net en zindelijk. Voor de raampjes schuinden hagelwitte gordijntjes en bloeiende geraniums stonden op de miniatuurvensterbankjes. Langs de wanden liepen banken, die tot allerlei doeleinden dienden; op geheimzinnige wijze tooverden zij om in breede slaapkooien, ook bevatten zij kasten, gevuld met de onmogelijkste dingen, van touwwerk en zeildoek af tot keukengerei en eetwaren toe. Waar men het 't minst zou vermoeden, waren bergplaatsen, laadjes en zulke dingen aanwezig; van alles, het kleinste hoekje, was partij getrokken. Er stond een tafel in het midden, goed bevestigd door klampen aan den vloer, een lamp met kap hing er boven, ook was er een spiegel en hingen er schilderijtjes. Er lag een groote bijbel met koperen sloten op een in den muur vastgehaakt uitsteektafeltje, en broze beeldjes, poppetjes van biscuit, borden en dergelijke dingen hingen of stonden te pronk.

Sjoukje vertelde, dat zij met storm zulke breekbare voorwerpen wegborg, doch de meeste stonden ‘vast’, beweerde zij.

Zij liet ons ook hare kleederen kijken en haar Friesche kap bewonderen; wij zagen ook haar kleine, witte bed met de gebloemde deken, een even bont gordijn sloot het af van de kajuit.

Daar huisden nu de volwassen Sjoukje en haar reuzenvader... het leek tooverij. Op het eerste gezicht zou men gemeend hebben, dat het een poppenverblijf moest wezen. De kachel nam vrij wat ruimte in, Sjoukje kookte hierop het middageten voor de geheele bemanning en was zoo vriendelijk er nu ook eenige groenten en aardappelen voor ons op gereed te maken. Verder moesten wij het stellen met koud vleesch, brood en koude rijstebrei. Maar eten was bijzaak voor ons op deze geheele sprookjesachtige reis.

Ik vrees, dat onze ouders over alles en nog wat geheel anders dachten en oordeelden dan wij; ik hoorde papa een paar malen het woord ‘misère’ bezigen tegen mama, en zooveel Fransch had ik al geleerd, dat ik wist, hoe dit niet veel goeds beteekende.

Hoe lang de reis duurde, weet ik niet meer. Als ik er aan terugdenk, lijken ruimte en tijd in elkaar gesmolten, een oneindigheid. Er viel een Zondag in, waarop de schipper niet voer; wij lagen stil bij een kleine plaats, aan een brug, met een paar huisjes en een groote weide.

Den geheelen morgen speelden wij er in het gras, zochten veldbloemen, maakten er kransjes en ruikers van. Mama was bij ons. Sjoukje en haar vader waren naar de kerk. Krelis sliep op een hoop zeildoek aan dek, zijn onvermijdelijke das schitterde vurig rood uit de verte, als een kleine vlam. Papa had eerst met ons gespeeld en was toen op mama's verzoek een eind gaan wandelen. Kleine zus was ook bij ons en allen genoten van het heerlijke, zonnige weer.

‘Konden wij hier een huisje bouwen en blijven wonen,’ zeide ik.

‘Ja,’ knikte mama, ‘was die reis maar goed en wel achter den rug.’

‘Vindt u 't niet prettig op 't schip, maatje?’ vroeg ik vertrouwelijk.

‘Ja kind, het schip is goed en wel, maar 't is zoo'n behelpen en kleine zus is 's nachts zoo onrustig.’

Arme moeder, zoo teer en zwak, wij konden met al onze liefde hare zorgen niet noemenswaard verlichten....

Papa bracht iets lekkers voor ons mee en des middags gingen wij een eind wandelen, terwijl Sjoukje op zusje paste. Wij zaten in een tuin, waar ons een vrij goed maal werd opgedischt, door papa des morgens besteld, toen hij op verkenning uitging, naar hij 't noemde. Wij waren allen heel vroolijk en vonden den Zondag een waren feestdag, ofschoon papa liever was doorgevaren dan een heelen dag oponthoud te hebben, naar hij zeide. Het kwam ons in de gevolgen ook duur te staan.

Mijn ontzag voor den schipper werd er niet minder om, daar hij zelfs papa commandeerde. Ja, het was een geducht man!

Ik herinner mij ook, dat we door een stad voeren, waar veel drukte heerschte. Wij moesten onder bruggen door, die voor ons werden op-

getrokken, of wij moesten den mast strijken en dan was het erg donker onder zoo'n brug. Het volk op de zonnige kaden keek weinig naar ons, het had te veel te doen met zijn eigen zaken. Er werd geladen en gelost. Hoopen kazen stonden er opgestapeld of gingen vogelvlug van hand tot hand. Karren met allerlei goederen reden af en aan. Sjouwers schreeuwden, geduldig stond er een troep schapen op inschepen te wachten en huppelde een jonge, dwaze stier speelsch tusschen eenige groentenmanden, wier eigenaressen gillend aan den haal gingen. Sjoukje kocht eieren en groenten, toen we even stil lagen bij een brug.

O kleine, aardige, drukke stad, waar anders zal ik u zoeken dan in het land mijner herinneringen? Het vergankelijke is daar blijvend, het tijdelijke er misschien eeuwig geworden. Ik zie u met uwe smalle grachten, uwe vele bruggen, de boomen ter weerszijden van het water, waarachter de stille huizen schuil gaan, het gejoel en gewoel der marktdrukte; alles leeft en beweegt, een verward spiegelbeeld in een rimpelend watervlak; de wind strijkt er haastig over; alles is uitgewischt.

III.

'De lucht bevalt me niet, schipper,' hoorde ik papa zeggen.

De schipper bromde bij wijze van instemming.

Het was naar mijn kinderlijk gevoelen juist heerlijk weer; zoo zacht, haast geen wind, slappe zeilen, telkens laveeren om een zuchtje op te vangen, wij kropen voorwaarts....

Dien avond draaide de wind, werd Zuidwest.

'Het slechtste wat je hebben kan,' zei Sjoukje.

Er kwamen groote, grijze wolken opzetten, 't ging regenen, zoo van die grijze flarden regen en dan weer niets; wij hoorden in onze bedjes af en toe een verwijderd, vreemd gefluit, het was een windvlaag, die door het touwwerk gierde; ook letten we op een eentonig getikkel, 't waren regendroppels op het dek, de regen die doorkwam. Het water sloeg ook met sterker geklots dan anders tegen het schip, het gorgelde zoo diep en klokte zoo hard, het deinde, alsof het de rug was van een levend dier, zoo schoof en schuifelde en wrong het zich onder ons. Hu! hu! blies de wind en hop! hop! ging het schip, het reed aan sterke boeien gemeerd, zoodat we er om lachten en al gauw insliepen.

'O, voel eens, het schip danst!' riep Jo des morgens, en wij dansten mee, niet zuinig ook.

Dat werd me een dag!

Toen ik naar gewoonte naar boven wilde, nadat het ontbijt was opgeruimd, dat nog al redelijk verloopen was, met niet al te veel gemors en gejammer, werd mij dat belet. Slechts even mocht ik het hoofd buiten het luik steken. Wat was dat? Wij bevonden ons op een veel breeder grauwachtig water, de lucht was grijs, de golven, alles zag er troosteloos uit. Het woei zoo geducht, dat ik al gauw naar

adem snapte; wel regende het niet op dat oogenblik, maar het dek droop, de verschansing, het zeildoek, over de geheele lengte van het ruim gelegd, de zeilen en touwen, het roer en de schipper, alles glom van het vocht. De schipper zag er gek uit, in een gele stijve jas, breed en proppig, en met een raar soort ding op het hoofd, dat hem ook nek en ooren bedekte; het water siepelde langs zijn kleeren, in zijn ringbaard schitterden tallooze droppels, zijn gezicht zag nog rooder dan anders en zijn oogen vlogen naar alle kanten, ik rilde van angst.

'Ga maar gauw naar beneden,' ried papa. 'Er is hier niets moois te zien, ellendig weer!'

Sjoukje kwam over het dek, met een melkkan, waar zij aardig mee morste; wij gingen een beetje over stag, zei papa, om den wind op te vangen, daardoor kreeg men telkens onverwachte schokken, maar Sjoukje lachte toch. Zij hielp mij naar beneden, met melkkan en al; papa bleef aan dek.

Beneden was het niets aardig meer, vooral niet nu de lamp werd opgestoken, omdat het luik dicht moest, vanwege de stortzeetjes. Sjoukje stelde voor in haar kajuitje te komen, maar mama weigerde beleefd doch beslist.

Daar wij niet konden blijven staan, zonder te vallen, spreide Sjoukje een matras voor ons op den vloer en daar beproefden wij een soort van spel met blokken; wij bouwden allerlei gevaarten en lieten die onderwijl door het schip omgooien, wat telkens gebeurde. Mama hield zich bezig met kleine zus, zij zag bleek en bekommerd. Papa liep af en aan. Hij sprak opgeruimd, schertste met ons, deed wat hij kon om de gemoederen in opgewekte stemming te houden. Af en toe klaarde het een beetje op; als het eenigszins kon, werd het luik geopend en een stroom frissche lucht en licht verkwikten 'de kinderen in het rooversholl', zooals wij zeiden.

Maar de wind nam tegen den middag nog toe in kracht, het luik bleef een geruimen tijd gesloten en toen, door een onhandigheid van Krelis, kantelde het bij het wegnemen en viel naar beneden. Een seconde, die onze harten deed stilstaan van schrik: het zware luik trof met een zijdelingsche beweging onze moeder, die juist over de wieg stond gebogen; ik zag, hoe het hout haar hoofd raakte en hoe zij wankelde en op de knieën viel, met een schreeuw, die ons allen deed toevliegen. Papa belette de wieg te kantelen en ving de half bezwijmde vrouw in de armen. Zulk een wit gelaat, als dat wat nu tegen zijn borst steunde, hadden wij nog nooit gezien. Het duurde alles maar heel kort. Mama sloeg de oogen op en beproefde te glimlachen. Hare zware vlechten, die zij als een kroon op het hoofd geschikt droeg, hadden de kracht van den val gebroken, maar toch had zij nog pijn genoeg en heeft die plek jaren gevoeld. Zij moest stil gaan liggen met een natte kompres op het hoofd, die telkens werd ververscht; goede Sjoukje liet haar kokerij in den steek en kwam bij het kleintje zitten. Papa

zorgde voor de kompressen, daar mocht ik ook aan meehelpen en daar we allen zoo'n medelijden hadden met onze lieve moeder, hielden we ons doodstil, als verschrikte muizen.

Mama lag heel rustig, met het hoofd op een kussen, de oogen gesloten, een heel klein beetje kleur was teruggekomen op de witte wangen, zij viel eindelijk in slaap. En papa hield ons stil, hoe, dat mag de hemel weten; hij vertelde sprookjes, met Miesje op schoot. Wij zaten op den vloer, daar mama nu op de matras rustte. Miesje viel ook in slaap en werd in haar bedje gelegd, Sjoukje ging weer naar haar eten kijken, ook het kleintje sliep; het beste wat ieder doen kon, vond papa, maar wij, Jo en ik, hadden daar geen zin in. Het rollen van het schip, windgebulder en golfgebruis, de commando's van den schipper, de voetstappen aan dek, alles maakte ons angstig. Wij hadden elkaar bij de hand gevat en zaten te luisteren naar den storm, die steeds in hevigheid toenam. ‘Homp, homp, klok, klok, jsoet!’ riepen de golven tegen het schip, dat steunde en kraakte. ‘Tik, tik, rikketiktik,’ kletterde de hagel. Dan weder stroomde de regen met geweld op het dek, de wind joeg er achter, blazend en fluitend. ‘Husch!’ daar was het op eens stil, maar het schip deinde en hobbelde en draaide, dat men er ‘raar’ van werd.

Wij hadden geen twaalfuurtje gehad, papa had ons kaakjes gegeven en een bekertje melk, toen we over honger klaagden. Nu gingen we maar wat zachtjes zitten zingen, het eene liedje voor, het andere na, men hoorde ons toch niet bij al het leven aan dek. Papa ging naar boven om eens poolshoogte te nemen, zooals hij schertste. Wij beloofden zoet te blijven zitten. Daar op eens kreeg het schip een schok; een oorverdoovend geweld, gekraak, gebons en geschuif ontstond om ons, boven ons, in onze onmiddellijke nabijheid. Het bruine zeildoek raakte in beweging, dat onze ruimte aan twee zijden van de bergplaats afsloot, waar de goederen stonden; het golfde, het kreeg vreemde vormen, alsof er monsters achter vochten en tegen aandrongen. Mama rees verschrikt overeind, slapende Miesje werd wakker, wij begonnen te schreien, maar een tweede schok nog erger dan de eerste deed ons verstommen. Doffe, bonzende geluiden herhaalden zich achter het zeildoek, dat als een levend schepsel dieper onze ruimte inschoof en tezelfdertijd, veel vlugger dan ik het kan beschrijven, rolde ons servies gedeeltelijk in scherven over den vloer aan onze voeten, terwijl de lamp slingerde, dat het een aard had. Mama was teruggeworpen op de matras, wij lagen op den grond, Miesje gilde. Op dit oogenblik vloog papa de ladder af, met verschrikte oogen, zeer bleek, zijn haren verward door den wind, hij droeg iets op armslengte van zich af, een kannetje, waaruit heete damp opsteeg.

‘Wat is er, wat gebeurt er?’ riep mama.

‘Het is niets, 't is niet erg,’ stelde papa haar gerust, ‘'t is alles goed afgeloopen, Goddank, we zijn in de sluizen.’

En rad vertelde pa al gesticuleerend met het kannetje, dat hij eindelijk lachend neerzette, hoe het gevaar nu voorbij was, van welk verhaal ik niet de helft begreep; ik hoorde over de Maas spreken en over Rozenburg en zijn draai nemen, om binnen de sluizen te vallen en tegenwind.... 't was abrecadabra voor mij. Miesje was naar mama toegekropen en snikte, het hoofdje in de plooien van haar kleed. Jo en ik begonnen nu op te rapen, wat heel was gebleven, waarbij Jo tot de ontdekking kwam, dat de suikerpot onbeschadigd omgekeerd stond en zijn inhoud in een aardig rond vormpje op den grond, waarover zij veel pleizier had en vroolijk lachte. Ook zamelden we voorzichtig de scherven en veegden de splinters op.

Het was op eens zoo rustig om ons heen, of wij een boozen droom hadden gehad. Het schip werd na een poosje aan den wal gemeerd, de wind bulderde nog hevig en de golven dansten, maar het hinderde niets meer, wij lagen veilig geborgen in het Voornsche kanaal. Het was reeds laat op den middag.

'Maar, pa, wat gebeurde daar achter dat zeildoek?' riep ik op eens, toen wij allen, om de tafel geschaard, iets poogden te gebruiken: warme koffie en melk, ons door Sjoukje gebracht. Zij was ook blij, zeide zij, dat wij er heelshuids waren afgekomen. ''k Docht, dat we zóó naar den kelder gingen, daar! Mijn kop af als 't niet waar is,' riep zij met groote overtuiging.

Niemand scheen mijn vraag gehoord te hebben, ik herhaalde die dus.

'De lading ging een beetje werken door het schokken,' verklaarde papa eindelijk met de meeste kalmte. Later hoorde ik, dat we aan een groot gevaar waren ontsnapt; de opgestapelde kisten en meubelen hadden ons kunnen verpletteren in hun val.

Onder al deze bedrijven had kleine zusje als een engeltje doorgeslapen en lachte vroolijk kraaiend, toen mama haar uit de wieg nam.

Van den avond, die op dezen stormdag volgde, heb ik een zeer verwarde herinnering, alsof wij kinderen heel stout waren en samen kibbelden; misschien de réactie na den doorgestanen angst.

Mama, nog onder den invloed van den slag, haar door het luik toegebracht, had hevige hoofdpijn. Zij moest liggen, zij kon zich niet met ons bemoeien. Sjoukje liep met kleine zus op en neer, die nu ook dreinde.

Papa beknorde ons, doch het hielp niet veel. Het regende nog steeds, zoodat wij niet aan dek mochten gaan, maar het luik stond open, de lamp was uitgedraaid.

'Weest toch gehoorzaam,' voegde papa ons wanhopig toe, 'moet mama heel ziek worden? Kinderen, jullie bent het zwaard zonder genade.'

Deze beeldspraak liet ons volkomen koud. Wij hadden geen lust meer in onze spelletjes, het schip verveelde ons, al het mooie was er af, nu wij daar opgesloten bleven om den regen

Eindelijk had Sjoukje het kind gesust, legde het in de wieg en kwam naar ons toe. Wij gaven al kibbelend acrobatische voorstellingen op de matras.

‘Kom je me nu eens hier,’ zei ze in haar eigenaardig taaltje. ‘Wie van jullie kent de geschiedenis van Groote-Pier?’

‘Groote-Pier? Wie was dat?’ riepen we in koor.

‘Een beroemd zeeman, een Friesch koning zou ik haast zeggen,’ vertelde Sjoukje, fier op haar landsman, ‘een baas over vele schepen, ja, over een heele vloot, een man met haar op zijn tanden....’

‘Met haar op zijn tanden!’ herhaalden we, haar verbaasd aankijkend.

‘Ja, met durf, weet je me,’ ging Sjoukje voort, over de gewaagde uitdrukking heenglijdend, ‘hij was de schrik der zee; waar hij kwam met zijn vloot, gaf ieder zich dadelijk over, en waagde een matroos al soms zich te verzetten, dan spoelde hij hem de voeten.’

‘Wat is dat nu weer? Is dat een straf?’

‘Het is de doodstraf,’ zei Sjoukje, een lugubere stem opzettend, ‘de ongehoorzame matrozen werden over boord geworpen en verdronken. Op die manier heeft hij over de duizend Hollanders van kant gemaakt.’

‘Hoe gemeen, wat een slechte man, akelige man!’ riepen we ontsteld.

‘Neen, een dapper man was het, een echte Fries; hij streed voor de vrijheid van Friesland. Wij, Friezen, zijn altijd vrij geweest, weet je me, vrije Friezen!’

‘Nu ja, maar zooveel menschen te verdrinken.’

‘'t Was in oorlogstijd en 't is lang geleden.’

‘Wanneer leefde die Pier?’ vroeg ik. Ik bezat reeds een jaartallenlijstje van de geschiedenis en moest er meer uit leeren, dan mij lief was.

‘Nou ja, wanneer precies dat weet ik zoo net niet, maar dat komt er ook niet op aan,’ zei Sjoukje met souvereine minachting, ‘geleefd heeft ie en fel ook! 't Was eerst een vreedzaam boer; de Saksers, de zwarte bende werden die genoemd, hadden hem zijn hoeve vernield en alles verbrand, wat ze niet mee konden sleepen; de Geldersche hertog gaf hem schepen, om zich op de Saksers te wreken, en hij viel hun vloot - die tweemaal sterker was - aan en hij vernielde ze heelemaal.’

‘Hoe kon dat?’ riepen we ongeloovig, wij waren niet in een stemming om de opsnijderijen van Sjoukje over haar landgenoot voor goede munt aan te nemen.

‘Het is de waarheid, kinderen,’ liet papa zich hooren, hij ook had lachend toegeluisterd, ‘met zestien schepen versloeg Lange-Pier er zes-en-dertig.’

‘Nou hoor je me dat ik waarheid spreek,’ triomfantte Sjoukje.

Wij stonden paf. ‘Nou, en hoe ging het toen verder?’ vroegen

we, onze belangstelling was gewekt; papa zag het, gaf Sjoukje een vroolijk knikje en ging aan dek.

'Verder? Och, natuurlijk werd Groote-Pier een.... een admiraal, zouden we tegenwoordig zeggen. Hij vreesde mensch noch duivel, dat was zijn spreuk. Hij voer de Noordzee op....'

'Met zulk weer als van daag?'

'Natuurlijk, denk je me dan, dat ie ooit bang was? Dat zijn alleen veldmuizen, die piepen van angst.'

Wij kleurden en zwegen. Miesje speelde met de blokken, zij vond die geschiedenis niets belangrijk.

'Nou, en op de Noordzee overwon hij alle vijanden en toen kreeg hij een titels, een namen, te veel om op te noemen: Verwoester van de Denen, Aanhaler van de Hamburgers, Kruis der Hollanders....'

Wij begrepen niet de helft, maar de groote woorden overbluften ons, en jaren later las ik de geschiedenis van Groote-Pier op mijn gemak, mij lachend Sjoukjes geestdrift herinnerend.

'Hoe weet je dat allemaal, Sjoukje?' vroeg ik.

'O, dat heb ik al van m'n grootvader gehoord en die z'n betovergrootvader had het misschien van Groote-Pier zelf.'

'Er zullen nog wel wat grootvaders tusschen zijn,' liet mama zich vernemen, die te bed lag, maar niet kon slapen.

'Hindert het U, mevrouw, dat ik de kinderen wat vertel?' vroeg Sjoukje bezorgd.

'Ik vind het heel lief van je, Sjoukje, je doet er me veel plezier mee.'

Dus aangemoedigd ging het meisje voort.

'Maar hij was ook geweldig te land, hij plunderde vele steden, Hoorn en Alkmaar b.v. En hij hield de menschen zoo leuk voor den gek.'

'Hoe dan?'

'Wel, eens was hij aan het ploegen; hij was toen voor een poosje weer boer, weet je me; daar komt een troep van de Zwarte bende op hem af, die hem niet kent.

"Zeg, boer," vraagt er een, "weet je altemet waar Groote-Pier woont?"

"Daar woont ie," zegt Groote-Pier, en wees op de hoeve, die 't dichtst bij was, "en hier staat ie!"

Maar eer de soldaten van hun verbazing zijn bekomen, zwaait hij zijn ploegijzer en slaat ze morsdood.'

Wij vonden 't vreeselijk; ik dacht in stilte, dat Sjoukjes vader ook wel tot zoo iets in staat zou zijn.

'Is hijzelf ook doodgeslagen?' vroeg Jo strijdlustig.

'O neen, toen hij zijn land gered had, is hij kalm in Sneek gaan wonen en daar gestorven. Hij werd overal met eere genoemd, en zijn zwaard is nog te zien in Leeuwarden, op het stadhuis. Ik heb het daar zelf gezien,' zeide Sjoukje met eerbied.

‘'t Is honderden jaren oud,’ voegde zij er aan toe.

Wij waren stil van ontzetting.

‘'t Heeft wel iets van een sprookje van Blauwbaard,’ zei ik.

‘Daar heeft het juistement niks van,’ vond Sjoukje, ‘Blauwbaard was een leelijke moordenaar en Groote-Pier was een held. Hij overwon de Saksers, de Zwarte bende.’

‘Maar de Saksers deden ook geweldige dingen,’ begon ik weer ijverig, ‘ik heb gelezen van twee prinsen, die heetten Hengist en Horsa....’

‘Dat waren stellig paarden,’ schaterde Sjoukje.

‘Heelemaal niet, het waren prinsen,’ hield ik vol, ‘hun vader heette Wilgistus en was een Saksisch koning. Zijn zonen vonden Friesland veel te klein voor zich en sprongen over zee, naar Engeland, en daar werden zij koningen.’

Sjoukje zette groote oogen op.

‘Over zee, naar Engeland springen....’ riep zij, ‘wel allemachtig, wat kan jij liegen.’

Deze onvervalschte tegenspraak was ook mama een beetje te kras.

‘Kinderen, het wordt bedtijd,’ riep zij met zwakke stem.

Wij vlogen naar haar toe en zongen het liedje van verlangen. Maar Sjoukje was het met mama eens, dat er aan alle dingen een einde komt, dus ook aan een dag met stormweer; met lach en scherts wist zij ons te doen gehoorzamen. Werkelijk waren wij moe; den volgenden dag zouden we in Hellevoetsluis komen; met dit heerlijke vooruitzicht sliepen wij spoedig in.

IV.

Ik vermoed, dat wij met mama bezig waren allerlei in te pakken en op te ruimen, toen het schip te Hellevoetsluis binnenviel; ook zie ik flauw eenige vreemde heeren en dames, die aan boord kwamen en ons welkom heetten.

Het afscheid van Sjoukje en haar geduchten vader, welke laatste voortaan voor mij vereenzelvigd werd met Grooten-Pier, liep gauw van stapel. Naar het nieuwe verlangend, zooals niet alleen kinderen doen, had het oude plotseling voor ons afgedaan.

Jo en Miesje werden door eene bevriende familie meegenomen. Ik mocht met mijne ouders naar het nieuwe huis. Een vreemd meisje, veel jonger dan Stientje, Klaasje geheeten, reed zusje in den kinderwagen en ging met ons mede.

Mama was opgewekt en praatte vroolijk, wij allen waren in de beste stemming ter wereld. Ik weet niet of het aan mij ligt, maar het schijnt mij vaak, of de menschen vroeger hunne wederwaardigheden gelijkmoediger verdroegen dan tegenwoordig. Wellicht was het innerlijk leven rijker, had men daardoor meer inwendige vrede en gemoedsrust,

bezag rampen en moeilijkheden uit kalmer oogpunt en overwon ze daardoor lichter, of wist zich met berusting te schikken in het onvermijdelijke. Het nieuwe huis maakte niet veel indruk op mij, het was zeer klein; ik heb mama dikwijls hooren zeggen, dat zij met de meubelen haast geen raad wist. Het prettigst werd later onze woonkamer, een vriendelijk, zonnig vertrek, al was het uitzicht niet bijzonder, zooals ieder weet, die Hellevoet kent. De eentonige gebouwen aan de overzijde lagen gelukkig nog al een eind af en des zomers voor een deel verborgen achter rijen olmen; maar de roode kleur der deuren en luiken, de schavotkleur, zooals papa zei, was verre van mooi. Later heeft men dat rood door grijs vervangen, naar ik gehoord heb.

De meubels werden binnengedragen, papa verdeelde zijn aandacht tusschen het lossen en de aankomst onzer bagage. Hoe ver het schip van ons huis af lag, weet ik niet meer; ik herinner mij alleen, dat de schippersknecht geweldig meesjouwde, zoodat zijn gezicht zoo rood zag als zijn onvermijdelijke bouffante en dat eenige mariniers ook medehielpen; een er van, die onze oppasser later bleek, commandeerde zoo'n beetje. ‘Ook liever lui dan moe,’ zei Krelis.

Mama was boven bezig met een en ander te ontpakken en te rangschikken, Klaasje hielp haar. Er kwam een oogenblik, waarin ik niets te doen had en zonder toezicht alleen aan de voordeur stond. Er was een straat voor ons huis, met een rij boomen; die straat moest men oversteken, dan liep er een wegje rechtover en rechtaan naar ons tuintje, dat tegen een muur of schutting grensde, die grasvelden ter weerszijden van den tuin ook afsloot.

Het woei nog altijd geducht, maar 't was een bolle wind, geen regen, veel veeren en strepen in de lucht en lapjes blauw, prettig opmonterend weer! Ik had zoo lang naar de lucht gekeken, dat ik de aarde een beetje vergeten was. Plotseling hoorde ik zeggen: ‘Dag kind, ben je hier komen wonen?’

Ik schrikte een beetje en zag eenige meisjes, een zestal, denk ik, in een kring voor mij staan. Ik knikte maar eens. Stom aanschouwen volgde, scherp opnemen met flikkerende oogjes van weerskanten.

‘Hoe oud ben je?’ vroeg er een eindelijk.

‘Acht.’

Gefluister en beweging.

‘Ben je hier nog pas, kind? Hoe heet je? Kom je hier op school? Zijn er nog meer kinderen? Heb je broers, oudere zusters....?’

‘Ik heb geen broers en ik ben de oudste,’ stamelde ik verward onder dit kruisverhoor, dit vuur van levendige blikken, die drukke gebaren.

‘Heb je het fort al gezien?’

‘Het fort! Neen, wat is dat?’

Luid gelach.

‘Kom mee, dan zullen we het je laten zien,’ zei een lief *m*eisje uitnoodigend.

‘Is het ver?’ vroeg ik weifelend.

‘Wel neen, het is vlak bij.’

Meteen werd ik door twee paar armpjes aan beide kanten omstrengeld. ‘Kom nou mee,’ zei een der aanhaligen ongeduldig. ‘Zullen we vriendin doen?’ fluisterde de andere mij in het oor.

Door zooveel teederheid betooverd, vergat ik alles en ging mee met het troepje, zooals ik was, in een ‘verhuisjurk’, zonder hoed of mantel, zonder medeweten mijner ouders; alles vergetend liep ik weg, in de nieuwe onbekende woonplaats, met een troepje vreemde kinderen. De wind speelde los en luchtig om ons heen, deed mijn haren fladderen en de witte boezelaars der meisjes opbollen. Wij waren allen vlinders, pas ontwaakte vlinders, die hare vleugelen probeerden. Vroolijk stapten wij al babbelend voorwaarts. Het kwam niet bij mij op, dat ik iets ongepasts deed, dat het zelfs op zijn minst genomen vreemd was, zoo met onbekende meisjes op te loopen. Ik zou ‘het fort’ zien, de hemel mag weten, wat ik me daarvan voorstelde.

Maar als 't ware op eens kwam ik tot bezinning en bleef staan bij een brug, waar de golven tegen de pijlers dartelden.

‘Waar is nu het fort?’ riep ik wantrouwend.

‘Wij zijn er immers, gans.’

‘Het is niet aardig me te foppen,’ ik werd angstig met al die lachende oogen op mij gericht. ‘Wat is het fort? Wat is een fort?’

Een hopeloos aanstaren van mijne verleidsters. Niemand kon dit uitleggen. Wat is een fort? Wij waren allen even onwetend op dit punt.

‘Dit is het fort,’ herhaalde er een, met haar kleinen voet op den grond stampend.

‘O,’ riep ik plotseling, ‘wat zal mama zeggen, dat ik zoo ver ben weggeloopen, o, o!’

‘Nou, dat is niks, we brengen je weer thuis, wees maar niet bedroefd, huil maar niet, we gaan allen met je mee, we zijn in een ommezientje weer aan je huis....’

Met deze en nog veel meer troostreden werd de terugweg aanvaard.

Mama stond met een angstig gezicht aan de deur, ik holde de meisjes vooruit naar haar toe.

‘O kind, ik heb zoo naar je gezocht....’ bevend trok zij mij in hare armen.

Ik voelde een pijnlijk berouw en begon te snikken. Daar verscheen papa om den hoek der straat; hij was blijkbaar gaan zoeken, waar ik gebleven was. De meisjes drongen nieuwsgierig naderbij. Met een oogopslag overzag papa den strategischen toestand.

‘Wat moet jullie hier?’ vroeg hij barsch aan de lachende deerntjes.

‘We hebben haar thuisgebracht,’ riep er een, op mij wijzend, die angstig rondkeek.

‘Weggelokt hebt jullie haar, stoute kinderen,’ zei papa streng, ‘maakt dat je weg komt.’

‘Och pa, dat eentje, dat wil een vriendinnetje zijn,’ trachtte ik te verbidden.

‘Vriendinnetje, gekheid,’ riep papa, ‘ingerukt, marsch, kinderen, en jij in huis.’

De meisjes deinsden al lachend af, ik stapte het huis binnen, de deur werd gesloten achter den geknipten, wilden vogel.

Lieve, lachende, stoute meisjes, die zoo heerlijk met mij vlogen door den bollen wind naar ‘het fort,’ wie waart gij? Nooit ben ik daarachter gekomen, nooit heb ik u weergezien. Maar gij duikt op in mijn herinneringen, met uwe frissche, roode wangen, uwe vrijpostige manieren, uwe jonge, gezonde dartelheid en uwe witte boezelaartjes wuiven mij toe als vredevaantjes ten afscheidsgroet.

Ons huis was klein, maar de zolder was groot, was iets eenigs. Alle kinderen, die hiervan hooren, mogen ons zulk een zolder benijden. Die zolder liep over de kazerne en had diepten, die zich in duistere verten verloren, waar wij nooit durfden komen. Op dien zolder, in een afgeschoten ruimte, lagen de winterappelen; zoete en zure reinetten en gouden pippelingen. Een oud boertje had ze ons verkocht; ik zou op den man niet hebben gelet, als hij ons niet allen aan het lachen had gebracht, door, toen hij in de huiskamer met papa afrekende, op de sofa toe te treden, waar mijn groote pop, Anna Maria, in lange kleeren lag te slapen, en verbaasd naar haar kijkend te vragen:

‘Is dat een kynd?’

Dat vonden we onbedaarlijk grappig. De boer zag ons wantrouwig aan en nam Anna Maria maar zoo in zijn grove, bruine handen, zoodat ik het uitschreeuwde van angst.

‘'t Is alevel aardig,’ zei de man, daar Anna Maria hem nu met groote oogen aankeek en lei het poppenkind weer voorzichtig neder, dat onmiddellijk gehoorzaam in slaap viel. De boer had ook kinderen thuis en had Anna Maria wel mede willen nemen, maar ze was niet te koop, voor al zijn appelen niet.

Die appelen vonden we intusschen heel lekker en kaapten er meenigeentje, als we op zolder aan het spelen waren, ons verstoppend achter de geweldige schoorsteenen, om ze in zoo'n rustig hoekje op te muizen.

Wij hadden veel meer vrijheid dan in Amsterdam. Wij speelden in het tuintje en op het grasveld en liepen langs de kazerne, een lange, lange straat, in onze oogen. Dan zagen we de Mariniers knoopen poetsen van kapotjas of mouwvest. Dat leek een aardig werk. De knoopen werden rrt! in een sleuf van een houten plankje geregen en dan gepoetst, dat zij glommen als goud; de geheele uitrusting werd dan weer netjes in orde gebracht, en de manschappen zongen luid bij het werk, allerlei liederen, waarnaar Jo en ik met groote belangstelling luisterden.

‘De koning, die zat er al op zijn troon, hoezee!
En de Potter maakte zijn schoenen schoon, hoezee!
De koning, die zat er al in zijn koe(t)s,
En hij gooide de Potter met appelemoes,
Hoezee, hoezee, hoezee!
Weg met dat Brabantsche vee.’

Wat die potter er bij deed en wie het Brabantsche vee voorstelde, ging boven mijn bevatting, maar ik vond dit lied zoo mooi, dat ik het thuis nazong. Mama maakte gauw een einde aan deze muzikale oefeningen, door mij ernstig onder het oog te brengen, dat een soldatenlied niet paste in den mond van een klein meisje; ik moest haar beloven niets van dien aard na te zingen, of het was uit met onze vrije wandelingen langs de kazerne. Dus genoot ik voortaan in stilte van dit en dergelijke liedjes, waarvan brokstukken in mijn geheugen bleven hangen als wolkenflarden aan lentelucht. Zoo o.a. het bekende:

‘Sara, je rok zakt af,
Moeder, 't is me sleep...’

en een ander, dat ik nu nooit meer hoor zingen:

‘... Toen kwam ik in het land van Rome,
Daar zat een walvischje in de boomen,
Die zong een liedje in 't Latijn,
Al met een stemmetje, heel zacht en fijn.
Orgel, om,
Diedel, diedel, diedel, diedel, diedeldom...’

Het was een lustig lied met vele strophen, bij het slot daverde de zaal van de jolige, jonge mannenstemmen, die in koor invielen.

Maar er was niet altijd vrede en eensgezindheid. Als er twist ontstond en ruwe woorden vielen, als het op eens vloeken hagelde, dan vloden wij verschrikt naar ons tuintje of in huis, als arme haasjes, die het geblaf der jachthonden hebben gehoord.

‘'t Zijn weer stoute jongens,’ zei Jo dan met veel wijsheid, van dezulken moesten wij niets hebben.

Eens mocht ik met papa de kazerne van binnen zien. Al die zalen, met reeksen bedden en het bruine kastje van den eigenaar er boven, de wapenkamer, de groote benedenruimten, de keuken met de in het wit gekleede koks, die mij lieten proeven wat zij kookten in den reuzenketel, dat alles maakte niet zooveel indruk op mij, als een klein hok, dat plotseling voor mij werd geopend en waarin een man in arrest zat, die straf had, ‘die stout was geweest’, zei papa

De gestrafte sloeg aan voor zijn kapitein en keek hopeloos verlegen. Ik begon te schreien.

‘O, laat hem er nu uit, papa, o hoe vreeselijk in dat donkere hok, hij zal het nooit weer doen.’

Maar de deur ging dicht.

‘Stoute meisjes moeten de straf uitzitten en stoute jongens ook,’ zei papa.

Hij was ontevreden, dat men mij den arrestant had laten zien; hij was er niet op verdacht geweest, hoorde ik hem later tegen mama zeggen. Ik bedwong mijn snikken, maar was zeer bedroefd.

Het gevolg was echter, dat de arrestant en ik groote vrienden werden, hetwelk zich uitte door wederzijdsch groeten, zoo vaak ik hem tegenkwam. Ook kreeg ik in het voorjaar een kransje uitgeblazen vogeleieren van hem, aan een snoer geregen; het prijkte lang op mijn kamertje, een ietwat lugubere trophee.

V.

Mama werd ziek, nadat we met ons vieren de kinkhoest hadden doorworsteld; er bestond waarschijnlijk wel verband tusschen onze ongesteldheid en mama's latere ziekte. Dag en nacht had zij met ons getobd, vooral met Miesje.

Klaasje was weggezonden; wij hadden nu een Betje, een forsch meisje, dat heel aardig voor ons was. Klaasje kneep ons wel eens, als zij dacht, dat niemand er erg in had en heette dan alles liegen; wij waren blij, toen zij aftrok. Betje had een broertje, iets ouder dan wij, die voor ons op de harmonica speelde en dan mede mocht eten van de pannekoeken en rijstpuddingen, die wij op een kooktoestel bereidden. Wij werden ook wel daagjes bij kennissen gevraagd, bij vriendinnetjes, door ons op andere wijze gevonden dan den eersten dag van ons verblijf te Hellevoetsluis; maar, het was toch 't rechte niet, alles was anders nu mama ziek was.

De lust, de vroolijkheid, het zonnetje van ons huis, wie kon haar missen? Somber, stil, donker leek ons alles toe. Papa deed ernstig zijn werk, wijdde elk vrij oogenblik aan mama. Wij slopen op de teenen door huis, Jo en ik, om de lieve zieke niet te hinderen. Miesje kreeg sokjes over haar schoentjes, want de kleine voeten trippelden en draafden den ganschen dag, nu hier dan daar; het kind was te jong om zich stil te houden; ik vrees, dat Jo en ik het ook maar al te vaak vergaten.

Reeds werd het voorjaar.

Wij mochten wel eens bij mama zitten en haar zachtjes voorlezen, hare kussens opschudden, een glas water aanreiken, daar hielden onze liefdediensten al mede op. Dikwijls verveelden wij ons schromelijk en gingen door de ramen kijken van een vertrek, dat op een binnenplaats der kazerne uitzag.

Daar zaten de manschappen vaak in een kring aardappelen te jassen. Wat ging dat gauw! Jo en ik wedden er om, wie het eerst met zijn aardappel klaar was, als ze gelijk begonnen; doch er viel geen oog op te houden, snel draaiden de mesjes, alsof machines ze in beweging brachten, en plons, plons, plons, ging het in een soort van vat of kuip,

half met water gevuld, waar elke geschilde of van zijn ‘jasje’ ontdane aardappel in terecht kwam. Dit vat stond in het midden, de manschappen zaten er om heen en babbelden, dat het een aard had. Er wordt gezegd, dat vrouwen gaarne praatjes verkoopen onder het werk, maar mannen doen voor haar niet onder.

Des Zaterdags viel er meer te zien, dan werden allerlei dingen uit de kazerne, tafels en banken b.v. naar buiten gedragen, met zand bestrooid, met steenen afgeboend en met water begoten, alsof er een zondvloed loskwam. Geen deel van de tafel werd vergeten, de manschappen werkten onder toezicht en met lust. De gespierde, naakte armen kwamen tot aan de ellebogen uit de opgestroopte mouwen kijken, de roode handen zaten vol zand en dropen van het water; de steenen, klauwachtig vastgegrepen, krasten in het zand over de tafelbladen, er allerlei figuren in snijdend, die door den helderen stroom uit volle emmers plots werden weggevaagd; dan sprong de korporaal van de week lachend op zij en ook sommige anderen, op wie de guiten met de emmers het gemunt hadden. Was alles afgeboend, afgedroogd en weer naar binnen gedragen, dan werd de binnenplaats zelf schoongemaakt, tot men er wel rijstebrei van had kunnen eten, en eenige manschappen hielden tot nabetrachting hoofd en armen ook onder de pomp. Er waren er echter, die meer pommade dan water aan hun haar verdeden en vooral des Zondags een vettigen schoonheidsglimp afstraalden, als zij met hun ‘meisje’ gingen wandelen. ‘Chacun avec sa chacune,’ heette het.

Ik ging dien winter niet naar school. Elken dag moest ik bij papa mijne lessen opzeggen, rekenen, geschiedenis vertellen, kleine vertalingen uit het Hollandsch in het Fransch maken... als het eenigszins kon, leerde ik bij mama, maar nu vermoeide het haar meestal te veel. Jo had ook lezen en schrijven bij mama geleerd en oefende zich nu verder in die edele kunsten bij papa; met rekenen werd zij nog niet geplaagd. Mij dunkt, het moet in het laatst van Februari zijn geweest, toen mama heviger ziek was dan ooit; koorts sloopte haar en zelfs wij, kleine kinderen, begonnen angstig te worden voor een groot, onzegbaar, dreigend iets, den dood. Wij wisten eigenlijk niet recht, wat dood beteekende; maar toch, een dood hondje, een dood vogeltje, een doode vlinder, die waren treurig om aan te zien, daar huiverde men van, zij werden begraven en men zag ze niet meer. Nu konden we ons niet voorstellen, dat zoo iets met onze lieve moeder zou kunnen gebeuren; toch bekroop ons die geheimzinnige angst, was het de afschaduwing van de worgende vrees in papa's oogen?

Wij zaten op een avond stil en triest bij elkaar. Mama lag in het vertrek daarnaast en ijlde voortdurend. Papa liep af en aan. De dokter was er geweest, had de schouders opgehaald en gezegd, dat hij het zwaar inzag. Papa had even de handen ineengewrongen; doodsbleek, met groote oogen had hij den arts aangestaard, toen had hij de stramme

houding hernomen, die wij zoo goed van hem kenden, en had den dokter beleefd uitgeleide gedaan.

Het was nog vroeg in den avond, de kleinste zusjes waren reeds te bed gebracht; wij zaten met prentenboekjes voor ons, maar ik kon niet lezen, het was of iets mijn keel dichtkneep, mijn oogen star maakte; doch ik wist dat ik doodstil moest blijven zitten, anders zou ik onmiddellijk zijn weggezonden, dus evenals papa beheerschte ik mij en bleef uiterlijk kalm. Papa keek mij aan, wij begrepen elkaar.

De zieke ijlde. Wij verstonden duidelijk, dat zij om iets vroeg, riep, smeekte: 'Patrijs, patrijs!' herhaalde zij vele keeren achter elkaar, luid, gebiedend, toen in murmelend wegsterven: 'Patrijs, patrijs.'

Papa sloeg de hand aan het voorhoofd, stond op en verliet het vertrek. Na eenige minuten keerde hij terug met een bordje, waarop een doorschijnend sneedje brood en eenige dunne plakjes koud rundvleesch, een vorkje lag er bij. Hij ging er mee naar mama's ledikant, ik stond op en keek om het hoekje der deur.

'Lieve, hier is patrijs,' zeide papa.'

'Waar, waar?' riep de zieke begeerig.

'Wel, proef een stukje, heerlijke patrijs!' fabelde papa.

De lijderes rees overeind, hare koortsachtige oogen glinsterden, bij het zwakke nachtlicht zag ik duidelijk, hoe de vermagerde teere vingers het vorkje vastgrepen, maar machteloos lieten vallen.

'Laat mij je bedienen,' zei papa.

'O ja, dat is goed, man.'

Mama at een stukje van het vleesch.

'Geen brood, alleen patrijs,' zeide zij.

Papa sprak tegen haar, als tegen een kind, en roemde de lekkernij en zij was zoo dankbaar, zij lachte en keek hem aan met eenig bewustzijn in de schitterende oogen. Nog een stukje en nog een stukje, alles at zij op, ook het brood, toen dankte zij, legde zich neder, vleide het hoofd met moede beweging in het kussen, sloot de oogen en.... sliep in. Maar het was, God zij gedankt, niet de slaap des doods, het was die des levens, van een leven, dat nog maar enkele jaren, helaas, voor ons zou gespaard blijven. De dood had aan den drempel gestaan, ditmaal trok hij nog terug; een verkwikkende slaap bracht mama op den weg ter genezing.

Papa bracht den geheelen nacht wakende door, de zieke sluimerde rustig uren achtereen.

Den volgenden dag kwam de dokter reeds vroeg, ik deed hem open.

'Hoe is het met mama?' vroeg hij bezorgd.

'St! st! Mama slaapt heerlijk,' zei ik zacht.

Hij keek mij ongeloovig aan, een droeve beteekenis aan mijn woorden hechtend. Maar toen hij zich over mama heenboog en haar daar zoo kalm, met een glimlach om de lippen, zag slapen, vertrouwde hij zijne oogen niet.

Hij richtte zich op en wenkte papa; op de teenen slopen beide mannen weg; toen vertelde papa, wat er gebeurd was.

''t Lijkt een soort van wonder, maar het zal de crisis geweest zijn,' zeide de dokter, 'ik geloof dat mevrouw gered is.'

O onze blijdschap, onze stille blijdschap, die niet mocht uitbarsten in gejubel, maar ons, papa en mij, de tranen in de oogen dreef, die ons doorsidderde, koud en heet maakte tegelijkertijd, die mij een gevoel gaf, alsof ik had kunnen vliegen, zoo licht voelde ik mij. Ach, wij bemerken dikwijls pas de zwaarte der zorg, als zij van onze schouders wordt genomen.

Het ging zeer langzaam, maar van dat oogenblik af herstelde mama.

Op een middag stond ik voor 't open raam van haar kamer; het regende, de lucht was zacht, een geur van ontbottend groen, van vochtige zwellende aarde, van bloesems drong naar binnen. Op eens begreep ik, dat het lente was. Ik ademde met wellust de zoete roken in en nam met een langen blik de groenende rij boomen, het jonge gras, het ontluikende leven waar; toen keerde ik mij tot mama, die op een sofa lag, het lieve gezicht nog zoo bleek en smal, maar zoo rustig, zoo gelukkig, dat zij zich elken dag sterker voelde worden, dat zij naar haar eigen uitdrukking nog wat bij ons mocht blijven.

'O mama, hoe heerlijk, de lente is er. Nu wordt U gauw heelemaal beter.'

'Ja, beste kind, ik voel het en wat een lekkere geur komt naar binnen, mij dunkt, ik ruik viooltjes.'

Na het eten zei papa tegen Jo en mij: 'Maakt je gauw klaar, kinderen, wij gaan een wandeling doen.'

Het had al lang opgehouden met regenen, 't was een zoele, zachte lenteavond.

Beneden in de gang fluisterde papa: 'Neem ieder een klein mandje mee, wij gaan viooltjes plukken voor mama.'

Onze harten sprongen op van genot.

Wij gingen met papa naar 'de wallen.' Daar in het gras groeiden honderden viooltjes. Wij plukten ze behoedzaam, voorzichtig, met onze kleine vingers elk steeltje zoo laag mogelijk afknippend. Er was een weelde, een overvloed, het leek wel of iedere regendrop dien middag een viooltje had gebracht. Wij bukten met hoogroode wangen als arenleesters op den akker, wij wisten van geen rusten, van geen ophouden, van geen einde. De violette bloempjes vielen als van zelf in onze mandjes en telkens wilden we er nog meer. Papa gaf lachend het sein tot opbreken. 'Anders wordt het te laat en is mama moe van het wachten op ons,' zeide hij.

Daar gingen wij beladen met onzen schat en stortten hem uit in mama's schoot, over hare handen, op de tafel, op den vloer voor hare voeten, viooltjes, echte Maartsche viooltjes, teedere kinderen der lente.

De zoete geuren wiekten door het vertrek. Mama boog haar bleek gelaat over de kleine bloemen.

‘Lenteboden, ik had niet gedacht ze nog te mogen zien,’ zeide zij, papa's hand drukkend, toen kuste zij ons innig.

Wij raapten nu elk bloempje voorzichtig op. Alle vaasjes en vele schoteltjes werden er mede gevuld. Als wierook verspreidde zich de geur door het heele huis, het was de wierook der lente.

Mama liet ons glimlachend begaan. Een paar viooltjes legde zij in haar bijbel, bij den Psalm:

> ‘De God des heils wil mij ten herder wezen,
> 'k Heb geen gebrek, 'k heb geen gevaar te vreezen,
> Hij zal mij zacht, in liefelijke weiden,
> Aan d' oevers van zeer stille waat'ren leiden....’
> .....,.....

Het was onze laatste lente in Hellevoetsluis. Papa werd gecommandeerd naar Vlissingen. Als ik nu, na al die jaren, aan de oude vesting terugdenk, zie ik hare wallen voor mij in liefelijken lentetooi. Groeien er nog Maartsche viooltjes op de wallen van Hellevoetsluis?

ELISE SOER.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
De apostelkruik.

‘Nóg een pak!’

Het was Kerstavond. De kerstboom had geschitterd in den glans zijner bonte versierselen en menigte van kaarsjes; het vroolijk en dankbaar gejuich bij het uitpakken der geschenken was nu over. Het kalmer tweede gedeelte van den avond begon: de kaarsjes branden flauwer; de keukenmeid zit met haar schat - in den onschuldigen zin van dat woord - in de keuken van een glas punch en braadworst te genieten, en iedereen in huis is in mindere of meerdere mate onder den indruk van wel driemaal zooveel te hebben gekregen, als hij bergen kan. Toch miste ook nu de blijde kreet: ‘Nóg een pakje!’ niet de prikkelende werking. De kinderen liepen te hoop als mieren, in wier nest met een stok is gewoeld; immers, het is bekend dat een menschenkind nooit zoo begeerig is als op het oogenblik, wanneer hij met goede gaven overladen wordt. De nàkomers, met hunne late St. Nikolaas- en Kerstgeschenken, kunnen tengevolge van deze menschelijke zwakheid er op rekenen, dan dubbel op prijs te worden gesteld. Ook nu dringt alles naar den heer des huizes, nieuwsgierig roepend: ‘Laat eens zien! Toe, laat het ons eens zien!’ Maar hij geeft op dat driftig vragen: ‘Van wien?’ en ‘Voor wien?’ eerst geen antwoord; hij blijft, hoofdschuddend, het pakje van alle kanten monsteren. Eindelijk zegt hij, als gevolg van zijn onderzoek: ‘Voor mij!’ eene uitspraak, die met een zucht van teleurstelling door de kinderen beantwoord wordt, waarop vader hun toevoegt: ‘heb jullie soms nóg niet genoeg gekregen?’ Zij druipen af met vuurroode wangen.

Intusschen gaf vader het er los bijgevoegd adres aan moeder. ‘Lees dat eens, Adolphine; ik kan er niet wijs uit worden.’ En terwijl een pas ontvangen hulpmiddel uit de timmerkist zijn eerste bewijs van bruikbaarheid gaf, om een doos open te maken, las Adolphine voor den kring van kinderen, waarbij zich ook enkele volwassenen gevoegd hadden, wat er op het kaartje aan den achterkant geschreven stond:

‘Bij het vieren van den vijf en twintigsten verjaardag onzer verloving, zenden wij aan den stichter van ons geluk den stichter van ons geluk.’

Die raadselachtige woorden waren niet onderteekend. De poststempels maakten den ontvanger ook al niet wijzer. Iedereen schoof dicht naar vader

toe en deze, die alle dingen bewaarde, haalde voorzichtig, om het kistje niet te beschadigen, de spijkertjes eruit en legde die zoo zorgvuldig in het bakje, alsof iedere draadnagel minstens de waarde van een diamant had. Op eene vermaning toch wat vlugger te werk te gaan, zeide hij: ‘jullie behoeft er niet bij te blijven staan; als 't je te lang duurt naar je zin, gaat dan gerust naar je eigen presenten; *dit* is aan mijn adres,’ welk voorstel met een zwijgend hoofdschudden werd afgewezen.

Eindelijk was 't gewichtig oogenblik gekomen: het deksel van het kistje ging open, een laagje houtwol werd er uit genomen en met de blijde woorden: ‘Wel, dat vind ik alleraardigst!’ tilde mijnheer Birch een onberispelijk exemplaar van een zoogenaamd ‘Apostelkruikje’ op, en hield dit de anderen voor de oogen. Overal hoorde men: ‘O! - Zie eens! - Wel, wel!’ ‘En wie geeft je dat ding?’ vroeg mevrouw, die gehoopt had iets anders te zullen zien, b.v. een mooi likeurstel, en die dus nu tamelijk teleurgesteld was.

‘Feitelijk niemand,’ klonk het antwoord met eene van aandoening trillende stem; ‘die knaap was, lang geleden, mijn met recht en billijkheid verworven eigendom en, als een trouwe hond, komt hij weer bij zijn baas thuis. Met hem staat de geheele geschiedenis mij weder levendig voor den geest. Ja, toen was men nog jong en vroolijk,’ voegde hij er met een zucht bij.

‘Nu, vroolijk ben je nog; en dat je in vijf en twintig jaar ook vijf en twintig jaren ouder geworden zijt, dat gaat met de meesten van ons evenzoo; trek je dat dus niet aan, vadertje, maar vertel ons liever die geschiedenis, waarop je zinspeelde; vreemd dat ik daar niets van weet.’

‘Daarvoor is wel een middel. Ik stel voor, dat ieder die boven de dertig is, met ons in de huiskamer om de ronde tafel gaat zitten. De jongere bende blijft hier en als jij, Adolphine, voor een glas punch en een bakje zoute krakelingen wil zorgen, dan zal ik jullie de geschiedenis vertellen van mijn Apostelkruik.

‘Ik had die in het begin van mijne, sedert flink uitgebreide, verzameling gekocht voor een winstje uit de loterij, het eerste en laatste wat mij in dit aardsche tranendal ten deel gevallen is; ik was er trotsch op, want dit kruikje is onbetwistbaar echt, zoo echt als 't maar zijn kan. En wat daaraan voor mij verdubbelde waarde gaf, was het feit, dat ik het een ouden kennis juist voor den neus had weg gesnapt. Hij gold in die dagen voor den grootsten verzamelaar van oudheden en zijn huis had hij in een museum van oude meubelen en wat daarbij behoort, herschapen. Hij snoefde er gaarne op, dat zijne dochter het éenige voorwerp op zijn gebied was, jonger dan vijftig jaar. Hij had een buitengewoon scherpen blik voor rariteiten, die ergens, al was het ook in een verborgen hoekje, bewaard werden. Onze gemeenschappelijke neiging bracht ons vaak bij elkander, b.v. in de woning van een handelaar in antiquiteiten en later kwam ik ook wel bij hem aan huis. Op den dag van mijn inkoop van de ‘Apostelkruik’ kwam mijn mededinger juist den winkel in, toen ik bezig was mijn schat zorgvuldig in te pakken. Hij werd paars van boosheid, toen het door hem vurig gewenschte voorwerp hem aldus voor den neus werd weggekaapt en nog wel door iemand, dien hij als beginner in 't dierbaar vak van verzamelaar van oudheden nog niet als mededinger had geteld. Verdrietig voegde hij mij toe: ‘Waarom koop jij dat ding? Ik heb er al acht dagen op geloerd.’

Weltevreden woog ik het kruikje op mijne hand.

‘Ik wil mijne oogen ook eens genot verschaffen, Mijnheer,’ zeide ik zegevierend. ‘Gun u mij den ouden Apostel maar, - u hebt eene bekoorlijke dochter en die aan te zien is voor u zeker een nog veel grooter genot.’

‘Als of zij eene antiquiteit was,’ bromde hij.

‘Neen, neen; eene antiquiteit is zij nog lang niet!’ klonk mijn antwoord, lachend; ‘maar - in elk geval - de Apostelkruik is van mij en - ik groet u.’

Met die woorden verliet ik den winkel en thuis gekomen timmerde ik een muurplankje van dennenhout, dat ik in de woonkamer wilde ophangen.

Mijn vriend en kamergenoot Dr. Hedler zat tegenover mij met goedhartige verbazing naar mijn werk te kijken en zijne verwondering werd nog grooter, toen hij zag, dat de ‘Apostelkruik’ daarop kwam te staan; toch was bij hem geen zweem van afgunst te bemerken. Hij was een van de beklagenswaardige stervelingen, wien het zesde zintuig - de kunst oudheden op prijs te stellen, - geheel ontbreekt. Of iets oud was of nieuw, of er eene geschiedenis mede gepaard ging of niet, kon hem geen greintje schelen. Als er maar iets op zijne schrijftafel stond - een antiek beeldje, of een spaarpot in den vorm van een roodwangigen glimmenden appel - dit deed er niet toe. Mijn beste Aloïs lette op die dingen niet; hij had volstrekt geen smaak. Maar neen, laat mij niet onbillijk zijn; op een punt - een kapitaal punt - had hij een bijzonder fijnen smaak. Hij was tot over zijne roode ooren verliefd op het straks genoemde mooie dochtertje van notaris Brandorf en zij - dit was wel vreemd, maar toch waar - zij had hem ook hartelijk lief. Zij had geen ongelijk. Mijn vriend Aloïs was een door-en-door goede, betrouwbare jongen; knap in zijn vak, - hij had den titel van Doctor medicinae - en wij konden het best samen vinden. Maar, in mijne oogen was hij nu juist niet geschapen om op te verlieven. Daarom moest ik met verwondering het bekoorlijke meisje aanzien, dat op dit punt zulk een vreemden smaak toonde. Dat zij allerliefst was, zou haar ergste vijand, als zij dien had gehad, niet kunnen loochenen. Als een compliment aan de liefhebberij van papa, had zij een echt rococo-gezichtje; aschblond, hoog van het voorhoofd opgestreken haar en een schalksch kuiltje in de wangen, waarover eene herderin op Watteau's schilderijen zich niet had behoeven te schamen. Waarom ik niet op dat mooie meisje verliefd ben geraakt, begrijp ik nu nog maar half. Misschien bestaat er op het gebied van verliefd worden geen ‘waarom’ en ‘daarom’; misschien was het de wetenschap, dat zij haar hart aan mijn vriend geschonken had; want voor een ongelukkig minnaar was ik niet geschikt; veeleer nam ik, onbaatzuchtig en hulpvaardig als de natuur mij geschapen heeft, de rol van den Goeden Genius bij het jonge paar voor mijne rekening. Ik leidde Aloïs Hedler bij de familie Brandorf in en terwijl wij met ons beiden ons verblijdden over een of ander pas verworven oud stuk, kon mijn vriend ongestoord zijn hof aan Beate maken, zooveel hij maar wilde.

Hedler en ik waren eigenlijk groote tegenstellingen op bijna elk gebied, zonder dat dit feit een beletsel voor onze vriendschap opleverde. Hij was evenzoo houterig als ik beweeglijk, evenzoo beredeneerd als ik driftig, evenzoo bescheiden als ik overmoedig en brutaal was. Om deze laatstgenoemde hoedanigheid mag geen van jullie mij minachten, want zonder deze zou er een

gelukkig menschenpaar minder in de wereld zijn. Daarvan zal ik nu de geschiedenis vertellen.

Hedler was iemand, dien de meeste menschen gaarne tot schoonzoon zouden hebben, maar collega Brandorf behoorde juist niet tot ‘die meeste menschen.’ Hij kon met den dokter niet overweg; Aloïs' gebrek aan zin voor oudheden deed Beate's vader evenzoo aangenaam aan, als mij het geluid van een stijf rechtop gehouden grifje, waarmee over eene lei wordt gekrast, als hij b.v. bij een echt rococo-tafeltje staande, met een onnoozel gezicht zeide: ‘Dat is zeker ook antiek?’ Het was jammer, maar toch waar, hij kon 't niet vinden met den man, dien hij zoo gaarne zijn schoonvader zou hebben willen noemen, en deze evenmin met hem.

Laat ik er jullie nog even aan herinneren, dat de oude notaris het mij nooit had vergeven, de Apostelkruik te hebben weggesnapt. Wanneer hij nu en dan eens bij ons kwam, ging hij voor het muurplankje staan, nam de kruik eraf en monsterde ze van alle kanten, om ze daarna met een diepen zucht op de vorige plaats te zetten. Soms hoorde ik hem wel mompelen: ‘Die Apostel moest van rechtswege in mijn bezit zijn.’ En dan liet ik niet na te zeggen: ‘Maar hij *is* van mij.’ Op een met list verzonnen ruilhandel ging ik nooit in. Zelfs voor een aardig kistje met een deksel van kunstig mozaiekwerk en een keurig naaldenboekje met petit-point borduursel bedankte ik, hoewel ik die dingen gaarne zou gehad hebben, maar mijn Apostelkruik was mij meer waard.

‘Je moest mijnheer Brandorf dat genoegen maar doen,’ zeide Aloïs eens tot mij, ‘ik zou hem die kruik, waarop hij zoo gesteld is, zeker hebben afgestaan, als die mij behoorde.’

‘Als ik op de aardige Beate verliefd was, zou ik 't misschien ook doen,’ lachte ik, ‘maar zeker is het nog niet; zoo iets begrijp jij natuurlijk niet.’

Met een verstaanbaar gemompel: ‘Barbaar!’ keerde hij zich om en liep weg.

In die dagen had de oude heer een bijzonder mooie vaas in zijn bezit gekregen; zij was van 't fijnste Fransche porselein, keurig beschilderd: tusschen fraaie gouden arabesken een blauw medaillon, waarop een sierlijke tak rozen in ongeëvenaarde volmaaktheid gelegd scheen. Deze vaas met de fijne vergulde oortjes vormde de kroon zijner verzameling. Maar er moest van dit pronkstuk een pendant bestaan, - het zoeken daarnaar liet hem geen rust. Zoodra hij meende die tweede van het stel te hebben gevonden, was geene moeite hem te veel, geene reis te ver; maar teleurgesteld kwam hij telkens weer tehuis.

Acht dagen voor Kerstmis, toen Aloïs en ik den avond bij de Brandorf's doorbrachten, moesten wij wederom het oude klaaglied hooren: ‘Daar staat mijne vaas; ik weet dat er een tweede zoo *is* en dagelijks hindert het mij, het stuk hier alleen te zien staan.’

‘Zou er geen tweede bij geschilderd kunnen worden?’ vroeg mijn vriend bedeesd.

De notaris keek hem nijdig aan. Hij voegde hem toe: ‘Zeg, Dokter, als je maar liever niet mee wilde praten over dingen, waarvan je geen zier verstand hebt! Men schildert tegenwoordig *zulk* eene vaas niet meer en dan zoude een nieuw exemplaar voor mij niet de minste waarde hebben - maar daar begrijp je geen jota van,’ liet hij verontwaardigd volgen; en toen tot

mij gewend: ‘Wie mij die tweede vaas bracht, zoude van mij veel, zeer veel gedaan kunnen krijgen, dat kan ik wel zeggen.’ Die woorden werkten verbazend op mijn anders kalmen vriend. Hij drong er na dien avond onophoudelijk op aan, hem toch dat tweede exemplaar der vaas te bezorgen, op de een of andere manier. Hierin zag hij ten minste eene mogelijkheid om bij papa Brandorf in de gunst te komen. Maar, zooals te begrijpen is, vonden wij die tweede vaas niet. Ieder verzamelaar van oudheden weet uit ervaring, dat men dingen, die men op een bepaalden tijd wenscht te hebben, dan juist *niet* krijgt. Als een jager moet men geduldig wachten, weken, maanden, jaren lang soms; dan kan 't gebeuren, dat men het begeerde stuk, om 't even *wat* het is, plotseling in het oog krijgt. Dan komt het er op aan er dadelijk beslag op te leggen.

De Kerstavond naderde. Wij waren beiden bij de Brandorf's genoodigd en na veel hoofdbrekens over de door ons aan te bieden geschenken, hadden wij tot de moderne presenten van een bloemenmand voor mevrouw Adolphine en een doos met fijne confituren voor mejuffrouw Beate besloten; behalve deze zoetigheid wilde Aloïs Hedler haar op dien avond zijn hart en zijne hand aanbieden.

Onze geschenken lieten wij laat op den avond bezorgen; wij wilden den schijn vermijden deze uit dankbaarheid voor de vriendelijke uitnoodiging te hebben gezonden. De éenige die niet tot de door ons bedeelden kon worden gerekend, was mijnheer Brandorf zelf. Hij was enkel te verblijden met zeldzame voorwerpen en daarvan kon ik geen afstand doen. Na zijn langdurig zeuren, had ik een tinnen kruikje met mooi gegraveerde figuren aan Hedler afgestaan voor zijn toekomstigen schoonvader; maar op het allerlaatste oogenblik berouwde het mij, zoo vrijgevig te zijn geweest. Ik trok hem het kannetje uit de hand en zette het, met een zucht van verlichting, weder op zijn vorige plaats, veinzend van den bedroefden blik van mijn teleurgestelden vriend niets te zien. Op het bepaalde uur stapten wij naar het huis der Brandorf's, waar de verdeeling der Kerstgeschenken in den vriendenkring reeds afgeloopen was.

De oude heer had allerlei aardigheden en antiquiteiten gekregen, onpractische dingen natuurlijk; en als hoofdgeschenk pronkte een allerliefste rococo-kop-en-schotel van fijn porselein en dun als een lelieblad, met het hooge vergulde oor, keurig beschilderd met dansende, gepruikte paartjes. Ik stond met mijn ouden vriend bij de tafel dit kostbaar stuk te bewonderen met veel warmte en vele woorden, ten eerste oprecht gemeend en dan ook om mijn jongen vriend gelegenheid te geven, ongestoord in de schaduw van den Kerstboom zijne liefde te verklaren. Op zijn verzoek polste ik den vader van Juffrouw Beate, om zoo mogelijk te vernemen hoe hij zich houden zou, wanneer aanstonds de bom, volgens afspraak, tot springen kwam. Maar daarbij mocht niet worden gerekend op een gunstig antwoord van dien kant.

‘Dat kan alles waar zijn - het zal wel waar zijn’, bromde de notaris op mijne hoogdravende lofrede, ‘maar hij heeft zoo volstrekt geen gevoel voor datgeen, waaraan ik veel waarde hecht; daarom heb ik bepaald iets tegen hem. Ja, als jij het was, mijn vriend, dan...’

Ik begon hartelijk te lachen.

‘Maar, mijn beste Notaris, het is wel jammer, maar daartegen bestaan een paar vrij groote hinderpalen: ten eerste geeft uwe dochter niets om mij en

ten tweede houdt zij wel, en zelfs veel, van mijn besten vriend. Dat zou een bijzonder slechte grond zijn om 't gebouw van huiselijk geluk erop te stichten.'

De oude heer moest zelf om die voorstelling lachen. De schouders optrekkende, zeide hij daarna weder ernstig:

'Geloof mij - daar kan niets van inkomen. Wij zullen de zaak laten blijven, zoo als zij is. Hij zal zich wel troosten. Wie kan alles krijgen, wat hij verlangt! Ik, bijvoorbeeld, heb reeds zoo lang gehoopt het pendant van mijne antieke vaas te bezitten en ik krijg het ook niet. Het gaat zoo in de wereld. En nu, praat er maar niet meer over; het zou jammer zijn den aangenamen avond hierdoor te bederven.' En naar de tafel terugkeerende, speelde hij met zijn nieuw speelgoed als een groot kind. Toch ben ik overtuigd, dat ondanks zijne groote woorden zijn vaderhart op den Kerstavond de overhand zou hebben gekregen, indien het noodlot juist niet op dàt oogenblik mijn vriend Hedler een leelijk trekje gespeeld had. Hij kwam naar binnen stappen, onder den indruk van het voorafgegaan, zeer belangrijk gesprek met de beide dames - dat hij zijn aanzoek bij moeder en dochter gedaan had en door dezen niet was afgewezen, stond duidelijk op zijn van blijdschap stralend gelaat - en regelrecht naar den ouden heer toe. Hij liet het eene: 'Beelderig! Hoe bijzonder! Fijn en zeldzaam!' na het andere hooren en nam den kop-en-schotel in de hand, terwijl de eigenaar van dien schat elke beweging van die hand met Argus-oogen bespiedde. Op dat oogenblik moest helaas! Beate zich bij 't gezelschap voegen en in zijne verliefdheid niet naar het kopje ziende, stiet de ongeluksvogel met het schoteltje tegen de toevallig juist opengaande deur - het kopje kantelde, viel en het sierlijke oor knapte eraf.

Wie maar een greintje gevoelt voor de gewaarwordingen van een verzamelaar, die zal begrijpen, *koe* mijnheer Brandorf op dat oogenblik was. Ik geloof dat hij zijn gast liefst zou hebben willen vermoorden; hij schreide bijna van woede. Ik kon daarin komen.

De feestavond beloofde bijzonder aangenaam te zullen afloopen. Beate kreeg een rood hoofd - toen roode oogen; immers, zij kon het op hare tien vingers berekenen, hoeveel sporten haar handige minnaar door dit kunststukje gedaald was op de ladder der achting en genegenheid van haren vader. Hare moeder tuurde strak op de tafel. Aloïs Hedler zat als verpletterd in elkander gezakt en ik deed mijn best grappige verhalen op te disschen, waarvoor ik echter geen zweem van een glimlach mocht oogsten. Zoodoende verflauwde ook mijn moed om den wagen weder in het spoor te brengen. En de oude heer! Dood ongelukkig paste hij de gebroken stukjes van dat kopjes-oor aan elkaar, met vijandige zijdelingsche blikken naar mijn beklagenswaardigen vriend. Hij wenschte dezen naar de maan, zoo duidelijk dat elk woord overbodig kan worden geacht. Hij scheen dit ook in te zien; want hij sprak vooreerst niet met Aloïs - die bestond eenvoudig niet voor hem - en slechts met veel moeite en list kregen wij hem van het vreeselijke kopjesthema af, door hem voorzichtig op zijn ander geliefkoosd onderwerp, de vaas, te brengen.

'Ja, zooals ik onlangs nog gezegd heb - wie mij eene vaas bracht, juist het evenbeeld der mijne, dien blauwen grond van 't medaillon en die verrukkelijke rozen daarop - hem zou ik niets kunnen weigeren; eenvoudig

niets!' herhaalde hij, met een droefgeestigen blik naar de zoldering in den eenen hoek der kamer.

Iedereen zweeg.

Op dat oogenblik, - tot mijne rechtvaardiging zij het hier dadelijk vermeld - niet vroeger, schoot een brutale gedachte mij als een bliksemstraal door het hoofd. En zooals 't meer gaat in de wereld - als een brave, verstandige, eerlijke knaap zoo iets ten uitvoer had willen brengen, zouden honderd groote en kleine steenen hem hinderlijk voor de voeten hebben gerold. Maar wanneer er een dwaze, ongeloofelijk drieste streek zal worden uitgehaald, dan schuilt altijd in de buurt een klein duiveltje, dat de zaak op 't getouw zet en voortspint, daarbij wel zorgende, dat de boosdoener zich niet bedenkt en te vroeg door berouw wordt gekweld.

Dit duiveltje, - het was misschien in een guitige feeststemming - trok op 't gegeven oogenblik aan de huisschel en ik - onder de ingeving van mijn wensch om te redden wat te redden was, - riep: 'O, daar komen onze presenten!' sprong op en stormde de kamer uit, het portaal op. Langs een omweg holde ik de kamer van den notaris in, rukte de vaas van haar hoog standpunt en pakte ze voorzichtig in een stuk vloeipapier, dat van 't een of ander geschenk was achtergebleven. En toen liep ik bedaard naar de familie terug, de bloemenmand en de doos met confituren in de eene hand en de ingepakte vaas in de andere houdende. 'Ziedaar Aloïs', zeide ik op een vriendelijk beschermenden toon 'geef nu zelf je Kerstgeschenk'. Daarbij drukte ik den mij verbluft aanstarenden jongen het pakje in de hand.

Hij kon mij alleen toevoegen: 'Wien?' en ik siste terug: 'Aan *hem*!' en aanstonds had de oude heer zijn geschenk ontvangen. Hij pakte het voorzichtig uit en bij 't gezicht van het vermeende tegenstuk zijner kostelijke vaas liet hij een kreet van blijdschap hooren, die mij door het hart sneed. Ik had het besef een ellendige streek te hebben uitgehaald.

Mijnheer Brandorf omhelsde Aloïs in de overmaat zijner vreugde en schoof hem toen in de armen zijner dochter, die voldoende op deze verloving voorbereid was, met zijn vriendelijk: 'Nu, - doet dan wat ge wilt!'

Het gelaat van mijn goeden Aloïs bij dit alles is niet te beschrijven. Ik zou 't willen schilderen! De verblufte, domme verbazing, zonder een greintje begrip van den toestand, zou onmogelijk door woorden kunnen worden geschetst. Maar mijn flink: 'Nu, vooruit, jongelui!' bracht de dingen weldra in het gewenschte vaarwater. De drukte van gejuich en zacht snikken, van zegenen en gelukwenschen onder den kerstboom, wekte bij mij ondanks de zegevierende gewaarwording van hier den Goeden Genius, den geluk-aanbrengenden Engel te hebben vertegenwoordigd, toch een gevoel van onbehagen in de maagstreek.

De oude heer maakte met zijn vaderlijken zegen spoedig een einde aan *dit* gedeelte van 't programma van den avond; hij stormde weer terug naar de tafel, waarop zijn dierbaar stuk was neergezet: hij betastte heten keurde het en riep daarbij den totaal overbluften Aloïs toe: 'Maar, goede hemel, beste jongen, waar heb je het stuk dan toch opgediept?' Ik moest mijn armen vriend te hulp komen, door met een ondeugend lachje te zeggen: 'Ja, ja - mijnheer Brandorf, wij hebben onze hulpbronnen!' Nu echter volgde er voor mij een half uur waarin ik, naar recht en billijkheid, was voorbeschikt om alle pijnen van den zedelijk gemartelden zondaar te verduren.

Want in zijne blijdschap riep de notaris, wat trouwens zeer natuurlijk was, met een vroolijk gelaat: ‘Nu moet ik de twee vazen naast elkander zetten. Zoo'n stel mag er wezen op de Kersttafel!’

‘Kom, ga maar mede,’ riep hij mij toe, ‘laat ons de andere vaas uit mijne kamer gaan halen!’

In die kamer was het, dank zij de edele zuinigheid van moeder de vrouw, donker. In plaats van de vermaning van mijn gastheer te gehoorzamen en de lamp op te nemen om ons daarmede voor te gaan, pakte ik een der waskaarsen van den kerstboom, nam dit tot verlichting bestemde voorwerp in de hand en droeg het plechtig voor hem uit tot over den drempel; toen kreeg ik, terwijl de verheugde eigenaar der vazen mij op de hielen volgde, een niesbui, zoo hevig en zoo natuurlijk dreunend en spattend, dat ik het licht uitniesde. ‘Blijf u stil staan, Mijnheer!’ riep ik den notaris toe, ‘blijf vooral stil staan, dan zal ik lucifers halen, ik ben dadelijk terug!’

En nu draafde ik het huis door, overal waar ik lucifers ontdekte het doosje medenemende, zoodat mijn zak er dik van was. Ik holde de woonkamer door en blies in 't voorbijloopen als een moderne windgod de lampen uit.

‘Is het zoo niet veel plechtiger?’ riep ik de anderen schertsend toe, toen het nieuw verloofde paar en de aanstaande schoonmoeder, in plaats van in de door verscheidene lampen verlichte kamer, in de schemering zaten van het flauwe schijnsel der kaarsjes van den kerstboom, ‘is het zoo niet veel beter?’

Middelerwijl had het wachten den heer des huizes verdroten; op zijne beurt begon hij ook door de kamers eene jacht op lucifers. Ik bleef voor hem uit loopen, met scherpen blik rondspiedende. Nergens stond meer een doosje. Ook in de keuken was niets dergelijks te vinden. Hoe lang kon dit duren, of hoe kort? Aan de leelijke grap moest ten laatste een eind komen en mijn bedrog aan het daglicht, laat mij liever zeggen aan het licht der helder brandende, weder aangestoken lampen worden gebracht. In de duisternis wilde de notaris niet naar zijne vaas grijpen, hij zou ze kunnen afstooten; als op een wilde jacht kwamen wij weer in de huiskamer terug en hij riep nijdig: ‘Heeft niemand een doos lucifers? Wat is dat hier een ellendige boel!’ Vlug springt mijn Aloïs, in zijne zeer goed te verklaren dienstvaardigheid voor den aanstaanden schoonvader, van zijn stoel op, haalt een kokertje met lucifers uit den zak en toen - was 't gedaan met de pret!

De oude heer stak eene lamp aan en zegevierend stapte hij voor mij uit door de donkere kamers. Nu stonden wij op den drempel van de kamer - nu was het vreeselijk oogenblik gekomen; hopeloos zou ik als misdadiger worden ontmaskerd! Maar - bons! - als een offer aan de goede zaak en ter verzoening van het door mij gebrouwen onheil, stoot ik mijn hoofd tegen den post van de deur, laat een onberispelijk natuurlijken kreet van pijn hooren en wankel terug in de armen van den notaris, wiens teedere, vaderlijke bezorgdheid, toen hij mij naar de huiskamer terug bracht en mij op de kanapee liet neerglijden, mij beschaamd had moeten maken. Maar niets daarvan bespeurde ik. Mijn eenige gedachte was: ‘Tijd gewonnen, alles gewonnen!’

Het zorgvuldig en met hulp van mijn vriend ook geneeskundig onderzoek van mijn dierbaar ‘ik’, het laten ruiken van salmiak-geest, de koude omslagen en de uitwerking der kalmeerende droppels, zoude mij zeker in

hooge mate vermaakt hebben, als mijn boos geweten mij niet zoo ontzettend had geplaagd. Maar zoo als 't nu was, lag ik lijdende aan een hersenschudding, waarvan uitwendig niets te bespeuren viel, stil in mijn hoek op de kanapee, telkens en telkens weer de vraag in stilte doende: 'Wat nu verder?' en dit zoo vaak herhalend, dat er een werkelijke hersenziekte het gevolg van had kunnen zijn. Doch ook nu kwam het toeval mij te hulp. De notaris liep naar de tafel bij den kerstboom terug en in zijne bewondering der vaas verdiept, zeide hij: 'Nu, die heb ik bijna evenzoo gaarne als je Apostelkruik, hoe kostbaar die wezen moge.' Hij had op dit oogenblik mijn bewusteloozen toestand vergeten. Ik wist nu, wat mij te doen stond, al was het hard, bitter hard! Maar het *moest* gebeuren. De Nemesis was aan 't woord. Ik sprong overeind en verklaarde mijne duizeling voor geweken.

Intusschen had de oude opnieuw licht gemaakt en sidderend hoorden mijne schuldige ooren hem zeggen: 'Nu moet de tweede vaas er bij.' Terwijl hij naar zijne kamer ging, lag ik te luisteren - ieder denkend mensch zal begrijpen *hoe*; ja - nu moest hij er zijn - de ledige plek zien en - Met vliegende jas-panden en rollende oogen, stormde hij naar de kamer, waar wij zaten terug, ons de ergste verwijten toebrullend. Woorden van diepe verachting voor de wijze, waarop hij de toestemming van Beate's vader met list gewonnen had, hagelden met verpletterende zwaarte op het hoofd van den dood-onschuldigen Aloïs. Maar thans moest het misverstand uit zijn. Ik sprak zoo luide, dat ik den notaris overschreeuwde, mijne verklaring uit, dat Hedler er *niets* van geweten had. Toen mijn vroegere begunstiger na die schuldbelijdenis in volle woede zich tot mij keerde, bukte ik plotseling als een haas onder zijne armen door, vloog naar de deur en stormde zonder hoed of jas, in een hevige sneeuwbui, naar mijne woning, die gelukkig tamelijk in de buurt was. Daar snelde ik de trap op, maakte de kamerdeur met mijn sleutel open, stak licht aan, nam mijn Apostelkruik - nu nog mijn eigen kruik! - van de muurplank en draafde ermee terug naar de Brandorf's.

Ik trof het gezin nog in droevige stemming onder den kerstboom bij elkander. Na mijn haastig trappenklimmen had ik nog juist genoeg adem over om tot den ouden heer te zeggen: 'Als vergoeding voor de vaas'. Ik beken dat hiermede een flauwe, zeer flauwe hoop gepaard ging: misschien zoude hij mijne edelmoedigheid overtreffen en 't geschenk niet willen aannemen. Maar die hoop bleek dadelijk ijdel, toen hij mij toevoegde: 'Dit is niet meer dan een staaltje van plicht!'

Nu - ik had het geluk van mijn vriend duur betaald. En zelfs nog zeer lang na dien avond wekte het gezicht van die ledige console bij mij een verdrietig gevoel. Ik ben tot heden niet zoo gelukkig geweest de ledige plaats met een waardigen opvolger te vullen.

Hiermede is de geschiedenis van het geheimzinnige kistje ten einde', zeide papa Birch, lachend. 'Mijn oude vriend zal zeker tot zijne vaderen verzameld zijn. Ik heb hiervan geen bericht ontvangen, maar ik weet het toch, want bij zijn leven zoude ik de kruik stellig niet teruggekregen hebben. Aloïs en Beate hebben nu blijkbaar mijne schandelijke comedie uit vriendschap voor hen niet vergeten - wij hebben sedert vele jaren niets meer van elkaar vernomen - ik wist zelfs niet, waarheen zij verzeild waren geraakt. Maar aangezien die twee den vijf-en-twintigsten terugkeer van hun verlovingsdag zoo opgewekt in

herinnering houden, maak ik hieruit op, dat zij een goed en gelukkig leven samen hebben.

Dat ik mijn Apostelkruik terug ontvangen heb, is voor mij tevens het bewijs, dat de rechtvaardigheid nog niet de wereld uit is; want alles wel beschouwd, had ik het met mijne brutaliteit goed bedoeld. Toch raad ik niemand aan mij die na te doen; - het zou ook minder gelukkig kunnen afloopen.'

Naar het Duitsch, van HANS ARNOLD.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Scipio Sighele, de menigte als misdadigster. Eene studie over collectieve psychologie. Uit het Italiaansch, naar den tweeden geheel omgewerkten druk (van 1895) door Anna Polak. Wereld-Bibliotheek, onder leiding van L. Simons.

Onbekend is dit boek in ons land niet meer, want de eerste en tweede Fransche druk door Scipio Sighele zelf bewerkt, zijn in belangstellende kringen gretig ontvangen.

De Italiaansche schrijver heeft den loop van de collectieve misdaden in bijzonderheden nagegaan en beschreven en daarmee een helder licht laten vallen op dit vroeger duister terrein.

Toch was de zaak zelf reeds in oude tijden bekend en hangt samen met het gewone verschijnsel, dat vereenigingen ook van meerendeels werkelijk uitstekende menschen dikwijls wanhopig middelmatige resultaten opleveren. Zelfs met commissies is dit 't geval, vergaderingen in 't klein. In het algemeen zou men kunnen zeggen, dat de bacterie van de minder gunstige eigenschappen in elke verzameling van menschen, groot of klein, in besmettelijkheid toeneemt.

Bekend is het Romeinsche spreekwoord: Senatores boni viri, senatus autem mala bestia, terwijl Tacitus opmerkte dat, waar velen schuldig zijn, niemand strafbaar is. Les crimes collectifs n'engagent personne, sprak Napoleon I.

De Retz merkte op: Qui rassemble les hommes, les agite, en daarmee heeft men het begin van het gewoonlijk slechte verloop van menschenvereenigingen. Het individu kan soms groot en edel zijn, verzamelingen kunnen dat niet wezen, naar het schijnt.

Men kan in dat goed en vlot vertaalde boek lezen, hoe het gewoonlijk gaat met het verloop, hoe een uiting, een daad, de geagiteerde, zenuwachtige menigte als met bliksemsnelheid electriseert en meesleept. De geschiedenis van de groot genoemde Fransche revolutie is in dat opzicht zeer leerrijk en Sighele heeft daarvan een ruim gebruik gemaakt.

De schrijver legt vooral nadruk op de noodzakelijkheid voor juristen om kennis te nemen van zijn onderzoekingen, opdat zij als rechters niet iemand veroordeelen, die niet meer schuldig is dan de menigte, waartoe hij behoorde bij het plegen van de strafdaad.

Men zou echter uit het merkwaardige onderzoek nog een andere conclusie kunnen trekken, namelijk hoe gevaarlijk onder zekere omstandigheden verzamelingen van menschen kunnen zijn, reden waarom deze nooit lang kunnen geduld worden, wil men ongelukken voorkomen. Dat wist men vroeger ook wel, maar zonder er voldoende reden van te kunnen geven. In dagen van volksagitatie, van dreigend oproer volgt doorgaans de publicatie, dat vereeniging van meer dan drie personen niet geoorloofd is. De zoogenaamde beschaving is een vernis, dat nergens sneller loslaat dan bij straatbewegingen; het dier komt boven en men ziet de afschuwelijkste dingen.

Toen de optocht van de volksmenigte te Petersburg naar het keizerlijk paleis onder leiding van een zoo zonderling man als pater Gapon werd uiteengedreven, schreeuwde men in het Westen moord en brand, maar men dacht niet aan het

gevaar, dat in die verzameling van opgewonden menschen gelegen was. De Russische politie had beter gedaan het zoover niet te laten komen en den optocht in het begin onmogelijk moeten maken. Dat is beter dan salvo's te geven, wanneer de optocht eenmaal gevormd is.

Deze Hollandsche vertaling naar den tweeden Italiaanschen druk is van het najaar van 1894, de tweede Fransche uitgave, ook door Sighele gegeven, van het najaar 1900. In hoofdzaak stemmen de uitgaven overeen, en men kan ze beide gebruiken. In de Fransche uitgave heeft men o.a. een belangrijk hoofdstuk over 'de openbare meening' en een over: 'de kunst en de menigte.' Waarom juist de Italiaansche uitgave is gevolgd en niet de Fransche, begrijp ik niet; zij zijn toch beide van Sighele.

K.

Het geloof dat geneest door Prof. J.M. Charcot. Bibliotheek van moderne philosophie No. 3. - Amsterdam, C.L.G. Veldt.

Eén aardig, wat houterig vertaald boekske. Het handelt over de faith-healing, de geloofsgenezing, die tegenwoordig ook wel beproefd wordt met gebed. Het boekje dagteekent uit den tijd, toen deze moderne wonderen nog algemeen in twijfel werden getrokken en als vrome humbug beschouwd.

Tegenwoordig denken zelfs de meeste medici er anders over en meenen, dat de geloofsgenezing, hetzij onder kerkelijken vorm, hetzij met behulp van de hypnose, of ook als meer of minder ingegeven autosuggestie, in de meeste gevallen het eenige middel is om hulp te brengen aan lijders aan hysterie, aan neurose, aan zenuwkwalen.

De naam van Charcot staat hoog genoeg aangeschreven om overtuigd te zijn, dat hier geen dwaasheden worden verkocht. Hij drukt zich dan ook voorzichtig uit en meent, dat de geloofsgenezing alleen geldt voor speciale ziekten en speciale zieken, en wel die, welke vatbaar zijn voor een overheersching van den geest op het lichaam. Toch zal het geval aan juffrouw Coirin, - al worden in de uitlegging de kankergezwellen verklaard voor tumors en verzweringen, die bij neurosen meer voorkomen en bij deze te genezen zijn door geloof, - tot misverstand bij vele lezers aanleiding geven. Charcot zegt wel, dat het verhaal geillustreerd is, maar daar loopt de lezer overheen.

Een goed deel van dit boekje is niet afkomstig van Prof. Charcot, maar geeft een geheel overzicht van de zonderlinge verschijnselen, welke bij het hypnotiseeren zijn waargenomen, dingen, die vrij wel bekend zijn. Tegenwoordig is de genezing door hypnose een te ernstige zaak geworden om met de patienten zulke kunsten uit te halen, kunsten, die zoowel voor den hypnotiseur als voor den gehypnotiseerde niet zonder nadeel kunnen zijn. Men heeft tegenwoordig te veel menschen en daardoor te veel boeken, die op stokpaardjes rijden, de zaak van één kant beschouwen en niet beter weten dan propaganda te maken voor hun eigen eenzijdigheid en boos worden, als men niet terstond idiotig ja knikt.

De genezing van sommige ziekten door suggestie wordt niet meer ontkend. Lang niet alle patienten zijn echter vatbaar voor die methode, terwijl het aantal personen, aan wie men veilig zulk een gevaarlijk werk kan overlaten, ook niet groot is. Een algemeene en afdoende geneeswijs zal en kan het wel nooit worden; daarom is het

verkeerd er zooveel ophef van te maken en nog minder gepast het als een spelletje te beschouwen, waarbij allerlei curiose dingen voor den dag komen.

K.

Reglementeering der prostitutie: pro Dr. W.H. Mansholt, arts te Tolbert, contra E.A. Keuchenius, arts te Scheveningen. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

De dames, die het zedelijk bewustzijn trachten ‘op te heffen’ d.w.z. te verheffen of te verhoogen, zijn gewoon de dingen ‘voor het vaderland weg’ bij den naam te noemen en geen blad voor den mond te nemen. Dit heur voorbeeld

huivert referent te volgen. De vrouwtjes schrikken reeds als zij toevallig ‘in negligé’ worden verrast; evenwel bezoeken zij, half ontkleed, zonder blikken of blozen glimlachend bal, komedie, concert, diné. Kent men den grond van deze en dergelijke dingen, dan ligt daarin geen tegenstrijdigheid; 't is puur gewoonte.

De statistiek toont, dat er meer vrouwen dan mannen op aarde krielen. Aangenomen kan worden, dat van de zwakke vaatjes 20% ongehuwd blijven, stellig niet uit vrije keuze. Dienaangaande vermeldt de heer Paul Sarasin een sprekend voorbeeld: ook ‘in Gorontálo zijn veel meer vrouwen dan mannen, zoodat de man, slechts *f* 15 in de maand verdienende, dikwerf vier tot zes vrouwen onderhoudt; ook komt het voor, dat meerdere vrouwen zich vereenigen om met haar handenarbeid een man te onderhouden, alleen om er één te hebben, die dan kan leegloopen. Velen prostitueeren zich.’ (Paul en Fritz Sarasin, *Reisen in Celebes* I 144).

De Engelsche vindt deze echtvrouwelijke toestanden ‘shocking;’ immers, de eerbare vrouw oordeelt naar zichzelve; en ziet den man er schuin op aan. Dit nu vindt de nuchtere vrouw niet eerlijk, maar doet er het zwijgen toe, wijl op het ondermaansche drievierde schijnvertooning is, en - de schijn dient gered te worden.

Onze schrijvers, die de ‘Reglementeering der prostitutie’ zouden behandelen, spreken hoofdzakelijk over de prostitutie en haar nasleep: de venerische aandoeningen, dien geesel onzer maatschappij, en de buitenechtelijke geboorten. De heer Keuchenius, die blijkbaar met het ambtsgeheim op gespannen voet staat, haalt er ook het onderzoek naar het vaderschap met de hairen bij.

De heer Mansholt acht de prostitutie niet alleen onvermijdelijk, maar noodzakelijk voor de gezonde ontwikkeling van hen, die niet kunnen huwen. Onthouding kan schadelijk zijn.

De heer Keuchenius wijst op de uitspraak van eenige duitsche hoogleeraren, die de sexueele gemeenschap niet als noodzakelijke factor voor de gezondheid beschouwen. Hij acht bestrijding der venerische ziekten het vruchtbaarst door bestrijding der prostitutie zelve.

De voorstander schrijft vlot, helder, onbevooroordeeld, wat van den tegenstander niet kan getuigd worden. Diens beroep op de historie is niet gelukkig, ook het slotwoord is onjuist. Onze Jan schreef: ‘dispereert niet!’

Of het den schrijvers gelukt is, de lezers voldoende op de hoogte der kwestie te brengen om zelfstandig te kunnen oordeelen, valt te betwijfelen. Met de practijk is het hier en daar ‘hommeles.’ Dankbaar mag men zijn, dat er niet met cijfers wordt geschermd of gegoocheld. Daar is het eind van weg.

R. KRUL.

Olle vrunden in Grönnegerland, door T.K.E. de Haas geb. Okken, met een woord vooraf van Dr. G.W.S. Lingbeek. 2de Druk. - Leeuwarden, Meyer en Schaafsma.

Havenlichtjes, door Lode Baekelmans. - Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, Amsterdam, van Holkema en Warendorf.

Wanneer een medicus een litterair werk bij het publiek inleidt en het in een woord vooraf aanbeveelt, dan geeft dit een zekeren waarborg, dat zoo'n werk behoort tot de ‘gezonde’ litteratuur. Dit nu is het geval met den bundel schetsen en vertellingen, getiteld *Olle vrunden in Grönnegerland.* Dr. Lingbeek zegt hiervan in zijn begeleidend woord: ‘... Deze geestige schetsen, geschreven op het ziekbed, hebben zoo iets aparts, dat ik er trotsch op ben, peetvader te mogen zijn. De schrijfster geeft bewijs van een scherp observatievermogen, een rijke fantasie en van het vermogen om met enkele pennekrassen heele situaties en typen in beeld te brengen...’.

Dr. Lingbeek heeft er niet te veel van gezegd. Deze schetsen en typen uit het Groningsche volksleven zijn door mevrouw T.K.E. de Haas - Okken met groot talent geschreven.

De Hollandsche lezer zal in den aanvang zich een weinig moeten inspannen om het plat-Grönningsche dialekt, waarin alle gesprekken zijn geschreven, goed

te verstaan. Maar na een paar bladzijden is hij er in, en dan zal 't hem een genot wezen in dat eigenaardige kernachtige dialect deze frissche en aardige vertellingen te lezen; ‘Aibel Geldzak’, ‘Jantien oet 't stroatje’, ‘De Kraamvisite’ zijn in hun soort meesterstukjes. De schrijfster heeft een scherpen kijk op menschen en veel gevoel. Maar nergens bespeurt men een zweem van sentimentaliteit. Dit is gezond realisme, rijk aan humor.

Ditzelfde laat zich niet zeggen van de schetsen van Lode Baekelmans: *Havenlichtjes*. Ook deze beschrijvingen behooren tot het realistische genre, maar dit realisme vervalt dikwijls in het platte en ordinaire. Daarbij zijn de verhalen vrij onbeduidend en de beschrijvingen al te gerekt. Toch is er iets aardigs aan dit boek en dat is de omslag, geteekend door Eug. van Mieghem. Deze bandteekening toch stelt voor een havenstad bij avondlicht. Het wazige van den avondschemer met de ver verwijderde avondlichtjes is door den teekenaar zeer kunstig weergegeven.

M.S.

Alexander Pierson, Feuilletons verschenen in 1858-1889. - 's Gravenhage, Mart. Nijhoff.

In 1903 en 1905 (zie *Tijdspiegel* 1903 I, blz. 227 en 1905 II, 413) werden wij verrijkt door twee lijvige bundels van stukken uit de verspreide geschriften van Allard Pierson, en nu verscheen bij denzelfden uitgever, Martinus Nijhoff, eene keurgave Feuilletons, verschenen in 1858-1889. Er zijn er 48 opgenomen, die te zamen een lijvig boekdeel vormen van 432 bladzijden. Er zijn er onder die, b.v. die over Mortalerbert (blz. 258-283), de lijvigheid eener studie hebben. De verscheidenheid is zoo groot, dat de lezer, die waardeeren wil, ze niet onder één gezichtspunt kan brengen. Ja, zelfs groepeering valt moeilijk. Taal en letteren staan vooraan, en dan volgen de bladzijden aan de staatkunde gewijd. Onder de hand worden er kenschetsingen gegeven van Engeland en Zuid-Duitschland. Dit bont allerlei wordt u voorgedragen in den bekenden helderen vorm. Blijvende waarde heeft veel van het hier gebodene. Merkwaardig is b.v. het artikel over Hamlet (blz. 33 vlg.), dat op eenvoudige wijze de door Shakespeare gedachte persoonlijkheid in helder licht stelt. Ook moet ik de aandacht vooral vestigen op de vertoogen van staatkundigen aard. Vooral onze jonge liberalen mogen ter harte nemen, wat er over het begrip van den z.g. onzijdigen Staat wordt gezegd, (blz. 327 vlg.) en wat er over Rome's staatkunde op vele bladzijden (348 vlg. 367 vlg. 404 vlg.) op zoo heldere wijze wordt gezegd. Het doet goed nog eens op de kaak te zien gesteld de Vondelvergoding door Schaepman, en de krachtige woorden daartegenover blz. 416: ‘Had de zaak gezegevierd, waaruit deze Vondel-devotie ontspruit - dan ware onze Republiek er nooit geweest. Ja, dat tijdperk is een visioen, maar alleen omdat het de fantomen der Inquisitie heeft verjaagd. Het geschiedverhaal dier dagen is een heldendicht, maar alleen omdat het de eerste bladzijde is van het ernstige epos der nieuwe geschiedenis, van den strijd tegen het ultramontanisme. Onze stadhouders waren helden, maar inzonderheid omdat zij het zwaard getrokken hebben tegen verroomsching van het menschelijk geweten.’ Laat de Nederlander der 20ste eeuw dit goed onthouden! Mag ik nog wijzen op het aandoenlijk ernstige artikel over een kinderziekenhuis (112 vlg.) en op het van kloeke

dankbaarheid getuigende huldewoord aan de Utrechtsche universiteit (blz. 93). Wat over Dr. Kuijper's inwijdingsrede gezegd wordt, is zeer kenmerkend voor zeker onecht calvinisme (397 vlg.).

De Nederlandsche taal houdt in deze stukken hoogtijd. Met eene keurige keuvelarij over den rijkdom harer synoniemen opent de bundel (1 vlg.). Naar aanleiding daarvan veroorloof ik mij eene aanmerking: op blz. 527 gebruikt Pierson het bijvoeglijk naamwoord *nedere* tot aanwijzing van de bescheidene taak, die de Staat volgens sommigen heeft. Is dit wel juist? Deze kleinigheid verdient misschien de aandacht onzer taalkundigen. Dankbaar zijn wij aan hen, die de uitgevers bij de moeilijke keuze uit grooten voorraad ter zijde stonden. Somtijds stuiten wij op toespelingen, die verwijzen naar b.v. een artikel over Bach (blz. 210) dat ons niet werd bewaard. De erfenis is zoo rijk, dat de keuze zeker zeer moeilijk was en zeer veel arbeid vereischte.

B. TIDEMAN JZN.

Bewustelooze politiek.

Staathuishoudkunde is de wetenschap van datgene waarvan politiek de kunst is. Als ik dus de merkwaardige en belangrijke daad van het bestuur der Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek, het vragen van praeadviezen en het uitschrijven van eene vergadering over de quaestie der verplichte ouderdoms- en invaliditeitsverzekering, beschouw in verband met onze politiek, dan leg ik daarmede geen nieuw verband, ik erken slechts een bestaand.

De genoemde daad nu van het bestuur der V.v.S. en S. heette ik merkwaardig en belangrijk, juist met het oog op haar mogelijke politieke gevolgen.

Het kan zijn - maar ik voeg er aanstonds bij, dat de kans mij niet héél groot lijkt - dat de vergadering van 13 October 1906 met de trits - een viertal eigenlijk - van praeadviezen die vooraf is gegaan, onze politiek zal doen ontwaken uit den toestand van bewusteloosheid, waarin ze tot nu toe ten aanzien van het belangrijkste vraagstuk der hedendaagsche staatkunde, de arbeidersverzekering, is blijven verkeeren.

Dat is het belangrijke, zij het nog slechts potentieel belangrijke, van de daad van genoemd bestuur.

En het merkwaardige ervan is, dat, welke ook haar politieke gevolgen mogen zijn, in elk geval de quaestie, die door haar opeens in 't volle daglicht werd gehaald, practisch reeds *scheen* te zijn beslist. De ten onzent door verschillende Ministeries ingediende ouderdoms-, invaliditeits- en ziekteverzekeringsontwerpen beschouwden de vraag: dwangverzekering of niet, dat is de kern der quaestie, als een afgedane zaak. Veel woorden werden er in de Memories van Toelichting niet aan verschreven. In de M.v.T. van het aanhangige ontwerp-ziekteverzekering komt het zeer sterk uit, dat men dwangverzekering als iets vanzelf sprekends heeft te beschouwen, waarover geen quaestie meer kan zijn. Nadat de Minister vooropgesteld heeft, dat op hen die in geval van ziekte de daarop vallende kosten niet kunnen betalen, de ‘zedelijke verplichting’ rust om ‘zichzelf en hun gezin’ te verzekeren en verklaard heeft, dat ‘de juistheid van dit beginsel tegenwoordig vrij algemeen wordt erkend,’ wordt de sprong van zedelijken tot wetelijken plicht kort en bondig aldus gemotiveerd:

‘Immers, alleen verplichte verzekering vermag de werklieden, tot welke zij zich uitstrekt, algemeen te vrijwaren tegen verarming tengevolge van ziekte of bevalling, hun allen te waarborgen, dat zij op voldoende wijze den bijstand en de ondersteuning verkrijgen, welke zij in die omstandigheden behoeven, en wel zonder dat hun gevoel van zelfstandigheid daardoor verzwakt wordt.’

Ziedaar, mèt een herinnering aan het feit, dat reeds bij de behandeling der Ongevallenwet in de beide Kamers werd gerekend op verplichte ziekteverzekering - alles. De vraag of de Staat iemand zal voorschrijven, hoe hij voor zich en de zijnen heeft te zorgen, is hiermee in zes regels druks van de officieele stukken afgedaan.

Den steller van deze Memorie treffe daarvoor geen bijzonder verwijt, niet meer dan het algemeene verwijt, dat schier al onze politici en stellig heel onze politiek moet treffen, *het verwijt van bewusteloos, besefloos, als een slaapwandelaarster, te zijn heengewandeld over de meest principieele quaestie*, *die men ten huidigen dage kan vinden in staathuishoudkunde en politiek: het dilemma van dwang of vrijheid.*

Dit *algemeene* verwijt is, uitteraard, *bijzondere* verontschuldiging.

Noch Minister Veegens noch een zijner voorgangers in 't bijzonder, doch schier alle staatslieden in 't algemeen hebben deze quaestie, die de keuze inhoudt tusschen twee tegenovergestelde staats- en mensch-beschouwingen, verwaarloosd in een toestand van politieken slaapwandel.

Meent men, dat dit algemeene verwijt onbillijk is, omdat immers de Staatscommissie van 1895 de quaestie onder de oogen heeft gezien?

Toch niet.

Ten eerste heeft de arbeid van de Staatscommissie weinig richting gegeven aan onze politiek. Ze is geen politieke gebeurtenis geweest.

En ten tweede werd de quaestie reeds uitgemaakt geacht, was onze politiek te haren aanzien reeds in den toestand van slaapwandel, vóór de Staatscommissie haar verslag openbaar maakte.

Drie sprekende bewijzen mogen voor deze laatste bewering voldoende zijn.

Het rapport van de Staatscommissie verscheen in 1898.

In November 1896 had de *Liberale Unie* een Hervormingsprogram vastgesteld, waarin, zonder dat er eenig beduidend debat over was gevoerd, invoering ‘van een stelsel van verplichte verzekering’ ten aanzien van ongevallen, ziekte, invaliditeit en ouderdom ‘zoo noodig ten deele op kosten van den Staat,’ was opgenomen. Men merke op, dat hier in één greep de heele santekraam der sociale verzekering bijeen werd genomen en dat dus over één kam werden geschoren de plicht bij ongevallenverzekering - die door alle dwangvoorstanders steeds is opgevat als een plicht van den werkgever om den arbeider te verzekeren - en de plicht bij ziekte-, invaliditeits- en ouderdomsverzekering - die nagenoeg even algemeen werd opgevat als een plicht van den arbeider om (zij het ook met behulp van anderen) *zichzelf* te verzekeren. Geen onderscheid dus tusschen het wettelijk afdwingen

van plichtsvervulling jegens een ander en van plichtsvervulling jegens zichzelf. Politieke bewusteloosheid of niet?

Het tweede bewijs is dit. In het academisch proefschrift over 'Arbeidersverzekering' van Mr. L.H.W. Regout (thans lid der Eerste Kamer), verschenen in Juni 1896 (men onthoude, dat het Rapport der Staatscommissie eerst in 1898 is verschenen), vindt men precies even korte metten gemaakt met de quaestie, als er thans door Minister Veegens mede is gemaakt. Op blz. 220 van het proefschrift leest men het volgende:

'Wil men de weldaden der verzekering meer algemeen doen gevoelen, en wil men bovendien verhoeden, dat ondernemingen, wier personeel verzekerd is, niet ten achter zullen staan bij andere concurreerende binnenlandsche ondernemingen, waarin de vrijwillige verzekering achterwege blijft, dan verdient verzekerings*dwang*(*) de voorkeur.

De *rechtsgrond* van den verzekerings*dwang* ligt in de bevoegdheid van den Staat om op te treden, wanneer het particulier initiatief niet toereikend is om eene zaak van overwegend algemeen belang tot stand te brengen(†). Waar nu gebleken is, dat alle indirecte middelen niet tot het doel leiden, acht ik het directe middel, de verzekeringsdwang, gewettigd.'

En dat is al.

Le tour est fait.

Laat mij er bijvoegen, dat ook Mr. Regout niet onderscheidt tusschen den dwang bij ongevallenverzekering en bij de andere verzekeringen.

Politieke bewusteloosheid of niet?

En het derde bewijs is van nog ouder datum.

In 1886 verscheen het bekende werk van Professor Cort van der Linden: *Richting en Beleid der Liberale Partij.* Welnu, reeds in dat werk werd de heele quaestie van den verzekeringsdwang even luchtig en terloops behandeld als in de Staatsstukken van onze Ministeries, de programs van onze politieke partijen en het daareven genoemde academische proefschrift. Op blz. 216 van het genoemde werk vindt men den verzekeringsdwang in 11 regels druks gemotiveerd; van eenig bewustzijn, dat de quaestie van dwang of vrijheid daar wordt aangeraakt, merkt men zelfs bij dien schrijver, een hoogleeraar en een wetenschappelijk staatsman, niets.

Ik vraag ten derde male: Politieke bewusteloosheid of niet?

Met een enkele noemenswaarde uitzondering heeft onze politiek dit vraagstuk behandeld zonder besef van zijn beduidenis. En de wetenschap (de staathuishoudkunde) heeft de kunst (de politiek) de wekstem niet doen hooren, die haar tot bewustzijn roepen kon. Eerst thans is dat geschied.... nu de politiek de zaak feitelijk reeds beslist heeft.

(*) De cursiveeringen zijn van Mr. Regout.

(†) Volkomen denzelfden gedachtengang heeft men kunnen vinden bij Mr. Macalester Loup, in de vergadering der V.v.S. en S.

‘De dwangverzekering staat nu eenmaal op de politieke programma's,’ klaagde Mr. Ter Spill terecht in de vergadering der V.v.S. en S.; ‘men zit er aan vast.’

Inderdaad. En bij gelegenheid van die ééne uitzondering, waarop ik zooeven doelde, van dat korte ontwaken der bewustelooze, bleek nog wèl duidelijk de diepte van bewusteloosheid, waaruit ze even gehaald werd.

Bij de behandeling van de onderwijzerspensioenwetten in de Tweede Kamer - het is daarop, dat ik, als op een kortstondig ontwaken, het oog had - kwam men eerst tijdens de openbare beraadslaging tot het besef van de beslissing, die men stond te nemen. Dank zij Professor Fabius (buiten de Kamer) en Mr. Van Idsinga (daarbinnen), is er althans wat aandacht geschonken aan het feit, dat men, toen voor 't eerst, had te beslissen, of de Staat zijn machtssfeer zou uitbreiden van de plichtsverhoudingen tusschen verschillende individuen tot de plichtsverhoudingen van een individu jegens zichzelf. Natuurlijk kreeg men echter nog slechts een vrij slaperig schouwspel te zien. Ieder wreef zich de oogen uit en zocht, in den verwarden hoop denkbeelden over het wezen van den Staat, waaruit men zich plotseling een dragelijke plunje moest opschommelen, dommelig en tuitelend naar een hem passenden ‘rechtsgrond’ voor den pensioendwang. O, de wonderschoone ‘rechtsgronden’ die toen gevonden zijn! Dat zij rusten in vrede! Ze hebben, als tentoonstellingsgebouwen, hun gelegenheidsdienst gedaan; voor duurzame bewondering waren ze niet geschikt en vermoedelijk ook niet bestemd.

Dat de voorstanders van den pensioendwang den rechtsgrond daarvoor nog moesten zoeken, toen ze vlak voor de beslissing stonden, dat is wel het luidst sprekend bewijs van de bewusteloosheid onzer politiek, dat men kan krijgen.

De stemming van het amendement-Van Idsinga (facultatieve verzekering) was beslist, vóór het amendement was ingediend. De politieke programs en de politieke meetings hadden de quaestie al lang uitgemaakt.

* * *

Bewusteloosheid dus in onze politiek, ten opzichte van de gewichtigste quaestie, die ze kon hebben te beslissen.

Maar mocht nu de daad der V.v.S. en S. haar - beter laat dan nooit - nog doen ontwaken.... welken weg zal ze dan zich kiezen?

Den weg van dwang?

Of den weg van vrijheid?

De laatste weg is die van het liberalisme, het liberalisme dat, van 1848 af tot aan het begin der jaren '90, onze politiek bezield, zoo niet beheerscht heeft.

Doch de politiek heeft, tijdens haar slaapwandeling, reeds een heel eind op den anderen weg afgelegd. Ze heeft op den weg van dwang zelfs reeds een daad verricht, gelijk wij zagen (de onderwijzerspensioen-

wetten, uit het voorjaar van 1905). En vele mijlen in geestesevolutie. Ze kan haast niet meer terug.

Toch - geheel onmogelijk is zulk een terugkeer nog niet. Mits alle liberalen - en daarmee bedoel ik hier alle vrijheidlievenden, allen die ervan overtuigd zijn, dat vrijheid op den duur den mensch sterker maakt dan dwang, zich nu wakker houden en beseffen, *dat* het om de vrijheid gaat. Om de vrijheid van het individu om voor zichzelf te zorgen, zóó als hij dat zelf wil.

'De hoofdzaak blijft' - ik citeer uit het praeadvies van Mr. Ter Spill deze zeer juiste formuleering van den verzekeringsdwang - 'dat de Staat den burger verplicht om een deel van zijn vermogen op een bepaalde wijze *ten eigen bate* te besteden.'

Ik cursiveer in dezen zin drie woorden, omdat daarin de kern der quaestie zit en deze, óók ter vergadering der V.v.S. en S., weer vrijwel overpraat is.

Ieder kent zijn eigen belang het best en kan zijn eigen belang het best zelf behartigen - ziedaar de grondstelling van de liberale staatsleer, zooals ze door Prof. Treub in zijn *Sociale Vragen* nog eens in herinnering is gebracht. Die stelling, schoon lang niet juist voor elk individu, is in haar algemeenheid wèl juist en is het eenig mogelijke richtsnoer van Staatsbeleid in een democratischen, d.i. in zulk eenen Staat, welks burgers dien trap van ontwikkeling hebben bereikt, waarop zij allen mondig worden geacht(*).

Die stelling behoort door alle vrienden van vrijheid ijverig te worden verdedigd. De verdedigers moeten daarbij niet tegen wat onaangenaamheden opzien. Om te beginnen moeten zij zich er op voorbereiden, te worden nagejouwd als 'conservatieven' en te worden bemodderd met 'klasse-egoïsme', 'gebrek aan sociaal gevoel' en dergelijke qualificaties, die men o.a. vinden kan in het jongste geschrift van Professor Treub(†). Nu is het voor iemand, die overigens op menig gebied zich een medestander, zelfs een volgeling, van dien schrijver kan noemen (ik deel o.a. in zijn denkbeelden omtrent Staatserfrecht en omtrent het zuiver utilistische karakter van het privaat-bezit), makkelijker dan voor een ander om zich van zulke verketteringsformules niet veel aan te trekken; maar toch - iedereen die tegen een mededenkbeeld ingaat, moet zich tegen zulke kleine en groote professorale baldadigheden weten te harden.

(*) Een onopgelost conflict blijft er voor mij dan ook in de houding van *die* Algemeen-Kiesrechtmannen, die tevens de dwangverzekering voorstaan. Hoe kan men iemand geschikt achten tot medebeslissing over de zaken van Staat, als men hem niet geschikt acht om zijn eigen zaken te behartigen?

(†) *Over Sociale Verzekering,* blz. 23. Vermakelijk is het, dat het anathema van 'klasse-egoïsme' en 'gebrek aan sociaal gevoel' hier wordt geslingerd tegen allen, die niet gelooven in de alleenzaligmakende dwangverzekering, dus óók tegen de sociaal-democraten en andere voorstanders van Staatspensionneering! En óók tegen zoo'n aartsconservatief(!) als den heer L. Simons. (Zie diens 'Aanteekening' van verzet tegen het ontwerp-Ziekteverzekering van het Kabinet-Kuyper wegens den dwang, dien het den werklieden oplegde. - *Studies in Volkskracht,* 2de Serie, No. 1).

Doch anderzijds hebben de verdedigers van het vrijheidsbeginsel scherp toe te zien, dat hun geen ondoordachte en onlogische gevolgtrekkingen en geen verdraaiingen van hun beginsel mede te verdedigen worden gegeven.

Als bijvoorbeeld Professor Treub op blz. 14 van het 'officieuse praeadvies', zooals Mr. Levy zijn jongste geschrift noemde, de stelling der vrijheidsmannen aldus weergeeft: 'dat ieder de vrije, onbeperkte beschikkingsbevoegdheid over zijn inkomen behoort te hebben en te houden' - dan is dit een averechtsche voorstelling van het vrijheidsbeginsel, die door verwijzing naar de straks aangehaalde formuleering van Mr. Ter Spill afdoende wordt gecorrigeerd.

Als Professor Treub verder, doorredeneerend op deze verkeerde praemisse, den verzekeringsdwang principieel gelijk stelt met den leerplicht (blz. 17), dan is dat een van de consequenties, die wij in alle kalmte kunnen afwijzen met een verzoek aan den hooggeleerden schrijver, om zijn verkeerde praemisse eerst in orde te brengen en dan te willen bedenken, dat het nogal wat verschil maakt of men iemand plichtsvervulling jegens een ander of jegens zichzelf afdwingt. Of mag zelfmoord ook in ons land weer strafbaar worden gesteld en dan even zwaar strafbaar zijn als moord? En moet verwaarloozing van eigen gezondheid dezelfde gerechtelijke gevolgen hebben als die van anderen, waarvoor men zorg te dragen heeft?

* * *

Wie van oordeel is, dat aan een mondig burger de verantwoordelijkheid van zijn eigen verzorging moet worden gelaten, kan, in zake arbeidsverzekering, kwalijk iets anders kiezen dan den vorm der facultatieve verzekering en stellig nooit den vorm der dwangverzekering.

Oók wanneer men alle rechtsgronden eens voor een oogenblik wil vergeten en zich stellen wil op het door de dwangvoorstanders zoo gaarne ingenomen standpunt voor het 'algemeen belang.'

Want zij, die dat algemeen belang zoo luid doen klinken, toonen daarbij steeds een eigenaardige bekrompenheid en kortzichtigheid in hun opvatting van dat begrip.

Zij blijken het steeds zoo op te vatten: datgene wat het *materieele* en *onmiddellijke* belang der betrokkenen is.

Op de *moreele* zijde wordt geen acht geslagen.

En evenmin op de *nawerking*.

De vraag of men het individu, dat men dwingt zich te verzorgen, niet een moreele schade toebrengt, een verzwakking van zijn verantwoordelijkheidsbesef, welke minstens opweegt tegen het materieele voordeel van de verzekering, wordt door de dwangvoorstanders evenmin overwogen (of althans even luchtig behandeld) als de vraag, wat de gevolgen zullen zijn van het invoeren van zulk een beginsel. Toch is het algemeen belang kortzichtig en bekrompen beschouwd, als men niet

het gebied der moreele werking er bij neemt. Het is hier feitelijk de oude fout: het alleen letten op *ce qu'on voit* en het verwaarloozen van *ce qu'on ne voit pas,* waartegen Bastiat reeds heeft gewaarschuwd.

De nawerking, de mogelijke gevolgen - ook dat deel van het algemeen belang wordt verwaarloosd.

De dwang-*schablone* is een absurditeit of een monsterachtigheid tegenover de arbeiders, omdat zij allen over één kam scheert, zonder vooraf te onderzoeken of allen die afgedwongen premie *kunnen* betalen. Vandaar dan ook het verzet der Sociaal-Democraten(*).

Maar vandaar dan ook nog iets anders.

Hoe zal de staat, als die de individuen gaat dwingen om een bepaald deel van hun inkomen af te zonderen voor een bepaald doel, op den duur zich kunnen onttrekken aan de verantwoordelijkheid, *om dan ook te zorgen voor loonen, waaruit die bedragen kunnen worden betaald*?

Met andere woorden: Is de Staat, die met de eene hand verzekeringspremies afdwingt, niet redelijk en zedelijk verplicht om met de andere de middelen daartoe te verschaffen?

Ik hoor mij reeds toeroepen: En de belastingheffing door den Staat?

Maar ten eerste hebben wij hier juist te doen met personen, die tot de minvermogenden behooren.

En ten tweede heeft de Staat, ten aanzien van wanbetalers in de belastingen, tweeërlei expediënt, dat hier moet falen: executie en oninvorderbaarverklaring. Het laatste expediënt, toegepast op verzekeringspremiën, zou den heelen dwang illusoir maken. En het eerste... zouden de dwangvoorstanders dat aandurven?

Het verband tusschen loongarantie door den Staat en dwangverzekering is trouwens zoo klaarblijkelijk, dat het erkend is door de Tweede Kamer en door Minister Kuyper bij de behandeling van de onderwijzerspensioenwetten. Bij die gelegenheid is door den heer Staalman dat verband uitgesproken en deswegen verzocht, niet over die wetten te beslissen vóór men de L.O.-novelle zou hebben behandeld, waarbij aan de schoolbesturen de middelen zouden worden verschaft om de salarissen zoodanig te verhoogen, dat o.a. ook de afgedwongen pensioenpremiën er uit zouden kunnen worden voldaan. De Kamer en de Minister zagen de juistheid van dien eisch in en zoo werd de eindstemming uitgesteld tot na de behandeling der L.O.-novelle.

Staatsloonregeling na Staatsverzekeringsdwang.

(*) Een verzet, dat echter, dat dient er bij te worden gevoegd, met meer gerucht dan beslistheid wordt gevoerd. Tegen de gedwongen ziekteverzekering verzetten de Sociaal-Democraten zich niet. Als reden gaf de heer Wibaut ter vergadering der V.v.S. en S. op, dat toch reeds zooveel arbeiders in ziekenfondsen zijn. Maar die anderen dan, die er *niet* in zijn, en van wie immers mag worden ondersteld, dat onder hen zich de armsten bevinden? Die moeten maar meegedwongen worden!
Doch bovendien zijn de socialisten reeds *voorbij* de ziekteverzekering afgegleden op het vlak van den dwang. Bij de behandeling der onderwijzerspensioenwetten hebben alle aanwezige Sociaal-Democratische leden van de Tweede Kamer gestemd tegen het amendement-Van Idsinga (facultatieve verzekering.) De natuur scheen sterker dan de leer!

Leve de vrijheid!

Nu kan men aanvoeren, dat het bij de onderwijzerspensioenwetten personen gold, die niet krachtig genoeg georganiseerd waren om zelve het benoodigde te verkrijgen door middel van een loonactie tegen de patroons en dat de patroons (de schoolbesturen) trouwens niet bij machte zouden zijn geweest om de noodige loonsverhooging te geven.

Maar daaruit blijkt dan ook juist, dat in andere gevallen de arbeiders, nu de Staat nog niet de logische consequentie van den verzekeringsdwang (Staatsloonregeling) heeft aangedurfd, zich uit de moeilijkheid helpen met een middel, dat vlak tegen het dwangstelsel ingaat. Als zij, daar waar zij de noodige economische kracht bezitten, hun premiebetalingen dekken door loonacties, dan komen die premiën dus ten laste van de patroons. Mij wel - maar het stelsel van dwangverzorging wordt er mee overhoop gegooid.... behalve dat de *vorm* blijft bestaan en die vorm den arbeider er aan blijft herinneren, dat de Staat hem onbevoegd acht om voor zichzelf te zorgen.

Daar waar de arbeiders geen voldoende economische kracht tot verhaal op de patroons hebben, moeten de armsten onder hen de premiën natuurlijk opbrengen uit besparing op de allernoodigste levensbehoeften. Het moet uit de lengte of uit de breedte worden gesneden.

* * *

Ook het stelsel van Staatspensionneering is m.i. onaannemelijk.

Daartegen bestaat, uit een oogpunt van vrijheid, van individueele verantwoordelijkheid, natuurlijk veel minder bezwaar dan tegen het stelsel van dwangverzekering. Bij de Staatspensionneering erkent de Staat een zedelijken plicht van zichzelf jegens de mingegoeden, iets *dergelijks* dus als bij de armenzorg. Geen dwang wordt aan het individu opgelegd om zichzelf te verzorgen en dan nog wel op een wijze, die de Staat hem voorschrijft.

Maar.... waar is *hier* de rechtsgrond?

Of, wil men van rechtsgronden niets meer weten, waar is dan hier de grond van redelijkheid, waar is de logica?

Voor de Sociaal-Democraten, voor degenen die den tegenwoordigen Staat een roofstaat achten naar zijn aard en wezen, is de redelijke grond aanwezig. Voor hen is Staatspensionneering slechts teruggaaf van een deel van het geroofde.

Maar anderen ontzinkt die grond.

Zij die in de vergadering van 13 October aanwezig waren, hebben zeker met groote aandacht de motiveering aangehoord die, in keurigen vorm, bondig geformuleerd en meesterlijk gestyleerd, van de Staatspensionneering werd gegeven door Mr. J.A. Levy. Een motiveering die deed zien, dat deze altijd jonge geleerde nog steeds even frissche en aantrekkelijke vormen aan zijn denkbeelden weet te geven, maar

die toch eigenlijk - Sociaal-Democratisch was. Niet individualistisch en niet Sociaal-Democratisch wilde Mr. Levy zijn, doch *sociaal*. En hij motiveerde dus de Staatspensionneering als een *cijns* van het privaat-bezit aan hen die, tengevolge van dat instituut, misdeeld zijn. Terloops teeken ik hierbij aan, dat Professor Cort van der Linden dezelfde motiveering geeft voor de 'verevening' van de ongelijkheden, die het privaat-bezit schept en dat *hij* onder die verevening o.a. de dwangverzekering begrijpt. Mr. Levy is althans logischer; die wil de misdeelden niet dwingen om een deel van den vereveningscijns op te brengen.

Doch verder gaat mijn erkenning van de logica, in deze, van dien anders zoo scherpzinnig redeneerenden jurist toch niet.

Een cijns. Dus een soort van afkoopsom, van zoen- of boetegeld.

Nu echter een van beide: òf het privaat-bezit is nuttig - en hoe onredelijk om het dan een cijns te doen betalen! - òf het is gebrekkig of zelfs geheel verkeerd - en dan moet men zijn gebreken verhelpen of het geheel opheffen.

Dit laatste willen dan ook de Sociaal-Democraten en daarom zijn zij logisch in hun motiveering van den eisch tot Staatspensionneering.

Maar daarom is dan ook de cijns-redeneering niet sociaal doch Sociaal-Democratisch.

* * *

Vrijwillige verzekering dus als eenig redelijke oplossing voor wie geen mondige burgers onder curateele plaatsen wil?

Als eenig *redelijke* - neen. Als eenig *mogelijke* - ja.

Want ik wil niet verhelen, dat mij geen der drie aangeprezen middelen ideaal schijnt. Ware het mogelijk, ik zou den vollen last van ongevallen-, ziekte-, invaliditeits- en ouderdomsverzekering willen leggen op *den werkgever*. Ik meen ook, dat dit volkomen gedekt zou worden door het rechtsgevoel des volks èn door economische begrippen omtrent het verband tusschen pensioen en loon. Er is niemand die het geen schande heet, als een patroon een ouden versleten dienaar niet verzorgt, als hij zich niets aantrekt van een ondergeschikte die gebrekkig is geworden, of als een huisvrouw haar zieke dienstbode niet verzorgt (wat dit laatste belangt, is de plicht van den werkgever, zij het ook voor een beperkten tijd, zelfs uitdrukkelijk omschreven in het ontwerp-arbeidscontract.) Ten aanzien van het pensioen valt bovendien op te merken, dat dit, naar de opvatting van alle economen, 'uitgesteld loon' is en dat ontheffing van den plicht tot betaling van dit loondeel door den patroon alleen kan worden bepleit door diegenen - ik erken dat het er nog velen zijn - die voor de loonbepaling uitsluitend de wet van vraag en aanbod willen doen gelden, zonder te vorderen dat de werkgever rekening houde met de redelijke behoeften van den arbeider.

Beschouwt men de verzorging van den arbeider bij ongeval, ziekte, invaliditeit en ouderdom althans in beginsel als een algemeenen humaniteitsplicht van den werkgever, dan heeft men ook geen behoefte aan de gewrongen constructies, die anderen moeten opbouwen om te motiveeren, dat zij den werkgever de geheele ongevallenverzekering en een deel van de andere verzekeringen willen doen dragen. Zij goochelen met publiek- en privaatrecht gelijk professor Treub in zijn jongste geschrift (als een jurist u maar eerst 'op den bodem van het publieke recht' heeft, zie dan goed uit naar voetangels en klemmen voor uw rechtsbesef, zooals bij voorbeeld toen Minister Loeff zijn hoorders telkens daarhenen lokte bij de behandeling van de Beroepswet in de Tweede Kamer) òf zij kruidenieren met het 'bedrijfsrisico', dat zij dan, tot een willekeurig gewicht, geheel op de schaal des werkgevers leggen. Dit laatste lijkt mij echter even gezocht als het eerste; immers, uit het oogpunt van risicodeeling beschouwd, is er geen reden waarom men het risico van het bedrijf alléén zou laten dragen door den eenen factor, den werkgever, en niet óók door den anderen, den arbeider.

Neen, zonder een breedere basis, die van de humanitaire redelijkheid, komt men er niet. En als men met het eenvoudige rechtsinstinct des volks slechts rekent, hoedt men anderzijds zich voor overdrijvingen en zal men bij voorbeeld niet, zooals het ontwerp-ziekteverzekering doen wil, den werkgever een deel van de premie laten betalen ter verzekering van het *gezin* des arbeiders.(*)

En toch lijkt dat ideaal, verzekering van den arbeider geheel door den werkgever, vooralsnog vrij onbereikbaar, in elk geval niet bereikbaar door wettelijk voorschrift.

Ten eerste is het onmogelijk om aan zulk een voorschrift de lenigheid te geven, die het bruikbaar zou maken. Er zullen altijd gevallen zijn van zoo langdurige ziekte, van zoodanige invaliditeit, dat het onredelijk zou wezen om den last daarvan geheel door den werkgever te doen dragen, dat het rechtsbesef des volks zulks niet zou vorderen. Om niet eens te spreken van de ontzaglijke simulatie bij ziekte, ongeval en invaliditeit.

Bovendien zijn er stellig onder de werkgevers, even goed als onder de arbeiders, velen voor wie de last te zwaar zou zijn en die dan met evenveel recht weer hunnerzijds den Staat zouden kunnen vragen: verschaf mij de middelen voor den last dien gij mij oplegt; zoo niet, dan executeert gij mij feitelijk.

En eindelijk kunnen wij niet beoordeelen, of onze industrie, onze handel, heel onze ondernemersstand in zijn geheel genomen, dien last wel zou kunnen dragen en dan nog concurreeren met hun, veelal beschermde, mededingers uit het buitenland. Die buitenlandsche con-

(*) Wat ter wereld is het motief van redelijkheid, dat den werkgever zal doen meebetalen aan de verzekering tegen de kosten eener bevalling van de vrouw eens arbeiders? En hoe zit dat hier met het publieke recht? Of waar is, in die bevalling, het element van 'bedrijfsrisico'....?

currentie beperkt immers in sterke mate de mogelijkheid om een deel van dien last af te wentelen op de verbruikers. Het gevolg van het opleggen van zulk een last zou dus op vele plaatsen zijn: òf staking van bedrijf òf verhaal op de arbeiders in den vorm van loonsveranderingen, gelijk, naar Mr. Van Houten ter vergadering zeide, nu reeds hier en daar geschiedt met betrekking tot de Ongevallenwet.

Van het leggen van den verzekeringslast op de werkgevers moeten wij voorloopig afzien en wij moeten ons dus beperken tot aanmoediging van de vrijwillige verzekering, volgens het Belgische stelsel, dat Mr. Ter Spill in zijn praeadvies heeft geschetst.

Die vrijwillige verzekering zal trouwens vanzelf, schoon langzaam, wel voeren tot ons ideaal. Naar mate de organisatie der werklieden krachtiger wordt, zullen zij, overal waar zij den patroon in staat weten tot betalen, een steeds grooter deel van de verzekeringspremiën van hem afdwingen, hetzij in den vorm van bijdragen tot de verzekering, hetzij in den vorm van loonsverhoogingen.

Zoo zullen de arbeiders zichzelve helpen aan hun recht en dan, in rechtmatigen trots op wat zij door eigen kracht hebben veroverd, heel wat sterker zijn als individuen èn als klasse, dan wanneer zij zich zouden hebben laten beweldadigen volgens *Massregeln* van Regeeringswege, als kinderen wien wordt voorgeschreven, hoe en wanneer zij hun boterham moeten eten.

Moge het besef van wat op 't spel staat, eindelijk eens zijn wakker geschud en aan de bewusteloosheid van onze politiek te dezen aanzien een einde zijn gekomen.

En moge bij de oplossing van de quaestie der arbeidersverzekering het gulden woord voor oogen worden gehouden, waarmee Professor Treub zijn geschrift besluit:

‘Onze Nederlandsche sociale verzekering zij product van eigen denken en werken; geen copie van het reeds op zijn voetstuk wankelende Duitsche model’....

.... Maar moge het resultaat van dat eigen denken en werken dan ook wat meer op vrijheid lijken dan dat, waartoe die schrijver ons wil leiden.

C.K. ELOUT.

Minerva in 't gedrang.

Open brief aan Prof. G.J.P.J. Bolland, door Dr. G. Jelgersma, Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden. - Leiden, Gebr. van der Hoek.

De bom is gebersten. De eene professor kon zijn verontwaardiging over den onzin van den anderen, jaren lang uitgekraamd, niet meer inhouden. Naast ergernis dreef hem de vrees voor onheil bij de jeugdige, voor suggestie uitermate vatbare studenten. Aan heftigheid laat de strijd niets te wenschen over en herinnert aan de theologische felheid van weleer.

Schold professor Bolland - tot heden niet *honoris causa* gedocterd, zooals dat gebruikelijk is naar de academische zeden - schold professor Bolland zijn collega met anderen uit voor dom, Dr. Jelgersma gebruikt wel die benaming niet, maar slaat met zijn sarcasme er duchtig op los en eindigt: ‘Zoo lang ik u moet beschouwen als iemand, die verantwoordelijk is voor 't geen hij zegt, en niet als een ontoerekenbaar groot kind, zoo lang kan ik niet anders tot u spreken, dan ik gedaan heb.’ De heer Bolland kan het er voorloopig mee doen.

Er zal over dit pengevecht verschillend geoordeeld worden. De Leidsche professoren hadden tot heden tegenover hun veel geruchtmakenden en als een zonderling aangeschreven collega een gereserveerde houding in acht genomen en zooveel mogelijk vermeden met hem in het strijdperk te komen. Toch zagen zij met leede oogen, dat de buitensporigheden onder de studenten een verrassenden opgang maakten, terwijl ook de minder beschaafde manieren navolging vonden. Achtte men het beneden de professorale waardigheid om openlijk den strijd met iemand als den heer Bolland aan te binden, of hield men het tegenover de studeerende jeugd voor minder gepast door gevecht het decorum te grabbelen te gooien?

Voor dit laatste is wel iets te zeggen en velen zullen op dien grond dezen ‘open brief’ afkeuren en zoowel over het een als over het ander blijven zwijgen in het openbaar. Daar staat echter tegenover, dat men in de daad van Dr. Jelgersma, brekend met het al te conventioneele, een daad van moed kan zien, die een tegengift kon worden voor de verdere onlogische opvoeding der jeugd.

Dat hooggeleerden het niet altijd eens zijn, wisten de studenten

vroeger ook wel, al kwam het zelden tot openbaren strijd. Ik herinner mij nog, dat in hetzelfde collegelokaal een professor in deftig Latijn vertelde, dat iemand, die zekeren tekst niet zóó uitlegde, zedelijk al heel laag moest gezonken zijn, terwijl het volgende uur zijn collega grammatica al bewees, dat zulk een uitlegging eenvoudig onzin was en geen verstandig mensch licht zoo iets in het hoofd zou krijgen.

Beziet men den thans gevoerden strijd wat nader, dan kan men erin komen, dat de heer Bolland zoodanig de ergernis van zijn collega heeft opgewekt, dat, gegeven zeker temperament, een uitbarsting volgen moest.

De traditie aan de Leidsche academie - en ook wel elders - schrijft voor, dat een hoogleeraar in de wijsbegeerte de jongelieden moet leeren gezond te denken, logisch, zuivere syllogismen te maken. Worden de verschillende wijsgeerige stelsels - hun aantal is groot - toegelicht, dan geschiedt dit niet om een of ander stelsel op te dringen als het meest en eenig ware, maar om het verstand te oefenen, het oordeel te scherpen.

Het spreekt vanzelf, dat de studenten daarbij meer of minder zien door den bril van den hoogleeraar. Op twintigjarigen leeftijd is het oordeel nog niet zoo ontwikkeld, dat men den weg weet in den wijsgeerigen doolhof.

Geeft bij uitzondering deze of gene student tengevolge van buitengewone ontwikkeling bewijs van zelfstandig oordeel, dan wordt dit in den regel door de professoren volstrekt niet euvel geduid, maar beschouwd als bewijs van een meer dan gewone begaafdheid.

Het ideaal van een academie is niet apen op te kweeken, slaafsche napraters af te richten, maar de methode te leeren van werken en denken, om langs dien weg zelfstandige mannen te vormen, die naderhand door hun helder oordeel in de maatschappij goede diensten kunnen bewijzen.

Ik zou uit mijn academietijd voorbeelden kunnen aanhalen van gevierde professoren, die afwijkende opvattingen volstrekt niet uit de hoogte afkeurden, indien er redelijke gronden voor werden bijgebracht.

De studenten, die er zich alleen op toelegden de dictaten in te pompen en nooit een voet daarbuiten waagden, stonden minder goed aangeschreven. Ook na den academietijd, wanneer de verhouding met de professoren, uit den aard der zaak vrijer was geworden, heb ik nooit bijzondere gevoeligheid ontmoet voor afwijkende meeningen, althans bij die professoren op wier oordeel men prijs stelde. Vorming van eigen oordeel, zelfstandige ontwikkeling werd als het hoogste doel van de academische opleiding beschouwd.

Met die traditie heeft de heer Bolland gebroken tot groote schade van de alma mater. Of laten wij liever zeggen: de heer Bolland is niet de man om die traditie te volgen. Hij staat daarvoor niet hoog genoeg of heeft een minder juiste opvatting van zijn taak als hoogleeraar.

De heer Bolland heeft steeds blijk gegeven van een zeldzame werkkracht en niemand zal weigeren in dat opzicht voor hem den hoed af te nemen. Wat hij geworden is, werd hij door eigen inspanning, door een wil zoo vast, dat men bejammeren moet, dat hij in 't eind daar gekomen is, waar hij minder thuis hoort. Een woord van hulde aan zulk onvermoeid en met succes bekroond streven ware in dezen ‘open brief’ niet misplaatst geweest.

Hoeveel onderwerpen heeft de heer Bolland niet aangepakt; hij verbaasde binnen zeer korten tijd door zijn groote belezenheid. Maar ook bij het sterkste hoofd is een grens gesteld voor het verwerken en in zich opnemen van het gelezene. Te vlug ging de heer Bolland dikwijls aan het schrijven en men kreeg weleens den indruk, dat hij beter had gedaan de pen nog een wijle te laten rusten en zijn studie in die richting voort te zetten. In de eerste verrassing over het resultaat van het onderzoek van anderen gaat een wetenschappelijk man niet aan het boeken schrijven. Hij wikt en weegt en tracht het onderzoek nog verder uit te strekken, vóór hij zijn bevindingen meedeelt.

Een wetenschappelijk man moet de kalmte van den wijsgeer hebben, en dat de heer Bolland in dat opzicht te kort schiet, blijkt ook uit zijn stijl, die niet zelden zoo duister is, dat men ook na herhaalde moeite er niet in slaagt om te begrijpen wat hij eigenlijk zeggen wil. Men kent het oude gezegde: duister spreken tuigt van duister denken. Ook bij ijzeren werkkracht en uitnemende vlugheid moet men zich den tijd gunnen om te denken. Wat de heer Bolland gaf, was dikwijls nog niet rijp voor de pers en zijn onstuimig temperament heeft hem soms zonderlinge parten gespeeld, die vermeden zouden zijn, indien hij minder vlug was geweest.

Misschien ligt het ook aan den tijd, waarin wij leven. Als het niet heel snel gaat, deugt het tegenwoordig niet. Stoom en electriciteit gaan alweer te langzaam, men wil vliegen. Onze vaderen waren op het stuk van denken en publiceeren wat langzamer en voorzichtiger. Zij lieten zich niet meesleepen door den eersten indruk; zij herlazen het geschrevene soms meer dan eens, om zich zooveel mogelijk te overtuigen, dat zij zich zoo duidelijk mogelijk hadden uitgedrukt. Vandaar dat men onder hen zulke uitstekende stylisten vindt. Zooveel moeite acht men thans niet noodig, en de kopij is dikwijls niet eens goed droog, wanneer zij naar de pers gaat.

Behalve onduidelijkheid in taal en stijl heeft de vlugge manier van werken en denken ook dit nadeel, dat men te gemakkelijk weer van opinie verandert. Wat men vlug gelezen en half overdacht heeft, zet zich niet in het hoofd vast en wordt straks gemakkelijk verdrongen door een anderen indruk. Wanneer iemand veel toont op te hebben met Schopenhauer en Hartmann en dan op eens voor ons staat, geknield voor iemand als Hegel, dan is dit onderscheid zoo groot, dat men onwillekeurig het hoofd schudt. Niemand kan daarin een regelmatige

ontwikkeling zien, wel een springen van den hak op den tak, een leven naar indrukken, waarvoor een wetenschappelijk man zich in de eerste plaats moet wachten.

Wanneer men de geschiedenis der wijsbegeerte opslaat, dan vindt men verschillende stelsels, het een al ingewikkelder en onbegrijpelijker dan het ander en men kan begrijpen, dat iemand van die stelsels eens gesproken heeft als ‘jenes Hexengebräu, vor dem die Weltweisen ratlos dastehen.’

Er komt bij, dat na de ontwikkeling van de physiologische psychologie sedert jaren dat stelselmaken geheel uit de mode is geraakt en men er slechts een soort van hersengymnastiek in ziet, die eigenlijk tot weinig nut is en op zijn hoogst dient tot inspannend tijdverdrijf.

Wanneer iemand voor 't eerst kennis maakt met den reuzenbouw van Hegel's stelsel, kan hij getroffen worden door de grootschheid van de afmetingen; maar stelt men daarnaast, wat er na Hegel geschreven is, heeft men eenigszins kennis genomen van Feuerbach, Lotze, Fechner, Wundt, om van Nietzsche niet te spreken, dan komt ons een afgodische vereering van Hegel in onzen tijd eigenlijk ondenkbaar voor en men moet wel aannemen, dat de heer Bolland van een deel van de nieuwere philosophen slechts zeer oppervlakkig heeft kennis genomen.

In bijzonderheden te treden over het stelsel van Hegel is hier niet noodig, na hetgeen in dit tijdschrijft door den nog altijd betreurden Dr. Betz met uitnemende duidelijkheid over dien wijsgeer is gezegd. Wij zouden in herhalingen moeten vervallen.

De vurige omhelzing van Hegel door den heer Bolland blijft intusschen een zonderlinge geschiedenis en men zou gaarne willen weten, hoe hij zoover gekomen is. Dr. Jelgersma meent den draad der oplossing gevonden te hebben in de Katholieke kerk, waartoe Bolland in zijn jeugd behoorde. Dat massieve geraamte van absolute zekerheid zou een indruk nagelaten hebben, te verleidelijk om er in een anderen vorm niet weer op aan te sturen.

Daar kan iets van aan zijn. Uit de felle wijze toch, waarop de heer Bolland nu en dan nog de Katholieke kerk bestrijdt, zou men kunnen afleiden, dat hij dien invloed nog niet geheel ontwassen is. Immers, indien hij geheel ontgroeid was aan het oude geloof, zou hij kalmer zijn en in die kerk met al haar dogma's als wijsgeer onder zekere gegevens een noodzakelijkheid zien. Renan beweerde, dat men niet bestrijdt, wat ook uit het onbewuste leven verdwenen is.

Misschien ligt de psychologische verklaring elders, al heeft de heer Bolland voor de psychologie een diepe minachting; hij spreekt van haar als ‘zielige kunde’ naar Dr. Jelgersma opmerkt. De bacterie der mystiek - een gewoon verschijnsel bij het verval van het overgeleverde geloof - tiert tegenwoordig zeer welig. De menschen zoeken in hun inwendige opwellingen vergoeding voor 't geen zij in de uitwendige geloofszekerheid verloren hebben. Het zit nu eenmaal in het metaphysisch dier, zich met

zekerheid te vleien. Ontneemt men hem die zekerheid hier, hij duikt haar elders weer op; hebben moet hij haar. De opkomst van het spiritisme, de theosophie, het occultisme houdt gelijken tred met de ontwikkeling van de historische kritiek. En is het beginsel van Hegel, de eenheid van denken en zijn, de leer van de antithese, de eenheid van tegendeelen ook niet een soort van mystiek? Wanneer de professor met kracht en klem zijn studenten op de woordenkraam van Hegel gesuggereerd heeft, nemen dezen al die fraaiigheden aan als werkelijke gedachten, precies als bij de spiritisten en theosophisten. Het medium ziet er alleen wat anders uit. De spiritisten en theosophisten bereiken in dit geval nog gemakkelijker het absolute; zij hebben geen professor noodig om hun ingevingen voor geestesopenbaringen te houden.

De hoop, dat de heer Bolland wel weer eens veranderen zal, een hoop, gegrond op zijn verleden, is gering. 't Zou anders wel aardig zijn. Hegel straks weer losgelaten, evenals Hartmann, en vervangen wellicht door Nietzsche. De Leidsche studenten konden dan gesuggereerd worden op den ‘Uebermensch’, met de geheime bijgedachte, dat deze reeds in den professor op aarde verschenen is. 't Zou in dit geval een meer practische philosophie geweest zijn dan de aanbidding van de terminologie van Hegel.

De heer Bolland kan nu moeilijk meer veranderen, en de brochure van Dr. Jelgersma heeft daar zeker geen goed aan gedaan. Hij heeft zich, gedreven ook door den tegenstand, dien hij ondervond, zoo vastgerend in Hegel, is, zooals Dr. Jelgersma 't noemt, zoo Hegeldronken geworden, dat hij moeilijk meer terug kan. Een nieuwe verandering, - dat gevoelt hij zelf wel, - zou z'n doodsteek zijn. Zijn gansche reputatie bij de studenten staat daarmee op 't spel en van eigenliefde is ook een professor in de wijsbegeerte niet ontbloot.

Voor afval behoeft de gevierde Hegeliaan nog niet bang te zijn. De krachtige stoot van zijn collega schijnt zelfs zijn aanhang nog te vermeerderen. Wij zullen ons dus moeten getroosten dit menschelijk spel zijn gang te laten gaan. Het sterft waarschijnlijk evenmin uit als het spiritisme en de theosophie.

Eenheid van denken en zijn is te verleidelijk voor den ijdelen mensch, die zich met de oppervlakte der dingen, met woorden tevreden stelt, en dat doen de meesten. Ook in philosophisch werken kan men oppervlakkig zijn met den schijn van geleerdheid.

Er zijn eenmaal leeringen, richtingen, opvattingen, die men moet laten leven, indien zij uit zichzelf niet doodgaan. Door redeneeren maakt men ze nog erger, vaster. Geloofsvervolgingen hebben nooit gebaat. Wie weet, wat wij nog meer zonderlings in ‘onze’ eeuw beleven. Wanneer een wijsgeer op zijn sterfbed zegt, dat hij in zijn leven slechts door één mensch begrepen is en dat deze één hem nog slecht begrepen heeft, dan zou men zoo zeggen, dat dit te afschrikwekkend is voor zijn philosophie om een eeuw later in het prozaische

nuchtere Nederland nog aan een oprakeling te gelooven. En het is toch geschied. Men moet zich over niets verbazen.

Had de heer Bolland bij het hoogleeraren van de verschillende wijsgeerige stelsels zijn voorliefde voor Hegel doen kennen op de gewone wijze, men zou waarschijnlijk weinig van de zaak gehoord hebben en haar beschouwd als een interne zaak van het academische leven. Gewoon doen schijnt echter voor dezen professor een onmogelijkheid. Hij acht zijn persoonlijke overtuiging van zooveel gewicht, dat zij moet uitgebazuind worden. Wie er niet op gesteld blijkt hem te hooren, of schouderophalend zich van hem afwendt, wordt voor een weetniet verklaard. De manieren van dezen professor zijn zoo onprofessoraal mogelijk, niet beschaafd, maar grof.

Er is evenmin met hem te redeneeren als met spiritisten en theosophisten. Stellen dezen den eisch aan hun tegenstanders, dat men eerst al hun boeken moet lezen over de vierde dimensie, den perisprit, en hun séances met een geloovig hart moet hebben bijgewoond, professor Bolland doet ongeveer hetzelfde. Toen een collega hem verklaarde, een zin niet begrepen te hebben en bescheiden opheldering vroeg, kreeg deze ten antwoord, dat hij op zijn college moest komen over de onlogische logica, - wat tot heden wel niet geschied zal zijn.

Deze onhebbelijke manieren, die soms aan hoogmoedswaanzin doen denken, worden op de studenten even sterk gesuggereerd als de zonderlingheden van het Hegelianisme en dit heeft nog meer de ergernis opgewekt, als strijdig met de academische zeden, die te Leiden ook bij verschil van meening steeds hooggeacht werden. Of de studenten in onzen tijd meer vatbaar zijn voor suggestie dan vroeger, zou kunnen zijn, maar daarmee wordt de zaak slechts bedenkelijker en men kan er inkomen, dat een collega zich niet langer in kan houden, breekt met de professorale deftige voorzichtigheid en in een vinnig strijdgeschrift aan zijn verontwaardiging lucht geeft.

De ‘open brief’ is met talent geschreven. Hij draagt de sporen van lang ingehouden ergernis. Men legt dit boekske niet neer zonder het geheel te hebben uitgelezen, en toch geeft het hier en daar aanleiding tot bedenking. Toen ik de brochure opnam, dacht ik - en zoo ging het zeker velen - dat de professor in de psychologie ons zou uitleggen, hoe iemand als de heer Bolland door zijn werken tot zulk een zonderling resultaat en zulke afwijkende manieren gekomen is en komen moest, en het slot van den brief ongeveer zou luiden, dat de heer Bolland, op deze wijze voortgaande, straks wel eens de patient van den psychiater kon worden.

In plaats van psychologische analyse, die heel leerzaam had kunnen worden, ook voor de studenten, vat Dr. Jelgersma de zaak anders op, speelt voor nihilistisch philosoof, veroordeelt niet alleen het stelsel van Hegel, maar alle stelsels, wijsgeerige en onwijsgeerige, alle vaste overtuigingen, welke hij schamper noemt: het er op nahouden van een ‘boekje’.

‘Er zijn zeer vele menschenboekjes’, zoo leest men, blz. 7. ‘De bijbel is een zeer verspreid menschenboekje. Verder zijn er spiritisten-, vegetariërs-, socialistische-, anarchistische- en andere boekjes. Een zeer gezocht soort zijn ook de philosophenboekjes. Deze zijn niet slechter en niet beter dan de andere; meestal zijn ze wat dikker.’

Dat de philosophenboekjes zoo gezocht zijn, heb ik nooit bemerkt, want de meerderheid van de menschen begrijpt ze niet. Dikker dan andere boeken lijken ze ook niet.

Was het Dr. Jelgersma te doen tegen collega Bolland op te treden om het stelsel van Hegel, hij schiet op die manier over de schijf heen en verzwakt zijn standpunt door de verklaring, dat hij van Hegel eigenlijk niets weet en nooit zijn stelsel heeft nagegaan, omdat het ook weer een ‘boekje’ is.

Wanneer men ietwat optimistisch aanneemt, dat de studenten naar de academie gaan om tot een wetenschappelijke overtuiging te geraken, dan is het niet aangenaam voor hen van een professor te hooren, dat dit eigenlijk maar lak is, want dat de wetenschap slechts één ding leert, namelijk dat wij niets weten. Tegenover al de boekjesmenschen staan ‘de handwerkslieden der natuurwetenschap, die bescheidener en verstandiger zijn’, - en daarom ons dat komen vertellen!

Is het betoog van Dr. Jelgersma onjuist? Betrekkelijk; streng wetenschappelijk heeft hij gelijk: wij weten te weinig om een stelsel te maken en wie met absolute zekerheid zich wapent, wordt herinnerd aan het woord van den meester: ‘Ins Innere der Natur schaut kein erschaffener Geist.’

Dit geldt niet alleen van de ons omringende wereld, maar ook van ons zelf. De heer Bolland is een zeldzaam voorbeeld van menschelijke aanmatiging; maar over 't geheel groeit dit onkruid in deze wereld welig. Al zegt men het niet altijd zoo kras, men voelt zich zeer, men voelt zich te hoog. 't Was van ouds ook zoo; iedereen heeft te veel verstand en te weinig geld. En toch wordt bij schier elke uitbreiding van ons weten de groote verstandsillusie ons ontnomen. Als wij na lang zoeken een deur geopend hebben, bevinden wij ons tegenover een andere, die vooralsnog vastgesloten blijft. Het probleem, dat wij trachten op te lossen, wordt telkens verplaatst en op de eene vraag volgt weer een andere en het resultaat van den ernstigen onderzoeker is altijd, dat wij te weinig weten, en dat geldt niet alleen in de philosophie, maar ook in de physiologie. Daarom heeft men in de uiterste grens van bescheidenheid op dit punt het teeken der ware wijsheid gezien.

Wij meenen verstandig te handelen; maar telkens bespeuren wij, dat onze daden dikwijls meer het uitvloeisel zijn van het onbewuste leven, waarvan wij geen kennis dragen, dan van het bewuste. Wat Dr. Jelgersma ons daarvan meedeelt naar aanleiding van den man, die aan Paranoia leed, is treurig waar en een waarschuwing te meer ons minder hoog te denken dan wij menschen in den regel doen. ‘Een kenmerk

van domme menschen is, dat zij meenen alles te weten; zij denken knapper te zijn dan de anderen en verkondigen dit luide. Dat is begrijpelijk, want zij weten hun eigen *niet weten* niet en daarom twijfelen zij nooit.'

Het verstand vervult in het leven volstrekt niet de gewichtige rol, welke wij daaraan toeschrijven en wie de handelingen der menschen met eenige opmerkzaamheid nagaat, vraagt, of zij zich niet te vroeg de qualificatie hebben toegeschreven van redelijke wezens. Niet de rede of het verstand is veelal de drijfveer, maar het gevoel of de behoefte, die voortspruit uit het onbewuste leven, terwijl het verstand alleen de rol vervult aan de daad een schijn van redelijkheid bij te zetten. 'Naturgesetzlich handelt der Mensch und menschlich denkt er hinterdrein.' Of zooals de dichter zegt:

> Nicht wahr ist, was du denkst,
> Nur was du fühlst ist wahr;
> Durch Denken machts du dir
> Nur das Gefühlte klar.

Rückert gaf ons daarmee een nieuwe waarschuwing tot voorzichtigheid, want met het gevoel gaan wij over één-nachtijs, en het helpt weinig, of wij dat naderhand trachten goed te praten.

Vervult het verstand in ons leven volstrekt niet de eerste rol, weten wij te weinig om een stelsel te maken, een 'boekje', zooals Dr. Jelgersma het noemt, toch kunnen wij het niet laten. De mensch was en is nu eenmaal een metaphysisch dier en met dat instinct moet ook de psychologie rekening houden. De mensch lijdt aan stelselmakerij en al is hij nu meer dan minder zich bewust daarmee op een hachelijken, gevaarlijken weg te zijn, hij tracht zich zoo goed mogelijk te redden door zich een levensbeschouwing te maken, waaraan hij zich kan vasthouden, om niet door twijfelzucht, door nihilisme of anarchisme lamgeslagen te worden. Aan die ingeschapen behoefte hebben godsdienst en philosophie hun ontstaan te danken. 't Gaat ons in meer of mindere mate nog altijd als den grooten Kant, die in zijn *Kritik der practischen Vernunft* trachtte op te bouwen, wat hij in zijn *Kritik der reinen Vernunft* afbrak.

Is al ons tobben en wroeten eeuwen lang om achter de waarheid te komen vergeefsch geweest? Dr. Jelgersma zegt ja en hij geeft geen hoop, dat wij 't ooit iets verder zullen brengen met ons zoeken en tasten. Hij maakt ongeveer geen onderscheid tusschen zieke en gezonde hersenen en beweert, dat deze 'principiëel' niet van elkander verschillen. 'Bij de gezonde', voegt hij er bij, 'zijn alleen de voorwaarden voor de waarneming van hun geestesverschijnselen gunstiger en kunnen wij subjectief ongeweten geestesprocessen gemakkelijker objectief gewaar worden. Bovendien weet ik niet, of die ongeweten geestesprocessen bij gezonde menschen zooveel minder sterk zijn.'

Zeker, de kiem van krankzinnigheid sluimert in elk mensch. Er is slechts een kleinigheid in ons organisme noodig om die kiem tot ont-

wikkeling te brengen. Ook de meest begaafden, ja, zij niet het minst, vertoonen soms bedenkelijke afwijkingen. Toch waren er en zijn er nog enkele gezonde geesten, die bij al het raadselachtige een helder inzicht hebben in het leven en de gevoelssfeer niet alleen kennen, maar ook weten te beheerschen door de macht van hun geest, die hun wil geoefsnd hebben, wier grootheid zelfbeheersching is geworden in den levensstrijd. Met of zonder 'boekje' zijn zij voor anderen bakens geworden op den levensweg. De minder bevoorrechte mensch klemt zich aan hen vast, als het klimop aan den eik.

De mensch is over 't geheel genomen een ongelukkig wezen en men moet meer medelijden met hem hebben dan zich boos over hem maken. Zijn krachten zijn met enkele uitzonderingen gering en hij staat voor een taak, waarvoor hij niet behoorlijk is toegerust. Velen gaan onder in den levensstrijd, omdat zij naar lichaam en geest te zwak zijn en het leven is voor hen eigenlijk lijden.

Nietzsche verhaalt van een bezoek van Jahve aan het paradijs, om te zien, hoe de eerste mensch het maakte. Adam bleek niets in zijn humeur. Hij verveelde zich. Wat heb ik aan die stomme beesten, wien ik namen heb gegeven, sprak hij; zij zeggen geen enkel woord en maken altijd dezelfde afschuwelijke geluiden. Goed, sprak Jahwe, ik zal u een vrouw geven; dan kunt ge met haar praten. Eenigen tijd na de geboorte van Eva kwam Jahwe terug, meenend, dat nu alles in orde zou zijn. Eva had juist van den verboden boom gesnoept en deelde haar man trouw mee. Toen Jahwe dit zag, sprak hij: Dat ik den man geschapen heb, is een vergissing, maar dat ik de vrouw geschapen heb, is een dubbele vergissing.

Daar ligt wat waarheid in en de hooggeroemde beschaving maakt het niet beter maar erger. De menschen worden daar zwakker; de instincten sterven langzaam weg of verbasteren. De verbazende toeneming van de krankzinnigengestichten en van de inrichtingen voor zenuwlijders leggen geen gunstig getuigenis af van onzen vooruitgang, wel van toenemende ongeschiktheid voor het leven.

Het eenige wat nog steun kan geven aan de zwakken, die zichzelf niet meer kunnen helpen en bij het nihilisme geheel in elkander zinken, is, hun een weinig zelfvertrouwen in te boezemen door hun ook de goede zijde van het leven te laten zien, een beroep te doen op hun wilskracht en hen aan te sporen den strijd tegen het leven, welke in hoofdzaak een strijd is tegen zichzelf, niet op te geven. Dit is in de eerste plaats de taak van den psychiater en die taak werd - om slechts één voorbeeld te noemen - zoo uitstekend verricht door den beroemden Weener hoogleeraar Max Leidesdorf, dat zijn dood bij duizenden een treurige weemoedige leegte achterliet.

Laat ons het duistere, onbegrijpelijke van het leven niet altijd voorop stellen om den levensmoed uit te blusschen. Bij al het verwarde en tegenstrijdige is er veel schoons in het leven. Laten wij ons daaraan vastklemmen en het Feuchtersleben nazeggen: Ich wenigstens weiss keine höhere Aufgabe, als das Grosse begreifen zu lernen.

VAN DER KULK.

Een Hollandsch snoepreisje in 1775.

Indien de Indische letterkunde een grooter getal *Mémoires* bezat dan het geval is, een grooter getal persoonlijke herinneringen van hooggeplaatste landsdienaren, het zou waarschijnlijk niet moeilijk vallen daaraan de voorbeelden te ontleenen van reizende ambtenaren die, onder voorwendsel den lande te dienen, slechts eigen belang of eigen genoegen dienden; die zich dienstreizen lieten opdragen, welke in waarheid speculatie-reizen of snoepreizen waren. De zg. inspectiereizen van gouverneurs-generaal even vóór hun aftreden, de Java-tournée van een legercommandant als Bernard van Saksen Weimar, de rijstcommissie van een regeeringscommissaris als Mr. Nederburgh, zijn ten dezen slechts enkele voorbeelden uit vele.

Maar ook in 't vaderland wist men met dat bijltje te hakken. Ook daar vonden aanzienlijke personen het middel om van stad tot stad te trekken, goede sier te maken, den gebraden haan uit te hangen en den Staat het gelag te laten betalen. En behalve zichzelf trakteerde men ook zijne goede vrienden of zijne verwanten. In dienst van den lande zette men zich in 't zadel, maar verzuimde niet z'n christelijk huyswyf achter op 't paard mee te nemen.

In den bloeitijd der oligarchie, toen enkele regeeringsgeslachten beschikten over de macht in den Staat en over zijn beurs tevens (men kon er in snijden als in een vilten hoedje), viel 't voor ‘neefjes’, d.i. neefjes van stedelijke regenten, niet moeilijk eene commissie machtig te worden, die hun toeliet om met gesloten beurs het land rond te reizen. Er bestond zooiets als solidariteit tusschen de regenten der verschillende steden; er bestonden ongeschreven Acten van Seclusie met de strekking elken buiten den kring staanden poorter ook buiten het bestuur te houden en door onderling hulpbetoon alle vette baantjes voor de wederzijdsche families te secureeren. ‘Siet, al het beste fruyt dat is voor hen alleen!’ - zou vader Cats gezegd hebben.

‘Contracten van correspondentie’ noemde men zulke familie-tractaten. De wittebroodskinderen, die geholpen moesten worden, schoof men elkander toe, gelijk aan tafel de eene gast zijn buurman de peperbus, om den mosterdpot in ruil te ontvangen. Het woord van Molière, dat te allen tijde de leus van alle kameraadschappen vormde: ‘Nul n'aura de l'esprit hors nous et nos amis’, behoorde hier in dier voege gelezen

te worden, dat niemand buiten den kring der ingewijden eenige macht zou bezitten.

Vereenigingen van verschillende posten in één hand was mede niet zeldzaam. De simonie in wereldlijke ambten was een dagelijksch verschijnsel; een ieder wilde liever benijd dan beklaagd wezen. Elke stad had hare bevoorrechte burgers en door onderlinge aanhuwelijking vormden dezen een klis, welke men vanwege de daarin schuilgaande corruptie wel met een poolsche vlecht had mogen vergelijken. De prototype van Toontje Solidair regeerde 't land. Het grimmelde in die families van burgemeesters, hoofdofficieren, baljuws, schepenen, bewindhebbers, gedeputeerden, drossaarts. Er waren wel eens gebeneficeerden met gewetensbezwaren en die twijfelden, of zij ook de geschiktheid bezaten voor de betrekking, die men als 't ware voor hun deur neerlei; maar dezen vormden de lachwekkende minderheid. Van hen werd ronduit gezegd, dat hun hoofd in een gekskaproen stak instede van in een regentenpruik. Kenschetsend was in dit opzicht het bescheid, den jongen Koenraad van Beuningen gegeven door zijn grootmoeder, toen hij twijfelde, of hij wel gerechtigd was een hem aangeboden regeeringsambt te bekleeden:

'Ben je mal, jongen, neem maar aan; je zoudt van je leven niet gelooven, hoe weinig verstand er noodig is om het land te regeeren!'

Tot een dezer machtige stedelijke regenten-familiën behoorde Mr. Hugo Adriaan van Bleiswijk, uit Enkhuizen. Hij was een plooibaar man, ofschoon dan niet *zoo* plooibaar als een ander lid van zijn geslacht, den zooveel meer bekenden raadpensionaris Mr. Pieter van Bleiswijk. Deze staatsman, bezitter van een bibliotheek, welke een der rijkste en kostbaarste van zijn tijd was, mocht inderdaad een geleerd en bekwaam persoon heeten, maar tevens een politieke weerhaan, die met alle winden meedraaide. Van stadhouderlijk werd hij anti-stadhouderlijk; daarna, toen in 1787 de Pruisen in 't land kwamen, weer stadhouderlijk. Hij had zijne gelaatstrekken in zijn macht als een tooneelspeler en zijne zinswendingen, zijne intonaties evenzoo. 't Mocht met recht van hem gezegd worden, dat de taal den mensch dienstig is om zijne gedachten te verbergen. Toen Willem V met de Pruisische bajonetten achter zich in de residentie terugkeerde, was v. Bleiswijk, die zoolang den prins en zijn gewezen voogd (den hertog van Brunswijk) had tegengewerkt, op zijn post. Met een zijner sierlijkste aanspraken verwelkomde hij den jongen stadhouder, van wien hij toch tesamen met den hekeldichter geloofde, dat hij 'voor 't land geen olykoekje waerd was,' en roemde de gebeurtenissen der laatste dagen, met name den intocht der Pruisen, als den grootsten zegen, die het vaderland te beurt had kunnen vallen. De prins echter kende zijn man door en door en bezat daarbij een buitengewoon goed geheugen. Hij voerde den fleemenden, strijkvoetenden raadpensionaris naar een der ramen van de zaal en op de juichende menigte beneden wijzende, sprak hij: 'Ziedaar de volksstem, mijnheer

van Bleiswijk!' De aangesprokene boog en betuigde eerbiedig zijne instemming. Op hetzelfde oogenblik streek plotseling een rukwind over het Binnenhof en deed eenige hoeden in de lucht vliegen, waarop de prins hem, als zonder erg, vroeg hoe de wind was? Van Bleiswijk keek naar den weerhaan en noemde de windstreek. 'Dat is de derde maal,' zei de prins, 'dat de wind heden omgedraaid is' - en gaf tegelijk het teeken, dat de audientie geëindigd was.

Zijne dagen als bewindsman waren nu geteld. Zoowel Willem V als zijn 'regeerzuchtige' vrouw wenschten hem kwijt te wezen en hij zelf verlangde niets liever dan zijn ontslag. Want het Haagsche grauw had reeds getoond een kwaad oog op hem te hebben en v. Bleiswijk was de man niet om een martelaarschap gelijk dat van de gebroeders de Witt voor zijne daden en gevoelens te braveeren. Vijf of zes weken na de omwenteling legde hij zijne hooge waardigheid neder en stierf in 1790 als ambteloos burger.

Deze v. Bleiswijk behoorde tot den Delftschen tak der familie, Mr. Hugo Adriaan tot den Enkhuizer, maar in beide was het regeeren dagelijksch werk. En de laatste, ofschoon hij nimmer een rol van beteekenis op het staatstooneel zou spelen, was al vroeg in zijn geboortestad schepen, commissaris der gemeene landsmiddelen, gecommitteerde voor Enkhuizen in de Staten-Generaal, enz. Die stad beteekende destijds zooveel meer dan tegenwoordig; een Havard zou haar niet tot de 'villes mortes' gerekend hebben. Zij had een belangrijken handel en scheepvaart, zij werd geacht de sleutel van de Zuiderzee te zijn en hare regenten volgden op een niet te verren afstand die van Amsterdam in notabiliteit en burgerlijke *grandezza.* Ten jare 1775 verkreeg hij mede zitting in den Raad van State, en hier bewees men hem een dier opmerkzaamheden, waarvoor bij gelegenheid de wederdienst verwacht werd. Hij werd nl. tesamen met Wigbold van der Does, heer van Noordwijk, aangewezen als gecommitteerde tot de visitatie van de forten en magazijnen in Limburg en tot de verpachting der geestelijke tienden, domeinen, enz. in het Overmaasche.

't Was zoo goed als een tijdelijke sinecure: veel voordeel en weinig werk. En 't viel gelukkig dat hij pas voor de tweede maal getrouwd was, weer met een Enkhuizer meisje, Cornelia Pan genaamd. Deze commissie spaarde hem een huwelijksreisje uit; 't een kon nu tesamen met 't ander gebeuren. Desgelijks nam ook de heer v.d. Does zijn vrouw mee, eene jonkvrouw Van Wassenaar. 'Two is company, three is none!' - gelijk het Engelsche spreekwoord luidt. Maar vier... en dan twee aan twee, twee spannetjes, zie, dat kon nog gaan.

Dewijl nu aan zulke afgevaardigden geen geringe, ja bijna vorstelijke eer werd bewezen in de provinciën, welke het tooneel hunner zg. werkzaamheid zouden zijn, zoo nam v. Bleiswijk de moeite een verhaal af te schrijven, dat twee jaren te voren door een paar voorgangers in 't officie was opgesteld, dat thans kon dienen als een handleiding voor

't ceremonieel. En inderdaad bewees dit ‘staatsstuk’ goede diensten; 't ging met de afwikkeling der verschillende formaliteiten als van een papiertje van muziek. Begroeting met kanonschoten, parade door 't garnizoen, officieele receptie van burgerlijke en militaire overheden, aanbieding van de sleutels der vestingen, complimenteering door de geestelijkheid, escorteering der koetsen door een eerewacht, aanbieding ten stadhuize van den eerewijn - 't zat alles vast aan zoo'n hooge commissie. De kermis der ijdelheid was destijds niet minder goed bezet, niet minder goed gereglementeerd dan tegenwoordig.

De vrouwen brachten den ‘ommeslag’ aan. Er moesten kameniers en meiden mee met de schuit, er moesten tal van doozen, kisten, pakken meegesleept worden. En h.h. commissarissen hadden reeds genoeg te bestellen met hun eigen gevolg, met secretarissen, lijfknechts, stalpersoneel, pruikemakers, koks en verdere domestiquen. Ook de voorbereiding vorderde tijd en geld. Er moesten nieuwe livreiën wezen voor koetsier en voorrijders, er moest voor koetsen en tuigen gezorgd en het wapen van het geslacht v. Bleiswijk op de portieren geschilderd worden, er moest voorzien worden in mond- en teerkost - dat vooral. De reis zou ongeveer twee maanden duren: wat moest er al niet wezen voor zooveel monden! Want men reisde ten deele met eigen vervoermiddelen, ook met eigen keukenmeester en *impedimenta*, als bevond men zich in een land als Hindostan. Er werd genoeg victualie ingeslagen om er een schip mee te ballasten, en met de trekschuit naar den Bosch werd dit gedeelte der bagage alvast vooruit gezonden.

Van zulk een lange spijslijst zou een Sancho Pansa gewatertand hebben. Er waren gerookte en ongerookte hammen, ribben, tongen en worsten; voorts zoutevisch, kaas en haring. Haring mocht er wel wezen voor reizigers uit een stad, welke drie zwemmende haringen in haar wapen voerde. De lijst, door v. Bleiswijk zelf met huisvaderlijke zorg opgemaakt, geeft als 't ware een kijkje in de provisiekamer van een oud-Hollandsch huishouden. Daarop stonden genoteerd ‘laardeerspek’ en ‘Sausis de Pologne’ (ondanks dat ze uit Bologna kwam), parmezaansche kaas en komijne dito, witte melis halfgestampt, ‘fermissely’ lange pel-amandelen, champignons, olyven, gebeukte lengvisch en gerookte zalm, chocolade, rooktabak en... speelkaarten. Voor 't roefje van een trekschuit was dit laatste een aangewezen tijdverdrijf. Van haring werd slechts een enkel tonnetje meegenomen, maar er was order achtergelaten dat men het reisgezelschap van dit bederfelijk artikel iedere week een tonnetje achterna zou zenden. Op die wijze kwam de waar stellig in beteren staat op hare bestemming dan b.v. de nieuwe haring, welke in een lateren tijd de Hollandsche vrienden aan Busken Huet zonden - ‘Coenraad Busken Huet, helaas op Java’, gelijk Potgieter hem adresseerde, en waarvan de begiftigde schreef, dat, wanneer *dit* nieuwe haring moest heeten, hij van iedere kennismaking met de oude verschoond wenschte te blijven.

Er werden nog medegenomen flesschen vlierazijn en dragonazijn; ook groene thee, vischlijm, chocolade, canary- en oranjesuiker, zure morellen, koffieboonen en domineesklontjes. Eindelijk zulke raadselachtige ingrediënten als ‘bistajes, in drie soorten van couleuren’ (zekere specerij) domisol (id.) asia (soort van zuur) enz. Onder de medegenomen wijnen en likeuren bevonden zich: malvoisie, rataffia, Eau de Quoin, Eau de Bergamot, roode en witte Caapwijn, enz.

Op zulk een wijze voorzien van mondkost, bovendien reizende door een ‘leeftochtich lantschap’, behoefden de heeren waarlijk niet te vreezen voor hongersnood, noch hun dienstpersoneel af te schepen, gelijk Breêroo's ‘Spaansche Brabander’ het zijn knecht Robbeknol deed:

> Wy zullen de kost wel krygen;
> Een ajuynken, een ciepelken, een sneeken broot en twee vyghen.

In zulke bijzonderheden, welke de keuken, het dienstpersoneel en verderen ‘ommeslag’ betroffen, was de gecommitteerde uit Enkhuizen nauwgezet genoeg, en aan zijne ouders zou hij breedvoerig over zijn wedervaren schrijven, maar over het eigenlijke doel zijner commissie een voorzichtig stilzwijgen bewaren. Al zijne aanteekeningen staan slechts in verband met het genoegen, vermaak, eerbetoon, onthaal, der beide heeren en hunne dames. Aan 't Staatsbelang tilden ze blijkbaar niet zwaar en het gedenkschrift, over deze zending nagelaten, zou het relaas van een speelreisje geoordeeld kunnen worden. Meer dan eens, in den loop van hunne commissie, zouden hun *vorschriftsmässig* de sleutels van kasteel of vesting overhandigd worden, en ze hadden daarbij wel het antwoord indachtig kunnen zijn, door den Indischen landvoogd Joan van Hoorn aan zijn voorganger Willem van Outhoorn gegeven bij de overgave des bestuurs. Toen nl. de laatste hem de sleutels van het Bataviasche kasteel toereikte met de beteekenisvolle woorden: ‘Ze zijn wat zwaar, Uwe Edelheid’, gaf de ander hem het sarkastisch bescheid: ‘'t Is na men daar aan tilt.’

Met het vertrek uit Enkhuizen, of liever met de aankomst op de eerste étape, ving de beschrijving dezer reis aan.

‘Seer waerde en veel Geliefde Ouders,’ begon Mr. Hugo Adriaan in een brief, gedagteekend uit den Haag 1775, zijn reisverhaal; en schreef hun 't eerst, hoe goed ‘mijn lieve Keetje’ (zijn vrouw) zich gehouden had onder 't hossen op den straatweg naar Amsterdam. In de hoofdstad had hij een Franschen fargon (fourgon?) gehuurd en was er mee over Haarlem naar Hillegom gereden, waar hij smulde aan ‘delicheuse meerbaarsen en kostelyke aarbeyen’. Natuurlijk, want het Haarlemmermeer vormde toen nog een kleine binnenzee, die puike waterbaars opleverde, en aan den overkant lag Aalsmeer, bekend om zijne kleine, maar geurige aardbeien. Deze vischmaaltijd was aan de grage gasten zoo wel besteed als aan een Constantijn Huygens, toen deze op zijn

‘gedenckwaerdige Kyckreis’ van 't jaar 1660 met zijne reisgenooten een welkom plaatsje vond:

> Aen den ronden Disch,
> Daer 't vreeselijk afliep met den hoogh gemelten Visch.
> Den honger was zoo scherp van kijcken en van praten,
> Dat het den baers ontgold, tot op de leste graten. -

In den Haag voegde zich bij het echtpaar v. Bleiswijk het echtpaar v.d. Does, en thans ging de reis vooreerst te water, over Rotterdam, Dordrecht, Gorkum, naar Heusden. Z.H. de Prins (Willem V) had een jacht te hunner beschikking gesteld, zoodat men onderweg alle gerief had en van zeeziekte behoefde op deze effen binnenwateren wel geen sprake te zijn. Op iedere pleisterplaats werden de stedelijke merkwaardigheden bezichtigd en bezoeken afgelegd. Wanneer de wind niet in de zeilen speelde, dan kwam het jagertje op zijn rosinant te voorschijn en zeulde 't vaartuig tegen den stroom op. En onder eene weinig aangrijpende, niettemin eigenaardige bekoring gleden de oevers voorbij, met weilanden, moestuinen, buitenplaatsen, dorpsgezichten, boschpartijen, en al wat de vlakke oevers van een vaderlandschen stroom te stoffeeren pleegt.

Het oude stadje Heusden verlatende, werd de reis over land voortgezet; ieder echtpaar in zijn eigen met zes paarden bespannen reiswagen. 't Halve dozijn mocht er wel wezen, met zooveel vrachts op de koets en langs zulke wegen. Caspar, de koetsier van v. Bleiswijk, was een vaardig paardenmenner, van wien zeker niemand met het bijbelsche woord gezegd zou hebben: ‘het drijven is als het drijven van Jehu, den zoon van Nimsi, want hij drijft onzinniglijk’(*). En de karos met het patricisch wapenschild op de portieren, met de forsche Friesche koetspaarden er voor, een gepruikten Automedon op den bok en gevolgd door een faëton met drie paarden (die maar moest zien mee te komen), maakte het vereischte effect, overeenkomstig de waardigheid van heeren gecommitteerden.

Langs Den Bosch reed men naar Bokstel, waar het militair escorte, aan hunne kwaliteit verbonden, hen opwachtte. Te Valkensweerd, van ouds het domicilie der beste africhters van valken, en waar men het best kon leeren te jagen ‘met veer op veer’, werden de vogels van den koning van Frankrijk bezichtigd. Die van den prins-stadhouder waren juist naar 't Loo gezonden; waar ze overigens onder den gemakzuchtigen Willem V zooveel minder op den zilvergepluimden reiger of de hoogvliegende wilde gans werden losgelaten, dan onder den jachtlievenden Willem III. Ook werd hier een valkenjacht bijgewoond; een aloud vorstelijk vermaak, maar dat zijne beste dagen gehad had. Het gezelschap overnachtte te Bree, welk plaatsje beschreven wordt als ‘een kleyne, gedevaliseerde stad’, en waar men als gewoonlijk twee schild-

(*) 2 Kon. IX, v. 20.

wachten voor de deur van 't logement had. Dit was de laatste pleisterplaats vóór Maastricht, waarvan de torens en vestingwerken des anderen daags in 't zicht kwamen. In staatsie naderde men deze sterke wallen, de beide gecommitteerden en hunne secretarissen in den eersten wagen, de beide dames met de freules v. Noordwijk en Wassenaer in den volgenden, daarachter het dienstpersoneel met kok en pruikemaker, eindelijk het escorte van het regiment Nassau - Weylburgh. Koetsiers en palfreniers droegen hunne nieuwe livreiën, het zesspan voor de koets was ‘mooi opgevlogten’, d.i. de manen in vlechten gelegd, voorts strikken aan de staarten en pluimen op den kop. Heel de magistraat wachtte de voorname bezoekers buiten de Bokstelsche poort, waar een tent was opgericht en ververschingen werden aangeboden. Hoofdschout en pensionarissen van Maastricht reden in galakostuum voor de gecommitteerden uit, de cavalerie van Hessen-Kassel salueerde met pallas en standaard, terwijl bij 't betreden der eerste barrière de kannonen der vesting de gasten uit monden van metaal begroetten.

De straten, de vensters der huizen waren dicht bezet met toeschouwers. Maastricht had een sterk garnizoen (in het reisverhaal opgegeven met omtrent 50,000 man) en deze gansche troepenmacht stond onder de wapenen, den bezoekers de militaire honneurs bewijzende. 't Spreekwoord van ‘klein garnizoen en groote parade’ vond hier waarlijk geen toepassing.

Sedert waren de officieele toespraken, de officieele voorstellingen, de gala-maaltijden, wapenschouwingen en recepties een dagelijksch werk. Al volgde de eene dag den anderen, elkaar gelijken deden ze daarom niet. Een drom van geestelijke heeren kwam in dit katholieke land naar voren en maakte zijne opwachting; Kruisheeren, Predikheeren, Minderbroeders, een proost van dit, een kanunnik van dat klooster. Stadsboden, met roode mantels omhangen, kwamen met den eerewijn aandragen, pittiger drank dan het dunne Brabantsche bier, en, op al dit ceremonieel afgaande, zou men eer gemeend hebben, dat hier twee vorsten dan twee stedelijke notabelen uit het noorden des lands ontvangen werden. Zoo ergens, dan mocht men 't hier den blijspeldichter nazeggen:

> L'honneur, o Mascarille, est une belle chose!’

Natuurlijk werden gedurende het verblijf binnen deze muren de onderaardsche gangen van den St.-Pietersberg bezichtigd, met nog tal van kloosters, dorpen en kasteelen in den naasten omtrek. Een bijzondere vertooning gebeurde op een Woensdagmorgen ten 10 ure - ‘wij zagen’, luidt het verhaal, ‘er 300 ophangen, waarvan er egter geen een stierf, als zijnde maar hare namen, alle van deserteurs in dit jaar gedeserteerd, 't welk onder een geschilderde galg door de beul verrigt wierd met veel ceremonie, in tegenwoordigheid van 't geheele garnisoen’. Bij deserteurs van rang, zooals b.v. den overste Montbas, was niet de

galg uitgeschilderd, maar de delinquent zelf. Een plank, eenigszins naar den menschelijken vorm uitgesneden en met een ruw conterfeitsel van den voortvluchtigen deserteur beschilderd, werd aan den strop bevestigd en daarna van de ladder geworpen. Zoo deze symbolische handeling al doel trof, nl. als afschrikwekkend voorbeeld, de schuldige zelf had in den regel wel gezorgd, dat hij niet ‘aan een dwershout quam te verongelukken.’

Tot over de Duitsche grens reikte deze z.g. inspectiereis. Men bezocht de oude keizerstad Aken - eilieve, hier waren toch geene vestingen te inspecteeren of domeinrekeningen na te zien! - waar men eene menigte aanzienlijke vreemdelingen aantrof. 't Waren baatzoekers en genotzoekers dooreen; velen kwamen in het geneeskrachtig water der baden de leniging van hunne kwalen zoeken, velen ook om van de wereldsche vermaken eener modieuse badplaats te genieten. In de eerste plaats de speelbank, waar staag het rad van fortuin wentelde, waar in enkele oogenblikken vermogens gewonnen en verloren werden. Ook de Hollandsche reizigers werden door de schittering van het goud aangetrokken... maar neen, zij kwamen slechts ter wille van ‘de differente gezigten der winnende of der verliesende, om daaruit te leeren de verfoeielijkheyd van het dobbelspel.’ 't Was niet om hun Hollandsch geld te wagen, maar simpel om gelaatsstudiën te maken - zulke bezoekers waren er te Aken zeker niet veel.

Overigens, zoo men op dezen tocht ergens een tooneel van winzucht en van dwaasheid had willen opzoeken, 't was hier, waar de menschen in hun ademlooze jacht achter de snelle godin alle kleine vreugden, alle stille en reine genoegens voorbij renden. Reeds van ouds was de spreekwijze bekend: ‘men vint menighen dwaes die nie taken quam’, d.i... niet alleen te Aken vindt men den dwaas, doch dáár in de eerste plaats. En ook het oude rijm bewaarde de heugenis aan een stad, waar als 't ware steeds het narrenschip aan den steiger lag.

> Noordenwind,
> Akens kind,
> Luiks bloed,
> Nooit deed zulks goed.

Na den terugkeer te Maastricht werden de divertissementen vlijtig voortgezet, de bijwoning van kerkelijke feesten, van diners, danspartijen, rijtoeren, watertochtjes, enz. Het militaire element bracht afwisseling; er was altijd wel eenig corps te inspecteeren, eenig fort te bezichtigen of oorlogswerktuig te beproeven, al vindt men in de brieven van Mr. Hugo Adriaan juist geen melding gemaakt, met welk oog de militaire bevelvoerders een paar leden van den Raad van State beschouwden, die van de krijgszaken zooveel verstand hadden als een os van het zevengesternte. Toch, men deed moeite om te doorgronden. Bij een dezer gelegenheden kropen de beide heeren, in grove mineurskleederen

gestoken, in de donkere schacht van een mijn, welke men den volgenden dag zou laten springen. 't Was wel erg benauwd en ongemakkelijk, schreef v. Bleiswijk, ‘dog egter zeer curieus om te zien.’

's Anderen daags volgde de ontploffing - ‘maar mijn lieve Kee was na huys gereeden, om alle schrik te menageeren.’ Er was reden voor; aan eene jonggehuwde vrouw, die reeds in zoete verwachting leefde, kon zulk een losbarsting, welke een ‘schrikkelijk derangement’ maakte, wel eens van 't zelfde bezorgd hebben. De brieven des echtgenoots geven hier en daar niet onduidelijk te kennen, dat, zoo haar iets schortte, de reden daarvan dezelfde was als bij des dichters *Tryntje Cornelis,* iets

> dat jonge vrouwen schort,
> Als 't goedje gemelick en vies en lustigh wordt,
> En dient voldaen te zyn, all souder 't landt om wagen.

Maar de uitstapjes in den omtrek van Maastricht zouden haar niet deren. Nu eens werd een ‘vliegtochtje’ gemaakt naar een klooster, dat tevens een naaldenfabriek was, dan weer naar zulke aloude geestelijke stichtingen als de abdij van St. Gerlach, een adellijk jufferstift, waar de bewoonsters in 't wit gekleed gingen. Voorts met witte Kamerrijksche doeken, geplooide sluiers en zwartzijden kappen. 't Was een achtbaar kostuum voor Christusbruiden, die wel de wereld hadden afgezworen, maar daarom hunne adellijke afkomst nog niet vergeten waren. De heilige Gerlach lag in deze abdij begraven, en 't volck placht uit een ‘paapsche bygelovigheyd’ aarde van zijn graf mee naar huis te nemen als een geneeskrachtig middel. Echter, voor menschen was dit gewijde stof niet krachtig genoeg, maar 't hielp voor zieke beesten. De heilige Gerlach zou bij zijn leven nooit gedacht hebben, hoeveel van de tongblaar genezen koeien er nog in 't credit zijner rekening zouden komen.

Het naburige Valkenburg werd bezocht ter wille van de ruïne van het voormalig kasteel en de leemgroeven. Wellicht trof het, dat men er de vermaarde paardenmarkt kon bijwonen, welke Huygens in zijne *Stedestemmen* de regels ingaf:

> Die myne Peteren myn aenstaen(*) had vertelt,
> Sy hadden mynen naem in Paerdenburgh verspelt.

Daarna werd ook zuidwaarts, naar den kant van België, koers gezet. Eerst naar het sterke Namen, vermaard door menig beleg; toen naar Spa, dat destijds voor de baden, en ook voor het hazardspel, de wedergade van Aken mocht genoemd worden. De plaats was haar opkomst verschuldigd aan het geneeskrachtig water der vermaarde fonteinen. Dit vormde in waarheid den goudhoudenden stroom, want het bracht meer aanzienlijke vreemdelingen op deze plek dan de bronnen van den Pactolus hadden kunnen doen. Het alkalische vocht werd aanbevolen

(*) Toekomst.

tegen hypochondrie... nu, daarvoor had *dit* reisgezelschap het allerminst noodig. Voorts tegen maagkwalen; en 't liet zich wel raden, dat lieden, die met zulk een vracht proviand reisden, het daarvoor evenmin behoefden. Maar er was nog een derde euvel, waartegen het water van Spa gezegd werd een remedie te zijn - de steriliteit der vrouwen. En wanneer Mr. Hugo Adriaan naar zijn 'lieve Kee' zag, dan prees hij zich ongetwijfeld gelukkig, dat zij ook daarvoor geene baden behoefde te gebruiken.

Onder de verdere bijzonderheden der plaats telde het kunstkabinet van zekeren chevalier Verhulst, een man die in geen kwart eeuw buiten zijn huis, in geen acht jaar buiten zijn bed was geweest en nog liefhebberij in schilderijen had. Er waren paneeltjes bij van den keurigen Gerard Dou, wiens angstvallige contouren de tegenstelling vormden voor de forsche streken van een Frans Hals; voorts van den schildervorst Rubens, wiens vleezige vrouwenfiguren de dames deden meesmuilen; daaronder een enkel doek, waarvoor reeds achttien mille geboden was, en vergeefs geboden. Er waren ook tal van oudheden en curiositeiten, daarvoor leefde deze arme rijkaard.

In eene kleine menagerie zag men de onnatuurlijke samenleving van een wit konijn met een witte hen, en de monstruositeiten uit deze mésalliance geboren, nl. kuikens met konijnenhaar. Zoo werd door de oppassers met allen ernst verzekerd. Toch was men hier niet in een kermistent gelijk die Parijsche, waar volgens de affiches te zien was: de onnatuurlijke vrucht der overspelige liefde tusschen een karper en een konijn. Kwam men dan binnen, aanstonds volgde de kennisgeving: 'het kind is op dit oogenblik bij den beroemden professor Geoffroy de St. Hilaire, die er een beschrijving van maakt voor de Akademie van Natuurkundige Wetenschappen - maar hier heb je de beide ouders!'

Te Brussel hield men zich een paar dagen op en bezocht er o.a. de kapel 'de Bon Secours,' welke een soortgelijken roep van vruchtbaarmaking bezat als de fonteinen van Spa. Wat ginds het water uitwerkte, dat deed hier het geloof. De muren dezer kapel waren rondom behangen met *ex-voto's*, bestaande uit afbeeldingen van kleine kinderen, welke aan de Kerk vereerd waren door 'verscheyde vrouwen welke, vreesende onvrugtbaar te zijn en te blijven, deselven van de Heylige Maagd, patrones van die kerk, hadden afgebeeden.'

Te Antwerpen zag men een andere kerkelijke curiositeit. Daar was vóór den ingang van de kerk der Predikheeren een kunstmatige rotsformatie opgericht, den Calvariënberg voorstellende, en deze berg was bestoken met de beelden van apostelen en profeten als een runderrib met kruidnagelen. De protestantsche *sneer* over een roomsche santekraam verzette zich niet tegen zoodanige vergelijking. Sommige dezer beelden waren van de hand van vermaarde meesters. Aan 't uiteinde van deze nabootsing eens gewijden bergs bevond zich eene reproductie van het graf des Zaligmakers en daarnaast, als om der

gemeente de tegenstelling met nadruk voor oogen te brengen, eene voorstelling van het Vagevuur. Men kon nu kiezen: het smalle pad naar de Deugd, of het breede naar de Zonde. Twee Predikheeren, die te Jeruzalem waren geweest, hadden dit kerkelijk knutselwerk tot stand gebracht, tot stichting van de schare en tot sterking in den geloove. Er ontbrak nog slechts ‘des Glaubens liebstes Kind’ - het wonder. Maar daarvoor was de tijd zeker nog niet aangebroken, want deze structuur was eerst een halve eeuw oud en moest uit een oogpunt van ancienniteit verre onderdoen voor relieken, wier herkomst zich in het grijs verleden verloor. Er waren nog ouden van dagen, die zich zeer goed herinnerden, door wie en op welke wijze deze simili-Calvariënberg tot stand was gekomen; de jaren moesten over deze rots eerst heenstrijken en de heugenis van haren oorsprong doen vervliegen, alvorens het element van het mirakuleuze daarop hechten wilde.

Maar mr. v. Bleiswijk en het Enkhuizer gezelschap waren belijders van de ware gereformeerde religie; zij mochten, waar zij op hunne omwandelingen door dit roomsche land voor zoo menigen heiligenschrijn kwamen, zich de regels van Boileau herinneren:

> La docte antiquité fut toujours vénérable;
> Je ne la trouve pas cependant adorable.

Te Antwerpen was men weder dicht bij de vaderlandsche grens. De Schelde bracht het scheepje der reizigers voorbij Lillo en Liefkenshoek naar Bergen op Zoom, van waar de thuisreis werd voortgezet naar het grijze Dordrecht. Verder over Rotterdam naar den Haag. Daar scheidde de heer van Noordwijk met de zijnen van zijn collega en reisgenoot, en deze verzegelde er zijn laatsten brief aan de ouders. Aan het slot daarvan drukte hij de hoop uit, ‘dat U WelEd. gelieve te begrijpen dat het principaal geschied om nader een journaal in beter stijl en order uit te maken; blijvende na hartelijke groetenisse beyde springlevend:

U WelEd. Geb. gehoorsame zoon,
H.A. van Bleiswijk.

Voor den schrijver dezer brieven was nog een glansrijke loopbaan weggelegd. Zijn staat van dienst vermeldde ambten en waardigheden, welke alleen ter hunner aanduiding reeds een omhaal van woorden noodig maakten: gedeputeerde in de generaliteits Rekenkamer, gecommiteerde ter admiraliteit in West-Friesland en het Noorderkwartier, ontvanger generaal ter admiraliteit, wardyn van de West-Friesche Munt, lid van het Departementaal bestuur van Holland, commissaris politiek van het Staatsbewind der Bataafsche Republiek op het christelijk Synode der Hervormde Kerk in Noord-Holland, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, enz. enz. Zijn intrede als burgemeester op het Enkhuizer raadhuis had hij reeds eerder gedaan; en gelijk Enkhuizen (de *Enkele Huizen* uit den tijd van graaf Dirk III) in

vroeger dagen een stad van zooveel beteekenis was, zoo noemde men ook dit raadhuis als het grootste en fraaiste van alle Hollandsche steden, met uitzondering van Amsterdam. Toch heette de bouwmeester van dit stedelijk kapitool zich eenvoudig ‘baas Kobus,’ blijkens het uithangbord dat voor zijn woning bungelde:

> Hier woont baas Kobus, die 't Enkhuizer Raethuis stigtte,
> Vermaart in 't Metselwerk, een van de Zeeuwsche ligten.

Wellicht dat het archief der stad eenig licht zou doen opgaan over de wijze, waarop deze notabele het burgemeestersambt, dat hem tot springplank diende voor latere en hoogere waardigheden, was machtig geworden. Lieten hier de heeren hunne rolletjes afloopen gelijk te Amsterdam, waar het ambtelijk gekonkel den schepen Hans Bontemantel mede aan de stof hielp voor zijne bekende gedenkschriften, dan ging 't met een burgemeestersverkiezing in de kleine stad al niet veel eerlijker toe dan in de groote. Toch minder slordig en minder zonderling dan 't gebeurde in een andere stad van Nederland, waarvan de naam niet genoemd wordt door den Groninger hoogleeraar Pagenstecker, die 't geval mededeelt. In zijne *Aphorismi Juris ad Institutiones Justinianas* maakt deze geleerde melding van het oude gebruik, dat de kandidaten voor 't burgemeesterschap zich aan een ronde tafel moesten zetten en, voorover bukkende, hunne baarden daarop leggen. Daarna werd in het midden dier tafel een l... gezet en hij, op wiens baard dit loome beest kwam kruipen, werd als burgemeester uitgeroepen. (De minste kans hadden voorzeker zij, die geen baard bezaten.)

In zoover verdiende de naam van dezen v. Bleiswijk met eenige onderscheiding genoemd te worden, dat hij, ofschoon zooveel minder bekwaam dan zijn naamgenoot de raadpensionaris, toch ook de openbare zaak diende, zij 't ook in zooveel engeren kring dan deze. Hij was nl. een der oprichters van het genootschap *Oeconomia Enchusana,* waarvan het doel was: de arbeidzaamheid en daardoor de welvaart onder de smalle gemeente te bevorderen. Daarmee was in overeenstemming de zinspreuk *Bidt en Werkt*, en 't opschrift van den genootschapspenning:

> Uyt IJver en Beleyd
> Is 't Heyl der Stad gebooren;
> Maar weelde en vadzigheyd
> Heeft haren val beschooren;
> Zo de oude deugd niet wederkeert
> En 't nakroost biddend werken leert.

Dit was een gedicht, dat *spoke volumes.* Want in die sobere bewoordingen was kortelijk aangegeven, welke dagen van grootheid deze stad beleefd had en uit welke oorzaken haar verval geboren was. In de dagen van mr. Hugo Adriaan van Bleiswijk was Enkhuizens stede-

maagd reeds lang eene ontluisterde schoonheid en haar staf, dien zij eenmaal gebiedend over de Zuiderzee uitstrekte, was een kruk geworden, die haren tragen gang moest steunen. Eenmaal telde deze stad eene bevolking van meer dan 60.000 zielen en haar haven was een watermarkt voor een duizendtal schepen. In 1395 had deze haven de vloot van 3000 platbodemde vaartuigen bijeen gezien, waarmede graaf Albrecht zijn leger naar Friesland overvoerde. Het scheepsvolk van Enkhuizen stond wegens zijn rapheid en kordaatheid zoo goed bekend, dat Karel V en Filips II de matrozen hunner oorlogsschepen bij voorkeur uit deze geuzenteelt rekruteerden; 'les regardant,' zegt een tijdgenoot, 'comme estant les mieuls expérimentez ou ayant meilleure cognoissance de la mer Septentrionale et Occidentale qu'aucuns autres.'

De haringvangst, in 't algemeen de scheepvaart, bracht welvaart in de stad. Evenzoo de zoutaanmaak en de overzeesche handel. Ofschoon de Spanjaarden zooveel gedaan hadden om de plaats te versterken en te verfraaien, was zij de eerste stad van Noordholland, die zich voor den Prins (Willem I) verklaarde. En duchtig weerde zich het Enkhuizer zeevolk, niet alleen tegen den Spaanschen 'Spekjan,' maar ook tegen den gevreesden Duinkerker kaper. Vondel zelf greep de lier om hunne stoute daden te bezingen, toen in 1622 op een rood rolpaard een metalen kanon, dat op een veroverden Duinkerker was buitgemaakt, in triumf naar het Prinsenhof werd gevoerd. 'Aan de Edele Mogende Zeeraden t' Enkhuizen' droeg hij zijn eerdicht op, en roemde:

> Het brave Enkhuizen draaft, vol moeds, op 't Roode Paard,
> Met zijnen kopren mond, dat gloênde bliksems braakte
> En donderkloten, daar Noordzee en lucht af kraakte,
> Een Paard, op 't Princenhof in eeuwigheid bewaard. enz.

Verschillende oorzaken brachten het verval; tijdens v. Bleiswijk hier als burgemeester zetelde, was al deze glorie lang uitgeschenen. De haven verzandde en deed de scheepvaart verminderen; de handel werd in de wiek geschoten door de mededinging van Hoorn en Alkmaar; de waterwolf beet aan het grondgebied der stad; ontploffingen van buskruitmolens sloegen bressen, die niet weder aangevuld werden. Daarbij, 'de weelde en vadzigheyd heeft haren val beschooren', getuigde de genootschapspenning van *Oeconomia Enchusana.* Met de oprichting van deze corporatie beoogden v. Bleiswijk en zijne medestanders ongetwijfeld eene wederopleving van vroegere handelsgrootheid; maar die poging zou eene poging blijven. Toen Henri Havard deze vroeger zoo bloeiende havenplaats bezocht en haar opnam onder zijne 'villes mortes du Zuiderzee', zag hij vereenzaamde straten en wegbrokkelende perceelen, waar eertijds de aristocratische wijk der stad gelegen was. En bij de laatste huizen gekomen, waar men zou denken, dat de stad ophield, eene groene vlakte van twintig minuten gaans, met heel aan de overzijde een poort... tot zoover had Enkhuizen zich eenmaal uit-

gestrekt. Die oude poort, verloren in het vlakke veld, was eenmaal een der stadspoorten geweest.

'C'est un immense cimetière,' - schreef hij - 'mais un cimetière anonyme, sans croix, sans tombes, sans cercueils; une vaste fosse commune, un énorme charnier, dans lequel gisent pêle-mêle et les plaisirs du riche et le travail du pauvre, l'industrie de l'artisan et l'oeuvre de l'artiste. Combien les ruïnes sont plus imposantes que cette solitude, et combien aussi elles sont moins attristantes que cette verdoyante prairie, image du néant! Et notez que ce ne sont point des temples inconnus que recouvrent ce gazon et ces fleurs. Il y a cent cinquante ans, ces lieux étaient peuplés. Il y avait là des rues et des maisons, des magasins et des églises, et des milliers d'habitants actifs, industrieux, riches de leur travail et de celui de leurs pères, allaient et venaient, vaquant à leurs affaires et surveillant celles de la République, jaloux de leurs privilèges, fiers de leurs libertés, heureux de leur puissance.'

Soortgelijke nabetrachting kon ook die van mr. H.A. van Bleiswijk geweest zijn, toen hij, in zijn geboortestad teruggekeerd, den ontluisterden staat harer bevolking en harer gebouwen vergeleek bij den bloei van zoo menige andere stad, welke hij in 't zuiden des lands gedurende zijn reis had gezien. Het mocht hem als een verdienste worden aangerekend, dat hij, zelf burgemeester geworden gelijk zijn vader geweest was, de burgerij, vooral de kleine burgerij, trachtte te behoeden voor den achteruitgang, waarvan de verschijnselen aanvingen openbaar te worden. Zelf was hij in een klaargemaakt bed gestapt; want het bestuur van Enkhuizen berustte in de 'tweede helft der 18de eeuw in handen van de onderling verwante geslachten Blauhulck, Buyskes, Codde van der Burgh, Haak, van Loosen, Minne, Pan, enz., en door aanhuwelijking was zijn vader mee in 't kringetje gekomen. Zelf had hij daarop de banden nog versterkt door in twee dezer familiën, nl. v. Loosen en Pan, een vrouw te zoeken. De bescheiden (in 't stedelijk archief) pleiten er echter voor, dat hij een bruikbaar man en zijne verkiezing in den raad als een aanwinst te beschouwen was. Ook te Enkhuizen zaten vermoedelijk wel mindere goden op 't kussen en gold voor de vroedschap in meerdere of mindere mate dezelfde uitspraak als voor de Amsterdamsche: 'twaalf allen, twaalf mallen en twaalf niemendallen!'

Zijne commissie naar de Generaliteitslanden was misschien een van de aangenaamste, zeker niet een van de gewichtigste besognes in zijn ambtelijk leven. Hij aanvaardde die profijtelijke opdracht als een emolument van zijne hooge betrekkingen; hij schroomde niet, op hetgeen een officieele dienstreis heette te zijn, eene 'lieve Kee' mee te smokkelen, te reizen als een vorst, zich meer dan een 'buitensprong' te veroorloven, en met de rekening zijner *menus plaisirs* den lande te belasten. Doch dit alles geschiedde naar de wijze der vaderen; hij

was hierin een kind van zijn tijd en het euvel lag evenzeer in de corruptie der staatsinstellingen als in de corruptie der staatsdienaren.

Bij zulke vette emplooien als hem sedert ten deel vielen, kon men best oud worden; hij stierf in 1821 als tachtiger. En wanneer aan het eind van zulk een voorspoedig leven, rijk aan jaren, eer en voordeel, de menschelijke onvoldaanheid hem geene parten speelde, dan stierf hij gelijk de fabeldichter wilde, dat de grijsaard sterven zou:

> je voudrois qu'à cet âge,
> On sortit de la vie ainsi que d'un banquet,
> Remerciant son hôte; et qu'on fit son paquet.

S. KALFF.

Het wonderjaar te Gent.
(Juni 1566 - April 1567)
Door Dr. Daniel Jacobs.
(1869-1901).

IV^de^ hoofdstuk.
Onderdrukking der hervormingsbeweging.

Maar zulks was de meening noch van het stadsbestuur, noch van de regeering. Eens had Margaretha van Parma aan den graaf van Egmont gezegd, dat men eerst voor het behoud van het katholiek geloof diende te zorgen, en slechts daarna voor het behoud van den Staat(*). Een ander maal had zij nog verklaard, dat, indien de koning twee godsdiensten in de Nederlanden wilde dulden - iets waaraan zij niet het minste geloof kon hechten - zij zich eerder zou laten in stukken hakken, dan daartoe de hand te leenen(†).

Het was dus wel duidelijk, dat al de voorrechten, die de hervormden hadden verkregen, enkel waren verleend geworden onder den dwang der omstandigheden. Maar zoo haast de regeering haar gezag zou herwonnen hebben, dan zou zij den katholieken godsdienst weer in zijne aloude oppermacht herstellen. Reeds den 4^den^ December 1566 dacht de landvoogdes het oogenblik gekomen, om allengskens aan de hervormden de hun toegestane voordeelen te ontnemen. Zij schreef aan het magistraat van Gent een brief van den volgenden inhoud:

'Wij hebben vernomen, dat de hervormde predikanten zich alle dagen verstouten alle soorten van plechtigheden van hun godsdienst uit te oefenen en dit onder voorwendsel, dat wij, de predikatiën die alom gewapenderhand gehouden werden niet kunnende beletten, zouden gedwongen geweest zijn deze te gedoogen. En alhoewel er door *predikatie* niets anders kan verstaan worden dan enkel de verklaring van het Woord, toch vieren deze hervormden doopen, huwelijken, avondmalen, doen zij geldomhalingen, houden zij consistories en synodes en richten zij zelfs scholen op. Daarom verwittigen wij u, dat gij hun

(*) *Correspondance de Philippe II*, D. I, blz. 450. - *Strada V*, blz. 252.
(†) *Correspondance de Philippe II*, D. I, blz. 453.

ons inzicht en onzen wil moet te kennen geven, zonder u te bekreunen over de overeenkomst, die wij met de verbonden Edelen gesloten hebben(*). Wij bevelen u namens zijne Majesteit u daartegen door alle mogelijke middelen te verzetten, beginnende met het verbieden der meest onverdragelijke misbruiken, om zoo allengskens verder te gaan.

Wat de predikatiën aangaat, moet gij zorg dragen, dat zij ongewapend en zonder wanordelijkheden geschieden, dat er niets oproerigs gepredikt worde, dat de kerken en kloosters aan de geestelijken teruggegeven worden, dat de katholieke godsdienst zonder eenig beletsel uitgeoefend worde, en dat gij zooveel mogelijk de goede predikers, schoolmeesters en alle andere katholieken bevoordeeligt, om zoodoende het volk er van te overtuigen, dat alleen het katholiek geloof aangenaam is aan God en aan den koning, die in het kort naar de Nederlanden komen zal, om het gedrag van elkeen te leeren kennen.

Zoo iemand zich daartegen verzet, bevelen wij u hem streng te straffen; daarin zullen wij u helpen en u doen helpen door den stadhouder.

Om dit bovenstaande des te gemakkelijker te kunnen uitvoeren, bevelen wij u nog alle vreemde predikers uit de stad te bannen en alle hervormde avondmalen en geldomhalingen te beletten'(†).

Ziedaar den inhoud van den merkwaardigen brief, waarbij de landvoogdes te kennen gaf, dat de tijd gekomen was om het verdelgen van den hervormden godsdienst aan te vangen. Den 7den December werd die brief te Gent ontvangen en twee dagen later ontbood het magistraat de voornaamste hoofden der hervormde partij, om hun den brief der landvoogdes voor te lezen en hun uitdrukkelijk te gelasten zich volgens diens voorschriften te gedragen.

Eerst vraagden de gedagvaarden, 'ofte 't inhauden van der voornomder missive van Hare Alteze, hemlieden te deser ghelesen ghearresteert ende gheresolveert was bij advise van Zijne Majesteijt, daeroppe ghenomen 't consent ende resolutie van den generale staten van den lande van herwaertsovere, uute dien dat mijnheere de prince van Gavre etc. als gouverneur van Vlaendren hemlieden ten diversschen stonden, zo ter presentie van mijnheeren den hoogbailliu ende scepenen voornomt, als anderssins met hemlieden communicquerende op deze zake ende faict van religie, belooft ende ghesworen hadde, op zijn ordre ende waerheyt, dat hemlieden in huerlieder predicatien ende exercities van huerlieder religie, te weten van 't administreren ende celebreren van huerlieder gheloove (midtz dat daer zondere onmoghelic was eenighe religie te moghen onderhouden) gheenderande belet en

(*) Afin que ayez à leur déclairer nostre intention et volunté, ce que vous préadvertissons afin que ne puissiez prendre excuse sur ce que avions consenti estre déclairé aux gentilzhommes confédérez touchant les dictes presches.

(†) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 188-191. - Vergelijk *Discours des choses advenues*, LXXI.

zaude ghedaen werden, behoudens dat zij hemlieden ghedroughen zonder wapenen, ende modestelic, conforme treces ende accordaet tusschen Haer Alteze ende den edelmannen gheconfedereert, ghepasseert tot dies bij der Majesteyt, bij advise ende resolutie van generale staten van dese landen van herwaertsover, op 't point van der religie finalic ghedecideert ende gheordonneert zaude werden.'

Nadat de gedagvaarden hierbij nog enkele beschouwingen van minder belang gevoegd hadden, deden de schepenen hun antwoorden:

'.... Zo verre dat anghinck huerlieder gheallegierde belofte, bij den voornomden heere van Egmont hemlieden ghedaen, verclaersen scepenen dat wel in huerlieder onthaude was, dat zijlieden comparanten ten diverschen stonden verzocht hadden aen zijne Excellentie, 't zelve wordt van 't exercitie in huerlieden submissie gheinsereert te werdene, bij dat, zo zij zeijden, dezelve exercitie van haerlieder religie en de bij accorde andere steden toegelaeten was; daertoe Zijne Excellentie niet wilde verstaen noch accorderen, als wesende buiten 't accord van den edelen, welck accord hij in gheenderwijs verstondt te excederen, nemaer indien bij hemlieden yet geexerceert wierde, dat 't zelve zoude moeten modestelic ghedaen zijn, bij conniventie, tollerantie, simulatie, ende anderssins nyet, ende tot wederroupen'(*).

Toen de graaf van Egmont aan de hervormden het uitoefenen van hun godsdienst had toegestaan, had hij inderdaad de woorden van de overeenkomst tusschen de landvoogdes en de verbonden edelen overschreden, vermits daarin slechts was gewag gemaakt van de hervormde predikatiën. Doch hiermede kon men de hervormden nu niet afschepen. Zij beloofden niet bepaald aan het magistraat zich volgens de voorschriften van den brief der landvoogdes te gedragen, en aan hunne houding scheen het wel, dat zij niet zouden gehoorzamen. Daarom werd dadelijk het verhaal dezer bijeenkomst opgestuurd aan de landvoogdes en aan den graaf van Egmont; tevens werden dezen door het magistraat verzocht de maatregelen te willen aanduiden, die er dienden genomen te worden, zoo de hervormden inderdaad gehoorzaamheid weigerden(†).

En werkelijk, de hervormden sloegen de bevelen der landvoogdes volkomen in den wind; zelfs strooiden zij uit, dat zij voor niets ter wereld van de uitoefening van hun godsdienst zouden willen afzien. Dienvolgens zond het magistraat den 16^{en} December nogmaals een brief naar het Hof. De schepenen vraagden opnieuw inlichtingen nopens de te nemen maatregelen; het kwam hun voor, dat alleen het gebruiken van geweld tot eenig nut kon zijn; maar aangezien een opstand dan altijd te vreezen bleef, durfden zij daartoe niet overgaan zonder

(*) Gachard, *Notice historique*, blz. 130-133.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CII-CIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 59, 191. - *Brief recueil*, blz. 316. - Gachard, *Notice historique*, blz. 129.

uitdrukkelijken last der landvoogdes en bijstand van den graaf van Egmont(*).

Den 14en December had de landvoogdes aan den graaf van Egmont, uit Brussel afwezig, een langen brief geschreven, waarin zij hem strenge onderrichtingen gaf, om de plechtigheden van den hervormden godsdienst te doen ophouden(†). Die brief moest Egmont onaangenaam verrassen, want hij vernietigde feitelijk al de vergunningen, die de graaf en zijn secretaris, de heer van Backerzele, een paar maanden te voren aan de hervormden hadden toegestaan. Ook valt er niet aan te twijfelen, dat Egmont bij de landvoogdes ernstige stappen moet hebben aangewend om te verkrijgen, dat zij de uitvoering van haar besluit ten minste nog wat zou uitstellen. Hij schijnt er dan ook in geslaagd te zijn haar te overtuigen, dat de tijd *nog niet* gekomen was om aan de hervormden de toegestane voordeelen te ontnemen. Immers, den 25en December kon hij reeds op last der landvoogdes aan het magistraat van Gent schrijven, dat zij drie dagen vroeger alles had goedgekeurd, wat hij en de heer van Backerzele met de hervormden van Vlaanderen hadden onderhandeld. Diensvolgens scheen het hem, dat het magistraat niets moest doen, dat met deze overeenkomst in tegenstrijdigheid was, om geene aanleiding te geven tot nieuwe volksoproeren.

Maar er diende ook gezorgd te worden, dat de hervormden de bedoelde overeenkomst niet te buiten gingen(§). In denzelfden zin schreef hij ook aan den hoogbaljuw, er bijvoegende, dat hij over de bezetting der stad beschikken kon tegen de sectarissen, indien dezen de bedoelde overeenkomst overtraden(**).

Dadelijk zond het magistraat een afschrift van Egmonts brieven aan de landvoogdes en vraagde haar, wat er dienvolgens te doen viel met het groot avondmaal, dat de hervormden wilden vieren op den 1en Januari aanstaande. Nopens dit laatste punt werd insgelijks raad gevraagd aan den graaf van Egmont; want het was te vreezen, dat het vieren dezer plechtigheid, in bijzijn van een reeds opgewonden menigte, tot groote wanordelijkheden aanleiding zou geven(††). De graaf van Egmont antwoordde daarop, dat hij den heer van Backerzele naar Gent zou zenden, eensdeels om het vieren van het gevreesde avondmaal te beletten en ook om van de hervormden de handteekens te verkrijgen, die zij beloofd hadden te doen plaatsen onder hunne onderwerpingsakte. Maar het scheen hem, dat het magistraat, gezien de omstandigheden,

(*) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CIIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 59-60, 193-194. - *Brief recueil*, blz. 316-317.

(†) *Correspondance de Philippe II*, D. II, blz. 606-610.

(§) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 195-196.

(**) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CVI. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 61. - *Discours des choses advenues*, LXXVII verso. - *Brief recueil,* blz. 317.

(††) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CVII-CVIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 61-62. - *Discours*, LXXVI. - *Brief recueil,* blz. 317-318.

voorzichtig zou handelen met de oogen te luiken over eenige punten van minder belang, zooals men het tot nog toe had gedaan(*).

Door den invloed van den graaf van Egmont, vertegenwoordigd door den heer van Backerzele, zagen de hervormden zeer waarschijnlijk van het houden van hun avondmaal af, want geen enkele der bronnen spreekt van eenige gebeurtenis op den 1en Januari, zoodat men met zekerheid mag aannemen, dat dien dag alles rustig bleef. Volgens De Kempenaere bleven de geuzen dien ganschen dag in hun tempel(†).

Den 1en Januari schreef Egmont aan het magistraat van Gent, dat hij den 3en te Zottegem kwam en hij verzocht, dat hem daar eenige afgevaardigden zouden komen vinden om hem met den toestand der stad bekend te maken(§). Daartoe werden door het magistraat aangeduid de schepenen Joos Douaas en Adriaan van Riebeke, en de pensionaris Jan Du Bois. Zij moesten aan Egmont verslag doen over den toestand der stad(**) en hem tevens vragen, dat hij zoo haast mogelijk naar de stad zou willen komen, want de sectarissen deden de mare gaan, dat zij binnen kort al de kerken en kloosters zoowel in als buiten de stad zouden in brand steken en de katholieken verjagen(††).

Den 4en Januari kwam de heer Backerzele te Gent met credencie-brieven van den graaf van Egmont. Hij was gelast van de hervormden hunne onderteekende onderwerpingsakte te eischen; om hen daartoe des te beter over te halen, mocht hij hun eene door den graaf gezegelde interpretatie afgeven, in den aard van degene die de hervormden van Ieperen reeds hadden bekomen. Ook mocht hij hun verzekeren, dat, niettegenstaande den brief der landvoogdes van den 4en December, de graaf van Egmont van zins was, de onderwerpingsakte en de daarbij gevoegde interpretatie niet te buiten te gaan. Maar Backerzele moest ook de hervormden verwittigen, dat, indien zij de gevraagde handteekens bleven weigeren, alle overeenkomsten tusschen hen en den graaf van Egmont als nietig moesten worden aangezien.

Denzelfden namiddag kwam Egmont in persoon te Gent aan en dadelijk deed hij in bijzijn van het magistraat de hoofden der hervormde partij ontbieden. Hij verweet hun, dat zij tot nog toe hunne belofte niet hadden gehouden. En na verscheidene bezwaren, door de hervormden ingebracht, beval hij hun uitdrukkelijk zonder verwijl de onderwerpingsakte, met de noodige handteekens voorzien, aan het magistraat te bezorgen. Zelfs deed hij hun het protest uitschrabben, dat zij den 24en October met goedkeuring van Backerzele op de keerzijde dezer akte geplaatst hadden. Maar daarentegen verklaarde hij, hun eene door hem onder-

(*) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CVIIII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 62-63, 199-200. - *Discours,* LXXVI verso. - *Brief recueil*, blz. 318-319.
(†) *Vlaemsche Kronyk,* blz. 21.
(§) *Discours*, LXXVI.
(**) Gachard, *notice historique*, blz. 137-140.
(††) Gachard, *Notice historique*, blz. 133-134. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CX. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 63. - *Discours*, LXXVII.

teekende verklaring te laten nopens eenige woorden der onderwerpingsakte, die hun te dubbelzinnig schenen.

Deze interpretatie luidde als volgt:

'Wij, Lamoral, prins van Gavre, graaf van Egmont, baron van Fiennes, van Auxy en van Gaesbeke, heer van Armentières enz., vliesridder, voor den koning gouverneur en kapitein-generaal in zijne landen en graafschappen van Vlaanderen en Artesien, aangezien wij, om de twisten en oneenigheden te beletten die in deze landen ontstaan zijn ter oorzake van den godsdienst, zekere akte vervaardigd hadden volgens welke de inwoners van Gent, in overeenstemming met die van Ieperen, Oudenaarde en andere plaatsen uit Vlaanderen, zich zouden te gedragen hebben bij het uitoefenen van den godsdienst in gehoorzaamheid van den koning en van het magistraat;

Aangezien die van Gent in deze akte eenige duistere en dubbelzinnige woorden hebben gevonden, zoo hebben wij, om hen gerust te stellen, de volgende interpretatie willen uitvaardigen, te weten:

In het eerste artikel der onderwerpingsakte, onderteekend door een groot getal burgers en ingezetenen der stad Gent, artikel aldus beginnende, *zij zullen zich onthouden* enz.: zij zullen zich onthouden hunne zieke geloofsgenooten te bezoeken, tenzij zij daartoe verzocht worden, ten getalle van vier of vijf personen en niet meer. Hunne huwelijksplechtigheden zullen slechts mogen gevierd worden op de plaatsen hun door het magistraat voor hunne predikatiën aangewezen. Hun avondmaal zullen zij slechts in alle nederigheid in hunne huizen mogen houden, zonder, onder voorwendsel van huwelijksplechtigheden, ongeoorloofde predikatiën of vergaderingen te mogen houden.

Insgelijks zullen zij slechts voor hun huisgezin predikatiën of voordrachten mogen houden.

Idem, in het artikel waar melding gemaakt wordt van de plaats, waar zij hunne predikatiën zullen houden, alleen op Zon- en feestdagen, verstaan wij de feestdagen in de stad Gent aangenomen en van ouds gevierd.

Idem in het artikel (art. 7) waar gezegd wordt: *in alles zullen zij* enz., verstaan wij, dat het magistraat de punten in deze overeenkomst vastgesleld niet zal overtreden: de hervormden zullen uit oorzaak van deze overeenkomst niet van hunne burgerrechten beroofd worden en de onderteekenaars zullen uit oorzaak van hun handteeken in het vervolg noch gezocht noch verontrust worden.

Opgemaakt te Zottegem en met onze hand onderteekend den...(*) November 1566.

Geteekend: Lamoral van Egmont'.

Deze interpretatie gaf dus voldoening aan de rechtmatige eischen der hervormden en stond hun de uitoefening van hun godsdienst toe; terzelfdertijd waren de noodige voorzorgen genomen, opdat deze uitoefening in alle nederigheid zou geschieden, zonder aanleiding te geven tot

(*) De datum is opengelaten in het afschrift van het *Discours.*

botsingen tusschen hervormden en Roomsch-Katholieken. Was het protest van den 24^{en} October wat hevig en veeleischend, deze interpretatie stond niets meer dan het noodige toe; maar al het noodige was er toch om het bestaan van den hervormden godsdienst te verzekeren. Ook maakten de afgevaardigden der hervormde gemeente, den 4^{en} Januari bij Egmont ontboden, niet te veel moeilijkheden om de onderwerpingsakte, voorzien van bovengemelde interpretatie, te aanvaarden. Zij stemden er in toe het protest van den 24^{en} October nietig te verklaren. Zij schrapten het op de keerzijde der onderwerpingsakte door en schreven er onder: 'Ceulx de la susdicte religion nouvelle ont consenty que le précédent protest soit icy caucellé et retranchié, et pour tel lont caucellé et retranchié eulx-meismes. Tesmoings P. Rijcke, C. Teymont et J. Ruytinck'(*). Ze beloofden hunne onderwerpingsakte met de noodige handteekens aan het magistraat te bezorgen.

Den 5^{en} Januari, na het vertrek van den graaf van Egmont naar Oudenaarde, werd de bedoelde onderwerpingsakte inderdaad aan het magistraat aangeboden. Doch na ze onderzocht te hebben, bemerkten de schepenen, dat zij nogmaals eenige verschillen opleverde met de akte, door Egmont onderteekend, die zij in hun bezit hadden. Zoo waren namelijk, in het begin van het eerste artikel, de woorden: *voor zooveel het hun mogelijk is*, bijgevoegd geworden. Dit ziende, schreef het magistraat onmiddellijk aan Egmont om te weten, of hij van zins was de ingelaschte woorden aan te nemen. Egmont antwoordde 's anderendaags uit Oudenaarde, dat het hem om verschillende redenen raadzaam scheen er niet verder op aan te dringen. Dienvolgens namen de onderhandelingen een einde, en nog denzelfden dag, den 6^{en} Januari, werd de interpretatie over de onderwerpingsakte, door Egmont opgemaakt, aan de hervormden afgeleverd(†).

De vrede was dus voorloopig geteekend tusschen de hervormden en de vertegenwoordigers der regeering, tot op het oogenblik dat de koning, *na overleg met de Staten-Generaal*, andere maatregelen zou nemen. Maar die vrede was maar een huichelarij, van de regeering afgedwongen door de omstandigheden. Spijt zijne beloften, die hij besloten was niet te houden, volhardde de koning in zijne vroegere meening, de Staten-Generaal niet te laten bijeenroepen; en evenals hij had de landvoogdes verklaard de ketterij te zullen uitroeien, zoodra de tijd zou gekomen zijn. Haar brief van den 4^{en} December had Margaretha onuitgevoerd gelaten, omdat Egmont haar van diens voorbarigheid had weten te overtuigen. Maar sedert dien dag was er reeds een maand verloopen en de omstandigheden schenen dezelfde niet meer. Allengskens had het magistraat zich versterkt, terwijl de bende van den graaf van Hoochstraeten en die van den heer van Estambruges eene bezetting vormden, waarop men

(*) Gachard, *Notice historique,* blz. 137.

(†) *Discours des choses advenues,* LXXVII verso - LXXVIII; idem LXXXV-LXXXVI verso. - Vergelijk *Brief recueil,* blz. 319-320.

kon betrouwen; ten platten lande waren reeds meermaals hoopen hervormden door de troepen der regeering vernietigd geworden; het belegerde Valencijn werd van dag tot dag meer bedreigd(*). Dit alles bleef niet zonder invloed op de gemoederen der bevolking; maar nog meer dan door dit alles werden de hervormden met vrees bevangen, toen de mare zich in de stad verspreid had: dat de hertog van Alva, met een ontzaglijk leger Spanjaarden, tegen de Nederlanden in aantocht was(†). Van dit oogenblik af konden de hervormden wel beseffen, hoeveel staat ze mochten maken op de vergunningen, die men hun had toegestaan.

Ook het Gentsche magistraat, trouwe dienaar der regeering, wachtte maar op het gunstig oogenblik om het Roomsch-Katholiek geloof van allen tegenstrijder te bevrijden. In het begin van 1567 dachten de schepenen dit gewenscht oogenblik gekomen en besloten zij de voorrechten der hervormden allengskens in te korten, volgens den brief der landvoogdes van den 4^{en} December(§). Dienvolgens werden den 17^{en} Januari Mr. Cornelis Teymont en Jan Rutijnck, benevens de predikanten Jan Elnichius, Balthasar Damosius en Nicasius Vanderschuere(**) op het schepenhuis ontboden. Hun werd voorgelegd, dat zij bij elke begrafenis, die in hunne ‘schuur’ geschiedde, eene groote menigte volks derwaarts lokten, omdat zij van de gelegenheid gebruik maakten, om er sermoenen te houden. Zij moesten zulks voortaan daarlaten, aangezien het hun door de onderwerpingsakte verboden was te prediken op andere dagen dan Zon- en feestdagen. Daarop antwoordden de gedagvaarden, dat zij reeds vóór een paar dagen, om groote toeloopen van volk te beletten, besloten hadden bij begrafenissen niet meer den predikstoel te beklimmen, maar zich te bepalen bij het houden eener kleine lijkrede bij het graf.

Voorts werd hun ook verboden tot het doopsel of het huwelijk personen aan te nemen, die niet van de stad geboortig waren; want men had gehoord, dat de hervormden van Gent aangeboden hadden de sacramenten te verleenen aan personen van Deinze, waar de uitoefening van den nieuwen godsdienst reeds verboden was geworden. Rutijnck en zijne gezellen beloofden dit verbod te eerbiedigen; zij loochenden overigens de hun ten laste gelegde feiten. Eindelijk deden de drie aanwezige predikanten, op aandringen van Teymont en Rutijnck, hun eed van trouw aan het magistraat, volgens de bepaling hunner onderwerpingsakte(††).

(*) Den 23sten Maart werd de stad stormenderhand door Noircarmes ingenomen.

(†) De aanstelling van den hertog van Alva tot kapitein-generaal in de Nederlanden dagteekent van 1 December 1566. Zij is afgedrukt in de *Correspondance de Philippe II*, D. II, blz. 600.

(§) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 114.

(**) Het *brief recueil* noemt: les ministres Aunozius, Elnichius et Severe (blz. 320).

(††) *Discours des choses advenues,* LXXXVII verso. - *Brief recueil,* blz. 320. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CXV.

Den 22^en^ Januari zond het magistraat den pensionaris Borluut naar het Hof om aan de landvoogdes te vragen, welke in de uitoefening van den nieuwen godsdienst de punten waren, waarover men, volgens den brief van Egmont van den 25^en^ December, de oogen moest luiken. De landvoogdes antwoordde, dat men zooveel mogelijk moest trachten de voorschriften, in haren brief van den 4^en^ December bevat, te doen uitvoeren en dit te beginnen met het voornaamste. Telkens als het magistraat iets op de hervormden had veroverd, moest haar daarvan kennis gegeven worden, opdat men zou kunnen maatregelen nemen om hun andere misbruiken te verbieden. Ook moest het magistraat door alle mogelijke middelen de hervormden aansporen, van hunne predikatiën af te zien(*). Na het ontvangen van dit antwoord, dat dus aan het magistraat zelf de keus overliet van hetgeen aan de hervormden diende verboden te worden - keus, die het magistraat liever door de landvoogdes had zien doen - werd de vervolging tegen het uitoefenen van den nieuwen godsdienst voortgezet. Er werd verboden in de scholen door de Roomsche kerk verdachte of veroordeelde boeken te gebruiken, zelfs indien de ouders van de leerlingen zulks zouden gevraagd hebben. Verscheidene schoolmeesters, aanhangers van den hervormden godsdienst, werden uit hun ambt ontslagen, en hun werd op lijfstraf verboden voortaan nog school te houden. Ook werden door den hoogbaljuw ter plaats, waar de hervormde predikatiën werden gehouden, verscheidene antiroomsche boeken, liederen en printen weggenomen en de verkoopers ervan aangehouden en gestraft(†).

Ziende, dat deze maatregelen niet den minsten schijn van ongehoorzaamheid noch oproerigheid veroorzaakten, zoo dacht het magistraat daaruit te mogen afleiden, dat de hervormingsbeweging alle macht had verloren en dat de overheid meester van het veld bleef(§). Ook dacht men thans het oogenblik gekomen om de hervormden tot volkomen gehoorzaamheid te dwingen en den brief der landvoogdes van den 4^en^ December uit te voeren. Men sloeg dan ook dadelijk de hand aan 't werk; na het gevoelen gevraagd te hebben van den Raad van Vlaanderen, deed het magistraat den 31^en^ Januari de voornaamste leiders der hervormde partij, ten getalle van zes en dertig, ontbieden. Vier en twintig hunner, waaronder twee predikanten, verschenen. De voorzitter van den Raad van Vlaanderen legde hun met vele redenen voor oogen het ongelijk, dat zij hadden hier in de Nederlanden een nieuw geloof te willen inbrengen, dat tegenstrijdig was met den ouden Katholieken godsdienst.

(*) Gachard, *Notice historique,* blz, 140-143. - *Brief recueil,* blz. 320-322. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 67-68. - *Verslag ongestuurd door 't Magistraat*, CXVII-CXVIII. In dit laatste verslag is de chronologische orde eenigszins verdraaid.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CXV-CXVI. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 67. - *Brief recueil*, blz. 320.

(§) *Verslag opgestuurd door het Magistraat,* CXVII. De chronologische orde is eenigszins verdraaid.

Zij deden dit, trots den wil van den koning, hun heer en natuurlijken prins, die niet van zins was zulks langer te gedoogen, maar het met geweld zou beletten. Want eene ontzaglijke legermacht, waaraan zij niet den minsten wederstand zouden kunnen bieden, was in aantocht naar de Nederlanden. Nochtans liet de spreker verhopen, dat, wilden zij hunne dwaling erkennen en tot den Katholieken godsdienst terugkeeren, in dit geval de zachtaardigheid zijner Majesteit hun niet zou geweigerd worden.

De aangesprokenen gaven tot antwoord, zoowel in het algemeen als elk in het bijzonder, dat zij er in toestemden van de predikatiën af te zien, van het oogenblik dat zij openbaarlijk door Zijne Majesteit zouden verboden worden; of wel zouden zij het land verlaten(*).

Den 1en Februari werd het verhaal dezer bijeenkomst aan de landvoogdes overgemaakt(†).

Ondertusschen was het magistraat besloten in het vervolgen van den nieuwen godsdienst door te tasten. Den 3en Februari werden nogmaals de hoofden der hervormde partij op het schepenhuis ontboden, om lezing te hooren van de volgende besluiten, waarvan men hun een afschrift gaf:

'Eerst, zo heeft men hemlieden bevolen van weghen der coninclijke Majesteyt, op pene van rebellie ende indignatie, dat zij hemlieden gheheelik deporteren van hemlieden t'onderwinden, directelic ofte indirectelijck 't eenighe zake te doene onder 't dexele van 't consistorye ofte last van de religie, nemaer dat zijlieden casseren, breken ende renuncieren alle lyguen, vergaderynghen ende consistoryen.

Ende dat zij oick hemlieden nyet en vervoorderen als ouderlynge, dyacre, superintendent ofte anderssins t' ordonnerene oft bevelene eenighe zaken an dondersaeten van Zijnder Majesteyt, op ghelijcke penen.

Insghelijckx, dat de zelve ofte andere, wij zij zijn, op huerlieder adven ende auctoriteyt, nyet bystaen en zouden t'imposeren ofte collecteren, ten wat tyltre dat waere, eenighe penningen op dondersaeten van Zijne Majesteyt (jae alwaer 't dat zij 't selve ghewillich deden) zonder auctorisatie, permissie ofte consent van Zijne Majesteyt ende Haer Alteze, op pene van Zijne Majesteyt ende zijn ghecommiteerde te gheven rekenijng ende reliqua ende te betaelen zo vele van huerlieden eyghen goet an zijne voorseide Majesteyt, als men bevinden zoude bij hemlieden ghelicht ofte ghedaen lichten zijnde, zelfs van confiscatie van de voornoemde penningen, indyen men die vinden ofte arresteren kan, ende bovendyen up arbitraire punitie.

Dat zij, bij gheven van aelmoessene, weerck ofte anderssins, de simple ghemeene volck nyet en verleeden ofte hemlieden wecken, op pene van hemlieden te kastien, zo men bevinden zoude te behoiren.

(*) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CXVIII-CXX. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 68-69. - *Brief recueil*, blz. 322.

(†) Gachard, *Notice historique,* blz. 144.

Dat de ministers, predicanten ende ander ghelijcke persoonen, in 't lant wesende, nyet meer en vergaderen, overeen commen, noch hemlieden vinden van een plaetse in dandere, 't waere bij tytle van colloquie, conferience ofte synode, op pene voor seditieuls ende perturbateurs van de ghemeene welvaert ende ruste gheacht ende ghehouden te zijne.

Bevelende alle officiers ende magistraet, in zo verre yemandt, wij hij waer, bestonde tattempteren ofte contravenieren eenighe van de voornoemde pointen, dat zij de zelve vanghen zouden ofte kastijen zo bij de doot, als anderssins extraordinairlick, zo zij bevinden zouden, nae de qualiteyt van huerlieder misdaet ende cryme, op pene van op hemlieden te verhaelen, indyen zy useren van fraulde, dissimulacie ofte connivencie.

Dat oick de voornoemde ministers, predicanten ende sectarissen nyet en houden eenighe vergaderijngen op tyltre van eene, ofte distribueren broot ende wijn, op de mode van Calvynistycque, Zwyngliane ofte anderssins, op pene van den doot ende leste supplicie jeghens den voornoemde ministers ende predicanten, ende van extraordinaire pene jeghens dandere die daerover assisteren ofte compareren zouden, als wezende eene zake geenssins tollereerlijck noch ghepermitteert.

Dat zij oick gheen verbode prekijnghen ofte vermanijnghen en doen in steden, keercken, templen, keerckhoven ofte andere ghewijde en heleghe plaetsen, 't zij onder dexele van begravijnghen ende anderssins. Ende Haer Alteze verstaet dat men daerjeghens van alle remediën usere, bij bannissementen ende andere extraordinaire penen.

Ende aengaende de scholen, dat dofficiers ende magistraten, met hemlieden gheropen zekere goede ende ghequalificeerde persoonen, van stonden anne, visiteren de scolen, zo ghemeene als secrete, om te ziene ende hemlieden diligentelijck tinformerene van der qualiteyt van de voornoemde scoolmeesters ende wat leerynghen zij onderwijzen. Ende, indyen men bevindt dat zij sectarissen zijn, ende den kinderen onderwijsen eenighe erreuren, dat men dezelve scoolmeesters interdiceren zal, op pene van gheesselynghen ende banne, hemlieden meer dies te onderwinden ende op lijffstraf ter doot incluuz, indyen zij naderhandt daer inne vervallen; 't welck dofficiers ende magistraat stappans executeren zullen, op pene van op hemlieden daernaer te verhaelene, indyen zijlieden daerinne negligent bevonden waeren, willende oick dat men procedere, bij punitie ende kastyment extraordinarys, jeghens de vaders, moeders, meesters ende voochden die wel weetens, zenden souden de voorseide kinderen tot ghelijcke scholen.

Dat dofficiers ende magistraten scerp toezicht nemen zouden, dat gheen scandaleuse noch pernicieuse, heretycqe, injurieuse ende blasphematoire boucken, pampieren, pourtraicturen ende schilderijen vercocht en werden. Ende indyen zij eenighe vercoopers van dyen bevonden, dezelve wel straffelijck ende extraordinairlick punieren ghelijck den voornoemde

scoolmeesters ende vercoopers te wijten is extraordinairen penen ende boeten'(*).

Door dit verbod werden de rechten der hervormden aanzienlijk ingekort; al wat hun nog voorloopig overbleef, was het houden der predikatiën en het toedienen der sacramenten op de hun aangeduide plaats. Maar het bestuur over hunne eigenlijke gemeente werd hun ontzegd, zoodat die gemeente van dit oogenblik af noodzakelijk ophield te bestaan. Maar hoe vreeselijk ook de beslissing van het magistraat hunne zaak moest treffen, toch hadden de hervormden de macht niet meer er zich tegen te verzetten. Al wat zij doen konden, was, toen Egmont den 7den Februari in de stad kwam, hem een verzoekschrift te overhandigen, waarin zij hem verzochten de bevelen van het magistraat te doen uitstellen, vermits zij rechtstreeks tegenstrijdig waren met de vergunningen, die de graaf aan de hervormden had toegestaan. Ook deden zij het onredelijke dezer bevelen uitschijnen, indien zij niet de volkomen verdelging van den nieuwen godsdienst tot doel hadden. Egmont vergenoegde zich dit verzoekschrift aan de schepenen over te zenden, opdat dezen er naar goeddunken over zouden beschikken(†).

Denzelfden dag verzekerde de graaf aan het magistraat, dat hij uitdrukkelijken last had de wapens af te nemen van al de inwoners van Gent zonder onderscheid, tot meerdere zekerheid der stad, zooals men het gedaan had in West-Vlaanderen. Doch het kwam aan het magistraat voorzichtiger voor de wapens van de goede burgers niet af te nemen, om de stad niet gansch zonder verdedigingsmiddelen te laten, indien men haar van buiten bedreigde; het scheen raadzamer slechts diegenen te ontwapenen, die den eed van onderwerping aan de overheid zouden weigeren. Dienvolgens werden de schepenen Adriaan van Riebeke en Jan Sersanders, benevens de pensionaris Jan Dubois, naar het Hof gestuurd om dit aan de landvoogdes te vertoonen. Zij moesten haar tevens verzoeken de hervormde predikatiën openlijk te willen verbieden, vermits de hervormden verklaard hadden van de uitoefening van den nieuwen godsdienst te zullen afzien, indien zulks door het Hof bevolen werd. Ook moesten de afgevaardigden vragen, dat de regeering in dit geval op hare kosten de bezetting van Gent door drie- of vierhonderd wapenknechten versterken zou(§).

De landvoogdes deed den 21sten(**) antwoorden, dat men de wapens zou afnemen van al diegenen, die zouden weigeren den volgenden eed af te leggen:

'Dat zweerdij onderdanich te zijne den Coninck onsen souvereynen

(*) Gachard, *Notice historique,* blz. 145-147. Men vindt er ook de lijst der hervormden, aan wie deze bevelen gelezen werden. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CXXI-CXXII. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 69-72. - *Brief recueil*, blz. 223.

(†) Gachard. *Notice historique*, blz. 149-151. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CXXIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 72-73. - *Brief recueil*, blz. 324.

(§) Gachard, *Notice historique,* blz. 148-149. - *Verslag opgestuurd door het Magistraat*, CXXV-CXXVII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 73-74. - *Brief recueil,* blz. 324.

(**) Gachard, *Notice historique,* blz. 151.

heere, Mevrauwe van Parma, Regente, den magistraat ende scepenen deser stede ende alles te doene dies van weghen zijnder Majesteyt, Haer Alteze, ende den voornomden magistraet bevolen ende ghelast zal wesen; tobserveren doude religie tot noch toe onderhauden ende gheexerceert in dese landen van herwaertsovere, nyet te doene noch ghedooghen ghedaen te werdene eenich beleth in dexercitie ende cerimonyen vande voorseyde religie; te conserveren de gheestelicke persoonen ende huerlieden goedynghen; te wederstaene alle foullen, brekynghen, saccaigementen ende roovynghen die men zoude willen doen op de keercken, cloosters, spetaelen ende goddelicke plaetsen, ende op de persoonen aldaer wonende mitsgaders oick op alle andere inwonende deser stede'(*).

Dienvolgens werden al de ingezetenen, de een na den ander op het schepenhuis ontboden om dien eed af te leggen. Aan diegenen, die weigerden, werd op doodstraf bevolen hunne wapens aan het magistraat af te leveren. Ook werd van deze laatsten zorgvuldig aanteekening genomen. Zes weken lang waren de schepenen met die taak bezig(†).

Daar het magistraat den 22sten Maart vernomen had, dat de predikant Hermannus zich in de stad schuil hield en er nieuwe plannen van oproer smeedde, zoo werden 50 ponden groot uitgeloofd aan dengene, die hem aan de overheid zou overleveren; degenen, die zouden weten, waar hij verbleef, zonder het aan het magistraat bekend te maken, zouden het met den strop boeten. Hermannus, wiens hoofd men dus op prijs had gesteld, kon echter bijtijds ontvluchten, evenals verscheidene andere hoofden van hetgeen eens de hervormde partij was(§).

Om de hervormingsbeweging den genadeslag te geven, bleef er thans niets meer over dan het prediken in den tempel buiten de Brugsche poort te verbieden. Om dit te verkrijgen, werden den 24sten de voorschepen, heer van Domberghe, de pensionaris Dubois en de procureur-generaal van Vlaanderen naar het Hof gezonden. Zelfs stelde het magistraat - dat op eens stoutmoedig werd, nu alle gevaar verdwenen was - aan de landvoogdes voor, alle uitoefening van den nieuwen godsdienst in zijn eigen naam te verbieden, indien zij daartoe den haren niet zocht te leenen. Maar zonder hare toestemming durfden zij dit niet doen, vermits de predikatiën zoowel door haar als door den graaf van Egmont waren toegestaan geworden(**).

Den 29sten kwamen de afgevaardigden uit Brussel terug met een

(*) *Verslag van 't Magistraet*, blz. 75. - De Fransche formule van dien eed is te vinden in Gachard, *Notice*, blz. 152.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CXXVIII. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 75-76. - *Brief recueil,* blz. 324.

(§) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CXXVIIII-CXXX. - *Verslag van 't Magistraet,* blz. 76. - *Brief recueil,* blz. 325. - De Kempenaere, *Vlaemsche Kronijk*, blz. 23.

(**) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CXXX. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 76-77. - *Brief recueil,* blz. 325.

edikt, opgesteld in den Raad van State met medewerking van Egmont, dat het verbieden der hervormde predikatiën bevatte. Nog denzelfden dag werd, naar aanleiding van een brief van Egmont(*), de predikant Nicasius Vanderschuere op het schepenhuis ontboden. Daar zegde men hem, dat het magistraat besloten had de predikatiën te verbieden, aangezien de hervormden verscheidene punten hunner onderwerpingsakte hadden overtreden. Vanderschuere mocht zeggen - hij kende waarschijnlijk de geschiedenis van den wolf en het schaap niet - dat hij niet begreep, wat men hem ten laste legde: het magistraat bleef natuurlijk in zijn besluit volharden. Het bovengemeld verbod werd dadelijk in de stad afgekondigd; daarna werden, op bevel van het magistraat, de sleutels van den geuzentempel op het schepenhuis gebracht(†).

Een drietal weken later, den 19^{den} April(§), werd, op bevel van den heer van Moscroen, souverein-baljuw van Vlaanderen, de tempel zelf tot op den grond afgebroken door de krijgsknechten van Artus Boessens, die deze taak met evenveel ijver op zich namen, als de beeldenbrekers er eenige maanden vroeger in het vernielen der Roomsch-Katholieke kerken en kloosters aan den dag gelegd hadden. De bouwstoffen, die van den geuzentempel voortkwamen, werden in openbare verkooping tegen een spotprijs geveild(**).

Sinds dit oogenblik werd er geen enkele predikatie binnen noch rondom Gent meer gehouden. Degenen, die de nieuwe leer hadden beleden, hielden zich stil of ontvluchtten de stad. Nog meer dan de vervolgingen, die het magistraat tegen hen inspande, vreesden zij de strengheid van den hertog van Alva, die met zijn leger onze grenzen naderde. Eindelijk, den 30sten Augustus, deden negentien Spaansche vendelen van den geduchten vertegenwoordiger van Filips II hunne intrede in de stad.

De hervormingsbeweging was gestremd. Thans begon de kastijding.

Slot.

Het wonderjaar heeft dus te Gent geduurd van het einde der maand Juni 1566 tot in April 1567. Het omvat dienvolgens nagenoeg 1566, indien men het jaar begint met Paschen, volgens de tijdrekening, die toen in Vlaanderen algemeen gebruikt werd. Men kan het duidelijk verdeelen in vier kenschetsende perioden, die aan de vier hoofdstukken dezer studie beantwoorden. De eerste dezer perioden duurt van den

(*) Gachard, *Notice historique*, blz. 152.

(†) *Verslag opgestuurd door 't Magistraat,* CXXXI. - *Verslag van 't Magistraet*, blz. 77-78. - *Brief recueil*, blz. 326. - De Kempenaere, *Vlaemsche Kronijk*, blz. 24.

(§) Het *Verslag opgestuurd door 't Magistraat* zegt den 10^{den}.

(**) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, II, blz. 169-173; idem, II, blz. 176. - *Verslag opgestuurd door 't Magistraat*, CXXXII.

30sten Juni tot den 22sten Augustus, en maakt als het ware de inleiding uit der hervormingsbeweging. Het is het tijdvak der veldpredikatiën. De tweede periode, alhoewel zeer kort, is de geweldigste geweest en diegene, die het meest heeft bijgedragen tot de schrikkelijke vervolgingen, die de Spaansche regeering later tegen de hervormden heeft ingespannen. Zij omvat den beeldenstorm, die te Gent slechts den namiddag en den nacht van den 22sten Augustus gewoed heeft. Daarop volgt een tijd, dat beide partijen elkander vreezen en dien de hervormden benuttigen tot het aanknoopen van onderhandelingen met den graaf van Egmont. Deze periode, waarin de geusgezinden het toppunt hunner macht bereikten en het uitoefenen van den hervormden godsdienst in den tempel buiten de Brugsche poort werd toegestaan, eindigde ongeveer met den aanvang van 1567, volgens de hedendaagsche tijdrekening. Daarop volgt eindelijk de geleidelijke doch spoedige onderdrukking der hervormingsbeweging, die reeds op den 19en April en zelfs reeds op het einde der maand Maart gansch was voltrokken. Zes maanden had de hervorming dus noodig gehad om zich te Gent te vestigen; drie maanden waren voldoende om haar te doen verdwijnen.

Het trouw verhaal der gebeurtenissen, die zich in die negen maanden te Gent hebben voorgedaan, ziedaar, wat het onderwerp is geweest dezer studie. Wellicht kan zij op volstrekte nauwkeurigheid of volledigheid geen aanspraak maken; wellicht zullen verdere onderzoekingen in archieven enkele gebeurtenissen van ondergeschikt belang in een ander daglicht plaatsen. Toch is het weinig te vreezen, dat de geschiedenis er ooit de hoofdtrekken van zal wijzigen.

De wijze, waarop de hervormingsbeweging en de beeldenstorm zich te Gent hebben voorgedaan, laat ook toe een helderen blik te werpen op hetgeen deze gebeurtenissen geweest zijn buiten de enge grenzen van Vlaanderens hoofdstad. Want al is het ook zeker, dat deze gebeurtenissen in de verschillende steden van elkaar hebben afgeweken, niet minder zeker is het, dat het ontstaan der beweging en de gedragslijn, die de regeering tegenover haar heeft gevolgd, gansch het land door *één* zijn geweest. Langs den eenen kant heeft men de regeering, vertegenwoordigd door den fanatieken vorst Filips II en de even fanatieke landvoogdes Margaretha van Parma, die zich liever zouden laten aan stukken hakken dan het uitoefenen van een nieuwen godsdienst in de Nederlanden te dulden. Tegenover hen staat de misnoegde hervormingspartij, die eerst de bestaande overheden trotseert, om haar daarna te overrompelen. Tusschen beide treedt de graaf van Egmont als bemiddelaar op.

Die rol van bemiddelaar, die de graaf van Egmont gespeeld heeft, is oorzaak geweest, dat hij noch door de Spaanschgezinden, noch door de nationaalgezinden naar waarde is geschat geworden. De eersten hebben hem als landverrader het hoofd op het schavot doen vallen;

de laatsten hebben hem beschuldigd slechts de hervormde partij ondersteund te hebben, toen het scheen, dat zij de bovenhand zou verkrijgen, om haar later in de dagen van ongeluk te bestrijden. De onpartijdigste schrijvers hebben hem in het algemeen voorgesteld als een man, zwak van karakter, die nu en dan eens de zijde der hervormden koos, om zich ieder maal door de regeering terug te laten meesleepen. Maar het schijnt wel, dat men zijne bedoelingen verkeerd heeft opgevat.

Alhoewel uiterlijk Roomsch-Katholiek, was Egmont toch inderdaad een vrijzinnig man, die geenszins in het fanatisme der regeering deelde en niet beter vroeg, dan dat iedereen zou mogen denken wat hij wilde. De vrijheid van godsdienst, ziedaar, wat hij getracht heeft wettelijk door de regeering in de Nederlanden te doen toestaan. Ziedaar het vaste doel, dat hij zich had voorgeschreven en waarmede al zijne daden in verband staan. Tusschen de regeering en de hervorming heeft hij nooit heen en weer geslingerd; steeds heeft hij tusschen beide partijen een afzonderlijken weg opgewandeld en getracht de eene door de andere te doen dulden.

In den aanvang der beweging heeft hij er herhaalde malen bij het magistraat van Gent op aangedrongen, dat men de veldpredikanten zou gevangen nemen, omdat hij dezen als stoorders der openbare rust aanzag. Maar eens dat de groote meerderheid van Vlaanderens bevolking zijne verkleefdheid aan de nieuwe leerstelsels had bewezen, wendde hij al zijne pogingen aan, opdat de regeering het uitoefenen van den hervormden godsdienst zou toelaten. In de oogen der landvoogdes moest hij dan ook een ketter en een landverrader zijn; in die der hervormden was hij een partijgenoot. Toen hij te Geeraardsbergen een zeker getal beeldenbrekers had laten om het leven brengen, zag men dit als een bewijs aan, dat hij tot de partij der regeering was overgegaan. Ook de latere schrijvers hebben in die zienswijze gedeeld. Toch is zulks geenszins het geval. Egmont kon de hervormden helpen in hunne wettige pogingen tot het verkrijgen van de godsdienstvrijheid; zijn vast gevoelen is het altijd geweest, diegenen naar behooren te straffen, die de palen der wettelijkheid te buiten gingen. Zulks heeft hij ook klaar laten blijken in de onderhandelingen met de hervormde gemeente van Gent.

Het is den graaf van Egmont gelukt de hervormden een oogenblik de vrije uitoefening van hun godsdienst te laten genieten. Maar weldra gaf de regeering haar vast voornemen te kennen, den Roomsch-Katholieken godsdienst in zijn aloude oppermacht te herstellen. Egmont trachtte zoolang mogelijk de uitvoering van dit besluit te verdagen; haar beletten kon hij niet.

Wellicht had hij dan, zooals de Prins van Oranje en zooveel anderen, tegen de regeering de wapens kunnen opvatten. Maar steeds was hij een trouw onderdaan geweest van zijn wettigen vorst; zulks wilde hij in elk geval blijven. In het belang èn van den vorst èn van het land

had hij getracht de godsdienstvrijheid in de Nederlanden te doen toestaan. Thans dat de vorst niet wilde, onderwierp hij zich, met de hoop eens betere tijden te zien ontstaan, en dan den koning van zijn dwaalspoor af te brengen. Zal iemand hem daarom van zwakheid van karakter en weifelachtigheid beschuldigen?

Toch kon zijn trouw hem van 't schavot niet redden.

Was de doodstraf, door den bloedraad tegen den graaf van Egmont uitgesproken, verdiend? Volgens de enge en onverdraagzame begrippen van Filips II, ongetwijfeld ja. Want had de graaf van de eerste dagen af krachtig de partij van het fanatisme gekozen, dan zou de onderdrukking van den nieuwen godsdienst zeer waarschijnlijk niet zooveel gekost hebben als nu. Voor Filips II moest hij dus een verrader zijn. Maar door hen, die in de onverdraagzaamheid en het fanatisme van dien vorst niet deelen, moet de graaf van Egmont aangezien worden als het slachtoffer van een tijd, dien hij te ver vooruit was, en als een man, dien het nageslacht moet vereeren als eene der helderste sterren aan den zoo duisteren hemel der zestiende eeuw.

Bronnen.

Talrijke bronnen van groote waarde, zoowel officieele als verhalende, staan ter beschikking van hem, die de godsdienstige en staatkundige woelingen bestudeert, waarin de stad Gent gedurende de jaren 1566 en 1567 een zoo ruim aandeel heeft gehad.

De eerste der officieele bronnen is het officieel verslag, op last van den hertog van Alva door het magistraat van Gent opgesteld, nopens de wanordelijkheden, die zich aldaar tijdens de opkomst van den hervormden godsdienst hadden voorgedaan. Dit verslag is in het Fransch geschreven van de hand van den stadssecretaris Roeland van Hembijze en berust op het Rijksarchief te Brussel, *Papiers d'état et de l'audience*, R. 513. De slotwoorden ervan werden reeds uitgegeven door Gachard in zijne *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand* (blz. 76-77). Dit verslag is eene *verdediging* van het Gentsche magistraat, het moet dienvolgens niemand verwonderen, indien niet al de waarheid er wordt uiteengezet. Zoo worden namelijk voor den beeldenstorm de gebeurtenissen er eenigszins in verdraaid. Doch deze verdraaiingen zijn zeldzamer dan men wel zou kunnen denken: want de schepenen moesten zooveel mogelijk de *bewijzen* leveren van hunne gezegden. Zoo komt het, dat er op het officieel verslag eene lange reeks afschriften van brieven en andere officieele stukken volgt, die toelaten de beweringen van het magistraat tot hunne juiste waarde terug te brengen. Vele dezer brieven werden, volgens het oorspronkelijke, berustende op het stadsarchief te Gent, uitgegeven door Kervijn de Volkaersbeke in zijn *Verslag van 't Magistraet van Gent*; bijna al de overige door Gachard in zijne *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand.*

Dit verslag, opgesteld volgens oorspronkelijke en officieele stukken, is ongetwijfeld zeer belangrijk voor de geschiedenis van het Wonderjaar te Gent.

In nauw verband met dit verslag staan de *Relations concernant les troubles et nouvelle religion*, 1565 *ad* 1567, berustende op het stadsarchief te Gent en ook

gansch van de hand van den secretaris Hembijze geschreven. Dit register bestaat uit drie deelen:

1°. *Discours des choses advenues en la ville de Gand*, *tant de ce que a esté escrit et ordonné du roy*, *nostre sire, de madame de Parme*, *régente pour S.M. aux Paijs-Bas*, *et de monseigneur le prince de Gavre*, *gouverneur et capitaine général de Flandre et d'Artois*, *aux grand bailly et magistrat d'icelle ville*, *que aussi du besoigné dudit magistrat sur le fait de la religion*, *et ce dois le mois de Juillet l'an XVc LXV jusques au Xe de May* 1567 *ensuyvant.*

Dit *discours* bevat 107 dichtbeschreven bladen en maakt zeer waarschijnlijk het eerste ontwerp uit van het verslag, dat later aan den hertog van Alva werd gezonden. Dat het in elk geval gediend heeft tot het opmaken van dit verslag, wordt bewezen door het feit, dat in het handschrift, in margine vóor ieder paragraaf, of wel het teeken †† of †, of wel *obmittatur* of enkel *o* geschreven staat, om op die wijze de gedeelten aan te duiden, die in het verslag wel of niet moesten opgenomen worden.

Toch wijkt de redactie van dit *discours* zeer van die van het verslag af. Zij is veel breedvoeriger en veel volledіger en bevat namelijk zeer belangrijke inlichtingen, die nergens elders te vinden zijn, nopens de onderhandelingen van den graaf van Egmont en den heer van Backerzele met de hervormden van Gent. Ook zou het hoogst wenschelijk zijn, dat dit *discours* weldra in het licht werd gezonden.

2°. Het *Verslag van 't Magistraet van Gent*, *nopens de godsdienstige beroerten aldaer, loopende van den* 30 *Juny* 1566 *tot den* 30 *April* 1567, uitgegeven door Kervijn de Volkaersbeke in de uitgaven van de maatschappij der Vlaamsche bibliophilen (Gent, 1850).

3°. *Brief recueil de pluisieurs choses passez en la ville de Gand*, *l'année XVc LXVI pour le fait de la religion,* uitgegeven door Prudens Van Duyse in de Annales de la société royale des beaux-arts et de littérature de Gand (IIIe deel, 1848-1850).

In dit laatste komen verscheidene bijzonderheden voor, die nergens elders of slechts in het *discours* te vinden zijn. Het gedeelte, door Kervijn de Volkaersbeke uitgegeven, heeft het meest overeenkomst met het officieel verslag, dat op het Rijksarchief te Brussel berust. Te zamen genomen, hebben deze vier bronnen eene onschatbare waarde, omdat zij elkaar volledigen en zoo eene trouwe weerspiegeling geven van de gebeurtenissen van 1565-1567 te Gent.

Van buitengewoon belang voor de geschiedenis der betrekkingen tusschen het magistraat van Gent en het staatsbestuur zijn daarenboven nog de talrijke brieven, uitgegeven door Gachard in zijne *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, *publiée d'après les originaux conservés dans les archives royales de Simancas* (Brussel, 2 dln. 1848-1851); de Reiffenberg, in zijne *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II*, *suivie des interrogatoires du comte d'Egmont et de quelques autres pièces* (Brussel 1842); Poullet, in zijne *Correspondance du cardinal de Granvelle* (1565-1568) (8 dln., Brussel, 1878-1890); en Kervijn de Lettenhove in zijne *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II* (10 dln., Brussel, 1882-1891).

Van een anderen aard zijn de rekeningen der stad Gent, berustende op het stadsarchief aldaar. In het duister gesteld door de talrijke andere bronnen, kan men er niet een zoo rechtstreeksch belang aan hechten voor hetgeen de beschrijving der gebeurtenissen betreft, als aan de hooger vermelde oorkonden. Toch laten zij toe een

helderen blik te werpen in den *innerlijken* toestand der stad gedurende de woelige dagen van het Wonderjaar. In dit opzicht zijn zij op verre na niet van belang ontbloot.

Aan verhalende bronnen ontbreekt het ook niet. Het zijn alle, om zoo te zeggen, *dagregisters*, in katholieken zin geschreven. Om te beginnen met de minst belangrijke, heeft men eerst het *Memorieboec der stad Ghendt* (1301-1793), 4 dln. Gent, 1852-1861, dat de lijst der schepenen bevat en een zeker getal aanteekeningen, die, althans voor de jaren 1566 en 1567, door een tijdgenoot opgeschreven werden.

Voorts heeft men de *Chronijcke van Ghendt* door Jan Van den Vivere en eenige

andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw. Dit handschrift, dat tamelijk belangrijk is voor de geschiedenis van het Wonderjaar, maakte deel uit van het archief van burchtgraaf Vilain XIIII te Bazel en werd door Frans De Potter uitgegeven (Gent 1885).

Nogal belangrijk is ook het *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, insgelijks uitgegeven door Frans De Potter, naar het oorspronkelijk handschrift, berustende in het archief van den heer markies van Rode (Gent 1870). Ook de *Vlaamsche Kronijk of dagregister* van den zoogenaamden Ph. De Kempenare, die in de XVIIIe eeuw uit het Latijn in het Nederlandsch werd vertaald door pastoor Van Male; deze vertaling werd in 1839 te Gent uitgegeven door Ph. Blommaert. De oorspronkelijke Latijnsche tekst wordt bewaard bij de handschriften der koninklijke Bibliotheek te Brussel, onder den titel van: *Diarium rerum gandavensium, ab anno* 1566 *ad annum* 1585, *per magistrum Philippum Campenaeum*, *regii provincialis Flandriae concilii quondam causarum patronum*. *Annorum* 1566-1577.

Het is reeds bekend, dat die Philippus Campenaeus door den vertaler verkeerd voor een De Kempenare werd aangezien en dat hij inderdaad diezelfde Philips Van Campene is, een der schrijvers van het hooger vermelde *dagboek.* Pastoor Van Male heeft niet altijd in zijne vertaling den oorspronkelijken tekst nauwkeurig gevolgd; soms heeft hij hem verkeerd begrepen, dikwijls aanzienlijk ingekort en vele bijzonderheden weggelaten, die hem niet belangrijk genoeg schenen. Ook is in deze studie de zoogezegde De Kempenare slechts dan aangehaald, wanneer hij den tekst van het *diarium* trouw weergeeft. In dat geval is de vertaling verkozen, omdat het *diarium* tot nog toe niet in ieders bereik is.

Meer belang dan aan al de vroeger gemelde verhalende bronnen moet gehecht worden aan het werk getiteld: *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt*, door Marcus van Vaernewijck, naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven door Ferdinand Van der Haeghen, bibliothecaris der Hoogeschool te Gent (Gent, 5 deelen, 1872-1881).

Marcus Van Vaernewijck (1518-1569) - men zie over hem *De Nederduitsche schrijvers van Gent* door Mr. Ph. Blommaert, Gent, 1862) - behoorde tot een dier rijke familiën, die het bestuur der stad in handen hadden. Hij zelf was schepen van der kuere geweest in 1564, en werd schepen van gedeele in 1568. Gedurende het wonderjaar was hij stapelheer van het koren; ook werd hij als vingtenier aangesteld in de soort van burgerwacht, die het magistraat den 17^{en} Augustus samenstelde. Alhoewel zeer ijverig katholiek, toch voelt Van Vaernewijck zich gedwongen het slecht gedrag der Roomsche geestelijkheid en daarenboven de geleerdheid en de behendigheid der meeste veldpredikanten vast te stellen. Al hetgeen hij rondom zich ziet gebeuren, al de maren die onder het volk in omloop zijn, vertelt hij op de naiefste wijze, ‘niet willende bevestighen dan die waerheyt alleene’. Zachtaardig van karakter, blijft hij, althans vóór de komst van Alva, steeds getrouw aan zijne leus: *Laett varen nijd* en toont hij zich vijandig aan het gebruiken van geweld tegen de geuzen. Men zal echter bemerken, dat dit later altijd het geval niet meer is(*).

(*) Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke tijden*, IV, blz. 63.

Van Vaernewijck heeft veel gereisd; hij bezocht namelijk Keulen(†), Esslingen(§) Worms(**), Milaan, Tyrol en Carinthië(††), Venetië(§§), Florence(***) en Rome(†††). Studies heeft hij niet gedaan: hij zelf beweert niet langer dan ééne maand ter school geweest te zijn. Ook kende hij niets dan zijne moedertaal. Maar hij heeft

(†) Van Vaernewijck, *Den Spiegel der Nederlandtscher Audtheyt,* f 89, 1.
(§) Id. f. 83, 3.
(**) Id. f. 20, 2.
(††) Id. f. 13, 2.
(§§) Id. f. 28, 2.
(***) Id. f. 120, 2.
(†††) Id. f. 35, 4.

zeer veel gelezen, voornamelijk vertalingen van de kerkvaders en andere wijsgeeren, waarvan hij in zijn *Spieghel der Nederlandtscher Audtheyt* en zelfs in zijne *Beroerlicke tijden* meermaals uittreksels geeft.

Latijn kende hij niet. De Latijnsche nota: 'Falsi hi rumores...' die in zijne *Beroerlicke tijden* (I, blz. 253) voorkomt, is niet, zooals blijkt uit een onderzoek van het handschrift, dat op de bibliotheek der Gentsche hoogeschool berust, van Van Vaernewijcks hand, maar wel van diens kleinzoon, Jan Schepperus, wien het werk later toebehoorde. Immers, op de eerste in het wit gelaten bladzijde staat, ongetwijfeld door Schepperus zelf geschreven: 'Joan. Schepperus, Marci Vaernewici ex filia nepos.' Op eene verdere bladzijde staat van dezelfde hand: 'Joan. Schepperus', hetgeen misschien een handteeken is. Van al de marginale aanteekeningen, door Schepperus bijgevoegd, die overigens in het algemeen weinig belangrijk zijn, heeft de uitgever slechts de bovengemelde overgedrukt. Ook heeft hij al de woorden, zinnen of paragrafen weggelaten, die door Van Vaernewijck zelf doorgehaald werden, om door eene andere redactie vervangen te worden. Deze weglating is ongetwijfeld te betreuren.

Openbare gemeentelijke slachthuizen.

> ‘Man darf wohl, ohne ungerecht zu sein, den Satz aufstellen, dass jede Stadtverwaltung, die ein Schlachthaus nach den örtlichen Verhältnissen errichten könnte, sich *heutzutage eines schweren hygienischen Versäumnisses schuldig macht, wenn sie dies unterlässt.*’
> BOLLINGER.

Bij het oprichten van openbare (gemeentelijke) slachthuizen komt weder duidelijk aan den dag, dat het Nederlandsche volk niet gemakkelijk te bewegen is om afstand te doen van eeuwen lang bestaan hebbende gebruiken en gewoonten. Er moet blijkbaar heel wat gebeuren om het daartoe te brengen.

De te dezer zake hier te lande bestaande toestand is de volgende:

In 1883 kwam Rotterdam, in 1887 Amsterdam in het bezit van een openbaar (gemeentelijk) slachthuis. Vervolgens was dit ook het geval met 's Hertogenbosch, Maastricht, Venlo, Roermond, Groningen, Leiden, Utrecht, Nijmegen en Alkmaar, terwijl zoodanige inrichtingen in wording zijn te 's Gravenhage, Dordrecht en Haarlem.

In het buitenland waren van de vroegste tijden af openbare slachthuizen in gebruik. Reeds in 977 bestond ‘La Réole’ in Gironde, terwijl in de kort daarop volgende eeuwen talrijke inrichtingen van dien aard in het leven werden geroepen. In het jaar 1200 had ook Parijs reeds zijn openbare slachthuizen.

In Duitschland is de voornaamste stoot tot het oprichten van een groot aantal openbare slachthuizen gegeven door de, indertijd, aldaar geheerscht hebbende talrijke en ernstige trichine-epidemieën. Zoo kwamen o.a. in 1863 te Hettstad op 160 lijders 28 sterfgevallen voor; in 1860-1889 in het koninkrijk Saksen bij 109 epidemieën 3402 lijders met 79 dooden of c.a. 2.3%. Bovendien door gevallen van vleeschvergiftiging: in 1866 kwamen te Lahr op 70 dezer ziektegevallen 3 dooden voor; in 1876 te Nordhausen op 400 zieken 1 doode.

Reeds in 1898 bezat Duitschland 713 openbare slachthuizen.

Onwillekeurig vraagt men zich af: moet het in Nederland - evenals in Duitschland - zoover komen, dat ernstige ziekte onder de bevolking *dwingen* zal tot het uitbreiden van het aantal openbare slachthuizen?

Gevaar daarvoor bestaat zeer zeker. Om slechts één voorbeeld te noemen:

In het openbare slachthuis te Leiden werden in 1904 onderzocht 1771 gevallen van tuberculose. Dit aantal klom in 1905 tot 2143; alzoo moesten gemiddeld 7 gevallen van tuberculose per dag worden onderzocht op een totaal aantal slachtdieren van 15,758.

Dit cijfer is - het zal door ieder worden toegestemd - enorm hoog, nl. 20.1 pct. van alle volwassen runderen; van de koeien alléén 37.9 pct., van varkens 9 pct.

Het hoogste cijfer der tuberculose bij volwassen runderen viel in Juni met 45.3 pct., het laagste in December met 27 pct.

Hierbij dient bedacht, welke verwoestingen vleesch, afkomstig van in sterke mate aan tuberculose lijdend vee, bij het menschdom kan te weeg brengen.

Een en ander gaf ons aanleiding dit belangrijk onderwerp nog eens onder de aandacht van het groote publiek te brengen.

We beginnen daartoe met de voordeelen, aan openbare slachthuizen verbonden, op te sommen.

Als voornaamste zijn aan te merken:

De volksgezondheid wordt er in sterke mate door bevorderd.

In de eerste plaats valt hier te wijzen op de verontreiniging van lucht, bodem en drinkwater door den dierlijken afval als bloed, ingewanden, mest, enz., afkomstig van de in steden en dorpen verspreide particuliere slachthuizen.

Eenige verbetering op dit punt valt in de laatste jaren waar te nemen, doordat nieuwere inrichtingen, door doelmatigen bouw, minder gevaar opleveren. Regel is het nochtans, dat zoowel in steden als in dorpen de volksgezondheid op dit punt zeer in gevaar wordt gebracht.

Dienen hiertegen reeds in gewone omstandigheden waarborgen genomen te worden, hoeveel te meer is dit niet noodig met het oog op het onverwacht optreden van epidemieën.

In de tweede plaats dient op het gevaar gewezen, dat er gelegen is in het gebruiken van voor de gezondheid schadelijk vleesch. En dat dit gevaar niet denkbeeldig is, kan o.a. daaruit blijken, dat - zooals hiervoren is aangestipt - bij het openbaar slachthuis te Leiden in Juni 1905 niet minder dan 45,3 pct. van de ter slachting aangeboden volwassen runderen op tuberculose moesten worden onderzocht.

Bij het gemis van een openbaar slachthuis zou de Leidsche bevolking aan een groot gevaar blootgesteld zijn geweest. Nu konden de noodige voorzorgsmaatregelen getroffen worden.

Hen, die nog meer bewijzen verlangen, verwijzen wij naar de voortdurend in dagbladen voorkomende opgaven van afgekeurde ingewanden van dieren aan openbare slachthuizen. Na kennisneming daarvan zullen zeker ook zij overtuigd zijn, dat maatregelen genomen *moeten* worden.

Doch het betreft niet alleen de runderen, ook het toezicht op ter slachting aangeboden paarden eischt groote zorg.

Dit onderdeel ondergaat de laatste jaren eene belangrijke uitbreiding, hetgeen een gevolg is van voor de slachtbank bestemde paarden, welke door Engelsche handelaren levend naar hier worden verzonden.

In een desbetreffend verslag van de Vereeniging tot bescherming van dieren te Rotterdam over 1905 lezen we omtrent dit punt het volgende:

'Behalve de groote massa uit Londen aangevoerde paarden, die als regel goed overkomen, werden de volgende aanvoeren gecontroleerd: uit Goole 632 paarden, waarvan 5 dood en 36 per wagen naar het openbaar slachthuis vervoerd; uit Grimsby 554 paarden, waarvan 11 dood en 26 per wagen naar het abattoir vervoerd; uit Leith 381 paarden, waarvan 27 dood en 7 per wagen naar het abattoir vervoerd; uit Glasgow 162 paarden, waarvan 4 dood en 1 per wagen naar het abattoir vervoerd.'

Met voldoening kan worden vermeld, dat de Nederlandsche regeering in deze een stap in de goede richting deed. Zij bepaalde nl., dat de uit Engeland aangevoerde paarden dadelijk na aankomst naar de openbare slachthuizen te Amsterdam, Rotterdam of Leiden moeten worden vervoerd, aldaar onderzocht en geschikt bevonden zijnde moeten worden geslacht.

De regeering erkent alzoo het groote nut van openbare slachthuizen, hetgeen voor de ijveraars ervoor eene groote voldoening mag heeten.

Het beschermen van dieren tegen onnoodige kwellingen wordt er door bevorderd.

Men treft onder de slagers - de goeden niet te na gesproken - in meerdere of mindere mate ruwe menschen aan, die het met de behandeling van dieren zoo nauw niet nemen. Eenige verschooning daarvoor is te vinden in den aard van het bedrijf. Bovendien bezit ook de slager de natuurlijke neiging om zijn verdiensten zooveel mogelijk uit te zetten, al moet dit somwijlen gepaard gaan met marteling van slachtdieren.

Een paar sprekende voorbeelden daaromtrent zijn van wege het hoofdbestuur der Nederlandsche vereeniging tot bescherming van dieren openbaar gemaakt. Ze komen op het volgende neer.

Een kalf wordt met de vier pooten saamgebonden op een slachttafel gelegd. Een man houdt den kop van het dier vast, een ander maakt het machteloos door een slag achter de hoorns. Dadelijk nadat het weerlooze dier zoodoende machteloos is gemaakt, begint de marteling. Van een afsnijden van den hals nog geen sprake! Neen, 't schijnt dat de hevige zenuwtrekkingen, door de nu volgende martelingen opgewekt, het kalfsvleesch malsch maken. Met een mes wordt nu de kop bewerkt, overal worden sneden gegeven, het vel weggehaald en gekerfd! De neus wordt door middel van een mes doorboord, waarbij het machtelooze dier toch nog ten gevolge van de buitengewoon hevige pijnen

krampachtig en met schokkende bewegingen trekt en met de oogen rolt. Daarop wordt een ijzeren haak waaraan een touw, hetwelk over een aan den zolder bevestigde katrol loopt, door dat gat in het neus-middenschot gestoken en wordt de kop daarmede omhoog getrokken, zoodat de hals bijna gestrekt is. Daarna wordt het snijden en kerven in den kop en in den hals voortgezet (alles ter wille van de krampen, die het *malsche* kalfsvleesch moeten opleveren). Eerst na geruimen tijd wordt in dien gerekten hals een gat gestoken, zoodat het dier langzaam dood bloedt.

Het bovenstaande gebeurde in een der grootste slachterijen te 's Gravenhage.

Eene andere mishandeling op kalveren uitgevoerd, is het *levend villen.* Daartoe wordt eene snede aan den hals gemaakt en wordt de pijp van een groote blaasbalg tusschen vel en vleesch gestoken en de huid als het ware van het vleesch geblazen (gescheurd).

Deze gruwel werd geconstateerd in eene slachterij te Haarlem.

Het was voorzeker eene goede gedachte van voormeld bestuur om een en ander openbaar te maken.

Weinigen, die zich aan hun tafel vergasten aan een malsch stuk kalfsvleesch, zullen vermoeden, dat het dier, waarvan het afkomstig is, zulke martelingen kan hebben ondergaan.

Spreekt men over dit onderwerp met vakmannen, dan luidt het antwoord gewoonlijk, dat de scherpe concurrentie alsmede de invoer van minderwaardig en voor de gezondheid schadelijk vleesch daartoe mede aanleiding geeft. Hoe dit intusschen zij, walgelijk zijn en blijven martelingen aan dieren aangedaan, als hiervoren vermeld.

Gelukkig, dat er gelegenheid bestaat ook aan dierenkwelling een einde te maken, immers bij openbare slachthuizen is daarvan geen sprake meer. Voortdurend toezicht van deskundig personeel, dat in den regel bij het slachten persoonlijk hulp verleent, belet ze.

En daar, waar bij uitzondering eene mishandeling plaats vindt, wordt daarvoor eene correctie opgelegd. Zeer in het belang der dieren zou het nog wezen, als de openbare slachtplaatsen in de onmiddellijke nabijheid der veemarkten gelegen waren, zooals te Amsterdam het geval is. Het slachtvee zou dan rechtstreeks van de markt in de stallen van de slachtplaats gebracht kunnen worden.

Menige mishandeling, die nu onder het transporteeren voorkomt, zou vermeden worden.

De burgerij heeft kans op vleesch van betere hoedanigheid.

Het ligt toch voor de hand, dat weinig slagers zullen worden aangetroffen, die er zich aan wagen met voordacht met ziek of zulk minderwaardig vee, dat geen eetbaar vleesch oplevert, aan de openbare slachtplaats te komen, wetende, dat strenge keuring te wachten staat. Bovendien brengt de concurrentie er het hare toe bij, dat het publiek

-

hetzij door de couranten, hetzij op andere wijze - met dergelijke handelingen bekend wordt, hetgeen den belanghebbende veel schade kan bezorgen.

Verder dient de aandacht gevestigd op het groote belang, dat er gelegen is in het - gedurende het warme jaargetijde - beschikken over doelmatige plaatsen tot bewaren van het geslachte vleesch.

Zonder overdrijving kan getuigd worden, dat in ons land daaraan bijzonder veel ontbreekt.

Wel worden slagers aangetroffen, die het voorradige vleesch in ijskasten hangen, doch hieraan is het groote nadeel verbonden, dat zoodanig vleesch onder het vervoer bij warm weer naar de klanten en ook in de keukens spoedig tot bederf overgaat. Om in dit bezwaar te voorzien, worden openbare slachthuizen aangetroffen, die beschikken over een z.g. koelhuis. Deze inrichtingen doen niet alleen dienst als conserveer-inrichting, maar het bevordert ook de smakelijkheid en verteerbaarheid van het vleesch.

De koelhuizen hebben nog het voordeel, dat daarvoor aan de inrichting eene ijsfabriek noodig is en de gelegenheid bestaat om ijs uit gesteriliseerd water te bereiden. Dit is in het belang der vleeschverbruikers van veel waarde, omdat de slagers, die van ijskasten gebruik maken, in den regel ijs aanschaffen, dat uit onzuiver water is bereid, terwijl bekend is, dat de bacteriën, welke in zoodanig ijs aanwezig zijn, zich dadelijk overplanten op het in de onmiddellijke nabijheid opgehangen warme vleesch.

Eindelijk geven de koelhuizen de gelegenheid om het versche vleesch uit de slachtplaatsen te verwijderen. Hierdoor kunnen ook in kleinere lokalen kort achtereen meerdere dieren geslacht worden, terwijl de zindelijkheid er door bevorderd wordt.

Karakteristiek in deze mag genoemd worden de Duitsche slagersuitdrukking: ‘mag der ganze Schlachthof einstürzen, wenn nur das Kühlhaus stehen bleibt.’

Het gebruik van vleesch, *afkomstig van eenigermate zieke dieren*, *wordt mogelijk gemaakt.*

De ondervinding heeft geleerd, dat het zeer goed mogelijk is vleesch, afkomstig van eenigermate zieke dieren, nog voor de consumptie geschikt te maken.

Het middel, hetwelk daartoe wordt aangewend, is het vleesch te steriliseeren. Het verschil tusschen koken en steriliseeren bestaat daarin, dat bij het gewone koken geen hoogere warmtegraad dan 70 à 80° wordt aangewend, terwijl voor het steriliseeren minstens 100° wordt vereischt.

Voor deze bewerking zijn kooktoestellen uitgedacht, die zeer goed voldoen. Het koken, eigenlijk het desinfecteeren (steriliseeren) geschiedt door middel van stoom onder een druk van c.a. ¾ atm. en eene temperatuur van 100 tot 120° C.

Het aldus verkregen vleesch is geheel kiemvrij en uitstekend voor voeding van den mensch geschikt. De bewerking heeft op de voedingswaarde geen invloed en de smaak wordt er door verbeterd.

Zoodra zulk vleesch, waarvan de prijs laag is, te koop wordt aangeboden, doen zich steeds zooveel liefhebbers op, dat lang niet iedereen kan worden voorzien, waaruit blijkt, dat het zeer gewild is.

In 1905 werd bij het openbaar slachthuis te Leiden gesteriliseerd vleesch, afkomstig van 32 koeien, 4 kalveren, 2 paarden, 1 schaap en 51 varkens, verkocht.

Rijksinkomsten worden er door verhoogd.

Het is van algemeene bekendheid, dat in plaatsen, waar openbare slachthuizen bestaan, de opbrengst van de belasting, bekend onder den naam van 'accijns op het geslacht', hooger wordt. Dit is een onmiddellijk gevolg van het slachten van vee van betere hoedanigheid en van het beter verzekerd zijn van de contrôle der ambtenaren van de belasting. Zoo zou in het eerste jaar der exploitatie van het abattoir te Amsterdam de accijns ongeveer een ton meer hebben opgebracht dan in het onmiddellijk daaraan voorafgaande. In dit verband verdient het opmerking, dat de genoemde belasting, welke in 1895 eene som van *f* 2,909,927.01 beliep, in 1904 reeds was gestegen tot *f* 4,112,784.15[5].

Het zou zeer zeker in het algemeen belang zijn, indien de regeering kon besluiten uiteen te zetten, in hoeverre de oprichting van openbare slachthuizen tot die belangrijke stijging het hare heeft bijgedragen.

De keuring van slachtdieren wordt er beter door verzekerd.

Deze gunstige omstandigheid dankt men aan het beschikken over een deskundig en practisch aangelegd keuringspersoneel, over geschikte localiteit en over een naar de eischen des tijds ingericht laboratorium.

Betoog zal deze bewering wel niet vorderen.

Besmettelijke ziekten onder het vee komen er door aan het licht.

Zij, die weten, welke ernstige gevolgen besmettelijke ziekten onder het vee kunnen hebben, waardeeren de openbare slachthuizen, omdat deze een uitstekend middel zijn om bevoegde autoriteiten intijds van het bestaan van besmettelijke ziekten op de hoogte te brengen.

Nergens meer is dan ook het spreekwoord 'Un homme averti en vaut deux' van toepassing.

Het publiek kan voor de gezondheid onschadelijk ijs bekomen.

De openbare slachthuizen, waaraan ijsfabrieken verbonden zijn, stellen deze in zoover ter beschikking van het publiek, dat daaruit het noodige ijs tegen betaling kan worden verkregen.

Deze maatregel wordt, ook door directiën van ziekenhuizen, daarom zoo gewaardeerd, omdat het ijs bereid wordt uit gesteriliseerd water.

Er bestaat gelegenheid tot het verbranden van cadavers van voor de consumptie afgekeurde slachtdieren, van katten, *honden*, *enz.*

Voor dit doel zijn aan de openbare slachthuizen bepaaldelijk daarvoor ingerichte ovens beschikbaar.

In 1905 werd deze soort oven bij het openbaar slachthuis te Leiden 60 maal gestookt.

Voor de gemeente werden de cadavers van 243 honden en 154 katten verbrand.

Het nut van zoodanige inrichting voor de volksgezondheid te betoogen komt ons overbodig voor.

Mogen nu al de hiervoren opgesomde voordeelen worden prijsgegeven, omdat het slagersbedrijf bemoeilijkt wordt? Zeer zeker neen! Het algemeen belang moet ook hier boven gaan. Te eerder, omdat de last, welke er door wordt gelegd op de schouders van de eerlijke slagers, minder zwaar is, dan wel eens wordt beweerd en voor de minder eerlijke kunnen geen te strenge maatregelen worden genomen.

Met kracht hebben zich indertijd de Groninger slagers verzet tegen het daar ter plaatse oprichten van een openbaar slachthuis, waarvan de wet van 2 Juni 1875 (Staatsblad N°. 95) het gevolg was.

Bij deze wet worden de gemeentebesturen gemachtigd, in het belang der openbare orde, veiligheid of gezondheid, eene bepaalde plaats of gedeelte der gemeente aan te wijzen voor het oprichten van slachterijen en vilderijen, met verbod om elders in de gemeente het bedrijf of de bedrijven uit te oefenen.

Met het tot stand komen van deze wet verdween de illusie van velen, dat de regeering het instellen van openbare slachthuizen bij de wet zou doen bevelen. Onder de vorige regeering deed in de pers een bericht de rondte, dat besloten was een wetsontwerp bij de Staten-Generaal in te dienen, waarbij aan de gemeenten met meer dan 10,000 inwoners de verplichting wordt opgelegd om openbare slachthuizen op te richten. Nader werd hieromtrent niets vernomen.

Het moet, naar onze meening, als een verkeerde opvatting worden beschouwd, dat openbare slachthuizen enkel voor steden - en dan nog wel voor de grootere - zouden noodig zijn. Vooral in dorpen in den omtrek van groote plaatsen als Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage, Leiden e.a., bestaat er dringend behoefte aan. In openbare slachthuizen in dergelijke dorpen toch ligt een krachtig middel om den clandestienen invoer van allerlei minderwaardig en voor de consumptie ongeschikt vleesch in die steden te helpen beletten. Hetgeen op dat stuk in bedoelde dorpen plaats vindt, doet niet onder voor de Amerikaansche toestanden, waaromtrent in den laatsten tijd door de pers weder zulke vreeselijke onthullingen worden gedaan.

Om dit betoog te staven behoeven we slechts te verwijzen naar

hetgeen omtrent dit onderwerp - ook in den laatsten tijd - in de Nederlandsche dagbladen wordt gepubliceerd.

Nu meene men niet, dat we zoo naïef zijn te gelooven, dat door het oprichten van openbare slachthuizen in dorpen op eens de gewenschte toestand zou verkregen worden, och neen, daartoe zijn de 'bonkenslagers', de 'vilders' en de 'knorsen' over het algemeen veel te glad in het verschalken der politie en te gewetenloos en zijn de straffen, die een enkele maal voor de bedoelde misdrijven worden opgelegd, te weinig afschrikwekkend. Belangrijk beter zou de toestand echter zeker worden en daarmede ware reeds veel gewonnen.

Ook in deze geeft Duitschland ons een goed voorbeeld. In tal van kleine plaatsen toch, zelfs met minder dan duizend inwoners, worden daar openbare slachthuizen aangetroffen.

Dáár werd door de betrokken autoriteiten ook het middel aan de hand gedaan, om de inrichtingen in kleine plaatsen op den meest bescheiden voet te schoeien en van de gelegenheid tot samenwerking met naburige dorpen - waar dit mogelijk blijkt - gebruik te maken.

Zoo ergens, dan zou - naar het ons wil voorkomen - hier plaats zijn, om in de oprichtingskosten van rijkswege bij te dragen. Het daartoe uitgegeven geld, immers, zou in het belang der volksgezondheid zeer goed besteed zijn.

Na vorenstaande beschouwingen komt het ons wenschelijk voor eene korte beschrijving te geven van een openbaar (gemeentelijk) slachthuis en dat niet alleen wat aangaat de inrichting en het beheer, maar ook de financieele uitkomsten. Dit laatste toch is voor menig gemeentebestuur het schrikbeeld in deze belangrijke aangelegenheid.

We meenden daartoe niet beter te kunnen doen, dan eene bepaalde inrichting van den laatsten tijd - en wel de gunstig bekend staande te Leiden - te kiezen. De directeur, Dr. D.A. de Jong, werd dadelijk bereid bevonden het algemeen belang in dezen te dienen.

Ter zake dan:

Op het terrein van het openbaar (gemeentelijk) slachthuis te Leiden worden aangetroffen: 1°. woningen van den directeur en verder personeel; 2°. een administratiegebouw, o.a. met pathologisch laboratorium, bacteriologie, broedstoven, sterilisator en spoelkamer; 3°. hoofdgebouw met *a.* slachtplaats voor groot en klein vee; *b.* varkensslachthal met stal; *c.* koelhuis en voorkoelhuis; *d.* gezellenkamer; *e.* sterilisator en vetsmeltketel; *f.* darmwasscherij; *g.* koelinrichting; *h.* ijsfabriek; *i.* patroonskamer; *j.* oven (kori-) om afgekeurd vleesch en cadavers te verbranden; *k.* werkplaats; *l.* mestlokalen; *m.* kolenbergplaats; *n.* machinekamer en ketelhuis; 4°. paardenslachthal met stal; 5°. slachthal voor ziek vee met stal; 6°. runderstallen; 7°. veeloods, tevens dienende voor onderzoek van het vee bij slecht weer; 8°. biologische reinigings-inrichting in verband met het rioolstelsel; 9°. weegplaats voor varkens;

10°. cantine; 11°. paardenstal met wagenremise ten dienste van slagers, boeren, enz.; een en ander geheel naar de eischen des tijds ingericht. De terreinen, slachtlokalen, enz. zijn electrisch verlicht. De inrichting beschikt over een spoorbaan, welke o.a. gebruikt wordt voor het aanvoeren van uit Groot-Brittannië en Ierland afkomstige slachtpaarden.

Het personeel, aan deze inrichting verbonden, bestaat uit 1 directeur, 1 adjunct-directeur keuringsveearts, 1 boekhouder, 4 keurmeesters-opzichter, 1 hulpkeurmeester-opzichter, 2 machinisten, 1 portier, 2 stokers, 7 werklieden, 1 nachtwaker, 1 werkvrouw en 1 bediende op het laboratorium.

Uit de gemeenteraadsleden is eene commissie van drie leden benoemd, speciaal voor het toezicht op het openbaar slachthuis. In de voor haar, bij raadsbesluit, vastgestelde instructie komt o.a. voor, dat zij burgemeester en wethouders bijstaat en toezicht uitoefent op het aan de inrichting verbonden personeel, op het behoorlijk onderhouden der geheele inrichting en op alle leveringen, zoomede op de nakoming der voor die leveringen te sluiten overeenkomsten. Zij adviseert omtrent plannen voor verbetering, vernieuwing, of uitbreiding.

De regeling betreffende het heffen van belasting voor het gebruik van het openbaar slachthuis luidt:

'Voor ieder, die voor een der hierna omschreven doeleinden gebruik maakt van deze inrichting, of van diensten, vanwege de gemeente op het openbaar slachthuis verstrekt, wordt de volgende belasting geheven:

Voor het gebruik maken van de gelegenheid tot slachten, voor het gedurende den bepaalden tijd laten verblijven van vleesch, voor het gebruikmaken van penserij en darmwasscherij, voor het keuren van het slachtvee, vóór en na de slachting: *a.* voor een paard, muildier, stier, os, koe, vaars of pink *f* 3; *b.* voor een vet kalf, ezel, muildier of veulen *f* 1.75; *c.* voor een graskalf *f* 1.50; *d.* voor een varken *f* 1.80; *e.* voor een schaap of lam *f* 0.80; *f.* voor een bok, geit, nuchter kalf of speenvarken *f* 0.40.

Dit tarief wordt voor dieren, voor export geslacht en welke dus na de slachting in hun geheel, behalve de inwendige organen, rechtstreeks van het openbaar slachthuis naar het buitenland worden vervoerd, indien ten minste 5 dieren van dezelfde soort en van denzelfden eigenaar *te gelijk* ter slachting worden aangegeven, vastgesteld als volgt: voor de dieren genoemd onder *a. f* 1.50; *b. f* 0.75, *c. f* 0.75; *d.* 0.80; *e. f* 0.40; *f. f* 0.25.

Bovendien zijn tarieven vastgesteld voor: 1°. het gebruik maken van de stallen, met of zonder voeding der dieren; 2°. het wegen van levend of geslacht vee; 3°. het gebruik maken van het koelhuis en het voorkoelhuis; 4°. het steriliseeren van vleesch en het smelten van vet; 5°. het gebruik maken van de vleeschverkoopruimte.

Het openbaar slachthuis wordt benut voor de keuring van alle in de gemeente ingevoerd vleesch. Omtrent dit onderwerp werd, onder dag-

teekening van 22 Januari 1903, eene verordening door het gemeentebestuur vastgesteld.

De stichtingskosten, met inbegrip van het terrein, beliepen *f* 442.950.

De ontvangsten over 1905 bedroegen *f* 45,879.72[5], (slachtgelden *f* 31,930.45; stalgelden met en zonder voeding *f* 2624.95; weegloonen *f* 1318.75; koelhuis *f* 3241; sterilisator *f* 408; vleeschverkooppruimte *f* 89.75; keurloon van levend vee *f* 26.25; keurloon van vleesch *f* 2786.29; verkoop van: bloed *f* 226.77[5], vet *f* 106.08[5], koolasch *f* 30.80; mest *f* 570,83; varkenshaar en klauwen *f* 122.83; ijs *f* 1661.27; diversen *f* 735.69[5]).

De uitgaven over dat jaar waren *f* 30,499.98[5] (salarissen *f* 10,294.73[5]; weekloonen *f* 6564.32[5]; steenkolen voor machinebedrijf *f* 4128.28; brandstoffen voor de gebouwen *f* 176.28; zeep, soda en machinematerialen *f* 1121.01[5]; duinwater *f* 204.60; gasverlichting voor administratie- en andere gebouwen *f* 511.70; onderhoud en vernieuwing *f* 2468.32[5]; bureau- en laboratoriumkosten, vee- en vleeschkeuring *f* 1414.48[5]; voeding *f* 1616.67; grondbelasting *f* 747. -; premie verzekeringsbank *f* 521.90[5]; telefooninstallatie *f* 89.38; spoorwegverbinding *f* 180. -; biologische reiniging *f* 173.06; premie brandverzekering *f* 194.92; onvoorzien *f* 93.30[5].

De inkomsten overtroffen dus de uitgaven, in welke laatste rente en aflossing niet voorkomen, met *f* 15,379.74. Het tekort op de vee- en vleeschkeuring, vóór de oprichting van het slachthuis, hetwelk telken jare steeg en in 1902 reeds ruim *f* 3100 bedroeg, is in de exploitatierekening van het slachthuis verdwenen, zoodat bij de beoordeeling van de financieele resultaten van het slachthuis voor zich het surplus der ontvangsten met dit bedrag verhoogd kan worden. Voor rente en aflossing zou dan beschikbaar komen *f* 18,479.74.

De gevolgtrekkingen, welke door ons uit het vorenstaande worden gemaakt, komen op het volgende neer:

1°. dat de volksgezondheid en de dierenbescherming de instelling van openbare slachtplaatsen niet alleen in steden doch ook in naburige dorpen eischen;

2°, dat de gemeentebesturen van grootere plaatsen, uit een geldelijk oogpunt, daartegen geen bezwaren kunnen hebben;

3°. dat op de directeuren en op het opzichthebbend- en keuringspersoneel, aan de bestaande openbare slachthuizen verbonden, de verplichting rust om te zorgen, dat deze soort van inrichtingen het volle vertrouwen van de bevolking blijft genieten;

4°. dat met den sedert langen tijd in zwang zijnden maatregel, tengevolge waarvan hulpkeurmeesters van vee en vleesch worden opgeleid en bij voldoening aan de gestelde eischen daarvoor een diploma wordt uitgereikt, met kracht moet worden voortgegaan;

5°. dat meer afschrikwekkende straffen (gevangenis) moeten worden

opgelegd aan hen, die zich schuldig maken aan het aan den man brengen van voor de gezondheid schadelijk vleesch;

6°. dat met het van Rijkswege overnemen van aan tuberculose lijdende runderen - een maatregel nog niet lang geleden in het belang van den veestapel genomen, - niet alleen dient te worden voortgegaan doch belangrijke uitbreiding daaraan gegeven; deze maatregel toch werkt ook de bevordering der volksgezondheid ten zeerste in de hand.

Voor dit onderwerp is op de Staatsbegrooting voor het loopend jaar *f* 100,000 uitgetrokken, waarvan in mindering komt de opbrengst van den verkoop der runderen, die als tuberculeus door het Rijk worden overgenomen en te Rotterdam, Amsterdam en eventueel te Utrecht en Groningen zullen worden geslacht;

7°. dat op de Nederlandsche Regeering de verplichting rust het oprichten van openbare slachthuizen in de hand te werken door - in navolging van de Duitsche Regeering - aan de gemeentebesturen, welke nog niet tot oprichting daarvan besloten, een rondschrijven te zenden, waarin de groote voordeelen, aan deze soort van inrichtingen verbonden, uitvoerig worden uiteengezet. In zoodanig staatsstuk, immers, zouden bedoelde gemeentebesturen stellig aanleiding vinden dit belangrijke onderwerp in ernstige overweging te nemen;

8°. dat het, om de oprichting van openbare (gemeentelijke) slachtplaatsen in dorpen, in den omtrek van steden gelegen, te bevorderen, wenschelijk moet worden geacht, dat desverlangd van Rijkswege eenige subsidie of wel een renteloos voorschot daartoe wordt verleend.

Met een en ander zou de goede zaak zeer gebaat zijn.

Sept. 1906.

E. VAN GENDT.

Nicolaas Beets.
(Persoonlijke Herinneringen.)

Nicolaas Beets door P.D. Chantepie de la Saussaye. Tweede geheel herziene druk. - Haarlem, de Erven F. Bohn 1906.

Niet over elk boek zou een ander boek kunnen geschreven worden, en het is van algemeene bekendheid, dat de beste boeken het veelvuldigst verzet plegen uit te lokken. Het is mij daarom niet mogelijk - na uit dit boek de kenschetsing van Beets' karakter, in verschillende tijdperken van zijn bestaan, aanvaard te hebben - deze levensbeschrijving anders te betitelen dan als een: ‘Academisch Betoog over Nicolaas Beets' uiterlijken en innerlijken levenswandel’.

Het boek van Prof. de la Saussaye is bovendien een welgewikt oordeel over het Christelijk leven en de Christelijke botsingen, door een predikant van goeden en dichterlijken huize bijna ¾ eeuw ten onzent ondergaan; het is een geleerde exegese op de teksten, door Nicolaas Beets als student, jong predikant, briefschrijver, prozaïst, dichter, hoogleeraar en theoloog als levensregelen gekozen; het kenmerkt zich meermaals door de hooghartigheid van den analyticus, die het voorwerp van zijn onderzoek ontleedt tot in zijne diepste vezelen, en daarbij geen oogwenk van aandoening trilt. Het is in één woord - en de schrijver wilde het opzettelijk zoo - geen van zonnewarmte tintelend schriftuur, dat in Bijbelschen en Dichterlijken gloed Nicolaas Beets' gestalte omschittert - veeleer een nauwgezet verhaal over deugden en tekortkomingen van Nicolaas Beets als mensch, Christen, leeraar, dichter, proza-schrijver en hoogleeraar.

Als zoodanig hebben wij, geletterden en ongeletterden (gelijk er ook volgens Prof. de la Saussaye niet weinigen in onze beste kringen verkeeren), klassiek- en onklassiek gevormden dit boek op te nemen. Maar moge het boek niet te overtreffen zijn door eerlijke ontleding, het kan geëvenaard worden door een ander schriftuur, waarin schrandere verheffing van Beets' stichtelijke persoonlijkheid verkregen is door een levendige voorstelling van zijn gezegend en zegenrijk leven. Is dat schriftuur nog te wachten in onze letteren? De dichter Isaäc Esser beslisse.

I.

Bestaat de som van ons levensgeluk uit oogenblikken van onzelfzuchtige schoonheid, vreugd of smart, berusting, dankbaarheid, afsterving van de dwingende ikheid, dan heeft Nicolaas Beets niet alleen in den geloove, doch ook in de werkelijkheid een zalig leven gevoerd. Welk een loopbaan! Welk een gezag! Welk een beminlijkheid, bekroond door erkenning! Wat een harmonie in denken en doen! Welk een fierheid van karakter, berustend op het onroofbaar bezit van in het wezen gewortelde vroomheid!

Wie leert ooit een mensch kennen uit zijn schrifturen? Dan zijn er tien, twintig menschen in de ééne persoonlijkheid, naarmate het schriftelijk beeld door dezen of genen beoordeelaar wordt opgenomen en weergegeven. Het wordt dan een letterkundig beeld, te voorschijn geroepen uit letteren. Gij moét den mensch voelen, tasten, zien; gij moet hem in zijn levensbedrijf waarnemen: zijn handdruk, zijn oogopslag, zijn stem, zijn lippen, zijn toon zeggen u méér dan duizend regelen schrifts; wie uit zijn schrijfstijl den mensch wil doen herrijzen, delft gemeenlijk niet anders dan een paar karaktereigenschappen op en dan nog niet eens overheerschende trekken.

Vroom en vroed was Beets; in zijn gemoed een wereld van lieve, goede, zachte, teere dingen, die uit de klare bron van zijn hart als droppelen eener fontein omhoog welden en zijn omgeving verfrischten. Van fier welbehagen tintelde zijn geestig oog, als hij - met zijn melodieus stemgeluid, dat bij hem *aangeboren* en niet *aangeleerd* was - zijn eigen verzen of die van anderen voordroeg.

Velen kunnen zich herinneren, hoe hij, in Sept. 1872, aller instemming stormenderhand won, toen hij, voor de gulle ontvangst van Jhr. de Jonge van Ellemeet dankend, in de Oranjerie te Oost-Kappel liet hooren het alle letterkundige Congressen overlevende Congresvers:

Aan Zeeland.

Hef, Zeeuwsche Leeuw, den breeden kop
En schouders uit de baren,
Schud fier en trotsch de manen op
En laat uw oogen waren
Langs drom bij drom, uit elk gewest
In uwe hoofdstad saamgeprest,
Waar, onder roos en palmen,
De blijdste tonen galmen.

Met dien van Holland, u getrouw
Sinds zooveel honderd jaren,
Biedt Vlaandrens Leeuw u thans de klauw
Bij onze Vrede-altaren.
De Staatkunst scheidt en scheurt en deelt:
De taal vereenigt, zalft en heelt,
En Cats en Zevecoten
Zijn eeuwig bondgenooten.

O Land van Cats, goed Zeeuwsch, goed rond,
Die 't zout en 't zoet vereende,
Waar Bellamy het speeltuig vond,
Dat Roosjes dood beweende;
O Bloemhof, rijzende op uit zee,
De vriendengroet, de zegenbee
Van alle Dietsche tongen
Wordt thans u toegezongen.

Uw vette klei zij meer en meer
Met voedzaam goud beladen;
Uw handel bloei gelijk weleer,
Langs nieuw beproefde paden;
De ronde Zeeuw verandre nooit;
De Zeeuwsche zij zoo schoon als ooit;
En *al* wat Zeeuwsch is toone
Den glans van 't Goede en 't Schoone.

II.

Er ging in Haarlemsche kringen van 40 jaren her een verhaal over de modellen van de *Camera Obscura*, waarop deze levensbeschrijving wellicht doelt, ter plaatse waar Busken Huet's en van Nouhuys' oordeel over de typen in de *Camera* wordt aangehaald. Van Deyssel heeft, volgens Saussaye, het best gezien. Noch Huet's ‘tijgergenoegens’ noch van Nouhuys' ‘venijnig addertje’ zijn hier toepasselijk, maar wèl van Deyssel's bepaling, die de *Camera* laat ontstaan uit ‘een geest, die blij is en zijn omgeving bemint.’

Wat een lezer soms in een boek leest of uit een boek haalt, is wonderbaarlijk, maar wonderbaarlijker nog is, hetgeen tekstverklaarders in een werk van een novellist kunnen leggen.

Er moge hier gezegd worden, dat geen uitbeeldend schrijver, die kans van welslagen beoogt, ooit iets uit de lucht grijpt. De lichamelijke omlijning moge hij verwaarloozen, de geestelijke scherpt en punt hij ter verlevendiging van zijne teekening aan. Dat Nicolaas Beets in zijne Nurksen, Stastokken en Kegge's daarop een uitzondering zou gemaakt hebben, acht ik, op grond van bekendheid met Haarlemsche toestanden en Haarlems plaatselijke gesteldheid ten tijde der *Camera*, onaanneemlijk. Schuilt er in de min of meer getrouwe karakter-uitbeelding van bekenden, kennissen, vrienden, verwanten, een zedelijke tekortkoming, dan bewijst dit voor de zooveelste maal, dat het Christelijk zondebegrip niet overeen te brengen is met een onafhankelijk kunstbegrip.

Men moge naar zijne denkbeeldige opvattingen den waren afbeelder zoeken op de duistere paden van het schimmenrijk, - de werkelijke teekenaar teekent niet zonder voorbeelden van vleesch en been. Hoe beter hij slaagt, des te naturalistischer ging hij te werk. Nu komt het er alleen op aan, of over zijn naturalisme een Rembrandtiek licht valt; of hij beschrijft uit lust tot afbeelden of uit de bedoeling te kwetsen; uit helsche of hemelsche nabootsing. Overdrachtelijk

kon Huet van Hildebrand's ‘tijgergenoegens’ spreken; kon ook van Nouhuys, dertig jaar later, van een ‘venijnig addertje’ gewagen, maar eigenlijk moet beider oordeel, dat de zedelijke betrekking van den afbeelder tot de afgebeelden aanduidt, door dat van v. Deyssel worden aangevuld, wil men de *Camera* heeten: een uit een blijen, zijne omgeving minnenden geest gesproten boek, waarin Haarlemsche modellen tot typen zijn verheven.

III.

Haarlem is niet enkel Beets' geboorteplaats, het is de stad gebleven van zijne letterkundige atmosfeer. In Haarlem verrezen al zijne jeugdherinneringen; daar kende bij de plekken, waar hij als jongen bij meester Prinsen school had gegaan en bij Dr. Epkema Latijn had geleerd, waar hij op het Spaarne had geroeid; op de Dreef had gehoepeld; in de duinen geravot, waar hij de diligence op Alkmaar en de schuiten op Amsterdam en Leiden had zien vertrekken en - poëtisch, levenslustig en geestig student - de Damiaatjes had hooren luiden, terwijl verliefde buien van de jonge deerntjes opkwamen. Daar had hij ook op de Groote Markt Bilderdijk zien uitdragen naar de over zijn sterfhuis staande Sint Bavo. Hoe? Hij heeft het den leden van den Haarlemschen Kunstenaarskring, den 7 Juli 1885, meegedeeld in de Groote Kerk zelve, aan het graf van Bilderdijk.

De Haarlemsche Kunstenaarskring, waarvan hij in 1884 eerelid was benoemd, had mèt hem de heeren Vosmaer, Alberdingk Thym, Matthijs de Vries, Ten Brink en A.C. Kruseman uitgenoodigd, teneinde bij het onthullen van een gedenksteen in Bilderdijk's sterfhuis tegenwoordig te zijn. Deze gedenksteen, door den architect van der Steur ontworpen en uitgevoerd door den beeldhouwer A.L. Stracké Fz. - beiden leden van den Haarlemschen Kunstenaarskring - werd op een sein van Beets onthuld. Luister werd aan de plechtigheid bijgezet door de tegenwoordigheid van Burgemeester en Wethouders van Haarlem, maar het schoonste oogenblik van den middag was Beets' rede.

Hij herinnerde zich den Decemberdag van het jaar 1831. Hij zag daar om de geopende groeve Willem de Clercq, H.J. Koenen, J. van Walré, Jeronimo en Abraham de Vries en Da Costa staan en hij hoorde de woorden van dezen laatste langs de gewelven klinken. Had de voorzitter van den Kunstenaarskring gezegd, dat geen vertegenwoordigers van staat of gemeente den dichter de laatste eer hadden bewezen, een kleine, uitgelezen schaar van vrienden en vereerders vergoedde een deel van het gemis. Willem de Clercq had eerst in de kosterskamer gesproken, zooals hij alléén dat kon, in stroomen poëzie, waarvan hij zich later als elk improvisator bijna niets meer herinnerde. Koenen had

wel de eindrijmen opgeteekend, maar van aanvulling der regels moest worden afgezien.

Naar den, door J.H. Krelage bij uitstek verzorgden, krans van bleekroode en witte rozen boven Bilderdijk's graf ziende, zei Beets verder: ‘Bilderdijk zal niet gedacht hebben, dat hem meer dan een halve eeuw na zijn dood zulk een hulde met rozen zou bewezen worden, want hij was niet zacht als de rozen, maar scherp als de puntige doornen van de aloë, ook al bloeide hij meer dan deze en bracht hij in plaats van eens in de honderd jaren elk jaar vruchten voort. Maar in onze dagen zouden Bilderdijk's uitvallen voor *boutades* zijn doorgegaan. In *zijn* tijd werden ze zeer euvel opgenomen, en hoe dat euvel nagewerkt heeft, kan de miskenning bewijzen, waaraan Bilderdijk nog jaren na zijn dood heeft blootgestaan. Er is al wat kruit op dien man verschoten, maar het was... los kruit en heeft zijn roem niet gedeerd. Er zijn al wat fabeltjes over de onhandelbaarheid van dien man verteld en het opmerkelijkst is, dat hij onder menschen van allerlei rang en stand zich vrienden maakte. Hoe lang ook de miskenning dure, ten leste komt de tijd van herstel in rechten’. -

IV.

Hoe kwam het toch, dat Nicolaas Beets, wiens sneldicht ‘de kunst is keur, geen overvloed’, strikte toepassing bij zijn maker vond, ook ten opzichte van feestelijke uitnoodigingen - hoe kwam het, dat de Utrechtsche hoogleeraar zoo grif de noodiging van den Haarlemschen Kunstenaarskring had aangenomen?

Haarlem had zich onder het presidium van Mr. A.J. Jordens, den ijverigen Burgemeester, en Mr. Just Enschedé, den welbekenden archivaris, bij Beets' 70 jarigen geboortedag niet onbetuigd gelaten; de Kunstenaarskring had den feestvierder toenmaals het diploma van eerelid overhandigd. En Haarlem èn het naburige Heemstede stonden bij den schrijver der *Camera* en der *Stichtelijke Uren,* bij den predikant van Heemstede, in een zeer goed blaadje. En toch gaf, bij den zachten drang dezer redenen, de heugenis aan een gewezen dorps- en geloofsgenoot zijner eerste gemeente den doorslag(*). In de 14 jaren van zijn predikantschap te Heemstede is Beets in zijn Bilderdijkvereering niet weinig versterkt door den notaris Jan Dolleman, die voor Bilderdijk's dichtgaaf zulk een zeldzame bewondering had, dat hij zijn levenlang als ontspanningslectuur elken winter de dichtwerken van Willem Bilderdijk opnieuw begon te lezen. Dit was zulk een teere gewoonte bij den forschen notaris geworden, dat hij, na het neerleggen zijner practijk, nog jaren daarmee is voortgegaan. Wel is waar, met eenige wijziging in den tijd.

(*) ‘Wat mij deed besluiten, de uitnoodiging aan te nemen, was ook de herinnering aan uw oom’. (Woorden van Nicolaas Beets aan den voorzitter van den Haarlemschen Kunstenaarskring).

Vroeger begon de notaris zijne Bilderdijk-lectuur den 1sten October en eindigde haar omtrent April. Thans begon hij 1 Januari en staakte tegen Kerstmis, om dan spoedig weer aan te vangen, zoodat men den knorrig-vriendelijken man in zijn boekenkamer zelden anders aantrof dan met een bundel van Bilderdijk.

Boven en naast Bilderdijk erkende hij geen enkel dichter en achter hem een tros zwakke navolgers, met wie een bewonderaar van den reus Bilderdijk de moeite der kennismaking kon nalaten.

Zijn geheugen, gescherpt door herhaalde lezing en geprikkeld door de minzaamheid, waarmee ‘de oude heer Bilderdijk’ hem, den jeugdigen Haarlemschen notarisklerk, vaak had ontvangen, - zijn geheugen was zoo geoefend, dat hij bij elke toepasselijke gelegenheid, soms in het eenvoudigste gesprek, overeenstemmende dichtregelen van den ‘grooten Willem’ uitsprak.

Ik wil niet zeggen, dat Nicolaas Beets, waar het Bilderdijk-vereering betrof, aan de voeten van den notaris heeft neergezeten, - als het op geestelijk neerzitten aankwam, *stond* hij en *zat* de notaris, - doch dat zijne liefde tot Bilderdijk er door versterkt is en hij den machtigen invloed van den meester op voor andere harptonen weinig ontvankelijke harten heeft bespeurd, is zeker.

Niet minder zeker is, dat de leden van den Haarlemschen Kunstenaarskring aan die heugenissen van Nicolaas Beets een der treflijkste momenten van hun leven danken.

V.

De vraag naar den invloed van Nicolaas Beets op taal en letteren is er eene van goeden smaak. Het proza van Nicolaas Beets is het zuiverst en smaakvolste, het bij uitstek Nederlandsche proza, tusschen 1850 en 1900 ten onzent geschreven. Zijne poëzie is lieflijk, vernuftig, deftig; beide zijn de helderste spiegelbeelden van Beets' gekuischten, poëtischen, zachtmoedigen geest. Diezelfde geest deed hem den omgang met menschen kuischen, en bij wie hij - als bij Tony Bergman - zielsverwantschap mocht ontdekken, werd het keurverwantschap. Hij was in den dagelijkschen omgang vooral geen overvloedig prater, noch minder een treurend zedemeester, allerminst een cijferkunstig betooger en in het geheel geen dwingend godgeleerde.

Hij was een schrander, beminlijk-peinzend mensch met den weemoed van een dichter.

F. Smit Kleine.

Fräulein.
Door Mevrouw Ovink-Soer.

Met een van vreugde stralend gezichtje liep Willy door huis, haar kamertje in en uit, onvermoeid trap op trap af, om nu eens wat te halen dan weer ‘beneden’ raad in te winnen bij 't gewichtig werk, dat ze onder handen had: 't pakken van haar reiskoffer.

't Was Willy, of ze vleugels aan de voeten had, zóo lucht en licht zweefde ze op en af, gedragen door haar geluksstemming.

Kon er op heel de wereld wel een benijdenswaardiger menschenkind zijn dan zij op dit oogenblik? Even zat ze neer bij den halfvol gepakten koffer en koelde haar gloeiende wang tegen het koperen beslag.

Neen, 't was geen droom, maar heusche, verrukkelijke werkelijkheid: morgen ging zij met Henk, haar lieven, gullen broer, echt op reis, de grenzen over, 't heerlijk Duitschland in.

Die goeie, goeie Henk! Een tweede broer als hij was met een lantaarntje te zoeken. Van 't oogenblik af, dat hij met verlof uit Indië kwam, was hij alles en álles voor zijn zusje geweest, had zijn persoon, zijn tijd, zijn beurs geheel te harer beschikking gesteld. Hij kon 't zoo hartelijk zeggen: ‘Kom Willy, met wie zou ik mijn spaarduitjes nu liever opmaken dan met jou? We hebben immers maar elkaar?’

Ze waren al vroeg weezen geworden en hadden zich met moeite een bescheiden plaatsje aan 's levens disch veroverd. Willy was slechts een eenvoudig onderwijzeresje en woonde en pension bij een lieve, beschaafde dame, die 't haar veel beter gaf, dan ze 't ergens ánders gehad zou hebben voor den kleinen pensionsprijs, dien ze kon betalen. 't Meisje verdiende net genoeg, om heel zuinigjes rond te komen; van uitstapjes buitenslands was nooit sprake geweest.

Doch met Henks terugkeer uit de Oost schenen de Egyptische vette jaren te zijn aangebroken. Wat moest die jongen zuinig geleefd, zich zelf veel ontzegd hebben, om zulk een dikke kous te kunnen maken. Zijn zuster werd er wel eens verlegen onder, zoo veel als Henk haar liet genieten. En nu zette hij met de uitnoodiging tot dit buitenlandsch reisje de kroon op zijn werk. Willy had mogen kiezen, waarheen ze zouden gaan; en ze wist 't dadelijk wel. Al durfde ze er niet goed voor uitkomen, in haar hart was ze nog dol op de romans van Marlitt.

Zij wilde de plekjes zien, waar: ‘Gravin Gisela’, ‘de Tweede Vrouw’ en de meeste van Marlitt's heldinnen geleefd en geliefd hadden; 't reisgenot zou er door verdubbeld worden.

‘O Henk! als ik 't voor 't zeggen heb, laat ons dan door 't Thüringerwoud dwalen, daar trekt mijn harte heen,’ vleide romantische Willy en Henk stemde dadelijk toe.

Bereisde kennissen hielpen aan goede en niet te dure adressen.

Och, in Duitschland was 't goedkoop reizen, vertelde Clare van Essen (een leerares, die elke vacantie in Duitschland doorbracht) aan gretig toeluisterende Willy. Je deedt er met een mark, waar je in Holland een gulden voor neerlegde. Natuurlijk niet in de eerste badplaatsen, daar was 't schreeuwend duur in 't volle seizoen. Maar op landelijke plekjes, waar je niets van 't mondaine leven merkt, maar volop van de heerlijke natuur genieten kunt, kon je voor weinig geld uitstekend onder dak komen. Zoo had zij 't in Thüringen nergens beter gehad dan te Tabarz, met zijn prachtige omstreken minstens even rijk aan natuurschoon als 't hooggeprezen, doch veel duurdere, Friedrichroda.

Nu, zulk een plekje in 't Thüringerwoud was juist, wat Henk en Willy zochten en zoo had Henk nog dienzelfden avond aan het opgegeven adres geschreven en den hotelhouder van het ‘Schiesshaus’ gevraagd, of hij tegen half Juli twee kamers met balkon of zitveranda voor hem beschikbaar had.

Doch alle kamers in het groote hotel bleken reeds bezet of besproken. De vriendelijke hotelhouder kon tot zijn leedwezen de ‘Holländische Herrschaften’ slechts in een door hem voor 't reisseizoen gehuurde villa twee kamers aanbieden met gebruik eener kleine veranda. Deze villa lag vlak over het Schiesshaus, waar de Herrschaften de maaltijden konden gebruiken. Zij behoefden den weg slechts over te steken.

‘Dat komt me nog al bezwaarlijk voor,’ meende Henk.

Maar Willy praatte alle bezwaren weg en wist zelfs een goeden kant te vinden aan een logies buiten 't hotel, waar 't nu overvol en dus zeker erg rumoerig zou zijn. En wat beteekenden tien, twintig passen naar den overkant, desnoods in den regen?

‘Terwijl tien mark 's daags voor twee personen me al heel billijk lijkt, wanneer de tafel in 't Schiesshaus zoo goed is, als je vriendin zegt,’ besloot Henk. ‘We zullen 't er dus maar op wagen, kind.’

Waarop Willy haar broer om den hals was gevlogen en hem half gesmoord had onder haar dankbare kussen.

Op een mooien Juli-avond reden broer en zuster in een open victoria, gemakkelijk achterover geleund, 't kleine Tabarz binnen, bepaald idyllisch vond Willy. Want bij den ingang van 't dorp had de koetsier een trompet te voorschijn gehaald, waarop hij zuiver en welluidend begon te blazen. In stap gingen de paarden voorwaarts op het bekende: ‘Behüt dich Gott’, dat in langgerekte tonen vol en helder door den

stillen avond weerklonk. 't Was bijna jammer aan te komen, maar daar bogen de paarden reeds het hek van een kleine villa binnen, waar de heer, de vrouw en een boersch dienstmeisje gereed stonden de logés te ontvangen.

Tusschen de Wirtin en Holda, das Mädchen, was niet veel onderscheid te zien. Beiden droegen een bonten boezelaar over het eenvoudig huispakje, de mouwen hoog opgestroopt, terwijl zij vlug en handig de bagage hielpen afladen en binnenbrengen.

Herr Grübel, de huisheer, die er uitzag als een welgedaan herbergier, (de man was wagenverhuurder van zijn ambacht) meende wel driemaal te moeten verzekeren, dat de Herrschaften ‘ein schönes Wetter hatten mitgebracht’.

En primitief als de menschen, waren de kleine in elkaar uitkomende kamers, waar Frau Grübel hare gasten vol trots binnenleidde. De kanten gordijnen voor de vensters gaven een tintje van weelde aan beide vertrekjes, doch overigens... Henk keek een beetje ontsteld rond. Moesten ze hier logeeren op dien naakten bruin geverfden vloer, in die korte smalle bedden, waarvoor de kleine kleedjes van langjarigen dienst getuigden? Maar toen zijn oog op de waschtafel viel, waarop slechts één kannetje water stond, brak de ergernis bij den Indischen gast los.

‘Neen Willy, hier kunnen wij niet blijven. 'k Houd van eenvoud, maar dit is me toch te...’

Willy zocht dadelijk de lichtzij: ‘'t Zal wel schikken, Henk, de menschen zien er zoo gemütlich uit, ze zullen een en ander wel een beetje willen veranderen. Straks ga ik met Frau Grübel spreken. Ze moet ons natuurlijk flinke waschstellen bezorgen; ik heb een fonteintje in de gang gezien, dus water kunnen we genoeg krijgen.

Kijk eens, nu neem jij de voorkamer; die komt op 't verandatje, (ons zitvertrek) uit; de achterkamer niet. Ik ben langer aan mijn toilet bezig, dus dit is best zoo geschikt. Als je klaar bent met kleeden, tik je maar even aan mijn deur, dat is dan een sein, dat ik door je kamer kan gaan, om in ons woonvertrek te komen.’

‘Heel aardig bedacht, Willy, maar je hebt in jou kamer geen behoorlijken spiegel, want dat scheerspiegeltje boven de waschtafel telt niet mee.’

‘Doch een breede rustbank en een flinke groote kast om mijn japonnen in te hangen. Kom Henk, mijn hokje thuis is niet half zoo groot als deze kamer.’

‘Nu, ik voorspel, dat 't vreeselijk behelpen zal worden op deze manier, en daar heb ik niets geen zin in. 'k Ga er straks direkt met den hotelhouder over praten, zulk logies had hij ons niet mogen aanbieden.’

's Middags maakten broer en zuster kennis met den eigenaar van 't Schiesshaus, die, met echt Duitsche beminnelijkheid, dadelijk tegemoet kwam aan hunne wenschen.

Natuurlijk konden ze kamers in het hotel krijgen, zoo spoedig er plaats was. Hij verwachtte de afreis van een familie in het begin der volgende week. Die had mooie balkonkamers in gebruik; hij zou de ‘Holländische Herrschaften’ dadelijk waarschuwen, als de vertrekken open kwamen.

‘Laat ons 't dus tot zoolang maar voor lief nemen met ons primitief kasteel bij Grübel’, schertste Willy. ‘'k Wed, dat die goeie Frau Grübel al voor waschgerei gezorgd zal hebben. Zij wilde er dadelijk op uitgaan’. En dat was ook zoo. Op de waschtafels pronkten nu twee groote lampetkommen en op den vloer drie of vier kannen van verschillend model. Eén geleek sprekend een gewone melkkan, doch alle waren vol helder water en er stonden nu ook flinke toiletemmers.

‘Die kannen moet Holda maar onder de tafel zetten, anders krijgen we hier nog een overstrooming’, raadde Henk. ‘'k Zie in jou kamer nergens een lamp. En jij?’

‘Neen, maar wel een electrische schel. Dat is bepaald grandioos in deze omgeving.’

Op 't ‘Geklingel’ kwam Holda.

‘Eine Lampe? Ach nein, die giebt's nicht.’ De Herrschaften konden misschien een klein staand lampje krijgen en ze zou ook voor kaarsen zorgen.

‘Al klaar’, besliste Willy, ‘ik behoef in de “Sommerfrische” geen toilet te maken, en als we met slecht weer binnen moeten blijven, dan stelt jou kamer ons lees- en speelsalon voor. Jij hebt een prachtige hanglamp. Maar, Henk, we blijven zoo lang mogelijk buiten en leven in 't bosch. Heb je wel gezien, dat we er zóó in kunnen stappen? 't Is vlak over onze deur. Hoe Goddelijk!’

't Was onmogelijk om Willy's opgewekte stemming niet te deelen. Zij trok Henk mee naar buiten en toonde zich als een kind zoo blij over al het mooie en nieuwe om zich heen. Wist Henk 't wel? Nu liepen ze in 't Thüringer woud, door heel de wereld beroemd om zijn liefelijkheid. Wat een dennen! Zulke hooge, slanke zuilen zag je nooit in Holland.

Jammer dat 't al zoo vroeg donker werd. Morgen vroeg op, en dan wandelen, wandelen, de wereld uit.

‘We schijnen niet de eenige logés te zijn van de familie Grübel. Ik heb twee kleine meisjes buiten zien komen met lange, blonde vlechten, en een Fräulein duwde nummer drie in een kinderwagen voort,’ vertelde Willy den volgenden morgen, terwijl ze met Henk knusjes zat te ontbijten in hun kleine veranda.

Met twee stoelen en een rond tafeltje was dit plekje bijna geheel gevuld, maar Willy had toch nog een leunstoel in een hoekje weten te wringen voor Henk, om gemakkelijk in te zitten, als hij zijn courant las. Die Indische menschen waren zoo verwend.

‘Vooral als officier op expeditie,’ lachte Henk.

En was 't hier nu niet echt gezellig, vriendelijk en vroolijk? Wat zag 't ontbijt er lekker uit. Goudgele honing, prachtige eieren en geurige stukjes boter naast dien overvloed van bruine broodjes. Alles even lekker. Die mooie, witte kippen moest ze eens gauw voeren; die hadden voor de versche eieren gezorgd. 't Was hier echt landelijk, heel en al buiten, een echt verrukkelijk plekje.

‘'k Voel me net als “prinses Geluk” uit 't sprookje’, verklaarde Willy, ‘en zou wel aldoor willen zingen, om mijne vreugde uit te jubelen.’

‘Dus heb je goed geslapen in het kleine bed?’

‘Als een roos. En jij Henk? Miste je je koude bad niet erg?’

‘'k Heb al Holda's kannetjes leeg gemaakt.’

‘'k Hoorde je plassen. Zeg, Henk, die Holda is een onvervalscht Thüringer kind. Zij heeft nooit een stap verder gezet dan Tabarz. 's Winters blijft ze bij haar ouders thuis in een dorpje hier in de buurt, maar als de vreemdelingen komen, gaat ze geld verdienen in de Sommerfrische. Frau Grübel is haar tante en heel goed voor haar, doch ze moet hard werken.

'k Moet telkens om die Holda lachen. Ze kan zoo naief zeggen: “Das giebt's nicht,” als ik om de eenvoudigste dingen vraag, net of ze zeggen wil: “daar kan je best buiten.” Een nachtlichtje? “Giebt's nicht.” Spreien op de bedden? “Giebt's nicht.”

'k Verdenk er Holda sterk van, dat ze nooit een ander boek inkijkt dan haar gebedenboekje. Maar ze maakt den indruk van een braaf, fatsoenlijk meisje met haar mooie, trouwhartige oogen. Ik heb zoo 't gevoel, Henk, dat we hier bij goede, eerlijke menschen zijn.’

‘Ja maar, kind, geld en dingen van waarde moet je toch goed achter slot houden; laat maar niets slingeren.’

‘'t Zal een heele toer voor me zijn,’ zuchtte Willy. ‘Thuis staan al mijn schatten open en bloot; ik vergeet altijd mijn kast te sluiten.’

‘Wen je die slechte gewoonte hoe eer hoe liever af, Juffertje. Als we de volgende week naar het hotel verhuizen, mag je heusch wel dubbel voorzichtig zijn. Daar loopt me zoo wat uit en in per dag. 'k Geloof, dat er op 't oogenblik wel tweehonderd logés zijn. En zet nu vlug je h*o*ed op, dan gaan we er op uit.’

En nu volgden dagen van onafgebroken genot. Meest altijd met hun beiden dwaalden Willy en Henk dag aan dag door de heerlijke omstreken, nooit bang te verdwalen. De vele wegwijzers hielpen ten slotte steeds 't goede pad weervinden. Willy beweerde, dat men hier altijd door kon loopen, zonder vermoeid te worden. Schaterend van overmoed rende zij hoogten op en af en hing zich dan hijgend aan Henks arm, om op adem te komen. Ze kwamen bijna geen menschen tegen zoo diep in het woud; af en toe een vrouwtje met kersen of

boschbessen, van wie ze vruchten kochten, die ze maar ongewasschen opaten, als ze geen beekje of plas in de buurt zagen.

Was dit wel 't geval, dan wipte Willy vlug op een steen, die boven 't lustig ruischend water uitstak, en wiesch de kersen met veel gelach en gemors. Wat nood; de even nat geworden schoentjes waren gauw genoeg weer droog.

Henk verheugde zich in Willy's zorgeloos blij genieten. Ze had geen oogen genoeg, 't stadskind, voor al 't schoone rondom hen. Telkens moest ze Henk opmerkzaam maken op nog mooier boomgroepen, rijker, voller tinten in het weelderig groen.

Wat was 't aardig, zoo af en toe die van dennestammetjes vervaardigde deuren door te gaan, die de boschpaden zoo geheimzinnig afsloten, om de herten binnen eigen terrein te houden.

Willy hoopte vurig eens een hert te zien, daar ergens ver omhoog, waar 't dier zich toch veilig kon voelen buiten hun bereik, doch nooit vertoonde er zich een.

‘Die verbergen zich natuurlijk. 't Is hun nu veel te onveilig met al die menschen in 't bosch,’ legde Henk uit. ‘'s Winters zijn ze heel tam; de honger drijft ze naar beneden. Dan krijgen ze voeder uit de groote voorraadschuren en verzamelen zich daar in heele kudden. Onder de sneeuw vinden ze niet veel.’

‘Hé, als die groene dennen zwaar met sneeuw beladen zijn, moet 't hier ook prachtig wezen, net een betooverd woud,’ meende Willy. ‘Holda vertelde mij, dat het 's winters geducht koud is in Thüringen. Die niet noodig uit moet, blijft thuis, want de adem bevriest bijna tegen den doek om 't hoofd. Daarom zijn de venstertjes zeker zoo grappig klein in de boerenhuizen. 'k Denk dat de menschen daar 's winters achter zitten te dommelen en op hun groote steenen kachels kruipen.

Dat kunnen we ons nu niet voorstellen in dezen heerlijken zomertijd. Och, Henk, dat 't zoo weinigen gegeven is te genieten van deze mooie natuur.’

Ze maakten dien dag een uitstapje naar Walthershausen, waar zij, met 't oog op den verren afstand, zouden blijven eten.

Wat een oud, oud stadje was dat Walthershausen, door den tijd vergeten.

Achter de kleine raampjes der dichtgesloten huisjes vertoonde zich geen mensch. Een oud mannetje sjokte de groote markt over, en twee kleine jongens op bloote voeten scholen verlegen weg voor de vreemdelingen met bergstokken.

‘Heel Walthershausen schijnt wel ingeslapen op deze drie na,’ riep Willy vroolijk. ‘O Henk, wat moeten de menschen hier vervelend zijn.’

‘Ja, Walthershausen lijkt me alleen belangwekkend vanwege zijn ouderdom; de lange wandeling nauwelijks waard. Ben je moe, zus?’

‘Neen, dat schikt nog al, maar wel heb ik een reuzenhonger.

'k Hoop, dat we in 't hotel wat lekkers krijgen.' Doch dat viel treurig tegen. 't Menu, dat hun in 'Hotel Herzog Ernst' werd voorgezet, was meer dan slecht, oneetbaar bijna door het rookerige vet, waarmee alle spijzen bereid waren.

Als eene 'echt Thüringer Speise' bood de kelner bij het uitgekookte vleesch in ganzenvet gestoofde kool aan met anijszaad gekruid. Henk had aan de lucht alleen al genoeg, maar Willy tastte dapper toe 'door honger gedreven,' als ze beweerde. Doch ze gaf de poging al spoedig op, de 'Leibspeise' der Thüringers was al te afschuwelijk.

Even hongerig als ze hadden aangezeten, stond het tweetal van tafel op. Maar wie telt zulke kleinigheden op reis? In 't Schiesshaus kon men de geleden schade inhalen. De hotelhouder had een verrassing voor hen. Als de Herrschaften dit verlangden, konden ze binnen enkele dagen kamers in het hotel betrekken. Wilden ze deze nu soms even in oogenschouw nemen? En Herr Eckharti wipte vlug de trap op, en bracht broer en zuster in twee achterkamers van het huis met een mooi balkon langs de geheele breedte van beide.

Maar Henk en Willy volgden niet zoo enthousiast, als zij den eersten dag gedaan zouden hebben.

Ze waren nu gewend aan hun eenvoudige frissche vertrekjes, met de veranda aan den grooten weg, waar men zoo gezellig zat. Altijd was er wat te zien. Af en aan rijdende omnibussen of rijtuigen brachten logés voor 't Kurhaus, vlak naast villa Grübel gelegen. Den heelen dag drentelden grappig toegetakelde toeristen voorbij, die meenden, dat 't leelijkste en meest oudmodische nog goed genoeg was, om in de Sommerfrische af te dragen. Een heel enkelen keer passeerde een elegant gekleede dame of deftig heer, doch dat waren dan ook vast en zeker geen Duitschers. 's Avonds kwamen de kudden van de weiden, van verre hare komst reeds aankondigend door de helder, klingelende klokjes aan den hals. De oude herder en zijn leelijke, slimme hond hielden de dieren goed in bedwang. Wilde er een den berm op, om in 't winkeltje van 'Herr Lillpopp' rond te snuffelen, dadelijk werd hij teruggejaagd. In dat kleine winkeltje, vlak over hun veranda, liep het den heelen dag in en uit.

De eigenaar woonde in Walthershausen en deed elken dag de uren verre wandeling twee keer. Want 'der Laden am Walde' bestond slechts uit één vertrekje, opgevuld met snuisterijen, die de vreemdelingen gaarne als souvenir van de reis mee naar huis namen.

En hier aan de achterzijde van 't hotel zag men natuurlijk niets van den grooten weg. 't Breede balkon van deze bovenkamers gaf slechts uitzicht op de toppen der boomen in den tuin, en de kamers zelve waren ook zoo veel mooier niet dan in Villa Grübel.

Besluiteloos zagen broer en zuster elkander aan en spraken met 'Herrn Eckharti' af, hem hunne beslissing den volgende morgen mee te deelen.

Toen zij in hun aardig verandatje samen overlegden, besloten ze maar te blijven, waar ze waren. Ze zaten hier rustig gelijkvloers, de huismenschen waren voorkomend en gedienstig, kwamen hunnen wenschen zooveel mogelijk tegemoet. Wat waren daarbij kleine ergernissen, als de wel wat groote zuinigheid van Frau Grübel op schoon linnen of gebrek aan glans op de schoenen? 't Was te overkomen, dat Holda trouw vergat stof af te nemen en de vloeren meer dweilde dan volstrekt noodig was, bij welke gelegenheden ze overgul met 't water plaste.

Van de medelogés in de villa: een dame met drie kinderen en een Fräulein, hadden broer en zuster ook in 't geheel geen last. Een enkelen keer hoorden ze 't jongste kindje wel eens schreien, doch dat duurde gewoonlijk maar even. De zusjes hielden het bijna altijd zoet.

Willy had al gauw vriendschap gesloten met de beide blondjes en zich Fräulein ook een beetje aangetrokken.

'Och Henk, ik heb heusch meelij met dat jonge meisje,' zei ze, 'ik zie haar altijd maar achter die kinderen aanloopen en met dat zware Liselotje sjouwen. Wat een saai leven heeft zoo'n Fräulein toch, en ze is misschien nog jonger dan ik. Eergisteren vertelde ze me half schreiend, dat ze niets gelukkig is.'

'Hoe kwam je zoo met haar te praten, kind?'

'Wel, zooals je weet, bleef ik Woensdag met hoofdpijn thuis, en toen ze me met een doek om 't hoofd in de waranda zag zitten, kwam ze even vragen of ik erge pijn had; dan wilde ze me haar migrainestift brengen. Nu, zoo kwamen we in gesprek van 't een op 't ander.

Fräulein vertelde, dat ze al vroeg haar eigen brood had moeten verdienen. Haar ouders waren beiden dood, broers of zusters had ze nooit gehad. Eigenlijk was er niemand op de heele wereld, die haar nà bestond of zich om haar bekommerde. "Die gnädige Frau" hield haar natuurlijk op een afstand en de kinderen hadden zich niet bizonder aan haar gehecht; behalve Liselotje, dat was een engeltje. 'k Had toch zulk een meelij met die stumperd, Henk; ik voelde me zoo rijk naast haar,' en Willy zag haar broer met dankbare liefde aan.

''k Hoop, dat jij niet zoo gul bent geweest met 't vertellen van je levensomstandigheden, Wil,' merkte Henk op. 'Die Fräulein kan een best, braaf mensch zijn, mij bevalt ze niet erg. Haar oogjes staan zoo scheef en kijken zoo sluw. Ze maakte bepaald een ongunstigen indruk op me, toen ik haar onlangs eens goed opnam. En ik vond haar ook erg snauwerig tegen dat "engelachtige" Liselotje. De zusjes waren er toen niet bij, om aan mama over te vertellen, hoe ze 't kind meetrok.'

'Kom Henk, je bent bevooroordeeld. Alsof een mensch 't helpen kan, wanneer hij leelijk is, zooals die arme Fräulein. Wees maar niet bang, dat ik haar tot mijn boezemvriendin zal maken, al heb ik zielsmeelij met de stakkerd, die zonder liefde door 't leven gaat. Ze is bijna altijd alleen. Wat heeft ze nu aan die kinderen? Wanneer Mevrouw met de grootere meisjes naar 't Schiesshaus gaat, moet zij bij 't kleintje

blijven, of omgekeerd op Lili en Bertha passen, als Mevrouw met Liselotje speelt of wandelt. De kinderen mogen nooit verder gaan dan de “Wiese” of vlak vóór in 't bosch. Liselotje slaapt dan in den wagen en de twee blondjes liggen in een hangmat. Fräulein zit er landerig bij en verveelt zich dood natuurlijk. Ze klaagde, dat ze zoo niets te lezen had. Toen heb ik haar een roman van Viebig: “Das schlafende Heer” geleend, waar ze dol blij mee was.’

‘Was bekommt man nicht zurück? Ausgeliehene Bücher,’ declameerde Henk. ‘Pas maar op, dat Fräulein je je boek teruggeeft. O jij sentimenteeltje, je zoo te laten inpakken door het Jufje met de sluwe oogjes. 'k Wed, dat je haar graag eens op een wandeling mee nam, maar Henk is er ook nog.

'k Heb een nieuwen tocht op 't oog voor vanmorgen, Wil, maar 't is een verbazende klimpartij: over den Guckelhahnsprung naar de Hexenbank, waar 't uitzicht in 't dal meer dan mooi moet zijn.’

Willy was dadelijk klaar. Henk vond haar een gezellige reiskameraad, onvermoeid, nooit klagend over de warmte of den afstand op schaduwlooze wegen. Geen pad was haar te steil of te hoog, en daarbij genoot ze steeds zoo echt kinderlijk opgetogen.

Maar zoo verrukt als nu, terwijl ze nog hijgend van het voortdurend stijgen 't doel van den tocht eindelijk bereikt hadden, was Willy nog nooit geweest.

Voor dit goddelijk mooie uitzicht had zij den zwaren klim naar de Hexenbank wel twee keer willen doen, betuigde 't jonge meisje.

Van de hoogte, waarop ze stonden, omvatte 't oog de wijde, alom bezonde vlakte, diep in 't dal, waar de kleine dorpen als kiekens onder de vleugels der kloek tusschen de bosschen kwamen uitkijken. Hier een torenspits, daar een rood pannendak, ginds een complex van met riet gedekte hutjes, waar, een zilveren lint gelijk, een beekje langs stroomde.

En wat al verschil van tinten en kleuren! De blauwzwarte bosschen tegen den bebouwden rug der bergen, waar de rogge goud glansde naast 't groene vlas en 't donkere loof der aardappelvelden.

Willy kon haast niet scheiden van 't prachtig panorama, veel mooier dan dat op den Inselberg, waar de zware nevels naar 't uitzicht lieten raden, er slechts af en toe een glimp op vergund hadden. ‘Daar waren we ook met zulk een groot gezelschap, niets prettig. 'k Geniet altijd 't meest, als we maar met ons beidjes zijn, Henk. De meeste menschen bluffen, dat ze zoo goed loopen kunnen, maar onderweg, na een paar uur, begint 't gepruttel al over de warmte en 't lange eind terug. Zoo gaat 't plezier van de wandeling af.’

Misschien wel, omdat ze buiten 't hotel logeerden, hadden broer en zuster zich weinig bij de andere families aangesloten. Alleen met Willy's buurvrouw aan de table d'hôte, een deftige, oude dame uit Eisenach, hadden ze nader kennis gemaakt en menig prettig uur samen door-

gebracht in den lommerrijken hoteltuin, waar men des avonds heerlijk zitten kon.

't Was overigens een aanhoudend komen en gaan in het Schiesshaus.

De Duitsche dame met de blonde kindertjes scheen echter de geheele vacantie bij de familie Grübel te zullen blijven.

Willy maakte dikwijls een praatje met Mevrouw Nörlitz en zocht in de gunst te komen bij het kleine Liselotje, dat erg eenkennig bleef en ook niet veel van Fräulein moest hebben.

Willy had met Fräulein te doen, als mevrouw zoo strak en afkeurend kon kijken, wanneer de kinderjuffrouw niets van 't kind gedaan kon krijgen en dit absoluut niet met haar mee wilde.

‘Misschien knijpt ze 't wurm wel, als ze er alleen mee is’, veronderstelde Henk, ‘en wil 't schaap daarom niets met haar te doen hebben.’

Willy noemde dit een schandelijke veronderstelling en zag 't tengere meisje meewarig na. Fräulein had heden weer den heelen dag met de kinderen gesjouwd, terwijl zij met Henk den beroemden rijtoer maakte: Liebenstein, Alterstein, Winterstein. In Alterstein hadden zij den tuin van het hertogelijk slot bewonderd, die met zijn prachtigen aanleg: de bloemenbedden één weelde van schitterende kleuren, de heerlijke vijvers, beschaduwd door zware boomen, waaronder 't koel en zalig wandelen was, een plekje scheen, zooals Eden geen heerlijker had kunnen aanwijzen. En toen die lange rit door 't stille woud; 't was een dag van onafgebroken genieten geweest.

Fräulein had zich intusschen op een kinderfeest vermaakt. Eerst moest zij zich reppen en haasten voor Lili en Bertha, die wat laat bedachten, dat zij, als de andere kinderen, kransjes in het haar wilden hebben. Toen waren alle met Liselotje in den wagen, naar de ‘Wiese’ gegaan, waar 't vreeselijk vol en warm was geweest. De kinderen voelden dit niet, maar Fräulein, die voortdurend haar schaapjes in 't oog moest houden, zuchtte er onder.

‘'k Kon mijn plezier wel op van middag,’ klaagde zij aan Willy, ‘de Wiese leek wel een gloeioven; ik had op 't laatst geen drogen draad meer aan 't lijf. En de kinderen werden ook moe en lastig. 'k Kon ze bijna niet voortkrijgen. Die gnädige Frau was boos, dat we zoo laat thuiskwamen.’

Willy vertelde maar niets van haar genotrijken dag; dat zou te pijnlijk zijn geweest om aan te hooren voor arme Fräulein. 't Was wel ongelijk verdeeld. Waarom had zij zoo veel en de ander zoo heel weinig? Kon ze haar maar eens een genoegen aandoen. En vriendelijk stelde ze voor: ‘Zullen we straks wat op een bank in 't bosch gaan zitten en naar de muziek in het Kurhaus luisteren, Fräulein?’

‘Ach, das ist ja freundlich von Ihnen,’ gaf het meisje opgetogen ten antwoord.

‘'k Zal de “gnädige Frau” vragen of ik mag.’

En Willy dacht alweer: wat is die toch te beklagen! Zich altijd gebonden te voelen; nooit eens vrij te zijn.

Henk zat zijn courant te lezen, hij hield niet van muziek. Maar Willy, die er dol op was, had niet veel gelegenheid tot luisteren, Fräulein scheen 't heerlijk te vinden haar hart eens te kunnen uitstorten. Zij praatte onafgebroken door en vertelde haar geheele levensgeschiedenis.

Henk zou al gauw hebben opgemerkt, dat er weinig Wahrheit en veel Dichtung in deze verhalen was. Een en ander klopte lang niet altijd met elkaar; in den ijver van 't vertellen sprak Fräulein zich zelve nog al eens tegen.

Maar argelooze Willy lette er niet op. Vol deernis en meegevoel volgde zij 't verhaal der droeve levenservaringen van dit twee en twintigjarig meisje. Onwillekeurig vergeleek zij telkens haar eigen lot met dat van haar gezellin, die alleen op de levenszee moest rondzwalken, terwijl zij een prettig, rustig thuis bezat en zich zoo veilig geborgen wist in haar broeders liefde.

‘En ik zal tot mijn dood wel zwervend blijven,’ besloot Fräulein zuchtend hare meedeelingen, ‘van den een naar den ander gaande, om net zooveel te verdienen, dat ik er 't leven bij houd. Hoe zou ik van mijn armzalig loon iets voor mijn ouden dag kunnen besparen?... O, rijk te zijn, geld te bezitten, wat moet dat zalig zijn. Grooter geluk bestaat er niet op de wereld.’

‘Wel neen, gezond en tevreden zijn, is oneindig meer waard,’ meende Willy te moeten opmerken.

Doch Fräulein schudde het hoofd. ‘Geef mij maar geld, veel geld, en ik verlang niets meer.’

Willy zag de kleine, bruine oogjes schitteren en dacht op eens: Henk heeft toch gelijk, Fräulein maakt bepaald een ongunstigen indruk af en toe, zij gelijkt nu net een gulzig, boosaardig aapje.

Dadelijk verweet zij zich die onvriendelijke gedachten. Hoe zou zij zelve oordeelen, als ze in Fräuleins plaats was? En ze besloot zich 't beklagenswaardig schepseltje zoo veel mogelijk aan te trekken den korten tijd, dien ze nog te Tabarz bleven.

Toen zij den volgenden dag met Henk in Friedrichroda cadeautjes kocht voor tantetje thuis en haar vriendinnen, zocht ze een handschoenenhaakje met mooi agaten heft uit voor Fräulein. Die arme ziel kreeg nooit eens een presentje, zij wilde haar den laatsten dag met dit souvenirtje verrassen.

‘'t Is jammer, Wil, dat de koek haast op is,’ zei Henk dien avond. ‘Maandag begint je school weer, hé kind? en bovendien raken we door 't reisgeld heen.’

‘'k Kan jaren lang op 't genot van deze weken teren,’ sprak Willy dankbaar. ‘'t Is eigenlijk te veel geweest, Henk.’

‘Niets te veel en aan jou te over besteed, zusje; we zouden de pret kunnen besluiten met een laatsten mooien rijtoer naar Eisenach, om 't Annathal met de beroemde “Drachenschlucht” nog even te bekijken. Haal mijn portefeuille eens, Wil, dan zal ik nazien, hoe ver de duitjes strekken.’

Willy had Henk de portefeuille in handen gegeven en wilde een stoel aan tafel bijschuiven, toen een luide uitroep van Henk haar deed schrikken. ‘Willy, kind, daar begrijp ik niets van. Al 't papieren geld is verdwenen.’

‘'t Is niet waar, Henk,’ riep zijn zuster ontsteld.

Maar hoe ze de portefeuille ook schudden en alle vakjes doorzochten, 't geld bleef spoorloos verdwenen. Willy was veel meer ontdaan dan Henk, die heel kalm bleef. Hij had, secuur als hij was, steeds zijn dagelijksche uitgaven opgeteekend en een paar keer 's weeks zijn kas opgemaakt.

‘Eergisteren was 't geld er nog,’ verzekerde hij. ‘'t Moet uit de portefeuille gevallen zijn en tusschen boeken of couranten geraakt. 't Is veel te veel om zoo maar weg te raken, liefst 250 Mark.’

En nu gingen beiden aan 't zoeken, Henk zorgvuldig en bedaard, Willy erg zenuwachtig, de tranen bijna in de oogen.

't Geld was steeds in den koffer geborgen geweest, veilig achter dubbel slot.

Eigenlijk had geen van beiden nog aan diefstal gedacht; Holda, de huismenschen, zij zagen er allen uit als de verpersoonlijkte eerlijkheid.

Eindelijk, na urenlang vruchteloos zoeken, gaven broer en zuster 't voor dien nacht moedeloos op.

‘Laat ons nu gaan slapen,’ zei Henk zuchtend, ‘morgen komt er weer een dag.’ Maar Willy sloeg berouwvol de armen om zijn hals en bekende schreiend: ‘Henk, ik moet je nog even zeggen, dat ik vast geloof, eergisteren den sleutel op den koffer te hebben gelaten. 't Geld is zeker gestolen en dan is 't mijn schuld.’

‘Kom, lieve meid, maak je maar niet overstuur. 'k Zou in dat geval niet minder schuld hebben, want dan ben ik ook veel te goed van vertrouwen geweest. 'k Had de duiten bij mij moeten houden.’ Doch Willy bleef vol gewetenswroeging.

O lieve Hemel! al dat geld weg; 't was om wanhopig te worden. Ze hoorde Frau Grübel op de gang en moest haar 't akelig nieuws vertellen.

De goede vrouw luisterde geheel ontdaan toe. Haar man, Holda, de twee zoontjes, allen kwamen toegeloopen en stonden verschrikt om Willy heen. Herr Grübel toonde zich hevig verontwaardigd. ‘Wij wonen nu reeds vijf jaar in dit huis en er is nog geen speld verloren gegaan,’ verzekerde hij met beminnelijke overdrijving. ‘Wat 't huis verliest, geeft 't huis terug. Das Geld muss wieder kommen.’ Bekommerd 't hoofd schuddend, beaamde Frau Grübel haar mans woorden, Holda

zag bleek en zei geen woord. 't Arme kind verbeeldde zich, dat men haar voor de dievegge hield en toen zij Willy even alleen sprak, kon zij zich niet inhouden en riep, de eerlijke oogen vol tranen: ‘Ach, gnädiges Fräulein, geloof toch niet, dat ik 't geld heb weggenomen; ik zou mijn ouden vader niet meer onder de oogen durven komen, als ik een dievegge was, 'k heb 't waarachtig niet gedaan.’

Willy had maar werk de arme meid te verzekeren, dat haar broer en zij Holda's eerlijkheid geen oogenblik in twijfel hadden getrokken.

De volgende morgen ging voorbij met hernieuwd vruchteloos zoeken. Herr Grübel kwam al vroeg onder de veranda.

‘Ich hab' meinen Verdacht,’ fluisterde hij geheimzinnig. ‘Warten Sie nur, die Polizei wird gleich kommen.’

't Nieuwtje was nu door 't heele huis. Frau Nörlitz, de Duitsche dame, sprak er Willy over aan, en even later voegde Fräulein zich bij haar.

‘Ik ben ook bestolen,’ vertelde ze verdrietig. ‘In mijn laden lag al mijn goed door elkaar. De vijftig mark, die ik bezat, zijn weg en mijn gouden broche ook.’

‘Die kon U evengoed in 't bosch hebben verloren, zei u straks,’ voegde Frau Nörlitz, met iets koel terugwijzends in haar houding, Fräulein toe.

‘Ach ja, gnädige Frau, aber das Geld muss gestohlen sein.’

Willy beklaagde Fräulein, Henk meende: ‘t Kon best een verzinseltje zijn; 't mensch bleef merkwaardig kalm onder 't verlies van die vijftig mark, die voor zulk een arme kerkrot als zij een heele schat moest wezen.’

Willy raakte ook een beetje in twijfel. Wilde Fräulein zich interessant maken? Ze hoorde vreemde dingen betreffende het meisje van Frau Grübel. Fräulein zat dikwijls in de keuken en bleek de familie daar allerlei leugens opgedischt te hebben. Zoo had ze de Grübel's wijsgemaakt, dat ze al lang bij Frau Nörlitz in betrekking was, en Frau Grübel had van de gnädige Frau zelve gehoord, hoe deze Fräulein pas een maand geleden in dienst nam. Dan had Fräulein steeds beweerd, dat ze geen cent bezat en op haar eerste loon wachtte, om zich nieuw ondergoed aan te schaffen. Dit had ze dan ook gedaan en Frau Grübel hare inkoopen laten zien met de verzekering, dat al haar geld schoon op was. Ze had zelfs nog een mark van haar geleend. Waar kwamen dus die *z.g. gestolen* vijftig mark van daan? Dat wilde Frau Grübel wel eens weten. Fräulein loog en knoeide, dat leed geen twijfel.

't Was ellendig, dat er in hun huis gestolen was. Die smet lag nu op hun dak en haar man was er woedend over. Fräulein had de mogelijkheid geopperd, dat een: ‘Beerenfrau’ stil binnen geslopen zou zou en haar slag geslagen zou hebben? Onzin, dat durft zulk een arme sukkel niet; de dief zat in huis, das war gewiss.

‘O Henk, ik maak uit alles op, dat de Grübel's Fräulein voor de dief houden,’ en Willy kwam ontsteld bij Henk binnen. ‘Ze zeggen 't niet in ronde woorden maar.....’

Henk haalde de schouders op. ‘Geloof maar vrij, dat we dan de marken niet terug zien. Die Fräulein ziet er mij gewikst genoeg uit, om stevig vast te houden, wat ze eens in handen heeft gekregen. Maar daar komt een dikke meneer aan en hier recht op af; dat is zeker de Polizei.’

De zware, breede Duitscher klopte aan de deur en maakte zich bekend als ‘der Herr Wachtmeister,’ die den diefstal kwam onderzoeken. Met een wijs gezicht luisterde hij naar Henks uiteenzetting van 't geval, bekeek het slot van den koffer en ging toen naar de kamer aan de achterzij van 't huis, waar Fräulein met de kinderen sliep. Hier hoorden Henk en Willy hem eerst kalm, doch al spoedig zeer heftig praten, alsof hij zich hoe langer hoe meer opwond en steeds woedender werd. Bedeesd klonk de stem van Fräulein er tegen in.

Even later werd er hard aan hun kamerdeur geklopt en leidde de Wachtmeister Fräulein bij broer en zuster binnen. Hij gelastte 't meisje bij den koffer neer te knielen en zeide: ‘Toon nu eens heel gauw, hoe u 't slot heeft opengekregen en waar het gestolen geld lag.’

Doodkalm bleef Fräulein staan. Haar stem klonk een beetje schreierig, maar zij zag er volstrekt niet ontdaan of verlegen uit, evenmin woedend of verontwaardigd, dat men haar van den diefstal verdacht.

‘'k Ben hier nooit geweest, ik heb dezen koffer nooit gezien,’ betuigde zij twee, drie keer achtereen, ‘en ik heb ook geen geld weggenomen, waarlijk niet.’

‘Die Polizei’ werd hoe langer hoe heftiger en boozer. Fräulein bleef volmaakt kalm. Henk hield haar goed in 't oog, maar 't strakke gezichtje raakte geen oogenblik uit de plooi. Ze keek een beetje verlegen, speelde met haar zakdoekje en gaf steeds 't zelfde antwoord:

‘Ich bin niemals hier gewesen.’

‘Straks kom ik nog eens terug, mijnheer,’ sprak de Wachtmeister, zich tot Henk wendend, en tot Fräulein, die de kamer wilde verlaten: ‘Neen, u gaat met mij mee, u moet alles voor mij open maken.’

Willy wrong haar handen en snikte 't uit. ‘'k Hoop om 'k weet niet wat, dat dat arme schepsel geen dievegge is,’ riep ze diep ontroerd. ‘God, Henk, denk toch eens aan, dan komt ze in de gevangenis en is voor haar leven ongelukkig.’

Maar dien dans ontsprong Fräulein vooralsnog. Na een half uur kwam ‘der Wachtmeister’ meedeelen, dat hij geen plekje in Fräuleins kamer ondoorzocht had gelaten. Ze was zelfs aan den lijve gevisiteerd, doch men had niets verdachts kunnen vinden.

‘Ik houd haar voor een lichtzinnig vrouwspersoon, op wier moreel gedrag veel valt aan te merken,’ zei hij. ‘De aan haar gerichte brieven, die ik inzag, zou ik mijn dochter niet graag in handen geven. 'k Houd

mij echter overtuigd, dat ze uw geld niet gestolen heeft.' En met de belofte, dat hij de zaak ter harte zou nemen, verdween de politieman.

''k Dacht wel, dat die Grobian niets vinden zou,' sprak Henk. 'Nu houdt hij 't meisje voor onschuldig, omdat hij niets heeft kunnen vinden. Alsof dit iets beteekent. Fräulein zal, stel dat ze gestolen heeft, den buit wel secuur in veiligheid hebben gebracht. Ze ziet er heusch niet naar uit, om zich te laten "einschüchtern" door zoo'n lompen onbehouwen vlegel, die haar met vloeken en dreigementen tot bekentenis zoekt te dwingen.'

'Geloof je dus toch, dat Fräulein 't gedaan heeft, Henk?'

''k Zou haast zeggen: wie anders?' Maar hij zweeg onthutst, want er werd getikt en Fräulein stak haar hoofd om de deur.

'Mag ik u even spreken?' verzocht ze, kalm plaats nemend op den stoel, dien Willy voor haar bij schoof.

En zich tot Henk wendend, 'u heeft zeker wel gehoord, dat de politie niets bij mij heeft kunnen vinden? 'k Heb al mijn laden moeten uitpakken, ieder doosje open maken. Die kerel heeft mij zelfs mijn kousen laten uittrekken. 't Was heel onaangenaam voor me, maar ik mag 't niemand kwalijk nemen. Natuurlijk moest de verdenking op mij vallen, omdat ik zoo dikwijls heel alleen in huis ben met het kleintje. Der Schein war gegen mich.'

'Ja, aber die (Bank)Scheine sind *von* mir,' spotte Henk met galgenhumor. ''t Spijt me voor u, juffrouw, dat u zooveel last en onaangenaamheden heeft gehad. *Ik* heb de zaak trouwens niet aangegeven, omdat ik overtuigd was er mijn geld niet mee terug te krijgen. 't Blijft natuurlijk een ellendig geval voor ons. Tweehonderd vijftig Mark is een som, die ik niet voor 't missen heb. 'k Zal niet eens mijn hotelrekening kunnen betalen.'

Fräulein zuchtte en kwam nog eens met hare veronderstelling aan, dat een 'Beerenfrau' de schuldige zou zijn. Toen begon zij geheimzinnige toespelingen op de familie Grübel te maken. De oudste zoon deugde niet, die slenterde al weken lang, door zijn baas weggejaagd, 't dorp rond. De kleine jongens had ze wel in 't verandatje zien zitten, als de Herrschaften uit waren. Daar broer en zuster op deze verdachtmakingen niet ingingen, stond Fräulein al spoedig op. 's Middags hoorde Willy haar vroolijk lachen en praten, terwijl zij uitgelaten met de kinderen en den hond krijgertje speelde. Bewees dit voor of tegen haar? Men kon er niet recht wijs uit worden, Fräulein was een vreemd meisje. Willy bleef wankelen in het geloof aan haar schuld. Ook nà het uitvoerig gesprek, dat Henk en zij, op verzoek van Frau Nörlitz, met deze gehad hadden.

''k Kan helaas in 't geheel niet voor het meisje instaan,' betuigde zij. Daar mijn kinderjuffrouw onverwacht ernstig ziek werd, nam ik in groote verlegenheid Fräulein te Cassel in dienst op mondelinge getuigen, die heel goed waren.

Als u 't mij ronduit vraagt, vertrouw ik 't meisje geen zier en ben ook niets met haar ingenomen. Dat zij liever lui dan moe is, en de kinderen een hekel aan haar hebben, laat ik daar. Maar ze heeft iets vleierigs en onoprechts over zich, dat mij bepaald tegen staat; ook betrap ik haar onophoudelijk op leugens. 'k Heb haar dan ook al den dienst opgezegd, een poos geleden. Dat zij uw geld gestolen zou hebben, geloof ik echter niet. U weet niet, hoe dringend ik met haar gesproken heb. 'k Zeide haar, dat ik genegen was, als zij mij alles bekende, u het gestolene te vergoeden en de heele zaak te verzwijgen. 'k Maakte haar bang met de bedreiging, dat geen harer brieven ongelezen van hier zou gaan, alle aan haar gerichte, geopend zouden worden. Op een goeden dag moest haar misdaad dus uitkomen. Ze werd niet boos of driftig, bedroefd of ontroerd; mijn woorden maakten niet den minsten indruk op haar. Van voren af aan riep ze maar steeds: 'Ich habe es wahrhaftig nicht gethan, gnädige Frau, auf Ehre nicht.'

Wat zal men dus gelooven?

Of Fräulein is sterk door haar onschuld, òf zóó door de wol geverfd, dat 't comediespelen haar tot een tweede natuur is geworden en ze ons in haar vuistje uitlacht.'

Doch dit laatste wilde er bij Willy niet in. Hoe zou zulk een jong meisje zoo verdorven kunnen zijn? Omdat Fräulein lichtzinnig was, behoefde ze toch geen dievegge te wezen. En 't scheen wel, dat elk haar daarvoor hield. In het hotel ging iedereen haar uit den weg en wie haar kende, groette nauwelijks. De familie Grübel wilde niets meer met Fräulein te maken hebben. Frau Nörlitz sprak slechts 't allernoodigste tot haar en vertrouwde haar de kinderen niet meer alleen toe. Hoe wreed waren de menschen voor een mede-broeder of zuster, die onder verdenking stond, terwijl men iemand, wiens schuld niet bewezen is, toch niet mag uitstooten.

Al zette Fräulein een uitdagend gezichtje, al deed ze of ze niets bemerkte van de koude atmosfeer om haar heen, in haar hart moest ze toch bitter bedroefd zijn en zich hopeloos eenzaam voelen.

Van liefderijk meegevoel vervuld, besloot Willy Fräulein nu juist voorkomend te behandelen. Toen ze haar 's avonds alleen zag zitten, bij 't avondeten (zelfs, was 't toeval of opzet? bleven al de tafeltjes in hare buurt leeg, als ware er een vijandig cordon om heen getrokken) ging Willy opzettelijk Fräulein aanspreken en liep naderhand met haar mee een eindje den grooten weg op.

'Morgen zijn wij om dezen tijd al in Cassel,' vertelde zij haar gezellin. 'We waren eerst van plan tot het einde der week te blijven, maar hebben daar nu niet veel zin meer in; bovendien zou 't mijn broer niet convenieeren. Hij beklaagt zich in 't geheel niet over het zware geldelijke verlies, dat hij hier leed, doch 't blijft toch een ellendige historie. Hij heeft zich in dat warme Indië zoo veel ontzegd en zoo zuinig geleefd om de spaarduitjes bij elkaar te krijgen.'

‘O, wat dat betreft, niemand wordt graag bestolen, maar menschen als u kunnen wel wat missen. 't Gaat bij u van den overvloed,’ meende Fräulein met een vleierig stemmetje.

‘Nu vergist u zich toch zeer, Fräulein. Wij zijn volstrekt niet rijk. Ik moet ook flink werken om mijn brood te verdienen. Niet, dat ik mij daarover beklaag, in 't geheel niet. 'k Bedoel maar, dat de dief, die mijn broer bestal, misschien gedacht heeft, dat 't er voor ons niet erg op aan kwam, terwijl eer 't tegendeel waar is. Hé, ik wilde, dat hij of zij, die 't deed, tot inkeer kwam en 't geld terug gaf, op heimelijke wijze; dat zou nog eens een goeie dief zijn.’

Fräulein lachte flauwtjes.

‘Ach nein, so etwas wird doch nicht geschehen,’ meende zij terecht.

Willy had spijt, dat zij zich zoo gaan liet. Had zij met voordracht en geheime bedoeling zoo gesproken? Foei, dan was zij toch eigenlijk net als de anderen met hun leelijke achterdocht.

Wat moest Fräulein wel denken?

Ze voelde gewetenswroeging en, toen ze thuis waren, verzocht zij 't meisje even te wachten. Zij haalde 't handschoenenhaakje en bood dit Fräulein aan met 't gevoel, alsof zij iets had goed te maken.

Fräulein kreeg een erge kleur en wilde het presentje eerst niet aannemen. Ten slotte bezweek zij voor Willy's hartelijken aandrang en stak deze schuchter hare hand toe.

‘Wil u mij een hand geven?’ vroeg ze zacht.

‘Ich werde Ihre Liebenswürdigkeit niemals vergessen.’

Henk lachte Willy hartelijk uit, toen zij hem haar laatste gesprek met Fräulein meedeelde. ‘O jou, sentimenteeltje, dus heb je op 't allerlaatst nog je best gedaan 't juffertje op 't gemoed te werken en haar zóó te verteederen, dat ze de gestolen dubbeltjes stilletjes in je zak zou stoppen? Boter aan de galg, kind. Tegen zoo eene ben jij allerminst opgewassen.’

‘'k Houd Fräulein niet voor de dief,’ protesteerde Willy verontwaardigd. ‘Jij was ook wel bang, dat ze mijn boek zou houden en niet alleen bracht ze 't mij gisteren avond terug, maar ze had er zelfs een keurigen, lakenschen omslag voor gemaakt, omdat het zware boek wel een beetje uit den band lag; is dat niet aardig?’

‘Verbazend, nu dat kon er ook best af. Dat cadeautje zal wel indirect door mij betaald zijn... Kijk maar niet verdrietig, lieve meid, ik kan 't niet helpen, dat ik 't juffertje sterk blijf verdenken. Maar laat ons nu niet meer over die vervelende historie praten. We leerden hier ook goede hulpvaardige menschen kennen. Wie zou gedacht hebben, dat die oude dame uit Eisenach haar beurs zoo gul ter beschikking van ons, wild vreemden, zou hebben gesteld, toen zij van 't ongeval hoorde?’

‘Ja maar, Henk, daar hadden jou “gute, treue Augen” schuld aan, dat heeft mevrouw mij zelve gezegd.’

‘Kom, malle meid, houd op. Mevrouw Nörlitz kwam ook met 't zelfde gulle aanbod voor den dag en Herr Eckharti stelde mij dadelijk voor, hem zijne rekening van Holland uit te betalen, als dit mij op 't oogenblik niet schikte. Die goeie dief had gelukkig 't Hollandsche goudgeld onaangeroerd gelaten (voorzichtigheidshalve), ik bezat dus juist genoeg om aan al mijne verplichtingen te voldoen en schuldenvrij te vertrekken van hier.

Maar 't blijft toch verbazend aardig en royaal van die menschen, om een vreemdeling zooveel vertrouwen te schenken. 't Heeft mijn hart goed gedaan en 't zal ons een vriendelijke herinnering te meer blijven aan de genotrijke dagen, die we in Thüringen sleten.’

Vele jaren later, (Henk was reeds zoo lang op Java terug, dat hij aan een tweede verlof begon te denken, kreeg Willy, op zekeren dag haar boekenkast in orde brengend, ook den roman van Clara Viebig: ‘Das schlafende Heer’ in handen. Wat zag dat boek er uit. Bepaald stukgelezen; 't moest noodig ingebonden worden. Terwijl zij den kapotten band voorzichtig uit den stevigen lakenschen omslag losmaakte, fladderden eensklaps verscheidene stukjes papier op den grond. Wat was dat? 't Meisje bukte zich en herkende bij 't oprapen Duitsch bankpapier; honderd vijf en twingtig mark bij elkander. En op eens was zij terug in Thüringen en stond tegenover de kinderjuffrouw van mevrouw Nörlitz, die haar, juist vóór zij hare koffer wilde sluiten, 't geleende boek terug kwam brengen. Willy had er nog met moeite een plaatsje voor gevonden, niet vermoedend welk geheim zij mede wegborg. En dus had Henks ontstolen geld zes jaar lang rustig geslapen in Viebig's ‘Schlafendes Heer’.

Nu behoefde er niet langer geraden of gegist te worden naar den schuldige.

Fräulein had 't geld dus toch gestolen...

Peinzend streek Willy de gekreukte ‘Scheine’ glad en liet hare gedachten in het verleden dwalen.

Hoe dan ook, Fräulein was niet geheel en al verdorven. 't Moest haar moeite en strijd gekost hebben naar de stem van haar beter ik te luisteren. Misschien ook werd zij geleid door een sprankje sympathie of genegenheid voor het vreemde Hollandsche meisje, toen zij 't ontvreemde bankpapier stil in 't boek verborg, op 't toeval vertrouwend, dat het te eeniger tijd den rechtmatigen eigenaar in handen zou komen. Henk had tweehonderd vijftig mark gemist. Willy vond slechts de helft van die som terug.

God weet, hoe broodnoodig Fräulein die ontbrekende honderd vijf en twintig mark had gehad, nu ze binnenkort weer op straat zou staan. Arm schepsel, de verzoeking was te groot voor haar geweest! ‘Die sta, zie toe, dat hij niet valle’.

En toen bedacht Willy glimlachend, dat Henk haar stellig weer ‘sentimenteeltje’ zou noemen. Nog dienzelfden avond schreef zij aan haar broer en liet 't tusschen de regels doorschemeren, dat ze er trotsch op was, toch wel wat invloed ten goede op Fräulein te hebben uitgeoefend.

En ondeugend schreef Henk terug:

‘Dus heeft Fräulein zich ten slotte toch nog berouwvol getoond? Volkomen boete te doen, m.a.w. al de gestolen duiten terug te geven, ging haar zeker al te zeer aan 't hart en boven haar moreele krachten. Die halve stap heeft haar ongetwijfeld zelfoverwinning genoeg gekost. 'k Geloof hoe langer hoe meer, dat ze in dergelijke zaakjes, als ze er een bij ons uithaalde, zeer bedreven was en tot het edele gilde der hoteldieven behoort.

In ieder geval toonde zij zich een slimme heks de “Scheine” zoo netjes te verstoppen; haast al te slim, want je had ze best nooit terug kunnen vinden.

Of je mij 't geld zult sturen?

Wel neen, kind, bewaar 't maar goed, dan gaan we er over vier jaar weer plezier van maken op reis.

Doch dan zullen we voorzichtiger zijn, hé Wil? en beter oppassen, dat we niemand in verzoeking brengen, die er lange vingers en een ruim geweten op nahoudt. We betaalden er een te hoog leergeld voor en men komt geen tweemaal in 't leven een boetvaardige Magdalena tegen.’

'*s Gravenhage* 1906.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Haar Erik.

Het was Kerstavond. Maar waar was het Kerstweder, het van ouds zoo gunstig bekende, helder-vriezend weer, gebleven? De regen plaste in stroomen neer en maakte het verkeer door de enge straten bijna onmogelijk.

Mevrouw Enevoldsen kon uit het zolderraam naar den kant van Kongens Nytorv over het plein zien, dat nu 't meest geleek op een zee van nevelen, waaruit de kronen der te koop opgestelde denneboomen hier en daar te voorschijn kwamen. Heeren stapten erop uit, met omgeslagen broekspijpen en pakjes onder den arm; dames tilden hare rokken zeer hoog op en met haar tasch of haar regenscherm trachtten zij zich een weg te banen door de woelige menschenmassa heen. Ieder scheen verlangend te komen, waar hij of zij wezen moest.

Mevrouw Enevoldsen en haar zoon, die juist zijn stuurmansexamen had gedaan, bewoonden sedert jaren dit tweede bovenhuis. Het was werkelijk eene aardige woning, hoewel zij slechts bestond uit twee kamers en een keukentje, waarin een gastoestel, om er op te koken. Maar, lieve hemel, met zulk een aardig kijkje naar de straat zou men tevreden moeten zijn, al waren de kamers minder geriefelijk geweest, dacht mevrouw, wanneer zij 's morgens haar venster openzette, om een blik te werpen op al die wagens met goede Deensche varkens, wier vel in de zon schitterde met kleurschakeeringen van lichtrood tot bruin.

‘Wat is Denemarken toch een vet landje en hoe vreedzaam wordt hier alles behandeld!’ zeide zij vaak tot zich zelf; en met eene aandoenlijke vaderlandsliefde begon zij haar dagwerk, zachtjes neuriënde. Regels van een psalm, dan van een vaderlandsch lied of van een vroolijk volksliedje bij afwisseling, steeds druk bezig met haar kleine huishouding, of onder het naaien van mutsen, waarmede zij eene kleine bijdrage tot haar onderhoud verdiende.

Rechts op het portaal was eene deur, vlak naast die van mevrouw Enevoldsen, waar op een kaartje de naam der bewoonster Alette Lund was aangegeven. Hier huisde juffrouw Lund, eene kostuumnaaister; en het was voor mevrouw een groot genoegen, na volbrachten arbeid even bij dit buurvrouwtje aan te loopen en vooral om haar dan iets van hare geschiedenis te vertellen. ‘Want iedere echte vrouw’, placht mevrouw Enevoldsen te zeggen, ‘heeft in haar leven eene geschiedenis gehad.’

Juffrouw Lund had ditzelfde verhaal reeds zeer vaak hooren vertellen; want terwijl zij knipte, paste en naaide, leefde mevrouw Enevoldsen in herinneringen, die haar ver weg voerden van het bovenhuis van Nytorv naar vreemde landen, waarheen zij, als jonge vrouw, op reis geweest was met haren man, Kapitein Enevoldsen. Dat waren dagen, die nooit zouden terugkeeren, maar de herinnering daaraan verkreeg met elken dag meer waarde voor haar. Hierop waren dagen van veel zorgen en bezwaren gevolgd. Zij had thuis moeten blijven om op haar jongen, den kleinen Erik, te passen en het jaar daarna was kapitein Enevoldsen's vaartuig met man en muis vergaan. Sedert had zij zich al die jaren gered, slechts geleefd en gewerkt voor haar zoon; om hem had zij een goed huwelijksaanzoek van de hand gewezen. Zij was verscheidene keeren ten huwelijk gevraagd; maar neen, zij en haar zoon hadden geen behoefte aan iemand, die voor hen zorgde; zij wilden niets hooren van een derden persoon, die zich met hun huishouden kwam bemoeien, - zij zouden er zich, zonder hulp van anderen, wel door redden.

Wanneer mevrouw Enevoldsen met haar verhaal tot op dit punt gekomen was, werd verder haar zoon, haar Erik, de hoofdpersoon in hare levensgeschiedenis tot het laatst toe. Want ‘de jongen’ was de afgod zijner moeder; voor hem had zij in heur hart een altaar gebouwd en hierop offerde zij dagelijks het beste, wat zij te geven had, naar ziel en lichaam. Daarbij kon juffrouw Lund het naaiwerk op den schoot laten rusten, om met de grootste belangstelling naar het haar welbekende verhaal te luisteren tot aan het einde. Onveranderlijk werd dan door mevrouw Enevoldsen ten slotte verklaard: ‘Welk een schat is toch zulk een zoon! Welk een geluk voor mij *zulk* een jongen te hebben!’

Onlangs had hij zijn examen met N°. 1 afgelegd en heden wachtte hij het antwoord van de reeders met de beslissing, of hij als tweede stuurman op een der groote Oostzee-booten kon worden geplaatst.

Het was belachelijk, zoo vroeg als mevrouw Enevoldsen vandaag al haar werk had afgedaan; toch kon zij haar zoon in het eerste uur nog niet tehuis verwachten. Zij zou nog maar een bezoekje bij ‘de lieve Lund’ maken - zóó noemde mevrouw haar altijd - om den tijd te korten; en daarenboven moest zij toch het dagblad, dat zij te zamen hielden, terugbrengen. Zooals gewoonlijk zat juffrouw Lund te naaien. Om vijf uur moest alles gereed zijn; dan, maar niet vroeger, kon zij den tijd vinden om hare kamer op te ruimen en zich zelve wat op te knappen.

Haar naald gleed vlijtig in en uit door de mooie, dunne stof, die bestemd was om tot een balkleedje gevormd te worden voor de dochter van den bouwmeester; zij zoude het bij de verlovingspartij aanhebben. Bij elken steek knoopte juffrouw Lund haar eigen hoop en hare droombeelden voor de toekomst mede in den draad, tot deze tot een weefsel werd van opwekkende gedachten; die beelden verkregen hoe langer zoo meer gloed en leven, zoodat zij hare tengere figuur deden trillen van verlangen naar 't geluk der liefde, van levenslust en levensmoed.

‘Zoo, Lundje!’ begon mevrouw Enevoldsen, die, na twee bescheiden tikjes op de deur, was binnengekomen en plaats genomen had op het eenige bekleede meubelstuk in de kamer, de rustbank, waarvan de eene helft, naar gewoonte, vol lag met allerlei tot het naaiwerk behoorende dingen, ‘ik

heb een stellig voorgevoel ervan, dat Erik die benoeming krijgt. Ik heb vannacht gedroomd, dat ik door de modder moest waden - ja, letterlijk door modder en slijk - en dat is altijd een zekere voorspelling van een geluk, dat den droomer ten deel zal vallen. Trouwens, dien jongen is het toch ook altijd en bij alles meegeloopen. Toen hij nog een heel klein ventje was, heeft hij al een hoefijzer gevonden, en later nog zoo vele! Wij hebben er met spijkers en zonder spijkers in de onderste lade van de latafel en, dat zal je ook wel gezien hebben, Lundje, boven elke deur hangt er een. Erik heeft waarlijk ook wel verdiend vooruit te komen; en als hij nu die betrekking van tweeden stuurman krijgt, heeft hij mij beloofd, dat wij naar de tweede verdieping zullen verhuizen. De huisheer heeft die woning nu al zoo lang ledig staan; ik geloof wel, dat wij die thans voor een mindere huur zullen krijgen. Mijne oude beenen beginnen langzamerhand wat stijf in de gewrichten te worden; het trappen klimmen gaat niet meer zoo gemakkelijk; en ik wil je ronduit zeggen, Lundje, dat de dag, wanneer ik een minder hooge woning kan gaan betrekken, voor mij een gelukkige dag wezen zal. Toen Enevoldsen leefde, hadden wij er nooit aan gedacht het zoo hoog te zoeken, tot een tweede bovenhuis; want een zolderverdieping, hoe aardig die woning daar overigens wezen moge, blijft een zolderverdieping; zij wordt nooit zoo geteld als een bovenhuis op de tweede verdieping. Maar ik beken gaarne, dat ik hier in de hoogte al deze jaren genoegelijk en tevreden gewoond heb en, niet waar? het is toch maar het voornaamste, als iemand tevreden is!'

Juffrouw Lund knikte toestemmend en zij nam haar werk weder op. Voor mevrouw Enevoldsen beteekende dat knikje altijd en onveranderlijk het sein voor haar om verder te vertellen, of althans door te praten.

Zij streek nu ook weder met haar kleine, oude hand een paar strookjes zijde, die op de tafel waren verdwaald geraakt, zorgvuldig glad en onder die werktuigelijke beweging vervolgde zij de schildering van haar toekomstig leven, zooals zij zich verbeeldde dit te zullen leiden. Als Erik op reis is, zal hij mij geld sturen - geld, dat ik naar de spaarbank kan brengen, - want geloof maar, Lundje-lief, dat er behoorlijk gespaard zal worden. Als hij later tot kapitein zal zijn bevorderd, wil hij een huisje koopen; geen groot huis, maar lief en voor ons geheel alleen, met een aardigen tuin erbij. Wanneer men, als het zoo ver is, nog flink en gezond wezen mag, dan zou men misschien, nu en dan, den kapitein op eene reis naar vreemde landen kunnen vergezellen en van een andere lucht genieten. O, lieve, je weet niet hoe heerlijk en opwekkend het is, van tijd tot tijd eens iets anders van de wereld te zien te krijgen dan je eigen omgeving! Als klein meisje was de landkaart eigenlijk mijn liefste speelgoed.

Soms kon ik urenlang al die plekjes en punten en strepen nagaan en dan verbeeldde ik mij, zelf in die vreemde steden te zijn, die daar werden genoemd. Want, zie je, ik ben altijd iemand geweest met een sterke verbeeldingskracht. Ik geloof zeker, dat iemand daarmede als een gift van onzen Lieven Heer geboren wordt.'

'Zeker, verbeeldingskracht hebt u,' antwoordde juffrouw Lund, met een zijdelingschen blik op hare bezoekster.

'Ja, niet waar? Dus heb je dat ook opgemerkt? Och, ik zeg maar: ieder heeft zijn deel hier op de wereld. Maar, als ik er aan denk, dat ik die

woning op de tweede verdieping misschien zal kunnen huren en dat Erik een vaste betrekking krijgt, dan geloof ik stellig, dat onze Lieve Heer mij reeds hier op aarde ruime vergoeding wil geven voor het voorheen ervaren leed!'

Mevrouw Enevoldsen vouwde bij die woorden ernstig hare handen en haar nederige blik gleed over het naaiwerk henen naar juffrouw Lund. Even, en zeer vluchtig, zag deze haar gast nu aan en toen weer voortnaaiend, zeide zij, zonder de andere gade te slaan, als eene gewone opmerking makend:

'Gesteld, dat Erik ging trouwen, hoe zou het dan worden?'

Verbaasd, maar met een onderzoekenden, scherpen blik, riep mevrouw Enevoldsen overluid: 'Trouwen? Neen, kindlief, kom nu maar niet met dat afgezaagde sprookje van liefhebben en trouwen bij mij aan boord! Geloof je heusch, dat Erik er aan denkt te trouwen en een slavenleven te gaan leiden, hij die eene moeder heeft, die voor hem kan en wil zorgen, die hem vertroetelen kan? Neen, beste Lund, je weet waarlijk niet wat je praat!'

Zij schoof de tafel een weinig van de rustbank af en stond op met eene haastige beweging.

Juffrouw Alette hernam flauw glimlachend: 'Lieve hemel, mevrouw Enevoldsen, hij is toch een mannetjesmensch, evenzoo als ieder ander!'

Maar deze uitdrukking viel volstrekt niet in den smaak der oude dame. Een stap dichter naar juffrouw Lund gaande, slingerde zij deze, met volle verontwaardiging, haar antwoord naar het hoofd:

'Een man, - natuurlijk is hij een man! Maar hij zoude toch evenzoo als ieder ander fatsoenlijk man eerst verloofd moeten zijn, en denk je soms' - zij mat Alette met een zegevierenden blik - 'denk je, dat Erik, *mijn* Erik, zich zoude kunnen verloven, zonder dat zijne eigen moeder daarvan *iets* wist? Neen hoor, dan ken je mijn zoon niet; dat is voor mij duidelijk; anders zou je nooit op zulk eene gedachte komen, lieve Lund.'

'Maar hij zoude in stilte verloofd kunnen zijn,' waagde Alette op te merken.

'In - stilte - ver - loofd? Erik?!' Mevrouw Envoldsen maakte een beweging, alsof de grond voor hare voeten openging om haar te verzwelgen. Met vlugge stapjes liep zij naar de deur en legde haar hand op den knop. 'In stilte verloofd! Dàt wil ik je maar zeggen, Lundje; als je mijn zoon kende en wist, hoe vertrouwelijk hij met mij omgaat, dan zou je stellig dat woord terugnemen. Erik heeft tot nog toe alleen zijne moeder aan wie hij zijn vertrouwen schenken kan; en als het eens zoover zal zijn gekomen - ik hoop dat ik dien dag niet zal beleven, dat God mij daarvoor bewaren zal - maar, als het eens zoover is, dat hij een meisje vraagt, dan zal ik de eerste zijn, die dit te weten krijgt. Zoo, lieve Lund; nu weet je hoe het is.'

'Maar in dat geval zou het meisje het toch wel het allereerst moeten weten; dunkt u dat ook niet, mevrouw Enevoldsen?'

De juffrouw lachte en daarbij liet zij hare gezonde, witte tanden zien.

Mevrouw Enevoldsen zag knorrig naar die tanden en liet den blik voorts over haar geheele persoontje glijden. Tot heden had zij er niet op gelet, dat Alette Lund een mooi meisje was. Nu zag zij het. Zeker, het meisje zoude wel trouwen; dat mocht zij gerust doen; maar dat gepraat in den laatsten tijd, telkens weer daarover, begon mevrouw geducht te vervelen.

Het speet haar bijna, dat zij juffrouw Lund had uitgenoodigd den Kerstavond bij haar te komen doorbrengen, omdat zij anders zoo alleen zat in deze stad. Alles wel beschouwd, had zij best naar hare ouders naar huis kunnen gaan, inplaats van hier de stemming te bederven.

'Zoo, lieve, praat nu niet langer zoo dwaas - vooral niet op Kerstavond. Kom bij ons, zoodra je zoover met je werk zijt en laat "dat meisje" nu van avond maar rusten. Hier is de krant - waar zal ik die neerleggen?'

'Dank-u; leg ze maar op de latafel.'

'Nu - tot straks, Lundje!'

'Tot straks, mevrouw.'

Het was niet te ontkennen, dat de deur tamelijk hard werd dicht gegooid.

Mevrouw Enevoldsen stond nu weer in haar eigen kamer uit het venster te zien. Foei, wat zag alles er grijs en somber uit! De menschen scharrelden heen en weer op de straat; zij schenen wel mieren te zijn, die hun vrachtje voort sjouwden. Zij zag in de kamer rond. Zij was ook voor het feest aan 't werk geweest; alles blonk met een glans van schoon zijn. Het was hier echt gezellig! Midden in de kamer stond de tafel met het groene pluche tafelkleed, dat zij van tante Bine geërfd had; en daarbij de rustbank met het kanapeekleedje ervoor op den grond; dit had zij gemaakt van de restjes van de bontmutsen. Tegenover prijkte de latafel van mahoniehout met een helder, gehaakt kleedje; zelfs de kanarie in de kooi had een schoon doekje over zich gekregen; de vogel zoude wel gaan slapen. Het sloeg vijf uur op de torenklok. Het was toch zulk een mooie, heldere klank. Zij deed het raam even open om het metaal geluid beter te hooren, maar zij moest het dadelijk weder sluiten, want de wind rukte het zoo ver open, dat de schoone, pas gestreken gordijnen er uit vlogen in den regen. 'Wel, wel! Belachelijk weer voor een Kerstavond,' mompelde zij, in de kamer teruggaande. 'Maar, onze Lieve Heer moet het maar weten!' - Nu zou Erik spoedig hier zijn. Hij paste altijd zoo pront op tijd!

Boven de rustbank hing Eriks portret; het hing een weinig scheef en zij trok het recht. Waar was de tijd gebleven! Daar was haar jongen in zijn buisje en de korte broek. Zij herinnerde zich nog zoo goed den dag, toen die photographie genomen was - vijftien jaar geleden. Vijftien jaren! Maar zij had haar jongen gehad en hem bij zich mogen behouden. Vriendelijk streelde zij het plaatje en sloot de oogen om meer ongestoord aan hem te kunnen denken. - Wat behoefde juffrouw Lund toch in den laatsten tijd haar telkens te vervelen met dat gezeur over de verloving van Erik? Zij kon er natuurlijk niets van weten. Nu ja, zij had hem vaak gezien in de drie jaren, dat zij buren geweest waren, maar dat zij daarom meer van hem zoude weten dan zij zelf, dat hinderde haar; het maakte haar heusch verdrietig! - Eigenlijk was het jammer voor Lund hier zoo alleen te wonen, terwijl hare ouders vèr-af buiten gevestigd waren. Eerlijk zorgde zij voor haar onderhoud; zij werkte vlijtig en een knap meisje was zij ook. Maar dat zij kon denken, dat Erik geen volkomen vertrouwen in zijne moeder stelde, daar kwam haar eigen trots als moeder tegen op....

Hoorde zij daar niet iemand boven komen? Zou het Erik wezen? Neen, men klopte bij juffrouw Lund aan. Wie zou dat zijn? Alle kleedjes waren

reeds gehaald, had zij gezegd, behalve het éene, dat de dochter van den bouwmeester voor Nieuwjaarsdag hebben moest. Zij begreep niet, wie dat wezen kon; en het was juist geweest, alsof zij Eriks voetstap hoorde. Zij stond stil en luisterde; maar alles bleef stil. Verbeeld je, als Erik straks thuis kwam en die benoeming gekregen had. Wat zou dat een blijde boodschap zijn! Zij zou dan aanstonds die woning beneden huren; dat zoude hare oude, stijf geworden beenen ten goede komen, als zij niet meer zoo veel trappen behoefden te klimmen! Nu moest zij eens naar het vleesch, dat in de keuken braadde, gaan zien. Het stond er best mee en 't bakte zoo smakelijk in de jus; en dan de roode kool - uit de verte kon zij al merken hoe die stoomde! - Zij was geducht moe in de beenen; en geen wonder! Reeds om zes uur was zij dien morgen opgestaan om Eriks eenig paar manchetten te strijken en zijn overhemd; want bij die gelegenheid moest haar jongen net gekleed zijn. Hij had er keurig uitgezien. Men zoude waarschijnlijk niet denken, dat hij op eene zolderverdieping woonde, zoo'n heer!

Hoe menigen winteravond hadden zij niet over hunne toekomst gepraat en zich verheugd op den tijd, dat hij als kapitein op de stoomboot der maatschappij zijne moeder, af-en-toe, zoude medenemen naar vreemde landen. Die jaren waren omgegaan, eer zij er aan hadden gedacht; maar toch herinnerde zij zich gaarne die avonden, als Erik thee voor hen schonk en dan, als zij haar bed op de eenvoudige rustbank gespreid had, naar zijn kamertje ging en daar tot zeer laat zat te studeeren. - Van avond stond dat verleden haar, tot in de kleinste bijzonderheden, voor den geest. Zou juffrouw Lund misschien, als zij die andere woning betrok, ééne kamer daar van haar willen huren? Dit zoude gemakkelijker zijn voor de dames, die bij de kostuumnaaister kwamen passen; en, wanneer Erik op reis was, zou zij gezelschap aan haar hebben... Maar nu moest zij toch alweer denken aan 't gezegde van haar buurtje: ‘Gesteld, dat Erik eens ging trouwen!’ Praatjes - niets dan dwaze praatjes! Wat zoude zij dan tot vergoeding voor hare toewijding en opoffering ontvangen? Alles zou dan immers te vergeefsch zijn, juist nu men zoo nabij het doel was! Neen, zoo erg zoude onze Lieve Heer niet met haar omgaan. Zeker, eenmaal zou Erik wel trouwen; maar dit zou nog lang duren - o zoo lang! - en zij wilde er nu nog liever niet aan denken. Maar dat Lundje zoo ondeugend wezen kon, om zoo iets leelijks van hem te denken - een geheim te hebben voor zijn oude moeder - neen, dáár kon zij maar geen vrede mee hebben.

Nog eens ging de deur van hare buurvrouw open. Misschien de brievenbesteller; zou er mogelijk voor haar ook een brief zijn van haar nichtje in Helsingör? Nu moest zij eens even gaan zien. Dit kon toch niet voor nieuwsgierigheid gehouden worden! Voorzichtig doet zij hare kamerdeur open, zoodat het licht in eene breede strook op de gang valt.

Daar staat Erik, breed en wel en lacht tegen haar, zoodat mevrouw Enewoldsen bijna het evenwicht verliest in hare groote verbazing. Maar Erik stormt de kamer in, pakt zijne moeder om het midden, draait haar vlug om en zet haar in den grooten leuningstoel bij het venster.

‘Lieve hemel, Erik!’ hijgt zij, ‘maar jongen, ben je mal?’

‘Mal? - Neen moedertje, ik ben nooit verstandiger en gelukkiger geweest dan op dit oogenblik. ‘Tweede stuurman op de “Koning Georg” - de boot tot vertrek gereed over acht dagen. Nu, wat zegt mijn oudje daarvan?’

En liefkoozend liet hij de breede handen over het gerimpelde gelaat glijden.

Mevrouw Enevoldsen trekt haar kapsel recht en hijgende en blozende zegt zij, tot hem opziende: ‘Ik zeg, dat onze Lieve Heer het opperbest met ons meent. Hij weet wel, wat Hij doet!’

‘Neen, hoor eens, moeder, geef nu aan den reeder ook een deel van de eer. Hij is een bovenste beste man, een van degenen die je laten gevoelen, dat je een fatsoenlijk mensch bent; iemand, voor wien het een lust is te werken. Om van den kapitein niet te spreken - ook een stoere, flinke man!’

Zij staat op en hare beide handen op zijne schouders leggende, zegt zij verheugd: ‘Ja, beste Erik, nu heb jij je doel bereikt. Nu zijn wij er. Je moeder huurt het eerste bovenhuis hier onder en dan behoeft mijn jongen ook niet langer op een zolderverdieping te wonen.’ - Erik trekt even de schouders op.

‘Nu, moeder, daar is nog zulk een haast niet bij, dunkt mij. Wij wonen hier eigenlijk wel aardig, al is 't wat hoog; vindt u dat ook niet?’ Hij ziet in de kamer rond.

‘Aardig? Neen Erik, een zolderwoning kan, zoo noodig, goed genoeg zijn; maar dakkamers blijven dakkamers en eene woning op de tweede verdieping is altijd een bovenhuis.’

‘Goed, mijn lief moedertje, daar kunnen wij later over spreken; maar nu ben ik geducht hongerig en bovendien heb ik u nog allerlei te vertellen. Van avond ben ik bijzonder vroolijk gestemd, ik ben wat men noemt ‘echt gelukkig!’

Met een van blijdschap stralend gelaat ziet mevrouw Enevoldsen hem aan. ‘Goddank, mijn jongen! Ik weet het ook wel, dat moeder alles te hooren krijgt - dat weet ik zeker!’

Vlug loopt zij naar de keuken om voor den maaltijd te zorgen; maar aanstonds keert zij om, doet de deur nog eens open en roept naar binnen: ‘Ik had waarlijk Lundje vergeten! Ga haar nu hoe eer hoe beter halen, dan kan zij de tafel dekken, terwijl ik het eten opdoe.’

Mevrouw Enevoldsen denkt aan geen vermoeidheid meer. Zij heeft zooveel pret - zij lacht bijna hard-op, in haar ééntje. Haar jongen zal haar van avond zooveel vertellen; en wat zal Lundje verbaasd opzien, als zij 't hoort. Het mag nu wezen, zooals het wil; in geen geval had zij haar zoo boos moeten maken met die praatjes over Erik; dat was lang niet aardig!

Erik was met juffrouw Lund teruggekomen. De tafel was gedekt, het eten smaakte best en Erik was zoo uitgelaten vroolijk en zoo vol grappen, dat zijne moeder, met de beide handen in de zijde, hartelijk zat te lachen.

Juffrouw Lund scheen wel wat vreemd van avond. Mevrouw Enevoldsen begreep er alles van; zij schaamde zich over 't geen zij straks gezegd had en in hare verlegenheid daarover liet zij nu het hoofd hangen. Erik moest nu ook maar alles vertellen, wat hij beloofd had te zullen zeggen, dan zou zij duidelijk kunnen zien, hoe verkeerd zij de verhouding tusschen moeder en zoon beoordeeld had. Als mevrouw nu maar eerst over dat onaangename heen was, zoude zij weder evenzoo goed en vriendelijk voor Lundje kunnen wezen als vroeger. Maar niet eer - neen, beslist niet eer. Er zou vanzelf de gelegenheid opdagen dezen avond en dan was alles uit de wereld...

De tafel werd afgenomen. Erik maakte kunstjes met schotels en borden, alsof hij zijn levenlang niets anders gedaan had. De kom met punch werd opgezet en een schaal met moeders kostelijke appelkoekjes. Erik nam zijn glas op en klonk met haar. ‘Ja, die appelkoekjes bakt u éénig lekker, moeder!’

En mevrouw Enevoldsen knikt en laat haar blik naar juffrouw Lund glijden, die onrustig nu den één en dan de andere aanziet. ‘Wel, mijn jongen,’ zegt zij, ‘wat is er nu nog meer te vertellen? - of is het misschien niet geschikt voor Lundje's ooren?’

‘O, het mag gerust door ons alle drie gehoord worden,’ zegt Erik en schertsend trekt hij aan het eene mutsenlint van zijne moeder, zoodat de muts scheef zit. De oude mevrouw schuift ze weer recht en dan, zich tot Erik overbuigende, zegt zij met een sprekenden blik op haar gast:

‘Raad nu eens, wat Lundje straks zeide... als je dát raden *kunt,* Erik!’

Erik glimlacht tegen juffrouw Lund, maar zwijgt.

‘Zij zeide: ‘gesteld, dat Erik ging trouwen!’ Mevrouw lachte zoo, dat zij achterover in haar stoel viel. ‘Alsof jij niet vertrouwelijk met je moeder zoude omgaan; alsof je háár dit niet eerst verteld zou hebben! Neen, kindlief,’ zeide zij met een knikje naar Alette gewend ‘het was heel ondeugend van je - al te erg!’

Met een zenuwachtige beweging liet Erik zijne vingers door zijn krullebol glijden en schoof hij 't glas van zich af, een eind de tafel op. Alles liep zoo geheel anders, dan hij 't zich had voorgesteld...

Juffrouw Lund zag hem hulpzoekend, eigenlijk hopeloos, aan. Maar mevrouw Evenoldsen zat daar nog altijd met haar zelfbewust, gelukkig lachje in afwachting van de vertrouwelijke mededeeling van haar zoon.

Een oogenblik van algemeene stilte.

Nu staat Erik langzaam op, legt zijne beide handen op de schouders van zijne moeder en stamelt - met korte, afgebroken zinnetjes:

‘Moeder, - Alette en ik - hebben ons - van avond - verloofd -!’

‘Wat heb jullie? - Je verloofd? Van-avond? - Maar hoe is dat gegaan, van avond?’

‘Nu komaan, Moedertje, u moet het niet zoo hoogernstig opnemen! - Zie eens, ik ben natuurlijk eerst even naar Alette gegaan, om haar het nieuwtje te vertellen. Dit lag toch in de rede, niet waar? Want - het hing immers van den goeden afloop der zaak af, of wij ons zouden kunnen verloven?’

‘O - dus op die manier, - zóó is het gegaan. Jij was eerst bij haar in de kamer...’ Mevrouw Enevoldsen gleed zwaar achterover op haar stoel en twee groote tranen rolden over hare wangen in haar schoot. ‘Nu, dan had ik toch ongelijk, Lund! Jij waart beter op de hoogte der dingen dan ik - dan zijn eigen moeder; - en dan ben *jij* het toch ook geweest, dien ik de trap op hoorde komen; het was ook duidelijk jou voetstap; dien kan ik maar al te goed onderscheiden...’

Beiden zijn opgestaan; zij treden nu vriendelijk vooruit naar haar stoel. Juffrouw Lund schijnt geen woorden te kunnen vinden voor 't geen er in haar omgaat, maar voorzichtig strijkt zij met hare hand liefkoozend over de dunne grijze haren. Zij gevoelt zich alles behalve gelukkig; zij weet niet, hoe zij aan haar gewaarwordingen uitdrukking geven zal. Met een wanhopigen blik ziet zij Erik aan; maar hij is zelf ook met de zaak verlegen. Zoo iets had hij niet kunnen denken!

‘Ben je boos, moedertje?’

Hij buigt zich over haar heen bij die bezorgde vraag; maar zij schudt het hoofd:

‘Boos! - Waarover zou ik boos kunnen zijn, Erik? Het is alleen - - - het is zoo plotseling - ik gevoel mij nu op eens zoo arm - zoo ontzettend arm! Ik heb veel verloren; - nu heb ik 't vertrouwen van mijn jongen ook verloren; dit heeft eene andere mij ontnomen. Maar onze Lieve Heer weet wel, wat Hij wil en Hij wil, wat goed voor ons is. Ik wensch jullie geluk, kinderen, als 't nu eenmaal zoo wezen moet. Stoort je verder maar niet aan hetgeen een oude dwaze vrouw zegt.... Maar nu trekken wij zeker ook niet naar de tweede verdieping, mijn jongen.... nu zullen wij natuurlijk maar op de zolderkamers blijven wonen.’ - -

Het had opgehouden te regenen. De wolken werden onrustig boven de stad voortgedreven en de maan maakte onmiddellijk gebruik van een kleine opening, die haar veroorloofde om het hoekje te kijken en de sombere straten te verlichten.

Erik had Alette Lund naar hare kamer gebracht en toen was hij naar bed gegaan, na een paar vergeefsche aanloopjes om bedaard met zijne moeder over het een en ander te praten. Het eenige wat hij te hooren kreeg, was, dat zij zoo moe was, zoo ontzettend moe.

Door de openstaande deur kon mevrouw Enevoldsen nu zijne geregelde, gezonde ademhaling hooren, zooals zij in hare kamer zat in haar nachtjakje en onderrok, met de geborduurde nachtmuts op.

Wat was het een verbazend lange dag geweest, dacht zij, met een verlangenden blik naar de rustbank, waarop zij haar bed had gespreid. Die zag er echt lekker uit. Heerlijk, dat zij daar nu op kon gaan rusten - slapen - van alles af zijn in den slaap. Welbeschouwd was dit het beste voor haar; zij had immers niets beters meer te verwachten. Erik had nu twee, voor wie hij zorgen moest. Zij moesten zuinig leven en er zou flink gewerkt moeten worden. Die oude vingers van haar waren zoo akelig stijf; anders zou zij nog wat hebben kunnen helpen en iets voor zich verdienen, als Erik trouwde.

De klok op den toren van het stadhuis sloeg één uur. Hoe vreeselijk lang geleden had zij vijf geslagen! Wel was er dezen avond veel gebeurd, waarvan zij niets had vermoed; maar hoe had zij zoo iets ook kunnen denken? - die geheimhouding van Erik, jegens haàr, en nog wel waar het zijn grootste belangen gold! Van haar Erik!

Zij trippelde, volgens haar oude gewoonte, nog eens rond en onderzocht, of de portaaldeur goed gesloten was. Hierna liep zij zachtjes naar Eriks kamer; voor het bed staande, streek zij met de magere hand liefkoozend over den mooien bruinen krullebol en fluisterde:

‘Dit verdriet had mijn jongen zijn oude moeder niet moeten aandoen; - maar nu is het gebeurd; - dus - God zegene je!’

En toen tripppelde zij weder naar hare kamer, deed de tusschendeur half dicht en klauterde op haar oude rustbank. Op dit bed viel zij spoedig in slaap. Zij droomde van witte engelen, die haar naar boven droegen, vele trappen op.

Naar het Deensch van OVIDIA AAS.

Historische lectuur.

Historisch Leesboek, verzameld door H. Brugmans, hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1906).

Een goede bedoeling verdient waardeering en daarom is men aanstonds geneigd tot een woord van hulde voor de loffelijke poging van dr. Brugmans en de firma Nijhoff, om het lezend publiek in Nederland de gelegenheid te verschaffen tot kennismaking met de beste pennevruchten van onze geschiedschrijvers. De firma Nijhoff wenschte eene keurgarve van historische lectuur te zien samengesteld, ‘bestemd voor de velen, die belang stellen in de Nederlandsche geschiedenis, maar in wier handen de belangrijke historische studiën in den regel niet komen.’ Vooral had men het oog op kringen, ‘waar men zich veelal tevreden moet stellen met handboeken en dergelijke litteratuur.’ Het spreekt van zelf, dat de Amsterdamsche hoogleeraar veel sympathie voor dit plan koesterde; wie toch zou zoo iets niet toejuichen, daar het de treurige waarheid is, dat het beschaafde publiek in ons land heel weinig geschiedkundige geschriften onder de oogen krijgt! En onbekend maakt onbemind!

Zoo ontstond dan deze historische bloemlezing, de eerste in Nederland, waarbij de verzamelaar werkelijk zijn best heeft gedaan voor afwisseling te zorgen en rekening te houden met den smaak van het moderne publiek; dus vooral niet te veel politieke geschiedenis en ook geen ouderwetsche vertellingen van vorstenhoven, geen historische paradestukken, waarbij men z'n hart kan ophalen aan klinkende namen en goudbrocaat, maar flinke, degelijke sociale geschiedenis. Wie van dat andere wil genieten, kan terecht bij Couperus en de verslaggevers van maskerades! Dr. Brugmans kreeg natuurlijk de volledige beschikking over het historisch fonds der firma Nijhoff en trof daar van het beste aan: Thorbecke's Historische Schetsen, Bakhuizen van den Brink's Studiën en Schetsen, Fruin's Verspreide Geschriften, de Geschiedkundige Opstellen, aangeboden aan Fruin, enz. Maar ook elders plukte de verzamelaar voor zijne bloemlezing en alom vond hij de grootste bereidwilligheid; auteurs en uitgevers stonden hem hunne penne-en persvruchten volgaarne af!

In de eerste plaats krijgen we dan eene interessante studie van wijlen Prof. P.L. Muller over Nederland en Zwitserland: een historische parallel van de ontwikkeling der beide staten, welke veel overeenkomst en ook weder veel verschil aantoont; daarna komen drie artikelen, welke eenigszins bij elkaar behooren, omdat ze ons in de Middeleeuwen terugvoeren: Fruin's ‘Hollandsche stad in de Middeleeuwen’, ‘Adellijke armenzorg’ van Mr.

S. Muller en ‘Het Kaas- en Broodvolk’ van Prof. P.J. Blok. Het laatste stuk zal stellig de belangstelling gaande maken van het groote publiek, omdat ieder in zijn kinderjaren van deze merkwaardige beweging gehoord heeft en nu door het onderzoek van Prof. Blok in staat gesteld wordt een juister inzicht in de toenmalige maatschappelijke toestanden te verkrijgen. Van Prof. Bussemaker vinden wij hier ‘de voorbereiding van de Generale Unie’, een fragment van de bekende door Teyler's Genootschap bekroonde ‘Afscheiding der Waalsche gewesten’, na welke studie de auteur in 1894 tot hoogleeraar te Groningen benoemd werd. Tot de koloniale geschiedenis mogen gerekend worden: ‘Isaac Lemaire’, een Gidsartikel van Bakhuizen van den Brink, een artikel uit ‘Onze Eeuw’ over de Oost-Indische Compagnie, van den verzamelaar zelf (voor de plaatsing waarvan de heer Brugmans in het voorbericht min of meer excuus vraagt en niemand hem stellig de genadige executie zal weigeren, waarop hij hoopt, aangezien het glashelder, vlot geschreven stuk niet juist het minst genietbare van den geheelen bundel is), en ‘de afstand der Kaap de Goede Hoop aan Engeland in 1814’ van prof. Heeres. Dan weder politieke geschiedenis: van de hand van Thorbecke ‘Simon van Slingelandt's toeleg om den staat te hervormen’, ‘een en ander over Van der Cappellen tot de Pol en zijn aanhang’, door Dr. W. van der Meulen, en een hoofdstuk uit Colenbrander's Patriottentijd ‘de strijd der staatspartijen in de Republiek.’ Verder is de nijverheidsgeschiedenis vertegenwoordigd door eene bijdrage van Prof. Kernkamp tot de geschiedenis van de lakenindustrie in Holland in de 17^{e} en 18^{e} eeuw ‘De Droogscheerders-Synode’, en Mr. W.H. de Beaufort beweegt zich op het terrein der oeconomische geschiedenis in zijn ‘Engelsche en Hollandsche vrijhandelsplannen.’ Vrij onbeduidend is het opstel ‘Oude Hollanders’ van Betz, van wien we wel eens wat beters gelezen hebben en iets heel aparts, onder geen rubriek te brengen, is ‘Dorus' Droefheid’, welbekend bij alle lezers van de Gids, een fragment uit een wat lang voortgezette reeks artikelen in dat tijdschrift, Jaargang 1901, geschreven door den Haagschen bibliothecaris Dr. Bijvanck, destijds ook redacteur van de Gids.

Men ziet dus: van alles wat. En toch moet men onvoldaan zijn; immers, waar sprake is van een historisch leesboek in den waren zin van het woord, mocht de toegang niet ontzegd zijn aan kunstgeschiedenis, noch aan kerkgeschiedenis. Gaarne had men daarvoor enkele andere studiën (waarom ze te noemen?) uit deze verzameling zien verdwijnen!

Mag men al niet op de artikels afzonderlijk critiek gaan uitoefenen, daar dit te ver zou voeren en ook bij zoo oude bekenden niet meer noodig is, toch zijn hier nog eenige opmerkingen over het werk als ensemble wellicht niet misplaatst. Allereerst brengt de titel ‘historisch leesboek’ den argeloozen lezer, die natuurlijk behoort tot de beschaafde leeken (zooals de meer en meer gebruikelijke term luidt), op een dwaalspoor. Wat toch meent hij hier te zullen vinden? Iets universeels, eenige grootsche tafereelen uit het drama der Wereldgeschiedenis? Het is enkel Vaderlandsche historie, stellig van het beste, maar wat het grootste gedeelte betreft niet geschreven voor het publiek, waarvoor dit leesboek bestemd heet te zijn. Velen zullen het boek onvoldaan en gemelijk ter zijde leggen; de hun voorgediende kost was te zwaar.

Reeds zijn er eenige maanden verloopen, sinds de Redactie van den Tijdspiegel mij het historische leesboek ter recensie zond; door verschillende om-

standigheden was het mij niet goed mogelijk mij eerder van die taak te kwijten, doch wel was ik in dien tijd ruimschoots in de gelegenheid met vele 'beschaafde', zelfs 'heel beschaafde leeken' over het werk te spreken en bijna algemeen luidde het oordeel, dat de lectuur voor niet-vakmenschen te geleerd was. De meeste artikels konden niet boeien, ze waren te streng wetenschappelijk; men had tegen het leesboek denzelfden grief, dien men zoo dikwijls hoort uiten tegen het overigens voortreffelijk maandschrift 'Onze Eeuw'. Men noemde mij andere historische stukken, die men met oneindig meer smaak genoten had, zooals b.v. in de Gids van vóór eenige jaren de studie van Jonkvrouw A. van Hogendorp over Juliana van Stolberg, de moeder der Oranje-Nassau's. En bovenal populair is en blijft Jorissen; die wist den juisten toon te treffen, die kon het publiek pakken, en aan hem is het te danken, dat werkelijk menigeen zijn afkeer tegen historische lectuur heeft overwonnen; de stijl van den Leidschen hoogleeraar Blok doet nu en dan aan den gezelligen verhaaltrant van Jorissen denken. Waarom vinden wij hier dan eigenlijk niets van Jorissen?

Wanneer men dergelijke stemmen uit het publiek verneemt, begint men werkelijk bang te worden, dat de bewerker van het leesboek in zijn zoo bescheiden gesteld voorbericht wel eens gelijk kon hebben, wanneer hij in pessimistische stemming het werk een 'hulpeloos wicht' noemt. Immers, als het publiek het wicht niet met warmte opneemt en het met koesterende liefde in het leven houdt, wie zal het dan helpen en het voor spoedigen ondergang behoeden?

Ten slotte een voorstel, waarover ik mij herinner, dat ook in een andere recensie, ik meen in den Nederlandschen Spectator, gesproken is. In Duitschland is zonder twijfel de zin voor historie veel meer ontwikkeld en verbreid dan bij ons, het publiek voelt meer voor geschiedenis, is ook beter op de hoogte. Grooten opgang maken bij onze Oostelijke naburen de 'Monographien zur Weltgeschichte', uitgegeven door Prof. Ed. Heyck (Velhagen und Klasing, in Bielefeld und Leipzig), eene serie populair-wetenschappelijke studiën, door den uitgever en bevoegde medewerkers voor een groot publiek geschreven. Ook bij ons kent men ze, die smaakvolle boeken, die afzonderlijk voor billijken prijs te krijgen zijn, voorzien van een massa meestal uitstekend geslaagde reproducties van schilderijen, medailles, oorkonden enz. Hiermede bereikt men de kringen, die zich nooit voelden aangetrokken tot de zware, uit vele deelen bestaande 'Weltgeschichten', noch tot de speciaal voor vakmenschen bestemde kleinere historische geschriften. Zou ook in Nederland eene dergelijke aantrekkelijke uitgave niet beter aan het gewenschte doel beantwoorden dan een historisch leesboek, als ons thans geboden wordt?

Sneek, September 1906.

Dr. K.E.W. STROOTMAN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Oudste Roomsche bestrijders van Luther, door prof. F. Pijper (Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, deel III. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1905).

De uitgevers der Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, de hoogleeraren Cramer en Pijper, zorgen voor afwisseling. Bevatte het eerste deel zeldzame geschriftjes van Hervormden en bestond het tweede uit het beroemde Offer des Heeren, het oudste Menniste martelaarsboek, dit derde deel brengt ons in kennis met de Roomsche professoren Jacobus Latomus, Eustachius van Zichem en Jacobus van Hoochstraten als bestrijders van Luther en van de veldwinnende hervorming. Een zevental geschriften, buitengewoon zeldzaam, uitgekomen tusschen 1519 en 1526, zijn thans binnen het bereik van ieder kerkhistoricus gebracht. Voor het leekenpubliek zijn deze boekjes minder geschikt, want ze zijn in het Latijn geschreven. Voor den vakman zijn ze daarentegen van hooge waarde. Met een reeks aanteekeningen en voorzien van uitvoerige inleidingen is de tekst diplomatisch juist uitgegeven. Nu is men georiënteerd en kan men, voorgelicht door een deskundige, veel leeren begrijpen van wat omging in Roomsche hoofden uit dien ouden tijd en waar hier de geleerde Roomschen van die dagen aan het woord zijn, het standpunt der kerk waardeeren. De Leuvensche en Keulsche hoogescholen vertoonen het werk van hun professoren, maar zij vlechten zichzelf hiermede geenszins een eerekrans. Dat is dan de wetenschap en de filosofie van de 16e eeuw! Men kan begrijpen, hoe jammerlijk het ermede gesteld was, als men weet, dat het eerste geschrift een samenspraak van Latomus behelst ten betooge dat, in tegenspraak met de gevoelens van Mosellanus en Erasmus, de studie van het Grieksch en Hebreeuwsch onnoodig is en met kennis van Latijn kan worden volstaan. Of wat zou men in onze dagen zeggen, indien iemand van Zichem nazeide, dat Thomas van Aquino zijn onderricht had ontvangen van Petrus, Paulus en Augustinus, want de voortreffelijkheid van zijn werken kan slechts uit een wonder worden verklaard, of, gelijk deze kampioen, de macht van den paus aflaten te verleenen verdedigde op dezen grond, dat de kerk die in niets heeft gedwaald, ook niet gedwaald kan hebben door in die macht te gelooven! Van Hoochstraten, de Keulsche professor en inquisiteur, van wien Luther schreef: ‘Nooit heb ik stommer ezel gezien,’ reeds door zijn tijdgenooten aan de kaak gesteld, overtreft wellicht beiden. En voornamelijk *hun* werk was het, dat de Keulsche en de Leuvensche hoogescholen Luthers leeringen als kettersch verklaarden!

Toch, al heeft dit derde deel voornamelijk voor theologen en historici waarde, ook voor den ontwikkelden leek bevat het in de zeven inleidingen van professor Pijper zeer veel interessants. Op heldere wijze teekent hij de drie schrijvers en geeft hij van hun arbeid een breedvoerig overzicht. Men krijgt een aardigen kijk op het leven aan de hoogescholen en verneemt allerlei bijzonderheden over het Roomsche geloof van die tijden en van den strijd door Roomschen onderling gevoerd. Is de stijl niet overal even vlot en wijdt prof. Pijper soms uit over iets, dat met zijn onderwerp slechts in verwijderd verband staat en beter gepast ware geweest in den vorm van een aanteekening, dat neemt niet weg, dat zijn inleidingen over het algemeen genomen de lezing overwaard zijn.

Van belang is deze uitgave mede om enkele bijzonderheden. Werd tot nog toe Willem Dirksz. de rode cuper, beschouwd als de eerste Noord-Nederlandsche martelaar, na prof. Pijper's mededeelingen geniet hij deze eer niet meer. Maar belangrijker is, hoe blijkt, dat ook twee Broeders des gemeenen levens als ketters veroordeeld zijn, in 1526, en dat de veronderstelling van prof. de Hoop Scheffer, dat de Doopersche beweging in 1524 te Zurich ontstond, thans aan ernstigen twijfel onderhevig is, nu het blijkt, dat van Zichem te Leuven in 1523 reeds schreef tegen lieden, die eene afwijkende beschouwing over den doop bezaten.

Het eerste der zeven herdrukte geschriftjes werd door Latomus geschreven naar aanleiding van twee scherpe verhandelingen van Erasmus en van Mosellanus, die de studie van Grieksch en Hebreeuwsch verdedigden. Deze Latomus, geboren in 1475, overleden in 1544, was reeds 1510 lid van de faculteit der letteren te Leuven, promoveerde in 1519 tot doctor in de godgeleerdheid en verkreeg in 1535 het gewone hoogleeraarsambt. Herhaaldelijk nam hij deel aan een geloofsonderzoek tegen geestelijken (o.a. tegen Jacobus Praepositus, Hendrik Vos, Jan van den Esschen en Paulus de Roovere). Hij was een vruchtbaar auteur tegen de Hervorming. Zijn eerste werk was het in den bundel herdrukte ‘Over de drie talen en de studie der theologie.’ In een ‘samenspraak’ verdedigt hij de beoefening der scholastieke theologie. Eigenaardig is, dat hij beweert, dat de Grieksche en Hebreeuwsche handschriften op menige plaats bedorven zijn, maar dat het onwaarschijnlijk is, dat de Latijnsche vertaling vervalscht is. Dit onlogische standpunt is evenwel minder opmerkelijk dan het feit, dat hier en daar een leer verkondigd wordt, afwijkende van de orthodox-Roomsche; zoo o.a. erkent hij, dat het gezag van de Schrift *boven* de Kerk staat, terwijl de rechtzinnige leer is, dat dit gezag juist aan de Kerk is ontleend. Op de Protestantsche lijn is hij zelfs, waar hij zegt, dat de mensch bij de hoogere dingen door het licht der genade wordt voorgelicht, waardoor hij een kind Gods wordt, dat *uit eigen kracht* de evangelische waarheid in zich heeft.

Zes jaar later - in 1525 - schreef Latomus het daarachter afgedrukt werkje ‘Over het primaat van den paus te Rome tegen Luther.’ De beteekenis van dit geschrift is, dat hij weergeeft, wat in Nederlandsche universitaire kringen van 's pausen macht gedacht werd. In die kringen wilde men niets weten van de pauselijke onfeilbaarheid. Adriaan Florisz. - de latere paus Adriaan VI - had in 1517 dan ook geschreven: ‘het is zeker, dat de paus dwalen kan ook in dingen, die het geloof raken, door bij besluit of uitgevaardigden brief eene ketterij uit te spreken. En verscheidene Roomsche pausen hebben kettersche gevoelens aangehangen.’ Latomus bestrijdt hierin het geschrift van Luther over de macht des pausen, die loochende, dat het pauselijk gezag berustte op het goddelijke recht of op den Bijbel en het wraakte, dat menschelijke wetten, nl. die van den paus, met de evangeliën werden gelijk gesteld. De bestrijding is fel, soms op het hatelijke af, bijv. waar hij het heeft over Luthers huwelijk. Eigenaardig komt hierin de verklaring, dat hij wel in de onfeilbaarheid van de Schrift, maar niet in die van de conciliën gelooft. Maar Latomus gelooft ook niet in de onbeperkte goddelijke macht des pausen. Wel is deze de wettige opvolger van Petrus, plaatsvervanger van Christus, doch zijn gezag geldt uitsluitend het geestelijk gebied. Ook meent hij, dat de paus niet over het geheele gebied der kerk dezelfde bevoegdheid bezit; bijv. nationale rechten behooren geëerbiedigd te worden. Daarbij verzet hij zich ook tegen de lichtvaardigheid, waarmede bisschoppen naar Rome opgeroepen worden.

Het derde geschrift in den bundel is van Eustachius van Zichem: ‘Bestrijding van Luthers dwalingen.’ Het verscheen in 1521 en is dan ook het tweede geschrift van Hollandschen oorsprong tegen den hervormer. Het boekje is buitengewoon zeldzaam en weinig bekend. Eustachius was geboortig uit Sichem in Brabant en van fatsoenlijke oude familie. Te Leuven opgeleid, verkreeg hij in 1500 op 20-jarigen leeftijd den titel magister artium. Hij sloot zich bij de orde der Predikheeren aan. In 1517 werd hij doctor in de theologie. Als prior van het

klooster en als een der leden van den Senaat der universiteit bezat hij grooten invloed. Vóór 1521 had hij reeds verschillende deelen van het land al predikende afgereisd. Hij overleed in 1538. In 1518 was te Leuven de eerste verzameling geschriften van Luther aangekomen. Op het eerste gezicht begreep de theologische faculteit, dat dit boek schadelijk was voor de kerk. De verkoop moest dus tegengegaan. Men besloot eenige artikelen daaruit officieel te veroordeelen. 7 November 1519 kwam men hiertoe bijeen. Het in deze vergadering gevallen vonnis werd in Februari d.a.v. door den druk openbaar gemaakt. Om nu dit vonnis te rechtvaardigen tegen de velen, die het optreden der faculteit afkeurden, schreef Eustachius zijn werk. Hij verdedigt het vonnis zoowel der Leuvensche als der Keulsche faculteit en stelt als axioma voorop, dat de macht des pausen volmaakt dezelfde is als die van Christus. De inleiding van prof. Pijper bevat voorts een overzicht van Eustachius' Verdediging van het monnikenwezen tegenover Erasmus' Handboek voor den Christenridder. Deze is gesteld in een doorloopend scherpen toon. Eer nog hatelijker is van Zichem in de vierde afgedrukte verhandeling, zijn ‘Korte verheerlijking der Sacramenten’, die in 1523 het licht zag. De schrijver was verbijsterd, dat zoovelen de kerk afvielen, niettegenstaande er zulke uitstekende schrijvers waren, die zoo goed de eischen van 't Christelijk leven en der Katholieke waarheid betoogden. Dat is de schuld van Luther; maar naast hem zijn andere tegenstanders opgekomen, die even krachtig moeten bestreden worden, want zij gaan zelfs verder. Hij heeft hier kennelijk het oog op de opkomende Doopersche beweging en verdedigt daarom de noodzakelijkheid van den kinderdoop. In dit werk staat hij de pauselijke onfeilbaarheid voor. Hij behandelt de Sacramenten uitvoerig en tracht aan te toonen, dat zij de genade werkelijk meedeelen, maar verdedigt ook hier veel meer met een beroep op de overlevering dan op den Bijbel. Zijn uitlegging van de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan is niet onaardig. Deze is de Christus. De olie en de wijn, aan den gewonde uitgereikt, vertegenwoordigen de medicijn van de genade des Sacraments. De herberg is de kerk. De waard zijn de dienaren der kerk, terwijl de aanbieding der genade individueel is. Natuurlijk verdedigt hij hier de onthouding van den kelk aan de leeken.

Drie werken van Jacobus van Hoochstraten worden daarna afgedrukt. Hoochstraten was een gevreesd man wegens de hardvochtigheid, waarmede hij als inquisiteur optrad, maar tevens hebben velen zich over hem vroolijk gemaakt wegens zijn bekrompenheid en zijn slecht Latijn. Hij ging door voor de vleeschgeworden behoudzucht. Brabanter van geboorte, studeerde hij te Leuven en werd daar in 1485 magister artium. Al spoedig vertrok hij naar Keulen, alwaar hij ongeveer 1508 prior der Dominicaners werd, doctor in de theologie en hoogleeraar. Sinds trad hij ook op als inquisiteur. Hij heeft den bekenden Reuchlin vervolgd op beschuldiging van het verspreiden van Joodsche dwalingen. Maar een geestelijke rechtbank sprak dezen vrij. Hoochstraten was de hoofdpersoon bij het vonnis der Keulsche faculteit tegen Luthers leer. Voorts werkte hij mede tot verschillende doodvonnissen, als die van Herman van Rijswijk, 13 Dec. 1512 in den Haag verbrand, Hendrik Vos en Johannes van den Esschen, 1 Juli 1523 te Brussel verbrand. Misschien was het voor de ketters gelukkig, dat hij reeds in 1527 overleed. Bij de beoefenaars der klassieke studiën stond hij in groote minachting. Hij werd afgeschilderd als een pest van Duitschland. In een reeks vlugschriften werd hij tentoongesteld. Uit die bestrijding, zoo heftig en fel, volgt wel dit, dat hij in de oogen zijner tijdgenooten een persoon van gewicht was. Hoochstraten zelf gaf een aantal verhandelingen uit, door prof. Pijper in zijn

inleiding uitvoerig besproken. Een keuze daaruit werd gedaan en zoo worden ons in den bundel ter kennisneming aangeboden: geschriften over de aanbidding der heiligen (1524), over het vagevuur (1525) en twistgesprekken met Lutheranen (1526). Het eerste daarvan is een bestrijding van de meening van Joannes Lonicerus, professor te Marburg. Vermelding verdient, dat hierin één schoone bladzijde over het gebed voorkomt, waar aangetoond wordt, dat dit niet dient om Gods wil te veranderen,

maar om onzen wil in overeenstemming te brengen met den Goddelijken wil. Zijn verdediging van 't vagevuur, te Utrecht geschreven, wellicht naar aanleiding van zijn ondervinding in het proces tegen Willem Dirksz., blijft vrij laag bij den grond. Hoogstraten geloofde in het bestaan van een echt blakerend en schroeiend vuur. Zijn bewijsvoering knoopt zich vast aan 1 Kor. 3:11-15. Daar de kerk voor de dooden bidt, vraagt hij, waarvoor dit gebed zou dienen, als er geen vagevuur bestond. Het derde geschrift bestrijdt de verdediging van twee broeders des gemeenen levens uit het fraterhuis te Amersfoort, die circa 1526 aan den wereldlijken rechter wegens kettersche gevoelens werden overgeleverd. Waarschijnlijk heeft het oorspronkelijke gediend om de rechters van deze ketterij te overtuigen. Een gedeelte van het over broeder Thedoricus gevelde vonnis komt er in voor. Sterk wordt in dit geschrift verdedigd de leer van de zaligheid uit de werken. Wanneer zoo driest wordt verdedigd, dat 'het koninkrijk der hemelen verschuldigd is voor de goede werken,' of dat 'de mensch door goede werken de eeuwige zaligheid verdient,' door een inquisiteur, derhalve een autoriteit, dan begrijpt men, hoe van de katholieke kapsels juist dergelijke dingen zullen zijn verkondigd. Maar dan beseft men ook, hoe dat juist het optreden der reformatoren in wijde kringen toejuichen deed.

De uitgave door prof. Pijper van deze zeven geschriften, waaraan ds. D.W. Mulder een uitstekend alphabetisch Register toevoegde, juichen wij van harte toe. Een tot dusverre vrijwel onbekend deel van het begin der hervormings-geschiedenis is hierdoor gebracht tot meerdere bekendheid. Wij slaan een blik in wat de harten van toonaangevende Katholieken uit die dagen bewoog en beter wordt daardoor begrepen, hoe tegen dergelijke leeringen de hervormingsbeweging zoo spoedig triomfeerend baanbreken kon. Moge het Latijn der verhandelingen dan ook beletten, dat menigeen de oorspronkelijke stukken ter hand neemt, wij gelooven, dat elkeen, die de interessante zeven inleidingen leest, den Leidschen hoogleeraar dankbaar zal zijn voor wat hij ons heeft aangeboden.

Woudsend.

K. Vos.

Dramatische Studies van Frans Mynssen. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Het begrip van dramatische *Dramatische Studies* is niet zoo gemakkelijk te omschrijven, sedert Heijermans Jr. onder dien naam zeer omvangrijke tooneel-composities in het licht gaf. De vijf tooneelstukjes, die Frans Mynssen nu als Dramatische Studies publiceert, zijn zeer *beknopt*, en wij vinden zelfs bij de eerste dezer studies, getiteld *Frederik*, aangeteekend, dat bij het schrijven van dit stuk niet aan de mogelijkheid van eene opvoering is gedacht. Het stukje is in zijn geheel niets anders dan een samenspraak tusschen Frederik, een schrijver, en zijne jonge vrouw Elisabeth. Frederik is overgevoelig en overspannen, zit peinzend voor zijn schrijftafel en beklaagt zich, dat hij niet werken kan; Elisabeth tracht hem gerust te stellen, zegt dat het later wel beter zal gaan en dat hij maar wat rust en ontspanning moet nemen. Frederik beklaagt zich, dat zijne vrouw hem niet begrijpt, dat hij andere verwachtingen van haar heeft gehad en in zijne opwinding beschuldigt hij haar van liefdeloosheid. Dan eensklaps verdwijnt de zachte lijdzaamheid der jonge vrouw en zegt zij hem de waarheid, hoe hij in het najagen van zijne artistieke neigingen niets anders geweest

is dan een platte egoïst, zonder oog, zonder hart voor *hare* belangen, voor *haar* lijden. Dan voelt Frederik 't onrecht, dat hij haar aangedaan heeft; hij wil 't goedmaken, vraagt vergiffenis - maar zij zegt, dat haar geloof in hem is vernietigd en dat 't onherstelbaar is.

Deze dramatische huiselijke scène, waarin 't lijden van twee menschen is geteekend, die beiden wel goed willen, maar niet kunnen, heeft veel verdienstelijks. Frans Mynssen bezit ontegenzeggelijk de gave van een goeden dramatischen dialoog te kunnen schrijven, die de handeling steeds verder brengt; er is hier een sterke, levendige climax, die den lezer meesleept. Veel zorg besteedt de schrijver ook aan

de aanduiding van de mise-en-scène; het tooneel, de inrichting van het vertrek, de houding en de bewegingen der sprekers, alles is tot in de kleinste bijzonderheden aangeduid. Of dan dit stukje niet opvoerbaar zou zijn? Wij meenen stellig, dat het wel pakken zou en geven den raad er eens een proef mee te nemen.

Diezelfde goede eigenschappen vinden we terug in het tweede stukje '*En vrouw* en in 't derde, *De Doode Man.* In ‘'En vrouw’ teekent de schrijver een jongen man, die getrouwd is met eene mooie vrouw, een vrouw met een verleden. Een vriend komt hem waarschuwen, dat zij nog dezelfde is van vroeger, dat zij haar man bedriegt. Eerst wil hij niet gelooven, dan volgt de twijfel en eindelijk ontdekt de man, dat zijn vriend gelijk heeft. De afwisseling in gemoedsbewegingen van den bedrogen jongen man is zeer goed uitgedrukt; de handeling gaat gestadig en in climax voort, wordt geen oogenblik onderbroken. Bij het lezen van deze studie moesten wij dikwijls denken aan den schrijftrant van Emants; ‘De Doode Man’ doet in opvatting ook eenigszins denken aan ‘Hij’ van dezen schrijver. Maar ‘De Doode Man’ van Frans Mynssen is toch minder griezelig: de weduwe van den dooden man blijkt in intieme betrekking te staan tot haar zwager, dit vernemen we uit het in korte, afgebroken zinnen gevoerde gesprek tusschen Dora en Burkner. Dora's man heeft zich om die reden van 't leven beroofd. Dan komt haar zoon Karel, die voor zijn vader een groote vereering had. Hij weet, dat zijn vader in zijn huwelijk niet gelukkig was en nu vindt hij zijne moeder en zijn oom samen in het sterfhuis. Karel krijgt langzamerhand een zwak vermoeden, dat er tusschen zijne moeder en zijn oom iets bestaat, dat wellicht de aanleiding geweest kan zijn tot den zelfmoord. In het vijfde tooneel, in een gesprek tusschen Karel en zijne moeder, wordt dit vermoeden zekerheid. Ook in dit tooneel is de dramatische dialoog voortreffelijk.

Minder gelukkig is de vierde studie uitgevallen *Gedwongen Liefde.* Voor de demi-mondaine, die hier geschetst wordt, kunnen we weinig voelen, daar de schrijver ons geen enkelen blik gunt in het karakter van die vrouw. Het is jammer, dat de hier geschetste tooneeltjes dezen bundel eenigszins ontsieren.

Heel goed is daarentegen weer de schildering van ‘High Life’, een aardig, pakkend stukje, dat menig dilettanten-tooneelgezelschap zal verlokken tot opvoering.

De dramatische arbeid van Frans Mynssen belooft ongetwijfeld veel goeds voor ons tooneel.

M.S.

Wereld-Bibliotheek, onder leiding van L. Simons, N°. 33. Kleine Vertelsels door Samuel Falkland (Herm. Heijermans Jr.). - Amsterdam, G. Schreuders.

De Wereld-Bibliotheek, die zoo voortreffelijk wordt verzorgd met interessante en degelijke litteratuur, geeft met haar 33ste deeltje eenige Falklandjes van Herm. Heijermans Jr. De schrijver voegde aan dit bundeltje, als afwisseling, eene causerie toe, eveneens in den Falkland-toon gesteld. Deze causerie is niet alleen vermakelijk om te lezen, maar ook belangwekkend, omdat zij ons een helder kijkje geeft in Engelsche en Amerikaansche tooneeltoestanden. Heijermans vertelt hierin de

lotgevallen van zijn tooneelstuk ‘Ghetto’, nadat hij eene aanbieding had gekregen om dit stuk ter opvoering aan een grooten schouwburg in Londen af te staan. Men zou deze causerie kunnen betitelen: Groote verwachtingen en dito teleurstellingen. Wat wij hier vernemen, werpt een eigenaardig licht op de manier, waarop Engelsche theater-directeuren met een zoogenaamd geadopteerd buitenlandsch stuk omspringen en op de weinige betrouwbaarheid van sommige *businessmen*, die tot de categorie van theater-ondernemers behooren. De keuze uit de Falklandjes, - en die keuze is zeer ruim, Falkland is nu, meenen we, bezig aan zijn 467ste, - kunnen wij slechts loven. Al het eigene dat deze schetsen karakteriseert, de typische, rake beschrijvingen, het humoristische, het tragi-komische, wij vinden dat alles in dit veertiental uitgekozen stukjes terug. Geheel dit deeltje geeft een zeer juist beeld van de Falkland-litteratuur.

M.S.

Vergelding, door Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck. - Amersfoort, Valkhoff en Co.
Uit de leerschool der Leugen, door Otto van Tricht. - Almelo, W. Hilarius Wzn.

Het lijvige boekdeel met den hoogklinkenden titel ‘Vergelding’ deed ons allereerst denken aan een roman. Maar tot onze verrassing ontpopte zich dit boek als een bundel novellen en schetsen, waarvan de eerste den naam draagt, die als titel op den omslag is vermeld. Deze wijze van betiteling van een novellenbundel is modern. Voor 't overige echter is de inhoud van dit boek zeer ouderwetsch; de verhaaltrant, de teekening van personen en toestanden, de correcte zinbouw en gedegen stijl, dit alles doet ons denken aan lectuur van een halve eeuw geleden en vroeger. Mr. Lamberts Hurrelbrinck zou een tijdgenoot kunnen zijn van den novellist Cremer; zooals deze werkte met het Betuwsch dialect, hanteert de heer Lamberts Hurrelbrinck de Limburgsche volkstaal. Bij voorkeur schetst deze schrijver tafereeltjes uit het Limburgsche volksleven; of hij echter natuurgetrouw teekent en de menschen neemt, zooals ze in werkelijkheid zijn, valt te betwijfelen. In de novelle ‘Vergelding’ komt o.a. een kermisreiziger voor, bewoner van een kermiswagen, die door een klompenmaker is bestolen en naar aanleiding daarvan tot zijn zoontje zegt: ‘Ik voelde m'n bloed heet worden, maar... ik heb me bedwongen, want zie-je, 't was maar geld, dat hij me had ontstolen; aan m'n eer was hij me niet te na gekomen, dat zou ik niet hebben verdragen... want onthoud dit, Henryc, altijd, je leven lang: geld verloren niets verloren, eer verloren alles verloren.’ Welke lezer zal nu eenig geloof slaan aan zoo'n kermisklant? Men moge geen voorstander zijn van overdreven realisme, - voor zulke hersenschimmige boekfiguren is het lezend publiek niet onnoozel genoeg meer. Het meest ware in deze vertellingen blijft het Limburgsch dialect, waarin de schrijver, gelijk we reeds boven zeiden, bijzonder goed thuis is.

Het werkje ‘Uit de leerschool der Leugen’ is een vrij onbeduidend verhaal, waarin eenige militaire schandalen den hoofdschotel uitmaken. De schrijver Otto v. Tricht schijnt iemand te zijn, die wel Nederlandsch wil *schrijven*, maar Duitsch *denkt*; het boekje wemelt van Germanismen. Uitdrukkingen als: ‘Maurits *schreed* naar de tuinkamer *terug*,’ (46), ‘*versluierd*’ (47) ‘hij gluurde *verstolen*’ (18) ‘*kunstzuster*’ (29) enz. zijn zoo on-Hollandsch, dat wij soms den indruk krijgen, alsof dit boekje uit het Duitsch was vertaald, en nog *heel slecht* vertaald.

M.S.

Bloemlezing uit de werken van Styn Streuvels, door Dr. J. Aleida Nijland. - Amsterdam, L.J. Veen.

Een bloemlezing samen te stellen uit de werken van Styn Streuvels, dien eenigen en vruchtbaren auteur, die van het Vlaamsche landleven en de Vlaamsche boeren en boerinnen eene schildering heeft weten te geven in zoo frissche en krachtige tonen als nog door geen schrijver ooit is gedaan, was zeker een goed denkbeeld. Dr. J. Aleida Nijland heeft die taak op zich genomen, in vele opzichten eene aangename, maar daarom nog geen gemakkelijke taak; want te grasduinen in al dat mooie en

voortreffelijke, dat uit de pen van dezen auteur is gevloeid, mag een opwekkende arbeid zijn, toch is het niet gemakkelijk uit zoo'n rijken overvloed van stof een geschikte keuze te doen. Wat wij hier bijeenvinden, geeft ons den indruk, dat Dr. Nijland getracht heeft hier in dit lijvige boek fragmenten bijeen te brengen uit het beste, dat Styn Streuvels heeft geschreven. Jammer, dat het meestal fragmenten moesten zijn, - dit is juist de schaduwzijde van elke bloemlezing; jammer, dat bijv. dat prachtstukje ‘Kinderzieltje’ niet in zijn geheel kon worden opgenomen. Waarom, zou men ook kunnen vragen, uit dat overschoone werk ‘Dorpsgeheimen’ juist het verhaal van ‘Bertken’ opgenomen en niet die wondere vertelling van ‘Martje Maertens en de misdadige Grafmaker’, of, als proeve van prachtige schildering, een stuk van ‘De Lawine’? Maar wij herhalen 't, het was moeilijk uit zóóveel voortreffelijks met beslistheid

te kiezen. Met de toevoeging van een lijst van woordverklaringen heeft Dr. Nijland ongetwijfeld velen verplicht. Want de eigene taal van Styn Streuvels stelt Noord- en Zuid-Nederlanders wel eens voor onoplosbare raadsels. Zou het echter niet practischer zijn geweest op elke bladzijde in een noot de verklaring van die vreemde woorden te geven?

Wie nu deze bloemlezing ter hand neemt, behoeft niet meer te raden, maar kan Styn Streuvels geheel begrijpen. En dat verhoogt natuurlijk nog het genot van deze voortreffelijke lectuur.

M.S.

Mearten van den Visscher, door A. Vreeken. - Almelo, W. Hilarius Wzn.

Mearten van den Visscher, een flink en degelijk jongensboek, is een verhaal uit den tijd toen de Haarlemmermeer nog geen graan maar schatten van visch voortbracht. De lotgevallen van Mearten zijn aangenaam en goed verteld; dat het den energieken en eerlijken in de wereld goed gaat, dat de bedrieger bedrogen uitkomt en de drankduivel den mensch naar den kelder helpt, zijn waarheden die in een boek voor de jeugd op de rechte plaats zijn. En wij vinden dat alles in dit boek bevestigd; het is daarbij rijk aan illustraties, met veel zorg uitgevoerd door A. Rünckel. De uitgever heeft het werk met fraaie letter laten drukken en blijkbaar geene kosten gespaard. Wij kunnen het voor de bibliotheek voor jongelieden in alle opzichten aanbevelen.

M.S.

De Nieuwe Gids, 21ste Jaargang. - Uitgevers-Maatschappij 'Voorburg.'

Wij ontvingen eenige afleveringen van 'De Nieuwe Gids' ter bespreking. We zouden kunnen vragen: Is dat voor een tijdschrift, dat zijn 21sten jaargang beleeft, nog noodig? Wie eenigszins op de hoogte is van onze letterkundige toestanden, kent de beteekenis, die De Nieuwe Gids bij zijn optreden had. Zooals dit tijdschrift thans is, met zijne magere afleveringetjes van 3 à 4 vel druks, maakt het den indruk van een kwijnend bestaan te leiden. Geredigeerd door Kloos, De Meester en Jeanne Reyneke van Stuwe, schijnt het bestemd voor een groepje van lezers, die zich verwant voelen met eenige jongere letterkundigen, vormend met elkaar een van die kliekjes, waaraan ons kleine land zoo overmatig rijk is. Onder de medewerkers, wier novellen of schetsen hier worden opgenomen, treft men dan ook gewoonlijk niet veel andere namen aan dan die van de leden der redactie, en nog eenige vaste groepverwanten, zooals Van Hulzen, Frans Mynssen, Pieter van der Meer, Broedelet e.a. De letterkundige overzichten, behandeld door Kloos in de 'Literaire Kroniek', worden beheerscht door één hoofdgedachte, die deze redacteur niet moede wordt in nagenoeg elke aflevering nog eens te herhalen: dat namelijk alle Nederlandsche schrijvers vóór '80 niets waren dan bedaarde, nuchtere lieden, die de stof, welke zij verwerkten, niet in zich opnamen, maar alleen daaromheen speelden met wat vriendelijke woorden, waardoor hun werk nooit boven het peil kon komen van het gewone

koffietafeldiscours; maar dat het alleen aan de letterkundige mannen van ná '80 gegeven was door te dringen tot in de binnenste kern der dingen en met hun individueel gevoel de realiteiten haarfijn-precies neer te leggen in die equivalente woorden, waardoor het echte litteraire werk zich alleen kenmerkt en een plaats erlangt in de ‘rij der onsterfelijkheden’ (pag. 641, Afl. XI 1906).

Wanneer we voor een oogenblik willen aannemen, dat deze stelling waarheid bevat, dan nog wordt het uiterst monotoon die altijd weer opnieuw te hooren opdreunen en daaraan elke letterkundige beschouwing onophoudelijk getoetst te zien; en wanneer we dan bedenken, dat Kloos zichzelf rekent onder de eersten van die uitverkorene jongere letterkundige generatie, dan moet dat met zooveel klem suggereeren van eigen onsterfelijkheid op een mensch zonder al te veel

pretenties wel een dwazen indruk maken. Waar verder de schrijver van de litteraire kroniek vervalt in polemiek, daar is die van zóó persoonlijken aard, dat die alleen voor de daarbij betrokken personen van eenig belang kan zijn.

Om al die redenen achten wij het niet waarschijnlijk, dat dit tijdschrift ooit ingang zal vinden bij een gemengd lezend publiek. Zijn meerdere of mindere levensvatbaarheid zal alleen afhangen van de meerdere of mindere toeneming der groep, waarvoor het bestemd schijnt. Ter wille van den uitgever en de redactie willen wij dus hopen, dat die groep gunstig zal gedijen.

M.S.

Karakter, door Mr. J.M. van Stipraan Luïscius. Uitgegeven tot nut der Nederlandsche jeugd. - Rotterdam. Brusse.

't Mag als een gelukkig verschijnsel beschouwd worden, dat zij, die geroepen zijn of zich geroepen achten om mede te werken aan de opvoeding van Nederlands jeugd, hoe langer hoe meer de aandacht gaan vestigen op de noodzakelijkheid van meerdere zorg voor de vorming van het karakter. Men wordt zich bewust, dat zij, die in verstandsontwikkeling alleen heil zochten, hebben gefaald en men begint in ter zien, dat er meer noodig is om van het kind een flink en goed mensch te maken. De karaktervorming heeft schade geleden en die schade moet zooveel mogelijk worden ingehaald. Daartoe heeft blijkbaar ook Mr. Stipriaan Luïscius willen medewerken en we kunnen hem dankbaar zijn voor zijn edel pogen. Maar dat hij daarvan veel succes zal hebben, durven wij hem nog niet voorspellen, hoezeer we 't ook hopen. Wij gelooven, dat het niet meer of nog niet de tijd is, waarin de jeugd - want voor haar is dit boekje geschreven - lust vinden zal in de lectuur van werkjes als het bovengenoemde, waarin op 23 blz. druks de eischen van een goed karakter uiteengezet worden. Wie veel met kinderen omgaat, weet, dat zij nu eenmaal niet bijzonder vatbaar zijn voor het opwekkende van leeringen, doch zich meer aangetrokken gevoelen door het voorbeeld. Indien de werken van Smiles en Marden nut gesticht hebben voor de jeugd, dan hebben zij dat o.i. in de eerste plaats gedaan door de talrijke voorbeelden, daarin genoemd. De levensgeschiedenis van een groot en goed man oefent meer invloed uit op de jeugd dan werkjes als het hier besprokene.

Intusschen kan het ouderen opwekken tot meerdere aandacht voor het groote belang, dat de schr. op het oog heeft en de belangstelling van hen, die opvoeden kan niet anders dan zegenrijk werken op de kweekelingen. Laten we hopen, dat hij op deze wijze, zij het dan ook langs een omweg, het doel bereikt, dat hij voor oogen had. Hij verdient dat ter wille van den ernst, waarmede hij de zaak heeft behandeld.

Sept. 1906.

v. N.

Chr. G. Salzmann. Het mierenboekje. No. 23 van de Wereldbibliotheek. - Amsterdam, Uitgave G. Schreuders.

Men zou mogen vragen, of het in onzen tijd met zijn overvloed van paedagogische werken, zoowel voor onderwijzers als voor ouders, nog noodig was een opvoedkundig geschrift van honderd jaar oud te herdrukken. Wie bij de beantwoording van deze vraag alleen let op het nieuwe, dat dit boekje ons kan geven, zal allicht geneigd zijn deze vraag ontkennend te beantwoorden. 't Is duidelijk, dat de denkbeelden van Salzmann in de verloopen honderd jaar reeds bij herhaling door anderen opnieuw zijn verkondigd en voor een deel ook reeds weder losgelaten zijn. Het kan dus voor ons thans allerminst een ‘nieuw leerboek’ der paedagogiek zijn. Maar het kan ook op andere wijze nut stichten. Ten eerste heeft het dit op vele paedagogische werken voor, dat het hoogst eenvoudig is geschreven in een vorm, die ook in staat is het groote lezende publiek aan te trekken; dat is een niet geringe verdienste. Een geschrift als dit blijft zijn waarde behouden,

al was 't ook oog zoo oud, door den waardigen en kalmen toon, waarin het is gesteld; door de volkomen toewijding aan de belangen van het kind, die er op iedere bladzijde uit spreekt. Al mag de opzet ons misschien ook wat verouderd voorkomen, de levendmakende geest kan niet verouderen en verkwikt iedereen, die het wel meent met zijn kind of zijn leerling. En de inhoud is nog niet zóo verouderd, of hij is de moeite van de kennismaking nog overwaard en dat te meer, omdat vele eischen, die Salzmann aan eene goede, alzijdige opvoeding stelt, ook nog heden ten dage worden vernomen en voor een groot deel nog onvervuld zijn. Wat de schr. zegt b.v. over het onderwijs in de kennis der natuur, of de handenarbeid, de eisch, dien hij ten opzichte van de knapenstudie stelt, had ook in onze dagen kunnen neergeschreven worden. Laten we het dus nog maar eens lezen, laten we het nog maar eens overdenken en bedenken, dat het het beste is, wat een superieur man geven kon, die zijn leven heeft gewijd aan de opvoeding van het kind. Voor ouders en onderwijzers van onze dagen zij het een beschamend getuigenis, dat hen er aan herinnert, hoe weinig we eigenlijk in de laatste honderd jaar nog maar vooruitgekomen zijn.

Trachten we met deze weinige woorden in 't kort aan te geven het nut, dat het bovengenoemde werkje in het algemeen kan stichten, we dienen ook nog te wijzen op den zeer bijzonderen dienst, dien het kan bewijzen aan hen, die genoodzaakt zijn studie te maken van de geschiedenis der paedagogiek. Wie met de studie van den candidaat-hoofdonderwijzer meer van nabij bekend is, zal het niet alleen aan gebrek aan studielust willen toeschrijven, dat onder de vele vakken aan dit onderdeeltje slechts een zeer bescheiden plaatsje wordt ingeruimd, dat men zich in den regel maar behelpt met zeer korte uittreksels of niets zeggende overzichten. Hadden we meer werkjes als deze uitgave van het ‘Mierenboekje’, dan kon dat anders worden. Wie een paar avonden besteedt aan de aandachtige lezing van dit boekje, zal beter begrepen hebben, wat de Philantropijnen wilden, dan hij, die misschien evenveel tijd gebruikt om een kort uittreksel uit het een of andere handboek te memoriseeren.

Doch de redactie van de Wereldbibliotheek deed nog meer dan alleen maar een afdruk geven van het geschrift van Salzmann. Aan den bekenden schoolopziener en privaat-docent, Dr. J.H. Gunning Wz., droeg zij op, daarbij een nleiding te schrijven, die uitgedijd is tot eene hoogst belangrijke studie van 58 blz., waarin schr., volgens zijn eigen verklaring in het voorbericht, tracht Salzmann's werk in de lijst van zijn tijd te zetten. We vernemen hierin niet alleen vele bijzonderheden uit het leven van Salzmann, maar leeren ook diens werk kennen als uitvloeisel van een nieuwe richting in 't geestelijk leven, in Duitschland als ‘die Aufklärung’ bekend.

't Is een genot den gedachtengang van Dr. Gunning te volgen, als hij door menige pittige opmerking onze aandacht op de hoofdzaken van het betoog weet te vestigen of door het aanwijzen van het verband tusschen verschijnselen en uitspraken van vroeger en later tijd ons inzicht weet te verhelderen. En wanneer men nu bedenkt, dat men dat alles genieten kan voor 20 cts, dan zal wel niemand bezwaar hebben tegen onze meening, dat *ook* door de uitgave van dit boekje redactie en uitgever van de Wereldbibliotheek velen aan zich hebben verplicht.

Sept. 1906.

v. N.

Serie van Keurwerken II: Eça de Queiroz, Briefwisseling van Fradique Mendes. Herinneringen en aanteekeningen. Uit 't Portugees vertaald door M.J. Kollewijn. - Amsterdam, G. Schreuders.

José Maria Eça de Queiroz, de voornaamste portugeesche prozaschrijver van de nieuwe naturalistische school, stierf te Parijs op vijf-en-vijftigjarigen leeftijd in 1900. Zijn v r i e n d s c h a p met Carlos Fradique Mendes begon in 1880; zijn k e n n i s m a k i n g met dezen bewonderenswaardigen man dagteekent van den zomer van 1867 te Lissabon. Op 'n augustus avond vond hij in 't Café Marthino

in een gekreukeld nommer van de Revoluçâo de Setembro Fradique's naam onder verzen, die hem verbaasden. Het waren vijf of zes gedichten, vereenigd onder den titel *Lapidarias*, die voor hem dadelijk een pakkende en langgezochte oorspronkelijkheid hadden. Later heeft hij ze niet meer gezien; doch de indruk was blijvend; vol vuur roept hij uit: ‘Ik dank je, gebenedijde Fradique, dat je mij in mijn oude taal iets nieuws hebt laten bewonderen!’

Nog dienzelfden avond ging hij een academievriend van Coïmbra opzoeken, Marcos Vidigal, een jongeling met dun, boterkleurig hair en roode vlekken, ontbloot van denkbeelden en manieren. Nauwelijks noemde hij Fradique Mendes en eenige van zijn verzen, of Vadigal smeet zijn pen neer, met een glans van aandoening op zijn weeke gezicht.

‘Fradique? Of ik de groote Fradique ken? Hij is familie van me! Hij is mijn landgenoot! Hij is mijn deelgenoot!’

Door Vidigal, de kroniekschrijver van de Revoluçâo, vernam hij de afkomst, de jeugd, de lotgevallen van den dichter van de *Lapidarias*. Deze waren afgestaan onder strenge voorwaarde, dat zij onder een schuilnaam zouden blijven. Maar op het redactiebureel, bij 't nazien der proeven, vielen hem alleen afgezaagde en flauwe namen in, en zei hij bij zichzelf: ‘Nu is 't uit! Voortreflijkheid is geen schande. Ik zet er zijn naam onder!’ Maar toen Fradique het blad zag, werd hij bleek van drift, en zei ijskoud tegen Vidigal: ‘onhebbelijke kerel, pummel, Filistijn!’

Dat Filistijn is alleraardigst.

Den volgende dag, zondag, zou de voorstelling bij verrassing plaats hebben, als ‘een dichter, zijn vriend.’ Glimlachend werd de hand toegestoken, een fijne en blanke hand, waaraan een robijn ‘roodde’. Daarna werd neef Marcos op den schouder geklopt en een brief geopend, dien de portier hem overreikte. 't Was zooals altijd over 't tolkantoor, jaarlijksche bron van verdriet. Nu was daar weer een kist aangehouden met een egyptische mummie.

‘Een mummie?’

Ja juist, een historische mummie, 't ware en eerwaardige lijk van Pentaoer, ritueel schrijver van den tempel van Ammon te Thebe, en kroniekschrijver van Ramses II. Dadelijk, den eersten avond dat Pentaoer gelost was, vastgebonden in zijn kist, hadden de verschrikte doeanen de politie gewaarschuwd. Toen, nadat ze gerustgesteld waren omtrent hun angst voor een misdaad, deed zich een onoverkomelijke moeilijkheid op... als welk artikel van invoer kon 't lijk van den tempelschrijver uit de dagen van Ramses worden opgegeven? Fradique gaf op als bokking. En werkelijk, wat is een bokking in den grond van de zaak anders dan de mummie van een levenden haring zonder zwachtels en opschriften? Of hij nu visch of schrijver was geweest, deed niets af aan de fiscale gevolgen. Wat de doeanen vóor zich hadden, was een lichaam van een schepsel, vroeger levend, nu in den rook gedroogd. En nu bevalen in dien brief de vrienden ‘Pintos Bastos’ aan (scheldnaam van de doeanen, letterlijk ‘hoopen cruzados’: cruzado is een munt: *f* 1,50), als 't meest vaderlandsche en snelste middel, te trachten een bevelschrift van den minister van financiën te krijgen om zonder rechten 't verheven lijk van Ramses' kroniekschrijver door te laten. Marcos vond dit juist een zaakje ‘als geknipt’ voor hem. Hij holde er heen. Met een glas mineraalwater met citroen wachtten zij zijn terugkomst af. Ineens verscheen in de lawaaiig opengegooide deur Vidigal: ‘Alles in orde!’ riep hij. ‘De overledene is bezorgd.’

De minister, een vriend van dichtkunst en welsprekendheid, stelde openlijk belang in die mummie van een ‘collega’ en besloot dadelijk 't bezwaar op te heffen, voor hem als z o u t e v i s c h te laten betalen.

Eenige dagen later vertrok Fradique Mendes met een veeboot naar Marocco. Eerst dertien jaren later zagen zij elkander weer.

Carlos Fradique Mendes was van rijke familie uit de Azoren en stamde in mannelijke lijn af van den zeevaarder dom Lopo Mendes, jongeren zoon uit 't huis

troba en bezitter van een van de eerste capitanaten (leenen), die op die eilande zijn gesticht in de zestiende eeuw. Zijn ouders verloor hij op jeugdigen leeftij en kwam nu onder voogdij van zijn grootmoeder van moederszijde. Op zestienjarigen leeftijd zond zij hem naar Coïmbra, de portugeesche universiteit. Hij was juist voor zijn wiskunde gezakt, toen grootmoeder plotseling stierf. Nu had hij nog een neef, Thadeo Mendes, die te Parijs leefde om 't heil van de maatschappij te overwegen met Persigny, Morny en prins Louis Napoleon, van wien hij een vereerder en schuldeischer was. En Fradique ging naar Parijs, waar hij in de rechten studeerde in de bierhuizen, die om de Sorbonne liggen, in afwachting van zijn meerderjarigheid, die hem de gezamenlijke erfenissen van zijn vader en zijn grootmoeder moest bezorgen, zoowat anderhalf millioen gulden.

't Quartier Latin verliet hij om een weelderig en bruisend leven te leiden. Met een vaart als een losgelaten vogel reisde hij dadelijk naar alle hoeken van de wereld, in alle windstreken. In 't roode hemd gekleed, vergezelde hij Garibaldi bij zijn veroveringen van de beide Siciliën. Opgenomen in den staf van den ouden Napier, die hem the Portuguese Lion noemde, maakte hij den heelen abessinischen veldtocht mee. Hij kreeg brieven van Mazzini; bezocht Victor Hugo op Guernsey. Alleen de oudheden voerden hem veertien keer naar het Oosten. Zijn avontuurlijke en moeilijke reis door Sina, van Tibet (waar hij bijna 't leven liet bij een overmoedige poging om tot de stad Lhassa door te dringen) tot Hoog-Mandsjoerije, vormt de meest volledige studie, die tot heden gemaakt is door iemand uit Europa

't Onderzoek van Rusland en zijn maatschappelijke en godsdienstige bewegingen hield hem maandenlang in de landbouwgoevernementen tusschen Dnjepr en Wolga. Het verlangen naar zekerheid omtrent de strafgevangenissen van Siberië werd gestuit door een schrijven van generaal Armankoff, hoofd van de vierde afdeeling der keizerlijke politie. Fradique vertrok naar Wasa aan de Bothnische golf, stak dadelijk over naar Zweden en zond vandaar, zonder datum, dit briefje aan den generaal: ‘Monsieur, jai reçu votre invitation où il y a beaucoup d'intolérance et trois fautes de français.’

Fradique bewoonde sedert 1880 in de Rue de Varennes een vleugel van 't paleis van de hertogen van Tredennes, dien hij met een eenvoudige, strenge weelde had ingericht. Iederen dag werd hij meer gehecht aan de zoete rust van zijn parijsche gewoonte. Zijn leven werd geregeld naar een eeuwenoude klok, in onberispelijken gang gehouden door zijn huisknecht Smith, een ouden Schot uit de clan van de Macduffs, met heel wit hair, maar nog heel ròze vel, die hem dertig jaar met grooten ijver vergezeld had door 't leven en de wereld.

In november 1888 stierf hij, acht-en-vijftig jaar oud, zonder pijn, zóo rustig, dat Smith dacht, dat hij ingeslapen was ‘Hij had geleefd,’ zooals de ouden zeiden.

Op Père-Lachaise ligt hij niet ver van 't graf van Balzac, waarop hij op Allerzielen altijd een tuil van die violettes de Parme liet leggen, waar de schrijver van de *Comédie humaine* bij zijn leven zooveel van hield. Trouwe handen onderhouden voor hém steeds met frissche rozen 't eenvoudig marmer geurig, dat hem in de aarde dekt.

Behalve de *Lapidarias*, bestaat van Fradique nog het merkwaardige gedicht in barbaarsch latijn: Laus Veneris Tenebrosae, dat verscheen in de *Revue de Poésie et d'Art,* die tegen 't einde van 1869 te Parijs gesticht werd door een groep symbolistische

dichters. Maar hij heeft handschriften nagelaten, rustig liggende in een spaansche kist van bewerkt ijzer uit de veertiende eeuw, door hem de groote goot genoemd.

Het is de pijne waard kennis te maken met Fradique Mendes, door Eça de Queiroz zoo innig hartelijk beschreven, door den heer M.J. Kollewijn zoo vlot vertolkt.

De uitgever verdient den dank en den steun van het letterkundig en letterlievend publiek.

R. KRUL.

Gevleugelde woorden. Verzameling van bekende citaten in verschillende talen, bijeengebracht door J.H. de Ruyter met medewerking van B.A. Buningh. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Gevleugelde woorden dagteekenen reeds van den voorhistorischen tijd. Pittige gezegden hebben te allen tijde een blijvenden indruk gemaakt. Meneer Tel vond er honderdvier bij Homeros; meneer Cijfer evenzoo en meneer Van Naslaan gaf beiden gelijk.

M e n heeft tegenwoordig tijd noch lust voor studie en zelfstandig onderzoek en bluft toch gaarne op weten, op kennis, op belezenheid. Daarvoor is noodig, broodnoodig een ezelsbrug, door ijverige geleerden met zorg en moeite gewrocht.

Zulk een werk wordt hier aangeboden. Het ‘is bestemd voor hen, die aan eene eenvoudige, gemakkelijk ingerichte citaten-verzameling de voorkeur geven boven de omvangrijke, wetenschappelijke en daardoor kostbare uitgaven, welke in het binnen- en buitenland op dit gebied verschenen zijn.’

Boven en behalve onvermijdelijke drukfouten en onjuist- of nietgeplaatste accenten, is Methusalem op blz. 184 vergeten: weinig eerbied voor den oudvader, en dat door onderwijzers der jeugd! zie blz. 115.

R. KRUL.

J.J. Isaäcson. Een nieuw standpunt in kunst: Vincent van Gogh en B.D. Nanninga. - Amsterdam, J.H. de Bussy.

De heer Isaäcson, de bekende kunstcriticus, schreef reeds te Parijs in 1889 voor het weekblad ‘De portefeuille’ geestdriftige artikelen over Vincent van Gogh's werk.

‘Ja’, zegt hij, ‘ik weet wel, dat het voor U, kunstcritizeerende hoogere burgerscholieren, lastig is onbevooroordeeld over het werk van een nog levend tijdgenoot te oordeelen, te meer wanneer hij U niet sympathiek is. Doch dat teekent U; want weet wel, dat het dan zelfbedrog is te beweren, dat Vincent van Gogh's werk U zoo hevig aangrijpt, terwijl het werk van Nanninga U als het ware ontgaat. Wèl zijn beiden elkanders antipoden, doch wie het werk van den één - als criticus - begrijpt, moet ook dat van den ander begrijpen, of hij begrijpt inderdaad beiden maar half’, blz. 8.

‘In de hedendaagsche schilderkunst is het begin van twee hoofdrichtingen merkbaar: de reëele of begripsrichting, die ons uitingen geeft, waarop de dingen - boomen, huizen, velden, enz. - uitsluitend begrijpelijk worden voorgesteld, en de mystieke of lyrische richting met uitingen, die ons de hemelsche of visioen-openbaringen geven. Men zou die twee richtingen het beste karakterizeeren door de eerste Vincent van Gogh en de tweede Mathys Maris te noemen. Want al wat nu of later in de schilderkunst van beteekenis is, zal georiënteerd moeten zijn op één of op beide richtingen.

‘De eerste is ontstaan uit aanschouwelijke waarneming en uit de natuurwetenschappen, de tweede uit het christendom’, blz. 11 en 12.

Dit is ‘een nieuw standpunt in kunst’.

R. KRUL.

S. Bouwes. De toekomststaat der Socialisten getoetst aan het wezen van Staat, Maatschappij en Individu. - Appingedam, W. van der Ploeg.

De schrijver had vroeger den overmoed te hopen om, ingeval hij het onderwijs moest verlaten, bij de journalistiek een onderkomen te kunnen vinden. Die hoop is vervlogen. Wat hij uit zijn schipbreuk redde, biedt hij aan.

De fransche revolutie heeft ons geleerd, dat het veel gemakkelijker is groote beginselen te verkondigen en toe te juichen, dan ze in practijk te brengen.

Hoe zal het dan gaan met het Socialisme, als het een Staat sticht, die geheel het maatschappelijk leven onder zijn leiding neemt, of met de sociaal-democratie, die de invoering van de Staats-exploitatie van alle denkbare bedrijven beoogt?

Gelijk recht voor allen is een verleidelijk ideaal. Immers, de individualiteit van den mensch is een beletsel voor dergelijke indeeling. Het centraalgezag overziet de behoefte der maatschappij, bepaalt het aantal voor elke werkzaamheid noodige krachten en deelt de arbeiders in. Zonder deze indeeling zou er van den arbeid niets terecht komen. Ieder zou zich geschikt achten voor het nette werk, niemand voor het zware, vuile, gevaarlijke.

Dan komt de discipline in de knel en ontstaan de onafhankelijke Socialisten, die geen jukdragers verkiezen te zijn. In Frankrijk zijn ze reeds. Ook het parlementair Socialisme draagt er toe bij, om de partij te verzwakken. Het proletariaat heeft daarmee het paard van Troje ingehaald: de Socialist wordt ‘boerzwâ’ en ontpopt zich als ‘meneer’.

De heer Bouwes meent, dat de Staat als bemoeial kwaad sticht; ‘hoe beperkter de kring is, dien het Staatsgezag o v e r w a a k t , hoe beter,’ blz. 9.

‘De coöperatie’, zegt hij, ‘is een begin van Socialisme; maar de gouden bergen, die aan het genootschapsleven worden voorgespiegeld, blijken onbereikbaar, althans de coöperatie neemt geen hooge vlucht’.

Het eenvoudige duidelijke betoog kome in veler handen: menig heetgebakerde zal misschien bekoelen.

R. KRUL.

Dr. Carl du Prel. Eene onbekende natuurwet; vrij bewerkt door Ed. F.W. Croese. Tweede geheel herziene druk. - 's Gravenhage, J.S. Dijkhoff.

‘Onbekende natuurwetenschap’ heet de eerste, ‘Een onbekende natuurwet’ de tweede druk; ‘want’, aldus de heer Croese, ‘als een weten onbekend is, is 't geen weten’. Deze ‘onbekende’, in de middeleeuwen magie (zoo zwarte als witte wonderwerking) genoemd, wordt thans als occultisme gehuldigd: de magiër van gisteren is de occultist van heden.

De sleutel tot de magie ligt in het dierlijk magnetisme, Reichenbach's Od, en hierin ligt de fysica der magie.

Deze langzamerhand te laten verdwijnen, is de plicht der wetenschap; dies breide zij haar eigen gebied uit.

‘'t Is de occultist, door wien de technicus de vraagstukken der toekomst zal ontvangen, en die den blinden vinder in de techniek kan veranderen in een zielsbewusten uitvinder; maar 't is de technicus, die aan den occultist de natuurwetenschappelijke oplossing der magische werkingen geeft. Elkaar aan te vallen, elkaar te bestrijden, is een verkeerde toestand’, blz. 23.

Herhaaldelijk wordt in dit werkje het woord ‘kracht’ gebezigd; de moderne natuurkundige meesmuilt om dit woord en spreekt van ‘energie’ en zelfs van ‘energieën’: zoo'n tikkeltje Grieksch staat verbazend geleerd.

R. KRUL.

Tolstoi's Leven. Zijne persoonlijke herinneringen, brieven en aanteekeningen, 1828-1863, bewerkt door P. Biroekof. Geautoriseerde vertaling naar het Russische handschrift door Emma B. van der Wijk. Met afbeeldingen. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Biroekof behoort tot Tolstoi's vrienden en vereerders en noemt dit boek het groote werk van zijn leven. Zooals de lezer uit den titel ziet, behandelt het van Tolstoi's leven nog slechts het eerste deel. Het zal dan ook nog door twee andere worden gevolgd. Wanneer hij nu weet, dat dit eerste deel reeds 455 bladzijden beslaat, kan hij daaruit, en met recht, de gevolgtrekking afleiden, dat het geheele werk breed werd opgezet. Te breed? De beantwoording dezer vraag zal afhangen van de beteekenis, die men den grooten Rus, ongetwijfeld eene der merkwaardigste en invloedrijkste persoonlijkheden van onzen tijd, toekent. Daarover zullen natuurlijk de gevoelens uiteenloopen. Ik voor mij zou liever een minder breeden opzet hebben gewenscht, maar deze heeft toch dit voor, dat men nu in één, zij 't dan ook geen kort, bestek bijeenvindt, wat anders in talrijke geschriften, waarnaar

had moeten worden verwezen, verspreid en daardoor voor velen onbruikbaar ware gebleven. Met groote zorg is dan ook de stof vergaderd, daarna met eerbied en bewondering bewerkt.

Veelbewogen is Tolstoi's leven geweest, uiterlijk zoowel als innerlijk. Met eene zeldzame en ongewone openhartigheid wordt alles blootgelegd en beschreven. Tolstoi zelf, bij wien zijn biograaf herhaaldelijk om nadere inlichtingen moest aankloppen, heeft de groote moeilijkheid daarvan ingezien, maar is er toch niet voor teruggedeinsd, zijn verleden bloot te leggen. Biroekof putte dus naast vele andere uit de beste bron. Vooral omdat zijn werk oorspronkelijk - hij was uit Rusland verbannen - in den vreemde moest worden geschreven, heeft het door Tolsto's eigen medewerking ten slotte slechts in waarde en beteekenis kunnen winnen. Hij wenschte dat werk dan ook ‘met oprecht gemeende bescheidenheid, slechts een door mij verzameld materiaal voor het geven van eene levensbeschrijving van Leo Nikolajewitsch Tolstoi’ te noemen. Als zoodanig mag het dankbaar aanvaard worden, terwijl het oordeel over Tolstoi vooral moet blijven afhangen van het standpunt, dat men zelf kiest. Dat van den volgeling en den onverdeelden bewonderaar zal uit den aard der zaak anders luiden, dan dat van wie de zwakke zijden niet wenscht voorbij te zien.

De eerste groote levensperiode, die met Tolstoi's huwelijk eindigt, is hier dus afgesloten. De belangrijkste moeten nog volgen, maar zullen zonder deze voorafgaande niet voldoende worden gekend. Men houde ons ten goede, dat wij ons oordeel opschorten, tot 't geheel voltooid is.

Dat wij hier eene vertaling naar het Russische handschrift kregen, stemt tot erkentelijkheid. Ik vrees, dat wij Tolstoi's meeste werken slechts kennen uit Fransche of Duitsche vertalingen en dat heeft natuurlijk eene schaduwzijde, die hier werd vermeden. Over de juistheid der vertaling valt niet te oordeelen. Zij laat zich wel lezen, al zou ik 't zinsverband vaak vloeiender wenschen; maar dit ligt vermoedelijk aan het oorspronkelijke. Het geheel maakt den indruk van eene nauwkeurige en nauwgezette bewerking, terwijl eenige illustraties - Tolstoi schijnt een vriend van fotografeeren - de waarde van 't geheel verhoogen.

Wij hopen dus later op 't volledig werk en op Tolstoi's figuur te mogen terugkomen en wenschen dit boek intusschen menigen belangstellenden lezer.

E., Oct. 1906.

P.B.W.

Wereldbibliotheek onder leiding van L. Simons. 31-32 Charles Boissevain. Leven en Streven van L.R. Koolemans Beynen. - Amsterdam. Schreuders 1906.

Het was eene gelukkige gedachte van den heer Simons in zijne bibliotheek voor goede lectuur op te nemen den 2^{en} druk van dit werk. De eerste uitgave toch was 25 jaar oud en er bestond kans, dat het tegenwoordig geslacht van dit belangrijke werk geen kennis meer nam.

Dit ware zeer te betreuren, want jonge mannen van het slag van den luitenant ter zee Koolemans Beynen ontmoet men niet veel. Hij had zijn ideaal, zijn lievelingsdenkbeeld en daaraan heeft hij gearbeid met woord en daad; hij had een

doel, waaraan zijn heele leven is gewijd geweest, een doel dat niet op den geldbuidel of persoonlijke eerzucht, maar op de eer en grootheid van het land gericht was.

De heer Boissevain is door zijn arbeid en zijn samenwerking met Beynen te wel bekend, dan dat hij behoefte zou hebben aan loftuiting om de hulde, die hij aan Beynen op diens standpunt bracht.

Ja - op het standpunt, waarvan men de zaken beziet, komt alles aan. Wij herinneren ons een gesprek met een ouden bootsman in ruste, een van dat prachtige zeemansras, waarvan Wérumeus Buning ons typen gaf in den Mottige en den Rooie. Een voorbijvarende monitor gaf den ouden zeerob aanleiding tot ongeveer de volgende verzuchting:

- ‘De Marine - meneer, daar is nu niets geen aardigheid meer aan. Wat was nu mooier dan een zeilvaartuig, onverschillig of 't een schoonertje of een vol schip was, onder vol zeil scherp aan den wind te zien liggen? En wat is nou leelijker dan zoo'n ijzeren kast, waar je niets van ziet dan twee rookende schoorsteenen en een noodmastje, of ze 't van een botter geleend hebben?

Onsecuur dat die dingen zijn - als er een beetje zee staat, slaan ze om en gaan naar den kelder, zonder dat zeemanschap er iets aan kan doen.

En zeevolk, meneer, dat gaat met den dag achteruit. Ik lees in de courant, dat de matrozen tegenwoordig zoo rebelsch zijn, dat ze met allerlei raddraaiers meegaan en geen eerbied meer hebben voor de Koningin (de pet werd gelicht) en voor de Vlag. Als ik het zoo eens zeggen mag, dat is de groote lui derlui eige schuld. In mijn tijd was een flink zwaar matroos bij de koopvaardij, of een matroos 1e klasse bij de marine een man, waar ieder aan boord respect voor had, de commandant net zoo goed als de jongen. Zoo'n vent was sterk als een leeuw, bang voor niets en kon alles, wat aan boord van een schip voorkwam; bij 't smeerigste weer ging hij het tuig in, als er een zeil uit de lijken sloeg of een touw flapte, als 't moest, zou d'ie de duvel uit de hel halen. Maar tegenwoordig, meneer, de knapste matroos is aan boord geen persoon meer, maar een verlengstuk van die lamme machien; sedert ze met die ijzeren beroerdighedens zijn gaan stoomen, is de lamstraligste snertmalenger (die waren er in mijn tijd óók wel enkel, maar ze liepen gauw in de peiling) net zooveel waard als de kantigste matroos. Neen meneer - de marine gaat op de flesch; als ze veel aan den wal liggen en aan boord maar half meetellen, begrijp ik best, dat ze luisteren naar zekere gepoetste heeren, die 't zeevolk de kastanjes uit het vuur willen laten halen, om ze dan zelf op te eten’.

Als Beynen dien bootsman had kunnen hooren, zou hij hem hartelijk de hand gedrukt hebben. Even als onze oude zeeman had Beynen een hekel aan stoomschepen met zeilvermogen en was reeds een zeilschip met stoomvermogen voor hem eene concessie - omdat het nu eenmaal niet anders kon. Wij voelen iets voor die grieven tegen den nieuweren tijd. Het nieuwere materieel bedreigt veel poëzie in het zeeleven en Beynen stond als een der laatste ridders op de bres om die poëzie te verdedigen. En dat ridderlijk streven is door vele jongeren en tijdgenooten niet altijd begrepen of gewaardeerd.

Wie te lang blijft hechten aan dingen van weleer, staat op zeker oogenblik alleen te midden van een geslacht, dat zijn inzichten niet meer deelt. Van een man met helder hoofd en wetenschappelijken zin, zooals Beynen was, stond het niet te vreezen, dat hij bij langer leven op een verouderend standpunt blijven zou. Hij zou, evenals de heer Boissevain, hebben moeten gaan erkennen, dat andere eischen van oorlogvoering en materieel ook andere eischen gingen stellen aan opleiding en vorming van personeel.

Maar met Boissevain blijven wij in eere houden den jongen zeeridder, die door woord en daad, soms tegen zijn eigen belang in, getracht heeft de ouderwetsche deugden van onze zeevaderen te redden uit de klauwen der ‘ijzeren beroerdighedens’. Moge dan ook het tegenwoordige geslacht nog eens warm worden van het vuur, dat Beynen in het kraaiennest te midden van poolijs bezielde.

B.

Annus mirabilis. Journal des événements mémorables de l'an de disgrâce 1913 par Faustin Hexenlieb, docteur ès sciences occultes de l'université de Blockbergsheim 1906.

Titel en voorbericht duiden op scherts, maar de inhoud loopt over hoogst ernstige zaken.

Onder den vorm van diplomatieke gesprekken wordt uiteengezet, dat Frankrijk zich in 1905 van zijn bondgenoot, Rusland, heeft vervreemd, de gelegenheid tot toenadering tot Duitschland liet voorbijgaan, maar daarentegen door Engeland zich liet meesleepen in het Marokkaansche wespennest, een avontuur, waaruit voor Frankrijk slechts politieke slagen, voor Engeland voordeelen kunnen ontspruiten.

Als sonnambulistische onthulling wordt dan voor 1913 de oorlog tusschen Engeland en Duitschland aangekondigd. De Duitsche vloot slaat de Engelsche in de wateren van Helgoland, maar lijdt zulke zware verliezen, dat de eigenlijke zeeoorlog is afgeloopen. Engeland kan de Duitsche kust blokkeeren, maar waagt het niet troepen te landen.

Inmiddels heeft Duitschland van Nederland geëischt, dat het den oorlog zal verklaren aan Engeland. Daar dit, met het oog op de koloniën, ondoenlijk wordt geacht, bezet Duitschland de openliggende provinciën Brabant en Limburg. Op nog ruwere wijze verklaart Duitschland de neutraliteit van België voor eene oudheidkundige curiositeit en neemt bezit van het geheele land.

Aan Frankrijk stelt het den onmogelijken eisch van eene *ontwapende* neutraliteit. Bij de weigering van Frankrijk volgt een inval der Duitsche legers (natuurlijk door België) en in een driedaagschen veldslag eene beslissende nederlaag voor Frankrijk.

Onder inmenging van de Vereenigde Staten en Japan, wordt tegen het einde van 1913 vrede gesloten te Tokio, waarbij o.m. Duitschland al zijn koloniën aan Engeland afstaat, de Vlaamsche provinciën van België aan Holland, eenige Fransche departementen aan België komen, terwijl Duitschland eene strook van omstreeks 200 K.M. Fransch grondgebied annexeert. Engeland steekt geen vinger uit om den bondgenoot te helpen.

Zooals in den aanhef voorzegd werd, zijn de voordeelen van den oorlog voor Engeland en Duitschland; Frankrijk is in alle opzichten het kind van de rekening.

Deze politieke toekomstdroomerij is kort en begrijpelijk uitgewerkt, aan histoire bataille werd slechts eene bescheiden plaats ingeruimd. Veel van het aangevoerde, o.a. het gedeelte dat over Belgische toestanden handelt en de conclusie, komt ons zeer overdreven voor. Ofschoon, wie kan het weten? Het ‘vae victis’ is met Brennus niet verdwenen.

Zou de bedoeling van den auteur ook kunnen geweest zijn eene nauwere aaneensluiting van Nederland en België te bepleiten, zonder dit denkbeeld uitdrukkelijk op den voorgrond te plaatsen?

B.

H.G. Wells. De liefde en de Heer Lewisham. Geschiedenis van een heel jong paartje. Uit het Engelsch vertaald door Mevr. G. Loman-van Uildriks. - Amsterdam. Schreuders 1906.

Uit de lotgevallen van den heer Lewisham is voor jonge menschen, die studeeren moeten, te leeren dat onverstandige ijver evenver van het doel kan voeren als traagheid. De hoofdpersoon, een aankomend onderwijzer, begint met een zóó overvoerd rooster van studiën en werkzaamheden, dat voor ontspanning of nadenken geen oogenblik tijd overblijft.

Maar de natuur wreekt zich, als zijnde sterker dan de leer en de liefde krijgt den patiënt te pakken in eene periode, waarin hij ze nog lang niet als factor in zijn leven wachten kan.

Zij doet zijne levensidealen in rook vervliegen en zonder één afkeurenswaardige neiging of handeling verloopt zijn bestaan in zeer laag-bij-den-grondsche geldzorg, die hij met een aangroeiend gezin wel met zich zal blijven voortsleepen tot den einde.

't Werk geeft aardige kijkjes op de onderwijswereld in Engeland; bij ons moge in dit opzicht nog te wenschen overblijven, wij zouden toch niet gaarne de toestanden onzer overzeesche buren inruilen. Zoo wordt b.v. als niet alledaagsch geval aangevoerd, dat de directeur eener school een onderwijzer zoekt, die inderdaad ‘rekenonderwijs’ geven kan - een verlangen, waarvan de bevrediging nog niet zoo heel eenvoudig blijkt te zijn.

Er zijn in 't boek zeer goed geschreven hoofdstukken en menig typisch familietafereel heeft de schrijver niet van hooren zeggen.

't Boek zou reeds om de uitstekende vertaling waard zijn gelezen te worden. Herinnerden de plaatselijke bijzonderheden niet aan Londen, Engelsche toestanden en Engelsch geld - men zou zich de illusie kunnen maken een boek van Nederlandschen oorsprong in goede Nederlandsche taal onder handen te hebben.

B.

Wereldbibliotheek onder leiding van L. Simons. N°. 30 Honoré de Balzac. Het gevloekte Kind. Vertaald en ingeleid door C. en M. Scharten-Antink. - Amsterdam, Schreuders.

De vertalers, op letterkundig gebied bekend en door velen gewaardeerd, hebben in een uitgebreide inleiding den lezer medegedeeld, waarom zij juist dit boek bewerkten en een blik doen slaan in den geestelijken arbeid door hen verricht. Zij zijn natuurlijk het meest bevoegd tot opheldering hunner keuze en wijze van werken; de aankondiger kan daaromtrent slechts verwijzen naar hunne inleiding.

Verschil van meening is echter geoorloofd, en wij wenschen daarvan in de eerste plaats gebruik te maken, door te betwijfelen of deze roman als zoodanig veel bewonderaars zal vinden. Er komen hoogst onwaarschijnlijke toestanden in voor en de karakters, zoowel de overkrachtige als de overzwakke, hebben in het goede en het booze, in het onnoozele en het verdorvene iets *ultra's*, dat, met felle kleuren aangezet, den lezer doet uitroepen: zulke menschen zijn er niet.

De bewerkers hebben zich veel moeite gegeven om overal het passende Hollandsche woord te geven. Die moeite waardeerende, vragen wij ons af, wat de oorzaak mag zijn, dat meermalen in den *zinsbouw* iets stroefs en gewilds voorkomt, herinnerend aan Vlaamsche woordopvolging en daardoor voor het Hollandsche oor minder vlot klinkend. Zoo vinden we op pag. 17: *hare vreezen en smarten gunden eene wijle respyt haar*; pag. 18: *rechterlijke zorgen welke niet steeds hij aflegde met de roode of zwarte toog;* pag. 19: *zinnen welke in haar bijzijn men niet voltooide; wischte met eene gedachte zij weg de kinderlijke vreugde;* pag. 25: *de wapendrager liet van den rinkelenden stap zijner sporen weêrgalmen de steenen trap* enz. enz. Dergelijke zinswendingen zijn er bij legio, blijkbaar hebben de bewerkers eene voorliefde voor dezen vorm, maar de lezer moet er aan wennen.

De echt Hollandsche schrijfwijze Marie komt herhaalde malen voor als Marye, wat ook aan Vlaamsch doet denken.

Op bladz. 58 vonden we de leelijke uitdrukking ‘een allerongeliktst leeuwenwelp’; eigenlijk is dit onzin; een eigenschap, door het voorvoegsel *on* als niet bestaande gekenmerkt, kan bezwaarlijk in den overtreffenden trap gebruikt worden.

Op bladz. 110 trok een klein, *wakend* oortje de aandacht en al lezende vraagt men zich af, of die *waakzaamheid* van buiten af zichtbaar was. Dat de bewerking van dezen roman vele maanden tijd heeft gekost (Inleiding XXXIX), gelooven wij gaarne, maar de Fransche litteratuur levert veel op, waaraan wij dien geestesarbeid liever hadden besteed gezien, dan aan dezen roman.

B.

Is belastingverhooging noodig?

De Minister van Financiën, Mr. de Meester, beeft bij de Staten-Generaal plannen aanhangig gemaakt om de jaarlijksche opbrengst der belastingen met *f* 8,000,000 te verhoogen. Deze verhoogde opbrengst zal worden verkregen als volgt:

door de invoering eener inkomstenbelasting ter vervanging van de vermogens- en bedrijfsbelastingen	*f* 2,500,000
door wijziging van de wet op het recht van successie en van overgang bij overlijden	*f* 1,500,000
door verhooging van het zegelrecht op effecten	*f* 1,000,000
door den inbreng van zaken in naarnlooze vennootschappen enz. te onderwerpen aan evenredig registratierecht	*f* 200,000
door invoering van eene belasting - boven den bestaanden accijns - op mousseerende wijnen	*f* 300,000
door invoering van een debietrecht op tabak	*f* 2,000,000
door eene technische herziening van het tarief van invoerrechten	*f* 500,000

Bovendien heeft de minister een plan aanhangig gemaakt om den accijns op de suiker te verlagen van *f* 27 op *f* 17 per 100 K G. tegenover eene verhooging van dien op gedistilleerd van *f* 63 op *f* 90 per H.L. Aanvankelijk verwacht hij hiervan geen voordeel voor de schatkist, maar daardoor zal gaandeweg het suikerverbruik sneller toenemen, dan bij den tegenwoordigen accijns verwacht mag worden en dus op den duur eene belangrijke bate voor de schatkist verkregen worden.

Eindelijk wordt aanbevolen de speelkaarten hier te lande niet langer onbelast te laten. Van eene belasting op dit artikel, ongeveer als in Duitschland, zou eene jaarlijksche bate van ten hoogste *f* 100,000 te wachten zijn.

De eerste vraag, die bij kennisneming van zulke plannen rijst, is wel: is verhooging der middelen noodig? En tot het voorgestelde bedrag?

De minister tracht de noodzakelijkheid eener belasting-vermeerdering tot het door hem voorgestelde bedrag aannemelijk te maken door de

volgende becijferingen, die ten doel hebben aan te toonen, dat de vermoedelijke stand van zaken in het jaar 1911 dit bedrag aan nieuwe middelen zal vereischen, om een sluitend budget te kunnen voorleggen.

Op grond van eenige becijferingen over de gemiddelde vermeerdering der gewone uitgaven in het tijdperk 1901-1906 en de daarbij komende uitgaven tengevolge der onderwijswet-Kuyper - in 1911 berekend op *f* 3,350,000 - meent hij, dat in 1911 voor gewone uitgaven meer zal worden vereischt dan in 1906..... *f* 14,270,000

Als vermoedelijke kosten van de nieuwe door de Regeering in haar werkplan opgenomen maatregelen komen hierbij:

a. voor de ziekteverzekering	*f* 1,100,000	
b. voor de uitbreiding der ongevallenverzekering tot den landbouw, de zeevisscherij en de zeevaart	*f* 400,000	
c. voor de ouderdomsverzekering	*f* 6,400,000	
d. voor de kosten van de administratieve rechtspraak	*f* 360,000	
	f 8,260,000	*f* 8.260,000
		f 22,530,000

Deze som wordt nog door den minister met het bedrag van *f* 2,000,000 verhoogd, omdat naar zijn verwachting het dienstjaar 1906 een tekort aan gewone middelen tegenover gewone uitgaven zal aanwijzen van ongeveer dat bedrag, hetwelk voor dat dienstjaar door de voor één jaar toegestane 10 opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelastingen ten deele gedekt wordt.

Tegenover die verhooging der gewone uitgaven staat de te verwachten stijging der inkomsten.

Op de bestaande gewone middelen - ongerekend grondbelasting en suikerbelasting - is, indien daarin geene veranderingen worden gebracht, naar 's ministers becijferingen over de uitkomsten van de naast-voorgaande zes dienstjaren, in 1906-1911 eene verhooging te wachten van *f* 14,320,000 's jaars.

De verhooging van de grondbelasting, in 5 jaar op ca. *f* 900,000 te stellen, wordt gereserveerd voor eene verwachte verhooging van de rijksbijdrage aan de gemeenten. Ook voor hetgeen de suikerbelasting meer zal opbrengen, tengevolge van vermeerdering van verbruik bij verlaging der belasting, denkt de minister zich eene bestemming ten gunste der financiën van de gemeenten. Bleef de suikerbelasting onveranderd, dan zou daarvan eene vermeerdering tegen 1911 te wachten zijn van ca. *f* 2,000,000. Verlaagt men de belasting met 10 cents per K.G. en dekt men het

aanvankelijk deficit ten volle door verhooging van den accijns op het gedistilleerd, dan is echter eene *extra*-vermeer-

dering te wachten, die ook de minister voorziet, maar niet raamt, daar zij in zijn niet verder uitgewerkten gedachtengang aan de gemeenten zal toevloeien.

Deze cijfers recapituleerende heeft men dus:

meer aan gewone uitgaven in 1911 boven 1906	*f*24,530,000
meer aan gewone middelen in 1911 boven 1906 (ongerekend verhooging op grondbelasting en suiker)	*f* 14,320,000
Verschil	*f* 10,210,000

De nieuwe middelen, boven omschreven, bedragen *f* 8,000,000. Van de vermeerdering van de opbrengst van de suiker wordt voor de verdere dekking *f* 2,000,000 gereserveerd, zoodat de rekening ongeveer klopt. Achterbaks worden dan echter gehouden *f* 900,000 voor vermeerdering der grondbelasting en een *x*, die de ervaring bij krachtige vermindering der suikerbelasing veroorlooft *X* te schrijven, omdat daarvan eene *kapitale* som te wachten is, die de minister wil doen vloeien in de kassen der gemeenten of van de belastingschuldigen der gemeenten, zonder dat de wijze waarop ook nog maar in grove trekken wordt aangeduid. Ik zie bij het uitspreken van de verwachting eener kapitale som uit deze bron niet voorbij, dat de gewone vermeerdering van verbruikte hoeveelheid *f* 2,000,000 oplevert bij berekening van de belasting op *f* 27 per 100 K.G. en, als slechts *f* 17 per 100 K.G. geheven wordt, in dezelfde verhouding grooter moet zijn. Evenwel wil ik in de navolgende beschouwingen den meevaller, dien ik hier verwacht, ter zijde laten, omdat ik, als oude vijand van de hooge belasting op suiker, dien meevaller zou wenschen te bestemmen voor verdere vermindering der suikerbelasting. Hetzelfde geldt van den meevaller, die met betrekking tot de opbrengst van het gedistilleerd mogelijk is. De minister rekent het inkomen uit dit middel bij een accijns van *f* 90 per H.L. op slechts *f* 32,400,000, terwijl bij gelijk verbruik als thans de opbrengst op *f* 36,000,000 zou moeten worden berekend. Ongetwijfeld zal de prijsverhooging, die tengevolge van de aanzienlijke verhooging van de belasting zal intreden, vermindering van verbruik en vermeerdering van smokkelarij veroorzaken, maar de minister rekent, gelijk elders, ook hier aan den veiligen kant. Gedistilleerd is geen levensbehoefte, maar voor zijn verbruikers in het algemeen strekt de borrel tot voldoening aan een zeer sterke begeerte, die slechts bij geheel gemis aan middelen onbevredigd wordt gelaten.

Ik meen te meer gerechtigd te zijn om in dit artikel deze gedragslijn te volgen, wijl ik verwacht, dat de Tweede Kamer, bij aanneming van 's ministers voorstel, het belastingcijfer van *f* 17 per 100 K.G. niet als laagste wenschelijke grens zal beschouwen en wijl ook de minister in zijn w.o. in het vierde jaar na het in werking treden der wet herziening van de daarbij vastgestelde bedragen voorschrijft.

Er is echter volstrekt geen reden om de vermeerdering der grondbelasting, tegen 1911 op *f* 900,000 berekend, hier buiten aanmerking te laten wegens mogelijke verhooging van bijdragen aan de gemeenten. Die vermeerdering is hoofdzakelijk het gevolg van nieuwen huizenbouw en beteekent ook voor de betrokken gemeenten aanzienlijke vermeerdering van inkomsten door opcenten op die belasting, opcenten op de personeele belasting en verhooging van straatgelden, waar die geheven worden. Aan de gemeenten komt ook waarschijnlijk voor een groot deel ten goede, wat berekend wordt voor de vermeerdering van de kosten der onderwijswet-Kuyper, in dien zin, dat de bijzondere scholen, tot welker bouw die onderwijswet prikkelt, de behoefte aan schoolbouw door de gemeente vermindert. In de gemeenten, die eenigermate zuinigheid betrachten, is de verontrustende stijging der hoofdelijke omslagen of inkomstenbelastingen tot stilstand gekomen. Het zal dientengevolge een ernstige vraag wezen, of de wetgevende macht wel genegen zal zijn, nieuwe uitkeeringen aan de gemeenten te doen - die bij vele daarvan rechtstreeks als verlaging van gemeentelijke belasting in de beurzen harer belastingschuldigen verdwijnen en bij menige andere tot weelde-uitgaven prikkelt - indien de Staat zelf zijnerzijds daartegenover weinig gewenschte belastingverhoogingen moet invoeren. Voor de ingezetenen zelve levert zulk eene manipulatie in het algemeen geen voordeel op. Of zij door de kat of den kater gebeten worden, m.a.w. of hun belastingbiljet voor het Rijk of voor de gemeente verhoogd wordt, is hun onverschillig. Alleen de *gemeentebesturen* vinden het gemakkelijk, als zij kunnen uitgeven en het Rijk hen als tollenaar dient. De eerste reden, om deze *f* 900.000 buiten aanmerking te laten, is dus niet steekhoudend. En 's ministers subsidiair argument hiervoor, dat er nog wel wat meer nieuws zal op touw gezet worden dan de minister in rekening brengt, is geheel verwerpelijk, omdat de normale verhooging voor zulke kleinere nieuwe zaken, die niet afzonderlijk in rekening gebracht zijn, reeds begrepen is in de gemiddelde verhooging der gewone uitgaven, die de Minister uit de uitkomsten der afgeloopen jaren heeft berekend. Bij die berekening zijn van de geheele verhooging ook slechts afgetrokken ‘de kosten van nieuwe wetten en organisatiën, die in 1901 nog niet of niet noemenswaardig op het budget drukten.’

Deze, niet door goede motieven gerechtvaardigde, ter zijde lating van *f* 900,000 is echter niet het eenige zwakke punt in het fundament, waarop de minister zijn plannen doet steunen. Hij is terecht beu geweest van de wijze, waarop er sedert jaren met de qualificatie van *buitengewone* uitgaven is omgegaan, en wel niet alle buitengewone uitgaven, maar toch een aantal niet alleen niet rechtstreeks productieve, maar ook niet eens heel nuttige en noodige uitgaven met lichtzinnigheid zijn toegestaan, omdat de Ministers van Financiën bij hunne berekeningen aannamen, dat zij door leeningen mochten worden gedekt. Dat de

heer De Meester hierop scherper wil toezien, is recht. Maar hij vervalt in een andere fout. Haast moet men denken, dat hij een voorbeeld wil geven van de eigenaardigheid van 's menschen gedachtengang, om niet van dwaling tot juist inzicht te kunnen komen, maar slechts van dwaling tot dwaling en alzoo altijd om de waarheid heen te slingeren, door zijnerzijds te decreteeren, dat leeningen slechts gerechtvaardigd zijn tegenover uitgaven, waarvan '*eene bepaald aanwijsbare vermeerdering van inkomsten te wachten is.*' Daarom wil hij tegenover uitgaven, die op de kapitaalrekening der Staatsspoorwegen worden geboekt, geen leening stellen, tenzij zij op zich zelve het productief vermogen van het Staats-spoorwegnet versterken; wat b.v. niet het geval is met posten, als die op de begrooting voor 1907 voor de brug over de Gouwe en de versterking en vernieuwing van het viaduct te Amsterdam.

De Minister stelt zich voor op dezen grond ook voor 1906/7 weder 10 opcenten op vermogens- en bedrijfsbelasting te zullen erlangen. Bij de aanstaande behandeling der staatsbegrooting zal blijken, of hem dit gelukken zal, wat te meer twijfelachtig is, daar ook de vraag geopperd zal kunnen worden, of die maatregel wel gerechtvaardigd is, ook als men de uitgaven voor bovengenoemde spoorwegwerken in 1907 uit de gewone uitgaven wil dekken. Men zal allicht willen afwachten of niet de opbrengst der middelen in 1907 's Ministers verwachtingen overtreft.

Wilde de Minister de vraag, welke uitgaven door leeningen mogen gedekt worden, principiëel oplossen, dan had hij de gronden van beslissing dieper moeten zoeken, dan hij doet. De onderscheiding tusschen *gewone* en *buitengewone* uitgaven is hiervoor onvoldoende. Even als de gemeenten tegenwoordig moeilijkheden ondervinden door het amalgameeren van bestuurs- en bedrijfs- inkomsten en uitgaven en een scheiding hiervan zich opdringt, zoo behoort ook de Staat te onderscheiden tusschen de uitgaven voor zijn *bestuurs-taak* en voor de *economische ontwikkeling des lands.* Van de laatstgemelde categorie vormen ook bij den Staat zuivere bedrijfsuitgaven een deel. Als zoodanig toch zijn te qualificeeren de uitgaven voor posterijen, telegraaf en telefoon. De spoorwegen zijn ten deele bedrijf, ten deele onderdeel van de algemeene zorg voor de economische staatshuishouding. Laatstgenoemd karakter overweegt bij de uitgaven voor beveiliging tegen water, voor communicatie-middelen en bebossching. In elke dezer afdeelingen van uitgaven zijn te onderscheiden: *vaste*, *jaarlijks terugkeerende* uitgaven en uitgaven *voor eens.* In de afdeeling *bestuursuitgaven* zijn de uitgaven voor eens elke op zich zelve wel *buitengewoon*, maar vormen zij te samen een *gewone* uitgaaf, daar in een veelomvattende administratie geregeld dergelijke uitgaven noodzakelijk zijn en de taak van een goed financiëel beleid slechts is, er in billijke volgorde en evenredigheid sommen voor beschikbaar te stellen. Voor zulke uitgaven zijn

leeningen slechts toelaatbaar met korte aflossing en tegenover toereikende inkomsten om rente en aflossing te dekken. Leeningen hebben hier toch ten doel de uitgaaf regelmatig over meerdere jaren te verdeelen en zijn als kasoperatie te beschouwen en te beoordeelen. Bij de *bedrijfsuitgaven* gelden beginselen van commerciëele boekhouding. Op de kapitaalrekening komen de aanlegkosten; op de exploitatierekening onderhoud en afschrijvingen tot zoodanig bedrag, als de aard der zaak aan de hand geeft. Door de kapitaalsuitgaven bij bedrijven te behandelen als de uitgaven voor eens, b.v. bij gevangeniswezen of oorlog, brengt men hier te veel ten laste der gewone middelen. Zoo heeft men, naar ik meen, bij financiëele beschouwingen nooit onder de uitgaven, die door leeningen zouden kunnen worden gedekt, de uitgaven voor postkantoren in rekening gebracht. Toch zouden deze daarop haast in de eerste plaats moeten voorkomen, als noodzakelijk geworden door de uitbreiding van een niet enkel indirect productief, maar ook zeer loonend staatsbedrijf. De Staat heeft een waarde van meerdere millioenen gulden aan post- en telegraafkantoren in gebruik, die de belastingschuldigen van vroegere jaren hebben betaald. Met de spoorwegen is het ietwat anders, daar de spoorwegaanleg aan het Rijk slechts een zeer lage rente heeft bezorgd en de aankoop van den Rijnspoorweg, wegens zijn slechten staat, niet het verwachte voordeel heeft opgeleverd. Vooral deze zaak moet echter van het ruimere gezichtspunt beschouwd worden, dat de uitgaven voor vervoerwezen, beveiliging tegen water en bebossching beheerscht. Uitgaven voor spoorwegen, kanalen en wegen mag de heer De Meester in zijn stelsel al dan niet door leeningen dekken, naarmate van het stelsel, hetwelk men voornemens is aan te nemen ten aanzien van de heffing van retributiën. Heft men hooge tarieven en tollen, dan kan men deze opbrengst kapitaliseeren en met leeningen verband doen houden. Heft men daarentegen lagere tarieven en tollen of geen tollen, met het doel om het algemeen nut van zulke werken voor de geheele maatschappij grooter te doen worden, dan moet in zijn stelsel het levend geslacht de geheele kosten dragen. Dit is zichtbaar onbillijk en nadeelig. Onbillijk, omdat de directe en indirecte voordeelen van deze werken, na de ingebruikstelling, dubbel en dwars opwegen tegen hetgeen de Staat aan rente en aflossing van leeningen zal hebben te betalen en in de opbrengst van een goed belastingstelsel den Staat daarvan een belangrijk deel toevalt. En nadeelig, omdat het levend geslacht, wanneer het er zoo sterk voor bloeden moet, als het stelsel De Meester wil, er voor bedankt om zulke zaken ter hand te nemen.

Ons spoorwegstelsel, inderdaad elk spoorwegstelsel, eischt voortdurend vergrooting van inrichtingen, om het toenemend bedrijf te beheerschen en om vrijheid te vinden, maatregelen te nemen, die het bedrijf nog meer doen toenemen. De uitgaven, daarvoor noodig, mogen niet elk op zich zelf beschouwd worden; althans vormen zij een ondeelbaar geheel, wat aangaat de vraag, hoe de middelen daarvoor behooren te worden

verschaft. Het nut daarvan wordt *in zijn geheel* door het geslacht genoten, dat er het gebruik van heeft. Dit geslacht moet in de vrachttarieven en subsidiair in de belastingen én exploitatiekosten én aanlegkosten van het geheel betalen. Het geslacht, dat de werken aanlegt, heeft er niets aan. Waar het nu een zaak geldt van zoo overwegend nut als het spoorwegstelsel en dat zoo dringend eischt, steeds in elk opzicht op de hoogte te worden gehouden, kan ik den gedachtengang van den heer De Meester niet alleen niet goedkeuren, maar zelfs niet begrijpen. Dat elk geslacht betaalt wat het geniet, is toch van elementaire billijkheid. Onbillijk en verwerpelijk is slechts, quasi als werken die nuttig zijn voor het nageslacht, onder de pressie van ingenieurs en leveranciers, die uit de uitvoering der werken voordeel trekken, of om dezen werk te verschaffen, werken te ondernemen, waaraan het nageslacht weinig of niets heeft. Zoo zijn er ook. Doch dan ligt de fout daarin, dat het geslacht, hetwelk tot noodelooze werken besluit en de uitgaven door leeningen dekt, zijn dwaling laat boeten door het nageslacht. Wanneer het nageslacht slechts dankbaar kan zijn voor *de werken*, zal het natuurlijk ook gaarne en billijkerwijs de kosten dragen. Maar krijgt het tegenover die kosten slechts een waardeloos onderhoudsobject, dan is het dubbel benadeeld.

En wat wil de heer De Meester met de groote uitgaven, die b.v. voor werken te Amsterdam en Utrecht worden voorbereid? Over het *fond* dier plannen ben ik niet bevoegd te oordeelen, maar ik stel hier, dat zij vroeger of later noodig zijn. Rechtstreeksche vermeerdering van inkomsten is er weinig of niet van te voorzien. Zullen zij dan achterwege moeten blijven? Of zullen de belastingen voor ettelijke jaren met tientallen millioenen moeten worden opgeschroefd voor het tegenwoordige geslacht, dat er geen nut van trekt?

Ik geloof, de heer De Meester zal zijn stelsel nader in overweging moeten nemen.

Voor zijn plannen van belastingverhooging ontvalt hem dan weder een deel van het fundament.

Een verder zwak deel van dit fundament is 's Ministers rekensom: wijl in vorige jaren de gewone uitgaven - ongerekend nieuwe organisaties - met ± *f* 2,200,000 zijn toegenomen, zoo reken ik, dat dit ook in het vervolg zoo zal zijn. Wat echter, indien het beheer in de afgeloopen jaren niet zuinig is geweest? Of indien de ruimte van geldmiddelen gelegenheid heeft gegeven, in die jaren een achterstand aan publieke werken en billijke verhoogingen voor bezoldigingen aan te zuiveren? Mag men dan de Regeering, door het toestaan van nieuwe permanente middelen, als het ware een *blanc-seign* geven, om voort te gaan met een niet-zuinig beheer? Een *Van Bosse* zou zeker geen nieuwe middelen noodig hebben. In elk geval behoeft geen kabinet met de middelen zoo ruim om te gaan als de ministeriën Pierson en Kuyper.

Vooral de beheersjaren van dit laatste komen bij de berekeningen van den Minister de Meester in aanmerking, terwijl toch bekend is, dat de financiën nooit de sterke zijde van Kuyper geweest zijn, gelijk zelfs zijn trouwste aanhangers getuigden. De weerstand van de voorstanders van een zuinig beheer werd onder Kuyper's ministerie nog verzwakt door de protectionistische neigingen van velen, die niet ongaarne zagen, dat de stand der geldmiddelen hun wind in de zeilen bracht. Nu hun dit uitzicht ontvalt, zullen ook de protectionisten wel weder geneigd zijn tot zuinigheid.

Hier valt weder een deel van 's Ministers basis. Kan een zuinig beleid de jaarlijksche vermeerdering van uitgaven - ongerekend de vermeerdering van uitgaven door Kuyper's schoolwet - tot 1 à 1½ millioen gulden terugbrengen, wat toch geenszins onmogelijk schijnt, dan is 's Ministers berekening geheel in de war. In 1911 zijn dan de uitgaven, uit dezen hoofde alleen, 4 à 5 millioen gulden lager, dan hij als uitgangspunt neemt bij zijn belastingplannen.

Bij al deze berekeningen is met den Minister aangenomen, dat het dienstjaar 1906 een op 2 millioen na sluitend budget is, gewone uitgaven en gewone inkomsten tegenover elkander gerekend. Is dat uitgangspunt juist? Misschien, misschien ook niet. Eerst na een paar maanden hebben wij de gegevens ter beoordeeling. Deze kunnen mee- of tegenvallen. Vallen zij mee, dan kan van het standpunt des Ministers betoogd worden, dat het jaar exceptioneel gunstig was. Gunstig was het zeker en wie zich op mijn standpunt stelt, doet zeker voorzichtig hiermede rekening te houden.

Maar men verlieze niet uit het oog, dat - tenzij een ongunstiger loop der middelen intreedt - onder deze drie aannemelijke en bereikbare voorwaarden:

1°. behoud van de stijging der grondbelasting voor de rijksuitgaven;
2°. leening als tot dusver voor hetgeen op de kapitaalrekening der spoorwegen wordt gebracht, en
3°. beperking der stijging van de gewone uitgaven tot 1 à 1½ millioen per jaar

de gewone middelen ook nagenoeg de uitgaven voor de nieuwe organisatiën dekken, *die de Regeering op touw heeft gezet.*

De vraag of deze aannemelijk zijn, laat ik hier buiten aanmerking. Wel moet een punt opgehelderd worden. Is het onachtzaamheid of opzet, dat de bijdrage van *f* 6,400,000, die vroeger voor *invaliditeits-* EN *ouderdomsverzekering* werd geraamd in 's Ministers toelichting onder het hoofd *voor ouderdomsverzekering* wordt uitgetrokken? Men moet wel het eerste aannemen, daar toch, nu de *invaliditeits*-verzekering voorloopig van de agenda is afgevoerd, ook een deel van de voor *beide* onderdeelen van verzekering bestemde som van *f* 6,400,000, althans tot nader order, buiten rekening moet worden gelaten. Dat deze geheele

post beter besteed kan worden tot rechtstreeksche samenwerking van den Staat met openbare en bijzondere instellingen van liefdadigheid tot onderhoud van incurabelen, gebrekkigen en versleten oudjes, wier naaste betrekkingen hen niet kunnen onderhouden, en dat op die wijze met minder kosten en lasten meer nut zou worden gesticht dan door een bijdrage ter invoering van dwangverzekering, zij hier slechts pro memorie aangeteekend. Nu den Minister Veegens de oogen beginnen open te gaan, is geheel ontwaken van onze politiek uit de suggestie der Duitsche dwangverzekering niet meer als geheel onmogelijk te beschouwen.

De conclusie van deze beschouwing is, dat 's Ministers nieuwe belastingplannen niet *uit geldgebrek* behoeven te worden aangenomen. Daarmede zijn zij natuurlijk nog niet veroordeeld; van aannemelijke verhoogingen behoeft dan slechts de opbrengst niet te worden gereserveerd, maar kan zij dadelijk besteed worden, om hetzij de suikerbelasting verder te verlagen, hetzij de verhooging van den accijns op het gedistilleerd tot matiger bedrag terug te brengen. Ik geloof niet, dat de bezwaren tegen eene verhooging van dezen laatsten tot *f* 90 overwegend zijn, al zijn zij onmiskenbaar. Maar *f* 17 per 100 K.G. suiker is in elk geval nog een zeer hooge belasting voor zulk een nuttig verbruiksartikel.

In een volgend nummer hoop ik de belastingvoorstellen zelve te bespreken.

13 November 1906.

S. VAN HOUTEN.

De Chineezen in Nederlandsch-Indië.

Als het tij verloopt, verzet men de baken.

't Is een feit, dat het Oosten ontwaakt is uit zijn eeuwen en eeuwenlangen slaap. Dit moge door velen betreurd worden, men moge met schrik denken aan ‘het gele gevaar’ in de toekomst, het feit is niet weg te redeneeren: Oost-Azië wil niet langer in alles berusten; het is zich bewust geworden van zijn kracht en bedankt ervoor steeds als lijdend voorwerp dienst te blijven doen.

Ik herinner mij nog levendig, hoe Japan vrijwillig den weg der Westersche beschaving opging. Professoren en leeraars werden uit Europa en de Vereenigde-Staten van N. Amerika naar Japan getrokken, terwijl tegelijkertijd tal van Japansche jonge mannen naar het Westen togen om de Westersche wetenschap, in hare verschillende takken, te bestudeeren. Weinigen geloofden aan hun welslagen. Baron Hübner, in zijn mooi boek ‘Spaziergang um die Welt’, had weinig verwachting van hetgeen hij in Japan te zien kreeg. Hij stelde de Chineezen in hun vasthouden aan hunne voorvaderlijke gebruiken boven de Japanneezen, die het daar op eens in hun hoofd kregen Westerlingen te willen worden, in wier streven hij echter weinig kon zien dan een naäperij.

In het leven der volkeren gaat niets met schokken, beweerde men, e.d.m. Hoe anders is alles uitgekomen! In een spanne tijds (ongeveer een halve eeuw) heeft Japan zich opgewerkt tot eene machtige natie, staande op wetenschappelijk gebied in de voorste rij der volkeren. Andere Oostersche landen hebben al lang eenigszins het voorbeeld van Japan gevolgd; vooral geldt dit van Siam. Maar nu is het volkrijkste land der wereld, China, het groote succes van Japan met zijn veranderden koers gaan erkennen. De Chineezen zien de grootsche resultaten, waartoe Japan het gebracht heeft op ieder gebied. En dan het feit, dat dit betrekkelijk kleine land niet alleen een Oostersch, maar ook een Europeesch wereldrijk heeft overwonnen, het machtige en tot dusverre door China zoo gevreesde Rusland! En zoo is ook China den nieuwen weg der Westersche beschaving opgegaan. Scholen en leger worden hervormd in Westerschen geest. Welke gevolgen kan dit niet hebben! Met enthusiasme is die nieuwe koers begroet door de Chineezen in ons Indië. Zij droomen van een machtig China, dat voortaan voor zijn

rechten zal durven opkomen en dat, waar noodig, de rechten en belangen van zijn onderdanen ook buiten China zal steunen.

Maar voelen zich dan de Chineezen, ook degenen onder hen, die al sedert vele geslachten in Indië wonen en niets met China uit te staan hebben, nog altijd Chineezen en geen burgers van hun nieuw vaderland? Dat doen zij inderdaad, maar het is niet *hunne* schuld.

Ons koloniaal Staatsrecht kent geen Nederlandsch-Indische staatsburgers; het kent Nederlanders (volgens de wet op het Nederlandschap) en verder de verdeeling in Europeanen, het overheerschende, en Inlanders, het overheerschte ras. Met deze laatsten zijn gelijkgesteld de Vreemde Oosterlingen of Oostersche Vreemdelingen, d.z. in hootdzaak de Chineezen en Arabieren. Chineezen, wier voorvaderen al in Indië woonden, vóór er nog ooit Nederlanders geweest waren, of die afstammen van de Chineezen, ten tijde van de stichting van Batavia daarheen gelokt of met geweld erheen gebracht, worden nog altijd beschouwd als Vreemdelingen en diensovereenkomstig volgens de wet behandeld.

En toch zouden van dat nijvere, schrandere volkje goede vaderlanders te maken zijn. Want dat zijn de Chineezen in ons Indië op het oogenblik *niet.* Zij zijn niet Nederlandsch-gezind. Het zou ook moeielijk kunnen, zooals uit het vervolg van deze beschouwing voldoende blijken zal. De Chineezen op Java tenminste waren tot dusverre beslist Engelsch-gezind. Thans stellen zij Japan misschien nog boven Engeland. Hunne Engelschgezindheid moge voor een klein deel nog afstammen van het Engelsche Tusschenbestuur onder den nobelen Raffles, in hoofdzaak is ze wel toe te schrijven aan de achterafzetting en de vexatiën, waaraan de Oostersche Vreemdelingen bij ons onderworpen zijn. De veelvuldige aanrakingen, die de Chineezen op Java hebben met hunne rasgenooten te Singapore, doen hen vergelijkingen maken, en deze kunnen van hun standpunt niet anders uitvallen dan ten gunste van het Engelsche Koloniale Bestuur, dat allen als Britsche onderdanen beschouwt, gelijk voor de wet. Mochten wij ooit oorlog krijgen met Engeland, dan zou de Engelsche vloot door de Chineezen op de drie hoofdplaatsen van Java zeker met heimelijke, misschien wel met openlijke, vreugde begroet worden.

Die Engelsch-gezindheid blijkt soms uit dingen, die ons te denken geven, soms uit kleinigheden, waar men eens om lacht. Ik herinner mij nog levendig, toen de Boeren vóór een paar jaren zulke schitterende overwinningen behaalden op de Engelschen, hoe toen te Batavia een Chineesch jongmensch zijn vrienden telkens van nieuwe overwinningen der Boeren wist te vertellen om hen zoo te plagen. De Chineezen zijn namelijk groote vrienden van onschuldige plagerijen. Als het waar is, wat indertijd in de Indische dagbladpers voorkwam, n.l. dat voorname Chineezen uit ons Indië beproefd zouden hebben om van de Japansche Regeering te verkrijgen, dat deze de Chineezen van Ned.-Indië en bloc zou naturaliseeren, zoo ware dit een zeer ernstig feit. Een ernstig feit, tevens eene aanklacht tegen ons Bestuur, was het ook, dat wij te

Batavia als bij toeval een bloeiende Chineesche school vonden, waar onderwijs gegeven werd in het Maleisch, het Chineesch en het Engelsch, doch niet in het Nederlandsch. Voor de Chineezen bestaan geen scholen van Gouvernementswege. Wel kunnen zij gebruik maken van de scholen voor de Inlanders, maar vooreerst zijn deze veel te weinig in getal. Ik schreef daarover in mijn boek 'Het Onderwijs in Nederlandsch-Indië' (Amsterdam - W. Versluijs) op bl. 299:

'Stelt men het getal bewoners van Java met Madoera op 20 millioen, wat wel niet te hoog zal zijn, wat beteekenen dan die 31.000 inlandsche kinderen, welke lager onderwijs ontvangen? Denk U een Nederlandsch dorp van twee duizend zielen, waar van Gouvernementswege gezorgd wordt, dat *drie* kinderen lager onderwijs ontvangen; of wel, dat in Den Haag met zijn honderd en tachtig duizend inwoners plaats ware op de lagere scholen voor tweehonderd en zeventig kinderen!'

En ten tweede geven deze scholen veel te weinig voor de meeste Chineezen. Dezen toch wenschen wat meer te leeren dan wat voor een onontwikkeld volk als de Inlanders voldoende wordt geacht; zij willen, zoo mogelijk, ook middelbaar onderwijs ontvangen. Maar tot de middelbare scholen op eene der drie hoofdplaatsen kunnen zij, en terecht, alleen worden toegelaten, als zij vooraf met vrucht het onderwijs van eene lagere school voor Europeesche kinderen tot het einde toe gevolgd hebben.

Maar juist dit is voor hen vaak zoo moeielijk. Neen, las ik onlangs nog in een onzer groote bladen, want de openbare scholen voor Europeanen staan even goed open voor Inlanders en Chineezen als voor Europeanen. Dit 'even goed' is heelemaal niet juist, zooals uit hetgeen hier volgt, zal blijken.

Ter voldoening aan de artikelen 125 en 127 van het 'Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië' is de Koloniale Ordonnantie: 'Reglement op het lager onderwijs voor Europeanen in Nederlandsch-Indië' tot stand gekomen. Deze ordonnantie reglementeert het lager onderwijs *voor Europeanen* en voor dezen alleen. De naam zegt het, en er wordt in de 53 artikelen dan ook nergens over Inlanders of Chineezen gerept. In art. 13 wordt het Uitvoerend Gezag, d.i. den Gouverneur-Generaal, de vaststelling opgedragen van een 'reglement voor de openbare lagere scholen'. Dit is geschied bij Gouvernements-Besluit, bekend onder den naam van 'Schoolreglement'. In dit schoolreglement wordt aangenomen, dat ook kinderen van Inlanders en met dezen gelijkstelden(*) de Europeesche scholen zullen mogen bezoeken. Dit echter onder voorwaarden. Waar het Uitvoerend Gezag zich de bevoegdheid toekende aan Inlanders en met dezen gelijkgestelden een zoo gewichtig recht toe te kennen (mij komt het voor in strijd te zijn

(*) In de praktijk zijn dit alleen Chineezen; kinderen van Arabieren bezoeken nooit een Europeesche school.

met art. 29 van het Regeerings-Reglement), daar behoeven wij er ons niet over te verwonderen, dat ditzelfde Gezag aan het toegekende recht eigenmachtig voorwaarden verbond.

Dit geschiedt in art. 14 van het School-Reglement:

> Al. 1. Uitgezonderd de kinderen bedoeld bij alinea 5 van art. 24, worden kinderen van *Inlanders en met dezen gelijkgestelden* slechts toegelaten, wanneer zij de Nederlandsche taal voldoende verstaan en spreken, om de lessen der laagste klasse te kunnen volgen.
> Al. 2. Zij mogen den leeftijd van ongeveer *zeven* jaren niet overschreden hebben, ten ware zij blijken geven reeds de aan een hoogeren leeftijd gestelde vorderingen, vooral in de Nederlandsche taal, gemaakt te hebben, zoodat zij geplaatst kunnen worden in eene afdeeling, waar kinderen van hunnen leeftijd onderwijs ontvangen.
> Al. 3. Geene verdere toelating vindt plaats, wanneer zij dreigt ten gevolge te hebben, dat kinderen van Europeanen, wegens overbevolking van de school of van de klasse, afgewezen moeten worden.

Met al. 1 en 2 kan men vrede hebben, al is het voor de kinderen van Inlanders en Chineezen, die thuis nooit iets anders dan Maleisch of eene andere inlandsche taal hooren spreken noch zelf spreken, uiterst moeielijk aan de daarin gestelde eischen te voldoen. Met al. 3 is het iets anders. Die ‘dreigende overbevolking’ heeft al wat kinderen van Inlanders en Chineezen den toegang tot de Europeesche school versperd. Soms was het gevaar voor overbevolking echt, maar vaak genoeg was het slechts voorgewend. Sommige Hoofden van scholen wisten kinderen van Inlanders en Chineezen geheel te weren en waren daar trotsch op. 't Is waar, zij deden dat met een goede bedoeling, nl. omdat zij vreesden, dat door de toelating het peil van 't onderwijs zou dalen. Voeg hier nog bij, dat volgens het Onderwijs-Reglement (Koloniale Ordonnantie) ‘Als regel wordt aangenomen, dat geene scholen worden geopend dan wel in stand gehouden, tenzij het getal Europeesche leerlingen eener school op Java en Madoera minstens twintig en op de Buitenbezittingen minstens vijftien bedraagt’, dus dat het getal der Inlandsche of Chineesche kinderen heelemaal niet meerekent, waar de vraag zich voordoet, of eene school voor Europeanen geopend, resp. in stand gehouden zal worden, en men zal moeten toegeven, dat de toelating tot de Europeesche scholen in zeer beperkten zin is op te vatten.

De wettelijke regeling van het Europeesche Lager Onderwijs (het Onderwijs-Reglement) bepaalt omtrent de openbare scholen, art. 25, (de cursiveering is van mij): ‘Schoolgeld wordt geheven *in verband tot de gegoedheid der ouders en de uitgebreidheid van het onderwijs* overeenkomstig een door den Gouverneur-Generaal vastgesteld tarief’. Al. 2 van hetzelfde art. staat vermindering toe voor twee of meer kinderen uit één gezin, terwijl al. 3 ook gratis-toelating voorschrijft. Voor de Europeesche leerlingen heeft de Gouverneur-Generaal bij de

vaststelling van het tarief(*) zich strikt gehouden aan de voorgeschreven criteria: 1°. *gegoedheid der ouders* en 2°. *uitgebreidheid van het onderwijs*. Europeesche leerlingen van ouders, wier maandelijksche inkomsten minder bedragen dan *f* 150, genieten kosteloos onderwijs op de openbare lagere scholen. Verder wordt betaald voor het eerste kind (voor de volgende kinderen betaalt men minder) per maand: *f* 1.50, of zoo het kind in de middelste of de hoogste klasse zit, *f* 1.87½; *f* 2.50, resp. *f* 3.12½; *f* 4, resp. *f* 5; *f* 6, resp. *f* 7.50; *f* 8, resp. *f* 10. Deze hoogste klasse is voor ouders, wier maandelijksch inkomen *f* 800 of daarboven bedraagt.

Voor de Inlandsche en de Chineesche kinderen heeft het Uitvoerend Gezag naast de zooeven genoemde twee criteria, door den Kolonialen Wetgever genoemd, er nog één bijgevoegd; voor deze twee categorieën van kinderen is het schoolgeld bepaald 'naarmate van de gegoedheid *en het maatschappelijk standpunt* der ouders of voogden.' Gratis worden zij in geen geval toegelaten. Voor de kinderen van Inlanders moeten de ouders betalen per maand: *f* 4 of *f* 6, als het kind in de middelste of hoogste klasse zit; *f* 6, resp. *f* 9; *f* 8, resp. *f* 12; *f* 10, resp. *f* 15; en de Chineezen: *f* 8, resp. *f* 12; *f* 10, resp. *f* 15. Bij meer kinderen uit één gezin krijgen ook Inlanders en Chineezen reductie.

Op de zoogenaamde 'eerste scholen' betalen Europeesche kinderen minstens *f* 2.50, resp. *f* 3.12½, Inlanders en Chineezen minstens *f* 8, resp. *f* 12.

Hebben wij straks gezien, dat de Chineezen lang niet altijd toegang kunnen verkrijgen tot de Europeesche school door de hooge opvoering van het schoolgeld, voor hen is bovendien het onderwijs aan zulk een school alleen voor de zeer gegoede Chineezen bereikbaar. Is het te rechtvaardigen, dat een zoo werkzaam en strevend deel der bevolking, dat toch al hoogere belastingen moet betalen dan Europeanen of Inlanders, de gunst om zijne kinderen onze scholen te laten bezoeken, zóó duur moet betalen, dat de kosten bijna of geheel door het schoolgeld gedekt worden? Het gevolg is dan ook geweest, dat er eene groote Chineesche Schoolvereeniging is tot stand gekomen ter oprichting van scholen over geheel Indië voor Chineesche kinderen, waar dezen, behalve de gewone vakken van het lager onderwijs, onderricht zullen worden in het Chineesch *en het Engelsch*, maar NIET IN HET NEDERLANDSCH. 't Is sterk, maar aan wie de schuld?? 't Is meer dan tijd, dat wij de baken verzetten: dat de in Indië geboren Chineezen niet langer, met of tegen hun wensch, 'Vreemde Oosterlingen' zijn voor de wet, maar dat zij Nederlandsch-Indische burgers worden, die niet alleen verplichtingen, maar ook rechten hebben. Doen wij dit, dan kunnen wij, geloof ik, de Chineezen tot goede Vaderlanders maken. Want haatdragend zijn

(*) De vraag, of de vaststelling van het schoolgeld voor de Europeesche scholen in Ned.-Indië bij eenvoudig Gouvernementsbesluit door den rechter als verbindend zou beschouwd worden, kan hier onbesproken blijven.

de Chineezen niet. Als een Chinees met enthusiasme over de Japanneezen spreekt, dezen als de aangewezen vrienden van zijn natie beschouwend, en men merkt hem dan op, dat diezelfde Japanneezen vóór weinige jaren de Chineezen overwonnen hebben, dan is het antwoord: Dat is nu voorbij, wij zijn nu goede vrienden. Zoo kunnen ook wij goede vrienden van de Chineezen worden; - *worden*, want we *zijn* het niet.

Blijven wij echter vasthouden aan de oude leer, dat als men een Chinees zijn staart en zijn leven laat, hij zich over niets te beklagen heeft, dan zouden wij wel eens heel onaangenaam wakker geschud kunnen worden uit een leelijken droom.

Om nog even op het onderwijs terug te komen, dat groote belang voor ieder volk, - wat de Chineezen en ook de, betrekkelijk weinig talrijke, gegoede Inlanders noodig hebben, dat zijn, geloof ik, Inlandsche scholen voor Uitgebreid Lager Onderwijs, waar, van de laagste klasse af, onderwijs gegeven wordt in de landstaal en het Nederlandsch, en waar in de hoogste klassen ook het Engelsch onderwezen wordt. Deze laatste taal is voor de Chineezen noodig. Verder de gewone vakken van het lager onderwijs, zoo mogelijk met de eerste beginselen van de landbouwkunde; dit laatste echter alleen voor die leerlingen, wier ouders het verlangen. In den regel zouden dit voornamelijk Inlandsche ouders zijn. Aan het hoofd van zulk een school moest staan een Nederlandsch hoofdonderwijzer met akten voor de landstaal en het Maleisch. Waar, zooals te Batavia, het Maleisch de volkstaal geworden is, daar ware de akte voor deze taal voldoende. De onderwijzers konden voor het grootste deel genomen worden uit het Inlandsche Onderwijzers-personeel in 's Gouvernementsdienst. Het schoolgeld zou kunnen bepaald worden op één, twee, drie vier en vijf gulden per maand, naar gelang van het inkomen der ouders of voogden.

Bijv. bij een maandelijksch inkomen van *f* 100 of minder één gulden; bij 100 tot *f* 200, *f* 2; bij 200 tot *f* 100 *f* 3; bij 400 tot *f* 600 *f* 4, en boven *f* 600 *f* 5 per maand en per kind.

Met de oprichting van minstens een twintigtal van zulke scholen op de daarvoor meest aangewezen plaatsen zou aan de Inlandsche en aan de Chineesche bevolking een groote en hoog gewaardeerde dienst bewezen worden.

Wij moeten niet vergeten, dat de Chineezen als blijvende bevolking recht hebben te verlangen, dat onze Koloniale Regeering er steeds naar streve ook *hunne* stoffelijke en onstoffelijke belangen te bevorderen, waarbij ook nog gewicht in de schaal legt het feit, dat de Chineezen meer dan anderen bijdragen in de belastingen.

Volgens de wet zijn de Chineezen in principe met de Inlanders gelijkgesteld, maar de Koloniale Wetgever heeft hun zwaarder verplichtingen opgelegd dan aan hunne bruine broeders en hun minder rechten gegeven dan aan dezen. Zoo betalen zij aan bedrijfsbelasting het dub-

bele van hetgeen de Inlander betaalt, terwijl zij ook worden aangeslagen, al zouden geen voordeelen uit het bedrijf verkregen worden. Bij de personeele belasting is voor de vreemde Oosterlingen een aparte rijtuigbelasting ingevoerd, n.l. *f* 12 voor een rijtuig op twee wielen en *f* 36 voor elk ander rijtuig. Aan hunne gelijkstelling met het overheerschte ras zou voor de Chineezen in één opzicht een zeer groot voordeel verbonden zijn, nl. inzake het grondbezit. De Inlander is, eene sporadische uitzondering daargelaten, geen eigenaar van den grond, dien hij van oudsher bezit. Hij heeft alleen een blijvend gebruiksrecht, wat eenigszins verzoenen kan met de Landrente, die, als gewone grondbelasting beschouwd, onverantwoordelijk hoog zou zijn. De Inlanders mogen hun dessagrond, of, bij communaalbezit, hun aandeel daarin, verkoopen, *doch alleen aan Inlanders.* Nu zijn, tenzij het tegendeel bepaald is, alle wettelijke voorschriften, waarin sprake is van Europeanen en Inlanders, toepasselijk op de met hen gelijkgestelde personen. Als dit doorgevoerd werd ook bij het grondbezit, dan zou dit van enorme beteekenis geweest zijn en nog zijn voor de Chineezen. Waarschijnlijk waren dezen dan nu wel voor een groot deel eigenaar van den bodem. De Koloniale Wetgever heeft dit voorkomen door te bepalen, dat het gebruiksrecht op den grond niet vatbaar is voor vervreemding door Inlanders aan niet Inlanders (Ind. Stbl. 1875 n°. 179) en in de praktijk aan te nemen, dat hierbij onder Inlanders *niet* verstaan worden de met hen gelijkgestelde personen, ofschoon dit in de ordonnantie niet wordt uitgedrukt en rechtens daarom zou kunnen bestreden worden.

Zoo zien wij, dat een ondernemend, maar gedwee ras, waarvan de meerderheid van ouder tot ouder in Ned.-Indië woont, gelijkgesteld is en blijft met het overheerschte ras, doch met *minder rechten* en *zwaardere verplichtingen.* Het is dus niet te verwonderen, dat Chineezen wel eens trachten voor Inlander door te gaan, wat geleidelijk aan een heele groep in Makasser moet gelukt zijn.

Maar al het bovenstaande is niet het ergste, waarover de Chineezen in ons Indië te klagen hebben; - erger en ergerlijk zijn allerlei vexatiën, tegenover hen gepleegd. Men zou die kunnen verdeelen in particuliere en ambtelijke, om het zoo maar eens te noemen. Doordrongen van den ouden geest van minachting tegenover al wat Oosterling is, achtte menigeen zich gerechtigd tot dingen, waarvoor hij zich tegenover landgenooten zoude schamen, dingen, waarvan ook de Indische Regeering niets wil weten. Een Chinees heeft iets te doen op het kantoor van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur, misschien moet hij naar de aangrenzende gemeente en heeft daarvoor een pas noodig. Die pas kost geld; maar de politie-oppasser, die den aanvrager moet aandienen, heeft allen tijd. Doch onze nijvere Chinees heeft *geen* tijd, 't gaat toch al moeielijk genoeg om aan den kost te komen, - kortom, de pas kost nog iets meer dan wat de fiscus vordert. Tegenover een Europeaan, hoe arm ook, zou de politie-oppasser zich wel wachten zoo iets te doen.

Als uit eene der drie hoofdplaatsen van Java eene troepenmacht op expeditie gaat, dan zijn 's avonds vóór haar vertrek alle Chineesche winkels gesloten, daar de houders ervan bij ondervinding weten, dat er op zulke avonden hier en daar brutaalweg drank, sigaren, soms ook geld geëischt wordt door soldaten, die den volgenden dag vertrekken. In Europeesche winkels bestaat voor zoo iets geen vrees. Dit vindt wel zijn oorzaak daarin, dat de mindere man - we spraken over een politie-oppasser en over soldaten - nu eenmaal weet, dat de meeste Europeanen laag neerzien op de Chineezen, waardoor zij meenen, dat zij zich tegenover dezen niet licht te veel veroorloven. En de ambtelijke vexatien: nog niet lang geleden, kwam het bijv. meermalen voor, nu hier dan daar, dat Chineezen voor de politierol werden gedaagd, omdat zij schoenen hadden gedragen, wat in strijd geacht werd met art. 2, n°. 6 van het Algemeen Politiestrafreglement voor de Inlanders, welk artikel verbiedt ‘zich in het openbaar te vertoonen, vermomd in andere kleederdracht, dan in die van den landaard of de kunne, waartoe hij of zij behoort’. Maar hier vonden de Chineezen steun bij den Europeeschen handel, en in den laatsten tijd schijnen er geen Europeesche bestuurshoofden meer te zijn, die in het dragen van schoenen eene strafbare *vermomming* (!?) zien.

Bij de minste overtreding worden de Chineezen, evenals de Inlanders, opgepakt en voorloopig, wat soms heel lang kan duren, opgeborgen. Raakt een paard los, gaat bij ongeluk het licht uit van een voertuig, zaken, waarvoor de Europeaan, *als* ze tot vervolging leiden, een kleine boete krijgt, zijn reden genoeg om den Chinees of den Inlander al maar dadelijk te doen opsluiten.

Tot voor een paar jaren kwam in Indië heel veel valsch, doch volwichtig zilvergeld voor. Wellicht is dit nog zoo. Wil nu een Europeaan met een valschen rijksdaalder betalen, dan wordt dat muntstuk geweigerd zonder meer; iedereen in Indië weet bij ondervinding, hoe licht men in 't bezit raakt van een valsch geldstuk, zonder dat men er zelf van bewust is.

Vindt de politie echter bij een Chinees of Inlander, die een betaling te doen heeft, zulk een valsch stuk, dan is het regel, dat hij dadelijk wordt ingerekend, tenzij hij zijne onschuld toevallig kan aantoonen.

Laten we de vele andere plagerijen maar liever laten rusten; alleen zij hier nog gewezen op het gehate passenstelsel in zijn overdreven gestrengheid. Toen ik vóór enkele jaren in midden Java de wereldberoemde bouwwerken uit den Hindoetijd bewonderde, vertelde men mij, hoe een Chinees kort te voren moeiten noch kosten had gespaard om verlof te krijgen om die beroemde tempels te gaan zien. Hij had een pas van Batavia over Djokja naar Soerabaia. Alle plaatsen, ook waar hij niet uit den trein stapte, waren aangegeven, dus ook Djokja; maar daar hij bij zijn vertrek van Batavia niets wist van hetgeen dicht bij Djokja te zien en te bewonderen viel, waren die plaatsen niet opge-

nomen, en daarom mocht hij niet zonder nader verlof naar den Borrobodoer, den Mendoet of de Duizend Tempels. Hij vroeg om verlof op het Residentiekantoor, maar daar achtte men dit niet vereenigbaar met zijn pas. Hij besteedde, zoo vertelde men mij, ongeveer honderd gulden om naar Batavia en daarna naar Buitenzorg te telegrapheeren: men had hem op de reis van Batavia naar Djokja zóóveel verteld van die vermaarde monumenten van Hindoe-kunst! Het was verloren geld, hij werd van het kastje naar den muur verwezen en kon zijn reis naar Soerabaia voortzetten in het zalige bewustzijn, dat die bouwwerken niet voor Chineesche oogen bestemd zijn. ‘'k Ben van Lissabon naar St. Petersburg gereisd’, zeide hij, ‘zonder door iemand lastig gevallen te zijn, en hier in 't land, waar ik thuis hoor, mag ik niet eens naar die tempels gaan kijken!’

Maar welke groote grieven heeft men dan eigenlijk tegen de Chineezen in ons Indië? vraagt allicht een Nederlandsch lezer, die nooit in Indië is geweest. Met die grieven is het zoo erg niet. De *hoofdreden*, waarom vele Europeanen in Indië de Chineezen beschouwen als een ras, dat hoogstens geduld mag worden en in ieder geval *taillable et corvéable à merci* behoort te blijven, is wel de gangbare redeneering: *het zijn vreemdelingen,* die niemand heeft geroepen, en die, als het hun niet bevalt, gerust weer kunnen vertrekken; niemand zal hen vasthouden.

Maar zijn de groote meerderheid der Chineezen in Indië, nl. de daar geborenen, nu werkelijk vreemdelingen? Velen wonen daar van ouder tot ouder. Toen wij in Indië kwamen, vonden wij er al Chineezen en wij deden ons best om hun getal te vergrooten. Koen gaf last met zachtheid of met geweld zoo'n groot mogelijk getal Chineezen naar Batavia te transporteeren: ‘Wij kunnen er wel een millioen gebruiken’, schreef hij. Sommigen zijn dus wel degelijk door ons geroepen, zelfs met geweld gehaald. En mochten de Chineezen eens werkelijk in massa's vertrekken, dan zouden wij spoedig genoeg over middelen denken om hen vast te houden. Want zij bewijzen ongetwijfeld groote diensten aan het Gouvernement, den handel en vooral ook aan de verbruikers. *Vreemdelingen* zijn de Japanners in Indië. Vroeger waren er geene, thans zijn er eenige tientallen van het laagste soort vrouwen, en die zijn gelijk gesteld met Europeanen. Toch acht het Japansche volk zelf zich geenszins verheven boven de Chineezen, al is het hun in den laatsten tijd in bijna alle opzichten voorbijgestreefd. Maar de Japanneezen hebben macht, zijn zich daarvan bewust en doen zich gelden, waar dit noodig is.

2°. De Chineezen zijn den Inlanders te slim af; daarbij leenen zij dezen geld tegen *veel* te hooge rente: 't zijn woekeraars.

Dat de Chineezen slimmer zijn dan de Inlanders, is waar. Maar dat behoeft toch geen reden van minachting te zijn. Hetzelfde geldt toch van de Europeanen. Dat de Chineezen wel eens misbruik maken van

hunne grootere slimheid, is ook waar; maar de mindere Europeanen zijn dikwijls geen haar beter en hebben veel meer de gelegenheid, daar zij zich overal tusschen de Inlanders mogen vestigen. En dan zijn de Chineezen veel meegaander dan bijv. de Arabieren. Als de Inlander zijn schuld niet kan betalen, dan heeft de Chinees allicht geduld, hij gaat uit van de stelling: leven en laten leven. Maar de Arabier slaat met de vuist op tafel en maakt den schuldenaar beschaamd voor zijn buren.

Daarbij komt nog het godsdienstig prestige van den getulbanden Arabier. De economische zwakheid van den Inlander wordt beschermd door de groote beperking, in de Preanger-Regentschappen veelal geheel verbod, van het verkeer van vreemde Oosterlingen in de dessa's, en het zegenrijk verbod van grondverkoop van Inlanders aan niet-Inlanders.

En wat de hooge rente aangaat, die de Chineezen vaak vorderen voor geleend geld, hierbij valt op te merken, dat in de eerste plaats een hooge verzekerings-premie in die rente begrepen is; want de Inlander, als een groot kind, doet niets liever dan leenen, maar teruggeven dat is wat anders. Niet, dat hij erop uit is om zich op onrechtvaardige wijze van eens andermans geld meester te maken, dat is in den regel niet het geval, maar hij heeft gewoonlijk geen geld, kan niet sparen. En dan moge als verzachtende omstandigheid, niet als rechtvaardiging, van die hooge rente gelden, dat het Ned.-Indische Gouvernement zelf het recht om pandhuizen te houden verpacht, waarbij de pachter het recht verkrijgt (en door de concurrentie in de noodzakelijkheid komt) om 72 percent rente te heffen. En de Europeanen, die er een beroep van maken geld uit te leenen aan Inlanders, zijn die altijd zooveel billijker?

3°. De Chineezen houden van spelen; zij spelen veel en vaak om groote bedragen. Dit is zoo. Maar als de speeltafeltjes van sommige sociëteiten in Indië eens konden vertellen van de sommen, door Europeanen verloren, om van de weddenschappen bij de paardenwedrennen maar niet te spreken, dan zouden wij al dadelijk minder streng over de Chineezen oordeelen. Eén verschil is er: dezen betalen speelpacht aan het Gouvernement, de Europeanen niet. 'k Herinner mij nog levendig, hoe een Chineesch bestuurshoofd betrapt werd op spelen (tjap-diki, een verboden hazardspel). Hij werd door den politierechter veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf. Dit was zeker eene zware straf voor iets, wat men toch heelemaal geen misdaad kan noemen (in Monte Carlo gebeurt het dagelijks vrij door wie maar lust en geld heeft), voor een overtreding. Voor een vonnis voor de politierol voor Inlanders en met dezen gelijkgestelden is geen wettelijk bewijs vereischte; de politierechter straft op overtuiging, en tegen zijn vonnis bestaat geen appel. Onze Luitenant-Chinees, een rijk en gezien man, moest dus naar de gevangenis. Maar dat was het ergste niet. Het vonnis luidt in zoo'n geval: drie maanden tenarbeidstelling aan de publieke werken

voor den kost, doch zonder loon. 's Avonds om vijf uur worden de aldus gestraften weer in de gevangenis opgesloten. De veroordeelde, dien men anders in zijn mooi rijtuig door Soerabaia kon zien rijden, zou nu, terwille van een overtreding, in gevangeniskleeren de goten langs den weg moeten reinigen en dergelijke dingen meer. Welk een genot, welk een buitenkansje voor vele, gelukkig niet alle, daar gevestigde Europeanen, prat op hunne hoogere, Westersche beschaving! Doch een paar dagen slechts duurde het genot, want toen werd de veroordeelde om gezondheidsredenen (of was het in werkelijkheid misschien op last van hoogerhand?) binnen de muren der gevangenis aan het werk gezet. Nijdige ingezonden stukjes in de dagbladen legden getuigenis af van den spijt van sommige brave Europeanen, die alle spel zoo vreeselijk vonden, als namelijk een Chinees het deed.

4°. 't Zijn echte materialisten, die Chineezen; zij geven alleen om geld en goed; voor iets hoogers hebben zij geen gevoel. Deze grief heb ik meer dan eens hooren uiten, ook wel door personen, die den Chineezen overigens goed gezind waren en hunne achteruitzetting en verdrukking afkeurden.

Talrijk zijn de Europeanen, die, door den nood gedrongen, een nieuw vaderland zoeken in Amerika, in de hoop van daar een menschwaardig bestaan te vinden. Zouden die landverhuizers, tobbende om in het vreemde land aan den kost te komen, zooveel idealistischer besnaard zijn dan de Chineezen, die in het eerste of tweede jaar in Indië zijn en van den vroegen morgen tot den laten avond moeten zwoegen om zich het allernoodigste te verschaffen?

Maar dat de Chineezen van aanleg materialisten zouden zijn, dat het materialisme een deel van hun wezen zou uitmaken, dit kan ik uit eigen wetenschap, uit jarenlange ervaring, tegenspreken. Ik heb daarvoor te veel treffende voorbeelden van het tegendeel gezien.

En hebben de Chineezen niet ook groote deugden?

Hunne schier onbegrensde ouderliefde, de eerbied en de gehoorzaamheid, die zij aan hunne ouders en schoonouders bewijzen, is genoeg bekend. Dan hun mededoogen, hunne bereidwilligheid om het lijden van hunnen evenmensch te helpen verzachten! Veel geven de Chineezen aan de armen, zoowel aan de Inlandsche als aan de Chineesche armen, en vooral op hunne groote feestdagen wordt door de rijke en de gegoede Chineezen heel wat weggeschonken. En getuigt het ook niet van een goed hart, waar zij, zooals dikwijls genoeg gebeurt, van een vogelkoopman eenige tientallen vogeltjes koopen om aan deze de vrijheid terug te geven? Toen vóór enkele jaren hongersnood heerschte in de residentie Semarang, waren daar geen prauwen genoeg om de rijst te vervoeren, aan de ongelukkige Inlandsche hongerlijders geschonken door een rijk, algemeen geacht Chineesch bestuurshoofd.

Vóór een paar jaren zocht men naar de oorzaak van de treurige economische toestanden in een deel van de afdeeling Meester Cornelis,

dicht bij Batavia. Een Chineesch grondeigenaar aldaar beweerde, dat de hoofdoorzaak lag in de gelegenheid tot hazardspel, die velen tot armoede en verder tot diefstal en roof bracht. Hij toonde aan, dat het vóór alles noodig was, dat ons Bestuur daar de gelegenheid tot spelen zou opheffen. Maar dat ging niet, de opbrengst van de speelpacht was op de Begrooting opgenomen onder 's lands middelen. Kon de schatkist dat verlies wel dragen? Wat deed nu de Chinees? Hij pachtte zelf de speelbank, als we ze zoo noemen mogen, en - sloot ze. Hij offerde dus vrijwillig een aanzienlijke som geld om de menschen, in wier midden hij woonde, voor de verleiding te bewaren. Na afloop van den pachttijd was ons Bestuur zoo fatsoenlijk de bedoelde speelbank op te heffen. Zouden echte materialisten zoo iets doen?

De godsdienst der Chineezen komt telkens terug op het gebied der algemeene menschenliefde, reeds voorgeschreven door hunnen meest vereerden wijze, Confucius, ofschoon deze niet alleen vóór Christus, maar ook vóór Socrates, Plato en Aristoteles leefde. ‘De leer van onzen meester is alleen gelegen in het bezitten van rechtschapenheid des harten en het beminnen van zijnen naaste gelijk zich zelven.’ En elders in hun Heilige Boeken (Yun Lu, 2, 14): ‘De uitstekende man is hij, die eene gelijke welwillendheid voor allen heeft, en die zonder zelfzucht en partijdigheid is. De alledaagsche mensch is hij, die alleen gevoelens van zelfzucht heeft, en niet tot welwillendheid voor alle menschen in het algemeen gestemd is.’

Als werkzaamheid een deugd is, dan bezitten de Chineezen die deugd in hooge mate. Het zijn zeer gewilde arbeiders op de landelijke ondernemingen, bij de mijnen en elders, maar vooral als kooplieden leert iedereen in Indië ze kennen. Het zijn ijverige en ondernemende handelslui, die heel wat aandurven. Zijn zij eerlijk? Ja en neen, maar alles te samen genomen vertrouw ik ze als kooplui in ieder geval even goed als Europeanen van gelijken levensstandaard. Als een Chineesche klontong (marskramer) tien gulden voor een vaasje vraagt en bij een bod van drie gulden plechtig verzekert, dat hij bij zulk een prijs zeker bankroet zou gaan, en daarna geeft hij het toch, dan behoeft men inderdaad niet bezorgd te zijn, dat nu werkelijk zijn financieele ondergang nabij is. Is men echter gewoon zijn huishoudelijke benoodigdheden te koopen in een vaste Chineesche toko, dan zal men in den regel zeer goed en billijk behandeld worden. De Chinees is een bekwaam en handig koopman, die scherp weet te dingen; maar is de koop eenmaal gesloten, of is een contract met hem afgesloten, dan loopt alles verder heel gemakkelijk.

Ik herhaal, wat ik in het begin van dit artikel gezegd heb: wij moeten m.i. van die sobere, nijvere, rustige ingezetenen goede Nederlandsch-Indische burgers maken. Zij moeten de overtuiging krijgen, dat ons Bestuur het goed met hen meent, dat werkelijk ook *hunne* belangen een voorwerp van de Regeeringszorg zijn. Want het tij is

verloopen: de Chineezen zijn niet meer het in *alles* berustende deel der bevolking, en wij zelf zijn, gelukkig, niet meer zóó, dat wij *alles* zouden goedkeuren, wat sommigen verlangen van de Chineezen of zich tegenover hen zouden willen veroorloven.

Het eerste, nl. dat de Chineezen niet langer in *alles* willen berusten, is in den laatsten tijd uit verschillende zaken gebleken.

Iets tot dusverre ongehoords is wel het feit, dat ik dezer dagen las in het Koloniaal Weekblad en dat ik hier overneem. Ongehoord nl., dat een Maleisch blad, voornamelijk voor Chineezen geschreven, het stukje durfde opnemen.

Over de Schreef.

> De aandacht der regeering is gevestigd op een artikel 'Warta dari Tjina', voorkomende in het maleische blad *Kabar Perniagaän* van Zaterdag. Het is een vertaling van een artikel uit de te Hongkong verschijnende *Siang Po* en bevat felle aanvallen op onze regeering.
> De schrijver klaagt over de te hooge belastingen, den overlast, Chineezen berokkend in hun handel en dagelijksch leven door het passenstelsel enz., de lijst der bekende grieven. Maar daartusschendoor loopen beschuldigingen, als daar zijn: dat de tot dwangarbeid veroordeelde Chineezen bij ziekte niet voldoende geneeskundige hulp erlangen, zoodat de sterfte zeer groot is, en dat diezelfde dwangarbeiders op expeditie gedwongen worden vooruit te gaan om de eerste slagen voor de soldaten af te weren, m.a.w. dat de soldaten zich achter de dwangarbeiders zouden verschuilen.
> In overeenstemming met dezen onvriendelijken geest, dien het geheele artikel ademt, is het slot. Daarin wordt den Chineezen de raad gegeven zich aaneen te sluiten en de regeering een 'tot hiertoe en niet verder' toe te roepen. En blijft de regeering doof, dan dient men hulp te zoeken over zee, d.w.z. in China. Het moet uit zijn met het 'slavenleven.'

Dat dwangarbeiders 'de eerste slagen voor de soldaten zouden moeten afweren', is natuurlijk onwaar; het is al erg genoeg, dat gestraften mede op expeditie worden gezonden en zoo hun leven in gevaar komt. Uit het bovenstaande stukje zou blijken, dat de Chineezen niet meer tot Engeland zouden opzien, maar tot hun moederland, voor een klein gedeelte van hen ook het vaderland. Zij weten het: China is ontwaakt.

Wij hebben vóór korten tijd den eersten stap gezet op den weg, die moet voeren tot de emancipatie der Chineezen; wij hebben hun zitting gegeven in de nieuw ingestelde Gemeenteraden. Ik kan mij voorstellen, met welke gevoelens de daarvoor aangewezen leden den eersten keer opgingen naar die vergadering! Na twee eeuwen van staatkundige en maatschappelijke vernedering en onderdrukking worden zij door de Hooge Regeering uitgenoodigd om deel te nemen aan de beraadslagingen over de openbare belangen der gemeente. Zij zullen ongeveer hetzelfde gevoel gehad hebben als de roomsche notabelen van 's Hertogenbosch en Breda, toen die, een eeuw geleden, voor het eerst weer mede de trappen opgingen van het Stadhuis, nadat zij meer dan

anderhalve eeuw als minderwaardigen onder harde curateele gestaan hadden. Laten wij hopen, dat onze Regeering de staatkundige emancipatie van Inlanders en Chineezen, voor zoover zij daar redelijkerwijze voor in aanmerking komen, snel zal doorzetten; dat bijv. al dadelijk bij de voorgenomen uitbreiding van den Raad van Indië met niet-ambtelijke leden, ook een Inlander en een Chinees, ieder de beste van hunne stamgenooten, voor die hooge betrekking benoemd worden.

En dan moet, dunkt mij, de gelijkstelling met Europeanen vergemakkelijkt worden in de practijk. Maar vooral behoort de Koloniale Regeering met krachtige hand de verbetering van het onderwijs voor Inlanders en Chineezen aan te vatten. Voor het onderwijs ten behoeve der 70.000 Europeanen in Ned.-Indië wordt meer geld uit de openbare kas besteed dan voor dat ten behoeve der 30.000.000 Inlanders plus 300.000 Chineezen.

En de Chineezen zelf moeten alles aanwenden om, geheel langs wettelijken weg en op behoorlijke wijze, uitbreiding en verbetering te verkrijgen van het openbaar lager onderwijs, waaraan zij kunnen deelnemen. Bij het middelbaar onderwijs worden hun geen moeielijkheden gemaakt, daarvan kunnen zij gebruik maken evenals Europeanen.

En dan blijft voor de Chineezen nog één voornaam ding te doen over. De Chineesche handelsstand kan veel sterker worden; de geheele economische toestand der Chineezen kan er zeer bij winnen, zoo hunne vermogende en invloedrijke zakenmannen de handen inéénslaan en een groote Chineesche Bank oprichten in eene der drie hoofdplaatsen van Java met bijkantoren in de twee andere. 'k Weet de bezwaren wel, die zij erin zien; maar die zijn geenszins onoverkomelijk, en het voordeel, dat er uit voort zou vloeien, zou grooter zijn, afgezien van de financieele onafhankelijkheid, dan men zich thans wel voorstelt. Ik kan er hier niet meer van zeggen, ik heb de grenzen, aan dit artikel gesteld, toch al overschreden. Alleen dit nog: goed onderwijs voor de jeugd en een deugdelijk eigen bankwezen, op eenigszins groote schaal en op de meest solide basis berustende, zouden samen voor de Chineezen de krachtigste steun blijken in hun sympathieken strijd voor hunne staatkundige emancipatie en hun maatschappelijken vooruitgang.

's Gravenhage, October 1906.

M.J. WIESSING.

Adam Mickiewicz.
Een biographische Schets.

Voor velen zal wellicht de hierboven vermelde naam een onbekenden klank hebben. En toch was Adam Mickiewicz, die nu juist een halve eeuw geleden in Konstantinopel stierf, ver van het vaderland, dat hij zoo liefhad, de grootste dichter, dien Polen ooit bezeten heeft. Niet alleen tijdens zijn leven, maar ook lang na zijn dood werd zijn naam door zijn landgenooten met dankbare bewondering uitgesproken. Hij was het, die in den aanvang der 19de eeuw de vaandeldrager werd der Romantiek en de in sleur en conventie verstijvende Poolsche poëzie in nieuwe richting leidde. In Polen had zich reeds lang een jongere generatie afgezonderd, die zich poogde los te wringen uit de te knellende banden van het Klassicisme. Maar die strijd viel hun niet licht. Er waren er te veel, voor wie al die nieuwigheden 'uit den booze' waren en die de tradities van het Klassicisme tot elken prijs hoog hielden. Wel had de jonge school onder haar verdedigers dichters van naam als Krasinski en Slowacki, maar zij bleven machteloos tegenover de meerderheid. Toen kwam hij, de grootste onder hen allen: Adam Mickiewicz en met zijn verschijnen was de strijd beslecht. De heftigste tegenstanders der Romantieke beweging bogen het hoofd - en zwegen. Dit gebeurde in 1822. Mickiewicz was toen 24 jaar en tamelijk wel onbekend. Zijn bundel *Balladen en Romances* echter, die zijn naam die plotselinge vermaardheid gaf, deed hem algemeen als het hoofd der Romantieke school erkennen en om hem heen groepeerde zich weldra een kring van volgelingen, die een soort poëtischen cenacle vormden. Het was een tijd, waarin Polens staatkundige barometer, evenals nu, helaas! op 'storm' stond. Doch naarmate het land zijn politieke beteekenis begon te verliezen, sloten de jongere intellectueele krachten zich nauwer aaneen en brachten geestelijk de eenheid tot stand, die in de politiek hoe langer hoe meer verloren ging. Hun gegriefd nationaliteitsgevoel en de diepe deernis, die zij gevoelden voor hun ongelukkig vaderland, bezielden hen tot nieuwe zangen, uitingen van hartstocht en smart en op het graf van Polens onafhankelijkheid ontplooide zich, kleuriger en krachtiger, de lijdensbloem der nationale poëzie.

Adam Mickiewicz werd in 1798 in Litthauen in de nabijheid van het stadje Nowogrodek geboren. Zijn familie behoorde tot een dier adellijke

verarmde geslachten, die in Litthauen het belangrijkste contingent van insurgé's opleverden. De steeds toenemende verbittering, die allerwege begon te heerschen tegen de autocratische houding van Rusland, maakte, dat men met belangstelling en sympathie de overwinningen begroette, die Napoleons leger behaalde op de onderdrukkers van Polen, en het jammerlijk einde van den grooten veldtocht verspreidde rouw en verslagenheid in het geheele land. De familie van Mickiewicz behoorde onder de vurigste bewonderaars van de Grande Armée en die bewondering is hem bijgebleven en ging over in een groote liefde voor het Fransche volk en de Fransche taal.

Tijdens Adam Mickiewicz' kinderjaren deed niets vermoeden, dat er bijzondere gaven in hem sluimerden. Misschien had ook zijn eerste onderwijzer niet den vereischten tact om den knaap te leiden. Zijn opvolger echter, een zekere Jankowski, scheen hierin beter te slagen. Eén ding is althans zeker: hem heeft Adam Mickiewicz, zooals deze later zelf verzekerde, zijn liefde voor de poëzie te danken. Met hoeveel geestdrift hoorde hij zijn leermeester telkens en telkens opnieuw de oude volkslegenden verhalen! Hij rustte dan ook niet, alvorens zijn onderwijzer al die wondermooie sagen en vertellingen voor hem had opgeschreven en hem zoodoende onbewust de stof had geleverd voor enkele zijner eerste gedichten.

De dood van zijn vader in 1812 bracht de familie in groote financieele moeilijkheden en het kostte zijn moeder vele geldelijke opofferingen om hem naar de hoogeschool te Wilna te zenden, waar hij zich weldra aansloot bij een groep jonge, vaderlandslievende dichters. Het nageslacht heeft ze nauw aaneen verbonden, de namen dier jonge, onvoorzichtige enthusiasten, zooals Zan, Czeczot, Malewski en anderen, die, met zoo vurige geestdrift voor de zaak van het vaderland bezield, gelijktijdig met verbanning werden getroffen en voor immer van elkaar gescheiden werden.

Intusschen had Mickiewicz, na in 1919 zijn studiën in Wilna geëindigd te hebben, een aanstelling gekregen als leeraar in 't Latijn en Poolsch in Kowno. Kort tevoren had hij Marie Wereszczaka, de latere gravin Putkamer, leeren kennen, voor wie hij een hartstochtelijke genegenheid had opgevat. Maryla, zooals Mickiewicz haar bij voorkeur noemde, was de eerste, die bij den dichter een groot genie vermoedde en die hem den raad gaf zijn indrukken in verzen weer te geven. ‘Eens,’ zoo deelt Mickiewicz mee, ‘toen Marie een visscher een interessante volksvertelling had hooren verhalen, wendde zij zich tot mij met de woorden: “*Dat* is poëzie. Schrijf eens zoo iets.” Die woorden maakten een diepen indruk op mij en vanaf dien dag dateert mijn dichterlijke roeping. Als kind reeds had ik haast alle fabelen en volksliedjes van buiten geleerd..... Aangespoord door de bemoedigende woorden van Marie begon ik balladen te dichten.’ De eerste balladen echter, die in 1819 verschenen, wekten geen bijzondere verwachtingen. De bundel,

die zijn naam zoo glorierijk vestigde, kwam eerst in 1822 uit. Dit was een groote gebeurtenis in de kunstwereld. Aller oogen waren plotseling gevestigd op den Poolschen Byron, enthusiaste bewonderaars verklaarden hem voor het grootste genie van zijn tijd. Hierin vergiste zich weliswaar hun litterair chauvinisme, maar zeker is 't, dat Mickiewicz met zijn meest beroemde tijdgenooten als Goethe en Victor Hugo de vergelijking kon doorstaan. De laatste jaren, die het verschijnen dezer zooveel besproken Balladen voorafgingen, waren voor Mickiewicz niet kalm voorbij gegaan. De familie van Maryla was niets gesticht over de verhouding tusschen de twee jongelieden. Een arm onderwijzer zonder 'vooruitzichten' de echtgenoot van Marie Wereszczaka? Neen, men had iets beters voor haar op 't oog. Laurent Putkamer was wat men een 'goede partij' noemt, rijk, met een ouden naam en een adellijken titel en die zich niet door de koele houding van Maryla liet afschrikken. Marie was ten slotte niet opgewassen tegen de pressie, door al haar familieleden op haar uitgeoefend en huwde Putkamer in 1821. Deze teleurstelling was een gevoelige slag voor Mickiewicz, zóó zelfs dat zijn gezondheid er onder leed en zijn vrienden zich bezorgd maakten voor zijn leven. Doch zijn smart, die uiting zocht in poëzie, kwam zijn kunst ten goede, want zij inspireerde hem tot zijn eerste groote dramatische schepping *Dziady* (in het Fransch vertaald onder den naam *Fête des morts*).

Doch hoe groot ook het succes was van zijn Balladen en zijn Dziady, het had Mickiewicz heel wat moeite gekost er een uitgever voor te vinden. Men vond zijn gedichten 'bespottelijk', te veel verschillend van hetgeen in den smaak van het publiek viel. Zelfs dichters van naam, die toen een groote vermaardheid hadden, als Borowski en Chodzko waren al even schaarsch met hun lof en Mickiewicz zelf, wellicht aan 't twijfelen gebracht door dergelijke uitspraken, begon zijn zelfvertrouwen te verliezen, totdat zijn vriend Czeczot de uitgave doorzette door er inteekenaren voor te werven.

De toestand in Polen was er intusschen niet op vooruitgegaan. Steeds willekeuriger werden de maatregelen, genomen tegen te duidelijk aan den dag gelegde vaderlandsliefde. De hoogeschool te Wilna vooral wekte de achterdocht in Ruslands hoofdstad. Het groote nationaliteitsgevoel, de liefde van leeraren en studenten voor het Poolsche vaderland en de Poolsche taal waren gevaarlijke symptomen in de oogen van Rusland. Vaderlandslievend te zijn beteekende in die dagen rebel zijn en de Russische regeering was onverbiddelijk voor rebellie.

Adam Mickiewicz had met enkelen zijner vrienden een soort letterkundige pleiade gevormd, die de Russische overheid in hooge mate verdacht voorkwam. Dat de vereeniging zich ontbond, kon haar niet meer redden. Een proces werd gevoerd en de schuldigen werden veroordeeld, de meesten met verbanning. Den 22sten October 1824 kreeg Mickiewicz bevel het land te verlaten en zich naar Petersburg

te begeven. Voor het laatst, alvorens het land vaarwel te zeggen, vereenigden de vrienden zich aan een afscheidsmaal, waarbij Mickiewicz al de aanwezigen in verrukking bracht door zijn gloedvolle improvisaties. Den volgenden dag verliet hij zijn land - om het nimmer weer te zien.

De ballingschap had althans voor Mickiewicz één goede zijde. De gedachte aan zijn vaderland en zijn ongelukkige landgenooten legde zijn persoonlijke smart om het verlies van Maryla het zwijgen op. Van nu af aan waren al zijn gedachten voor het Poolsche volk. Toch had Mickiewicz zich over zijn ballingsoord niet te beklagen. De liberale Petersburgsche jeugd had slechts afkeuring voor het tyrannieke optreden van Rusland in Polen en kwam Mickiewicz met sympathie en vriendschap tegemoet, zóó zelfs dat die vriendschap de achterdocht wekte en Mickiewicz zich wederom gedwongen zag, de hoofdstad te verlaten en zich te Odessa te vestigen, waar hij verscheidene landgenooten vond. Met vreugde werd ook hier zijn komst begroet en weldra was Mickiewicz het middelpunt van een schare vrienden en vriendinnen. Uit dezen tijd dateeren zijn *Sonnetten uit de Krim.* Doch ook hier was het Mickiewicz niet vergund te blijven. Zijn aanwezigheid in Odessa te midden van een zoo talrijke Poolsche kolonie wekte andermaal argwaan. Mickiewicz moest ten derden male zijn woonplaats vaarwel zeggen en het was alleen aan de bemiddeling van zijn Russische vrienden, voornamelijk van den gouverneur-generaal van Moskou, vorst Galitzine, dat hij het te danken had niet naar een der verlaten grensstadjes van het Russische rijk gezonden te worden. Door diens tusschenkomst kreeg Mickiewicz, evenals zijn vriend Malewski, een betrekking aan de kanselarij. Was het wonder, dat ook nu weer de jonge, beroemde dichter, die niet alleen intellectueel maar ook physiek tot de meest bevoorrechten behoorde, stormenderhand aller sympathie won? Als men de beschrijving leest, die enthusiaste bewonderaars en bewonderaarsters van zijn uiterlijk geven, begrijpt men, dat Mickiewicz, ook zonder het overwicht van zijn geide, *l'enfant chéri* van de Moskousche wereld zou zijn geweest. Prinses Zénéide Wolkonska, die in haar salon de élite van de kunstenaarswereld ontving en bij wie Mickiewicz steeds met de grootste gastvrijheid ontvangen werd en Prins Pierre Wiazemski, die later zijn Sonnetten uit de Krim in 't Russisch vertaalde, behoorden onder zijn vurigste vereerders. De Russische publicist Poleveï schrijft van hem:

‘Allen, die Mickiewicz van nabij gekend hebben, hadden in hem lief niet alleen den dichter, maar meer nog den man van zeldzame intellectueele eigenschappen; hij trok u aan door zijn edele zienswijzen, door de kolossale uitgebreidheid van zijn kennis en inzonderheid door een groote goedhartigheid, die een der hoofdkenmerken was van zijn persoonlijkheid. Ook zijn uiterlijk was buitengewoon boeiend. Weelderige, donkere lokken golfden om het fraai gevormde hoofd; onder het

breede voorhoofd, waarop het vele nadenken zijn stempel had gedrukt, schitterden een paar uitdrukkingsvolle, heldere oogen als zwarte diamanten; de fijne, ietwat lange neus duidde op geest en ongewone schranderheid, zijn glimlach verried onuitsprekelijke zachtheid van gemoed....'

Maar, meer nog dan door zijn gedichten en zijn innemend uiterlijk bracht Mickiewicz zijn hoorders onder betoovering door zijne gloedvolle improvisaties. 'Hij had dan,' zoo deelt Viazemsky mee, 'iets verschrikkelijks en iets profetisch tevens over zich. En de zwijgende toehoorders geraakten allen in een soort extase.' Een zijner heerlijke improvisaties deed Pouchkine, den grooten Russischen dichter met wien hij pas had kennis gemaakt, uitroepen: 'Wat een genie! Wat een feu sacré! Wat ben ik bij hem vergeleken!'

De vrienden, die Mickiewicz zich in Moskou maakte, zijn voor hem vrienden gebleven, ook na de scheuring tusschen de twee rijken. Pouchkine echter, die te veel den invloed ondervond der Russische aristocratie en der hofkringen, wendde zich, na de revolutie van 1830, af van den vriend, voor wien hij zulk een innige vereering en bewondering had gehad. Pouchkine, die evenals Mickiewicz in Polen, in zijn land voor den baanbreker der Romantiek gold, beschouwde Mickiewicz verreweg als zijn meerdere. Poleveï verhaalt, dat Pouchkine in 1829 over Mickiewicz sprekende, tot hem zeide:

'Weet ge wat Joudowsky onlangs beweerde? Hij klopte mij op den schouder en zei: 'Denk er aan, broeder, dat Mickiewicz u wel eens de loef zou kunnen afsteken.' 'Ge hebt het mis,' gaf ik hem ten antwoord. 'Het kan niet meer gebeuren. Het is reeds zoo. In vergelijking van hem ben ik niets.'

Mickiewicz van zijn kant wijdt aan zijn vriendschap voor zijn beroemden tijdgenoot een fragment uit zijn gedicht *Dziady* getiteld: Het Monument van Peter den Groote.

In Moskou legde Mickiewicz de laatste hand aan zijn groot gedicht *Conrad Wallenrod*, dat hij in Petersburg de wereld inzond. Een stout stuk! Dit gedicht toch gaf op te doorzichtige wijze den geestestoestand en de denkwijze weer der Litthauers ten opzichte van Rusland. Een jonge Litthauer, die zijn land geteisterd en onderdrukt ziet door de Teutonische overheerschers, sluit zich aan bij de gelederen zijner vijanden, verraadt hen en sterft gelukkig en gewroken, nu hun leger verspreid en verslagen is. Dit stuk, welks bedoeling aanvankelijk, hoe onverklaarbaar 't ook lijkt, niet begrepen werd, gaf in Litthauen den eersten stoot tot de revolutie van 1830. Te laat werden in Rusland de oogen geopend voor den seditieusen inhoud en van hooger hand kwam een streng verbod om in de dagbladen ook maar met één enkel woord van *Conrad Wallenrod* te reppen. Mickiewicz begon te begrijpen, dat er gevaar voor hem dreigde en zijn gezondheid tot voorwendsel nemend, verzocht hij om een paspoort, ten einde zich naar 't buitenland te begeven.

Den 15^{en} Mei 1829 vertrok hij in allerijl naar Hamburg, zonder van iemand afscheid te nemen, want vrienden hadden hem gewaarschuwd, dat men plan had hem zijn paspoort weer af te nemen.

Het vertrek uit Petersburg besluit een hoofdstuk in het leven van Mickiewicz. Met gemengde gewaarwordingen had hij het land verlaten, waar hij geleefd had als een banneling, maar waar hij tevens trouwe en vele vrienden achterliet. Achtereenvolgens bezocht hij Berlijn, Weimar en Praag. In Weimar vooral vond hij een sympathieke ontvangst bij Goethe. De beide groote mannen hadden voor elkaar de oprechtste waardeering. Goethe kende eenige vertaalde fragmenten uit *Conrad Wallenrod* en wist, dat Mickiewicz in zijn land aan het hoofd der Romantieke beweging stond.

'Ik weet bij ondervinding,' zeide hij, 'dat het moeielijk is tegen den wind in te gaan.'

En Mickiewicz antwoordde:

'Uw voorbeeld leert ons, dat groote genieën, waar zij gaan, dien wind kunnen doen keeren zooals zij willen.'

Odynice, een vriend van Mickiewicz, dien hij op reis ontmoet had, sloot zich bij hem aan en gezamenlijk trokken zij door de voornaamste steden van Duitschland, Zwitserland en Italië. Met hoeveel ontroering naderde Mickiewicz Rome, de eeuwige stad, het land van zijn droomen! En hij werd in zijn verwachtingen niet teleurgesteld. Een uitgelezen, schitterend gezelschap bevond zich in de stad en de twee vrienden zagen zich weldra meegesleept in een maalstroom van mondaine genoegens. Hier vond hij ook zijn oude vriendin uit Odessa, Prinses Zénéide Wolkonska terug en knoopte hij vele en interessante vriendschapsbanden aan. Het behoeft nauwelijks vermelding, dat ook hier de gevierde jonge dichter met het interessante uiterlijk weldra het voorwerp van algemeene vereering werd. Henriette Ankwicz, een jonge Poolsche, die reeds sedert jaren voor haar gezondheid met haar vader, graaf Ankwicz, in Rome vertoefde, werd zijn trouwe gezellin en cicerone op zijn tochten door Rome en uit de vriendschap tusschen de twee jonge lieden ontspon zich weldra een warme genegenheid. Doch hoe vereerd de ouders van het jonge meisje ook waren met de vriendschap van den dichter, als schoonzoon werd hij niet door hen verlangd. Hij had immers geen fortuin en geen positie! De idylle bleef onvoltooid en alleen in eenige verzen van Mickiewicz vindt men de sporen terug van deze romantische episode uit zijn leven.

Vervuld van sombere voorgevoelens ten opzichte van zijn geliefd Polen, keerde Mickiewicz na een kortstondig verblijf in Genève weer terug naar het land van zijn voorliefde: Rome. Hij betreurde de voortvarendheid en de onbezonnen houding der oppositie in zijn vaderland. Hij vond zijn partijgenooten moreel te weinig toegerust tot den strijd en voorzag, dat hun pogingen niet genoeg overwogen en te zwak waren om met goeden uitslag te worden bekroond.

In 1830 barstte de reeds lang smeulende revolutie uit en kort daarop kwam het bericht van de emigratie van het Poolsche leger. Zij waren vol enthusiasme, de Poolsche émigré's. Het bewustzijn, dat zij een heilige zaak dienden, de sympathie waarmee men hen op hun weg begroette, leken hun een zekere waarborg voor een spoedige, stellige revanche. Zij voelden zich sterk, moedig, in staat den strijd te aanvaarden tegen wat en wien ook. De toekomst zou hun leeren, helaas! dat zij zich overschat hadden in hun enthusiaste verblinding. Zoo het Duitsche volk overal de émigré's met blijken van sympathie en belangstelling ontving, de Duitsche vorsten dachten over de zaak anders en bleken niet gesteld te zijn op hun Poolsche gasten. Mickiewicz, die zich juist in Dresden bevond, moest het veld ruimen. Hij sloot zich aan bij het uitgeweken leger en begaf er zich mee op weg naar Frankrijk.

Hoewel lijdelijk toeschouwer bij de gebeurtenissen in Polen, was Mickiewicz heftig aangegrepen door de berichten uit zijn land. Nu rijpte bij hem het plan om ze allen tot een legioen te vereenigen, de dapperen uit den worstelstrijd om de vrijheid. In een gedicht, dat veel sensatie maakte en door Montalembert in 't Fransch werd vertaald onder den titel: *Livre du Pélérin polonais*, gaf hij uiting aan zijn patriotische gevoelens en wees op de noodzakelijkheid eener nauwe aaneensluiting. In Parijs sloot Mickiewicz vriendschap met Lafayette, Chateaubriand en Béranger, maar voornamelijk met Montalembert, die evenals hijzelf met vurigen ijver voor de zaak van Polen bezield was. Wat echter de émigré's zelf betrof: in Frankrijk ging het hun op den duur ook al niet beter dan in 't buitenland. Zij werden weliswaar niet over de grenzen gezet, maar hunne geavanceerde begrippen maakten hen bij de regeering verdacht. Er ging van hen - dit was althans de bevinding der overheid - een geest van revolutie uit, die aanstekelijk kon worden. Men vreesde de gistende werking hunner democratische theorieën en vond het veiliger ze een beetje op een afstand te houden. In kleine, afgelegen plaatsjes in de provincie vormden zij zich tot verschillende comité's, die allen op hun manier een weg zochten tot de bevrijding van Polen. Er verschenen verscheidene Poolsche couranten, wier kolommen zich hoofdzakelijk vulden met heftige polemieken tusschen die verschillende comité's. In een reeks van artikelen wees Mickiewicz hen toen op het gevaar, dat er lag in oneenigheid en maande hen dringend aan tot samenwerking.

Alsof de afstand en de verbanning hem meer nog tot besef deden komen, hoe dierbaar hem zijn verloren vaderland was, schreef Mickiewicz in dien tijd zijn derde groote episch gedicht, dat in de Fransche vertaling den titel draagt van: *Le Sieur Thaddée.* Dit werk is een blijvend meesterwerk en het meest volkomen van zijn gedichten. Met hoeveel liefde schildert hij hierin zijn land! De mysterievolle oerwouden, de

wijde, zwijgende vlakten van Litthauen, ze worden beschreven in verzen vol gloed en bezieling naast bladzijden vol sprankelenden humor.

Tijdens zijn verblijf te Petersburg had Mickiewicz veel vriendschap ondervonden van Marie Czymanowska, de beroemde pianiste, die toen een Europeesche vermaardheid had. Zij was acht jaar ouder dan de dichter, niet alleen een groote kunstenares en een mooie vrouw, maar tevens iemand van een superieur karakter en bijzondere geestesgaven. Deze zeldzame vrouw werd in 1830 het slachtoffer van de cholera en liet bij haar dood twee dochters na, waarvan de jongste haast nog een kind was, toen Mickiewicz Rusland verliet. Deze Céline Czymanowska werd in 1834 zijn vrouw. Geen van beiden had fortuin, wat hen niet belette met de grootste blijmoedigheid de toekomst tegemoet te zien. ‘Wij zullen toch in elk geval een stukje brood hebben,’ schreef Mickiewicz aan zijn broer François. ‘Céline is juist de vrouw, die ik zocht, moedig in tegenspoed, met weinig tevreden en altijd vroolijk.’ Maar zelfs dit stukje brood hadden zij niet altijd. De eenige dienstbode moest kort na hun huwelijk worden afgeschaft en Céline deed zelf de huishoudelijke bezigheden. Toen het jaar daarop een dochtertje geboren werd, waren de financieele omstandigheden er niet beter op geworden. De Poolsche uitgewekenen genoten allen eenige geldelijke tegemoetkomingen van de Fransche regeering, welke, hoe gering ook, Mickiewicz uitstekend te pas zouden zijn gekomen. Doch de dichter had geen werkend aandeel genomen aan de Poolsche revolutie en had reeds vóór de gebeurtenissen van 1830 het land verlaten. Op grond hiervan werd hij door het gouvernement niet als een Poolsch uitgewekene beschouwd en werd hem ook de subsidie niet uitbetaald. Wel deden invloedrijke vrienden, als vorst Czartoryski, alles wat zij konden om hem eenigen onderstand van regeeringswege te doen toekomen: hunne pogingen waren vruchteloos. Daarbij kwam, dat de uitgave en de verspreiding der gedichten van Mickiewicz in Polen streng verboden waren, terwijl ook de vertaling van zijn ‘Livre du Pélérin polonais’ op den index geplaatst was, zoodat de dichter zich van zijn eenige bron van inkomsten beroofd zag. Toch verloor hij den moed niet en maakte een aanvang met een Geschiedenis van Polen, die onvoltooid is gebleven. Tegelijkertijd beproefde hij zijn krachten in het Fransch en schreef in die taal eenige kortere artikelen. De materieele zorgen bleven Mickiewicz echter vervolgen en om in zijn onderhoud te voorzien, nam hij in 1838 een betrekking aan als leeraar in 't Latijn te Lausanne.

Naar aanleiding dezer benoeming verhaalt een vriend van den dichter, Alexander Biergiel, de volgende anekdote, die door Ladislas Mickiewicz, den zoon van Adam, wordt meegedeeld. Alvorens officieel te worden aangesteld, moest Mickiewicz zich onderwerpen aan een soort examen, waartegen hij nogal opzag. Ondertusschen ontving hij een uitnoodiging voor een diner bij een staatsraad. Onder het dessert

komt het gesprek op de Latijnsche letterkunde en Mickiewicz, eenmaal op zijn lievelingsonderwerp gekomen, werpt zich met vuur in de discussie, die tot laat in den avond duurt. Toen het eindelijk tijd werd huiswaarts te keeren, wendt de gastheer zich lot Mickiewicz met de woorden: ‘Ik wensch u geluk met de schitterende wijze, waarop ge geantwoord hebt. Uw examen is prachtig afgeloopen.’ ‘Wat? mijn examen?’ - ‘Ja zeker, dit zijn de leden der jury. Zij hebben u ondervraagd en ge zijt toegelaten.’

Het enthusiasme, dat Mickiewicz' bezielde voordrachten onder zijn toehoorders wekten, is onbeschrijflijk. Zijn wonderbaarlijk geheugen stelde hem in staat, zonder eenige notitie, schitterende improvisaties te houden, die echter, jammer genoeg, verloren zijn geraakt. Mickiewicz zelf stelde ze niet hoog genoeg om ze later nog op te teekenen. Eenvoud en geringschatting van zijn eigen werk zijn altijd kenteekenen van zijn karakter geweest. Toen eens een zijner zoons hem vroeg, iets van zijn gedichten te mogen lezen, haalde hij uit zijn boekenkast een deeltje, maar zette het, na zich een oogenblik bedacht te hebben, weer op zijn plaats. ‘Wacht liever, tot ik iets beters geschreven heb,’ zeide hij.

Hoezeer ook de werkkring in Lausanne en de aanblik der stille, trotsche Alpennatuur overeenkomstig zijn smaak waren, vertrok hij reeds in 1840 naar Parijs om daar de opengevallen plaats te vervullen van leeraar in de Slavische letterkunde aan het Collège de France. Het zou een goede gelegenheid zijn, sympathie op te wekken voor zijn volk door de wereld in kennis te stellen met het intellectueele streven en werken zijner landgenooten en tevens, zooals zijn eigen woorden luidden, te voorkomen, ‘qu'un Allemand ne s'y faufilât et n'aboyât de là contre la Pologne.’ Toch zou misschien zijn liefde voor de rustige Zwitsersche omgeving gezegevierd hebben, als zijn vrouw hem niet had aangezet de betrekking in Parijs aan te nemen. ‘Dus ge hebt uw vrouw beloofd, dat ge gaan zult?’ vroeg hem zijn vriend Melegari, die juist bij hem was, toen hij den brief schreef waarin hij de benoeming aannam. ‘Wat zal ik je zeggen?’ antwoordde Mickiewicz. ‘Ik herinner mij eens gelezen te hebben, dat Caesar vermoord werd, omdat hij zijn vrouw niet gehoorzaamd had.’ ‘Maar er is een nog treffender voorbeeld dan dat van Caesar,’ hernam zijn vriend, ‘namelijk dat van uw naamgenoot Adam, onzen aartsvader, die in 't ongeluk stortte, omdat hij naar de zijne geluisterd had.’ Mickiewicz schaterde het uit.

Zijn benoeming echter ging niet zonder moeielijkheden gepaard. Toen er sprake was van de instelling van een leerstoel in de Slavische talen, vond het voorstel veel bestrijding. Velen beweerden, dat het Poolsch en de andere Slavische talen te weinig letterkundige monumenten hadden, om gerekend te kunnen worden tot de litteraire talen en dat de instelling van een betrekking als leeraar voor Poolsch, Russisch,

Hongaarsch en aanverwante idiomen gelijk zou staan met de instelling van een professorszetel voor de dialecten uit Limoges, Gascogne, Auvergne, Languedoc, enz. Daarbij kwam, dat men, om een definitieve aanstelling aan het Collège de France te krijgen, genaturaliseerd moest zijn, wat eerst mogelijk was na een verblijf van minstens één jaar in Parijs. Mickiewicz, die rechstreeks uit Zwitserland kwam, moest zich dus met eene voorloopige benoeming tevreden stellen.

Zijn verblijf in Frankrijk begon niet gelukkig. Zijn vrouw kreeg in 1841 een aanval van een zielsziekte, waaraan zij reeds vroeger geleden had en die haar verpleging in een inrichting voor zenuwlijders noodzakelijk maakte. In deze treurige omstandigheden, waaronder Mickiewicz zeer gebukt ging, ontving hij het bezoek van den man, die zoo'n grooten invloed op zijn verder leven heeft uitgeoefend: André Towianski, een profeet volgens den een, een krankzinnige dweper volgens den ander. Met deze kennismaking begint voor den dichter een nieuwe bladzijde in zijn leven. Van zijn litterairen arbeid valt, van dit tijdstip af, weinig meer te zeggen: Mickiewicz, de dichter, maakt plaats voor Mickiewicz, den politicus. Moet men Towianski aansprakelijk stellen voor het feit, dat er, na 1841, geen werk van beteekenis van de hand van Mickiewicz is verschenen? Volgens de meesten heeft het fanatieke drijven van dezen zonderling, zijn gevaarlijk mysticisme een noodlottigen invloed op het geestelijk kunnen van den grooten dichter uitgeoefend. Towianski was gekomen om kennis te maken met Mickiewicz en stelde zich voor als een door de Voorzienigheid gezonden Messias, die door zijn leer, welke hij het Messianisme noemde (een op de politiek toegepast christelijk socialisme), groote internationale hervormingen meende te kunnen bewerken. Toen hij vernam, dat mevrouw Mickiewicz ziek was, verklaarde hij haar genezen zonder haar gezien te hebben en liet haar door haar echtgenoot onmiddellijk terug halen. Werkelijk was sedert dien dag zijn vrouw volkomen genezen, wat zeker niet weinig heeft bijgedragen tot het groote vertrouwen, dat Mickiewicz in Towianski had. Van dat oogenblik af behoorde hij tot zijn vurigste aanhangers en maakte met ijver onder zijn landgenooten propaganda voor de ideeën van zijn nieuwen vriend. Tot verontwaardiging van de eene partij, onder bijvalsbetuigingen van de andere, ging hij diens theorieën verkondigen tijdens zijn lesuren in het Collège de France. Hij begon hoe langer hoe minder te spreken over litteratuur en hoe langer hoe meer over godsdienstige en politieke vraagstukken. Het was een tijd van gisting in vele gemoederen. De discipelen van Saint-Simon streefden naar verbetering van sociale toestanden door afschaffing van het erfrecht en hoogere betaling van den handenarbeid. Mickiewicz zag alleen heil in hervormingen, die het gevolg waren van moreele volmaking. Volgens Towianski was de tijd gekomen, dat de menschheid het tijdperk zou ingaan van rust en vrijheid, door het Evangelie beloofd, en was hijzelf de godsgezant, wiens taak het was haar te leiden.

Een anekdote, door Mickiewicz zelf verhaald, geeft een denkbeeld van het geestelijk overwicht, dat deze zoogenaamde profeet op hem uitoefende. ‘Eens op een ochtend’ vertelt hij, ‘voelde ik mij gedrukt, terneergeslagen. Toen ging ik naar Towianski en vertelde hem, dat ik in verlegenheid was: ik wist niet welk onderwerp ik in mijn college zou behandelen. Zonder mij te antwoorden nam hij zijn hoed en te zamen gingen wij de deur uit om een wandeling te maken. Voor een plas water bleef hij stilstaan en, er langzaam in roerende met zijn wandelstok, begon hij mij eerst breedvoerig uit te leggen, welke diertjes er in leefden en ging toen over tot geologische beschouwingen, daar hij onder de leemlaag een krijtachtigen bodem had ontdekt. Eensklaps een paar stappen terugtredende, wierp hij mij een vertoornden blik toe. “Sedert een half uur luistert ge met de grootste aandacht naar wat ik u van dien modderpoel vertel en ge zoudt niet weten, wat te zeggen, terwijl ge over het eerste spreekgestoelte van de wereld beschikt en het heil van uw volk op 't spel staat!” Het bloed steeg mij naar het hoofd, de inspiratie drong zich naar mijn lippen. Met zelfvertrouwen ging ik naar het Collège de France en nooit heb ik beter gesproken.’

De indruk, dien zijn hartstochtelijke welsprekendheid op zijn hoorders uitoefende, was buitengewoon. Er ging van zijn woorden als een electrische stroom uit, die hen gevangen hield onder zijn bekoring, hen dwong tot ademloos luisteren en tot algeheele overgave aan zijn vurige welsprekendheid. Hij had dan iets profetisch over zich en de overtuiging, waarmee hij sprak, deelde zich mee aan allen, die naar hem luisterden. Zijn taal was niet altoos zuiver Fransch, evenmin als zijn uitspraak, maar niemand dacht hieraan, als hij onder de betoovering zijner improvisaties was. Een schrijver uit dien tijd, Eugène Noël, verhaalt, hoe hij eens, toen zijn hoorders weer als gefascineerd aan zijn lippen hingen, uitriep: ‘La France, ne pourrait-elle pas dire à la Pologne: moi aussi, *jai mouru* au quinzième siècle, sous l'invasion anglaise, *j'ai mouru* sous l'Espagne et la Ligue, *j'ai mouru* en 1815 sous l'Europe coalisée et toujours je suis ressuscitée.’ Niemand dacht er aan te lachen om dit *j'ai mouru.*

Korten tijd later werd Towianski uit Frankrijk verbannen en werd Mickiewicz met twee zijner collega's, Quinet en Michelet, uit zijn betrekking geschorst. Men beweerde, dat hun theorieën en hun ideeën strijdig waren met den godsdienst. Van nu af aan sprak Mickiewicz in plaats van voor zijn gewoon auditorium voor een beperkt aantal vrienden en vereerders, waaronder zich ook Quinet en Michelet bevonden. Nog eenige jaren bleef hij in Parijs zich hoofdzakelijk bezighouden met vraagstukken politiek, godsdienst en sociologie betreffende, totdat hij in 1848 met zijn vriend, Eduard Gierícz, naar het land zijner voorliefde, Rome, vertrok.

Daar bereikte hem, uit Parijs, de tijding van de gebeurtenissen van 1848. Louis Philippe was gevallen. Van deze omstandigheid had Mickiewicz

kunnen profiteeren door te trachten zijn voormalige betrekking weer terug te krijgen. Michelet en Quinet waren, na de verandering van regeeringsvorm, reeds weer in het Collège de France als leeraars geïnstalleerd, maar Mickiewicz dacht niet aan terugkeeren. Hij verwachtte een groote Europeesche omwenteling, hij wenschte die zelfs en zag in een algeheele revolutie het eenige middel tot rehabilitatie van zijn land. Van de gespannen verhouding tusschen Italië en Oostenrijk, die al tot menige botsing aanleiding had gegeven, wilde hij partij trekken voor de zaak van Polen. Zijn plan was met de Poolsche uitgewekenen een legioen te vormen om Oostenrijk te bestrijden en tevens om bondgenooten te winnen ter bevrijding van zijn land. Mickiewicz bleef dus, waar hij dacht dat zijn plaats was: in Rome. Hij vormde er inderdaad een Poolsch legioen, dat hoewel slechts van geringe sterkte, Italië werkelijke diensten heeft bewezen. In het huis, dat Mickiewicz in 1848 in Rome bewoonde, is nog de herinneringssteen aanwezig, die er in naam van het Romeinsche volk en van den Senaat is geplaatst, als erkenning van hetgeen hij voor het land heeft gedaan. Toen echter de weerstand tegen Oostenrijk machteloos bleek, keerde hij den 11^{den} Juli naar Parijs terug.

Mickiewicz, democraat, enthusiast, utopist, voorzag in de toekomst alleen verbetering van den algemeenen toestand, als een democratisch vorst, gekozen uit het volk, aan de regeering kwam. Volgens hem was alleen een Napoleon, een man van 't volk, die ook de behoeften van het volk kende, berekend voor deze reuzentaak: het menschdom te brengen tot hooger materieel en zedelijk peil. De republikeinsche regeeringsvorm, hiervan was hij vast overtuigd, kon niet blijven bestaan en volgens zijn meening was Prins Jérôme, voor wien hij een groote vereering koesterde, bestemd voor den troon van Frankrijk. Jérôme Bonaparte van zijn kant bewees evenals Prins Napoleon veel vriendschap aan Mickiewicz en 't was dan ook, dank zij hun bemiddeling, dat hij de betrekking kreeg van bibliothecaris aan het Arsenaal. De bewondering en hoogachting, die Prins Napoleon voor den dichter had, waren de oorzaak, dat hij altijd de zaak der Polen heeft verdedigd, ook na den dood van den dichter. Maar niettegenstaande de groote waardeering en vriendschap, die Mickiewicz ondervond van allen, die hem kenden, werd hem het leven moeilijk gemaakt door de achterdocht, die de politie en het gouvernement tegen hem koesterden. Hij zag zich voortdurend bespionneerd en gadegeslagen. Een courant, die hij oprichtte in 1849 met zijn vriend Xavier Bronichi: *La Tribune des Peuples*, moest de uitgave staken en de oprichter zelf ontkwam ternauwernood aan een verbanning.

Napoleon III had aanvankelijk, als alle Bonaparte's, in zijn sympathie gedeeld, maar diens kleingeestigheid en karakterloosheid deden Mickiewicz zich weldra met minachting van hem afwenden. In 1855 had Prins Adam Czartoryski, de ijverige voorvechter van Polens belangen en

vriend van Mickiewicz, dezen laatste overgehaald hem te vergezellen naar de Tuilerieën in de hoop den keizer te winnen voor hun zaak. Zij werden ontvangen in een salon, dat gevuld was met gasten. Met zachte stem verklaarde Napoleon hun, veel sympathie te hebben voor Polen, maar voegde er dadelijk luid en duidelijk bij, zoodat iedereen het kon hooren: 'Ik kan niets voor u doen.' Mickiewicz zweeg, maar de dubbelhartigheid van den keizer had hem pijnlijk getroffen. 's Avonds, toen hij zijn vriend Armand Lévy (die deze episode meedeelt) zijn gesprek met Napoleon III meedeelde, zei hij: 'Het is een lage ziel,' en, sprekende van de houding van Prins Czartoryski, voegde hij er bij: 'De vorstelijkste van de twee was de Pool.'

Bij de vele moeilijkheden, waarin Mickiewicz zich voortdurend gewikkeld zag, kwamen ook geldelijke zorgen zich voegen. Ook de gezondheid van zijn vrouw wekte ernstige bezorgheid bij hem. Haar dood in 1855 was voor hem een groote slag. Hij liet haar begraven op het kerkhof Montmartre, met het voornemen haar later naar Montmorency te laten overbrengen, waar hij naast haar wilde rusten.

Eenige dagen na haar dood reeds kwam het besluit in hem op een verre reis naar het Oosten te maken. Zijn betrekking als bibliothecaris begon hem zwaar te vallen en kwam niet met zijn smaak overeen. In het Oosten zou hij wellicht meer kunnen doen voor Polen, terwijl hij in Parijs tot werkeloosheid gedwongen was. Daarbij kwam, dat zijn gezondheid geleden had en hoopte hij, dat een zeereis hem lichamelijk en geestelijk goed zou doen. Maar het viel hem niet gemakkelijk van de Fransche regeering de toestemming te verkrijgen voor die zending. Door bemiddeling van Prins Czartoryski vermocht hij eindelijk erin te slagen de zoo zeer begeerde permissie te verkrijgen. Volgens het door hem opgestelde en door den Minister van Openbaar Onderwijs gewijzigde programma, zou hij zich regelrecht naar Konstantinopel en vandaar naar Bulgarije, Servië, Herzegowina, Bosnië en Walachije begeven om de verschillende letterkundige en wetenschappelijke instellingen in die landen te bestudeeren. In Konstantinopel hoopte hij tevens werkzaam te kunnen zijn voor de zaak van zijn land. Daar toch had zich, op het initiatief van eenige Poolsche uitgewekenen, een Poolsch legioen gevormd, waarop Mickiewicz zijn laatste hoop vestigde. Zoo was dus alles voor de reis gereed. Den 11^{den} September 1855 nam hij afscheid van zijn kinderen, die hij aan de zorg van familieleden had toevertrouwd en vertrok hij in gezelschap van enkele vrienden. Weinig vermoedde hij toen, dat hij nimmermeer terug zou keeren. Integendeel. De frissche zeelucht en vooral de nieuwe, hoopvolle verwachtingen, die hij voor zijn land van zijn zending koesterde, schenen op zijn gestel een heilzamen invloed te hebben. De brieven van zijn vrienden en van hemzelf getuigden van den moed en het vertrouwen, waarmee hij de hem opgelegde taak aanvaardde.

In Konstantinopel ontmoetten zij een menigte uitgeweken Polen,

welke zich voor het meerendeel tot een regiment vereenigd hadden, onder bevel van een zekeren Czaykowski, die onder den Turkschen naam Sadyk Pacha in Bourgas woonde. Den 4^{en} October vertrokken de vrienden gezamenlijk daarheen, om dezen Poolschen Pacha een bezoek te brengen en er tevens een blik te werpen in het Kozakkenkamp. In Bourgos brachten zij eenigen tijd door als de gasten van Sadyk Pacha, overdag jagende door de wildrijke steppen, 's nachts slapende in eenvoudige soldatententen. Voor Mickiewicz had dit leven vol romantische afwisseling al het aantrekkelijke van het ongekende en zij genoten volop van de hun geboden gastvrijheid. Toch deden zich hier bij Mickiewicz de eerste symptomen voelen van een kwaal, waaraan hij kort daarop zou bezwijken. De lange tochten te paard in de gloeiende zon, gevolgd door de koele nachten, doorgebracht onder primitieve linnen tenten misten hun noodlottige uitwerking niet.

Den 20^{en} October kwamen zij terug in Konstantinopel. Mickiewicz was, in schijn althans, zijn ongesteldheid geheel te boven en de opgewektheid van zijn reisgenooten liet niets te wenschen over.

Toch wachtten hem weer nieuwe teleurstellingen. In het door Sadyk Pacha, onder den naam van Ottomansche Kozakken, gevormde regiment was verdeeldheid gekomen en ook de hoop op hulp van de zijde van Engeland werd de bodem ingeslagen. In gezelschap van zijn vriend Czartoryski had hij een bezoek gebracht aan den Engelschen gezant te Konstantinopel. Maar de wijze waarop zij ontvangen waren, had hen doen begrijpen, dat er van dien kant voor hen niets te verwachten was. Mickiewicz leed onder al de teleurstellingen, die hij ondervonden had, meer dan zijn vrienden op dat oogenblik zelf vermoedden, en zijn gezondheid, die reeds in Bourgas een knak gekregen had, ging achteruit. Op het tijdstip dat de cholera uitbrak in Konstantinopel, bewoonde hij er met zijn vrienden een hoogst eenvoudig huisje in een vuile, armoedige, ongezonde wijk. Wel verhuisden zij kort daarop naar een betere woning in een aanzienlijker gedeelte der stad, maar Mickiewicz had intusschen de ziekte reeds opgedaan, waaraan hij weldra bezwijken zou. Den 27^{en} November ontvingen zijn kinderen telegraphisch bericht van den dood van hun vader.

De ziekte waarvan hij het slachtoffer was geworden, werd door enkelen voor Aziatische cholera gehouden; door anderen werd die bewering echter tegengesproken. De waarheid is, dat Mickiewicz reeds lang ongesteld was en dat de moreele schokken, die hij doorstaan had, gevoegd bij de onhygiënische levenswijze, hem ongeschikt hadden gemaakt om weerstand te bieden aan de ziekte.

Zijn lijk werd overgebracht naar Frankrijk en tegelijkertijd werd het stoffelijk overschot van zijn vrouw van het kerkhof Montmartre getransporteerd naar Montmorency, waar zij naast elkaar ter ruste werden gelegd. Doch niet voor goed, want in 1890 werd zijn lijk overgebracht naar Polen en in 1898 werd op de groote markt in Krakau zijn standbeeld onthuld.

Zijn zoon Ladislas gaf van zijn vader een volledige biographie uit, waaraan dit artikel in hoofdzaak zijn stof ontleent.

Zoo is hij gestorven, de idealistische strijder, zonder de illusie van zijn leven verwezenlijkt te zien. Het doel van zijn werken, waarvoor hij geleefd heeft en gestorven is, heeft hij niet mogen bereiken. Zal de toekomst eens brengen, wat hij zoo vurig wenschte: vrijheid en onafhankelijkheid voor zijn volk? Wie zal 't zeggen? Op het oogenblik ziet het er niet naar uit, of zijn illusies ooit werkelijkheid zullen worden. Doch in Polens donkerste dagen is hij voor zijn landgenooten de verpersoonlijking geweest van al hun hoogere idealen en al hebben de komende tijden niet beantwoord aan de verwachtingen, die hij koesterde, toch heeft de toovermacht van zijn dichterwoord hen tijdelijk onttrokken aan de materieele en moreele zorgen en de geestdrift in hen opgewekt, die zij noodig hadden, om staande te blijven in den strijd.

M.E. VAN RIEMSDIJK.

Van allerlei scholen en landen.

Onlangs kwam me een eigenaardig boek in handen, *The Schoolboy abroad.* Het ‘abroad’ duidt reeds aan, dat de schrijver, Ascott Hope, voornamelijk de jongens van het vaste land op het oog heeft. Italië, Spanje, Denemarken, Oostenrijk, Zwitserland, zelfs Rusland is genoemd; over Holland wordt echter met geen enkel woord gerept.

Het eerste hoofdstuk is betiteld de Schooljongen ‘at home’. Het spreekt vanzelf, dat dit te huis Engeland beteekent. Hierin wordt evenwel minder de Engelsche schooljongen behandeld dan het boek *La Vie de collège en Angleterre*, door André Laurie geschreven.

De held van het verhaal is Laurent Grivaud, de twaalfjarige zoon van een Fransch ingenieur, die tijdelijk naar Dover wordt overgeplaatst. Laurent, die tot nu toe een Parijsch lycée bezocht, wordt thans intern op een kostschool in Kent, waar de heer Newton D.D.(*) aan het hoofd staat. Laurent is hoogst verwonderd, als het *college* een statig gebouw blijkt met een schitterend park. Zijn verbazing stijgt ten top, als hij de keurig gemeubelde kamertjes ziet, die de jongens elk afzonderlijk hebben en als hij verneemt, dat de gehate ‘pions’ hier onbekend zijn. Het ontbijt en de afternoon-tea worden in deze vertrekken gebruikt; bij het middagmaal en avondeten is het gezelschap aan lange tafels vereenigd, die met blinkend zilver zijn gedekt en met bloemen versierd. Het gesprek is vlot en levendig en de jonge gasten gedragen zich keurig. Welk een verschil met het lycée, waar aan tafel geen woord mocht gesproken!

Spoedig ontdekt Laurent echter, dat het ook hier geen Paradijs op aarde is. Als twaalfjarige nieuweling behoort hij tot de *fags*, n.l. tot de kleine jongens, die den ouderen diensten moeten bewijzen. Laurent weigert verontwaardigd zich aan die gewoonte te onderwerpen. Zijn mentor, een jongen uit de zesde klas, brengt hem ernstig het onbetamelijke van zijn gedrag onder het oog: ‘ik verdedig niet de gewoonte, maar die bestaat nu eenmaal,’ zegt de practische Brit. De kleine Franschman blijft echter volhouden, wat hem heel wat kwade oogenblikken berokkent, n.l. geplaag en gesar van de oudere jongens. Onder zijn tijdgenooten begint hij evenwel populair te worden, daar hij als kampioen voor hun rechten optreedt.

(*) D.D. = Doctor of Divinity = Doctor in de godgeleerdheid.

Met een zekeren Bob wordt hij dikke vrienden; samen halen ze een grap uit, die zal gestraft worden met tien slagen met het rietje. De kleine Franschman maakt een ontzettend lawaai over zulk een onteerende straf; een correspondentie wordt gevoerd tusschen den vader en Dr. Newton. Laurent geeft ten slotte toe en ondergaat de straf met ‘heldenmoed’.

De jongen wordt nu nog meer populair, ook onder de ouderen, daar hij zich met hart en ziel toelegt op cricket en voetbal. Zelfs haalt hij verscheiden kameraden tot zijn inzichten over, wat het fag-systeem betreft, zoodat een woelige vergadering wordt belegd, waarin ‘fagging’ wordt uitgekreten als een barbaarsch overblijfsel uit de dagen van het leenstelsel. De partij van Laurent behaalt de overwinning. De inzichten van den Franschman hebben Dr. Newton reeds eerder de martelaarswerktuigen doen afschaffen; dit geschiedde echter zeer tegen den zin der jongens, die de ‘sacred rod’ in eere hielden.

Ascott Hope is den schrijver dankbaar voor diens vriendelijke bedoelingen. Hij betreurt het alleen, dat André Laurie op zooveel bladzijden toont een vreemdeling te zijn, vooral waar hij het ‘fagging’ en ‘flogging’ behandelt. Volgens A. Hope is het schier ondoenlijk voor een Franschman om eenig denkbeeld te krijgen van het ingewikkeld samenweefsel, dat Groot-Brittannië vormt en van het leven op Engelsche scholen, die hardnekkig vasthouden aan oude gewoonten. Waar de jongens van het vaste land cursussen volgen, die van staatswege zijn voorgeschreven naar een vastgesteld leerplan, volgt de Engelsche jongen de lessen aan een school, die minder is afgericht op studie dan op vorming van het karakter.

‘We don't make scholars, we make men,’ heb ik eens een headmaster hooren zeggen. Een feit is het, dat Engelsche jongens een flink figuur maken, al is het meestal met hun talen-kennis treurig gesteld.

* * *

Ascott Hope vroeg eens de opinie van een jeugdigen Brit over Duitsche jongens, daar deze in Duitschland had school gegaan. ‘Ze gedragen zich beter dan wij,’ klonk het antwoord op eenigszins minachtenden toon; ‘ze zijn veel banger voor de meesters.’ Van een Duitschen onderwijzer kreeg hij dezelfde inlichtingen: ‘Engelsche jongens kunnen zich niet gemakkelijk wennen aan de discipline, waaraan de onze van kind af aan gewoon zijn.’

In Duitschland waren de groote Engelsche kostscholen langen tijd zoo goed als onbekend. De openbare inrichtingen van onderwijs zijn verdeeld in gymnasia en Realschulen; aan het verschil van pet is te zien, of de jongen een ‘Primaner’, een ‘Secundaner’ of ‘Tertianer’ is. Zij die de Secunda hebben bereikt, kunnen een examen afleggen, waardoor ze van hun driejarigen dienstplicht worden bevrijd. Dan behooren

ze tot de vrijwilligers, die één jaar moeten dienen en enkele voorrechten genieten boven den gewonen soldaat.

Duitsche schrijvers halen dikwijls herinneringen op uit hun schooldagen. Meestal zijn het grappen en streken, soms vrij ongepaste. Zoo b.v. het *Besuch im Karzer* van Ernst Eckstein, dat bij honderdtallen werd verkocht. De held, een zekere Rumpf, wordt door den Director van een gymnasium in den 'Karzer' opgesloten, een cel onder het dak. De jongen weet echter de hekken te verhangen en sluit den Director zelf op. Diens kreten worden gehouden voor de jammerklachten van den waren schuldige. Dr. Samuel wordt eerst bevrijd, als de schelm door het sleutelgat met den Director heeft onderhandeld.

Duitsche schoolvertellingen zijn meestal variaties op een dergelijk thema; toch vinden we ook sombere verhalen van jongens die zelfmoord plegen, zooals in den *Schüler von Polajewo* van Carl Busse, en in *Spartanerjünglinge* van Szczepanski, waar een aardig ventje letterlijk dood wordt geplaagd door zijn schoolmakkers. In *Das Verlöbnis* leeren we een klein Joodje kennen, dat in zijn kindsheid formeel werd verloofd; als zijn schoolkameraden achter het geheim komen, heeft de arme jongen geen leven meer.

In den laatsten tijd zijn in Duitschland verscheiden anecdoten-boekjes uitgekomen, die op de school betrekking hebben: meestal vragen aan kinderen gedaan, waarop een zonderling antwoord volgde. O.a. Caesar erat in consilio inconstans = Caesar was op het consilium van Constance. Op een vraag aan een leerling, wat deze van Caesar wist, volgde: Hij schreef boeken voor de laagste klassen. Bij deze aanhalingen zou misschien de volgende vertaling niet zijn misplaatst, die ik mij uit eigen schooltijd herinner: On touchait à la fête de Noël = men tikte aan het venster van Noël. Ook vinden we in dergelijke boekjes snedige antwoorden van de 'junge Mädchen' met de lange blonde vlechten. Zoo wordt een meisje den toekomenden tijd van liefhebben gevraagd: 'Trouwen', antwoordt ze zonder aarzelen. En op 'welke gevolgtrekking maakt ge, Fräulein, uit het feit, dat mannen grooter hersen-volume hebben dan vrouwen', klinkt het: 'Dat hersens minder moeten beoordeeld naar de quantiteit dan naar de qualiteit.'

De jeugdherinneringen der Duitsche schrijvers zijn meestal 'gemütliche' verhalen van huiselijke tooneelen met hier en daar een school-episode. Zoo wordt b.v. in de autobiographie van Emil Frommel heel weinig van zijn schooljaren gesproken; des te langer wijdt hij uit over uitstapjes in den omtrek. Reeds weken tevoren hunkerden de jongens naar den vrijen dag in den tijd van den wijnoogst, en in vacanties werden met vrienden tochten ondernomen door Beieren, alles te voet, want hun kas was slecht voorzien. 's Nachts sliepen ze in herbergen, waar ze meestal gul en hartelijk werden ontvangen. Vermakelijk is de episode van het Wirtshaus, waar ze 's avonds zwarte kerels aan tafel zien zitten. Hun onheilspellend uiterlijk jaagt den reizigers angst aan.

Als de jongens 's nachts een zagend geluid vernemen, kruipen ze sidderend bij elkaar. Ze barricadeeren de deur, vast besloten om hun leven met heldenmoed te verdedigen. Bij het aanbreken van den dag beginnen planken te piepen en te kraken; de jongens staan op hun beenen te trillen en - het zagend geluid blijkt het gesnurk te zijn geweest van de zwarte houthakkers, die zich voor dag en dauw op pad begeven!

Een zekere Dr. Schulte heeft uitvoeriger over zijn schooltijd geschreven. Op het Joachimsthal te Berlijn waren de laagste klassen die van de Tertianer. Ook hier bestond het fag-systeem en waren de oudere jongens mede belast met de handhaving der orde. Vermakelijk is beschreven, hoe de Meier's en Müller's met hun eten schacherden. De een gaf zijn portie worst aan den ander, om den volgenden dag diens karbonade als loon te krijgen.

De studie van de jongens werd afgewisseld met enkele uren teekenen, dansen en zwemmen. In deze mémoires wordt evenmin melding gemaakt van voetbal en cricket als in de gedenkschriften van Frommel, die alleen maar roovertje opnoemt en soldaatje spelen. Tegenwoordig beoefenen de Duitschers ook allerlei takken van sport. De Duitsche jongen werkt over het algemeen heel hard; aan sport besteedt hij niet zooveel uren per dag als zijn Engelsche tijdgenoot.

Aan het slot van dit hoofdstuk oppert de schrijver het vermoeden, dat ik in Engeland ook reeds menigmaal hoorde uiten, n.l. dat Duitschland Engeland zal verdrijven van de handelsmarkt. Als teekenend voorbeeld wordt hier aangehaald, hoe een Engelsche firma doozen met looden soldaten in de uniform van Tommy Atkins naar de Argentijnsche republiek zond om de jonge Republikeintjes te vermaken. Een Duitsche firma deed terstond hetzelfde, doch ditmaal werden de soldaten gekleed in Argentijnsche kleuren. Wie of beter zaken maakte? Ongetwijfeld het ‘made in Germany’.

* * *

Bij het Duitsche opvoedings-systeem komen de militaire scholen vanzelf ter sprake. Ascott Hope geeft een uitvoerige beschrijving over het cadetten-leven in Oostenrijk, saamgesteld uit de mémoires van Herrn Oscar Teuber. Vermoedelijk zullen de inrichtingen voor militair onderwijs in Duitschland en Oostenrijk slechts in weinig opzichten van elkander hebben verschild.

Het Oostenrijksche Breda werd gesticht door Maria Theresia; de cadets brachten hier acht jaar van hun leven door. Na 1850 werden in de Weensche Neustadt-Academie alleen de oudste jaren ingekwartierd; de jongeren werden verdeeld tusschen Eisenstadt, Marburg, Hainberg en St. Polten. Herr Teuber begon zijn militaire loopbaan te Eisenstadt; de academie was gehuisvest in een paleis van een der spilzieke Esterhazy-vorsten, waar Haydn gedurende dertig jaar den post van kapelmeester bekleedde bij een dezer magnaten.

Alle mogelijke rassen waren daar vereenigd: Duitschers, Kroaten, Hongaren, Polen, enkele Italianen, en verder Roemeniërs, Bohemers, enz.

De 'Feldwebel', niet aangestelde officieren, bekleedden hier den post van de pions der Fransche lycées. Ze moesten de benden in orde houden, maar mochten geen straffen uitdeelen. Zij brachten hun rapport uit aan de hooger geplaatste officieren. Een weinig benijdbare positie; met de Feldwebels werden dezelfde streken uitgehaald als met de maîtres d'étude, genre van dooden haan in bed, natgeplaste lakens, enz.

Elke week verscheen een soldaat-barbier om de cadets van hun te weelderige lokken te ontdoen. Wee dengeen die zijn haren niet had laten knippen. Zoo werd Oscar Teuber op zekeren dag onder het marcheeren uit de rij gesleurd naar de cel. Den volgenden morgen, na ongeveer zeventien uur van kou te hebben zitten rillen, werd hij voor den majoor gebracht, die hem woedend vroeg of hij wist, waarom hij in de cel had gezeten. 'Nein, Herr Major,' stamelde de schuldige. 'Je hebt manen als een half verhongerde dichter of schilder.' 'Zu Befehl, Herr Major,' antwoordde de jongen volgens voorgeschreven reglement. Toen werd hij naar de slaapzaal gezonden om zich kaal te laten scheren.

Wiskunde was hier het hoofdvak; Duitsch en Fransch werden ook onderwezen, maar door burger leeraren, die heel wat van de cadets hadden te verduren. Brieven en pakken waren aan de strenge censuur onderworpen van den compagnie-commandant. Was de aanhef: mein lieber Sohn, dan werd de brief meestal overgereikt aan den geadresseerde. Was het epistel afkomstig van vriend, broer, neef of nicht, dan las de officier aandachtiger den inhoud. Bij het eerste woord dat hem ergerde, klonk het spottend: 'je zult me zeker toestaan,' waarop de cadet moest antwoorden: 'zu Befehl, Herr Hauptmann,' terwijl hij het papier voor zijn oogen zag verbranden.

De brieven, die de jongens schreven, mochten eerst verzonden worden, als ze door den kapitein waren gelezen en gestempeld. Wee dengeen, die zich over het een of ander had beklaagd. Hij mocht van geluk spreken, als hij er afkwam met het schrijven van een nieuwen brief, waarin hij zich als de vroolijkste, gelukkigste jongen op aarde voorstelde.

Ook was het de commandant, die het toegezonden zakgeld uitdeelde. Vijf gulden voor leerling zoo en zoo. De Feldwebel bracht het rapport uit. Twee in algebra? Hij dacht zeker vijf gulden te krijgen met een twee in algebra! Na een maand zou een gedeelte van het geld worden uitbetaald, als hij beter zijn best deed, enz.

Dan werden de gevangenen voorgebracht, die zoo even uit de cel waren ontslagen. 'Herr Hauptmann, ik dank u voor de straf, die ik heb ondergaan,' moesten dezen zeggen. Daarna werd het vonnis uitgesproken over de nieuwe schuldigen. Voor kleinere vergrijpen: onoplettendheid in de les, een ongepoetsten knoop of iets dergelijks, werden een of twee gerechten onthouden. De zwaarste straf was streng arrest,

gevolgd door een kastijding, varieerend tusschen vijf en twintig slagen.

In Marburg brak echter een revolutie uit onder de cadetten: na vier en twintig uur was deze gedempt. Het heele land was in rep en roer door overdreven courantenberichten van ‘tegen den schoolmuur gerichte kanonnen,’ ‘aantal dooden en gewonden nog niet bekend,’ enz.

De minister van oorlog bemoeide zich met het geval en de oproerlingen smaakten de voldoening, dat het rietje werd afgeschaft en dat brieven en pakken voortaan niet langer aan censuur waren onderworpen.

* * *

Een ander soort militaire drilschool is het page-instituut van Petersburg, waar de jonge Russische prinsen en vorsten hun opleiding genieten. Prins Lubomirski (van Poolsch origine) heeft zijn herinneringen uitvoerig opgeschreven. Met bitterheid denkt hij terug aan de zeven jaren, die hij doorbracht in dit instituut, waar de jongens slecht onderwijs ontvingen in alles behalve in datgene, waarmee ze later als slaafsche hovelingen aan een verdorven hof konden schitteren.

Prins Kropotkin en Lubomirski zelf bewijzen echter, hoe het page-instituut onder keizerlijk patronaat niet immer slaagde in het vernietigen der menschelijke natuur.

Aan gewone openbare Russische scholen bestaan de autoriteiten, evenals in Frankrijk, uit directeur, leeraren en maîtres d'étude, terwijl als straf het opsluiten in de cel veelvuldig voorkomt, een straf, geheel à la russe.

Verschillende Russische schrijvers hebben schoolverhalen geschreven; enkele van deze zijn in het Fransch vertaald in de dagen, toen de alliantie nog in bloeienden staat verkeerde. Voor het meerendeel zijn het tamelijk droge boeken met wijze zedelessen in den trant van de prijzen onzer grootvaders, die hun schooltijd 's morgens aanvingen met het zingen in koor van ‘goddank, het schooluur heeft geslagen, waarnaar elkeen om 't zeerst verlangt.’

* * *

De Fransche scholen munten uit door eenvormigheid van leerplan. De ‘collégien’, leerling der inrichtingen waar hooger onderwijs wordt gegeven, begint zijn studie in de negende klas, vanwaar hij geleidelijk opklimt tot de rhétorique en philosophie, waarna hij zijn diploma haalt als bachelier-ès-lettres, om de begeerde professions libérales te kunnen bemachtigen.

Napoleon bracht een militairen geest ook in de inrichtingen van onderwijs, wat ten gevolge had, dat de lycées en collèges een mengeling werden van kazerne en klooster-discipline. Sommige collèges nemen geen internen; dan worden de leerlingen ingekwartierd in pensions en

onder geleide marcheeren ze heen en terug naar school. Dan zijn er nog de demi-pensionnaires, dag-jongens, die in groote steden in lange omnibussen naar school worden gereden onder toezicht van een der meesters. Overal in Frankrijk zien we lange rijen uniform gekleede jongens twee aan twee loopen: de grootsten voorop, de kleinsten, jonge, teere ventjes, achteraan. Dit zijn de leerlingen van het een of andere lycée, die hun dagelijksche wandeling maken. Georges Sand beschrijft, hoe een huivering haar beving, toen ze een bezoek bracht aan haar zoon in een dergelijk school-klooster.

De ‘professeurs’ zijn uitsluitend belast met het geven der lessen, de maîtres d'étude met de orde tusschen de schooluren en op de slaapzalen. Aan het hoofd der collèges staat de ‘proviseur’ als vertegenwoordiger van het gouvernement, onder dien een ‘censeur’, die de discipline handhaaft. En al dezen samen doen de machine werken van het eentonige lycée-leven. Hier kan een jongen jarenlang vertoeven, zonder dat iemand waarachtig belang in hem stelt, tenzij hij ziek wordt en in het hospitaal wordt verpleegd door een zachte, vriendelijke soeur de charité.

De professeurs zijn meestal goed berekend voor hun taak, wat hun vak betreft. Ze zijn echter te veel gehecht aan stijl en methode. Opvoedende kracht gaat niet van hen uit.

De straffen zijn opsluiting in de cel, pensums (strafwerk); de pions kunnen den schuldige ook laten boeten met ‘au piquet’ en ‘aux arrêts’, n.l. op de speelplaats met het gezicht naar den muur staan en onderwijl het een of ander van buiten leeren. Op sommige scholen zijn eeretafels en straftafels; zij die aan de eerste aanzitten, hebben zich extra onderscheiden en ontvangen een lekker hapje als belooning, terwijl de boosdoeners aan de andere tafel moeten plaats nemen en zich met brood en water tevreden stellen. De meest gevreesde straf is echter het ‘privé de sortie’, als de schuldige n.l. geen verlof krijgt om zijn vrijen Donderdagmiddag of Zondag bij familie of vrienden door te brengen.

Heel wat beroemde mannen spreken in hun mémoires van hun schooltijd, doch geen enkele denkt met warmte terug aan zijn ‘vie de collège’. Maxime du Camp schrijft, dat hij nooit lycéens twee aan twee zag voorbijstappen, zonder dat een gevoel van innig medelijden bij hem opwelde. Nog in 1881 zag hij de kille, donkere cellen in gebruik, ofschoon zijn vriend Jules Simon, voormalig minister van onderwijs, hem beloofd had deze te doen sluiten. Het systeem bleek machtiger dan de goedhartige minister.

Balzac geeft in *Louis Lambert* een autobiographie: een somber beeld doemt voor ons op van het ‘collège de Vendôme’, dat destijds nog in geestelijke handen was. Hier kregen de jongens nooit verlof om naar huis te gaan. De Jezuïeten-scholen schijnen in dien tijd een gunstige uitzondering te hebben gemaakt, zooals o.a. blijkt uit de gedenk-

schriften van Marmontel en Chateaubriand. Zelfs mannen, die de moederkerk later den rug toekeerden, herdenken met dankbaarheid de hartelijke belangstelling, die ze van enkelen der 'Pères' ondervonden.

In verschillende schoolverhalen lezen we van opstootjes en rebellie om aan den ondragelijken dwang te ontkomen. Zola beschrijft een vermakelijke revolutie, waar de grootste grief der jongens bestond in het te veelvuldig opdienen van snijboonen en van een soort gedroogde visch. 'Point de haricots!' is de strijdleus. Een zekere dikke Michu, de belhamel, is een geboren revolutionnair. De jongen wordt van school gejaagd, ofschoon bij zich uit edelmoedigheid aan de zaak zijner kameraden had gewijd, daar hij dol van die snijboonen en van die visch hield!

Alphonse Daudet zegt weinig van zijn eigen schooltijd, doch in *Le Petit Chose* zien we hem als zestienjarigen pion op 'le collège d'Alais'. Geen wonder, dat een dergelijk genie met zijn zuidelijk temperament vol bitterheid terugdenkt aan dien tijd van schoolschen dwang. Alles had de arme jongen tegen: zijn teergevoelige natuur, zijn sjofele kleeding, zijn jeugdig uiterlijk. In de laagste klassen kon hij orde houden. De genegenheid van de kleine ventjes, die pas van huis waren gekomen, won hij spoedig genoeg door het vertellen van mooie verhalen, al overschreed hij hiermede het reglement. Toen hij evenwel de orde onder de grooteren, meest lompe boerenjongens, moest handhaven, werd zijn leven een marteling. Als de pion in radelooze drift links en rechts straffen had uitgedeeld, lag hij dikwijls heele nachten te schreien, bijtend in zijn dekens, opdat de jongens zijn snikken niet zouden hooren.

Een ander wanhoopsbeeld geeft Jean Aicard in zijn *Ame d'un Enfant* (autobiographie), waar de dichterlijke ziel van een kind een martelaarschap doormaakt.

Het eenige verhaal, dat geen somber beeld geeft van la vie de collège, is het *Journal d'un Lycéen* van Edmond Deschaume. Dit speelt in de opgewonden dagen van het beleg van Parijs, toen de jonge patriotten zich schor schreeuwden met den kreet: 'à Berlin!' De verdienste van dit werk ligt in het historisch weergeven der feiten, doorleefd en beschreven als lycéen.

.... Al deze stemmen riepen een agitatie in het leven om het Fransche school-systeem te hervormen. Jules Simon, minister van onderwijs, plaatste zich aan het hoofd. André Laurie en Pierre Coubertin beschreven de Engelsche kostscholen met hun leus *mens sana in corpore sano,* wat tot gevolg had, dat open luchtspelen op verscheiden lycées werden ingevoerd.

Hiermede werd zeer zeker een wijziging ten goede aangebracht. Ascott Hope eindigt zijn hoofdstuk over Fransche collégiens met de opmerking, dat de geest der Fransche natie nog zoo gedrukt gaat onder Napoleons systeem van kneding en dwang der menschelijke natuur om gehoorzame officieren en klerken te vormen, dat nog heel wat jaren zullen moeten verloopen, voor de lycéen niet meer een gevangene is,

die met verlangen uitziet naar het uur zijner bevrijding: ‘a captive pining for his home.’

* * *

Op den vrijen bodem van Zwitserland zal de schooldiscipline wel niet heel streng zijn geweest. Zwitsersche schrijvers spreken weinig over eigen leerjaren. De *Voyages en Zigzag* van Toepffer, zelf hoofd eener school, geven aardige beschrijvingen van tochten in vacanties ondernomen over den Simplon, den Mont-Blanc, enz. Een prettige verhouding heerschte tusschen den directeur en de jongens, die tot de meest uiteenloopende nationaliteiten behoorden: Engelschen, Amerikanen, Zwitsers, Franschen, Grieken, Duitschers, zelfs een Egyptenaar. De voorwaarden van den heer Toepffer om aan deze tochten deel te nemen, waren: een knapzak en een flinke dosis vroolijkheid, moed en goed humeur.

* * *

Edmondo de Amicis brengt ons met *Cuore* in een gemeenteschool van Turijn. Uit belangstelling voor het onderwijs en voor zijn kinderen schreef hij zijn Cuore, dat een succes zonder weerga had en bij honderdduizenden werd verkocht. Het boek is een aaneenschakeling van korte verhalen, die ons een jaar op de Turijnsche school doen meeleven; ook zijn hier brieven van vader, moeder en zuster Silvio ingelascht.

De groote ingenomenheid der Italianen met dit werk blijkt uit het feit, dat de beeldhouwer Ximenes een groep modeleerde ‘de jongens uit Cuore’. De Italiaansche regeering kocht het meesterstuk aan en deed het plaatsen in de Galeria Nazionale d'opere moderne.

Cuore geeft de maatschappij in het klein weer; de derde klasse van den heer Pertoni vereenigt goede en slechte elementen. Hoe weet De Amicis met zijn bezielende taal vaderlandsliefde op te wekken voor het destijds verzwakte Italië! Signor Pertoni is een vriendelijk man en uitnemend onderwijzer. Uit de levensbeschrijving van De Amicis blijkt, dat dit niet van al zijn leeraren in later tijd kan gezegd worden. Zeer zeker niet van den meester, die de jongens Latijn instampte en uitvoer bij de geringste fout met: ‘verrader van je vaderland, naar de galeien moet je,’ enz. Deze liet de jongens uren lang knielen; de heele klas zat te beven en te sidderen, tot het welkome *finis* verademing bracht.

Geen wonder, dat de jonge Edmondo voor Garribaldi bewondering en vereering gevoelde. Met een paar schoolmakkers trok hij in stilte naar het aanwervings-bureau, waar hun namen werden opgeschreven door een ouden advocaat. Over drie dagen zouden de patriotten naar Sicilië worden ingescheept. De advocaat waarschuwde echter de ouders, en juist op het oogenblik dat Edmondo in het holst van den nacht wil opstaan om zich uit de voeten te maken, buigt zijn moeder zich over

hem heen. ‘Verraden,’ roept hij uit. ‘Neen mijn jongen,’ antwoordt ze; ‘doe ons dit verdriet niet aan. Later zullen we beiden onzen plicht doen. Nu ben je nog te jong om voor je vaderland te strijden. Ik ben een Italiaansche moeder en als de dag komt, zal ik je aan Garribaldi toevertrouwen als aan een vader; met tranen, doch zonder een oogenblik te aarzelen, zal ik je mijn zegen schenken.’

Uit al wat we van deze moeder vernemen, blijkt opnieuw, dat groote mannen meestal de zonen zijn van groote vrouwen.

* * *

Wat Spaansche auteurs betreft, slechts enkelen deelen iets van hun schooljaren mede. In de tweede helft der 19e eeuw werd het onderwijs in Spanje gereorganiseerd. De scholen werden, in de noordelijke provincies althans, volgens Fransch systeem ingericht. Het zuiden is achterlijker gebleven.

De bekende novellist Alarcon beschrijft in *Un Maestro de Autan□o* zijn vroegeren schoolmeester, een ouden veteraan, die er de orde in hield o.a. met een houten plak met vijf gaten, als herinnering aan de vijf wonden van Christus. De jongens hielden van den vriendelijken, goedigen man, met wiens kennis het helaas treurig was gesteld. Aardrijkskunde werd b.v. onderwezen uit een boek, dat Weenen opgaf als de hoofdstad van Duitschland en dat zich niet met zulke moderne staten ophield als België en Griekenland. 's Zaterdags gingen de jongens naar huis met een aanmaning van Don Carmelo om zich den volgenden Zondag eerbiedig tegenover ouderen te gedragen en de hand te kussen van de priesters, die ze op straat tegen kwamen. Daarna volgde het een of ander verzoek, als: ‘Sen□ores, de inkt raakt uitgeput; willen uwe Edelheden Maandag een cuarto medebrengen?’ enz.

Don José de Pereda, een ander novellist, verhaalt van zijn schooltijd te Santander, waarna ongeveer zestig jaar zijn verloopen. Daar was het geliefkoosd spel *pelota,* een soort balspel. Elk Baskisch dorp heeft een plein naast de kerk voor pelota; de bekende spelers genieten een even groote populariteit als de picadors en matadors.

Op school volgde hij de lessen van Don Bernabé, een monster van wreedheid. De jongens moesten zelf hun rietjes meebrengen. Soms brak hij ze het een voor, het ander na op een ongelukkig slachtoffer, waarna hij er met zijn snuifdoos op los trommelde en met touwen, waaraan looden kogels hingen. Volgens De Pereda waren de jongens van Santander ruwe, onhandelbare bengels; dit is de eenige verontschuldiging, die voor het wreede optreden van Don Bernabé kan worden aangevoerd.

Don A.F. Martinez geeft in *Pinceladas* schetsen van het leven aan het seminarie in de provincie Asturië. Zijn school was het klooster Celorio, prachtig gelegen tusschen de bergen. Een vermakelijk verhaal

is het complot van hem met eenige vrienden om een jongen, verwaanden markies te straffen. Ze lokken den marquesito in een grot, quasi om een feest te zijner eer aan te richten, doch hier beland grijpen de jongens hem vast en rollen hem in een deken, die ze aanhoudend opgooien. De komst van een der monniken maakt een eind aan de grap. De marquesito ligt te hijgen op den grond. De belhamels worden geducht gestraft; ze moesten vasten, kregen strafwerk, werden in de cel opgesloten, enz., doch het doel was bereikt. De jonge markies liet zich tegenover zijn schoolkameraden nooit meer voorstaan op zijn hooge geboorte. De plek waar de bestraffing had plaats gehad, werd voortaan genoemd: de grot van de deken.

* * *

Zweedsche en Noorsche schrijvers spreken weinig over hun schooljaren, althans over het onderwijs dat ze genoten. Hun jeugdherinneringen, zooals bij Strindberg en Nansen, zijn meer tochten in booten of sleden, als ze uittrokken op de ski, reusachtige sneeuwschoenen, waarmee ze over bergen en meren konden schaatsenrijden.

Henri Steffens geeft evenwel een uitvoerige beschrijving van het Deensche schoolleven. Zijn vader was een Duitscher, dokter in het Deensche leger; de zoon werd later bekend als Duitsch schrijver en professor.

Zijn eerste studiejaren bracht hij door aan de Latijnsche school te Elseneur. Deze school verschilde weinig van die in andere landen: ongeveer hetzelfde programma en dezelfde methodes om de orde te handhaven. Met genot denkt de schrijver aan deze jaren terug, minder om de school, dan om de heerlijke uren, die hij aan de haven doorbracht. Elken dag kwamen weer andere schepen uit verre landen. Met de Deensche zeelui was hij groote vrienden; in ademlooze spanning luisterde hij naar de wondere verhalen van zonderlinge visioenen en angstig doorgebrachte nachten.

Op twaalfjarigen leeftijd werd zijn vader verplaatst van Elseneur naar Roeskilde. Hier ging hij op de school van de katedraal, waar de leerlingen 's Zondags als koorknapen moesten dienst doen. Het droge onderwijs miste alle aantrekkelijkheid voor dezen jongen met zijn vurigen dichterlijken geest. Later trekt de familie Steffens naar Kopenhagen. Henri krijgt dan privaatlessen om voor de universiteit te Upsala te worden opgeleid, zoodat we niets vernemen van scholen uit de hoofdstad.

* * *

Tot slot een enkel woord over den Hollandschen jongen. Gaarne had ik het oordeel van Ascott Hope vernomen over onze jeugdige landgenooten. De schrijver van The Schoolboy abroad deelde me echter mede,

dat hij geen woord Hollandsch kende en niets van Hollandsche jongens wist; slecht eenmaal had hij een artikel over ons onderwijs gelezen.

Dit bleek een opstel van Pierre de Coubertin, opgenomen in de Revue des deux Mondes van 1899. De schrijver heeft blijkbaar werk gemaakt van zijn onderwerp. Hij heeft Hollandsche gymnasia en H.B.S. bezocht; hij heeft zelf de jongens ondervraagd en het oordeel van anderen ingewonnen. Na heel veel goeds van onze scholen te hebben gezegd, merkt monsieur de Coubertin op, dat de vakken aan de H.B.S. te uitgebreid zijn en dat het onderwijs daardoor niet diep genoeg gaat. Hij onderschrijft de meening van een zijner confrères, die beweert dat onze scholen te technisch zijn, dat geen solide basis wordt gelegd: 'les élèves ne me semblent pas munis pour le reste de leur vie.'

Het grootste euvel ligt ongetwijfeld in den killen geest tusschen leeraren(essen) en leerlingen. Zoo vernam ik onlangs van een H.B. scholier, die zes weken de school verzuimde om roodvonk. Slechts een of twee leeraren zeiden een enkel deelnemend woord, toen hij weer voor het eerst in hun les verscheen; de zeven of acht anderen deden er het zwijgen toe. De jongen zelf verbaasde zich hier volstrekt niet over. Een teekenend voorbeeld van de onderlinge, hartelijke verhouding!

Op onze scholen zijn dezelfde woorden van toepassing, die monsieur Poincaré sprak naar aanleiding van de crisis, die de Fransche universiteit thans doormaakt: 'Quant à l'éducation, elle est beaucoup trop souvent abandonnée au hasard; le professeur ne cherche pas ou ne cherche que trop rarement à pénétrer dans l'intimité des élèves; il ne se mêle jamais ou se mêle trop peu à leur vie intellectuelle et morale; il corrige leurs compositions, leur fait réciter leurs leçons, mais n'essaye guère de connaître leurs caractères et d'améliorer leur nature'(*).

Ook Fransche paedagogen zijn thans tot de overtuiging gekomen, dat onderwijs en opvoeding moeten samengaan; de opvoeding is het eigenlijk doel, het onderwijs het middel om dat doel te bereiken. Wat draagt nu de schuld, dat doel en middel in Holland zoo ver van elkander zijn verwijderd; hoe komt het, dat rectoren en directeuren onmogelijk met den headmaster kunnen zeggen: *we don 't make scholars, we make men*?

Ik won het oordeel in van een onzer bekende paedagogen, den heer Kleefstra, chef der Brinio-school te Hilversum. Dezen vroeg ik, wat zijn indruk was van Hollandsche jongens.

Het epistel dat ik ontving, en dat ik den heer Kleefstra verzocht te mogen laten afdrukken, luidt als volgt:

....'Wat zal ik u zeggen! Ik moet met een bloedend hart erkennen, dat de Engelsche jongen als persoonlijkheid vèr boven den

(*) Wat de opvoeding betreft, deze wordt maar al te dikwijls aan het toeval overgelaten; de leeraar zoekt zelden of nooit de intimiteit zijner leerlingen; hij bemoeit zich nooit of slechts bij hooge uitzondering met hun geestelijk of zedelijk leven; hij overhoort hun lessen, doch zelden tracht hij hun karakters te leeren kennen en die ten goede te leiden.

Brinio-jongen staat, en dus - geloof ik - nog veel verder boven den doorsnee-Hollandschen H.B.S. of Gymnasium-scholier. In de 13 jaar dat ik mijn school drijf, heb ik ten minste een strengen schoolgeest kunnen scheppen, - maar hoe heb ik daartoe voet bij stuk moeten houden!! - zoodat bij mij noch in school, noch daarbuiten die lichtzinnige baldadigheid heerscht, waaraan de Hollandsche jongen in de vlegeljaren zich op de openbare scholen voor M.O. en H.O. pleegt schuldig te maken.

Maar ik wijt de persoonlijke minderwaardigheid van den Hollandschen jongen noch aan die scholen, noch aan hemzelf; ik wijt haar aan onzen volksaard en aan den geest van het gezinsleven. O, als de groote menschen eens wat gróóter menschen waren!

Zeg mij, *zien* de kinderen om zich heen welopgevoede, karaktervolle dingen gebeuren?

Zien ze in den kring van hun familie en kennissen zelfbeheersching? zelftucht? vlijt? energie? een eerlijke, rechtvaardige, strenge levensopvatting?

Zoo ergens, dan moet toch in de opvoeding àlles komen van het stil-werkende groote voorbeeld. Teert niet de groote massa der volwassen menschen tegenwoordig moreel op elkaars genade?

Beschouwt 't kind tegenwoordig liet excuus niet als zijn natuurlijk recht?

In de vacantie was ik met mijn vrouw in Londen en menigmaal wezen wij elkaar op de flinke, strenge gezichten der Engelsche jongens. Op de thuisreis ontmoetten we in het station te Dover een moeder met twee zoons van 13-15 jaar, en wij hadden nog wel een uur voor den boeg om ze in hun doen en laten te bespieden. 't Was een lust voor de oogen om die jongens te zien en onderweg zeiden we nog menigmaal: “waren de Hollandsche jongens ook eens zóó!”

In den Haag stapte ik uit om de match H.V.V. - Corinthians bij te wonen.

Toevallig stond ik tusschen een vader en twee zijner zoons van vermoedelijk 12-14 jaar.

't Eene broertje duwde 't andere wat toe.

Papa smeekend: Vicje, eet nou geen chocola meer, je hebt al voor twee kwartjes op.

Vicje (een jaar of twaalf): Dit stuk nog!

Papa: Och nee, steek 't in je zak...!

Vicje: Als ik gek was...!... kijk me nou die stomme Feith, kreeg de bal net voor zijn poote... Zeg, haal nòg wat!

Broer: Ik heb geen cente meer.

Vicje: Dondert niet! Haal maar!

Papa smeekend: Je doet 't toch niet? Vicje, éét nou niet meer, ventje! 't Is heusch niet goed!

Vicje: Hup, hup, Cauncel! Toe, Feith! lui beest!.... doet maar niks vandaag...!....

Ik ben van ergernis weggeloopen.' -

Deze regelen behelzen een strenge doch rechtvaardige aanklacht. Het gezin draagt de schuld, dat onze scholen geen *mannen* afleveren.

Volgens Pierre de Coubertin is ons familieleven boven allen lof verheven: 'l'autorité du père est intact, les liens du sang sont respectés.' De zoon kiest meestal het beroep van den vader, enz.

Ons familieleven kan zeer zeker den toets doorstaan met Fransche gezinnen, doch even zeker moeten wij voor Engeland onderdoen. Ieder die eenigen tijd in een Engelsche familie doorbrengt, zal onder de bekoring geraken van wat daar onder *home* wordt verstaan. Werkelijk heerschen hier orde, tucht, eerbied en liefde. En dan de goede manieren!

Een achtjarig ventje dat zijn broertje van zes jaar, dat het eerst een winkel wil binnenstappen, terug trekt en den kleuter met fonkelende oogen toefluistert: 'ladies first'. En dan de zoon die opstaat om de deur open te doen, als zijn moeder of zuster de kamer verlaat, die haar bedient en tegemoet komt met allerlei kleinigheden, die daar vanzelf spreken, doch die een Hollandsche jongeling of student 'gek' zou vinden.

Zoo ergens, dan wordt het vaderlijk gezag daar geëerbiedigd. Bij het lezen van de scène van 'Vicje', dacht ik onwillekeurig aan kleinen Humphrey, die zijn lievelingspudding zag opdragen en in verrukking uitriep: 'Oh, I should like to have much of that pudding.' - 'I dare say you would, my son, but you won 't be asked,' sprak de vader. Het kind dacht aan geen huilbui of scène; het sprak vanzelf dat 'daddy' werd gehoorzaamd. Toen dezelfde pudding eenigen tijd later op tafel verscheen, uitte kleine Humphrey zijn verrukking niet in woorden. De blauwe kinderoogen volgden den schotel met stralenden blik, tot die ook hem ten slotte werd voorgehouden.

De heer Kleefstra schrijft in het *Handelsblad,* waar hij zijn indrukken meedeelt over zijn bezoek aan de Bedaleschool in Engeland: 'Bij hoeveel kinderen wordt de goed-menschelijke aanleg in hun jeugd niet bedorven, doordat vader en moeder de opvoeding van meet af bederven door zwakke, domme liefde en gemis aan doorzicht, terwijl de school niet bij machte is de schade te herstellen? Toch blijft men zweren bij de opvoeding in het gezin en bij de opleiding op scholen, die metterdaad alleen de wetenschappelijke vorming behartigen, maar de opvoeding slechts dienen in schijn.'

De heer Kleefstra bracht dit bezoek met tien van zijn Brinio-leerlingen. De Hollandsche jongens schoten best op met hun Engelsche makkers. Op het tennisveld hadden ze zich kranig geweerd. Het slot van dien dag beschrijft de heer Kleefstra als volgt:

‘Het spel was intusschen geëindigd; van alle kanten daagden groepjes jongens op, die hun schreden weer naar de groote eetzaal richtten. Ik volgde met mijn jongens.

Binnen weinige oogenblikken was het gansche groote gezin, volwassenen en kinderen, tot het dienstpersoneel toe, in de zaal vereenigd, onder eerbiedige stilte wachtend op den prediker. Daar luidde de gong ten teeken, dat de gemeente was vergaderd; nu kwam de directeur binnen, schreed statig en onhoorbaar tusschen de rijen door, plaatste zich achter een laag spreekgestoelte voor de schouw en begon de godsdienst-oefening. Eerst een kort stuk uit den Bijbel, daarna gemeenschappelijk gezang, ten slotte een gebed door allen knielend aangehoord: de “prayer” was afgeloopen en het bed-klokje luidde.

Thans gebeurde iets, dat ik nooit zal vergeten.

De honderd jongens zaten nog steeds in lange rijen; stil, onder den indruk van het oogenblik.

Plotseling stond de achterste rij op, liep in gelid naar het front en begon het geheele schoolpersoneel met een handdruk goeden nacht te wenschen. Voor den directeur gekomen, stelde iedere jongen zich in postuur, zag den directeur recht in de oogen, onderging het onderzoek van een tot in de ziel dringenden blik en kreeg gelegenheid zijn bezwaard gemoed te luchten. Had er iemand iets te zeggen, dan trokken de nakomers zich uit eigen beweging op eerbiedigen afstand terug, de voorsten liepen door, en zoo had een kort onderhoud plaats onder vier oogen.

Zóó werd elken dag met één blik - oog in oog, hand in hand - onderzocht, of het goede vertrouwen waarop het opvoedingssysteem was gebaseerd, dien dag was verdiend.

De godsdienst-oefening diende tot voorbereiding van dat oogenblik, de hooge ernst van den prediker gaf er wijding aan...

Onderweg bleek mij, dat ook mijn jongens diep onder den indruk waren van de slotscène der godsdienstoefening.

Zij waren er stil van... O, ik hoopte zoo, dat mijn jongens een onvergetelijke les in wèllevendheid hadden ontvangen.’

ANNIE DE GRAAFF.

Een oud boek in een nieuw kleed.

Kent ge bonter verzameling van geschriften dan die, welke in het O.-T. in één bundel zijn vereenigd, alsof zij bij elkaar behoorden? Noem de uiteenloopendste voortbrengselen van historischen, dichterlijken en wijsgeerigen aard uit eigen letterkunde, plaats deze eenigszins naar tijdsorde gerangschikt, maar overigens willekeurig door elkander en gij hebt een verzameling, waarvan de bontheid u aan het O.-T. herinnert. Wetboeken uit onze Middeleeuwen zouden even vreemd doen naast de idylle van Floris ende Blanchefloor, als de boeken Leviticus en Deuteronomium naast de idylle van Ruth; de Rijmkroniek van Holland door Melis Stoke zou zonderling afsteken bij Ruusbroec's mystiek geschrift: ‘Die chierheit der gheesteleker brulocht’; maar niet evenzeer het boek van de ‘Richteren’ bij de ‘Psalmen’? Wij zouden ons de oogen uitwrijven, als wij Hooft's erotische liederen in één uitgave verbonden zagen met brokstukken uit Spinoza's wijsbegeerte. Maar passen deze - mutatis mutandis - zooveel slechter bij elkaar dan de minneliederen uit het Hooglied bij de profetiëën van Jesaia?

Konden wij nog onbevangen over het O.-T. oordeelen - wat wij nauwelijks kunnen, omdat door de gewoonte dit boek voor onzen geest tot een soort eenheid geworden is - wij zouden dan van verbazing de handen ineenslaan en vragen, hoe het toch mogelijk is, dat al dit uiteenloopende in één bundel kon worden saamgevoegd. Met nog grooter verbazing zouden wij vragen, hoe deze zonderlinge mengeling van geschriften zulk een verregaanden invloed kon hebben op heel de beschaving, zoo we niet bedachten, dat het O.-T. in den loop der eeuwen de Heilige Schrift der Joden en Christenen is geweest, en dat nog is voor velen onder hen. Vandaar dat zijn inhoud, met goddelijk gezag omkleed, volstrekt geloof en toepassing eischte en zoo den menschelijken geest kon beïnvloeden. Veelzijdig is zijn werking geweest en het kan niet ontkend worden, dat het veel kwaads heeft aangericht en dat het voortgaat dat te doen.

In allerlei opzichten.

Het O.-T. bevat in het verheven en dichterlijke boek Hiob een machtig en welsprekend protest tegen de opvatting, dat het dienen van God eenige aardsche belooning met zich brengen zou. Maar overigens? Is deze meening niet overal elders in het O.-T. schering en inslag?

Wordt uit dat oogpunt niet heel de geschiedenis van het volk Israël beschreven? Zoo algemeen is de gedachte: die Jahweh op de rechte wijze dient, wordt beloond, dat de hoogere opvatting uit de Jobeïde niet heeft kunnen doordringen, maar er door verduisterd is. *Het O.-T. heeft m.a.w.* LOONDIENST *bevorderd.*

In het O.-T. wordt wel aangedrongen op reinheid van zeden, maar op ritueele en wettische reinheid niet minder. Ja! soms met grooter ernst, alsof deze laatste van overwegend gewicht zou zijn. Gij zult niet dooden en niet stelen, maar evenzeer zult gij den Sabbath en wat al niet meer, houden. Het O.-T. heeft het denkbeeld verbreid, *dat het* VORMELIJKE *in den godsdienst ook het eigenlijk godsdienstige is.* Deze opvatting is tot haar uiterste consequentie gekomen in het Pharizeïsme, maar leeft ook onder Christenen nog voort tot op dezen dag.

Het O.-T. heeft het menschelijk geslacht vervolgd en met een last bezwaard door zijne voorstelling van God als een God des toorns en der wrake. Angstig hebben menschen onder dien invloed gezocht naar middelen om aan de verschrikking van tijdelijke en eeuwige straffen te ontkomen door allerlei godsdienstige leeringen en practijken. Zoowel Joden als Roomschen en Calvinisten, welke laatste volgens Vondel: 't liefelijk aanschijn Gods afschilderen als den droes(duivel). De Nieuw-Testamentische leer eener alles omvattende liefde Gods is al te zeer verdrongen door de leer van het O.-T., *dat de* GERECHTIGHEID *Gods* STRAF *eischt.*

Maar hiermede is het zondenregister van het O.-T. nog bij lange niet volteekend! Het genoemde betrof de godsdienstige begrippen. En wat nu de beschaving in meer algemeenen zin aangaat? Het kan niet ontkend worden, dat het O.-T. een hinderpaal is geweest voor het veld winnen van nieuwere wetenschappelijke inzichten, die thans eindelijk, na eeuwen van worsteling, algemeen goed beginnen te worden. Is de wereldbeschouwing van Copernicus, die o.a. inhoudt, dat de aarde om de zon draait en niet omgekeerd, niet bestreden met een beroep op het wonder van Josua, die immers de zon liet stilstaan in het dal van Ajjalon? In de laatste helft der 16de eeuw was er een stoutmoedig predikant met verlichte denkbeelden - Balthazar Bekker is zijn naam - die in zijn ‘Betoverde wereld’ allerlei bijgeloof, o.a. de werkelijkheid van tooverkrachten bestreed. Maar bevatte het O.-T. niet allerlei voorschriften omtrent tooverij, bleek het niet aan haar invloed te gelooven en was het dus niet goddeloos het bestaan hiervan te ontkennen!

En in zedelijk en maatschappelijk opzicht? De slavernij is verdedigd op gronden, ontleend aan het O.-T., dat immers allerlei bepalingen hieromtrent bevatte en dus stilzwijgend er zijne goedkeuring aan hechtte. En de oorlog? Jahweh (Jehova), de God des Ouden Testaments, wordt een ‘krijgsheld’ genoemd. Hij doodt de menschen en hun vee. ‘Hij zal zijn blinkend zwaard wetten en wraak oefenen over zijne vijanden. Hij zal zijne pijlen dronken maken van bloed en zijn zwaard zal vleesch verslinden.’

Zegt het O.-T. niet, dat de oorlog door God, op 't zachtst gezegd, wordt goedgekeurd? En de doodstraf? Wordt deze niet uitdrukkelijk door het O.-T. voorgeschreven, b.v. volgens de beruchte bepaling: oog om oog en tand om tand? Nog zijn wij niet aan het einde van onze opsomming! Veelwijverij! Jacob had vier vrouwen, de vrome Abraham neemt op zijn ouden dag Ketura er bij; David, de man naar het hart van Jahweh (Jehova), heeft een heele harem, en de wijze Koning Salomo weet het voorbeeld zijns vaders wèl te volgen. Of de Mormonen, zooals vóór hen de Wederdoopers te Munster deden, hunne veelwijverij niet met een beroep op het O.-T. kunnen verdedigen? En in dit verband denken wij vanzelf aan de merkwaardige bepaling in de burgerlijke wet van het Engelsche rijk, welke het huwelijk met de zuster der overleden vrouw verbiedt. Deze berust op een slecht begrepen voorschrift in de Mozaische wet. De wetgever hiervan had in de onderlinge jaloezie der vrouwen de schaduwzijden van het haremsysteem leeren kennen en vreezende, dat de naijver onder zusters, als vrouwen van één man, nog grooter zou zijn en verderfelijker zou werken, verbood hij het, dat iemand zich met twee zusters zou verbinden. Dit O.-T.isch voorschrift wordt geheel misverstaan en het Engelsche parlement verwerpt telken jare een voorstel, om deze zonderlinge bepaling uit de burgerlijke wet te lichten, met een gelukkig steeds dalende meerderheid van ‘geloovigen’ in de goddelijkheid van het O.-T.

Het ergste is nog niet genoemd! Verdraagzaamheid op godsdienstig gebied is een goed, dat in den nieuweren tijd door een gelukkige samenwerking van godsdienstige, wijsgeerige en zedelijke ontwikkeling is verworven en algemeen bezit is geworden. Heeft de invloed van het O.-T. hiertoe ook medegewerkt? Juist het tegendeel! De geest van het oude Israël is die van bekrompen uitsluiting en verkettering. Hier zijn de uitverkorenen, die God kennen en dienen, daar zijn de verworpenen; hier zijn de rechtvaardigen, daar zijn de zondaars; hier is Israël, daar zijn de Heidenen. Ook de christenheid heeft dien geest in zich opgenomen! Of dan het O.-T. verantwoordelijk moet gesteld worden voor de godsdienstige onverdraagzaamheid, de verkettering en de vervolgingen, die als een roode draad door de geschiedenis van het Christendom loopen, vooral door het Roomsche maar toch ook door het Protestantsche Christendom? Neen, zulk een verklaring neem ik niet voor mijne rekening! Het is nu eenmaal zoo! Elke godsdienst wordt onverdraagzaam, zoodra hij dat punt van zijn ontwikkeling bereikt, waarop een onveranderlijke leer wordt vastgesteld en een bundel van boeken als gewijde geschriften wordt aangenomen. Met dit betrekkelijk hooge punt ontstaan ook de autos-da-fé, daden des geloofs, niet van humaniteit maar van verkettering en vervolging, en waarbij soms kerker, pijnbank, brandstapel, schavot, voor gepaste strijdmiddelen worden gehouden. Hiervoor is het O.-T. in de geschiedenis van het Christendom niet aansprakelijk! Maar heeft die bekrompen uitsluitingszucht en harde

onverdraagzaamheid niet steeds in het O.-T. vrijspraak en nieuw voedsel ontvangen? Daar is b.v. dat befaamde psalmwoord (Ps. 139:21) ‘zou ik niet haten, Heere, die u haten’? Ongetwijfeld, dit woord heeft koele gemoederen, sombere dwepers als Torquemada, Koenraad van Marburg en Ruard Tapper goed gedaan! Zij hebben het herhaald met bittere voldoening, als zij ketters, de vijanden des Heeren, lieten martelen en dooden. En voor zachtere harten, die in den ketter bovenal den lijdenden mensch wilden zien of den te goeder trouw dwalenden, - voor hen klonk zulk een woord als een aanklacht. Was hunne liefde tot den Heer dan zoo gering, dat zij nauwelijks vermochten te haten hen, die van Hem waren afgevallen? En den ketter te haten werd hun een godsdienstige plicht!

De Europeesche beschaving ontwikkelde zich al spoedig in meer dan in één opzicht tot een hooger standpunt dan dat van het oude Israël. Vraag dus niet, hoe knellend de banden zouden geweest zijn, die het O.T. haar met zijne andere maatschappelijke eischen en zijne soms lagere zedelijke begrippen had kunnen aanleggen. Maar gelukkig! de hoogere beschaving, voor een deel steunende op het N. Testament, corrigeerde vanzelf het O.T. Men zag over het hoofd wat men minder gepast en geschikt achtte en niet overeenkomstig eigen begrippen, zonder evenwel op te houden zich met kracht te beroepen op die woorden, welke met het eigen inzicht strookten. Deze kunst hebben de bijbelgeloovigen van alle tijden uitnemend verstaan. Ga stilzwijgend voorbij, wat strijdt met eigen inzicht, maar beroep u op het bijbelsch voorschrift als met goddelijk gezag bekleed, zoodra het uwe meening *bevestigt.* Ook in onzen tijd komt dit voor! De doodstraf wordt in het O.T. voorgestaan, is dus goddelijke ordonnantie en dient weder te worden ingevoerd! Maar weet ge, wat ook goddelijke ordonnantie is? dat men zes jaar een land zal bebouwen en 't het zevende jaar zal laten rusten. Iedere arme en de beesten des velds mogen er dan van eten (Exodus 53:10 en 11). Zooveel meer in het gebruik van vleesch en vischspijzen (Lev. XI) en in de behandeling van besmettelijke en andere ziekten (Lev. XIII, XIV en XV) is goddelijke ordonnantie, en wat is er verder al niet te noemen! Maar wij hebben er nooit van gehoord, dat zij die gelooven in het O.T. hiermede ernst maakten. Ook niet, dat het geloovig Ministerie van Dr. Kuyper, hetwelk toch uit, met en door het Woord wilde regeeren, deze dingen eindelijk eens heeft toegepast! Maar in dergelijke gevallen zijn er altijd achterdeuren en zijgangen, waarlangs men kan wegsluipen. Er is wel altijd een reden, waarom juist dát woord met de toepassing waarvan men moeite heeft, niet in letterlijken zin behoort te worden opgevat, waarom het niet bindend is, enz.

Gelukkig, dat de Heilige Schrift der Christenheid zoodanig was, dat schier elke ketter er zijn letter in kon vinden, vol tegenstrijdigheden naar de letter niet alleen, maar ook naar den geest.

Men huivert bij de gedachte, dat deze eens voorschriften had bevat,

zoo klaar en duidelijk, dat geen verslapping of ontwijking mogelijk was geweest, of dat geen ander woord of eene andere gedachte er naast en tegenover geplaatst had kunnen worden! Arme beschaving! Zij ware een slavin geworden, geketend, opgesloten achter de traliën, en hoelang had zij niet moeten worstelen, voordat zij de ketenen had verbroken en de traliën had verbrijzeld en het licht en de vrijheid veroverd. Zie het aan de Mohammedaansche beschaving, waar de Koran, die wij trouwens naar zijn wezen, doch niet naar den inhoud, met den Bijbel op één lijn moeten stellen, vooral in Turkije, alle wijziging en ontwikkeling tegenhoudt en allen waren vooruitgang belemmert. Zoo kan een gewijde Bundel, een heilige Schrift, waaraan een gansch bijzondere goddelijke waarde werd toegekend en welke in tijden van onmondigheid en barbaarschheid een gezegenden invloed had en de ontwikkeling van den godsdienst bevorderde, eindigen met een doodend gezag uit te oefenen en een vloek te worden.

Het Oude Testament gaat voort kwaad te doen, door, helaas! nog voor velen een gewijden en goddelijken stempel te drukken op achterlijke godsdienstige voorstellingen en bekrompen zedelijkheidsbegrippen. Aan dat kwaad zal eerst een einde komen, zoodra het zijn goddelijk en onfeilbaar gezag verloren heeft. Dan zijn zijne zware gifttanden voor goed uitgebroken. Dan kan het goede, dat het in zich draagt en van zich deed uitgaan, tot nog breedere ontplooiing, nog krachtiger ontwikkeling komen! Dat vindt van zelf instemming, breekt uit zijnen aard zich baan en kan de wijding van goddelijk gezag missen. Het overwint ten slotte het kwade, al ware dit ook duizendmaal als goddelijk gesanctioneerd!

Naast de schaduw het licht. Ook dit is er altijd geweest! Het heeft steeds de schaduw beschenen en hare duisternis verhelderd. Omgekeerd heeft de schaduw soms het licht verduisterd. Wij gevoelen wel, dat goed en kwaad hierin niet tegenover elkaar als op een goudschaaltje zijn te leggen en dat het niet is uit te maken, wat het zwaarste woog en den meesten invloed had. Steeds onder en met elkaar verbonden en elkaar beïnvloedende, kwamen zij voor! Maar er is wel geen andere wijze om zich eene voorstelling te maken van den invloed des O.T. dan door zijn goed en zijn kwaad, als waren het gescheiden machten, naast en tegenover elkaar te stellen.

Lichtzijden! Welke goede invloed is er voor de beschaving der menschheid en voor de verheffing van menschenlevens van uitgegaan? Ook hier is niet weinig te noemen.

Het O.T. bevat in enkele deelen de klassiek *geworden* taal van den godsdienst. Geworden! want het blijft de vraag, of onze godsdienstige taal er niet bij winnen zou en sprekender worden, wanneer zij meer verband hield met de karakteristiek *onzer* omgeving, *onzer* gewoonten, *onzer* natuur, *onzer* geschiedenis, met *ons* landschap, *onze* bruisende zeeën, wuivende bosschen en verhullende nevels dan met de eigenaar-

digheid eener Israëlitiesche omgeving in het Palestijnsche land. Maar toch zou die taal niet klassiek geworden zijn, als zij niet de uitbeelding was van echt godsdienstig zieleleven. Dat is zij, al bedriegt hier soms de schijn. Ps. 42 en vooral zijn machtige aanhef: 'Gelijk het hert schreeuwt naar de waterstroomen, alzoo dorst mijne ziel naar U, o God,' is sinds eeuwen de klassieke uitdrukking der menschelijke ziel naar het hoogere en naar Gods gemeenschap. Oorspronkelijk was zij echter niet anders dan de klacht van een in ballingschap verkeerenden Israëliet, van verlangen vervuld om met de verheugde scharen deel te nemen aan een der hoogtijden van het Israëlietische volk en mede op te gaan naar God, d.i. naar den tempel te Jeruzalem. Zoo is er meer! Maar vaak ook is de godsdienstige gemoedsgesteldheid van den vromen Israëliet, gelijk die zich b.v. in de Psalmen uitspreekt, die van de godsdienstigen van alle tijden. Hun zieleleven heeft zich in vele geslachten met de Psalmen gevoed. Deze hebben uiting gegeven aan hunnen geloofsmoed en hun geloofsvertrouwen en hen daarin opnieuw gesterkt. Zij zijn de kracht en de troost geweest van vervolgde en benarde Protestanten, van de Geuzen, van de Hugenooten, van de Boeren in Zuid-Afrika en blijven het tot op dezen dag voor vele naar licht en verheffing snakkende zielen. In de Psalmen is gezonde, edele mystiek van de beste soort.

Ook de taal van enkele profeten blijft klassiek en de gezindheid, die er zich in uitspreekt, echt en religieus! De profeten hebben welsprekend hun vertrouwen betuigd op een goddelijke macht, die onze berekeningen beschaamt en onze verwachtingen overtreft, godsdienstige wijding en hoogheid van karakter verheerlijkt. Op nageslacht en Christendom hebben zij een onbegrensden en veredelenden invloed gehad. De idee van een bestemming der menschheid en van een Koninkrijk Gods hebben zij het menschelijk geslacht onuitroeibaar in de ziel geworpen.

En waar van reine godsdienstige poëzie sprake is, mag ook het boek Hiob niet ongenoemd blijven.

Dit alles is een winst van belang, zoo groot, dat vele zonden van het O.T. er door worden uitgewischt; zoo groot, dat wij hiernaast nauwelijks durven spreken van de paedagogische waarde, die tal van Oud-testamentische verhalen bezitten en waarvan bij de godsdienstige vorming der jeugd, terecht, gretig wordt gebruik gemaakt, van het duidelijk en sprekend beeld van de ontwikkeling van den godsdienst uit lager tot hooger - van waarde bij het godsdienstonderwijs! - die het O.T. aanbiedt en van de gedegene, zij het ook hier en daar een weinig platte, levenswijsheid, die b.v. het boek der Spreuken brengt enz. Het O.T. kan dien goeden invloed blijven uitoefenen! Doch kan het ook als volksboek worden aanbevolen? Behoort het de groote menigte in handen te worden gegeven? Prof. Oort zegt in zijne Inleiding tot de nieuwe vertaling van het O.T. - waarover straks nader - 'Wel vinden wij in het O.T. eenige verhalen, liederen,

spreuken, profetieën, die rechtstreeks tot ons gemoed spreken en dus geen nadere toelichting behoeven om gezond geestelijk voedsel te zijn; maar zij maken slechts een klein gedeelte van het geheel uit. Aan het meerendeel heeft de ongeleerde lezer niets; hij legt er wellicht, als hij vroom gestemd is, veel goeds in; maar hij verstaat het niet, tenzij het wordt uitgelegd, wat alleen door beoefenaars der geschiedenis van Israël en zijn godsdienst kan geschieden.'

Zoo is het! Historische toelichting is hier noodig! Men behoort vooraf ingelicht te worden, omtrent datgene wat de boeken van het O.T. zijn, wat de betrekkelijke waarde er van is, wat er noodig is om den inhoud juist te beoordeelen. Maar verder ook behoort men tot zijn dienst te hebben een vertaling in verstaanbaar Nederlandsch, dus eene andere dan de Synodale, die in dit opzicht zooveel te wenschen overlaat. Aan deze voorwaarden nu voldoet de nieuwe vertaling van het O.T., die bekend staat als de Leidsche vertaling. Twintig jaar geleden werd het reuzenwerk begonnen door Prof. Abraham Kuenen, Prof. H. Oort, Dr. I. Hooijkaas en Dr. W.H. Kosters. In het jaar 1901 was zij voltooid. Alleen Prof. Oort was toen nog van het viertal in leven. Thans is een volksuitgaaf in wording, bewerkt door Ds. I. Hooijkaas Jr. te Amersfoort, welke in afleveringen verschijnt. De dertiende aflevering is, nu ik dit schrijf, verschenen. In het volgende jaar zal dit werk voltooid zijn. De prijs is ongeveer zes gulden. Het O.T. kan in dezen vorm zijn waardeering herwinnen!

Herwinnen! want het had dien bij velen verloren! Dat kan niemand verbazen. Heb eens een boek lief, dat gij niet begrijpt! Het verveelde menigeen! Men haalde het nu en dan nog wel eens te voorschijn, nam het na het eerst afgestoft te hebben, ter hand; want men zei, dat de inhoud zoo rijk en schoon was - verklaarden ook Heine en Tolstoi dat niet? - maar legde het spoedig weer op zijn oude onvindbare plaats! Welk een zonderling Nederlandsch ook! Er staat wel op het titelblad 'naar de nu gebruikelijke taal en spelling gewijzigd', maar begrijpelijk is deze taal daarom nog niet! Ja! is zij nu en dan wel iets anders dan wartaal en bevat zij soms wel iets anders dan onzin?

Ziehier nu de nieuwe vertaling in de volksuitgave! Zij wijst den lezer den weg! Zij wordt voorafgegaan door een Inleiding, die de geschiedenis van het volk Israël en van Israëls godsdienst schetst. De lezer kan leeren begrijpen wat de inhoud is, daar deze aan het hoofd van ieder kleiner of grooter deel wordt weergegeven. Tevens wordt dan verteld, wie de schrijver was en wat hij bedoelde. Aanteekeningen aan den voet der bladzijden verklaren alle onduidelijke uitdrukkingen, tegenstrijdigheden enz. Het O.T. is mede weder toegankelijk gemaakt. Het deksel dat er vroeger op lag, is weggenomen. Wilt gij overtuigd worden, dat deze vertaling inderdaad, bij de vroegere vergeleken, een aanwinst is, let dan eens op plaatsen, in de synodale vertaling niet of nauwelijks verstaanbaar, welke in deze Leidsche een redelijken zin bezitten.

Wat leest gij in het boek Hiob 28:4 in de oude synodale vertaling? Dit:

> Breekt er eene beek door, bij dengene, die daar woont, (*de wateren*) vergeten zijnde van den voet, worden van den mensch uitgeput, (*en*)gaan weg.

Die het begrijpt moet het maar zeggen! De nieuwe vertaling heeft deze plaats aldus:

> Men brak eene mijngang uit, ver van der menschen woonplaats; zij die van de wandelaars vergeten zijn, hingen daar, zweefden er, ver van de menschen.

En de aanteekening luidt: 'Van dit vers is de vertaling zeer onzeker; de zin is echter duidelijk: beschreven wordt het maken van eene mijn en het nederdalen der mijnwerkers.'

Nog een voorbeeld! In Ps. 68 wordt de verwachting uitgesproken, dat Jahweh eenmaal zegepralend zijn heiligdom zal binnentrekken en Koningen, zoo luidt het in vs. 30, zullen dan komen om hem geschenken te brengen. En dan leest gij in vs. 31, met stomme verbazing, op eens de volgende wartaal:

> Scheld het wild gedierte des riets, de vergadering der stieren, met de kalven der volken; (*en*) dengene die zich onderwerpt met stukken zilver; Hij heeft de volkeren verstrooid, die lust hebben in oorlogen.

En de nieuwe vertaling:

> Mogen Koningen, o God, u geschenken brengen. Een schat van kalmus (welriekend hout), eene kudde stieren met runderen uit Pathros, zilverstaven van volkeren, wier gaven welgevallig zijn.

Doch hierbij moeten wij in acht nemen, dat de onverstaanbaarheid der synodale vertaling misschien te wijten is aan de letterlijke tekstgetrouwheid der overzetters, terwijl de nieuwe vertaling van deze plaatsen weinig meer is dan een gissing, gelijk ook zonder terughouding erkend wordt. Dat kan evenwel niet van de volgende plaatsen gezegd worden(*).

Vooreerst Gen. 4:5*b* - 8. Volgens de Statenvertaling:

> Toen ontstak Kaïn zeer en zijn aangezicht verviel. En de Heere zeide tot Kaïn: Waarom zijt gij ontstoken en waarom is uw aangezicht vervallen? Is er niet indien gij wèl doet, verhooging? en zoo gij niet wel doet, de zonde ligt aan de deur; zijne begeerte is toch tot U, en gij zult over hem heerschen. En Kaïn sprak tot zijnen broeder Habel; en het geschiedde als zij in het veld waren, dat Kaïn tegen zijnen broeder opstond en hem doodsloeg.

En wat biedt de Leidsche vertaling ons aan:

(*) Een uitgebreide opgave van een aantal plaatsen uit de Staten-Vertaling, met de Leidsche vertaling vergeleken vindt men in het geschriftje 'Nieuw licht op het Oude Testament'. Leiden, Boekhandel en drukkerij, voorheen E.J. Brill.

> Toen werd Kaïn gramstorig en liet het hoofd hangen. En Jahweh zeide tot Kaïn: waarom zijt gij gramstorig en laat gij het hoofd hangen? Moogt gij het niet, indien gij goed handelt, vrij opheffen? Maar indien gij slecht handelt, ligt de zonde aan de deur. Naar U strekt zich hare begeerte uit; maar gij kunt haar beheerschen. Maar Kaïn sprak tot zijnen broeder Abel: Laat ons het veld ingaan! en toen zij op het veld waren, stond Kaïn tegen zijn broeder Abel op en sloeg hem dood.

Let ook eens op Job 39:16-18. Volgens de Synodale vertaling:

> Zijn van u de verheugelijke vleugelen der pauwen? Of de vederen des ooievaars en des struisvogels? dat zij hare eieren in de aarde laat en in het stof die verwarmt, en vergeet dat de voet die drukken kan, en de dieren des velds die vertrappen kunnen?

En hoe heeft de nieuwe dezen tekst?

> Vroolijk klapwiekt de struisvogel; is het een zachtaardige vogel of veder? Neen; zij laat hare eieren op den grond liggen en broedt ze uit in het zand, vergetende, dat een voet ze vertreden, het gedierte des velds ze verpletteren kan.

Nog een voorbeeld hoe de tekst bij de nieuwe vertaling in verstaanbaarheid gewonnen heeft! In de synodale vertaling luidt Jesaia 63:1.

> 'Wie is deze, die van Edom komt met besprenkelde kleederen van Bozra? deze, die versierd is in zijn gewaad, die voorttrekt in zijne groote kracht?'

en in de nieuwe vertaling:

> 'Wie komt daar, roodgeverfd, met kleederen donkerder dan die eens wijnlezers; zoo pralend in zijn gewaad, voortschrijdend in de volheid zijner kracht?'

Zoo gaat het keer op keer! Er is schier geen hoofdstuk, of over een tot nu toe duistere plaats daarin gaat nieuw licht op. En ook dit nog! De inhoud van het O.T. is duidelijker geworden, maar hoe vaak ook niet dichterlijker, levendiger, krachtiger, boeiender. Wij kunnen, om dit aan te toonen, verder geen plaatsen uitschrijven. Men vergelijke Gen. 22 naar de oude en nieuwe vertaling eens met elkander. Vergelijk verder eens Ps. 31:1-7 en Ps. 39:1-8. Ook Jesaia 5 en Jesaia 53. En het geheele boek Hiob, vooral de hoofdstukken 38 en 39.

De Hebreeuwsche letterkunde kende niet den poëtischen vorm, zooals die bij ons gebruikelijk is, van rythme en rijm. Toch vinden wij er enkele sporen van! De synodale vertaling heeft ze verwaarloosd. Merk eens op, hoe mat bij haar de vertaling is van Jesaia 5:7*b* en 'Hij heeft gewacht naar recht, maar zie, het is schurftigheid, naar gerechtigheid, maar zie het is geschreeuw.' En de Leidsche vertaling, met behoud van het woordenspel in het oorspronkelijke: 'hij verwachtte recht en zie het was slecht, rechtsbetrachting en zie, het was rechtsverkrachting.'

En uit Jes. 24, waar sprake is van een toekomstig wereldgericht:

De aarde wordt gansch en al geleegd en schoongeveegd.
Want Jahweh heeft dit woord gesproken:
De aarde *rouwt, verflauwt*;
de hoogten der aarde verdwijnen.
De aarde is bezoedeld onder hare bewoners;
want zij hebben de wetten overtreden,
de inzettingen *ontdoken,* het eeuwig verbod *verbroken.*
Dies raakt onder den *vloek* der aarde welvaart *zoek,*
En *moeten boeten* hare bewoners.

en vs. 17 en 18*a*:

Gehuil, een kuil, en een muil over u, bewoners der aarde!
Wie vlucht voor het gehuil, valt in den kuil,
Wie klimt uit den kuil, wordt gevangen in den muil.

Men zegt wel, dat in de nieuwe vertaling sommige geliefde woorden verzwakt zijn, als b.v. de spreuk: 'Behoed uw hart boven alles wat te bewaren is, want daaruit zijn de uitgangen des levens,' welke in de nieuwe luidt: 'Waak over uw hart met alle macht, want van daar gaat het leven uit,' maar kon dat anders, waar getrouwheid aan het oorspronkelijke eene andere overzetting eischte? Ongetwijfeld, de synodale vertaling was voor haren tijd een zeer verdienstelijke en haar Nederlandsch was gespierd, maar de taal van de nieuwe is dat niet minder. Zijn van de eerste allerlei woorden in den volksmond opgenomen en geworden gangbare munt, de laatste verdient het niet minder populair te worden. Of zij het ook worden zal?

Het O.T. verdient een plaats in de bibliotheek van elken man van wetenschap, vooral als hij is historicus, archaeoloog, ethnoloog, socioloog of theoloog, voor wien het een ware schatkamer is van allerlei belangrijke gegevens! Maar verder behoort het thuis onder de boeken van elkeen, die op den naam van beschaafd aanspraak wil maken. Iemand die in het O.T. een vreemdeling is, mist alzijdige beschaving. Want zonder kennis van het O.T. kan hij niet wel verstaan en doorgronden zijn tijd en zijn volk, zijn letterkunde en zijn kunst, waarmede immers dit boek als saamgegroeid is. Ook die genieten kan van literaire schoonheid, behoort het bij de hand te hebben, want het bevat wonderschoone kunststukken van den eersten rang. Ook in de volksbibliotheek mag het niet worden gemist. Maar behoort het ook als godsdienstige lectuur in de huiskamer van het gezin, zoodat elk het ter hand kan nemen? Hierop is ons antwoord beslist ontkennend. Waar het echter ook behooren moge, men gebruike toch deze *nieuwe* vertaling, die verstaanbaar is en toelichtingen geeft. Zij is op het oogenblik de allerbeste, niet alleen in Nederland maar men mag zeggen in heel de wereld. En het Nederlandsche volk mag er roem op dragen, dat zij uit haar midden is voortgekomen(*).

(*) Nadat dit reeds geschreven was, verscheen een geschriftje van de hand van Dr. C.E. Hooykaas te Boskoop, met den titel 'Leeskeuze uit het O.T. Aanwijzing van treffende gedeelten uit het O.T.' ten dienste van inteekenaren op de verkorte uitgave der Leidsche vertaling. Dit geschriftje zal het gebruik van het O.T. ook voor stichtelijk doel vergemakkelijken.

Zij bereide plaats voor een rechte waardeering van het O.T. Het is eenerzijds te zeer verguisd, anderzijds te veel vergood. En telkens weder leeft die oude vergoding op ook onder vrijzinnig godsdienstigen, die aan het O.T. toch geen bovennatuurlijke wijding meer toekennen. Het schijnt wel, dat het O.T. ook voor hen een soort volmaakte maatstaf is en nog iets inhoudt van onfeilbare goddelijke waarheid. Trachten zij daarom misschien soms woorden uit het O.T., die in openbaren strijd zijn met hun zedelijk bewustzijn, goed te praten? Of het twijfelachtig karakter van sommige O. Testamentische personen te redden, of in allerlei verhalen en in allerlei woorden een diepen zin en verborgen beteekenis te vinden? Ook hoor ik nog in gedachten den vrijzinnigen spreker, die zijne hoorders er een verwijt van maakte, dat zij het O.T. niet meer lazen, 'dat onovertroffen boek, waarin op de eerste bladzijde die prachtige, goddelijke wet, waarbuiten de mensch niet kan, dat hij moet werken en rusten, precies afgemeten zes dagen werken, niet zeven, niet vijf.' Die bij het hooren van deze oratorie er aan dacht, hoe de rustdag, volgens die mededeeling in Genesis, ontstaan is, omdat God op den zevenden dag gerust had, - een rustende God! - kon niet laten te meesmuilen! 'Stondén daar ook niet - zoo ging hij voort - Adam en Eva in het voorportaal van het grootsch gebouw; werd daar niet de leer verkondigd waarop het huisgezin en de maatschappij rust, dat iedere man één vrouw zal hebben!' Hoe? En verder dan in het O.T.? wordt daar niet brutaalweg de veelwijverij voorgesteld als iets dat van zelf spreekt?

Zijn er ook geen sporen van zulke vergoding, als daar iemand spreekt van de 'grootschheid en majesteit van het O.T.?' In zijn geheel grootsch en majestueus? Ik kan het niet inzien! Of anders, waar vindt gij daarvan? In de Paradijsgeschiedenis met zijn bijwijlen zeer aanstootelijke bestanddeelen? In de geschiedenis der aartsvaders, die soms veel heeft van een 'chronique scandaleuse'? In de wetten van Exodus, Leviticus en Numeri met zijn voorschriften nu en dan tot walgelijke bijzonderheden uitgesponnen? In het boek der Richteren met zijn gruwelijke wreedheden, herinneringen aan een gelukkig voorbijgegaan barbaarsch tijdperk? Het boek Ruth is liefelijk, niet majestueus! In de boeken van Samuel of van Koningen? Of in het boek Esther misschien, dat hoe belangrijk ook uit een historisch oogpunt, u blozen doet bij de gedachte, dat het opgenomen is in de gewijde schriften der Christenheid? Alleen van het boek Hiob, van de Psalmen en de Profeten kan men zeggen, dat ze iets majestueus bevatten.

Laat ons nuchter blijven! Het O.T. niet verguizen, als waartoe de neiging bij ons opkomt bij zeer vele aanstootelijke gedeelten; niet vergoden, als waartoe de neiging bij ons opkomt bij zeer vele hooggestemde en verheven uitingen! Het waardeeren! Er gaat bitter èn zoet van uit!

En dit blijve erkend: Het O.T. bevat niet een alles omvattende openbaring van het veelzijdig leven van het menschelijk gemoed. De latere letterkunde heeft scheppingen voortgebracht, vooral in het tijdperk van onze beschaving, als waartoe het oude Israël niet in staat was. Het O.T. moge vol ernst zijn, maar het kent niet den gullen blijden lach noch den fijnen humor.

Apeldoorn.

E.M. TEN CATE.

Oorspronkelijke romans.

De Berg van Licht, door Louis Couperus. - Amsterdam, L.J. Veen.
Van oude Menschen, De dingen, die voorbijgaan, door Louis Couperus. - Amsterdam, L.J. Veen.
Een liefdedroom in 1795, door A.S.C. Wallis. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zn.
Erfelijk belast, door Virginie Loveling. - Rotterdam, W.L. en J. Brusse.
Uit de gis, door C.P. Brandt van Doorne. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
Van de Vereering des Levens, door Henri van Booven. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Verlangen, door Helena van der Vlies. - Rotterdam, W.L. en J. Brusse.
In Opstand, door L.G. Bronsveld. - Gedrukt bij Gaarlandt en Tjabring, Amsterdam.
Sytske's Huwelijk. Indische roman door Mevr. M.C.E. Ovink - Soer. - Amersfoort, Valkhoff & Co.
Vervreemd. Indische roman door Thérèse Hoven. - Amersfoort, Valkhoff & Co.
Tusschenspel, door Phil. Marens. - Amsterdam, van Holkema en Warendorf.
Arabella, door D.C. Dinger. - Utrecht, H. Honig.
Zondigen, door Mevrouw E. Overduyn - Heyligers. - Amsterdam, L.J. Veen.
Tusschen twee kusten en andere dingen, door Jan Kelman. - Uitgevers-Maatschappij ‘Voorburg’.

Het kan wel niet anders, of de lectuur van de beide werken, die hier aan de spits van eenige ons toegezonden oorspronkelijke romans zijn geplaatst, moet bij ieder, die eenig begrip heeft van litteraire kunst, op nieuw bewondering wekken voor het ongemeene scheppingsvermogen en de macht van woordbeelding van onzen eersten romanschrijver. En ook voor zijne veelzijdigheid. Want terwijl de roman ‘Van Oude Menschen’ zich beweegt in het hedendaagsche mondaine leven, verplaatst ons *De Berg van Licht* in een tijdperk van zeventien eeuwen geleden, toen in snel toenemende decadentie het Romeinsche rijk naderde tot geheele ontbinding. Toch moeten we dit werk, waarin de kortstondige heerschappij wordt beschreven van Keizer Bassianus, meer bekend onder den naam van Heliogabalus, niet opvatten als een gewonen historischen roman. De beteekenis van dit werk wordt ons duidelijk uit hetgeen Couperus zelf aan zijn uitgever over dit boek schreef: ‘De roman van Heliogabalus... speelde mij reeds tien jaren lang door den geest. Van af het eerste oogenblik, dat ik de ruïnes van Rome zag... Tusschen de Keizers heeft mij het meest altijd getroffen de figuur van het mooie zonnepriestertje, dat tot Keizer werd uitgeroepen, omdat het Leger verliefd op hem was en omdat hij zoo mooi kon dansen... Maar ik dacht telkens, gedurende al die jaren: ik ben geen érudit, een “historische roman” te schrijven is

niets voor mij... ook dacht ik: het boek is niet een boek voor een Hollandsch publiek... Toen las ik l'Agonie van Jean Lombard (dezelfde periode). Gedurende die lectuur dacht ik: Nu schrijf ik *zeker* mijn boek niet: het *is* al geschreven en mooier dan ik het doen kan... Maar *na* de lectuur dacht ik: neen, Lombard geeft den roman van Rome in dien tijd en *niet* den roman van het Keizertje; niet de *ziel* van het priestertje, dat zoo mooi dansen kon. En zoo ben ik er toe gekomen het boek te schrijven en die ziel te geven, zoo goed ik kon. Bronnen waren Herodianus en Lampridius... Ik vind achter de droge opsomming van allerlei trekjes de ziel van het jonge priestertje: Aziatisch, geen Romeinsche ziel... heel vroom (aan de Zon), bijna dweepziek; ingewijd in de mysteriën der Magiërs en de geheime wetenschappen der Kabbala; een vrouwelijke ziel in een bijzonder schoonen mannelijken vorm, zoodat de Magiërs in hem zagen de illusie van de weer op aarde geïncarneerde Man - Vrouw... *geniaal* in zijn danskunst, in het spreken van talen - zoowel vroom in zijn godsdienst, als dol vroolijk van kinderlijke jeugd... Het lachte mij toe dat alles te geven, vooral omdat ik de *eerste* zou zijn, die Heliogabalus zoo opvatte. Niemand, die over hem schreef, of hij heeft hem gelasterd, zelfs Lombard. Het ventje was een bedorven kind en *zeker* hysterisch in zijn man-vrouwelijkheid, maar hij was niet *enkel* "liederlijk" en meer niet. Hij was geniaal, en artiest in alles wat hij deed...'

De bedoeling van Couperus blijkt hieruit ten duidelijkste: hij wil ons Heliogabalus niet laten zien, zooals de geschiedschrijvers hem altijd hebben geteekend, als een walgelijk monster, ook niet uitsluitend als Keizer van Rome, waar hij eigenlijk in 't geheel niet op zijn plaats was; maar als een geniaal, artistiek wezen, omstraald door en geplaatst in een Aziatisch licht, als 'de laatste weerschijn van de Antieke schoonheid en de Antieke wijsheid.'

Dit is dus geen gewilde idealisatie van dit tweeslachtig wezen door den schrijver. Het is, zooals Couperus zelf zegt, 'alleen zielkundige eerlijkheid, die recht laat wedervaren.' De auteur herinnert het ons daarom nog eens uitdrukkelijk: 'wat wij alleen als "liederlijk" en "immoreel" beschouwen, was in den Zonnedienst even natuurlijk, gewoon, en lofrijk, als op dit oogenblik, voor den Roomsch-Katholiek, het opdragen van de Mis...' En daarom waarschuwt de schrijver ten slotte: 'Mijn boek is een boek voor *enkelen*... zonder vooroordeelen van godsdienst en vooropgestelde moraal. Zij, die vooroordeelen hebben, doen beter het niet te lezen...'

Duidelijker en eerlijker kon het wel niet gezegd worden. Wij weten dus precies, wat de schrijver beoogt, welke taak hij zichzelf met de schildering van dit bijzondere wezen heeft gesteld. Wie alleen kan zien en oordeelen naar zijne ingewortelde begrippen van moraliteit, godsdienst, kultuur, - hij leze dit boek niet....

Maar wie daarvan kan abstraheeren, zal bij het lezen van dit boek

slechts bewondering kunnen hebben voor de wijze, waarop Couperus zich van zijne taak heeft gekweten. En omdat die bewondering geen enkel oogenblik geschraagd wordt door eenig gevoel van sympathie - want per slot van rekening blijven ons toch de hoofdpersoon en al die toestanden, die hier geteekend worden, toestanden welke zoo ontzaglijk ver van onze voorstellingen en begrippen zijn verwijderd, hoogst antipathiek - dààrom juist is dit een bewijs, tot welk een verbazend hoog peil Couperus hier zijne phantasie en zijn woordkunst heeft opgevoerd.

De Berg van Licht bestaat uit drie deelen. In het eerste deel zien wij Bassianus in Emessa, waar de aldaar wonende Aziaten de Zon aanbidden als het eeuwige Licht, den oorsprong van al wat leeft en bestaat, en den Zwarten Steen, die het Symbool is van de opperste natuurmacht. De vereering van den stralenden Zwarten Steen is een gewone beeldendienst; de Steen is een symbool, waarvan de Magiërs zich bedienen om den eigenlijken Zonnedienst voor het volk duidelijker en indrukwekkender te maken. Daar, in Emessa, wordt nu Bassianus door den opper-Magiër Hydaspes ingewijd in de Geheime Dingen; hij leert uit de sterren de verborgenheden lezen van het verleden en van de toekomst. Daar wordt Bassianus gewijd tot hoogpriester van de Zon, en meer nog: Hydaspes verklaart, dat in hem, door zijne tweeslachtigheid, is belichaamd de androgynische ziel van het Licht, dat heilig, oorspronkelijk sekseloos is; en dat hij, Bassianus, dus de uitverkorene is, geroepen om, zich terugtrekkend van de wereld, terug te streven tot den Oorsprong, tot het onuitsprekelijke sekselooze Licht, die God zelve was.

De opper-Magiër vreest en voorziet, dat, wanneer de bloemziel van dit tweeslachtige kind zal worden overgeplant in andere, niet Aziatische sferen, deze zich zal ‘uitstrengelen in wilde verwarring en de slaking harer aromen zal wekken een walm vol vergift,’ en met huivering ziet de Magiër, dat het Noodlot, dat door niemand te wenden is, loert op dit heerlijke kind als op een fel begeerde prooi. Dit noodlot nu zien we verpersoonlijkt in Bassianus' moeder Soemis en zijne grootmoeder Moeza, vooral in Moeza, de schatrijke, wier eerzuchtig streven het is den schoonen Bassianus, op wien mannen en vrouwen verliefd zijn, met wereldlijke macht te omkleeden en hem te doen uitroepen tot Keizer van Rome.

Met een ongekenden rijkdom en een onovertroffen pracht van woorden weet Couperus de weelderige omgeving te teekenen, waarin de jonge zonnepriester wordt opgevoed en den machtigen indruk te beschrijven, dien dit kind, bewonderd en geliefd om zijne lichamelijke schoonheid en zijn heerlijk dansen, op het sensueele Oostersche volk maakt. Hoe deze Oostersche persoonlijkheid, die, ware zij in haar eigene Aziatische mystieke sfeer gebleven, een Oostersch heilige zou geworden zijn, nu, overgeplant in de wereldsche Romeinsche sfeer, door het Noodlot bestemd tot Romeinsch Keizer, in zijne omgeving slechts den

pestwalm van verrotting en bederf verspreidt, dien de Opper-Magiër Hydaspes gevreesd en voorzien heeft, dat wordt ons in het tweede deel verhaald. Het kind-Keizertje, waarop het gansche volk, tijdelijk bedwelmd door de Oostersche pracht en de sensueele sfeer die hem omgeven, verliefd is, laat zich als een godheid vereeren, waant zich god. Heliogabalus laat zich aanspreken met Eeuwigheid, Goddelijkheid. Omringd door zijne gunstelingen, mannelijke en vrouwelijke, oefent het Keizertje op het Romeinsche volk, dat onder het bestuur van Bassianus' vader, Caracalla, en van de vorige Keizers toch al meer en meer tot een staat van lage zinnelijkheid en verdierlijking was afgedaald, een bedwelmenden invloed uit; Couperus beschrijft, hoe heel Rome in die dagen verkeerde in een toestand, die grensde aan een soort van krankzinnig, woest, hartstochtelijk delirium, waarin alleen liederlijkheid en bestialiteit hoogtijd vierden. Zelfs de eer der Vestaalsche maagden bleef niet ongeschonden. Wij gelooven niet, dat er in onze geheele literatuur beschrijvingen zijn te vinden, die in rijkdom en pracht van woorden en in gloed van fantastische voorstelling eenigszins naderen tot de schildering, die Couperus geeft van het festijn bij gelegenheid van het huwelijk van Heliogabalus en van het bacchanaal (Derde deel blz. 1-86), dat eindigt met een toover-bloemenregen. En dan eindelijk in dit laatste deel de reactie na die krankzinnige opwinding, wanneer het volk ontnuchterd, verbolgen over de ontwijding der oude goden en heilige instellingen, Bassianus' broeder, Alexander, tot Keizer uitroept en dan doordringt tot in het paleis van Heliogabalus, om het tweëentwintigjarige keizertje, dien zij een korten tijd als een god hebben vereerd, in de armen zijner moeder te doorpriemen en zijn lijk te sleuren door de straten en de goten van Rome. In de beschrijving van deze periode, den ondergang en den dood van het zonnepriestertje, stijgt de kunst van Couperus tot een verbazingwekkende hoogte.

Couperus komt de eer toe van door de macht van zijne fantaisie en van zijn pen nog eens het gordijn te hebben opgelicht, dat een lang vervlogen tijdperk van het onze scheidt, en ons nog eens tooneelen te hebben doen aanschouwen, die ver buiten den kring van onze gewone voorstellingen en begrippen liggen en voor ons aan het fabelachtige grenzen. Dat op zich zelf is een groote daad en toont de onbegrensde macht van het artistiek kunnen. En toch zal het erkennen, de appreciatie van dit kunstwerk, slechts aan weinigen gegund zijn en moeten wij herhalen, wat door den auteur zelf over dit werk is gezegd: dit werk is slechts voor *enkelen*. Ook zij, die van de uitbeelding van de exasperaties van dezen tweeslachtigen keizer en van de beschrijving van de Romeinsche bacchanaliën iets zeer pikants verwachten, zullen teleurgesteld uitkomen, want Couperus jaagt niet naar pornographische beschrijvingen, daarvoor is zijn stijl te zwaar en te breed, daarvoor zijn zijne beelden te gigantesk. Dit boek is slechts voor letterkundigen, historici en voor wie gevoel hebben voor groot-artistiek werk. Dat de

uitgever met deze voorwetenschap toch niet geschroomd heeft dit omvangrijke werk in het licht te geven, dat bovendien versierd is met eenige fotografische reproducties van beelden en busten van historische personen, o.a. het prachtige beeld der Virgo Maxima, meest bij-personen uit dit werk, kunnen wij dankbaar erkennen. Want daardoor is onze vaderlandsche literatuur verrijkt met een werk, dat in de rij der vele scheppingen van Couperus altijd een eerste plaats zal blijven innemen.

Natuurlijk is het andere werk van dezen auteur: '*Van oude menschen*, *de dingen die voorbijgaan*' bestemd voor een veel breederen kring van lezers. Het is een zeer uitgebreide familie, waar de auteur ons hier binnenleidt; maar dank zij het talent van Couperus, die zijne personen altijd zoo scherp weet te typeeren, dat wij ze dadelijk kennen en ze ons duidelijk voor den geest blijven, zijn wij er spoedig in thuis. Citeeren wij 'n paar fragmenten uit de eerste bladzijden:

'De diepe basstem van Steijn klonk in de vestibule.

- Kom Jack, kom hond, kom je mee met den baas! Kom je mee!?

De blijde blaf van den terrier galmde op, en neer over de trap stormde zijn uitbundige vaart, als struikelde hij over zijn eigen pooten.

- O, die stem van Steyn! siste mama Ottilie tusschen hare tanden en zij sloeg driftig bladen om van haar boek.

Charles Pauws (thuis noemde men hem Lot) zag haar rustig aan, met zijn glimlachje, zijn lach om mama. Hij zat, vóór hij naar Elly zou gaan, na den eten bij zijn moeder en hij dronk zijn kopje koffie...

- Waar is Steyn naar toe? vroeg mama...

- Gaan wandelen met Jack, zei Charles Pauws...

- Naar zijn meid is hij toe! siste mama Ottilie.

Lot had een beweging van moe-zijn.

- Hè, mama, zeide hij, wees nu kalm en denk niet meer aan de scène... Je moest niet altijd zoo kibbelen, en zulke dingen zeggen, of denken. Je bent weer net een kleine furie geweest. Dat geeft rimpels, zoo boos te zijn.

- Ik ben tòch een oude vrouw.

- Maar je hebt nog een heel zacht velletje...

Mama Ottilie glimlachte en Lot stond op.

- Kom, zeide hij, geef me een zoen, wil je niet? Moet IK je een zoen geven? Kleine, booze moesje... Hoe ben ik toch zoo kalm, met zoo een kleine furie van een mama...'

Zie, daar zijn we er met een paar trekjes al dadelijk in. Die mama Ottilie, met wie Lot, haar zoon, zoo aardig en lief omgaat, vergeten we niet meer. Zij is een vrouw van 60 jaar, maar nog kinderlijk in haar doen. Steijn, die met zijn hond is uitgegaan, is haar derde man. Maar de twee andere mannen leven nog, want zij heeft zich van hen laten scheiden. Haar eerste was Pauws; uit dat huwelijk is Lot geboren, de zachtzinnige, kalme Lot, die zoo aardig met zijn moesje - dat zooveel behoefte heeft om vertroeteld te worden - kan omspringen,

en zijne zuster Ottilie, een artieste van hartstochtelijk temperament, die in Italië ongehuwd met een man leeft. Haar tweede was een Engelschman, Trevelley, die Pauws heeft verdrongen. Toen mama Ottilie veertig was en al grootere kinderen had, was zij nog altijd even mooi en beminnelijk. Zoo had de officier Steyn in Den Haag haar ontmoet en had haar begeerd. Trevelley, die wel van Ottilie àf wilde, had van hun liaison geprofiteerd en Steyn, een fatsoenlijk man, had Ottilie niet willen laten zitten. En zoo waren zij dan nu samen, hij, Steyn, de jongere, met een zooveel oudere vrouw; nu zaten zij samen in hun salon, die een wachtkamer scheen, ‘een wachtkamer, waar, na vele dingen die waren voorbijgegaan, twee menschen zaten te wachten, waarop? Op het langzame einde... op den eindelijken dood....’

Mama Ottilie, nu zestig, is uit een geslacht, waarin Indisch met Kreoolsch bloed is vermengd. Menschen voor het meerendeel van hartstochtelijk en sensueel temperament. Mama Ottilie is nog een van de minst bejaarde, waarmee wij hier kennis maken. Daar is nog haar oude moeder, mevrouw Dercksz, zeven en negentig... de oude heer Takma, grootpapa van Lots aanstaande, Elly. De oude heer Takma is nu vier en negentig. Er wordt gefluisterd, dat er vroeger wat heeft bestaan tusschen Takma en mevrouw Dercksz - vroeger, in Indië. Dan is er nog Thérèse, Ottilie's zuster, die thans in een klooster in Parijs woont, acht en zestig; verder hare broers Daan, in Indië, zeventig, Harold, in den Haag, drie en zeventig, en Anton, vijf en zeventig; dan nog Stefanie, het eenige kind uit mama's eerste huwelijk, zeven en zeventig. ‘Zij, Ottilie, de jongste, voelde al die anderen wel heel oud, en toch, ook zij was oud, zestig... wat was dat alles betrekkelijk, van oud worden en van leeftijden....’

Spoedig zijn wij onder al die oudjes thuis. Want de schrijver laat Lot met zijne aanstaande Elly, verlovingsvisites maken bij de familie en door de uiting van hunne persoonlijke indrukken leeren wij die oude heeren en dames spoedig van elkaar onderscheiden. Twee typen vooral zijn hier scherp belijnd: vooreerst de oude heer Takma, gepensionneerd Lid van den Raad van Indië, drie en negentig, deftig oud heer, die jonger lijkt, ‘misschien omdat hij mengelde, tactvol, een schijnbare onverschilligheid in uiterlijk met een werkelijke, bestudeerde zorg... liep hij, dan liep hij vlug, met heel kleine stapjes van stijve beenen, die niet wilden toonen hun rheumatiek.... Hij maakte den indruk van een diplomaat te zijn, die, zelve steeds op zijn hoede, in een ander peilde, wat die wist...’

En dan de oude mevrouw Dercksz, Ottilie's mama. Deze oude dame van zeven en negentig ontvangt bijna dagelijks een bezoek van Takma. De schrijver stelt haar aan den lezer voor in het derde hoofdstuk, dat wegens zijn inkleeding en meesterlijke typeering ons voorkomt een der schoonste hoofdstukken uit het boek te zijn. Wij zien hier den ouden heer Takma op weg voor zijn bezoek aan de oude dame, die in de

Nassaulaan woont. De oude meid, Anna, doet hem open; zij weet het uur, waarop hij gewoonlijk komt. Zie nu, hoe Couperus dat binnenkomen van den ouden heer teekent: het is alsof wij er bij tegenwoordig zijn.

Als Anna naar de voordeur gaat, slipt de poes dwars door haar rokken...

'Anna joeg de poes terug naar de keuken, bang, dat de oude heer struikelen zou en haalde hem binnen met woordjes over het weer en vraagjes naar zijn gezondheid en het was Takma een groote studie de overjas... te laten glijden van de schouders en armen in de handen van de meid. Hij deed dat langzaam aan, een beetje moe van de wandeling, maar kwam tegelijkertijd staande genoeg op adem, om, met den stok...

- Den stok zullen wij maar houden, Anna -

Om met den stok de trap op te gaan...

Mevrouw Dercksz wachtte hem, boven, in haar grooten stoel... Zij zat bij het raam en zag uit op de villatuinen van de Sofialaan...'

Na de gewone begroeting... met nog woorden er tusschen van luidruchtige bonhomie zette hij zich neer in den fauteuil aan het andere raam, op den stok steunde hij de handen, met de wijd-plooierige glacés nog aan.

- Ik heb je nog niet gezien na het groote nieuws, zei mevrouw Dercksz.

- De kinderen komen zich straks presenteeren...

Zij zwegen beiden, blik in blik, en karig met woorden... In schemer van wijnroode ripsen overgordijnen, crème tulle-en-linnen store's, en dan weer wijnrooden veloet tochtlap, die met een bocht hing langs het kozijn, zat de oude vrouw en had zich alleen bewogen om hare dunne hand in zwarte mitaine wat hooger op te heffen, opdat Takma ze drukken zou. Nu zaten ze beiden, als wachtten zij iets, en toch tevreden, dat zij samen wachtten... zeven en negentig was de oude mevrouw.... In den schemer van dien gordijnhoek, tegen het donkere behang, was haar gezicht een als maar even aangegeven porceleinig vlak van wit, rimpel-gecraqueleerd zelfs in die schaduw, waarin zij, uit gewoonte van vroegere omzichtigheid om niet te veel haar verwoest teint te toonen, zich terugtrok... De zwarte losse japon lijnde slank en ruim om de breekbare magerte, maar verborg haar zoo geheel in die altijd zelfde plooien van soepel cachemir, dat men haar als niet wist en niet zag en alleen raadde, in zoo donkere omhulling. Behalve het gelaat, schenen alleen bevende levend in den diepen schoot de broze vingers, schemerend staafjesslank uit zwarte mitaines; mofjes omsloten de polsen. In hoogruggigen stoel, als in troon, zat zij rechts gesteund door een stijf hard kussen, een kussen ook onder de voeten, die zij nooit toonde, licht misvormd van jicht..'

Na deze prachtige beschrijving volgt een praatje over onverschillige dingen en eindelijk begint de oude vrouw over het bezoek van Lot (*haar* kleinzoon) en Elly (*zijn* kleindochter), die zij aanstonds wachten.

Ook spreekt ze over hare dochter Ottilie (Lots moeder), en dat ze, als nu Lot gaat trouwen, zoo eenzaam zal achterblijven. En daarna neemt het gesprek deze wending:

'- We zijn allen eenzaam, zei mevrouw Dercksz, en de gebarsten stem klonk droef, alsof ze betreurde een verleden vol schimmen, die waren verzwijmd.

- We zijn het niet allen, Ottilie, zei Takma... Wij hebben elkaar altijd gehad... Ons kind heeft, als Lot trouwt, niemand...

- Chtt! zei de oude mevrouw; in den schemer had de rechte, magere figuur een trilling van schrik.

- Er is niemand: we kunnen rustig spreken...

- Neen, er is niemand...

- Dacht je, dat er iemand was?

- Neen, nu niet... Soms...

- Waarom ben je bang?

- Bang? Ben ik bang? Wat zal ik bang zijn? Ik ben te oud... veel te oud om meer... bang te zijn... Zelfs al staat HIJ daar.

- Ottilie!

- Chtt!

- Er is niemand...

- Neen...

- Heb je... heb je HEM den laatsten tijd dan gezien?

- Neen - neen - in maanden niet, misschien niet... Maar lànge, lánge jaren... heb ik hem gezien... Jij nooit?

- Neen...

- Maar... je hoorde hem...

- Ja... IK... ik hoorde hem... Mijn gehoor is heel scherp geweest, en altijd nerveus... Ik hoorde dikwijls zijn stem. Laat ons er niet over spreken... Wij zijn beiden zóó oud, zóó oud, Ottilie... Hij moet zeker ons vergeven hebben. Anders waren wij niet zóó oud geworden... Maar waarom, Ottilie, spreek je er vandaag zooveel over.. soms maanden lang... spreken we er niet over... Waarom vandaag?

- Ik ben gaan denken, omdat Lot en Elly trouwen... ze zijn neef en nicht...

- Wat doet het er toe? Neef en nicht kunnen trouwen.

- Ja, het kan, maar het is niet goed. Voor de kinderen, die komen, is het niet goed... Zij erven ons verleden. Zij erven dien angst. Zij erven onze zonde. Zij erven de straf voor wat wij gedaan hebben..'

Zonder dat de schrijver het ons direct vertelt, weten wij nu, dat die twee stokoude menschen gepijnigd worden door de herinnering aan een schuld... misschien wel aan een misdaad. Welk geheim, welk vreeselijk Ding hebben die krasse oude heer en die deftige oude dame vijftig jaar lang voor de wereld moeten verbergen, - wat is dat ontzettende Ding, dat maar niet voor hen wil voorbijgaan, maar dat

hen blijft vervolgen en altijd door hun denken heenspookt? De schrijver laat dit in den loop van het verhaal langzamerhand aan 't licht komen: uit de geheimzinnige gesprekken van de hoogbejaarden; uit enkele toespelingen van den ouden dokter Roelofs, die met Takma in Indië is geweest, maar die zwijgt; uit de vage herinneringen van Harold Dercksz, nu drie-en-zeventig jaar oud, maar die nog levendige herinnering heeft aan een vreeselijken nacht in Indië, toen hij als dertien-jarige knaap 's nachts zijne moeder hoorde met Takma - wat deed Takma daar 's nachts in hun huis? - en hoe die met behulp van de baboe iets wegsleepten naar de rivier... den volgenden ochtend hoorde hij, dat het lijk van zijn vader gevonden was in de rivier... vermoedelijk was hij verdronken... En van dat oogenblik af had de arme Harold dat vreeselijke Ding niet meer kunnen vergeten... ‘van dat oogenblik was een verbijstering over zijn teere hersens gekropen, als een monster, dat het kind niet had verpletterd, maar het sedert altijd bezeten had, in zijn klauwen...’ Nooit heeft Harold er met een woord over gerept tegen zijne moeder of Takma, maar hij *weet*, en zwijgend heeft hij de gedachte aan dat vreeselijke altijd meegedragen, dat hem nu, als oud man, nog telkens als een spooksel voor den geest rijst.

Couperus heeft hier willen teekenen het vreeselijk bestaan van twee stokoude menschen, deftige, voor de uiterlijke wereld hoogst eerwaardige figuren, die geëerd worden door hun kinderen en klein-kinderen, maar die tot aan hun graf moeten meedragen de herinnering aan een vreeselijke daad; en hoe ook het leven van anderen, die geen schuld aan die daad hebben, zooals dat van Harold Dercksz, door zoo'n misdrijf kan vergiftigd worden. Er is iets griezeligs in de beschrijving van de wijze waarop dat vreeselijke Ding, dat nu nog maar door enkelen van de familie wordt geweten, zich langzamerhand in zijn ware, ontzettende gestalte al duidelijker en klaarder aan allen openbaart, zoodat ze het ten laatste allen weten en zien - totdat het eindelijk met den dood van de daders in den eeuwigen nacht wegzinkt. Couperus heeft dit familiedrama weer met meesterschap beschreven; de verschillende vormen van degeneratie, waarin woeste en fanatieke hartstocht, waarmee deze familie van moederszijde erfelijk is belast, zich kan openbaren, zijn knap geteekend. En onder al dat romantische en verschrikkelijke vinden we toch ook weer zooveel echt-menschelijks en gewoons terug, waardoor vele van de hier geteekende typen gaan gelijken op menschen, die we wel eens ontmoet hebben en die wij meenen te herkennen. Soms ook weet de schrijver veel van onze eigen gewaarwordingen in die personen neer te leggen. Hebben we bijv. niet allen in meerdere of mindere mate een gevoel van afschrik van den ouden dag? Is niet voor de meesten onzer de gedachte aan het naderen van den ouden dag een dreigend spooksel? Trachten we niet allen dat ‘Ding’ buiten onzen gedachtenkring te sluiten, het zoolang mogelijk terug te houden? En dat gevoel van afschuw van den ouderdom merken we dikwijls op

bij menschen van een braaf en degelijk karakter, die ook veel goeds gedaan hebben in hun leven en niet al te veel zonden op hun kerfstok hebben. Hoe sprekend weet de schrijver nu dat gevoel te teekenen in Ottilie's zoon, den braven, zachtzinnigen, fijnvoelenden Lot. Het is zijn cauchemar, hij tobt er over, voortdurend; Lot klaagt er over aan zijn geliefde: 'Vind *jij* het niet vreeselijk, oud te worden? Iederen dag meer en meer rimpels te zien in je vel, grijze strepen aan je haar, je geheugen dof te voelen worden, je emotie te voelen verstompen... je talent te voelen verslappen en je rug te voelen krommen onder al het verleden, dat je meesleept... zonder dat je daaraan iets doen kan... Is je pak oud, je koopt een nieuw... Lijf en ziel krijg je ééns voor je leven en je moet er mee toe tot je graf. Ben je zuinig met beide, dan heb je niet geleefd; verspil je ze, dan kom je zeker te kort.'

Toch, en dit laat de schrijver ons nog even op de laatste bladzijde van zijn boek zien, behoort ook voor de meesten, die oud worden, dat getob over den naderenden ouderdom tot 'de Dingen die voorbijgaan.' Want wanneer Lot, na vele lotswisselingen, zijn geliefden arbeid, het schrijven van essays, weer opneemt, kan hij zich weer verdiepen en genoegen en troost vinden in zijn werk, al is het duidelijk zichtbaar, 'dat hij heel grijs werd aan de slapen.'

Zoo vinden wij behalve dien overvloed van meesterlijke schilderingen in dit werk telkens beelden en gedachten terug, die getuigen van den diepen blik, dien de schrijver heeft op menschelijke gevoelens, en van zijn onuitputtelijken rijkdom aan psychologische scheppingskracht.

Een treffend verhaal schenkt ons A.S.C. Wallis met *Een liefdedroom in* 1795. Het is gegeven in den vorm van een dagboek, uit de aanteekeningen van een jong officier, Camille de Francheville, vóór de dagen der Fransche revolutie markies, nu *citoyen*, die in het derde jaar der Republiek door generaal Hoche naar Bretagne is gezonden als verkenner. De pacificatie van Bretagne en de Vendée werd toch in die dagen niet recht vertrouwd: men vreesde voor Engelsche ophitsingen, en het was noodig de talrijke émigré's en de voorstanders van het *ancien régime* in het oog te houden. Bij een zijner verkenningen komt Camille's paard in een greppel terecht en slingert zijn berijder met zooveel kracht van zich af, dat hij bewusteloos in het kasteel Yvetac wordt binnengedragen. Het toeval wil, dat dit kasteel bewoond wordt door bloedverwanten van Camille, eene weduwe, de bejaarde markiezin de Francheville en hare dochter Madeleine. Dezen behooren tot een familietak, die het Koningschap is trouw gebleven en dus vijandig staat tegenover Camille, den ijverigen republikein. Dit neemt echter niet weg, dat de oude markiezin haar neef in haar kasteel uitstekend laat verplegen. Camille vat van het eerste oogenblik af voor de oude dame 'die dat cachet van voornaamheid had, dat alleen door van geslacht

tot geslacht ondervonden eerbied en geoefend gezag wordt verkregen' en voor zijne nicht, de bekoorlijke Madeleine, een bewonderende genegenheid op, hoever zij ook in staatkundige overtuiging en politieke begrippen van elkaar afstaan. Want voor de markiezin zijn het Koningschap en het altaar nog altijd onaantastbaar heilig, en al wat Republiek heet, is voor haar synoniem met onrecht, verdrukking en wreedheid; maar zij weet met bewonderenswaardigen tact de gesprekken te vermijden, waardoor de antagonistische gevoelens van beide partijen zouden worden gekwetst. Zoo doorleeft Camille in deze vriendelijke omgeving heerlijke dagen van rust en het duurt niet lang, of hij wordt op Madeleine verliefd; daar Madeleine zijne liefde beantwoordt, belooft het oude Yvetac nu een paradijs voor hem te worden. Maar op het oogenblik dat Camille Madeleine zijne liefde verklaart, meent zij, in hare extase, dat ook het verschil in politieke gevoelens tusschen hen is uitgewischt en openbaart hem nu, dat hare moeder in verstandhouding staat met de émigré's en dat dezen zich hebben verbonden met de Engelschen, die eerstdaags onder aanvoering van de Sombreuil, een hunner bloedverwanten, eene landing zullen doen met een vloot om het land van de republikeinen te zuiveren. Een oogenblik is nu Camille ten prooi aan een vreeselijken tweestrijd: 'Wat is monarchie, wat is republiek? een naam, laat mij gelukkig zijn en ik vraag er niet naar.' Maar het woord 'Engeland' brengt hem tot bezinning: dat is het groote gevaar voor Frankrijk, voor de republiek. Mag hij de groote zaak, die Hoche, die Frankrijk hem heeft toevertrouwd, prijsgeven - zal hij zijn eersten, zijn heiligsten plicht verzaken? En hij ijlt van haar weg, bijna krankzinnig van smart, weg naar de legerplaats van Hoche, om hem te waarschuwen. Dag en nacht rijdt Camlllie door om zijn generaal bijtijds het gevaar te melden, dat dreigt. Hoche neemt maatregelen, de Engelschen worden verslagen en de émigré's, waaronder de Sombreuil, gevangen genomen. Op last van Tallien, afgevaardigde van de Nationale Conventie, worden al de émigré's ter dood veroordeeld; Hoche en Camille doen nog een poging om het vonnis te wijzigen, maar te vergeefs: in een nacht worden allen, ook de Sombreuil, gefusilleerd. De oude markiezin de Francheville sterft van smart; Madeleine wordt krankzinnig. Camille maakt alles wat hij kan te gelde om Madeleine goed te laten verplegen, en, met een gebroken hart, werpt hij zich opnieuw in den oorlog, snakkend naar het oogenblik dat een barmhartige kogel hem uit zijn onzegbaar lijden zal verlossen.

Deze aangrijpende tragedie, die nog treffender wordt door den historischen bodem, waarin zij wortelt, is door de schrijfster in aandoenlijken eenvoud te boek gesteld. De keurige taal, den schoonen vorm, waarin Wallis hare gedachten weet te kleeden, ons bekend uit vroegere werken, vinden wij hier terug. Maar hoe sprekend worden ons ook de verschillende personen geteekend; welk een sympathie wekt bijv. die generaal Hoche bij ons op, de ex-sergeant, onder wiens nog niet geheel

afgelegde kazernemanieren zooveel goed, fijn gevoel schuilt. Er gaat iets als eene gewijde stemming door deze bladzijden, wanneer de schrijfster ons verhaalt van het leven op het kasteel Yvetac, van de markiezin en hare omgeving, gewijd ook door het historische licht waarin alles is gehouden; een teeder romantische tint ligt over het kortstondige liefdeleven van Camille en Madeleine. Naast deze treffende schilderingen vinden wij ook een rijkdom van diepe gedachten, ernstige levenswaarheden, in of tusschen de gesprekken ingelascht. Zoo bijv.: De boete der geschiedenis komt langzaam; niet altijd ziet het geslacht, dat de zonde ziet, ook nog haar berouw (44). Wij plukken allen de vruchten van zaden, die wij niet strooiden, maar betalen ook allen verteringen, die wij niet maakten (45). Men werpt nooit een oud gebouw omver, of de vogels, die er hun nesten bouwden, vliegen weg en daarmee verstomt menig lied (50). Er zijn tijden, waarin ieder rupsje en vlindertje ons groote dingen vertelt, en tijden waarin het heele leven ons niets zegt (67). Men moest een slecht begonnen dag, als een slecht begonnen brief, ter zijde mogen leggen, om naar een nieuw, nog schoon papier te kunnen grijpen (111). Ik geloof, dat wat het diepst in ons leeft, in zeker opzicht als de biecht moet zijn, die wij alleen bij den gewijde kunnen afleggen; en voor onze diepste smart is ieder een ongewijde (80).

Wij deden maar een greep hier en daar in de talrijke wijsgeerige gedachten en opmerkingen, die in dit werk met milde hand zijn rondgestrooid. Zulke gedachten te scheppen en ze in een schoonen dichterlijken vorm neer te leggen, is eene zeer bijzondere gave; wij mogen wel veronderstellen, dat de talentvolle schrijfster met die gave erfelijk is - niet belast, - maar gezegend, een gave, die aan haar werk iets zeer waardigs en verheffends geeft; maar waar dergelijke gedachten enkelen personen, die in den roman voorkomen, zelf in den mond worden gelegd, worden die personen uitsluitend dragers van ideeën. Zoo is bijv. de bejaarde markiezin de Francheville hier de incarnatie van den ouden adel, van de aristocratie onder het *ancien régime*; de handelende persoon zelf, als lijdende vrouw en moeder, treedt daarbij onwillekeurig op den achtergrond. Een dergelijke voorstelling van personen en romans is eigenlijk niet meer van onzen tijd, die allereerst vraagt naar de levendige handeling, de realistische plastiek. Bij het lezen van dit boek waant men zich dan ook dikwijls verplaatst in de tijden der romantiek, in de beste beteekenis van het woord; maar daardoor krijgt juist dit verhaal, dat ons naar den tijd van meer dan een eeuw geleden terugvoert, een zeer eigenaardig cachet, dat zeker geen van onze hedendaagsche moderne romanschrijvers daaraan in die mate had kunnen geven.

Dat het voor een man bedenkelijk, soms gevaarlijk, kan zijn, eene jonge vrouw in zekere denkbeelden en theorieën op te voeden, zoodat de leerlinge wordt - gelijk meermalen voorkomt - ‘plus royaliste que le roi’, dat wordt ons getoond en verteld door Virginie Loveling

in haar werk *Erfelijk belast.* De schrijfster brengt ons hier in kennis met een jong mensch, Otto, die reeds als student in de medicijnen zich heilig voorneemt nooit te zullen trouwen; hij voelt zich zwak en hij vindt uit enkele kenteekenen in zijn gestalte en in zijn gelaat, dat hij afstamt uit een ziekelijk geslacht en daarom acht hij het plicht tegenover de menschheid de wereld niet te bevolken met wezens van de soort, waartoe hij behoort, d.w.z. de soort der 'erfelijk belasten.' Later, wanneer hij zich als dokter heeft gevestigd, wil hij als ongehuwd man gaan samenwonen met zijne bejaarde tante Colette, in wier huis hij is groot gebracht. Nu maakt hij door tante Colette kennis met een jong meisje, Berenice, aanvankelijk nog een weinig ontwikkeld kind, maar waarin hij veel lust en aanleg tot studie ontdekt. Hij vindt er behagen in dien aanleg in Berenice te ontwikkelen en neemt haar onder zijne geestelijke hoede; zoo ontsluit hij voor het begaafde kind die wereld van wetenschap en kunst, die anders voor haar gesloten zou zijn gebleven. Wanneer hij nu later, na een buitenlandsche studiereis, zich als dokter vestigt in het dorp, waar hij is opgevoed, wordt die geestelijke omgang met Berenice voortgezet; hij behandelt ook enkele wetenschappelijke en medische kwesties met haar en wijdt haar in in zijne theorieën en meeningen. Berenice begint zich te overspannen, wordt zenuwziek, en als zoodanig zijne patiente. Gedurende de behandeling komt Otto tot de overtuiging, dat ook *zij* tot de 'erfelijk belasten' behoort. Maar Berenice herstelt en is nu langzamerhand eene schoone en lievenswaardige jonge vrouw geworden, en - de natuur is sterker dan de grauwe theorie - Otto wordt tot over de ooren op Berenice verliefd. Hij stapt over zijn vroegere theorieën heen en vraagt Berenice ten huwelijk. En wat is het antwoord van de ijverige leerlinge? 'Ottolief, waar zijn uw grondstelsels om het niet te doen?... Waarom dit nieuw gevoel tusschen ons toegang verleenen? Ik ben niet kloek, gij zijt niet sterk, gij hebt het zoo dikwijls van u zelven gezegd. Gij gekluisterd aan een ziekelijke vrouw, ik misschien krankenverpleegster...'

En zij bekent ronduit, dat zij hem wel kan achten en liefhebben als vriend of broeder, maar dat zij als vrouw, als zijn beminde, niets voor hem kan zijn. Het verhaal eindigt dan met den zelfmoord van Otto. Aangezien de schrijfster ons wel in den loop van 't verhaal heeft willen doen gelooven, dat Berenice zonder dat gezondheidsmotief niet zooveel bezwaar tegen eene intieme vereeniging met Otto zou gehad hebben, moeten wij dus aannemen, dat de dokter hier de dupe wordt van zijn eigen leer.

Alles bij elkaar genomen rijzen er tegen de ontwikkeling van het hoofdthema, dat de schrijfster voor haar roman heeft gekozen, wel eenige bedenkingen. Is die plotselinge ommekeer van den overigens kalmen en beredeneerden dokter tot den vurigen minnaar, die nu daar op eens zijne oude theorieën, gekoesterd van jongs af aan, over boord werpt, wel genoeg gemotiveerd? Dat zijne vroegere vereering voor

zijne tante Colette veranderd is in verbolgenheid over haar jaloezie, kan hier wel iets toebrengen tot zijne gewijzigde opinie, maar overigens blijft 't wel een vreemd verschijnsel. Ook die wanhoop en den zelfmoord vinden wij in Otto niet zoo heel natuurlijk; de schrijfster had het best zonder die laatste bloedige scène kunnen stellen. Waarom ook melding te maken van dien allerakeligsten vorm van melaatschheid, elephantiasis, waaraan de grootmoeder van Berenice lijdt? Dat zijn van die gewilde akeligheden, die we hier best hadden kunnen missen, daar ze geheel buiten de handeling staan. En 'n lezer, die nooit van die afschuwelijke ziekte gehoord heeft, zal door deze beschrijving waarlijk niet gelukkiger worden.

Veel wordt echter in dit werk goedgemaakt door de wijze van behandeling. Virginie Loveling behoort tot de auteurs, die de gave bezitten van kostelijk te kunnen vertellen, hare schilderingen zijn levendig en klaar, kortom, zij is een auteur, die zich prettig laat lezen. Uitmuntend is o.a. de beschrijving van het huishoudentje van Colette, de oude vrijster, die met hare ongehuwde broers Martinus en Eduard (gewoonlijk Eedje genoemd), beiden kleermakers, en met Otto samenwoont. Martinus is de knappe werkman, dien ze allen ontzien; Eedje, de halfgare, bedrinkt zich elken Zondag. Och, wat heeft Colette veel met die mannen te stellen, en dan hare bestendige vreeze dat Martinus zich zal verslingeren aan een meid uit een bierhuis, ‘die baarze uit den Bierboom’. Maar Otto, de knappe, geleerde Otto, die eens dokter zal worden, is haar oogappel, haar trots. En zij weet, dat Otto, die altijd vrijgezel wil blijven, later voor haar zal zorgen en haar bij zich in huis zal nemen, indien Martinus met die Baarze uit den Bierboom... Geen wonder, dat dus later de genegenheid van dit eenvoudige, burgerlijke vrouwtje voor de knappe, ontwikkelde Berenice overslaat in haat en jalouzie, als zij bespeurt, dat Otto Berenice lief heeft. Dan ziet Colette in Berenice slechts de vernielende macht, die haar levensvreugde en haar toekomst bedreigt. Zeer knap is ook geteekend de stationschef August, de oom van Berenice; de man, die nooit een haarbreed van zijn plicht afwijkt, onwrikbaar, uiterlijk onvatbaar voor eenige emotie. Maar nooit zal één woord van klacht over zijne lippen komen, dat hij zijn huwelijksgeluk opoffert voor eene ziekelijke moeder, die niets begrijpt van het offer, door haar zoon gebracht; integendeel, met schampere opmerkingen, egoistisch geklaag over haar toestand verzuurt ze zijn bestaan. Toch zal de stugge statie-overste voor madame D'Haeger 's middags altijd de beste stukjes vleesch afsnijden en de grootste aardbeien op haar bord leggen. Er is iets Spartaansch in deze kranige figuur, van ‘vijf voet, zes duim’ - door den zwakken Otto zeer benijd - van wiens lippen men zelden meer verneemt dan het korte: ‘Fini! - Partez!’ wanneer de trein moet vertrekken. Met deze sprekende typen geeft Virginie Loveling een levendige, trouwe schildering van het leven op het Vlaamsche platteland, dat zij van hare jeugd af aan

heeft gekend. Zij schrijft een vlotten stijl; het realistische, eigen aan de meeste Vlaamsche auteurs, vindt men ook in haar manier van teekenen terug, maar het ontaardt nimmer in het ruwe of platte. Integendeel, menig dichterlijk beeld treffen wij in hare beschrijvingen aan; zij is een talent, dat bij scherpe visie toch wel fijn voelt. Zoo b.v. waar zij de oude burgerjuffrouw Colette beschrijft: 'Colette was op haar Zondags: een muts naar vroeger mode, een zwarten rok, een zwartzijden pelerine (Kardinaal genaamd) met zijden franjes aan, iets wat haar mager bovenlijf - op zij gezien - als tusschen de twee dekvleugels van een insect insloot. Traag in haar bewegingen, met een lang, bleek aangezicht, alles recht naar beneden, neus, mondhoeken en kin. Vijf en veertig jaar oud. Mooi geweest in haar jeugd? Wie vroeg nog daarnaar..? *Wanneer de droge zaadplant ritselt in den najaarswind*, *denkt er geen aan den bloesem*, *die er eenmaal over geurde.* (*Wij* cursiveeren). Wanneeer de jeugdige Berenice van Colette iets heel ergs verneemt, waarvan zij gruwt, zegt de schrijfster: 'eindeloos wereldwee overstroomde haar hartje, als eene wei die ijzig onder water komt'. Ook hare natuurbeschrijvingen getuigen van veel zorg en dichterlijke gave.

Aan dit werk is een portret toegevoegd van de schrijfster, die thans zeventig jaren telt. Maar in haar schrijftrant behoudt Virginie Loveling die heerlijke geestelijke jeugd, die den tand des tijds weerstaat.

Werken, waarin abnormaliteiten of hoogbejaarden en erfelijk belasten de hoofdrol spelen, zijn doorgaans zeer ernstig, bieden weinig opvroolijkends. Met de vier boven besproken werken, alle uitmuntend van uitvoering maar ook alle van een serieus, zwaar karakter, maakt het werkje van Brandt van Doorne *Uit de Gis* door zijn luchtigen en humoristischen toon een zeer opwekkende tegenstelling; en dit is vooral daarom verdienstelijk, omdat ook hierin een zieke man de hoofdpersoon is. Kapitein Bogert is uit Atjeh ziek en ellendig in Holland teruggekomen. Hij lijdt aan berri-berri. Behalve een gehuwden broer, die in Baarn woont, met wien Bogert nooit bijzonder vertrouwelijk is geweest en die hem dan ook vrij onhartelijk bejegent, heeft de kapitein nagenoeg geen familie in Holland en daarom besluit hij maar om in Amsterdam op kamers te gaan wonen. Het eentonige kamerleven drukt hem zeer; hij ontmoet nog wel een paar oude kennnissen, maar over 't algemeen slijt hij zijne dagen in eenzaamheid en daarbij neemt zijne kwaal steeds toe. In deze omstandigheden is hem het bezoek van een oude nicht, die hij zoo goed als vergeten had, maar die hem nog als kleinen jongen gekend heeft, uiterst welkom. Nicht Heintje, het spichtige, magere, verouderde vrouwtje is eigenlijk de eerste, die hem met hartelijkheid tegemoet komt; haar vriendelijkheid, haar oprechte belangstelling in zijn lot doen hem weldadig aan. Hij gaat, voorzoover zijne zieke beenen hem veroorloven, eens met haar wandelen en verneemt dan, dat nicht

Heintje bij de freule, bij wie zij in betrekking is als gezelschapsdame, een hard stukje brood verdient: de freule lijdt aan een kwaad humeur en een nieperige levensopvatting. Intusschen neemt de kwaal van Bogert snel toe, hij wordt bedlegerig; de dokter meent, dat het nog een kwestie kan zijn van eenige weken. In dezen toestand begint Bogert er over te piekeren, dat hij altijd zes percent van zijn tractement had betaald aan het weduwenfonds. Als hij nu stierf, dan stak Koloniën al dat geld op - een pensioen van 900 gulden per jaar, zou hij daar niemand pleizier mee kunnen doen? Dan denkt hij aan zijn nicht Heintje, de oude Heintje, de eenige die hartelijk voor hem geweest is. Als hij zich nu met ouwe Heintje liet trouwen - wat kwam 't er op aan, over n' paar weken was hij tòch dood. En 't oude menschje zou er mee geholpen zijn, zij kon tegen die zure freule zeggen: vlieg op. Ze was tot 'r dood geborgen. En dan kon Koloniën betalen aan haar, wat ze hem hadden afgezet.

Zoo gezegd, zoo gedaan. Op zijn ziekbed laat Bogert zich met Heintje in den echt verbinden. Maar wat wil nu het geval? Na enkele weken vertoont zich eenige beterschap in Bogert's toestand; hij wordt langzamerhand beter, Heintje wordt geen weduwe, en Bogert ziet zich op een schraal pensioen gekluisterd aan een oude vrouw. Dat viel uit de gis. En hoe 't verder gaat, willen wij hier niet verklappen. Maar wel willen wij verklaren, dat de schrijver de situatie en de overdenkingen van den zieken kapitein uitstekend beschreven heeft; in lossen, natuurlijken, humoristischen toon is dit verhaal gegeven. Een verhaal van diep gevoel, dat den lezer van 't begin tot het einde boeit.

Na hetgeen Henri van Booven ons vroeger in Tropenwee gaf, hadden wij van dezen schrijver goede verwachtingen. Wij moeten echter erkennen, dat zijn roman *Van de vereering des Levens* ons in die verwachtingen ontzaglijk heeft teleurgesteld. En door den inhoud, èn door den vorm. De auteur heeft willen verhalen van de liefde van een jongmensch van dichterlijken aanleg, Maarten, voor de uitverkorene zijns harten, Alice. Alice is de dochter van welgestelde ouders; de vader lijdt aan Fransche sympathieën, de moeder, alleen om haar man te contrariëeren, aan Engelsche. Beiden lijden aan karakterloosheid; het huwelijk is ongelukkig. Op een keer, dat haar man en dochter afwezig zijn, tracht de moeder, een oude coquette, haar aanstaanden schoonzoon te verleiden. Maarten weerstaat. De teleurgestelde verleidster belastert nu Maarten tegenover haar man, en deze wijst hem de deur. In plaats dat nu Maarten zich tegenover Alice, die een verstandig meisje moet zijn, gedraagt zooals een jong mensch van een beetje karakter in zulke omstandigheden met een zóó onmogelijk ouderenpaar zich zou gedragen hebben, kiest hij het hazenpad. De auteur laat hem omzwerven in Londen en Parijs en zijn sentimenteele gevoelens neerschrijven in een dagboek van ruim 40 pagina's; daarna laat hij

hem ziek worden en vult 20 pagina's met de beschrijving van de akeligste koortsvisioenen. De wijze waarop dan later de wederontmoeting van Maarten en Alice plaats heeft, nadat Alice's moeder er natuurlijk met een anderen man van door is gegaan, is al even gezocht en onwaarschijnlijk als de tijdelijke scheiding. Er is geen enkel karakter in dit boek; de dichterlijke Maarten ontaardt in een zwakzieligen stumperd, Alice blijft volkomen neutraal. Geen enkele figuur, geen enkele handeling, die den lezer een oogenblik pakt.

De vorm is al even gezocht en onnatuurlijk als de inhoud. De auteur heeft vermoedelijk iets heel dichterlijks willen geven; maar ongelukkig ontaardt alles, wat dichterlijk had moeten zijn, in gezochte, gewilde mooi-doenerij. Het begint al met den eersten zin op pag. 1: 'Maarten stond in zijn kamer voor het venster van waaraf(?) hij overzien kon het met *hooge* boomen begroeide plein*tje. Daarachter was de vijver met de zwanen.*

Wij vernemen nooit weer van dien vijver en de zwanen. Moest dus slechts dienen als stemmingsbeeld. Bombastische frasen als (pag. 4): 'de herinnering daaraan bracht een langen, *vreemd bestorven gelukslach*, en hij ging voort in hecht vertrouwen, *want hem waren alle tresoren die zijn in der ruimten voort-durende vreugd*,' behooren niet tot de zeldzaamheden. Het geheele werk rammelt van opgesmuktheid en weeë sentimentaliteit. Misschien heeft de schrijver met dit boek willen aantoonen '*langs welke vreemde wegen een talent soms gaan moet*, *voor het in staat is iets van belang te scheppen* (42). Dat 'van belang' behoort echter nog tot '*der lieve beloften helle verschieten*' (9).

Tusschen de beide werken '*Verlangen'* en '*In Opstand*' bestaat een groote overeenkomst in de hoofdthema's. Na het lezen van die twee ernstig bedoelde boeken, zou men er toe komen te zeggen: Laat de orthodoxen oppassen; het Calvinistisch zaad, gestrooid in jonge en ontvankelijke gemoederen, ontkiemt tot socialistische en anarchistische gewassen. In 'Verlangen' is het Leida Tersteege, dochter van eene patricische orthodoxe familie, die zich niet langer kan vereenigen met de ouderwetsche begrippen, die haar zijn ingeprent; zij verlaat den huiselijken kring, zoekt eene betrekking in Amsterdam, verdiept zich meer en meer in socialistische lectuur en arbeiders-vraagstukken en wordt eindelijk smoorlijk verliefd op een knappen tramconducteur, die volbloed sociaal-democraat is, en in wiens armen zij haar troost en geluk zal vinden. 'In Opstand' geeft den strijd van Marie van Hoogeveen, streng-gereformeerd opgevoed, tegen het geloof en de beginselen harer ouders; haar ziel komt in opstand tegen een leer en een godsdienst, die geen rekening houden met de grondwet van 't humanisme en zij zoekt haar bevrediging in de liefde van Leo Groenendaal, leider van de sociaal-democratische partij, wier beginselen ook de hare zijn. Dit thema, het moge 'up to date' zijn, is dus lang niet nieuw; voor

vele van de in de laatste jaren verschenen romans, vooral door dames geschreven, leverde het de stof. Bij deze overeenkomst in onderwerpen bestaat echter tusschen beide werken een groot verschil in de wijze van compositie en behandeling. Helene van der Vlies, voor ons eene nieuwelinge in de letterkundige wereld, toont in hare manier van beschrijven de pen op eene redelijke wijze te kunnen hanteeren en vertelt op vlotte wijze, wat haar voor den geest komt; daarom is het jammer, dat haar phantasie zich in een sfeer van verwarring en onwaarschijnlijkheden beweegt. Nog daargelaten dat de liefde van eene jonge dame van goeden huize voor een tramconducteur, zóó knap van uiterlijk, zóó belezen, zóó beschaafd en zóó groot van hart, tot de niet-alledaagsche dingen behoort - in een roman kan zoo iets er mee door - is het groote gevoel van Leida voor de rechten van het volk hier toch eigenlijk maar schijn en bijzaak; het 'Verlangen' van Leida gaat regelrecht uit naar den mooien tramconducteur, in wien zij toevallig sympathie vindt voor hare sociaal-democratische theorieën; deze geestes-overeenstemming moge hun liefde vergrooten, het verlangen is hier in hoofdzaak een zoeken van sexueele bevrediging. Erotiek is er dan ook genoeg in dit verhaal; zonder stuitend te zijn toont de schrijfster hierin een waardige navolgster te zijn van Jeanne Reyneke v. Stuwe, alleen met dit onderscheid, dat Helene van der Vlies er veel te veel bij redeneert. Zelfs in hoogsten liefdedrang wordt er nog door Leida en haar conducteur geredeneerd.

Erger is het, dat de schrijfster het vrije huwelijk in onze maatschappij tracht te teekenen als een paradijstoestand. De wijze waarop Leida hare ouders en bloedverwanten misleidt en waarop zij en de conducteur hunne liefdesbetrekking voor de wereld trachten te verbergen, is zeer ergerlijk en leelijk; waren zij er openlijk mee voor den dag gekomen, dan had hunne verhouding althans nog een schijn van schoonheid kunnen hebben. De schrijfster heeft bij deze beschrijvingen echter niet de minste rekening gehouden met de eenvoudigste eischen der practijk, en zoo rammelt dit boek van stootende onwaarschijnlijkheden.

'In Opstand' is veel ernstiger bedoeld. Dit blijkt ook uit de voorrede, waarin de schrijver, de heer Bronsveld, zich wendt tot zijn grootvader, den Em. Predikant Buytendijk, met wiens leerstellingen de schrijver zich niet meer kan vereenigen. De schrijver schijnt theoloog te zijn, in elk geval is hij in kerkelijke kwesties en godsdienstgeschiedenis wel ervaren. Dat er van den eigenlijken roman, bij al het redeneeren over geloofsleer, godsdienstige overtuigingen, humanisme en socialisme, weinig terecht komt, spreekt van zelf. Jammer is het, dat de schrijver zijne gedachten niet op een behoorlijke wijze weet uit te drukken; telkens stoot men op zinnen, die zoo onbeholpen en stumperachtig in elkaar zijn gezet, dat men den schrijver in gemoede zou willen raden zich eerst nog eens wat toe te leggen op taal- en stijloefeningen. Een uitgever schijnt de heer Bronsveld dan ook niet voor zijn boek gevonden te hebben.

Twee Indische romans, beide geschreven door dames die met Indische toestanden goed vertrouwd zijn en van wie men zou kunnen zeggen, als het beeld niet al te veel in strijd was met hare sekse, dat zij hare sporen reeds op dit gebied hebben verdiend. Het is wel opmerkelijk, dat in deze beide romans de vrouwen, die daarin de hoofdrol spelen, lang geen ideaal-typen zijn, maar dat haar vrouwelijke gebreken en zwakheden sterk op den voorgrond treden, terwijl de schoone rol wordt toegekend aan de mannen. In *Sytske's Huwelijk* verhaalt mevrouw Ovink-Soer van eene pleegzuster, Sytske Wijkema, die in den Haag haar liefdewerk uitoefent, maar zichzelf wel bewust is, dat zij dat werk niet verricht uit roeping. Dochter van eene ongefortuneerde kolonels-weduwe, heeft Sytske de betrekking van pleegzuster gekozen om voor hare toekomst te zorgen; bij die keuze heeft zij niet gedacht aan de mogelijkheid, dat haar overdreven afkeer van al wat vuil en vies is, dien zij van haar aristocratischen vader had geërfd, haar bij hare ziekenverpleging steeds in den weg zou staan; ook kende zij zichzelf niet genoeg om te weten, dat zij niet die dienende, offerende liefde bezat, die de ware ziekenverpleegster moet zijn aangeboren. Bij eene verpleging ten huize van eene Indische familie leert zij een jongen man kennen, Hans Wentinck, die eene betrekking heeft aan eene suikerfabriek in Indië en nu tijdelijk met verlof is bij zijne familie in den Haag. Hans en Sytske worden op elkaar verliefd en, ofschoon Sytske wel opziet tegen het leven in Indië, besluit zij met Hans te trouwen en zij vertrekt met haar man naar Indië. Aardig weet de schrijfster die eerste indrukken te teekenen van het jonge vrouwtje, als zij pas in Indië is; in 't begin, als alles nog nieuw is, gaat alles goed, maar het duurt niet lang, of Sytske begint de schaduwzijde van het leven in Indië te voelen. Vooral de omgang met Indische dames, vrouwen en familieleden van de chefs van haar man, vindt Sytske verschrikkelijk; Hans raadt haar wel aan maar te plooien en te schikken, om zich geen vijanden te maken, maar Sytske vreest daardoor in den gedwongen omgang met zulke bekrompen wezens alle gevoel van eigenwaarde te verliezen. De warmte en het klimaat beginnen haar te hinderen en het maakt haar korzelig en prikkelbaar, dat haar man die hitte zoo goed kan verdragen en niet meeklaagt en meepruttelt. Haar verlangen om naar Holland terug te gaan, wordt met den dag grooter; ze voelt, dat ze in Indië nooit zal wennen en dat haar afkeer van de Indische omgeving steeds toeneemt. Niettegenstaande Sytske weet, dat de toekomst van haar man vernietigd zou zijn, als hij zijne betrekking vaarwel zeide en naar Europa terugkeerde, tracht zij Hans te overreden naar een andere betrekking in Holland uit te zien. Hans zegt, dat het zijn plicht is in Indië te blijven en dat hij haar alleen dat offer zou kunnen brengen als hare gezondheid dat eischte; Sytske noemt haar man een egoist, die alleen voor zijn eigen belangen leeft en voor hare smarten oog noch oor heeft. Zoo ontstaat er verwijdering en verkoeling tusschen hen beiden; het

gevolg hiervan is, dat Hans wrevelig wordt en dat hij de gewone aanmerkingen van zijn chef minder goed kan verdragen. Zoo ontstaat er op een dag ruzie tusschen Hans en zijn chef; het komt Sytske ter oore, dat er mogelijkheid bestaat dat Hans ontslagen wordt. Dan beseft Sytske eindelijk, dat zij de oorzaak is van al die ellende; zij bekent schuld en weet den chef weer met haar man te verzoenen, zoodat alles, ook tusschen dit echtpaar, ten slotte weer wordt *pour le mieux dans le meilleur des mondes.*

De roman van mevrouw Ovink-Soer is in hoofdzaak een zedekundige roman; zij stelt een vrouw van egoistischen aanleg tegenover een energieken man, die zijn plicht kent en doet. De verbintenis van zulke menschen kan alleen tot geluk leiden, wanneer de vrouw hare egoistische neigingen weet te onderdrukken en de liefde bij beiden sterk genoeg is om elkaars eigenaardigheden en de moeilijkheden van het leven zonder morren te verdragen. Om de verhoudingen tusschen dat echtpaar duidelijk te teekenen, koos de schrijfster een Indisch milieu, en wat zij van Indië en zijne bewoners zegt, is goed en levendig verteld. Maar de geheele verwikkeling had evengoed in een ander milieu kunnen plaats hebben.

Dit nu kan men niet zeggen van den Indischen roman van Thérèse Hoven: *Vervreemd.* Geheel dit verhaal is gebouwd op de handelingen van menschen, die in hun wezen en karakter typisch Indisch zijn. Een onbemiddelde Hollandsche juffer is met een rijken Indischman getrouwd, een echten sinjo, en troont nu als mevrouw Reewald in Soerabaia. Zij heeft een dochter van zestien jaar, Fientje, die zich verbeeldt ontzaglijk verliefd te zijn op een jongmensch, Flip, eveneens een sinjo. Mevrouw Reewald heeft hoogere plannen met hare dochter en zendt Fientje - zooals het heet om hare opvoeding te voltooien - maar inderdaad om aan deze ongewenschte verhouding met Flip een einde te maken, voor eenige jaren naar hare twee ongetrouwde zusters in Holland. Na Fientje's vertrek ontstaat er verwijdering tusschen mevrouw Reewald en haar Indischen echtgenoot; zij, als blanke vrouw, heeft altijd den boventoon in huis gevoerd en haar man heeft dat met Indische apathie gedragen. Maar mevrouw Reewald gaat te ver, zij beleedigt haar man en scheldt hem uit voor een sinjo, voor zijn gevoel een groote beleediging. Hij wil dat niet langer verdragen, neemt voor zijne vrouw passage en zendt haar naar Holland.

Zoo vervreemdt mevrouw Reewald van haar man. In Holland teruggekeerd, voelt zij, dat ook hare familie en kennissen van haar vervreemd zijn en dat ook zij zich niet meer wennen kan aan Hollandsche gewoonten en levenswijze. Ook bemerkte ze, dat tusschen haar en Fientje, die op verlangen van hare moeder naar Holland is gegaan, dat zij een verschrikkelijk land vindt, een verwijdering is ontstaan, een klove, die niet meer te dempen is. Onder die omstandigheden begint mevrouw Reewald weer naar Indië terug te verlangen, waar ze

toch meer geteld was dan hier in Holland. Maar zal zij weer een dragelijk leven kunnen hebben met den echtgenoot, dien zij eens oo grievend beleedigd heeft? Een Javaan vergeet en vergeeft een beleediging bijna nooit.

Dit zijn de hoofdmotieven van dit verhaal. Maar de wijze waarop mevrouw Hoven dit weet te vertellen en de personen weet te teekenen, maakt het boek zeer aantrekkelijk. Vooral de schildering van den onverbiddelijken sinjo en van Fientje, een echte nonna, die de echt-Indische natuur van haar vader heeft geërfd, is voortreffelijk. Bijzonder goed is de teekening van het verblijf van Fientje bij hare tantes in Holland en wat die twee oude jongejuffrouwen van de tinka's van Fientje hebben te verduren. De tantes leven zuinigjes en moeten door lesgeven haar huishoudentje op de been houden. Wij willen even citeeren, om een denkbeeld te geven van de manier, waarop Fientje met die tantes omspringt.

Fientje is pas bij hare tantes aangekomen en nu ontspint zich het volgende gesprek:

'Je hebt nu een heel lange vacantie gehad,' zei tante Margot... 'je verlangt zeker wel naar school?'

'Heelemaal niet,' verzekerde Fientje, 'ik vind school en schooljuffrouwen en leeren allemaal even akelig.... Mama zei, dat ik nog een beetje talen zou leeren met de tantes en op kookschool zou gaan.'

'Dat is toch heusch niet voldoende: trouwens - je moet op ons niet te veel rekenen, tante Dora en ik zijn den heelen dag bezig. Wij hebben geen tijd om je les te geven.'

'Dan ga ik enkel koken leeren, daar heb je toch het meest aan. Dat zegt Flip zelf.'

'Zou je dien Flip nu niet een beetje uit je gedachten kunnen zetten?' vroeg tante Dora.

'Nee, zoo gemeen ben ik niet,' was 't meer oprechte dan beleefde antwoord....

'Heeft je mama je soms geen brief voor ons meegegeven?' vroeg tante Margot.

'Nee, is niet noodig: ik ben toch oud genoeg om zelf te spreken.'

'Ja maar, je bent toch heusch te jong om je eigen leven in handen te nemen.'

'Te jong is een kwaal, die met den dag betert, zegt Flip.'

'Dat is heel wijs van je vriendje opgemerkt, maar zooals tante Dora zooeven zei, je moest hem nu maar trachten te vergeten en aan je leeren denken.'

'Kan wel merken, dat u allebei oude vrijsters bent,' merkte Fientje kalm-brutaal op. 'Als ik zoo oud was als u, zou ik ook niet aan Flip denken, maar nu wel, lèkker.'

'Je moet van avond maar vroeg naar bed gaan,' meende tante Margot, 'je bent zeker moe?'

‘U denkt zeker, dan zijn we van haar af; toch slim, ja?’

Nee, heusch Fientje, zoo moet je niet zijn,’ hernam tante Margot ernstig. ‘Kijk eens, je ouders....’

‘Ouders!’ herhaalde ze minachtend. ‘Enkel Mama, Papa bemoeit er zich niet mee. Papa denkt nergens aan dan aan zijn zaken en om rijk te worden, ja? Mama bedistelt alles.... Mama vindt vervelend een groote dochter, die 'engageerd is; ik snap natuurlijk wel. Ik ben *pinter* genoeg, dat zegt Flip zelf.’

‘Nu - als je dan zoo pinter bent, dan moet je mij ook trachten te begrijpen..... Nu moet je ook lief en aardig voor ons zijn en niet beginnen met brutaal te wezen.... Tante Dora en ik zullen veel van je houden, als je lief bent.’

‘Ik kan toch niet altijd flikflooien....’

‘Dat verlangt niemand van je. Kijk eens, we moeten elkander goed begrijpen. Doordat je Mama al zoo lang van huis is, zijn we erg van elkander vervreemd, en jou kennen we heelemaal niet. Nu moeten we ons van weerskanten voornemen geduld te hebben.’ -

Zie, die teekening van Fientje, zoo door-en-door Indisch, zoo'n echte nonna, is voortreffelijk. Wij voelen, dat het tusschen Fientje en die eerzame, brave tantes nooit goed zal gaan; en dat is niet alleen een kwestie van de opvoeding van Fientje of van haar temperament, dat is hoofdzakelijk een kwestie van verschil in menschensoort, in ras, het Indische, het Javaansche tegenover het Europeesche, het gele tegenover het blanke. En dat contrast weet Mevrouw van Hoven hier uitstekend te teekenen en vol te houden, ook in Fientje's vader en in Mevrouw Dubanc. Ook het type van kapitein Grootveld, den gezagvoerder van het schip, die zoo aardig met die nonna'tjes weet om te gaan, is goed geslaagd. Wanneer we in aanmerking nemen, dat mevrouw Hoven al zoovele Indische romans heeft geschreven, dan is het zeer respectabel, dat zij nu weer met een dergelijk boek een zoo frisch en pittig werk heeft kunnen leveren.

Twee werken van bescheiden omvang, *Tusschenspel* door Phil. Marens en *Arabella* van D.L. Dinger, behooren tot die moderne boeken, waarin de subjectiviteit van de auteurs sterk voelbaar is. Het eerste is het eenvoudig verhaal van een episode uit het leven van een Delfsch student. Evert Staalhof, een jong mensch van goeden huize, wordt in zijn studententijd verliefd op een burgermeisje, een koristje van de opera. Hij laat een tijdlang zijne studies varen, trekt zich van zijne kennissen terug en gaat met haar samenwonen; daar zijne moeder en zijn voogd hem allen geldelijken steun onthouden, zoolang hij in deze liefde volhardt, gaat hij den kost verdienen als kantoorbediende. Spoedig volgt geldgebrek; om Evert het leven gemakkelijk te maken, besluit zijn geliefde Suzy eenigen tijd bij hare tante in Brussel te gaan logeeren, die haar wel zoolang onderhouden wil tot Evert zijne

schulden heeft afgedaan en wat ruimer kan leven. Als zij vertrokken is, doen enkele kenissen bij Evert het vermoeden ontstaan, dat Suzy voor haar plezier naar Brussel is gegaan en daar een los leven leidt. Eerst wil hij 't niet gelooven; maar hare brieven worden zeldzamer. Zijn vertrouwen in haar begint te wankelen. Zij heeft geschreven, dat zij zich onwel voelt. Zal hij 't gelooven? Eindelijk, onverwachts een telegram, dat haar toestand ernstig is. Hij reist naar Brussel en vindt haar dood.

Dat is het tragische slot van het 'Tusschenspel' in een studentenleven. Het onderwerp is niet nieuw, maar de wijze van behandeling heeft eigenaardige verdiensten. Wij krijgen den indruk van een zeer jong, fijnvoelend schrijver, die het studentenleven goed kent en 't ook goed weet te teekenen. In zijne beschrijvingen komen geene ruwheden of ergerlijke platheden voor; alleen troffen we enkele onwaarschijnlijkheden aan in het samenleven van Evert en Suzy. Misschien is ook dit een gevolg van 's schrijvers weinige levenservaring, dat hij in zijne dichterlijke phantasie dat jonge liefdeleven wat al te idyllisch teekent en te weinig rekening houdt met de dingen van de nuchtere practische werkelijkheid. Maar wat wél goed is, dat is de typeering van Evert. Een jongmensch van goeden huize, die tot zoo'n ernstige liefde in staat is, moet wel van een zeer impressionabelen en teergevoeligen aard zijn. Nu is deze Evert inderdaad geteekend als een gevoelige peinzer en droomer; de schrijver heeft harmonie weten te brengen tusschen het wezen van den persoon en zijne handeling, en hij weet die harmonie te voorschijn te roepen door natuurlijke en eenvoudige middelen; er is niets gezochts in of opgeschroefds. Omtrent Suzy zijn wij een oogenblik in twijfel; is ze werkelijk in staat tot die opoffering, die wij een oogenblik vermoeden, als ze alleen naar Brussel gaat? We blijven dat vragen, tot het tragische slot ons een antwoord geeft. De groote soberheid, waarmee ook dit is behandeld, verdient allen lof.

'Arabella' is niet de naam van eene vrouw, zooals men allereerst zou veronderstellen, maar de naam van een paard, en nog wel van een zeer welopgevoed paard (pag. 11). Arabella is de lieveling van een jongen luitenant van de cavalerie; wanneer de luitenant later in geldelijke verlegenheid raakt, moet hij er toe overgaan zijn Arabella te verkoopen. Maar de jonge dame, die het hart van den jongen luitenant heeft veroverd, koopt Arabella terug, en dan is onze luitenant *twee* lievelingen rijk. Dit geschiedt echter niet zonder eenige strubbelingen. Den heer Dinger komt de eer toe die lotgevallen van Arabella, van haar berijder en diens geliefde, op een zeer onderhoudende manier verteld te hebben. Hij weet soms met een paar trekjes goed en levendig te teekenen. Ook is hem een zekere humor niet vreemd, waardoor hij teedere snaren weet te roeren. Nog meer dan in 'Arabella' komt dit uit in de twee kleinere verhalen 'Klein Medium' en 'Jalouzie', die met 'Arabella' dezen novellenbundel vormen. Vooral 'jalouzie',

een klein, sober schetsje, is een juweeltje van teekening. Beide schrijvers, Phil. Marens en D.C. Dinger, voor ons vreemdelingen in de republiek der fraaie letteren, heeten wij van harte welkom.

Mevrouw Overduyn-Heyligers, die als schrijfster van 'n paar Indische romans voor onze lezers zeker geen onbekende is, geeft ons ditmaal een zeer lijvigen roman, getiteld *Zondigen.* Deze roman verplaatst ons niet in een Indisch milieu, maar de handeling heeft nagenoeg uitsluitend plaats binnen de perken van ons kleine landje. Een oud-minister, de generaal Waalen, heeft zich na zijne pensionneering in Nijmegen gevestigd. Hij is weduwnaar en woont met zijne twee dochters, Constance en Ernestine, en eene huishoudster samen. De roman begint met het tijdstip waarop Ernestine, de jongste der meisjes, van eene katholieke zusterschool is thuisgekomen en zich nu in de chique kringen zal gaan bewegen, waar Constance, die algemeen bekend is om hare schoonheid en gratie, zeer wordt gevierd. Tusschen deze zusters bestaat een groot karakterverschil: Ernestine, nog jong en naïef, vol van jonge-meisjes-idealen, is van een zachte, gevoelige natuur; Constance daarentegen is eene mondaine vrouw, eene trotsche schoonheid, die er behagen in schept om zich te laten aanbidden en met hare vereerders te flirten. Ernestine neemt het leven meer van den ernstigen kant op, houdt van gezelligheid en innigheid; Constance is wuft en oppervlakkig, laat zich beheerschen door de impressie van het oogenblik, haakt naar weelde en grootheid. Beide zusters maken kennis met den rijken advocaat en aristocraat Eduard Vervooren; Ernestine voelt zich tot dezen knappen man aangetrokken om zijn persoon, Constance daarentegen heeft meer oog voor zijn groot fortuin en zijne hooge positie en afkomst. Mr. Vervooren, tot over de ooren verliefd op de schoone Constance, vraagt haar ten huwelijk. Constance accepteert hem, na Ernestine ronduit gevraagd te hebben, of zij (haar zusje) hem niet tot man begeert (29). Ernestine wil niet bekennen, dat zij Vervooren een charmant man vindt en veronderstelt ook, dat hij niets om haar geeft en alleen oogen heeft voor de mooie Constance. Zoo komt het dan tot een huwelijk tusschen Vervooren en Constance. Na deze inleiding is dus de lezer er geheel op voorbereid, dat dit huwelijk, waarin de adoratie maar van één kant komt, een zeer ongelukkig huwelijk zal worden. Niemand zal er zich dus over verwonderen te vernemen, dat Constance zich bij al de weelde, waarmee haar man haar omringt, toch niet gelukkig gevoelt, dat zij zich verveelt en verlangt naar emotie. Zelfs het bezit van een kindje kan haar niet aan haren man binden; wanneer Vervooren aanzienlijke geldelijke verliezen heeft geleden, zoodat hij zich moet verminderen, laat Constance hem en haar kind in den steek en gaat samenleven met een musicus, op wien zij smoorlijk verliefd is geworden - vo r een oogenblik. Ernestine trekt nu bij haar zwager in, om voor hem en zijn kindje te zorgen; hare gevoelens voor Vervooren zijn met de

jaren nog inniger geworden en het blijkt nu ook, dat Vervooren na het vertrek van Constance zich zeer sterk tot zijne schoonzuster voelt aangetrokken, zoodat zij ten slotte besluiten, zonder zich verder aan de opinie van de familie en van de wereld te storen, met elkander in vrije liefde te blijven leven.

Dat samenleven duurt een paar jaren, en deze jaren zijn de eenige gelukkige in Ernestine's bestaan. Dan komt Vervooren opnieuw onder den invloed van zijne wettige vrouw, Constance; deze heeft zich toen in die jaren aan de kunst gewijd en vervult hoofdrollen in de opera. (Zal er één lezer zijn, die deze vrouw, die alleen wat uiterlijke schoonheid en verder niets dan slechte en verfoeilijke eigenschappen bezit, in staat acht tot de vertolking van hooge en edele kunst?) De schrijfster verzekert het ons, en zij laat Vervooren opnieuw in liefdegloed voor zijn vrouw ontbranden, wanneer hij haar in de 'Mignon' ziet optreden. En wat nu nog verwondelijker is, ook Constance, die reeds lang door haar musicus verlaten is, voelt zich bij het weerzien van haren man, bij wien zij zich vroeger altijd doodelijk heeft verveeld, zoo sterk tot hem aangetrokken, dat zij verklaart niets liever te doen dan hare kunst vaarwel te zeggen en weer met man en kind te gaan samenleven. En Ernestine - na haren geliefden Eduard door den zwaarsten tijd van zijn leven te hebben heengeholpen - kan zich nu retireeren en in droeve vergetelheid haar leven uitweenen.

Dit is in hoofdtrekken de loop der geschiedenis, die mevrouw Overduijn-Heyligers in een boek van 350 pagina's heeft verteld. De schrijfster doet in den aanvang het verhaal maar zeer langzaam voortschrijden en tracht in alle mogelijke détails het samenleven van de beide zusters vóór het huwelijk van Constance te teekenen. Wij krijgen dus geheel den indruk, dat het de bedoeling van de schrijfster is geweest om allereerst een karakterroman te geven. Ook op de overige personen, op den generaal, den vader der beide meisjes, en op Vervooren tracht zij het noodige licht te doen vallen. Tegenover Constance nu, een ontaard schepsel, in wie geen enkel sprankje van het echt-vrouwelijke en van het ware vrouwelijk-schoone aanwezig is, stelt de schrijfster de gevoelige, zich toewijdende en zich-gevende vrouw Ernestine. Maar wij krijgen toch den indruk, juist door de wijze waarop de schrijfster Ernestine teekent, dat Ernestine's gevoeligheid te week is, dat hare gevoelens te veel overhellen naar het zinnelijke en sentimenteele, dat zij mist dat krachtige en wondervolle, dat juist in de dichterlijke schildering van het zich-zelf verloochenende en van de ware vrouwelijke toewijding zoo weldadig aandoet. De generaal is een van die hoogwaardigheidsbekleeders, wier gedachten en gevoelens alleen beheerscht worden door enkele conventioneele fatsoensbegrippen en standsvooroordeelen; wiens waarde daardoor èn als vader en opvoeder èn als gemeenschaps-individu gelijk nul is. Van die allen wint echter Mr. Vervooren het nog in *karakterloosheid*; het is opmerkelijk, hoe onlogisch de schrijf-

ster te werk gaat in het teekenen van dit dwalende rechtswezen. In zijn huwelijk leeren wij hem kennen als een man, die geheel onder de plak zit van zijne mooie vrouw, die al hare dwaze luimen inwilligt en niet de zedelijke kracht heeft om haar attent te maken op één van de vele groote fouten en zonden tegen 't huwelijksleven, die Constance dagelijks begaat; tegelijk wil de schrijfster ons doen gelooven, dat bij dezen man, een knap rechtsgeleerde, die als handig advocaat veel naam heeft gemaakt, een zeer sterk en fijn ontwikkeld gevoelsleven bestaat. Wanneer hij later, wanneer Constance van hem is weggeloopen, met Ernestine samenleeft, begint hij zich zelf verwijten te doen, dat hij door deze liaison Ernestine aan de minachting van de familie en van het publiek heeft prijs gegeven. Wanneer zij toevallig eens een van Ernestine's oude kennissen ontmoeten, die haar voorbijgaat zonder haar te willen kennen of te groeten, zegt de schrijfster: 'Eddy had 't gevoeld, wat in haar (Ernestine) omging op dat oogenblik en een pijn was opgeschreid in zijn ziel. Dat was 't nu juist geweest, waarvoor hij zoo bang geweest was, dat komen zou telkens weer, als zij iemand zouden zien uit hun vroegeren kring. En hij verweet zich, dat hij de schuld er van was. Hij had haar willen wegvoeren ver van alles en allen, waaraan de herinnering haar mocht doen lijden... Heel teeder probeerde Vervooren haar telkens toe te spreken... met geweld terugdringend een opkomend: "Zie je wel, ik had 't wel gedacht, dat je daar niet tegen kon". Neen, *hij wilde door niets haar lijden vermeerderen.*'

Men zou zoo zeggen, dat een man, die zóó voelt, zijne beminde toch wel een teedere liefde toedraagt. Maar hoe laat zich nu met zulke gevoelens rijmen het feit, dat die zelfde man een poosje later, wanneer hij toevallig in een opera zijne vrouw op de planken ziet, - de ontrouwe, die hem in den steek heeft gelaten, toen zijne zaken achteruit gingen en die in haar geheele huwelijksleven meer tegen hem heeft gegeeuwd dan gesproken, - dat die teergevoelige man zijne trouwe Ernestine, die haar goeden naam en alles aan hem heeft opgeofferd en *wier lijden hij door niets wilde vermeerderen*, zonder eenige aarzeling aan den dijk zet?

De schrijfster versta ons wel. Wij verlangen van een roman niet, dat al de daarin optredende personen behept zijn met diepe en edele gevoelens, maar we kunnen alleen eischen, dat ze zóo zijn geteekend, dat ze natuurlijk en *waar* zijn, zoowel in het goede als in het kwade. De figuren van een roman moeten zóó zijn, de braven zoowel als de schelmen, dat we in hen kunnen *gelooven.* In de creaties van deze schrijfster kan niemand gelooven. Het eenige wat al die personen, die uit de phantasie van mevr. Overduyn zijn gesproten, met elkaar gemeen hebben - de generaal niet uitgezonderd, die nog als oude heer hertrouwt; zelfs Ernestine niet, die toch voortdurend gepakt wordt door Vervooren's *fiere houding, en zijne mooie fluweele oogen* (306) -

dat is, gelijk de schrijfster het op vrij on-schoone wijze belieft te noemen, *de vuurbrand*, *die hunne aderen doorsluipt* (335). Daarin herkennen wij de schrijfster van 'Warm bloed.' Voor de teekening van zinnelijke, passievolle temperamenten lijkt de pen van deze schrijfster wel het meest geschikt. Maar wie in hare creaties iets meer zoekt, eenige diepte van zieleleven, logische ontwikkeling van *karakters*, kortom iets dat pakt en boeit, vindt zich teleurgesteld.

De schrijfster besteedt in dit werk veel zorg aan de gedetailleerde beschrijving van boudoirs en van toiletten; eene noviteit kan men dit bezwaarlijk noemen, aangezien onze moderne romanliteratuur aan dergelijke beschrijvingen overrijk is. Verder volgt de auteur in haar zinbouw het spoor van vele jongeren, die onze taal op baldadige wijze verwringen en verknoeien. 'De huishoudster opziende van haar theeblad, waarover heengebogen ze te schenken stond, keek uitdagend naar de meisjes, ongemerkt schuddend haar grijze eerwaardige hoofd'... 'hij nijdigde'... 'zij norschte' - zulke zinnen en uitdrukkingen bewijzen, hoezeer de schrijfster een valsche mode huldigt. Op pag. 334 lezen wij: 'zij had het aanvaard in volkomen overgave van haar *meisjeslijf*.' Velen mogen 'zondigen' in dit boek, hier zondigt de schrijfster zelve tegen de eerste eischen van den goeden smaak. -

Met genoegen maakten wij kennis met den bundel novellen en schetsen *Tusschen twee kusten en andere dingen* door Jan Kelman, een voor ons nog nieuw Vlaamsch auteur. Reeds uit de eerste schets, geen reisbeschrijving, maar toch een verhaal gevormd uit een reeks van indrukken en opmerkingen gedurende een overtocht van Antwerpen naar Liverpool, blijkt, dat Jan Kelman aardig en onderhoudend op het papier weet te causeeren, dat hij scherp opmerkt en, *last not least*, dat hij een zeer gevoelig hart heeft. Hij weet aardig te vertellen van de heeren en dames aan boord, maar zijn hart trekt altijd weer naar de derde-klasse-reizigers, niet naar de weelde-menschen. Telkens gaat hij er een kijkje nemen, bij de ongelukkige arme drommels, die per zestien naast elkaar liggen te slapen op stroo....

'Jawel, lezers en lezeressen, de steward bluft er nog op, dat elke reis versch stroo in hun hokken komt... Lief van de maatschappij, niet waar, de beesten telkens versch stroo in hun kot te geven...

Ik kan het niet uithouden... naar boven... de *stinkstof* nijpt mijn keel dicht, ik voel mij draaien, en ik zoek weer langs denzelfden weg terug naar dek te komen.

Wat is dat?

Doordat ik zoo draaierig ben, val ik tegen iets, dat mij in het donker een stuk pakgoed toescheen; nu zie ik dat dat iets... een mensch is... en nog wel een schoon meisje.

Ik vraag aan den steward, waarom dit meisje nog niet ter ruste is.

Zij wil niet, gaf deze mij ten antwoord, zij denkt meer te zijn dan

de anderen; enfin, ze mag daar gerust blijven, ze ligt niemand in den weg...

... Het meisje was wakker geworden en bezag ons beiden... Eensklaps hief zij haar hoofd op en zegde iets van: “Ik zou het wel beter hebben op 't schip, als ik maar wilde...” hierbij keek zij den steward veelbeteekenend aan. But I would not, Sir... The gentlemen on board think that because we are without money, we are without honour too...’

Dat Jan Kelman kracht heeft van zeggen en gave van teekenen, bewijzen zijne kleinere schetsen als ‘Een leven’, ‘Op het kleine tremmeke’, ‘Mijnheer George’. Onder de hier voorkomende ‘Heidestudies’, zes in getal, zijn verhalen van een forsch realisme, als bijv. ‘Zatte Troffel’, ‘Fonske’, ‘Jefke’, en uit al die verhalen spreekt altijd diep gevoel. Maar onder die alle is er een meesterstukje en dat is de vertelling van ‘Bult-Jan’.

Al direkt de aanvang van deze vertelling is voortreffelijk en pakt den lezer terstond. Wij laten even dat begin van ‘Bult-Jan’ volgen:

‘Als ie naast den boom stond, waren hij en de boom precies tweelingbroeders. De boom was krom gegroeid, omdat-ie door den wind gebogen was heel jong nog... Jan was krom geboren, zijn vader had zijn moeder in een zatten roes een schop voor haar buik gegeven, de sukkel had haar Janneke ook veel te vroeg op de wereld gezet, maar da was nikske, Jan was er en moest er op blijven, zoowel als een ander die geen bult had en op tijd ter wereld was gekomen...

Zaagt ge Jan langs achter den boom staan, zóó met den linkerarm steunend tegen den stam, dan leken dat net twee pieken, vooruitstekend, drie stammekens in de witzandige hei geplant... was het niet dat Jan nu en dan een beweging met den arm maakte, om een schepke grond te steken en het een schaap na te schieten, wanneer het zich uit den kring begaf, dan zou niemand gezegd hebben op een kleinen afstand, dat er een mensch stond.’

Wat is die vergelijking tusschen Jan en den boom hier keurig volgehouden, en hoe scherp typeert ze den ongelukkigen scheper, wiens lieven en lijden, zóó verteld, ons tot in de ziel roert. En hij schrijft eenvoudig, niet aangedikt, even eenvoudig als de opdracht: ‘Aan Isidore Vos, mijn goeie vriend’. Jan Kelman heeft met deze vertelling een meesterstukje geleverd. Lezers, die prijs stellen op goede lectuur, zullen van dezen bundel verhalen genieten.

Uit piëteit.

Karakterschetsen van vermaarde Nederlanders, verzameld onder toezicht van S.A. Naber. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon, 1906.

Ten derden male heeft de emeritus-hoogleeraar Naber de natie aan zich verplicht door eene daad van piëteit en, wat ik vóór twaalf jaren schreef boven mijne aankondiging van 'Vier Tijdgenooten' (*Zondagsblad van het Nieuws van den Dag*, 14 October 1894), dat zet ik nu weder boven dit artikel, dat op de 'Karakterschetsen' de aandacht vestigen wil. Inderdaad, deze twee boeken èn 'Allard Pierson herdacht', 1897, uit ééne en dezelfde stemming zijn ze geboren, uit weemoedig herdenken, uit dankbaar terugzien en uit dat met de jaren klimmend gevoel van eenzaamheid, dat de vrienden van vroeger dagen naar hartelust doet beweenen, gelijk eenmaal Menelaus, de koning van Sparta deed, toen hij, uit Troje teruggekeerd, nederzat in zijn paleis. Naar Naber's eigene woorden in de inleiding vóór de 'Vier Tijdgenooten' behoort hij tot de oude garde, van wie de meesten gesneuveld zijn. Het aantal officieren slinkt en er zijn geen recruten om de gedunde gelederen aan te vullen. De oude getrouwen verzamelen zich nog van tijd tot tijd om het wachtvuur en luisteren met graagte naar wat één hunner verhaalt van vroeger glorierijke dagen. Maar inmiddels maakt het leger der jongeren zich tot den afmarsch gereed, en het geroep hunner leuzen klinkt den ouderen in de ooren als een ver, verward gegons van stemmen. Zij verstaan elkander niet meer. De oude paden worden verlaten, nieuwe wegen bewandeld, nog weinige jaren en het oude legerkamp zal voor goed verlaten zijn, de vuren zullen zijn uitgedoofd. Een stuk werkelijkheid minder, eene bladzijde historie meer. Het valt ons niet moeilijk ons in zulke stemmingen in te denken. Terwijl ik deze regelen schrijf, is het een uit die heerlijke herfstdagen, die ons dit jaar in zoo gullen overvloed geschonken worden, waarin noch stormwind noch regenvlaag hebben gewoed en de zon volle gelegenheid heeft gehad met hare stralen te tooveren in het duizendvoud gekleurde loof. Toch, stil en onmerkbaar, vallen de bladeren en worden ter aarde gestrooid, maar in de lente siert nieuw groen het woud, dat op zijn beurt verdorren zal. Aldus zijn ook de geslachten der menschen; het ééne bloeit op, het andere gaat onder. En sinds Glaukos, de zoon

van Hippolochos, dit beeld gebruikte in zijne woorden tot Diomedes, die hem op 't slagveld voor Troje had ontmoet en hem had gevraagd: ‘noem mij toch uw geslacht’; sinds hij dit beeld gebruikte, met een lichten glimlach van vermoeidheid om de lippen, zeggende: ‘wat vraagt gij naar mijn geslacht’; in die hooge stilheid van resignatie, die vrede heeft met dat komen en gaan der dingen, die een ander dichter der oudheid zeggen deed: ‘Het eene geslacht gaat, het andere komt en de aarde staat in eeuwigheid. De zon gaat op en de zon gaat onder en spoedt zich naar de plaats, waar zij weder zal opgaan. De wind gaat naar het zuiden en loopt om naar het noorden, altijd door loopt de wind rond en telkens opnieuw vangt hij zijn kringloop aan. Alle stroomen vloeien naar zee, maar de zee wordt nimmer vol. Al deze dingen zijn zóó vermoeiend, dat niemand het zou kunnen uitspreken...’ sinds door den Oudgriekschen heldendichter en door den Joodschen dichterlijken pessimist deze gedachten zijn vertolkt, hebben talloozen er den weemoed van ondergaan. Wij leven altijd in terugzien, en zelfs in tijden van zwaren arbeid en groote krachtsinspanning, waarin wat nu is al ons kunnen vraagt en wij naar wat zijn zal vooruitstaren, zelfs dan laat de herinnering ons niet los. En zij is van zelf een herdenken van mannen en vrouwen, die op ons eigen leven of op dat van een gansche generatie invloed hebben geoefend. En om nog eens woorden aan te halen van een, die dit heeft gevoeld en die het heeft gezegd in dien klassiek-Hollandschen stijl van het midden der vorige eeuw, waarvan wij de schoonheid en de zuiverheid altijd bewonderen en dat te meer, naarmate wij de ongeloofelijke slordigheid van veel ultramoderne stylisten verfoeien, hier is eene zinsnede van Steenmeijer op het einde van de voorrede voor zijne voortreffelijke ‘Brieven over de welsprekendheid’ (1853): ‘Hoe is de avond zoo stil; hoe doopt de zon zoo majestueus hare stralen in prachtig, vurig, gloeiend purperrood; als profeteerde zij, dat na den nacht, ook dien des doods, een nieuwe levensdag volgen moet. Hier zit ik, denkende aan mijne oude, ontslapen vrienden, dat er mij de hartezenuw van trilt. Zij trekken voor mijne verbeelding heen, die schoone, achtbare, eerwaardige gestalten, lief en gezegend in mijne herinnering, totdat de laatste ademsnik mij ontglipt’. Men moet den ganschen passus (bl. XII vlgg.) lezen, om er de schoonheid wezenlijk van te beseffen.

Doch er is iets beters dan groote dooden beweenen. Er is: hun leven en werken aan het nageslacht doen kennen. Want aan velen, die nu leven, is die lust tot terugdenken vreemd en zij weten nauwelijks, wie er nog vóór 25 jaar gingen door de straten, waarlangs zij nu elken dag wandelen, wie er woonde in de huizen, die zij nu nog kennen, misschien wel in hun eigen huis; minst van al zouden zij kunnen zeggen, wie zij waren en wat zij goeds en groots hebben gedaan. Gelijk vreemde bezoekers rondgaan in de Senaatskamer van de Universiteit mijner woonplaats en stilstaan voor de portretten der gestorven hoogleeraren,

maar nauwelijks weten, op welk gebied zij roemvol hebben uitgeblonken. Daarom dan was het, dat professor Naber ons eerst zijne herinneringen mededeelde aan Busken Huet, Kiehl, Buys en Cobet, daarna Allard Pierson herdacht in den toon der warme apologie en thans ten derden male der natie een aantal harer vermaarde mannen voor oogen stelt.

Het is waar, dat deze maal de hoogleeraar zelf niet aan 't woord is. Deze maal ligt zijne weldaad aan ons louter in het opvatten van een plan en in de uitvoering ervan. Het is het ei van Columbus. De Koninklijke Academie van Wetenschappen pleegt in hare jaarboeken levensschetsen te geven van afgestorven medeleden, daarvóór in eene zitting der academie voorgedragen. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geeft jaarlijks een bundel biografieën, die niet werden voorgedragen en die dus vaak van grooter uitgebreidheid zijn. Beide bundels worden aan de leden rondgezonden en, daar de Leidsche maatschappij er meer telt dan het Amsterdamsche instituut, bereikt de eerste grooter aantal lezers dan het tweede. Toch is de kring nog klein genoeg en vooral, hoevelen slaan nog de bundels op van jaren her, zooals zij deel aan deel in de kasten staan? Zoo was het dan eene goede gedachte er enkele uit te zoeken en te doen herdrukken. En hier is een dubbel voordeel: de man over wien geschreven wordt en de man die schrijft. In gedenkschriften spreekt de schrijver van den tijd, waarin hij leefde, en van de gebeurtenissen, waarin hij ook zelf eene rol speelde; in bekentenissen heeft de auteur op zich zelven 't oog, op eigen gewaarwordingen en gedragingen te midden van de gebeurtenissen; in dagboeken volgt hij zelfs zijn leven van dag tot dag, en van al deze soorten van letterkunde (men heeft gezien, dat ik Brill's indeeling volgde, ‘Stijlleer’ [2], 1880, blz. 73-85) hebben wij uitnemend schoone proeven. Maar de geheel bijzondere bekoring der biografie ligt in de verbinding van den schilder en zijn object. Een groot en goed man, geteekend door één, die bij machte is om dat groote te kennen en het goede te waardeeren, die zelf rijk genoeg is, om anderer geestesrijkdom op waarde te schatten, wiens eigen fijn gevoel medetrilt met de aandoeningen van den man, dien hij afmaalt en die, eindelijk, verven genoeg op zijn palet heeft, om het beeld te schilderen met veel kleur en schakeering - ziedaar wat literatuur geeft van het beste allooi. En daartoe behoort ook wat ons thans geboden wordt. Want John Bake, de Leidsche philoloog, de leermeester o.a. van Cobet, wordt hier geteekend door zijn anderen leerling en vriend, den genialen Bakhuyzen van den Brink, wiens brieven, in ‘Onze Eeuw’ uitgegeven, ons nog juist hebben herinnerd, wat Bake ook voor hem geweest is. Jacob van Lennep wordt herdacht door Nicolaas Beets, Voorhelm Schneevoogt, de ‘vir bonus medendi peritus’, vond zijn biograaf in niemand minder dan in Donders, die op zijne beurt wordt bezongen door Stokvis. Het leven van Vissering werd gegeven door Buys en van Kuenen door Tiele. Deze zijn uit de Jaarboeken van de Academie. Uit de Levensberichten

van Letterkunde koos Naber het leven van Simon Gorter door J^{o} de Vries en van G. de Vries Azn. door Quack. Men roepe zich voor den geest, hoe in deze biografieën de voorwaarden aanwezig waren om te worden geïnspireerd, hoe waardig deze schrijvers zulk eene inspiratie waren, en men stelt zich lichtelijk voor, welke schoone en treffende bladzijden deze bundel te lezen geeft.

Zij zijn van beteekenis vooreerst voor de geschiedenis. Want het leven van Bake is een stuk historie van de klassieke philologie; dat van Schneevoogt van de medische wetenschap en vooral van de ziekenbehandeling; dat van Donders, hoe kan het anders, brengt den lezer op het gebied (naar het woord van Stokvis, blz. 207) van alle door de natuurkundige afdeeling der Academie vertegenwoordigde wetenschappen, die van de hoogere meetkunde uitgezonderd. Abraham Kuenen te schilderen is hetzelfde als eene schitterende bladzijde te schrijven uit de geschiedenis der Oud-Testamentische wetenschap. En het leven van G. de Vries, den broeder van Matthijs (geslacht aan vermaarde mannen rijk!), is vooral van beteekenis voor de historie onzer waterschappen, zeeweringen, duinen en dijken, boezems, sluizen, molens, in de kennis waarvan hij boven allen heeft uitgeblonken.

Toch heeft Naber terecht in deze Levens nog iets anders gezien. Van ‘karakterschetsen’ spreekt hij. Want wel zijn deze mannen, ieder voor zich, van beteekenis voor de wetenschap geweest, met uitzondering van Simon Gorter, die als fijn en begaafd journalist naar voren treedt, en Jacob van Lennep, die, schoon van veelomvattende kennis, toch als romanschrijver vooral zal voortleven; - maar hunne biografen hebben hunne persoonlijkheden geteekend, op hun karakter het licht laten vallen. En hier ligt de groote waardij van dezen bundel. Mag ik mijn persoonlijken indruk weergeven, in plaats van den lezer met citaten te vermoeien, dan wil ik spreken van den weldadigen invloed, door de lectuur van dit boek geoefend. Het is verheffend, met deze mannen in aanraking te komen, nobele, hoogstaande naturen, vast van wil, edel van bedoelen. Wie leest zonder ontroeren van Gorter's strijd, van dat rijke geestelijk leven in zoo zwak een lichaam? En wie onthoudt niet voor altijd die slotwoorden zijner biografie, waarin J^{o} de Vries den wind laat klagen door de boomen, die zich neerbuigen over zijn graf, maar ook den zonnestraal vriendelijk door de takken laat heenschieten, straal, waarin de ziel van Simon Gorter leeft? Het is verheffend te lezen van die boezemvriendschap tusschen Matthijs en Gerrit de Vries, weerschijn van den grooten eerbied, dien zij voor elkander hadden, bron hunner samenwerking; en ik ben ouderwetsch en verheug mij, dat de heer Quack de inspraak van zijn hart heeft gevolgd en zijn wensch heeft geuit, dat ergens aan den Hondsbossche het borstbeeld van zijn ouden vriend mocht worden opgesteld als een terminus-beeld, dat bij storm en golfgeloei tot het water zeggen zou: ‘tot hiertoe en niet verder’. Daar is in deze manier, waarop mannen van beteekenis schrijven over

wie zij hoog hebben vereerd, iets roerends en iets prikkelends meteen: men gevoelt zich klein, maar meteen wordt de energie er door gestaald en men is dankbaar, dat men op zulke voormannen zien mag. Welk een schroom komt er over ons, als Stokvis (zelf reeds, helaas! van ons weggegaan) over Donders schrijft, over zijne wijsheid, die tot luisteren noopte, over zijne goedheid, die de harten bedwong, over zijn waarheidsdorst, die eerbied wekte, over dezen uitstekende, die bij zijn leven warmer zou gehuldigd zijn, zoo wij wat minder traag waren in onze 'heroworship'. En van een standbeeld voor Donders hebben wij nog altijd niet gehoord.

Ik moet nog een woord van Kuenen zeggen. Hoe meer men een groot man heeft liefgehad, hoe zwaarder eischen men aan zijne levensbeschrijving stelt. Toch geloof ik, dat ook zij, die hem het innigst hebben vereerd, de herlezing van Tiele's stuk niet behoeven te schromen, al zullen zij Van der Vlugt's 'Leven van Kuenen' mede ter hand nemen. Wel terecht heeft Tiele, als hij hulde heeft gebracht aan Kuenen's geleerdheid, gesproken van den tact, waarmee hij in alle omstandigheden zijn weg koos, van de wijze, waarop hij zijn leven inrichtte, zijne gaven gebruikte, rampen droeg, 's levens lief genoot en 's levens eer inoogstte, van de kalmte, de zelfbeheersching, de zelfbeperking, waardoor hij zich altijd onderscheidde... want hierdoor juist is het geweest, dat Kuenen zich de harten veroverd heeft. Om zijne echte wetenschap heeft men hem bewonderd, om zijn edel hart heeft men hem liefgehad.

Natuurlijk is voor lezers van het jaar 1906 niet alles meer duidelijk, maar prof. Naber zal gedacht hebben, dat men met aanteekeningen wel het begin, maar niet het einde kent. En wij moeten daar vrede mede hebben. Misschien is het iemand welgevallig te hooren, dat de op blz. 44 genoemde man, met wien Bake zich in de ure des doods - in gedachte - verzoende, Thorbecke was. Dat men bij eene bloemlezing als deze altijd geneigd is meer te wenschen, is eene leelijke hebbelijkheid. Toch waag ik het den heer Naber te vragen om in een tweeden bundel te denken o.a. aan het Leven van Moll door Acquoy(*) en van Scholten door Kuenen. Overigens zij hij van onze dankbaarheid verzekerd. Hij heeft voor een wijden kring de kennismaking vergemakkelijkt met het leven en werken van mannen, die allen waren, wat Beets zegt van den onvergetelijken van Lennep 'uitnemende vaderlanders', die de trots eener natie zijn en wier vriendelijk en verheven beeld voor den geest te hebben eene weldaad is voor het tegenwoordig geslacht. In deze piëteit is geene weekheid. Zij verheft en maakt sterk.

11 *October* 1906.

L. KNAPPERT.

(*) Onder het corrigeeren van de proef zie ik, dat mijn vriend Pijper de lezing van dit Levensbericht warm aanbeveelt, *Nederl. Archief voor Kerkgesch.,* IV, 1906, blz. 248.

De laatste Fransche veste in Nederland.

De blokkade van Delfzijl, 1813-1814. Bewerkt onder toezicht van den Chef van den Generalen Staf door den Generaal-Majoor F.H.A. Sabron. Koninklijke Milit. Acad. 1906.

Woord- en redekunst zijn soms noodig om helden en wijzen der geschiedenis een handje te helpen in hunne heldhaftigheid en wijsheid; maar geen schooner heldendicht dan een onopgesmukt verhaal van ware gebeurtenissen, steunende op ‘pièces justificatives.’ Een dergelijk verhaal ligt hier voor ons.

Na de groote gebeurtenissen van 1813 verliet de Fransche troepenmacht gaandeweg ons land, behoudende eenige vaste punten, die achtereenvolgens voor de wapenen der verbonden mogendheden moesten zwichten. Eén der vastgehouden punten was de kleine vesting Delfzijl in den uitersten noordhoek van ons land.

De Commandant, Kolonel Maufroy, beschikte voor de verdediging over 1200 man en 200 vuurmonden, getallen die alleszins voldoende zouden geweest zijn, wanneer onder het personeel niet geweest waren een groot aantal landzaten, voor den Commandant een minder vertrouwbaar element.

In November 1813 werd de stad ingesloten door eene samengeraapte Hollandsche troepenmacht, bestaande uit schutters, halfgeoefende, slecht gedisciplineerde boeren en vrijwilligers, gesteund door een bataljon Pruisische landweer en eenige Engelsche oorlogsschepen op de Eems. Deze, in hun geheel minderwaardige troepen, konden geen krachtigen zaakkundigen aanval op de stad doen, maar sloten haar van de buitenwereld af, zoodat de bezwaren van een volkomen isolement zich meer en meer geldend maakten. Aanvulling van oorlogsbehoeften was uitgesloten, en voor levensmiddelen moesten herhaaldelijk uitvallen en rooftochten in de omliggende dorpen plaats hebben. De Commandant liet zich hierin niet onbetuigd, herhaaldelijk traden de belegerden krachtig offensief op.

Met de insluitingstroepen was uit een militair oogpunt niet veel te beginnen; bij aanvallen uit de vesting liepen meerderen van hunne posten weg, velen deserteerden om zich aan de ontberingen van een wintercampagne bij strenge vorst te onttrekken, bij allen bestond groote neiging om ‘huis toe’ te gaan; kortom, zij bewezen voor de zooveelste maal, dat samengeflanste troepen, zonder scherp omlijnde plichten en rechtsverbanden, ongeschikt zijn voor oorlogshandelingen van langeren duur. Er is dan ook bij dit beleg geen sprake van belangrijke wapenfeiten, ingespannen mijn- en sappeursarbeid, vernuftige aanvals- en verdedigingsmethoden. Van beide zijden bleef men de kat uit den boom kijken, maar daarbij was het zedelijk nadeel aan de zijde

der belegerden. Hoe meer toch de gealliëerden tusschen 1 Januari 1814 en Maart d.a.v. terrein wonnen in Frankrijk, des te kleiner werd de kans op herbezetting van Holland door de Franschen. Uitzicht op ontzet bestond na Januari voor Delfzijl niet meer.

Onder die omstandigheden komt een eeresaluut toe aan de Chefs van beide partijen. Aan Hollandsche zijde wisten de Generaal Graaf van Limburg Stirum, de Kolonels Busch en Van der Capellen, de overste Valkenberg en vele jongeren door onverdroten ijver en een uitstekend voorbeeld hunne slecht betaalde en weinig krijgshaftige mannen in zooverre tot hun plicht te houden, dat de insluitingslinie in stand bleef; de vesting-commandant, diep doordrongen van zijn plicht de hem toevertrouwde sterkte voor den Keizer te bewaren, bleef onverzwakte geestkracht behouden, ook toen aan zijn kant gebrek, desertie en steeds ongunstiger omstandigheden dreigden.

Het doet goed - en de geachte schrijver vergat het niet - van dezen ons vreemden bevelhebber een paar ridderlijke trekken te releveeren. In het bezit der zeesluizen binnen Delfzijl, had hij, door die te openen, de halve provincie Groningen onder zeewater kunnen zetten, waardoor zijne taak ongetwijfeld lichter zou geworden zijn; uit humaniteit hield hij de vloeddeuren gesloten. Toen later, bij invallenden dooi, de landstreek gevaar liep door polderwater geïnundeerd te worden, opende hij de ebdeuren om zooveel noodig te spuien; waar hij menschenlevens en bewoonde oorden sparen kon, heeft hij het gedaan.

Zeer interessant is de periode der onderhandelingen omtrent de overgave der vesting. Het kan niet betwijfeld worden, dat Kononel Maufroy door meer of minder vertrouwbare berichten allengs op de hoogte kwam van de toestanden in Frankrijk en erkennen moest, dat de geluksster van Keizer Napoleon aan het tanen was. Maar hij bleef getrouw aan het antwoord, door hem in Februari gegeven op eene opeisching der veste door Graaf van Limburg Stirum: ‘vous voulez Delfzijl, monsieur le Comte, prenez le.’

Zelfs toen hij in het begin van Mei berichten en proclamatiën ontving, die hem met stelligheid de veranderingen in het Fransche gouvernement deden kennen, antwoordde hij hoffelijk maar beslist aan den commissaris van het nieuwe Fransche Bestuur: ‘Niemand zou mij meer vertrouwen op de medegedeelde berichten inboezemen dan uw persoon, en uwe tegenwoordigheid zou voldoende zijn mijn twijfel op te heffen, maar de strengheid der Fransche militaire wetten en eenige ondervinding verplichten mij in mijn twijfel te volharden.’ Of hij gelijk had!

De Kolonel Maufroy heeft dan ook de veste niet in den gewonen zin overgegeven aan den belegeraar. Eerst op stelligen last van het Fransche gouvernement werd eene overeenkomst gesloten tusschen de Commissarissen van de Fransche en Nederlandsche Besturen, tengevolge waarvan Delfzijl aan den Nederlandschen Commissaris werd overgedragen.

Terecht meende Maufroy, dat hij recht had met slaande trom, vliegende vaandels en brandende lonten - alzoo met volle krijgseer - uit te trekken, en jammer, dat te constateeren valt, dat het Nederlandsche gouvernement nog zoo onredelijk en kleinzielig was, te trachten op dezen billijken eisch te beknibbelen. Maufroy hield echter vol en hij smaakte de voldoening, dat zijn verlangen werd ingewilligd. Den 23^{en} Mei werd de stad door de Franschen, als laatste bezetting op Nederlandsch gebied, ontruimd.

In de correspondentie tusschen de wederzijdsche Commandanten heerscht veelal een toon van openhartigheid, goede trouw en ridderlijkheid, die hoogelijk te waardeeren is. Vooral de brieven van Maufroy hebben voor ons veel aantrekkelijks. Het moge waar zijn, dat de man dikwijls wat te diep in het glas keek, in heldere oogenblikken schreef hij klaar, correct en logisch, te meer nog op prijs te stellen, daar hij gedurende 20 jaar op alle slagvelden van Europa had meegestreden. Het kan ons voor dien braven dienaar des Keizers leed doen, dat hij reeds spoedig na zijn terugkeer in Frankrijk, als zoovelen, op half tractement gesteld en een paar jaar later gepensioneerd werd. Het bestuur van Lodewijk XVIII had, zooals men weet, weinig eerbied voor militaire eigenschappen, allerminst voor de vertegenwoordigers van den keizertijd.

Ten slotte een kort, maar welgemeend woord van hulde aan den bewerker van dit boek. De Generaal Sabron heeft met groot talent bronnen bestudeerd en stof verzameld, met onpartijdigheid de gebeurtenissen gewaardeerd, helder en klaar de feiten in het licht gesteld, in een stijl waaraan men den eenvoudigen, degelijken en wetenschappelijken man herkent.

B.

Een Vlaamsch gedenkboek.

Vlaamsch België sedert 1830. Studiën en schetsen, bijeengebracht door het Algemeen Bestuur van het Willems-fonds ter gelegenheid van het jubeljaar 1905. Eerste deel. Gent, J. Vuylsteke, 1905. (Met kaarten en platen, 232 bladz. 8°. Uitgave van het Victor de Hoon-fonds.)

'In 1905 vierde België de vijf-en-zeventigste verjaring van zijn inrichting als zelfstandig rijk. Te dier gelegenheid heeft het Algemeen Bestuur van het Willems-fonds besloten een boek te laten verschijnen, dat een trouw beeld zou wezen van den toestand van Vlaamsch België sedert 1830.' Aldus de eerste alinea van de Voorrede. Verder lezen wij er in, dat de uiteenzetting van Vlaanderens toestand gedurende deze ¾ eeuw 'ons volk' de oogen moet openen, het behoeden tegen lamlendigheid en verdere vernedering, het wilskracht en zelfvertrouwen inboezemen, het sterken in zijne gehechtheid aan stam en taal, in zijne liefde voor het vaderland. Dan de mededeeling, waarom men zich bepaald heeft 'den toestand van het Vlaamsche volk te schetsen sedert 1830', met buitensluiting van 'onze medeburgers uit het Walenland'. Eindelijk de belofte, dat 'Die toestand wordt geschetst in een dertigtal hoofdstukken door bekende medewerkers en vakmannen, van welke ieder verantwoordelijk is voor zijn eigen arbeid.'

Titel en plan alzoo getoetst aan het verschenen 1e deel, vlei ik mij, dat dit deel slechts als eene goed bedoelde inleiding mag beschouwd worden; want er staat nagenoeg niets in, dat ons kan doen denken aan een Vlaanderen 'sedert 1830'. Zonder ik uit Dr. Paul Fredericq's 'Blik op de geschiedenis der Vlaamsche gewesten tot Waterloo', dan ontvalt mij zelfs het specifiek Vlaamsch karakter in de artikelen, zooals reeds hunne titels rechtstreeks aangeven, immers 'België in vogelvlucht' door G.D. Minnaert, 'De regeering van Koning Willem I', 'De Belgische omwenteling', 'De stichting van het koninkrijk België', alle van Dr. Victor Fris. En als ik tusschen de lezing door van al die aardige, leerrijke stukken mij verpoosde bij de aanschouwing van de talrijke bijgevoegde platen en dan bij voorbeeld keek op dien hoogpootigen Mammouth of op dien langstaartigen Iguanodon, dan kwam in mij op 'n: Wel, wel, is dat nu Vlaamsch België sedert 1830!

Mij dunkt, dat wil toch wat anders, wat nuttigers, altijd natuurlijk getoetst aan het opgevatte plan, voor de verwezenlijking waarvan men waarlijk niet in het geld zwemt. Dat wil eene vergelijking op geestelijk, op stoffelijk, op kunstgebied, dat wil vooral den ontwikkelingsgang op die terreinen 'sedert 1830'. Wanneer men daarin met het diluvium begint, als het eerste opstel doet (de *Opstelraad*, alias redactie, maar zoo is het vervlaamscht, had goed gedaan de opstellen te nommeren), ik zeg, als men met het diluvium begint, loopt

men gevaar, dat de tegenwoordige lezers voorwereldlijk worden beschouwd, wanneer het laatste hoofdstuk zijn beslag krijgt.

Ik spreek uit zuivere belangstelling. Ik waardeer dat van eigenwaarde getuigend streven: 'Ik ben er ook nog'; en ik beschouw mij als Nederlander bij dat streven als gast aan een disch, waar vriendelijk wordt beaamd, ook al meent men het eigenlijk anders, waar men goedmoedig heenglijdt over manier of opvatting, ook al is die niet volkomen de eigen meening. Zoo aanvaard ik ook met erkentelijkheid Minnaert's vermaning om toch te zorgen 'dat overal onze taal zoo zuiver mogelijk worde gesproken en zich ontwikkele tot een rijk, welluidend, helder en beschaafd Nederlandsch' en het geeft mij aanleiding om er op te wijzen, hoe zwaar die taak wel moet zijn, waar de schrijvers van dit zelfde boek nogal eens uit den band springen. Bijvoorbeeld:

Van af is al leelijk, zij het ook bij ons toegelaten, maar nog veel leelijker *van aan* (Minnaert 5 en 15). *Op den buiten* (Minnaert en Fris, 31, 116, 127), meer gelijkend op *dans la campagne*, naar ons Hollandsch woord *buiten*, is volstrekt af te keuren, als: 'Op den buiten begroeten de landlieden u'! Prof. Fredericq schrijft *bemoeid* voor *gemoeid*, *gevaardigde* voor *vervaardigde* (76, 80); hij spreekt van eene 'wassende zee van den *aanspoelenden* Islam (70), van de *verwereldlijking* der openbare liefdadigheid (84), van *bevoorraden* (71) . Dr. Fris vindt niets leelijks in het toch leelijke *verhopen* (86, 131, 132, 168, 196, 218), in *bevoordeeligen* voor *bevoordeelen* (87), in *begoede* (110) voor *gegoede*; in *ontleenen* (222) voor *leenen*, enz. enz. enz. Met opzet dat driewerf, want een gansch blad zou ik zoo kunnen doorgaan. Maar in naam der heilige *drievuldigheid* (54), schrijf liever *drieëenheid*, want dit drukt veel karakteristieker het wonder uit, dat drie één en één drie is.

Verdienstelijk is de bibliographie, die Dr. Fris ons geeft over de Belgische omwenteling; verdienstelijk zijn ook onderscheidene mededeelingen, voor zoover ze onze kennis vermeerderen. Daaronder reken ik de quaestie der partijdigheid van onze Regeering bij benoemingen; wij lezen er, dat die duivel van katholieke dweepzucht hier alles bedierf; dat dientengevolge talrijke openbare ambtenaren voor hun post bedankten (99); dat de stumpers toen op raad van hunne herders toevlucht zochten bij een *voorwaardelijken* eed, die tot niets verplichtte. Met zulk volk behoorde eene Regeering voorzichtig te zijn; het verwondert mij wel, dat deze daarop nooit nog, zoover mij bekend, heeft gewezen, ofschoon zij toch wel de beschuldiging van partijdigheid deed weerleggen. Eigenaardig is ook, dat zoo de Belgen meenden grond te hebben voor beklag, omdat in 1828 in het leger tegenover 1377 Nederlandsche slechts 417 Belgische officieren waren, in 1831, d.w.z. onder de regeering van Koning Leopold I, op de 2700 officieren van het Belgische leger 'nog geen 150 Belgen waren' (129 en 227).

Mede leer ik o.a. uit het verdienstelijk werk van Dr. Fris, dat de schuld van de gezamenlijke Belgische gewesten in 1815, bij de vereeniging met Nederland, niet bedroeg, zooals Dr. H.T. Colenbrander op blz. 128 van 'De Belgische omwenteling' beweert, 27, doch omstreeks 100 millioen (111); voorwaar geen gering verschil.

Maar er staan evenzeer mededeelingen in, die men niet spoedig genoeg kan vergeten. *Met toestemming van Rusland* zou Polignac al een plannetje gemaaakt hebben, om 'België in te palmen': gekheid. - De fout, die ook Dr. Colenbrander beging, om Tsaar Nicolaas den schoonvader te noemen van

den prins van Oranje, wordt herhaald (180). Dat de Engelsche diplomatie de *leiding* der Londensche conferentie had (193), geef ik geenszins zoo in het algemeen toe. Onjuist acht ik de mededeeling, dat Generaal Chassé de Citadel van Antwerpen overgaf 'na al zijne middelen van verdediging uitgeput te hebben' (220). Men vond, dat aan de wapeneer genoegzaam voldaan was.

Hoe de leiders der Belgische omwenteling konden bluffen, leest men ook hier, o.m. op blz. 117 en 160. Daar hoort men Alexander Gendebien schetteren, dat hij begin Augustus 1830 naar Parijs had geschreven, 'om te vragen, dat men rechtuit zou verklaren, of men de Rijngrenzen verlangde'; hij 'waarborgde een volledigen uitslag in geval van aanval'. De prots! 'Gij aarzelt', schrijft men aan Louis Philippe, 'maar Frankrijk zou hier 200000 Belgen vinden, bereid om de Rijngrens met geestdrift te verdedigen'! Een mooi zoodje.

Ik heb van mijne aanteekeningen over het 1e deel van dit boek niet volledig gebruik gemaakt. Ik vond het vorenstaande voldoende. De redactie late ons nu binnen niet te langen tijd zien, op magistrale wijze zien, als het niet te onbescheiden is dit te vragen, wat er inderdaad geworden is van 'Vlaamsch België sedert 1830'!

's-Gravenhage, 5 Juli 1906.
P.H. VAN DER KEMP.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Gezondigd.

De kleine zaal, waar bidstond gehouden werd, was vol. Men hoorde zachtkens prevelen, gebeden zeggen, psalmwijzen voorzichtig neuriën. De vrouwen wiegden, met gevouwen handen, heen en weer en zuchtten: ‘Dierbare Jezus! Ach, ach!’ De mannen zaten ernstig en vol verwachting te staren. Kinderen keken met nieuwsgierig vragende oogen rond.

Een tamelijk schelle stem hief het welbekende gezang aan:

> ‘Laat ons van het smalle pad,
> Broeders, zusters, nimmer wijken...’

En de gansche kleine gemeente stemde vervolgens mede in, met hooge en diepe klanken, alles door elkaar.

Toen de laatste tonen weggestorven waren, bleef het een poos stil. Geen spreker trad op. Men wachtte, men vroeg. Nu stond een lange magere man, die in de voorste rij gezeten had, op; hij stapte langzaam naar de tafel en hield zich met de eene hand daaraan vast.

‘Lieve vrienden’, begon hij aarzelend en onzeker, ‘wij hadden gehoopt Dominee Sand dezen avond hier te zien, maar hij schijnt niet te komen. Ik begrijp de reden. Een van zijne jongens heeft zich in den molen ernstig bezeerd. Maar zijn wegblijven mag ons niet beletten onze godsdienstoefening te houden, mijne dierbare broeders en zusters.’

Zijne stem werd allengs gelijkmatiger en voller.

‘Wij moeten elken dag en in ieder uur bidden en roepen tot God, opdat wij niet vallen in de wereldsche strikken, niet verleid worden tot zonde en misdaad. Ik zeide tot zonde en misdaad; en gij allen weet waarom. Ach, de vleeschgeworden, wereldsche Booze Geest loopt in levenden lijve rond tusschen ons. Laat ons bidden en waken, zoolang het tijd is - heden, - ja op dezen eigen dag!’

Hij hield even op, ging in een gemakkelijker houding achter de tafel staan, waarop hij nu beide handen liet rusten.

‘Ja ja, heden; op dezen dag!’ zuchtten een paar oude vrouwtjes.

‘Ik sprak van zonde en misdaad’, begon hij opnieuw. ‘Het zijn leelijke woorden. Zoo leelijk, dat zij onze ooren kwetsen. En de Booze loopt

rond, te midden van ons, zeide ik ook. Ja, ge weet het maar al te goed, hoe het gaat. Ge ziet hoe de Duivel en de wereld hun klauwen begeerig uitsteken, om zielen ten verderve te lokken. Onlangs zat hij te midden van ons en nu is zijne plaats ledig. Hij was een sieraad van onzen kring - thans is hij - iets anders. Hij was onze trots - nu schamen wij ons over hem. Een helder schijnend licht, dat thans uitgedoofd is.'

De spreker dronk een paar slokjes water uit het glas, dat op de tafel stond en zag peinzend voor zich uit. Dan richtte hij zijn vaalbleek mager gelaat weder tot de toehoorders en vervolgde:

'Wij geloofden, dat hij was een der onzen, geworteld in Sion, - maar dit was niet waar. Hij was een riethalm, die door den zinnelijken lust heren derwaarts gedreven werd. Hij sprak vaak goede woorden, maar wij zien nu, dat die valsch waren. Hij had een liefelijke tong, maar gal in 't harte. Ja, zijn gemoed was vervuld van den vleeschlijken lust. Dit mag niet zoo zijn bij Gods kinderen. Mijne vrienden, daarom werd hij niet gesteund. Het gebeurde is voor ons eene krachtige prediking, niet verstokt te blijven in het kwade, maar ons te verootmoedigen, met vreeze en beven. Anders zouden wij ook kunnen vallen in het slijk der zonde, waarvoor God ons genadig bewaren moge!

Wanneer gij, broeders en zusters, nog even naar mij luisteren wilt,' zeide hij langzamer en op gedempten toon, 'zal ik nog verder tot u spreken over de zonde, die rondom ons allen waart en die nu onlangs weer 't bewijs van hare macht gegeven heeft. Doch laat ons eerst samen zingen dat bemoedigende lied:

> Trouw ga ik met mijn staf in de hand
> Mijn weg naar Kanaäns heerlijk land...'

Hij neuriede even, zocht den juisten toon en zong toen het eerste vers met de gemeenteleden samen.

Daarna sprak hij over de zonde en hare gevolgen. En zij, die op de harde banken zaten, wisten allen, dat hij sprak over den schoenmaker Vadberg in Enby en het door hem bedreven kwaad. Deze was vele jaren lang een der hunnen geweest; zij hadden hem lief gehad om zijn vriendelijk en bedaard wezen en thans had hij zich zoo erg misdragen! Sedert een jaar weduwnaar, had hij eene vrouw tot hulp in zijn huishouden moeten nemen; en nu had zij een kind gekregen en hij was natuurlijk de vader van dat kind; hij en niemand anders. Het was ontzettend! Hoe had zulk een trouwe, nederige leerling van Jezus zoo diep kunnen vallen! Want dit was hij geweest; Augustsson, de schrijnwerker, mocht zeggen wat hij wilde. Vadberg was zulk een best mensch geweest; niemand kreeg een boos woord van hem te hooren; het deed je goed hem in de vriendelijke, deelnemende oogen te zien. Maar nu was hij een zondaar; - verloren; onder de bekoring der zinnen. Zijne plaats was niet meer in het bedehuis; de vrome en strenge Augustsson kon den gevallen zondaar niet zwart genoeg schetsen.

Een man onder het gehoor was bij die harde woorden onrustig geworden; sommige vrouwen hadden bedenkelijk de hoofden bij elkander gestoken. Nu stond de man op:

'Ik zou ook gaarne een enkel woord over dit geval willen zeggen.'

Men zag hem vol verwachting aan. Augustsson, wiens mager gelaat door een blos werd gekleurd, zeide:

'Spreek op, broeder Simon; spreek ronduit. Er is veel te zeggen over deze zaak', voegde hij er bij, met saamgevouwen handen en hij ging weer aan de tafel zitten.

Onder algemeene stilte hoorde men Simon ernstig zeggen:

'Ja, ik geloof, dat onze gevallen vriend al te hard veroordeeld wordt.'

Een toestemmend gemompel liep door het zaaltje.

'Al te hard! Bedenkt toch' - en nu zag hij met vrijmoedigheid rond, 'wat hij voor ons geweest is; als de Voorzienigheid zelf, zoo mild en liefderijk; en algemeen geacht.'

'Dat is waar,' fluisterden velen. 'Ach Heere!'

'Wij mogen niet straffen, geen steen op hem werpen. Dat is Gods kinderen onwaardig. Vergeven is onze plicht. Wij moeten vergeven. De straf is Godes; maar hij schenkt ook genade. Ik heb Vadberg van zijne jongensjaren af gekend en ik kan naar waarheid van hem zeggen: een beter mensch is er bijna niet. Hij heeft gezondigd. Dat is zoo, maar lieve vrienden...'

Thans stond Augustsson weder op; een roode plek brandde op iedere wang en scherp rondziende viel hij Simon in de rede:

'Nu kan ik niet langer zwijgen - neen, dat kan ik niet. Ga zitten, broeder Simon. Je woorden getuigen voor je goed, warm hart, maar niet voor je verstand. De straf volgt de misdaad; dit weten wij. De straf!' herhaalde hij streng, waarschuwend zijn vinger opheffende.

De gemeente sidderde bij die bedreiging. Simon scheen te aarzelen; en een paar oude vrouwtjes trokken hare rokken stijver om zich heen en zuchtten: 'Och Heere! Och, och!'

'Ik zeide straks een enkel woord over de slimheid en de macht van den Duivel. Past toch op! Weest voorzichtig, want hij sluipt, ook onder ons, rond als een Engel des lichts en met honigzoete woorden. Hij wil ons in zijne macht hebben. Hij legde ook dat woord op de lippen van broeder Simon.'

'Zeg eens...!' riep Simon halfluid en zich oprichtende.

'Ja, mijne vrienden, wij kunnen niet genoeg waken en bidden en onzen blik gestadig op Jezus gericht houden. Wij kennen den brieschenden leeuw, die zich soms omtoovert en er dan o zoo vriendelijk uitziet. Zonde en misdaad mogen niet geduld worden; zij moeten worden uitgerukt, verdelgd; en dit kan niet geschieden door toegevendheid en deelneming; volstrekt niet. Hard tegen hard! Geen genade, geen verontschuldiging! De gevallen broeder is als een schurftig schaap, dat de geheele kudde besmetten kan. Wij moeten onze deur sluiten, hoe bezwaarlijk het gaan moge. Wij moeten onze harten gesloten houden, al bloeden zij. Wij moeten was in onze ooren stoppen, zoodat zij niet hooren. Laat ons niet omgaan met de slaven des vleesches, met openbare boeleerders en afvalligen', eindigde hij zijne toespraak, zelfbewust en hoog, als wreker van het kwaad, bij de tafel staande. 'Gods kinderen mogen niet wandelen op den breeden, met bloemen bestrooiden weg der zonde. Onder vreeze en beven gaan wij voort op het smalle, doornige pad, dat ons leiden zal naar Sions heiligen berg. Amen! Halleluja!'

De gemeente boog als koornhalmen voor den wind.

'Amen, Halleluja!' zuchtten de aanwezigen.

De trouwe schare verliet tie zaal. Augustsson kwam het laatst, een weinig voorovergebogen en blijkbaar onder den indruk van het gesprokene. Op de stoep bleef hij even stilstaan, zag om en zeide tot een paar vrienden, die bij hem waren: ‘Ik hoop, dat nooit iets onreins ons bidlokaal zal betreden, niets openlijk onreins. In het hart kan niemand doordringen; naar de feiten, - naar de daden moeten wij oordeelen.’

Onder het afloopen van de stoep klonk het neerzetten van zijn stok buitengewoon hard.

‘Nu moeten wij er heen gaan en het besluit der gemeente verkondigen. Het ligt op den weg der kinderen Gods. Het hart bloedt, maar aan dit gebod moet gehoorzaamd worden. Wij moeten Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen.’ Zijne medewandelaars stemden dit toe. Alle drie zetten zich in beweging.

Een klein eind voor hen uit zagen zij twee vrouwen; stil en als 't ware angstig, liepen zij snel en bleven strak voor zich uit zien, tot de eene halfluid zeide:

‘Het is onbegrijpelijk, hoe iemand zoo streng in zijn hart wezen kan!’ Waarop de andere: ‘Ja, de weg is moeilijk, - God helpe ons!’

‘Wij moeten bidden en Hem aanroepen, zonder einde.’

De andere, die 't eerst gesproken had, zag schuw rond.

‘Het verwondert mij toch...’ begon zij, verlegen.

‘Wat?’

‘Ik had gewenscht, dat Dominee Sand vanavond hier was gekomen. Ik geloof niet, dat hij... ik bedoel, dat Augustsson wel erg streng tegen Vadberg is opgetreden,’ fluisterde zij.

Hare kameraad zette groote oogen op.

‘Jij ook al? Heb je vergeten, hoe de Vorst der Duisternis onder ons rondsluipt en ons zoekt te verleiden? Geef hem vooral geen voet, want dan betoovert hij je zinnen. Neen, het kwaad moet gestraft worden tot in eeuwigheid - denk daar altijd aan. De Duivel kan zooveel macht over ons verkrijgen...’

‘Ach ja, God moge ons bijstaan! Ik moet dezen kant uit. Vaarwel dus. Maar ik geloof toch, dat wij elkander zacht behooren te beoordeelen... goeden nacht.’

Zij sloeg een zijpad in, maar liep in gedachten. Zij streed met zich zelve. Eindelijk bleef zij stilstaan en met eene door tranen verstikte stem fluisterde zij, bevend:

‘Ik moest het toch zeggen. Ik kon niet anders. Augustsson was *te* hard voor Vadberg, veel te hard. Ik ben het met Simon eens, al is het ook de door Satan bewerkte verblinding. Ik blijf er bij; ik wil het voor alle menschen uitroepen, dat Vadberg een goed en nederig Christen is, beter dan een van ons. Goede Jezus, sta hem bij!’ zuchtte zij ontroerd en als in 't gebed haar hoofd buigende. ‘Wat moet het hard voor hem zijn, niet in onze vergaderingen te mogen komen en niet naar de kerk te gaan. En dat kan hij nu natuurlijk ook niet doen. Och Heere!’

Langzaam vervolgde moeder Tilda van Enby haar weg over de weiden naar het dorp. Zij dacht: ‘Ik zal er vanavond met een kan melk heenloopen. Hij moet zien, dat hij niet door alle menschen verstooten wordt. En zij ook, de arme vrouw! Al is het voor hem het ergst. De stumperds!’

Intusschen hadden Augustsson en zijne vrienden de woning van Vadberg, dicht bij de Enbysche weiden, bereikt. Het was een klein, grijs en rood geschilderd houten huis; vlak aan den weg lag een goed omheinde plaats, met een hek tusschen twee gelijk afgezaagde paaltjes. Zij deden dit hek open en gingen langzaam verder naar het huis; door de deur kwamen zij in een enge, benauwde werkplaats.

Vadberg zat, in gedachten, voor zijn schoenmakerstafel. Hij was tenger en bleek; hij had een ingevallen borst en heldere, zachte oogen. Licht was het er niet, want de avond begon te vallen; hierom lagen de hamer en de naald ongebruikt op de tafel. Met eene treurige, maar onderworpen uitdrukking in de vriendelijke oogen, zag hij de binnentredenden aan, toen Augustsson zijne lange figuur onder de deur moest bukken en de twee anderen hem, blijkbaar tegen hun zin, volgden.

'Goeden avond,' antwoordde Vadberg, die niet opstond. 'Zoovelen tegelijk! Gaat zitten.'

De anderen bleven staan. Niemand bood Vadberg de hand.

'O neen, dank je; wij gaan aanstonds weder weg.'

Een pijnlijke stilte volgde. Ten laatste begon de lange Augustsson, plechtig en strak voor zich uit ziende:

'Wij hebben een moeilijke boodschap over te brengen. Maar Gods geboden moeten gehoorzaamd worden, ook al valt het zwaar.'

Hij zweeg even; hij scheen naar de juiste woorden te zoeken.

'De gemeente heeft van avond beslist, dat iemand die openlijk Gods geboden veronachtzaamt en tot zonde vervalt, niet langer tot de Getrouwen behoort. Wij zien ons genoodzaakt onze deuren en ons hart voor den zondaar te sluiten, al bloedt het. Maar het kan niet anders.'

De veroordeelde bleef stil zitten. Zijn oogen flikkerden treurig in het bleeke gelaat.

'Zoo,' klonk het eindelijk.

'Dit moesten wij je aanzeggen,' vervolgde Augustsson, 'en nu kunnen wij wel weer vertrekken. Voorwaar, de zonde straft zichzelf - dat heeft zij ten allen tijde gedaan,' voegde hij er plechtig bij.

De gevallen broeder antwoordde niet. Hij sloeg de oogen neer.

'Nu, vaarwel dan! Moge God je bijstaan.'

'Vaarwel!' Zijn antwoord was dof en zacht.

Hij die het laatste wegging, talmde bij de deur tot de anderen vertrokken waren. Toen kwam hij haastig met een paar groote stappen terug, vatte Vadberg's hand en drukte die stevig.

'Ik kan niet weg gaan zonder je de hand te hebben gegeven. Trek het je niet te zeer aan. Gods genade is onbegrijpelijk groot.'

Hierna vertrok hij ook. Het was een boer uit het naburig kerspel. De deur viel dicht en men hoorde zijne voetstappen zich verwijderen. Vadberg zag uit het raam. De weerglans der ondergaande zon trilde over het bosch. Een krekel zong in de weide. Verderop lagen een paar hoeven, waarvoor een enkele boom stond. Eén wandelaar was op een afstand te zien.

Vadberg bleef naar buiten staren; ondanks alles gevoelde hij zich als van een druk verlost. Zachtjes neuriede hij de wijs van een gezang. Op een kastje achter hem lag een afgesleten bijbel en een kerkboek. Hij nam den bijbel van zijne plaats, bladerde erin, sloeg de psalmen van David op en

las bij het flauwe licht, dat door de kleine glasruiten viel, psalm 42. Het laatste vers las hij tweemaal:

'Wat buigt gij u neder, o mijne ziel, en wat zijt gij onrustig in mij?

Hoop op God; want ik zal Hem nog loven; Hij is de menigvuldige verlossing mijns aangezichts en mijn God.

Zeker, daaraan heb ik volkomen genoeg,' zeide hij overluid.

'Dit alleen is voldoende voor mijn hart.'

Intusschen was het geheel donker geworden en een gevoel van angst overmeesterde den verlaten man. Zonder iets te zien, richtte hij den blik naar het avondlandschap, met tranen in de oogen. Maar nu herhaalde hij nog eens het troostende psalmvers; de vrees was overwonnen en hij fluisterde:

'Foei, wat ben ik nog een zwak-geloovige!'

Daar vernam hij een paar zware stappen in het voorhuis; de kamerdeur werd geopend en een man trad binnen, langzaam en voorzichtig.

'Nog eens, goeden avond,' zeide een diepe stem. 'Ik ben daareven met Augustsson hier geweest; hij meende, dat ik er bij moest zijn.'

Hij bleef dicht bij de deur zitten. Vadberg's hart zwol van dankbaarheid. 'Ik ben een mensch en een zondaar. God beware er mij voor een medemensch te veroordeelen.' Hij zuchtte en vervolgde:

'Ik wilde je de hand geven, Vadberg, en je zeggen, dat je het je niet al te erg moet aantrekken. Alles zal nog wel terecht komen.

Ik ben je nog geld schuldig van Maart; dat heeft wat langer geduurd, omdat ik een tegenvaller gehad heb. Hier is het nu.'

Vadberg was opgestaan en de hand van dien vriend hartelijk drukkende, zeide hij ontroerd: 'Ik dank je, Persson; je weet niet, hoe goed je mij gedaan hebt.'

Beide mannen hadden tranen in de oogen.

Toen moeder Tilda van Enby, met hare melkkan in de eene hand en een pakje in de andere, het hek inschoof, kwam zij Persson tegen.

'Zoo, Tilda,' zeide hij, vriendelijk knikkend; 'ben jij daar? Dat is lief van je.'

Zij lachte verlegen: 'Ik dacht, dat ik maar eens naar de Vadberg's moest gaan zien.'

Hij liep door en zij ging het huis in. Maar toen zij op het punt stond van vertrekken, zag zij, door het venster, nog eene vrouw aankomen, die iets in de hand hield. Zij zeide tegen Vadberg's Mina: 'Ik geloof, dat het de vrouw van Simon is. Zij wil zeker ook het kleintje eens komen zien. Je moet maar niet zeggen, dat ik hier geweest ben. Ik loop achterom. Adieu!'

Zij trok haar hoofddoek recht en verdween vlug door de achterdeur.

Augustsson, die geen schrijnwerker meer was maar een groote boer, behoorde tot de aanzienlijkste mannen van het kerspel. *Nu* was hij zelfs de eerste in de vrije gemeente - na den val van Vadberg.

Hij zat te denken. 'Ik heb het goed; ik heb mijn eigen hoeve en werk niet meer voor anderen. Zoo gaat het, als men braaf is en zuinig. Dan kan men trouwen en een geacht man worden... Het is eigenlijk vreemd, maar hij stond mij altijd in den weg. Ik heb nooit van hem gehouden; hij was mij al *te* vriendelijk; men kon hem niet boos maken. Zij hielden hem voor

een uitverkoren kind Gods. En nu! - Men moet de wet getrouw blijven; maar men moet haar op den juisten tijd toepassen. Ik kan niet vergeten, dat hij Maria van mij heeft weggehaald. Zij kreeg tering en nu heeft hij ook tering - zoo gaat het. Maar ik sta er nu beter bij. De oogen der menschen zijn open gegaan, zoodat zij zien, welk een slaaf der zinnen hij is. Ik houd niet van den man; ik kan hem niet velen. Moge God het mij vergeven.

Zij zullen het zuinig hebben - 't natuurlijk gevolg der zonde. Ik ben altijd op het rechte pad gebleven. Daarom heeft God mij en mijne onderneming gezegend. Er gaat toch niets boven een geachten naam en een godvruchtig leven; neen niets!'

Daar kwam zijne vrouw buiten met een blinkende kan in de hand en een pakje onder den arm. Verrast bleef zij staan, toen zij haar man op de stoep zag zitten.

'O! zit je hier? Ik dacht dat je naar Sillüngen was gegaan!'

'Ga jij uit?' vroeg hij. 'Ik moet wel'. 'Zoo en waarheen?'

Even zette zij de kan neer en met een verlegen blos zeide zij:

'Ik wilde even naar de Vadberg's gaan'. 'Zoo'. 'Ja, zie-je, Mina ligt te bed en zij hebben het zuinig, met de drie kinderen.'

'Dat is waar. Zoo gaat het!'

Zij nam de kan weder op. 'Men moet niet alleen aan zichzelf denken.'

'Natuurlijk niet. Maar men mag de zonde ook niet bevorderen.'

Zij ging de stoep af; toen bleef zij staan. 'Men moet barmhartig zijn, als men zelf eenmaal barmhartigheid wil ondervinden', hernam zij, langzaam naar het hek gaande. Toen hij zweeg, bleef zij weder staan en keek om. 'Het is zoo jammer voor hen; en men vaart er wel bij, als men helpt waar men kan.'

'Ja zeker. Jammer is het.'

Zij ging het hek door en sloot dit achter zich.

Hij bleef zitten, verheugde zich over den veelbelovenden oogst en over de mooie som, die hij voor een boschpartijtje gemaakt had. Hij zou zijn huis vergrooten, eene veranda bouwen; dat stond mooi... en... en hij zoude honderd kronen aan de Vereeniging geven... of misschien vijftig... hij zou daarover nog eens denken. Hij liep een paar stapjes achteruit en was zoo in zijne berekeningen verdiept, dat hij op den boom achter zich niet lette en met zijn hoofd er tegen stootte, zoodat zijn muts afviel. Hij raapte, verschrikt, het hoofddeksel van den grond op, wreef zijn achterhoofd en ging langzaam naar binnen.

Aan de overzijde van den weg, tegenover Vadberg's woning, lag een met dennen begroeide hoogte. Zoo als hij gaarne deed, zat Vadberg dien avond ook hier om een weinig te rusten van het werk in de enge huiskamer. Hij luisterde naar het ritselen van den wind door de boomen en dacht erbij aan de menschen, die zoo hard oordeelden, terwijl anderen zoo medelijdend waren.

Het jongste kind was ziek, maar Mina weder op de been, zoodat het ergste nu wel geleden zou zijn. Neen, toch niet! Al was hij er niet bij - hij hield zich meest in eigen omgeving, - toch zag en hoorde hij meer dan genoeg van hetgeen er gepraat werd. Deze en gene bezocht hem wel eens, hoewel liefst in 't schemeruur; maar anderen zetten een hooge borst en

zagen minachtend op hem neer. En toch, als weduwnaar met twee kleine kinderen had hij wel eene vrouwelijke hulp moeten nemen. De ruimte was beperkt, zoodat zij voortdurend allen in hetzelfde vertrek bij elkander moesten blijven. De mensch is een zwak schepsel en de macht der zinnen is zoo groot. Dus ging het zoo als het ging. En van toen af werd hij veroordeeld en wezen zij hem als een misdadiger en zondaar met de vingers na; er werd gesproken van schijnvroomheid en huichelarij.

Dien avond gevoelde de eenzame man zich ziek naar geest en lichaam. Zijne borst was beklemd en zijne ziel was aan den twijfel overgegeven. Als hij eens naar den geestelijke ging? Hij had behoefte aan eene toespraak. Zoude hij die bij den predikant zoeken? Misschien kon hij daar geen hulp vinden; maar hij zou er toch maar heen gaan. Hij was toch de zieleherder van de gemeentekinderen - in naam van God. Zoo stond het geschreven in het kerkboek. ‘Ik zal naar den predikant gaan - in Gods naam’, zuchtte hij.

De bleeke man met de zachte, maar treurige oogen zag naar zijne hut, aan de overzijde van den kronkelenden weg. Zij was klein en eenvoudig, met zeer kleine vensterruitjes en een dak van met mos bekleede planken. Een paar oude appelboomen stonden er gebogen naast; ook een enkele kerseboom en verder eene groep knotwilgen. Maar Vadberg glimlachte vriendelijk. Het was zijn oud huisje; hij was er geboren - zoude hij daar ook mogen sterven? Hij hoopte, dat God zoo goed zoude zijn hem dit toe te staan, uit barmhartigheid... Maar sterven? Zoude hij sterven - weg genomen worden van Mina en de kinderen? Nu reeds? Hij was nog geen 40 jaar! Hij had de zijnen lief met geheel zijn hart... toch zou de dood een uitkomst voor hem zijn, eene verlossing van het harde, moeilijke leven. En hij zoude vroeg sterven; hij voelde het aan zijn pijnlijke borst; het zoude niet lang meer duren; wanneer de bladeren verdorden en de wind over de velden gierde, dan... ja dan! ‘Goede God, ontferm u over uw ongelukkig kind!’ bad hij met gevouwen handen en tranen in de oogen. Zijn hart was bezwaard. Nooit had hij zijne eenzaamheid zoo diep beseft als dien avond; als een stroohalm, die over 't water wordt her- en derwaarts gestuwd, gevoelde hij zich. Hij bleef in gebogen houding zitten. Het ritselde in de kronen der boomen, zangerig en liefelijk, nu zich verheffend, dan weer dalend, als eene schoone muziek, op een instrument met vele en fijne snaren uitgevoerd. Dit geluid verkwikte hem. Misschien was dit de stem van God? O, mocht hij die kunnen verstaan! Maar dit was onmogelijk. Hoe zoude hij, arme eenvoudige man, de stem van God kunnen verstaan - en leven? Hij, nog wel!...

‘O, als de ontfermende God tot mij wilde spreken... fluisteren, heel zachtjes fluisteren’, dacht hij nederig. ‘Als Hij *dat* wilde!’

Op dit oogenblik begon de kerkklok te luiden; het klonk plechtig door de stilte uit den toren der witte kerk; het was zes uur; de Zondag werd ingeluid; het trof den eenzamen man in het hart.

Hij sprong op, bleef met gevouwen handen stilstaan en luisterde, met half-open mond en groote, starende oogen. Hij hief den blik onafgewend op naar den blauwen hemel, alsof hij verwachtte Gods heerlijkheid te zullen aanschouwen. Diep ontroerd fluisterde hij: ‘Dat was de stem Gods, waar ik om gebeden heb. Ja, ik wist het wel! Weg met den twijfel. Nu is mijne zonde vergeven! Zij wordt mij niet langer toegerekend. Ik zal vanavond naar

den geestelijke gaan en Zondag naar het bedehuis - in Gods naam. Ik gevoel mij zoo gerust, zoo sterk, als nooit te voren...' Maar toen hij voor zich op den grond zag, overviel hem eene duizeling; hij zakte op den steen, waarbij hij stond, in elkander. Hij was toch bitter zwak en een hevige hoestbui schokte zijn mager lichaam. Toen die aanval over was, ging hij langzaam naar huis. Mina zag hem zoo vreemd aan; wat of zij hem te zeggen had? Eer hij dit had kunnen vragen, stamelde zij:

'De kleine is dood. Om zes uur is zij gestorven.'

'Was dat ook de stem Gods?' fluisterde hij. Mina begreep hem niet.

De pastorie lag dicht bij de kerk, waarvan het kruis op den toren in de avondzon glansde tegen den lichtblauwen hemel. Vadberg deed het hek open en stapte voorzichtig over het pad; toch kraakten de pas opgeharkte kiezels onder zijn voet. De rozen in den tuin geurden en op het grasperk glinsterden de juist begoten sprietjes als edelsteenen op groen fluweel. Uit een openstaand raam klonken de zachte tonen van een huisorgel. Verder was alles vredig en stil rondom de pastorie.

Bij Vadberg's binnenkomen scheen de predikant verbaasd.

'Goeden avond, Vadberg,' zeide hij. 'Wel, dat is een onverwacht bezoek.' Hij schoof zijn bril recht en wachtte.

'Ik begrijp het. Maar ik dacht, ik zou maar eens naar u toe gaan.'

'Ga zitten, Vadberg,' 'Dank u, Dominee.' Hij ging zitten.

'Het is bij u niet alles zoo als het behoorde,' begon Dominee. 'Er gebeuren, naar ik verneem, daar leelijke dingen, die niemand juist dààr zoude hebben verwacht.'

'Ja - zoo gaat het.'

'Daartoe komt men, als men zich van de kerk en van het ware geloof verwijdert en zich voor beter houdt dan anderen,' vervolgde de geestelijke strenger. 'Ik heb vermaand en gewaarschuwd, maar voor doove ooren. Er zijn in Enby velen afvalligen en toch is het Godshuis, dat onze vrome vaderen hebben gebouwd, zoo dicht bij.'

'De behoeften der menschen zijn veranderd,' klonk het eenvoudig.

'Hm! Wat goed was voor onze ouders, zal ook wel goed zijn voor ons. Vadberg, je hebt de bijeenkomst der schuldbelijdenis jaren lang niet bijgewoond en aan het Avondmaal heb je geen deel genomen - ik weet niet meer, sedert hoe lang.'

'Ja, dat is heel lang geleden,' zeide Vadberg bedaard. Hij bleef Dominee aanzien, als verwachtte hij nog meer te hooren.

'Is dat niet ontzettend?' riep deze, warmer wordende bij de kalmte van den ander. 'En dat loopt naar dat kleine bedehuis te Fallby en denkt, dat daar alles best is en onderwijl staat de kerk, onze oude eerwaardige kerk, ledig! En je laatste kind, dat kind der zonde, is nog niet gedoopt!'

'Neen, niet door een geestelijke.'

'Jullie verbeeldt je allen priesters te zijn. En dat kind is een onecht kind, een kind der zonde, zeg ik en...'

Met een flauwen glimlach zeide Vadberg: 'Het was zeker wel echt; maar het is nu gestorven en God zal het genadig hebben teruggenomen.'

'Hm... is het zóó gesteld! Dat is dan maar goed. Doch het kwaad blijft hetzelfde... Vadberg, je weet dit ook wel.'

‘Ja,’ zeide hij eenvoudig, ‘wie zondigt nooit?’

‘Dat is maar al te waar. Niemand is vrij van zonde, helaas! Maar zou je nu niet fatsoenlijk willen trouwen? Het is nog niet te laat; maar doe het dan hoe eer hoe beter; je ziet er niet sterk uit en als je iets overkwam, zou Mina althans eene nette weduwe zijn.’

Thans was het Vadberg's beurt om verrast op te zien. Hij had er niet zoo aan gedacht. Dominee was toch eigenlijk wel goedhartig om hem dien raad te geven.

‘Dank u,’ antwoordde hij. ‘Wij zullen dan Zaterdag komen, is dat goed?’

‘Ja, doet dat. Komt Zaterdag tegen zes uur hier; maar komt dan met nederige en boetvaardige harten.’

Vadberg wilde opstaan; maar nu vroeg de predikant: ‘Heb je mij anders niets te zeggen? Niets over het belangrijkste van alles? Het is verbazend, zoo als de harten der menschen verstokt zijn! Zachtheid helpt niet meer. De hamerslagen der wet zijn noodig om ze op den rechten weg terug te brengen...’

Vadberg stond nu weder overeind; met eene uitdrukking van teleurstelling op het bleek gelaat zag hij den predikant in de oogen:

‘Ik geloof toch niet, dat Dominee iets voor mij kan doen. Ik zie duidelijk, hoe alles is en ik sta in Gods hand.’

De zielenherder der Enbysche gemeente stond ook op; een blos van verontwaardiging kleurde zijne wangen.

‘Dit zal je berouwen, man! Je zult later toch moeten inzien, hoe zondig en lichtzinnig je gedrag geweest is. Welk een slecht voorbeeld heb je gegeven! Alleen door een eerlijke schuldbelijdenis, door berouw en gebed en boetedoening....’

‘Dominee weet toch, dat onze Verlosser tegen de zondaars gezegd heeft: Ik veroordeel je niet.’

‘Ja; maar hij zeide ook: Zondig niet meer!’

‘Welnu, dat heeft Hij ook tegen mij gezegd - heden - een paar uren geleden. Ik heb zijne stem gehoord, vergevende en zachtmoedig.’

Vadberg's oogen schitterden vol bezieling.

De geestelijke liet zich zwijgend op zijn stoel neerglijden. Hij bleef strak voor zich uit staren.

Zondag ging Vadberg naar het kleine bedehuis te Fallby. Hij was opzettelijk gekomen, toen de anderen reeds binnen waren, ten einde geen opzien te wekken. Peinzend naderde hij het lokaal, waar hij menig heerlijk uur had doorgebracht. Hij wilde luisteren. Misschien, als hij zich daartoe gedrongen gevoelde, zoude hij ook tot de gemeente spreken over Gods oneindige ontferming en genade jegens zondaren.

Met gebogen hoofd liep hij de stoeptreden op. Bij de deur voegde de portier hem, hoewel aarzelende, toe: ‘Ik mag je niet inlaten, Vadberg.’

‘Mag ik niet binnen komen?’ herhaalde Vadberg vriendelijk.

‘Neen,’ stamelde de ander; ‘Augustsson wil 't niet hebben.... maar daar komt hij juist aan.’

Toevallig had Augustsson Vadberg gezien en nu naderde hij de openstaande deur met de woorden: ‘Sluit de deur! Dicht doen!’

En met eene afwijzende handbeweging voegde hij erbij: ‘Wij zijn anders

niet verantwoord. Laat Gods gemeente niet worden besmet. Sluit de deur in den naam van Jezus!'

De deur werd gesloten.

Met een onderworpen glimlach en met schitterende oogen ging Vadberg de stoeptreden af. Onder het langzaam loopen herhaalde hij in stilte: 'O mijne ziel, wat buigt gij u neder, wat zijt ge onrustig in mij? Hoop op God. Want ik zal Hem nog loven, omdat hij mijne hulp en mijn God is.' - Eene vrouw, die vlak bij de deur hare plaats had, was getuige geweest van het hier voorgevallene. Zij schoof onrustig heen en weer op haar stoel.

'Ik kan onmogelijk blijven zitten,' dacht zij. 'Het is al te erg!'

Zacht, onhoorbaar zacht, deed zij de deur open en trad naar buiten.

'Vadberg, Vadberg!' riep zij dringend.

Deze bleef stil staan en zag om. Met tranen in de oogen trad de vrouw naar hem toe.

'Beste Vadberg,' zeide zij ontroerd, 'wees niet boos op ons. Dit zijn wel dagen van zware beproeving.'

Ja, dat zijn het,' klonk zijn vriendelijk antwoord. 'Maar zie, waar de ontferming der menschen ophoudt, vangt Gods genade aan.'

De zomer met zijne warme, bloemrijke dagen spoedde ten einde. Op een avond, toen Vadberg met loome schreden en hijgende over den straatweg liep, hoorde hij in de verte een gerommel, dat al nader en nader kwam. Verschrikt bleef hij stilstaan en op zekeren afstand ontdekte hij een paard, dat als onzinnig voortholde. Langzamerhand onderscheidde hij uit de stofwolk het stuk, dat van een boerenwagen was losgeraakt; de teugels sleepten erbij en 't schuim stond voor den mond van het hollende dier. In den wagen, die naar rechts en links gestooten werd, zat een lange, magere man in elkander gedoken, terwijl hij met zijne beide handen de zijkanten van het voertuig vasthield. Het was een angstig gezicht; de weg was niet breed, de greppels langs den weg waren diep en nergens was hulp te ontdekken.

Een eind verderop, dwars over den weg, was een hek, maar het stond open.

'Als ik daarbij kon komen - het hek kon sluiten!' Die gedachte schoot Vadberg door het hoofd. Hij vergat zijne vermoeidheid en zwakte. Hij liep hard, hij holde in zijne overspanning voort. Alles hing van een seconde af. Zijne beenen waren als stalen veeren; zijne voeten raakten den grond nauwelijks aan. Hij verloor zijn muts - hij merkte er niets van. De jas over zijn arm hinderde hem. Zij vloog over den dijk; het pakje, dat hij droeg, ook. Daar - daar was het hek! Dicht moest het! In 's hemels naam! Op den wagen zat Augustsson. O, hij moest zijn leven redden - hij *moest*!...

Hij was op het punt van te stikken; zijn hart bonsde; zijne polsen joegen; alles werd rood voor zijne oogen; de zweetdruppels parelden op zijn aangezicht; zijne voeten droegen hem bijna niet meer.

'Het hek! O, het hek!'

Het hollende paard was vlak bij hem; het zou hem aanstonds trappen; het snoof in zijne ooren; de hoeven kletterden op den weg; als een wolk verhief zich het stof. Groote God - als hij 't niet bereiken kon, - 't niet kon sluiten bij tijds!...

Hij was er; halfdood en halfblind; hij tastte naar het hek - kreeg het

dicht, - maar struikelde - viel. Heere Jezus! Het dol geworden paard had hem nu ingehaald; het drukte hem tegen den stijl van het hek, trapte hem, verpletterde hem - keerde toen plotseling om, den weg over en stortte in het water, den gebroken wagen achter zich mede sleepend. De voerman was er uit geworpen; hij rolde op het gras aan den weg.

Zijn redder lag met verpletterde borstkas op den zandigen straatweg bij het hek.

Het was op Zondagavond, een paar dagen later. In de kleine bedezaal van Fallby zat eene aandachtig luisterende schare en bij de tafel stond Augustsson met gebogen hoofd en bleeke wangen. Hij sprak over Vadberg.

'Hij was een edel mensch, voorzeker een uitverkoren kind en werktuig Gods,' zeide hij langzaam en met tranen in de stem. 'Dat geloof ik stellig. Wij zondigen allen; maar God vergeeft ons - gaarne en volkomen. Hij heeft mij uit doodsgevaar gered. Ja, dat heeft hij gedaan. Moge God hem daarvoor zegenen! Hij heeft gedaan, zooals onze dierbare Verlosser deed: hij heeft zijn leven niet gespaard, maar hij heeft het gegeven voor mij - een zondaar! Ik zal hem daarvoor danken, zoo lang als ik leef; zijne kinderen zullen mijne kinderen zijn en zijne weduwe zal geen gebrek lijden haar leven lang.'

Hij zweeg even en streed blijkbaar met zichzelf. Toen vervolgde hij: 'Met schaamte wil ik bekennen, dat ik maar al te veel ben gehecht geweest aan 't goede dezer aarde. Ik ben hard geweest en onrechtvaardig jegens den overledene. Ik schaam mij daarover en heb er innigen spijt van. Ik zal God aanhoudend bidden, mijn hart en mijne zinnen te verbeteren. Ziet, hij, de waarlijk vrome man, heeft mij vergiffenis geschonken. Hij stamelde die goede woorden, toen zijne brekende oogen de heerlijkheid des hemels aanschouwden; toen zijn hart bezweek en een golf rood bloed uit zijn mond het zand kleurde; - en dat voor mij! Ja daarvoor zal ik hem danken en loven, mijn geheele leven door!'

Het was stil. Augustsson was gaan zitten met het hoofd in de handen; zijn lichaam schokte. Men zag, dat hij weende. Sommigen der aanwezigen snikten; anderen streden tegen hunne tranen. Allen waren aangedaan. De avondzon wierp hare stralen schuins door de kleine ramen en gleed liefkoozend over die ernstige aangezichten.

Plotseling zeide eene heldere stem: 'Amen! Halleluja!'

Naar het Zweedsch van ERNST WESTENBERG.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

‘Pro en contra.’ Het recht van werkstaking. Pro: Jos. Loopuit, lid van den Gemeenteraad van Amsterdam; contra: Jhr. Mr. H. Smissaert, secretaris der Vereeniging van Nederl. Werkgevers te 's Gravenhage. - Baarn, Hollandia-drukkerij (Serie II n°. 5).

Deze interessante brochure heeft de vraag naar het recht van werkstaking aan de zijde der werklieden evenmin een stap verder kunnen brengen als die naar het recht van uitsluiting aan de zijde der patroons. Immers beide, zoowel werkstaking als uitsluiting, zijn geen in het recht omschreven begrippen, die op een bepaalde rechtsbescherming kunnen aanspraak maken, het zijn machtsuitoefeningen, die *beide* in de practijk rechtvaardig en onrechtvaardig kunnen zijn.

Juist de onzekerheid, die er in de practijk van het leven nog hangt aan de vraag: ‘Wanneer is een werkstaking, wanneer is een uitsluiting een onrecht?’ heeft gemaakt, dat de Tweede Kamer, bij de behandeling van het Ontwerp van Wet op het arbeidscontract, zich er van heeft onthouden, de begrippen ‘werkstaking’ en ‘uitsluiting’ in het nieuwe wetsontwerp op te nemen.

Dit is volkomen begrijpelijk, al is het te betreuren, dat juist daarom ook moest worden afgezien van een poging om de beslissing over arbeidsgeschillen te brengen bij een scheidsgerecht van patroons en werklieden met een neutraal voorzitter, zooals o.a. een paar jaar geleden is gewenscht door de Maatschappij van Nijverheid. Deze Maatschappij had hare wenschen omtrent de uitvoering daarvan neergelegd in een adres aan Hare Majesteit. Dit adres is toen ook meegedeeld aan de Kamers van Arbeid, waarbij o.a. de Haagsche Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven dit adres uitvoerig heeft besproken en een voorstel van wijzigingen aan den Minister toegezonden.

De heer Loopuit bespreekt dezen wensch naar beslissing door scheidsgerechten. Aan de hand van de ervaring, verkregen in Nieuw-Zeeland, verwacht Schrijver daar echter geen heil van. Dit oordeel schijnt wel wat voorbarig! Het nut van dergelijke instellingen zal, zeker aanvankelijk, meer indirect dan direct zijn. Daarom behoeft echter het nut er van niet minder groot te zijn. Immers juist het feit dat er een scheidsgerecht bestaat, waarop beide partijen in hun welbegrepen belang zich kunnen beroepen, zal de werklieden weerhouden van onbesuisde werkstakingen, zal de patroons weerhouden van ongemotiveerde uitsluitingen. Laat er een uitsluiting zijn en laten de werklieden een beroep doen op het scheidsgerecht, met verklaring zich bij voorbaat bij de uitspraak neer te leggen, dan zullen de patroons zich wel tweemaal bedenken, alvorens door een hooghartige weigering om zich insgelijks bij voorbaat aan die uitspraak te onderwerpen, de publieke opinie reeds dadelijk tegen zich in het harnas te jagen.

Nemen wij hiermede afscheid van de bovenaangehaalde brochure. Dat het onderwerp er niet mee is uitgeput, erkende ook de heer Smissaert aan het slot van zijn betoog en zal aan een ieder duidelijk zijn, die de hoogst belangrijke discussies in de Tweede Kamer bij de behandeling van het Ontwerp van Wet op het arbeidscontract, juist over werkstakingen en uitsluitingen, heeft doorgeworsteld.

Mr. J.H.B.

Platen-Atlas tot opheldering van Bijbelsche Oudheden door Dr. H. Oort, hoogleeraar te Leiden. Met medewerking van Dr. G. Wildeboer, hoogleeraar te Groningen. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

In hun prospectus zeggen de uitgevers: ‘Bij al wat in de laatste tientallen jaren voor het godsdienstonderwijs gedaan is, ontbreekt eene verzameling afbeeldingen van Bijbelsche zaken, die eenigermate op de hoogte van den tijd en voor dat onderwijs bruikbaar zijn’. Zij zeggen 't met recht en daarom verdienen zij den dank van wie in dat godsdienstonderwijs belangstellen. Door deze uitgave wordt werkelijk in eene behoefte voorzien. Ook theologische studenten zullen er bij hunne studie van de Hebreeuwsche oudheden veel nut van kunnen hebben,

Van de 54 platen, bevattende niet minder dan 132 afbeeldingen (het formaat der platen is 30 × 23 c.M.), hebben de eerste 29 betrekking op het maatschappelijk en huiselijk, de laatste 25 op het godsdienstig leven. Het spreekt vanzelf, dat de verzamelaars (een tweetal dames verleenden hare zeer gewaardeerde medewerking) zich niet al te eng beperkt hebben binnen de grenzen van Palestina. Al wat binnen het gezichtsveld van het O.T. ligt, trok hunne aandacht. De laatste platen brengen op N.T. isch terrein en zelfs op dat der synagoge. Er zijn verscheidene bij, die men in andere uitgaven wel eens onder de oogen kreeg, die den bezitters van Riehm's Handwörterbuch des biblischen Altertums en wie de ‘Babel und Bibel’ uitgaven gevolgd hebben, niet onbekend zullen zijn gebleven. Maar daarnaast vindt men hier verscheidene, die men - tenzij men van dit vak eene speciale studie heeft gemaakt, wat natuurlijk met weinigen 't geval is - zeker nog nimmer heeft leeren kennen. Wie de Inleiding der bijgevoegde Toelichting inziet, ziet tevens, hoeveel er op dit gebied is gearbeid in de laatste jaren en daarvoor en begrijpt, dat hier niet enkel eene verzameling platen wordt aangeboden, maar daarin tevens de vrucht van nauwgezette studie en vaak moeitevol onderzoek. Voor deze Toelichting, met hare verwijzingen naar de goedkoope uitgaven der nieuwe vertaling des O. Ts en hare aanteekeningen - mede een uitstekend denkbeeld - gaarne een woord van dank en lof. Zij zal menigen leek zoowel als theoloog welkom zijn. Wie genoemde nieuwe vertaling kocht en tegen den betrekkelijk geringen prijs dezer uitgave niet opziet, zal wel doen zich ook deze laatste aan te schaffen.

Wij wenschen de uitgave dus een ruim debiet, 't welk zij dan ook wel zal vinden bij lieden ook van onderscheiden geestesrichting. En wanneer binnen niet al te langen tijd eene nieuwe uitgave noodig zal blijken, hopen wij, dat dit eene vermeerderde zal kunnen zijn. En dat zoowel in de verwachting, dat voortgezet archaeologisch onderzoek nieuwe merkwaardigheden en documenten aan het licht zal brengen als in de meening, dat de hier geboden verzameling voor uitbreiding vatbaar is. Ik denk aan de wereld van het oude Egypte, aan een stierbeeld, dat hier nog noode wordt gemist, aan eenige ‘gezichten’ in het Joodsche Land, desnoods uit den tegenwoordigen tijd, zooals b.v. Naumann's aardige reisbeschrijving in zijn ‘Asia’, een boek, dat ik ieder durf aanbevelen, die biedt; al zijn deze laatste niet meer dan vluchtige penneschetsen. Maar met dat al zijn wij voor wat hier geboden wordt bewerkers en uitgevers toch zeer dankbaar. Terecht is meer naar nauwkeurigheid dan naar fraaiheid gestreefd. Toch kan ook in laatstgenoemd opzicht deze uitgave met menige andere wedijveren.

In de laatste jaren hebben vele predikanten de van ouds gebruikelijke geschenken afgeschaft. Velen hunner hebben daarvoor in de plaats gesteld, wat hun bij hun ambtswerk van nut kan zijn. Welnu, een geschenk als dit zal door menigeen ten bate van zijn godsdienstonderwijs gaarne worden aanvaard en gaat, waar men zich aaneensluit, niet boven de kracht ook van bescheiden gevulde beurzen. Reden, waarom deze uitgave mede wordt aanbevolen aan de blijvende aandacht van een grooter publiek. Het zou jammer zijn, indien dit ééne talent begraven bleef.

E. Nov. 1906.

P.B.W.

De Imitatie van Thomas à Kempis, door Dr. Is. van Dijk. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

De onlangs opgerichte Thomas à Kempis-Vereeniging had geene betere keuze kunnen doen, dan toen zij den Groninger hoogleeraar Van Dijk uitnoodigde als inleidend redenaar op hare eerste officiëele vergadering te spreken. Zijne rede, voor roomsch en onroomsch gehouden en nu in druk verschenen - een verblijdend teeken, dat men gemeenschappelijk nog vroomheidszin weet te waardeeren, zelfs waar de godsdienst scheiding maakt en scheiding maken moet - is deels reproductie, deels uitwerking van de toen door hem gehouden toespraak. Het is eene rede o v e r Thomas à Kempis en v a n Prof. Van Dijk. Zij beantwoordt vier vragen: Waar leefde Thomas van Kempen? Hoe naderen wij tot dezen kluizenaar? Waarin bestaat de aantrekkingskracht van zijn gulden Boeksken: over de navolging van Christus? Waar moet voor ons liggen de grens van die aantrekkingskracht? Onwillekeurig en ook door den schrijver daartoe gedrongen, vergelijkt men haar met het bekende boekje van Acket, tegen wien Dr. v. D. niet nalaten kan - wat ik jammer en niet ter plaatse vind - even te polemiseeren, al onthoudt hij hem later zijn lof niet. Beiden zeggen voortreffelijke dingen; maar waar Acket meer eene paraphrase leverde, krijgen we van V.D. meer eene beschouwing. Acket moge niet aan de oppervlakte blijven, Van Dijk gaat dieper, sprak dan ook niet, als de eerste schreef, voor een grooter publiek, maar voor der zake kundigen en moest dus ook dieper gaan. Wie voorts weet, hoe gaarne Van Dijk citeert en hoe juist, neemt het hem ook hier niet kwalijk, dat hij 't niet laten kan; integendeel.

In waardeering van Thomas à Kempis doet Van Dijk voor Acket niet onder.

Toch zal ieder protestant aan Van Dijk's zijde staan, waar deze ten slotte zijne bezwaren uitspreekt tegen Thomas' ‘wereld-ontkenning’, zijne mystieke verzwakking van het zondebegrip, tegen den *langen* heilweg, die in de Imitatie gewezen wordt en tegen het in de schaduw laten van wat, naar schr. voorkomt, - en schr. zeker niet alleen - de kern van het Evangelie uitmaakt. Misschien zal menigeen 't anders formuleeren, maar in het wezen van de zaak staat o.a. schr. dezes aan de zijde van Van Dijk.

Met niet minder groote warmte dan de rede werd opgesteld, worde zij daarom aanbevolen. Ik wensch haar zeer vele lezers. 't Zal niemand berouwen, dat hij dit allerkeurigst uitgegeven werkje koopt, leest en herleest.

Met een herdruk verdwijne echter het beeld op blz. 13: ‘het gaat ons dan, als het velen bezoekers van het Rijksmuseum moet gaan, die met groene parapluien gewapend, of ook in keuriger uitrusting, vijf minuten vóór de Nachtwacht gaan staan.’ 't Is voor de suppoosten te hopen, dat zij nauwlettender toezien dan Dr. v. Dijk, toen hij deze vergelijking neerschreef. Maar soms viel zelfs de goede Homerus in den dut.

E. Oct. 1906.

P.B.W.

Wat geloofden de Joden in den tijd van Jezus? door Dr. H. Oort, hoogleeraar te Leiden. Geschriften uitgegeven van wege den Ned. Prot. Bond, dl. VII. Assen, L. Hansma.

Er bestond ongetwijfeld behoefte aan een geschriftje als het bovengenoemde. Wie weet, wat in de laatste tientallen van jaren over de ‘Zeitgeschichte’ van Jezus is onderzocht, nagespeurd en aan het licht gebracht, kon het niet anders dan bejammeren, dat dit alles in min of meer dikke, uitvoerige en kostbare studiewerken slechts enkelen toegankelijk en zeer velen verborgen bleef. Om de evangeliën en het evangelie te verstaan, moeten wij beider geestelijken achtergrond kennen en van dien achtergrond vormt het geloof der Joden zeker mede een der belangrijkste bestanddeelen. Dat hier veel nog niet vaststaat, dat wij slechts ten deele kennen, is waar en wordt door Prof. Oort reeds aanstonds toegestemd, met nadruk zelfs vooropgesteld. Dat de schrijver van dit boekje de aangewezen man was om dit onderwerp te behandelen, zal niemand ontkennen. Hij doet 't rustig,

kalm, met de voorzichtigheid der wijsheid, als een der zake kundige: een betrouwbaar leidsman, een veilige gids. Misschien vindt menigeen 't met mij jammer, dat wij zulke gidsen noodig hebben - en niet alleen hier -, maar daarover mag ik nu niet uitweiden. Maar waar zij onmisbaar zijn, voegt ons een woord van dank aan wie ons hunne gewaardeerde diensten bewijzen. Het boekje zal zijn weg dan ook wel vinden.

Twee dingen had ik gaarne anders gehad: den toon wat warmer en de verwijzingen naar de evangeliën wat veelvuldiger. Om de laatste is 't ons immers te doen? Misschien deed de commissie voor de genoemde geschriften geen overbodig werk, als zij ons in den zin der laatste opmerking eens eenige aanvulling bezorgde. Ik ken en gevoel de bezwaren, maar acht deze toch niet onoverkomelijk.

En wat de warmte betreft, ook waar wordt toegestemd, dat evenals zoo menig aureool ook de nimbus van het eerste Christendom veel van zijn glans moet verliezen - de waarheid bovenal! -, vooral de laatste bladzijden zijn wat te nuchter-critisch. Intusschen zijn en blijven wij dankbaar voor het nuttig werk, hier geleverd.

E., Oct. 1906.

P.B.W.

‘Levensvragen’. Een brochurenreeks voor allen, die in den geestesstrijd onzer dagen belang stellen. Serie I, n°. 1. Religie en wetenschap door Dr. A.H. de Hartog, predikant te Heemstede. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Met de serie ‘Levensvragen’ bedoelt de uitgeefster eene reeks kleine, op zichzelf staande geschriften het licht te doen zien, ‘waarin op beknopte, populaire, doch degelijke wijze wordt gehandeld over alle die vraagstukken, welke meer onmiddellijk verband houden met de diepste geestelijke behoeften des menschen, die vraagstukken dus, aangaande welke wij, in den strijd om een wereld- en levensbeschouwing, bovenal tot klaarheid moeten trachten te geraken.’ In dit opzicht is het feit dezer uitgave een verblijdend teeken des tijds; wij beginnen ons los te worstelen uit het neertrekkend en verstikkend moeras van plat materialisme en koud agnosticisme. Wij gaan evenmin geheel op in de alles (?) beheerschende sociale quaestie en quaesties, voorwaarde voor en vrucht van menig politiek bestaan soms haast nog meer dan van diepgevoelde en onduldbare nooden, al zijn deze er ook. Reden, waarom wij deze uitgave met vreugde begroeten en van harte welkom heeten; al meenen wij, dat in ons polyglotte vaderland vertalingen, als worden aangekondigd, gerust achterwege kunnen blijven, vooral daar waar men voor de daarin behandelde onderwerpen zeker wel oorspronkelijke bewerkers had kunnen vinden. Maar dat is eene zaak der uitgeefster.

Het eerste nummer dezer nieuwe serie nu zet zeer goed in. Dr. de Hartog heeft hier een degelijk en flink werk geleverd. Althans ‘im Grossen und Ganzen’. In bijzonderheden zijn er aanmerkingen te maken. Men vergelijke maar eens de beide op elkander volgende zinnen op blz. 4, die m.i. verwarring stichten. Wij lezen daar: ‘Wij spreken van “religie” en niet van “godsdienst”, omdat de religie het eeuwige beginsel is, dat zich in de historie als godsdienst openbaren kan. - Geloof is de zelfovergave, religie het liefdes-leven met God, dat op die zelfovergave volgt.’ Voor mijn begrip is hier verwarring: als religie het eeuwige beginsel is, maar volgt op

geloof, wat is dit laatste dan? Even van te voren heet het geestig: ‘aan de oppervlakte is alles helder van wege de oppervlakkigheid’. Hier vrees ik, dat de diepte toch niet voldoende is gepeild.

Maar naar deze eene uitspraak oordeele men niet. Geloof staat niet tegenover wetenschap. Daarin lees ik het thema van dit geschrift, dat verder dient om in het licht te stellen, in welke verhouding religie en wetenschap tot elkander zijn geplaatst en volgens den schrijver behooren te staan. Zoo duidelijk mogelijk, gegeven de vereischte beknoptheid, geschiedt dit. Om 't zoo klaar te kunnen zeggen, moet 't den schr. klaar voor den geest staan. Wie in een kort bestek een overzicht wenscht van verschillende wijsgeerige opvattingen en stelsels, kan hier

terecht. Met vele beweringen en beschouwingen ga ik dan ook gaarne mee, vooral met deze, dat ons verklaren ten slotte niet anders is dan een beschrijven van wat plaats vond of vindt; verder brengt de wetenschap 't niet, hetgeen zij zelve reeds meer en meer begint toe te stemmen. Dit is immers ook des schrijvers bedoeling?

Eigenaardig treft wel 't staan van menige meer vrijzinnige opvatting naast 't vasthouden aan menige oud-christelijke, in rechtzinnige kringen nog gehandhaafde, maar daarbuiten steeds meer verouderende en reeds verdwenen, steeds meer ook onbegrepen terminologie. Vooral aan het slot (‘zoo blijkt de Drieëenheid een levensdogma’) blijkt dit. Zeker, zoo kan men elk dogma beschouwen en zoo wordt en werd 't ook wel eens van andere dan Dr. de H.'s zijde beschouwd. Edoch, wat dringt en dwingt ons, kinderen der 20ste eeuw, de dingen nog te zeggen in het wijsgeerig-theologisch spraakgebruik en onder den invloed der filosofische stroomingen van vóór vele eeuwen? Welke mooie en treffende beelden we ook gebruiken, om dit aan te bevelen, de van religie vervreemde kinderen dier eeuw zal men door dit ouderwetsche, hoe sterk de kracht der traditie ook zij, niet kunnen terugwinnen. Het geestelijk, met name het wijsgeerig leven der menschheid stond, sinds de drieëenheid werd gedecreteerd - en hoe! - niet stil. Men eerbiedige de oude dingen, maar de nieuwe wijn wil nieuwe zakken. Inzoover begroet ik in Dr. de H. niet een betrouwbaren gids bij alle waardeering van vele juiste en scherpe opmerkingen en menig puntig gezegde. Onder de populaire lectuur durf ik 't boekje evenwel niet rangschikken: men moet eenigszins met wijsgeerige vraagstukken op de hoogte zijn om alles te kunnen begrijpen. Maar beknopt en degelijk is het zeer. Daarom blijft dankbare waardeering het eindwoord dezer aankondiging. De ‘Levensvragen’ zetten hiermede flink in. Profitiant!

E., Oct. 1906.

P.B.W.

Evangelische Beschouwingen, I. Wat onderscheidt ons Evangelischen in Kerkrechtelijk en in Leerstellig opzicht historisch van de Orthodoxen, wat van de Modernen? door Dr. H.Ph. Rogaar. - Leeuwarden, C. van der Vlerk.

Het is maar goed, dat er bij staat ‘historisch’, want zonder dit verflauwen de grenzen zoozeer, dat de schrijver voor eene onmogelijke taak had gestaan en ten slotte niemand zou hebben bevredigd. Of hij 't nu kan doen met zijn antwoord op de in den titel gestelde vraag? Men mag hier geene spijkers op laag water gaan zoeken. Het is goed, dat de vraag werd gesteld en dat men trachtte haar eerlijk te beantwoorden.

Wat 't kerkrechtelijke betreft, betoont Dr. R. zich een tegenstander van leerdwang zoowel als van leertucht. Daarom is hij echter nog geen voorstander van absolute leervrijheid. Voor de vrijheid, maar in Christus, streden de Groningers; voor vrije prediking, maar van het evangelie (blz. 7). Aan ieders eigen geweten worde overgelaten, of hij meent in de kerk te kunnen blijven. M.i. het zuiver protestantsche standpunt en mij dus sympathiek. Of de meederheid in de Ned. Herv. Kerk, althans de heerschende meerderheid, er ook zoo over denkt, zal misschien eerder blijken dan velen lief is.

In leerstellig opzicht is de leus der Evangelischen niet ‘de leer’, maar ‘de Heer’. Zij bestreden de specifiek-orthodoxe leerpunten. De verschilpunten met de modernen vloeien voort uit dat ééne, dat de Evangelischen kenmerkend van dezen onderscheidt: zij zijn supranaturalisten. Daardoor verschil in Godsbegrip, in waardeering van den persoon van Jezus Christus, in de leer omtrent den waren geloofsgrond, in die der zonde en in de heilsleer.

Het boekje is helder en duidelijk geschreven. Het bewaart den goeden toon. Den schrijver raad ik aan Hoekstra's Wijsgeerige Godsdienstleer eens te bestudeeren om op sommige vragen, b.v. op blz. 26, een antwoord te krijgen. Intusschen kan zijn boekje dienen om onkundigen in te lichten, voorzoover zij er behoefte

aan gevoelen. Ik houd niet van theologisch geharrewar, dat vermoedelijk meer kwaad dan goed doet. Daarom kan ik eene uitgave als deze waardeeren, juist omdat zij mij niet prikkelt tot iets, dat ik niet gaarne doe.

E., Oct. 1906.

P.B.W.

Het Oude Testament en 'De Critiek', door Dr. J.J.P. Valeton Jr., Hoogleeraar te Utrecht. 'Levensvragen', serie I, n°. 2. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Een der grootste verdiensten van dit geschrift is, dat het duidelijk is en beknopt, in helderen, vaak pittigen stijl geschreven. Alleen is de tweede zin op blz. 6 te lang, van de beruchte soort die uit de pen des deurwaarders vloeit en kan de volgende (blz. 23) evenmin door den beugel: 'Er zijn natuurlijk stukken die het er te moeilijker door wordt te gebruiken.' Dat is leelijk en onduidelijk beide, wat te meer treft, omdat 't ongewoon is. Zoo schrijven onbeholpen vertalers.

Een bezwaar is voorts, dat alleen sprake is van het O.T. Wel is dit het arbeidsveld van Prof. V., maar waar deze voortdurend van den geheelen Bijbel gewaagt en het woord Gods daarin, had de hier voor ons liggende 'levensvraag' veilig breeder mogen worden opgevat. Of is men 'modern im Alten Testament, orthodox aber im Neuen'? Ik meen gerechtigd te zijn dit laatste te betwijfelen. Des schrijvers standpunt komt uit in de volgende uitspraak: 'het dilemma blijft: òf geen wetenschap aangaande den Bijbel en in de plaats daarvan in wat geloof heet, maar inderdaad iets gansch anders is, een zich neerleggen bij wat eenmaal vastgesteld is, zonder onderzoek, zonder kennis, zonder belangstelling, òf ook hier vrije toegang voor de critiek, een willen onderzoeken, d.i. critiseeren, een telkens weer vragen of men ook te weten zou kunnen komen, hoe het inderdaad is geweest. Mij dunkt, de keuze is hier waarlijk niet moeilijk. 'Critiek' kan niet worden gemist.

Prof. V.'s standpunt laat zich kortelijks aldus omschrijven: de Bijbel, met name het O.T., is niet als zoodanig Gods woord, maar tot de gemeente der geloovigen komt in en door den Bijbel, ook in en door het O.T., het woord Gods. Daarom moet bij 't bespreken van de resultaten der 'critiek' rekening worden gehouden met de bevatting dier gemeente. Intusschen is het schr.'s ervaring, dat door de 'critiek' het woord Gods krachtiger tot hemzelven en tot de gemeente kan komen.

In dit standpunt is veel sympathieks. Het is dat van een voorzichtig, bezadigd en gemoedelijk-geloovig man. Hier zal men met groote zorg - misschien te groote zorg? - trachten te voorkomen, dat met het badwater het kindeke wordt weggeworpen. Maar hier dreigt toch het groote gevaar, dat men wat al te veel rekening gaat houden met de 'bevatting' der gemeente. Toegestemd, dat dit de plicht is van ieder prediker, toegestemd voorts, dat de preekstoel niet de aangewezen plaats is voor isagogische kwesties en verduidelijkingen; maar plicht is toch ook, die bevatting te vermeerderen en te versterken, terwijl voorts mag worden gevraagd, welke die bevatting is, die van den melkboer en den bakker of die van den meer ontwikkelden leeraar bij het m.o. of zelfs den collega van Prof. V., die toch ook tot de gemeente behooren. Dreigt hier niet het groote gevaar, dat de onontwikkelde meerderheid den grootsten invloed zal

uitoefenen? Leert de ervaring dit niet? Wordt men aldus niet meer dienaar dan leidsman der gemeente op een gebied, waarop men haar 't best dient door haar omhoog te leiden? Wat wordt er aldus van den eisch der waarheidsliefde en van den waarheidszin, van het geloof in de grootheid der waarheid, die ten slotte machtiger zal blijken dan bekrompenheid, bevooroordeeldheid en geestelijke traagheid? Ik denk hier aan een leekedichtje van De Genestet, waarin gesproken wordt van knoeien.

'Het geloof heeft zijn eigen terrein', zegt Prof. V. (blz. 21). Wederom toegestemd, maar dit terrein ligt niet buiten het denken en de wetenschap, streng daarvan afgescheiden. Het staat er mede in voortdurende wisselwerking, omdat het geloof een integreerend deel is van den geheelen geestelijken mensch. Ik

beroep mij hier op niet minder dan op wat het eerste en grootste gebod werd genoemd.

Zoo is er meer, maar daarop mag hier niet nader worden ingegaan. Aan den anderen kant worde echter met Prof. V. erkend (blz. 22), dat ‘het historiseeren evenzeer een gevaar is als het dogmatiseeren.’ Dit ééne mag echter niet verzwegen in eene aankondiging als deze: de geschiedenis van Israël vertoont een ander karakter dan die van andere volken (blz. 30), maar dit andere is een verschil in graad en niet van soort. Waar zij voorts haar eindpunt vindt in Jezus Christus, erkent de N.T. ische critiek, dat dit ten deele moet worden verklaard uit O.T. ische voorzeggingen en wat men daarvoor hield. Ligt hier niet het cardinale verschilpunt tusschen ethisch-orthodox en modern? Voor de eersten is de ‘critiek’ nog altijd eenigszins het Trojaansche paard, terwijl de laatsten haar durven aanvaarden zonder eenig leerstellig voorbehoud. Intusschen valt voor de laatsten wel te leeren uit Prof. V.'s beschouwingen, terwijl den eersten en al wie verder in de zaak belang stellen, wordt aanbevolen het boekje van Dr. J.A. Bruins, ‘Uit de geschiedenis van den Bijbel.’ Beide vullen elkander aan. En voor beide geldt, wat eens De Genestet zong:

> Ander licht valt op de blâren
> Van de schriften, die weleer
> Hem zijn moeder mocht verklaren -
> Ook dat licht is van den Heer!

Intusschen stemmen wij van ganscher harte met Prof. V. in, wanneer hij zegt, dat 't werpen van dat licht tact vereischt, veel tact, naast moed. Dat 't den vrijzinnigen wel eens aan tact heeft ontbroken, zij toegegeven. Dat 't menig rechtzinnige naast den noodigen tact niet aan den gewenschten moed ontbreke, zij gewenscht. Eene rechtvaardiging van dien moed vinden zij, zoo noodig, in het woord van den man, hier tot spreken bevoegd en bekwaam. Het toone zijne kracht!

E., Oct. 1906.

P.B.W.

Wereldbibliotheek. Een twaalftal samenspraken van Desiderius Erasmus van Rotterdam. Uit het Latijn vertaald door N.J. Singels. Tot inleiding: Cd. Busken Huet's beschouwing over Erasmus. - Amsterdam, G. Schreuders.

Aan het slot van Huet's beschouwing, zeer juist gedacht ter inleiding opgenomen, al is zij niet geheel ‘up to date’, heet het: ‘Erasmus is een eenzijdig litterarisch genie geweest. Hij heeft noch in de wiskunde uitgemunt, noch als jurist, noch als geschiedschrijver. In leerstellige godgeleerdheid en de bijbelsche uitlegkunde was hij een dilettant, in de staatkunde een droomer.... Doch hij was het belichaamd gezond verstand zijner eeuw en dankte aan zijne fabelachtige vaardigheid in het schrijven eener doode taal het voorrecht, in een tijd toen in alle landen van Europa wie maar een glimp van opvoeding had het latijn even gemakkelijk als de moedertaal verstond, door het bespelen van één klavier aller aandacht te kunnen boeijen.’

Dat, gegeven dit oordeel, de Wereldbibliotheek, gegeven wederom de door haar opgenomen taak, iets van Erasmus moest opnemen, is duidelijk. Wat nu de hier

vertaalde twaalf samenspraken betreft, men zal, wanneer men eenmaal over 't ongewone en ons vreemde van den vorm heen is, soms verbaasd staan, dat veel daarin reeds vóór 4 eeuwen was gezegd en soms, neen herhaaldelijk, zijne winst kunnen doen met den blik, hier gegund in het zedelijk leven van den tijd des grooten Rotterdammers. Zoo ging 't althans mij met enkele der twaalf.

Het boek - want het is inderdaad een boek van LXXVI en 187 bladzijden, - wordt dus niet aanstonds in de kast geplaatst, maar blijft voorloopig voor de hand liggen Er is wel eens een verloren half uurtje, waarin eene der twaalf

aan de beurt komt, tot ze alle haar beurt hebben gehad. Aan de lettersoort dezer uitgaven kan ik echter nog maar niet gewennen. Of staan de letters te dicht op elkaar?

Eene goede gedachte was 't, elke samenspraak van eene zeer beknopte inleiding te vergezellen. Dat maakt 't den lezer gemakkelijk en doet hem zich aanstonds in het besproken onderwerp thuis gevoelen. Den bewerker mede daarvoor een woord van dank.

E., Oct. 1906.
P.B.W.

Van God, Geloof en Geluk, door A.H. van der Hoeve, tweede vermeerderde druk. - Assen, L. Hansma.

In De Tijdspiegel van Dec. 1905 mocht ik den eersten druk van dit apologegetisch geschrift aankondigen, eindigend met den wensch, dat de schr. de gelegenheid mocht krijgen, zijn boekje nog eens om te werken. Hij heeft die gelegenheid nu gehad en, blijkens zijn voorwoord, niet ongebruikt laten voorbijgaan. Tegen de wijze van behandeling heb ik nog steeds dezelfde bezwaren. Tegen 't pogen, als den grondslag van het geloof in God de zielefeiten aan te geven, heb ik geen bezwaar.

Wanneer men nu weet, dat de schrijver een onzer jongere christen-socialisten is, een der mannen van ‘De blijde wereld,’ dan begroet men 't verschijnen van dezen herdruk met des te grooter vreugde en constateert nog eens met voldoening, bij alle verschil van opvatting, dat de goede toon niet wordt gemist. Het boekje zal meer dan eens goede diensten bewijzen en van dienst kunnen zijn. Onze goede wenschen blijven het vergezellen.

E., Oct. 1906.
P.B.W.

J. Scharp. Een predikant uit den patriottentijd, door H.H. Barger. - Rotterdam, J.M. Bredee, 1906.

De naam van Jan Scharp is, vooral te Rotterdam, onafscheidelijk verbonden met een Kerstpreek zonder letter R., waarbij dan, om het grappige te voltooien, gevoegd wordt, dat die preek onderteekend was met Jan Welgeslepen. Nu, het laatste is reeds door de onverbiddelijke kritiek naar het land der legenden verwezen. En wat de preek zelve betreft, gaat er veel van de illusie verloren, waar wij van den Heer Barger vernemen, dat die preek niet meer dan een vertaling was en oorspronkelijk het werk van zekeren Millner, die de r moeilijk uitsprak en op proef moest preeken, terwijl hij ook met die preek een hart hoopte te veroveren.

Wanneer de heer Barger den schrijver van de beruchte preek tot een voorwerp van studie heeft gemaakt, dan heeft zijn werk alleen waarde als deel der beschavingsgeschiedenis en toont hij ons daarmee, hoeveel onze tijd van den Patriottentijd verschilt. Want noch als geleerde, noch als redenaar, noch als dichter heeft deze predikant uitgemunt. In 1756 werd hij te 's Gravenhage geboren, studeerde

te Leiden en bediende achtereenvolgens de Hervormde gemeenten van St. Annaland, Axel, Noordwijk-binnen en Rotterdam. Hier werd hij in 1796 afgezet, omdat hij, als Oranjeklant, weigerde een eed te doen, waarbij hij onderwerping moest beloven aan den nieuwen regeeringsvorm en de gelofte doen nooit te zullen medewerken aan de herstelling van het erfstadhouderlijk bestuur. Een paar jaren arbeidde hij te Loga in Oost-Friesland, en werd toen, wegens de veranderde omstandigheden, weer te Rotterdam in zijn ambt hersteld. Zijne verdraagzaamheid tegenover de Roomschen en zijne trouw aan zijne staatkundige overtuiging heeft hem veel last veroorzaakt, maar hem, van de andere zijde, vele blijken van waardeering doen ondervinden. Voor zijn tijd was hij een gezien en geliefd predikant. Maar als wij proeven van zijn kanselwelsprekendheid lezen, dan verheugen wij ons, dat daarin thans natuur en waarheid heel wat meer tot

haar recht zijn gekomen. De schrijver heeft alles verzameld wat hij omtrent Scharp kon te weten komen, maar het is hem niet gelukt ons veel sympathie in te boezemen voor dezen Predikant uit den Patriottentijd.

J.H.M.

Naar Amerika, door Ch. Wagner, vertaald door L. de Jager Meezenbeek-van Beverwijk. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon, 1906.

Men kan niet zeggen, dat er gebrek is aan boeken over Amerika. Ieder schrijver van eenig talent, die 'den grooten vijver' is overgestoken, gevoelt behoefte, zijne ervaringen en indrukken over dat merkwaardige werelddeel aan het groote publiek mee te deelen. Zoo ook de bekende Parijsche predikant Wagner, wiens geesteskinderen aanstonds in een Hollandsch kleed plegen te verschijnen. Wie nu echter meenen mocht, dat hij genoeg van Amerika weet en daarom dit laatste zijner boeken onopengesneden zijn huis zou doen verlaten, dien geef ik de verzekering, dat hij hier het wonderland in een nieuw licht zal voor zich zien, en wel door het oog van een vrijzinnig predikant, waardoor dit boek, al is het een reisbeschrijving, een stichtelijk karakter heeft, maar stichtelijk in den besten zin des woords.

Door de Engelsche vertaling van 'La vie simple', te New-York verschenen, was de Hr. Wagner in Amerika bekend, wij kunnen wel zeggen, beroemd geworden. Zijn boek werd gelezen door hoog en laag, van den president af tot den eenvoudigen koetsier. Tot tweemalen werd door den President van dat boek in het openbaar gewag gemaakt, als een practische handleiding voor een goed leven, en van verschillende zijden ontving de schrijver betuigingen van sympathie.

Dit wekte hem op tot een reis naar Amerika, met het doel om daar voordrachten te houden. Na het overwinnen van velerlei moeilijkheden, vooral wat de taal betreft, stak hij in 1904, den 10den September, de zee over, met Mr. H. König, die hem tot Secretaris diende, en tot 1 December heeft hij in de Vereenigde Staten rondgereisd. Niet minder dan 150 voordrachten en preeken heeft hij daar in dien tijd gehouden, logeerde meestal bij oude en nieuwe vrienden en leerde daardoor vooral het huiselijk leven der Amerikanen van nabij kennen.

Zijne ervaringen en indrukken deelt hij ons op onderhoudende wijze mede. Merkwaardige tooneelen vinden wij hier afgeschilderd, bv. zijn 'five o'clock tea' bij twee meisjes van 7 en 8 jaar (bl. 37-39), vooral zijn bezoek bij president Roosevelt. In welk een beminnelijk licht verschijnt deze hier en hoeveel aantrekkelijker is het huiselijk leven van zoo'n president eener republiek dan de hofhouding der Europeesche vorsten. Voorts de samenkomsten in Bethany-church te Philadelphia, met hare Zondagsschool voor duizenden kinderen, eerst bijeen in een groote zaal, die dan door tusschenschotten in een aantal kleine ruimten verdeeld wordt. In allerlei kerken voert Wagner het woord: bij de Presbyterianen en Methodisten, bij de Unitariërs, de Congregationalisten, de Doopsgezinden, bij de negers, zelfs in een Synagoge; terwijl hij den dag vóór zijn vertrek nog een uitnoodiging kreeg om ook in een Roomsche kerk op te treden. Ook allerlei weldadige instellingen bezoekt hij, o.a. eene van verwaarloosde kinderen, waar hij in de vestibule een 'geloofsbelijdenis van den onderwijzer' ziet hangen, beginnende met de woorden: 'I believe in boys and girls'.

Hij maakt kennis met den beroemden neger Booker Washington, met mannen, die te New-York aan het hoofd van uitgebreide zaken staan, maar Zondags alle drukte van zich afzetten en een Zondagsschool besturen.

Lees wat hij zegt over het tegenwicht tegen het bezit van groote fortuinen, tegen dagelijksche overspanning, over de vier vestingwerken der Amerikanen: het godsdienstig geloof, het geloof in de vrijheid, goede trouw en eerbied voor de vrouw (bl. 202-7), over den grooten invloed der muziek in kerken en scholen. Te Minneapolis hing in de hal een verzameling muziekinstrumenten. Even vóór het begin der school namen twintig leerlingen hunne instrumenten, meest violen,

van de haken en begonnen een opgewekten marsch te spelen. Op de tonen der muziek kwamen alle kinderen binnen. De jonge muzikanten hingen hunne instrumenten weer op en volgden. Zoo zijn er tal van aardige bijzonderheden, die een eigenaardig licht op het karakter der Amerikanen werpen. Ook de donkere plekken in het volksleven ziet Wagner niet voorbij; maar over het algemeen is hij hoog met hen ingenomen.

Aan de vertaling is bijzondere zorg besteed. Alle vreemde woorden zijn vertaald. De aanhalingen uit den Bijbel geschieden volgens de Leidsche vertaling van het O.T. en de jongste synodale van het Nieuwe. Het Hollandsch is zuiver op enkele uitzonderingen na, zooals bij herhaling *hen* voor hun, beïnvloeden, kennen leeren, dragen helpen, te herleven scheen. Op bl. 33, Harward - zijn, voor *is*, een dergenen, voor *wien.* Maar dat zijn kleine vlekjes, die de lezing niet bederven.

Er waait ons uit dit boek een frissche geest van vrijzinnige vroomheid tegemoet, die bijzonder weldadig aandoet.

J.H.M.

De Heilige, door Antonio Fogazzaro, vertaald door E.J.T. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Geen onpractischer maatregel is ooit door Rome bedacht dan de *Index* der verboden boeken. Het is de beste reclame. Dat is opnieuw gebleken in den laatsten roman van den Italiaanschen schrijver, die reeds op dit terrein in zijn vaderland een beroemden naam had verworven, maar die thans, ten gevolge van het anathema der Curie, een Europeesche vermaardheid verkregen heeft. Reeds vroeger gaf hij in het licht: *Daniele Cortis*, *Piccolo mondo antico* en *Piccolo mondo moderno;* de beide laatste werken kwamen in het Hollandsch uit onder de titels *In donkere dagen* en *In tweestrijd*; zij werden, evenals *Il Santo*, vertaald door E.J.T. Maar terwijl de schrijver voor de beide *Mondo's* zijn welwillende toestemming had gegeven, deed hij het niet voor *Il Santo.* Toen de brief, waarin die toestemming werd gevraagd, hem bereikte, was enkele dagen tevoren zijn boek door de Congregatie van den Index veroordeeld, m.a.w. op de lijst der verboden boeken geplaatst en, als gehoorzame zoon der kerk, meende hij zich voor dat vonnis te moeten buigen en geen verlof meer tot vertalingen en herdrukken te mogen geven. Maar reeds was het in de *Revue des deux mondes* en in het Duitsche R. Katholieke tijdschrift *Hochland* verschenen, zoodat de uitgever en de vertaler van dit boek, dat daarenboven reeds voor de pers gereed lag, zich niet aan het ‘Silentium’ van den schrijver meenden te moeten storen.

Het een en ander is wel geschikt om de nieuwsgierigheid te prikkelen, die dan ook door de Hollandsche uitgave ruimschoots wordt bevredigd. Het is een merkwaardig boek, zoowel om den romantischen inhoud als om het doel, dat de schrijver daarmee beoogt. Want het is een tendenz-roman. De schrijver behoort tot de zoogenaamde neo-katholieken, die in Frankrijk en Italië aandringen op een hervorming der Roomsche kerk. Hij is een leerling van Mgr. Capecelatro, onder Leo XIII een man van gewicht. Meer dan eens had hij zijn leermeester, zuchtende over het verval van het hedendaagsch katholicisme, hooren zeggen, dat er een *heilige* noodig was om daarin verbetering te brengen. Dat denkbeeld heeft hij aangegrepen en stelt ons nu in zijn roman dien heilige voor oogen.

Het is een vervolg op *Piccolo mondo moderno*, De kleine hedendaagsche wereld, *Tweestrijd* in de Hollandsche uitgave. Wie dezen roman niet las, zal aanvankelijk eenige moeite hebben om zich in *De Heilige* thuis te gevoelen. Bladz. 59 licht hem dan omtrent den toestand in. Met deze vingerwijzing, om den lezer reeds aanstonds van den roman te doen genieten, stellen wij ons tevreden en onthouden ons van een schets van den verderen inhoud. Alleen geven wij de verzekering, dat ook het romantisch gedeelte allen lof verdient. Levendig zijn de gesprekken, schoon de natuurtafereelen en, op Fransche manier, worden de tooneelen zoo

geschilderd, dat men ze voor zich ziet, zonder, als onze Hollandsche romanschrijvers, in een minutieuze beschrijving te vervallen, die aan het belachelijke grenst. Wij bepalen ons tot de strekking van den roman.

Deze is, zooals wij reeds aanduidden, de noodzakelijkheid eener hervorming van de Roomsche kerk. En die hervorming moet niet van buiten komen, niet in de afschaffing van kerkelijke instellingen en ceremoniën bestaan, maar van binnen plaats hebben; zij moet een zedelijk karakter dragen. Zij moet uitgaan van een Heilige, niet een geestelijke, een lid van de een of andere monnikorde, maar van een leek. Die heilige is een jonge man, die een donker verleden achter zich heeft, maar bij het sterfbed van zijn vrouw tot inkeer is gekomen, de wereld is ontvlucht, zijn aanzienlijk vermogen heeft prijs gegeven en een toevlucht heeft gevonden in een klooster der Benedictijnen, waar hij als tuinman werkt, zonder zich bij de Orde aan te sluiten. Hij was door den huismeester van het klooster, Don Clemente, een zeer aantrekkelijke figuur, in bescherming genomen. En deze staat onder den invloed van Giovanni Selva, een bejaard mystiek wijsgeer, een der voornaamste voorstanders van het vooruitstrevende Katholicisme, schrijver van kritieken over het Oude en Nieuwe Testament, van een werk over den grondslag van de katholieke theologie der toekomst en van den oorsprong der Christelijke moraal. Bij hem aan huis, te Subiaco, in de nabijheid van het klooster der Benedictijnen, hebben van tijd tot tijd bijeenkomsten plaats om over de hervorming der kerk te spreken. Een dier bijeenkomsten wordt ons met levendige kleuren geschilderd. Daar leeren wij de verschillende richtingen onder de geestelijken en leeken kennen. Het zijn er vooral drie: de oprechte geloovigen, die alles overhebben voor het koninkrijk Gods, de huichelaars, die de vrijzinnigheid gebruiken als een middel om vooruit te komen, maar, zoodra er gevaar dreigt, in hun schulp kruipen en zich als de rechtzinnigsten voordoen, en eindelijk de vrijdenkers, die het zedelijk karakter van het Christendom waardeeren, zonder zich om de leer te bekommeren. Zij willen een bond vormen tot verbetering der kerk, maar kunnen het niet eens worden, en vóór het eind der vergadering heeft de man van de tweede soort reeds het hazenpad gekozen. Buiten dezen kring leeren wij ook nog een abt kennen, pater Omobono Ravasio, een eigenaardige figuur, die tot stelregel heeft gekozen, niet aan de gebreken der kerk te denken, of liever er niet over te spreken dan alleen met God, opdat Hij dan spreke tot wien het aangaat. ‘De gebreken,’ zegt hij, ‘zijn er en de verbeteringen zullen komen; maar deze, wie weet? kunnen venijn zijn; wij moeten het aan den grooten Medicus overlaten.’

In dezen kring treedt nu Pietro Maironi op, wien door Don Clemente de naam van Benedetto is gegeven. Hij is een dweper, die zes en dertig uren achtereen vast, zonder eenige spijs of drank te gebruiken, en daardoor in zwijm valt en vizioenen heeft, waaraan hij gelooft. Hij lijdt intusschen onder de gebreken der kerk, ondervindt den laster, den haat der monniken, wordt verjaagd uit het klooster en voert zijne onthouding ten top. Hij doet ons denken aan Franciscus van Assisi en aan Savonarola, aan den laatste vooral. Want hij rust niet, voordat hij iets tot hervorming der kerk heeft gedaan. Daartoe verwacht hij alles van den paus, en na veel moeite gelukt het hem bij Pius X gehoor te krijgen. Dit gehoor is het glanspunt van het boek; wij zouden het in zijn geheel willen overschrijven. ‘Heilige Vader,’ begint hij, ‘de Kerk is krank.’ En dan teekent hij de vier booze geesten, die in haar lichaam zijn gevaren om den Heiligen Geest den oorlog aan te doen. Het is de geest der leugen, de geest der

heerschzucht, de geest der hebzucht en, ten slotte, de geest van verzet tegen alle verandering. Dat alles wordt uitvoerig ontwikkeld; het is uit het leven gegrepen.

Merkwaardig is ook het antwoord van den paus. Hij ontkent niet de waarheid van veel wat Benedetto heeft gezegd, maar een paus moet rekening houden met de menschen, door den Heer om hem heen geplaatst. Hij noemt zich een armen schoolmeester, die onder zeventig scholieren (de kardinalen) er twintig heeft, die minder dan middelmatig zijn, veertig, die middelmatig, en slechts tien, die goed zijn.

Hij kan zijne school niet regelen naar die tien goeden alleen en de Kerk niet regeeren voor enkelen als Benedetto. Gaarne zou hij zijn hulde brengen aan den koning, vreesde hij niet, de zestig scholieren te beleedigen en een enkele ziel te verliezen. En dat zou gebeuren, als hij zekere boeken van den Index afnam of in dat College zekere mannen aanstelde, die den naam hebben van niet streng rechtzinnig te zijn, of wanneer hij, bij het uitbreken van een epidemie, op eens het Vaticaan verliet om de hospitalen te bezoeken. Hij is oud, moe, gevoelt zich ziek, den dood nabij. Hij begrijpt niet, waarom de kardinalen hem op den stoel van Petrus hebben geplaatst. De Heer kan van een armen, zwakken man als hij niet de dingen eischen, waartoe zelfs een jonge krachtige man niet in staat zou zijn. Toch verklaart hij zich bereid iets te doen, geene groote dingen, maar andere. Voor de groote dingen wil hij den Heer bidden, dat hij te zijner tijd den man doe opstaan, die het vermag, en mannen, die hem goed ter zijde kunnen staan. 'Bid voor mij,' is zijn besluit, 'bid den Heer, dat hij mij voorlichte!' En met den wensch, Benedetto andermaal bij zich te zien, laat hij hem gaan.

Kan de goede wil en de onmacht van den tegenwoordigen paus met scherper trekken worden geteekend? Is het wonder, dat dit boek door de Congregatie van den Index veroordeeld is?

Jammer, dat de vertaling niet aan bekwamer handen is toevertrouwd geworden. In hoeverre zij aan den oorspronkelijken tekst beantwoordt, kunnen wij niet beoordeelen, daar deze niet in ons bezit is. Maar wanneer men iets meer dan oppervlakkig leest, stuit men telkens op woorden en volzinnen, waarbij men een vraagteeken zou willen zetten. Waarom is b.v. de Italiaansche volzin op blz. 160 *niet* vertaald? Waarom zijn de Latijnsche volzinnen onvertaald gelaten? Wat is *supertucratus*, blz. 6? Is *adversum* voor adversus, blz. 38, alleen een drukfout? Maar vooral met het Hollandsch staat de vertaler of vertaalster niet op den besten voet. Wij kunnen hier maar enkele proefjes geven. Zoo spreken wij niet van Kempis, blz. 2, maar van Thomas à Kempis of desnoods van à Kempis, niet van St. Agostinus, zooals de Italianen, maar eenvoudig van Augustinus. Verder lezen we, blz. 3: zeide met een trek, blz. 5: na zwak de dringende vragen te hebben afgeweerd, blz. 6: de geheime smart, die haar medelijden aannam, blz. 7: de aanraking eener oningewijde hand; dit gezegde, schielijk volgend na een verwaaide veer op een afschuwelijken hoed, blz. 9: iemand gaat wandelen om noten te nemen (voor aanteekeningen te maken), blz. 19: kenden zich (voor elkander), blz. 28: een opinie gronden, blz. 27, 33: zijn bord opnemen (met zijne oogen), blz. 29: tegenkantingen (voor tegenspraak), blz. 33: was bekend (voor bekend was), blz. 34: ideeën-eensgezindheid, blz. 37: een gelaat dat hooger gekleurd was, maar hoog opgeheven.

Misschien genoeg, ten bewijze, dat wij niet overdrijven. Anders, wij hebben nog een aantal taalkundige overtredingen, als: *den* groep, *den* zucht, *zijne* breedgeran*den* hoed, *de* bril; zij hernamen zich, het handelt zich. Vreemd is ook: een hart berustende op Christus, blz. 55; die wandeling leek zijn omvang niet meer, blr. 102; zij voelde het trekken der leidsels van hare verbeelding, blz. 105, enz. enz.

Het is niet genoeg een boek te vertalen. Het moet *goed* vertaald worden, in zuiver, vloeiend Hollandsch. Dat is een groote kunst. Onder ons wordt daarop door de uitgevers te weinig gelet. Vooral aan een schrijver als Fogazzaro is men verplicht, zijn geesteskind in een behoorlijk gewaad te steken, al zijn daaraan wat hooger kosten

verbonden. Wat zou dit boek erbij winnen, indien men het lezen kon, zonder telkens op onjuistheden te stuiten.

J.H.M.

Hilligenlei. Door G. Frenssen. Bewerkt door dr. C.D. Sax. - Amsterdam, van Holkema en Warendorf.

We bejammeren 't, dat de uitgever gemeend heeft dit werk te moeten aanbevelen met den afdruk van eene hooglovende bespreking in de ‘Frankfurter Zeitung’.

Zulk 'n aanbevelend kransje had deze roman niet noodig. Evenals in Jörn

Uhl geeft de auteur ons weer rijkelijk aanleiding tot bewondering van zijn talent om allerlei tafereelen te schilderen in de stad, op 't land en ter zee, die zeer schoon ineengezet, fijn gevoeld en logisch uitgewerkt zijn. Het zijn werkelijk menschen en geen poppen, die hij ten tooneele voert, levende, lievende en dus lijdende menschen, sommigen uitkomende in eenige macht, anderen in allerlei zwakheid.

Toch dunkt 't ons, dat 't niet den opgang zal maken van ‘Uhl’. Want over 't geheel ligt iets geforceerds, de personen zijn te druk, te opgewonden; daardoor krijgen de tafereelen wel wat weg van gekleurde prenten en doet 't ensemble denken aan een panopticum-vertooning.

Daarbij, men gevoelt: de schrijver heeft iets willen geven, dat zijn Uhl verte boven zou gaan en heeft daartoe met overleg en nauwgezetheid gearbeid. Hij heeft menig buitensingeltje omgewandeld, voordat hij de teekening van eenig persoon of de weergave van eenig dialoog aan 't papier durfde toevertrouwen; hij heeft blijkbaar nader bewerkt en omgewerkt, wat hij eerst als gereed voor de pers had ter zijde gelegd. M.a.w. men gevoelt te veel de inspanning, die zijn werk hem heeft gekost. Het gevolg daarvan is o.a. dit, dat zijne karakter-teekeningen wat onnatuurlijk en daardoor weinig sympathiek zijn uitgevallen. Zouden werkelijk alle vrouwen in Holsteyn zoo grof gebouwd zijn als Anna en Heinke Boije? of moeten we met Frenssen vooral respect hebben voor meisjes, die alles zeggen wat ze denken?

Wat de waarde van dit werk vooral vermindert, is een schijnbaar bijkomstig ets. De schrijver heeft kennelijk de redenen willen aangeven, waarom hij zijn predikambt heeft neergelegd. Dit staat hem vrij; maar vernemende zijne overwegingen, roepen we onwillekeurig uit: wat zijt ge nog achterlijk! of hebt ge als studiosus zoo weinig onderzocht? Alle uwe bezwaren tegen kerk en theologie, geloof en belijdenis zijn oud; reeds is 't 'n halve eeuw geleden, dat vele predikanten in ons land 't ambt neerlegden, precies om dezelfde redenen als gij, n.l. omdat 't hun geen ambt meer was. Wat de zaak nog verergert, is, dat de schrijver 't dan waagt een beeld van den Heiland te ontwerpen, zooals hij zich dien voorstelt. Dat lijkt ons niet verstandig, want een mensch doet wijs, wanneer hij teleurgesteld is in zijne verwachting, het object van zijn gelooven of weten eenigen tijd te laten rusten. Dat blijkt ook hier; zijn beeld van den Heiland is niet veel zaaks, mist alle karakteristiek; Rosegger heeft in zijn I.N.R.I. een heel wat levendiger, aantrekkelijker en menschelijker beeld geschilderd.

Maar 't ergste komt achteraan. Nadat de schrijver eerst gebluft heeft op Duitsch onderzoek en Duitsche wetenschap, beroept hij zich tot zijne rechtvaardiging in een naschrift op zijne studiën in de geschriften van allerlei professoren; 't is dus geen wonder, dat we ten slotte komen te staan voor een Duitsch-academisch uitgedosten Heiland. Mogen we zijne landgenooten, die met dit werk wegloopen, verzoeken geen kwaad meer te spreken van de standbeelden, die zij in Hollandsche steden ontmoeten!

H.G.

De Walkuren. Door E.F. Benson. Illustraties van F.U. Lewis en vertaling van J. Kuylman. - Amsterdam 1906, G. Schreuders.

De schrijver heeft de vriendelijkheid in een inleiding ons mede te deelen, wat hij wil. Dit is nl. zoo juist mogelijk in verhalend proza weer te geven Wagner's opera Walküre. Daarbij erkent hij, dat 't een moeielijke en in veler oog onmogelijke taak is, welke hij beproefd heeft, gelet op 't reusachtig grootsche en zware aan passie eener geschiedenis, waarvan Wagner de muzikale vertolking gaf.

We laten de vraag ter zijde, of degenen die Wagner's taal verstaan, veel of weinig nut hebben van een libretto, 't zij in den vorm der bekende Opera-boekjes, 't zij op deze wijze. Den een smaakt de boterham uit de hand, den ander is een servies onmisbaar.

Gaarne erkennen we, dat Benson 'n werk heeft geleverd vol dramatische

kracht. De wijze waarop hij 't verhaal heeft bewerkt, is boeiend, duidelijk, veelzeggend; zoowel vorm als inhoud beantwoorden ter dege aan de bedoeling van den auteur.

Niet dat we dat alles bewonderen; Wodan geeft wel eens wat alledaagsche wijsheid ten beste. Daar staat tegenover, dat de eigenaardige positie tusschen hem en Brünnhilde, als Siegmunds lot wordt geworpen, schoon is weergegeven, gelijk ook 't tragisch gevoel van den oppergod, dat zelfs hij aan 't noodlot onderworpen is.

Overigens blijft er bij 'n onderwerp als dit altoos te wenschen over. Vergeten we toch niet, dat de Mythologie, hoewel al lang wetenschappelijk beoefend, toch nog veel onderzoek vereischt. De letterkundige producten van onze voorouders muntten uit in eene kinderachtige opvatting van de godenleer. En al is dat veel verbeterd, niettemin zou een Griek uit den bloeitijd van dat oude volk, plotseling in ons midden verschijnende en onze geleerden hoorende verhandelen over den Olympus en zijne bewoners, dikwijls glimlachen, evenals wij doen wanneer een een kind ons iets vertelt uit 'n onderwerp, dat zijn begrip te boven gaat. Wij kijken nog meer tegen den Olymp en alle godenbergen op dan 't wel lijkt. Zulks hindert echter niet bij dit verhaal, aangezien 't Benson evenmin als Wagner te doen is om historische juistheid maar om zuiverheid der phantasie. Op eene aangename en leerzame wijze geeft de auteur de opvatting en bedoeling van Wagner weer.

De vertaling is van dien aard, dat de illustraties geheel overbodig zijn.

H.G.

Een schooljaar van Sven ‘bij de wind’. Door Bernt Lie. Vertaald door B. Bakker-Nort. G.B. van Goor Zonen. Gouda.

Dit werk beleefde in 't Noorsch reeds zijn derden druk. Dat zal 't in Hollandsch gewaad zeker niet doen. Want wat den Noorschen jongen, voor wien 't blijkbaar geschreven is, misschien onverschillig is, wordt door onze jongens altoos gezocht, n.l. het grappig element. Dat ontbreekt, wat de lectuur wel wat taai maakt.

Gaarne erkennen we daarentegen, dat sommige bladzijden boeiend zijn geschreven, dat de hoofdpersoon natuurlijk is geteekend en de leeraren niet in karikatuur - wat maar al te veel gebeurt in zulke werken - maar naar 't leven genomen zijn. Zoo geeft de auteur ook op degelijke wijze 't begrip van boete doen weder, terwijl de spanning vóór 't examen ons als 't ware ook weer dezen beproevingstijd doet doorleven.

Een vraag echter aan den auteur: zal of liever kan een rector ooit tot een leerling zeggen, dat hij veel achting voor hem heeft?

En eene tweede aan de vertaalster, die verdienstelijk werk leverde: wat bewoog u ‘jelie voor jelui’ te schrijven? vindt ge 't ook niet foeileelijk?

H.G.

Goede voornemens, door E. Nesbit. Bewerkt door G.W. Elberts. - G.B. van Goor Zonen, Gouda.

Wil men dit werk van N. onder de kinderwerken rangschikken, 't is ons wel, als men slechts in 't oog houdt, dat kinderen er weinig van zullen snappen. Zij zullen wel geboeid worden door de levendig vertelde verhaaltjes, door de in kinderlijke taal weergegeven emoties, door de grappige situaties die de schrijver uitstekend weergeeft; maar al is de toon door 't geheele werk kinderlijk, alleen volwassenen kunnen 't begrijpen. De aardige naïveteiten, zoo ook de leuke opmerkingen waarop de schrijver ons onthaalt, gaan voor 't kind te hoog, te meer daar men nog al eens tusschen de regels moet lezen om de tendenz van den auteur te vatten.

Dat de auteur geen vriend is van ‘brave-boeken-kinderen’, is te begrijpen en blijkt hier duidelijk genoeg. Jammer echter, dat menig vader die zijne eigene

jongens wel eens voor rakkers moet uitmaken, min of meer bevreesd zal zijn zijn volkje deze lectuur in handen te geven, omdat kinderlijke ondeugd in de boeken soms lieftallig geschilderd moge worden, maar in de werkelijkheid niemand behaagt. Daarbij de afkeer, die hier betoond wordt van z.g.n. ‘godvruchtige kindertjes’ en van ‘dames die flanelnaaien voor de arme zwartjes’, doen ons den auteur vragen: zet ge u zelven hiermee niet in 't zonnetje? Nesbit doet ons onwillekeurig denken aan den man die geen kerk of kapel kon zien, of hij spuwde en vloekte.

H.G.

In Vogelvlucht. Uit het Zweedsch door Sophie Elkan. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.

Ziehier een bundel schetsen, waarvan helaas de inhoudsopgave ontbreekt. En dat is te bejammeren, want er zijn werkelijk studies bij, welke men gaarne herleest. Van hoe weinige schetsen kan gezegd worden, dat ze eene herlezing waard zijn! Toch geldt zulks aangaande meer dan een van deze verhaaltjes. Zij bekoren door 't ongineele der vinding en door 't bijzondere van sommige situaties, die niet onnatuurlijk zijn en toch ongewoon. Mej. Elkan is waarlijk geen copiïste en weet iets nieuws te leveren, dat bij de aangename lectuur ingedeeld mag worden. Ook geeft zij leerzame opmerkingen b.v. ten aanzien der Roomsche liefdezusters in tegenstelling met hare protestantsche collega's.

Met recht betitelt ze haar werk ‘In vogelvlucht’. Want sommige van hare pennevruchten dragen ook de kenmerken van wat men uit de hoogte beziet. Wie hoog zich verheft, geraakt wel eens in de nevelen en onderscheidt dan weinig. Zoo geeft de schrijfster bok wel eens banaliteiten ten beste, die ons onwillekeurig doen uitroepen: hoe kunt ge nu zoo oppervlakkig schrijven!

En ten slotte de vraag: waarom zijn alle schetsen zoo droef van toon en inhoud?

H.G.

Ten Oosten van de Zon, ten Westen van de Maan en achter Babylons Toren. Door Jonas Lie. - Amersfoort, Valkhoff en Co.

Menig lezer zal zich afvragen: wat mag deze eigenaardige titel wel beteekenen? Hij vermoeie zich niet te veel met deze vraag, want dat is noodeloos tijdverlies. Als de auteur b.v. geschreven had: ten noorden van 't zenith, ten zuiden van 't nadir en vóór de sphinx van Thebe, dan zou hij zijne bedoeling even mysterieus hebben aangegeven.

Het verhaal zelf is eenvoudig. Het bevat de geschiedenis van een jeugdig echtpaar, waarvan de man 't ongeluk heeft zich zelven wat al te geniaal te vinden. Daarbij bedriegen zij zich in hunne vrienden, in hun huisvriend vooral. Zij meenen, dat dezen hun geluk beoogen, terwijl uit alles blijkt, dat zij den omhoog strevenden Stjernö tegenwerken. Ondanks die vijandschap verkrijgt onze held toch 't vurig verlangde professoraat.

Onze auteur heeft er pleizier in gehad zijn thema in de meest grillige vormen uit te werken, zoodat de personen als wonderlijke wezens en de gesprekken als schijnbare wartaal uitkomen.

Het is voorzeker, zooals Lie aangeeft, een spel der phantasie; maar gedachtig aan 't welbekende: ‘vrijheid, blijheid,’ laten we 't gaarne aan anderen over om dit vernuftig product van den schrijver te bewonderen.

H.G.

Dwepers. Door Knut Hamsun. Vertaald door J.E. Keyser. - Amsterdam, H.J.W. Becht, 1906.

Afgaande op den titel denken we allemaal aan idealisten op 't gebied van godsdienst of politiek. Ten onrechte echter. Want de personen welke de schrijver ons voor oogen stelt, zijn voor 't meerendeel alledaagsche menschen; menschen echter, welke niet door het leven gaan in verschillend tempo, maar die als 't ware

op drie beenen er door heen kantelen. We maken kennis met een dominee, die ‘naar alle kanten rechtvaardig’ wil zijn; met zijn vrouwtje, 't welk met recht heet ‘een allerliefst klein kruis in zijn huis’; een directeur van een telegraafkantoor, die ook aan uitvindingen doet en N.B. nog ten slotte zeer goed slaagt, en met enkele nevenfiguren die ook al dwepen, maar wier exaltatie dikwijls gepaard gaat met grove ongerechtigheid of charmante leugentjes. Kortom, 't boek bevat niet zoozeer een geregeld verhaal als wel een luchtig schetsje in de gauwigheid op 't papier gebracht en voldoende aan de eischen van sommige lezers. Ondanks 't gechargeerde kan men op de vraag: zijn er zoo? toestemmend antwoorden.

H.G.

Van tweeërlei slag. Roman van Anna Wahlenberg. Naar het Zweedsch door Ph. Wijsman. - Amersfoort, Valkhoff & Go.

't Is wel ietwat onwaarschijnlijk, dat Helga op een groote partij bij de Elvin's, waar ook zij genoodigd is maar zich niet op haar gemak voelt, de wijk neemt naar de keuken, daar helpt met het vaatwasschen en zoo van de babbelachtige meid moet hooren in welke grove schulden de familie zich steekt, hetgeen haar vooral treft, omdat zij en haar vader zelf schier armoede leden om aan ieder 't verschuldigde te geven; en voorts dat de zoon des huizes hier zijne danseres zoekt en zij nu beiden dat geheim kennen. Dat daargelaten, biedt deze roman een boeiende teekening en goede karakteruitbeelding.

De twee gezinnen in hun eigenaardige maatschappelijke verhouding zijn reeds met een woord aangeduid: de strikt eerlijke Rosengren en zijne dochter, de luchthartige Elvin's, die zelfs bij de eersten in de schuld zijn en nog spotten met de zuinigheid van vader en dochter. De ook reeds genoemde zoon vormt den overgang tusschen beiden.

Dat het niet alleen in Zweden aldus toegaat, is bekend. Juist dat algemeen menschelijke in de hier geteekende toestanden maakt het verhaal hoogst lezenswaardig. Daarbij komt, dat ook in de karakters het algemeen menschelijke zich vertoont: het wufte en oppervlakkige tot de grens van het zondige, de trouw en zelfverloochening, de kloeke zelfoverwinning. Daardoor komen deze menschen van tweeërlei slag duidelijk ons voor oogen te staan en met belangstelling volgen wij hunne lotgevallen.

J.H.

Schipper Worse. Naar het Noorsch van Alexander Kielland, door L. Op ten Noort. - Utrecht, Honig.

Hoewel de tijd, waarin dit stuk speelt, niet wordt aangegeven, is uit verschillende gegevens op te maken dat het zijn moet omstreeks het midden der XIX^{de} eeuw, in een afgelegen handelsstadje van Noorwegen en wel in een tijdperk, waarin ook dit

land den invloed onderging van een godsdienstig *revival*, eene z.g. ‘opwekking tot geestelijk leven’ onder het volk.

Bij de lezing krijgt men veelal den indruk dat de schrijver met de beginselen en het drijven der z.g. ‘opgewekten’ instemt. Hij is slecht te spreken over officieele predikanten, officieele juristen, - over alles wat officieel is. Uit zijn schrijven blijkt ingenomenheid met de werkzaamheden van z.g. leekepredikers, die met een minimum van wetenschap, maar met groote bijbelvastheid en vurigen ijver overal rondtrekken, predikende en opwekkende het land in rep en roer brengen.

De schrijver geeft blijk van groote eerlijkheid. Theoretisch aan de zijde der z.g. Haugianen staande, blijkt uit de geschetste gebeurtenissen niet, dat hij van hen heil verwacht voor de vermeerdering van menschengeluk. De gevolgen der geschilderde dweepzucht doen ons althans niet verlangen naar het wederopleven dier secte.

Bijzonder belangrijk kwam het werk ons niet voor; de goede vertaling moge het eene bescheiden plaats verzekeren onder gelijksoortige lectuur.

B.